TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

CİLT XIX

MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ — ANKARA 1971

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

ON DOKUZUNCU CİLDİN YAZILARINI HAZIRLAYANLAR

Te'lif :

Prof. Dr. Rasim ADASAL, A. Nihad AKAY, Dr. Âbidin ARA, Fırat ARGEŞO, Doç. Dr. Orhan ASLANOĞLU, Doç. Dr. Hüseyin ATAY, Hüseyin Nihâl ATSIZ, Özcan BAŞKAN, Ali Himmet BERKİ, Dr. Müjgân CUNBUR, Prof. Dr. Saâdet ÇAĞATAY, Prof. Dr. Tâhir ÇAĞATAY, Perihan ÇELEBİ, Ecz. Uğur DERMAN, Emek. Amiral Vehbi Ziya DÜMER, Yük. Mâden Müh. Enver EDİGER, Refik EPİKMAN, Hv. Gnl. Adnan ERBAKAN, Prof. Dr. Enis ERDİK, Prof. Dr. Hasan EREN, Dr. Emel ESİN, Seyfullah ESİN, Prof. Dr. Semâvî EYİCE, Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri FINDIKOĞLU, Burhan GÖKSEL, Abdülbâkî GÖLPINARLI, Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail GÜRKAN, Yük. Gemi İnş. Müh. Ali HAYDAROĞLU, Dr. Baymirza HAYİT, Dr. Sezaî HAZER, Doç. Dr. Mehpâre (Başaran) HEİLBRONN, Ziya İSHAN, Prof. Dr. Âbidin İTİL, Prof. Dr. Reşad İZBIRAK, Prof. Dr. İbrahim KAFESOĞLU, Âtıf KAHRAMAN, Prof. Dr. Abdülkadir KARAHAN, Prof. Dr. Yaşar KARAYALÇIN, Nusret KARCIOĞLU, Süleyman KAZMAZ, Prof. Dr. Firuzan KINAL, Dr. Fahreddin KIRZIOĞLU, Prof. Dr. Abdullah KIZILIRMAK, Prof. Dr. Kılıç KÖKTEN, Cemâl KÖPRÜLÜ, Dr. Orhan KÖPRÜLÜ, Prof. Dr. Ercümend KURAN, Prof. Dr. Akdes Nîmet KURAT, Doç. Dr. Yaşar KUTLUAY, Mehmed ÖNDER, Dr. Ergun ÖNEN, Prof. Dr. Fevzi ÖZTIĞ, Yılmaz ÖZTUNA, Prof. Dr. Ercümend PALABIYIKOĞLU, İsmet PARMAKSIZOĞLU, Nejdet SANÇAR. Prof. Dr. Celâl SARAÇ, Nureddin SEVİN, M. Zeki SOFUOĞLU, Halis SÖZERİ, Fevziye Abdullah TANSEL, Ord. Prof. Dr. Ali Nihad TARLAN, Tuna TAŞKIN, Prof. Dr. Ahmed TEMİR, Atâ TERZİBAŞI, Dr. Fethî TEVETOĞLU, Prof. Dr. İsmail TUNALI, Behçet UĞUR, M. Şâkir ÜLKÜTAŞIR, Alb. Tahsin ÜNAL, Ord. Prof. Dr. A. Süheyl ÜNVER, Prof. Dr. Tâlip YÜCEL.

Tercüme :

Yağmur ATSIZ, Yük. Mâden Müh. Enver EDİGER, Prof. Dr. Hasan EREN, Ziya İSHAN, Nükhet KIZILKAYA, Dr. Vedad ÖRS, Dr. Fethî TEVETOĞLU.

H

HARRIS [*hæris*], **Zellig Sabbettai** (doğ. Balta, Ukrayna 1909), Amerikalı dilci. Pennsylvania Üniversitesinde okumuştur, 1947'den beri aynı üniversitede profesördür. Dilcilikte en çok fennî ve matematik usuller tatbik eden dilci olarak tanınmıştır. Son eseri: *Mathematical Structures of Language* (Dilin matematik yapıları) [1967].

HARRISBURG [*hærisbırg*], Amerika Birleşik Devletlerinde Pennsylvania eyâletinin başkenti. Nüfûsu 76 500 (1967) dür. 1733 târihinde kurulmuş olan H. da ağır sanâyi, çelik ve yüksek fırın imâl eden makine fabrikaları, elektroteknik endüstrisi, dokumacılık tesisleri, konfeksiyon ve ayakkabı fabrikaları vardır.

HARRISON [*hærisın*], **Benjamin** (North Bend, Ohio 1833 - Indianapolis 1901). Amerika Birleşik Devletlerinin 23. başkanı. Amerika Birleşik Devletleri'nin dokuzuncu Cumhurbaşkanı William Henry H. (b. bk.)'ın torunudur. Büyük dedesi, Virginia temsilcisi Benjamin H. (1726 ? - 1791) da *Declaration of Independence* (Bağımsızlık Beyannâmesi) i imzalayanlardandır. Aslen avukat olan H., İç Savaşta Kuzeylilerin tuğgeneralliğine kadar yükselmiştir. 1881 - 1887 yılları arasında Indiana Eyâletinin Cumhuriyetçi senatörü olmuş 1888 târihinde de dört yıl için cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Dışişleri Bakanı J. G. Blaine ile birlikte donanmayı güçlendirmeğe uğraşmış, 1889-1890 yıllarındaki Panamerikan Kongresinde Amerika ekonomisini sağlam temellere oturtmağa çalışmış, gümrük duvarlarını yükseltmiştir. H. ayrıca batıdaki eyâletlerin gümüş mâdeni ile ilgili menfaatlerini korumak amacıyla Sherman Silver Bill (Sherman gümüş kanunu, 1890) diye anılan kanunu çıkarmıştır. G. Cleveland'e karşı uğradığı seçim mağlûbiyetinden sonra H. yine avukatlığa dönmüş ve bu arada Büyük Britanya ile Venezuela arasındaki sınır anlaşmazlığında Paris Hakemler Kurulu önünde Venezuela'yı temsil etmiştir (1899). Eserleri: *This Country of Ours* (Şu bizim ülke) [1897]; *Views of an Ex-President* (Sâbık bir başkanın görüşleri) [1901].

B. HARRISON

HARRISON [*hærisın*], **John** (Foulby, Yorkshire 1693 - Londra 1776), İngiliz saatçisi. 1735 - 1761 yılları arasında boylamları tespite yarayan bir deniz saati geliştirmiş ve bâzı saat maşalarından başka 1726 yılında pas sarkacını ve ağırlık silindirinin karşı tevkif mandalını icat etmiştir.

J. HARRISON

HARRISON [*hærisın*], **William Henry** (Berkeley, Virginia 1773 - Washington 1841), Amerika Birleşik Devletlerinin dokuzuncu cumhurbaşkanı (1841). 1792 - 1798 yılları arasında Birlik'in kuzeybatı sınırında Kızılderililere karşı çarpışmış, sonra kuzeybatı bölgesi vâli yardımcılığında, yeni teşekkül eden Indiana vâliliğinde bulunmuştur. Burada 1811'de Tecumseh Kızılderililerine karşı, zaferle biten savaşı yürütmüştür. 1816 - 1819 yılları arasında millet-vekilliği, 1825 - 1828 yılları arasında da senatörlük yapmıştır.

W. H. HARRISON

HARROD [*hærıd*], **Sir Roy Forbes** (doğ. Londra 1900), İngiliz iktisatçısı. 1940 - 1945 yılları arasında çeşitli bakanlıklarda müşavir olarak bulunmuştur. «Economic Journal» ı çıkaranlardan biridir. 1962 - 1964 târihleri arasında Royal Economic Society (Kraliyet iktisat derneği) nin başkanlığını yapmıştır. 1952 yılından beri Oxford Üniversitesinde öğretim üyesidir. H. özellikle iktisadî gelişme ve milletlerarası ekonomik münasebetler konularıyla ilgilenmektedir. Eserleri: *International Economics* (Milletlerarası iktisadiyat) [1933]; *Are these Hardships necessary* (Bu sıkıntılar gerekli mi?) [1947]; *Towards a dynamic Economics* (Dinamik bir iktisadiyata doğru) [1948]; *Foundations of inductive Logic* (Tümevarım mantığının esasları) [1956]; *Policy against Inflation* (Enflâsyonu önleyici politika) [1958]; *Reforming the World's Money* (Dünya parasının ıslahı) [1965].

HARROGATE [*hærîgit*], İngiltere'nin York Kontluğu (West Riding)'nda bir şehir. Nüfûsu 56 345 (1961) tir. Daha XVII. yüzyıldan itibaren H. Kuzey İngiltere'nin en önemli kaplıca şehri olarak tanınmıştır. En önemli gelir kaynağını turizm ve kongreler teşkil eder. Hafif sanâyi de gelişmiştir.

HARROW [*hærou*], 1963 yılına kadar İngiltere'nin Middlesex Kontluğuna bağlı bulunan ve bu târihten i'tibaren Greater London sınırları içine giren bir şehir. Nüfûsu 208 220 (1968) dir. Şehirde Normanlar'dan kalma bir kilise ve Canterbury başpiskoposlarının eski konağı bulunmaktadır. H. da basımevleri, ayrıca foto, optik ve cam sanâyii tesisleri vardır. 1571 yılında kurulmuş olan H. School'da yetişen öğrenciler arasında Byron, Peel, Palmerston, Sheridan ve Churchill gibi ünlü kişiler de bulunmaktadır.

HARROW: 1571'de kurulmuş olan Harrow School

HARRY [*ari*], **Myriam** (asıl adı: **Myriam Perrault - Shapira**; Kudüs [Yeroşalem] 1875 - Neuilly - sur-Seine 1958). Fransız kadın yazarı. Çocukluğunu Doğuda geçirmiş olan H. romanlarında da orada geçen hâdiseleri konu edinmiştir. Eserleri: *La conquête de Jérusalem* (Kudüs'un fethi) [1914]; *La petite fille de Jérusalem* (Kudüslü küçük kız) [1914].

HARSÁNYI NAGY [*hǫrşāñi nǫd'*], **Jakab** (XVII. yüzyıl), Macar Türkoloğu. *Colloquia familiaria turcico - latina, seu status turcicus loquens* [1672] adlı Türkçe dil kitabı ile tanınmıştır. Avrupa'da Türkiye Türkçesi üzerindeki çalışmalar XIV. yüzyıla kadar çıkar. 1396 yılında Türkler tarafından esir alınan Bavyeralı J. Schiltberger (b. bk.) ile başlayan bu çalışmalara Türklerle temas kuran muhtelif Avrupa milletleri katılmışlardır. Türk dili târihi bakımından büyük bir değer taşıyan bu eserler arasında H. N.'ın dil kitabı önemli bir yer tutar.

HARSÁNYI [*hǫrşāñi*], **Zsolt** (Korompa 1887 - Budapeşte 1943), Macar yazarı. Biyografik romanlariyle tanınmış, olan H.'nın başlıca eserleri şunlardır: *Az üstökös* (Kuyruklu yıldız) [1932, Sándor Petőfi'nin hayatı]; *Ecce homo* [1935, Mihály Munkácsy'nin hayatı]; *Magyar rapszódia, Liszt* (Macar rapsodisi, Liszt) [1936]; *Mathias rex, Mathias Corvinus* (Kral Mâtyâs, Mathias Corvinus) [1936]; *És mégis mozog a föld, Galilei* (Dünya yine de dönüyor, Galilei) [1937]; *Élni jó, Rubens* (Yaşamak güzeldir, Rubens) [1940]; *Whisky szódával* (Sodalı whisky) [1941]; *Aranyalma* (Altın elma) [1942].

HARŞA (İng. **Harsha**) veyâ **HARSHAVARDHANA** (ölm. aş. yu. 648), Hınd hükümdarı. 606 yılında tahta çıkmış, büyük bir Hindistan imparatorluğu kurmak üzere savaşlara girişmiş, Hind târihinde H. devri (606 - 648) adiyle anılan bir devir yaratmıştır.

HARŞİT ÇAYI, Türkiye'nin Doğu Karadeniz bölgesinin önemli akarsularından biri. Uzunluğu 160 km dir. Sularını topladığı yağış alanının genişliği 3 000 km² ye yaklaşır. Kaynaklarını Gümüşhane bölgesi dağlarından alır, burada bir araya gelen dereler birden derin boğazlar içine girer, Gümüşhane'den ve Torul'dan geçer. Bu kesiminde H. Ç., çevresindeki dağlardan bol sulu dereleri alır. Burada vâdiler derin ve yamaçları çok dik ise de, vâdi boyunda yer yer genişlemiş yerlerde bahçe yetiştirilmesine elverişli topraklar vardır. H. Ç., Torul'dan aşağıda çok derin ve uzun Kürtün Boğazına girer. Daha ileride, Doğankent (eski adı: Harşit) ten geçtikten sonra yine vâdi boyunda genişlemeler olur ve su Tirebolu'nun hemen doğusunda küçük bir deltadan geçerek Karadeniz'e dökülür.

H. Ç. bol yağışlı bir bölgenin dağlarından inen sularla beslenen güçlü bir akarsudur. Kürtün bucağındaki su ölçme yerinden edinilen değerlere göre, ortalama akım sâniyede 28 m³ olup, en çok akımın 255 m³/sn yi bulduğu, hattâ bunu bâzı yıllarda çok geçtiği (1957 Nisan'ında 338 m³/sn), en az akımı ise sâniyede ortalama 10 - 15 m³ olduğu görülmüştür. Geçtiği yerlerde hızlı akışlarla akması ve çevresinin çok yerde sağlam kayalarla çevrili bulunması, bu ırmak boyunda barajların yapılmasına ve elektrik elde edilmesine elverişli bir durum göstermiştir.

Harşit adı yerine bugün Doğankent adı kullanıldığından, H. Ç. da Doğankent Çayı adını almıştır.

HARTE [*hart*], **(Francis) Bret (t)** (Albany 1836 - Camberley, Londra 1902), Amerikan yazarı. H. «altına hücum çağı» nda gazeteci olarak California'ya gitmiştir. 1868 yılında o zamanlar henüz yeni kurulmuş olan «Overland Monthly» dergisinde *The Luck of Roaring Camp* adlı kısa hikâyesi, 1869 yılında *Outcasts of Poker Flat*, 1870 yılında da *The Heathen Chinee* adlı mizahî şiiri yayınlanmıştır. Böylelikle altın arayıcılarıyla ilgili hikâyelerin bir üstadı olarak ün kazanmıştır. Eserlerinde alışılmadık tiplerin Dickensvâri aşklarını, şeytanî fakat yine de asil yönleri bulunan karakter motifleriyle bağdaştırır ve buna henüz yeni olarak ülkenin diğer kısımlarına bağlanmış bulunan Vahşi Batı'nın bölge havasını da katardı. Sonraları Krefeld ve Glasgow konsolosluklarında bulunmuş ve 1885 yılından i'tibaren Londra'da yaşamıştır.

F. B. HARTE

HARTFORD [*hąrtfīrd*], Amerika Birleşik Devletlerinde Connecticut eyâletinin başkenti. Connecticut Nehri kıyısında kurulmuştur. Hem bir trafik kavşak noktası hem ticaret ve endüstri şehri olarak önem taşıyan H. un nüfûsu 162 200 (1960) dür. H., Amerikan sigortacılık merkezi olduğu gibi, Connecticut vâdisi tütün ticareti ve sigara endüstrisinin de candamarıdır. Ağır ve hafif endüstri kollarında motorlar, uçak parçaları, muhtelif âletler ve büro makineleri, elektroteknik malzemeler ve silâhlar imâl edilir. Üniversitesi ve Güzel San'atlar Müzesi vardır.

HARTLEBEN [*hąrtlebīn*], **Otto Erich** (Clausthal 1864 - Salò, Garda Gölü 1905), Alman yazarı. Natüralist dramlar, uzun hikâyeler ve şiirler yazmıştır. Sonraları rahat bir yaşama sevinci, serbest şehevî i'tiraflar ve zarîf bir hiciv, başlangıç devresinin sosyal kritiğini arka plâna itmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Meine Verse* (Mısralarım) [1895]; *Rosenmontag* (Güller pazartesisi) [1900]; *Die Geschichte vom abgerissenen Knopf* (Kopuk düğmenin hikâyesi) [1893]; *Vom gastfreien Pastor* (Konuksever papaz hakkında) [1895]; *Das Ehefest* (Düğün) [1906].

HARTLEPOOL [*hą̈rtlipul*], Kuzey İngiltere'de, Durham Kontluğuna bağlı eski bir liman şehri. Nüfûsu 17 700 (1961) dür. 1966 yılında liman şehri West Hartlepool ile birleştirilmiştir. Normanlar çağında önemli bir liman olan H., sonraları bir balıkçı köyü seviyesine düşmüş ve 1822 târihinde yükselme mücadelesine tamamen baştan başlamak zorunda kalmıştır. Bugün gemi yapımı, gemi makineleri inşaatı ve balıkçılık, liman faaliyetlerinden daha önemli bir yer tutmaktadır.

HARTLEY [*hą̈rtli*], **David** (Armley, Yorkshire 1705 - Bath 1757), İngiliz hekim ve psikologu. Beyin ve sinir anatomisiyle ilgili araştırmalarına dayanarak çağrışım psikolojisi adını verdiği metod ve sistemi kurmuş ve önce bütün ruhî davranışları zamanın te'siri altında çağrışım açısından ele alan bir genel teori ortaya atmıştır. En tanınmış eseri: *Observations on Man, his Frame, his Duty and his Expectations* (İnsan, vücudu, görevi ve ümitleri üzerine müşahedeler) [1749].

HARTLINE [*hą̈rtlayn*], **Haldan Keffer** (doğ. Bloomsburg, Pennsylvania 1903), Amerikan fizyologu. 1953'ten beri New York'ta Rockefeller Enstitüsü'nde profesör olarak çalışmaktadır. Bütün araştırmaları görme mekanizmasına tahsis edilmiştir.

H. K. HARTLINE

Başlıca eseri şudur: *Response of single optic nerve fibers of vertebrate eye to illumination of retina* (Omurgalıların gözündeki optik sinirin ayrı ayrı liflerinin retinanın ışıklanmasına olan reaksiyonu) [1938]. R. Granit ve G. Wald ile birlikte 1967'de Nobel Tıp Armağanı'nı kazanmıştır.

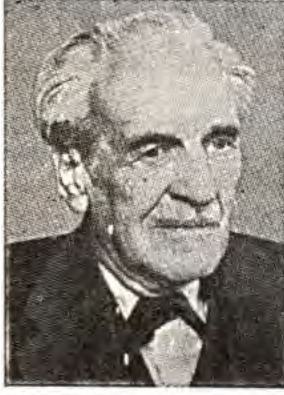
HARTMANN [*hą̈rtman*], **Eduard von** (Berlin 1842-Grosslichterfelde 1906), Alman filozofu. H., her şeyin bir tek kaynaktan çıktığını kabul eden felsefe görüşüne mensub bir monist'tir. Mantıkî «düşünce» ile gayrî mantıkî «isteme», dünyayı canlandıran bir şuur altı ruhta birleşip birbirbirine karışır. H. bir yandan Schopenhauer'ın kötümserliğine, bir yandan da Leibniz ve Hegel'in iyimserliğine karşı cephe almıştır. H., «Yokluk» un «Varlık»a şayanı tercih olduğuna inanır. Eserleri: *Philosophie des Unbewussten* (Şuur altının felsefesi) [1869]; *Neukantianismus, Schopenhauerianismus und Hegelianismus* (Yeni Kantçılık, Schopenhauer'cılık ve Hegel'cilik) [1877]; *Die Religion des Geistes* (Ruhun dînî) [1882]; *Die moderne Psychologie* (Modern psikoloji) [1901].

E. HARTMANN

HARTMANN, Henri (Paris 1860 - Paris 1952), Fransız cerrahı. 1892 yılında ihtisâsını tamamlayarak operatör olan H., 1895 yılında Paris Tıp Fakültesi öğretim kadrosuna girmiş ve 1909'da Patoloji Kürsüsü'ne, az sonra da Cerrahî Kliniği'ne profesör olmuştur. 1918 yılında Tıp Akademisi'ne, 1945'te de Fransız İlimler Akademisi'ne üye seçilen H. ın genel cerrahî üzerinde ve özellikle bağırsaklar hakkında yayınlanmış birçok eserleri vardır. Cerrahî ve anatomide, kalın bağırsaklarla ilgili olarak fossa ileo - caecalis infima, «H. çukuru» ve sigmoid arterinin üst rektal kola birleştiği yer de «H. noktası» diye adlandırılmıştır.

HARTMANN [*hą̈rtman*], **Martin** (1851-1918), Alman Doğu bilgini. Beyrut'ta 12 yıl Almanca tercümanlığı yapmış, Arapça yanında Türkçe ve Farsçayı da öğrenmiştir. Belli başlı Avrupa dillerini (Macarca dahil) bilen H., çağdaş İslâm ülkelerinin fikrî ve edebî hayatı konusunda yapmış olduğu çalışmalariyle tanınmıştır. Muhtelif yıllarda Doğu ülkelerinde geziler yapmış, bu arada Çin Türkistanı'nı da gezmiştir. Bu gezilerinde yerli Türk ağızlarını araştırmış olan H., zengin diyalektoloji derlemeleri yapmakla kalmamış, değerli Türkçe yazmalar da elde etmiştir. H. yeni Türk edebiyâtı alanında da çalışarak Türk şâir ve yazarlarının Almanya'da tanıtılmasına yardım etmiştir. Doğu ilimleri alanında pek çok eser vermiş olan H.'ın Türkler, Türk dili ve Türk edebiyatı ile ilgili belli başlı yazı ve yayınları şunlardır: *Zur türkischen Dialektkunde* (Türk diyalektolojisi üzerine) [«Keleti Szemle», I, 1900, 154 - 156]; *Čaghataisches. Die Grammatik des Mehemed Sadiq* (Çağatayca üzerine Mehmed Sadık'ın grameri) [Heidelberg, 1902. Mehmed Sadık'ın 1298 (1882 - 1883) yılında İstanbul'da çıkan *Üss - i lisân - i Türkî* adlı eserinin Almanca işlenmesi ve bütünlenmesi]; *Zum metrischen Form des Kudatku Bilik* (Kutadgu Bilig'in vezni üzerine) [«Keleti Szemle», III, 1902, 141 - 153]; *Die metrische Form des Qudatqu Bilik* (Kutadgu Bilig'in vezni) [«Orientalistische Literaturzeitung», V, 1902, 349 - 351]; *Der čaghataische Diwan Hüwēdā's* (Hüveyda'nın Çağatayca divânı) [«Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen», V, 1902, 132 - 155]; *Ein türkischer Text aus Kašgar* (Kâşgar'dan Türkçe bir metin) [«Keleti Szemle», V, 1904, 21 - 35, 161 - 184, 330 - 343, VI, 1905, 26 - 65]; *Die osttürkischen Handschriften der Sammlung Hartmann* (Hartmann koleksiyonunun Doğu Türkçe yazmaları) [«Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen», VII, 1904, 1 - 21]; *Das Buchwesen in Turkestan und die türkischen Drucke der Sammlung Hartmann* (Türkistan'da kitap ve Hartmann koleksiyonunun Türkçe basmaları) [«Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen», VII, 1904, 69 - 103]; *Die Geschichte von den Vierzig Leibern (Čilten) I. Ein türkischer Text aus Jarkend* (Kırk gövdenin hikâyesi. I. Yarkend'den Türkçe bir metin) [«Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen», VIII, 1905, 25-38]; *Chinesisch - Turkestan. Geschichte, Verwaltung, Geistesleben und Wirtschaft* (Çin Türkistanı. Târih, idâre, fikrî hayat ve ekonomi) [Halle, 1908]; *Aus der neueren osmanischen Dichtung* (Yakın zamanlar Osmanlı Şiirinden) [«Mitteilungen des Seminars für Orientalischen Sprachen», XIX, 1916, 124 - 179; XX, 1917, 86 - 149; XXI, 1918, 1 - 82]; *Das Privileg Selims I. für die Venezianer von 1517* (I. Selim'in Venediklilere verdiği 1517 yılına âid imtiyaz) [«Orientalische Studien, Fritz Hommel zum 60. Geburtstag. Bd. II]; *Dichter der neuen Türkei* (Yeni Türkiye'nin şâirleri) [Berlin, 1919]; *Zur Geschichte des Islam in China* (Çin'de İslâmiyetin târihi üzerine) [Leipzig, 1921].

HARTMANN [*hartman*], **Max** (Lauterecken, Kaiserslautern 1876 - Buchenbühl, Allgäu 1962), Alman zoologu ve tabiat filozofu. 1914 yılından i'tibaren Kaiser - Wilhelm Institut für Biologie (Kaiser Wilhelm Biyoloji Enstitüsü)'nin müdürlüğünü yapmıştır. İlkel hayvanlar üzerinde giriştiği tecrübeler ve araştırmalar sonunda «izafî tenasüliyet teorisi» ni ortaya atmış ve teorisini 1925 yılında tecrübî olarak ispat etmiştir. Modern tabiî ilimlerin dayandığı akıl idrâk nazariyesini, bu nazariyenin dörtlü metod yapısını enine boyuna incelemek suretiyle bâriz bir şekle sokmuştur. Eserleri: *Allgemeine Biologie* (Genel biyoloji) [2 bölüm, 1925-1927]; *Die Sexualität* (Tenasüliyet) [1943]; *Die philosophischen Grundlagen der Naturwisserschaften* (Tabiî ilimlerin felsefi temelleri), [1948]; *Einführung in die allgemeine Biologie* (Genel biyolojiye giriş) [1956].

M. HARTMANN

HARTMANN [*hartman*], **Nicolai** (Riga 1882 - Göttingen 1950), Alman filozofu. Marburg, Berlin ve Göttingen'da profesör olarak çalışmıştır. Metafiziği Yeni Kant'çılığın (Marburg Okulu), fenomenolojisi de Aristo'nun te'sirinde kalmış, Husserl fenomenolojisinden çıkmıştır. Eserleri: *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis* (Bilgi metafiziğinin elemanları) [1927]; *Ethik* (Etik) [1926]; *Zur Grundlegung der Ontologie* (Ontolojinin temel unsurları) [1935]; *Möglichkeit und Wirklichkeit* (İmkân ve hakikat) [1938]; *Der Aufbau der realen Welt* (Gerçek dünyanın inşası) [1940]; *Systematische Philosophie* (Sistematik felsefe) [1942]; *Philosophie der Natur* (Tabiat'ın felsefesi) [1950].

N. HARTMANN

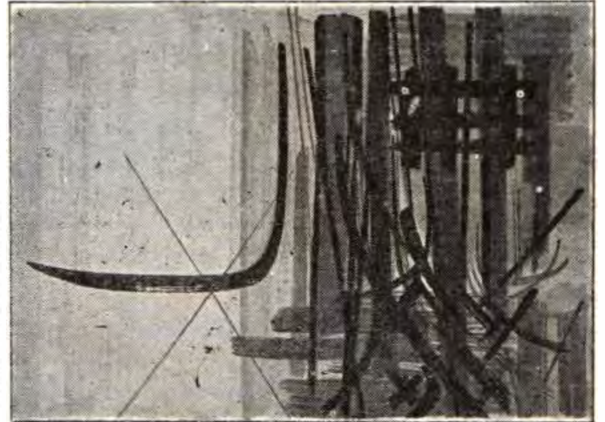
HARTMANN [*hartman*], **Richard** (Neunkirchen, Württemberg 1881 - Berlin 1965), Alman Doğu bilgini. Leipzig, Königsberg, Heidelberg ve Göttingen üniversitelerinde profesör olarak Arabistik ve İslâm araştırmaları dersleri vermiş, 1936 - 1950 yılları arasında Berlin Üniversitesi'nde profesörlük yapmıştır. H. daha çok Arabistik ve İslâm araştırmaları alanındaki çalışma ve yayınlariyle tanınmıştır. Bu alanda çıkan belli başlı eserleri şunlardır: *Al-Kuschairis Darstellung des Sûfitums* (El - Kuşeyrî'nin Sûfiliğe âid risalesi) [Türkische Bibliothek 18. Berlin. 1914]; *Im neuen Anatolien* (Yeni Anadolu'da) [1928]; *Die Religion des Islam* (İslâm dini) [1944]; *Das Tübinger Fragment der Chronik Ibn Tuluns* (İbn Tulun kroniğinin Tübingen yazması) [Kahire, 2. bas. 1964].

HARTUÇ, topun bir atımlık barutunu muhafaza eden kabın adı. H. mâdenden veyâ kumaştan yapılır. Küçük çaplı toplarda, mermiler de küçük ve hafif olduğundan bunlar top namlusuna H. u ile beraber sürülürler. Bu H. lara mükemmel H. denilir. Orta ve büyük çaplı toplarda ise H. lar mermiden sonra, yivli kısım ile kama - kuyruk kapağı arasında bulunan ve hazine denilen kısma yerleştirilir Kumaş H. larda çubuk şeklindeki barutlar birbirlerine bağlanarak ham ipekten yapılmış keselere sıkı bir şekilde konulur ve barutun kolay yanması için kesenin dip tarafına şali kumaşından yapılmış küçük bir mahfaza içine ağız otu denilen toz barut yerleştirilir. Bu tip H. lara kese denilir. Barut, pirinçten yapılmış kovana yerleştirilirse, bu kovana da mâdenî H. veyâ metelik H. denilir. Mâdenî H. larda barut, kovana kese H. larda olduğu şekilde yerleştirilir ve barutun alt kısmına ağız otu konulur. Mâdenî H. ların dip tarafları barut gazının dışarı kaçmaması ve atışı müteakıp H. ihraç tırnakları vasıtası ile kovanın namludan dışarı atılması için çıkıntılı bir şekilde yapılır. H. dibinin ortasında ateşlemeyi temin eden funyaların takılması için kılavuzlu bir yuva vardır.

HARTUM (İng. **Khartoum, Khartum**), Sudan'da, Gök Nil'in Ak Nil'e karıştığı yerden 1,5 km kadar güneyde ve Gök Nil'in batı kıyısında önemli bir idâre ve ticaret merkezi, Sudan'ın başşehri ve H. ilinin merkezi. Nüfûsu 135 000 (1961), denizden yüksekliği 381 m dir. H.'un nehir boyunca 3 km kadar bir kısmı hurma ağaçlarıyle kaplıdır. Taşma zamanında 9 m kadar yükselen ve çok hızlı akan nehrin taşıp zarar vermesine engel olmak için bütün kıyı boyunca bir dolma duvar yapılmıştır. Bu duvar boyunca devam eden ağaçlıklı bir umumî yolu da vardır.

Şehir halkının çoğunluğunu Sudan yerlileri ile kuzey Arapları ve güney Zencîleri meydana getirir. Kuzeyden göç etmiş olan Mısırlılar ile İngiliz ve Yunan gibi batılı milletlere âid grupların sayısı azalmaktadır.

HARTUNG, Hans (doğ. Leipzig 1904), Alman asıllı Fransız ressamı ve desinatörü. Leipzig ve Dresden akademilerinde çalışmış (1924 - 1928), felsefe öğrenimi yapmıştır. Önceleri figüratif anlayışta eserler vermiş, Abstraction géometrique ressamlar grupundan ayrılarak Paris'e yerleşmiştir (1935). Fransa'da yabancı lejyona giren H (1939), daha sonra hür Fransız kuvvetlerine gönüllü olarak yazılmış (1944) ve Belfort Savaşında bir bacağını kaybetmiştir. Sonraki çalışmalariyle lirik abstre san'atın gerçek bir öncüsü olmuştur. Eserleri plâstik bir ifâde içinde dikkate değer bir sâdelik taşır. Çok açık renkli ve beyaz fonlar üzerine düşen lekeler ve çizgi oyun-

H. HARTUNG: «Kompozisyon» (Cavellini koleksiyonu, Brescia, 1951)

ları, şahsî bir ifâdeyle dinamik bir te'sir yaratarak resimdeki derinliği perdelemektedir. H.. Paris ve New York'taki birçok sergilerde kendini tanıtmış, Guggenheim Armağanı'nı kazanmıştır (1956). Münzevî bir hayat süren H., Uluslararası Venedik Biennal (1960)'inin resim armağanını kazanmıştır. Eserleri dünya müzelerinde ve özel koleksiyonlarda yer almıştır. Tanınmış eserlerinden biri «Kompozisyon» (Peter Adam koleksiyonu, Londra, 1956)'dur.

HARTWIG [*hartvig*], **Nikolay Gengrikoviç** (Gori, Tiflis 1855 - Belgrad 1914), Rus diplomatı. 1909 yılından i'tibâren Belgrad'da elçi olarak bulunmuş ve burada Rus milliyetçisi sıfatıyla Büyük Sırbistan hareketini desteklemiştir.

HARTZENBUSCH [*hartsembuç*], **Juan Eugenio** (Madrid 1806 - Madrid 1880), İspanyol yazarı. Babası Almandır. Fransızcadan tercüme ettiği bâzı oyunlarla tiyatro sahasında çalışmağa başlamıştır. *Los amantes de Teruel* (Teruel âşıkları) [1837] adlı piyesi ile birdenbire şöhrete kavuşmuştur. Târihî romantik dramları, komedileri ve sahne için yazılmış peri masalları vardır. Eserleri: *Doña Mencía o La Boda en la Inquizición* (Bayan Mencía veyâ enkizisyonda bir düğün) [1838]; *Alfonso el Casto* (İffetli Alfonso) [1841]; *La madre de Pelayo* (Pelayo'nun anası) [1846]; *Juan de las Viñas* (.d) [komedi, 1844]; *La redoma encantada* (Sihirli şişe) [masal, 1841].

HARUC, Cebel, Kuzey Afrika'da, Libya çölünde, Bingazi ile Trablusgarp bölgeleri arasında bir volkanik masif.

HARUD'LAR [Charudes], Germen kab'lesi. İlk önce Ptolemaios (b bk.) tarafından anılan H.'lar, M. S. 150 sıralarında Jylland (Jutland) yarımadasında bulunuyorlardı. Âkıbetleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

HÂRÛDRÛD veyâ **ADRASKAN,** batı Afganistan'da bir nehir. Uzunluğu 400 km dir. Gor dağlık bölgesinden çıkar ve Hamun bölgesinde, Sistan havzasında yeraltına girerek yok olur.

HARUN (Aaron, İmranoğlu Ebû Halid Harun), Musa'nın büyük kardeşi. H. Musa'dan bir söylentiye göre üç, bir söylentiye göre de bir vaş büyüktür. Ancak onun, Firavun'un İsrail asıllı erkek çocukların doğumuna izin verdiği yılda dünyaya geldiğinde bütün söylentiler birleşir. Musa'nın Mısır sarayından firar etmesine karşılık, H. sarayda kalmış ve iyi bir terbiye alarak Firavun'un divânına üye olmuştur. Selis ve beliğ konuşan, hitâbet kabiliyeti olan H., Musa için sözcü seçilmiştir. Musa, H. ile Medyen seferinden sonra Mısır'a dönünce, evlerine indiği vakit buluşmuş ve H. a Tanrı'nın emirlerini iletmiştir. H. bu emirlere itaat etmiştir. Bundan sonra H , Musa'nın bütün faâliyetlerinde onun yardımcısı olarak görülmektedir. Musa'nın Firavun'la olan mücadelesinde H. onun yanında yer almış olduğu gibi, Musa'nın İsrailoğulları ile olan münasebetlerinde de başlıca aracı olmuştur. Musa İsrailoğulları'nı Mısır'dan çıkarttıken H., kolbaşında öncülere komuta etmiştir. Musa Tur'a giderken yerine vekil olarak H u bırakmıştır. H. onlara ganimet mallarını kullanmayı yasak etmek istemiştir. Ateşe atılan bu malların Samirî'nin büyüsü ile buzağı hâline gelmesine, İsrailoğullarına «işte tanrınız budur» diyerek buzağıya tapılmasını telkin eden Samirî'nin işleri karıştırmasına mâni olamamıştır. Ancak, kendisine bağlı olanlarla birlikte bir kenara çekilip buzağıya tapanlarla savaşmayı göze alamamıştır. Musa Tur'dan dönünce, bu sonuçtan sorumlu olarak H. u görmüş ve onu sakalından yakaladığı gibi sürüklemeye başlamıştır. H., «Ey annemin oğlu! Beni başımdan çekeleme, benim kavmimle aranı açtın demenden çekinerek onlara karşı gelmedim» demiş ve asıl suçlu Samirî böylece ortada kalmıştır. Gerçekte H., Musa'dan kopmamış, ona itaatten ayrılmazdı. H., Musa'ya İsrailoğulları'nın Eriha'da yâni Beytü'l-makdis'te yerleşinceye kadar yardımcılık etmiştir. İsrailoğulları Arz-ı mev'ud'a yerleşince tanrı Musa'ya H. un vakitinin geldiğini bildirmiştir.

Gerek H. un gerek Musa'nın ölümleri hakkında farklı söylentiler vardır. Bunlardan biri Tanrı'nın emri ile dağda bir evde kurulu bir yatakta, bir diğeri ise Tih çölünde bir mağarada bulunan altın bir tahtta otururken ölmüş olmasıdır. Yalnız iki söylentide de H. ölürken Musa'nın onun yanında bulunduğu ve bu yüzden Musa'nın, kavmi tarafından H. u öldürmekle suçlandırıldığı, bu töhmetten kurtulmak için H. u mezarında dirilttiği veyâ öldüğü yatakla gökten indirerek ona kendisini onun öldürmediğini söyletmesi temaları müşterektir. H. öldüğü zaman 127 yaşında idi. Musa'nın sert ve otoriter karakterine karşılık muti, halim ve selim olmak i'tibariyle İsrailoğulları tarafından Musa'dan daha çok sevilmiş ve tutulmuştur.

HÂRÛN (Aron Hamon, Yahudî Hârûn; ölm. 1660?), Yahudi asıllı bestekâr. Zamanımıza Hüseynî (Fâhte) ve Rast peşrevleri kalmıştır.

HÂRÛNİYE: 1. Irak'ta, Calûlâ civarında eski bir şehir. Yakut. burada taşları kurşun ile kenetlenmiş eski bir köprü bulunduğundan bahseder.

2. İslâm diyarı ile Bizans ülkesi arasında bulunan sınır kalelerinden biri. Maraş ile Anazarba (Ayn Zarba) arasında, 183 (799) te Hârûnü'r-Reşid tarafından kurulmuş olan bu müstahkem şehre halîfenin adı verilmiştir. Bizanslılar 348 (959/960)'de H. kalesini tahrip etmişlerdir.

3. Amanos dağlarının batı yamaçlarında, Cevhan nehrinin bu dağlar arasından çıktıktan sonra aldığı Sabun Suyu vâdisine yakın bir yerde, Adana'nın Bahçe ilçesine bağlı, bir bucak merkezi. Nüfûsu 31 768 merkezin nüfûsu 5 198 (1965)'dir. Öğretmen Okulu bulunan H.'de H. Bossert ve arkadaşlarının yaptığı kazılarda zengin bir Hitit şehrinin yeri bulunmuştur.

HARUNOBU, Suzuki (Edo, Tokyo 1724-1770), Japon ressamı ve tahta oyma üstadı. Çok renkli basım tekniğini düzeltmiştir. Zarif kadın ve kız tasvirleri tanınmıştır.

S. HARUNOBU: «Çocuğuna kimono giydiren kadın»

HÂRÛNÜ'R-REŞİD (Rey 763, 766 ? - Tus [Meşhed] 809), Abbâsî halifesi. Halife Muhammed el-Mehdi'nin oğludur. Annesi ise Hayzurân adlı bir câriyedir.

H'in halîfeliği 786 yılında başlar. Bermekîlerden Yahyâ

bin Hâlid'i vezir yapan H., kendisine sonsuz bir yetki vermiştir. Bu bakımdan, vezir Yahya, bu güçlü imparatorluğun fiilî olarak hükümdarlığını yapmıştır.

H. de, kendisinden öncekiler gibi Bizans ile devamlı ve çetin savaşlar yapmak zorunda kalmıştır. Bu savaşlar Bizans'ın çok kere vergiye bağlanması ile son bulmuştur. İmparator Nikephoros zamanında da sürüp giden savaşların birinde (806) H. Heraklea (= Ereğli) şehrini ele geçirmiş ve bunun sonunda Bizans imparatorunu ayrıca, kendisi ve âilesi için bir nevi baş vergisi vermeye mecbur etmiştir. Ancak, sürüp giden bu Arap - Bizans savaşları kesin bir sonuca bağlanamamıştır.

H., doğudaki karışıklıkları sona erdirmek için çıktığı sefer sırasında Tus şehrinde hastalanmış ve ölmüştür.

H. san'ata ve ilme değer vermekle ün almıştır. Sarayında pek çok ilim adamları toplanmıştı. Umumiyetle, Abbasî halifelerinin en iyilerinden biri olarak kabul edilir. Ancak, imparatorluğun sarsılmaya yüz tutması da onun zamanında başlar.

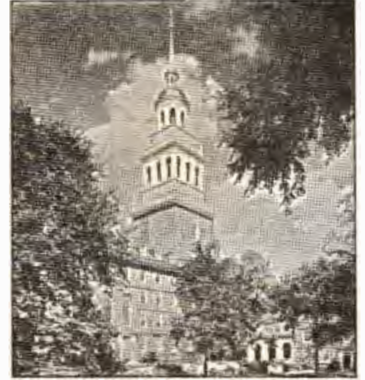
HARUSPEX [*haruspeks*], mûcizevî tezahürler (ostenta) den, şimşek (ars fulguratoria)'ten ve kurbanlık hayvanların iç organları (extispicia) ndan yararlanarak kehanette bulunan Romalı rahiplere verilen ad. Karaciğer falı Etrusklar vasıtasıyla doğudan Roma'ya gelmiş ve İmparatorluk Çağı'nın sâbit fikir hâlindeki inançları yüzünden IV. yüzyıla kadar rağbet görmüştür.

HÂRÛT VE MÂRÛT, *Kur'an*'da adları geçen ve çeşitli hihâyelerde başlarına gelenler anlatılan iki meleğin adı. Hikâyeleri şöyle hulâsa edilebilir: Gökteki melekler, insanoğullarının kötülüklerini görüp bundan dolayı Allah'a şikâyette bulundular. Allah onlara: «Sizler de aynı durumda olsaydınız, daha iyi hareket etmezdiniz» diye cevap verdi. Bu hükmü kabul etmeyen melekler, tecrübe edilmek üzere yeryüzüne gönderilmelerini istediler. İstekleri kabul olununca aralarından H. ile M.'u seçtiler. Bu iki melek putlara tapmak, zinâ etmek, insan öldürmek ve içki içmek gibi büyük günahlar kendilerine yasaklanmak sûretiyle yeryüzüne gönderildiler. H. ile M., yeryüzünde gördükleri çok güzel bir kadına hayran oldular, onunla günah işlediler. Bu sırada üzerlerine gelen adamı da öldürdüler. O zaman Allah, gökteki meleklerin nazarlarını yeryüzüne çevirdi. Melekler Allah'ın haklı olduğunu kabul ettiler. Suçlu meleklere, cezâlarını dünyada mı, yoksa ahrette mi çekmek istedikleri soruldu. H. ile M. dünyayı kabul ettiler. O günden beri her ikisi de Babil'de hapsedildikleri yerde büyük azaplar içinde yaşamaktadırlar.

Daha değişik şekilleri de olan hikâyenin kahramanları H. ile M., dîvan edebiyatımızda, mecâzî olarak, sevgilinin gözleri, gamzesi, bakışı gibi âşıkları büyülercesine te'sir altında bırakan hâlleri anlatmak yolunda kullanılmıştır.

HARVA, Uno (eski soyadı: **Holmberg;** 1882-1949), Fin etnoloğu. Turku Üniversitesinde profesörlük yapmış, tanınmış Fin bilgini Kaarle Krohn'un açmış olduğu çığırda çalışmış, özellikle Fin - Ugor ve Altay kavimlerinin iptidaî dinleri ve mitolojileri alanında değerli çalışmalar yapmıştır: *Die Wassergottheiten der finnisch - ugrischen Völker* (Fin - Ugor kavimlerinin su tanrıları) [«Mémoires de la Société Finno - Ougrienne», XXXII, 1913]; *Die Religion der Tscheremissen* (Çeremislerin dini) [1926]; *Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas* (Asya ve Avrupa'nın kuzey uluslarının av törenleri) [«Journal de la Société Finno - Ougrienne», XLI, 1926]; *Die religiösen Vorstellungen der Mordwinen* (Mordvinlerin dinî tasavvurları) [1952] gibi. John Arnott Mac Culloch'un çıkardığı *The Mythology of all Races* dizisinde çıkan *Finno - Ugric and Siberian Mythology* (Fin - Ugor ve Sibirya mitolojisi) [Boston, 1927] adlı büyük eseri de H. yazmıştır. Fakat onun bu alanda yazmış olduğu en tanınmış eseri, *Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker* (Altay kavimlerinin dinî tasavvurları) [1938] dır. H. nın bu eserinde Türk kavimlerinin inançlariyle ilgili değerli müşahedeler vardır. Bunlardan başka, H., *Kalevala* destanı üzerinde de durmuş, bu yolda birçok çalışmalar yapmıştır. H. nın eserleri yalnız ilmî bakımdan değil, edebî bakımdan da değerlidir.

HARVARD [*harvırd*] **ÜNİVERSİTESİ** (İng. Harvard University), Amerika Birleşik Devletleri'nin en eski yüksek öğretim müessesesi. Cambridge (Massachusetts)'de bulunan ve husust para yardımlarına dayanan H. Ü. erkekler için kurulmuş bir öğretim müessesesidir. Fakat bâzı şubelerine kız öğrenciler de kabul edilir. Başlıca binâları Boston ve Cambridge şehirlerinin banliyölerindedir. Şubelerinin bir kısmı da Petesham, Milton, Harvard ve diğer yerlerdedir.

HARVARD ÜNİVERSİTESİ

H. Ü., 1636'da Cambridge (Massachusetts) de kurulmuş, 1639'da, servetini ve kitaplığını bu üniversiteye vermiş olan İngiliz dîn adamı John Harvard (Southwark, Londra 1607 - Charlestown, Massachusetts) ın adını almıştır. 1650'de müesseseye resmî bir sıfat verilmiştir. College of Arts and Sciences (San'at ve fen okulu)'tan sonra, 1781'de Phi Beta Kappa (Philosophia Biou Kybernētēs = Felsefe hayatın rehberi) Cemiyeti (b. bk.) nin bir şubesi kurulmuştur. Sonradan kurulan müesseseler şunlardır: Tıbbiye Okulu [1782]; İlâhiyat Okulu [1816]; Hukuk Okulu [1817]; Mühendislik Okulu [1847]; Dişçilik Okulu [1867]; Yaz Okulu [1871]; Graduate School of Arts and Sciences (San'at ve fenlerde yüksek pâye veren okul) [1872]; Ticaret İşleri İdâresi Okulu [1908]; Pedagoji Okulu [1920]; Genel Sağlık Okulu [1922]; Genel İdâre Okulu [1935].

H.Ü., Amerika hükûmeti ile yaptığı bir anlaşma neticesinde, Long Island'daki Brookhaven millî lâboratuvarlarında nükleer araştırmalar yapmak hakkını elde etmiş olan müesseselerden biridir. 1947'de Sinoloji ve daha sonra Sovyetoloji şubeleri kurulmuştur.

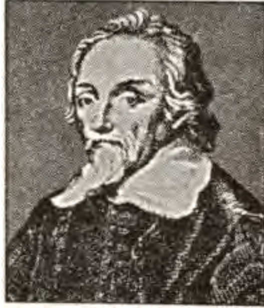
H. Ü. Kütüphânesi zenginliği ile meşhurdur. Yayınları yılda birkaç yüz cilde varır. H. Ü., matbaasında şimdiye kadar 2 200 eser basılmıştır.

Harvard Barometresi: Harvard Üniversitesi (b. bk.) nin Committee on Economic Research (Ekonomik Araştırmalar Komitesi)'i tarafından, konjonktürleri önceden hesaplamak için I. Dünya Harbi'nden sonra tertip edilen bir usûl. Ampirik zaman serilerine dayanılarak üç seri teşkil edilir: I. Spekülâsyon (endüstri eshamı râyiçleri, New York banka borçluları); 2. İş faaliyeti (New York dışındaki banka borçluları, ticaretteki toplam fiyatları); 3. Para piyasası

(mal ciroları için iskonto râyici). Bu sistemde spekülâsyon eğrisi iş faaliyeti eğrisini arkada bırakır, bu da para piyasası eğrisini arkada bırakır. 1924'ten sonra prognoz (önceden hesaplama) sonuçları beklenen olayların arkakalmıştır ve yerini başka barometre sistemlerine ve konjonktür prognozu usûllerine terketmiştir.

HARVEY [*hạrvi*], **Lilian** (Hornsey, London 1907 - Cap d'Antibes 1968), filim aktrisi. Dansöz olarak san'at hayatına atılan H., yıllarca Willy Fritsch ile Alman filminin çok sevilen bir âşık çiftini teşkil etmiştir. Bu yolda en sevilen filmleri: «Benzin istasyonundaki üç arkadaş» [1930]; «Kongre dans ediyor» [1931]; «Sarışın bir rüya» [1932]. H.'nin başka filmleri ise şunlardır: «Çabuk» [1932]; «Bahtlılar» [1936]; «Fanny Elssler» [1937]; «Direksiyonda kadın» [1939]; «Mavi hayatın içine» [1939].

HARVEY [*hạrvi*], **William** (Folkestone 1578 - Hampstead, Essex 1657), İngiliz hekimi. 1615'te Kraliyet Kolejinde anatomi ve cerrahî kürsüsüne tâyin edilmiştir. I. James ve I. Charles'ın hususî hekimliğini yapmıştır. H., kan dolaşımını keşfederek büyük ünkazanmıştır. Michel Servet Colombo ve Aranzi'nin daha önce kanın dolaşımı ile ilgili buluşlarını H. doğrulamış ve i'tiraz götürmez bir şekilde büyük ve küçük dolaşımı isbat etmiştir. Keşfi önceleri birçok i'tirazlarla karşılaşmış, fakat H., ölmeden önce bunun keşfinin bütün Avrupa bilginlerince kabul edildiğini görmek saadetini tatmıştır. Bunun dışında zürriyet (generation) hakkında çok önemli başka araştırmaları da vardır. İlk olarak *Omne vivum ex ovo* (her yaşayan yumurtadan türemiştir) aksiyomunu kurmuş ve bunu tecrübeye dayanan delillerle isbat etmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Exercitatio anatomica de motu cordis et sanguinis in animalibus* (Hayvanlarda kalbin ve kanın hareketi hakkında anatomik araştırma) [1628]; *Exercitationes de generatione animalium* (Hayvanlarda zürriyet hakkında araştırmalar) [1651).

W. HARVEY

HARYANA, Hindistan'ın kuzey - batısında bir devlet. 1966'da, Pencab devletinin Hindu dili kullanılan güney kısmının ayrılmasiyle meydana gelmiştir. Yüzölçümü aş. yu. 43 869 km², nüfûsu 7 000 000 (1966) dur. H. nın ve Pencab devletinin ortak merkezi Çandigar (İng. Chandigarh) şehri (nüfûsu [1967] 89 000)'dir. Bu şehir 1966'da civarı ile beraber Birlik Bölgesi ilân edilmiştir. Halkın başlıca geçim kaynağı ziraattir.

HARZ [*harts*] **DAĞLARI,** Orta Almanya'da bir masif. Bir kısmı Batı, bir kısmı da Doğu Almanya'dadır. En yüksek tepesi Brocken (1 142 m) dır. Uzun zamandan beri işlenen mâden yatakları vardır. Brocken, Alman efsanelerinde Walpurgis gecesini kutlamaya gelen cadıların toplandığı yerdir.

HAS, Osmanlı İmparatorluğun'da hâsılatı yüzbin akçeden çok olan timarlar için kullanılan bir tâbir. Bu müessese, Osmanlılara Hârezmşahlar ve Anadolu Selçuklularından intikal etmiştir. Pâdişâhlara âid olan H 'lar için hass - ı hümâyûn tâbiri kullanılırdı. Hass - ı hümâyûn'dan bir kısmının varidatı devlet hazinesine girer, bir kısmı ise doğrudan doğruya pâdisâha âid olurdu. Pâdişahların annelerine, hemşirelerine, zevcelerine, hasekilerine ve kızlarına tahsis olunan H.'lara ise başmaklık (veyâ paşmaklık, b. bk.) denirdi. Sancak beyleri, beylerbeyleri ve diğer vezirlere ayrılan H 'lara ise havass - ı vüzerâ adı verilir ve bu H.'lar bir buçuk milyon akçeye kadar çıkabilirdi. Vezirlere verilen H.'lar me'muriyet ile alâkalı olduğu cihetle, timar ve zeametten farklı olarak evlâda intikal etmezdi.

HAS AHIR, Osmanlı pâdişâhlarının atlarına tahsis edilmiş ahır. Eski eserlerde bu mânada Istabl - i Âmire tabiri de kullanılmaktadır. Bu H. A.'ın idâresine me'mur olanlardan Mirahur - ı evvel, Mırahur - ı sânî v. b. gibi ileri gelenleri Osmanlı saray teşrifatında hatırı sayılır bir yer işgal ederlerdi.

HAS KEFAL (Zoo.): bk. KEFAL.

HAS ODA, Osmanlı Devleti saray teşkilâtındaki 6 Enderun oda (koğuş) sından birincisi ve en önemlisi olup buraya hâne - i has da denilirdi. II. Mehmed tarafından vücuda getirilen H. O.'nın hizmetinde o zaman 32 iç oğlanı bulunuyordu. I. Selim ise bu iç oğlanları için H. O. koğuşunu yaptırdığı gibi, H. O.'nın mevcudunu da 40'a çıkarmıştı. H. O.'nın XVI. yüzyılla XVII. yüzyıl arasında en büyük âmirleri sırasıyla H. O.'başı silahdâr, çuhadar, rikâbdar, tülbent gulâmı ve mutfak gulâmı idiler. Fâtih devrinde yalnız H. O. başı arz ağası iken sonradan silâhdar, çuhadar ve rikâbdar da arz ağaları i'tibar edilmişlerdir. H. O. teşkilâtı, ehemmiyetini devamlı olarak muhafaza etmiş ise de, XVIII. yüzyıl başlarında teşrifattaki yeri aynı kalmakla beraber H. O 'başı nüfuzunu kaybetmiştir. H. O. mevcudu içinde bir münhal olursa, buraya H. O.'nın dışındaki diğer 5 odanın en yüksek derecelisi olan Hazine Odasından güğümbaşı terfian alınırdı. İkinci bir münhalde Kiler odasından peşkir ağası, üçüncü bir münhalde Seferli'den çamaşırcı başı, dördüncü bir münhalde ise yine Seferli'den hamamcı başı buraya alınır, diğer iki koğuştan kimse alınmazdı. Bununla beraber H. O.'ya daha sonraları pâdişahın emriyle başka türlü tâyinler yapıldığı da görülmektedir. H. O.'lıların esas vazifeleri Hırka - i Saadet dâiresinin süpürülmesi, orada bulunan *Kur'an* tozunun alınması, mübarek gecelerde öd ağacı yakılması, gülsuyu serpilmesi ve *Kur'an* okunması idi. Diğer bir tâbirle H. O. mensupları padişâhın çeşitli hizmetlerini görürler ve hükümdarla arkadaşlık ederlerdi. Yukarıda adlarını saydığımız 6 ağadan başka hünkâr müezzini, sırkâtibi, sarıkçı başı, kahvecibaşı, tüfekçibaşı ve berberbaşı da H. O. ağaları arasındaydılar. Bunların her birinin ne yapacakları da tespit edilmiş idi. H. O.'lılara iki defa bahşiş verilirdi. H. O. erkânından yukarıda adları zikredilen 6 ağasından biri dışarı çıkarsa, kendisine vezaretle eyâlet vâliliği veyâ yeniçeri ağalığı gibi mühim vazifeler tevdi edilirdi. Bunların dışındaki H. O.'lı eskilerine müteferrikalık, acemilerine ise çaşnigirlik verilirdi. Bununla beraber, H. O.'lılardan sancak beyliği ile çıkanlara da rastlanmaktadır.

HAS YUNUS BEY: bk. YUNUS BEY.

HASÂ veyâ AHSA (Ar. = kuyular), Suudî Arabistan'da, Basra Körfezi kıyısında, Kûveyt, Katar ya-

rımadası ve Rub-el Hâti arasında bir il. Yüzölçümü 50 000 km², nüfûsu 50 000 (1962), merkezi Hûfûf'tur. H. arazisi alçak ve nisbeten rutubetli, geçici bataklıklar ve göller bulunan bir ovadır. Kaynaklar birçok vahaları besler. Bunların en büyüğü, Hûfûf vahasıdır.

Meyve ağaçları ve hububat yetiştiren bu bölge, bu sayede refaha kavuşmuştur. Nüfûsun yarısını yerliler teşkil eder. Göçebe bedevîler, sığır, deve, ak eşek ve bilhassa kısa yünlü koyun yetiştirmekle şöhret kazanmışlardır. Bu koyunların yünü bütün Arabistan yarımadasının en çok beğenilen yünüdür. Kıyılarda oturanlar inci avcılığı yaparlar. Çok zengin ve Suudî Arabistan'ın en medenîleşmiş bölümü olan bu il aynı zamanda bir petrol bölgesidir. Dhâhran petrol şehri olup, Transarabian Pipe Line (petrol borusu) ın başlangıç noktasıdır. Diğer ucu Akdeniz kıyısında Sayda'dadır.

HASAN I. (1873-1894), Fas sultanı. İdâresindeki Rifliler Melilla'daki İspanyollara taarruz etmişler ve Fas meselesi bu suretle beynelmilel bir mesele hâline gelmiştir. Yerine oğlu Abdülaziz geçmiştir.

HASAN II. (doğ. Rabat 1929), Fas kralı. V. Muhammed'in oğludur. 1957'de Mulay (Mevlay) Hasan adı altında veliaht ilân edilmiş, babasının nüfuzlu müşaviri olmuştur. 1957'de başkumandan olarak Fas kraliyet ordusunu kurmuştur. 1960-1961 yıllarında başbakan ve millî savunma bakan vekillikleri yapmıştır. Babasının ölümünden sonra 3 Mart 1961'de tahta çıkmıştır. Haziran 1961'den Kasım 1963'e kadar aynı zamanda başbakanlık etmiştir. Islahatçı olan H., Ocak 1962'de bir anayasa hazırlatmış ve bu anayasanın bir maddesine dayanarak, Haziran 1965'te teşriî ve icraî kuvvetleri üzerine almıştır. O zamandan beri tekrar başbakan olarak çalışmaktadır.

II. HASAN

HASAN, El-Hasan b. Ali b. Ebû Tâlib (625-Med'ne 669), Peygamber'in kızı Fâtıma ile Ali'nin büyük oğlu, beşinci halife. Peygamber tarafından çok sevilen H., annesinin zamansız ölümünden sonra babası ve kardeşleri ile pek anlaşamamış, huzursuz bir hayat geçirmiştir. Sıffin Savaşına iştirak etmiş, fakat harekâta fiilî olarak katılmamıştır.

Babasının öldürülmesinden sonra H., Irak'ta halife ilân olundu. Taraftarları kendisini Suriyelilere karşı savaşa zorlamakta idiler. Fakat H., Muâviye ile anlaştı. Muâviye, hilâfetten çekilme karşılığında isteyeceği şeyleri H.'a bırakmıştı. İstekleri kabul olununca H. hilâfeti bırakıp Medine'ye gitti.

HASAN, El-Hasan b. el-Hasib Ebû Bekir, Arap müneccimi. Aslen İranlıdır. Yaşadığı devir kesin olarak belli değildir. Eserlerinden biri 1218'de Lâtinceye çevrilmiştir.

HASAN, El-Hasan b. Yusuf b. Ali b. el-Mutahhar (Hılle 1250-Hılle 1326), fıkıh bilgini. Sultan Gıyâseddin Ölceytü'nün sarayında yapılan bir münakaşada, Şiîliği Sünnîlere karşı büyük bir başarı ile temsil etmiş ve bu sırada ortaya koyduğu deliller, Sultan Gıyâseddin üzerinde büyük bir te'sir bırakmıştır. 60'tan fazla eseri vardır. Ali bin Ebû Talib in faziletlerinden bahseden *Keşfü'l-Yakîn*, Şiîliğin savunmasını yapan *Minhacü'l-Kerâme fi Ma'rifetü'l-İmâme*, Şiî fıkıhına âid *Tezkiretü'l-Fukahâ* bunlar arasındadır.

HASAN, El-Hasan, Mulay Ebû Ali El-Hasan b. Muhammed: bk. HÂFIZ MEVLAY.

HASAN, Gazi Âşık: bk. GAZİ ÂŞIK HASAN.

HASAN, Gevrekzâde (Biyogr.): bk. GEVREKZÂDE, Hâfız Hasan Efendi.

HASAN, Hafsî (1526-1542), Tunus hükümdarı. Barbaros Hayreddin tarafından tahttan indirilen H., V. Karl tarafından tekrar tahtına oturtulmuştur. Fakat tebaa'sınca sevilmeyen H., 1542 de oğlu Ahmed Hamida tarafından tekrar tahttan indirilince İtalya'ya sığınmıştır.

HASAN, İbnü'l-Melikü'n-Nâsır (1336-Kahire 1362), Mısır sultanı (1347-1362). İdâresi sırasında büyük bir veba salgını olmuştur. Kahire'de öldürülen H., Kahire'de adını taşıyan bir câmi ile türbe yaptırmıştır.

HASAN, Kel: bk. KEL HASAN.

HASAN, Şamsıray (1917-1956). Türkistan'lı ressam. 1938-1945 yıllarında Taşkent'teki San'at Müzesi'nde çalışmış ve 1946'dan ölümüne kadar da bu müzenin müdürlüğünü yapmıştır. Eski san'at eserlerinin toplanmasına ehemmiyet vermiştir. Türk san'at târihi sahasında ilmî araştırmaları vardır.

HASAN, Ulubatlı: bk. ULUBATLI HASAN.

HASAN AĞA (Biyogr.): bk. HASAN PAŞA, Barbaroszâde Gazi Kara Hasan Paşa.

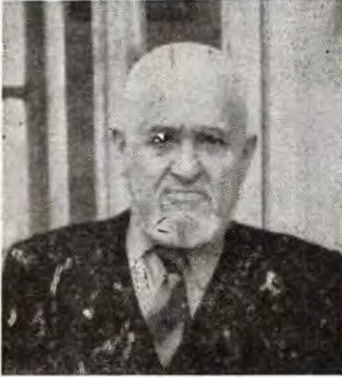
HASAN AĞA (Benli, Tanbûrî, Musâhib-i Şehriyârî; Edirne 1607-İstanbul 1662), Türk bestekârı. H. A.'nın babası helvacıydı. Sesi çok güzel olan H. A. 18 yaşında iken 1625'e Endrûn'a alınmış, o sırada çocuk yaşta olan IV. Murad'ın teveccühünü kazanmıştır. Pâdişaha tambura çalar, Rumeli türküleri söylerdi. Enderûn'da tanbur öğrendi ve pâdişah musâhipliğine kadar yükseldi. IV. Murad ölünce, arkadaşı Evliyâ Çelebî gibi, Saray'dan belirli bir maaşla «çırağ» edilen (1640) H. A.nın sonraki 22 yılını nasıl geçirdiğini bilmiyoruz.

Zamanımıza çok güzel bir Ağır Sakıyl Rast Peşrevi ile bir rast Saz Semâisi ve diğer iki peşrevi kalmıştır.

HASAN b. SABBAH (ölm. Alamut 1124), Haşşâşin (Fr. Assassin) tarikatının kurucusu. Rey'den gelen H., genç yaşta İsmaililerin propagandasına kapılmıştır. 1072'de Mısır'a Fatımî halîfesi Mustansır'ın yanına giderek vazife almıştır. Nizar ile Musta lî arasında çıkan veliahtlık kavgasında Nizar lehine ve Musta'lî aleyhine cephe almış, Mısır'ı terk etmiş ve Nizar için propaganda yapmaya devam etmiştir. 1090'da Kazvin'in kuzey-batısındaki müstahkem Alamut kalesini ele geçirmiştir. Bu günlerde Haşşâşin tarikatını kurmuş ve teşkilâtlandırmıştır. 1107'de bu tarikatın başına geçen H., Alamut'u propagandasının merkezi ittihaz etmiştir. Bu propagandanın ilk sonuçları olarak H. ın adamları İran'ın bütün dağlık bölgelerinde birçok kaleleri almışlar ve en tehlikeli düşmanlarından katil yolu ile kurtulmuşlardır. Bunların ilk kurbanlarından biri Selçuklu veziri

Nizamü'l Mülk olmuştur (1092). H., Farsça birkaç eser yazmıştır. Ancak, bu eserler Alamut kalesinin Moğollar tarafından zaptı sırasında yok edilmiştir. Moğollar 1256'da Alamut'u zaptederek, Haşşâşîn tarikatını ortadan kaldırmışlardır.

HASAN BASRÎ (soyadı: **Çantay;** Balıkesir 1887 - Balıkesir 3 Aralık 1964), ilim ve fikir adamı, öğretmen, gazeteci ve politikacı Babası, Balıkesir tüccarlarından ulemâdan Çantayoğlu Halil Cenâbî Efendi, annesi Sincanlıoğullarından Kepsut lu Hatice Hanım'dır. İlk tahsilini Arab Hoca ve İbtidâî - i - kebîr mekteblerinde gördükten sonra, Balıkesir İ'dâdî-si'ne giren H. B., dördüncü sınıfta iken babası ölünce okulu terketmek zorunda kalmıştır. Zelzeleden yıkılıp yeniden yapılan Zağnos Mehmed Paşa Câmii için yazdığı elli beyitlik târihi, Mutasarrıf Adanalı Paşabeyzâde Ömer Alı Bey'ın takdirine uğradı. Halil Edib'in bir şiirini tanzîr etmesi Mehmed Ali Ayni Bey'in dikkatini çektiğinden Nâfıa Dâiresine, Tahrirat Kalemi'ne me'mur olarak alınan H. B., Mevlevîhâne Medresesi'nde Ahmed Nâci Dede'den ve Hacı Ahmed Efendi'den Arabça ve Farsça öğrenmiştir.

HASAN BASRİ (Çantay)

Meşrûtiyetin ilânından sonra yayınlanan «Nasihat» ve «Balıkesir» gazetelerinde yazan H B., Mutasarrıf Mümtaz Bey'den hukuk, iktisad ve maliye okumuştur. Sâmih Rıfat Bey'in mutasarrıflığı sırasında, İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin Balıkesir'deki yayın organı olan «Yıldırım» gazetesini çıkarmıştır. Özel İdâre Encümeni Başkâtibi iken de (1913) Mutasarrıf Reşid Bey'in emriyle «Kares» gazetesini çıkarmıştır. Lise karşılığı Dârülhilâfe'de Türkçe, yazı, edebiyât ve Arabça öğretmenliklerinde ve Genel Meclis ve Dâimî Encümen üyeliklerinde bulunan H. B., I. Dünya Harbi sonlarına doğru «Ses» gazetesini çıkarmıştır.

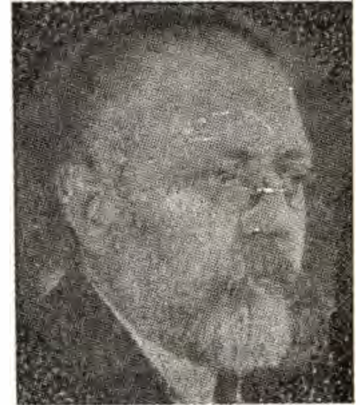
Bu gazete, Mütareke yıllarında Balıkesir çevresinin en hür ve serbest yayın organı olarak millî bir vazife görmüştür. Vahideddin'e ve Dâmad Ferid hükûmetine açıktan açığa çatarak Türkün hukukunu savunan *Ses*'in kapatılması ve gazete sâhibi H. B.'nin tutuklanarak İstanbul'a sevki hükûmet tarafından emredilmiştir O sırada H B, Balıkesir adına ilk İzmir kongresine katılmak üzere şehirden ayrılmış bulunuyordu. Dokuz ay Burhâniye, Kepsut ve Dursunbey'de dolaşan H. B, Balıkesir bölgesinde millî mücadelenin başlamasında ve halkın silâhlanmasında büyük faâliyet göstermiştir.

Birinci Büyük Millet Meclisi'ne Balıkesir Meb'usu olarak katılan H. B., şâir Mehmed Âkif (Ersoy; b. bk.) ile yakın arkadaşlık etmiş ve ondan Arab edebiyâtı dersi almıştır. Meclis'in birinci dönemi sonunda tekrar Balıkesir'e edebiyât öğretmenliğine dönen H. B., burada 132 şehid yavrusunun yetiştirilmesi için kurulan yuvanın müdürlüğünü de üzerine almıştır. Bu sırada «Zafer - i Millî» gazetesinde değerli yazıları yayınlanan H. B., 1928'de rahatsızlanarak emekliye ayrılmıştır. Gazetecilik hayâtında H. Basri, H. B. Çantay, H. B., Sîretî, Nasûhî Dede, Pîr-i fânî, Kalender, Mü'min, Y. H. ve Muvahhid imzalarını kullanan H. B., musikî ile de ilgilenmiş ve güzel besteler yapmıştır. Okul marş ve şarkıları arasında İstiklâl Marşı'mız için yaptığı bir beste de vardır. Şiirlerinde Basrî, Hüznî, Serserî, Âşık Hasan ad ve mahlâslarını kullanmıştır. Son yıllarını dînî, ilmî ve edebî araştırmalara, *Kur'an-ı Kerîm* terceme ve tefsîrine hasreden H. B., ömrünün sonuna kadar birçok eserler yazmıştır. Bunlardan en mühimmı 5. baskısı 1965 yılında yapılan 3 ciltlik *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*'dir. Basılmış diğer bâzı eserleri şunlardır: *Mektepli yavrularıma* [Balıkesir, 1922]; *Müslümanlıkta himâye-i etfal* [Ankara, 1922]; *Ülkü edebiyâtı* [Balıkesir, 1939]; *Kara günler ve ibret levhaları* [İstanbul, 1964]; *Zekâ demetleri* [Balıkesir, 1. bas. 1939, 2. bas. 1962]; *Babamın şiirleri* (Oğlu Mürşid Çantay tarafından yayınlanmıştır) [İstanbul, 1964]; *Âkıfnâme* [İstanbul, 1966].

HASAN BASRÎ, El - Hasan fi Abi'l - Hasan El - Basri (Medine 642 - 728), hem Şîiler, hem de Mutezile tarafından imam gibi anılan Arap şahsiyetlerinden. Kuvvetli seciyesi ve derin ilmi ile büyük ün kazanmıştır. Yezid'in hilâfete vârisliği meselesinde pek çok kimseler fikirlerini açığa vurmaktan kaçındıkları hâlde, H. bunu uygun bulmadığını açıkça söylemiştir.

Meşhur vaızlarında, dinleyenleri günahtan kaçınmaya çağırmış ve herkesin gönlüne Allah korkusu telkin etmeye çalışmıştır. Kendisinden birçok hadisler rivâyet edilmiştir. Fakat H. B. isnad tekniğine önem vermemiştir. Kendisi için hadis, başlıca vaız vasıtası idi.

HASAN BEDREDDİN (Kandiye, Girit 1870 - İstanbul 1926), tanınmış Türk mütercimi, gazetecisi ve yazarı. Leriyos Kaymakamı Bedrizâde Rauf Bey'in oğludur. H. B., Türkçeden başka, Farsça, Arapça, eski ve yeni Yunanca, Fransızca, Almanca, İngilizce ve İtalyanca'yı mükemmel bilirdi. Ölümüne kadar İstanbul'da birçok gazetelerde yazar ve mütercim olarak çalışmış, yazı işleri müdürlüğü de yapmıştır. Basın çevresinde «Beybaba» diye anılan H. B., Bâbı - âli'de çok sevilen ve sayılan tiplerden biriydi. Günlük gazetelerde kendi imzası ile veyâ Hasan Merzuk, Nakş-ı Nûr v. b. gibi takma adlarla pek çok tercüme ve te'lif makaleler, tefrika hâlinde romanlar, piyesler, hikâyeler ve târihler yayınlamıştır. Mehmed Rifat ile birlikte Alexandre Dumas v. b. gibi yazarların roman ve piyeslerini dilimize çeviren H. B., Şemseddin Sami'nin yarıda bırakılan bir tercümesini de tamamlamıştır. 1879'da V. Hugo'nun *Les Misérables*'ini «Sefiller» adıyle Türkçeye çevirip forma forma yayınlayan Şemseddin Sami'nin bu faâliyeti bir jurnal üzerine durdurulmuş, basılan bölümler toplatılmıştır. H. B. daha sonra bu eseri tamamlamış, Meşrutiyet'in ilânı üzerine iki büyük cild hâlinde bastırmıştır. H. B.'in en ünlü eseri *50 000 kelimeyi hâvi Fransızcadan Türkçeye Küçük Kamûs - i Fransevî - Dictionnaire Français - Turc* adlı Fransızca - Türkçe kamûstur [İstanbul, 1928]. Diğer bâzı te'lif,

HASAN BEDREDDİN

tercüme veyâ adapte eserleri şunlardır: *İkbal* [İstanbul, 1874]; *Iskat-i cenin* [İstanbul, 1874]; *Delile yâhud kanlı intikam,* [5 perdelik fâcia, İstanbul, 1875]; H. Crémieux'den *Orfe* [İstanbul, 1875]; Alexandre Dumas'dan *Kölemenler* [5 perdelik fâcia, Mehmed Rifat ile birlikte, İstanbul, 1876]; *Ahmed yetim yâhud netîce-i sadakat* [3 perdelik fâcia, İstanbul, 1879]; *Cinlerle muhabere yâhud ispirtizm, fakirizm, manyatizm,* [2 cild bir arada, Hasan Merzuk imzası ile; İstanbul 1912]; *İtalya nedir?* [1. ks., İstanbul, 1913]; *Bizans* [İstanbul, 1913]; Goethe'den iktibas edilmiş *Minyon* [İstanbul, 1914]; *Minyon'un düğünü* [İstanbul, 1914]; Pierre Louis'den *Kadın ve Kukla* [İstanbul, 1922]; l'Abbé Prévost'dan *Manon Lesko* [İstanbul, 1923].

HASAN BEY, Gamsız (Hemşin 1804-1873), kahramanlığı ile tanınmış bir Türk deniz subayı. Sultan Mahmud zamanında İstanbul'a gelerek deniz eri olmuş ve donanmada hizmete başlamıştır. Çalışkanlığı, dürüstlüğü ve cesareti takdir edilerek bir müddet sonra topçu çavuşluğuna yükselmiştir. Hüsrev Paşa'nın sadârete getirilmesinden ürken ve can düşmanı bildiği yeni sadrâzamdan kendisine bir felâket gelebileceğini düşünen Ahmed Paşa'nın donanmayı Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya teslimi sırasında gemisi ile bulunduğu İskenderiye'den kaçışı sırasında gösterdiği cesaret üzerine subay sınıfına geçirilmiştir. Bâzı vapurlarla veliaht Murad Efendi'nin «Kılıç Ali» adlı maiyet vapurunda kumandanlık yapmış, Tuna'da me'muriyette bulunmuş, Tuna'dan avdetinde «İzzeddin» vapuru kumandanlığına tâyin edilmiştir. Girit isyanı sırasındaki hizmetleri ve kahramanlıkları ve bilhassa Yunan gemisi «Erkadi»yi takibi, yakalaması ve mürettebatını kılıçtan geçirmesi büyük takdir görmüştür. Bu geminin tahribi kaçakçıların cür'etini kırmış, mâneviyatlarını sarsmış ve Girit âsîlerinin faâliyetlerini duraklatmıştır. H. B bu başarısı ile yarbaylığa ve kısa bir müddet sonra da albaylığa yükseltilmiştir. H. B., Girit muharebelerindeki gayretleri, cesur hareketleri ve bilhassa «Erkadi»nin tahribi hususundaki yararlıkları ile Sultan Aziz'in memnuniyetini mucip oldu. Sultan kendisine murassa bir kılıç ile murassa bir ağızlık hediye etti.

HASAN BEY, Gamsız

HASAN BEY, Küçük (ölm. 1586), Reîsül'küttâb. Hayatının ilk yılları karanlık olup Küçük sıfatının kendisine Kazasker Hasan Bey'le karıştırılmamak üzere verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. H. B., Harem-i hümâyundan yetişmiş, iyi bir tahsil görmüş ve çeşidli me'muriyetlerde bulunduktan sonra Şevval 992 (1584) sonlarında Vezir-i Sâni Mesih Paşa tarafından Reîsül'küttâb vekâletine getirildiği gibi, üç ay kadar sonra Mesih Paşa sadrâzam olunca H. B.'de 1585'de Reîsül'küttâblığa tâyin edilmiştir (fazla bilgi ve farklı iki rivâyet için bk. M. Cavid Baysun, *Reîsü'lküttâb Küçük Hasan Bey,* Târih Dergisi, İstanbul, 1952, s. 3-4, s. 98. v. d.). Şâir Lisânî'nin yazdığı kıta tâyin keyfiyetinde ve yılında hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Bilâhare III. Murad bu mansıbı tekrar Hamza Bey'e vermek isteyince pâdişaha karşı haysiyetini korumak için Mesih Paşa 13 Şubat 1586'da sadâretten ayrılmıştır.

Reîsü'lküttâblıktan sonraki hayatı şimdilik meçhul kalan H. B., Aralık 1586'da şîr-pençeden vefat etmiştir. Küçük H. B., devlet adamı olarak değil, fakat oğlu Hasan-Beyzâde (b. bk.) sâyesinde tanınmış olup, Hasan-Beyzâde târıhindeki birçok bilgiyi babasından naklen vermiştir. — Dr. Orhan F. Köprülü

HASAN BEY, Ûdî (Hasan Sabri; Üsküdar, İstanbul 1865-İstanbul 1920), Türk şarkı bestekârı. Babası Sertabip Râşid Paşa, annesi ise Suriye vâlisi Mustafa Paşa'nın kızı Zehrâ Hanımdır.

H. B., hususî tahsil görmüş, Fransızca öğrenmiştir. Maârif Nezareti Sicil kalemi'nde me'mur iken gözlerinden rahatsızlanarak işe devam edememiş, Meşrûtiyet yıllarında ödenek verilerek kadro dışı bırakılmıştır (1908). Temiz ahlâklı ve davranışlarındaki sâdelik ile kendisini çevresine çok sevdiren H. B., eski eserlere sıkıdan sıkıya bağlı idi. Herhangi bir eserin söyleniş veyâ çalınışında en küçük bir değişikliğe râzı olmazdı. Annesinden ve Hayık'tan kanun, Beşiktaşlı Cemil Beyden ud öğrenmiştir. Hamparsum ve batı notalarında çalışmış, epey müzisyen yetiştirmiştir. Bestenigâr Sengîn Semâi, bilhassa İsfahân Ağır Aksak Şarkılar'ı çok tanınmış eserleridir. H. B., yalnız şarkı bestelemiştir 35'i elimizdedir. İsfahan makamında *Sen de mi hâlâ esir-i zülfiyâr olmaktasın* şarkısı ile, Bestenigâr'dan *Her dem sözüm ile eyvâh olacaktır* şarkısı meşhur örneklerindendir.

HASAN BEY, Zerdâbî (âile adı: **Melikzâde**; Gökçay 1841-Bakû 1907), Rus esâreti altındaki Türkler arasında ilk Türkçe gazeteyi çıkaran gazeteci. Zerdab köyünde doğan ve ilk tahsilini Gökçay'da âile ocağında gören H. B., orta öğrenimini Bakû'da, yüksek tahsilini Rusya'da Tabiî İlimler Fakültesi'nde tamamlamış (1869) ve fennî ziraat mütehassısı olarak yurduna dönmüştür. H. B. hayatının sonuna kadar Bakû idâdîlerinde tabiiyat öğretmenliği yapmış ve millî kültür hareketlerinin öncüsü olmuştur. H.B. durmadan ve yorulmadan Âzerbaycan'da Avrupa usûlünde Türkçe eğitim yapacak millî okullar açmaya, millî tiyatro, millî hayır cemiyetleri kurmaya ve millî bir basın meydana getirmeğe çalışmıştır. Böylece Rus boyunduruğuna karşı Âzerbaycan Türkleri arasında millî şuur ve irâdenin doğmasına ve gelişmesine çabaharcamıştır. H. B., Mirza Fethali Ahundzâde'nin millî sahne eserlerini oynayan tiyatro toplulukları da kurmuştur.

HASAN BEY, Melikzâde

1906'da «Hayat» gazetesinde çıkan hâtıralarında: «Herkesi çağırıram gelmiyor, gösterirem görmüyor, diyorum işitmiyor» diye şikâyette bulunan H. B., «gazete çıkarmaktan başka bir ilâç» bulamadığını ilâve eder: «Tâ ki kâğıdın üstüne yazılmış doğru sözler, kapı, pencerelerden o

iman menzillerine çatabilsin. Hiç olmaz ki doğru söz yerde kalsın» diyen H. B., İstanbul'a gidip getirdiği hurûfat ile ilk Âzerbaycan millî matbaasını kurmuştur. 4 Ağustos 1875'te «Ekinci» gazetesinin ilk sayısını çıkarmaya muvaffak oldu. H. B. in «Türk milletini helâk olmaktan kurtarmak» için kurduğu «Ekinci» gazetesi, birinci yıl 11, ikinci yıl 24, üçüncü yıl 20 olmak üzere 55 sayı çıkmış ve Türk-Rus harbi yüzünden 1877'de Rus hükûmeti tarafından kapatılmıştır. Âzerbaycan'da ve Türklük âleminde açtığı çığır kendisinden sonra devam eden H. B. öldüğü zaman. Bakû'da «Hayat», «İrşad» ve «Tâze Hayat» gibi gündelik gazeteler, «Füyûzât», «Debistan» ve «Rehber» gibi haftalık edebî ve «Behlül» gibi mizahî dergiler ve Tiflis'te «Molla Nasreddin» mecmuası çıkıyordu.

H. B. in yazıları, «Ekinci», «Hayat» ve Rusça çıkan «Kaspi» gazetelerindeki makaleleri ile fennî ziraat hakkında yayınlanmış risalelerinden ibârettir.

HASAN BÜZÜRG (? - 1356). Bağdad'da Celâyir hânedânının kurucusu. Şeyh Hasan diye de tanınan H. B., Ebû Said'in zamanında Bağdad'da büyük mevki sahibi olmuştur. 1332'de Ebû Said'i öldürmek teşebbüsü ile suçlandırılarak idâma mahkûm edilmiş ise de, cezâsı sonradan Kamah'a sürgüne çevrilmiştir. Böylece hayatı bağışlanan H. B. 1333'et Anadolu vâliliğine tâyin edilmiştir. 1336'da Ala-Tağ'da, Karadere yakınlarında, Ebû Said'in ölümünden sonra yerine geçen Musa ile yaptığı savaşı kazanmış ve Tebriz'i kendisine merkez yapmıştır. Ancak mesele, H. B. ile Musa arasında bir şahsî rekabet olmaktan çok, Moğolların Celâyir ve Oyrat kabileleri arasındaki çekişmeye dayanmakta idi. Bu sebepten savaşlar sürüp gitti. Nihâyet H. B. 1339/1340 târihinde Bağdad'a geldi ve orada yerleşti. Ölümüne kadar orada müstakil olarak hüküm sürdü.

HASAN CAN ÇELEBİ (1490? - İstanbul 1567), Türk bestekârı. Babası İsfahânlı Müezzin Hâfız Mehmed (ölm İstanbul 1542), önce Akkoyunlu emîrlerinden Sofu Halîl Bey'e, sonra da Şâh İsmail'e müezzinlik ve nedîmlik yaptı. 1514'te Çaldıran zaferinden sonra Tebriz'e giren Yavuz Sultan Selim tarafından İstanbul'a götürülen sanatkârlar arasında o ve oğlu H. C. da bulunuyordu. H. C., Yavuz'a nedîm, babası ise hâfız oldu. Her ikisi, Yavuz'un yanında Mısır seferine katıldılar. Yavuz, H. C. ın kolları arasında ve ondan Yâ-Sîn sûresini dinleyerek öldü. H. C., müezzin, hâfız, hânende, sâzende ve bestekârdı. Kanunî'den de sevgi gördü. Kanunî devrinde Enderûn'da musikî hocası olarak çalıştı ve talebe yetiştirdi. İki oğlu, bir kızı oldu. Büyük oğlu Sâdeddin (1536 - 1593) şeyhülislâm, hâce-i sultanî, büyük devlet adamı ve büyük târihçidir. Oğulları ve torunları arasında pek çok şeyhülislâm, kazasker v. b. yetişti. H. C. ın hepsi düyek usûlünde üç tane Hüseynî Peşrevi zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlardan «Şükûfe zâr» adını taşıyanını önce Ali Ufkî «sahıbi meçhul» ve 4 hâne olarak notaya almış, yarım yüzyıl sonra Kantemir, bu defa ebced notası ile tesbit etmiş ve H. C. ın eseri olduğunu belirtmiştir. «Gülşen-zâr» denen diğer peşrevini yalnız Kantemir, isim taşımayan sonuncusunu ise hem Kantemir, hem de daha önce 3 hâne olarak Ali Ufkî yazmışlardır.

HASAN ÇELEBİ (ölm. İstanbul, 1594'ten sonra), Çerkez asıllı hat san'atkârı. Hattat Ahmed Karahisarî'nin kölesi iken, efendisi onu azad ile mânevî evlâd edindi ve usta bir hattat olarak yetiştirdi. Süleymâniye Câmii'nin kubbe ve tabhânesi haricindeki bütün yazılarını ve Edirne Selimiye Câmii yazılarının hepsini yazan H. Ç., san'atta üstadının yerini doldurduğu için Hasan Halife veyâ eskiden kölesi olduğu için Karahisarî kulu namlariyle de anılır. Eserlerinde Hasan bin Ahmed-i Karahisarî (= Karahisarlı Ahmed'in oğlu Hasan), nadiren de Hasan bin Abdullah (= Abdullah oğlu Hasan) imzasını kullanırdı. Zira köle ve devşirmelerin baba isimleri, künyelerinde umumiyetle Abdullah (= Allah kulu) olarak geçer.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinin Edirne bölümünde, Selimiye Câmii'nin yazılarından bahsederken, H. Ç.'nin mezkûr câmi kubbesini yazdığı sırada gözünün birine kireç düştüğünü, can havliyle yanında duran kova içinde kalemlerini temizlediği kireçli suyu gözlerini yıkamak için kullanınca öbür gözünün de görmez olduğunu, II. Sultan Selim'in kendisine ömür boyunca maaş bağladığını kaydediyor. Bahsi geçen kubbe yazısı sonradan bir kazaya uğramış olmalı ki, XVIII. yüzyıl nihayetinde, Edirneli bir hattata yeniden yazdırılmıştır. H. Ç.'nin Selimiye yazıları hakkında II. Selim tarafından Mimar Sinan'a gönderilen irâde Başvekâlet Arşivindedir (Mühimme defteri: 19 - Hüküm 59):

«Mimarbaşıya hüküm ki: Haliya Edirne'de binâ olunma emrim olan câmi-i şerif için lâzım olan tahrir için kâtib Molla Hasan'ı taleb eylemişsin. İmdi, mezkûr, mühimm-i mezbur için tâyin olunup irsal olunmuştur. Buyurdum ki, varıp vüsul buldukta câmii şerifte tahrir lâzım olan mahalleri, eğer kâşî (çini) ile tahrir olacakları ve eğer sâir hat olmak iktiza eyleyen mahalleri gösterüb vechü münasib görüldüğü üzere tahrir ettiresün.»

«Kâşî eminine verildi. 8 Muharrem 980» (21 Mayıs 1572).

Ahmed Karahisârî vâdisinde yazı yazan H. Ç.'nin, hocasının ölümünden sonra Şeyh Hamdullah tavrına döndüğü eserlerinde görülür. Aklâm-ı sitte'de, bilhassa celîde devrine göre en çok muvaffak olan hattatlardandır.

Ölümünde, üstadının Sütlüce'deki kabri yanına gömülmüş, fakat bugün kitâbesi kayıptır. — Uğur Derman

HASAN ÇELEBİ, Kınalızâde (Bursa 1546 - Raşid, Mısır 1604), Türk bilgini ve şâirler tezkiresi yazarı. Hamza Bey Medresesinde müderrislik yapmış olan meşhur bilgin Kınalızâde Ali Çelebi'nin oğludur. Bursa, Edirne, Haleb, Kahire, Gelibolu, Eyüb ve Yeni Zağra'da müdderris ve kadı olarak vazife görmüştür.

H. Ç., devrindeki Türk bilginlerinin âdedlerine uyarak şiir de yazmışsa da, bu şiirlerin hiçbir değeri yoktur. Babasının yolundan giderek fıkıh ve kelâm ile uğraşmış ve bâzı eserlere hâşiyeler ve bir kısmına da izahlar ve kayıtlar yazıp ilâve etmiştir. Fakat kendisine şöhret sağlayan, 576 şâirin hal tercümelerini içine alan *Tezkiretü'ş-Şuarâ* adlı eseridir. Hal tercümelerinde yer alan bilgiler ve şâirlerden verdiği bol örnekler ile, bu eser, baha biçilmez bir değer kazanmıştır. Eser 3 bölüme ayrılmıştır. I. bölüm şiir yazan 6 pâdişahı, II. bölüm 5 şehzâdeyi, III. bölüm ise 565 şâiri içine almaktadır.

HASAN EFENDİ, IV. Murad devri Reîsü'lküttablarından. 1625, 1628 ve 1631 yıllarında üç defa Reîsü'lküttâb olmuş, 1638 yılında Mukabeleci tâyin edilmiştir.

HASAN EFENDİ (Esirî Hasan Efendi): bk. ESİRÎ HASAN EFENDİ.

HASAN EFENDİ (Hatib Zâkirî; Foça, İzmir 1545?-1623), Türk bestekârı. Dinî eserler bestekârı olarak çok büyük ün yaptı. Genç yaşında İstanbul'a geldi. Ünlü mutasavvıflardan Nûreddinzâde'ye kapılandı. Dinî ilimler ve musiki öğrendi. Kapılandığı tekkenin zâkirbaşısı oldu Zâkirî mahlâsı ile şiir yazdı. Câmi hatipliğinde bulundu. Şâir Dâî gibi talebesi tarafından şiirlerle övüldü. Dehâ sahibi bir bestekâr olan H. E. nin ilâhî, temcîd, tesbih, tevşîh gibi eserlerinden birkaçı zamanımıza kalmıştır. Bu beş parça dinî eser, bilhassa câmi musikisinin ölümsüz eserleridir. Dr. Ezgi, Itrî'nin eserlerini de bu zâta izâfe etmek istemiştir, fakat buna imkân yoktur. Bununla beraber. meşhur Segâh Salat-ı Ümmîye'nin H. E. ve değil, Itrî'ye âid olduğu kesin olarak söylenemez. Elimizde beş parçası vardır: I Bayatî Bayram ve Cum'â Salâtı (Durak Evferi: Yâ Mevlâ Allaah) 2 Hüseynî Cenâze Salâtı (Durak Evferi: La ilâhe ill'Allâh), 3. Irak Temcîd (Durak Evferi: çeşitli makamlarda dolaşır; Yâ Hazret-i Mevlâ Mevlâ'l-Mevâlî). 4. Irak Nâat (Durak Evferi: Allahü salli alâ Seyyidi'l vera ve senedi'l-fukarâ), 5. Nühüft Mersiye-i İmâm Hüseyn (Durak Evferi: muaşşer, güfte Yazıcızâde'nin: Rivâyette gelir bir gün Resûl'ullah olup dil şâd). Bu eserleri Ezgi, usûle sokup çiçeklenmiş nağmeleri düzelterek yayınlamıştır.

HASAN EFENDİ, Kenzî (ölm. Manisa 1715), Türk bestekârı, şâiri ve mutasavvıfı. Safâyî'ye göre Alâiye (Alanya) de, rivâyeti tercih edilebilecek Sâlim'e göre ise Ayas'ta doğdu. İstanbul'a gelip tahsil gördü. Sünbülî şeyhi Alâeddin Efendiye kapılandı Manisa Halvetî-Sünbülî dergâhına şeyh oldu. Çok yaşlı olarak öldü. Bâzı mecmualarda Mağnisâlı H san diye anılır. Mutasavvıf, şâir ve bestekâr olarak büyük ün yapmıştır. Kenzî mahlâsı ile yazdığı tasavvufî şiirlerini çağdaşları, hattâ XIX. yüzyıl bestekârları bestelemişlerdir. Nâatlar, ilâhîler bestelemiş, fakat hiçbiri zamanımıza gelmemiştir (Ergun, 7 ilâhî ve bir nâatının güftesini yayınlamıştır). Musiki nazariyâtı ile de ilgilenmiş, küçük bir Edvâr yazmıştır ki, Türkiyat Enstitüsündeki Arel Kütüphânesinde mevcuttur. Şiirlerini *Dîvânçe*'sinde toplamıştır.

HASAN EFENDİ (Zâkir Hâfız, Sırrî; Yeniköy, İstanbul 1823-İstanbul 1905), Türk bestekârı. Babası Emin Efendi, onun babası Yeniçeri orta ocak ağası Hüseyin Ağa'dır. Emirgân rüşdiyesini bitirdi. *Kur'an*'ı ezberledi. Meclis-i Vâlây-i Ahkâm-ı Adliye'ye kâtip halifesi olarak girdi. Zamanla mümeyyiz ve başkâtip oldu. 1891'de ticaret mahkemesi icrâ me'murluğuna geçti. Rumeli Hisârı'nda âilesinin yanına gömüldü ise de, 5 yıl sonra 1910'da kemikleri, oğlunun Yenikapı mevlevîhânesinde yaptırdığı lâhde nakledildi.

Önce Yeniköy Raûfî Tekkesi şeyhi Tevfik Efendi'den, sonra Kazasker Mustafa İzzet Efendi den hat öğrendi. Bu ikincisinden, musiki de meşk etti. Sırrî mahlâsı ile levhalar yazdı. Büyük Dede Efendi ve Külhanbeyi Hüseyin Dede'den de faydalandı. Musiki öğrettikleri arasında Hacı Fâiz Bey, kardeşi Hâdi Bey, Şeyh Cemâleddin Efendi, Şeyh Nidâ Efendi (ölm. 1927), Nûri Şeydâ Bey, İbrahim Erkal anılabilir. Oğlu, hattat ve nakkaş Mehmed Nûri Urunay'dır. Yüksek ahlâklı bir adamdı. Sultan Mecid'in kızlarından Seniha Sultan'ın Kuruçeşme'deki sarayında bir Ramazan, 30 gün müddetle müezzinbaşılık yapmıştı. Serhânende sıfatıyle başında bulunduğu bir hey'etle Kahire'ye gitmiş, Prens İlhâmi Paşa'nın düğününe katılmıştı. Sesi güzeldi. En yakın arkadaşı Behlûl Efendi idi. Tanbûrî Buhur ve Kemanî Aleksan'ın eşliğinde okumayı severdi. Sünbül Efendi dergâhında zâkirlik ederdi. Mevlevî muhibbi idi. Önce Eskişehir Mevlevihânesi şeyhi Hüseyin Dede'ye, sonra Yenikapı dergâhı şeyhi Osman Salâhaddin Dede'ye intisap etmiştir. Konya'daki Mevlâna sandûkasının puşidesini bir ücret karşılığı olmaksızın kendi imal ettirmişti. İlâhiler ve şarkılar bestelemiştir. 5 ilâhî ve 3 şarkısı elimizdedir.

HASAN FEHMİ EFENDİ, Akşehirli (Akşehir 1795-Medine 1877), Osmanlı İmparatorluğunun 110. şeyhülislâmı, din bilgini ve şâiri. Kendisine Câmi'-ür-Riyaseteyn denilmesi, Sultan Aziz'in cülûsunda hocalığına tâyin edilerek «Muallim-i Sultânî» likle Meşîhati şahsında birleştirmesinden ötürüdür. H. F. E., Ilgınlı Osman Efendi'nin oğludur. Henüz çocuk yaşında Konya'ya gelerek ulûm-u âliye tahsilini başarmıştır. Her türlü geçim zorluğunu yenerek ünlü bilginlerin derslerinden geri kalmayan H. F. E., Konya'da icâzet aldıktan sonra arkadaşı Amasyalı Kara Halil Efendi ile İstanbul'a gelmişlerdir. Vidin'li Mustafa Efendi'nin derslerine devam eden H. F. E., açılan imtihanı birincilikle kazanarak Ayasofya Câmiinde ulûm-u âliye ile meşgul olmuş ve 1846'da Fethü'l-gazi Medresesine müderris tâyin edilmiştir. Birçok ilim ve kemâl isteklisine icâzet veren H. F. E., 1858'de Ders Vekâletine tâyin edilmiştir. 1860'ta Sultan Abdülaziz tahtı çıkınca H. F. E.'nin Muallim-i hazret-i Şehriyârî olarak şöhret ve itibârı artmıştır. 1862'de Mekke i Mükerreme pâyesine, yedi ay sonra da İstanbul pâyesine nâil olan H. F. E., 1863'te padişahın Mısır'a gidişinde maiyetinde bulunarak iltifata mazhar olmuştur. 1867'de Anadolu ve sonra da Rumeli kazaskerliğini kazanmıştır. 1868 de Şeyhülislâm olan ve 1871 yılında bu vazifeden ayrılan H. F. E., 1874'te ikinci defa Şeyhülislâmlığa getirilmiş ve 1876'ya kadar bu vazifeyi götürmüştür. Sadrâzam Gürcü Mahmud Nedim Paşa'ya karşı Midhat Paşa'nın softalara para dağıtarak tertiplediği Talebe-i ulûm nümayişi'ni yatıştıramamış olmasından Midhat Paşa ile birlikte azledilen H. F. E., 1877 yılında Medine'de ikamete mecbur edilmiş, burada ibâdetle ve ilimle meşgul olarak ömrünü doldurmuştur.

Murassa Osmanî, Birinci Mecîdi nişanları almış bulunan H. F. E., 6 yıl 3 ay 10 gün Şeyhülislâmlık etmiştir. Arapça ve Farsçaya hakkı ile vâkıf olan H. F. E., Câmi-ül-Ezher'in ünlü âlimlerinden Şeyh Saka ile yapılan ilmî müsahabede kudretini ortaya koymuştur.

H. F. E'nin *Riyâz-ı hâkâniye, Levâmi-i efkâr, Aziziye ve Şeyh-i Yûsufiye* gibi birçok meslekî ve dinî eserlerinden başka, ikisi basılmış, üçü basılmamış beş adet imtihan risaleleri, Arapça dîvânı, Türkçe ve Farsça bâzı manzum te'lifleri de vardır.

HASAN FEHMİ PAŞA (Muradiye, Batum 1836-İstanbul 1910) Türk ilim ve devlet adamı. Mehmed Ağa'nın torunu ve Hacıoğlu Şerif Molla'nın oğlu olan H. F. P., gençliğinde Batum'dan İstanbul'a gelerek hususî hocalardan Arapça, Fransızca ve hukuk dersleri almıştır. 1858'de Bâb ı Alî Tercüme Odası'na giren H. F. P., daha sonra mahkemelerde me'mur ve âzâ olmuş. «Takvim-i Ticaret» ve «Ceride-i Havâdis» gazetelerinde çalışmıştır. 1868'de Ticaret Reisi olan H F. P., Mahmud Nedim Paşa'nın sadâzamlığında azledilince avukatlık yapmıştır. 1877 Osmanlı Meclis-i Mebusânı'na İstanbul milletvekili seçilen H. F. P., ertesi yıl Meclis Başkanı, Nâfia Nazırı, daha sonra

Hazine - i Hassa Nâzırı ve Vezir, 1881'de ise Adliye Nâzırı olmuştur. Hukuk Mektebi'nde ticaret ve devletler hukuku dersleri de okutan H. F. P., *Telhîs - i hukuk - i düvel* [İstanbul, 1882] adlı kitabını bu sırada yazmış, fakat eseri zararlı sayılarak toplattırılmış ve kendisi de tekdir görmüştür.

HASAN FEHMİ PAŞA

1889'da Rüsûmat Emini olan H. F. P., daha sonra Aydın ve Selânik vâliliklerinde bulunmuş, yeniden Rüsûmat eminliğine ve Dîvân - ı Muhâsebat (Sayıştay) reisliğine getirilmiştir. H. F. P., Yunan barış andlaşması görüşülürken, ikinci murahhas olarak fevkalâde elçi sıfatı ile Londra'ya gönderilmiştir. 1908 İnkılâbından sonra İhtiyar Jön Türk diye anılan H. F. P., yine Adliye Nâzırı olmuş ve sonra Şûrâ - yı Devlet (Danıştay) reisi, Âyân azâsı seçilmiştir.

HASAN FERİD BEY (İstanbul 1871 - İstanbul 1918), Dârüşşafaka'dan mezuniyetini müteakip Paris'te telgraf mühendisliği tahsil eden H. F., II. Meşrûtiyet başlangıcına kadar Hamidiye Ticaret Mekteb - i Âlisinde, Dârüşşafaka'da ve Dârülmuallimin'de riyaziye muallimliği, ticarî ve malî hesap müderrisliği yapmış, sonraları sırasiyle Telgraf Fabrikası, Darbhâne, Maliye Nezareti ve İtibâr - ı Millî Bankası müdürlüklerinde bulunmuştur. Eserleri: *Mükemmel ilm - i hesab* (3 cild), *Hesab - ı ticarî, Nakid ve itibâr - ı malî, Bankacılık.*

HASAN GÂNGÛ, Dekken'de hüküm süren Behmenliler (b. bk.) sülâlesinin kurucusu ve birinci hükümdarı.

H. G., Delhi sultanı Mehmed b. Tuğluk'un maiyetinde subay idi. Efendisinin ülkesindeki karışıklıklardan yararlanarak Dekken'de müstakil bir devlet kurmaya muvaffak oldu.

H. G., Gülberge'yi idare merkezi yapmıştır. Bu sülâleden 18 hükümdar gelmiş ve bunlardan dokuzuncusu olan I. Ahmed Şah zamanında başkent Bihar'a naklolunmuştur.

HASAN HÜSNÜ (soyadı: **Erdem**: doğ. Akseki 1889), Diyânet İşleri başkanlarından. Babası Aksekili Sâdık Efendi, annesi Fatma Hanımdır. İlk tahsilini Akseki'de tamamlamış olan H. H., Bayındırlı Mehmed Şükrü Efendi'den ders görmüş ve ulûm - i âliye'den icâzet almıştır. Daha sonra Darülfünûn Ulûm - i Şer'iye şûbesine girmiş, lâğvı üzerine Süleymaniye'de tahsiline devamla buradan birincilikle me'zun olmuştur. Antalya Muallim Mektebi'nde ulûm - i diniye muallimi (1920) olarak vazifeye başlayan H. H., 1922'de Ankara Darülhilâte Müdürlüğü'ne tâyin edilmiş, 1924 Nisanına kadar Şer'iye Vekâleti tedrisat âzâlığı ve Darülhilâfe fıkıh muallimliği yapmıştır. 1924 - 1937 yıllarında Antalya Lisesi ile İmam - Hatip Okulu ve Orta Okulunda din, hadis, tefsir ve Türkçe dersleri öğretmenliği yapan H. H., 1937 - 1944 yıllarında Isparta Orta Okulunda Türkçe öğretmenliğine devam etmiş ve 1944 - 1961 yıllarında Diyânet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu'nda üye olarak çalışmıştır. 6 Nisan 1961'den 19 Ekim 1964 târihine kadar Diyânet İşleri Başkanı ve 1966'da Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliği vazifelerini gören H. H., 31 Aralık 1966 târihinde emekliye ayrılmıştır.

HASAN HÜSNÜ (Erdem)

HASAN İBNİ ALİ İBNİ İSHAK: bk. NİZÂMÜ'L - MÜLK.

HASAN KADRİ (Biyogr.): bk. KADRİ, Dr. HASAN.

HASAN PAŞA, Abaza: bk. ABAZA HASAN PAŞA.

HASAN PAŞA (Barbaroszâde Gazi Kara Hasan Paşa; 1491 - 1549), Türk amirali, Barbaros Hayreddin Paşa'nın evlâtlığı. Küçük yaşta Barbaros'un teveccühünü kazandı ve evlâd edinildi. Hasan Ağa adıyle Cezayir hükümdarı olan mânevî babasının bilhassa ülkenin iç işlerinde sağ kolu oldu. 1533'te Barbaros İstanbul'a davet edildiği zaman, Cezayir'de saltanat nâibi olarak kaldı. Bu sıralarda 42 yaşlarında olgun bir adamdı. Kanunî, 27 Aralık 1533'te İstanbul'a gelen Barbaros'a 6 Nisan 1534'te kapdân - ı deryâlık verdiği zaman, maiyetindeki 18 amiralın çoğuna da bahriye sancak beyliği tevcih etti. Bu arada Hasan Ağa da Hasan Bey oldu. Hasan Bey, 28 Eylûl 1538 Preveze zaferinde, babasının bulunduğu merkez filosunda idi. Barbaros, kapdân - ı deryâ sıfatıyle Türk imparatorluk deniz kuvvetlerinin başında İstanbul'da veyâ Akdeniz'de bulunuyor, Cezayir eyaletini ise beylerbeyi vekili sıfatıyle Hasan Bey idâre ediyordu.

Preveze'den 3 yıl geçmişti. Almanya imparatoru ve İspanya kralı V. Karl, Cezayir'i zaptetmek veyâ Tunus'ta yaptığı gibi Türkiye'den ayırmak suretiyle, Kuzey Afrika'daki Türk hâkimiyetini temelinden yıkacağına inanmıştı. İmparator, 20 Ekim 1541'de Cezayir limanının yakınlarında Harrâş çayının ağzına korkunç armadasından muazzam Haçlı kuvvetleri çıkarırken, Kanunî Sultan Süleyman 9. sefer - i hümâyûnundan İstanbul'a dönüyordu.

Haçlı donanması, Andrea Doria'nın kumandasında 516 parçadan müteşekkildi. Bunların 274'ü harb gemisi, gerisi naklıye gemisi idi. Harb gemilerinin içinde 65 dev galer bilhassa dikkati çekiyordu. Armadaya forsalar dışında 12 330 denizci ve 23 900 kara askeri, cem'an 36 230 muharib bindirilmişti. Bunlar, Hıristiyan kaynakların verdiği rakamlardır. Türk kaynakları, Haçlılar'ın sayısını daha kabarık göstermektedir (Katib Çelebi'ye göre 50 000 kişi). Ordunun keyfiyet bakımından da değeri zikre şayandır. Zira bizzat imparatorun kumanda ettiği bu seferin, birkaç yıl önceki Tunus misali de göz önünde bulundurularak mutlak bir zaferle, yâni Cezayir'in zaptı ile biteceğine inanılıyordu. Nitekim imparatorun seferini gelecek

yıldan önce beklemeyen Hasan Bey gafil avlanmıştı. En değerli ve cesur kumandanlar bile, bu nisbetsiz kuvvetler karşısında, İstanbul'dan takviye aldıktan sonra gelmek üzere Cezayir şehrini terk ederlerdi. Fakat Hasan Bey, kesin şekilde savunmaya karar verdi.

Haçlılar arasında en seçme 140 Malta Saint-Jean Şövalyesi dikkati çekiyordu; bunların maiyetinde 400 asker vardı. En büyük İspanyol, Alman ve İtalyan asılzadeleri. imparatorlarına refakat ediyorlardı. V. Karl'ın zafer alayını seyretmek için İspanyol, İtalyan ve Alman düşes, markiz ve kontesleri de gelmişlerdi.

Hasan Bey'in kuvvetleri, 600 Türk levendi ile 2 000 Arap gönüllü süvarisinden ibaretti (Hammer, V, 346). 23 Ekimde Haçlılar, Cezayir şehrine taarruza geçtiler. Önde Prens Fernando Gonzaga kumandasında İspanyollar vardı. Onların ardından İtalyanlar ve Camillo Colonna'nın kumandasında Malta Şövalyeleri geliyordu. Diğer kumandanlar arasında Meksika fâtihi ve umumî vâlisi de la Vallée d'Oaxaca markisi Fernando (veyâ Hernan) Cortés (bu sırada 57 yaşında idi) ve 2 oğlu, Alba Dukası, Alman birliklerine kumanda eden General Georg Frundsberg, Prens Colonna'nın muavini General Augustino Spinola, Malta kumandanlarından Georg Schilling, Papa'nın generali Virginius Urbido d'Anguillara, topçu kumandanı Don Pedro de la Cueva d'Alcântara zikre değer.

24 Ekimi 24 Ekime bağlayan gece Hasan Reis (Bey)'in levendleri, imparatorun kuvvetlerini bozdu. V. Karl, kendisinden önce Cezayir'i almak isteyen Vera de Moncada'dan daha talihli çıkmadı. Şehre hâkim Küdyetu's-Sabûn tepesini işgale muvaffak olduysa da, hiç beklemediği Türk mukavemeti karşısında şaşırdı, sarsıldı ve geceye doğru tamamen bozuldu. Hasan Bey, gece yarısı düşman ordugâhını o şekilde bastı ki, mağrur İspanyol askeri, çılgın gibi çadırlarını terk etti ve sabaha kadar korkusundan uyuyamadı. Sabaha doğru, uykusuz ve bitkin askeriyle V. Karl, geriye çekildi. 3 000 düşman askeri, Türk levendlerinin palaları altında can vermişti.

Cenevizli amiral Viconte di Cicala, Cezayir'e yardıma gelen 2 Türk gemisinden birini zaptetmiş, diğerini de kaçırmıştı. Haçlılar'ın harb gemileri arasında, Turgut Reis'in sabık amirallik gemisi de bulunuyordu. Bu gemiyi Turgut, Korfu'nun güneyindeki Paksos Adasının karşısında bir Venedik amiralinden zaptetmişti. Korsika'nın bir limanında sulanırken de, Andrea Doria'nın yeğeni Amiral Gianetto Doria (Türk kaynaklarında: Oğlan Kaptan) tarafından pek üstün kuvvetlerle basılmış, Sâlih Reis'le beraber esir edilmiş, Ceneviz'e götürülmüş, 3 yıl forsada kalmış, sonra Barbaros tarafından kurtarılmışlardı. İşte Gianetto Doria'nın gemisi, yıllar önce Turgut'tan zaptettiği, aslında bir Venedik amiral kadırgası olan bu tekne idi (Hammer, V, 347).

V. Karl'ın durumu pek kritikti. Büyük Türk donanmasının her an Cezayir limanına girip Haçlılar'ı iki ateş altında bırakması mümkündü. Gerçi Cezayir'de de vaziyet kötüydü. Halk, Haçlı armadanın gerçekten korkunç olan manzarasından ve birkaç yıl önce Tunus'ta bütün ahalinin katledilmesinden ürkmüş, Hasan Bey'i, teslim olması için sıkıştırıyordu. V. Karl sebat gösterebilseydi, Cezayir'in düşmesi muhakkak gibiydi. Fakat bu sebatı göstermedi. Barbaros şu an nereden görünür korkusuyle, dağılmış olan birliklerini Matifou Burnu'nda toplamaya başladı. Bu vaziyette Hasan Bey'in yerinde kim olursa olsun, düşmanın çekilip gitmesi karşısında sevinçten başka bir tepki göstermezdi. Fakat imparatorun mânevî gücünün, daha Türklerin teslim olmayıp mukavemete karar vermesiyle tamamen bozulduğunu sezen Barbaroszâde, Haçlılar'ı donanmaları ve askerleriyle tamamen imhaya karar verdi ki, askerlik târıhinin en cür'etli kararlarından biridir. Tabiat da Türkler'e güldü ve onların tarafını tuttu. Çok büyük bir fırtına yaklaşıyordu.

31 Ekimde imparator, Andrea Doria'ya, bütün askerin donanmaya bindirilmesini emretti. Haçlılar, zaten kıyıya kadar çok zor bir yürüyüş yapmışlar ve sırtlarından Türk levendlerinin palası eksik olmamıştı. Birlikler tamamen dağılmıştı ve bir an önce gemilerine can atmak için birbirini çiğniyordu. İmparator başta olmak üzere bütün asker aç, susuz, uykusuz ve yorgundu. İmparatorlarının bile Barbaros'tan titrediğini kesin olarak anlayan Haçlı askerinin mâneviyatı bozulmuştu. Hasan Bey, bu psikolojik ortamı yakalamakta ve istismarda gecikmemek suretiyle, askerlik dehâsını gösterdi. Fırtınanın gittikçe artan bir tempo ile şiddetlenmesi, bulundukları araziyi tanımayan Haçlılar'ı büsbütün şaşkına çevirdi. Barbaroszâde, her an taarruz şiddetini artırıyor, düşmana büyük zâyiat verdiriyordu. 31 Ekimde Avrupa'nın en seçkin birlikleri birbirine karışmış vaziyette gemilerine hücum edip birbirlerinin ayakları altında ezilirken, durum en feci derecesini bulmuştu. Armadanın yarısından fazlası kıyıya vurmuş ve Türkler tarafından tahrip edilmişti. 20 000 düşman fırtınada boğulmuş, Türk kılıcı altında can vermiş veyâ esir düşmüştü. 4 000 safkan süvari atından boğulmayanlar, erzakları kaybolan birliklerce kesilip yenilmişti, topların tamamı Türklerin eline geçmişti. Fırtınadan dehşet içinde kalan düşman askeri, gruplar hâlinde Türklere teslim oluyordu. Düşmanın barutu ve silâhları ıslanmış, tüfekleri ateş almıyordu. Zırhlı İspanyollar, yağmurdan batak hâline gelmiş arazide yürüyemiyor, çamurlara gömülüp boğuluyorlardı. Kıyı, kilometrelerce, düşman cesetleri, hayvan leşleri, parçalanmış gemi enkazı ile dolmuştu. Haçlılar, hiçbir ağırlıklarını gemilerine bindiremediler. Hepsi Türklerin eline geçti veyâ mahvoldu. Büyük kumandanlar, amiraller, prensler, Avrupa sosyetesinin kreması olan İspanyol, İtalyan ve Alman kadınları, tahmin edilemez değerde ganimet Türklerin eline geçti. Meksika'nın kanlı fâtihi, sabık hapishâne kaçkını Cortés'in Aztekler'den iğtinâm edilmiş en değerli eşya ile dolu kadırgası battı ve kendisi, zorlukla canını kurtarıp başka bir gemiye geçti (Hammer, V, 348).

Andrea Doria, denizden Türklerin üzerine gülle yağdırmakla beraber, bu bombardıman, Türkleri yıldırmadı, büsbütün kızdırdı. 14 harb gemisinin battığını gören Cenevizli büyük amiral, artık bütün gayretini imparatorun canını kurtarıp onu gemiye almaya hasretti. Haçlı armadasındaki Müslüman forsaların mühim kısmı da boğuldu, ancak Hasan Bey'in büyük gayretleri neticesinde 1 800'ünün hayatı kurtarıldı. 31 Ekim gecesi 130 düşman gemisi Türklerin eline geçmiş bulunuyordu. Batan gemiler arasında, Melfi prensi Andrea Doria'nın ve yeğeninin Turgut Reis'ten iğtinam ettiği büyük kadırgaları da vardı. Cenevizli amiraller başka kadırgalara geçtiler (Hammer, V, 347, 348).

Hıristiyan târihçisi Alexandre de la Borde'un yazdığına göre, ömründe felâketin bu derecesini görmemiş olan V. Karl ağlamış ve başındaki tâcı teessüründen fırlatıp denize atmıştır. Gerçekten yakında bu tâcı tamamen başından çıkarmıya karar verecektir. İmparator, değerine bahâ biçilemez atını, bizzat kestirip âfiyetle yedi. Haçlı

armadada durum bu derece kötü idi. Ciddî şekilde hiçbir orduya kumanda etmemiş olan V. Karl, büyük rakîbi Kanunî'yi taklid edip bizzat başkumandanlık etmenin ne demek olduğunu tamamiyle anlamıştı.

V. Karl'ın hayatını, Malta Şövalyeleri'nin kahramanlığı kurtardı. İmparatoru esir etmek isteyen Hasan Bey, kuvvetinin çok az olması sebebiyle muvaffak olamadı. Alınan ve pek perişan hâlde bulunan esirler, kafıleler hâlinde Cezayir hapishânelerine sevk ediliyordu. Cezayir'de esirlerin hapsedilmediği hiçbir mahfuz binâ kalmadı.

Nihâyet 2 Kasımda Haçlı armadanının geri kalanı, perişan bir hâlde denize açıldı. Bu suretle ancak 13 gün Cezayir topraklarında kalan ve mahvolması için 3 gün kâfî gelen büyük armada, Avrupa'ya doğru yol aldı. İspanya ve İtalya limanları, Haçlılar'ın Türk kılıcından artan kısmını, yaralı ve perişan gemileri teessürle seyretti. Hıristiyan âlemi, büyük matem içinde kaldı. Türklerin yenilemez olduğu ve Tanrının yardım ve himayesine mazhar bir kavim bulunduğu inancı kökleşti. 27 Kasımda 9. sefer - i hümayûnundan İstanbul'a dönen Kanunî, zaferin bütün tafsilâtını öğrendi ve büyük rakîbinin sonunun yaklaştığını anladı.

Haçlı armadanın döküntüsü, doğrudan doğruya Akdeniz'i güneyden kuzeye geçecek güçte değildi. Cezayir limanının doğusundaki Becâye (Bougie) limanına geldi. 13 gün burada kaldıktan sonra Avrupa'ya gitti. Türk kılıcının artıkları, limanlarına çıktıkları zaman, başları önde, utanç içindeydiler (Hammer, V, 349). Bütün Avrupa'da hayret uyandıran bu büyük Türk zaferi üzerine Dîvân - ı Hümâyûn, baştercümânı olan Yûnus Bey'i 5. defa fevkalâde elçilikle Venedik'e gönderdi ve Türkiye lehine birtakım menfaatler elde edildi. Artık Avrupa'da kimsede Türkiye'ye baş kaldıracak tâkat kalmamıştı. Nitekim Barbaros, Fransa seferine hazırlanıyordu.

V. Karl, donanmasını 16 Kasımda Becâye'den gönderdi. Kendisi bir kısım kuvvetlerle 23 Kasım akşamına kadar burada kaldı. 26 Kasımda Balear adalarının merkezi Palma limanına, 1 Aralıkta da İspanya'nın güney - doğusundaki Cartagena limanına geldi. Oradan kara yoluyle taht şehri Toledo'ya gitti. Bu sıralarda Barbaros Hayreddin Paşa ancak Cezayir'e gelmişti. Eğer Türk kaptân - ı deryâsı, 100 kadırgadan müteşekkil büyük donanması ile bir ay önce erişebilseydi, V. Karl'ı esirlikten kurtarabilecek hiçbir kuvvet tasavvur edilemezdi. Fakat Divân - ı Hümâyûn, V. Karl'ın taarruzunu daha geç bekliyordu. Nitekim imparator, Barbaros'un yetişmek üzere olduğunu bildiği için, ilk taarruzda başarı elde edemeyince, Cezayir muhasarasını kaldırıp gitmeye karar vermiştir. Halbuki bir iki hafta dayansaydı, Türkler için şehri bırakmaktan başka çare olmayacaktı. Fakat bu sefer de Barbaros yetişecek, Haçlılar daha büyük bir felâkete uğrayacaklardı.

Cezayir seferinin sebebi, Türkiye ile Almanya - İspanya arasında geçen cihanşümûl mücadeledir. Orta Avrupa'da ve açık denizde (Preveze) fevkalâde bunalan V. Karl, dünya üzerindeki mevkiini, hiç olmazsa Avrupa devletleri arasındaki üstün prestijini koruyabilmek için, sonuncu bir teşebbüs yapmaya karar verdi ve bu teşebbüs, yukarıda anılan sebepler dolayısıyle Cezayir'e teveccüh etti. Vakit iyi seçilmişti. Türk Donanması Cezayir'de değildi. Fakat başkumandanlığa özenen V. Karl'ın büyük bir askerî harekâtı idâre edecek kabiliyette olmaması ve Barbaroszâde Hasan Bey'in hiç beklenmeyen karşı koyması, vaziyeti altüst etti. Cezayir düşmedi ve bir daha hiçbir kuvvet, tâ 1830'a kadar, Cezayir'i Türklerden almayı aklından geçirmedi. Ortada hep V. Karl misali duruyor, hiçbir Hıristiyan hükümdar, V. Karl'ın başaramadığını başarmayı ümid etmiyordu. Nitekim XIX. yüzyılda Fransızlar, bu ülkeyi Türklerden alınca Fransız basını, V. Karl'ın galiplerine galip gelindiğini yazarak övünmüştür.

Bizzat V. Karl artık Türklerle büyük çapta bir teşebbüs yapmaktan vazgeçti ve Avrupa'daki durumunu muhafazaya çalışmaktan başka bir şey düşünmedi.

Barbaroszâde Hasan Bey'in, yâni bir Türk amiralinin Hıristiyan âleminin en büyük hükümdarı olan bir şahsiyetin başında bulunduğu bir deniz - kara kuvvetine karşı koymadan kaçacağı veyâ ülkeyi imparatora teslim edip İspanya'nın vesâyetinde Cezayir krallığını rica edeceği sanılıyordu. Haçlılar arasında bu kanaat hâkimdi, çünkü Hasan Bey, Divân - ı Hümâyûn'un emirleri mûcibince, V. Karl ve Andrea Doria'yı bu minval üzere uyutmuştu. İlk taarruzu kırması ve bununla kalmayıp pek çok üstün olan düşmanı tâkibi, Hasan Bey'in cesaret, cür'et ve askerlik dehâsını göstermeye kâfîdir. Fransa kralı gibi büyük bir hükümdarı birkaç saatlik bir vuruşmadan sonra esir alabilecek güçte bir imparatoru ric'ate mecbûr etmek XVI. yüzyılı dolduracak büyük bir zaferdi. Fakat olayların gelişmesi, bununla kalmadı. Tabiat, Türklerden yana davrandı. Fırtınanın perişan ettiği Haçlı armada, Türklerin oyuncağı oldu ve Haçlılar için sefer, tam bir felâketle bitti.

Haçlılar, Cezayir'e ayak bastıkları zaman, mâneviyatları çok yüksekti. Zaferden yüzde yüz emindiler. Başlarında istisnâî olarak imparatorların bulunması ve Cezayir'i Türklerden boş denecek bir anda yakalayabilmeleri, bu psikolojik ortamı yaratıyordu. Bir kere zafere itimatları sarsılınca da, artık hiçbir otorite onları ric'atten vazgeçiremedi. Hasan Bey'in vaziyeti zâten ümitsizdi. Cezayir'i boşaltıp babası gelinceye kadar iç taraflara çekilmek, yahut askerlik şerefiyle ölmek yollarını tercih etmesi gerekiyordu. Ümitsizlik içinde kalan Türkler, Tunus'ta birkaç yıl önceki Haçlılar'ın fecî davranışını da hatırlayarak, son ferdlerine kadar savunmaya karar verdiler. Türk levendlerinin, reislerine olan itaat ve i'timat derecesi hatırlanırsa, Hasan Bey'in zaferinin sırlarından biri açığa çıkar.

Bozgun, V. Karl gibi bir hükümdar için silinmez bir leke teşkil ediyordu. Gerçi talih en hayalperest bir romancının tasavvuruna dahi cesaret edemeyeceği her türlü olaylarla doludur. Fakat V. Karl'ın bu kere Cezayir'de uğradığı hezimet, hiçbir şekilde müdafaası kabil bir keyfiyet değildir ve bütün Avrupalı târihçiler, bu noktada birleşmektedir. Bizzat imparator da bu hususu müdrikti. Gemiye binerken başından tâcını çıkarıp atması ve târihe geçen meşhur: «Haydi git zavallı oyuncak! Belki seni, benden daha bahtı açık bir hükümdar bulur da başına koyar!» demesi, V. Karl'daki ümitsizliğin derecesini gösterir.

Cezayir olayından cesaret alan I. François ise, tekrar imparatorla mücadeleye başlamak cür'etini kendinde bulmuş, bu suretle Türkiye, bir müddet sonra doğuya, İran işlerine dönebilmiştir (Pirenne, II, 428).

Dîvân - ı Hümâyûn, Hasan Bey'in zaferinin azametini takdîr etti. Kanunî, Türk amiraline beylerbeyi (oramiral) rütbesini verdi ki, babası Barbaros Hayreddin Paşa da zâten bu rütbeyi taşıyordu. Barbaroszâde H. P., Batı Akdeniz'de bundan böyle İspanya'yı eskisinden fazla baskıya aldı.

Türkler, Cezayir limanı açıklarında batan Haçlı gemilerinin bir kısmını yüzdürdüler ve bir hayli eşya, bu arada 150 top çıkardılar. Türklerin eline geçen ve çoğu asîl olan esirlerin bâzıları, bedava olarak hediye edildi. Esir pazarlarındaki esirler değerlerini o derece kaybetmişlerdi.

V. Karl'ın saltanatı terk etmesinin en mühim ve nihâî sebeplerinden biri, Avrupa'nın çağdaş kaynaklarına göre. bu korkunç Cezayir hezimetidir (Hammer, V, 349, 4). Bu suretle V. Karl, bu anormal şartlar içinde zuhûr eden anormal dev, Avrupa'da üstünlük dâvâsından vazgeçti, meydanı Türkiye'ye bıraktı; İspanya ile Almanya devletleri biribirinden ayrıldı. V. Karl'ın tek erkek kardeşi I. Ferdinand, Almanya imparatoru, büyük oğlu II. Felipe de İspanya kralı oldu. V. Karl öylesine bir devdi ki, Almanya ayrıldıktan sonra bile İspanya, mutlak şekilde, bütün XVI. yüzyıl boyunca en kudretli, büyük ve zengin Hristiyan devleti olmakta devâm etti. Zira Hollanda, İtalya ve Amerika kıt'asının en büyük kısmını da elinde tutuyordu.

1542'de Tlemsen meselesi patlak verdi. Tlemsen, Cezayir'in batısında, Fas sınırı yakınlarında, büyük ve târihî bir Arap şehri idi ve içinde kuvvetli bir Türk garnizonu vardı. Araplaşmış bir Berberî krallığının, Abdülvâdîler veyâ Zeyyânîler'in (Benî Abdü'l - Vâd, Benî Zeyyân) taht şehri idi. 1236'dan beri iktidarda olan bu hânedan, 1517'de resmen Oruç Reis'e tâbi olmuştu. Fakat o zamandan beri arada Türk hâkimiyetini dengede tutmak ve şahsî menfaatler yüzünden, Tlemsen'in kuzey - batısındaki Vahrân (Oran) limanını ellerinde bulunduran İspanyollara yanaşırdı İşte 1542'de VI. Muhammed'in Vahrân'a sığınması, Vahrân umumî valisi Kont Alkodet (Alcaudète) ile H. P. arasında mühim bir çatışmaya yol açtı. VI. Muhammed'in 3 oğlu ile beraber İspanyollara sığınmaktaki gâyesi, Tlemsen tahtında bulunan ağabeyi 27. Abdulvâdî hükümdârı Ebû-Zeyyân 1 I. Ahmed in elinden tahtını geri almaktı. Türkler birkaç aylık saltanatına son verdikleri VI. Muhammed'i değil, III. Ahmed'i tutuyorlardı.

Kont Alkodet, kendi kuvvetleri ile VI. Muhammed'i Tlemsen'e götürüp tahta oturtmayı göze alamadı. Aylarca İspanya'dan kuvvet gelmesini bekledi. Kuvvetler gelince, 12 000 kişilik bir ordu ile güney - batıya indi, Tlemsen'e yürüdü. 27 Ocak 1543'te Vahrân'dan çıkan bu orduda, VI. Muhammed ve 3 oğlu da bulunuyor ve yolda kendilerine Arap ve Berberîler'in katılmasını ümid ediyorlardı.

Gerçekten birçok yerli kabîle VI. Muhammed'e katıldı. III. Ahmed ise, Tlemsen'deki 400 Türkten müreşekkıl garnizonu da yanına alıp, 80 000 askeri ile ağabeyini karşılamaya hazırlandı. Bir yandan da zaferden emin olmadığı için, Cezayir'den, H. P.'dan yardım istedi. 5 Şubat 1543 te İspanyollar, III. Ahmed'ın çoğu çapulculardan ibâret kuvvetlerini dağıtarak Tlemsen'e girdiler ve şehri yağma ettiler. VI. Muhammed, tekrar tahta geçti ve İspanya Kralı'nı, yâni V. Karl'ı, metbû tanıyacağına yemin ettikten sonra, Kont Alkodet'i başından savabildi. İspanyollar 26 Şubatta Tlemsen'i boşaltarak Vahrân'a gittiler. Zira H. P.'nın her an için müdahalesinden korkuluyordu. Hattâ Alkodet, VI. Muhammed'e vâdettiği 1 200 kişilik İspanyol garnizonunu da Tlemsen'de bırakmaktan vazgeçti. Tlemsen şehri VI. Muhammed'de olmakla beraber, 400 Türk, yanlarına III. Ahmed'i alıp şehrin kalesine çekilmişlerdi. Alkodet, kaleyi düşürmek işini de VI. Muhammede bırakmıştı. Fakat İspanyollar şehri terk eder etmez, Türkler ve III. Ahmed'i isteyen Türk taraftârı yerliler kaleden çıktılar. İspanyolları Vahrân'a kadar tâkıb ettiler. Alkodet, büyük zâyiat verdi. 10 günde, 8 Martta Vahrân'a erişebildi.

Alkodet, V. Karl'a karşı mahcûb olmuştu. Tlemsen'i fethedeceğini ileri sürerek, İspanya'dan büyük yardım almıştı. Başarısızlığını örtmek için, Mostaganem'e saldırmaya karar verdi. Vahrân'ın az doğusundaki bu liman, Türklerin mühim üslerinden biriydi. 21 Martta Vahrân'dan çıktı. Cezayir'den imdât almadan, Mostaganem'i düşürmek şarttı. Alkodet, Mazagan'a geldi ve bu şehirdeki küçük Türk garnizonunu yenerek şehri işgal etti. Fakat Mostaganem'deki Türk garnizonunun 1 500 levend ve 50 toptan müteşekkil olduğunu öğrenince, bu kuvvetle karşı karşıya gelmeyi göze alamıdı, Mostaganem'i düşürmekten vazgeçerek Vahrân'a dönmeye karar verdi. Düşmanın mânevî gücünü yitirdiğini fark eden Türkler, İspanyolları Mazagan'dan Vahrân'a kadar tâkib ettiler. Belki 100 000'i bulan bir Arab - Berberî topluluğu da, İspanyolları yağmalamak için, birkaç yüz Türk levendini tâkıb ediyordu 1 Nisanda Vahrân'a eriştiği zaman Kont Alkodet, çok ağır zâyiat vermiş bulunuyordu. Tlemsen de ise bu sıralarda VI. Muhammed, Türklere ve III. Ahmed'e taraftâr olanlarca öldürülmüştü. III. Ahmed, Cezayir'e tâbi olarak kesin şekilde tahta yerleşti. Tlemsen'deki Türk garnizonu takviye edildi. Kont Alkodet'in başarısızlıkları, İspanyol nüfûzunu, yerli halkın nazarında hiçe indirdi.

Bu sırada H. P., 15 Kasım 1545'te Cezayir beylerbeyliğinden alındı. Dîvân-ı Hümâyûn, Paşa'ya gene Cezayir'de kalmasını, İstanbul'a gelmemesini bildirdi. Yerine, Barbaros'un asıl oğlu olan Hasan Paşa (b. bk) yı beylerbeyi olarak İstanbul'dan Cezayir'e gönderdi. I. Hasan Paşa'nın Dîvân-ı Hümâyûn tarafından, babasının kaptân-ı deryâ olduğu 12 - 13 yıldan beri vekâleten idâre ettiği Cezayir beylerbeyliğinden niçin alındığını bilmiyoruz. Belki Tlemsen hâdiselerine daha enerjik şekilde müdahale etmediği içindir. Belki de İstanbul'da bulunan II. Hasan Paşa'nın, Dîvân ve kendisini çok seven Kanûnî nezdindeki nüfûzundan dolayıdır. Çünkü bu sıralarda Barbaros hayattaydı ve son aylarını yaşıyordu. Barbaros'un, asıl oğlu ile evlâtlığı olan iki Hasan Paşa arasında ayırma yapmadan her ikisini de aynı derecede sevdiğini biliyoruz. Fakat ölümünün yaklaştığını anlayınca, asıl oğlunu, kendisine ağabeyi Oruç Bey'den kalan Cezayir tahtında görmek istemiş olabilir. Zira I. Hasan Paşa, 1542 Ocağından beri artık vekâleten değil, asâleten Cezayir beylerbeyliğine getirilmişti ki, Cezayir zaferinden sonraya rastlar.

H. P., son 5 yılını, Barbaros'un Cezayir'de kendisine bıraktığı büyük emlâki idâre ile geçirdi ve bu müstesnâ amiral, 58 yaşında Cezayir'de öldü. Bâbü'l - Vâd'deki türbesinde gömülüdür. Türbesindeki kitâbeyi Fransızlar, Cezayir Müzesi'ne kaldırmışlardır Paşa, Cezayir'de birçok hayır eseri bırakmıştır Çağdaş İspanyol târihçisi meşhur Hëdo: «Hiçbir paşa, Cezayir'de onun kadar adalet ve hakkaniyet göstermemiştir» diyor. 1541 Ekiminin sonunda V. Karl'a karşı kazandığı ve kendisine Gazi unvânının verildiği Cezayir zaferi, H. P 'yı XVI. yüzyılın büyük serdârları arasına koymuştur. Avrupalılar tarafından, Oruç Bey ve Hayreddin Paşa'dan sonra 3. Cezayir kralı (Roy d'Alger) olarak anılmaktadır.

HASAN PAŞA (**Barbaroszâde Hasan Paşa**; 1500? - 1572), Türk amirali, Barbaros Hayreddin Paşa'nın oğlu. Rivâyere göre, annesi Faslı bir kadındır. Kendisinden 9 yaş kadar büyük olan Barbaroszâde Kara Hasan Paşa (bk. HASAN PAŞA, Barbaroszâde Kara Hasan Paşa) dan ayrılan Barbaroszâde H. P., Avrupa târihçilerine göre 4. Cezayir kralı (Roy d'Alger) olarak kabûl edilir. 1533'te babası Hayreddin Paşa ile beraber İstanbul'a gelmiştir. 6 Nisan 1534'te babasına kaptân - ı deryalık verildiği zaman, o da ağabeyi ile beraber bahriye sancak beyi (tümamiral) olmuştur. 28 Eylûl 1538 Preveze zaferinde, babasının ve ağabeyinin bulunduğu merkez filosunda idi. Preveze zafernâmesini, Buğdan sefer - i hümâyûnundan dönen Kanunî'ye bizzat o takdîm etmiş ve çok büyük iltifat görmüştür.

15 Kasım 1545'te, ağabeyinin yerine Cezayir beyler beyliğine getirildi. Daha 1544'te beylerbeyi (oramiral) olmuştur. 4 Temmuz 1546'da Barbaros Hayreddin Paşa ölünce Dîvân - ı Hümâyûn, yeni kaptân - ı deryâ Sokollu Mehmed Paşa'ya Cezayir beylerbeyisi unvânını vermemiş ve bu unvânın fiilen, hukuken ve asâleten H. P.'ya âid olduğunu bildiren fermânı Cezayir'e göndermiştir.

H. P., 22 Eylûl 1551'e kadar 5 yıl 10 ay 7 gün Cezayir beylerbeyi olarak bu çok mühim bahriye beylerbeyliğinin başında kalmıştır. Bu sonuncu târihte İstanbul'a çağrılarak yerine, Oruç Reis le Hayreddin Paşa'nın en yakın arkadaşlarından olan Çanakkaleli Sâlih Paşa getirilmiştir. 5 yıla yakın İstanbul'da Kanunî'nin deniz müşaviri olarak kalan paşa, Sâlih Paşa'nın ölümü üzerine, 1556 Haziranında tekrar beylerbeyi olarak Cezayir'e gönderilmiştir. Bu defa 1561 Kasımına kadar 5 yıl 5 ay Cezayir'i idâre etmiştir. Tekrar İstanbul'a alınarak bir yıl kalmıştır. 1562 Aralığında 3. defa Cezayir beylerbeyi olmuştur. 1567 Ocağına kadar 4 yıl 1 ay mevkiini muhafaza etmiş ve bu arada Kanunî'nin yerine II. Selim tahta çıkmıştır. H. P., Turgut Paşa'nın tek evlâdı olan kızı ile evlenmişti ki, bu evlilikten Barbaroszâde Mahmud Bey (bahriye sancak beyi) doğmuş ve Barbaroszâdeler bu Mahmud Bey'den yürümüştür. H. P.'nın kızkardeşi, yâni Hayreddin Paşa'nın tek kızı da Turgut Paşa ile evliydi. Bu suretle, Turgut Paşa, H. P.'nın hem kayınpederi, hem de eniştesi, Mahmud Bey'in hem ana tarafından büyükbabası, hem de halası ile evli bulunduğundan gene eniştesi olmaktadır.

H. P.'nın ilk Cezayir beylerbeyliğinin en mühim hâdisesi Tlemsen meselesidir. Krizi, 1550'de 30 000 kişilik bir Fas ordusunun Tlemsen'i işgal etmesi ve 10 yıldan beri Türklere tâbî olarak tahtta oturan III. Ahmed'i kovması açtı. Bunun üzerine H. P., Faslıları kovmak üzere 6 000 Türk ve 8 000 Berberî'den müteşekkil müşterek bir ordu ile Tlemsen üzerine yürüdü. Fas sultânı H. P. ile birlikte hareket ederek, İspanyolları Vahrân (Oran) dan kovmak üzere yapılan anlaşmaya, Türklere büsbütün güç kazandıracağı endişesiyle riâyet etmemişti.

H. P., Mostaganem'e geldi. Vahrân - Tlemsen yolu üzerinde İspanyolların Río Salado dedikleri yerde, Faslılar ile Türkler karşılaştı. H. P.'nın 14 000, Fas imparatorluk prensi Mevlây Abdülkadir'in ise 20 000 askeri vardı. Barbaroszâde, Fas ordusunu kolayca bozdu. Mevlây Abdülkadir maktûl düştü. H. P. Fas sınırına kadar geldi. Tlemsen'e Safâ Bey'i sancak beyi tâyin etti. Fakat az sonra VI. Muhammed'le III. Ahmed'in kardeşleri olan Hasan, Tlemsen tahtını ele geçirdi. 1555'e kadar daha çok İspanyol desteğiyle saltanat sürdü. Bu yıl Sâlih Paşa, Tlemsen'i kesin şekilde Cezayir'in bir sancağı yaptı. Türklerin bu çevrede 38 yıldan beri devâm ettirdikleri himaye rejimi de, 319 yıllık Abdülvâdî hânedânı ile son buldu ve doğrudan doğruya Türk idâresi başladı. Mevlây Hasan, Vahrân'a gidip İspanyollara sığındı. H. P. bir müddet önce donanması ile Fransa'yı desteklemesi hususunda Dîvân - ı Hümâyûn'dan emir almıştı. Fransızlardan hoşlanmadığı için bu emri savsakladı. Bunun üzerine Dîvân - ı Hümâyûnca azledildi ve ilk beylerbeyliği son buldu. Bu ilk beylerbeyliğindeki diğer bir mühim hizmeti, Kabiliye denen Atlas Dağları bölgesindeki Berberî kabîlelerini teşkilâtlandırıp Türk idâresi altına almasıdır. Bu kabîleler Turklere sadece vergi ve icabında asker veriyorlar, dağlarına Türk me'murlarının ayak basmasını bile istemiyorlardı. Fransızların Kabiliye'yi bir türlü itaat altına alamadıkları hatırlanırsa, Barbaroszâde'nin başarısının değeri anlaşılır. Fakat bölgeyi tamamen itaat altına alması, ikinci beylerbeyliği sırasındadır. H. P., Tlemsen seferinde, Fas ordusunun döküntülerini, bu imparatorluğun içine dalarak, taht şehirleri olan Fas şehrinin sûrlarına kadar tâkib etmiş ve halefi Sâlih Paşa'nın Fas imparatorluğunu fethetmesine ciddî bir zemin hazırlamıştır (bk. SÂLİH PAŞA).

Sâlih Paşa'nın ölümünden ancak 14 ay sonra 20 kadırga ile İstanbul'dan Cezayir'e gelip ikinci defa amcası, babası ve ağabeyinin tahtına oturan H. P., 6 000 Türk, 17 000 yerli askerle Fas üzerine yürüdü. Zira Fas sultânı II. Muhammed, Tlemsen'e saldırmış, fakat kumandanı Emîr Mansûr'un Tlemsen'deki 500 Türke bozularak 1557'de geri çekilmesi üzerine bir başarı kazanamamıştı. II. Muhammed'in, V. Karl'ın yerine İspanya kralı olan oğlu II. Felipe ile kesin şekilde anlaştığını öğrenen ve çok kızan Kanunî, H. P.'ya, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Fas sultânına kesin bir darbe indirmesini emretmişti. II. Muhammed'in ikiyüzlülük ederek İstanbul'a elçi göndermesi ve Kanunî'yi metbû tanıdığını bildirmesi, Dîvân - ı Hümâyûn'u kandıramamış ve elçi istiskal edilmişti.

Barbaroszâde H. P., II. Muhammed'i ortadan kaldırmak için, onun Türk hassa alayından faydalanmayı da düşündü. Bu misyona, Cezayir'in iç işleriyle görevli yardımcısı Sâlih Kâhya'yı tâyin etti. Sâlih Kâhya, II. Muhammed'in başını önce Cezayir'e H. P.'ya, sonra onun tarafından İstanbul'a göndertmeye muvaffak oldu (bk. SÂLİH KÂHYA). II. Muhammed'in başı İstanbul'da, din ve milliyetine ihanet ederek, milyonlarca Arabın kaatili olan İspanyollarla birleşen bir Müslüman imparatorun âkıbetini göstermek üzere, halka teşhir edildi.

Sâlih Kâhya'nın bir avuç Türkle Fas'a dalması, dünyanın büyük hükümdarları arasında sayılan Türk düşmanı bir imparatoru öldürmesi, ülkeyi Türk nüfûzuna açması, Türk teşebbüs kabiliyetinin örnek gösterilecek olaylarından biridir. Cezayir'den Merrakeş'e, oradan, Atlas Okyanusu üzerindeki ve Fas'ın güney - batısındaki Agadir limanı yakınlarında Tarudant'a gelen. sonra Tlemsen'e dönen Sâlih Kâhya, iki kere Yüksek Atlaslar (4 300 m ye kadar yükselir) ı, çölleri geçmişti. Tlemsen - Agadir yolunun kuş uçuşu 950 km olduğunu söylemek, bir avuç Türkün milyonlarca Berberî arasına dalıp sağ salim dönmesindeki başarının azameti hakkında bir fikir verebilir.

Sâlih Kâhya'nın II. Muhammed'i öldürdüğünü ve yeni sultânın tahtı etrafında büyük kargaşalık olduğunu öğrenir öğrenmez, zâten haber bekleyen Barbaroszâde Fas'a girdi.

30 000 atlı, 10 000 piyâde, 4 000 tüfekçi ve topçudan müteşekkil 45 000 kişilık Fas ordusu, Vâdiyyu'l - Bend'de Türkleri karşıladı. Meydan muharebesi, daha çok Faslıların zâyiâtıyle neticelenmekle beraber, kesin netice vermedi. Faslılar, mevzîlerini terk etmediler. H. P., düşmanı imhâ etmek için ikinci taarruza hazırlanıyordu ki, Vahrân'dan Kont Alkodet'in, Türklerin arkasına düşmek üzere çıktığı haberini aldı. Tlemsen'e döndü. Böylece, Vahrân'ı almadan Fas'ın fethinin güç olduğu bir daha anlaşıldı.

Gerçekten Kont Alkodet, 12 000 İspanyol, bir o kadar yerli asker ve topçu ile 22 Ağustos 1558'de Vahrân'dan çıkmıştı. Denizden 4 büyük nakliye gemisi, ağzına kadar mühimmat dolu olarak İspanyol ordusunu tâkib ediyordu. H. P., derhal bir filosunu bu 4 geminin üzerine saldırttı. 4 gemi, Türk kadırgaları tarafından, kıyıdaki İspanyolların gözleri önünde zaptedildi. İspanyolların daha işin başındaki bu felâketten mâneviyâtı bozuldu. Bu sıralarda Tlemsen sancak beğliyine getirilmiş olan Uluç Ali Reis (müstakbel kaptan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa), Kont Alkodet'in şehre taarruzunu bekliyordu. Tlemsen'e taarruzu göze almayan Kont, Mostaganem'e teveccüh etti. Mostaganem kuşatmasını duyan H. P., 6 000 Türk ve 16 000 yerli ile şehrin imdâdına koştu. Türkler görünür görünmez Kont, muhasarayı kaldırdı ve meydan muharebesi nizamı aldı. Fakat Cezayir beylerbeyisini, yenilmez Barbaros'un oğlunu gören İspanyol ordusundaki yerli birlikler, tek atış yapmadan çekilip gittiler. Kötü vaziyette kalan ihtiyar, tecrübeli ve büyük bir asker olan Kont, kahramanca vuruştu ve İspanyol silâhının şerefini kurtardı. Fakat ordusu tamamen yok edildi. Bizzat Kont maktûl düştü. Oğlu Don Martín esir edildi. İspanyol ordusundan bir tek şahıs kurtulamadı. Bu Mostaganem meydan muharebesi, Türklerin Kuzey Afrika'da kazandıkları en büyük vuruşmalardan biridir ve H. P.'nın nâmını asrın unutulmaz serdârları arasına koymuştur. 9 Eylûlde II. Felipe, en büyük Hıristiyan hükümdârı, felâketi öğrendi. Bu sıralarda tahttan çekilmiş olan ve ibâdetle meşgul bulunan V. Karl, ölmek üzereydi. Ölümünü hızlandırmamak için büyük felâket kendisinden gizlendi. Çünkü her an Kuzey Afrika'dan gelecek bir zafer haberi bekliyordu. En büyük arzusu, bir türlü mağlûb edemediği Barbaros'un oğlunu, Fas ve İspanyol ordularının iki ateşi arasında ezilmiş, ölmüş, esir edilmiş görmekti. Ancak, Avrupa târihinin en büyük hükümdârına bu sevinç nasip olmadı.

Bundan böyle Vahrân sûrları arasına sıkışan İspanyollar, Fas ve Cezayir'de hiçbir teşebbüs yapacak kudreti bulamadılar.

Mostaganem hezimetinden sonra II. Felipe, Türkleri açık denizde vurarak, mağlûbiyeti telâfi etmek istedi. Türk târihinin Preveze'den sonra en büyük deniz zaferi olan Cerbe muharebesi sırasında H. P. hâlâ beyberbeyi idi (bk. PİYÂLE PAŞA). Fakat levendlerle geçinemeyen ve bu denizci sınıfının daha fazla olan imtiyazlarını kıskanan Cezayir Yeniçerileri isyan ettiler. Dîvân-ı Hümâyûn H. P.'yı İstanbul'a çağırdı ve yerine âsîleri cezalandırmak üzere Ahmed Paşa'yı gönderdi. Ahmed Paşa, donanma ile Cezayir'e geldi, âsîleri tevkif etti. Fakat muhakemelerini Cezayir'de yapmayı münasip görmeyerek İstanbul'a yolladı. İstanbul'da kısa bir muhakemeden sonra âsîlerin hepsinin başları kesildi. Ahmed Paşa, Cezayir'e gelinceye kadar 3 aya yakın, Köse Mahmud Bey beylerbeyi vekili oldu. Ahmed Paşa, ertesi yıl, 1562 sonunda, eceliyle Cezayir'de öldü. 3 ay ihtiyar Yahyâ Reis vekâlette bulundu ve H. P., üçüncü defa beylerbeyilik makamına oturmak üzere İstanbul'dan Cezayir'e geldi.

10 kadırga ile Cezayir'e ayak basan H. P., 5 Şubat 1563'te Vahrân'a gitmek üzere, 16 000 Türk ve 12 000 yerli ile şehirden çıktı. Ali Reis'i yerine Cezayir'de bıraktı. Tlemsen sancak beyi Rizeli Ali İskender Bey'in emrine birkaç bin kişi vererek, bu kuvveti, Cezayir'le Vahrân arasına yerleştirdi. İspanya'dan gelecek ve denizden çıkartma yapacak muhtemel bir kuvvete, bu birlik karşı koyacaktı. H. P., 3 Nisanda Vahrân sûrlarına erişti. Vahrân'ı Kont Don Alkodet'in büyük oğlu Kont Don Alonso de Córdoba ile kardeşi Cortes markisi Don Martín (ki Türkler'in elindeki esaret hayatından henüz kurtulmuştu) savunacaklardı. Bu generaller, Kuzey Afrika'da büyümüş ve yetişmişlerdi, mahallî şartları iyi biliyorlardı. Rizeli Ali İskender Bey, İspanya'dan Vahrân'a gönderilen filoyu, Don Juan Mendoza'nın amiral gemisi ile beraber batırdı. Bu suretle H. P.'nın tedbirinin yerinde olduğu görüldü.

Vahrân, 17 Mayıs 1509'dan beri İspanyolların elindeydi ve o târihten beri İspanya'nın Kuzey Afrika'daki en mühim üssü olmak değerini muhafaza etmişti. İspanya ile karşı karşıya ve İspanya'nın Almería (el-Meriyye) limanından ancak 200 km mesafede olması, müstesna durumunu ortaya koyuyordu. Şehre 8 km mesafede olan ve şehrin banliyösü sayılan Marsa'l-Kebîr de o zamandan beri İspanyolların elindeydi.

H. P., İspanya'dan yeni bir yardım geleceğini ve bu defaki yardımın çok kudretli olacağını biliyordu. Kaleyi bu yardım erişmeden düşürmek, askerlik bakımından şarttı. Ağır muhasara topları Cezayir'den gemilere yüklenmiş, fakat henüz vâsıl olmamıştı. Denizin fırtınalı olması, gemilerin gelmesini geciktirmişti. Paşa, birçok bakımdan kötü neticeler verebilecek olan askerini bekletmek yolunu tutmaktansa, derhal muhasaraya başlattı. Küçük toplarla sûrları yıkmaya çalışıyordu. Fakat gerçekten ölümden yılmaz adamlar olan İspanyol askerleri, sonuna kadar karşı koymaya kararlı idiler.

Türkler, daha muhasaranın ilk birkaç günü içinde 500 şehid verdiler. H. P., Don Martín'e, boşuna kan akıtmayıp Marsa'l-Kebîr'i teslim etmesini bildirdi. Don Martín, H. P.'ya minnettardı. 2 yıllık esirlik hayatında, devrin âdeti olduğu üzere forsaya atılacağı yerde, Cezayir'de bir konakta oturtulmuş ve çok iyi muamele görmüştü. Üstelik babasının cesedi, H. P.'nın emriyle askerî merasim yapılarak iâde edilmişti. Halbuki devrin âdeti münhezim kumandanının kellesini tuzlayıp teşhir etmekti. Don Martín, Paşa'nın teklifini son derece nazik bir mektupla reddetti: «Her meselede emirlerinize tâbî, minnettar bir bendenizim; fakat kralımın, muhafazasını şerefime tevdî ettiği bir kaleyi teslim etmenin iktidarımın dışında bulunduğunu lûtfen kabûl buyuracağınıza eminim» (Grammont'un *Histoire de l'Algérie sous la Domination Turque*'ünde bu mektubun sureti vardır).

Sûrlar tamamen tahrîb edildiği anda, Gian Doria'nın idâresinde muazzam bir İspanyol - İtalyan donanmasının Vahrân sularına geldiği haber alındı. Oldukça ağır zâyiat vermiş olan H. P., askeri teşcî etmek gayesiyle sûrlara tırmandı. Maiyeti, paşanın ellerini sûrların taşlarından ko-

parmak suretiyle kendisini zorla geri çektiler. Çünkü bir kurşunla beylerbeyinin şehid düşmesi, inhizamla neticelenebilir, Gian Doria, başsız kalan Türkleri ezmek için Cezayir şehrine girmek cesaretini bile gösterebilirdi. Bu suretle 11 Mayısta başlayan muhasara 5 Haziranda, yâni 26 gün sonra kaldırıldı. Tam da zamanında hareket edilmişti. Çünkü Türkler çekildikten 48 saat sonra, 7 Haziran sabahı korkunç bir armada, Vahrân limanına girdi.

Cezayir'e dönünce, paşadan zâten hoşnûd olmayan ve geçen beylerbeyiliği devresinin sonunda yoldaşlarının birçoğunun İstanbul'da idâmına sebep verdiğini ileri süren yeniçeriler, Barbaroszâde aleyhine tezâhürat yaptılar. Fakat ileri gitmeye cesaret edemediler. Yeniçerilerin iddiâsı, kendilerine kin besleyen paşanın, kasden bu sınıfı Vahrân sûrları önünde kırdırdığı idi. Aslında anlaşmazlık, yeniçerilerin levend sınıfından daha az ulûfe ve ganimet hissesi almalarından, şimdiye kadarki beylerbeyilerin de, Ahmed Paşa'nın bir yıllık vâliliği hariç, levendlikten gelmelerinden, yâni bir rekabet duygusundan doğuyordu. Yeniçeriler, beylerbeyilerinin tarafsız davranmadığı iddiâsında idiler. Cezayir yeniçerileri, devşirme değil, levendler gibi Anadolu çocuğuydu. Sonradan bu mesele çok alevlenecek ve Yeniçeriler zamanla Cezayir'de beylerbeyinin nüfûzunu silip süpüreceklerdir.

Dîvân - ı Hümâyûn, Vahrân başarısızlığını ciddî telâkki etmedi ve H. P.'yı beylerbeyilikten almadı. Bundan sonra paşa, Piyâle ve Turgut paşalarla beraber 1565 Malta muhasarasına katıldı (bk. MALTA, PİYÂLE PAŞA, TURGUT PAŞA). 7 Ekim 1571 İnebahtı bozgununda, Donanmay - ı Hümâyûn'da müşâvir amiral olarak bulundu (bk. İNEBAHTI, KILIÇ ALİ PAŞA), 72 yaşlarında servet ve refah içinde İstanbul'da öldü ve babasının Beşiktaş'taki türbesine gömüldü.

HASAN PAŞA, Cezayirli Gazi (ölm. 1790). Osmanlı vezirleri arasında sonsuz cesareti ile tanınmış bir devlet adamı. Bıyıklarının büyük olmasından dolayı kendisine Palabıyık lâkabı verilmişse de, sonraları aldığı Cezayirli ve Gazi lâkap ve unvânları ile tanınmıştır.

Pek küçük yaşta İran sınırında esir edilerek Tekirdağlı bir tüccar tarafından satın alınmış ve tüccarın çocukları ile birlikte büyümüştür. Pek gözlü bir çocuk olan H. P., kızınca efendisinin çocuklarını dahi dövmekten çekinmediği için, nihayet sahibi kendisini azad etmiş ve verdiği sermaye ile Tekirdağı'ndan uzaklaştırmıştır.

H. P., yiğitlerinin şöhretini duyduğu Cezayir'e gitmek isteyerek bir gemi ile yola çıkmış, yolda gemisi bir yabancı gemiye rampa edince H. P., yatağanını sıyırıp bu gemiye atlamış, dövüşmeye devam ederken gemiler birbirinden ayrılınca yabancı gemide tek başına kalmış, mürettebatından bir kısmını öldürüp bir kısmını da ambara kapatmak suretiyle gemiye hâkim olmuş ve tesâdüf ettiği bir Cezayir gemisini takib ederek özlediği memlekete gelmiştir. H. P.'ın gösterdiği bu büyük cesaret, Cezayir «dayı» sı tarafından takdir olunmuş, zaptettiği gemi kendisine bırakılmıştır. H P.'ın şöhreti arttıkça, başta Cezayir beylerbeyisi olmak üzere rakipleri de çoğalmış, bu yüzden Cezayir'den ayrılmak zorunda kalmıştır.

Cezayirli Gazi HASAN PAŞA

İstanbul'a gelen H. P., kalyon kaptanlığı rütbesiyle girdiği deniz kuvvetlerinde, az zamanda yükselerek, kapudan paşadan sonra gelen en büyük rütbe olan kapudâne - i hümâyun rütbesine çıkmıştır. H. P., bu rütbede iken 1768 Türk - Rus Harbi başlamıştır. Rusların Akdeniz'e gönderdikleri Baltık donanmaları, İngiliz donanması mensupları ile takviye edilerek önce Osmanlı donanması ile çarpışmış, fakat bu çarpışmada yenen ve yenilen belli olmamıştır. Ege kıyılarına yakın Koyun Adaları civarında yapılan ikinci savaş, asıl Cezayirli H. P.'nın kalyonu ile Rus amirali Spiridov'un gemisi arasında geçmiştir. Rus gemisinin kendi kalyonuna yaklaştığı bir sırada, H. P., birkaç çarmıh halatını kestirmiş ve her ipe salıncak gibi birkaç Türk askeri yapışıp, H. P. başta olmak üzere, 30 Turk yiğiti Rus gemisine atlamıştır. Düşman gemisinde çarpışılırken, H. P., bir kurşun yarası almışsa da, bunu belli etmemiş, bir müddet daha çarpıştıktan sonra erleriyle birlikte kendı gemisine geçmiştir. Bu beklenmeyen baskın ile şaşkına dönen Moskof askerleri telâş ile kendi cephâneliklerini ateşlemişler, ateş Türk gemisine de sıçrayınca her iki kalyon da yanmaya başlamıştır. Gemide barınmanın imkânsızlığını gören H. P., yatağanını ağzına alarak, kendisine katılanlarla birlikte denize atlamış, bir tahta parçasına yapışıp kıyıya doğru yüzmeye çalışırken gönderilen bir kavıkla kurtarılmıştır. H. P.'ya bu kahramanlığından dolayı beylerbeyilik ile kapudânelik verilmiştir.

Ruslar, 10 Temmuz 1770'te Limni'ye asker çıkarmışlar ve adanın batısındaki kaleyi kuşatmışlardı. İki aydan fazla süren kuşatma sırasında, kaledekiler yardım alamayınca, teslim olmaya karar vermişlerdı. Bunu haber alan H. P., küçük bir kuvvetle adanın kuzeyine çıkıp aradaki uzun mesafeyi hızla geçerek kaledekilerin imdadına yetişmiş ve ânî bir baskın ile Rusları yenip gemilerine kaçırmıştır. Bu başarıdan sonra, adanın güneyindeki Mondoros limanında bulunan düşmanı da bir baskınla yenip atmıştır. Bu büyük başarılarından dolayı kendisine Gazi unvânı verilmiş ve vezirlikle kapudân - ı deryalığa getirilmiştir (Ekim 1770).

H. P., Boğaz seraskerliği de üzerinde olmak üzere, kapudân - ı deryâlıkta 1773 yılına kadar kaldı. I. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra, Anadolu vâliliği ile Rusçuk seraskerliğine tâyin olundu. 1774'te ikinci defa kapudân - ı deryalığa getirildi. 15 yıl süren bu ikinci kapudân - ı deryalığı sırasında, pâdişah üzerindeki nüfûzu ile vezir - i âzamları bile gölgede bırakmıştır. Bu arada Suriye ve Irak'ta baş gösteren devletten ayrılma faaliyetleri sırasında mühim rol oynayan Şeyh Tahir Ömer'i savaşta yenip yok ettikten sonra, Mora yarımadasında devleti saymaz hâle gelmiş bulunan Arnavutları da yenerek o gaileyi de temizlemiştir.

H. P., 1787 Rus ve Avusturya savaşında, Yılan Adası vuruşmasında Rus donanmasını yendi (Ağustos 1788). I. Abdülhamid'in ölümü ile yerine geçen III. Selim zamanında H. P. vazifesinden alınarak Anadolu vâliliği ile İsmail seraskerliğine tâyin edildi. Bu vazifesi sırasında ve İsmail önünde Moskof ordularını yendiği gibi, kaleyi de kuşatılmaktan kurtarmış ve bu başarısı üzerine vezir - i âzamlığa getirilmiştir (Kasım 1789).

Yeni vazifesine başlamak üzere İsmail'den ayrılıp ordu merkezi olan Şumnu karargâhına gelince, savaş sırasında kayıtsızlıkları ve suçları görülen rütbe sahibi birkaç kişiyi idâm ettirdi ve böylece ordunun gevşemiş olan inzibatını yeniden kuvvetlendirdi.

H. P.'nın sadareti üç buçuk ay kadar sürmüştür. Hastalanarak 30 Mart 1790'da 80 yaşında ölen H. P., Şumnu'da yaptırmış olduğu Bektaşî tekkesine gömülmüştür.

H. P., Osmanlı devlet adamları arasında çok mühim bir şahıstır. Yiğitliği, enerjisi ve zekâsı ile ün salmıştır. Fikir ve düşüncesini, pâdişah dahil, herkese söyler, hiç kimse karşısında eğilip bükülmezdi. Adından başka bir varlığı kalmayan Osmanlı donanmasını yeniden bir kuvvet hâline getirmiştir. Şahsiyeti ile I. Abdülhamid'i bile kendisinden çekinir hâle getirmiştir.

H. P. nın, karısı Emine Hanım'dan Habibe adlı bir kızı olmuşsa da, kendisinden önce ölmüştür.

HASAN PAŞA, Çatalcalı (Damad; ölm. 1632), Çatalca'da yerleşmiş bulunan Kapukulu sipahilerinden birinin oğlu olup, burada doğmuş, yetiştikten sonra İstanbul'a gelerek babasının dostlarından Darüssaâde Ağası Hacı Koca Mustafa Ağa'nın dâ resine kapılanmıştı. Mustafa Ağanın saraçlık hizmetinde bulunurken gösterdiği kabiliyet ve taşıdığı efendilik vasıfları dolayısı ile Ağa tarafından Saray - i hümâyuna tavsiye olunmuş ve Has ahırlarda hizmet alarak yetişmiş, sırası ile Matbah eminliği, Çavuşbaşılık ve Mir - i ahur - i evvellik gibi görevleri başarı ile yürütmüştü.

Kapudan - i derya Receb Paşanın bu görevden ayrılması üzerine de Mir - i ahurların çıkmalarından biri olan Kapudan - i deryalığa 19 Şevval 1035 (14 Temmuz 1626) târihinde tâyin edilmişti. Saraydan ayrılırken Sultan IV. Murad'ın kızkardeşlerinden Ayşe Sultan'a namzed gösterilmiş ve bu sebeple de kendisine vezâret rütbesi verilmiştir.

H. P.'nın kapudanlık devresi, Osmanlı İmparatorluğunca özel bir statü ile yönetilen Karadeniz'in Özi Suyu ağzından sızan ve bu deniz yalılarını yağma ve talanlarla tahrip ederek güvenliği bozan Kazakların meydana getirdikleri asayişsizlik olaylarının bastırılması faaliyetleriyle geçmiştir. H. P., 1036 baharında (Mayıs 1627) hazırlanan altmış parça kadırga ve otuz beş parça firkateynden ibâret bir donanma ile Karadeniz'e çıkmıştı. Bu seferin başlıca iki gayesi vardı. Bunlardan biri Kırım hanlığına ikinci defa tâyin olunan II. Canıbek Giray Han'la kalgaylığa getirilen kardeşi Devlet Giray'ı görevlerine başlatmak, diğeri ise Kazakların faaliyetlerini kontrol altında tutmak üzere Özi Suyu üzerinde bir kalenin inşâsına girişmekti. H P., bu sebeple önce Kefe limanına geldi, görevinden alınan Mehemmed Giray Han ile kalgayı Şahin Giray her ne kadar karşı koymaya çalışmak istedilerse de, muvaffak olamadılar ve Ukrayna'ya kaçmak zorunda kaldılar. H. P., Canıbek Giray Han'ı Bahçesaray'da tahtına oturttuktan sonra, yüklü bulunduğu ikinci görevi yerine getirmek üzere, donanma ile Özi Suyu ağzına geldi. Burada, daha önce Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaptırılmış olup, zamanla haraba yüz tutmuş olan Doğan Geçidi adlı yerdeki kaleyi yeniden inşâ etmeye başladı. Eflak ve Buğdan voyvodalarının sağladığı malzeme ve Kefe eyaletinden temin edilen ustalarla kale tamamlandı, gerekli malzeme ve teçhizâtı verildikten sonra ayrılan muhafızları ile birlikte başbuğluğuna atanan Banalukalı Hüseyin Paşa'ya teslim ederek İstanbul'a dönüş için hazırlanmaya başladı. Bu sırada Kılburun kalesinde bulunan Kırım hanı, Kazakların faaliyetlerine dâir bir rapor göndermekle H. P., otuz parça Tuna kayığı ile Piyâle Kethüdayı bunların üzerine sevk etmiş, vuku bulan çarpışmada Kazaklar 400 kadar esir vererek imhâ edilmişlerdir. H P.'nın başarı ile geçen bu Karadeniz seferi, IV. Murad katındaki i'tibarını bir kat daha artırmıştır. Ertesi sefer mevsiminde H. P. yine Karadeniz'e çıkarak Kazakları tâkib ettiği gibi, Özi ve Doğan Geçidi kalelerinin ihtiyaçlarını karşılamış, bakımlarını yapmış ve bu defa Kırım hanı tarafından inşâ edilmekte olan Balagı Suyu üzerindeki kalenin yapımında bulunmuştur. 1630 sefer mevsimi geldiği zaman H. P., Karadeniz'deki iki yıllık çalışmaları ve Özi Kalesine Murtaza Paşa gibi değerli bir komutanın tâyinini göz önünde tutarak Akdeniz'e açılmayı plânlamıştır. Bu seferde Aya Mavra ve Kefalonya adalarına kadar uzanarak görevi cümlesinden olan yıllık teftiş ve kontrolları tamamladığı gibi, 24 toplu bir kalyonu da zaptetmiştir. Ancak, onun bu cevelânı sırasında Akdeniz korsanları Mısır yolu üzerinde Türklere âid iki tüccar gemisini vurmuşlar, Kazaklar da Murtaza Paşa'ya rağmen Karadeniz'e açılarak Anadolu yalılarına kadar uzanan bir akın yapmışlardı. Bu haberler İstanbul'da halk efkârını heyecana getirmiş, paşanın pâdişah katındaki i'tibarını çekemeyenler de onun şimdiye kadar olan başarılarını unutarak tezvirlere girişmişlerdir. Ne var ki, pâdişah bu davranışlara fazla değer vermemiş, H. P., Akdeniz'den dönünce ona daha da üstün ilgi gösterdiğini anlatmak gayesiyle Ayşe Sultan küçük olduğundan yetişkin kızkardeşlerinden bir diğeri ile, Fatma Sultan'la nikâhlarını kıydırtmıştır. H. P., Karadeniz'deki durumu düzeltmek için süratle hazırlanmış ve 1631 baharında Kili Kalesi önüne gelmiştir. Özi beylerbeyi Murtaza Paşa ile Kantemir Bey de ona iltihak etmişler, Kazaklar üzerine tertip olunan baskın başarıyla sonuçlanmıştır. Kazak hetmanı savaşta maktûl düştüğü gibi, 25 şayka zapt ve 800 kadar tutsak alınıp, çoğu imhâ edilmiştir. H. P., bundan sonra bölgedeki kalelerin bakımını yapmış ve Ekim 1630'da İstanbul'a dönmüştür. Ancak, İstanbul'da Kapudân - ı derya aleyhinde açılan tezvir kampanyası devam etmekteydi. Sadâret Kaymakamı Receb Paşa, kendisine rakib olarak gördüğü ve pâdişahın takdirlerini toplayan H. P.'ya karşı bir hıyanet cephesi meydana getirmiştir. Murtaza Paşa ve Kantemir Bey'den sonra paşanın kethüdası Saraçzâde Konyalı Abdülfettah'ın da bu cepheye katılması üzerine H. P.'nın durumu sarsılmış ve IV. Murad da sipahilere istinad eden Receb Paşa'ya daha fazla mukavemet gösteremeyerek onun kapudanlıktan alınmasına razı olmuştur. 12 Rebiyülevvel 1041 (8 Kasım 1631)'de damad - i şehriyarî olmak hasebiyle parasız pulsuz açıkta bırakılması da uygun görülmediğinden, Budin beylerbeyliği ile İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Ancak Budin'e ulaşmadan bu görevden azlolunarak sürücülük görevi verilmiş, bu görevde iken Yenişehir'den Tırhala'ya giderken Doğan köprüsü konağında kısa bir hastalığı müteakıp 1632 târihinde ölmüştür. Cenazesi İstanbul'a getirilmiş ve Gedik Paşa'da yaptırdığı Mekteb - i sıbyan bahçesine defnedilmiştir.

HASAN PAŞA, Çelebizâde Şerif (Rusçuk? - Şumnu 1791), Osmanlı sadrâzamı. 1769 yılından i'tibaren Osmanlı - Rus harblerine katılmış ve 1773'te Rusçuk kumandanı olmuştur. 1774'te yapılan sulhtan sonra gözden düşmüşse de, 1790 yılında sadrâzamlığa getirilmiştir. Uğranılan önemli başarısızlıklarda kendisinden şüphe edildiği için idâm olunmuştur.

HASAN PAŞA, Dâmâd/Enişte (Mora ? - Rakka 1713), III. Sultan Ahmed devri sadrâzamlarından. Moralı H. P. adıyla da anılır. Saraya girdikten sonra 1683'te silâhdar - ı şehriyârî olan H. P., 1687'de vezirlikle Mısır vâliliğine gönderilmiştir. 1689'da azledilerek ve sonra Bursa ve İzmit mutasarrıflığına getirilen H. P., 1690'-da IV. Sultan Mehmed'in kızı ve II. Sultan Mustafa ile III. Sultan Ahmed'in hemşiresi Hatice Sultan'la evlenerek Boğaz muhâfızı olmuştur. 1693'te Sakız muhâfızlığına nakledilen H. P., 1694'te orasını düşmana teslim ettiğinden tutuklanmış, daha sonra kendisine Kefe sancağı verilerek, beşinci vezir olmuştur. Diğer bâzı vâliliklerde ve İstanbul kaymakamlığında bulunan H. P., III. Sultan Ahmed'in 17 Kasım 1703'te Edirne vak'ası elebaşılarını tasfiyeye başlaması üzerine, Kavanoz Ahmed Paşa'nın yerine ikinci vezirlikten sadâret makamına yükseltilmiştir. 10 ay 11 gün sadrâzamlık eden H. P., pâdişahı usandıran sonsuz hırs ve açgözlülüğü ve davranışlarındaki tuhaflıkları sebebiyle 28 Eylûl 1704'te azline lüzûm görülmüş ve emekliye sevk edilerek karısı Hatice Sultan'la beraber İzmit'e sürülmüştür. 1707'de Mısır, 1708 de Trablus-Şam ve sonra Rakka'ya vâli tâyin edilen H. P., Rakka'-da ölmüştür.

HASAN PAŞA, Hadım (ölm. 1598), Osmanlı sadrâzamı. Menşei hakkında bir bilgimiz yoktur. Ak hadım ağalarından olan Hasan ağa, Harem - i hümâyûn hazinedar başısı iken, bilâhare sadrâzam olan Mesih Paşa (b. bk.) nın Mısır beylerbeyliğinden 2. vezirliğe getirilmesi üzerine 988 (1580)'de Mısır beylerbeylığine tâyin edilmiştir (Başb. Arş. Mühim. def. nr. 43, s. 9). Bir yıl kadar bu vazifede kaldıktan sonra azlolunarak İstanbul'a dönen H. P., verdiği hediyelerle valide sultanın gözüne girerek 991 (1583)'de Şirvan, onu müteakıp Revan beylerbeylıklerinde bulunmuştur. III. Mehmed'in Egri (Mac. Eger) seferi esnasında İstanbul'da kaymakam olan H. P, 23 Rebiyülevvel 1006 (3 Kasım 1597)'da İbrahim Paşa (b. bk.) nın yerine sadrâzamlığa getirilmiştir. İngiliz sefiri Lello (b. bk.) nun Selânîkî, Peçevî ve Naima gibi târihçileri teyiden belirttiği veçhile (Orhan Burian, *The Report of Lello*, Ankara 1952, s. 41 v. b.) oğlu III. Mehmed üzerinde çok büyük nüfûz sahibi olan Valide Safiye Sultan (b. bk.) dan yeni makamını âdeta satın almıştı. Târihlere son derece mürtekip bir kimse olarak geçen H. P., valide sultanın arzusuna uyarak üzücü devlet işlerini pâdişahtan saklardı. H. P. sadareti sırasında vefat eden Şeyhülislâm Bostanzâde (b. bk.)'nin yerine meşhur Hoca Sadeddin Efendi (b. bk.)'nin tâyin edilmemesi için çok uğraşmışsa da, bu tâyine mâni olamamıştı. Şeyhülislâm Sadeddin Efendi, yeniçeri ağası Tırnakçı Hasan Ağa'nın da yardımıyla, devletin dışarıda uğradığı birçok muvaffakıyetsizliklerin sadrâzam tarafından kendisinden saklanmasından ileri geldiğine III. Mehmed'i iknâ etmeğe muvaffak olmuştu. Böylece 5 aydan biraz fazla bir zaman sadaret makamını işgal eden H. P., 1006 yılı Ramazanın 3. (9 Nisan 1598) günü azlolunarak, Eminönü'nde Valide Câmii'nin temel atma merasiminde Bostancıbaşı Ferhad Ağa tarafından elinden mühür alınıp Yedikule'de hapsolunmuştu. Emvâli müsadere edilen H. P. 8 Ramazanı 9 a bağlayan gece (14/15 Nisan 1598) idâm edilmiştir. — Orhan Köprülü

HASAN PAŞA, Kasapbaşı (ölm. 1828), II. Mahmud devri kaptan - ı deryalarından, Aslen Dimetokalı bir Pomaktır. Mültezimliklerde bulunduğu sırada yaptığı servetin daha sonra bulunduğu mevkilere gelmesinde büyük bir payı olduğu söylenebilir. H. P., 1222 (1807)'de Nüzul emîni olmuş, daha sonra kapıcı - başlık rütbesiyle Kıbrıs muhassıllığına getirilmiştir. Taşıdığı lâkabı, iki defa kasapbaşılığa gelmesinden olan H. P., 1224 (1809)'te matbah emîni olmuş, 1233 (1818) te vezaret rütbesiyle Bursa mutasarrıflığına tâyin edilmiştir. Şevval 1233 (1818) te kaptan - ı deryalığa getirilen H. P.'nın denizcilikten bir şey anlamadığı giriştiği birtakım garip hareketlerle kendini gösterince ve ilâveten tersane vardiyaları ile humbaracılar arasında bir ihtilâf çıkınca, on bir ay kadar bu makamda kalan paşa, 20 Ramazan 1234 (1819)'te azlolunarak İzmir'e nefyedilmişti. Bununla beraber bir müddet sonra affedilerek sırasıyle Eğriboz, Karlıili ve 1237 (1821)'de Sivas vâliliğine getirilen H. P., 1244 (1828)'te Teke sancağına tâyin edilmiş, fakat kısa bir müddet sonra vezaret rütbesi alınarak azledilmişti.

HASAN PAŞA, Kethüda (ölm. 1810), Osmanlı sadrâzamı. Aslında Kafkasya'dan getirtilen Çerkez kölelerden biri o'up, III. Mustafa devri vezirlerinden Kazıkçı Hasan Paşa tarafından satın alınmış ve onun dâiresinde yetişerek paşanın Dîvân efendiliğinde bulunuyorken efendisinin ölümü üzerine Melek Mehmed Paşa'ya kapılanmış, onun Mora vâliliği sırasında Rus donanmasının Mora sahillerinde çıkardığı karışıklıklarda üstün gayret göstermesi sonucunda Melek Mehmed Paşa'nın kethüdalığına tâyin edilmiş ve çağının Osmanlı devlet adamları arasında Kethüda lâkabı ile şöhret bulmuştur.

Osmanlı Devleti ile Rusya - Avusturya ittifak manzûmesi arasında 1787 yılında başlayan savaşta Vidin muhafızı Melek Mehmed Paşa'nın cephe komutanlığına getirilmesi üzerine H. P.'ya vezâret rütbesiyle birlikte Vidin Kalesi muhafızlığı verilmiştir. Bu terfi ve tâyinle ilgili diğer söylentide ise, savaş hazırlıkları sırasında Melek Mehmed Paşa'nın rütbesinin kaldırılarak görevden alınması üzerine bölgeyi tanıyan Kethüda Hasan Efendi'nin daha önceki başarıları da göz önünde tutularak vezâret rütbesiyle Vidin seraskerliğine getirildiği ifâde edilmektedir. Filhakika bu savaşta onun Vidin cephesi komutanlığını deruhte ettiği görülmektedir. Osmanlı ordusunun 1787 yaz harekâtı ile ilgili hazırlıkları esnasında H. P., cephe komutanlığını kendi isteği ile üzerine almış ve Sadrâzam Koca Yusuf Paşa ile iyi bir koordinasyon meydana getirerek Avusturya'ya karşı yürütülen harekâtı yönetmiş, Lazarathane, Mehadiye savaşlarını kazanarak, Osmanlı ordusunun Temeşvar (Mac. Temesvár) topraklarına girmesini, Şebeş (Mac. Sebes) ve Lugoş (Mac. Lugos) kalelerine kadar geniş bir istilâ plânı uygulamasını başarı ile sonuçlandırmıştı. Bu başarıları üzerine İstanbul'da da takdir gören H. P., bu sırada Sultan I. Abdülhamid'in ölümü üzerine tahta çıkan ve Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'nın saltanat makamına karşı tutumundan, elde ettiği geniş yetkileri kullanma tarzından memnun olmayan yeni hükümdar Sultan III. Selim tarafından 25 Ramazan 1203 (20 Haziran 1789) târihinde sadâret makamına getirilmiştir. H. P., bunun üzerine Vidin'den Ordu - yi hümâyûnun konakladığı Rusçuk'a gelmiştir. Ancak pek şiddetli bir hastalık geçirdiğinden mühür ve sadâret kürkünü yatağında kabûl etmiş, bu yüzden halk arasında Cenaze, Osmanlı aydınları katında da Meyyit lâkabı ile tanınmıştır.

H. P.'nın sadrâzamlığı başarılı olamamıştır. Osmanlı ordusunun Avusturya cephesindeki başarılarına karşılık, Rus cephesinde muvaffakıyetsizlikleri biribirini kovalamıştır. Osmanlı ordusuna kök salmış bulunan disiplinsizlik, komutan-

lar, yüksek rütbeli subay ve me'murlar arasındaki kendilerine güvensizlik ve çekişmelerin yanı başında malî sıkıntı karşısında H. P. enerjisini kaybetmiştir. Elindeki imkânlarla sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra öncü olarak Eflâk topraklarına geçirtmiş bulunduğu Rumeli Beylerbeyi Kamankeş Mustafa Paşa komutasındaki ordunun Fokşan (Focşani) da bozguna uğraması üzerine Ordu - yi hümâyunla Eflâk yakasına geçti ve İbrail (Brăila) cıvarında Boza Suyu kenarında 21 Eylûl 1789'da vuku bulan savaşta Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak eli altındaki ordunun dağılmasına mani olamamıştır. Bu yenilgi H. P.'nın i'tibarını kaybetmesine kâfi gelmiş, 3 Aralık 1789'da beş aydan birkaç gün fazla süren bir sadrâzamlıktan sonra azledilerek Rusçuk muhafızlığına me'mur edilmiştir. Gazi Cezayirli Hasan Paşa'nın sadaretinde bu göreve ek olarak Ordu - yi hümâyun kaymakamlığı da kendisine verilmiştir. Onun Mart 1790'da ölümü üzerine yeni sadrâzam belli oluncaya kadar Ordu - yi hümâyunu muhafaza etmiştir. Yeni sadrâzam Rusçuklu Hasan Paşa'nın teklifi üzerine Yeniçeri ağalığına getirilmiştir. Koca Yusuf Paşa'nın ikinci sadâreti esnasında, zamanla aralarına münaferet girmiş olduğundan, Temmuz 1791 Maçin (Măcin) bozgunundaki tutumundan ötürü görevinden alındığı gibi, bütün emvali de müsadere olunarak Bozcaada'da ikamete me'mur edilmiştir. Haziran 1792'de eski efendisi Melek Mehmed Paşa'nın sadârete gelmesi üzerine H. P.'ya vezirliği iâde edile ek tekrar hizmete alınmış ve Silistre eyâletine tâyin olunmuştur. Bir süre sonra Bender muhafızlığına nakledilen H. P., 1795'te Mora vâliliğine getirilmiştir. 1798'de Fransa'nın Osmanlı ülkelerinden birine tecavüze hazırlandığı öğrenilince, tehdit altında bulunan topraklar arasında mütalâa edilen Mora'nın, çok ileri bir yaşta olan, artık adım atacak takati dahi kalmamış bulunan H. P.'nın idâresinden alınması kararlaştırılarak emekliye ayrılmış ve Yenişehir'de ikamete me'mur edilmiştir. 1800 târihinde H. P.'ya yeniden görev verilerek bu defa, İnebahtı muhafızlığına gönderilmişse de, iş yapacak güçte olmadığından tekrar emekliye sevk edilmiş ve aynı yıl içinde Yenişehir'de ölmüştür. H. P. Bender muhafızlığında bulunduğu sırada Hotin Kalesinde bir cami inşâ ettirmiştir.

HASAN PAŞA, Seyyid (1679? - Diyarıbekir 1748), Osmanlı sadrâzamlarından. Çardaklızâdelerden Mehmed Abdullah'ın oğlu olup Şarkî (Şebin) Karahisar sancağına bağlı İskefsir kazasının Kabalı köyünde doğmuştur. Gençliğinde yeniçeri ocağına giren H. P.'yı 1718'de çorbacı, 1146 Şevvali (1733 - 1734) sonlarında ise kul kethüdası olarak görüyoruz (Başb. Arş. Müh. def. nr. 140, s. 13). İki yıl bu vazifede kaldıktan sonra bir müddet memleketinde mazûlen ikamet etmiş, 1149 Şaban başlarında (1736) İstanbul'a gelerek önce Cebeciler üzerine ağa vekili tâyin edilmiş, 1150 Zilkadesi başlangıcında (1738) ise ikinci defa olarak kul kethüdalığına getirilmiştir. H. P., Yeniçeri ağası Abdullah Paşa'nın ölümü üzerine 1151 (1738)'de yeniçeri ağası olmuştur (Subhî, *Târih*, İstanbul, 1198, 127 a). Bu sıfatla iştirak ettiği Azov ve Knozka muharebelerinde büyük yararlık gösteren, Adakale'nin fethinde âmir olan H. Ağa'ya bu başarılarından dolayı vezâret rütbesi verilmiştir. H. P., sadrâzam Hekimoğlu Ali Paşa (b. bk.) nın azli üzerine 4 Şaban 1156 (1743)'da sadârete getirilmiştir (Subhî, 232 b). Iran ile devam eden muharebeye sadrâzam Seyyid H. P.'nın da katılması kararlaştırılmışsa da, bu sırada Nâdir Şah (b. bk.) ın büyük zayiat vererek Musul kalesini kuşatmaktan vazgeçmesi üzerine, onun İran üzerine yapacağı sefer iptal edilmiştir. H. P.'nın sadâreti sırasında Arnavutluk'a kadar bir tetkik seyahâti yaptığını da vesikalardan öğreniyoruz. Üç yıla yakın bir zaman sadrâzamlıkta kalan H. P., 1159 Recebi sonlarında (1746), İstanbul halkının yiyecek darlığını gidermekte gösterdiği kayıtsızlık bahane edilerek azil ve Rodos'a nefyolunmuştur (İzzî, *Târih*, İstanbul, 1199, 66 a). Kısa bir müddet sonra ise H. P.'nın 1160 Rebiülevveli ortalarında (1747) İçel vâliliğine tâyin olunduğunu görüyoruz (Başb. Arş. Müh. Def. nr. 153, s. 10). Burada da 1160 Zilkadesi ortalarında (1747 sonları) Diyaribekir vâliliğine getirilen H. P., bu târihle 1161 Zilhiccesi (1748) arasındaki zaman zarfında Diyaribekir'de ölmüş ve Dağ Kapısı yakınında Cino Başı denilen yerde gömülmüştür.

Ümmî kimse olan H. P.'nın uzun zaman yeniçeri ağalığında ve sadrâzamlıkta kalması, onun zekâ ve dirâyetine delâlet eder. Oğlu Mehmed Said Bey (ölm. 1778) İstanbul kadılığına kadar yükseldiği gibi, H. P.'nın soyu da çeşitli kollardan günümüze kadar gelmekte ve hâlen Atasoy soyadını taşımaktadır. Seyyid H. P., birçok yerlerde, bu arada Kabalı köyünde câmi ve mektep, Belgrad'da câmi, mektep, medrese, İstanbul'da birkaç çeşme yaptırmış (İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, İstanbul, 1943) olduğu gibi, Vezneciler'de eski Zeynep Hanım (şimdiki Edebiyat Fakültesi) karşısında da medrese, câmi, çeşme, sebil ve dükkânlardan müteşekkil bir külliye meydana getirmiştir. 20 yıldan fazla bir zamandır Türkiyat Enstisüsü ve bu Enstitüde faâliyet gösteren İslâm Ansiklopedisi tahrir hey'eti, bugün Seyyid H. P. Medresesi adıyla bilinen bu binâda bulunmaktadır. — Orhan Köprülü

HASAN PAŞA, Sokolluzâde (ölm. 1602), Osmanlı devlet adamlarından. Sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın büyük oğludur. Doğum târihi meçhul olan H. P.'yı ilk olarak 1561'de Bosna sancak beyi olarak görüyoruz. 1570'te tekrar aynı yerde sancak beyliğinde bulunan H. P., 1573'te Diyaribekir, daha sonra Erzurum beylerbeyi olarak vazife görmüş, 1577 yazında Şam beylerbeyliğine tâyin olunmuştur. 1579 yazında aynı vazifeyi uhdesinde bulunduran H. P., serdar Lala Mehmed Paşa (b. bk.) nın maiyetinde Kars kalesinin tamirine me'mur edilmiş, bu arada düşman muhasarasında bulunan Tiflis kalesine erzak ve zahire götürmüştür. 1580'e kadar Şark seferinde bulunan H. P.'nın 1581 sonbaharı başlarında Şam'a döndüğü, 1583'te ise Ferhad Paşa (b. bk.) nın maiyetinde Revan kalesi fethinde vazife aldığını görüyoruz. Bunu takip eden yıllarda H. P. bu defa Erzurum beylerbeyi sıfatıyla Şark hareketlerine iştirak etmişti. 1590'a kadar Şark'ta çeşitli vazifeler ifâ eden H. P.'yı 1591'de Temeşvar (Mac. Temesvár), 1593'te ise vezirlik pâyesiyle Budin beylerbeyliğinde buluyoruz. Bu sıfatla önce Macarlarla birtakım diplomatik temaslarda bulunan H. P., bu arada Budin'in evvelce başlayan vergi tahririni de tamamlamıştı.

Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında harb başlayınca 1593 sonbaharında Sadrâzam Koca Sinan Paşa (b. bk.) maiyetinde harekâta iştirak eden H. P., sadrâzamın kışlağa çekildiği bir sırada düşman muhasarası altında bulunan İstolni Belgrad (Mac. Székesfehérvár) a yardıma koşmuş, fakat ihtiyatsız hareketi neticesinde kuvvetleri ağır zayiata uğramış, kendisi de ancak yaralı olarak kurtulabilmiştir. H. P., 1594 Nisanı sonlarında düşman muhasarasında bulunan Hatvan kalesinin yardımına gitmişse de, yanındakilerin kaçması

yüzünden burada da bir netice alamamıştı. Bunun üzerine Budin'e dönen H. P., sadrâzam maiyetinde Yanık (Mac. Győr) kalesinin alınmasında, bu defa Rumeli beylerbeyi sıfatıyle başarı kazanmıştı. Fakat harbin daha sonraki bir safhasında, muhtemel olarak bir çekememezlik neticesinde, H. P. bu vazifesinden alınarak Vidin muhafızlığına gönderilmişse de, III. Mehmed'in Ferhad Paşa'yı sadârete tâyini üzerine 1595 yılı başında tekrar eski yerine iâde edilmiştir. Macarlara karşı bâzı mevziî başarılar kazanan H. P., bir müddet sonra, tekrar sadrâzam olan Sinan Paşa'nın öncülüğünü yaparak onun Bükreş'e girmesini te'min etmişti. Lâkin düşmana karşı takip edilecek muamele dolayısiyle Sinan Paşa ile ihtilâfa düşen H. P., sadrâzamın kifayetsizliğini pâdişaha bildirmekten de geri kalmamıştı.

III. Mehmed'in Egri (Mac. Eger) seferine Rumeli beylerbeyi sıfatıyla Segedin (Mac. Szeged) de katılan H. P., bu sefere iyi tedarikli olarak gelmişti. Egri kalesinin alınmasında büyük gayretleri görülen H. P., Haçova muharebesinde emrindeki kuvvetlerle sağ kanatta yer almıştı. Pâdişahın seferden dönüşü sırasında dördüncü vezirliğe getirilen ve Belgrad'da serdar olarak bırakılan H. P., sadâretin İbrahim Paşa (b. bk.) ya verilmesi üzerine bu vazifesinden azil ve Vidin muhafızlığına tâyin edilmiştir.

1598 Nisanında Bağdad beylerbeyliğine getirilen H. P., burada yatıştırıcı bir siyaset takip ettiği gibi, şehrin imârına da gayret sarf etmiştir. 1601 baharında Kara Yazıcı (b. bk.) isyanını bastırmağa me'mur edilen H. P., aynı yılın yazında Elbistan yaylasında cereyan eden çarpışmada Kara Yazıcı kuvvetlerini mağlûp etmiştir. Dağlara sığınan Kara Yazıcı'nın ölümünden sonra da eşkıyaya karşı harekâta devam eden H. P., bir ara Tokat kalesine sığındığı bir sırada, her gün oturduğu yerin eşkıyaca haber alınması neticesinde Nisan 1602'de şehid edilmiştir. — Orhan Köprülü

HASAN PAŞA, Tiryaki (ölm. Budin 1611), kahramanlığı, zekâsı, askerî kurnazlığı ve vazifeye bağlılığı ile tanınmış Osmanlı veziri. Bilhassa Kanije (Mac. Kanizsa) müdafaasıyle meşhur olmuştur. Gençliğinin bâzı yılları Kuyucu Murad Paşa'nın hizmetinde geçmiş ve onun tecrübelerinden istifade ederek yetişmiştir. Memleketi ve âilesi bilinmiyorsa da, Enderundan yetiştiği ve III. Murad 1574'te pâdişah olunca onun rikâbdarı olduğu bilinmektedir.

Saraydan bir sınır kalesi olan Sigetvar (Mac. Szigetvár) beyi, sonra Sigetvar beylerbeyi olarak çıkmış ve bu vazifede yirmi yıl hizmet etmiştir. Onun için, yaşlandığı devirlerde sık sık me'muriyet değiştirilmesini tenkid eder ve: «Yaş ağaç ilk dikildiği yerde kalırsa, meyva verir; sık sık yer değiştirilirse, kurur» derdi. Koca Sinan Paşa'nın ısrarıyle lüzumsuz yere başlatılmış olan Osmanlı-Avusturya savaşları (1593-1606) esnasında Eflâk ve Buğdan cephesinde, Osmanlı birlikleri mağlûp olmaya başlayınca Tiryaki H. P. yalnız başına kalmış ve tek başına düşmana taarruz etmek istemiştir. Fakat kethüdasının, atının dizginlerinden tutarak: «Devletlü, siz müdebbir vezirsiniz. Tek başınıza düşmana nasıl karşı çıkarsız? Sizin vücudunuz bu millete lâzımdır» diyerek bırakmaması, kahramanlığı hakkında söylenen ilk menkıbelerden biridir.

1594'te önce Bosna, sonra Kanije beylerbeyliğine, 1597'de tekrar Bosna beylerbeyliğine tâyin edildi. Avusturya ile yapılan bir savaşta yaralandı (1598). 1599'da, Osmanlı-Avusturya sınırında ve Budin yolu üzerinde bulunan ve önemli bir kale olan Kanije muhafızlığına tâyin edildi. Kale aynı savaşlar esnasında birkaç defa el değiştirmiş ve 1599'da Osmanlıların eline geçmiştir. H. P. 1600 sonbaharında 4 000 muhafızla Kanije Kalesini tahkim ederek muhtemel bir taarruza karşı hazırlanırken, Avusturya kralı Ferdinand, 50 000 askerle gelip Kanije Kalesini kuşattı. H. P. bir avuç muhafızla 50 000 askere karşı kaleyi iki buçuk ay savundu. H. P. şahsiyetini, askerliğini, milletseverliğini ve pâdişaha bağlılığını burada gösterdi.

Düşman saf hâlinde kaleye yaklaşırken, topla düşmanı parça parça etmek isteyen topçubaşını: »Aman atmayın. Topların namluları çatlaktır. Atarsanız, önce kendinizi berhava etmiş olursunuz. Sizin ölmeniz bir şey değil; kalede sağlam top var sanan düşman bize taarruz edemez. Toplarımızın sakatlığını anlarsa kolayca kaleyi zaptedebilir» diyerek hem topçubaşını, hem düşmanı aldatmıştır. Kaleye yaklaşmak isteyen düşmanı mevziî taarruzlarla uzaklaştırmıştır. Aldığı esirlere içi kum dolu, fakat üstü un ve barutla örtülü çuvalları, sanki Osmanlıları sevmeyen Buğdanlı askerlermiş gibi adamlarına göstererek düşmanın iaşe ve cephaneyi bitirmek ümidini kırmıştır. Kaleden firar eden askerlermiş gibi casuslarını düşman arasına salmış, onlara verdiği talimatla, bâzılarına «Osmanlılar kaleye yardıma geliyorlar» dedirtmiş, kendilerine bu mealde mektuplar yazıp vermiş, bâzılarına «Macar asılzadeleri, Avusturyalıları sevmezler, İspanya ve Macar asılzadeleri, Kral Ferdinand'ı zehirleyecekler» dedirtmiş ve üzerlerine asılzadelere verilmek, krala takdim edilmek üzere mektuplar koydurmak suretiyle, düşman kumandanlarını birbirine düşürmüştür.

Nihâyet fazlaca yağan bir kar yolları kapamış, muvasalayı kesmişti. Açıkta ve çadırda kalan düşman askerlerinin morallerinin sarsıldığı bir sırada önce 2 000, sonra bizzat kendisi 3 000 kişi ile kaleden dışarı çıkıp düşmana hücum etti. Düşman mağlûp olup kaçtı. Düşmandan 42 top, 14 000 tüfek, 50 otağ, 10 000 çadır, Ferdinand'ın otağı, tahtı, altın ve gümüş eşyaları, arabaları, mehter takımı H. P. nın eline geçti.

Kanije zaferinden sonra H. P. nın vezirlik rütbesiyle beraber, üç hilât, süslü bir kılıç ve cins üç at gönderilirken, pâdişah da bir mektup yazarak zaferini tebrik, hizmetlerine teşekkür etmiş ve kendisine vezirlik verildiğini müjdelemişti. H. P. pâdişahın mektubunu okuduktan sonra ağlamış, sebebini soranlara: «Kanije müdafaası gibi küçük hizmetlere de vezirlik rütbesi verilmeye, pâdişah mektubu yazılmaya başlandı. Bizim gençliğimizde böyle küçük hizmetlere vezirlik verilmez, pâdişah mektubu yazılmazdı. Biz ne idik, neye kaldık diye ağlıyorum» demiştir.

Kanije müdafaası esnasında H. P. ile beraber bulunan Faizi Çelebi, müdafaayı bütün teferruatı ile anlatan *Hasenat-ı Hasan* adlı eserini yazmıştır. Bundan mülhem olarak Namık Kemal (b. bk.) de *Kanije müdafaası* adlı eserini kaleme almıştır.

H. P. 1601'de Bosna, 1602'de Budin, 1603'te Rumeli beylerbeyi tâyin edildi. Kuyucu Murad Paşa ile beraber Celâlî isyanlarının bastırılmasında da yararlıklar gösterdi. 1608'de tekrar Budin beylerbeyliğine tâyin edildi.

HASAN PAŞA, Uluç (Biyogr.): bk. ULUÇ HASAN PAŞA.

HASAN PAŞA (Yedi-sekiz; ölm. 1905), II. Abdülhamid devrinde uzun zaman Beşiktaş muhafızlığında bulunan H. P., imzasını eski harflerle 7 ve 8 i birbirinden biraz ayrı yazıp araya düz bir çizgi çekecek kadar basit bir şekilde attığı için, halk arasında Yedi-sekiz lâkabıyle tanınırdı. Hiçbir tahsil görmediği hâlde, basit bir jandarma neferliğinden müşirliğe kadar yükselen H. P., rivayete göre basit bir jandarma neferi iken bir tesadüf neticesinde o sı-

ralarda ikinci veliaht bulunan Abdülhamid ile karşılaşmıştır. H.'ın o gece Abdülhamid'in arabasının yolunu kesip, kendisine: «Ben veliaht filân tanımam, sâdece pâdişahımı tanırım» demesi, kısa bir müddet sonra pâdişah olan II Abdülhamid'in bu sadık adamı arayıp buldurmasına sebep olmuştur. Pâdişah tarafından Beşiktaş muhafızlığına getirilen H. P., biraz da cehaletin verdiği sadakatle Beşiktaş ve civarını tam bir emniyet altına almış ve bu hizmetine mukabil müşirliğe yükseltilmiştir.

20 Mayıs 1878'de Ali Suavi, etrafına topladığı birkaç yüz muhacirle II. Abdülhamid'i hal, ve Sultan Murad'ı tekrar tahta geçirmek kasdiyle Çırağan sarayına hücum ettiği vakit, oraya birkaç adamıyla yetişen H. P., elindeki sopa ile Ali Suavi'yi başına vurarak öldürmüş, bu suretle Abdülhamid'in tahtını kurtardığı gibi, kendi mevkiini de kuvvetlendirmişti. Sonraları Bektaşî tarikatına da intisap eden H. P., 1905'te vefat etmiştir. Abdurrahman Şeref'in *Târih Musahabeleri*'nde işâret ettiği üzere H. P., herkesin zannettiği kadar fena bir adam değildi. Ancak pâdişaha karşı olan sonsuz bağlılığından dolayı efendisine baş kaldıranlara son derece merhametsiz davranmıştır. H. P. hakkında söylenen fıkraların bir kısmı zamanımıza kadar gelmiştir (meselâ bk. Atıf Bumin, Târih Dünyası, 30 Ekim 1951, c. 3, sayı 27, s. 1 113 ve 1 138). İriyarı, kuvvetli ve dindar bir kimse olan H. P.'nın nesli hâlen devam etmekte olup torunları Vaniköy'de oturmaktadırlar. H. P.'nın Vaniköy'deki yalısı ise bundan 4-5 yıl önce yanmıştır.

HASAN PAŞA, Yemişçi (ölm. 1603), Osmanlı sadrâzamlarından. Doğum yeri ve târihi meçhul ise de, kaynaklar Arnavutluk'tan neş'et ettiğinde birleşirler. H., evvelâ zülüflü baltacılar ocağına girmiş, sonra çâşnîgîr başılığına getirilmişti. H. 988 (1580)'de kendisini kapıcılar kethüdası olarak görüyoruz. Bu vazifesi uzun sürmemişse de, 1588' de H. P.'yı tekrar aynı mevkide buluyoruz. 1589'da kapıcı başılığa tâyin olunmuş, tahminen 1591'e kadar bu vazifede kalmıştır. Sadrâzam Sinan Paşa (b. bk.) nın 1002 (1593)'de Macaristan'da giriştiği harekâtta Tata Kalesinin zaptı günü yeniçeri ağası Mehmed Ağa (Lala Mehmed Paşa) nın azli üzerine 3 Şevval 1002 (1593)'de H. P., yeniçeri ağalığına getirilmiştir (Selânikî, *Târih*, basılmamış kısım, Bayezid Um. Küt., Veliyüddin Ef. Ktp. T. Y. nr. 2368, 83 b). 1003 (1595) Recebi ortalarında bu vazifeden azlolunan H. P., 1004 (1596) Şevval ortalarında vezaretle Şirvan vilâyetine tâyin edilmiştir. Buradaki me'muriyeti hareketli geçen H. P., 1006 (1598) Şevvali ortalarında Kulzum (Hazer) Denizi kıyılarında Rusların yapmakta olduğu tahkîmata hücumla ileri gelen reislerini esir olarak İstanbul'a göndermiştir. Şirvan'dan ne zaman ayrıldığı bilinmeyen H. P. nın 1009 (1600) da, kıymetinin dörtte birine inmiş bulunan parayı yarı yarıya düzeltmeye muvaffak olduğunu görüyoruz (Kâtip Çelebi, *Fezleke*, İstanbul, 1286, 1,142). Bundan sonra, evvelâ Hadım Hafız Ahmed Paşa (b. bk.) nın yerine sadâret kaymakamlığına tâyin olunan H. P., sadrâzam İbrahim Paşa (b. bk.) nın Macaristan'daki harekâtı sırasında ölümü üzerine 21 Muharrem 1010 (1601)'da sadrâzam tâyin olunarak derhal Macaristan'a hareket emrini almıştır. H. P., asıl seferin ertesi yıla bırakılmasını istemişse de (Hasan Beyzâde, *Târih*, hususî ktp. 29 a), Şeyhülislâm Sun'ullah Efendi (b. bk.) nin te'siri ile III. Mehmed in ısrarı karşısında sefere çıkmak zorunda kalmıştı. 9 Sefer 1010 (1601) da İstanbul'dan hareket eden H. P., seri bir yürüyüşle 8 Rebiülevvelde Belgrad karşısındaki Zemun sahrâsına varmıştı. Buradaki hazırlığı sırasında düşmanın İstolni Belgrad (Mac. Székesfehérvár) ı aldığını öğrenince maiyeti erkânı ile durumu müzakereden sonra, H. P. da iki ateş arasında kalmamak için önce İstolni Belgrad üzerine yürümeğe karar vermişti (Abdülkadir Efendi, *Topçular Kâtibi Târihi*, Es'ad Ef. Ktp. nr. 2151, 70 b). İstolni Belgrad önüne gelen H. P. burayı kuşatmış, fakat müteaddit hücumları akamete uğramıştı. Bunun üzerine İstolni Belgrad'ın istirdadından vazgeçerek önce Tiryaki Hasan Paşa (b. bk.) nın isteği üzerine Kanije (Mac. Kanizsa) ye gitmeyi kararlaştırmışsa da, askerin şiddetli muhalefeti yüzünden Sigetvar (Mac. Szigetvár) dan dönmek mecburiyetinde kalmış, kışı Belgrad'da geçirmiş i. 1011 (1602) Seferinin başında tekrar İstolni Belgrad'a müteveccihen yola çıkan H. P., Lala Mehmed Paşa'nın gayreti sâyesinde 34 günlük bir kuşatmadan sonra bu şehri düşmandan geri almıştı (Abdülkadır Ef. 75 a v. d.), Bundan sonra Erdel Beyinin teşviki üzerine Erdel'i almak niyetiyle yola çıkan H. P. ya etrafındakiler Budin'den ayrılmamasını, düşmanın burayı almak için fırsat kolladığını söylemişlerse de, Erdel'i almak üzere yoluna devam eden H. P., Tısa (Mac. Tisza) Nehrini geçtiği sırada, Budin'in kuşatıldığı haberini duyunca Tısa suyundan geri dönerken ağırlıklarının büyük bir kısmı sulara gömülmüştü. Kışı önce Belgrad'da geçirmeyi düşünen H. P., İstanbul'da işlerin iyi gitmemesi karşısında yanında az bir kuvvet olduğu hâlde İstanbul'a müteveccihen yola çıkmış, güçlüklerle dolu bir yolculuktan sonra (Hasan-Beyzâde, 30b v. d.) Büyük Çekmece'ye gelmişti. Bu sırada pâdişah tarafından vaziyetin vehameti dolayısiyle vakit geçirmeden şehre dahil olması emrini alan H. P., 25 Şaban gecesi İstanbul'a dahil olmuş ve At Meydanındaki sarayına inmişti. Burada kendisine mülâki olan kaymakam Güzelce Mahmud Paşa (b. bk.) nın el altından para dağıtarak sipahileri kendi tarafına çektiğini öğrenen sadrâzam H. P., Hasan-Beyzâde eliyle pâdişaha yazdığı bir tezkerede bu hususu açıkladıktan sonra yeniçerilerin de kendisiyle beraber olduklarını belirtmiş ve Mahmud Paşa'nın bertaraf edilmesini III. Mehmed'den talep etmişti. Pâdişah, sadrâzamın isteğini makul karşılayarak Mahmud Paşa nın telhisini reddedince o da zorbaları H. P. aleyhine harekete geçirmiş, fakat o gün bir netice alamamıştı. Sadrâzam o gece gizlice ağa kapısına giderek eşkıyayı himâye eden Şeyhülislâmın azlini pâdişahtan istemişti. Ertesi günü Ebülmeyâmin Mustafa Efendi (b. bk.) nin meşihat makamına tâyini üzerine bundan faydalanmasını bilen H. P., isyancı sipâhilerin mallarını yağma ve kendilerini katlettirerek vaziyeti kendi lehine çevirmiş ve isyanı bastırmıştı.

Fakat H. P. nın yersiz birtakım hareketlerle dostlarını darıltması, yeni vergiler koyması kendisine karşı yeni bir hareketi doğurmuş, bu sırada yeniçeriler de ağaları Kasım Ağanın teşviki ile başlangıçta lehinde oldukları H. P.'yı tutmaktan vazgeçince 1012 (1603) yılı başlarında H. P. katledilmişti. Üsküdar'da medfundur. — Orhan Köprülü

HASAN RAMÎ PAŞA (ölm. 1923), Osmanlı Bahriye nâzırlarından ve filo kumandanlarından. H. R. P., Mora ve Eğriboz eşrafından Ferhad Efendinin oğlu olup 1842'de doğmuş, iptidaiye ve rüşdiye tahsilini Selânik'te tamamladıktan sonra 1273 Nisanında (1857) Bahriye Mektebine girmiş, 1279 yılı ortalarında (1863) burayı bitirdikten sonra bizzat kendi ifadesine göre, Beşiktaş önünde bulunan «Lübnan» Korveti hesap me'murluğuna tâyin olunmuştur (Hasan Râmi, *Mukaddeme-i hâtırat*. İstanbul, 1324,

HASAN RAMİ PAŞA

s. 2). Kısa bir müddet sonra «İzmir Korvetiyle Basra sahillerini taassutla vazifelendirilen H. R. P., bütün Akdeniz'i katederek Güney Amerika'da Rio de Jeneiro'ya kadar gidip orada gemisini havuzlattıktan sonra, Bombay'a kadar uzanmış ve İstanbul'dan ayrılışından 14 ay sonra Basra'ya varmıştır. Orada uzunca bir müddet kalıp hacılara âid resmî işlerle meşgul olmuş, Süveyş kanalının açılışında oradan geçerek İstanbul'a dönmüştür. Kısa bir müddet sonra tahsilini ikmal için İngiltere'ye gönderilen H. R. P., iki yıl kadar orada kaldıktan sonra, 1287 (1870)'de binbaşı rütbesiyle «Hıfzırrahman» korveti süvariliğine tâyin edılerek Girid'e gönderilmiştir. Daha sonra «Selimiye» fırkateyni süvariliği ile Selânik'e yollanan H. R. P., oradan da İngiltere'de inşâ olunan «Mes'udiye» firkateynini getirmek üzere ikinci defa olarak İngiltere'ye gitmiştir. 1291'de yarbay olan H. R. P. 1877 - 1878 Türk - Rus harbi esnasında albay rütbesiyle «Osmaniye» zırhlısının süvarisi olarak aylarca Karadeniz'de dolaşmış ve düşman sahillerini topa tutmuştur. 1301'de Bulgaristan prensini İstanbul'a getirmek üzere «İzzeddin» vapur - ı hümâyûnu komodorluğuna tâyin olunan H. R. P. aynı yıl içinde yeni teşkil olunan zırhlı gemiler komodorluğuna naspolunmuştur. 1302'de tersane kumandanlığı vekâletine getirilen H. R. P., 1303'te mirlivalığa (tuğamiral) yükseltilmiş, 12 yıl kaldığı bu vazifede bulunduğu sırada 1310'da ferik rütbesini almıştır. H. R. P., yukarıda zikri geçen *Mukaddeme - i hâtırat*'ında bütün bu müddet zarfında Haliç sularında hareketsiz yatan Osmanlı donanmasını teftişten bile mahrum bırakıldığını büyük bir üzüntü ile belirterek, can düşmanı olan ve devrin Bahriye nâzırı bulunan Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşayı suçlu bulur.

1313 (1897) Türk - Yunan harbine takaddüm eden günlerde Akdeniz filo kumandanlığına tâyin edilerek Osmanlı donanmasını Kale - i Sultaniye'ye kadar götürmesi emrini alan H. R. P., 6 Mart 1313'de Haliç'ten donanma ile hareket etmiş, fakat gemilerde çıkan çeşitli ârızalar sebebiyle gideceği yere güçlükle varmıştı. Nâra limanında bulunan donanmanın, sayısız eksiklerinin giderilmesi için H. R. P.'nın yaptığı bütün müracaatlar neticesiz kalmıştı. Kısa bir müddet sonra Türk - Yunan harbi patlak verince, donanmanın Çanakkale'den çıkarak Adalar Denizi'ne açılması için verilen emre H. R. P., donanmayı perişan etmemek için itaat etmemiştir. Türk - Yunan harbi kısa zamanda bitmiş, fakat Osmanlı donanması 1322 yılı sonlarına kadar Nâra limanında kaldığı gibi, H. R. P. da bu 10 yıl zarfında Akdeniz filo kumandanlığını uhdesinde bulundurmuştur. H. R. P.'nın Ekim 1314 târihinde İstanbul'a gönderdiği bir yazıda, donanma üssünün Çanakkale Boğazında bulunmasının münasip olacağını yazması dikkate şayandır (*Hâtırat*, İstanbul 1324, s. 93 v. d). Nihâyet 1322 yılı sonlarında İstanbul'a çağrılan H. R. P., bir hafta kadar Teftiş - i Askerî Komisyon - ı âlîsinde bulunduktan sonra 14 Aralık 1322'de Bahriye Nâzırlığı'na tâyin edilmiştir (Hasan Rami, aynı eser, s. 107). Bir buçuk yıl kadar bu vazifede kalan H. R. P. bütün arzusuna rağmen, eli kolu bağlandığı için, tam bir inhilâl hâlinde olan donanmada bir şey yapmağa muktedir olamamıştır. Meşrutiyetten sonraki, ömrü çok kısa olan Sâid Paşa kabinelerinde de yerini koruyan H. R. P., matbuatta aleyhinde çıkan yazılarda, ses benzerliğinden dolayı (H. Râmi) halk arasında Harâmî namıyla anılmaktaydı. Aleyhindeki cereyanın çok fazla artması sebebiyle 3 Ağustos 1908'de Bahriye nezaretinden azledilen H. R. P., iki gün sonra da II. Abdülhamid devrinin diğer erkânıyla birlikte tevkif edilmiştir. Bu devrenin fazla sürmediğini, kendisinin 22 Ağustos 1908'de devlet hazinesine 100 bin lira vermesinden anlıyoruz. Meşrutiyeti müteakıp 60 bin lira suistimali bulunduğu hususunda, hakkında çıkarılan dedikodulara cevap teşkil etmek üzere *Mukaddeme - i hâtırat* adlı risale ile *Hâtırat*'ın I. cildini çıkaran H. R. P., 1923 yılında 80 yaşını mütecâviz vefat etmiştir.

H. R. P.'nın büyük dedikodulara maruz kalmasındaki başlıca sebeplerden biri, on yıla yakın bir zaman kaldığı Kale - i Sultaniye'de bir çiftlik satın alarak hem ziraat hem de ticaretle iştigal etmesidir. İngiltere'den avdetinden sonra *Manevre - i bahrî* adlı bir de kitap yazmış olan H. R. P., Avrupaî tarzda yetişmiş ilk bahriyelilerimizdendir. H. R. P.'nın, daha o zamanlar iki mektep gemisi alınması, Kızıldeniz'e bir tersane inşâsı ile bir sâbit havuz alınması, Ereğli'ye bir mendirek yapılması ve Ereğli mâdenlerinin tersaneye terki gibi hususlarda pâdişaha ve sadârete yapmış olduğu teklifler, kendisinin ileri görüşlü bir kimse olduğunu göstermektedir.

HASAN RIZA (İstanbul 1860 - Karaağaç 1912), ünlü Türk ressamı. Askerî Rüşdiye ve İ'dâdî'de okuduktan sonra Bahriye Mektebi (Deniz Harbokulu) ne giren H. R., 1877'de gönüllü olarak cepheye koşmuş ve 1877 seferine bir sanatçı olarak katılan bir İtalyan gazete ressamının muhâfızlığı ile vazifelendirilmiştir. Geçkin yaşına rağmen, ileri hatlara kadar sokularak savaş sahnelerini tesbit etmeğe çalışan bu müşahid sanatçıya hayran kalan ve onu örnek alan H. R., bu ressamın kurşun kalemle çizdiği bir resmini kendisine göstererek onu da hayretler içinde bırakmıştır. Harb sonrası tekrar okuluna dönen H. R., bir müddet Heybeliada'da kalan İtalyan san'atkâr ile dostluğunu devam ettirmiştir. Son sınıf öğrencisi iken, Abdülhamid'in «Sultâniye» Yatı'nın kamaralarını süsleyen tabloların tâmiri, elden geçirilmesi işinde aylarca çalışıp, başarı gösteren H. R.'ya, devrin Bahriye Nâzırı'nın takdir ve teklifi ile üsteğmenlik rütbesi verilmiştir. Birkaç ay sonra zâten subay çıkacak olan H R.'yı «kayırıldı» diye arkadaşlarının kıskanması, onun gururuna dokunmuş ve askerlikten istifasına sebeb olmuştur. İtalyan dostunun yardımı ile Avrupa'ya giden ve kendisini

HASAN RIZA

1

2

3

4

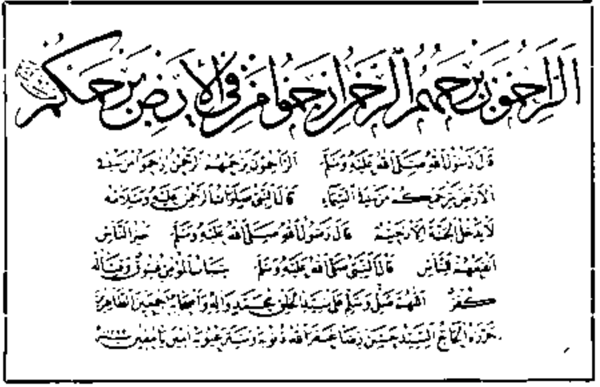
HASAN RIZA: 1. «I. Sultan Osman» (Deniz Müzesi, İstanbul); 2. «Barbaros Hayreddin Paşa» (Deniz Müzesi, İstanbul); 3. «Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'a girişi» (Deniz Müzesi, İstanbul); 4. «Kedili Çocuk».

büsbütün san'ata veren H. R., Roma, Floransa ve Napoli atelyelerinde çalışmış, resim galeri ve müzelerini incelemiştir. Daha sonra Mısır'a geçerek oradaki tabiatı, iklimi ve eski eserleri etüd eden H. R., 12 yıl dışarıda kaldıktan sonra yurda dönmüştür. Suçlu sayılarak Kaptan Paşa'nın karşısına çıkarılan H. R.'ya Paşa, rütbesinin yeniden verileceğini, askerî hizmete dönmesini söylemişse de, genç san'atçı ilk kararından caymamıştır. San'at alanında durmadan çalışmış ve samimî bulmadığı İstanbul çevresinden uzaklaşarak Edirne'ye yerleşmiştir. His, fıkir ve düşünceleri ile şahsında son derece yüksek bir vatansever örneği veren H. R., Edirne Sanâyi Mektebi müdürü olmuş ve yurda kendi ruh ve yapısında san'at erbâbı pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Üstün bir anatomi bilgisine sâhib bulunan H. R., yalnız portre değil, mükemmel bir figür ve kompozisyon üstâdı idi. Bilhassa Türk târihinin ünlü şahsiyetlerini canlandırmada; millî kostümlerin, giyinişlerin, atların, eyerlerin, savaş silâhlarının, gemilerin, armaların tasvirinde ve târihî vak'aların kompozisyonundaki üstün kabiliyeti, renk anlayışı kısa zamanda haklı bir ün kazanmasını sağlamış; kendisini örnek alan ressamların da millî ruhlarını san'atlarına katmalarında büyük hizmeti olmuştur. *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*'nde tablo ve etüdleri yayınlanan H. R., Karaağaç'ta düzenlediği atelyesinde bilhassa büyük Türk askerlerini ve târihî vak'aları tesbit ve tasvir eden büyük boy bir koleksiyon meydana getirmeğe çalışmıştır. 13 Mart 1912 sabahı Edirne Bulgarlar tarafından bombardıman edilirken H. R., Edirne Hastahânesi'nin de müdürü bulunuyordu. Edirne'nin düşüşünün ilk gecesi, dostlarının ısrarlarını dinlemeyerek Karaağaç'a atelyesini kurtarmaya koşan H. R., orada eserlerinin de bir kısmı ile birlikte alçakça parçalanarak şehid edılmiştir. Sağlığında İstanbul'a gönderilmiş bâzı mühim eserleri ile, Edirne Müşîriyet Dâiresi kabul salonunu süsleyen bâzı târihî tabloları bugün Deniz Müzesi'nde ve Ankara Orduevindedir. Karaağaç'tan yabancılarca kaçırılmış birçok tabloları ise Viyana'ya götürülmüştür. Bâzı Avrupalı ressamlar ve meselâ Fausto Zonaro (ölm. San Remo 1929), H. R.'nın en ünlü bâzı tablolarını kopya suretiyle kendilerine mal etmeğe kalkışmışlardır (bk. FÂTİH maddesindeki Fâtih Sultan Mehmed'in Topkapı'dan İstanbul'a girişi; Türk Donanması'na bağlı gemileri Haliç'e indirmesi; İstanbul'u kuşatması sırasında topların nakli; deniz ve kara kuvvetlerine kumanda edişi tabloları).

H. R.'nın Edirne Müşîriyet Dâiresi'nin kabûl salonunda bulunan ve «Fâtih Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin Edirne'den İstanbul üzerine hareketi» ni tasvir eden heybetli tablo, 13 Mart sabahı Zâfirîzâde'lerden Kuleli İ'dâdîsi resim öğretmeni Yüzbaşı Mehmed Ali Bey tarafından şasesinden kesilerek düşmanın imhâsından kurtarılmış, H. R. Bey'in bu eseri ressam İhsan Bey tarafından tamamlanmıştır.

H. R.'nın kurtulmuş eserlerinden bâzıları şunlardır: «Egri zaferi ve İkinci Viyana Muhâsarası» (Ankara, Orduevi); «Fâtih Sultan Mehmed'in Ok Meydanı'ndan Haliç'e donanma indirmesi» (Deniz Müzesi, İstanbul); «Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'a girişi» (Deniz Müzesi, İstanbul); «I. Sultan Osman» (Deniz Müzesi, İstanbul); «Barbaros Hayreddin Paşa» (Deniz Müzesi, İstanbul); «Fâtih Sultan Mehmed'in Edirne'den İstanbul üzerine hareketi»; «Kedili Çocuk». — Fethî Tevetoğlu

HASAN RIZA EFENDİ, Elhac, Esseyid (İstanbul, 1849 - İstanbul, 2 Mart 1920), bilhassa *Mushaf*'larıyla meşhur Türk hattatı. Mahalle mektebinden i'tibâren yazıya başlayan H. R. E., sonra Yahya Hilmi Efendi (b. bk.)'den sülüs, nesih öğrendiyse de, babası Nazif Efendi'nin aslen memleketi olan Tırnova (Bulg. Tirnovo) Posta Müdürlüğüne tâyini üzerine ailece oraya gitmişlerdır. 1865'te döndüklerinde, Pertevniyal Valide Sultan'ın delaletiyle Mûsika - i Hümayun'a kaydedilmiştir. Buranın hüsn - ü hat muallimi Şefik Bey (b. bk.)'den tekrar yazı öğrenimine başlayıp icazet almıştır. Hocasının üstadı Kazasker Mustafa İzzet Efendi (b. bk.)'den de feyizlenmiş, Sami Efendi (b. bk.)'den ta'lik hattını öğrenmiştir.

HASAN RIZA EFENDİ: Sülüs - nesih kıt'a (H. 1323) [1906]

Mûsika - i Hümayun'un 1871'de imamlığına, 1879'da hat muallimliğine getirilmiştir. 31 Mayıs 1914'te açılan Medresetü'l Hattatin'in sülüs - nesih hocalığına tâyin olunduysa da, görme kudretini kaybedince vaz'fesinden ayrılmıştır. Son zamanlarında oturduğu Rumeli Hisarı semtinde vefat ederek oranın kabristanına defnolunmuş, mezar kitâbesi yapılmamıştır.

H. R. E. velûd bir hat san'atkârıdır. Sülüs, celî ve ta'lik hatlarıyle de bir hayli eser vermiş olmakla beraber, en çok muvaffak olduğu nesih yazısıdır. Nesih ile *Kur'ân* yazmak, H. R. E.'de son kemal mertebesini bulmuştur. San'at hayatının en olgun devresi H. 1300 - 1325 yılları arasındadır. Hele, hıfza çalışanlar tarafından pek makbul sayılan âyet - berkenarlı matbu' *Mushaf*'ını o devrin baskı tekniği icabı olarak eczalı kâğıda yazmıştır ki, bu cins kâğıd üzerinde çalışmak her hattatın kârı değildir. Yine basılan eserlerinden olan Türkçe tefsirli *Kur'ân*'da da san'atının zirvesine varmıştır. Bu *Mushaf*'ın aslı, Mahmud Muhtar Paşa Koleksiyonundan Mısır Millî Kütüphânesine geçmiştir.

H. R. E.'nin hilyeleri de pek meşhurdur. Hâlen Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan Sultan Reşad'ın yazdırdığı büyük *Kur'an* ve Hırka - i Saadet Dâiresi için hazırladığı sekiz cildlik *Sahih - i Buharî*, İstanbul Üniversitesi Kütüphânesindeki vezirî kıt'ada *Kur'an*, görülecek eserlerindendir.

Hattatlığının yanı sıra tezhible de meşgul olan H. R. E.'nin mutasavvıfane manzumelerini havî bir dîvançesi İstanbul Üniversitesi Kütüphânesindedir. — Uğur Derman

HASAN RIZA PAŞA [Cihan Seraskeri] (aş. yu. 1809 - 1877), Osmanlı devlet adamlarından. Tanzimât devresinde 8 defa seraskerlik, 3 defa Bahriye nâzırlığı ve Kaptan - ı deryâlıkta ve çeşitli yüksek makamlarda bulunmuştur. H. R. P., Attar Memiş Ağa'nın oğlu olup Osman Ağa adında bir zat tarafından büyütülmüştür. Mısır Çarşı-

sında çıraklık ederken Mâbeyn-i Hümâyûna alınmış, zekâsı sâyesinde II. Mahmud'un dikkatini çekerek kısa bir zamanda ser kurenalığa kadar yükselmiştir. Abdülmecid'in tahta geçmesini takiben H. R. P. vezaret rütbesiyle Mâbeyin müşirliğine ve az sonra da ilâve olarak Hassa müşirliğine tâyin edilmiştir. H. R. P., 21 Şaban 1255 (1839 sonları) te ilk defa olarak Seraskerliğe getirilmiş, kısa zamanda Abdülmecid'in en mutemet adamı hâline gelmiştir. Ali Fuad (Türkgeldı) Beyin babasından naklen verdiği bilgiye göre, Bâbıâli'nin tevcihât ve sair muameleleri dahi H. R. P. marifetiyle pâdişaha takdim ediliyordu (Hasan Rıza Paşa, Servet-i fünûn, 1341, c. 34). Bir ara seraskerlık makamını lağvettiren (1482) H. R. P. ertesi yıl bu müessesenin tekrar kurulması üzerine yeniden serasker olmuştu (Takvim-i Vekayi, Şaban 1259). Kendisi, tahsilsiz bir kimse olmasına ve hiçbir yabancı dil bilmemesine rağmen Âlî ve Fuad paşaların henüz sahnede olmadıkları bir devrede Fransız sefiriyle devamlı temas hâlinde bulunmuş ve bu itibarla Tanzimat ricali arasında Fransız taraftarlığıyla şöhret kazanmıştır. 11 Şaban 1259 (6 Eylûl 1843)'da, Rus ve Fransız ordularının teşkilâtı göz önünde tutularak, Osmanlı ordusunun yeniden teşkiki ile 5 (sonradan 6) ordu kurulması, yeni talim usulünün getirilmesi ve askere gelmeyenler ile firar edenler için şiddetli cezaların konulması H. R. P.'nın himmetiyle olmuştur. Bir müddet sonra, pek büyük bir ihtimalle kazandığı büyük nüfuz yüzünden, pâdişahın teveccühünü kaybeden H. R. P., Ağustos 1845'te seraskerlikten azledilmiş ve bir müddet Kadıköyü'ndeki köşkünde ikamete me'mur edilmişse de, nüfuzunun kırıldığına kanaat hâsıl olduktan sonra Recep 1262 (1846)'de Ticaret Nâzırlığına, 30 Cemaziyülevvel 1264 (1848) te ise tekrar seraskerliğe getirilmiştir. Bu defa Cihan Seraskeri diye ün yapan H. R. P., 15 Rebiulâhır 1265 (1849 yılı başları)'te azledilerek aynı yıl Cemaziyülevvelinde Hüdavendigâr, Şevvalinde ise Selânik vâliliğine tâyin edilmiş, fakat kısa zaman sonra istifa etmişti. 17 Rebiülevvel 1270 (1853'ün son günleri)'te Kaptan-ı deryâ olan H. R. P., Cemaziülevvel 1270 (1854 başları)'te 4. defa seraskerliğe getirilmiş, 18 Zılhiccede ise tekrar azledilmiştir.

H. R. P.'nın bundan sonraki hayatında da azil ve nasıblar birbirini takip etmiştir. Osmanlı târihinde Kuleli Vak'ası (b. bk.) diye şöhret bulan ve Abdülmecid'in vücudunu ortadan kaldırmayı tasarlamış olan gizli cemiyetın mensuplarını, Kılıç Ali Paşa Câmiinde içtima hâlinde iken 17 Sefer 1276 (1859)'da H. R. P. yakalatmıştır. Son günlerinde Abdülmecid'i bir konsültasyona yine H. R. P. ıâzı ettiği gibi, pâdişahın son nefesini verirken yanında bulunan üç vezirden biri de o olmuştur. H. R. P.'nın halk arasında Murad Efendi taraftarı olarak tanınması ve el altından onun tahta geçmesine çalışması, Kaptan-ı derya Mehmed Ali Paşa (b. bk.)'nın bu hususu istismar etmesi, Abdülaziz'in cülûsunda kendisine pahalıya mal olmuştur. H. R. P. vazifesinden azlolunarak bir müddet sonra İzmir vâliliğiyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Daha sonra Konya vâliliğine getirilen H. R. P.'yı 1283 Muhareminde (1866) Tophâne Müşiri, aynı yıl Şevvalinde tekrar serasker olarak görüyoruz. Cem'an 8 defa serasker olan H. R. P.'nın 3 seraskerliği ve her 3 Bahriye Nâzırlığı Abdülaziz devrindedir. Bütün bu vazifelerine, hattâ bir aralık sadâret teklifini reddetmesine rağmen H. R. P. eski nüfuzunu bir daha bulamamıştır. Taraftar olduğu V. Murad'ın pâdişah olması üzerine H. R. P. da 1876'da Tophâne Müşirliğine getirilmiştir. Kısa bir müddet sonra V. Murad'ın azline karar veren Heyet-i Vükelâ'da, bu karara Tophâne Müşiri H. R. P. tek başına muhâlefet etmiştir. II. Abdülhamid'in cülûsundan sonra 14 Ramazan 1293 (1876 Ekim başı)'te Ticaret Nezaretine tâyin edilen H. R. P., bu vazifeyi kabul etmemiş, bilâhare âyân azalığına getirilmişti. 18 Zilkade 1294 (1877)'te kalb sektesinden ölen H. R. P., yapılan büyük bir merasimle Sultan Mahmud türbesindeki kabrine gömülmüştür («Vakit» Gazetesi, nu. 750, 19 Zılkade 1294).

Hiçbir tahsil görmemiş olan H. R. P.'nın çok uzun yıllar devletin en yüksek makamlarını işgal etmesi, zekâsının en büyük delilidır. Kendisinin, Fransa taraftarı olması dolayısiyle o sıralarda İstanbul'da bulunan İngiliz sefiri H. Bulver, H. R. P.'yı gözden düşürebilmek için onun itkâbını iddiâ edecek kadar işi ileri götürmüştür. Kaynaklara göre, vakur ve azametli bir kimse olan H. R. P., aynı zamanda iyi kalbli ve mert bir insandı. Eli açık bir kimse olan H. R. P.'nın ölümünden sonra âilesi efradının çektiği sıkıntı, paşanın dürüstlüğü bakımından iyi bir ölçü olabilir. — Orhan Köprülü

HASAN TAHSİN (asıl adı: **Osman Nevres**; Selânik 1888 - İzmir 15 Mayıs 1919), Türk gazetecisi, İzmir'in işgalinde Yunanlılara karşı gelen ve bu uğurda şehid düşen kahramanlardan biri. Babası Selânik'te ticaretle meşgul Hasan Tahsin Receb Efendi, annesi Ayşe Hanım'dır. İlk, orta ve lise tahsilini Selânik'te Feyziye Mektebi'nde bitirdikten sonra İstanbul'a gelen Osman Nevres, II. Meşrûtiyetin ilânı üzerine (24 Temmuz 1908) İttihad ve Terakkî Cemiyeti'ne girmiş ve Talât Paşa'nın sivil muhâfızları arasında yer almıştır. Yüksek tahsilini Paris'te yapmak isteyen H. T., para sıkıntısına rağmen bu arzusunu yerine getirmiş ve Sorbonne'da târih, coğrafya ve edebiyat okumuştur. Bu sırada, Balkanlıların büyük dostu ve Türklerin amansız düşmanı olarak casusluk faâliyetlerinde bulunan İngiliz diplomatı Buxton kardeşlerin aleyhimizdeki propagandalarına H. T. son derece üzülmüştür. Kendileri ile görüşmek üzere Londra'ya giden H. T., Buxton'ların Bükreş'te olduklarını öğrenince Bükreş'e gitmeğe karar vermiştir. İstanbul'dan Köstence'ye ve oradan Bükreş'e varan H. T., Buxton'ların kaldığı otelde, kendileri ile görüşmek istemiştir. Haber götüren garsona «Bizim barbar Türklerle konuşacak bir şeyimiz yok» diye cevap verdıklerini öğrenen H. T., İngiliz kardeşler bir araba içinde bulunurlarken onlara ateş etmiştir. Buxton'lar ölmemiş, ağır yaralanmışlar, H. T. ise Rumen mahkemesince ağır hapis cezasına çarptırılmıştır. I. Dünya Harbi'nde Türk Ordusu Bükreş'e girince, Kolordu Komutanı Hilmi Paşa tarafından zindandan kurtarılıp vatanına dönen H. T., ciğerlerinden rahatsız bulunmuş ve Talât Paşa'nın yardımı ile tüberküloz tedâvisi için İsviçre'ye gönderilmiştir. Yurt dışına giderken bu defa Hasan Tahsin Receb diye babasının adı ile pasaport çıkartan Osman

HASAN TAHSİN

Nevres, o târihten sonra bu adla tanınmıştır. 1918'de yurda dönmüş ve İzmir'de İttihadçı arkadaşları ile birlikte Osmanlı Sulh ve Selâmet Cemiyeti'nin yayın organı olarak 6 Mayıs 1919 târihine kadar «Hukuk - u Beşer» i çıkarmış ve bu gazetenin başyazarlığını yapmıştır.

İzmir'in işgalinden bir gün önce, düşmana karşı koyma ve vatanı savunma hareketi için toplanan ve *Redd - i İlhak Beyannâmesi*'ni hazırlayan vatansever aydınlar arasında H. T. de vardır.

15 Mayıs 1919'da Yunan kuvvetleri İzmir'i işgal ederken H. T., Kordonboyu'nda düşman askerlerinin üzerine büyük bir cesaretle ateş açmış, Yunan bayrağını taşıyan Yunan süvarisinin ölümüne, bâzılarının da yaralanmasına, düşmanın bir an çil yavrusu gibi dağılmasına sebep olmuş ve düşman kurşunu yağmuruna tutularak orada şehid düşürülmüştür. Aynı gün İzmir'de şehid edilenlerin aziz hâtırasına İzmir Belediyesi tarafından Konak Meydanı na dikilen anıtta, 15 Mayıs 1919 şehidleri şöyle sıralanmaktadır: Gazeteci Hasan Tahsin Bey, Miralay Süleyman Fethi Bey, Kaymakam Dr. Şükrü Bey, Kolağası Hüseyin Necâti Bey, Yüzbaşı Nâzım Bey, Yüzbaşı Ahmed Bey, Dr. Fethi Bey. Mülâzım Fâik Bey, Mümeyyiz Nâdir Bey, Mümeyyiz Ahmed Hamdı Bey.

Güvenilir bâzı kaynaklar, Türk toprağına ayak basan istilâcı düşmana ilk müdafaa silâhını çekerek ilk kurşunu atan ve sonra da şehid düşen kahramanın Ragıp Paşa Oteli bitişiğindeki Saatçi Aziz Efendi olduğunu belirtmektedirler Fakat her nedense bu Millî Mücadele şehidinin adı 15 Mayıs 1919 anıtına yazılmamıştır.

HASAN - BEYZÂDE AHMED PAŞA (ölm. 1636 - 1637), târihçi ve devlet adamı. Asıl adı Ahmed olan H. A. P., Reîsülküttab Küçük Hasan Bey (b. bk.) in oğludur. H. A. P. XVII. yüzyılın tanınmış târihçilerind ndır. Doğum târihi belli olmayan H. A. P, iyi bir medrese tahsili görmüşse de, âilevî sebepler yüzünden ilmiye târihinden kütüâb târihine geçmiştir. H. A. P.'nın Divân - ı hümâyun kâtipliğine girmesi büyük bir ihtimalle 1590 - 1591 yılları arasındadır. III. Mehmed'in 1595'teki Egri Seferi sırasında Sadrâzam İbrahim Paşa'nın tezkirecisi olarak hazır bulunmuştur. Daha sonra Satırcı Mehmed Paşa maiyetinde Varad (Mac. Várad) seferi (1598) ne me'mur edilmiştir. Bu seferden avdetinden sonra üç ay İstanbul'da kalmıştır. İbrahim Paşa'nın 3. sadaretinde yine tezkireci olarak Uyvar (Mac. Újvár) seferi (1599) ne çıkan H. A. P., bu sefer sırasında 1008 Muharremi başlarında Yaycızâde Hamza Efendi'nin baştezkirecilikten Reîsülküttablığa tâyini üzerine H. A. P. da baştezkireciliğe getirilmiştir. Uyvar'dan sonra Sadrâzam İbrahim Paşa'nın Kanije (Mac. Kanizsa) seferi sırasında Reîsülküttab Yaycızâde Hamza Efendi'nin bir iş için İstanbul'a gönderilmesi (1600) üzerine H. A. P. bir müddet için reîsülküttablık vazifesini de üzerine almıştır. Bu vazifesinin ne kadar devam ettiği katî olarak bilinemeyen H. A. P., esas vazifesi olan baştezkireciliğe dönüşünü müteakıp Lala Mehmed Paşa ve daha sonra Sadrâzam Yemişçi Hasan Paşa zamanında da bu işine devam etmiş ve 1011 yılı sonlarında Hasan Paşa ile beraber İstanbul'a dönmüştür. Yemişçi'nin idamından sonra da hiç olmazsa Sadrâzam Yavuz Ali Paşa 1015 bidayetinde Engürüs seferine çıkarken dahi H. A. P. baştezkirecilik makamındaydı (Hasan - Beyzâde, *Târih*, hususî ktp. Vrk. 36 b ve devamı) 1609 (1018) a kadarki hayatı bugün için meçhul kalan H. A. P.'yı 1609'da Anadolu defterdarı olarak görüyoruz. Târihler H. A. P.'nın bundan sonraki hayatı hakkında bir şey yazmıyorlarsa da, yazma bir mecmuadan târihleri belli olmamakla beraber onun, Karaman, Tuna ve Haleb defterdarlıklarında, Karaman ve Kefe beylıklerinde bulunduğunu öğreniyoruz. Diğer taraftan H. A. P.'nın Güzelce Ali Paşa nâmına yazmış olduğu *Usulü'l hikem fi nizamü'l - âlem* adlı eserinin (Bayezid, İnkılâp Ktp. Türkçe yazma, No. 49) sonundaki manzum Hasb - ı hal'inden kendisinin bir Eflâk seferine (1023 ?) iştirak ettiğini, Kılburnu Kalesi (1026) ile Kefe Surunu tamir ettirdiğini ve Varna'da bulunduğu bir sırada Rus Kazaklarının hücumunu püskürttüğünü görüyoruz. Birtakım karinelerle H. A. P. nın 1023 - 1030 arasında bu me'muriyetlerde bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. H. A. P.'ya bulunduğu bu me'muriyetler dolayısıyla Ahmed Paşa da denilmesini tabiî karşılamak lâzım gelir. Birtakım maliye hizmetlerinde bulunan H. A. P.'nın idbarına başdefterdar Bâki Paşa'nın sebep olduğu açıktır. Yazma *Târih*'indeki kayıtlardan H. A. P'nın 1045'ten sonra Kâtib Çelebi'nin de kaydettiği gibi 1046 (1636/1637)'da vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bursalı Tahir Bey, H. A. P.'nın Gümüşsuyu kabristanında medfun olduğunu söylerse de, bugün için bunu tevsike imkân yoktur.

Bâzen Hamdi bâzen de Ahmed mahlâsıyla manzûmeler yazan H. A. P., orta derecede bir şâir olup şiirlerine yukarıda adı geçen mecmuada, *Usulü'l hikem*'de ve Hisâlî'nin *Matâliü'n - nazair* (Nuruosmaniye Ktp. No: 4252 4253) inde rastlanmaktadır.

Eserleri. 1. *Târih*. H. A. P.'nın en mühim eseri *Hasan - Beyzâde Târihi* adı ile bilinen yazma târihidir. Eserinin Kanunî Süleyman'a kadar olan birinci kısmı *Tacü't - tevârih*'in telhisi suretiyle meydana getirilmiş olup bu kısmın orijinal bir tarafı yoktur. İkinci kısımda ise Kanunî ve II. Selim devirlerine âid ne gibi kaynaklardan istifade ettiğini şimdilik bilemediğimiz için H. A. P. târihinin bu kısmının kıymeti hakkında bir şey söylenemez. Ancak III. Murad devrinde babasından naklen verdiği malûmat kaynak olarak kullanılabilir. Lâkin H. A. P. târihinin asıl kıymetli tarafları, III. Mehmed devrinden i'tibaren başlar. Zira kendisi bu vak'aların içinde bulunmuştur. Peçevî, H. A. P.'yı kaynak olarak kullandığı gibi, onun iyi bir târihçi olduğunu da yazmıştır (*Târih*, İstanbul, 1283, II, 210). Peçevî'nin H. A. P. hakkında başka görüşleri de vardır. Kâtib Çelebi de *Fezleke*'sinde H. P. A.'yı kullanmıştır. Naima'nın H. A. P. dan istifadesi diğerlerine nazaran daha fazla ise de, bâzı defalar dikkatsizlik eseri olarak H. A. P.'nın yaptığı işleri bizzat kendisinin yaptığını zannettiren garip ifade kullanmıştır. Solakzâde'nin H. A. P.'dan faydalanması, akılsızca ve dikkatsizce yapılmış bir intihalden başka bir şey değildir. Nitekim bizden daha sonra M. Câvid Baysun da aynı hususa işaret etmeden geçmemiştir (Reisülküttap Küçük Hasan Bey. Târih Dergisi, İstanbul 1952, s. 3 - 4, s. 100). H. A. P. Târihi'nin umumiyetle 1032 (1623) yılına kadarki vekayii yazdığı zannedilirse de (H. A. P. Târihi'nin muhtelif nüshaları için bk. F. Babinger, GOW, Leipzig, 1927, s. 174, İst. Kütüp. Târih - Coğrafya yazmaları katalogları, 1944, I, 116 - 118), bu kataloglara girmemiş nüshalar arasında meselâ Türk Târih Kurumu nüshasında vekayi 1039'a kadar getirildiği gibi, Viyana nüshası (Flügel II, 257) ve hususî kütüphânemizdeki nüsha 1045 yılına kadar olan vekayii ihtiva etmektedir. Bâzı başka hususlar da göz önünde tutulduğu takdirde H. A. P. Târıhi'nin iki versiyonu olduğunu kabul

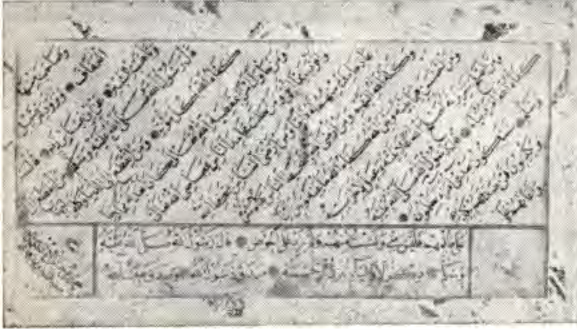
edebiliriz. H. A. P. Târihi'nin tenkidli bir baskısı yapıldığı zaman Naima ve bilhassa Solakzâde târihleri hakkındaki kıymet hükümlerimizde büyük değişiklikler olacağını şimdiden söyleyebiliriz,

2. *Kanije fetihnâmeleri.* Cavid Baysun'daki *Mecmua*'da biri nâtaman olmak üzere, Kanije'nin İbrahim Paşa tarafından fethine dair kıymetli bilgiyi ihtiva eden 3 Kanije fetihnâmesi mevcuttur. Menage, London Public Office'te aynı zafere âid 2 mektubun muhtemelen H. A. P. tarafından meydana getirildiğini yazmaktadır (EI², III, 249).

3. *Usûlü'l hikem fi nizâmü'l âlem.* H. A. P.'nın yukarıda bahsettiğimiz yegâne nüshası yazma hâlinde bulunan bu eseri kendisinin hayatı hakkında bâzı malûmatı da ihtiva eder.

4. *Mecmua.* Câvid Baysun'un husûsî kütüphânesinde bulunan bu yazma *Mecmua*'dan şimdiye kadar bizden sonra ve en geniş şekilde Câvid Baysun istifade etmiştir (Türkiyat Mecmuası, İstanbul, 1953, X, 321 - 340). — Orhan Köprülü

HASAN - I ÜSKÜDARÎ (ölm. İstanbul 1614), bü-

HASAN - I ÜSKÜDARÎ: Nesih kıt'a (H. 980) [1572]

yük Türk hattatı. Üsküdar'da doğmuştur. Babasının adı Hamza'dır. Şeyh Hamdullah'ın torunu Pîr Mehmed bin Şükrullah'ın akrabası ve talebesi idi. Şeyh'in torunu Derviş Mehmed bin Mustafa Dede'den aklâm - ı sitte'yi öğrenmiştir. Şeyh Hamdullah vâdisinde çok güzel eserler veren H. Ü.'nin celî yazısına misâl olarak, Üsküdar'da Atik Valide Camiinin çini üstündeki celî kuşağı gösterilebilir. Bu yazılar o devrin celî telakkîsine göre mükemmeldir.

H. Ü.'nin kabri Üsküdar Karacaahmed Camii karşısında iken, oranın istimlâki üzerine 1920 yılında, Selimiye'de Çiçekçi Camii haziresine nakledilmiştir. Kitâbesini en güzide talebesi Halid - i Erzurumî yazmıştır. — Uğur Derman

HASAN - I ÜSKÜDARÎ (SÂNÎ; ölm. İstanbul 1732), Türk hattatı. Üsküdar'da doğmuştur. Babasının adı Numan'dır. Daha önce yaşayan H. Ü.'den ayırd olunmak için Sânî (= ikinci) namı ile anılır. Hafız Osman (b. bk.)'ın en değerli talebelerindendir. Eski Saray'ın yazı hocasıydı. — Uğur Derman

HASANÎ'LER, Fas'ı idâre etmiş olan bir sülâlenin adı. Bu sülâle XVI. yüzyılın ortalarında Fas'ta iktidarı almıştır. H.'lerin bir kolu olan Alavîler hâlâ Fas'ı idâre etmektedir.

HASANKALE, Erzurum iline bağlı Pasinler ilçesinin merkezi olan bir kasaba. Kasabanın nüfûsu 9 277 (1965), denizden yüksekliği 1 660 m dir. H., Erzurum'un doğusunda, Erzurum - Kars demir ve kara yolu üzerindedir. Doğusundaki Çobandede'den ayrılan bir kara yolu burasını Muş ve çevresine bağlar. H., Pasinler Ovasının kuzey kenarında, Hasanbaba volkanik dağlık arazisi (2 200 m) nin güney eteğinde, bu çevrenin başlıca kasabasıdır.

Eski bir şehir olan H.'de bugün de kale kalıntıları vardır. Eskiden beri bir kaplıca şehri ve bu ovalar bölgesinin alışveriş merkezi olarak tanınmış olan H.'de en çok canlı hayvan, yün, deri, yağ ve peynir, buğday üzerine iş yapılır, halı, kilim, keçe dokumaları da bulunur. Yamaçtaki mahallelerin sokakları dar, evleri birbirine yaslanmış durumdadır. Düzlükteki mahalleler ise düzgün caddeleri ve sokakları bulunan modern yapılarla süslüdür.

H.'nin kaplıca suları kasabanın hemen önündeki düzlükte, Aras Irmağı kollarından biri boyunca yer yer kaynar. Bu sular üzerinde hamamlar vardır. Çok eskiden beri tanınmakta olan bu kaplıcalardan birinin üzerindeki taş yazıdan Dulkadıroğulları zamanına âid oldukları anlaşılmaktadır. Hamamlardaki sular birer havuzun dibinden kaynar ve bolca CO_2 çıkarırlar. Kaynak çok derin olduğundan havuzların içine ızgara döşenmiştir. Suda çokça bikarbonat hâlinde demir iyonu ve biraz da kalsiyum bikarbonat bulunduğundan bu tuzlar havuzda kolayca karbonat hâline geçerek suyu bulandırırlar, havuzun suyu kırmızımsı renkte görünür. Buradaki iki kaplıcanın yanında başka birçok küçük kaynaklar üzerinde de banyolu evler yapılmıştır. Kaplıca sularının sıcaklığı 40° derecedir. Bunlar romatizma, nevrit, nevralji ve kadın hastalıklarına iyi gelir ve radyoaktiviteli sulardan sayılır. İçmeleri hipostenik mideler için şifâ vericidir. Bu kaplıcalar çevre için önem taşımaktadır. Burada 75 yataklı bir otel ile başka konaklama yerleri vardır.

Kasabanın çarşısı, orta ve ilk okulları, kütüphânesi, otel, gazino ve lokantaları vardır. Dîvân edebiyâtının en büyük şâirlerinden olan Nef'î, H. kasabasında doğmuştur. — Reşat İzbırak

Târih: 655 - 947 arasında Kali - Kala (Erzurum) Arap Emirliği idâresinde kalan H. bölgesini, arada Bizanslılar işgal etmiştir. 693'te yine İslâmlar hâkim olmuştur. Theophilos, 837 ve 838'de H. bölgesini de çiğneyip bozmuştur. 934'te Kali - Kala'yı alan Bizanslılar, 948'deki İslâm istirdadına rağmen, 949 güzünde buralardaki Arap Emîrliğini yıkmışlardı. 979 - 1000 yıllarında Bagratlı Davit'in idâresinde kalan Pasinler'i 1000 yılında geri alan II. Basileios, Bagratlılara meyleden bölgeyi cezalandırmak üzere 1021'de ordu ile gelip H. nin 6 km doğusundaki Okomi (şimdi: Ügümü) kasabasını yakarak Pasin halkından çoğunu Haldeia eyaletine sürmüştü.

İbrahim Yınal ile Kutalmış idâresindeki Selçuklu ordusu, 18 Eylûl 1048 günü Bizans ordusunu yenip başkumandanlarını esir almıştır. Salduklu Emîrliği 1201 yılına kadar H. bölgesine de hâkimdi. H. çevresi 1201 - 1230'da Erzurum Selçukluları, 1230 - 1242 arasında Ahlat Eyyubîleri elinde kaldıktan sonra 1242'de Çingizliler'e geçmiştir. 1336'ya kadar bölgeyi İlhanlılar idâre etmiştir.

İlhanlıların Ahlat vilâyetine bağlı Avnik Kalesi 1336'daki iç kavgalarda yıkılınca, Erzurum ve Pasinler de ayrı bir beylik kuran Hacı Togay oğlu Hasan Bey, 1336 - 1339 yılları arasında eski Kaputru Kalesini imar ettirdiğinden, buraya Hasankalesi denilmiştir. Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, 1340'ta H. ni bozup Avnik'i şenlendirmiş, 1358'de Celayırlılar Avnik'i Ani vilâyetine bağlayınca, Erzurum Eratnalılara geçmiştir. 1374 - 1385 yılları arasında sık sık el değiştiren H. bölgesi,

1385'te Karakoyunlular'da kalmıştır. 1394'te Timur, Avnik kalesini alınca, yine Ani vilâyetine bağlamıştır. 1406'da tekrar Karakoyunluların eline geçen H. bölgesi, 1466'da Tortum ve Oltu ile birlikte Akkoyunlulara geçmiştir. 1502 - 1516 arasında Kars - Pasinler - Erzurum bölgelerine hâkim olan Avşarlılar, Osmanlılara tâbi iken, 1516'da Safevîlere katılmışlardır.

Başvezir İbrahim Paşa ordusu ile Bingöl'de konaklarken, 24 Haziran 1534 günü Pasinliler de Osmanlılara katılmıştır. Komşu sancakların yardımiyle 1554 - 1555'te İçkale ve erler için Süleymaniye Câmii, 1562 - 1565 arasında iki kapılı Dışkale ile Kasım Bey Câmii, Medresesi, Sivaslı İbrahim Câmii ile 5 mescid ve 2 mektep yapılarak han, hamam ve dükkânlar vakfedilmiştir. Aşağı Pasin Mıcıngerd Sancakbeyi Dulkadırlu Şah Bey 1565'te tek kubbeli Büyük Çermik (Kaplıca) hamamını, Sivas beylerbeyi Mahmud Paşa da 1578'de Dışkale'de câmi ve hamam yaptırmıştır.

Böylece Osmanlı eseri olarak şenlenen H., Avnik yerine Yukarı Pasin sancağının merkezi olmuş (1555) ve 1878 yılına kadar bu idârî durumda kalmıştır. 1865'te Erzurum vilâyeti yeniden kurulunca, Merkez (Erzurum) sancağının yedi kazâsından biri Pasin - i - Ulyâ'nın merkezi H. idi. 1916 Şubatında Rus işgaline düşen ve 1918'de Ermeni katliâmını gören H., 13 Mart 1918'de kurtulmuştur. 1919 Erzurum Kongresinde H.'nin iki temsilcisi vardı.

HASANKEYF (Hısn Keyfâ), Orta Çağ'ın en mühim şehirlerinden biri. Dicle Nehrinin güney kıyısında, Diyarbakır ile Cizre arasında, Diyarbakır'dan 110, Cizre'den 85 km uzaklıktadır. Orta Çağ'ın bu büyük şehrinin yerinde bugün Mardin ilinin Gercüş ilçesine bağlı bir bucağın merkezi olan H. adlı bir köy bulunmaktadır.

H., Doğunun en eski şehirlerinden biridir. Bilhassa mağaraları, insanların buraya yerleşmelerini kolaylaştırmıştır. Yerinin korunma ve ulaştırma bakımından elverişli olması, burada kurulan şehrin çabuk gelişmesini sağlamıştır.

Savunma gücü fazla olan kale, uzun müddet Roma İmparatorluğu'nun İran sınırı üzerinde hâkim rol oynamıştır. H., Orta Çağ'da da askerî ehemmiyetini devam ettirmiştir. Müslümanların hâkimiyeti altına geçtikten sonra, uzun yıllar Artukoğulları'nın başkenti oldu. H.'in imar bakımından en parlak devri bu zamana rastlar. Bu devrin harâbeleri hâlâ durmaktadır. Şehir, Moğol istîlâsından sonra Akkoyunlular ve bilhassa Uzun Hasan'ın oğulları zamanında yeniden imar edildi. Bir ara Safevîlerin eline geçen şehri, 1516'da Osmanlılar zaptetti. H., Diyarıbekir eyâleti içinde bir sancağa merkez oldu. Fakat eski hâlini bir daha elde edemedi. Sonraki devirler içinde büsbütün harap olarak bugünkü hâline geldi.

H.'in hisarı, Dicle yatağından 100 m yükseklikte sarp bir yarın üzerindeki düzlüğe yerleşmiştir. Şehirden derin bir sel yatağı ile ayrılmıştır. Hisardan günümüze eski bir saray harâbesi ile bir câmi ve bâzı binâların yıkıntıları, şehirden ise birtakım câmilerin harâbeleri kalmıştır. Dicle'nin karşı yakasında ise birkaç eski binâ ve türbe bulunmaktadır. İki sahili birbirine bağlayan büyük köprü ise çok harap olmuştur. Kalanlar, temellerinden bâzı parçalardır. Hisarın en yüksek yerinde Ulu Câmi bulunmaktadır ki hâlen kullanılabilecek bir hâldedir.

H.'in en meşhur binâsı Dicle üzerindeki köprüsüdür. Bu köprünün ne zaman ve kimin tarafından yapıldığı kesin olarak bilinememektedir.

Bugünkü H., eski şehrin sahası üzerinde pek sınırlı bir yer işgâl etmektedir. H.'i dış şehirlere bağlayan düzgün bir yol yoktur. Dicle üzerinde karşıdan karşıya sal veyâ kayık ile gidilip gelinmektedir.

HASANOĞLAN, Ankara ilinin Elmadağ ilçesine bağlı büyük bir köy. Nüfûsu 3 830 (1965), denizden yüksekliği 1 142 m dir. H. Köyü Ankara'ya 32 km uzaklıkta, Ankara - Kayseri demiryolu üzerinde ve Kırıkkale yarım - banliyö treninin istasyonlarından biridir. Belediyesi, posta teşkilâtı vardır. Evler iki mahalle hâlinde toplu köy özelliğindedir. Eski köylerden olan H.'ın hemen yanında bahçeler ortasında Atatürk İlk Öğretmen Okulu ile iki ilk okul, okuma odası, tek katlı modern evler vardır. Hafif dalgalı bir görünüşü bulunan köy topraklarında en çok buğday, arpa, yulaf, burçak ekilir; bal, yağ, süt elde edilir. Köyde koyun (7 000), tiftik keçisi (3 000), çoğu inek olmak üzere sığır (3 000) vardır. H.'da motorla çalışan değirmenlerde un öğütülür ve bulgur ufalanır. Ankara'ya çok yakın olduğundan alışverişlerini bu şehirde yapar. Çevresinde meyve bahçeleri ve bağlar da vardır.

HASAR, şahısların iradeleri dışındaki olaylar yüzünden malda meydana gelen kırılma, dökülme, yıkılma, eksilme, kayıp gibi zarar.

Hasara uğramış mal: sel, yağmur, fırtına, yangın, çarpışma gibi tabiî veyâ beşeri olaylar yüzünden kırılan, dökülen, eksilen veyâ bütünüyle yok olan mal.

HASARAT - I BAHRİYE: bk. AVARYA.

HASDRUBAL, Kartacalı birkaç kumandanın adı: 1. (ölm. M. Ö. 221), Kartacalı kumandan. Hamilkar Barkas'ın damadı olup onun ölümünden sonra İspanya cephesi başkumandanlığını yapmıştır. H., Kartaca kudretinin merkezi olarak Yeni Kartaca'yı kurmuştur. Roma ile yaptığı ve târihe *H. Andlaşması* yahut *Ebro Andlaşması* diye geçen muahede ile Ebro Irmağı'nı silâhlı kuvvetlerle aşmamayı taahhüt etmiştir.

2. (ölm. M. Ö. 207), Kartacalı kumandan, Hamilkar Barkas'ın oğlu. Kardeşi Hannibal (b. bk.) İtalya'da vuruşurken Kartaca İspanyası'nda başkumandanlık görevinde bulunmuştur (218 - 208). Burada uzun süre Romalılara mukavemet etmesine rağmen 209 yılında Yeni Kartaca'nın Scipio tarafından zaptedilmesi üzerine bölgedeki durumu ciddî şekilde sarsılmıştır. Yeni Kartaca'yı yeniden ele geçirme yolundaki gayretleri, 208 târihinde Bäcula'daki yenilgisi sebebiyle akamete uğramıştır. Hannibal ile birleşmek üzere kuzeye doğru kayarak ordusunu Pireneler ve Alpler üzerinden İtalya'ya sevk etmiştir. Fakat bu tasarısını gerçekleştirememiş ve Orta İtalya'ya girdiği sırada 208 yılında Metaurus (Sena Gallica) yakınında Roma kuvvetleri tarafından ordusu imha edilmiş ve kendisi de savaş alanında can vermiştir.

3. (ölm. M. Ö. 203), Kartacalı kumandan, Geskon'un oğlu. Hamilkar Barkas'ın oğlu H.'ın çekilmesinden sonra İspanya Cephesi başkumandanlığını üzerine almış, fakat 206 yılında uğradığı Ilipa yenilgisinden sonra burayı boşaltmak zorunda kalmıştır. H. bundan sonra boş yere Roma ile barış çarelerini araştırmağa başlamış ve bu arada kardeşi Syphax tarafından desteklenmiştir. Scipio'nun Afrika'ya çıkmasından sonra 203 yılında uğradığı yenilgi sonunda canına kıymıştır.

4. (ölm. M. Ö. 146), Kartacalı kumandan. Üçüncü Pön Savaşı sırasında Kartaca'yı Romalılara karşı savunmuştur (149 - 146). Kalenin düşmesinden kısa bir süre önce Romalılara teslim olmuştur.

HASE, Karl Benedikt (Sulza, Naumburg 1780 - Paris 1864), Alman dil bilgini. 1801 yılından i'tibaren Paris'te yaşamağa başlamış ve 1805 târihinde de İmparatorluk Kütüphânesinde görev almıştır. H. çeşitli Antik Çağ sonu ve Bizans metinleri yayınlayarak ilmî değerini kabul ettirmiş ve 1852 yılında Paris'teki Faculté des Lettre'es profesör olarak tâyin edilmiştir. Stephanus'un *Yunan Ansiklopedisi* adlı eserinin Didot tarafından yapılmış olan yeni baskısının plânlaması da H. tarafından yapılmıştır. Ölümünden sonra yayınlanan bir eseri şudur: *Briefe von der Wanderung und aus Paris* (Geziden ve Paris'ten mektuplar) [1894].

HAŠEK [*haşek*], **Jaroslav** (Praha 1883 - Lipnice 1923), Çek yazarı. Birçok alaylı kısa hikâyeler yazmıştır. *Osudy dobrého vojaka Švejka* (Kahraman asker Švejk'in maceraları) [1920-1923] adındaki satirik romanıyle milletlerarası bir ün kazanmıştır. Bu roman bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir (Türkçe çev. 1964).

J. HAŠEK

HASEKE, Suriye'de, Habur Irmağı kıyısında bir il merkezi. Denizden yüksekliği 300 m dir. Nüfûsu 24 400 (1965) olan bu kasaba 1924 yılında Cezire Bölgesinin mülkî merkezi yapılmak üzere kurulmuştur. Suriye'nin kuzey-doğusunda bulunan H. ilinin yüzölçümü 23 371 km², il nüfûsu 315 800 (1965)'dür.

HASEKİ, hükümdarların hizmetlerine ayrılmış kişiler ile zümrelere verilen ad. Bu sınıf Memlûkler ile Osmanlılarda vardı. Memlûklerde, sultanın birinci derecedeki kölelerinden meydana gelmiş olan H.'ler, nerede olursa olsun, hükümdarın yanında bulunurlardı. H.'ler, aylıklarından başka, sultandan hediye de alırlardı. Sırmalı elbise giyerler, kılıç takarlardı.

Osmanlı Devletinde harem kadınlarından, bostancılardan ve yeniçeri ortalarından olmak üzere üç kısım H. vardı. Birincilere hünkâr H.'si de denilirdi. Bunlardan çocuğu olanlar H. sultan adını alırlar, erkek çocuk doğuranların başına taç giydirilirdi. Aralarında en seçkin mevki kazananları, kadın efendi unvânını alırlardı. Bunlar 4, 6 veyâ 7 kişi olabilirlerdi.

İkinciler, bostancı ocağı mensupları arasında bulunan ve bostancı H.'leri diye anılan bir sınıftı. Bunlar kırmızı çuhadan resmî elbiseler giyerlerdi. Bellerinde gaddâre denilen gümüşlü bıçakları, ellerinde de asâları bulunurdu. H. olacak birine asâ verileceği zaman, kendi kışlasında tören yapılır ve asâsını alan yeni H., kendi eliyle bir kurban keserdi. Pâdişahın bir yere gidişinde, bostancı H.'lerinden 60 kadarı maiyetinde bulunurdu. Yeni pâdişahın annesinin eski saraydan yeni saraya nakledilmesi sırasında, bostancı H.'leri muhafızlık ederlerdi. Pâdişahın deniz yolu ile bir yere gitmesi veyâ gezintisi sırasında kayığın baş tarafında H. ağa bulunurdu. H.'ler, törenlerde başlarına mahrûtî bir külâh, arkalarına da kırmızı çuhadan dolama giyerlerdi. Diğer zamanlarda ise mukavva üzerine kırmızı çuha yapıştırılıp dikilmiş bir başlık (barata) giyerlerdi. Bostancı H.'lerin 12'si tebdil H.'si idi. Bunlar pâdişahın bir yere gidişinde yanında bulunurlardı. Bu teşkilât 1829'da lâğvedilmiştir.

Yeniçeri ocağı H.'leri Fâtih zamanından beri vardır. Bunlar pâdişah ile birlikte ava giderler ve av köpekleri beslerlerdi. Pâdişahın dışarı çıkması sırasında, atının ikisi sağında, ikisi solunda yürürlerdi. H. bölükleri yaya ve atlı olarak iki kısma ayrılırdı.

Haseki Ağası: Osmanlı Sarayı'nın bir kısım erkek mensupları hakkında kullanılan bir tâbir. Bunlara sâdece H. de denilirdi. Kadınlar arasında da bu unvânı taşıyanlar bulunduğu için, birbirine karışmamaları için erkeklere H. ağası denilmiştir. H. ağalığı, bostancı başıdan sonra gelen bir mevkıdir.

Haseki Başı: Eski Osmanlı Sarayı'nda saray muhafız kıtası mensuplarına verilen ad olan baltacı'ların çeşitli me'muriyet kademelerinden biri. Haremeyn vakıflarını tahsil me'murlarının unvânıdır.

Haseki Başkâtibi: Haremeyn vakıflarını tahsil me'murlarının maiyetindeki kâtibin unvânı. Bu kâtibin vazifesi, Haremeyn vakıflarr tahsilâtının kayıtlarını tutmaktır.

Haseki Sultan: Harem kadınlarından pâdişahların teveccühünü kazanıp çocuk doğurmuş olanlar hakkında kullanılan bir tâbir. Bu tâbir sonraları bırakılmış, pâdişahın nikâh'ısı olanlara kadın, bunların en yaş'ısına başkadın denilmeye başlanmıştır. Sayıları birden fazla olduğu takdirde de birinci kadın, ikinci kadın, üçüncü kadın... diye sıralanmışlardır. Bu tâbirlere efendi unvânı da eklenmek suretiyle kadın efendi, başkadın efendi de denilir olmuştur.

Haseki Ortası: Yeniçeri Ocağı'nın 14, 49, 66 ve 67. ortaları hakkında kullanılan bir tâbir.

Haseki Oturağı: Yeniçeri Ocağı'nın 14, 49, 66 ve 67. ortalarında hizmet görmüş olanlara bağlanan, emekli maaşı karşılığında kullanılan bir tâbir.

HASEKİ CÂMİİ, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) ın zevcesi Haseki Hürrem Sultan adına yaptırılmış olan bir câmi. H. C. İstanbul da, Aksaray ile Cerrahpaşa arasındaki Haseki semtindedir. Bir kadın için kurulan bu hayır eserinin yerinin seçilişinde Avrat Pazarı denilen pazaryerinin de burada oluşu rol oynamıştır. Eski Türk şehirlerinin özelliklerinden olan bu pazarların, yalnız kadınlara mahsus olduğu ve gerek satıcı gerek alıcıların kadın olması gerektiği bilinir. Burada câmi, medrese, aşhâne - imâret, darüşşifa ve sıbyan mektebinden meydana gelen bu manzume, Sultan Süleyman'ın emri ile Haseki Hürrem Sultan adına, Mimar Sinan tarafından H. 945 (1538 - 1539) yılında yapılmıştır. Esasında yapılmasına başka bir mimar tarafından başlanıldığı, fakat beğenilmediğinçin işin devamının Sinan'a bırakıldığı yolunda E. Egli tarafından ortaya atılan iddia, inandırıcı bir dayanağa sahip değildir. H. C. manzumesi Sinan'ın ilk eserlerindendir. Tek kubbeli olan câmi, Sultan I. Ahmed (1603 - 1617) in izni ile, mütevellisi Hasan Bey tarafından 1612'de ikinci bir kubbe eklenmesi suretiyle büyütülmüştür. Bu hususları anlatan ve câmiin ilk yapılış târihini de gösteren, Asarî tarafından yazılmış manzum iki târih, birer kitabe halinde iki kapı üzerine yerleştirilmiştir. H. C.'nin 1894 depreminde bâzı kısımları zarar görmüş ise de, bunlar tamir edilmiştir. H. C. aslında, önünde beş kubbeli bir son cemaat yeri revakı bulunan, tek kubbeli bir ibadet yeri iken, genişletme sırasında soldaki yan duvarı tamamen kaldırılmış ve buraya bitişik olarak kubbeli ikinci bir mekân yapılmıştır. Kalkmış olan duvarın yerine buradaki büyük kemeri taşıyan iki sütun yerleştirilerek, mihrab

HASAN RIZA BEY: "Viyana Muhasarası'nda Kanûnî Sultan Süleyman" (Orduevi, Ankara).

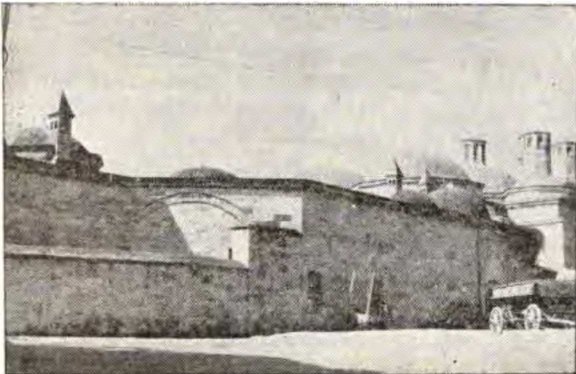
da iki bölümün ortasına çekilmiştir. Ana kubbenin geçişi, içleri dilimli köşe trompları ile sağlanmıştır. Sağ duvara bitişik taş minarenin, şerefesi iri alveollu çıkmalara sahiptir.

H. C. manzumesinin diğer unsurları olan medrese, dârüşşifa, sıbyan mektebi ile aşhâne - imâret, etrafı bir avlu duvarı ile sınırlanmış olan câmiin dışında, ondan tamamen ayrı olarak, buradan geçen dar bir sokağın karşı tarafında yapılmıştır. Bu manzumenin, muntazam bir düzene göre câmi etrafında sıralanmayıp, dağınık ve farklı eksenlere göre yerleştirilmesi, eski Türk şehirciliği bakımından ilgi çekicidir. Medrese, bir şadırvan avlusu etrafında sıralanan, önleri revaklı odalar ile bir dershâne - mescid'den ibaret alışılmış tipte bir yapıdır. Çok harap durumda iken, 1968 - 1969 yıllarında tamir edilmiştir. Bâzı kapı ve pencere alınlıklarında çini panolar olduğu, ele geçen parçalardan anlaşılmaktadır. Evvelce müzeye götürülmek suretiyle kurtarılan iki çini pano yazılar ile bezenmiş olup bir tanesinde manzumenin yapılış târihi (H. 945) verilmektedir. Medresenin bitişiğindeki sıbyan mektebi, iki sıra pencereli taş cephesi sokak boyunca uzanan basit, ufak iki bölümlü bir yapıdır. Medresenin arkasında, değişik bir istikamete göre yapılan dârüşşifa, bir merkezî sofanın etrafında sıralanan dikdörtgen biçimli koğuşlardan ibarettir. H. C. dârüşşifası, İstanbul'un büyük Türk sağlık tesislerinin kuruluş târihi itibariyle ikincisi olduğuna göre, Türk tıp târihinde özel bir değere sahiptir. Modern Haseki Hastahânesi (b bk.) nin öncüsü olan dârüşşifa, plân düzeni bakımından da Türk hastahâne mimarîsinin değerli bir örneğidir. Bunun yanındaki aşhâne - imâret, revaklı bir avlu etrafında uzanan dikdörtgen plânlı odalardan ibarettir. H. C. ve manzumesinin hemen yanında ayrıca Bayram Paşa (b. bk.) tarafından da küçük bir mimarî topluluk yaptırılmıştır. — Semavî Eyice

HASEKİ DARÜŞŞİFÂSI

HASEKİ HASTAHÂNESİ (kuruluşu 1539), 1453'te İstanbul'un Fâtih Sultan Mehmed tarafından alınmasından sonra 1470 yılında yaptırılan Fâtih Dârüşşifâsı (bk. FÂTİH KÜLLİYESİ) ve Yavuz Sultan Selim'in Üsküdar'da Karacaahmed'de inşâ ettirdiği Miskinler Tekkesi'nden sonra kurulmuş üçüncü sağlık te'sisidir. H. H., 1539 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Hasekisi Hürrem Sultan (b. bk.) tarafından Cerrahpaşa'da Bizanslılardan kalma Arkadios Sütunu (b. bk.)'nun bulunduğu Avrat pazarı denilen düzlükte Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. 431 yıldan beri kullanılan bugünkü H. H. polikliniği, bu târihî binâdır.

Bugün Aksaray'dan Fındıkzâde'ye giden yolun sol yakasındaki ağaçlık içinde yükselen pavyonların da eklendiği H. H.'nin gelişmesi, önce 1539 - 1884 yılları arasında olmuştur. Bu devrede hastahâne, Haseki vakfiyesine göre idâre edilmiştir. Hastalar, hem ayaktan poliklinik muâyene ve tedâvisine tâbi tutularak, hem de yatırılmak suretiyle tedâvi görmüşlerdir. Fakirlere ilâçları ücretsiz verilmiştir. Muhtelif târihlerde adı değiştirilen H. H., 1679'da Haseki Dârüşşifâsı, 1843'te Haseki Sultan Kadın Dârüşşifâsı, 1844'te Haseki Bîmarhânesi, 1868'de Haseki Zindanı (kadın hapishânesi olduğu ve âciz kadınlar konduğu zaman), 1870'te Haseki Nisâ Hastahânesi, 1907'de Becanîn Müşahedehânesi adlarını almıştır.

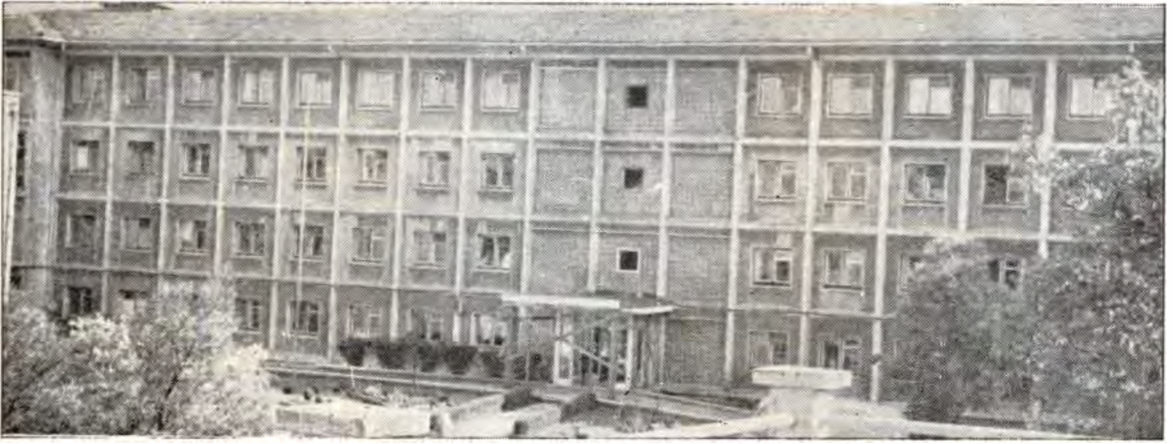

HASEKİ DÂRÜŞŞİFÂSI

1871'de, Fransa'da ihtisas yapan Doktor Kiryako, H. H.'ne başhekim olmuş ve yatak sayısı 80'e çıkarılmıştır. 1878'de hastahânenin idâresi Evkaf Nezâreti'nden alınarak, Şehir Emaneti'ne devredilmiştir. Bu sırada hastahânede bulunan tutuklu kadınlar da Mehterhâne'de ayrıca yaptırılan Nisâ Tevkifhânesi'ne taşınarak, yerleri fakir kadın hastalara ayrılmıştır. 1884'te Haseki Caddesi'nde bugünkü göz, kulak, intaniye servisleri ile eczâhânenin hizmet gördüğü binânın yerinde bulunan Moralı Ali Bey'in konağı satın alınarak hastahâne genişletilmiş ve yatak sayısı 150'ye çıkarılmıştır.

1889'da ölen Doktor Kiryako'nun yerine saraya mensub Hacı Fâik Bey hastahâneye müdür ve sertabib tâyin edilmiştir. Fâik Bey, Moralı Ali Bey'in taş binâsını yıktırarak, bahçe içine her klinik için ayrı pavyonlar yaptırmıştır.

1906'da emekli olan Hacı Fâik Bey'in yerine tâyin edilen operatör Ahmed Nureddin Bey de 1907'de Sulukonak ve arsasını satın aldırarak hademe dairesi, kiler, mutfak ve poliklinik binâlarını hastahâneye eklemiştir. 1908'de yatak sayısı 250'ye yükselmiştir. Bu devrede hastahâne kadrosu Avrupa'dan ihtisastan dönmüş olan Dr. Âkil

HASEKİ HASTAHÂNESİ: Kalkındırma Derneği tarafından yeniden tamir edilen Nureddin Bey Pavyonu

HASEKİ HASTAHÂNESİ: Klakson Yasağı Pavyonu (1953'ten beri hizmettedir. 1963'te üst kata kadın - doğum kısmı ilâve edilmiştir)

Muhtar (bk. ÖZDEN), Orhan Tahsin, Taptas, Rıza Servet gibi otoritelerle takviye edilmiştir.

1912'de, bugün Nureddin Bey Pavyonu adı verilen cerrâhî pavyonu yaptırılmaya başlanmış, I. Dünya Harbi sırasında duran inşâat, 1922 - 1924 yılları arasında tamamlanmıştır. Böylece yatak sayısı 300'e ulaşmıştır.

1924'te, Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin klinik sınıfları şehir hastahânelerine nakledilince, tedâvi ve kadın - doğum klinikleri H. H.'ne yerleştirilmiştir. Bu kliniklerin tekrar Haydarpaşa'ya dönmelerine kadar geçen 6 ay zarfında H. H. başhekimliğini profesör Dr. Âsaf Derviş Paşa yapmıştır. 1925 - 1933 yıllarında H. H.'ne Asabiye servisi, Çocuk polikliniği ve patolojik anatomi bölümleri de eklenmiştir.

HASEKİ HASTAHÂNESİ: Baştabiblerden Dr. Hacı Fâik Bey

1927'de Atatürk'ün H. H.'ni ziyareti üzerine idâre ve poliklinik binâları esaslı sûrette onarılmış ve hastahâne kadrosuna Avrupa'dan 5 hemşire tâyin edilmiştir. 1941'de bugünkü anfili dershâne inşâ olunmuştur.

1933 - 1934'te Dârülfünûn ıslahâtı ile İstanbul Üniversitesi yeniden kurulunca Haydarpaşa'daki Tıb Fakültesi'nin I. Cerrâhî, I. Kadın - Doğum ve Tedâvî klinikleri H. H.'ne yerleştirilmiş ve bu hastahâne Türk milletinin sağlık hizmetinde vazife gören binlerce doktor, ebe ve hemşirenin yetiştiği, Türk tababetinin en modern eğitim merkezlerinden biri hâline getirilmiştir. 1934'te İstanbul Belediyesi tarafından inşâ ettirilen 35 yataklı doğum septik servisi ve polikliniği ile yatak sayısı 335'e yükselen H. H., kuruluşunun 400. yılında (1939) 412 yatağa yükseltilmiş; 1960'tan sonra kurulan H. H. Kalkındırma Derneği'nin faâliyetleri ile hastahâneye 60 yataklı modern bir kadın - doğum kliniğinin ilâvesi başarılmıştır. Bugün H. H., 107 dahiliye, 90 hâriciye, 60 kadın - doğum, 80 çocuk, 40 nöroloji, 27 üroloji, 25 göz, 35 kulak, 25 cildiye, 16 kadın intâniye olmak üzere 505 yataklıdır. Nureddin Bey Pavyonu'nun hizmete girmesi ve tedâvi kliniğinin 77 yatağı ile bu sayı 627'ye yükselecektir. H. H.'nin bugünkü hekim kadrosu 142'dir.

HASEKİ HASTAHÂNESİ: Baştabiblerden Dr. Ahmed Nureddin Bey

H. H. baştabibleri:

1.	Dr. İbrâhim	1661'den önce
2.	Dr. Ahmed	1661'den önce
3.	Dr. Hidâyetullah	1724
4.	Dr. İbrâhim	1735
5.	Dr. Kiryako	1871 - 1889
6.	Dr. Hacı Fâik	1889 - 1906
7.	Dr. Ahmed Nureddin	1906 - 1924
8.	Prof. Dr. Âsaf Derviş Paşa	1924
9.	Dr. Orhan Tahsin	1924 - 1925
10.	Dr. Esad Durusoy	1925 - 1933
11.	Dr. Nazmi Aziz Selçan	1933 - 1941
12.	Dr. Nâci Doğancı	1941 - 1943
13.	Dr. Fethi Erdem	1943 - 1945
14.	Dr. Yusuf Hikmet Oktar	1945 - 1948
15.	Dr. Ahmet Şükrü Emet	1948 - 1949
16.	Dr. Lütfi Müftüler	1949 - 1950
17.	Dr. Şükrü Hâzım Tiner	1950 - 1957
18.	Dr. Zühdü Kâmil Ergin	1957 - 1959
19.	Doç. Dr. Mansur Sayın	1959

HASEKİ KÜPESİ (Aquilegia), Düğünçiçeğigiller (Ranunculaceae) familyasından bir süs bitkisi. Yabanî olarak yetiştiği gibi, husûsî şekilde bahçelerde de yetiştirilir. Yabanî olanları ilkbaharda çiçek açar. Çiçeklerinin dışı kırmızı, içleri sarıdır. Balözü bol olan H. K.'ni arılar ve ar

kuşları çok sever. H. K.'nin kırmızı, mavi, beyaz çiçekleri olan türleri de vardır.

HASEKİ KÜPESİ

HASENCLEVER, Walter, (Aachen 1890 - Les Milles kampı, Fransa 1940), Alman şâiri ve tiyatro yazarı. Hayatı bir Fransız mülteci kampında son bulan H., başlangıçta neo-romantik ve sonraları da ekspresyonist bir şâir ve oyun yazarı olarak ad yapmıştır. Baba - oğul münasebetlerini ihtilâlci bir açıdan inceleyen *Der Sohn* (Oğul) [1914] adlı dramı ilk ekspresyonist oyun olarak 1916 yılında Alman sahnelerinde oynanmıştır. Sonraları nükteli ve eğlendirici komediler yazmıştır. Son eseri, Fransa'daki mültecilerin hayatını anlatan ve 1963 yılında yayınlanmış olan *Die Rechtlosen* (Hak Yoksunları) [1939 - 1940] adlı romanıdır.

Diğer eserleri şunlardır: Şiirler: *Der Jüngling* (Delikanlı) [1913]; *Tod und Auferstehung* (Ölüm ve diriliş) [1916]; *Gedichte an Frauen* (Kadınlara şiirler) [1922].

Dramlar: *Der Retter* (Kurtarıcı) [1915]; *Antigone* (ad) [1917]; *Die Menschen* (İnsanlar) [1919]; *Jenseits* (Ahret) [1920]; *Gobseck* (ad) [1921]; *Mord* (Cinayet) [1926].

Komediler: *Ein besserer Herr* (Efendiden bir adam) [1927]; *Ehen werden im Himmel geschlossen* (Nikâhlar cennette kıyılıyor) [1928]; *Napoleon greift ein* (Napolyon işe el koyuyor) [1930]; *Münchhausen* [1947].

HASENÖHRL [*hazīnörl*], **Friedrich** (Viyana 1874 - Vielgereuth, Güney Tirol 1915), Avusturyalı fizikçi. 1907 yılından i'tibâren Viyana Üniversitesi'nde profesör olan H.'ün asıl ilgilendiği konu termodinamiktir. Daha 1904 yılındaki araştırmaları esnasında ışınların te'sirinden ileri gelen zahirî bir kütle kavramı üzerinde durmağa başlamıştı. Bununla Eistein'ın 1905 yılı sonlarına doğru ve H.'den habersiz olarak formüle ettiği kütle ile enerji arasındaki genel eşitlik kavramları arasında bir paralellik vardır.

HASILAT, hukukta ve maliyede «gelir» yerine de kullanılan bir kelime. İşletme iktisadında bir işletmenin, belli bir devre içindeki faaliyetleri sonunda elde edilen değerlerin bütününü ifâde eder.

HASIR, saz, kabuk veyâ yaprak gibi bitki maddelerinden örülmek suretiyle hazırlanmış eşya veyâ yer örtüsü. H. yapımında en çok hasırotu (b. bk) denilen ve bataklıklarda yetişen bir cins saz kullanılır. H. yer örtüleri, boydan boya gerilmiş ipler arasından ince sazlar geçirilerek örülmek suretiyle tezgâhlarda hazırlanır. H.'lar eski Türk evlerinin avlularında taş ve toprak zemin üzerine, ayrıca evlerin içinde tahta döşeme üzerine de örtülürdü. Bundan başka, H. câmilerde de yer örtüsü olarak kullanılırdı. Ayrıca, kır kahvelerinde, gezi yerlerinde de H., yaygı olarak değerlendirilirdi. Eski Türkler çadırlarının içlerine H. serer, üstüne de halı yayarlardı.

H.'cılık eskiden yurdumuzda mühim bir san'at kolu idi ve H.'cı çarşıları da vardı. H. yapılan sazlara incelik, kalınlık ve cinsine göre Trablus H.'ı, Mısır H.'ı, kaba H. gibi adlar verilirdi. Boyanmış sazlarla H.'ların içine süsler de yapılırdı. Saray ve Yeniçeri odalarına serilen H.'ların sazları Manyas'tan getirtilirdi. Bura halkı bu sazları yetiştirmekle vazifeli idiler.

H., tezgâhlarda örüldüğü gibi, elde de örülür. Elde örülen H.'lar çeşitli kücük eşyanın yapımında kullanılır. H. sepetler, zembiller, kadın çanta ve şapkaları, H. koltuk ve sandalyeler elde hazırlanan H. eşyalardandır. Ayrıca, büyük şişeleri kırılmaktan korumak için de H. kılıflar yapılır.

HASIROTU (Juncus), Juncacae familyasına bağlı bir saz çeşidi. Bataklık yerlerde yetişen H.'nun ince uzun ve dayanıklı olan yaprakları kıtık yapmaya ve hasır örmeye yarar. Halk arasında kofa adiyle de anılır. H. yurdumuzda geniş ölçüde kullanılır. Bk. HASIR.

HASİB DEDE (Konya 1800 - Konya 1870), şâir, neyzen ve ressam. Ser - tarîk Hasan Emîr Dede'nin oğludur. Önce Sultan Veled Medresesi'ne devam eden H. D., zamanının âlimlerinden Hünerli Vecdi Efendi'den Arapça ve Farsça dersleri görmüştür. Mevlevî san'atkârlar arasına katılarak eski şâirleri incelemiş, ney dersi almış ve Edirne'li Mustafa Nakşî Dede'den resim yapmayı öğrenmiştir. 1829'da dergâhın neyzenbaşılığına yükselen H. D., Mısır Vâlisi İbrâhim Paşa Konya'ya gelince ona ney'ini dinletmiş ve Paşa, Mısır'a dönüşünde câriyelerine ney meşk ettirmek üzere yol masrafını göndererek kendisini Mısır'a getirtmiştir. Altı ay kadar İbrâhim Paşa'nın sarayında misâfir kalarak neyzen çıraklar yetiştiren H. D., hekimliğe de merak sardırmış ve ilâç verecek kadar iktidar kazanmıştır. Kendisine Mısır Mevlevî şeyhliği teklif edilen H. D., orada kalmayarak Konya'ya dönmüş ve hücresinde şiirler yazarak, ney üfleyip resim yaparak ömrünü tamamlamıştır. Türbe avlusuna gömülmüştür. H. D. nin Konya Tekkesi mutfağında Tâbût - ı Ali diye demirbaşa kayıtlı bir tablosu vardır. Bu tablonun kenarlarında *Mesnevî*'nin ilk 18 beyti ta'lik ile yazılıdır. Tablonun ortasında büyük bir ney resmi ve altında da H. D. nin:

Ey gönül var tâ elinde câm-ı Cem
Bu dü nâbûd - i cihâna etme hem
Hâtıra hiç gelmesün billâh gam
Dem bu demdir dem bu demdir dem bu dem

diye başlayan şiirinin tamamı vardır. Şiir ser - nây - i Hasîbü'l - Mevlevî, muhtâc - ı feyz - i ma'nevî 1260 (1844) imza ve târihini taşımaktadır.

HASKOVO, Bulgaristan'da bulunan Hasköy şehrinin Bulgarca adı. Bk. HASKÖY.

HASKÖY (resmî adı: **Haskovo**), Güney Bulgaristan'da, Rodop Dağlarının uzanımında bir şehir ve çevre (okrïg) merkezi. Nüfûsu 57 682 (1965) dir. Bir millî müzesi, ayrıca tütün, dokuma ve besin maddeleri endüstrisi vardır. Bulgaristan'ın Türklerden kalma en eski câmii de H.'de bulunmaktadır.

HASKÖY TERSANESİ, Haliç'in kuzey yakasında, Hasköy vapur iskelesi ile Halıcıoğlu arasında bulunan ve 1861 yılında Şirket-i Hayriye tarafından kurulmuş olan tersanenin adı. Önceleri basit bir saç binâ içinde mahdut tezgâhlarla çalışmaya başlayan bu te'sise, bilâhare ağaçtan bir kızak ile 1910 yılında da ray üzerinde çalışan ikinci bir kızak ilâve edilmiştir.

Şirket-i Hayriye bütün gemi ve tesisleriyle 1945 yılında hükûmetçe satın alınarak Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Genel Müdürlüğüne devredilince, H. T. de Hasköy Atelyesi adı altında Haliç Fabrika ve Havuzlar İşletme Müdürlüğüne bağlı bir başmühendislik olarak faaliyetine devam etmiştir.

Denizcilik Bankası T. A. O. nın 1952'de kurulması üzerine, Hasköy Atelyesi de 1953 yılında H. T. Müdürlüğüne ifrağ olunmuş ve normal tamir işlerine ilâve olarak yeni gemi inşâsı da alınmıştır.

H. T.'nde 11 200 m² lik bir saha içinde 350 kişi çalışmaktadır. Makine, döküm, ahşap ve elektrik atelyeleri ve saç ve köşebent tezgâhları mevcuttur.

H. T.'nde 50 m boyunda gemi kızaklanarak tamir ve tadil edilebilmekte, ayrıca aynı boyda yeni gemiler inşâ olunabilmektedir.

Bu tersanede Şehir Hatları İşletmesi için «Vaniköy», «Beykoz» ve «Hasköy» motorlu yolcu vapurları, İstanbul Liman İşletmesi için Liman - 8 su gemisi ile muhtelif tipte cer vasıtaları, İstanbul Belediyesi için Mezbaha - 5 motoru ve ayrıca muhtelif kapasitede şat, duba ve mavnalar inşâ edilmiştir.

HASNI BAHRİ KALYONU, III. Mustafa zamanında inşâ olunmuş 84 toplu bir kalyon. 1770 yılında Mora'daki Rum ahaliyi ayaklandırmak ve bunlara yardımda bulunmak üzere Akdeniz'e gönderilen Rus donanmasının Mora sularında gözükmesi üzerine Hüsameddin Paşa kumandasında Akdeniz'e çıkan Türk donanması, 24 Mayıs 1770 günü Anapoli limanına vararak Mora'daki Türk ordusu için lûzumlu ikmâl malzemesi ve mühimmatı çıkardı. Rusların Moton'da oldukları haberinin alınması üzerine içlerinde H. B. nin de bulunduğu filo denize açıldı. 27 Mayıs 1770 günü Menekşe Burnu önlerinde Amiral Elphinstone kumandasındaki Rus filosu ile karşılaştı. H. B. K. komodor Borsh'un forsunu taşıyan 65 toplu «Saratov» kalyonu ile savaşa tutuştu. Üç buçuk saat süren bu savaşta Ruslar ölü ve yaralı vererek zâyiata uğradılar. İki kalyonları batacak derecede ağır yara alınca savaş sahasını terk ettiler. 28 Mayıs'ta Anapoli limanında yatan Türk filosuna hücum eden Ruslarla vukua gelen savaşta H. B. K.evvelâ Amiral Elphinstone'un forsunu taşıyan 84 toplu «Svetoslav» kalyonu ile ateş düellosu yaptı ve müteakıben diğer Rus gemileriyle dövüştü. Bu savaşta da Ruslar Türk gemilerinin top atışları karşısında savaşı keserek limanı terk ettiler. 4 Haziran 1770 târihinde Suluca (Hidra), 5 Temmuz 1770 târihinde Toprak Adası savaşlarına da katılan ve çarpıştığı Rus gemilerine ağır hasar veren H. B. K., 6 - 7 Temmuz 1770 gecesi Çeşme Limanında yatarken İngiliz subaylarının idâre ettikleri Rus ateş kayıklarının hücumunda diğer Türk gemileri ile birlikte yandı ve battı. Bk. ÇEŞME SAVAŞI.

HASSA: Arapçada tek bir şeye âidiyeti gösteren *hass*'ın müennesi olan bu kelime, Osmanlı Devletinde pâdişahlara ve pâdişah saraylarına mahsus hizmetler hakkında kullanılmış bir tâbirdir. Ancak, bu kelimenin Hazine-i hassa ve Hassa alayı gibi tâbirlerde sâdece pâdişaha âid hazine ve alay mânâsında kullanıldığı görülmektedir.

HASSA, Hatay iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 21 596 (1965), yüzölçümü 395 km², ilçeye bağlı köy sayısı 28'dir. Merkez bucağından başka Güvenç adında bir bucağı vardır. İlçe merkezi olan H. nın nüfûsu 2 761 (1965) dir. 1939 yılında Gaziantep'ten alınıp Hatay'a bağlanmıştır.

İlçede, Amik - Karasu oluğu ve onun batısında yükselen Amanoslar (bk. HATAY) olmak üzere, farklı iki

HASSA'dan bir görünüş

coğrafî bölge ayırt edilebilir. 2 262 m lik Mığır Tepesiyle azamî yükseltisine ulaşan Amanosların bu kısmı, bol yağışlı (yılda ortalama 1 500 - 2 000 m), ormanlık ve ıssız yaylalar (Ağırlık, Çınarcık, Koçluk, Yosunlu) bölgesidir. Geçirimli kalkerlerin geniş yer kapladığı bu bölgede, kuytu ve sulu dere yataklarının, 800 m yi aşmayan kısımlarına kurulmuş, taştan, tek katlı evlerden yapılı köylerin sakinleri, geçimlerini daha çok ormancılık ve hayvancılıkla kazanırlar. İlçede 26 267 baş (1968) kıl keçisi vardır.

Amik - Karasu adı verilen olukta, güneye doğru birbirlerine paralel olarak akan Hupnik ve Karasu çayları yer alır. 350 - 400 m yüksekliğindeki geniş (azâmî 5 km) alüvyal yatakta menderesler çizerek ilerleyen bu iki ırmak, birbirinden, nispî yükselişi 200 - 250 m olan, bazalt lâvlarından yapılı bir eşik (leçe = yayaların güçlükle geçebileceği taşlık arazi) ile ayrılır.

Amik - Karasu oluğu, daha çok Hupnik Çayı boyunca sıralanan hüyükler (Koru, Kilise, Mahmutaptal, Danacı, Kargılık v. b) inden anlaşılacağı üzere, çok eski çağlardan beri iskân edilmiş bir bölgedir. Çoğu, düz damlı ve taştan inşâ edilmiş evlerden müteşekkil bugünkü yerleşme yerleri, iki akarsuyu ayıran eşiğin eteğine sıralanmıştır.

Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü oluk dahilinde, tahılın yanı sıra zeytin, dut, narenciye, bağ, çeltik, mercimek, pamuk ve sebze gibi ürünler yetiştirilir. Fakat bunlar arasında en önemlileri, halkın başlıca gıdasını teşkil eden tahıl, yazın kuruma derecesine varan, hattâ bâzen kuruyan Hupnik Çayı yatağında tutunamayarak Karasu'yun, ilçenin güney - doğusuna rastlayan bölümüne sığınmış pirinç ile mercimek, eşik arazideki bazaltların ayrışmasından meydana gelmiş verimli topraklara yayılmış bağdır. H., yalnız başına Hatay pirincinin % 60 (1968'de 625 ton) ını, mercimeğinin % 13'üne yakın kısmı (178 ton) nı yetiştirir. Bağlar, 35 000 dekarlık bir alan kaplar.

Kıl keçisinin Amanoslardaki hâkimiyetine karşılık, Amik - Karasu oluğunda, daha çok koyun ve sığır yetiştirilir. H. sığırları (1968'de 8 024 baş) nın büyük kısmı, bu bölge köylerinde beslenir.

420 hânelik H. kasabası gibi, ilçenin yegâne bucak merkezi olan 1 261 nüfuslu Aktepe (Güvenç), hayvan ve orman ürünleriyle geçinen dağlık bölgenin, çeşitli ziraatin yapıldığı Amik - Karasu oluğuyla temasa geldiği yerde kurulmuş, her iki bölgeden elde edilen ürünlerin mübadele edildiği birer pazardır. H. ve Aktepe Antakya'dan, Hupnik Çayını takibederek Maraş'a kadar uzanan devlet yolu üzerinde bulunur.

HASSA AVCILARI, Osmanlı Devletinde pâdişahlarla beraber ava giden veyâ av işlerine bakanlara verilen ad olup bunlara şikâr halkı da denilirdi. Bunlar, av işlerinde kullanılan atmaca, şahin gibi kuşlarla çeşitli av köpeklerinin yetiştirilmesi ve terbiyesiyle meşgul olurlardı. Daha devletin kuruluşundan başlayarak Osmanlı hükümdarları ava karşı büyük bir merak göstermişlerdir. Bu merak IV. Mehmed (Avcı)'de hastalık halini almıştı. H. A.'nın başı ve pâdişâhın avcı başısına çakırcıbaşı denilirdi. Fâtih Kanunnâmesine göre, çakırcıbaşının teşrifattaki yeri emîr-i âhurdan sonra geliyordu. Teşrifatta zaman zaman vuku bulan değişikliklere rağmen çakırcıbaşılık makamı ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Çakırcıbaşılar dış hizmete çıkarsa beylerbeyi olurlar, yerlerine şahincibaşı geçerdi. H. A. daha sonra askerî teşkilâta dahil edilmişlerdir. Eldeki vesikalardan, Hassa avcılığı teşkilâtının bütün Anadolu ve Rumeli'ye şâmil çok geniş bir teşkilât olduğu anlaşılmaktadır.

HASSA ÇAYIRI, umumiyetle İstanbul civarında olup saray hayvanlarına lûzumlu otların sağlandığı çayırlar için kullanılan bir tâbir. Bu çayırlardan sadrâzam ve kubbe vezirlerinin hayvanlarına da ot verilirdi.

HASSA DOĞANCILARI, Osmanlı Devletinde pâdişahların şikâr halkından olup timarlı avcılardan bir sınıfa verilen ad. H. D. diğer timarlı avcılar (çakırcı, şahinci, atmacacı) gibi bulundukları mıntakada zeamete sahiptiler. Doğancıların başına doğancıbaşı denilirdi. Hammer'in verdiği bilgiye göre, daha Bayezid devrinde doğancılar, asıl doğancılar, çaylak avcıları, akbaba avcıları ve atmaca avcıları olmak üzere dörde ayrılmışlardı. Üsküdar'da hâlâ Doğancılar adını taşıyan semt, vaktiyle doğancılar zümresinin meydanı idi. Bugün elimizde olan vesikalardan öğrendiğimize göre, bilhassa Balıkesir ve civarında doğancılara âid yerler mevcut bulunduğu gibi, bu mıntakada hâlâ Doğancı adını taşıyan köyler olduğu da görülmektedir.

HASSA HARC EMİNİ, saraya âid satın alma işleriyle uğraşan me'mur için kullanılmış bir tâbir. Bu me'mur aynı zamanda saray mensuplarının alacaklarını tahsil ederdi.

HASSA HÂRİCÎ MATBAH, saraylarda, bilhassa pâdişahların Topkapı Sarayı'nda oturdukları devrede, pâdişah için yemek pişirilen Has matbah'tan başka başlıca üç matbah vardı. Bunlardan harem halkının yemeklerinin piştiği yere Hassa Matbahı, Dârüssaade ağası için yemek pişirilen yere Dârüssaade Ağası Matbahı denilirdi. Bu matbahların dışında üçüncü bir matbah vardı ki burada, yukarıda saydıklarımızın haricinde kalan saray mensupları için yemek pişirilir ve burası H. H. M. adını taşırdı.

HASSA KADIRGALARI, Osmanlı donanmasının yelken devrinde ve henüz kadırgaların ön plânda olduğu safhada devlete âid kadırgalara verilen ad.

HASSA KAPTANI, Osmalı donanmasının yelken devrinde, kadırgaların ön plânda bulunduğu safhada bey gemilerinde değil de, devlete âid gemilerde kumandanlık edenlere verilen ad.

HASSA MÜEZZİNLERİ, Topkapı Sarayı içindeki câmide müezzinlik edenler için kullanılan bir tâbir. Bunlar, ayrıca pâdişahların Cuma ve Bayram namazlarını kıldıkları câmilerde de müezzinlik ederlerdi.

HASSA ORDUSU: Tanzîmat'ın ilânından bir müddet sonra 11 Şaban 1259 (6 Eylûl 1843)'da ordu teşkilâtı yeniden nizama sokulmuş ve 5 ordu teşkil edilmiştir. Bu 5 ordudan 1. ordunun merkezinin İstanbul'da olması dolayısiyle Saray'ın da muhafazasına me'mur edilen bu orduya H. O. adı verilmiştir.

HASSA REİSİ, Osmanlı donanmasında kadırgaların birinci plânda bulunduğu devrede devlete âid kadırgalarda kaptanlık yapanlara verilen ad. H. R. olabilmek için bir düşman gemisini zaptetmek veyâ buna benzer bir hizmette bulunmak lâzımdı. Hassa reislerine gemilerine fener takmak hakkı tanınmıştı. H. R. ıstılahı bir bakıma hassa kaptanı (b. bk.) tâbirinin bir müteradifi olarak kabul edilebilir.

HASSAN b. SÂBİT (doğ. 562 veyâ 563), Peygamber'i, düşmanlarına karşı şiirleri ile müdafaa eden ve bu suretle Müslümanlar arasında büyük ün ve saygı kazanan bir Arap şâiri. Doğum yılı kesin olarak belli değildir. Câhiliye Devrinde kabileler arasındaki mücadelelerde kendi kabilesinin şiirleri ile müdafaasını yapan H.'ın, Müslümanlığı nasıl ve ne zaman kabul ettiği hakkında bilgi yoktur. 60 yaşlarında Müslüman olması en yakın ihtimaldir. Bundan sonra hayatı tamamen Peygamber'in yanında geçmiştir. Peygamber'i övmek için çok şiir yazmış, bu arada fahriyelerinde de Tanrı'nın elçisini korumakla övünmüştür. Ancak, çok korkak bir adam olduğu için ne Peygamber'in ne yakınlarının yaptığı savaşlardan hiçbirine katılmamıştır.

Kureyş'in ileri gelenleri Peygamber'i hicvetmeye başladıkları zaman, onlara önce Ali'nin cevap vermesi düşünüldü. Peygamber buna izin vermeyince bu vazifeyi H. üzerine aldı. Ancak, hicvedilecek kimselerin kendi yakın veyâ uzak akrabaları olacağını düşünen Peygamber, önceleri tereddüt etti. Sonunda, Ebû Bekir ile konuşup kimlerin ne şekilde hicvedilmesi gerekeceğini ona sormasını emretti. H. hicivlerine bu şekilde başladı.

Bütün ehemmiyetli hâdiseler için hicviye, hicviyeye cevap, mersiye gibi birçok şiirler yazan H.'ın büyük başarılarından biri de, Müslümanların ellerindeki esirlerini kurtarmak için gelen Benî Tamimlerin elçilik heyetine karşı olmuştur. Bu heyet, aynı zamanda Peygamber ile boy ölçüşmek için hatip ve şâirleri ile birlikte gelmişti. H. karşı tarafın hatip ve şâirlerine karşı okuduğu kasidesi ile Tamimlere mağlûbiyetlerini kabul ettirmiş ve ayrıca onların İslâmlığı kabul etmelerini sağlamıştır.

Peygamber'in ölümünden sonra H.'ın hayatı hakkındaki bilgiler azalmaktadır. Ömer'in halifeliği zamanında gözlerinin kör olduğu, eski itibârını kaybettiği bilinmektedir. Osman'ın halifeliği zamanında da hayatta olan H., onun öldürülmesi üzerine birçok mersiyeler yazmıştır. Ali

halife olunca ona bîat etmemiştir. Ölümü, Muâviye'nin halifeliği zamanındadır. O sıralarda 120 yaşına yaklaşmış bulunuyordu.

H.'ın şiirleri bir dîvanda toplanmıştır. Bütün Arap yazarları onu devrinin en büyük şâiri olarak sayarlar.

HASSE (Fr. Calicot), pamuk ipliğinden dokunmuş kasar (çiriş) lı bez. Bu cins kumaşlar ilk defa Kalküta'da imâl edildiği için, bunlara kaliko da denmektedir. Çözgü ve atkı iplikleri bükülmüş olarak dokunur. Sonradan kimyevî usûllerle beyazlatılır ve parlatılır.

H.'lerin enlisine çifte H., yumuşak ve iyi cinsine hümâyûn denirdi.

HASSE [*hąsī*], **Johann Adolf** (Bergedorf, Hamburg 1699 - Venedık 1783), Alman bestecisi. Porpora'nın ve A. Scarlatti'nin talebesi olan H., Venedik'te yerleşmiş ve burada meşhur opera şarkıcısı Faustina Bordoni (1700 - 1781) ile evlenmiştir. Bıraktığı önemli eserler arasında operalar, oratoryolar, dinî musiki eserleri, konçertolar, oda musikisi, sonatlar sayılabilir. Napoli üslûplu İtalyan operasının mümessilidir.

HASSEL, Odd (doğ. Kristiania [Oslo] 1897), Norveçli fizikçi ve kimyacı. Nobel kimya armağanını kazanmıştır (1969). Tabiat ilimlerine ve matematiğe çocukluğundan beri ilgi gösteren H., Oslo Üniversitesi'nde kimya tahsil etmiş (1920), Fransa, İtalya ve Almanya'da tahsiline devam ederek, 1924'te Berlin'de fizik, fiziko - kimya ve kimya teknolojisinde doktorasını yapmıştır. 1924'te Haber'ın tavsiyesi üzerine bir Rockefeller bursu kazanmıştır. 1925'te Oslo'ya dönen H., 1926'da doçent, 1934'te de fiziko - kimya profesörü olmuştur. 1935'te çıkan *Kristallchemie* (Kristal kimyası) adlı eseri H.'a dünya çapında ün kazandırmıştır. II. Dünya Harbi'nde, Nazi aleyhtarı olarak toplama kampına kapatılan H., orada kimya ile ilgili konferans ve dersler vermiştir. Kimya enstitüsü, H.'ın idâresinde büyük gelişme göstermiştir. Nobel armağanından önce şeref doktoraları ve ilmî birlik üyelikleri gibi birçok mükâfatlar kazanmıştır. 50 yıldan beri arasıra yayınladığı ilmî makaleler, sözü geçen eseriyle kurduğu milletlerarası şöhretini daha da yaygınlaştırmıştır. İlmî faaliyeti şu üç sahada toplanır: 1. Billûrlaşma hakkındaki tetkikleri (*Kristallchemie* adlı eseri); 2. Sikloheksan kimyası (cyclohexane chemistry) ki, konformasyon analizi (conformation analysis) nin vücûda gelmesinde büyük rol oynamıştır; 3. Molekül birleşikleri (molecular compounds) ve yük nakli (charge transfer) olayı.

O. HASSEL

HASSELT [*hąsīlt*], Belçika'da bir şehir, Limburg eyâletinin merkezi. Geniş Demer Vâdisinin köprübaşısıdır. Denizden yüksekliği 40 m, nüfûsu 38 886 (1967) dır. Şehirde bira ve cin fabrikaları, tütün sanayii ve temizleme fabrikaları vardır. Katedrali bir hac yeridir.

HASSFÜRT [*hąsfürt*], Almanya'da, Bavyera'da Main Nehri üzerinde, Unterfranken eyâletinde bir idâre merkezi. Nüfûsu 6 900 (1961)'dür. H.'te çeşitli endüstri kolları vardır. Sur kapılarındaki kuleler ve Gotik üslûbunun son devresinden kalma kilisesi anılmaya değer eserlerdir.

HASSİ MESSAUD, Kuzey Cezayir Sahrasındaki petrol kaynaklarının merkezi. Ouargla Vâhasının 75 km güney - doğusundadır. 1956 yılında burada 3 000 - 3 500 m derinlikte zengin petrol yatakları bulunmuştur ve o zamandan beri iki Cezayir - Fransız petrol ortaklığı tarafından işletilmektedir. Bölge petrol üretimi 80'i aşkın kuyudan olmak üzere 12 milyon ton (1966) dur. Yeraltı rezervlerinin toplamı 400 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. Buradan Bejaia'ya, 625 km uzunluğunda ve yıllık kapasitesi 14 milyon ton olan bir boru hattı, 1966 yılında ise Arzew'e ulaşan 800 km uzunluğunda ve yıllık kapasitesi 22 milyon ton olan ikinci bir boru hattı işletmeye açılmıştır ki bu, Hassi Rmel üzerinden geçer.

HASSİ RMEL, Yeryüzünün en zengin yer - altı gazı yatakları bulunan bir yer. Hassi Messaud'nun kuzey - batısında ve Cezayir Sahrası'nın kuzey kesimindedir. 1956'da keşfedilen bu yataklarda tahmin edilen rezervler 1 900 milyar m^3 olup bunun 800 milyar m^3 ü işe yarar olarak vasıflandırılmaktadır. 1966 yılında 1,8 milyar m^3 gaz elde edilmiştir. 1965 yılında tamamlanan bir boru hattı ile bu gaz Arzew, Cezayir ve Oran şehirlerine nakledilmektedir. Boru hattının uzunluğu 500 km, yıllık kapasitesi 1,8 milyar m^3 tür.

HASSLER (HASLER) [*hąslir*], **Hans Leo** (Nürnberg 1564 - Frankfurt 1612), Alman bestecisi. 1585 yılında Fugger'ların erganuncusu, 1601 - 1604 yılları arasında Nürnberg orkestra şefi, 1608 yılında da Saksonya sarayı erganuncusu olmuştur. 1600 târihlerinde yavaş yavaş meydana gelen üslûp değişimi devresinin en önemli Alman üstatlarından sayılır. Messa ve motettaları, ölçülü kelime yorumları ve rahat yazılış tarzları dolayısıyla kuvvetli bir İtalyan te'siri gösterirler. Bestelediği dünyevî şarkılarda İtalyan villanella, canzonetta ve ballettosunu Almanlaştırarak kendisinden sonra birçok kimseler tarafından taklit edilen tek sesli sosyete şarkısı türünün ilk örneklerini vermiştir.

HASTAHÂNE, hastaların tedâvi edildikleri, yataklı sağlık kurumu. Yatak sayısı ve tedâvi imkânları ile baktığı hastalıklar yönünden çeşitli H. tipleri vardır.

İlk H.'ler hemen hemen insanlık târihi kadar eskidir. Eski çağların tapınakları ilk H.'ler olarak kabul edilebilir. Hastalar tapınaklara gelirler ve geceyi burada toplu olarak geçirirler, bu şekilde ilâhî kuvvetlerle yakın temas kurarak şifaya kavuşacaklarına inanırlardı.

Milâttan önce Hind, İran ve Mısır'da H.'lere rastlanmaktadır. Yunan ve Roma medeniyetlerinde de tapınaklarla beraber bulunan ve sağlık tesisi gibi kullanılan kuruluşlara rastlamaktayız. Bunların en meşhurları Anadolu'dadır. Eski Yunanlılar hastaları için yaptıkları tapınaklara sağlık Tanrısı Asklepios (Lât. Aesculapius) un adını vermişlerdir. Çeşitli Asklepios tapınaklarından bâzıları devirlerinde çok meşhur olmuştur. Tıp ilminin sayılı bilginlerinden Hippokrates'in hastaları tedâvi ettiği Ege'deki Kos tapınağı bunlardan biridir.

Hastalar bu tapınaklara mermer sütunlarla süslü birkaç km uzunluğundaki mermer yoldan ilâhilerle gelirler, duvarların alt kenarlarından su akan ve tavanlarında gizli

gözetleme delikleri bulunan dehlizlere alınırlar ve burada bu gizli deliklerden telkinler yapılarak şifalı sular içirilir, afyonlu ilâçlar verilerek tedavi edilirlerdi. Daha sonra Hıristiyanlıkla beraber kiliselerin - himayesinde, fakir halkın ve yolcuların tedavileri için hayrat H.'lerinin kurulduğu görülür.

H. lerin hızla gelişmesi ve toplum içinde yerleşmesi, XIX. yüzyılda ve tıp sahasındaki keşiflerden sonra antiseptiklerin bulunması ve asepsi anlayışının yayılması ve anestezinin gelişmesi, ameliyatların yapılması için özel yerlere ihtiyaç belirmesi ile olmuştur. Cerrahî gelişmenin artması ve müdahaleler için ameliyathânelere ve steril malzemeye ihtiyaç duyulması, teşhise yardımcı röntgen gibi cihazların tedavi alanına girmesi, çeşitli kan ve idrar tahlilleri için lâboratuvarların kurulmasının zaruret hâline gelmesi bugünkü modern H. leri meydana getirmiştir.

Türkler halkın sağlığına çok önem vermişlerdir. Uygur Türkleri zamanından kalma vesikalarda yaralıların tedavisine âid yazılara rastlanması bunun bir delilidir. Anadolu'da Türklere âid bilinen ilk H., Kayseri'deki Maristan'dır. Kılıç Arslan'ın kızı Gevher Nesime Sultan'ın vasiyeti üzerine tesis edilmiştir (1206). Bir tıp mektebi ile Gevher Sultan Şifahânesinden teşekkül eder. Daha sonra Selçuklu sultanı I. Keykâvus tarafından Sivas Dârüşşifâsı (1217) yaptırılmış, bunları da sırasiyle Sultan Turan Melik tarafından yaptırılan Divrik Dârüşşifâsı (1228), Konya Dârüşşifâsı (1236), Ferruh tarafından tesis edilen Çankırı Dârüşşifâsı (1256), Kastamonu Maristan (1272)'ı, Tokat Dârüşşifâsı (1275) gibi meşhur dârüşşifâlar takip etmiştir. Anadolu Türkleri dârüşşifalârla beraber sosyal yardım tesislerine de ehemmiyet vererek birçok imaret ve kaplıcalar yaptırmışlar, hac dolayısiyle yollarda kalan hacılar ve fakir halk için vakıf H. ler kurmuşlardır.

Osmanlı Türkleri bu sağlık tesislerini korumuşlar ve bunları ıslah ederken bir yandan da kendileri yeni H. ler yaptırmışlardır. Osmanlı Türklerinin Anadolu'da yaptıkları ilk H. Bursa'dadır.

Bursa Dârüşşifâsı (1394) Yıldırım Bayezid tarafından kurulmuştur. II. Murad devrinde de Edirne'de bir cüzzâmhâne kurulmuştur (1421). Bu, Avrupa'da kurulan ilk cüzzâmhânedir. Daha sonra bu sağlık te'sislerini, İstanbul'da Fatih Dârüşşifâsı, Edirne Dârüşşifâsı (1458), İstanbul Dârüşşifâsı (Süleymaniye) (1525), Üsküdar lepra H.'si (1514), İstanbul Haseki H.'si (1539), Emraz - i Akliye H.'si (1554) takip etmiştir.

Cumhuriyet'in ilânında, yurdumuzda çeşitli H.'lerde 3 035 yatak mevcuttu. Bunun 950 yatağı, Şişli Etfal H.'si, Bakırköy Akliye H.'si ile Zonguldak Devlet H.'si olarak Sağlık Bakanlığına; 635 yatağı İstanbul ve İzmir'deki belediye H.'lerine ve 45 yatağı da özel idâreye bağlı H.'lere âiddi. 1923'te veremliler için 150 yatak ihtiva eden 3 müessese, 1926'da Ankara ve Konya'da birer doğum ve çocuk bakım evi bulunmakta idi.

Özel idâreye âid olan H.'ler (belediye H. leri hariç) malî güçlükler sebebi ile 1954'te Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına devredilmiştir. 1968 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına âid 547 sağlık tesisinde 43 840 ve diğer teşekküllere âid 256 sağlık kuruluşunda 35 503 yatak mevcuttu. Toplam olarak 803 sağlık merkezinde 79 340 hasta yatağı vardı.

H.'lerde eskiden dahiliye, cerrahî, kadın - doğum ve çocuk hastalıkları servisleri mevcuttu. Bu kollar bugün özel ihtisas dallarına ayrılmış bulunmaktadır. Dahiliye, hematoloji, gastro - enteroloji, kardiyoloji, allerji, metabolizma, intanî hastalıklar, endokrinoloji, göğüs hastalıkları dallarına ayrılmış olarak çalışmaktadır.

Cerrahî de genel cerrahî, ortopedi, bevliye, nöroşirürji, kalb ve damar cerrahisi, kulak, burun, boğaz cerrahisi ile göz cerrahisi bölümlerine ayrılmıştır.

Bugün röntgen cihazları, elektrokardiyograf, elektroensefalograf, elektromiyograf, elektronik lâboratuvarı âletleri, hastalıkların teşhis ve tedavisinde H. lerin vazgeçilmez cihazları olmuştur.

Radyografi servisleri mide, bağırsak, akciğer, kemik kırıkları ve tümörlerin teşhisinde büyük bir önem taşır. Radyoterapi servislerinde ise kanserli hastalar tedavi edilir. Fizikoterapi servisi ültrason, ültraviyole, diaterimi gibi özel âletlerle romatizmal ve felçli hastaların tedavisinde yardımcı olur.

Rehabilitasyon servisleri ise sakat hastaları bir an önce ayağa kaldırarak çalışır hâle getirmeye çalışır. Lâboratuvarlar kan, idrar, balgam muayeneleriyle hastalıkların teşhisinde doktora büyük yardımlarda bulunur. Modern elektronik âletlerle tahlillerin sınırı daha da genişlemiştir. Bakteriyoloji lâboratuvarları mikropların identifikasyonu ve te'sirli antibiyotiği seçmek hususunda doktora yardım eder, patoloji ve sitoloji lâboratuvarları ise tümörlerin habis veyâ selim olduğunu meydana koyarak tedaviye yön verdirir.

Servislerde hastaların bakımı vizit ile başlar. Sabahleyin vizit saatinde servis şefi, hastaların odalarını ziyaret ederek durumlarını kontrol eder, eğer yeni ilâç ve yeni lâboratuvar muayeneleri icap ediyorsa, bunları yanındakilere bildirir. Yeni bir hasta yatmış ise, bu hastayı muayene eder ve yapılması lâzım gelen röntgen ve lâboratuvar muayeneleri ister, kullanılacak ilâcı ve ameliyata ihtiyaç olup olmadığını söyler. Akşam üstü servis nöbetçi doktoru tarafından ikinci bir vizit daha yapılır ki buna kontrvizit denir.

H.'lerde hastaların yatırılmadan ayakta muayene edildikleri poliklinikler vardır. Bunlar ekseri H. nin girişinde veyâ ayrı bir binâda olur. Hastaların ilk müracaat edecekleri yer polikliniktir. Hastanın şikâyeti hangi ihtisas şubesini ilgilendiriyorsa, hasta o şubenin mütehassıs doktoru tarafından muayene edilir. Eğer hastalığı yatmasını icap ettiriyorsa, H.'nin o servisine yatırılır. Polikliniklere bağlı olarak röntgen, bakteriyoloji, hayatî kimya gibi lâboratuvarları da mevcuttur. Burada polikliniğe müracat eden hastaların röntgenleri çekilir, kan ve idrar muayeneleri yapılır.

H.'nin önemli bir vazifesi de acil vak'alara bakmak ve lâzım gelen müdahale ve tedavileri sür'atle yapmaktır. Bunun için H.'lerde doktor, hemşire, sağlık personeli gece gündüz devamlı nöbet tutar. Ufak H.'lerde servis ve poliklinik nöbetleri müşterek tutulur.

Trafik kazalarının gittikçe artmasiyle acil vak'alar da çoğalmaktadır. Büyük şehirlerde devamlı mesai yapan ve yalnız acil vak'aları kabul edip, onların tedavisiyle uğraşan ilk yardım H.'leri kurulmuştur.

Modern H. lerin yapımı da, toplumun ve tıbbın ilerlemesi ile değişmektedir. Eski H.'ler ayrı ayrı pavyonlar şeklinde ve 10 - 15 yataklı büyük hasta koğuşları tarzında inşâ edilmekteydi. Yeni H. mimarisinde, büyük koğuşların yerini bir veyâ iki yataklı odalar almıştır. Yeni H.'lerin, eski H.'lerin sert, soğuk havasından çok temiz, sevimli otellere benzetilmesine çalışılmakta ve bir ev havasını verecek tarzda dekore edilmektedir.

Türkiye'de çeşitli kurumlar tarafından kurulmuş olan ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının kontrolü altında bulunan H.'ler şunlardır:

1. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı H.'leri;
2. Sosyal Sigortalar Kurumu H.'leri;
3. Üniversite H.'leri;
4. Belediye H.'leri;
5. İktisadî Devlet Teşekkülleri H.'leri;
6. Sağlık Bakanlığından başka bakanlıklara bağlı H.'ler;
7. Yabancı milletlere âid H.'ler;
8. Özel şahıslara ve derneklere âid H.'ler;
9. Millî Savunma Bakanlığına bağlı (askerî) H.'ler.

Türkiye'de nüfus başına düşen yatak, 10 000'de 23'tür. Sosyal Sigortalarda bu oran 10 000'de 50, sigortalıların âilelerinde 10 000'de 30'dur. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı H.'lerinde tedavi fakirler için parasız, maddî durumu müsait olanlar için ücretlidir. Sosyal Sigortalar Kurumu H.'leri, sigortalı işçi ve yevmiyeli hastaları parasız tedavi ederler. İktisadî Devlet Teşekkülleri ve diğer bakanlık H.'leri, kendi mensuplarını ücretsiz olarak tedavi ederler. Sosyal Sigortalar ve askerî H.'lerde hastalara ilâçları da ücretsiz olarak verilir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlı çeşitli H. tipleri vardır. 1968'de çıkarılan bir yönetmelikle bâzı H.'ler standart hâle getirilmiştir. 10, 15, 25 yataklı sağlık merkezlerinden sonra en küçük devlet H.'si 50 yataklıdır. Sonra 100, 200, 400 ve 600 yataklı devlet H.'leri gelmektedir.

H.'ler, baştabip ve baştabip muavini ve idâre müdürü, yeteri kadar idâre me'muru tarafından idâre edilir. Sağlık Bakanlığına bağlı devlet H.'lerinden başka, özel dal H.'leri de vardır. Bunlar, numune H.'leri, akıl ve sinir hastalıkları H.'leri, doğum ve çocuk bakımevleri, sanatoryumlar, kanser H.'leri, trahom H.'leridir.

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, sağlık tesislerinin bir kısmını köye kadar yayarak halkın sağlık seviyesini yükseltmek ve koruyucu hekimliğin himayesinde lâzım gelen tedaviyi sağlamak amaciyle sağlık hizmetlerinin bir kısmını sosyalleştirmiştir. Sosyalizasyon bölgelerinde köylerde sağlık ocağı veyâ evi, ilçelerde sağlık merkezi, illerde ise devlet H.'leri vardır. Hasta olan vatandaş, köyünün veyâ mahallesinin bağlı bulunduğu sağlık ocağına baş vurur. Burada muayenesi yapılır, ilâcı verilir. Eğer hastalığı mühim ise, ilçe merkezine veyâ sağlık ocağının bağlı bulunduğu il devlet H.'sine nakledilir.

Sağlık Bakanlığına bağlı özel 33 göğüs hastalıkları H. sinde 7 135 yatak mevcuttur. Vereme tutulan hastalar yurdun her yerine yayılmış olan verem savaş dispanserlerine müracat ederler. Bunlardan yatmaları icap edenler, dispanserin bağlı bulunduğu göğüs hastalıkları H.'lerine sevk edilirler ve orada yatarak tedavi olurlar. Diğer bir özel dal H.'si de kemik hastalıkları H.'leridir. Bunlardan biri İstanbul Baltalimanı H.'si, diğerleri de Trabzon ve Urla H.'leridir. En büyüğü ise 650 yataklı Eğridir kemik H.'sidir. Bu H.'ye Anadolu'nun her yerinden kemik veremi ve kırık çıkıkları olan hastalar gelir.

Sosyal Sigortalar Kurumu H.'leri 1 Mart 1951 târihinde kurulmuştur. İşçiler, ücretli me'murlar ve âileleri bu H. ve dispanserlerde muayene ve tedavi edilirler. Bunların ilâçlarını da sigorta verir. 47 sağlık kuruluşunda yatak sayısı toplamı 8 981'dir.

Üniversiteler de kendi bünyeleri içinde H.'ler kurmuşlardır. Tıp öğrencileri bu H.'lerde ders ve staj görürler. Üniversitelere bağlı 11 sağlık kuruluşunda 4 782 yatak vardır.

İstanbul, İzmir ve Ankara'da belediyelere âid sağlık kuruluşları da vardır. Bu tesislerin finansmanı belediyelerce karşılanır. Doktor ve sağlık personeli Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından tâyin edilir. 8 belediye H.'sinde yatak sayısı 2 173'tür.

İktisadî Devlet Teşekkülleri de kendi personeli için H.'ler te'sis etmişlerdir. Bunlar doktorlarını kendileri tâyin ederler. H.'lerin bağlı bulunduğu teşekküller şunlardır: Vakıflar Genel Müdürlüğü, Devlet Demir Yolları, Makine-Kimya Sanayii, Posta - Telefon Genel Müdürlüğü, Sümerbank, Etibank, Denizcilik Bankası, Şeker Fabrikaları, Demir-Çelik İşletmesi, Kömür İşletmesi Genel Müdürlüğü.

Sağlık Bakanlığından başka bakanlıklara bağlı H.'ler de vardır. Bunlar doktor ve sağlık personelini kendileri tâyin eder. Bu H.'ler Millî Eğitim Bakanlığına bağlı İstanbul'da 630 yataklı Validebağ Sanatoryumu, İç İşleri Bakanlığına bağlı 30 yataklı Polis Prevantoryumu, Adalet Bakanlığına bağlı İstanbul'da 60 yataklı cezaevi H.'si ile 6 yataklı Toptaşı Cezaevi Revırıdir.

Türkiye'de yabancı milletlere âid 771 yataklı 10 H. vardır. Ayrıca azınlık H.'lerinde 1 191 yatak mevcuttur.

Özel şahıslara ve derneklere âid H.'ler de mevcuttur. Özel H.'lerin sayısı gittikçe artmaktadır.

Millî Savunma Bakanlığına bağlı 41 askerî H.'de 13 550 yatak mevcuttur. Bu H.'ler askerî tabipler tarafından idâre edilir. En meşhur askerî H., Gülhâne (b. bk.)'dir. İstanbul, Konya, Erzurum'da ve diğer il merkezlerinde de askerî H.'ler vardır.

TÜRKİYE'DE YATARAK TEDAVİ TE'SİSLERİ

Kurumun adı	Hastahâne sayısı	Yatak sayısı
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı	555	4385
Sosyal Sigortalar Kurumu	47	8981
İktisadî Devlet Teşekkülleri	61	2594
Belediyeler	8	2173
Üniversiteler	11	4782
Diğer bakanlıklar	4	726
Özel sektör ve dernekler	69	2597
Millî Savunma Bakanlığı	41	13550
	792	79208

SAĞLIK VE SOSYAL YARDIM BAKANLIĞINA BAĞLI YATAKLI TEDAVİ TE'SİSLERİ

Te'sisin adı	Sayısı	Yatak sayısı
Devlet H.'si ve numune H.'leri	189	22286
Akıl ve sinir hastalıkları H.'si	3	4850
Çocuk H.'si	3	1320
Cüzzam H.'si	1	265
Doğum ve çocuk bakımevi	22	2685
Kanser H.'si	1	150

Kemik hastalıkları H.'si	4	1225
Kuduz H.'si	1	50
Sanatoryum ve göğüs hastalıkları H.'si	35	7135
Trahom H.'si	5	135
Sağlık merkezi	291	3704
Toplam:	555	43805

HASTAHÂNELER

Kurumun adı	Devlet yatağı	Verem yatağı	Toplam
Adana Devlet H.'si	330	—	330
Adana Numune H.'si	200	—	200
Adana: Ceyhan Devlet H.'si	75	—	75
Adana: Kozan Devlet H.'si	20	—	20
Adana: Osmaniye Devlet H.'si	25	—	25
Adıyaman Devlet H.'si (S)	100	—	100
Afyon Devlet H.'si	155	115 (S)	270
Afyon: Bolvadin Devlet H.'si	25	—	25
Afyon: Emirdağ Devlet H.'si	50	—	50
Ağrı Devlet H.'si (S)	100	—	100
Ağrı: Doğubayazıt H.'si (S)	30	—	30
Amasya Devlet H.'si	150	—	150
Amasya: Merzifon Devlet H.'si	60	—	60
Ankara Numune H.'si	750	—	750
Ankara H.'si	400	—	400
Ankara Çocuk H.'si	300	—	300
Ankara Yüksek İhtisas H.'si	250	—	250
Ankara: Beypazarı Devlet H.'si	60	—	60
Ankara Kanser H.'si (S)	150	—	150
Ankara: Çubuk Devlet H.'si	30	—	30
Ankara: Keskin Devlet H.'si	50	—	50
Ankara: Kırıkkale Devlet H.'si	100	—	100
Ankara: Kızılcahamam H.'si	50	—	50
Ankara: Polatlı Devlet H.'si	100	—	100
Antalya Devlet H.'si	200	—	200
Antalya: Alanya Devlet H.'si	30	—	30
Antalya: Elmalı Devlet H.'si	75	—	75
Artvin Devlet H.'si (S)	50	50 (P)	100
Aydın Devlet H.'si	210	40 (P)	250
Aydın: Nazilli Devlet H.'si	150	—	150
Aydın: Söke Devlet H.'si	75	—	75
Balıkesir Devlet H.'si	300	—	300
Balıkesir: Bandırma Devlet H.'si	55	—	55
Balıkesir: Burhaniye Devlet H.'si	60	—	60
Balıkesir: Edremit Devlet H.'si	65	—	65
Bilecik Devlet H.'si	100	—	100
Bingöl Devlet H.'si	65	25 (P)	90
Bitlis Devlet H.'si (S)	75	—	75
Bolu Devlet H.'si	200	—	200
Bolu: Düzce Devlet H.'si	100	—	100
Bolu: Gerede Devlet H.'si	50	—	50
Burdur Devlet H.'si	215	45 (P)	260
Bursa Devlet H.'si	600	—	600
Bursa: İnegöl Devlet H.'si	50	—	50
Çanakkale Devlet H.'si	116	—	116
Çanakkale: Biga Devlet H.'si	110	—	110
Çankırı Devlet H.'si	120	—	120
Çorum Devlet H.'si	200	—	200
Çorum: Sungurlu Devlet H.'si	50	—	50
Çorum: İskilip Devlet H.'si	50	—	50
Denizli Devlet H.'si	250	—	250
Diyarbakır Numune H.'si (S)	300	—	300
Diyarbakır: Ergani Devlet H.'si (S)	25	—	25
Diyarbakır: Lice Devlet H.'si (S)	25	—	25
Diyarbakır: Silvan Devlet H.'si (S)	25	—	25
Edirne Devlet H.'si	200	—	200
Edirne: Keşan Devlet H.'si	50	—	50
Edirne: Uzunköprü Devlet H.'si	50	—	50
Elâzığ Devlet H.'si (S)	145	60 (P)	205
Elâzığ Akıl H.'si (S)	1000	—	1000
Elâzığ Cüzzam H.'si (S)	265	—	265
Elâzığ: Palu H.'si (S)	25	—	25
Erzincan Devlet H.'si (S)	150	50	200
Erzincan: İliç Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzincan: Kemaliye Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzincan: Refahiye Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzincan: Tercan Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzurum Numune H.'si (S)	600	—	600
Erzurum: Hınıs Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzurum: Horasan Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzurum: İspir Devlet H.'si (S)	25	—	25
Erzurum: Oltu Devlet H.'si (S)	25	—	25
Eskişehir Devlet H.'si	235	—	235
Gaziantep Devlet H.'si	300	—	300
Gaziantep: Kilis Devlet H.'si	75	—	75
Gaziantep: Nizip Devlet H.'si	45	—	45
Giresun Devlet H.'si	200	—	200
Giresun: Şebin Karahisar H.'si	70	20 (S)	90
Gümüşhane Devlet H.'si	70	—	70
Gümüşhane: Bayburt Devlet H.'si	25	—	25
Hakkâri Devlet H.'si	50	—	50
Hatay: Antakya Devlet H.'si	170	30 (P)	200
Hatay: İskenderun Devlet H.'si	110	—	110
Isparta Devlet H.'si	235	125 (P)	360
Isparta: Senirkent Devlet H.'si	150	—	150
Isparta: Şarkî Karaağaç Devlet H.'si	50	—	50

Isparta: Yalvaç Devlet H.'si	50	—	50
Isparta: Eğridir Kemik H.'si	700	—	700
İçel: Mersin Devlet H.'si	265	50 (P)	315
İçel: Silifke Devlet H.'si	75	—	75
İçel: Tarsus Devlet H.'si	100	—	100
İstanbul: Haydar Paşa Numune H.'si	650	—	650
İstanbul: Şişli Çocuk H.'si	600	—	600
İstanbul: Beyoğlu İlk Yardım H.'si	160	—	160
İstanbul: Bakırköy Akıl H.'si	3450	50 (P)	3500
İstanbul Göğüs Cerrahî Merkezi	160	—	160
İstanbul: Baltalimanı Kemik H.'si	200	—	200
İstanbul: İstinye Devlet H.'si	100	—	100
İstanbul: Kuduz Tedavi Kur. H.'si	50	—	50
İstanbul: Tropikal H.'si	100	—	100
İzmir Devlet H.'si	550	—	550
İzmir Çocuk H.'si	420	—	420
İzmir: Bayındır Devlet H.'si	50	—	50
İzmir: Bergama Devlet H.'si	100	—	100
İzmir: Menemen Devlet H.'si	50	—	50
İzmir: Tire Devlet H.'si	35	25 (P)	60
İzmir: Urla Kemik H.'si	250	—	250
Kars Devlet H.'si (S)	200	50 (P)	250
Kars: Ardahan Devlet H.'si (S)	50	—	50
Kars: Göle Devlet H.'si (S)	30	—	30
Kars: Iğdır Devlet H.'si (S)	50	—	50
Kars: Sarıkamış Devlet H.'si (S)	30	—	30
Kastamonu Devlet H.'si	200	—	200
Kastamonu: İnebolu Devlet H.'si	50	—	50
Kastamonu: Taşköprü Devlet H.'si	25	—	25
Kastamonu: Tosya Devlet H.'si	50	—	50
Kayseri Devlet H.'si	600	—	600
Kayseri: Develi Devlet H.'si	30	—	30
Kırklareli Devlet H.'si	95	25 (P)	120
Kırşehir Devlet H.'si	100	—	100
Kocaeli: İzmit Devlet H.'si	235	—	235
Kocaeli: Kandıra Devlet H.'si	100	—	100
Konya Devlet H.'si	200	—	200
Konya: Akşehir Devlet H.'si	100	—	100
Konya: Beyşehir Devlet H.'si	50	—	50
Konya: Ereğli Devlet H.'si	75	—	75
Konya: Karaman Devlet H.'si	100	—	100
Kütahya Devlet H.'si	320	120 (P)	440
Kütahya: Simav Devlet H.'si	50	50 (P)	100
Malatya Devlet H.'si (S)	300	60 (P)	360
Manisa Devlet H.'si	125	—	125
Manisa Akıl H.'si	400	—	400
Manisa: Akhisar Devlet H.'si	75	25 (S)	100
Manisa: Alaşehir Devlet H.'si	75	25 (S)	100
Manisa: Demirci Devlet H.'si	40	30 (P)	70
Manisa: Kula Devlet H.'si	40	—	40
Manisa: Salihli Devlet H.'si	50	25 (P)	75
Manisa: Sarıgöl Devlet H.'si	50	—	50
Manisa: Turgutlu Devlet H.'si	50	—	50
Maraş Devlet H.'si	225	—	225
Maraş: Elbistan Devlet H.'si	40	—	40
Mardin Devlet H.'si (S)	200	—	200
Mardin: Cizre Devlet H.'si (S)	25	—	25
Mardin: Midyat Devlet H.'si (S)	25	—	25
Muğla Devlet H.'si	105	70 (P)	175
Muğla: Milâs Devlet H.'si	25	—	25
Muğla: Fethiye Devlet H.'si	30	—	30
Muş Devlet H.'si (S)	150	—	150
Muş: Bulanık Devlet H.'si (S)	50	—	50
Nevşehir Devlet H.'si	200	30 (P)	230
Nevşehir: Ürgüp Devlet H.'si	25	—	25
Niğde Devlet H.'si	115	50 (P)	165
Niğde: Aksaray Devlet H.'si	100	—	100
Niğde: Bor Devlet H.'si	50	—	50
Ordu Devlet H.'si	250	—	250
Rize Devlet H.'si (S)	150	—	150
Sakarya: Adapazarı H.'si	400	—	400
Samsun Devlet H.'si	265	—	265
Samsun: Bafra Devlet H.'si	100	—	100
Siirt Devlet H.'si (S)	200	—	200
Siirt: Eruh Devlet H.'si (S)	30	—	30
Sinop Atatürk Devlet H.'si	100	—	100
Sinop: Boyabat Devlet H.'si	50	—	50
Sivas Numune Devlet H.'si	450	—	450
Sivas: Suşehri Devlet H.'si	25	—	25
Tekirdağ Devlet H.'si	160	—	160
Tekirdağ: Çorlu Devlet H.'si	50	—	50
Tokat Devlet H.'si	130	60 (P)	190
Tokat: Reşadiye Devlet H.'si	50	—	50
Tokat: Zile Devlet H.'si	100	—	100
Trabzon Numune Devlet H.'si (S)	450	—	450
Trabzon: Kemik Devlet H.'si (S)	75	—	75
Trabzon: Doğumevi Devlet H.'si (S)	200	—	200
Tunceli Devlet H.'si (S)	75	—	75
Urfa Devlet H.'si (S)	100	100 (P)	200
Urfa: Birecik Devlet H.'si (S)	25	—	25
Urfa: Siverek Devlet H.'si (S)	50	—	50
Urfa: Viranşehir Devlet H.'si (S)	25	—	25
Uşak Devlet H.'si	170	75 (P)	245
Van Devlet H.'si (S)	200	—	200
Van: Başkale Devlet H.'si (S)	30	—	30
Van: Erciş Devlet H.'si (S)	30	—	30
Yozgat Devlet H.'si	100	50 (P)	150
Zonguldak Devlet H.'si	175	—	175
Zonguldak: Bartın Devlet H.'si	100	—	100
Zonguldak: Ereğli Devlet H.'si	100	—	100
Zonguldak: Karabük Devlet H.'si	125	—	125
Zonguldak: Safranbolu Devlet H.'si	40	—	40
Toplam :	30 031	1 530	31 561

(S) işareti H.'nin sosyalizasyona tâbi olduğunu gösterir.

DOĞUM VE ÇOCUK BAKIMEVLERİ

Kurumun adı	Doğum	Çocuk	Toplam	Bebek	Genel Toplam
Adana Doğum ve Çocuk Bakımevi	20	10	30	15	45
Ankara Doğumevi	500	—	500	200	700
Antakya Doğum ve Çocuk Bakımevi	40	10	50	25	75
Antalya Doğum ve Çocuk Bakımevi	35	15	50	20	70
Aydın Doğumevi	75	—	75	40	115
Balıkesir Doğum ve Çocuk Bakımevi	80	20	100	40	140
Bandırma Doğum ve Çocuk Bakımevi	35	25	60	20	80
Çankırı Doğum ve Çocuk Bakımevi	40	10	50	25	75
Çorum Doğum ve Çocuk Bakımevi	30	20	50	20	70
Diyarbakır Doğum ve Çocuk Bakımevi	70	25	95	15	110
Elâzığ Doğum ve Çocuk Bakımevi	105	20	125	—	125
Erzurum Doğumevi	40	—	40	25	65
Eskişehir Doğum ve Çocuk Bakımevi	60	15	75	25	100
Gaziantep Doğum ve Çocuk Bakımevi	70	30	100	30	130
Giresun Doğumevi	50	15	65	—	65
Isparta Doğum ve Çocuk Bakımevi	105	20	125	—	125
Konya Doğum ve Çocuk Bakımevi	65	15	80	40	120
Malatya Doğumevi	75	—	75	20	95
Manisa Doğum ve Çocuk Bakımevi	45	25	70	30	100
Samsun Doğum ve Çocuk Bakımevi	40	15	55	20	75
Süleymaniye Doğumevi	100	—	100	30	130
Trabzon Doğum ve Çocuk Bakımevi	40	20	60	15	75
Toplam	1720	310	2030	655	2685

VEREM SAVAŞI GENEL MÜDÜRLÜĞÜNE BAĞLI SANATORYUM VE GÖĞÜS HASTALIKLARI HASTAHÂNELERİ

Sanatoryum ve göğüs hastalıkları H.'leri	Yatak sayısı
Adana Göğüs Hastalıkları H.'si	1050
Amasya Göğüs Hastalıkları H.'si	200
Ankara Göğüs Hastalıkları H.'si	70
Ankara Atatürk Sanatoryumu	200
Antalya Aşir Aksu H.'si	125
Balıkesir Göğüs Hastalıkları H.'si	125
Bolu: Düzce Konuralp H.'si	110
Bursa Göğüs Hastalıkları H.'si	150
Çorum Göğüs Hastalıkları H.'si	125
Denizli: Buldan Dr. Abdullah Sayıner H.'si	100
Diyarbakır Göğüs Hastalıkları H.'si	125
Edirne Göğüs Hastalıkları H.'si	40
Erzurum Göğüs Hastalıkları H.'si	60
Eskişehir Göğüs Hastalıkları H.'si	200
Gaziantep Göğüs Hastalıkları H.'si	125
Giresun Göğüs Hastalıkları H.'si	125
İçel: Tarsus Göğüs Hastalıkları H.'si	50
İstanbul Heybeliada Sanatoryumu	610
İstanbul: Beykoz Çocuk H.'si	150
İstanbul: Koşuyolu Çocuk H.'si	360
İstanbul: Yedikule Çocuk H.'si	520
İzmir Göğüs Hastalıkları H.'si	765
Kastamonu Göğüs Hastalıkları H.'si	150
Kayseri: Nuh Naci Yazgan H.'si	120
Konya Göğüs Hastalıkları H.'si	400
Konya Meram Mümtaz Koru Sanatoryumu	60
Manisa: Hilmi İsmail İşeri H.'si	100
Rize Göğüs Hastalıkları H.'si	60
Samsun Göğüs Hastalıkları H.'si	125
Sivas Göğüs Hastalıkları H.'si	100
Tekirdağ Göğüs Hastalıkları H.'si	250
Trabzon Göğüs Hastalıkları H.'si	300
Zonguldak: Bartın Göğüs Hastalıkları H.'si	85
Toplam :	7135

SOSYAL SİGORTALAR KURUMUNA ÂİD YATAKLI TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
Adana Fizik H.'si	25
Adana: Seyhan H.'si	150
Ankara H.'si	435
Ankara: Sosyal Sigortalar Kurumu Ulus H.'si	115
Ankara: Yenişehir Doğumevi	70
Antalya Sosyal Sigortalar Kurumu H.'si	200
Aydın H.'si	200
Aydın: Nazilli H.'si	50
Balıkesir H.'si	204
Bursa H.'si	100
Çorum Sosyal Sigortalar Kurumu Dispanseri	10
Denizli H.'si	70
Diyarbakır H.'si	305
Elâzığ Sosyal Sigortalar Kurumu H.'si	255
Erzincan Sosyal Sigortalar Kurumu H.'si	120
Erzurum H.'si	200
Eskişehir H.'si	305
Gaziantep H.'si	255
Hatay: İskenderun H.'si	140

İçel: Mersin H.'si	255
İstanbul: Nişantaşı H.'si	260
İstanbul: Süreyya İlmen Sanatoryum ve Prevantoryumu	505
İstanbul: Eyüp H.'si	125
İstanbul: Samatya H.'si	694
İstanbul: Bakırköy Doğumevi	400
İstanbul: Paşabahçe H.'si	241
İstanbul: Şişli H.'si	74
İstanbul: Kartal H.'si	27
İzmir: Buca H.'si	450
İzmir: Alsancak H.'si	30
Kastamonu: Ballıdağ Sanatoryumu	350
Kayseri H.'si	250
Kocaeli: İzmit H.'si	255
Konya: Meram H.'si	300
Konya: Ereğli Bez Fabrikası H.'si	18
Kütahya H.'si	120
Kütahya: Tunçbilek H.'si (Tavşanlı)	30
Malatya H.'si	255
Malatya Reviri (Pamuklu Sanayi)	3
Manisa: Soma H.'si	100
Muğla: Fethiye H.'si	30
Rize H.'si	200
Sakarya: Adapazarı H.'si	150
Samsun H.'si	250
Siirt: Batman H.'si	50
Sivas H.'si	50
Trabzon H.'si	300
Toplam :	8 981

ÜNİVERSİTELERE ÂİD YATAKLI TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
Ankara Kliniği, Tıp Fakültesi	1 279
Ankara Lepra Eğitim ve Araştırma Merkezi	40
Ankara Onkoloji Enstitüsü A. Andiçen H.'si	75
Ankara Hacettepe Kliniği	814
Ankara Hacettepe Etimesgut Devlet H.'si	50
Ankara Hacettepe Gülseren Ana - Çocuk Sağlığı Merkezi	27
İstanbul Kliniği (Cerrahpaşa Tıp Fakültesi)	1 235
İstanbul Çapa Kliniği (Tıp Fakültesi)	1 125
İstanbul Gureba H.'si	87
İstanbul Sağlık Merkezi (Tıp Fakültesi)	—
İzmir Kliniği (Eşrefpaşa) (Tıp Fakültesi)	50
Toplam:	4 782

BELEDİYELERE ÂİD H.'LER

Kurumun adı	Yatak sayısı
Ankara Belediye H.'si	125
Ankara Belediye Zühreviye H.'si	40
İstanbul Belediye Haseki H.'si	525
İstanbul Belediye Beyoğlu H.'si	163
İstanbul Belediye Zührevî Hastalıklar H.'si	100
İstanbul Belediye Darülaceze H.'si	300
İstanbul Belediye Zeynep Kâmil Doğumevi	800
İzmir Belediye Eşrefpaşa H.'si	120
Toplam :	2 173

İKTİSADÎ DEVLET TEŞEKKÜLLERİ

Kurumun adı	Yatak sayısı
Adana: Anadolu Sümerbank Bez Fabrikası Reviri	4
Amasya: Suluova Şeker Fabrikası Reviri	10
Ankara Devlet Demir Yolları Merkez H.'si	250
Ankara: Makine ve Kimya Kırıkkale H.'si	75
Ankara: Etibank Sarıyar İşletmesi Reviri	5
Artvin: Etibank Genel Müdürlüğü Murgul H.'si	35
Aydın: Nazilli Bez Fabrikası Dispanseri	2
Balıkesir: Susurluk Şeker Fabrikası Reviri	10
Bursa: Merinos Fabrikası Reviri	15
Bursa: Gemlik Sun'i İpek Fabrikası Reviri	13
Denizli: Sümerbank İplik Fabrikası Reviri	3
Diyarbakır Şayak Fabrikası Reviri	5
Elâzığ Şeker Fabrikası H.'si	14
Elâzığ: Guleman Şark Kromları İşletmesi H.'si	15
Elâzığ: Etibank Genel Müdürlüğü Mâden Bakır İşletmesi H.'si (Ergani)	23
Erzincan: Sümerbank İplik Fabrikası Reviri	6
Erzincan Şeker Fabrikası Reviri	12
Erzurum: Ilıca Şeker Fabrikası Reviri	13
Eskişehir Devlet Demir Yolları Merkez H.'si	350
Eskişehir Şeker Fabrikası Merkez H.'si	20
Eskişehir: Mihallıççık Kavak Kan Mâdeni Reviri	10
Isparta: Keçiborlu Kükürt İşletmesi Reviri	5
İçel Anadolu Tasfiyehânesi H.'si	10
İstanbul Gureba H.'si (Vakıflar Genel Md.)	250
İstanbul Devlet Demir Yolları Yakacık Sanatoryumu	100
İstanbul: Erenköy Suadiye Sanatoryumu (PTT Genel Müdürlüğü)	182
İstanbul: Galata H.'si (Denizcilik Bankası)	80
İstanbul: Bakırköy H.'si (Sümerbank Genel Müdürlüğü)	21
İstanbul Tekel Genel Müdürlüğü Reviri	3
İstanbul: Özel İdare Kurtköy Dispanseri	5
İstanbul: Özel İdare Yalova Kılıç Nahiyesi Dispanseri	5
İzmir Pamuklu Mensucat Reviri	3
İzmir Devlet Demir Yolları Merkez H.'si	58

Kastamonu Şeker Fabrikası Reviri	5
Kastamonu Pirit Mâdenleri İşletmesi Reviri	6
Kastamonu: Sümerbank Taşköprü Kendir Fabrikası Reviri	4
Kayseri Merkez Fabrikası (Sümerbank Genel Müdürlüğü)	10
Kayseri: Bünyan Mensucat Fabrikası Reviri	5
Kayseri: Şeker Fabrikası Reviri	5
Kırklareli: Alpullu Şeker Fabrikası Reviri	24
Kocaeli Kâğıt Fabrikası Dispanseri	16
Kocaeli: Sümerbank Hereke Fabrikası Reviri	2
Kocaeli: Söke İşletmesi Genel Müdürlüğü Reviri	7
Kütahya: Azot Sanayi H.'si	20
Kütahya: Etibank Emet Kolomanit İşletmesi Reviri	21
Malatya Şeker Fabrikası Reviri	8
Muğla: Türk Mâden Şirketi Reviri (Fethiye)	5
Siirt: Batman H.'si (Türk Petrolleri A. O.)	20
Sinop: Ayancık Devlet Orman İşletmesi Dispanseri	10
Sivas Devlet Demir Yolları Merkez H.'si	137
Sivas Sümerbank Çimento Sanayii Reviri	5
Sivas: Divriği Mâdenleri Reviri	14
Tokat: Turhal Şeker Fabrikası H.'si	50
Uşak Şeker Fabrikası Reviri	30
Zonguldak Etibank Genel Müdürlüğü Merkez H.'si	301
Zonguldak: Etibank Genel Müdürlüğü Kömür İşleri Armutçuk H.'si	36
Zonguldak: Etibank Genel Müdürlüğü Karabük Demir - Çelik H.'si	140
Zonguldak: Ereğli Demir - Çelik H.'si	14
Zonguldak: Kömür İşletmesi Teşkilâtı Kozlu Dispanseri	50
Zonguldak: Kömür İşletmesi Teşkilâtı Kilimli Dispanseri	34
Zonguldak: Filyos Ateş Tuğlası Reviri	3
Toplam :	2 594

BAKANLIKLARA ÂİD TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
İstanbul: Validebağ Prevantoryum ve Sanatoryumu (Millî Eğitim Bakanlığı)	630
İstanbul: Polis Prevantoryumu (İçişleri Bakanlığı)	30
İstanbul: Cezaevi H.'si (Adalet Bakanlığı)	60
İstanbul: Toptaşı Reviri (Adalet Bakanlığı)	6
Toplam :	726

YABANCILARA ÂİD TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
Gaziantep Amerikan H.'si	50
İstanbul: Amiral Bristol H.'si	150
İstanbul: Alman H.'si	90
İstanbul: İtalyan H.'si	70
İstanbul: Jeremya H.'si	40
İstanbul: Pastör H.'si	71
İstanbul: Akliye Lâpe H.'si	150
İstanbul: Senjorj H.'si	50
İstanbul: Bulgar H.'si	50
İzmir: Fransız H.'si	50
Toplam:	771

AZINLIKLARA ÂİD TEDAVİ KURUMLARI

İstanbul: Balıklı Rum H.'si	450
İstanbul: Balıklı Rum Düşkünler Evi	200
İstanbul: Balat Musevi H.'si	109
İstanbul: Taksim Vakıf Ermeni H.'si	100
İstanbul: Yedikule Ermeni H.'si	257
İstanbul: Yedikule Ermeni H.'si Düşkünler Evi	50
İzmir: Karataş Musevî H.'si	25
Toplam:	1 191

ÖZEL ŞAHISLARA ÂİD YATAKLI TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
Adana: Dr. Önal H.'si ve Doğumevi	40
Adana: Cansun Göksel H.'si ve Doğumevi	11
Adana: Algan Cerrahî Kliniği (Dr. Ali Kuddusî)	15
Adana: Aytemür Doğum ve Cerrahî Kliniği	40
Ankara: Yenişehir Sağlık Yurdu	18
Ankara: Sağlık Yurdu	10
Ankara: Yenişehir Hususi H.'si	10
Ankara: Dr. İ. Önal H.'si ve Doğumevi	20
Ankara: Şirin Doğum ve Cerrahî Kliniği	16
Ankara: Kert Kliniği	36
Antalya: Akdeniz Cerrahî Kliniği	20
Aydın: Aydın Kliniği	18
Balıkesir: Yeni H.`	20
Bolu: Düzce Tezer Hususî H.'si	20
Bursa: Uludağ Sanatoryumu	127
Bursa; Yeşilyurt Kliniği	20
Diyarbakır: Dicle Hususî H.'si	20
Diyarbakır: Diyarbakır Özel H.'si	30
Eskişehir: Ada Sağlık Yurdu	20
Eskişehir: Eskişehir Hususî H.'si	18
Gaziantep: M. Barlas H.'si	20
Gaziantep: Yılmazer H.'si	20
Hatay: Murat Cerrahî H.'si	10
Hatay: İskenderun İnal Cerrahî H.'si	12
İçel: Tarsus Ş. Ramazanoğlu Cerrahî H.'si	15
İçel: Op. Dr. Ömer Tavman Cerrahî H.'si ve Doğum Kliniği	10
İçel: Mersin Dr. Cemal Tansöver H.'si	19
İstanbul: Bakırköy Duman Kliniği	45
İstanbul: Büyük Sanatoryum ve Prevantoryum	80
İstanbul: Sultanahmet Sağlık Yurdu	22

İstanbul: Cağaloğlu Sağlık Yurdu	15
İstanbul: Küçük Çamlıca Prevantoryumu (Bostancı Şubesi)	55
İstanbul: Ortaköy Şifa Yurdu	40
İstanbul: Şişli Sıhhat Yurdu	25
İstanbul: Teşvikiye Sağlık Yurdu	38
İstanbul: Park H.'si (Alemdar Kliniği)	20
İstanbul: Marmara Prevantoryumu (Feriköy)	48
İstanbul: İstanbul Kliniği	20
İstanbul: Ömür Kliniği (Şişli)	40
İstanbul: Göztepe Çamlıköşk Prev. (Kadıköy)	48
İstanbul: Güzelbahçe H.'si	26
İstanbul: Cihangir Doğum ve Cerrahî Kliniği	19
İstanbul: Çamlıca Doğumevi	6
İstanbul: Çamlıca Sanatoryumu	64
İstanbul: Erez Kliniği	26
İstanbul: Tarabya Sanatoryumu	124
İstanbul: Lâleli Teşhis Kliniği (Dr. Salih Osmanoğlu)	20
İstanbul: Dr. Pakize İ. Tarzı Doğum ve Cerrahî Kliniği	26
İstanbul: Şişli Hayat H.'si	42
İstanbul: Atavar Kadın Cerrahî ve Doğum Kliniği	19
İzmir: Sıhhat Evi	30
İzmir: Ege Doktorlar H.'si	20
İzmir: Hususî Konak H.'si	40
Kayseri: Başoğlu Sağlık Yurdu	13
Kayseri: Ömür Doğum ve Cerrahî Kliniği	18
Kayseri: Erciyeş Şifa Yurdu ve Doğum Kliniği	18
Konya: Demirağ Sağlık Yurdu	10
Manisa: Pamuklu Mensucat Reviri (Özel)	4
Manisa: Moris Şinasi H.'si	50
Sakarya: Sakarya Özel Kliniği	12
Sakarya: Adapazarı Hususî H.'si	40
Samsun: Karadeniz Sağlık Yurdu	19
Samsun: Başoğlu Doğum ve Cerrahî Kliniği	40
Toplam :	1 817

DERNEKLERE ÂİD YATAKLI TEDAVİ KURUMLARI

Kurumun adı	Yatak sayısı
Ankara: Verem Savaşı Derneği Hisar Göğüs H.'si	80
Ankara: Diyânet İşleri Görevlileri Ahmet Örs H.'si	28
İstanbul: Verem Savaşı Derneği Erenköy Sanatoryumu	190
İstanbul: Esnaf Derneği Esnaf H.'si	200
İstanbul: Çocuk Esirgeme Kurumu Bakırköy Doğumevi	12
İzmir Verem Savaşı Derneği Buca Sanatoryumu	270
Toplam :	780

HASTAHÂNE GEMİSİ, yalnız yaralı, hasta veyâ kazaya uğramışları asıl tedavi edilecekleri yerlere nakletmek üzere inşâ edilmiş veyâ aynı maksatla ticaret gemisinden tadilen teçhiz edilmiş gemi. Bu gemilerde, bir hastahânede bulunması gereken bütün teçhizat ve ameliyathâneler ve bunları kullanacak uzman doktorlar, hemşireler ve hastabakıcılar ve diğer sıhhî personel bulunur. Sahil ile irtibatını sağlayacak, hasta nakline elverişli, süratli motorbotları ve helikopterleri vardır. Hasta ve yaralıları açık denizde rahat bir şekilde nakledebilmek üzere bu gemilerin en aşağı 2 000 tonluk olmaları lâzımdır. Donanmaya mahsus hastahâne gemileri ile seferberlikte veyâ savaş içinde ticaret gemilerinden tahvilen H. G. hâline getirilmiş olan gemiler, adları, tonajları, boyları, direk ve baca sayıları v. b. evsafları, 12 Ağustos 1949 târihli Cevnere sözleşmesi gereğince kullanılmalarından 10 gün önce muhasım taraflara bildirilmek şartı ile savaş süresince her türlü taarruz, zabt ve müsadereden masun bulunurlar. H. G. leri tarafsız bir limanda bulunur ise, haklarında savaş gemileri gibi muamele yapılmaz, bulundukları liman düşman eline geçerse, o limanı terk etmelerine müsaade olunur. Hastahâne gemilerinin askerî maksatla kullanılmayacakları, bağlı olduğu devlet tarafından taahhüt edilir. Bu gemiler üzerinde tarafların teftiş ve murakabe hakları vardır. Hastahâne gemileri telsiz muhaberelerinde şifre kullanamazlar ve savaş müddetince bu gemilere başka bir vazife verilemez. Masrafları halk tarafından, Kızılay, Kızılhaç veyâ resmen tanınmış yardım cemiyetleri tarafından karşılanarak teçhiz edilmiş hastahâne gemileri ile tarafsız bir devlet, Kızılhaç veyâ hayır cemiyeti tarafından teçhiz edilerek muharip bir devlet emrine tahsis edilen hastahâne gemileri de kullanılmalarından 10 gün önce muhasım taraflara bildirildiği takdirde beylik H. G. leri gibi taarruz ve müsadereden masun bulunurlar. Uzaktan tanınabilmek için dış satıhları beyaza boyanır. Denizden gözükmek üzere bordalarına ve havadan gözükmek üzere güvertelerine koyu kırmızı renkte bir veyâ birkaç Kızılay, Kızılgüneş ve Arslan veyâ Kızılhaç işareti çizilir. Hastahâne gemileri kıç gönderlerine millî bayraklarını, direklerine de Kızılay veyâ Kızılhaç bayrağını çekerler. Tarafsız bir devlet Kızılhaç veyâ hayır cemiyeti tarafından teçhiz edilen hastahâne gemileri ise kendi bandıralarından başka, idâre ve hizmetinde bulundukları devlet bandırasını veyâ bayrağını da direklerine çekerek kendilerini tanıtırlar.

Amerikan bahriyesine bağlı bir hastahâne gemisi

HASTALIK SİGORTALARI: bk. SİGORTA.

HASTINGS [*heystings*], İngiltere'nin kanal kıyısında bulunan Sussex (East) kontluğuna bağlı bir sayfiye şehri. Nüfûsu 69 110 (1968) dur. Yumuşak iklimi sâyesinde önemli geçim kaynağını turizm teşkil eder.

Orta Çağda Cinque Ports adını taşıyan limanlar grupunun en önemlisini teşkil eden H., denizin tahribatı yüzünden liman olarak fonksiyonunu kaybetmiştir. Normandiya Dukası Guillon, şehrin 16 km kuzey - batısında Anglosakson kralı II. Harold'u yenerek (1066) İngiltere'de Norman hâkimiyetini kurmuştur.

HASTINGS'ten bir görünüş

HASTINGS [*hęystiŷz*], **Warren** (Churchill, Oxfordshire 1732 - Daylesford, Oxfordshire 1818), İngiliz devlet adamı. Doğu Hindistan Kumpanyası memuru olarak Kalküta'ya gitmiş (1750), 1772 yılından sonra Bengaller vâlisi olmuştur. 1774 yılında Doğu Hindistan'ın ilk genel vâliliğine terfi eden H., İngiltere'nin bu bölgedeki kudret ve iktidarını, kendi bölgesini genişletmek ve idâre mekanizmasını yeniden kurmak suretiyle sağlamlaştırmıştır. 1785 yılında İngiltere'ye dönen H., nüfuz suistimâli ve şantaj suçlarından sanık olarak mahkemeye verilmiştir. H. 1795 yılında beraat etmişse de, mahkeme masraflarını ödeme cezasına çarptırılmıştır.

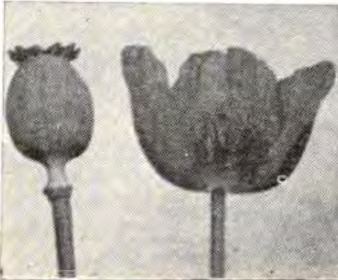

W. HASTINGS

HAŞ, eskiden Turan bölgesinde kullanılan bir uzunluk ölçüsü. Yaklaşık olarak bir m ye tekabül eder.

HAŞA (Ar. *gaşiye* = örtü), orduda eyer bellemesine verilen ad. Bk. GAŞİYE.

HAŞHAŞ (Papaver somniferum), Gelincikgiller (Papaveracae) familyasından, beyaz veyâ mor çiçekli, otsu bir bitki türü. Vatanı Ön Asya'dır. Bir yıllık bitki olan H. ın meyvası, 8 - 10 karpelden yapılmış kapsül tipidir. Tohumlarından çıkarılan yağ, yemeklik olarak, ayrıca sabun sanayiinde kullanılır. Ham meyva (kapsül) kabuğundan zehirli bir madde olan ve tıpta uyuşturucu olarak kullanılan afyon (b. bk.) elde edilir. Ekonomik değeri yüksek olması i'tibariyle H. yurdumuzda yetiştirilen başlıca tarım bitkilerinden biridir.

Haşhaş başı (Fr. Tête de pavot), *Papaver somniferum*'un olmadan az önce henüz sütlü iken toplanıp hafif ısıda kurutulmuş ve tohumları çıkarılmış meyvası. H. B., küre veyâ oval biçiminde, sarımsı veyâ soluk sarı renkte ve değişik büyüklüktedir. Tepesinde kısa ve kalkık fuslu stigmatlardan teşekkül etmiş bir kurs vardır. H. B., hemen hemen kokusuzdur ve hafif acı lezzettedir.

HAŞHAŞ

Haşhaş yağı (Fr. Huile d'œillette), soğuk veyâ sıcak cendere usûlü ile kara veyâ kül renkli H. tohumlarından elde edilen yağ. Soğuk baskı ile çıkarılan H. Y., hemen hemen renksiz ve suludur; hafif bir kokusu ve tadı vardır. Kesâfeti 0,920 - 0937' dir; — 20° de katılaşır. Terkibinde gliserid, linol v. b. yağ asidleri bulunur. Nâdiren yemek yağı olarak ve ressamlıkta açık renkli boyaların imâlinde kullanılır. Sıcak baskı usûlü ile elde edilen H. Y. nın rengi koyudur ve yalnız teknik alanda işe yarar. H. Y. çıkarıldıktan sonra kalan posa, hayvanlara küspe olarak verilir.

Haşhaş yaprağı (Fr. Feuille de pavot) [Eczacılık], *Papaver somniferum*'un kurutulmuş yaprağı. Değişik şekillerde olan H. Y., yüzleri düzgün, parlak sincap yeşili veyâ mavimsi yeşil renktedir. Birleşik banotu zeyti, kavak merhemi yapılmasında kullanılır.

HÂŞİM, AHMED: bk. AHMED HAŞİM.

HÂŞİM BABA (ölm. 1773), Üsküdar'da İmâdiye'de Bandırmalı Tekkesi şeyhi. Üsküdarlı Şeyh Aziz Mahmud Hüdâî'nin kurduğu Bayrâmiye tarikatından ayrılmış, Celvetiye tarikatının Hâşimiye kolunu meydana getirmiştir. H. B., aslında Celvetî şeyhi olmakla beraber Melâmîliğe de girmiştir, Bektaşilik ile de ilgilidir. Hattâ Hacı Bektaş'a giderek 4 yıl kadar dede - babalık etmiştir. Böylece Melâmîlere melâmî olarak görülen, Bektaşîlerin bir kısmınca dedebaba tanınan, Celvetî olup Celvetîlikten Hâşimî kolunu ayıran H. B. öldüğü zaman, kendisini ve kurduğu kolu Halvetîler kabul etmemişlerdir. Cenaze namazını kılmak üzere tabutu pîr makamına getirilince, dergâhın cümle kapısı açılmamış, cenaze namazı dergâhın yanındaki yolda, dergâh duvarına bitişik bir musalla taşı kurup onun üzerinde kılınmıştır.

HÂŞİM BEY (Müezzinbaşı Hacı; Sarıgüzel, İstanbul 1815 - Tunusbağı, Üsküdar, İstanbul 1868), Türk bestekârı. Babası Mehmed Ağa'dır. II. Mahmud zamanında 1823'te sekiz yaşında Enderun mektebine alındı. Dellâlzâde'den ve onun da hocası olan Dede Efendi'den musiki öğrendi. 1834'te 19 yaşında iken Soğanbaşı Hacı Emin Ağa'nın kızı ile evlendi. Sultan Mecid tahta geçtiği zaman, tanınmış bir müzisyendi. 1848'de hacca gitti. Ertesi yıl Sultan Mecid'e musâhip olduğu zaman 34 yaşındaydı. Aynı zamanda ser - hânende sıfatıyle Saray fasıl hey'etini idâre ediyordu. 1861'de Sultan Aziz tahta geçince, pâdişah musâhipliğinden ayrıldı. Fakat az sonra Sarayın yüksek görevlerinden sayılan müezzinbaşılığa getirildi. Mezarı Karacaahmed'le Selimiye arasında, önünde tulumba bulunan mahallin biraz ilerisindedir. Hem Bektaşî, hem Mevlevî idi. Beşiktaş Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Nazîf Dede ile Eyüp Bahâriye Bektaşî şeyhi Hâfız Baba'ya intisap etmişti. Bugün kaldırılmış olan mezar taşında yalnız Bektaşî olduğu

HÂŞİM BEY

yazılmıştır. Torunu İffet Hanım, Şeyh Hayrullah Taceddin Yalım (b. bk.) ile evlenmiştir. İyi bir hânende olarak ün yapmış, birçok talebe yetiştirmişti. Bunlar arasında Hacı Ârif Bey, Bolahenk Nuri Bey, Hacı Fâik Bey ve ağabeyi Sâlim Bey'le onun oğlu Hânende Karantinacı İsmail Bey, Ekmekçi Bağdasar anılabilir. Tarz - Nevîn (b. bk.) makamını H. B. yapmıştır.

H. B., *H. B. Mecmû'ası* diye anılan, Sultan Abdülaziz'e sunulmuş ve iki defa İstanbul'da basılmış bir eserin yazarıdır. 22 Nisan 1864'te baskısı tamamlanan bu eser 512 sayfadır. Baştaki 87 sayfada makamlar ve usûller kısmı vardır ve klâsik bir Edvâr şeklinde yazılmıştır. Başlıca kaynağı Şeyh Abdülbâki Nâsır Dede'nin, III. Selim'in emriyle yazdığı *Tedkik - u Tahkik*'tir. XV. yüzyılda yazılmış Edvâr'larla mukayese edilemeyecek derecede basittir ve pek çok yanlışı vardır. Makamlarımızı Batı musikisi makamları ile karıştırmak istemiş ve tamamen yanılmıştır. Bir antoloji olan ikinci kısımda, makam sırası ile seçilmiş eserlerin güfteleri verilmiştir. Kendi devrindeki repertuvarın bile çok küçük bir kısmını içine almakta ve meselâ Ahmed Avni Konuk'un *Hanende*'si ile muhteviyat, hattâ sarâhat bakımından mukayese edilememektedir. Bununla beraber, H. B. in bu eseri, bir devrin ihtiyacını karşılamış ve elde kitap olmadığı müddetçe az çok işe yaramıştır.

H. B., büyük bir bestekârdır. Günümüze 73 parçası gelebilmiştir. Bunlar: 1 Âyin, 8 Beste, 3 Ağır ve 3 Yürük Semaî, 2 Köçekçe ve 1 makamdan, 56 Şarkı'dan ibarettir. Yalnız bir defa Beşiktaş Mevlevîhânesi'nde okunan Sûznak Âyin'i elimizde, fakat Şehnâz Âyin'i unutulmuştur. Bu iki Âyin'in hususiyeti, güftelerinin Şeyh Hasan Nazîf Dede Efendi'ye âid olmalarıdır. Bu yüzden Mevlevîlerin boykotuna uğramıştır. Çünkü diğer bütün âyinlerin güfteleri istisnasız Mevlâna Celâleddin Rumî'nindir. H. B. in Bektaşî nefesleri de bestelediği bilinmektedir. Yalnız nefeslerin bestekârı daima kendilerini gizlemişlerdir. Onun için elimizdeki pek çok sahibi meçhul nefesten hangilerinin H. B. in olduğu hakkında bir şey bilmiyoruz. Onun, ilâhî bestelemiş olması lâzımdır. Fakat bu formdaki hiçbir parçası zamanımıza gelmemiştir. Elimizdeki en ünlü eserleri Şedd - i Arabân Ağır Aksak, Bayatî - Arabân Ağır Aksak, Bestenigâr Ağır Aksak, Bestenigâr Yürük Aksak Şarkılar'dır. Şaheserinin Şedd - i Arabân Şarkı olduğu söylenebilir.

HÂŞİM EFENDİ, Mehmed (ölm. İstanbul 28 Haziran 1845), hattat ve tuğrakeş. Çerkez asıllıdır. Celî sülüs ve tuğrada büyük inkılâp yapan Mustafa Rakım (b. bk.)'ın kölesi iken efendisi tarafından azad olunup evlâd edinilmiştir. H. E., bilhassa celî sülüs ve tuğrada Rakım'ın en önde gelen talebesidir. Sikke - i hümayûn ressamlığı, Dîvan - ı Hümayûn hocalığı ve Darbhânenin sersikkezenliği vazifelerinde bulunmuştur. Rakım Efendi'nin yolunda, II. Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid'in tuğralarını en güzel resmeden tuğrakeşlerdendir. Nusretiye Camiinin yazıları nı, hocasının H. 1241 (1826) de ölümüyle tamamlayan H. E., H. 1255 (1839) te Sultan Mahmud Türbesi celîlerini yazmıştır.

HÂŞİM EFENDİ: Sultan Abdülmecid Tuğrâsı

Ölümünde, Mustafa Rakım'ın Karagümrük'teki türbesine, üstadının yanına defnedilen H. E.'nin kabir kitâbesini en iyi talebesinden Ahmed Rakım yazmıştır. — Uğur Derman

HÂŞİM PAŞA

HÂŞİM PAŞA (1852 - 1920), 19. Maarif Nâzırı. H. P., 27 Temmuz 1903'ten 28 Temmuz 1908'e kadar beş yıl Maarif Nâzırlığı yapmıştır.

HÂŞİMÎ, Hoca Şeyh Muhammed Emin (XVI - XVII yüzyıl), Türkistan'da yaşamış İslâm âlimi. Buhara Emiri İmamkulı Han'ın yakın dostu ve devlet müsteşarı idi. H. 1046 (1636 - 1637)'da vefat etmiştir. Talebeleri XIX. yüzyıla kadar Buhara'nın dinî hayatında yüksek mevkilerde bulunmuşlardır.

HÂŞİMİLER, 967'den 1201'e kadar merkez Mekke olmak üzere Hicaz'da saltanat süren bir Arap krallık hânedanı. Sünnî - Hanefî mezhebinden olan bu hânedan, Abbâsîler'e (967 - 976), Fâtımîler'e (976 - 1070), Selçuklular'a (1070 - 1082), tekrar Fâtımîler'e (1082 - 1171), nihayet Eyyûbîler'e (1171 - 1201) tâbî olmuştur. Hz. Hasan yoluyle Alî b. Ebî - Tâlib ve Hz. Fâtıma'dan indiklerini iddia etmişlerse de, «şerîf» olduklarını târihî bakımdan kabûl etmek mümkün değildir. Hânedânın kurucusu Ebû Muhammed Câfer (967-980) in babası Muhammed, onun babası Hüseyin, onun babası da Muhammedu's - Sâir'dir ve gerçek nesepleri burada kesilmektedir. Câfer'in yerine oğulları İsâ (980 - 994 = 14) ve Ebü'l - Futûh Hasan (994 - 1011; 1012 - 1039) geçmişlerdir. Arada 4. hükümdar olarak bir ara Ebü't - Tayyib Dâvûd (1011 - 1012) tahta oturdu ki, şeceresi b. Abdurrahmân b. Abdullah b. Dâvûd şeklindedir ve aynı hânedandan olmayıp Yemen'in Süleymânî şerîflerinden inmektedir. Sonra Ebü'l - Futûh Hasan'ın oğlu Muhammed Şükr (1039-1061) tahta geçmiş, onu Ebü't - Tayyib Dâvûd'un torunu Hamza b. Vahhâs (1061 - 1069) tâkibe tmiştir. 7. hükümdar, Muhammed Şükr'ün torunu Ebû Hâşim Muhammed Tâcü'l-Maâlî b. Câfer (1069 - 1094) olup onu oğlu Ebû Fulayta Kasım (1094 - 1123) ve onu da oğlu Fulayta (1123 - 1133 = 10) tâkib etmiştir. 10. hükümdar Hâşim (1133 - 1154), Fulayta'nın büyük oğludur ve yerine oğlu II. Kasım (1154 - 1161) geçmiş, sonra Fulayta'nın küçük oğlu II. İsâ (1161 - 1175) tahta oturmuştur. II. İsâ'nın iki oğlu II. Dâvûd (1175 - 1176, 1177 - 1188) ve Mukessir (1176 - 1777, 1188 - 1197), 12 ve 13. hükümdar olmuşlardır. Son hükümdar Mansûr (1197 - 1201), II. Dâvûd'un oğludur. Yerlerini Katâde şerîfleri (b. bk.) almıştır. — Yılmaz Öztuna

HAŞİŞ: bk. ESRAR.

HAŞİV (HAŞV), lûgatte «yastık ve döşek gibi şeyleri doldurmak» anlamına gelen Arapça bir kelime, terim mânası ise «ibârede gereği ve değeri olmayan bir fazlalık» tır. Arûzda H., bir beytin sadr ile arûzu, iptida ile darbı arasında kalan tef'ilelerine denilir.

H. iki kısımdır: 1. Mânayı bozan H. (H.-i müfsid); 2. Mânayı bozmayan H. (H.-i gayr-i müfsid).

1. Mânayı bozan H., anlatılmak isteneni anlaşılmaz veya anlaşılması güç duruma sokan, yalnız kalabalık etmekle kalmayıp mânayı da yanlış ve eksik kavramaya yol açan H. dir. Buna örnek olarak birçok defa, Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî (ölm. 955) nin: «Eğer ölüm olmamış olsaydı, dünyada yiğitlik, sabır ve cömertliğin bir fazileti olmazdı» mânasındaki beyti zikredilir. Çünkü yiğitlik, sabır için doğru olan bu hüküm, cömertlik için hatâlıdır.

2. Mânayı bozmayan H. de üç türlüdür: a. H.-i kabih; b. H.-i melîh; c. H.-i mutavassıt.

a. Kabih H., söze çirkinlik veren ve gerçekten lüzumsuz ve fazla olan H. dir. Burada aynı düşünce, umumiyetle değişik sözlerle tekrarlanır. Eski edebiyatımızda bunun örneklerine sıkça rastlanır. Mese'â Nef'î'nin:

Seni medh etmesün ya neylesün ehl-i dil ü dâniş
Ki envâ'-i mekârimle vücûdun ferd ü yektâdür

beytindeki *ferd* ve *yektâ* arasında mâna farkı yoktur.

b. Melîh H., söze güzellik veren, anlatıma güç kazandıran H. ibâre arasına bir söz katarak bununla ikinci derecede bir mâna belirtilmiş olur. Münif'in şu beytindeki *te'yid ile* bu neviden H. sayılmıştır:

Seni şâyeste görüp eyledi te'yid ile Hakk
Yed-i ikbaline teslim-i zimam-i devlet

c. Mutavassıt H., anlatıma ne güzellik ne de çirkinlik getiren fazlalık olup onun için de Cevrî'nin şu mısraındaki *kadr ile* sözünü örnek verebiliriz:

Zümre-i ehl-i dili kadr ile zî-şan eyler

H. de aradan çıkarılacak söz vardır. Yoksa anlatılması gerekli düşünceye yardımcı olan sözlere H. denilemez.

HAŞMET EFENDİ, Mehmed (İstanbul ? - Rodos 1768), şiir, hiciv, nükte ve fıkraları ile tanınmış Türk şâirlerinden. Yenişehirli Kazasker Abbas Ebulhay Efendi nin oğlu olan H. E., medrese tahsili görerek müderrisliğe kadar yükselmiştir. H. E., Sadrâzam Koca Râgıb Paşa'nın sevgisini kazanmış, fıkra, şiir ve hikâyeleriyle onun toplantılarındaki en hoşsohbet nedîmlerinden biri olmuştur. H. E.'nin gerek Koca Râgıb Paşa gerek Zübeyde Fıtnat (b. bk.) Hanım'la aralarında geçen zarif nükte (esprit) ler ve şakalar söylenir. H. E., önüne gelen herkesi hicvettiği için 1761 yılında şâir Kerküklü Abdürrezzak Nevres Efendi ile birlikte önce Bursa'ya, sonra da Rodos'a sürülmüş ve orada ölmüştür. Murad Reis Türbesi yanında gömülüdür. Nâmık Kemâl, Ebüzziya Tevfik'e yazdığı bir mektubunda şöyle demektedir: «Bunlardan sonra şâir olarak gelmiş Nevres var, Haşmet var, Sümbülzâde Vehbi var, her biri bir başka yola gitmiş ...» H. E.'nin Bursa'lı İmamzâde Mehmed Said Efendi tarafından toplanan 78 sahifelik *Dîvân*'ı (Üniversite Ktp. Nu. 1688, 2893, 2897) ile Sultan Mustafa adına yazılmış 20 sahifelik *İntisâbü'l Mülûk* adlı risâlesi 1841'de Mısır'da basılmıştır. *Senedü'ş şuarâ* adlı, şiirin ve şâirlerin derece ve değerlerini anlatan 128 sahifelik mensur bir eseri de 1871'de İstanbul'da «Asır» Gazetesi Matbaası'nda basılmıştır. H. E., ayrıca Râgıb Paşa'nın emriyle *Surnâme-i Hümâyûn* adlı mensur bir eser de yazmıştır.

HAT (Ar.): Birçok mânâları arasında H. denilmekle, akla önce yazı gelir ve tahsisen Arap asıllı harfler hakkında kullanılır San'at yazıları için hüsnühat (= güzel yazı) tabiri daha uygundur.

Bu yazının birçok nev'ileri vardır (bk. ARAP YAZISI). Her H. cinsi için lûzumlu izahat, alfabetik sıralarında ayrıca verilmiştir.

Arap yazısını san'at hâline getirmekte başarı kazananların başında Türkler gelir. Zira aslını unutturup Türk yazısı dedirtecek kadar emek ve eser vermişlerdir. Bir başka tabirle, Türkler olmasaydı, H. hüsnühat olmadan kalırdı denilebilir. Bugün, hâlâ Arap asıllı yazıların kullanıldığı memleketlerin çoğu, güzel yazı mefhumundan habersizdirler.

Dünyada mevcut değişik birçok yazı sistemi arasında, san'at cihetinden sonsuz bir estetik güce sâhib olan bu yazıların sihirli kudreti nereden ileri geliyor? Her şeyden önce mistik tarafı ağır basarak İslâma mahsus kalmıştır. Hz. Ali'ye atfedilen bir söz vardır: «Yazı, üstadın öğretişinde gizlidir, kıvamı çok yazmakladır, devamı, İslâm dini üzere olmakladır.» Bu îmân kuvvetiyle İslâm yazısı san'at âleminde

HAT: Büyütülmek üzere karelere ayrılmış celî sülus bir istif

yüzyıllara hükmeylemiştir. Diğer taraftan, harflerin başlı başına kıvraklığı ve birkaç harfin bitişmesiyle kazandığı şekil zenginliği, hele aynı ibârenin muhtelif istif (kompozisyon) lerle yazılabilmesi, san'atkârına yenilik kapısını daima açık bırakmaktadır. Bir harf, yalnız olarak icabında birkaç türlü yazılabildiği gibi, kelimenin başında, ortasında ve sonunda ayrı ayrı şekillere bürünür.

Hiçbir suretle değişmeyen ve harf sayısı kadar şekilden ibâret olan Lâtin alfabesinde veyâ çok zengin, fakat münferit şekillerden ibâret Uzak Doğu yazı sistemlerinde bu estetik sonsuzluğunun bulunmasına imkân yoktur. Nihayet, İslâm topluluğunun, minyatür hâricinde, tasvire karşı ilgisiz davranmasıyla, resim zevkinin de yazıda tecellisinden, hüsnühat âdeta mücerret bir resim anlayışına sâhiptir. Türklerin, İslâmî san'atlar arasında en ziyade ileri götürdükleri san'at nev'i olan hüsnühatta mevcud ruhanî hendese, mimarîdeki başarımıza da belki sebep teşkil eder.

Mimarîden musikiye, tezhibden resme kadar bütün san'atlarımızın Batı âlemi te'sirinde kalarak soysuzlaşmasına karşılık, son nesil hattatlarının ölümüne kadar günü gününden âlâ

HAT: Şeyh Hamdullah hattı ile aklâm-ı sitte: 1. Sülüs, 2. Nesih, 3. Muhakkak, 4. Reyhanî, 5. Tevkî, 6. Rık'a

derecede ve millî bir hava içinde ilerleyen H. san'atının başarılı oluşunda iki sebep düşünülebilir:

1. Diğer san'atlarda olduğu gibi, bünyesine te'sir edecek bir mukabilinin Avrupa'da bulunmaması;

2. Üslûp mektebi (école) ne sâhip H. üstadları elinde, nesilden nesile sağlam kaidelerle intikal.

Arapların «Güzel yazı, okunabilenidir» şeklinde bir sözleri vardır. İslâmiyetin ilk yüzyıllarında, güzel yazının mânâsı bu idi ve H. sadece okuma yazma vasıtası olarak kullanılıyordu. Osmanlılardan önce İslâmî yazıların en parlak devri, XIII. yüzyılda Abbasîlerin saltanatı sırasındadır. Aslen Amasya'lı bir Türk olan ve Halîfe Musta'sım'a nisbeti dolayısıyle Yakutü'l Musta'sımî (b. bk.) adıyla tanınan bu üstadın zamanında aklâm-ı sitte (= altı kalem) denilen altı cins yazı (bk. ARAP YAZILARI) bütün kaideleriyle biliniyordu. Yakut tarzında H. anlayışı, onun yetiştirdikleri tarafından, bütün İslâm âlemi meyanında Anadolu'ya da yayıldı ve bir yüzyıl sonra Şeyh Hamdullah (b. bk.) eliyle Türk tavrına büründü. Şeyh'in estetik zevki ve terkip kudreti, aslında Yakut'a mugayir olmayan ve onun yaptığı en güzel harflerin seçimiyle ortaya çıkan bu tarzın doğuşuna sebep idi. Böylece Osmanlı topluluğunda Yakut tavrı unutulup Şeyh yolu hâkim oldu. Buna karşılık İran önceden benimsediği Yakut üslûbunu bırakmadığı için, aklâm-ı sitte onlarda bir tekâmül geçirmeden o vâdide kaldı ve geriledi.

Bu altı cinsi meydana getiren yazılar, birbirine bağlı oluşları i'tibariyle ikişer ikişer toplanabilir: Sülüs-Nesih, muhakkak-reyhanî, tevkî'-rık'a, rık'a yazısına bilhassa icazetnâmelerde yer verildiğinden, sonradan hatt-ı icaze (icazet yazısı) adıyla kullanılmıştır. Hiç alâkası olmadığı hâlde, son devirde bu yazıya Reyhanî denildiğini görüyoruz. Aklâm-ı sitte'nin diğer üç yazısından tevkî', önce resmî işlerde kullanılırken, zamanla yerini, dîvanî ve celî dîvanî'ye bırakmıştır. Birbirine tâbi olan muhakkak ve reyhanî nev'ileri Türk zevkine uymamış ve Ahmed-i Karahisârî mektebiyle son bulmuştur. İstisnaî olarak, muhakkak hatı ile Besmele, zamanımıza kadar, reyhanî sülüs uydurma adıyla yazılagelmiştir.

Osmanlılarda yazı san'atının ağırlık noktasını teşkil eden sülüs-nesih, her yüzyılda, mektep sâhibi üstadlar eliyle tekâmülüne devam etti.

San'at yazıları, is mürekkebi (b. bk.) ve kamış kalem (bk. KALEM) yardımı ile âhâr (bk. AHAR) lı kâğıt üzerine yazılır. Yağlı yere mürekkep tutmayacağı için, odun külü veyâ tebeşirli bir çuha, kâğıt üzerinde dolaştırılmakla yağı giderilir. Hattat, sağ dizini dikmiş vaziyette ve yazı altlığı (bk. YAZI ALTLIĞI) üzerinde yazar. Her cins san'at yazısında, uzatılmak imkânı olan bâzı harfler vardır (*sin*, *be*, ters *ye* harfleri gibi). Yazıda muvazeneyi sağlayan ve icabında kısa olan satırı doldurmak için kullanılan bu

HAT: Süleymaniye Câmi'i'nin celî sülüs kitâbesinin sonu: H. 964 (1556) te Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır

HAT: Muhakkak hattıyle bir sahife: H. 974 (1566)'te Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır

harflere keşideli harf (= çekilişli harf) denir. Harflerin uzatılması için de keşide vermek tabiri kullanılır.

س, ش, ص, ض ق, ل, ن, و, ى harflerinin sonunda, sola giden devirli kısma *çanak* veya *kâse*, ج, چ, ح, خ, ع, غ harflerinin sonunda, sağa giden devirli kısma *küp* denir. Bu harflerden *çanaklı* ve *küplü* harf olarak bahsolunur.

Hattatlar, gerek keşidelerin gerek çanak ve küp kısımlarının düzgünlüğünü sağlamak için, ortasından «vakfe» yaparlar, yâni durup ara verirler. Yazı yazarken, harfleri kusursuz çıkarmak gayesiyle nefes almaktan bile çekinirler. Bu yüzden, uzun ömürlü oldukları söylenir. Şöyle ki, Yaradanın her ömür için verdiği nefes sayılıdır (Enfas - ı ma'dude - i hayat). Her şahıs, o sayılı nefesi kullanıp bitirdikten sonra ölür. Şu hâlde, hattatlar yazarken elde olmadan nefeslerini tuttukları için, istihkaklarını daha uzun bir zamanda kullanacaklar, normalden uzun ömürlü olacaklardır.

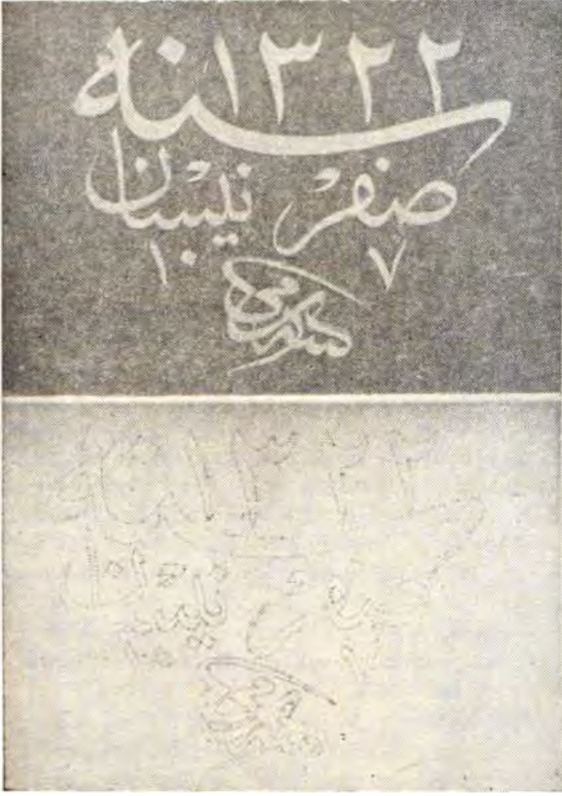
Hüsnühattın estetik ölçüsü noktadır. Her H. nev'inin kendine has bir noktası vardır. Meselâ ta'lik yazısının noktası, bir köşesi yuvarlak olan kare biçimindedir; sülüs'ünki dikdörtgenimsi bir karedir. Nokta köşeleri dik ve yatay doğrultudadır, nokta boyu hesabı da bir köşeden bir köşeyedir. Örnek resimlerde görüleceği gibi, harflerin boylarının, kavislerinin, meyillerinin, aralarındaki mesafenin tâbi olduğu ölçü birimi, daima nokta boyudur. Hüsnühat, noktalardan vücud bulan basit bir çizgi sisteminin ortaya koyduğu heybetli hendesesiyle, ayrıca incelenmeğe değer. San'at yazılarında satırlar ve satır araları da nokta hesabıyla tesbit edilir. Bu hususta mıstar kaideleri kullanılır.

H. san'atında, bir de «yazı taklidi» mevzuu vardır. Hattatın gözü, karşısına aldığı bir yazıyı, hafızasına aynen geçirip nakşeder ve o san'atkâr elleriyle, kâğıt üzerine fotografla alınmışçasına bir aynını yazar. Öyle ki yazılar üst üste konulsa farkı görülmez. Tahminin üstünde fevkalâde zor bir hünerdir. Taklid edilecek hattatın şivesini iyice tetkik icab eder. Geçen yüzyılın H. ustalarından Haydarlı Ali Efendi (ölm. 1903), talebesine: «Haydi bugün Rakım ola-

1 2 3

HAT: Taklid yazı: 1. İmadü'l Hasenî'nin ta'lik kıt'ası (H. 1010 = 1601); 2. Mehmed Es'adü'l Yesarî'nin taklid yazısı (H. 1193 = 1778); 3. Aynı kıt'anın Arapzâde Mehmed Sadullah tarafından yazılan taklidi (H. 1213 = 1798)

HAT: Celî sülüs bir kitâbenin imza satırı: Üstte: Siyah kağıda zırnık mürekkebiyle yazılarak hazırlanmış «üst kalıp»; Altta: Yazının alt kalıbının kömür tozu ile bir diğer kâğıda geçirilişi (Hattat Sami Efendi yazmıştır)

lım» deyip Mustafa Rakım (b. bk.) gibi, başka bir gün: «Bugün de Celâleddin olalım» diyerek Mahmud Celâleddin (b. bk.) gibi yazarmış. Hele, tavırları böylesine zıt iki üstâdı taklid edebilmek olur şey değildir.

Her H. nev'inin kendine göre bir cesameti vardır ve kalemin ağız genişliği bu ölçüye ayarlanarak o eb'adda yazı yazılabilir. Meselâ sülüs ve ta'lik yazılarında kalemin ağız genişliği 2,5 mm, nesihte 1 mm kadardır. Kalem ağzı bu ölçüye göre küçülmeye başlarsa, yazı o cinsin «hafî» si, büyümeye başlarsa, o cinsin «celî» si olur. Hafî, «gizli» mânâsına gelir; bunun yerine «gubarî» (= toz gibi) veyâ «hurde» (= küçük) kelimeleri de kullanılabilir. Bu hâle göre yazı, kalemin müsaadesi nisbetinde küçük veyâ büyük yazılabilir. Celî, «meydana çıkmış, âşikâr» demektir. Yazı san'atında, «bir yazının, normal cesameti üstünde yazılmış şekli» mânâsına gelir, yâni bir H. nev'i değil, karakteridir. Yazı, normal eb'adının üç misli büyüdükten i'tibâren celî adını alır. Bu arada kalan cesamet, «tokça» tabiriyle anlatılır (Tokça sülüs gibi).

Görebildiklerimiz içinde, dünyanın en iri celîleri, Kazasker Mustafa İzzet Efendi (b. bk.) nin Ayasofya Câmiinde asılı levhalarıdır. Kalem ağzı genişliği 35 cm kadar gelen böyle yazıların kalemle yazılması imkânsız olup, yazan, kalemin kontrolünü kaybeder. Bunun için, yazılar önce küçük eb'adda yazılır, sonradan santıraş (kareleme) usûlüyle büyütülür.

Ta'lik'ın celîsi de, normal eb'adda olanının en az üç misli büyümüş şeklidir. Divanî celîsi bu hususta bir istisnadır, divanî ile farkı büyüklükte değil, harflerinin şekillerinde ve zemininin işaretlerle süslenmesindedir. Aynı kalemle hem divanî, hem celîsi yazılabilir.

Celî H. tı, Yakut devrinde ayrıca künde ve müsenna diye adlandırılıyorsa da, sonradan müsenna tâbiri, karşılıklı yazılan ve aynalı yazı denilen ikili yazılara tahsis edilmiştir (bk. MÜSENNA). Ta'lik'ın celîsine de eskiden kamış kalem adı verilirdi.

Diğer yazıların umumiyetle satır hâlinde yazılmasına mukabil, sülüs'ün celî şeklinde istif endişesi, yâni harf ve kelimelerin bir kaide dairesinde üst üste terkip edilmesi lûzumu baş gösterir. İstif tertibinde, ekseriya aşağıdan yukarıya bir sıra takip edilir. Nâdir olarak yukarıdan aşağıya tertiplere de rastlanır. İstif yapılırken, okunuş sırasına göre önce gelmesi icap eden harf, sonra gelmesi icap eden harfle yer değişmiş olursa, bu yazının «teşrifatı bozuk» demektir. Her kelime ve harf yerli yerinde ise, bu yazının «teşrifatı yerinde» dir, bir başka deyişle «takdîm tehire

HAT: Celî ta'lik ile bir kitâbe: Bayezid Yangın Kulesi, Yesarizâde Mustafa İzzet tarafından yazılmıştır (H. 1244 = 1829)

HAT: Celî sülüs bir yazının tashih edilmesi: Baştan birkaç harf düzeltilmiş, devamı elden çıktığı gibi kalmıştır (Hattat Nazif Bey tarafından yazılmıştır)

riayet olunmuş» tur. Son devirde, istif yapmakta başarı gösteren H. san'atkârlarının başında Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer (b. bk.) gelir.

Celî'nin yazılması, normal eb'addaki yazılara nazaran çok güçtür. Harflerin nisbeti korunarak, geniş ağızlı kalemin kullanılması kolay değildir. Bunun için, evvelâ başka bir kağıtta yazı hazırlanır. Düzeltilmesi icap eden yerleri düzeltilir (yazı tashihi bahsi). Celî yazılırken, siyah kâğıt üzerine sarı renkli zırnık mürekkebi kullanmak tercih olunur. Zira yazının tashihe muhtaç kısımları, mürekkeple kapatılmak suretiyle tekrar siyah renge çevrilir. Aynı zamanda, üstüne zırnıkla bir daha yazılabilir. Yazıların zamanla dökülme ihtimali de olmaz.

Nihayet, bu yazı «kalıp» hâline getirilir. Bu maksatla, kalem tipi bir saatçi mengenesine sıkıştırılmış iğne ile, yazıların hemen kenarından muntazam delikler açılır. İğnelemeye başlamadan önce, yazı kâğıdının altına, birkaç mukavim kâğıt konarak tesbit edilir. Böylece, iğnelenmekle hasıl olan delikler, alttaki kâğıtlara da çıkar. Asıl yazının yazıldığı kâğıda «üst kalıp», alttaki iğne delikli kâğıdlara da «alt kalıp» denir. Sıhhatli kalıp elde edebilmek için, iğnenin dik olarak vurulması icap eder.

Kalıbı çıkarılmış celî yazıdan hazırlanmak istendiği vakit, alt kalıp yazının yazılacağı zemine kaymayacak şekilde tesbit edilir. Koyu zemin için tebeşirli bir çuha parçası, açık zemin için, içi tercihan söğüt kömürü tozuyla dolu olan küçük bir çıkın, alt kalıbın üstünde hafifçe vurularak dolaştırılır. Buna «yazı kalıbı silkelemek» denir. Tozlar, kalıbın deliklerinden geçerek yazıyı alttaki zemine aktarırlar. Tebeşir veyâ kömür tozu izleri kaybedilmeden, yazı açık zeminde mürekkeple, koyu zeminde jelâtin mahlulüyle karışık ezilmiş altın (bk. HÂLKÂRÎ) ile resmedilir. Altın, zermühreyle mat olarak parlatılır ve böyle yazılara zerendud (= altın sürülmüş) denir. Üst kalıp, kirlenmemesi için silkmede kullanılmaz, yazıyı resmederken, örnek olarak bakılır.

Yazı yazılırken, elden düzgün çıkmayabilir. Bu takdirde tashih edilmesi (düzeltilmesi) lâzımdır. Âhârlı kâğıt üzerine yazılmış yazıların kusurlarını tashih kalemtıraşı denilen kazıyıcı küçük bir yazı âleti (bk. KALEMTIRAŞ) ile kazıyarak, yahut ıslatılmış fırça veyâ parmak ile silerek, hattâ yalayarak tashih etmek mümkün olur. Yazı tashihi, yazmak kadar güç bir iştir. Hüsnühattı çığırından çıkarmadan, neresinden alınıp neresine ilâve edileceğini bilmek hünerdir. Usta bir hattat olduğu hâlde, yazı tashihinde başarılı olamayanlar vardır.

Hüsnühattın kullanıldığı yerler:

1. *Kitap*: San'at yazısı olarak, kitâbet hattı için nesih tercih olunur. Hurde ta'lik'ın de kullanma sahası vardır. Nesih ile yazılmış kitaplarda ara başlık için ayrı bir cins yazıdan (sülüs, rık'a gibi) faydalanılır. Ta'lik hattının bünyesinde hareke işaretleri olmadığı için, daha ziyade Türkçe ve Farsça eserlerin yazılmasında kullanılır. Nesih'in, eser çoğaltmak için revaçta olduğu göz önüne alınırsa, isminin, «istinsah maksadıyla kullanılan yazı» mânâsına verildiği hususundaki rivâyet kabul olunabilir. Nesih yazı için, en mübarek kitâbet sahası *Kur'an-ı Kerîm* olmuştur. Bilhassa XVI. yüzyıla kadar *Kur'an* kitâbetinde sülüs, muhakkak ve reyhanî H. ları da çok kullanılırdı.

2. *Kıt'a*: Ölçüleri değişebilmekle beraber, orta boyda bir kitap eb'adında kâğıtlar üzerine yazılan yazılara denir. Tek nev'i yazı olabildiği gibi, iki, hattâ üç nev'i dahi bir arada kullanılabilir. Türklerde en ziyade revaç bulan sülüs - nesih kıt'alardır. Ayrıca, ta'lik hattı ile de, dört satırlık düz veya mail kıt'alar yazılması bize İran'dan geçmiştir. Meşk olarak talebeye verilen yazılar da, hattatların ellerinin durmaması için yazdıkları ve içinde güzeli arama temrini yaptıkları karalamalar (resim için bk. HAFIZ OSMAN) da kıt'a eb'adında olur. Kıt'aların, hususî bir tarzda yapıştırılıp süslendikten sonra, eski tarzda cildlenmesiyle hazırlanan yazı albümlerine murakka (b. bk.) denir.

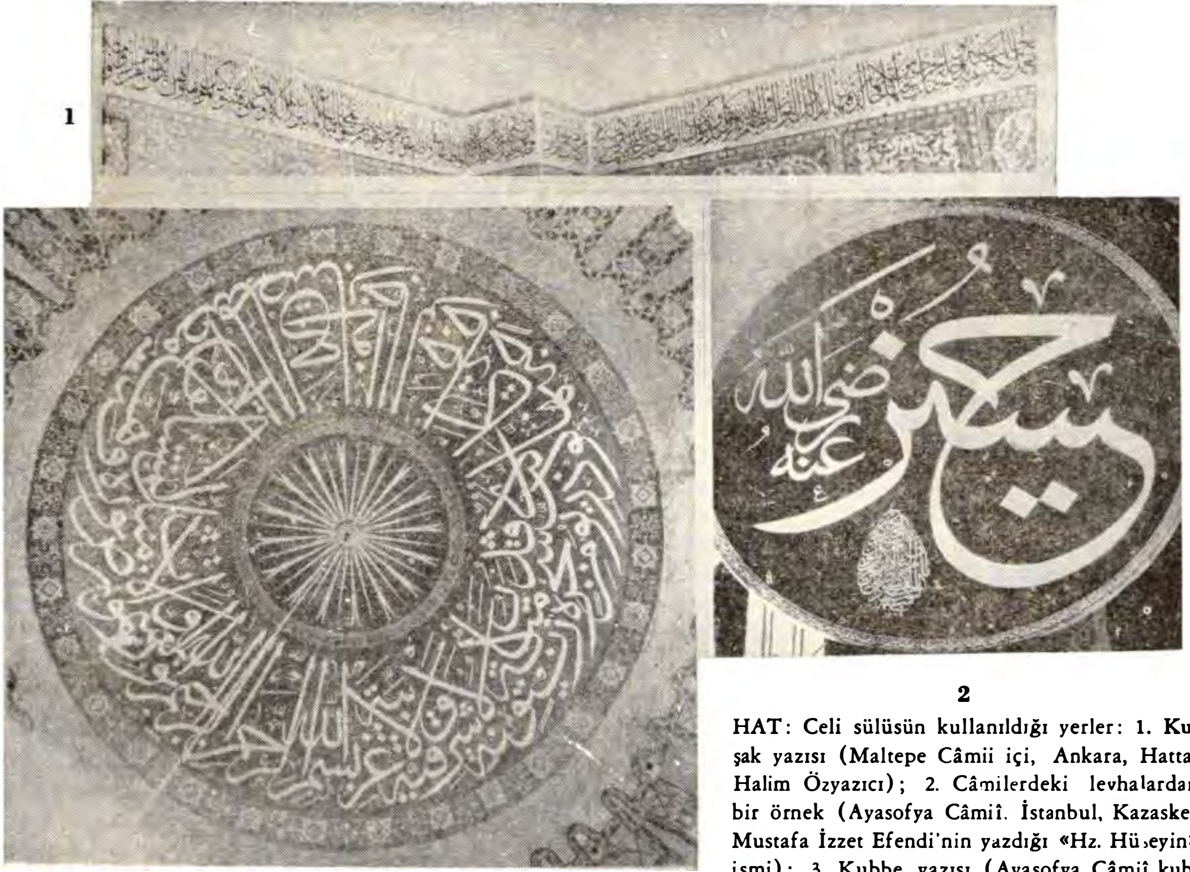
3. *Levha*: Daha büyük eb'adlı yazılar hakkında kullanılan bir tâbirdir. Bilhassa sülüs ve ta'lik celî'leriyle âyet, hadîs, hikmetli bir söz, şiir v. b. ibâreler, usta hattatlara yazdırıldıktan sonra, etrafı tezhip ettirilir veyâ ebrî kâğıdı ile süslenir.

HAT: Celî sülüs bir mezar kitâbesi: Mustafa Râkım tarafından yazılmıştır (H. 1227 = 1812)

HAT: Muhtelif hat nevileriyle Besmele yazılması: 1. Sülüs Besmele (oklu); 2. Ta'lik Besmele; 3. Sülüs Besmele (kısa); 4. Celî dîvanî Besmele; 5. Nesih Besmele; 6, 7, 8. Muhtelif istiflerde celî sülüs Besmeleler; 9. Muhakkak Besmele; 10. Tuğra şeklinde Besmele (Bunlardan 1, 2, 3, 4, 5, 9 ve 10 numaralılar Halim Özyazıcı, 6 Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, 7 Ömer Vasfî, 8 Neyzen Emin Yazıcı tarafından yazılmıştır)

1

2

3

HAT: Celi sülüsün kullanıldığı yerler: 1. Kuşak yazısı (Maltepe Câmii içi, Ankara, Hattat Halim Özyazıcı); 2. Câmilerdeki levhalardan bir örnek (Ayasofya Câmiî. İstanbul, Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin yazdığı «Hz. Hüseyin» ismi); 3. Kubbe yazısı (Ayasofya Câmiî kubbesi, İstanbul, Kazasker Mustafa İzzet Efendi)

Uzaktan bakılmakla dahi okunabilen bu levhalar çerçevelenip duvara asılır. Bundan maksat, bir san'at havası içinde, ahlâk üzerine iyi te'sir sağlamaktır. Çünkü yazdırılıp, okunabilecek yerlere asılan metinde, insanı insanlığa teşvik eden bir taraf daima bulunur.

Koyu bir zemin (siyah, mavi, koyu yeşil, bordo) üzerine zerendud olarak yapılan levhalar da çoktur. Ancak, bu yazıları hattatlar değil, önceden hattatın yazdığı kalıptan, müzehhipler işleyerek hazırlarlardı. Daha büyük levhalar (camilerdeki Allah, Muhammed, ciharyar isimleri gibi), varak altının, miksiyon (lika) ile muşamba veya sac levha üzerine yapıştırmasıyle yapılır.

Levhalar içinde Hılye-i saadet'lerin ayrı bir yeri vardır.

4. *Cami yazıları*: Camiler, Müslümanların toplanma mahalli olduğundan oraları, bütün nazarlara açık celî yazılarla süslenir. Âyet, hadîs gibi Arap dilinde metinden yazıldığı için, bünyesinde hareke işaretleri de bulunan sülüs celî'si tercih edilir. Câmi duvarını çepeçevre saran kuşak yazısı, kubbeyi, yarım kubbeleri doldurup süsleyen kubbe yazısı, hep celî sülüsle yazılır. Kuşak için, nâdir de olsa, kûfî hattının kullanıldığı görülmüştür (Gebze'de Çoban Mustafa Paşa, İstanbul'da Kızıltoprak Zühdü Paşa câmilerinin kuşağı). Fakat bunlar celî sülüs'ün yanında pek sönük kalır. İstanbul Nusretiye Câmii'nde Mustafa Rakım'ın, Ankara Maltepe Câmii'nde Halim Özyazıcı'nın celî sülüs kuşakları bu türün en seçme örneklerindendir.

Kuşak yazıları, zemine boya ve varak altınla nakşolunduğu gibi, mermere oyularak, zamanla dökülüp bozulması da önlenmiş olur. XVII. yüzyıla kadar, çini üzerine yapılan yazılar revaçta idi. Kubbe ve pencere üstü yazılarının hazırlanmasında boya veya varak altın kullanılır.

5. *Kitâbeler*: Herhangi bir âbide (câmi, tekke, mektep, medrese, han, çeşme, hamam, sebil, kütüphâne v. b.) ve dikili taş (ok taşı, mezar taşı gibi) üzerindeki yazılar hakkında bu tabir kullanılmaktadır. Mermer üzerine kabartma şeklinde oyularak hazırlanır. Celî sülüs ve bilhassa Türkçe kitâbeler için, harekesiz olması dolayısiyle celî ta'lik, en çok kullanılan yazı şekilleridir. Celî sülüste Mustafa Rakım'dan, celî ta'likte Yesarî Esad Efendi'den i'tibâren bu tarzın en güzel örneklerine İstanbul'da pek çok rastlanır.

Hattat: Hat san'atıyla uğraşanlara verilen ad. Yazıyı san'at gayesiyle yazmayanlara kâtib denilmesi daha uygundur. Eski san'atlarımız, disipline riayet edilerek öğretilir ve öğrenilirdi. Bunlar içinde H. lık, kökleşmiş bir üslûb mektebi (ekol) ne ve geleneğe dayanmak dolayısiyle, gerilemeden daima tekâmüle giden belki yegâne san'atımızdır.

Hüsnühat tahsiline mahalle mektebinden i'tibâren başlanır ve rik'a, hattâ sülüs nesih yazdırılarak çocuğun kabiliyeti yoklanırdı. Küçük yaşlarda, güzel yazı ile uğraşmak, ayrıca resim dersi olmadığından, göze intizam ve güzellik terbiyesini verdiği gibi, istidadı bulunanların ileride şevkle bu san'ata eğilmelerine vesile olurdu. Daha sonra, gençlik yıllarında, hattâ elli yaşından sonra, merak sarıp öğrenenler de bulunurdu. Mesele, bu san'ata azim ve sebatla sarılmaktadır.

Yazı öğrenmek için, bir hocaya baş vurulunca, hocanın, talebesine çalışmasında örnek olmak üzere yazdığı satıra meşk, buna bağlı olarak, yazı öğrenmeye meşk alma, öğretmeye de meşk vermek veya meşk etmek denir. Talebe yetiştirmek cihetinden H. ları üç grupta toplayabiliriz:

1. *Meşk hocası*: Daima yazı öğretmekle meşgul olurlar, resmî veya vakıf mekteblerde bir ücret karşılığı vazife alırlardı. İçlerinde nâdir olarak kıymetli H. lar bulunursa da, sadece talim kabiliyeti olan, sıradan hat müntesibleri ekseriyette idi. Zira mesleğinde fevkalâde ileriye gittiği hâlde öğretme kabiliyeti bulunmayan, buna karşılık mesleğinde muvaffakıyeti fazla olmadığı hâlde, çok iyi öğretebilen kimselere daima rastlanır. Bu sebeple, san'at kabiliyeti az, fakat öğreticilik vasfı yüksek olan mektep hocalarından meşk alarak yetişen büyük H. larımız vardır.

2. *Eser vermekle uğraşan hattatlar*: Bir kimse yetiştirmek için meşgul olmaya vakit bulamayıp durmadan yazan H.'lardır. Bunlar, o devirde matbaa olmadığı için, canlı matbaa hükmünde idiler. Aralarında profesyonellerin yanı sıra, amatör bir zevkle bu san'atı icra edenlere de rastlanır.

3. *Talebe yetiştiren ve eser veren hattatlar*: En büyük hat üstadları bu gruptadır. Resmî (Divân - ı Hümâyun, Enderun - ı Hümâyun...) yahut vakıf bir mektepte (medreselerin meşkhâne denilen yazı odalarında) hocalık vazifesi aldıkları gibi, evlerinde de haftanın muayyen günleri yazı meşk ederlerdi Hattâ, bunlar arasında Hafız Osman (b. bk.) gibi, belki de içtimaî farkların doğuracağı aşağılık duygusunu önlemek için, haftanın bir gününü fakir, diğer bir gününü zengin talebeye tahsis edenler de vardır. H. zümresi içinde en muhtaç olanı bile, talebesinden bir maddî karşılık beklemeden, hattâ hediye dahi kabul etmeden, san'atını öğretirdi. Bu gelenek, zamanımıza kadar titizlikle korunabilmiştir. Ancak, resmî hocalığı olanlar, devletten, vazifeleri karşılığında yevmiye veyâ aylık olarak bir ücret alırlardı. Meselâ, Şeyh Hamdullah'ın 30, Ahmed - i Karahisarî'nin 15 - 16 akçe yevmiyeleri olduğu biliniyor.

Eskiden hat san'atını icra edebilmek, diğer mesleklerde de olduğu gibi, bâzı kayıtlara tâbi idi. Bir H. namzedi, hocasının yazılı izni, yâni icazetnâmesi olmadıkça eserlerinin altına imzasını koyamazdı.

Bir üstattan hüsnühat meşkına başlayan talebe (eskiden talebe yerine tilmiz, şakird, çömez veyâ çırak kelimeleleri de kullanılırdı), önce, yazacağı hat nev'ine göre harfleri teker teker, sonra iki harfi birbirine bitişmiş olarak yazmasını öğrenirdi. İstisnaî olarak, sülüs - nesih yazılarının meşkine «Yarabbı! Kolay eyle, güç eyleme, hayırla tamamına erdir» mânâsına gelen (رب يسر ولا تعسر رب تمم بالخير) duasıyla başlanır, ondan sonra harflere geçilirdi. Her ders, birer satır olarak verilen meşklerin yazılmasında şu kaideler uygulanırdı. Elif ا, be ب den ye ى harfine kadar hepsi sırayla yazılır, bu bittikten sonra, be ile elif'in, be ile be'nin, be ile cim'in bitişmeleri gösterilirdi. Cim ج, çe چ, ha ح, hı خ gibi şekil i'tibariyle aynı, ancak nokta farkıyla birbirin den avırd edilen harflerden sadece biri (cım) yazılır, aynı harfin birden fazla şekli varsa (meselâ dişli sin, uzun sin), her biri ayrı ayrı tarif olunurdu. Hüsnühat öğreniminin bu kısmına müfredat meşkı denir. Meşkın her satırının altına, ilgili resimlerde görüleceği gibi, bir işaret konur. «Çalışma» mânâsına gelen Arapça sa'y kelimesini teşkil eden sin س, ayın ع ve ye ى harflerinin bitişik olarak stilize edilmesiyle, sülüs ve nesihte ince, ta'lık'te kalın çizgili yapılan bu işaret ortaya çıkar. Diğer nev'i yazı meşklerinde «sa'y» işaretinin kullanıldığına rastlamadık. Meşklerde, hocanın talebeye yazılı çalışma ihtarı demek olan bu işaretler, her H. a göre, başka bir karakter taşır. O kadar ki, bâzı meşhur H. ların yazısı (sülüste Rakım, ta'lik'te Yesarî Es'ad Efendi'ler gibi), imzasız oldukları hâlde bile, bu şekil sayesinde tanınabilir.

HATTAT: Talebenin hocaya getirip, altına «çıkartma» yapılan meşk satırları. Yukarıda: celî dîvanî, Altta: sülüs ve nesih (Sami Efendi'nin Suud Bey'e çıkartmaları)

Üstadından aldığı meşke bakarak onu aynen taklide çalışan şakirdin yazısını hoca beğenmediyse, o satırın hemen altına, beğenmediği harf veyâ kelimeyi, kaidesine uygun bir şekilde yazıp, noktalarla eb'adını belirtir. Buna harf çıkartmak veyâ çıkartma denir. Talebe, bu harfleri, hocasının tarifine uygun bir şekilde çalışarak yazar ve ertesi ders tekrar getirir. Üstadı bir kusur görürse, tekrar aşağıya çıkartma yapar. Tilmizinin meşkında çok takdir ettiği kısımların etrafını üstadı kalemle çizer ki, buna kaftanlamak veyâ yazıya kaftan giydirmek denir. Eğer satırı bütünüyle beğendiyse, kendi meşklerinin altına koyduğu «sa'y» işaretini, «Hocan kadar, yazmışsın!» demek ister gibi, talebenin yazdığı satırın altına da koyar, yahud, doğrudan doğruya «Aferin» yazarak takdirlerini belirtir ve yeni meşk verir.

Meşklerde, sülüs ve nesih yazıları bâzen ayrı, ekseriya beraber olarak aynı hoca tarafından gösterilir. Bu iki yazıdan birine daha önceden başlayarak, diğerine bir müddet sonra, talebenin istidadına göre geçildiği de olur. Asıl adı rık'a olan hatt - ı icaze (icazet yazısı) bu arada öğrenilir. Aklâm - ı sitte'nin diğer cinsleri olan muhakkak, reyhanî ve tevki' yazıları zaten evvelce terk edilmiş olduklarından, talimi hususunda şimdiye kadar bir vesikaya rastlamadık. Ta'lık ise, yalnız olarak öğrenilir ve ekseriya hocası da ayrıdır. Tuğra, dîvanî, dışarda pek kullanılma yeri olmadığından, divân - ı Hümayûn'da öğretilir. Rik'a ise, san'at yazısı mahiyetinde değildir, el yazısı olarak evvelâ mekteplerde, sonra da resmî dairelerde öğrenilir.

Talebe, yazının müfredat kısmını bitirmeye muvaffak olursa, hocası son meşkın altına sülüs - nesih'te «Allahın

HATTAT: Üstte: Hattat Şevkî Efendi'nin sülüs - nesih, altta: Yedikuleli Abdullah Efendi'nin nesih hat ile talebeye yazdıkları meşkler (Arada «sa'y» çizgileri görünüyor)

yardımıyla harfler tamamlandı» mânâsına gelen Arapça تمت الحروف بعون الرؤوف ibâresini, ta'lik'te ise «Müfredat bitince, mürekkebat meşkının vakti geldi» demek olan Farsça:

چون خلاصی ز مفردات آمد
وقت مشق مرکبات آمد

beytini yazardı. Bu san'ata girenler içinde kabiliyeti zayıf olanlar, müfredat çalışması sırasında kendiliğinden tasfiye olacağından, müfredat merhalesini atlatanlar, hüsnühat yolunda istikballerine ümitle bakabilirlerdi. Sonra, ikiden fazla harflerin birbiriyle bağlanması, yâni mürekkebat gösterilirdi. Bunun için, sülüs - nesih'te Arapça uzun bir kaside (Kaside - i Bürde, Elif kasidesi, Banet Suadi gibi...), ta'lik'te Molla Câmi'in 19 beyitlik Farsça kasidesi veyâ Hakanî Mehmed Efendi'nin Türkçe *Hilye - i Hakanî*'sinden seçme beyitler yazılmaya başlanır. Nihayet, ma'ruf âyetler, hadîsler, dualar, ebcet hurufatı, hat hakkında birkaç kelâm - ı kibar meşk edilirdi. Bütün bunlardan maksat, H. namzedinin terkip (kompozisyon) kabiliyetini artırmaktır. Her hafta hocaya devam etmek ve istidadı olmak şartıyla, üç beş yılda bütün bu merhaleler geçilebilirdi. Yalnız rik'a hattı kısa zamanda öğrenilebilirdi.

Her çalışması daha evvelkinden âlâ olan H. namzedine, artık üstadının diploma verme zamanı gelir. Bu diploma, genç H.'ın müstakil olarak yazdığı yazıların altına imza koyabileceği hususunda bir izin vesikasıdır. Bu imza salâhiyetini almaya icazet almak, bu husustaki yazılı vesikaya da icazetnâme denir. Yazıların altına imza konurken «yazdı» mânâsına Arapça ketebehu (كتبه) kullanıldığı için, bu diplomanın bir adı da ketebe kıt'ası'dır.

Talebe, icazet almak için, eski üstadlarından birinin hocası tarafından münasip görülen yazısını takliden yazar (Taklid yazı için bk. HAT). Taklid edilen yazı, ekseriya kıt'a dediğimiz formda olur. Ayrıca, *Kur'an - ı Kerîm*'i kısmen veyâ tamamen yazarak nesih yazıdan icazet alanlara rastlanır. Sülüs - nesih icazetnâme almak için, Hilye - i saadet yazanlar da vardır.

Takliden yazılıp da, hoca tarafından beğenilen bu kıt'anın altına, sülüs - nesih icazetnâmelerinde, sonradan icazetlerde kullanılması âdet olduğu için Hatt - ı icaze adını alan rik'a hattı ile, tâ'lik icazetnâmelerde hurde ta'lik ile bir izinnâme yazılır. Bu ibârenin daima Arapça olması gelenek hâlini almıştır. Nâdir olarak Türkçe olanına da rastlıyoruz. Meselâ, Kebecizâde Vasfi Efendi tarafından Sultan II. Mahmud'a verilen H. 1222 (1807) târihli hat icazetnâmesinin izin kısmı Türkçedir.

İzin cümlesinin, bazı değişiklik ve ilâvelerle ekseriya kullanılan esası şöyle tercüme edilebilir: «Bu güzel kıt'ayı yazan... (talebenin adı)'a, yazılarının altına ketebesini koyması için icazet (veyâ izin) verdim. Allah ömrünü ve marifetini çoğaltsın. Ben onun muallimi... (hocanın adı)'yim. Târih».

Artık talebe H. unvânını almaya hak kazanmıştır. Bu vesile ile bir icazet cemiyeti tertip edilir, ekseri H. lar Hafız da oldukları için, hıfz cemiyeti'ne rastlatılırdı. Bir câmide yapılan bu merasimde, yeni H. 'ın tezhip edilmiş yazısı, zamanın hat üstadlarından müteşekkil ve orada hazır bulunan bir «hat jürisi» ne arz edilir. Bu H. lardan birkaçı, asıl hocanın izin yazısının yanında, kendilerine ayrılan yerde, ayrı ayrı bu icazeti tasdik ve yeni

HATTAT: Mustafa Şakir'in sülüs icâzetnâmesi (H. 1216 = 1801). Sol altta: icâzet hattı ile hoca (İsmail Zühdî) nın izni, diğer üç kısımda da üç ayrı hattat (Mahmud Celâleddin, Abdurrahman Hilmi, Ömer Vasfi) ın tasdikleri görülüyor

HATTAT: Ömer Vasfî'nin ta'lik icazetnâmesi (H. 1325 = 1907); altta: Hoca Sami Efendi'nin verdiği izin hurde ta'lik ile yazılıdır

meslekdaşlarını tebrik ettiklerini, yine Arapça olarak yazarlar. Buna icazet tasdikı denir. Yâni hakikî icazet bir tanedir, tasdikleri ise birçok olabilir. Asıl icazette hoca kendini انا معلمه (= Ben muallimiyim) diye belirtir, tasdik edenlerde hocalıktan söz yoktur. Aynı kıt'a üstünde 30-40 H.'ın tasdiki bulunan Edirnekârî icazetnâmeler, bu hususta İstanbul tarzından ayrılır (bk. M. Uğur Derman, *Edirne Hattatları ve Edirne'nin yazı san'atımızdaki yeri*, Edirne Armağan kitabı, 1965 s. 317-319).

İcazetnâme usûlünün bilhassa son iki yüzyılda bâzen kötüye kullanıldığına rastlıyoruz. Onu almaya hak kazanmayacak kadar düşük vasıfta yazı yazanlara, hatır için büyük üstadlar tarafından icazetnâme verildiğine şahid olduk. Yine geçen yüzyılda, eski bir hat numunesinin takliden yazılması yerine, kendiliğinden bir kıt'a yazarak icazet almak da bir ara moda idi.

Bütün bunlara rağmen, XV. yüzyıl H. larından Abdurrahman-ı Sabıg tarafından konulan bu icazetnâme geleneği, yakın vakte kadar titizlikle devam edegelmiş, herhangi bir sebeple vaktinde icazet alamamış büyük H. lar bile, ilerlemiş yaşlarında olsun, bu kaideyi bozmamışlardır. Son devrin büyük H. ı Nazif Bey (b. bk.) in altmış yaşında iken Sami Efendi (b. bk.) den ta'lik icazeti alması misal olarak verilebilir.

Ekseriya bir yemek ziyafetiyle biten icazet cemiyetlerine dâir, hat târihimizdeki bâzı vak'alar, *Tuhfe-i Hattatin* ve *Devhatü'l küttâb* adlı hat kaynaklarında zikrolunur.

Artık «mezun» veyâ «mücaz» olan H., meslekî meşgalesinin yanı sıra, fırsat buldukça hocasına devam eder ve eksik kalan kısımlarını tamamlar, müşkülünü sorar, icabında yazdığı yazıları tashih ettirirdi. Bu arada, evvelce öğrenilen hat cinsinin «celî» si meşk edilmeye başlanırdı. Zira büyük celî H. ı, Sami Efendi'nin de söylediği gibi, «Celî yazmadıkça hattın esrarına vakıf olunamaz». Hatta en son merhale olan celî için ayrıca icazet almak usûlden değilse de, asrımız başlarında bâzı istisnaları görülmüştür.

H. lar arasında, «Kaabil-i şakird olur üstad olan üstaddan» (= bir üstaddan yetişerek üstad olanın, yeni şakirdler yetiştirmeye kabiliyeti olur) hükmü yerleşmişse de, bir hocadan ders görmeden, eski üstadların yazılarına bakarak yetişen üstün kabiliyetler de vardır (bk. MAHMUD CELÂLEDDİN).

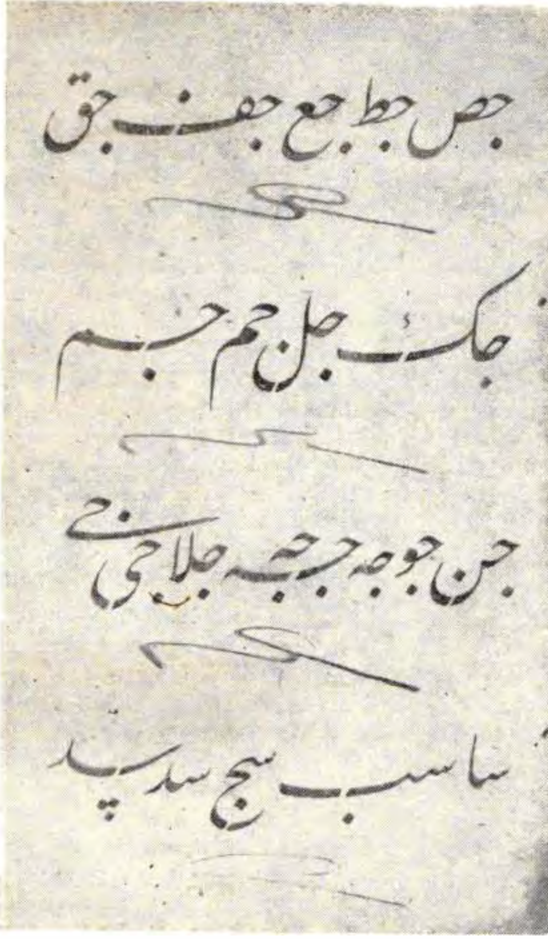
H. lar, «Hocayla talebeyi ölüm ayırır» düsturuna bağlıydılar. Bir H., san'atını ne kadar ileriye götürse, hattâ hocasından daha üstün bir seviyeye varsa, onun yanında tevazu, hürmet ve minnet hissi ile dolu olarak hareket ederdi. Bu histen mahrum olan soysuzların san'atlarında ileri gidemeden telef olacaklarına inanılırdı.

Her H. ın san'at hayatı, önceleri hocası yolunda ilerler, ufak tefek üslûp farklarıyla san'at hüviyetini ortaya koyanlar olduğu gibi, hocasından ayırd edilemeyecek şekilde yazanlar da bulunur. Ancak tekâmüle müsaid kabiliyette olanlar, başka bir üslûpla san'at meydanına çıkar ve yeni ekollerin doğuşuna sebep olurlar. Aklâm-ı sitte'de mektep sahibi olan üstadlar şöyle sıralanabilir:

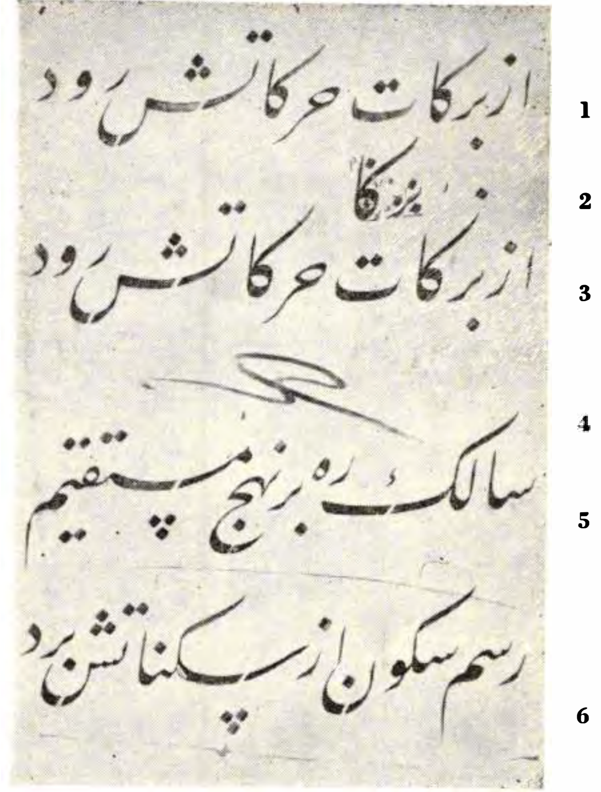
XIII. yüzyıl	: Yakutü'l Musta'sımî;
XV-XVI. yüzyıl	: Şeyh Hamdullah;
XVI. yüzyıl	: Ahmed-i Karahisarî;
XVII. yüzyıl	: Hafız Osman;
XVIII. yüzyıl	: İsmail Zühdî;
XIX. yüzyıl	: Mustafa Rakım;
XIX. yüzyıl	: Mustafa İzzet;
XIX. yüzyıl	: Mehmed Şevki.

Bunlar arasında, Ahmed-i Karahisarî ve Mahmud Celâleddin mektepleri gibi, diğerleri karşısında tutunamadığı için sona erenler vardır. Üslûp mektepleri cihetinden en parlak devir XIX. yüzyıldır. Ayrıca, bu üstadların yetiştirdiği emsâlsiz H. larla her ekol şubelere ayrılır. Meselâ, Mustafa İzzet Efendi mektebinin, Şefik Bey, Muhsinzâde Abdullah Bey, Hasan Rıza Efendi v. b. şubeleri vardır. Şevki Efendi ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi mektepleri, zamanımıza kadar takip edilmiştir. Celî sülüste ise Mustafa Rakım mektebi, gelmiş geçmiş bütün üslûpları silerek Sami Efendi (b. bk.) eliyle son kemâl mertebesine ermiştir.

İran ta'lik'ının Türkiye'ye intikalinden sonra, bizde İmadü'l Hasenî (b. bk.) üslûbu hâkim iken, Yesarî Mehmed Es'ad (b. bk.) mektebi ile Türk ta'lik'i doğmuş, oğlu Yesarîzâde Mustafa İzzet (b. bk.) mektebi ile tam olarak tekâmül etmiştir.

HATTAT: Hattat Hulûsî Hoca tarafından talebeye verilen bir ta'lik müfredat meşkı (satır aralarında «sa'y» işareti görülüyor)

HATTAT: Hattat Necmeddin Okyay'ın hocası Sami Efendi'ye gösterdiği ta'lik mürekkebat meşkı (Molla Câmi'in Besmele kasidesinden). 1. Talebenin hocaya gösterdiği meşk satırı, 2. Hocanın beğenmediği harfleri «çıkartması», 3. Ertesi ders talebenin tekrar yazdığı satır, 4. Hocanın çok beğendiği için koyduğu «sa'y» işareti, 5. Yeniden götürülen bir meşk satırı, 6. Yeniden götürülen ve beğenildiği için «kaftan giydirilen» bir meşk satırı

Eski hat müdekkıkleri, H. ların eser verdikleri devreyi evail (= başlangıç devri), evasıt (= orta devir), evahır (= son devir) şeklinde üçe ayırırlar. Bu üç devreden her biri de, aynı adlarla üçe ayrılır: Evailinin evaili, evailinin evasıtı, evailinin evahırı, evasıtının evaili, evasıtının evasıtı, evasıtının evahırı, evahırının evaili. evahırının evasıtı, evahırının evahırı Böylece, H. ın san'at hayatı 9 devreye bölünmüş olur. Daimî olarak mesleğini icra eden bir H. ın yazılarında, hastalık, san'atını terk etme, ihtiyarlık hâli gibi bir mazereti bulunmadığı takdirde, evailden evahıre doğru tabiî bir tekâmül görülür.

H. lar arasında kıdemi ve dirayeti ile ön sırayı işgal edene H.'ların reisi mânâsına gelen Reisü'l hattatin'lik unvânı verilir, onun ölümünde bir diğerine geçerdi. Târihimizde üç H. a bu unvânın resmen verildiği bilinir: Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801 - 1876), Muhsinzâde Abdullah Bey (1832 - 1899), Hacı Kâmil Akdik (1862 - 1940, b. bk.). Ayrıca, bu unvânın 500 kuruş tahsisatı vardı.

Yaşayan H. ların en yaşlısına da bir saygı nişânesi olarak Şeyhü'l hattatin unvânı verilirse de, bunun resmî bir tarafı yoktur.

H. ların imza şekilleri: H. lar tevazu ve mahviyet hislerinin te'sirinde imza koymadan birçok eserler bırakmışlardır. Bâzen, nedense buna lûzum görülmemiştir. İmzasız eserlere bakarak, üslûplarından, şivelerinden onun kime âid olduğunu anlamak büyük bir hünerdir. Bu hünere sahip olanlar, böyle eserlerin altlarına veyâ arkalarına H. ını yazıp kendi imzalarını koyarlar. Muteber hat müdekkıklarının kime âid olduğunu tasdik ettikleri imzasız eserler de, imzalılar kadar makbul tutulur. Son devirde, bu mevzuun en salâhiyetli üstadları Necmeddin Okyay (doğ. 1883) ve Macid Ayral (1890 - 1961) olmuşlardır.

Hat metni, Türk, Arap, Fars dillerinden hangisiyle olursa olsun, imza ibâresinin Arapça olması, asırlardır kökleşmiş bir gelenektir. Hepsi de «yazdı» mânâsına gelen

کتبه، مشقه، حرره، سوده kelimelerinden biriyle başlayan imzada, H. fakir, hakir, müznib (= günahkâr) gibi benlikten sıyrılmış mütevazî vasıflarla kendinin ve ekseriya bir şükran vesilesi olmak üzere hocasının adını, hattâ yazı şeceresini sıralar. Sonunda hepsinin günahlarının affını diler. Meşk ve karalama olarak yazılan yazıların imzası ekseriya مشقه meşekahu (meşk etti) ile başlar. Bâzen ketebehu, nemekahu, harrerehu, sevvedehu gibi fiilleri kullanmadan doğrudan doğruya adını yazar.

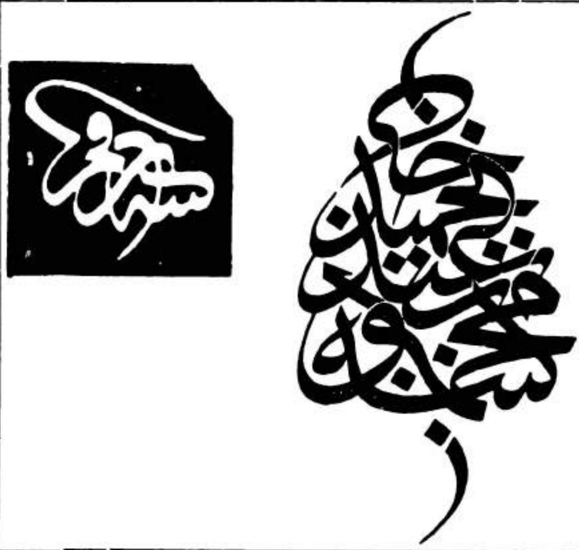
Her san'at yazısı, ekseriya kendi nev'indeki hat ile imzalanır. H.'lar arasında, «imza» mânâsına ketebe kelimesinin kullanılması tercih olunur. Ta'lik kıt'a ve levhalara,

HATTAT: Bir hattat yazı yazarken (son hattatlarımızdan Necmeddin Okyay)

normal yazıdan daha küçük cesamette (hurde) ta'lik ile ketebe konması yakışır. Sülüs ve nesih yazılarının imzaları, icazet yazısı adıyle de tanınan rık'a ile yazılabilir.

Evvelce, celî sülüs ve tuğra ketebeleri de satır hâlinde tevkî' hattı ile yazılıyorken, tuğra ve celî sülüs dehamız Mustafa Rakım Efendi tahminen H. 1225 (1809) târihinden i'tibâren bu nev'i eserler için sülüs ve tevkî' karışımı stilize bir imza icad etmiştir. Üst ve alttan uzantıları olan ve nokta kullanılmayan bu istifte «ketebehu Rakım» yazılıdır. Ondan sonra yetişen celînüvis (= celî yazıcı) ler ve tuğra-

HATTAT: Celî sülüste Mustafa Rakım'ın buluşu olan iki imza şekli: Solda: «ketebehu Rakım»; sağda: «ketebehu Mahmud bin Abdülhamid Han» (II. Mahmud)

keş (= tuğra çeken) ler bu imza şeklini benimsemişler ve nâdir olarak nokta kullanmışlardır. Yine Rakım Efendi'nin, talebesi Sultan Mahmud için tertip ettiği girift (karışık) imza modeli de, sonradan yetişen H. ların ketebelerine ilham kaynağı olmuştur.

Hattat şecereleri: H. ların, kendilerinden geriye doğru, kimin kimden hat san'atını öğrendiğini sıralamalarıyla ortaya çıkan ve Hz. Ali'ye kadar dayanan «şecere» leri vardır. Bir iftihar vesilesi olan bu şecerelere «H. silsilesi» de denir. Son devrin yazı üstadlarından Bakkal Ârif Efendi (1830 - 1909) nin bir icazetnâmeye yazdığı şeceresi aynen şöyledir: Hz. Ali, Hasan - ı Basri, Şeyh Kasım, İbn - i Mukle, Ali ibn - Bevvab, Şeyh İshak, Şeyh Alıyyü'l Bağdadî, Şeyh Üveys, Şeyh Talha, Şeyh Ali bin Zeyd, Şeyh Zeynel Abidin, Şeyh Ebuzer, Şeyh Şehabuddin, Şeyh Cemâleddin, Yakutü'l Musta'samî, Yahyayı Sofî, Şeyh Ahmed, Şeyh Vefa, Abdullah - ı Sayrefî, Hayreddin - i Maraşî, Şeyh Hamdullah, Mustafa Dede, Mehmed Dede, Pîr Mehmed Dede, Hasan - ı Üsküdarî, Halid - i Erzurumî, Derviş Ali, Mustafa - ı Eyyubî, Hafız Osman, Derviş Ali, Hüseyn - i Hablî, Yamak Salih, Ömerü'l Vasfî, Mahmud - ı Raci, Mehmed Hulûsî, Mehmed Şevkî ve kendisi.

Bilhassa Yakut'tan önceki devre âid adlar içinde biyografilerini bilmediklerimiz vardır.

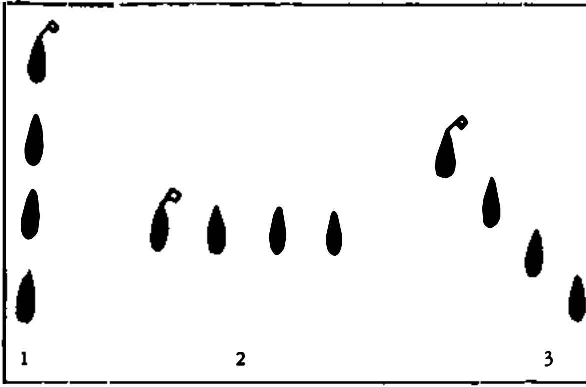
Ta'lik hat şeceresi İran'dan İmadü'l Hasenî ile bize intikal eder ve Derviş Abdi, Tophaneli Mahmud, Siyahî Ahmed, Durmuşzâde Ahmed, Kâtipzâde Mehmed Refî, Refik İsmail, Dedezâde Mehmed, Es'adü'l Yesarî, Yesarîzâde Mustafa İzzet, Kıbrısîzâde İsmail Hakkı, Sami Efendi, Necmeddin Okyay sırasıyla zamanımızı bulur.

İslâmîyetin doğuşundan bu yana pek çok H. yetişmiştir. Hat kaynakları sayesinde 2 300 kadarının biyografileri biliniyor. Ayrıca, verdikleri eserlerden sadece adları öğrenilebilen bir kısım hat san'atkârı daha vardır. Lâkin, bu san'atta mühim yeri olan adlar 100'ü geçmez.

Son devirde, hat san'atını koruyup yeni H. ve müzehhibler yetiştirmek gayesiyle bir Medresetü'l H. tin (b. bk.) kuruldu, 31 Mayıs 1914'te açıldı. Medreselerin kapatılmasından sonra Hattat Mektebi adıyla faaliyet gösteren bu müessese, yeni harflerin kabulü (1928) nde hüsnühat öğrenimine son verdi. Devlet Güzel San'atlar Akademisinin Türk Süsleme Bölümünde, 1936'dan 1963 yılına kadar tezyinî mahiyette yazı öğretildiyse de, hat muallimi Halim Özyazıcı (1898 - 1964)'nın emekliye ayrılmasıyla sona erdi.

Bugün, hat san'atıyla uğraşan birkaç kişi, H. Hamid Aytaç (doğ. 1893) müstesna, zamanın icabı profesyonel olamadıklarından, ayrıca yeni meraklılar da çıkmadığından, Türke has bu İslâmî san'at silinmek tehlikesiyle karşı karşıyadır. — Uğur Derman

HAT, savaş gemilerinin aralarında aynı mesafe bulunmak üzere bir istikamette seyretmeleri hâli. Savaş gemileri birbiri arkasında, aralarındaki mesafe aynı olarak, süratle, aynı istikamete seyrederlerse, bu H. ta muharebe H. tı veya pruva H. tı, gemiler birbirlerinin bordası istikametinde aynı süratle, aynı istikamete seyrederler ve H. kerterizini muhafaza ederlerse, bu H. ta da borda H. tı denilir. Gemiler birden fazla borda H. tında seyir yaparlarsa, öndekine rehber borda H. tı, en geridekine de geri borda H. tı adı verilir. Filonun seyir istikameti ile rehber gemiye nazaran H. kerterizi arasında her hangi bir açı bulunursa, bu teşkilâta

HAT: 1. Pruva hattı, 2. Borda hattı, 3. Sancak kıç omuzluk hattı

omuzluk H. tı denilir. Eğer rehber önde, diğer gemiler geride ise kıç omuzluk H. tı, rehber geride, diğer gemiler ileride ise H. baş omuzluk H. tı, gemiler rehberin sancak veyâ iskele tarafında bulunurlarsa, bu H. lara sancak veya iskele H. tı veya sancak ve iskele kıç veya baş omuzluk H. ları denilir.

HATÂ (Fr. Erreur), bilgi ile ilgili bir kavram olup, hakikat kavramının karşıtıdır. Verdiğimiz bir hüküm objesine uygun değilse, H. olur. Aynı şekilde hükümler mantık kanunlarına (özdeşlik, çelişmezlik gibi) uygun değilse, yine H. olur. Buna göre, tıpkı hakikatte olduğu gibi, birincisine ampirik H., ikincisine de formel H. denebilir.

H. nın çeşitli kaynakları vardır: peşin hükümler, duyulur (sensible) idrakin yetersizliği, hüküm melekesinin zayıflığı, duyu yanılmaları, dikkatteki yetersizlik, gözlemde yetersizlik, hüküm vermede acelecilik, düşünmede enerji ve sebat eksikliği, hatırlama yanılmaları, yetersiz bilgi malzemesi, sübjektif hâller, disposisyonlar, tutkular, metod eksikliği, yanlışı görmeme ve acele genelleştirmeler yapma v. b. gibi.

HATA, Sahaçiro (Tsumo, Ken Şimane, Honşu 1873-Tokyo 1938), Japon bakteriyologu. Kitasato ile P. Ehlich'in öğrencisi olan H., son olarak Tokyo'da mikrobiyoloji profesörlüğü yapmıştır. Frankfurt (Main) ta P. Ehrlich ile birlikte Salversan (b. bk.) ı hazırlamıştır.

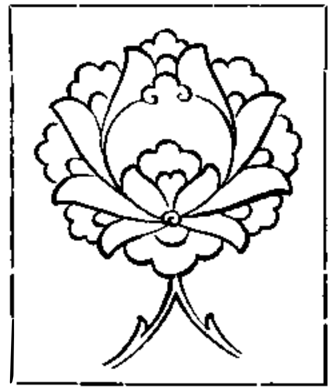
HATÂÎ, tezhib ve süsleme san'atı tabirlerinden olup Hatâ kelimesinden çıkmıştır. Çin Türkistan'ının bir adı da Hatâ'dır. Eski edebiyatımızda, Çîn ü Hatâ olarak kullanıldığı görülür. Meselâ Nef'î'nin bir beytinde:

Bir mülke güzar etse sanır halkı o mülkün,
Oldukları yer, memleket - i Çîn ü Hatâ'dır

şeklinde geçiyor.

Süsleme san'atımızda, eskiden beri yeri olan ve H. adını alan motiflerin aslı, çiçek şekillerine dayanmakdadır. Stilize edilmiş çeşitli çiçeklerin dikine alınan kesiti anatomik olarak çizilmekle H.'nin esası hazırlanır. İsminden de anlaşılacağı gibi, menşe itibariyle Çin Türkistan'ına bağlanır. Ancak, Çin Türkistan'ı hem Türk, hem de Çin karışımıdır. Çin ve Orta Asya arasında birbirlerine tesirler pek fazladır. Bu şekillerin, Orta Asya Turfan kazılarında çıkan kâğıd, tahta ve taş üstü, çeşitli şekillerine dayandığı tahmin olunabilir ki, bu sahada Çin tesiri bulunmakla beraber, tamamen Türk zevkine bağlanır ve Türk malıdır. Hattâ, bunlar, Çin'de ikinci bir istihale daha geçirmişdir.

H.'nin stilize edilmeden tabiî hâlde olanları, bilhassa Orta Asya ve Çin'de vardır. Zaten, yalnız bu memleketlerde değil, Hindistan ve Japonya'da da kendilerine has örneklerde görülür.

Bir Hatâî motifi

H. şekiller, Osmanlılarda çok kullanılmıştır ve her asırda başka başka çeşitleri vardır, hususiyetleri dolayısiyle fark edilebilirler.

Çiçek asıllı H.'ye mukabil, kuş (kartal) kanatlarının stilize edilmesiyle yapılan tezyinî şekillere de «Rumî adı verilmiştir.

H.'nin, süsleme san'atımızda, diğer tezyinî unsurlarla (rumî, penç, bulut, yaprak v. s.) birlikte kompozisyonlar hazırlanmak suretiyle, geniş bir kullanma sahası vardır. — Uğur Derman

HATAY, Türkiye'nin Akdeniz coğrafî bölgesinin doğu ucunda bir il. Yüzölçümü 5 403 km²'dir. Doğusunda ve güneyinde Suriye, batısında Akdeniz, kuzeyinde Adana ve Gaziantep illeri vardır. Merkez ilçe Antakya dahil 9 ilçesi (Altınözü, Dörtyol, Hassa, İskenderun. Kırıkhan, Reyhanlı, Samandağı, Yayladağı), 16 bucağı, 377 köyü olan H. ın nüfûsu 506 154 (1965) tür. Bu nüfûsun 57 855 (1965) i Antakya'da, 448 bini bucak ve köylerde yaşar.

Osmanlı İmparatorluğu zamanında Arabistan vilâyeti adı altında Haleb'e bağlı bir kaza olarak idâre edilmiş, 23 Temmuz 1939'da Anavatana katılarak Gaziantep'ten Hassa, Adana'dan Dörtyol ilçelerinin eklenmesiyle il hâline getirilmiştir.

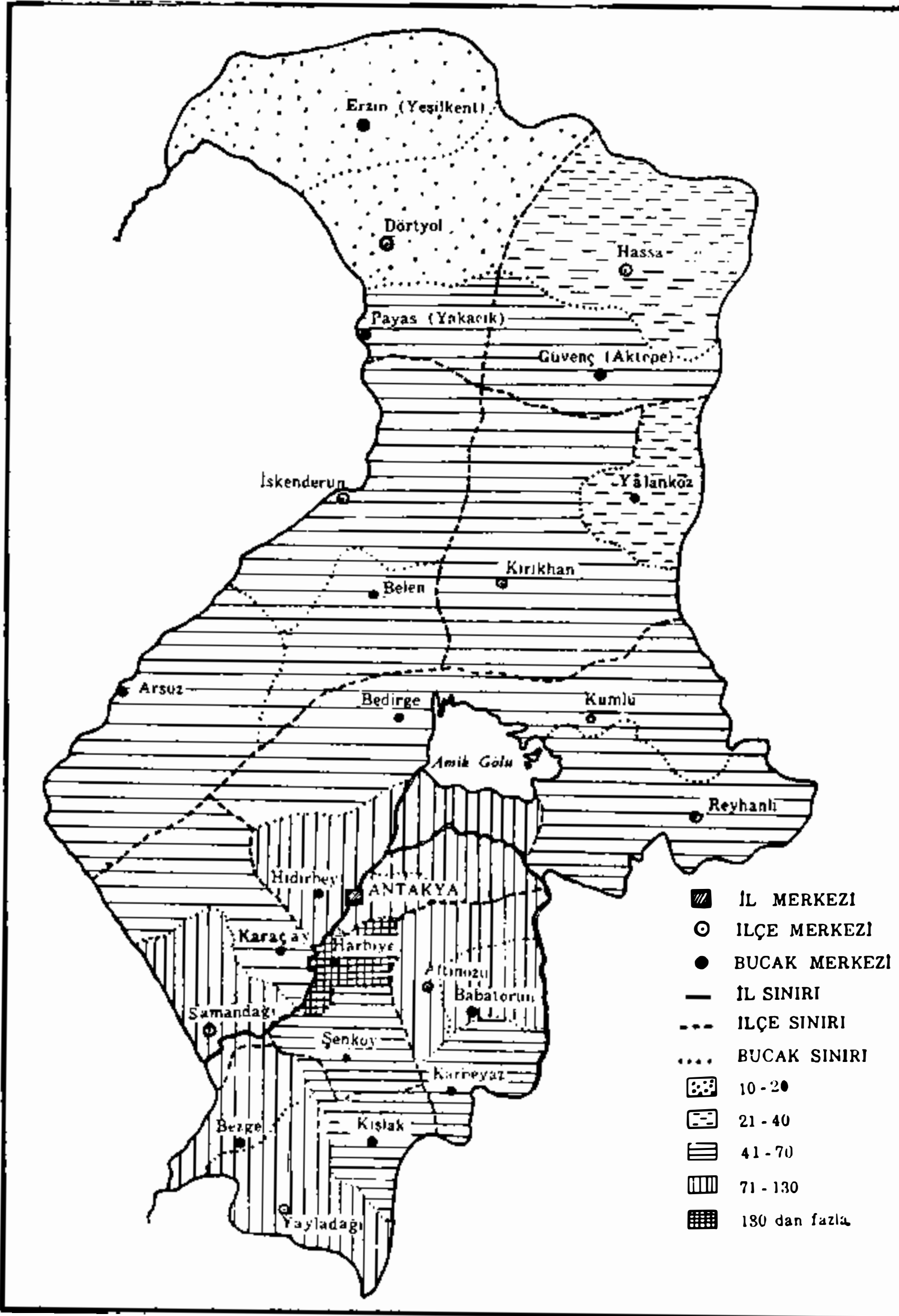
H. coğrafyasının en dikkate değer tarafı, onun topografyasıdır. Bu topografyanın başlıca üniteleri, İskenderun Körfezi oluğu, kıyı dağları, Kurtağı plâtosu ve Amik - Karasu çukurudur.

İskenderun Körfezi oluğu: Büyük kısmı Akdeniz'in sularıyle örtülü İskenderun Körfezi oluğu III. Zaman (Tersiyer) sonlarına kadar Anadolu'ya bitişik olan Kıbrıs Adasının devamıdır. Kıbrıs'ın kuzeyindeki Girne Dağları, bizde Misis'e, güneydeki Karlı Dağlar (Trodos) ise Amanos'lara bağlanır.

Bir senklinale tekabül eden İskenderun Körfezi oluğunun, su üstüne çıkabilmiş kısımları alüvyonlarla kaplıdır. Bataklıkların da yer aldığı bu düzlüklerin gerisinde, Amanos'lardan inen derelerin meydana getirdiği birikinti konileri dizisi uzanır.

Eski alüvyonların sulanabilen kısımlarında, bugün narenciye ve dut, turfanda sebze, diğer yerlerde zeytin ve tahıl yetiştirilir. Bunlardan en fazla iktisadî değeri olan mahsuller, fasulye ve narenciyedir. Hatay fasulye istihsali (1968'de 2 053 ton) nin tamamını Dörtyol yetiştirir. Fakat Payas ile Dörtyol, daha çok portakalıyle tanınır. H. portakalının % 86'sını (75 bin ton), altıntop (grape - fruit) un % 87'sini (1 500 ton) Dörtyol verir. Batman bölgesi petrollerini Akdeniz'e akıtan 10 bin ton günlük kapasiteli, 45 cm çapındaki boru hattı (pipeline) da (494) km) Dörtyol yakınından geçer.

Kıyı dağları (Amanos ve Kel Dağları): Toros'ların dış kavislerinden sayılan Amanos'lar, geniş ve asimetrik

HATAY ŞEHİR PLÂNI

bir antiklinaldir. Uzun mesafeler boyunca Karasu oluğuna yakın ve onun istikametine uygun seyreden Amanos antiklinalinin mihveri Kırıkhan yakınlarında Amik Ovası altına dalar.

Antakya - Samandağ yolunun faydalandığı boğaz dahilinde, Asi Irmağı ve kollarının suladığı yerler, meyve, sebze bahçeleri hâline getirilmiştir. Harbiye'deki portakal ve meyve bahçeleri varlıklarını büyük karstik kaynaklarla beslenen Defne çağlayanlarına borçludur. Bu çağlayanlar üzerine yerleştirilen hidroelektrik santral, İskenderun, Samandağı, Antakya ve Kırıkhan'ın bir kısım cereyanını sağlamaktadır.

Kıyı dağlarını aşan ikinci bir yol, Amanosların bel verdiği Belen (640)'den geçer. Belen öteden beri «Suriye'nin kapısı» olarak anılır. Atik, Zorkun gibi Belen de yazın bunaltıcı sıcaklarda, ova kasabaları halkının serinlemeye çıktığı sayfiye yeridir.

Amanoslar, 2 000 m nin üstüne yükselen, tabiî çayırlarla örtülü tepeleri dışında ormanlıktır. 2 000 ile 1 200 m arası ardıç, sedir, karaçam, köknar, kayın ve meşeden ibaret karışık bir ormandır.

Dağdan aşağı inerken, 1 200 m den i'tibaren görünmeye başlayan kızılçam kuşağında köyler sıklaşır. Yayladağı - Altınözü plâtosunun yüksekçe olan batı kesiminde, çoğu kere mahalleler hâlinde bulunan bu köyler, H. daki kılkeçilerin (1968'de 162 000) 1/4'nü besler. Hayvancılığın yanısıra, yamaçlarda iyi cins pipo tütünü ve zeytin yetiştirilir. Halkın bir kısmı da odun kömürü satar ve Amik Ovasındaki tarlalara işçiliğe gider.

Altınözü kesiminde, bağ ve zeytin büyük bir önem kazanır. H. zeytininin yarısını bu b ö l g e verir. Zeytin ile bağın iyi gelir getirmesi, nüfûs s ı k l ı ğ ı (70 - 130 kişi) nın burada T ü r k i y e ortalamasından 2 - 3 katı daha fazla olması neticesini doğurmuştur.

Amanos ve Kel Dağları, k ı y ı y a dik olarak iner. İskenderun, A r s u z (Uluçınar), Samandağı düzlükleri dışında, deniz kıyı dağlarıyle doğrudan doğruya temasa geçer. Soğuk rüzgârlardan Amanoslarla korunan kıyı düzlüklerinde, portakalın yerini limon alır. H. limonu (1968'de 1 430 ton) nun % 81'i İskenderun (% 44) ve Samandağı (% 37) ndan elde edilir. Samandağı'nın delta düzlüğü, yer fıstığının da başlıca ekim alanıdır (4 496 ton). Fıstığın yanısıra zeytin, turfanda sebze ve ipek böceğinden sağlanan gelir yüksekliği, kuzeyde 40 - 70'ten i'baret nüfûs sıklığının 70 - 130'a çıkmasına yol açmıştır.

Bu bölgenin en önemli iki ilçesi Samandağı ile bir ticaret ve sanayi merkezi hâline gelmeye başlayan ve askerî değeri de artmış bulunan İskenderun'dur.

Kurtağı plâtosu: Batı uzantıları H. ili dahiline sokulan bu plâtolar, kuzeyde volkanik örtü (bazalt) ve onu yırtarak satha çıkan II. Zaman tortuları, güneyde ise Tersiyer depolarından yapılmıştır.

Kıyı dağlarında 1,5 - 2 cm ye ulaşan yıllık yağış tutarının, 50 - 75 cm ye indiği bu bölge, Akdeniz iklim husûsiyetlerinin bozulmaya yüz tuttuğu ve step havasının hissedilmeye başladığı bir sahadır. Bu sebeple tahıl, bölgenin başlıca ürünüdür.

Amik - Karasu oluğu: Bu çukur alan, Afrika doğusundan Maraş'a kadar, bâzan çöküntü hendeği ve senklinal, bâzan da faylı senklinal özelliğine sahip bir oluğun devamıdır. Bu oluk Amik Gölüne doğru genişler; oluk bir havza görünüşündedir. Havzanın en çukur kısmını denizden 140 m yükseklikte Amik Gölü kaplar. Kalınlığı 60 m yi bulan alüvyonlar üzerine yayılan Amik, daha ziyade Afrin Suyu ile beslenir. Kışın 220 km^2 lik bir alana yayılan göl, yazın 99,8 km^2 lik bir sahaya çekilir. Bir zamanlar malarya yatağı olan Amik'in 31 bin ha lık bataklık kısmı kurutulmuş, Karasu ile Afrin için taşkın kanalları, 4 bin ha lık arazinin sulanmasına imkân veren Reyhanlı sulama kanalı inşâ edilmiş ve nihâyet Amik Gölünün ayağı taranmıştır.

Amik - Karasu oluğunun kuzey kesiminde pirinç ile mercimek, zirâî hayatın temelini teşkil eder. Ondan sonra pamukla buğday gelir.

Hassa ve Kırıkhan, H. çeltiğinin tamamı (1968'de 1 012 ton) nı, mercimeği (1 381 ton) nin % 34'nü verir. Sulanamayan tarlalar tahıla ayrılmıştır.

Bir kısım toprakların, Martta taşıp Ağustosta çekilen Asi Irmağı ile sulandığı güneyde, pamuk ve buğdayın yanısıra biraz da zeytin ziraati yapılır. Fakat başlıca geçim kaynağı koyun (31 000 baş) dur.

H. pirincinin tamamını, pamuğunun % 88'ni (26 bin ton), buğdayının % 68'ini (144 bin ton) veren Amik-Karasu oluğundan nüfûs sıklığı, ne Dörtyol ve Erzin kadar seyrek ne de Yayladağı - Altınözü derecesinde yüksektir. Bölgenin başlıca şehirleri Reyhanlı, Kırıkhan ve Antakya (nüfûs 57 855) dır.

Târih: H. adı bu bölgeye Atatürk tarafından verilmiştir. Bölgeye bu adın verilmesi, burada yaşayan Türklerin etnik yapılarının Osmanlı hâkimiyetinden ve Büyük Selçuklu istilâsından önceki devrelere kadar uzanması ve Ön Asya'daki ilk Türk yerleşmeleri ile ilgili bulunmasından ileri gelmiştir. Bugünkü H. târihi ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918 Mondros mütarekesi hükümlerine bağlı olarak bölgeyi boşaltması ile başlar ve işgal devri, manda devri, istiklâl ve iltihak devri olmak üzere dört bölüme ayrılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra H. da üç cereyan belirmişti. Bunlar, biri yerli Hıristiyanların özleyişle bekledikleri işgal, diğeri özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan artık ümidini kesen bir kısım Türklerle yerli Müslüman Arap ve Alevîlerin (Atatürk'ün deyimi ile Eti Türklerinin) şer'î bir hükûmet olacağı propagandası yapılan ve adı Hükûmetü'l - Arabiyeti'l - Hâşimiyeti'l - Kureyşiye olarak ilân edilen Emir Faysal (daha sonra Irak kralı; b. bk.) ın hükûmetine iltihak ve nihâyet üçüncüsü de Kuva - yi Milliye hâlinde tecezzi eden Türklük cereyanıdır. İngiltere ve kesin olarak Fransa'nın H. ı işgali târihine kadar Türkçü grupla Arapçı grup, aralarında çekişmekte devam etmişlerdir. Bu devrede H., muhtemel bir işgale karşı taazzuv etmek gayesi ile bâzan birbirine düşen, bâzan da birleşen küçük bölgelere ayrılmıştı. Bu bölgeler, Haleb'de teşekkül eden Arap hükûmetinin telkinleri ile zaman zaman Araplık dâvasının peşinde de koşmakta idiler. Ancak, H. ın işgalinden sonra bu dağınık davranışlar birleşmiş ve H. ın yeni adını aldığı târihe kadar Ön Asya'da politik meseleler arasında Sancak meselesi adı ile anılacak olan millî bir kurtuluş dâvası hâline gelmiştir. Bu mücadelenin ilk safhasında Araplık dâvası Nadi'l - Arap adını taşıyan dernek ve bunun liderlerinden Şükrü el - Aselî tarafından yürütülmüş ve bunların gayretleri ile Türk ordusunun Antakya'yı boşaltması üzerine, 27 Ekim 1918'de ilk defa hükûmet konağında Arap bayrağını çekmek fırsatı bulunmuştu. Fakat kısa bir süre sonra 41. tümenden ayrılan bir müfreze, 3 Kasım 1918'de Antakya'ya girerek gayretkeşlerin bu davranışlarını ortadan kaldırdı. Öte yandan Mondros Mütarekesi gereğince 12 Kasım'da İskenderun Fransızlar, 3 Aralıkta ise Antakya İngilizler, 7 Aralıkta da kesin olarak Fransızlar tarafından işgal edildi. Az sonra Beyrut'ta teşekkül eden Fransız Yüksek Komiserliği, H. ı İskenderun sancağı adı altında ayrı bir idâre olarak teşkilâtlandırdı ve Beşir Tabbare adlı bir Hıristiyan Arabı mutasarrıflığa tâyin ederek idârî bakımdan da Mondros hükümlerinin dışına çıkardı. Fransız işgaline tepki daha çok Ermeni davranışları yüzünden başladı. Fransızların bölgedeki Ortodoks Hıristiyan, Alevî Türkmen ve Ermenileri, Sünnî Türk ve Araplara karşı tutmaları, Araplar ve Türkler arasındaki milliyet, daha doğrusu kavmiyet tefrikasını ortadan kaldırdı. Ermenilerin Payas ve Dörtyol'daki taşkınlıkları ise silâhlı mukavemet doğurdu. Özerli'den Dede Beyoğlu Hakkı, Müftü Beyoğlu Dede, Seydi Beyoğlu Hasan, Hocaoğlu Mevlût ve Derviş Ağa'nın çocukları Mehmed ve İsmail, İskenderun'a inip bir Fransız nakliye kolunu basmak suretiyle H. ın millî mücadelesini, silâhlı mücadele hâline çevirdiler. Bu mücadele az sonra bütün bölgeye yayıldı. Bundan sonra Amik yöresindeki Türkmenlerin Mürsel âilesi etrafında toplanarak işgale karşı direnişleri kendini gösterir. Bunu Dede Beyoğlu Hakkı ile Yüzbaşı Asım'ın 1920'de Antakya baskını takip etti. Fransızlar buna cevap olmak üzere şehri bombardıman ettiler. Halkın mukavemetini Müdafaa - i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmed Ağa sağladı. Fransızlar bu direnişi ezmek için üstün kuvvetlerle saldırdılar. Ancak bu saldırılara karşı mukavemet gittikçe teşkilâtlandı ve Maraş'taki millî ordu ve hükûmetle bağlantı kuruldu. Böylece Antakya, Bedri Bey, Dede Beyoğlu Hakkı, Tayfur Bey ve Kuseyir müfrezeleri teşekkül etti. Büyük Burç karargâh ittihaz edildi. Tayfur Mürsel başkanlığında gelişen ve kuvvetlenen bu faaliyet, Cisrihadid, Kefertharim, Cisrisuğur, Derküş müsademeleri ile H. topraklarını savundu. Onların bu mücadeleleri az zamanda Ankara'da yankı uyandırdı ve Millî Meclis'e milletvekillerinin gönderilmesi istendi. H. dan seçilen ilk milletvekilleri Türkmenlerden Ahmed Ağa (Müdafaa - i Hukuk reisi), Emin Arifî, İhsan Mürsel, Abdurrahman Mürsel ve Sadık Abacı idi. Ancak, tam bu sırada Fransa hükûmeti tarafından Ankara'ya yollanan fevkalâde murahhas Franklin Bouillon ile Ankara hükûmeti arasında Suriye ve Türkiye arasındaki sınır hattı ile Fransa ve Türkiye arasındaki problemler müzakere edilmekte olduğundan bu milletvekillerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmaları 19 yıl gecikmiş oldu. Öte yandan Maraş'ta güney cephesi kumandanlığı, H. harekât bölgesini ikiye ayırarak birinin başına Tayfur Mürsel (Sökmen) i, ötekinin başına da Gaziantep müdafii Özdemir'i getirdi. Ne var ki, Fransızlarla büyük Türkiye'nin selâmeti için devam eden müzakereler bu cephede kumandanlığın tasavvur ettiği harekâtı tatil etmesine sebep oldu. Batı cephesindeki kanlı ve Türkiye'nin kaderi ile ilgili savaşlar sırasında (bk. SAKARYA) devam eden Türk - Fransız görüşmelerinde millî hükûmet H. lılar-

dan bir süre için fedakârlık istedi. Neticede 20 Ekim 1921'de Ankara İtilâfnâme'sinin getirdiği yeni rejim, yâni H. ın müstakil bir idâre hâlinde Suriye'de bırakılması Sandjak d'Alexandrette'in teşekkülü ile silâhlı mücadele siyâsî mücadele şekline inkılâp etmiş oldu. H. ın kurtuluşunda silâha sarılan unsur, buradaki çeşitli topluluklar arasında sadece Türklerden meydana gelmişti. Yerli Alevî, Ortodoks ve Ermeniler zaten işgal kuvvetlerinin saflarında yer almış, Faysalcılık, müstakil Arap devleti dâvası güden H. Arapları ise mücadele sahasını kısa zamanda terk etmişlerdi. Bunlar önce Fransızlarla iş birliği etmeyi düşünmüşler, Fransızların kendilerine yüz vermemeleri üzerine Türkler gibi mücadeleye atılmak yerine, Türk mücadelesini Araplık yararına kullanmak gibi yanlış bir tutuma sapmışlardı. 1939 yılında tecelli eden hak, bu mücadeledeki kahramanların gayretlerinin öteki Türk ülkelerine göre geç elde olunmuş bir sonucudur. Ankara İtilâfnâmesinin 8. maddesi «İskenderun mıntıkası için bir usul - i idâre-i mahsusa teşkil olunacaktır. Mıntıka - yi mezkûrenin Türk ırkından olan sekenesi harslarının inkişafı için her türlü teşkilâttan müstefit olacaklardır. Türk lisanı orada mahiyet - i resmiyeyi hâiz olacaktır» hükmüne rağmen, Fransız idâresi, bölgedeki Alevî ve Hıristiyanları Türkler aleyhine kışkırtmak suretiyle ırklar arasındaki düşmanlığı artırma gayretinde oldu. Türk hükûmetinin H. dan şimdilik çekilmesi ise, moral üzerinde kötü bir te'sir yaratmıştı. Fransızların Türk, Arap, Alevî, Hıristiyan ve Ermenileri içine alan Selâmet - i belde adıyla kurdukları cemiyet, Türk üyelerin mukavemeti ve başkan Samih Azmi'nin Ankara'ya gidişi üzerine kapatıldı. Aydın H. lılar Hilâliahmer yoluyle millî hükûmetle teması sağladılar. İlk H. heyeti, Tayfur Sökmen, Rasim Yurtman, İnayet Mürseloğlu, Samih Azmi Ezer, Atatürk'le temas temin etti ve Atatürk daha 1922'de «40 asırlık Türk yurdu düşman elinde esir kalamaz» demek suretiyle H. dâvasının ergeç halledileceğini işaret etmiş oldu. Lausanne (Lozan) andlaşmasına göre, 1926'ya kadar uyrukluk seçme hakkında Türklerin Fransız ve Suriye otoritelerince tazyik edilmelerine rağmen, Sancak vatandaşı olarak kalmaları da bu aydın Türklerce sağlandı. Buna Haleb Konsolosluğunun çıkardığı müşkilât da yardım etti. 1926'da Fransız Yüksek Komiserliği İskenderun'un da Suriye'ye bağlı olmak şartiyle bir hükûmet tesisine müsaade etti. Türklerin hükûmet reisliğine aday gösterdikleri Ahmed Türkmen kabul olunmadı. Ancak Fransa, kendi mümessilini devlet reisi seçti. M. Durieux üç Sünnî, iki Alevî, bir Ermeni, bir Hıristiyan Ortodokstan müteşekkil millet vekillerini Sancak adına seçerek Şam'a gönderdi. Böylece yeni bir devir açıldı ve Şam'a bağlı müstakil İskenderun Sancağı Hükûmeti faaliyete geçti.

On yıl süren bu devrede H. lılar milî mücadelelerine fikir alanında devam ettiler. İlk olarak Türkçe ve Fransızca «Yeni Mecmua» yı çıkardılar, ülkede Türkçe öğretimini mümkün olduğu kadar yaydılar, yeni Türkçenin öğrenilmesi için başta Sarı Ziya olmak üzere üstün gayret sarf ettiler. Türk inkılâplarını aynı canlılıkla benimseyip, Arap kültürü içinde kaybolmaktan kaçındılar ve nihayet Halk Partisi adında kendilerine mahsus bir teşkilât vücuda getirerek Abdülgani Türkmen etrafında toplandılar. Bütün bu çalışmalar H. da millî şuurun yücelmesine yol açtı.

1935'te Suriye'de Fransız mandasının kaldırılması hazırlıklarına başlandığı sırada, İstanbul'da « Son Posta » gazetesi H. konusunu işlemeye ve bu arada H. lı aydınlardan Abdurrahman Melek'in «Intransigeant» gazetesinde yaptığı beyanları yaymaya başladı. Ayrıca İnayet Mürsel, Samih Azmi Ezer, Abdurrahman Melek ve Tayfur Sökmen, Ankara'ya gelerek Türk hükûmetiyle ilk temaslara geçtiler. Başbakan İsmet İnönü, İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya ve Mareşal Çakmak'la yapılan temaslar sonunda Atatürk, H. konusunda Türk hükûmetinin ilk plânını tespit etti. Bu, Fransız mandası altında Suriye'den ayrı müstakil bir devlet olmaktı. H. konusu sonuna kadar bu plân üzerinde yürütülmüştür. Türk hükûmetinin bu konuda vaziyet alışı nispetinde de konu önem kazanmıştır. 2 Ekim 1936'da Türk hükûmeti H. konusunu resmî olarak Cemiyeti Akvam'a intikal ettirmiş, T. B. M. M.'nde: « Bu sırada memleketimizi gece gündüz meşgul eden büyük bir mesele, hakikî sahibi öz Türk olan Antakya - İskenderun ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz» ihtarı ile H. konusu kesinlikle ele alınmış oldu.

Bu sırada Cemiyet - i Akvam H. için üç müşahit tâyin ederek müzakereleri üç ay tâlik etti. Bunun üzerine Atatürk, Suriye sınırına doğru bir seyahât tertip etti. Arkasından 27 Ocak 1937'de Cemiyet - i Akvam Santler raporunu kabul etti. Dörtyol'da teşekkül eden Erginlik Cemiyeti ve Antakya'da Halk Partisi içinde kurulan Hey'eti faale genellikle H. Türklerini kontrol altına almış oldular, H. da Cemiyet - i Akvam'ın kontrolünde yapılacak plebisite halkı hazırladılar. 15 Nisan 1938'de H. da plebisit başladı. Ancak, az sonra kanlı bir safhaya girdi. Fransız mümessili Carraux'nun taraflı tutumu işi gittikçe tehlikeli safhalara götürüyordu. Türk başkonsolosu Celâl Karasapan bu durumda görevini terk edecek duruma geldi. Onun sert çıkışı, Fransız tutumunun değişmesine yol açtı. Konuya doğrudan doğruya Türk hükûmetinin müdahalesini istemeyen Fransa yumuşadı ve kumandan Collet'nin aracılığı ile idâre, 6 Haziran'da Abdurrahman Melek'in vâliliğe getirilmesi ile Türklere bırakılmış oldu.

Böylece H. konusunda büyük bir merhale alınmış oluyordu. İdârenin Türkleşmesi, yâni belediyenin, kaymakamlıkların ve savcılığın Türkler tarafından ele alınması, asayişsizliğin ortadan kalkmasına ve tansiyonun düşmesine yol açtı. Öte yandan Türkiye ile Fransa arasındaki ikili görüşmeler sonunda General Asım Gündüz (b. bk.) başkanlığında ilk resmî Türk heyeti H. a geldi. Burada yapılan andlaşmaya göre, 1937 kadastro hududları esas olmak üzere İskenderun sancağının Türk ve Fransız kuvvetlerinin müşterek emniyeti altında plebisite geçmesi kararlaştırıldı. 5 Temmuzda Payas hududundan Binbaşı Süleyman, Hassa'nın Aktepe mevkiinden de Albay Şükrü Kanatlı (b. bk.) komutasındaki Türk birlikleri H. a girmiş oldular. Böylece 18 yıllık ayrılık fiilen bitmiş oldu.

Bundan sonra plebisit 22 Temmuz ve 1 Ağustos târihleri arasında sükûnetle yapıldı. Buna göre, 35 847 Türk, 11 319 Alevî, 5 504 Ermeni, 1 845 Arap, 2 098 Rum Ortodoks ve 395 çeşitli seçmen olduğu ortaya çıktı. Bu seçmenlere oranlı olarak da 22 Türk, 9 Alevî, 5 Ermeni, 2 Arap, 2 Ortodoks Rum milletvekili seçilmesi gerekti. Bu suretle doğan H. Türk devleti, 2 Eylûl 1938'de Millet Meclisini açtı. Atatürk'ün bizzat çizdiği H. bayrağı resmen çekildi. Devlet başkanlığına Tayfur Sökmen, Meclis başkanlığına Abdülgani Türkmen, hükûmet başkanlığına ise Abdurrahman Melek getirildiler. Hükûmette Cemil Yurtman, Cemal Baki, Faik Türkmen ve Kemal Alpar da görev aldılar.

Ancak az sonra 1939 Martında Türkiye'de yapılan seçimlerde H. devlet reisinin Antalya'dan, hükûmet başkanının ise Gaziantep'ten milletvekili adayı olması ve seçilmesi, H. ın anavatana ilhakına başlangıç teşkil etti. Bundan sonra H. la ilgili olan konuların Türk başmurahhası Cevad Açıkalın ve Fransız delegesi arasında resmen müzakere edilmesi de bu gelişmenin yeni bir safhası oldu. Nihâyet H. Millet Meclisi 23 Haziran 1939'da anavatana katılma kararını aldı. 23 Temmuzda H., T. B. M. M. adına resmen teslim alındı. Böylece Fransız işgal kuvvetleri de H. ı boşaltmış oldular. H. ın 19 yıllık ayrılık târihi kapanmış ve yeni H. ili doğmuş bulunuyordu. Harita için bk. İÇEL. — İsmet Parmaksızoğlu.

HATAY ANDLAŞMASI, 23 Haziran 1939 târihinde Türkiye ile, Suriye'nin mandateri olarak hareket eden Fransa arasında imzalanan, Hatay'ın Türkiye'ye katılması hakkındaki andlaşma. Ankara İtilâfnâmesi (b. bk.), Suriye sınırları içinde bırakılan Hatay (Sancak) bölgesi için özel bir idâre şekli tanımıştı. 1936'da Fransa, Suriye'ye bağımsızlık verirken, bu statüyü mahfuz tutmayınca, Hatay Türklerinin âkıbeti meçhul kalmıştır. Türkiye, Hatay'a da bağımsızlık verilmesini istemiş ve Fransa ile anlaşamayınca meseleyi 1936 sonlarına doğru Cemiyet-i Akvam'a getirmiştir. Cemiyet-i Akvam Konseyi, 27 Ocak 1937'de Hatay için özel bir idâre (entité distincte) tanımış, 29 Mayıs 1937'de de bir anayasa kabul etmiştir. Aynı gün Türkiye ile Fransa, Hatay'ın toprak bütünlüğünü garanti eden bir anlaşma imzalamışlardır (Düstur, 3. tertip, c. 18, s. 548). Fakat karışıklıklar çıkınca tatbikat yürütülememiştir. Bunun üzerine Türk-Fransız askerî hey'etleri Antakya'da görüşmeler yapmışlar ve 3 Temmuz 1938'de bir anlaşma imzalayarak, Hatay'ın toprak bütünlüğü ve siyâsî statüsünün iki devlet tarafından korunması için 2 500'er kişilik askerî kuvvet gönderilmesini kabul etmişlerdir. Böylece 1938 yılı 5 Temmuz'unda Albay Şükrü Kanatlı (b. bk.) komutasındaki Türk askerî kuvvetleri Hatay'a girmiştir.

Hatay'da Meclis seçimlerinin çoğunluğunu Türkler kazanınca, 2 Eylûl 1938'de toplanan Meclis, bağımsız Hatay Cumhuriyeti'ni kabul ve ilân etmiştir. Bu genç Türk devletinin Türkiye'ye katılmak isteğinin gerçekleştirilmesi için ise, 1937 andlaşması uyarınca, Türkiye-Fransa arasında müzakereler yapılması gerekmiş ve sonucunda Fransa bu katılmayı, Türkiye'nin de Suriye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğünü tanıması şartı ile kabul etmiştir. 23 Haziran 1939'da Türkiye adına Hâriciye Vekili Şükrü Saraçoğlu ve Fransa adına Büyükelçi Réné Massigli (b. bk.) tarafından Ankara'da imzalanan H. A., Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce 30 Haziran 1939 gün ve 3658 sayılı kanunla tasdik edilmiş ve 11. maddesi gereğince, tasdiknâmelerin Paris'te karşılıklı sunulduğu 13 Temmuz 1939'da yürürlüğe girmiştir.

HATAY DEVLET ÜRETME ÇİFTLİĞİ, yurt çiftçiliğine yardım ederek ziraî verimi artırmak, mahsulün kalitesini yükseltmek, iyi evsaf ve kalitede tohum, fide, fidan ve damızlık hayvan yetiştirerek üreticiye intikal ettirmek ve civar köylere ve ziraî işletmelere örneklik ve öğreticilik etmek maksadı ile Hatay ilinin Amik Ovasında ve Reyhanlı ilçesi sınırları içinde 21 401 dk arazi üzerinde kurulmuş olan bir çiftlik. Antakya'ya 30 km, Reyhanlı'ya 14 km mesafededir.

1942 yılında Ziraî Kombinalar Reisliği emrinde kurulmuş olan bu işletme, 1950 yılında 5433 sayılı kanunla H. D. Ü. Ç. adını almıştır. Çiftliğin çalışmaları tarla ziraati, hayvancılık ve bahçe kültürleri bölümlerinde toplanmıştır.

Tarla ziraati bölümünde hububat çeşitleri, çayır, mer'a, hayvan yemleri, pamukçuluk ile melez mısır çalışmaları yer alır.

Takriben 9 500 dk lık saha Meksika orijinli buğday, 7 000 dk lık saha pamuk, 500 dk lık saha tane mısır, 250 dk lık saha hasıl mısır, 1 200 dk lık saha da ayçiçeği ziraatine ayrılmış olup ortalama ekilişlerden 2 900 ton buğday, 100 ton mısır, 500 ton hasıl mısır ve 168 dk lık çayır mer'a ekilişinden de 347 ton kuru ot istihsal edilmektedir. 50 baş ana, bir baş boğa kadrosuyla faaliyette bulunan hayvancılık bölümünde 150 ton süt, 300 ton gübre, 50 buzağı elde edilmektedir. Bu bölümün bir kolu olan tavukçuluk sahasındaki istihsal yılda 82 000 yumurta, 1 000 adet civciv ve 2 ton gübredir.

Fidancılık, sebzecilik ile park ve ağaçlandırma, bahçe kültürleri bölümü içinde toplanmıştır.

HATAY DEVLETİ: bk. HATAY, Tarih.

HATAYÎ (Biyogr.): bk. ŞAH İSMAİL.

HATEMÎ, İbrâhim Bey (ölm. Edirne 1595), Türk şâiri. Burgaz'da câmii bulunan sancak beyi Mehmed Bey'in torunlarından Dîvâne Mahmud Çelebi'nin oğludur. H., önce sipâhî iken ve II. Sultan Selim'ın sarayında bulunurken sonra işi şâirliğe ve kalenderliğe dökerek seyahatlere çıkmıştır. Şiirlerinde önce Mâtemî takma adını kullanmış, sonra bunu H.'ye çevirmiş ve böylece tanınmıştır. Az fakat öz, zarif ve ince şiirleriyle ün salan H.'nin:

Tîz reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır
Erişir menzil-i maksûduna âheste giden

beyti, hatırlarda kalmıştır.

HATEMÎ, Mustafa Paşa (ölm. 1578), Türk şâiri ve devlet adamı. H., vâliliklerde bulunmuş ve güzel yazıları ile de tanınmış olan Cafer Paşa'nın oğludur. 1564'te Maraş beylerbeyi olan H., uzun zaman bu bölgede kalmıştır. Âşık Çelebi Tezkiresi'nde şiirlerinden örnek olarak verilen beyitlerden biri şudur:

Şarâb-ı aşkı içtim kâse kâse
Ne ben kandım, ne ol şerbet tükendi

HATFIELD [*hætfîld*], İngiltere'nin Hertfordshire kontluğunda, Londra'nın 32 km kuzey-batısında yeni bir şehir. H., 1948 yılında kurulmuştur ve nüfûsu 20 500 (1961) dür. II. Dünya Harbi sırasında işçi ve mühendislerin oturmaları için plânlanmış lojmanlardan doğma bir yerleşme yeridir. Bu bakımdan plânı sadece 26 000 kişi göz önüne alınarak yapılmıştır.

HATHOR (Yun: *Athyr* eski Mısır dilinde = Harus'un evi), Mısırlıların gök tanrıçası. Bir bölge tanrıçası olarak bâzı şehirlerde, özellikle Dender'de tapınılmıştır. Aşk Tanrıçası olarak da eski Yunanlılarca Aphrodite ile bir tutulmuştur.

HATHOR

Tebai şehrinin batı kesiminin koruyucu azizesi sıfatıyla ölüm tanrıçası da sayılır. Özellikle Sina Yarımadası'ndaki Punt şehrinde, Suriye ve Fenike gibi birçok yabancı ülkelerde de son derece saygı görmüş, bu arada meselâ Bilelos şehrinde yerli tanrılarla bir tutulmuştur.

H., inek başlı olarak veyâ inek boynuzlarıyle tasvir edilmiştir.

HATIRLAMA (Psik.), daha önce kazanılmış bir şuur muhtevasının tasavvur olarak yeniden şuura çıkması. Bu da ya geçmişte yaşanmış bir olayın bütünüyle yeniden canlandırılması şeklinde veyâ tanıma, yâni şimdi gördüğümüz bir insanı daha önce gördüğümüzü H. şeklinde olur. H. çok eskiden beri düşünürleri araştırmaya sevk etmiş bir psişik olaydır. Meselâ Kant'a göre, H. melekesi, gaye olarak geçmişin şimdiye getirilmesi melekesidir ve bu da çağrışım (tedâi) a dayanır. Bolzano'ya göre, H. daha önce yaşanmış olan şeylerin şuurunu ihtiva eder. Volkelt de sürekli ve gizli H. ları birbirinden ayırır.

Hatırlama aldanmaları (Paramnésie) veyâ **yanlış tanıma illusionu,** ilk defa karşılaşmış olduğumuz bir olayın, daha önce yaşadığımız bir olaymış gibi bir duygunun içimizde doğmasına dayanır.

Hatırlama tekniği (nemo-teknik veyâ nemonik): Bâzı yardımcı araçlarla H. yı kolaylaştırma san'atı. Bu da çağrışımlar, hatırlanmak istenen materyalin gruplara, elemanlara ayrılması ve özetlemeler, mantık bağlılıkları bulup çıkarma v. b. şekillerde olur.

HATIROĞLU, Şerafeddin Mes'ut (?-1276), Selçuklu seraskeri. 1243'te Moğollarla Selçuklular arasında cereyan eden ve Moğolların Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almasıyle sonuçlanan Kösedağı Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki Selçuklu prensleri, ümerası ve beyleri iki kısma ayrıldılar: Bunlardan bir kısmı, Moğolları yenmenin mümkün olamayacağı düşüncesiyle Moğol idâresi altında kalmak, bir kısım prensler, vezirler ve beyler de Memlûklerle birleşip Moğolları Anadolu'dan tardederek bağımsız yaşamak istiyorlardı. İkinci grupun başında II. İzzeddin Keykâvus, oğlu Siyavuş, vezirlerden Muinuddin Pervâne, Serasker H. Şerafeddin Mes'ut, beylerden Karaman Bey (bk. KERİMÜDDİN KARAMAN BEY), bunun oğlu Mehmed Bey (bk. KARAMANOĞLU MEHMED BEY) geliyordu.

Serasker H., Baybars'la birleştiği takdirde millî mücadelenin muvaffak olacağını kabul ederek çocuk yaşta bulunan III. Gıyaseddin Keyhusrev de yanında olduğu hâlde Konya'dan Kayseri'ye, oradan da Niğde'ye geldi. Kardeşi Ziyaeddin'i de Baybars'a gönderip yardım istedi. Baybars'tan yardım sağlayacağına inandığından, Niğde, Kayseri, Maden ve çevresinde dağınık hâlde bulunan Moğol kuvvetlerini mağlûp ederek Urla'yı zaptetti. Moğollara düşman olan beylere zafernâmeler yazdı ve onları kendisiyle birleşmeye dâvet etti. H. nun, genç sultanı zorla Niğde'ye götürdüğü ve orada isyan ettiği Tebriz'de duyulunca, Abaka Han yanında bulunan Muinuddin Pervâne, Sahib Ata, Fahreddin Ali, Taceddin Mutez'i Şehzâde Kongurtay kumandasında kuvvetli bir ordu ile Anadolu'ya gönderdi.

Bu sırada H., Elbistan'a gelen Baybars öncülerini, Baybars'ın kendisi sanarak, onu karşılamak maksadiyle Niğde'den kalkıp Yavaşkarahisarı'na doğru yola çıktı. Fakat H. nun, Niğde'de 200 Moğol askerinin başını kestirerek askerlerine çevgân oynatması gibi sert icraatından korkanlar, daha mücadelenin başında, birer ikişer ondan ayrılmaya başladılar. Bunların başında Muinuddin Pervâne'nin oğlu Mühezzibuddin geliyordu. Babası Moğollar tarafından hapsedilmiş olduğu hâlde âilesini ve çocuklarını Niğde'ye getirmek için H. ndan izin alıp gitti ve bir daha da dönmedi.

Anadolu'ya geldiği zannedilen ve beklenen Baybars, huzuruna çıkan Ziyaeddin'e: «Size bir miktar yardımcı kuvvet göndereyim. Siz bunlarla birleşerek Anadolu'yu müdafaaya çalışınız. Ben de hazırlıklarımı ikmâl ederek ilkbaharda gelirim. Şimdi Mısır'a gidiyorum. Geri dönemem» diyerek Mısır'a gitti. O Mısır'a giderken, Baybars'ın geldiğini zanneden H., Yavaşkarahisar'a gelip çadırlı ordugâha geçti. Fakat sabahleyin kalkınca Kongurtay'ın 30 000 kişilik ordusu ile kuşatıldığını gördü. 4 000 kişi ile kahramanca savaştı. Düşmanı yarıp dışarı çıktı. Lâkin genç sultanla bir kısım askerleri esir oldu. H. gelip eski bir dostu olan Lulve Kalesi'ne sığındı. Fakat dostu, başından korkup H. nu yakaladı ve Moğollara teslim etti. Delüce (Gedük kasabası) ye getirilen H., sözde muhakeme edildi. Kendisini korkusuzca savundu ise de, 1 000 değnek vurulmak suretiyle dövüldü, sonra da idam edildi. Anadolu'ya dehşet salmak isteyen Moğollar, millî kahramanın vücudunu parçaladılar, başını Konya'ya, kollarını Ankara'ya, bacaklarını Kayseri'ye gönderdiler.

HATİB, eski Arapların kabîle sözcülerine verdikleri ad. H.'ler, kabîlenin başlarından sayılırlardı. Şâirlerin nazım kullanmalarına karşı, H.'ler nesir kullanırlardı. Câhiliye devrinde şâir, H.'den daha çok takdir görürdü. Fakat zamanla H.'lerin itibarı artmıştır.

H.'ler, sadece, elçilik hey'etinin başında kabîle temsilcisi olarak konuşmalarda görülmekle kalmazlar, birbirlerine hasım olan kabîleler arasındaki övünme yarışlarında da şâirler gibi önderlik ederlerdi. Bu bakımdan H.'in, mensup bulunduğu kabîlenin başarılarını ve yüce vasıflarını ballandıra ballandıra anlatması ve aynı zamanda hasımlarının güçsüz taraflarını ortaya koyacak güçte olması lâzımdı.

H., vazifesini yaparken, elinde harbe, asâ veyâ yay bulundurur ve çok kere bununla yere vururdu.

İslâmiyetten sonra, hutbe, Müslümanlara hitab eden bir nutuk (= hitâbe) şeklini almaya başlayıp, düşmanlara karşı mücadele mâhiyetini kaybetti. Abbasîler devrinde ve Hârunü'r-Reşid'den i'tibaren halîfe, vazifesini kadılara bırakarak kendisi dinlemekle yetinmiştir. Araplarda böyle çeşitli şekiller gösteren hutbe, halîfeliğin Türklerin eline geçmesinden sonra Türk hayatında da devam etmiştir. Türklerde cuma H. lerinin, câmi imamlarından ayrı husus1 bir mevkileri vardı. Pâdişah tarafından ferman ile tâyin olunan büyük câmilerin H.'leri ile, fethedilerek ele geçen şehirlerdeki büyük câmi H.'leri yeşil cübbe giyerler ve sarıklarının üzerine sırma tel takarlardı. Bu H.'lerin ellerinde kınına sokulmuş bir kılıç ile minbere çıkmaları usûldendi. Ancak kılıcı minberin basamağına bırakırlar ve hutbeden sonra minberden inerken tekrar alırlardı. Cuma namazlarının H.'ler tarafından kıldırılması usûldendi. Bk. HUTBE.

HATİB BAĞDÂDÎ (1002-1071), hadîs ilmindeki derin bilgisi ile tanınmış olan bir âlim. Gençliği hadîs aramak için gezilerle geçmiştir. Basra, Isfahan, Hemedan, Nişapur ve Dimeşk gibi şehirleri ziyareti bunun neticesidir. Sonunda Bağdad'a dönmüş ve orada hatibliğe başlamıştır. Hanbelîlerin kendisine karşı düşmanca hareketlerine rağmen,

halife el - Kaim ve veziri İbn el - Muslime'nin kendisini korumaları sayesinde, el - Mansur Câmii'nde hadîs takriri açmaya muvaffak olmuştur. Vezir İbn el - Muslime'nin düşürülmesinden sonra Şam'a kaçmış, fakat orada Fâtımî olan vâlinin emri ile tevkif olunmuştur. İdam edilecek iken kaçıp Haleb şehrine gelmiştir. Selçukluların düzeni sağlamasından sonra tekrar Bağdad'a dönen H. B., aynı yıl içinde ölmüştür.

H. B.'nin bıraktığı yüz kadar büyük eserin hemen hepsi hadîs ilmine dâirdir. Bunların en meşhuru, Bağdad'da yaşamış olan hadîs bilginlerinin tezkireleridir.

HATİB ÇAYI, Sakarya Nehri'ne dökülen Ankara Çayı'nın kollarından biri. Uzunluğu 50 km dir. Kaynağını Ankara'nın doğu ve kuzey - doğusundaki dağlardan alır. Elmadağının doğu bölümünden inen derelerle beslenir, Kayaş kasabasından geçerek burada Kayaş Deresi adiyle anılır, Ankara içindeki dar boğazdan geçer, burada Bend Deresi adıyle anılarak daha ilerideki düzlüklerde Ankara Çayı'na karışır. Yazın suları son derece azalır, yağmurlu zamanlar da ve karların eridiği mevsimlerde çok kabararak büyük taşkınlara yol açar. Bunlardan b ri 1958'de belirmiş, can ve mal kaybına sebep olmuştur. Bu taşkınları önlemek için Kusunlar Köyü ile Kayaş arasında, Kusunlar Deresi üzerinde bir baraj yapılmış, ayrıca daha doğuda Bayındır Barajı adiyle daha büyük bir baraj inşâ edilmiştir (bk. ANKARA ÇAYI).

HATİB EL - ÖMERÎ (Biyog.): bk. ÖMERÎ.

HATİB ZÂKİRÎ HASAN EFENDİ (Türk mus.): bk. HASAN EFENDİ.

HATİBOĞLU, Şevket Râşid (doğ. Helvacıköy, Menemen 1898), Türk ilim ve devlet adamı. Babası Hacıhatibzâde Râşid Efendi, annesi Emine Hanım'dır. İlkokulu köyünde, orta eğitimini Menemen ve Kırkağaç'ta bitiren H., Bursa Orta Ziraat Mektebi'ne girmiş ve 1915'te buradan mezun olmuştur. I. Dünya Harbi'ne yedek subay olarak katılan H., iki yıl Kuveysna ve İskenderiye'de esir kalmıştır. 1920 yılında yurda dönünce İstanbul Halkalı Ziraat Mekteb-i Âlisi'nde yüksek tahsilini tamamlamıştır (1923). Müsabaka imtihanı ile devlet hesabına Paris'e iktisat ve ziraî iktisat tahsiline gönderilen H., bir yıl Paris Üniversitesi ve Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne devam etmiş, 1927 yılında Berlin'e nakledilmiş ve 1928 yılı sonuna kadar Berlin Yüksek Ziraat Okulu'nda eğitimini geliştirmiştir. Daha sonra Leipzig Üniversitesi'nde doktora yaparak 1932'de yurda dönen H., Ankara Ziraat Fakültesi'nde ve aynı zamanda Siyâsî İlimler Fakültesi'nde ziraat ve iktisat dersleri okutmuş ve profesör olmuştur.

Ş. R. HATİBOĞLU

1938'de Başbakanlık Yüksek Murâkabe Hey'eti âzâlığına tâyin edilen H., 1940'ta politika hayatına atılmış ve o yılki ara seçimlerinde Afyonkarahisar'dan milletvekili seçilmiştir. 1942 - 1946 yıllarında Tarım Bakanı olan H., 1946 yazında bu vazifeden ayrılmış ve 1950 seçimlerine kadar milletvekili kalmıştır. 1960'ta Kurucu Meclis'e Manisa temsilcisi olarak katılan H., 15 Ekim 1961'de Manisa'dan milletvekili seçilmiş ve 1962'de Millet Meclisi C. H. P. Grup Başkanvekili olmuştur. Aynı yıl içinde Millî Eğitim Bakanı tâyin edilen H., 1963 yazında bu vazifeden ayrılmıştır. 1965 seçimlerinde tekrar Manisa milletvekilliğine seçilen ve 1967'de Turhan Feyzioğlu (b. bk.) ile birlikte C. H. P. nden ayrılan 47 senatör ve milletvekili arasında bulunan H., Güven Partisi (b. bk.) nin kurucularından biri olmuştur.

Daha, yüksek tahsil öğrencisi iken Mütareke yıllarında, yurdun felâketli günlerinin telkin ettiği millî şuurla gerçek Türk milliyetçiliği idealini savunan M. Hâlid Bayrı, Remzi Oğuz Arık, Mümtaz Turhan gibi arkadaşları ile millî hareketlere katılan H., Said Tahsin Tekeli ile beraber kurdukları «Dönüm» mecmuasını bizzat yayımlamıştır. «İktisadî Yürüyüş», «Millet», «Bizim Türkiye», «Ülkü» ve «Ölçü» dergilerinin yayımlanmasında, geniş faaliyet gösteren «Ziraat», «Ulus» ve «Sabah Postası» gazetelerinde birçok yazıları çıkan H. nun başlıca eserleri şunlardır: *Ziraat: Türkiye İktisâdiyâtının Temeli* (Almanca) [Leipzig, 1931]; *Türkiye'de Ziraî Buhran* (Almanca, Türkçe) [1936]; *Dış Ticaretimizde Ziraatın Payı* [1936]; *Ziraatta Hububatın Yeri ve Ehemmiyeti* (Almanca, Türkçe) [1937]; *Türkiye'de Çay İktisâdiyâtı* [1939]; *Ziraat Âleminden Vâkıalar ve Düşünceler* [1939]; *Başbakan Şükrü Saracoğlu ve Tarım Bakanı Şevket Râşid Hatiboğlu'nun Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun T. B. M. M. nde Görüşülmesi Sırasındaki Söylevleri* (Ş. Saracoğlu ile birlikte) [1945]; *Ormancılıkta Vâkıalar ve Düşünceler* [1965].

HATİBZÂDE OSMAN EFENDİ (Türk mus.): bk. OSMAN EFENDİ.

HATİM, sözlükte «bir nesnenin sonuna varmak, ulaşmak, erişmek» mânâsına gelen Arapça bir kelime. Terim mânası ise «*Kur'an*'ı okumak» tır.

Bizde H. deyince *Kur'an*'ı baştan sona okuyup bitirme anlaşılır. Buna H. i şerif denir. *Kur'an* okumanın sevap olduğuna ve ibadet sayıldığına dâir hadîs - i şerifler vardır. *Kur'an* okumanın sevap olduğunda şüphe yoktur. İnsanı doğru yola sevk etmeyi gaye edinen din, elbette *Kur'an*'ı her fırsat düştükçe okumayı tavsiye eder ve sâdece okumayı bile sevap sayar.

Din bakımından kutsal sayılan günlerde, özellikle Ramazan'da ve ölenin defnedildiği günün akşamı ölümün vaki olduğu odada ve bir de ölüm yıldönümlerinde H. indirmek dinî bir gelenek olmuştur. Buharı Şerif'te nakledilen hadîslerde (6/102) Cibril her yıl gelip Hz. Peygamber'le *Kur'an*'ı karşılaştırırlardı. Bundan «mukabele okumak» doğdu. Mukabelede biri okuyup diğerleri dinler. Bizde mukabelelerin H. ile neticelenmesi şarttır. Para ile de H. indirtilir. Böylece *Kur'an*'ı okumakla kazanılan sevap para ile devralınıp alanın ölülerinin ruhuna ithaf edilir. Bunun doğru olup olmadığı hususunda din âlimleri arasında ihtilâflar vardır. Memleketimizde teravih namazlarını H. ile kıldırmak da gelenek hâlindedir. Buna başka İslâm ülkelerinde de rastlamak mümkündür.

Kur'an'ı ezberden baştan sonuna kadar hâfızlardan kurulu bir hey'etin yanında okumaya dinlemek denir. Buna çok önem verilir ve bir günde en çok altı saat içinde ve yanlış çıkmadan bitmesi övünme sebebidir.

HÂTİMÜ'T - TÂ'Î veyâ **HÂTİM TÂ'Î** (VI - VII. yüzyıllar), cömertliği ile ün salmış bir Arap şâiri. Bilhassa konukseverlikte ve cömertlikte kendi ih iyaçlarını düşünmeyecek kadar ileri giderdi. Cömertliği Araplar arasında darbımesel hâlini almıştır.

H., şiirlerinde daha çok cömertliği övmüştür. H. bu hüviyetiyle edebiyatta çok yaygın bir tip hâline gelmiş, İran'da pek sevilen bir hikâyenin kahramanı olmuştur. H.'nin yaptıklarını anlatan Hüseyin Vâiz Kâşifî (ölm. 1504-1505) nin hikâyesi Türkçeye de çevrilmiştir (*Destan - i Hâtim Tâ'î*, İstanbul, 1272). Bu eserin bir tercümesi de Kazan'da yayımlanmıştır (1876).

HATMİ (Althaea), Ebegümecigiller (Malvaceae) familyasından bir süs bitkisi. Büyük pembe çiçekleri bulunan otsu bir bitkidir. Müsilâj denilen peltemsi bir madde ihtiva eden türü (A. officinalis) nün kök ve yaprakları tıpta boğaz iltihaplarına karşı kullanılır.

HATMİ

Hatmi kökü (Fr. Racine de guimauve) [Eczacılık], *Althaea officinalis* (Ebegümecigiller [Malvaceae]) in soyularak mantar tabakasından ve kabuğun bir kısmından ayrılıp kurutulmuş ve tâze iken etli bir hâlde bulunan kökü. H. K. sarımsı beyaz, 30 cm kadar uzunlukta, 2 cm kadar kalınlıkta ve buruşuk satıhlıdır. H. K., hafif ve hususî kokulu, müsilâj lezzetlidir. Hatmi şurubu yapmak için kullanılır.

Hatmi şurubu (Fr. Sirop de guimauve) [Eczacılık], orta incelikte doğranmış 2,5 kısım hatmi kökü (b. bk.) nün 2 kısım alkol ve yetecek kadar şeker ve su ile kaynatılıp ve fanilâdan geçirilerek elde edilen bir şurup. Hafif bulanık, soluk sarı renkli, müsilâjlı, H. kökü koku ve tadında bir şuruptur.

Hatmi yaprağı (Fr. Feuille de guimauve) [Eczacılık], *Althaea officinalis* Ebegümecigiller [Malvaceae]in kurutulmuş yaprağı. 10 cm kadar uzunlukta, yuvarlak veyâ oval şekilde, 3 - 5 fuslu, kaidesi yürek biçiminde veyâ düz, kenarları dişli ve her iki yüzü sık tüylüdür. H. Y., kokusuz, yavan ve müsilâj lezzetlidir. Yumuşatıcı olarak kullanılır.

HATRA (Arapça adı: **el - Hadr**), Musul'un 80 km güney - batısında bulunan eski bir şehir. En parlak çağını Milâd sıraları ile M. S. 256 yılları arasında geçirmiştir. IV. yüzyılda artık terk edilmiş bir hâlde bulunan H., Partları metbû tanıyan, fakat buna rağmen aşağı yukarı tamamen başına buyruk hareket eden bir Aramî kral hanedânının taht şehri idi. Mimârî bakımından hem Yunan, hem Roma, hem de İran te'sirleri altında kalmıştır.

HATTA, Muhammed (doğ. Sumatra 1902), İndonezyalı siyaset ve devlet adamı. Rotterdam İktisadî İlimler Okulunda okumuştur. 1932'de Milliyetçi Parti'yi kuran H., Hollandalılar tarafından birkaç kere tevkif edilerek hapsedilmiştir. II. Dünya Harbi'nde İndonezya'yı işgal eden Japonların iş birliği tekliflerini reddetmiş, 1945'te sona eren Japon işgalinden sonra kurulan ve istiklâli ilân eden hükûmette Cumhurbaşkanı yardımcısı (1945 - 1949), 1948'de Başbakan olmuş ve 1949'da La Haye'de yapılan yuvarlak masa toplantısında İndenozya delegasyonuna başkanlık etmiştir. 1950 - 1956 yıllarında tekrar Cumhurbaşkanlığı yardımcılığına getirilen H.'yı, Sumatra âsileri kurmak istedikleri hükûmetin teşkiline dâvet etmişlerse de, H. bu teklifi reddetmiş ve Şubat 1958'de gönderilen ordu, âsileri yenerek dağıtmıştır.

HATTA, Muhammed

HATTABİYE (Din): bk. **ŞİÎ**.

HATTATLIK: bk. HAT.

HATT - I HÜMÂYUN, pâdişahların, herhangi bir iş için yazdıkları yazı. Osmanlı târihinde pâdişahların bu yol ile emir vermeleri usûlü III. Murad (1574 - 1595) zamanında başlamıştır. III. Murad'a kadar usûl şöyleydi: Vezir veyâ kazaskerlerin huzura kabul olunduğu arz günlerinde pâdişahlar, vezir - i âzamlar tarafından kendilerine sunulan meseleler hakkında fikir ve düşüncelerini «olsun» veyâ «olmasın» diye bildirirler, kâğıtlara işaret edilen bu emirler ona göre yapılırdı. Yazılı olarak sunulan bâzı mühim tevcih ve tâyin işleri için de sultanlar, kâğıdın üst yanına düşüncelerini yazı ile yazarlardı.

III. Murad'ın H. H. u bizzat kendisinin yazması, vezirlere itimatsızlığından doğmuştur. Bu şekil, bir yandan dîvân - ı hümâyun'un ehemmiyetini azaltmış, bir yandan da devlet işlerinin yapılmasının gecikmesine sebep olmuştur. III. Murad'dan sonra, bâzı pâdişahların çok genç veyâ çocuk denecek bir yaşta hükümdar olmaları gibi hâdiselerin de te'siri ile H. H. daha mâkul bir hadde indirilmiştir. Bunda Köprülü âilesinin sadâret makamında bulunmaları sırasındaki otoritelerinin rolü de vardı.

Osmanlı sultanlarının dört çeşit H. H.'ları olurdu: 1. Enderûn - ı Hümâyun nakil ve tâyinleri ile Enderûn'dan dışarı bir hizmet verilme hakkındaki yazılar; 2. Herhangi bir mesele hakkında vezir - i âzamların arzlarına karşı bizzat pâdişah tarafından yazılan mütalâa; 3. Herhangi bir mesele hakkında pâdişahın vezir - i âzama doğrudan doğruya emir vermesi veyâ kendisinden bir mütalâa istemesi; 4. Ehemmiyetli bir iş için dîvân - ı hümâyundan çıkmış tuğralı fermanın üstüne pâdişah tarafından yazılan H. H. Bu H. H.'lu fermanlar, en makbul fermanlardı. Kendisine gönderilen için en büyük iltifat sayılırdı.

Pâdişahların, kendilerine arz edilen meseleler hakkında H. H. ile vermiş oldukları emirler, XVIII. yüzyılın 2. yarısından itibaren enemmiyet kazanmıştı. Sorumluluktan çekinen sadrâzamlar da ehemmiyet taşımayan meseleler hakkında bile pâdişahlardan bu şekilde H. H. ile emir alma yolunu tutmuşlardı. Bu devirde, devlet işlerini bizzat takip eden ve H. H.'u en çok olan Osmanlı hükümdarı I. Abdülhamid'dir.

H. H.'ların II. Mahmud'a kadar tâlik, tâlik kırması ve nesih ve bâzan da rık'a ile yazılması usûldendi. II.

Mahmud'dan sonra ise sadece rık'a ile yazılması âdet hâline geldi. Bu yazı nevi saltanatın sonuna kadar devam etmiştir.

Osmanlı pâdişahları arasında H. H.'ları yazı bakımından en güzel olan III. Ahmed'dir. III. Mehmed'in tâlik kırması yazısı hem güzel, hem işlektir. I. Ahmed, İbrahim ve IV. Mehmed'in yazıları zor okunacak derecede çirkindir. Abdülâziz'in yazısı işlek ve okunaklıdır. Son pâdişahların yazıları, umûmiyetle işlek ve okunaklıdır. V. Murad ile Vahideddin'in yazıları diğerlerinkinden daha güzeldir. Bu arada Kanunî Sultan Süleyman ile oğlu II. Selim'in, I. Abdülhamid ile IV. Mustafa'nın yazıları birbirlerine benzemektedir.

Yakın Çağlarda, bizzat pâdişah tarafından yazılmadığı hâlde, devlette yapılacak büyük ıslahat için sultanın emir ve iradesi ile neşir ve ilân olunan fermanlara da H. H. denmiştir. 3 Kasım 1839 Gülhâne H. H.'u (bk. GÜLHÂNE HATTI) böyle bir H. H.'dur. Yine 1856'daki ıslahat fermanı da bu cins bir H. H.'dur.

ḪATTİ: bk. HİTİTLER.

HATTİN MEYDAN MUHAREBESİ: bk. SALÂHADDİN-İ EYYUBÎ.

ḪATTUŞA veyâ **ḪATTUŞAŞ** (Tar.-Coğ.): bk. BOĞAZKÖY.

HATUN (Tar.): bk. KAĞAN.

HAUFF, Wilhelm (Stuttgart 1802 - Stuttgart 1827), Alman yazarı. İlâhiyat tahsil etmiş, ev öğretmenliği yapmış ve 1827 yılı başlarında «Morgenblatt für gebildete Stände» nin yazı işleri müdürlüğünde bulunmuştur. *Mitteilungen aus den Memoiren des Satans* (Şeytanın hâtıratından kısımlar) [2 cild, 1826 - 1827] adlı nükte ve hayâl gücü dolu eserinde ve *Phantasien im Bremer Ratskeller* (Bremen Belediye Meyhânesi'nden hezeyanlar) [1827] adındaki neşeli ve hareketli kitabında Jean Paul'ün ve E. T. A. Hoffmann'ın te'siri kolayca müşahede edilebilir. *Lichtenstein* [3 cild, 1826] ile ise W. Scott ve W. Alexis geleneğindeki târihî roman tarzını Alman edebiyâtına sokan adam olmuştur. Buna karşılık, eğlendirici hafif romanlar yazarı H. Clauren'ın berbat üslûbunu alaya almak için onu taklit ederek ve onun imzasiyle yayınladığı *Der Mann im Monde* (Aydaki adam) [1826], edebî çevreleri hayâl kırıklığına uğratmış, H. bu yüzden mahkemelik olmuştur.

W. HAUFF

Bunların yanıbaşında alelacele yazıverdiği *Die Bettlerin vom Pont des Arts* (Pont des Arts'ın dilenci kadını) [1827]; *Jud Süss* (Çıfıt Süss) [1827] gibi hikâyeleri, III. Reich'ın propaganda silâhlarından birini teşkil ederek filme de alınmıştır. Bunlardan başka, doğu masallarından derlenmiş olan *Die Karawane* (Kervan) [Türkçe çev. 1946], Alman masallarından derlenmiş olan *Das Wirtshaus im Spessart* (Spessart'taki han) adlı eserleri ve halk arasında çok yayılmış birkaç şiiri de vardır. Mektupları ölümünden sonra yayınlanmıştır.

HAUG, Martin (Ostdorf, Württemberg 1827 - Bad Ragaz, İsviçre 1876), Alman doğu bilgini. 1859 - 1866 yılları arasında Puna'da Sanskrit dili profesörlüğü yapmış ve 1868 yılından i'tibaren München Üniversitesi'nde kürsü sahibi olmuştur.

H., metinlerini en iyi bilen ilim adamlarından biri olarak tanınmıştır. Önemli eserleri şunlardır: *Die fünf Gathas* (Beş Gathalar) [2 cild, 1858 - 1860]; *Essays on the sacred Language, Writings and Religion of the Parsees* (Pari [Zerdüşti] lerin kutsal dilleri, yazıları ve dinleri üzerine denemeler) [Bombay, 1862]; *The Aitareya Brahmanam of the Rigveda* (Rigveda'nın Aitareya Brahmanam'ı) [2 cild, 1863].

HAUPTMANN, Carl (Obersalzbrunn 1858 - Schreiberhau 1921). Alman şâiri. E. Haeckel'ın yanında biyoloji ve F. Avenarius'un yanında felsefe öğrenimi yapıp doktorasını da biyoloji dalında verdikten sonra Zürich Üniversitesi'nde doçentlık tezini hazırlanmağa başlamış, fakat neticede ilmî kariyerden cayarak kendini tamamen san'ata vermiştir. Kardeşi Gerhart gibi o da asıl memleketleri olan Silezya'dan, onun dağlık bölgelerinden, eski Silezya mistiğinden, ora halkının dindarlığından ve hayal gücünden ilham almıştır. San'at yolunun ana menzillerini, Silezya memleket şâirliği ve natüralizm (*Marianne*), Yeni Romantizm (*Die Bergschmiede*) ve Ekspresyonizm (*Einhart der Lächler*) teşkil eder.

Eserleri: Dramlar: *Marianne* (ad) [1894]; *Waldleute* (Ormanlılar) [1896]; *Ephraims Breite* [1900]; *Die Bergschmiede* (Mâdenciler) [1901]; *Die lange Jule* (Uzun Jule) [1913]; *Die armseligen Besenbinder* (Zavallı yoksul süpürgeciler) [1913]; *Der obtrümige tar* (Ayrılmış Çar) [1919].

Hikâye ve romanları: *Sonnenwanderer* (Güneş gezgincisi) [1897]; *Mathilde* [1902]; *Einhart der Lächler* (Gülücü Einhart) [2 cild, 1907]; *Ismael Friedmann* [1913]; *Rübezahlbuch* (Pancar sayım defteri) [1915]; *Tantaliden* (Tantalos Azaplıları), [1927]; *Krieg. Ein Tedeum* (Savaş. Bir ölüm ilâhisi) [1914].

İlmî eserler: *Beitrag zu einer dynamischen Theorie der Lebewesen* (Canlı yaratıklar ile ilgili dinamik bir nazariye hakkında inceleme, [1893]. H.'ın mektupları 1928 yılında W. E. Peuckert tarafından *Leben mit Freunden* (Dostlarla yaşamak) adı altında yayınlanmıştır.

HAUPTMANN, Gerhart (Obersalzbrunn 1862 - Agnetendorf 1946), Alman yazarı. İki yıl san'at okuluna devam ederek heykeltıraşlığa çalışmış, Jena Üniversitesi'nde tabiî ilimler ve felsefe derslerini tâkip etmiştir. Berlin'de geçirdiği yıllar zarfında tanıştığı san'atçılar ve Arno Holz'un natüralist san'at nazariyesi, onu alışılagelmiş dil anlayışından kurtarmış, Ibsen'ın natüralist dramlarıyla teması onu yeni bir natüralist anlatış tarzına götürmüştür.

1912 yılı Nobel edebiyat armağanını da kazanmış olan H.'ın başlangıçtaki dramatik eserlerinde natüralizm üslûbunu kendine has bir ifâde vasıtası olarak kullandığı görülür.

Burjuva hayatından alınma sosyal çatışmaları ve karak-

G. HAUPTMANN

terleri konu edinen *Vor Sonnenaufgang* (Gün batmadan önce) [1889] ve *Einsame Menschen* (Yalnız insanlar) [1891] gibi eserlerinin ardından *Die Weber* (Çulhalar) [1892] dramı ve sonra da *College Crampton* (Cramton Koleji) [1892] komedisi gelir. *Der Biberpelz* (Kunduz kürkü) [1893] adlı oyunu bir hırsızlar komedisidir. Bundan sonra *Florian Geyer* [1896] adlı tarihî dramı yazmış daha sonra *Fuhrmann Henschel* (Arabacı Henschel) [1898], *Rose Bernd* [1903] ve *Die Ratten* (Sıçanlar) [1911] gibi birtakım oyunlar kaleme almıştır. *Hanneles Himmelfahrt* (Hannele'nin göğe yolculuğu) [1893] adlı oyunundan i'tibâren H.'ın üslûbunda bir değişme başlar. Bu değişme, onu bir sıra sembolist ve iç problemlerine çevrik efsanevî oyuna götürmüştür ki bunlar arasında *Die versunkene Glocke* (Batık çan) [1896]; *Der arme Heinrich* (Yoksul Heinrich) [1902] zikredilebilir.

Yunanistan hâtıralarını ihtivâ eden *Griechischer Frühling* (Yunan ilkbaharı) [1908]; adlı eserinden sonra H. Antik Çağ'a yönelmiştir.

H. hayatı boyunca savaşın tehlikeleri ve dehşeti konusunda uyarmalarda bulunmaktan geri kalmamıştır. Daha 1913 yılında, yâni I. Dünya Harbi arifesinde yazmış olduğu ve sahneye konduktan kısa bir süre sonra yasaklanan *Festspiel in deutschen Reimen* (Alman kafiyeleriyle festival) adlı oyunu bunun iyi bir örneğidir. *Elektra* [1948] ve târihî bir dram olan *Magnus Garbe* [1943] de II. Dünya Harbi'nin çalkalanma ve yıkımlarını anlatmıştır.

H.'ın sahne eserleri dışındaki çalışmaları, hem sayı hem de artistik kalite yönlerinden geri plânda kalır. Fakat gerek şiir gerek roman gerek uzun hikâye alanındaki bütün eserlerinde hayatı asıl dram ve insanî duygularının kurbanı, ıstırap çekmeğe mahkûm bir yaratık olarak mütalâa eder. San'at nazariyesi hakkındaki münferit inceleme ve denemeleri, *Die Kunst des Dramas* (Dram san'atı) [1963] başlığı altında yayınlanmıştır.

Diğer eserleri şunlardır: Manzum olanlar: *Des grossen Kampffliegers, Landfahrers, Gauklers und Magiers Till Eulenspiegel Abenteuer* (Büyük savaş pilotu, sürücü, üçkâğıtçı ve büyücü Till Eulenspiegel'ın maceraları) [1928]; *Der grosse Traum* (Büyük rüya) [1942]; *Ährenlese* (Başak tutamı) [1939]; *Neue Gedichte* (Yeni şiirler) [1946].

Romanlar: *Der Narr in Christo Emanuel Quint* (Christo Emanuel Quint'in içindeki soytarı) [1910]; *Der Ketzer von Soana* (Soana münkiri) [1918]; *Atlantis* [1912]; *Phantom* (Hayalet) [1923]; *Die Insel der grossen Mutter* (Büyük annenin adası) [1924]; *Wanda* [1928].

Hikâye ve uzun hikâyeler: *Die Spitzhacke* (Sivri uçlu kazma) [1930]; *Der Schuss im Park* (Parkta atılan silâh) [1942]; *Mignon* [1947]; *Die Hochzeit auf Buchenhorst* (Buchenhorst'taki düğün) [1931]; *Das Meerwunder* (Deniz mucizesi) [1934].

Sahne eserleri: *Das Friedensfest* (Barış töreni) [1890]; *Michael Kramer* (ad) [1900]; *Die Jungfern vom Bischofsberg* (Piskopos Dağı bakiresi) [1907]; *Kaiser Karls Giesel* (İmparator Karl'ın rehinesi) [1908]; *Griselda* (ad)[1909]; *Gabriel Schillings Flucht* (Gabriel Schilling'in kaçışı) [1912]; *Winterballade* (Kış baladı) [1917]; *Dorothea Angermann* (ad) [1926]; *Vor Sonnenuntergang* (Gün batmadan önce) [1932; Türkçe çev. Güneş batarken, 1955]; *Die Tochter der Kathedrale* (Katedralin kızı) [1939].

HAUSA (HAUSSA) LAR, Afrika'da yaşayan bir kavim. Din bakımından İslâmî, ırk bakımından Habeşî olan bu kavmin yerleşme alanı Orta Sudan, batıda Togo'dan doğuda Bagirmi'ye kadar ve kuzeyde Büyük Sahra'nın güneyinden güneyde Gine kıyılarına kadar uzanan yerlerdir. 1952 - 1953 yıllarında takriben 6 000 000 H. yaşamakta olup bunlardan 5,5 milyon kadarı Nijerya'da ve özellikle ülkenin kuzeyindeki Kano ve Sokoto kesimlerinde yerleşmiş bulunmaktaydı. Çoğu tâcir ve zanaatçı olan H.'lar aynı zamanda iyi çiftçidirler ve hayvancılıktan da anlarlar.

HAUSA TİPİ

Asıl yurtları Büyük Sahra olan H.'lar, M. S. 1000 yıllarından i'tibâren birçok H. devleti kurmuşlardır.

H. dili, bütün Çad - Hâmî dilleri arasında en yaygınıdır. Bu dil yüzlerce yıl Sevahilî dili ile atbaşı giderek Büyük Sahra'nın güneyindeki en önemli ticaret ve iş dili seviyesine sahip olmuştur. Asıl yayıldığı alan olan Kuzey Nijerya'da aş. yu. 13 000 000 kadar insan tarafından konuşulur. Nijerya Cumhuriyeti'nin güneyinde ise 1 000 000 civarında insan aynı dili konuşmaktadır. Batı Afrika'nın aş. yu. bütün ülkelerinde ve Orta Sudan'da büyük H. kolonileri vardır. Eski Sokoto ve Katsina lehçelerinden başka, bugün Kano ağzı standard bir dil değerini kazanmış ve edebiyat ve radyo dili hâline gelmiştir. Sömürgecilik öncesi devrinde Ayami adı verilen Arap harfleriyle yazılmış bir H. edebiyatı da vardı.

HAUSSMANN [*osmạn*] **Georges Eugène, Baron** [1853] (1809 - Paris 1891), Seine vâlisi (1853 - 1870). III. Napoléon tarafından me'mur edilen H., Paris'e bugünkü çehresini kazandırmıştır. O zamana kadar karmakarışık ve içinden çıkılamaz bir mahiyet arz eden Fransız başşehri, imparatorun plânları uyarınca modern ve geniş bir avenü ve bulvar şebekesine kavuşmuştur (ilâve olarak 100 km den fazla yol yapılmıştır). Ayrıca, şehre 420 km kanalizasyon, 800 km su yolu ve 3 200 gaz lambası kazandırılmıştır.

HAUSTOR, parazit veyâ yarıparazit bitkilerin, üzerinde yaşadıkları «anaç» bitkilerin organik veyâ inorganik besin maddelerini almak için, onların gövdesine saldıkları emici uzantılar. Meselâ, şerbetçiotu üzerinde parazit olarak yaşayan cinsaçı (Cuscuta)'nda, elma, armut gibi meyve ağaçları üzerinde yarıparazit olarak yaşayan ökseotu (Viscum)'nda bu tip emici uzantılar bulunur.

HAUTE - GARONNE [*otgarọn*], Güney Fransa'da bir departman. Yüzölçümü 6 367 km², nüfûsu 674 000 (1967) dir. Merkezi Toulouse'dur.

HAUTE - LOIRE [*otluạr*], Fransa'da bir departman. Yüzölçümü 5 001 km², nüfûsu 209 300 (1967) dür. Merkezi Le Puy şehridir.

HAUTE - MARNE [*otmạrn*], Fransa'da, Champagne bölgesinde bir departman. Yüzölçümü 6 257 km², nüfûsu 215 900 (1967) dür. Merkezi Chaumont şehridir.

HAUTES - ALPES [*otzạlp*], Fransa'nın Dauphiné bölgesinde bir departman. Yüzölçümü 5 643 km², nüfûsu 93 100 (1967) dür. Merkezi Gap şehridir.

HAUTE - SAÔNE [*otsọn*], Fransa'nın Franche - Comté bölgesinde bir departman. Yüzölçümü 5 375 km², nüfûsu 209 900 (1967) dür. Merkezi Vesoul şehridir.

HAUTE - SAVOIE [*otsavuạ*], Fransa'nın doğusunda bir departman. Yüzölçümü 4 598 km², nüfûsu 369 800 (1967) dür. Merkezi Annecy şehridir.

HAUTES - PYRÉNÉES [*otpirenẹ*], Fransa'nın Gascogne (Gaskonya) bölgesinde bir departman. Yüzölçümü 4 534 km², nüfûsu 227 100 (1967) dür. Merkezi Tarbes şehridir.

HAUTE - VIENNE [*otvyęn*], Fransa'nın Limousin bölgesinde bir departman. Yüzölçümü 5 555 km², nüfûsu 337 300 (1967) dür. Merkezi Limoges şehridir.

HAUT - RELIEF [*orölyef*; Fr. = yüksek kabartma], zemin ile ancak birkaç temas noktası olan bir heykel grupu. Ankara'daki Emniyet Âbidesinin duvarları H. R.'lerle süslüdür. H. R.'in yarı büyüklüğündeki kabartmalara İtalyanca mezzo rilievo; m. r., yarısı kabartmalara da rilievo (Fr. bas - relief, b. bk.) denilir. Paris'teki Zafer Takını süsleyen La Marseillaise (Rude) ve La Danse (Carpeaux) grupları gerçekten H. R.'lerdir.

HAUT - RHIN [*orę̂*], Fransa'da, Alsace'ta bir departman. Yüzölçümü 3 508 km², nüfûsu 585 018 (1968) dir. Merkezi Colmar şehridir.

HAUTS - DE - SEINE [*o dö sen*], Fransa'da bir departman. 1964 yılında çıkan bir kanunla kurulan bu departman, Seine ve Seine - et - Oise departmanlarının bir bölümünü içine almıştır. Yüzölçümü 175 km², nüfûsu 1 553 000'dir. Merkezi Nanterre şehridir.

HAÜY [*aüy*], **René Juste** (St. Just, Picardie 1743 - Paris 1822), Fransız mineralogu. Profesör olan H., ilmî kristalografinin kurucusu sayılır. Dekressans teorisi, son radan C. S. Weiss'ın ondan yaptığı tercüme esnasında ifâde edilen rasyonel eksen kesitleri kanununu ihtivâ ettiği gibi, ayrıca değişen kristal biçimleri esnasında kristal simetrisinin muhafazası noktasını da açıklar. H.' nin araştırmaları, çok sayıda kristal cinsindeki fizik oluşumları izah bakımından da önemli gelişmeler getirmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Essai d'une théorie sur la structure des cristaux* (Kristallerin yapısiyle ilgili bir nazariye üzerine deneme) [1783]; *Traité de minéralogie* (Mineraloji kitabı) [4 cild, 1801]; *Mémoire sur une loi de cristalisation appelée loi de symétrie* (Simetri kanunu adını taşıyan bir kristalleşme kanunu üzerine muhtıra) [1815].

R. J. HAÜY

HAÜY [*aüy*], **Valentin** (St. Juste, Picardie 1754 - Paris 1822), Fransız politika adamı ve körler eğitimcisi. Dışişleri Bakanlığında yüksek me'mur olan H., kendini körlerin eğitimine vakfetmiştir. Körler alfabesi üzerinde çalışmış ve Paris'te, sonradan Genç Körler Millî Enstitüsü adını alan müesseseyi kurmuştur (1784). İhtilâlde theophilanthropie (insan - sevenler hareketi) nin liderlerinden biri olmuştur. 1806'da Petersburg'a giderek körler okulunu kurmuş, Berlin'de kaldığı kısa zaman içinde orada da buna benzer bir müessesenin kurulmasını sağlamıştır. Başlıca eseri şudur: *Essai sur l'éducation des aveugles* (Körlerin eğitimi üzerine deneme) [1786]. Bu eser, kabarık harflerle hazırlanarak basılmıştır.

HAVA, dünyayı çevreleyen ve canlıların yaşamasında birinci derecede önem taşıyan ve yaklaşık olarak 4/5 azot, 1/5 oksijen ile az miktarda argon, karbondioksid, neon, helyum, kripton, ksenon gazları ve su buharının karışımı. 0° C ve 760 mm basınç altındaki 1 litre H. nın ağırlığı 1 2928 gr dır. 1770'te Scheele, azotu H. dan ayırdıktan sonra H. nın bir gaz karışımı olduğu anlaşılmıştır. H., sıvı hâline getirilirken önce belirli bir sıcaklıkta oksijen, daha düşük derecede de azot gazı sıvı hâline geçer. Yeniden gaz hâline geçişte ise bu olayın tersi olur ve önce azot, sonra oksijen gaz hâline gelir. H. yı teşkil eden başlıca iki gaz (azot ve oksijen)ın tesbiti 1754'te Lavoisier Deneyi (b. bk.) ile meydana çıkarılmıştır.

1785'te Cavendish (b. bk.), H. da oksijenle azottan başka gazların da bulunduğunu anlamış ve azotu, oksijeni, karbondioksidi ve su buharını çıkardıktan sonra, geride ilk hacmin % 1'i oranında bir artık kaldığını görmüştür. 100 yıl kadar sonra Lord Rayleygh ve Ramsey, bu artığın da altı ayrı elementin karışımından meydana geldiğini meydana çıkarmışlardır:

Havadaki gazlar

Gazın adı	%	Kaynama noktası
Azot	78.1	— 195°
Oksijen	20.9	— 183°
Argon	0.93	— 185°
Karbondioksit	0.03	— 79°
Neon	0.0015	— 243°
Helyum	0.0005	— 269°,9
Kripton	0.00011	— 152°
Ksenon	0.000008	— 108°

H. nın içindeki su buharı % 3 - 5 arasında değişir.

Sürekli oksijen ve azot kaybına rağmen, H. nın bileşimindeki oran değişmez. Canlıların solumasında ve oksitlenmelerde kullanılan oksijen, fotosentez olayı sonucunda bitkiler tarafından yeniden atmosfere katılır.

H. nın bileşimi çeşitli yükseklikler de aynı değildir. 10 000 m yükseklikten sonra ağır gazların azalmasına karşılık, hafif gazların oranı hızla artar.

Fabrika ve apartman bacalarından, çeşitli taşıtların egzozlarından çıkan gazların büyük şehirlerde meydana getirdikleri H. kirlenmesi, günümüzün en önemli konularından biridir. İnsan sağlığı için büyük bir tehlike teşkil eden kirli H. nın temizlenmesi yolunda birçok tedbirlere baş vurulmaktadır.

Nükleer denemelerden sonra, radyoaktif ürünlerin, insanların yaşadığı bölgelere inmesi ihtimal ve tehlikesine karşı alınması gerekli tedbirler de zamanımızın en önemli meselelerinden biridir.

HAVA (Ar.), oyun havası yahut peşrev, saz semaisi gibi klâsik formlara girmeyen, serbest ve fantazi saz eserlerine Türk musikisinde verilen ad. Daha müphem mânâda da kullanılır: «bir H. çalınıyordu, sonra başka bir H. çalındı» cümlesinde olduğu gibi. Burada «saz ve söz musikisine âid olup da, ayrıca cinsi belirtilmeyen parça» mânâsındadır.

HAVA GAZI (Fr. Gaz d'éclairage, gaz de ville), gaz veyâ kok fabrikalarında elde edilip veyâ işlenip, bir dağıtma şebekesi ile özel evlerdeki müşteri veyâ endüstrilerin âletlerine sevk edilen gaz. Gaz hâlindeki yakıtların ısınma maksadiyle kullanılması, yakımı düzenlemek nisbeten kolay olduğu için büyük bir avantaj sağlar. Bu sebepten dolayı, yanar gazlar hazırlamak veyâ jeolojik tabakalarda bulunan tabiî gazları kullanmak için büyük gayretler sarf edilmiştir. Fransız mühendisi Philippe Lebon, 1797'den i'tibâren, tahtanın damıtılması yoluyle yanar bir G. elde etme düşüncesini ve hattâ taş kömürü (houille) nü damıtmak fikrini ortaya atmış, fakat gerçekleştirememiştir. Aşağı yukarı aynı târihlerde İrlândalı Murdoch da buna benzer sonuçlara varmış, fakat bu keşiflerinden istifade edememişlerdir.

Bu fikirler 1805'te İngiltere'de Winsor (asıl adı: Winzler) tarafından, Paris'te de ancak 1819'da tatbikat sahasına konabilmiştir.

Şımdiki hâlde kömür (taş kömürü) kapalı kaplarda ve 1 000 - 1 200° C ısıda damıtılır. Bunun sonucu olarak yabancı maddeler ihtiva eden yanar bir gaz hasıl olur; geri kalan katı madde ise koktur. Bunun için yağlı kömür kullanılır. Kullanılan âletlerin başlıcaları şunlardır: 1. Ateş toprağı (terre réfractaire) ndan yapılmış yatay yuvarlak kaplar (cornue): Bu kaplar mihanikî bir şekilde kömürle doldurulur ve 8 saat fırında kaldıktan sonra çıkarılır; 2. Tabanı meyilli, ince uzun hücre (oda) ler: Bunlar «carneaur» adını taşıyan ve fırın kemerlerinde, alevlerin geçmesi için açılmış delikler yolu ile ısıtılır. Burada damıtıma 24 saat sürer. 3. Dikey yuvarlak kaplar: Burada kömürün dolması ve kokun boşaltılması ya sürekli (continue) veyâ kesintili (discontinue) bir şekilde yapılır. Bu âletler, çoğu zaman, hasıl olan kokun bir kısmını kullanan gazojenlerden gelen gazlarla ısıtılır. Damıtma âletinde çıkan gaz önce fizikî, sonra da kimyevî bir temizlemeye tâbi tutulur. Evvelâ fıçıcık (Fr. barilet) ta katranlarla amonyak suları teksif edilir; bu işleme kondansörlerde devam olunur. Burada gaz soğur. En son katran kalıntıları, delikli çan (cloches perforées) lardan yapılmış kondansörlerde dıbe çöker (Pelouze ve Andovin markası). Bâzan gaz, naftalin ve amonyak gazından temizlenmek için ağır yağlı ve sulu yıkayıcıdan geçirilir. Sonra kimyevî bir temizlemeye de tâbi tutulur. Bunun için, demir oksidi ihtiva eden toz şeklinde kütleler üzerinden geçirilir. Burada kükürt ve siyanürlü maddeler demir oksidine bağlanarak gazdan çıkarılır. Kullanılmağa hazır olan gaz, gazometreler içinde saklanır ve bir yeraltı şebekesi yolu ile dağıtılır. Bu gazda her şeyden fazla hidrojen (% 50), metan (% 25) ve karbon oksidi (CO) bulunur. Sulu gazın kömür gazına katılmasıyle karbon oksidi artar ve ısıtma gücü azalır. Bununla beraber bu güç, 4 300 kaloriye yakın bir seviyede kalır.

Kömür gazı imâlinin tâli mahsulleri şunlardır: 1. Amonyak: Bu, çoğu zaman sülfat hâline getirilmiş olup gübre olarak değerlendirilir. 2. Katrandan çıkarılan maddeler ve naftalin; 3. Kok gazı fabrikasından gelen kok çoğu zaman kolay parçalandığı için ancak evlerde kullanılmağa elverişlidir. Kok fabrikaları, demirin işlenmesine yarar kok ve gaz da istihsal eder. Bu kok güç kırılır, gaz ise H. G. olarak kullanılabilir.

HAVA HARBOKULU, Türkiye Cumhuriyeti Hava Kuvvetlerine subay yetiştiren okul. Okul, bugün İstanbul da Yeşılköy milletlerarası hava limanı yakınındaki modern eğitim ve öğretim te'sislerinden yararlanarak genç havacılarımızı yetiştirmektedir. Okula askerî veyâ sivil liselerimizi bitirmiş ve beden kabiliyetleri bir süpersonik jet uçağı ile uçmaya elverişli ve gönüllü gençler arasından yapılan bilgi sınavını kazanmış olanlar alınırlar. H. H.'nda üç yıllık tahsilini tamamlayan öğrenciler, teğmen rütbesini aldıktan sonra, hava kıtalarında sorumlu görev alabilmek için ayrıca iki yıl süren uçuş veyâ teknik yer branşlarında meslek ihtisas öğrenimi yaparlar.

H. H.'nun yurdumuzun savunma hizmetlerindeki fonksiyonunu anlayabilmek için Türk Ordusunun birçok milletlerden daha eski olan subay yetiştirme sistemine ve Hava Kuvvetlerimizin târihine göz atmak faydalı olacaktır.

Türk Ordusunun subay yetiştirme târihini modern harbokullarımızın doğuş yılları olan 1834'lere dayamak yanlıştır. Türk subay ve komuta hey'etinin yetiştirilme sisteminin kökleri, Türk Kara Kuvvetlerinin doğuşunda ve nihayet bugünkü okul anlayışı içinde ise Enderûn Mektebinde görmek lâzımdır. Subay ve kumandan yetiştirme sisteminin sağlamlığı ordularımızı Viyana'ya, Kuzey Afrika'ya, İran'a, Rusya'ya götürmüş, bu sistemin bozulması da imparatorluğun çökmesine ve Yeniçeri ordusunun dağıtılmasına sebeb olmuştur.

HAVA HARBOKULU: 1 Ekim 1951'deki açılış töreninden

Yurdumuzda Batılılaşma hareketleri 1778 - 1834 yılları arasında askerî okullarımızın Batı tekniğine sokulmasiyle başlar. Deniz ve Kara Harbokullarımız, Mühendishâne - i Bahrî - i Hümâyun, Mühendishane - i Berrî - i Hümâyun adlarıyla, Askerî Tıbbiye ve Baytar okullarımızla aynı devirlerde Batı anlayışıyla kurulurlar.

İlk harbokullarımızın bugün Amerika ve bâzı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi öğrencilerini mühendislik diploması ile me'zun etmesi dikkate şayandır. Harbokulları yalnız askerlik san'atı öğreten veyâ meslekî teknik bilgi veren okullar olarak mütalâa edilmemiştir. Harbokullarında seçilmiş gençlere liderlik, kumandanlık ve devlet adamlığı

HAVA HARBOKULU'na sancağı teslim edilirken

HAVA HARBOKULU'nun ilk öğrencileri

İngiltere'yi görmekteyiz. Dünyanın ilk bağımsız hava kuvvetleri, 1918'de Royal Air Force adıyla Büyük Britanya'da kurulmuştur. İngilizleri İtalyanlar, Fransızlar ve Almanlar takib etmişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri bu konuda çok yavaş hareket etmiş ve hava kuvvetlerini bağımsız teşkilâta sokamadan II. Dünya Harbine girmiştir. Bağımsız Amerikan Hava Kuvvetleri ancak 1948'de kurulabilmiştir.

II. Dünya Harbinde hava kuvvetleri kesin sonucun alınmasında büyük rol oynamıştır. Harb sonu döneminde de havacılığın ekonomik ve sosyal alanlarda milletlerin hayatlarında çok geniş ölçüde yer aldığı görülmüştür.

Türkiye'ye gelince: Atatürk, her konuda olduğu gibi, havacılık konusunda da çok ileri bir anlayış göstermiştir. Atatürk Türk havacılığını, birçok milletlerden çok daha önce bağımsız vurucu bir silâh hâline getirme çalışmalarına başlamıştır. Bağımsız hava kuvvetlerine ilk yaklaşma olan Türk Kıtaat-ı Havaiye Müfettişliği 1924'te, Hava Müsteşarlığı da yine Atatürk'ün irşatlarıyla 1928'de kurulmuş ve havacılarımız mavi üniformalarını 1933'te giymişlerdir. Bugünkü adı ile Türk Hava Kuvvetleri Kumandanlığı 1944'te Orgeneral Zeki Doğan'ın eliyle kurulmuştur.

Hava Kuvvetlerimizin subay kaynağı olan H. H.

bilgi ve nitelikleri verilmesi ve buna modern teknik bilgileri de katarak ordu ve yurt hizmetlerini kapsayan bir şekilde hazırlanmaları esası göz önünde tutulan bir eğitim - öğretim prensipi olmuştur.

Orduların kumanda kademelerini işgal edecek subayları yetiştiren harbokullarının temel ve ortak niteliği olarak millîlik prensipi kabul edilir. Ok ve yay veyâ kılıç devrinden baruta, buhar makinesine, motöre, jete, atoma ve rokete geçişte subayları bu modern vasıtaların ilk kullanıcıları olarak görmekteyiz. Uzay Çağı'nın ilk astronot ve kozmonotlarının Sovyet Rusya'da ve Birleşik Amerika'da da subaylardan seçildiği bilinmektedir.

1903'te ilk uçuşunu 50 saniye ile başaran uçak, bir silâh olarak derhal askerler tarafından ele alındı. 1907 - 1909 yıllarında Avrupa ordularına yeni bir sınıf olarak giren havacılık, 1911'de Türk ordusunda da bir branş olarak teşkil edildi ve bugünkü güç ile bize güven veren Hava Kuvvetleri böylece doğdu.

İlk Türk pilotları, bu târihte Fransa'ya yollanarak yetiştirilen subaylarımızdır. Kara ve deniz birliklerimizin pilot ve rasıt subayları, Kara ve Deniz Harbokulları mezunu olan subaylarımız arasından seçilerek havacılık eğitiminden geçirilmeleri ile temin edilmekte idi.

İlk millî hava okulumuz, 1912 yılında bugünkü Yeşilköy hava limanının kuzey sınırında bulunan Safraköy uçak meydanında açıldı. Bu okulun 1920'de Kartal Maltepesine taşındığını, elindeki bütün imkânlarla buradan Mustafa Kemâl'in millî kuvvetlerini desteklediğini görüyoruz.

İstiklâl Savaşında, Binbaşı Fâzıl'ın emrindeki Türk havacıları da nihaî zaferin elde edilmesinde çalışmışlardır. Hayatta kalanlar Cumhuriyetin ilk hava okulunu İzmir'de, Gaziemir meydanında kurmayı başarmışlardır (1924). Bu okul 1926'da Eskişehir Meydanına taşınmış ve Hava Mektebi adıyla Kara ve Deniz Harbokullarımızdan yetişmiş subayların pilot ve rasıt olarak hizmet alabilmeleri için iki yıllık bir öğretim programı uygulamıştır. Okul 1951 yılına kadar hizmet etmiştir.

İki harb devresi (1918 - 1939) arasında hava silâhının değerini anlayabilmiş milletler pek mahduttur. Bu açıdan hava kuvvetlerini en iyi değerlendirmiş millet olarak

HAVA HARBOKULU'nun açılış merasiminde havada geçit resmi

1951'de kurulmuştur. Bu yoldaki çalışmalar Orgeneral Zeki Doğan zamanında başlamış, yerine geçen Orgeneral Muzaffer Göksenin zamanında da gelişmiştir.

II. Dünya Harbi sonunda havacılığın Jet Devri'ne geçmiş olması ve jet uçaklarını kullananlarda daha ileri teknik bilgiye ilâve olarak daha genç yaşa da ihtiyaç duyulması, Türkiye'de hava subayı yetiştirme meselesine eğilmenin zarurî olduğunu göstermiştir.

Muhafazakâr dayanışlara rağmen, bâzı ileri fikirli hava kurmaylarımızın bağımsız H. H.'nun açılması yolundaki çalışmaları hükûmetin gösterdiği yakınlık ve basiret sâyesinde müsbet bir sonuca ulaşmıştır. Bu arada okulun açılma kararının alınması, bütçe yardımları ve diğer maddî desteklere ilâveten, okulun 1 Ekim 1951'de Eskişehir Meydanındaki açılışını Başbakan Adnan Menderes yapmış ve ilk çivisini şeref kütüğüne çakmıştır. Okulun açılma kararında, Genel Kurmay Başkanı Orgeneral Nuri Yamut ile Millî Savunma Bakanı Hulûsi Köymen ve Hava Harekât Başkanı General Tekin Arıburnu'nun da büyük şeref payları vardır. Okulun açılış töreninde bulunan Ahmed Emin Yalman, Abidin Daver, Selim Ragıb Emeç gibi yazarların yazılarında, bağımsız H. H. fikrinin sahibi ve proje subayı olarak Hava Kurmay Binbaşısı Burhan Göksel ile iki arkadaşı (Hava Kurmay Yüzbaşı Remzi ile Yüzbaşı Celâl Demiraslan) nın çalışmaları takdirle belirtilmiştir. Okulun marşı için açılan müsabakaya kapalı isimle katılan ve kazanan şâirin de Emel Göksel olduğu tesbit edilmiştir.

Eskişehir'de açılmış olan H. H., uçuşa, elverişli iklim şartları ve çevrenin öğrenci kültürü üzerindeki etkileri göz önüne alınarak, 1954'te İzmir Güzelyalı te'sislerine taşınmıştır. 1967'de de asıl plânına göre havacılığımızın doğduğu Yeşilköy'deki yeni ve modern binâlarına yerleşmiştir.

H. H.'nun şerefli târihinde kumandan olarak hizmeti geçmiş olan hava subaylarımızın adları sırasıyla şöyledir: General Gavsi Uçagök, General Bâki Gegin, General Zeki Belgin, Hava Kurmay Albay Burhan Göksel, General Necdet Doğançay, General Osman Alpsü, General Mehmet Şengel, General Kemal Zeren ve General Orhan Coşkun.

H. H. modern havacılığın icaplarına uygun bir şekilde ve çağdaş yabancı okullar seviyesinde eğitim veren bir yüksek okuldur. 1969'da üç yıla çıkarılan rütbesiz öğrencilik devresi içinde daha çok akademik ve teorik olarak askerlik sevk ve idâresi, teknik, idâre ve hukuk bilgileri verilir. Üstün fizik kabiliyeti ve İngilizce bilgisi aranır. Okul bu programı uygulayacak en modern vasıtalarla teçhiz edilmiştir.

Havacılığımız bilgi ile askerî disiplini, disiplinle yumuşak sosyal münasebetleri ölçülü olarak götüren bir özelliğe sahiptir.

Eskişehir'deki Hava Okulunun önüne dikilen Atatürk heykelinin kitâbesinde belirtildiği üzere: «Havacılarımız, bütün Ordu ve Donanmamız gibi vatanı korumaya anık kahramanlardır. Büyük Millet bu asil evlâtları ile kendini mutlu sayabilir.» — Burhan Göksel

HAVA HAREKÂTI, kara ve denizin sathından başlayıp uzaya doğru giden mekân içinde yapılan savaşlara verilen ad. Bu harekâta havadan, karadan ve denizden katılan askerî kuvvete de, ***hava kuvveti*** denir.

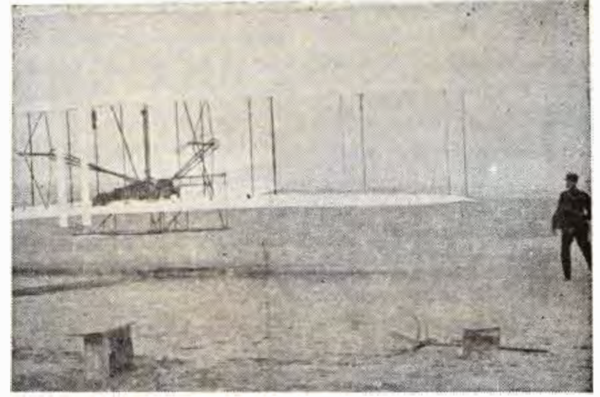
İnsanın yaratılışı kadar eski bir olay olan harb, onun «hava» yı fethetmesine kadar yalnız karada ve denizde yapılmakta idi. Uçuşun başarılması ve hava silâhının orduların bünyesinde yer almasına kadar harb yalnız asker denen profesyonel savaşçılardan kurulu ordu ve donanma denilen kuruluşlar arasında yapılırdı.

Yaşadığımız yüzyılda hava silâhının gelişmesi ile, savaş harekâtı havaya intikal etmiş ve uçakların menzil (aldığı yakıtla uçulabilen en uzun mesafe) lerinin artması ölçüsünde orduların cephelerinden gerilere uzanmış ve te'sirini hasım memleketler içine doğru derinleştirerek her yaşta ve her cinsten insan üzerinde te'sirini göstermeğe başlamıştır. Böylece, topyekûn savaş doktrini ortaya çıkmıştır. Bugünün hava kuvvetlerinin müessiriyeti için kara ve deniz üzerinde derinliğine bir tahdid bulunmadığı gibi, 1957'den beri fethedilen uzay ile açılan «Uzay Çağı» da yukarı doğru olan buut üzerindeki sınırlandırmayı kaldırmış bulunmaktadır.

H. H.'nın, bu harekâtı yapan hava kuvvetlerinin kısa bir geçmişi bulunmasına rağmen, bugün ulaştığı büyük güce çabucak ulaşmasında hava silâh ve tekniğindeki gelişmelerin büyük payı vardır.

İlk uçuş devresi: İlk gerçek uçuşu Mongolfier kardeşler balonla 5 Haziran 1783'te başarmışlardır. Her yeni buluş gibi, askerler bu olaydan da silâh olarak faydalanmakta gecikmediler ve 1794'te Fransızlar Avusturyalılara karşı balonu gözetleme ve topçu atışlarını düzenlemede kullanmaya başladılar.

Havadan ağır vasıtalarla uçma gayretleri, ilk müsbet sonucu 17 Aralık 1903'te verdi. Amerikalı Orville ve Wilbur Wright kardeşler, 12 beygirlik bir motoru olan ilk uçakları ile 12 saniye süren ve 36 m ye yükselebilen uçuşlarını başardılar.

HAVA HAREKÂTI: Wright kardeşlerin Kitty Hawk'ta 17 Aralık 1903'teki ilk uçuşları

Uçak 1907'de Amerika'da bir «haberleşme», Almanya'da «nakliye», Fransa'da da «gözetleme» aracı olarak orduların bünyesine girdi. 1910'da Fransa, 1911'de İngiltere ve Türkiye'de ilk askerî uçak birliklerinin temelleri atıldı. Bu dönemdeki teknik performans ortalama şöyle idi: 25 beygirlik motor, saatte 55 km hız, 455 m tavan (azamî uçuş yüksekliği) ve 76 km menzil ve 300 kg ağırlık.

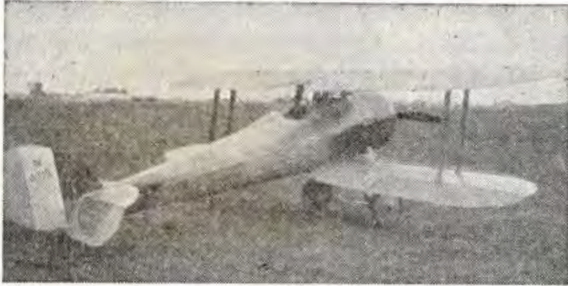
Uçağın askerî harekâtta ilk denenmesi; Fransa'da - Atatürk'ün de katıldığı - Picardy manevrasında yapıldı. Savaşta ise ilk olarak İtalyanlar tarafından 1911'de Trablus'taki Türk ordusuna karşı kullanıldı. Bu savaşta bize karşı yapılan havadan keşif ve gözetlemeye ilâve olarak ilkel bir şekilde tüfekle ateş ve top mermilerinin elle atılması tecrübeleri de yapıldı. Yine ilk harb uçağının düşürülmesi

şerefini de Türk askerleri aldılar. (Türk ordusu, bu muharebede sahra topu ile bir İtalyan uçağını düşürmeğe muvaffak olmuştur.) 1913'te Türk havacıları da Çatalca harekâtına katılarak ilk harb tecrübelerini yaptılar.

Bu çalışmalara rağmen, büyük askerî otoritelerin havacılık anlayışı çok zayıftı. Meselâ Fransız başkumandanı Mareşal Foch, inancını «Uçuş bir spordur. Askerî bir değeri olamaz», Amerikan strateji uzmanı W. Bradfort da «Amerika'da hava mecnunluğu başladı» sözleriyle ifâde etmekte idiler.

I. Dünya Harbi'nde hava silâhları ve hava harekâtı: Foch'un bu sözlerine rağmen, Fransız havacıları I. Dünya Harbi'ne 250 uçak ile güçlü olarak girebildiler. Harbin başında, iki taraf da uçaklara yalnız keşif ve gözetleme vazifesi veriyorlardı. Havacılık mesleği, önceleri Orta Çağların şövalyeliğini ihya etkisi görülür. Bu sebeple, hasım uçaklar karşılaşınca selâmlaşırlar ve keşif vazifelerine yönelirlerdi. Ancak hava keşiflerinin karşı tarafa zarar verdiği anlaşılınca «keşfi önlemek» ihtiyacı doğmuş ve uçaklardan birinin ötekine tabanca ile atışını, bir diğerinin tüfekle mukabelesini ve nihayet 26 Ağustos 1914'te bir Hanri Farman tayyaresine makineli tüfeğin monte edilmesini intaç etti. Böylece ilk «av uçağı» ve «hava muharebesi» 1914 yılı sonunda doğdu.

Bu mücadelenin gelişmesi, sırf hava muharebesini yapacak daha güçlü ve süratli uçakların yapılmasına ve «hava üstünlüğü mücadelesi» denen H. H. şeklinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. 24 Aralık 1914'te ilk bomba Almanlar

HAVA HAREKÂTI: I. Dünya Harbi uçaklarından Fransız Nieuport - 28 av uçağı

tarafından Dover'a atıldı ve 1915'te ilk «bombardıman birlikleri» kuruldu. Bu suretle de havadan yere karşı muharebeler «bombardıman H. H.» târih sahnesine çıktı.

Şehirler üzerine ilk hava akını; Alman zeplinleri tarafından 19 Ocak 1915'te İngiltere'de Yarmouth ve King's Lynn üzerine yapıldı. Bu ilk akın sadece dört kişinin ölümüne sebep olabilmişti. Bütün harb süresince 56'sı zeplinler ve 38'i uçaklar tarafından İngiltere'ye 94 hava akını yapıldı, 280 ton bomba atıldı. Bu taarruzlar 1 413 kişinin ölümüne, 3 408 kişinin de yaralanmasına yol açmıştı. Askerî birliklere karşı ilk ciddî hava bombardımanı ise Batı Cephesinde Loos'ta yapıldı.

Denizler üzerinde de H. H. önce keşif ve gözetleme şeklinde uygulandı. İngilizler ilk uçak gemisi denemesini 1917'de yaptılar. İlk torpido havadan Çanakkale'de Türk

HAVA HAREKÂTI: I. Dünya Harbi uçaklarından Fransız Spat - 16 bombardıman uçağı

gemilerine karşı atıldı. İlk gece uçuşlarına 1916 yılında Almanlar başladı.

Bu çeşitli denemelerle I. Dünya Harbi'ne emekleme devresinde giren hava silâhı, kara ve deniz harekâtında büyük te'sirler yapmamakla beraber, yeni yeni ihtiyaçlar karşısında bugün geniş ölçüde kullanılan H. H.'nın çeşitli unsurlarının minyatür şeklinde birbiri peşine doğmasına yol açtığından târihî bir önem taşır. Yeni doğan hava kuvvetleri, her iki tarafta başka başka anlayışlarla kullanılmıştı. Almanların uçaklarını, kara ordularındaki ağır silâhlar gibi adem - i merkeziyet usûlü ile kullanmalarına karşı, İngilizlerin uçaklarını daima toplu merkezî sistemle kullanmaları dikkati çeker. Bu anlayış farkı, 1918 Mart ayında bir komuta altında birleştirilen İngiliz hava kuvvetlerine Royal

HAVA HAREKÂTI: I. Dünya Harbi uçaklarından Alman Fokker - D. II av uçağı

Air Force adı ile ilk bağımsız hava kuvveti olmak şerefini sağladı.

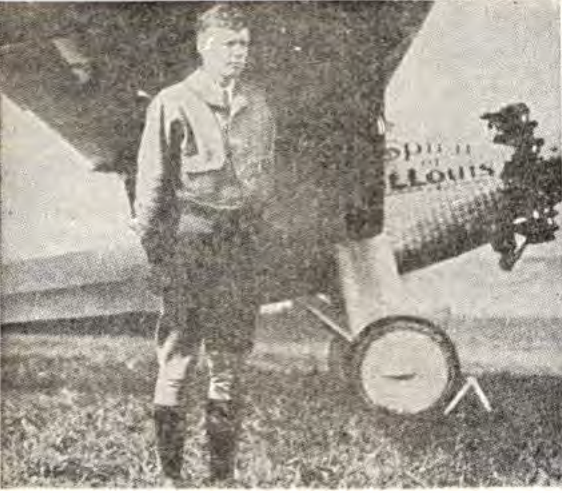
I. Dünya Harbi'nde uçaklardaki teknik gelişmeyi anlayabilmek için harbin baş ve sonundaki uçak performanslarını gözden geçirelim [*]:

Harbin devamınca Almanya'da 47 000, İngiltere'de 47 873, Fransa'da 57 143 uçak yapıldı. Amerika Birleşik Devletleri ise Avrupa cephesinde 10 000 uçak kullanmıştı.

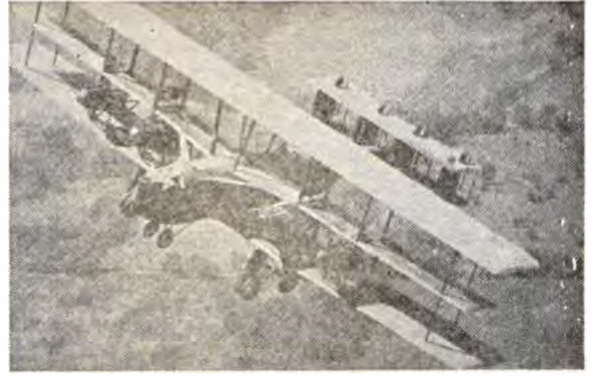
İki büyük harb arasındaki dönemde havacılığın gelişmesi: Bu dönemde hava kuvvetlerinin teşkilât ve kullanılması ile H. H.'nın sevk ve idâresi anlayışı, I. Dünya Harbi'nin yarattığı esaslara uygundur. Yalnız İtalyan generali Guilio Douhet, «hava akınları ile şehirlerin tahribi suretiyle harblerin katî sonucunun alınabileceği» ve Amerikalı General William Mitchell de «hava kuvvetleri karşısında artık büyük donanmaların iş göremeyeceği» yolundaki ileri ve dev-

[*]

Yıl	Tip	Hız (km/saat)	Menzil (km)	Ağırlık (kg)	Tavan (mt)	Motor
1914	genel	115	250 - 300	700	1 000	70 - 130
1918	av	215	400	1 150	6 000	300
1918	bombardıman	143	1 300	4 500	4 000	2 X 240

HAVA HAREKÂTI: I ve II. Dünya Harbi arasındaki uçaklardan 1927'de Spirit of St. Louis adlı uçağı ile Atlantik Denizi'ni bir uçuşta geçip Paris'e inen Alb. Lindberg

HAVA HAREKÂTI: I. ve II. Dünya Harbi arasındaki uçaklardan Caproni İtalyan ağır bombardıman uçağı (çok bomba taşımak ve uzak mesafeye gidebilmek için üç kanatlı, dört motorlu idi)

rimci nazariyeleri ile II. Dünya Harbi'ne hazırlanmada kısmen te'sir yapabildiler.

Nazizm'in ortaya çıkıp Mareşal Herman Goering (b. bk.) in Mart 1935'te Douhet nazariyesi esaslarına göre Alman Hava Kuvvetleri (Luftwaffe) ni kurmasına kadar havacılık teknik bakımdan da bir duraklama geçirdi. Bu arada İtalya'da Mareşal Balbo (b. bk.) da İtalyan Hava Kuvvetlerini yeniden kurdu.

1936'daki İspanya İç Harbi, taraflarını takviye eden büyük devletlerin deneme lâboratuvarı oldu. Bu safhada I. Dünya Harbi'nden kalan uçaklar ile 1920'de kurulan Fransız Hava Kuvvetleri (Armée de l'air) en büyük güç olarak gözükmektedir. İngilizler daha çok adaların havadan savunmasını esas almışlar, buna göre II. Dünya Harbi'nde başarı gösterecek modern av uçaklarını geliştirmişler ve erken haber alma vasıtası olan radar (b. bk.) ı Temmuz 1935'te icat etmişler ve gizlice uygulamaya koymuşlardı.

İngiliz donanması da açık denizlerde kendisini koruyacak ve vurucu gücünü artıracak bir hava silâhı lüzumunu duyduğundan gemi üzerinden uçuş meselesini geliştirmiş ve ilk uçak gemisi «Hermes»'i 1923'te servise sokmuştu.

Amerika Birleşik Devletleri; Mitchell nazariyesine rağmen, esas silâh olarak donanmayı görmekte ve bu fikre karşı gelen General Mitchell'in rütbesini yarbaylığa indirmekte idi. Buna rağmen ilk 4 motorlu ağır bombardıman B. 17 «uçan kale» ler 1935'te uçurulmuştu. Muhabere birliklerine bağlı olarak çalışan Amerikan Havacılığı 1918'de ayrılarak Air Service adı ile, 1926'da da kara kuvvetleri içinde Air Corp hâlinde nisbî bir ayrı güç hâline geldi.

Sovyetler Birliği, önce Douhet nazariyesinin te'siri ile hazırlığa başladı. Sonra İspanya harekâtı bu görüşü değiştirdi. Hava kuvvetlerini, kara ordusunu destekleyici ağır bir silâh gibi kullanma görüşüne döndürdü.

Hava tekniği, yeni bir «dünya harbi»'nin kokuları alınma safhasına kadar gelişme kaydedememişti. Bu arada Albay Lindberg (b. bk.)'in 1927'de Atlantiği aşması da teknik gelişmeleri harekete getiren âmillerden biri olmuştur. Böylece, daha güçlü motorlar, mütekâmil pervaneler, güçlü akaryakıtlar, iniş takımını içeri alan uçaklar, modern haberleşme ve seyrisefer emniyet vasıtaları ortaya çıktı. Bu gelişmelerin sonunda, 1919'da av uçaklarının hızı 190 km iken 1939'da 624 km ye, bombardımanlar da 140 km den 408 km ye ulaşmışlardı. 1919'da 300 buhar beygiri olan motor takati 1939'da 1 300 beygire, 1939'da en ağır uçak 4 000 kg iken 1939'da 12,5 tona çıkmış, azamî uçuş menzili olan 1 300 km 1939'da 2 465 km ye ulaşabilmiş, taşınabilen bomba yükü de 900 kg dan 4 tona yükselmiştir.

II. Dünya Harbinde hava harekâtı: I. Dünya Harbi'ne «emekleme dönemi» nde giren hava kuvvetleri, iki harb dönemi arasındaki bazı ilerici nazariyelere rağmen da-

HAVA HAREKÂTI: I ve II. Dünya Harbi arasındaki uçaklardan P.Z.L. av uçağı (Polonya yapısı, Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmıştır)

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'ne yakın dönemin uçaklarından Spitfire İngiliz av uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmıştır)

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'ne yakın dönemin uçaklarından Amerikan Martin B-10 bombardıman uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmıştır)

ha çok bu harbin te'sirindeki anlayışlarla ve «çocukluk» döneminde iken II. Dünya Harbi'ne girdi.

II. Dünya Harbi'ndeki H. H.'nda ve hava tekniğindeki gelişmeler ise, havacılığın taktik ve stratejik alanlarda büyük adımlarla gelişmesine ve bugünkü temel ilkelere ulaşmasına âmil oldu. Böylece «delikanlılık çağı»'na ulaşıldı.

II. Dünya Harbi'nin tecrübelerinden sonra muhtelif milletlerin hava kuvvetleri, bugün şu temel bölümlere ayrılmaktadır:

1. Taktik hava kuvvetleri; 2. Hava savunma kuvvetleri; 3. Stratejik hava kuvvetleri; 4. Deniz ve donanma hava kuvvetleri; 5. Hava nakliye birlikleri. Ayrıca bütün bu kuruluşları destekleyen bakım ikmâl (lojistik) kuruluşları.

H. H.'nın bugünkü kapsamını ve gelecekteki insan hayatı üzerinde beklenen te'sirlerini kavrayabilmek için bu kuvvetlerin görev ve vasıta özelliklerini özetleyelim.

Taktik hava kuvvetleri: Kara ordusuna paralel olarak havada faaliyet gösteren hava kuvveti türüdür. Elindeki av, av bombardıman, hafif ve orta bombardıman ve keşif uçaklarını kullanır. İlk ve en önemli görevi, kendi kara ordumuzun harekâtına zarar verecek düşman hava kuvvetlerini yok etmek, cephe üzerinde hava üstünlüğü sağlamaktır.

Diğer görevleri olarak cephemize doğru yapılan kıta ve ikmal nakliyatını, onun muharebe gücünü tahrip etmek ve kara ordusunun harekâtını güçleştiren yerdeki hedefler (ağır silâhlar) e taarruz ederek orduyu desteklemek ve kumandanın düşman hakkında öğrenmek istediği hususları göz ve fotografla tesbit etmek (hava keşif görevi yapmak) tır.

Hava savunma kuvvetleri: Düşman hava kuvvetlerinin taarruzlarını önceden haber alan, ona karşı koyan, özellikle yurt içindeki hayatî hedefleri tahripten koruyan hava

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'ne yakın dönemin uçaklarından İngiliz Westland Lysander-II keşif ve ordu destek uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde uzun yıllar kullanılmıştır)

kuvveti koludur. Bu görevini, radarlarla havadaki düşman uçak ve füzelerinin harekâtını haber almak, onları av uçakları, güdümlü roketler ve uçaksavar silâhlarıyla önlemek ve imha etmek suretiyle yapacak bir sisteme sahiptir.

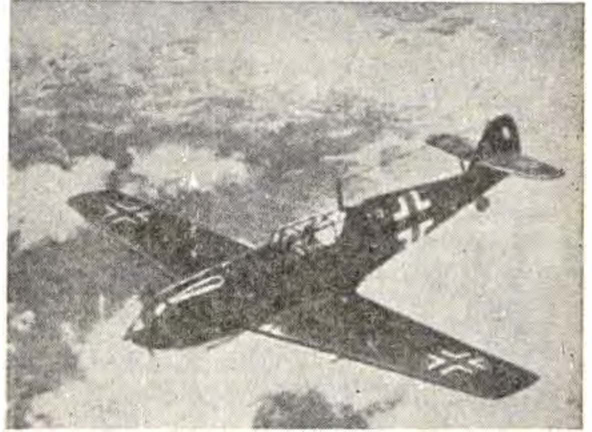
Stratejik hava kuvvetleri: Hasmın memleket içlerinde yerleşmiş hava gücü, endüstri, ulaştırma şebekesi ve büyük şehirlere taarruz ederek, onun harbe devam azmini kıran hava kuvvetleridir. Bu görev, ağır bombardıman uçakları ve balistik füzelerle yapılır.

Görevin icrası sırasında düşmanın cephe gerisindeki uçak fabrikaları, petrol kaynakları, kilit sanayii, ulaştırma şebekesi, büyük şehirleri, fen adamlariyle birlikte yapılan plânlara göre tahrip edilir.

Deniz ve donanma hava kuvvetleri: Taktik hava kuvvetlerinin deniz harekât alanı üzerindeki benzeridir. Donanmanın keşif, hava savunması ve deniz harekâtında desteğini sağlar. Bu görevler için sahile yakın harekât sahasında karadan kalkan av, av bombardıman, torpido ve keşif uçaklarını kullanır.

Eğer deniz harekât sahası açık denizlerde ise bu uçaklar birer «gezici üs» olan uçak gemilerinden harekâta katılırlar.

Hava nakliye birlikleri: Kara, deniz ve hava kuvvetlerinin insan, malzeme ve silâhlarını uzak mesafelere taşımak ve havadan indirme ve paraşütçü birliklerini harekât

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi ilk safha uçaklarından Messerschmitt-109 Alman av uçağı

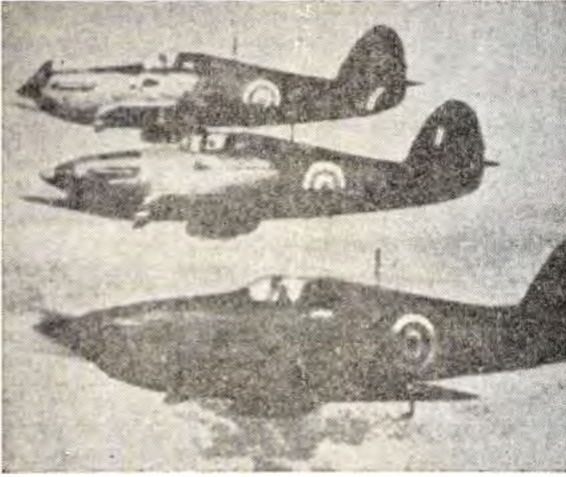
sahasına ulaştırmakla görevlidir. Bu görev için her boyda nakliye uçakları ve helikopterler (daha önce plânörler) kullanılır. Taşıyacağı ağırlık miktarının ve uçuş mesafesinin artması ölçüsünde silâhlı kuvvetlere esneklik sağlar.

Hava kuvvetleri; bu tertibe, II. Dünya Harbi tecrübelerine göre ulaşmıştır. Bu sebeple, bu harbin H. H.'nı kronolojik sıraya bakmadan örnekleriyle alarak incelemek yerinde olacaktır.

Harb başladığı zaman Almanya'nın 5 000, İngiltere'nin 2 000 uçağı vardı. Fransa'nın çoğu eski model 600, Polonya'nın ise 1 100 uçağı bulunuyordu.

Bu safhada Türk Hava Kuvvetleri de en modern Alman, Fransız, İngiliz ve Amerikan uçaklarından seçilmiş 350 uçakla sayılır bir güçte idi.

a. *Polonya ve Batı Cephesi*: Alman Hava Kuvvetleri Douhet nazariyesini bırakmış, I. Dünya Harbi anlayışına ve eski Alman askerî görüşüne dayanarak hava kuvvetlerini

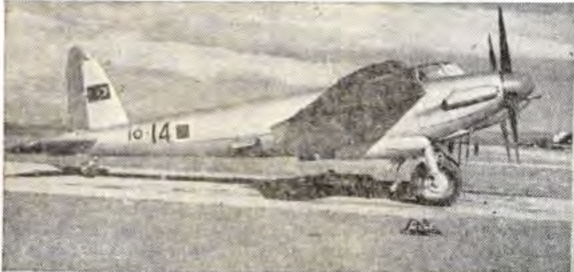

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi ilk safha uçaklarından Hurricane İngiliz av uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmıştır)

kara ordusunu destekleme amacına göre kurmuştu. Bu anlayışla düşman hava kuvvetlerini sindirdikten sonra Alman Zırhlı Motorlu Birliklerini yakından destekledi ve yıldırım harbi (Blitzkrieg) doktrinini kolayca gerçekleştirdi. Harbin başladığı 1 Eylûl 1939'da Polonya'nın 1 100 uçağına karşı Almanya'nın bu cephede 1 790 uçağı vardı. Almanlar ilk günü hava meydanlarına yaptıkları baskınla düşman uçaklarının % 83' ünü yok ettiler. Böylece kat'î hava üstünlüğünü ele geçirdikten sonra, orduyu destekleme işi kolay oldu ve 18 günde Polonya'nın düşmesi gerçekleşti.

1940'ta Batı Cephesindeki harekâtta da bu usûller uygulandı. Eski tiplere sahip olan hava kuvvetleri Fransa'nın çabuk çökme âmillerinden biri oldu.

b. *Doğu Cephesi*: Sovyet Hava Kuvvetleri de Douhet nazariyesini bırakmış ve kara ordusunu desteklemeyi esas almıştı. 1941 Haziran'ında Doğu Cephesinde Almanların 3 000 uçağına karşı Rusların 7 400 uçakları vardı. Harb tecrübesi olan Almanlar önce topluca meydanlara saldırdılar. İlk birkaç ayda 5 000 Sovyet uçağı tahrib edildi. Daha sonra da ordunun karşısındaki hedeflere taarruz ederek onun kolay ilerlemesini sağladılar. Ruslar, önce av uçaklarının sayısını artırdılar. 1942'de oran % 60'a çıkarıldı. Uçak tipleri hızla geliştirildi. Yeni Yakolev ve Lavoşkin'lerin yapımı 1944'te 3 000'i bulmuştu. Ayrıca Amerikalılar da 15 000 uçak vermişlerdi. Bu suretle 1943'ten i'tibâren hava üstünlüğünün Sovyetlere geçtiği görüldü. Bu üstünlükte; Batıda Amerikan ve İngiliz ağır bombardıman uçaklarının Alman hava sanayiine, petrol kaynaklarına yaptığı kütle taarruzlarının büyük payı vardır.

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi ilk safha uçaklarından İngiliz Mosquito bombardıman uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nin forsu ile uzun süre Türkiye'de kullanılmıştır)

Batıya Almanya içlerine doğru ilerleyişte Kızıl Ordu Hava Kuvvetleri, Kara Ordusunu destekledi. Bu amaçla meselâ Oder Nehrini geçişte günde 17 000 çıkış yapılmıştı. Sovyetlerin hava silâhını taktik alanda kullanma görüşü değişmeden II. Dünya Harbi sona erdi.

c. *Libya Cephesinde hava harekâtı ve Taktik hava kuvvetlerinin doğuşu*: Bu cephede H. H. önceleri İngiliz ve İtalyan havacıları arasında cereyan etti. İtalyanların 750 uçağına karşı İngilizlerin 264 uçakları vardı. Sayı üstünlüğüne rağmen İtalyan havacılarının harb isteksizliği ve kuvvetin dağınık kullanılması sebepleriyle hava üstünlüğü hemen İngilizlere geçti. Ocak 1941'de Almanların bu cepheye gelmesi ile durum değişti. Fakat hava kuvvetlerinin kullanılmasında merkezî ve yeni bir sistem uygulayan R. A. F. (İngiliz Hava Kuvvetleri), Mareşal Rommel'ı ve onun güçlü tanklarını dikkate dahi almadan önce Alman Hava Kuvvetlerine topluca taarruz etmiş, hava üstünlüğünü ele geçirdikten sonra, düşmanın ikmal yollarına hücum etmiş ve en sonra da zırhlı birlıklerini yakından desteklemişti. İşte bugünün taktik hava kuvvetleri teşkilâtı ve onun sevk ve idâre esasları böylece bu cephede doğdu. Nerede bir kara muharebesi varsa, orada taktik hava kuvvetleri desteği bulunması prensibi kabul edildi.

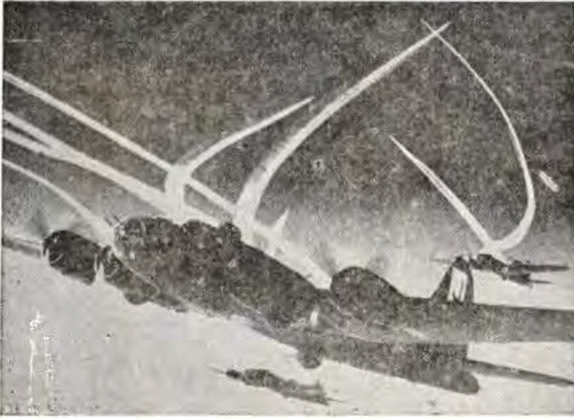
HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi son safha uçaklarından Amerikan Thunderbolt av ve av - bomba uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde serviste iken)

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi son safha uçaklarından Amerikan B - 26 Maruader bombardıman ve hücüm uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmıştır)

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi son safha uçak larından Amerikan B - 17 Uçankale (stratejik hava kuvvetlerinin ilk uçağıdır)

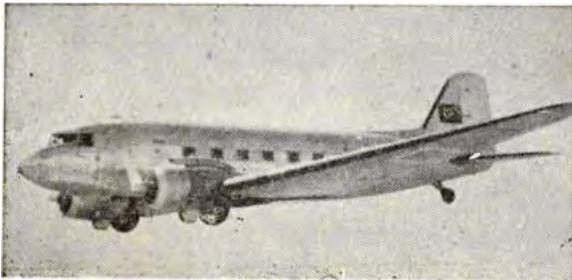

HAVA HAREKÂTI: Avrupa üzerinde stratejik hava bombardıman harekâtı ve Alman av uçaklarının karşı koyması

d. *Batı Çıkarması*: Amerikalıların harbe girmesi ile maddî gücü çok artan Müttefikler, aşağıda açıklayacağımız stratejik hava kuvvetlerinin ağır bombardıman taarruzları ile yumuşattıkları Almanya'ya karşı yapılan büyük çıkarma harekâtında ve sonra Almanya içlerine doğru ilerleyişte, kara ordusunu Libya'da çizilen usûllerle ve taktik H. H. sistemi ile desteklediler. Önce hava üstünlüğünü ele geçirmek için yapılan H. H. ile Kasım 1943'ten Mart 1944'e kadar 5 238 Alman uçağı havada ve yerde tahrip edildi. 6 Haziran 1944'te çıkarmanın ilk günü Müttefiklerce 16 743 çıkış yapılmış, 11 942 ton bomba atılmıştı (Ayrıca paraşüt indirmesi için 2 346 çıkış yapılmıştı). Buna karşı Alman çıkışı ortalama günde 400'ü geçemedi. Yâni çıkarma tamamen paralize edilmiş Alman hava kuvvetleri karşısında kolay gerçekleşebildi. Çıkarma günü Müttefiklerin 4 523 avcı ve bombardıman uçağına karşı Almanların Batı Cephesinde 2 473 avcı ve 209 bombardıman uçakları vardı. Bütün yakıt kaynakları tahrip edilmiş olan bu uçakların uçurulması da kabil olamamıştı.

Alman Siegfrid Müstahkem Mevzii de önce havadan yumuşatıldı ve kolayca yarıldı. 1945 baharında Rhein Nehri de katî hava üstünlüğü sâyesinde geçildi. Batı harekâtında kendisinden korkulan profesyonel Alman ordusu, Müttefik Hava Kuvvetlerinin desteği ile yenilebilmişti. Alman Başkumandanı Mareşal Runstedt bile «Hava kuvveti, her şey hava kuvveti, yine hava kuvveti» demeğe mecbur kalmıştı.

e. *Büyük Britanya Hava Meydan Muharebesi ve Hava Savunma Kuvvetlerinin doğuşu*: Fransa teslim olduktan sonra, Hitler'in tek arzusu olan Britanya adalarına çıkarma safhası gelmişti. Bu işin gerçekleşebilmesi için önce İngiliz hava kuvvetlerinin yenilmesi, hava üstünlüğünün ele geçirilmesi lâzımdı. Harekâta 1 162 Alman av ve 1 871 bombardıman uçağı katıldı. Karşı tarafta da 1 148 av uçağı vardı. Geliştirilen radar istasyonları 20'yi bulmuştu.

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'nin tipik bir nakliye uçağı C-47 [Douglas-3 Amerikan uçağı] (Türk Hava Kuvvetleri'nde uzun yıllar kullanılmıştır)

Bu H. H., havacılık târihinde ilk defa cereyan eden iki hasım hava kuvvetinin başlı başına savaşması olarak önemli olduğu gibi, bugünün hava savunma kuvvetleri denilen hava kuvveti kolunun doğduğu ve geliştiği harekât olarak da önem taşır. Diğer bir değer tarafı da İngilizlerin buldukları ve gizledikleri Radar'ların ilk defa kullanılmış olmasıdır. Almanlar hava taarruzlarını 10 Temmuz 1940'ta evvelâ deniz nakliyatına, 8 Ağustos'tan i'tibâren av uçağı meydanlarına, daha sonra psikolojik te'sir için şehirlere yönelttiler. 7 Eylûl - 15 Ekim 1940 arasında Londra 57 defa taarruza uğradı.

8 Ağustos - 31 Ekim 1940 arasındaki harekâtta Almanlar 2 375, İngilizler 733 uçak kaybettiler. İngiliz insan kaybı ise 8 ayda 40 553 ölü, 46 850 yaralı idi. 12 Ekim'de İngiliz Hava Kuvvetlerinin hâlâ yaşadığını gören Hitler, hava muharebesinde mağlûbiyeti kabul ederek çıkarma harekâtından vazgeçti.

Alman yenilgisinin sebepleri arasında hava kuvvetlerinin «orduyu destekleme veya taktik hava kuvveti» olarak teşkil ve teçhiz edilmemesi ve böyle stratejik ağır H. H.

HAVA HAREKÂTI: Büyük Normandiya çıkarmasında C-47'lerle yapılan paraşütçü indirmesi

için elverişli olmaması, hava üstünlüğünü ele geçirememesi ve uçaklarının bomba taşıma ve ateş gücünün yetersiz olması gibi âmiller başta gelmektedir.

İngilizler ise, 1918'den beri hava kuvvetlerini bağımsız hâle getirmişler ve hava savunması prensiplerini güzel işlemişlerdi. Radar'ı keşfeden İngilizler, üstün av uçakları (Hurricane ve Spetfire) yapmış, sivil savunma sistemini geliştirmişlerdi. Başarılarının başlıca foktörleri bunlardır.

f. *Almanya'ya yapılan ağır bombardıman hava harekâtı ve Stratejik Hava Kuvvetlerinin doğuşu*: II. Dünya Harbi'nin ilk yıllarının tecrübeleri, bir memleketin yıkılabilmesi ve harb dışı kalabilmesi için evvelâ onun harb gücünün yıkılması gerektiği fikrini doğurmuştur. Harb gücünün yıkılması, dönen bir değirmenin enerji kaynağı olan suyunun kesilmesine benzer. Harb gücü yıkılınca da silâhlı kuvvetler ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar iş göremezler, dövüşemezler.

Harb gücünün iki temel dayanağı vardır:

1. Tabiî kaynaklar, endüstri, ulaştırma sistemi; 2. Halkın harbe devam azmi (moral).

HAVA HAREKÂTI: İlk defa Almanların hava harekâtına sokmayı başardıkları iki motorlu Messerschimitt - 262 av uçağı

1943'te toplanan Müttefik kurmay başkanları, Alman ordularını karada yenmenin güçlüğünü düşünerek, önce Alman harb gücünü yıkmayı ön plâna aldılar. Bu amaca göre 4 motorlu ağır bombardıman uçak yapımı artırıldı. Liberator, B. 17, B. 29 gibi Amerikan, Lancaster, Halifax gibi İngiliz ağır bombardıman uçaklariyle yeni bir kuvvet kuruldu. Özel eğitim gören bu güce stratejik hava kuvvetleri adı verildi. Geceleri İngilizler, gündüzleri Amerikalılar Almanya'ya ağır taarruzlara başladılar. Temmuz 1943'ten Nisan 1944'e kadar Alman hava endüstrisine ve meydanlara hücumlar yapıldı.

Mayıs 1944'ten Kasım'a kadar akaryakıt kaynakları hedef alındı. % 90'ı tahrip edıldi. 1 000 uçağa kadar büyüyen filolarla yapılan taarruzlarla çelik endüstrisi % 80 ve elektrik enerji üretimi % 60 yok edildi. 1944'te Alman uçak kaybı 2 524. 1945'te 5 146, bütün harb boyunca 94 435 idi.

Alman ulaştırma şebekesi de tamamen felce uğratıldı. Denizaltı üs ve tezgâhlarının tahribi Atlantik yolunu açtı.

Stratejik hava kuvvetlerinin Pasifik ve Uzak Doğu'daki harekâtı da Japon milleti ve ordusu üzerinde aynı ezici te'sirleri yaptı. Bu harekâtta 66 Japon şehrine 100 000 ton bomba atıldı. 260 000 insan öldü. Japon uçak fabrikalarının % 30,6'sı, yakıt sisteminin % 100'ü tahrib edildi. Nihayet 6 Ağustos 1945'te Hiroshima (b. bk.) ya atılan ilk atom bombası 60 000'den fazla (resmî olmayan kaynaklara göre 211 500), Nagazaki'ye atılan ikinci bomba da 20 000 insanın ölümüne sebep oldu. Böylece II. Dünya harbinin perdesi kapandı.

I. Dünya Harbi'nde İngiltere'ye Almanlar 300 ton bomba atabilmişlerken, son harbde bu rakam 1 000 000 ton olmuştur. Müttefikler ise, geçen sefer Almanya'ya ve işgalindeki ülkelere 1 600 ton bomba atabilmişken, II. Dünya Harbi'nde bu rakam 2 700 000 tona çıkmıştır. İngiltere'de geçen harbte 1 414 sivil ölmüşken bu sefer 62 000, Almanya'da ise 746 iken bu defa 500 000 sivil ölmüştü. Stratejik H. H.'nın maliyeti 27 630 000 000 TL dır. Harbde İngiliz havacı kaybı 79 281, Amerikalıların 79 268 insan idi. Uçak kaybı ise İngilizlerin 22 000, Amerikalıların 18 000 idi.

g. *II. Dünya Harbi'nde denizler üzerinde hava harekâtı ve deniz hava kuvvetlerinin doğuşu*: I. Dünya Harbi'nde uçaklar, donanmalar hesabına daha çok keşif, gözetleme amacı ile kullanılmıştı. İlk uçak gemisi, harbden sonra 1924'te İngiltere'de yapılabilmiştir.

II. Dünya Harbi'ne girişte bütün dünya denizcileri esas silâhın «muharebe gemisi» olduğu ve hava kuvvetlerinin de bu gemilere te'sir edemeyeceği inancında idiler. Bu inanç pek çok geminin batmasına sebeb oldu. 10 Kasım 1940'ta İtalyan donanması, Toronto'daki üssünde İngiliz hava taarruzları ile felce uğratıldı. 7 Aralık 1941'de Pearl Harbor'da Japon hava tarruzlarıyla Amerikan donanmasına âid 8 muharebe gemisinin 5'i battı, 3'ü yaralandı.

«Prince of Wales» ve «Repulse» muharebe gemileri de 8 Aralık 1941'de Malaya'da Japon hava taarruzları ile, Japon muharebe gemilerinin % 55'i, İtalyan muharebe gemilerinin % 60'ı, Alman muharebe gemilerinin % 50'si, denizaltılarının, % 40'ı hava taarruzlarıyla batırıldılar.

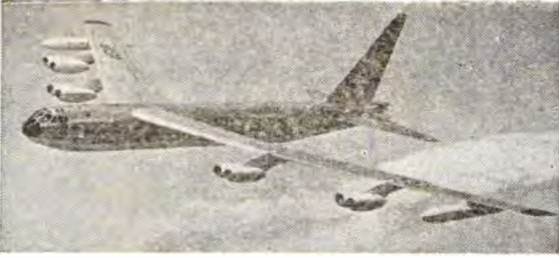
Bu kayıplardan sonra deniz harekâtında da hava kuvvetlerinin rolünün büyük payı olduğu kabul edildi. «Uçak gemisi» de «muharebe gemisi» ve «top»'un yerini aldı.

Bu H. H., donanmaların bünyelerinde karadan veyâ uzak mesafelerde uçak gemileri üzerinden H. H. yapan av bombardıman, torpido ve keşif uçaklarını kullanan Deniz Hava Kuvvetlerinin doğmasına sebeb oldu.

h. *II. Dünya Harbi'nde havadan ulaştırma ve indirme harekâtı ve Hava Nakliye Birliklerinin doğuşu*: Konunun, paraşütçü birliklerinin havadan indirilmesiyle yakın ilgisi vardır. Bu işi ilk defa 1930'da Sovyetler, Voronej manevralarında 8 er ve bir subayı paraşütle atarak denediler.

HAVA HAREKÂTI: Atom Çağı'nı açan hava harekâtı: 6 Ağustos 1945'te Hiroshima'ya atılan ilk atom bombasının mantar biçimindeki bulutu

HAVA HAREKÂTI: Günümüzün en büyük ağır Amerikan bombardıman uçağı B - 52 (8 jet motorlu, Stratejik Hava Kuvvetlerinin en kudretli uçağıdır)

Savaşta kullanma, İspanya İç Harbi'nde havadan kıta taşıma ve ikmâl denemeleri ile başladı. 1939'da Polonya'da bilhassa sabotaj maksadı ile Almanlar paraşütçü indirerek II. Dünya Harbi'nde ilk defa kullanmış oldular.

1940'ta Norveç'te 3 000 er havadan atıldı. Hollanda, Belçika, Fransa savaşlarında 12 000 paraşütçü kullanıldı. 1941'de Girit'te hava yoluyla denizaşırı bir ülkenin zaptı başarıldı. 100 plânör, 700 nakliye uçağı ile 10 günde 32 000 asker indirildi.

Müttefikler konuyu daha da geliştirdiler. Normandiya çıkarmasında bir İngiliz ve üç Amerikan hava indirme tümeni kullanıldı.

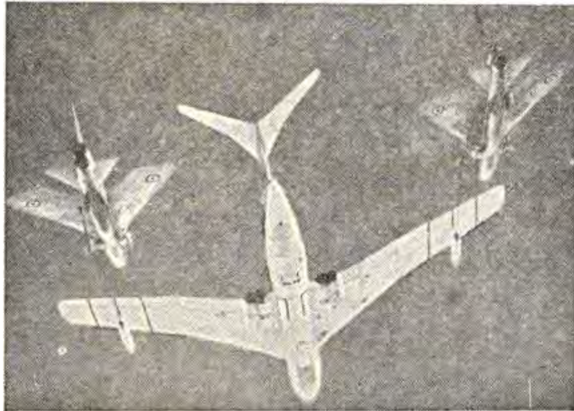
Alman hava nakliye birlikleri, Rusya derinliklerinde kıta ve ikmâl maddelerini başarı ile taşıdılar. Alman denizaltılarının Atlantik muharebesinde Amerika - Avrupa deniz

HAVA HAREKÂTI: Havada yakıt ikmâli

yolunu kesmesi üzerine, nakliyat, hava yoluna inhisar ettirildi. 1942'de ilk Amerika Hava Nakliye Kuvveti kuruldu. Uzak Doğu'da Japonlar Birmanya yolunu kesince, Eylûl 1944'ten Temmuz 1945'e kadar 448 027 saat nakliye uçuşu yapıldı, 37 507 asker, 103 700 yaralı ve 379 976 kg malzeme havadan taşındı.

II. Dünya Harbi'nde hava tekniğinde gelişmeler: II. Dünya Harbi'nde kesin sonuca varmakta en te'sirli faktör,

HAVA HAREKÂTI: İngiliz Lightning av uçakları, uçan tankerlerden ikmâl yapıyorlar

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'nden sonraki uçaklardan Amerikan F - 84 jet av uçağı (Türk Hava Kuvvetleri'nin ilk defa kullandığı bu uçaklar Kore'de hava harekâtında da çok kullanılmıştır)

hava kuvveti olmuştur. Uçaklar, harbe mütekâmil pervaneli ve içten patlarlı motorlarla girdiği hâlde, kısa bir zaman sonra bu uçaklar H. H.'nın isteklerini karşılayamadı. Alman mühendislerinin ilk tecrübe uçuşunu 27 Ağustos 1939'da yaptıklarıHE - 178 jet motorlu uçaklar üzerindeki gayretler genişletildi ve ilk uçuşunu 1942'de yapan ME - 262 jet av uçağı 1944'te H. H.'na katılabildi (İtalyanların ilk jeti prototip olarak Caproni 1941'de, İngilizlerin Gloster - Whittle türbojet uçağı da 5 Mayıs 1941'de uçabilmişti).

Jet Çağı, H. H.'nda te'sirli olan «hız faktörü» nü birden ileri götürdü. Uçaklar derhal sesaltı (subsonique) hızdan ses hızı (sonique) ve sesüstü (supersonique) mertebelere ulaştılar. Ancak jet motorlarının haricî hava ile çalışması, gitgide yükseklere doğru çıkmaya başlayan H. H. için elverişsizdi. Bu sebeple, bu motorlara hava savaşları bakımından ölü doğmuş çocuk gözü ile bakıldı ve taşıdığı sıkıştırılmış oksijeni kullanan roket motorları ortaya çıkarıldı. Roket motorlarla ilk uçan av uçağı (Me - 163) Almanya'da 1944'te denenmişti.

Müttefik Hava Kuvvetlerinin ağır basan hücumları karşısında hava üstünlüğü mücadelesini kaybeden Hitler, bunu tekrar ele geçirebilecek yeni ve korkunç silâh projelerine çok önem veriyordu. Onun teşviki ile Von Braun'un başkanlığını yaptığı araştırmacılar ilk Uçan Bomba veyâ (V - 1) i İngiltere'ye karşı 13 Haziran 1944'te fırlatmayı başardılar. Bunu 8 Eylûl 1944'te rokette mücehhez ve ilk Balistik Füze olan (V - 2) ler takib etti.

HAVA HAREKÂTI: II. Dünya Harbi'nden sonraki uçaklardan Amerikan F. 5 iki motorlu süpersonik av uçağı (Hollanda Hava Kuvvetlerine âid bu uçak Türk Hava Kuvvetleri'nde de kullanılmaktadır)

V - 1'in hızı 580 km, V - 2'nin ise 5 600 km idi. Birincinin menzili 260° km olup, 600 m de uçuyordu. 900 kg lık patlayıcı madde taşıyordu. V - 2'ler ise 3 500 m de uçuyor ve 350 km mesafeye 13 ton patlayıcı madde taşıyordu. Çoğu Londra'ya karşı olmak üzere 8 000 tane V - 1 ve 2 775 adet V - 2 fırlatılmıştı. Bu silâhların te'siriyle Londra'da 29 355 ev tahrib olundu, 8 994 kişi öldü Londra boşaltıldı. Bu yeni silâhlarla Müttefik hava üstünlüğü tehlikeye girdi ve mühimmi ise Güdümlü Füze Çağı başlamış oldu.

Av uçakları 1939'da 1 030 beygirlık motorla 9 800 m ye çıkabiliyor ve 530 km hızla uçabiliyordu. Harb sonunda bu vasıflar sırası ile 7 200 beygir gücü eşidi itiş gücü ile 15 000 m de 825 km hıza ulaştı. Harb başında bir bombardıman uçağı 2 adet 1 075 beygirlik motorla 7 000 m ye çıkabiliyor, 450 km hızla 2 500 km ye en çok 2 ton bomba götürebiliyordu. Bu vasıflar harb sonunda sırası ile 4 adet 2 200 beygirlik motora, 10 000 m tavana ve 576 km hıza, 5 736 km menzile, 10 ton bomba yüküne ulaşmıştı. Ayrıca uçuş emniyetini artıran, trafik ve sevriseferler sıhhatini güçlendiren telsiz, radyo ve radar yardımcıları gelişmişti.

HAVA HAREKÂTI: Dünyanın en büyük Sovyet AN - 22 nakliye uçağı (80 ton yük veyâ 720 yolcu taşır, motorları türbojettir ve hepsi 15 000 buhar beygiri gücündedir)

II. Dünya Harbi sonrasında hava harekâtı: II. Dünya Harbi atom bombasının ve stratejik hava kuvvetlerinin zaferi ile son bulunca, dünya askerlerinin ve ilmî araştırmacıların dikkatleri nükleer bombalar ve onları he defe götüren stratejik hava kuvvetleri ve güdümlü füze (Roket) ler üzerinde toplandı. Bugünkü bir hidrojen bombasının tahrip gücünün geçen harbin B. 29 Üstün Uçankalelerinin tümü ile atılan klâsik bombaların tümünden fazla olacağı bilinmektedir.

Kara ordusu ile beraber çalışacak gibi teçhiz edilmiş olan Sovyet Hava Kuvvetlerinin de bu dönemde stratejik hava kuvvetlerini ve özellikle ele geçirdiği Alman âlimleri eliyle de güdümlü füzeleri geliştirme yarışına girdiği görüldü. Bu konudaki çalışmalar, Ekim 1957'de Rusların uzaya ilk uyduyu atmalarına imkân sağladı. Teknik gelişmeler her tip uçakta jet motorunu normal güç kaynağı hâline

HAVA HAREKÂTI: Günümüzün en güçlü C - 5 Galaxy jet nakliye uçağı

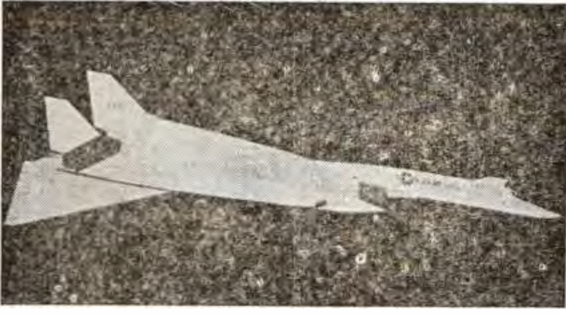

HAVA HAREKÂTI: Dünün ve bugünün pilot kıyafetleri

getirdi. Hızların çok artması ile hız ölçü birimleri değişti. Deniz seviyesinde sesin saatte 1 216 km olan hızı (Mach) ana birim oldu. Hemen harbden sonra av uçakları, sonra bombardıman uçakları sesüstü (süpersonik = bir Mach'tan fazla) hızla uçabildiler. Nakliye uçakları da top, tank, kamyon ve 300'den fazla er taşıyacak güce ulaştılar.

V - 2'lerle başlayan Güdümlü Füze Çağı, en pahalı harcamaların yapıldığı bir araştırma konusu hâline geldi. Kıtalararası uzak mesafelerden stratejik hedefleri vuracak güçte füze (Intercontinental Ballistic Missile = I. C. B. M.) ler, daha 1956'da iki tarafta servise girmişti. Uzaya fırlatılan Uydu'ların ucuna takıldığı ve onlara hareket gücünü sağlayan katı yakıtlı I. C. B. M.'ler, büyük gelişmeler kaydetmiş, kendisinden çok şeyler beklenen Atlas, Titan ve Minutman I, II, III'ler kısa zamanda değerlerini kaybetmişlerdir. Bugün MIRV tipi (beş başlıklı ve bağımsız olarak hedefe yöneltilmiş füzeler) servise girmektedir. Bu sistemle bir ana hedefe atılan füze, hedef civarında beş ayrı patlayıcı başlıklı tali hedefe isabet yapabilmektedir. Bundan başka, taktik alanda top yerine geçen uçaklardan yere ve diğer uçağa ve yerden uçağa atılan füzeler ve roketler, orduların standart silâhları arasında yer almaktadır. I. C. B. M.'lerin gelişmesi, Robot Silâhlar Çağı'nı açtı ve insanlı stratejik ağır bombardıman uçaklarının önemini azaltır gibi oldu ise de, silâhın insan irâdesi ile kullanılması anlayışından vazgeçilemeyeceğine âid pek çok sebeplerin mevcudiyeti anlaşılmaktadır.

Uzun menzilli kıtalararası füzelerin sabit yer üslerinden atılmasının kolay keşfedilme ve mukabil taarruzlarla tahrip edilmesi ihtimali, atom ile çalışan denizaltıların «seyyar üs» hâline getirilmesi ile önlenmek istendi. Amerikan katı yakıtlı ve 3 800 - 4 000 km menzilli Polaris füzeleri işte bu amaçla geliştirilmiş ve atom denizaltılarındaki rampalarından fırlatılabilen füzelerdir.

HAVA HAREKÂTI: Geleceğin uçaklarından Amerikan XB - 70 Valkyrie ağır bombardıman uçağı (3 Mach süratle uçacak, 6 adet General Electric motorla donatılmıştır. Tepki gücü toplamı 30 000 libredir)

Sesten daha hızlı düşman uçaklarına karşı savunabilmek için üstün vasıflı «Önleme Av Uçakları» ile birlikte Önleme Füzeleri de geliştirildi. 1950'de servise giren bu füzelerin bir ara klâsık uçaksavar toplarının yerini aldığı da görüldü. 1960 ta da Balistik Füzelere karşı «Füze Önleyici Füzeler»'in ilki olan Nike- Zeus'lertatbikata kondu. Harbde önem kazanan radarlar 1950 de 15 000 m yükseklikte ancak 300 km ye kadar görebilmekte ve fakat arzın yuvarlaklığı sebebi ile bu mesafe artmamakta idi. Daha sonra fezaya atılan uyduların yardımı ile radar menzilleri de artırıldı. 1960'larda görme mesafesi 4 800 km ye ulaşmış ve yüksek hızlı füzeleri de izleyebilir hâle getirilmişt r. Kutuplardan başlayarak bütün NATO ülkelerini içıne alan Balis tik Füze Erken Haberalma Sistemi (B. M. E. W. S) uzaydaki uydulardan yararlanarak semalarda gerilmiş bir elektronik perdedir.

Harb usûllerinde değişmeler: II. Dünya Harbi, hemen hemen bütün dünya millerlerinin çoğunu içine almış bir genel savaş (General War) idi. Taraflar katî sonucu alabilmek için en korkunç silâhları bulmakta yarışma hâlinde idiler.

Nükleer başlıklı sılâhları, güdümlü füzeleri çıkacak bir harbde kullanabilecek gibi büyük hazırlıkların yapıldığı II. Dünya Harbi ni hemen takib eden devreye askerler Barış Çağı yerine Soğuk Harb (Cold War) demeyi uygun bulmuşlardı.

Siyâsî gruplaşmalar, aşırı uçlardaki sosyal çekişmelerin yarattığı iç savaş (Kore ve Vietnam) olaylarında, tarafların, büyük devletlerin geniş ölçüde yardımlarını alması ile harekât genişlemiş ve Sınırlı Harb (Limited War) adını almıştır. Yalnız iki devlet arasında yapılan İsrail- Arap Savaşı gibi savaşlara da Mevziî Harb (Local War) denilmiştir. Dar ölçülerle ve kısmen gerillâ usûlleri ile yapılan

HAVA HAREKÂTI: Geleceğin uçaklarından Amerikan süpersonık yolcu nakliye uçağı (Yüksek hızla uçabilmesi için burnu ve kanatları hareket etmektedir. Uçağın boyu 84 m, kanat genişliği 42,60 m dir)

bu savaşlar, harbin genel yönetiminde, özellikle H. H nda yepyeni esasların doğmasına vesile oldu. 1950 - 1953 arası Kore Harekâtı, eldeki çok kudretli ağır bombardıman uçaklarını dizayn maksadı ve stratejik hava kuvvetlerinin klâsik görevleri içinde kullanma şansını vermedi. Yalu Nehri gerisinde milyonluk Kızıl Çin ordularının hazırlıklarını istihbar eden Başkumandan General Mac Arthur siyâsî sebeplerle, siyâsî sınırların geçilip Birleşmiş Milletler Ordusunu silip süpürmeğe başlamasına kadar en ufak H. H. yapamadı.

Kore harekâtı, çok miktarda hava kuvvetlerinin kullanıldığı bir savaş olmasına rağmen Nükleer Silâhlarla Güdümlü Füzelerin kullanılmasına imkân veremedi. Esasen stratejik hava kuvvetlerinin ağır bombardıman uçaklarının tahrib gücünden yararlanabilecek hedefler de ortada yoktu. Siyâsî baskılar, askerî hareketleri ve onun icaplarını frenlemekte idi. Buna rağmen 1952 Kasım'ında Kuzey Kore'nin kuzey sınırlarından başlayan büyük Kızıl Çin gönüllü akınının, taktik hava kuvvetlerinin yaptığı ağır akınlarla ikmâl hatları kesilmiş ve Birleşmiş Milletler Ordusu imha edilmekten, prestiji de yıkılmaktan kurtarılmıştır.

HAVA HAREKÂTI: İngiliz hava savunmasının MK - 2 Blood Hound Füzesi

1956'da Süveyş harekâtında da Fransız ve İngilizler uçak gemilerinden kalkan av, orta bombardıman uçaklarını taktik s a h a d a ufak çapta kullanabildiler.

1961'de başlayan V i e t n a m harekâtına Amerika Birleşik Devletleri, önce müşavir ve uzmanlar ile harekâte katıldı ve hava nakliye gücü ile Güneylileri destekledi. Şubat 1965'ten sonra da harekâta fiilen katılma safhası başladı. Klâsik muharebe usûlleriyle yapılan harekât, gerillâ metotları karşısında önce büyük zayiata yol açtı. Stratejik ve hatıâ taktik hava kuvvetlerinin üstün vasıflı uçaklarının buradaki maksada elverişli olmadığı tesbit edildi. Ormanlar (jungle) da yapılan harekâttâ C. 47 gibi saatte 200 km ile uçan nakliye uçaklarına ve helikopterlere takılan makinalı tüfeklerle savaşıldı. B. 52 ağır bombardıman uçakları ise ancak düşmanın gizlendiği vâdiler üzerinde kütle hâlinde tarama bombardımanlarında kullanılabilmişti.

II. Dünya Harbi sonunda, bağımsız hava kuvvetlerinin kat'î sonuca çok müessir olduğu yolundaki inançlarla ihmale uğrayan «kara kuvvetlerinin yakın muharebe desteğine olan ihtiyacı» tekrar ortaya çıktı. Kara kuvvetlerinin ve deniz kuvvetlerinin kendisini yakından destekleyecek ve doğrudan doğruya emrinde vazife gören «Ordu hava kuvveti» tipi yeniden doğdu. Bu kuvvetin amacına uygun STOL (kısa iniş kalkış yapan uçak) tipi, COIN (gerillayâ karşı savaşabilecek basit ufak ölçüde uçak) tipi gibi yeni ve özel vasıflı uçaklar imâl edildi. Helikopterler tahliye, yaralı nakli, irtibat, kıta ve silâh nakli, denizaltı mücadelesi hız-

metlerine ilâveten keşif ve muharebede vazife almaya başladı. Bugün Vietnam'daki «Amerikan Kara - Hava Kuvveti» 5 000 uçağa sâhiptir. Kara Birliklerinin düşmanın çok oynak harekâtı karşısında daha «esnek» kullanılması zarureti doğdu. Asrın başında atlı, Kore'de motorlu hâle gelen 1. Amerikan Süvari Tümeni, nakliye uçakları ve helikopterlerle bu seferde Uçan 1. Süvari Tümeni adını aldı.

Böylece II. Dünya Harbi'nden sonra çıkan sınırlı harbler ve mahallî harbler H. H.'nda yeni doktrinler, yeni silâh ve yeni teşkilâtın doğuşuna yol açtı.

Bu savaşların verdiği tecrübelere göre, bir hava kuvvetinin elindeki uçak tiplerinin, genel harb ile sınırlı harbde de kullanılabilecek gibi dengeli tutulması lâzımdır.

Bugünün uçağı, teknik buluşların en ileri seviyede birleştiği kompleks bir sistemdir. Harekâtta görülen bir uçak, mühendis masasından harekâta kadar geçen 10 yıllık bir çalışmanın mahsulüdür. Buna göre tip ve doktirini seçerken, hasmın 10 yıl sonra ne yapabileceğini tahmin etmek gerekmektedir.

Mahallî ve sınırlı savaşların özel tertiplerle dikkatleri çekmesine rağmen, milletlerin bir genel savaş için gayretleri de eksilmeden devam etmektedir. Tarafların takviyelerini alarak yapılan iç savaşlar ve sınırlı harbler, taktik sahada silâhların deneme lâboratuvarlarıdır. Asıl genel harb, I ve II. Dünya Harblerinden daha sert ve yıkıcı olarak çıkabilecektir.

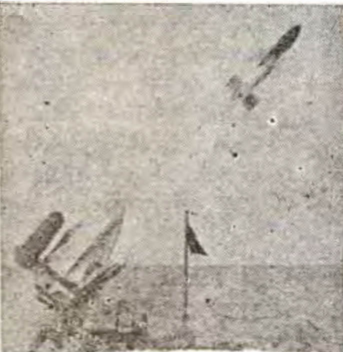
Klâsik hava kuvvetleri en hızlı, en fazla tahrib edici silâhlara sahip olma yarışına devam etmektedir.

Bugün av uçağı sesten 3 - 3,5 defa hızla saatte 4 300 km (3 - 3,5 Mach) ile 27 000 m de uçacak duruma getirilmiştir (Y F - 12 A Amerikan uçağı). Hasmı da aynı hızla uçan bu uçağın düşman uçağını gözü ile bulması, ateş etmesi imkânsızdır. Düşmanı radarla gördükten sonra elektronik beyinlerle değerlendirme, yönetme ve önleme problemleri çözülmekte, pilot hedeflerini belki görmeden ateş etmekte, sonra uçağının dönüş uçuşunu yapmaktadır. Bu hâliyle uçak bir «pilotlu füze» hâline girmektedir.

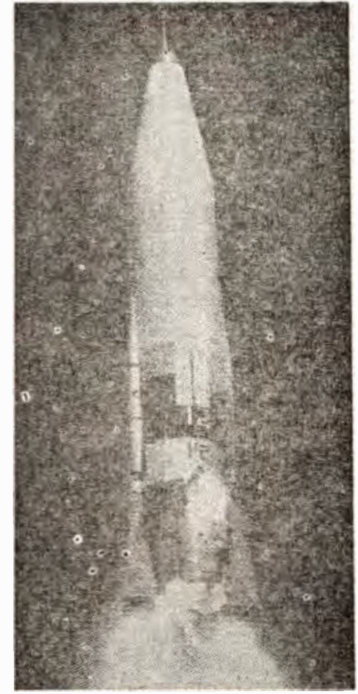

HAVA HAREKÂTI: İngiliz Hawker Siddeley Roketi (Uçaktan uçağa atılır ve hasım av uçağını enfraruj ışınlarla bulur, menzili 15 km, sürati 3 700 km/saat)

Bugünün bombardıman uçağının gücü de çok artmıştır. Hem konvansiyonel (klâsik eski uçak) bombaları hem de nükleer (atom, hidrojen) bombaları taşıyan Amerikan X. B. 70 uçağı 2 ve 3 Mach hızla (saatte 3 700 km) 7600 km mesafeye kadar 15 000 m yükseklikte uçmakta ve havada tankerlerden yapılan yakıt ikmali ile dünya turunu tamamlamaktadır. Jetten rokete geçen motorların nükleer güç (atom) le çalışma devri başlayınca menzil meselesinin de artık sonsuzluğa gireceği kabul edilmektedir. Havadan yapılacak nakliyat sivil alanda S. S. T. (süpersonik nakliye uçağı) çağına girmektedir. Fransız - İngiliz yapısı Concord'dan çok daha güçlü olacak olan ve Amerika'da 1974'ten önce uçuşa hazır olabilecek olan Boeing tecrübe uçağı (3 Mach), 3 700 km hıza, 337 ton ağırlığa ve 6 000 librelik çıkış gücüne sahip olacak, 21 000 m de uçabilecektir. Temel özelliklerinden biri, kanat ve burnunun hareket edebilmesi olan uçak 250 - 300 yolcuyu kıtalar arasında taşıyabilecektir.

HAVA HAREKÂTI: İngiliz yapısı Sea Cat Füzesi (denizden havaya atılır)

HAVA HAREKÂTI: ICBM Kıtalararası Füze: Atlas (8 000 km menzillidir)

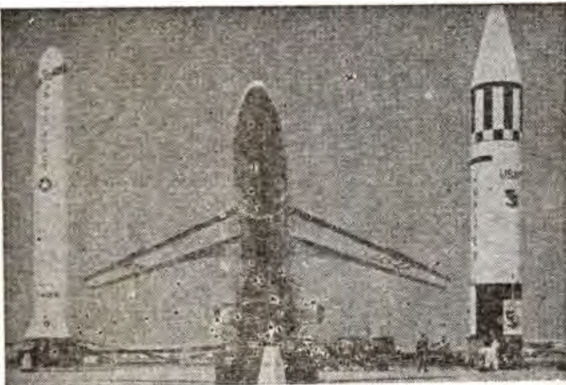
Ancak, çok pahalı ve orduların ihtiyaçlarının ilerisinde performansı olan bu uçaklar yerine, yine jetli çok taşıma gücü olan nakliye uçakları 1970'te servise girmektedir. Bunlardan C. 5 - A Amerikan askerî nakliye uçağının ağırlığı 382 ton ve hızı 960 km dir, 50 tonluk yükleri (tank, top, füze, helikopter) taşıyabilmektedir. Uçak 50 tonu 10 000 km ye veyâ 132 tonu 46 400 km ye götürebilmektedir. İnsan taşıma kapasitesi ise 616 yolcu veya tam teçhizatlı 500 erdir. Bu tip uçaklar büyük ordu birliklerine dünya çapında oynak kullanma gücü getirmektedir. Füzeler, taktik sahada topun yerine geçmiş ve kıtalararası savaşı yapacak şekilde geliştirilmiş bulunmaktadır. Güdümlü roketlerin menzillerinin artışı, artış ve isabet esaslarındaki gelişmeler, ağır bombardıman uçağı ve stratejik hava kuvvetlerinin önem ve mânasını azaltmaktadır. Bu suretle H. H.'nda içinde insan bulunmayan büyük tahrib güçlü ve yerden kontrollü (robot) silâhların kullanılması ve «düğmelere basarak (push button) sevk ve idâre çağı» da başlamış bulunmaktadır. Bu silâhların çok yüksek hızları dolayısıyle uçakla önlenmeleri de güçleşmiştir. Aynı cinsten savunma roketleri ile karşı koyma sistemi ele alınmıştır. Sesin birkaç katı hızla birbirine yaklaşan iki silâhın havada muharebe ettirilmesi zorunluğu, askerlik san'atına da «otomatizm» i sokmuş ve elektronik hesaplayıcı (elektronik beyin) cihazları askerî önemi olan vasıtalar hâline gelmiştir. Târihin ilk devirlerinden bu yana yapılan kara, deniz ve hattâ H. H.'nda kumandan denilen yöneticinin, muharebenin idâresine te'sir eden düşman ve dost birliklerin, arazinin, meteorolojik şartların bütününü dikkate alarak yaptığı «durumun muhakemesi» sonunda aldığı «karar» ını savaşçı birliklerine ulaştırması ve emirlerini vermesi için sahip olduğu «daki-

kalara» bugünün H. H.'nı idâre eden kumandan sahip bulunmamaktadır. Düşman da, kendi silâhları da saniyede km leri almaktadır. Karşılıklı nisbî ortalama hız bugünlerde 7 000 m/sn dir. İnsan beyni ve muharebe vasıtalarının yardımları ile yapılan bu ameliyeler sonucu silâha ulaştığı zaman iş işten geçecektir. İşte bu sebeple, elektronik beyin cihazları bütün bu verileri değerlendirmekte, karara âmil olacak şekle getirmekte, alınan kararı silâha otomatikman iletmekte ve uçan vasıtayı «muharebe noktası» na kadar güdebilmektedir. Kumandanların «durumu muhakemesi» ve emirlerin birliğe ve silâha ulaştırılması ameliyeleri de tekniğe ayak uydurarak gelişmiştir. S. A. G. E. (füze süpersonik bombardımanlara karşı hesaplayıcı sistem) kısa adıyla anılan yukarıda açıklanan konuların Amerika'daki tatbikatıdır. S. A. G. E., stratejik hava kuvvetlerinin esnekliğini de artırmaktadır.

Taktik hava kuvvetlerinin de kullandığı elektronik hesaplayıcı sistemi (S. E. E. G. K.), iki günde hazırlanabilen çok detaylı hava harekât plânlamasının süresini 2 saate indirmektedir. Bütün muharip birlikleri ve lojistik sistemini sıkıca birbirine irtibatlı olarak değerlendiren bu sistem, kumandan ve kurmaylarına lûzumlu bilgileri bir anda bir tablo üzerinde göstermekte ve kurmay plânlamasının verimini hızlandırmakta, eldeki nakil vasıtalarını da % 25 fazla randımanla çalıştırabilmektedir.

İlk Çağlardaki «Kas Çağı» nı «Makine Çağı», onu da şimdi «Elektronik Çağı» tâkip etmektedir. Ancak, bütün bu ileri tekniğe rağmen son «karar» ı yine İnsan'ın, yâni Kumandan'ın vereceği kabul edilmektedir. «İnsan» unsuru otomatizmde ortadan kalkmamaktadır. Aksine olarak, bugün savaş yöneticisi olan subayın bütün bu ileri tekniklere vakıf ve sâniyeden kısa zaman bölümlerinde karar verecek kadar ileri nitelikte olmasını gerektirmektedir.

II. Dünya Harbi'nin bitiminde geleceğin gerçek düşmanı olacağı hemen anlaşılan Sovyet Rusya karşısında, Amerika Birleşik Devletleri'nin dünya çapında bir strateji uyguladığı, NATO, CENTO ve SEATO gibi ittifak grupları ve ikili anlaşmalarla kuvvetli Amerikan birliklerini Avrupa, Afrika ve Asya'ya yerleştirdiği ve milletlere karşı büyük askerî ve ekonomik yardım programları uyguladığı bilinmektedir. Bütün yardım gören milletlerin de kendi ekonomilerini ve savunmalarını bu Amerikan desteğine yasladıkları da bir gerçektir. Amerikalı yönünden meselenin aslı, bütün bu ülkelerin Amerikan silâhlı kuvvetleri için birer «ileri üs» olarak değer taşıması idi. O devrin uçakları Rusya içlerine ulaşabilecek H. H. için bu üslere muhtaç bulunmakta idiler. Artık uçakların menzillerinin çok artması ve kıtalararası balistik roketleri (I. C. B. M.) nin Amerikan anavatanından veyâ Polaris denizaltılarından fırlatılarak Rusya'ya ulaşması ile de Amerika bütçesine milyarlarca dolara mal olan ileri üsler stratejisinin ve Amerikan siyâsetinin değişmesi ve dolayısıyle yapılan yardımların da kesilme devrinin geldiği anlaşılıyor, demektir. Geçen harbin tanınmış kumandanlarından İngiliz hava mareşali Tedder: «Fen ve teknolojideki gelişme, yakın gelecekte harb san'atında revolüsyonist değişiklikleri ihtimal dâhiline sokmaktadır» demişti. Mareşalin tahminleri gerçekleşmektedir.

HAVA HAREKÂTI: Thermonuclear başlıklı çeşitli menzilleri olan Amerikan güdümlü füzeleri. Sağda Jupiter, ortada Snark (eskimiştir), solda Thor (2 400 km menzilli)

Uzay çalışmalarının gelişmesi, hava kuvvetlerini çok yakından ilgilendirmektedir. Erken haber alma, keşif ve uzun menzilli füze atışlarının isabetli olmasında büyük bir rolü olacak olan uzay uydularının hareketi ile iç içe giren H. H.'nın yakın gelecekte isim değiştirmesini ve uzay harekâtı adını almasını ve hava gücünün de «uzay gücü» olarak değerlendirilmesini görmek için insanların kuşak değiştirmesi beklenmeyecektir.

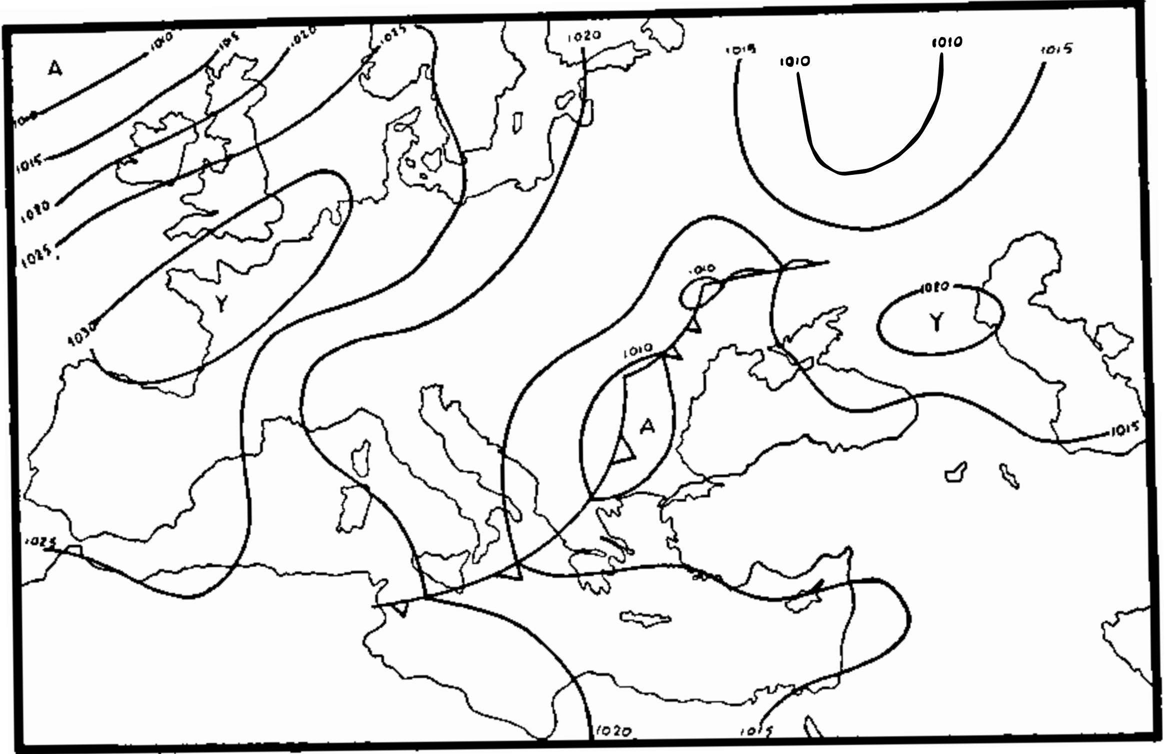
1903'te Wright kardeşlerin saatte 45 km lik hızından bugünün 5 Mach (saatte 5 400 km) hıza ve 36 m lik uçuş menzilinden 11 200 km menzile ulaşan teknik gelişmelerin seyri bu konuya hak verdirmektedir.

Böylece havadaki üstünlük mücadelesi de yerini uzayı da içine alan hava ve uzay (Aerospace) mücadelesine terk edecek ve dünyadan kalkan uzay gemilerinin 40 km lik yükselişten sonra arzın etrafında uydu olarak uçarken düşman uzay gemileriyle yapacağı muharebeleri izlenebilecektir.

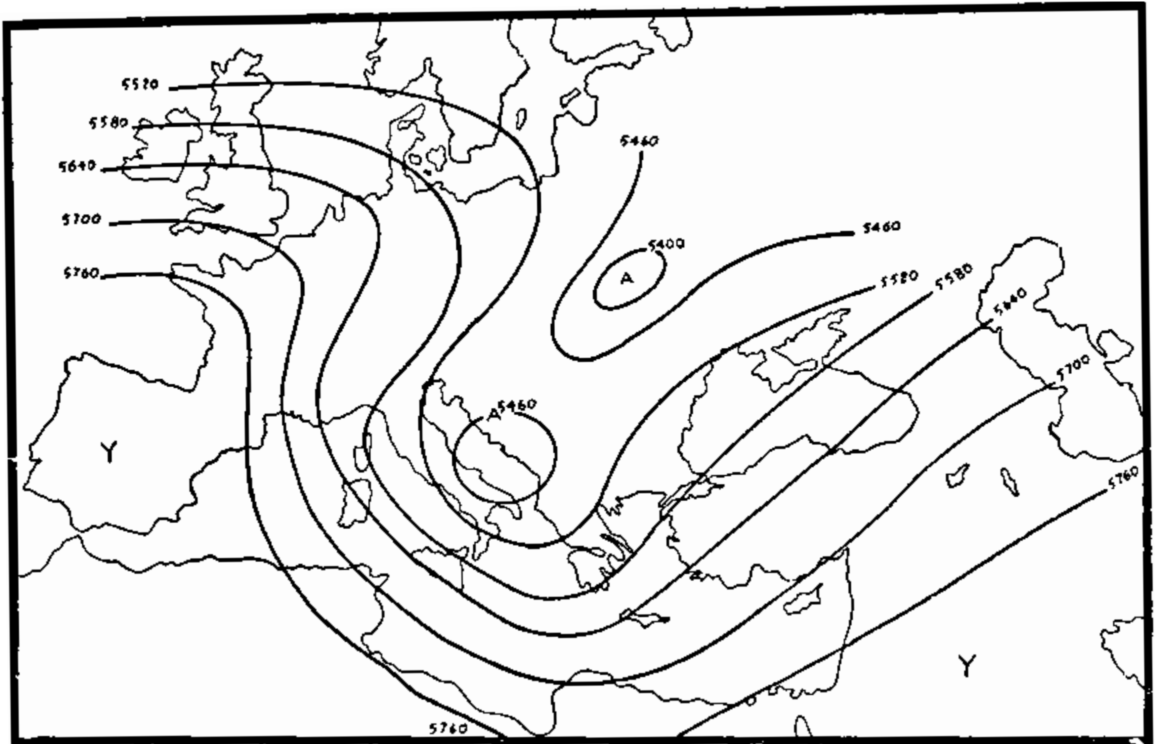
Bütün teknik gelişmeler, böyle bir harbde hava kuvvetlerinin yapacağı H. H.'nın geçmiş savaşların çok ilerisinde te'sir etmek kudretine ulaştığını göstermektedir. Bu gerçeğin bilinmesi, harbin çıkmasını önleyen başlıca âmildir. İşte bu sebeple, zamanımızın hava kuvvetlerine «barışı koruyuculuk» görevini verenlere hak vermek gerekmektedir. — Burhan Göksel.

HAVA HARİTALARI, meteorolojide, özellikle hava tahminleri için kullanılan haritalara verilen ad. Meteorolojik haritalar, yer rasatlarından istifâde edilerek hazırlanan (yer sıcaklığı, yer basıncı, yer rüzgârının hızı ve yönü, yerdeki nem miktarı, görüş mesafesi gibi) «yer haritaları» ile atmosfer seviyelerinin çeşitli tabakalarındaki sıcaklık, rüzgâr hızı ve yönü ile nemlilik derecelerini gösteren haritalar olmak üzere iki grupta incelenir. Bu haritaların incelenmesiyle hava tahminlerinin yapılması mümkün olur. Ayrıca, uçakların belli bir seviyeden yaptıkları uçuşlar esnasında karşılaşmaları muhtemel kötü hava şartlarından korunmak için pilotların, hava alanlarındaki meteoroloji bürolarına uğrayarak bilgi almaları ve H. H. istemeleri şart koşulmuştur.

Türkiye'de bütün askerî ve sivil hava alanlarında mevcut meteoroloji istasyonları, gece ve gündüz her saat yaptıkları rasatları telsiz ve teleks devreleriyle Ankara'ya gönderirler. Ayrıca, her ülkenin milletlerarası anlaşmaya uygun olarak, yaptıkları rasatları birbirlerine göndermeleri mecburiyeti vardır. Bütün ülkeler, her üç saatte bir yaptıkları yer rasatlarını diğer ülkelere yollayarak, komşu ülkeleri, memleketleri üzerindeki hava şartlarından haberdar ederler. Elde edilen bu bilgiler, bir haritaya işlenerek aynı basınca sahip istasyonlar birleştirilir. Eşit basınç değerlerini göste-

1

2

HAVA HARİTALARI: **1.** 15 Nisan 1970 günü Türkiye saati ile sabah saat 2'de Avrupa'nın yer basınç değerlerini gösteren izobar eğrileri ile alçak ve yüksek basınç merkezleri. Alçak basınca bağlı sıcak ve soğuk cepheler Türkiye'yi te'siri altına almak üzeredir; **2.** 15 Nisan 1970 günü Türkiye saati ile sabah saat 2'de Avrupa'nın yerden takriben 5 550 m yukarıdaki hava akışları. Harita 500 mb. sabit basınç seviyesindeki rüzgârların dolaşımını da göstermektedir.

ren bu eğrilere izobar (Fr. isobare) adı verilir. İzobarlar çizildikçe, alçak ve yüksek basınç merkezlerinin yerleri belli olur (bk. Harita 1).

İkinci grup H. H. üst seviyedeki atmosfer şartlarını belirtmesi bakımından oldukça önemlidir. Varılan anlaşmalara göre arz atmosferi standart basınç seviyelerine ayrılmış olup, her seviyeye âid haritalar işlenip çizildikten sonra tahminleri için hazır hâle getirilir. Standart basınç seviyeleri şunlardır: 850 mb sabit basınç seviyesi (1 500 m), 700 mb (3 000 m), 500 mb (5 500 m), 300 mb (9 200 m), 200 mb (11 800 m), 100 mb (16 000 m). Sabit basınç seviyelerinin yanında parantez içinde yazılı değerler, standart değerlerdir. Günden güne, mevsimden mevsime değişebilecekleri unutulmamalıdır.

Üst atmosfer rasadı yapan meteoroloji istasyonları, genellikle gece yarısı ve öğle üzeri olmak üzere, 24 saate iki defa atmosfere meteoroloji ba'onu gönderirler. Balonun ucuna bağlı olan bir elektronik cihaz, atmosfer tabakalarından geçişi sırasında yere sinyaller göndererek tabakaların nemini, sıcaklığını ve rüzgârını bildirir. Böylece herhangi bir şehir veyâ bölge üzerindeki atmosferik şartlar belli olunca üst seviye haritalarının çizimi tamamlanır. Üst atmosfer haritalarının çiziminde yükseklik, jeopotansiyel m olarak kullanılır. Harita 2'de 500 mb sabit basınç haritası görülmektedir. Harita üzerindeki eğrilerin değeri, yer (deniz seviyesi) den olan yüksekliği ifâde etmektedir. Eğriler aynı zamanda, rüzgâr akışlarına da paralel olduğundan bir bölge veyâ bir memleket üzerine gelecek hava kütlelerinin özelliği, bu haritalar yardımıyle de incelenebilir.

HAVA KESESİ (Fr. Sac aérien): 1. Kuşlarda vücudun çeşitli yerlerinde bulunan ve akciğerlere bağlı olan, hava dolu boşluklar.

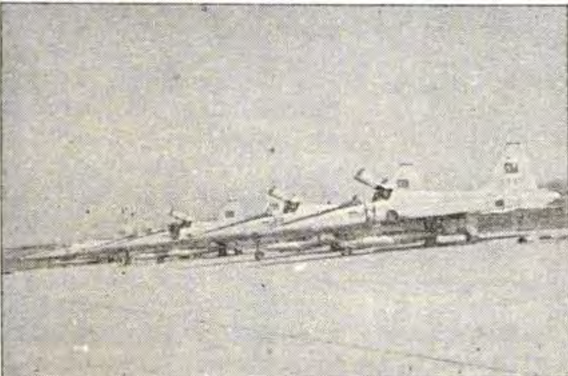
2. Birçok böceklerde trakea boruları üzerinde bulunan hava dolu şişkinlikler.

HAVA KURUMU: bk. TÜRK HAVA KURUMU.

HAVA KUVVETLERİ: Türk ordusunun bir bölümü.

Türk H. K. nin görevi: barışta, savaş kabiliyetini en yüksek seviyede muhafaza ederek Türk hava sahasının kontrolunu yapmak ve muhtemel düşman hava tecavüzlerine karşı derhal mukabele edebilecek şekilde hazır bulunmak, savaşta, düşman hava kuvvetlerini tahrib ederek te'sirsiz hâle getirmek, kara ve deniz kuvvetlerimizin hava desteğini sağlamaktır.

Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlı olan Türk H. K. teşkilâtı, bir komutanlık karargâhı (Ankara), 1 ve 3. Hava Kuvvet Komutanlığı (Eskişehir, Diyarbakır), bir eğitim ko-

HAVA KUVVETLERİ: F—5 A av bombardıman uçağı

HAVA KUVVETLERİ: F-100 av bombardıman uçağı

mutanlığı (İzmir) ile destek birliklerinden meydana gelmiştir.

Târihçe: Havacılık 1910 yılında Avrupa ordularının kuruluşlarına girmiştir. Türk ordusu da bu işe 1911 yılında personel yetiştirmekle başlamış ve süvari Yzb. Fesa Beyle istihkâm Tğm. Kenan Bey Fransa'da tahsile gönderilmişlerdir. Havacılığa âid işlerle uğraşma görevi de Genel Kurmay Başkanlığı ikinci şubesinde bulunan Kur. Yb. Süreyya (Paşa) Beye verilmiş, hava meydan ve tesislerinin kurulmasına başlanmıştır. 15 Mart 1912'de iki kişilik döperdösen (Duperdussen) ile bir kişilik küçük mektep uçağı alınmış ve bu uçaklar Fesa ve Kenan beylere teslim edilmiştir.

İstanbul - Kahire Hava Seyâhati: Balkan Harbi'nden yenilerek çıkan Osmanlı İmparatorluğu, İmparatorluk içinde bir İslâm Birliği kurmak ve yıkılan prestijini düzeltmek için İstanbul - Kahire arasında bir hava seyahâtini gerçekleştirmeyi düşünüyordu. Bütün imkânsızlıklar içinde 16 Ocak 1913'te iki uçakla başlayan bu uzun hava seyahâti, ortalama yüksekliği 3 000 m yi bulan Torosların aşılması ile dünya havacılık âleminde bir rekor kaydetmişse de, teknik sahadaki kifâyetsizlik ve hislere mağlûbiyet yüzünden üç şehit verilerek yarım kalmıştır. Bu seyahât bilâhare Salim İlkuçan ve Kenan beyler tarafından başarıyla tamamlanmıştır.

I. Dünya Harbi'nde Türk Havacılığı (1914 - 1918): 1914'te «Göben» ve «Breslau» savaş gemilerinin Rus limanlarını bombalaması üzerine Osmanlı İmparatorluğu İtilâf Devletlerine karşı savaşa girmek zorunda kalmıştı. O yıllarda havacılığımız tam mânâsıyle gelişmemiştir. Eldeki uçaklar eski ve savaşa katılacak kifâyette değildi.

İtilâf kuvvetlerinin Çanakkale çıkarması, Marmara'ya denizaltı sızdırmaları, deniz havacılığının da lûzum ve önemini göstermiş oluyordu. Uçuş vasıtalarını yenilemek mecburiyetinde idik, yegâne ikmâl kaynağı da Almanya ve Avusturya gibi müttefiklerin hava endüstrisi idi. Uçaklar, jeopolitik engeller yüzünden kara ve deniz yolları ile getirilemezdi. Bu yüzden hava yolu ile nakledilmesine karar verildi. Avusturya sınırına kadar demiryolu nakliyatı ile gelen uçaklar, buradan botlarına tekerlek takılarak İstanbul'a hava yoluyla getirildi. Böylece amfibi uçaklarının doğuşuna da yol açmak Türk havacılığına müyesser oldu.

İstiklâl Savaşı'nda Türk Havacılığı (1919 - 1922): İstiklâl Savaşı'nda Türk havacılığı gayri müsait şartlar altında idi. Hareket başlarken ordunun elinde uçak yoktu. I. Dünya Harbi'nden artakalan kırık dökük uçakların enkazından bir hava kuvveti meydana getirilmeye çalışılmış, 40 kişilik pilot, râsıt, makinist ve idâreci, yoktan var ettik-

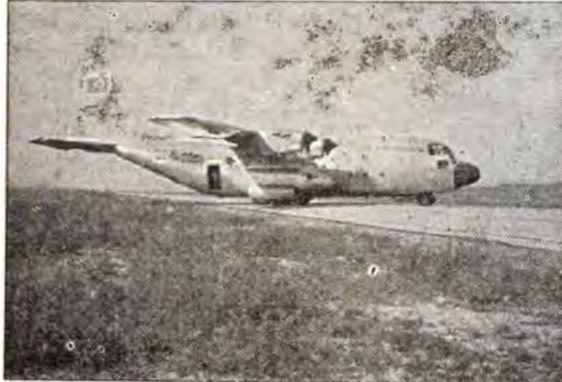
HAVA KUVVETLERİ: F-104 av bombardıman uçağı

leri uçaklarla ordu harekâtını desteklemeğe çalışmışlardır. Keşif ve bombardıman için, imkânsızlıklar sebebiyle tek kişilik av uçakları kullanılmış ve böylece II. Dünya Harbi'nin taktik icabı olan av-bombardıman ve av-keşif havacılığı, İstiklâl Savaşı'nda yokluk yüzünden meydana getirilmiş oluyordu. Bu devrede de Türk havacılığı zaruret içinde büyük bir varlık olmuş ve başarı sağlamıştır.

Barış devresinde Türk havacılığı (1929-1939): Atatürk'ün havacılık alanındaki ileri görüş ve direktifleriyle, Türkiye Cumhuriyeti, hâkimiyetini devam ettirebilmek için güçlü bir hava kuvvetine sahip olmanın şart olduğunu takdir ederek muntazam bir programla çalışmağa başlamıştır. Havacılık gelişmeleri yakından takip edilerek teşkilât ve teçhizatı yeni esaslara göre kurulmuş, hava okulu ıslah edilmiş, yüksek sevk ve idâre elemanları yetiştirilmesi için Hava Harb Akademisi açılmış, teknik elemanların yetişmesi için kurslar tertiplenmiş, her gün tekâmül eden tesisler vücuda getirilmiştir. Ayrıca, yabancı ülkelerden uzmanlar getirilmiş ve her sahada ihtisas yapması için dış ülkelere genç havacılar gönderilerek Türk havacılığının modern şekle sokulması sağlanmıştır. Türk H. K., 1936-1939 yıllarında Balkan devletleri arasında bu bakımdan en kudretlisi olmuştur.

II. Dünya Harbi'nde Türk havacılığı (1939-1945): İktisadî sıkıntılara rağmen Türk havacılığı bu devrede de kuvvetini artırarak dünya barışının avdetine gayret etmiştir. Savaşın sonlarına doğru nakliye havacılığı da üçüncü bir unsur olarak hava teşkilâtı içinde yerini almıştır. Türk H. K. 4 Şubat 1944'te Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı müsteşarlık hüviyetinden ayrılarak bugünkü H. K. Komutanlığı hüviyetini kazanmıştır.

II. Dünya Harbi'nden sonra Türk Hava Kuvvetleri (1946-1967): Bu devre, NATO'ya girmeden önce ve sonra olmak üzere iki safha arz eder. 1946 - 1952

HAVA KUVVETLERİ: C-130 nakliye uçağı

devresinde Türk H. K., hüviyetini yavaş yavaş değiştirmiş bulunuyordu. Miatlarını doldurmuş bulunan eski uçaklar kadro dışı bırakılmış, bâzı birlikler lâğvedilmişti. Tabur ve alay kuruluşları yerine çağdaş H. K. nin teşkilâtı esas alınarak üsler ve filolar teşkil edildi. H. K. subay ihtiyacını Kara Harbokulu mezunlarından seçilenlerle karşılarken, 1951 yılında Hava Harbokulu (b. bk.) nun hizmete açılması ile hava subaylarının çekirdekten yetiştirilmesi sağlanmış oldu.

1952 yılında NATO'ya girmekle Türk H. K.'nin gücü bir kat daha artmış, 1952'de başlanmış olan jet'e geçiş faaliyetlerinin neticesi F. 84 G jet uçakları hizmete girmiştir. Bu devrede H. K. pilotları çok kısa zamanda jet uçaklarına intibak etmiş ve kazandıkları üstün eğitim seviyesi sâyesinde NATO üyeleri arasında tertiplenen muhtelif müsabakalarda üstün başarılar kazanmışlardır. İlim ve teknikteki süratli ilerleme neticesinde her geçen gün yeni buluşların, yeni uçak tiplerinin eskilerini kısa zamanda demode etmesi, birliklerini en yeni silâhlarla donatmak isteyen Türk H. K. ni devamlı bir modernizasyon akımına mecbur etmiş ve sırayla 1964'te F-104, 1966'da F-5, 1968'de F-102 gibi ses süratinden birkaç kat hızlı, zamanımızın en modern uçakları H. K.'ne girmiştir. Bu uçaklara ilâve olarak yüksek vasıflı füzelerle de donatılan Türk H. K., yurt savunmasının ana şartı ve gelecekteki savaşların kaderini tâyin edici bir kuvvet olarak görevine devam etmektedir.

HAVA MEYDANLARI, uçakların iniş ve kalkışını, yolcuların ve uçakların yer hizmetlerini sağlamak maksadiyle arazi üzerinde yapılmış olan te'sislerin bütününe verilen ad.

HAVA MEYDANLARI: Esenboğa (Ankara) Hava Meydanı

Bir hava alanında uçuş pisti, terminal binâsı ve yardımcı te'sisler bulunur. Uçuş pisti, uçakların inip kalktığı betondan yapılmış, alt zemini uçak ağırlığına göre takviyeli, normal olarak eni 60, boyu 3 500 m olan yollardır.

Terminal binâsı, yolcuların istirahât ettikleri, uçuştan

HAVA MEYDANLARI: Orly (Paris) Hava Meydanı'ndaki binâların umumî görünüşü ve uçuş kulesi

HAVA MEYDANLARI: Orly Hava Meydanı'nda pistlerin görünüşü ve yolcu salonu

önce ve sonra her türlü resmî işlemlerin yapıldığı yerdir. Terminal binâsında meydan müdürlüğü (resmî görevliler), çeşitli uçak acentalarına âid bilet satış gişeleri, gümrük, polis, turistik eşya mağazaları, lokanta, kafeterya, P. T. T. (hava limanlarında banka) bulunur.

Uçuş kulesi, uçakların iniş ve kalkışlarının idâre edildiği bir merkezdir. Buradan uçaklara uçuşu kolaylaştırıcı cihazlarla her türlü kumanda verilir ve yardım edilir. Uçuş kulesine ek olarak bir de meteoroloji istasyonu bulunur. Bu istasyondan uçuşa çıkacak pilotlara, uçuş meydanı, yol boyu ve komşu H. M.'nın hava durumları hakkında her türlü meteorolojik bilgi verilir.

Yardımcı te'sisler, meydan civarında uçuşu kolaylaştırıcı, pisti gece inişleri için aydınlatan piste yaklaşma ışıkları, uçaklara meydan civarını gösteren (FAR) (TACAN) seyrüsefer cihazı gibi te'sislerdir. Türkiye'de 24 saat devamlı çalışan iki limanımız vardır. Bunlar da Yeşilköy (İstanbul) ve Esenboğa (Ankara) limanlarıdır. Bu iki milletlerarası limanımızın en yeni ve en büyük uçakların inip kalkacağı hâle getirilmesine çalışılmaktadır.

HAVA PARASI, bir ticarî işletme (firma) nin devri sırasında, ya işletmenin ün yapmış olması ya da bulunduğu yerin ticarî ehemmiyeti dolayısıyle hâiz olduğu ek değeri karşılamak üzere, devir alanın devir edene ödediği para. Ticaret hayatında ve vergi hukuku dilinde H. P.'na peştamaliye veyâ peştamallık da denir. Doğrudan doğruya ticarî bir nitelik taşıyan H. P.'nın, gayri ticarî mahallerin devralınmasında da ödendiği müşahede edilmektedir.

HAVA YOLLARI İŞLETMESİ: bk. DEVLET HAVA YOLLARI İŞLETMESİ.

HAVA YUTMA, tıp dilinde aerofaji (Fr. aérophagie < Yun. *aeros* = hava, *phagein* = yemek) adiyle anılan fonksiyonel bir hastalığa dilimizde verilen ad. Yapılan araştırmalara göre, bu olayda hakikatte hava yutulmamakta, göğüs boşluğundaki negatif basınç dolayısıyle emilmektedir. Bu bakımdan H. Y. terimi, olayın mekanizmasını belirten bir ad olarak uygun değildir. Bununla beraber, bu terim bilim çevrelerinde ve halk arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Bk. AEROFAJİ.

HAVA YUVARI (Coğ.): bk. ATMOSFER.

HAVA DEVİNİMİ (Fiz.): bk. AERODİNAMİK.

HAVA MOTORLARI: bk. MOTOR.

HAVACIVA (Eşek marulu), Sığırdili familyasından Akdeniz bölgesinde yetişen bir bitki. Renkli olan kökünün kabuğundan çıkarılan bir çeşit boya, tıpta ve eczacılıkta kullanılır. Halk tababetinde de geniş ölçüde yayılmış durumdadır.

HAVAÎ FİŞEK: bk. FİŞEK veyâ HAVAÎ FİŞEK.

HAVAÎ HAT, mâden, kömür, çimento, kireç v. b.'nin bir yerden başka bir yere taşınmasında kullanılan ulaştırma vasıtası, elektirik enerjisinin bir yerden diğer bir yere taşınmasında kullanılan iki direk arasına gerilen nâkil tel. Ulaştırma vasıtası olarak kullanılan H. H., bir çelik halatla bir taşıyıcıdan ibârettir. Taşıyıcı, çelik halata asılı olarak hareket eder. Tek ve çift hatlı olmak üzere iki çeşit H. H. vardır.

Tek hatlı H. H.'tın çelik halatı bir çark vasıtasiyle devamlı dönüş hâlindedir. Çelik hat bu çarkın çemberinde bir yuvaya oturtulmuştur. H. H.'tın öbür ucunda da bir ağırlık bulunur. Çelik hattın sarkmaması ve çarktaki yuvasından çıkmaması için çok gergin olması lâzımdır. Taşıyıcılar bu halat üzerine belirli aralıklarla konulur. Bunların halatla birleşme yerlerinde tekerlekleri vardır. Taşıyıcı bu sâyede, yükü boşaltacak yere gelince halattan ayrılır. Bunlarla saatte 50 - 120 ton yük taşınabilir.

Çift hatlı H. H.'larda sabit iki halat bulunur. Taşıyıcılar bu iki halat üzerinde hareket ederler. Ayrıca devamlı olarak hareket hâlinde olan bir başka halat, taşıyıcıların halatlardan kaymasını önler. Yükün boşalacağı yere gelen taşıyıcı halattan ayrılarak, aynı kalınlıktaki bir demiryolu üzerine geçer ve yükünü boşaltır. Çift hatlı H. H.'larda bir taşıyıcı 5 ton yük taşıyabilecek güçtedir. Yüksek ve sarp dağlara yolcuları çıkarıp indiren taşıyıcılar da aslında bir H. H.'tır. Bk. TELEFERİK.

H. H.'ta elektrik akımını nakleden tel iki türlü olabilir. Bu iş için ya bir tel veyâ birçok telin bir araya getirilmesiyle meydana gelen kablo kullanılır. Direkler arasında elektrik akımını nakleden tellerden başka ayrı bir H. H. daha vardır ki bu da elektrik nakleden H. H.'tı yıldırıma karşı korur. Bk. PARATONER.

HAVALE, bir işin bir başkasına yaptırılması veyâ gördürülmesi. Hususî hukukta, tek taraflı irâde beyânı ile diğer iki tarafa yetki verme şeklinde tecellî eden bir hukukî muameledir. Borçlar Kanunumuzun 457. maddesinde H.'ye akid denmiş olmakla beraber, bu yanlıştır. H. edene mûhil, bir şey (para, kıymetli evrak gibi şeyler) vermeye yetkili kılınana muhâlünaleyh, kendisine bir şey verilecek olana, diğer bir ifâde ile H. konusu olan şeyi almak üzere yetki verilene de muhâlünleh denir. H. ile taraflardan biri vermek, diğeri ise almak üzere yetkili kılınmış olur.

Borçlar Kanununda düzenlenen alelâde H. dışında, Türk Ticaret Kanunu'nda yer alan poliçe ve çek de, esas itibariyle H.'den ibârettir.

H., hukukta bir borcun ödenmesinde, kredi teminide veyâ bir alacağın tahsilinde rol oynar. H., kanunen bir şekle tâbi değildir.

Havale servisi: P. T. T. idâresinin ve bankaların H. işlerine tahsis ettikleri hizmet bölümüne verilen ad. Posta ve banka H.'lerinde, mûhil (H. eden = âmir), ödeme için yetki verdiğini muhâlünaleyhe (H. olunana = muhataba) bildirir; muhâlünaleyh (P. T. T. veyâ banka) de durumdan muhâlünleh (H. alıcısını, lehdârı)'i haberdar

eder. P. T. T.'ye veyâ bankaya çağrılan alıcısına ödeme yapılır. H. servisinin gördüğü hizmet, esas itibâriyle bundan ibârettir.

Havale ücreti: Bankaların ve P. T. T. idâresinin gördükleri H. hizmeti karşılığında aldıkları ücrete verilen ad. Bankaların aldıkları H. ücreti komisyon, masraf ve gider vergisinden terekküp ettiği hâlde, P. T. T. H. ücreti, belirli târife üzerinden alınır. Gider vergisi, alınan ücrete dâhildir.

HAVAN, içinde sarımsak, biber v. b. şeyleri dövüp ufalamaya, ezmeye yarayan, tahta, taş veyâ madenden yapılmış kap. Çeşitli şekilleri bulunan H. çok eski devirlerden beri kullanılmakta, miktarı çok olan şeyleri dövmek ve ezmek için kullanılanına da dıbek (b.bk.) denmektedir.

HAVAN: Çeşitli havanlar

Havan eli, H. da istenilen şeyleri dövmeye yarayan, tahta, taş veyâ madenden yapılmış sap biçiminde ağır bir âlet.

HAVAN TOPU (Ask.): bk. TOP.

HAVANA (Coğ.): bk. HABANA, La.

HAVARÎLER, Arapçaya Habeş dilinden geçmiş olan havârî kelimesinin çoğulu (el - havârîyûn), Akaba'dan sonra Peygamber (veyâ orada bulunanlar) tarafından Medinelilere nakîp tâyin olunan 12 kişiye verilmiş olan bir ad. Bu 12 havârîden dokuzunun Hazrac, üçünün ise Avsler'den olduğu söylenir. Adları şunlardır: Sa'd b. Ubâda, As'ad b. Zurâra, Sa'd b. el - Rabî, Sa'd b. Ebi Haysama, Munzir b. Amr, Abdullah b. Ravâha, el - Barâ b. Ma'rur, Ebü'l - Haysam b. el - Tayyihan, Üseyd b. Huzeyr, Abdullah b. Amr, Ubâda b. el - Samit, Râfi b. Mâlik. Bir başka rivayete göre ise H. tamamen Kureyşîlerdendir ve adları şöyledir: Ebû Bekr, Ömer, Osman, Ali, Hamza, Ca'fer, Ebû Ubayda b. el - Cerrah, Osman b. Maz'un, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebi Vakkas, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. el - Avvâm.

HAVAS [*avas*] **AJANSI** (Fr. Agence Havas), 1832' de kurulan bir Fransız ortaklığı. Başlıca hissedârı devlet olan H. A., bir karma iktisadî ortaklık olarak faâliyetini haberleşme ve yayına hasretmişti. 1919'da, haberleşme ve ve yayın olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Haberleşme kısmı 1940'ta tamamen bir devlet müessesesi hâline gelmiş, 1944'te Agence France - Presse (Fransa Basın Ajansı) adını almıştır. Yayın kısmı ise Agence H. adı altında, devletin de hissedârı bulunduğu bir limited ortaklık olarak faâliyetine devam etmektedir.

HAVATAŞI (Ast.): bk. GÖKTAŞI.

HAVAYA YÖNELİM (Fr. Aérotropisme): bk. TROPİZM.

HAVAYLA SOLUNUM (Biyol.): bk. AEROBİ.

HAVER KANALLARI, damarlar ve iliksiz sinirler ihtivâ eden kanalcıklar. Çoğunlukla kemikleri uzunlamasına katederler. İngiliz anatomi bilgini C. Haver (1650 - 1720)'a izafeten bu ad verilmiştir.

HÂVÎ, Türk musikisinde bir büyük usul. 64 zamanlı ve 48 darblıdır. 64 zamanlı tek usuldür. 64/4 ile yazılır. 64/2 Ağır H. mertebesi de kullanılmıştır. 64/8 Yürük H. mertebesi şimdiye kadar kullanılmamıştır. Bu usulle peşrev ve besteler ölçülmüştür. Kâr ve ilâhilerin ölçülmesine de elverişlidir. 16 uzun (2 zamanlı) ve 32 kısa (1 zamanlı) darbdan yapılmıştır. Sırasıyle 2 sofyân, 2 sengîn semâî, 1 nîm hafîf sıralanarak yapılmıştır. Nîm hafîfin açılmış şekli de, 3 çeşitli şekilde vazedilmiştir. 4 tane sofyândan ibârettir. Vuruluşu şöyledir:

Düm (2, kuvvetli), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf), düm (2, kavî), tek (2, nîm kavî), düm (2, kuvvetli), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf), düm (2, kuvvetli), tek (2, nîm kavî), düm (2, kuvvetli), düm (2, nîm kavî), te (1, kuvvetli), ke (1, zayıf), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf), düm (1, kuvvetli), düm (1, zayıf), te (2, kuvvetli), ke (1, zayıf), düm (2, kuvvetli), tek (2, kuvvetli), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf, nîm hafif), düm (1, kuvvetli), tek (1, zayıf), tek (2, kuvvetli), düm (1, nîm kavî), tek (1, zayıf), tek (2, kuvvetli), düm (1, kuvvetli), tek (1, zayıf), düm (1, nîm kavî), düm (1 zayıf), tâ - hek (2, kuvvetli), te (nîm kavî), ke (1, zayıf).

HAVLICAN, Zencefilgiller (Zingiberaceae) den kokulu bir bitki. Asya'nın sıcak yerlerinde bulunan bu bitkinin çok güzel çiçekleri vardır. Çiçeklerinin ve kokusunun güzelliği sebebiyle aranır bir bitki olmuştur.

H.'ın kök ve sapları baharat olarak kullanılmaktadır.

HAVLICAN

HAVLIČEK BOROVSKÝ, Karel, (Borov'a 1821-Praha 1856), Çek gazeteci ve mizahçısı. Moskova'da bulunmuş, 1843 - 1844 Çarlık rejimi ve J. Kollár'ın Panslavist görüşlerini tenkit etmiş, Çeklerin millî karakter ve özelliklerini muhafaza etmeleri gerektiği görüşünü savunarak siyasî eğitim çalışmaları yanında Çek milliyetçiliğinin programını hazırlamıştır. Liberal kanat temsilcisi olarak Praha İslav Kongresine katılmış (1848), sonra tevkif edilerek Brixen'e sürülmüştür (1851 - 1855). H. B. tenkitçi bir realizme taraftar olan yazarlardandır. Gogol', Mickiewicz, Voltaire ve Börne'yi Çekçeye tercüme etmiştir.

Eserleri şunlardır: *Obrazy z Rus* [1843 - 1856]; *Tyrolrké elegie* (Tirol elejisi) [satirik şiirler, 1854]; *Kral Lavra* (Kral Lavra), [1854]; *Křest svatého Vladimira* (Çar Vladimir'in vaftizi) [1854].

HAVLIČKŮV BROD (Coğ.): bk. NĚMECKÝ BROD.

HAVOLAN'LAR (Lât. Hevelli ve Heveldi), eski Slav (Vend veyâ Polab) kavimlerinden biri. M. S. VI. yüzyılda Havola (Alm. Havel) Nehri bölgesine yerleşmiş olan H.'lar Germenleşmeğe mukavemet etmişlerdir. 1150'de Markgraf (sınır kontu) Ayı Albrecht (b. bk.), Branibor (Brandenburg)'u işgal ederek, H.'lara zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmiş ve topraklarına da birçok sömürgeci yerleştirilmiştir. Berlin, bu bölgede kurulmuştur.

HAVRA (Fr. Synagogue), Musevîlerin dinî törenlerinin yapıldığı yer. H. lar ve hahamlık teşkilâtı İsrailoğulları'nı puta tapan kavimlerden uzak tutmak gayesi ile kurulmuştur.

HAVRAN, Balıkesir iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 22 683 (1965), yüzölçümü 550 km², ilçeye bağlı köy sayısı 26'dır. Nüfûsun 7 205 (1965) i ilçe merkezi olan H. da, 15 478 (1965) i köylerde yaşar. Topraklarının bir kısmı, Edremit Ovası adı verilen bir depresyonla bu depresyonu kuşatan dağlık bölge üzerinde uzanmaktadır. Kuzeyinde Kazdağı eteği, güneyinde de Burhaniye gerisindeki batı - doğu yönlü faylar boyunca çökmüş olan Edremit - H. depresyonu, kıyıda 15 km genişliğinde, 20 km derinliğinde, alüvyonlarla kaplı ve doğu kısmı vâdi görünüşünde olan bir ovadır.

H. Çayı, yükseltisi H. kasabası civarında 30 - 40 m ye varan ovaya ulaşmak için doğudaki epijenik boğazı kazmıştır. Kazdağı etekleriyle ova arasında, dağdan inen derelerin yan yana ekledikleri birikinti konileri, bir dağ eteği ovasına vücut vermiştir. Güney ucda da birikinti konileri varsa da, bunlar, birinciler kadar devamlı değildir.

HAVRAN dan bir cadde

Kazdağı kütlesiyle yazın serin, kışın soğuk kuzey rüzgârlarına karşı korunan, Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü H. da, dağ ile ova arasına giren güneye dönük birikinti konileri, geniş zeytinlikler hâlindedir. H. bu zeytinliklerden yılda 25 000 ton mahsul kaldırır. Zeytinler arasına dikilmiş incir ağaçlarının istihsali 4 000 (1968) tondur. Bağlardan 1 000 ton üzüm elde edilir. Ovanın sulanabilir kısımlarında ürün çeşitleri artar: Pamuk (370 ton), bakla (250 ton), soğan (175 ton), patates ve nohut (100'er ton), susam (40 ton). Meyve bahçelerinde en çok erik (753 ton), kiraz (600 ton), armut (450 ton) yetiştirilir.

HAVRAN, Suriye ve Ürdün arasında bölüşülmüş bir bölge. Cebel Druz'un güney ve batı kısmındadır. En yüksek noktası 1 839 m dir. H.'ın step olan kısmı dışındaki toprakları verimlidir. Bölgede oturan Druzlar her yıl bu topraklarda yarıcı olarak çalışırlar. Bedevî Ruallalar yazı bu bölgede geçirirler.

HAVRAN-I KEBİR (Coğ.): bk. HAVRAN.

HAVRE [*löavr*], **Le**, Fransa'da, Seine Nehrinin denize döküldüğü yerin sağ kıyısında ve Paris'ten 211 km uzaklıkta bir şehir. Nüfûsu 199 509 (1968)'dur. Şehirde Güzel San'atlar, Orta Çağ Arkeoloji ve Tabiî İlimler müzeleri vardır. 1517'de kurulmuş olan H., XIX. yüzyılın başlarına kadar ikinci derecede bir ticaret ve askerî liman olarak kalmıştır. Birinci İmparatorluğun çökmesinden sonra H.'ın önemi artmıştır. 1887'de Tancarville kanalının açılması da bu gelişmeye yeni bir hız vermiştir. II. Dünya Harbi'nde büyük hasar gören H., yeniden inşâ edilmiştir. Şimdi her şeyden önce önemli bir ticaret limanıdır. Şehirde çok gelişmiş olan mâdencilik, otomobil, petrol tasfiyesi, gıda maddeleri ve kimyevî maddeler imalâtının muhtaç oldukları ham maddeleri bu limandan ithal edilir. H. aynı zamanda Amerika, Afrika, Uzak Doğu, Skandinav memleketleriyle Akdeniz ülkelerinden gelen yolcuların bir transit merkezidir. Meşhur yazarlardan Bernardin de Saint - Pierre ve A. Siegfried, ressam R. Dufy, devlet adamı R. Coty ve filozof A. Honegger H.'da doğmuştur.

HAVSA, Edirne iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 23 118, (1965), köy sayısı 21'dir. Hasköy adında bir bucağı vardır. Nüfûsun 3 525'i ilçe merkezinde, 19 593'ü bucak ve köylerde yaşar.

H., Istranca eteklerinden Ergene'ye doğru alçalan ve ilçe sınırları içinde kuzeyde 190, güneyde 100 m arasında oynayan geniş yataklı ve alivyal tabanlı Koy, Süloğlu ve Akar dereleriyle yarılmış bir plâto üzerinde yer alır. Akdeniz kıyılarındaki istasyonlara nazaran kış (Ocak 2°) ve yazları (Temmuz 24,6°) daha sıcak geçer. 600 mm ye yaklaşan yıllık yağışın büyük kısmı, kış mevsimi (189,8 mm) ne rastlar. İlçe, yağış rejimi bakımından Akdeniz'e benzerse de, yaz ayları yağışları (104,9 mm) Akdeniz'den çok fazladır.

HAVSA: Edirne - İstanbul yolundaki cadde

İstanbul'un Marmara'ya dönük cephesi kadar yağış alan bu bölgenin tabiî bir step bitki örtüsüyle kaplı olmadığı anlaşılmıştır. Köy koruluklarındaki çeşitli meşeler, step manzarasının insan tahribi eseri olduğunu göstermektedir.

Yazları sıcak (Temmuz 24,6°) ve yağışlı geçen ilçede, yetişme derecesinde su ve sıcaklık isteyen ayçiçeği ve mısır (750 ton) ekimi gelişmiştir. Sulanan dere tabanlarında patates (1 007 ton) ve pirinç (1 800 ton) önemli bir yer tutar.

İlçede beslenen hayvanların başında kıvırcık koyunları (39 791 baş) gelir. Vâdi tabanlarında sığır (10 000 baş) beslenir ve komşu büyük merkezlerin bir kısım et ihtiyacı buradan karşılanır.

İstanbul - Edirne asfalt yolu üzerindeki H., vasıtaların ikmâl merkezi ve yolcuların dinlenme yerlerinden biridir.

HAVUÇ (Daucus), Maydanozgiller (Umbellifera) den iki yıllık türleri olan bir bitki. Havuç (halk dilinde kullanılan adı: yer kökü) bitkisi bu cinsin bir türüdür. *Daucus carota* olarak tanınan H. bitkisi, Asya ve Avrupa'da tabiî olarak yetişir. Yediğimiz havuç (*D. carota sativa*), bu türün kültüre alınmasiyle elde edilmiştir. İki yıllık olan *D. carota*'nın yap-

rakları çok dar ve ince parçalı, yırtmaçları orta damara kadardır. Çiçekleri çok sayıda ve şemsiye biçiminde, daha çok ak, bâzı kere sarımtırak, meyveleri küçük, yeşilimsi veya kahverengimsidir. Anadolu H. u kırmızı ve iridir. Yazın İstanbul bölgesinde karota adıyle satılan H. ile küçük, rengi açık turuncusu, yaprak dibindeki satıh d ü z, köşeleri de dikgen biçimindedir.

HAVUÇ çeşitleri

H., ihtiva ettiği karoten (carotène; provitamin A) maddelerinden dolayı besleyici bir bitkidir. Kanda hemoglobini artırır, gözleri gece takviye eder, H. suyu ise ishali keser. Tohumlarındaki yağ, likör sanayiinde kullanılır.

HAVUZ (Ar.), gemilerin onarılmak için alındıkları yer. Gemiler, su kesimlerinin altında kalan kısımlarından herhangi bir sebeple yara almaları veyâ tâmiri, temizlemeyi icap ettiren ve dalgıçlarla yapılması mümkün olmayan bir işin ortaya çıkması hâlinde H. a alınırlar.

H. lar taştan veyâ demir saçtan inşâ olunur. Taş H. lar, içine girecek gemilerin büyüklüklerine göre deniz kenarlarında toprak oyularak, kenarları ve zemini beton veyâ blok yontma taş duvarlarla örülerek meydana getirilir. Deniz kısmına da açılıp kapanabilen ve dış tazyıka dayanıklı saç bir kapak yapılır. Böyle bir H. a girecek gemi, kapak açık ve H. dışarıdaki deniz seviyesinde su ile dolu iken, romorkörler vasıtasiyle getirilerek içeri sokulur, H. 'un tam ortasında olmak üzere halatlarla tesbit edilir. Kapak, su kaçırmaz bir şekilde kapanır. Sular sahilde bulunan tulumbalar vasıtası ile boşaltılır. Geminin ana omurgalarının, H. un dibinde bulunan ağaç iskemlelerin üzerinde bulunup bulunmadığı dalgıçlar tarafından kontrol edilir ve suyun boşaltılmasına devam olunarak gemi, iskemleler üzerine oturtulur. Su tamamiyle boşaltılarak H. kurutulur. Yüzer H. lar ise geminin ağırlığını çekecek yüzdürücü kuvvete sahip büyüklükte, birbirine bağlı saç dubalardan ve bu dubaların kenarlarında H. boyunca uzanan dikdörtgen biçiminde makine daireleri ile personel iskân mahallerini havi yan duvarlardan mürekkeptir. Gemi H. lanacağı zaman yüzer H. un sarnıçlarına su alınarak geminin içeri girmesine müsaade edecek miktarda doldurulur. Gemi içeri alınır ve omurga iskemleler üzerinde olmak üzere bağlanır. Sarnıçlardaki sular boşaltılarak H. un yükseltilmesi ve omurganın iskemleler üzerine oturtulması sağlanır. Dalgıç kontrolları ile geminin doğru oturduğu tesbit edilir. H. döşemesi kuruyuncaya kadar boşaltmaya devam olunur ve müteakıben onarma işlerine başlanır.

HAVUZ: İçinde bir muharebe gemisi bulunan yüzer havuz

Taş H. lar çok uzun ömürlü, bakım ve idâme masrafları az, fakat inşâ masrafları büyük tesislerdir. Yüzer H. lar ise maliyetleri daha ucuz, bakım ve idâme masrafları fazla, ömürleri daha azdır. Fakat istenilen yere nakledilebilmek gibi tercih sebepleri vardır. II. Dünya Harbi'nde gemilerin bakım ve onarımlarını anavatandan uzak sularda yapabilmek üzere kendi makineleri ile hareket edebilen ve istenilen liman veyâ koya gönderilebilen ve «mobile dock» denilen H. lar inşâ edilmiştir.

HAVUZ BALIĞI veyâ **ALTIN BALIK** (Carassus auratus), Kemikli balıklar takımının Sazangiller familyasından bir süs balığı türü. Yurdu Çin'dir. 25 cm uzunluğunda, zeytin yeşili rengindedir. Bundan küçük kırmızı turuncu ırklar elde edilmiştir.

HAVUZ KÖŞKÜ (Tar.): bk. AYAZAĞA KASRI.

HAVVA: bk. ÂDEM VE HAVVA.

HAVYAR (Fr. Caviar, İng. Caviar, caviare), mersin balığının özel bir usul altında temizlenmiş ve tuzlanmış yumurtalarına verilen ad. Taze balık yumurtaları ancak bir mevsime mahsustur. Bu sebeple, bu yumurtalar balıkların avlandığı kıyılarda yaşayan halk tarafından tüketilir. Bu duruma göre, başka yerlerde yaşayan tüketicilerin yararlanması için balık yumurtaları, çıktıkları balığın cinsine göre özel surette hazırlanarak piyasaya sürülmekte ve bu bakımdan daha çok emek verilmesini gerektirmektedir. Bu suretle elde edilen balık yumurtaları yaz ve kış tüketime hazır olmak üzere piyasaya sevk edilir. Ancak muayyen balıklardan çıkarılan yumurtalar balık kadar bol olmaz. Bir yandan H. yapımına yarayan yumurtaları veren balıkların azlığı, bir yandan da H. hazırlanması için sarf edilen emeğin çokluğu dolayısiyle H. her yerde pahalı bir yiyecek maddesidir.

Balık yumurtalarından üç cins tuzlanmış mal yapılır: 1. H.; 2. Tarama; 3. Kefal yumurtaları.

Bunların başında siyah H. gelir. Bunun kolay sindirilme ve iştah açma vasıfları öbürlerinden üstündür. Balık yumurtalarından yapılan tuzlu taramalara, yumurtalara ve özellikle siyah H. a zevkle yenilen lüks bir gıda maddesi gözüyle bakmak yanlıştır. Bu üç cins balık yumurtası, hastaların mukavemetini artırdığı gibi, nekahat dönemine girmiş olanların çabukça kuvvetlenmelerine de yarar. Başka gıdaları kabul etmeyen hassas mideler için de H. başlıca geçim maddesidir.

Gerek H. gerek öbür balık yumurtalarından yapılan tuzlama, tarama gibi maddeler, çok eski çağlardan beri yapılan yiyecek maddeleridir. Bugün büyük bir ün kazanmış olan Rus H. larının Hazar Denizi çevresinde yaşamış olan Türkler tarafından yapıldığı ileri sürülebilir. Öbür yandan yurdumuzda yapılan tatlı su taraması da değerli bir yiyecek maddesidir. Kefal yumurtaları ise H. dan da nefistir.

Siyah H., mersin adı verilen ve yurdumuzdaki duruma göre mersin, çığa ve mersin morinası veyâ yalnız morina türlerine ayrılan balıkların yumurtalarından yapılır. Balık yumurtaları özel bir usul altında itina ile çıkarılarak temizlenir ve derece derece tuzlanır. Buna göre, H., yalnız mersin balıklarının yaşama alanlarında yapılabilir.

Yukarıda saydığımız mersin türlerinin yaşama şartları birdir. Bu balık türleri birbirlerine benzer. Ancak etlerinin tat ve değeri de yumurtaları gibi birbirinden farklıdır. En makbul H., mersin türünden çıkarılan yumurtalardan yapılır.

Bu üç mersin türünün yumurtaları, tanelerinin büyüklük, biçim, renk ve mukavemetlerine göre muhtelif işlemlere tâbi tutulur.

Deniz balığı sayılan mersin, diğer birtakım balık cinsleri gibi, yumurtalarını denize akan suların ağız taraflarından nehre doğru giderek bırakır. Bu olay yurdumuzda normal olarak Mayıs ayı sonuna rastlar. Bıraktıkları yumurta tanelerinden hayat bulan yavrular kendilerini savunabilecek çağa gelinceye kadar nehirlerde kalırlar. Ana balıklarla erkekleri, yumurtalarını bıraktıktan ve sütlerini döktükten sonra tekrar engin denizlere dönerler. Ancak, bu balıklar denize dökülen her nehir ağzında bulunmamaktadır.

Hazar Denizinin kuzey, batı ve güneyinde bu denize dökülen sularda mersin balığının her türü bulunur. Tuna Nehrinin ağzında ve Avrupa Rusyasında bâzı nehirlerde de bu balığa rastlanır. Buna karşılık, yurdumuzda Karadeniz'e dökülen Yeşilırmak, Kızılırmak ve Sakarya'da, yâni Karadeniz havzasında da bulunur. Öbür yandan, vapur seyrüseferlerinin çok olduğu veyâ büyük deniz balıkları bulunan yerlerde mersin balığının azaldığı görülür. Günden güne artmakta olan vapur seyrüseferleri, nehir ağızlarında yapılan temizleme işleri, fabrikalardan akan zehirli sular mersin balıklarının yaşama ve üremelerine te'sir etmektedir. Yurdumuzun kuzey sahillerini yalayan Karadeniz sularında bulunmakta olan bu balığın yumurtalarından yararlanamamızın sebeplerinden biri de bu denize akmakta olan nehirlerimizin ağız yataklarının gittikçe dolmasıdır. Bu durumda bu nehirlere girmek isteyen balıkların sığlık yüzünden giremedikleri müşahede edilmiştir. Uzunluğu 4 m, ağırlığı 1 250 kg olan mersin balıkları vardır. Yumurtaları da 4 kg dan 20 kg a kadar çıkabilir. Her balık cinsi gibi, bunların büyüklük ve ağırlıkları da yaşama şartlarına bağlıdır. Karadeniz'de avlanan mersin balıklarının ağırlığı 30 - 150 kg dır. Yumurta ağırlıkları da ortalama 6 kg tutar.

Bir kısım yumurtalar koyu esmer ile esmer beyaz arasında değişir. Bâzen siyah, çelik renginde gri, esmerin bütün renkleriyle sarı ve beyaza yakın renkte yumurtalara da rastlanır. Yumurta taneleri büyük ve renkleri açık oldukça değeri artmaktadır. Hem tane büyüklüğü, hem de ince zarlı olmaları daha çok dayanma bakımından tercih edilir. Diğer yandan gümüşî renkli taneler de rağbet görür. Bu renkte olan yumurtaların taneleri sert ve kalın zarlıdır.

Bâzı balık türlerinin taneleri ufak, renkleri de griden gümüşî griye doğru değişmektedir. Bu gibi yumurtalar orta derece sayılmaktadır. Hazar Denizi ürünlerinin üçüncü derece sayılmaları nefaset bakımından değil, tanelerin küçüklüğündendir. Piyasa daima iri taneleri tercih eder. Yurdumuzda asıl mersinlerden çıkarılan yumurta taneleri iri, renkleri koyu gümüşî olup görünüş ve tat bakımından fevkâlâdedir. Özellikle Rize'den başlayarak Rus sınırına kadar uzanan sahil kesimindeki balıklardan çıkarılan yumurtalar pek nefistir.

H. yapımında soğuk hava depolarının büyük yeri vardır. Yapılan H.'ın bozulmaması, yumurta tanelerinin dayanıklılığı kadar muayyen bir soğuklukta saklanmalarına bağlıdır. Uzun süre depoda kalmış, tat ve nefasetini muhafaza etmiş H.'lar büyük rağbet görür.

Mersin yumurtalarından üç türlü H. yapılır. H., çok kolay bozulan bir yiyecek maddesidir. Uzun süre bozulmaksızın dayanabilmesi, kullanılan tuzun cinsine ve nakliyat için yapılan ambalâjına bağlıdır. Az tuzlu olan H.'lar (malosol), yapıldıktan sonra derhal istihlâk edilir. Tuzun balık yumurtasına ve rutubet derecesine te'siri büyüktür.

Havyar yapımı: Mersin balığının sağ ve sol taraflarında bağırsaklara yapışık olan yumurtalar, kan damarlarını çatlatmamaya dikkat edilerek çıkarılır. Yumurtalar kanlı olursa kanı temizlemek pek güç olur. Kan lekeli H.'ın görünüşü güzel olmaz.

Çıkarılan yumurtalar el büyüklüğünde parçalara, dalaklara kesilerek ayrılır, geniş delikli eleklere konur. Eleklerin kendir ipliğinden örülmüş olması tercih edilir. Çünkü demir telden yapılmış eleklerde yumurtalar ovulurken patlamaktadır. Elekler, içinde tuzlu su bulunan fıçıların ağzına geçirilmiştir. Elekteki yumurtalar durmadan elle ovularak taneler kendilerini kaplayan dokulardan ayrılır. Dokular eleğin deliklerine takılır, yumurtalar tuzlu suya dökülür. Dokuların yumurta tanelerinden daha çabuk ve kolaylıkla ayrılması için dalaklar hafifçe ince tuzla tuzlanabilir ve bu tuz içinde iki saat kadar bekletilebilir.

Bundan sonra elek kaldırılır, fıçıdaki tuzlu suyun içindeki temizlenmiş yumurta taneleri kıl torbalara boşaltılır. Torbaların içindeki sular, ya baskı makinesiyle ya da asılarak ağır ağır sızdırılır. Torbaların içinde yalnız yumurtalar kalır. Bundan sonra bu yumurtalar tartılır. Buna göre, yumurtalara karıştırılacak tuz miktarı tesbit edilir. Az tuzlu H.'lara % 3,5, daha tuzlu olanlara % 10'a kadar ince elekten geçirilmiş ve klor maddesi çıkarılmış tuz karıştırılır. Eskiden H.'ların küflenmesinin önüne geçilemezdi. Son yıllarda tuza % 1 veyâ 2 nisbetinde küherçile ilâve edilmeğe başlanmıştır. Böylelikle yumurta tanelerinde küflenmeye sebep olan mikrop yok edildiği gibi, yumurta tanelerine de açık ve parlak bir renk verilmiş olur.

Bundan sonra bu tuzlu balık yumurtaları ince bir süzgece konur ve tekrar karıştırılır. Hava şartlarının yumurta tanelerine te'siri büyüktür. Kuru bir H. elde etmek için havanın rutubetli olmaması lâzımdır.

Ambalâjlara gelince: İçleri konserve verniği ile kaplı kapaklı kutularda 1 - 2 kg H. saklanabilir. H. yapılırken bir yandan da bu kutular hazırlanır. Süzgeçten çıkarılan kuru H., çabuk olarak bu kutulara ağızları doluncaya kadar doldurulur. Kutuların ağızlarına lâstik halka geçirilir ve kapak hava geçmeyecek şekilde sıkıca kapatılır. Kapağın H.'a dokunması, yâni kutunun içinde hava kalmaması, çok dikkat edilmesi gereken bir noktadır. Fena kapanma ve doldurma yüzünden içinde hava bulunan H., acımtırak bir tat alır ve bir süre sonra büsbütün bozulur.

Az tuzlu H.'lar 2 kg lık ağaç kutularda saklanır. Bu kutular soğuk yerlerde muhafaza edilir. Bunların az bir süre içinde tüketilmesi lâzımdır.

Olgunlaşmamış balık yumurtalarından az tuzlu H. yapmamalıdır. Şubat ayı ortalarında yumurtlayacak balıklar nehir ağızlarına yakın sahillere gelirler. Bu zamanda tutulan balıkların yumurtaları ham sayılır. Mart ortaları veyâ sonlarında balıklar artık nehirlere girmeğe başlarlar. Bu zamandan sonra Mayıs başlarına kadar, yâni Nisan ayı içinde tutulan balıkların yumurtaları olgunlaşmış sayılır. Olgunlaşmış balık yumurtaları katı ve dayanıklıdır. Nisan sonlarında sıcaklık artmaya başlar ve bu sebeple yumurta taneleri katılıklarını kaybeder. Katılık derecesi az oldukça az tuzlu H. yapımı da o ölçüde azalır. Bunlar kusurlu yumurta sayılırlar.

Olgunlaşmamış veyâ kusurlu yumurtalardan daha çok ucuz fıçı H.'ı veyâ basma H. yapılır. Mamafih az tuzlu H. yapılıp da süratle tüketilip tüketilmeyeceği belli olmadığı veyâ az tuzlu H.'ı bir süre için taze bulundurmak cihetinin güç olduğu yerlerde olgunlaşmış tanelerden de fıçı H.'ı yapılır.

Fıçı H.'ı yapımında % 8,5 - 10 nisbetinde tuz karıştırılır.

H. fıçılarının ıhlamurdan yapılması tercih edilir. Bu fıçılar H.'a koku vermezler. 40 kg H. alacak büyüklükte yapılan bu fıçılar bir insan tarafından kolaylıkla taşınabilir. Fıçılara konan basma H.'lar yine baskı makineleriyle hava boşlukları kalmaması için basılır. Bu basma H. yıllarca dayanmaktadır.

H. ların yapımında dikkat edilecek başlıca husus, yumurtadan zar, doku, yağ parçaları gibi maddelerin ayrılmış olmasıdır. Bunların yumurtalarla birlikte bulunması ölçüsünde H. bayağılaşır ve acı bir tat alır. Bizde basma H. yapılmaz. Çünkü H. üretimimiz tüketimi karşılamaktan uzaktır.

Taramalara, yâni kırmızı taneli H. lara gelince: Bu H. lar tatlı su balıklarından, sazan, turna ve inci kefalından yapılmaktadır.

1. *Sazan*: Yumurta torbasiyle birlikte çıkarılıp fıçı içinde ince tuza konur. Bir hafta sonra yumurtalar başka bir fıçıya aktarılır. Böylelikle en üstteki yumurtalar en alta gelmiş olur. Bu işlem belirli sürelerde iki defa yapılır. Yumurtalar koyu turuncu bir renk alınca kıvama gelmiş sayılırlar. Yumurtalara karıştırılan tuzun % 5'i geçmemesi lâzımdır. Çünkü çok tuzlu yumurtalar yenilemez. Tuz azlığı ise yumurtayı kurutur ve yenilemeyecek hâle getirir. Bu H. sıcak havalarda dayanmaz.

2. *Turna ve inci kefalı*: Bu balıklar da hava şartlarına göre yumurtalarını Şubat - Nisan ayları arasında atmaktadırlar. Yumurta, bu balıkların karnından torbasız veyâ torbalı olarak taze balığın karnı yukarıdan aşağı sağılmak veyâ yarılmak suretiyle sidiklikten çıkarılır. Yumurtaların renkleri sarıdır. Yumurtalar bir kaba konur ve hafifçe tuzlanır. Üzerine çiviler çakılmış bir tahta parçasiyle karıştırılır. Yağ, zar, doku gibi maddeler bu çubuklara takılarak çıkarılır. Temizlenmiş yumurtalar torbalara doldurularak suları akıtılır. Teneke veyâ fıçılara hava boşluğu bırakılmamak şartiyle doldurulur. Bunlardan birincisine turna taraması, ikincisine kırmızı tarama adı yerilir.

Kefal yumurtaları da nefis bir yiyecek maddesidir. Bu yiyecek maddesi, Ege ve Akdeniz dalyanlarıyla göllerimize has bir H. dır. Buna Türk H. ı adı da verilebilir. Özelliği, hiçbir ülkede buna benzer H. ın olmaması ve ambalâjsız olarak kolaylıkla her yere taşınabilmesidir. Balıkçılarımız, bu balığın avlanmasında, yumurtalarının bozulmadan çıkarılmasına gayret etmektedirler.

Balık taze iken çıkarılan yumurta, bayat olandan daha değerlidir. Bu sebeple, kefal avcılığında bütün balıkçılar derhal yumurta aramaktadırlar.

Dişi balıkların karınları yarılarak torbaları sidiklikleriyle birlikte çıkarılır. Balıktan çıkarılan bu yumurtalar suda yıkanır, kanlar çıkarılır, ince ve kuru tuza gömülür. Bir saat kadar tuzda kaldıktan sonra çıkarılarak temiz ve bol suda yıkanır ve parmaklarla hafifçe sıkılır. Bu suretle, torba patlamaksızın tanelerin ezilmesi ve birbiriyle birleşmesi sağlanmış olur. Bundan sonra bunlar yalnız tuza karıştırılarak bir süre daha bu tuzda bırakılır. Aynı şekilde ikinci bir yıkama işlemine tâbi tutulurlar. Bu işlemde de tanelerin ezilmesine devam edilir.

Yumurtalar balık karnından çıkarıldığı sırada sarı renktedir. Tuzlamadan sonra açık kestane rengini almış olmaları, yumurtaların kıvamına gelmiş olduğuna işarettir. Bundan sonra yumurtalar tekrar yıkanarak ve yassıltılarak bir tahta üzerine dizilir ve rüzgâra maruz bırakılır. Zarlariyle birlikte tuzlanmış olan bu yumurtalar, daha sonra mumlanırlar. Bu suretle, bu yumurtaların daha uzun zaman saklanması mümkün olur.

HAVZA, Samsun iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 50 638 (1965), yüzölçümü 793 km², ilçeye bağlı köy sayısı 82'dir. Çakıralan adında bir bucağı vardır. Nüfûsun 10 290 (1965)'ı ilçe merkezi olan H. da, 40 348 (1965)'i bucak ve köylerde yaşar.

Doğu ve Batı Karadeniz dağlarının arasında, İç Anadolu'ya doğru sokulan Samsun gerisindeki koridor üzerinde bulunur. Kızılırmak ile Yeşilırmağın kollarının parçaladığı ilçe topraklarının yüksekliği, silik dağlar dışında, 750 m yi pek geçmez.

Bu oluk, İç Anadolu iklim husûsiyetlerinin Orta Karadeniz bölgesine sokulmasına imkân hazırlamıştır. Nitekim H. da yıllık yağış tutarı (373,2 mm) çok düşük bir değer gösterir. İlkbahar, İç Anadolu'daki gibi, yılın en yağışlı mevsimi (133,3 mm) olur. Fakat yaz yağışlariyle (66,2 mm) Karadeniz kıyı bölgesinin te'sirlerini de aksettirir. Yağış azlığıyle ilgili olarak H. civarındaki düzlükler bir step manzarası gösterir. Ancak dağlara doğru çıkıldıkça orman kendini belli eder.

Samsun gerisindeki düzlükler, İç Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan yolları kendine çekmiştir. Sivas - Samsun demir ve kara yolu gibi, Ankara - Samsun, Tokat - Samsun kara yolları, bu oluktan faydalanır ve hemen hepsi H. da düğümlenir. H., İç Anadolu'nun Karadeniz'e açılan kapısıdır.

H. bir kaplıca şehridir. Sularının sıcaklığı 49,8° olan kaplıcaları, Strabon zamanından beri bilinmektedir. Nihâyet H. tahıl (buğday 1 900; arpa 7 969; mısır 7 000 ton) ve sebzelerden bilhassa patates (2 400 ton) yetiştirilen, davar (52 029 koyun) ve sığır (22 548 baş) beslenen bir bölgenin meyve bahçeleriyle çevrili idârî ve ziraî merkezidir.

HAVZA'dan bir görünüş

H 'nın Millî Mücadele târihimizdeki yeri mühimdir. 19 Mayıs 1919 Pazartesi sabahı saat 6'da beraberindeki 18 subayla (Kur. Alb. Re'fet, Kur. Alb. Kâzım, Dr. Alb. İbrâhim Talî, Kur. Yb. Mehmed Ârif, Kur. Bnb. Hüsrev, Top. Bnb. Kemâl, Dr. Bnb. Refik, Yzb. Cevad Abbas, Yzb. Ali Mümtaz, Yzb. İsmail Hakkı, Yzb. Ali Şevket, Yzb. Mustafa Vasfi, Üsteğm. Hayâti, Üsteğm. Ârif Hikmet, Üsteğm. Abdullah, Teğm. Muzaffer, Birinci sınıf kâtib Fâik, Dördüncü sınıf kâtib Memduh) Samsun'a çıkan Atatürk, burada bir hafta kadar kalarak 25 Mayıs 1919 Pazar günü karargâhı ile H.'ya gelmiştir. Ali Baba'nın Mes'udiye Oteli'ne inen Atatürk, H.'da ilk iş olarak eldeki kuvvetlerden faydalanarak, Pontus hulyâsı peşindeki Samsun ve havalisi Rumlarını yola getirmiş, bu bölgenin âsâyişini düzeltmiştir. 26 Mayıs 1919'da kendisini ziyâret eden H. ileri gelenlerine: «Hiçbir zaman ümitsiz olmayacağız, çalışacağız, memleketi kurtaracağız. Bizi öldürmek değil, canlı canlı mezara atmak istiyorlar. Şimdi çukurun kenarındayız. Son bir cür'et belki bizi kurtarabilir. Zâten başka türlü de geri dönmek imkânı yoktur...» şeklinde konuşan Atatürk, yapacağı Millî Mücadele'nin ilk programını H.'da tesbit etmiş; bütün komutan, idâre âmiri ve millî kuruluşlara «mitingler akdiyle tezahürât - ı milliye»'de bulunmak hakkındaki ilk tâmimini (28 Mayıs 1919) H 'dan yayınlamıştır. 30 Mayıs 1919 günü Cuma namazında Yürgeç (Yörgüç) Paşa Câmii'nde kalabalık bir halk kitlesine memleketin içinde bulunduğu feci hâli her yönü ile anlatmış ve buna karşı yapılacak millî mücadelenin yolunu ve hedefini göstermiştir. Birçok temsilcileri ve çevrenin ileri gelenlerini H.'da kabul eden Atatürk, Amasya'dan gelmiş Müftü Hacı Tevfik Efendi başkanlığındaki hey'et ile de burada görüşmüştür. Ayrıca İngiliz subayı Yzb. Hurst (2 Haziran 1919) ve Rus Süvari Albayı (sonra Mareşal) Semen Mihayloviç Budenniy gibi ecnebileri de H.'da iken kabul etmiştir.

Atatürk, Rauf (Orbay) Bey ile Ali Fuad (Cebesoy) Paşayı görüşmek üzere H.'ya dâvet etmiş (10 Haziran 1919), «istiklâl - i millimiz uğrunda bütün mevcudiyetimle.... milletle beraber nihayete kadar çalışacağıma mukaddesatım nâmına yemin» ettiği tâmimini H.'dan yayınlamıştır. 12 Haziran'a kadar H.'da kalan ve burada çalışan Atatürk, 13 Haziran 1919'da H.'dan sivil elbise giyinmiş olarak, Amasya'ya hareket etmiştir. Havza Müdafaa - i Hukuka Cemiyeti temsilcilerine son tâlimatını verdiği sırada: «Bugün artık bir üniforma sahibi değilim, size evvelce de bildirdiğim gibi sâdece bir millet adamıyım» demiş ve bir gün önce (11 Haziran 1919) Padişaha çektiği telgrafla bildirdiği «eğer icbar edilirsem memuriyet - i âcizânemden istifa ederek kemakân Anadolu'da ve sine - i millette kalacağım ve vezâif - i vataniyeme.. devam edeceğim» kat'î kararını millete karşı da fiilen H.'da te'yid etmiştir.

HAVZA KAPLICALARI, Samsun'un Havza ilçesinde, sıcak şifâlı suları bulunan hamamlar. Çok eski çağlardan beri bâzı hastalıkların tedâvisine yaradığı için çevrede ve bütün Anadolu'da meşhur olan H. K.'nın ününe Strabon da işaret ederek, Romalıların buraya Thermee Phoseemeomitarem adını verdiklerini yazar. Bizanslılar çağında H. K., çeliği ile ünlüdür.

Bugün Havza tren istasyonundan bir asfalt şose ile çıkılan, yüksekçe bir tepe eteğindeki üç hamam ile halk sağlığı ve temizliği hizmeti gören H. K.'nın kaynak yeri, bir kemerle örtülü, üstünde bir hava deliği bırakılarak bir depo hâline getirilmiştir. Sâniyede 1, 6 litre ve günde 1 382 hektolitre miktarında kaynayan su, 2 m yüksekliğindeki bu depoyu doldurduktan sonra iki ayrı koldan hamamlara dağılır. Birinci kol Büyük Hamam'a ve oradan Küçük Hamam'a, ikincisi de Maârif Hamamı'na gider. H. K.'nın şifâlı suları, üstün radyoaktivitesi ve terkibindeki çelik, arsenik, silis ve bikarbonatlarla çeşitli cild, sinir, mide - bağırsak, böbrek, metabolizma, kan ve göz hastalıklarını iyileştirir. Ayrıca Havza'ya 8 km uzaklıkta bir ılıca ve 12 km mesafede Karameşe içmecesi vardır.

Büyük Hamam: Bâzı kaynakların Bizans devrinde, bir kısmının da Selçuklular zamanında Türkler tarafından yapıldığını kaydettikleri bu hamam, birçok tâmirler görmüştür ve halk dilinde Sultan Mes'ud Hamamı, Şâzi veyâ Şâdi Paşa Hamamı diye anılır. 1266 (H. 665) târihine kadar tapu kayıdlarına raslanan bu hamam, Şâdi Paşa vakfı olarak görülmektedir.

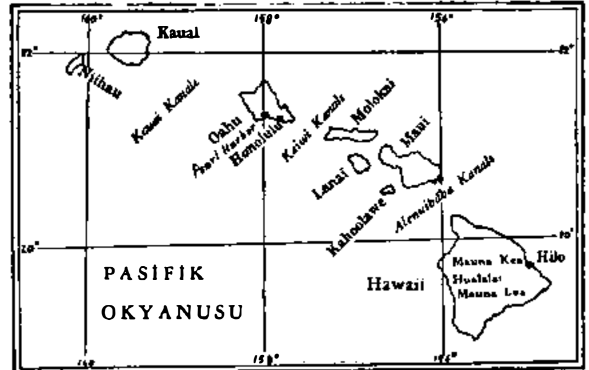
Küçük Hamam: Büyük Hamam'ın hemen yanı başında, Yargıçpaşazâde Mustafa Bey tarafından yaptırılmıştır. Vakfı, 1436 yılında tanzim edilmiştir.

Maârif Hamamı: Üstü otel, altı hamam olan bu binâ yenidir. II. Sultan Abdülhamid'in son Dâhiliye Nâzırı Maznun Paşazâde Mehmed Memduh Paşa tarafından Sivas vâlisi bulunduğu sırada (1890 - 1894) yaptırılmıştır.

HAWAII, Amerika Birleşik Devletleri'nin Hawaii Adaları (b. bk.)'nı içine alan 50. devleti.

HAWAII ADALARI (İng. **Hawaiian Islands**); eski adı: **Sandwich Adaları**), Pasifik Okyanusunun ortasında, Polinezya takımadalarına bağlı adalar. Yüzölçümü 16 700 km², nüfûsu 632 800'dür. Amerika Birleşik Devletlerine bağlı olan H. A.'nın merkezi Honolulu'dur. Bu adalar, volkanik yapılı sekiz adadan meydana gelmiştir: Niihau, Kauai, Oahu, Molokai, Lanai, Kahoolawe, Maui ve Hawaii. Hawaii adasında Mauna Kea tepesinin yüksekliği 4 210 m dir. Nüfûsun ancak bir kısmı Polinezyalıdır. Bir kısmı Asyalılarla karışmıştır. Beyaz ırktan birçok Amerikalılar da adalarda yerleşmişlerdir. Tropikal iklim adalarda büyük çiftliklerin kurulmasına imkân sağlamaktadır. Şeker kamışı ekimi, beş büyük ortaklığın elinde toplanmıştır. Şeker fabrikaları da bu ortaklıkların elindedir. Ananas ekimi Oahu Adasında 30 000 ha lık bir sahada yapılmaktadır. Dünyada elde edilen ananas konservelerinin ve ananas suyunun 3/4 ünü bu saha sağlar. Muz, pirinç, kahve, tütün ekimi ikinci plânda kalmıştır. Bu adalarda önemli yeraltı serveti olarak boksit vardır. Son olarak, H. A. büyük bir turistik bölge olarak da tanınmıştır.

Târih: H. A. 1778 yılında Cook tarafından keşfedilmiştir. Cook bu adalara Sandwich adını vermiştir. 1820'de Amerikan misyonerleri adalarda çalışmaya başlamışlardır.

HAWAII ADALARI

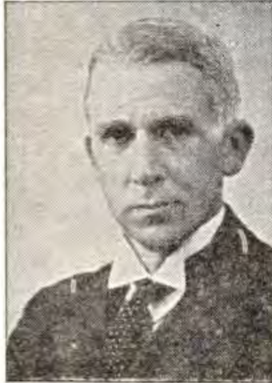

HAWAII ADALARI: Kumsal'da danseden Hawaii'li kızlar

1827'de yeni misyonerler gelmiştir. Çok geçmeden bu misyonerler arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve İngiliz, Fransız ve Amerikalılar arasında büyük bir rekabet başlamıştır. Üç büyük devlet adaların bağımsızlığını şeklen tanımışlardır (1842 - 1843). Amerika Birleşik Devletleri adalarda demokratik gelişmeyi desteklemiştir (1852 anayasası). 1872 yılında yapılan bir anlaşma ile adalar Amerika Birleşik Devletlerine ekonomik bakımdan bağlanmıştır. 1887'de Pearl Harbor'ın imtiyazı bu devletlere verilmiştir. 1893'te krallık idaresi bir komite tarafından devrilmiştir. Bu komite Amerikan gümrük himaye resimlerinden kurtulmak için Birleşik Devletlere bağlanmayı da kabul etmiştir (1898). XX. yüzyılda Pearl Harbor büyük bir deniz üssü hâline getirilmiştir. Bu üs 1941'de Japonların hücumuna uğramıştır. 1959'da H. A., Amerika Birleşik Devletlerine 50. devlet olarak katılmıştır.

HAWKINS, Anthony Hope (Biyogr.): bk. HOPE, Anthony.

HAWORTH [*hǫvirth*], **Sir Walter Norman** (Chorley, Lancashire 1883 - Birmingham 1950), İngiliz kimyageri. Öğrenimini Manchester ve Göttingen üniversitelerinde yaptıktan sonra, Durhan ve Birmingham üniversitelerinde profesörlük etmiştir. H., terpenler ve glusitler üzerinde araştırmalar yapmış, C vitamini terkibini tesbit etmiş ve ilk olarak bunun sentezini yapmıştır (1933). 1937 Nobel kimya armağanını P. Karrer ile paylaşmıştır.

W. N. HAWORTH

HAWORTHIA (adı İngiliz botanikçisi Adrian Hardy Haworth'tan alınmıştır), Zambakgiller (Liliaceae) familyasından Aloes cinsine yakın bir bitki. Garip etli ve benekli yapraklarından dolayı sevilen bu bitkiler, Güney Afrika'da yetişir.

HAWTHORNE [*hǫtorn*], **Nathaniel** (Salem, Massachusetts 1804 - Plymouth, New Hampshire 1864), Amerikan yazarı ve romancısı. Koyu puritan bir âileden gelen H., 1837 - 1842 yıllarında, *Twice Told Tales* (İki defa anlatılmış hikâyeler) başlığı altında yazılar yayınlamıştır. Eserleri şunlardır: *Mosses from an Old Haus* (Bir eski evin yosunları) [1846]; *The Scarlet Letter* (Kızıl harf) [1850]; *The Hause of the Seven Gables* (Yedi çatılı ev) [1851; Türkçe çev. 1959]; *The Blithedate Romance* (Blithedate romanı) [1852].

N. HAWTHORNE

HAYAL (Fr. Image < Lât. *imago*), herhangi bir duyusal uyarıcı olmadan yeniden yaşanan bir duyu yaşantısı. Bir başka deyiş ile, şu an var olmayan bir nesnenin zihinde canlandırılmasıdır. Duyularla olan bu sıkı ilişkisi, H'in somutluğunu sağlar ve onu soyut fikirden ayırır. İçimde bildiğim bir melodi çınladığında, bu bir işitme H.'idir. Bir yemeğin tadını hatırladığımda, bu bir tat H.'idir. Gülün kokusunu hatırladığım zaman, bu bir koklama H.'idir. Bir tanıdık yüzü gözümün önüne getirdiğimde, bu bir görme H.'idir.

Bir de bunlardan farklı olan eidetik H. vardır. E. R. Jaensch tarafından tespit edilmiş olan bu eidetik H., dışarıdan göz üzerine yapılan bir uyarımdan sonra, görme alanında görülen şeyin bütün ayrıntılarıyla canlandırılmasıdır.

Felsefede H. (eidola), gerçeklikten, realiteden yoksunluğu ifâde eder. Meselâ Eflatun'da gerçek varlık idea'lar dünyasıdır; içinde yaşadığımız dünya, gerçekliği olmayan, realiteden yoksun bir dünya olup, sâdece idea'ların bir H.'idir.

HAYAL OYUNU, ışıklandırılarak yarı şeffaf hâle getirilen beyaz kumaş veyâ yağlı kâğıttan yapılmış gergin bir perde arkasında belirli bir tekniğe göre hareket ettirilen, mukavvadan veyâ deriden kesilmiş, renkli veyâ renksiz yassı figürlerle oynatılan bir oyunun adı. Şamanizm ve Buddhizme bağlı toplumlarda, ataların ruhunun gölgesi olarak icadedilmiş bir oyundur.

Beyaz perde ardından suret aksettirmek fikrinin, Çin'de pencerelere cam yerine kâğıt gerildiği çağlarda, geceleri ışık önünde içeride hareket edenlerin dışarıdan silûet hâlinde görünmesinden doğduğu rivâyet edilir ki bu, oyunun ancak tekniği ile ilgilidir. Fakat icadının asıl sebebi, toplumlara ahlâkî ve dinî telkinlerde bulunmak ihtiyacıdır. Bütün Şamanist ve Buddhist toplumlarda kutsal bir gösteri tarzı olan H. O. üzerine tetkikler yapan Miguel Covarrubias, New York'ta yayınlanan «Theatre Arts» dergisinin Ağustos 1936 sayısında: «Kendilerinden gelen nesillerle temas etmek üzere ataların gölgeler şeklinde bu dünyaya getirilmesini gösteren

HAYAL OYUNU: Cava tiyatrolarında gösterilen figürlerden iki örnek

bir eski Şamanistik temsilden *wayang kulit* (H. O) doğdu.» diyor ve mistik bir din adamının perde arkasından bu oyunu nasıl oynattığını ve *dalang* adı verilen hayal oyuncusunun, nasıl bir dinî eğitimden geçtikten sonra, rahiplere mahsus topuzu başına takmaya hak kazandığını ve ancak ondan sonra oyun oynatma yetkisine erdiğini anlatıyor. Batı dünyası gölge oyununu, XVIII. yüzyılda Uzak Doğuya gidip Hind, Çin eşyası, duvar kâğıtları, lâke sa'nat eserleri getiren tâcirlerin *ombres chinoises* dedikleri Çin gölge oyununu 1775'te Versaille ve Londra'da oynattırmalariyle öğrenmişti. Bir buçuk yüzyıl sonra H. O.'nu Türkiye'de gören Georg Jacob da bu te'sirle oyunun kaynağını Çin'de ararken *Wu* söylentisini duyunca, 1925'te Geschichte des Schattentheaters'de, oyunun Çinlilerden Moğollara, onlardan da Türklere geçtiği kanaatına vardığını kaydetmektedir. O günden beri H. O.'nun kaynağını Jacob'un *Wu* hikâyesine bağlarlar. Bu kanaata göre İsa'dan 120 yıl önce *Wu* adında bir Çin imparatoru pek sevdiği eşini kaybedince, günün bilgin san'atçılarından Shaw Woeng, imparatorun ölen eşine benzer bir şekil kesip perde arkasından *Wu*'ya göstermiş ve bundan da H. O. doğmuştur. Covarrubias'ın Bali'deki uzun incelemelerinden sonra bu hikâye, ancak ataların ruhlarının gölgesi olarak zâten mevcut olan H. O.'na bir ilâve olmaktan başka bir şey ifâde edemez. Jacob, bundan başka Çin'de, daha XI. yüzyılda yayınlanmış bir eserde, Çin gölge oyununda, biri iyiliği, diğeri kötülüğü temsil eden iki esas karakter olduğunu bildirir ki, oyunun asıl kaynağı olan *dualisme* (çift tanrı) inanışının *iyi ata*, *kötü ata* çarpışmasını doğrular; fakat Jacob oyunu Covarrubias gibi, toplumun sosyal durumu, dinî törenleri, toplum hayatında san'atçının yeri, müziği, tiyatronun fonksiyonu, dinî dansları ve kaynakları, klâsik tiyatrosu, sihirbazlık tiyatrosu gibi din ve toplumun her hâlini H. O. esaslariyle birlikte incelemediği için, *Wu* hikâyesini oyunun kaynağı gibi göstermiştir. Halbuki XI. yüzyılda yayımlanmış olduğunu bildirdiği Çin eserinde iyilik - kötülük karakterleri üzerinde araştırmalara girişseydi, belki oyunun gerçek kaynağını bulabilirdi. Asya'nın Şamanizm ve Buddhizm inanışlarını muhafaza eden toplumlarında hâlâ iyilik ve kötülük atalarını temsil eden iki değişmez varan - gelen (stereotype) karakteri toplumların ahlâk ve inançlarına te'sir etmek için dinî maksatlarla oynatılmaktadır. Bali Adası'nda en saf hâliyle yaşayan bu oyunun suretleri (figürleri) bir m boyundadır. İyiliği şahıslandıran *Twalen* Şamanlar gibi siyah elbiseli, kötülük karakteri *Delam* kılıçlı ve Karagöz gibi kırmızı esvaplıdır. Aynı zamanda dinî sihirbaz olarak yetiştirilen *dalang*, *Delam*'la *Twalen*'i oynatırken sonunda mutlaka iyilik temsilcisi *Twalen*'i kazandırmaya dikkat eder; fakat seyirciler hiçbir vakitte *Delam*'ın aleyhinde bulunmaya cesaret edemezler, çünkü o da *Twalen* kadar ilâhî bir atanın gölgesidir. Bir bakıma *Twalen* Türk H. O.'nun *Hacivadı*'na, *Delam Karagözü*'ne tekabül eder.

HAYAL OYUNU: Delam

Hindistan'da, Malezya'da, İndonezya'da, Japonya'da, Çin'de olduğu gibi, vaktiyle Şamanizm'in anayurdu Türkistan'da ve bütün Türk boylarında H. O. vardı. Bu oyun yurdumuzda *Karagöz* (b. bk.) adı altında millîleştirilerek, meddah (b. bk.) ve *Ortaoyunu* (b. bk) yanında, çok sevilen bir sahne faaliyeti hâline gelmiş, tiyatronun yayılmasından sonra dahi çeşitli yerlerde ve zamanlarda, *kolkorçak*, *kavurcak Çadır hayal*, *hayali zıl* veyâ sâdece *hayal* gibi adlar altında yaşamaya devam etmiştir. Oynatanlara da *hayalbaz*, *şehbaz*, *hayaî* ve *karagözcü* adları verilmiştir. Bu oyun gezgin san'atçılar tarafından Batıya da tanıtılmıştır. Önce İtalya'da görülen H. O., 1770'de Paris'te temsil edilmiştir. XIX. yüzyıl sonlarında ise Montmartre kabarelerinde son derece rağbet gören bir oyun olmuştur. XVIII. yüzyıl sonlarına doğru Almanya'da da yaygınlaşmıştır. Türklerde HAYAL OYUNU: Bk. KARAGÖZ. — Nureddin Sevin

HAYAL OYUNU: Twalen

HAYÂLÎ, Mehmed Bey (Vardar - Yenicesi ?- Edirne, 1557), Kânûnî devrinin meşhur Osmanlı şâirlerindendir. Kânûnî'ye sunduğu bir *Kaside*'sinde, dedelerinin Rumeli civârındaki bir karyede gömülü bulunduğundan bahseden H. (*Dîvân*, s. 56), Âşık Çelebî'nin, «Gâziler ocağı, ârifler durağı», Hasan Çelebî nin, «Mecma' - i şuarâ ve menba' - i zurefâ» olarak vasıflandırdıkları Vardar - Yenicesi'nde doğdu; doğum târihi belli değildir.

HAYÂLÎ, Mehmed Bey

1. **Hayatı.** Günâhî, Havretî, Usûlî, Garibî v. b. gibi birçok şâir, âlim, mutasavvıf ve tarikat mensubu yetiştiren bu san'at ve kültür merkezinde, kendisini yakından tanıyan Âşık Çelebî'nin ifâdesine göre esaslı medrese tahsili görmemişse de, çocuk denilecek yaşta şiir yazmağa başlamış, gençlik çağında çok okuma yolunu tutmuş, az zamanda çok bilgi sâhibi olmuştur. II. Bayezid devrinde Baba 'Alî Mest - i Acemî ('Alî Mest Sultan, bk., Sürevyâ Bey, *Sicill - i Osmânî*, c. III., İst., 1311, s. 943) adlı Kalenderî mürşidi İran'dan hicretle Bursa'da zâviye kurmuş, seyahâtleri sırasında Yenice'ye de uğramıştır; bu şehrin ve çevresindeki müridlerinin sohbetinden zevk duyan H., Kalenderler'in kâfilesine katılarak seyahâte başlamış, bu arada İstanbul'a da gidip gelmiştir. Bir *gazel*'inde II. Bayezid'in dergâhını mesken edin-

diğinden bahseden H.'nin (*Dîvân*, s. 289), bu şeyh tarafından okutulup meşhur bir şâir olması için çalışıldığını ʿAlî'nin *Künhü'l - Ahbâr*'ından öğreniyoruz. Şahsen çok güzel olduğu hakkında hemen hemen bütün kaynakların birleştiği H.'nin Kalenderler arasında şehir şehir dolaşmasını akla yakın ve meşrû görmeyen İstanbul Kadısı Nureddin Sarı Gürz'ün onu, Şehir Muhtesibi Uzun ʿAlî'ye teslim ettiği Âşık Çelebî'nin ifâdesinden anlaşılmaktadır; bu hâdise, her hâlde, isâbetli hükümleriyle tanınmış Sarı Gürz'ün ikinci def'a İstanbul Kadılığı sırasında, 1517 - 1522 (H. 922 - 28) yıllarına (*Sicill - i Osmânî*, c. IV., s. 581) rastlamış olsa gerektir. Uzun ʿAlî'nin himâyesiyle tahsilini ilerleten H., Defterdâr İskender Çelebî'nin dikkatini çekerek, onun tarafından Sadr - i Aʿzam Dâmad Firenk İbrâhim Paşa'ya, bu vâsıtayla da Kānûnî'ye tanıtılmıştır. H., bu şâir pâdişâhın gösterdiği yakın alâka ve himâye dolayısiyle çevresindekiler tarafından kıskanılarak, meselâ, Taşlıcalı Yahyâ Bey'in hicivlerine uğramış, kendisi de hicviyeler yazmağa mecbur kalmıştır. Yine Âşık Çelebî'nin kaydine göre önce Ulûfe, sonra Timâr, Rumeli'nde Serfiçe taraflarında Zeâmet verildi. Hâmîlerinden Defterdâr İskender Çelebî 1534 (941, Rebîʿ II.)'de, Sadr - i Aʿzâm İbrâhim Paşa 1536 (942, 2 Ramazan)' da katledilmiş (*Sicill - i Osmânî*, c. I., s. 345, 93), Sadâret mevki'ine, edebiyât ve tasavvufa kıymet vermeyen Rüstem Paşa getirilmişti; Saray'dan uzaklaşmak düşüncesiyle bir Sancak Beyliği isteyen H.'ye, bu arzusu yerine getirilerek Bey ünvânı verildi. *Dîvân*'ındaki bir kıt'asından zevcesinin öldüğünü, bir oğlu bulunduğunu öğreniyoruz (S. 415); Ömer (İbrâhim ?) adındaki bu oğlu, uzun süre Haleb Defterdârlığı'nda bulunmuş, Farsça'dan Türkçe'ye terceme manzum küçük bir eser de yazmıştır (*Sicill - i Osmânî*, c. II., İst., 1311, s. 313; *Osmanlı Müellifleri* c. II., İst., 1343, s. 50). Resmî ve husûsî hayâtına dâir oldukça az bilgiye sâhip bulunduğumuz H., 1557 (H. 964)'de Edirne'de vefât etmiştir. Kabri, Âşık Çelebî'nin ifâdesine göre, orada, Salh - Hâne yolunda, Haydar - Hâne hazîresindedir; Prof. Ali Nihad Tarlan'ın yerinde yaptırdığı araştırmaya göre, «Uzun - Kaldırım Mezarlığı'na karşı, dedelerinden kalan Vize Çelebî Mescidi'nin avlusu önünde, kendi yaptırmış olduğu İki Lüleli denmekle ma'ruf çeşmenin sol tarafındaki pencere» boyunda gömülüdür. Ölümü dolayısıyle Şirî, Günâhî'den başka, ʿArşî de târih düşürmüştür: *Sözü dildē, hayāli gözde kaldı.*

2. **Şahsiyeti, eseri, şöhreti.** İçkiye düşkün bir rind, dîvâne - meşreb olduğundan, kalenderlik eylediğinden bahseden H. (*Dîvân*, s. 97, 421), kendisine *mesnevî* yazmasını teklif eden Âşık Çelebî'ye, bir hikâyeye başlayıp onu tamamlamayı yük saydığı için, meşrebi icâbı, bu yolda eser yazmak istemediği cevâbını vermiştir; her hâlde bu gibi külfetlerden kaçındığı için, *târih kıt'aları* da yazmamıştır. Ondan bize kalan yegâne eseri *Dîvân*'ında şehzâdelerin sünnetleri, İbrâhim Paşa'nın düğünü ve katli münâsebetiyle yazdığı, Şehzâde Selim ve Mehmed'e v. b. sunduğu *Kaside*'leri varsa da, bu tarz şiirlerinin çoğu Kānûnî hakkındadır; fakat bunlar mühim yer tutmaz. *Dîvân*'ının hemen hemen beşte birini gazelleri teşkil etmektedir. Bunlarda tabîat tasvirleri ile hayâtla alâkalı psikolojik unsurlar, bilhassa dînî ve tasavvufî fikirler kaynaşmış hâldedir. Hallâc Mansûr, Bayezid Bistâmî, ʿAttâr, v. b. mutasavvıflara, fakr, kanâat ve tecerrüd, Abdallar, Harâbât - erleri, Tûr gibi tasavvufî mefhumlara sık - sık telmihlerde bulunan H., yaşadığı devri de, muhtelif husûsiyetleri ile aksettirmiştir; Acemler'in gördüğü himâyeden ve Acem yalanlarının Anadolu'da şöhret tuttuğundan şikâyet, hançeri belinde gâzîleri tasvir, Hacı Bektaş - ocağı'ndan, Kızılbaşlar'dan bahseder. Baştanbaşa tasavvufî, meselâ, *gönül* redifli v. b. gazellerinden başka, beşerî aşkı terennüm, Edirne'yi, Haleb'i tasvir ettiği gazelleri de yok değildir. Doğuştan şâir, derin duygulara, zengin hayâllere sâhip olan H., yaradılışı icâbı bilhassa heyecan ve hayâl mahsûlü teşbih, istiâre, hüsn - i ta'lil gibi san'atlara çok yer vermiş, kelime oyunlarından oldukça uzak kalmıştır; bununla berâber, cinas, tevriye, leff - ü neşr gibi fikir san'atlarının en güzel örneklerini de onun *Dîvân*'ında bulmak mümkündür. Gazellerinin renkli, parlak, mevzun oluşu ile öğünürken, çağdaşlarından Ca'fer, Şemsî, Sehâbî'yi, Şehzâde Mehmed'in nedimlerinden, onun ölümü üzerine kendisi ve Fazlî gibi bir *Mersiye* yazmış bulunan Rahmî'yi hatırlatır. Kendinden önceki şâirlerden Karamanlı Nizâmî'nin, gazellerini görebilse tâze can bulacağından, Câmî ile Nevâ'î işitebilseler ölüm uykusundan uyanıp mest olacaklarından, rengin söz yaratıcısı olduğundan, Horasan ehlinin bunu Nevâ'î tarzı sanmamalarından bahseder. XVI. asrın gazel sâhasında en üstün örneklerini veren şâirlerinden olan H., Kānûnî'nin iki, kendisinin yetiştiği çağlarda şöhret kazanmış bulunan Zâtî'nin bir gazelini *tahmis* etmiş, nazîre yolunu pek tutmamıştır.

Sehî Bey'in, gazel üstâdı olduğundan ve yeni mânâlar yaratması bakımından kendine has tarzı bulunduğundan, bu yolda naziresi imkânsız pek çok şiirinin mevcudiyetinden bahsettiği (*Tezkire*. İst., 1325, s. 126) H., Âşık Çelebî'ye göre Rumeli şâirlerinin «serdârı, suhan - ârâsı» dır; Ahdî ve Kınalızâde tarafından «zamâne şâirlerinin Husrev'i», «Memâlik-i Rûm şuarâsının sultânı» ve *Dîvân*'ı elden, adı dilden düşmeyen şâir olarak vasıflandırılır. Onu, aynı takma - adı taşıyan başkalarından ayırmak için Beyânî'nin, «Hayâlî - i meşhur» diye bahsettiği şâirimiz *Latîfî*'ye göre, zamânında gazel söyleyenlerin başta gelenlerinden, devrinde çok şöhret kazanmış, ifâdesi fasih, söz san'atlarına, hayâl ve zînete çok yer verdiği şiirlerinde hakikat ve mecazda kendine mahsus bir tarzı bulunan san'atkârdır (*Tezkire*, İst., 1314, s. 150 v. d.). Çağdaşlarından Sâfî, onu Acem edebiyâtı'nın en ünlü şâirlerinden Hâfız'a benzetmiştir. XVI. yüzyıl şâirlerinden Huşûʿî, ʿÂlî hakkındaki, «*Tehayyüldē, meseldē reşk - i Emrî vü Hayâlî'dir*» mısrâ'ı ile, şâirimizin hayâl ve san'at bakımından hased edilecek derecede üstün şiirler yazdığına işâret etmiş oluyor. Kendisini başka şâirlerden pek üstün gören ʿÂlî bile, *Dîvân*'ının *mukaddime*'sinde H.'yi her veçhile şâir, şiir san'atında mümtaz, şâirler arasında «ser - efrâz» göstermiş, ona nazîreler yazdığını kaydetmiştir (Mustafa ʿÂlî, *Menâkıb-i Hünerverân*, İ. E. M. K. İnal'ın *Mukaddime*'si ile, İst., 1926, s. 65, 72). H.'nin gazelleri, devrinden başlayarak başka şâirler tarafından da tanzîr edilmiştir. Bursa'da Murâdîye - çarşısın'daki dergâhta gömülü Bahrî Dede'nin verdiği, «*Cihān - ārā cihān içindedür ārāyı bilmezler * O māhîler ki deryā içredür deryāyı bilmezler*» beytini tamamlayarak yazdığı *gazel*'ini (*Dîvān*, s. 125), çağdaşlarından Derviş Günâhî *tesdis* (ʿÂlî Enver, *Semâʿ - Hâne - i Edeb*, İst., 1309, s. 208), Şeyh Galib (*Dîvân*, Bulak, 1252, s. 93), Keçecizâde İzzet Molla (*Dîvân*, Bulak, 1255, s. 7), İzzet ʿAlî Paşa *tahmis* (Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. II., s. 317) etmişlerdir. Şeyh Gâlib (*Ayn. esr.*, s. 73) ve Bayburdlu Zihnî (*Dîvân*, İst., 1283, s. 38), onun meşhur bir gazelinin, «*Âşk bir şemʿ - î İlâhîdir benim pervânesi * Şevk bir*

zencîrdir gönlüm anın mestânesi» matla'ını *Tercî'-hâne* olarak kullanmak sûretiyle *Tercî-i Bend*'ler yazdılar. Prof. Fuad Köprülü'nün, XVI. asrın meşhur şâirlerinden Zâtî'den daha kudretli, daha orijinal bulduğu (*Dîvân Edebiyatı Antolojisi*, İst., 1934, s. 144 v.d., *The Encyclopaedia of İslam*, *Turks* madde., 948b-949a), Ali Nihad Tarlan'a göre Bakî'den de üstün sayabileceğimiz Havâlî, XVI. asır Türk edebiyatının gazel sâhasında unutulmaz bir şâiri olarak yaşamaktadır.

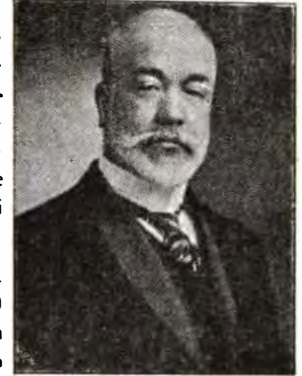
Bibliyografya. Yukarıda kaydedilenler dışında bk., Türk edebiyatı'nda, Hayâlî takma-adını kullanan dört Dîvân şâiri daha vardır: (1) Fâtih devri şâir ve âlimlerinden, Şemseddin Ahmed B. Kâdî Mûsâ (meselâ, bk., Mecdî, *Şakāyık tercemesi*, İst., 1269, s. 158-61; Hoca Sa'deddîn, *Tâcü't-Tevârih*, c. II., İst., 1279, s. 450, 478, 571, 574; Belîg, *Güldeste-i Riyâz-i İrfân*, Hudâvendigâr Matbaası, 1302, s. 272 v.d.). (2) Kânûnî'nın ilk devirlerinde yaşamış olan âlim ve şâirlerden, *Leylâ ve Mecnun* adlı Türkçe mesnevîsi bulunan Mevlânâ B. Abdü'l-Kerîm'dir (meselâ, bk., *Şakāyık trc.*, c. I., s. 333; Sehî, *Tezkire*, s. 33 v.d.; Latîfî, *Tezkire*, s. 149). (3) İbrâhim Gülşenî'nin oğlu, H. 977 (1569-1570)'de ölen şâir ve kerâmet sâhibi velîlerden Şeyh Ahmed Hayâlî (meselâ, bk., 'Atâyî, *Şakāyık Zeyli*, s. 201 v.d.). (4) Ahmed Hayâlî. İbrâhim Gülşenî soyundan, şâir ve hattat, 23 Şa'bân, 1304 (17 Mayıs, 1887)'de ölmüştür ('Alî Emîrî. *Tezkire-i Âmid*, Matbaa-i Âmidî, 1328, s. 399-20). Dördü de meşhur olan bu Hayâlîler'den ilki Yeniceli Mehmed Hayâlî'den bir asır kadar önce yaşamış, diğer ikisi ise çağdaşıdır; bu yüzden bunların gerek eserleri, gerek şahsiyetleri biribiriyle karıştırılmıştır. Bunun daha yaşadıkları devirde başladığını, Mecdî'nin, Mevlânâ Abdü'l-Vahhâb B. Abdü'l-Kerîm'in hâltercemesinden bahsederken, «Mecmua nâmına perişan evrakta gazel cem'eyleyen bî-temyizlerin» onun gazellerini Yeniceli Hayâlî Bey'le karıştırdıklarını kaydi açıkça gösterir. Mevlânâ Abdü'l-Vahhâb B. Abdül-Kerîm'in *Leylâ ve Mecnûn*'unu Yeniceli Mehmed Hayâlî'ye âid gösteren Bursalı Tahir Bey (*Osmanlı Müellifleri*, c. II., s. 160), İbrâhim Gülşenî'nin oğlu Şeyh Ahmed Hayâlî'nin adını Hayâlî Ahmed Şemseddin şeklinde kaydetmekle, bunu Şemseddin Ahmed B. Kâdî Mûsâ ile de karıştırmış oluyor (*Ayn. esr.*, c. I., s. 65). XVI. asırda aynı takma-adı kullanan bir saz şâirimiz bulunduğunu ilâve edelim.

Vardar Yeniceli Hayâlî Bey hakkında etraflı araştırmalar Ali Nihad Tarlan tarafından neşredilmiştir (*Hayâlî-Bâkî*, *İst. Ü. Ed. Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. I., nu. I, 1946, s. 26-38); H. *Divânı*'nı, İstanbul kütüphânelerindeki onüç nüshâsını tesbit, bunlardan yedisini karşılaştırmak, baş kısmına şâirimizin hayâtı, eseri hakkındaki kıymetli araştırmasını ilâve etmek sûretiyle neşretmiştir (*Hayâlî Bey Dîvânı*, İ. Ü. Yayınları-3, İst., 1945) E. J. W. Gibb, *A. History of Ottoman Poetry*, London, 1901, c. III., s. 58, c.v., s. 139 v.d.; hayatı hakkında bilgi, yedi gazelinin İngilizce'ye manzûm tercemesi ve Arap harfleriyle metni neşredilmiş, *Leylâ ve Mecnûn*'un Selîm I devrinde yaşayan Hayâlî'ye (Abdü'l-Vahhâb'a) âid bulunduğu, Yeniceli H.'ye atfının yanlışlığı önce Gibb tarafından kaydolunmuştur. İki gazeli (Ziya Paşa, *Harâbât*, c. II., İst., 1292, s. 75, 111). 'Atâ, *Tarih*, c. IV., İst., 1293, s. 119, 123; *Mersiye*'si, gazel ve beytlerinden seçilmiş örnekler; müellif, H. için Hazîneli, Kilârî sıfatlarını kullanmış, Şehzâde Mehmed'in nedimlerinden olduğunu kaydetmiştir. 'Arşî Dede ve Taşlıcalı Yahyâ ile müşâaresi (*Osmanlı Müellifleri*, c. II., 1308, s. 308, 417). M. Nâcî, *Esâmî*, İst., 1308, s. 137. *Hayâlî*, *Peyâm*, *Kısm-ı Edebî*, 27 Şubat, 1329. H.'nin Şah Tahmasb'la münasebeti hakkında, Fuad Köprülü, *Bir Edebiyat*, *Bir Millet*, *Türk Dünyâsı*, nu. 6, 26 Ağustos, 1919. Menzel, *The Encyclopaedia of İslām* ve *İslâm Ansiklopedisi*, *Hayâlî* mad., bilhassa Gibb'den faydalanılmıştır; *Dîvân*'ının İbrâhim Çelebî eliyle yazması, Londra'da Royal As. Soc. Kütüphânesi'ndedir. Muhtelif yazma mecmualarındaki şiirleri için bk., *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Katalogu*, İst., 1961, s. 466. — Fevziye Abdullah Tansel

HAYALİ KÜÇÜK ALİ: bk. KÜÇÜK ALİ.

HAYAL-İ ZİL: (folk.) bk. KARAGÖZ.

HAYASHİ, Tadasu (Kont) (Sakura 1850-Tokyo 1913). Japon diplomatı. Kobe vâliliğinde (1889), dışişleri bakanı yardımcılığında (1891-1895), Çin ve Rusya fevkalâde elçiliklerinde bulunmuştur. Çin-Japon ticaret muahedesiyle Japonya-İngiltere arasında ittifak muahedelerini akdetmiştir.

T. HAYASHİ

HAYAT [Biy.] (Lât. Vita], organize (teşkilâtlı) varlıklarda faâliyeti doğumdan ö l ü m e kadar devam ettiren olayların (başta beslenme ve üreme) bütünü. H. nedir? Bu soru eskiden beri sorulmuş, fakat kesin bir cevap verilememiş; problem olarak kalmıştır. H.'ın esası bir fennî bilgi konusu değildir.

H. hakkında bir umumî, sentetik fikir edinmek isteyenler, bunun nasıl hâsıl olduğunu, nasıl devam ettiğini, tabiattaki yerini ve hakikî mânâsını bilmek isterler. Bu sorulara cevap ararken hipotezlere baş vurmak gerekmektedir. Bu hipotez, mümkün görünen olayların en çoğunu çerçevesine almağa ve iyi bilinen olayların hiçbirini dışarıda bırakmamağa gayret etmelidir. Bu genel teoriler Y. Delage'a göre şu dört kategoriye ayrılır: 1. H'ı bir metafizik prensip yolu ile izah eden teoriler: Aristo'nun Eflâtun'un, St. Augustinus'un, Van Helmont'un, Stahl'ın sâde animizmi; Blumenbach'ın ve Meedham'ın nisus formativus (şekil verici temayül); Barthez ve eski Montpellier Okulu'nun force vitale (hayatî kuvvet) i ve Grasset'nin neovitalisme'i bu kategoriye girerler. 2. Gelişme teorileri: Bunlara göre H., türlerin ilk meydana çıkmasından i'tibâren birbirinin içine sıkıştırılmış tohumların inkişâfıdır. Yâni her türün birinci ferdi, bütün türün hasıl etmiş olduğu ve dünyanın sonuna kadar da hâsıl edeceği tohumları içinde bulunduruyordu. Bu teorilere inananların bâzıları spermatist, diğerleri de ovist olarak vasıflanırlar. Birinciler bu tohumların spermatozoidde diğerleri de yumurtada bulunduğu görüşündedirler. 3. Mikromerist teoriler: Bunlara göre H., canlı maddenin ilkel unsurları olan bâzı hususî parçacıkların vasıflarının neticesidir (Y. Delage). Bu teorilerin bâzıları bu temsilî parçacıkların ölümsüz olduğunu; çoğu ise, ölümden sonra yok olduklarını kabûl etmektedirler. 4. Organisizm teorileri: Bunlar için H., bedenin şekli ve bedenin çeşitli parçalarının vasıf ve karakterleri, bütün unsurların karşılıklı

hareket ve mücadelesinden çıkar. Hücreler, lifler, dokular, organlar birbirlerine t'esir ederler (Y. Delage).

Bütün bu büyük teoriler az çok geçmişe karışmıştır. Şimdiki hâlde biyokimyacılar ve biyolojistler her şeyden önce canlı maddenin sentezini yapmağa gayret göstermektedirler. Acaba lâboratuvardan bir canlı varlık mı, bir ceset mi çıkacaktır.

Hayatî olaylar (Fr. Fonctions de la vie): Yaşayan bir varlık nefes alır, yer, içer, sindirir, temsîl eder, ifraz eder; yaşamanın devamını sağlayan bütün bu faâliyetler birer elementer olay veyâ fonksiyona tekabül ederler. Birden fazla organ, bir tek fonksiyon için müşterek hareket edebilirler. Bir apparat (Fr. apporeil) muayyen bir fonksiyona hizmet eden organların bütününe verilen addır. Şu fonksiyonlar birbirinden ayırdedilirler.

1. Beslenme olayları: Sindirim yeme, içme, dolaşım nefes alma ve ifraz. Bunlara sindirim, kan dolaşımı, soluma ve ifraz apparatları tekabül eder.

Münasebet fonksiyonları: Ferdî varlığı dış ortam ile temasa getirirler. Aldıkları tenbihleri, meselâ kasların yerine getirdikleri bâzı hareketlere çevirirler. Sinir sistemi, kas ve kemik sistemleri bu fonksiyonları sağlarlar.

3. Üreme foksiyonları: Bunlara tenasül âletleri ve memeler tekabül eder. Bütün bu fonksiyonlar normal olarak ahenkli bir denge hâlindedirler.

Hayat mücadelesi: (Fr. lutte pour l'existence), Charles Darwin, H. m. fikrini ortaya atarken iktisatçı Malthus' un te'sirinde kalmıştır. Malthus'a göre doğum miktarı, arzın besleme imkânlarının çok üstündedir. Struggle for life (H. M.) slogani bundan çıkmıştır. Organizmalar tabiatı fethetmek ve, yâ en iyi şartlara sahip olmak için birbiriyle mücadele ederler. Rakiplerinden daha kabiliyetli olan organizmalar diğerlerini yenerler. Bu mücadele esnasında bir tabiî seçim (natural selection) vukubulur, yâni en mükemmel olanlar hayatta kalırlar. Tabiî seçim H. m. yolu ile bir elek gibi işler: bâzı şartlar altında hayata geçer. Darwincilere şu i'tirazda bulunulabilir: H. m. evrensel (universelle) değildır. Ölüm, tefrik edici olduğundan çok daha fazla muhafazakârdır. Normal tipten uzaklaşan ferdleri yok eder ve böylece «seçim», ortalama tipi muhafaza etmiş olur.

HAYAT AĞACI (Lat. arbor vitae) [Anat.], Flourens tarafından, beyinciğin ortasındaki beyaz kısma verilen ad. H. A., ak cevherin beyincik kabuğundaki gri cevher arasına girmesiyle meydana gelir. Görünüşü bir ağacı andırır.

HAYAT DEVRİ (Biyol.): bk. HAYAT.

HAYAT DUYGUSU, hayatın canlılığını kendisiyle kavradığımız bir duygu. H. D., varoluşumuzu, emotionel olarak varlığımızı bize bildirir. Höffding'e göre, H. D. bir genel ruh hâli olup, organizmanın bütün durumu, canlılık hareketlerinin ve özellikle vejetatif fonksiyonların normal ve anormal gidişi ile belirlenir.

HAYAT FELSEFESİ, bir felsefe akımı. Biri teorik diğeri pratik olmak üzere genellikle iki yön içinde gelişmiştir.

Teorik felsefe yönünden hayat felsefesi: Geçen yüzyıl içinde Goethe'de, Herder, Schelling'de ve Schopenhauer'da bulduğumuz H. F., özellikle XX. yüzyılda başlıbaşına bir felsefe görüşü hâline gelir ve önemli bir çağdaş felsefe akımı olur. Bu çağdaş H. F., *intuitionism* (sezgi), pragmatizm, historizm ve bir biyolojizm şeklinde kendini gösterir. Intuitionism anlamındaki H. F. nin temsilcisi Henri Bergson (b. bk.) dur. Bergson'a göre, zekâ hareketsiz bir varlık olan maddeyi, inorganik tabiatı kavrayabilir, fakat hayatı kavrayamaz; hayat ise yaratıcı aktivitedir, değişme ve eylemdir. Hayatın sahip olduğu bu yaratma gücü, hayat atılımı (élan vital) dır. *Intuition*, bu hayatı içinden kavramak ve yaşamak demektir. *Intuition* felsefeye vergi olduğuna göre, felsefe bir H. F. olacaktır.

Pragmatizm de çağdaş bir H. F. dir. Amerikalı William James (b. bk.), bu anlayışın temsilcisidir. *Pragma* (=iş, eylem) sözüne dayanan pragmatizm, iş ve eylem üzerine bir felsefe olur. İş ve eylem ise, ona göre, hayattır. Bu bakımdan, pragmatist görüş bir H. F., insan hayatının bir felsefesi olur. İngiliz F. C. Schiller, ona bu niteliğinden ötürü hümanizm adını verir. H. F. ni historizm anlamında kavrayan anlayış, özellikle târihî bilimlerin XIX. yüzyılın 2. yarısında Almanya'da elde ettiği gelişmede asıl çıkış noktasını elde eder. Historizm, oluşa, târihî - mânevî oluşa dayanır ve bu oluş, felsefenin temel konusu olur. Bu anlayışın temsilcileri Nietzsche, G. Simmel, R. Eucken ve özellikle de W. Dilthey'dır.

Biyolojik temele dayanan H. F. de oluşa dayanır ve oluşu incelemek ister. Ama, burada oluş deyince onun anladığı şey, vital elemanların bir akışıdır. Bunun da temsilcisi Ludwig Klages'tir.

Pratik felsefe olarak hayat felsefesi: İnsan hayatının anlam ve değeri nedir, hayatın ödev ve amaçları nelerdir, doğru ve anlamlı ve değeri nedir, hayatın ödev ve amaçları nelerdir, doğru ve anlamlı bir hayat nasıl olmalıdır, nasıl yaşamalıdır, doğru ve anlamlı bir hayatın kuralları var mıdır? gibi hayat pratiğine ve ahlâka âid olan soruları ele alır ve inceler. Bu anlamdaki H. F., bir ahlâk ve eylem felsefesi olur. Bütün ahlâk târihi, bu anlamdaki H. F. nin bir gelişmesi olarak anlaşılabilir.

HAYAT SİGORTALARI: bk. SİGORTA.

HAYÂTÎ Hacı Ahmed (Elbistan ? - İstanbul 1881), Türk bilgini. Elbistan müftüsünün oğlu olan H., tahsilini memleketinde yapmış ve babasının ölümü üzerine, yerine müftü tâyin edilmiştir. İstanbul'a gelerek Ayasofya'da dersler vermiş, sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'ya da hocalık etmiştir. H. nin *Tuhfe - i Vehbi*'ye yazdığı şerh, Farsçaya vukufundaki üstünlüğü dolayısı ile pek değerli sayılır. H. *Nuhbe'yi* de şerhe başlamışsa da, ömrü yetişmediğinden, bu eseri oğlu Halil Şerif Efendi tamamlamıştır. (Zuhûr - u Mehdî) zamanını tâyin edenlere karşı yazdığı *Tuhâfet' i Müstahrice* adlı kitabından başka, H.'nin edebiyâta dâir bâzı Arapça eserleri de vardır. İstanbul'da ölen H., Üsküdar'da, Nuh Kuyusu civarında Seyyîd Ahmed Deresi kabristanına gömülmüştür.

H.'nin, Bosna ve Bağdad mollalıklarında bulunan oğlu Halil Şerif Efendi'nin de, Türkçe izâfet terkiplerinden müteşekkil ve alfabe sırası ile tertiplenmiş dört cildlik bir eseri ve başka kitapları da vardır.

HAYÂTÎZÂDE, Mehmed Emin Efendi (XVIII. yüzyıl),H ekimbaşı Büyük Hayâtîzâde Mustafa Feyzi Efendi'nin torunu, müderris ve saray hekimi Ahmed Efendi'nin oğludur. Ser etibbâ - yı Hazret - i Şehriyâri, II. Hayâtîzâde Mustafa Efendi kardeşi ve halefidir.

İlmiye sınıfından yetişerek hekim olmuştur. Üç ay Rumeli kazaskerliği vardır. 1150 (1737)'de hekimbaşılığa

tâyin edilmiş ve 9 yıl bu vazifede kaldıktan sonra altı ay kadar 1159 (1746)'da şeyhülislâmlık yapmıştır.

Devletin 33. hekimbaşısıdır. Târihte hekimbaşılıktan şeyhülislâm olan yalnız H. vardır.

1159 (1746) Şevvalinde Hacca gitmiş, dönüşte Şam'da hastalanmış ve ölmüştür.

HAYÂTÎZÂDE (Kethüdası), **Mehmed Said Efendi** (ölm. 1171 - 1757) Hekimbaşı. Hayâtizâde Mehmed Emin Efendi yolundan gelir. 34. seretibba olarak 6,5 ay hizmeti vardır (12 Zilhicce 1159 - 1746). İlmiye pâyesi Mekke - i Mükerrem'eye kadar varmıştır. Bundan iki yıl sonra ikinci defa hekimbaşılığı III. Sultan Osman zamanına rastlar. Rumeli kazaskeri iken 1161 (1748)'de nasbedilmiştir. Yedi yıl bir ay hizmeti vardır. Vaniköyü'ndeki kışları akan şifâ suyuna bir çeşme yaptırmıştır H. 1169 [1755].

HAYÂTÎZÂDE (Büyük), Mustafa Feyzi Efendi (ölm. H. 1104 [1692], Hekimbaşı. Hassa hekimi iken Osmanlı İmparatorluğunun 1080 (1669)'den 1102 (1691) târihine kadar Avcı Sultan Mehmed, II. Sultan Süleyman ve II. Sultan Ahmed zamanlarında hekimbaşılık etmiştir.

İki nesil devam eden H.'lerin dedesidir. İlk dini Museviliktir. Sonra Müslüman olmuştur. Tıpta mâhir ve hâzık bir hekimdir. Lâkin II. Sultan Süleyman'ın hastalığında kusuru olduğu zannıyla değiştirilmiştir.

Kendisini ilk defa hekimbaşı nasbeden III. Sultan Mehmed'e ithâf ederek Hamse - i Hayâtizâde diye meşhur olan *İllet - i merakiye*, *Sevdâ - yı merakiye*, *Maraz - ı Efrenc*, *Maraz - ı pelika* (Gizli Saratan), *Humma - yı vebâî* (Maline) adlariyle beş risâle yazmıştır ki kütüphânelerimizde birçok yazmaları vardır. Hepsine birden *Resâil - i Müşfiye lil'emrâzı müşkile* denir. Ölünce Edirnekapısı mezarlığına gömülmüştür.

«Tıb mâan gitti Hayâtî - zâde - i dânâ ile» mısrâı 1104 (1692)'de ölüm târihini bildirmektedir.

HAYÂTÎZÂDE, Mustafa Feyzi Efendi (ölm. H. 1151 [1738]), Hekimbaşı, Büyük H. Mustafa Feyzi Efendi'nin torunu. Babası âlim ve müderris ve aynı zamanda hekim olan Büyük H. oğlu, Ahmed Efendi'nin oğludur. 1129 (1716)'da tedris kadrosuna girmis, Hassa etibbâsından olmuş ve altmışlı müderris iken 1136 (1723 - 1724)'da Ömer Efendi yerine Ser - Etibba - i Hassa olmuş ve 14 yıl bu makamda hizmet etmiştir.

Hekimbaşı Hayrullah Efendi listesine göre devletimizin 32. başhekimidir.

Hekimbaşı olduktan sonra da sıra ile bütün yüksek ilmî pâyelere nâil olmuştur. Ayrılınca yerine H. Mehmed Emin Efendi ser - etibbâ olmuştur. Hekimbaşılıktan ayrıldıktan 3 yıl sonra ölmüş, Eyüp Sultana gömülmüştür.

HAYÂTÎZÂDE (damad) **Süleyman Efendi** (Ölm. 1128 (1716) Karadeniz sahilinde Minkalye'lidir. Tıbbı tahsil devresinden sonra Küçük H. Mustafa Feyzi Efendi'ye damat olmuştur. 1127 (1715)'de Bursa, sonra İstanbul kadısı olmuştur. Eyüp Sultan civarına gömülmüştür.

En mühim tıbbî eseri *Âkrabadın*'dir. Türkçe tıp klâsikleri arasında Süleyman Efendi Akrabadin'i diye gösterilmektedir.

H.'nin Hassa hekimliği de vardır. Fatma Sultan'ın hastalığı sırasında konsültasyona çağrılmıştır.

HAYBAR (Coğ.): bk. HAYBER.

HAYBER veyâ **HAYBAR,** Medine'den Suriye'ye giden yol üzerindeki vâhanın adı. Medine'den 150 km uzaklıktadır. Denizden yüksekliği 2 800 m dir. Vâhanın çukur yerleri bataklık bitkileri ile kaplıdır.

HAYBER

H. adı, bir kayda göre, orada oturmuş olan Yahudilerin dilinde «hisar» mânâsınadır. Diğer bir rivâyete göre de, oraya ilk olarak yerleşmiş olan Haybar b. Kaniya'dan gelmedir.

H.'in târihinde, Peygamber'in 628 yılı başlarında açtığı seferin önemli bir yeri vardır: Muhammed, 1 600 kişilik kuvveti ile H. üzerine yürüdüğü zaman, Yahudilerin bundan haberleri vardı. Fakat aralarında birlik olmayışından ve bölgenin çeşitli yerlerinde dağınık bir hâlde bulunduklarından, Arapların işi kolaylaştı. Bir buçuk ay süren çarpışmalardan sonra, bütün bölge Müslümanların eline geçti. Eskiden kendi mülkleri olan topraklarda, karıları ve çocukları ile birlikte rençber olarak çalışmalarına izin verildi. Elde edilen ürünlerin yarısının Peygamber'e verilmesi şart koşuldu. Bu vergi usûlü, Yahudilerin halife Ömer devrinde Arabistan'dan kovuldukları zamana kadar devam etmiştir.

HAYDAK'LAR: bk. KAYTAK'LAR.

HAYDAR ALİ HAN BAHÂDUR (Devanhalli 1717-Arcot 1782), Hindistan'da, Mysore'da hüküm sürmüş olan sülâlenin kurucusu. Mysore racası ordusunda süratle terfi ederek, Mahratları, sonra da Afganları yenmiş ve Mysore devletinin topraklarının yarısını zaptetmiştir. Böylece herkesçe kabul edilen bir prestij kazanarak Mysore'u idâre etmiştir. Hindistan'a hâkim olmak için İngilizlerle Fransızlar arasındaki mücadelede Fransızların cephesine katılmış, fakat İngilizler ve Mahratlar tarafından mağlûp edilmiştir. Buna rağmen devleti oğlu Tippoo Sahib'e bırakmağa muvaffak olmuştur.

HAYDAR BEY, Ali (Biyogr.): bk. ALİ HAYDAR.

HAYDAR BEY, Bammat (Temirhanşura 3 Ekim 1890 - Paris 31 Mart 1965), Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti dışişleri bakanı, mücahid ve yazar. Kumuk Türklerinin asîl bir âilesine mensup olan H. B., ilk öğrenimini Temirhanşura'da, orta öğrenimini Stavropol Lisesi'nde, yüksek öğrenimini de Petersburg Hukuk Fakültesi'nde yapmıştır. Henüz üniversite öğrencisi iken ideal ve mücadele arkadaşları Dağıstanlılardan İbrâhim Haydaroğlu, Said Gabi, Çeçenlerden Ahmedcan Mutuş, Adigelerden Ali Han Kantemir, Âdil Giray Dati ile Petersburg'da Rusça olarak yayınladıkları «İslâm Âleminde» gazetesinde bütün Rusya

B. HAYDAR BEY

Müslümanlarının hak ve hürriyetlerini savunarak mücadeleye başlamıştır.

1917'de çarlık rejimi devrildikten sonra H. B., Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı uğruna yapılan bütün mücadelelerde dâimâ en ön safta bulunmuştur. Kuzey Kafkasya'nın geçici hükûmeti vazifesini gören Birleşmiş Kafkasya Dağlıları Birliği Yönetim Kurulu nda dışişleriyle ilgili meseleleri idâre eden H. B., istiklâl mücadelesi yapan Azerî, Gürcü ve Ermeni temsilcilerinden önce, kardeş ülke Türkiye ile ılk teması kurmuş ve bir yardım andlaşması imzalamayı başarmıştır. 3 Mart 1918'de Almanya, Avusturya - Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan ile Sovyet Hükûmeti arasında imzalanan Brest - Litovsk Antlaşması (b. bk.) ndan sonra, Nisan 1918'de Trabzon'da toplanan konferansta Hüseyin Rauf (Orbay) Bey başkanlığındaki Türk hey'eti ile görüşen Kuzey Kafkasya Delegasyonu'nun başkanı H. B., diğer üyeleri ise Abdülmecid Çermoy ve Mehmed Kadı Debir beylerdi. Trabzon Konferansı'ndan sonra 1918 Nisanının son haftasında İstanbul'a gelerek Sadrâzam ile Harbiye ve Bahriye nâzırları tarafından kabul edilen H. B. ile Abdülmecid Çermoy Bey, Türk Hükûmetine sundukları nota ile 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığına kavuşan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin ilk olarak tanınmasını gerçekleştirdiler. Yine H. B. in gayreti ile Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığı, Türkiye'nin müttefiki Almanya, Avusturya - Macaristan ve Bulgar hükûmetleri tarafından da tanınmıştır.

1919 yılı başında H B., Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Başbakanı Abdülmecid Çermoy başkanlığındaki Kafkasya Delegasyonunun üyesi sıfatiyle Versailles Barış Konferansı'na katılmıştır. 1919 - 1920 yıllarında H. B., tâlimat almak üzere birkaç defa Kafkasya'ya gelip gitmiştir. Kuzey Kafkasyalıların Denikin ordusuna karşı savaştıkları 1919 sonbaharında Çiçerin, H. B. adına gönderdiği telgrafta, Sovyet Rusya'nın Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını tanıyacağını bildirmiştir.

H. B. muhaceret yıllarının büyük bir kısmını Paris'te geçirmiş ve 1934'te mücadele arkadaşları ile Türkçe, Rusça, Fransızca, Almanca ve İngilizce olarak beş ayrı dilde yayınlanan «Kafkasya» yı kurmuş ve II. Dünya Harbi'ne kadar bu dergiyi çıkarmıştır.

Hür Kafkasya Birliği ve İslâmiyet uğrunda son nefesine kadar durmadan savaşmış bulunan H. B. in başlıca eserleri şunlardır: *Kafkasya ve Rus İhtilâli* [1929]; *Visages de l Islam* [Paris, 1946, Bahadır Dülger tarafından *İslâmiyetin Mânevî ve Kültürel Değerleri* adı ile Türkçeye çevrilmiştir, Ankara, 1963]. — Fethî Tevetoğlu

HAYDAR BEY, Kemanî Ali (Biyogr.): bk. ALİ HAYDAR.

HAYDAR ÇELEBİ (ölm. İstanbul 1525), Yavuz ve Kanûnî devri reîsülküttâb (hâriciye vekili) larından. Hayatı ve daha önceki memûriyetleri hakkında bir bilgimiz yoktur. Vezir Ayas Paşa'nın Başdefterdar Abdüsselâm Efendi'nin evlerinin ve başka bâzı yerlerin basılıp yağma edilmesiyle sonuçlanan Yeniçeri isyanında parmağı bulunduğu anlaşılan H. Ç., Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa ve diğer bâzı kimselerle birlikte Kanunî tarafından idâm ettirilmiştir. H. Ç. çok değerli bir kimse idi. Yavuz'un Mısır Seferi rûz - nâmesi'ni o kaleme almıştır.

HAYDAR EFENDİ, Ali (Biyogr.): bk. ALİ HAYDAR EFENDİ.

HAYDAR MİRZA (asıl adı: **Mehmed Haydar**; 1499 - 1551), Türk târihçisi. Ana tarafından Çağataylılardan Yûnus Han'ın torunu ve Bâbur'un dayısı oğlu idi. Baba tarafı ise Moğol kabilesi Duğlat'lara mensuptu.

Mirza Haydar diye şöhret kazanmıştır. Bâbur ise kendisine H. M. adını vermiştir.

H. M., babasının öldürülmesinden sonra Kâbil'e kaçmaya mecbur oldu (1509). Bâbur, kendisini bir oğul gibi kabul etti. H. M., Özbeklere karşı yapılan ve zaferle biten sefere katıldığı gibi, Buhara ile Semerkand'ın yeniden fethi savaşlarına da iştirak etmiştir. 1512'de, Bâbur'u terk ederek Fergana'ya, Moğol hükümdarı Said Han'ın yanına gitti. Onun devletinde önemli mevki sahibi oldu ve hanın emri ile birçok seferlere katıldı. Fakat Said Han'ın 1533'te ölümü üzerine, yerine Duğlat âilesine karşı hiç de dost olmayan Abdü'r - Raşid geçince, H. M. ülkeyi terk etmek zorunda kaldi, Timurlular tarafına geçti. Halbuki 1529-1530'da Bedehşan'da onlara karşı savaşmıştı.

1541'de Keşmir'i fethetti ve orada kendi başına bir hükûmet kurdu. Fakat sikkelerini önce yeni hükümdar Nazuk Şah ve sonra da imparator Hümâyun adına kestirdi. Yerlilerin bir ayaklanması sırasında öldürüldü.

H. M., târihini Keşmir'de hükûmet sürdüğü sırada yazmış ve eserinin adını Abdü'r - Raşid'in adına izafe etmiştir. Eserinin, Çağatay hânedanının târihinden bahseden birinci kısmı 1544 - 1547 yıllarında, kendi başından geçenler ile zamanındaki vakaları hikâye eden ikinci kısmı ise 1541 - 1544 yıllarında yazılmıştır.

Târih - i Râşidî, büyük şöhret kazanmış ve sonraki yüzyılların târih ve coğrafya yazarları da, XVI. yüzyıla âid hâdiselerden bahsederken bu eseri kaynak olarak kullanmışlardır. Çünkü H. M., gerek târihî hikâyelerde gerek bunlara eklenen coğrafî bölümlerde, zamanının durumunu çok güzel canlandırmıştır.

H. M.'nın, bir de, Çağatay lehçesiyle yazılmış *Cihannama* adlı manzum bir eseri vardır. Bu eser, bir Hind hikâyesinin, Türkistan Türkleri arasında uydurularak yapılan serbest adaptasyonundan ibarettir. H. M., bu eseriyle, kabiliyetli bir Türk şâiri olduğunu da ortaya koymuştur. Bu eserin büyük kısmı, çok sevdiği Kâşgar hükümdarı Said Han ile birlikte 1528 kışında çıktığı Tibet ve Bedehşan seferlerinde, bir kalede kapanıp kaldığı sırada yazılmıştır. Eserin uzun önsözünde Türk hayatından ve bilhassa Türk avcılığından bahsetmiş, bu arada avcılığa âid bâzı Orta Asya Türk terimlerini kullanmıştır.

HAYDAR MOLLA: bk. ALİ HAYDAR EFENDİ.

HAYDAR PAŞA, Koca (Gelendost, Isparta 1512 - Bükreş 18 Ağustos 1595), Türk donanmasının gelişmesinde, Haliç Tersanesi'nin kurulmasında büyük hizmetleri geçen, İstanbul'un bir semtine adı verilmiş ünlü Türk komutanı ve diplomatı. Gelendost kasabasından Hürzatoğlu Mehmed Ağa'nın oğludur. 18 - 20 yaşına kadar doğduğu kasabada, Eğridir ve Akşehir medreselerinde tahsilini tamamlayan H. P., İstanbul'a gelerek Mimar Ağa Ocağı'na ve üstün başarı göstererek Dârüssanâyi Odası'na girmiştir. 1530 yılında alınan öğrencilerin en çalışkanı olan H. P., Mimar Ağa yardımcılığı ile Dârüssanayi kalfalığına yükselmiştir. Yavuz Sultan Selim, Pirî Reis'e güçlü bir donanma hazırlamasını emredince, ilk Türk tersanesinin kurulması işi, Kasım Paşa'nın da tavsiyesi ile, Pirî Paşa tarafından Hürzatoğlu Haydar Bey'e verilmiştir. H. P., bugünkü Haliç Tersanesi yerinde havuzlar ve depolar yaptırmış, Hadım Süleyman Paşa ile Cidde'ye giderek orada da ilk Türk donanma üssünü

kurmuştur. İç Anadolu bölgesindeki sulama kanalları ile askerî yollar üzerindeki köprü ve yolların, Şam ve Bağdad yollarının yapımı da pâdişah tarafından H. P.'ya verilmiştir.

İstanbul, Ankara, Niğde, Adana yolu güzergâhı ile bu yol üzerindeki köprü ve kanalların, bu yolun başlangıcındaki Selimiye Kışlası'nın, Ulukışla'daki büyük kışlaların plân ve inşaatını, Konya Ovası'nın sulanması ve Beyşehir bölgesinin bataklıktan kurtarılması plânlarını da ilk olarak H. P. yapmıştır. İ'mar alanındaki bu başarıları üzerine kendisine bir tuğlu paşalık rütbesi verilen H. P., bir istihkâm alayının başında Macaristan seferine katılmış ve Budin'in fethinde bulunmuştur. 1548'de Kanunî'nin İran seferine katılan ve 1550 yılında iki tuğlu paşalık rütbesine yükselen H. P., 1551'de Erdel (Mac. Erdély) seferine katılmış, Vezîr - i - âzam Rüstem Paşa'nın emri ile Temeşvar (Mac. Temesvár) kuşatmasında Sokollu Mehmed Paşa'nın emrine verilmiş ve 24 Şubat 1552'de Segedin (Mac. Szeged) baskınına katılmıştır.

Kanunî, ihtiyarlığı sebebi ile İran'a sefer açmak vazifesini Vezîr - i - âzam Rüstem Paşa'ya emredince, Paşa da kendisine H. P.'yı yardımcı komutan seçmiştir. Üç tuğlu paşalığa yükselen H. P., Konya Ereğlisi ile Karaman'da toplanan ordunun sefer hazırlıklarını tamamlamak emrini almıştır. Yeniçeriler hakkında kendisine ulaştırılan haberlerden kuşkulanan ve Şehzâde Mustafa'nın dilsizler tarafından boğulmasını emredecek kadar sinirlenen Kanunî, Rüstem Paşa ile birlikte H. P.'yı da azletmiştir. Vezîr - i - âzamlığa getirilen Temeşvar fâtihi Kara Ahmed Paşa (b. bk.) nın 28 Eylûl 1555 târihinde asılması üzerine, Rüstem Paşa tekrar sadrâzam olunca, H. P.'ya da eski rütbesi geri verilmiş ve kendisi devletin dış münasebetlerini idâre etmek üzere vazifelendirilmiştir.

H. P., Arapça, Farsça, Rumca, Fransızca ve Macarca gibi birçok yabancı dillere vâkıftı. Türk - Macar görüşmelerinde Osmanlı Devletini H. P. temsil etmiştir. Sokollu Mehmed Paşa'nın sadrâzamlığı sırasında ikinci vezirliğe getirilen H. P., Sigetvar (Mac. Szigetvár) kuşatmasına me'mur edilmiştir. 21 Mayıs 1556'da, Sigetvar kuşatmasına komuta eden H. P., Baboça Kalesini zaptetmeyi de başarmıştır. Kuvvetlerinin mühim bir kısmını Sigetvar'a gönderip, kaleyi az bir kuvvetle savunan H. P., Macarların Baboça üzerine ağır saldırıları üzerine kalenin bütün burçlarını ve bedenlerini havaya uçurarak geri çekilmiştir. Doğuya dönerek Una ve Kulpa bölgesini zapteden H. P., 26 Temmuz 1556 târihinde Köstence'ye girmiştir.

Kanunî'nin ölümünden sonra tahta çıkan II. Sultan Selim, 1557'de H. P.'yı da Şemsi ve Piyâle paşalarla birlikte kubbe vezirliğine yükseltmiştir. H. P., Ejderhan'a gönderilerek kanalın nerede, nasıl açılacağını etüd etmiş ve faaliyete geçmişse de, bu plân gerçekleştirilememiştir.

H. P., Anadolu'nun imarı hakkında kayda değer plânlar hazırlamış ve teklif etmiştir ki, bunların yerine getirilmesine başlamak yıllarca sonra mümkün olabilmiştir. Kıbrıs'ın fethinde ve İnebahtı savaşında da hazır bulunan H. P., 1572'de Tunus Beylerbeyi olmuştur. 24 Ağustos 1574'te İspanyol ve Venedıklilere karşı Halkul - Vad'da gösterdiği başarıdan sonra H. P., 1575'te Cezayir Beylerbeyi olmuştur.

Emrindeki Trablusgarb ve Tunus kalelerinin imar ve savunmalarını başaran H. P., 1582'de Anadolu'ya çağrılarak Sivas Beylerbeyliği'ne verilmiştir. 29 Nisan 1583'te Özdemiroğlu Osman Paşa ile birlikte Safevîlere karşı açılan İran seferine katılmıştır. 1585'te Van, Ağrı, ve Hakkâri bölgesinin korunmasında büyük hizmetler görmüştür. 9 Ekim 1588'de Gence'nin fethini sağlamıştır.

1595'te III. Sultan Mehmed tahta geçince, Sivas Beylerbeyliğinden alınan H. P., İstanbul'a getirtilmiş ve kendisine saray vezirliği verilmiştir. Bu yıllar içinde H. P. semtindeki Nümûne Hastahânesi ile Aksaray'daki Cerrahpaşa hastahânelerinin inşâsına başlanmıştır. Sinan Paşa'ya yardımcı kumandan olarak Eflâk seferine de katılan H. P., Bükreş Călugăreni savaşında bir top güllesi ile şehid düşmüştür.

HAYDAR PAŞA, Şerif Ali: bk. ALİ HAYDAR PAŞA (Şerif).

HAYDARÂBÂD, Hindistan'da, aynı adı taşıyan konfedere devletin eski başkenti, Kistna Irmağının kollarından biri olan Musi'nin sağ kıyısında bir şehir. Hindistan topraklarının yeniden düzenlenmesi işlemi sırasında Haydarabad devleti dil esaslarına göre parçalanmış (1956) ve toprakları, Andhra Pradeş. Bombay ve Madras konfedere devletlerininkilere katılmıştır. H. bugün Andrhra Pradeş devletinin sınırları içinde kalır. Nüfûsu 1 249 800 (1965)'dür. 1918 târihinde kurulmuş olan Osmaniye Üniversitesi Hindistan'ın en büyük üniversitelerinden biri olup ders dili olarak Hintçeyi kabul eden ilk yüksek öğretim kuruluşudur. H.'da dokuma ve kâğıt endüstrisinden başka halıcılık ve çömlekçilik gelişmiştir. Etrafı duvarlarla çevrili olan iç şehir, dar sokaklar, pazarlar, saraylar ve câmilerle doludur ki bunlardan en muhteşemi, Golkonda hükümdarı Muhammed Kuli tarafından yaptırılan Har Minar Câmiidır.

HAYDARÂBÂD, Güney - batı Pakistan'ın Sind bölgesinde vilâyet merkezi. İndus Irmağının takriben 6 km doğusunda bir şehir. Nüfûsu 434 500 (1961)'dür. Mimarî bakımdan büyük bir kale, Mazzai Şah'ın türbesi ve birkaç saray ilgi çekicidir. H.'da elişleri, kuyumculuk, ipek dokumacılığı, çömlekçilik ve çinicilik ileridir.

HAYDARABAD NİZAMLIĞI, Hindistan'da bir Müslüman ve menşede Türk - devleti. Haydarabat nizamlarının atası Abid Kılıç Han Semerkandî (ölm. 1670?) Hindistan - Türk imparatoru Timuroğlu Şâh - ı Cıhân'ın kumandanlarından bir Türk'tür. Hanedanın kurucusu Semerkand'dan Hindistan'a gelen Abid Kılıç Han Semerkandî'nin küçük oğlu Hâmid Han, Cücerât umumî vâli vekili (1722 - 1724), bunun oğlu Hâmid Han da aynı târihler arasında Mâlvâ umumî vâli vekili olmuştur. Fakat hanedanın gerçek kurucusu, Âbid Kılıç Han'ın büyük oğlu Kılıç Han Semerkandî (ölm. Ahmedâbâd 1710) dir. Babasının ölümünden az önce 1669'da Semerkand'dan Hindistan'a gelmiş ve Alemgîr Şah'ın hizmetine girmiş, (1708) ve Gücerat umumî vâlilikleri (1706 - 1708) nde bulunmuş, Hindistan'da 41 yıl hizmet etmiştir.

Kılıç Han Semerkandî'nin oğlu Çin Kılıç Han (1671-1748), ilk nizam olarak I. Gaziddin diye anılır ve «Bahâdır, Emîr Kamerüddin, Hân - ı Devrân, Feth - Ceng, Nizamül'Mülk Asaf - Câh» gibi unvanlar taşır. Çeşitli umumî vâliliklerde bu arada 1721'den 1724'e kadar imparatorluk vezir - i âzamlığında bulundu. Bu sıralarda Hindistan Timuroğulları Türk imparatorunun yıllık vergi geliri bugünkü rayiçle 127,5 milyar Tl idi ve bunun yarıya yakınını, 4 Dekken eyaleti umumî vâlisi sıfatiyle Çın - Kılıç Han Bâhâdur elde ediyordu (Takriben 60 milyar Tl). Şâir olan bu zat,

ilk H. N. (1713 - 1717; 1720 - 1724; 1725 - 1748) sayılmaktadır.

Bu hanedandan olan ve «Emîrü'l - Umerâ, Âsafu'd - Devle, Cümletü'l - Memâlik» unvanlarını taşıyan Esed Han 1706'da vezir - i âzam olmuş, oğlu Zülfekâr Han da 1713 Ocağında vezir - i âzam iken katledilmiştir.

Çin - Kılıç Han Bahâdur I Gaziddin'den sonra 2. H. N., bu zâtın 2. oğlu olan Nizâmu'd - Devle Nâsır - Ceng Mîr Ahmed Han'dır ki, 16 Aralık 1750'de öldürülünceye kadar 2,5 yıl, bu makamda kalmıştır. 3. nizam, 1. Gaziddin'in kızının oğlu olan Muzaffer - Ceng Hıdâyet Muhyıddin Han'dır ve o da 13 Ocak 1751'de öldürülünceye kadar 28 gün tahtta kalabilmiştir. 4. nizam olan Salabet - Ceng, 1. Gaziddin'in 3. oğludur. 28 Eylûl 1763'te halefi tarafından katledilinceye kadar 13 yıla yakın bir zaman tahtını muhafaza etmiştir. 5. Nizam Ali Han, «Nizâmül - Mülk II. Âsaf - Câh» diye anılmaktadır. 1762 Haziranında ağabeyi Salâbet - Ceng'e karşı ayaklanmış ve 1802'ye kadar hükümdar olmuştur. Hanedan, bu zâttan yürümüştür.

II. Âsaf - Cah Nizâm Ali'nin yerine geçen oğlu İskender - Câh, 6. nizamdır. 1802 - 1829 târihleri arasında tahtta kalmıştır. Yerine oğlu Ferhunde - Ali Nâsırüddevle geçmiş ve 1857'ye kadar 28 yıl saltanat sürmüştür. Yerine oğlu I. Mahbûd - Alî Han Afdaluddevle geçmiş ve 1869'a kadar tahtta kalmıştır. Yerine geçen oğlu II. Mahbûd - Alî Han, 9. nizamdır. ve 1911'e kadar 42 yıl saltanat sürmüştür. Oğlu Osman Ali Han, 10. nizamdır. İngiliz orgenerali rütbesini de alan Osman Ali Han (ölm. 1967) ın nizamlığı 56 yıl sürmüştür.

Osman Ali Han'ın büyük oğlu Vâlâ - şan Nevvâb Mîr Nizâm Hidayet Alî Âzam - C h Bahâdur (doğ. 1907), İngiliz orgenerali rütbesi almış, 1911'de Haydarabad veliahtlarına verilen «Berâr Prensi» unvanını takınmıştır. 1948 den i'tibaren babasına niyâbet etmiştir. Ancak babasının yerine o değil, iki oğlundan büyüğü geçmiştir. Her iki oğlunun annesi de Halîfe II. Abdulmecid'in kızı Dürr - i Şehvâr Sultan'dır ki, Hindistan da «Dürdâne Beğim» unvanını almıştır. Bugünkü nizam da İstanbullu bir Türk kızı ile evlenmiştir.

H. N., önce Delhi'deki Timuroğullarından gelen Türk pâdişahına, sonra İngiltere hükümdarına tabî olarak saltanat sürmüşler, 2857'de Türk imparatorluğu yıkılınca İngilizler, diğer Hindistan devletleri gibi, bu devletlerin münakaşasız şekilde en büyüğü olan H. N. nın da dış bağımsızlığını tamamen, iç bağımsızlığını kısmen kaldırmışlar, üstelik bu târihte devletin sınırlarını pek büyük ölçüde daraltmışlardır. Böylece ilk zamanlar XVIII. yüzyılın son yarısında Hindista'nın hemen hemen güney yarısına hükmeden nizamlar 213 180 km² büyüklüğünde bir ülke ile yetinmişler, ancak 47 000 km lık Berâr da, veliahdın ülkesi sayılmıştır. Bugün 30 milyon kadar insanı barındıran bu ülkede ekseriyet Hindûlar'da olup, Sünnî/Hanefî ve pek az Şiî/Caferî mezhebinden Mâslümanlar, azınlıktadır. Hanedanın başkenti, bugün Hindistan'ın 5. şehri olan Haydarabad'dır. Hanedanın dili önce Türkçe, sonra Farsça, sonra Urdûca olmuştur. Ancak bugünkü nizamın anadili Türkçe'dir. Hanedan Sünnî - Hanefî mezhebindendir.

Bugün nizamlık, ancak bir unvan şeklinde devam etmekte, fakat saraylarını ve servetinin bir kısmını korumaktadır. Osman Ali Han'ın, hayatı boyunca dünyanın en zengin adamı unvanını muhafaza ettiği, bilhassa eşsiz bir mücevher koleksiyonuna sahip olduğu bilinmektedir.

1948'de Hindistan'a istiklâl verilince, nizamlık müstakil bir devlet olmak istemiş, ancak nizamın ordusu Hind kuvvetlerine yenilmiş ve bu istek gerçekleşmemiştir. — Yılmaz Öztuna

HAYDARPAŞA GARI: bk. GAR.

HAYDARÎLİK, Melâmetten ayrılan bir tarîkat. Vakıftan geçinmeyi, özel törenleri, Tanrı adlarını anarak Hakk'a ulaşmayı, tekke kurmayı, husûsî kısveyle halktan ayrılmayı kabûl etmeyen, Tanrı'ya ulaşmak için aşk ve cezbeyi, bunun için de sohbeti esas bilen Melâmet (b. bk.) yolundan ayrılan Câmîlik, Kalenderîlik, Abdallık, Mevlevîlik, Bektâşîlik gibi tarîkatlardan biri de H.'tir.

H.'in H. 618 (1221)'de vefât eden Seyyid Kutbuddîn Haydar - i Zâveî, yâhut Tûnî'ye mensup olduğu kabul edilmiştir. Bu zâtın Tebriz'de medfûn olduğu söylendiği gibi, Meşhed'e üç fersahlık bir yerde medfûn olduğu da rivâyet edilir ki bu rivâyet daha doğrudur ve oradaki merkadine Türbet - i Haydarî ve oraya Türbet denmektedir. Şâh Sincan (H. 597 / 1200), «Bir güzel (yahut kuru) yerde oturmuş bir rind gördüm; ne küfür kaydındaydı, ne İslâm; ne dünya umurundaydı, ne din; ne Hak, ne hakikat, ne tarîkat, ne de yakin. İki âlemde de bu iş kimin harcı» meâlindeki rubâîyi Kutbuddin Haydar hakkında söylemişti ki onun meşrebi hakkında bize pek güzel bir fikir vermektedir. XV - XVI. yüzyıl şâirlerinden olan Vahidî, *Menâkıb - ı Hâce - i Cihan ve Netîce - i Can* (1522) adlı eserinde, Haydarîlerin sakallarını tıraş ettiklerini, bıyıklarına dokunmadıklarını, perçem bıraktıklarını, kollarına, Ali kapısının kulları olduklarına alâmet olarak mengûş, yâni demir halka taktıklarını, ayaklarında demir halkalar bulunduğunu, yanlarında demir çıngıraklar asılı olduğunu, şaraba düşkün olup Oniki İmâm'a işaret olmak üzere oniki dilimli keçe külâh giydiklerini belirtmektedir. Fakiyrî de manzum *Târifat* (1534) ında, Haydarîlerin esrara düşkün olduklarını bildirir.

Lengeri, yâni başa geçen kısmı dört, üst kısmı oniki terk (dilim) li taca Haydarî, Celâlî ve Hüseynî taç denir ki Bektâşîler, bu tacı kabûl etmişlerdir. Safevî hükûmetini kuran Şah İsmail (1487 - 1524) in babası Şeyh Haydar (ölm. 1488) da oniki dilimli kızıl tacı kabûl etmişti ki müritlerine Surhser (Kızılbaş) denmesine sebep bu tacı kabûl etmeleriydi. Şeyh Haydar'dan sonra on iki terkli kızıl taca, ona nispetle tac - i Haydarî denmiştir. Şeyh Haydar'ın bu tacı kabûlünde, Kutbuddin Haydar mensuplarını kendisine bağlamak fikrini güttüğü ve Haydarîlerin o zamanlarda oldukça bir çoğunluk oldukları söylenebilir, sanırız.

Hacı Bayram - ı Velî (ölm. 1430) tarafından kurulan Bayrâmîliğin tacı da on iki terkli ve kırmızı Safevî tacıyken Erdebil sufîlerine karşı duyulmaya başlayan antipati yüzünden Hacı Bayram tarafından bu tac ak çuhaya tebdîl edilmişti.

Haydarîlerin, XVII. yüzyılda bile Câmîler, Abdallar, Kalenderîler, Edhemîler gibi gezginci dervişler olarak Anadolu ve Rumeli'de bulunduklarını Vahdî'nin kitabını ıstılahlara boğarak ve yazarın adını bile anmadan *Nûr'ü'l - hüdâ li men 'ihtedâ* adıyle yazan Karakaşzâde Ömer (ölm. 1657) in kitabından anlıyoruz.

Kutbuddin Haydar'ın, Tahran'da bir *dîvân*ının bulunduğunu da biliyoruz. — Abdülbâkî Gölpınarlı

HAYDARPAŞA NÜMÛNE HASTAHÂNESİ, İstanbul'un Haydarpaşa semtindeki tam teşkilâtlı büyük sağlık kurumu. 1933 yılında Darülfünunun yerine İstanbul Üniversitesinin kurulması sırasında Haydarpaşa Tıp Fakültesinin ana binâsı (bugünkü Haydarpaşa Lisesi) Millî Eğitim Bakanlığına verilmiş, bu binânın karşısındaki büyük bahçe içindeki tatbikat klinikleri İstanbul tarafındaki büyük hastahânelere dağıtılmış ve böylece boşalan klinik binâları da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına devredilmiştir. 1934 yılında Dr. Kâzım Lakay, başhekim sıfatiyle, birbirine ekli beş büyük pavyondan ibaret olan bu binâları bakanlık adına teslim almış ve teşkilât, tesisat ve restorasyon işleri tamamlanan hastahâne 1 Şubat 1936 târihinde 270 yatakla hizmete açılmıştır. Bakteriyoloji, biyolojik kimya, röntgen, patolojik anatomi lâboratuvarları ve sonradan da fizik tedavi şubesiyle donatılan hastahânede yatak sayısı 350'ye yükseltilmiş ve ayrıca ilâve olarak yaptırılan verem pavyonu ile yatak sayısı 550'yi bulmuştur. H. N. H. dahiliye (5 klinik), hariciye (4 klinik), beyin cerrahisi, anestezyoloji ve reanimasyon, ortopedi, üroloji, kulak - burun - bağaz, kadın - doğum, cildiye, çocuk, bakteriyoloji, kan bankası, biyolojik kimya, patolojik anatomi, kanser araştırma (bu servis sonradan kalkmıştır), fizik tedavi ve diş hastalıkları şubelerinin faaliyette bulunduğu tam teşkilâtlı hastahânelerimizdendir. hastahâne de ayrıca 50 yataklı bir intaniye servisi de vardır.

HAYDARPAŞA NÜMÛNE HASTAHÂNESİ

Bu hastahâne hekimlerinin kurdukları H. N. H. ne Yardım Derneğinin, sağladığı teberrularla 1967 yılında hastahâne bahçesine bitisik bir arsada yaptırmaya başladığı 5 katlı modern binânın üst katı hastahânenin ameliyathânelerine, dördüncü ve üçüncü katları reanimasyon ve anestezyoloji servislerine, zemin katı âcil polikliniklere, alt katı da kan bankasına ayrılacak ve binâ Başkekim operatör Dr. Faruk Ayanoğlu'nun adiyle anılacaktır. H. N. H. nde 1934 yılından bu yana şu hekimler başhekimlik görevi almışlardır: Dr. Kâzım Lâkay (1934 - 1949); Dr. Yusuf Hikmet Oktar (1949); Dr. Zühtü Tevfik Erman (1949 - 1950); Dr. Nuri Fehmi Ayberk (1950 - 1957); Dr. Ali Rıza Tezel (1957 - 1962); Dr. Faruk Ayanoğlu (1962 - 1968); Dr. Sacit Tezelli (1968).

HAYDARPAŞA NÜMÛNE HASTAHÂNESİ

HAYDERÎ veyâ **HAYDERÎYE,** aba veyâ çuhadan yapılan, kolsuz, omuz başlarında üçgen şeklinde birer parçası olan ve hırkanın altına giyilen bir nevi kısa elbise. H.' nin sırttan çıkarılmasına lüzum kalmadan abdest alınabilirdi. Kullanışlı olduğu için dervişler ve halk tarafından rağbet görmüş bir giyecek çeşidi olmuştur.

Uzunluğu, mintanı örtecek kadar olan H. yi Bektâşîler diz kapaklarına kadar uzun yaptırırlardı.

HAYDN, Joseph (Rohrau, 1732 - Viyana 1809), Avusturyalı bestekâr. Bir arabacı ve nalbantın oğludur. 1740 yılında Viyana'daki Stephan Katedrali çocuk korosuna girmiştir. 1749 yılında ses değişimi dolayısıyla korodan çıkarılınca hayatını gına dersleri asistanı, dans okulu kemancısı ve serenad çalgıcısı olarak kazanmağa başladı. 1755 yıllarında ilk yaylı sazlar üçlülerini ve ilk yaylı sazlar dörtlüsünü (Si Bemol Majör) bestelemiştir. İlk operası olan *Der krumme Teufel* (Çarpık şeytan) 1752 târihinde bitmiştir. 1759 yılında H. Lukaveč'te Kont Morzin'in orkestra şefi oldu. İlk senfonisi aynı yıl bu zat için yazılmıştır (Re Majör). 1761 yılında Eisenstadt'ta Prens Esterházy'nin ikinci orkestra şefi oldu ve 1766 târihinde birinci şefliğe terfi etti. 1781 - 1791 yılları Mozart ile dostluk içinde geçmiştir ki bu durum her ikisinin eserlerinde de hissedilir. 1790 yılında yeni bestelediği altı senfoniyi bizzat idâre etmek üzere Londra'ya dâvet edilen H. bu şehirde öyle büyük bir başarı kazandı ki kendisine Oxford Üniversitesi tarafından fahrî doktorluk pâyesi tevcih edildi. Beethoven'e hocalık etmiş olan H.'a Beethoven üç piyano sonatını ithaf etmiştir (opus 2).

J. HAYDN

1797 yılında imparatorun doğum günü münasebetiyle bestelediği Avusturya İmparatorluk Marşı *Gott erhalte Franz den Kaiser* (Tanrı İmparator Franz'ı esirgesin) san'atkârın en ünlü eserlerinden biridir. Bugünkü Avusturya ve Federal Alman millî marşlarının melodileri de aynı melodidir.

H. Londra'da Haendel'ın oratoryolarını dinledikten sonra bunların te'siriyle *Die Schöpfung* (Yaradılış) [Viyana, 1798] ve *Die jahreszeiten* (Mevsimler), [Viyana, 1801] adlı oratoryoları bestelemiştir.

H., Viyana klasiklerinin en yaşlısı idi. XVIII. yüzyılda Güney Almanya'daki zadegân konak ve saraylarında yapılan ve dinlenen müzik, Bach ve Händel tarafından temsil edilen büyük müzik akımının dışında kalıyordu. Bugünkü hafif müziğin o devirdeki örnekleri olan divertimentolar, kassasyonlar, serenadlar, hattâ senfoni, sonat ve dörtlüler, yüksek sosyetenin ziyafetlerde veyâ akşam toplantılarında eğlenmesi hedefine matuftu. İşte H.'ın çıkış noktası buydu ve bu hava içinden Viyana klasik müziğini yarat-

mıştır. H. san'atçı olarak en önemli başarısını yaylı sazlar dörtlülerinde ve senfonilerinde göstermiştir. Bestelediği ilk dörtlülerinde bile kendine öz bir müzikal cümle tekniği vardır. Bu tekniği daha sonra durmaksızın geliştirerek meselâ 1772 târihinde bestelediği *Sonnenquartette* (Güneş dörtlüleri opus 20), adlı eserlerinde çok sesli yazış usûlünü müzikal cümle tekniğine dahil etmiştir. Fakat san'at karakteri en son şeklini 1781 yılında bestelediği *Die Russischen Quartette* (Rus dörtlüleri, opus 33) adını taşıyan seride bulur. Kendi de bu eserlerin «tamamen yeni ve kendine has» bir hava taşıdıklarına işaret etmiştir.

Dörtlülere özel bir önem verdiği bu devreden önceki 10 yıl zarfında H. ilk plânda senfonilerle uğraşmış ve bu tarza da klâsik şeklini vermiştir.

H.'ın eser sayısı ve bâzılarının gerçekten ona âid olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Külliyatı içinde en önemli yeri enstrümantal parçalar teşkil eder. Yüzü aşkın senfoni yazmıştır ki bunlardan bâzıları numaraları ile değil, taşıdıkları özel adlarla anılırlar. Ayrıca yetmişin üzerinde yaylı sazlar dörtlüsü vardır. Bir kısmı komik, bir kısmı ciddî olan operalarının sayısı da yirmiyi geçer. Bu büyük eserlerinin ve yukarıda sayılan oratoryolarının dışında sayısız sonatı, üçlüsü divertimentosu, konçertosu, dinî müzik parçaları, halk müziğinden mülhem olarak yazdığı şarkıları da vardır.

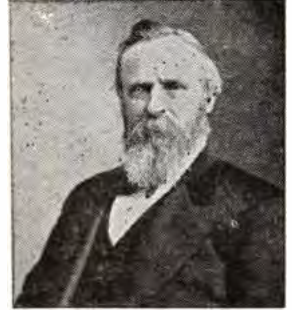
HAYDUKLAR (Mac. = hajdu), Macar asilzâdeleri tarafından kurulmuş bir millî teşkilatın adı. XV. yüzyılın sonlarında, Macaristan'ın güney sınırının müdafaasiyle vazifelendirilen Haydu ve Husar milisleri, Türk hâkimiyeti devrinde dağılarak eşkiya çeteleri hâline gelmişlerdir. 1605'te Szabolos ve Bihar bölgelerinde tekrar teşkilâtlandırılan H., tanınan geniş bir muhtariyetten istifade etmişlerdir. H. Bulgar halk şarkılarında devamlı tasvir edilmişler ve bunlara idealleşmiş romantik bir vatanperverliğin kahramanları gözüyle bakılmıştır. H.'a yüksek bir ahlâk ve disiplin ideali aşılayan, Rakovski bunları XIX. yüzyılda bağımsızlığın değerli yardımcıları hâline getirmiştir.

HAYEK, Friedrich August von (doğ. Viyana 1899), Avusturyalı iktisatçı. Avusturya Konjonktür Araştırtırmaları Enstitüsünün müdürlüğünü yapmıştır (1927 - 1931). 1931'den 1950'ye kadar London School of Economics (Londra İktisat Okulu)'de kürsü sahibiydi. Chicago ve Freiburg üniversitelerinde profesörlük etmiştir. H. neoliberalizmin temsilcilerindendir ve özellikle piyasa rekabeti ve konjonktür nazariyesiyle ilgili araştırmalariyle ün salmıştır.

Önemli eserleri şunlardır: *Monetary theory and the trade cycles* (Para nazariyesi ve ticaret silsileleri) [1933]; *Freedom and the economic system* (Hürriyet ve ekonomik sistem) [1939]; *The paro theory of capital* (Saf sermaye teorisi) [1941]; *The road to serfdom* (Köleliğe giden yol) [1944]; *Individualism and economic order* (Ferdiyetçilik ve iktisadî düzen) [1948]; *Missbrauch und Verfall der Vernunft* (Aklın kötüye kullanılışı ve çöküntüsü) [1959]; *Wirtschaft, Wissenshaft und Politik* (İktisat, ilim ve siyaset) [1962]; *Was der Goldwährung geschehen ist* (Altın rayicine olanlar hakkında) [1965].

HAYEM, Georges (Paris 1841 - Paris 1933), Fransız doktoru. Modern hematoloji kurucularındandır. Kandaki hemoglobini ölçen hemoglobinometre'yi H. îcad etmiş (1875) ve hematoblast'lar adını verdiği kan - plaklarını ilk önce (1877) o târif etmiştir. Kanın mikroskopla incelenmesinde, eritrosit (b. bk.)'lerin sayımında kullanılan solüsyon da H.'in buluşudur (1878). Apoplektik myelitis (H. hastalığı), myockarditis, akut iltihabsız ensefalitis (H. tipi), kronik interstitial hepatitis (1874), pseudoleukemia «kâzip lösemi» (1889) ve kronik hemolitik sarılık (Hayem - Widal Sendromu) (1898) hastalıklarını tıb literatürüne ilk olarak geçiren de H.'dir. Ayrıca bulaşıcı hastalıklarda damar içine zerkedilen sodyum klorid ve sülfat solüsyonu da (H. Serumu) diye anılır.

HAYES - Rutherford Birchard, (Delaware/Ohio 1822 - Spiegel Grove, Ohio 1893). Amerika Birleşik Devletlerinin 19. cumhurbaşkanı. İç Savaş sırasında tuğgeneralliğe kadar yükselmiştir. Senatörlük (1865 - 1867) Ohio Vâliliği yapmıştır. Başkan oluşu Reconstruction (Amerikan târihinde İç Savaştan sonraki kalkınma devresine verilen ad.) ve buna bağlı olarak Güneylilerle yeniden barışma politikasının sona ermesi gibi gelişmelerin başlangıcını teşkil etmiştir. H., mutedil bir reform siyaseti tâkip etmiş ve özellikle federal hizmetlerdeki rüşvetcilikle mücadele konusuna önem vermiştir.

R. B. HAYES

HAYFA (İng. **Haifa**), İsrail'de, Akdeniz kıyısında bir şehir. Nüfûsu 209 900 (1968) dür. İsrail'in en önemli ithalât ve ihracat limanı olan H. (1965 yılında 3,7 milyon ton) Hayfa Körfezinden Karmel Dağı sırtlarına doğru uzanır. Kudüs'ün taksimi ve Arapların çekilmesi esnasında yıkıma uğrayan semtler yeniden inşâ edilmektedir. Özellikle Karmel bayırı ve tepesinde modern binâlar yapılmıştır. H. aynı zamanda bir eğitim merkezidir. Yüksek Teknik Okulu 1912 yılında, yâni Türk hâkimiyeti devrinde kurulmuştur.

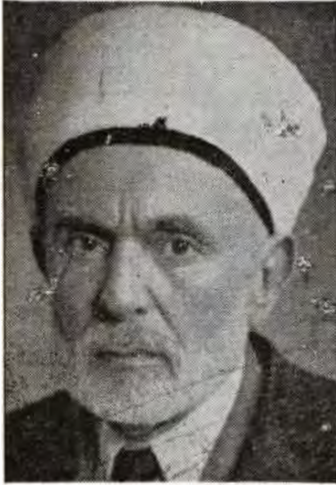
HAYFA: Karmel Tepesi'nden şehre bakış. Geri plânda liman ve Akdeniz görünmektedir

Ayrıca bir de üniversitesi vardır (1955). Elath'tan gelen petrol hattı H.'da son bulur. Burada ayrıca petrol rafinerisi, kimya, taşıt araçları, cam endüstrisi, muhtelif madenleri işleyen fabrikalar, çimento fabrikası ve bir de demiryolları onarım atelyesi bulunmaktadır.

HAYFORD [*h'eıfɔ:d*], **John Fillmore** (Rouses Point, New York 1868 - Evanston, Jelinois 1925), Amerikalı jeodezi bilgini. Kendini izostazinin tedkikine vermiş ve bunun teorisini bir yer elipsoidinin eb'adının ölçümüne tatbik etmiştir. «Beynelmilel elipsoid» veya «H. elipsoidi» adıyle bu elipsoid birçok ilmî araştırmalarda bugün dahi rol oynamaktadır. H., bâzı ilmî cemiyetlerin üyeliklerinde bulunmuştur.

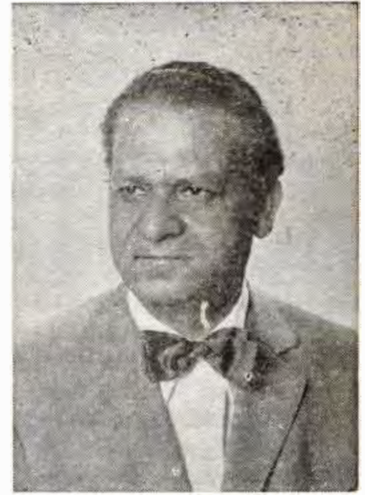
HAY - HO, Kuzey Çin'de bir nehir. Uzunluğu 60 km dir. Pekin'in kuzeyindeki sıra dağlardan gelen dere ve ırmaklardan meydana gelir ve Tientsin vâdisini sular. H. ve kollarının suyu çok intizamsızdır, kabarmaları büyük su baskınlarına yol açar.

HAYIRLIOĞLU, Eyyüb Sabri (Konya 1884 - Ankara 8 Ekim 1960), dördüncü Diyânet İşleri Başkanı. Konya'nın Ahmed Fakih Mahallesinde doğan H., köklü bir âileye mensup Hayırlızâde Mehmed Efendi'nin oğludur. İlk tahsilini Sıbyan okulunda ve Ziyâiye Medresesi'nde yaparak, zamanın tanınmış din adamlarından Sivaslı Ali Kemâlî ve Yalvaçlı Hacı Ömer efendilerden icâzetnâme alan H., 1911 yılında Konya Darülfünûnunun Hukuk Bölümünü birincilikle bitirmiştir. Uşak'ta Bidayet Mahkemesi Müddeiumumiliği (1913 - 1919) yapan H., II. Dönemde (11 Ağustos 1923) Konya'dan milletvekili seçilmiştir. H., Teşkilât - ı Esâsiye Kanunu'nun tâdili ve Cumhuriyetin ilânı müzakeresinde: «Biz Gazi Hazretlerini hakem yaptık, bizim Teşkilât - ı Esâsiye Kanunu'nu tâdile salâhiyetimiz yok demek, gayri meşrû olduğumuzu kabûl etmek demektir. Meclisin Teşkilât - ı Esâsiye Kanunu'nu tâdile salâhiyeti derkârdır. Hükûmetimizin şekli behemahal Cumhuriyet olacaktır» diyerek görüşlerini bildirmiştir. II. Dönem sonunda Konya'ya dönüp avukatlığa başlayan H., 18 Nisan 1951'de Diyânet İşleri Başkanı olmuş ve emekliye ayrıldığı 10 Haziran 1960 târihine kadar bu vazifede hizmet görmüştür.

E. S. HAYIRLIOĞLU

HAYİT, Baymirza (doğ. Yerçek, Nemengân 17 Aralık 1917), Türkistanlı ilim ve fikir adamı. Babası, Nemengân şehrinin Yerçek köyünden Hayitmiraz Mahmudmirazoğlu, annesi Râbiye Hanım'dır. H., pamuk ve pirinç ziraati yapan az topraklı bu çiftçi âilesinin 16 çocuğundan 9. sudur. İlkokula 1923'te Yerçek köyünde başlayan H., lise tahsilini Nemengân'da tamamlamış, 1934'te Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi Târih Fakültesine girmiştir. Aynı zamanda Nemengân okullarında târih ve coğrafya öğretmenliği yapan H., 1939'da Üniversiteyi bitirmiştir. Aralık 1939'da Kızıl Ordu hizmetine alınan H., Polonya'yı işgal eden tank birliklerinde vazifelendirilmiş, Alman - Sovyet Savaşında yaralanarak 4 Temmuz 1941'de Almanlara esir olmuştur. 16 Mart 1942'ye kadar Alman kamplarında tutulan H., kurulan Türkistan Lejyonu'na girmiş ve üsteğmen rütbesi ile bu lejyonda hizmet görmüştür. Kasım 1942'de Berlin'deki Millî Türkistan Birlik Komitesi'nde Veli Kayyum Han başkanlığında, Türkistan Millî kuvvetlerinin askerî ve sosyal meseleleri ile meşgul olan H., aynı zamanda «Millî Türkistan» dergisinde makaleler yazmıştır. Şubat 1944'te Millî Komitenin Askerî Şubesi'ne müdür tâyin edilmiş, savaş sonuna kadar yüzbaşı rütbesiyle burada vazife görmüştür. Mayıs 1945'te Çekoslovakya'nın Marienbad şehrinde Amerikalılar tarafından esir edilen H., serbest bırakılınca München'a gelmiş, Şubat 1945'te Yalta Anlaşması gereğince Sovyetlere iâde edilmek istenince, elde ettiği eski bir Türk (Osmanlı) pasaportu ile kurtulmuş ve Eisenhover'in Kasım 1945'te hiç kimsenin zorla Sovyetlere verilmemesi emri üzerine serbest hayata kavuşmuştur. 1947'de, Münster/Westfalen Üniversite'sine girerek İslâmî ilimler (Türk, Arap ve Fars dilleri) Orta ve Yeni Çağ târihi, Slav dilleri üzerinde çalışan H., 1950'de felsefe doktoru unvânını almıştır. Alman Araştırma Cemiyeti (Deutsche Forschungsgemeinschaft)'nden aldığı bursla Türkistan meselelerinde ilmî araştırmalara başlayan H., Doğu Avrupa Araştırma Enstitüsü'nde Prof. Dr. von Mende ile çalışmış ve birçok etüd ve eserler yayınlamıştır. 1953'ten bu yana Doğu ve Batı ülkelerinde toplanan ilmî ve siyasî konferans ve seminerlere orijinal tebliğleriyle katılan H., 1957'de School of Oriental African Studies (Londra) tarafından hazırlanan *Uzbek - Turkish - English Dictionary*'nin Özbekçe bölümünü tamamlamıştır. H., Türk Ansiklopedisi'ne de Türkistan ve Türk âlemi ile ilgili târihî ve ilmî maddeler yazmaktadır.

B. HAYİT

H.'in başlıca eserleri şunlardır: *Türkistan'ın kısa târihi* [Berlin, 1944]; *Die nationalen Regierungen von Kokand (Choqand) und der Alasch Orda* (Kokand ve Alaş Orda Millî Hükûmetleri) [Doktora tezi, 1950]; *Turkestan im XX. Jahrhundert* (XX. yüzyılda Türkistan) [Darmstad, 1956]; *Mohammad Ikbal und die Welt des Islam* (Muhammed İkbal ve İslâm dünyası) [Köln 1956]; *Documents: Soviet Russia's Anti - Islam - Policy in Turkestan* (Vesikalar: Türkistan'da Sovyet Rusya'nın İslâm aleyhtarı siyaseti) [I., Düsseldorf. Köln, 1958; II., Düsseldorf, 1959]; *Der Geist von Taschkent* (Taşkent ruhu) [Düsseldorf, 1959; II. bas. Düsseldorf, 1960, Tükçesi: «Millî Türkistan» Neşriyatı, Düsseldorf, 1959]; *Turkestan und der Orient. Eine Polemik* (Türkistan ve Doğu) [Bir münakaşa, Düsseldorf, 1960]; *Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans* (Türkistan misâlinde Sovyet - Rusya'nın doğu politikası) [Köln, 1962]; *Some Problems of Modern Turkestan History* (Tür-

kistan'ın modern târihinin bâzı problemleri) [Düsseldorf, 1963]; *Sowjetrussischer Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan* (Türkistanıda Sovyet Rusya Koloniyalizmi ve emperyalizmi), [Oosterhout, Holland 1965]; *Soviet - Russian Colonialism and İmperialism in Turkestan* [Köln, 1966], *Esir Türkler* [yayınlayan: Mehmed Ârif Demirer, İngilizceden çeviren: Ş. Engeneri, Ankara, 1966; «Haber» gazetesi, 7 Aralık 1966 - 18 Ocak 1967]; *Komünist koloniyalizmi karşısında Türkistan* [İstanbul, 1962]; *Turkestan as an Example of Soviet Colonialism* (Sovyet koloni siyasetinin bir örneği olarak Türkistan) [München 1961, İstanbul; 1968]. *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans* (Türkistan'ın ekonomi problemleri) [Ankara, 1968]; *Die Türkvölker in der Sowjetunion seit 1917* (1917'den beri Sovyetler Birliğinde Türk Halkları) [München, 1966]; *Turkestan zwischen Russland und China* (Rusya ve Çin arasında Türkistan) [Amsterdam, 1970].

HAYKOV veyâ **HOYHAV,** Haynan Adasının başşehri ve limanı. Ley - çu yarımadasının karşısına düşer. Nüfûsu 155 000'dir.

HAYKU veyâ **HAYKAY,** Japon şiir şekli. Üç parçadan (5:7:5) ibaret 17 hecelik çok kısa olan bu şekil XVI. yüzyılda ortaya çıkmış bir nevi salon eğlencesi, nükteli - hicivli şiirdi. XVII. yüzyıl sonunda Bashō Matsuo ve Buson tarafından işlenen H., bugün de Japon şiirinde canlılığını muhafaza eder. H. hafif konular kadar derin metafiziğe de müsaittir.

HAYLAR veyâ **HU - LUEN, HULUN,** Çin'de, İç Moğolistan'da, Ḫarbin - İrkutsk demiryolu üzerinde bir şehir. Nüfusu 43 200'dür. Kereste imal edilir; çevresinde büyük baş hayvan yetiştirilir.

HAYLE SELASSİYE (doğ. 1891), «Yuda arslanı, Allahın seçtiği Habeşistan'ın krallar kralı». 1930'da Habeşistan imparatoru oldu. Eski adı Ras Tafari Makonnen idi. H. S. 1891'de Harar yakınında doğdu. Tahsilini burada, evde, Fransız misyonerlerinden gördü. 14 yaşında dejazmaç («kapı kumandanı» = vâlilik rütbesi) oldu ve 1908'de güneyin büyük eyâleti Sidamo vâlisi oldu. İki yıl sonra babası ve büyük kardeşi ölünce Harar vâliliğine tâyin edildi. 1911'de Wayzaro Menen ile evlendi, üç oğlu ve üç kızı oldu.

HAYLE SELASSİYE

Wayzaro Menen Habeşistan'ın son imparatoriçesidir. 1913 yılında Habeş tahtına imparator Menelik'in oğlu Lij Yasu çıkıp da bu Müslümanlarla hoş geçinmeve başlayınca Habeşistan'ın çoğunluğunu teşkil eden Hıristiyanlar kuşkulandı ve H. S. (o zamanki adı ile Dejazmaç Tafari) direnme hareketinin lideri oldu. Lij Yasu tahttan indirildi, yerine Menelik'in kızı Zauditu imparatoriçe, Tafari de Ras sıfatiyle naib oldu. 1917'den i'tibaren, teyzesi Zauditu adına memleketi fiilen idâre etti. 1923'te Habeşistan'ın Milletler Cemiyetine alınmasını sağladı, 1924'te köleliği kaldırdı.

1928'de necaşî (negus, kral) unvânını aldı ve iki yıl sonra imparatoriçe Zauditu ölünce (Ağustos 1930) Addis Ababa'nın St. George katedralinde Negusa Nagast (krallar kralı, imparator) ilân edıldi ve H. S. («Ekanimi selâse kudreti») adınıı aldı.

Yeni imparatorun ilk işi memleketine Batı tipinde bir Anayasa bağışlamak oldu. Fakat İtalyanların müdahaleleri gittikçe çoğaldı ve 1935'te Habeşistan istilâya uğradı. 1936'da Milletler Cemiyetine baş vuran H. S., aynı yıl Cibuti'ye geçti, oradan da İngiltere'ye iltica etti. 1940 yılına kadar İngiltere'de kalan H. S., 1941'de Kenya'ya gelmiş, buradan memleketine geçerek Addis Ababa'yı ele geçirmiştir.

Siyâsî istikrarı ve iktisadî düzeni yeniden kuran H. S., memleketinin yapısını modernleştirmiş, komşulariyle antlaşmalar imzalamış, dünya siyâsetinde sözü geçer olmuştur. 1963'te Afrika Birliği Teşkilâtının (O. A. U.) kurulmasına önayak olmuştur. 1955'te tahta çıkışının 25 yıl dönümünde yeni bir Anayasa ilân eden H. S., 1957'de genel seçimleri de yaptırarak Habeşistan'ı gerçek demokratik bir ülke hâline getirmiştir. H. S., 1960'ta bir dış gezide olduğu sırada Addis Ababa'da patlak veren ihtilâle rağmen tahtını muhafaza edebilmiştir.

1967 Mart'ında Türkiye'yi ziyâret eden H. S., 17 - 21 Aralık 1969'da Cumhurbaşkanımız Cevdet Sunay'ı Addis Ababa'da ağırlamıştır. Bk. HABEŞİSTAN.

HAYMANA, Ankara iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 48 908 (1965), yüzölçümü 2 976 km², ilçeye bağlı köy sayısı 90'dır. İkizce ve Yenice adında iki bucağı vardır. Nüfûsun 5 396'sı ilçe merkezi olan H. da, 43 512'si bucak ve köylerde yaşar.

Sakarya ve kolları tarafından yarılmış, birkaç tepenin 1 400 m ye kadar çıktığı genellikle 1 200 - 1 300 m lik bir plâto alanını işgal eden H., Ankara'nın güneydoğusundadır.

HAYMANA'dan bir görünüş

H., Ankara'nın yüzölçümü en büyük olan ilçesidir. Yılda ortalama 359,3 m yağış düşen H. plâtosu gerçekten bir steptir. Azamî yağışını ilkbaharda alan bu plâtoda step bitkileri, karların erimesiyle canlanır ve bir çiçek bahçesini andırır. Mayıs ortalarında kısa boylu step bitkileri ve çiçekler solar. Bu solgun manzara, sıcaklığın yüksek olduğu yaz mevsimi (Temmuz 23,2) boyunca devam eder.

H. plâtosu önemli bir hayvancılık bölgesidir. Elverişli tabiî şartlar yanında, Doğu Anadolu'dan getirilerek yerleştirilmiş veyâ kendi rızası ile yerleşmiş aşiretlerin hayvancılığı yaşatmadaki payları büyüktür.

Tenha (km² ye 16 kişi), kısa otlu plâtoların hâkim hayvanı koyundur (237 370 baş). Dere yatakları sığırların (28 285 baş); yüksekliği 1 400 m yi aşmayan plâtolar tiftik keçileri (20 263 baş) nin otladığı yerlerdir. Bu plâtolarda tahıl da

HAYMANA'da bir cadde

ekilir. Tahıl arasında ilk sırayı 118 212 tonluk üretimle buğday alır.

Eskiden Ankara - Eskişehir kara yolunun içinden geçtiği H. geniş bir bölgenin ziraî merkezidir. Cuma günü kurulan pazarına Emirdağ, Sivrihisar ve Polatlı tüccarları manifatura eşyası getirerek, karşılığında tiftik, yağ, yoğurt, yumurta satın alır. Son yıllarda H. bir kaplıca şehri olmaya başlamıştır. Şehirde, bir fay hattından çıkan 42° lik şifalı kaplıca suları, çevre köyleri halkını olduğu kadar bir kısım Ankaralıları da yaz aylarında H.'ya çekmektedir.

HAYMORA (Macrodon trachira), Kemikli balıklar takımının Karaksgiller familyasından bir balık türü. Uzunluğu 1 m olan H. tehlikeli bir balıktır. Eti yenir ve lezzetlidir.

HAYNAN, Çin'in güney kıyısına yakın bir ada. İdârî bakımdan Kuangtung eyâletine bağlıdır. Yüzölçümü 34 000 km² dir. Bu adayı, kıta Çininin Leyçu yarımadasından 28 km enindeki H. Boğazı ayırır. Adanın kuzey kısmı düzlük olup, burada birkaç vo'kan tepesi yükselir. Adanın en büyük kısmı tepelik ve dağlıktır. Bu dağlık bölge Wu - çi - ling'de

HAYNAN

1 950 m ye kadar yükselir. Bölgenin uzak kısımları ormanla kaplı olup, Li kabileleri tarafından meskûndur. Adanın kuzeyinde ve bütün kıyılarında Çinliler yaşar. Deniz ve hava üssü olan ada 1939 yılında Japonlar tarafından işgal edilmiştir.

HAYRABOLU, Tekirdağ iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 40 107 (1965), yüzölçümü 1 035 km², ilçeye bağlı köy sayısı 47'dir. Dambıslar ve Susuzmüsellim adında iki bucağı vardır. Nüfûsun 9 426'sı ilçe merkezi olan H. da, 30 681'i bucak ve köylerde yaşar.

H.'nun sınırı, kuzeyde Ergene Irmağından geçer ve

HAYRABOLU: Cumhuriyet meydanı ve Belediye binası

güneyde Yürük yakınlarına kadar sokulur. Batıda Uzun Dere - Koru sırtlarını takip eder. Doğuda ise Hocaaydın Deresine kadar yaklaşır.

H., Ergene Çayına doğru alçalan ve yükseltisi 150-200 m arasında değişen aluvyal, geniş tabanlı vâdilerin gömüldüğü (H. Deresi, Beşiktepe Suyu) bir plâtolar manzumesidir. Plâtolar, üstte kalker, altta marn ve kumtaşından yapılıdır. Kalkerlerden sızan sular, alttaki killi tortuların üst sınırında, kaynaklar meydana getirir. Bu türlü kaynakları ilçenin her yanında, bilhassa Beşiktepe Suyu civarında görmek kabildir.

Kışları, Akdeniz'den daha az, yazları daha yağışlıdır. Yıllık ortalaması, yağış getiren kuzey rüzgârlarına dönük olan bu kısımda biraz artarak H.'nun güneyinde 600-800 mm ye çıkar. Bu kısmın plâto sathı üzerinde yükselen tepelerinde meşe ve gürgen topluluklarına rastlanır. Vâdi tabanlarında karaağaç ve dişbudak ağaçları bulunur.

Ege bölgesine yakınlığı sebebiyle yaz yağışlarının Ergene Çanağı kuzey kısmına nazaran biraz daha azaldığı H. topraklarının çoğunda nemden hoşlanmayan buğday (19 250 ton), yağ miktarını artırmak için sıcaklık isteyen ayçiçeği ekimi yapılır. H.'da ayçiçeği işleyen fabrikanın yanında üç tane de un fabrikası vardır.

Tekirdağ, Babaeski, Uzunköprü yollarının kavşağında kurulmuş ve geniş bir çevrenin ziraî merkezi olan H. da biri Mayıs, diğeri Eylûl ortalarında olmak üzere iki panayır kurulur.

HAYREDDİN (1481 - 1552), Türk mimârı. II. Bayezid devrinde yaşayan H., İstanbul'daki Bayezid Camii'nin mimârıdır. 1501 - 1507 yılları arasında yapılan bu büyük camiin asıl kubbesi, iki yarım kubbeye oturtulmuştur. Bayezid'de, Parmakkapı semtinde, Sadrazam Sinan Paşa'nın türbesi yakınında bir yerde, kendi adını taşıyan küçük bir camii daha vardır.

H. hakkında târihî bilgi çok azdır. Yaygın telâkkiye göre, H., Osmanlı - Türk mimârîsinin kurucusudur. Yine bu telâkkiye göre, Sinan'ın dışında hiçbir Türk mimârı, bu alanda onun derecesine yükselememiştir.

Bâzı kaynaklar, İstanbul ve çevresi ile Bursa, Edirne ve Amasya'daki pek çok cami, medrese, imâret, han, hamam, çeşme ve birtakım taş köprülerin inşâat çalışmalarını H.'e bağlarlar.

HAYREDDİN PAŞA (1821? - 1889), Osmanlı İmparatorluğu'nun son devirlerinde yaşamış bir devlet adamı. Küçük yaşta Kafkasya'dan getirilmiş, Kıbrıslı Tahsin Bey tarafından satın alınmış, onun evinde terbiye edilmiş, sonra Tunus vâlisi Ahmed Paşa'ya satılmıştır. Ahmed Paşa, H.'de

istîdat gördüğü için yetişmesi hususunda gayret göstermiş, bu suretle H. bâzı ilimler ile birlikte fıkıh ve Tunus'ta bulunan Fransız subaylarından Fransızca ile birlikte harb fenni öğrenmiştir. Ahmed Paşa, daha sonra H.'i Avrupa'ya gönderip riyâzî ilimler, hukuk ve târih öğrenimi yapmasını sağlamıştır.

HAYREDDİN PAŞA

H. P., hayatının büyük kısmını geçirdiği Tunus'ta birçok mühim yerlerde vazife görmüştür. 1842'de binbaşılık rütbesiyle başladığı vazifede hızla yükselmiş, bir yıl sonra kaymakam rütbesiyle vâli yaverliği yapmaya başlamış, 1846'da miralay olmuş, 1850'de süvari askerleri kumandanlığına getirilmiştir. 1855'te feriklik rütbesine yükselen H. P., 1857'de Tunus eyâleti bahriye müdüriyetine tâyin olunmuştur. Böylece uzun yıllar Tunus'ta hizmet gören H. P. 1877'de İstanbul'a alınmış, önce malî ıslahat komisyonu başkanı, sonra Şûrâ - yi Devlet reisi olmuş ve nihayet 1878'de sadrâzamlığa yükselmiştir. Bilhassa adliye teşkilâtında büyük değişiklikler yapan H. P.'nın sadrâzamlığı 8 ay kadar sürmüştür.

HAYREDDİN PAŞA, Kara Halil (Biyogr.): bk. ÇANDARLI.

HAYREDDİN PAŞA, Barbaros (Hızır Reis), Büyük Türk denizcisi. Cezayir hükümdarı, Cezayir Beylerbeyisi ve derya kapdanı. Asıl adı Hızır'dır. Hızır'ın babası, Vardar Yenicesi'nde tımarı olan Yakub Ağa adında bir sipahidir, onun babası da Abdullah adında yine bîr timarlı sipahidir. Böylece H. P., Türkiye'nin küçük aristokrasi sınıfına mensuptur.

HAYREDDİN PAŞA

H. P. nın babasının Eceovalı olduğunu ilk önce Kâtib Çelebi söylemiştir (*Tuhfetü'l - Kibâr*, 1329 - 1913 basımı, 59). Bugün Türkiye'de bu adı taşıyan meskûn bir yer olmayıp Ece Ovası, Bolayır'ın çevresindeki ovanın adıdır. Kâtib Çelebi'nin bahsettiği Ece Ovası her hâlde Gelibolu yarımadasında, şimdileri Eceâbad denilen Maydos olacaktır. (Yılmaz Öztuna *Türkiye Târihi*, V, 73), Yakub Ağa'nın tımarının Vardar Yenicesin'de olduğu bizzat H. P. tarafından söylendiği için kesinlikle doğrudur. Fakat bu Yenice tam Vardar Irmağı kıyısında değil, Karasu (Mesta) nun doğusunda, Adalar Denizi'ne yakın bir yerdedir. Tımarının orada olması sipahi Yakub'un Eceâbad (= Maydos) da doğmasına, yahut âile kökünün orada bulunmasına engel değildir.

Yakub Ağa, Fâtih Sultan Mehmed'in Midilli Adasını Cenevizlilerden almasında (Eylûl 1462) gönüllü olarak savaşa katılmış ve kendisine pâdişahın emriyle orada Banova köyü tımar olarak verilmiştir.

Yakub'un yaş sırası ile Yusuf, İshak, Oruç, Hızır ve İlyas adında beş oğlu oldu. Yusuf'un küçükken öldüğü, sonraki olaylarda ve H. P. nın hâtıralarında adının geçmemesinden anlaşılıyor. Diğer dördü savaşlara ve üçü büyük târihî hâdiselere katılmış ve Hızır'dan başkaları hep savaşta can vermiştir.

Hızır'ın ve diğer üçünün anası olarak Midilli yerlilerinden Katalina yahut Katelina adında bir Rum veyâ İtalyan kadını gösterilmekte ve adaya yerleşen sipahilere, adada Türk kızı olmadığı için yerli kızlarla evlenmek izni veyâ emrinin padişah tarafından verildiği ileri sürülmekte, H. P. nın hâtıralarında da babasının ada halkından bir kızla evlendiği ve ondan dört oğlu olduğu söylenmektedir.

Gerek Hızır'ın gerek kendisi kadar ün kazanmış olan büyük kardeşi Oruc'un (ve tabiî öteki kardeşlerinin) doğum târihleri belli değildir. Hızır için, aralarında 32 yıl fark olan 7 doğum târihi söylenmektedir. Bunların hiç biri doğrudur diye kabul edilemez. Çünkü hiç biri Hızır'ın gençlik yıllarını tanıyan veyâ kendisinden işiten biri tarafından ileri sürülmüş değildir. H. P. da hâtıralarında doğum yılını söylememiştir.

Onun yaşı hakkında bilgi veren en eski Türk yazarı Kâtib Çelebi'dir. H. P. öldüğü zaman yaşının seksenden fazla olduğunu söylemektedir (*Tuhfetü'l - Kibâr*, 59). Hicrî yıl hesabına göre söylenmiş olan bu yaş, Milâdî olarak 79 - 80 diye kabul edilebilir ve bu takdirde H. P. de 1466 veyâ 1467 doğumlu olması icab eder. Fakat Kâtib Çelebi'nin bu kaydını ihtiyatla telâkki etmek lâzımdır. Çünkü son eseri olup ölümünden birkaç ay önce (1656 Ekim veyâ Kasımı) yazılan *Tuhfetül' - Kibâr*, Kâtib Çelebi'nin öteki eserleri seviyesinde olmayıp ilmî gaye ile değil, sosyal bir uyarma düşüncesiyle kaleme alınmış bulunmaktadır. Bundan başka, H. P. nın ölümünden 110 yıl sonra aceleyle yazıldığı ve vukuâtın târihi verilmediği için H. P. nın yaşı hakkındaki sözlerine de öylece ihtiyatla bakmak gerekmektedir.

Eserini XIX. yüzyılın sonlarında yazan Şemseddin Sami'nin, H. P. yı H. 878 (29 Mayıs 1473 - 17 Mayıs 1474) doğumlu göstermesi de, (*Kamusü'l - A'lâm*, III, 2073) tahminden ibarettir.

H. P. nın doğum yılı hakkında doğrudan doğruya değil de, dolayısiyle fikir veren iki Türk yazarından biri, Halil Edhem, H. P. nın ağabeyi Oruç Reis'in 44 yaşında olarak tahminen 924 (= 1518) yılında öldüğünü söylemekte (*Düvel - i İslâmiyye*, 60), ikincisi Fuad Carım da 1518 Ağustosunda ve 44 yaşında öldüğünü, İspanyol papazı Diego da Heedo' dan naklen kaydetmektedir (*Cezayir'de Türkler*, 37). Bu papaz 1578 - 1581 yıllarında Türklere tutsak olarak Cezayir'de kalıp kurtulduktan sonra hâtıralarını yazmıştır. Demek ki Oruç'la çağdaş değildir. Oruç'un ölümünden 60 yıl sonra, işittiklerini kaleme alarak ortaya çıkardığı eserinde pek çok yanlışlar bulunacağı tabiîdir.

1518'deki ölümünde Oruç'un 44 yaşında olduğu doğ-

ru diye kabul edildiği takdirde 1474 doğumlu, kendisinden iki yaş küçük olduğu söylenen Hızır'ın da 1476 doğumlu olması gerekmektedir.

Doğrudan doğruya H. P. nın doğum yılından bahseden târihçilere gelince: Enver Ziya Karal, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Barbaros Hayreddin Paşa maddesinde (1 311) muhtemel olarak 1483 yılını, İsmail Hami Danişmend en akla yakın ihtimal diye H. 871 (13 Ağustos 1466 - 1 Ağustos 1467) yılını göstermekte, Yılmaz Öztuna ise bu doğumu 1472'ye doğru diye tahmin etmektedir (*Türkiye Târihi*, V, 76). Böylece büyük amiralin 1466 - 1476 arasında doğduğunu kabulden başka çare kalmamaktadır.

Oruç ile Hızır «Barbaros Kardeşler» diye tanınmıştır. «Barbaros» kelimesinin Baba Oruç'tan bozma olduğu ileri sürülmekte ve Türk denizcilerinde üstlere «baba» diye hitap etmenin son yıllara kadar uzanmış bir gelenek olduğu, haklı olarak, söylenmektedir. Başka bir söylenti de, kızıl sakallı olduğu için Oruc'un Barbarossa, yâni Kızılsakal diye adlandırdığı merkezindedir. Oruç'un evsafını anlatan Diego de Haedo, onun kızıl sakallı olduğunu açıkça söylemiştir. 60 yıl sonra, târihleri doğru olarak hatırlamanın güç olmasına karşılık akılda kalması pek kolay olan bir özelliğin yanlış olması ihtimali daha azdır. Bundan dolayı Barbaros adının her iki deyimin birleştirilmesinden ve karıştırılmasından doğduğu kabul olunabilir.

Barbaros Kardeşler, âilelerinin aristokratik imkânları, zekâları ve kabiliyetleriyle Arapçadan başka öteki Akdeniz milletlerinin dillerini de öğrenmişlerdi.

H. P., hâtıralarında büyük kardeşleri İshak'ın başlangıçta Midilli kalesinde oturduğunu söyler. Her hâlde bu büyük kardeş, babaları Yakub Ağa'nın ölümünden sonra kanun gereğince onun tımarına sahip olmuştu.

Diğer üçü denizciliğe heves ettiler.

Hızır, edindiği ticaret gemisiyle Osmanlı limanları olan Selânik ve Serez'e ve Osmanlı adası olan Eğriboz'a giderek aldığı malı Midilli'de satıyordu. Oruç daha kazançlı olan uzak seferlere gidiyor, Mısır Kölemenleri ülkesine, yâni Suriye ve İskenderiye'ye kadar uzanıyordu.

Bu seferlerin birinde, yanında en küçük kardeşleri İlyas olduğu hâlde Trablusşam'a giden Oruç Reis, yolda Rodos Şövalyeleri'nin gemilerine rastlayarak şiddetli bir savaş vermek zorunda kaldı. İlyas şehit, Oruç tutsak düştü. Onu Rodos'a götürdüler.

Bu haber Hızır'a ulaşınca çok üzülüp ağladı. Kardeşini kurtarmak için bütün varını yoğunu alarak o sırada Rodos Şövalyeleri'nin elinde bulunan Bodrum'a gitti ve Rodos'la ticaret yapan Krigo adlı bir Rumun aracılığı ile kardeşini kurtarmak teşebbüsüne geçti. Fakat Krigo, Oruç'un herhangi bir tutsak olmadığını Rodos Şövalyeleri'ne açıkladığı gibi, Hızır'ı da dolandırdı. Bununla beraber ele avuca sığmaz, olağanüstü bir yiğit olan Oruç bir gece forsa olduğu gemiden kaçarak yüzüp Antalya kıyılarına çıkmayı başardı. Zamanın pâdişahı II. Bayezid'in oğullarından olup Antalya sancak beğliğinde bulunan Şehzade Korkut'tan himaye gördü. Midilli'ye döndü.

Tutsaklık ve kurtuluşunun hangi yıllarda olduğuna dâir hiçbir kayıt yoktur. Yılmaz Öztuna 1503 - 1506 arasını mümkün görüyor (*Türkiye Târihi*, V, 78).

Yavuz Sultan Selim'in 1512 Nisanında Osmanlı tahtına geçmesi, Oruç Reis'i çok güç durumda bıraktı. Çünkü saltanat rakibi durumuna geçen Şehzâde Korkut'a karşı başlayan askerî harekât, şehzadenin yakınlarına karşı da yönelmişti.

HAYREDDİN PAŞA'nın Bayrağı

Korkut'un Mısır Sultanı yanına kaçacağı hakkındaki söylentiler üzerine Derya Kapdanı İskender Paşa, Osmanlı donanmasıyla Adalar Denizi ve Akdeniz kıyılarını sıkı bir kontrol altına almıştı. Bu bölgelerdeki bütün gemicilerin Korkut taraftarı olmasından haklı olarak şüphe ediyordu. Çünkü Korkut yıllarca onları korumuş, yardım etmiş, aralarında sağlam bir dostluk kurulmuştu. İskender Paşa, kontrollarını kıyıcılık derecesine vardırıyordu. Bütün gemileri iskelelere bağlatmış ve tayfalarını hapsettirmişti. Şüphelendiği gemileri, hattâ kayıkları bile yakıyordu.

Ağabeyi İshak'ın tavsiyesi üzerine Oruç, Midilli'den uzaklaşıp Mısır sultanının hizmetine girdi. Şehzade Korku't-un adamı olan Oruç'un kardeşi olmak dolayısıyla Hızır da endişeli idi. Eşsiz bir kahraman olmakla beraber ömrü boyunca elden bırakmadığı ihtiyatkârlığı burada da gösterdi. Kendisine de bir zarar gelmemesi için, gemisine buğday yükleyerek aceleyle Trablusşam'a gitti.

Buğdayını satıp Zenci köle ve kırnaklar alarak Preveze'ye geldi. Onları sattı. Tuna boyuna gitmek istiyor, her hâlde akıncı birliklerine katılmayı düşünüyordu. Gözüpek bir savaşçı olduğu ve deniz akıncılığı demek olan korsanlıktan yetiştiği, hattâ belirsiz söylentilere göre Yavuz'un tahta geçmesinden önce Batı Akdeniz'de Oruç'la birlikte gayet cüretkâr bazı çarpışmalar yaptığı için bu istek onun yaratılışına çok elverişliydi. Fakat sattıklarının parasını almak için yaptığı bir tartışmada borçlusunu öldürünce mahkemeye düşmekten çekinerek bu düşüncesinden caydı. Ayamavro (Leukade, Leukas) adasına geçti. Orada 24 oturak gayet güzel bir gemiyi 6 kese akçaya satın alarak denize açıldı. Yolda bâzı Italyan gemilerini zaptederek 1512 yazı sonlarında, Tunus ülkesinin doğu kıyısındaki Cerbe adasına varıp oraya kendisinden önce gelip üslenmiş bulunan Oruç Reis'le buluştu. Oruç'a geleceğin, Batı Akdeniz'de olduğunu

telkin eden dostu ve koruyucusu Şehzâde Korkut olmuştur. Yoksa Mısır sultanının hizmetinde kalabilirdi.

Barbaros Kardeşler, Yahya (veyâ İskender) Reis adındaki bir korsan arkadaşları ile birlikte, her hâlde kalesi olmayan Cerbe'yi fazla emniyetli görmedikleri için olacak, birçok hediyelerle Tunus'a çıkarak Hafs hânedânından olan Tunus sultanı Ebû Abdullah Muhammed (1493 - 1525) den gemilerini barındırmak için yer istediler. Hak yolunda gaza edeceklerini, aldıkları ganimetleri Tunus pazarında satacaklarını, bundan Tunusluların da faydalanacağını, sultana da ganimetlerden beşte bir pay vereceklerini söylediler. Sultanla anlaştılar. Ebû Abdullah Muhammed onlara Tunus'un iskelesi olan Halku'l Vâd (Goletta) limanını verdi. Bu limanı sultan adına idâre edeceklerdi. Artık zaptettikleri malları saklayacak, kuvvetli hücumlarda savunulmaya elverişli kalesi olan bir dayanakları vardı. Bundan sonra iki kardeşinin akıllara durgunluk veren destanî seferleri başladı.

1512 güzünde, Cenevizliler elinde bulunup Cezayir'in 115 km batısında olan Şerşel'e baskın yaptılar; fakat alamadılar.

1513 baharında 5 gemiyle denize açıldılar. Biri kumaş, biri buğday yüklü iki Ceneviz gemisini savaşla zaptedip Tunus'a döndüler. Sultanın hissesini verdikten sonra yoksullara da sadaka dağıttılar. Aynı yılın yaz veyâ güzünde Cicelli'yi elegeçirdiler.

1514 baharında yine denize açıldılar. Sicilya kuzeyindeki Lipari adaları önünde büyük bir İspanyol kadırgasına rastlayarak iki gün yanaşıp ayrılmak suretiyle ve çok ustaca manevralarla yapılan bir savaştan sonra düşman gemisine çıktılar. Müthiş bir çarpışmadan sonra ele geçirdiler. 150 şehit, 86 yaralı verdiler. Oruç da yaralıydı. 525 mürettebatlı İspanyol teknesinin tutsak edilen 183 kişisinden kalanı öldü.

Yolda bir gemi daha zaptederek Tunsu'a döndüler. Oruç tedavi edildi. Ufacık gemilerle koca kadırganın alınması üzerine iki kardeşin ünü İspanyollar arasında iyice yayıldı.

Tunus sultanı Ebû Abdullah Muhammed'e verilen hediyeler arasında 4 güzel İspanyol kadınının pek makbule geçmesi üzerine sultan, kendi gemilerinden birini Barbaros Kardeşler'e hediye etti.

İspanyolların kendilerine saldıracağını öğrenen Barbaros Kardeşler, daha erken davranarak 4 gemiyle denize açıldılar. Kuzeye doğru gitmek istedikleri hâlde muhalif rüzgâr onları Cezayir'e doğru attı. Cezayir'in 210 km doğusunda bir kasaba olan ve İspanyollar elinde bulunan Becâye (Bougie) limanına demir attılar. İspanyollar bunları yok etmek için 10 kadırga ile geliyordu. Kıyıda savaşmak tehlikeli olduğundan hemen açıldılar. İspanyollar bunları kaçıyor sanarak arkalarına düştüler. Kıyıdan yeterince açılınca Oruç'un emriyle geri dönüp İspanyol kadırgalarına yanaştılar. Amiral gemisiyle diğer 3 gemiyi zaptettiler. Öteki 6 gemi kaçıp Becâye kalesi altına sığındı. Oruç Reis'in kale altına girip o gemileri de yakalamak isteğine Hızır engel olmak istediyse de, çok atılgan ve korkusuz olan Oruç'a dinletemedi.

Gemilerden çıkıp kaleye taarruz ettiler. Kaleden açılan şiddetli top ve tüfek ateşiyle Türkler 60 şehit ve 60 yaralı verdikleri gibi, Oruç da kolundan ağır şekilde yaralandı. Bunu gören düşman kaleden çıkarak levendlere saldırdı ise de Hızır, üç dört yüz levendiyle kardeşinin yardımına gelip İspanyolları iyice kırdı. 300 kadarını öldürüp

HAYREDDİN PAŞA'nın Tuğrası

150'sini tutsak ederek onları kaleye tıktı. Kendinden geçmiş olan Oruç'u da alarak gemilere döndü. Oruç'un hayatını kurtarmak için kolunu kesmekten başka çare bulamadılar. Hekimler konuşup buna karar verdikten sonra kararlarını yaptılar. Hızır hüngür hüngür ağladıysa da, Oruç: «Ağlama Tanrının takdiri bu imiş. Kolumun gazada gitmiş olması saadeti bana yeter» dedi.

1515 baharında iki kardeş 8 gemiyle denize açıldılar. İspanya kıyılarını vurup İspanyol baskısı ve kıyıcılığı ile perişan olmuş pek çok Müslümanı Cezayir ve Tunus'a getirdiler. Bir Flaman gemisini zaptettiler. Minorca adasına çıkıp bir pınar başında sarhoş 200 kadar İspanyol askerine rastlayarak bir kısmını kılıçtan geçirdiler. Sonra Genova yolunu tutup rastladıkları 4 gemiyi ele geçirdiler. Artık kendilerine Yavuz Sultan Selim'den zarar gelmek ihtima[illegible] kalmadığından doğum yerleri Midilli'ye giderek a[illegible] rıyla buluştular. Yedi gün adanın yoksullarını do[illegible] cukları sünnet ettirdiler. Evlenmemiş kızları b[illegible] lerle evlendirdiler. Yaşlı, hasta ve kimsesizleri se[illegible]dırdiler.

Hızır, kendisinde bulunan fazla Hıristiyan forsalarını Osmanlı tüccar kaptanlarına sattı ve Midilli tersanesine 3 gemi ısmarladı. 1515 - 1516 kışını Midilli'de geçirdiler.

1516 baharı başında ağebeyleri İshak'a vedâ ederek 1[illegible] gemiyle denize açıldılar. Yolda, değerli eşya do[illegible] gemi ele geçirdiler. Beğenmediklerini batı[illegible], [illegible]eğendiklerini yanlarına alarak Halku'l - Vâd'a geldiler. Zaptetmiş oldukları buğdayı yoksullara dağıttılar. Öteki ganimetleri sattılar. Sultanın payına düşen 5 000 Venedik duka altını ile 2 cariye ve Cenevizli genci gönderdiler. Sultanın hediye ettiği atlarla saraya gidip huzura kabul olundular. Sultan iltifatta bulunarak ikisine kürk giydirdi, maiyetindeki levendlere ihsanda bulundu. Hiç beklemeden 12 gemiyle tekrar denize açıldılar. Sicilya'da bir kaleyi basıp 300 kadar tutsak aldılar. Filodaki gemilerden birinin kaptanı olan gözüpek Deli Mehmed Reis, limanda 650 çift sandık şeker yüklü bir gemiyi ele geçirdi. Ertesi günü de 4 gemi daha zaptettiler ki ikisi çuha, biri seren direği, biri de kurşun, barut ve gülle dolu idi. Bu seren direkleri çok iyi keresteden yapılmış, en büyük teknelerde kullanılabilecek kadar sağlam ve uzun olduğundan bunları Yavuz Sultan Selim'e göndermeye karar verdiler.

Pâdişah huzurunda nasıl davranılması gerektiğini iyi bilen arkadaşları, meşhur Pîrî Reis'i bu serenleri götürmeye me'mur edip onu 6 gemi ve 200 seçme esirle yola çıkardılar. Pîrî Reis 1516 Mayısı sonlarında padişahın huzuruna çıktı. Barbaros Kardeşler Yavuz'un yüksek hâkimiye-

tini kabul ediyorlardı. Sultan onların bu hareketlerinden çok memnun oldu. İki kardeşe hayır duada bulunarak birer sorguç, birer mücevherli kılıç, birer de kadırga hediye etti. Ayrıca Tunus sultanına da bir nâme göndererek iki kardeşe her türlü yardımı yapmasını emretti. Bütün Tunus ileri gelenlerinin huzurunda Pîrî Reis, Yavuz'un gönderdiği kılıcı H. P.'ya takıp kürkü sırtına geçirince Tunus sultanı çekinmeye, iki kardeşin Yavuz adına Tunus hükümdarlığını kendi elinden alacakları kuruntusuna kapılıp onlara sinsice güçlük çıkarmaya başladı.

İki kardeş hemen, aralarında pâdişah ihsanı gemiler de bulunan 12 teknelik filo ile sefere çıktılar. Balmumu ve yağ yüklü bir gemiyi ele geçirip bunu Deli Mehmed Reis'le Tunus'a gönderdikten sonra kalan 11 gemiyle Cezayir'in Becâye limanına geldiler. Bu 11 gemide 2 033 levend, 150 kadar top vardı. Dört günlük bir kuşatmadan sonra 4 Ağustos 1516'da şehiri ele geçirdilerse de, iç kale dayandı. Üstelik barutları tükendi ve Tunus sultanı, Barbaros kardeşlerin istediği barutu göndermeyerek tutumunu belli etti.

Bu sırada kuvvetli bir İspanyol filosunun Becâye'ye yardıma gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırdılar. Üstelik suların çekilme zamanı olduğu için karaya oturan gemilerini düşmana bırakmamak için yakarak 29 Ağustos 1516'da Becâye'den ayrıldılar. Karadan 120 km yürüyerek Cicelli'ye geldiler. Bu saldırış, gemileri bu yakış ve bu yürüyüş iki kardeşin büyük himmetini ve yılmaz karakterini göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir.

Bu sırada (1516 yazında) ağabeyleri İshak, kardeşlerinin yanına geldi.

1516 güzünde H. P., yarısına Kurtoğlu Muslihiddin Reis'in kumanda ettiği 28 gemilik bir filo ile Ceneviz Körfezine kadar uzanarak 20 Hıristiyan gemisini zaptedip Cicelli'ye döndü.

1516 - 1517 kışını Tunus'ta geçirdiler. Durum yavaş yavaş Türklerin lehine dönüyordu: İspanyolların kıyıcılığı, Arapların her türlü devlet fikrinden yoksun siyasî ahlâksızlıkları, ezilen halkı Türklerden yardım istemeye sürüklüyordu. Bâzan bu yardımı mümessil heyetler hâlinde gelerek istiyorlardı.

1517 yazında Oruç Reis 500 levend ve yardımcı Arap kuvvetiyle Cezayir'i fethe giderken Hızır da 10 tekneyle Tunus'a vardı. Tunus sultanı Ebû Abdullah Muhammed, Barbaros Kardeşler'e karşı içinden düşmanlık güttüğü hâlde kuvvetli Türk donanmasını görünce surette güler yüz gösterdi. Hızır Reis'in: «Bizim gibi Müslüman mücahitlere niçin barut göndermedin» şeklindeki sorusuna da «Barut isteğinizi kethüdam bana bildirmediği için idâm ettirdim» cevabını vererek yalan söyledi. Hızır, kethüdanın büsbütün başka bir sebeple idâm olunduğunu bildiği hâlde yüzlemedi. Sultanla atbaşı Tunus şehrine girdiler.

Aynı günlerde Cezayir ve Şerşel şehirleri Oruç Reis tarafından alınmış olmakla beraber kıyıda birçok kale henüz İspanyolların elindeydi. Oruç'un Cezayir'i alması üzerine İspanyollar 40 teknelik bir donanma ile saldırdılarsa da, Oruç gece karanlığından ve fırtınadan faydalanarak İspanyolları büyük bir bozguna uğrattı (30 Eylûl 1517).

1517 Ekim'inde Hızır Reis, ağabeyi İshak'la birlikte 10 gemiyle denize açılıp 16 Hıristiyan gemisini ele geçirdi. Bu gemiler barut, kurşun, kereste, katran, yağ, pirinç, buğday yüklü idi. Ekim sonunda Cicelli limanına döndüler ve hemen Oruç'un emriyle Hızır Reis, İspanyol taraflısı bir

HAYREDDİN PAŞA'nın el - yazısı

Arap şeyh (= bey)'ine hücum edip öldürerek yerine baş kasını tâyin etti; Cezayir'e geldi.

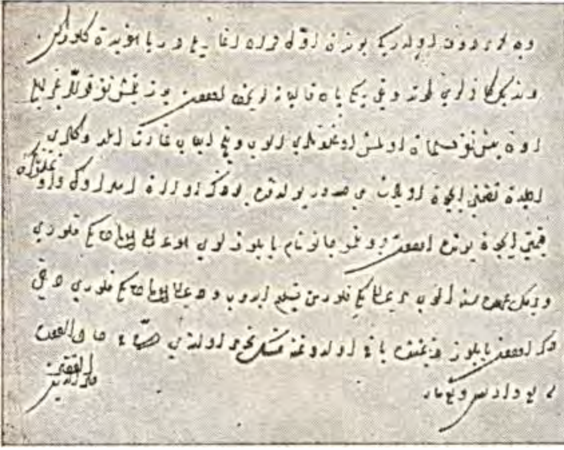
Kuzey Afrika'nın siyasî durumu denizci kardeşlerin çok faal bir politika gütmelerine sebep oluyordu: Arapların taht kavgası yüzünden birbiriyle boğuşması, bu arada müttefik olarak İspanyolları işe karıştırması, Hıristiyanları istemeyenleri Barbaros Kardeşler'den yardım dilemeye mecbur ediyordu.

Bu durum onları, küçük kuvvetleriyle başarılması gayet güç büyük hareketlere sürükledi. Cezayir ülkesini ele geçirmek için hızla askerî harekâta giriştiler:

Cezayir'in batı bölümündeki Tenes ve Tlemsen şehirleri Zeyân hânedanı (1239 - 1554) mensuplarının elinde olup, bunlar Türklere karşı İspanyollar ile ittifak hâlinde idiler. 1517 güzünde Hızır Reis 10 gemiyle giderek Cezayir'in 150 km batısındaki Tenes limanını ele geçirdi. Hızır döner dönmez, Araplar İspanyollarla birleşerek şehri geri aldılarsa da, bu sefer Oruç giderek yeniden aldı ve Arap emîrini i'dâm etti.

Fas sınırına yakın olan Tlemsen, kıyıdan hayli içeride olduğu için alınması kolay değildi. Fakat bu şehir alınmadıkça Cezayir'de düzen kurulamayacağından alınması şarttı. Halkın da ayaklanıp Oruç'u çağırması üzerine Oruç oraya da hâkim oldu.

Cezayir'in batısındaki stratejik Oran şehri de İspanyollar elindeydi. Oran'a giden yollara hâkim bir noktada

HAYREDDİN PAŞA'nın el-yazısı ve imzâsı

Kal'atü'l-Kıla (= Oued-Fodda) denilen kuvvetli bir kale bulunuyordu. Oruç burasını da alarak ağabeyleri İshak Reis'i 300 kişilik bir garnizonla buraya bıraktı. O anda Cezayir'de olan Hızır Reis bu kalenin ehemmiyeti dolayısıyla kendi kuvvetlerinden ayırdığı 600 Türkle 2 000 Arabı İskender Reis kumandasında İshak Reis'e gönderdi.

Türklerin Kuzey Afrika'daki bu cüretkâr yayılışları, tabiî, İspanyolların hiç işine gelmiyordu. Çünkü kuzey Afrika'yı kendileri almak istiyorlardı.

1517 sonlarında İspanyollar Kal'atü'l-Kıla (= Oued-Fodda) üzerine 900 İspanyol ve birkaç bin Araptan kurulu bir kuvvet gönderdilerse de, İshak Reis bunları bir gece baskını ile yok etti.

Bunun üzerine 1518 yılının Ocak ayında Don Martin de Argote kumandasındaki İspanyol ordusu, yardımlarına gelen binlerce Arap atlısını da alarak Oran'dan hareket etti ve kendilerine 80 km uzaklıkta bulunan kaleye saldırdı. İshak Reis, yanındaki 900 Türk ve 2 000 Arapla 10 000 kişilik düşman ordusuna karşı çok kanlı bir savunma yaptı. Her iki tarafa da çok kayıplara mal olan birkaç çıkış hareketi yaptı. İshak Reis'in yardım istemek için Hızır'a gönderdiği haberciler İspanyollar tarafından yakalandığından H. P. durumdan habersiz olarak yardıma gelemedi. Yiyecek ve cephâne bittikten sonra silâhlarıyla çekilip gitmek ve kaleyi İspanyollara bırakmak hususunda anlaşılarsa da, İspanyollar sözlerinde durmayarak çıkanlara hücum ettiler. Tutsak düşen 16 kişinin dışında hepsi, kılıç elde şehit oldular (31 Ocak 1518).

İspanyol-Arap kuvvetleri bu sefer Tlemsen'e yürüdüler. Şehir halkı kendi hükümdarlarını İspanyollarla beraber görünce onlara yönerdiğinden Oruç Reis şehri bırakarak kaleye sığınmaya mecbur oldu. Aylarca süren bir kuşatmadan sonra yiyecek bittiği için daha fazla dayanmak imkânı kalmadığından kaleden çıkarak düşmanı yardıysa da, çevrede yapılan müthiş ve kahramanca bir vuruşmadan sonra Oruç ve bütün yoldaşları şehit oldu (10 Ekim 1518).

Böylece Cezayir'in tek hâkimi olarak kalan Hızır, o kışı büyük bir hazırlıkla geçirdi. Çünkü İspanyollarla Arapların iki kardeşini şehit edip Kal'atü'l-Kıla ile Tlemsen'i aldıktan sonra Cezayir'e saldıracaklarını biliyordu. Nitekim İmparator-Kral Karlos, Hızır Reis'e elçi göndererek kötü bir âkibetten kurtulmak için Cezayir'i bırakıp gitmesini teklif etti. H. P. ağır bir mektupla cevap verdi.

H. P. kritik bir durumda idi. Vurucu ve güvenilir kuvvetlerini teşkil eden Türk levendlerinin çoğu iki ağabeyi ile birlikte şehit düşmüş, İspanyol başarıları ve Arap ileri gelenlerinin kışkırtmaları sonucu olarak Araplar çoğunlukla Türk düşmanı ve İspanyol taraftarı kesilmişlerdi. Türklere taraftar kalanlar daha ziyade onların Endülüs'ten kurtardığı Araplardı. Bu suretle H. P. bir dayanağa muhtaçtı. Bu da olsa olsa Türk hakanı Yavuz Sultan Selim Han olabilirdi. Böylece, Kuzey Afrika Araplarına gözdağı vermek için Yavuz adına para kestirip hutbe okuttuktan sonra bir gün çağırdığı Arap emîrlerine, Cihan Pâdişâhı Yavuz dururken Fas sultanı adına hutbe okutmanın yanlış olduğunu söyledi ve Yavuz'un aynı zamanda halife olduğunu onlara hatırlattı. Fakat Oruç Reis'in şehit düşmesinden sonra hâkimiyetin tamamiyle İspanyollara geçtiğini sanan Araplara söz anlatamadı.

H. P., 1519 baharında Hacı Hüseyin adında güvenilir bir adamını hediyelerle Yavuz'a göndererek resmen Osmanlı tâbiiyetine girdiğini bildirdi. Pâdişah, 20 esir genç tarafından taşınan hediyeleri Yalı Köşkü'nde kabul etti. Hacı Hüseyin Ağa iki defa pâdişah tarafından kabul edildi. Yavuz, Hızır'a Cezayir beylerbeyiliği ve Anadolu'dan levend toplama yetkisi veren fermanını Hacı Hüseyin'e teslim etti. Ayrıca 2 000 yeniçeri, mütehassıs topçular ve birkaç gemi gönderdi. Bunlar 15 Mayıs 1519'da Cezayir'e geldi. Hızır derhal kabul ettiği Hacı Hüseyin Ağa'nın getirdiklerini görünce büyük bir ferahlık duyup eğlenceler düzenledi.

Bu durum, Tunus sultanı Ebû Abdullah Muhammed (1493-1525) in kuşkularını büsbütün artırdı. Kendisi Barbaros Kardeşler'in verdiği beşte birler sayesinde zengin olup onların geliştirdiği ticaret sebebiyle memleket haraplıktan kurtulduğu hâlde Yavuz'un Tunus'u alacağı korkusuyla bir yandan İspanyollarla gizli münasebetler kurarken bir yandan da kuzey Afrika Arap emîrlerini H. P. aleyhine kışkırtmaya başladı. Tlemsen emîrine yazdığı mektup H. P.'nın eline geçmişti. Bu mektupta, kuzey Afrika'da bir tek Türk bırakmamak üzere ortak bir hareket yapılmasını teklif ediyordu. Bu kışkırtmalar sonunda bir ayaklanma olduysa da, H. P. bunu şiddetle bastırdı.

Bu sırada İmparator-Kral Karlos'un, iki ağabeyinden sonra Hızır'ı da yok etmek için giriştiği hazırlıklar tamamlanmıştı. Ötekilerinin çok üstün kuvvetler karşısında ölünceye kadar nasıl çarpıştıkları bilindiği için, onlardan daha tedbirli olan Hızır'a karşı üstün kuvvetler toplamak gerektiği anlaşılmıştı. Karlos bu yeni seferin kumandanlığına tecrübeli bir asker olan Sicilya kral nâibi Ugo de Moncada'yı tâyin etti.

Moncada, 170 savaş ve taşıt gemisinden kurulu donanmasında 25 000 savaşçı olduğu hâlde, 1519 Ağustos'u ortasında Cezayir şehri önüne geldi. Tlemsen emîri de karadan yardıma gelecekti. İspanyollar bunları boşuna bekledi.

H. P., Tlemsenlilere karşı oğlu Hasan Bey kumandasında 700 Türk ve 2 000 Araptan kurulu bir kuvvet gönderdikten sonra kendisi 3 000 Türk ve yardımcı 20 000 Arapla İspanyol ordusuna karşı cephe aldı. Hasan bey'in kuvveti, Tlemsenlileri püskürttü.

21 Ağustos 1519'da İspanyol taarruzu başladı. İki ordu sayıca eşit gibi idiyse de, H. P. nın hâtıralarında söylediği gibi, Arapların savaş kabiliyeti pek azdı. Savaşı yalnız yağma için yapıyor ve en ufak bir güçlük karşısında kaçıyorlardı.

21 ve 22 Ağustos günlerinde savaş devam etti. 23 Ağustos'ta kopan fırtınadan H. P. faydalanmasını bildi: İspanyollar tarafından kıyıya çekilmiş olan mühimmat gemilerine karşı 500 levendle yapılan göstermelik saldırıya aldanan İspanyollar bütün kuvvetleriyle bu 500 kişiye yönelmişken H. P. asıl kuvvetiyle fırlayarak onları arkadan vurdu. Göğüs göğüse savaşta her zaman üstünlüklerini göstermiş olan levendler, İspanyol ordusunu darmadağın ettiler. Bu arada gemilerin fırtına ile tarayarak 26 tanesinin karaya vurması düşmanda tam bir panik yarattı. Türk kılıçlarıyla can verenlerden başka, birkaç bin kişi de denizde boğuldu. Kurtulabilenler Balear adalarına can attı ve bu zafer Türklerin kuzey Afrika'dan atılamayacağını ortaya koydu.

H. P., bu zaferin düşmanda yarattığı şaşkınlıktan faydalanmayı da başardı: 1519 güzünde oğulluğu Kara Hasan Reis'in kumandasında gönderilen filo, İspanya'nın Valencia şehrini vurduğu gibi, H. P. nın kendisi de Bôn ve Kollo limanlarıyla bu sonuncusunun güneyindeki Konstantin'i ele geçirdi.

1520 baharında H. P. karadan yürüyerek Şerşel'in batısınd ki Tenes'i zaptettiği gibi, İspanya'dan Tenes'ın yardımına gönderilen 15 gemilik bir İspanyol donanmasını da yenerek gemilerin 5 tanesini ele geçirdi.

Aynı günlerde İspanyolların büyük bir donanma ile Cezayir şehrine yöneltmikleri hücum, karadan Cezayir'e dönüp donanmasının başına geçen H. P. tarafından karşılanarak İspanyollar'ın yeni bir bozgunu ile bitti. Alınan 3 600 tutsak arasında İspanyol donanmasının kumandanı Amiral Fernando ile 36 kapdan bulunuyordu. Amiralin gemisi de H. P. nın eline geçmişti. İspanyollar amirali kurtarmak için 100 000 duka altını teklif ettilerse de, H. P. iki mislini istedi. Fakat İspanyol cevabına vakit kalmadan Cezayir'de sayıları pek kabarmış olan İspanyol tutsakları Fernando'nun kışkırtmasıyla ayaklandılar. Güçlükle bastırılan isyanda Fernando ile 3 000 İspanyol öldürüldü. H. P. Fernando'nun cesedine teklif edilen 7 000 duka altınını reddetti.

1520 baharında Tlemsen meselesi çıktı: Cezayir'in Fas'a yakın ve denizden uzak bir şehri olan Tlemsen'in işlerine kuzey Afrika'nın en güçlü Arap devleti olan Fas karışıyordu. Bu sırada Fas sultanı, Vattâs hânedanından Muhammed b. Saîd (1500 - 1530) idi. Tlemsen emîrinin iki kardeşi Fas'a sığınmış bulunuyordu. Bunlar, Tlemsen beyliğini ele geçirmek için yaptıkları teşebbüste başarı kazanamayınca büyüğü Abdullah İspanyollara, küçüğü Mes'ud da H. P. ya sığındı.

H. P. nın verdiği askerî kuvvetle Tlemsen'e hâkim olan Mes'ud, ilk önce yıllık vergisiyle hediyelerini gönderdiyse de, biraz sonra bildiğini okumaya başladı. Bu durumu haber alan ve İspanyollar elindeki Oran limanında bulunan Abdullah, derhal H. P. ya haber göndererek o nankör kardeşi yerine kendisi tahta oturtulursa ömrü boyunca kulluktan ayrılmayacağını bildirdi. H. P. nın esasen Zeyânoğullarına güveni olmamakla beraber Mes'ûd'a karşı Abdullah'ı tutmaya mecbur oldu.

H. P. o sırada 22 tekne ile, Oran'ın doğusunda bir liman olan Mostaganem açıklarında idi. İspanya kıyılarını vurup iki binden fazla Müslüman kurtarmıştı. Mostaganem'i kolayca aldı. Abdullah da gelip H. P. nın eteğini öperek tâbiiyet arz etti. Abdullah'ı Tlemsen tahtına oturmak için oğlu Hasan Bey'e 1 000 levend verip Tlemsen'e gönderdi. Türklerin üstün durumda olduğunu görünce 20 000 kadar Arap da Hasan Bey'e katıldı. Tlemsen'de 3 700 İspanyol askeriyle Arap kuvvetleri bulunuyordu Levendler şehri ve kalesini savaşla alıp 3 000 İspanyolu kılıçtan geçirdiler. Kalanları İspanyol limanı Oran'a sığındı, Mes'ûd kayboldu, ihtimal öldü.

Abdullah geri dönen levendlerle H. P. ya hem 20 000 altın hem de gayet edepli yazılmış bir mektup gönderdi. H. P. bunu okuduktan sonra kaptanlarına: «Şimdiki hâlde sözü insan sözüne benziyor, ama bakalım, bu da tahta oturunca kardeşi gibi mi davranacak» dedi. Bütün reisler güldüler.

1520 yılı içinde yeni bir dert çıktı: Cezayir'deki Arap emîrlerinin ileri gelenlerinden İbnü'l - Kadi H. P.'ya sadık olup Tunus sultanının kışkırtmalarına aldırış etmemiş, Tunus sultanını da itaate dâvet etmişti. Fakat ölünce yerine geçen oğlu Ahmed b. el - Kadi, aksi bir tutumla H. P. aleyhine döndü. Türkleri Arap ülkelerinden çıkarma faâliyetine girişti. Babasının ölümünden iki ay sonra, Ahmed b. el - Kadı'nin Tunus sultanına gönderdiği mektup H. P.' nın eline geçti.

Bunun üzerine H. P. 12 000 levendinin bütünüyle Tunus sultanı üzerine yürüyüp onun kuvvetlerini bir hamlede çil yavrusu gibi dağıttı. Tutsak edilen Tunus sultanına da öğütler vererek salıverdi. Fakat dönüşte H. P. kuvvetleri iki atlının yan yana gidemiyeceği sarp bir boğazda Ahmed b. el - Kadi'nin saldırısına uğradı. 750 levend şehit vererek boğazdan çıkıp Cezayir'e geldiler.

H. P. bunu yenilme diye kabul etmiş ve çok müteessir olmuştur. Onun bu başarısızlığı ve Ahmed b. el - Kadi' nin Araplık gayretiyle H. P. ve Türkler aleyhindeki propagandası Cezayir ülkesinde Türkler aleyhine kıpırdanmalar doğurdu.

Ahmed b. el - Kadi, Araplardan 40 000 kişilik bir kuvvet toplamıştı. Savaş kabiliyeti az olan bu büyük ordu H. P.'nın 10 000 levendine yenildi. 2 000 şehit ve 2 000 de yaralı veren H. P. kuvvetleri Arap ordusunu yok etti. Tutsak alınanlar arasında isyanın elebaşısı olan 185 kişiyi din bilginlerine ve kendi reislerine danıştıktan sonra idam ettirdi. Fakat savaş meydanları dışında kan dökücülükten asla hoşlanmayan H. P. o gece uyuyamadı.

H. P. bütün halkın kendi aleyhlerine döndüğünü görünce Cezayir'i terk etmeye karar verdi. Türkler gidince Arapların yine bölünüp birbirlerine düşeceğini ve kendisini yine çağıracaklarını biliyordu. Seferde olan gemilerine haber yollayarak Cicelli limanına dönmelerini emrettikten sonra, kalan 25 gemisine bütün levendlerini ve mallarını toplayıp bindirdi. Kadınlar ve çocuklar da gemilere binince halk bu gidişin savaş için değil, ayrılık için olduğunu anladı. O zaman akılları başlarına gelip feryadı kopardılar. Halk bir yandan İspanyolların tekrar gelmesinden korkuyor, bir yandan da tahta yeni geçen Kanunî Sultan Süleyman'ın beğlerbeyisini gücendirdikleri için başlarına gelecek âkıbetten ürküyordu. Hattâ İbnü'l - Kadı'yı bile korku bürümüştü. H. P.'ya elçi göndererek kusurlarının bağışlanmasın istedi ve H. P.'nın oğlu oldugunu söyledi. H. P. elçiyi tersleyerek kalenin anahtarlarını verdi ve: «Sultanlık peşindeydi. Gelsin de nasıl idâre edeceğini göstersin» dedi.

H. P.'nın donanması bir günde Cicelli'ye geldi. Yerleşmek için geldiklerini öğrenen halk, Cezayir'e akan servet bundan sonra kendi şehirlerine akacağı için bayram etti. H. P. stratejik olarak uygun bulduğu bu şehirde 1520 - 1525 arasını geçirecektir.

Cicelli'ye gelişten sonraki günlerde Cezayir ve Tunus'un birçok yerinden şeyhler (yâni Arap beyleri) gelip H. P.'nın elini öptüler. Kanunî Sultan Süleyman'a sadık olduklarını söyleyip Cezayir'de olanlarla ilgileri bulunmadığını temin ettiler.

H. P. çok oturmayarak derhal sefere çıktı. Sicilya'nın merkezi Palermo'yu topa tuttu Yiyecek, kereste, kumaş ve kurşun yüklü 9 Hıristiyan gemisini zaptetti. Ele geçirdiği kerestelerle Cicelli'de kışlalar ve konaklar yaptırdı. Bir de tersane kurarak burada 3 gemiyi tezgâha koydu.

Aynı yaz içinde (1520) kendisi Cicelli'de kalarak gemilerini tekrar sefere çıkardı. Venedik körfezine giden filo, 3 gemi yakaladı. Birinden 10 000 duka altını çıktı. 60 Müslüman esirini kurtardılar. 24 günde Cicelli'ye döndüler. Ele geçen malın onda birini yoksullara dağıttı. Kalanını sattırdı. Levendler iyice zengin oldular. Bütün kuzey Afrika tüccarları ticaret yapmak için Cicelli'ye gelmeye başladı.

H. P., kendisine de 26 oturak büyük ve hızlı bir tekne yaptırdı. Öteki gemilerle yarıştırarak hepsini geçtiğini gördü. Kış gelince gemilerini karaya çektirdi.

1521 baharında 15 tekneyle sefere çıktı. İki hafta Ceneviz kıyılarında dolaşıp 21 gemi ele geçirdi. Hepsini Cicelli'ye yolladı. Sonra Messina Boğazı'ndan geçip Venedik körfezine girdi. Burada Sinan Reis'in 3 gemilık korsan filosuyla karşılaşıp onu da yanına aldı. Venedik körfezinden çıkıp 9 gemi daha ele geçirdiler. Bu gemilerin biri askerle, ötekiler çuha, ibrişim, bal, buğday ve biberle dolu idi.

H. P.'nın Cezayir'den ayrılmasından üç yıl geçince (1523) Türkleri aramaya başladılar. İbnü'l-Kadi iyi idâre edemiyordu. Deniz seferleri yapamadıkları için iktisadî buhran başlamıştı. Şehrin idâresi aslında H. P.'nın kovduğu Kara Hasan adlı levendin elindeydi, ama Araplardan gemici bularak denize açılamadığı için gemileri çürümüştü. Cezayir ileri gelenleri Ahmed b. el-Kadi'ye baş vurarak H. P.'nın yeniden çağırılmasını teklif etmişler, fakat İbnü'l Kadi kabul etmemişti.

Bu sıralarda Akdeniz seferinden gelen Sinan Reis, Cezayir'e uğramak isteyip de top ateşiyle karşılaşınca canı sıkılmış, H. P.'ya Cezayir'i yine alarak orada oturmayı teklif etmişti.

Zaten İbnü'l-Kadi'nin hiçbir itibarı kalmamış ve H. P.'yı çağıran heyetler çoğalmıştı. Barbaros, şartların elverişli olduğunu görerek Cezayir'e dönmeyi, Sinan Reis'i Cicelli'de bırakmayı tasarladı. Bunu Sinan Reis'e açtı. 1524-1525 kışını donanma hazırlığı ile geçirdi.

1525 baharında 4 000 atlı, 8 000 yaya, 12 000 kişilik bir levend kuvvetiyle Cezayir'e doğru yürüdü. İbnü'l-Kadı'nin 20 000 kişilık, savaş kabiliyeti çok az bir ordusu vardı. Bu ordusuyla H. P.'ya yaptığı gece baskını başarı kazanamadığı gibi, ertesi sabahki saldırısı da bir işe yaramadı. Akşama kadar süren savaşta İbnü'l-Kadi'nin kumandanı olan Kara Hasan da ölünce ordusu darmadağınık oldu. İbnü'l-Kadi de H. P.'ya taraftar bir Arap şeyhi tarafından kargı ile öldürüldü.

İbnü'l-Kadi'nin teslim olan askerleri yerlere kapandı. H. P. onları bağışladı. Kara Hasan'la beraber olan bir mikdar Türk levendi de karşısına gelerek el bağlayıp durdular. Bunların çoğu eskiden onun emrinde büyuk yararlık göstermiş kimselerdi. H. P. bunlar hakkında vereceği karar için önce tereddüt geçirdi. Kendi levendleri de eski arkadaşları hakkında verilecek kararı merakla bekliyordu. Bunlar aynı zamanda Kanunî'ye de isyan etmiş sayılacağı için affetmeyi sakıncalı görüyordu. Fakat içinden gelen bir duygu ile hepsini bağışladığını söyleyerek silâhlarını kuşanmalarını emretti. Gözleri dolarak silâh kuşandılar. Kendi levendleri de bu karardan sevindiler. Bunların çoğu sonraki savaşlarda şehit düşmüş olduğu için H. P.'nın kararı isabetli idi.

Bundan sonra yürüyüş yaparak Cezayir şehrine girdiler (1525). Büyük alkışlar ve gösteriler arasında eski yerlerine gelip yerleştiler. H. P., Sinan Reis'e emir göndererek âilesini Cezayır'e getirtti. Sinan Reis'in kumandasındaki 35 gemi bütün toplarıyla şehri selâmlarken H. P. da kale topları ile buna karşılık verdi.

H. P., Cezayir şehrini alınca ilk işi bütün Cezayir ülkesinde düzeni sağlamak oldu. Cezayir'den çekildiği sırada Tlemsen beyi Abdullah kendi adına para bastırmıştı. H. P. ona mektup yollayarak Pâdişah-Halîfe Kanunî Sultan Süleyman adına para bastırmasını, borcu olan 30 000 altını göndermesini istedi. Abdullah dinlemeyince harekâta başladı. Abdullah'ın oğlu Muhammed babasına karşı âsi olup taht dâvâsı için 2 000 atlı ile dağa çıkmıştı. H. P.'ya katıldı. Mâzûna denilen yerdeki çarpışmada Abdullah'ın kuvvetleri kolayca dağıtıldı. Abdullah esir düştü. H. P. onu idam ettirip oğlu Muhammed'i Tlemsen beyliğine oturttu. 400 levend verip Tlemsen'e gönderdi. O da babasının birikmiş borcu olan 90 000 dukayı o 400 levendle Cezayir'e yolladı.

Abdullah işi halledildikten ve bir kabîle reisi olup vaktiyle İbnü'l-Kadi ile H. P.'ya karşı çarpışmış olan İbnü'l-Kadi'nin yeğeni Ferhad da vergiye bağlandıktan sonra H. P., donanmasını küçük filolar hâlinde ve hep Sinan Reis'in buyruğunda olmak olmak üzere denize gönderdi. Bunlar hiçbir gemi kaybetmeden pek bol doyumluklarla geri döndüler.

Cezayir limanına 300 m uzaklıktaki bir kayalık üzerinde İspanyolların Penon adlı küçük, fakat sağlam bir kaleleri vardı. Birkaç yüz askerle birkaç topu olan bu kale vaktiyle Cezayir şehrini çok rahatsız etmişti. Türkler buna Adakale diyordu. İspanyollar kuvvetli olduğu zamanda Cezayir'de ne zaman ezan okunsa ateş ederlerdi. H. P.'nın kuvvetli olduğu şu sırada sinmişlerdi, ama bu kale yine de çalı gibi göze batıyordu. H. P. onu ele geçirmeye karar verdi: 7 Mayıs 1529'da kale kumandanı Don Martin de Vergas'a kaleyi teslim ederek çekilip gitmesini teklif etti. Red cevabı alınca taarruza geçti. 20 günlük hücumdan sonra kumandan 27 Mayıs 1529'da 700 askeriyle teslim oldu.

H. P., vaktiyle ezan okunurken topla keyif için ateş edip minare yıkan topçubaşıyı topa koyup denize attırdığı gibi, 10 yardımcısının da başını kestirdi.

Üç ay sonra kale kumandanı Vergas da idam edildi. Bunun sebebi, kuşatmanın başlangıcında kendilerine sığınıp Hıristiyan olmak istediklerini söyleyen ve H. P.'nın casusu olmasından şüphenilen iki çocuğu kulelere astırmasıdır.

H. P., Penon kalesi kayalığını lâğımla attırdıktan sonra Cezayir'deki 30 000 Hıristiyan esirini çalıştırarak kıyı ile Adakale arasındaki dar boğazı taşlarla doldurttu. Limanın ağzına da büyük bir dalgakıran yaptırdı.

Adakale'nin alındığını bilmeyen 9 gemilik bir İspanyol filosu henüz kuşatmada sandığı kaleye yardıma gelip de kalenin yerinde olmadığını görünce yanlış yere geldiklerini sanmışken H. P.'nın 15 gemisinin hücumuna uğradılar. Kıyıdaki halkın gözü önünde yapılan bu savaşta bütün İspan-

yol gemileri ele geçirildi. Mürettebatın çoğu kılıçtan geçirilip 355'i tutsak edildi.

1529 yılının yaz seferine, Sinan Reis hastalandığı için Aydın Reis kumandasında 10 gemi gönderdi. Yanında Salih Reis de vardı. Aydın Reis bu yaz seferinde büyük bir başarı sağladı. Fransa ve İspanya kıyılarını vurup bir çok da Endülüslü Müslümanı aldıktan sonra dönerlerken Balear adalarının güneyindeki Formentera önünde Amiral Portondo'nun büyük 7 kalyonu ile çarpıştılar. Hepsini zaptettiler ve başta amiral olmak üzere binlerce İspanyolu kılıçtan geçirdıler.

H. P. bu zaferi pâdişaha bildirmek üzere Aydın Reis'i İstanbul'a göndermeye karar verdi. Her birinde 200 levend bulunan 10 kadırga hazırlattı. Seren direklerini yaldızlattı. Kanunî'ye verilmek üzere 300 Hıristiyan esiri seçti.

Aydın Reis, şehri toplarla selâmlayarak İstanbul'a girdi. Çok iyi giydirilmiş 300 esir, pâdişaha verilecek ganimet eşyalarını taşıyordu. Aydın Reis'le Peşkeş Ağası'nı kabul eden pâdişah onlara büyük iltifat ve ihsanda bulunduğu gibi, hepsi devlet konuğu sayıldı.

Dönüş için tekrar pâdişahın huzuruna çıktığında Kanunî Sultan Süleyman, H. P.'ya hediye olmak üzere mücevherli bir kılıç ve hançer, sırmalı kürk, altınla işlenmiş sancak, pırlantalı sorguç ve 3 yeni kadırga verdi. Bu kadırgalar tıkabasa cephane ve savaş levazımı dolu idi.

Donanmanın dönüşünü Yalı Köşkü'nden seyreden pâdişah, bütün gemilerin top atışıyla selâmlandı. Aydın Reis dönüşte de 15 gemi zaptederek Cezayir'e geldi.

H. P. derhal Aydın Reis'i kabul ederek pâdişahın gönderdiği mektubu ayakta okudu. Kanunî, İspanyollara göz açtırmamasını isteyerek kendisinden çok memnun olduğunu bildiriyordu.

H. P., Pâdişahın gönderdiği sancağı Cezayir'de, Paşa Kapısı'nın önünde yüksek bir yere astırdı. Her gün güneş batarken törenle mehter çaldırıp sancağı indirerek kılıfına koyar, ertesi sabah güneş doğarken aynı şekilde astırırdı. Sefere çıkarken de sancağı amiral gemisine alırdı.

H. P. o yıl da yoksullara çok paralar dağıtıp oğlanları sünnet ettirdi, kızları evlendirdi.

H. P.'yı yok etmek için çareler arayan İmparator-Kral Karlos, Andrea Doria'nın teminatına inanarak 1531 yazında onu Cezayir'e yolladı. Fakat Doria, Cezayir'e gitmeye kıyışamayarak 60 gemilik filosu ile Şerşel'e saldırdı. Doria'nın kuvvetleri karaya çıkıp da yağmaya dalınca kaleye çekilmiş olan Türk levendleri bu fırsatı kaçırmadı. İspanyollara saldırdılar. Araplar da Türklere katıldı. İspanyollar bozuldu.

H. P. Şerşel saldırısını öğrenince 40 teknesiyle yardıma koştu. Doria, onun geldiğini öğrenince Şerşel'den ayrıldı. Fakat H. P. onun artçı filosunu yakalayıp yok etti. Bununla da kalmayarak Aydın Reis'i bir filo ile Doria'yı aramaya gönderdi. Atlas Denizi'ne kadar çıkıp Doria'yı bulamayan Aydın Reis, Barselona yakınındaki büyük manastırı yağma ederek ve irili ufaklı 35 Hıristiyan gemisini zaptederek Cezayir'e döndü.

Cezayir'deki Hıristiyan esirlerin sayısı 16000'e yükselmişti. H. P. bunların en iyi kürek çekenlerinden 5 00 tânesini Aydın Reis kumandasındaki 15 gemilik bir filo ile pâdişaha gönderdi. Yine huzura kabul olunan Aydın Reis'e pâdişah 5 kadırga, yeni toplar, istediği kadar savaş malzemesi ve birkaç top mühendisi verdi. Karlos'un Cezayir hakkındaki düşüncelerini öğrenmiş olan pâdişah, H. P.'yı desteklemek istiyordu. Aydın Reis Cezayir'e dönerken 7 Hıristiyan teknesi daha ele geçirdi.

1532 baharında Kanunî Sultan Süleyman Alman seferine çıkınca, Almanya İmparatorluğu'nun bir parçası olan ve Türklerin ilk darbesine maruz kalan Avusturya kralı Ferdinand, kardeş İmparator Karlos'tan yardım istemek zorunda kalmış, ona yardım eden Karlos da bu sırada H. P. ile uğraşamaz olmuştu. Fakat Tlemsen emîrini türlü vaidlerle kandırıp H. P. aleyhine harekete geçirmeyi başardı. Bunun üzerine H. P., Deli Mehmed Reis'i 40 gemiyle Akdeniz seferine gönderdiği gibi, kendisi de karadan Tlemsen'e yürüdü. Mesele kolaylıkla halledildi. Deli Mehmet Reis de 35 gemilik bir İspanyol filosu ile karşılaşıp 29 tanesini zaptetti. Bu zafer üzerine İspanyol zulmünden bıkmış olan Endülüs Müslümanları ayaklanarak İspanyollara birkaç darbe indirdiler. H. P.'nın bunlara yardım için gönderdiği Deli Mehmed Reis, İspanya kıyılarına birkaç sefer yaparak kurtardığı binlerce Müslümanı Kuzey Afrika kıyılarına yerleştirdi.

Fakat Andrea Doria, H. P.'nın Tlemsen'le meşgul olmasından faydalandı: 1532 Ağustos'unda Mora kıyılarına akın ederek Koron, Balyabadra (=Patras) ve İnebahtı (=Lepant) şehir ve kalelerinini ele geçirdi. Muhafızlar koyduktan sonra Korent kıyılarını vurmaya başladı. Bu akın, Kanunî'nin 1532 baharında başlayan Alman seferine karşı denizde verilmiş bir cevaptı. Pâdişah 21 Kasım 1532'de bu seferden İstanbul'a dönünce Doria'yı yenecek adam diye gördüğü H. P.'yı İstanbul'a çağırıp konuşmak için Sinan Çavuş'u Cezayir'e gönderdi.

Pâdişahın davetini kabul eden H. P., bu dâveti şüphesiz haber almış bulunan Karlos'un, yolunu kesmek isteyeceğini düşünerek kuvvetli bir filo ile hareket etmeye karar verdi. Cezayir ve Batı Akdeniz için ayırdığı gemilerden sonra kalan 26 kadırga ile hareket etmeden önce Cezayir'i akrabasından Mahmud Reis'in idaresine bıraktı ve yanında namlı 18 reis olduğu hâlde denize açıldı. Beraberinde, Tunus'ta hüküm süren Hafs hânedanından Reşîd adlı bir prens vardı ki o sırada Tunus'a hâkim olan Ebû Abdullah Hasan'ın, 1525'te tahta çıktığı zaman topyekûn öldürdüğü, sayılarının kırktan fazla olduğu söylenen kardeşleri arasında kurtulabilen tek kişiydi.

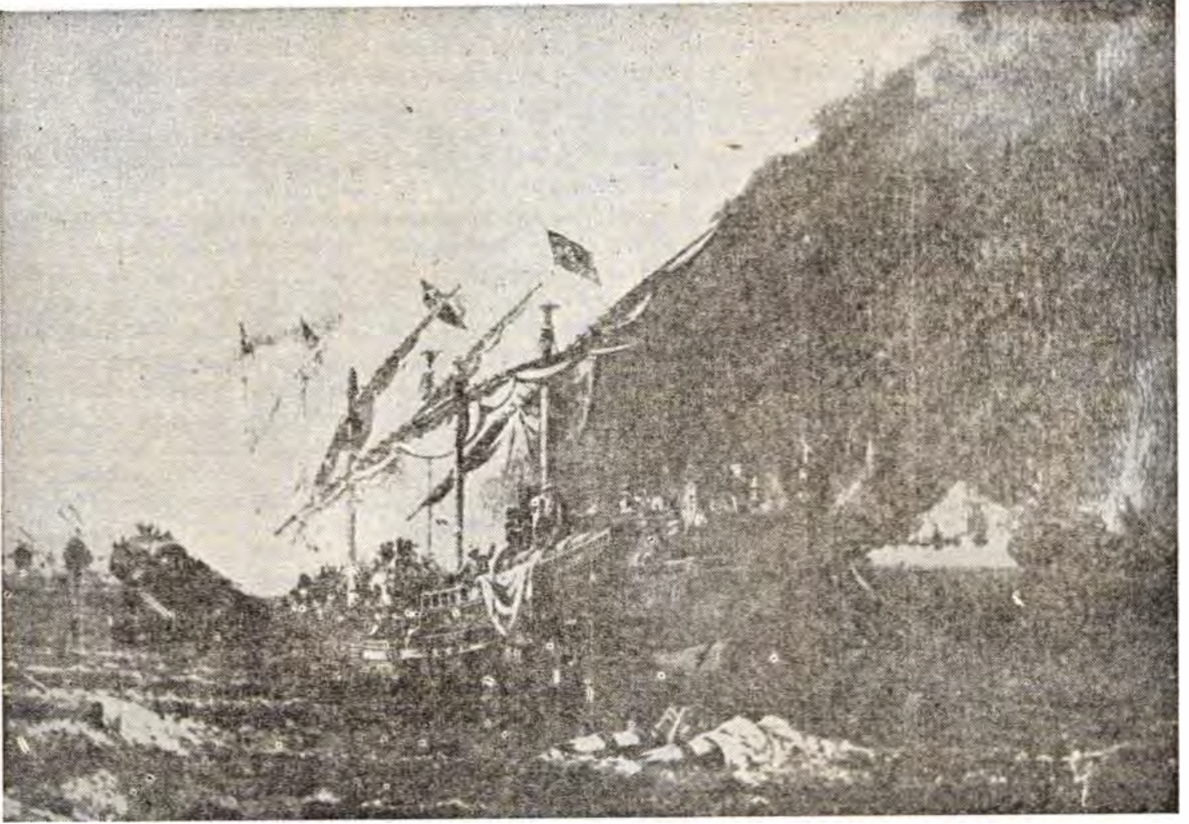
İstanbul'a doğru yol alırken, o zaman İspanya elinde bulunan Güney İtalya kıyılarını vurdu. 18 parçalık bir İspanyol filosunu zaptetti. Bu savaşta Deli Yusuf Reis şehit düştü.

H. P.'nın geldiğini duyan Doria, Mora kıyılarından çekilerek Adriya Denizi'ne yönelmiş ve H. P. tarafından takibine gönderilen filo, Doria'nın 7 gemilik artçısına yetişerek ikisini ele geçirmiştir.

H. P., Mora'daki Navarin limanında Osmanlı donanmasıyla buluşup Derya Kapdanı Kemankeş Ahmed Paşa ile de görüştü. Çanakkale Boğazı'na birlikte vardılar. H. P., İstanbul'a gelmek üzere pâdişahtan usûlen müsaade istedi. Müsaadenin geldiği bir haftada donanmasını raspa etti.

27 Aralık 1533'te H. P.nın donanması, Sarayburnu önünden muzıka çalarak ve selâm topları atarak geçti. Kışa rağmen kıyılara dökülmüş olan İstanbul halkının alkışları arasında Galata önüne demir attı.

H. P. süslü bir kayığa binerek ünlü 18 reis, çavuşları ve maiyeti ile birlikte, İstanbul halkının büyük sevgi gösterileri arasında karaya çıktı. Topkapı Sarayı'na kadar süren bir zafer alayı yapıldı. En başta 200 esir yürüyor ve

HAYREDDİN PAŞA: Preveze Savaşı (Nurı Paşa nın yağlıboya tablosu, Deniz Müzesi, İstanbul)

bunlar, her biri Avrupa saraylarından çıkmış altın ve gümüş eşya taşıyordu. Bunların arkasından general, amiral, vâli rütbesindeki tutsaklardan 30 Avrupa asilzâdesi yürüyordu. Bunların ardından sırtlarında altın ve gümüş para dolu torbalar taşıyan 200 köle, daha sonra omuzlarında altın ve gümüş telli değerli kumaş topları taşıyan 200 çocuk ilerliyordu. Daha sonra en kıymetli kumaşlardan elbise giymiş ve değerlı mücevherler takmış, Avrupa'nın her milletinden 200 güzel kız geliyordu Bunların ardından 100 develik bir kervan gelıyordu ki çok değerli ganimet eşyaları ile yüklü idi. Bunların ardından altın ve gümüş zincirlere vurulmuş zürafa, arslan, pars gibi Afrika hayvanları bakıcıları ile birlikte geliyordu. Bu göz kamaştırıcı ve İstanbul halkının görmediği kadar muhteşem alaydan sonra, çok sade giyimler ile H. P, reisler ve maiyeti yürüyordu.

H P. o gece Derya Kapdanı Kemankeş Ahmed Paşa'nın At Meydanı'ndaki konağına misafir edildi. Ertesi günü (28 Aralık 1533) H. P ve 18 reisi huzura kabul edildi. Haleb'de bulunan büyük vezir Makbul (sonra Maktul) İbrahım Paşa'dan başka devletin bütün ileri gelenleri Dîvân'da toplanmışlar, pâdişahın iki yanında sıralanmışlardı. H. P ve 18 reis pâdişahın elini öptü. Pâdişah hepsine iltifat ve ihsanlarda bulundu. Hükûmet defterine kaydolundular. Yânı her şeyleri devletçe sağlanmış oldu. Gerek pâdişah gerek dığerleri bu mevzun endamlı. çatık ve gür kaşlı. kır sakallı, sert bakışlı H. P. yı çok beğendiler. Pâdışah, ona ve reislere muhteşem kaftanlar giydirildi.

Pâdişah, Cezayir beylerbeylıği de kendisinde kalmak üzere H. P. yı Derya Kapdanı yapmak istediğini. Cezayir'e dilediği kimseyi vekil bırakmasını söyledikten sonra, kanunun gereğince seferde başkumandan olan büyükvezirle bütün bu işleri görüşmek üzere Haleb'e gitmesi gerektiğini bildirdi.

Bu törenden sonra H. P., pâdişahla yalnız başına görüştü. Kanunî Sultan Süleyman, Macaristan ilerisinde kendisini çok uğraştıran İmparator Karlos'un başına dert açmak için İspanyol donanmasının Batı Akdeniz de vurulmasını istedi. Andrea Doria hakkında sorular sordu.

H P. birkaç gün sonra, kendisine mihmandar verilen Sipahi Hacı Kemal ile denizden Mudanya'ya, oradan da atlarla Haleb'e gitti. Kış mevsiminde bu yolculuğu 10 günde yaptı. Büyük vezir Damad İbrahim Paşa onu saygı ile karşıladı ve kendi kaldığı sarayda misafir etti. Orada kaldığı iki gün içinde Avrupa'nın siyasî durumu ile donanma harekâtı üzerinde konuştular. H. P. bu konuşmalarda İbrahim Paşa'ya çok ilgi çekici ve sonu Türk târihi bakımından çığır açıcı değerde olan bir teklifte bulunarak Yeni Dünya (Amerika) ya seferler yapmanın faydalı olacağını söyledi. H. P. ve kapdanları bu işi büyük başarı ile yapacak kabiliyetre idiler. Fakat bu işe akıl erdiremeyen İbrahim Paşa, uzak denizlerde işimiz olmadığını, Akdeniz'le Hind Denizi'ni tutmanın kâfi olduğu fikirde bulundu. Derya Kapdanlığına tâyin edildiğine dâir usulen H. P. ya bir ferman verdi.

H. P. on günde İstanbul'a gelerek donanma faâliyetine başladı. Bu yolculuk sırasında Bursa ve Konya'da pâdişah türbeleriyle Mevlânâ'nın türbesini ziyaret etmiştir.

H. P. nın Derya Kapdanlığına tâyini 1534 yılının Ocak ayında ve muhtemel olarak bu ayın ortalarında getirilmiştir.

1534 baharında H. P., emrine verilen 20 000 işçinin çalıştığı Haliç Tersanesinde yapılmakta olan gemilere nezaret ederken şehri de semt semt geziyor, kendisini tanıyan

halk tarafından sevgiyle karşılanıyordu. Boğazı çok sevmişti ve onun Marmara'ya bakan bir köşesinde arsa olarak türbesini yaptırmayı bu gezintiler sırasında tasarlamıştı.

Devlet tarafından Tersanede yaptırılan gemilerle birlikte emrinde 84 gemilik bir donanma oldu. İçinde 800 kişisi yeniçeri olmak üzere 8 000 savaşçı bulunan bu donanma, 1534 Mayıs'ı sonlarında denize açıldı. Kanunî'nin himayesine sığınmış olup o sırada Cenevizlilerle savaş hâlinde bulunan Fransa kralı I. François'e yardım için İtalya kıyılarını vurduktan sonra Tunus'a taarruz edecekti.

İtalya ile Sicilya arasındaki Messina Boğazı'na girerek İtalya kıyısındaki Reggio Sicilya kıyısındaki Messina limanlarını zaptetti. Daha sonra diğer kale ve şehirlere saldırarak bunları yakıp yıktı, servetlerini ele geçirdi. Birçok tutsak aldı. H. P. bu seferinde 18 kale zaptettiğini, 16 000 tutsak aldığını, 425 büyük sandık ganimet elde ettiğini hâtıratında söyler. Zaptettiği kaleler arasında Siglio, San-Lucido, Catrarao ve Sperlonga vardır. Napoli civarında, kıyıdan içerideki Fondi kasabasını tahrib etti. H. P.nın bu taarruzları bütün İtalya'yı korku içinde bıraktı.

Aldığı 18 kalenin anahtarları ile ele geçirdiği 16 000 tutsağı ve ganimetleri 40 kadırga ile İstanbul'a göndererek kendisi diğer gemilerle daha bir süre denizde, Sardunya kıyılarında dolaştıktan sonra Cezayir'e, oradan Tunus'a gitti. Tunus sultanı olan tembel ve sefih Ebû Abdullah Hasan (1525-1534) savunma tedbiri almamıştı. H. P., Halkü'l-Vâd kalesi önüne gelip asker çıkarınca kaçtı.

Şehrin ileri gelenleri, peşlerine takılan birkaç bin kişilik kalabalıkla H. P.'yı karşılamaya çıktı. H. P. 22 Ağustos 1534'te kaleye yerleşti. Halk, Ebû Abdullah Hasan'ın İstanbul'daki kardeşi Reşîd'in de beraber gelmiş olduğunu sanıyordu. Beraber bulunmadığı anlaşılınca sokaklarda gezen Türk askerlerine saldırıp 70-80 kadarını öldürdüler. H. P., Türkleri kaleye toplayıp Ebû Abdullah Hasan'ın derleyerek getirdiği Arap kuvvetlerine karşı savunma tedbiri aldı. Onun ilk çıkış hareketinde Araplar darmadağın oldukları gibi, Hasan da Kayruvan şehrine kaçtı.

H. P., Arap şeyhlerine haber göndererek Hasan'ı ele geçireceklere mükâfat vadettiği gibi, onunla iş birliği yapacakları da ceza ile tehdit etti.

Şehyler kâhyalarını gönderip H. P.'yı hükümdar diye kabul ettiklerini, ancak eski hükümdarın kendilerine verdiği tahsisatın H. P. tarafından verilmesini söylediler. Kabul olundu.

Kayruvan'da yeniden kuvvet toplamaya çalışan Hasan üzerine H. P. 10 000 kişilik bir kuvvetle yürüdü. 30 tane top arabası vardı. Arabalara direkler dikip yelkenler koydu. Rüzgâr estikçe yelkenleri açarak arabaları çeken atlara yardım etmiş oluyorlar, yürüyüşü hızlandırıyorlardı. Bu usûl H. P.'nın dâhiyâne bir buluşudur.

Kayruvan ovasındaki savaş, Türk toplarının ateşe başlaması üzerine Arapların kaçmasıyla sona erdi. Gelip af dileyen Arap şeyhlerine H. P. ikramda bulunduysa da, rehin olarak 60 kadar şeyh oğlunu alıp götürdü ve şeyhlere sadakat yemini ettirdi. Tunus'a döndü.

Yenilip kaçan Ebû Abdullah Hasan bu sefer İmparator-Kral Karlos'tan yardım istedi. Türklerin Tunus gibi stratejik bir bölgeye yerleşmesini tehlikeli gören Karlos, bu isteği kabul etti ve Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferinde olmasından faydalanarak 29 Mayıs 1535'te savaş ve taşıma gemisi olarak 500'den fazla tekneyle Barselona'dan hareket etti. 16 Haziran 1535'te Halkü'l-Vâd kalesi önünde karaya asker çıkardı. 24 000 kişilik kara ordusunun temeli seçme Alman, İspanyol ve İtalyan askerleriydi. Küçük bir kısmını da Flaman, Portekiz, Malta ve Papalık askerleri teşkil ediyordu. H. P.'nın Kuzey Afrika'da bırakmış olduğu donanma bu sırada tamire çekilmiş olduğundan savaşa hazır değildi. Kalenin savunmasını Sinan Reis yapıyordu. H. P. İstanbul'a haber uçurarak Osmanlı donanmasına derhal gelmesi emrini vermişti.

Düşman 23 Haziran 1535'te kaleyi kuşattı. Çevresine hendekler kazılmış olan kale her kenarı 40 adım olan küçük bir kare şeklinde olduğundan içine fazla asker sokulamazdı. Küçük kale 14 Temmuz 1535 târihine kadar üç başarılı çıkış yapıp düşman ordusuna mühim kayıplar verdirdikten sonra kale savunulamaz hale gelince çıkıp düşmanı yararak Tunus'taki H. P. kuvvetlerine katıldılar.

Bu sırada 16 000 Arap atlısı ve 8 000 deve yükü erzakla Karlos'un yardımına gelen Ebû Abdullah Hasan, yazdığı mektupları casusları ile Tunus'a göndererek halkı isyana kışkırttı. Bu kışkırtmalar tesirli oldu.

H. P.'nın 12 000 kişilik ordusunun hemen yarısı, savaşta kaçmaya daima hazır Araplardan mürekkepti. H. P., Karlos kuvvetleriyle çarpışmak için önce şehir önünde siperlere girmişken Arapların ihaneti başlayınca bu ihanet şehirdeki 10 000 Hıristiyan tutsağını serbest bırakacak kadar vahim bir durum aldı.

21 Temmuz 1535'te H. P., Sinan Reisinkilerle birlikte 9 700 kişiye varan levendleri ile Karlos'a karşı bir çıkış hareketi yaptıysa da, 2 500 şehit vererek çekilmeye mecbur oldu. Araplar şehir kapılarını Türklere kapamıştı.

H. P. çoğu Maraşlı olan levendleriyle son bir yarma hareketi daha yaptı. Birkaç bini şehit oldu Kalanların da hemen hepsi yaralı olduğu hâlde düşman hatlarını yardılar. Batı yönünde beş gün yürüyerek Tunus körfezini baştan basa dolaşıp Bôn (Beledü'l-Unnâb)'a geldiler. Kendilerini bekleyen 14 kadırgaya bindilerse de, bu sırada Türk târihinin en büyük denizcilerinden olan Aydın Reis boğuldu.

Tunus şehri sözde Ebû Abdullah Hasan'ın, yani Hafsoğullarının, gerçekte İspanyolların eline geçmiş idiyse de, Tunus ülkesinin doğu kıyılarıyla güneyi yine Türklerin elindeydi.

H. P., kadırgalarıyla Cezayir'e geldi. Orada reislerin 17 gemisini de alarak 31 gemilik bir filo ile denize açıldı. Mayorca adası önünde bir kaç ticaret gemisi zaptedip içindeki Müslüman tutsakları kurtardıktan sonra gemileri yaktı. Mayorca'nın Palma limanını yağmaladı. Sonra Minorca adasının Mahon limanına girdi. Buraya girerken levendlere İspanyol başlığı giymeleri ve hiç konuşmamaları emrini verdiğinden liman halkı bu gelenleri kendi gemileri sanarak karşılamak için kıyıya yığıldı. H. P. kuvvetleri birdenbire kıyıya çıkarak İspanyol askerlerini kılıçtan geçirdikleri gibi, limanı da yağma ettiler. Bundan sonra Septe Boğazı'nı aşarak Atlas Okyanusuna çıktı. Portekiz'in Faro limanını yıktı. Faro önünde Hindistan'dan gelip çok değerli mallar getiren büyük bir Portekiz gemisini zaptetti. Bu gemide ayrıca 36 000 altın ele geçti. Sonra Cezayir'e döndü.

Cezayir'in idaresini oğulluğu Hasan Ağa'ya bırakarak bütün âilesi efradını alıp İstanbul'a geldi ve pâdişah tarafından kabul olundu. Özel bir konuşmada seferin bütün tafsilâtını pâdişaha anlattı.

H. P., pâdişaha ve vezirlere hediyelerini verdi. Ganimet malından hazinenin hissesi olan beşte biri teslim

etti. Tersaneye gelip makamına oturdu. Tersanede yeniden 30 kadırga yapılmasını emretti.

18 Kasım 1536'da H. P., pâdişahın emriyle, 30 gemilik donanmanın başında olduğu hâlde İtalya'ya doğru denize açıldı. Osmanlıların Pulya dedikleri Otranto bölgesinde ve Brindisi yakınındaki Castello kalesini alıp yıkarak tutsak ve ganimetlerle İstanbul'a döndü. Bu hareket Kanunî Sultan Süleyman'ın Almanya İmparatoru ve İspanya kralı Karlos'a karşı karadan ve denizden girişmek istediği hareketin bir keşif taarruzu mahiyetinde idi. Fransa ile Karlos'a karşı yapılmış olan gizli ittifak gereğince 1537'de Türkler, İtalya'nın güneyinde, İspanya himayesinde olan Napoli Krallığı'na saldırırken Fransızlar da kuzey İtalya'ya yürüyeceklerdi. H. P. denizlerdeki harekâtı idâre edecekti.

11 Mayıs 1537'de H. P. savaş ve taşıma gemilerinden kurulu 280 parçalık bir donanma ile denize açıldı. Bu donanmada üçüncü vezir Lûtfi Paşa kumandasında 10 sancak beyı ve o sancakların tımarlı sipahileriyle 4 000 yeniçeri ve 600 topçudan kurulu bir kara birliği de bulunuyordu.

Pâdişahın buyruğundaki Türk ordusu 17 Mayıs 1537' de İstanbul dan hareket etti. Donanma 11 Temmuz 1537'de, ordu 13 Temmuz 1537 de Avlonya'ya gelerek buluştular.

23 Temmuz 1537'de, H. P.'nın gemilerinde bulunan Lûtfi Paşa kumandasındaki kara askeri İtalya'ya çıkarılarak Otranto, Castro gibi birkaç kale fethedildiyse de, bu sırada Venedik'le de savaş başladığından 13 Ağustos 1537'de İtalya'daki asker geriye alındı. H. P. da Mısır dan Türk ordusuna yivecek getiren gemileri Andrea Doria'nın saldırısından korumak için donanmanın mühim kısmıyla güneye uzanarak erzak gemilerini Preveze'ye getirdikten sonra 22 Ağustos 1537'de Avlonya'ya döndü.

Venediklilerle savaş başlayınca 25 Ağustos 1537'de donanma, Venedik'e âid Korfu adası önüne gelerek 25 000 asker çıkardı. 29 Ağustosta büyük vezir Ayas Paşa kumandasında bir 25 000 kişi daha çıkarıldı. Ada işgal olunduysa da, adanın San Angolo kalesi dayandı. Kanunî de kuvvetleriyle Korfu adasının karşısına geldi. İyi berkitilmiş olan kale Türklere fazla kayıp verdiriyordu. 6 Eylûl 1537'de pâdişah kuşatmanın kaldırılması emrini verdi. Bunun sebepleri şimdilik meçhuldür. H. P.'nın bunca zahmet ve masraftan sonra fethetmeden dönmenin doğru olmayacağı hakkındaki fikrini Kanunî kabul etmedi. Adanın bütün köyleri tahrib edilerek 14 Eylûl 1537'ye kadar kuşatmanın kaldırılması işi devam etti ve bu târihte tamamlandı.

H. P. Adalar Denizi'nde Venediklilere âid adaları vurma emrini almıştı. Venediklilere üs hizmeti gören adaların zaptı için 15 Eylûl 1537'de harekâta başladı. 100 gemiyle Mora kıyısına gelerek Lûtfi Paşa'nın kara ordusunu donanmanın aş. yu. üçte biriyle İstanbul'a gönderdikten sonra kendisi ilk önce Mora'nın güneyindeki Çuka (Gerigo) adasını bastı. Sonra kuzeye dönerek Yunanistanla Mora arasındaki Egine adasını aldı. Sonra Kiklad takım adalarından Şira (Syra), İne (Nio), Para (Paros), Antipara (Anti Paros), İstendil (Tine, Tenos), Eşkinos (İşkiros, Scyros), Mürted (Zea) adalarının bir kısmını savaşla, bir kısmını savaşsız ele geçirdi. Bu Kıklad adaları Venedikli bir âilenin elindeydi ve merkezleri Nakşa (Naksos) adası olup dukası da Giovanni Crispo idi. H. P.'ya karşı koymaya cesaret edemeyerek yıllık 5 000 duka altını haraç vermeyi kabul etti ve ilk taksiti derhal ödeyerek Türk hâkimiyetini kabul etti.

H. P. bundan sonra Kikladların doğusunda bulunup Sisam ve Rodos adaları arasında yer almış olan Sporad takımadalarına taarruz etti. Şeytanlık (Gyarus), Patmos ve İstanpula (Stampulia) adalarını zaptetti. Her iki gruptan aldığı adaların toplamı 12'dir. 1537 Kasım ayının sonlarında İstanbul'a döndü. Çok büyük ganimet malı ile 20 000 tutsak da beraberinde idi. Kanunî Sultan Süleyman da 22 Kasım 1537'de İstanbul'a dönmüş olduğundan H. P. büyük ganimet hediyelerini muhteşem bir zafer alayı hâlinde pâdişaha takdim etti. Kanunî'ye verilen zafer hâsılatı 500 000 duka altını idi. H. P. huzura çıkarak pâdişahın elini öptü.

1537 - 1538 kışı hazırlıkla geçti. Baharda hazırlıklar henüz kıvamına gelmeden vezirler, H. P.'yı denize çıkmaya davet ettiler. Hazırlık bitmediği için kabul etmedi. Hazır 80 gemisi olduğunu, bir o kadar daha hazır olunca çıkacağını söyledi. Vezirler pâdişahın kendilerine kızacağını söyleyerek direndilerse de aldırmadı. Bunun üzerine vezirler hileye baş vurdular: Andrea Doria'nın 40 gemiyle Mısır'dan dönmekte olan Salih Reis'in yolunu beklediği söylentisini yaydılar. H. P. bu yalan habere inandı. Salih Reis, Gücerat hâkimi Bahadırşah'ın İstanbul'a yolladığı Hind hazinesini getiriyordu.

H. P., donanmasına Kocaeli sancak beyi Ali Bey, Teke sancak beyi Hurrem Bey, Alâiye sancak beyi Mustafa Bey ve Sayda sancak beyi Ali Bey'i askerleriyle aldı. Ayrıca, 3 000 yeniçeri alarak 7 Haziran 1538 de denize açıldı. Salih Reis'i korumak için 20 gemi gönderip kendisi İmroz adasına geldi. Evvelce batmış bir gemiyi çıkarıp gemideki 17 topu kendi gemilerine aldı. Sonra Sporad adalarına yönelerek geçen yıl alamadığı adaları ele geçirmeye başladı. İlkönce İşketoz (İskiyakos, Skiathos) adasına asker çıkarıp kalesini 7 günde ve askerlerinin başında hücuma katılarak aldı. 3 800 tutsak ele geçirdi.

Bu sırada hem Salih Reis'i korumak için gönderilen gemiler, hem de İstanbul'da hazırlanmakta olan diğer 80 gemi geldi. Fakat Büyükvezir Ayas Paşa, telâşından, hazırlıkları tamamlanmadan bu gemileri sözde H. P.'yı takviye için göndermişti. H. P. büyük bir kumandan olarak işe yaramayacağını, üstelik kendisine yük olacağını bildiği bu gemileri görünce öfkelenerek bir kısmını Gelibolu'ya, bir kısmını da Eğriboz'a yolladı. Emrinde 62 gemi kaldı. Bundan sonra öteki adalara yollandı. Geçen yıl zaptedilmiş olan Eşkinos ve İstendil adalarına, ayrıca Andra (Andros) ve Koyunluca (Seriphos) adalarına uğradı. Eşkinos'u 1 000, İstendil'i 5 000 duka altını vergiye bağladı. Diğerlerini itaate alıp biner duka haraca bağladı.

Daha sonra güneye inerek Rodos'la Girit arasındaki Kerpe (Karpatos) ve Kaşot (Kasos) adalarını alıp 13 Temmuz 1538'de Girid'e asker çıkardı. Bir haftada Girid'in kıyıları baştanbaşa vuruldu. Melipotamo ve İstiye (Scittia) adında iki küçük kale zaptedilerek topları donanmaya nakledildu. Adada birçok köy tahrib edilip pek çok tutsak alındı. Böylece geçen yıl ve bu yılki iki seferiyle Venedik'ten 28 ada ve 7 kale fethetmiş, 20 000 tutsak almış oluyordu.

Temmuz sıcağında Doğu Akdeniz'de esen sam yeli dolayısıyla H P. donanmasıyla İstanköy adasına giderek dinlendi. Gemilerini raspa etti. Türklerden levend, Hıristiyanlardan kürekçi alarak kadroyu tamamladı. Buradan Eğriboz adasına geldi.

Burada iken müttefiklerin Preveze'ye taarruz ettiklerini, kaleyi kuşattıklarını öğrenerek 20 gemiyle keşif için öncülükle yolladığı Turgut Reis'in ardından kendisi de bü-

yük donanma ile ilerledi. Mora'nın güneyinden dolaşarak kuzeye yönelen Turgut Reis, Mora'nın batısının kuzey kıyılarındaki Zanta (Zakyntos) civarında düşmanın 40 gemilık bir filosuna rastlayarak geri dönüp Modon önünde buluştuğu H. P.'ya raporunu verdi.

Turgut Reis'le karşılaşan düşman filosu, durumu Preveze'deki Andrea Doria'ya bildirince H. P.'dan ömrü boyunca yılgınlık göstermiş olan Doria derhal Preveze'den çekilip Venediklilerin daha kuzeydeki Korfu adasına geldi.

H. P. kuzeye doğru ilerlerken Venediklilerin Kefalonya adasını yakıp yıktı. 24 Eylûl 1538'de Preveze'ye gelip düşman kuşatmasından zarar gören kaleyi hemen tâmir ettirdi. Düşmandan tutsak almak için gönderdiği üç hızlı geminin yakaladığı tutsaklardan düşman donanmasının Korfu'da toplanmış olduğunu öğrendi.

Preveze kalesi Arta körfezinin girişinde ve girişin kuzeyinde olup bu giriş gayet dar olduğu için Arta körfezi bir göle benzemektedir. H. P., donanmasıyla bu göl - körfeze girdi Düşman ne kadar üstün olursa olsun, bu dar boğazdan girmesine imkân olmadığı gibi, Preveze kalesinin top ateşi dolayısıyla girişe fazla sokulması da mümkün değildi.

Andrea Doria kumandasındaki müttefik donanma, 25 Eylûl 1538 günü Preveze önüne gelerek top menzili dışında olan 3 - 4 km açıkta demirledi.

Düşman donanması İspanya, Portekiz, Venedik, Ceneviz, Malta, Papalık filoları ile diğer Hıristiyan devletlerinin gönderdiği gemilerden kurulu olup taşıt gemileri sayılmadığı takdirde savaş gemileri sayısı 300 kadardı. Bu gemilerde 2 500 kadar top, 50 000'den çok savaşçı asker bulunuyordu.

H. P., kendi hâtıralarında, Andrea Doria'nın emrindeki donanma kadar büyük bir donanma görmediği gibi, târih kitaplarında da okumadığını söyler. Ona göre, 600 gemilik düşman donanmasının 308 gemisi savaş gemisiydi. Bunların 120 tanesi büyük tekne olup bâzılarında 2 000 savaşçı bulunuyordu. Bütün düşman donanmasındaki savaşçıların sayısı 60 000 kişiydi.

H. P., kendisinin taşıt gemisi olmadığını, donanmasının 122 gemiden mürekkep olup savaşçılarının 20 000 kişi olduğunu yazar.

H. P. her iki tarafın savaşçılarıyla kürek çeken forsalarının toplamını 120 000 kişi olarak gösterir ve bu kadar insanın bir deniz savaşında karşılaşmasının görülüp işitilmediği gibi, tasavvur dahi edilemeyeceğini söyler.

26 Eylûl 1538'de Sinan Reis'le donanmadaki sancak beyleri karaya çıkarak araziyi gözden geçirdiler ve düşmanın karaya asker çıkarmasını önlemek için kendilerinin daha önce asker çıkarması gerektiğini bildirdiler. H. P., kalenin, denizin ve toprağın durumuna göre buna lûzum olmadığını, düşmanın karaya asker çıkarmasının onlara faydası dokunmayacağını söylediyse de, ısrar ettiler. Bunun üzerine H. P. müsaade etti. Dört sancağın askeriyle yeniçeriler karaya çıktı. H. P. ise kapdanlarına hazırlıklı bulunmaları emrini verdi.

Karaya çıkan asker 27 Eylûl 1538'de düşman donanmasının ateşine uğrayarak epey kayıp verdi ve H. P.'nın haklı olduğu anlaşıldı. Düşmanın top atışına karşı Murad Ağa, Turgut, Ali Köle, Güzelce Mehmed ve Sâdık reisler buyruğundaki Türk gemileri, karadaki Türk askerine ateş açan düşman filosuna karşı harekete geçtiler. Arkadan da H. P. bütün donanmasıyla çıktı. İki donanma arasında uzaktan top atışı başladı. H. P.'nın hücumu hiç beklenmediği için düşman şaşkınlığa uğradı ve çekildi. Hattâ bâzı gemiler telâşla zincirlerini kesip denizde bırakarak kaçtılar.

Düşman çekilince H. P.'da bütün donanmasıyla yine Preveze'ye döndü. Karaya çıkarılmış olan askerlerle topları donanmaya aldı. Sonra limandan çıkardığı gemilerini Preveze çıkışı önünde düzene koyarak bütün reis (= kapdan)' leri amirallik gemisinde toplantıya çağırdı.

Savaş üzerinde konuştular, Düşman donanmasının söz götürmez üstünlüğü karşısında, H. P.'nın tabiriyle, «Turgut gibi en cüretkârları, Salih gibi en zekileri» bile onlar çekilip gidinceye kadar körfezden çıkılmamasını istediler. H. P. bu düşünceyi kabul etmedi. Düşmanı üç veya dört kat kuvvetli olduğu hâlde iyi sevk ve idare ile yenebileceklerini söyledi. «Kıyılarımızı düşman tahribatına bırakırsam, hakanımızın yüzüne bakamam» dedi.

Düşman gemileri sayıca çok ve bâzıları Türk gemilerine göre pek büyük olmakla beraber H. P. Türk gemilerinin çevikliğine, levendlerinin gözüpekliğine ve donanmasındaki büyük disiplinle her emrinin ânında yerine getirileceğine güvenerek savaşa derhal girmek istiyordu. Karşı tarafta bu disiplin ve beraberliğin olmadığını, birbirinin dilinden anlamayan, birbirini kıskanan kimselerden kurulu bu donanmada Andrea Doria'nın bir kanada bile hâkim olamadığını biliyordu. Türk donanmasının bir üstünlüğü de Türk toplarının karşı taraf toplarından uzun menzilli olmasıydı.

H. P., yatsı namazını kıldıktan sonra yatıp kısa bir sürede uyanarak hayırlı bir rüya gördüğünü, zaferin kendilerinde olacağını müjdeleyerek askerlerinin mâneviyatını kuvvetlendirdi.

28 Eylûl 1538 sabahının erken saatlerinde, ortalık daha karanlık iken H. P. hareket emrini verdi. Sabaha kadar kuzeye doğru kürek çekerek Yahşılar (Paksos) adası önüne geldiler. Böylece Türk donanması 30 km yol almış bulunuyordu. Ortalık ağarınca düşmanın güneyde, Ayamavro adası önünde olduğu anlaşıldı.

Bu haber alınınca H. P. rotayı hemen güneye çevirip yelken açtırarak düşman üzerine ilerledi.

Türk donanmasının orta kanadının ortasında ve başında Barbaros H. P. bulunuyordu. Baştardasında oğlu Hasan Reis'le oğulluğu öteki Hasan Reis, (Kara Hasan Reis) beraberdi. Bu orta kanattaki filoların başında Sinan Reis, Cafer Reis ve Şaban Reis vardı. Sağ kanadın başında Çanakkaleli Salih Reis, sol kanadın başında da aynı zamanda bilgin ve şâir olan Seydi Ali Reis bulunuyordu. Arkadaki ihtiyat filosunun başında Turgut Reis vardı. Murad Reis, Sadık Reis ve Güzelce Mehmed Reis, Turgud'un emrinde idiler.

Bu sırada sert esen güney rüzgârı düşman için çok uygun, Türkler için çok elverişsizdi. Böyle giderse yüksek bordalı düşman gemileri çarpmak suretiyle alçak bordalı Türk gemilerini batırabilirlerdi. H. P. yine psikolojik çareye baş vurdu. Âyet yazılı kâğıtları denize serptirdi. Rüzgâr önce hafifledi. Sonra yön değiştirdi. Bu suretle denizcilerin kendisine olan güveni büsbütün arttı.

H. P. düşman gülleleri kendisine değmeden, fakat kendi uzun menzilli gülleleri ona değerek başlattığı savaşla önce uzaktan Doria'nın gemilerini sarsmaya başladı. H. P. nın ihtiyat filosu dışında bütün gemileri tek hat üzerinde ve Türk kara savaşlarında olduğu gibi hilâl şeklindeydi. Düşman ise büyük donanmasını arka arkaya üç hat hâlinde dizmek ve en büyük gemileri öne almak gibi yanlış bir

tabiye ile savaşa girmişti. Türk gemileri hep birden ateş ettikleri halde düşman gemilerinin yanlız en önde olanları ateş edebiliyor, onların mermileri de Türk gemilerine değmeden denize düşüyordu.

Akşama kadar süren savaşta teşebbüs daima H. P. da kalmış ve mütereddit Doria, kendi manevralarını hep Barbaros'a uydurarak çarpışmıştır. Düşman gemilerinde kumanda birliği kalmayınca H. P., ihtiyattaki Turgut Reis filosuna düşmanın arkasını çevirme emrini verdi. Hızlı gemileriyle bu emri büyük bir çabuklukla yerine getiren Turgut, düşman donanmasını iki ateş arasında bırakınca, Doria çekilme emrini vermekten başka çare bulamadı. Akşam karanlığı basarken, denizciler için şerefsizlik sayılan, bütün gemilerin fenerlerini söndürterek kaçtı.

Asıl savaş 5 saat sürmüş ve düşman donanması gemilerinin yarısı batırılmıştı. Turgut karanlıkta bir süre daha düşmanı kovalayarak birkaç yaralı kadırgayı ele geçirdi. Düşmandan 29 gemi zaptolunmuş, 2 775 tutsak alınmıştı. Batan gemileri 128 tâne idi. Türk donanması hiçbir gemi kaybetmemiş, yalnız bâzı gemiler isabet almıştı. İnsan kayıpları 400 şehit, 800 yaralıdan ibâretti.

Cihan askerlık târihinde üç dört misli üstün bir kuvvete karşı kazanılmış böyle bir deniz zaferi daha yoktur. Bu savaşla Akdeniz tamamen Türk hâkimiyetine\ girmiştir.

H. P. zafer haberini, o sırada Buğdan seferinden dönmekte olan Kanunî Sultan Süleyman'a, oğlu Hasan Bey'le gönderdi. Hasan Bey'in yanına, Preveze savaşında tutsak edilmiş olan iki düşman kapdanını da verdi. Hasan Bey 15 Ekim 1538'de Yanbolu'da pâdişaha erişerek babasının zafernâmesini takdim etti. Pâdişahın emriyle zafernâmeyi Hasan Bey okudu. Pâdişah ve Dîvân üyeleri, Tanrı'ya şükran alâmeti olarak ayakta dinlediler ve Tanrı'ya şükürler ettiler. Pâdişah bu büyük zaferi bütün memlekete yazı ile bildirerek şenlikler yapılmasını emretti ve Hazine-i hassa'dan verilmek üzere H. P. nın yıllık tahsisatına 100 000 akça ekledi.

H. P. hasar gören gemilerini tamir edip Turgut Reis'i 20 gemilik korsan filosu ile denizde bırakarak hemen İstanbul'a geldi. Büyük gösterilerle karşılandı. Bir iki gün kaldıktan sonra atla Edirne'ye gidip 23 Ekim 1538'de pâdişahın huzuruna çıktı.

1539 Mayısında 150 gemiyle İstanbul'dan hareket ederek Adriya Denizi'ne girdi. 17 Temmuzda Dalmaçya'nın güney kıyılarında olup 1538'de Venedikliler tarafından alınmış olan Castelnuovo (Sırpça Herceg Novi) şehri önüne geldi. O sırada Venedikliler savaşa son vermek için İstanbul'a murahhaslar gönderdikleri için barıştan önce kalenin geri alınmasına ehemmiyet veriliyordu.

Kaleye karadan Rumeli beğlerbeyisi Hüsrev Paşa kumandasındaki ordu saldırırken denizden de H. P. bu harekâta katıldı. H. P. nın maiyetinde Turgut, Sinan, Salih, Murad, Seydi Ali, Hacı Maksud gibi ünlü reisler vardı. Kale 10 Ağustos 1539'da alındı.

H. P., Castelnuovo kalesini berkittikten sonra 26 Ağustos'ta Adriya Denizi'ne açılarak Doria'yı aramaya başladı. Seyir sırasında yakaladıkları gemi ve sandallardaki adamları sorguya çekerek Doria'nın nerede olduğunu öğrenmeye çalışıyordu. Onun Tarent körfezindeki Gallipoli lima nında olduğunu öğrenince hemen o yönde ilerlemeye başladıysa da, fırtına yüzünden Avlonya'ya dönmeye mecbur kaldı. Doria da Castelnuovo'nun Türklerce alındığını öğrenince Sicilya'ya çekildi.

Fırtına dindikten sonra Preveze'ye gelen H. P.'yı, İstanbul'dan gönderilen bir çavuş 19 Ekim 1539'da bularak, Castelnuovo'nun kurtarılmasından çok memnun olan pâdişahın gönderdiği 4 000 altın, 2 hil'at ve bir altınlı kılıcı teslim etti.

Barbaros H. P. 15 gün Preveze'de kalarak eksikliklerini tamamladı. Kendi yanına 20 gemi alakoyduktan son ra donanmayı Galata Kethüdası (Tersane Kumandanı) İbrahim Bey kumandasında İstanbul'a yolladı.

1540'ta H. P. deniz seferlerine çıkmadı. Bu yılda Barbaros'u yalnız Dîvândaki bir konuşmada görüyoruz: Avusturya kralı Ferdinand'ın İstanbul'a elçi olarak gönderdiği Leh asıllı Laczki'ye Divân'da Büyükvezir Lûtfi Paşa, Karl ile François arasındaki andlaşmanın ne maksatla yapıldığını sorunca Laczki, Dîvânda bulunan H. P. yı göstererek: «Bunu Büyük Amirale sorunuz» demiş, H. P. da gülerek: «Ben burada Fransa elçisine vekil mi olacağım» diye cevap vermiştir.

Karl, Preveze'deki deniz bozgunundan ve Kanunî ile olan mücadelesindeki devamlı başarısızlıkları dolayısıyla gülünç bir teşebbüste bulundu: H. P. ya gizlice mektup göndererek onu Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalıştı. H. P. nın Cezayir kralı olduğunu, pâdişahın beylerbeyisi olarak çalışmasının zillet sayılacağını söyleyerek Kanunî'nin hizmetinden ayrılırsa onu Kızıl Deniz'le Atlas Denizi arasındaki bütün Afrika'nın tek meşru hükümdarı sayacağını bildirdi. İttifak teklif etmediğini, yalnızca Osmanlı Devletiyle ilgisini kesmesini istediğini yazdı.

H. P. bu teklifi derhal Dîvân-ı Hümayûn'a bildirdi ve Büyükvezir Damad Lûtfi Paşa'ya asla gafil olmamasını, çünkü Karl'ın bundan sonuç alamayınca mutlaka başka bir hınzırlık düşüneceğini söyledi ve kendisinin Cezayir'de olmayışından faydalanarak oraya saldırması muhtemel olduğunu ilâve etti ki H. P. nın bu tahmini de doğru çıkmıştır.

Büyükvezir Lûtfi Paşa bir an düşündükten sonra Barbaros'a, bütün hayatı Karl ile savaşta geçtiği için onu kendisinden (Lûtfi Paşa'dan) daha iyi tanıdığını, bu sebeple Cezayir'i korumak için ne gibi tedbirler alınması gerektiğini yine kendisinin herkesten daha iyi bileceğini söyledi ve Karl'ın ihanet teklifine hemen red cevabı vermeyerek oyalamasını tavsiye etti.

Bunun üzerine H. P., Karl'ın kendisiyle konuşmak için sorumlu tuttuğu Andrea Doria'ya haber uçurarak müphem bir ifadeyle müzakereye hazır olduğunu, ancak pâdişah duyabileceği için bu işin İstanbul'da yapılamayacağını, elçilerini Cezayir'deki vekili olan oğulluğu Kara Hasan Bey'e göndermesini bildirdi. Hasan Bey'e de gerekli tâlimatı gizlice yolladı ve Karl'ın elçilerini oyalayarak ülkeyi düşman çıkartmasına karşı hazırlamasını emretti.

Bir süre sonra Cezayir'e Karl'ın elçileri geldi. Bunlar iki İspanyol ile Türk tebaası olan Romeo adlı bir Yahudi doktordu. Kara Hasan Bey bir müddet konuştuktan sonra iki İspanyol'u Cezayir'den kovdu. Yahudiyi tevkif ederek İstanbul'a gönderdi. H. P. onu Yedikule'de hapsettirdi.

Karl, H. P.'yı kandıramayacağını anlayınca bu sefer Kara Hasan'a Cezayir Krallığını teklif ederek onu kandırmaya çalıştı. Kara Hasan durumu H. P.'ya bildirerek ne şekilde davranması gerektiği hakkında, Büyükvezir Lûtfi Paşa ile mutabık kalan H. P. dan tâlimat aldı. Kara Hasan Bey, kendisine elçi olarak gelen ve Oran vâlisi bulunan İspanyol kontuna elbette Cezayir kralı olmak istediğini, fakat bu ülkeyi Kanunî'den koparacak gücü olmadığı için

Karl büyük bir ordu ve donanma ile geldiği takdirde bu işin gerçekleşebileceğini söyledi.

H. P., Kara Hasan'a Karl çıkarma yaptığı takdirde onu mümkün olduğu kadar hırpalamasını, kendisinin donanma ile gelerek onları denize gömeceğini bildirdi. H. P. harekete geçmek için Karl'ın taarruzunu bekliyordu. Onun saldırısından önce denize açılırsa, Karl'ın derhal kaçacağını biliyordu.

Karl seçme Alman, İspanyol, İtalyan ve Malta askerlerinden müteşekkil, 25 000 kişilik kara ordusu ile içinde 12 000'den fazla deniz askeri bulunan 274 savaş ve 242 taşıt gemisinden büyük donanmasının başında olarak 19 Ekim 1541 günü Cezayir önüne geldi ve donanmasını düşmana imha ettirmemek için Cezayir önlerinden uzaklaştırması dolayısıyla yanında ancak 600 Türk levendiyle 2 000 Arap gönüllüsü kalan Kara Hasan Bey'e Türkçe bir mektup göndererek küstah bir dille teslim olmasını istedi. Kara Hasan Bey aynı dille cevap verince 23 Ekim'de karaya asker çıkardılar. Bu sırada 70 gemilik bir donanma ile Cezayir'in imdadına çıkan H. P., bütün Akdeniz'i kaplayan sert fırtınadan bir limana sığındığı gibi, Karl'ın donanması fırtınadan karaya çıkan ordusu da yağmur ve doludan perişan oldu. Bu ordu kesin saydıkları zafer için içip sarhoş olmuş, nöbetçiler de pek iri tâneler hâlinde düşen doludan korunmak için çadırlara sinmişti. Kara Hasan Bey bu fırsattan faydalandı. Gecelevin çok başarılı bir baskın yaptı ve küçük kuvvetiyle bu büyük orduyu bozdu. 23 Ekim'i 24 Ekim'e bağlayan gecenin tam yarısında düşman ordugâhına kadar giren levendler, o sarhoş orduyu darmadağın ettiler. Düşmanın kara ve deniz kuvvetlerinin yarısından çoğu kılıçtan geçirilerek veyâ tutsak edilerek yahut denizde boğularak yok edildiği gibi, 150 gemi de fırtınadan battı. 15 gemi karaya oturdu. Karl ve kılıç artıkları bin güçlükle dört gün yürüyerek, fırtınadan kurtulan gemilerinin bulunduğu koya varıp, 2 Kasım 1541'de Cezayir'den uzaklaştı.

Kara Hasan Bey 30 gemi donatarak düşmandan alınan 1 500 tutsağı Deli Mehmed Reis kumandasında İstanbul'a gönderdi. H. P. bunları Kanunî'ye arz etti. Pâdişah, gazilerin her birine birer hil'at ve yüzer altın, Kara Hasan Bey'e de değerli hediyelerle paşalık ve beylerbeylik pâyesi verdi.

İstanbul'a gelen levendler şehri gezip tozdular. Tersanede on binlerce işçinin çalıştığını görünce şaştılar ve bu kadar güçlü bir devletin tebaası oldukları için Tanrı'ya şükürler ettiler. H. P., levendlerini her gün baklava ve börekle besledi. Kapdanlar İstanbul zenginlerinin konaklarında ağırlandı. Anadolu'dan levend yazılmak için gelen gençlerden denizciliği bilen 300 tanesini ayırarak Cezayir'e yolladı. Diğerlerini de denizcilik öğrenmeleri için Tersane de alakoydu.

H. P. 5 kadırgaya tıka basa cephane ve malzeme doldurarak Deli Mehmed Reis'e teslim etti. O da 35 gemiyle İstanbul'dan ayrıldı. Seyir için Sarayburnu'na inen pâdişahı top ateşiyle selâmlayarak açıldılar. 17 günde Cezayir'e vardılar.

1543 yılı, Türkiye'nin Fransa'ya yardım için askerî hareketlere giriştiği bir yıldır. Fransa kralı I. François, Karl ile olan mücadelesinde elçiler göndererek Türkiye'den yardım istediği için, François'nın ikiyüzlü siyasetine rağmen İmparator Karl'a karşı bu istek kabul olunmuş ve Almanya - İspanya'ya karşı Fransa ile birleşmek devletin çıkarlarına uygun görülmüştür.

28 Mayıs 1543'te Barbaros H. P. kumandasındaki Türk donanması, Fransa'nın Türkiye'deki elçisi Baron Polin de la Garde da beraber olduğu hâlde İstanbul'dan hareket etti. Donanma 154 gemiden mürekkepti ve 30 000 savaşçı taşıyordu.

20 Haziran 1543'te İtalya ile Sicilya arasındaki Messina Boğazı'na girdi. İtalya kıyısındaki Reggio ve Sicilya kıyısındaki Messina şehirleri İspanyol donanmasının üsleri olduğu için taarruz etti. İki şehir de savaşsız teslim oldu.

Bundan sonra donanma Napoli'nin kuzeyindeki Gaeta körfezine girerek Gaeta kalesi önünde demir attı. Şehrin kumandanı olan Don Diego Gaetano, Türklere karşı şehir ve kaleyi savunmaya kalktıysa da, kıyıya 12 000 asker çıkaran Barbaros'a karşı koyamadı. Kale zaptolundu. Alınan pek çok tutsak ve ganimet arasında kumandanın karısı ve güzelliği ile ün salmış olan 18 yaşındaki kızı Maria da bulunuyordu. H. P. bu güzel kızı ihtida ettirerek nikâhla aldı. Gelini İstanbul'a gönderdiği gibi, babasıyla anasına ve Maria'nın nişanlısı olan İspanyol asîlzâdesi Don Alvaroz de Guyman'a karşı çok lûtufkâr davrandı. Bu sırada 40 gemilik Cezayir filosu da donanmaya katıldı.

Donanma yine İtalya kıyılarında ilerleyerek Roma'nın iskelesi olan ve Roma'dan 15 km mesafede bulunan Ostia limanına dayandı. Donanmanın gelişi Roma'da panik yarattı. Halk kaçışmaya başladı. H. P. belki de Roma'ya girecekti. Fakat gemisinde bulunan Fransız elçisi Baron Polin de la Garde zelîlâne bir şekilde yalvararak bunu önledi. Hıristiyanlık âleminin merkezi olan bu şehrin zaptı Türkiye'nin müttefiki olan Katolik Fransa'yı mânen perişan edeceğini, François'nın aforoz edilerek hiçbir itibarı kalmayacağını Barbaros'a anlatarak kolaylıkla alabileceği Roma'nın fethinden onu vazgeçirdi. H. P. o bölgeye hiçbir düşmanlık göstermedi. Ostia ve civarı halkı Türklere yiyecek, içecek ve yemiş ikram ederek dostluklarını göstermeye çalıştılar.

Donanma Ostia'dan batıya dönerek Korsika ile Sardunya arasındaki Bonifacio Boğazı'ndan geçtikten sonra 11 Temmuz 1543'te Fransa'nın Toulon limanına vardı. Buradaki Fransız gemileri direklerine Türk bayrakları çekerek H. P. yı selâmladılar.

20 Temmuz 1543'te bayraklarını açmış olduğu hâlde mehter çalarak büyük bir düzenle Marsilya limanına gelen Türk donanması büyük törenle karşılandı. Şehir ve civar halkı kıyıya üşüşerek alkışladılar. Burada bulunan 44 gemilik Fransız donanması da direklerine Türk bayrakları çekmişlerdi. H. P., Fransız deniz kuvvetlerinin kumandanı olan Prens François de Bourbon tarafından karşılandı. 23 yaşında bulunan ve Enghien dukası olan bu prens amiral, kral adına H. P.ya «hoş geldiniz» dedi. Kendisine birçok Fransız asîlzâdesi arkadaşlık etti ve H. P.ya, Cezayir krallığından dolayı bir hükümdar muamelesi yapıldı.

H. P. 21 Temmuz 1543'te maiyetiyle birlikte karaya çıkarak, şerefine verilen ziyafette bulunduktan sonra gelişinde olduğu gibi büyük törenle kadırgasına döndü.

5 Ağustos 1543'te, Fransız donanmasını da yanına alan H. P. Toulon'a geldi. Kaleye Fransa kralı I. Fraçois'nın emriyle Türk bayrağı çekilmişti. Dîvân - ı Hümâyûn'da Fransız elçisi Polin de la Garde ile bu şekilde bir anlaşma yapılmış ve şehir, Barbaros'un orada bulunduğu sürece Türklere verilmişti.

H. P., İspanya kıyılarına büyük bir çıkarma yapılacağını umarken Fransızların hazırlıksız ve plânsız olduklarını görünce hayal kırıklığına uğradı. H. P. ile birlikte gel-

miş olan Fransa elçisinin Fransız kralını ziyaret edip dönmesinden sonra, İmparator Karl yerine onun müttefiki olan Savoia Dukası Charles'ın kalesi Nice (Nis) üzerine hücuma karar verildi.

İki donanma Nice'i topa tutmaya başladıktan biraz sonra Fransız gemilerinin birer birer ateş kesmeye başlaması üzerine H. P., Fransız amirali François de Bourbon'u gemisine çağırtıp ateş kesmelerinin sebebini sordu. Fransızların barutlarının tükendiğini, Marsilya'da gemilere yüklenen ve Türkler tarafından barutla dolu sanılan fıçıların şarap fıçısı olduğunu öğrenince prense hakaret etti ve: «Ne güzel askerler! Şarap fıçılarını unutmuyorlar, ama barutu unutuyorlar» dedi.

Barbaros H. P. bir kısım askerlerini karaya çıkartarak şehri arkadan da kuşatıp dövmeye başlayınca şehir teslim oldu. Bütün kuşatmada H. P.nın 100 levendi şehit düşmüştür. Şehrin anahtarlarını Barbaros'a getiren vâli şehrin bağışlanmasını rica etti ve şehir teslimle alındığı için yağmalanmadı. Fakat Barbaros Nice'i Fransızlara teslim edip çekildikten sonra Fransızlar fena hâlde yağma ettiler.

Türk donanması kışı geçirmek üzere Toulon'a geldi. H. P. 1 savaş ve 3 taşıt gemisini İstanbul'a göndererek harekât hakkındaki raporunu yolladı.

16 Eylûl 1543'te Türkiye ile Fransa arasında imzalanan andlaşma gereğince Fransa, Türk donanmasının masrafları için Barbaros H. P.ya 800 000 duka ödedi.

H. P., Toulon'da kaldığı sürece şehre Türk bayrağı çekildiği gibi, şehir ve yöresi de o yılın vergisini Türk me'murlarına verdiler. Toulon'da beş vakit ezan okundu.

Türk donanması Toulon'da 8 ay kaldı. Bu müddet içinde Salih Reis'le H. P. nın oğlu Hasan Reis kumandasındaki filolar İspanya ve İtalya kıyılarını vurdu. Karl ve Doria ortalıkta gözükmediler.

Türk donanmasının kendilerine pek yakın bir yerde üslendiğini gören Cenevizliler, Cenevizli olan Andrea Doria'nın Almanya imparatoru ile İspanya kralı Karl'ın hizmetinde olması dolayısiyle Barbaros'tan kendilerine bir zarar gelmesinden korktular. Kendilerine bu savaşta tarafsız olduklarını bildirip tarafsızlıklarının kabulünü istediler.

H. P. üç yıldır Cenevizliler elinde tutsak bulunan Turgut Reis'in fidye karşılığı serbest bırakılması ve Cenevizlilerin kürek ve saire satmaları şartı ile bunu kabul etti. Turgut Reis 3 000 altın karşılığı serbest bırakıldı.

1544 baharında Fransa'nın durumu düzelmiş, Karl, Avrupa'dan Kanunî Sultan Süleyman'ın, denizlerden de Türk devlet donanmasıyla korsanlarının saldırıları sonucu iyice bunalmıştı. Fransızlar H. P. nın Cenevizlilerle olan dostluğundan da kuşkulanmaya başlamıştı. H. P., Fransız hükûmetinden Türk donanmasının İstanbul'a kadar olan masrafı ile Fransız gemilerinde bulunan 400 Türk ve Arap gemicinin verilmesini istedi. Fransa bu istekleri kabul etti.

1544 Nisanında Türk donanması Fransız filosunun ve kalenin selâm topları ile uğurlanarak Toulon'dan ayrıldı. Genova'nın önünden geçti. Elba adasını yağma edip yıkarak İtalyanlar elinde tutsak bulunan Sinan Reis'in oğlunu kurtardı. İtalya kıyılarını yağma ederek çok sayıda esir aldı. Bunların bir kısmını Cezayir'e göndererek İstanbul'a 14 000 tutsakla geldi. On binlerce İstanbul'lunun kıyılara düşüp alkış tutmaları arasında limana girdi.

Bu, Barbaros H. P. nın son seferidir. Şanlı Derya Kapdanı son iki yılını İstanbul'da geçirmiştir.

HAYREDDİN PAŞA: Beşiktaş'taki Barbaros Anıtı

4 Temmuz 1546'da soğukalgınlığından ve her hâlde bunun zâtürieye dönmesinden İstanbul'da, Beşiktaş'taki konağında ölerek Beşiktaş'ta yaptırmış olduğu türbeye gömüldü ve işgal etmekte olduğu iki makamdan Cezayir Beylerbeyliğine öz oğlu Hasan Paşa, Derya Kapdanlığına da Sokollu Mehmed Paşa tâyin edildi.

Barbaros H. P., dünya târihinin en büyük deniz kumandanıdır. Yiğitliği, tuttuğunu koparması, azlıkla çokluğu yenmesi ve üstün kumandanlığı bakımından Türk târihinin büyük askerleriyle aynı seviyededir.

En büyük rakibi olan Andrea Doria, ömrü boyunca H. P. dan çekinmiş, ancak üç dört kat üstün bir donanmaya kumanda ettiği zaman Preveze önünde onunla çarpışmaya kıyışabilmiş, fakat onda da bozguna uğramıştır.

Avrupalılar ona Cezayir kralı diye bakmışlardır. Adı, Akdeniz milletleri arasında korku ile anılmıştır. Akdeniz ülkelerinin hepsinde casusları olduğu için olan bitenden haberi oluyor, ona göre tedbir alıyordu. Sipahi oğlu olduğu için savaşçılık ruhuna işlemişti. Üç kardeşi deniz savaşlarında şehit düşmüş, fakat bilhassa kendisinden biraz büyük olan Oruç Reis'in ölümü ona çok tesir etmiştir.

Sert ve kesin tedbirler almaktan çekinmezdi. İspanyollar, Müslüman esirlerin, burnunu, kulağını kesip işkence ettiklerinden H. P. bunu haber aldıkça bire on kâfir beyi ile aynen karşılık vererek İspanyol vahşetinin önüne geçmiş, Salih ve Turgut Reisler tutsak düştüğü zaman bu korku ile onlara bir şey yapamamışlardır.

HAYREDDİN PAŞA: Beşiktaş'taki Barbaros Türbesi

Orta boylu, gür ve çatık kaşlı, sert bakışlı olan Barbaros H. P. birçok ünlü amiraller yetiştirmiştir. Bunların en tanınmışı Turgut Paşa'dır. Turgut'un kızı Barbaros'un öz oğlu Hasan Paşa ile evlenmiştir.

Ömrü boyunca Kanunî Sultan Süleyman tarafından gördüğü itibar, Barbaros H. P.nın yüksek değerinin en büyük tanıklarından biridir. Zaferlerle dolu savaş hayatında eline hazineler değerinde servet geçtiği hâlde, bunların çoğunu dağıtmıştır.

Vasiyetnâmesine göre kendi parasıyla yaptırıp donattığı 30 büyük savaş gemisini ve seçme 800 tutsağını Kanunî Sultan Süleyman'a, 200 tutsağını Büyükvezir Rüstem paşa'ya, 10 000 duka altınını yeğeni Mustafa Bey'e (büyük kardeşleri İshak'ın oğlu olacak), Cezayir'deki bütün emlâkini oğulluğu Kara Hasan Paşa'ya bırakmıştır. Öz oğlu Hasan Paşa'ya, içindeki 1 000 köle ve cariye ile İstanbul'daki sarayını ve kalan servetini vasiyet etmiştir.

Beşiktaş'taki câmi, türbe ve medresenin bakım ve vakıflarına 30 000 duka altını ayırmış, 15 yaşını geçen bütün erkek ve kadın tutsaklarına hayat boyu geçim sağlayarak hepsini azad etmiştir.

Ölümünde yoksullara büyük ölçüde sadaka verilmesini ve Büyükvezir Rüstem Paşa'ya borç verdiği 210 000 duka altınını bağışlamasını oğlu Hasan Paşa'ya vasiyet etmiştir.

Barbaros H. P., Amerika'nın keşfindeki ehemmiyeti kavramış, Haleb'de Büyükvezir Maktul İbrahim Paşa ile görüştüğü zaman Yeni Dünya'ya seferler yapmanın faydalarını anlatmışsa da, İbrahim Paşa bu işin büyüklüğünü kavrayamamış, yanaşmamıştır.

Barbaros H. P. kara savaşlarında da icad yapmış bir kumandandır: 1534'te Tunus sultanı ve Türk düşmanı Ebû Abdullah Hasan'ın Kayruvan'da topladığı kuvvet üzerine yürürken daha hızlı gidebilmek için top arabalarına direkler dikip bu direklere yelkenler koyarak arabaları çeken atları yorgunluktan kurtarması ve rüzgârdan faydalanarak daha hızlı gitmeyi sağlaması, târihte eşi görülmemiş dâhiyâne bir buluştur.

İdâre ettiği ve İspanyollardan kurtardığı Tunus ve Cezayir'de Araplar tarafından bunca ihanete uğradığı hâlde, çok defa idamlık suçları bağışlamış, mecbur kalmadıkça kan dökmemiştir. Kan ve ölümle yoğrulmuş bir hayat içinde bu, büyük bir insanlık fâziletidir.

Barbaros H. P., Zeyrek Yokuşunun üst başında kadınlar ve erkekler için yaptırdığı iki hamam, aynı yokuşun alt başında yanyana bir fırınla bir değirmen, Un Kapanı'nda İbni Madas Mahallesinde yan yana altı ev, Balat Kapısı içindeki Parmakkapı denilen yerde üç ev, Karagümrük'te bir ev, Ayvansaray Kapısı içinde on iki oda ve bir sofa, Balık Pazarı içinde Halil Paşa Mahallesinde bir han, Mahmud Paşa civarında Boyacılar sokağında bir ev, Kadırga limanında Altı Ocak Sokağında altı ev, Balat'ta Kesme Kaya denilen yerde iki ev, Galata'da Kürkçü Kapısı'nda sekiz ev, Galata'da Yanık Kapı civarında iki ev, Beşiktaş'ta yaptırmış olduğu medrese (ki bugün yoktur) yakınında kendisinin oturduğu konak ile Beşiktaş Deresi'nde diğer konağını ve 25 000 kuruşunu (her kuruş 120 akça) vakfetmiştir.

Beşiktaş'ta o zaman Deve Meydanı denilen meydana yaptırdığı türbesine ölümünden sonra bir türbedar tâyin olunmasını ve kabrinde her gece iki kandil yakılmasını, medrese civarında yaptırdığı aşhâne ölümünden sonra talebeye cuma ve pazartesi geceleri pilâv ve zerde pişirilmesini ve 20 cilt kitabını da medreseye vakfettiğini vasiyet etmiştir.

Çok târihî bir zamanda yaşamış olmakla beraber Barbaros H. P. için de efsanevî denebilecek bir söylenti, târihî gerçek gibi kabul olunmuştur. O da, kendisine Hayreddin lâkabının Kanunî Sultan Süleyman tarafından verildiği hakkındaki rivâyettir. Bu rivâyet kendisine karşı duyulan hayranlığın mâşerî bir sembolüdür. — Nihâl Atsız

HAYRET EFENDİ, Hoca Mehmed Bahâüddîn (Adana 1848 - İstanbul 1913), şâir, dilci ve eğitimci. Adanalı ziraatçı Hacı Hüseyin Ağa'nın oğludur. H. E., Adana'daki âlimlerden Arapça ve Farsça okuyup tahsilini tamamladıktan sonra, İstanbul'a gelerek Süleyman Subaşı Medresesi'ne girmiştir. Öğretmenlik için açılan imtihanı kazanarak Darülmuallimîn'den diploma almıştır. 1870 - 1873 yıllarında Adana ve Söğüd Rüşdiyelerinde ders okutan H. E., İstanbul'a gelerek Prens Mustafa Fâzıl Paşa'nın konağında hocalık etmiştir. 1876'da Üsküdar'da Paşakapısı, 1878'de Gülhâne Askerî Rüşdiyesi'nde Türkçe sarf ve 1879'da Mekteb - i Sultanî'de Türk edebiyâtı öğretmeni olmuştur. 1881'de Kütüphâneler Müfettişliği'ne, 1886'da Maarif Nezâreti Teftiş ve Muâyene üyeliğine tâyin edilmiştir. Haksız yere bir ara meslekten uzaklaştırılan H. E., Kandiye İdadîsi'ne edebiyât öğretmeni olarak gönderilmiş, 1892'de bu vazifesinden istifa etmiştir. Evrâkı içinde bulunan Kandiye mutasarrıfına yazılmış bir istifa tezkeresinde: «Rum talebenin nankörlüğünden ve bunlara ilim öğretmenin, böyle bir kavm arasında bulunmanın şer'an câiz olmadığından» istifa ettiğini belirtmiştir. 1899'da tekrar Teftiş Encümeni ve Muâyene Kurulu üyeliğine getirilen H. E., daha sonra açığa çıkarılmış ve 1908 Ağustos'unda Darülfünûn Ulum - i Dîniye ve Edebiyât Müdiriyetine tâyin edilmiştir. 31 Mart Vak'ası'nda «İslâm» gazetesindeki bir yazısından ötürü Örfi İdâre Kararnâmesi ile beş yıl için Rodos'a sürülmüştür. Affı için, Mâbeyin Başkâtibi Hâlid Ziyâ (Uşaklıgil) Bey'den yardım isteyen şâir Eşref, H. E. için şöyle yazmıştır:

Vakt - i Hürriyet'te Hayret, dendi nâmın mürteci
Bir zaman yanımda istibdâda derdin düşmenim
Mutlaka bir sehve mebnîdir bu mahkûmiyetin
Nefye sen lâyık değilsin çünkü ısbâtın benim

1910'da affedilerek İstanbul'a gelen H. E., 1911'de emekliye sevk edilmiştir. 1913'te ölmüş, Merkezefendi Mezarlığı'na gömülmüştür. Ölümü üzerine, Yenişehir Fenerli Hüseyin Hâşim Bey, H. E.'ye gücenik bulunduğu hâlde, şu rubâîyi söylemiştir:

Bir şâir-i zî fazîlet etti rıhlet
Vermişdi kemâl-i dehre cidden hayret
Tab'ında nümâyân idi her dem şiddet
Sığmazdı cihâna sığdı kabre Hayret

H. E.'nin şiirleri ölümünden sonra takdirkârları tarafından *Eş'âr-ı Hayret* adı ile bir deftere toplanmıştır ki Bayezid Umûmî Kütübhânesi'ndedir. *Sûk-ı Ukâz* [İstanbul, t. y.] adlı mensur ve *Şehrâyin ve sihr-i beyân* [İstanbul, 1886] adlı manzum iki risâlesi basılmıştır.

HAYRETÎ (Vardar Yenicesi ? - 1534 - 1535). şiirleri ve halk üzerindeki mânevî nüfûzu ile şöhret kazanan Türk şâir ve mutasavvıflarındandır. Osmanlı İmparatorluğu'nun XVI. asırda, başta Mehmed Hayâlî Bey olmak üzere Usûlî, Arşî, Hanefî, Günâhî v. b. şahsiyetlerini yetiştiren kültür ve tarikat merkezlerinden Vardar Yenicesi'nde doğmuştur. Hayâtı hakkında oldukça az bilgiye sâhib olduğumuz H., timâr erbâbı sipâhîlerdendi. Mehmed Hayâlî Bey'in, Kānûnî ile bir konuşmasını içine alan fıkraya göre, bu memleketlisi, Pâdişah'a, şâirimiz hakkında «Pek müstagnîdir» demiş, bu fikrini kuvvetlendirmek maksadıyle onun *Ne, Süleyman'a esīrüz, ne Selīm'in kuluyuz Kimse bilmez bizi, biz Şâh-i Kerīm'in kuluyuz* beytini okumuştur; Kānûnî'nin bu yüzden az ihsanda bulunduğu, hattâ H'nin bu ihsânı da kabûl etmediği rivâyet edilir. Bu fıkra, Ca'ferî mezhebinden olduğu kaydedilen derviş-meşreb H.'nin, maddî şeyler ardından koşmadığını göstermek bakımından zikre değer. Âile hayâtını aydınlatmak pek mümkün olamayan H.'nin, Konya Âsitânesi'nde hizmetini tamamladıktan sonra Edirne'de Murâdîye Dergâhı Şeyhliği'nde bulunan, Kānûnî ile Edirne'ye gelen vezire, tekkelere âid vakıfların kaldırılacağını duyması üzerine hakâret ve daha sonraları İstanbul'da Sütlüce'deki tekkesinde irşadlarına devâm eden Yûsuf Sīneçâk, H.'nin kardeşidir. H.'nin, *Cezire-i Mesnevî, Müntahabât-ı Rebâb-Nâme, Nazīre-i Muhammediye* adlı basılı eserleri mevcut, cenâze namazına Kānunî'nin de iştirâk ettiği, lutuf ve ihsan peşinde koşmamak cihetinden kendisine benzeyen bu Mevlevî şâiri kardeşini pek sevdiği anlaşılıyor; bu sevgisini, ömrünün sonlarında gözleri kör olduğu için onu görememekten doğan üzüntüsünü aksettiren *Gazel'i* açıkca ifâde etmektedir. «Eş-Şeyh» kelimesinin ebced harfleriyle karşılığı olan H. 941 (1534-35)'de ölen H., Latifi'nin kaydine göre Vardar Yenicesi'nde, kendi kurduğu Zâviye'de gömülü ve kabri ziyâretgâhtır; *Sicill-i Osmânî* ve *Osmanlı Müellifleri*'nde, ise, kardeşi Y. Sīneçâk'le berâber Sütlüce'de gömülü bulunduğu kaydedildiğinden, bu hususta kesin hükme varmamız şimdilik mümkün olamamaktadır.

H.'nin, gençliğinde Kānûnî'nin vezirlerinden Frenk İbrâhim Paşa'ya sunduğu *Kaside*'sinin pek beğenildiğinden bahsedilir. Müretteb *Dīvân*'ı bulunduğunu, hattâ Vardar Yenicesi halkının bu *Dīvân*'dan fal açtıklarını Latifî bildirmektedir. Yabancı kelime ve kāidelere pek az rastlanılan, çok temiz Türkçe ile, ince ve derin hislerini aksettiren şiirlerinin, «sâde ve âşıkâne» olduğu hükmünde, *Tezkire*'lerin birleştiği görülür. Bir gazelinin Vardar Yeniceli Günâhî tarafından *Tahmis*'i, bâzı manzûmelerinin bestelenmesi, yaşadığı ve sonraki devirlere âid *Müntahabât* ve *Şarkı Mecmuaları*'nda eserlerinden seçilmiş parçalara yer verilmesi, *Dīvân*'ından tefe'ül olunması, H.'nin kazandığı şöhreti ve mânevî nüfûzu göstermektedir.

Bibliyografya. H.'nin hâltercemesinden, Sehî'den başlayarak (*Tezkire*, İst., 1325, s. 126), Âşık Çelebî, Hasan Çelebî, Ahdî, Esrar Dede Tezkire'lerinde, Mehmed Tevfik'in *Kāfile-i Şuarâ* (İst., 1290, s. 171), Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî* (c. II., İst., 1311, s. 263) eserlerinde bahsedilmiştir. Bâzı kaynaklarda, herhâlde kendisinden daha çok şöhret kazandığı için, kardeşi Y. Sīneçâk dolayısıyle H.'ye dâir bilgiye rastlanılır (Ali Enver, *Semâ-Hâne-i Edeb*, İst., 1309, s. 208; Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I., İst., 1333, s. 80). Seçilmiş şiirleri için bk., Ziyâ Paşa, *Harâbat*, c. II., İst., 1292, s. 75. *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. II., İst., 1961, s. 466, *İndeks*. Bu katalogda ölüm târihi, her hâlde kardeşi Y. Sīneçâk'in vefât târihi ile karıştırıldığından, yanlış olarak H. 953 (1546-47) gösterilmiştir (*Ayn. cild*, s. 115, nu. 2319). — Fevziye Abdullah Tansel

HAYRİ EFENDİ, Mehmed (Viranşehir 1734 - Fokşan 1789), Reîsülküttâb. Bolu sancağının Ömerli bucağında oturan Kastamonu mütesellimi Yahyâ Ağa'nın oğludur. Tahsiline 20 yaşına kadar memleketinde devam eden H. E., Sadârete tâyin edilen Hekimoğlu Ali Paşa (b. bk.) Trabzon'dan İstanbul'a giderken Kethudâsı Veliyüddin Efendi'ye bir kasîde sunarak onun himâyesine girmiş ve böylece İstanbul'a gelmiştir. Hâmid Hamza Efendi (b. bk.) nin yardımı ile Kethudâ Kalemine girip Başhalifeliğe yükselmiş, 1764 yılında Hâcegân (b. bk.) arasına katılmıştır. 1769'da Kethûda Kâtibi, 1771'de Beylikçi olan H. E., Şumnu vak'asında ordunun Edirne'ye kadar çekileceğini sanarak oraya gitmiş, fakat ordu Şumnu'da kaldığından bu davranışı azledilmesini ve sürgüne gönderilmesini gerektirmişse de, affolunmuştur.

1774'te ordunun İstanbul'a dönmesinden sonra tekrar Beylikçi tâyin edilen H. E., yedi yıl bu vazifede kalmıştır. 1779'da Aynalıkavak Tenkihnâmesi (b. bk.) ni müzakereye me'mur edilen Abdürrezzak Bâhir Paşa (b. bk.) nın maiyetinde mükâleme kâtibi olarak bulunmuştur. H. E., 1781'de Reîsülküttâb, 1782'de Sadâret Kethüdâsı tâyin edilmiştir. Bir süre sonra azlolunmuş, 1784'te çavuşbaşılığa ve aynı yıl Tersâne Emâneti'ne getirilmiştir. 1785'te ikinci defa Reîsülküttâb olmuş ve aynı yıl Sadâret Kethüdâlığına nakledilmiştir. 1786'da Ruslara karşı açılacak harbe itiraz etmesi üzerine azlolunmuşsa da, tecrübe ve bilgisinden yararlanmak için nişancı tâyin edilerek ordu ile hareketine emir verilmiştir. 1787'de tekrar Reîsülküttâb olan H. E., 1789'da Focşani (Fokşan) kasabası yakınında Boza Suyu üzerinden geri çekilirken çıkan kargaşalıkta nehre düşerek boğulmuştur.

HAYRİ EFENDİ, Mustafa (Ürgüp 1867 - Ürgüp 1922), Türk ilim ve devlet adamı, Osmanlı İmparatorluğunun 124. Şeyhülislâmı. Trablusgarb vilâyeti (bugünkü Libya) Evkaf Müdürü Abdullah Avni Bey'in oğludur. Annesi Ürgüplü Râbia Hanım'dır. Ahlâk, ilim, fazilet sâhibi, sevilen ve sayılan bir soydan gelmedir. İlk tahsilini Ürgüp'te yapan H. E., dikkati çeken kabiliyet ve çalışkanlığı sebebiyle, Sıvas'ta bulunan ağabeyi Adliye Müfettişi Hakkı Bey'in yanına gönderilerek, ulemâdan Mor Ali Baba'dan Farsça ve Âlim Efendi'den Arapça öğrenmiş ve İstanbul'a gelerek Fâtih Medresesi'nde Taşköprülü Abdullah Rüştü Efendi'nin talebesi olmuştur. Ayrıca muhtelif fırsatlardan faydalanarak Kayseri'de Yağmuroğlu Medresesi'nde Kasım ve Karakimseli Hacı efendilerin, Emin Efendi'nin, Hamurculu Osman Efendi, dayısı Müftü Tâhir ve amucası Hacı

Münib efendilerden cüz'iyât, âdâb ve tefsir-i şerîf okumuştur. Fâtih Medresesi'nden icâzet aldıktan sonra (1894) İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girmiş ve fakültenin ikincisi olarak me'zun olmuştur. 1897'de adliye mesleğine giren H. E., sırasiyle Maraş ve Trablusşam'da savcı muâvinliği, Lazkiye Cezâ Mahkemesi başkanlığı, Sûriye vilâyeti savcılığı, Manastır vilâyeti savcılığı, Selânik vilâyeti Cezâ Mahkemesi başkanlığı yapmış ve Meşrûtiyetin ilânından sonra yapılan seçimde (15 Aralık 1908) Niğde milletvekili seçilmiştir. Aynı zamanda Hukuk Fakültesi mecelle profesörü olmuş, 31 Mart Vak'ası'ndan sonra da Tevfik Paşa kabinesinde Adâlet Bakanlığı'na getirilmiştir. Yenilenen seçimde tekrar Meclise giren H. E., I. Başkanvekili seçilmiştir. Bu sırada Kadılar Medresesi'nde cezâ hukuku okutmuştur. Hakkı Paşa kabinesinde Evkaf Nâzırı olan H. E., Adliye Nâzırlığı ile Şûrâyi Devlet Reisliği yapmış ve ikinci defa Evkaf Nâzırı olmuştur. Bu nâzırlıkta birkaç defa daha bulunmuştur. Darüşşafaka başkanlığında da bulunan H. E., Evkaf Nâzırlığı'na ek olarak 1914 târihinde Şeyhülislâm tâyin edilmiştir. 1916 yılında Sadrâzam Said Halim Paşa'nın istifâsı üzerine kurulan Talât Paşa kabinesine girmeyerek Âyan üyesi olmuş ve vefâtına kadar bu sıfatı taşımıştır. Birinci rütbeden Osmânî ve Mecîdî nişanlarını hâiz bulunan H. E.'nin Şeyhülislâm olması üzerine Ali Emirî Efendi şu târihi düşürmüştür:

M. HAYRİ EFENDİ

Kâinâta böyle ilân eyledim târîhi tâm
Mustafâ Hayrî Bey oldu yümn ile Müftüyül-En'âm

H. E., Şeyhülislâm olunca ilmîye elbisesi giyerek vefâtına kadar bu kıyafetini değiştirmemiştir.

1918'de İzzet Paşa'nın Mütareke Kabinesinde tekrar Adliye Nâzırı olan H. E., İstanbul'un işgali üzerine diğer birçok milletvekilleriyle birlikte tevkif edilerek Malta'ya sürülmüş ve orada iki yıldan fazla süren ıztıraplı sürgün hayatı sona erince hemen anavatana dönmüştür. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Ardahan me'busluğu ile Şer'iye Vekâleti'ni kabul etmesini isteyen Mustafa Kemâl Paşa'nın samimî arzusuna, rahatsızlığı sebebiyle i'tizar ederek Ankara'dan Ürgüb'e gelen H. E., kısa bir süre sonra ölmüştür. Mezarı, Ürgüp Câmi-i Kebîr'i avlusundadır. Üzerinde dostu Midhat Cemal (Kuntay) Bey'in şu kıt'ası yazılıdır:

Zati bu mezarın içi bilsen ne büyüktür
Koynundaki na'şın ne büyük kıymeti vardır.
Mes'ûd ölüdür kabri değildir taşa muhtaç
Her hatvede zikrettiği bir heykeli vardır!

H. E., okumayı çok seven, halk ile dâimâ temastan hoşlanan, şâir ruhlu, vefalı bir kimseydi. Gayet iyi Arapça ve Farsça bildiği gibi, Malta'daki esâret yıllarında İngilizceyi de öğrenmişti. Üç erkek evlâdından en büyüğü genç yaşta ölmüş, ikinci oğlu Suad Hayri Ürgüplü (b. bk.), başbakanlığa kadar ulaşan devlet hizmetinde bulunmuştur. Diğer oğlu Münib Hayri Ürgüplü de hukuk doktoru, doçent ve 1957 seçimlerinde Nevşehir milletvekili olmuştur. H. E.'nin toplanmamış şiirleri ve elyazısı ile mevcut hâtıraları basılmamıştır.

HAYRİYE TÜCCARI, Müslüman tüccarlardan tanınmış ve imtiyazlı olan bir zümre için kullanılan bir tâbir. H. T.'ı unvânı bir beratla verilirdi. Bunların sayıları mahdut olup bu hakkı alabilmek için dürüstlüğü ile tanınmış olarak, dış memleketlerle iş yapmak lâzımdı. Bunlar, Avrupa'ya ilâveten İran ve Hindistan ile de ticarette bulunurlardı. Hayriye tüccarlarına verilen beratlardan anlaşıldığına göre, devlet bunlara büyük kolaylıklar temin ediyordu. Tanzimâttan önce İstanbul'da kırk, diğer büyük ticaret merkezlerinde ise sayıları sâdece ondan ibaret olan hayriye tüccarlarının miktarı, Tanzimâttan sonra Avrupa ile ticaretin genişlemiş olması dolayısiyle, her hâlde daha artmıştır. Çok şerefli bir unvân olan hayriye tüccarlığı 1876'da kaldırılmıştır.

HAYRPUR, Batı Pakistan'ın Sind bölgesinde, Karachi-Sukkur yolu üzerinde bir şehir. Nüfûsu 34 144 (1961) tür. H.'da bir ilköğretmen okulu, kolej ve teknik okul vardır. Sosyal hayatı canlı bir şehirdir. H.'da bağımsızlıktan sonra dokumacılık endüstrisi gelişmiştir.

HAYRULLAH EFENDİ, İmam-ı Sultânî, Hâfız Hasan (İstanbul 1834 - ? 1898), Osmanlı Devleti'nin 113. Şeyhülislâmı. Kasımpaşalı Osman Efendinin torunu ve Tersâne yoklamacılarından Hamdullah Efendi'nin oğlu olan H., Hacı Hâfız Ahmed ve Eğinli Mehmed Kasım efendilerden ders almıştır.

Sesinin güzelliği, tecvid ve kırâattaki üstadlığından ötürü 1852'de Saray'a intisab eden H. E., Sultan Abdülmecid devrinde 9 yıla yaklaşan bir süre İkinci İmâm-ı Sultânîlik vazifesini görmüştür. 1860'ta Abdülaziz'in tahta çıkmasından bir hafta kadar sonra, Hacı Mehmed Şükrü Efendi azledilince onun yerine Birinci İmâm-ı Şehriyârî'liğe getirilmiştir. 1862'de Anadolu Kadıaskerliği pâyesine yükselen H. E., Abdülaziz'in 1863'te Mısır'da, 1866'da Avrupa'da seyahatlerinde pâdişahın maiyetinde bulunmuştur. 1867 - 1868'de Anadolu Kadıaskerliği vazifesiyle İstanbul'dan ayrılan H. E., 1870'te Rumeli Kadıaskerliğine ve 1871'de Tersâne Müftülüğüne tâyin edilmiştir. 11 Haziran 1874'te Şeyhülislâm olmuştur. Hiçbir ilmî değeri bulunmamasına rağmen, Sultan Aziz'i eğlendirmek için yaptığı mukallitlikerle ve bilhassa Hüseyin Avni Paşa'nın ısrarlı tavsiyeleri sonucu bu yüksek makama çıkarılan H. E. için Padişah: «Bizim İmâmı Şeyhülislâm yaptım, biraz da vükâlâ kahrını çeksün» demiştir. H. E., bir ay sekiz gün sonra (19 Temmuz 1874) azledilmiştir. 12 Mayıs 1876'da ikinci defa Şeyhülislâm olmuş ve 26 Temmuz 1877'ye kadar bu mevkide kalmıştır. Sultan

Aziz'i tahtından indiren ve «Erkân-ı Erbaa» veyâ «Erkân-ı müttefika» denilen elebaşı dört devlet adamının biri de H. E.'dir. Fetvâ yazacak kudrette olmadığı için, velînîmetinin hal'i fetvâsını Meclis-i maârif âzâsından Bağdadlı Fâsih Efendi'ye, diğer bir söylentiye göre de Fetvâ emini Kara Halil Efendi'ye yazdırmıştır. V. Murad'ın fâcia ile son bulan hal'ine fetvâ veren de H. E.'dir.

H. E. Şeyhülislâmlıktan azledildikten sonra ilkönce II. Sultan Abdülhamid tarafından Şeyh-ül-haremlik'le Medîne'ye gönderilmiş ve 1879'da Tâif'te «ikamete me'mur» edilmiştir.

HAYRULLAH EFENDİ, Hekimbaşı (1820 - Tahran 1866), Türk hekimi. İlim, fikir ve edebiyat sahalarında eser vermiş olan H. E. Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid zamanında hekimbaşısı Abdülhak Molla'nın oğlu, III. Sultan Mustafa ve I. Abdülhamid'in başhekimi, Hayrullah efendinin torunu, şâir Abdülhak Hamid'in babasıdır. Medrese tahsilinden sonra babasının nâzırı bulunduğu Tıphâne ve Mekteb-i Adliye-i Şahâne'de okumuştur. 1839'da Viyana'dan getirilen muallim-i evvel Bernard'ın ilk mezun ettiği doktorlarımızdandır. Batıda olduğu gibi, zamanının ve tedris hayatının tıp târihi kaynaklarından biri sayılacak derecede değerli, bir mezûniyet tezi hazırlamış ve bu Makalât-ı tıbbıye adı altında 1848'de yayınlanmıştır. Hekimbaşı olduktan sonra Altıncı Dâire reisliği Maarif müsteşarlığı (1857) nâzır vekilliği, Encümen-i Dâniş'te ikinci reislik, Mekteb-i Tıbbıye nâzırlığı, Kumbarahâne şefliği, rütbe-i ûlâ evveli ile uzun zaman meclis-i vâlâ üyeliği ve Tahran elçiliği vazifelerinde bulunmuştur. Maarif müsteşarı iken 1864'te maarif ve makteplere âid araştırmalar için Avrupa'ya gönderilmiştir. Bu seyahatı ile ilgili hatıralarını *Yolculuk Kitabı* adlı bir eserinde toplamış fakat eser basılmamıştır.

HAYRULLAH EFENDİ

Eserleri Şunlardır: *Malûmat-ı fenniye* (tercüme) [1851] *Mesâil-i Hikmet* [1849]; *Avrupa Seyahâtnamesi* (basılmamıştır); *Hikâye-i İbrâhim Paşa ve İbrâhim Gülşenî* (piyes. İsmail Hâmi Danişmend tarafından yayınlanmıştır). *Lûgat-i tıbbiye* [1839 - 1851]; *Târih-i devlet-i aliyye* (16 cüz). — A. Süheyl Ünver

HAYVAN (Zoo.): bk. ZOOLOJİ.

HAYVAN DİLİ H. D. konusundaki incelemeler üç yoldan yürütülmektedir. Birincisi, insanların her şeye karşı duydukları «bilgi susuzluğu» nu gidermek isteği; ikincisi, H. D.'ni anlayarak, gene bir anlama vasıtası olan insan dilini daha iyi anlayabilme gayreti üçüncüsü de, hayvanları daha etkili bir biçimde kullanabilmek ve insanlar arasında da yeni anlaşma yolları geliştirebilmek amacı. Uygulamadaki pratik sonuçlara örnek olarak şunlar verilebilir: Hava alanlarındaki kuşların banta alınmış «tehlike çığlıkları»nı çalarak bunları ürkütmek, ve böylece jet motörlerine kaçmalarına engel olmak. Bir tarladaki kuşların sayısını ilmî incelemeler için tespit etmek üzere bunların çığlıklarını çalarak hepsini havalandırmak ve havadayken fotograflarını çekmek. Bataklık kenarlarındaki hoparlörlerden dişi sivrisineklerin «aşk ezgileri» ni yayınlayarak sivrisinekleri bir araya toplayıp yok etmek. Balcılıkta kovanların içine sokulabilmek için duman püskürtme yerine arıbeyinin vızıltılı sesini çalarak kovandaki arıları hareketsiz bırakmak.

Hayvanlar arasındaki dilin, yiyecek bulma, tehlikelere karşı korunma ve çiftleşme gibi üç amacı vardır. Hayvanlar bu yolda, aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere beş duyudan da faydalanmaktadırlar.

Çiftleşme: a. Tat alma: Erkek zürafa, önce dişinin idrarını tatmakta, ancak karşılıklı olarak anlaşmaya varılırsa çiftleşmeye geçilmektedir.

b. Koku alma: Dişi pervanenin saldığı koku km lerce uzaktaki erkekleri bile çiftleşme için kendisine çekebilmektedir.

c. Dokunma: Dişi örümceğin ağını belli aralıklarla çeken erkek, ancak dişinin bu bildiriyi olumlu karşılaması sonucunda çiftleşmek üzere kendisine yaklaşabilmektedir.

ç. Görme: Bir cins su kurdu, yüzeye çıkıp sürekli bir ışık çıkarmakta, erkek de kendisininkini yakıp söndürerek bildiriyi almakta, ve böylece çiftleşmeye gidilebilmektedir.

d. İşitme: Erkek timsah, çiftleşme mevsiminde kendine özgü bir kükreme sesi çıkararak dişileri kendine çekmekte ve çiftleşmeyi sağlamaktadır.

Korunma: a. İmdat: Bâzı cins kargalar, kendilerine saldırılınca imdat çığlıkları atmakta ve yardıma gelen diğer kargalarla saldırganı ürkütüp kaçırmaktadırlar.

b. Tehlike: Bâzı cins balıklar, sürüye yapılan saldırı karşısında çıkardıkları kokulu bir madde ile sürüdekilerin oradan uzaklaşmalarını sağlamaktadırlar.

c. Uyarma: Her sıçrayıştan önce çevredekilere bu hareketini haber veren çekirge, bir tehlike karşısında böyle bir harekette bulunamazsa, o zaman bütün bir sürü hep birlikte havalanmaktadır. Burada bildiri değeri taşıyan şey, göstergenin varlığından çok yokluğudur.

Beslenme: a. Karıncalar: Yiyecek maddesi bulan karıncalar, yuvaya dönerlerken yol üzerine kokulu tanecikler bırakmakta, yuvadan çıkanlar da başlarındaki antenler ile bunları yoklayarak, yuva ile yiyecek maddesi arasında yönlerini şaşırmadan gidip gelmektedirler.

b. Arılar: Yiyecek maddesi bulan öncü arılar, kovana döndükleri zaman, balözünün yönünü belirtmek üzere o yönde uçarak bir sola, bir sağa halkalar çizmektedirler. Ayrıca, dakidada belli sayıda halka çevirerek uçan bu öncüler, balözünün kovana ne kadar uzaklıkta olduğunu da gene uçuşları ile bildirmektedirler.

Bu verilere göre, H. D. de çok az sayıda göstergelerin bulunduğu, bunların ancak belli durumlarda kullanıldığı, yeni bir durum karşısında ise eldekilerden biri ile yetinildiği anlaşılmaktadır. H. D. genellikle yer ve zaman ile bağlantılı olduğu için, meselâ yiyecek maddesi bulan bir hayvan, arılar dışında, bu bilgiyi oradan ayrılarak arkadaşlarına aktaramamaktadır. Oysa arılar, balözü hakkındaki bilgileri yer ve zaman bakımından ayrı bir düzeyde iletebildiklerinden insan konuşmasının belki en önemli özelliği olan, yer ve zamandan «ayrıklık» noktasına belli bir ölçüde ulaşmaktadırlar. Bundan başka, H. D.'nde göstergeler veyâ bunların karışımları birer bütündürler ve parçalanamazlar. Meselâ bir papağan «yeni yılınız kutlu olsun» diyebildiği

hâlde, sadece «kutlu olsun» diyemez. Bunun gibi, H. D. kendi hakkında bir bildiride de bulunmaz. Meselâ, bir arı kendi uçuşu hakkında uçamaz veyâ bir pervane kendi kokusu hakkında koku çıkaramaz.

İnsanlardaki çeşitli içgüdü hareketlerinden biri olan «ses çıkarma», insan zekâsının da desteği ile dil hâline geldiği hâlde, hayvanlarda zekâ yetersizliği yüzünden insan dili gibi bir anlaşma vâsıtası gelişememiştir.

HAYVAN KÖMÜRÜ (eski ter. Fahm - ı hayvânî; Fr. Noir animal), kuru kuruya damıtılan kemiklerden meydana gelen siyah bir toz. Bu damıtma sırasında kemik yağı ve peridin de elde edilir. Çok mesamatlı olan H. K. mayilerin renklerini gidermekte kullanılır. Ham şeker şerbeti, H. K. tabakalarından geçirilince beyazlaşır.

HAYVAN MASALI (Fr. Fable), kahramanları, konuşan ve insanları temsil eden hayvanlar olup, bir ahlâk dersi vermek maksadıyle yazılan hikâye. H. M., bir edebî tür olmadan önce de bütün milletlerin folklorunda yaşamakta idi. En meşhur H. M. yazarları Yunanlı Aisopos, Romalı Phaedrus ve Fransız La Fontaine'dir.

HAYVANAT BAHÇESİ (Fr. Parc zoologique, İng. Zoo), yabancı ve çeşitli ülkelerden getirilmiş hayvanları canlı olarak muhafaza edip mevcud iklime alıştırarak halka göstermek için kurulmuş bahçe. Bu bahçeler büyük bölümlere ayrılır ve bunların kenarlarından yollar geçer. Böylece halk, hayvanların sözde hür bir şekilde davranışını tetkik edebilir. Birtakım sığınaklar, kafesler ve ziyaret holleri sayesinde fena havada bile en narin ve en nadir hayvanlar görülebilir. H. B.'nin büyüklüğü eldeki yerin büyüklüğüne, gösterilecek hayvanların sayısına ve her şeyden önce, bahçeyi kuran topluluğun buna ayıracağı para miktarına bağlıdır. 20 hektarlık bir saha genel olarak kâfi sayılır.

Vahşi hayvanları kapatıp beslemek isteği çok eskidir. İlk H. B. Mısır hükûmdarları tarafından kurulmuştur. Sonradan Yunanistan ve Roma'da imparatorlar, zevklerini tatmin için H. B. yaptırmışlardır. Daha yakın çağlarda Fransa kralı XIV. Louis (XVII. yüzyıl) Avrupa'nın en meşhur vahşî hayvan koleksiyonuna sahip idi. Bu hayvanların saray eğlencelerinde teşhir edileceği sanılıyordu. Fakat kral bunları ilim adamlarının emrine tahsis ettirmiştir. Bu hayvanlar Fransa'da tabiat ilimlerinin (zooloji, mukayeseli anatomi ve biyolojinin) rağbet görmesine yol açmıştır. Fransız İhtilâli Paris'te bir Tabiat Târihi Müzesi ile bir vahşî hayvan koleksiyonu (ménagerie) kurmuştur. Bu zamandan beri Paris daimî bir H. B.'ne sahiptir. Bu, hem eğlenceye, hem de ilme hizmet eder.

XIX. yüzyıla kadar hayvanlar bâzen çok dar bölüm ve kafeslerde teşhir edilirlerdi. XX. yüzyılın başlarına doğru Hamburg'lu bir vahşî hayvan ithalâtçısı Karl Hagenbeck, hayvanları kafeslerden çıkararak, aşamayacakları hendeklerle çevrilmiş yüksek sahalarda, açık havada teşhir etmek fikrine varmıştır. Bu fikir daha da geliştirilerek birçok müesseselerde tatbik edilmiştir. En son H. B.'lerinden biri, 1934'te Paul Lemoine ve Edouard Bourdelle tarafından Paris'e yakın Vincennes Ormanı'nda meydana getirilmiş bahçedir. Orada halkın görebileceği sığınak ve ahırlar bulunmaz. Ancak kayalıklar görülür. Hayvanların fena havada ve gece sığınacakları tesisler de vardır. Yeşilliklerle örtülü kayalar bu bahçenin güzelliğine geniş ölçüde hizmet eder. Paris H. B.'nin estetik cephesine ilâve olarak bir ilmî cephesi de vardır. Hayvanlar orada patoloji, parazitoloji ve mukayeseli psikoloji bakımından tetkik edilirler. Ölen hayvanlar ihtisas sahibi me'murlarca otopsi yapıldıktan sonra müzenin mukayeseli anatomi, mamaloji (memeliler ilmi) ve ornitoloji lâboratuvarlarına gönderilirler. Bu, bütün dünyada tam mânâsıyle ilmî bir müesseseye sâhip biricik H. B.'dir.

Bütün büyük merkezlerde H. B. vardır Londra, Berlin, Roma, Moskova, Washington, Montreal ve Tokyo'dakiler en meşhurlarıdır. Antwerpen. Basel, Zürich, Frankfurt, München, Köln, Hannover, New York, San Diego gibi başka büyük şehirlerin de bahçeleri vardır San Diego H B.'nın hayvan koleksiyonu, iki Amerika'nın koleksiyonlarının en mükemmelidir. Yeni hayvanlar doğum, satın alma, hediye ve başka hayvanat bahçeleri ile mübadele yoluyla elde edilir. Hayvanlar pahalıya mal olurlar Çünkü nakilleri çok güçtür. Pek çok da yerler. Bir filin fıatı 50 000 60 000 lira olup, günde yediği 500 600 kg ı bulur. Genç antropoidler çocuk gibi beslenirler ama sütlerine ayrıca yemiş katılır. İyi bakılan hayvanlar H. B.'nde uzun zaman yaşayabilirler. Fil 90 yaşını, gergedan ve su aygırları 40 yaşını, arslan ve kaplanlar 25 - 30 yaşını, şempanzeler 30 yaşını bulabilirler.

HAYVANCILIK (Fr. Élevage, Alm. Tierzucht), evcil hayvanların ve çiftlikte faydalanılan hayvanların yetiştirilmesi ve üretilmesi işi. Bu yetiştirmede hayvanın et, süt, yün, yumurta gibi verimini ve işe yarama gücünü artırma (istenilen verimi ve hayvanî endüstri maddesini elde etmek için besleme tarzı, seçme damızlıklarla çiftleştirerek daha iyi cins hayvanların yetiştirilmesi, sun'î çayırlar...) işleri göz önünde tutulur. Böylece hem insanın kendi besin, giyim maddelerini sağlaması, hem de koşum, binek, yük hayvanı elde etmiş olması için hayvan yetiştirme başlıca ekonomi kollarından ve geçim kaynaklarından biri olmuştur. İnsanın yararlandığı hayvan soyları arasında sığır, koyun, domuz, kümes hayvanları, özellikle besin kaynağı olarak kullanılan hayvanlar, dünya ticaretinde önemli yer tutmuştur. Besin maddelerinden et, tâze veyâ konserve olarak kasaplık et (donmuş etler, et konserveleri) olarak aranır. Dünyanın çeşitli bölgelerinin endüstrileşmesinden bu yana et, milletlerarası bir ticarete erişmiştir. Endüstri bölgelerinde şehirli nüfûs sayısı, köylü nüfûsu çok geçmiş, hele iklimin nemli ve soğuk olduğu böyle bölgelerde et yeme ihtiyacı ve alışkanlığı bir sağlık konusu olarak artmıştır. Bu yüzden bu türlü bölgelerdeki (Batı ve Orta Avrupa gibi) dağlarda ve çayırlarda ileri usûllerle bol verimli hayvan yetiştirildiği hâlde, tüketilen et miktarı yerinde üretilenden çok fazla olduğundan, bu yerler et ihtiyaçlarını dünyanın başka memleketlerinden, denizaşırı ülkelerden satın almak zorunda kalmışlardır. Başlangıçta et ihracatı canlı hayvan şeklinde olmuş, bir asır kadar önceleri Batı Avrupa'ya, Birleşik Amerika'dan, Arjantin'den, Avustralya'dan diri hayvan olarak sığır ve koyun yüklü vapurlar çok gelmiştir. Ancak, bu taşıma tarzında sakıncalar olduğu anlaşılmış (uzun deniz yolculuğunda hayvanların bir kısmının telef olması, satıldıkları yerlere bâzı hastalıkları getirerek bulaştırmaları gibi), bunun için denizaşırı yerlere canlı hayvan hemen hemen götürülmez olmuş, bunun yerini konserve ve dondurulmuş et sevkıyatı tutmuştur. Avustralya ve Amerika ülkelerinde dondurulmuş et fabrikaları çok yaygınlaşmış olup, soğutucu vagonlarla limanlara taşınan dondurulmuş etler, hem besin özelliğini saklamakta, hem de gönderildikleri yerlerdeki et piyasasından daha ucuz bulunmaktadır.

Hayvanların süt maddesi de peynir, tereyağ, yoğurt,

sıkıştırılmış sütler olarak esaslı besin maddeleri hâlinde aranır. Soğutma yoluyla uzun süre saklama imkânlarının bulunması ve taşımadaki sürat sâyesinde sütten yapılmış besin maddeleri ve yumurta da milletlerarası bir ticaret durumuna erişmiştir. Danimarka, Hollanda, Finlanda, Fransa, Kanada, Sibirya gibi ülkeler, kalabalık endüstri bölgelerine ve ülkelerine bu hayvan ürünlerini çok miktarda satabilmektedirler. Bu türlü besin maddelerinin yapımı ve satışa hazır duruma getirilmeleri işleri besin endüstrisi olarak çok gelişmiştir.

Dokuma endüstrisinde, hayvan ürünlerinden olan yün, yapağı, tiftik, ipek, tüy, kıl ile tabaklığın ham maddesi olan deri (kösele, meşin) önemli yer tutar.

H.'ın dünya ekonomisine geniş ölçüde te'sir edecek derecede başlıca hayvan soyları olarak sığır cinsleri (oldukça nemli bir iklim ve bol ot isteyen, yerine göre intensif ve ekstensif olarak yetiştirilen) özellikle ılık iklim bölgeleri ve çevrelerinde, koyun cinsleri, yine aynı bölgelerde ve ayrıca bozkır bölgelerinde, domuz ve kümes hayvanları birçok bölgelerde yetiştirilir. Bugün dünyanın H. bakımından ilerlemiş ülkelerinde yetiştirilen hayvanların sayısından çok, verim dereceleri önemli yer tutmuştur.

Türkiye, hayvan yetiştirmeye çok elverişli olan bir ülkedir. Bu arada daha çok bozkırlarda ve çalılıklar alanında davar (koyun, keçi), yüksek çayırlık - otluk bölgelerle nisbeten serin ve nemlice yerlerde sığır, hemen her bölgede kümes hayvanları yetiştirilir. Bk. TÜRKİYE'DE HAYVANCILIK. — Reşat İzbırak

HAYWARD [*heyvird*]. **Susan** (asıl adı: **Edythe Marrener**; Brooklyn, New York 1919), Amerikan sinema yıldızı. H., önce fotoğraf modeli olarak sahne ve san'at hayatına girmiş. Hollywood'a getirilerek *Gone with the Wind* (Rüzgâr gibi geçti) kordelâsında oynatılmak üzere denenmiştir. Birkaç silik rolde vazife alan H., bilhassa alkolik kadın tipinin temsilinde büyük başarı sağlamış ve 1947'de *The Smash-Up* filmi ile meşhur olmuştur. 1956 yılında *I'll Cry tomorrow* (Yarın ağlayacağım) filmi ile Cannes Festival'inde birinci kadın yıldız olarak armağan kazanan H., Robert Wies'ın *I Want to Live* (Yaşamak istiyorum) filmi ile de 1958 Oscar mükâfatını almıştır.

S. HAYWARD

HAYWORTH [*heyvîrth*], **Rita** (asıl adı: **Margarita Carmen Cansino**; doğ. New York 1918), Amerikalı sinema san'atkârı. Kabare şarkıcı ve dansözü olarak hayata atıldıktan sonra, Hollywood'da küçük roller almaya başlamış, bir müddet sonra rollerindeki başarısı dikkati çekmiş, *Gilda* (kadın adı) [1946] filmiyle de şöhrete ulaşmıştır. Rol aldığı başlıca filmleri şunlardır: *Miss Sadie Thompson* (kadın adı) [C. Bernhardt, 1953]; *Pal Joey* (Arkadaş Joey) [G. Sidney, 1957]; *They came to Cordura* (Cordura'ya geldiler) [R. Rossen, 1959].

R. HAYWORTH

HAYYAM, Ömer, Hâce İmam Huccetü'l - Hak, Hakîm Ebü'l Feth (veyâ **Ebû - Hafs**) **Ömer ibn İbrâhimi'l - Hayyamî**, İran'ın dünyaca ün kazanmış âlim ve şâirlerinden. H., V. (M. XI.) yüzyıl sonlariyle VI. (M. XII.) yüzyıl başlarında yaşamıştır. Doğum târihi malûm değildir.

Horasan kıtasında, Nişabur'da dünyaya gelen H.'ın dedeleri de Nişaburludur. Hayatının ilk devreleri hakkında bir kayda tesadüf edilmemekle beraber Horasan kıtasındaki ilim merkezlerini ziyaret ettiği ve seyahatini Mekke ve Medine'ye kadar uzattığı rivayet edilir. *Kevn* ve *Teklif* adlı risalesinde İbni Sina'nın şâkirdi olduğunu yazarsa da, bu onun doğum târihi hakkında tahminî bir bilgi vermesinden ziyade büyük âlimin felsefî mesleğini takib ettiğine bir delil addedilebilir. H., zamanında felsefe, hey'et, tıb ve riyaziye ilimlerinde büyük ün yapmıştı. Selçuklu Melikşâh'ın, İran dinî geleneğinde büyük mevkii olan Nevruz'un zamanını tesbit için memur ettiği müneccimler heyeti arasında H. da vardı. H. hakkında ilk kaynak, Nizâmî - i Arûzî'nin *Çahâr makale* adlı eseridir. Ondan sonra birçok eserlerde ismi geçer. Lâkin bu eserler, daha ziyade devrinin sultanları, vezirleri ve âlimleri (Melikşâh, Nizamü'l - Mülk, Gazalî gibi) ile münasebetlerine dair rivayetlerdir. Büyük âlimin ilmi ve zekâsı hakkında bize bilgi veren bu kayıtlar, sahih olarak kabul edilmese bile, onun devrindeki ünü hakkında kuvvetli bir delil sayılabilir.

H. şiir vâdisindeki büyük ününü daha ziyade son asırlarda kazanmıştır. Şâirlik dâvâsında olmayıp sırf kendi zevki için şiir yazdığından ve yazdığı şiirler (rubaîler), devrinin dinî taassubunu incitecek mahiyette bulunduğundan tezkireler rubaîlerinin değerini takdir etmekle beraber kendisinin makbul bir insan olmadığını kaydederler.

Ö. HAYYAM: Temsilî bir tablo

Çünkü H. rubaîlerinde pervasız, fikirlerini açıkça meydana koyan, kâinat muamması karşısında duygularını belli bir dinî doktrine bağlamayan bir insandır. Hayatın fânî oluşu onu çok sarsıyordu. Bu yüzden her anı mümkün olduğu kadar zevk içinde geçirmeyi tavsiye ederdi. Fakat bütün bunlar imansızlığa delâlet etmez. Belki kâinatı ilim gözü ile görüp de onun idrak edilmez sırlarının içine giren ve her adımda kendi büyük aczini duyan hassas ve şâir bir ruhun dalgalanmasını bize gösterir. Büyük değeri de bundadır. Çünkü san'at ve duygu sahasında yüzen bir ruhta ilmî insicam aranmaz. Ondaki tenakuzlardan hakikî şiir doğar. Bu sebepten H.'ın rubaîlerini seçerken fikrî insicama değil, eski kaynaklarda mevcut olup olmadığına ve bilhassa dil ve üslûba bakmak icab eder. Çünkü bu büyük san'atkâra isnad edilen rubaîler arasında diğer büyük rubaî üstadlarına âid olanları da vardır. Müsteşrikler bu mesele üzerinde uzun tetkikler yapmışlar, fakat esaslı bir netice elde edememişlerdir. *Mirsâdü'l-ibâd*, *Cihangüşayi Cüveynî*, *Târih-i güzide*, *Nüzhetü'l-mecâlis* gibi eserlerle eski mecmualarda H.'a âid sadece 57 rubaîye rastlanmaktadır. Bâzı müellifler bunu 66'ya, bâzıları da 178'e iblâğ etmişlerdir. Son zamanlarda bunların sayısı birkaç yüze yükseltilmiştir.

Rubaîlerden başka H.'ın Arapça ve Farsça birkaç manzûmesine de rastlanmışsa da, asıl ünü rubaîlerindedir. Bunların dışında yine Arap ve Fars dilinde mensur ilmî eserleri mevcuttur.

H.'ın rubaîleri çok selis, sâde ve tabiîdir. San'atkâr bir görüş ve duyuşu büyük bir vuzuh ve belâgatle dört mısra içine rahatça sığdıran bir maharete sahiptir. Her biri değerli birer inci mahiyetinde olan bu şiirler doğudan ziyade batı san'at zihniyetine yaklaşır. Çünkü doğu edebiyatında görüldüğü gibi, fikirler ve hayaller derin, uzun şerh ve izaha ihtiyaç duyuracak bir şekilde teksif edilmiş değildir. Açık, canlı ve kuvvetlidir. Rubaîlerinde H. hayatın fânîliği etrafında aşağı yukarı birkaç esaslı fikir üzerinde döner dolaşır. Orijinal felsefî bir görüşün, bir sistemin işlenişi manzarası bu rubaîlerde görülmez.

H.'ın rubaîleri dünyanın belli başlı dillerine tercüme edilmiştir. Türkçeye evvelâ Abdullah Cevdet, sonra Rıza Tevfik ve Hüseyin Daniş (müştereken) taraflarından nesren tercüme edilmiştir. Bunları Hüseyin Rifat, İhsan Hamamî ve Yahya Kemal Beyatlı (kısmen) nın manzum tercümeleri takib eder.

H.'ın başlıca Arapça ilmî eserleri şunlardır:

1. *Risâle fî şerhi mâ eşkele min musâderâti kitâb-ı Uklidis.*

2. *Risâle fi'l-ihtiyâl li-Ma'rifeti mikdârey ez-zeheb ve'l-fizza fî cismi mürekkeb minhumâ.*

3. *Levâzimü'l-emkine.*

4. *el-Cebr.*

Farsça mensur eserleri:

1. *Nevruz Nâme*: Tek nüshası Berlin Kütüphânesinde bulunan bu eseri Prof. Mücteba Minevî, Tahran'da bastırmıştır. İran âleminde büyük bir değeri olan Nevruz'un günü ve mahiyeti hakkında yazılan bu eserde eski İran târihine, gelenek ve göreneklerine dâir malûmata da rastlanmaktadır.

2. *Risale der İlm-i külliyat*: *Risale-i vücudiyye* ve *Ravzatü'l-kulûb* adlarını da taşıyan bu eseri müellif Vezir Nizamü'l-Mülk'ün oğlu Fahrü'l-Mülk adına yazmıştır.

3. *Hutbetü'l-garra' tercümesi*: İbni Sina'nın Tevhid-i Barî hakkındaki risalesinin Farsçaya tercümesidir.

Muhtelif kaynaklara göre H.'ın ölümü H. 506-530 yılları arasındadır. Mezarı Nişabur'da, İmamzâde Mahrukî Türbesi yanında idi. Sonradan oradan kaldırılıp az ileriye nakl ve üzerine güzel bir âbide inşâ edilmiştir. Âbide üzerinde Melikü'ş-Şuarâ Bahar'ın bir rubaîsi vardır ki son mısraı ebced hesabiyle bu âbidenin inşâ târihidir (1313 Hicrî Şemsî) Bu mermer âbide üzerine H.'ın yedi seçme rubaîsi yazılmıştır. — Ali Nihad Tarlan

HAYYAN B. HALAF: bk. İBN HAYYAN.

HAYYAT, Yahya b. Galib (ölm. 844?), Arap müneccimi. Orta Çağ Hıristiyan müneccimleri tarafından El-Bohali adı ile anılmıştır. Eserleri arasında en meşhurları *Kitab sirrü'l-âmal* ile *Kitabü'l-mavâlid*'dir. İkincisi iki kere Lâtinceye çevrilmiştir.

HAZAI [*hɒzɒi*], **György** (doğ. Budapeşte 1932), Macar Türkoloğu. Budapeşte Loránd Eötvös Üniversite'sinde okumuş, Gyula Németh, Lajos Fekete ve Lajos Ligeti'nin yanında çalışmıştır. 1954 ve 1955 yıllarında Bulgaristan'da Türk ağızlarını araştırmıştır. Németh'in yönetimi altında yapılan araştırma gezilerine katılan H., 1956 yılında Bulgaristan'a çağrılmış, Sofya Üniversite'sinde Türk diyalektolojisi üzerinde dersler vermiştir (1956-1957). 1957'de Makedonya'da Türk ağızları üzerinde araştırmalar yapmış, daha sonra Berlin Üniversite'sinde görev almıştır. H. son olarak Berlin'de Alman Bilimler Akademisi Turfan koleksiyonundaki Uygur yazmalarının yayınlanması için kurulan heyetin başkanlığına getirilmiştir. Bu alanda çalışmalarına başlayan H., P. Zieme ile birlikte Uygurca birtakım metinler yayınlamıştır.

G. HAZAI

Bellibaşlı yayın ve çalışmaları: *Les dialectes turcs du Rhodope* (Rodop Türk ağızları) [«Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», IX, 1959, 205-229]; *Beiträge zur Kenntnis der türkischen Mundarten Mazedoniens* (Makedonya Türk ağızları üzerine katkılar) [«Rocznik Orientalistyczny», XXIII, 1959, 83-100]; *Textes turcs du Rhodope* (Rodop Türk ağızlarına âid metinler) [«Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», X, 1960, 185-229]; *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-osmanli* (Balkan Slav dilleri ile Osmanlı Türkçesi arasındaki münasebetler üzerine notlar) [«Studia Slavica», VII, 1961, 97-139]. Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Enstitüsünde Németh'in yönetimi altında bir çalışma grupu tarafından meydana getirilen *Sovietico-Turcica* [Budapeşte, 1960] adlı eserin redaksiyonunu yaptığı gibi, büyük bir Türk şiiri antolojisi de meydana getirmiştir (*Szenvedélyek tengere*. Budapeşte, 1961).

HAZAPİN GÖLÜ, Kars ilinde, yarısı Türkiye'ye, yarısı da Sovyetler Birliğine âid bir göl. Yüzölçümü 24,1 km² dir. H. G., genç-yaşlı bazaltlar ve lâvların araya

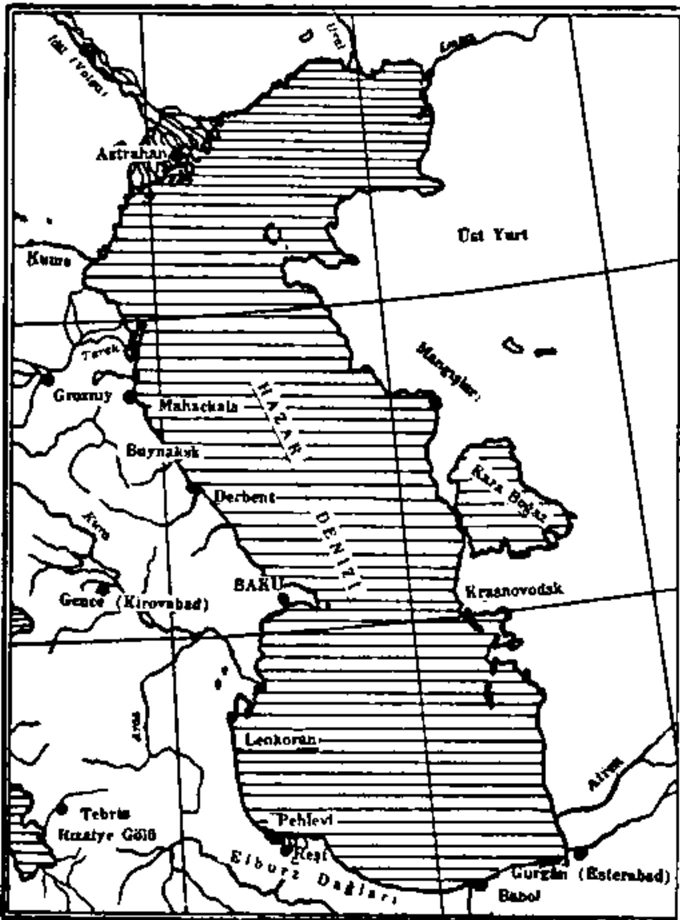
girdiği III. Zamana âid kalker ve marn (killi kireç taşı) larla çevrilidir. Batıdaki kenarlar ile Öncül (Zigaristav) eşiğinden 6 m daha çukurda olduğu için dışa akışı yoktur. Volkanik kütlelerindeki dağılmış sodyum minerallerinin eriyerek gölde toplanması sonucu suyu sodalıdır. Güneydeki Çıldır Gölü'nün aksine bu gölde balık yaşamaz. Sığ olan H. G., Aralık - Nisan ayları arasında donar.

Bir lâv veyâ alüvyon seddiyle ilgili bulunmadığı bilinen gölün, tektonik olaylarla teşekkül ettiğini ileri sürenler varsa da, şimdiye kadar faylara rastlanılmamıştır. H. G., bazaltlar altında uzanan kalkerlerin eriyip çökmesi sonucu vücut bulmuş karstik bir çukura suların dolmasiyle teşekkül etmiş bir göl olabilir. — Tâlip Yücel

HAZAR DENİZİ (Fr. Mer Caspienne), Kafkasya ile Türkistan'ı ayıran çöküntüde bulunan dünyanın en büyük gölü. Bu büyük göl, çok eski çağlardan beri, tanınmış yazarlar tarafından bir kapalı deniz olarak kabul edilmiştir.

Müslüman yazarlar bu denize Hazar Türklerinden dolayı H D. (Ar. Bahrü'l - Hazar, Far. Daryâ - i Hazarân) demişlerdir. Fakat başka birtakım yazarlar, daha başka adlar da vermişlerdir. Türk kaynaklarında da H. D.'nden başka Oğuz Denizi, Ak Deniz, Kuzgun Deniz gibi adlara rastlanır.

Son devirlerde yapılan incelemeler H. D.'nin uzunluğunun 1 205 km, en geniş yerinin 554 km, sahillerinin uzunluğunun ise 6 380 km olduğunu göstermiştir. Denizin güney ve güney batı kıyıları dağlıktır. Derinliği ise 6 - 946 m arasında değişmektedir.

HAZAR DENİZİ

H. D.'nin en mühim körfezleri kuzeyde Bay Koltuk; Türkistan kıyılarında Ölü Koltuk, Kaydak, Koçak, Sarı Taş, Tüb Karagan, Kenderli, Kara Boğaz Göl, Kızıl Su, Balhan ve Hasan Kulı; güneyde Esterâbad ve Enzeli; batıda Kızılağaç ve Bakû; Kuzey Kafkas kıyılarında Agrahan'dır. Körfezlerin hepsi sığdır. En mühim yarımadaları ise kuzeyde Volga (İdil) deltası, doğuda Buzaçı ve Mankışlak (= Mangışlak); batıda ise Avşarân, Kür Burnu ve Agrahan'dır. Bunlar arasında Avşarân zengin petrol kaynakları ile tanınmıştır.

H. D.'nin adalarına gelince: Türkistan kıyılarında Kuları, Kalpin, Çeleken, Aşur Ada, Oğurçı; Azerbaycan kıyılarında Pîr Allahî, Nogaras, Bakû adası, Kum Zire, Taş Zire, Sarı; Dağıstan kıyılarında Çeçen adası en mühimleridir. Bunlardan Çeleken ile Pîr Allahî'de petrol elde edilmektedir.

H. D.'ne dökülen belli başlı ırmaklar şunlardır: Kuzeyde Volga (İdil), Ural ve Emba; doğuda Etrek; batıda Kuma, Terek, Sulak, Samur, Kür, Astara Çay; güneyde ise Kızıl Özen ırmağının Gilan ve Sefidrûd adlı ayakları. Kuzey bölgesindeki ırmaklar kışın donar.

H. D.'nde 75 cins balık bulunmaktadır. Bunlardan 43'ü gıda maddesi olarak kullanılmaktadır.

H. D.'nin Türkistan, İdil - Ural, Kafkasya ve Kuzey İran gibi memleketleri birbirine bağlayan bir deniz olarak ticârî ehemmiyeti büyüktür.

HAZAR GÖLÜ (eski adı: **Gölcük Gölü** veyâ kısaca **Gölcük**), Doğu Anadolu'da, Elâzığ'ın 25 km güney - doğusunda büyük bir göl. Yüzölçümü 84 km², uzunluğu 25, eni ortalama 4 - 5 km, denizden yüksekliği 1 155 m, derinliği 100 m dir. Kırmızımsı ve çıplak topraklar arasında uzanan, bu gölün çok güzel bir manzarası vardır. Göl, Hazarbaba ile Mastar ve bunun güney - batıya doğru bir uzantısı durumunda olan Çilemlik dağları arasındaki uzun bir çöküntü alanında meydana gelmiştir. Küçük dereler, kaynak ve sızıntı suları ile beslenir. Yıl içinde gölün seviyesinde oldukça değişmeler olur. H. G., yakın jeoloji devirleri (Pliosen ve Kuaterner) içinde şimdiki gölden daha yaygın olarak geniş bir teknede bulunduğu hâlde, zamanla şimdiki yerine çekilmiştir. Önceleri kapalı olan tekne, daha sonra Dicle Nehrinin bir kaynak kolu tarafından kapılmış, bu da gölün akıntısını sağlamıştır. Güney - doğusunda kıyı kumları arasına sızan sular, 4 km kadar ileride kaynak şeklinde Dicle'nin koluna karışırlar.

Gölün kuzey ve güney kıyıları oldukça diktir. Güney - batı çevresinde ise düz ve çukur yerler vardır. Batıda Çayır Yazısı, doğuda Gezin Yazısı da küçük düzlükler hâlindedir. Gölde birkaç çeşit balık yetişir. H. G. seviyesi, Uluova'dan yüksekte olduğundan Çilemlik Dağı yakınından bir tünel açılarak gölün suları Uluova'ya doğru akıtılmış, sulama ve elektrik üretme işleri yapılmış, Elâzığ ve çevresi daha bol enerjiye kavuşmuştur.

H. G. kıyıları boyunca karayolu ve demiryolu geçtiğinden çok uğranılan bir mesire yeri ve turistik çevre olmuştur. Malatya - Elâzığ - Diyarbakır asfalt yolu, gölün kuzey kıyılarından geçtiği gibi, Malatya - Diyarbakır demiryolu da gölün güney kenarlarını dolaşır. H. G.'nün güney kıyılarında plâj

yerleri ve bu arada Ergani Bakır İşletmesi'nin dinlenme ve plâj tesisleri vardır. Göl kıyılarının başlıca yerleşme yeri güney - batısında, güzel manzaralı bir yerde kurulmuş bulunan 3 000 nüfûslu Sivrice kasabasıdır. Gölün güney - doğusunda Hazar bucağı bulunmaktadır. — Reşad İzbırak

HAZAR HİDROELEKTRİK SANTRALLARI (I ve II), Hazar Gölü (b. bk.) üzerinde kurulmuş olan elektrik santralları.

Elâzığ ve Diyarbakır şehirlerinin artan enerji taleplerini ve Keban Barajı şantiyesinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak üzere H. H. S. projesi ele alınmış ve kademeli bir şekilde gerçekleştirilmiştir.

Hazar I Santralının, her biri 4 100 KVA'lık iki adet türbin - jeneratör grupu ile yüksekliği trafo tesisleri, 40 km lik 33 KV'luk Hazar - Maden enerji nakil hattı ile Maden indirici trafo tesisleri, 20 km lik 33 KV'luk Hazar - Elâzığ enerji nakil hattı ile Elâzığ indirici trafo tesisleri, 13 adet lojmandan ibaret site inşâatı ve tahliye kanalı yapılıp 17 Ekim 1957 târihinde hizmete açılmıştır.

Santral kısa zamanda ihtiyacı karşılayamaz hâle gelmiş ve 1958 yılında iki grup ilâvesine karar verilmiştir. Her biri 4 100 KVA'lık iki grupun ilâve edilmesi, Elâzığ indirici trafo gücünün 2 000 KVA'tan 7 000 KVA'a çıkarılması, Maden indirici trafosuna bir fider ilâvesi ve Maden termik santralı ile bu santralın paralel çalışmasının sağlanması işleri 1961 yılı sonunda tamamlanmıştır.

1963 yılında Hazar I Santralının 8 750 KVA'lık bir grup ve 7 000 KVA'lık 154/33 KV'luk ara trafosu ile tevsi edilmesi, 70 km lik 154 KV'luk Hazar - Keban, 40 km lik 154 KV'luk Hazar - Maden enerji nakil hatları ile 12 000 KVA'lık Maden indirici trafo tesisleri ile Elâzığ indirici trafosunun 12 600 KVA'a çıkarılması işleri ele alınmış ve bunlar 1965 sonunda işletmeye açılmıştır.

Hazar I tahliyesi üzerinde bulunan 74 m düşüşten faydalanarak kurulması plânlanmış olan Hazar II Santralının 86 000 m^3 lük biriktirme havuzu, 750 m lik tüneli ve 6 250 KVA'lık iki gruptan ibaret santral ve yükseltici trafo ile Hazar I - Hazar II santralı arasında 154 KV'luk 3 km lik enerji nakil işleri ele alınmış ve Ekim 1967'de tamamlanmıştır.

HAZAR TÜRKÇESİ, Hazarların diline verilen ad. M. S. 650 - 965 yılları arasında Hazarlar büyük bir imparatorluk kurmuşlardı. Orta Çağın en büyük devletleri arasında yer alan bu imparatorluğun sınırları batıda Kiev'den başlar, kuzeyde Bolgar (bugünkü Kazan) şehrine, güneyde Kırım ve Dağıstan'a, doğuda ise Hârezm'e kadar uzanırdı.

Hazar Türklerinin târihi hakkında eski kaynaklarda dağınık olarak birtakım bilgiler vardır. Bk. HAZAR'LAR. Fakat büyük bir devlet kurmuş olan bu kavmin menşei ve dili meselesi henüz oldukça karışıktır. Bugün H. T.'ne âid elimizde Gök Türk yazısına benzer bir yazıyle yazılmış üç harften ibaret bir yazıt vardır. Bu yazıta esas dili İbranca olup Cambridge Üniversitesi Kütüphânesinde bulunan ve Kiev'de yaşayan Musevî Hazarlar tarafından yazılmış bir mektubun sonunda keşfedilmiştir. Bu mektubu araştıran bilginler şimdiye kadar yazıtın çözümünü yapmamışlardır. Fakat bu yazıtın çözümünden H. T. probleminin bütün olarak aydınlatılması beklenemez Daha bol ve sağlam veriler elde edilmedikçe H. T.'nin Türk dilinin hangi koluna girdiği kesin olarak tesbit edilemez. Bu bakımdan eski kaynaklarda tesbit edilmiş olan Hazar unvanları, kişi ve yer adları bize sağlam ip ucları verebilir. Şimdiye kadar yayınlanmış olan Orta Çağ'dan kalma Arap, Fars, İbranî, Ermeni, Gürcü, Macar, Rus, Lâtin ve Bizans kaynaklarında elliden çok Hazarca kelime tesbit edilmiştir. Bu kelimeler, kavim adları, unvanlar, kişi adları ve yer adları gibi birkaç grupa ayrılabilir.

H. T.'nden kalma kavim adları arasında Hazar (ve *Kara Hazar*) adı önemli bir yer tutar. Bu ad Arapça, Farsça, İbranca, Ermenice, Gürcüce, Rusça, Macarca, Lâtince ve Yunanca (Bizans) kaynaklarda tesbit edilmiştir. Bu adın *Kazar* biçiminden geldiği anlaşılıyor. *Hazar* adı şimdiye kadar kök bakımından izah edilememiş se de, *-ar* (∾ *-er*) ekiyle yapılmış Türkçe bir ad olduğu açıktır. Türkler arasında *-ar* (∾ *-er*) ekiyle yapılmış pek çok kavim adı vardır. Nitekim Konstantinos Porphyrogennetos'un tesbit etmiş olduğu *Kabar* kavim adı da muhtemel olarak *-ar* ekiyle yapılmıştır (Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapeşte, 1930. 237). Eski Bulgarlardan kalma mezar kitabelerinde rastlanan *Yuvar* adının Hazarca *Kabar* (*Kavar*) adiyle ilgili olduğu anlaşılıyor (Omeljan Pritsak: Ural - Altaische Jahrbücher XXXVI, 1965).

Bizans, Arap, Fars, Ermeni ve Süryanî kaynaklarında, Hazarlara bağlı bir Bulgar veyâ Hun kavminin adı olarak *Bersil* veyâ *Barsula* biçiminde bir ad vardır. Fakat bu adın kökü de meçhuldur.

Hazar diline âid kalıntılar arasında unvanlar büyük bir yer tutar. Bu unvanların büyük bir kısmı eski Türk kitabelerinde de geçmektedir. *Alp ilut'uer* (Movses Dasḫurantsi) = *alp il teber*; *alp t'arḫan* (Gevond), *ilik* (Yakut, *Mücemü'l - büldan*), *irt'gin* (Movses Dasḫurantsi) = **il tigin* veyâ **er tigin*, *cebu* (Movses Dasḫurantsi), *cibğu*∾*cibğa* (K'art'lis Ts'ḫovreba) = *cabğu* (*yabğu*), *çul* (İoannes Skylitzes) = **çur*, *kağan*, *katun*, *ḫat'irlit'ber* (Gevond) = **kadır el teber*, *işa* (İbn Rusta) veyâ *işad* (Gerdizî). *tarkan* ve *tarḫan* (Movses Dasḫurantsi, Taberî, İbn A'sam el - Kûfî, Yakubî, Gevond) gibi. Bunlardan başka, kaynaklarda *Avç'i T'arḫan* (Movses Dasḫurantsi), *Balgitzis* (Theophanes), *Bol - ş - ts - i* (Cambridge Üniversitesinde bulunan İbranca bir Hazar mektubu), *Bûlân* (Hazar kağanı Yasef'in mektubu), *Tzitzakion* (Konstantinos Porphyrogennetos, *De ceremoniis*), *Ç'orp'an T'arḫan* (Movses Dasḫurantsi), *P'arsbit* (Gevond), *T'armaç* (Gevond) gibi birtakım unvanlara veyâ özel adlara da rastlanır.

Kaynaklarda menşe ve mânası bilinmeyen birtakım kelimeler de vardır.

Bütün bu veriler yanında Hazarlarla ilgili kaynaklarda birçok yer adları da tesbit edilmiştir. Örnek olarak, bütün İslâm kaynaklarında ve Ermeni ve İbranî târih kaynaklarında Volga nehrinin Hazarca adı olarak *İtil* adına rastlanmaktadır. Volga nehri üzerinde bulunan Hazar başşehri de İtil olarak geçer. Kuzey Kafkasya'da bir Hazar şehri olarak *Belencer* adı İbn Hurdadbîh, Belâzurî, Taberî, Mukaddesî, Mesudî, Yakubî, İbn Fadlan (*Berencer*) gibi yazarların eserlerinde tesbit edilmiştir. Bu ada *Hududü'l - âlem*'de de rastlanır. Bu eserde *Ḫ.tl.ğ* biçiminde bir şehirden de bahsedilir. İbn Rusta ve Gerdizî *Sarığşın* adında bir Hazar şehrinden bahsederler. Konstantinos Porphyrogennetos, Theophanes Continuatus, İoannes Skylitzes gibi Bizans kaynaklarında ve İbranî kaynaklarında *Sarkel* (veyâ *Şarkil*) kalesinin adı anılmıştır. Bizans târihçilerinin verdiği bilgiye göre, Hazar dilinde *Sarkel* «ak kale» anlamına gelmektedir.

Türk lehçelerinde yalnız Çuvaşçada *şurı* (< **şarı* < *sarıg*) kelimesi «ak» anlamında kullanılır. Çuvaşçada *kil* kelimesi de «ev» anlamına gelir. Buna göre *Sarkel* (veyâ *Şarkil*) adının Bulgar Türkçesinden geldiği anlaşılıyor. Çuvaşça *kil* kelimesinin menşei meçhuldür (J. Harmatta bu kelimenin İrancadan alındığını ileri sürmüştür [«Magyar Nyelv», XLIX]) İslâm ve Ermeni yazarları. Hazar kağanlığının ilk başşehri olarak *Semender* şehrinin adını anarlar. Bu adın menşei de tartışmalıdır. Hazar kağanlığına bağlı Kuzey Kafkasya Hunlarının şehri olan *Varaç'an* (Movses Dasḫurantsi) şehri de bu yer adlarına ilâve edilebilir.

Hazar kağanlığı etnik bakımdan birbirinden farklı birtakım kavimleri bir araya toplamış olduğu için bu kağanlıkta devlet dili olarak birkaç dilin konuşulması tabiîdir. Hazar devletinde Türkçenin en yaygın bir dil olduğu açıktır. Bundan başka, bu topraklarda Bulgar Türkçesi de konuşuluyordu. Sarkel Kalesinin adı bu bakımdan sağlam bir dayanaktır. Tanınmış Arap coğrafyacısı İstahrî de Bulgar Türkleri ile Hazarların aynı dili konuştuklarını belirtmiştir. Yalnız, bu yazarın, eserinin başka bir yerinde, verdiği bu bilgiyi tekzip ettiğini de söyleyelim.

HAZARD [*azar*], **Paul** (Noordpeene, Nord 1878 - Paris 1944), Fransız edebiyât târihçisi ve profesörü. Sorbonne ve Collège de France'ta mukayeseli edebiyât okutmuş, bilhassa XVIII. yüzyıl üzerinde çalışmıştır. 1940'ta Fransız Akademisine üye seçilmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *La crise de la conscience européenne 1680 - 1715* (Avrupa şuurunun geçirdiği kriz, 1680 - 1715) [1935]; *La pensée européenne au XVIIIᵉ siècle* (XVIII. yüzyılda Avrupalı düşüncesi) [1946].

HAZAR'LAR, VII - XI. yüzyıllarda İdil (Volga) Nehrinin ağzı, Kuzey Kafkaslar ve Kuban ile Don nehirlerinin ağızlarındaki sahada büyük bir kağanlık kurmuş olan kuvvetli bir kavmin adı. Hazar Denizi onlara izafeten verilen bir addır. H.'ların etnik menşelerine âid dil kalıntıları çok az olmakla beraber, târihî faaliyetlerinin sahası, bâzı şahıs adları ile devlet teşkilâtları Türk menşeli olduklarına delâlet eder. Arapça ve Farsça kaynaklarda, onların Türk zümrelerinin hangi kısmına mensup oldukları kaydedilmemiş, yalnız «dillerinin diğer Türk dillerine benzemediği» belirtilmekle yetinilmiştir. Bk. HAZAR TÜRKÇESİ.

H. Kağanlığının başında bulunan sülâlenin, Gök Türk kağanları sülâlesi vasıtasiyle tâ Aşena sülâlesine bağlandığı kuvvetle muhtemeldir. H. kağanlarının tek Tanrı'dan gelmiş oldukları, yâni «mukaddes» sayıldıkları, kendilerine ilâhî bir saygı gösterildiği kaynaklarca tesbit edilmiştir. H. devletinin başındaki şahsın, kağan ve yardımcısının da bek (bey) unvânını taşıması, diğer Türk devletlerindeki bâzı unvânların, meselâ tudun'un mevcud yeti bu kağanlığın Gök Türk devletine bağlı olduğunu gösterir. H. târih sahasında Gök Türk Kağanlığının bir parçası olarak çıkmışlar ve bu büyük Türk devletinin batı kısmını teşkil etmişlerdir.

Hazar adına gelince, bunun aslı henüz aydınlanmış değildir. Bu adın da *-ar* ile biten, *Bulgar*, *Kaçar*, *Afşar* gibi Türk ve *Avar* gibi diğer kavim adlarına benzediği görülmektedir. *Hazar*'ın *Kazar* şeklinde söylenmiş olması da mümkündür. Nitekim Çin kaynaklarında H.'lara *Ko - sa* ve *Kas - at* dendiği bilinmektedir. Dolayısiyle bu adın Türkçe *kaz-* kökünden geldiği ileri sürülmüştür.

H.'ların siyasî bir varlık olarak ortaya çıkmaları, Batı Gök Türk Kağanlığının sona ermesine bağlı olduğu anlaşılıyor. H.'ların etnik bir grup, yâni belli bir uruğlar topluluğu sıfatiyle Batı Gök Türk devletinin «batı ucu» nu teşkil etmiş olmaları lâzım gelir. Dolayısiyle H.'lar VI. yüzyıl ortalarından bu yana İdil (Volga) Nehri ağzı, H. Denizi kıyıları ve Terek boylarında bulunmuş olmalıdırlar. H.'ların buralarda, Batı Hunlarının bâzı kalıntıları, meselâ Ağaçeriler ile karıştıkları ve az sonra, daha V. yüzyılda Orta İdil boyundan kuzey Kafkaslara gelen Sabirler ile yakın münasebet kurdukları ve Sabirleri hâkimiyetleri altına aldıkları anlaşılmaktadır. Bizans kaynaklarında Sabir adının birdenbire kaybolarak, yerine H. adının geçmesi de buna delâlet eder.

H.'ların VII. yüzyılın başlarında Kafkaslarda mühim bir askerî ve siyasî rol oynamakla beraber, kendi başlarına buyruk olmayıp, Gök Türk devletinin hizmetinde oldukları görülmektedir. Nitekim 626 yılında, Bizans imparatoru Herakleios'u Sasanîlere karşı koruyan ve Bizans'ı kat'î bir yenilgiden kurtaran H. kuvvetlerinin Gök Türk kağanı ve «bey»inin kumandasında oldukları da biliniyor. Ancak, 630'da Gök Türk devletinin çökmesi ve Çin hâkimiyeti altına girmesi üzerinedir ki H.'ların başına geçen ve kağan sülâlesine mensup bir bey tarafından müstakil bir H. devleti kurulmuş olsa gerektir. Yeni kurulan bu H. Kağanlığı, Kuzey Kafkaslar, Aşağı ve Orta İdil boyu ile Azak Denizi kıyılarına kadar hâkimiyet sahasını uzatmış ve adetâ buralarda Gök Türk devletinin vârisi rolünü oynamaya başlamıştır. H. Kağanlığının teşkilâtı, unvânları ve Gök Türk yazısı dâhil, birçok medeniyet kalıntıları ve bilhassa inançları bunu göstermektedir.

H. Kağanlığının ağırlık merkezi, ilk önceleri Kuzey Kafkaslarda, Terek Nehri ağızlarında olup, başşehirleri de Belencer idi. H.'lar bu defa Güney Kafkasları, bilhassa Azerbaycan'ı Sasanîlerden almak üzere mücadeleye girişmişler ve Kafkas Dağlarını Daryal geçidinden geçerek Doğu Anadolu'ya sarkmışlardı. H. Kağanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasında başlayan münasebetler sonunda H.'lar arasında Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştı. Diğer yandan H.'ların yayılış sahaları Karadeniz ve Azak Denizi istikametlerinde de gelişmişti. H.'ların baskısı altında, vaktiyle Kuban - Don sahasında yaşayan Bulgar Kutrigur zümrelerinin Orta İdil boyuna giderek, orada yerleştikleri ve kendi başlarına bir devlet kurdukları biliniyor. Sonraları İdil Bulgarları adiyle bilinen bu zümre, H. Kağanlığının hâkimiyeti altında kalmışsa da, X. yüzyıl başlarından i'tibâren İslâmiyeti kabul edecek ve İslâm kültürünün kuzey ülkelerindeki başmümessili rolünü oynayacaktır. Bulgarların öteki kısmı olan Utrigurlar ise, H.'ların baskısı ile Karadeniz'in kuzey kıyısını takib ederek Tuna boyuna gitmişler ve VII. yüzyıl sonlarında Balkanlarda, Bizans sahasında, kendi başlarına kuvvetli Tuna Bulgarları devletini kurmuşlardır. Azak Denizi ve Karadeniz çevrelerindeki Bulgarlardan boşaltılan yerler ise kâmilen H.'ın eline geçmiş ve bir süre sonra buralara H.'ların müsaadesi ile, Batı Sibirya'dan gelen Macarlar yerleşmişlerdir. Böylelikle H.'ların te'siri altında müstakbel Macar devletinin temelleri atılmıştır.

Karadeniz sahillerinde ve Kırım'da Bizans İmparatorluğu ile münasebetleri gelişmiş olan H. siyasî ve ticarî sahalarda mühim rol oynamaya başlamışlardı. Kuban'ın ağzındaki Tamatarha ticaret iskelesinin bu münasebetlerde mühim bir yer tuttuğu biliniyor. Bizans İmparatorluğu H. Kağanlığı ile hesaplaşmak mecburiyetinde idi. VIII. yüzyılın başlarında Doğu Avrupa'nın en büyük devleti mertebesine çıkan H. Kağanlığı, Çin ve Türkistan'dan gelen büyük ticaret yolunun

Karadeniz'e ulaşan saha üzerinde bulunması hasebiyle büyük bir ekonomik refah elde ettiği gibi, askerî yönden de ehemmiyetli bir mevki işgal etmekte idi. Dolayısiyle H. Kağanlığı Bizans'ın siyasî hayatında da önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Bu siyasî rol, Bizans imparatorları ile H. kağanları arasındaki yakın münasebetlerden açıkça görülmektedir. Kostantiniye (İstanbul) de tahtını kaybetmesi üzerine imparator II. İustinianos 702'de, H. kağanına sığınmış ve ondan yardım istemişti. II. İustinianos, kağanın kız kardeşi ile evlendikten sonra, tahtını elde etmesi için fiilî yardım görerek yeniden tahta geçmiştir. Bunun üzerine Bizans İmparatorluğu ile H. Kağanlığı arasındaki münasebetler büsbütün gelişmiştir.

Bu münasebetlerin icabı olarak imparator V. Konstantinos 731'de bir H. prensesi ile evlendi; oğlu ve halefi I. Leon (775 - 786)'a, annesi H. prensesi olduğu için, H. Leon adı verildi. Bizans sarayındaki H. prenseslerinin İstanbul'da H. modasının yayılmasında, bilhassa «çiçekli» elbiselerin rağbet bulmasındaki rolleri bilinmektedir. Diğer yandan bu münasebetlerin H. topraklarında Ortodoksluğun da yayılmasına imkân sağladığı anlaşılıyor. H. Kağanlığı ile Bizans İmparatorluğu arasında yakınlığın biraz daha artmasında, her iki devlet için büyük bir tehlike teşkil eden Arap - İslâm fütuhatının mühim bir âmil teşkil ettiği de muhakkaktır.

Arap - İslâm fütuhatı, Irak üzerinden güney Kafkasya'ya yöneltilmiş, H.'ların Ermeniye sınırları ve Azerbaycan'ı boşaltmalarına yol açmıştı. 721 - 723 yıllarında Araplar, H. ülkesine saldırarak, H.'ların başşehri Belencer'i işgal ettiler. Bunun üzerine H.'ların idâre merkezi İdil Nehri ağzındaki İtil (başka adı ile El - Beyza veyâ Sarığşın) şehrine nakledildi; sonraları büyük bir ticaret ve idâre merkezi olacak olan İtil şehrinin kuruluşu bu suretle olsa gerektir. Kafkaslarda hâkimiyet için Araplar ile H.'lar arasında yapılan mücadele gittikçe şiddetlendi ve hücum teşebbüsü Araplara geçti. Mamafih H.'lar da karşı akınlar ve anî baskınlar yapmaktan geri kalmadılar. Fakat Arapların bütün stratejileri ve kudretli kumandanları sâyesinde H.'lar boyuna yenilgiye uğradılar.

Araplar 731 - 732'de H. ülkesine saldırdılar ve H. Denizi sahili boyundaki en mühim kale olan Derbend'i (sonraki adı: Babü'l - Ebvab) ele geçirerek burada güçlü bir Arap garnizonu kurdular. Bu defa Arapların kumandanı Mervan'ın kıtaları (150 kişiden bahsediliyorsa da, bu rakam mübalâğalı olsa gerektir) 737'de, Kafkasları Daryal geçidinden geçerek Kuzey Kafkaslara girdiler ve İtil şehrine kadar yürüdüler. H. kuvvetleri tam bir mağlûbiyete uğradı ve kağan da yalnız ağır şartları değil, aynı zamanda İslâmiyeti de kabul etmek zorunda kaldı. Emevîlerin bu başarıları H. topraklarında Müslümanlığın yayılmasında mühim rol oynamışsa da, Arap kuvvetleri çekilip gidince, kağanın ve maiyetinin yeniden eski dinlerine, döndükleri anlaşılıyor.

Bu suretle şiddetli Arap baskısı altında Kafkaslarda, bilhassa Azerbaycan'da ve Güney Kafkasya'da H.'ların hâkimiyetleri ve nüfûzları kaldırılmakla beraber, Terek Nehrinin kuzeyi ve Kuban boylarında, Karadeniz sahillerinde H. hâkimiyetinin daha uzun zaman devam ettiğini görüyoruz. Bu defa H.'ların faaliyet sahası Don Nehrinin batısına. Dnepr (Özü) Nehrine doğru yayılmış ve buradaki kavimlerden birçoğu ve Kırım'daki Gotlar da H. kağanına tâbi olmuşlardı; bu kabilden olmak üzere VIII. yüzyıl sıralarında Orta Dnepr ve Orta Don sahasında gelişmeye başlayan bâzı Slav boyları ve buraların asıl ahalisi olan Fin - Mokşı zümreleri (meselâ Burtaslar) de H. kağanına vergi vermek zorunda kalmışlardı. H.'ların Dnepr (Özü) kıyılarına kadar yayılmalarının, bu sıralarda gelişmekte olan İskandinavya - Bizans ticaret yolu ile de ilgisi olması mümkündür.

Dnepr Nehri boyunca Bizans'a ticaret maksadiyle giden Vareg veyâ Rus'ların, H.'larla da münasebetleri olsa gerektir. Kiev şehrinin, önceleri H.'lar tarafından kurulduğu, Sambata adını taşıdığı ve bir «ticaret iskelesi» rolü oynadığı da uzak bir ihtimal sayılamaz. H. Kağanlığının VIII. yüzyıl sonları ve IX. yüzyıl ortalarına kadar Karadeniz'in kuzeyinde en kudretli bir devlet olması ve H.'ların da ticaret faaliyetine büyük bir önem vermeleri sebebiyle, Vareglerin Dnepr boyunca yaptıkları alışveriş faaliyetlerinde H.'ların da hisseleri olduğu kuvvetle mümkündür. Slav boylarının devlet teşkilâtı esaslarını benimsemelerinde de H. Kağanlığının te'siri olduğu kuvvetle hatıra gelmektedir. Nitekim Rusların Hıristiyanlığı kabulleri ile ün kazanan Sv. Vladimir'in «kağan» olarak adlandırıldığı da bilinmektedir. Bu suretle Kiev Rusya'sının siyâsî hayatında H. unsurlarının mevcudiyetini de göz önüne almak lâzımdır.

H.'lar 787'de Kırım'daki son Got kalesi olan Doros'u ele geçirdikten sonra, Kırım'da Bizans ile karşı karşıya kalmışlardı. Mamafih bu iki büyük devlet arasındaki münasebetlerin daha ziyade dostluk içinde geçtiği biliniyor. Dnepr, Don ve hattâ İdil (Volga) boyundan sarkmaya başlayan Rus - Vareg (yâni Norman) ve az sonra Slav akınları, her iki devleti birbirine yaklaştırmış olmalıdır. 835'te H.'ların isteği üzerine Bizans'tan gönderilen ustalar, Don Nehrinin aşağı kısmında, bugünkü Zemlyanskaya mevkiinde Sarkel (= akkermen, akşehir) adıyla bir kale inşâ etmişlerdi. Bu kale H.'ların Aşağı Don boyunu kontrolleri altında tutmaları için yapılmıştı.

IX. yüzyıl ortalarında H. Kağanlığının sınırları, doğuda Yayık Nehrinin ötesinde Aral Gölü kıyılarına kadar uzandığı gibi, Mangışlak üzerinden Hârezm'e de yaklaşmıştı. Orta İdil boyu, yâni Kama - İdil Bulgarları sahası da H.ların hâkimiyeti altında idi. Batıda, Aşağı ve Orta Don boyları ile Orta Dnepr sahası ve Karadeniz'in kuzeyi. Azak Denizi çevresi ve Kuban boyunda yaşayan H.'lar da H. Kağanına tâbiydiler. Bu suretle, H. Kağanlığı bu devrin en güçlü devletlerinden biri idi. Kağanlığın başşehri İtil, İdil Nehrinin ağzında olması ve bilhassa Hârezm'den gelen Çin - Türkistan ticaret yolunun Azak Denizi ve Karadeniz iskelelerine giden yol üzerinde bulunması i'tibariyle büyük bir ticaret merkezi oluvermişti. İskandinavya'dan İran ve Bağdad'a yapılan büyük ticaret faaliyeti işte bu merkezden geçerdi. Dolayısiyle H. Kağanlığı bilhassa ekonomik faaliyet bakımından IX. yüzyılın en mühim devletlerinden biri sayılmakta idi. Mamafih ahalisinin büyük bir kısmı eski Türk gelenekleri ve yarı göçebeliğe bağlı kalmıştı; ancak askerî teşkilâtta büyük değişiklikler olmuş, kağanlığın esas askerî gücünü Hârezm'den gelen Müslüman ücretli kıtaları teşkil etmiştir. Bu da H. devletinin askerî kudretinin gittikçe azalmasına ve dolayısiyle devletin kolaylıkla dış tehlikelere maruz kalmasına yol açmıştır. Nitekim doğudan Peçeneklerin ve batıdan da Rus - Slavların gittikçe artan baskıları altında H. Kağanlığı kendini uzun zaman müdafaa edememiş ve çökmeğe başlamıştır.

Mamafih H. Kağanlığının çökmesinde, dış askerî âmillerden başka, iç bünyesinde beliren düzensizliklerin

de mühim rolü olduğu muhakkaktır. Bunlardan biri de H. arasında üç dinin yayılmış olması, H.'ların tek bir din, yâni ortak bir kültür camiası hâlinde olmamalarıdır. Bilhassa devleti idâre edenlerin ve üst tabakanın Musevîliği kabul etmiş olmaları kağan ile ahali arasındaki ayrılığın artmasına yol açmış ve halk kütlesinin mukavemetini azaltmıştır. H. Kağanlığında Musevîliğin yayılması ise, H.ın Belencer'i merkez edindikleri devre âid olmalıdır. Bizans'ta ve Emevîler sahasında takibata uğrayan Yahudiler H. ülkesinde himaye görmüşler ve H.'lar arasında Musevîlik yayılma imkânını bulmuştu. Bilhassa Araplara karşı mücadele sırasında kağanın ve maiyetinin, daha çok siyâsî mülâhazalarla Yahudiliğe intisap ettikleri anlaşılıyor. Çünkü İslâmiyeti kabul ettikleri hâlde Müslüman devletinin, yâni Arapların, Ortodoks Hıristiyanlığı iltizam ederlerse Bizans'ın nüfûzu artacağı cihetle daha çok müstakil kalmak kaygusu ile Yahudiliğin tercih edilmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat ahalinin çoğunluğunun, bilhassa ticaretle meşgul olanların ve askerî zümrelerin Müslüman oldukları bilinmektedir. Çok sayıda Hıristiyan ve halk kütlesinin ise Şamanlıkta kaldığı anlaşılıyor. H. devletinde tam bir din toleransı hüküm sürmekle beraber, bu müsamaha, devletin zayıflamasına yol açmış ve coğrafî durumu i'tibariyle İslâm dünyasına ve İslâm kültürüne bağlanması gereken H. Kağanlığı, bu şartlar altında gereken yeri bulamamış ve bu kültür kargaşalığı içinde kendini savunma kudretinden mahrum kalmıştır. Nitekim doğudan gelen Peçenek saldırısı karşısında IX. yüzyılın ortalarından i'tibaren, H.'ların Hârezm'le yaptıkları ticaret faaliyetleri sekteye uğrayınca H. yurdundaki sarsıntı büsbütün artmıştır.

H.'lar bu Peçenek baskısını önlemeyi daha doğudaki Uz (Oğuz) larla anlaşmakta aramışlarsa da, Peçeneklerin batıya doğru ilerlemelerini durduramamışlardı. Peçenekler 860 yıllarından az sonra İdil Nehrinin batısına, Don ve Kuban boyuna geçerek, H. Kağanlığının «batı ülkesi» ni ele geçirdiler ve buradaki Macarları da yerlerinden çıkararak Karadeniz'in kuzeyini işgal ettiler. Bunu müteakıp H. Kağanlığının yaşama kudreti süratle azaldı. Bilhassa Orta Dnepr boyunda Kiev Rusya'sının teşekkül etmesi ve gittikçe artan bir askerî kudret göstermeğe başlaması ile H. devleti büsbütün yeni bir tehlikeye maruz kaldı. Aynı zamanda Batı Sibirya'dan başlayan büyük Kuman - Kıpçak hareketleri de kağanlığın doğu sahasına kadar yayıldı. Bir yandan iç düzensizlik, bir yandan da dıştan gelen saldırılar sonunda H. Kağanlığı 960 târihlerinden sonra siyâsî bir kuvvet olmaktan çıktı. Bu çöküntünün teferruatı pek iyi olarak tesbit edilemiyor, ancak bâzı dış olaylar biliniyor.

Bu dış olaylar arasında, Kiev knezi Svaytoslav'ın 968 yılında, gûya İdil boyundan inerek İtil şehrini ele geçirmesi ve böylelikle kağanlığa son verdiği yolundaki iddialar da bulunmaktadır. Eski Rus târihinin İskender'i sayılan Rus knez (bey) i Svyatoslav'ın İtil'i almış olduğu hayli şüphelidir. Ancak Karadeniz sahilinde H.'lara âid Tamatarha şehrini zaptettiği ve burayı bir Rus şehri yaptığı biliniyor. H. Kağanlığının Svyatoslav'dan sonra da (bu knezin ölümü 972 târihinde Peçeneklerin eliyle olmuştur) bir müddet devam ettiği ve bilhassa Kırım'a yakın bir sahada da XI. yüzyıl başlarında H.'ların mevcudiyeti bilinmektedir. Aşağı İdil boyunda ise H.'ların 1030 târihlerinde doğudan gelen Kuman - Kıpçaklar tarafından ortadan kaldırıldıkları anlaşılıyor. Geri kalan H. kalıntılarının ya Kıpçaklar veyâ Kırım'daki diğer zümrelerle karışmış olmaları lâzım gelir. Sonraları Karay (Karaim) adıyle anılan ve zamanımıza kadar Lehistan - Rusya sınırlarında yaşayan ve Musevîliğin bir dalına mensup olan küçük bir zümrenin H.'ların halefleri olduğu iddiası ne dereceye kadar doğrudur, bilinemiyor. H. kağanı Yasef ile Endülüslü Yahudi Hasday İbni Şaprut arasındaki X. yüzyıl sonlarında yazışmanın sahte olup olmadığı tesbit edilemiyor. Son araştırmalar bu yazışmanın bir uydurma olduğu tezini kuvvetlendirecek mahiyettedir.

H.'lardan, H. dilinde hiçbir yadigâr kalmamıştır. İtil şehrinin İdil (Volga) Nehrinin suları altında kalması i'tibâriyle yerinde arkeolojik kazılar yapılamadığından H.'ların maddî kültürleri hakkında da gerekli bilgiler elde edilememektedir. Bu sebeple H.'ların târihi birçok bakımdan muamma olmakta devam ediyor. H. Denizi ve Doğu Anadolu dahil, *Hazar* adı ile ilgili birkaç yer adından başka, vaktiyle çok büyük bir devlet olan H. Kağanlığından bugün hiçbir şey kalmamıştır. Mamafih son yıllarda Sovyetler Birliğinde yapılan birçok kazılarda elde edilen malzemenin etraflı bir şekilde araştırılması ile bu büyük Türk devletine âid bilgilerin artması beklenebilir. — Akdes Nimet Kurat

HAZIM (Fizyol.): bk. SİNDİRİM.

HÂZIM İSMET EFENDİ, Türk doktoru. Askerî Tıbbiye'den 1299'da mezun olmuş, emrâz - ı cerrahiye tahsili için Paris'e gitmiştir. Dönüşünde Gümüşsuyu Hastahânesi operatörlüğüne tâyin olunmuştur. 1908'de Gümüşsuyu Hastahânesi başhekimi olmuş, rütbesi paşalıktan miralaylığa tenzil edilmiştir. Operatör Hâzım Paşa adıyle tanınmıştır.

HÂZIM İSMET EFENDİ

HÂZIM KÖRMÜKÇÜ (Biyogr.): bk. KÖRMÜKÇÜ, Hâzım.

HÂZIM TEPEYRAN (Biyogr.): Bk. TEPEYRAN, EBÛBEKİR HÂZIM.

HAZIMSIZLIK (Fizyol.): bk. SİNDİRİM.

HAZIRLIK TAHKİKATI (Huk.): bk. CEZÂ MAHKEMELERİ USÛLÜ.

HÂZİK, Cunaydullah, Türk şâiri. XVIII. yüzyıl sonunda Herat şehrinde doğmuş, Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıklarında şâir olarak ün kazanmıştır. İki dilde (Türkçe ve Tacikçe) şiirler yazmıştır. Doğu'da meşhur *Yusuf ve Züleyha* destanına dayanan bir *Yusuf ve Züleyha* destanı yazmıştır. Hiva (Harezm) hanı Allahkulı Han'ın isteği ile Mirhond'un *Ravzatü's Safa* adlı eserini Farsçadan Türkçeye çevirmiştir. Buhara emîri Nasrullah, Hokand şehrini 1839 - 1840'ta işgal ettiği zaman, Buhara emîrinin bu hareketlerinden dolayı üzüntüsünü bildirmişti. H. dinî ve dünyevî konularda şiirler yazmıştır. Buhara emîri Nasrullah'ın 1843'te verdiği emir üzerine H. öldürülmüştür. — Baymirza Hayit

HAZÎN (ölm. 960?), Horasanlı matematikçi ve astronom. Eserleri arasında *Astronomiye Giriş*, yıldızlarla ilgili birtakım liste ve tabelâlar ve Euklides'in *Unsurlar* adlı eserinin 10. cildine yazdığı şerh önemlidir.

HAZÎNE, para ve diğer değerli şeylerin saklandığı yer. Fakat H. sözü ile daha çok devlet H.'si kastedilir. Maliye Bakanlığı'na bağlı bulunan H. Genel Müdürlüğü, devletin bankerlik vazifelerini yapmak, H. muamelelerini yürütmek, bütçenin tatbiki ile ilgili işleri, kamu gelir ve giderlerinin zaman içinde uygunlaşmasını sağlamakla vazifelidir. H., bu itibarla devletin mâlî yönü ile hâiz olduğu hükmî şahsiyeti ifâde eder. Mâlî dâvâlar, dâvâlı veya dâvâcı olarak H. adına ikame olunur.

HAZÎNEDAR BAŞI: bk. HAZÎNE - İ HASSA.

HAZÎNEDARZÂDE FITNAT HANIM (Trabzon 1842 - İstanbul 1911), tanınmış Türk kadın şâirlerinden. Trabzon Vâlisi vezir Abdullah Paşa'nın kızıdır. Âilesi, Ordu civarından ve Hazînedarzâde Süleyman Paşa soyundandır. 1845'te babası ile İstanbul'a gelen H. F. H., Fındık Hâfız Efendi'den *Kur'an*, Hoca Lâtif Efendi'den Arapça ve Farsça okudu. Erzurumlu Osman Efendi'den sülüs, Ali Şâkir Efendi'den de rik'a yazmayı öğrendi. Çocuk denecek yaşta evlendirilen H. F. H., yine tahsiline devam etmiştir. Güzel giyinmesini, şiir yazmasını bile kıskanan, «kirpiklerinin uzunluğu gözlerine pek çok güzellik veriyor» diye kirpiklerini kestirmeye kalkışan kocası ile anlaşamayarak ayrılmış, daha sonra Bahriye Nezâreti Mektupçusu Mehmed Ali Efendi ile evlenmiştir. Zihnî, *Meşâhirünnisâ*'sında H. F. H.'ın şiir ve nesir olarak yazılmış birçok edebî eserleri bulunduğunu belirttikten sonra, onun akıllara hayret verici zihin açıklığı, çabuk seziş ve zekâsından da bahsetmektedir. Zamanın ünlü şâirlerinin eserlerini tahmis ve tesdis eden H. F. H.'ın birçok şiiri, na't ve mersiyeleri vardır. Süleyman Nazif de, onun on sekiz yaşında iken kendisine daha önce şiir ve inşâ tâlim ettirmiş hocası Edhem Pertev Paşa'nın gazellerinden üstün eserler verdiğini bir yazısında örneklerle anlatmaktadır (bk. Peyam-ı Sabah, 24 Aralık 1917). H. F. H., adaşı ünlü kadın şâir Zübeyde Fıtnat (b. bk.) Hanım derecesinde değilse de, dîvân edebiyâtının birçok erkek şâirlerinden daha üstün eserler vermiştir. Dîvânı basılmamıştır. İstanbul'da ölen H. F. H., Edirne Kapısı dışında gömülüdür. — Fethî Tevetoğlu

HAZÎNE - İ EVRAK, 13 Mayıs 1882 (1 Mayıs 1297) târihinde İstanbul'da çıkmaya başlamış, «ayda dört kere olarak Cumartesi günleri» yayımlanmış, küçük boyda bir fen ve edebiyat dergisi. Kurucusu, ilk sayıdaki Önsöz'ü yazan ve daha sonraki yıllarda (1908 - 1909) «Ceride» adlı edebî ve siyasî gazeteyi de çıkaran Mahmud Celâleddin'dir.

Önsöz'ünde, yirmi yıl kadar önce kurulmuş bir ilim cemiyeti tarafından çıkarılmış «Mecmua - i Fünûn» risalesinin devam edemediği belirtildikten sonra, H. E.'ı yayınlamaktaki gaye ve hedef açıklanmakta ve derginin çıkmasında maarifsever Münif Paşa (b. bk.)'nın koruyucu yardımı zikredilmektedir.

2 - 48. sayılarında târih bulunmayan H. E.'ın 720 sahifelik birinci yıl koleksiyonundan sonra yayımlanmış ikinci yılın ilk sayısı 17 Ocak 1883 (15 Kânunsâni 1298) târihini taşımaktadır. İkinci yılın 15. sayısı ise 14 Mayıs 1883 (30 Nisan 1299) târihinde yayımlanmış bulunmaktadır. Birinci sayısından başlayarak zamanın birçok tanınmış devlet adamı, ünlü şâir, edib ve mütercimlerinin te'lif, tercüme şiir, nesir ve araştırmalarını bir arada sunmuş bulunan H. E.'ın yazarları arasında Münif Paşa, Recâizâde Ekrem Bey, Sâmipaşazâde Sezâi Bey, Abdülhak Hâmid (Tarhan) v. b. de yer almaktadır. Satranç oyunu târifinden La Fontaine masallarına ve ekonomi - politik'ten Kâzım Paşa'nın *Sâkî-nâme*'sine kadar çeşidli yazılara sahifelerinde yer veren H. E., kısa bir süre çıkmış bulunmasına rağmen, modern Türk edebiyâtının gelişmesinde değerli hizmet görmüş ilk ciddî dergilerimizden biridir. — Fethî Tevetoğlu

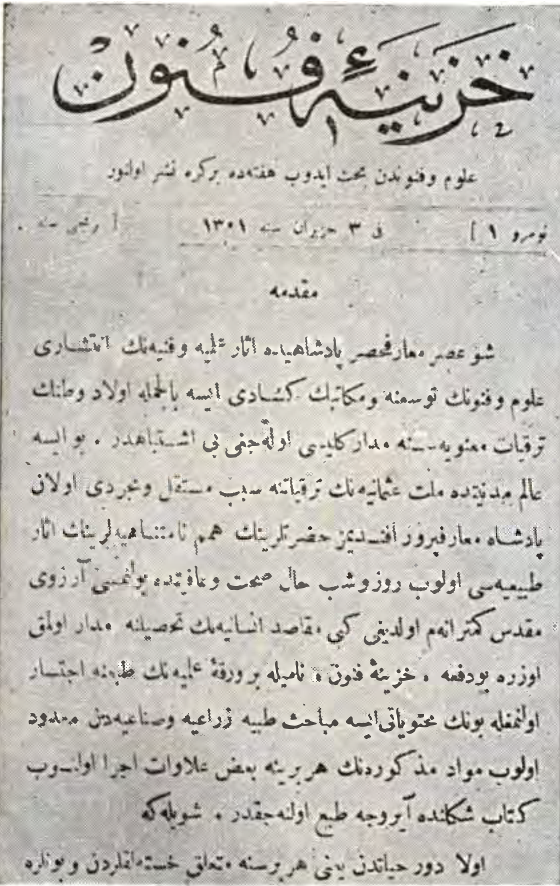

خزينهٔ اوراق

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

HAZÎNE - İ EVRAK: İlk sayısındaki önsöz

HAZÎNE - İ FÜNÛN, ilk sayısı 15 Haziran 1885 (3 Haziran 1301) târihinden i'tibâren İstanbul'da Asır Kütüphânesi tarafından Perşembe günleri yayınlanmaya başlanmış haftalık bir fen ve edebiyat dergisi. Bir müddet çıkmamış, ikinci defa olarak 15 Temmuz 1892 (3 Temmuz 1308)'de tekrar yayına başlamış ve 1 Eylûl 1896 (20 Ağustos 1312)'ya kadar dört yıl daha devam etmiş bulunan H. F.'un yazı kadrosunda, daha sonraki yılların ünlü edib ve şâirlerinden birçoklarının yer aldığı ve ilk kalem denemelerini burada yaptıkları görülür. Bunların arasında Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Ahmed Râsim, Fâik Reşad, Nâbîzâ-

خزینهٔ فنون

علوم و فنوندن بحث ایدوب هفته ده بر کره نشر اولونور

مقدمه

خزینهٔ فنون

1 2

HAZÎNE - İ FÜNÛN: Birinci (1885) ve ikinci (1892) çıkışındaki ilk sayıları

de Nâzım, Veled Bahâî Çelebi (İzbudak), Bursalı Mehmed Tâhir, İsmail Safa, Süleyman Nazif, Halıl Edib, Sâmih Rifat, Mehmed Enis ve Mehmed Âkif (Ersoy) v. b. bulunmaktadır. — Fethî Tevetoğlu

HAZÎNE - İ HASSA, Osmanlı pâdişahlarının şahsî gelir ve giderlerine âid işlere bakan teşkilât. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda beytülmal denilen ve defterdar adlı bir me'murun idâresinde bulunan para ile ilgili işler için sonradan hazine - i pâdişahî, hazine - i hümâyûn, hazine - i devlet, hazine - i mâliye adları kullanılmıştır. Harb veyâ başka fevkalâde giderlere karşı ihtiyat hazinesi, saraya âid çeşitli gelirler, ganimetler, hükümdarlardan alınan hediyeler için de iç hazine ve enderun hazinesi kurulmuştur. Daha sonraları gelirler arttıkça ve çeşitleri çoğaldıkça başka hazineler de teşekkül etmiştir.

H. H.'nın, Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile başlayan sıkı teması neticesinde Avrupa sarayları örnek alınarak, Tanzimât'tan sonra kurulduğu muhtemeldir. Bu müessese Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar devam etmiştir. Kuruluşunda nispeten az geliri bulunan H. H., II. Abdülhamid zamanında bir kısım sahipsiz arazinin pâdişah adına tapuya bağlanması, birtakım arazi ve gelirlere el atılması ile hayli kabarık bir gelire kavuşmuştur.

Bu işlere bakmak için H. H. Nezareti kurulmuş, H. H. Nâzırlığında Said Paşa, Agop Paşa gibi kimseler bulunmuştur. H. H. Nezareti, Tanzimât'tan sonraki teşkilâtlanma sırasında mabeyin nâzırı unvânının H. H. Nâzırı unvânını almasiyle meydana gelmiştir.

Nâzır unvânı II. Meşrutiyet (1908) ten sonra müdür - i umumî şeklinde değiştirilmiş, imparatorluğun sona ermesiyle de ortadan kalkmıştır.

HAZÎNE - İ HÜMÂYÛN, Osmanlı Devleti'nde mâliye işlerine bakan müessesenin adı. Devletin kuruluşunda çeşitli adlarla devam eden bu müessese için Hazine - i Hassa (b. bk.) adı da kullanılmıştır.

II. Mahmud devrine kadar Birun Hazinesi ve Enderun Hazinesi olmak üzere iki hazine vardı. Enderun Hazinesi pâdişahlara, diğeri hükûmete âiddi. Enderun Hazinesi'ne H. H. da denirdi. Bu hazinede eski pâdişahlar zamanında muharebe karşılığı olarak saklanılan para ile kıymetli eşya bulunurdu. Kıymetli eşya da iki çeşitti. Birincisi mânevî değeri olan emanat - ı mukaddese (b. bk.), diğeri maddî değeri olan eşyalardı. H. H.'u teşkil eden eşyanın muhafazası için ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında teşkilât kurulmuştur. Buna göre bir kısmı sarayda, bir kısmı Yedikule mahzenlerinde saklanan bu eşyanın muhafazası ile ilgili işlere bir kethûda, bir çantacı, bir kaftancı ile hazine kâtipleri sınıfına üç nefer yazıcı, bir hazinedâr ustası, bir hazinedâr ağa ve hazine vekili tâyin olunmuştur.

Saraya giren ve çıkan eşyadan birinci derecede hazine kethüdası sorumlu tutulurdu. Diğerleri de buna yardımcı idiler.

H. H. ayda bir kontrol edilir, herhangi bir şeyin kaybolup kaybolmadığı dikkatle kontrol edilirdi. Eskimiş olanları veyâ başka sebeplerle H. H.'dan çıkarılması gereken eşya, müzâyede ile satılır, kimlere kaç kuruş mukabilinde satıldığı defterlere kaydedilir, hazine kethüdasının mühür-

lemesinden sonra pâdişaha takdim olunurdu. Bu defterler hazine kethüdaları tarafından muhafaza olunur, kendinden sonra gelene devredilirdi.

H. H. kontrolu pâdişahların tahta geçişlerinin 15. gününde de yapılırdı. O gün yeni pâdişah Hırka-i saadet dâiresine gelir, öğle namazını kıldıktan sonra maiyetiyle birlikte H. H. kapısının iki yanında yer alırdı. Yeni pâdişah, yanında hazine kethüdası ve mabeyinciler de olduğu hâlde Yavuz Sultan Selim'in mühriyle mühürlenmiş olan kapıyı bizzat kendisi açardı. En önde pâdişah olmak üzere içeri girilir, pâdişah müfredat defterini görür, arzu ederse bâzı eşyâyı da görmek isterdi. Bu sırada şerbetler içilir, şekerler yenilirdi. İş bitince pâdişah aynı merasimle geri dönerdi.

H. H., ilkinde olduğu gibi yine Yavuz Sultan Selim'in mühürü ile mühürlenirdi. Mühür, hazine kethüdasında, anahtar da başefendi unvânını taşıyan başkâtipte dururdu. H. H.'dan bir şey çıkarmak icabettiği zaman kethüda ve 20 kişilik maiyeti hazineye girer, lâzım olan eşyayı çıkarırlardı. H. H.'a yalnız girmek, içeride iken elleri cebe götürmek kat'iyen yasaktı.

Dolmabahçe Sarayı pâdişahların ikametlerine tahsis edildikten sonra, Topkapı Sarayı'nda bulunan değerli eşya burada bırakılmış ve bugüne kadar bu sayede muhafaza edilmiştir.

H. H.'un içinde bulunduğu Topkapı Sarayı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra müze hâline getirilmiş, içindeki mânevî ve maddî değeri olan eşya millete bırakılmıştır.

HAZÎNÎ, Ebü'l-Feth Abdurrahman, Arapça yazan Yunan asıllı bir astronom ve fizikçi. Türkmenistan'ın Merv şehrinde yaşamıştır. Selçuklu sultanlarından Sancar'ın himayesinde idi. 1121-1122 yıllarında kaleme aldığı *Hikmet Terazisi* adlı eseri, Orta Çağ'da mekanik, hidrostatik ve fizik üzerine yazılmış en ilgi çekici eserdir. Hazırladığı astronomik tabelâlar, 1300 yılında Yunancaya çevrilmiştir.

HAZİRAN (Süryanice), yılın 6. ayı. 30 gün sürer. Romulus tarafından yapılan Roma takviminde H.'a tekabül eden Junius, yılın 4. ayı idi. İran takviminde H., Hurdad ayının 21'inden Tîr ayının 21'ine kadar süren devredir.

HAZLITT [*hęzlit*], **William** (Maidstone 1778-Londra 1830), İngiliz yazarı. Tenkitçi denemeleri ve takrirleri, zekâsı ve üzerinde uğraştığı hususlara kendini tamamen vermesi dolayısıyla ayrı bir değer kazanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Characters of Shakespeare's plays* (Shakespeare'in oyunlarındaki karakterler) [1817]; *The English poets* (İngiliz şâirleri) [1818]; *Table-talk* (Sofra sohbeti) [1821-1822]; *The Spirit of the Age* (Çağın ruhu) [1825].

W. HAZLITT

HAZOR (bugünkü adı: **Tell Vakkas**), eski Filistin'de birkaç yerin adı. Bunlardan en tanınmışı H.'dur. Târihi, M. Ö. 1700 yıllarında, yâni Hiksoslar devrine kadar uzanır. İsrailoğullarının burayı yurd edinmeleri sırasında zaptedilmiş ve Hz. Süleyman zamanından i'tibâren İsrail'in kuzeydeki sınır kalesi olmuştur. M. Ö. 734 târihinde Tiglatpileser tarafından ele geçirilmiştir.

HAZRAMUT (Coğ.): bk. HADRAMUT.

HAZRET-İ MUHAMMED: bk. MUHAMMED MUSTAFA.

HAZRO, Diyarbakır iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 419 km², nüfûsu 14 761 (1965), ilçeye bağlı köy sayısı 21'dir. Nüfûsun 3 553'ü ilçe merkezi olan H.'da, 11 208'i köylerde yaşar.

HAZRO'dan genel görünüş

İlçe, güneyde kil ve çakıllardan yapılı, yükseltisi 750-800 m arasında oynayan plâtolar ve kuzeyde çekirdeği I. Zamana âid Hacertum Dağı (1 560 m) faylı antiklinali olmak üzere, iki farklı topografik üniteye sahiptir. Yıllık ortalama yağış tutarı 400-500 mm olduğundan step bitkileriyle kaplı, sürülmesi kolay Neojen plâtolar, ilçenin başlıca ziraat alanlarını teşkil eder. Yazları kurak (yıllık yağışın % 2'si bu mevsimde düşer) ve hayli sıcak (Temmuz ortalaması 28-30°) tır. Bu plâtolarda daha çok buğday (1968'de 5 000 ton) ve arpa (2 500 ton) yetişir. Dicle'ye dökülen derelerin sulanabilen tabanları ise, patates (360 ton), mercimek (288 ton) ve çeltik (108 ton) yetiştirme sahalarıdır. Vâdilerde ayrıca badem (275 ton), kayısı (160 ton) ve ceviz (150 ton) ağaçlarına rastlanır. Bir bahçeyi andıran vâdilerin yamaçlarında, Hacertum Dağı'nın güneye bakan eteklerinde III. Zamana âid (Eosen flişleri) kumtaşlarının ayrışmasından meydana gelen geçirimli topraklarda bağlar geniş alanlar işgal eder. Buralardan yılda 954 ton üzüm elde edilir.

Hacertum Dağı eteğindeki Eosen flişleri, linyit yataklarını ihtiva eder. H. kasabasının doğusunda Uzunargıt, Çökeksu ve Koçbaba köylerindeki linyit ocakları 1960'dan beri işletilmektedir. Bu ocaklardan 1966'da 13 000 tona yakın linyit kömürü çıkarılmıştır.

Plâtolar bölümü aynı zamanda kıl çadırlarda oturan göçebelerin kışladıkları, koyun (10 915 baş) ların yayıldıkları bir sahadır. Burada kışlayan aşiretler, yazın Bitlis ve Bingöl yaylalarına çıkarlar.

800-850 m lerden i'tibâren tahripten arta kalmış meşelerin görüldüğü Hacertum Dağı, kılkeçiler (26 024 baş) in beslendiği bir bölgedir.

H. kasabası halkının bir kısmı, vâdi tabanlarında yetiştirdiği pirinci, pekmezi tere yağla mübadele etmek üzere Bitlis, Van, Muş ve Erzurum çevresini dolaşmaya gider.
— Tâlip Yücel

Târih: H. bölgesi, eskiden sarplığı ile ünlü olan ve şimdiki ilçe merkezi batısındaki kayalık tepede sur temelleri ve batı kesimi burç kalıntıları bulunup, 80 - 90 yıldan beri ıssız kalan, 1959'da adı resmen Yarhisar'a çevrilen Tercil Kalesinde oturan ocaklı sancakbeylerine bağlı idi. H. ilçe merkezinde Ulucâmi'in XIII. yüzyıldan kaldığı ve korkulu sıralarda bir sığınak olan Tercil Kalesinin yanında, burasının daha o zamanlarda bir pazar yeri ve en büyük merkez olduğu anlaşılıyor.

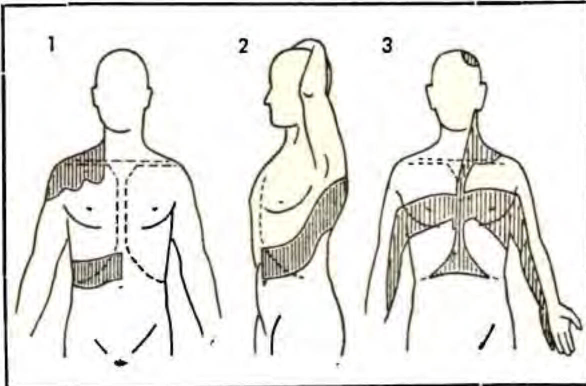
Kitâb - i Diyârbekriyye'de, Akkoyunlular'ın Tercil Kalesini 1425'te aldıkları, sonradan elden çıkan bu kaleyi Uzun Hasan'ın gönderdiği Pervâne Bey'in 1466'da alarak, yeniden başkent Kara Amid (Diyarbekir) e bağladığı belirtilmektedir.

I. Şah İsmail, 1507'de Akkoyunlular'dan Tercil bölgesini zaptederken Sünnîliğe ve Gülşenî tarikatına bağlı bulunarak itâat etmeyen Zırkılı Badava oğlu Ahmed Beyi öldürtmüştü. Ahmed'in oğlu Şems Bey, 1515'te I. Selim'e itaatle Osmanlı hizmetinde bulunan eski Akkoyunlu vezirlerinden Bitlis'li İdrîs Molla'nın aracılığı sayesinde, atalarının ocaklı yurdu Tercil ile Atak bölgesine ocaklık biçiminde hâkim oldu. Şems'in oğlu Haydar Bey, ocaklık Tercil sancağı askeri ile katıldığı 1578 Çıldır cenginde şehit düşmüştü. Sülâlesi, 1819 yılına değin Tercil ocaklı beyleri olarak bölgeyi idare etti. 1819 yazında Diyarbekir şehrinin, Milli Deli Behram Paşa'ya karşı ayaklanmasında, Zırkı boyunun H. oymağından Telli İbrahim Bey şehir halkına yardımcı olan Zırkı beylerinin tersine, devletin tuttuğu Deli Behram Paşa'ya yardımcı olarak parladı. Bu yüzden Zırkı beyleri ocaklık haklarını yitirince, bugün torunları Budak soyadını taşıyan Telli İbrahim Bey, Tercil bölgesinin nâhiye müdürü tâyin edildi. Zırkı beyleri ise, ancak Hani ve Lice bölgesinde tutunabildiler. — Fahreddin Kırzıoğlu

HE, helyum'un kimyada kullanılan kısaltması.

HEAD [*hed*], **Sir Henry** (Londra 1861 - Londra 1940), İngiliz nöroloğu. Kendine izâfeten H. bölgeleri diye anılan ve insan cildinin birtakım iç organlardaki hastalıklar dolayısıyla aşırı derecede hassaslaşan kısımlarını keşfetmiştir. Bu bölgelerden her biri başka bir iç organa tekabül ettiği için onlar vasıtasıyla hasta organı süratle bulmak ve tedavi etmek kolaylaşmaktadır. İç organlar ile muhtelif cilt kesimleri arasındaki bağlantının sebebi sinir sistemiyle ilgilidir.

Head bölgeleri ilk defa Sir Henry Head tarafından derinin yapısında tespit edilen bâzı çok hassas zonlar. Bunlar, iç organların hastalanması hâlinde belirirler. Hastalanan organa göre zonlar çeşitli yüksekliklerde bulunur. Hasta organa yapılan ağrıtıcı bir tazyik (Schmerzreiz) organda hissedileceği yerde, karşıtı olan deri kısmında hissedilir; çünkü burada, iç organdan gelen sinirler, deriden gelen ve ağrı ileten liflerle birleşmiştir. Segment tedavisi (Segment therapie) H. bölgelerini kullanır. Gerçekten, içteki bir organda cereyan eden bir hastalık vetiresi, periferiden, yâni deriden i'tibâren müsait bir şekilde te'sire tâbi tutulur. Bunun bir misâli novokain ile yapılan tedavi anestezisidir.

HEAD BÖLGELERİ: 1. Bir safra kesesi krizinden kısa bir müddet sonra, 2. Bir pankreas iltihabı esnâsında, 3. Kalb ve dolaşım sistemi bozukluklarında

HEARN [*hern*], **Lafcadio** (Santa Maura [Leukadia] Adası 1850 - Tokyo 1904), İngiliz yazarı. Babası İrlandalı, anası Yunanlı olan ve büyük bir sefâlet içinde büyüyen H., 1869'da Amerika'ya göç etmiştir. 1890'dan sonra Japonya'ya gitmiş ve Yakumo Koizumi adı ile Japon vatandaşlığına geçmiştir. Son yıllarında Tokyo Üniversitesinde İngiliz edebiyâtı profesörlüğü yapan H.'in parlak bir üslûb ile yazılmış eserleri yeni vatanına karşı büyük bir sevgi ile doludur.

Başlıca eserleri şunlardır: *Glimpses of unfamiliar Japan* (Az bilinen Japonya'ya bakışlar) [1894]; *Out of the East* (Doğudan gelerek) [1895]; *Kokoro* [1896]; *In ghostly Japan* (Cin veyâ hortlaklarla dolu Japonya'da) [1898]; *Shadowings* (Gölgeli resimler) [1900]; *A Japanese Miscellany* (Japonya'ya âid çeşitli yazılar) [1901]; *Kwaidan* (ad) [1904]; *Japan, an Attempt at interpretation* (Japonya, bir yorum teşebbüsü) [1904]; *The Romance of the Milky Way* (Samanyolu romanı) [1905].

HEARST [*hîrst*], **William Randolph** (San Fransisco 1863 - Beverly Hills 1951), Amerikan siyâset adamı ve gazete nâşiri. İlk gazetesini 1887'de satın alan H., hayatının son yıllarında 38 gazete ve mecmuaya sahip olarak dünyanın en zengin gazete nâşiri olmuştur. Yayınları için International News Service (Milletlerarası haber servisi) adı ile hususî bir haber acentası kurmuş; dikkati çeken başlıklar, mahirane bir propaganda ve yüksek aylıklı gazeteciler kullanarak gazetelerinin sürümünü artırmıştır.

HEARST ÜLKESİ (İng. **Hearst Island**), Batı Antarktika'da, Weddel Denizi'nin batısında bir ada. 1928 yılında Avustralyalı pilot Sir Wilkins tarafından bulunmuştur.

HEAVISIDE [*hevisayd*], **Oliver** (Londra 1850 - Homefield 1925), İngiliz fizikçisi. Maxwell nazariyesini elektrik akımlarının kablo ve teller içinde yayılması esasına uygulayarak J. W. Gibbs'in usûlüyle vektör ve operatör hesabının bugün de kullanılan şeklini geliştirmiştir. Aynı zamanda Kennely ile birlikte çalışmak suretiyle yeryüzünü çepeçevre kateden elektrik dalgalarının sebebini araştırmış ve bunu, atmosferin üstünde bulunan iyonize olmuş bir tabakanın varlığıyla izah etmiştir. Buna Kennely - H. Tabakası adı verilir. Başlıca eserleri şunlardır: *Electrical Papers* (Elektrik üzerine çalışmalar) [2 cild, 1892]; *Electromagnetic Theory* (Elektromagnetik nazariye) [3 cild, 1893].

O. HEAVISIDE

Heaviside tabakası: atmosferin 80 - 120 km leri arasındaki iyonlaşmış kısmına verilen ad. İyonizasyon neticesinde elektriği nakleder, Hertz ışınlarını ise aksettirir.

HEBBEL [*hębīl*], **Friedrich** (Wesselburen 1813 - Viyana 1863), Alman şâiri ve yazarı. Bir duvarcının oğludur. Bir müddet Heidelberg ve München Üniversitelerinde derslere devam etmiş ve 1845 yılında Viyana'ya yerleşmiştir. H.'ın eserlerindeki kahramanların sonu hep trajiktir. Hegelvarî diyalektiğe dayanarak kahramanlarının yıkıntısını artık fonksiyonunu tamamlamış bir târih çağının aşılabilmesi için bir şart hâline getirme yolundaki gayretleri, birtakım zorlamalar olmaktan ileri gidemez. H.'ın, ağır, hüzünlü ve karamsar şiirleri de vardır. Wesselburen'daki H. Müzesi 1910'da kurulmuştur.

F. HEBBEL

Sahne eserleri: *Judith* (ad) [1840]; *Genoveva* (ad) [1841]; *Maria Magdalene* (ad) [1844]; *Herodes und Mariamne* (Herodes ve Mariamne) [1849]; *Agnes Bernauer* (ad) [1852]; *Gyges und sein Ring* (Gyges ve yüzüğü) [1856]; *Die Nibelungen* (Nibelunglar) [2 cild, 1861].

Uzun manzum hikâyesi: *Mutter und Kind* (Ana ve çocuk) [1859].

HĒBĒ (Yun. mit.), gençlik tanrıçası. Zeus ile Hera'nın kızı, Herakles'in karısıdır. Görevleri arasında tanrılara yiyecek ve içecek sunmak da vardır. Eski Romalılarca Iuventas'a eş tutulur.

HEBEL, Johann Peter (Basel 1760 - Schwetzingen 1826), İsviçreli Alman şâiri. 1791 yılından i'tibâren Karlsruhe'deki bir gimnasyonda öğretmenlik etmiş ve sonraları aynı okula müdür olmuştur. Doğup büyüdüğü yerler olan güney Baden bölgesine duyduğu özlem sonucu olarak ora ağzıyla *Die alemannischen Gedichte* (Aleman ağzıyla şiirler) [1803] adlı eserini yazmıştır. Bu şiirlerde hem zengin bir hayal gücü, hem de ilgi çekici gözlemler, neşeli veyâ düşündürücü sahneler vardır. H. çok başarılı bir kısa hikâyeci olarak tanınmıştır.

HEBERDEN DÜĞÜMLERİ, el parmaklarının ucuna doğru en son eklemler üzerinde husule gelen nodül halindeki kemik çıkıntıları. İngiliz hekimi Villiam Heberden (1710 - 1801) tarafından tarif edilmiştir. İlk zamanlar gut hastalığına bağlı olarak teşekkül ettiği zannedilmiştir. Sonraları kıkırdaklarda yozlaşma ve eklem kenarlarındaki kemiklerde büyüme ile ortaya çıkan ve müzmin ilerleyici bir eklem hastalığı olan osteoartritisin iyi huylu şekillerinde meydana geldiği tesbit edilmiştir.

HEBERDEN DÜGÜMLERİ

HÉBERT [*ebęr*], **Georges** (Paris 1875 - Deauville 1957), Fransız beden terbiyecisi. Eski bir deniz subayı olan H., yeni bir beden terbiyesi metodu bulmuş ve buna tabiî metod (methode naturelle) adını vermiştir. Bu metod, bir yandan şekilci İsveç jimnastiğine, öbür yandan da sportif faaliyetlerde fazlasiyle görülen özelleştirilmiş hareketlere bir tepki olarak meydana çıkmıştır.

Hébertizm: H.'in metodunu izah etmek için yayımladığı eserlerinin husule getirdiği cereyana verilen ad. H., metodunu kurarken, iptidaî insanın tabiat şartlarından gelen bütün hareketlerini incelemiş ve bu hareketleri modernize ederek, öne sürdüğü yeni spor tarzında kullanmıştır. Bu hareketler on türlüdür: Yürüme, koşma, emekleme, tırmanma, denge kurma, sıçrama, taşıma, fırlatma, güreş ve yüzme.

Hébertizm, bir yeni beden terbiyesi usûlü olduğu kadar, mânevî terbiye de veren bir doktrindir.

HEBRİD ADALARI (İng. **Western Islands**), İskoçya'nın batı kıyısındaki takımadalar. Yüz kadarı meskûn ve dört yüz kadarı da gayri meskûn adalardan meydana gelmiş olup hepsi son derece kayalıktır. Bu adaların yüzölçümü toplamı 7 285 km² dir. Sakinleri (100 000 kadar) Galce konuşurlar. H. A., İç H.'ler ve Dış H.'ler olmak üzere iki kısımda mütâlâa edilir. İç H.'lerin en önemlileri Skye, Mull, Jura ve Islay adalarıdır. Dış H.'lerin başadası ise Lewis'dur. İklim yumuşak, çok yağışlı, fırtınalı ve nemlidir. Bitki örtüsü esas i'tibâriyle çayırlardan ibarettir. Bataklıklar da çoktur. H.'liler koyunculuk, balıkçılık ve kuş avcılığı ile geçinirler. Arpa ve yulaf ekimi de yapılır. En büyük yerleşme noktaları Lewis'daki Stornoway ve Skye Adası'ndaki Portree kasabalarıdır.

HEBRON (bugünkü adı: **El - Halîl**), Ürdün'de, Kudüs'ün güneyinde bir şehir. Nüfûsu 38 100 (1961) dür. İbrâhim Peygamber'in mezarı burada bulunduğu için Araplarca kutsal sayılır.

HECE (Fr. Syllabe < Lât. *syllaba*; Yun. *syllabē* < *syllambanein* [= birleştirmek, kavuşturmak yapıştırmak]), bir ünlünün veyâ bir ünlü ile birlikte söylenebilen bir veyâ birkaç ünsüzün meydana getirdiği ses birliği. Sonunda ünlü bulunan H.'lere açık H., (Fr. syllabe ouverte), sonunda ünsüz bulunan H.'lere de kapalı H. (syllabe fermée) adı verilir.

H. kavramının ortaya çıkması yazının oluşumuyle ilgili eski çağlara uzanır. Kelimelerin ses biçimini bütün olarak veren yazı sisteminden kelimelerde kullanılan sesleri ayrı ayrı belirten yazı sistemine geçilirken H. yazı sisteminde geçici olarak bağımsız bir birlik olarak kullanılmıştır. Bu suretle H.'yi yazıda esas kabul eden yazı sistemlerinin kurucuları H. kavramını ilk olarak ele almışlardır.

H. ölçüsüne dayanan bir yazı sisteminin meydana getirilmesi için H.'nin mahiyeti üzerine açık bir fikre sahip olmak şart değildi. Böyle bir yazı sisteminin yaratılabilmesi için kelimelerin sık sık tekrarlanan birtakım ses düğümlerinden meydana geldiğini bilmek yeterdi.

Buna paralel olarak, H. kavramının açıklığa kavuşturulması ihtiyacı şiir yazma alanında da eski bir târihten beri duyulmuştur. Şiir bakımından ölçü, birçok dillerde H.'lerin sayısına dayanmıştır. Halk şiirlerinde H. bir ölçü olarak kullanıldığı gibi, daha yüksek bir kültüre sahip olan

sanatçıların şiirlerinde de H. ölçüsü göz önünde tutulmuştur. Şiirde vezin adı verilen ölçüye uyabilmek için şairlerin H. üzerine daha açık bir bilgiye sahip olmaları gerekiyordu. Bu bakımdan H. kavramını açıklamaya çalışanların bu konuyu vezin açısından ele almaları tabiîdir. Eski klâsik gramer yazarlarından Dionysios Thraks (M. Ö. aş. yu. 170 - 9o) H.'nin bir ünlünün bir ünsüzle veyâ ünsüzlerle meydana getirdiği bir birlik olduğunu belirtmiş, ayrıca bir ünlünün de bir H. meydana getirebileceğini ileri sürmüştür. Daha sonraki çağlarda da buna benzer görüşler ileri sürülmüştür. Bütün Orta Çağda H. konusu vezin açısından ele alınmıştır. Bu görüşün XIX. yüzyılın ortasına kadar sürdüğünü görüyoruz. Melanchthon bile H.'yi Priscianus gibi tarif etmiş («Syllabe est comprehensis literarum, quo uno eodemque spiritu ac tona effuruntur») ve özellikle H.'leri süre bakımından incelemiştir. Çünkü bu sırada bu bakımdan birtakım tereddütler ortaya çıkmıştır. Hümanistler arasında klâsik Lâtincenin telâffuzundaki bu tereddütlerin halledilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Trévoux da 1752 yılında çıkan Fransızca - Lâtince sözlüğünde H.'yi bu bakımdan ele almıştır. Çünkü Fransız vezni de H. sayısını esas olarak kabul etmiştir. Ona göre, H. üzerine açık bir fikir edinmek şarttır. Çünkü şiirde H.'ler, nesirde kullanılan H.'lere benzemez. Vezin kaidelerini tesbit edebilmek için H. kavramını açıklığa kavuşturmak lâzımdır.

Vezin ihtiyacı söz konusu olmadığı hâllerde H., harflerin (yâni seslerin) meydana getirdiği bir birlik olarak kabul edilmiştir. Meselâ Fouretier, 1694'te çıkan sözlüğünde H. yi «bir kelimenin bir arada telâffuz edilen bir veyâ birkaç harften ibaret kısmı» olarak tarif etmiştir. 1806'da Verona'da çıkan *Vocabolario degli Academici della Crusca*'da da buna benzer bir tarif vardır.

H.'nin seslerin birleşmesinden meydana geldiği ve bu birleşmelerde ünlülerin özel bir rol oynadığı yolundaki tarif ve müşahedeler bu sırada bütün araştırıcıları tatmin etmiştir. Doğrudan doğruya sesler üzerinde çalışanlar bile bu gürüşe katılmışlardır. Kempelen H.'yi anmakla yetinmiş, E. W. Brücke de bu konuya büyük bir önem vermemiştir. Ancak 1891'de çıkan eserinde (*Die physiologischen Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst*) H. konusunda düşüncesini söylemiştir.

H.'yi bir fonetik problemi olarak ilk defa M. Thausing (*Das natürliche Lautsystem der menschlichen Spache.* Leipzig, 1863) ele almıştır. Thausing'in «tabiî ses sistemi» ile ilgili teorisi, konuşmanın en önemli esası olarak ötümü kabul eder. Ona göre konuşmada kullanılan sesler, ötümün birbirinden farklı görüntüleridir. Ötüm en açık olarak *a* sesinin telâffuzunda değer kazanır; bu sebeple tabiî ses («Naturlaut») olarak bu ses, ses sisteminde özel bir yer tutar.

Thausing gibi, C. L. Merkel de H. meselesini bir fonetik problemi olarak ele almıştır [*Physiologie der menschlichen Sprache* (*physiologische Laletik*). Leipzig, 1866], W. D. Whitney de buna benzer düşüncelerden hareket etmiştir (*Oriental and Linguistic Studies.* II. New York, 1874). H. Sweet (*A Handbook of Phonetics.* Oxford, 1877) H. konusunda onun tesiri altında kalmıştır. P. Techmer (*Phonetik.* Leipzig, 1880) de Whitney'nin H. konusundaki görüşüne katılmış, fakat akustik faktörü göz önüne almakla tek yanlı kaldığını ileri sürmüştür. Ona göre H.'lerin tefrikinde akustık faktör yanında boğumlamanın da önemli bir yeri vardır. Techmer'den sonra E. Severs'in H. üzerindeki çalışmalarını sayabiliriz. Sieves, *Grundzüge der Lautphysiologie* (Leipzig, 1876) adlı eserinde H. konusundaki teorisinin ana çizgilerini vermiştir. Bu eserin II. baskısında bu yolda bir yenilik getirmemişse de, 1885'te çıkan III. baskıda bu teorisine kesin şeklini vermiştir. Sievers'in görüşünün oluşumunda iki fonetikçinin (Thausing'in ve Sweet'in) tesiri göze çarpar. Sonraki tartışmalarda Sievers'in teorisi büyük bir yer tutmuştur. M. Trautmann (*Die Sprachlaute im allgemeinen.* Leipzig, 1881 - 1886), W. Viëtor (*Elemente der Phonetik.* III. bas. Leipzig, 1894) gibi fonetik uzmanları Sievers'in teorisinini eleştirmişlerdir. Buna karşılık O. Jespersen (*The Asticulations of Speech Sounds.* Marburg, 1889) Sievers'in görüşünü savunmuştur. P. Passy (*Les sons du français.* II. bas. Paris, 1889) dır. Sivers'in açtığı çığıra katılmıştır. Ancak, çok geçmeden Jeosperslen onun yolundan ayrılarak Alman okuluna katılmıştır (*Fonetik.* København, 1887 - 1899).

Sievers'in ileri sürdüğü teori üzerindeki tartışmalar sürüp giderken E. A. Meyer, 1898'de çıkan bir yazısında (*Die Silbe*: Die neueren Sprachen VI) yeni bir teori ileri sürmüştür. Meyer artık fontik araçlardan da yararlanmayı düşünmüştür. Ancak bu araçlarda yapılan kayıtlarda H.'nin sınırları belirtilmez. P. J. Rousselot (*Principes de Phonétique Expérimentale.* Paris, 1901 - 1908) da bu güçlük üzerinde durmuştur. E. W. Scripture (*The Elements of Experimental Phonetics.* New York - London, 1904) da H. yi telâffuz edilen ses sırasının bir merkezi bulunan bir kımı olarak kabul etmiş, fakat bu kısmın sınırlarını çizememiştir. Scripture sonradan bu görüşünden tamamiyle vazgeçmiştir. G. Panconcelli - Calzia (*Die experimentelle Phonetik in ihrer Anwendurg auf die Sprachwissenschaft.* II. bas. Berlin, 1924) bu konuda tamamiyle olumsuz bir görüş ileri sürmüştür. Ona güre fonetik açıdan cümle veyâ kelimelerden bahsedilemiyeceği gibi, H. lerden de söz edilemez.

Rousselot'nun öğrencisi olan L. Roudet (*Éléments de Phonétique Générale.* Paris, 1910) H. konusunda ileri sürülen teorileri birleştirmeye çalışmıştır. A. Abele, H. konusundaki çalışmalarına Roudet'den sonra 1917'de başlamış ve Roudet'den tamamiyle farklı bir görüşe varmıştır. Daha sonra bu tartışmalara F. de Saussure (*Cours de Linguistique Générale.* III. bas. Paris, 1931) de katılmıştır. Daha sonra M. Grammont (*Traité de Phonétique.* Paris, 1933) de kimogramlardan yararlanarak H. tartışmasını çözmeye çalışmıştır.

H. konusundaki en yeni görüşlere gelince: Son yıllarda H. meselesi hakkında çıkan çalışmalar nispeten azdır. Bu arada A. Rosetti'nin *Sur la théorie de la syllabe* (Bull. Lingu. III, 1935) adlı yazısı anılabilir. Yazar, bu yazısında yeni çalışmalardan elde edilen sonuçlardan yararlanmak suretiyle H. nin özünün anlaşılması bakımından önemli olan hususları taspite çalışmıştır. Bu arada her şeyden önce H. yi reddedenlerin (Calzia, Scripture) nokta - i nazarını tanıtmış ve bu görüşe katılarak H. meselesinin fizik bakımından çözülemeyeğini belirtmiştir. Ancak, fizyoloji açısından çözüm imkânı vardır ve bu imkânı Saussure ile Grammont'un aradığı yerde aramak lâzımdır. Bundan başka, Rosettı de Broot'un deneyinden de takdirle bahsetmiş ve onun psikolojık yönden değerli müşahedeler verdiğini belirtmiştir. Bu konuda L. Hjelmslev'in bildirisi (*The syllable as a structural unit.* Proceedings of the III. Int. Congr. of Phon. sc. Ghent, 1939) de dikkate değer. Onun H. hakkındaki düşüncesi, dil bilimi konusundaki teori-

nin ancak bir kısmıdır. Hjelmslev'e göre H., ifadenin bir ve yalnız bir vurguya sahip olan kısmıdır. Vurgu ise ancak kelimeleri tefrik etmeye yaradığı dillerde H. meydana getirmeye yarayan bir faktör sayılır. Almanca veya İngilizcede olduğu gibi. Buna göre vurgunun Fransızcada böyle bir rolü yoktur. Şu hâlde Fransızcada H'den söz edilemez.

H. konusunda son bir çalışma olarak S. Bergsveisson'ın eseri (*Grundfragen der isländischen Satzphonetik*. Berlin, 1941) anılabilir. Yazar bilhassa Stetson ile Grammont'un H. ile ilgili görüşleri üzerinde durmuştur. Prensip bakımından Stetson'dan ayrılan Bergsveisson, eski araştırıcıların çalışmalarında bütün faktörleri göz önüne almadıklarını ileri sürmüştür. Bu araştırıcılar ses sıralarının H.'lere ayrılmasını incelerken bir veyâ iki faktör üzerinde durmuşlardır. Halbuki bu konuda birçok faktörlerin bulunduğu muhakkaktır.

H. konusunda ileri sürülen bu teorilerde birçok gerçekler gizlidir. Fakat her bakımdan kabule değer bir görüş ileri sürülememiştir. Bu bakımdan H. meselesi birçok yönlerden şimdilik açıktır. Bu konuda birçok güçlüklerin halledilmesi lâzımdır. En büyük güçlük ise, H.'nin dilde sesler gibi bir fonksiyona sahip olmamasıdır. Buna göre, bu alanda çalışan dilciler ve fonetik uzmanları, sağlam bir dayanaktan mahrumdurlar.

HECE VEZNİ, Türk nazmında kullanılan iki vezinden biri. H. V. mısralardaki hecelerin sayı bakımından denkliği esasına dayanır. Denklik esas i'tibariyle sayıya dayandığı için bu vezne vezn-i benanî, hesab-ı benan, parmak hesabı adı da verilir.

Vezin, şiirde bir ahenk unsurudur. H. V.'nin dayandığı sistemde bu ahenk yalnız sayı denkliğinden doğmaz; mısraların birtakım kelime kümelerine ayrılması da mısra musikisinde ayrıca bir rol oynar. Gerek mısraları meydana getiren hece sayısında gerek kelime kümelerinin dizilişinde Türk zevkine en uygun sayı ve en uygun dizilişler, yüzyıllar boyu işlene işlene aranmış ve bulunmuştur. Bu sebeple mısradaki hece sayısına ve kelime kümelenişine sâdece bir matematik anlayışla bakmamak, bu mısra nizamının bir millî zevkin eseri olduğunu hatırlamak lâzımdır. Nitekim bu gerçeği kavrayamayan, H. V.'ni sâdece hece sayısı ve kelime kümelenişi zanneden bâzı san'atkârların yazdıkları manzumeler başarısız olmuştur.

Dille vezin arasında vazgeçilmez bir münasebet vardır. Bu sebeple her vezin âid olduğu dilin bünyesinden doğar. H. V. de Türk dilinin yapısından doğmuş bir vezin olarak o yapıya uygun, tabiî bir ölçüdür. Çünkü Türkçe sözlerde heceler arasında değer bakımından önemli bir fark görülmez. Heceler kalınlık-incelik, uzunluk-kısalık bakımından hemen hemen aynı değerde söylenir. H. V.'nde heceler arasında değer eşitliği yerine sayı eşitliğinin aranmasının sebebi, Türkçenin bu özelliğinden gelmektedir.

H. V.'nin esası, hecelerin sayısı ve mısraların duraklara ayrılması gibi iki noktada toplanır. Bir mısraı meydana getiren ve tabiatiyle bütün mısralarda bir matematik eşitlik içinde bulunan hecelerin sayısı o mısraın, dolayısiyle o manzumenin kalıbını ortaya koymuş olur. Bir mısradaki hece sayısı 7 olan mısraın kalıbı yedili, 8 heceli bir mısraın kalıbı sekizli, 11 hecelininki onbirli diye adlandırılır.

İkinci nokta mısralarda yapılan duraklardır. Durak, bir mısraı meydana getiren kelimelerin ayrıldıkları birtakım kelime kümeleri'nden her birine verilen addır. Meselâ kalıbı onbirli olan bir manzumede, 11 hece 6 ve 5 olarak iki kelime kümesine ayrılmış ise bu 6 lık ve 5 lik iki kelime kümesinin her biri birer duraktır. Bu durakların farkları kalıpların çeşitlerini meydana getirir. 11 linin 6 + 5 veyâ 4 + 4 + 3 çeşidi gibi.

Duraklar hiçbir zaman kelimenin ortasına gelemez; duraklarda kelime mutlaka bitmiş olur. 11 li bir mısrada durak 6 + 5 çeşidinde ise 6.; 4 + 4 + 3 çeşidinde ise her 4. heceden sonra kelime de bitmiş bulunur. Bir mısraın bu kaide içinde duraklara ayrılmasında bilhassa dikkat edilmesi lâzım gelen önemli bir nokta, durağın bir kelime kümesinin kendiliğinden bittiği ve yeni bir kümenin kendiliğinden başladığı bir yere tesadüf ettirilmesiyle tabiî hâle getirilmesidir. Durakla kelime kümesinin tabiî bitişi arasında bir birlik kurulamaması mısra musikisini büyük ölçüde zedeler.

Çift heceli kalıplarda duraklar birbirine eşit olur (4 + 4 = 8, 7 + 7 = 14). Tek heceli kalıplarda ise ekseriya büyük durak başta, küçük durak mısraın ikinci kısmındadır; yâni büyükten küçüğe doğru bir iniş vardır (4 + 3 = 7; 6 + 5 = 11; 4 + 4 + 3 = 11; 8 + 5 = 13) Kısa heceli kalıpların bir çoğu genellikle duraksızdır. Yalnız, bu kaidelerde kesinlik yoktur. Halk edebiyâtının şekilde ve muhtevada fazla kaideci ve kaidelere sıkı sıkı bağlı, disiplinli bir edebiyât olmadığını unutmamak gerekir. Bu sebeple aynı kalıpta çeşitli durakların kullanılmasında bir mahzur görülmez. Meselâ 7 li bir kalıpta, bir mısrada 4 + 3, diğer mısrada 3 + 4 gibi duraklar yapmak ve yine 11 li bir kalıpta 6 + 5 le başlayıp 4 + 4 + 3 ile devam etmek ve bunu tekrarlamak mümkündür. Bu şekilde değişik duraklar yapılmış olan bir manzumenin duraksız bir kalıpla yazıldığını düşünmek yerine bu hususu yukarıdaki anlayışa bağlamak daha isabetli bir görüştür. Bu sâyede mısralarda değişik ses dalgalanmaları meydana getirmekle şiirde bir ahenk zenginliği yaratılmış olur.

H. V.'nde genellikle 5 li kalıplardan 15 li kalıplara kadar birçok kalıplar kullanılır. 5 liden küçük (4 lü, 3 lü, 2 li), 15 liden büyük (16 lı, 20 li, 22 li) kalıplar da kullanılmış ise de, bunlar birer geçici hevesten ve tecrübeden ileri gidememiş, tutunamamış ve sevilememişlerdir.

Türk edebiyâtında en çok kullanılan kalıplar 7 li (duraksız veyâ 4 + 3, 3 + 4, 5 + 2 duraklı), 8 li (duraksız veyâ 4 + 4, 5 + 3 duraklı), 11 li (6 + 5 yahut 4 + 4 + 3 duraklı) ve 14 lü (7 + 7 duraklı) lerdir. Bu kalıplardan bilhassa 11 li ve bunun 6 + 5 duraklı çeşidi, Türk şiir zevkinde, üzerinde karar kılınmış bir kalıptır. Türk halk edebiyâtının ortak mahsulü olan mâniler 7 li; türküler en çok 7 li, 8 li ve 11 li; koşmalar 11 li; semâî ve varsağılar ise daha çok 8 li kalıpla yazılırlar.

H. V., Türk edebiyâtında çok eski devirlerden beri kullanılan bir vezindir. İslâmlıktan önceki Türk edebiyâtı devresinde hep bu vezin kullanılmıştır. Nitekim Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eserine alınmış sağu ve koşuklar hece veznindedir. İlk saz şâirlerimiz de şiirlerini hep bu vezinle söylemişlerdir.

Türklerin İslâm medeniyeti dairesine girmeleri ve bu medeniyetin te'siriyle yeni bir edebiyâtın doğması üzerine aruz vezni de Türk şiirine girmiş oldu. Meydana gelen yüksek zümre edebiyâtı, bu yeni vezni kullanmaya, eserlerini bu vezinle vermeye başladı. Başlangıçta H. V.'ni kul-

lanmakta devam eden aydınlar, zamanla bu vezni terk ettiler. Türk halk şâirleri ise dillerinin bünyesine ve millî zevklerine uymayan bu yabancı vezni benimsemediler, çok eskiden beri kullanılmakta olan kendi millî vezinlerini yaşatmakta ve şiirlerini yine onunla söylemekte devam ettiler. Bu suretle İslâmlıktan önceki bu yerli, millî edebiyât, İslâmlıktan sonra da veznini muhafaza etmiş oldu. Yalnız tekke edebiyâtı şâirleri, hem aruz hem H. V.'ni kullandılar. Bunlardan Yunus Emre geleneğine bağlı kalan Hacı Bayram, Pîr Sultan Abdal, Kaygusuz Abdal gibi kuvvetli şâirler daha çok heceyle yazdılar. Halk şâirleri ise H. V. ne bağlı kalarak eski ozan geleneğini devam ettirdiler. Bunlardan XVII. yüzyıldan bu yana bâzıları (Âşık Ömer, Gevherî, Emrah gibi) şiirlerini iki vezinle söylediler.

Dîvan edebiyâtı şâirleri heceye bir vezin olarak bakmadılar ve aruzla yazılmayanı nazımdan saymadılar. Onların nazarında halk edebiyâtı bir edebiyât olarak kabul edilmiyordu. Nitekim halk şâirlerinden hiçbiri şuara tezkirelerine alınmamıştır. Dîvan şâirlerinden ilk def'a Nedim hece ile yazdığı bir koşmayı divanına aldı. XVIII. yüzyılın sonunda Şeyh Galip, XIX. yüzyılın başında Keçecizâde İzzet Molla aynı şekilde hareket ettiler. Âkif Paşa ölen torunu için kaleme aldığı meşhur mersiyesinde heceyi kullandı ve bir iki türkü yazdı.

Tanzimat edebiyâtında heceye karşı bir yakınlık, bir ilgi uyandı. Nâmık Kemâl, Ziya Paşa, Recâizâde Mahmud Ekrem, Muallim Naci H. V. ile birkaç şiir verdiler. Ziya Paşa ve Ahmed Vefik Paşa bâzı manzum tercümelerini; Abdülhak Hâmid (Tarhan) *Nesteren* ve *Liberte* adlı manzum oyunlarını, Âli Bey *Letafet* operetini Türk hece geleneğine dayanmayan bir parmak hesabı ile yazdılar.

Nâmık Kemâl, Abdülhak Hâmid'e yazdığı bir mektupta: «Manzum söze o kadar hevesin var; bir kere de tabiatını bizim parmak hesabı ile bir şeyler yazmağa sevk et. Bak ne güzel, ne parlak oluyor. Ben tecrübe ettim: niyetim o yolda bir eser meydana koymaktır» diyerek H. V. hakkındaki görüşünü ortaya koyuyordu. Ziya Paşa'nın 1868'de Londra'da «Hürriyet» gazetesinde çıkan *Şiir ve inşâ* makalesinde ise Türk halk edebiyatı ve H. V. hakkında ifâde edilen sağlam görüşlerle ilk def'a ve açıkça asıl edebiyâtımızın halk edebiyâtı olduğu ilân ediliyordu: «Bizim tabiî olan şiir ve inşâmız, taşra halkı ile İstanbul ahalisinin avamı beyninde hâlâ durmaktadır. Bizim şiirimiz hani şâirlerin nâ-mevzun diye beğenmedikleri avam şarkıları ve taşralarda çöğür şâirleri arasında deyiş, üçleme, kayabaşı tâbir olunan nazımlardır.» (Hürriyet 1868 S: 11) Cevdet Paşa da H. V. karşısındaki görüşünü şöyle açıklıyordu: «... Ta'dad-ı harekâttan ibaret olan parmak hesabı eş'ar-ı Türkiyeninin vezn-i tabiîsidir... Lisan-ı Türkîde asla med yoktur... Lisan-ı Türkînin seciyye-i mahsusası budur. Binaen-alâ-zâlik eş'ar-ı Türkiyye, evzan-ı Arabiyye ve Farisiyyeye tatbik olunamaz.»

Bununla beraber Tanzimat şâirlerinin hepsi birer aruz şâiridirler. Sevet-i fünun ve Fecr-i ati edebiyâtı aruza bağlı ve aruzun müdafaacısıdır. Yalnız Tevfik Fıkret ölümüne yakın, çocuklar için yazdığı *Şermin*'de heceyi kullandı.

XIX. yüzyılın sonlarında şiirde tam bir aruz hâkimiyetinin devam etmekte olmasına rağmen, manzumelerinde sâdece heceyi kullanan ve bunda ısrar eden Mehmed Emin (Yurdakul)'dir. Ancak Mehmed Emin Türk halk şiirini yakından tanıyamadığı ve bu şiirin dayandığı millî zevkten doğmuş bir H. V.'ni sezemediği ve bu vezni sâdece bir «sayı» zannettiği için manzumeleri ahenkten, hece şiirinin işlenmiş sesinden mahrum kaldı.

H. V.'ni halk şiirine uyarak kullanmak gerektiğini ilk defa duyan ve şiirlerini âşıklar geleneği içinde yazan şâir Rıza Tevfik (Bölükbaşı) tir.

1908 Meşrutiyetinden sonra Türk edebiyâtında başlayan ve daha önceki yıllara nazaran kuvvet ve şumul kazanan millî kaynaklara dönüş hareketi, bilhassa dilde sâdeleşme, aruz yerine H. V.'ni kullanma ve yerli hayatı aksettirme gibi üç ara unsurun terkibinden meydana geliyordu. Bu hareket, Selânik'te Ömer Seyfeddin, Ali Canib (Yöntem) gibi milliyetçi gençler tarafından yayınlanan «Genç kalemler» dergisine Ziya Gökalp'ın da katılmasıyle daha da gelişip kuvvetlendi. Ziya Gökalp'ın 12 Temmuz 1917'de kurduğu haftalık «Yeni Mecmua» ile tamamen heceye dönüldü. İlk şiirlerini arûzla yazmış olan genç şâirler, Ziya Gökalp'ın te'siriyle arûzu bırakıp hece ile yazmaya başladılar. Millî edebiyât akımında büyük bir yeri olan «Yeni Mecmua»'da Ziya Gökalp, bir taraftan Servet-i Fünun diline, diğer taraftan bu edebiyâtın kullandığı aruz veznine hücum ediyordu:

«Aruz» sizin olsun hece bizimdir.
Halkın söylediği Türkçe bizimdir.
«Leyl» sizin «şeb» sizin «gece» bizimdir.
Değildir bir mâna üç ada muhtaç.

Genç şairler, millî vezni, hem Mehmed Emin'in eserlerindeki kuruluktan kurtararak, hem de Rıza Tevfik'in arkaikliğine düşmeyerek yaşayan dille işleme yoluna girdiler. Ziya Gökalp'ın, Fâzıl Ahmed (Aykaç)'in, Ali Canib'in ve Orhan Seyfi (Orhon) nin şiirleri, hecede eskilere benzemeyen ve yeni bir ses getiren şiirlerdir. Diğer taraftan Fuad Köprülü de makaleleriyle meseleye fikrî bakımdan büyük ölçüde yardımcı oluyor ve M. F. imzasıyle yazdığı manzumeleriyle hececiler arasına giriyordu. 7. sayıdan i'tibaren Halid Fahri (Ozansoy) de koşma ve türkü tarzındaki şiirleriyle kadroya katılıyordu. 14 Şubat 1918'de Faruk Nâfiz (Çamlıbel) in iltihakiyle hece cephesi kuvvetlenmiş oldu.

1914 - 1920 yılları arasında gittikçe kuvvetlenen hece cereyanına iştirak edenler beş hececiler diye anılan şâirlerden ibaret değildir. Bunlarla beraber, muhtelif edebî zümrelere mensup olup da bilâhare hececilere katılan ve yazdıkları şiirlerle bu cereyanı kuvvetlendiren daha birçok san'atkâr vardır. Enis Behiç (Koryürek), Faruk Nâfiz Halid Fahri, Orhan Seyfi, Yusuf Ziya (Ortaç) yanında Ali Mümtaz (Erolat), Celâl Sâhir (Erozan), Fuad Köprülü, Halide Nusret (Zorlutuna), İbrâhim Alâaddin (Gövsa), Necmeddin Halil (Onan), Şükûfe Nihâl (Başar), Ahmed Hamdi (Tanpınar) gibi daha birçok hececinin adlarını saymak mümkündür.

Hececilerin karşısında aruzun müdafaasını bilhassa Cenab Şahabeddin ile Süleyman Nazif yapmaktaydı. Cenab Şahabeddin: «Hece vezniyle yazılmış pek güzel şiirler ve pek büyük şâirler olabilir. Ancak eserleri manzum ve kendileri nâzım değildir, diyeceğim. Çünkü parmak hesabı bir çare-i ahenk olamaz.» diyor; Süleyman Nazif ise düşüncesini ortaya şöyle koyuyordu: «Arûzun makamına hece veznini çıkarmak isteyenler lisan-ı şiirimizin altı asırlık bir tekâmüle mazhar olmuş âlet-i terennümüne iptidaî bir tarz-ı tanzimi teslit etmek ve tahakküm ettirmek hayal-i bîsûd ve hayal-i muzırrında idiler».

5 Şubat 1922 târihli «Dergâh» ın 20. sayısında Yahya Kemal (Beyatlı) *Vezinler* başlıklı makalesinde meseleye bir başka zaviyeden bakarak vezni sâdece bir âlet olarak görüyor, görüşlerini «şiir dili» üzerinde topluyordu. Yahya Kemal'e göre bir hece - aruz mücadelesi çıkarmak lüzumsuzdu. Türk zevkinde böyle bir ihtilâf yoktu. Her iki vezin yüzyıllardan beri yan yana yaşamışlardı: «Aruz ve hece iki kardeş nehir, Fırat ve Dicle gibi yan yana akıyorlar, sonra birbirlerine kavuşuyorlar, milletin hafızası olan ummana karışıyorlardı.»

HECİN DEVESİ veyâ **HÖRGÜÇLÜ DEVE** (Zoo.): bk. DEVE.

HEDGEHOG [*heçhog*; İng. = kirpi], II. Dünya Harbi'nin başlarında düşman denizaltı gemilerini imha maksadı ile kullanılmakta olan kıçtan düşürme veyâ bomba toplarıyla atılan klâsik su bombalarında görülen mahzurları bertaraf etmek üzere düşünülmüş ve geliştirilmiş yeni bir denizaltı imhâ silâhı. H.'lar avlanma gemisinin baş tarafına monte edilirler. Gürültü dinleme ve ateş kontrol cihazları ile su altındaki yerleri tesbit edilen denizaltı gemilerine hücum sırasında

HEDGEHOG: Yeri tesbit edilmiş bir düşman denizaltı gemisine hedgehog atışı

elektrikle kumanda edilerek yirmi dört adet müsademe tapalı H. mermisi küme hâlinde fırlatılır. H. mermileri ateşlemeyi müteakıp geminin 201 m ilerisinde bir yere kuturları 36.5 ve 42.5 m olan bir elips şeklinde düşerler. Bu mermilerden bir tanesinin düşman denizaltı gemisine çarpmasiyle infilâk vukua gelir ve imhâ işi tamamlanır.

HEDİN, Sven Anders (Stockholm 1865 - Stockholm 1952), İsveçli Asya araştırıcısı. İran, Mesopotamya, Batı Türkistan, Doğu Türkistan, Pamir bölgesi, Taklamakan Çölü, Lop - Nor, Kun - lun, Kuzey Tibet ve Pekin'i, Tarım Yaylası'nı. Lou - Lan Harâbelerini, Leh i, Karakorum'u ve Kâşgar'ı dolaşarak tetkik etti. 1905 - 1908 yılları arasında uzun bir araştırma seyahatine daha çıkarak İran'ı, Tuz Çölü'nü, Kewir'i, Leh'i, kuzey - batı Tibet'i, Brahmaputra'nın kaynak yörelerini, İndus'u, Sutlej'i gezip Trans - Himalaya bölgesini araştırdı. 1923 târihinde bir dünya seyahatine çıktı. 1927 - 1935 yılları arasında bir Çinli, İsveçli ve Alman bilginler heyeti ile birlikte meteorolojik, arkeolojik ve coğrafî yönden Gobi Çölü ve Doğu Türkistan'ı taradı.

S. A. HEDIN

Bu seyahatin sonuçları *Reports from the scientific expedition to the northwestern Provinces of China under the leadership of Dr. Sven Hedin* serisinde çıkmıştır.

Önemli eserleri şunlardır: *Die geographisch - wissenschaftlichen Ergebnisse meiner Reiser in Zentralasien* (Orta Asya'va yaptığım yolculukların coğrafî ve ilmî sonuçları) [1900]; *Scientific Results of a Journey in Central Asia* (Orta Asya'ya bir seyahatin ilmî neticeleri) [6 cild, 1904 - 1908]; *Southern Tibet* (Güney Tibet) [9 cild, 1917 - 1922]; *Eine Routenaufnahme durch Ostpersien* (Doğu İran'da bir yolculuk) [2 cild, Stockholm, 1918 - 1927]; *Zentralasien-Atlas* (Orta Asya atlası) [1940]. H.'in seyahatleriyle ilgili popüler mahiyette daha birçok eseri vardır.

HEDONİZM (Yun. *hedone* = haz, zevk), hayatın ve hareketlerimizin gayesini *en yüksek iyi*'yi, *en üstün değer*'i hazda, zevkte bulan bir ahlâk görüşü. Bunun Eski Yunan'da temsilcisi Aristippos (M. Ö. 435 - 355) tur. Aristippos'a göre haz, hayatın, hareketlerimizin mutlak değeridir, hayatın asıl gayesidir, mutlak iyi'dir. Ama haz derken Aristippos sürekli mânevî hazları değil de, tersine anlık duyusal (sensuel) hazları düşünür. *Duyusal*, maddî hazlar doğrudan doğruya yaşanır ve bundan ötürü de sürekli hazlar olan mânevî hazlardan daha üstündürler. Bilgi elde etmenin gayesi de, insanı gündelik kaygı ve üzüntülerden kurtarıp anlık zevklere ulaştırmak, hayatın zevklerini anbean yaşamasını sağlamaktır. Bundan ötürü zevk almak bir ahlâkî meleke, yâni fâzilettir.

HEDWIG (Biyogr.): bk. JADWIGA.

HEEMSKERCK, Johan van: bk. VAN HEEM.

HEFTGÂH (Far. *heft* = 7, *gâh* = yer, mahal), Türk musikisinde bir şed makam. Segâh (b. bk.) birleşik makamının nîm hicâz (bakıyye diyezli do) perdesindeki şeddidir. Segâhın bir ton (9 koma) tîze nakledilmiş şeklidir. Nîm hicâz (do diyez) perdesinde kalan tek Türk makamıdır (isimsiz şedler hariç). Güçlüsü hüseynî - aşîrân (mi) perdesidir. Donanımına fa, do, sol ve si için 4 tâne bakıyye diyezi konur. Orta sekizlideki sesleri - pestten tize doğru - şöyledir: kaba nîm hicâz, yegâh, aşîrân ırak, nîm zengûle, dügâh, çârgâh ve nîm hicâz. H. da segâh gibi, segâh beşlisi ile hicâz dörtlüsünden mürekkep 7 niseb - i şerîfeli bir dizi teşkil eder. Sadeddin Arel'in *Mevlevî Âyin*'i, 6 hâneli *Konser Saz Semâîsi*, *Aksak Şarkı*'sı bu makama misaldir. Elimizde H. tan bunlarla beraber sadece 5 eser vardır.

HEFTKAL, İran'da VI. eyâlette bir petrol bölgesi. Huzistan bölgesinde, Zağros Dağları eteğinde, Ahvaz şehrinin 80 km güneyindedir. 1928'den beri buradan çıkarılan petrol 1930'da bir boru hattı ile Abadan tasfiyehânelerine akıtılır. 1964 istihsali 5, 8 milyon tonu bulmuştur.

HEGEL [*hegil*], **Georg Wilhelm Friedrich** (Stuttgart 1770 - Berlin 1831), Alman filozofu. Felsefe ve ilâhiyat öğrenimi (1788 - 1793) yapan H., 1793 - 1796 yılları arasında Bern'de, 1797 - 1800 yılları arasında Frankfurt (Main)'ta özel öğretmen olarak çalışmıştır. 1801 yılında Jena şehrine yerleşmiş, Schelling ile birlikte «Das kritische Journal der Philosophie» adlı dergiyi yayınlamıştır. 1802 - 1803 yıllarında bu dergide Kant'ın ve tâkipçilerinin tek yönlü akılcılık

G. W. HEGEL

nokta-i nazarı (Reflexionsphilosophie = yansıma felsefesi) na karşı çıkılıyordu. Bamberg'de bir gazetenin yazı işleri müdürlüğünde kısa bir süre kaldıktan sonra Nürnberg'e geçen H., 1816 yılında üniversite profesörü olarak Heidelberg'e dâvet edilmiştir. 1818 yılında Berlin'e çağrılmış ve ölümüne kadar bu şehirde kalmıştır.

Felsefesi: H. Alman idealizmi'ni tamamlayan ve Alman felsefesinin en yekpare ve en geniş muhtevalı ekolünü kuran kimsedir. H.'a göre dünyanın esasını mutlak akliyet teşkil eder. Kavramların gelişim kanunları da gerçeğin kanunları ile bağdaşım hâlindedir. İnsan zihninin yarattığı eserlerde «mutlak aklın gelişmesi ve serpilmesi mevcuttur» şeklinde özetlenebilecek olan görüş H.'ı son derece derine inen bir din, san'at, hukuk ve târih felsefesine sevk etmiştir. H., dini mâkuliyet temellerine dayandırır ve onu felsefeye tâbî kılar. Bu doktrinin birinci kısmını teşkil eden dinin mâkuliyet esaslarına dayandığı görüşü, Eski H ciler adını taşıyan ve aralarında Göschel ve Daub'un da bulunduğu grup tarafından öncelik verilmek suretiyle mütalâa edilmiş, buna mukabil Yeni H ciler veyâ Sol H. ciler diye adlandırılan diğer bir grup, ağırlık noktasını dinin felsefeye tâbî olması hususu üzerine kaydırmıştır. Bu sol kanadın temsil ettiği tefekkür silsilesine teolojik radikalizm adı verilir ki önemli savunucuları arasında D. F. Strauss ve B. Bauer gösterilebilir. Bauer ateist bir yorum tarzı ile H. Sistemi'ndeki fikir yerine kişinin kendi şuuruna varması prensipini koymuş ve bunu târihî bir vakıa olarak mütalâa etmiştir. Karl Marx'ın H. anlayış ve yorumu ise esas itibariyle pozitivist ve pragmatik bir mahiyet arz eder. Bu noktada Auguste Comte'un felsefe ve sosyoloji görüşü ile bâzı yakınlıklar tesbit etmek mümkündür.

Eserleri: *Die Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie* (Fichte ve Schelling'in felsefe sistemleri arasındaki fark) [1802-1803]; *Die Phänomenologie des Geistes* (Zihnin fenomenolojisi) [1806-1807]; *Die Wissenschaft der Logik* (Mantık ilmi); *Die Enzyklopädie* (Ansiklopedi) [1817, 1827, 1830]; *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (Hukuk felsefesinin ana çizgileri veyâ temel çizgileriyle tabiî hukuk ve mülkî ilim) [1821].

HEHN [*hen*], **Victor** (Tartu [Dorpat] 1813 - Berlin 1890), Alman dilcisi, kültür ve edebiyat tarihçisi. 1838-1841 yılları arasında Almanya, İtalya ve Fransa'da çalışmış, daha sonra Tartu Üniversitesinde profesörlük yapmıştır. 1851'de Sibirya'ya sürgüne gönderilmişse de, daha sonra serbest bırakılarak Petersburg'da İmparatorluk Kütüphânesi müdürlüğüne tâyin edilmiştir (1855). Dil bilimi alanında H. dil paleontolojisinin kurucusu olarak ün kazanmıştır. Bu yolda en büyük eseri *Kulturpflanzen und Haustiere* (Kültür bitkileri ve ev hayvanları) [1867, 9. bas. 1911] adı altında çıkmıştır. *Das Salz* (Tuz) [1883] adlı araştırması da tanınmıştır. H., Goethe üzerine de değerli eserler yazmıştır.

HEIBERG [*hayber'*], **Gunnar Edvard Rode** (Christiania, [Oslo] 1857 - Christiania 1929), Norveçli tiyatro yazarı. H.in dramları sert hicivler, keskin ve yaralayıcı nükteler ve cesurâne itiraflar yönünden zengin, fakat duygu bakımından yoksundur. *Balkon* adlı eserinde şehvaniyeti, Wedekind'i andıran bir tarzda işleyişi, edebi ât târihçisi Christen Collin'in sert tarizlerine yol açmış ve bu yüzden Norveç edebiyât târihinin meşhur *Balkon Kavgası* doğmuştur. Önemli eserleri şunlardır: Dramlar: *Tante Ulrikke* (Ulrikke teyze) [1884]; *Kong Midas* (Kral Midas) [1890]; *Gerts Have* [1894]; *Balkonen* (Balkon) [1894]; *Det store Lod* (Büyük ikramiye) [1895]; *Folkeraadet* (Halk meclisi) [1897]; *Harald Svans Mor* (Harald Svan'ın annesi) [1899]; *Kjaerlighet til Naesten* (Hemcins sevgisi) [1902]; *Kjærlighetens Tragedie* (Aşk faciası) [1904]; *Jeg vil værge mit Land* (Toprağımı savunmak istiyorum) [1912]; *Paradesengen* (Şâhâne yatak) [1913]; Seyahatnâmeler ve tenkitler: *Pariserbreve* (Paris notları) [1900]; *Sett og hört* (Söylenip işitilenler) [1917]; *Ibsen og Björnson på Scenen* (Sahnede Ibsen ve Björnson) [1918]; *Franske Visitter* (Fransa ziyaretleri) [1919]; *Norsk Teater* (Kuzey tiyatrosu) [1920].

HEIBERG, Johan Ludvig (Kopenhag 1791 - Bonderup, Ringstedt 1860), Danimarkalı şâir ve tiyatro yazarı. Dan dili ve edebiyâtı okutmanlığı, Kopenhag tiyatrosunda müdürlük, mütercimlik ve yazarlık yapmıştır. San'atçı olarak kişiliğinin en dikkate değer yönleri, zevk, incelik, zarafet, vuzuh ve istihza kabiliyetidir. Önemli eserleri şunlardır: vodviller: *Aprilsnarrene* (Nisan çılgınları) [1826]; *Köge Huskors* [1831]; *De Danske i Paris* (Paris'teki Danlar) [1832]; *Nej* (Hayır) [1836]; millî oyun: *Elrerhöj* (Elrer tepesi) [1828]; *Nye Digte* (Yeni şiirler) [1841]. Almanca eserleri: *Über die Bedeutung der Philosophie für die Gegenwart* (Hâlihazır için felsefenin önemi hakkında) [1833]; *Eine Seele nach dem Tode* (Ölümden sonra bir ruh) [1891].

HEIBERG, Peter Andreas (Vordingborg 1758 - Paris 1841), Danimarkalı yazar ve politikacı. Komediler, romanlar ve şarkılar yazmıştır. Gerek mizah gerek hiciv yönünden güçlü kalemiyle Almanya'nın Danimarka üzerindeki te'sir ve nüfûzuna karşı koymağa uğraşmış, ayrıca hükûmetle alay etmiştir. Bunun üzerine sınırdışı edilen H. hayatının geri kalan kısmını Fransa'da geçirmiştir.

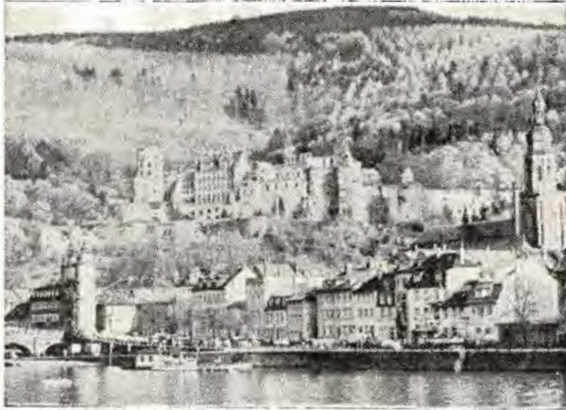
Önemli eserleri şunlardır: *Rigsdalerssedlens Hændelser* (Bir kraliyet banknotunun başına gelenler) [satirik roman, 1787-1793]; *Heckingborn* (ad) [1794]; *De Vonner og de Vanner* (Von'lar ve Van'lar = Almanlarla Hollandalılar) [1792].

HEIDEGGER [*haydegir*], **Martin** (doğ. Messkirch, Baden 1889), Alman filozofu. 1928 târihinde E. Husserl (b. bk.)ın yerine Freiburg Üniversitesi'ne profesör olmuştur. Felsefesinin temel fikirlerini ihtiva eden *Sein und Zeit* (Varoluş ve zaman) [1927] adlı eserinde birçok filozofları meşgul eden *oluşmakta olanın varoluşu* meseles'ni yeni bir açıdan ele almıştır. Bu sorunun cevabını ararken her varlığın gerçekliği açısından hareket ederek onun çevresine ve kâinata olan kendine has münasebetleri yönünü açıklamağa çalışmıştır. H birçok düşünür tarafından *varoluşçuluk felsefesi'*nin kurucusu sayılmakla beraber hâlen bu akımın târifi üzerinde, hattâ en önemli temsilcileri arasında bile, tam bir vuzuha ve görüş birliğine varılamamış olması, bu noktayı tetkike muhtaç kılmaktadır. Önemli eserleri şunlardır: *Die Lehre vom Urteil im Psychologismus* (Psikolojizmdeki hüküm hakkında doktrin) [1914]; *Die Kategorien- und Bedeutungslehre des Duns Scotus* (Duns Scotus'un kategoriler ve anlamlar doktrini)

M. HEIDEGGER

[1916]; *Sein und Zeit* (Varoluş ve zaman) [1927]; *Vom Wesen des Grundes* (Esasın mahiyeti hakkında) [1929]; *Kant und das Problem der Metaphysik* (Kant ve metafizik meselesi) [1929]; *Was ist Metaphysik?* (Metafizik nedir?) [1929]; *Vom Wesen der Wahrheit* (Hakikatın mahiveti hakkında) [1943]; *Platons Lehre von der Wahrheit* (Eflâtun'un hakikat hakkındaki doktrini) [1947]; *Holzwege* (Çıkmaz yollar) [1950]; *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung* (Holderlin'in şiiri üzerine mülâhazalar) [1951]; *Der Feldweg* (Kır yolu) [1953]; *Einführung in die Metaphysik* (Metafiziğe giriş) [1953]; *Was heisst Denken?* (Düşünmek ne demektir?) [1954]; *Vorträge und Aufsätze* (Konferanslar ve makaleler) [1954]; *Zur Seinsfrage* (Varoluş meselesi üzerine) [1955]; *Was ist das - die Philosophie?* (Bu felsefe denen şey nedir?) [1956]; *Der Satz vom Grund* (Sebep cümlesi) [1957]; *Identität und Differenz* (Benzerlik ve ayrılık) [1957]; *Hebel - der Hausfreund* (Hebel - aile dostu) [1957]; *Unterwegs zur Sprache* (Dile giden yolda) [1959]; *Gelassenheit* (Sükûnet) [1959]; *Nietzsche* [2 cild, 1961]; *Die Frage nach dem Ding* (Nesneyi soruş) [1962]; *Kants These über das Sein* (Kant'ın varoluş hakkındaki tezi) [1962]; *Die Technik und die Kehre* (Teknik ve arka yüzü) [1962]; *Wegmarken* (Yol işaretleri) [1967].

HEIDELBERG [*haydîlberg, haydılberh*], Almanya'nın kuzey Baden bölgesinde Neckar Irmağı'nın Rhein ovasına girdiği yerde kurulmuş bulunan bir üniversite şehri. Nüfûsu 121 900 (1968), denizden yüksekliği 116 m dir. H. tabiî güzellikleri bakımından Almanya'nın en güzel şehirlerinden biri sayılır. H. târihî eserler yönünden de çok zengindir. Bu eserler eski kesimde toplanmıştır. XV. yüzyıldan kalma Heiliggeistkirche ve Peterskirche kiliseleri. Rönesanstan kalma Zum Ritter konağı [1592] XVIII. yüzyılda yapılmış olan Jesuitenkirche kilisesi, eski üniversite bunların en önemlilerindendir.

HEIDELBERG: Eski köprü ve şato

Şehrin dış semtlerinde dokuma, elektrik, taşıt araçları, çimento, makine, deri, tahta ve tütün endüstrisi ile ilgili fabrikalar vardır. H. de ayrıca önemli yayınevleri de bulunur. Şehirdeki diğer önemli ilmî ve kültürel kuruluşlar şunlardır: İlimler Akademisi, birkaç ilim derneği, Max Planck Tıbbî Araştırmalar Enstitüsü, Max Planck Yabancı Kamu Hukuku ve Devletler Hukuku Enstitüsü, Kanser Araştırmaları Merkezi, Yüksek Müzik Okulu, Riemenschneider Mihrabı ile Kurpfalz Müzesi, tiyatrolar, hayvanat bahçesi, rasathâne. Bu özelliklerinden dolayı H., Almanya'nın en sevilen turistik merkezlerinden biridir.

HEIDELBERG [*haydılberg*] **ÇENE KEMİĞİ**, Avrupa'da şimdiye kadar bulunan en eski insan kalıntısı. Muhtemel olarak ara buzullar çağından kalmış olan bu kemik, Elsenz Çayı kenarındaki Mauer kasabası yakınında, 24 m derinlikte bulunmuştur (1907). Yapısı arkaik özellikleriyle beraber tipik bir insan çenesininkine uymaktadır. Ayrıca, yirmi yaş dişlerinin artık körelmeğe başladığı da görülmektedir. Ancak, bu yaratığın henüz iki ayağı üzerinde yürüyüp yürümediği k e s i n olarak tespit edilmiş değildir ve bu bakımdan Homo yahut Palaeanthropus heidelbergensis (Heidelberg insanı yahut ilkinsanı) deyimine şimdilik gözüyle bakmak yerinde olur.

HEIDELBERG ÇENE KEMİĞİ

HEIDELBERG KATEŞİZMİ, Protestanlığın en yaygın âmentüsü. 1563 yılında III. Friedrich von der Pflaz'ın irâdesi üzerine Heidelberg'ten Ursinus ve Olevianus adlı iki ilâhiyatcı tarafından Almanca olarak kaleme alınmıştır. Luther Kateşizminin aksine bu, eski ana parçaları sistematik bir şekilde birbirine bağlar 129 soru ve üç bölümden meydana gelmiştir: İnsanın sefâleti, kurtuluşu ve şükranı. 1619 târihinde Dordrecht Ruhânî Meclisi tarafından sembolik kitap olarak kabul edilmiş ve bundan sonra büyük bir hızla bütün reformist kiliseler arasında yayılmıştır. Daha sonra göçmenler vasıtasıyla Amerika'ya da götürülmüştür.

HEIDENSTAM [*heydinstam*], **Verner von** (Olshammar, Örebro 1859 - Stockholm 1940), İsveç şâiri. Natüralizmin karamsar dünya görüşünü aşarak hayatı seven ve ona karşı müsbet bir tavır takınan yeni romantizm cephesine katılmıştır. Daha sonraları memleket, vatan ve kahramanlık konularını işlemiştir. Şekil güzelliğine önem veren üslûbu zaman zaman süslü ifadelere kayar. Nesirlerinde de aynı üslûp açıkça belli olur. Denemelerinde sert ve tutucu bir kültür tenkitçiliği ana çizgiyi teşkil eder. 1916 yılında Nobel Edebiyat Armağanını kazanmıştır.

V. HEIDENSTAM

Önemli eserleri şunlardır: Nazım: *Vallfart och vandringsår* (Hac ve seyahât yılları) [1888]; *Dikter* (Şiirler) [1895]; *Nya dikter* (Yeni şiirler) [1915].

Nesir: *Endymion* (ad) [1889]; *Hans Alienus* [1892]; *Den heliga Birgittas pilgrimsfärd* (Sta Birgitta'nın hacılığı) [1901]; *Karolinerna* (Karloslular) [2 cild, 1897 - 1899].

Denemeler: *Renässans* (Rönesans) [1889]; *Klassicitet och germanism* (Klâsik çağ ve Germenlik) [1898]; *Om svenskarnas lynne* (İsveçlilerin mızacı hakkında) [1896]; *Tankar och teckningar* (Düşünceler ve tasvirler) [1899].

Otobiyografi: *När kastanjerna blommade* (Kestaneler çiçek açarken) [1941].

HEIFETZ [*hayfets*], **Jascha** (doğ. Wilna 1901), Litvanyalı kemancı. Petersburg Konservatuvarı'nda L. Auer'ın

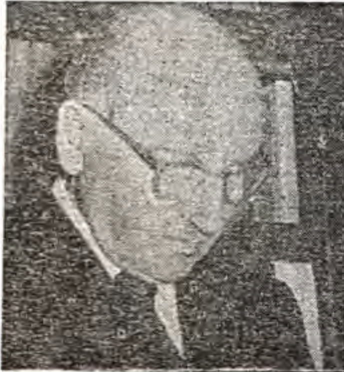
J. HEIFETZ

öğrencisi olarak okumuş, milletlerarası seviyede bir virtüoz olarak birçok seyahât yapmıştır. Amerikan vatandaşlığına kabul edilen H., 1917'den beri Amerika'da yaşamaktadır.

HEIKEL [*heykel*], **Axel Olai** (1851 - 1924), Fin bilgini. Huöpalahtı'de profesörlük yapmış, eski Türk yazıtlarının araştırılması alanındaki çalışmalariyle tanınmıştır. Fin Arkeoloji Cemiyeti 1889 yılında bu eski yazıtları bir atlas içinde toplamış, ilim çevrelerinde büyük bir ilgi uyandıran bu atlastan yararlanan Otto Donner (b. bk.) de 1892'de *Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Iénisséi* (Yenisey yazıtlarının sözlüğü) adlı eserini yayınlamıştı. 18 Temmuz 1889 târihinde İrkutsklu Rus bilgini N. M. Yadrintsev (1842 - 1894), kuzey Moğolistan'da Orhon vâdisinde Yenisey Yazıtları'na benzer yeni birtakım yazıtlar bulmuştu. Bu haber üzerine bir yandan İrkutsk Coğrafya Cemiyeti mahalline bir heyet yollarken bir yandan da Fin - Ugor Cemiyeti (Suomalais - ugrilainen Seura) yeni bir araştırma heyeti göndermiştir. Orhon Irmağı vâdisine giden bu heyetin başkanı H., 1890 - 1891 yıllarında bütün yazıtların kopyesini almış, fotograflarını çekmiştir. Onun toplamış olduğu bilgi ve resimler 1892'de yeni bir albümde yayımlanmıştır (*Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1889* (1889 Fin heyeti tarafından toplanan Orhon Yazıtları) [Helsinki, 1892.] Bundan sonra Ruslar da W. Radloff (b. bk.) un başkanlığında bir heyet göndermişlerdi (1891). Bu heyetin topladığı bilgileri ihtiva eden albüm de 1892 - 1899 yılları arasında çıkmıştır. Fin ve Rus heyetleri tarafından meydana getirilen bu koleksiyonlar sayesinde eski Türk yazıtları 1893 yılında Danimarkalı V. Thomsen (b. bk.) tarafından okunmuştur. H.'in bu alanda birçok yazı ve yayımları daha vardır: *Nadpisi dolini Orhona* (Orhon havzası yazıtları) [«Vostoçnoe Obozrenie», 1881]; *Antiquités de la Sibérie occidentale* (Batı Sibirya eski eserleri) [Mémoires de la Société Finno - Ougrienne», VI, 1894]; *De sibirska Jenissej - in skrifterna* (Sibirya Yenisey yazıtları) [«Finskt Museum», 1897, 50 - 58].

Bunlardan başka H. etnografya çalışmaları da yapmıştır. Bu alanda çıkan bellibaşlı yayınları şunlardır: *Mordvalaisten pukuja ja kuoseja* (Mordvin kıyafet ve modelleri) [Travaux ethnographiques I, 1898 - 1900]; *Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien* (Baltık denizi illerinde ve Setukesya'da halk kıyafetleri) [Travaux ethnographiques IV, 1909]; *Die Stickmuster der Tscheremissen* (Çeremislerin işleme örnekleri) [Travaux ethnographiques VI, 1910 - 1915].

HEILBRONN [*haylbrən*], **Alfred** (Fürth 1885 - Münster 1961), Alman botanikçisi. Öğrenimini Fürth (1845 - 1901) ve Nürnberg (1902 - 1904) şehirlerinde gören H., 1907 - 1909 yıllarında München Üniversitesi'ni bitirerek 1909'da doktor unvanını almıştır. Berlin Tierartzliche Hochsule'de asistanlık (1909 - 1910) yapan H., daha sonra Ozeangraphiesc hes Institut (1910 - 1911) da

A. HEILBRONN

ve Berlin'de Haberlandt Institut (1912)'ta ve Münster (Westfalen)'da Botanischen Institut (1912 - 1914)'ta çalışmış ve 1914'te Kaiser Wilhelm Üniversitesi'nde doçent, 1920' de profesör olmuştur. On üç yıl bu üniversitede genel botanik ve genetik okutarak, 1933'te Hitler rejimi üzerine Türkiye'ye gelen H., 1933 yılında İstanbul Üniversitesi Botanik Kürsüsüne ordinaryüs profesör tâyin edilmiştir. 1950 yılında Kaiser Wilhelm ve 1955'te İstanbul üniversitelerince emekliye ayrılan H., 46 yıl hayatını araştırmaya ve öğrenci yetiştirmeğe harcamış bir ilim adamı idi. 1934 - 1960 yılları arasında Türkiye bitkileri üzerinde çok başarılı ilmî araştırmalar yapan H., Boğaziçi ve çevresi florasını incelemiş; Türkiye'nin tıbbî bitkileri ile diğer Anadolu bitkilerinin sistematiğinin temelini kurmuştur. Mısır Çarşısı devâlı bitkileri ve hassaları üzerinde de çalışan H., İstanbul Botanik Enstitüsü'nde küçük bir Mısır Çarşısı devâlı bitkiler koleksiyonu kurmuştur. 1937 - 1955 yıllarında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden 30 000 kadar bitki toplayan H., büyük bir herbaryum meydana getirmiştir. Bilhassa Uludağ'ın bitki incelemesini doçenti, sonra da evlendiği (1948) eşi Dr. Mehpare Başarman'a yaptırarak, dağın eteğinden tepesine kadar her ay açan bitkilerin tetkikini sağlamış ve özel bir herbaryum meydana getirmiştir. 1937 yılında Süleymaniye'de müftülük binâsı bahçesinde modern, ve ilmî bir araştırma ve tedris enstitüsü kurmayı başaran H., tıp, eczacı ve tabiatçılarla, ormancıların istifadesi için tam teşkilâtlı bir botanik bahçesi meydana getirmiştir. H., Türkiye'deki çalışmaları sırasında Bryonia dioica bitkileri üzerinde gerek kendisi, gerek yardımcıları ile ilmî gücünün en yüksek mertebesine ulaştığı denemeler yapmıştır. Bilhassa Bryonia dioica bitkilerinin cinsiyetin tevarüsünde sitoplazmanın rolünü gösteren tecrübeleri kayda değer. H ın Türk ilim ve tababetine yaptığı büyük hizmetlerden biri de 1941 yılında hazırlanan Türk Kodeksi'nin bitkilere âid bölümünü yazmış olmasıdır. 1956 yılında emekliye ayrıldıktan sonra da eski üniversitesine, Münster şehrine dönen H., ölümüne kadar araştırmalarına devam etmiştir. Kırktan fazla orijinal ilmî araştırma ve kitabı yayınlanan H.'ın başlıca eserleri şunlardır: *Apogamie, Bastardierung und Erblichkeitsverhältnisse bei einigen Farnen* [Jena, 1910]; *Narkose im Pflanzenreich* [Berlin, 1914]; *Speise und Giftpilze* [Münster in Westfalen, 1917]; *Eine neue Methode zur Bestimmung der Viskosität lebender Protoplasten* [Berlin, 1922]; *Zellkern und Funktion* [Münster in Westfalen, 1929]; *Monogenomatik ve digenomatik serbasların mutabilitesi hakkında* [İstanbul, 1935]; *Mutation hakkında* [İstanbul, 1937]; *Mercurialis annua cinslerinin nisbeti ve tabiî bir popülasyon istatistiğinin problematik kıymeti* [Mehpâre Başarman'la birlikte; İstanbul, 1937]; *Bryonia ve melezlerinde tâli cinsiyet karakterleri* [Mehpâre Başarman'la birlikte, İstanbul, 1938]; *Kodeks Turkikus* (Nebâtî droglar) [İstanbul, 1940]; *İspençiyârî Nebatat* [İstanbul, 1940]; *Cinsiyetin Menşei ve Hikmeti* [İstanbul, 1945]; *Botanik ve Genetik'e giriş* [3. baskı, S. Akdik ile beraber; İstanbul, 1950].

HEİLUNGKİANG, Çin'in kuzey - doğusunda bir eyalet. Amur nehri bu eyaleti Sovyetler Birliğinden ayırır. Yüzölçümü 463 000 km², nüfûsu 14 860 000 (1962)' dir. Merkezi Pin - kiang (eski adı: Harbin) olan bu eyalet iki kısma ayrılır. Batıda, verimli kara topraklarla örtülü ovanın iklimi sert olduğundan ziraat, uzun kışların te'siriyle pek gelişememektedir. Burada yetişti-

rilen hububat çeşitleri darı, ilkbahar buğdayı, keten tohumu, şeker pancarı ve bilhassa soyadır. Eyaletin başlıca şehirleri Harbin ve Lung-şiyang'dır. H.'ın doğu kısmında ormanlık Küçük Hingan (1200 - 1500 m) masifi vardır. Bu bölgede Çin'in en iyi kerestelik ormanları bulunur; elde edilen keresteler demiryoluyla sevk edilir. Kürklü hayvan avcılığının da yapıldığı bu bölgenin birçok yerinde altın ve kömür elde edilmektedir.

HEINE [*hayni*], **Heinrich** (aslı: **Harry**; Düsseldorf 1797 - Paris 1856), Yahudi asıllı Alman şâiri. Bonn, Göttingen ve Berlin üniversitelerinde okumuş, 1825 yılında Hıristiyan olmuştur. *Die Reisebilder* (Seyahat manzaraları) adlı eseriyle büyük başarı kazanmıştır. *Buch der Lieder* (Şarkılar kitabı) [1827] adlı şiir kitabıyle dünya çapında şöhrete ulaşmıştır. H. bu şiirlerinde, romantizm sonu devresinin renkli ve büyüleyici duygu zenginliğini, 1848 hareketine tekaddüm eden yılların şüpheci ve müstehzi zekâ oyunlarıyla son derece başarılı bir tarzda bağdaştırmıştır. Bu kitaptaki bâzı şarkı ve baladlar özellikle Schubert ve Schumann tarafından seslendirilmelerinin de yardımıyla tamamen halkın malı olmuşlardır. 1844 yılında yazdığı *Deutschland, ein Wintermärchen* (Almanya, bir kış masalı) adlı eserinde insafsız ve kahredici bir nükte kudretiyle Alman milletinin zaaflarını ortaya dökmüştür. *Atta Troll* [1847] adlı kitabında ise siyasî eğilim propagandası yapan edebiyâtı yerden yere vurmuştur. *Neue Lieder* (Yeni şarkılar) [1488] adlı şiir kitabında, Saint-Simon'dan ilham alan ve güzellik sarhoşu bir duygu ve aşk meclûbu dünya görüşünü temsil etmiş, olgunluk çağının en içten örneklerini *Romenzero* [1851] da vemiştir.

H., Goethe sonrası Alman edebiyâtının XIX. yüzyıldaki en güçlü şâiridir.

HEINE [*hayni*] **- MEDIN HASTALIĞI,** çocuk felci veyâ omuriliğinin ön boynuzundaki anatomik yeri i'tibariyle akut ön poliomielit adı da verilen nörolojik bir hastalık. Hastalığı ilk defa 1840 sıralarında Almanya'da Jacob von Heine (1800 - 1879) mükemmel bir şekilde târif etmiş; daha sonra İsveç'te Karl Oskar Medin (1847 - 1928) buna âid salgınları tesbit etmek suretiyle mikrobik tabiatlı olduğu inancına varmıştır.

Çocuk felci, esas itibariyle belirli bir virüse bağlı bir enfeksiyon hastalığıdır. Nitekim Landsteiner ve Bopher bu hastalıktan ölen bir hastanın omuriliğinden alınan sıvıyı maymuna şırınga edince hayvan felce uğramış ve ölmüştür. Bu hayvanın omuriliğinde çocuk felcine bağlı olan anatomik bozukluklar tesbit edilmiştir. Süzgeçlerden geçen bir virüs daima sinir sistemine karşı dönüktür (neurotrope) ve en çok omurilik ile soğan biçimindeki beyin (bulbus) kısmına saldırısı vardır. Son zamanlarda elektronik mikroskop sayesinde bu virüsün 15 milikron uzunluğunda ince bir yaratık olduğu tesbit edilmiştir. Hayvanda aşılama beyin ve omuriliği aracı ile sağlanmakta, lâkin deri, burun ve boğaz aracılığı ile olabilmektedir. Bu virüs insanın burun ve boğaz mukozasında ve bağırsaklarında yaşar ve burada hastalık yapma şiddetini aylarca muhafaza eder.

H. M. H. salgın hastalıklardandır. Bir insandan diğerine geçmesi burun mukozası, tükrük, bulaşmış sular, süt ve büyük aptes aracılığı ile olur. Virüsler suda ve sütte canlılıklarını uzun süre sakladıkları için salgınları sindirim yolu aracılığı ile olmaktadır. Çocuk felci ya tek vak'alar veyâ salgınlar hâlinde belirir. Salgınların zaman zaman memleketten memlekete sıçramalar yaptığı da olur. Salgınlar için en uygun mevsimler yaz ve sonbahardır. Bu enfeksiyon grip gibi büyük ölçüde salgınlar göstermekten ziyade, yarattığı muafiyet dolayısiyle ancak belirli kişiler arasında kalır; hattâ bir âilede 3 - 4 kişinin aynı zamanda hastalığa yakalanması çok nadirdir.

Genel olarak akut şekil ile çocuk felci daha ziyade bir çocuk hastalığıdır. 10 yaşından sonra çok daha az görülür. Lâkin ergenlik yaşına kadar % 25 oranında vak'alar görülmektedir. Burun boğaz mukozasına âid eski hastalıklar, aşırı yorgunluklar, soğuklamalar ve soğuk banyolardan sonra fazla güneşlenme gibi hâller uyarıcı te'sirler yapar. Lâkin sıhhatleri ve fizik yapıları mükemmel olanların bile hastalıktan kurtulamadıkları görülmektedir. Bu hastalığa bir ekre yakalanan muafiyet kazanır. Esasen bir çocuk felci salgınının görüldüğü bölgede insanlardan büyük kısmının hastalığa yakalanmaması, hastalığı daha önce belirsiz bir şekilde geçirdiklerini ve bir muafiyet kazandıklarını gösterir.

Bir hastalığa çocuk felci teşhisini koymak mutlaka bâriz klinik belirtilere bağlı değildir. Eğer büyük apteste virüs aramak, şahsın antikorlarını tesbit etmek her zaman mümkün olsa, birçok kişilerin bu hastalığı âşikâr bir klinik tablo göstermeden geçirdikleri anlaşılır. Bu enfeksiyona karşı duyarlı ve bunun virüsü ile temasta olan bir kişi, en şiddetliden en hafifine kadar olmak üzere, son derece değişik belirtiler gösterir.

Bâzı vak'alarda ancak ateşli hâl vardır. Lâkin âşikâr asabî belirtiler yoktur. Bâzı vak'alarda da kısa süren bir ateş, baş ağrısı, bütün kaslara yaygın ağrılar, genel kırgınlık, kusmalar olmakla beraber, nihayet bunlar 8 - 10 gün içinde herhangi bir felç olmadan geçer. Çocuk felci hastalığında harekî bozukluklar, yâni felçler olmadığı takdirde teşhis güçtür; ancak o mahalde bir salgının olması böyle bir teşhisi koydurur.

Esas felçli şekillerinde ilk ateşli dönem geçer geçmez veyâ aynı devre içinde hastalığın ciddî olan ikinci dönemi başlar. Bu devrede beyin zarlarına âid kamçılanma belirtileri, yâni bir menenjit hâli görülür ve genel olarak felç şekli belirir. Bu felçler bir veyâ birçok kas gruplarını ilgilendirmek üzere şiddet ve şekil itibariyle çok çeşitlidir (tek kol, tek bacak, bir yanda kol ve bacak, iki bacak felci...). Bâzılarında solunum ve konuşma güçleşir; yüz kasları gerilir. Bunlar virüsün omurilik basamaklarını aştığını gösterir. Genel felçler kol ve bacaklarda olur. Lâkin en şiddetlileri solunum merkezlerinin bulunduğu bulbusu ve kafa sinirlerini de ilgilendirir. Bâzı hastalarda felçten yalnız bir büyük kasın birkaç demeti müteessir olur. Felçli olan tarafta kas gerginliği azalır, yâni gevşeme olur, o taraf incelir ve elektrikle kamçılama cevabı vermez. Refleksler de o tarafta ya yoktur veyâ çok zayıftır.

Tedavi ve korunma: Birçok virüs hastalıklarında olduğu gibi, doğrudan doğruya etkene dönük bir tedavi yoktur. Hastalık geçirip iyi olanların serumları, gama globulinler ile tedaviler umulan sonuçları vermemektedir. Ancak, ağır vak'alarda hastanın kalbini kuvvetlendirmek ve solunumunu kolaylaştırmak, nefes alma güçlüğü olanları oksijen çadırı içine almak âcil tedavilerdir. Ayrıca ateşli dönemde gerekli antibiyotikler ve bol vitaminler verilir. En çok baş vurulan ve uzunca süren tedaviler fizyoterapi ile ortopediyi ve cerrahîyi ilgilendiren düzeltici ve onarıcı tedavilerdir (elektrikle masajlar, mekanik tedavi).

Gerçek korunma aşılanmadır. Gerçi salgınlar esnasında hastaların bulunduğu yerlerden çocukları ayırmak, temiz su sağlamak, okulları tatil etmek gibi bâzı korunma tedbirleri vardır. Fakat en aktif ve gerçek korunma çocuk felci aşılariyle sağlanır. Bugün en çok kullanılan Sabin vakseni metodudur. Bununla organizmada vücuda gelen çocuk felci hastalığı tehlikesiz tabiattadır ve çok zayıf geçen muafiyet sağlayan bir enfeksiyondur. Bu koruma ile her memlekette çocuk felçleri çok azaltılmış ve salgınlar engellenmiş veyâ sınırlandırılmıştır.

HEINEMANN [*hąynîman*], **Gustav** (Schwelm, Vestefalya 1899), Alman politikacısı ve 1969 yılından beri Federal Almanya Cumhuriyeti devlet başkanı. Hukukçu olan H., 1945 yılına kadar muhtelif sosyal ve dinî kuruluşlarda faâliyet göstermiş ve bu târihte Hıristiyan Demokratlar Birliği (CDU) ne girmiştir. 1946 - 1949 yıllarında Essen belediye başkanlığı yapmış ve 1947 - 1948 arası aynı zamanda Nordrhein Westfalen eyâleti adalet bakanlığı görevini de yüklenmiştir. 1949 - 1953 döneminde Federal Meclis (Bundestag) üyesi olan H., birinci Konrad Adenauer kabinesinin içişleri bakanıydı. Adenauer'ın Almanya politikasını şiddetle tenkit etmiş olan H., 1953 yılında Bütün Almanya Halk Partisini kurmuş, fakat bu partinin 1953 genel seçimlerinde başarı kazanamaması üzerine bir süre sonra te ekkülü feshed p 1957 yılında Almanya Sosyal Partisi (SPD) ne üye olmuştur. Aynı yıl yine milletvekili seçilmiş, federal adalet bakanlığını üzerine almış, 1969 yılında da devlet bakanlığına seçilmiştir. Önemli eserleri şunlardır: *Im Schnittpunkt der Zeit. Reden und Aufsätze* (Zamanın kesim noktasında. Nutuk ve makaleler) [1957]; *Verfehlte Deutschlandpolitik. Irreführung und Selbsttäuschung* (Hatalı Almanya politikası. Yanıltma ve yanılma) [1966].

G. HEINEMANN

HEINKEL [*hąynkîl*], **Ernst Heinrich** (Grunbach, Württemberg 1888 - Stuttgart 1958), Alman uçak mühendisi. 1911 yılında ilk defa olarak bizzat bir uçak inşâ etmiştir. Bâzı uçak firmalarında şef olarak çalıştıktan sonra 1922 târihinde Warnemünde'de Ernst - Heinkel Uçak Fabrikaları (Ernst - Heinkel Flugzeugwerke) adı altında bir işletme kurmuştur. H ın idâresi altında birçok yeni uçak modelleri geliştirilmiş ve inşâ edilmiştir. 64 modeli spor uçağı [1932], He 111 modeli yolcu uçağı [1934], He 100 modeli avcı uçağı [1938], He 162 modeli avcı uçağı [1944] bunlardan en önemlileridir.

H. 1939 yılında ilk defa olarak roketli bir uçak olan He 176'yı uçurmuştur. He 178 modeli tepkili uçak da ilk deneme uçuşunu 27 Ağustos 1939 târihinde başarıyla yapmıştır. Ayrıca H ın mancınık esasına dayanarak inşâ ettiği uçuş rampaları da mevcuttur.

II. Dünya Harbi'nden sonra H. ın işletmesi ancak 1950 yılında Stuttgart - Zuffenhausen'da yeniden faaliyete geçebilmiş ve başlangıçta sâdece otomobil motorları, motor parçaları ve mopedler imâl etmiştir. Firma sonra tekrar uçak yapımı alanına yönelmiştir.

H. ın *Stürmisches Leben* (Kasırgalı ömür) [1953] adlı otobiyografik bir eseri vardır.

HEINRICH [*hąynrih*] **I.** (aş. yu. 876 - Memleben 936), Alman imparatoru (919 - 936). 925 târihinde Lorain dukalığını yeniden Alman imparatorluğu topraklarına katmıştır. 927 - 929 yılları arasında Bohemya'yı ve Elbe Irmağı doğusundaki Slav kavimlerini tâbî kılmıştır. Macar akınlarına karşı koyabilmek maksadıyla imparatorluğun doğu sınırlarına bir dizi hisarlar yaptırmış ve 933 yılında Unstrut Nehri yakınlarındaki Riade'de bir Macar ordusunu yenmiştir. 934 yılında Eider ile Schlei arasındaki bölgeyi Danimarka Krallığı'ndan almıştır.

HEINRICH [*hąynrih*], **II.** (Abbach, Bavyera 973 - Grona, Göttingen 1024), Alman imparatoru (1002 - 1024). 995 yılından i'tibaren Bavyera dukası pâyesini taşıyan H., İtalya'da sarsılmış olan Alman hâkimiyetini yeniden kurmuş ve 1014 târihinde imparatorluk tacını giymiştir. Lehistan dukası Bolesław Chrobry'den 1013 yılında Bohemya'yı ve daha sonra da Meissen'ı almıştır. 1007 târihinde Bamberg piskoposluğunu kurmuştur. H. Bamberg Katedraline gömülmüştür.

II. HEINRICH

HEINRICH [*hąynrih*], **III** (1017 - Bodfeld, Harz, 1056), Alman imparatoru (1039 - 1056). II. Konrad'ın oğlu, aynı zamanda Bavyera ve Suab dukasıdır. Orta Çağ'ın en kudretli Alman hükümdarlarından biriydi. Kilise reformunu teşvik etmiştir. 1046 yılında Roma'ya ilk defa olarak gittiği zaman birbirleriyle çekişen ve her biri papalık dâvasında olan üç adayı kovmuş ve arka arkaya dört Alman piskoposunu bu makama getirmiştir. Bu Roma ziyareti sırasında Kutsal Roma - Germen İmparatorluğu tacı da kendisine tevcih edilmiştir.

HEINRICH [*hąynrih*], **IV.** (1050 - Liège 1106), Alman imparatoru (1056 - 1106). Saltanatının ilk dokuz yılı ana imparatoriçe Agnes'in ve Köln başpiskoposu Anno ile Bremen başpiskoposu Adalbert'in niyâbeti altında geçmiştir. Ayaklanan Saksonlar, imparatorluğun başına ağır bir gaile açmışlar ve ancak 1075 yılında boyun eğmeğe zorlanabilmişlerdir. Bunun hemen akabinde papalık makamı ile imparatorluk arasında aynı zamanda Reich prensleri olan Alman piskoposlarına bu pâyenin tevcihi konusundaki yetkinin kime âid olduğuna dâir ve târihe Investitur Kavgası adıyla geçen büyük anlaşmazlık çıkmış ve ekseri prens ve piskoposların Papa'yı tutmaları sonucunda H. in aforoz edil-

IV. HEINRICH

mesine yol açmıştır. İmparator, Papa VII. Gregorius'un lânetinden kurtulabilmek için 1077 kışında sırtında istiğfar gömleği ile yalınayak Canossa'ya gelmiş ve huzura kabul edilerek tövbe etmiştir. Fakat bu zillet de fayda vermemiş ve Suab dukası Rudolf'a karşı hükümdar ilân edilmiştir. Bundan sonra başlayan uzun ve kanlı saltanat savaşında H., 1087 târihine kadar yavaş yavaş üstünlüğü sağlamış, hattâ 1084 yılında VII. Gregorius'u Roma'dan kovarak imparatorluk tacını bile giymiştir. Ama 1090 - 1097 yılları arasında yeniden patlak veren savaşlar sonucunda İtalya'daki hâkimiyetini tamamiyle kaybetmiş ve 1104 - 1105 yıllarında oğlunun baş kaldırmasıyla yine son derece güç bir duruma düşmüştür. Ölümünden beş yıl sonra 1111 yılında Papalık lâneti üzerinden kaldırılınca Speyer Katedralinde toprağa verilmiştir.

HEINRICH [*haynrih*], **V.** (1081 - Utrecht 1125), Alman imparatoru (1106 - 1125). 1104 - 1105 yıllarında babası IV. H.'e karşı ayaklanmıştır. 1111 yılında Papa II. Paschalis'i esir ederek imparatorluk tacını giymiştir. Welfesholz'de Saksonya prenslerine karşı bir meydan savaşı kaybetmiştir (1115).

HEINRICH [*haynrih*], **VI.** (1165 - Messina 1197), Alman imparatoru (1190 - 1197). İmparator I. Friedrich'in oğludur. 1194 yılında karısı Konstanze'nin vârisi olduğu Sicilya Norman Krallığını zaptetmiştir. Kutsal Roma - Germen İmparatorluğu tacını, mensubu bulunduğu Staufen soyuna tevarüs yoluyla intikal ettirme gayretleri başarısızlığa uğramıştır. Fakat buna rağmen bu hânedânın kudret ve haşmetini yükseltmiştir.

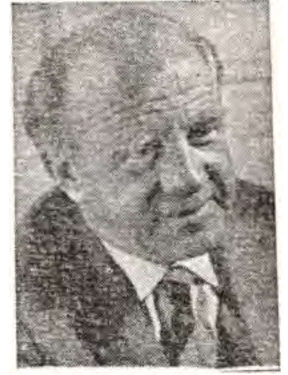
HEINRICH [*haynrih*], **Arslan** (1129 - Braunschweig 1195), Saksonya ve Bavyera dukası (1139 - 1180). İmparator I. Friedrich'in en yakınlarından biri ve Alman prenslerinin en kudretlisi olan H., München'ı kuran (1158) adamdır. Siyâsetinin temel taşlarından biri de aşağı Elbe bölgesi ile Baltık Denizi arasındaki kesime Slavlık aleyhine Almanlığın ve Hıristiyanlığın geliştirilmesiydi. Lombardlara karşı girişilen bir savaşta imparatordan yardımını esirgeyince İngiltere'ye sürülmüştür. VI. Heinrich devrinde geriye dönmesine izin verildikten sonra da hükümdarlık alanı, soyunun asıl yurdu olan Braunschweig - Lüneburg bölgesiyle sınırlı olarak kalmıştır.

HEINRICH von VELDEKE [*haynrih fon feldikı*] (doğ. aş. yu. 1140 - 1150) Alman şâiri. Maastricht yöresinde doğmuştur. En önemli eseri, 1183 yıllarında tamamladığı *Eneide* adlı manzum hikâyesidir ki gerek şekil gerek konu bakımından yüksek şiir san'atının ilk meyvesini teşkil eder. Eserin büyük değeri, dilindeki akıcılık, kafiyelerin sağlamlığı ve hissî derinliğinden ileri gelir. H.'in lirik şiirlerinde, halk tarzına yaklaşan bir tazelik ve canlılık sezilir.

HEINSE [*haynzı*], **Wilhelm** (Langewiesen, Thüringen 1746 - Aschaffenburg 1803), Alman şâiri. Eserlerinde güzelliğin, kudretin ve şehvanî zevklerin sonsuz hakkını öven bir san'atçıdır. En önemli eseri olan Rönesans romanı *Ardinghello und die glückseligen Inseln* (Ardinghello ve bahtiyar adalar) [1787], Alman edebiyâtında san'atkârları konu edinen romanlar yazma modasına öncülük etmiştir.

HEINSIUS [*heynzius*], **Anthonie** (Delft 1641 - Delft 1720), Hollandalı devlet adamı. 1689 târihinde Hollanda devlet danışmanı pâyesini almış ve Oranlı III. Willem'in yakın çalışma arkadaşlarından biri olarak o devir Avrupa politikasında hatırı sayılır bir rol oynamıştır.

HEISENBERG [*haysınberg*], **Werner Karl** (doğ. Würzburg 1901), Alman fizikçisi. Leipzig ve Berlin üniversitelerinde profesörlük, Berlin ve München'da da enstitü müdürlüğü yapmıştır. Atom fenomenlerinin doğru bir şekilde tarif edilmeleri yolundaki araştırmaları sonucu o l a r a k pozitivist prensipini formüle etmiştir. H. a y n ı zamanda «karesel şemalar için çarpma kuralları» nı da hazırlamıştır.

W. K. HEISENBERG

H., N. Bohr ile sıkı bir iş birliği sonucunda yeni formalizmin temelde yatan asıl fizikî veyâ felsefî vechesini de izaha muvaffak olmuştur. H. vuzuhsuzluk ilintisi (1927), çekirdek nazariyesinin «Kopenhag Yorumu»'na bir esas ve çıkış noktası olarak ittihaz olunmuştur. 1932 yılında J. Chadwick tarafından nötronun keşfinden sonra H. bu parçacığın, proton ile birlikte atom çekirdeğini meydana getiren iki ana unsurdan biri olarak mütalâa edilmesi gerektiğini fark etmiş ve bu görüşten hareket ederek atom çekirdeklerinin yapısı hakkında bir nazariye geliştirmiştir.

Bilgin, takriben 1953 yılından beri, halk arasında «dünya formülü» diye anılan, «maddenin mütecanis nazariyesi» adını verdiği bir teori üzerinde çalışmaktadır. Bu nazariyenin amacı, tabiatta görülen bütün element zerrecikleri ve bunlarda husûle gelen bütün değişimleri içine alan genel kurallar vaz'etmektir.

H.'ın başlıca eserleri şunlardır: *Über quantentheoretische Umdeutung kinematischer und mechanischer Beziehungen* (Kinematik ve mekanik münasebetlerin çekirdek nazariyesi yönünden tekrar yorumu) [1925 - 1962]; *Über den anschaulichen Inhalt der quantentheoretischen Kinematik und Mechanik* (Çekirdek nazariyesi bakımından kinematik ve mekaniğin açık ve seçik muhtevası hakkında) [1927, 1963]; *Die physikalischen Prinzipien der Quantentheorie* (Çekirdek nazariyesinin fizikî esasları) [1930], *Wandlungen in den Grundlagen der Naturwissenschaft* (Fennin temellerindeki değişimler) [1935]; *Das Naturbild der heutigen Physik* (Bugünkü fiziğin tabiatı görüşü) [1955]; *Physik und Philosophie* (Fizik ve felsefe) [1959]; *Einführung in die einheitliche Feldtheorie der Elementarteilchen* (Aslî zerreciklerin mütecanis nazariyesine giriş) [1967].

HEISKANEN, Veikko Aleksanteri (doğ. Rangaslampi 1895), Fin jeodezi uzmanı. 1928'de Helsinki Üniversitesinde profesör olan H., 1936'da aynı şehrin İzostatik Enstitüsü'nün, 1949'da da Finlanda Jeodezi Enstitüsü'nün müdürlüğüne seçilmiştir. 1950'de Amerika Birleşik Devletlerinde Columbus Üniversitesinde profesör olarak, arzın gravimetrik tedkiki için araştırmalara başlamıştır. Airry'nin şemasına göre izostazi taraftarı olan H., jeoid (dünya) in kesin olarak şeklini tesbit için Clairaut ve Stokes'ın teorilerini tatbike çalışmıştır. Başlıca çalışma sahası gravimetri ve izostazi olan H.'in en önemli eserleri şunlardır: *Untersuchungen über Schwerkraft und Isostasie* (Yer çekimi ve izostazi üzerine araştırmalar) [1929]; *On the world geodetic system* (Dünya jeodetik sistemi üzerine) [1951]; *The earth and its gravity field* (Yer ve çekim sahası) [1958]; *Physical geodesy* (Fizik jeodezi) [1967]. Bu eseri H. Moritz ile birlikte yazmıştır.

HEKABE (Lât. Hecube) [Yunan mit.], Troia kralı Priamos'un karısı. Priamos'un H.'den aralarında Hektor, Paris, Kassandra, Polyksena ve Polydoros'un da bulunduğu on dokuz çocuğu olmuştur. H., Troia'nın düşmesinden sonra Odysseus un kölesi olmuştur. Polydoros'un katili olan Thrak hükümdarı Polymestor'dan öç almak için gözlerine mil çektirmiş ve çocuklarını öldürtmüştür. Sonunda gazaba uğrayarak bir dişi köpek şekline girmiştir. Euripides, Ennius, Accius ve Seneca, H. nin kaderini konu edinen eserler yazmışlardır.

HEKATAİOS, Abdera'lı (aş. yu. M. Ö. 300 yılları), Yunan yazarı. *Mısır Târihi* adlı eserinde Yunanlıları uyarmak isteyen bir hava bulunduğu ve boyunduruk altına alınmış olan bu milletin gerek siyasî teşkilâtını gerek dinini idealize eder bir tarzda tasvir ettiği anlaşılmaktadır. Bu eserin bir bölümü de Yahudiler hakkındaki en eski bilgileri ihtiva etmektedir. Ayrıca *Hyperboralılar* adlı ütopik eserinin Messeneli Euhemeros'a te'sir ettiği de bilinmektedir.

HEKATAİOS, Miletos'lu (aş. yu. M. Ö. 500 yılları), en eski Yunan yazarlarından biri. En önemli eseri bir yeryüzü tasviridir ki burada ilk defa olarak Avrupa - Asya ayırımı yapılmıştır. Aynı zamanda bir jenealoji bilgini olan H. un bu alanda da eserleri vardır. Bu eserlerinde muhtelif soylarla ilgili birtakım efsanelerin akılcı metodla yorumlarını yapmıştır.

HEKATE (Yunan mit.), Küçük Asya asıllı bir tanrıça. Hesiodos'un tanrılarla ilgili eserinde bir tanrıça olarak adı geçer Halk arasındaki inançlara göre H., hayaletlerin ve büyülü görüntülerin hâkimiydi. Etrafı uluyan köpeklerle çevrili olarak üçe ayrılan yolların muhafızlığını ve tanrıçalığını yapardı. Ekseriya üç bedenli veyâ üç başlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Çok defa Artemis'e veyâ Persephone'ye eş tutulurdu.

HEKATŌN (M. Ö. II. yüzyıl), Yunan filozofu. Stoik okula mensuptur. Rodos'ta doğmuş ve orada Panaetios'un talebesi olmuş; evvelâ Rodos'ta, sonra Roma'da ders vermiştir. Cicero'nun söylediğine göre *Peri kathēkontos* (Vazife veyâ vazifelerhakkında) adında bir eseri vardır. Roma'da ölen H. un yazdığı eserlerden hiçbiri bize gelmemiştir.

HEKATONKHEİROS'LAR (Yunan mit.), Uranos ve Gaia'nın oğulları. Adları Briareos (Aigaion), Gyes ve Kottos idi. Ellişer başları ve yüzer kolları vardı. Babaları Uranos tarafından yerin altına hapsedilmişler ve sonra Zeus tarafından oradan çıkarılmışlardır. Bunun üzerine Titanlarla giriştikleri mücadelede tanrılara yardımcı olarak onları yenmelerini sağlamışlar ve mükâfat oarak Zeus'un bekçiliğini yapmakla görevlendirilmişlerdir. Bu sebepten Tartaros'un kapıları önünde otururlar.

HEKİM HACI PAŞA, Hızır bin Ali (Konya, H. 735 - Birgi H. 826), Türk hekimi ve bilgini. Konyalı Hacı Ali'nin oğludur. İlk tahsilini Konya'da yapmış, arkadaşı Müeyyed'le Mısır'a gitmiş, Bayburtlu ünlü âlim Ekmelüddinden şer'î ilimleri tahsil etmiştir. Tıbba merak salarak hekim olmuş, darüşşifalarda yıllarca başhekimlik yapmış ve en önemli tıbbî ve ilmî eserlerini Arapça olarak orada yazmıştır. Türkiye'ye dönüşünde, Aydın'a gelerek Aydınoğullarının ilmî hizmetinde bulunmuş ve o târihten i'tibaren Hacı Paşa diye anılmıştır. Babasının Konya da ölmesi üzerine zaruret içinde kaldığı anlaşılmaktadır. *Kitâbü't - Tâlim* [1370]; *Kitâbü'l - Feride*, *Şifaü'l Eskam* ve *Devaü'l - Âlâm* [1380]; *Kümmiyyü'l Celâli*; *Teshil fi't Tıb* [Türkçe, 1408]; *İhtilâç* [Türkçe, 1408]; *Mesâlikü'l - Kelâmfi Mesâili - Kelâm*, *Matlau'l Envâr*; *Muntehâb - ı Şifâ*, *Bevâsır*; *Usûl - ü Hamse*. — A. Süheyl Ünver

HEKİM HACI PAŞA: Kabrindeki anıt (İzmir - Birgi)

HEKİM İSMAİL PAŞA: bk. İSMAİL PAŞA.

HEKİMBAŞI, sarayın ve memleketin sağlık işlerinin başında bulunan kişiye verilen unvan. Türk toplumunda sağlığa ve sağlık kuruluşlarına büyük önem verilmiştir. Bu sebeple o devrin bilgileri ile yetişmiş ve ün yapmış hekimleri saray adamları arasında yer alırdı. Sarayda önemli kişilerin özel hekimleri vardı. Hekimlik o devirde cerrahlık ve kehtallık (gözdoktoru) tan üstündü.

Osmanlı sarayında birçok hekim bulunurdu. Bunlar hassa hekimi vazifesini görürlerdi. XV. yüzyılda II. Murad'ın saray hekimlerinden birini bu hekimlerin başına tâyin ederek H. lık müessesesini kurmuş olduğu kabul edilmektedir.

II. Murad'ın tâyin ettiği ilk H., Şeyh Sinaneddin' dir. Bundan sonra H. kuruluşunun zamanla geliştiği ve Osmanlı İmparatorluğunda sağlık meseleleri ile uğraştığı, hastahâneleri, bimarhâneleri, tıp medreselerini yönettiği, resmî ve özel sağlık personelini tâyin ettiği görülmektedir. H. lar bir çeşit sağlık bakanı yetkilerine sahipti. H. nın yanında cerrahbaşılar, kehtalbaşılar vardı. H. nın diğer bir vazifesi de harb zamanında yeniçeri ocağına bir ordu H. sı tâyin etmekti. Bu, ekseriya sarayın hassa hekimleri arasından seçilirdi. Gene harb zamanında serbest çalışan hekim ve cerrahlar orduya alınır, harb bitince serbest hayata dönerlerdi. H. lık devletin sağlık sorunları üzerindeki bu yetkilerinin bir kısmını 1838'de kurulan karantina idâresi ile kaybetmiş, 1849'da da Mekteb - i Tıbbiye nezâretinin

kurulması ile de bütün yetkilerini bu nezârete bırakmıştır. Bundan sonra memleketin genel sağlık idâresinde Makteb - i Tıbbiye nezâreti yetkili olmuş, H. yalnız Saray - ı Hümayun hekimlerinin başı olarak kalmıştır.

H. lar içinde bilgileri ve şahsiyetleri ile Ahi Ahmed Çelebi, Kaysunîzâde, Mustafa Behçet efendi, Abdülhak Molla gibi ün kazanan hekimler vardır. Ahi Ahmed Çelebi böbrek ve mesane taşlarına âid eseri ile meşhurdu. Mustafa Behçet efendi 14 Mart 1817'de Mekteb - i Tıbbiye'yi kurmuştur. Sonra da Mekteb - i Tıbbiye nezâretine nâzır olmuş ve H. lık müessesesi devlet içindeki yerini terk ederek, eski yerine, saraya dönmeye başlamıştır.

HEKİMHAN, Malatya iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1 869 km², nüfûsu 44 548 (1965), ilçeye bağlı köy sayısı 74'tür. Merkez bucağından başka Hasançelebi ve Kurşunlu adında iki bucağı vardır. Merkez nüfûsu 4 288 (1965) dir.

Malatya'nın Akçadağ'dan sonra en kalabalık ilçesi olan H., güneyde Tohma Çayı, kuzeyde Yama Dağı arasında uzanır. İlçe arazisinin büyük kısmı, altta andezit, üstte bazalt lâvlarından yapılı Yama Dağı (2 693 m) ile batıda Behramçalı (3 127 m) arasında, Tohma Çayının kıvrım mihverlerini verev olarak keserek Doğu Torosları yardığı, 50 - 60 km genişlik ve 1 500 m yükseklikteki bir olukta yer alır.

Kenarlarındaki (doğuda Yama Dağı, batıda Adamkıran Dağı) genç lâv örtülerinin varlığı sebebiyle, bir çöküntü hendeği olması gereken, Neojen depoların, dağlık alana fazlaca sokulma imkânını bulduğu bu oluğun tabanı, Neojeni kesen hafif dalgalı bir aşındırma sathına, Tohma ve Kuruçay'ın gömülmeleri yüzünden bir plâto görünüşünü kazanmıştır.

İlk çağlarda Mesopotamya'yı Karadeniz'e (Samsun ve Sinop'a) bağlayan en kestirme yol, Kuruçay yatağını takip etmek suretiyle ve bu oluktan faydalanarak geçmekteydi. Bugün de, Sivas üzerinden Diyar bakır'ı Samsun'a bağlayan demir yolundan başka, Malatya - Sivas kara yolu, aynı güzergâhı takip etmektedir.

Kışların soğuk (—4° ilâ —8°), yağışların az (400 - 500 mm) olduğu ilçenin sulanabilen kuytu vâdi tabanlarında kayısı (1968'de 770 ton), ceviz (310 ton), elma (300 ton) ve armut (120 ton) ağaçlarının yanı sıra patates (75 ton), fasulye (45 ton), mercimek (36 ton) ve nohut (23 ton) ziraati yapılmaktadır. Yamaçlarda il istihsalinin yarıdan fazlasını (75 ton) veren badem ağaçlarından başka, bağlar (574 ton üzüm) yer alır. Buğday (6 920 ton) ve arpa

HEKİMHAN'dan bir görünüş

(3 115 ton) tarlalarının serpildiği kuru plâto satıhları, aynı zamanda koyunların yayıldığı, ardıç ağaçlarının bulunduğu dağlık kısımlar ise keçilerin dolaştığı sahalardır.

Kuruçay'ı takiben ilerleyen yolları kontrolünde bulunduran H. , 620 haneli bir ilçe merkezidir. Kasabada dükkân ve iş yerlerinin çokluğu, çevresinin canlı bir ticaret merkezi olduğunu gösterir. Nüfus sıklığının az olduğu (Hasançelebi bucağında 15; Kurşunlu'da 24 merkezde 28) ilçede, halkın bir kısmı çalışmak üzere Çukurova'ya ve Ege bölgesine gider.

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA: bk. ALİ PAŞA.

HEKLA, İslanda'da bir yanardağ. Yüksekliği 1 447 m dir.

HEKLA'nın havadan görünüşü

HEKSAKORALLIA, Coelenterata anthozoa dalı (phylum) nın bir tâlî sınıfı. Bu sınıfa bağlı olan canlılar altı (veyâ altının bir kat sayısı) tentaküllü ve bölmeli olup, kalkerden yapılmış bir iskelete sahiptirler. Bu iskelet bâzan bir tek parçadan ibâret, bâzan da dallı budaklıdır. Fransızca Madréporaire adı verilen bu grup, tropik denizlerde bulunur. Bu denizlerde Madréporaire grupunun çok sayıda ve çeşitli olan türleri, mercan kümelerini vücuda getirirler.

HEKSAMETRON (Yunan ve Avrupa edebiyâtı; Yun. *heksametron* = altı tef'ile'li mısra), altı *tef'ile*'den yapılmış bir vezin. Bu vezin, hecelerin uzunluğuna, kısalığına göre tertiplenmiş ses kalıplarıyle meydana gelen, aruz vezni gibi musikili bir vezindir. H. adı bilhassa daktilik tef'ile'li (uzun, kısa, kısa) mısra'lara verilir. Bu mısraa kahramanlık destanı mısraı da denir (vers héroïque).

HEKTAR (Yun. *hekaton* = yüz, *ar*), arazi ölçü birimi. Kısaltılması ha veyâ H. 1 ha = 100 × 100 m² = 10 000 m² dir.

HEKTO- (kısaltması: h; Yun. *hekaton* = 100), metre sistemi ölçülerde kullanılan bir önek. Birimin önüne geldiği zaman onu yüz ile çarpılmış hâle sokar.

HEKTOGRAF (Yun. = yüz yazıcı), bir nevi teksir cihazı. Hektografi usûlünde, kopya mürekkebi veyâ renkli şeritle yazılmış bir kalıp, gliserinle nemli tutulan bir tutkal tabakası üstüne intikal ettirilir. Buraya nüfuz eden renkli maddeler de sıkıştırılmış ve emme kabiliyeti olan bir kağıdın üstüne basılır.

HEKTOLİTRE (Fr. Hectolitre), 100 litrelik hacım ölçüsü. Sıvı maddelerin ölçülmesinde kullanılır. Kısaltması: hl.

HEKTOMETRE (Fr. Hectomètre), kilometrenin onda biri, yâni 100 m lik uzunluk ölçüsü. Kısaltması: hm.

HEKTŌR (Yunan mit.), Troialıların asıl kahramanı, *İlias*'ın en sevilen tiplerinden biri, Kral Priamos ile evlenen Hekabe'nin doğurduğu on dokuz çocuktan biri, Andromakhe'nin kocası ve Astyanaks (Skamandrios) ın babası. Akhaialı büyük kahramanlardan Aias, Nestor, Diomedes ve Teukros'a karşı vuruşmuştur. H. Patroklos'u öldürdükten sonra Akhilles'in eliyle hayatını kaybetmiştir. Akhilles H.'un cesedini Patroklos'un kümbeti etrafında sürüklemiş ve sonra bir fidye karşılığı babası Priamos'a teslim etmiştir. Priamos H. u büyük törenle gömdürmüştür. H., târihî şahsiyet olarak aslen belki de Thebaili idi. Çünkü Pausanias'ın ifadesine göre, burada ona izafe edilen bir mezar bulunmaktadır.

HEKTOR: Diomedes ile vuruşurken (bir amphora'dan alınmış tasvir)

HEKTOVAT (Fiz.), kilovatın onda birine eşit ve sembolü hw olan kuvvet.

HEKTOVAT - SAAT (Fiz.), daimî bir şekilde saatte bir Hektovat (b. bk.) hâsıl eden bir makine tarafından bir saatte yapılan iş (sembolü hwh). H. - s. şu miktarlara eşittir: $36x10^{11}$ erg = 360 000 joule = 36 710 kilogrammetre.

HEKZAKLORETAN (Kim.) (**Perkloretan** da denir), etan'ın klorlaşmasının en son ürünü. Formülü $C_2 Cl_6$ olup 180° C'ye doğru süblime olur.

HEKZAKLOROSİKLOHEKSAN (Kim.) formülü $C_6 H_6 Cl_6$ olan bir bileşik. Sikloheksan'da altı hidrojen atomu yerine altı klor atomunun konmasından husule gelir. Bu bileşiğin birkaç izomer'i vardır. Bunların biri, gameksan veyâ H. C. H. adları altında böcekleri öldürmek için kullanılan izomer gamma'dır.

HEKZAMETİLENDİYAMİN (Kim.), formülü $NH_2 —(CH_2)_4 — NH_2$ olan bir bileşik. Adipik asidin dinitrilinin hidrojenlenmesi yoluyle hazırlanır. Bu dinitrilinin adipik asitle teksifi (condensation) nylon'u hâsıl eder.

HEKZAMETİLENTETRAMİN (Kim.), formülü $(CH_2)_6 N_4$ olup Fransa'da Formine adı altında Bardet ve Trillat tarafından keşfolunan bir bileşik. Bu bileşik, amonyakın formol ile birleşmesinin mahsulüdür. Per os (ağızdan) günde 0, 5 - 2 gr dozunda veyâ intravenös (enjeksiyon) yoldan günde 0,25 gr dozunda verilir. Safra ve idrar yolları için bir antiseptik ve genel olarak bir dezenfektandır. Nefrit hastaları için kontrendikedir.

HEKZAN (Kim.), lineer doymuş hidrokarbür: $C_6 H_{14}$. Bu terimin mânâsı bâzan genişletilerek izomer karbürlere de verilir: $C_6 H_{14}$ H.'lar.

HEKZİL (Kim.), heksilik alkolden hidroksilin yok edilmesi (suppression) yolu ile elde edilen tek - değerli (univalent) radikal $C_6 H_{13}$.

HEKZİLANOL veyâ **HEKZANOL** (Kim.): bk. HEKZİLİK ALKOL.

HEKZİLİK ALKOL (Kim.): *Hekzilik* sıfatı genel olarak hekzil radikalini ihtiva eden bütün bileşiklere, özel olarak da bu bileşikler arasındaki alkollere verilir. Bunların formülü $C_6 H_{13}$ OH'dır. H. A. yerine kaproik, kaproilik veyâ hekzanol da denir.

HEKZİT (**Hekzitol** ve **hekzanhekzol** da denir), altı alkol fonksiyonuna sahip olan ve altı karbon atomlu lineer bileşiklerin cins adı: $CH_2 OH — (CHOH)_4 — CH_2 OH$. Teoriye göre öngörülen 10 stereo - izomer bilinir: ikisi, polarize ışık üzerine hiç te'sir icra etmez. Bunlar alit ve dülsit'tir. Geri kalan sekizi dört grup optik makûs (zıd)'lara ayrılır: Talit'ler (d ve l), manit'ler (d ve l), glüsit'ler veyâ sorbitler (d ve l), idit'ler (d ve l). En derin şekilde tetkik olunanı d - manit'tir; öbürlerinin özellikleri onunkine yakındır.

HEKZOJEN (**Trimetilentrinitramin**), modern askerlikte kullanılan bir patlayıcı madde. Hekzametilentetraminin konsantre azotik asitle bileşiminden hasıl olur. Buna göre, saf sentetik maddeler amonyak ve metanoldan elde edilebilir. H., sadmeler altında kolay patlamaz, fakat patlayınca büyük bir parçalama gücüne sahiptir. Bu vasfından dolayı zırh delici mermilerin yapımında kullanılmaktadır. Mermi ilk hızını çok artırdığından topçulukta büyük ilerlemelere yol açmıştır.

HEKZOS'LAR, altı karbon atomlu şekerler, yâni $C_6 H_{12} O_6$ formüllü monosakaridler H.'lar iki sınıfa ayrılırlar (aldos ve ketos).

HEL (Gotça Germen Halja, modern Alm. Höll = cehennem) [Germen mit], ölülerin gittiği yerlerden biri. Bütün ölüler H. e gitmezler. Meselâ suda boğulanlar Ran'a, savaşta ölenler Odin (Walhalla) e giderler. Fakat bu tasavvurlar daha yenidir. Zaman zaman H. yeraltı tanrıçası olarak da düşünülmüştür. Tanrılar bile «H. Yolu'nda at sürmekten» kurtulamamışlardır. Bu tasavvura bağlı olarak tabiî istikbâldeki bir geriye dönüş efsanesi de mevcuttur. Eski Germen edebiyâtında *Brünhilds Helfahrt* (Brünhilde'nin H. yolculuğu) gibi şiirlerde ve hikâyelerde bu konudan sık sık bahsedilir. H. in girişine Hekla adı verilirdi.

HELEN SAN'ATI: bk. YUNAN SAN'ATI.

HELENA (Yunan mit.), Zeus ile Leda'nın kızı, Menelaos'un karısı. Güzelliği ile ün salmıştı. Troia kralı Priamos'un oğullarından Paris tarafından kaçırılması Troia Savaşının patlak vermesine yol açtı. Troia'nın düşmesinden sonra, şâhâne güzelliği karşısında öç duygularını unutan Menelaos, H.'yı tekrar aldı ve Sparta'ya geri götürdü. Stesikhoros'un *Palinodia* adlı eserine göre, Paris'in Troia'ya kaçırdığı H. değil, sadece onun bir hayaliydi. Euripides'in *Helena* adını taşıyan dramında H., Mısır'da bulunuyordu. Herodotos da aynı şeyi yazar. H., Menelaos'a Hermione'yi, gençliğinde Theseus'a da İphigenia'yı, ayrıca daha sonraları meydana gelmiş bir efsaneye göre Akhilleus'a da Euphorion'u doğurmuştur. H. aslında «toprak ürünleri tanrıçası» idi ve kardeşleri olan Dioskurlarla birlikte özellikle Lakonia'da tâzim edilmiştir.

VII. yüzyıldan beri H. sık sık tasvir edilmektedir. Polygnot ve Zeuxis'in tabloları ünlüdür. Orta ve Yakın çağlarda H.'nın kaçırılışı hihâyesi bâzen ders alınacak bir kıssa, bâzen de eğlenceli veyâ açık saçık olarak birçok san'atçılar tarafından şiirleştirilmiştir. Sahne eseri

olarak bunun en büyük örneğini J. Offenbach, *Die schöne Helena* (Güzel H.) adlı opereti ile vermiştir [1864]. Goethe'nin *Faust*'unda da sözü edilen ve sayısız yazara ilham kaynağı olan H. nın, en büyük kahraman olan Akhilleus ile ölümden sonra birleşmeleri imajı, Antik Çağda olduğu gibi XIX. yüzyıl edebiyatında da işlenmiştir. Bulwer - Lytton'un *Lost tales of Miletus* (Miletos'tan kaybolmuş masallar) [1866] adlı romanı buna bir örnektir.

HELGOLAND, Kuzey Denizinde bulunan Schleswig-Holstein'da, Pinneberg Kreis'ına bağlı bir Alman adası. Elbe, Weser ve Eider nehirlerinin ağızlarına hâkim bir yerdedir. Yüzölçümü 0,91 km², en yüksek noktası 58 m dir. Nüfûsu 3 200 (1967) dür. Adada kuş gözetleme, biyoloji, meteoroloji, deprem, uçuş emniyet istasyonları ve bir balıkçı limanı vardır.

Adanın ilk ahalisi Frieslerdi. 1402 yılında Schleswig dukalığına, 1714 târihinde Danimarka krallığına ve 1814 yılında Büyük Britanya imparatorluğuna geçmiştir. 1890 yılındaki H. - Zanzibar Andlaşması ile Almanya imparatorluğu, Zanzibar'ı Büyük Britanya imparatorluğuna bırakmak karşılığında H. ı almıştır. Versailles Andlaşması gereğince adadaki bütün tahkimat yıkılmıştır. 1935 yılında askerî bakımdan tekrar tahkim edilen H., 1945'te bir İngiliz hava akınında tamamiyle tahrip olunmuş, Almanya'nın

HELGOLAND

tesliminden sonra da H. halkı İngilizler tarafından sürülmüşlerdir. 1947 yılında kraliyet hava kuvvetlerince atış eğitim alanı olarak kullanılmıştır. 1952 târihinde Federal Almanya Cumhuriyetine iâde edilmiştir.

H. bugün Batı Almanya'nın en büyük turistik merkezlerinden biridir.

HELIADE - RÂDULESCU [*heliade - rıduleşku*], **Ion** (Tîrgovişte 1802 - Bükreş 1872), Rumen yazarı ve şâiri. Dil alanında araştırmalar yapmış, şiirler yazmıştır. 1848 ihtilâl hareketine katılmıştır. H. R. Bilimler Akademisinin kurulması yolundaki çalışmalariyle tanınmıştır.

HELIGOLAND (Coğ.): bk. HELGOLAND.

HELİKON, Yunanistan'da Korent (Korinthos) Körfezi ile Kopais Ovası arasında bir dağ sırası. En yüksek tepesi 1 748 m dir. Hesiodos'tan beri Muza'ların yeri olarak ün kazanmıştır. Kuzey - doğu ucunun alt kısmında bulunan Muzalar Vâdisinde Hellenistik devir Roma çağı boyunca san'at şenlikleri düzenlenmiştir.

HELİKON (Yun. = kıvrılan), özellikle askerî bandolarda kullanılan bir nevi kontrabas tuba, yâni bir cins boru. Çaprazlamasına omuzdan ve koltuk altından geçirilerek çalınır.

HELİKOPTER (Lât. *helix* = spiral, Yun. *pteron* = kanat), dikine kalkıp inebilen ve bu maksatla da pervânesi üstünde yer alan bir uçak tipi. H. ileri, geri, yana, sabit bir nokta üzerinde uçabilir; kalkış ve inişi için piste ihtiyaç yoktur. H. genel olarak emniyetli bir uçak gibi düşünülebilir, çünkü kalkış ve iniş hızı yaklaşık olarak sıfırdır. Havalanma ve öne itme kuvvetini bir veyâ birkaç pervâne ile temin eder. Benzin veyâ jet motoruyla uçan H.'in kuyruğundaki pervâne, istenilen istikamette hareketini sağlar.

Kullanılacağı sahaya göre değişik tip ve büyüklükte H.'ler yapılmıştır. Sivil hayatta tarım işleri, yer sarsıntısı, yangın, su baskını ve kazalar gibi hallerde; insan ve malzeme

HELİKOPTER: Askerî personel ve yük taşıyıcı helikopter

taşıma, kurtarma gibi hizmetlerde kullanıldığı gibi, askerî sahada da çok te'sirli bir harb aracı hâline gelmiştir.

H. yapma çalışmaları çok eski olmakla beraber, içine ilk insanın bindiği H., 1907'de Fransız L. Brégnet tarafından meydana getirilmiştir. Çeşitli ülkelerde bu maksatla birçok çalışmalar olmuş, nihayet 1937'de Alman mühendisi Focke'nin, 1939'da da Polonya asıllı Amerikalı Igor Sikorsky'nin plânları ile bugünkü H.'in yapılması mümkün olabilmiştir. 1943'te Amerika'da Sikorsky Fabrikası'nda XR - 4 Helikopterlerinin seri hâlinde yapımına başlanmıştır. 1953'ten beri turizm sahasında da faydalanılan H.'in sür'ati saatte 300 km ye erişir.

II. Dünya Harbi'nde sınırlı olarak kullanılan H., Kore Harbi sırasında kısa mesafede gözetleme, keşif, tahliye, irtibat, yük ve yolcu taşıma görevlerinde kullanılmıştır.

Daha sonra çeşitli maksatlar için geliştirilen H., bugünün savaşlarında te'sirli bir harb aracı olarak birlik-

HELİKOPTER: Sılâhlı keşif ve gözetleme helikopteri

HELİKOPTER: Köprü panellerini taşıyan helikopter

lerin çabuk hareketinde, lojistik atış desteğinde, sıhhî tahliye, arazi keşif ve gözetlemesinde, arama ve kurtarmada kullanılmaktadır.

H. sivil alanda da ilâçlama, havadan trafik kontrolü, emniyet hizmeti, vasıtaların ulaşamadığı yerlere yüksek gerilim hattı direklerinin dikilmesi, maden arama hizmetlerinde, elektrik ve boru hatlarının kontrolü gibi çeşitli sahalarda kullanılmaktadır.

1966 yılından beri ordumuzda kullanılmaya başlayan H.'ler ayrıca, Pülümür (Erzincan), Gediz depremlerinde

HELİKOPTER: Ziraî ilâçlama helikopteri

yaralı, çadır ve yiyecek naklinde, Sincanköy sel baskınında kazazedelerin kurtarılmasında, Zap suyunun yol ve köprüleri tahribinden sonra ulaşılamayan Çukurca ve Beytüşşebab'a yiyecek taşıma gibi hizmetlerde kullanılmıştır.

HELİOGABALUS veyâ **ELAGABAL** (asıl adı: **Varius Avitus Bassianus**), Roma imparatoru. (M. S. 218-222). Emesa 204 - Roma 222 Suriye'de güneş tanrısı Elogabal'ın başrahibi olan H., imparator olduktan sonra bu tanrının kültünü Roma'ya sokmuştur. Fena idâre etmekle suçlandırılarak katledilmiştir.

HELİOGRAVÜR (Fr. Héliogravure), 1878'de Klietsch tarafından icad olunup bir metal levhaya bir resmin hâk edilmesine dayanan baskı usûlü. Bir bakır levha asfalt tozu ile kaplanır ve bu asfalt eritilerek levhaya yapışır. Bunun üzerine, kromlu jelâtin kâğıdına yapılmış bir kopya, levhaya basılarak bir asidle hâk edilir. H.'ün yerine Almancada Rakeltiefdruck (Rakel hâk usûlü) adını taşıyan bir usûl geçmiştir.

HELİOPOLİS (eski Mısırca: **Iunu**; İbranice: **On**, bugünkü adı: **Tell Arab el-Hism**), eski Mısır'da bir şehir. Nil Deltası'nın güney ucundadır. Firavun I. Sesostris'in diktirdiği bir obelisk'in de bulunduğu bu şehir, en eski zamanlardan beri önemli siyasî ve bilhassa dinî rol oynamıştır. H.'te güneşi temsil eden tanrı Rê'nin çok ünlü bir mâ'bedi vardı. Geleneğe göre İsa, Meryem ve Yusuf, Mısır'a kaçarlarken, H. yakınlarında bulunan Matariye Firavun incir ağacının altında dinlenmişlerdi. Buradaki ovada Yavuz Sultan Selim Memlûkları yenmiştir (1517).

HÉLIOPOLIS: I. Sesostris'in Mısır'daki obeliski

HELİOPOLİS, Baalbek'in eski adı. Bk. BAALBEK.

HELİOS [Mit.] (Yun. = Güneş), güneş ve ışığı temsil eden bir Yunan tanrısı, Hyperion ile Theia'nın oğlu, Eos ile Selene'nin kardeşi. Birçok efsânelerine rağmen H., Yunan mitolojisi ve dininde az yer tutmuş, Olimpos tanrılarından küçük sayılmıştır. Phoibos (Apollo), H.'u tam mânâsiyle gölgede bırakmıştır. H. bâzen Apollo ile de karıştırılmıştır. Rodoslular H.'a tapınırlardı ve adalarının hamisi bildikleri bu tanrıya limanda bir dev heykel dikmişlerdi. Daima genç ve sık saçlı olarak tasvir edilen H.'un başında ışıklı bir taç bulunurdu. Paganizmin sonlarına doğru H., yeni bir önem kazanmıştır. Buna yeni Eflâtun'cu felsefesinin tek tanrı görüşü yol açmıştır.

HELİOS

HELİOTES (Yunan târihi) (Yun. *heilôs* = Spar'tada köle), Spartalıların yendikleri kavimlerden aldıkları esirlere verdikleri ad. Devlete âid olan H.'lar toprağa bağlı ve bâzı vergileri ödemeğe mecbur idiler. Bunlar devlet tarafından bâzı vatandaşlara da verilirlerdi. Siyâsî hakları bulunmayan fakat sayıları çok olan H.'lerin isyanlarından Spartalılar çok korkarlardı. H.'lerin bir kısmı, M. Ö. III. yüzyılda serbest bırakılmışlardır.

HELİOTROPİN (Fr. Héliotropine; **piperonal** de denir), organik kimya terkibi. Renksiz ışığa karşı hassas ve heliotropu andıran bir koku neşreden bir kristaldir. H. koku ve sabun imâlâtında kullanılır.

HELİOZA (Zoo.): bk. GÜNEŞ HAYVANCIKLARI.

HELLEN (Yunan mit.), Yunan ırkının ceddi ve Yunanlılara adını veren kahraman. Deukalion ile Pyrrha'nın oğlu idi. H.'in oğulları Aiolos, Doros ve Ksouthos, başlıca Yunan boylarının başları olmuşlardı.

HELLENİSTİK (Fr. Hellénistique), Makedonya kralı İskender'in fetih seferlerinden Romalıların fetihlerine kadar geçen târihî devreye verilen ad. İskender'in Mısır ve Suriye'de, Yunanlı maceracılar (Bergama, Baktria) tarafından kurulan krallıkların meydana getirdikleri medeniyete de H. medeniyeti adı verilmektedir. H. çağda ticâret inkişaf etmiş ve bütün doğu, paraya dayanan bir iktisadî sistem kubul etmiştir. Siyasî yapı artık klâsik Yunanistan'ın şehir devleti modeli olmayıp insan üstü farz edilen ilâhlaşmış bir basileus (= kıal)'un şahsına dayanan krallıktır. Bu devirde Doğunun, Yunanlaşması bâzı yerlerde muvaffak olmuş, meselâ Küçük Asya'da Kariyalılar, Likyalılar, Kilikyalılar, Frygyalılar tam manâsıyla Yunanlılaşmışlar; fakat bilhassa Mısır'daki Koptlar, Suriyeliler, Filistin'deki Yahudiler Yunanlılaşmağa karşı büyük bir mukavemet göstermişlerdir. Din, klâsik Yunan mitolojisinden uzaklaşarak, İsis'in, Attis ve Kibele'nin, Dionysos'un gizli bir cephesi olan kültleri, H. medeniyete hâkim olmuştur. Astroloji ve sihirin yayılması ile hâsıl olan ruhî değişmeyi, H. san'atın yarattığı heykellerde müşahede edebiliyoruz. Heykel simaları bu devirde huzursuzluğu, heyecanı, hırs (passion) ı ifâde etmektedir. Şehircilik fikri doğmuş, büyük binalar yapılmış, evlere lüks ve konfor girmiştir. Müze ve kütüphânelerin tesis edildiği, âlimlerin yetiştiği H. çağda, şiir san'atı duraklamış, fakat ilim ve fen ancak XVII. yüzyılda aşılacak olan bir seviyeye yükselmiştir.

HELLENS [*hęlins*], **Franz** (asıl adı: **Frédéric van Ermenghem**) (doğ. Brüksel 1881), Belçikalı yazar. Romanlar, şiirler ve Verhaeren hakkında bir eser yazmıştır. Romanları şunlardır: *Les Hors-le-Vent* (Rüzgâr dışı olanlar) [1909]; *Moreldieu* (ad) [1948]; *Entre toutes les femmes* (Bütün kadınlar arasında) [1960]. Şiirlerini *Le fabulaire* (Masalımsı) [1964] adıyla bir kitapta toplamıştır.

HELLER (Avusturya parası), eski Avusturya para sisteminde başlıca para birimi olan krone (b. bk.) nin yüzde birine verilen ad.

HELLESPONTOS (Tar., Coğ.): bk. ÇANAKKALE.

HELLPACH [*hęlpah*], **Willy** (Oels, Silezya 1877 - Heidelberg 1955), Alman psikoloğu ve siyâset adamı. Karlsruhe ve Heidelberg üniversitelerinde profesörlük etmiştir. 1922 - 1925 yıllarında Baden eyâleti kültür bakanlığı ve 1924 - 1925'te aynı zamanda Baden eyâleti başkanlığı yapmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Die geopsychologischen Erscheinungen* (Jeopsikolojik tezahürler) [1911]; *Zwischen Wittenberg und Rom* (Wittenberg ile Roma arasında) [1930]; *Der Sozialorganismus* (Sosyal organizma) [1953]; *Der deutsche Charakter* (Alman karakteri) [1954]; *Wirken in Wirren* (Karışıklıklarda iş çıkarabilme) [2 cild, 1948 - 1949].

HELLSTRÖM [*hęlström*], **Erik Gustaf** (Kristianstad 1882 - Stockholm 1953), İsveçli yazar. 1907 - 1935 yılları arasında «Dagens Nyheter» adlı İsveç gazetesinin Londra, Paris ve New York muhabirliğini yapmıştır. Sosyete ve nesil romanı tarzında eserleri vardır. Başlıca eserleri şunlardır: *Kuskar* (Arabacı) [1910]; *Kring en kvinna* (Bir kadının çevresinde) [1914]; *En man utan humor* (Mizahtan yoksun bir adam) [7 cild, 1921 - 1952]; *Snörmakare Lekholm for en idé* (Sicimci Lekholm'ün aklına gelen şey) [1927]; *Carl Heribert Malmros* [1931]; *Storm över Tjurö* (Tjurö'de kasırga) [1935].

H. L. HELMHOLTZ

HELMHOLTZ [*hęlmholts*], **Hermann Ludwig Ferdinand Von** (Potsdam 1821 - Berlin Charlottenburg 1894) Alman fizikçisi ve fizyologu. Potsdam'da askerî hekim olarak çalışmış, sonradan Berlin'deki Kunstakademie'de anatomi okutmanı olmuştur. Sıra ile Königsberg, Bonn ve Heidelberg üniversitelerinde fizyoloji ve anatomi, Berlin'de fizik profesörlüğü yapmıştır. Antivitalist fizyolojinin kurucularından biridir. 1842'de sinir elyafının gangliyon hücrelerinden çıktığını keşfetmiş, 1850'de ilk defa olarak sinir (nervenreiz) tenbihinin hareket süratini ölçmüştür. Musiki alanında bir sesin karakterinin üst ses (Oberton)'lere dayandığını göstermiş, 1856'da toplum sesleri (Summationstöne) bulmuştur. 1850'de göz aynası (Augenspiegel)'nı, 1857'de de makaslı dürbün (Scherenfernrohr)'ün ilk şekli olan telestereoskopu icad etmiş, Young'un üç renkli görme (Dreifarbentheorie des Sehens) teorisini geliştirmiştir. 1873'te, E. Abbe ile aynı zamanda, mikroskopun kullanılabilmesi sınırını tesbit etmiştir. Fizik alanında enerji (güç) prensipinin manâsını açıklamış ve hortum (Wirbel) hareketlerinin hidrodinamik'ini incelemiştir (1858). Elektrodinamik alanındaki çalışmaları sonunda H., 1870'ten sonra Maxwell'in teorisini desteklemiş ve en küçük tesir (Kleinste Wirkung) prensipinin önemini meydana çıkarmıştır (1884 - 1894). 1881'de serbest güç (Freie Energie) ve elementer quantum kavramalarını ortaya koymuştur.

Eserleri şunlardır: *Über die Tatsachen, die der Geometrie zugrunde liegen* (Geometrinin dayandığı olaylar) [1868]; *Das Denken in der Medizin* (Tıpta düşünme) [1877]; *Über die Tatsachen in der Wahrnehmung* (İdraki olaylar üzerine) [1878]; *Zählen und Messen erkenntnistheoretisch betrachtet* (Bilgi teorisi bakımından sayma ve ölçme) [1887]; Über *die Erhaltung der Kraft* (Kuvvetin muhafazası üzerine [1847]; *Die Lehre von den Tonempfindungen als physiologische Grundlage für die Theorie der Musik* (Musiki teorisinin fizyolojik dayanağı olarak seda duygular bilimi) [1862]; *Handbuch der physiologischen Optik* (Fizyolojik optik el kitabı) [1856 - 1867]; *Vorträge und Reden* (Konferans ve nutuklar) [1884; 1903]; *Wissenschaftliche Abhandlungen* (Fennî araştırmalar) [1882 - 95]; *Vorlesungen über theoretische Physik* (Teorik fizik üzerine dersler) [1897 - 1898]; *Schriften zur Erkenntnistheorie* (Bilgi teorisi üzerine yazılar) [1921].

HELMİNTOLOJİ (Fr. Helminthologie) [Zoo.]: bk. KURT BİLİMİ.

HELMONT, Jean Baptiste Van: bk. VAN HELMONT.

HÉLOÏSE [*eloiz*], (Paris 1101 - Nogent - sur - Seine yakınlarında Le Paraclet manastırı 1164), filozof Abélard (b. bk.) ın karısı. Hocası bulunduğu sıralarda Abélard ile gizlice evlenen H., yeğeni olduğu Fulbert'in intikama varan davranışı üzerine rahibe olmuş, fakat aşkından vazgeçmeyerek, Abélard'a mektup yazmaya devam etmiştir.

HÉLOU, Charles (Ar. **Hulw**; doğ. Beyrut 1912), **Charles** Lübnanlı siyâset adamı. Vatikan (1947) elçiliğinde, adliye, sıhhiye ve maarif nazırlıklarında bulunmuştur. 1964'ten beri de Cumhurbaşkanlığı yapmaktadır. H., Cumhurbaşkanı olarak Lübnan'ı Arap dünyasındaki iç çekişmelerin dışında tutmağa gayret etmiştir. Tarafsız, fakat batı devletlerine karşı dostane bir siyâset takip etmektedir.

HELSINGFORS (Coğ.): bk. HELSINKI.

HELSINKI (İsveççe adı: **Helsingfors**), Finlanda'nın merkezi. Finlanda Körfezindeki bir yarımadanın üzerindedir. Nüfûsu 522 300 (1968) dür. 1550'de kurulan şehir, Finlanda'nın idarî, iktisadî ve kültürel merkezidir. Pazar meydanında, limanında ve senato meydanındaki mimarî eserler Engel in eseridir. Büyük Kilise 1832 - 1852 yıllarında yapılmıştır. Birçok büyük bulvar ve parklarla dolu olan ve denizin her taraftan içine girdiği bu şehir, kuzey memleketlerinin en orijinal şehirlerinden biridir. H. aynı zamanda bir endüstri şehri olup gemi inşaatı, mâdencilik, makine ve

HELSINKI: Katedralin havadan görünüşü

kimya, plâstik madde, gıda maddeleri ve tekstil, elektrik âletleri gibi endüstri kollarında ileri bir seviyededir. H. bilhassa Finlanda'nın en önemli bir yolcu ve ticaret limanıdır.

H., İsveç kralı Gustaf Vasa tarafından 1550'de kurulmuştur. 1809'da bir yangından sonra yeniden inşâ edilmiş olan H., ancak 1829'da hükûmet merkezi olmuştur. Şehir, Rus - Fin Harbi (1939 - 1940)'nden ve II. Dünya Harbinden çok hasar görmüştür.

HELTAI [*heltoi*], **Gáspár** (? Nagydisznód 1490 veyâ 1510 - Kolozsvár 1574), Macar yazarı. Erdel (Mac. Erdély = Transilvanya) li bir âileden gelen H., 1550'de Kolozsvár (Cluj) da Macarların ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir basımevi kurmuştur. Bu basımevi Macar imlâsının birleştirilmesinde büyük bir rol oynamıştır. Edebiyat alanında *Száz fabula* (Yüz masal) [1556] adlı eseri büyük bir ün kazanmıştır. Macar üslûbunun şuurlu bir üstadı olan yazar, Alman yazarlarının tercümelerine dayanarak Aisopos masallarından yararlanmış, fakat onlardan farklı olarak, kendine vergi zengin ve renkli bir dil yaratmıştır. Bu masallar didaktik mâhiyette hayvan masallarıdır. Kahramanları olan muhtelif hayvanlar, o zamanki toplumun muhtelif tiplerini temsil eder. Her masalın sonunda yazar, bir de ondan alınacak dersi anlatır.

HELVA, un, nişasta ve irmiğe yağ, şeker, su veyâ süt karıştırılmak suretiyle hazırlanan bir tatlı. Türk mutfağının sevilen tatlılarından olan H.'nın şimdi unutulmuş birçok çeşitleri vardır. Bu konuda Osman Kerim Efendi tarafından hazırlanmış el yazması bir eser de mevcuttur. Bu eserde H.'ların terkibine ve pişirilmesine âid bilgiler bulunur. H. adına *Selçuknâme*'lerde ve Mevlânâ Celâleddin - i Rûmî'nin şiirlerinde de rastlanmaktadır.

Türk mutfaklarında şimdi yapılan H.'lar umumiyetle un ve irmik H.'larıdır. H. Türk evlerinde sadece bir tatlı çeşidi olarak yapılmakla kalmayıp, aynı zamanda kandil günlerinde, ölü çıkan evlerde bir hayır vasıtası olarak pişirilerek mahalle halkına ve fakirlere dağıtılır. Anadolu'nun bâzı yerlerinde ise kış gecelerinde misafirlere H. ikram edilir.

Memleketimizin çeşitli yerlerinde çeşitli H.'lar yapılmaktadır. Bunlardan bal H.'sı, haşhaş H.'sı, nişasta H.'sı, peynir H.'sı ve keten H.'sı en çok bilinenleridir.

H.'nın çok sevilen çeşitlerinden biri de susamın eritilmesiyle elde edilen tahinden yapılan tahin H.'sıdır.

Helva sohbetleri: Eskiden H. pişirilip yenirken yapılan eğlenceli gece toplantıları.

HELVACI KABAĞI (Bot): bk. KABAK.

HELVACI KÖKÜ (Bot.): bk. ÇÖVEN OTU.

HELVETIA, eski coğrafyada Gallia'nın doğu bölümüne verilen ad. Aş. yu. bugünkü İsviçre'nin bulunduğu yer olup, Helvetler (Helvetii) in memleketi idi.

HELVETIA CUMHURİYETİ (Fr. République Helvétique), 1798'de İsviçre'nin bir Fransız ordusu tarafından işgalinden sonra İsviçre'de kurulan hükûmet. Merkezi Luzern idi. Ochs tarafından 1798'de Paris'te hazırlanan unitaire anayasa, kantonların eşitliğini kabul ediyordu. Bu anayasanın hazırlanmasında emeği geçenlerin arasında Laharpe, Stapfer ve Glayre adlı üç İsviçreli anılır. Yeni rejim 1803'te I. Napoléon tarafından yok edilmiş ve yerine Acte de médiation (Tavassut kararı) dan doğan bir teşkilât geçmiştir.

HELVETIA KONFEDERASYONU (Fr. Confédération helvétique): bk. İSVİÇRE.

HELVÉTIUS [*elvesyüs*], **Claude Adrien** (Paris 1715 - Versailles 1771), Fransız filozofu. 1750 yılına kadar kraliçenin mâbeyincisi idi. Hayatında yalnız ana eseri olan *De l'esprit* (Akıl hakkında) [1758] yayınlanmıştır. Paris parlâmentosunca din ve devleti tehlikeye düşürdüğü ileri sürülen bu eser yakılmıştır. H. sensualizm ve hedonizmi şiddetle uygulayan bir zattır. Eğitim sisteminde ve kanunlarda değişiklikler yapmak suretiyle birçok şeylerin düzelebileceğine inanıyordu. Eserleri: *De l'homme et de ses facultés intellectuelles et de son éducation* (İnsan ve fıkrî yetenekleri ve eğitimi üzerine) [1772]; *Les progrés de la raison dans la recherche du vrai* (Gerçeğin aranmasında idrâkin gelişmeleri) [1779].

HELVET'LER (Keltçe: Heluetii = bol topraklılar), Kelt boyu. Son kafileleri M. Ö. 110 - 100 sıralarında güneybatı Almanya'dan yukarı Rhein ile Cenevre Gölü arasındaki sahaya göç etmiştir. Buradan Gallia'ya doğru ilerlemeğe te-

şebbüs ettikleri zaman Caesar tarafından M. Ö. 58 târihinde Bibracte mevkiinde yenilmiş ve yine İsviçre'nin ortalarına dönmeğe mecbur edilmişlerdir. Bundan sonra Romalıların müttefiki olarak kalmışlardır. Bir ara ülkeleri Mainz'tan Bern'e ve Rhein Irmağından Regensburg'a kadar genişlemişti. En güçlü boyları Tigurinlilerdi ki Kimberlerin ve Teutonların yürüyüşüne katılmışlardı Tigurinlilerin merkezi olan Avenches (Lât. Aventicum) i İmparator Vespasianus bir Roma kolonisi seviyesine yükseltmiştir. H.'lerin diğer şehirleri Vindonissa (Windisch), Aquae Helvetiorum (Baden) ve Turicum (Zürich) idi. M. S. 260 yılından i'tibâren H. ülkesi Aleman ve Burgund'ların sürekli akınlarına mâruz kalmağa başladı. 450 yıllarında H.'ler yine yayıldılar. Bugün İsviçre'deki Fransız - Alman dil sınırı o zamanki duruma tekabül eder.

HELYOSTAT (Astr.), düz âynadan ibâret bir âlet. Bu ayna hareketli bir şasiye monte edilmiş olup, bir saat makinesi vasıtasıyle, sathında bulunan bir mihver etrafında döner. Bu hareket o şekildedir ki, ayna, üzerine düşen güneş ışınlarını dâima aynı istikamette aksettirir. Bu sâyede güneşin ışığını tetkike yarayan çok hassas cihazlar, yerlerini değiştirmeden uzun zaman güneşe doğru yönelmiş olarak kalabilirler. Ayna dönerken, güneşin görüntüsü de kendi mihveri etrafında döner, fakat bu hareket ikinci bir ayna ile bertaraf edilebilir.

HELYOTERAPİ (Fr. Héliothérapie; Yun. *hēlios* = güneş, *therapeia* = tedavi), tedavi maksadiyle vücudun bütün veyâ bir kısmına güneş ışınlarının tatbiki. Bu tedavi metodu M. Ö. 3000 yıllarında Mısırlılar, daha sonraları Persler ve eski Yunanlılar tarafından kullanılıyordu. XVIII. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Almanya'da güneşin uzun süren yaralara, romatizmalı ve sinirli hastalara çok iyi geldiği müşahade edildi. Daha sonraları Bernhard ve Rollier, yaptıkları ilmî çalışmalarla bugünkü modern H.'ye öncülük ettiler. Bu suretle bu tedavi metodu bütün dünyaca benimsendi ve bu maksatla yüksek dağlarda, deniz kenarlarında birçok tedavi müesseseleri, sanatoryumlar kurulmaya başlandı. Bununla beraber son zamanlarda yeni ilâçların bulunması, güneş ışını neşreden birçok sun'î cihazların yapılması üzerine; kurulmaları, devam ettirilmeleri pahalı ve güç olan güneşle tedavi müesseseleri, sanatoryumlar yerlerini yavaş yavaş normal hastahâne ve fizik tedavi enstitülerine terk etmeğe başlamıştır. Bugün H., ilâç ve diğer metodlarla yapılan esas tedaviye yardımcı, her zaman ve her yerde güneşle veyâ sun'i cihazlarla yapılabilmesi mümkün bir tedavi sistemi olarak kabul edilmektedir.

Güneş ışınları ısı şeklinde enerji veren kırmızıaltı (infraruj) kimyevî te'sir yapan morötesi (ültraviyole) ve normal ışıktan teşekkül eder. Tedavide daha ziyade morötesi ve kısmen de kırmızı altı ışınlarından yararlanılmaktadır.

Güneş ışınları vücudun genel mukavemetini artırır, iştahı açar, hâlsizlik ve bitkinlik hâlini önler, vücuda hayatiyet ve canlılık verir, deriyi bronzlaştırır, tonusu artırır, mafsallardaki ağrıları azaltır. Yılın büyük bir kısmını büyük şehirlerde, sis, duman ve ekzos gazları içinde geçiren her insanın tatillerini deniz kenarlarında ve yüksek dağlarda, güneş banyosu yaparak geçirmesi, turistik yönden olduğu kadar insan sağlığının korunması bakımından da çok önemlidir.

H.'nin tatbik edildiği ve iyi geldiği kabul edilen hastalıkların başlıcaları şunlardır: Akciğer dışı, deri, kemik, eklem, genito - üriner, gastro - intestinal, periton, larenks tüberkülozları, eklemlerin iltihaplı romatizmal hastalıkları ve hattâ açık olmayan akciğer tüberkülozları. Bu hastalıklardan başka, diğer birçok hastalıklarda da H.'nin iyi geldiği yapılan ilmî tetkiklerle bildirilmiştir.

Güneşle tedavi ve güneş banyosu esnasında baş ağrısı, huzursuzluk, vücut ısısının yükselmesi, nabzın 90'ın üstüne çıkması gibi durumlarda tedavi kesilmelidir.

Yüksek tansiyonlulara, böbrek ve kalb hastalığı bulunanlara, güneş ışınlarına karşı aşırı hassasiyet gösterenlere, açık akciğer tüberkülozu olanlara güneşle tedavi yapılmamalı ve bu kimseler plâjlarda, yüksek dağlarda ihtiyatla dolaşmalıdırlar.

Alışkın olmayanların ve bilhassa çocukların uzun süre ile güneşe maruz kalmaları hâlinde, güneş çarpması, güneş yanıkları, huzursuzluk, baş ağrısı, bitkinlik, mide - bağırsak bozuklukları husule gelir ve bâzan ciddî problemlere yol açabilir. Bu bakımdan güneş ışınları ile tedavi ve güneş banyosu yapılırken bir doktora danışılması, güneşte kalınacak sürenin tedricî olarak artırılması, göz ve başın uygun vasıtalarla korunması uygundur.

HELYUM (Yun. *hēlios* = güneş) [kim.], bir gaz. Atom ağırlığı 4 003 ve atom numarası da 2 dir. H. ilk olarak Janssen tarafından 1868'de güneş spektrumundan (tayfından) keşfedildi. 1894 yılında Ramsay tarafından da arz atmosferinde bulundu. Renksiz ve hafif bir gaz olan H., birim hacmindeki kuru bir havada 0,000524 bulunma oranına sahiptir. Radyoaktif elementlerin çıkardıkları ışınlardan, arz atmosferine giren H. miktarının yılda 20 - 30 milyon m^3 olacağı tahmin edilmektedir.

Düşük yoğunluğu ve yanmazlığı dolayısıyla H., balonların ve hava gemilerinin doldurulmasında, dalgıç havasına ek olarak, bâzı kimyevî ve teknik işlemlerde nötr atmosfer olarak, en düşük ısıların elde edilmesinde ve gaz termometrelerinde kullanılır.

HEMANGİYOM (İng. Hemangioma; Fr. Hemangiome), yeni teşekkül etmiş kan damarları dokusunun, mevziî olarak aşırı gelişmesi sonucu meydana gelen iyi huylu tümörler. Bu tümörler deri ve derialtı dokusundan ayrı ayrı veyâ her ikisinden birden menşelerini alırlar. Büyüklükleri çok değişiktir, deri sathında yassı veya hafifçe yüksek olabilirler. Vücutta renkleri, çilek kırmızısından maviye, mora kadar değişebilen damarla ilgili benleri husule getirirler.

H.'lar doğuştan i'tibaren veyâ doğumdan kısa bir süre sonra meydana çıkarlar. Büyüklükleri çap olarak 1 mm den 10 - 15 cm ye kadar değişebilir. Derinin her yerinde, vücudun derin bölgelerinde tek veya birden fazla olarak teşekkül etmiş olabilirler. Tıp edebiyatında yeni doğmuş bir çocukta 300 adet kadar H.'a rastlandığı bildirilmiştir.

HEMANS [*hęmînz*], **Felicia Dorothea** (âile adı: **Browne**: Liverpool 1793 - Dublin 1835), İngiliz kadın şâiri. Eserleriyle İngiltere'de ve Amerika Birleşik Devletlerinde büyük ün kazanmıştır. En sevilen şiirleri şunlardır: *Casabianca* (ad) [1829]; *The Better Land* (İki ülkenin daha iyisi); *The Landing of the Pilgrim Fathers* (Hacı babaların karaya çıkışı).

HEMARTROZ (Fr. Hémarthrose; Yun. *haima* = kan, *arthros* = eklem), eklem veyâ eklemin sinovial deni-

len, ince zarla örtülü boşluğu içine kan sızması veyâ boşluğun, yırtılan kan damarı sonucu kanla dolması. H. en çok hemofilik şahıslarda ve eklemlere yönelmiş şiddetli direkt travmalar sonucu normallerde görülür. Eklem kanaması, ekseriya şiddetli ağrıyla birdenbire başlar. Eklem sıcak, şişmiş ve hareketsizdir. Bu akut safha birkaç gün veyâ birkaç hafta sürer. Eklemdeki kan zamanla emilir, fakat bu emilme tam olmaz. Neticede kronik eklem zarı iltihabı (synovitis) husule gelir. Eklemde şişkinlik, ağrı ve hassasiyet kalır. Hemofilide bu akut hecmeler sık sık tekrarlar, eklem etrafındaki kapsül kalınlaşır, kıkırdak tahribe uğrar, nihayet eklem normal şeklini ve hareket kabiliyetini kaybeder, deformasyon ve ankiloz husule gelir.

HEMATEMEZ (Fr. Hématémèse; Yun. *haima* = kan, *emesis* = kusma), sindirim kanalının bilhassa yukarı tarafında husule gelen bir kanama sonucu ağızdan kusma şeklinde kan gelmesi. Çok zaman ciddî ve âcil müdahaleyi icap ettiren, gerekli tedavi yapılmadığı hâllerde ortalama % 10 civarında ölümle sonuçlanır.

H.'e sebep olan hastalıklar çok çeşitlidir. Bunları aşağıdake şekilde gruplara ayırmak mümkündür:

A. Yemek borusu (özofagus) hastalıkları H.'lerin takriben % 20 - 25 i: Sirozlarda teşekkül eden yemek borusu varisleri (Çok şiddetli kan kusmalara sebep olabilir. Tedavi edilmezse ölümle sonuçlanır); yemek borusunun iltihaplı hastalıkları (özofagitisler); yemek borusunun iyi ve kötü huylu tümörleri (polipler, kanser); travmalar.

B. Mide, duodenum denilen oniki parmak bağırsağındaki hastalıklar: H.'lerin % 65 - 75 i) mide ve duodenumun ülserleri (peptik ulkuslar); midenin iltihablı hasalıkları (gastritis); bâzı ilâçların alınması (aspirin, butazolidin, steroidler, alkol, antikoagulanlar); mide ve duodenumun iyi ve kötü huylu tömürleri (polipler, kanserler, lenfomalar); travma, yabancı cisimler v. b.

H. husule geldiği zaman derhal bir doktor çağırmalı, hastaya serum takılmalı, kan nakilleri yapılmalı ve hasta yakından takip edilmelidir. Kanama yemek borusundan geliyorsa, yukardakilerine ilâveten balonlu bir tüp takılarak kanama durdurulmağa çalışılmalıdır.

HEMATİN (Fr. Hématine; Yun. *haima* = kan), kanın alyuvarları içinde bulunan hemoglobin molekülünün protein ihtiva etmeyen ve kırmızı rengini veren pigment kısmı. Demir (Fe) iyonunun protoporfirin halkası ile birleşmesinden teşekkül eder. Son zamanlarda H. yerine Hem terimi kullanılmaktadır. Suda erimez, kapalı kimyevî formülü C_{34} $H_{33}O_4$ N_4 Fe OH dır. Birçok hayvan ve bitki hücrelerinin solunum pigmentleri de aynı birleşimdedir.

HEMATİT (Fr. Hématite), tabiî demir oksidi (F_2 O_3). Metalürji'de Hematit döküm, H. adındaki demir cevherinden elde edilen, kükürt ve fosfor oranı pek düşük, çok temiz bir dökümdür. H.'ler, demir cevherleri arasında en önemli olanlarındandır. Esmer H.'ler ortalama olarak % 60 demir ihtiva eden hidrate oksitlerdir. Esas kaynakları karbonatlardır. Kimyevî değişmeleri sırasında bâzen götit Fe_2 O_3, H_2 durumunu da aşarak susuz H. hâline gelebilirler. Kırmızı H.'ler susuz olup çok defa karbonatlarla karışık olarak bulunurlar. En yaygın tür olan esmer H.'lerin redüksiyonları kolaydır.

HEMATOBLAST (Fr. Hématoblaste; Yun. *hemato* = kana âid; *blast* = *germ* = doğurucu, yaşayan madde), kanda veyâ kan husule getiren hematopoietik dokuda bulunan alyuvarların ana hücrelerine verilen ad. Bu hücrelere eritrogonium veyâ proeritroblast (proerythroblast) da denir.

HEMATOGEN (Fr. Hématogene; Yun. *haimato* = kana âid, *gennan* = husule getirmek), kan husule getiren maddeler. Fizik ve ruhî istirahat, temiz hava, güneş ışınları, demir ihtiva eden yiyecek ve ilâçlar, karaciğer hulâsaları, böbrek, şeftali, erik, B grupu vitaminleri ihtiva eden yeşil yiyecekler, bira mayası, folik asid gibi maddeler, kan yapıcı maddeler olarak bilinmektedir.

HEMATOLOJİ (Fr. Hématologie), biyoloji biliminin kan yapan dokuların morfolojisi ile meşgul olan kolu.

HEMATOM (Fr. Hématome; Yun. *haimato* = kan, kana âid; *toma* = ur, tümör), içinde kan bulunan tümörler. Genel olarak kaza ve çarpma (travmalar) sonucu damarların yırtılması, kanın damardan dışarı çıkıp etraftaki doku tarafından çevrilmesi ile teşekkül eder. Buna yalancı anevrizma da denir. Vücudun muhtelif yerlerinde bulunabilirler. Bâzen genel paralizi (felç) gösteren delilerin kulak kıkırdaklarında bulunur ki buna kulak H.'u, deli kulağı denir. Başın maruz kaldığı travmalardan sonra ve güç doğmuş bebeklerde kafatası zarları altında da kan toplanabilir. Buna da subdural H. adı verilir. Hastalarda gelip geçici şuur kaybına, şiddetli baş ağrılarına, bâzen de komaya sebep olur. Yine çarpma ve vurmalar sonucu bilhassa futbolcuların bacak kemiklerinde subperiostal H.'lar, kadınlarda vaginal H.'lar teşekkül edebilir.

HEMATOSEL (Fr. Hématocèle; Yun. *haimato* = kan, kana âid, *kele* = ur, tümör), testis denilen erbezleri (husye) nin etrafını saran kılıfların (tunica vaginalis testis) aralarındaki boşluklara kan dolması. Testisler üzerine direkt vurma sonucu veyâ evvelce teşekkül etmiş hidroselin kanla karışması sonucu husule gelir. Skrotum denilen apış aralarında ve testisin torbalarında süratle meydana gelen bir şişme teşekkül eder. Şişen kısım arkasından ışık tutulunca ışığı geçirmez. Nadir hâllerde, kadınlarda rahim arkasındaki Douglas boşluğunda da kan toplanabilir; buna parametrik, pelvik veyâ retro - uterin H. denir.

HEMATOSKOP (Fr. Hématoscope; Yun. *haima* = kan, *skopein* = görmek), optik veyâ spetroskopik olarak herhangi bir yerde kanın mevcut olup olmadığını meydana çıkarabilen alete verilen ad.

HEMATOZ (Fr. Hématose; Yun. *haimatosis*), kanın akciğerlerde hava ile temasa gelerek kırmızı kan hâline çevrilmesine verilen ad.

HEMATÜRİ (Fr. Hématurie; Yun *haima, atos* = kan, *uria* = idrar), idrarın kanlı olarak gelmesi. Yaralanmalar veyâ idrar yollarının ve komşu organların hastalıkları sonucunda meydana gelir. İdrarda kan fazla miktarda, orta derecede veyâ mikroskopik derecede bulunur. Bâzen hiçbir sebep yokken ortaya çıktığı da görülür, günler veyâ haftalarca devam eder ve bâzen birden kaybolur. İdrarda, kanın şekilli elemanları veyâ bu şekilli elemanların içindeki kanın rengini veren hemoglobin hâlinde bulunur. Bu hâlde hemoglobinüriden bahsedilir. Hemoglobin bulunan idrar, hemoglobinin methemoglobin şekline çevrilmesinden ötürü koyu kahverengını alır ve mikroskopta idrar çöküntüsünde alyuvarlar görülemez.

HEMEDAN, İran'da, Tahran'ın güney - batısında, Kazvin - Kirmanşah - Bağdad şosesi üzerinde tarihî bir şehir. Nüfûsu 101 000'dir; nüfûsunun çoğu Türktür. H. eyaleti ise kuzeyde Azerbaycan Hamse'si ve Kazvin eyaletleri, batıda Kirmanşah, güneyde Irak ile Malayir, doğuda ise Sava eyaletinin Türklerin oturdukları Halacistan sancağı ile çevrilidir. H. eyaleti dağlık bir bölgedir. Şehir, 1 960 m yükseklikteki bir ovada kurulmuştur.

En eski çağlarda Mesopotamya'dan Kafkasya'ya, Horasan'a ve Türkistan'a giden askerî yol ile meşhur ticaret yolu H. üzerinden geçerdi. Bu yol günümüze kadar kalmıştır.

H., II. Kuraş tarafından zaptedıldikten sonra, Ahamenîler sülâlesi zamanında (M. Ö. 549 - 330), daha çok yaz mevsimleri için başkent olarak kullanılmıştır. Şehir, Ahamenîlerin en sağlam kalesi olarak kalmış, bu sebepten de hükümdar hazineleri burada saklanmıştır. Bu hanedana son veren Makedonyalı İskender de, hazineleri için en emin yer olarak burasını kabul etmiş, ayrıca doğu seferi için H.'ı bir üs hâline getirmiştir. Bu imparatorluğun çökmesinden sonra, Arsaklı sülâlesi (M. Ö. 256 - M. 214) de H.'ı Parth devletinin başkenti yapmıştır.

H., daha sonraki devirlerde eski ehemmiyetini kaybetmiş olarak görülüyor. Nitekim Sâsânîler devri (226 - 650)'nde, H. başkent olarak kullanılmamıştır.

H., İslâmiyetten sonra, Arapların eline geçti. Fakat şehir, Sâsânîler devrinde olduğu gibi, Araplar zamanında da ne Farsları, ne de Arapları çekememiştir. Bunun en mühim sebebi H.'ın iklimidir. Yazları ve bilhassa sonbaharları çok güzel olan H.'ın kışı hem uzun sürer, hem de çok soğuk ve sert olur. Yollar aylarca kalın kar tabakası altında kalır. İşte bu iklim sertliği hem Farsları, hem de Arapları yıldırmıştır. Bu yüzden Arap ve Fars şâirlerinden H.'ı hicveden şiirler yazanlar olmuştur.

H., Abbasîler zamanında, soğuk ve sert iklim şartlarına alışık olan Türklerin gelip şehre yerleşmelerine kadar, ikinci derecede bir şehir olarak kalmıştır. Birçok savaşlarla haylı tahrip olan şehir, toprağının verimliliği, suyunun bolluğu ve bunun sonucu bilhassa meyve bahçeleri ile, iktisâdî ehemmiyetini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Irak Selçukluları zamanında başkent olmasından sonra ise, ayrıca, siyasî bir ehemmiyet de kazanmıştır.

H.'da Türk unsurunun toplanmaya ve yavaş yavaş artmaya başlaması daha Sâsânîler zamanında başlar. Fakat Türklerin bu beldede esaslı bir şekilde toplanıp çoğalmaları, İslâmiyetten sonra ve Abbasî halifeleri zamanındadır. Şehir, 1039'da Türk kumandanları Göktaş, Buka ve Kızıl'ın sevk ettikleri Oğuz Türklerinin eline geçmiştir. Selçuklu sülâlesinin kurucusu Tuğrul Bey de, diğer birçok çevre ülkeleriyle birlikte, H.'ı da zaptedip devletine bağlamıştı. H., daha sonraları, Irak Selçuklu sultanlarının başkenti hâline getirilmiş ve bu Türk hâkimiyeti sırasında devamlı bir imar görmüştür. Bu suretle şehir birçok saray, câmi, medrese v. b. ile süslenip bir Türk şehri vasfını kazanmıştır.

H., Selçuklulardan sonra Hârezmşahların eline geçmiştir. Daha sonraki İlhanlı hâkimiyeti devrinde ise, H., hem yeniden imar edilmiş, hem de bir ilim ve irfan merkezi haline gelmiştir. Fakat Aksak Timur'un seferleri sırasında, bu târihî şehir zarara uğramıştır.

H., XV. yüzyıl ortalarında, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed Bey'in elinde bulunuyordu. Safevîler zamanında ise yeniden büyük çapta imar gören şehir, bu sülâlenin Osmanlı Türkle i ile yaptığı savaşlarda askerî üs olarak kullanılmıştır.

Bu târihî şehir, Osmanlı pâdişahı III. Murad (1574 - 1595) zamanında vezir Cağalazâde Sinan Paşa tarafından zaptedilmiştir. Moskof çarı I. Pëtr (Petro)'un Asya'da gütmekte olduğu siyâsî emellere karşı, Fransa'nın da yardımıyla Rusya ile yapılan bir muahede sonunda, bütün kuzey - batı ve batı İran ile birlikte H. da Osmanlı Türklerinin eline geçmiş oldu.

Afşarlar ve Zend'lerden sonra İran'a hâkim olan Türk sülâlesi Kaçar'lar devrinde H., iktisâdî yönden büyük ehemmiyet kazanmıştır. Şehir, âdetâ batı İran'ın bır deposu hâline gelmiştir.

Bu suretle günden güne kalabalıklaşan H., 1931'de 50 000, 1934'te ise 60 000 lık bir nüfûsa sahip olmuştur. Bu nüfûsun büyük kısmını Azerî Türkleri teşkil etmekte idi. Şehrin ticareti de Azerî Türklerinin elinde idi. Şehir nüfûsunun geri kalanını ise me'mur sınıfı olan Farslar ile Kürtler ve Yahudiler teşkil etmekte idi.

I. Dünya Harbi sırasında müttefık kuvvetleri (Ruslar ve İngilizler) tarafından işgal edilen ve Türkiye'ye karşı askerî bir üs hâline getirilen İran'ın, hususiyle batı vilâyetleri ve bu arada H. ve çevresi de, çarpışmalar sırasında birkaç kere elden ele geçmiştir. Turk ordusu 1915'te Irak - ı Acem ile birlikte H.'ı da zaptetmiş, fakat düşman kuvvetlerinin baskısı altında, bir müddet sonra bu târihî şehri terk etmek zorunda kalmıştır. Fakat 1916'da Türk ordusunun giriştiği yeni bir taarruz sonunda, Ruslar H.'ı ve onunla birlikte diğer mühim merkezleri terk etmek zorunda kalmışlardır. 1917 İhtilâli sonunda ise, Rusya, bu bölgelerden tamamen çekilmiş ve hemen bütün İran İngilizlerin eline geçmiştir. Bu arada H. da İngiliz hâkimiyetine girmiştir.

HEMEDÂNÎ, Ebü'l - Fazl Ahmed (969 - 1008), Bediüzzaman unvânı verilen büyük şâir ve edip. Öğrenimini Hemedan'da büyük hocaların rehberliğinde yapmış; Rey, Cürcan, Nişapur gibi şehirlerde ilim ve irfanını artırmıştır. Nişapur'da Ebû Bekir el - Hârizmî ile «edeb» konusundaki bilgiler üzerinde açık bir münazarası vardır. Hârizmî'nin ölümü üzerine onun mânevî makamına sahip olmuştur.

Eserlerinden *Makamat*, kendisinden öncele i «va'z» veyâ «hutbe» mânâsına gelen «makama» lardan meydana gelmiştir. Ancak H.'nin «makama» ları, «nükteli muhavere» ler şeklindedir.

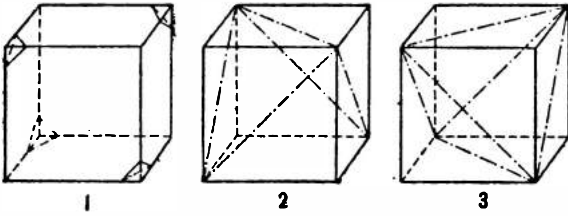
Mektuplarından meydana gelmiş olan mecmuası, devrin tanınmış kimseleriyle yüksek mevki sahiplerine yazılmış yazılardır. 84 sayfalık bir eser olan divânındaki kasidelerin çoğu, kendisini himâye edenlerin övgüleridir.

HEMİATAKSİ (Fr. Hémiataxie), insan vücudunun yalnız yarısında meydana gelen denge bozukluğu (ataxie) nun görünmesi hâli. Genel olarak ataksi (b. bk.) daha ziyade beyincık hastalıklarında ve özellikle omuriliğin arka-kordonlarını tutan frengı şeklinde, yâni tabes denilen hastalıkta görülür. Lâkin H., vücudun sağ veyâ sol tarafında olmak üzere özellikle merkezi sinir afetlerinde (beyinin parietal bölgesi ile, orta beyinin thalamus denilen kısmına âid afetlerde) görülür. Bu takdirde beyin bölgelerine âid hareki, hissî veyâ ruhî çeşitte olarak diğer belirtiler de

bulunur. H., genel ataksi gibi çok âşikâr olmadığı, yâni yürüyüşte kendini pek belli etmediği için klâsik bir manevra ile meydana çıkarılır. Hasta ayakta olduğu hâlde gözlerini kapar ve iki ayağını birbirine temas etmek üzere yak laştırır. İşte bu durumda bir düşme eğilimi gösterir (Romberg delili).

H.'nin tedavisi, bağlı olduğu hastalığa göre yapılır.

HEMİEDRİ (Fr. Hémiédrie), simetrileri, kristal şebekelerinin yarı değerinde olan kristallerin özelliği. H., birim hücre (kristal motifı) içindeki atomlar düzeninin, bu kristal şebekesinin iki üniteden yapılı simetri merkezi, düzlem veyâ ekseni gibi ikili simetri unsurunu yok ettiği zaman meydana gelir. Böylece, çinkoblendi ZnS kubusal sisteme âid olmakla beraber, simetrisi düzgün tetraedr simetrisinin aynıdır. Kübün sekiz köşesi artık aynı özellikte olmayıp, köşelerinden birinde bulunan kesiklik başka üç köşede tekerrür eder (Res. 1). Bu kesiklikler geliştikçe, yüzeylerinde fizik ve kimyevî özellikler aynı olmayan iki bileşik tetraedr meydana gelir (Res. 2 ve 3). H., döndürme kabiliyeti (kristalin simetri merkezi veyâ düzlemi yoksa) veyâ piezo-elektrik (çinkoblend'de olduğu gibi kristalin simetri merkezi yoksa) gibi bazı fizik olaylarla uygun düşer.

1 2 3

HEMINGWAY [*hęmigvey*], **Ernest Miller** (Oak Park, Illinois 1899 - Ketchum, Idaho 1961), Amerikan yazarı. Bir doktorun oğlu olan H., çocukluğunu ve gençliğini Chicago yakınlarında geçirmiştir. Daha bu yıllarda baba ocağının gelenek ve göreneklerine uymayan, Amerikan iş hayatının akışına baş kaldıran H., I. Dünya Harbi'nde gönüllü olarak sağlık hizmetlerine katılmış ve İtalya cephesinde vazife almıştır. Buradaki hâtıralarından doğmuş olan romanı, *A Farewell to Arms* (Silâhlara vedâ) [1929] adını taşır. San'at hayatını gazetecilik mesleği ile başlatan ve yürüten H., yazı üslûbundaki başarıyı, özelliği ve eserlerindeki gerçekçiliği, 1917-1918 yıllarında «The Kansas City Star» gazetesinde yaptığı gazeteciliğin kendisine kazandırdığı alışkanlıklara borçludur. H., bilhassa ünlü gazeteci C. G. Wellington (b. bk.)'dan ders almış ve faydalanmıştır. 1921 yılında «The Toronto Star Weekly» gazetesinin muhâbiri olarak denizaşırı ülkelerle gazeteciliğe başlayan H., bu devrede Lausanne Konferansı'nı izlemiş ve Türkiye'ye de gelmiştir. Bu yıllardaki yazıları, William White tarafından toplanılarak *By-Line: Ernest Hemingway* adlı bir kitapta yayınlanmıştır ki, İstanbul, Atatürk, İnönü ve Kızılaycı Hâmid Bey (b. bk) hakkında H.'in dikkate değer görüş ve bilgilerini ihtiva etmektedir (Türkçe tercümesi: *İşgal İstanbul'u ve iki dünya savaşından mektuplar*. İstanbul, 1970). 1923'te Paris'te Gertrude Stein ve Ezra Pound'a katılan H., tıpkı Mark Twain, T. S. Eliot ve Sherwood Anderson gibi, bu iki yazarın da kendi üslûbu üzerindeki te'sirlerini görmüştür. Yakın Doğu'da, İspanya İç Harbi'nde ve Normandiya çıkartmasında çeşidli gazetelerin muhâbirliğini yapan H., *For Whom the Bells Tolls* (Çanlar kimin için çalıyor) [1940] adlı romanının konusunu İspanya İç Harbi'nden almıştır. H., 1953'te *The old Man and the Sea* (İhtiyar adam ve deniz) [1952] adlı büyük hikâyesi ile Pulitzer ve 1954 yılında ise Nobel edebiyât armağanlarını kazanmıştır.

E. M. HEMINGWAY

H., I. Dünya Harbi'nden sonra temelinden sarsılan ve bütün hayalleri yıkılan ve bu şekilde san'at misyonu şuuruna varan «Yitik Nesil» in baş sözcüsü sayılır. H. için san'at, «barometrik bir hassaslıkla» özlü, buruk ve objektif bir üslûbun mükemmeliyetini ararken cemiyetin can sıkıcılığını ve boşluk duygusunu yenmek için yararlı yegâne vâsıtadır. Kahramanlarının duygu ve faâliyetleri (iç güdüler, aşk, yiğitlik, savaş, av, spor), bu mânâsız yeryüzünde ancak böyle davranışlarla hayatına bir yön verebilen çağdaş insanın önemli cephelerini aksettirir.

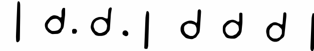
H.'e göre hayat, ancak ölüm veyâ hiçlikle sürekli şekilde burun buruna gelindiği takdirde bir mânâ taşır ve yaşanmağa değer.

H.'in eserlerinden bâzıları şunlardır: *Three Stories and ten Poems* (Üç hikâye ve on şiir) [1923]; *In Our Time* (Zamanımızda) [1925]; *The Torrents of Spring* (İlkbahar selleri) [1926]; *Men without Women* (Kadınsız erkekler) [1927]; *Death in the Afternoon* (Öğleden sonra ölüm) [1932]; *Winner take nothing* (Kazanana bir hiç) [1933]; *The Green Hills of Africa* (Afrika'nın yeşil tepeleri) [1935]; *The Snows of Kilimanjaro* (Kilimancaro'nun karları) [1948]. 1946-1968 yılları içinde 25'ten fazla eseri Türkçeye çevrilmiş ve bunlardan çoğunun 2-7. baskıları yapılmıştır. — Fethî Tevetoğlu

HEMİOLA (Yun. = bir buçuk, Lât. Proportio hemiolia), mensural nota yazısına âid bir özellik. Bu yazıda içi boş notaların zaman değeri, içi siyah olanların bir buçuk katına tekabül etmekteydi. Meselâ:

Bugünkü nota yazma usûlümüze göre bunun ifade ettiği mânâ şudur:

HEMİPLEJİ (Fr. Hémiplégie), vücudun bir tarafındaki yarı felç hâli. H. merkezî sinir sistemi ve özellikle beynin kabuğu (korteks) ndaki hareket merkezleri ve buradan çıkarak omuriliğe kadar uzanan ve piramidal denilen yolun hastalıklarına âid bir bozukluktur. Anatomik ve fizyolojik bozukluğun veyâ yaygın olmasına göre vücudun sağ veyâ sol tarafında kol, bacak ve kısmî olarak yüzde görülür. H., vücudun hangi tarafında meydana gelmişse onun beyindeki bozukluk yeri, karşı taraftadır.

H.'yi meydana getiren en önemli âmil, kan dolaşımı ve damarlarıyla ilgili bozukluklardır. Özellikle beyindeki «iradeli hareketler merkezleri» nin az veyâ çok vazife gö-

remez hâle gelmesi veyâ buradan omuriliğe kadar uzanan hareket yollarının müteessir olması gibi hâllerde beyin vurgusu (sekte) ndan sonra H. belirir. Tabiatiyle beyin kanaması olan vak'alarda hasta, ilk önce komaya girer. Vak'aların çoğunda gevşek veyâ kasılı tipte (spastik) H.'nin yerleşmiş olduğu görülür. Beyinden kaynak alan hareket sinirleri beyin sapının omurilikle bağlantı yeri olan ve birçok hayatî merkezler taşıyan beyin soğanı (bulbus) çaprazlaşırlar. Bundan ötürü bunun üstündeki yerlerin bozukluklarına bağlı H. âfet tarafında değil, karşı taraftadır. Bu kavşak yerin altındaki H. ise, artık çaprazlaşma söz konusu olmadığı için aynı taraftadır.

H., beyin kanaması ve yumuşaması, kalbden veyâ bir damardan kopan bir amboli ile tıkanma veyâ beyin damarlarından birinde kanın pıhtılaşması (thrombose), nihâyet bir beyin damarının geçici büzülmesi gibi hâllerde ortaya çıkar. Hayat tarzı, kötü alışkanlıklar, alkolik olma, geçirilen bâzı hastalıklar (şeker hastalığı, romatizma, frengi...), damar sertliği ve büyük mânevî şoklar H.'nin meydana gelmesinde derece derece rol oynar. Kalbin enfaktüsü gibi, beyin damarlarına bağlı beyin enfarktüsü de söz konusudur. Yukarıda belirtilen hâller, kan basıncına âid dolaşım güçlüğü, kanın kimyevî terkibine âid bâzı bozukluklarda olur. Cholestrol'un rolü birçok karşılıklı tartışmalara yol açmakla beraber, kanda miktarca artmasının rolü inkâr edilemez. Nitekim dünyanın belirli yerlerinde damar sertliğinin, yüksek kan basıncının ve dolayısiyle H.'lerin daha az görülmesi cholestrol'u yükselten maddelerin yemek rejimlerinde az bulunmasından ileri gelir. Yüksek tansiyon da damar sertliğini ağırlaştırır. Şişmanlık, oturak hayat, damarları bozan aşırı tütün tiryakiliği gibi uyarıcı faktörler de vak'aya göre önemlidir. XX. yüzyılın ruhî saldırganlıklarını, yâni psikosomatik te'sirleri de unutmamalıdır.

H. ya ânî olarak gelir veyâ yavaş yavaş gelişir. Ânî olarak gelen vak'alarda hasta birdenbire yere yıkılır; buna halk dilinde «inme indi» veyâ «nüzül isâbet etti» derler.

Vak'aların birçoğunda H. yavaş yavaş yerleşir ve hasta bir süre önce başağrısı, hastalık tarafında karıncalanma ve uyuşma gibi belirtiler ve ağırlık hisseder. Hasta hastalığın şiddetine göre, ya komaya girer veyâ H. komasız olarak yerleşir. Hastalıklı tarafta iradeli hareketler yoktur ve hasta ilk zamanlarda ne ayağını ne de kolunu oynatabilir. Ancak henüz koma hâlinde bulunan hastanın baş ve gözleri âfetin olduğu tarafa, yâni H.'nin aksi tarafına bakar. Şuurun mevcut olmadığı bu zamanda hastanın felçli kolu kaldırıldığı zaman külçe gibi düşer; bir iğneyi ayak ayasına, topuktan baş parmağa doğru hafifçe batırınca baş parmak yukarı kalkar, diğer parmaklar yelpaze gibi açılır. Bu, önemli bir delildir. H., genel olarak özellikle başlangıçta tamdır; hafif şekillerde ise kısmîdir. Yüzün, kolun, bacağın yarım felce tamamiyle katılmış olmasına veyâ bunlardan birinin daha çok müteessir bulunmasına göre çeşitli kasların idâre ettiği hareket imkânsızlıkları veyâ zayıflıkları olur. Özellikle en çok el hareketleri bozulmuştur. Bu hareket bozukluklarını meydana çıkarmak için bâzı manevralar vardır. Hasta bir süre sonra ayağa kalktığı zaman ya bastonla veyâ yardımla yürüyebilir. Yürüyüşleri vasıflıdır. Genel olarak felçli kaslarda tonus gerginliği vardır; bundan dolayı özellikle spastik H.'de kolu açmak güçtür. Genel olarak veter (tandon) refleksleri H. olan tarafta artmıştır. Meselâ çekiçle diz kapağına vurulduğu zaman ön bacak büyük kasına âid gerilme hareketinin çok şiddetli ve hızlı olduğu görülür. Kasılı H. şekillerinde hastaları sakat bırakacak kadar ileri derecede kol kasıları (kontraktürleri) olur. Aynı zamanda damar sertliği veyâ yüksek tansiyonu olan hastalarda buna âid diğer asabî ve yerine göre ruhî H. belirtileri görülebilir. H.'nin beyin kabuğundaki âfetlerden değil de, onun altındaki diğer sinir kısımlarına âid bozukluklardan kaynak aldığı vak'alarda bunlara âid kasılma belirtiler klinik tabloda yer alır.

Tedavi: H. ye uğrayan hasta derhal başı biraz kalkık olarak yatağa yatırılır; kan ve idrar muayeneleri yapılır. Kalb kuvvetlendirmeleriyle beraber esas ana mekanizmaya karşı tedavilere başlanır. Bu ilk âcil tedavilerin, verilecek diyetin, bakımların ve ilâç tatbik etme (beyin kanaması, tıkanma veyâ tromboz olduğuna göre) endikasyonları hastalığın sonu bakımından çok önemlidir. Akut dönem geçtikten sonra vak'aya göre tansiyon düşürücü ve düzeltici, damar açıcı, beyni besleyici ilâçların tatbikine devam etmekle beraber, felçli olan tarafı hareketler bakımından yeniden terbiye etmek, yâni onarmak gerektir. Bunun için de gerekli fizik tedaviler (elektroterapi, masajlar, hareket egzersizleri) tatbik edilir.

En önemli koruyucu problem, dolaşım bozukluklarını dikkatle tıbbî kontrol altında tutmak, bu gibi istidatlı kişilerin rejimlerini ve koruyucu ilâçları düzenlemektir. Özellikle modern toplumlarda oldukça erken yaşlarda başlayan damar sertliği ile savaşmak bellibaşlı hijyen şartlarından biridir.

HEMIPTERA (Zoo.): bk. YARIM KANATLILAR.

HEMİSFER (Fr. Hémisphère) [Coğ., Anat.]: bk. YARIMKÜRE.

HEMOFİLİ (Fr. Hémophilie), cinsiyete bağlı olarak herediter bir şekilde intikal eden ve kanın pıhtılaşmasındaki bozukluk sonucu bütün hayat boyunca dokuların derinliklerine, eklemlerin içlerine kanama (hemartroz) lar yapan bir hastalık. Çok eski çağlardan beri bilinmektedir.

Hastalığı, ilk defa Amerikalı J. C. Otto, 1803'te bütün ayrıntılarıyla târif etmiştir. Yakın akrabaların evlenmeleri dolayısiyle Avrupa'nın birçok kral âilelerinde görüldüğü için hastalığa bir zamanlar «kralların hastalığı» adı da verilmiştir. Dünyanın her tarafında ve her ırkta görülür. Cinsiyete bağlı resesif olarak kadınlar tarafından erkeklere geçirilir. Hastalığa âilenin yalnız erkek fertleri tutulur. Kadınlar ya sağlamdırlar veyâ hastalığın yalnız izini taşırlar. Baba veyâ anneden aldıkları genleri torunlarına aktarırlar, bunlara taşıyıcı (kondüktör) denir. Böylece bir âilede baba ve erkek çocuklar asla hasta olmadığı hâlde, anne cihetinden akraba olan kardeş veyâ yeğenler hastalanır. Hastalığı sonraki nesillere erkekler değil, kadınlar naklederler. Hemofiliklerin kızları daima taşıyıcıdırlar.

Bir hemofilik erkeğin sağlam bir kadınla, sağlam bir erkeğin hasta bir kadınla evlenmelerinde çocukların muhtemel durumları tesbit edilebilir.

H.'nin başlıca 2 tipi vardır:

1. H. A: Bu tip H.'ler de kanın pıhtılaşması için lüzumlu faktör VIII (anti-hemofilik globin veyâ faktör A. HF) yoktur veyâ çok azdır.

2. H. B: Bu tip hemofilik hastalarda pıhtılaşma faktörlerinden faktör IX yoktur veyâ çok azdır. Buna, hastalığın ilk defa târif edildiği hastanın soyadına izafeten Christmas hastalığı da denir. Bu hastalıkta cinsiyete bağlı olarak ve resesif şekilde nakledilir. Hakikî hastalığa benzer hastalık tablosu müşahede edilir.

H.'ye benzer diğer bir hastalık da H. C'dir. Fakat bu hastalık resesif olarak değil, otosomal dominant olarak geçer. Bu bakımdan genetik yönden H.'den ayrı bir tiptir.

Hemofilik hastalar nadir olarak kütle hâlinde kanama gösterirler. Kanama karakteristik olarak geç ve uzun sürelidir. Ufak travmalar ve cerrahî müdahaleler (bademciklerin alınması, diş çekme gibi) sonucu görülürler. Kanın damar dışına çıkması ile deri altında ve kas içinde ağrılı hematomlar husule gelir. Eklem boşluklarında husule gelen müteaddit kanamalarla eklemlerde şekil bozuklukları, ankiloz (oynağın kaynaması) teşekkül eder. Mide ve bağırsaklardan ve idrar yolundan da kanamalar görülebilir. Retroperitoneal (karın zarı arkası) kanamalar da husule gelebilir.

H. tedavisinde anti-hemofilik faktörü ihtiva eden, taze kan ve dondurulmuş plâzma kullanılır.

HEMOGLOBİN (Fr. Hémoglobine; Yun. *haima* = kan, Lât. *globus* = küre, yuvar), kanın alyuvarlarının kırmızı rengini veren ve dokulara oksijen taşıyan maddesi. Hem denilen kırmızı pigment ve bir protein olan globinden teşekkül eder. «Hem» 4 protoporfirin halkası ve «Fe»'den müteşekkildir. Globinde birbirinden ayrı 4 polipeptid zinciri vardır; her bir polipeptid zinciri yüzlerce aminoasidi ihtiva eder. Polipeptid zincirlerinin bâzı kombinasyonlariyle muhtelif tipteki H.'ler husule gelir. H. tiplerindeki bu farklılık ve anomaliler ancak son zamanlarda anlaşılmış ve H. anomalisine bağlı olarak 10 kadar yeni kan hastalığı keşfedilmiştir. Bu hastalıkların çoğuna Afrika ve Akdeniz ülkelerinde rastlanmaktadır. Thalassemia ve orak hücreli kansızlık bu grup hastalıklara âid iki örnektir.

H.'i teşkil eden heme pigmenti ve onun protoporfirin halkaları metabolizmalarının bozulması sonucunda da porfiria sendromları ortaya çıkar. Bunlar 1. herediter hepatik veyâ eritropoietik porfirialarla 2. sonradan edinilen (sekonder) porfirialardır.

Alyuvarlar içindeki H., alyuvarların parçalanması ile açığa çıkar, hem ve globin'e ayrılır. Normal olarak hem karaciğerde safra boyası olan bilirubine çevrilir ve safra yollarına verilir. Globin tekrar H. yapımında kullanılmak üzere depolanır.

H. oksijenle sabit olmayan bir bileşik yapar. Buna oksihemoglobin denir. Rengi parlak kırmızıdır ve alyuvarların akciğerlerde hava ile teması sonucu husule gelir. Böylece havadaki oksijen, kırmızı kan damarları aracılığı ile dokulara taşınır. Dokular H.'e gevşek olarak bağlanmış olan oksijeni alır ve oksijensiz H. teşekkül eder. Redükte H.'in rengi mordur ve kara kan damarları içindeki kan, rengini bu maddeden alır. Dokulara oksijenini bırakan H., dokularda teşekkül eden CO_2 ile yine gevşek bir birleşme yapar (H. carbamata) ve böylece CO_2 de dokulardan akciğerlere taşınır. Kan H.'i nitrik oksit ile, nitrik oksit H kömürle zehirlenmelerde içindeki (CO) dolayısıyle karboksi H., kükürtlü maddelerden sulfhemoglobin, hem'deki demiri okside eden maddelerle de methemoglobin hâline çevrilir. Bu maddeler oldukça sabit maddelerdir ve bu türlü değişmeye uğrayan H. oksijenle bağlanamaz.

Normal insanların kanında H. takriben 15 gm/100 ml bulunur. Kansızlık (anemi) hâllerinde bu miktar düşer. Fe noksanlığı anemisinde kâfi derecede H. husule gelmez. Her bir alyuvar H. bakımından fakirdir. Diğer anemilerde, meselâ B 12 vitamini noksanlığında görülen anemilerde alyuvar miktarı çok az, fakat her birinin içindeki H. miktarı normal veyâ normalden daha fazladır.

HEMOGLOBİNEMİ (Fr. Hémoglobinémie), alyuvarların damar içinde erime (hemoliz)'si sonucu hemoglobinin plâzmaya geçmesi. Normal hâllerde plâzmadaki hemoglobin seviyesi 140 mg / 100 ml çıkınca hemoglobin idrara geçer ve hemoglobinüri (b. bk.)'ye sebep olur.

H. çok zaman akut hecmeler hâlinde husule gelir, hastalarda sarılık ve kansızlık teşekkül eder. Sonradan edinilmiş ve doğuştan (konjenital) gelen anemilerde, hemoglobinopatilerde, ilâçlara karşı hassasiyet hâllerinde ve uymayan kan transfüzyonlarında H., böbrek eşiğini geçtiği hâllerde de hemoglobinüri görülür.

HEMOGLOBİNÜRİ (Fr. Hémoglobinurie), içinde serbest hemoglobin bulunan ve bundan ötürü de pembeden kırmızıya veyâ kahverenginden siyaha kadar değişen renkte idrar çıkarma. Çıplak gözle hematüriden ayırmak kolaylıkla mümkün değildir. İdrarın santrifüje edilmesi veyâ mikroskopla tetkik edilmesi icab eder. Hematüri hâlinde idrar içinde bulunan kanın şekilli elemanları dibe çöker ve üst kısmında normal renkte idrar görülür. H.'de santrifüjle idrar rengi değişmez, iki tabakaya ayrılmaz. Ayrıca kan renginde çıkan idrarda hemoglobin olup olmadığı, alyuvarların bulunup bulunmadığı kimyevî, spetroskopik ve mikroskopik metodlarla tespit edilebilir. İdrarla hemoglobinin serbest hâlde çıkabilmesi için kan plâzmasında 140 mg/100 ml kadar kritik bir seviyeye çıkması icab eder. Fakat bir defa idrarla çıkmağa başladıktan sonra plâzmada 40 mg seviyeye düşünceye kadar devam eder. Mamafih hemolitik dediğimiz kan hücrelerinin erimesiyle meydana gelen hemoglobinemi hâdiselerinde, hâdise kâfi derecede süratli olmadığı için H. görülmez, plâzmaya çıkmış olan hemoglobin karaciğerde safra boyasına dönüşür.

H.'lerin husule geldiği hastalık ve durumlar şunlardır: 1. Katî olarak sebebi bilinmeyen H.'ler:

a. Paroksismal, belli belirsiz nöbetler hâlinde gelen H.'ler, her iki cinste ve her yaşta görülür. Hastalarda çok zaman konjenital sifilis olduğu tespit edilmiştir. Genel olarak soğuğa maruz kalındığı hâllerde anî olarak husule gelir ve 1-2 gün devam eder. Eli soğuk suya daldırmak

suretiyle de nöbetler husule getirilebilir. Nöbet esnasında hastada kırıklık, titreme görülebilir. Nöbetler haricinde hastalar tamamiyle normaldir.

b. Noktürnal, gece gelen H.'ler: Bunlara Marchiafava - Michelli sendromu da denir. Nadir vak'alardır. Her iki cinsten 20 - 50 yaşlarındaki kimselerde genel olarak geceleri ve gündüzün uzun süreli yatmalardan sonra görülür. Hastalarda hemolitik tipte anemi vardır. Kan nakilleri yapılmamalıdır, hemolitik krizleri başlatır.

c. Yürüme H.'si: nadir olarak, bilhassa uzun yürüyüş veyâ ağır ekzersiz yapan askerlerde ve maraton koşucularında görülür. Genel olarak zararsız bir durumdur.

d. Paralitik H.: Uzun süre istirahat eden atların birden ekzersize çıkarıldığı hâllerde görülür. Ayaklarda kramplar ve idrarda H. vardır. Fakat bu alelâde H. değil, kas H.'sidir.

2. Grupu uygun olmayan kan nakillerinde fazla miktarlarda H. husule gelebilir.

3. Kimyevî, toksik ve bâzı diğer toksik maddeler (potasyumklorat, ether, karbon bisülfat, kloridrik, nitrik, oksalik, kromik asidler, gliserin, kloroform, sulfonal, veronal, tannin, saponin, striknin, CO, muhtelif zehirli mantarlar, bâzı yılan ve akreplerin zehirleri, at serumu, diğer serumlar v. b.) ile de H.'ler görülebilir.

4. Bâzı enfeksiyonlar ve toksik proseslerle husule gelen H.'ler. Bu grupta bilhassa sıtmada görülen karasu humması anılabilir. Burada kininin veyâ sıtma tedavisinde kullanılan diğer ilâçların rol aldığı kabul edilmekle beraber, son düşünceler, H.'nin hastalığın bir belirtisi olduğu merkezindedir. Gazlı gangren, tifo, antraksın da H.'ye yol açtığı kabul edilmektedir.

5. Hemolizin ve soğuk agglutininler sonucu teşekkül eden akut hemolitik anemiler. Bu hâllerde görülen hemoglobin, süratle plâzmaya geçer ve oradan da böbrek eşiğini aşarak H.'nin husule gelmesine sebep olur.

HEMOGRAM (Fr. Hémogramme), kan tablosunun ve kan akyuvar (lökosit) cinslerinin yüzde nisbetleri olarak yazılmasına, formül yapılmasına veyâ grafik olarak gösterilmesine verilen ad.

HEMOKROMATOSIS (Fr. Hémochromatose), genetik olarak demir metabolizmasının bozukluğu ve fazla miktarda kan nakilleri sonucu teşekkül eden, dokularda ve bu arada bilhassa karaciğer, deri, pankreas ve kalbde fazla miktarda demir pigmenti birikmesi ile beliren bir hastalık. Doğuştan irsî olarak husule gelen tipine idiyopatik H., demir depo hastalığı, bronz diabetes, bronz kaşeksi, pigmenter siroz da denir. Hastalık genel olarak 20 - 30 yaşlarındaki erkeklerde görülür. Klinikte karaciğer büyüklüğü, karaciğer yetersizliği, siroz tespit edilebilir. Demir ve melanin pigmentlerinin birikmesinden ötürü deri gri - kahverengi bronz rengini alır. Kalbde büyüme ve yetersizlik, diabet ve komplikasyonları, impotans, koltuk altı kıllarında azalma, yemek borusundan kanamalar husule gelebilir.

Tedaviye cevap vermeyen bâzı hemolitik anemilerde yapılan müteaddit kan nakilleri veyâ Fe absorpsiyonunun artması sonucunda da sekonder (ikincil) olarak H. husule gelebilir. Kanda Fe seviyesi yükselmiştir. Tedavi olarak H.in bâzı şekillerinde kan alınması tavsiye edilir.

HEMOKROMOJEN (Fr. Hémochrmogène), kanın kırmızı rengini veren hemoglobin molekülü içinde bulunan hem'in protein ve diğer muhtelif maddelerle birleşerek husule getirdiği muhtelif bileşikler için kullanılan genel bir terim.

HEMOKÜLTÜR (Fr. Hémoculture), mikroorganizma veyâ yaşayan hücrelerin büyümesi ve üretilebilmesi için kanla hazırlanmış bir bakteriyolojik vasat.

HEMOLİZ (Fr. Hémolyse), alyuvarlar içindeki hemoglobinin, alyuvarların erimesi sonucu içlerinden ayrılarak kan plâzmasına geçmesine, hemoglobinemi husule gelmesine verilen ad. Mikroorganizmalar ve yılan gibi bâzı hayvanların zehirleri, kimyevî maddeler, donma, yanma veyâ alyuvarların damıtık su ile teması sonucu alyuvarların dış zarları erir ve içindeki hemoglobin plâzmaya geçer. Hemolitik anemi dediğimiz bâzı kansızlıklarda, bâzı anormal hemoglobin hastalıklarında (hemoglobinopati), birçok enfeksiyonlarda, zehirli hayvan ısırmaları, bâzı toksik maddelerin, ilâçların alınması ve reaksiyonlarda soğuk ve sıcağın te'siriyle H. husule gelir. Kanda hemoglobin seviyesi yükselir, 100 ml de 140 mg a ulaşınca da idrarla çıkmağa başlar, hemoglobinüri görülür. H.'in sebebini tâyin için bakteriyoloji ve biyolojide birçok metodlar geliştirilmiştir.

HEMOPTİZİ (Fr. Hémoptysie), akciğerler ve yukarı hava yollarından tükürmek suretiyle kan gelmesine veyâ kanlı balgam çıkarılmasına verilen ad. Bâzı hâllerde yemek borusu, mide ve bağırsaklardan kusma suretiyle gelen kan (hematemez) ile karışabilir ve bilhassa tedavi yönünden önem kazanabilir. Bu sebeple H. ile hematemezi birbirinden ayırmak mecburiyeti vardır.

H. genel olarak birçok hastalıkların seyri esnasında ve birçok sebepler sonuncunda görülür. Akciğer tüberkülozu ve bronş kanserleri H.'ye sebep olan hastalıkların başında yer alır. Genç, orta yaşlı veyâ yaşlı bir şahıs kan tükürüyorsa, mutlak surette doktora görünmesi tavsiye edilmelidir.

HEMORAJİ (Fr. Hémorragie), fazla miktarda kanın kan damarlarından dışarı atılması, kanama.

H., ameliyatlarda veyâ diğer kesici, tazyik edici faktörlerle direkt olarak kan damarlarının travmaya maruz kalması ile husule gelir. Kanama, hemofili, idiyopatik trombositopenik purpura gibi, kan pıhtılaşmasının hemositozis mekanizmasının bozuk olduğu bâzı hastalıklarda ise kendiliğinden de meydana gelebilir veyâ travma sonucu husule gelmiş bir kanamanın uzun bir süre devam etmesine yol açabilir.

Vücuda kanama başlar başlamaz kanı durdurma mekanizması da sür'atle faaliyete geçer, damar daralır, vasokonstriksiyon husule gelir, damar içindeki dolaşım yavaşlar. Damarın zedelenen kısmında, kanın şekilli elemanlarından trombositler, ak ve alyuvarlar toplanır. Kanın fibrin kısmı ile beraber bir pıhtı teşekkül eder. Pıhtı. damarın zedelenen, yırtılan kısmını tıkayarak kanın damardan dışarıya çıkması önlenmiş olur. Bir süre sonra da zedelenen damar tamamiyle iyileşir.

Kanın pıhtılaşmasını önleyen, hemofili gibi bâzı hastalıklarda ve kandaki trombositlerin çok azaldığı hâllerde

pıhtılaşma olmaz ve damarların zedelenen, yırtılan bölgeleri onarılamaz.

Skorbüt gibi C vitamini yokluğuna bağlı diğer bâzı hastalıklarda ise kapillerlerden ve en ufak çaptaki kırmızı kan damarlarının cidarlarından sızıntı şeklinde kanamalar husule gelebilir. Bu tip kanamaların tedavisinde Ca ve C vitamini gibi damar cidarını pekiştiren ilâçlar kullanılır.

H. genellikle deri içine veyâ karındaki organların içine doğru husule gelir. Derideki lezyonlara peteşi (pétéchie) denir ki hayatı tehdit etmez. Buna karşılık iç organlardaki kanamalar ölümle sonuçlanabileceği için daima önemlidirler.

H., kan kaybına ve sonuç olarak anemilere yol açar. Kanama şiddetli ise şok husule gelir ve bâzen de dolaşım yetersizliği tabloları görülür.

HEMOROİD (Fr. Hémorroïde) [Tıp]: bk. BASUR.

HEMOSİYANİN veyâ **HEMATOSİYANİN** (Fr. Hémocyanine): Yumuşakçalar ve Eklembacaklılar (Arthropoda) gibi hayvan türlerinin kanlarında bulunan ve bu hayvancıkların mavi renkli solunum pigmentini teşkil eden bir kromoprotein.

HEMSTERHUIS [*hęmstîrhæys*], **Frans** (Franeker 1721 - La Haye 1790), Felemenk filozofu ve san'at uzmanı. J. Locke ve A. Shaftesbury'den mülhem ve klâsik araştırmalara dayanan düşünceleri, Herder, F. H. Jacobi, Hölderlin ve özellikle Novalis olmak üzere bütün romantik akım üzerinde önemli tesir icra etmiştir. H.'in felsefesi, estetikçi ve panteist bir Yeni Eflâtunculuk yönünde gelişmiştir. Bu felsefenin esasında, görülebilen ve hissedilebilen her şeyin birleşme eğiliminde olduğu ve birlikten doğan kudretin, dünyanın ruhunu teşkil ettiği fikri yatmaktadır.

Önemli eserleri şunlardır: *Lettre sur la sculpture* (Yontma sanatı üzerine mektup) [1769]; *Lettre sur l'homme et ses rapports* (İnsan ve münasebetleri hakkında mektup) [1772]; *Sophyle ou de la philosophie* (Sophylos veyâ felsefe hakkında) [1778]; *Aristée ou de la divinité* (Aristaios veyâ tanrılık hakkında) [1779]; *Lettre de Dioclès à Diotime sur l'athéisme* (Diokles'in ateizm hakkında Diotima'ya mektubu) [1787].

HEMŞİN (Coğ.): bk. ÇAMLIHEMŞİN.

HEMŞİRELİK, hasta, yaralı ve muhtaç kimselerin tedavi ve bakımını meslek edinmiş veyâ bu işlerle sâdece insanî duygularla meşgûl olanlara verilen ad. Bu mânâda dilimizde Almancadan alınan şvester kelimesi de kullanılmıştır.

Çok eski bir geçmişi olan H., sonradan âile ve sosyal topluluklarda fennî ve tıbbî gelişmeye uğrayarak bilhassa kadınların rağbet ve heves ettikleri bir meslek hâline gelmiştir.

Eski insanlarda hastalıkların günah işleyenlere veyâ ilâhların emir ve arzularını yerine getirmeyenlere ceza olarak verildiği inancı yaygın olduğu için hasta bakımı ve şifa, ibadet yerlerinde, tapınak, türbe, kilise ve câmilerde aranmıştır. Bugünkü medenî topluluklarda dahi bu inancın izlerine rastlanmaktadır.

Tıpta kaydedilen ilerlemeler, hasta bakımı ve H. mesleğini de geliştirmiş, hasta bakımı dinî yerlerden ayrılarak modern ve fennî hastahânelere geçmiştir.

X ve XI. yüzyıllarda İngiltere'de kurulmuş hastahânelerde papaz, râhip ve râhibeler kiliselere bağlı olarak hasta bakımını sağlamakta idiler; tedavi usulleri ipdidaî, hemşirelerin çalışmaları da temizlik ve hasta ihtiyaçlarını teminden ibaretti. Bu hâl H.'in kurucusu sayılan Florence Nightingale (b. bk.)'e kadar böyle devam etti.

HEMŞİRELİK: Florence Nightingale'in heykeli

XIX. yüzyıl başlarında, fizyoloji, kimya ve bakteriyoloji henüz tıp ve cerrahiye hız verecek derecede gelişmemiş, tıbba yardımcı cihaz ve âletler henüz keşfedilmemiş bulunduğu bir devrede, kalburüstü tıp ve fen üstadları insanlık hizmetinde yeni hamleler hazırlıyorlardı.

İşte bu târihlerde Florence Nightingale adında varlıklı bir İngiliz kızı, çocukluğundan beri dolu olduğu şefkat ve merhamet hisleriyle hastaların ve hattâ hayvanların yardımına koşuyor ve onun bu hareketi modern H.'in kuruluşunda en önemli rolü oynamış oluyordu.

Memleketimizde de yüzyıllarca ayakta durmuş birçok hastahâne, şifahâne gibi sağlık müesseselerinde hasta ve yaralılar, şefkatli kadın elleri ile bakılmış ve şifaya kavuşturulmuştur.

Modern mânâda bilgili, teşkilâtlı H., yurdumuzda 21 Şubat 1925'te İstanbul'da Kızılay tarafından açılan Hemşire Okulu ile başlamıştır. Bu okulun açılmasında Besim Ömer Akalın, Âkil Muhtar Özden, Tevfik Sağlam, Ziya Nuri gibi hekimlerin büyük gayret ve yardımları görülmüştür. Dr. Ömer Lûtfi Eti idaresinde 32 öğrenci ile açılan okul, kısa zamanda büyük gelişme göstermiş, birçok değerli hemşireler yetiştirmiştir.

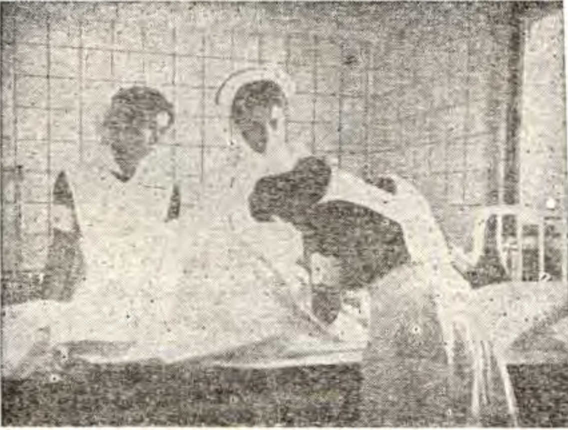

HEMŞİRELİK: İlk Kızılay Hemşire Okulu

Cumhuriyet devrinde kısa aralıklarla açılan hemşire kolejlerinin her yıl verdiği mezunlarla sağlık teşkilâtlarının hemşire ihtiyaçları kısa zamanda kapatılacaktır. İlk zaman-

HEMŞİRELİK: Hasta ve hemşire

HEMŞİRELİK: Hasta başında pratik ders

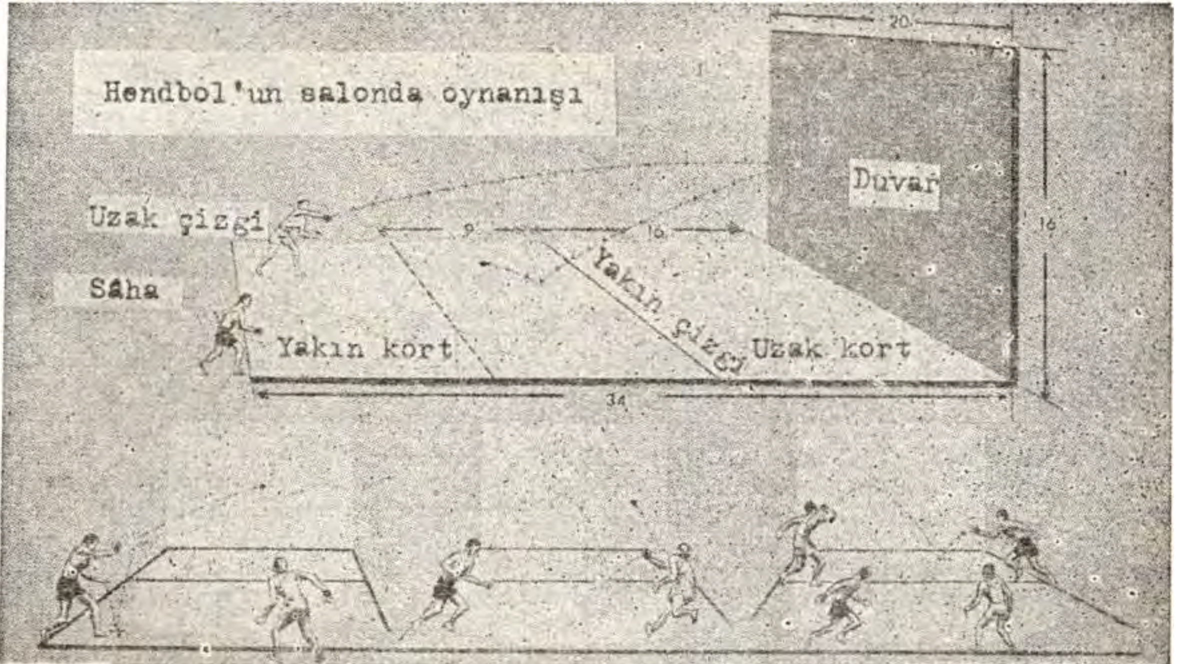
larda hemşire okullarına rağbetin az olmasına karşılık, bugün bu mesleğe karşı ilgi artmıştır. Bilhassa ünversite seviyesinde eğitim ve istikbal vadeden yüksek hemşire okulları, bu mesleğin geleceği için büyük ümitler vermektedir.

HENCH [*henç*], **Philip Showalter** (Pittsburgh 1896-Rochester 1965), Amerikalı hekim. 1947 yılından i'tibâren Minnesota Üniversitesinde ve Mayo Araştırma Vakfı'nda profesörlük etmiştir. H, böbreküstü guddesi kabuğu hormonunun arthritik romatizma üzerindeki şifalı te'sirini keşfetmiş ve bunun kimyevî yapısını incelemiştir. 1950 yılında T. Reichstein ve E. C. Kendall ile birlikte Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

P. S. HENC

HENDBOL (İng. *hand* = el; *ball* = top) [Spor], sahada 11'er, salonda 7'şer kişiden kurulu iki takım hâlinde oynanan ve topu elle fırlatmak ve sürmek sûretiyle rakip kaleye gol atmak amacını güden, futbola benzer bir oyun. H. topunun çevresi 55 - 58 cm, ağırlığı da 400 - 500 gr dır. Sâha 90 - 110 m boyunda ve 55 - 65 m enindedir. Takımların oyuncuları, topu elleriyle birbirine atarak karşı takımın kalesine sokmağa çalışırlar. Kaleci topa ayakla vurmak hakkına sahiptir Oyun 30'ar dakikalık haftayımlarla oynanır. Salon H.'unda sâha ortalama 25 m X 50 m dir. Haftayım süresi 25 dakikadır.

HENDBOL: Serviste: Servis yapan oyuncu topu yere düşürür ve sıçrayınca, eliyle çarparak oyun duvarına karşı atar. Dönüşte: Öbür oyuncu topu, uzak kortta ilk defa sıçramasından sonra, tekrar duvara atar. Çiftler: Dört oyuncu tarafından oynanır. İki takımın ikişer oyuncusu münavebe ile topu duvara atarlar.

HENDBOL: Sâha (açıkhava hendbolu): 1. Rakip kaleye sıçrayarak şut atılması; 2. Hücum eden bir oyuncunun favullu markajı. Salon hendbolu: 3. Rakibin markajına rağmen sıçrayarak şut çekmeye çalışan bir oyuncu; 4. Yana düşerken çekilen şut. 5. Kalecinin bir şutu karşılaması

HENDEK, Sakarya iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 10 788 (1965) dir. H, esas i'tibariyle İzmit körfezi, Sapanca, Adapazarı, Bolu, Yeniçağa ve Soyanlı Çayı depresyonları zincirinin bir halkasını teşkil eder. Bu çöküntü hendeğinin H. ilçesi sınırları içindeki tabanı batıda alüvyonlarla kaplıdır. H. ovasını Düzce'den ayıran 600 m lik eşikte alüvyonlar altından III. Zaman arazisi sathı çıkar. Oluğun her iki yanında eski kütlelerden yapılı, genellikle batı-doğu yönlü dağlar yükselir.

H. 'te şiddetli olmayan kışlar, oldukça sıcak yazlar hüküm sürer. İlçe, orta derecede yağışlı (yıllık ortalama 797, 2 mm), yazlar kuraktır. Yağışlar güneye doğru azalır. Bu durum te'sirini bitki örtüsünde de gösterir. Oluğun kuzeyinde, meşe ve kayınlardan müteşekkil gür bir bitki örtüsü, güneyde ise daha seyrek meşelerle çamlardan yapılı ormanlar bulunur.

Verimli düzlükleri işgal etmemek üzere dağla ovanın birleştiği yerlere çekilmiş iskân yerleri toplu hâldedir.

HENDEK: Cumhuriyet Alanı

Meskenler, zeminin neminden korunmak için temelsiz olup köşelere oturtulmuş taşlar üzerinde yükselir. Köşelerden çıkan direklerin arası, ağaç gövdeleriyle örülür. Fakat hepsi kiremitli çatıyla örtülmüştür.

Ziraat alanlarında en geniş yeri tahıl tutar. Tahıl arasında mısır (9 750 ton) buğdayı (7 400 ton) gerilerde bırakmıştır. Tahıl yanında sebze (patates istihsali 3 000 ton); ve Adapazarı Şeker Fabrikası için pancar yetiştirilir.

H. uzun müddet İstanbul-Anadolu kuzey kervan yolu üzerinde bir menzil kasabası olarak kalmıştır. Adapazarı'nın yakınlığı, H. in gelişmesini yavaşlatmaktadır. — Tâlip Yücel

HENDEK SAVAŞI, Mekkeliler ile Medineliler arasında yapılan savaşlardan biri. Savaşın sebebi, putperest Mekkelilerin İslâmiyete ve Peygamber'e karşı oluşlarıdır.

Cahil Mekkeliler, Muhammed'in peygamberliğinden sonra, İslâmiyeti yaymaya çalışmasına karşı koyuyorlar ve Müslümanlara da baskı yapıyorlardı. Bu baskı şiddetini artırınca Peygamber, geçici bir zaman için Müslümanlara, Habeşistan'a gitmelerini tavsiye etmek zorunda kalmıştı. Mekkelilerin düşmanca davranışları yüzünden, kendisi de bu şehirde kalamayacağını anlayınca, Medine halkının dâvetini kabul ederek, yanındaki Müslümanlar ile birlikte Medine'ye geldi (24 Eylül 624).

Fakat putperest Mekkeliler Muhammed'i ve yanındaki Müslümanları Medine'de de rahat bırakmamışlardır. Hicretin ikinci yılında 3 000, ertesi yıl ise 7 000 kişilik bir kuvvetle Medine üzerine yürümeleri bunun sonucudur. Peygamber, birincisinde (Bedir Savaşı) 300, ikincisinde (Uhud Savaşı) ise 700 kadar Müslümandan meydana gelen birer

kuvvet ile savaşmak zorunda kalmasına rağmen Mekkelileri yenmiştir.

Ancak Mekkeliler, İslâmiyete karşı olan düşmanlıklarından bir türlü vazgeçmemekte idiler. Uhud Savaşı'ndan kısa bir müddet sonra, bu sefer 10 000 kişilik bir kuvvetle yeniden Medine üzerine yürüdüler. Muhammed, bu büyük kuvvet karşısında durabilmek için, Medine'nin çevresinde hendek kazdırmak zorunda kaldı. Şehrin korunması için hendek kazılmasını Peygamber'e Selmân-ı Fârisî'nin tavsiye ettiği rivayet edilir. Savunma savaşlarında hendek kazılması Farslarda eskiden beri baş vurulan bir usuldü. Araplarda ise ilk defa bu savaşta kullanılmıştır. Bu tedbir faydasını göstermiş ve Medine şehrinde kuşatılmış olan küçük İslâm kuvveti, putperst Mekkelileri üçüncü defa bozguna uğratmıştır. Bu çarpışmanın H. S. adını alması bundandır.

Hendeğin uzunluğu ve şehrin hangi taraflarında kazıldığı hakkında çeşitli rivâyetler vardır. En kuvvetli rivayete göre, hendek Sal tepesinden başlamış, kuzey, kuzey-doğu ve kısmen de güneye doğru uzanmıştır.

HENDERSON [*hęndîrsîn*] veyâ **ELIZABETH** [*ilịzîbîth*], **ADASI**, Güney Pasifik Denizinde, Tuamotu takım adalarının güney-doğusunda, İngiltere'ye bağlı, meskûn olmayan bir mercan adası. Pitcairn adasının 120 mil kuzey-doğusunda bulunan bu ada, Pitcairn adası sömürge idâresine bağlıdır.

HENDERSON, Arthur (Glasgow 1863 - Londra 1935), İngiliz devlet adamı. Faal bir sendikalist olan H., 1903'te İşçi Partisi milletvekili seçilmiştir. I. Dünya Harbi'nde hükûmetin siyâsetini desteklemiş ve 1915-1917 yıllarında kabinede üye olarak çalışmıştır. Mac Donald hükûmetinde iç işleri bakanı olmuş (1924), sonra dış işlerine geçmiş (1929-1931), fakat 1931'de işsizlere tahsis edilen paranın azaltılması konusunda Mac Donald ile anlaşamadığı için kabineden ayrılmıştır. 1932-1933 yıllarında Cenevre'de toplanan silâhsızlanma konferansına başkanlık etmiştir. 1934 Nobel Sulh Armağanını almıştır.

A. HENDERSON

HENDESEHÂNE, ilk mühendislik okulu. Osmanlı ordusu mensuplarına yeni bilgiler kazandırmak gayesi ile 1734 yılında Üsküdar'da Toptaşı'nda açılmış olan bu okulun ömrü çok kısa olmuştur. Yeniden teşkil edilen ulûfeli humbaracılara mahsus Humbaracı Kışlası denilen bu müessese, Ahmed Bonneval Paşa'nın ölümünden sonra bir süre de evlâtlığı Süleyman Ağa tarafından idâre edilmiştir. Humbaracıların yeni tâlimlerden sızlanmaları ve isyan çıkaracakları korkusu ile H. kapatılmıştır. H.'nin bu humbaracı kışlasında çalışmış veyâ ayrıca bir teşekkül hâlinde işlemiş olması muhtemeldir. Atâ târihi, H.'nin ilk hocası olarak Müftüzâde Mehmed Said Efendi'yi anmaktadır.

HENDESEHÂNE-İ BAHRÎ, 1773 yılında Cezayirli Hasan Paşa'nın teşebbüsü ve III. Mustafa devrinde Fransa'nın İstanbul sefiri olan Baron de Tott (b. bk.) un yardımı ile tersane yakınında açılan bahriye mühendisliği okulu.

XVIII. yüzyılda batı devletleri, deniz harblerinin artık amelî ve nazarî bilgiler ile sevk ve idâre edilebileceğine inanmışlar, bu maksatla denizcilik okulları açmaya başlamışlardı. Aynı yüzyılda Osmanlı donanmasının uğradığı başarısızlıklar, yalnız amelî sahada yetişenlerle zafere ulaşmanın imkânsızlığını ortaya koymuştu. Bu sırada deniz kuvvetlerinde yapılan ıslahata rağmen, Karadeniz'de Ruslara karşı katî bir sonuç alınamaması Cezayirli Hasan Paşa'yı bu okulu açmaya teşvik etmiştir.

I. Abdülhamid devrinin ilk yenilik hareketlerinden biri de H. B.'nin yeniden tanzimidir (1784).

Toderini'ye göre, bu okula Kasapbaşızâde İbrahim adında bir hoca tâyin edilmiştir. Toderini, okulu husust bir müsaade ile gezmiş ve bu hususta faydalı bilgiler vermiştir. Okul o vakit iki odadan ibaret bir binada olup, odanın biri dershâne idi. Duvarlarında Türkçe ve Fransızca haritalar, gemi plânları asılmış olduğu gibi, gemi işletmeye âid âletler de vardı. Toderini, 9 öğrenci gördüğünü, ancak okulda 50 öğrenci olduğunu söylemektedir.

Okulun katî olarak bilinen hocası Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) dir. Ayrıca kaynaklar, Cezayirli Seyyid Hasan Hoca adında bir şahıstan da bahsederler.

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ, mühendis yetiştirmek üzere 1884 yılında açılan bir okulun adı. Okul o zamanlardaki bütün meslek ve öğretim müesseseleri gibi idadî sınıfları ile birlikte öğretime başlamıştır. Öğretim süresi 7 yıldı. Bunun 3 yılı idadî, 4 yılı yüksek öğrenime ayrılmıştı. Açılışında öğrenci kadrosu 105 kişi idi. Okulun ilk mezunları olan 13 Türk mühendisinden ikisi okulda hoca olarak bırakılmış, diğerleri, vilâyet sermühendisliklerine, demiryolu komiserliklerine, Nafıa Nezareti fen me'murluklarına tâyin edilmişlerdir.

Daha sonra idadî sınıfları kaldırılmış, yalnız yüksek öğretim sınıfları bırakılmıştır.

Okulun adı sonraları Mühendis Mektebi olarak değiştirilmiştir.

HENDİADYOİN, iki kelimenin yan yana gelerek tek bir anlam ifade etmesine dil bilgisinde verilen ad. Bu çeşit birleşik kelimeler bütün medenî dünya dillerinde vardır. Avrupa dillerinde *ve* bağıyla yapılmaktadır. Meselâ Almanca *Kind und Kegel*, *Hab und Gut*, *Kreuz und Quer*; İngilizce *heavy and strong*, *time and tide*, *day and night*, *king and queen*. Türkçede Göktürkçe ve Uygurca gibi eski dillerimizden başlayarak bugüne kadar bütün lehçe ve ağızlarımızda, yeni yeni teşkillerle gelişerek devam etmiştir.

Türkçede H. bütün ad çeşitlerinde (ad, sıfat, zamir, zarf, sayılar) ve fiillerde görülür. Meselâ *ev bark*, *çoluk çocuk*, *kaç göç*, *konar göçer*, *ana baba*. Eski Türkçede (Uygurca): *saçıl- tökül-* (saçılıp dökülmek); *yanıl- yazıl-* (yanılmak); *atlığ yüzlüğ* (adı sanı olan); *bütmez tükenmez* (bitmez tükenmez); *korkup ürküp* (korkarak); *il kan* (memleket ve han); *iş küç* (iş güç); *toz toprak* (toz toprak). Uygurca, Eski Osmanlıca ve Çağataycada: *birin birin* (birer birer), Osmanlıcada *şöyle böyle*, *şuna buna* gibi.

Cümle teşkilini etkileyen, güzelleştiren ve ifadeye açıklık veren H.'lerin dilimizdeki yeri küçümsenemeyecek kadar büyüktür. Bu tâbirlerin sahası çok geniş olduğundan âhenk bakımından uygunluk gösermelerine ve dil zevkini okşayıcı olmalarına özenilmiştir. Ses bakımından kelimenin

başında, içinde veyâ sonunda benzerlik gösteren biçimler tercih edilmiştir: *Çoluk çocuk, yanıl-yazıl-, kaç göç, ucu bucağı, bağır-çağır-, aygın baygın, çör çöp, çalı çırpı, belli başlı* gibi. Yapı özellikleri bakımından şu çeşitler görülmektedir: 1. Yakın anlamlı kelimelerle yapılan H.'ler: *iş güç, yanıl-yazıl-, toz toprak, eğri büğrü, giyim kuşam*; 2. Zıt anlamlı kelimelerle yapılan H.'ler: *ana baba, oğul kız, aş işkü, ög kan, iyi kötü, varı yoğu*. 3. Birbirine yakın olan veyâ birbirini tamamlayan anlamlardaki kelimelerle yapılan H.'ler: *el âlem el gün, saç baş*.

Bu çeşit kelime yapımı dili güzelleştirip zenginleştirdiğinden, dilimiz, eskiden beri yabancı unsurlarla da karşılaştığında (meselâ Sanskrit, Çince, Arapça, Farsça) bu dillerin te'siriyle, kısmen olduğu gibi kelimeler alınmış, kısmen de bir kelimesi Türkçe, diğeri yabancı olan H.'ler kullanılmıştır. Meselâ Uygurcada *hua çiçek* (= çiçek; Çince *hua* = çiçek), *kut vahşık* (= ruhlar, cinler; Orta Farsça *vahşık* = ruhlar); Osmanlıca ve Çağataycada *abı hava, rica ve niyaz, tavrı hareket, assı ve fayda* gibi iki Arapça veyâ biri Arapça, diğeri Farsça veyâ biri Türkçe, diğeri Arapça veyâ Farsça (*canü gönül, el âlem* gibi) tâbirler kullanılmıştır.

Eski Uygur metinlerinin H.'lerle dolu olduğu dikkati çekmiş ve bu çift kelimeler çoğu zaman yanındaki kelimenin anlam değerini verebildiğinden çözülmelerini kolaylaştırmıştır. Osmanlıcadaki H.'lere dikkati çeken Karl Foy (b. bk.) olmuştur. H.'ler Osmanlı sentaksını çözmeğe yaradığından, Foy, bunları bir sentaks olayı olarak ele almıştır. — Saâdet Çağatay

HENEGOUWEN (Fr. **Hainaut,** Alm. **Hennegau**), Belçika'da bir vilâyet ve târihî hir bölge. Yüzölçümü 3 798 km², nüfûsu, çoğunluğu Vallonlardan müteşekkil olmak üzere 1 329 000 (1965) dir. Merkezi Mons şehridir. H. Belçika'nın en verimli topraklarına sahiptir. Yulaf ve şeker pancarı ekimiyle atçılık çok gelişmiş olup ayrıca Charleroi, Centre ve Borinage'daki taş kömürü yataklarından başka demir, cam ve kimya endüstrileri ile ilgili kuruluşlar bulunur.

Kutsal Roma - Germen İmparatorluğunun batı sınırlarında bulunan H., 1299 yılından i'tibaren Hollanda ve Seeland ile birleşmiş, 1433 târihinde Burgundiyalıların ve 1482 yılında Habsburgların eline geçmiştir. Bundan sonraki târihi, güney Felemenk târihinin bir parçasıdır. H. 1830 yılında bir Belçika vilâyeti olmuştur. Valenciennes ve Maubeuge şehirlerini de içine alan güney kesimi, 1659 ve 1678 yıllarında Fransa'ya terk edilmiştir.

HENGÂMÎ (Rusçuk ? - Bursa 1873 ?), Türk edebiyâtı'nın XIX. asırda yetiştirdiği sazşâirlerindendir. Hayâtı hakkında oldukça az mâlûmâta sâhip bulunduğumuz H., kendisini tanıyanlardan edinilen bilgiye göre aslen Rusçuklu'dur; ömrünün mühim kısmını kahvecilikle geçirmiş, bir süre Amasya'da da kahvecilik etmiştir. Hemen her sazşâiri gibi H. de, imtihan olmak, *muammâ* asmak ve bu arada hayâtını kazanmak için Anadolu'nun birçok şehirlerinde dolaşmışsa da, uzun müddet İstanbul'da yaşamıştır; Beşiktaşlı Gedâî ile arkadaşlık eden, Niyâzî adındaki Bektâşî Babası'nın müridlerinden olduğunu bildiğimiz H., Abdü'l - Aziz devrinin sonlarında, tahminen 1873'de Bursa'da ölmüştür.

XIX. yüzyıl Âşık Tarzı'nın diğer şâirleri gibi, H.'nin de halk nazım şekilleri ile söylediği *Koşma* ve *Destan*'larından başka *Gazel*'leri, Dîvân edebiyâtının te'siriyle meydana gelen, bu yüzyılda en zengin örneklerini veren Aruz şekillerinden *Kalenderî, Semâ'î, Dîvân*'ları da vardır. Ondört kıt'ası basılan *Karı - Koca Destan*'ına Beşiktaşlı Gedâ'î'nin nazire söylemesi, o devre âid mecmua ve cönklerde şiirlerine rastlanılması, kendisini tanıyanlardan işitilen şiirlerinin hâfızalardan silinmeyerek ağızdan ağıza nakli, şöhretini gösterir. H., XIX. yüzyıl sazşâirlerimizden Derdli, Erzurumlu Emrah ve Bayburdlu Zihnî gibi mühim ve çok şöhret kazanmış olmamakla berâber, elde mevcut şiirleri, onun, yaşadığı çağın ikinci derecedeki sazşâirleri arasında unutulmaması lâzım gelen bir şahsiyet olduğunu isbât etmektedir.

Bibliyografya. H.'ye dâir ilk araştırma Ahmed Câvid tarafından *Halk Bilgisi Haberleri*'nde basılmış (Nu. 27,15 Ağustos, 1933); S. Nüzhet Ergun tarafından neşredilen *XIX. Asır Sazşâirlerinden Hengâmî* adlı eserde (İst., Suhûlet Kütüphânesi, 1933), bilhassa *Meydan Şâirleri* adlı bu araştırmadan kısmen Ahmed Tal'at, Fuad Köprülü, Z. Fahrî'nin yazılarından, mecmua ve cönklerden faydalanılmıştır. Bu eserde H.'nin 4'ü *Koşma*, 8'i *Dîvân*, 7'si *Semâ'î*, 1'i *Kalenderî*, 3'ü *Gazel* olmak üzere 23 şiiri, eserin başında hayât ve şahsiyetine dâir bilgi vardır. On dörtlükten ibâret *Hayvânât Destanı* (Yusuf Ziyâ Demircioğlu, *Anadolu Köylerinin Türküleri*, İst., 1939, s. 77). Ehemmiyeti ve bir Koşma'sı hakkında, Fuad Köprülü, *XIX. Asır Sazşâirleri*, İkinci Basım, Millî Kültür Yayınları, Ankara, 1964, s. 542, 651. — Fevziye Abdullah Tansel

HENLE [*henli*], **Friedrich Gustav Jacob** (Fürth, Bavyera 1809 - Göttingen 1885), Alman patolog ve anatomisti. 1840 yılında Zürich, 1844 yılında Heidelberg ve 1852 yılından i'tibâren de Göttigen Üniversitesinde anatomi profesörlüğü yapmış olan H., mikroskopik araştırmaların bir üstadı ve XIX. yüzyıl tabâbet ilminin önderlerinden biriydi. İdrar yollarının U şeklinde bir kısmı da H. ilmeği adını taşır. Önemli eserleri şunlardır: *Handbuch der rationellen Patologie* (Rasyonel patoloji el kitabı) [2 cilt, 1846 - 1853]; *Handbuch der systematischen Anatomie* (Sistematik anatomi el kitabı) [2 cild, 1855 - 1868].

F. G. HENLE

Henle ilmeği: İdrar yollarının U biçimindeki bir bölümüne verilen ad.

HENLEIN [*henlayn*], **Konrad** (Maffersdorf 1898-1945), Sudet Almanlarından bir politikacı. Aslen beden eğitimi öğretmeni olan H., 1933'te Sudet Almanları Yurt Cephesi (Die Sudetendeutsche Heimatfront) ni kurmuş ve bu teşkilât 1935 yılında Sudet Almanları Partisi (Die Sudetendeutsche Partei) adını almıştır. 1938 yılında Sudetler bölgesinin Reich'a katılması yolunda çok gayret sarf etmiştir. Aynı yıl Nazi Partisi (NSDAP) Gauleiter (Nazi teşkilâtında eyâlet parti başkanlığı ve vâlilik görevlerini birlikte yürüten âmir) ı ve bir yıl sonra Sudetler bölgesi genel vâlisi olmuştur. 1945 târihinde Çekler tarafından ölüme mahkûm edilmiştir. 1945 yılında Amerikan esaretinde intihar etmiştir.

HENNEBERG, Almanya'nın Franklar bölgesinde eski bir kontluk. Meiningen'ın güney - batısındaki şatoya izâfeten bu bölgeye H. denmektedir. 1353 yılında

H. kontları hânedânı Coburg kesimini Wettinliler lehine kaybetmiştir. 1583 târihinde H. nesli tükenince kontluğun en büyük kısmı, bir miras anlaşması dolayısıyle Wettin hânedânının her iki koluna geçmiştir. 1826 - 1918 târihleri arasında Meiningen dukalığının büyük bir kısmını eski H. kontluğunun toprakları teşkil ediyordu. Saksonya seçmen prensliğine âid olan kısmı, yâni Schleusingen ve Suhl, 1815 yılından i'tibâren Prusya hâkimiyetine geçmişti.

HENNEBIQUE [*enbik*], **François** (Neuville - Saint-Vaast 1842 - Paris 1921), Fransız mühendisi. 1900 Paris dünya sergisinde H. betonarme yapı sistemi sayesinde ün kazanmıştır. H., T biçimi levha kirişleri bulmuştur.

HENNEGAU (Coğ.): bk. HENEGOUWEN.

HENNER [*ener*], **Jean - Jacques** (Bernwiller, Alsace 1829 - Paris 1905), Fransız ressamı. Akademik resmin çok tutunmuş san'atçılarından olan H., Drolling'in öğrencisidir. Dumanlı bir atmosfer içinde işlediği figürlerde, özellikle kadın vücutlarındaki sedef rengindeki aydınlık renkleri, ışık gölge çatışmalarıyle sağlanmış çekici görünüşleriyle XIX. yüzyıl ressamları arasında en lirik bir san'atçı olarak ün kazanmıştır. H., güzel san'atlar akademisi üyeliğine seçilmiştir (1889). «Okuyan kadın» (Louvre Müzesi, Paris); «Biblis» (Dijon Müzesi) tanınmış eserlerindendir. Dinî konuları da işlemiştir.

J. J. HENNER

HENNIQUE [*enik*], **Léon** (La Basse-Terre, Guadeloupe adası 1851 - Paris 1935), Fransız yazarı. Goncourt Kardeşlerin ve Emile Zola'nın öğrencisi olan H., Goncourt Akademisinin ilk üyelerindendi. Natüralist roman ve piyesler yazmıştır. Romanları şunlardır: *Pœuf* (ad) [1887]; *Minnie Brandon* (ad) [1899].

HENOBOSKİON (Mısır arkeolojisi), Mısır'da, Luksor'un kuzeyinde bir yer. H.'da 1945'te yapılan kazıda bir testi ve testi içinde de 13 papirus tomarı hâlinde, 49 gnostik anakitabı bulunmuştur. Bunların çoğu IV. yüzyıla âiddir.

HENOCH PURPURASI, kusma, ishal, karında şişkinlik, kan işeme (hematüri), böbrek sancısı ve vücudun bilhassa aşağı bölümlerinde yer alan trombosifopenik purpuralar ile beliren, karın içi organlarına âid akut semptomlarla seyreden bir hastalık. Hastalığı ilk defa târif eden Edouard Heinrich Henoch (1820 - 1910) adındaki Alman çocuk hastalıkları uzmanıdır. Bu hastalığa purpura nervosa da denir. Kapiller denilen ince kılcal damarların ve ufak kırmızı kan damarlarının yaygın iltihaplı reaksiyonları ile beraberce bulunur. Karın ağrısı ve gastro-entestinal kanamaya ilâve olarak, idrarda kan ve protein, eklemlerde iltihap bulunur. Hastalık çocuklukta başlar, müteaddit hecmelerle seyreder ve genel olarak pubertede azalır İlk hecmeler daima çok ağırdır, sonraları şiddeti azalır. Çoğu zaman purpurik kırmızı lekeleri göstermez. Hastalıkta ateş, kusma, şiddetli karın ağrısı, bâzen diyare, kabızlık, mide bağırsak kanaması, bâzen de burun kanaması görülür. Hastalık bâzen 1 ay veyâ daha fazla sürebilir. Hastalığın sebebine yönelen hususi bir tedavi şekli yoktur. Steroidler ve semptomatik tedavi tatbik edilir.

HENRI [*ãri*], **II.** (Saint - Germain - en - Laye 1519 - Paris 1559), Fransa kralı (1547 - 1519) ve I. François'nın oğlu, Catherine de Médicis'in kocası. 1552 yılında Alman Protestanları ile Chambord Andlaşmasını imzalayarak desteklerini sağlamış ve bundan sonra babasının V. Karl (Charles - Quint) a karşı giriştiği mücadeleye devam etmiştir. Bu mücadelede Metz, Toul ve Verdun şehirlerini Fransa'ya kazandırmasına rağmen Cateau - Cambrésis Barışı (1559) sonucunda İtalya'yı İspanya'ya terk etmek zorunda kalmıştır.

HENRI [*ãri*], **III.** (Fontainebleau 1551 - Saint - Cloud 1589), Fransa kralı (1574 - 1589) ve II. Henri'nin üçüncü oğlu. 1573 - 1574 yıllarında Lehistan kralı idi. Sonra 1588 yılına kadar Huguenotlara karşı savaştı. Bu târihte, son derece güçlenmiş olan Katolik Ligası'nın te'sirinden kurtulabilmek maksadıyla Blois kraliyet şatosunda Liga'nın önderi olan adaşı Guise dukası (Henri de Guise) nı ve kardeşi Kardinal Louis de Guise'i katlettirdi. Annesi Catherine de Médicis'in ölümünden sonra Huguenotların tarafına geçti. Bir cinayete kurban gitmesi sonucu Volois soyu sönmüştür.

HENRI [*ãri*], **IV.** (Pau 1553 - Paris 1610), Fransa kralı (1589 - 1610). Antoine de Bourbon ve Jeanne d'Albert'nin oğlu olarak 1562 târihinde Navarra krallığını tevarüs etmiştir. Calvin mezhebine mensup olan H., 1569 yılından i'tibâren Huguenotların önderi olmuştur. III. Henri'nin çocuksuz olarak ölmesi üzerine Fransa tacı kendisine verilmiştir. Fakat Katolik mezhebinden olması dolayısıyla Katolik Liga ve İspanya kralı II. Felipe, kendisine karşı mücadeleye başladılar. Paris'e girebilmesi için Katolik mezhebine girmesi şart koşulmuş ve 1593 yılında kendini vaftiz ettirmeğe razı olmuştur. Bu arada söylediği «Paris bir âyine değer» cümlesi târihe geçmiştir. Bundan sonra herkes tarafından Fransa kralı olarak kabul edilmiştir. 1598 yılında Nantes Fermanı ile Huguenotlara bâzı haklar tanımıştır. Bundan sonra nâzırı Sully ile beraber Fransa'nın bayındırlığı ve kalkınması yolundaki faaliyetlere yönelmiştir. Aynı zamanda mutlakıyeti te'sis etmek için de çalışan H., bir cinâyete kurban gitmiştir.

IV. HENRI

HENRI - ROBERT (asıl adı: **Robert Henri,** Paris 1863 - Paris 1936), Fransız hukukçusu. Ağır ceza ve hukuk dâvâlarında avukatlık yapmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *L'avocat* (Avukat) [1926]; *Les grands procès de l'histoire* (Târihin büyük dâvâları) [1923]. 1923'te Fransız Akademisine üye seçilmiştir.

HENRIETTA MARIA (Paris 1609 - Paris 1669), İngiltere kraliçesi. Fransa kralı IV. Henri'nin kızı olup 1625 yılında İngiltere kralı I. Charles ile evlenmiştir. Koyu bir Katolik olan H., iç savaş esnasında kocasını gayretle desteklemiştir. 1644 târihinde Fransa'ya kaçmış, fakat oğlu II. Charles tahta çıkınca (1660) İngiltere'ye dönerek 1665 yılına kadar orada kalmıştır.

HENRIOT [*ãryo*], **Emile** (asıl soyadı: **Maigrot**; Paris 1889 - Paris 1961), Fransız yazarı ve münekkidi. Desinatör Henri Henriot (1857 - 1933) nun oğludur. Şiirler, seyahâtnâmeler, hâtıralar, romanlar, denemeler ve edebî tenkid eserleri bırakmıştır. Bu son eserler «Courrier littéraire» [1922 - 1959] dergisinde çıkmıştır. 1945'te Fransız Akademisi üyeliğine seçilmiştir.

HENRIQUE (Porto 1394 - Sagre 1460), Portekiz prensi. Portekiz kralı I. João'nın oğlu olan prens H., 1417 yılında Ceuta'nın zaptında şövalyeliğe yükselmiştir. Onavegador (= Gemici) lâkabıyla anılan H., São Vicente burnunun güney - doğusunda bulunan Sagre şehrinde bir tersane inşâ ettirmiştir. Buradan Afrika sahillerinin keşfi çalışmaları ilerletilmiştir. Bu keşif çalışmaları sonucunda Madeira (1418); Azor adaları (1432 - 1457); Rio de Oro (1436); Arguin Adası (1443) ve Senegal (1445) keşfedilmiştir. Onun ölümünden sonra Portekiz keşif seyahâtleri bir müddet için kesilmiştir. «Portekiz'de ilmî araştırmaların koruyucusu» unvânını almış olan H., Lizbon'daki sarayını üniversiteye bırakmıştır. Mezarı Batalha'dadır.

HENRIQUE

HENRY [*hęnri*], **I.** (1068 - 1135), İngiltere kralı (1100 - 1135). Kardeşi II. William Rufus'un ölümünden sonra tahta geçerek tebasına bir Charta ile bâzı haklar tanımıştır. Bu Charta, daha sonraki Magna Charta (b. bk.) nın temelini teşkil eder.

HENRY [*hęnri*], **II.** (Le Mans 1133 - Chinon 1189), İngiltere kralı (1154 - 1189). I. Henry'nin kızı ve vârisi olan annesi Mathilde'den aldığı hakka dayanarak İngiliz tacını giymiştir. Saltanatı sırasında sınırsız devlet gücünü ve yetkilerini yeniden sağlamış ve baronları ezmiştir. Papalığın iktidar iddialarına karşı 1164 târihinde Clarendon buyrultularını ilân etmiş, fakat bu yüzden Thomas Becket ile arası açılmıştır. H., 1171 - 1172 yıllarında, İrlanda'yı da İngiltere krallığına katmıştır. Babası Anjou kontu Geoffroi'dan Anjou, Maine ve Touraine'i, annesinden Normandiya'yı tevârüs etmiştir. Aquitanyalı Eleonora ile izdivâcı da Poitou, Guyenne ve Gaskonya'yı kazanmasına yaramıştır. Böylelikle Fransız toprağı üzerinde, Fransız kralından daha güçlü bir duruma girmiş oluyordu. Zaten hedefi de bir Batı Avrupa İmparatorluğu kurmaktı. 1171 yılından i'tibâren oğullarının baş kaldırmalarıyla epey uğraşmak zorunda kalmıştır.

HENRY [*hęnri*], **III.** (Winchester 1207 - Westminster 1272), İngiltere kralı (1216 - 1272). Papa'nın nüfûzu H.'yi kara Avrupa'sında birtakım harekâta yöneltmiştir. Buna karşı direnenlerin başındaki Montfort kontu Simon, 1264 târihindeki Lewes meydan savaşında H.'yi tutsak almağa muvaffak olmuş, fakat 1265 yılında Veliaht I. Edward'a yenilmiştir. Edward, babasının tekrar tahta çıkmasına yardımcı olmuştur.

HENRY [*hęnri*], **IV. (Henry of Bolingbroke**; Bolingbroke şatosu 1367 - Westminster 1413), İngiltere kralı (1399 - 1413). III. Edward'ın torunu ve Lancaster dukası John of Gaunt'ın oğludur. 1398 yılında Fransa'ya sürülmüş ve 1399 târihinde geriye dönmüştür. Bu dönüş sonucunda II. Richard tahttan feragat etmek zorunda kalmış ve parlâmento H.'yi kral ilân etmiştir. Baronların bir isyanı, Shrewsbury meydan savaşındaki yenilgileri ile son bulmuştur (1403). Ruhban sınıfı veparlâmento ile çatışmalarına ve Owen Glendower'ın Wales bölgesindeki ayaklanma teşebbüslerine rağmen H. tahtı oğluna vermeyi başarmıştır.

HENRY [*hęnri*], **V.** (Monmouth 1387 - Vincennes 1422), İngiltere kralı (1413 - 1422). IV. Henry'in oğludur. Bir zaman için İngiliz hükümdarlığının kuvvetini ihya etmiştir. Evvelâ, millî menfaati sağlamak için partilerin birbiriyle uyuşmasına çalışmış, muhalefet tarafından kendisine karşı hazırlanan suikastçıların ele başlarını idam ettirmiştir. Diğer memleketlerle olan anlaşmazlıklarını ortadan kaldırıp Rossan (deniz haydutları) lara karşı şiddetle karşı koymuş, memleketini harbe hazırlamıştır. Fransa'da Ormagnac ve Bourguignon'ların çatışmalarından istifade ederek Normandiya'da Honfleur'ü almış, (1415), aynı yılın Ekiminde de büyük Azincourt muharebesini kazanmıştır. H. 1416 - 1419 yıllarında fetihlerine devam ederek 1420'de Troyes muahedesiyle Fransa naipliğini elde etmiş ve bu suretle Fransa tahtına mirasçı olmak ümidine kapılmıştır. Fakat 1421 - 1422 yıllarındaki seferinde güçlüklerle karşılaşmış ve Fransız mukavemetinin kuvvetini anlamıştır. H. ölmeden önce Fransa naipliğini Bedford'a bırakmıştır.

V. HENRY

HENRY [*hęnri*], **VI.** (Windsor 1421 - Londra 1471), İngiltere kralı (1422 - 1461). Saltanatı devresinde İngiltere için bir çöküntü çağı başladı. Yüz Yıl Savaşı İngiltere'nin aleyhine sonuçlandı. İçeride vasîsi Humphrey of Gloucester ve diğer ileri gelenler iktidar ve nüfûz mücadelelerine giriştiler. J. Cade önderliğinde halk ayaklandı. Richard of York'un taht dâvâsı gütmesiyle İki Gül Savaşı başladı. 1461 yılında Towton'daki savaşta Richard'ın oğlu Edward (IV.) krallık tacını elde etti. 1470 yılında H. bir kere daha tahta çıkmış, fakat aynı yıl içinde Edward tarafından düşürülmüştür. Ölümü esrarını hâlâ muhafaza etmektedir.

HENRY [*hęnri*], **VII. Tudor** (Pembroke şatosu 1457 - Richmond 1509), İngiltere kralı (1485 - 1509). Lancaster hânedânının vârisi olan H., III. Richard'a karşı muhalefetin önderi idi. 1485 yılında Wales'te karaya çıkarak Bosworth meydan savaşında tahtı kazandı. Edward'ın bir kızı ile evlenen H., tasarrufa riâyet ettiği ve savaşlardan kaçındığı için parlâmentonun onaylarına hemen hemen hiç ihtiyacı olmamış ve hükûmet etme tarzı âdetâ mutlakıyet karakteri taşımıştır.

HENRY [*hęnri*], **VIII.** (Greenwich 1491 - Westminster 1547), İngiltere kralı (1509 - 1547). VII. Henry'nin oğludur. Şiddet düşkünü bir insandı ve bir Rönesans hükümdarının tavır ve davranışlarına sahipti. Kaynatası İspanya kralı Fernando'nun te'siriyle Fransa'ya karşı savaşa girişti. Fakat Wolsey'in görüşüne uyarak daha sonraları sadece bir arabulucu rolü ile yetinmeği tercih etti. Ancak kısa bir süre

için, yâni 1522 - 1525 yılları arasında. İmparator V. Karl ile birleşti. Sonraları Fransa İskoçya ile ittifak edince H. ile V. Karl arasındaki ittifak da canlandı (1543 - 1546). H. nin en fazla uğraştığı meselelerden biri de sadece Büyük Britanya Adasının doğu kıyılarına inhisar eden nüfûz alanını, İrlanda'yı da içine alacak şekilde genişletmekti. Fakat burada sert bir direnme ile karşılaşmış ve bu direnme aş. yu. yüzyıl kadar sürmüştür.

VIII. HENRY

H. nin en önemli ve en derin izler bırakan hareketi, İngiliz kilisesini Roma'dan ayırması olmuştur. Bunun üzerine İngiltere'de bağımsız bir devlet kilisesi olarak Anglikan kilisesi kurulmuştur. Bu kilisenin başı 1534 yılından beri kraldır.

HENRY [*hęnri*], **Joseph** (Albany, New York 1797 - Washington 1878), Amerikan fizikçisi. Profesör olan H., bir elektro mıknatısın sarımı için ilk defa olarak 1827 yılında üstü ipekle dokunmuş bakır teller kullanmış ve aynı zamanda Faraday ile birlikte endüksiyon tezahürlerini ve oto - endüksiyonu keşfetmiştir (1832). H., Morse telgrafının geliştirilmesinde önemli ölçüde pay sahibi olduğu gibi, bugünkü Amerikan hava raporları sistemini de yaratmıştır. H.'ye izâfeten bir oto - endüksiyon birimine I Henry (kısaltması H.) adı verilir.

HENRY WOODS PAŞA (Biyogr.): bk. WOODS, Henry.

HEP BERABER (Mus.): bk. KARABAT.

HEPAR (Yun. *hepar* = karaciğer): H. sulfuris = kükürtlü karaciğer, eski bir kimya deyimi. Kalyum karbonat ve kükürtün havasız bir yerde eritilip birbirine karıştırılmasından hasıl olan ve kalyum sülfid, kalyum polisülfid ve kalyum tiyosülfad ihtiva eden koyu renkli birtakım maddelerdir. Tıbbî bakımdan H. cilt hastalıkları tedavisinde ve teknik alanda da muhtelif boyama ve yakma işlemlerinde kullanılır.

Hepar reaksiyonu: Bazı bileşimlerin kükürt muhtevaları bakımından incelenmesi. Soda ile azaltarak yakmak suretiyle istendiği nisbette birleşmiş olan kükürt, natriyum sülfide çevrilir ve böylece kolaylıkla tanınabilir hâle sokulur.

HEPARİN (Fr. Héparine), en fazla karaciğerde bulunan bir mükopolisakkarid asidi. Eczahânelerde satılan H. solüsyonları, evcil hayvanların karaciğer veyâ akciğerlerinde % 1 lik tuz solüsyonu ve aseton ile ekstraksiyon yapılarak elde edilen karışımlardır. Damar içine, yoğun ve depo şekilleri deri altına da zerk edilebilir. Damar içi pıhtılaşmasının önleyici te'siri vardır. Çok muhtemel olarak intrensek tromboplastinin teşekkülüne ve trombinin te'sirine mâni olarak pıhtılaşmayı önler.

HEPATİT (Fr. Hépatite) [Tıp], karaciğer iltihabı. Bk. KARACİĞER HASTALIKLARI.

HEPATOPANKREAS (Fr. Hépatopancréas), Omurgasız hayvanların bir çoğunda bulunan bir sindirim bezi. Bu bez yüksek yapılı hayvanlardaki karaciğer ve pankreasın vazifesine benzer bir vazife görür.

HEPATOPTOZ (Fr. Hépatoptôse) [Tıp], karaciğerin normal yerini terk ettiği hâllerde kullanılan bir terim. Karaciğerin normal yerini kaybettiği hâllerde yanlış olarak karaciğerin büyüdüğü zannedilebilir. Bu, bilhassa ince uzun, göğsü dar, astenik yapılı şahıslar için doğrudur. Böyle şahıslarda karaciğer düşük olmasa bile kot kenarlarını kolaylıkla geçer. Karaciğer, genel viseroptozislerde olduğu gibi çok düşebilir. Bu, bilhassa 40 yaşını geçmiş, çok doğum yapmış, karın cidarı yumuşak olan kadınlarda görülür.

Karın içi organların yerli yerinde tutulmasını temin eden karın adaleleri, her bir organı karın duvarına asan bağlardır.

Adalelerde zayıflık, bağlarda uzama kabiliyeti H.'a yol açan en önemli faktörlerdir. Karaciğer düşerse ve bilhassa adaleler gevşekse, karın ileri doğru fırlar, solunumlar aşağı yukarı çıkar iner. El karaciğerle kaburgalar arasına sokulabilir. Hastalardan çoğunun hiçbir şikâyeti yoktur. Bâzıları bilhassa ayakta durunca karaciğer bölgesinde ağırlık, ağrı hissederler. Safra yolları bükülebilir ve safra sancıları, sarılık, bayılma, çarpıntı, bitkinlik husule gelebilir.

HEPBURN [*hębīrn*], **Audrey** (asıl adı: **Edda Hepburn - van Heemstra**; doğ. Bruxelles 1929), Belçika asıllı Amerikan film oyuncusu. İlk mesleği dansözlüktü. Önemli filmleri şunlardır: *Roman holiday* (Roma tatili) [1953]; *Sabrina* [1954]; *War and peace* (Harp ve sulh) [1956]; *Love in the afternoon* (Öğleden sonra aşk) [1957]; *Breakfast at Tiffany's* (Tiffany'de kahvaltı) [1960]; *Charade* (Bilmece oyunu) [1963]; *My fair Lady* [1963]. H., *Roman holiday* filmi ile Oscar armağanını kazanmıştır.

A. HEPBURN

HEPBURN [*hębirn*], **Katherine** (doğ. Hartford 1909), Amerikan film oyuncusu. Psikoloji tahsilinden sonra Broadway tiyatrolarında sahneye çıkmağa başlamıştır. 1933 târihinden i'tibâren beyaz perdede çalışmıştır. Önemli filmleri şunlardır: *The rainmaker* (Yağmurcu) [1957]; *Suddenly, last summer* (Ansızın geçen yaz) [1959]; *Long day's journey into night* (Geceye doğru uzun yolculuk günü) [1961]; *Guess who's coming to dinner* (Bil bakalım, yemeğe kim var) [1967]. 1933 yılında çevirdiği ilk fil-

K. HEPBURN

mi olan *Morning glory* (Boru çiçeği) ile Oscar armağanını kazanmıştır.

HEPHAISTİON (Lât. Hephaestion), Pella'lı bir Makedon, Amyntor'un oğlu, Büyük İskender'in gençlik arkadaşı. Süvari birlikleri kumandanı ve devletin en yüksek paye sahibi (khiliarkhos) mertebelerine yükselmiştir.

HEPHAİSTOS (Yunan mit.), ateş tanrısı; başlangıçta yer altı ateşi tanrısı, sonra âile ateşi ve demirci ateşi tanrısı. Hera'nın oğlu, Aphrodite'nin kocası, karısı tarafından aldatılmıştır. Tanrıların demircisi idi. Yer altı atelyelerinde bunlar için silâh imâl ederdi. Orada yanan a t e ş i n dumanı da volkanlardan yükselirdi. Romalılarda Vulcanus (b. bk.) H. un yerini almıştır.

HEPHAİSTOS

HEPHTHALIT'LER (Çince Ye - ta, Ar. - Far. Haytal): bk. AK - HUNLAR.

HEPTAN (Kim), Amerika petrollerinde bulunan doygun karbür ($C_7 H_{16}$). Azelaik aside bariti te'sir ettirerek elde edilir.

HERA (Yunan mit.), evlenme tanrıçası. Analığın büyüklüğü ve hâkimiyetinin sembolü, Kronos ile Rhea'nın kızı, Zeus'un kızkardeşi ve karısı. Birçok hâllerde kıskanç, hırçın ve intikamcı olarak tasvir edilir. Troia'lı Paris, tanrıçalar arasında H.'yı güzellik kraliçesi seçmeyince savaşta Troialılara karşı cephe almıştır. Roma'da Juno ile bir tutulmuştur.

HERA

HERAİON, Hera tapınağı. Bunların en ünlüleri Argos ve Paestum'dakilerdir. Argos'taki H., Argolis'in millî kültürnün merkezi idi. M. Ö. VIII. yüzyıldan kalma bir tapınağın kalıntılarına bugün de rastlanmaktadır.

HERAKLEİA (Lât. **Heraclea**), Antik Çağda birkaç şehrin adı. Bithynia'daki H.'nın yerinde bugün Ereğli kasabası vardır. Sonra Lucania'daki Siris Irmağı kıyısında bulunan H., bugünkü Polikor kasabası yakınındadır ki burada M. Ö. 280 yılında Pyrrhos, Romalıları yenilgiye uğratmıştı. Son derece ağır fedâkârlıklar ve acı kayıplar sonunda elde edilen zaferlere Pyrrhos zaferi denmesi bu olaydan kinâyedir.

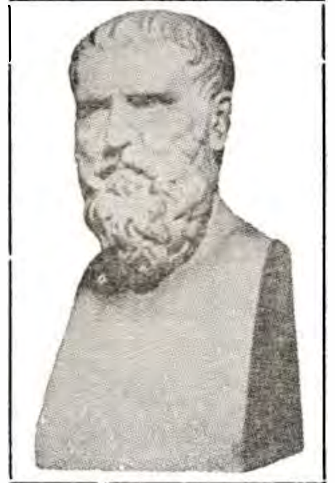
HERAKLEİDES, Karadenizli (Yun. **Herakleides ho pontikos**; Herakleia ton Pontou [Ereğli], M. Ö. aş. yu. 388 - 310), Yunan filozofu ve astronomu. Eflâtun'un öğrencisi olmuş ve onun Atina'da kurduğu akademinin, başına geçmiştir. Hayatının ikinci yarısını Ereğli (Herakleia) de geçirmiş ve burada büyük bir ün kazanmıştır. Bütün felsefî ve fennî konularda eserler yazmıştır. Dünyanın mihveri etrafında döndüğünü kabul eden ilk astronomdur. Edebiyât târihiyle de ilgilenen H.'in bu konuda iki eseri vardır: *Peri Homerou kai Hesiodou helikias* (Homeros ve Hesiodos'un zamanı üzerine); *Peri Arkhilokhou kai Homerou* (Arkhilokhos ve Homeros üzerine).

HERAKLEİON (İta. **Candia**) [Coğ.]: bk. KANDİYA.

HERAKLEİOS, I. (Kappadokya aş. yu. 575 - 641), Bizans imparatoru (610 - 641). Haksız olarak kendini imparator ilân etmiş olan Phokas'ı devirmiş ve culûsunda her yerde tehdit altında bulunan imparatorluğu takviye etmeğe çalışmıştır. Avar'ların geri çekilmesini para vererek sağlamış (619), orduyu yeniden teşkilâtlandırmış, İranlıları Fırat Nehri üzerinde geri püskürtmüş, Azerbaycan'a (623) ve Ermenistan'a (624 - 625) girmiştir. Tebriz'deki ateş mabedini tahrip etmiştir. Fakat 626'da İstanbul taarruza uğramıştır. H. Hazarlarla ittifak yaparak 627'de tekrar vaziyete hâkim olmuş ve İranlıları Ninive civarında yenmiştir. İranlıların geri vermek zorunda kaldıkları (630) hakikî Haç'ı bir zafer merasimiyle Kudüs'e getirmiştir. Fakat Araplar Suriye, Mesopotamya ve Mısır'ı işgal etmiş, Hırvatlarla Sırplar da vasal olarak Libya'da yerleşmişlerdir. H., imparatorluğun içindeki dinî mücadeleleri bastıramamıştır.

HERAKLEİOS, II. Heraklonas (618 - Rodos ? 645), Bizans imparatoru. I. H. un oğludur. 641'de imparator olmuş, ancak birkaç ay imparatorluk yaptıktan sonra şehirde çıkan bir isyan sonucunda uzaklaştırılmıştır.

HERAKLEİTOS (M. Ö. aş. yu. 550 - 480), Yunan t a b i a t filozofu. Doktrininin anlaşılmasındaki güçlükten ötürü, kendisine K a r a n l ı k H. denmiştir. Batı Anadolu'da Ephesos (Selçuk) ta doğmuş ve felsefesini y i n e aynı şehirde yaymıştır.

HERAKLEİTOS

Felsefesi: Miletoslu f i l o z o f l a r (Thales ve Anaksimenes) gibi H. da tabiata, varlığa yönelir. O da v a r l ı k, varlığın ana maddesi (arkhe) nedir sorusunu sorar. H.'a göre, varlık, *ateş*'ten meydana gelmiştir. Her şey ya ateştir ya soğumuş ateş veyâ ateşin değişmiş şekilleridir. Meselâ hava ve su sönmüş olan veyâ doğmak üzere olan ateş olduğu gibi, katı cisimler de soğumuş ateştir. Bütün kâinat canlı bir ateştir. Bu arkhe görüşü ile H. diğer İonia tabiat filozoflarının arche görüşlerinden ayrılır. Onlar, kâinatı meydana getiren ana madde deyince, değişmeyen, kalıcı bir substans'ı anladıkları hâlde, H. için değişmez, sürekli bir varlığın olduğu düşüncesi bir yanıltı ve bir görüntüdür. Çünkü kâinatla her şey bir değişme ve oluş, daimî bir akış içindedir. Ama bütün bu değişmeler içinde kalıcı bir şey vardır; o da, bütün bu değişmeleri belirleyen *kanun*, *logos*, *akıl*'dır. Kâinata hükmeden bu *logos*'tur, bu *akıl*'dır. Kâinatın bu oluşması, kâinattaki bu değişme, karşıt güçlerin bir çatışması, bir savaşı ile meydana gelir. Her şey, bütün nesne-

ler, bu karşıtların savaşından doğar. Onun için H.'a göre, «savaş her şeyin babasıdır». Ama kâinatta gördüğümüz karşıtlıklar bir birlik hâlinde erir ve bu da kâinat harmonisini, karşıtların birliğine dayanan kâinat harmonisini meydana getirir. Bundan ötürü kâinat karşıtlardan oluştuğu hâlde, uyumlu, harmonik bir kâinattır.

Herakleitosçuluk bütün kâinatı, varlığı bir oluş ve bir *vetire* olarak anlamak isteyen bir görüştür. Böyle bir görüşe, daha modern bir deyimle aktüalizm veyâ aktüalite teorisi de denir. Metafizik anlamındaki bu aktüalite görüşü başlangıç ve çıkış noktasını H. ta bulur. Bu görüş, varlığı değişmeyen, kalıcı bir substans'a değil de, bir oluşu bir vetireye, bir aktusta götürüp onunla temeliendirmek ister.

HERAKLEOPOLİS, Herakleopolis Magna (Lât. = Büyük H.), eski Mısır dilinde **Hat - nen - nisut** (Tar., Coğ.), Yukarı Mısır'da, Nil'in sol kenarında kurulmuş bir şehir. Yukarı Mısır'ın 20. il (Gau)'inin başkenti ve Koç Kafalı Herişef tanrısı kültünün merkezi idi. Bu tanrıyı Yunanlılar kendi tanrıları Herakles ile eşit tutmuşlardır.

HERAKLES (Lât. **Hercules**), eski Yunan esâtirinin en ünlü kahramanı, Zeus ve Alkmene'nin oğlu. H. Neme Arslanını ve Lernae Yılanını öldürmüş, Kerynit geyiğini avlamış, Erymanth erkek domuzunu yakalamış, bir günde Elis kralı Augias'ın ahırlarını temizlemiş, Stymphal kuşlarını öldürmüş, Girit boğasını zaptetmiş, Thrak kralı Diomedes'in insan yiyen savaş atlarını Eurytheus'a getirmiş, Eurystheus'un kızı Admete için Amazonlar kraliçesi Hippolyte'nin kemerini elde etmiş, Geryon'un sığırlarını alıp götürmüş, Hesperidlerin altın elmalarına sahip çıkmış ve Cehennem köpeği Kerberos'u yeraltı âleminden dışarı çıkarmıştır. Zevcesi Deianeira, aşkını sağlayabilmek için, kentavros Nessos'un (kentavroslar insan başlı ve at gövdeli yaratıklardı) riyakârca öğüdü üzerine bir büyülü kisve yollamıştır. Fakat bu kisve aslında zehirliydi ve H. bu yüzden öylesine ıstırap çekmeğe başladı ki Oite Dağı'nda kendini yakmak suretiyle hayatına son verdi. Başka bir efsaneye göre ise Athena tarafından Olympos Dağı'na götürülmüş ve orada Hebe ile evlendirilmiştir. H., Heros sıfatıyla, hattâ özellikle Attike'de olmak üzere tanrı olarak da tazim edilmiştir. Beden eğitiminin koruyucusu idi ve bir söylentiye göre Olimpiyat Oyunları'nı da ilk düzenleyen ve âdet hâline getiren odur. Alâmetleri arslan postu, yay, lobut ve bereket boynuzu idi.

H.'in başarıları ilk Yunan sanatında tasvir edilmiştir. Meselâ Sel nunt Tapınağı (M. Ö. VI. yüzyıl) ve Olympia'daki Zeus Tapınağı (M. Ö. 460 sıraları) metope'lerindeki kabartmalar bunun tipik örnekleridir. Daha sonraki san'at eserlerinde H. dev yapılı ve sakallı bir adam olarak gösterilmiştir. Ayrıca, H. birçok sahne ve müzik eserlerine de konu teşkil etmiştir.

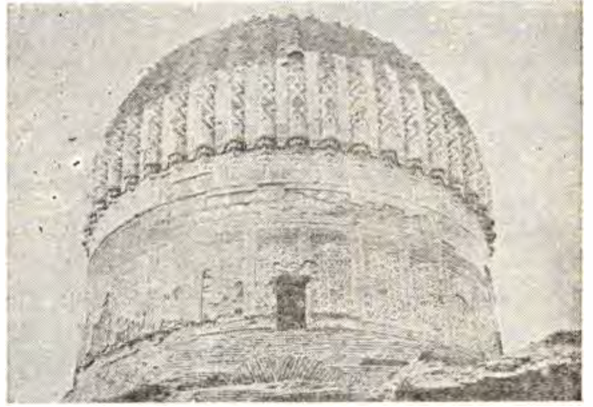
HERAKLES: Herakles'in Nemea Arslanı ile savaşı

HERAKLES SÜTUNLARI (Yun. Herakleios Stylai, Lât. Columnae Herculis), eski Yunan görüşüne göre dünyanın birtakım kenar noktaları. H. S. nı güyâ Herakles yapmıştır. Özellikle Cebelitarık Boğazında bulunan Herakles sütunu önemlidir.

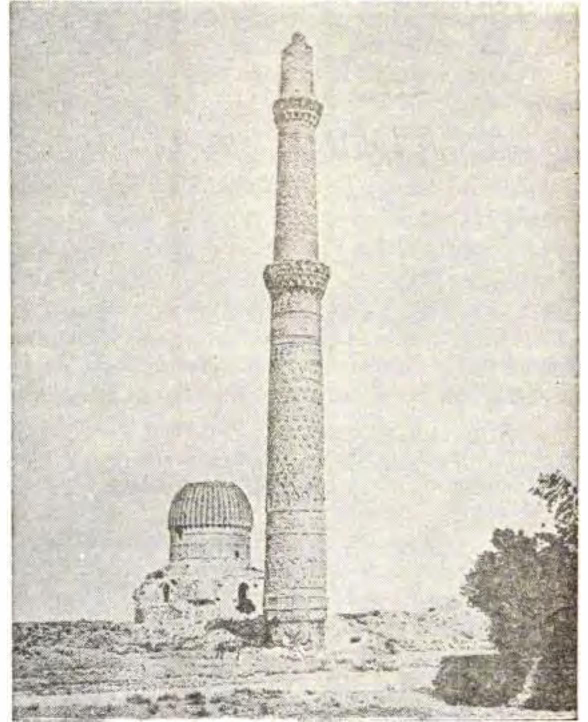
HERAKLİDLER (Yun. Herakleidai) [Yunan mit.], Herakles'in oğulları ve torunları. Troia'nın yıkılmasından 80 yıl sonra, Herakles'in oğlu Hyllor'un terke mecbur bırakıldığı Peloponnesos'u Dorların başında geriye almışlardır.

HERAKLİT: bk. HERAKLEİTOS.

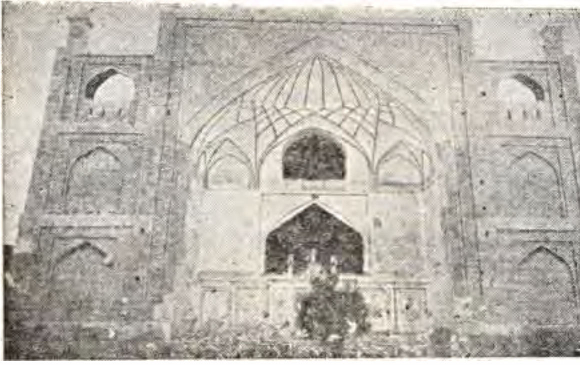
HERAT, Afganistan'da bir vilâyet merkezi. Herirud kıyısındaki bir vâhânın ortasında olan şehrin denizden yüksekliği 920 m dir. Nüfûsu aş. yu. 75 000'dir. Önemli ipek ve halı imâlâthâneleri vardır. Uçak alanına sahip olması ve İran ile Sovyetler Birliği'ne de bağlantısı olan ring oto yolu üzerinde bulunması H.'ı batı Afganistan'ın ticarî ve iktisadî merkezi durumuna getirmiştir.

HERAT: Gavharsad Medresesi'nin 1885'te yok edilmeden önceki hâli

HERAT: Gavharsad Medresesi'nden kalan iki şerefeli minâre ile vaktiyle bu medresenin güney - batı köşesini teşkil etmiş olan Baysungur hazîresi

HERAT: Kandehar (Firuzabad) kapısı dışında Abdullah el - Vahid b. Zeyd, b. Ali b. Ebû Tâlib'in Hüseyin Baykara tarafından yapılan hazîresi

H. vilâyeti, eski Yunanlılarda Aria ülkesi diye anılan bölgedir. Şehir, Büyük İskender tarafından kurulmuştur. M. S. VII. yüzyılda Arapların istilâsına mâruz kalmış, 1222 yılında Çingiz Han tarafından tahrip edilmiştir. 1381 târihinde Timur'un fethettiği H., Türk hükümdarları devrinde ve özellikle Hüseyin Baykara'nın saltanatı sırasında (1469 - 1506) büyük bir edebî ve ilmî merkez hâline gelmiştir. H. 1510 yılından i'tibâren İran-Türk İmparatorluğu sınırları içine girmiş ve 1749 târihinde Afganlı Durranîler tarafından zaptedilmiştir.

HERAT: Ali Şîr Nevâî Mescidi minâresi

HÉRAULT [*erǫ*], güney Fransa'da, Languedoc'ta, Akdeniz kıyısında bir departman. Yüzölçümü 6 224 km², nüfûsu 591 379 (1969), merkezi Montpellier'dir. Eski Languedoc eyâletinin bir kısmını içine alan H. da şarap, üzüm, hububat, sebze ve meyve yetiştirilir. Kömür ve boksit başlıca yeraltı serveti olup kimya sanayii gelişmiştir.

HẸRBART, Johann Friedrich (Oldenburg 1776 - Göttingen 1841), Alman filozofu ve pedagogu. İsviçre'de Pestalozzi'nin pedagoji metodlarını tetkik ettikten sonra, Göttingen'da profesör olmuştur (1805). 1809'da Königsberg'de Kant'ın kürsüsüne tâyin edilmiş, sonra tekrar Göttingen'a dönmüştür. H. a göre tasavvurlara ruh hayatında birer kuvvet gözü ile bakmak mümkündür. Ruhî hayatta bu kuvvetlerin birbirine te'sirinin neticesi olarak hayatın statikinin ve mekanikinin bir prensipi meydana çıkar. H. a göre estetik dar mânâda ahlâkı da içine alır; zevk ve ahlâk duygusu aynı mahiyettedir. Başlıca eserleri şunlardır: *Pestalozzis Idee eines ABC der Anschauung* (Pestalozzi'nin bir görüş alfabesi hakkındaki fikri) [1802]; *Allgemeine Pädagogik* (Genel pedagoji) [1806]; *Lehrbuch zur Einleitung in die Philosophie* (Felsefeye giriş ders kitabı) [1813]; *Psychologie als Wissenschaft* (Bir bilim olarak psikoloji) [2 cild, 1824 - 1825]; *Allgemeine Metaphysik* (Genel metafizik) [2 cild, 1828 - 1829].

J. F. HERBART

HERBELOT [*derblǫ*], **Barthélemy d'** (Paris 1625 - Paris 1695), Fransız Doğu bilgini. İbranca, Arapça, Türkçe, ve Farsça öğrendikten sonra Doğu ile daha yakından temas için İtalya'da bir gezi yapmıştır. Fouquet (b. bk.) tarafından himaye edilen H., Doğu dilleri tercümanlığına tâyin edilmişti. İtalya'da yaptığı yeni bir gezisinde Toscana dukası II. Francesco tarafından prenslere lâyık bir saygı ile kabul edilmiştir (1666). Colbert tarafından Fransa'ya çağırılan H., XIV. Louis'nin Doğu dilleri tercüman kâtipliğine tâyin edilmiştir. 1692 yılında Collège de France'ta Süryanca profesörlüğüne getirilen H., daha çok İtalya'dan getirmiş olduğu yazmalara dayanmak suretiyle *Bibliothèque orientale ou Dictionnaire universel, contenant généralement tout ce qui regarde la connaissance des peuples de l'Orient, leurs histoires et traditions véritables ou fabuleuses, leurs religions, secte et politique* adlı büyük eserini yazmıştır (Paris, 1967). Yazar, «Doğu kavimlerini, târihlerini, gerçek ve efsaneyi, geleneklerini, dinlerini, mezheplerini, siyasetlerini tanımak için lâzım olan bütün bilgileri» içine alan bu büyük eserini sona erdiremeden ölmüş, *Bibliothèque orientale* ise XIV. Louis zamanında İstanbul sefaretinde ateşe olan Antoine Galland (b. bk.) tarafından tamamlanmıştır. Doğunun semtine bile uğramamış olan H. nun bu büyük eseri, bilgi bakımından eksiktir. Fakat XVII. yüzyılda yazılan bu eser Batıda yararlı olmuş ve bir Doğu ansiklopedisi olarak kullanılmıştır. Bu sebeple, bu eserin birkaç baskısı yapılmıştır. La Haye'de çıkan son baskısı 4 cilddir (1777 - 1782). H. bir Arapça, Farsça, Türkçe ve Lâtince sözlük de yazmış, fakat bu eserler yayınlanmamıştır.

HERBERSTEIN [*hẹrbîrştayn*], **Siegmund von** (Vipava, Slovenya 1486 - Viyana 1566), Avusturyalı diplomat ve yazar. Evvelâ Maximilian, sonradan V. Karl tarafından Danimarka, Polonya ve Rusya'ya (1516, 1518 ve 1526), daha sonra da küçük ülkelere, Bohemya ve Almanya'ya elçi olarak gönderilmiştir. 1549'da *Rerum moscovitarum commentarii* (Rusya'nın hâli hakkında mülâhazalar) başlığı altında bir eser yayınlamıştır. Buradaki Rusya haritaları, bu memlekete âid en eski haritalar arasındadır.

HERBERT [*hîrbîrt*], **Edward Lord of Cherbury** (Eyton, Shropshire 1583 - Londra 1648), İngiliz filozofu ve devlet adamı. Parlâmentodaki muhalefet grupunun bir temsilcisi olan H., ömrünün büyük bir kısmını seyahatlerde ve Paris büyükelçisi olarak geçirmiştir. Gerçeklerin dayandıkları en yüksek esasları araştırmış ve gerçekleri ele alarak bunların bir consensus universalis (âlemşumûl âhenk) içinde bulunma- ları gerektiğini ileri sürmüştür. Akıl ve idrâkle ilgili görüşlerini dinî alana da aktarmış ve tabiî bir akıl dininin genel esaslarını vaz'etmiştir. Şiirlerinde Eflâtun'un aşk me- tafiziği ile meşgul olmuştur.

Önemli eserleri şunlardır: *De veritate* (Gerçek hakkında) [1624]; *Poems, English and Latin* (İngilizce ve Lâtince şiirler) [1665]; *Autobiography* (Otobiyografi) [1764].

HERBERT [*hîrbıt*], **George** (Montgomery şatosu 1593 - Bemerton, Wiltshire 1633), İngiliz şâiri. *The temple* (Mabed) [1633] başlıklı külliyatı, İngiliz dinî şiirinin şaheserlerinden biridir.

HERBIG [*herbih*], **Gustav** (Kaiserslauten 1868 - München 1925), Alman dılcisi. 1913 yılında Rostock'ta profesör olmuş, 1921'de Breslau, 1922'de de München üniversitelerinde öğretim üyesi olarak çalışmıştır. H. eski İtalya dilleri, bilhassa Etruskça üzerinde çalışmalar yapmıştır.

HERBIN [*erbê*], **Auguste** (Quiévy, Nord 1882 Paris 1960), Fransız ressamı ve dekoratörü. Önceleri kübizme oldukça yakın bir akıma katılmış, 1906'dan sonra müstakiller sergisinde bir öncü olarak belirmiş, sonra da tamamiyle abstre san'ata yönelmiştir (1926). Eserlerinde, sonsuz bir geometrik kesinlikle belirtilen şekillerin bir düzen içinde, açık, sade, canlı renklerle, derinliğe gitmeden. bir yüzey resmi olarak gösterilişine büyük bir titizlikle bağlı kalınmıştır. «Çiçekler» [1908] (Modern Millî San'at Müzesi, Paris) adlı eseri tanınmıştır.

HERCÂİ veyâ **ALACA MENEKŞE** (Viola tricolor), Menekşegillerden bir veyâ iki yıllık, 15 - 30 cm yüksekliğinde bir otsu bitki. Çiçek açma zamanı Mart - Ekim aylarıdır. Çiçekler zigomorf, üst petal 4, birbirine yaklaşmış, dik, içtekiler aşağı doğru, kalkık vaziyette uzanmış, boyuncuk dik, tepede huni biçiminde kalınlaşmış bir stigmat yapar. Meyva kapsül gibi biraz köşeli, çıplak, yaprakları omurgalı, alttakiler oval, kalb biçiminde, üstekiler mızraksıdır. Çiçekleri beyaz, sarı, mor veyâ kadife tüylü, 3 rengin karışımı hâlindedir. Tıpta viola tricoloris herba kullanılır, terkibinde az miktarda viola alkaloidi ve violaquercitrin denilen renkli bir glikosid ile tanen ve salisil asidi vardır. Ev ilâcı olarak cild hastalıklarında ve kan temizleyici olarak kullanılır.

HERCÂİ MENEKŞE

HERCEGNOVI [*hertsegnovi*] (Coğ.) [**Lât. Castrum Novum, İta. Castelnuovo**], Yugoslavya (Karadağ) da, Kotor Körfezi (Hırvatça Boka Kotorska, İta. Boccha di Cattaro) nin başlangıcında, 3 100 (1962) nüfûslu bir yer. Turistik bir merkez olan H.'de Venediklilere, Türklere ve İspanyollara âid kaleler vardır.

HERCULANEUM [*herkulaneum*], veyâ **HERCULANUM** [*herkulanum*] (**İta. Ercolano**), Napoli Körfezinde, **bugünkü Resina şehri yakınlarında, eski bir şehir. M. Ö.** 307 yılında Roma'nın hâkimiyeti altına girmiş ve M. Ö. 89 târihinde muhtar şehir olmuştur. Roma'da İmparatorluk Çağı başlarken H., düzgün caddeleri birbirini dik kesen, sâkin ve müreffeh bir villalar kentiydi.

Yakınındaki Pompeii gibi, H. da M. S. 79 yılında Vesuvio'nun püskürmesi sonucunda lâvlar altında kalmış ve 1709 târihinden i'tibâren açılmağa başlamıştır.

H. vaktiyle deniz kıyısında bulunmaktaydı. Bugüne kadar yeniden meydana çıkarılan güney semtinden anlaşıldığına göre nüfûsu 4 000 veyâ 5 000 kadar olan bir yerleşme yeriydi ve halkının en önemlı geçim kaynağını balıkçılık teşkil ediyordu. Sıvalı tüf, tuğla veyâ ahşâp duvar gözleri taşla örülmüş olan evlerinin cepheleri kısmen caddelere doğru çıkıntı ve cumbalar yapar şekildeydi. Özellikle ilk devrelere âid evlerdeki yüksek revak (atrium) lar şehrin eski karakterini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Daha ziyade deniz tarafındaki sütunlu meydanlar ise daha yenidir ve mimarî bakımından güzel bir görünüşleri vardır. Yüksek yalı taraçalarında pavyon tarzında yapılar vardır. İmparatorluk çağındaki sanayileşme hareketi neticesinde dükkân ve imâlâthâneler artmıştır. Doğu tarafındaki büyük sütunlu meydanda bulunan bloktan ve daha önce ortaya çıkarılmış olan tiyatro, bazılıka ve ılıcalardan başka umûma mahsus binâ henüz bulunamamıştır.

HERCULANEUM'dan bir görünüş

HERCULANO [*erkulanu*], **Alexandre H. de Carvalho e Araújo** (Lisboa 1810 - Vale de Lobos 1877), Portekizli şâir, romancı ve târihçi. Kraliyet kütüphâneleri müdürlüğünde, Cortes (b. bk.) üyeliğinde bulunmuş ve Antonio Bernardo da Costa Cabral'ın düşürülmesinde payı olmuştur. 1855 târihinde Lisboa'daki Academia das Ciencias (İlimler Akademisi) başkan yardımcılığına getirilmiştir. Başlıca eserleri: *Enrico, o presbítero* (Râhip Enrico) [1844]; *História de Portugal* (Portekiz târihi) [4 cild, 1846 - 1853]; *Lendas e narrativas* (Efsâneler ve hikâyeler) [2 cild, 1851]; *Autobiografia* (Otobiyografi) [1910].

HERCULES [*herkules*] (Roma mit.), Romalı yarı tanrı. Yunanlı sömürgecilerin Yunanlı yarı tanrı Herakles'i İtalya'ya sokmaları üzerine, onunla birleştirilmiştir. Roma'da H. bir hami karakterini kazanmış ve ziraatin, ticarette dürüstlüğün ve orduların koruyucusu olmuştu. Roma'da H. efsanesi de değişmiş, ona Kral Latinus'un babası gözü ile bakılmıştır. Latium'da yaşayan Cacus (b. bk.)'u öldürmüş olduğu rivayet olunmuş (Cacus, Geryon'a âid olan öküzleri çalmıştı), nihâyet Roma'nın üzerinde bulunduğu yedi tepenin ikisi olan Palatinus ile Aventinus arasında kendisine bir mâbed inşâ ettiği söylenmiştir.

İkonografya: Kahraman, bir cop ile silâhlı ve Nemea arslanının postunu omuzlarına sarmış olduğu hâlde birçok Yunan vazolarında ve kabartmalarda (Olympia'daki Zeus mâbedinin alınlıklarında) görülür. IV. yüzyıldan i'tibâren kabarık adaleli bir atlet tipi belirir (bunun en güzel misali Napoli'deki Farnese H.'idir). Puget'nin «Galliali H.» (Louvre Müzesi) ini ve Bourdelle'in «Yayını geren H.» (Modern San'at Müzesi)ini de anmak gerekir.

(Astr.): eski adı El - casi: Göğün kuzey yarım küresindeki takımyıldızlardan biri. Gökyüzünde sağaçıklığı (rektasansyonu) 15^{sa} 45' ile 18^{sa} 55' arasında, inikliği (deklinasyonu) $+4°$ ile 51° arasında 1 225 □° lik bir alanı kaplar.

Türkiye'nin her yerinden Nisan ayından Ekim ayına kadar çok güzel gözlenebilir. Takımyıldızın aş. yu. ortasında bulunan ε, ζ, η, π yıldızları bir kilit taşına benzerliği ile dikkati çeker.

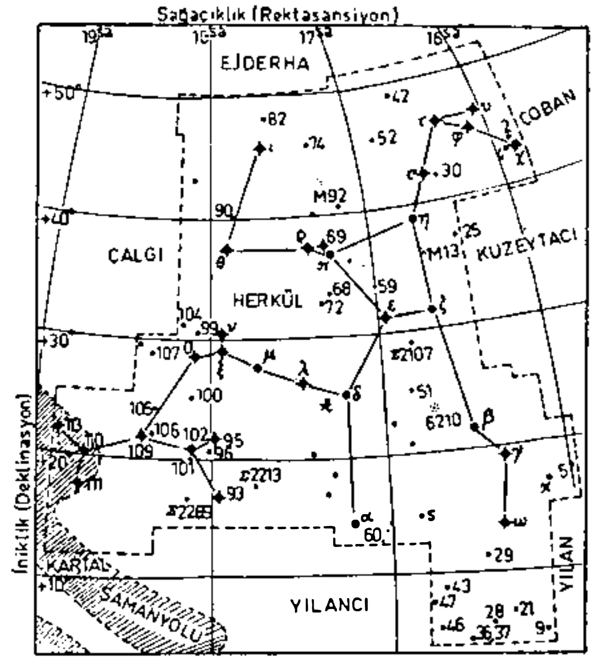
H. takımyıldızı, değişen yıldız (364 kadar) ve çift yıldız (118 kadar) bakımından zengin bir bölgedir. H.'in 4. kadirden parlak yıldızları ve onların tayf sınıfları şöyledir:

Yıldız	Kadir	Tayf sınıfı
α Her	3.5	M3
β Her	2.8	KO
γ Her	3.8	FO
δ Her	3.2	A2
ι Her	3.9	B5
μ Her	3.5	G5
ξ Her	3.8	KO
o Her	3.8	AO
ε Her	3.9	AO
ζ Her	3.0	GO
η Her	3.6	KO
π Her	3.4	K5

ζ Her, bir görsel çift yıldızdır. Yoldaş yıldızın baş yıldıza uzaklığı 1.35 gök birimi (astronomik birim)'dir ve 34.4 yılda dolanır. Çiftin uzaklığı 31.4 ışık yılıdır ve yoldaşın parlaklığı 5.5 kadir, tayf sınıfı KO dır.

ζ Her ile η Her arasında M 13 (NGC 6205) Küresel Yıldız Kümesi bulunur. Bu kümenin uzaklığı 28 748 ışık yılı, görünen çapı 4'.8 (doğrusal çapı 35.9 ışık yılı), toplam kütlesi Güneş kütlesinin 30 katı olan M 13, Ay ışığı olmayan çok açık gecelerde aletsiz olarak çıplak gözle ufak bir sis lekesi hâlinde görülebilir.

π Her'in kuzeyinde bulunan diğer bir Küresel Küme de M. 92 (NGC 6 341) dir. Bu kümenin uzaklığı 32 620 ışık yılı, görünen çapı 3'.3 (doğrusal çapı 32.6 ışık yılı), toplam kütlesi Güneş kütlesinin 14 katıdır. Toplam parlaklığı 6.5 kadir olduğundan ancak teleskopla gözlenebilir.

HERCULES: Gökyüzündeki yeri

HERCZEG [*hertseg*], **Ferenc** (Versec [Vršac] 1863 - Budapeşte 1954), Macar yazarı. 1895'ten i'tibâren «Új Idők» dergisini çıkarmıştır. Hikâye, roman ve tiyatro oyunları yazmış olan H., ilk şöhretini *Gyurkovics leányok* (Gyurkovics kızları) [1893], *Gyurkovics fiúk* (Gyurkovics oğulları) [1895] ve *Gyurka és Sándor* (Gyurka ile Sándor) [1899] adlı sosyal romanlarına borçludur. Bu eserlerde Kálmán Mikszáth (b. bk.) ın tesiri göze çarpar. Gentry zümresinin hayatından alınan bu romanlardan sonra H. târihî romanlar da yazmıştır. *Pogányok* (Paganlar) [1902, Türkçe çev. 1945] adlı romanı bu alanda çıkan ilk eseridir. Bu romanda Macarların Hıristiyanlığı kabul ettikleri devirde geçen bir olay işlenmiştir: Macarlara katılmış olan Peçenek Türklerinin tanınmış başbuğu Alpar, Hıristiyan olarak büyütülür; papaz olduktan sonra manastırdan kaçar; Peçeneklerin başına geçer ve onlarla birlikte Macaristan'ı terk eder. *A hét sváb* (Yedi Suab) [1916] adlı romanında 1848 - 1849 hürriyet savaşı sırasında geçen bir konu işlenmiştir. *Az élet kapuja* (Hayat kapısı) [1919] adlı büyük hikâyesi de târihî bir eserdir. H. román türünde birçok eser daha vermiştir: *Szabolcs házassága* (Szabolcs'un evlenmesi) [1896]; *Honszerző* (Yurt kazanan) [1904; olayın bir kısmı Türkiye'de geçer]; *Az aranyhegedű* (Altın keman) [1916]; *Magdaléna két élete* (Magdaléna'nın iki hayatı) [1916]; *A fogyó hold* (Alçalan hilâl) [1922]. Bu romanın konusu da Macaristan'da Türk hâkimiyeti devrinde geçer. *Pro libertate* (Hürriyet uğrunda) [1936] adlı tarihî romanında ise Macar hürriyet kahramanı Ferenc Rákóczi ön plânda yer almıştır.

Roman ve hikâyelerden başka, H. tiyatro eserleri de yazmıştır: *Ócskay brigadéros* (Kolbaşı Ócskay) [1901]; *Bizánc* (Bizans) [1904, Türkçe çev. 1946]; *A kék róka*

(Mavi tilki) [1917. Türkçe çev. 1957]; *Tilla* (ad) [1918]; *A híd* (Köprü) [1925] gibi. *Bizánc* adlı târihî trajedisi Macar edebiyatının şaheserleri arasında yer almıştır. Bizans'ın Fâtih Sultan Mehmed tarafından fethini konu olarak işleyen bu oyun Türk târihini de ilgilendirir. Eserleri yabancı dillere de çevrilmiş, özellikle *A kék róka* adlı oyunu Avrupa ve Amerika sahnelerinde oynanmıştır.

HERDER [*hẹrdir*], **Johann Gottfried von** (Mohrungen, Doğu Prusya 1744-Weimar 1803), Alman filozofu ve şâiri. Bir kilise şarkıcısının oğludur. 1762 yılında Königsberg Üniversitesinde ilâhiyat tahsiline başladı. Öğretmenlik, vaizlik, başpapazlık, başvaizliklerde bulundu. Goethe ile tanışması, içinde halka yakınlaşma ve halk tarzında söyleme duygu ve arzusunu uyandırdı. Aydınlanma çağındaki genel akımın tersine olarak H. doktrininde san'at ve şiir eserleri söz konusu olduğu takdirde, bunların içinde zâhiren kuralsız ve ihtiyârî olanlarının da anlaşılmağa uğraşılması ve anlaşılması gerektiği tezini savunuyordu. Bir tenkitçi, kültür târihi araştırıcısı, vâiz, bütün kâinata şâmil bir beşeriyet felsefesinin temsilcisi, İncil'e âid değerlerin yeniden keşfedicisi olarak H., Alman fikriyatının ilerlemesine önemli ölçüde âmil olmuştur.

J. G. HERDER

Eserleri şunlardır: *Fragmente über die neuere deutsche Literatur* (Yakın devir Alman edebiyatı hakkında yazılar) [1767], *Über den Ursprung der Sprache* (Dilin menşei hakkında) [1772]; *Von deutscher Art und Kunst* (Alman tarzı ve sanatına dair) [Goethe ile birlikte, 1773]; *Älteste Urkunde des Menschengeschlecht* (İnsan soyunun en eski vesikası) [1774 - 1776]; *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit* (Beşeriyetin teşekkül târihi üzerine bir felsefe daha) [1774]; *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* (İnsanlık târihinin felsefesine dair fikirler) [4 cild, 1784 - 1791]; *Adrastea* [6 cild, 1801 - 1804]; *Briefe zur Beförderung der Humanität* (İnsanlığın yönetimi hakkında mektuplar) [1793 - 1797]; *Stimmen der Völker in Liedern* (Milletlerin şarkılardaki sesleri) [1803 - 1805].

HÉRÉDIA [*eredyạ*], **José - Maria de** (Fortuna Cafeyère, Küba 1842 - Bourdonnet Şatosu, Seie - et - Oise 1905), İspanyol asıllı Fransız şâiri. Parnasse şiir okulunun prensiplerine uygun soneler yazmış, bunları *Les trophées* (Zafer ganimetleri) [1893] adıyle bir kitapta toplamıştır. Leconte de Lisle (b. bk.) ile birlikte Parnasse Okulunun en tanınmış mümessili sayılır. 1894'te Fransız Akademisine üye seçilmiştir. Yahya Kemal Beyatlı'nın şiirlerinde H.'nın açık te'siri göze çarpar.

J. - M. HÉRÉDIA

HEREFORD [*hẹrifırd*], İngiltere'de bir şehir, Herefordshire (b. bk.) kontluğunun merkezi. Nüfûsu 40 400 (1961) dür. Büyük baş hayvan borsası, biracılık, meyve konserveciliği, mobilya, cam ve deri endüstrisi kayda değer. Şehir VII. yüzyıl başlarında Wye Irmağı kıyısında Romalılar tarafından güney Wales'e giriş kapısı olarak kullanılan stratejik bir yerde bir hisar olmak üzere (bugün tamâmiyle harap olmuştur), çok sağlam bir palanga şeklinde inşâ edilmiştir.

HEREFORD: Katedral

HEREFORDSHIRE, batı İngiltere'de bir kontluk. Yüzölçümü 2 182 km², nüfûsu 131 000 (1961) dir. Merkezi Hereford'dır. H. koyunları ve semiz davarlarıyla ün yapmıştır. Orman bakımından oldukça zengindir (% 8) ve birçok meyva bahçelerine sahiptir. Bu arada elma şarabı yapımı önemli bir yer tutar. Endüstri olarak tarım makineleri yapımı gelişmiştir.

HEREKE, Kocaeli ilinin Gebze ilçesine bağlı bir bucak. Bucak merkezi olan H. kasabasının nüfûsu 5 820 (1965), 7 köyü ile birlikte bucak nüfûsu 10 180'dir. Bu köylerden biri olan Tavşancıl'ın nüfûsu 1 296'dır. H., İstanbul - Ankara demiryolu ve karayolu üzerinde işlek bir yerdedir. İzmit'e uzaklığı 27, İstanbul'a 70 km dir. Güzel bir kasaba olan H., deniz kıyısından dağlar arkasındaki yamaçlara doğru uzanır. Çevresinde zeytinlikler vardır. H., şimdiki önemini buradaki yünlü dokuma fabrikası ile kazanmıştır. Bk. HEREKE FABRİKASI. Daha önce geçimin balıkçılığa bağlamış, biraz da bahçecilik yapılan bir köy idi. 5 km kadar kuzeyinde Eski H. köyü bulunur.

Roma İmparatorluğu çağında yazlık bir yer, Bizans çağında bir karakol, sonraları yol üzerinde çok uğranılan bir konak yeri olmuş, Orhan Gazi zamanında Osmanlı İmparatorluğuna katılmış bulunan H.'nin eski adı târih kaynaklarında Charax, Carracas, Quaracat, Quaratat gibi biçimlerde yazılmıştır.

HEREKE FABRİKASI, Türk dokuma sanayiinin ilk fabrikalarından biri. Resmî adı Sümerbank Hereke Kumaş ve Halı Fabrikası olan H. F., 1843 yılında Sultan Abdülmecid devrinde Serasker Rıza Paşanın yardımı ile Ohannes ve Boğos Datyan adlı iki kardeş tarafından 50 pamuklu ve 25 ipekli tezgâhla işletmeye açılmıştır. 25 Haziran 1844 Cuma günü «Eser - i cedid» vapuru ile İzmit'teki Çuhahâne Fabrikasını

ziyârete giden Sultan Abdülmecid, Hereke önlerinden geçerken fanilâ, ipekli kumaş dokuyan bu imalâthaneyi görünce, genişletilmesi için hatt - ı hümâyûn çıkarmıştır.

Serkis Ağa adında bir müdür ve İtalyan teb'asından Camaron adlı ressam ilk idâre heyetini teşkil etmiştir.

Bu imalâthânenin 1845'te Gebze tapusuna Sultan Abdülmecid adına tescili yapılması üzere, 1850'de Kemhahâne mevkiine 3 katlı büyük bir ahşap binâ inşâ edilerek, ipekli tezgâh sayısı 100'e çıkarılmış ve 50 pamuklu tezgâh da Zeytinburnu'nda bulunan başka bir fabrikaya gönderilerek doğrudan doğruya ipekli kumaş imâl etmiştir. 1850'den sonra Hazîne - i Hassaya geçerek Hereke Fabrika - i Hümâyûnu adını almıştır.

Başlangıçta Kemhâ - hâne diye adlandırılmış olan fabrikanın 100 jakarlı tezgâhı tarafından çıkarılan ipekli kumaşlar, yalnız sarayın ve saray halkının ihtiyaçlarına sarf edilmiştir. 1875'te Sultan Abdülâziz devrine kadar bu durum devam etmiş, fabrikaya ticarî bir veçhe verilmek lüzumu hâsıl olmuş ve piyasaya sürülecek ipekli kumaşlar imâline de başlanmıştır. Bu mamulâtı satmak için İstanbul'da Kapalıçarşı'da bir satış mağazası açılmışsa da, Sarayın müdahalesi ile bu işten vazgeçilmiştir.

1878'de Sultan Abdülhamid devrinde fabrikada yangın çıkmış, filâtör (ipek sağma) dâiresinin kazanı yanmıştır. Bunun üzerine fabrika 5 yıl muattal kalmıştır. 1882'de filâtör dâiresinin yeniden inşâsı ile faaliyete geçilmiştir. 1890'da H. F. yanında 100 yataklı bir hastahâne ve 1898'de bir rüştiye açılmıştır.

1891'de 100 yeni tezgâhla halıhâne kısmı faaliyete geçmiştir. İlk halı ustaları Sivas, Lâdik ve Manisa'dan getirilmiştir. Bugün orta okulun bulunduğu yerde, üzerinde Abdülhamid'in tuğrası bulunan halıhâne inşâ edilmiştir. Birçok kıymetli târihî eşya ve eserler arasında bu tuğra da kaybolmuştur. Yine bu târihlerde battaniye imalâtı da başlamıştır.

1894'te fabrikaya ticarî bir yön vermek fikri yeniden ortaya atılmış, İstanbul'da bir satış mağazası açılarak mamûllerini piyasaya tanıtmaya çalışmıştır. H. F.'nın ipeklileri, halıları, battaniyeleri piyasada tutulmuş, hattâ milletlerarası bir ün de kazanmıştır.

Alman imparatoru II. Wilhelm ile imparatoriçe Auguste Viktoria, Ağustos 1895 târihinde memleketimize yaptıkları seyahât münasebetiyle 15 Kasım Perşembe günü H. F.'na da gelmişlerdir. Haydarpaşa'dan hususî trenle H. F.'na gelen Alman imparatoru, H. F.'nda 6 saat kalmış ve «Borley» yatı ile İstanbul'a dönmüştür. İmparator, öğle yemeğini köşkte yemiştir. Alman imparatorunun H. F.'nı ziyareti münasebetiyle deniz kenarındaki târihî köşk yapılmıştır.

II. Wilhelm istasyondan i'tibâren yerlere serilen halılar üzerinden geçerek köşke gelmiştir. Burada kendisine, imparatoriçeye ve maiyetine nadide ipekli kumaşlar, halılar hediye edilmiştir. İmparatoriçe halı dokuyan Münevver, Binnaz ve Emine adlı üç kız çocuğuna birer altın iğne hediye etmiştir. İmparatorun bu seyahâtine Müşir Şâkir Paşa, Hâriciye Nâzırı Tevfik Paşa, Yâver - i Ekrem Müşîr Komhorter Paşa, Berlin Sefiri Tevfik Paşa, yâverlerden Ahmed Ali ve nâzır paşalarla teşrifatçı İbrâhim Bey katılmıştır.

1902'de 20 tezgâhla bir çuha ve şayak, iplik dâiresi açılmıştır. 1905'te buna fes dâiresi de ilâve edilmiştir. 1917'de 20 tezgâh 52'ye çıkarılmıştır. Fabrika, 1925'te Türkiye Maâdin ve Sanayi Bankasına devredilmiştir.

1932'de de büyük bir yangın felâketi geçiren fabrikanın yünlü ve iplik makineleri yanmıştır. Yanan kısımlar yeniden yapılmış ve tezgâh sayısı 103'e çıkarılmıştır.

HEREKE FABRIKASI: Fabrika ve kasabanın görünüşü

Bu suretle tamamiyle yünlü kumaş dokuyan tezgâhlar faaliyete geçmiştir. İplik, terbiye, boyahâne, bobin, yıkama dâireleri de bu târihte yeni makinelerle faaliyete geçmiştir.

3 ve 7 Temmuz 1932 târihli kanunlarla Sanayi ve Maadin Bankasının Sanayi ve Kredi Bankasıyle Devlet Sanayi Ofisi olarak ayrılması üzerine, fabrika bu ofise intikal etmiş ve 11 Temmuz 1935 târihli kanunla Sümerbank'ın kurulması üzerine H. F. Sümerbank'a bağlanmıştır. Bundan sonra fabrika, yurdun kumaş ihtiyacının büyük kısmını karşılamak için başarı ile çalışmıştır. 1944'te 32 yeni dokuma tezgâhı, Kırıkkale Askerî Fabrikalarında yapılmış, eski 32 tezgâh da sökülmüştür.

1945'te aktarma, iplik, çözgü, vargel, harman, boya, yıkama dâirelerinde de tadılât yapılarak fabrika bugünkü hâlini almıştır. H. F. 1949 yılında büyük bir sel felâketine uğramış, 8 Eylûl Perşembe günü dokuma, çözgü ve vargel, iplik dâirelerine dolan sular, fabrikanın bir hafta muattal kalmasına sebep olmuştur. Bugün fabrika, 1960 yılında ilâve edilen tezgâhlarla beraber 112 tezgâhla çalışmaktadır. Fabrika 51 325 m^2 sahayı kaplamaktadır.

HEREKE HALISI: bk. HALI.

HÉRELLE [*derẹl*], **Félix Hubert d'** (Montreal 1873 - Paris 1949), Fransız asıllı Kanadalı bakteriyolog. Bakteriyofaj (bakterileri yiyen bir ültravirüs) ı keşfetmiştir (1915). Amerika'da, Sovyetler Birliği ve Türkiye üniversitelerinde ders vermiş, çok önemli araştırmalarda bulunmuştur. En önemli eseri: *Le bactériophage* (Bakteriyofaj) [1921].

HẸREMANS, Jacob (Antwerpen 1825 - Gant 1884), Flaman filologu. Flaman hareketinin baş temsilcilerinden biridir. 1874 târihinden i'tibaren «Het Nederlandsch Museum» adlı dergiyi çıkarmıştır.

Önemli eserleri arasında *Hoffmann von Fallersleben en de Nederlandsche Letterkunde* (Hollanda edebiyâtında Hoffmann von Fallersleben'ın yeri) [1874] anılabilir.

HẸREND, Batı Macaristan'da, Veszprém ilinde bir yer. Nüfûsu 2 500 (1966) dür. 1839 yılında kurulan porselen fabrikası mamulleri tanınmıştır. Bu fabrikada çalışanların sayısı 1 000 kişidir.

HÉRENS [*erą̃*] **VÂDİSİ** (Fr. Val d'Hérens; Alm. Eringerthal), İsviçre'nin Valais kantonunda Rhône Nehrinin suladığı bir vâdi. Bu vâdinin başlıca merkezi, tanınmış bir sayfiye olan Evalène köyüdür.

HẸRERO, OVAHERERO, güney - batı Afrika'da yaşayan ve eskiden yanlış olarak Damara adı verilen bir Bantu boyu. H. larda gerek ırk gerek kültür bakımından kuvvetli bir doğu Hâmî te'siri görülür. Özellikle büyük baş hayvancılık yaparlar. Eski dinleri ata putperestliği ve sığır kültü idi. Şimdi çoğunluğu Hıristiyandır ve kısmen kendi kavmî kiliseleri vardır. Nüfûsları güney - batı Afrika'da 40 000 (1966), Botswana'da 6 500 (1966) ve Transvaal'de 100 (1966) kişi olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca, 25 000 - - 40 000 kişi kadar bir bölümleri de Angola'da yaşamaktadır. Güney - batı Bantu lehçelerinden birini konuşurlar.

HẸREROLAND, güney - batı Afrika'nın ortasında bulunan yaylalık bir bölge. Eskiden yanlış olarak Damaraland (Damaralar ülkesi) adı verilmekteydi. İklim bakımından beyazların yerleşmesine çok elverişli olup büyük çiftçilik yapılan bir merkezdir.

HẸRFORD, Federal Almanya'nın Nordrhein - Westfalen eyâletinde. Weser Irmağı'na karışan Werre Çayı kıyısında bir şehir. Nüfûsu 55 700 (1967), denizden yüksekliği 68 m dir. Şehirde XVI. yüzyıldan kalma evler ve XIII - XIV. yüzyıllardan kalma kiliseler vardır. İktisadî hayat bakımından tahta, dokuma, mâden, tütün ve tatlı besin maddeleri endüstrileri anılabilir.

HERFORD: Brüderstrasse'deki târihî binâlar

HERGELE (Far.), henüz binilmek, yük taşımak veyâ arabaya koşulmak için alıştırılmamış (terbiye edilmemiş) hayvan. Eşek sürüsü için H. dendiği lûgat kitaplarında yazılı ise de, Anadolu'da at, eşek ve katırdan, hattâ sığırdan meydana gelen sürüye de H. adı verilir. Bu itibarla, eskiden hayvan pazarlarına H. götürenlere H.'ci dendiği gibi, köyün hayvanlarını güden çoban veyâ sığırtmaca da Anadolu'nun bâzı bölgelerinde H.'ci denir.

H. kelimesi, mecazî olarak «işsiz güçsüz ayak takımı» mânâsına geldiği gibi, görgüsüz, terbiyesiz ve topluluğa karşı saygısız kimseleri ifade etmek üzere hakaret manâsında da kullanılır.

Hergele resmi: İmparatorluk devrinde, ülkemizin belli başlı hayvan piyasalarına sevk edilen H.'lerden hayvan başına alınan paraya verilen ad Bu resim veyâ bac, iltizama verilirdi. Son yüzyıl içinde H.'cilikle berâber H. resmi de ortadan kalkmıştır.

HERGELECİ İBRÂHİM PEHLİVAN (Hezargrad, Ezerçe, Bulgaristan, 1862 - Sarımeşe 1917), Türk pehlivanı. Babasının adı Mahmud'dur. At çobanlığı yaparken güreşe başladığı için Hergeleci adıyla anılmıştır.

Ustası, 1877-1878 Türk-Rus savaşından sonra anayurda göç ederek İzmit'in Sarımeşe köyüne yerleşmiş ve burada ölmüş olan Torlaklı Deli Hâfız adında bir pehlivandır. 185 cm boyunda ve 100 kg ağırlığında olan H., Koca Yusuf, Adalı Halil (b. bk.), Filiz Nurullah, Kurıdereli gibi iri vücudlu pehlivanlarımızla üstün tekniği ve duruma göre oyun bulan zekâsı sâyesinde başabaş güreşler yapabilmiştir. Bilhassa altçılığı ile tanınan H.'nin kendi buluşu olan ayak oyunları, minder güreşinde hâlâ başarıyla uygulanmaktadır.

HERGELECİ İBRÂHİM PEHLİVAN

H., Rumeli'de birçok güreşler yaparak ün saldıktan sonra, İstanbul'a gelerek Abbas Halim Paşa'nın himâyesine girdi. 1829 yılında kendisinden güreş tekniğini öğrenmek üzere İstanbul'a gelen hemşehrisi Kara Ahmed'i de Abbas Halim Paşa'nın himâyesine sokarak yanına çırak olarak aldı.

Koca Yusuf, Adalı Halil, Arab Said, Yörük Ali, Koca Murad, Koca Yaşar, Kafa Ali, Kuru Rüstem, Katrancı Mehmed gibi ünlü pehlivanlarla birçok güreşler yaptı ve bu pehlivanların amansız bir rakibi olarak tanındı.

1895 yılında çırağı Kara Ahmed ile Paris'e giderek burada ve daha sonra da Avrupa'nın büyük şehirlerinde dü zenlenen güreş müsabakalarına katıldı. Avrupa'dan döndükten sonra, ustası gibi o da anayurda göç ederek Sarımeşe köyüne yerleşti.

H.'nin güreş hayatı, daha çok Türkiye'de geçtiği için, Avrupa güreşçileri tarafından Koca Yusuf, Filiz Nurullah, Kara Ahmed, Adalı Halil kadar tanınmamıştır. Buna rağmen yağlı güreş târihimizde H. özel bir yer tutar.

Her yıl Sarımeşe köyünde H. adına yağlı güreşler yapılmaktadır. — Âtıf Kahraman

HERGESELL, Hugo (Bromberg 1859-Berlin 1938), Alman meteorologu. 1898'de Alsace-Lorraine meteorolojik servisinin müdürü olmuş, 1900'de de Strasbourg (Strasburg) Üniversitesinde profesörlüğe tâyin edilmiştir. 1914'te Lindenberg havacılık rasathânesinin müdürü olmuştur. Bilhassa atmosfer fiziği ile uğraşarak Graf Zeppelin ve Monako prensi ile beraber çalışmıştır. Eseri: *Beiträge zur Physik der freien Atmosphäre* (Serbest atmosfer fiziği üzerine katkılar) [1914].

HERGESHEIMER [*hörgîshaymîr*], **Joseph** (Philadelphia 1880-Sea Isle, New Jersey 1954), Amerikalı yazar ve ressam. Romanlarında uzak memleketlerdeki aşk maceralarını işlemiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Mountain Blood* (Dağ kanı) [1915]; *Three Black Pennies* (Üç kara penny) [1917]; *Linda Condon* (kadın adı) [1919]; *Tampico* (yer adı) [1926]; *The Party Dress* (Gece elbisesi) [1930]; *Tropical Winter* (Tropik kış) [1933].

HÉRIAT [*eriạ*], **Philippe** (asıl adı: **Raymond-Gérard Payelle**; doğ. Paris 1898), Fransız yazarı. Romanlarında modern burjuva âilesinin, çok kere psikoanalitik açıdan yorumlanan problemlerini ortaya koyar. Eserleri şunlardır: *L'innocent* (Safdil adam) [1931]; *Les enfants gâtés* (Şımarık çocuklar) [1939]; *Famille Boussardel* (Boussardel âilesi) [1944]; *Les grilles d'or* (Altın parmaklıklar) [1957]; *Retour sur mes pas* (İzlerim üzerinde dönüş) [1959]; *Le temps d'aimer* (Sevmek vakti) [1968]. Sahne eserleri: *L'immaculée* (Lekesiz kadın) [1947]; *Belle de jour* (Gündüz sefası) [1950]; *Piège de lumière* (Işık tuzağı) [1952]; *Les noces de deuil* (Yas eğlentileri) [1953]; *Les joies de la famille* (Âilenin sevinçleri) [1960].

HERİRUD (eski adı: **Arius**), Afganistan'da bir nehir. Uzunluğu 650 km dir. Kuzey-batı Afganistan ve Sovyet Türkmenistanı'nın güneyinden geçer. Kâbil'in batısındaki Kâh-i Baba'dan çıkar. Batıya doğru akarak Herat Vâdisinden geçer, sonra kuzeye dönerek, doğuda Afganistan ve Sovyet Türkmenistan'ı ve batıda İran ile Afganistan arasındaki sınırın bir kısmını teşkil eder. Karakorum Çölü'nde kaybolur. Türkçe adı Tecen Irmağı'dır ki Ruslar da bu adı kullanırlar.

HERKINIA ORMANLARI (Lât. **Hercynia silva**), Almanya'daki Mittelgebirge sıradağlarının özellikle Bohemya'da bulunan kısmının Keltçe adı. Caesar zamanında Keltler ve Germenler arasındaki sınırı teşkil ediyordu.

HERMAFRODİTLİK (Fr. Hermaphrodisme) [Biyol.]: bk. ERDİŞİLİK.

HERMAI, ilk örnekleri dörtköşe olan taştan filayakları. Üst uçları sakallı bir Hermes (Yunan tanrısı) başı şeklinde yontulur ve orta kısımlarında bir phallus (penis) bulunurdu. Başlangıçta açığa bırakılırlardı ve kuvvetli bir ihtimâlle dinî bir anlam taşımaktaydılar. M. Ö. IV. yüzyıldan i'tibâren Pan, Satyrn, Priapos, Aphrodite, Hekate, Helios ve Herakles başları da yontulmağa başlanmıştır. İmparatorluk çağı Romalıları da H. leri sadece süsleme maksadıyle kullanırlardı. XV. yüzyıldan i'tibâren H. lerin büst şeklinde Avrupa san'atında yeniden taklid edilmeğe başlandığı görülür.

HERMANDAD (İsp. = kardeşlik), İspanya'da bir nevi kardeşlik ve dayanışma bağı. Özellikle XIII. yüzyıldan i'tibâren Castilla ve Aragón şehirleri arasında toplum nizamının ve güvenliğinin, öncelikle ve ekseriya asılzâdelere, arasıra da

krallığa karşı korunması amacını güderdi. 1476 târihinde kraliçe Isabel bütün Castilla şehirlerini birçok ön haklar tanımak suretiyle birleştirmiştir ki buna Kutsal H. (Santa H.) adı verilmiştir. Aynı usûl Katolik Fernando tarafından Aragón'da beyzâdelere karşı güvenliği sağlayabilmek üzere getirilmiştir. Fakat Santa H., 1550 yıllarında alelâde bir jandarma teşkilâtı (guardia civil) durumuna düşmüştür.

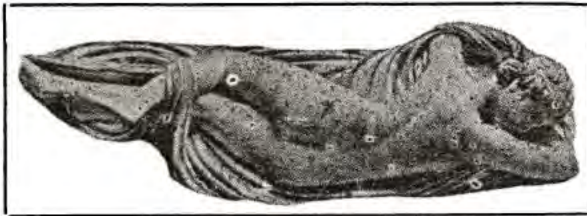
HERMANN, George (asıl adı: **Georg Borchardt**; Berlin 1871 - Birkenau kampı 1943), Yahudi asıllı Alman romancısı. Berlin Yahudiliğini konu edinen romanlar yazmıştır.

HERMANN von Salza (ölm. Salerno 1239), Alman şövalyeler tarikatı (Der Deutsche Orden)'nın 4. üstad - ı âzamı (1209 - 1239). Thüringenli bir savaşçı bey soyundandır. İmparator II. Friedrich'e diplomat olarak büyük hizmetlerde bulunmuştur. Onun üstâd - ı âzamlık devrinde ve 1211 - 1225 yılları arasında Burzenland kesimi ele geçirilmiş ve 1226 târihinde de Prusya'nın fethine başlanmıştır.

HERMANNSTADT (Coğ.): bk. SIBIU.

HERMANT [*ermã*], **Abel** (Paris 1862 - Chantilly 1950), Fransız yazarı. Romanları, örf ve âdetleri tasvir eden kroniklerdir: *Les Transatlantiques* (Amerikalılar) [1897]; *Les souvenirs du vicomte de Courpière* (Vicomte de C. in hâtıraları) [1901]; *Les épaves* (Deniz felâketi kalıntıları) [1927]. Saf ve güzel Fransızca meraklısı olan H., temiz dil (pürizm) hakkındaki denemelerinde Lancelot takma adını kullanmıştır. 1932'de çıkan *Grammaire de l'Académie française* (Fransız Akademisi grameri) in başlıca yazarı H. dır. Alman işgali altında Paris basınında çalıştığı için 1944'te Fransız Akademisinden çıkarılmıştır (1927'den beri akademi üyesi bulunuyordu). Bu sebepten dolayı 1945'te müebbet hapse ve millî takbih (dégradation nationale) cezasına çarptırılmış, 1948'de serbest bırakılmıştır.

HERMAPHRODİTOS [*hermafroditos*] (Yunan mit.), Doğudan geldiği sanılan bir hünsa tanrı. Daha sonraki Yunan mitolojisinde Hermes ve Aphrodite'nin oğlu olarak geçer. Kaynaklar perisi Salmakis, tanrılara yönelerek vücudunu H. unkine karıştırmaları için yakardı. Böylece de çifte

HERMAPHRODİTOS

cinsiyetli bir varlık ortaya çıktı. H. kültü Atina'ya muhtemelen Kıbrıs'tan gelmiştir.

San'at alanında H., M. Ö. IV. yüzyıldan i'tibâren hem dişi hem de erkek biçimleri ihtiva etmek üzere ve şehvânî tahrik unsuru gitgide artarak tasvir edilmeğe başlanmıştır.

HERMES (Yunan mit.), Arkadia menşeli Yunan tanrısı. İlk zamanlarda sürülerin koruyucusu idi. Sonradan onu Zeus'un oğlu sanarak Olympos dağında oturan tanrılara katmışlardır. Yolcuların, elçilerin, seyyar satıcıların, ticarî faaliyetin ve hattâ hırsızların koruyucusu, tanrılarla insanlar arasında bir aracı ve beden terbiyesi tanrısı idi. Roma'da H.'in yerini Mercurius almıştır.

HERMES

Hermes Trismegistos (Yun. = üç kere büyük H.), Yunanlılarca Mısırlıların ay tanrısı Thot (b. bk.) a verilen ad. Yunanlılar H. i Mısır'ın efsanevî bir kralı olarak tasavvur ederek, ona sihir, astroloji ve simya üzerine eserler atfetmişlerdir. Eflâtun'un felsefesi ve Yakın Doğunun mistik doktrinlerinden ilham alan bu eserler, M. S. IV. yüzyılın dinî tartışmalarında büyük rol oynamışlardı.

HERMİON'LAR veya **HERMİNON'LAR** (Târ.): bk. GERMENLER.

HERMITE [*ermit*], **Charles** (Dieuze 1822 - Paris 1901), Fransız matematikçisi. 1869 yılından i'tibâren profesörlük yapmıştır. Tahlil nazariyesi ve sayı nazariyesi üzerinde çalışmıştır.

Ch. HERMITE

HERMOGENĒS (M. Ö. II. yüzyıl sonları), Yunan mimârı. İon üslûbunun temsilcisi olan H., Dor üslûbuna karşı cephe almıştır. Vitruvius Pollio tarafından Teos'taki Dionysos tapınağı ile Maiandros (Menderes) kıyısındaki Magnesia'da bulunan Artemis tapınağının mimârı olarak anılmaktadır. Her ikisi de bugün kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır. H., sütun başlık altlarına kabartma süs ve saçaklar koymak suretiyle Roma ve bütün Batı san'atında mutad hâle gelmiş olan şekil lisanını da yaratmış olan zattır.

HERMOGENIANUS DERGİSİ (Lat. Codex Hermogenianus) [Roma huk.], M. S. 314 - 324 arasında Roma imparatorluğunun doğu eyâletlerinde Hermogenianus tarafından Gregorius Dergisine ek olarak kaleme alınmış bir kanun dergisi. Bu kod, Gregorius Dergisi gibi, imparatorluk anayasalarını toplayan hususî bir dergi olup, M. S. 294'te sona eren Gregorius Dergisini 324 yılına kadar devam ettirir.

HERMON (Ar. Cebelü'ş - Şeyh), Suriye'de bir sıradağ. Antilübnan Dağlarının güneye doğru devamıdır ve bu dağlardan Barada Vâdisi ile ayrılır. En yüksek tepesi 2 750 m dir. Doğu yamacı yüzü hemen hemen tamamen çıplaktır. Batı yamaçları ise meşe ve badem ağaçlarıyla kaplıdır. 1 500 m nin altında tarım, bağcılık ve zeytincilik yapılır.

HERMONTHIS (eski Mısır. **Per Mont**; bugünkü adı: **Arment**). Yukarı Mısır'da ve Nil'in sol kıyısında eski bir şehir. Harb tanrısı Mont'un ve kutsal sayılan Buchis boğalarının tâzim yeriydi. 1928 - 1929 yıllarında İngilizler tarafından yapılan kazılarda bu boğaların mezarları ortaya çıkarılmıştır.

HERMOPOLIS (Yun. = Hermes'in şehri), iki eski Mısır şehrine Romalılarca verilen ad. Bu şehirlerde Hermes'e eş tutulan Mısır tanrısı Thot tazim edilirdi. H. magna (Büyük H.), Nil in sol kıyısında, bugünkü Aşmuneyn kasabası yakınında Yukarı Mısır'da bir vilâyetini merkezi idi.

İkincisi ise H. parva (Küçük H.) dır ki Eski Mısırca adı Behdet idi. Sonraları Timenhor diye anılmıştır. Bugünkü Damanhur (b. bk.)'un yerinde bulunuyordu.

HERMOS (Târ. - Coğ.), Gediz çayının eski adı. Bk. GEDİZ.

HERMUNDUR'LAR veyâ **ERMUNDUR'LAR**, Suabların bir kolu olan bir Germen boyu. M. Ö. I. yüzyılda Ön Harz bölgesinden orta Elbe ve Saale kesimine göç etmişler ve sonraları Thüringenlılar arasında erimişlerdir.

HERMUPOLIS (Yun. = Hermes'in şehri), Ege Denizi'ndeki Kiklad Takımı'nın başşehri. Sira (Syros) Adasındadır. Nüfûsu 14 400 (1961) dür. Tersaneleri kayda değer 1834 yılında göçmenler tarafından kurulmuş olan H., nüfûsça kalabalık bir şehirdi. Bugün gitgide gerilemektedir.

HERNÁNDEZ [*ernandeth*] veyâ **FERNÁNDEZ, Gregorio** (Santiago aş. yu. 1576 - Valladolid 1636), İspanyol heykeltıraşı. Castilla ekolü'nün manierist tarzını aşarak yeni bir klâsik şekil güzelliği anlayışına ulaşmıştır. Çoğu boyalı olan tahta heykellerinde büyük bir ifâde gücü ve derin bir dinî duygu sezilir. Önemli eserleri şunlardır: «Yatan İsa» (1605, Madrid. Sacramento Manastırı); Nuestra Señora de la Concepción Manastırı büyük mihrabı (1618 - 1621, Vitoria); «Kutsal âile» (1621, Volladolid, San Lorenzo); Sta Theresa (1627, Valladolid); İsa ve Sta Theresa (1632, Avila, Santa Teresa); İsa'nın Vaftizi (1634, Valladolid).

HERNÁNDEZ [*ernandheth*], **José** (Pueyrredón, Buenos Aires 1834 - Buenos Aires 1886), Arjantinli şâir *Martin Fierro* [I. bölüm, 1872, 2. bölüm 1878] adlı şiir kitabında. halk tarzı deyişlerle pampalardaki hayatı ve gaucho'ları canlı bir şekilde tasvir etmiştir.

HERNE [*herni*], Batı Almanya'nın Nordrhein - Westfalen eyâletinde, Ruhr bölgesinde bir şehir. Nüfûsu 102 500 (1968) dür. Komür ocakları, kok fabrikaları, dökümhâneleri makine ve tekstil sanayii vardır.

HERNIC [*hernik*] **LER**, İtalya (Latium)'da. Roma'nın güney - doğusunda yaşamış olan bir kavmin adı. Başlıca şehri Anagnia idi. H.'ler Roma'nın ilk zamanlarında müttefikleri olmuş bir kavimdir.

HĒRŌ (Yunan mit.). Aphrodite'nin Sestos'taki râhibesi ve Abydos'lu Leander'in sevgilisi. H. her gece sevgilisine ışıkla yön gösterir ve Leander de Hellespontos üzerinden yüzerek ona gelirdi Fakat fırtına'lı bir gecede dalgaların şiddetine dayanamayarak boğulmuştur. Ertesi sabah kıyıya sürüklenmiş cesedini gören H., kendini kulesinden aşağıya atmak suretiyle canına kıymıştır.

Ovidius'un *Heroides*'indeki iki mektup, konunun edebî olarak tanınmasına yol açmıştır. Sonra Schiller, *Ballade* ve Grillparzer *Des Meeres und der Liebe Wellen* (Denizin ve aşkın dalgaları) adlı şiirlerinde aynı hikâyeyi yeniden değerlendirmiştir.

HERODES AGRİPPA, I. (M. Ö 10 - M. S. 44), Büyük Herodes'in torunu. Petrus'u zindana attırıp Jacobus'u idam ettiren zattır.

HERODES AGRİPPA, II. (M. Ö. 27 - Roma aş. yu. M. S. 100), I. Herodes'in oğlu. Kudüs'ün fethi (M. S. 70) sırasında Romalıları desteklemiştir.

HERODES ANTİPAS (M. Ö. aş. yu. 20 - M. S. 40 - 39), Büyük H in oğlu ve İsa'nın hükümdarı. Vaftizci Yahya'yı idam ettirmiş ve M S. 39 veyâ 40 yılında İmparator Caligula tarafından azledilerek Lyon'a sürülmüştür.

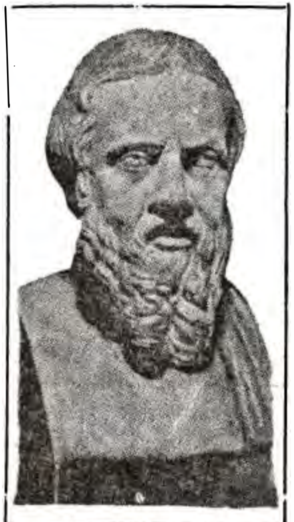
HERODES, Attike'li Tiberius Claudius (Marathon 101 - 177), Yunanlı hatip. Hadrianus ve Antoninus Pius tarafından çok takdir edilen bir kimseydi. Sonuncusu 143 yılında H. i konsullüğe yükseltmiş ve prenslere hoca olarak tâyin etmişti. Babasından kalan büyük mirasla birçok muhteşem binâlar inşâ ettirmiştir. Atina'daki Odeon (eski Yunan'da edebiyât ve konser salonu) ve Panatein Stadyumu bunlar arasındadır. Eserlerinden elimizde kalan sadece *Devlet hakkında* adlı bir yazının müsveddeleridir.

HĒRŌDĒS, I. Büyük (M. Ö. aş. yu. 72 - M. Ö. 4), Yahudi kralı Roma hâkimiyeti altında saltanat sürmüştür (M. Ö. 37 - M. Ö. 4). Kudüs tapınağını muhteşem bir şekilde yeniden inşâ ettirmiştir. Bir rivâyete göre Nasıra çocuk katliâmını emretmiştir. Hayatı ile ilgili sahne eserleri mevcuttur.

HĒRŌDİANOS, Ailios (M. Ö II. yüzyıl), Yunan gramercisi. İskenderiye'de doğmuştur. Apollonios Dyskolos'un oğludur. Daha gençlik yıllarında Roma'ya göç etmiştir. Vurgu biliminin büyük otoritesi olarak kabul edilir. A. Lentz, ondan sonraki gramercilerin kayıtlarına davanarak H. un kaybolmuş ana eserlerini yeniden meydana getirmeyi denemiştir (2 cild, 1867 - 1870).

HERODOTOS (Halikarnassos [Bodrum] aş. yu. M. Ö. 490 - Thurii, İtalya 425 - 420 araları), Yunan târihçiliğinin kurucusu ve târihçiliğin babası. İnceleme gezileri dolayısıyla Mısır, Mesopotamya, Afrika, Sicilya, İtalya ve Karadeniz'in kuzey kıyılarını dolaşmıştır. Fikrî bakımdan ikinci vatanı Atina olmuştur. Burada Perikles ve Sophokles ile temas etmiştir. Buradan 444 yılında İtalya'da kurulmuş olan Attike kolonisi Thurii ye göç etmiştir.

H.'un Ion lehçesinde yazmış olduğu ve daha sonraları başkaları tarafından Musalara izâfeten dokuz bölüme ayrılmış olan eserinin asıl konusunu, 479 yılındaki Mykale

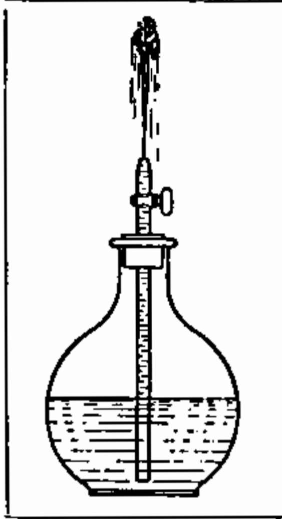
HERODOTOS

Meydan Savaşına kadar Yunanlılarla Asyalılar arasındaki çekişmeler teşkil eder. Eserin en güzel kısmı Pers savaşlarının tasviridir. Aynı zamanda bu eserde o zamın bilinen ülkelerin ve milletlerin de canlı bir tasvirini bulmak mümkündür. Bu bahislerde Mısır gibi yüksek kültür seviyesindeki ülkelerle İskitler, Afrikalılar veyâ Ikhtyophag'lar gibi ilkel kavimler aynı keskin, değerlendirici ve nüfûz edici bakışla gözler önüne serilir. Eserin son derece parlak bir yönü de, meselâ Gyges ve Kandaules, Kroisos ve Solon yahut Polykrates'in yüzüğü gibi, araya serpiştirilmiş fıkra ve hikâyelerdir ki anlatma ve tasvir etme san'atının şaheserlerini teşkil ederler. Eserin dayanak noktalarından birini de tanrılara ve onların târihe te'sir ederek denge sağlayan adâletlerine karşı duyulan inanç meydana getirir. Fakat sofistlerin etkileri de bellidir. H.'un anlattığı şeylerin sıhhati en son araştırmalar sonucunda da ispatlanmıştır. Üslûbunun özelliklerinden birini, anlattığı olayların çok yönlülüğü ve karmaşıklığını neşeli, canlı ve hattâ zaman zaman sâfiyâne bir tarzda anlaşılır hâle getirmesidir.

HÉROLD [*erǫl*], **Louis Joseph Ferdinand** (Paris 1791 - Paris 1833), Fransız bestekârı. İtalyan operasında koro (1824 - 1827), operada da şan (1827) şefi olmuştur. Başlıca eserleri şunlardır: *Zampa* (ad) [1831]; *Le Pré-aux - Clercs* (yer adı) [1832].

HĒRŌN, İskenderiyeli (Yun. **Heron ho Aleksandreos**; aş. yu. M. S. I. yüzyıl), Yunan fizikçisi. Mekanik, mekanik teknik, pnömatik, mancınık yapma tekniği, yer ölçme tekniği konularında birçok eserler yazmış olan bir bilgin olarak tanınmıştır.

Hērōn şişesi: İskenderiyeli H. tarafından târif edilen bir borulu şişe. Şiddetle içeri verilen tazyikli hava dolayısiyle şişenin içinde bulunan sıvı borudan dışarı fışkırır. H. şişesi k i m y e v î analizlerde püskürteç olarak veyâ parfüm püskürteci olarak kullanılır.

HERON ŞİŞESİ

HĒROPHİLOS [*hero-filos*] (doğ. Kadıköy M. Ö. III. yüzyılın birinci yarısı), Y u n a n hekim ve anatomisti. İnsan cesetlerinin teşrihi yoluyla, organları ve vücûdun muhtelif kısımlarını ilk inceleyenlerden b i r i d i r. Bu arada birtakım patolojik ve anatomik gözlemlerde de bulunmuştur. On iki parmak bağırsağını bulan odur.

HERǪSTRATOS, meşhur olmak ve târihe geçmek için Ephesus (Efes) teki Artemis Tapınağı'nı ateşe veren (M. Ö. 356) bir Yunanlı. Bundan kinâye olmak üzere şan ve şöhret düşkünü kimseler için herostratik (Fr. hérostratique, Alm. herostratisch) sıfatı kullanılır.

HÉROULT [*erụ*], **Paul Louis Toussaint** (Thury-Harcourt 1863 - Antibes koyu, Akdeniz 1914), Fransız kimyageri, alüminyum metalürjisinin kurucusu. Kil ve kriolit'ten alüminyum üretimini tarif etmekle çağdaş alüminyum endüstrisinin temelini atmış, elektro - çelik yapımı için arklı bir fırın olan H. fırını'nı meydana getirmiştir.

HERPES (Uçuk) (Fr. Herpès), ufak, içleri dolu kabarcıkların üzüm salkımı şeklinde birleşmesi sonunda meydana gelen bir deri hastalığı. Bu terim yalnız başına kullanıldığı zaman H. simpleksi ifade eder.

H. simpleks, genel virus infeksiyonudur. Bazı travmalar, stres, güneşe maruz kalma, yüksek ateş, hazımsızlık, bitkinlik, menstruasyon sonucu ağız kenarında, dudakta ve cinsiyet organlarının etrafında görülür. Kırmızı iltihaplı bir zemin üstünde üzüm salkımı hâlinde vesikül teşekkül eder. H. infeksiyonu bilhassa şahsın mukavemetinin azaldığı hâllerde ve bazı diğer infeksiyonlarla, meselâ pnömokoksik pnömoni ile beraber bulunduğu hâllerde meydana çıkar. Bunun sebebi, virusun çok zaman insan vücudu ile simbiyoz hâlinde yaşamakta olması ve vücut mukavemetinin azaldığı hâllerde belirtilerini meydana getirebilmesidir. Hastalık genel olarak aynı bölgede sebat ve takarrür eder. Primer ve daha ciddî H. simpleks infeksiyonlarında deride genel bir kabarcıklanma hâli, bazen ülserasyon, bazen de ensefalitis husule gelebilir.

Hastalığın tedavisinde esaslar: Hastalığı meydana çıkaran faktörleri önlemeye çalışmak, birer haftalık aralarla birkaç defa olmak üzere çiçek aşısı zerklerini tatbik etmek ve lezyonlar üzerine yumuşatıcı pomadlar sürmektir.

H. zoster, su çiçeğini meydana getiren virusa benzer bir virusla husule gelir. Viruslar hissî sinirlerin arka köklerinde tahribat yapar ve sinirlerin derideki bölgeleri boyunca uçuk şeklinde vesiküllerin teşekkülüne ve şiddetli ağrıların husulüne sebep olurlar. Meselâ, eğer iki interkostal sinirin arka kökleri virusla infekte olmuşlarsa göğüste, o sinirlerin bölgesindeki deride uçuk tarzında kabarcıklar ve o bölgede şiddetli ağrılar meydana gelir, eğer korneanın hissî siniri viruslarla enfekte olursa, gözde ciddî hasarlar husulüne yol açılmış olur.

H. zoster ağrılı bir hastalıktır. Ağrı vesiküllerin çıkmasından 48 saat evvel başlar ve vesiküllerin kaybolmasından sonra da devam eder. Hastalık tek taraflıdır ve genel olarak yüzde ve gövdede bulunur. Tedavide esas, müsekkinler, ağrı gidericiler ve diğer semptokatik ilâçların verilmesi, lokal olarak yaş tatbikat, bazı hâllerde röntgen ışınlarının ve anesteziklerin kullanılmasıdır.

HERPETOLOJİ (Fr. Herpétologie) [Zoo.]: bk. SÜRÜNGENLER BİLİMİ.

HERRERA [*errẹra*], **Francisco (el Viejo** = Yaşlı; Sevilla 1576 - Madrid 1656), İspanyol essamı. Târih ve hayvan resimleri yapmış, gravür dalında da eserler vermiştir. Luis Fernández'in öğrencisidir. Zamanının büyük ressamları arasında en yaşlısı olan H. ,çağında üstünlük kazanan gerçekçilik anlayışı içinde eserler vermiştir. Bu dönemde İtalyan te'siri altında kalmış olan İspanyol resmi, bu te'sirin başlıca vasfı olan, sert ışıklarla meydana gelen kuvvetli gölge - ışık çatışmalariyle kendini belli etmiştir. Bu hususlar H.'nın eserlerinde de yer almış olmakla beraber, serbest bir kompozisyon anlayışı, gerçekçiliği, esimlerindeki kişilerin değişikliği ve anlatış tarzı ile kişiliğini sağlamıştır. H. , Sevilla ve Madrid'de birçok manastırlara dinî ve târihî eserler yapmıştır. Bunlardan «Mahşer günü» (San Bernardo kilisesi, Sevilla) anılabilir. H. , birçok gravür ve madalyalar da yapmıştır. Rakiplerinin sahte paralar basmakla suçlamaları

üzerine Sevilla'ya kaçarak Jesuitler manastırına sığınmış, 1647'ye kadar Sevilla'da oturmuştur. 1650'de Madrid'e dönen H., buradaki çalışmasını ömrünün sonuna kadar sürdürmüştür. Eserleri arasında «Gece yemeği» (Louvre Müzesi); «St Petros'un tövbe ve istiğfarı» (Besançon Müzesi) vardır. Oğlu **Francisco** (Sevilla 1622 - Madrid 1685) el Mozo (=Genç) adiyle tanınmıştır. Roma ve Napoli'de G. Recco'-nun yönetiminde çalışmıştır. 1660'ta B. E. Murillo ile birlikte Sevilla Akademisi yöneticiliğine getirilmiştir.

HERRICK [*hẹrik*], **Robert** (Londra 1591 - Dean Prior, Devon 1674), İngiliz din adamı ve şâiri. Hicviyeler, çoban şiirleri, aşk ve içki şarkıları ve dinî şiirler yazmıştır. Yazdıklarının ekserisi sâde ve tabiî, birkaçı ise biraz kabadır. Eserleri şunlardır: *Noble numbers* (Soylu sayılar) [1647]; *Hesperides* (Hesperidler: Yunan mitolojisindeki bir cins periler) [1648].

HERRIOT [*eryọ*], **Edouard** (Troyes 1872 - Saint-Genis - Laval 1957), Fransız devlet adamı. Asıl mesleği öğretmenliktir. Aşırı Sosyalist Partinin üyesi olan H., Lyon belediye başkanlığı, senatörlük, milletvekilliği yapmış, Çalışma Bakanı olmuş, 1919 - 1924 arasındaki devrede Bloc national (Millî blok) e karşı muhalefet partilerinin liderliğini üzerine almıştır. Yine kendi tarafından yönetilen solcular karteli (le Cartel des gauches)'nin seçim zaferinden sonra 1924 - 1925 yılları arasında başbakanlık ve dışişleri bakanlığı makamlarını işgal etmiştir. H., Milletler Cemiyetinin denetimi altındaki bir karşılıklı garanti andlaşması için uğraştıktan başka, Sovyetler Birliği'nin tanınması, Ruhr havzasının Almanya'ya iâdesi ve Daves plânının kabulü meselelerini sonuca bağlamıştır. 1926 - 1936 arasında birkaç defa bakan ve 1926 yılında birkaç günlüğüne ikinci defa başbakan olmuştur. 1932 târihindeki başbakanlığı ise daha uzun sürmüştür. 1936 - 1940 târihlerinde H., Millet Meclisi başkanlığı görevini yürütmüştür. Etat Français'nin bir muârızı olarak 1942 yılında göz hapsine alınmış ve 1944 yılında Almanya'da tevkif edilmiştir. 1945 târihinde geriye döndükten sonra siyasî faaliyetine devam etmiştir. 1947 - 1954 arasında tekrar Millet Meclisi başkanlığı yapmış ve o târihten sonra da fahrî başkan unvanını taşımıştır. H., kesin bir cumhutiyetçi, kültür politikasında laiklik prensiplerinin savunucusu ve totaliter devlet şekillerinin her zaman karşısında bir şahsiyet olmuştur.

E. HERRIOT

H., başbakan olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Önemli eserleri şunlardır: *Mme. Récamier et ses amis* (Mme. Recamier ve dostları) [doktora çalışması, 1924]; *La Russie nouvelle* (Yeni Rusya) [1925]; *La vie de Beethoven* (Beethoven'in hayatı) [1929]; *Die Vereinigten Staaten von Europa* (Avrupa Birleşik Devletleri) [1930]; *La France dans le monde* (Fransa'nın dünyadaki yeri) [1933]; *Lyon n'est plus* (Artık Lyon yok) [4 cild, 1939 - 1940]; *Aux sources de la liberté* (Hürriyetin kaynaklarında) [1939]; *Droit et liberté* (Hukuk ve hürriyet) [1946]; *Jadis* (Bir zamanlar) [hâtırat, 2 cild, 1948 - 1952]; *Episodes 1940 - 1944* [II. Dünya Harbi hâtıraları, 1950].

HERSCHEL [*hẹrşil*], **Sir Friedrich Wilhelm veyâ William** (Hannover 1738 - Slough, Windsor 1822), Alman asıllı İngiliz astronomu. 1765 yılında erganuncu olarak Büyük Britanya'ya gitmiştir. Musiki nazariyatı onu matematik ve optik ilimleriyle de uğraşmaya sevk etmiştir. Bu arada aynacılık ile de ilgilenmeğe başlamış ve kısa zamanda bu işin ustası olmuştur. Bu aynalarla yaptığı gözlemler onu astronom yapmıştır. 1781 yılında Uranus gezegenini keşfetmiştir. 1783 târihinde güneş sisteminin Herkules sistemi yönündeki hareketini tesbit etmiştir. 1787 yılında Uranus'un iki dış uydusunu ve 1789 yılında Saturn'un iki iç uydusunu bulmuştur. Çift yıldızları, sis lekelerini ve yıldız yığınlarını araştırması sâyesinde astronomi ilmine yeni ufuklar açılmış ve yaptığı yıldız ayarlamaları, Samanyolunun yapısını inceleme konusundaki esasları teşkil etmiştir.

F. W. HERSCHEL

İlmî yazıları *Scientific papers* (İlmî tebliğler) [2 cild, 1912] adı altında yayınlanmıştır.

HERSCHEL [*hẹrşil*], **Sir John** (Slough, Windsor 1792 - Collingwood, Hawkhurst 1871), İngiliz astronomu. Astronom Sir Wilhelm Herschel (b. bk.)'ın oğludur. Babası tarafından başlanmış olan, gökyüzünün çifte yıldızlara ve bulutsulara göre tersim ve tavsifi araştırmalarına devam etmiştir. Bu araştırmaları güney gök küresinde de devam ettirebilmek maksadıyla Ümit Burnu'nda geçirdiği dört yıl, yeryüzünün bu kesiminde yapılan astronomi çalışmalarının başlangıcını teşkil eder. Önemli eserleri şunlardır: *Outlines of astronomy* (Astronominin ana çizgileri) [1849]; *Catalogue of nebulae and clusters of stars* (Yıldız kümeleri ve yığınları kataloğu) [1864].

HERSEK: bk. BOSNA - HERSEK.

HERSEKLİ ÂRİF HİKMET (Biyogr.): bk. ARİF HİKMET.

HERSEKİZÂDE AHMED PAŞA (Biyogr.): bk. AHMED PAŞA, Hersekîzâde.

HERSHEY [*hẹrşi*], **Alfred Day** (doğ. Owosso, Michigan 1908), Amerikan biyoloji uzmanı. Washington Üniversitesi Tıp Okulunda bakteriyoloji asistanı olarak çalışmış, sonra aynı üniversitede profesör olmuştur. 1969'da Nobel tıp ve fizyoloji armağanını kazanmıştır.

HERTFORDSHIRE [*hạrfırdşiır*], Londra'nın kuzeyinde bir kontluk. Yüzölçümü 1 637 km², nüfûsu 832 901 (1961) dir. Merkezi Hertford şehridir. Bölgede tarım eski devirlerden beri ön plânda gelir.

HẸRTLING, Georg von (Darmstadt 1843 - Ruhpolding 1919), Alman filozofu ve devlet adamı. München Üniversitesi'nde profesörlük yapmıştır. Almanya'da Katolik ilimler alanında büyük nüfûz sahibi olmuştur. Kendi çalışmaları ön plânda Katolik devlet ve cemiyet felsefesi konularınay önelmişti. Merkez partisi mensubu olarak Reich

parlâmentosu mebusluğunda bulunmuş, 1912 yılında Bavyera başbakanlığı görevini üzerine almıştır. Bu arada Veliaht Ludwig'in krallığını kabul ettirmesi kayda değer.

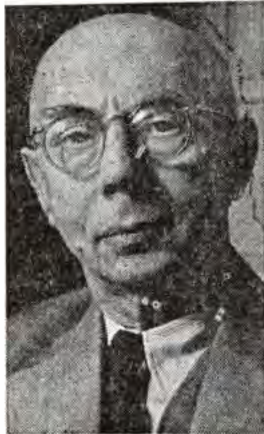
H., muhafazakâr görüşlü bir devlet adamı ve siyasî liberalizmin muârızlarından bir kimse olarak Th. von Bethmann Hollweg'in politikasını desteklemiştir. Buna rağmen ilk önce onun yerine geçmeyi reddetmiş ve ancak G. Michaeli'nin başarısızlığa uğramasından sonra 1917 târihinde Reich şansölyesi ve Prusya başbakanı makamına gelmeğe râzı olmuştur. Reich sınırları içinde parlâmento sisteminin tatbike başlanması ile yerini 30 Eylûl 1918 târihinde Prens Max von Baden'a bırakmıştır.

Felsefî eserleri şunlardır: *Über die Grenzen der mechanischen Naturerklärung* (Tabiatı mekanik bir tarzda izah etmenin sınırları hakkında) [1875]; *Albertus Magnus* (ad) [1880]; *Naturrecht und Sozialpolitik* (Tabiî kanun ve sosyal politika) [1893]; *Das Prinzip des Katholizismus und die Wissenschaft* (Katolikliğin esası ve ilim) [4 cild, 1899]; *Augustin* (ad) [1902]; *Recht, Staat und Gesellschaft* (Hukuk, devlet ve cemiyet) [1906]; *Vorlesungen über Metaphysik* (Metafizik üzerine dersler) [1922]; *Reden, Ansprachen und Vorträge* (Nutuklar, hitabeler ve konferanslar) [1929].

HERTWIG [*hęrtvih*], **Oskar** (Friedberg Hessen 1849-Berlin 1922), Alman biyoloğu ve anatomisti. İlk defa olarak 1875 yılında deniz kirpisi yumurtasının döllenmesini gözlemiş ve 1890 târihinde bölünme esnasındaki kromozom azalmasını târif etmiştir. Ayrıca diğer bilginlerle beraber hücre çekirdeğinin irsiyet taşıyıcısı olduğunu da keşfetmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Das Werden der Organismen* (Organizmaların oluşumu) [1916]; *Zur Abwerr des ethischen, des sozialen und des politischen Darwinismus* (Örfî, içtimâî ve siyasî Darwinizmle ilgili savunma) [1918]; *Der Staat als Organismus* (Organizma olarak devlet) [1922].

HERTZ (Fr. Hertz), bir frekans birimi. H., saniyede bir titreşime veyâ saniyede bir sikl'e eşittir: 1 hertz = 1 Hz = 1C/S = 1 titreşim/S. 1 kilohertz = 1 000 hertz = 1 KC/S.

HERTZ [*herts*], **Gustav** (doğ. Hamburg 1887), Alman fizikçisi. Halle ve Berlin'de profesörlük, Siemens fabrikaları araştırma lâboratuvarında şeflik yapmıştır. 1945 yılından i'tibâren Sovyetler Birliği'nde çalışmıştır. 1954 yılında Leipzig'te Üniversite Enstitüsünün idâresini üzerine almıştır. H., J. Franck ile birlikte 1911 yılından beri atomların elektron darbelerine karşı gösterdiği tepkileri incelemekteydi ve bu alandaki başarılarından ötürü 1925 yılı Nobel fizik armağanını almıştır. 1932 târihinde birçok münferit parçalardan müteşekkil bir ayrıştırma çavlanı (difüzyon kaskadı) vasıtasiyle izotopları ayrıştırma işlemini başarmış ve 1945 yılından i'tibâren bu usûlü geniş çapta uranyum 235 elde etmek için Sovyetler Birliği'nde kullanmıştır.

G. HERTZ

HERTZ [*herts*], **Heinrich Rudolf** (Hamburg 1857-Bonn 1894), Alman fizikçisi. Karlsruhe ve Bonn üniversitelerinde kürsü sahibi olan H., Maxwell'in elektromagnetik ışık nazariyesinin doğruluğunu ispat etmiştir. Modern telsiz tekniğinin gelişmesi konusunda değerli çalışmaları vardır. Bütün ilmî araştırmaları 1894 - 1895 yıllarında üç cildde toplanarak yeniden yayınlanmıştır.

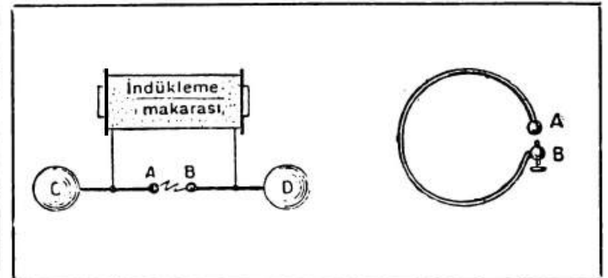
H. R. HERTZ

Hertz dalgaları (Fr. Ondes hertziennes; İng. Hertzian Waves), radyo frekansları menzilindeki elektromagnetik dalgalar (b. bk.) için kullanılan ve hemen hemen bırakılmak üzere olan eski bir terim. Şimdi bu dalgalara telsiz dalgaları, radyo dalgaları denilmektedir. Bu dalgalar, 1 cm lik en kısa radar dalgalarına karşılık olan 3×10^{10} C/S nin yukarısından 2 000 m lik uzun radyo dalgalarına karşılık olan $1{,}5 \times 10^{5}$ C/S nin altına kadar uzanan bir frekans aralığını kaplamaktadır.

Hertz rezonatörü (Fr. Résonateur de Hertz; İng. Hertz receiver or detector), H.'in elektromagnetik dalgalar (b. bk.) ın varlığını sezmek için kullanmış olduğu basit bir elektrik rezonatörü. Bu rezonatör küçük bir aralığı bulunan dikdörtgen veyâ dairesel biçimli bir bakır telden ibârettir. (Şek. 1, A, B). Bu küçük aralık, B vidasının A küreciğine yaklaştırılıp uzaklaştırılması ile ayarlanabilen bir kıvılcım aralığı kurar. Boyutları uygun bir rezonatör ile H. titreşim üreteci (b. bk.) yakınında birkaç mm boyunda kıvılcımlar elde edilmek suretiyle elektromagnetik radyasyonlar gözlenebilir.

Bugün rezonatör olarak bir self ile değişken sığalı bir titreşim devresi kullanılmaktadır. Bu devreye bağlı küçük bir lâmba, devrede husûle gelen titreşimli akımla yanarak bir detektör olur.

Hertz titreşim üreteci (Fr. Oscillateur de Hertz; İng. Hertz transmitter), self katsayısı ve sığası çok küçük olan ve bunun sonucu çok yüksek frekanslı akımların elde edilebildiği H. tarafından gerçekleştirilmiş titreşimli bir elektrik devresi (Şek. 1, A). Bir titreşim devresinin self katsayısı L, devredeki kondansatörün sığası C olursa, elektriksel titreşimlerin periyodu $T = 2\pi\sqrt{LC}$ olur. L ve C ne kadar küçük olursa, elektriksel salınımların periyodu o kadar küçük, frekansı da o kadar büyük olur. Çünkü $f = 1/T$ dir. Büyük frekanslar elde etmek için H., bir indüksiyon bobini (indükleme makarası) nin A ve B küre-

Şek. 1. HERTZ TİTREŞİM ÜRETECİ Şek. 2. HERTZ REZONATÖRÜ

ciklerine, kısa ve doğru birer iletkenle bağlı büyük çaplı iki C ve D mâdenî kürelerini kullanmıştır. Burada C ve D küreleri kondansatörün levha (armatür) ları olur ve bu sistemin çok küçük bir sığa ve selfi bulunur. Bu tertiple H., ilk olarak 1886'da elektromagnetik dalgaları hâsıl etmiş ve gözlemiştir. Bu dalgaların ışığın özelliklerine sahip olduğunu bulmuştur. H. aletten çıkan dalgaları kendi rezonatörü ile dedekte etmiştir.

HERTZIANA, BIBLIOTHECA [*biblioteka hertsiana*], Roma'da, Max-Planck Cemiyetinin kütüphâne ve araştırma kurumu. 1913 yılında Palazzo Zuccari'de faaliyete başlamıştır. İtalya san'at ve kültür târihi hakında zengin koleksiyonlara sahiptir. Cemiyetin faaliyeti 1915-1919 yılla rı arasında duraklamış, 1946-1953 arasında da Unione Internazionale degli Instituti di Archeologia, Storia e Storia dell'Arte tarafından Roma'da yöneltilmiştir. 1963 yılı sonunda Volkswagen vakfının yardımıyle Palazzo Stroganoff'a mal edilmiştir. 1967'de kütüphânede 80 000 cild kitap, 120 000 fotothek vardı.

HERTZSPRUNG [*hertsprung*], **Ejnar** (Frederiksborg, Kopenhag 1873-Tølløse 1967), Danimarkalı astronom. Göttingen ve Potsdam rasathânelerinde çalışmıs, 1920-1945 yılları arasında da Leiden Rasathânesi Müdürlüğü'nde bulunmuştur. Değişken yıldızlar, çift yıldızlar ve astrofizik üzerindeki çalışmaları çok önemlidir. H., sâbit yıldızları devler ve cüceler olmak üzere iki sınıfa ayırmıştır.

E. HERTZSPRUNG

HERTZSPRUNG-RUSSEL DİYAGRAMI, sabit yıldızların durumunu gösteren bir diyagram. Yıldızların aydınlıkları ile ısıları arasındaki münasebeti gösterir. H.-R. D., ancak tamamen belirli aydınlık-ışık kombinasyonlarının mevcut olduğunu ve bundan başka yıldızların uzaydaki dağılımına ve hızına bağlı farkların da meydana gelebileceğini gösterir ki W. Baade'ye göre bu görüş açısından ele alındığı takdirde, birbirlerinden yıldız gruplarının müşterek yaşları ve kimyevî bileşimleri dolayısiyle ayrılan iki cins yıldız vardır:

«Birinci cins» ten yıldızları arasında «üst devler» yer almıştır. Yıldızların en büyük bölümü «ana dizi» boyunca sıralanmıştır ki, eğer özellikle çok sayıdaki zayıfça yıl dızlar söz konusu olursa, »cüce dal» adını alır. Güneş de burada bulunur. «Alt cüceler dalı», cüce dala paralel geçer. Bununla beraber bunun üzerinde bulunan birçok yıldızlar ikinci cinse mensup olarak telâkkî edilirler. Cüce dalın karşısında «dev dal» bulunur ki bunun yanında da «alt dev» in bir paralel dalı vardır. H.-R. D.'nın sol altında «ak cüceler» ve Planetar Sis'in merkezî yıldızları yer almaktadır. Birinci cinsin yıldızları düşük bir hıza sahiptirler (takriben 20 km/sn). Açık yıldız kümeleri bu cinsin tipik temsilcileridir.

«İkinci cins» e mensup en parlak yıldızlar «kızıl devler»'dir. Yüksek bir hız (saniyede 60 km'den fazla) ve Samanyolunun merkezî bölgelerindeki büyük yıldız yoğunluğu, ikinci cinsin özelliklerini teşkil eder. Küre biçimindeki yıldız kümeleri ve RR Lyrae tipi değişken yıldızlar ikinci cinsin tipik temsilcilerindendir. Eğer süratleri yüksekse, Alt Cüceler de bunlardan sayılır.

HERUL'LER veyâ **ERUL'LER,** asıl yurdu kuzey Avrupa olan bir Germen boyu. M. S. 250 yıllarında Karadeniz kıyılarına gelenlerine Doğu H.'leri, Aşağı Rhein bölgesine göç edenlerine de Batı H.'leri denir. Doğu H.'leri Macaristan'da kudretli bir devlet kurmuşlardır. Bu devlet 505 sıralarında Langobardlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Batı H.'leri ise VI. yüzyılda Frank hâkimiyeti altına girmişlerdir.

HERVÂS Y PANDURO, Lorenzo (Horcajo de Santiago, Cuenca 1735-Roma 1809), İspanyol Jesuiti ve dilcisi. Amerika seyahâtinden sonra Roma'ya yerleşen H., Quirinale Kütüphânesi müdürlüğüne tâyin edilmiş ve *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas* (B linen milletlerin dillerinin katalogu) [1800-1805] adıyle bir eser yazmıştır.

HERVÉ [*erve*], **Gustave** (Brest 1871-Paris 1944), Fransız gazetecisi ve siyaset adamı. Hukuk tahsil etmiş ve öğretmenlik yapmıştır. I. Dünya Harbi'nden önce ütopyacı bir sosyalistti. Özellikle sınıf mücadelesi ve millî savunma hizmetinden kaçınma yolunda uğraşmıştır. Onun görüşüne göre askerlik ve savaş hizmetlerinden kaçınma ferdî olabileceği gibi, harb tehlikesine mâruz bütün ülkelerdeki işçilerin genel greve gitmeleri şeklinde de başarıyla uygulanabilirdi. Buna Hervéisme (Hervécilik) adı verilir. Fakat I. Dünya Harbi ve onu tâkip eden yıllarda H. görüşünü değiştirerek şiddetli bir milliyetçi olmuştur. Faşizmin te'sirinde kalarak parlâmanter rejimi reddetmiş ve korporatif temele dayanan otoriter bir devlet şeklini savunmuştur. Bu devletin dayandığı ana felsefe, nasyonal sosyalist bir ideoloji olmalıydı. H., 1927 yılında Parti socialiste national (Nasyonal sosyalist parti)'i kurmuştur. I. Dünya Harbi'nden hem önce hem de sonra Almanya ile Fransa arasında bir denge sağlanması gerektiği görüşünde ısrar etmiştir. Aynı zamanda «Le Petit Parisien» gazetesinde de çalışmıştır.

Eserleri: *Histoire de la France et de l'Europe* (Fransa ve Avrupa târihi) [1903]; *La conquête de l'armée* (Ordunun fethi) [1910]; *Mes crimes* (Cürümlerim) [1912]; *La grande guerre* (Büyük savaş) [10 cild, 1917 ve sonrası]; *Nouvelle histoire de France* (Yeni Fransa târihi) [1930]; *C'est Pétain qu'il nous faut* (Bize gereken Pétain'dir) [1936].

HERVIEU, [*ervyö*], **Paul** (Neuilly-sur-Seine 1857-Paris 1915), Fransız yazarı. Romanlar ve tezli piyesler yazmıştır: *L'inconnu* (Bilinmeyen adam) [1886]; *Peints par eux mêmes* (Kendi kendilerini tasvir ediyorlar) [1893] adındaki romanlariyle *La Loi de l'homme* (Erkeğin kanunu) [1897]; *La Course du Flambeau* (Meş'ale koşusu) [1901] adında piyesleri vardır. 1900'de Fransız Akademisine seçilmiştir.

HERWEGH, Georg (Stuttgart 1817-Baden-Baden 1875), Alman şâiri. İsviçre'de *Gedichte eines Lebendigen* (Bir canlının şiirleri) [1841] adlı eserini yayınlamıştır. Canlı mısraları, ihtilâlin hazırlanmasına yardımcı olmuştur. 1848'de Alman ve Fransızlardan kurulu bir muharebe kolu ile Baden eyâletine girmiş, fakat Schopfheim yakınlarında adamları bozguna uğramıştır.

HERZEGOWINA (Sırp. - Hırv. **Hercegovina**): bk. BOSNA - HERSEK.

HERZEN [*hertsîn*] (Rus. **Gertsen**), **Aleksandr İvanoviç** (Moskova 1812 - Paris 1870), Alman asıllı Rus yazarı ve gazetecisi. Çiftlik sahibi bir Rus ile bir Alman kadınının gayri meşrû izdivâcından doğmuştur. Moskova'da üniversite talebesi iken ihtilâlci fikirleri savunması yüzünden iki kere tevkif edilmiş ve taşraya sürülmüştür. Takma ad olarak Aleksandr'ın Türkçe şekli olan İskender'i kullanmıştır. Sosyalistlere, Hegel'a ve Feuerbach'a dayanarak kaleme aldığı felsefî ve siyâsî yazılarında, Rus komün teşkilât kanununu esas kabul eden bir sosyal ihtilâlci program çizmiştir. Aynı zamanda romanlar ve hikâyeler yazmak sûretiyle de düşüncelerini yaymağa uğraşmıştır. H. 1847 târihinde Rusya'yı terk ederek Paris'e gelmiş ve burada 1848 ihtilâlini yaşayıp Karl Marx ile de tanışmıştır. 1852 yılında Londra'ya geçen H., burada bir basımevi kurmuş ve 1855'te «Polyarnaya zvezda» adını taşıyan almanak ile 1857'de «Kolokol» adlı dergiyi yayınlamıştır. Rusya'ya gizlice sokulan bu dergiler Rus umumî efkârını şiddetle etkilemişlerdir. *Yaşanmışlar ve düşünülmüşler* [Londra, 1854 ve sonrası] adındaki hâtırâtı, hem edebî, hem siyâsî, hem de fikrî ve târihî yönden son derece ilgi çekici bir belgedir. Eserleri, 1915 - 1925 yılları arasında Rusya'da yeniden yayınlanmıştır.

A. İ. HERZEN

HERZL [*hertsl*], **Thédore** (Budapeşte 1860 - Edlach, Avusturya 1904), Macar Yahudisi bir yazar ve siyonizmin kurucusu. Öğrenimini tamamladıktan sonra, Viyana'da Neue Freie Presse (1891) gazetesinde basın hayatına atılmıştır. Dreyfus dâvâsının te'sirinde kalarak bir Yahudi devletinin kurulması tezini savunmuş ve siyasî siyonizmin doğuşuna ön ayak olmuştur. 1949'da kemikleri Avusturya'dan alınarak, Kudüs'e nakledilmiştir. Eserleri: *Der Judenstaat* (Yahudi devleti) [1896]; *Altneuland* (Eski yeni ülke) [1902]; *Gesammelte zionistische Werke* [3. bas. 1934].

T. HERZL

HERZLIEB [*hertslîb*], **Minna** (Züllichau 1789 - Görlitz 1865), Goethe (b. bk.)'nin *Die Wahlverwandtschaften* (Ruh yakınlıkları) adlı eserindeki Ottilie'nin ilham alındığı genç kız. H.'in kalbini kazanabilmek için Goethe, Zacharias Werner ile rekabet ederek ona birkaç sonatını ithaf etmiştir.

HERZOG (Tar.): bk. DUKA.

HESAP, bir şahıs veyâ madde adına mevcut, alacak, borç ve sermaye ile ilgili bütün işlemlerin takibi için düzenlenen cedvel. Her H. ın iki tarafı vardır. Sol tarafı borç (zimmet), sağ tarafı da alacak (matlûp) kısmını gösterir: Bir H. tek (Şek. 1) veyâ çift (Şek. 2) sayfa üzerine tutulabilir. Başlıca şu bilgileri taşır:

1. H.'ın mahiyetini bildiren adı ve numarası, 2. Sayfa numarası (folyo), 3. Târih sütunu, 4. Karşı H. adı ve açıklama, 5. Yevmiye bağlantı numarası (madde numarası), 6. Para sütunları (müfredat ve toplamı).

H. lar çeşitli bakımlardan bölümlere ayrılabilir. Klâsik bölüme göre:

1. *Kapital hesapları*: a. Kapital; b. Yedek akçe; c. Karşılıkları.

2. *Değer hesapları*: a. Değişmez (sabit) değerler H.'ları, Gayri menkuller, makineler, demirbaş eşya. b. Değişen değerler H.'ları, kasa, mal, aksiyon, obligasyon, alacak senetleri c. Tahsis edilmiş değerler H.'ları: Yoldaki mallar, tahsildeki senetler.

3. *Şahıs hesapları*: a. Bankalar, b. Alıcılar, c. Satıcılar, ç. Avans H.'ları, d. Emanet H.'ları, e. Muhtelif borçlu ve alacaklılar, f. Muvakkat borçlu ve alacaklılar.

4. *Netice hesapları*: a. Genel giderler, b. Faiz - komisyon, c. Satış H.'ları, ç. Kâr ve zarar H.'ları.

5. *Nâzım hesapları*:

Hesap açmak: Bir H. ın borç veyâ alacağına o H. ı ilgilendiren işlemlerin kaydedilmesi.

Hesap açtırmak: Bir banka ile veyâ ticarî işletme ile devamlı iş münasebeti bulunan bir kimsenin, alacak ve borç muamelelerinin seyri gösterilmek üzere, kendi adına bir câri H. açtırması.

Hesap almak: Belli bir süre içinde yapılan ticarî işlemlere âid neticenin para ile veyâ mahsuben tesbit edilmesi.

Hesap bordrosu: Muayyen bir H.'a âid muameleleri veyâ belgeleri müfredatı ile topluca tesbit veyâ hulâsa eden bir cetvel olup nihaî bir belge hükmünde değildir.

Hesap cüzdanı: Banka veyâ bankacılar nezdinde açılan H.'larda borç ve alacakların kalem kalem kaydedildiği defter.

Hesap devresi: Birbirini takib eden iki bilânço arasındaki zaman fasılası. Bu devre ticaret âleminde genellikle bir yıldır. Bir yılda en az bir bilânço tanzimi mecburîdir.

Hesap görmek: Belli bir süre içinde yapılan işlere âid H. ın, işi yapanla yaptıran arasında incelenerek neticelendirilmesi.

Hesap istemek: Belli bir iş sonunda alacak verecek durumu tesbit ederek ilişiği kesmek.

Hesap işleri: Resmî ve özel kuruluşlarda, kuruluşun gelir ve giderlerini kayıt ve neticelendiren şube.

Hesap vermek: Evvelce açılmış bir H.'ın kullanılmasından vazgeçmek.

Hesap kesilmesi: H. kalıntı (bakıye) larını H. edip ters tarafa yazarak denkleştirme.

Hesap masrafı: Malî kuruluşlar veyâ bir kimse nezdinde açılan H. işlemleri ile ilgili olarak yapılan çeşitli giderler.

Hesap parası: Borç ve alacak münasebetlerinde mahsuben kullanılan para.

Hesap pusulası: Belli alacak veyâ borç işlemlerini gösteren matbu kâğıt.

Hesap tablosu: Belli işlemler için düzenlenip kullanılan cedveller.

Sayfa No.: .... Hesabı

Târih	Madde No.	Açıklama	Tutar				Kalıntı			
			Borç		Alacak		Borç		Alacak	
			Lira	Kr.	Lira	Kr.	Lira	Kr.	Lira	Kr.

(Şek. 1)

Borç (Zimmet) .... Hesabı Alacak (Matlûp)

Târih	Madde No.	Açıklama	Tutar				Târih	Madde No.	Açıklama	Tutar			
			Müfredat		Toplam					Müfredat		Toplam	
			Lira	K.	Lira	K.				Lira	K	Lira	K

(Şek. 2)

Hesap tutmak: Alacak ve vereceği ve alınıp sarf olanları kaydetmek, defter tutmak.

Hesap tutturmak: Alacak ve borçla ilgili rakamların kaydını yaptırmak. Belli târihte H.'lardaki doğruluğu tesbit etmek.

Hesap vermek: Alacak ve borçlara âid H.ı görüp işlemi sonuçlandırmak, ilişiği kesmek.

Hesaba geçme veyâ geçirme: Belli bir alacak ve borcu ifade eden muamelenin ilgili H.'a kaydı.

Carî hesap: Birbirleriyle devamlı iş münasebeti bulunan iki kişinin aralarında akdettikleri bir mukavele gereğince, karşılıklı muamelelerinden doğan alacaklarını derhal istemeyip, işin mahiyetine göre diğer taraf H.'ına zimmet veyâ matlûp olarak kaydetmeleri.

Mukavele sonunda zimmet ve matlup kalemleri toplayıp nihaî bakıye tesbit olunarak, bu bakıye takas olunur. Alacaklı taraf, ancak bu nihaî bakıyenin ödenmesini talep edebilir (TK. 87). H.'ın kesilmesinden önce, tarafların hukukî durumları belli olmaz; diğer bir ifâde ile taraflar, alacaklı veyâ borçlu sıfatı kazanamazlar.

Borçlu veyâ alacaklı meblâğlar üzerinden faiz hesaplanmadığı takdirde adî carî H., aksi hâlde faizli carî H. adını alırlar. Faizli carî H.'lar bilhassa banka işletmelerinin diğer kuruluş ve şahıslarla olan münasebetlerinde kullanılmaktadır.

Carî H.'lar başlıca üç metodla tutulurlar:

I. *Direkt (doğru) metod (progresif-rasyonel metod)*:

Bu metodla işlemler, iki tarafı bir carî H. cedvelinin borç ve alacak taraflarından birine kaydedilir ve her meblâğın faiz getirmeye başlayacağı târihten H. kesimi târihine kadar getireceği faiz hesaplanır (Şek. 3).

Carî H.'ların bu metodla tutulmasında takip edilecek yol şöyledir:

a. Her meblâğ, ilgili bulunduğu işlemin muhasebe mahiyetine göre carî H. cedvelinin borç veyâ alacak tarafı tutar sütununa kaydedilir; b. Her meblâğın faiz başlangıç târihi (valör) tesbit edilir; c. Her meblâğın valör târihinden H.'ın kesim târihine kadar faizde kaldığı gün sayısı bulunur; ç. Her meblâğ, karşısında bulunan gün sayısı ile çarpılarak faiz sayıları (adâtı) H.'lanır; d. H. kesim târihinde faiz sayılarının toplamı yapılarak farkı alınır; e. Bu farkı sabit tam bölen ile bölünerek elde edilen faiz, sayıların çok olduğu tarafa ve meblâğ sütununa yazılır; f. Meblâğ sütunları faizle birlikte toplanarak aradaki fark ters tarafa yazılarak carî H. kapatılır.

II. *Endirekt (vasıtalı) metod (retrograt-degresif metod)*:

Faiz adetleri her yeni işleme âid meblâğ üzerinden

ve müddet, faiz başlangıç târihi ile önceden belli ve sabit bir târih (genellikle ilk muamelenin faiz başlangıç târihi) arasında geçen gün sayısına göre hesaplanır. Müddetin, muamelenin valöründen geriye doğru giderek tesbiti, bir nevi iskonto mahiyetini arz eder.

Carî H.'larda bu metodun uygulanmasında şu yol ta kip edilir (Şek. 4):

a. Her meblâğ ilgili olduğu işlemin mahiyetine göre carî H. cedvelinin borç veyâ alacak tutarı sütununa kaydedilir; b. Her işlemin valörü ileba şlangıç tâ ihi arasındaki gün sayısı H.'lanarak gün sütununa işlenir; c. Günle tutar çarpılarak sayılar (adât) bulunur; ç. Borç ve alacak taraflarındaki tutarlar toplanır ve fark (prensipal) bulunur. Bu farkı tutarın az olduğu tarafa, açıklama sütununa yazılır, H.'ın kapanış târihi ana valör târihi olarak verilir; d. Borç ve alacak taraflarındaki adât toplanarak arasındaki fark bulunur ve bu fark, tutar bakıyesinin çıktığı tarafın aksi tarafındaki adât sütununa kaydedilir; e. Sayılar farkı üzerinden hesaplanan faiz, aynı tarafın (sayıların az olduğu taraf) tutar sütununa geçirilir; f. Tutarlar toplanarak denkleştirilir.

III. *Hamburg* (*skala* = *basamak*) *metodu.*

Her muamele carî H. cedvelinin borç veyâ alacak tutar sütunlarına işlendikçe, müşteriye âid H.'ın alacaklı yeyâ borçlu bakıyesi H.'lanır. İş âlemi ve bankacılıkta en çok kullanılan basit ve pratik bir metoddur (Şek. 3).

Carî H.'ın bu metodla kullanılmasında şu yol takip edilir:

a. Her işlem, âid olduğu borç ve alacak sütunlarına yazılır; b. Tutarların borç ve alacak tutarı olmasına göre artanları tesbit edilir ve ilgili olduğu artan sütununa işlenir; c. Her işlemin valörü ile müteakıp valör arasındaki gün farkı, ilk işlem hizasına gün olarak yazılır. Son işlemin günü kendi valörü ile kapanış târihi arasındaki süredir; ç. Borç veyâ alacak artanları ile günler çarpılarak borç veyâ alacaklı sayılar (adât) bulunur. Sayılar sütununun borç veyâ alacaklı tarafına işlenir; d. Sayılar toplanarak aradaki farkı hesaplanır ve denkleştirilir; e. Sayılar farkı üzerinden hesaplanan faiz, tutarlar sütununa ve sayıların büyük olduğu tarafa yazılır; f. Tutarlar denkleştirilir.

Carî hesap mukavelesi: İki kimsenin para, mal, hizmet ve diğer hususlardan dolayı birbirlerindeki alacaklarını ayrı ayrı istemekten karşılıklı olarak vazgeçip, bunları kalem kalem zimmet ve matlûp şekline çevirerek, ancak H.'ın kesilmesinden sonra çıkacak bakıyeyi isteyebileceklerine dâir yapılan mukavele (Tic. K. 87/1).

Carî H. mukavelesinin muteber olması, yazılı olarak yapılmış olmasına bağlıdır (TK. 87/2; 11).

Bu anlaşma tacir olmayan kimseler arasında da yapılabilir. Bu takdirde ticarî iş sayılır ve yazılı şekle tâbidir.

Carî H. mukavelesine konu olan alacaklar kaide olarak para alacaklarıdır. Bununla beraber mislî mal alacakları da olabilir.

Borç

Direkt metod

İşlem târihi	Valör târihi	Açıklama	Gün	Meblâğ (tutar)		Adât (sayılar)	İşlem târihi	Valör târihi	Açıklama	Gün	Meblâğ (tutar)		Adât (sayılar)
				Lira	K.						Lira	K.	

(Şek. 3)

Endirekt metod

İşlem târihi	Valör târihi	Açıklama	Gün	Meblâğ (tutar)		Adât (sayılar)	İşlem târihi	Valör târihi	Açıklama	Gün	Meblâğ (tutar)		Adât (sayılar)
				Lira	K.						Lira	K.	

(Şek. 4)

Hamburg Metodu

İşlem târihi	Valör târihi	Açıklama	Gün	Borç tutarı		Alacak tutarı		Borç artanı		Alacak artanı		Borç sayıları	Alacak sayıları
				Lira	K.	Lira	K.	Lira	K.	Lira	K.		

(Şek. 3)

Hesaplaşmak: Birbirleriyle şirket veyâ carî H. münasebeti olanların, bu konu ile ilgili olarak tuttukları H.-ları karşılaştırmak sûretiyle belli bir miktar üzerinde anlaşıp uyuşmaları.

Hesaplaşmalar: İktisadî teşekküllerin ve işletmelerin, çeşitli iç faâliyet ve dış münasebetlerinden doğan H. sonuçları üzerinde cereyan eden bir ameliye.

İşletmenin kendi bünyesi içindeki çeşitli bölümler arasında yapılan H. laşmalara iç H. laşmalar, diğer işletme ve kurumlarla yapılan H. laşmalara da dış H. laşmalar denir.

İşletmelerin, iş yılı (H. dönemi) sonunda çıkaracakları envanter ve bilânçonun sağlamlığı ve gerçeğe uygunluğu, iç ve dış H. laşmaların dikkat ve titizlikle yapılmasına bağlıdır. İşletmenin çeşitli bölümlerinin ve bun'ların faâliyetlerinin birbirleriyle haberli ve tutarlı olmalarında, dış münasebetlerin kontrolden geçirilmesinde iç ve dış H.-laşmalar önemli bir rol oynarlar.

HESAB - I CÂRÎ (Tic.): bk. CÂRÎ HESAP.

HESÎ TELLÛ'L (Filistin arkeolojisi), Filistin'de, Gaza'dan 25 km uzaklıkta bir yer. H. T.'de üst üste sekiz iskân yeri bulunmuştur. Surların içinde müstahkem bir akropol vardı. Megiddo'nun ahırlarını andıran ve aş. yu. M. Ö. X. yüzyıldan kalma ahır kalıntıları da bulunmuştur.

HĒSİODOS (M. Ö. 700 yılları), Yunan şâiri. Boiotia'daki Askra şehrindendir. Tanrıların kökleri ve dünyanın meydana gelişiyle ilgili bir eserin sahibidir. Ayrıca *İşler ve günler* başlıklı bir öğretici şiirin de yazarıdır. H., kendi adını zikretmek suretiyle şahsiyetini belli eden ilk Yunan şâiridir. H. Yunanlılar tarafından Homeros ile birlikte tanrılar dünyasının yaratıcısı sayılır.

HESPERİDLER (Yun. **Hesperides**) [Yunan mit.], batının en ucunda, Okeanos (Okyanus) un öbür kıyısındaki Tanrılar Bahçesinde Ladon adlı canavar ile birlikte Altın Elmalar Ağacını bekleyen periler. Herakles (Hercules) bahçeye girerek Ladon'u öldürmeğe ve elmaları elde etmeğe muvaffak olmuştur. Efsanenin başka bir şekline göre de Herakles onun yerine Gökkubbeyi taşırken Atlas gitmiş ve elmaları almıştır.

HESPEROS (= Akşam Yıldızı) [Yunan mit.], Eski Yunanlıların düğün şarkılarında evli çiftin kılavuzu olarak geçer. Atlas (b. bk.)'ın erkek kardeşi veyâ oğlu sayılır. Elinde bir meş'ale tutarak uçan bir oğlan çocuğu şeklinde tasvir edilirdi.

HESS, Dame Myra (doğ. Londra 1890), İngiliz piyanisti. Kraliyet Müzık Kolleji'nde öğrenimini tamamlayınca konser kadrosuna girmiştir. 1920'de Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'da yaptığı büyük bir konser gezisi H.'e asıl şöhretini kazandırmıştır. II. Dünya Harbi sırasında H.'in Londra National Gallery'de düzenlediği yemek müziği konserleri büyük rağbet görmüştür. 1911'de İngiltere Krallığı Dame Commander pâyesine yükselen H., bilhassa Bach, Mozart, Beethoven ve Brahms üzerindeki başarıları ile tanınmıştır.

HESS, Rudolf (doğ. İskenderiye, Mısır 1894), Alman siyâset adamı. 1920'de Nazi partisine girmiş, 1923'te yapılan München hükûmet darbesinde çok önemli bir rol oynamıştır. Tevkif edilerek birkaç ay müddetle Hitler'le beraber Landsberg'te hapsedilmiştir. Führer'ın hususî kâtibi olmuş (1925) ve 1933'te resmen yardımcısı, 1939'da da ikinci veliahti (Göring'den sonra) seçilmiştir. 1941 yılına kadar Alman siyâseti üzerinde önemli bir nüfûzu olmuştur. 1941'de henüz anlaşılmayan sebeplerden dolayı, gizlice İskoçya'ya kaçmıştır. Harbin sonuna kadar İngiltere'de enterne edilmiş, 1945'te Nürnberg'e getirilmiş ve harb suçlusu olarak muhakeme edilmiştir. Fakat aklî durumundan dolayı sorumlu olmadığı ilân edilerek, müebbet hapis cezasına çarptırılmıştır (1946).

R. HESS

HESS, Victor Franz (Waldstein, Steiermark 1883 - Vernon New York 1964), Avusturyalı fizikçi. Graz ve Innsbruck üniversitelerinde profesörlük yapmıştır. 1911 târihinden beri üzerinde çalıştığı uzay enerji ışınları (kozmik ışınlar veyâ H. ışınları) dolayısıyla 1936 Nobel fizik armağanını bir başka bilginle paylaşmıştır. Bu ışınların varlığını ispat etmek üzere H. ilk defa olarak Nüve İz Levhaları'nı kullanmıştır. 1937 yılında Graz'daki fizik kürsüsünü üzerine aldıktan kısa bir süre sonra nasyonal - sosyalist-

ler tarafından Yahudi olduğu için işinden atılmıştır. 1938 yılında New York'taki Fordham Üniversitesine profesör olmuş ve 1944 târihinde Amerikan vatandaşlığına geçmiştir.

V. F. HESS

Eserleri şunlardır: *Elektrische Leitfähigkeit der Atmosphäre und ihre Ursachen* (Atmosferin elektrik iletme yeteneği ve sebepleri) [1926]; *Luftelektrizität* (Havanın elektrikliliği) [H. Benndorf ile birlikte, 1928]; *Die Weltraumstrahlung un ihre biologischen Wirkungen* (Uzay ışınları ve biyolojik tesirleri) [J. Eugster ile beraber, 1940]; *Persönliche Erinnernugen aus dem ersten Jahrzehnt des Instituts für Radiumforschung* (Radyum Araştırmaları Enstitüsünün ilk on yılından şahsî hâtıralar) [1950].

HESS, Walter Rudolf (doğ. Frauzenfeld, İsviçre 1881), İsviçreli fizyolog. Önceleri hekim olarak Rapperswil'de çalışmış ve sonra 1917 - 1951 yılları arasında Zürich Üniversitesi Fızyoloji Enstitüsü müdürlüğünü yapmıştır. Özellikle hematolojik meseleleri ve fizyolojik fonksiyonları incelemiştir. Lokalize edilmiş tahrik deneyleriyle hipotalamusun araştırılması ve gelişkin merkezlerin yapısını inceleme yolunda önemli adımlar atmış, meselâ beynin ara tabakalarına soktuğu son derece ince elektrodlar vasıtasıyla zayıf akımlar vererek kedilerde uyku, boğuşma veyâ açlık gibi duyguların uyanmasını sağlamakta muvaffak olmuştur. 1949 yılı Nobel Tıb Armağanını A. C. Moniz ile paylaşmıştır. Önemli eserleri şunlardır: *Die Regulierung des Blutkreislaufes* (Kan dolaşımının ayarlanması) [1930]; *Die Regulierung der Atmung* (Solunumun ayarlanması) [1931]; *Beiträge zur Physiologie des Hirnstammes* (Beyin kökünün fizyolojisi konusunda yazılar) [1932]; *Die funktionelle Organisation des vegetativen Nervensystems* (Vejetatif sinir sisteminin fonksiyonel yapısı) [1948]; *Das Zwischenhirn* (Ara beyin) [1949]; *Hypothalamus und Thalamus* (Hipotalamus ve talamus) [1956]; *Psychophysiologie* (Psiko - fizyoloji) [1961]; *Psychologie in biologischer Sicht* (Biyolojik açıdan psikoloji) [1962].

W. R. HESS

HESSE [*heşı*], **Hermann** (Calw 1877 - Montagnola Lugano 1962), Alman yazarı. İlâhiyat tahsilini bırakarak 1904 yılından i'tibâren yazarlığa başlamıştır. Hindistan'a yaptığı bir gezi, kendisini azımsanmayacak ölçüde Hind kültürünün tesiri altına sokmuştur. 1921 târihinde İsviçre vatandaşlığına geçmiştir. H.'nin eserleri başlangıçta yeni romantizmin hülyalı ve hüzünlü tabiat eğilimi ile empresyonizmin incelmiş, psikolojik idrakini aksettirir. Olgunluk çağında H., estetik ve etık insanın geniş açıdan gözlenmiş bir mukayesesini *Narziss und Goldmund* (Narsis ve Goldmund) 1930 adlı eserinde verir. Nihayet yaşlılık devrinin eseri sayılan *Das Glasperlenspiel* (Boncuk oyunu) [1943] adlı eserinde, hem doğu, hem de batı hikmetini serbest tarzda birleştirerek cihân-ümûl bir bütünlüğe doğru yöneldiğini müşâhede ederiz. H. 1946 yılında hem Nobel Edebiyât Armağanını, hem de Goethe Armağanını kazanmıştır. 1955 târihinde ise Alman Kitapçıları Barış Armağanı H.'ye verilmiştir.

H. HESSE

Diğer eserleri şunlardır: Roman ve hikâyeleri: *Peter Camenzind* [1903]; *Unterm Rad* (Tekerleğin altında) [1905]; *Gertrud* [1910]; *Knulp* [1915]; *Siddhartha* [1922]; *Die Morgenlandfahrt* (Doğu seyahati) [1932]; Şiirleri: *Die Gedichte* (Şiirler) [1942]; *Stufen* (Basamaklar) [1961].

HESSEN [*heşin*] Federal Almanya Cumhuriyetinde bir devlet. Başkenti Wiesbaden, yüzölçümü 21 110 km²; nüfûsu 5 292 900 (1968) dür.

Târihî H.'ın Rhein'in sol kıyısında bulunan kısmı, Rheinland - Pfalz devletine katılmıştır. Schwaben ve Frankonya havzası ile Hanover havzası arasında bulunan H. değişik bir relyefe (gres'li platolar, eski volkanik masif, eski masif) ve sert bir iklime sahiptir. H., Rhein memleketleri ile Kuzey Almanya arasında eski ve önemli bir geçit yoludur. Kassel ve Frankfurt'un eski refâhı bunun bir neticesidir. Frankfurt ile Wiesbaden arasında yayılan büyük endüstri merkezinde başlıca endüstriler, otomobil, makina, kimyevî madde fabrikaları gibi endüstrilerdir.

Târih: H., bir Germen boyu olan Chatt'lar tarafından iskân edilmişti. Bunlar St. Bonifacius'un te'siriyle Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. H. Frankonya dukalığının bir parçasını teşkil ediyordu. Sonra (1137) Thüringen Landgraflığının bir parçası olmuştur. 1292'de Çocuk lâkabını taşıyan I. Heinrich lehine bir Landgraflık teşkil etmek üzere Thüringen'dan ayrılmış, sonra da Heinrich'ın halefleri arasında paylaşılmıştır. 1493'te tekrar birleştirilmiş olan H., 1509 1567 yıllarında Landgraf Philipp zamanında oldukça kuvvetli bir devlet teşkil etmiştir. Philipp Reform'a katılmış ve 1531'de Avusturyalı Ferdinand'a karşı Schmalkalden ittifakını tertip etmiştir. Philipp ölünce memleket oğulları arasında bölünmüş, 1605'ten i'tibâren Hessen - Kassel ve Hessen - Darmstadt diye iki kola ayrılmıştır. 1622'de Hessen - Darmstadt'ın bir kısmı ayrılarak Hessen - Hamburg'u teşkil etmiştir.

Hessen Kassel veyâ Seçim Hessen'ı: IV. Wilhelm'in idâresinden sonra (1650 - 1670) memleketin tekrar parçalanmasının önüne geçmek için en büyük oğlun tek haleflik hakkı kabul edilmiş ve prenslik, I. Karl (1670 - 1730) ın idâresinde her şeyden fazla, H.'lı paralı askerlerin yabancı memleketlere satılmasından hâsıl olan gelirden geçinmiştir. 1803'te yapılan reform neticesinde IX. Wilhelm (1785 - 1821) seçmen prens unvânını elde etmiştir. Fakat Fransız askerleri tarafından işgal olan memleketi, Westphalen Krallığına katılmıştır (1807). Napoléon'un sukutundan sonra tekrar eski hâline getirilen H. Kassel, 1866'da Prusya tarafından ilhak edilerek Hessen - Nassau eyâletine katılmıştır.

Hessen - Darmstadt: H.'ın Main Nehrinin güneyindeki parçasını içine alan bu prenslik, 1622'de H. - Hamburg'u kaybetmiştir. 1803 reformu sâyesinde Starkenburg memleke-

tini almış ve Rhein Konfederasyonunda büyük dukalık seviyesine çıkarılmıştır (1806). Napoléon'un mağlûbiyetinden sonra H. ve Rhein büyük dukalığı adıyle Kuzey Almanya Konfederasyonuna girmiştir. 1919'da büyük dukanın tahttan feragatı neticesinde Reich'ın uzvu bir Cumhuriyet hâline gelmiştir.

H. - Nassau: Eski Prusya'da bir eyâlet. H. - Kassel, H. - Hamburg, Nassau dukalığının ve Frankfurt (Main) şehrinin birleştirilmesinden meydana gelmiştir (1868).

HESSING, Friedrich von (Schönbronn, Rothenburg 1838 - Göggingen 1918), Alman ortopedisti. 1868 yılında yayınlamış olduğu tedâvi metodlarının esasını, hasta vücut kısımlarının hareketliliğini devam ettirmek ve bu kabiliyetin yok olmamasını sağlamak teşkil eder.

HESS'LER, bir Alman boyu. Kavimler Göçü sırasında Eder, Fulda ve Lahn ırmakları kesiminde kalmışlar ve Frank hegemonyası altına girmişlerdir. Rhein ve Main ırmaklarına doğrudan doğruya komşu bulunan H. lerin daha ziyade Franklara benzemelerine karşılık asıl H. ler ülkesi olan Rothaargebirge Rhön ve Vogelsberg arasındaki havzada yaşayanları, gerçek H. boyu özelliklerini açık bir şekilde muhafaza etmişlerdir. Eski örf ve gelenekler, efsaneler, masallar ve türküler, yeni devreye kadar devredilegelmiştir. Yine çok kısa bir süre öncesine kadar H. ler ülkesi (Hessen) önemli bir millî kıyafetler bölgesi idi. Konuştukları lehçe, Rhein Franklarının bir ağzıdır.

HESSUS, Eobanus (Halgehausen/Frankenberg 1488 - Marburg 1540), Alman humanisti ve şâir. 1504 yılında Erfurt şehrinde tahsile başlayıp 1507'de oradaki vakıf okulu'nun müdürü olmuş ve 1509'da Magister artium pâyesini kazanmıştır. Frankfurt ve Leipzig'de de etüdlerine devam eden H., 1514'te Erfurt'a dönmüş ve orada hem bir şâirler topluluğunun başı, hem Lâtince profesörü olmuştur. Daha çok olaylarla ilgili şiirler yazmayı tercih etmiştir. Lâtince olarak yazdığı mektuplarının muhtevası humanist ve ilmîdir.

HESTİA (Yunan mit.), eski Yunanlılarda ocak ve ocak ateşi tanrıçası. Her evin en kutsal yeri sayılan ocak ve ocak kültü, zamanla gelişip değişime uğrayarak bu tanrıçanın meydana gelmesine yol açmıştır. Efsaneye göre H., Kronos ve Rhea'nın kızıydı. Romalıların Vesta adlı tanrıçası da aş. yu. H. nın eşidir.

HESTON AND ISLEWORTH, İngiltere'de bir şehir. 1932 yılında, Heston, Hounslow ve Isleworth kasabalarının birleştirilmesiyle meydana gelmiştir. 1963 yılına kadar Middlessex kontluğuna dahildi. Nüfûsu 103 000 (1961) dir. Daha sonra Büyük Londra'nın bir kısmı hâline gelmiştir.

HĒSYKHIOS, Miletos'lu (Hesykhios ho Milēsios) (M. S. V. yüzyıl), Yunan gramercisi. Elimize eksiksiz olarak geçmiş bulunan geniş bir alfabetik sözlük hazırlamıştır. Bu, seyrek rastlanan kelimeleri açıklayan değerli bir eserdir.

HEŞDEK'LER, Başkurt Türklerine verilen bir ad. Evliyâ Çelebi (XVII. yüzyıl) *Seyahatnâme*'sinin birkaç yerinde H. kavminden bahsetmiştir. H.'lere H. Tatarları veyâ H. Müslümanları adını veren Elviyâ Çelebi, bu kavim hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. «Bu kavm - i Heşdek'in acep atları, yahşi kürevke zırhları, ucu sivri Mahan vilâyeti kılıçları, yahşi Mazanderan tüfekleri, vilâyeti Şiraz ve Geylân'ın tîr ve kemanları ve yahşi kalkan ve süngüleri vardır. Cümle göçer konar kavim ve kabiledir» Evliyâ Çelebi H.'lerin yemekleri hakkında da bilgi vermiştir. Ona göre H.'ler «at eti, talkan yarma yer, boza ve kımız içerler». Bunlar Başkurtlar arasında bugün de bilinen yemek ve içkilerdir.

Bugün Kazaklar ve Nogaylar, Başkurtlara İştek adını vermektedirler. Büyük ayaklanmalar çağında Başkurt boylarından bir kısmı Orta Asya'ya, Hive Hanlığı'na sığınmışlardır. Bu boylardan biri bugüne kadar İştek adını saklamıştır.

HETAİRA (Yun. = kadın arkadaş) [Yunan târihi]: Eski Yunanistan'da Phryne, Thaes, Aspasia gibi bâzı fâhişeler ün kazanmışlardır. Bunlar çok parlak bir eğitim görmüşlerdi. Aspasia, Sokrates'in arkadaşı olmuş ve Perikles ile evlenmiştir. Leotion, Epikuros'un sevgilisi idi.

Hetairos (= erkek arkadaş), silâh arkadaşı; Homeros zamanında kralların muhafızları, Makedonya'da M. Ö. IV. yüzyıldan i'tibâren, H. lar hep asîl ve atlı olup, kralın maiyetini teşkil ederlerdi.

HETAİREİA (hetaira'lık, yâni arkadaşlık), eski Yunanistan'da esas i'tibâriyle siyasî bir karakter taşıyan bir asilzâdeler birliği, eski Girit'te, vatandaşların içinde malların ortaklığına dayanan bir hayat sürdükleri bir kardeşlik grupu, Bizans İmparatorluğu'nda, yabancı paralı askerlerden mürekkep olup, bilhassa basileus (imparator) un şahsını muhafaza etmekle mükellef bir muhafız birliği, bugünkü Yunanistan'da edebî veyâ siyasî bir birlik.

Eski Yunanistan'da, Anadolu'da ve Ege adalarında H.'lar M. Ö. VIII. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar iktidarı ele geçirmek için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Başarılı H.'lar birçok hâllerde başkanlarını devlete bir tyrannos olarak kabul ettirmişlerdir. Oligarşik partinin âletleri olarak, Atina'da M. Ö. 411'de Otuzların başa geçmelerinde büyük bir rol oynamışlardır. Bunlar bir nevi klüp olup, üyeleri symposion (içki âlemi) lar yaparlar, yâni toplanarak içer ve eğlenirlerdi. Bunlar, aynı zamanda dayanışma toplulukları olarak birbirlerine, bilhassa adalet hususunda yardım ederlerdi. Toplantılarda felsefeden ve daha çok siyasetten bahsedilirdi. Demokratik rejimin amansız düşmanları olup bunu yok etmeğe çalışıyor ve deniz emperyalizmini, Atina'nın bütün dertlerinin asıl sebebi sayıyorlardı; sulh taraftarı olup birçok hallerde Sparta'ya karşı dostça duygular besliyorlardı.

Bizans İmparatorluğu'nda: Muhtemel olarak III. Mikhael'in tahta çıkmasından önce (842) kurulan H., eski müttefikler (foederati) kolunu temsil ediyordu. Bu kol, dört süvârı tümeninden mürekkep olup İstanbul'un savunmasiyle vazifeli idi. H., başlangıçta Slav ve Türklerden teşkil edilmişti; fakat sonradan her ırktan askere açılmıştır. Büyük, orta ve küçük olmak üzere üç kola ayrılmışlardı. H. diye adlandırılan bu kolların başında birer Hetairiarkles (H. kumandanı) vardı.

Bugünkü Yunanistan'da: H.'lar Yunanistan'ın istiklâli için müessir olarak çalışmışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarında Yunan ihtilâlcisi Konstantinos Rhigas, Viyana'da sürgün arkadaşları arasında Siyasî H. adiyle bir gizli cemiyet kurmuştur. Bunun hedefi Yunanlılar arasında millî duyguları uyandırmak idi. Rhigas'ın ideali hemen hemen bütün Balkanlarla Anadolu'nun bir kısmını içine alacak bir büyük Hellas (Yunanistan) kurmak idi. Rhigas I. İtalya seferi (1798) sırasında Bonaparte'ın yanına gitmeğe teşebbüs etmiş, fakat Viyana'da tevkif edilmiştir. Bunun üzerine cemiyetinin faaliyetleri kesilmiştir. Korai'nin te'siriyle Atina'da, 1812'de bir «Philomousos'lar H.'sı» (Philomousos = ilim ve san'atları seven) kuruldu. Bu cemiyet edebî bir milliyetçiliğin te'siri altında Yunanistan'da okulları çoğaltmak, dergiler kurmak, müze ve kütüphâneler açmak istiyordu. Viyana Kongresi bu kültür vatanperverliği hareketleriyle ilgilenmiş, fakat istiklâl arzuları Odessa'da 1814'te bir Filiki Eteria (dostluk H.'sı) nın kurulmasına yol açtmıştır. Bu, sonradan (1818) İstanbul'a nakledilmiştir,. Hedefi Yunanistan'ın Türklere karşı ayaklanmasını hazırlamak idi. H. başında bulunan Aleksandros Ypsilanti, Tuna prensliklerini isyana dâvet etmiş, kardeşi Dimitrios ise Mora'da faaliyet gös-

termiştir. (1821 - 1822). Bu hareket Yunan ayaklanmasının başlangıcı olmuştur. Ayaklanma başlayınca H.'lar yok edilmiştir. Philomousos'lar H.'sı 1824'te tekrar kuruldu. Fakat Yunan krallığının kurulması (1830) ndan sonra yok oldu. Nihâyet Ethniki Eteria (b. bk.) 1896'ya doğru Londra'da kurulduktan sonra, bütün «kurtarılmamış» Yunanlıları toplamağa gayret etmiş ve Türk - Yunan harbinin çıkmasında rol oynamıştır.

HETEROFİLLİ (Fr. Hétérophyllie), bir bitkinin yapraklarının, bu lundukları çevreye göre, başka başka şekle girmeleri. Bir su bitkisi olan Sagittaria'nın H. si klâsik bir hâldedir. Dipte, suyun içinde hâsıl olan yapraklar kurdele veyâ şerit biçimindedir; suyun sathında yüzen yapraklar yuvarlak biçim alır; havadaki yapraklar ise mızrak ucuna benzer bir biçime girer.

HETEROGONİ (Fr. Hétérogonie; Yun. *heteros* = başka, *genos* = ırk), ayrı cins nesil ile erdişi (hünsâ; Fr. hermaphrodite) neslin veyâ partenojenezle erdişi neslin veyâ partenojenezle avrı cins neslin birbirinin arkasından gelmesi biçiminde olan nesil değişimi tipi.

HETEROJEN (Fr. Hétérogène), başka bir cinse âid, farklı ve benzer olmayan elemanlardan meydana gelen. Bk. HOMOJEN.

HETEROKROMATİN (Fr. Hétérochromatine), kromozomun çokça nükleik asid depo eden, sitoplazma ve çekirdekteki nükleik asid metabolizmasını kontrol eden bölgesi. Bu bölge dinlenme hâlinde çekirdekte boyayı çok emen ve koyu renkli görülen kromatin bölgesidir.

HETERONOMİ (Fr. Hétéronomie), kendi kanununa değil, bir yabancı kanuna tâbi olma. *Autonomie* (otonomi) teriminin karşıtı olarak kullanılır.

HETEROPOLER (Kim.): Bir molekülü teşkil eden atomlar, iyon hâline gelerek elektrik değeri (électrovalence) ile birbirine bağlı iseler, bu moleküle H. denir.

HETEROSİS (Shull tarafından 1914'te kulllanılmış olan heterozygosis [Yun. *heteros* = başka; *zygos* = çift] kelimesinin kısaltılmış şekli), ilk kuşak melezlerde baba ve anaya nazaran görülen daha büyük kuvvet, hayatiyet veyâ cinsî iktidar. Meselâ katır sıhhatli ve yorgunluğa mukavimdir; hibrid (melez) mısır soğuğa mukavimdir. İkinci kuşakta bu hayatiyetin yok olmaması için bitkilerde bouturage (bir dalın kesilerek toprağa dikilmesi) a müracaat edilir.

HETEROTROF, bedenini teşkil eden bütün unsur (element) ların sentezini kendiliğinden yapmağa muktedir olamayan bir canlı. Bunun aksi canlı ise ototrof (Fr. autotrophe) tur. Hayvan ve bitkilerin bir kısmı H.'tur. Diğer taraftan klorofilli bitkiler ve karbonlu unsurların atmosferdeki gazlarla sentezini yapabilen bâzı bakteriler ototrof'tur.

HETMAN (Alm. Hauptmann, târihî anlamıyla komutan veyâ başkomutan; Çekçe hejtman; Lehçe hetman), Lehçeye, Çekçe yoluyla girmiş olan Alman asıllı bir kelime. Lehistan ve Litvanya'da XV. yüzyıldan 1792 târihine kadar, krallar tarafından tâyin edilen başkomutanın unvânı. XVI. yüzyıldan i'tibâren Büyük H.'ın muharebelerdeki temsilcilerine Sahra H.'ı adı verilmeğe başlanmıştır. Ayrıca 1648 - 1764 yılları arasında Dnepr Kazakları arasında seçimle başa geçen komutanın unvânı da H. idi. Bunlardan B. Chmielnicki ve I. Mazeppa gibi H.'lar H.'lığı âdetâ bir devlet başkanlığı mâhiyetinde bir müessese hâline sokmaya çalışmışlardır. 1918 târihinde Almanya imparatorluğunun çıkarları bakımından fayda mülâhaza edildiği için P. Skoropadskij'nin şahsında H.'lığın ihyasına uğraşılmıştır.

HETTNER [*hetnir*], **Alfred** (Dresden 1859 - Heidelberg 1941), Alman coğrafyacısı. Leipzig, Tübingen, Heidelberg'de profesörlük yapmış, 1897'de «Geographische Zeitschrift» adında bir coğrafya dergisi çıkarmıştır. Güney Amerika, Afrika ve Asya'yı dolaşmış olan H., insan coğrafyasında, tabiî muhitin ve târihî gelişmenin r o l l e r i n i ayırdetmeğe çalışmıştır.

A. HETTNER

HEUBNER [*hoybnir*], **Johann Otto L.** (Berlin 1843 - Berlin 1926), Alman çocuk hastalıkları profesörü. Beyin damarlarının frengiye bağlı bir hastalığı (İng. syphilitic endarteritis of the cerebral vessels), tıp literatüründe H. Hastalığı diye anılır. Ayrıca, doğuştan çocukların bağırsaklarında mevcud, 1 - 6 yaşlarda meydana çıkan bağırsak anomalisi (intestinal infantilism) nin devamlı ishal ile görülen bir hastalığına da, Amerikan pataloğu Christian Archibald (1865 - 1910) ile birlikte H. ın adı verilerek Herter - Heubner Hastalığı denir.

HEUGLIN, Theodor von (Hirschlanden, Württemberg 1824 - Stuttgart 1876), Alman seyyahı ve ornitologu. 1850 yılında Mısır'a gitmiş ve iki yıl sonra Hartum'daki Avusturya konsolosluğunun kâtibi olmuştur. 1852 - 1853 yıllarında Habeşistan'ı, Ak Nil'in orta kesimini ve Kordofan'ı dolaşmıştır. 1856 - 1857 yıllarında ise Bayuda bozkırına ve Somali kıyılarına uzanmıştır. 1861 - 1864 arası Habeşistan ve Bahre'l - Gazal bölgesine seyahât etmiştir. 1870 ve 1871 yıllarında Spitzberg takımadalarını ve Novaya Zemlya'yı ziyâret etmiş, 1875 târihinde yeniden Afrika'ya giderek Nubya Çölü'nde araştırmalarda bulunmuştur. Başlıca eserleri şunlardır: *Reisen in Nord - Ost - Afrika* (Kuzey - doğu Afrikada'da seyahâtler) [1857]; *Die deutsche Expedition in Ost Afrika* (Doğu Afrika'da Alman keşif seferi) [1855]; *Reise nach Abessinien, den Gala - Laendern* (Habeşistan ve Gala ülkelerine yolculuk) [1868]; *Ornithologie Nord - Ost - Afrikas...* (Kuzey - doğu Afrika'nın ornitolojisi) [2 cild, 1869 - 1873]; *Reise in das Gebiet des weissen Nils und seiner westlichen Zuflüsse* (Ak Nil ve ba'ı kolları bölgesine yolculuk) [1869]; *Reisen nach dem Nordpolarmeer* (Kuzey Buz Denizi'ne yolculuklar) [3 cild, 1872 - 1874]; *Reise in Nordost - Afrika* (Kuzey - doğu Afrika'ya seyahât) [2 cild, 1877].

HEURİSTİK (Alm. Heuristik; Fr. Heuristique; Yun. *heuriskein* = bulmak), metotlu olarak yeni bir şey, yeni gerçekler keşfetme san'atı.

HEUSINGEN, Adolf (doğ. Holzminden 1897), Alman generali. II. Dünya Harbi sırasındaki son görevi Kara Kuvvetleri Komutanlığı Harekât Dâiresi Başkanlığı idi. Federal Alman ordusunun kuruluşundan i'tibâren dâima kilit noktalarında görev almıştır. 1961 - 1964 yılları arasında Washington'daki NATO Daimî Askerî Kurulu Başkanı olarak görev yapmıştır. Buradan emekliye ayrılmıştır. Yayınları şunlardır: *Befehl im Widerstreit* (İhtilâf hâlinde emir) [1950]; *Reden 1956 - 1961* (Nutuklar 1956 - 1961) [1961].

HEUSS [*hoys*], **Theodor** (Brackenheim, Württemberg 1884 - Stuttgart 1963), Alman devlet adamı. San'at târihi ve devlet ilimleri öğrenimi yapmıştır. 1920 - 1933 yılları arasında Berlin'deki Yüksek Siyaset Okulu'nda doçentti. III. Reich devrinde birçok güçlüklerle karşılaşmış ve sonra 1945 - 1946 yıllarında Württemberg - Baden bölgesi Kültür Bakanı olmuştur. Hür Demokrat Parti (FDP) kurucularından ve ilk başkanlarındandır. 1947 - 1948 döneminde Stuttgart Yüksek Teknik Okulu'nda profesörlük etmiştir. H., 1949 târihinde Federal Almanya Parlâmento Şûrâsı'na ve Batı Almanya Anayasası'nın hazırlanmasına katılmıştır. 1949 - 1959 yılları arasında Federal Almanya Cumhurbaşkanlığı yapmış ve bu arada Türkiye'yi de ziyâret etmiştir.

T. HEUSS

Kendi halkı tarafından olduğu gibi, bütün dünyada da çok sevilen bir şahsiyetti. Almanlar tarafından H. baba (Papa Heuss) diye anılırdı. Alman milletinin Nazizm dolayısiyle ağır darbeler yemiş olan dünyadaki şeref ve i'tibârının iâdesinde son derece önemli bir pay sahibidir. Başlıca eserleri şunlardır: *Kriegssozialismus* (Savaş sosyalizmi) [1915]; *Einführung zu: Das Haus der Freundschaft in Konstantinopel* (İstanbul'daki dostluk evi: Giriş) [1918]; *Die neue Demokratie* (Yeni demokrasi) [1920]; *Staat und Volk* (Devlet ve halk) [1926]; *Kräfte und Grenzen einer Kulturpolitik* (Bir kültür politikasının kuvvet ve sınırları) [1951]; *Ein Vermächtnis. Werk und Erbe von 1848* (Bir vasiyet; 1848'in eseri ve mirası) [1954]; *Die grossen Reden* (Büyük hitâbeler) [1965, 2 cild]; *Reden an die Jugend* (Gençliğe hitâbeler) [1966].

HEVESY [*heveşi*], **George Karl von** (Budapeşte 1885 - Freiburg 1966), Macar asıllı İsveç kimyacısı. Freiburg ve Kopenhag üniversitelerinde profesörlük ettikten sonra 1943 târihinden i'tibâren Stockholm'de kürsü sahibi olmuştur. D. Coster ile birlikte hafnium adlı elementi keşfeden H., 1943 yılında F. Paneth ile müştereken radyoaktif endikatörler metodunu geliştirmesi sebebiyle Nobel kimya armağanını kazanmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Das Element Hafnium* (Hafnium elementi) [1927]; *Chemical analysis with X - rays and its application* (X ışınlariyle kimyevî tahlil ve uygulamaları) [1932]; *Radioactive indicators: Their application in Biochemistry, Physiology and Pathology* (Radyoaktif endikatörler: biyokimyada, fizyolojide ve patolojide uygulama şekilleri) [1948]; *Nobel Lectures, Chemistry* (Nobel konuşmaları, kimya) [1964].

G. K. HEVESY

HEVSUR'LAR (Etnogr.): bk. GÜRCÜLER.

HEWLET [*hyulit*], **Maurice Henry** (Weybridge, Surrey 1861 - Broad Shalke, Salisbury 1923), İngiliz hikâye yazarı. Romantik târihî hikâyelerle edebiyat hayatına atılmış, sonradan Meredith'in te'siri ile psikolojik romana yönelmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *The Forest Lovers* (Ormandaki âşıkları) [1898]; *Little Novels of Italy* (İtalya'ya âid kısa hikâyeler) [1899]; *The Life and Death of Richard Yea - and - Nay* (Richard Evet - ve - Hayır'ın hayatı ve ölümü) [1900]; *The Queen's Quair* (Kraliçenin defteri) [1904]; *The Stooping Lady* (Eğilen hanım) [1907]; *The Song of the Plough* (Pulluk şarkısı) [1916].

HEYBELİADA, İstanbul ilinin Adalar ilçesine bağlı bir bucak. Bucak nüfûsu 7 039 (1965) dur. Anadolu yakasına 4 - 5 km uzaklıkta bulunan adanın uzunluğu 2 700 m, eni 2 000 m kadardır. Adanın iki tepesi ile bunlar arasında boyun yeri özelliği gösteren çukur bir bölümü vardır. Çok kıvrılmalara ve kırılmalara uğramış bulunan H. arazisi, Dördüncü Zamandaki çökmeler yüzünden alçalan adalar topluluğu alanının, su seviyesi üstünde kalmış kuvarsit tepeleridir (bk. ADALAR). Güneyindeki Çam Limanı güzel görünüşlü bir koydur.

H. düzenli vapur seferleri ile İstanbul'a bağlı olduğu gibi, Yalova ve Anadolu kıyıları arasında da vapurlar işler. Akdeniz bitkilerinin yetişmesine elverişli iklimi, çamlıkları, meyve ağaçları, bahçe ortasındaki evleri ve plâjları ile H., İstanbul'un en güzel yazlıklarından biridir. Yaz mevsimi boyunca adaya gelenler çok olur ve adanın nüfûsu bu aylarda 30 000'i bulur. Adada birçok okullar (Deniz Harb Okulu, Deniz Lisesi, lise ve orta okul, ilk okul) vardır. Ayrıca, H.'da bir de papaz okulu bulunmaktadır. Sağlık yerleri olarak da sanatoryum, rehabilitasyon te'sisleri bulunmaktadır. Haftada bir gün pazar kurulur. Çarşısı, modern dükkânları, sinemaları, otel ve pansiyonları ile gittikçe gelişmektedir. Hüseyin Rahmi Gürpınar (b. bk.) H'da ölmüş, oraya gömülmüştür. İskele parkında Gürpınar'ın bir büstü vardır.

HEYD Uriel (Köln 1913 - Kudüs 13 Mayıs 1968), İsrailli Türkolog. Köln Üniversitesi'nde hukuk tahsili yapan H., daha sonra kendisini Yakın Doğu tetkiklerine vermiştir. 1934'te Kudüs'e göç ederek oradaki üniversitenin Doğu Tetkikleri Enstitüsü'ne devamla Gotthod Weil (b. bk.) ın öğrencisi olmuş, 1939'da M. A. ve 1947'de Ph. D. derecelerini kazanmış, 1939 - 1940 yıllarında İstanbul Üniversitesi'nde de ihtisas öğrenimi yapmıştır. Türkçeyi öğrenen ve 1943 - 1948 yıllarında Jewish Agency'nin Orta Doğu Dâiresi'ne intisab eden H., İsrail devleti kurulduktan sonra, üç yıl Dış İşleri'nde çalışmıştır. Washington'da (1948 - 1949) birinci kâtip, Ankara'da (1949 - 1951) müsteşar olarak vazife gören H., 1950'de Kudüs'te doktorasını yapmış ve tezini Londra'da ilk mühim kitabı olarak *Foundations of Turkish Nationalism* (Türk milliyetçiliğinin temelleri) adı altında yayımlamıştır ki, Ziya

U. HEYD

Gökalp hakkında Batı dillerinde çıkan ciddî araştırmalardan biridir. 1951'de üniversite eğitim kadrosuna giren ve 1959'da kürsü profesörlüğüne yükselen H., ölümünden iki ay önce Kudüs Üniversitesi Müslüman Milletler Târihi Kürsüsü birinci profesörlüğüne getirilmiş bulunuyordu. Yedi yıl Asya ve Afrika Tetkikleri Enstitüsü'nün müdürlüğünü yapan H., İsrail'in doğu tetkikleri alanında ehemmiyet kazanmasını sağlamıştır. Son yıllarında Osmanlı hukuku ve bilhassa cezâ hukuku üzerinde etraflı bir monografi hazırlamış bulunan H.'ın *Islam in Modern Turkey* (Modern Türkiye'de İslâmiyet) ve *The Ottoman Ulema and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II* (Osmanlı Ulemâsı ve III. Selim ve II. Mahmud devirlerinde Batılaşma) gibi ilmî makaleleri de Türk kültür târihi ile ilgilidir.

H., Kudüs'te bir kalb krizi sonunda ölmüştür. Beş kitap yayınlamış olan H.'ın Türklere âid diğer iki eseri şunlardır: *Language Reform in Modern Turkey* (Modern Türkiye'de dil ıslahâtı) [Jerusalem, 1954]; *Ottoman Documents on Palestine, 1552 - 1615* (Filistin'e âid Osmanlı vesikaları, 1552 - 1615) [Oxford, 1960].

HEYDRICH [*haydrih*], **Reinhard** (Halle 1904 - Praha 1942), Alman politikacısı. 1934 yılında Himmler'ın sağ kolu sıfatıyla Gestapo şefi olmuş, 1936 târihinde gizli emniyet teşkilâtı (Gestapo) nın başına geçirilmiştir. H., bir nasyonal sosyalist olarak rejimin bütün muârızlarına karşı SS tarafından yürütülen siyasî tedhiş mekanizmasının beyni idi. 1942'de Bohemya ve Moravya Reich Protektörü (aşırı yetkili işgal genel vâlisi) sıfatıyla Praha'ya gelmiştir. Çek hürriyet mücahitleri tarafından katli, son derece kanlı misilleme hareketlerine, bu arada, suikast ile ilgisi bulunduğu tahmin edilen Praha civarındaki Lidice köyünün haritadan silinerek bütün ahalisinin yok edilmesine yol açmıştır.

HEYDUK, Adolf (Předhradí, Bohemya 1835 - Pisek 1923), Çek şâiri ve yazarı. Duygulu şiirler, manzum allegoriler ve hikâyeler yazmış ve Çingene şarkılarıyla Slovakya'yı övmüştür. Eserleri: *Cimbâl a husle* (Çalgı zili ve keman) [1876]; *Dědův odkaz* (Dede mirası) [1879]; *Nové ciganské melodie* (Yeni Çingene melodileri) [1897]; *Parnasie* (Parnassos) [1900]; *Od Tater a Dunaje* (Tatra dağları ve Tuna'dan) [1910]; *Ciganské melodie* (Çingene melodileri) [1923]; *Vzpomínky literární* (Edebî hâtıralar) [1911].

HEYECAN, belli psişik ve fizyolojik değişmelerle meydana gelen, bir süre duyguları altüst eden, şuuru darlaştıran ve hareket hâlinde boşalmaya zorlayan bir ruhî hâl ve davranış. H. lar genellikle anî H. lar ve sürekli H. lar olmak üzere ikiye ayrılır. Anî H. lar beklenmedik bir olayla, meselâ bir gürültü ile meydana gelir; duygu hayatımızı altüst eder ve bağırma, sıçrama, titreme v. b. gibi hareketleri beraberinde getirir; yüzün sararması veyâ kızarması, kalb çarpıntısı, solunumlarda düzensizlik, gözyaşı ve tükürük salgılarında ve gözbebeği hareketlerinde birtakım değişmeler doğurur. Sürekli H. ise (keder gibi) kas gevşekliği, iştahsızlık, çöküntü gibi değişikliklere sebep olur. H. lar, dâima fizyolojik değişikliklerle birlikte ortaya çıkar. Bu fizyolojik değişmeler şunlardır: 1. Solunum hareketlerinde ve kan dolaşımında meydana gelen değişmeler: Solunum ritmlerinin değişmesi, kalb çarpıntısının artması, tansiyon yükselmesi gibi. Bâzı H. larda (meselâ korkuda) yüzün sararması, kızgınlıkta kızarması bu sebepten ileri gelir. 2. Salgılarda meydana gelen değişmeler: İdrar, ter, salya, gözyaşı ve ağzın kuruması, H. larla birlikte meydana gelen salgı olaylarıdır. 3. Psiko - galvenik refleks'ler: Burada söz konusu olan şey, H. hâli ile beraber deride meydana gelen bir elektrik akımının olduğudur. Bu da bir galvanometre ile tesbit edilir. Üzerinde tecrübe yapılan kimsenin avuçlarına konan elektrotların uçları bir galvanometreye bağlıdır. Bu kimseye H. veren uyarımlar verildiğinde, H. la elektrotları sıkar veyâ terler. H. sebebiyle deride meydana gelen bu değişiklik, galvanometrenin ibresinde bâzı sapmalar meydana getirir. 4. Genel olarak hareket ve tavırlarda meydana gelen değişiklikler: Bâzı H. hâllerinde, korkuda olduğu gibi, H. kaynağından kaçmak, uzaklaşmak veyâ donup kalmak, şaşırmak, dilin tutulması, ifâde bozukluğu v. b. gibi değişmeler meydana gelir. Bâzı H. larda da (kızgınlıkta olduğu gibi) saldırgan bir tavır ortaya çıkar.

Korku, hiddet, sevinç ve keder olarak belirleyebileceğimiz bu ruhî hâl, bir teessürî hâli ifâde eder. Ama, bu da yukarıdaki örneklerde işaret edildiği gibi organik ve fizyolojik bâzı değişmelerle birlikte ortaya çıkar.

Bu fizyolojik değişmeler H. hâlinin bir te'siri midir, yoksa onlar H. ı meydana getiren birer âmil midir? Bu soruya bir teori (James - Lange teorisi) H. ı oluşturan şeylerin bizzat bu fizyolojik değişmeler olduğunu öne sürer. Bu teoriye göre, biz kederli olduğumuz için ağlamıyoruz, tersine kederli olma H. ın sebepleri ağlamayı meydana getiren organ - duyumları v. b. dır.

HEYELÂN, geniş anlamıyle, kayaların, taş parçalarının, toprağın, büyük ölçülü arazi parçalarının yamaçtan kaymaları veyâ yuvarlanmaları olayı (Yurdumuzun türlü yerlerinde bu anlamda göçüntü, göçük, yer göçmesi, dağ göçmesi, yer kayması, göçme, toprak kayması gibi kelimeler de kullanılır). Oluş tarzı ve süresi, büyüklük ve kayan maddeler bakımından H.'ların çok çeşitleri vardır. H. olayı, yamacın dik olmasından, bir yerin dibinin oyulmasından, altta taşların suları bol bol emerek kaygan bir durum almalarından doğar. Hele dipte kil ve bu özelliği gösteren (yâni sızan suları çok emerek içinde tutan) tabakalar varsa, burası yağışlı mevsimde üstten sızan suları iyice emerek yarı çamur ve kaygan bir hâl alacağından, üsteki taşların dibi oynamağa başlar. Bu yüzden eğimi az olan yamaçlarda bile yer kaymaları olur. Kütleler hâlindeki H.'lar (asıl dağ göçmeleri) için tabakaların belirli özellikte olması ve belirli duruşta bulunması gerekir. Bir H. alanında yerine göre türlü büyüklükte ve hacimde bir arazi, hemen en yakınındaki çukurluğa doğru iner, orada toplanır. Bu çukurluk bir ova veyâ bir vâdi gibi tabiî yeryüzü şekilleri olabileceği gibi, bir yol yarmasının yanındaki karayolu, demiryolu veyâ bir taş ocağının çukurluğu olabilir.

H. alanlarında yamaçlardan aşağılardaki çukur yerlere inen maddeler, ya dağınık taş parçaları olur, ya iri kayalar hâlinde bulunur veyâ hacimleri on binlerce, hattâ milyonlarca metreküpü bulabilen tabakalar ve kütleler olur. Özellikle dağlık ve bolca yağışlı bölgelerde çok olan H.'larda aşağılara inen arazi ne kadar büyük olursa olsun (1929 Of ve Sürmene H.'larında 9 milyon m^3, 1950'deki Trabzon'un batısındaki Sera H.'ında 5 - 6 milyon m^3 arazi kısa sürelerle kaymış ve aşağıda yığılmıştır), yine de H.'a uğramış dağın pek küçük parçasından ibâret kalır. Başka bir deyişle, insanlar için çok büyük görünen böyle kütle hâlindeki dağ göçmesi olayları, dağın kendisi için pek küçük bir bölümdür.

H.'a uğramış bir yerde kaymaların sona erdiği zaman, şu üç yer belli olur: Taş ve tabaka kütlelerinin koptuğu yer (sökülme yeri), bunların kaydığı yol (kayma yolu), aşağılarda yığıldıkları alan (yığılma yeri). Kütlelerin koptuğu sökülme yeri, türlü büyüklükte oyuk ve yarık biçimi gösteren bir çeşit oyuntu yeridir. İyice belli olur. Kayma yolu yamaçtaki ağaçların bile sökülüp sürüklendiği uzunca bir sıyrık yerdir. Yığılma yerinde ise yukarılardan kayıp inen kütleler tepe ve tümsek biçimleri yapacak şekilde kayan taş ve kaya parçalarının karmakarışık yığıldığı veyâ düzenli tabaka paketlerinin aşağıdaki çukurluğa inmiş bulunduğu bir yığıntılar yeridir. Bu yığılma yeri dar ve derin bir vâdi içinde olmuşsa, burada tabiî bir baraj belirmiş olur, bunun gerisinde bir çanak doğar. Böyle bir çanağın içi bu vâdiden geçmekte olan derenin suları ile dolacağından, böyle yerlerde kısa bir süre içinde göl meydana gelir. Yığılan barajın büyüklüğüne ve yüksekliğine göre bu gölün büyüklüğü ve derinliği değişir. Doğu Anadolu'da Tortum Gölü çok büyük eski bir H.'ın doğurmuş olduğu 40 - 50 m derinliğindeki bir göldür. Trabzon ile Akçaabat arasındaki Sera Gölü de 1950 H.'ının hemen ardından doğmuş, 30 - 50 m derinliğinde ince uzun bir göldür. Bu türlü H. göllerinin bâzen birkaçı bir arada olarak bulunur. Bugün bir millî park olarak düzenlenen Bolu'nun Yedigölleri bunlardandır.

H.'lar, o yerde kaymayı hazırlayan şartlara göre ağır ağır olacağı gibi, 1 - 2 saatin, hattâ dakikaların içine sığabilecek kadar çok çabuk olanları da vardır. Deprem bölgelerinde, önemli sarsıntıların etkisiyle bu kaymaların hızlandığı olur. Bu yüzden şiddetli deprem alanlarında, depremin doğurduğu yer çatlamaları, yarılmalar, kaynak sularındaki değişmeler, binâların yıkılması gibi olaylar yanında H.'lar ve kaya yuvarlanmaları da olur.

H.'ların insan yaşayışı üzerinde çeşitli menfi te'sirleri olur. Yol yarmalarında beliren kaymalar gidiş gelişin aksamasına yol açar. Yerleşme yerlerinde olan kaymalar yüzünden köylerin tehlikeli duruma düştüğü, evlerin duvarlarının çatladığı, hattâ yıkıldığı, bu yüzden böyle köylerin yerlerinin değiştirilmesi zorunluğu belirir. Kimi yerde de yol veyâ yerleşme yerleri üzerine kayaların birdenbire düştüğü ve zarar yaptığı görülür.

HEYERDAHL [*heyîrdâl*], **Thor** (doğ. Larvik 1914), Norveçli zoolog. 1947 yılında eski İnka modeline göre yapılmış bir yelkenli sal ile Peru'da Callao limanından çıkarak doğu Polinezya adalarına varmayı başarmıştır. Büyük Okyanus adalarının iskânının güney - doğu Asya'dan cereyan etmiş olduğu hakkındaki yaygın görüşten farklı olarak Polinezya kültürünün köklerinin Peru'da bulunduğu inancını savunmuştur. H. 1953 târihinde Galapagos ve Paskalya Adaları'na bir inceleme gezisi daha yapmıştır. Eserleri: *Kon - tiki* [1948]; *American Indians in the Pacific* (Pasifik'te Amerikan yerlileri) [1952]; *Aku - Aku* [1957]; *Archaeological evidence of Pre - Spanish visits to the Galapagos Islands* (Galapagos adalarına İspanyollardan önceki ziyâretlere bağlı arkeolojik belirtiler) [1956].

HEY'ET - İ İLMİYE (Birinci), Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından eğitim meselelerini bütün cepheleriyle ele alıp belli bir programa bağlamayı ve gerçekleştirmeyi plânlayan, millîleşme ve modernleşme teşebbüsüne girişen Maarif Vekâleti bünyesindeki ilim hey'eti. Türk eğitimindeki Muvakkat Maarif Meclisi'nin kuruluşu ve bu meclisçe hazırlanmış plânın 12 Nisan 1845 târihinde pâdişaha arz edilmesi, Türk kültür târihinde millî eğitim işlerimizin bütüniyle ele alındığı bir başlangıç sayılır. 1869'a kadar bu plânın gerçekleştirilmesine çalışılmıştır. Millî eğitim dâvâsını tam olarak günün şart ve ihtiyaçlarına uygun, istikrarlı bir programa bağlama teşebbüsü ise, 1 Eylûl 1869'da Maarif - i Umûmiye Nizamnâmesi'nin kabulü olayıdır. II. Meşrûtiyet devrindeki teşebbüsler de eğitim kurumlarında ve okul programlarında yeni bir reform yapma bakımından oldukça önemli bir safhadır. Fakat Türk maarifinin millî vasıfları ve icaplariyle düşünülerek ilk plânlanması, Millî Hükûmet devrinde ve Cumhuriyetin ilânından önceki devrede başlamıştır. Millî Mücadele yıllarında, yeni Türkiye'nin Mustafa Kemâl Paşa reisliğindeki (24 Nisan 1920 - 24 Ocak 1921) ilk millî hükûmeti İcra Vekilleri Hey'etinde Maarif Vekili seçilen Dr. Rıza Nur (b. bk.) zamanından (4 Mayıs 1920 - 13 Aralık 1920) i'tibâren başlayan maarifte millîleşme hamlesi, Sakarya Savaşına yakın günlerde Atatürk'ün bir direktif nutkiyle açılan Maarif Kongresi'nde (15 Temmuz 1921) gerçek hedefine yöneltilmiş ve savaş sebebiyle yarıda kalmış olan bu kongrenin bir devâmı sayılan Birinci H. İ. ile tam istikametini almıştır. Tevhid - i Tedrisat Kanunu ile Türk millî eğitimine köklü bir yenilik ve değişiklik getiren Birinci H. İ., 15 Temmuz - 15 Ağustos 1923 târihleri arasında Ankara'da Maarif Vekili İsmail Safa (Özler)'nın başkalığında: a. Millî ve ilmî teşkilât; b. İlk öğretim; c. Orta öğretim; ç. İzcilik ve beden eğitimi; d. İcraat encümenleri'ne ayrılarak devamlı bir çalışma ile gerekli kanun tasarılarını, tüzük, yönetmelik, proje ve programları hazırlamıştır.

Tevhid - i Tedrisat devrinin başladığı bu târihte, başlıca millî eğitim problemlerimizin nelerden ibâret bulunduğunu belirten Birinci H. İ.'nin programında şu yirmi altı konu vardır: Binâlar ve âlât - ı tedrîsiye; tevhid - i terbiye meselesi; muhtelif derecedeki mektepler arasında münasebet; talebe ve muallimlerin askerliği; Dârülfünûn müderris ve muallimlerinin maaşları; Galatasaray Lisesi; Hey'et - i Teftişiye lâyihası; İptidâî ve tâli programlarda hutût - ı esâsiye; İzcilik ve keşşaflık; Dârülmuallimîn Nizamnâmesi; Terbiye - i Bedeniye Dârülmuallimîni; halk terbiyesi; hars; te'lif ve tercüme; lisâniyât; muallimlerin hukukunun muhafazası; Ankara'da İçtimâiyat Fakültesi; liselerde müze teşkili; Darülfünûn muallimlerinin ve müderrislerinin siyâsetle ve başka işlerle meşgul olmamaları; maarif mıntakaları, mektep müzeleri; İlk Tedrisat Kararnâmesi; Orta Tedrisat hakkında mukarrerat; Orta Tedrisat Muallimleri Kanunu lâyihası; Tedrisât - ı Dîniye esâsâtı.

Bu dönemde Atatürk'ün, büyük düşünür Ziya Gökalp (b. bk.)'ı Te'lif ve Tercüme Encümeni reisliğine (1923) getirmesi; daha sonra ünlü Amerikan eğitimcisi profesör John Dewey (b. bk.) nin yurdumuza dâvet olunarak, kendisinden eğitim teşkilât ve meselelerimiz üzerinde yaptığı incelemeler sonucu hazırlanmış teklif ve tavsiyeler raporunun alınması, H. İ.'nin çerçevelediği, millî eğitim dâvâmızda gerekli görülen millî ve modern reform ve plânlama çalışmalarının bir devâmı sayılabilir.

HEY'ET - İ MİLLİYE, 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra Ege bölgesinde kurulan çeşitli millî mukavemet ve mücadele teşekküllerinin adı. H. M., ilk olarak Aydın'da kurulmuş, İzmir'in acı işgal haberini bütün yurda duyurmuş, fakat Aydın'ın da işgali üzerine faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır (Mi-

ralay Mehmed Ârif, *Anadolu İnkılâbı*, İstanbul, 1340, s. 20). 29 Mayıs 1919'da Denizli'de kurulan ve Menderes'te biriken Redd-i İlhak Hey'et-i Milliyesi'nin kadrosunda Denizli Mutasarrıfı Fâik (Öztrak), Belevli Yusuf, Müftü Ahmed Hulûsi, Müftüzâde Kâzım, Hamamcı Şeyh Mustafa, Tat Osmanoğlu Emin, Tavaslızâde Mustafa, Küçükağazâde Ali, Dr. Kâzım, Dalamanlızâde Şükrü bey ve efendiler bulunuyordu. Bu H. M., ilk beyannâmesini Aydın'ın işgali üzerine 10 Haziran 1335 (1919) te yayınlamış, Denizli ve çevresinde silâhlı teşkilât kurarak Aydın cephesinin kuruluşunda yardımcı olmuş, Yunan kuvvetleriyle bilfiil çarpışmıştır. Çine-Nâzilli, Ödemiş ve Tire bölgelerinde millî kuvvetlerin, Gökçen Efe (b. bk.), Demirci Efe (b. bk.) ve diğer zeybeklerin de mücadeleye başlamaları, Yunanlıları korkutmuş ve işgal ettikleri Nâzilli'den 20 Haziran 1919 gecesi çekilmişlerdir. 7 Ağustos 1335 (1919) târihinde yapılan Nâzilli Kongresi (G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1970. s. 59), asıl H. M. adını alan cemiyeti kurmuş ve Aydın'ın kurtarılması mücadelesine katılmıştır. Nâzilli H. M.'si, diğerlerinden farklı olarak, cemiyetler kanununa göre kurulmuştur. Aydın, Muğla, Denizli, Burdur, Isparta ve Antalya H. M.'leri de Nâzilli merkezine bağlanmışlardır. H. M.'ler, Redd-i İlhak Hareketi'yle birleşmiş ve hepsi Sivas Kongresi kanalıyle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (b. bk.)'nin şûbeleri olmuşlardır. — Fethî Tevetoğlu

HEY'ET-İ MÜTTEFİKA-İ OSMANİYE, 31 Mart Vak'ası üzerine, 17 Nisan 1909'da İstanbul'da Osmanlı Ahrar Fıkrası (bk. AHRAR FIRKASI) nın yayın organı «Osmanlı» gazetesi tarafından kurulması teklif edilen, partilerarası siyâsî bir hey'etin adı. Yayınlanmış beyannâmesinde, vatanı ve meşrû meşrûtiyet rejimini tehdid eden tehlikeler karşısında partilerarası çekişmelerin unutularak, hep birlikte, meşrû meşrûtiyet idâresinin yaşamasını ve devamını sağlamak hususu belirtilmiş bulunmaktatır. Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı Ahrar Fırkası, Ermeni Taşnaksutyun ve Rum Cemiyet-i Siyâsiyesi, Fırka-ı İbad (Osmanlı Demokrat Partisi), Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, Mülkiye Mezunları Klübü ve Arnavut, Bulgar, Kürt ve Çerkez klüpleri ile bütün Osmanlı gazeteleri gibi hükmî şahsiyetler, bu siyasî kuruluş bünyesinde birleştiriliyordu. Siyasî partiler ve azınlık grupları arasında âdetâ bir koalisyon sağlamak isteyen H. M. O., 31 Mart Vak'ası'nın söndürülmesi, Ahrar Fırkası'nın dağılması üzerine, resmen faâliyet gösterememiştir.

HEY'ET-İ NÂSİHA, 1919 Nisanında, İstanbul'un düşmanlar tarafından işgali sırasında, Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerine pâdişah tarafından gönderilmiş ve günün şartlarına göre Türk halkına telkinlerde bulunmakla vazifelendirilmiş nasihat hey'etlerine takılan ad. Hey'etlerin başında birer şehzâde bulunuyordu. Halka Sultan Vahdeddin'in mesajını okuyan ve selâm-ı şâhâneyi ileten H. N., gûyâ devletin ve milletin mukaddes hukukunu korumak çabasındaydı. Asıl maksatları ise, Meşrûtiyet'in ilâniyle pâdişah ve hânedânın kırılmış olan nüfûzlarını artırmak ve Meşrûtiyet devrini, 1914-1918 savaşının sorumlusu İttihad ve Terakki hükûmetlerini halk nazarında kötülemek, Hürriyet ve İ'tilâf Partisi'ni ise övmekti.

Şehzâde Cemâleddin Efendi'nin başında bulunduğu H. N. Trakya'ya gidecek Abdurrahim Efendi başkanlığındaki H. N. ise Bursa'dan başlayarak Ege, Konya ve Kilikya bölgelerini dolaşacaklardı. İstanbul'daki İngiliz ve Fransız yüksek komiserleri Şehzâde Şerâfeddin Efendi hey'etinin yolculuğuna önce karşı gelmişler, sonra izin vermişlerdir. Hey'ette bulunanlar ulemâdan Ziyâeddin Efendi, Ferik Cevad ve Ferik Fevzi (bu, Mareşal F. Çakmak değildir) paşalardır (27 Nisan 1919). Teşekkül tarzları garip ve ibret verici olan bu hey'etlerden bir diğerinde Şehzâde Abdurrahim Efendi yanında Birinci Ferik Ali Rıza (ikinci başkan; Âyân âzâsı, sonraları Sadrâzam), Mahmud Hayret, Süleyman Şefik paşalarla Bâbıâlî Me'murlar Kalemi Müdürü Ohannes, Devlet Şûrâsı âzâsından İstefanaki, Temyiz Mahkemesi âzâsından Musdicyan, Bursa Müftüsü eski mebuslardan Ömer Fevzi ve Hoca Halil Fethî efendiler bulunuyordu.

11 Nisan 1919 târihinde «Alemdar» vapuru ile Mudanya'ya, oradan Bursa'ya gelen bu H. N., ertesi Cuma günü, yanlarında Vâli Gümülcineli İsmail Bey olduğu hâlde Belediye salonuna gelmişler ve İkinci Reis Ali Rıza Paşa, toplanmış bulunan halka pâdişah Vahdeddin'in beyannâmesini okumuştur.

H. N., azınlıklarla iyi geçinilmesini de tavsiye ediyordu ki, asıl nasihata muhtaç bulunanlar Yunan politikasının savunucusu ve tatbikçisi yerli Rumlardı.

Türk halkı H. N. (nasihatçılar) adını taktığı bu hey'etlerin gerçek isteklerini kavramıştı. İzmir ve Antalya gibi siyasî tehlike ile karşı karşıya bulunan yerlerde H. N.'ya bir ilgi gösterilmesi de, henüz millî hâkimiyetin bir sembolü sayılan şehzâdenin gelişi fırsat bilinerek, milletin istilâcı düşmanlara karşı millî benliğinin varlığını belirtmek maksadını taşıyordu.

29 Nisan 1919'da Aydın'a geçen H. N., burada açık bir muhalefetle karşılaştı. Hocalardan kurulu Hilâl-i Ahmer İrşad Hey'eti'nin başkanı Hoca Esad Efendi'yi: «Neden istikbâlimizde sizlerden kimse bulunmuyor?» diye tekdire kalkışması üzerine, Esad Efendi: «Bize nasihat için teşrif ettiğinizi işittik. Hâlbuki, asıl nasihata muhtaç olan tahrikçi Rumlardır. Bir taraflı hitâbınız, medeniyet âleminde, aleyhimize yanlış telâkkiler uyandırabilir endişesiyle kenarda kalmayı tercih ettik» cevabını vermiştir.

Hey'et Aydın'dan Denizli'ye ve oradan da Isparta'ya geçmiş; Isparta'da da istedikleri gibi bir ilgi görmemiştir. Daha sonra Antalya'ya giden hey'et, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline rastlayan Mayıs ayı ortalarında, Damad Ferid Paşa'nın emriyle Konya'dan İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır.

HEY'ET-İ TEMSİLİYE, Millî Mücadele başlangıcında, Erzurum ve Sivas kongrelerince kabul edilen nizamnâmeye ve alınan kararlara uyularak Erzurum Kongresi, ilk H. T. ve Sivas Kongresi tarafından seçilmiş 16 kişilik temsil hey'etine verilen ad. Erzurum Kongresi'nin 14 günlük çalışması sonunda yapılan nizamnâme gereğince, 7 Ağustos 1919 târihinde kongre umûmî hey'etince seçilen 9 kişilik ilk H. T., şu üyelerden kurulu idi:

1. Mustafa Kemâl Paşa: Sâbık III. Ordu Müfettişi, askerlikten müsta'fi.
2. Hüseyin Rauf Bey: Sâbık Bahriye Nâzırı.
3. Hoca Râif Efendi: Sâbık Erzurum Meb'usu.
4. Eyübzâde İzzet Bey: Sâbık Trabzon Meb'usu.
5. Hacısâlihzâde Süleyman Servet Bey: Sâbık Trabzon Meb'usu.
6. Şeyh Hacı Fevzî Efendi: Erzincan'da Nakşî şeyhi.
7. Tokatlı Bekir Sâmi Bey: Sâbık Beyrut Vâlisi.
8. Sâdullah Efendi: Sâbık Bitlis Meb'usu.
9. Hacı Mûsâ Bey: Mutki'de aşîret reisi.

Bu ilk H. T. üyelerinden Bekir Sâmi Bey Erzurum'a gelmemiş, kongreye katılmamış ve Sivas'ta beklemiştir. Mutki'de aşîret reisi Hacı Mûsâ Bey de kendisine karşı olan aşîretlerin herhangi bir menfî hareketinden çekinerek kongreye gelememiştir. Eski Bitlis Meb'usu Sâdullah Efendi de rahatsızlığı sebebiyle özür dileyerek H. T.'ye katılamamıştır. 9 Ağustus 1335 (1919) târihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya H. T. üyelerinden M. Kemâl, Râif, Süleyman Servet, Hüseyin Rauf ve İzzet imzâlarıyla gönderilen bir tezkerede (bk. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960, s. 108): «Zât-ı sâmileri Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin derdest-i tab' ve takdim bulunan nizamnâmesi madde-i mahsusası mûcibince Hey'et-i Temsîliye âzâsından bulunduğunuzu arz ile takdîm-i ihtirâmat eyleriz, Paşa Hazretleri» denilmişse de, Vilâyete verilen resmî listede, 15. Kolordu Kumandanı ve III. Ordu Müfettişi Vekili bulunmasından ötürü adı zikredilmemiştir.

Nizamnâmede 9-16 kişiden kurulabileceği belirtilmiş olduğundan önce 9 kişi seçilerek teşkil edilmiş olan bu ilk H. T., aynı zamanda Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları sayılmıştır. Bu H. T., doğu illerinde mevcud bütün millî kuruluşların yaşamasını ve devâmını sağlayacak tedbirleri almakla vazifeliydi. Gaye, bütün Millî Mücadele kuruluşlarının bu H. T. çevresinde toplanarak, aralarında âhenkli bir bağ kurulması ve böylece millî hedefe hızla ve kolaylıkla erişmenin gerçekleştirilmesi idi.

Nizamnâme, vatanın bütünlüğü ile milletin bağımsızlığını sağlamak yolunda H. T.'ye çok geniş yetkiler veriyor, her türlü siyâsî ve idârî tedbir ve karar almak hakkını tanıyordu. Bu bakımdan H. T., kurulacak millî devletin bir geçici hükûmeti gibiydi. Nizamnâmenin teşkilât bölümündeki 7. madde zeylinde bulunan hüküm gereğince, daha sonra ilk H. T.'den Mustafa Kemâl Paşa ve yanındakiler, Samsun adayı gösterilen Boşnakzâde Süleyman ve Re'fet beylerden, Re'fet Bey (General Bele) i üye seçerek sayılarını 10'a çıkarmışlardır (bk. Mahmud Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara, 1969, s. 106-107). Sivas Kongresi'nin Üçüncü Genel Toplantısı (7 Eylûl 1335 [1919]) İkinci Oturumu'nda görüşülmeğe başlanan yeni H. T. konusu, Erzurum Kongresi'nce seçilmiş 9 ve bu ilk H. T.'nin seçtiği 1, yâni 10 eski üyenin aynen kalması ve bunlara 6 yeni üyenin seçilerek eklenmesi kararına bağlanmıştır. Sekizinci Genel Toplantı'da (11 Eylûl 1335 [1919]) 15 temsilcinin başkanlığa verdikleri 6 kişilik ek H. T. üye aday listesi, kongrece çoğunlukla kabul olunmuştur. Böylece, Sivas H. T.'si de denilen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Hey'eti Temsîliyesi (b. bk.) 16 kişiden kurulmuş bulunuyordu:

A. Erzurum Kongresi'nce seçilmiş bulunanlar:
1. Mustafa Kemâl Paşa (Atatürk).
2. Hüseyin Rauf Bey (Orbay).
3. Hoca Râif Efendi (Dinç).
4. Eyûbzâde İzzet Bey.
5. Hacısâlihzâde Süleyman Servet Bey.
6. Hacı Fevzî Efendi.
7. Bekir Sâmi Bey.
8. Sâdullah Efendi.
9. Hacı Mûsâ Bey.

B. İlk H. T.'ce seçilmiş olan:
10 Re'fet Bey (General Bele).

C. Sivas Kongresi'nde seçilenler:
11. Müsta'fi Erkânıharb Miralayı Kara Vâsıf Bey (Karahisar-ı Sâhıb).
12. Hüsrev Sâmi Bey (Kızıldoğan) (Eskişehir).
13. Hakkı Behiç Bey (Begiç) (Bursa).
14. Ömer Mümtaz Bey (Ankara).
15. Mazhar Müfid Bey (Kansu) (Denizli ve Aydın).
16. Râtibzâde Mustafa Efendi (Niğde).

Cemiyetler Kanunu hükümlerine uyularak H. T.'ye seçilen bu 16 kişinin ad, adres ve kısa hâl tercümelerini bildiren bir beyannâme ile nizamnâme, Erzurum Vâliliğine sunulmuş ve cemiyetin resmî faâliyeti için izin verilmesi istenmiştir.

Umûmî Kongre Beyannâmesi'nin (bk. *Târih Vesikaları Dergisi*, c. I, s. 1, Haziran 1941) sonuncu (10) maddesi şudur: «Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'-nin 4 Eylûl sene 335 (1919) târihinde Sivas şehrinde in'ikad eden Umûmî Kongresi tarafından maksad-ı mukaddesi tâkib ile teşkilât-ı umûmiyeyi idâre için bir Hey'et-i Temsîliye intihab edilmiş ve köylerden vilâyet merkezlerine kadar bilcümle teşkilât-ı milliye takviye ve tevhid olunmuştur». Bk. ERZURUM KONGRESİ, SİVAS KONGRESİ. — Fethî Tevetoğlu.

HEY'ETİ VEKİLE: bk. BAKANLAR KURULU

HEYKEL ve HEYKELCİLİK (Fr. Sculpture), taş, mermer, maden (demir, tunç v. b.), ağaç, alçı, kil, fildişi gibi malzemelerle insan veyâ hayvanı üç boyutlu olarak tasvir etme isteğinin ortaya koyduğu eser. H. terimi tam vücudlu eserler için kullanılır; insan bedeninin baş, boyun, omuzlar ve göğüsten bir kısmını içine alan yarım H.'lere büst (b. bk.) adı verilir. H. yapanlara heykeltıraş denilir.

H.'cilik san'atı, önce kullanılan malzemeye, H.'in hacmine ve tabiat şartlarına bağlı olarak kendine has kaideleri olan bir san'attır.

Heykeltıraşlar, yapacakları H.'in önce bir kâğıda eskizini, sonra asıl H.'in ölçülerine göre hazırlanmış bir modelini ve nihayet bu modelden kalıplama yoluyle H.'i yaparlar. Kalıp almada birinci usûl, kırma veyâ bozma oyuk kalıp usûlüdür. Bu usûlde kalıbı alınacak çamur modelin üzerine, onu iki kısma ayıran ince ve sağlam bir tel geçirilir. Sonra modelin üzerine sulu olarak incecik alçı dökülür. Bu alçı tabakası tamamen kurumadan telin dışarıda bırakılmış uçları çekilip kalıp kesilerek iki parçaya ayrılır.

Bu her iki usûlde de sulu olarak hazırlanan alçı büyük bir fırça ile modelin üzerine sürülüp, üflenerek her noktaya yayılması sağlanmalıdır.

Kalıp bu yollarla elde edildikten sonra çamur modelden ayrılır ve kurumaya bırakılır. Bundan sonra alçı kalıbın içi yağlanır ve her iki parça birbirine iyice intıbak ettirilerek iplerle sıkıca bağlanır. Bu dişi kalıp içine yavaş yavaş alçı dökülür. Eğer H.'in kolları ve bacakları sonradan bitiştirmek üzere ayrı ayrı dökülmüyorsa, bunlar iç taraftan demir tutturmalarla sağlamlaştırılır. Alçı dök-

HEYKEL: Kül Tigin heykelinin mermerden yapılmış olan başı

me işi bittikten ve kuruduktan sonra kalıp kırılarak içindeki alçı H. modeli çıkarılır.

İkinci usûl, parçalı oyuk kalıp alma usûlüdür. Burada çamur modelden alınan alçı kalıp üzerinden tekrar parçalı kalıp çıkarılır. Bu parçalar, modelin yüzey şekillerine göre irili ufaklı bölünüp her kısım için ayrı bir kalıp çıkarılarak yapılır. Parçalar itina ile birleştirilip üzerine bir tabaka alçı konduktan sonra içine H.'in yapılacağı madde dökülür. Döküm işi ve kuruma bittiğinde her parça ayrı ayrı kaldırılır.

HEYKEL: Kül Tigin barkının ön yüzünde kilden yapılmış bir ejder maskesi

Mermer heykel ve kabartmalar: Mermerden yapılacak H. ve kabartmalarda çeşitli mermer (b. bk.) cinsleri kullanılır. Bunlardan başlıcası ak mermerdir.

HEYKEL: Kül Tigin'in karısına âid olduğu sanılan mermer heykel başının bir parçası

En eski çağlardan beri bilinen mermerden H. yapımı kolay görünmesine rağmen çamurun verdiği imkânları sağlamadığı için bugün pek az rağbet görmektedir.

H. yapılacak mermeri işlemek için uçları sivri, yassı veyâ dişli olmak üzere muhtelif çelik kalemler kullanılır. H. veyâ oyma yapılacak mermer kütle, önce kabası yontularak H.'in şekline göre bir biçim verilmek suretiyle hazırlanır. Ancak heykeltıraş çıkıntılı ve çukur kısımların bu kabaca yontma sırasında doğru tâyin edilmesi için punktometre (İng. pointing machine) denen bir âletle model üzerindeki noktaları ölçüp taş üzerine nakleder. İlk noktalara göre taşın kabası alındıkça alçı üzerindeki esas noktaları yenileyerek taş üzerine geçirir. Bu suretle mermeri alçı modelin bir benzeri hâline koyar.

İlk ve Orta çağlarda mermeri olmayan ülkeler taştan H.'ler yapmışlardır. Fakat taş, mermerden daha güç işlendiği gibi, daha çabuk kırılır, dağılır. Bugünkü heykeltıraşlar mermeri tercih ederler.

Ağaç heykel ve kabartmalar: En eski H. ve kabartmalar ağaçtan yapılmıştır. H. ve oyma yapımında kullanılan ağaçlar şimşir, ıhlamur, meşe ve ceviz gibi sert ağaçlardır. Ağaçtan H. oymak için muhtelif ölçülerde, ucu ay şeklinde keskin çelik oyma kalemler, küçük rendeler, eğeler, bıçaklar, tokmaklar kullanılır. XVII. yüzyıla kadar revaçta olan ağaç H.'lerin yapımına son zamanlarda tekrar dönülmüştür

HEYKEL: Gudea'nın dioritten yapılmış heykeli, M. Ö. III. binin II. yarısı (Louvre, Paris)

HEYKEL: Gemi inşâcısı Bezmes'in elinde bir balta ile kırmızı granitten yapılmış heykeli (Mısır, III. sülâle)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

HEYKEL (Selçuklu devri): 1. Divriği Kalesi'nden bir arslan (XIII. yüzyıl); 2. Konya Alâaddin Köşkü'nden bir arslan heykeli (1246-1264, Türk ve İslâm San'atları Müzesi, İstanbul); 3. Bir sfenks heykeli (XIII. yüzyıl, Türk ve İslâm San'atları Müzesi, İstanbul); 4. Erzurum Çifte Minâre Medresesi'nin cephesindeki bir mermer levhada hayat ağacının iki yanındaki arslanlar ve üzerindeki kartal (1253); 5. Divriği'de bulunan Akıl Hastahânesi'nin cephesindeki iki başlı kartal (1228); 6. Konya Kalesi'nden alınan bir kartal (aş. yu. 1221, İnce Minâre Müzesi, Konya); 7. Diyarbakır'dan geldiği sanılan bir pencere çerçevesi (Türk ve İslâm San'atları Müzesi, İstanbul); 8. Konya Kalesi'nden alınan yılana benzer bir ejder kabartması (aş. yu. 1221); 9. Konya Kalesi duvarından alınan ve bir yaban domuzu tarafından tâkip olunan bir fili tasvir eden levha (aş. yu. 1221)

HEYKEL (Selçuklu devri): 1. Konya Kalesi'nde 50X55 cm lik bir taşa oyulmuş sultan ve teb'asını temsil ettiği sanılan bir levha (aş. yu. 1221); 2. Konya Kalesi duvarında, bağdaş kurmuş ve elinde yuvarlak bir cisim tutan adam (aş. yu. 1221; İnce Minâre Müzesi, Konya); 3. Sivri miğferler ve örgülü zırh taşıyan iki asker (90X90 cm; XIII. yüzyıl, Türk ve İslâm San'atları Müzesi, İstanbul)

Fildişi heykel ve kabartmalar: Bu cins H. ve oyma yapımı çok eski zamanlardan günümüze kadar sürüp gelmiştir. Fildişi, Afrika, Asya, Hindistan ve Tayland'dan getirilen ve dünyanın öteden beri en kıymetli ticaret mallarından biridir. İlk Çağa âid birçok güzel fildişi oyma ve H.'ler bulunmuştur. Bunlardan en ünlüsü Pheidias'ın yaptığı parçalı Zeus H.'idir. Orta Çağ'da da fildişinden çok san'atkârane H.'cikler ve oymalar yapılmıştır. Ham maddesinin kıymetli olması yüzünden pek rağbet edilen bir usul olmamışsa da, biblo (b. bk.) adı verilen küçük süs eşyası şeklinde H. ve H.'cik grupları bugün de yapılmaktadır.

Mâdenlerden heykel dökümü: Bugün H.'cilık san'atı, yukarıda anlatılan usûllerden çok, modern tekniğin yardımıyle mâden H. dökümüne yönelmiştir. Zamanımızda genellikle tunç kullanılmaktadır. Tunç H.'ler kum kalıp veyâ mumlu kalıp usûlleri ile dökülür.

Kum kalıp usûlünde H. dökmek için kullanılan mâden, umumiyetle bakır, az miktarda kalay, kurşun ve çinkodan meydana gelen bir alaşımdır. Mâden H. dökümü için kalıplamada anlatılan parçalı kalıplardan her birinin dişi kum kalıplar vasıtasıyle tazyikli kumdan modelleri yapılır. Bu kum modeller alçı modelin aynıdır. H. in hem hafif hem de iktisadî olması için içi boş bırakılır. İçi dolu ve som olarak dökülen H. ler çok ağır oldukları gibi, çok pahalıya da mal olurlar. Bununla beraber H.'in durmasını sağlamak için aşağı kısımlarının dolu ve kalınca olması lâzımdır. Kum model bu hesaplara göre tıraş edildikten sonra yine kumdan yapılan dişi kalıbın içine dikkatle yerleştirilir. Böylece dolgu kumu ile kenar kalıp kumu arasına dökülen tuncun akması ve o boşluğu doldurması için ince bir aralık bırakılır. Çekirdek denilen iç kütle ile kalıbın arasına erimiş mâdenin rahatça akabilmesi ve içerideki havanın çıkması için kanallar açılır. Bu hazırlık bitince kum takım silindirlenerek pekiştirilmiş toprağa gömülür ve önünde genişçe bir yalak bulunan delikten mâden akıtılır. Bu şekilde dökülen diğer parçalar yan yana kenetlenerek kalemle tesviye olunur.

Mumlu kalıp usûlünde ise döküm yapmak için önce modelden bir dişi kalıp alınıp içi yağlandıktan sonra tunca verilecek bir kalınlık kadar bir mum tabakasıyle örtülür. Daha sonra bu kalıbın iç boşluğu şamotlu harçla doldurulup kurutulur ve alçı kalıp dökülür. Ortaya çıkan balmumu kaplı şekil heykeltıraş tarafından düzeltilip tesviye edilir. Daha sonra, dökülecek mâdenin akmasına ve havanın çıkmasına mahsus yollar ve hava için balmumundan çubuklar yapıştırılır. Bundan sonra kalıp yüksek bir sıcaklıkta muamele görür. Mum eriyip yanarak duman hâlinde çıkıncaya

HEYKEL (Selçuklu devri): Bağdaş kurmuş bir cins telli saz çalan sanatkâr (XIII. yüzyıl, Berlin Müzesi)

kadar beklendikten sonra soğumaya bırakılır. Bu suretle eriyen ve buharlaşan mumun meydana getirdiği boşluk H.'in şeklindedir. Tunç bu mumdan boşalan yeri doldurur.

Çok eski çağlardan beri tunçtan H. ve kabartmalar yapılmaktadır. Önceleri mâdenî levhaları çekiçle döverek istedikleri şekle sokmaya çalışırlardı. Daha sonraları iptidâî olan bu usûl bırakılmış ve döküme geçilmiştir. Bartholdi'nin New York limanında bulunan meşhur Hürriyet H. i (b. bk.) çökertme kalıplardan modelaj yoluyla ve dövme suretiyle şekil verilerek, birbirine eklenen ve iç taraflarından demir kenetlerle tutturulmuş parçalardan ibâret bir tunç H.'dir.

HEYKEL (Selçuklu devri): Ormuzd ve Ahriman'ı temsil ettikleri sanılan çift heykelden biri (İnce Minâre Müzesi, Konya)

İlk ve Orta çağlarda heykel san'atı: Yeryüzünde en yaşlı olduğu tahmin edilen H., mamut dişinden oyulmuş bir kadın başı olup 1884'te Fransa'da bulunmuştur.

En eski H. ler totem devrinden başlayarak insanlığın iptidaî inançlarının birer tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bunlardan daha çok kral - tanrıları temsil eden ve ekseri vücudun, başın dışında kalan kısımları hayvan suretinde yapılmış eserlerdir. Bu arada Sumer ve Hitit H. lerinde de muhteva putperest inançlardır. Mimarîye bağlı olarak gelişen H. cilık Yunanlılarda müstakil bir san'at dalı hâlinde en yüksek seviyeye ulaşır. Yunan san'atı kaynağını mitolojiden alan H. ve kabartmalar arz ederken Myron'un ünlü «Disk atan atlet» (bk. DİSKOBOLOS), «Milo Venusu», o çağın en başta gelen eserlerindendir.

Hellenistik devir sanatı M. Ö. IV. yüzyıldan M. Ö. I. yüzyıla kadar sürer. Daha çok tunçtan yapılmış olan bu devir H.'lerinin birçoğu zamanımıza kadar ulaşmıştır.

Hıristiyan mimarîsinin yanında gelişen H. san'atı dinî konuları işler. Eski putperestlik devrinden kalma eserlerle Hıristiyanlığın verdiği ilhamların birleşmesinden doğan san'at eserleridir ki konularını *Kitâb-ı Mukaddes*'ten almıştır. Bunlar İsâ'nın dünyaya gelişinden, Meryem'in ölümüne kadar geçen devre ile Adem'le Havvâ'nın yaratılış ve cennetten kovulması ana konularının işlenişidir. Meryem ile İsâ, melekler ile çocuk İsa en çok göze çarpan H. ve kabartma motifleridir. Gotik san'atta ise daha çok mimarîye dayalı ve tezyinatla birlikte görülür.

HEYKEL (Rönesans ve Barok): «Yaralanmış Ludovica Albertoni» Giovanni Lorenzo Bernini tarafından mermerden yapılmış heykel (San Francesco Kilisesi, Roma)

HEYKEL: Śiwa'nın dansı

H. san'atı Rönesans ile beraber yine bir hamle kazanırken Michelangelo devrine, hattâ sonra gelen san'atçılara üstadlık etmiştir. Michelangelo «Musa», «Davut» gibi eserlerinde insan gövdesindeki kasların duygu ve heyecanlarla aldığı şekilleri ilk defa büyük bir başarı ile aksettirmişti.

HEYKEL (Neo - klâsik): «Pauline Bonaparte» Antonio Canovas tarafından yapılmıştır

HEYKEL: Güney Dakota da Rushmore Dağı kayalarına dört cumhurbaşkanının hâtırası olarak yapılmıştır (Gutzon Borglum)

Son devir heykelciliği: Çağdaş H., Fransız H.'cisi Rodin ile başlar. Lûzumsuz süslerden arınmış bir şekilde mâna ile ruhu birleşmiş bir şekilde aksettiren Rodin'in «Düşünen adam», «Öpüş» adlı eserleri dünyaca ünlü H.'lerdendir. Soyut H. san'atı adıyla yeni bir çığırın açıcısı olan İngiliz Henry Moore, beş duyumuzla idrak edilen H.'ler yerine, figürleri insana benzeyen, fakat bâzı kısımlarını dilediği gibi değiştirip şekillendiren H.'leri tercih etmiştir. Moore'un çığırı pek çok taraftar bulmuştur.

Türklerde heykel san'atı: Orta Asya Türk san'atına â'd birçok H. ve H.'cikler, Orta Asya'da yapılan kazı ve araştırmalar sırasında ele geçmiştir. Orhon Âbideleri'nin yakınlarında bulunan mermerden yapılmış Kül Tiğin H.'inin

HEYKEL: Adana Millî Kurtuluş Âbidesi (Ali Hâdi Bara)

HEYKEL: Gemlik Atatürk heykeli (Ali Hâdi Bara)

başı, Kül Tigin'in karısına âid olduğu sanılan mermer kadın H. başının bir parçası, iptidaî bir şekilde işlenmiş balbal (b. bk.) denen H.'ler ile hayvan H.'leri, eski Türk H. san'atının birinci devresidir.

İslâmlıktan önceki Türk H.'ciliği Uygur san'atında temsilcisini bulur. Kızıl ve Sorçuk'ta bulunmuş olan plâstik eserlerde, hayvanlar kudretli bir üslûplaşma gösterdiği hâlde insan figürleri, meselâ Kızıl'da çıkan yük taşıyan erkek H.'ciği ve zırhlı bir muharip, realist bir ifadeye sahiptir. Uygur H.'leri Buddhizmin te'sirindedir.

İslâmî devirde Türk plâstiğinin geliştiği çevreler Büyük Selçuklular ile Anadolu Selçuklularıdır. Bunlarda daha ziyade kabartma üzerine çalışılmıştır. İslâmlığın kabulü tek Tanrı'ya inanan Türklerde, put sayılan H. yapımını durdurdu. Bununla beraber Selçuklu eserlerinde bulunduğu gibi tamamiyle tabiî insan H. ve kabartmalarına rastlanır. Fakat asıl ağırlık tezyînî san'atlar şeklinde mimarî ile küçük el san'atları içinde erimiştir.

Türkiye'de H. san'atının tezyinî mahiyetten çıkarak mücessem insan suretini tasvir eden müstakil bir san'at hâline gelmesi Sanayi - i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi) nin açılması ile başlar.

Bu san'atın bizdeki geçmişi çok kısa olduğundan büyük san'atkârlar yetişememiştir. H.'ciliğimiz İhsan Bey, Nejad Sirel, Ali Hadi Bara ve Zühdü Müridoğlu gibi başarılı heykeltıraşlar yetiştirmişse de, âbide değerinde eser ortaya koyamamıştır.

HEYMANS, Corneille (Gant 1892 - Knokke 1968), Belçikalı farmakolog ve fizyolog. Vücuttaki ısı ayarını, solunumu, kan dolaşımını ve özellikle tansiyon ayarını incelemiştir. 1938 yılında Karotis sinüs refleksinin tansiyon bakımından önemini keşfetmesi üzerine Nobel Tıb Armağanı'nı kazanmıştır. Önemli eserleri şunlardır: *Le sinus carotidien et les autres zones vasosensibles réflexogènes* (Karotik si-

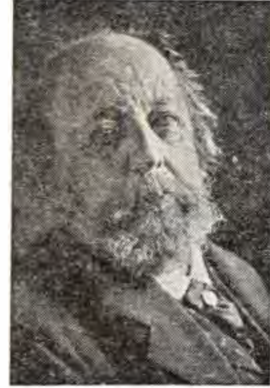
nüs ve diğer vazosansibl refleksojen bölgeler) [1929]; *Le sinus carotidien et la zone homologue cardioaortique* (Karotik sinüs ve homolog kardioaortik bölge) [1933].

C. HEYMANS

HEYROVSKY, Jaroslav (Praha 1890-Praha 1967), Çek fizyokimyacısı. 1952 yılında Çekoslovakya İlimler Akademisine bağlanmış olan Praha Polarografi Enstitüsünün 1950 yılından i'tibâren müdürlüğünü yapmıştır. 1922 yılında polarografik işlemin esaslarını bulmuştur. Bu işlem en ince tahlil metodlarından biridir ki bu arada organik kimya meselelerinin çözümünde de önemli bir yer kazanmıştır. Polarografinin icadı ve geliştirilmesi yolundaki başarılarından dolayı H. 1959 yılı Nobel armağanını kazanmıştır.

J. HEYROVSKY

HEYSE, Paul J. L. von (Berlin 1830-München 1914), Alman yazarı. Berlin'de filoloji tahsili yapmıştır. 1854 yılında Bavyera hükümdarı II. Maximilian tarafından München'a dâvet edilmiş ve şâirler çevresinin en önemli kişisi olmuştur. H. otuz yıl süre ile Alman yazarlar âleminin münakaşasız en gözde simâsı olarak kabul edilmiştir. H., 1910'da Nobel Edebiyat Armağanı'nı kazanmıştır. San'atçı asıl varlığını uzun hikâye, şiir ve gerek İtalyanca gerek İspanyolcadan yaptığı üstâdâne tercümelerde göstermiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Gedichte* (Şiirler) [1871]; *Spanisches Liederbuch* (İspanyol şarkıları kitabı) [Geibel ile birlikte, tercüme, 1852]; *Italienisches Liederbuch* (İtalyan şarkıları kitabı) [tercüme, 1860].

P. J. L. HEYSE

Romanları: *Kinder der Welt* (Yeryüzünün çocukları) [1873]; *Im Paradiese* (Cennette) [1875]; *Merlin* (ad) [1892]; *Über allen Gipfeln* (Bütün dorukların üzerinde) [1895]; *Die Geburt der Venus* (Venus'un doğuşu) [1909].

Dramları: *Kolberg* [1868]; *Maria von Magdala* (Magdala'lı Maria) [1899].

Uzun hikâyeleri 24 cild hâlinde yayınlanmıştır.

HEYÛLÂ, İslâm felsefesinde maddenin her çeşit sûreti kabûl ediş kabiliyeti. Bu bakımdan, hamurdan istenilen şekiller yapılıp pişirilebileceği için H., teknedeki hamura benzetilmiştir. Hukemâ felsefesinin İsmâilî Bâtınîleriyle yayılması yüzünden tasavvufa, bu yolla da İslâmî edebiyâta tesir etmiştir. «Vahdet-i vücud» u kabul eden sûfîlere göre, her çeşit kayıttan münezzeh olan Vücûd-ı Mutlak'ın zâtî iktizâsı, bilgisidir. Bu bilgide bütün eşyânın hakîkatleri, bilgi sûretleri olarak belirir ki A'yân-ı Sâbite denen bu beliriş âlemine H. denmiştir. Masallarımıza giren ve Zümrüdü-anka tarzında söylenen adı var cismi yok Ankaa'ya ve loş bir odaya bir noktadan vuran güneş ışığında görünen zerrelere de benzetilerek Ankaa ve Hebâ'da denmiştir ki aruzla yazılmış tasavvufî şiirlerde bu tâbirlere rastlanır.

Temsîl yoluyla, arazları belirten cisimsiz cevhere, çeşitli şekillerde, çeşitli şeyler yapılması dolayısiyle, yapılan şeylere nazaran tahtaya balçıktan yapılan testilere nisbetle balçığa, hattâ bedene göre uzuvlara da H. denebilir.

H.'nın, her sûrete giriş kabiliyeti dolayısiyle çeşitli şekillerde görünen ve şekilden şekile giren hayâllere, bu hayâllerin, masallara dayanan uzunluğu, uzun boyluluğu yüzünden de çok uzun boylu adamlara H. denmiş, halk arasında karanlıkta bir H.'dır göründü, H. gibi adam tarzında örf mecazları meydana gelmiştir.

HEYVOOD, John (Londra ? 1497-Londra veyâ Mecheln, Hollanda 1580 ?), İngiliz şâiri, müzisyeni ve yazarı. VIII. Henry'nin saray erkânındandır. Thomas More ile akraba ve dosttur. Katolik olduğu için İngiltere'yi terk etmek zorunda kalmıştır (1564). Birçok şarkılar, allegorik bir destan, çok sayıda hicviyeler ve tek perdelik yedi komedi yazmıştır. Bunlara *Interludes* (Ara oyunlar) adını vermiştir.

HEYWOOD, Thomas (Lincolnshire? 1573-Clerkenwell, Londra 1641), İngiliz şâiri ve sahne yazarı. Başlangıçta tiyatro oyuncusu idi. Sonra şiirler ve her tarzda sahne oyunları yazmağa başlamıştır. Son derece verimli bir yazardı. İki yüzden fazla oyun bırakmıştır. Eserlerinden bâzıları şunlardır: *The four prentices of London* (Londralı dört çırak) [1615]; *A woman killed with kindness* (Şefkatle katledilmiş bir kadın) [1603]; *The rape of Lucrece* (Lucrece'nin iğfâli) [1608]; *An apology for actors* (Oyuncular hakkında bir savunma) [1612]; *The English traveller* (İngiliz yolcu) [1633].

HEZARE'LER (Far. *hezâre* = bin, 1 000), Orta Afganistan'da, Kâbil ile Herat arasında uzanan dağlık bölge (Hezaracat) de yaşayan Moğol asıllı bir kabileye verilen ad. En yeni bilgilere göre H.'lerin sayısı 1 000 000'dan çoktur. Buna göre, Afganistan'da Afgan ve Taciklerden sonra en güçlü etnik grupu meydana getirirler. H.'lerin XIII-XIV. yüzyıllarda Moğol akınları sırasında Afganistan topraklarına geldikleri anlaşılıyor. Hezaracat'tan başka Afganistan'ın Herat, Kandehar ve Nangrahar gibi illerinde, Bedahşan bölgesinde, Pancşer Irmağı vâdisinde ve Afgan Türkistan'ında da H.'lere rastlanmaktadır. Bunlardan başka, batı İran'da ve Tacikistan, Türkmenistan topraklarında da küçük H. grupları vardır. Afganistan H.'leri birtakım büyük boylara ayrılmışlardır (Behsud, Dayzangî, Daykundî, Cagurî, Uruzganî, Şeyhalî, Yakaulang gibi). Ancak, H.'lerin bir kısmı bu boylar dışında kalmıştır. Çevredeki halktan ve Çoraymak kabilesinden farklı olarak H.'ler Sünnî değil, Şiîdirler. H.'ler daha çok tarım ve hayvancılıkla uğraşırlar. 1888, 1891 ve 1924 yıllarında H.'ler Afganlara karşı ayaklanmışlarsa da, bu ayaklanmalar kısa bir süre içinde bastırılmıştır. Uzun yıllar boyunca İran dillerinin hâkim olduğu bir çevrede yaşamış ve hiçbir zaman yazı öğrenmemiş olan H.'ler yavaş yavaş eski dilleri (Moğolca) nı unutmuşlardır.

H. boylarının Moğolca konuştuklarını son olarak *Baburnâme* (XVI. yüzyıl) den öğreniyoruz. Anlaşılan XIX. yüzyıl sonunda veyâ XX. yüzyıl başında H.'ler Moğolcayı unutup Tacikçe konuşmaya başlamışlardır. 1937 - 1938 yılları arasında Afganistan'da bir araştırma gezisi yapmış olan Macar dil bilginlerinden biri (L. Ligeti), Afgan topraklarında Moğolca konuşan boyların kalıntılarına tesadüf etmiştir (*O mongol'skiḫ i tyurkskiḫ yazıkaḫ i dialektaḫ Afganistana.* «Acta Orientalia Academiae Scietiarum Hungaricae», IV, 1955). Ligeti'den önce bu alanda G. J. Ramstedt çalışmıştı (*Mogohlica. Beiträge zur Kenntniss der Mogholsprache in Afganistan.* «Journal de la Société Finno - Ougrienne», XXIII, 1905). H.'lerin dili üzerindeki en eski araştırma ise H. C. von Gabelentz tarafından yapılmıştı (*Über die Sprache der Hazaras und Aimaks.* «Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», XX, 1886). R. Leech'in H. diliyle ilgili notlarını son olarak Ligeti gözden geçirmişti (*Le Lexique moghol de R. Leech.* «Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae», IV, 1955). Bugünkü H.'lerin dili, Orta Asya'da ve Afganistan'da konuşulan Tacik diyalektleri arasında özel bir yer tutar. Bu çevrede yaşayan kavimler arasında etnik bakımdan farklı bir bütün meydana getirdikleri gibi, dil bakımından da birçok özelliklere sahip olan bir birlik teşkil ederler. H.'lerin dilinde fonetik ve gramer özellikleri yanında Moğolca ve Türkçe unsurların çokluğu da göze çarpar. Moğolca *bēri* (= gelin), *qulaγai* (= hırsız), *alaγa* (= avuç), *öγil* (= köy), *quy* (= makas) veyâ Türkçe *taγa, taγōi* (= dayı), *ēlçi* (= dünür), *ailōq* (= yayla), *qişlōq* (= kışla), *qōş* (= kaş), *taka* (= teke), *kuç, quşqōr* (= koç), *baγa* (= kurbağa), *qara* (= kara) gibi. Bk. V. A. Efimov, *Yazık afganskiḫ ḫazara* (Moskova, 1965).

HEZAREN (Delphinium L.), Düğünçiçeğigiller (Ranunculaceae) den bir yıllık otsu bir bitki. Sepal 5, muntazam değil, petaloid, üstekiler kalkan veyâ zırh biçiminde, Petal 4, serbest veyâ birleşmiş bir korolla hâlinde, iki üstekiler kaliksin kalkanı içinde saklanmış bir mahmuz yaparlar. Follikül 1 - 5 serbest, sapsız, kısa gagalı, gövdeleri dik, çıplakça veyâ kısa tüylüce, yapraklar parçalı veyâ el biçiminde parçalıdır. Çiçek durumları salkım biçimindedir. Memleketimizde İstanbul, Boğaziçi, Marmara kıyıları, Ana dolu'da Haziran - Eylûl aylarında tarlalarda da ekinler arasında bol miktarda bulunur.

HEZAREN

HEZARESPÎ'LER: bk. LÛR.

HEZÂRFEN AHMED ÇELEBİ, XVII. yüzyılın ilk yarısında, IV. Sultan Murad devrinde (1623 - 1640), İstanbul'da yaptığı kanat biçimindeki bir âlet ile ilk defa uçmağa muvaffak olmuş bir Türk bilgini. H.'den çok önce, havacılık târihinde ilk olarak yine bir ünlü Türk bilgini Cevherî (b. bk.), 1010'da Nişâpûr'da Eski Câmi'nin minâresinden kollarına kanat takarak ilk uçma tecrübesini yapmışsa da bu, ölümle sonuçlanmıştır (Ahmed Zeki Paşa: *L'Aviation chez les Musulmans*, 1912'de Atina Müsteşrikler Kongresi'ne sunulan rapor). Hayâtı hakkında fazla bilgi bulunmayan, fakat fen alanındaki geniş bilgi ve tecrübesi ile H. adını aldığı anlaşılan Ahmed Çelebi için başlıca kaynak Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme*'sidir:

HEZÂRFEN: P. T. T.'nin yayınladığı pul

«İbtidâ Okmeydanı'nın minberi üzere, rüzgârın şiddetinde kartal kanatlariyle sekiz dokuz kere havada pervaz ederek tâ'lim etmiştir. Ba'dehû Sultan Murad Han Sarayburnu'nda Sinan Paşa Köşkü'nden temâşâ ederken Galata Kulesi'nin tâ zirve - i bâlâsından lodos rüzgâriyle uçarak Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'na inmiştir. Sonra Murad Han kendisine bir kese altun ihsân ederek: - Bu adam pek havf edilecek bir adamdır, her ne murâd ederse elinden geliyor. Böyle kimselerin bekası câiz değil diye Câzir'e nefy eylemiştir. Orada merhum oldu» (Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, C. I, İst. 1314, s. 670).

Türkiye Cumhuriyeti P. T. T. İdâresi'nin, 17 Ekim 1950 târihinde İstanbul'da toplanan Milletlerarası Sivil Havacılık Kongresi için çıkardığı üç hâtıra pulundan, zeytûnî yeşil-mavi renkli 20 kuruşluk olanın taşıdığı temsîlî resim, H.'in Galata Kulesi'nden Üsküdar'a uçuşunu tasvir etmektedir.

HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ (İstanköy ? - İstanbul 1678), Türk bilginlerinden. Târih ve tıbba âid eserleri ile ün salmış olan H.'in babası Câfer Efendi de bilgin bir kimseydi. İstanköy Adası'nda başlayan öğrenimini İstanbul'da tamamlayan H., kısa bir süre devlet hizmetine girmiş, daha sonra ömrünün sonuna kadar eser yazmak ve hususî ders vermekle meşgul olmuştur. H., IV. Mehmed'e târih dersi verdiği sırada *Tenkîhü't - tevârih* adlı bir cildlik az - öz bir umumî târih yazmıştır.

XIV. Louis tarafından ilmî araştırmalar yapmak üzere İstanbul'a gönderilen Antoine Galland (b. bk.), seyahatinin günlük hâtıralarını naklettiği *Journal* (1672 - 1680) adlı eserinde H. ile tanışmasından bahsetmektedir.

H.'in başlıca eserleri arasında şunlar vardır: *Muhtasar Târih*; *Târih - i Devlet - i Rûmiye*; *Tuhfetü'l edîbü'n nâfia*; *Lisânü'l etibbâ fî lûgatü'l edviye.*

İlâç adlarının Arapça, Farsça, Yunanca ve İbranî karşılıklarını alfabetik olarak veren bir tıb lûgatinin ve daha birçok târihî ve tıbbî eserlerin de yazarı olan H.'in, Hammer târihindeki *Kanunnâme*'nin de müellifi olduğu sanılmaktadır (bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 244).

HEZEC, Türk musikisinde bir büyük usûl. 22 zamanlı ve 15 darblıdır. 22 zamanlı tek usûldür. Arûz bahirlerinden birinin adını taşımaktadır. Peşrev, beste ve kâr formlarının ölçülmesi için yapılmıştır. Pek eski bir usûldür ve yüzyıllar-

dan beri kullanılmamıştır. Elimizdeki tek örnek Ahmed Avni Konuk'un *Şehnaz Kâr*'ıdır. Mamafih bu bestekâr, usûlü anlayamadığı için yanlış kullanmıştır. Bir sengîn - semaî ile üç çeşitli şekilde dizilmiş 4 tane sofyândan yapılmıştır. 7 uzun (2 zamanlı), 8 kısa (1 zamanlı) darbı vardır. Vuruluşu şöyledir: Düm (2, kuvvetli), düm (1, nîm kavî), düm (1, zayıf), tek (2, kuvvetli), düm (1, kuvvetli), düm (1, zayıf), tek (2, kuvvetli), düm (2, kuvvetli), tek (2, nîm kavî), dü (2, kuvvetli), tek (2, nim kavî), te (1, kuvvetli), ke (1, zayıf), te (1, nîm kavî), ke (1, zayıf).

Hf (Kim.), Hafniyum'un kimyada kullanılan sembolü.

Hg (Kim.), Civanın, kimyada kullanılan sembolü.

HIÇKIRIK (İng. Hiccup; Lat. Singultus) karın ve göğüs boşluklarını birbirinden ayıran, solunumda önemli rolü olan diyafram (b. bk.) adalesinin, değişik sebeplerle, birdenbire spazmodik kasılması ile gırtlaktaki ses aralığının daralıp sıkışması sonucu boğazdan garip, karakteristik bir ses çıkması olayı. Patolojik bir belirti olan H., ekseri vak'alarda geçici, bâzan da devamlıdır. İnatçı H., çoğunlukla sinirlilik veyâ âni korku, şok, heyecan gibi nörotik ve histerik âmillerin bir belirtisidir. Epidemik ansefalit vak'alarında rastılanan şekline epidemik H. denir. Periton veyâ plevranın, gastritis (bk. MİDE HASTALIKLARI), enteritis (b. bk.), hepatitis (bk. KARACİĞER HASTALIKLARI), peritonitis ve fıtık (b. bk.) gibi mide ve bağırsakların mukus membranlarında, karın boşluğunda veyâ karaciğerde, böbreklerde husûle gelen iltihap veyâ kanama gösteren rahatsızlıkların belirtilerinden biri olan organik H., çocuklarda meme emerken veyâ sıcak yâhud baharlı bir yiyecek yutulduktan sonra, bağırsak parazitleri, diş çıkarma, vagus siniri üzerine baskı yapılması veyâ kateterizasyon (b. bk.) sebepleriyle de görülür ve sık rastlanır. H., bâzı sıtma, gut (bk. DAMLA HASTALIĞI) ve romatizma vak'alarında da görülen belirtilerdendir. Hava yutan kimseler de H. nöbetlerine tutulurlar. Bu nöbetler bâzan uyku uyutmayacak kadar şiddetli ve sürekli olabilir.

Üremi, alkolizm, striknin zehirlenmesi ve belkemiğinde görülen virütik myelitis ve tifo, grip, kolera gibi ateşli, bulaşıcı hastalıklarda da H.'a rastlanır.

1920 - 1921 yıllarında, az çok ateş ve kırıklıkla kendini gösteren H. nöbetleri, birçok kişide birden rastlandığı için «salgın uyku hastalığı» nın hafif bir şekli sayılmıştır.

H.'ın tedavisi, diyaframı idâre eden sinirlere yapılacak te'sirle mümkündür. Bâzı vak'alarda papaverin, belladon, lüminal, bromür gibi sinirleri yatıştıran ilâçlar kullanılır. Nâdir olmakla beraber, ancak cerrahî müdahale ile tedavi edilebilen H. vak'aları da görülmüştür.

HIDİV (Fr. Vice - roi; İng. Vice - roy), Mısır, Osmanlı İmparatorluğuna bağlı iken Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan sonra oranın valilerine verilen unvan. Resmî olarak, Türkiye'nin Kavalalı hânedânından Mısır valileri, 8 Haziran 1867'de İsmail Paşa'nın Sultan Abdülaziz'den aldığı fermâna dayanarak, 1914'e kadar bu unvanı taşımışlardır. Mısır H.'leri, İsmail Paşa ile oğlu Tevfik Paşa ve bunun oğlu II. Abbas Hilmi Paşa'dan ibaret üç kişidir. 19 Aralık 1914'te H.'lik son buldu. H.'in Osmanlı protokolünde yeri, sadrazam ve şeyhulislâm ile eşit, fakat bu ikisinden sonra idi.

HIDİV ABBAS HİLMİ PAŞA (Biyogr.): bk. ABBAS HİLMİ PAŞA.

HIDİV İSMAİL PAŞA (Biyogr.): bk. İSMAİL PAŞA.

HIDİV MEHMED TEVFİK PAŞA (Biyogr.): bk. MEHMED TEVFİK PAŞA, Hıdiv.

HIDRELLEZ, yazın başlangıcı sayılan 6 Mayıs (Rûmî 23 Nisan) gününe verilen ad. Kelime Hızır ve İlyas (peygamber) adlarının birleşmesi sonunda meydana gelmiştir.

Halk, Hızır'ı peygamber olarak kabul eder. Hızır aleyhisselâm, Hızır Nebî ve Hızır Peygamber sözleri bu inancın ifadeleridir.

Hızır'da iki büyük vasfın bulunduğu kabul olunur. Bunlar Hızır'ın bereket getirmesi ve darda kalanların yardımına gelmesidir. Hızır'ın eli değmemiş ve kul sıkılmayınca Hızır yetişmez gibi sözler bu inançları dile getirir.

Kırlara gidilerek eğlenmek suretiyle anılan H. günü ile ilgili birçok âdet ve inançlar vardır ki bunlar halk arasında pek yaygındır.

Bu âdet ve inançların bir kısmı geleceğin keşfi ile ilgilidir. Diğer bir kısmı ise Hızır'ın uğur ve bereket getirmesi üzerinedir.

Birincisi ile ilgili halk âdet ve inançlarından bâzıları şunlardır: Gelecekleri hakkında bilgi edinmek isteyenler, H. gecesi bir çömleğin veyâ bir dağarcığın içine kendilerine âid bir eşya koyarlar. Bu çömlek veyâ dağarcığın ağzı örtülerek ya bir gül fidanının altına bırakılır veyâ toprağa gömülür. Ertesi sabah bir küçük kıza her eşya için bir mani söyleterek eşyalar kabından çıkarılır. Bu suretle, maninin ifade ettiği mânâya göre, eşya sahibinin geleceği üzerinde yorumlar yapılır. Bununla ilgili bir başka âdet, H. gecesi genç kızların ağızlarına koydukları ilk lokmayı kırmızı bir beze sararak yastıklarının altına koymalarıdır. O gece rüyalarında gördükleri ilk erkek, kısmetleri olarak kabul edilir. Bu yolda bir başka âdet de H. gecesi veyâ günü el ele tutuşarak duvarlarda konuşurlarken gördükleri ilk erkeğin kısmetleri sayılmasıdır. Dileklerin bir kâğıda yazılarak akar bir suya atılması da dileğin yerine gelip gelmeyeceğini niyet sahibine öğretir. Bu yoldaki hüküm, suyun kâğıdı alıp götürmesine veyâ kâğıdın bir yere takılıp kalmasına göre verilir.

Hızır'ın bereket getirmesi ile ilgili âdet ve inançlar da boldur. Meselâ paranın artması için, kesenin dibine bir gümüş para dikmek ve bu keseyi bir gül ağacının altına koymak bunlardan biridir. Hastaları iyileştirmek için bileklerine sarı iplik, gül fidanlarına ise kırmızı iplik bağlamak da bu âdetler arasındadır. H. sabahı gül fidanlarındaki iplikler hastalara, hastalardaki sarı iplikler de fidanlara aktarılır. Akşamdan pişirilen bulgur pilâvının yanına tahta kaşıklar bırakılır. Hiç kullanılmamış olan bu tahta kaşıklar, ertesi sabah ateşe konulur. Bunlardan hangisi yanmazsa, Hızır'ın pilâvı o kaşıkla yediği kabul edilir ve kaşık bereket getirecek bir tılsım sayılarak saklanır. Yine H. gecesi bahçeye bırakılan eşyaya, bir yıl güvenin zarar vermeyeceğine inanılır. H. gecesi çatı altında yatmanın insana rahatsızlık getireceğine inanılır. Bu sebepten halk H. gecesini açıkta geçirmeyi yararlı sayar. H. gecesi hamur tutup bir ağaca asmak da o yılın bereket içinde mi, yoksa kıtlık içinde mi geçeceğini anlamaya yarar. Neticeyi tâyin edecek olan hamurun kabarma şeklidir. Bâzı yerlerde, kaldırılan bir taşın altından çıkacak hayvana göre de bu hususta hüküm verilir.

HIFZI TEVFİK (Biyogr.): bk. GÖNENSAY, Hıfzı Tevfik.

HIFZISSIHHA ENSTİTÜSÜ: bk. REFİK SAYDAM HIFZISSIHHA MERKEZ ENSTİTÜSÜ.

HINÇAK KOMİTESİ, 1887'de Maro adlı bir kız öğrencinin teşebbüsü ile Cenevre'de. Karl Marx'ın prensipleri esas tutularak kurulan ihtilâlci Ermeni teşekkülü. *Hınçak* adı «çan, çan sesi, çıngırak» mânâlarına gelir. H. K., 1890'da kurulan Taşnaksutyun Komitesi (b. bk.) gibi diğer Ermeni ihtilâl komiteleri ile birlikte, Türk yurdunda, bilhassa doğu illerimizde geniş ve silâhlı kuruluşlar vücûda getirerek imparatorluğun iç buhranlarını artırmıştır. Kuruluşundan bir müddet sonra merkezi Londra'ya taşınan komitenin başlıca elemanları Avedis Nazarbegyan, Megovaryan, Kan Azad ve Şamarov'du. Komitenin yayın organı da «Hınçak» adını taşıyan bir gazete idi. Siyâsî bir partiden farksız bulunan H. K.'nin programında her ne kadar sosyal demokrat olduğu ileri sürülmekte ise de, daha çok Marxist, ihtilâlci sosyalist prensipleri esas aldığı açıkça görülüyordu. Türkiye içindeki merkezini İstanbul'da açarak kuruluşunu 1890 yılında tamamlayan H. K. reisliğine 1894'te Ermeni patriği Matyos İzmirliyan getirilmiştir. Hınçakyan Sosyalist İhtilâl Grupu'nun şûbe programından komitenin, ihtilâlciliği zor kullanarak gerçekleştirmek istediği ve üyelerine silâhlanmak mecbûriyeti yüklediği anlaşılmaktadır. H. K., Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeni suikast, katliam, zulüm ve ihtilâl faâliyetlerinde baş rolü oynamış ve Mûsâ Bey Vak'ası (1889)'nı; Erzurum İsyânı ve Kumkapı Nümayişi (1890)'-ni; Merzifon, Kayseri, Yozgat Vak'aları (1892 - 1893)'nı; Bâb - ı - âlî Nümayişi'ni, Zeytun ve Birinci Sasun İsyanları (1895)'nı düzenlemiştir. Taşnaksutyun Komitesi ile birlikte, çeşitli vesilelerle Avrupa ve Birleşik Amerika Devletleri nezdinde ve milletlerarası kongrelerde Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde şikâyet muhtıraları vererek Türkleri müşkül durumlara sokmuş ve Türklük aleyhinde te'sirli propagandalar yapmıştır. Erzurum Meb'usu Varteks, Sivas Meb'usu Dr. Nazret Dagavaryan, İstanbul Meb'usu Zöhrab ve Kozan Meb'usu Muradyan (Hamparsum Boyacıyan) efendiler gibi Osmanlı Meclis - i Meb'usanı'ndaki Ermeni temsilciler de, H. ve Taşnaksutyun ihtilâlci sosyalist Ermeni komitelerinin ve partilerinin aktif mensubları olarak, Türk politika hayatında fi'len rol oynamayı elde etmişlerdir. 1925 komünist tevkiflerinden ele geçen belgeler, gizli Türkiye Komünist Partisi'nin kuruluşunda H. K.'nin rol ve iştirâkini meydana koymuştur (bk. Dr. Fethî Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler 1910 - 1960.* Ankara 1967, 36 - 37, 92 ve 99). — Fethî Tevetoğlu

HINIS, Erzurum iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 46 855 (1965), ilçeye bağlı köy sayısı 103'tür. Halilçavuş ve Karaçoban adlı iki bucağı vardır. H. Merkez bucağının nüfûsu 5 263 (1965) tür. Sularını H. Deresinin Murad Irmağı'na boşalttığı, kuzeyde Akdağ mermer kütlesi ile bu mermerlerden çıkan karstik kaynakların yığdığı travertenler, batı ve güneyde binlerce m kalınlıkta, çok yeni teşekkül etmiş andezit ve bazaltlardan yapılı, bir kubbeyi andıran Bingöl (Kaletepe 3 250 m) ve Hamurpet (Hezaltepe 2 924 m) dağları ile çevrili, III. Zamanın ikinci yarısında depolanmış ve Bingöl'den inen derelerle dilimlere ayrılmış bir ovaya sahip olan H., tek katlı, düz ve toprak damlı evlerden yapılı, Muş ovasını Aras oluğuna bağlayan en kestirme yol üzerindedir. İlçede kom adı verilen 45 iskân yeri vardır. Ovayı çevreleyen dağların, bilhassa Bingöl Dağlarının eteklerinde sayıları artan ve kurucusunun adını taşıyan (Çoban komu, Halil'in komu, Yusuf'un komu gibi) komlar, bugün biraz ziraatle meşgul olsalar bile, başlangıçta, bir veyâ birkaç çobanın hayvanlariyle birlikte barındıkları bir - iki hâneli yerleşme yerleridir. Çeşitli ziraatleri engelleyen sıcaklık şartlarına karşılık, bilhassa Bingöl'deki geniş mer'alar ve sayısız yaylalar, ilçe halkını, türlü engellere maruz kalan ziraatin emniyet supabı olarak, hayvancılığa zorlamıştır. H.'ta hayvancılık, evvelce daha önemli idi. Bingöl yaylalarında semizleyen binlerce hayvan, geçen yüzyılda, kış başlarına doğru Haleb, Şam, hattâ Mısır'a, öte yandan da Erzurum ve Van gibi hayvan ticaretiyle meşgul merkezlere gönderilirdi. H. bugün de Erzurum'un başlıca hayvan yetiştiren ilçelerindendir. Erzurum ili koyunlarının % 29 (407 423 baş) u, ayrıca 62 745 sığır H. ta beslenmektedir.

HINIS'tan bir görünüş

Hayvancılığın ağır bastığı, onun yanı sıra biraz arpa ve buğday ziraatinin yapıldığı H. Merkez ve Halilçavuş bucaklarında nüfûs sıklığı, Türkiye ortalaması (km²de 41 kişi) nın yarısından (km²ye 18 - 19 kişi) azdır. Bu miktar, ova yükseltisinin biraz azaldığı, H. Deresinin daha yüzlek aktığı, bu sebepten de hayvancılığın ve tahılın (ılçe arpa istihsali 3 630, buğday istihsali 3 500 ton) yanı sıra patates (3 850 ton), mısır (2 150 ton) ve fasulye (230 ton) nin yetiştirildiği Karaçoban Bucağında km² başına 30'a yükselir.

HINZIR DAĞI, İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak kısmında bir dağ. Uzun Yayla plâtolarını batıda bir sürgü gibi kapatan H. D. (1 950 m), Kızılırmak ile Seyhan'a karışan derelerin su bölümü çizgisini teşkil eder. Esas kütlesi I. Zamana âid sertleşmiş kil ve kireç taşından, kuzeye dönük etekleri ise III. Zamanın birinci yarısına âid kumtaşı, tabiî bir çimentoyla kaynamış çakıllar (konglomera) ve sarı renkli kalkerlerden yapılı H. D., Bünyan'a bağlı Akkışla bucak merkezinin doğusundan geçen, meridiyen yönlü bir kırık çizgisi ile, âdetâ düz bir çizgi boyunca temasta bulunduğu Uzun Yayla arasında yükselmiş ve daha genç tortular ortasında kalmış bir ada (Horst) gibidir. Yılda ortalama 500 - 700 mm yağış alan dağın kuytu yerlerinde orman kalıntılarına, çalı kümelerine ve gevenlere rastlanır.

HIRİSTİYANLIK, Roma imparatoru Tiberius zamanında İsâ (b. bk.) peygamberin Filistin'de yaydığı din. Bu çevrede meydana gelen H., yalnız Yahudiliğin geleneklerini tevarüs etmekle kalmayarak, hellenistik - gnostik dinlerin baskısı altında gelişmiştir. Ancak, H.'ın en büyük dayanağı, Tanrı ve komşu sevgisini bildiren İsrail peygamberlerinin dinidir.

H.'ın başlangıcında Antakya (Antiokheia) büyük bir rol oynamıştır. Yeni cemaatin üyelerine Khristianoi adı ilk olarak burada verilmiştir (M. S. 41 veyâ 42).

İsâ peygamberin hayat ve doktrinini, dört tânesi elde bulunan *İncil*'lerden anlamak güçtür. Onun ölümünden sonraki yüzyılda düzenlenen, üçü muhteviyat bakımından birbirlerine oldukça yakın olan ve dördüncüsü daha mistik bir hava ile dolu olan bu yazılar, ilmî bir hâl tercümesi değildir.

İncil'in muhteviyatı târihî bir muamelenin sonucu olarak kabul edilebilir. İsâ, Aramî dilini kullanmıştır. *İncil* metinleri ise Yunanca yazılmıştır. Bugünkü metinler aş. yu. II. yüzyılın ilk yıllarında bitirilmiştir. En eski yazmalar III. yüzyıldan kalmadır. Majüskül (yalnız büyük Yunan harfleriyle yazılmış) metinlerden beş tanesi muhafaza edilmiştir.

İlk üç *İncil* (Matta, Markos, Luka), İsâ'nın yolunu vaftizden i'tibâren kıyamına kadar kapsamaktadır. Anlattıkları hikâyelerde birçok yerlerde farklar göze çarpar. Bugün Markos'un *İncil*'inin en eskisi olduğu, Matta ve Luka'nın hem Markos'un en eski şeklinden, hem de kaybolan bir kaynaktan yararlandıkları anlaşılıyor. Q adıyla anılan bu kaynak, İsâ'nın hikmet sözlerini ve yazılarını içine alır.

Markos'un *İncil*'i, 70 yılından önce yazılmıştır ve Yahudi âdetlerini tefsir eden bir Hıristiyan tarafından basit bir üslûpla telif edilmiştir. Matta'nın *İncil*'i, muhtemel olarak Yahudilikten H.'a geçen bir Suriyeli tarafından yazılmıştır. Yahudi âdetlerini tefsir etmeyip sık sık *Eski Ahd*'in sözlerine dayanır. Luka'nın *İncil*'i, başka *İncil*'lerde rastlanmayan hikâyeleri, meselâ İsâ'nın doğumunu kapsamaktadır. Onun yazarı, rivayete göre Paulus'un yol arkadaşı Luka'dır (Luka aynı zamanda *Resullerin İşleri*'ni de yazmıştır). Yuhanna'nın *İncil*'i ise oldukça geç yazılmış pek mistik bir eserdir. İsâ'nın Tanrı'nın oğlu olduğu belirtildiği gibi, şahsiyeti de ilâhî bir nur içinde verilmektedir.

İsâ'nın yolu muhtelif *İncil* ve mektuplara göre muhtelif şekillerde anlatılmaktadır. Paulus'un anlattıkları ve ona dayanan Markos *İncil*'i, İsâ'nın vaftizinden başlayarak göğe çıkmasına kadar gelmektedir. Luka ve Matta *İncil*'leri, İsâ'nın doğumundan başlayarak göğe çıkmasına kadar dünyevî hayatının bütün safhalarını vermektedir. Paulus'un mektupları İsâ'nın ezelde var olmasından başlayarak semavî ve dünyevî yolunu anlatmaktadır. Yuhanna *İncil*'i ise Tanrı'da olan kelâm (logos) ile başlar.

Nâsira'lı İsâ'nın yaydığı dinî akımın öncüsü olan Vaftizci Yahya, Erden çölünde bir mezhep kurmuştu. Ona göre, günahların affının sembolü olan vaftiz, kıyamette insanın muhakemeden muvaffakıyetle geçebilmesi için gerekli bir âyindi. İsâ bu mezhebe katılmış, vaftiz olmuştur. O zaman rivayete göre otuz yaşında idi. *İncil*'e göre, vaftizinde Rûhulkudüs güvercin biçiminde göklerden inerek onun başına konmuştur. İlâhî bir ses: «Sevgili oğlum budur, ondan râzıyım» demiştir. Kırk gün çölde i'tikâf edip Şeytan tarafından da tecrübe edildikten sonra Galilea ülkesinde dolaşan bir vâiz sıfatiyle halka hitap etmiştir: «Tövbe edin ki Tanrı'nın hâkimiyeti yakındır.»

Sert bir zâhid olan Yahya karşısında İsâ, hayata daha yakın, daha yumuşak davranmıştır. İlk mucizesini Kana kasabasında yapılan bir düğünde göstermiştir. İsâ, insanlara şifâ vermesinin, Tanrı'nın hâkimiyetinin gelmesini ispat eden bir delil olduğunu söylemiştir. Onun göz önünde tuttuğu en önemli nokta, kıyamet günü ile Tanrı'nın melekûtunun en yakın zamanda peyda olacağı inancı idi. İlâhî bir mucize ile adaletin, hakikatin ve sevginin melekûtu getirilecek, Roma İmparatorluğunda hüküm süren şeytanî kuvvetler yok edilecektir. Kötüler Cehennem'de yakılacak, iyiler ise kıyamet yoluyla ebedî hayata kavuşacaklardır. İsâ, kendinin bu ilâhî hâkimiyetin yalnız müjdecisi değil, onun getiricisi olduğuna inanıyordu. Şakirdlerine öğrettiği duâda («Göklerdeki babamız») Tanrı'nın melekûtunun gelmesi önemli bir yer tutar: «Senin melekûtun gelsin; gökte olduğu gibi yerde de senin iraden olsun.»

Bu duâda İsâ'nın çok önemli bir fikri görülmektedir: Tanrı - baba kavramı. Eski Yahudilikte Yahve, arasıra İsrail milletinin babası olarak gösterilmiştir. Fakat İsâ'da bu Tanrı - baba'ya inanış ve güveniş, dinin merkezine girmektedir. İsâ, kendini de Tanrı'nın oğlu olarak tavsif etmiştir. Fakat bu tâbir her hâlde mecazî bir mânâda kullanılmıştır.

İsâ'nın sözlerinde daha büyük bir rol oynayan bir kavram «İnsanoğlu»'dur. Bu kelime, *Eski Ahd*'in peygamberlerin vahylerine kadar çıkar. Bilhassa Danyal'in vahylerinde bu «İnsanoğlu», dünyada gelecekte sonsuz bir saltanat süren ilâhî bir varlıktır.

Vaftizci Yahya'nın öldürülmesinden dolayı İsâ'nın durumu da tehlikeli olmaya başlamıştır. Bir eşeğe binip Kudüs'e giden İsâ, Yahudiler tarafından tevkif edilme tehlikesi karşısında şakirdleriyle bir veda ziyafeti yapmıştır. İsâ bu ziyafette, bir gün sonra vuku bulacak olan ölümünü ekmeği kırması, şarabı dökmesi ile «Bu benim vücudum, bu benim kanım» diyerek sembolleştirmiştir.

İsâ, bu son sohbetten sonra Zeytin dağında bir bahçede münacatta bulunmuş, gece de tevkif edilmiş ve haça gerilmiştir.

Bunun üzerine şakirdleri Galilea'ya kaçmışlar, yalnız birkaç kadın Kudüs'te kalmıştır. Çok geçmeden İsâ'nın kıyam etmesine dâir haberler yayılmıştır. Kıyam günü sayılan Paskalya gününden sonra İsâ kırk gün şakirdlerle beraber kalmıştır. Kırkıncı günde ise bir bulut içinde göklere çıkmıştır.

Bundan sonra H. oldukça çabuk yayılmıştır. Paulus bu dinin en ateşli vâizi olarak yeni bir görüşe varmıştır. Bu görüşte İsâ, yalnız tarihî bir insan olarak değil, ölen, mezardan çıkan ve göklere yükselen Rab olarak tasvir edilmektedir. Paulus'a göre İsâ'nın dünyada sürdüğü hayat önemli değildir. Onun teolojisinde İsâ'nın haçta ölümü önemli bir yer tutmaktadır. İsâ'nın haça gerilmesi, göklere çıkmasının şartıdır. Haç, inananlar için «hikmet, adalet ve kurtuluş» demektir.

Yeni unsurlarla genişleyen H., Roma şehrinde büyük gelişme göstermiştir. Oradaki Hıristiyan cemaati bütün ağır takiplere rağmen büyük bir sabır göstermiştir. Petrus ile Paulus gibi havarîler, imparatorların giriştiği takipler sonunda öldürülmüşlerdir. Bu bakımdan Roma'da oturan piskopos üstünlük kazanmış, yavaş yavaş öbür piskoposların başkanı hâline gelmiş, Petrus'un halifesi sıfatiyle bütün kilisenin başkanlığını kendi elinde toplamaya başlamıştır.

H. İsrail inançlarının baskısı altında kalmıştır. Yahudilikte Babil, Mısır, Kenan, İran dinlerinin te'siri de açıktır. H.'ta ise hellenistik mister dinlerin, Yunan ve hellenistik felsefe ve mistik akımların te'siri göze çarpar.

H.'ın gelişmesi ana çizgileriyle tesbit edilebilir. Yalnız, bu dinin en önemli noktası olan İsâ'nın ölümden sonra kıyam etmesi inancının nereden geldiği konusu karışıktır.

Katolik kilise, III. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar esaslarını daha açık olarak tesbite çalışmıştır. Apologet'ler H.'ın ana fikirlerini Yunan ve bilhassa Stoa felsefesi yardımiyle güçlendirmeğe çalışmışlardır. Yunan felsefesi, H.'ı hazırlayan bir «okul» olarak kabul edilmiştir.

İskenderiyeli Clemens ile öğrencisi Origines, Apologet'lerin açtığı yolda yürümüşlerdir. Clemens'e göre bütün Yunan felsefesi ile Yahudilik, İsâ'nın gelişini hazırlamıştır.

Kilisenin itikatları ökümenik (ocuménique) konsillerde yeni gelişmeler göstermiştir. 325 yılında İznik (Nikaia)'te yapılan toplantıya bütün piskoposlar katılmıştır. Bu toplantı İsâ'nın varlığı hakkında bir beyana varmıştır. İznik'te *i* harfi üzerinde bir tartışma açılmıştır ki ondan dolayı büyük kilisede iki zıt akım yan yana yaşamaya mecbur kalmıştır. Areios (b. bk.) tarafından temsil edilen itikat, İsâ'nın babasına zat bakımından benzer olduğunu söylemiştir. Athanasios'un ortodoks olarak kabul edilen itikadı, İsâ'nın zat bakımından babasiyle aynı olduğunu ileri sürmüştür. Athanasios, İsâ'da tam ve katî bir enkarnasyon taraftarıdır. Areios, İsâ'da peyda olan paradoksu reddetmiştir. Fakat onun fikirleri, daha sonra H.'ı kabul etmiş olan Germenlerde yüzyıllarca yaşamaya devam etmiştir.

431 yılında Ephesos (Efes)'ta toplanan konsil de H. târihinde önemli bir yer tutar. Ephesos'ta alınan kararlarda İsâ'nın mahiyeti hakkında bilgi verilmiştir. İsâ'da ilâhî ve insânî iki tabiat bir şahısta toplanmıştır. Buna karşılık, Ephesos konsilinde reddedilen Nestorius, İsâ'da iki şahıs (hipostaz) mevcut olduğunu ileri sürmüştür: ilâhî logos ile insan olan İsâ arasında irade bakımından bir birlik meydana gelmiştir, ama ikisi esas bakımından ayrı şahsiyetlerdir. Bu sebeple, Nestorius, bu konsilin Meryem Ana'ya verdiği *theotokos* (Yun. = Tanrı [İsâ]'yı doğuran) sanını kabul etmemiştir. Meryem Ana yalnız insan İsâ'yı doğurmuştur, ilâh İsâ'yı değil. «Tanrı'yı doğuran» sanının, eski ana ilâhelerin merkezi olan Ephesos'ta Meryem Ana'ya verilmesi her hâlde bir tesadüf eseri değildir.

Nestorius'un taraftarları, Edessa (Urfa) yoluyla doğuya yayılmışlar ve Türkistan, Çin ve Hindistan'da misyonerlik yapmışlardır. Muhtelif fırkalara ayrılan bu akım gittikçe zayıflamış, Moğol devrinde artık hemen hemen kaybolmuştur.

451'de Kalkhēdon (Kadıköy)'da toplanan konsil de İsâ ile ilgili bir konu üzerinde durmuştur ve İskenderiye'li ilâhiyatçılar İsâ'da yalnız bir tabiatın mevcut olduğunu savunmuşlardı. İlâhî ve insanî tabiat bu yeni tabiatta karıştırılmıştı. Kalkhēdon konsili ise iki tabiatın mevcudiyetini açık olarak ispata çalışıyordu. Bu kararlara katılmayanlar monofisit adını almışlar ve bunlar Suriye'de yaşayan Yâkubî'ler, Mısır'daki Kıbt'ler ve Habeşî Hıristiyanlardır. Ermeni kilisesi de bu konsilin kararlarını kabul etmiştir.

Ancak doğu ve batının büyük kiliseleri İsâ'da iki tabiatın mevcudiyetini kabul etmişlerdir. Bununla beraber doğu ve batı kiliseleri arasında birtakım dinî telâkkilerde farklar meydana gelmiştir. Bizans patriği Photios (ölm. 897) 867 yılında Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki münasebetleri kesmiş ve bu suretle doğu kilisesine mahsus olan bir kaideyi ileri sürmüştür. İtikatta Rûhulkudüs'ün yalnız ilâhî Peder'den çıktığı belirtilmektedir. Katolik kilisesi ise ruhun hem Peder hem de Oğuldan (yâni İsâ'dan) çıktığını ileri sürmektedir. Doğu kilisesi eski telâkkileri muhafaza etmiştir. Baba, Oğul ve Ruh arasındaki münasebet en eski H.'ta «ökümenik» olarak tasvir edilmiştir. Baba'nın işi yaradılış, oğlunun işi kurtuluş, ruhunki takdistir. Bundan sonra bu üç sıfat, Tanrı'nın içinde vaki olan, ifade edilemez hayatı sembolleştirmek maksadiyle temsil edilmiştir. Roma kilisesinde Rûhulkudüs, Peder ile Oğul arasında mevcut olan ezelî ve ebedî muhabbetin ifadesidir. Bu bakımdan Roma kilisesi Ruhun ikisinden çıktığını ileri sürmüştür.

Photios'un münasebetleri kesmesinden iki yüz yıl sonra (16 Temmuz 1054), Romalıların Ayasofya kilisesinde takdim ettikleri bir vesika ile katî bir ayrılık meydana geldi ki birkaç birleştirme konsiline rağmen bugüne kadar devam etmektedir.

X. yüzyılda Bizans'ta vaftiz olan bir Rus prensesi, memleketini Hıristiyanlaştırmaya başlamış, doğu kilisesinin inançlarını Rusya'da da yaydırmıştır. 1589 yılında Roma ve Bizans'ın yanında Moskova'da da üçüncü büyük patriklik kurulmuştur.

Ortodoks kilise, idare eden bir papanın hukukî otoritesini kabul etmez. Kilise, daha çok ruhanî bir varlık olarak temsil edilmektedir. En büyük bayram (Paskalya), İsâ'nın kıyamıdır. İnsanı ebedî ölümünden kurtaran bu hâdise, kilisenin ve her insanın hayatının merkezi sayılmaktadır. Bu kilise eski zamanlarda bâzen hem Bizans'ta, hem Rusya'da dünyevî hükümdarların otoritesine tâbi olmuştur. Hükümdarlar kiliseyi siyasî hedefler için kullanmaya uğraşmışlar ve kendi dünyevî otoriteleriyle dinî meseleleri halledip itikatlar bile icat etmeye çalışmışlardır.

Doğu kilisesi, plâtonik fikirlerin te'siri altında kaldığı için dünyevî resimlerin insanı ilâhî güzelliğe yöneten bir vesile olduğuna inanır. İsâ'yı, Meryem'i, teslisi, azizleri temsil eden ve hususî bir üslûpta yapılan resim (ikon) ler, kiliselerde ve evlerde özel bir yer tutmuştur. 726'da imparator Leon, bu âdete karşı bir karar çıkarmışsa da, 61 yıl sonra ikonları savunanlara hak verilmiştir.

Doğu kilisesinde çok sert bir zühd ile derin bir mistiklik gelişmiştir. Ruhbanlık âdetleri Mısır ve Anadolu'da belirmeğe başlamıştır. Rahip ve zâhidler tek başlarına çölde, dağlarda yaşamışlardır. IV. yüzyıldan i'tibâren rahip cemaatleri meydana gelmiştir. Bu cemaatlere ilk kanun ve usulleri veren şahsiyet Kayserili Basileios (b. bk.) idi. Onun teşviki sonunda meydana getirilen rahip kolonilerinin tipik örnekleri Orta Anadolu'da Ürgüp ve Göreme'de görülebilir.

Daha sonraki yüzyıllarda Yunanistan'da mistik geleneklerin arttığı görülmektedir. Bu geleneklerin birleştiği yer, rahiplerin yaşadıkları Athos dağıdır.

Batı Hıristiyan âlemi III ve IV. yüzyıllardan başlayarak birçok din adamları yetiştirmiştir. Bu din adamlarının en büyüğü Augustinus (b. bk.)'tur.

Orta Çağda mistik akımlar kilisede geniş bir yer tutmuştur. XIII. yüzyıldan i'tibâren büyük mistik şahsiyetler yetişmiştir. Bundan önce Fransa'da Bernardus (b. bk.) *Neşidelerin neşidesi*'nin şerhi ile derin aşk fikirlerini ileri sürmüştür. İtalya'da Assisi'li Franciscus, İsâ ve havarîler gibi bir hayat yaşamıştır. Bütün yaratıklara «kardeş» diyen, kuşlara, vahşî hayvanlara hutbeler veren, ağır hastalara şefkatle bakan, İsâ'nın emirlerine göre yaşayan Franciscus, hayatının sonunda stigmata (İsâ'nın haçta aldığı el, ayak ve alın yaraları) almıştır. Çevresinde toplanan şakirdler Papa'nın fermanı ile bir tarikat kurmuşlardır.

Almanya'da Hıristiyan mistik tasavvurlarının en tanınmış şahsiyeti Eckhart'tır. Dominicus tarikatına bağlı olan Eckhart'ın mistik tasavvurlarının bir kısmı kilise tarafından tekfir edilmiştir.

Güney Almanya'da yaşayan Suso, Eckhart'ın yanında yetişmiştir. Dominicus tarikatına bağlı olan Suso'nun mistik tasavvurlarında derin bir insan ve ilâh sevgisi vardır.

Kadınlar arasında da canlı bir mistik meydana gelmiştir. Hildegard (ölm. 1179), renkli vizyonlarıyle tanınmıştır. Magdeburg'lu Menthild, Orta Çağ'da yetişen şâirler arasında özel bir yer almıştır. Eserlerini daha çok Almanca yazan Menthild, Alman dilini yeni kelimelerle zenginleştirmiştir.

Almanya'da yazılan mistik kitaplardan biri (*Imitatio Christi* [Mesîh'in taklidi]) bugüne kadar okunmaktadır.

XIV. yüzyılda İngiltere'de neoplâtonik fikirlere dayanan mistik tasavvurlar yayılmıştır (Richard Rolle, Julian of Norwich).

İtalya'da XIII. yüzyılda bir yandan Assisi'li Franciscus ile şakirdleri ün kazanmış, bir yandan da Dante, *Divina commedia* adlı eseriyle insanı Cehennem'den Cennet'e götürmüş ve ilâhî aşkı terennüm etmiştir.

Batının en büyük mistikleri XVI. yüzyılda İspanya'da yetişmiştir. Jesuit tarikatının kurucusu Loyola'lı Ignatius (Îñigo [Ignacio] de Loyola) bu alanda büyük bir ün almıştır.

Son olarak, mistik akımlar Fransa'da da yayılmıştır. François de Sales XVII. yüzyılda eski mistik tasavvurları yumuşak bir üslûpla yaymıştır.

Kilise bir yandan mistik tasavvurlarla uğraşırken, bir yandan siyaset işlerine de karışmıştır. Bu bakımdan kilise Roma İmparatorluğunun vârisi olmuştur. Bizans'ta devlet ile kilise arasında çok sıkı bir bağ vardı. Batıda ise kilise istibdadını dâima sürdürmüştür. İmparator Konstantinos'un 321 yılında H.'ı Roma devletinin resmî dini olarak kabul etmesinden sonra devletin siyasî gelişmesi ve bilhassa başşehrin İstanbul'a nakli, Roma şehrinin batı ülkelerinin dinî merkezi hâline gelmesine yol açmıştır. En eski zamanlarda yalnız târih bakımından piskoposların en yükseği sayılan Roma piskoposu, V. yüzyıldan i'tibâren hukuk bakımından da bütün kilisenin reisi sıfatını kazanmıştır. Muhtelif ülkelerde ibâdet şekilleri arasında göze çarpan farklar da kalkmıştır. Âyin dili olarak yalnız Lâtince kullanılıyordu. Bu durumda İsâ'nın vekili ve Petrus'un halifesi olan papanın gücü gittikçe artmıştır.

Kilisenin mânevî yapısı Orta Çağ'da birçok filozof tarafından güçlendirilmiştir. Skolastik felsefesinde aristotelik doktrin ve kategorilerle teolojinin problemleri işlenmiştir. Bilhassa ilâhî vahy ile insanî akıl arasındaki münasebet büyük bir ilgi çekmiştir.

Skolastik, fikirlerini bilhassa İslâm dünyası ile yaptığı ilmî ve teolojik mücadelelerde geliştirmiştir. Müslüman filozoflar ve bilhassa İbni Rüşd (Averroës) vasıtasiyle batıya gelen Aristo şerhleri, Avrupa'da büyük bir ilgi uyandırmıştır. Onun eserlerinden yapılan tercümelerde göze çarpan bâzı müphem noktalar, resmî kiliseyi o teorileri öğreten Averroës'çilere karşı hareket etmeye sevk etmiştir. Bilhassa Thomas Aquinas, bu gibi akımlar karşısında Katolik doktrinleri toplu olarak temsil eden büyük eserlerini yazmış, Aristo'nun metodlarını da kendi felsefesine tatbik etmiştir.

Skolastikte Franciscus'çular iradenin önemini ön plâna almışlar, Dominicus'çular ise akıl ve aklî kuvvetler üzerinde durmuşlardır.

Skolastik'in bu felsefî çalışmaları yanında kilisenin düzeni gittikçe sertleşmiştir. Kilisenin son derece titiz bir ahlâk kanunu vardır. Dindar, mukaddesata yaklaşmadan önce suçlarını bir papaza itiraf etmek zorundadır. Papazın sözüne göre, suçların önemine göre muhtelif dinî cezaları üzerine aldıktan sonra günahlarını çıkarmış olur.

Kilise hayatıyla ilgili bütün hukuk talimatı ve kanunlar, 1918'den beri yürürlükte olan *Codex iuris canonici*'de yer almıştır.

Orta Çağ'da Roma kilisesinde papazların evlenmemeleri tasavvuru gerçekleştirilmiştir.

Katolik kilisenin hemen bütün âdet, kanun ve akîdeleri Luther'in reformasyonu dolayısiyle toplanan Trento konsilinin yaydığı kararlarda tespit edilmiştir.

Katolik kilise, Papalık müessesesinden dolayı devletten ayrı yaşamak imkânını bulmuştur. Âyin (litürji) yalnız bir tek dilde yapılır. Mamafih Papalığın gittikçe artan otorite ve nüfuzunu eski H.'ın bir tahrifi sayanların bir kısmı ruhban tarikatlarına alınmış, bir kısmı da zındık olarak resmî kiliseden kovulmuştur.

Alman reformatörü Luther (b. bk.), Roma kilisesi ile açık olarak mücadeleye girmiş, bu tutumu karşı savaş açmıştır. Luther Papalığın târih boyunca geliştiğini ve konsillerin de yanılabildiklerini ileri sürmüş, Alman prenslerini kilisede reform yapmaya çağırmıştır. Kilise tarafından reddedildikten sonra Luther *İncil* in ve *Eski Ahd*'in Almanca tercümesine başlamıştır. Resmî kiliseye karşı açtığı savaşta muhtelif akımlar meydana gelmiş, siyaset alanında birçok güçlükler çıkmıştır. Bu durumda Luther daha çok prenslerin yardımına dayanmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple Luther'ci kilise de devletten uzak kalamamıştır.

Luther *İncil*'e büyük önem vermiştir. Bu sebeple, Protestan kiliselerde âyinde *İncil*'in okunması geniş bir yer tutmuştur.

Calvin (b. bk.) ile Zwingli (b. bk.) de Roma kilisesinde göze çarpan yanlış tasavvurlara karşı savaşmışlarsa da, bâzı konularda Luther'e muhalefet etmişlerdir. Zwingli ile Luther arasında 1529'da Marburg'da yapılan bir görüşmede anlaşma sağlanamamıştır. Bu kiliseler arasındaki tezat bugüne kadar devam etmiştir.

XVI ve XVII. yüzyıllarda ortaya çıkan mezheplerden bir kısmı (Metodistler, Baptistler, Remonstrantlar, Mennonitler) büyük cemaatler hâline gelmişlerdir. Roma Katolik kilisesi ile Protestanlık arasında bir köprü teşkil eden Anglikan kilisesi, İngiltere'nin resmî kilisesi olarak XVI. yüzyılda siyasî sebeplerle Roma'dan ayrılmıştır.

XVIII. yüzyılda Aydınlanma Çağı'nda insanlar H.'a yeni bir görüşle bakmaya başlamışlardır. Doğuya giden tüccar ve misyonerler, doğu dinlerini tanımaya başlamışlar, filozoflar bütün dinlerin birliği üzerinde durmuşlardır.

XIX. yüzyılın başlarında meydana gelen romantizm hareketi, dinin mistik özünü belirtmeye çalışmıştır. Kiliselerde göze çarpan dogmatizme karşı Katolik kilisede modernizm adı verilen ve İtalyan, Fransız ve Alman bilginleri tarafından desteklenen bu akım, yeni ilimlerin metodlarını dinî konulara da tatbik etmek istemiştir. Bu akım kilise bakımından tehlikeli birtakım fikirleri ileri sürdüğü için 1907'de Papa tarafından yasak edilmiştir.

I. Dünya Harbi sırasında kiliselerin birleşmesi için yeni bir hareket başlamıştır. İsveçli din bilgini Nathan Söderblom (b. bk.), kiliseleri birleştirmek için 1925'te Stockholm'de büyük bir kilise toplantısı tertip etmiştir. Fakat Roma kilisesi bu toplantıya katılmamıştır.

Hıristiyan ibadeti en eski çağlarda dindarların evlerinde icra edilirdi. Konstantinos devrinden i'tibâren din serbestliği kazanan Hıristiyanlar, özel ibadet yapıları yapmaya

başlamışlardır. Bu yapılarda dinî duygular ifade edilmiştir. Duvarlarda, tavanlarda resimlerle dinî sahneler temsil edilmiştir. Kiliselerde pazar günlerinde yapılan âyin uzun bir gelişme geçirmiştir. Katolik kilisede her gün âyin vardır. Bütün kiliselerde âyinde musikiden yararlanılır.

HIRKA, dervişlerin ve halkın cübbe altına veyâ gecelik entârisi üstüne giydikleri kışlık, dize kadar yâhut daha kısa, pamuklu bir giyecek çeşidi. H.'nın kolları az genişçe, boyun kısmı yakasız ve önü yukarıdan aşağı kadar bir sıra ilık - düğme ile kapalıdır. Ekseriya iki yanında birer de cep bulunur. Bir yüz, bir de astar kumaşı bulunan H.'nın bu iki kumaşı arasına istenilen kalınlıkta bir kat pamuk konulur ve bu, ya düz veyâ kafesli baklava dikişlerle hem yüze hem astara dikilir. Yüz kumaşı yünlüden olan H.'lara H.'i peşmine denilmiştir.

Anadolu'da bugün de kadınlar ve erkekler tarafından kullanılan H., yüzyıllar boyunca giyinilegelmiştir. Aslında derviş giyeceği sayılan H., ucuz ve âdî bir kumaştan yapılabildiği, yamalı dahi olabildiği gibi, en ağır, en pahalı kumaşlardan da diktirilir. Türkçemizdeki «Bir lokma bir hırka» sözü, alçak gönüllülüğün ve aza kanaat edişin ifadesidir.

HIRKA - İ SAÂDET, Hz. Muhammed'in Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen hırkasının adı. İslâm dünyasında Peygamber'e âid eşyaya büyük değer verilir. Bunlar arasında hırkanın hususî bir yeri vardır. Bunun sebebi, hırkanın halifelik alâmeti sayılmasıdır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında elde ettiği «mukaddes emânetler» arasında bir de Peygamber'e âid olduğu kabul edilen bir hırka vardır. Bu hırkanın Peygamber'e âid olduğu hakkında kesin bir delil yoktur. Sadece bunun şâir Ka'b b. Züheyr'e verilen hırka veya Tebük savaşında Yuhanna b. Ru'ba'ya bağışlanan «bürde» olduğu sanılıp kabul edilir.

Yavuz Selim, elde ettiği «mukaddes emânet» leri İstanbul'a getirdikten sonra, onları bir müddet Harem'de muhafaza etmiş, daha sonra bütün bu eşyayı H. S. dairesini yaparak oraya koydurtmuştur. Kendisi her yıl bir kere burayı ziyaret ederdi. Bu ziyaret merasimle yapılırdı. Yavuz'dan sonra bu ziyaret âdet hâlini almıştır.

Bu mukaddes emânetlerin ziyaretleri muayyen bir merasim ile yapılırdı: Her yıl Ramazan'ın 12. günü, H. S.'in, içinde bulunduğu sanduka revan odasına nakledilir, umumî bir temizlik yapılır, bu arada duvarlar gül suyu ile yıkanır, öd ağacı ve buhurlar yakılır, dairenin direkleri cilâlanırdı. Ramazan'ın 15. günü devlet ileri gelenleri, bilginler, yeniçeri ve sipahî ağaları Babüssaade önünde öğleden önce toplanırlardı. Sadrazam, Ayasofya Câmiinde şeyhülislâm ile birlikte namaz kıldıktan sonra, alay ile arz odasına gelirlerdi. Pâdişah ile maiyetindekiler de H. S. dairesine geldikten sonra, sultanda bulunan altın anahtar ile büyük sanduka açılır ve yeşil ipek kadifeden som sırmalı ve inci işlemeli ve yedi bohçaya sarılı, altından yapılmış bir çekmece meydana çıkarılır, bu çekmece de pâdişahta bulunan altın bir anahtar ile açılmak suretiyle H. S. ortaya çıkarılmış olunurdu. Bu işler yapılırken, birinci ve ikinci pâdişah imamları ile has oda imamı ve ayrıca güzel sesli müezzinler *Kur'an* okurlardı. Hırka ortaya çıktıktan sonra önce pâdişah, sonra işaret ettiği kimseler sıra ile H. S.'e yüzlerini ve gözlerini sürerlerdi. Pâdişah, üzerinde bir kıta yazılı bulunan tülbentleri H. S.'e sürüp ziyarete gelenlere dağıtırdı. Merasim bittikten sonra pâdişah sandukayı kendisi kilitlerdi.

Bu hırkadan başka, İstanbul'da bir de Hırka - i Şerif diye anılan bir hırka vardır. Bu hırka, İstanbul'un Hırka - i Şerif mahallesinde Hırka - i Şerif Câmii'ndedir. Bu mukaddes emânet, Hz. Peygamber'in Üveys el - Karanî'ye gönderdiği elbise olarak bilinir. İstanbul'a Şükrüllah Efendi adında biri tarafından getirilmiştir. Onun ölümünden sonra çocukları tarafından muhafaza edilen hırkanın bulunduğu yer ile Hırka - i Şerif şeyhleri unvanı ile anılan bu kimselerin oturdukları konak, II. Mahmud tarafından tamir ettirilmiştir. Bk. EMANAT - I MUKADDESE.

HIRLAS KAPLICASI, Samsun ilinin Lâdik ilçesine bağlı Hırlas köyünde bir kaplıca. İlçe merkezine 8 km uzaklıkta bulunan bu köyde ılık olarak çıkan su üzerinde kadınlar ve erkekler için iki ayrı hamam ve otel vardır. Erkekler hamamında bir büyük havuz bulunmakta ve dört yanındaki mermer arslanların ağzından sular akmaktadır. Kaplıcada, sıcak su kaynağının hemen yanında, Kızgözü adı verilen soğuk bir kaynak görülür. H. K.'nın suyu ılık (36° C) ise de, çevre halkı tarafından çok şifâlı sayılır. Sinir hastalıkları, hemipleji, polinevrit ve çocuk felci tedavisinde yararlıdır. Mâdeni az, çelikli bir sudur. İçinde bol kalsiyum bikarbonat vardır.

HIRVAT CUMHURİYETİ (resmî adı: **Narodna Republika Hrvatska** = Hırvat Halk Cumhuriyeti), Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyetine bağlı devletlerden biri. Yüzölçümü 56 553 km², nüfûsu 4 175 000 (1965), başkenti Zagreb'dir. Ülke tabiî bakımdan iki ana bölüme ayrılır: Aşağı Hırvatistan ve Slavonya ile Yukarı Hırvatistan. Aşağı Hırvatistan ve Slavonya bölgesi, Drava, Sava ve Kulpa ırmakları arasındaki kesime verilen addır. Yukarı Hırvatistan ise dağlık bir araziden müteşekkildir ve vahşi bir manzarası vardır. Kara tarafından Kapela sıradağlarının orman hattı ve deniz tarafından da kayalık Velebit sıradağları ile sınırlanmıştır. Oldukça bıteviye bir görünüşe sahip olan kıyılarının açığında Krk, Rab ve Pag gibi birkaç ada bulunur. İklim bakımından üç farklı bölge göze çarpar: Una - Sava ve Drava ırmakları arasındaki ovaya hâkim olan ılık iklimli kesim; Yukarı Hırvatistan'ın kayalık ve vahşi kesiminde hüküm süren sert iklim ve Akdeniz ikliminin te'siri altındaki çok ufak kısım.

Hırvatistan'da II. Dünya Harbi'nden bu yana bulunmuş olan bâzı petrol yatakları işletilmektedir.

Halkının çok büyük bir çoğunluğunu H.'lar (b. bk.) teşkil eder. Onlardan başka Sırplar da vardır.

HIRVATİSTAN (Hırvatça adı: Hırvatsko), Yugoslavya'da bir bölge ve devlet. Bk. HIRVAT CUMHURİYETİ ve YUGOSLAVYA.

HIRVAT'LAR, Güney Slavları grupundan bir kavmin adı. Yugoslavya'nın sınırları içinde ve Hırvatistan, Slavonya, Dalmaçya ve Hersek (Hercegovina) bölgeleriyle Bosna bölgesinin bâzı kısımlarında yaşarlar. Nüfûsları 4 - 5 milyon arasındadır. Târihte H. (hrvati) adiyle ilk defa olarak VII. yüzyılda Kulpa, Vrbas ve Cetina ırmakları arasındaki Dinar bölgesinde ortaya çıkmışlardır. Aynı yüzyılın sonlarında Adriya kıyılarına ulaşmışlar ve bir kısmı da Hırvat - Slavon ovasına göç etmiştir. Bu kesimin daha doğusunda bulunan Güney Slav bölgesi ve özellikle Bosna, en yakın zamanlara kadar H. ve Sırplar arasında bir anlaşmazlık

konusu olarak devam etmiştir. Ovalık yerlerde çoğu çiftçilikle, dağlık arazide çobanlıkla, sahil kesimlerinde ise balıkçılık ve gemicilikle geçinirler. II. Dünya Harbi'nden sonra öncelikle Zagreb ve çevresinde olmak üzere bir sanayi işçileri sınıfı da teşekkül etmiştir. H.'lar diğer Güney Slavlarından farklı olarak Roma-Katolik mezhebine mensupturlar. Sapa bölgelerde eski yaşayış tarzlarını ve an'anevî kıyafetlerini muhafaza etmişlerdir. Ayrıca, bu millî elbiselere Zagreb ve çevresinde de rastlanır. Doğum, düğün ve ölümle ilgili birçok dua, tılsım ve örfleri vardır ki kilise hayatına da kök salmış olan bu gelenek ve göreneklerden birçoğu Hıristiyanlık öncesi çağlardan süzülegelmiş hissini uyandırır.

H.'ların önemli bir çoğunluğu, Belgrad hükûmetinin Sırp merkeziyetçiliğine karşı şiddetli bir muhalefet hâlindedir. 1945 yılından sonra H.'ların büyük bir kısmı Yugoslavya Federatif Halk Cumhuriyetinin sınırları içindeki Hırvat Halk Cumhuriyeti sınırları içinde toplanmıştır. Bk. HIRVAT CUMHURİYETİ.

HISN-I KEYFA: bk. HASAN KEYF.

HISN-I KEYFA EYYUBLULARI: bk. HASAN-KEYF.

HITTÎN MUHAREBESÎ (Tar.): bk. SALÂHADDİN EYYUBÎ.

HIYAR (Cucumis sativus), Kabakgiller (Cucurbitaceae) familyasından bir bitki. Yeşil, uzunca, ince kabuklu ve suludur. Mutedil iklimli bütün memleketlerde yetişir. Yıllık bir bitki olan H.'ın bitki kısmı sarmaşık gibidir. Ekimi don tehlikesi tamamiyle geçtikten sonra yapılır. Ekim hazırlanan ocaklara yapılır. Her ocağa 6-10 tohum konur ve 2,5 cm kalınlıkta nemli toprakla örtülür. Bitkiler çıktıktan sonra zayıflar seyreltilerek her ocakta üç bitki bırakılır. Bir süre sonra bitki sayısı bir veyâ ikiye indirilir. Çanı andıran sarı renkli çiçekler açar. Çiçeklerin dibinden yetişmeye başlayan H.'ın uzunluğu cinsine göre 10-40 cm i bulur. 50-60 günde yetişir. Piyasanın istediği büyüklüğü alınca toplamaya başlanır. 1 dönümden 8-15 bin H. alınır. H. çiğ yendiği gibi, salatası ve turşusu da yapılmaktadır. Vitamin değeri düşüktür. Az miktarda B ve C vitamini bulunur.

HIYAR

Yurdumuzda tanınmış çeşitleri: Çengelköy (İstanbul) H.'ı, Maltepe (İstanbul) H.'ı 20-25 cm boyunda, çok verimli ve lezzetlidir. Lânga H.'ı, 30-40 cm boyunda, koyu yeşil renkte ve hafif çizgilidir. Eti gevrek, lezzetli ve az çekirdeklidir. Rus H.'ı, üzeri çizgili, koyu yeşil renkte, küçük, uzun oval biçimde erkenci bir çeşittir. Kornişon 5-12 cm boyunda, kabuğunun üzeri kabarcıklı, lezzetli, turşuluk bir çeşittir. Acur (b. bk.) 30-50 cm boyunda, düz ve eğri biçimde, kabuğu beyazımtırak yeşil renkte, uzunlanmasına çizgili, sert etlidir.

HIYARCIK (Tıp): bk. BUBON.

HIYARŞEMBER (Cassia fistula), Baklagiller (Leguminosae) familyasından bir ağaç. 500 kadar çeşidi bulunan H., umumiyetle bodur bir ağaç olarak sarı, beyaz ve kırmızı çiçekleriyle göze çarpar. Siyah renkte olan meyvelerinin içinde, çekirdeklerden başka pelteyi andıran bir madde bulunur ki, müleyyin te'siri vardır. Hind hıyarı da denilen H.'in meyvesinin içinden elde edilen öz, tababette kullanılır.

HIZ (Fr. Vitesse; İng. Speed, velocity), hareketli bir cisim tarafından alınan yolun (s), bu yolun alınması için geçen zamana (t) oranı. Düzgün hareketlerde, yâni H.'ı sabit kalan hareketlerde H. $= v = \frac{s}{t}$ olur. $t = 1$ olunca $v = s$ olacağından H., birim zamanda alınan yola eşit olur. Hareket değişen hareket olursa, H. alınan yolun zamana göre türevine eşit olur. Kinematiğin temel kavramlarından biri olan H. vektörel bir nicelik olduğundan H.'ın bir değeri ve bir de doğrultusu ve yönü vardır. Nitelenen bir yöndeki H.'a, H. vektörü adı verilir.

Çeşitli hareket tiplerine göre çeşitli H.'lar vardır. Bunlar aşağıda kısaca açıklanmıştır:

Açısal hız (Fr. Vitesse angulaire; İng. Angular velocity), bir dairevî harekete dönülen açının (radyan cinsinden) bu açının dönülmesi için geçen zamana oranıdır ve ω (omega) ile gösterilir:

$$\text{Açısal hız} = \omega = \frac{\text{dönülen açı}}{\text{zaman}} = \frac{\theta}{t}\,.$$

Açısal H. doğru hareketlerdeki teğet (çizgisel = lineer) H.'a karşılıktır. Dairevî harekette $V = \omega R$ olur. Burada R = dairenin yarıçapı.

Anî hız (Fr. Vitesse instantanée, vitesse vraie; İng. Instantaneous velocity), değişen hareketlerde hareketlinin bir t anındaki veyâ bir M noktasındaki H.'ına anî H. adı verilir. Bir hareketlinin ortalama H. $\frac{\triangle x}{\triangle t}$ olduğuna göre, $\triangle t$ zamanı sıfıra yaklaştığı vakit bu oranın alacağı limite anî H. denir: Anî H. $= V = \lim_{st \to 0} \frac{\triangle x}{\triangle t} = \frac{dx}{dt}\,.$

Bağıl hız (Fr. Vitesse relative; İng. Relative velocity), iki hareketli arasındaki uzaklık değer ve doğrultuca değişirse, hareketlilerden birinin diğerine göre bağıl bir H.'ı vardır. Bir A hareketlisinin bir B hareketlisine göre bağıl H.'ını vektörce bulmak için A nın hızı B nin H.'ının zıddı olan bir H.'la birleştirilir. Bir nehirde hareket eden bir kayık ve rüzgârlı bir havada uçan bir uçak hâlinde, nehrin akıntı H.'ına veyâ rüzgârın H.'ına ***sürüklenme H.*** ı, kayığın nehire veyâ uçağın havaya göre H.'ına ***bağıl H.*** ve bu ikisinin bileşkelerine ***mutlak H.*** adları verilir.

İlk hız (Fr. Vitesse initiale; İng. Initial velocity), zamanlar başlangıcında, yâni $t = 0$ ânında bir hareketlinin sahip olduğu H. İlk H. V_o ile gösterilir. Meselâ bir V_o ilk H.'ı ile aşağıdan yukarıya doğru düşey olarak atılan bir cismin hareket denklemi $h = V_o t - \frac{1}{2} gt^2$ olur. Burada h = çıkılan yükseklik, V_o = ilk H., t = zaman, $g = 981$ cm/s^2 = yerçekimi ivmesidir. Bütün ateşli silâhların bir ilk H.'ı vardır ve bu H., merminin namlu ağzını terk ettiği andaki H.'ıdır.

Limit hız (Fr. Vitesse limite; İng. Terminal velocity), dirençli bir ortam içinde hareket eden bir cismin ulaşabileceği en büyük H. Meselâ havada düşen cisim limit H.'ına, cismin ağırlığı hava direnci ile Arkhimedes kaldırma kuvvetinin toplamına eşit olduğu vakit ulaşır. Limit H., cismin biçimine ve kütlesine tâbidir. Paraşütünü açan bir pilotun limit H.'ı çok küçülür ve paraşütçü tehlikesizce yere ulaşır.

Ortalama hız (Fr. Vitesse moyenne; İng. Average velocity): Bir aracın ortalama H.'ı, alınan toplam yolun, bu yolun alınması için geçen toplam zamana oranıdır. Küçük bir Δt zaman aralığında alınan yol Δx olursa, ortalama H. = $V_{or} = \frac{\Delta x}{\Delta t}$ olur. Meselâ Ankara ile Bursa arasındaki şosenin uzunluğu 540 km kadardır. Bu yolu bir otobüs 12 saatte alacak olursa, otobüsün Ankara ile Bursa arasındaki ortalama H.'ı 540/12 = 45 km/st olur. Tabiatiyle otobüs bâzen hızlı, bâzen yavaş gitmiştir ve birkaç yerde mola vermiştir.

HIZIR, hadîslerde, mânâ ilmine sâhip, esrârlı hüviyette bir kişi; edebiyâtta ve halk dilinde, muhtaçların imdâdına yetişen, iyilik ve bolluk getiren, ölümsüz bir nebî veyâ velî.

Arapça *hazir* (veyâ *hizr*)'den gelir. Bu kelime bir sıfat («yeşil») tır veyâ muayyen bir otun adıdır. Buhârî'nin bir hadîsine göre, H. bir posta otursa, bu post çimene münkalib olur.

H. hakkında Sünnî İslâm âlimleri hemfikir değildir ve umumîyetle çekingendir. Filhakika H.'ın adı *Kur'ân*'da yoktur. Fakat hadîslerde geçmektedir. Bâzı âlimler bu hadîsleri sahîh saymazlar. Diyânet İşleri Reisliği'nin neşrettiği Buhârî *Tecrid*'i mütercimleri, H. bahsinde en münekkid Sünnî âlimler arasında, Ibn Kayyim El-Cavziyye (H. VII./M. XIII. adını vermektedirler. Aynı mütercimlere göre, Türkçe - Arapça bir lûgat da yazmış olan Ebû Hayyân El- Endülûsî (H. 654 - 745/M. 1256 - 1344) ve şârih Aynî (ölm. H. 732/M. 1331), H.'ın Mûsâ devrinde yaşamış bir kimse olduğunu kabul eder, fakat ölmüş olduğuna hükmederler. Evliyâ Çelebî, Türk Sünnî âlimlerinin de bu son kanaata iştirâk ettiklerini söyler ve H.'ın öldüğüne dâir bir hadîs nakleder. Netîce olarak, Sünnî İslâm âlimleri H.'ın ölümsüzlüğü hakkındaki menkıbeleri kabûl etmemektedirler.

H. hakkındaki hadîsler, Buhârî, Muslim, İbn Mâce gibi sahîh hadîsler toplamış olmakla tanınan Hicrî III. yüzyıl müelliflerinin eserlerinde bulunur. Peygamberin hayatı devrinden beri iki yüz yıl kadar zaman geçmişti. Bu arada, Taberî gibi müellifler *Kur'ân* âyetlerini, Yahudi ve Hıristiyan dinî menkıbeleri ile mukayese ederek tefsîr eylemekte idi. Bu hususları göz önünde tutmak kaydı ile, *Kur'ân* XVIII / 60 - 82 âyetlerinde Allahın «ilim ihsân ettiği bir kul» diye vasıflandırılan kimseyi H. olarak tefsîr eden hadîsleri, şöyle hulâsa edebiliriz: Mecmaü'l - bahreyn'de, yani iki denizin birleştiği yerde, âlim bir kul bulunduğu Mûsa'ya vahyedilir. Mûsa oraya varmak ister. Fakat Mecmaü'l - bahreyn'e vardığı hâlde, bu mekânda bulunduğunu anlamayacaktır. Çünkü dün yevî bir göz ile, Mecmaü'l - bahreyn'i tanımağa imkân yoktur. Fakat Mûsâ'ya, Mecmaü'l - bahreyn'i tanımak için bir de işâret verilmiştir. Mûsa'nın beraberinde götürdüğü balık, Mecmaü'l - bahreyn'e varınca, kendi kendine yolunu bulup denize dalacaktır. Bu mucize bir kaya üzerinde olur ve bu yerde, Mûsa, ilim sâhibi kişiyi bulur. Buraya kadar *Kur'ân* XVIII / 60 - 82 âyetleri ve hadîsler, aşağı yukarı birbirine uymaktadır. Bu noktada, hadîs âyetlerden ayrılarak, kaya üzerindeki ilim sâhibi kimsenin H. olduğunu söyler ve onu tavsîf eder. Bir hadîste H., esvabına bürünmüş, kaya üzerinde oturmaktadır. Diğer hadîslerde H., yeşil bir kaliçe üstünde, denizin ortasında veyâ bir adada bulunur. Mûsa H.'a selâm verince H., bulunduğu mekânda selâm verilmediğini îmâ eden bir cevap verir. Bundan sonra, yine âyet ve hadîsin muhtevâsı birbirine eş olur. Mûsa, ilim sâhibi kimseye refakat etmek ve ondan ilim öğrenmek ister. İlim sâhibi kişi, kendi hareketlerinden Mûsa'nın sabırsızlanacağını ifâde eder. Çünkü, ilim sâhibi kişinin hareketlerinin mâhiyetlerini tâyin etmek, Mûsa'nın insanî anlayışı ve görüşü için imkânsızdır. Mûsa, ilim sahibi kişi ne yaparsa yapsın, sabredeceğine ve itirâz etmeyeceğine söz verir. Fakat üç kere bu sözü tutmaz ve itirâzdan, hattâ isyândan kendini alamaz. İlk seferde, bindikleri bir gemiyi, ilim sahibi kişi, görünüşte sebepsiz yere delerek batırır. İkinci seferde ilim sâhibi kişi, oynayan bir çocuğu öldürür. Üçüncü seferde, bir şehir halkından sadaka isterler ve şehir halkı onları kovar. Bu kötü muâmeleye rağmen, ilim sahibi kişi o şehrin bir vîrân duvarını tamir eder. Mûsa'nın sabır vâdini tutamaması üzerine, ilim sâhibi kişiden ayrılması lâzım gelir. *Kur'ân* âyetlerinde, ilim sâhibi kişinin yaptığı, görünüşte haksız veya mânâsız hareketlerin sebepleri de anlatılmaktadır.

HIZIR: Hızır'ı temsil eden bir minyatür

A. J. Wensinck'in işâret ettiği gibi, H. bir ad değildir, «yeşil» demek olan bir sıfattır. O hâlde H.'ın asıl adı ne idi? H. hakkında hadîslerin rivâyet edildiği H. III. yüzyıldan beri bu soru sorulmaktadır ve buna her devir ve muhît, kendi kültürel tasavvurları çerçevesinde, ayrı cevap vermiştir. Bu bakımdan, aşağıda tekrar edilecek tahmînlerin hepsi indî sayılabilir.

H. III. yüzyıl Müslüman müellifleri, H.'ın kıssasına benzer menkıbeleri, Yahudi ve Hıristiyan mukaddes kitaplarında aramışlardır. Bununla kalmayarak, *Tevrat* ve *İncil*'in muhtevâsını, kadîm felsefe, târih ve edebiyâtın mirâsı ile birleştirmeğe çalışan İskenderiye ve Urfa mekteplerinin

eserlerinde de H.'ın izini bulmağa çalıştılar. Taberî (H. 224-311/839-923), H.'ın kimliği hakkında muhtelif nazariyeler nakleder. H., İsrâil oğullarındandır veyâ Farslıdır veyâ Zulkarneyn'in hizmetinde biri idi. Zulkarneyn de *Kur'ân*'da bahsi geçen fakat hüviyeti bilinemeyen bir kimsedir. Bazıları ve bu arada Mes'ûdî (ölm. H. 346 / M. 957) Zulkarneyn'i İskender ile birleştirir. Taberî'nin bir rivâyetinde Zulkarneyn ve H. «ölümsüzlük nehrine» (*nehrü'l-hayât*) varmışlar, ölümsüzlük bahşeden sudan içen H. ölümsüz olmuş.

Taberî, H. ile İlyâs'ı birbirine ölümsüzlük bakımından benzetmektedir. H.'a verdiği tahmînî adlardan biri de Balyâ b. Malkân'dır. Wensinck'e göre, Balyâ, belki Yalyâ, yani Eliyya'dır. Eliyya ise, İlyâs'tır. Nitekim İbn Hacer El-Askalânî (H. 773-852/M. 1371-1448) H.'a İlyâs adını da vermiştir. Nizâmî (H. 535-599 / M. 1440-1202)'nin *İskender-nâme*'sinde, diğer Müslüman müelliflerin *İskender-nâme*'lerinde olduğu gibi, İskender ile Zulmet ilinde, ölümsüzlük bahşeden suyu arayan kimse H. değil, İlyâs'tır. Yahudi ve Hıristiyan geleneğinde İlyâs, dünyevî plândan uzakta yaşayan, fakat Tevhîd dînine zarar verenleri cezalandıran ve en nihâyet, daha ölmeden göğe uçan bir peygamberdir. İlyâs'tan başka, *Tevrat* ve *İncil* de, İsâ ve İdris gibi, ölümsüz başka şahsiyetler de vardır. Muhtâç olanların imdâdına gelmek bakımından, Circis'de H.'a benzetilmiştir.

Friedlaender'e göre, İdrîs adı Andreas'tan gelir. Andreas, *İskender-nâme*'nin Süryânî tercümesinde, İskender'in aşçısıdır. İskender ölümsüzlük bahşeden suyu ararken, Andreas, bir tuzlu balığın peşinden, ölümsüzlük bahşeden suya atlar ve ölümsüz olur.

Bir üçüncü nazariye, H. menkıbesini şeklî bakımdan ele alarak, yeşillik ve su mevzûlarının bu menkıbedeki tekerrürü üzerinde durur ve böylece kadîm kosmik inançlarda H. menkıbesine benzerler arar.

Âyetler ve hadîslerde bahsi geçen «ilim sâhibi kul» kıssasını Türk mutasavvıfları mecâz olarak anlamıştır. Hattâ, bâzı mutasavvıflara göre, H. bir şahıs değil, bir mefhûmun müşahhas şeklidir. Bu mefhûm da velîlik mefhûmudur. İslâm tasavvufunun velîlik mefhûmu, bilhassa İbn Hanbel'in naklettiği bazı hadîslere dayanır. Fakat Türk muhîtlerinde başka te'sîrlerin de bulunması imkânı vardır. Türkler, yüzyıllar boyunca Tao ve Burkan (Buddha) dinlerinin kültürü içinde yaşamışlardı. Türk tasavvufunda mühim bir mefhûm, kâinâtın muhtelif cihetlerinde gözcü sıfatı ile yer alarak dizilen erenler tasavvuru. Tao ve Burkan dinlerindeki cihetlerin gözcülerini ölümsüz azîzleri hatırlatır (Türk Burkan dinî metinlerinde bunlara Sanskritten gelen *arhant* adı verilir). Kâinâtın remzi olan Bektaşî meydânında mensûp oldukları cihetlere göre dizilen eren makamları arasında H. postu da vardır. İlk Türk mutasavvıflarının eserlerinde, H., velîler arasında yer alır. Ahmed Yesevî'nin eserinde H., imdâda yetişen bir *gavs*'tır. (*gavsü'l giyâs*).

Mevlâna ise H.'ı mürşidlik mertebesinin timsâli olarak görür. *Mesnevî*'de H. hadîsine tahsîs edilen kısımda, Mecmaü'l-bahreyn bir manevî makamdır ve dünyevî bir yer değildir. Nitekim Mûsa, dünyevî gözlerle bu yeri tâyin edememişti. Mecmaü'l-bahreyn, iki ayrı su gibi, dünyâ ile mânânın birbirine mülâki olduğu makamdır. Burada, ölüm ve hayat, kötülük ve iyilik, felâket ve kut, bütün birbirine karşı mefhûmlar, indî görünür ve birbirine münkalib olur. Ölü balık canlanır ve varlık denizine dalar. Kötü görünen hareketler iyi neticeler verir. Tezâdlar kalkar ve vahdet ayân olur. Mûsa ile «ilim sâhibi kul» un buluşması ile ifâde edilen makama ermek herkese müyesser olabilir. *Mesnevî*'nin H. hakkındaki kıssasının sonunda, Dakûkî adlı bir derviş de Mecmau'l-bahreyn sâhillerine ermekte ve yedi «abdâl» a rastlamaktadır. Abdâl, kandil ve ağaç şeklinde gözükür.

Niyâzî (ölm. 1693), Yunus Emre'yi takiben, ölümsüzlük bahşeden suyu vahdet mefhûmuna visâle benzetir. Bu kaynak H.'ın bahçesindedir. H. kıssasının mecâzî olduğunu fark etmeyenler, Zulmet ilinde gözleri etrâfı göremediği için âb-ı hayât kaynağını bulamayan İskender gibidir. Niyâzî'nin tefsîrine göre, H.'ın batırdığı gemi, ölüme mahkûm maddî dünyadır. Oynarken öldürülen çocuk ise, insandaki kötülük meylidir.

Osmanlı metinlerinde, iki denizin buluştuğu İstanbul'a, bâzen Mecmaü'l-bahreyn adı verilir.

A. Gölpınarlı'nın neşrettiği 1624 târihli *Vilâyet-nâme*'de H., gökte uçan bir atlı olarak anlatılır. «Alevî saçlı (Türk usûlünde uzun saçlı), hûb sûretli... yaşıl tonlu bir azîz, bir boz ata binmiş».

Türk geleneğinde, H. ve onun benzeri veyâ kardeşi sayılan İlyâs hakkında ve bu iki şahsiyetin etrafında toplanan motiflerden başlıcaları şunlardır: Hıdrellez (Hızır-İlyas; b. bk.) bayramı ekserî 6 Mayıs etrafında yer alır; Hızırlık, yâni yeşillik dağlar ve buralarda H. makamı sayılan ziyâretgâhlar; yeşil renk; su kenarındaki H. ziyâretgâhları Longworth-Dames'in Hindistan'da kaydettiği, balığa binmiş şahsiyet, Türkler arasında mevcûd gözükmemektedir. *Kamûs-u-muhît*'in kaydettiği bir husûs Türkiye'de de söylenir: H.'ın orta parmakları birbirine yapışıktır.

H.'ın boz atı ve İlyâs'ın ateşten atı mevzûları, Taberî'nin bahsettiği menkıbede İlyas'ı göklere uçuran ateşten at hikâyesi ile ilgili olabilir. Fakat efsânevî cedleri ejder gibi, göklerde uçan ve sularda yüzen, ala ve boz atlar hakkında zengin Türk mitolojisi ve ikonografisi mevcûttur.

H. etrafında toplanan motiflerden birkaçı Türk kültür mirâsı gözükmektedir. Bunlardan biri ölmezlik bahşeden suyun kadeh ile H. tarafından sunulmasıdır. Türklerde and içmek ile ilgili tolu (dolu kadeh) sunulan merâsimler, Göktürk devrinden bugüne kadar devâm edegelmiştir (Altay).

Ahîliğe giriş merâsiminde tâlib kadehini mürşid şerefine içerdi. Bektaşî şiirlerinde, H.'ın yeşil bir el ile tolu sunmasına işâret edilmektedir.

Türkler yolu ile gelebilmiş olan bir diğer motif de, kıymetli taş mevzûudur. I. Murad devri şâiri Ahmedî'nin, *İskender-nâme*'sinde, Zulmet ili Uzak Doğu'da bulunur. Ab-ı hayvân kaynağının yanında pek çok kıymetli taşlar vardır. Yukarıda bahsi geçen Taoist tasavvurlarda azîzlere ölümsüzlük bahşeden su, yeşim taşının iksîrinden ibârettir. Bu noktaya işâret eden Williams, yeşim taşına Türklerin «su taşı» dediğini de ilâve eder. Ahmed Yesevî'nin sandûkası yeşim taşındandır. Bektaşî ve Alevîlerin de âyinlerde yeşim taşına benzeyen Hacı Bektaş taşından kadeh kullandığı söylenir. Bk. HIDRELLEZ — Emel Esin

HIZIR, Koca Karaca, Varna Muharebesi (10 Kasım 1444) kahramanlarından. Yayabaşı (piyade yüzbaşısı) olarak katıldığı Varna Muharebesi'nin Türkler için de tehlikeli olan bir anında, elli şövalye tarafından korunan Macar kralı Lászlό, Timurtaş adlı askerin, atına savurduğu balta ile yere düşürülmüş, bu anda şimşek gibi harekete geçen H., bir pala darbesiyle kralın başını gövdesinden ayırmıştır. Krallarının kesik başını, geçirildiği bir Türk mızrağının ucunda gören düşman askerlerinin mâneviyatı çok sarsılmış, önce ileri hatlarda baş gösteren kaçışmalar, kısa zamanda bütün orduya sirayet ederek bozgun başlamış ve muharebe, Haçlılar ordusunun büyük kısmının imhâsı ile sona ermiştir.

HIZIR AĞA, Kemânî (ölm. 1760 ?), Türk bestekârı. I. Sultan Mahmud'un gözde ve muktedir bestekârı ve musâhibidir. Lâle Devri (1718 - 1730) ne de yetişmiştir. Müstebbâ adıyle 7 darblı ve 26 zamanlı bir usul yapmış, bununla peşrevler bestelemiştir. I. Mahmud da bu usûlle 2 peşrev bestelemiştir. Kısaca *H. A. Edvârı* da denen musiki nazariyatına âid eserinin tam adı *Tefhîmü'l - Makamât fî Tevlîdi'n - Negamât*'tır. H. A., çok güzel mehterhâne peşrevleri bestelemiştir ki, bunların üçü elimizdedir. Zamanımıza 4 parçası gelebilmiştir: *Bayatî Ağır Düyek 3 hâne Sâat Peşrevi*; *Segâh Sakıyl Karabatak Peşrev*; *Zengûle Sakıyl Karabatak Peşrev*; *Segâh Saz Semâîsi.*

HIZIR AĞA, Tanbûrî (ölm. 1830 ?), Türk bestekârı. Zamanımıza şu eserleri gelmiştir: *Isfahân Saz Semâîsi*; *Sabâ - Zemzeme Saz Semâîsi*; *Sultânî - Irak Aksak Şarkı.*

HIZIR BALİ: bk. BALIM SULTAN.

HIZIR BEY ÇELEBİ (Sivrihisar 1407 - 1408 [H. 810] - İstanbul 1459 [863]), İstanbul'un ilk kadısı olan Türk bilgin ve şâiri. Sivrihisar kadısı Emîr Celâleddin Arif'in oğludur. Kendisi bey, babası emîr unvanı taşıdığına göre köklü bir sipahi âilesine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Nasreddin Hoca neslinden geldiği hakkındaki kayıtların hiçbir târihî esası yoktur.

H. B. Ç.'yi önce babası okuttu, sonra Bursa'da Molla Yegân'a gönderdi. Çok kabiliyetli ve çalışkan olan H. B. Ç. çabuk ilerledi ve genç yaşta Molla Yegân'ın dâmadı oldu. Yine pek genç yaşında Sivrihisar Medresesine müderris tâyin edildi. II. Murad'ın yaptırdığı Ergene köprüsüne üç mısraı Türkçe, son mısraı Farsça olan bir târih düşürdü. Bu sırada 20 yaşlarında idi. 839'da (M. 1435 - 1436) Sivrihisar kadısı olan H. B. Ç.'nin bu vazifeye hangi târihte tâyin edildiği belli değildir. Sivrihisar kadısı olduğu, Bursa'da Bayezid Paşa oğlu İsa Bey'in vakfiyesine koyduğu imzadan anlaşılıyor. Diğer imzacıların Molla Hüsrev, Hocazâde, Molla Yegân, Mehmed Fenârî, Molla Gürânî gibi zamanın pek tanınmış bilginleri olmasına ve H. B. Ç.'nin de bunlar arasında bulunmasına bakılırsa, ilim şöhretinin daha o sırada, yâni 28 - 29 yaşlarında iken yayıldığı anlaşılır.

851 (1447 - 1448) de Bursa'da bir medreseye müderris oldu. Fâtih çağının ünlü bilginleri olan Molla Kestelli Muslihiddin, Molla Hayalî, Hocazâde de hep onun Bursa'da yetiştirdiği talebelerdi.

Fâtih, H. B. Ç.'ye çok değer vermiştir. İstanbul fethotunduğu zaman onu İstanbul'un ilk kadısı yapmış, oğulları Bayezid'le Mustafa'nın Edirne'de yapılan sünnet düğünü-(1457)'ne onu da çağırmış ve H. B. Ç. ziyafette târihçi Şükrullah ile beraber pâdişahın karşısında oturmuştur. H. B. Ç., bu sırada meşhur *Behcetü't - tevârih*'in bir kısmını bitirmiş olan Şükrullah'a bir takriz yazmıştır.

Fâtih'in H B. Ç.'ye büyük değer vermesinin sebepleri hakkında kaynaklarda iki söylentiden bahsedilir: Biri, Fâtih'in tahta geçtiği sıralarda Osmanlı ülkesine gelen bir Arap bilgininin ilmî tartışmalarda Türk bilginlerini âciz bırakması üzerine Fâtih'in çok üzülmesi ve kendisine tavsiye olunan H. B. Ç.'yi çağırtarak Arapla karşılaştırması hakkındadır. Meclise sipahi kılığı ile girip Arabın istihzasına uğrayan H. B. Ç., onu ilmî konuşmada yenerek Fâtih'in büyük teveccühünü kazanmıştır.

İkincisi, Fâtih'in hocası Molla Gürânî ile Arapça üzerine yaptığı bir tartışma hakkındadır. H. B. Ç., *İcaletü'l - Leyleteyn* adını verdiği Arapça bir manzumeyi pâdişaha takdim etmiş, pâdişah da bunu Molla Gürânî'ye göstermiştir. Molla Gürânî bu manzumede geçen «zâde» fiilinin «müteaddî» olarak kullanıldığını, halbuki fiilin müteaddi değil, «lâzım» olduğunu söylemiş ve bu fikrini, pâdişahın emriyle manzumenin kenarına yazmıştır. Bilginler arasındaki ilmî mücadeleden çok hoşlanan Fâtih, Mollâ Gürânî'nin itiraz kaydını H. B. Ç.'ye göndermiş, o da *Kur'ân*'dan bir âyeti tanık göstererek fiilin «müteaddî» olduğunu ispat etmiştir.

Bu iki vak'a da H. B. Ç.'in yaşadığı zamandan sonraki kaynaklarda geçtiği için birer söylentiden yahut bir hâdisenin menkıbeleştirilmesinden doğmuş olabilir.

H. B. Ç., İstanbul kadısı olduğu 6 - 7 yıllık zaman içinde savaşta harap olan İstanbul surlarını tamir ettirmiştir.

Mezarı Vefa semtinde yaptırmış olduğu câmi hazire-sindedir.

H. B. Ç, kısa boylu, ufak tefek olduğu için kendisine «ilim dağarcığı» lâkabı takılmıştı. İstanbul'un bugün Kadıköy denilen semti onun dirliği olduğu için Kadıköyü adını almıştır.

H. B. Ç., Molla Fenârî ile birlikte, o zamana kadar gelen bilginlerin en üstünü olarak kabul edilmiştir.

H. B. Ç. Türk edebiyatında ebced hesabı ile târih söylemeyi geliştirmiştir. Hattâ Türkçede ebcedle târih düşürmeyi icad eden kişi diye telâkki olunmuştur.

Türkçe, Arapça, Farsça şiirler yazmışsa da, Türkçe ve Farsça yazdıklarından ancak birkaç mısra kalmıştır.

Arapça meşhur müstezâdı bu dile hâkimiyetini gösterir. Ayrıca, bu manzumede arûz vezni, o devirde asla görülmeyen bir ustalıkla kullanılmıştır.

En ünlü eseri akaid ilminden bahseden *El - Nuniye fi'l akaid* kasidesidir. Bu Arapça kaside 104 beyitli olup medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Birkaç kere basılmış, şerhedilmiş, manzum olarak Türkçeye çevrilmiştir.

H. 682 (1283 - 1284)'de ölen Kadı Sirâceddin Mahmud'un yazmış olduğu, mantığa dâir *Metalîü'l - Envar*'ı Fâtih'in emriyle Farsçaya çevirmiştir.

H. B. Ç., bilgisinin genişliğine göre çok az eser vermişse de, pek değerli talebeler yetiştirmesi, idarî işlerdeki doğruluğu ve başarısı sebebiyle de anılmaya lâyık bir insan vasfını kazanmıştır.

H. B. Ç.'nin üçü erkek, ikisi kız olan beş çocuğu bilinmektedir. Oğulları Hoca Paşa diye anılan *Tazarruat* adlı eserin sahibi Sinan Paşa (b. bk.), Yakub Paşa ve Ahmed Paşa da tanınmış bilgin ve edebiyatçı kişilerdir. Kızları da Sultan Hatun ile Fahrünnissa Hatun'dur. Sultan Hatun, Hacı Kadın diye de anılmıştır.

HIZIR bin ABDULLAH, II. Sultan Murad (1421 - 1451) ın emriyle Türk musikisi nazariyatı üzerine eser yazan bir yazar. *Edvâr* adını taşıyan bu eserin tek nüshası Topkapı Sarayı'nda Revân Köşkü Yazmaları arasındadır ve 845 (1441) târihlidir.

HIZIR bin Ali CELÂLEDDİN (Biyogr.): bk. HEKİM HACI PAŞA.

HIZIR EFENDİ, Yayabaşıoğlu (ölm. Haçova 1596), Halvetî şeyhi ve Orduy-ı Hümâyun vâızı. Yeniçeri Abdülnevvaboğlu İlyas'ın oğludur. Çocukluk ve gençliğini acemioğlanı ve yeniçeri olarak geçiren H. E., 19 yaşından sonra okumaya heveslenmiş ve bir vecd gibi ruhunu saran bu okuma aşkı ile, İstanbul'da herkesin saygısını kazanan bir âlim olmuştur. H. E., III. Mehmed ile Macaristan seferine katılmış, Egri (Mac. Eger) Kalesinin fethinde bulunmuştur. İlmi ölçüsünde şecaatı da yüksek olan H. E., Haçova Meydan Muharebesi'nin kazanılmasında Hoca Sâdeddin Efendi'den sonra müessir olanların başlıcasıdır. Muharebenin başlamasıyle merkezi yaran düşmanın pâdişâh otağı önündeki çadırlara girdiği, Hoca Sâdeddin Efendi'nin de III. Mehmed'in geri çekilmesine mâni olmaya çalıştığı tehlikeli anda durumun vahâmetini gören Orduy-ı Hümâyûn vâızı H. E., derviş - gazi olan yüz müridiyle tehlikeli kısma atılmış, bir elinde kılıç, *Kur'an*'dan âyetler okuyarak askeri teşci ile durdurmuş, bu arada çok şiddetli şekilde taarruza kalkan akıncılarla Kırım atlıları, galip durumda bulunan düşmanı büyük bir bozguna uğratmışlardır. İlerlemiş yaşına rağmen, göğüs göğüse, yalın kılıç boğuşurken bütün müridleriyle beraber şehit düşen H. E.'nin parçalanmış nâşı Haçova sahrasında bulunduğunda, sıkılmış sol avucunun içinde, bir düşman askerinin kafa derisi ile koparılmış sarı saçları bulunuyordu.

HIZIR HAYREDDİN, Kurdoğlu (XVI. yüzyıl), Türk amirali. Doğum ve ölüm yılları bilinmeyen, Hind kapdanı, Süveyş kapdanı, Mısır kapdanı unvanlarıyla amirallik makamında bulunan H. H., Barbaros Hayreddin Paşa'nın eski arkadaşlarından Kurdoğlu Muslihiddin Reis'in oğludur. H. H.'in Mısır kapdanı bulunduğu sıralarda, Kuzey Sumatra'daki Müslüman Açe sultanı Alâeddin, Portekizlilere karşı Osmanlı hükümdarı Kanunî Sultan Süleyman'ın himayesini talep etmek üzere, Hüseyin adında bir zatın başkanlığındaki elçi heyetini bir nâme ile ikinci defa İstanbul'a göndermişti.

Açe sultanı bu nâmesinde kendi sultanlığı ile beraber Sumatra ve Cava adalarının da Osmanlı İmparatorluğu'na iltihakını arz ediyor ve böylece Kanunî'den öz mülkünü korumasını diliyordu. Açe sultanı Alâeddin, Portekizlilere karşı koyamayacağını anlayınca, Kanunî'ye sığınmak mecburiyetini duymuştu. İki yıllık bir yolculuktan sonra Açe heyeti İstanbul'a geldiğinde, Kanunî Szigetvâr Seferinde bulunuyordu. Kanunî'nin ölümü üzerine bu heyet, yeni pâdişah II. Selim'in huzuruna çıkarıldı. Varılan karar mucibince ilk önce asker ve harb malzemesi gönderildi. Sonra da bu Müslüman adalar halkını mânen ve maddeten kalkındırmak gayesiyle sevk edilen asker ve askerî teçhizatla beraber bir ilim ve san'at erbabının gönderilmesi de uygun bulunarak, buna göre hazırlıklar yapıldı. Bu büyük yardımın Sumatra'ya ulaştırılmasına, Hind kapdanı H. H. Reis me'mur edildi. 22 parça gemi ile 1568 yılında sefere çıkan Kurdoğlu, Yemen'de çıkan isyanı bastırmakla bir yıl gecikerek, 1569'da Sumatra'da Müslüman Açe Sultanlığına varabildi. Bk. AÇE.

HIZIR İLYAS: bk. HIDRELLEZ.

HIZIR İLYAS EFENDİ (Biyogr.): bk. İLYAS EFENDİ.

HIZIR PAŞA (Biyogr.): bk. HACI PAŞA, Celâleddin Hızır.

HIZIR REİS (Biyogr.): bk. HAYREDDİN, Barbaros.

HIZIR REİS GAMBOTU, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1913 yılında Fransa'da yaptırdığı üç eş gambottan biri.

1914 yılının başında donanmaya iltihak eden H. R. G. 420 ton maimahrecinde olup boyu 48, genişliği 7,9, çektiği su 2,4 m, sür'ati 16 mildi. Silâh olarak 3 tane 7,5, 2 tane 4,7 cm lik top ve 2 tane 7,65 mm lik makineli tüfeği vardı. Balkan Harbi sulh muahedesinin imzalanmış olmasına rağmen Yunanlıların Türkiye'ye yakın adalarda asker yığınağı yapmaları, bâzı Avrupa memleketlerinin ve Amerika'nın donanmalarını kuvvetlendirmeğe çalışmaları, Anadolu sahillerinde yaşayan Rumlar arasında propagandaya girişmeleri, adalardaki Rum gençlerini silâh altına çağırmaları ve nihâyet Türkiye sahillerine silâhlı Rum çeteleri çıkarmaları gibi dostane olmayan hareketlere tevessül etmeleri üzerine Osmanlı Bahriye Nezareti Türkiye kıyılarının kontrolu, çete faaliyetleri ile mücadele ve kaçakçılığın önlenmesi maksadıyle Enez'den Alanya'ya kadar olan sahili motor gambotlarla kontrol altında bulundurmak maksadıyle beş bölgeye ayırmış ve bu bölgelerden Baba Burnu'ndan İzmir'e kadar olan sahili kontrol etmek üzere dört motor gambotu vazifelendirmiş ve bu motor gambotların korunmasını da H. R. G.'na vermişti. I. Dünya Harbi'nin devamı müddetince Karadeniz Boğazı açıklarının kontrolu, mayın taraması, Marmara'da düşman denizaltı gemilerini takip ve Çanakkale'ye yapılan nakliyatı himaye vazifesi almış olan H. R. G., Mondros Mütarekesi'nden sonra Ege Denizi'nde kaçakçılığın önlenmesi göreviyle İzmir'e gönderildi. İzmir'in işgali sırasında gemiye Yunanlılar tarafından el konuldu ise de, bilâhare serbest bırakıldı. Lausanne Muahedesi'nin imzalanmasından sonra faaliyete geçen ve Haliç'ten çıkan ilk gemilerden biri H. R. G. oldu. Bozcaada ve İmroz'un teslim alınması vazifesini ifa etti. Bu vazifelerden sonra Ege Denizi'nde kaçakçılıkla mücadele etmek üzere İzmir'de üslendi. Bu suretle büyük zaferden sonra İzmir Limanında Türk bayrağını dalgalandıran ilk harp gemilerinden biri yine H. R. G. ol-

HIZIR REİS GAMBOTU

du. Daha sonraları topçu kursları atış gemisi olmuş ve atış zamanları dışında seyir kursları tatbikatlarında, Deniz Harb Akademisi öğrencilerinin sahil tetkiki gezilerinde de vazife almış ve torpido hücum tâlimlerinde ve atışlarında hedef gemiliği de yapmıştır. II. Dünya Harbi'nde kıç tarafındaki toplar çıkarılarak yerlerine arama ve tarama cihazları ve donanımları monte edilmiş ve diğer eşleri ile birlikte donanmanın mayın arama ve tarama filotillasına katılmıştır. Bir ara filotillanın komodor gemiliğini de yapmıştır. Donanmaya yeni mayın arama - tarama gemilerinin iltihakı üzerine kuvveden çıkarılmıştır.

HİA, Çin'in İmparatorluk sülâlelerinin birincisi. Efsânevî kahraman Büyük Yu tarafından (II. binyılın başları M. Ö. 1520) kurulmuştur.

HİA (Tar.): bk. HİUNG - NU'LAR.

HİA, Si (Tar.): bk. TANGUTLAR.

HİA KUEİ, Çinli ressam. Hayatı hakkında geniş bilgi bulunamayan H. K. Çiyen - tang, Çekiyang eyâletinde ölmüştür. 1180 - 1230 yılları arasında eser vermiş, Hangçu'daki akademiye üye olmuştur. Ma - Hsiya ekolünün kurucularından olan H. K., Ma Yüan ile beraber Güney Sung hânedânı çağının en önemli manzara ressamı sayılır.

HİBBA, El, Şattü'l - Hay ile Dicle arasında, Surgul'un yakınında eski Bâbillilere âid bir mezarlığın bulunduğu yer. 1887 yılında R. Koldewey tarafından ortaya çıkarılmıştır. Buradan çıkarılan eşya Berlin'deki Ön Asya Müzesindedir.

HİBE (yeni terim: **bağış**), hususî hukukta ivazsız akde örnek gösterilen bir akid. Borçlar Kanunumuz H.'yi «hayatta olan kimseler arasında bir tasarruftur ki, onunla bir kimse, mukabilinde bir ivaz taahhüt edilmeksizin, malının tamamını veyâ bir kısmını diğer bir kimseye temlik eder» şeklinde târif eder. Malını, bir ivaz karşılığı olmaksızın veren kimseye bağışlayan (vâhib), bağışlanılan malı kabul edene de bağışlanan (mevhûbünleh) denir. H.'nin de bir akid olduğu şuradan bellidir ki, bağışlayanın tek taraflı irâde beyânı ile vücut bulmaz; bağışlananın da rızâsını (kabul ettiğini) beyân etmesi gerekir. Ancak, kabulün beyânı şekle tâbi değildir; sarih veyâ zımnî de olabilir. Bu itibarla, kabule kadar, bağışlayanın bağışlamadan geri dönmesi mümkündür. H. «elden bağışlama» ve «bağışlama vaadi» şekillerinde yapılır. Menkul mal ve bu arada para, bağışlanılana teslim olunmakla, gayrimenkul mallar ve bunlar üzerine te'sis olunmuş aynî haklar ise, tapu siciline kaydedilmekle tekemmül eder. Bağışlama vaadinin muteber olması için, menkul mal vaadinin yazılı şekilde, gayrimenkul vaadinin ise noterlikçe düzenlenmiş senetle yapılmış olması lâzımdır.

HİBERNASYON (Fr. Hibernation) [Biyol.]: bk. KIŞ UYKUSU.

HIBERNIA (Lat. Ivernia; Yun. İernē) [Tar. - Coğ.]: bk. İRLANDA.

HIBISCUS (Bot.): bk. BAMYA.

HIBRID (Fr. Hybride) [Biyol.]: bk. MELEZ.

HİCAZ, Arap Yarımadası'nın batı bölümünde, kuzeyinde Akabe Körfezi, doğusunda Necd, batısında Kızıldeniz ve güneyinde de Asir/Leys yöresi bulunan arazi parçasının adı. H., coğrafî yapı i'tibâriyle üç bölüme ayrılır. En önemli merkezi Tebük olan ve Hisma Dağları'nın kapladığı kuzey H. bölgesi, H.'ın en kurak ve kısır parçasıdır. El - Câr ve el- Vech yegâne limanlarıdır. Bölgede öteden beri eski Nebâtîler (b. bk.) in devamı olarak kabul edilen Huveytat kabileleri yaşar. Orta H., vâdilerden ve bu vâdileri birbirinden ayıran volkanik dağlardan ibarettir. Kuzeyden güneye doğru uzanan hac yolu üstünde Kurh. Ma'an, Tebük, el - Hicr, Hayber, Medine ve Mekke gibi H.'ın önemli şehir ve kasabaları sıralanır; kıyıda ise Yenbu ve Cidde orta H.'ın iskeleleridir. Medine'nin kuzeyinde Uhud (b. bk.) Dağı bulunur. Bu yörenin merkezi Tâif, çok eski târihlerden beri ikliminin verdiği imkânla zengin H.'lıların yaylak alanı olmuştur. Daha güneyde H.'ın en bereketli topraklarının bulunduğu Serat Dağları vardır. Orta H., Huzeyl, güney H. ise hâlâ kuvvetini hissettiren Kahtan kabileleri ile meskûndur. Tâif yöresinde ise Sakif kabilesi yaşar.

H.'ın bugünkü nüfusu 1 000 000'u aşmakta olup, halkının hepsi Müslümandır.

H.'ın özellikle kuzey bölümünün Mesopotamya ve Nil vâdilerinde teşekkül eden imparatorlukların hâkimiyetine girdiği bir gerçektir. Fakat öteden beri Main (b. bk.) krallığının bütün H.'a hâkim olduğu da kabul olunmaktadır. Bu takdirde H.'ın târihinin M. Ö. 800 yıllarında başladığı söylenebilir. Fakat Herodotos'un M. Ö. 525 târihinde zikrettiği Araplar kralının Akabe Körfezi'nde Hagar'da kurulan Lihyani devletinin hükümdarının unvanı olduğu da isbat edildiğine göre, H.'ın kat'î târihi M. Ö. 500 yıllarında başlamaktadır. Hellenistik çağda özellikle kuzey H., Mısır'a bağlı olmakla beraber Peira merkez olmak üzere Nebatîlerin yeni bir Arap devletini kurdukları görülür. Bu devlet Cebeli Şammar'dan, Necran'a, yâni Yemen'e kadar bütün H.'a hâkim olmuştur. Bunu daha sonraki târihlerde güneyden göç ederek Şeri'a'nın doğusundaki ülkelerin muhafızlığını üzerine alan Gassan âilesinden Cefni hükümdarlar takip eder. H., kuzey ve güneyden gelen baskılardan Hz. Muhammed'in kurduğu devletle kurtulmuştur. Peygamberin 622'de Medine'ye göç etmesiyle doğan İslâm devleti, Mekke'nin fethinden sonra bütün ülkeyi hâkimiyeti altına almıştır. İslâm dininin getirdiği sosyal reformlarla büyük değişikliklere uğrayan H., genellikle Yahudilerin ülkeyi boşaltmaları üzerine ırkî bir birliğe de kavuşmuştur. Buna rağmen Arapların Medine'nin hegemonyasını kabul etmeleri, Hz. Muhammed'in hem mânevî, hem maddî gücünden ileri gelmekte idi. Nitekim onun ölümüyle bütün Arabistan Medine'ye karşı baş kaldırdı. Hz. Ebû Bekir'in elinde, sadece Medine ve Mekke kaldı ise de, onun azimkâr faaliyetleri sonunda büyük Arap istilâsına imkân verecek bir birlik teşekkül etti. Abdullah b. Zübeyr'in merkezi Mekke olmak üzere giriştiği H. egemenliğini savunma gayretleri de bir sonuç vermedi. Bundan sonra H., özellikle Abdülmelik devrinden i'tibâren Şam'a bağlandı ve iki vilâyete ayrıldı. Halife Mehdi zamanında Hüseyin b. Ali'nin çıkardığı isyan, H.'ı iyice karıştırdı. Bu ayaklanma sırasında Medine tahrip edildi ve Hüseyin, Mekke civarında Fehh'ta Abbasî kuvvetlerine yenilerek imha edildi.

Ancak defnedildiği yer eş - Şüheda ve kendisi de Şehidü'l - Fahh adını alarak Abbasîlere muhalefetin timsali oldu. Harunü'r - Reşid, H.'daki muhalefeti bastırmak için büyük paralar harcadı. Abbasî hilâfetinin çöküntüye uğraması sonunda ise H. anarşiye doğru kaydı. Ali neslinden İsmail b. Yusuf ve kardeşi Muhammed'in çıkardıkları isyan sonunda Medine ve Cidde büyük tahribata uğradı (865-866).

Karmatîler (b. bk.) in ortaya çıkması ise durumu iyice bozdu. 916'dan i'tibâren bunlar hac yolunu kapadılar. 930'da Mekke'ye hücum ederek kanlı bir katliama giriştiler. Öteden beri Ali soyunun H.'da sahip olduğu saygı ve nüfuz, bu karışık devre sonunda iyice kuvvetlendi ve bu târihten Vahhabîlerin istilâsı târihine, yâni 1924'e kadar H.'ın bu âileye mensup şerifler tarafından idâresini sağladı. Bütün Orta Çağ'da iktisaden Mısır'a bağlı olan H., siyasî bakımdan da Mısır'da teşekkül eden imparatorluklara bağlanmak mecburiyetinde kaldığından Fatımî, Eyyubî, Memlûk ve nihayet Osmanlı devletlerinin hâkimiyetini kabul etmişti.

H., XIX. yüzyılın başında Necd'den gelen bir saldırı ile karşılaştı. 1803'te Emir Mes'ud'un Mekke'ye girmesi ile Vahhabî hâkimiyeti başladı. Osmanlı hükûmeti, Vahhabîlerin Suriye ve Mısır hacılarını kovması üzerine 1807'de H. meselesine el attı. Mehmed Ali Paşa 1813'te Mekke'yi işgal etmek suretiyle H.'daki ilk Vahhabî egemenliğine son verdi. 1845'e kadar Mısır valiliğinin kontrolü altında kalan H, daha sonra gerek Osmanlı hâkimiyetinin gerek İslâm âleminde halifelik nüfuzunun takviyesi gayesiyle Abdülhamid tarafından özel bir alâkaya mazhar oldu. 1908'de şerifliğe getirilen Hüseyin, I. Dünya Harbi başladıktan sonra İngiltere ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu aleyhine harbe girdiği takdirde Mekke emirliğinin hukukunun tekeffül olunacağı, her türlü yardım yapılacağı, şâyet hilâfet Peygamber sülâlesine geçerse, yâni halife olursa, İngiltere'nin kendisini tanıyacağını öğrenince pek geniş emellere kapıldı ve Osmanlı devletinin düşmanları ile anlaştı. 5 Haziran 1916'da oğulları Ali ve Faysal, Mekke emiri adına Arap istiklâlini ilân ettiler. 16 Haziran'da Cidde İngiliz donanmasının tazyiki ile düşmüş, 21 Eylûl'de ise H. vâlisi Galib Paşa Tâif'te teslim olmuştur. Ancak Medine, 1918 Mondros Mütarekesi'ne kadar Fahreddin Paşa komutasında kendini savunmuştur. 2 Kasım 1916'da kendisini Arap ülkeleri kralı olarak ilân eden Hüseyin'i İngiltere sadece H. kralı olarak tanımıştır. Bu sırada İngiltere'nin desteğinde kurulan H. ordusu ise İngiliz donanmasının himâyesinde 1917'de Akabe'yi işgal edince H.'daki Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir.

Metbu devletine karşı hiyanetinde direnen Hüseyin, kendisini tanımayan Necd Suudî hükümdarı Abdülaziz'e karşı imam Yahya ve İbn. Reşid ile anlaşarak Suudî devletini çemberlemek istemişse de, İbn. Suud 1921'de Şammar topraklarını işgal etmiş ve H. birliklerini yenilgiye uğratmıştı. Bunun üzerine İngiltere'nin tazyiki ile Kasım 1923 - Nisan 1924 târihleri arasında Kuveyt'te bir konferans akdedilmiş, fakat anlaşma mümkün olamamıştır. Kral Hüseyin'in Filistin konusunda direnmesi karşısında İngiltere onu himâyeden vazgeçince Hüseyin'in durumu birdenbire sarsıldı. Bu sırada Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hilâfetin kaldırılması üzerine 6 Mart 1924'te, onun Arap ülkeleri kralı unvanına kendi kendine bir de Emirü'l müminin ve Halifet Resuli'llah unvanını takınması Vahhabîlerin H.'a saldırmalarını çabuklaştırdı. Konuyu dinî savaş olarak kabul eden İngiltere'nin bitaraf kalması ise, hiyanet üzerine kurulan H. krallığının âkıbetini tâyin etmiş, Ağustos 1924'te Tâif'e giren Vahhabîler yaptıkları katliamla 21 Eylûl 1916'da günahsız yere öldürülen Osmanlı askerlerinin öcünü almış, bu durumda dayanamayacağını anlayan Hüseyin, 5 Ekim'de hükümdarlıktan feragat ederek yerini oğlu Ali'ye bırakmıştı. Vahhabîler ise Mekke'yi, az sonra da Medine'yi işgal etmişlerdi. Cidde'ye çekilen Ali ise 19 Ocak 1925'te krallıktan vazgeçmiş ve bir İngiliz gemisi ile Aden'e, oradan da kardeşi Irak kralı Faysal'ın yanına gitmişti. İstiklâl devri 8 yıl kadar sürmüş olan H.'ın kuzey bölümü Akabe ve Ma'an, Haşimî Ürdün krallığına katılmış, bu katılmayı Suudî Arabistan, Hadda anlaşması ile tasdik etmiştir. Ancak bu topraklar da 5 Haziran 1967 savaşı sonunda İsrail işgaline girmiş bulunmaktadır. Şubat 1927'de Hicaz kralı Necd ve mülhakatı sultanı unvanını taşıyan Abdülaziz, Mayıs 1927'de Suudî Arabistan krallığı kralı unvanı ile H.'ı kesin olarak Necd ile birleştirmiştir. Bk. SUUDÎ ARABİSTAN. — İsmet Parmaksızoğlu

HİCÂZ, Türk musikisinin 8 numaralı basit makamı. Bu makamdan elimizde 1 285 parça eser vardır ki makamlar arasında birinci gelir. H. dörtlüsüne rast beşlisininin eklenmesiyle yapılmıştır. Dörtlü ile beşlinin birleştiği 4. derece olan nevâ (re) perdesi, güçlüsüdür. Durağı dügâh (la) perdesidir ve H. dörtlüsü ile kalır. Dizisi inici - çıkıcıdır. Donanımına si için bir bakıyye bemolü (dik kürdî), fa ve do için birer bakıyye diyezi (evc ve nîm hicâz) konur. Orta sekizlideki sesleri, çıkıcı olarak şöyledir: dügâh, dik kürdî, nîm hicâz, nevâ, hüseynî, evc, gerdâniye ve muhayyer. Niseb - i şerîfe sayısı 7'dir. H., en eski makamlardandır.

HİCÂZ ÂİLESİ, Türk musikisinde hicâz, uzzâl, hümâyûn ve zengûle (zîrgüle) basit makamlarından meydana gelen grupa verilen ad. Birçok eserde bu dört makam, biribirlerine çok yakın oldukları için zâten karışık kullanılmıştır. Bu benzerlik, bu makamların hepsinin ya hicâz dörtlüsü veyâ hicâz beşlisi ile kalmasından çıkmaktadır.

HİCÂZ BEŞLİSİ, Türk musikisinde basit makamların yapısında kullanılan 6 çeşit beşliden 6.'sı. Pestten tîze doğru SAST, tîzden peste doğru TSAS aralıklarından yapılmıştır. Tabiî durağı dügâh (la) perdesidir.

HİCAZ DEMİRYOLU, Şam'dan Medine'ye uzanan, 1302 km uzunluğundaki dar (1,05 m) bir demiryolu hattı. 1801 - 1908 yılları arasında Alman mühendis H. A. Meissner yönetiminde inşâ edilmiştir. Bu yolun açılmasına zâhirî sebep olarak Mekke'ye hac için gidişin kolaylaştırılması gösterilmişse de, gerçek sebep Arabistan'daki Türk nüfuzunun kuvvetlendirilmesidir. El - Maan - Medine arasındaki 840 km lik kısım, I. Dünya Harbi esnasında tahrip edilmiştir ve o zamandan beri onarılmamıştır. 1958 târihinde bu kısmın yeniden inşâsı konusunda Suriye, Ürdün ve Suudî Arabistan bir anlaşmaya varmışlardır. Bu onarım çalışmaları 1971 yılında sona erecektir. Ürdün'deki fosfat cevherinin Akabe'ye sevki maksadıyla tasarlanan El - Maan - Akabe yan hattı da inşâ hâlindedir.

HİCÂZ DÖRTLÜSÜ, Türk musikisinde basit makamların yapısında kullanılan 6 çeşit dörtlüden 6.'sı. Pestten tîze doğru - çıkıcı olarak - SAS, tîzden peste doğru - inici olarak - yine SAS aralıklarından yapılmıştır. Tabiî durağı dügâh (la) perdesidir.

HİCÂZ PERDESİ, Türk musikisinde tîz sekizlinin 3. perdesinin adı. Orta sekizlide kaba hicâz, en tîz sekizlide tîz hicaz adlarını alır. Çârgâh (do) notasına bir küçük mücenneb diyezi veyâ nevâ (re) notasına bir bakıyye bemolü konarak gösterilir. 16. bûselik (si) notasına bir tanînî diyezi konarak da aynı perde elde edilir. Kantemiroğlu'nun ebced notasında bu perde notasız be'ye bitiştirilmiş bir vâv, bu nota ile çağdaş olan Şeyh Osman Dede'nin ebced notasında ise se harfi ile gösterilmiştir. Batı musikisindeki karşılığı, do diyezdir.

HİCÂZ - BÛSELİK, Türk musikisinde bir mürekkep makam. İlk def'a Dede Efendi tarafından kullanılmıştır. Elimizde H. B.'ten 20 parça vardır ki, makamlar arasında 90. sıraya girer.

Makam, Hicâz (b. bk.) a bir bûselik beşlisi eklenerek yapılmıştır. Bu bûselik beşlisi ile dügâh (la) perdesinde kalır. Beşli yerine bûselik makamının tamamı da kullanılabilir. Güçlü birinci derecede - hicâzın güçlüsü olan - nevâ (re) perdesidir. Donanımına hicâz gibi si bakıyye bemolü (dik kürdî), fa bakıyye diyezi (evc) ve do bakıyye diyezi (nîm hicâz) konur. Bûselik için bu ârızalar düzeltilir ve yeden için sol bakıyye diyezi (nîm zengûle) kullanılır.

HİCÂZ - I HÜMAYUN (Mus.): bk. HÜMAYUN.

HİCÂZ - I MUHÂLİF (Mus.): bk. RAHAT FEZA.

HİCÂZKÂR, Türk musikisinde bir şed makam. 1750'ye doğru kullanılmaya başlanmıştır. Bu makamdan elimizde 608 parça vardır ve 9. sıraya girer. En güzel makamlardan biri olan H., büyük bir zarafet, hayal gücü, hasret ifadesi ve nezaket mânası taşır.

H., zengûle (b. bk.) makamının bir ton peste rast (sol) perdesine nakledilmiş şeddidir. Evcârâ, aynı makamın, H.'ın yarım ses pestinde kalan şeddidir. H.'ın güçlüsü, 5. derecesi olan nevâ (re) dır. Dizisi inicidir. Niseb-i şerîfe sayısı 7'dir. Donanımına si koma bemolü (segâh), mi ve la bakıyye bemolleri (hisâr ve zengûle), fa bakıyye diyezi (evc) konur. Orta sekizlideki sesleri inici olarak (tîzden peste) şöyledir: gerdanîye, evc, hisâr, nevâ, çârgâh, segâh, zengûle ve rast. Bestekârlar, H. eserlerde, sıkça olarak nihavend (ekseriya çârgâh-do üzerinde) yegâhda hicâz ve rastda hicâz geçkisi yapmayı âdet edinmişlerdir. Son dizinin ârızaları, si ve mi koma bemolleri ile la bakıyye diyezidir; yâni H. dizisinin hisâr perdesi, dik hisâr olur. Zengûleli sûznâk (b. bk.) dizisi de zengûle makamının H. gibi rast (sol) perdesindeki şeddidir. Ancak seyir ve geleneksel kullanış farkları ile H.'dan ayrılır.

HİCÂZKÂR - BÛSELİK, Türk musikisinde bir mürekkep makam. Santûrî Edhem Efendi (b. bk.) tarafından kullanılmıştır. Elimizde H. B.'ten 13 parça vardır ki makamlar listesinde 107. sıraya girer.

H. B. makamı, hicâzkâr (b. bk.) makamının sonuna bir bûselik beşlisi veyâ bûselik (b. bk.) makamının tamamının eklenmesiyle yapılmıştır. Makam, bu sonuncu dizi ile dügâh (la) perdesinde kalır. Birinci güçlü, hicâzkârın güçlüsü olan nevâ (re) dır. Hicâzkâr gibi si koma bemolü (segâh), mi ve la bakıyye bemolleri (hisâr ve zengûle), fa bakıyye diyezi (evc) ile donanır. Bûselikin geçtiği yerlerde nota içinde bu ârızalar bekarlaşır ve yeden sesi için sol bakıyye diyezi (nîm zengûle) konur.

HİCÂZKÂR - KÜRDÎ veyâ HİCÂZKÂR - I KÜRDÎ (Mus.): bk. KÜRDİLİ HİCÂZKÂR.

HİCÂZ - ZENGÛLE (Mus.): bk. ZENGÛLE.

HİCÂZ - ZİRGÛLE (Mus.): bk. ZENGÛLE.

HICHENS [*hiçinz*], **Robert Smythe** (Speldhurst, Kent 1864 - Zürich 1950), İngiliz yazarı. İlk yazıları romantik bir karakter taşıyan H., *The Garden of Allah* (Allah'ın bahçesi) [1904] adlı romanı ile büyük üne ulaşmıştır. Bu roman 1920'de sahneye de konmuştur.

HİCİV veyâ HİCVİYE (Ar. Hecv, Fr. Satire; İng. Satire; yeni ter. Yergi), mizahın kolu olan bir edebî türün adı; bir kimseyi, bir fıkri, bir âdeti, toplumu, memleket mes'elelerini, idarede ve devlet işlerini yürütmekte görülen kusur ve beceriksizlikleri, açık veyâ kapalı bir şekilde yermek, alaya almak maksadıyle söylenmiş söz ve yazılara edebiyatta verilen ad. Halk edebiyatındaki karşılığı *taşlama*'dır. H. yalnız manzum değil, mensur da olabilir. H. yazanlara heccav veyâ hecâ - gû denilir.

H. birçok edebiyat kitaplarında genel bir terim olan mizah'ın içinde mütalâa edilir. Hattâ bâzı eserlerde H. yerine mizahın kullanıldığı da görülür. Dilimizde çok geçen şaka, alay, nükte ve fıkra gibi sözlerle, daha çok birer edebiyat terimi olan şathiye, tehzil, H. ve karikatür arasında güldürücü unsur ortaktır. Bu unsur, mizahın ana karakteri olduğuna göre, bütün bu san'at verimlerini aynı ad altında toplamak yerinde bir görüştür. Yalnız, bunların hepsi mizah sayılmakla beraber, aralarında anlatım bakımından farklar vardır.

Mizahlı bütün çeşitlerin içinde, bir milletin millî karakterinden hayat felsefesine, kültüründen, değer hükümleri ve zekâsına kadar o millete âid kuvvetli izler bulunur. Bu itibarla mizah çağlara, milletlere, o milletin içindeki halk tabakalarına göre farklılıklar gösterir. Bir cahili güldüren fıkra ile bir aydını güldüren nükte nasıl farklı ise, milletleri güldüren söz ve yazılar da çok kere birbirine benzemez. Gülme bu bakımdan, kültürün bir ölçüsü olması yanında, millî karakterin de bir tezahürüdür.

Mizah aynı zamanda toplumların bir nevi boşalmasıdır. Çoğu zaman bir fıkra ve nükte, bir karikatür ve H., halkın sıkıntılarını, dertlerini, öfkelerini ve haksızlığa uğramış olmaktan doğan isyan duygularını dağıtır ve bu mânevî boşalma onu rahata kavuşturur.

Mizah, söz ve fikir hürriyetlerinin bulunduğu demokratik toplumlarda daha çok gelişir. Hürriyetten mahrum ülkelerde de bir mizah bulunmakla beraber bu mizah, doğru ile yalanın birbirine karıştığı söylentilerle ve hattâ iftiralarla beslenip gittikçe şiddetlenir. Mizahın en şiddetlisi olan bu tarz H.'lerin millet üzerindeki tesirleri ve doğurduğu reaksiyonlar çok büyük olur. Toplumun birçok ruhî ve fikrî birikintilerinden akisler taşıyan, yazılmasa da söz hâlinde ağızdan ağıza dolaşan bu H.'lerle mazlûm halk, zâlimden âdeta intikam almak ister gibidir. Diktatörleri de en çok korkutan bu H.'lerdir. Kanunî yasaklara rağmen yazdıkları H.'lerden dolayı birçok san'atçının hayatı bu korku sebebiyle gitmiştir.

H.'de güldürücü olma şartının yanında, diğer önemli bir şart bayağılığa düşmeme şartıdır. Esasen buna bir şart demek de doğru değildir. Zira, ister şahısları, ister müesseseleri hedef tutsun, bayağılığa kayan, ifade tarzı i'tibâriyle zarâfet ve edep sınırlarını aşan bir H., artık H. olmaktan çıkmış, san'at olma haysiyetini kaybetmiştir. Daha çok zekâya dayanan bu san'atın değeri, içindeki zekâ unsuru ile, başarısı da hicvedilenin beklenmedik bir şekilde alaya alınmasiyle ölçülür.

Bilinen ilk H. şâiri Yunanlı Arkhilokhos (b. bk.)'tur. Yunanlı filozof Diogenes (b. bk.) de ünlü bir H.'cidir.

H., en büyük gelişmeyi Lâtin edebiyatında göstermiştir. Bu sebeple ona Lâtin edebiyatının bir türü gözüyle bakılmıştır. Lâtinlerin ilk büyük H. şâirleri Lucilius (b. bk.)'tur. Bu şâirin çok şiddetli H.'lerinden sonra Lâtin H.'ciliği Horatius (b. bk.)'un elinde bir zarâfet kazanmıştır.

Fransız edebiyatında târih i'tibâriyle Du Bellay (b. bk.) nin *Le poéte courtisan* [1552]ı ilk H.'dir. Mathurin Régnier (b. bk) hemen hemen 16 H.'den başka bir şey yazmamıştır. Boileau (b. bk.)'da H.'lerinde zamanının kötü şâirleriyle, edebiyat âleminin gariplikleriyle alay etmiştir.

Türk toplumunda eski, zengin bir geçmişi ve sözlü halk verimlerimizle yazılı edebiyatımızda önemli bir yeri olan Türk mizahının en zengin, en canlı kolu, sözlü mizah (Nasreddin Hoca fıkraları, Bektaşî fıkraları, bâzı zümreleri karikatürize eden fıkralar, târihî fıkralar) tır. 1870'ten sonra yazılı ve sözlü mizahın yanında bir de çizgi mizahı (karikatür) görülmeye başlanır.

Divân edebiyâtında H. ve onun daha hafifi olan tehzil, methiye kadar olmasa da oldukça önemli bir yer tutar. H., bu edebiyat devresinde divan edebiyatının umumî karakterine uygun olarak realitenin dışındadır. Bu sebeple, methiyede nasıl methe lâyık olup olmamak aranan bir şart değilse H.'de de yermek bir şarta bağlı değildir. Bunun içindir ki, bugün methettiğini yarın hicvetmekte bir mahzur yoktur. Hattâ bir H.'i bir iki ad ve sıfat değişikliği ile bir başkası için kullanmak bile mümkündür. Divân edebiyâtında çok zarif, zekâ ışıklariyle dolu, beklenmedik buluşlarla örülmüş H.'lerin yanında, müstehcen, küfürlü, insanın kendi kendine okuması bile mümkün olmayan H.'ler de çoktur.

Bu türün eski verimlerinin büyük kısmı *Letâif* kitaplarında toplanmıştır. Bunların dışında müstakil eserler de verilmiştir. Şeyhî'nin, dîvân şiirinde ilk orijinal satirik eser sayılan *Harnâme*'si; Fuzulî'nin kendisine tahsis edilen dokuz akçeyi vakıftan alamaması üzerine yazdığı, hak yiyici memur ve kâtiplerin güzel bir H. i olan *Şikâyetnâme*'si; Nef'î'nin *Siham-ı kaza*'sı; Kânî'nin *Hirrenâme*'si; Sururî'nin *Hezeliyat-ı Surûri*'si; Türk Galib' in *Mutayyebât-ı Türkiye*'si; İzzet Molla'nın *Mihnet-keşan*'ı gibi eserler, bu tarzın divân edebiyâtındaki çeşitli verimleridir. Bu eserlerin hemen hemen hepsinde daha ziyade şahıslara ve bâzı kavramlara dönük olmak ortak taraftır.

Divân edebiyâtında H.'lerinden en çok söz edilen şâir Nef'î'dir. H., bu şâirde gerçekten bir san'at değeri kazanmıştır. Ancak onun sert mizacından olsa gerek, zekî buluşlarla meydana gelmiş güzel H.'lerinin yanında, okunamayacak kadar müstehcenleşen ve küfür hâlini alan H.'leri de çoktur.

Tanzimattan sonra Türk H.'i daha çok toplumla ilgili konuları işlemeğe başlamıştır. Bunda Tanzimat edebiyâtının ana karakterinin te'siri âşikârdır.

Tanzimat edebiyâtının bu alandaki örneklerini, Nâmık Kemâl «Diyojen» mecmuasına yazdığı *Hirrenâme* manzumesi, birkaç kıt'a ve beyitle; Âli Bey «Diyojen», «Çıngıraklı Tatar» ve «Hayal» gibi mecmualara yazdığı devrin sosyal ve siyasî hayatını ele alan yazıları ve *Lebçetü'l-Hakayık* adlı eseriyle vermişlerdir. Ancak, Tanzimatın ve hattâ daha sonraki devrelerin en güzel ve orijinal H. eseri, Ziya Paşa'nın *Zafernâme* adlı eseridir. Ziya Paşa, *Zafernâme*'sinde Sadrazam Âli Paşa'yı Girit seferi dolayısiyle metheder gibi görünerek hicvetmiştir. Zekânın, çok ince ve hakikaten şaşırtıcı buluşlariyle dolu olan bu eser, kaside, tahmis ve şerh olmak üzere üç kısımdan meydana gelmiştir. Her üç kısım da Âli Paşa'nın adamlarından üç kişinin ağzından yazılmıştır. Esere bu buluş da ayrı bir H. unsuru katmıştır.

Türk edebiyâtında yazdığı H.'leriyle büyük bir ün kazanmış diğer bir san'atçı da Eşref'tir. II. Abdülhamid devrini çok sert bir söyleyişle hicveden, birçok beyitleri bugün bile canlılığını muhafaza ederek yaşayan bu H. şâiri, H.'lerini *Deccal* [1904-1907]; *Hasbıhal* [1908]; *Şâh ve Padişâh* [1908] gibi eserlerde toplamıştır.

«Molla Nasreddin» de yayımlanan sosyal ve siyasî hicivleriyle Azerbaycan'da, Anadolu'da, İran'da ve diğer Türk ülkelerinde büyük bir ün kazanan Mirza Ali Ekber Sâbir (b. bk.) in *Hophopnâme*'sinin de Türk H. târihinde haklı ve üstün bir yeri vardır.

Meşrûtiyetten sonra daha da gelişen bu san'at türünde, yazdığı H.'leriyle başarı gösteren ve bu alandaki ünü Cumhuriye'ten sonra da devam eden bir şâir de Neyzen Tevfik (Kolaylı)'tir.

Millî edebiyât döneminde yetişenlerden Refik Halid Karay, Ercüment Ekrem Talu Osman Cemal Kaygılı, Fazıl Ahmed Aykaç, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç gibi san'atçıların elinde edebiyâtımız bu türün yeni seslerine kavuşmuştur.

HICKS [*hiks*]], **William (Hicks Paşa)** (1830 - Sudan 1883), İngiliz generali. Bengal ordusuna girmiş (1849), Pencab (1857) ve Habeşistan (1867) seferlerine katılmıştır. Mısır hizmetine girdikten sonra, Mehdi'ye karşı harb eden birliklere kumanda etmiş (1883), Hartum'u zaptetmiş ve bütün kuvvetleriyle birlikte bir savaşta öldürülmüştür.

HİCRÂNÎ (asıl adı: **Süleyman Alptekin**; doğ. İzmir 1919), Türk halk şâiri. Geçimini çeşitli illerde seyyar satıcılık yaparak sağlamaktadır. Şiirlerinde sevgiye, millî duygulara ve gurbet acılarına yer vermiştir. Taşlamaları da vardır. Şiirlerini *Âşık Hicrânî* adıyla yayınlamıştır.

HİCRÂNÎ, Taştan (doğ. Bayburt, Anpunus 1906), Türk halk şâiri. Babası İlyas, annesi Firuze'dir. Şiir yazmaya 1923'te başlamış, 1966'da ailesiyle Bayburt'a gelip yerleşmiştir. Çevresinde çok sevilen H., gurbetlerde dolaşarak âilesini geçindirmeye çalışmaktadır. Şiirleri çoğunlukla lirik olup çeşitli dergilerde yayınlanmıştır.

HİCRET, «göçmek» anlamına gelen Arapça bir kelime. Târihte daha çok Hazreti Muhammed'in Mekke'yi terk ederek Medine'ye göç etmesi anlamında kulanılır. Müslümanların Peygamber'le beraber Medine'ye göçlerinden önce, İslâm târihinde iki önemli göç olayı daha vardır. •

Bu göçlerden birincisi 615 yılında vâki olmuştur. Peygamberin çevresinde toplanan ilk Müslümanlara, Mekke'nin o zamankî hâkimi Kureyş kabilesi mensupları rahat vermiyorlardı. Eski dinleri olan puta tapıcılığı bırakıp Müslümanlığa giren eski komşularını affedemeyen Kureyşliler, onların üzerinde çeşitli şekilde baskıda bulunuyorlardı. Müslümanların Mekke'de yaşayamaz duruma gelmeleri üzerine Ebû Bekir, Peygamberden Müslümanların H.'ine müsaade etmesini diledi. O gün için akla ilk gelen uygun yer Habeşistan'dı. 11 erkek ve 4 kadın Müslüman, başlarında sonradan üçüncü halife olan Osman b. Affan olduğu hâlde Mekke'yi terk ederek Habeşistan'a gittiler (aş. yu. 1 Eylûl 615). Birkaç ay sonra Mekkeli putperestlerin Müslümanlara eziyetten vazgeçtikleri, Peygambere yakınlık gösterdikleri rivayeti üzerine bu grup geri döndü. Gelenler eziye-

tin daha da artırılmış olduğunu gördüler. Onlar döndüklerine pişman, Habeşistan'daki rahatlığı duyan Müslümanlar ise gitmeye hazır idiler. Habeş kralının gidenlere gösterdiği yakınlık ve yaptığı yardımların da bunda rolü vardı. Nitekim çok geçmeden Osman b. Affan'ın ricası üzerine Peygamber ikinci defa Habeşistan'a H. için müsaade verdi. İkinci H.'e katılanlar 82 erkek ve 21 kadın olmak üzere 103 Müslümandı. Bunlar Peygamberin Medine'ye H.'ine kadar yedi yıl Habeşistan'da kalmışlardır.

İkinci Habeşistan H.'inden sonraki yıllar, Peygamberin çevresindeki Müslümanlarla Mekkeli putperestlerin yıpratıcı mücadeleleri ile geçti. 620 yılının hac mevsiminde Mekke dışına çıkmış olan peygamber, Akabe tepesinde bâzı Medineli Araplarla karşılaştı. Müslümanlığı kabul eden bu Araplar Medine'de yeni dini yaymaya çalışacaklarına söz verdiler. Peygamberle bir yıl sonra, yine hac mevsiminde aynı yerde buluşmak üzere sözleştiler.

Akabe'de Müslüman olan 6 kişi ikinci yıla kadar Medine'de birçok kimsenin dine girmesini sağladılar ve sözleştikleri yere 12 kişilik bir heyet hâlinde geldiler, Peygamberle konuştular ve o andan i'tibâren «puta tapmak, zina etmek, hırsızlık ve iftira etmek» ten sakınacaklarına söz verdiler. Peygambere her zaman itaat edeceklerine yemin ettiler. Buna târihte birinci Akabe biatı denilir.

O yıl Medine'ye dönenler dinin yayılması için daha çok uğraştılar. Peygamberden, artan Müslümanlara dini öğretmek için bir öğretmen göndermesini istediler. Peygamber Umeyr oğlu Müs'ab'ı görevlendirdi. 622 yılının hac mevsiminde Müs'ab beraberinde 75 Müslüman olduğu hâlde Mekke'ye hareket etti. Yine Akabe'de Peygamberle buluştular ve onu Medine'ye davet ettiler. Bu ikinci Akabe biatı'ndan sonra Peygamber Mekke'deki Müslümanlara peyderpey Medine'ye gidebileceklerini bildirdi. İlk Müslümanlar böylece 622 yılının Nisan ayından i'tibâren H.'e başladılar. Bunların sayısı 150 kadardı. O günlerde Mekke'nin ileri gelenleri de toplanıp nihaî karara varmak istiyorlardı. Mekke'de Peygamber ve birkaç Müslümandan başka kimse kalmamıştı. Peygamber de kendisine gelen emre uyarak hazırlıklara girişti ve yanında Ebû Bekir olduğu hâlde gizlice yola çıktı. Peşinden öldürmek için gelen takipçilerden korunmak için bir mağaraya sığındılar. Tevbe suresinin 40. âyetinde buna işaret olunmaktadır. Nihayet dört günlük yolculuk bitmiş, Peygamber ve arkadaşı, 24 Eylûl 622 günü Medine yakınında Kuba'ya varmışlardır. Kuba'da yapılan ilk mescitte kılınan ilk Cuma namazından sonra Medine'ye gidip Ebû Eyûbü'l-Ensârî'nin evine indiler.

Daha sonraki yıllarda, ikinci halife Ömer devrinde H. resmî olarak takvim başlangıcı kabul edilmiştir. Daha önceleri Araplar belirli bir takvim kullanmazlar, «Zelzele yılı», «Fil Vak'ası», «Veda yılı» gibi belirli olaylara göre zaman tâyin ederlerdi.

HİCRÎ YIL, Peygamber'in Mekke'den Medine'ye hicret etmesini başlangıç kabul eden İslâm takvimi. Hicret (b. bk.) in H. Y. târihine başlangıç sayılması Halife Ömer'in eseridir. Takvim târihinin bizzat Peygamber tarafından tesbit edildiğine dair olan rivayetler hakikate uygun değildir. Bu karar Hicretin 17 veyâ 18. yılında verilmiştir. 16. yılında verildiğini söyleyenler de vardır. En kuvvetli fikir 17. yılında verildiğidir.

Bu târihin tesbitinden önce Müslümanlar kendi yıllarına «İzin yılı», «Zelzele yılı», «Vedâ yılı» v. b. gibi adlar verirlerdi. Peygamber'in dine davete başladığı sıralarda Araplar yılları Fil Vak'ası yılından i'tibâren sayarlardı.

H. Y.'la Hicretin vuku bulduğu yıl, birinci yıl olarak tesbit edilmiştir. Aylar eskisi gibi bırakılmış ve Muharrem ayı birinci ay sayılmıştır. Bu sebeple hicri târihin başlangıcı Hicretin vuku bulduğu gün değil, Hicret yılının Muharrem ayının birinci günüdür.

HİDA DAĞLARI, Japonya'nın Honshu (Honşu) Adası'nda bulunan bir masif. Volkanik olan bu dağların en yüksek tepesi 1 693 m yüksekliğindedir. H. D.'nda altın, gümüş, kurşun, çinko ve uranyum mâdenleri vardır.

HIDALGO (İsp.), Orta Çağın sonlarından i'tibâren bey oğullarına verilen ad. H.'lar bâzı ön haklara sahiptirler. Fakat siyasî nüfuzları yoktu. Bir nevi tımar mahiyetini taşıyan hidalguia'ların, İspanya kralları tarafından, özellikle XVI ve XVII. yüzyıllarda dağıtılması sonucu olarak sayıları artmıştır. H.'lardan birçoğu bahtını kılıcının yardımıyla uzaklarda bulmak üzere gezgin şövalyelik etmeğe başlamıştır. Onların bu yaşayış tarzı, İspanyol edebiyâtında Novela picaresca (kabadayılık, serserilik hikâyesi) türünün de doğmasına yol açmıştır. H.'nun Portekiz'deki karşılığı Fidalgo'dur.

HIDALGO, Meksika Federal Cumhuriyetinin eyâletlerlerinden biri. Merkezi Pachuca şehridir. Yüzölçümü 20 987 km² olan bu bölgede, 1 043 000 (1963) insan yaşar. Büyük kısmı Meksika plâtosu'nun bir parçasını teşkil eder. 200 - 2 500 m yükseklikteki verimli yaylalarda mısır ve bilhassa maguey cinsi sarı - sabır (Agava) bitkisi yetişmektedir ki pulque adı verilen bir likör çeşidinin yapımında kullanılır... H.. Meksika'nın mâden yönünden en zengin bölgelerinden biridir. Gümüş ve altın yatakları eskiden beri ünlüdür.

HİDATSA'LAR veyâ **MİNİTARİ'LER,** bugün A. B. D.'nde, Kuzey Dakota'da yaşayan Siyu grupuna bağlı kızılderililer. Eskiden Missouri'nin teşkil ettiği büyük dirseğin içinde yaşarlardı. H.'lar mısır yetiştirirler.

HİDÂYET, «öne geçmek, öne geçip yol göstermek ve hediye vermek» gibi iki asıl mânâsı olan Arapça bir kelime. Bu kökten *hâdi* sıfatı türer ki bu, Allah'ın sıfatıdır. Çünkü gerçek yolu o gösterir. Bu kelimenin karşıtı *dalâlet* (sapıklık)'tir. *Kur'ân*'da zikredilen, Allah'ın insanlara H. etmesi (yol göstermesi) dört derecede vuku bulmaktadır:

a. İnsanoğluna akıl, anlayış ve yetecek kadar zarurî bilgiler vermesi. «Rabbimiz her şeye varlık verip sonra onu H.'le techiz etti» ayeti bunu ifade eder.

b. İnsanları peygamberler ve onlarla gönderdiği kitaplar vasıtasıyla çağırmak suretiyle onlara H. etmesi. «İçlerinden tavsiyelerimize göre H. eden birtakım önderler kıldık» âyeti de bu mânayı göstermektedir.

c. H.'i benimseyenlere muvaffakıyeti tahsis etmesi. «H.'i benimseyenlerin (ihtida edenlerin) H.'ini artırır», «Kim Allah'a inanırsa, Allah onun kalbine H. eder»; «İnananları ve iyi iş işleyenleri imanlarından dolayı Rab'leri H. eder» gibi âyetler bu anlamı gösterir.

d. Ahirette Cennete götürmeye, sevk etmeye de H. denilmiştir. «Allah onları H. edecek ve gönüllerini de şad edecek» âyeti de ahirette vuku bulacak H.'e işaret eder. H. Allah'ın bir nimeti, lûtfudur.

H.'in bu dört derecesi sırayla birbirini takip eder. Birincisi olmayınca ikincisi, ikincisi olmayınca üçüncüsü ve

üçüncüsü olmayınca dördüncüsü gerçekleşmez. Allah'ın insanı akıllı bir varlık yaratması ilk H.'tir. Kök mânası bunda mündemiçtir. H. doğru yol gösterme olduğuna göre, akıl da insana doğru yo'u gösterir. İşte bütün işlerinde ve davranışlarında hiç kimseye danışmadan kendi rehberini ve yol gösterenini Allah insana vermiştir. Bundan sonra ikinci mertebe gelir. İnsan kendisine doğuştan verilen bu aklı, belki gereği gibi kullanamaz diye insanoğluna kendi hemcinsinden önderler (peygamberler) gönderip bilfiil yol göstertmiştir. Bundan sonra bu, hem aklın hem de önderlerin yol göstermesine kulak verenleri, onlara eğilenleri, doğru yola ulaşmaları, onda devam etmeleri için, onlara başarma gücü ve muvaffakıyet sağlamıştır. Artık bu dünyadaki iş bitmiş ve bu üç H.'in meyvesi olan ahirette Cennete girmek için de kendilerine ayrıca önem verilecek ve Cennet yolu gösterilecektir. Birinci derecedeki H. Allah vergisidir, bunda insanın bir rolü yoktur. İkinci derecedeki H. insanın iradesine bırakılmıştır. Ancak bu ikinci derecedeki H.'i kabul etmediği takdirde üçüncü H. kendisine verilmez. Bu üçüncüsü de Allah vergisidir.

Kur'ân'da H. kelimesinin menfi, yâni nefyedilmiş kullanılışına baktığımız zaman, bunun iki özellik taşıdığını görürüz:

1. H. etmek Allah'tan nefyedilen, yâni Allah'ın H. etmediğini bildiren âyet er.

2. Peygamber ve insanların H. edemeyeceğini gösteren âyetler. 1) «Allah zâlimleri (kâfirleri ve fasıkları) H. etmez» gibi birçok ayetler, Allah'ın H. etmediği ve etmeyeceğini gösteren âyetler üçüncü derecedeki H. anlamında H. etmeyeceğini bildirir. Yâni insanoğluna birinci H. olan aklı vermiş, ikinci H. olan doğru yolu gösterici insan ve kitaplar göndermiş, bunlara uymayanlara üçüncü H., doğru yolda olma başarısı kendisine verilmeyecektir. Bu anlamda olan âyetler dünyada cereyan eder.

Ahirette de bir kısım insanları Allah'ın H. etmeyeceğini gösteren âyetler vardır. «Yaptığı işle cehenneme göçen zâlime Allah H. etmez» gibi âyetlerin anlamı, ahirette cereyan edecek dördüncü derecedeki H.'e âiddir.

Hz. Muhammed'e hitaben: «Sen sevdiğine H. edemezsin» gibi anlamlarda kullanılan H. kelimesinden birinci, üçüncü ve dördüncü derecedeki H. mânâsı kasdedilmiştir. Peygamberler ve insanlar insana birinci derecedeki anlamda akıl veremez, üçüncüdekine göre insanların doğru yolda olmalarında muvaffakıyet sağlayamaz ve dördüncüdekine göre de insanları Cennete götürme ödevi kendilerine verilmemiştir. Bu dört dereceden ancak ikincisi kalır ki, buna göre peygamberlere insanlara doğru yolu gösterme, ona davet etme salâhiyeti verilmiştir. İşte, bu ikinci derecedeki H.'in insanlar tarafından yapılabileceğini gösteren âyetlerde, önderlerin hangi H.'i yapmakla görevli oldukları bildirilmektedir. Hz. Peygambere hitaben: «Elbette sen doğru yola H. edersin»; «Her ulusun bir H. edeni vardır» gibi âyetler bu türdendir.

Peygamberler ölmüş, onların rehberlik etmesi son bulmuştur. Ancak elde kitaplar mevcuttur. Şimdi yol gösterme kitaplara kalmıştır. Bunların içinde sağlam ve değişmez olarak bulunan yalnız Müslümanların kitabı *Kur'an*'dır. *Kur'an* kendi vazifesini kendisi açıklamaktadır. Bu da peygamberlik ödevini devam ettirmekten başka bir şey değildir. Birçok âyetlerde *Kur'an* kendini yol gösteren, rehber olarak tanıtmaktadır.

Doğuştan olan bilgi ve güçlerin sınırlarını ve güçlerini aşan konularda veyâ insanların içinden çıkamadıkları hususlarda *Kur'an*, bu durumlarını değerlendirir ve onların nasıl bir çıkış yolu bulmaları gerektiğini gösterir. Bunun dışında *Kur'an*, insanı kendi aklı ve kesin bilgisi ile baş başa bırakır. Onlara müdahale etmek *Kur'an*'ın ödevi değildir. *Kur'ân* ancak irade ile yapılacak işlerde insanın aklının kabul edeceği istikamette ona yol gösterir ve aklı çelmeleyen oltalardan kurtulmasına yardımcı olur. — Hüseyin Atay

HIDDEN PEAK [*hidn pīk*], Hindistan'ın kuzeyindeki Karakorum dağlarının 8 068 m yüksekliğindeki tepesi. Bu tepeye 1958'de Amerikalı bir dağcı grupu tırmanmıştır.

HİDDENİT, parlak, şeffaf, zümrüt yeşili renkte, spodümen türü tabiî alüminyum ve lityum silikatı. Süs taşı olarak kullanılır. H., ilk defa William Earl Hidden (1853 - 1918) tarafından Kuzey Carolina eyaletinde bulunmuştur. Kristal sistemi monoklin, sertliği 6,5 - 7 dir.

HIDDENSEE, Baltık Denizi'nde bir Alman adası. 1308 yılında Rügen'in batı kıyılarından kopmuştur. Nüvesini moren (buzultaş)'ler teşkil eder. Geniş kumsalları olan ada bir tabiatı koruma bölgesidir. Adada kuşları inceleme istasyonu, Alman yazarı Gerhart Hauptmann'ın evi ve mezarı bulunmaktadır. En tanınmış plâjları Kloster ve Vitte plâjlarıdır. 1872 yılında adada Vikinglerden kalma çok değerli altın süs eşyası bulunmuştur.

HIDEYOSHI, Toyotomi (Nakamura 1536 - Fushimi 1598), Japon generali ve devlet adamı. Köylü bir aileden gelen H., 16 yıl Japonya'nın askerî diktatörü ve başbakanı olmuştur (1582 - 1598). Büyük teşkilâtçı Oda Nobunaga ordularının kumandanlığında bulunduktan sonra, 1582'de şiddete baş vurarak Nobunaga'nın yerine geçmiş ve Japonya'nın batı eyâletine hâkim olmuştur. Japon İmparatorluğu başbakanlığına tâyininden sonra kendine Osaka'da çok güzel bir saray yaptırmıştır. Askerî sınıfın isyana gösterdiği temayülün önüne geçmek için Kore'ye karşı bir sefere girişmiştir (1592 ve 1597). Eğer bu savaşta muvaffak olsa idi, Çin'i istilâ etmiş olacaktı. Fakat Kore Harbi, Japonlar için tam bir yenilgi ile neticelenmiştir. Buna rağmen H., 200 - 300 yıl devam eden iç harpler ve eşkıyalık yüzünden harap olmuş bir ülkede düzeni tesise tekrar muvaffak olmuştur. H., târihte Japonya'nın büyük simalarından biri olarak yer almıştır.

T. HIDEYOSHI

HİDRA (Fr. Hydre) [Zoo.]: bk. TATLI SU POLİPİ.

HİDRALAR (Hydrozoa) [Zoo.], Çok hücrelilerden Sölentereler alt bölümünün Knidliler filum (canlıların sınıflandırılmasına âid bir terim olup, dalların bir araya gelmesiyle meydan gelir) una giren bir sınıfı. Çoğu hem medüz hem polip tiplerini ihtiva eder. Polipler koloniler meydana getirir. Medüzler bâzen koloniye bağlı kalır. Cinsiyet hücreleri dış - deriden meydana gelir. Tatlı su polipi cinsi tanınmıştır.

HİDRALAR

HİDRAT (Fr. Hydrate) [Kim.], molekül hâlinde su ihtiva eden madde. Kristal hâlindeki maddeler beraberlerinde kristallenme suyu bulundurur. Bu su molekülüne H. denir. Meselâ bir mol sülfirik asid, bir mol su kapsar ($H_2SO_4 . H_2O$). Kristaller kapsadıkları su molekül sayısına göre ad alır. Bir su molekülü varsa monohidrat, iki su molekülü varsa dihidrat, üç su molekülü varsa trihidrat denir.

HİDRAZİD (Hydrazide) [Kim.], bir tip organik bileşik. Kimyevî formülü $R—CO. NH. NH_2$ dir. R yerine çeşitli kökler girebilir. Meselâ R yerine butiril ($CH_3. CH_2. CH_2\cdot CH_2—$) girerse, butiro H. meydana gelir.

HİDROBROMİK ASİT (Kim.): bk. BROMİK ASİT.

HİDRODİNAMİK (Fr. Hydrodynamique), fiziğin denge hâlinde bulunmayan sıvılara âid hareket kanunlarını ve sıvılar içindeki cisimlere karşı beliren direnme kuvvetlerini inceleyen bölümü.

H.'i ilk olarak araştırma ve inceleme konusu yapan Torricelli ile Mariotte'tur. Araştırmaları teorik yönden ilerletenler özellikle Newton, Daniel Bernoulli, Cauchy, Poisson ve D'Alembert olmuşlar; Euler, Lagrange ve Laplace genel denklemlerini kurmuşlardır. Henri Poincaré ve Duhem gibi bilginler de bu konuya önemli katkılarda bulunmuşlardır.

1. İnce bir çeperde açılmış küçük bir delikten sıvı akışı. Hız: Taban çeperinde küçük bir delik açılmış, geniş kesitli bir kabı su ile doldurmuş ve suyun seviyesini sabit tutacak bir sistem kurmuş olalım. Bu suretle kararlı bir akış elde edilmiş bulunur.

Sıvının delikten çıkış anındaki v hızı, serbest yüzeyden i'tibâren boşlukta deliğin merkezine kadar serbestçe düşen bir cismin kazanacağı hıza eşittir (Torricelli Kanunu): $v = \sqrt{2gh}$ ... (1)

Deney anında, sıvının serbest yüzeyinin delik merkezinden uzaklığını gösteren *h* yüksekliğine şarj (düşme yüksekliği veyâ akış yükü) denilir. Delik, kabın yan çeperinde açılmış olduğu vakit de bu bağıntı muteberdir. Bu hâlde sıvı meselâ bir *u* hızına sahiptir ve parabol biçiminde bir yörünge görüntüsünü alır.

Bu sonuca şu suretle varılır: *m* kütlesinde bir miktar sıvının, üst yüzeydeki sükûnet durumundan ($v = 0$) ayrılarak bu seviyedeki H atmosfer basıncının aynen hüküm sürdüğü açık delik hizasına vardığı ve bu anda *v* hızına sahip bulunduğu hesap olunur. Hareket süresince sıvının seviyesi alçalmıştır. Yerçekimi bakımından sanki *m* kütlesi sıvı *h* yüksekliğinden düşmüş gibidir. Bu kütle üzerine te'sir eden yerçekimi kuvvetinin yapmış olacağı iş: $\tau = mgh$ dır. Kap deliğe göre geniş farz edildiğinden, içindeki sıvının akış hızını ihmal ederek, yerçekimi işinin, sadece delikten geçen *m* kütlesinin kinetik enerjisine çevrilmiş bulunacağı kabul edilir ve $mgh = 1/2\ mv^2$ yazılabilir. Bu da yukarıdaki Torricelli formülünü verir. Görülüyor ki akış hızı sıvının yoğunluğuna tâbi değildir. Aynı kesitli ve dip taraflarında aynı genişlikte delikler açılmış iki kapta, farklı yüksekliklerde (*h*, *h'*) sıvılar bulunursa, bu kapların boşalması için geçecek *t* ve *t'* süreleri bu yüksekliklerin karekökleriyle doğru orantılıdır (su saatlerinin esası budur).

$$\frac{t}{t'} = \frac{\sqrt{h}}{\sqrt{h'}}.$$

2. *Debi*: Eğer sıvı damarları delikten çıkışlarında bu deliğin bulunduğu çepere dik bir doğrultu muhafaza etselerdi, birim zamanda ve belirli bir *p* basıncı altında akan sıvının hacmi, yâni debi : $Q = s.\ v = s\sqrt{2gh}$ ... (2) bağıntısıyla belirli olurdu (s, deliğin kesit yüzölçümüdür).

Sıvının yoğunluğu, μ akış şarjı *h* ve yerçekimi şiddeti *g* ise, Q debisini temin edecek gerekli güç $P = Q\ p$ watt, yâni $P = \mu.\ g.\ h.\ Q$ watt'dır.

Gerçekte, sıvı damarı, delikten çıkışta, büzülerek daralır. Bu daralma, akışkan dizilerinin deliğe farklı doğrultularda gelmelerinden ve konveks tarafları dışa doğru çevrili eğriler çizmelerinden ileri gelir. Damar ancak belirli bir uzaklıkta silindirik olur; silindirin kesiti de deliğin kesitinden küçük bulunur. Bundan dolayı, debi (2) de gösterildiğinden daha küçük bir $q = k.\ s\sqrt{2gh}$ ...(3) değerinde olur. Buradaki $k < 1$ (yaklaşık olarak 0,06 mertebesinde) bir katsayıdır.

Deliğe, pratikte sık sık yapıldığı gibi, kısa bir eklenti borusu takılmışsa, (3) teki katsayı, bu eklentinin biçimine göre değişen, fakat genel olarak k dan büyük olan, bir k' değerini alır.

Sıvı herhangi uzunlukta bir boru içinde akıyorsa, hız ve dolayısıyla debi azalır. Bunun sebebi, sıvı ile boru çeperleri arasındaki ve sıvı tabakalarının kendi aralarındaki sürtünmelerdir. Bu sürtünmeler sıvıya göre değişik değerlerde olur ve, belirli bir sıvı için, boru uzun, dar ve akış hızı da büyük olduğu oranda önem arz ederler.

3. Bir sıvının bir kanal içinde kararlı akışı: Hesaplar, viskozluğun ihmal edilebileceğine ve sıvının sıkıştırılamaz olduğu temel hipotezine göre yapılmıştır. Yukarıdaki (1) bağıntısı, böyle bir sıvı için, Daniel Bernoulli tarafından 1738'de bulunan genel ifadenin özel bir şeklidir.

a. Her tarafında kesiti aynı olmayan ve daimî rejim hâlinde kararlı akan bir sıvı ile dolu bulunan bir boru tasarlayalım. Boru içinde sıvının akış hızı zamana bağlı olarak değişmediğinden, bu hız çepere paraleldir. Özel olarak borunun aynı bir dik kesitinin bütün noktalarında hızın sabit kabul edilebilmesi için, kesitler de yeteri kadar küçük olsunlar. s borunun herhangi bir dik kesit yüzölçümü, v de hız olsun. Sıvı sıkıştırılamadığından, bütün boru boyunca v. s debisi sâbittir. Daimî rejim hâli dolayısıyle bu kesitte sâbit bir *p* basıncı vardır.

Boruyu eğik durumda tasarlayalım ve *s* den *h* kadar aşağıda, yüzölçümü *s'*, olan başka bir kesit göz önüne alalım. Bu kesitte sıvının hızı *v'*, bu seviyedeki basınç da *p'* olsun.

b. Başlangıçta s seviyesinde bulunan sıvının, bir *dt* süresince sonsuz küçük bir *dl* yer değiştirmesine uğradığını düşünelim: $dl = v.\ dt$ dir. Bu sürede *s'* deki sıvı da $dl' = v' \cdot dt$ kadar yer değiştirecektir. Debi sâbitliği dolayısıyle: $s \cdot v = s' \cdot v'$ olduğundan: $s \cdot \frac{dl}{dt} = s' \cdot \frac{dl}{dt}$ veyâ: $s \cdot dl = s' \cdot dl'$ yazılabilir: Sanki önce s de bulunan belirli bir sıvı kütlesi, *dt* sonunda *h* kadar aşağıdaki s' seviyesine düşmüştür. Sürtünmeleri de ihmal edince, boru çeperlerinden yana tatbik edilen kuvvetlerin hiçbir iş yapmadıkları kabul edilmiş olacağı için, faydalı kuvvetler sadece $p \cdot s$ ve $p' \cdot s'$ basınç kuvvetleriyle sıvının ağırlığından ibarettir ve bunların yaptıkları işler de:

1. Dışbasınç kuvveti olan ($p \cdot s$) nin *s* ve *s'* kesitleri arasındaki sıvı kütlesinin ($p \cdot s \cdot dl$) işi;

2. *s'* kesiti üzerindeki $p' \cdot s'$ kuvvetinin ($-p' \cdot s' \cdot dl'$) karşıt işi;

3. Sıvı kütlesinin s den s′ ye gelmiş gibi hesaplanacak ($s \cdot dl.\ \mu g \cdot h$) değerindeki işidir;

c. Zinde kuvvetleri teoremini tatbik edelim: Sıvı kütlesinin kinetik enerjisindeki değişim, hızı v olan $s \cdot dl$ hacmindeki sıvının yerini, kütlesi aynı fakat hızı v' olan $s' \cdot dl'$ hacminin almış olmasından ileri gelir. dt süresi sonunda s. kesitinin varacağı bölge ile s′ arasında kalmış sıvı kütlesinde hiçbir şey değişmemiştir. Buna göre: $s \cdot dl \cdot \mu g \cdot h + p \cdot s \cdot dl - p' \cdot s' \cdot dl' = \frac{1}{2} \mu s \cdot dl \ (v'^2 - v^2)$ yazılabilir. $s \cdot dl = s' \cdot dl'$ olduğundan:

$$p - p' + \mu g \cdot h = \frac{1}{2} \mu \ (v'^2 - v^2)$$

elde edilir (Bernoulli formülü).

d. Sürtünmeler ihmal edildiğinden, bu sırf teorik bir bağıntıdır. Boru (kanal) oldukça genişse, viskozluğu hesaba katılmayan bir sıvının zayıfça hızlı akışları için, bu bağıntı ilk bir yakınsama teşkil eder.

e. Özel hâl olarak: $v = v' = 0$ ise, yâni sıvı hareketsizse,

$$p' - p = \mu g \cdot h$$

Pascal bağıntısı bulunmuş olur.

f. $p = p' = H$ (atmosfer basıncı) ve $v = 0$ (yâni sıvının serbest yüzü hareketsiz gibi) ise, $v' = \sqrt{2gh}$ Torricelli formülüne varılmış olur. Bk. HİDROSTATİK.

g. Yukarıdaki açıklamadan anlaşıldığına göre v ile s ters orantılıdır. Yatay konulmuş ve bir yerinde bir daralma arz eden borularda farklı kesitlerdeki p ve p' statik basınçları ölçülerek bu özellik kolayca gözlenebilir (Venturi olayı).

4. Statik basınç - dinamik basınç: Şimdiye kadar söz konusu edilen basınç, sıvı üzerinde dış ortamın te'sir ettirdiği statik basınçtır. Pitot (1695 - 1771) tarafından tasarlanan deneyle, hareket hâlindeki sıvı kütlesi içinde, bu hareketten ileri gelme bir basıncın varlığı ortaya konmuştur; buna da dinamik basınç denilmektedir.

a. Yatay olarak konulmuş geniş bir boruda kararlı olarak akan sıvı içine her iki ucu açık düşey bir tüple, yine düşey ve ağızları açık, fakat alttan dikine (90°) kıvrık bir tüp - kısmen - daldırılmış olsun. Bu tüplerden birincisinin alt ağzı sıvının hız doğrultusuna dik, ikincisininki paraleldir. Bu hâlde sıvı seviyesinin tüplerde aynı olmadığı görülür. Aradaki fark h olsun. Düz olan tüpün içindeki sıvının üzerine te'sir eden statik basınç p ise, kıvrık tüpün alt ağzında $P - p = h$ olacak surette toplam bir P basıncı meydana gelir. İşte, bu $P - p$ farkı dinamik basınçtır. Akış hızı v ise: $P - p = \frac{1}{2} \mu v^2$ dir. Bu bağıntı, Pitot tüpleri deneyi yardımıyla, v nin ölçülmesine yarar: $v = \sqrt{\frac{2(P-p)}{\mu}}$

b. Aslında, Bernoulli teoremi hiçbir zaman gerçek bir sıvıya tatbik edilemeyen bir yakınsama ifadesi olduğundan bir düzeltme yapmak gerekir ve $v = k \sqrt{\frac{2(P-p)}{\mu}}$ olduğu kabul edilir. Belirli bir sıvı ve verilen bir tüp için sâbit olan k katsayısı v yi önceden tâyini mümkün kılan, bir kanal akışından yararlanarak hesaplanır.

5. Bir sıvı içinde hareket hâlinde bulunan katı cisimler üzerinde sıvının te'siri: İlk olarak Newton tarafından teorik incelenmesine başlanan bu problem, cismin hareket hızının karesi ve normal kesitiyle biçimini, ayrıca sıvının - az veyâ çok - viskozluğunu hesaba katmayı gerektirmektedir. Sıvının da sükûnet hâlinde bulunmaması, incelemeyi büsbütün zorlaştırmaktadır. Bu mesele aeorodinamiği ve günümüzde füzelerin hareketini içine alan ayrı bir konudur.

6. Bâzı uygulamalar: a. Su trompları (b. bk.);

b. Gemi omurgalarının incelenmesi: Gemilerin hareketlerine karşı direnci azaltmak, dalgaların zararlı te'sirlerine karşı koymak tekniği;

c. Basınçlı kanallarda akış: Hidro - elektrik santrallarındaki türbinlerde şarj kaybını önleme ve tehlikeli boşluklar meydana getirmeyecek surette randıman yükselmesini sağlama tekniği. — Celâl Saraç

HİDROFİL GAZ (Fr. Gaze hydrophile) [Eczacılık], yağı alınmış pamuk ipliği ile muhtelif genişlikte dokunmuş tülbent. 120° de 20 dakika sterilize edilerek hazırlanan H. G., tozsuz bir yerde ve kuru bir hâlde saklanır. Ameliyatlarda ve pansumanlarda kullanılır. Bk. GAZ BEZİ veyâ PANSUMAN BEZİ.

HİDROFİL PAMUK: bk. PAMUK.

HİDROFİLİ (Fr. Hydrophilie), bir maddenin suya ilgi göstermesi. Bâzı maddeler suyu emer. Böyle maddelere hidrofil (hydrophile) maddeler denir. Kalsiyum klorür ($CaCl_2$) aşırı derecede su çeken böyle bir maddedir.

HİDROFOBİ (Fr. Hydrophobie) [Tıp]: bk. SU KORKUSU.

HİDROGRAFİ (Fr. Hydrographie; yeni ter. Su bilgisi veyâ sular bilgisi), yeryüzündeki sulardan, bu arada özellikle akarsularla göllerden söz eden, bu suların ilmî tasvirini yapan ilim kolu. Bir de *hidroloji* (Fr. hydrologie) vardır ki, yer yüzündeki ve yer altındaki suların fiziği durumunda bulunan bir ilimdir. Dilimizde buna su ilmi veya sular ilmi de denir. Konusunu sulardan alan çeşitli ilim kolları arasında dilimizde çok kullanılanı *hidrojeoloji* (Fr. hydrogéologie; yer kabuğunun içindeki suları konu olarak işleyen ve jeolojik yapı ile suların ilgisini araştıran bilim) ile hidrobiyoloji (Fr. hydrobiologie; sularda yaşayan canlıların, yaşadıkları yerle ilgilerini inceleyen ilim) vardır.

Yeryüzünün üçte ikisini denizler hâlinde kaplayan, ayrıca karalarda ve havada da çok yer tutan sular, çeşitli ilimlere konu olmuştur ki, bunların başlıcaları *oseanografi* (Fr. océanographie, okyanuslar ilmi), *limnoloji* (limnologie, göller ilmi), *potamoloji* (potamologie, akarsular ilmi), *glasyoloji* (glaciologie, buzul ilmi), *su teknolojisi* (içme, kullanma ve endüstri sularıyle ilgili ilim), *balneoloji* (balnéologie, şifalı sulardan bahseden kaplıcalar ilmi), *meteoroloji* (météorologie), *klimatoloji* (climatologie)'dir.

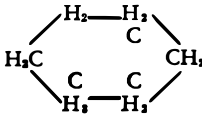
HİDROGRAFİK HARİTA: bk. DENİZ, HARİTA.

HİDROJEN (Fr. Hydrogène; Yun. *hydor* = su), renksiz, kokusu olmayan ve elementlerin en hafifi olan oksijenle birleşerek suyu meydana getiren bir gaz. Bütün kâinattaki H. miktarının diğer elementlere nazaran pek fazla olduğu tesbit edilmiştir. Bununla beraber, gaz atmosferindeki bulunma oranı oldukça küçüktür. Meselâ birim hacimdeki kuru bir hava, ancak yüzde 0,00005 miktarda H. ihtiva eder. H.'in molekül ağırlığı 2,0160 olup, formülü H_2 olarak verilir. Hafif bir gaz olması sebebiyle yer çekiminden zamanla kurtularak uzaya kaçtığı düşünülmektedir.

H. ilk olarak 1776 yılında Cavendish tarafından bulunmuşsa da, bu gazın adı sonradan Lavoisier tarafından verilmiştir. H. daha ziyade, oksijenle birleşerek suyu meydana getirmekle beraber asit, baz ve hidrokarbonlarda da bulunur. En hafif bir gazdır ve suda erimez. Atom ağırlığı 2 olan H.'e Deuterium (b. bk.) denir. Deuterium 1932 yılında keşfedilmiştir. 1934'te ise atom ağırlığı 3 olan Tritium bulunmuştur.

HİDROKARBON (İng. Hydrocarbon), yalnız karbon ve hidrojeni ihtiva eden organik maddelere verilen ad. Tabiatta çok fazla miktarda bulunur ve besinlerimizin önemli bir kısmını teşkil ederler. Şeker, H.'lar için en tipik bir örnektir. Canlılar enerjilerinin büyük bir kısmını H.'lardan alırlar. Şeker hastalığı, H.'ın karaciğer ve adalelerde yanma ve diğer maddelere dönme düzeninin bozulması sonucu husule gelir. Fazla miktarda H.'la beslenenlerde şişmanlık kolaylıkla meydana gelir ki, bu da kalb ve şeker hastalıklarına yol açar.

H. alifalik veyâ alisiklik; aromatik veyâ siklik diye iki büyük gruba ayrılır. Alifatik veyâ alisiklik olanlardan (C) atomları düz zincir halinde (CH_3 — CH_2 — CH_2 — CH_2 ..... gibi), aromatik veyâ siklik olanlardan ise (C) atomları bir halka şeklinde dizilmişlerdir.

Üzüm şekeri (glukoz) alifatik olanlara, benzen aromatik H.'a iyi birer örnektirler.

HİDROKİNON (İng. Hydroquinone), kimyaca paradioksi - benzen yapısı gösteren bir madde. Su, alkol ve eterde erir. Antiseptik bir madde ve fotografçılıkta develope edici olarak kullanılır.

HİDROKLORİK ASİT (Fr. Acide chlorhydrique) [Kim.]: bk. TUZRUHU.

HİDROKOLOİD (İng. Hydrocolloid), suyun dağıtıcı vasat olarak bulunduğu bir koloid sistemi. Bir H. sistemin solüsyon hâlinden «jel» hâline geçebildiği hâlde jel hâlinden sol hâline geçememesine irreversibl H. ve ısının artırılmasiyle bunun aksinin husule gelmesine reversibl H. sistemi denir.

HİDROKORTİZON (Fr. Hydrocortisone), glukojenik etkisi olan bir adrenokortikal steroid. Böbrek üstü bezinden elde edilir veyâ sentez yolu ile yapılır. Terkibi 4 - Pregnene 3, 20 - dione - 11, B, 17 α, 21 - triol dür. Fizyolojik tetkiklerde kortizol (cortisol) diye tanınır. Bâzı deriveleri de vardır. Bunlardan H. asetat, bağırsaklardan çok az olarak kana geçtiği için lokal olarak veyâ mafsal içi zerkler için kullanılır.

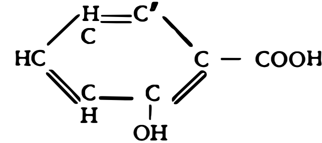
H. ve diğer adrenal steroidler (kortikosteroidler) genel olarak birçok hastalıklarda derin etkiler gösterir. Bu te'sirleri ilâçların metabolik ve immunolojik te'sirleri ile izah etmek mümkün değildir.

Bu maddeler hastalığı tedavi etmezler. Hücre üzerine te'sirleri hücredeki faaliyeti ve permeabiliteyi (geçirgenliği) değiştirme yönündedir. Böylece toksinlerin hücreye te'sirleri önlenmiş olur. Fakat ilâç kesilince hastalıklar süratle nükseder.

Bu ilâçlar genel olarak çok tehlikelidir. Bununla beraber uygun tedbirlerle ve icabettiği zaman alındıklarında büyük faydalar temin edilebilir, tehlikeleri önlenebilir. Bu grup ilâçları birden kesmek doğru değildir.

Bu ilâçlar kalb ve böbrek hastalıkları olanlara, psikoza girenlere doktor kontrolü altında verilmelidir. Ayrıca bu ilâçları alanların streslere karşı (infeksiyon, travma, cerrahî müdahale) mukavemeti azalacağı için kolaylıkla şoka girebilirler. Bu sebeple bu ilâçları alanlar üzerlerinde, aldıkları ilâcı, dozunu, teşhisi gösteren kartları taşımalıdırlar. Böylece birçok âcil hâllerde doğru hareket imkânı yaratılmalıdır.

HİRROKSİBENZOİK ASİD (İng. Hydroxy benzoic acid, salicylic acid), bir (OH), hidroksit grupunu ihtiva eden bir benzoik asid. Açık formülü:

şeklindedir. Kimyevî yapısında renksiz iğne şeklinde kristaller gösteren bir maddedir. Alkol veyâ eterde erir.

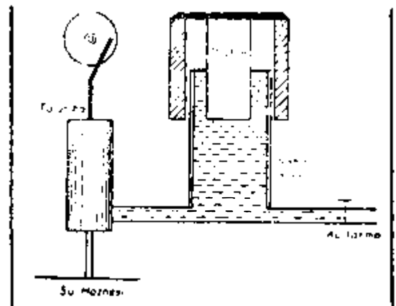
HİDROKSİBUTİRİK ASİD (İng. Hydroxybutyric acide), butirik aside (CH_3 — CH_2 — CH_2 — COOH) bir hidroksit (OH) grupu girmesiyle meydana gelen renksiz kristal görünümünde bir madde. Formülü (CH_3 — CHOH — CH_2 — COOH) dir, (OH) grupu 1. karbona girerse, asetonik asid husule gelir.

HİDROKSİL (İng. Hdryoxyl), kimyaca tek değerli OH köküne verilen ad. Bu gruptaki H atomu, Na, K, gibi artı yüklü iyonlarla (Na, K, v. b) yer değiştirebilir; bu hâlde kuvvetli alkaliler husule gelir. Bütün alkalilerde iyon hâlinde (OH^-) grupu bulunur. Ancak yeni görüşlere göre alkalinin tarifi, alkalilerin (OH) iyonunu içine alması ile değil de, H^+ iyonunu bağlama kapasitesiyle yapılır.

HİDROKSİLAMİN (Fr. Hydroxylamine), bir amin (NH_2) grupunun hidroksil grupu ile yaptığı birleşiğin adı (NH_2 OH). Renksiz kristaller hâlinde bulunur. Su, alkol ve eterde erir. İndirgen madde olarak ve ticarette bâzı sentez işlemlerinde kullanılır.

HİDROKSİT (Fr. Hydroxide), bir değerli OH^- kökünü ihtiva eden birleşiklere verilen ad. Genel olarak metallerin H.'leri baz, metal olmayan maddelerin H.'leri asit karakterdedir. Meselâ Na OH (sodyum hidroksit) ve KOH (potasyum hidroksit) gösterilebilir. Na ve K metal oldukları için H.'leri kuvvetli bazlardır.

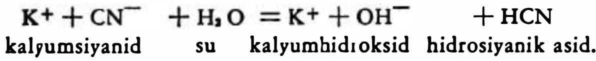
HİDROLİK AKÜMÜLÂTÖR (Fr. Accumulateur hydraulique), çok zaman basınçlı suyun çeşitli uygulamalarında kullanılan bir makine. Armstrong tarafından icat edilmiş olan H. A., sâbit büyük bir silindirle bunun içinde düşey olarak hareket eden ek yüklü (sürsarjlı) bir pistondan ibarettir. Piston silindirin hareketli üst yüzü (kapağı) işini görür.

HİDROLİK AKÜMÜLATÖR

Ek yüklü pistonun toplam ağırlığı Q ve kesiti S olursa, suyun basıncı Q/S olur. Âlet bir tulumba ile pistonun altından beslenir. Akümülâtör dolunca tulumba durur. Bu suretle toplanmış olan basınçlı suvun enerjisi, istenilen bir anda akümülâtör boşalıncaya kadar cenderelerde ve basınçlı su kullanan başka makinelerde kullanılır. Bu makine, vinçler, hidrolik asansöıler, bent kapıları, mâden dövme presleri, su mengeneleri gibi kesik hareketli makineleri çalıştırmak için kullanılır.

HİDROLİZ (Fr. Hydrolyse), su vasıtasıyla meydana gelen bir değişim. Ekseriya kimyevî bileşimlerin ayrışımı şeklinde olur. Meselâ bir tuz, eğer aniyonu zayıf bir aside yahut katiyonu zayıf bir baza âidse veyâ bu durumlardan her ikisi de mevcutsa, sulu bir eriyik içinde belirli bir miktarda açığa çıkmış asit ve açığa çıkmış baz hâline gelir. Eriyiğin içinde bulunan iyonlardan bir kısmının çözüşmemiş bileşimler hâlini almasiyle hidrojen iyonlarında veyâ hidroksid iyonlarında bir fazlalık hâsıl olur. Eğer tuzun içinde kuvvetli asidler ve zayıf bazlar bir araya gelirse, H. dolayısıyla, amonyumklorid, alüminyumklorid gibi maddeler teşekkül eder. Tuzun içinde zayıf asidler ve kuvvetli bazlar bir araya gelirse, soda veyâ kalyumsiyanid gibi maddeler meydana gelir:

$$K^{+} + CN^{-} + H_2O = K^{+} + OH^{-} + HCN$$

kalyumsiyanid su kalyumhidıoksid hidrosiyanik asid.

Bu H. erimiş tuzun sadece bir kısmını değiştirebildiği veyâ özel ilâveler yardımıyla bastırılabildiği gibi (kısmî H.), bileşimi tamamen asid veyâ bazlara da ayrıştırabilir (tam H.). Meselâ magnezyumsülfid su vasıtasıyla tamamen magnezyumhidroksid ve kükürtlü hidrojene ayrışır.

Sirke eterlerinin sabunlaştırılması, gliserin ve yağ asidine ayrılması, selülozun tahlili, yumurta akı maddelerinin amino asidlere bölünmesi gibi kimya hâdıseleri hep H. ile ilgilidir. Bu önemli ve kısmen biyolojik, kısmen de teknik muamelelerde ekseriyetle yardımcı bir madde kullanılması da zaruıîdir ki buna katalizatör adı verilir.

HİDROLOJİ (Fr. Hydrologie) [Jeol., Tıp]: bk. SU İLMİ.

HİDROMEDÜZ (Fr. Hydroméduse), hidraların, özellikle döl değişimi gösterenlerinde, tomurcuklanma ile meydana gelen medüz dölüne verilen genel bir ad.

HİDROMETRE (Fr. Hydromètre; Yun. *hydro* = su; *metron* = ölçü), suların ağırlığını, yoğunluğunu, basıncını, ve gelgitler (med ve cezir) in ilerleyiş ve yükselişini ölçmeye yarayan bir âlet. İçi boş, cam bir tüptür. Altında ağırlık vardır. Üst yanı da bölüntülüdür.

HİDROSEFALİ (Fr. Hydrocéphalie; Yun. *hydro* = su, *kephale* = baş), başın büyümesi ve beynin içindeki karıncık (ventrikül) denilen boşluklarda, beyin suyunun anormal derecede artması sonucunda beynin atrofiye uğramasına, akıl ve sinir sistemlerinde bozuklukların görülmesine verilen ad. Hidrosefalusların çoğunda serebrospinal mayi denilen beyin suyunun husule geldiği yer ile emildiği yer arasında anatomik veyâ fizyolojik bir darlık mevcut olduğu anlaşılmıştır. Bu daralma, iltihaplı hastalıklara, tümörlere, kist gıbi birçok sebeplere bağlı olarak husule gelir. Bâzen de hiçbir sebep tesbit edilemez. Hastalık çok zaman beynin diğer anormallikleriyle birlikte bulunur. Genel olarak 1000 doğumdan 3'ünde H.'ye rastlanır.

Doğan bebeğin H. olduğu, hayatın ilk hafta ve aylarında anlaşılır. Kafatası bütünü ile, fakat daha ziyade bir yönde büyür; üst göz kapağı yukarı çekilir, göz akları meydana çıkar, baş derisi parlar, damarları genişler, şaşılık görülebilir. Eğer beyinde ciddî bir malformasyon yoksa, çocuğun aklî kabiliyetleri hayret edilecek derecede normaldir. Beynin harekete âid fonksiyonları ise genellikle iyi gelişemez.

HİDROSEFALİ

Hastalığın başarılı bir tedavisi yoktur. Cerrahî müdahale ile ve bir polietilen tüp aracılığı ile hastaların fazla olan beyin suları, beyin boşluklarından sağ kalbe veyâ büyük kara kan damarlarına aktarılabilir. Bu tedavi metodu da pek parlak sonuçlar vermeyebilir. Fakat bu hastalığa yakalanmış çocukların en az 2/3 ü erken yaşlarda ölecekleri için, hastalara cerrahî tedavi tatbiki uygundur.

HİDROSEFALİ: Kafatası kemiklerinin dış görünüşü

HİDROSEL, (Fr. Hydrocèle), testis denilen ve erkeklerde sperma husule getiren er bezlerinin ve bunlardan çıkarak prostata giden sperma kanalının etrafındaki kılıf ve torbaların içinde su toplanmasına verilen ad. Travma, iltihap veyâ tümörler sonucu husule gelir. Yeni doğan bebeklerde sık görülür, fakat çok zaman kendi kendine kaybolur.

H. ağrısızdır. Hastalar genel olarak torbaların çekilme hissinden bahsederler. Tedavisi, torbalar ve kılıflar arasında toplanan mayii bir enjektörle boşaltmaktan ibarettir. Bu mayi fazla miktarda ve süratle toplanmışsa, cerrahî tedâvi yapılması uygundur.

HİDROSELÜLOZ (Fr. Hydrocellulose) [Kim.]: bk. SELÜLOZ.

HİDROSFER (Fr. Hydrosphère) [Coğ., Jeol.]: bk. SU YUVARI.

HİDROSTATİK (Fr. Hydrostatique), fiziğin sıvılara âid denge şartlarından bahseden bölümü. Sıvılar, bulundukları kap içinde serbest bir yüzeyle nihayetlenir. Bunlara, gazların kolayca sıkışabilirliklerine karşılık, sıkıştırılamayan ve viskozluğu ihmal edilebilen mükemmel akışkanlar gözüyle bakılır. H. incelemelerinde, sıvılar için bu temel özellikler esas tutulur.

1. *Sıvıların, içinde bulundukları kabın çeperleri üzerinde te'sir ettirdikleri temas kuvvetleri*: Sükûnet hâlindeki bir sıvı, genel olarak katı (rigide) çeperli bir kap içine konulur. Kap çeperlerinin muhtelif noktalarında tatbik ettikleri temas kuvvetleri sıvının ağırlığını dengede tutar; bu kuvvetler bulunmasa idi, serbest kalacak olan sıvı ağırlığının te'siri altında, aşağıya doğru akardı. Sıvılara düzlem gibi kabul edilebilecek küçük her çeper elemanı tarafından te'sir ettirilen temas kuvvetlerinin bileşkesine, bu elemanlara dik bir kuvvet gözüyle bakılabilir. Eğer bu kuvvet eğik bir doğrultuda bulunsa idi, biri elemana dik, diğeri teğet doğrultuda iki kuvvete ayrılabilir ve sıvı bu teğet kuvvetin te'siri altında sükûnette duramazdı.

2. *Sıvıların içinde basınçların varlığı*: a. Bir sıvı içinde, üst tabakaların ağırlığı, her basınç gibi, alt tabakalara intikal eder; bu sebeple, sıvı içinde muhtelif derinliklerde alınan yüzey elemanları üzerindeki basınçlar aynı değerde olmaz. İlk olarak Arkhimedes (b. bk.) «bir sıvı içine daldırılan her cismin, yerini aldığı sıvının ağırlığına eşit ve aşağıdan yukarıya yöneltili, düşey doğrultuda bir itmeye uğradığını» ifade etmiştir (Arkhimedes prensipi).

b. Bütün elemanları her yandan aynı basınç altında bulunan bir yüzeye, göz önüne alınan sıvının tesviye yüzeyi adı verilir.

c. Sükûnet hâlindeki bir sıvının içinde her çeper elemanı üzerindeki basınç bu elemana normal (dik) doğrultudadır.

3. *Basınçların bir sıvı içinde intikali*: Bir sıvı içinde, yer yer, basınç değişimleri her yönde ve bütün noktalarda aynen intikal eder (Pascal prensipi). Pascal (b. bk.) tarafından 1653'te ifade edilen bu önemli özellikle ilgili H. araştırmalarında Arkhimedes'ten sonra, Hollandalı bilgin Stevin (1548 - 1620) e gelinceye kadar pek fazla bir ilerleme kaydedilmiş değildi. Pascal'ın verdiği ifadeye göre, her yanından kapatılmış bir kap içindeki bir sıvının düzlem bir yüzey parçası üzerine te'sir eden her basınç yöneltisi ne olursa olsun çeper üzerindeki veyâ sıvı içindeki her düzlem parçasına aynen intikal eder.

Bir sıvı ile dolu, herhangi biçimde bir kabın bir çeperi üzerinde, meselâ $s = 2$ cm², diğeri $s' = 10$ cm² kesitli silindrik iki ek boru bulunduğunu ve bu boruların birer pistonla kapatılmış olduğunu tasarlayalım. s pistonunun üzerine $f = 10$ kg lık bir kuvvet tatbik edilmiş ise, bu piston üzerindeki basınç: $p = \frac{f}{s} = 5$ kg kuvvet/cm² ye eşittir. Pascal prensipine göre, basıncın her yerde aynı olması gerektiğinden, s' pistonunu yerinde - sükûnette - tutabilmek için, bu piston üzerinde $f' = 50$ kg lık bir kuvvet uygulamak icap eder; deney de bunu göstermektedir. s ve s' yüzeylerine te'sir eden kuvvetler f ve f' ise $\frac{f}{s} = \frac{f'}{s'}$ oluyor demektir. İşte bu prensipin bir uygulaması olarak Pascal, su cenderesini tasarlamıştır.

4. *Basıncın derinlikle değişimi*: Mutlak yoğunluğu μ olan bir sıvı içinde seviyeleri arasındaki fark h olan iki noktadan serbest yüzeye yakın olanda basınç p ve diğerinde p' olsun. p ile p' arasındaki bağıntıyı incelemek için, sözü edilen noktaların aynı bir düşey üzerinde bulunduklarını farz edebiliriz. Çünkü noktalardan birini - yatay bir kaydırma ile - üzerindeki basıncın değerini değiştirmeksizin aynı düşey doğrultusuna getirebiliriz. Şimdi, bu noktalarda kesilen, 1 cm² kesitli düşey bir silindrik sıvı kütlesini göz önüne getirelim ve katı cisimler mekaniğini tatbik edebilmek için, bu silindirin, hacim değişimine uğramaksızın (yoğunluğu da değişmeksizin) katılaştığını tasarlayalım. Bu, açıkça sıvının söz konusu noktalar üzerindeki basınçlarında bir değişime sebep olmamıştır. Silindir yanlardan da birtakım kuvvetlerin te'siri altındadır; fakat bunlar kendisini yükseltip alçaltabilecek bir sonuç doğurmaz. Bu sebeple, bu yan kuvvetler hesaba katılmaz. Şu hâlde, silindir, p basıncıyla kendisinin P ağırlığının te'siri altında aşağıya doğru itilmeye çalışılır; p' basıncının te'siriyle de yükselme eğilimini gösterir. Fakat sıvı denge hâlinde bulunduğundan: $p + P = p'$dir; buradan $p' - p = P$ çıkarılır. Bu ise dengede bulunan bir sıvının iki noktasındaki basınç kuvvetleri farkının kesiti 1 cm² ye ve yüksekliği bu iki nokta arasındaki düşey seviye farkına eşit silindrik sıvı sütununun ağırlığına eşit olduğunu gösterir.

Öbür yandan 1 cm² kesitli ve yüksekliği h olan bu silindrik sıvı kütlesinin hacmi $(h \times 1)$ cm³ olacağından, öz kütlesi μ ve deney yerinin çekim alanı şiddeti g ise, $p' - p' = h . \mu . g$ olacak, demektir. H.'in temel ifadesi budur. Sıvılı manometre (b. bk.) ler bu esasa uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

5. *Hidrostatik paradoks*: a. Stevin'in bir paradoks (yâni çelişmeli görünen bir sonuç) olarak vasıflandırdığı bu olayların esası şudur: Taban yüzeyleri aynı, biçim ve hacimleri farklı kaplarda, aynı yüksekliklerde bulunan aynı cinsten sıvıların hacim farkı dolayısiyle ağırlıkları farklı olduğu hâlde, taban üzerine te'sir ettirdikleri basınç kuvvetleri aynıdır. Gerçekte bir paradoks yoktur. Çünkü bu kaplarda, sıvıların ağırlığına eşit olan toplam kuvvet, kap çeperlerinin sıvı üzerine te'sir ettirdikleri normal kuvvetlerin bileşkesidir. Kapların geniş ağızlı olanlarında sıvı ağırlığının bir kısmını bu çeperler taşımaktadır; dar ağızlı olanlarında, tersine, çeperler sıvı üzerine aşağıya doğru yöneltili dik kuvvetlerle te'sir etmektedirler.

b. Ayrıca, Pascal 1653'te, sükûnet hâlindeki bir sıvı içinde, basınç değişimlerinin her yönde ve bütün noktalarda aynen intikal ettiğini ifade etmiş ve «denge hâlinde bulunan bir sıvı içinde, iki nokta arasındaki basınç farkının, sayıca, kesiti birim yüz ölçümüne, yüksekliği bu iki nokta arasındaki seviye farkına eşit bir sıvı sütununun ağırlığına eşit olduğunu» belirtmiştir.

c. Denge hâlindeki bir sıvının serbest yüzeyi yatay bir düzlemdir. Yâni böyle bir sıvının üst yüzeyi, düz bir ayna gibi, ışığı yansıtarak, cisimlerden simetrik görüntüler vermektedir.

Hava kabarcıklı su tesviye âleti bu esasa göre çalışır.

6. *Bâzı uygulamalar*: a. Birleşik kaplarda, kılcal olmamaları şartıyle, aynı bir sıvı aynı miktarlarda yükselmektedir. Artezyen kuyularında da bu özellikten faydalanılmaktadir.

Farklı yoğunluklarda sıvı ihtiva eden kaplarda ise, bu sıvılar en yoğunu birleşim borusunu doldurmak suretiyle ortak ayırma düzleminin üstünde, yoğunluklarıyla ters orantılı olarak farklı yüksekliklerde bulunur.

b. Yüzen ve batan cisimler: Bir cisim, daldırılmış bulunduğu sıvı içinde, kendi P ağırlığıyla π Arkhimedes itmesinin te'siri altında bulunur. $P - \pi$ farkı, cismin sıvı içindeki zahirî ağırlığını gösterir. $P > \pi$ ise cisim batar. $P = \pi$ ise sıvı içinde her derinlikte hareketsiz kalır; $P < \pi$ olduğunda, cisim sıvı içinde yukarıya doğru yükselir; ağır-

lığı, kendisini iten ve yerini alabildiği sıvının ağırlığından ibâret olan π ye eşit olunca artık yükselmez olur; yüzmeğe başlar (gemilerin esası buna dayanır).

c. Bir cisim, Arkhimedes itmesine karşı olarak, içine daldırılmış bulunduğu sıvı üzerinde te'sir yapar. Bir terazide, bir dara ile dengelenmiş bir sıvı (meselâ su) ihtiva eden bir kap içine tamamen daldırılan bir cismin, kabı taşıyan kefe lehine dengeyi bozması bunu göstermektedir. Bu özellikten faydalanarak su içinde erimeyen katı bir cismin hacminin çabucak bulunması mümkün olmaktadır. — Celâl Saraç

HİDROSTATİK DENKLEM, basınçla yükseklik arasındaki bağıntıyı bulmak için kullanılan bir denklem. Bu denkleme göre, dikey basınç gradient (basıncın yükseklikle değişimi) i, havanın yoğunluğu ve yer çekimi ivmesi ile orantılıdır. Buna göre H. D.: $\frac{dp}{dz} = -g\varrho$ olarak yazılabilir. Burada dp iki seviye arasındaki basınç farkı; dz iki seviye arasındaki dikey mesafe; *g* yer çekimi ivmesi, ϱ ise havanın yoğunluğudur. Eşitliğin sol tarafındaki negatif işaret, basıncın yükseklikle azaldığını ifade etmektedir.

HİDROSÜLFÜRİK ASİT (İng. Hydrosulfuric acid), tahriş edici ve zehirli bir gaz (H_2S). Daha ziyade kimyevî miyar olarak kullanılır.

HİDROTİMETRİ (Fr. Hydrotimétrie) [Kim.]: bk. SERT ÖLÇME.

HİDROTROPİZMA (Fr. Hydrotropisme) [Biyol.]: bk. SUYA YÖNELİM.

HİDROZOL (İng. Hydrosol), eritici vasatı su olan kolloidal süspansiyon hâlindeki eriyikler.

HİDRÜR (Fr. Hydrure), basit veyâ birleşik köklerin hidrojenle birleşimi. Ethylhidrür veyâ başka deyimle ethan; benzol hidrür veyâ başka deyimle benzaldehid gibi. Alkalen metallerin H.'leri, metal üzerinden yaklaşık olarak 350° ısıda hidrojenin geçirilmesi ile elde edilir. Bunun dışında, aldehid H.'leri ve alkol kökleri veyâ asit köklerinden türeyen H.'ler de vardır.

HİEN, FONG (1831 - 1861), Çin imparatoru (1851 - 1861), Tao - Kuang'ın oğlu. Hükümdarlığında en mühim hâdiseler, Tai - P'ing'lerin ayaklanması ile 1858 - 1860 yıllarında vuku bulan ve Pekin anlaşmasiyle sona eren İngiliz - Fransız ortak seferi olmuştur. Sevgilisi veyâ gözdesi, sonradan imparatoriçe olan Ts'ö - hi adında bir kadındı.

HİEN - Pİ'LER veyâ **SİEN - Pİ'LER,** Çin kaynaklarında geçen eski bir kavim. H.'ler M. S. I. yüzyıldan başlayarak büyük bir güç kazanmışlar, güneyde Çinlilere, kuzeyde Ting - ling'lere, doğuda Fu - yü devletine ve batıda Vu - sun'lara hücum etmişlerdi. II. yüzyılda Çinlilerle anlaşmışlar ve Doğu Türkistan'ı ele geçirmek isteyen Kuzey Hiung - nu'larını yenmişlerdi. Bunun üzerine 155 yılından sonra Kuzey Hiung - nu topraklarında bir H. devleti kurulmuştur. Bu sırada Çin'in iç durumu çok karışmıştı. Âsî Çin generallerinin Hiung - nu'ların askerî yardımından yararlanmaları sonunda 220 yılından i'tibâren Hiung - nu'lar Çin'de büyük bir nüfuz kazanmışlardı. Bu sırada kuzeydeki H.'ler de gittikçe güçlenmişlerdi. IV. yüzyılın sonlarında H. hânedanı değişmiştir. H.'ler Orta Çağ'ın başlangıcında yerlerini Juan - juan (bk. AVAR'LAR)'lara bırakmışlardır.

Çin târihinde önemli bir rol oynamış olan H.'lerin menşei meselesi karışıktır. P. Pelliot, H.'lerin Türk olduklarını ileri sürmüştür. Çin kaynaklarında tesbit edilmiş olan bir kelime listesine istinaden H. dilinin Moğolca ve Tunguzca ile karışık bir dil olduğu da söylenmiştir (Shiratori).

HİEN - Tİ, Çin imparatoru. Doğu Han sülâlesinin sonuncu imparatoru (190 - 220). Sarı Kavuklar ayaklanması sonunda tahtından indirilmiştir. Bu ayaklanma ile ülke üç krallığa bölünmüştür.

HİERAKŌNPOLİS (bugünkü adı: **Kom el - Ahmar**), yukarı Mısır'da, Nil'in sol kıyısında eski bir şehir. M. Ö. 3000 yıllarında yukarı Mısır'da hüküm sürmüş yarı bağımsız bir krallığın başkenti idi. Şehir tanrısı şahin biçiminde bir puttu.

HİERAPOLIS (bugünkü adı: **Menbiy**), Fırat Nehri'nin batı yakası yakınlarında ve eski doğu ticaretinin Beroia (Halep)'dan Edessa (Urfa)'ya uzanan yolu üzerinde bulunan antik bir şehir. Bugün Suriye'nin kuzeyinde bulunan şehre verilen Menbiy adı, H.'in esas adı olan Bambike'nin değişmiş şeklidir. Lukianos tarafından zikredilen Suriye Tanrıçası Atargatis'ten dolayı buraya kutsallık izâfe edilmiştir. Roma Çağı'nın sonlarına doğru H. Sâsânîlere karşı savaşta bir üs idi. İustinianos tarafından yeniden tahkim edilmiş ve 636 yılında Arapların eline geçmiştir. Bizans bu kaleyi 974 târihinde geri almış ve 1088 yılına kadar muhafaza etmiştir. Kale duvarlarından başka, Antik Çağa âid hemen hemen hiç bir kalıntı günümüze intikal etmemiştir.

HİERAPOLIS (buğünkü adı: **Pamukkale**), batı Anadolu'da bir antik şehir. Şehrin en eski ve asıl adı bilinmemektedir. H. muhtemel olarak Kybele'nin veyâ Apollon'un kutsal şehri idi. Esas itibâriyle bir sıfat olan bu adı ancak Hellenistik Çağda Pergamonlu II. Eumenes zamanında almıştır. Misyoner Philippos, burada ilk Hıristiyan cemaatini kurmuştur. II. yüzyılın 2. yarısında Montanus adlı bir kişi tarafından ortaya atılıp Hıristiyanlık târihinde önemli bir rol oynayan Montanizm tarikatının ilk fikrî tohumları da H.'te atılmıştır. M. S. 60 yılında ve İmparator Antoninus Pius zamanında meydana gelen depremler, şehri hemen hemen tamamen tahrip etmiş ve yeniden kurulması zaruretini doğurmuştur. Eski tiyatrodan, kaplıcalardan, kiliselerden önemli kalıntılar günümüze intikal etmiştir. Şehrin güney kısmı, karbondioksid ihtiva eden bir kaynak dolayısıyla «pamuğa benzeyen» bembeyaz bir kireç tabakası ile örtülüdür. Türkçe Pamukkale adı bu özellikten dolayı verilmiştir. H.'de İtalyanlar 1957 yılından beri kazılar yapmaktadırlar. Bk. PAMUKKALE.

HİERODUL (Yun. *hieros* = kutsal; *dulos* = köle), bir tapınağın hizmetine bağlı köle. Bu kölelik Yunanistan'a doğudan geçmiş ve insan kurban etme âdetinin yerini almıştır. Efsaneye göre, Agamemnon'un kızı İphigenia'nın kurban edilmekten kurtarıldıktan sonra Artemis mâbedine râhibe olması, kutsal köleliğin, insan kurban etme âdetinin yerine geçmesini canlandıran bir misâldir. Bilhassa Küçük Asya'da çok sayıda olan bâzı tapınaklara bağlı köle kadınlar, kutsal fâhişe idiler. Bunlar ya dansöz veyâ musikici idiler. Bundan başka, harem ağaları külte âid kaba işleri görürlerdi. Bu âdet Suriye veyâ Finike'den geliyordu ve Yunanistan'da yalnız Korinthos şehrinde yayılmıştı.

HİEROKLĒS, Bizanslı gramer bilgini. Resmî kaynaklara dayanarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun 64 eyâletini ve 923 şehrini içine alan *Synekdemos* (Seyahat yoldaşı) adında bir kılavuz kitap hazırlamıştır (535'ten önce).

HIERŌN, I., Sirakusa hükümdarı (M. Ö. 478 - 467). Aiskhylos, Pindaros ve Bakhilides gibi kişileri sarayına toplamıştır.

HIERŌN, II., Sirakusa hükümdarı (M. Ö. 275 - 215). 264 yılında Kartacalılarla ve 263 yılında Romalılarla ittifak etmiştir. Ülkesini bir buğday ambarı hâline sokmuş ve devletinin mâliyesini örnek olacak mükemmelliğe eriştirmiştir.

HIERONYMUS (Stridon, Dalmaçya 345? - Beytüllahim 420), din adamı. Suriye'de uzun yıllar inzivâya çekilmiş, Roma'da Piskopos Damasus'un danışmanlığını yapmış ve Beytüllahim (Bethlehem)'de bir manastırın başkeşişi olmuştur. En önemli eseri Lâtince *İncil* tercümesidir.

HIGH CHURCH [*hay çirç*] (Din): bk. ANGLİKANİZM.

HIGH SCHOOL [*hay skūl*], orta öğretim seviyesinde genel kültür veren okulların Kuzey Amerika'daki şekline verilen ad. Eskiden ilk okulun VIII. sınıfından öğrenci almak suretiyle dört yıllık bir H. S. dönemi esastı. Artık bu usûl gitgide terk edilerek ilk okulun VI. sınıfından öğrenci alınmakta ve altı yıllık öğretimden geçirilmektedir.

Genellikle H. S. iki döneme ayrılır: Birinci üç yıllık dönem Junior H. S., ikinci üç yıl da Senior H. S. diye adlandırılır. 1966 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde 14 - 18 yaşlarında bulunan nüfûsun aş. yu. % 71'i H. S.'lara devam etmiştir.

HIG HWYCOMBE [*'hia 'wikam*], İngiltere'nin Buckingham kontluğunda Chiltern Hills sıradağlarını keserek geçit veren Wye Irmağı vâdisinde ve nehir kıyısında, aş. yu. 6 km uzunluğunda bir şehir. Nüfûsu 50 300 (1961) dür. Eski şehirlerarası yol ve demiryolunun da bu vâdiden geçmesi H.W. ın ulaştırma yönünden elverişli bir durumda bulunmasını sağlamaktadır. Chiltern Hills'deki kayın ağacı ormanları dolayısiyle mobilyacılık gelişmiştir. Ayrıca, kâğıt fabrikaları, aralarında pul basanları bulunmak üzere basımevleri, giyim eşyası endüstrisi ve ince âletler yapımı kayda değer. Londra'ya 47 km uzaklıkta bulunması, şehrin başkentle münasebetini gün geçtikçe kuvvetlendirmektedir. Wycombe Abbey semtinde tanınmış bir kız okulu da vardır.

HIGHLANDER [*hąylīndır*] (İskoç etnog.) [İng. = dağlı, dağlarda yaşayan], İskoçya'nın yüksek yaylalarında yaşayanlara verilen ad. Bâzı İngiliz piyâde alaylarına da bu ad verilir. H.'lar cesaretleriyle ünlüdürler.

HIGHLANDS [*haylīndz*], İskoçya'da bir yüksek yaylalar bölgesi. Grampian Dağları bu bölgenin en yüksek bölümü olup, bunların Ben Nevis tepesi (1 340 m) İngiliz adalarının en yüksek noktasıdır. Grampian Dağları ile North Highlands arasında Glen More çöküntüsü bulunur. H.'ın batı bölümü, öbür bölümlerden daha yüksek, daha rutûbetli ve daha az meskûn olup, steplerle kaplıdır. Doğu bölümünde Aberdeen ve Inverness limanları çevresinde çok sayıda hayvan yetiştirilmektedir.

HİGROMETRE (Fr. Hygromètre) [Meteor.]: bk. NEM ÖLÇER.

HİGROSKOP (Fr. Hygroscope), havanın bağıl (izâfî) neminin değişmelerini gösteren bir âlet. H.'lar bâzı cisimlerin, havanın nemini çekip içine almasına ve neticede dış bir değişme ile bunu göstermesine dayanır. Bâzı kimyevî cisimlerin nemli ve kuru havada renk değiştirmesi gibi. Bağırsak gibi bâzı hayvanî maddelere de havanın nemi te'sir eder ve kapüşon gibi bir tertibi kaldırıp indirmek suretiyle havanın en büyük ve en küçük nem hâlini anlatır. Bk. NEM ÖLÇER.

HIGUCHI, Ichiyō (Tokyo 1872 - Tokyo 1896), Japon kadın romancısı. H. klâsik üslûp ile natüralizm arasında bir kaynaşma yapmağa gayret etmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Takekurabe* (Rekabet) [1893]; *Nigorie* (Bulanık resimler) [1894].

HIIUMAA [*hįuma*] (İsveççe adı: **Dagö**), Baltık Denizi'nde, Estonya'nın batı kıyısında, Sarema (b. bk.) Adası'nın kuzeyinde, Riga körfezinde bir ada. Yüzölçümü 960 km² dir. Adanın batısında uzanan Dagerort yarımadasında bir deniz feneri vardır. Adada oturan Estonyalılar balıkçılık ve tarımla uğraşırlar. Adanın iç bölümünde yerleşme yerleri yoktur.

HİKÂYE: Şark edebiyâtlarında çok eski mâziye sâhip ve yaygın olan H.'nin lugat mânâsı, «Bir sürü haberi nakl ve rivâyet eylemek, bir nesneye benzemek, bir kimseyi fi'len yâhut kavlen taklid eylemek, bir kimseden bir söz nakleylemek»'dir (Âsım, *Kāmûs tercemesi*). Arapça hakeve (حكى) kökünden türeyen bu kelime, «anlatma, benzetme, târih, destan, kıssa, masal, rivâyet» mânâlarını da ifâde eder (Steingass, *Persian - English Dictionary*). H., en basit mânâsıyle *vak'a* demektir; vak'alarla, *hikâye yolu ile anlatma*, en eski ifâde nevi'lerinden biri olup, maksadı, dinleyenleri veyâ okuyanları düşündürmekten çok heyecanlandırmaktır; vak'alar, uyandırdıkları heyecan yüzünden alâkayı artırarak ifâdeye çekicilik kazandırır.

Kendine göre kaynak ve metodları bulunan hikâye nev'i, vak'alarının husûsiyetlerine, muhayyel ve hakikî oluşuna göre başlıca iki kısma ayrılır: (1) Bâzı H.'lerde vak'alar muhayyele mahsûlüdür. Kendine mahsus plânı bulunduğu için Plânlı H. dediğimiz bu tarz eserlerde, yazanın veyâ söyleyenin yaratıcılığı, san'atkârlığı hâkimdir; bununla berâber, muhayyele mahsûlü ifâdesinden, vak'aların hakikatten uzak, gerçeğe aykırı olduğu anlaşılmamalıdır. Plânlı H.'lerin vak'aları, hayatta rastlanabilecek, gerçeğe uygun şeylerdir; hattâ bâzan hakikî vak'alar da bu H.'lere mevzû teşkil eder. Plânlı H.'nin eski nevi'leri mitoloji, destan, efsâne (fable), allegori, masal, dinî v. b. menkabeler, halk H.'leridir; bunlara tulû'ât (halk tiyatrosu) ı, dolayısıyle meddah, Karagöz, ortaoyunu'nu da katabiliriz. Yeni nevi'leri ise tiyatro, roman, büyük ve küçük H. olmak üzere üçe ayrılabilir (2) Bâzı H.'lerde vak'alar hakikîdir; fıkra, otobiyografi, hâtırat, hâl - tercemesi, seyahat ve sergüzeşt, târih vak'aları ile, umûmiyetle *gazete hikâyeleri*'nin dayandığı vak'alar muhayyele tarafından yaratılmış olmayıp, hakikatte geçmiştir.

A — Türk Edebiyâtı'nda Hikâye: Görülüyor ki hikâye, ta'bir bakımından çok geniş mânâ taşımakta, birçok nevi'leri içine almaktadır ve Türk edebiyâtı, yukarıda kaydettiğimiz nevi'lerin hepsinde zengin, başarılı örnekler vermiştir. Bu maddede, sözünü ettiğimiz bütün nevi'ler üzerinde durmağa imkân, esâsında lüzum da yoktur; çünkü roman, tiyatro v. b. nevi'ler, madde olarak, sırası gelince ele alınacaktır. Öte yandan, H. denilince, umûmiyetle büyük ve küçük H. nevi'leri anlaşılmaktadır; bu noktadan hareketle, H. nev'inin edebiyâtımızda ne gibi husûsiyetler gösterdiğini, nasıl geliştiğini anlatabilmek için *Halk H.'leri, Divân Edebiyâtında H. ve Mesnevîler, Tan-*

zimât Devri Edebiyâtı'ndan Günümüze Kadar H. hakkında bilgi vermeğe çalışacağız.

1. **Halk Hikâyeleri ve Mesnevîler:** Halk H.'lerinin meydana gelişi destanlara benzer. Önceleri müellifi belli bu H.'ler, halk arasında söylene söylene birçok yeni vak'aların eklenmesiyle zenginleşir; zamanla müellifi unutularak anonim husûsiyet kazanır ki, bunun en tipik örneğini *Dede Korkut H.leri* (bk. KORKUT) teşkil eder. XIX. yüzyılın başından i'tibâren basılmağa başlanılan Türk halk H. leri'nin bir kısmının mevzûları, aydın sınıf edebiyâtına âid meşhur mesnevîlerden alınmıştır; msl., *Leylâ ile Mecnun, Yûsuf ve Züleyhâ, Ferhad ile Şîrîn* v. b. halk edebiyâtına te'sir eden mesnevî mevzûlarıdır. *Tâhir ile Zühre, Arzu ile Kanber, Mahmud ile Elif, Şâh İsmail, Âşık Garib, Âşık Kerem, Melik Şah ile Güllü Han, Âsmân ile Zeycan* v. b. hikâyelere ise aydın sınıf edebiyâtında rastlanılmaz; bunların çoğu, Türk harsının kuvvetle yaşadığı Doğu Anadolu, Kafkasya sâhalarında XVI. yüzyıldan i'tibâren teşekküle başlayan hikâyelerdir. Halk hikâyeleri, tertip bakımından, umûmiyetle aynı olup, dört kısımdan ibârettir. Hikâyenin birinci kısmında, hikâye kahramanlarının mu'cizelerin kudreti sâyesinde doğuşları anlatılır. Mes'ut hayat süren pâdişahların, tüccar, zengin ve beylerin yalnız bir şeyleri eksiktir: Çocuk. Saâdetlerini aramak için seyahatlere çıkarlar. Tanrı'nın elçisi sayılan bir derviş bunlara bir elma verir; ikiye böldükleri elmanın yarısını kendileri, yarısını eşleri yer ve bu mu'cize kudretiyle çocukları olur. Bâzı H. ler'de elma yerine muska (nüsha), veyâ bir başka mu'cize kudreti yer alır; fakat çocukların tabiat-üstü kudret neticesinde doğmaları hepsinde birleşiktir. Âilelerin böylece doğan çocuklarından biri kız, öteki erkek ise, büyüdüklerinde biribirleriyle evleneceklerine dâir söz kesilir. İkinci kısımda, bu çocukların bir resim, bir bakışla, ru'yâlarında bir dervişin her ikisine *dolu* sunmasıyle aşk duygularının nasıl uyandığı anlatılır; H.'nin bu iki kahramanı, aşk hislerinin coşkunluğuyle şiir söylemeğe başlarlar. Üçüncü kısımda, kahramanların murâda ermek için geçirdiği türlü imtihanlar, dev, canavar, v. b. birçok engellerle mücâdeleleri hikâye edilir ve H.'nin hemen dörtte-üçünde bunlar yer alır. Dördüncü kısım, engellerin yenilmesi ve mücâdelenin sona ermesiyle neticelenir. *Tâhir ile Zühre, Leylâ ile Mecnun*'da olduğu gibi, *netice* bâzan trajiktir; H., kahramanlarının ölümleriyle biter. Yanyana olan mezarlarında biten güllerin biribirine sarılması, onların daha güzel bir başka dünyada eriştikleri saâdeti temsil etmektedir (Otto Spies, *Türkische Volksbücher-Türk Halk Kitapları*, çev. Behçet Gönül, İst., 1941).

Türk halk H.'leri plânlıdır. Birinci bölüm, veyâ *başlangıç*'ta şahıslar tanıtılır. Kahramanlarının biribirlerine aşkı *icâd vak'ası*'dır. H., karşılaşılan engeller, mücâdeleler yoluyle yürütülür ve ikinci, üçüncü bölüm, H.'nin orta kısmını teşkil eder; dördüncü bölüm, plânlı H.'lerdeki *netice* kısmıyle karşılaşır. Elma, derviş ve dervişin *dolu* sunması, resim, dev, sihirli köşk, yüzük ve kuyu, v. b. motifleri içine alan bu H.'lerin başlıca kahramanları umûmiyetle aydın sınıftan alınmıştır; karakterlerinin tahliline pek yer verilmez. Dinî te'sirlerden oldukça uzak bulunmakla berâber, Müslümanlık esaslarına bağlı kimselerdir; hayr maksadıyle çeşme, câmi', imâretler yaptırır, yoksullara yardım ederler. Üveği-ana ve baba, rakibler, bunların düşmanları, Hızır, Kırklar, Hz. Muhammed ise yardımcılarıdır. Üzerinde pek durulmayan *mekân*, hikâyenin yürütülmesi için kaydolunmakla yetinilir; umûmiyetle Horasan, İran, Hindistan gibi Doğu illeridir. Bütünü bakımından mensur olan halk H 'lerimiz, yer yer manzum parçaları da içine alır; umûmiyetle vak'alar nesir, heyecan ve his uyandırıcı kısımlar nazım hâlindedir ve çok def'a sazla çalınıp söylenilir. Manzûm kısımlar, pek tabiî olarak halk nazım şekilleriyle ve hece vezniyledir. Oldukça uzun bu büyük H.'lerden başka, halk arasında yayılan küçük H.'ler de yok değildir. Müntahabât kitaplarında yer yer rastlanılan bu küçük H.'ler hâlâ yaşamakta, yeni mahsûller vermektedir; mu'cizevî ve tabiat-üstü, saf-dilleri anlatan, komik ve hicvedici, ahlâkî v. b. bu hikâye ve fıkralardan birçoğu, son zamanlarda yerinde derlenmiş, İngilizce'ye çevrilerek neşredilmiştir (Warrens S. Walker ve Ahmed E. Uysal, *Tales Alive in Turkey*, Harvard University Press, 1966). Tayyârzâde, Hançerli Hanım, v. b. birçoğu eski ve yeni harflerle de basılan Meddah (b. bk.) H.'leri de, büyük H. nev'ine girer; kahve-hânelerde taklidlere yer verilerek anlatılan bu H.'lerin üç-beş sayfa tutanları da vardır ki, İstanbul kahvehânelerinden derlenip İngilizce'ye çevrilerek basılmıştır. (*Told in the Coffee House Turkish Tales*, collected and done into İnglish by Cyrus Adler and Allan Ramsay, New York, the MacMillan Company, London, MacMillan and Co. Ltd, 1898). Bugüne kadar dikkati çekmeyen bu eserin *Önsöz*'ünde, H.'lerden bâzılarının Arap ve Acemler'e âid olmakla berâber, Türk zekâsının bunlara yeni bir tarz ve kedisine mahsus felsefe kazandırdığının zikri kayde değer. Bunlara, seçme H.'lerimizi içine alan ve aşağıda bahsedeceğimiz eserlerde de rastlanılmaktadır.

2. **Dîvân Edebiyâtı'nda Hikâye ve Mesnevîler:** Eski ve köklü geçmişe sahip olan Türk edebiyâtı, daha Karahanlılar devrinde, Satuk Buğra Han ile evlâdından bahseden dinî menkabeleri muhtevî *Tezkire-i Satuk Buğra Han*'la Dîvân edebiyâtının ilk H. örneklerini vermeğe başlamıştır. Anadolu'da XIII. yüzyılda manzum *Şeyh San'an* H.'siyle *Salsal-Nâme* adlı kahramanlık H.'si, XIV. yüzyılda Hârezim'de Rabguzî'nin *Kısâsü'l-Enbiyâ*'sı, aynı yüzyılda Altun-Ordu sâhasında Kutb'un *Husrev-ü Şîrîn*'i, Husam Kâtib'in *Cümcüme Sultan*'ı, XV. yüzyılda Mâverâü'n-Nehir'de *Bahtiyâr-Nâme, Mi'râc-Nâme, Tezkiretü'l-Evliyâ* ile, bunlardan bâzıları terceme ve iktibas olmakla berâber bu nev'in en eski örneklerini vermiş bulunuyordu (Fuad Köprülü, *Türk Edebiyâtı Târihi*, İst., 1928, s. 193, 298, 337, 356, 376 v. d.). XV. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Ahmed Dâ'î'nin *Miftâhü'l-Cennet*'inde (İ. Hikmet Ertaylan, *Ahmed Dâ'î Hayatı ve Eserleri*, İst., 1952, s. 403-21), İvaz Paşa-zâde Mehmed'in *Cinânü'l-Cenân*'ında (Es'ad Coşan, *XV. Yüzyıldan Türkçe Dinî Bir Eser, İslâm Düşüncesi* mec., yıl 1, nu. 4, Aralık, 1967) dinî, ahlâkî H.'ler bulunduğu gibi, aynı yüzyıl Anadolu şâirlerinden Şeyhî'nin *Har-Nâme*'si ise, manzum, satirik güzel bir H. örneğidir. Dîvân edebiyâtı'nda H. hakkında, henüz ciddî bir monografi yazılmamakla berâber, Türk edebiyâtı târihinin tekâmülünü aydınlatan bâzı araştırmalar gözden geçirilince, başka nevi'ler gibi H.'lerin de mevzû ve teknik bakımından zenginleşerek, millî benliğimizi gittikçe daha çok aksettirmek sûretiyle yüzyıllar boyunca bol bol örnekler verdiği anlaşılır (Msl., bk., Fuad Köprülü, *Eski Şâirlerimiz Dîvân Edebiyatı Antolojisi*, İst. 1931; *Anadolu'da Türk Dil ve Edebiyâtının Tekâmülüne Umûmî Bir Bakış, XII-XV. Asır, Yeni Türk* mec., nu. 4,5, İkinci Kânûn, Şubat, 1933; *The Encylopaedia of İslam, Turks* mad., *III. Ottoman Turkish Literature, XII-XX.*

Asırlar, s. 938 - 58. N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyâtı Târihi - Destanlar Devrinden Zamanımıza kadar*).

Dîvân edebiyâtı devrinde san'atlı eserlere kıymet verildiği, bu hususta nazım nesre göre daha elverişli olduğu için, manzum eserler nesir hâlindekilere göre daha çok mahsûl vermiş, H.'ler de umûmiyetle manzum, kafiye bulma kolaylığından dolayı mesnevî şekliyle yazılmıştır; işte bu yüzden, bu devir edebiyatında H. denilince derhâl mesnevîleri hatırlarız; manzum H.'lerin adıyle birlikte *mesnevî* (b. bk.) deyiminin de kullanılması edebî gelenek hâlini almıştır. İslâm medeniyeti çevresine giren milletlerin edebiyatlarındaki birleşik unsurlardan birini, müşterek mesnevî mevzûları teşkil eder. Bunlardan bâzılarının mevzûları, *Yûsûf ve Züleyhâ*'da görüldüğü üzre *Kur'ân*'dan, *İskender-Nâme*, *Mevlid*, *Husrev-ü Şîrîn*'de târihten, *Leylâ ile Mecnun*'da Arap hayâtından alınmıştır. Dîvân şâirlerimiz mesnevî mevzûlarını yazarken, veyâ terceme, iktibas ederken, yerli unsurları ihmâl etmemişlerdir. Nitekim Şeyhî, Acem şâirlerinden Nizâmî'nin *Husrev-ü Şîrîn*'ini Türkçe'ye çevirirken birçok değişiklikler yapmıştır: Harb sahnelerini canlandırdığı sırada arslan ve fillerin yerine at tasvirlerine yer vermiş, İsfahan halılarını bir yana bırakarak Anadolu halılarını öğmüş, kıyafetleri de Türkler'in giyinişlerine uygun olarak canlandırmıştır (F. A. T., *Nizâmî - Şeyhî Husrev-ü Şîrîn Mukayesesi*, *İ. Ü. E. F. Târih Dergisi*, c. I., nu. 2, 1950). Taşlıcalı Yahyâ, Nev'î-zâde 'Atâyî'nin eserlerinde yerli tasvirler görüldüğü gibi, Nâbî, v. b. şâirlerimizin te'lif mesnevîleri de az değildir. Her milletin eski H. nevi'lerinin husûsiyetlerini mesnevîlerde de buluruz; bunlarda karakter tahlillerine, mekân tasvirlerine pek yer verilmez ve H.'nin esâsını vak'alar teşkil eder.

3. **Tanzimat Devri Edebiyâtı'ndan Günümüze Kadar Hikâyeler:** Tanzimat devri'nde önce eski H. nevi'lerini içine alan eserlerin neşredildiğini görmekteyiz. Süheylî'nin, târih, tezkirelerden, H. kitaplarından derlemek sûretiyle meydana getirdiği *Süheyl-i Nâdirî* adlı kitabının başında, bu H.'lerin âlim ve filosoflara âid haberler verdiği, bunlardan târih ve siyer'de faydalanıldığı, ehemmiyeti kaydedilmiştir. Akıl ve zekâ, cömerdlik ve hasislik, va'de vefâ, hilekârlık v. b. otuzüç bölüme ayrılan eserde Melikşah, Sultan Sencer, Selâhaddin Eyyûbî ve Fâtih'e, Rumeli gâzîlerinin merdliğine, evliyâ ve kutublar'a, câriyelere dâir, hemen her mevzûda seçilmiş yüzaltmıştan çok H. buluruz (İst. Dârü't-Tıbâatü'l-Âmire, 1256). Ziyâeddin Seyyid Yahyâ'nın *Gencîne-i Hikmet*'inde ise *İbn Sînâ* ile alâkalı H.'ler toplanmıştır (İst. Matbaa-i Âmire, 1264). Seçilmiş eski H. nevi'lerini içine alan eserler arasında, şüphesiz en orijinali Giridli Ali Aziz (? - 1798)'in *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyle basılan eseridir (İst., Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, 1284/1867). Muharririmiz, ondokuz H.'yi içine alan bu eserinin başında, Süryânîce, İbrânîce ve başka dillerden H.'leri içine alan *Hulâsatü'l-Hayâl*'den, Asma'î'nin *Binbir Gecesi*'nden, Lâmi'î'nin *İbret-Nümâ*'sından seçtiği ibret ve öğüt verici H.'leri, «usûl-i dervişâne üzre sâde ibâre ile» yazdığını kaydediyor; gerçekten temiz bir Türkçe ile yazılan bu H.'lerde vak'a nerede geçerse geçsin, sokak ve mahalle adları, giyim-kuşam, örf âdetler, konuşmalar XVIII. yüzyıl İstanbul'unu canlandırmaktadır (Câvid Baysun - A. Hamdi Tanpınar, *Aziz Efendi - Muhayyelât* mad., *İ. A.*, 1942). Pek sâde dille yazılmış bu H. kitaplarına, müellifini tesbit edemediğimiz *Latâyif-Nâme* (İst., 1268) ile, Es-Seyyid Abdü'n-Nâfi'in 1266'da yazdığı ve *Kelîle Dimne*'den seçtiği manzum H.'lerini (*Nâfiü'l-Âsâr*. İst., Tıbâatü'l-Âmire, 1268), Emin Nihad'ın on cüz'den ibâret *Mesâmeret-Nâme*'sini (İst., Kırkanbar Matbaası, 1290 - 92) de katabiliriz. Çaylak Tevfik Bey'in üç cüz' *Nevâdirü'l-Üdebâ ve Âsârü'z-Züretâ*'sı ile, iki cüz', *Latâyif-i Hikâyât* (bsm. yılı yok)'ında tanınmış kimseler hakkında, bilhassa Keçecizâde İzzet Molla, Abdü'l-Hak Molla, Ahmed Midhat'la alâkalı H. ve fıkralara da rastlarız. Aynı müellifin bu tarz H.'lerden ibâret *Nevâdirü'z-Zarâyif* (İst., Mihran Matbaası, 1299), *Hazîne-i Latâyif* adlı iki eseri daha vardır (İst., Matbaa-i Ebüzziyâ, 1302). Edebiyâtımızda, üzerinde ciddî araştırma henüz yapılmamış olan eski nevi' H.'leri içine alan daha pek çok eser mevcuttur; bunlardan en ehemmiyetlisini, Fâik Reşad'ın iki büyük cildlik *Külliyât-ı Latâyif*'i teşkil etmektedir (İst., Sancakyan Matbaası, 1328). Tanzimat'tan sonra bu tarz H.'ler neşredile dursun, öte yandan Garp edebiyatı tesiri gittikçe kuvvetlenmekte idi.

Ahmed Midhat, Bağdad'da iken azı te'lif, çoğu Ezop (Aisopos), Fénélon, Voltaire'den terceme fıkra ve H.'lerini *Kıssadan Hisse* adıyle önce orada neşretmişti; gördüğü rağbet dolayısıyle, İstanbul'a dönünce 1287'de ikinci, dilini daha sâdeleştirerek üçüncü def'a (İst., Kırkanbar Matbaası, 1296) bastırdı. Bundan başka, *Latâyif-i Rivâyât*'taki hıkâyelerinin de bâzılarını yine Bağdad'da, bâzılarını Rodos'ta sürgün iken yazmağa başlamıştı (*Menfâ*, İst., 1293, s. 36,86). Ahmed Midhat'a göre, H.'den maksat, ibret dersi vermektir (*Hasan Mellâh*, İst., 1291. s. 279). Vaktiyle *Muhayyelât-ı Aziz Efendi*'nin te'sirinde kalan müellifimiz (Ahmed Midhat Muallim Nâcî, *Muhâberât ve Muhâverât*, İst., 1311, s. 190), halkı eğlendirmek gâyesiyle, zamâna ve halkın ihtiyâcına göre yazıyordu (*Musâhabât-ı Leylîye*, I., VIII - IX., İst., 1304, s. 25,60). Yazdığı şeylerin çoğu gerçekti; birazı kendisinde, çoğu ise ahbâbında vukû bulmuştu (*Müşâhedât*, İst., 1308, s. 41 v. d.). *Latâyif-i Rivâyât* adlı, biri dram olmak üzre yirmibeş cüz'den ibâret H. külliyâtında *Esâret*, *Gönül*, *Sû'-i Zan*, *Felsefe-i Zenân*, *Obur*, *Bahtiyarlık*, *Çingene*, *Emânetci Sıdkî* v. b. alâka çekici hikâyelerinin bâzılarında kahramanları hakikîdir; msl., *Yeniçeriler*'in kahramânı Mahmud Nedim Paşa'dır. Ahmed Midhat'ın 1287'den başlayarak biribirinin ardınca neşrettiği hikâyeleri, bu nevi'de eserler verilmesine yol açtı. *Hayâl* gazetesinde çıkan *Kitap Modası* başlıklı yazıda, «Şimdiki modaya sebep *Latâyif-i Rivâyât*'ın revâcıdır; çünkü *Latâyif-i Rivâyât* ahlâk-ı milliyemiz dâhilinde yazılmış hakikaten müessir H.'leri câmi' risâilden olduğu için rağbete mazhar olmasıyle herkeste H. nüvisliğe bir şevk peydâ eylemiştir» (12 Kânûnısânî, 1289/24 Ocak, 1873) denilmesi de, Ahmed Midhat'ın bu hikâyelerinin kazandığı şöhreti ve te'sirini gösterir.

N. Kemal'in, bizim hikâyelerin tılsım ile define bulmak, denize batıp sonra müellifin hokkasından çıkmak, âh ile yanmak, külünk ile dağ yarmak gibi bütün bütün tabiat ve hakikatin dışında birer mevzûa dayandığı, ahlâkî tasvirlere, hislerin tahliline, terbiyeye âid şeylere yer verilmediği, *Leylâ ile Mecnûn*, *Hüsn-i Aşk* gibi eserlerin âdetâ birer tasavvuf risalesi olduğu yollu fikirleri epeyi mübâlegalı ve aralarındaki şahsî anlaşmazlıklar dolayısıyle Ahmed Midhat'ın hikâyelerinden söz etmemektedir (*Mukaddime-i Celâl*, İst., 1309, s. 18, 20). Aslında ise, Ahmed Midhat'ın hikâyeleri, kendisinden sonra bu sâhada eser verenlerin karşılaştığı ilk başarılı örneklerdir; H. Z. Uşaklıgil başta olmak üzre, Hüseyin Cahid Yalçın'ın, Ahmed Râsim ve Hüseyin Rahmî'nin, v. b. şahsiyetlerin

yetiştikleri çağlarda Ahmed Midhat'ın eserlerini zevkle okuduklarını kendi ifâdelerinden öğrenmiş bulunuyoruz. Tanzimat devri'nin sonlarında, Servet-i Fünûn edebiyâtı'nın henüz teşekkül etmediği sırada, ondan daha başarılı H.'ciler yetişti. XIX. asrın ikinci yarısında inkişaf eden realizim ve naturalizim cereyanlarının te'siriyle, Garp edebiyatlarında olduğu gibi, bizde de hakikî hayâtı her cephesiyle canlandıran H.'ler yazılmağa başlandı. *Muhsin Bey* adlı H.'sinin 7 Nisan, 1888'de yazdığı *Önsöz*'ünde, Fransa'da çok gelişen *Nouvelle* ve *Conte*'a dâir bilgi vermeği lüzumlu gören R. Ekrem, «ufak hikâye» yolunda kalem tecrübesi saydığı bu eserinde, sevgilisi ölen ve hâtıralarıyle yaşayan kahramanı Muhsin Bey'in ıztıraplarını tahlil ederken, aşk hakkında kendisinin his ve düşüncelerine de epeyi yer vermiştir (İst., 1307). Ali Kemal'in iyi bir hikâyeci, Ahmed Râsim'in ise muhtelif nevi'deki eserleriyle dönüm noktası saydığı Nâbî-zâde Nâzım, *Yâdigârlarım*, *Zavallı Kız*, *Hasba*, *Sevdâ*, *Hâlâ Güzel*, *Sohbet-i Şebâne*'de kendi hâtıra ve müşâhedelerine geniş ölçüde yer vermiş, bir Rum kızıyle bir Türk gencinin hazin aşkı, kırkını aşmış bir âile reisinin küçük bir kıza aşkı ve nefsiyle mücâdelesi, aşkın bir ulviyet mi, bir hevesten mi ibâret olduğu, mes'ud bir âile yuvasının nasıl yıkıldığı, mûsıkî münâkaşalarının mevzû alındığı bu H.'lerde tahlillere de rastlarız. *Seyyie-i Tesâmüh* adlı büyük H.'si, *Servet-i Fünun*'da basılan bu nevi'deki yazıların ilk örneğidir (Nu. 1, 14 Mart, 1307/26 Mart, 1891); fakat onun en mühim H.'si, önsöz'ünde realizim ve naturalizim'in fuhşa âid şeyler olduğuna dâir inancın yanlışlığını anlatma maksadıyle yazdığını kaydettiği *Kara Bibik*'tir (İst., 1308, 1944). Kahramanları, hayat şartlarını ve ıztıraplarını anlattığı köylü ve çiftcilerdir; onları kendi şiveleriyle konuşturmuş, bu yüzden eserine bir *lûgatçe* eklemek ihtiyacını hissetmiştir (Daha çok bilgi için bk., F. A. T., *Nâzım, Nâbî-zâde* mad., *İ. A.*, 1960). Sıbyan mektepleri için *Hikâyât-ı Müntahabe* adlı bir eser hazırlayan (İst., 1305) Erkân-ı Harb yüzbaşılarından Manastırlı Rif'at, bâzılarının sonunda *Hisse* kısmı bulunan bu küçük H.'lerini çocukları zevkle okumağa alıştırmak için ve çok sâde dille yazmıştır; buna benzer, *Sagîr Hikâye-i Mün'ahabe*'si ise Dârü'ş-Şafaka'da okutulmak üzre yazılmıştır (İst., 1307). Bu asker yazarımızın, ana babasını, nişanlısını terkederek gönüllü giden vatansever bir gencin kahramanlıklarını anlatan *Gönüllü-Henüz Onaltı Yaşında* isimli bir hikâyesi bulunduğunu da ilâve edelim (İst., 1326). Bugüne kadar dikkati çekmeyen, fakat üzerinde durulmağa değen bir H. kitabı, Keçeci-zâde İzzet Molla'nın torunu Mâcid Bey'in *İberistân-ı Almanî-yâhud-Yüzdoksan H.*'sidir; Almanca'dan çevrilen bu ahlâkî, öğretici H.'ler hece vezniyle ve çok sâde Türkçe ile yazılmıştır (İst., 1306).

H. Türk edebiyâtında gelişme ve olgunlaşmasına devam ederken, geleceğin bu nevi'de başlıca üstadlarından H. Z. Uşaklıgil, *Bir Muhtıra'nın Son Yaprakları*, *Bir İzdivâcın Tarih-i Muâşakası* adlı iki büyük H. kitabından (İst., 1306) sonra, *Hikâye* adlı arştırmasını neşretti (İst. 1307). *Mukaddime*'sinde, Garp edebiyatında çok ehemmiyet kazanan H.'nin, aynası olduğu insan kalbinin en ince hislerini, toplumun hâllerini aksettirdiği, gerçekten kalbe mâlik insanlar ortaya çıkardığı, bizde ise insanlara insanları tanıtmağı hedef tutan H. nev'inin masal seviyesinde bulunduğu, Garp'ten tercemelerin oraca kıymet verilmeyenlerden seçildiği, ancak A. Midhat'ın romantiklerin meşhurlarından birkaç H.'yi dilimize çevirdiği üzerinde durdu. Başlangıcından i'tibâren H.'nin, Yeni Zamanlar'ı da içine alan tarihçesini anlatan H. Z. Uşaklıgil'e göre, bizde yalnız bir H.'ci vardır ki o da Ahmed Midhat'tır; birkaç eseri, romantiklerin gıbte edeceği kadar güzeldir; fakat realist değil, H.'ciler arasında en başta yer alan bir romantiktir. H. Z. Uşaklıgil realizmi müdâfaa ederek, hikâyelerimizdeki noksan taraflara işâretle, realistlerin mekân tasvirlerine, terbiye ve hayatla alâkalı şeylere yer verdikleri, tecrübe ve müşâhedelerini sebeplere dayanarak anlattıkları hakkında bilgi veriyordu. En süslü bir hâyâle en çirkin bir hakikatin tercihi lâzımdı. Bu kitabını yazmaktaki maksadı, masalcıları gözden düşürmek, romantik ve realistlere kıymet vermek, fakat asıl, tercih sebeplerini anlattığı realistlere ehemmiyet vermekti (S. 141 v. d.). Herhâlde bu düşünceyle, 8'i kendisinin, 20'si romantik ve realistlerden terceme 28 H.'sini içine alan *Nâkil*'i neşretti (C. I-IV., 1310-12). Böyle bir hazırlıktan sonra, ömrünün sonuna kadar H. yazmakta devam eden H. Z. Uşaklıgil, edebiyâtımıza, pek çok H.'yi içine alan ondört eser kazandırdı: *Bu mıydı*; *Heyhât*; *Küçük Fıkralar* (İst., 1314), *Bir Yazın Tarihi* (1316/1898, 1941), *Solgun Demet* (1317/1901), *Bir Şi'r-i Hayâl* (1914, 1943), *Sepette Bulunmuş* (1920), *Bir Hikâye-i Sevdâ* (1338), *Hepsinden Acı* (1934), *Aşka Dâir*; *Onu Beklerken* (1935), *İhtiyar Dost* (1937), *Kadın Pençesi* (1939), *İzmir Hikâyeleri* (1950). Hepsi İstanbul'da, sonuncusu ölümünden sonra basılan bu H. kitaplarının sayısı, daha önce kaydettiklerimizi ekleyince yirmiyi bulur. H.'lerinin birçoğunda kendi hayâtını aksettirmiştir; bir kısmının ilham kaynağı yine hayatı ise de, vak'alar, çehreler az-çok mâhiyetini san'atkârın hayâl gücüyle kaybetmiştir. Bunların ilham kaynaklarını kronolojik bakımdan sıralarsak, çocukluğundan başlayarak gençlik ve âile hayatını içine aldığı göze çarpar (F. A. T., *Halid Ziya Uşaklıgil'in Hayatından Mülhem Küçük Hikâyeleri*, *Ülkü*, c. XV., nu. 86, Nisan, 1940). H.'yi, «bir vak'anın tasvirinden ziyâde bir hissiyât levhası» kabûl eden H. Z. Uşaklıgil'in H.'lerinde romantik-realist unsurlar kaynaşmış olup, mekân tasvirleri de çok canlı olmakla berâber, bilhassa tahliller yer alır; hâkim unsur histir. Teknik bakımından da mükemmel olan, âdetâ küçültülmüş bir romanı hatırlatan bu hissî hikâyeler, Garp edebiyâtının en ünlü H.'cilerini, müellifimizin hayrânı olduğu Maupassant'ı aratmayacak üstünlükte bedîî kıymet taşır; müellifine, gelenek hâlini aldığı üzre roman değil, daha çok H. üstadlığı kazandırmıştır.

Bir başka H. üstdâdı, *Sergüzeşt* adlı romanıyle şöhret kazanmakla berâber, Samî Paşa-zâde Sezâ'î'dir. Biri Alphonse Daudet'ten terceme yedi H.'yi içine alan *Küçük Şeyler*'in *Önsöz*'ünde, romanların artık eğlendirici garip vak'alar, acâip rivâyetler hâlinden çıkarak tabiatın sırlarına dâir müsbet ilimlerden edinilen bilgilere dayandığını, şâirâne üslûpla yazıldığını ileri sürdü ve realizmi müdâfaa ederken, H. Z Uşaklıgil'in *Hikâye*'nin *Mukaddime*'sinde anlattıklarına ilâve olarak, bu cereyânın bir başka husûsiyetini ortaya attı: En basit şeylerin, güzel yazılmak şartıyle mühim bir mevzû sayılabileceği (İst., 1308) ki, H.'lerinin başlıca husûsiyeti böyle mevzûları seçmesidir. 1896-1900 yıllarında yazdıklarını içine alan *Rumûzu'l-Edeb*'de (İst., 1316) de bâzı H.'leri bulunan Sâmi Paşa-zâde Sezâî'nin H.'lerinin çoğunda vak'alar gerçek, kendi hayatıyle alâkalıdır; vak'alar ve teferruât ustalıkla seçilmiş olup, bunların tabiî akışı neticeyi hazırlar; *Bu Büyük Adam Kimdir*, *Hiç* dışındakilerde sürprizli sonuçlara hemen hemen hiç rastlanılmaz. Onun küçük H.'leri, ken-

dinden sonrakilere bu sâhada yol gösterici olmuştur. İlk H.'lerinde H. Z. Uşaklıgil te'sirinde kalan Mehmed Rauf, *Bizde Hikâye* başlıklı yazısında bu nev'in inkişâf hâlinde bulunduğuna işâretle, «Eser, mânây-i hayâtı ihsas etsin de, isterse peri H.'siyle etsin» fikrindedir (*Servet-i Fünûn*, nu. 344, 14 Ekim, 1897). *Küçük Remzî*, *Fenerci* adlı meşhur küçük H.'leri (*Ayn. mec.*, nu. 358, 1314, 20 ve 26 Ocak, 1897, 1898), *Safo ve Karmen*'i bu sırada basıldı. Âhenkli, mânâca derin, canlı bir üslûba sâhip Mehmed Rauf'un, bah-nâme mâhiyetindeki, imzâsız basılan *Bir Zanbağın Hikâyesi* (İst., 1326)'nden sonra askerlik rütbesi alınıp ke-çe-külâh edilmesi yüzünden, hayatını yazılarıyle kazanmağa mecbur kaldığı için bilhassa oldukça sathî aşk H.'leri yazdığı görülür. Halk seviyesine uygun, sürükleyici bu H.'ler, vaktiyle *Servet-i Fünûn*'da neşrettiklerine göre bedi'î kıymetce zayıftır. Velûd bir yazar olan Mehmed Rauf, oniki H. külliyâtı bırakmış bulunuyor: *Safo ve Karmen* (bsm. yılı yok), *Son Emel* (1329), *İhtizar* (1325), *Âşıkāne* (1325), *Bir Aşkın Tarihi*; *Hanımlar Arasında* (1330), *Kadın İsterse* (1335), *Üç Hikâye* (1919), *Pervâneler Gibi* (1920), *İlk Temas*, *İlk Zevk* (1338), *Gözlerin Aşkı* (1924). Tahlil H.'lerinin üstâdı sayacağımız Mehmed Rauf'un, 93 Türk-Rus savaşında düşmanla tek başına mücâdele eden canlı bir imam tipini mevzû aldığı vatanî H.'leri bulunduğunu da ilâve edelim. H. Câhid Yalçın'ın *Servet-i Fünûn*'da neşrettiği H.'leri de kayde değer. Bunlardan birkısmı, halk sınıfının iztıraplarının yalnız bir safhasıyle aydınlatılmasıdır ki, o, kendi müşâhedelerine dayanan bu H.'leri için *Hayât-ı Hakikîye Sahneleri* umûmî başlığını kullanıyordu; *Kuvvet*, *Kayıkcı*, *Falcı*, *Ezik Palamut* çok şöhret kazanmıştır. Bunları daha sonra, *Topal*, *Kör Dilenci*, *Muallim* v. b. küçük realist H.'lerini ekleyerek *Hayat-ı Hakikîye Sahneleri* adıyle neşretti (İst., 1325). Onun pek meşhur *Görücü* H.'sini içine alan yirmi H.'sini *Hayat-ı Muhayyel* adlı kitabında buluruz (İst., 1315). Güzel ve orijinal bir üslûba sâhip küçük H. yazarlarımızdan biri de Ahmed Hikmet Müftüoğlu'dur. *Leylâ-yâhud-Bir Mecnun'un İntikāmı*'nda mahallî hayâtı aksettirmiş, köylülerin yaşadıkları çevreyi, giyiniş ve hayat tarzlarını başarıyla canlandırmıştır (İst., 1308). 1894-1900 yılları arasında *Servet-i Fünun*'da basılan H.'lerinin hepsinde mevzû aşk ve âile hayatıdır; bunlardan yirmiikisi *Hâristan ve Gülistan* adıyle basıldı (İst., 1317/1900). 1908'den sonra yazdığı H.'leri vatanîdir; Türk destanlarından, Türk tarihinden faydalanmış, tanık bulunduğu Tırablus, Balkan, I. Dünya Harbi ve İstiklâl Savaşı, ona, o acı günlerin husûsiyetlerini yaşatan millî hikâyelerini ilham etmiştir. *Hâristan ve Gülistan*'dakiler gibi, yazıldıkları zaman icâbı oldukça ağır dille değil, pek sâde Türkçe'yle, fakat san'atlı, te'sirli ifâdeyle yazdığı bu vak'aları orijinal millî H.'lerini *Çağlayanlar* adlı kitabında toplamıştır (İst., 1338; 1940; 1956). Servet-i Fünûn edebiyâtının, nedense dikkati çekmeyen, edebiyatımıza sağlam, sâde ve âhenkli Türkçe'siyle realist nefis H.'ler kazandıran Abdullah Zühdü'yü unutmamak lâzımdır. Onun H.'leri üzerinde durulmayışının, sonraları bu tarz eserler vermekte devam etmeyişinden ileri geldiğini sanıyoruz. *Rehgüzâr-ı Matbûât*'ta adlı eserinde, dördü Fransızca'dan terceme, muktebes, mülhem, yirmibiri te'lif H.'leri mevcuttur (İst., 1314); bu içtimâî, realist, H. tekniki bakımından mükemmel, hissî, küçük H.'ler arasında bilhassa *Mişir Buğday* ile *Sebil*, unutulmaz birer san'at eseridir.

Tanzimat edebiyâtı devrinin sonlarına doğru yetişen, eserlerini bilhassa Servet-i Fünûn devri'nde vermekle berâber bu zümreye katılmayan mühim H.'cilerin başında Hüseyin Rahmi Gürpınar gelir. O, Claude Bernard'ın tıbba tatbik ettiği araştırma usûlünü, Emile Zola gibi, roman ve H.'lerine tatbik etmiştir. Tedkik ve müşâhedelere dayanarak içtimâî hastalıkları, zayıf karakterleri ortaya koydu. Romanları gibi H.'lerinde de mevzûlarını karı-koca geçimsizlikleri, Garp medeniyeti te'sirindeki yeniliklerin bâzılarınca yanlış anlaşılışı ve bu yüzden düşülen gülünçlükler, bâtıl i'tikatlar ve bunların önlenmesi, yardım kurumlarının eksikliği, v. b. teşkil eder; içtimâ'î psikolojik unsurlardan örülen H.'leri, mevzû bakımından romanlarına göre daha zengindir; I. Dünya Harbi, İstiklâl Savaşı, mahalle ve ilk mektep hâtıraları, câriyelerin ömür-boyu çektiği iztıraplar, zencîlerin mâzî ve hâldeki rolleri ve âile çevresindeki ehemmiyetleri, çingenelerin hayat tarzları ve karakterleri, bir beygirin, bir kedinin hayatı, H. R. Gürpınar için, edebiyatımıza nev'i kendine has hikâyeler kazandıran birer ilhâm kaynağı oldu. İlk basılan H.'si *İstanbul'da Bir Firenk*-(1884)'ten sonra neşrettiği *Şık* adlı büyük H.'siyle (1889) şöhret kazanan H. R. Gürpınar, kıymeti gittikçe daha çok anlaşılan yetmişten fazla küçük H. yazmıştır; bunları *Kātil Bûse*; *İki Hödüğün Seyahati*; *Nâmusla Açlık Mes'elesi* (1933); *Gönül Ticâreti* (1939); *Melek Sanmıştım Şeytanı* (1941); *Eti Senin Kemiği Benim* (1950) adlı kitaplarında buluruz (Bk., *T. A.*, GÜRPINAR, Hüseyin Rahmî mad.). Üstün bir zekâ ve müşâhede kudretine sâhip Ahmed Râsim, aşk mâcerâlarını, her sınıfa âid âile ıztıraplarını canlandıran hissî, içtimâî H.'ler yazdı; devrine göre çok sâde Türkçe'yle yazılan, yer yer mizah unsurlarını içine alan, zevkle okunan bu çekici büyük H.'lerinin başlıcaları *Afife* (1310); *Mektep Arkadaşım*; *Tecrübesiz Aşk* (1311); *Asker Oğlu* (1315); *Dîdâr-i Yâr*; *Sefîle* (*Ömr-i Edebî*, c. I., 1315, s. 65, 135 v. d.), *Ülfet*; *Leyâl-i İztirap* (1316); *Gam-ı Hicran* (*Ömr-i Edebî*, c. II., 1316, s. 198, v. d. *Havâ-yi Aşk* adıyle de basılmıştır: İst., 1321), *Güzel Eleni* (*Ömr-i Edebî*, c. IV., 1318, s. 38 v. d.), *Belki Aldanıyorum-Hayat-ı Hakikiye Sahnelerinden* (1325)'dir. Çok okunan bu H.'ler muhtelif def'a, bâzan adı değiştirilerek basılmıştır. *Mehcûre ile Hikmet* adlı eseriyle hissî roman nev'inin üstadlığını kazanan Vecihî büyük H. sahasında da bu tarz başarılı hissî-içtimâî eserler yazdı (*Nedâmet*; *Nerîme*, 1314; *Sâkıb*; *Vuslat*, 1315). Vecihî gibi, Mehmed Celâl'in de büyük, küçük H.'lerinin çoğu münferid olarak, Asır Kütübhânesi'nin *Hikâyeler* serisinde basılmıştır. Mehmed Celâl, Vecihî kadar derin olmamakla berâber, hissî içtimâî büyük H.'ler yazmakta ondan çok daha velûddur; devrinde zevkle, duygulanılarak okunan H.'leriyle şöhret kazanmıştır [*Mahabbet-i Mâderâne* ve *Mev'id-i Mülâkat*, 1310; *Hâlâ Seviyor*; *Margarit*; *Vicdan Azabları*; *Mâvi Sünbül* (1308); *Karlar Altında* (1311); *Bir Pederin Sergüzeşti* (1312); *Hücre-i Fakir* (1313); *Sefid-i Ser*, *Samimiyyet* (1317); *İskambil*; *Ninni*; *İsmete Taarruz*; *Piyano* (1318); *Eski Yara* ve *Zindan Kapısında*, 1324]. Servet-i Fünûn devri yazarlarından olan, fakat biraz önce bahsettiklerimiz gibi bu zümreye katılmayan Alî Kemal, *Garip Bir Genç*, *Baba Oğul*, *Arapça Bir Ders*, *İki Mektep Arkadaşı*, *Bir Kır Âlemi*, v. b. küçük H.'lerini içine alan *Fetret* adlı eserinin (İst., 1330) *Önsöz*'ünde, içtimâî hayatımızdan bir devri hakikate uygun, hattâ hakikî tarzda gösterdiğini, görüp okumak sûretiyle araştırmalara dayandığını, eğlenerek H. okuyanların değil, düşünmekten neş'e bulan-

ların bu H.'lerden zevk alacaklarını umduğunu, hayâlî vak'aları çoğaltmağa ve gerçeğe yaklaşanları azaltmağa çalışmadığını, muhayyeleden çok târih ve edebiyâttan faydalanarak düşündüğü gibi yazmak istediğini ve samimî olduğunu ileri sürmekle, H. Z. Uşaklıgil, Sezâî ve H. R. Gürpınar gibi realizmin, hattâ naturalizmin müdâfi'i olduğu görülür. Onun, *Şefika* ve *Nil Kenarında* adlı H. leri de H. san'atı bakımından kayde değer (*Mecmua-i Kemal*, Kahire, 1901, s. 160 v. d.).

Millî edebiyât devri yazarları san'at hayatına atıldıkları zaman, büyük ve küçük H. nev'i hemen her türlü ve başarılı örneklerini vermiş bulunuyordu. Aşağıda manzum H.'lerinden bahsedeceğimiz Ziya Gökalp, masal ve halk H.'lerimizi modern küçük H.'ler hâlinde yazarak, çocuk edebiyâtımıza bu nev'ın en güzel, millî ve ahlâkî örneklerini kazandırdı. Bilhassa *Küçük Mecmua*'da basılan bu H.'lerini, 1923'de neşredilen *Altun Işık*'ta buluruz; onun, 1924'de *Cumhuriyet* gazetesinde Büyük Baba takma-adıyle basılan çocuk H.'leri de vardır (Bk., T. A. GÖKALP, Mehmed Ziya mad.). Samimî bir milliyetçi, çok zekî olan Ömer Seyfeddin, en basit, kısa zamanda geçebilen bir vak'adan eşsiz bir H. yaratabilme kudretine sâhiptir. Müşâhede, bilgi ve nüktelerle örülmüş H.'lerinde fenâ huyları, zayıf karakterleri hicvetmiş, mevzûlarını içtimâ'î hayatımızdan, Türk ve Osmanlı târihinden, âdet ve an'anelerimizden, bir asker olarak yakından müşâhede ettiği Balkan Savaşı'nda Türkler'e yapılan zulümlerden almıştır; *Efruz Bey* serisini teşkil eden fantazi, aşağıda bahsedeceğimiz destânî manzum H.'ler de yazdı. Büyük bir san'atkâr için pek genç, otuzaltı yaşında, en verimli çağında kaybettiğimiz Ömer Seyfeddin, *Bomba*, *Topuz*, *Penbe İncili Kaftan*, *Forsa*, *Başını Vermeyen Şehid* v. b. eserleriyle küçük H san'atının zirvesine erişmiştir. Bu velûd H.'cimizin, ölümünden bugünedek H.'lerinin sürekli olarak basımı, çok sâde Türkçe'siyle yazdığı H.'lerinin hâlâ zevkle okuduğunu, kazandığı haklı şöhreti isbât eder. Önceleri kendi his ve hayâllerini katarak oldukça romantik H.'ler yazan ve bunları *Harab Ma'bedler*'de (1924) toplayan Hâlide Edib Adıvar, daha sonra şahıs, vak'a ve mekân bakımından realist H.'ler yazdı; fakat, *Kabak Çekirdekci*, *Efe'nin Hikâyesi*, *Fadime Nine*, *Aziz'in Karısı*, *Himmet Çocuk*, *Mekkâreci Mehmed* gibi çoğu İstiklâl Savaşı yıllarından mülhem ve kuvvetli müşâhedelere dayanan H.'lerinde bile, yer yer hissî romantik unsurlar farkedilir; *Dağa Çıkan Kurd* ile *Kalaba'nın Cadısı*'nda bu duygu ve hayâl gücü en yüksek derecesini bulmuştur. *Dağa Çıkan Kurd* adıyle basılan (1921, 1945) bu H.'leri arasında, msl., *Verona Müzesi'nde*, *Tirol'de Anadolu Hâtıraları*'nda vak'alar ve mekân yabancı memleketlere âiddir. *İzmir'den Bursa'ya* adlı ve muhtelif yazarların eserlerini içine alan kitapta, *Emine'nin Şehâdeti* v. b. İstiklâl Savaşı yıllarının millî vak'alarını canlandıran H.'lerini buluruz (İst., 1338). Y. K. Karaosmanoğlu'nun, Mısır'da geçen çocukluk hayatının izlerini aksettiren, *Bir Ser-Encâm*'da topladığı büyük ve küçük, oldukça romantik, dil bakımından ağır H.'leri kendisine pek şöhret kazandıramadı (İst., 1330). Ona asıl şöhret kazandıran *Ses Duyan Kız* adlı nefis H.'sidir; bu ve çoğu 1920'de yazılmış vatanî H.'leri *Millî Savaş Hikâyeleri* isimli kitabıyle (1947), *İzmir'den Bursa'ya* adlı eserde mevcuttur. Refik Hâlid'in H.'lerinde Anadolu'nun kısa zamanda geçen hayat safhaları muhtelif tipleriyle, canlı mekân tasvirleriyle yaşatılmıştır; unutulmaz H.'lerinden *Sarı Bal*, *Şeftali Bahçeleri*, *Boz Eşek*, *Yatır* dâhil ondördü, *Memleket Hikâyeleri*'ndedir (1335); yer yer espriler, mizâhî ifâdeler bu H.'lere zevkle okunan, sürükleyici husûsiyet kazandırmıştır. Sürgün hayatından mülhem ve *Gurbet Hikâyeleri* adıyle basılan kitabındakilerde, mizahtan çok hiciv unsurları hâkimdir; *Eskici* ve *Köpek* gibi her bakımdan mükemmel, bizde acı duygular uyandıran hissî H.'leri bu kitabındadır. Velûd bir muharrir olan Reşad Nurî'nin H.'leri mevzû bakımından çok mütenevvi'dir; Anadolulu, İstanbullu her sınıfa mensup muhtelif tipleri canlandırmakta usta olduğu görülür. Bu karakter H.'lerinde gülünç vak'alar, espriler arkasında ahlâkî tenkidler gizlidir. Türkçe'sinin tatlı âhengi, ifâdesindeki pek derin değil fakat te'sirli hissîlik ile de okuyanları ardından sürükleyen Reşad Nurî, edebiyâtımıza bu sâhada yedi eser kazandırmış bulunuyor: *Roçild Bey*, *Recm*, *Eski Ahbab* (1335); *Tanrı Misâfiri* (1927); *Leylâ ile Mecnun*, *Sönmüş Yıldızlar* (1928); *Olagan İşler* (1930). Akagündüz (Enis Avnî)'ünkiler, bilhassa kendi hayatı ve hâtıralarıyle yakından alâkalı vatanî H.'lerdir; çoğu Balkan ve İstiklâl Savaşı yıllarında geçen vak'aları içine alır. Bunları *Türk'ün Kitabı* (1329); *Hayattan Hikâyeler* (1928); *Demirel*, *Mechûl Asker*, *Gâzi'nin Gizli Ordusu* başlıklı üç H.'yi içine alan *Devrim Hikâyeleri*'nde (1945) toplamıştır. H. yazanların çokluğu, bu nev'in gördüğü rağbet dolayısıyle çıkarılan *Hikâye Külliyatı*'nda (Nu. 1-15, İst., Matbaa-i Orhânîye, 1920) ve *Resimli Hikâye*'de (Nu. 1-14, Eylûl, 1927-Ekim, 1928), Râif Necdet, Peyâmî Safâ, Salâhaddin Enis, Nezihe Muhiddin, F. Celâleddin, Mahmud Yesârî'nin de birçok H.'leri vardır. Son devir edebiyâtımızda H.'leriyle epeyi alâka uyandıran biri de, M. Ş. E. rumuzuyle basılan *Hikâyeler* adlı kitabın müellifi Memduh Şevket Esendal'dır (Ankara, 1946; *Otlakçılar* adıyle basılan kitabı bunun aynıdır: Ankara, 1958); bu H.'lerde Cumhuriyet'in i'lânından sonraki ilk yılların, 1921-29 seneleri arasındaki hayat safhaları canlandırılmıştır. Kemal Bilbaşar'ın kahramanlarını halk tabakasından seçtiği *Anadolu'dan Hikâyeler*'i (İst., 1939) ile, *Cevizli Bahçe* (İzmir, 1941)'si de zikre değer. Türkçesi oldukça ihmâlkâr, teferruâtın pek de iyi seçilmediği, fakat her sınıftan tiplerin iyi canlandırıldığı, vak'aları basit esprilerle örülmüş H.'leri ile Said Fâik, ilk H. kitapları *Semâver* (1936) ve *Sarnıç* (1939)'tan sonra yeni neslin en çok okuduğu H. yazarıdır denilebilir; bu velûd H.'cinin yirmi kadar H. kitabının birçok basımlarının bulunması da, gördüğü rağbeti ifâde eder. H. Nusret Zorlutuna, hocalık hayatında rastladığı dikkatini çeken talebelerinin karakterlerini, hakikî vak'alarla ve biraz da kendi hayâl, duygu ve fikirleriyle süsleyerek canlandıran pedagojik H.'lerini *Benim Küçük Dostlarım* adıyle neşretti (1948); bunlar, son devir edebiyatımızın mevzû bakımından nev'i kendine has küçük H.'leridir. Karakterleri canlandırma bakımından başarılı H. örneklerini, Ahmed Hamdi Tanpınar'ın *Abdullah Efendi'nin Rüyâları*'nda da bulabiliriz. Târık Buğra'nın fikirce kuvvetli, realist *H.'leri* de (1969), üzerinde durulmağa değer.

Edebiyâtımızda H.'nin tablosunu tamamlayabilmek için, Tanzimat'tan bugüne kadarki manzum H.'lere dâir kısaca bilgi verelim: Tanzimat devri'nde Garp edebiyâtı te'siriyle La Fontaine'den başta Şinâsî olmak üzre R. Ekrem, Nâcî eski H. nev'ilerinden fable'lar terceme ettikleri gibi, bunlar ve başkaları te'lif olarak da bu tarz H.'ler yazdılar (F. A. T., *Garp Dillerinden Manzum Tercemeler*, *Tercüme*

mec., nu. 6, 1946; Robert Anhegger, *Ağustos Böceği ile Karınca Hikâyesi, Türkiyat Mecmuası*, c. IX., 1951); Siraceddin Bey'den sonra, Orhan Velî, bu tercemelerin en güzel örneklerini verdi (*La Fontaine'in Masalları*, c. I - II., İst., 1948). Realizim cereyânının te'siriyle, Garp edebiyâtlarında olduğu gibi bizde de, XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, halkın iztiraplarını dile getiren bilhassa içtimâî ve başka mevzûlarda muhâvereli manzum H.'ler yazılmıştır. Yanılmıyorsak, bu tarz küçük manzum H.'lerin ilk örneği, Muallim Nâcî'nin *Küçük Bir Mudhike*'sidir (*Mecmua - i Muallim*, nu. 25,16 Mart, 1304/28 Mart, 1888; *Sünbüle*, İst., 1307, s. 16 v. d.). Fıkret'in *Balıkçılar, Ramazan Sadakası. Hasta Çocuk, Hasan'ın Gazâsı, Ken'an* v. b. şiirleri, İsmâil Safâ'nın *Zavallı İhtiyar*'ı, Hüseyin Siret'in *Ayşecik*'i, Ali Ekrem'in *Vasiyet*'inden başka bu nevi'de pek çok örnek göstermek mümkündür; Ali Ekrem'in *Ordunun Defteri* adlı eserinde (İst., 1336), Osmanlı ve İslâm târihinin kahramanlık vak'alarından alınmış birçok güzel manzum H.'leri de vardır. Servet - i Fünûncular'ın elinde inkişaf eden içtimâ'î manzum H.'lerin hece vezniyle, pek sâde Türkçe'yle örneklerini *Ahretlik, Sürücü, Kibritci Kız, Kesildi mi Ellerin* v. b. meşhur manzûmeleri ile Mehmed Emin Yurdakul verdi; bunları onun *Türk Sazı*'nda buluruz. Millî Edebiyât devri'nin manzum H. yazarları arasında, eserlerinin kıymet ve çokluğu bakımından Mehmed Âkif Ersoy (b. bk.) ilk akla gelen şâirlerdendir. O, manzum olarak kendi hayatıyle yakından alâkalı *Küfe, Kahve, Hasta* v. b. içtimâî küçük H.'lerden başka, kendi hayâtını ve hâtıralarını yaşatan (*Fâtih Câmi'i, Seyfî Baba, Bebek, Köse İmam, Derviş Ahmed, Said Paşa İmamı* v. b.), mevzûlarını İslâm târihinden aldığı (*Bir Gece, Kocakarı ile Ömer* v. b.) ve seyahatlerinden mülhem (msl., *El - Uksur*'da) H.'ler de yazdı. Millî edebiyât devri'nde halk edebiyâtına verilen kıymet dolayısiyle Fuad Köprülü eski H. nevi'lerinden Nasreddin Hoca fıkralarını hece vezniyle, hikâyeleştirdi (*Nasreddin Hoca - Manzum Hikâyeler*, İst., 1918); ondan sonra Sâmî Ergun (*Manzum Nasreddin Hoca Fıkra ve Hikâye'leri*, İst., 1950) ile Orhan Velî (*Nasreddin Hoca - 70 Manzum Hikâye*, Doğan Kardeş Yayınları) bu tarzı devam ettirdiler. Millî edebiyât devrinde geçmişi canlandırmak, böylece millî birliği kuvvetlendirmek maksadıyle *Dede Korkut Hikâyeleri*, eski Türk menkabeleri ve *Millî destanlar*, masallar manzum H.'ler hâlinde yazılmağa başlanıldı; bu tarz eser verenlerin başında Ziya Gökalp gelir. 1912'den i'tibâren yazmağa başladığı *Deli Dumrul, Arslan Basat, Küçük Şehzâde, Alageyik, Kızılelma, Yaradılış - Türk Kozmogonisi* v. b. H.'leri arasında muhayyele mahsûlü olanlar da yok değildir (Bk., *Ziya Gökalp Külliyâtı.*, Ankara, T. T. Kurumu Basımevi, 1952, s. XVIII v. d.). Ömer Seyfeddin ise *Kırk Kız Menkabesi*-ni ve *Köroğlu Destanı*'nı H.'leştirmiştir (F. A. T., *Ömer Seyfeddin'in Şiirleri, Necâti Lugal Armağanı*, Ankara, T. T. Kurumu Basımevi, 1969, s. 593 v. d.; *Belleten*, nu. 134, 1970). Enis Behiç'in *Maymunlar* başlıklı masalından başka, *Fantaziler* umûmî ismi altında *Kırmızı Şezlong, Bir Çift İskarpin* v. b. mizâhî, pek zarif esprilerle işlenmiş altı H.'si vardır (*Miras*, İst., 1927, s. 25,39 v. b.). Manzum H.'lerimiz arasında unutulmayacak olanlardan biri de, Orhan Seyfî'nin *Peri Kızı ile Çoban Hikâyesi*"dir (İst., 1335/ 1919). Edebiyatımızın her devrinde hayat şartlarına ve duyulan ihtiyâca, fikir inkişaflarına göre istikamet alıp gelişerek zengin ve olgun örnekler veren Türk H. san'atının bugünkü temsilcileri hakkındaki hükümleri ise, geleceğin aratırıcılarına bırakıyoruz. — Fevziye Abdullah Tansel

B. **Batı Edebiyâtı'nda Hikâye:** Hind, eski Yunan, Arap, İran, Süryânî, İbrânî ve diğer Doğu milletlerinden Avrupa edebiyâtlarına geçen, epopeden romana gelinceye kadar manzum ve mensur kısa H.'leri, fıkraları, anekdotları, dinî ve târihî menkıbeleri, idilleri, fablları, peri masallarını ve türlü efsâneleri, epiko - lirik romans ve balladlara kadar tahkiye edebiyâtı'nın türlü nevi'lerini mânâlandıran H. kelimesinin dilimizde izâhını yaparken bilhassa Fransızlar'ın *conte*'lariyle yine bu mânâda kullanılan *nouvelle*'lerini gözönünde tutmak icap eder.

Masal ve efsâne türünden H. *conte*'ler daha İlk Çağ'da epopelerle birlikte doğdu. *İliada* ve *Odysseia*'da pek çok H. vardır. Aristo, *Poetika*'sında asîl şahsiyetlerin heyecan ve ihtirasları ile âdi ruhlu insanların heyecan ve ihtiraslarını ayrı ayrı ele almakta, asîl ve kahraman insanların destanî mahiyet taşıması dolayısiyle epope kahramanlarını, âkıbetleri fâcia ile bittiği için trajediye bağlamakta, âdi ruhlu insanların H.'lerini de herhangibir tahlile yer vermeden yalnız komik veçhesiyle mütâlea etmektedir.

H.'ler de epope ve roman gibi destanî hüviyete ulaşır. Çok vak'alı romana mukabil dünya ahvâlini ve insan hayatını küçük küçük tablolar hâlinde çizen tek vak'alı H. (küçük hikâye) her edebî eser gibi lirik ve dramatik unsurları - tasvir, tahlil ve teknikte epik unsur zararına olmamak şartiyle - işleye işleye, şahıslariyle karakterlerini o günkü hâle uyduran dram tekniğinin aksine olarak geçmişe uzanır. Kahramanlık destanlarından didaktik destanlara geçildikçe lirizmden de tedricen sıyrılan, iptidâî devirlerden olgunluk çağına geçildikçe hayat düşüncelerini, gerçekle hayâli, mümkün olanla olmayanı bir arada işleyerek zaman zaman hârikulâdeliklere doğru kayar ve bütün bu istihâle devirlerine muvâzi olarak târihî, hayâlî, fennî çeşitleri (nuvel) vücut bulur. İnsanın ve mensup olduğu toplumların ve tabiatın enteresan husûsiyetlerini renkli ve süslü sahneler hâlinde aksettirerek sonuca doğru hızla ilerler ve sonuç üzerinde dikkatle durur.

H. poetik değeri azala azala didaktik karaktere doğru değişirken (masal, lejand, fabl) mutlak ve sınırlı bir kalıptan mahrum kalır; ancak bu şeklî kusura mukabil şahısların mütekâmil hüviyetini parçalara bölmeden canlandırmak gibi bir değer kazanır; dolgun ve toplu ifâde şekli ile roman karakteri gösterdiği gibi, parça parça epizodlar hâlinde modern romana da zemin hazırlar. Fıkra (anekdot)'ların nükteli ve eğlendirici özelliklerinden epope, fabl ve roman gibi geniş veyâ hayâlî mevzûlardan uzaklaştığı vakit daha çok trajik mâhiyet gösterir, kısa ve sağlam dokusu icâbı romana kıyasla daha veciz ve dramatik olur.

Çağdaş romancılara gelinceye kadar İlk ve Orta Çağlarda gelişen H., ilk kaynağını halktan alır. İtalya'da *Cento novelle antiche* ve Fransa'da Lais ve Fabliaux gibi halk kaynaklarına Doğu'nun *Binbirgece* masal'ları, *Sindbad* H.'leri ve *Kelile ve Dimne* (*Humâyunnâme*) gibi Arap, İran ve birçok Avrupa dillerine nakledilen H.'ler de katılır. Orta Çağın nükte ve mizah edebiyâtı nev'inden latâif'e ve açık saçık *farce*'ları andıran eserlere kadar pek çok H. çeşitleri İlk Çağ'ın epopeleri ile berâber bir yer alır.

Bu *conte* ve *nouvelle*'ler yanında ekserisi târihî ve didaktik unsurlara kaçan, bununla berâber azçok bir san'at değeri taşıyan manzum, epik kısa H. çeşitleri de mevcut olup, bilhassa modern edebiyâttaki değişikliklere takaddüm

eden devirlerde çok makbûl sayılmakta, mu'zip, eğlendirici, alay ve nükte karışık şaka edebiyâtı diyebileceğimiz fıkralar hâlinde gelişen bu edebiyât, hayatın muhtelif şekil ve safhalarını bütün incelikleriyle aksettirdiği gibi, te'sirini artırmak için de manzum şekle sokulmuş bulunmaktadır.

Bu manzum H.'ler yanında İlk Çağ'ın *eidyllion* (idil) ları da çağlar aşıp modernleşerek zamanımıza kadar gelmiş olup bu idillerden kırların serâzat güzelliklerini aksettiren ve tabiatı canlandıran köy H.'leri ve pastoral edebiyât nevi'leri de ortaya çıkmıştır.

Eğlenceli fantezilerden örülen kısa H.' ler de nouvel'lerin hafif şekli olarak mevcuttur.

Son zamanlarda günlük gazete ve dergilerin eğlence sütunlarında Fransızların *nouvellette* ve İngilizler'in *short story*'leri gibi küçük fıkralar da H. mevzuu içine girer.

Belirli bir maksadı kuvvetlendirmek, kıssadan hisse çıkarmak, uzun kış gecelerini san'at heyecanı içinde kısaltmak gayesini ta'kip eden bir nev'i zincirleme içiçe H.'ler de vardır. Bu san'at şekli de tekniğini *Binbirgece* H.'lerinden almıştır.

H., İtalya hümanizmasının mahsûlüdür. Bu devirde İtalya'da pek çok H. yazılmıştır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar taklit edilen Boccaccio'nun *Decamerone*'nu Fransa'da bilhassa Margarete de Navarra ve İngiltere'de Chaucer örnek almışlardır. İspanya'da Cervantes H.'ye incelik ve zarâfet getirmiştir. Modern edebiyâtın Almanya'da başlıca temsilcileri olan Goethe ve Kleist, birincisi *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten* (Alman göçmenlerin sohbetleri), *Wilhelm Meister*'deki H.'leri, fable'ları ile, ikincisi ise nuvel'leriyle romantiklere bu vâdide örnek olmuşlardır. Almanya, Fransa ve diğer memleketler estetik kaidelere bağlılıktan ve tasannu'dan uzaklaşmışlar; bilhassa Balzac ve E. Zola gibi realist san'atkârların te'sirinde kalan Avrupa edebiyâtı realist H.'cilikte büyük san'atkârlar yetiştirdi. Alman K. Immermann ve Gotthelf'in köy H.'leri bu arada söylenebilir.

Rusya'da Turgenjev, Puşkin, M. Gor'kiy, Çehov ve Bunin, Danimarka'da Jakobsen ve Andersen, İskandinav edebiyâtında B. Bjørnson, Selma Lagerløf dünyaca ün kazandılar. Amerika'da da Edgar Poe ve M. Twain bu vâdide unutulmazlar arasına geçtiler. La Fontaine'in *Contes*'lariyle hikâyeciliği ön safta tutan Fransa'da alaylı, müstehzî hayat görüşünü aksettiren Voltaire'in *Contes philosophiques*'leri ve Perrault'nun *Contes de Fées*'leri de bu memlekette H.'ciliğe ayrı çeşni getirdiler. Kısa H.'ler olan *contes*'ların en güzel örneklerini Maupassant verdi.

Son zamanlarda artık sayıları azalmış olan nuvelistler arasında İngiltere'de bilhassa Bernard Shaw kendine has mizâhî, zarif ve alaylı nükteleri, edebî dili ve kullandığı Chaucer tekniği ile; Almanya'da da R. Binding derin hayat görüşü taşıyan fikirleri ve kudretli tasvirleriyle H.'ciliğe eski parlaklığını vermişlerse de, huzur ve sükûna, üslûp ve dilini işlemek üzere bol vakit ve dikkate ihtiyaç gösteren bu san'at nev'i, sanâyileşen modern çağımızda artık rağbetten düşmüştür. Avrupa ve Amerika edebiyâtlarında görülen kısa H.'lerin nuvel olarak telâkkisi yanlıştır. Son zamanlarda biyografilere rağbet daha da çoğalmıştır. Resimli romanlara gösterilen alâka da büyük ve küçük H. nevi'lerinin yerini daha bugünden tutmuş bulunmaktadır. — Cemal Köprülü

HİKMET: *Kur'ân*'ın ilk zamanlar nâzil olan âyetlerinde, Peygamber'in va'z ve irşadları mânâsında kullanılmıştır. Bunun dışında «mukaddes kitap», «vahyolunmuş kitap» olarak da kullanıldığı olmuştur. Ayrıca *Kur'ân* kelimesi yerine de kullanılmıştır.

Hikmet kelimesi büyük lûgat sahipleri tarafından çeşitli şekillerde açıklanmıştır. «En iyi ilim vâsıtası ile en iyi şeyin bilinmesi» ve «konunun sebeplerini, gerçeğini var olduğu gibi aramak olan ilim» bunlardan ikisidir.

HİKMET BEY (Deli Hikmet), doğum ve ölüm târihleri bulunmayan, adları ünlü, kimlikleri belirsiz «meşâhir-i-mechule» den Deli diye anılan Türk şâir ve edîbi. Niğde'li olduğu söylenir. Trablus'ta bulunduğu sırada kanserden rahatsızlanarak pâdişaha çektiği telgraf üzerine irâde ile İstanbul'a getirildiği ve Haydarpaşa Hastahânesi'nde öldüğü bilinmektedir. 1886-1890 yılları arasında öldüğü ve bu sırada 45 yaşlarında bulunduğu söylendiğine göre, 1841-1844 yıllarında doğmuş olabilir. Müşterek şiirler söyledikleri ve yakın dost bulundukları vatan şâiri Nâmık Kemâl (b. bk.) ile aynı yıllarda yaşadığı anlaşılmaktadır. Kahraman, asker ruhlu, cesur, atak yaradılışlı ve vatansever bir insan olan H. B., 1876 Türk-Rus Harbi'nde Ferik Şevket Paşa ile Orhaniye Fırka-i Hümâyunu kitâbetinde memur olarak bulunmuş ve Plevne'ye gitmiştir. 40 küçük sahifelik *Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa Şânındadır* [1878] adı ile bir de risalesi vardır. H. B., cephe dönüşü bir ara, Berlin Muâhedesi'nin akdinden sonra, 1878 Ekim'inde Midilli'de bulunan çok sevdiği arkadaşı Nâmık Kemâl'i ziyâret etmiştir. Bu husus, Nâmık Kemâl'in Menemenli Rifat Bey'e 1878 Ekim'inde yazdığı mektuplardan anlaşılmaktadır. Ali Ekrem Bolayır (b. bk.) da basılmamış hâtıralarında H. B. için: «Ne melîhü'l-vech, câzibü'r-rûh bir genç... Onu ilk görüşte seviyordum. Babam da Hikmet'le en muazzez dostunu, en sevgili kardeşini bulmuştu. Onu öyle bir kucaklaması, ona ikide bir sarılarak omuzunun üstünde yaşlar dökmesi var ki... İkisinin lisanında da vatan, yine vatan, dâima vatan...» diyerek Midilli'deki buluşmalarını anlatıyor ve Kemâl'in:

Vatanın bağrına düşman dayadı hançerini,
Yoğ imiş kurtaracak bahtı kara mâderini

nakaratlı *Vatan Mersiyesi*'ni bu sırada H. B.'le müştereken yazdıklarını kaydediyor (M. Cemâl Kuntay, *Nâmık Kemâl*, II, 563; Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemâl'in Hususî Mektupları*, II, 299).

H. B.'in *Mezaristan* redifli gazeli ve *Sanki geldim de ne buldum bu harab âbâde* şarkısı, yanlışlıkla aynı çağın şâirlerinden Hersekli Ârif Hikmet (b. bk.) e mal edilerek karıştırılır. Nitekim:

Edebsizlikte tekleriz,
Kimi görsek etekleriz,
Hak'tan da yardım bekleriz,
Ne utanmaz köpekleriz!

Vatanın girdik kanına,
Leke getirdik şanına,
Hepimizin b.. canına,
Ne utanmaz köpekleriz!

koşmasının da H. B. veyâ Nâmık Kemâl'e âid olduğu hususu edebiyât târihçileri arasında münakaşalıdır.

1879'da Mazhar Paşa'nın hizmet-i kitâbetinde bulunan H. B., işsiz güçsüz zamanlarında büsbütün içkiye düşerek derbeder bir hayat yaşar, fakat dâima temiz giyinir ve temiz gezerdi. Nâmık Kemâl, Bereketzâde İsmail Hakkı'ya yazılmış bir mektubunda, çok sevdiği H. B. için: «Habis, vatanını Allahı kadar sever; işretini de vatanı kadar seviyor» demektedir. Deli denilen şâir H. B.'in pek akıllıca ve edibâne söylenmiş metîn ve güzel sözleri, cesa-

ret ve kahramanlık örneği şiirleri ve yıllardır söylenegelen şarkıları da vardır. Şipka kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa (b. bk.), uzun ve haksız mahkemeler sonucu Bağdad'a sürgün edilince, H. B.'in Paşa'ya manzum bir mektup göndermiştir. Türk şiirinin târihî değer taşıyan nâdir örneklerinden biri sayılan bu manzum mektubun bulunabilen üç mısraı şudur:

Düşün bir kere: Mazlûm olmasan ey mihnet-i yekser,
Irâk'a aldırır mıydı seni evlâd-ı Peygamber?...
Vatan hoşnûd senden hâzır ol bezm-i mükâfâta!...

H. B.'in dîvânı mevcut değildir. Tesbit edilebilmiş şiirlerinde Nâmık Kemâl'in te'siri âşikârdır. — Fethî Tevetoğlu

HİKMET BEY, Tanbûrî (İstanbul 1890 - İstanbul 1923), Türk tanbûrîsi. Tanbûrî Cemil Bey (b. bk.) in 10 yaş büyük ablası Beyhan Hanım'ın büyük oğludur. Dayısından tanbûr öğrenmiş ve iyi bir tanbûrî olarak ün yapmıştır. Galatasaray Sultanîsinde okumuştur. Fransızca bilir, edebiyâtla uğraşırdı. Şu çok güzel Şevk Efzâ Devr-i Hindî şarkı onundur: *Ben, esîr-i handenim, üftâdenim, ey gültenim.*

HİKMETÎ DEDE EFENDİ, Şeyh Ahmed Ârif (ölm. 1874), Türk bestekârı. Üsküdar Mevlevîhânesi şeyhi idi. Mâhûrdan bestelediği *Âyîn-i Şerîf* unutulmuştur.

HİKSOS'LAR veyâ HYKSOS'LAR, M. Ö. aş. yu. 1650 yılında Mısır'ı istilâ eden ve Mısır'da yeni bir sülâle (XV ve XVI. sülâleler) kuran Asyalı bir kavim. Eski yurtları ve kökleri açık olarak bilinmeyen H.'ların merkezi, Auaris (bk. AVARİS) idi. Auaris daha sonra Tanis adını almıştır. H.'ların baştanrısı Seth (Sutech) idi. H.'ların Mısır'daki hâkimiyeti yüz yıla yakın sürmüştür.

HİLÂFET, Peygamber'e halef olarak din ve dünya işlerine riyaset etme. Peygamber'in 23 yıl süren dinî tebliğ süresinin son on yılında, yâni Hicret (622) ten ölümüne (632) kadar geçen zaman içinde iki belli görevi vardı. Birincisi ve aslî olanı Allah'ın elçiliği, ikincisi de Medîne'de kurulmuş olan İslâm devletinin başkanlığı idi. Bu görevlerden birincisi kendisine Allah tarafından verilmişti. İkincisi ise Hicret yılında Medîne'de bulunan Müslümanların durumunun tabiî sonucu idi. Rakip iki kabileden ibâret olan Müslümanların siyasî liderliğine gayet tabiî olarak Peygamber geçmişti. *Kur'an-ı Kerîm* âyetlerinin ve bizzat Peygamber'in kesin açıklamalarına göre, Hazreti Muhammed'den sonra başka bir peygamber gelmeyecektir. Onun ölümünden bir süre önce kesilen vahiy ile bu kapı da ebediyen kapanmıştır. Bu sebeple, onun ölümünden sonra yerine seçilmesi gereken kişi onun «dinî» değil, sadece «siyasî» alanda halîfesi olacaktır. İslâm dini «ruhban» lığı, yâni Allah ile kul arasında üçüncü bir sınıf insanın mevcudiyetini kesinlikle reddettiği için, devletin başkanı ile herhangi bir vatandaşı arasında «dinî yönden» hiçbir fark yoktur.

Durum böyle iken çeşitli sosyal, dinî ve târihî te'sirlerle, İslâm târihinde birbirlerinden ayrı üç H. nazariyesi ortaya çıkmıştır. Bu nazariyeler ana çizgileriyle şöyle özetlenebilir:

1. Halîfenin Müslüman ve Kureyş kabilesine mensup olması şarttır. Uzun yıllar, XVI. yüzyıla kadar geçerli kalmış olan bu görüş, Peygamber'in ölümünün hemen akabinde ortaya atılmıştır. Bu büyük kayıp dolayısiyle şaşırmış olan Müslümanlar Medîne'de toplanmışlar ve devlet başkanlığına kimin geçirilmesi konusunu tartışmaya başlamışlardı. O günlerde Müslümanlar belli başlı iki grup hâlinde idiler. Birincisi Mekke'den Peygamber'le birlikte çıkıp, Medîne'ye göçmüş olan «muhacirler», diğeri de bu göçmenleri karşılayıp onlara her hususta yardımcı olmuş olan «Ensâr» idiler. Muhacirler, Müslümanlıklarının daha eski olduğunu, çok daha önceden beri Peygamber'in çevresinde bulunduklarını ileri sürerek başkanın aralarından seçilmesini söylüyorlardı. Buna karşı Ensâr, asıl kendilerinin yardım ve gayretleri ile devletin kurulduğunu ileri sürerek başkanlığın kendilerine bırakılmasını istiyorlardı. Bâzıları da anlaşmazlığı önlemek için «iki başkan» seçilmesi tezini ortaya atıyorlardı. O sırada Peygamber'in «başkanlar Kureyştendir» demiş olduğu şeklinde bir hadîs rivâyet edilince anlaşmazlık son bulmuş ve Ebû Bekir ittifakla ilk devlet başkanlığına seçilmişti. Peygamber'in mensup olduğu, Mekke'nin en büyük kabilesi olan Kureyş kabilesinden halîfe seçme geleneğine uyularak 634'te Hattab oğlu Ömer, 644'te Affan oğlu Osman ve 656'da Ebû Tâlip oğlu Ali bu makama getirilmişlerdir. 661 yılında Ali'nin katledilmesi üzerine, daha onun sağlığında iktidar mücadelesine girişmiş olan Ebû Süfyan oğlu Muâviye başkanlığını kabul ettirmiş ve seçim usûlünü kaldırarak, oğlunu veliahd tâyin etmiş ve Emevî saltanatını kurmuştur. 750 yılında yine aynı kabileye mensup ve Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelenler Emevîleri devirerek Abbasî halîfeliğini kurmuşlardı. Bunlar da seçime hiçbir zaman gitmeyerek ancak kan yakınlığı olanları bu makama geçirmişlerdir. 750 yılında Abbasîlerin elinden kurtulan bir kısım Emevîler batıya kaçmışlar ve İspanya'da Endülüs Emevîleri devletini kurmuşlardır. Böylece dîn ve mezhep bakımından aynı olan iki âile ayrı ayrı saltanat sürmüşlerdir. Abbasî halifeliği 1258 yılındaki büyük Moğol istilâsına kadar siyasî varlığını devam ettirmiş, o yıldan sonra Mısır'da sembolik bir makam olarak muhafaza edilmiştir. Bâzı rivayetlere göre Yavuz Sultan Selim 1517 yılında Mısır'ı fethettiği zaman H.'in o zamanki mümessilliğinden bu «emanet»i devir almıştır. Mamafih bunun aksine, halife unvanının daha önceki sultanların bâzıları tarafından kullanıldığını ifade eden rivayetler de vardır. Bununla beraber Cava ve Hindistan'daki bir iki münferit halîfe istisna edilecek olursa, bu sıfat Osmanlı sultanlarına münhasır kalmıştır. Bu durum T. B. M. M. tarafından saltanatın lâğvına kadar böyle devam etmiştir. Ankara'da kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti 1922 Kasımında saltanatı lâğvettiği zaman H. kalmıştı. Meclisin kararı ile Osmanlı hânedanından Abdülmecid Efendi bu makama seçilmişti. Cumhuriyetin ilânından sonra son adım da Atatürk tarafından atıldı. Meclisin ikinci döneminin açış konuşmasında dolayısiyle bahsettiği bu husus çok geçmeden 50 imzalı bir teklif hâlinde gündeme alındı. Bâzı milletvekilleri H.'in lâğvedilmeyip, Büyük Millet Meclisinin mânevî şahsında mündemiç olduğunun kararlaştırılmasını teklif ettilerse de, milletvekili olarak mecliste bulunan din bilginlerinin gösterdikleri kesin deliller, H.'in mahiyeti hakkında verdikleri bilgiler sonucunda 3 Mart 1924 târihinde H. kaldırıldı ve son halîfe yurt dışına çıkarıldı.

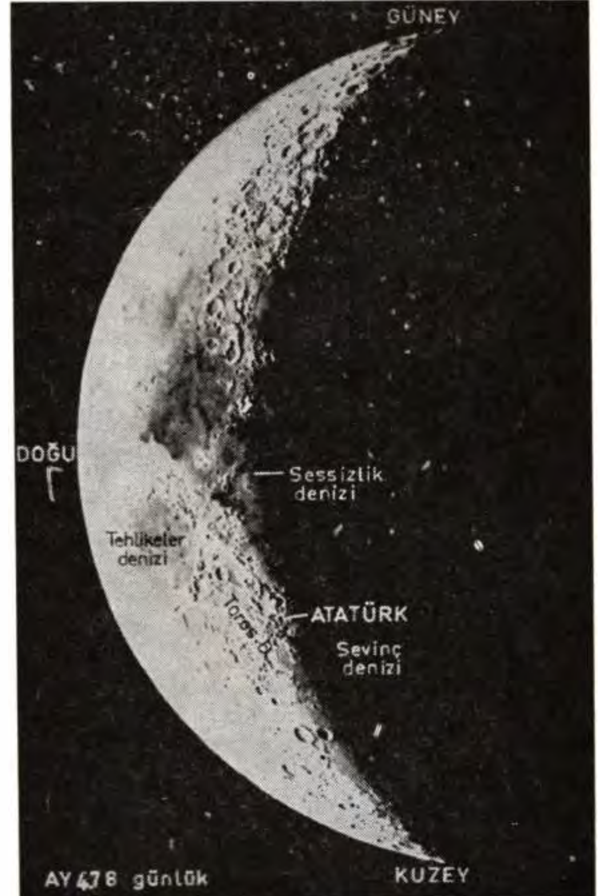
Böylece 632 yılında başlamış olan bir müessese, târihte geçirdiği birçok maceralardan sonra maziye karıştı. 1951 yılında eski Mısır kralı Faruk'un âile şeceresi düzenleyerek H.'i canlandırma teşebbüsü kendisinin tahttan indirilmesi ile son buldu. Osmanlı sultanlarının hiçbir şekilde Kureyş kabilesine mensubiyetleri iddia edilemeyeceğine göre, Sünnî H. görüşünün bu prensipinin hassasiyetle uygulandığı söylenemez.

2. H. hakkında ikinci nazariye Haricî mezheplerince ileri sürülmüştür: Müslüman ve âdil olan her kişi halîfe olabilir, seçim veyâ tevarüs suretiyle gelmesinin önemi yoktur. Bu mezhebin genel görüşüne göre, ilk iki halîfe yerlerini dolduran, hürmete lâyık büyük insanlardır. Fakat üçüncü halîfe Osman, ilk altı yıldaki meşruluğunu, ikinci altı yıllık H.'i sırasında kaybetmiş ve haklı olarak öldürülmüştür. Yerine geçen Ali de başlangıçta bu makama lâyık iken, sonra Muâviye ile savaşında anlaşmazlık konusunu «hakem»lere vermekle «Allahın Kitabı»na karşı gelmiş, dolayısiyle dinden çıkmıştır. Binaenaleyh onun meşru halîfe tanınmasına imkân yoktur, derhal yerine bir halîfe seçmek lâzımdır, şeklinde düşünmüşler ve düşündüklerini tatbik etmişlerdir. İsyancı unsurlar hâlinde ün salan Hariciler arasında birçok halîfelikler kurulmuşsa da, hiçbiri ömürlü olamamış, zamanlarının siyasî hâkimleri tarafından derhal ortadan kaldırılmışlardır.

3. Üçüncü grupta Şiî mezheplerinin görüşü toplanabilir. Bu hususta bütün Şiî mezheplerinin birleştikleri nokta «H.'in Allah'ın emri ve Peygamber'in sözü ile sadece Ebû Tâlib oğlu Ali ile onun soyundan gelenlerin hakkı olduğu ve bu doktrinin imanın şartlarından bulunduğu» dur. Şiîliğin taraftarı en çok mezhebi İsna'aseriye'ye göre, H.'te seçim söz konusu değildir. Birinci Halîfe Ali yerine büyük oğlu Hasan'ı, sonra da Hüseyin'i «tâyin» etmiştir. Sonrakiler Hüseyin'in neslinden gelmişlerdir. On ikincisi hayatta iken bir serdaba girmiş ve «gâib» olmuştur. İleride bir gün dönerek makamına geçecektir. Diğer Şiî mezhebi Zeydiye ise, bu makama geçecek «Ali evlâdı» nın seçilebileceği görüşündedir. Halifenin kendisinden sonra yerine kimin geçeceğini bildirmemesi hâlinde, cemaat toplanıp aynı sülâleden birini seçebilir. Bu şekilde VIII. yüzyılda kurulmuş bir Zeydî imamlığı hâlen Yemen'de varlığını devam ettirmektedir. Diğer Şiî karakterli İsmâilîye mezhebine göre de bu makam babadan oğula intikal eder, seçim söz konusu değildir. Birinci grupla anlaşmazlıkları, yedinci imamdan sonra bu makama kimin getirileceği hususundadır. İsmâilîler'de de imamlık H. zinciri bâzen gizli bâzen açık şekilde zamanımıza kadar devam ettirilmiştir. Târihte en ünlü İsmâilî H., Mısır'da X. yüzyılda kurulan Fatımî H.'idir. Zamanımızda Hindistan, İran, Suriye ve bâzı Afrika ülkelerinde varlıklarını ve H.'lerini (imam) devam ettirmektedirler. — Yaşar Kutluay.

HİLÂFET ORDUSU (Halife Kolordusu veyâ Kuvây - i İnzibâtiye), 1920 Nisan'ında Hendek - Düzce isyanları ve Adapazarı'nın isyancılarca ele geçirilmesi sırasında, Dâmad Ferid Paşa Hükûmeti tarafından, İngilizlerin de yardımiyle millî kuvvetlere karşı teşkil olunan hâin kuvvet topluluğu. Süleyman Şefik Paşa komutasında İzmit'e yığılan bu H. O. kuvvetlerinin Kurmay Binbaşı Hayri Bey emrindeki bir kısmı, Bolu civarında bulunan isyancıları desteklemiştir. H. O.'nun bellibaşlı diğer komutanları Süvari Tuğgenerali Subhî Paşa ve Topçu Yarbayı Senâî Bey'di. H. O.'nun İstanbul'da özel olarak kurulmuş kurmay hey'etinde ise, Kurmay Albay Refik ve Kurmay Yarbay Hayreddin beyler bulunuyordu. İzmit, Adapazarı, Düzce, Gerede, Mudurnu, Nallıhan ve Beypazarı bölgelerindeki isyanlara katılarak buraları ele geçiren ve Ankara üzerine yürümeye hazırlanan H. O., hâkimiyetlerini Kandıra - İzmit - Derince hattına vardırmış bulunan İngilizler tarafından da destek görüyor, tahrik ediliyordu. Halifecilerin güç ve cesâretini artırarak, kardeş kavgasını körüklemek isteyen İngilizler, iki torpito ve iki taşıt gemisi ile Şile'ye gelip çıkarma yapmışlar ve bu bölgeyi işgal ederek, Kefken Adası karşısında nöbete girmişlerdi. Büyük Millet Meclisi Hükûmeti, bu iç çatışmalara karşı Binbaşı Nâzım, Binbaşı Çolak İbrâhim, Yarbay Ârif ve Çerkez Edhem komutasındaki kuvvetleri seferber etmiş, Ali Fuad (Cebesoy) ve Re'fet (Bele) paşalar komutasındaki millî kuvvetler karşısında H. O, isyancılarla birlikte tam bir hezimete uğramış ve İzmit'ten İstanbul'a kaçmak zorunda kalmıştır. H. O. kumandanlarından Subhî Paşa, kolordusunun teşekkül etmesine engel olduğu ve millî kuvvetlerle muharebeye tutuşmadığı için emsâli gibi cezalandırılmamıştır (Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, İstanbul 1953, s. 403). Subhî Paşa, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa ile karşılaşmasında, Atatürk'ün: «Paşam, niçin Hilâfet Ordusu kumandanlığını kabul ettin?» sorusunu, tereddüt etmeden: «Size mağlup olmak için» diye cevaplandırmıştır (Gazi M. Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 1938, s. 319).

HİLÂL, Ayın görünen şekillerinden birinin adı. Ayın yörüngesindeki konumuna göre, aydınlanan yüzey parçasının (aş. yu. küre biçiminde olan Ayın yarı küresi aydınlanır) yerden görünüşleri değişik biçimlerde olur. Bu görünüşlere Ayın safhaları denir. Ay hiç görünmüyorsa yeni Ay, sağ yarısı ışıklı bir yarım daire biçiminde görünüyorsa ilk dördün, ışıklı bir dâire şeklinde görünüyorsa dolunay, sol yarısı ışıklı görünüyorsa son dördün safhaları meydana gelmiştir. Yeni Ay ile ilk dördün veyâ son dördün ile yeni Ay safhaları arasında Ayın görünüşü yarım dâireden azdır ve bu görünüşüne H. denir. İç gezegenler (Merkür, Venüs)

HİLÂL: Şekil 1. Ayın 4.78 günlük iken hilâl görünüşü

de yörüngeleri üzerindeki konumlarına göre Aya benzeyen safhalar gösterirler. Genel olarak Ay için kullanılan H. deyimi, iç gezegenin benzer görünüşü için de kullanılır.

Şekil 1'de Ay engebelerinden Atatürk Krateri ile Toros Dağları açıkça bellidir.

Şekil 2'de Venüs'ün değişik safhaları ve H. durumu görülmektedir. İnce H. görünüşlerinde (görünen çap büyük) Venüs yere yakın, diğer görünüşlerde (görünen çap küçük) Venüs yere uzak konumdadır.

HİLÂL: Şekil 2. Venüs'ün safhaları ve hilâl görünüşü

HİLÂLÎ (asıl adı: **Bedreddin**; ölm. H. 939 - 1532 - 1533), Çağatay şâiri. Çağatay kabilesine mensup olan H. Astarâbâd'da doğmuştur. Öğrenimini Herat'ta yapmıştır. En tanınmış şiiri *Şah u Derviş*'tir. Bu eseri manzum olarak Almancaya çevrilmiştir. Ali Şir Nevâî tarafından himâye görmüş olan H., Şibânî'nin yeğeni Ubeydullah tarafından öldürülmüştür.

HİLÂL - İ AHMER: bk. KIZILAY.

HİLÂL'LER, İsmâilî grupuna bağlı bir Arap kabilesi. Abbasîler devrinde H.'ler Suleym'lerle birlikte, Mekke'yi Medine'ye bağlayan yollarda eşkıyalık yaparak yaşamışlardır. Sonradan Mısır'a göç ederek, Fatımî halîfesi El - Aziz (975 - 996) tarafından, bunun düşmanları olan Karmat'lara yardım etmiş olduklarından dolayı, Yukarı Mısır'a yerleştirilmişlerdir. 1049'dan sonra H.'ler Mısır'a yerleştirilmiş olan Suleym'lerle beraber, halîfe El - Mustansır tarafından, İfrikiyeli âsi El - Mu'iz ibn Bâdis'e karşı sevk edilmişlerdir. Kuzey Afrika'da yaşayan Arap kabilelerinin birçoğu bu istilâcılardan türemiştir. H.'lerin Kuzey Afrika'ya gelişleri ve memleketi zaptetmek için yaptıkları muharebeler, bir kahramanlık ve aşk hikâyeleri mecmuası olan Sîra Ban - î Hilâl adlı destanın târihî konusunu teşkil eder.

ḪİLANİ, Bît (Arkeol.): bk. BÎT - HİLLÂNİ.

HİL'AT, hükümdârların, taltif etmek istedikleri bir kimseye verdikleri elbisenin adı.

H. verme, Orta Çağ Türk ve İslâm devletlerinde bulunan bir usûldür. Bâzı devletlerde bir vazifeye tâyin olunan kimselere hükümdâr veyâ ona vekâlet eden kimse tarafından belirli bir merasim ile verilirdi. Ancak, sâdece bir elbiseden ibâret olmazdı. Elbisenin yanında, me'murun tâyin edildiği me'muriyetin ehemmiyet derecesine göre at, kılıç, kemer, bayrak, külâh, para v. b. gibi birtakım başka hediyeler de yer alırdı. Birçok İslâm devletlerinde H. dokumak için imâlâthâneler kurulmuştu. Hükümdârın alâmeti de ya dokuma içine konmak veyâ dokunmuş hususî parçalar olarak ilâve edilmek suretiyle H. tamamlanırdı. H. vermek hükümdârlara âid hâkimiyet haklarından birisiydi. Vezirlerin veyâ vâlilerin H. vermeleri ancak hükümdâra vekâlet şeklinde olabilirdi. H.'ın bu resmî şeklinden başka, bir de, hükümdârların, vazifesi başındaki kimselere bir ihsan olmak üzere verdikleri de olurdu. Kazanılan büyük zaferler, resmî bayramlar, düğünler, bu cins ihsanlar için bir vesile sayılırdı.

H bir tâbi oluş mânâsı taşıdığı için, onu kabul etmemek veyâ evvelce alınmış bir H.'ı çıkarmak, meşru kuvvete karşı baş kaldırmak ve istiklâl davâsına girişmek sayılırdı.

İslâm dünyasında H. verme usûlü Emevîlerden i'tibâren görülmektedir. Ancak, bu âdete, İslâmiyetten önceki devirlerde Sasanîler ve Bizanslılarda da rastlanmaktadır. Emevîlerin bu âdeti onlardan almış olmaları tabiîdir.

H., birçok İslâm ve Türk devletlerinde, bâzı farklar göstermek suretiyle, devam etmiştir. Meselâ Gazneliler devletinde, bilhassa Gazneli Mahmud zamanından i'tibâren H. usûlünün büyük ehemmiyet kazandığı görülmektedir.

Sâdece Kuzey Afrika Müslüman sülâlelerinde görülmeyen H., Selçuklu geleneklerinin te'sirinde kalmış bütün Türk siyasî topluluklarında (İlhanlılar, Altın Ordu, Timurlular, Safevîler, Orta Asya ve Hind - Türk sülâlelerinde) ve nihayet Osmanlılarda ufak tefek değişikliklere uğramakla beraber devam etmiştir.

Bu âdetin eski Bâbil - Asur medeniyetinden, yâni doğu kökünden geldiğini ileri sürenler olduğu gibi, usûlü, Etrusklara bağlamak isteyenler de vardır. H. verme âdetinin eski Çinlilerden başka Türklerin İslâmiyetten önceki hayatlarında bilinen bir âdet olması da, doğu köküne bağlama ihtimaline kuvvet vermektedir.

Osmanlı Türkiyesi'nde H., pâdişahlar tarafından sarayda, sadrâzamlar tarafından ise Bab - ı Âli'de giydirilirdi. Bir me'muriyetin tebliği sırasında H. giydirilmesine icra resmi adı verilirdi.

H. giydirme usûlü, Sultan II. Mahmud tarafından yapılan yenilikler sırasında kaldırılmıştır. Ondan sonra pâdişahlar, iltifat edecekleri devlet erkânına saat, altın tabaka gibi hediyeler vermeye başlamışlardır.

HILBERT [*hilbirt*], **David** (Königsberg 1862 - Göttingen 1943), Alman matematikçisi. 1895 yılından i'tibâren Göttingen Üniversitesi'nde profesörlük etmiştir. Zamanının en ileri gelen matematikçilerinden biri olan H., İnvariyant Nazariyesi ile sonsuz olmayan bir düzlemin varlığı esasının geçerliliğini ispatlamıştır. *Grundlagen der Geometrie* (Geometrinin esasları) [1899] adını taşıyan eserinde, aksiyomların bağımsızlıkları ve tenakuzlardan âzâde bulunuşları hakkında ileri sürdüğü deliller, metodik yönden, H. in Sayılar Nazariyesinin aksiyomlaştırılmasında devam ettirilmiştir.

D. HILBERT

H. analiz konusunda da çalışmalarda bulunmuş ve variyasyon hesaplarında Dirichlet Prensipine şekil vermiştir (1901). Ayrıca, lineer entegral denklemleri genel teorisi de onundur (1912). H. in, fiziğin ana problemleriyle uğraşması da neticede bu teori ile münasebet hâlindedir. Aynı zamanda İzâfiyet Teorisine de önemli ilâveler yapmıştır.

1924 yılında R. Courant ile birlikte yayınladığı *Methoden der mathematischen Physik* (Matematik fiziğin metodları) adlı eseri de çok tanınmıştır. H. in 1900 yılındaki Paris Matematikçiler Kongresinde verdiği çözülmemiş problemler konusundaki bildiri, matematik araştırmalarını te'siri altına almıştır.

HILBERT, Jaroslav (Louny 1871 - Praha 1936), Çek oyun yazarı. Ibsen'ın te'siri altında kalarak yazdığı dramlarında materyalizm ve relativizm akımlarına karşı örfî ve ahlâkî fikirleri savunan bir san'atçıdır. Ayrıca hikâyeler de kaleme almıştır. H. modern Çek tiyatrosu için büyük önemi hâiz bir şahsiyettir.

Eserleri şunlardır: *Vina* (Suç) [1896]; *O Boha* (Ey Allah) [1898]; *Kolumbus* (ad) [1915]; *Jejich štěstí* (Onların kısmeti) [1916]; *Druhý břěh* (Öbür kıyı) [1924]; *Job* (ad) [1928]; *Sestra* (Kızkardeş) [1933]; *Michael* (ad) [1935].

HİLDEBRAND, Adolf von (Marburg 1847 - München 1921), Alman heykeltıraşı. Meslek hayatının en büyük kısmını Floransa ve München'da geçirmiştir. Eserlerine sâkin ve kolayca kavranabilir bir form düzeni hâkimdir. Bu konudaki görüşlerini *Das Problem der Form* (Form problemi) adlı bir yazısında açıklamıştır.

HİLDEBRAND ŞARKISI (Alm. Hildebrandslied), elimizde ancak bâzı parçaları bulunan en eski Germen kahramanlık destanı. Alliterasyonlu uzun mısrâlar hâlinde yazılmıştır. Fuldalı iki keşiş tarafından başka bir nüshadan 810 ve 820 yılları arasında Lâtince bir kitabın ilk ve son sayfalarına istinsah edilmiştir. Bu kitap sonraları her nasılsa Kassel şehrine gelmiştir. Destanda, Bernli Dietrich (Dietrich von Bern) in sadık silâhşoru Hildebrand'ın, oğlu Hadubrand ile vuruşması hikâye edilmektedir. Hadubrand, «bir Hun silâhşoru» olarak vasıflandırdığı Hildebrand'ın babası olduğunu kabul etmez ve düelloda hayatını kaybeder. Bu son kısım elimize geçen nüshada kaybolmuştur ve ancak efsanenin kuzey Alman versiyonundan anlaşılmaktadır.

Bir de Yeni H. Ş. vardır ki XIII. yüzyıldan kalmadır. Bu destan gerek Yukarı Almanca (Hochdeutsch) gerek Aşağı Almanca (Niederdeutsch) lehçelerinde XIX. yüzyıla kadar çok yaygındı. Bu versiyonda hikâye, baba ve oğulun birbirlerini tanımaları sonucunda mutlu bir şekilde sona erer.

HİLDEBRANDT, Johann Lukas (Cenova 1668 - Viyana 1745), Avusturyalı mimar. Roma'da Carlo Fontona'nın öğrencisi olmuş, sonra imparatorluk sarayının mühendisliğine getirilmiştir. Avusturya Barok üslûbunun en parlak mümessillerinden biridir.

Eserleri şunlardır: Daun - Kinsky Sarayı (Viyana) [1713 - 1716]; Harrach Sarayı (Belvedere) [1720 - 1724]. Würzburg Sarayı'nın plânlarını hazırlamış ve Salzburg'daki Mirabell Sarayı'nı yeniden inşâ etmiştir [1721 - 1727].

J. L. HILDEBRANDT: Belvedere Sarayı

HILDERICH [*hildirih*] (doğ. aş. yu. 463 - 533), Vandal kralı. 523 - 530 yılları arasında krallık etmiştir. Roma kültürü almış ve 40 yıl kadar İstanbul'da yaşamış, Katoliklere kült serbestisi vermiş ve İustinianos'a yaklaşmıştır. Araplara yenildiği için tahttan indirilmiş (Mayıs 530), Gelimer tarafından idam ettirilmiştir.

HILDESHEIM [*hildishaym*], Batı Almanya'nın Aşağı Saksonya eyâletinde, Hannover'ın güney - doğusunda bir

HILDESHEIM: Târihî evler

şehir ve il merkezi. Merkez nüfûsu 98 000 (1967), ilçe nüfûsu 931 700 (1967) dür. Eski bir Hansa şehri olan H.'da târihî evler, bir belediye sarayı (XIV. yüzyıl) St. Michael Kilisesi (XI ve XII. yüzyıllar) ve bir katedral vardır. H.'da 1868'de şimdi Berlin müzesinde bulunan Romalılardan kalma bir altın ve gümüş kap koleksiyonu bulunmuştur. H.'da teknik inşâat, kimya, tekstil ve gıda endüstrileri de gelişmiştir.

HILDESHEIM: Romalılar devrinden kalma kıymetli mâdenden bir kab

HİLE, akidde, taraflardan birinin, diğeri veyâ bir üçüncü şahıs tarafından muhatabın menfaatine uygun düşecek bir rızâ beyanında bulunmaya, dığer bir ifâde ile akid yapmaya sevk edilmek üzere yanıltılması. Türk husûsî hukukunda, kişinin serbest irâdesi ve bu ırâdenin aslına uygun olarak beyânı büyük önem taşır. Bir akid yapılırken tarafların rızâları, her türlü fesât (bozukluk, karışıklık) sebebinden uzak bulunmalıdır. Fesâd sebepleri üçtür: Hatâ (yanılma), H. (yanıltma), ikrâh (zorlama).

H., irâdesi yanıltılmak istenen kimsede yanlış fikir ve kanaat meydana getirmek şeklinde olabileceği gibi, hatâya düştüğü (yanıldığı) açıkça belli olan kimsenin doğru ve gerçek olanı öğrenmesini engellemek şeklinde de olabilir.

Borçlar Kanunu'muz, hatâ sebebi ile rızânın fesâda uğraması hâlinde, akdin lûzum ifâde etmemesi dolayısiyle

hatâ eden tarafından fesholunması için «esaslı hatâların» varlığını şart koşmuş, H. de ise diğer tarafın H.'sine mâruz kalan kimsenin düştüğü hatânın «esaslı hatâlardan» bulunması şartını aramamıştır. Çünkü H., ahlâka aykırı bir davranıştır.

Üçüncü şahsın H.'si sebebiyle akdin lûzum ifâde etmemesi için, muhatabın bu H.'ye «vâkıf bulunması» veyâ «vâkıf olması lâzım gelmesi» gerekir. H. anlaşıldıktan sonra bir yıl geçerse, fesih hakkı düşer, akde icâzet verilmiş olur; ancak, tazminat isteme hakkından vazgeçilmiş sayılmaz.

HİLELİ İFLÂS (Tic.): bk. İFLÂS.

HİLEMORFİZM (Fr. Hylémorphisme), Aristo'nun bir doktrini. Buna göre bütün varlıklar ortak bir esas madde ile her varlığın kendine göre özelliğini tâyin eden yaradılış şeklinden mevdana gelmişlerdir. Tabiî netice i'tibâriyle bu sonuncusu da bir maddedir.

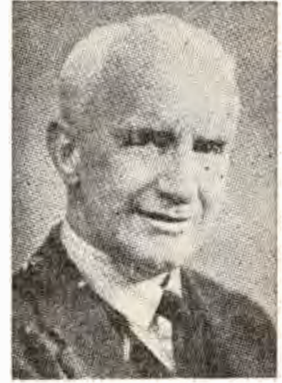
Bu doktrin Araplar ve skolastik ekolü mensupları tarafından da işlenmiş ve bu arada ağırlık noktası öncelikle «ikinci» ve «birinci» madde arasındaki farka kaydırılmıştır. Çünkü eğer bu «esas madde» var olan her şeyin temelinde yatmaktaysa, o zaman buna, bütün Antik Çağ ve Orta Çağdaki tabiat felsefesi tarafından kabul edildiği gibi, artık saf bir esas madde nazarıyla bakmak imkânsızdır. Bunun sebebi de bu maddenin herhangi bir şekle girmek üzere yoğrularak artık fizik bir veçhe kazanmış olmasıdır. Bu kavram, Yeni ve Yakın çağların element ve atom kavramlarıyla çatışma durumuna düşmüştür. Buna karşı olarak ilk maddenin tamamiyle şekilsiz ve herhagi bir şekilde yoğrulmamış olması gerektiği ileri sürülmektedir. Bu madde başlıbaşına, yâni bizâtihi bir varlığa mâlik olmayıp sâdece fizikötesi bir yardımcı kavramdır ki ancak bir ihtimâli, bir imkânı ifâde eder.

HİLFERDING veyâ **HİLVERDING, Franz** (Viyana 1710 - Viyana 1768), Avusturyalı dansör ve koregraf. 1737'de Viyana Sarayında bale öğretmeni olmuş ve bale pantomimi san'-dünyasına kazandırmıştır. Bale'de kostümleri, dekoru ve ışıkatları geliştirmiştir. Dresden ve Stuttgart'ta bulunduktan sonra 1752'de Viyana'ya dönmüş ve saraya koregraf ve bale öğretmeni tâyin edilmiştir. 1760'tan 1764'e kadar Rusya'da kalarak Moskova'da Angiolini ile beraber birkaç bale tertip etmiştir.

HILKER [*hilkīr*], **Franz** (Bosselborn, Vestfalya 1881 - Bonn 1969), Alman eğitimcisi. 1930 - 1933 yılları arasında Eğitim ve Öğretim Merkezi Enstitüsü başkanı idi. 1945 - 1949 târihleri arasında da Hessen eyâletindeki muhtelif eğitim ve öğretim kuruluşlarında görev almıştır. H. 1950 yılından i'tibâren Dünya Eğitimi Yenileme Birliği (New Education Fellowship). Almanya Bölümü başkanlığını yapmıştır. 1947 yılında Wiesbaden'daki Pedagojik Çalışma Dâiresi de H. tarafından kurulmuştur. H. özellikle san'at eğitimi, mukayeseli pedagoji, milletlerarası pedagojik iş birliği alanlarında faaliyet göstermiştir.

Eserleri şunlardır: *Jugendfeiern* (Gençlik şenliği) [1921]; *Kunst und Schule* (San'at ve okul) [1922]; *Deutsche Schulversuche* (Alman okul denemeleri) [1924]; *Reine Gymnastik* (Saf jimnastik) [1924]; *Die Schulen in Deutschland* (Almanya'da okullar) [1954]; *Vergleichende Pädagogik* (Mukayeseli pedagoji) [1962].

HILL, Archibald Vivian (doğ. Bristol 1886), İngiliz fizyoloğu. 1920 târihinden i'tibâren Manchester Üniversitesi'nde profesörlük etmeye başlamış, 1926 yılında Londra'-daki Royal Society (Kraliyet Cemiyeti) ye geçmiş, kas kasılmalarındaki enerjetik teşekküller konusundaki araştırmalarıyle 1922 yılı Nobel Tıp Armağanı'nı O. Meyerhof ile paylaşmıştır.

A. V. HILL

Önemli eserleri şunlardır: *Muscular Activities* (Kas faâliyet alanları) [1926]; *Muscular Movement in Man* (İnsandaki kas hareketi) [1927]; *Living Machinery* (Yaşayan mekanizma) [1927]; *The ethical Dilemma of Science* (İlmin ahlâkî dilemması) [1960]; *Trails and Trials in Physiology* (Fizyolojide yollar ve denemeler) [1965].

HILL, George William (New York 1838 - West-Nyack 1914), Amerikan matematikçisi ve astronomu. Gök mekaniği ve özellikle Ay nazariyesi konularındaki çalışmalariyle ün yapmıştır.

HILL, Sir Rowland (Kidderminster 1795 - Hampstead, Londra 1879), modern İngiliz posta sistemi'nin kurucusu. Asıl mesleği öğretmenlikti. 1837 yılında teklif ettiği «pul resmi reformu» 1839 yılında kanunlaşmıştır. 1840 târihinde «Penny resmi» alınmağa başlanmıştır.

HILLARY [*hilīri*], **Sir Edmund** (doğ. Auckland, Yeni Zelânda 1919), Everest'in fâtihi. 1953 yılında Tibetli Şerpa (Sherpa) kavminden Shri Tenzing Norgay ile birlikte ilk defa olarak Everest'in tepesine tırmanmayı başarmıştır. 1957 târihinde de Yeni Zelânda'nın Trans - Antarktis Seferini idâre etmiştir. H. daha sonra 1960, 1961, 1963 ve 1964 yıllarında Himalayalardaki Khumbu bölgesine seferler düzenlemiş ve burada hafif uçaklar için bir pist ile bâzı okullar ve ufak bir hastahâne kurulmasını sağlamıştır.

S. E. HILLARY

HİLLE, Irak'ta, Şattü'l - Hille adını taşıyan Fırat kolu üzerinde ve Bağdad'ın güneyinde bir vilâyet merkezi. Denizden yüksekliği 26 m, nüfûsu aş. yu. 75 000 (1965) dir.

HILLEBRAND, Karl (Giessen 1829 - Floransa 1884), Alman târihçisi ve yazarı. 1849 târihindeki Baden ayaklanmasına katıldıktan sonra Paris'te ve 1871 yılından i'tibâren de Floransa'da yaşamıştır. En önemli Alman deneme yazarlarından sayılır. Ana eseri 7 ciltlik *Zeiten, Völker, Menschen* (Çağlar, kavimler, insanlar) [1874 - 1885] dır.

HILLER, Johann Adam (Wendisch - Ossig, Görlitz 1728 - Leipzig 1804), Alman bestecisi. 1781 - 1785 yılları arasında orkestra şefi sıfatıyla ön plânda rol oynamış olan H., Standfuss ile birlikte Alman şarkılı oyunlarının yaratıcısı sayılır. Önemli oyunları arasında *Der Teufel ist los* (Bir hengâme ki) [1766]; *Die Liebe auf dem Lande* (Köy yerinde aşk) [1770]; *Der Dorfbarbier* (Köy berberi) [1770] ve *Die Jagd* (Av) [1770] sayılabilir.

HİLMEND, Afganistan'ın en büyük nehri. İlk Çağ'da Erymanıhos adını taşımaktaydı. Uzunluğu 800 km olup Kûh - i Baba'dan doğar ve Hamun'd ki Sistan çukurluğunda kaybolur. H., yılın hiçbir ayında kurumaz. 1954 yılında ha zırlanan bir sulama projesi dolayısıyla bu nehrin üzerine Kayakay mevkiinde 100 m yüksekliğinde bir baraj inşâ edilmektedir. Bitimine yakın noktalarında eski devirlerden kalma yıkıntılar ve sulama tesisleri bulunmaktadır.

HİLMİ BEY, Miralay Santûrî (1820 ? - İstanbul 1895), Türk müzisyeni. Mızıkay - ı Hümâyûn'dan yetişmiş ve miralaylığa kadar yükselmiştir. İyi santur çalardı. Batı musikisine de vâkıftı. Damadı şekerci Hacı Bekir Efendi nin oğlu Hüseyin Bey'dir. Bunların oğulları, İstiklâl Marşı bestekârı Osman Zeki Üngör (1880 - 1958), onun oğlu da bestekâr Ekrem Zeki Ün (doğ. 1910)'dür. Birçok talebe yetiştirmiştir ki Hâfız Muhiddin Tanık (doğ. 1878) bunlardan biridir. Elimizde 2 saz semâisi ve 9 şarkısı vardır.

HİLMİ PAŞA, Hüseyin (Biyogr.): bk. HÜSEYİN HİLMİ PAŞA.

HİLMİ PAŞA, İbrahim (İstanbul 1160 [1747] - İstanköy 1825), III. Selim devri sadrâzamlarından olup, Üsküdarlı çiçekçi Mehmed ağanın oğludur. Sırasiyle Nişancı ve Turnacı olan ve daha sonra Kul kethüdalığına getirilen Hilmi Ağa, 1220 (1805) de Yeniçeri ağalığına yükseltilmiş, bu vazifesindeki başarısının III. Selim tarafından takdir edilmesi üzerine (Cevdet Paşa, *Târih.* İstanbul, 1309. 2. bas. C. 8, 347 v. d.) 1 Recep 1221 (14 Kasım 1806) de sadrazam Hâfız İsmail Paşa'nın azli üzerine sadârete tâyin edilmiştir. Kısa bir müddet sonra Rusların Hotin ve Bender kalelerini ele geçirmeleri üzerine uhdesine Serdâr - ı Ekrem'lik de verilen H. P., 20 Muharrem 1222 (30 Mart 1807) de İstanbul'dan hareketle bir müddet Edirne'de kaldıktan sonra 16 Rebiülevvel (24 Mayıs) de Silistre önüne varmıştı. H. P.'nın derme çatma ordusu, Edirne'de topladığı da dahil olmak üzere, ancak kırk bin kişiyi buluyordu. Bu ordu ile bir şey yapılamayacağını gören H P., bir müddet Silistre'de hareketsiz olarak kalmış, fakat yeniçeri ağası Pehlivan ağa Silistre'deki orduyu ayaklandırınca sadrazam da Rusçuk'a kaçarak orada bir çiftlikte saklanmıştır. Bu vaziyet yeni bir taht değişikliğine uğramış olan İstanbul'da öğrenilince H. P., IV. Mustafa'nın saltanatının ilk günlerinde sadaretten azledilmiştir (11 Rebiülâhır 1222 - 18 Haziran 1807). Yedi aydan birkaç gün fazla bir zaman sadrazamlıkta kalan H. P., azlinden birkaç ay sonra evvelâ Selânik, daha sonra Bosna vâliliğine getirilmiş, 1228 (1813) de rütbesi alınarak Gelibolu'ya gönderilmiştir. Müteakiben Kandiye ve İçel vâliliklerinde bulunan H. P. bir müddet İstanköy'e sürülmüş, bilâhare buranın muhafızlığına tâyin olunduğu gibi, 1236 (1821) da ilâveten Adana vâliliğine de getirilmişti. H P. 1240 Zilkade'sinin başında (1825) İstanköy'de ölmüştür. Bünyesinin çelimsizliğinden dolayı Keçiboynuzu lâkabı ile anılan H. P., fukaraperver ve pâdişaha bağlı bir kimse idi. Serdar - ı Ekremlik'le İstanbul'dan uzaklaşmış olması, Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin sadaret kaymakamı Musa Paşa ile birleşmesini ve III. Selim'in hal'ini kolaylaştıran bir âmil olmuştur.

HİLOZOİSM (Fr. Hylozoïsme; İngiliz filozofu Cudworth [b. bk.] tarafından ileri sürülmüş bir terim), bütün maddeyi canlı veyâ ruha sahip olarak kabul eden bir felsefe görüşü. Bu görüşe tâ İonia tabiat filozoflarından i'tibâren rastlanır. Meselâ Thales (M. Ö. 625 - 545) e göre mıknatıs canlıdır, çünkü demiri çeker ve Thales, hareketi canlılık ifâdesi olarak görür. Anaksimenes (M. Ö. 588 - 525) e göre, hava canlı olan kâinat prensibidir. Yine Herakleitos (M. Ö. 540 - 480) a göre de kâinat atesi aynı zamanda kâinat - ruhudur, kâinat - aklıdır. Modern düşünürlerde de yine hilozoist düşüncelere rastlanır. Meselâ E. Haeckel (1834 - 1919) a göre her atom, tabiatı gereği kuvvetlerin bir toplamını gösterir ve bu anlamda «canlıdır».

HİLPERT, Heinz (Berlin 1890 - Göttingen 1967), Alman aktörü ve rejisörü. Kısa bir öğretmenlik hayatından sonra tiyatro oyunculuğuna (1919) ve çok geçmeden ilk reji denemelerine başlayan H., muhtelif tiyatrolardaki çalışmaları sonucu değerini kabul ettirerek Berlin'de Das Deutsche Theater (Alman tiyatrosu)'e başrejisör olmuştur. Brahm'dan sonra Gerhard Hauptmann'ın piyeslerini sahneye en iyi koyan san'atçı olarak telâkkî edilir. Tiyatroyu gerçeğin arayıcısı bir san'at türü olarak kabul etmiştir.

H. HILPERT

Eserleri şunlardır: *Gedanken zum Theater* (Tiyatro hakkında düşünceler) [1951]; *Das Theater - Ein Leben* (Bir hayat boyunca tiyatro) [1961]; *Liebe zum Theater* (Tiyatro sevgisi) [1963].

HILPRECHT [*hilpreht*], **Hermann Volrath** (Hohenerxleben, Almanya 1859 - 1925), Asur medeniyeti bilgini. 1886 yılında Amerika'ya gitmiş, 1886 - 1911 yılları arasında Pennsylvania Üniversitesi'nde profesörlük yapmış, Nippur'daki kazılarda üniversite heyetlerine başkanlık etmiştir (1895). 1893 - 1909 yılları arasında İstanbul'da Osmanlı İmparatorluğu Müzesi (bugünkü adı: Arkeoloji Müzesi) ni yeniden düzenlemiştir. I. Dünya Harbi'nden sonra Almanya'dan tekrar Amerika'ya dönmüş ve Amerikan vatandaşlığına girmiştir.

HILTON [*hiltın*], **Conrad Nicholson** (doğ. New Mexico, San Antonio 1887), H. International Co. ve H. Hotels Corporation'un idâre heyeti başkanı. 1919'da Texas'ın Cisco şehrinde küçük bir otelde işe başlayan H., bu otelin muvaffak olması üzerine Texas'ta başka oteller almış ve Dallas'ta ilk otelini inşâ ettirmiştir. Amerika ekonomisinin büyük sıkıntılar geçirdiği yıllarda, Amerika'daki otellerin % 81'i iflâs etmişken H., 8 otelinden 5'ini yürütmeye devam edebilmiştir. Adını yavaş yavaş Pasifik sahillerinde de duyurmaya başlamış ve yıllarca süren çalışmaları sonunda dünyanın dört tarafına yayılmış otelleriyle teşkilâtını bugünkü büyüklüğe

C. N. HILTON

HILTON OTELİ (İstanbul)

ulaştırmıştır. 1964 yılında şirketini ikiye ayırmış ve Amerika'daki bütün otellerini H. Hotels Corporation'a, diğer memleketlerdeki otellerini ise H. International Company'ye bağlamıştır. H.'un üç oğlu da otelcidir. Barron H., H. Hotels Corporation'ın başkanı, Eric H. ise ikinci başkanıdır. Conrad H. Jr. da genç yaşında ölmüştür. H.'a son yıllarda çeşitli fahrî profesörlük payeleri verilmiştir. H.'un *Be My Guest* (Benim misafirim olun) adında bir otobiyografisi de vardır. İstanbul'da Emekli Sandığı tarafından yaptırılmış olan bir otel, H. International Company ile 20 yıllık bir işletme anlaşmasıyle 1 Haziran 1955'te işletmeye açılmıştır. Türkiye'de otelcilik ve turizm sahasında yeni bir çığır açmak gayesiyle kurulmuş olan İstanbul H., Türkiye'de modern otelcilik sahasında öncülük etmiş olan bir müessesedir. Nitekim H.'dan sonra Türkiye'de yapılan oteller aynı stili tercih etmişlerdir. İstanbul H., sonradan açılan bu otellere personel yetiştiren ve örnek olan bir okul hâline gelmiştir. İç dekorasyonunda Türk san'atını modernize etme yoluna gidilmiş olan otelin 417 odası vardır. Lokantası, barları, Şadırvan gece kulübü, Lâlezar ve Karagöz barlar, balo salonu, çeşitli dükkânları, yüzme havuzu, tenis kortları, havalandırma tesisleri ve çeşitli hizmetleri ile İstanbul H. oteli, turistlerin bütün ihtiyaçlarına cevap verecek kapasitededir. İstanbul'un merkezî bir yerinde, muazzam bahçesi içinde, Boğaz'ın şahane manzarasına karşı inşâ edilmiş olan bu otel, dünyadaki H. otellerinin en güzellerinden biri sayılmaktadır.

HILTON OTELİ: yüzme havuzu ve tenis kortu (İstanbul)

HILTON [*hıltın*], **James** (Leigh, Lancashire 1900 - Long Beach, California 1954), İngiliz yazarı. Hissî ve hâtıramsı eserleriyle ün yapmıştır. Diğer romanlarında metafizik bir zemin üzerinde gelişen romantik maceralar önemli rol oynar. Birçok eseri filme de alınmıştır. En ünlü eserleri şunlardır: *Lost horizon* (Gaip ufuklar) [1933]; *Good-bye, Mr. Chips* (Hoşça kalın, Mr. Chips) [1934]; *We are not alone* (Yalnız değiliz) [1937]; *To you, Mr. Chips* (Size, Mr. Chips) [1938]; *Random Harvest* (Gelişigüzel hasat; Türkçe çev. Unutulan Yıllar) [1944]; *The story of Dr. Wassel* (Dr. Wassel'ın hikâyesi; Türkçe çev.

Kahraman Doktor Wassel) [1943]; *So well re membered* (Öylesine hatırlanan) [1945]; *Morning journey* (Sabah yolculuğu) [1951]; *Time and time again* (Hep yeniden) [1953].

HİLVAN, Urfa iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 1278 km², nüfûsu 26 688 (1970) dir. 49 köyü, Gölcük ve Ovacık adlarında iki bucağı vardır. 500 - 1 000 m arasında değişen Urfa plâtosu üzerindeki ilçenin sınırını batıda Fırat; kuzeyde ise kaynağını Karacadağ volkanının batı yamaçlarından alan Fırat'ın kolu çizer. Sınır, güneyde, bazalt lâvlariyle örtülü Korçik Dağ (958 m) dan geçer. İlçenin batı yarısı alt tersiyer yaşta kum taşı, kil, doğu yarısı ise bazaltlarla kaplıdır. Gölcük ve Ovacık bucak merkezleri gibi, H. da dere yatağına gizlenmiş bir yerleşme yeridir.

İlçenin ekonomik faaliyetinin başında tarım (buğday 10 000 ton, arpa 8 650 ton) ve hayvancılık (koyun 30 960, keçi 23 080 baş) gelir. Kurak devrenin uzun sürdüğü böl-

HİLVAN'dan bir görünüş

gede, sulanabilir kısımlar mercimek (2 200 ton) ve nohuta (400 ton) ayrılmıştır. Bağlar, bu kısımda Halfeti'deki önemini kaybeder. Üzüm istihsali 4 371 tondur. H. ticarî münasebetlerini, üzerinde bulunduğu Urfa - Diyarbakır asfaltı yoluyla devam ettirir.

HİLVAN veyâ **HULVAN,** Mısır'da Giza eyâletinde, Kahire'nin güney - doğusunda, Nil kıyısında bir şehir. Nüfûsu 24 000'dir. Târih öncesinden beri meskûn bir yerde bulunan H., XIX. yüzyılın sonlarında ünlü bir turizm merkezi olmuştur. Kaplıcaları eski çağlarda da biliniyordu. Bugün H. büyük bir endüstri merkezi hâline gelmiştir. Çelik, otomobil, radyo, demiryolu malzemesi imâl eden fabrikaları vardır. H.'da ayrıca bir rasathâne de bulunmaktadır.

HILVERSUM [*hịlvırzum*], Hollanda'da, Gooi (Gooiland) bölgesinde bir şehir. Amsterdam'ın varoşu sayılabilir. Nüfûsu 103 200 (1966)'dür. H., W. M. Dudok ve P. J. H. Cuypers adlı mimarlar tarafından Avrupa'nın en modern villa şehirlerinden biri hâline getirilmiştir. Belediye, şehrin bu karakterini muhafaza etmek yolunda sürekli gayretler harcamaktadır. Hollanda'nın en kuvvetli radyo istasyonundan başka H.'da halı, giyim eşyası, ilâç, gaz sobası endüstrileri gibi iş kolları bulunmaktadır. Ayrıca televizyon, radyo ve radar cihazları imâl eden Philips ortaklığının büyük bir fabrikası da vardır. Bu fabrikada çalışanların sayısı 6 000 kişiyi bulur.

HİLYE, Hazret - i Muhammed'in vücut yapısından, saçlarından ayaklarına kadar çeşitli uzuvlarının şekil ve renklerinden, tavır ve hareketlerinden, ahlâk ve vasıflarından bahseden hüsn - i hat (güzel yazı) levhalarına, aynı konudaki dinî ve edebî eserlere verilen ad. Bir bakıma şemâ'il kelimesiyle aynı mânaya gelir.

H.'lerin esasını, çoğu Hazret - i Alî, Ayşe ve Hasan'dan, İbn Ebi Hale, Enes b. Mâlik, Ebû Hureyre, İbn Halid, Ebû Tufeyl gibi tanınmış ve güvenilir hadîs rivayetçilerinden naklolunan hadîsler teşkil eder. İslâmî edebiyâtta bu konudaki ilk eser, İmam Tirmizî (ölm. M. 892)'nin *Eş - şemâ'il ün - nebeviyye ve'l - hasa'il ül - Mustafaviyye* adlı kitabıdır. Yüzyıllar boyu yapılan çeşitli şerhleri, Türkçe ve Farsça tercümeleriyle bu eser, bu konuda ana kaynaklardan biri olmuştur. Diğer kaynak, Kadı Ebü'l - Fazl İyaz b. Musa b. İyaz el - Yahsubî (ölm. M. 1149)'nin *Kitabü'ş - şifa fi ta'rifi hukuk - il - Mustafa*'sıdır. Bu eser de, çevresinde toplanan şerh, haşiye ve çeşitli dillere yapılmış tercümeleriyle İslâmî edebiyâtın başlıca klâsiklerinden biri sayılmıştır.

H. ve şemâ'il - i nebevîlere bütün İslâm âleminde olduğu gibi Türk cemiyetinde de büyük değer verilmiştir. Gerek dinî Türk edebiyâtının gerek Türk yazı san'atının şaheserleri olan H.'lerin metin olarak taşıdıkları kudsî mânâ çevresinde birtakım halk inanç ve gelenekleri doğmuş, H. levhalarının evlere bereket, huzur, saadet getireceğine, bulundukları yeri âfetlerden ve bilhassa yangından koruyacaklarına inanılmıştır.

Türk yazı ve tezhip san'atının en güzel eserleri olan H. levhaları, sülüsle yazılmış Besmeleyle başlar, sonra nesihle, nâdir olarak tâlik hatla yazılmış Hazret - i Ali'nin rivayeti olan metin kısmı yer alırdı. Göbek diye adlandırılan bu metin kısmının dört köşesinde Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali adları veyâ Peygamber'in dört adı veyâ sıfatı sülüsle yazılır. Bu levhalarda yine çoğunlukla: «Biz seni ancak âlemlere rahmet olsun diye gönderdik; çünkü sen büyük bir ahlâk üzere yaradılmışsın» mânâsına gelen âyetler görülürdü. Metin kısmının Türkçesi de şudur: «Ne çok zayıf, ne çok semiz idi, belki ikisi ortası ve sıkı etliydi. Değirmi yüzlü, duru beyaz tenli, iri siyah gözlü, uzun kirpikli, iri kemikli, geniş omuzlu idi. Göğsü ortadan karnına kadar kılsızdı. İki avucu ve tabanları dolgundu. Yürüdüğü zaman sanki yokuş aşağı iner gibi rahatlıkla ilerlerdi. Sağına soluna bakındığı zaman bütün vücuduyla dönerdi. İki omuzu arasında nübüvvet mührü vardı. Göğüsçe de insanların en güzeli idi.»

H. yazan başlıca hattatlarımız arasında Hâfız Osman, Mahmud Celâleddin, Hacı Ahmed Arif, Mehmed Şefik, Mustafa İzzet, Mehmed Hulûsî, Hasan Rıza, Mehmed Emin, Şevki, İsmail Zühdü, Aziz ve Kâmil Akdik'in adları sayılabilir.

Dinî Türk edebiyâtındaki H.'lerin başında Hakanî Mehmed Bey (b. bk.) in 711 beyitlik küçük mesnevisi bulunur. Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'inden sonra bu eser, halk arasında büyük itibar görmüş, Tanzimat sonrası okullarında ders kitabı olarak okutulduktan başka, bâzı beyitleri Türk yazı san'atının şaheserleri sayılacak bordürler hâlinde konak ve yalı tavanlarına, Topkapı Sarayı Harem Dâiresi salonlarından biriyle, Mustafa Paşa Köşkünün tavan pervazlarına işlenmiştir.

Hakanî'nin Türk edebiyâtında açtığı çığırı Cevrî Çe-

HİLYE: Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'nin tâlik hatla yazdığı nâdir bir Hilye-i Nebevî

lebi dört İslâm halîfesinin evsaf ve ahlâkından bahseden *Hilye-i Çar yar-i güzin*'iyle, Neşatî *Hilye-i enbiya*'sıyle, Nahifî Süleyman Efendi *Hilyetü'l-envar*'ıyle devam ettirmişlerdir.

HIMACHAL PRADESH [*himaçal pradeş*], batı Himalayalar kesimindeki Hind bölgesi. Yüzölçümü 28 104 km², nüfûsu 1,49 milyon (1965) dur. Merkezi Simla şehridir. Satlec, Beas, Ravi ve Çinab nehirlerinin kaynakları bu bölgededir. Camna (Jumna) Irmağına gelince, bu suyun H. P. ile ilgisi sadece Uttar Pradesh ile H. P. arasındaki sınırın bir kısmını teşkil etmesinden ibarettir. Eyaletin büyük bir bölümü ormanlarla kaplıdır ve gelirin (1965) % 52'si bu kaynaktan gelmiştir. Tarım ürünlerinin başında tohumluk patates, meyva (elma, armut, kayısı ve ceviz), ayrıca buğday ve mısır zikre değer. Toprak altı servetleri arasında yalnız tuz vardır. Yer yer ince bez ve örtü dokumacılığı yaygındır.

H. P., Hindistan Birleşik Cumhuriyeti'nin on bölgesinden biridir. Hindistan'da 17 (Keşmir ile 18) muhtar eyalet ve 10 tane de doğrudan doğruya merkezî hükûmete bağlı bölge (territorium) bulunmaktadır. Bu territoriumlar da belirli bâzı muhtariyetlere sahiptir. Meselâ H. P.'te 43 kişilik bir meclis mevcuttur. İdare mekanizmasının başında lieutnat governor unvânını taşıyan bir genel vâli ve iki bakandan meydana gelmiş bir kabine vardır, H. P.'in Birlik Territorium'u olarak teşekkül târihi 1948 yılıdır. 1954 yılında Bilaspur eyâleti ve 1966 yılında da Pencap eyâletinin bâzı ilçeleri H. P.'e eklenmiştir.

HİMA'LAR (veyâ **Bahima'lar** veyâ **Wahima'lar**), Nilohâmî sığır çobanları. Rwanda'da Tutsi, Batutsi veyâ Watussi diye adlandırılırlar. Muhtelif dalgalar hâlinde muhtemel olarak XVI. yüzyıla kadar doğu Afrika'nın göller arası bölgesine göç etmişler ve orada birtakım devletler kurmuşlardır. Bu devletlerden en önemlileri Buganda, Bunyoro, Rwanda ve Burundi adlarını taşır. Hâkimiyetleri altına aldıkları çiftçi köylülerden Bantu lehçelerini almışlar, fakat gerek beden gerek çehre yapısı bakımından farklılıklarını korumuşlardır. 1890 yılından i'tibâren başlayan İngiliz, Alman ve Belçika sömürge hâkimiyetleri esnasında H. devletlerinin sosyal düzeni bozulmaksızın devam etmiştir. Rwanda'da hâkim üst tabakayı teşkil eden H.'lar (nüfûsun ancak % 15'i) ile köylüler (özellikle Hutu'lar) arasındaki derin kin yüzünden Hutu'lar 1961 yılında ayaklanarak kralı devirip öldürmüşler ve H.'ların büyük çoğunluğunu memleketten kovmuşlardır.

HİMALAYA (Hindce *hima* = kar, *alaya* = yatak), dünyanın en yüksek dağ silsilesi. Asya'da Pakistan, Keşmir, Hindistan, Tibet, Nepal, Sıkkım ve Butan ülkelerini içine alan geniş bir alanda uzanmaktadır. Kuzeydeki Tibet ile güneydeki Ganj (Ganga) düzlüğü arasında 250 - 500 km lik bir genişliğe sahiptir. Silsilenin uzunluğu, batıdaki Hindukuş Dağları ile doğudaki Yunnan arasında 2 800 km yi bulur. En yüksek noktası Everest (8 848 m) tepesidir. Bundan sonra sırayla Kangçendzönga (8 598 m); Lhotse (8 511 m); Makalu (8 481 m); Dhaulagiri (8 167 m); Manaslu (8 156 m); Ço Oyu (8 153 m); Nanga Parbat (8 125 m); I. Annapurna (8 091 m) ve Şişa Pangma (8 013 m) tepeleri gelir. Bu sekiz binlik tepelerden başka, H. sıradağlarında 6 000 ve 7 000 m yükseklikte sayısız tepeler vardır. H. silsilesi, kuzeyde ortalama 6 000 m rakımlı, yukarı H.'lar ve güneyde aşağı H.'lar olmak üzere iki ana bölümde müta-

HİMALAYA DAĞLARI

lâa edilir. Bundan sonra Dun adını taşıyan geniş çukurlu Klar ve Sivalik adındaki dağ sırası gelir. Sivaliklerin rakımları oldukça düşüktür. Hemen hemen bütün güney etekleri boyunca uzanırlar. Bunların güneyinde ise 20 - 50 km genişliğinde bir cengel kemeri yer alır ki adı Taray'dır.

İçinde eski unsurların da bulunduğu H.'lar esas i'tibâriyle bir genç dağlar silsilesidir. H., güneyindeki Hindistan muson bölgesi ile kuzeydeki kuru İç Asya yayla iklimi arasındaki en önemli sınırı teşkil eder. Kuzey tarafındaki vâdiler de çölümsü bir kuraklık arz eder. Yağışlar esas i'tibâriyle muson zamanına tesadüf eder. Fakat özellikle kuzey - batı tarafında, Akdeniz bölgesinden gelen atmosfer te'sirleri kışın önemli kar yağışlarına sebep olabilir. Kar sınırı güney tarafında 4 800 ile 5 200 m arasından geçer. Yağış bakımından daha yoksul olan kuzey tarafında ise 5 500 ile 6 000 m arasında bulunur. Yüksek bölgelerde soğuk aylarda sık sık, batı tarafında son derece şiddetli kar fırtınaları vuku bulur. Geçitlere gelince, buralarda da sıcak Hind ovası ile kuzeydeki yaylalar arasında yön değiştiren günlük rüzgârlar eser.

H.'nın batı bölgelerinde Hind - Arya ve Ladakh'tan Butan'a kadar Tibeto - Mongoloid ırka mensup kavimler oturur. Doğudaki dağlık ormanlarda ise Tibet - Birman ırkı hâkimdir. Halkın ana geçim kaynağını çiftçilik ve hayvancılık (yağ, koyun ve keçiler) teşkil eder.

H. yeraltı ürünleri bakımından yoksuldur. Nepal'deki Those yöresinde demir yatakları ve Kumaon'da da demir ve bakır bulunur. İleride, büyük bir potansiyele sahip olan su gücünden yararlanılması, bütün bölgenin kalkınması yönünden en önemli adım olabilecektir.

Trafik bakımından bölge henüz çok geri durumdadır. Dağcılık açısından bütün bölgede fethedilmemiş hiçbir tepe kalmamış ve sekiz binliklerin fethi 1950 - 1964 yılları arasında olmuştur.

HİMALAYA ÇAMI (Bot.): bk. ÇAM.

HİMALAYA DİLLERİ, Çin - Tibet dil âilesinin Tibet - Birman dilleri koluna giren ve Hindistan'ın kuzey - batı ucunda, Himalaya bölgesinde konuşulan dillere verilen ad.

HİMEJİ, Japonya'da, Honşu (Honshu) Adasında, Kobe'nin kuzey - batısında bir şehir. Nüfûsu 368 000 (1965) dir. Harima endüstri bölgesinin merkezi olan H.'de demir, çelik, elektroteknik, kimya ve dokuma endüstrileri ön plânda gelir. Bu şehirde ayrıca Japonya'nın tabiî âfetler yüzünden yıkıma uğramamış biricik şatosu da bulunmaktadır ki bu şatoya «millî hazine» pâyesi verilmiştir.

HİMENYUM (Fr. Hyménium; Yun. hymenion), yüksek mantarların dış hücre tabakası. Bu tabaka, spor taşıyan organlar (ask ve basid) ı ve bunların arasında bulunan kısır unsurlar (cystide, paraphyse)'ı taşırlar.

HIMERA (Yunanca adı: Himeras): 1. Sicilya'daki Salso Irmağı'nın Lâtince adı. İlk Çağ'da, Kartacalılarla Sicilya'daki Yunanlıların hâkimiyet bölgeleri arasındaki sınırı meydana getiriyordu.

2. İlk Çağ'da Yunanlıların Sicilya'da kurmuş oldukları kolonilerden birinin adı. Sicilya'nın kuzey sahilindeki Yunan şehirlerinden en batıda bulunanı idi. M. Ö. 650 yıllarında kurulmuştur. Halkı İon ve Dor kavimlerinden müteşekkildi. M. Ö. 480 yılında Yunanlılar Kartacalıları H. yakınında mağlûbiyete uğratmışlardır ki bu münasebetle inşâ edilmiş olan zafer tapınağı kazılar sonucu yeniden gün ışığına çıkarılmıştır. Kartacalılar bu mağlûbiyetin öcünü almak üzere M. Ö. 409'da H.'yı yerle bir etmişlerdir.

HİMEROS (Yunan mit.), Aphrodite'nin yoldaşı ve aşk arzusunun müşahhas timsâli. Edebiyât ve san'atta H. ekseriya Eros ile birleştirilir.

HIMILKON: 1. Kartacalı denizci. M. Ö. V. yüzyılda Gaddes'ten yola çıkarak Bretagne'a ve güney - batı İngiltere'ye ulaşmıştır.

2. Kartacalı komutan. M. Ö. V. yüzyılın sonlarına doğru Sicilya'daki Sirakusa krallığına karşı başlangıçta başarıyla savaşmış, fakat sonra 397 târihinde Yaşlı Dionysos tarafından mağlûbiyete uğratılınca hayatına son vermiştir.

HİMMET (Bolu? - Üsküdar 1684), Bayramiyyeden Himmetiyye kolunu kuran zat. Hacı Ali Merdan adlı birinin oğludur. Doğum târihine dâir kesin bir kayıt yoktur. Memleketinde tahsile başlamış, 1609'da İstanbul'a gelerek tahsilini tamamlamış, müderris tâyin edilmiştir. Tasavvufa meyledip Husâmeddin Huseyn - i Bezzâz'a mürîd olarak Halvetiyyenin Şa'baniyye koluna girmiştir. Bir aralık memleketine giden H., orada Bayramiyyeden Bolu'lu Hacı Ahmed'e intisap ederek Bayramî olmuş ve bu zattan hilâfet almıştır. IV. Mehmed zamanında (1623 - 1640) bir müddet defterdarlık eden İbrahim'in İstanbul'da Yenibahçe civarında yaptırdığı zaviyeye şeyh olmuş, aynı zamanda 1641'de Kasımpaşa vâizliğine tâyin edilmiş, 1689 yılında Davutpaşa vâizi ile becayiş etmiştir. Mezarı Üsküdar'da, Divitçiler'deki Bezcizâde Muhiddin Muhammed'in dergâhında, şeyhinin ve Bezcizâde'nin mezarlarının yanındadır. Ölümüne Rahmet be Himmet ve Hâtime - i Evliya terkipleri târih düşürülmüştür.

H. aruz ve heceyle şiirler yazmış, bilhassa hecede Yunus te'siri altında kalmıştır ki muahhar yazmalarda onun bâzı şiirleri, Yunus adına kaydedilmiştir. H.'in şiirlerinde Yunus'un coşkunluğunu bulmaya imkân olmamakla beraber, bilhassa heceleri, gerçekten de selîs, pürüzsüz ve güzeldir. Şiirleri küçük bir dîvan teşkil eder. Şiirlerinin birçoğunun, içlerinde Dede Efendi de bulunduğu hâlde birçok üstad bestekârlar tarafından bestelenmesi, esmâ ile sülûk eden tarîkatlarda mukabele esnasında zâkirler tarafından okunması H.'in, zamanından i'tibâren sûfîler arasında büyük bir şöhret kazandığına delildir.

H.'in Türkçe mensur *Tarîkat - nâme* adlı bir eseri (İst. Üniv. K. Türkçe Yaz. No. 6383; mecmua; İstanbul'da Çarşamba civarında Mehmed Ağa Dergâhı şeyhi Himmetzâdelerden Seyyid Yahyâ nüshasından 1216 - 1223'te Derviş Selim tarafından istinsah edilmiş nüsha, 1. b - 90 a), aynı adı taşıyan mesnevî tarzında manzum bir başka eseri ve *dîvan*'ı vardır. Aynı mecmuada H.'in hâl tercemesi de yer almaktadır ki bizce en doğru hâl tercemesi budur. Ayrıca, bu mecmuada, bestelenen şiirlerin kenarlarına bestekârlarının adları ve makamları da yazılmıştır (Mecmuanın sonunda Himmetzâde Abdullah'ın ilâhileri de vardır). — Abdülbâki Gölpınarlı

HİMMETİYYE (Himmetîlik), Şa'baniyye ile Bayramiyyenin birleştirilmesinden meydana gelen, daha çok Bayramiyyenin bir kolu sayılan, Bolu'lu Himmet (b. bk.) tarafından kurulmuş olan bir tarîkat. H , Bayramîlikten ayrılan ve Melâmetîliği yenileyen Bayramî Melâmilerine karşılık, tamamiyle Sünnîliği benimsemiş bir koldur. Ancak son zamanlarda, Melâmilerce kutup tanınan ve Mevlevîlerin bir kısmı tarafından da kabul edilen Seyyid Abdülkadir - i Belhî (H. 1341/

1923)'nin Melâmet yolundaki mürşîdi Seyyid Bekr'ür - Reşâd (H. 1292/1875) ın mürşîdi, Sipah Silâhdar Kalemi ketebesinden İbrâhim (H. 1264 1848), Himmet Efendi'nin torunu Abdüssamed'in halîfesi Abdülgafûr'dan müstahlef Hâfız Muhammed'dir. Bundan anlıyoruz ki pek az bir zaman sonra Melâmîlerin bir kısmı. kendilerini H.'den göstermişler ve böylece son Himmetîlerin bâzıları da Melâmet yolunu benimsemişlerdir.

H. esma ile sülûkü kabul eden tarîkatlardandır; virdleri Seyyid Yahyâ (H. 869, 1464)'nın Vird - i Settâr adı verilen mürettep virddir (manzum *Tarîkat - nâme*, 95 a). Yedi tavır ve adla sülûkü esas tutan Himmetîler, Bayramî tacının terklerini, yâni dilimlerini kaldırmışlar, düzbeyaz keçeden taç kabul etmişlerdir. Bayramîlerde olduğu gibi taçlarının tepesinde gül denen birbiri içinde ve gittikçe küçülen üç beyaz ve dâire şeklinde keçe parçası dikilidir ki bunlar, «şerîat, ma'rifet, hakıykat» e işarettir. H. öbür tarîkatlara ve kollarına nisbetle pek o kadar yayılamamıştır.

HIMMLER, Heinrich (München 1900 - Lüneburg 1945), Alman siyaset adamı. Asıl mesleği ziraat mühendisliği idi. 1929 yılından i'tibâren SS Teşkilâtı Reich başkanlığını yapmıştır. Bu teşkilâtı sistemli ve plânlı bir tarzda partiye ve Wehrmacht (Alman ordusunun Üçüncü Reich devrinde taşıdığı ad)'a karşı bir şahsî silâh hâline getirmeğe uğraşan H., zamanla iç politikada çoğu zaman perde arkasında kalmak üzere Hitler'in hemen yanıbaşında ve son derece güçlü bir mevki kazanmıştır. 1936 târihinde Alman polisi başkanı, 1943 yılında Reich İçişleri Bakanı ve 1944 yılında da Yedek Ordu Başkomutanı görevlerine getirilmiştir. H. gizli devlet polisinin, toplama kamplarının terör hareketlerini, ayrıca Almanya'nın teslim olmasından kısa bir süre önce başlıyarak tam bir yıkıma yol açan son mukavemet hareketini teşkilâtlandırmış olan kişidir.

H. HIMMLER

HİMYERÎ'LER (el - Himyar), güney Arabistan'da eski bir kavim. Arap kaynakları H.'lerin çeşitli kabilelere ayrıldıklarını; Zafar ve Rida havalisi ile bunların doğusunda bulunan Sarv Himyar ve Necd Himyar'da yaşadıklarını yazarlar. I. yüzyılın sonlarında H.'lerin güney Arabistan'ın büyük kısmına hâkim bulundukları bilinmektedir. İç kısımlardaki bölgelerden başka Kızıldeniz, Hind Denizi kıyılarını ellerine geçirmişler, hattâ doğu Afrika kıyılarının bir kısmını işgal etmişlerdi. İmparator II. Costantinus zamanında, bir Hindli tarafından Zafar ve Aden'de kiliseler yapılmak suretiyle buraya Hıristiyanlık sokulmuştur. Fakat H.'lerin Hıristiyan olmaları daha sonraki devirlerdedir.

Habeşler, H.'ler üzerinde hâkimiyet kurmuşlar, Romalılar ise devamlı münasebet hâlinde bulunmuşlardır. H.'lerin bir süre sonra istiklâllerini elde ettikleri bilinmektedir. VI. yüzyılın sonlarına doğru H. başkanları İranlıları yurtlarına çağırdılar. İranlılar çeşitli bölgelerin idâresini H. beylerine bırakmak suretiyle yurdu işgal ettiler.

H.'lerden birçok kitabeler kalmıştır. Güney Arabistan'da bulunup yerli yazı ile yazılmış olan kitabeler muhtelif devirlere âiddir (M. Ö. VIII - M. S. VI. yüzyıllar). Fakat bunların pek azı asıl H.'lerden kalmadır. Bu kitabeler, yazıldıkları dile göre Saba ve Mina kitabeleri olarak iki grupta toplanabilirler. H. kitabeleri bunlardan Saba grupuna mensup olanlardır.

Kitabelerden başka bir de sikkeler vardır. Sikkelerin çoğunun H.'lere âid olduğu kabûl edilmektedir.

H. yazısında, klâsik Arapçanın bütün sesleri vardır. Bundan başka ıslık çıkaran *S* harfinin değişik bir şekli de bulunmaktadır. Bunların dili klâsik Arap dilinden çeşitli gramer hususiyetleri ile ayrılan bir Arap lehçesi sayılabilir.

HİNAYĀNA, İlk Çağlara âid Buddhist geleneğine verilen alaylı ad. H., bâzan «theravâda» adı altında Seylan, Birmanya ve Tayland'da bugüne kadar süregelmiştir. Bk. BUDDHİZM.

HİND ARAROTU (Canna indica L.), Tesbihçiçeğigiller (Cannaceae) türünden bir süs bitkisi. Meksika, orta Amerika, batı ve doğu Hindistan ve güney Brezilya'da yabanileşmiş olarak yaşayan bu bitkinin kökleri yumrumsu, sapları 1,80 cm yüksekliğinde, yaprakları yumurtamsı yuvarlak, uçlara doğru sivri, 50 cm uzunlukta, 20 - 25 cm genişliktedir. Çiçeklerinin renkleri kırmızı veyâ pembedir.

HİND ARMUDU (Psidium), Mersingiller (Myrtaceae) den küçük elma veyâ armut biçiminde meyvaları olan bitkiler olup tropiklerde çok yetiştirilir. Bilhassa Psidium guajava tropik Amerika'da, Psidium araca güney Amerika'da yetiştirilir. Meyvaları yenir.

HİND BEZELYESİ (Dolichos), Baklagiller (Leguminosae) den bir bitki. Tropik Afrika'da ve diğer tropiklerde yetiştirilir.

HİND BİBERİ, bir kırmızı biber cinsi. Tabâbette kullanılan bu biberin son derece keskin bir lezzeti vardır.

HİND CEYLÂNI (Fr. Gazelle de l'Inde), Çiftparmaklılar takımının Boynuzlugiller familyasından bir memeli türü. Toprak renginde olan H. C., zarif, küçük ve hızlı hareketlidir. Hindistan'da yaşar. Bk. CEYLÂN.

HİND DARISI (Pennisetum pers.), Çayırgiller (Graminae) den birkaç yıllık çayırsı bir bitki. Çiçekleri başak şeklindedir. Fırça veyâ kuştüylerini andıran başakları çok tüylüdür. Yaprakları dar, ince ve uzundur.

HİND DENİZİ (Coğ.): bk. HİND OKYANUSU.

HİND DOMUZU (Zoo): bk. KOBAY.

HİND FASULYESİ, Kelebekgiller (Papilionaceae) familyasından bir bitki. Fasulyeye çok benzeyen H. F., sıcak memleketlerde yetişir. Birbirine çok yakın iki cins olan dolichos ile vigna cinslerinde çiçeğin karina (omurga) sı spirallı (spiralée) değildir ve fasulyeden bu farkla ayrılır. Dolichos'un yetiştirilen bir tek türü vardır. Buna Fransız Antil Adalarında Dolichos Lablal adı verilir (bir nevi börülce). Vigna cinsinin iki türü vardır ki bunlara da Vigna sinensis ve Vigna Catjang adı verilir.

HİND FISTIĞI (Bot.): bk. KÜRKAS.

HİND FULÜ (Bot): bk. MISIR FULÜ.

HİND GERGEDANI (Zoo.): bk. GERGEDAN.

HİND GÜHERÇİLESİ veyâ **NİTRATLAR** [Kim.], nitrik asidin tuzları. H. G. billûrlaşmış katılardır. Nötr olanların hepsi suda erir, hepsi sıcaklığın te'siriyle dekompoze olurlar. Alkali (kalevi) olanlar (nitrat) önce nitrit hâline ge-

lir. Amonyum nitratı, azotlu oksit (oxyde azoteux) ve su hasıl eder. Öbür nitratlar, metal oksidi serbest bırakırken azot peroksidi ve oksijeni hasıl eder. Görülüyor ki bunlar oksitleyici kuvvete sahiptirler. Bu sebeple potasyum nitratı, kükürt ve kömür karışımı, kara barut (poudre noire) adını taşıyan bir patlayıcı maddeyi teşkil eder. Bâzı nitratlar (meselâ potasyum tuzu, yâni güherçile ve bilhassa sodyum tuzu, yâni Şili nitratı) a tabiatta rastlanır. Öbürleri nitrik (azotik) asitten i'tibâren sun'î bir yoldan hazırlanır. Bunları, nitritlerle beraber, sentetik azot peroksidini bir alkali veyâ karbonata te'sir ettirerek de elde etmek mümkündür. Amonyum nitratı da sentez yolu ile meydana getirilir. Alkalin (kalevî) nitratları, kalsiyum nitrat ve amonyum nitrat gübre olarak kullanılır. Amonyum nitrat aynı zamanda patlayıcı madde olarak da kullanılır. Bitkiler azotu esas i'tibâriyle nitrat şeklinde emerler. Azot, bitkilerin gelişmesine geniş ölçüde te'sir ettiğinden, nitratların gübre olarak rolü çok önemlidir. Çok kolay erime ve çabuk özümlenme vasıflarından dolayı bunların bilhassa nitrifikasyonu yetersiz olan topraklarda kıymeti büyüktür. Nitratlar ekseriya toprağın üzerine dökülür ve hafifçe işlenerek toprağa karıştırılır.

En çok kullanılan nitratlar şunlardır: 1 Şili sodyum nitratı: Şili'nin Pasifik sahilindeki geniş yataklardan çıkarılarak tasfiye edilir ve % 16 nitrik azot ihtiva eden tânecikler hâlinde kullanılır, 2. sentetik sodyum nitrat (endüstride hazırlanır); 3. Kalsiyum nitratları: amonyaktan hasıl edilir ve % 13 veyâ % 15,5 nitrik azot ihtiva ederler. Yüksek derecede higroskopik olup, kolayca erirler; 4. Kalsiyum ve magnezyum nitratı: % 15 nitrik azot ve % 8 magnezyum ihtiva eder; 5. Potasyum nitratı: biner (binaire) gübre olup, % 13 nitrik azot ve % 44 potas ihtiva eder. 6. Amonyum nitratı; % 35 yarı amonyaklı yarı nitrik azot ihtiva eder. Bu gübre, kompoze gübrelerin imâlinde kullanılır. Bu gübre azot muhtevası % 20'ye indirildikten sonra amonitrat adı altında, azotlu gübreler arasında en önemli yeri almıştır.

HİND HIYARI (Bot.): bk. HIYARŞEMBER.

HİND HURMASI (Borassus palmae), Palmagillerin Brassoiseae alt familyasından bir bitki. Afrika'da, tropiklerde, Asya'da, İndo - Malayik bölgede yetişir. Hurma şarabı yapımında kullanılır.

HİND İNCİRİ: 1. Kaktüsler familyasından Opuntia cinsi iki bitkinin, özellikle Opuntia ficus indica adlı olanının yalancı meyvalarına verilen ad. Amerika'nin tropik bölgelerinde yetişir. Bu bakımdan aslında buna Opuntia ficus indica değil, Opuntia ficus indianica, yâni H. İ. değil de Kızılderili inciri denmesi daha yerinde olurdu. Bu bitki tropik ve subtropik iklimlerle Akdeniz ikliminde yabanî olarak yetişmektedir.

2. Bir cins muza çok ender olarak verilen ad. Bu anlamda cennet inciri adı da kullanılır.

HİND KAMIŞI (Bambusa), Buğdaygiller (Gramineae) familyasından olup Asya, Amerika ve Afrika'nın sıcak ülkelerinde yetişen bir bitki. Dilimizde H. K.'na *bambu* (Fr. bambou) veyâ *bambus* (Alm. Bambus) adı da verilir. İki yüzden çok türü olan bu bitki deniz seviyesinde bulunan yerlerde kolaylıkla yetiştiği gibi, 3 000 (Himalaya) veyâ 5 000 (And Dağları) m lik yükseklikte bile yetişme imkânını bulur.

H. K.'nın gövdesi iklim şartlarına göre 5 m den başlayarak 25 - 30 m yi bulur. Cava'da yetişen en büyük türü (Gigantochloa maxima) 45 m ye kadar uzar. 1 m ye kadar kalınlaşan ve günde 40 - 45 cm boylanabilen H. K. türleri de vardır.

H. K. insanların sayılamayacak kadar çok işine yarar. Bu bakımdan bu kamışlar en yararlı bitkiler arasında yer almıştır. Hafif, fakat dayanıklı ve esnek H. K. türlerinden gemi ve çadır direkleri, kulübeler, köprüler, koltuklar, masalar, kanapeler, karyolalar, şezlonglar, parmaklıklar, merdivenler, çapa ve kürek sapları, bastonlar, kazıklar, sepetler yapılır. H. K.'nın genç sürgünleri Çin'de sebze olarak degerlendirilir. Bütün H. K. türleri kâğıt hamuru yapımında da kullanılır (Hindistan, Japonya, Brezilya ve Güney Afrika). Bunlardan başka, bu kamışların boğum yerlerinden akan tatlı sıvıdan içki de yapılır. H. K.'nın yaprakları kıyılarak hayvan yemi olarak kullanılır. Bazı H. K. türlerinin arpaya benzeyen tanelerinden yerliler yemek de yaparlar. Uzak Doğu ülkelerinde H. K.'ndan ev bile yapılır. Çin'de ve Japonya'da H. K.'ndan yapılma evlerden kurulmuş büyük köyler vardır. H. K.'nın maden ocaklarında kullanılması yolunda da denemeler yapılmaktadır.

HİND KENEVİRİ (Bot.): bk. KENEVİR.

HİND KESTANESİ (Bot.): bk. ATKESTANESİ.

HİND KİRAZI (Rhisophora mangle), Tropik sahillerin karakteristik Mangrove formation'larını teşkil eden odunlu bir ağaç. Rhisophora türlerinin menfî geotropik olan nefes kökleri ile ayak kökleri vardır. Rhimucronata'da tohum meyvanın içinde çimlenir. Micropylden dışarı doğru uzayan ağır bir hypokotyl, bitkicik bataklığa düştüğü zaman bir kama gibi çamurlu toprağa saplanmasını sağlar.

HİND KOBRASI (Fr. Cobra indien), Pullu sürüngenler takımının Kobragiller familyasından bir sürüngen türü. Uzunluğu 1 - 2 m olan H. K.'nın ensesinde gözlüğe benzeyen sarı bir süsü vardır. H K. çok zehirlidir. Asya'nın tropik bölgelerinde yaşar ve yerliler tarafından kutsal sayılır. Yılan oynatanların kullandığı türdür.

HİND KÖR YILANI (Fr. Typhlops), Pullu sürüngenler takımının Köryılangiller familyasından bir sürüngen türü. Batı Hindistan'da toprak altında yaşar.

HİND MANDASI (Fr. Buffle de l'Inde), Çiftparmaklılar takımının Boynuzlugiller familyasından bir memeli türü. Uzunluğu 225, yüksekliği 180 cm olan H. M., evcilleştirilmiştir. Hindistan'dan Asya ve Avrupa'ya yayılmıştır. Sütü, eti, derisi çok makbuldür. Bk. MANDA.

HİND MEŞESİ (Bot.): bk. TİK AĞACI.

HİND OKYANUSU, yeryüzünün üç büyük okyanusundan biri. Büyük Okyanus ile Atlas Okyanusu'ndan daha küçük olan H. O.'nun yüzölçümü 74 920 000 m² dir. Sumatra ile Cava arasındaki bölümü en derin yeridir. Bu bölümde derinliği 7 000 m yi aşan yerler vardır. H. O.'nun en derin yeri de buradadır (7 455 m).

H. O.'nun Ekvator akıntısı bu bölümdedir. Hızı saatte 1 mili bulur. Madagaskar Adası yakınlarında ikiye ayrılan akıntının bir kolu güneye, bir kolu kuzeye doğru akar.

H. O. eskiden beri sahil memleketlere ve adalara göre ayrı ayrı adlar almıştır.

HİND PAMUĞU AĞAÇÇIĞI (Bot.): bk. KAPAK.

HİND SAFRANI (Bot.): bk. ZERDEÇAL.

HİND TAPİRİ (Fr. Tapir de l'Inde), Tekparmaklılar takımının Tapirgiller familyasından bir memeli türü. Uzunluğu 2,5, yüksekliği 1 m dir. Rengi karamsı olan ve sırtında geniş ak lekeler bulunan H. T., Hindistan, Sumatra ve Malaya ormanlarında yaşar. Bk. TAPİR.

HİND TİMSAHI (Fr. Crocodile indien), Timsahlar takımının Timsahgiller familyasından bir sürüngen türü. Uzunluğu 34 m dir. Hindistan'da, bataklık ve ırmaklarda yaşar. Bk. TİMSAH.

HİND YAĞI (Fr. Huile de ricin) [Eczacılık], Ricinus communis (Euphorbiaceae) in kabukları soyulmuş olgun tohumlarını sıkmak ve su ile kaynatıp temizlemekle elde edilen ve tıpta kullanılan bir nevi yağ. Berrak, renksiz veyâ soluk sarı renkli, koyu kıvamlı, hafif kokulu ve biraz tahriş edici lezzette bir yağdır. Kesafeti 0.946 - 0.970'dir; asidlik derecesi 7'yi geçmemelidir. H. Y., 0°'de bulanır ve daha aşağı derecede tereyağı manzarası alır. Müshil olarak kullanılması yanında elâstik kollodyon, amonyak linimenti ve kâfurlu amonyak linimenti yapmaya da yarar.

HİND YAĞI BİTKİSİ (Ricinus communis), asıl yurdu tropikal Afrika olan ve bazan ağaç biçiminde 13 m yüksekliğe kadar erişebilen, bâzan da makimsi biçimde yetişen bir bitki. Şimdi çok yayılmış durumdadır. Hırva veyâ kene otu adlarını da taşıyan bu bitkinin yağı (Oleum ricini) birleşimi i'tibâriyle gliserid ve risinol asidden ibârettir. Birleşiminde ayrıca daha az ölçüde tristearin ve dihidrooksistearin de bulunur. Özellikle müshil olarak kullanılır ki bu te'siri risinol asidin ince bağırsaktaki süratli çözülmesinden ileri gelmektedir. Soğukta çalışan makinaların yağlanmasında da kullanılır. Rengini atmadığı için ressam ve boyacılar tarafından da aranan bir maddedir.

HİND YERELMASI (Ipomoea batatas), patatese benzer bir yumru kök. Lezzeti tatlıdır. Asıl yurdu Orta Amerika olduğu için bu bitkiye H. Y. adı verilmesi yanlıştır. Bugün yeryüzünün aş. yu. bütün sıcak kesimlerinde yetişir. Patates gibi bir besin maddesidir. H. Y.'nın yumruları bâzen bir ve hattâ iki kg ağırlığında olabilir. Bu bitkiden aynı zamanda Batate nişastası da elde edilir.

H. Y. birçok Kızılderili boylarının ana besin maddesidir. Birtakım Kızılderili mezarlarından çıkan bulgular, H. Y.'nın daha târihöncesi çağlarda bile ekildiği ve bu bakımdan ana yurdunun Amerika olması gerektiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Fakat başka bir tahmine göre H. Y. Amerika'ya Polinezya'dan gelmiştir. Adları arasında da büyük benzerlik vardır.

HİND - ARYA DİLLERİ (Alm. Indoarische Sprachen), Hindistan'da konuşulan ve Hind - Avrupa dilleri (b. bk.) nin Arya (bk. ARYA'LAR) koluna bağlı dillere verilen ad. Bk. HİNDİSTAN DİLLERİ.

Hindistan'da konuşulan diller içinde konuşanların sayısı ve kültür bakımından H. - A. D. önemli bir yer tutar. Bu dillerin bugünkü biçimi eski Hindceden gelir. Eski Hindcenin birtakım lehçelere ayrılmış olduğu anlaşılıyor. Brehmenlerin kutsal dili olan Sanskrit, batı Hindistan'da yayılmış olan bir lehçeye dayanır. Orta Hindcedeki lehçe farkları bir kat daha artmıştır (bk. PĀLİ, PRĀKRİT). Kral Aśoka yazıtları (M. Ö. III. yüzyıl) bu dilde yazılmıştır. Bu lehçelere dayanan Apabhraṁśa basamağından sonra Yeni Hindce meydana gelmiştir.

Bugün Hindistan'da H. - A. D.'ne bağlı olan aşağıdaki diller konuşulur: Assamî, Bengali, Oriyâ, Bihârî, Hindî, Pencabî, Paharî, Keşmirî, Nepalî veyâ Gurkhalî. Pencabîye güneyde Racasthanî, Guceratî ve Marathi bağlanır. Son olarak, yeni H. - A. D.'ne Seylan'ın güney bölümünde kullanılan Singhali ile Batı Pakistan'da Sindhi, Batı Pencabî (veyâ Lahnda) ve Dard dilleri girer. Bunların en önemlisi Şina (Shina) dilidir.

Bütün H. - A. D. alanında genel konuşma dili olarak Batı Hindî koluna dayanan ve Farsça kelimelerle zenginleşmiş bulunan Hindustânî (b. bk.) dili kullanılır. Hindistan resmî devlet dili olarak Sanskritten alınma unsurlarla güçlendirilmiş olan Hindî dilini kabûl etmiştir. Pakistan ise bu dilin Arapça ve Farsça unsurlarla zenginleştirilmiş olan Urdu (b. bk.) kolunu kabûl etmiştir.

HİND - AVRUPA DİLLERİ (Fr. Langues indo-européennes, Alm. Indogermanische Sprachen), Avrupa ve Asya'da konuşulan birçok dilleri içine alan bir dil ailesi.

H. - A. D.'nin en eski çağlardan başlayarak bütün Avrupa'da Ön Asya'nın büyük bir bölümünde ve Kuzey Hindistan'da yayılmış olduğu anlaşılıyor. Daha yeni çağlarda bu diller yeryüzünün başka yerlerinde de yayılma imkânını bulmuştur. H. - A. D. arasında Hindistan'ın büyük kültür dillleri, antik kültür dilleri ve batı kültür âleminin dilleri anılabilir. H. - A. D. arasında bugün artık kullanılmayan eski diller de vardır. Bu dillerin adları eski kaynaklarda muhafaza edilmiştir. Son zamanlarda yapılan kazı ve araştırmalar sonunda bu eski dillere âid kalıntılar da ele geçmiştir.

H. - A. D. birkaç ana kolda toplanabilir:

1. Kelt dilleri: İrlanda'da konuşulan İr (yerli adı: Gaedhilge) dili; eskiden İskoçya'nın güney sınırlarından başlayarak bütün İngiltere'de konuşulan Brythonca, İskoçya'da kullanılan Gaelce (yerli adı: Erse), İngiltere'nin Wales bölgesinde konuşulan Kymri (yerli adı: Cymräeg, İng. Welsh) dili, İngiltere'nin güney - batı ucunda Cornwall bölümünde konuşulmuş olan Corn (yerli adı: Caenoack, İng. Cornish) dili, Eski Çağ'da Fransa'da, Batı ve Güney Almanya'da ve Kuzey İtalya'da yayılmış olan Galca (veyâ Gallia dili).

2. İtalik diller: Başlangıçta Roma topraklarında konuşulmuş olan Lâtince, daha sonra komşu dilleri baskısı altına almış ve Apennin Yarımadası'na yayılmış ve bütün Roma İmparatorluğu'nun resmî dili olmuştur. Batı medeniyetinin ortak yazı ve kültür dili hâline gelen bu dil, bugün Roman Dilleri (b. bk.) adıyla anılan birtakım kollara ayrılmıştır. Kuzey - doğu İtalya'da, bugünkü Venezia bölgesinde konuşulmuş olan Venet, Umbria bölgesinde yayılmış olan Umbr ve güney İtalya'da kullanılmış olan Osk dilleri bugün artık unutulmuştur.

3. Germen dilleri: İngilizce, Friesçe (yerli adı: Frysk), Felemenkçe (yerli adı: Dietsch veyâ Duutsch), Almanca, İslandca, Norveççe (yerli adı: Norsk), Danca (yerli adı: Dansk), Föro (yerli adı: Føroyar) dili, İsveççe. Bu kolun eskiden konuşulmuş olan bir dili Gotça'dır.

4. Balt dilleri: Litvanca (yerli adı: Lietuviškai), Letçe veyâ Latça (yerli adı: Latviski); bu kola giren Prusça (Prūsiskai) eskiden Doğu Prusya'da konuşulmuştur.

5. Slav dilleri: Wendce, Çekçe (Český), Slovakça (Slovenský), Polca (Polski), Slovence (Slovenski), Sırpça (Srbski), Hırvatça (Hrvatski), Bulgarca (Bĭlgarski), Beyaz Rusça, Ukraynca veyâ Küçük Rusça, Rusça (Russkiy). Bu

kola bağlı olan eski Polabca ölmüştür. Slav dillerinin en eski biçimi, Eski Kilise Slavcası veyâ Eski Bulgarca adıyle tanınmıştır.

6. Illyr dili: Balkan Yarımadası'nın batı bölümünde konuşulmuş, Eski Çağ sonunda ölmüştür. Güney-doğu İtalya'da konuşulmuş olan Messapça da bu kola bağlıdır.

7. Thrakça: Balkan Yarımadası'nın doğu bölümünde, Thrakia (Trakya)'da konuşulmuş, Eski Çağ sonlarında unutulmuştur.

8. Arnavutça (Shqip).

9. Hellence (Hellēnikē) veyâ Yunanca.

10. Phryg dili: Eskiden Küçük Asya'da konuşulmuştur.

11. Hitit dili: Eskiden Küçük Asya'da kullanılmıştır. Bu dilin yazılı kalıntıları devlet merkezi olan Ḫattuşaş (Boğazköy) şehri harabelerinde yapılan arkeolojik kazılarda çıkan Hitit arşivinde bulunmuştur. Çivi yazısı ile yazılmış olan bu dil kalıntıları Bedřich Hrozný (b. bk.) tarafından okunmuştur. Hitit dili Phryg akınına kadar sürmüştür. Eskiden Adana-Mersin bölgesinde kullanılmış olan Luwi dili Hititçeye yakındır. Eskiden Çankırı-Kastamonu bölgesinde kullanılmış olan Palā dili de bu kola girer.

12. Ermenice.

13. İran dilleri: Kürtçe, Osetçe (Kafkasya), Farsça, Beluçi (Belucistan), Peşto (Afganistan), Pamir lehçeleri gibi kollara ayrılır. En eski biçimi Eski Farsça veyâ Avesta dili adıyle tanınmıştır.

14. Hind-Arya dilleri.

15. Toḫarca: Doğu Türkistan'da konuşulmuş olan bu dil, XX. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan'da yapılmış olan kazılarda bulunmuştur.

Bütün H.-A. D.'nin kelime hazinesinde birçok ortak unsurlar vardır. Birkaç örnek: Lât. *pater* (= baba), Yun. *patēr*, Got. *fadar*, Eski Hind. *pitā*, Toḫ. *pācar*; Yun. *hepta* (= 7, yedi); Lât. *septem*; Eski Hind. *saptá*; Toḫ. *spät*; Hititçe *sipta*. Muhtelif kollar arasındaki ses farkları, benzer şartlar altında belirli kaidelere uymaktadır. Örnek olarak, öbür H.-A. D.'nde *p* ile başlayan kelimelerde Germencede *f* sesine rastlanır; öbür dillerde kelime başında vokalden önce gelen *s* sesi Yunancada *h*'ye çevrilir. Bunlardan başka, H.-A. D.'nde Ablaut (b. bk.) olayı da yaygındır. Lât. *tego* (= örtmek) ve *toga* (= manto, yağmurluk), Yun. *dêmō* (= inşâ etmek) ve *dómos* (= ev), Slav. *vezǫ* (= gitmek) ve *vozŭ* (= araba). Bu hâllerde de ses karşılıklarında belirli kaideler hâkimdir.

H.-A. D.'nin teşekkülü konusunda iki muhtemel izah vardır. Bilginlerin bir kısmına göre, H.-A. D. muhtelif târihî şartlar altında eski bir dil birliğinden ayrılmış kollar olarak kabul edilebilir. Dil bilginlerinin öbür kısmı ise bu dillerdeki benzerliklerin ortak kültürel şartlar sonunda meydana geldiğini kabul eder.

H.-A. D.'nin Avrupa ve Ön Asya'da yayılması, muhtelif târihî hâdiseler sonunda gerçekleşmiştir. Bu olaylar kısmen bu kavimlerin geleneklerinden, yaşadıkları bölgelerin adlarından, bu dillerle H.-A. D. dışında kalan komşu diller arasındaki karşılıklı münasebetlerden ve eski kazılarda ele geçmiş olan buluntulardan anlaşılabilir. Buna göre, Hind-Arya ve İran dilleri arasında eski bir dil kolunun ayrı lehçeleri olarak açık bezerlikler vardır. Bu dil kolunun temsilcileri Arya adiyle anılır. M. Ö. II. binyılın sonlarına doğru Aryalar kuzey-batı Hindistan'a gelmişlerdir. İran'da ise Aryalara daha M. Ö. II. binyılın ortalarında rastlanmıştır. Güney-doğu Rusya'daki yerleşmelerin daha eski olduğu kabul edilebilir. Hititler M. Ö. XVI. yüzyılda Anadolu'ya gelmişler ve orada M. Ö. 1200 yılına doğru Balkan Yarımadası'ndan gelen Phryg'ler tarafından dağıtılmışlardır. M. Ö. II. binyılda Yunanlılar üç dalga hâlinde aşağı Tuna bölgesindeki yerlerinden sonraki yurtlarına göç etmişlerdir. Târih çağlarında Illyr'leri Balkan Yarımadası'ndaki yurtlarında görüyoruz: Arnavutların dilinde Illyr'lere âid unsurlar da saklanmıştır. İtalik lehçe gruplarında, Lâtincede ve Osk-Umbr dillerinde göze çarpan benzerliklerin İtalya havzasında mı, yoksa daha eski çağlarda mı meydana geldiği tartışma konusudur. Her ihtimale karşı bu dillerle Alp Dağları'nın kuzeyinde bulunan Germen dilleri ve Keltçe arasında temas ve münasebetler cereyan etmiştir. M. Ö. I. binyılın ortalarından i'tibâren Kelt kavimleri batı Almanya ve kuzey-doğu Fransa'dan güney-batı, güney ve güney-doğuya yayılmışlardır. Aynı çağlarda Germenlerin yayıldığı bölge, batıda Weser Irmağı, güneyde ise Mittelgebirge tarafından sınırlanmış bulunuyordu. Slavların orta Wisla (Alm. Weichsel) bölgesinden batı ve güneye yayılması M. S. I. binyılın ortasından biraz önce başlamıştır. Kelime hazinelerindeki ortak unsurlara göre, Balt dillerin in Slavlarla uzun süren komşuluk münasebetleri kurdukları anlaşılıyor. Toḫarcanın münasebetleri batıda doğu Polonya bölgesine kadar yayılmıştır. Böylelikle H.-A. D.'nin en eski yurtları kuzey Orta Avrupa'dan güney Rusya'ya kadar uzanır. H.-A. D.'nin hareket noktasının, yani anayurdunun bu bölgenin hangi noktasında bulunduğu henüz kesin olarak tesbit edilememiştir.

Bu kadar geniş bir coğrafî sahaya yayılmış bulunan bu dillerin birtakım kollara ayrılması tabiîdir. Eski H.-A. D. bu yolda açık bir fikir edinilmesine imkân vermemekle beraber, H.-A. D.'nin batı kolunda yer alan diller (Keltçe, Germence, İtalik ve muhtemelen Illyrce) in Eski Çağlardan beri sağlam bağlarla bağlı bir grup meydana getirdikleri açıktır. Bunun gibi, bu dillerin doğu kolunda yer alan diller arasında da yakınlıklar vardır. Yunancada ve Slavcada batı ve doğu te'sirlerinin karşılaşması veyâ karışması sık sık müşahede edilebilir. Doğu grupuna bağlı dillerde eskiden beri palatal *k* sesinin söylenmesinde bir değişiklik göze çarpar: bu dillerin bir kısmı bu sesi *s*'ye çevirmiştir. Bu suretle «100» anlamına gelen eski kelime, Eski Hindcede *śata*, Awest. *satem* biçimini almış, Toḫarcada *känt*, Yunancada ise *hekaton* biçimini muhafaza etmiştir. Bunun gibi, Lâtincede *centum*, Gotçada *hund* biçimi saklanmıştır. H.-A. D. arasında tesbit edilen bu derin ses farkı, H.-A. D. alanında uzun zaman en eski ve en önemli lehçe sınırı olarak kabul edilmiştir. M. Ö. II. binyılın ortasında meydana gelen bu olay, yalnız Arya, Slav, Balt, Ermeni, Arnavut ve Thrak dillerini kapsamına alır. Illyr dilinin durumu bu bakımdan uzun zaman anlaşılamamıştır. Bu grupa, «100» anlamına gelen İranca kelimeye istinaden *Satem dilleri* adı verilmiştir. Öbür diller ise *Kentum dilleri* adıyle anılır.

H.-A. D'nde kullanılan kelime ve biçimler, anadilin bütün özellikleriyle aydınlatılmasına imkân vermemekle beraber, bu dilin yapısı ana çizgileriyle tesbit edilmiştir. Bu dili konuşan topluluk bir süre birliğini sürdürmüştür. Bu suretle târih öncesi çağlarda Hind-Avrupa kavmi (Alm. Indogermanen)'nin varlığı anlaşılmıştır.

H.-A. D.'nin komşu dillerle münasebetleri açık olarak tesbit edilememiştir. Yalnız Ural dilleriyle H.-A. D.

arasında birtakım münasebet ve temaslar olduğu anlaşılmıştır. H. A. D.'nin bütün eski komşuları unutulmuştur.

H. - A. D. arasındaki benzerlik ve farkların tesbiti ve bu dillerin tarihî gelişmesinin araştırılması, tarihî dil ilmi alanında özel bir kolun meydana gelmesine yol açmıştır. Bu kola Almanya'da Indogermanistik adı verilir.

Belli başlı H. - A. D. arasındaki yakınlık ve benzerliklerin 1786 yılında W. Jones (Kalküta) tarafından tesbitinden sonra, bu yeni ilim R. Rask (1814), F. Bopp (1816) ve Jacob Grimm (1822) tarafından kurulmuştur Rask ses karşılıklarında göze çarpan kaidelere dikkati çekmiş, Bopp fiillerin yapısındaki benzerlikleri belirtmiş, Grimm de tarihî gelişmenin önemi üzerinde durmuştur. Bopp bu alanda *Vergleichende Grammatik* (Mukayeseli gramer) [1833 - 1852] adlı bir eser yazmıştır. Bu, dil ilmi alanında meydana getirilen ilk «mukayeseli gramer»'dir. A. F. Pott ise 1833 - 1836 yılları arasında çıkan *Etymologische Forschungen* (Etimolojik araştırmalar) adlı eseriyle ilmî etimolojiyi kurmuştur. 1861 yılında A. Schleicher, Hind - Avrupa Anadilinde kullanılmış olan biçimleri tesbite çalışmıştır (*Compendium der indogermanischen Sprachen*).

Almanya'da yapılan bu çalışmalar yanında başka ülkelerde de mukayeseli dil ilmi alanında birtakım araştırmalar yapılmıştır. İngiltere'de Max Müller, Amerika Birleşik Devletleri'nde W. D. Whitney, Fransa'da M. Bréal ve İtalya'da G. J. Ascoli gibi dil bilginleri H. - A. D. ile ilgili yayınlar yapmışlardır. Fonetik alanında birçok kaide ve karşılıklar tesbit edilmiştir (H. Grassmann 1864, G. J. Ascoli 1870, A. Fick 1873, K. Verner 1875, H. Collitz 1879). K. Brugmann (1876) ve F. de Saussure (1879) ise morfoloji açısından birtakım yakınlıklar bulmuşlardır. Bu çalışmalar sonunda A. Leskien ve K. Brugmann'ın yetiştirmiş olduğu genç bilginler, H. - A. D. içinde yer alan bütün kollar arasında ses bakımından açık kaide ve kanunlar bulunduğu inancına varmışlardır (Genç Gramerciler, Alm. Junggrammatiker). Joh. Schmidt kelimelerin târihi üzerinde durduğu gibi, bu aile içinde yer alan dillerin târihî inkişaf ve kaderini de göz önüne almıştır. Bundan sonraki çalışmalarda da bu diller mukayeseli açıdan ele alınmış, işlenmiştir (J. Wackernagel, W. Schulze, P. Kretschmer, A. Meillet, F. Sommer). Ayrıca, O. Schrader, P. von Bradke ve H. Hirth gibi bilginler, H. - A. D.'nin en eski çağlardaki durum ve münasebetleri konusunda değerli çalışma ve yayınlar yapmışlardır. XX. yüzyılın başlangıcında iki yeni Hind - Avrupa dilinin (Toharca ve Hititçenin) keşfi bu yolda yeni imkân ve kolaylıklar sağlamıştır. Bu yeni diller, bilginlere H. - A. D.'nin morfolojisi ve sınıflandırılması bakımından yeni ip uçları vermiştir.

HİND - ÇİN DİLLERİ: bk. ÇİN - TİBET DİLLERİ.

HINDEMITH [*hindemit*], **Paul** (Hanau 1895 - Frankfurt, Main 1963), Alman bestecisi. A. Mendelssohn ve B. Sekles'in öğrencisidir. 1915'te Frankfurt'ta orkestra şefi, 1927 târihinde Berlin Yüksek Müzik Okulu'nda profesör olmuştur. Atatürk devrinde yurdumuza dâvet edilen H., Ankara'da Devlet Orkestrasını kurmuştur. Daha sonra Amerika'ya gitmiş ve 1953 yılına kadar Yale Üniversitesi'nde profesörlük etmiştir. 1951 târihinden i'tibâren aynı zamanda Zürich'te de profesörlük etmekteydi. H., Barok Çağ'ı müzik idealine dayanarak Romantik Çağ'ın şahsî ifade tarzından sıyrılmak ve yeni bir beste ve icra üslûbu yaratmak isteyen genç Alman bestecileri ekolünün lideriydi. Başlangıçta alışılagelmiş tarzlardan mekanik müziğe kadar uzanan bir tecrübeler safhasından sonra H. önce konsertan stilde yaratıcı bir dengeye ulaşmış ve 1934 yılında *Mathis der Maler* (Ressam Mathis) adlı operası ile ilk önemli eserini vermiştir. Bundan sonraki san'at çalışmaları, senfoni, koro ve oda müziği tarzındaki başarılı örneklerle doludur.

P. HINDEMITH

Başlıca eserleri şunlardır: Operalar: *Cardillac* [1926 - 1952]; *Neues vom Tage* (Günün getirdiği yenilikler) [1928 - 1954]; *Mathis der Maler* (Ressam Mathis) [1934 - 1935]; *Hin und zurück* (Gidiş dönüş) [1927].

Bale eserleri: *Nobilissima Visione* (En yüce görüntü) [1938].

Koro eserleri: *Das Unaufhörliche* (Hiç durmayan) [1931, oratoryo]; *Requiem* (Katolik ölü âyini) [1946]; *Apparebit repentina dies* (Gün ansızın doğuyor) [1947]; *Gesang an die Hoffnung* (Ümide teganni) [1953].

Senfonik eserleri: *Philharmonisches Konzert* (Filharmonik konçerto) [1932]; *Symphonie Mathis der Maler* (Ressam Mathis senfonisi) [1934]; *Symphonische Tänze* (Senfonik danslar) [1937]; *Symphonie in Es* (Mi bemol majör senfoni) [1940]; *Synphoniche Metamorphosen* (Senfonik değişimler) [1943]; *Sinfonia serena* (Sâkin senfoni) [1946]; *Die Harmonie der Welt* (Dünyanın bağdaşımı) [1951]; *Ludus tonalis* (Ses oyunu) [1943].

Gına eserleri: *Das Marienleben* (Meryem'in hayatı) [1922; 1936 - 1948]; *Plöner Musiktag* (Plön müzik günü) [1932]; *Wir bauen eine Stadt* (Bir şehir kuruyoruz) [1930, çocuklar için].

HINDENBURG (Coğ.): bk. ZABRZE.

HINDENBURG [*hindînburh*], **Paul von Beneckendorff und von H.** (Posen 1847 - Neudeck, Batı Prusya 1934), Alman komutanı ve devlet adamı. 1914'te ordu komutanı iken kurmay başkanı Ludendorffile birlikte Tannenberg Meydan Savaşını, Mazurya gölleri bölgesindeki imha muharebelerini kazanarak Ruslara son derece ağır kayıplar verdirmiştir. Aynı yıl içinde Doğu Cephesi başkomutanlığına getirilmiş olan H., 1916 yılında kara harekâtında birinci derecede söz sahibi birkaç kişiden biri durumuna geçmiştir. H., Romanya (1916), İtalya (1917) ve Rusya harekâtlarını başarıyla sonuçlandırabildiği hâlde, 1918 yılında Batı Cephesinde başarısızlığa uğramıştır. Alman imparatorunun tahttan feragati üzerine Alman ordularını sınır ötesi topraklardan geri çekmiş ve Kolberg müstahkem mevkii ana üs olmak suretiyle Polonya'ya karşı doğu sınırlarını savunma tedbirlerini almıştır. 1919'da başkomutanlık görevinden istifa eden H., emekli olarak Hannover'a yerleşmiş, 1925 ve 1932 yıllarında sağcıların adayı olarak cumhurbaşkan-

P. HINDENBURG

lığına seçilmiştir. Rejime sadık ve dürüst bir cumhurbaşkanı olmasına rağmen Brüning'in şansölyeliği devresinde Von Papen (b. bk.)'ın te'sirinde kalarak gitgide hükûmet politikası girdabına sürüklenmiş, sonra 1923 târihinde Brüning ile bozuşarak Von Papen ve arkasından da Schleicher'ı başkanlık kabineleri kurmağa me'mur etmiştir. Yine Von Papen'ın te'siri altında kalmak sûretiyle 1933 yılında Hitler'i hükûmetin teşkili görevine çağırmış'ır. Bundan sonra ise artık çığırından çıkmağa başlayan aşırı akımları önlemek iktidârını gösterememiştir.

Hâtıralarını *Aus meinem Leben* (Hayatımdan) [1920] adlı kitabında toplamıştır.

HINDENBURG HATTI, 1916 yılında Alman genel kurmayı tarafından plânlanarak gerçekleştirilen bir müstahkem mevki. Fransa'nın kuzeyinde işgal altına alınmış bölgeleri güvenlik altına almak ve buranın savunmasıyla görevli birliklerin mevcutlarından tasarruf sağlamak amacıyla yapılmış olan H. H., üç kademe hâlinde düzenlenmişti ve bunlardan birincisi, yâni Siegfried Hattı, Lille şehrinin batısından ve Arras şehrinin doğusundan geçerek Saint-Quentin, La Fére ve Vailly-sur-Aisne şehirlerine uzanmaktaydı. Alman kuvvetleri 1917 Martında ricat ederlerken H. H.'nın boyu kısaltılarak 70 km indirilmişti.

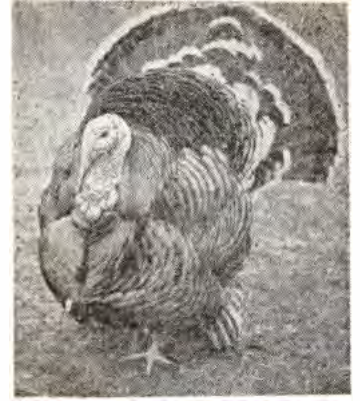
HİNDÎ, Hindistan Cumhuriyeti'nin resmî diline verilen ad. Edebî bir dil olan H., batıda Amritsar'dan doğuda Bhagalpur'a, kuzeyde Simla'dan güneyde Nagpur'a kadar uzanan topraklarda yayılmıştır. H. Delhi'de, Uttar Pradesh'te, Pencap (Panjab)'ın güney-doğusunda, Madha Pradesh'te, Bombay devletinin kuzey-doğu bölümünde, Racastan (Rajasthan) ve Bihar'da yazı ve okul dili olarak kullanılır. Bu dili bilenlerin sayısı aş. yu. 150 milyondur.

H. dili iki grupa ayrılır. Batı grupuna giren lehçeler arasında Hindustânî (b. bk.) veyâ Khari-boli (Rampur, Saharanpur, Moradabat, Bijnaur, Muzaffernagan, Dehra Dun), Bāngarū (Karnal, Rohtak, Delhi), Braj (Muttra, Agra Bharatpur, Karauli, batı Gwalior, Jaipur), Kanaujī (Farrukhabad, Shahjahanpur), Bundelī veyâ Bundelkhandī (Bundelkhand) kolları anılabilir. Doğu grupuna giren Awadhī, Baghelī ve Chhattisgarhī lehçeleri Uttar Pradesh, Baghelkhand, Bundelkhand, Chata Nagpur ve Madhya Pradesh'te konuşulur.

Batı lehçeleri X-XI. yüzyıldan beri yazı dili olarak kullanılmıştır. Braj ve Awadhī lehçeleri XVI-XVII. yüzyıllarda büyük bir gelişme göstermiştir.

Hindustânî veyâ Khari-boli lehçesi geniş bir coğrafî sahaya yayılmış ve Hindistan'ın siyasî ve kültürel hayatında büyük bir önem kazanmıştır. Bu dilin bir kolu Urdu dili adıyla gelişmiş, bir kolu da XIX. yüzyıldan i'tibâren çağdaş H. dilinin temelini teşkil etmiştir.

HİNDİ (Meleagris gallopavo, Fr. Dindon, İng. Turkey, Alm. Truthahn) H. nin asıl yurdu Kuzey Amerika olup, B. D.'in güneyinde Meksika'ya kadar uzanan bölgede yaygındır. Bu tür, Guatemala'da ve Yukatan Yarımadasında yaşayan Agriocharis ocellata türü ile beraber Sülünler (Phasianidae) in bir tâli familyası olan Meleagridae grupunu teşkil eder. 1520'den sonra lezzetli etinden dolayı ehlileştirilmiş ve Avrupa'ya getirilmiştir. H. nin erkeği 15 kg, dişisi 10 (nâdir olarak 20) kg ağırlıktadır. Kahverengi-sarı zemin üzerinde kırmızı benekli yumurtasını bir çukur yere yerleştirerek 28 gün kuluçkaya yatar. H. nin tüyleri kahverengi olup akisleri parlak yeşil renktedir. Alnı, kafası ve boynu çıplak olan H. nin alnında kanla dolup kabaran ibiği vardır. Kuyruğunda 18 sert tüy bulunur. Agriocharis ocellata türünün altın renginde büyük benekli tüyleri daha parlaktır. H. yi iyi bir şekilde yetiştirebilmek için kumlu, granitli veyâ kalkerli kuru bir sahaya lüzum vardır. Ayrıca H., gezip dolaşmayı çok sevdiğinden açık kuru havada her gün oldukça büyük bir sahada gezdirilip otlatılmalıdır.

HİNDİ

Ehlî H. ler birkaç cinse ayrılır: Kara, kızıl, bronz renkli ve beyaz. Yavrular çabuk büyür; ikinci aydan sonra ibikleri gelişir ve kızarır. Dişi H. yılda 16-20 yumurta yapan mükemmel bir kuluçka kuşudur. O kadar ki bâzen 29-31 güne kadar uzayabilen kuluçka devresinde, yem ve su ihtiyacını sağlamak için onu zorla yumurtaları üzerinden kaldırmak gerekir. Yavru H. ler sıcak bir yerde tutulmalıdır. İlk gıdaları suya veyâ süte batırılmış ve iyice sıkılmış bayat ekmektir. 1-2 gün sonra kaynatılarak katılaşmış yumurta ve ince ince doğranmış soğan ilâve edılir. Sonra çavdar ve arpa unları, pişirilmiş ve doğranmış ot ve sebzeler, pişirilmiş ve ezilmiş patates, havuç ve bakla verilebilir. Bunlar daima kaymağı alınmış süte batırılmalıdır. Bu yeme ara sıra biraz biber veyâ zencefil serpilir. İnce ince doğranmış soğan, sarımsak veyâ arpacık soğanı katılır. Bilhassa beyaz H.'lerin tüyleri, ticarî bakımdan oldukça değerlidir.

HİNDİ AKBABASI (İng. Turkey vulture, turkey buzzard), Kartallar takımının Yenidünya akbabasıgiller (Cathartidae) familyasından bir kuş türü. Uzunluğu 68 cm, rengi kara kahverengidir. Amerika'nın ılık ve tropik bölgelerinde yaşar.

HİNDİBA (Cichorium), Bileşikgiller (Compositae) familyasından bir bitki. Başlıca türü (Cichorium intybus) nün yeşil yapraklarından salata yapıldığı gibi kurumuş, kökleri kahve yerine de kullanılır. Asıl yurdu Akdeniz kıyılarıdır. Yurdumuzda İstanbul ve çevresinde yetiştiği gibi, Anadolu'da da rastlanır. Boyu 1-1,5 m, kökünün kalınlığı 5-8 cm dir. Alt yaprakları uzunca parçalı ve dişli olmasına karşılık süt yaprakları parçasızdır. Birkaç yıllık bir bitki olan H.'nın çiçekleri mavi renktedir. Ak veyâ pembe çiçekli H.'lar da vardır. Tohumları 3-5 köşelidir.

H. Şubat ve Mart aylarında ekilir. 1 dönümde 0,5-1 kg tohum kullanılır. Çimlenmesinden sonra seyreltme yapılır. Güzün yaprakları sararınca biçilir, kökleri çıkarılarak kurutulur. 1 dönümde 1000-2000 kg kök, 1000-2500 kg gövde verir.

H.'nın sapları hayvan yemi olarak değerlendirilir. Yeşil yapraklarından salata yapılır. Yaprakların lezzeti acıdır, fakat iştahı artırır. Kurumuş olan kökleri değirmenlerde övütülür ve kahve yerine kullanılır. Kahvesinin özel bir tadı vardır. İçinde kafein olmadığından Avrupa ülkelerinde H. kahvesinin sarfiyatı çoktur.

HİNDİÇİNİ, 1887 yılında Annam, Kamboç, Koçinçin ve Tonkin aras nda, Fransa tarafından kurulmuş olan birlık. 1893'te Laos da buna dahil edilmiştir. H.'nin ikti sadî bakımdan gelişmesi yolunda alınan bütün tedbirler, bu ülkelerde Fransa'ya karşı bir milliyetçilik duygusunun doğmasına ve şiddetlenmesine engel olamamıştır. Milliyetçi güçlerin 1930 yılındaki Tonkin ayaklanması ile zirvesini bulan direnmeler bastırıldıktan sonra Ho Şi Min tarafından yine 1930'da kurulan Çin-Hindi Komünist Partisi, özellikle Fransa'nın II. Dünya Harbi'ndeki mağlûbiyetinden sonra genişlemeğe ve kök salmağa başlamıştır. 1940 târihinden i'tibâren Tonkin'de bulunan Japonlar, 1945 yılı başında H.'deki Fransız birlıklerinin silâhtan tecrit edilmesi üzerine bütün ülkeyi işgıl etmişlerdir. 1945 Ağustosunda Japonya'nın bozguna uğraması üzerine Ho Şi Min, Vietmin kuvvetlerinin başında Vietnam cumhuriyetini ilân etmiş, fakat çok geçmeden geriye dönen Fransızlarla çatışmağa başlamıştır. 1946 sonlarından i'tibâren Vietmin kuvvetleri, Fransız sömürge birliklerine karşı, Vo-nguena Gip'in komutası altında bir gayri nizamî harbe başlamışlardır ki bu harp, târihe H. Savaşı adıyla geçmiştir. 1949 târihinde Fransa, H. birliğini feshetmiş ve ülkeyi üçe bölerek bu bölümlerin Fransız birliği (Union française) çerçevesi içinde bağımsızlıklarını kabul etmiştir. Bu üç devlet, Kamboç, Laos ve Annam, Koçinçin ve Tonkin'in birleşmesinden doğma Vietnam'dır. Dien Bien Phu mağlûbiyetinden sonra Fransa, 1954 yılında Cenevre Çin-Hindi konferansı kararlarına uyarak ülkeden çekilmiştir.

HİNDİSTAN (Hintçe adı: **Bharat**), güney Asya'da bir devlet. Kuzey-doğusunda Doğu Pakistan, Birmanya; kuzeyinde Bhutan, Nepal, Çin; kuzey-batısında Batı Pakistan; güneyinde Hind Okyanusu; doğusunda Bengal Körfezi; batısında Umman Denizi vardır. Yüzölçümü Cammu ve Keşmir hariç olmak üzere 3 053 597 km² dir. Nüfûsu 515 115 milyon (1967) dur. Pakistan devletleri henüz bağımsız birer cumhuriyet olarak ortaya çıkmadan önce, yâni 15 Ağustos 1947 târihine kadar H. adı Asya kıt'asının güneyindeki büyük yarımadaya verilmekteydi. Bugün H. denince bu adı taşıyan bağımsız bir devletin siyasî sınırları içinde kalan topraklar anlaşılmaktadır. Bununla beraber, H. ve Pakistan cumhuriyetlerine âid olan toprakların coğrafyasını birbirinden ayrı olarak gözden geçirmek mümkün değildir. Biçim i'tibâriyle aş. yu. bir üçgeni hatırlatan bu büyük ülke (4 940 583 km²) kuzeyde, yer yuvarlağının en yüksek zirvelerine sahip olan (Everest veyâ Çomolungma 8 848 m; Kangçendzonga 8 598 m; Lhotse 8 511 m; Makalu 8 481 m; Dhaulagiri 8 167 m ve Nanga Parbat 8 125 m) Himalaya sıradağları, batı Afganistan ve Belucistan, doğuda Assam ve güney-doğu-güney-batıda Bengal Körfezi, Hind Okyanusu ve Arap Denizi ile sınırlıdır. Toplam olarak karadan 2 560 ve denizden ise 5 440 km kadar sınır uzunluğu vardır.

HİNDİSTAN: Anuradhapura'da Ruanveli dagobası (II. yüzyıl)

HİNDİSTAN: Buddha heykeli (Borobudur, Cava) [tahminen VIII. yüzyıl]

Jeolojik yapı i'tibâriyle Güney H. (denizden yüksekliği 600-800 m), dünyamızın en eski kara parçalarından biridir. Himalaya dağları yaşça daha gençtir ve dünyanın en yüksek zirvelerine sahip bulunmakla beraber ancak Tersiyer çağında deniz altından yükselmişlerdir.

Bu çok eski kuzey ve güney parçaları arasında eskiden bir deniz vardı. Bu deniz sonradan, Ganj (Ganga) ve Sind ırmaklarının kuzeydeki dağlardan kopararak getirdikleri kum ve çakıllarla dolmuş ve bugünkü geniş ova hâlini almıştır. Yarımadanın güneyindeki Hind Okyanusu da aslında sonradan doğma bir denizdir. Güney H.'daki dağlık bölge ilk devirlerde Avustralya ve Afrika'ya, hattâ Güney Amerika'ya da bitişikti. Bu büyük kara parçasının karşısında, kuzeyde kalan, büyük kuzey kara parçası yer almaktaydı. Bu iki kara kütlesinin arasını Tetis (Thetys) denizinin suları doldurmaktaydı.

Gondvana adı verilen bu büyük güney kara parçasında çok zengin bir bitki dünyası (flora) ile bol çeşitli bir hayvanlar âlemi (fauna) gelişmiştir. Tersiyer çağıyla birlikte, bir taraftan Avustralya Gondvana kara parçasından, Hind Yarımadası Madagaskar'dan, Madagaskar da Afrika'dan ve Afrika Amerika'dan ayrılırken, öbür taraftan H.'da Ganj ve Sind ırmakları da bugünkü geniş ovayı doldurarak meydana getirmekteydi. Sonuç olarak, büyük Tetis denizinin artık ortadan kalkmış ve Hind Yarımadasının bugünkü şekil ve karakterine girmiş bulunduğunu görüyoruz.

İklim bakımından H., değişik yönlerden esen mevsim rüzgârları (muson) nın etkisi altındadır. Kışla beraber yarımadanın kuzey-doğu yönünden soğukça, fakat kuru rüzgârlar esmeye başlar. Yine kuru ve sıcak geçen ilkbahardan sonra, bu sefer güney-batı yönünden esmeye başlayan rüzgârlar, bol yağmur getirir. Yağmurlu bu-

HİNDİSTAN: Çıkrık başında Hindli kadınlar

lutlar yüklerini önce batı Gat (Gath) Sıradağlarının batı yamaçlarına ve sonra da Bengal ve Assam yörelerine çok bol ölçüde bıraktıkları için, Sind Irmağı tarafından sulanan ova kısmı ile Dekkan yaylasının batı Gat'larla siperlenen kısımları az yağmur alır. Bu sebeple buralarda öteden beri kuraklık, kıtlık ve açlık hiç eksik olmamıştır. Yarımadanın hava sıcaklığı tamamiyle coğrafî şartlara bağlıdır ve ayrıca güneyden kuzeye yaklaşıldıkça oldukça düzenli bir düşüş gösterir.

Bitki çeşidi bakımından Hind Yarımadası dünyanın en zengin ülkeleri arasındadır. Kuzeyde Himalayaların eteklerinden başlamak ve en güneyde kalan bölgelere kadar devam etmek üzere, Hind meşesi (Tectona), sandal ağacı (Sentalum album) v. b. gibi yaprak değiştiren ve sanayide üstün değerleri olan ağaç çeşitlerinden müteşekkil ormanlar aralıksız bir şekilde devam eder. Bunların yanında, ırmak deltalarında ve kıyı bölgelerinde bol ölçüde olmak üzere Rhisophora'dan meydana gelme bataklıklara rastlanır. Yarımadanın kuzey - batı bölgesi, ırmak kenarlarına düşen kısımlar hariç, genellikle çöl karakterindedir (Tharr).

Hayvan çeşidi bakımından da yarımada çok zengindir. Bol çeşitte maymunlara, kaplanlara, panter ve vahşî kedi cinslerine, fillere, yaban domuzlarına, sırtlanlara, yaban köpeklerine, yaban sığırlarına, ceylân çeşitlerine, yaban keçilerine, yaban koçlarına, gergedanlara, çeşitli yılan ve timsahlara ve çok zengin kuş çeşitlerine rastlamak mümkündür.

Yarımadanın başlıca dağları olarak, dünyanın en yüksek zirvelerinin bulunduğu kuzeydeki Himalaya Sıradağlarını, kuzey - batı sınırını çizen Hindukuş, Safid Kuh ve

HİNDİSTAN: Timsahın üç balığı yutması masalı diye anılan bir Hind folklor dansı

Süleyman sıradağlarını (burada Hayber, Bolan 1 799,5 m ve Gumal 2 287,5 m gibi tarihî geçitler vardır), Dekkan yaylasını Ganj ve Sind ırmakları ovasından ayıran Vindhya Dağlarını, yarımadanın doğu ve batı sahilleri boyunca uzayıp giden doğu ve batı Gat Sıradağlarını ve güney - batı H. bölgesinde çay ve kahve tarımının merkezi olan Nilgiri sırasını zikretmek icâbeder.

H.'ın belli başlı ırmakları şunlardır: Kuzeyde Ganj (2 500 km) ve onun kollarından olan Camna (1 400 km); Beas, Cahlum, Cenab, Ravi ve Satlec adlı beş kolu olan Sind Irmağı (3 190 km); Bengal'de sularını Ganj'ın deltasına boşaltan Brahmaputra Irmağı (2 900 km); Dekkan'ın kuzeyinde akan Narbada (1 300 km) ve Tapti (720 km) ırmakları; orta Dekan'da akan Godavari (1 500 km) ve Kistna (1 280 km) ırmakları.

Bir bütün olarak H. yarımadası bir tarım ülkesidir. Ülkede tarım sistem ve metodu henüz gelişmemiş olduğundan, alınan ürün miktarı ihtiyacı karşılayamamaktadır. Ekimi yapılan maddelerden pirinç (58,1 milyon ton, 1965) ve buğday (12,1 milyon ton, 1965) başta gelir. Bunun dı-

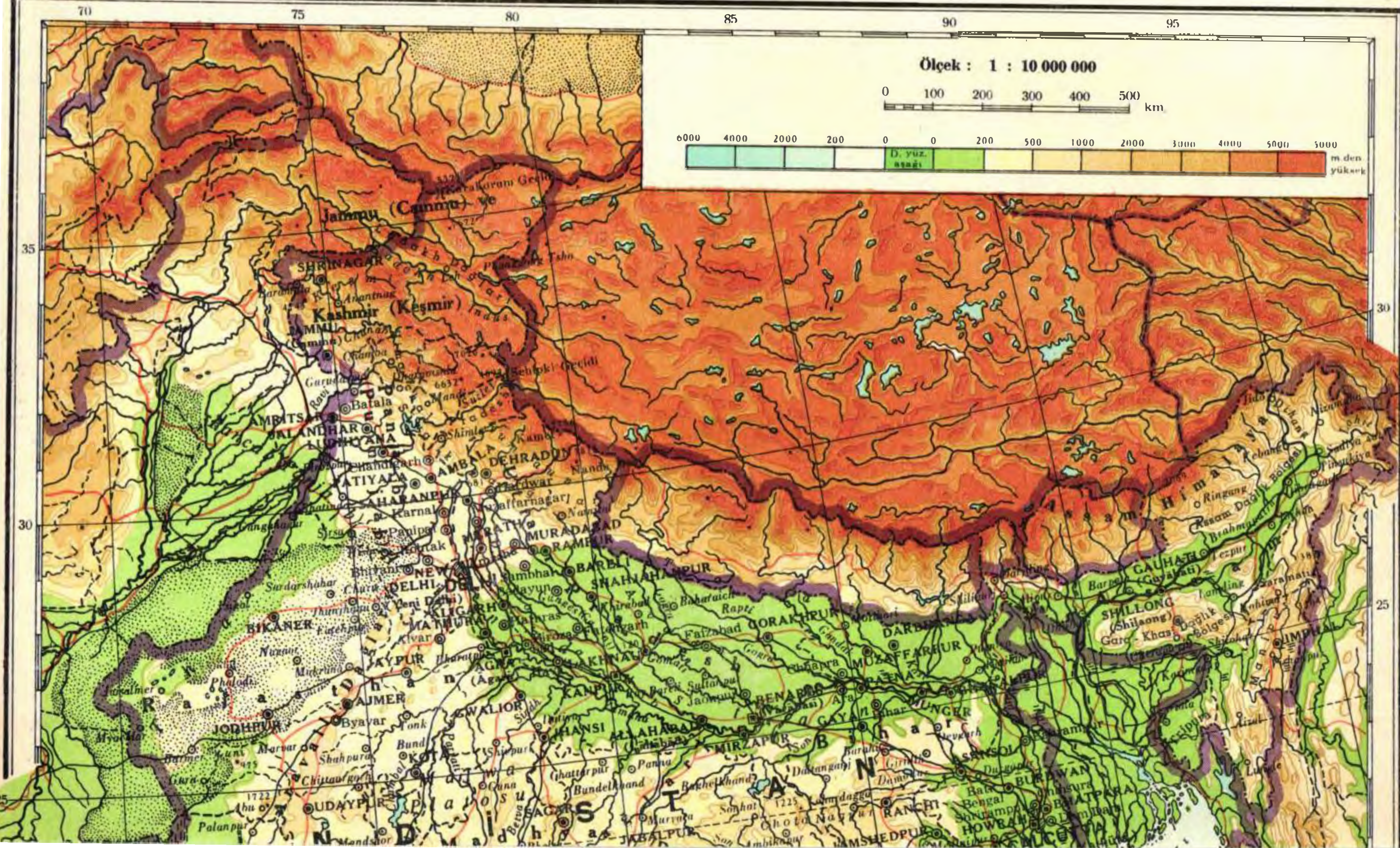

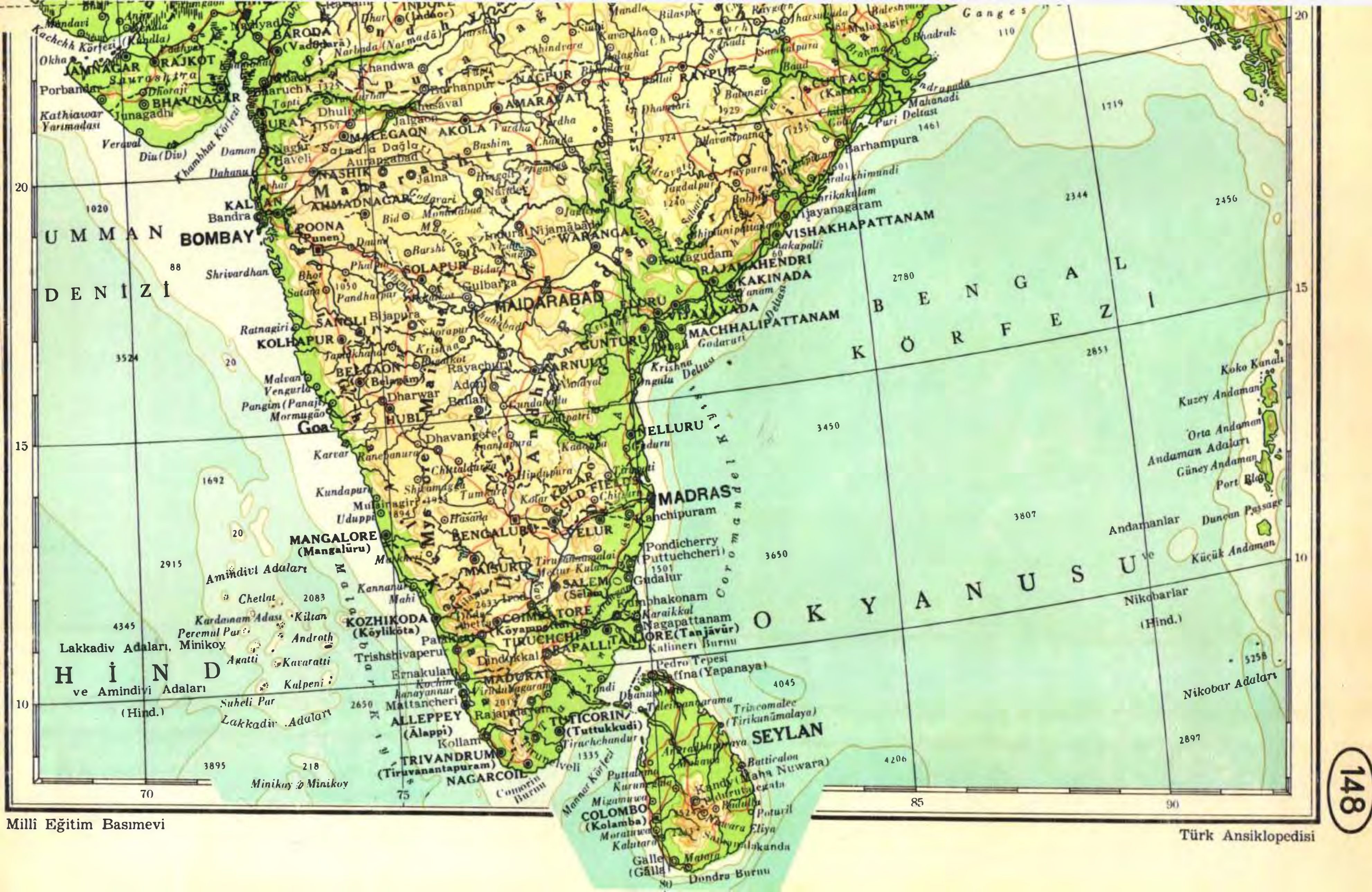
HİNDİSTAN: Taşıt aracı olarak kullanılan fil

şında, mısır, arpa, patates; sanayi bitkisi olarak pamuk, yer fıstığı, şeker kamışı, jüt; yağından faydalanılan kolza lâhanası (Brassica rapa); kauçuk, kahve, tütün, çay (dünyada en çok çay üreten ülke olarak, 1964'te 373 000 ton), baharat ve afyon gibi ürünler de yetiştirilmektedir. Hayvancılık alanında H., dış ülkelere koyun, keçi ve sığır derisi ve kösele ve yün göndermektedir. 175 milyonu bulan inekler konusu, H.'ın önemli iktisadî problemlerinden biridir. Geniş otlaklar az olduğundan, süt verecek hayvanlar beslenememekte ve süt ürünü ihtiyacın altında bir seviyede kalmaktadır.

H. topraklarının aş. yu. % 15'ini kaplayan ormanlar bugün H. hükûmetinin resmî kontrolü ve himâyesi altında geliştirilmektedir. Taşkömür 75 milyon ton (1968), demir 27 milyon ton (1968), bakır, kurşun, manganez, krom, al-

HİNDİSTAN (INDIEN)

Millî Eğitim Basımevi

Türk Ansiklopedisi

tın, petrol gibi yeraltı servetlerinin işletilmesinde de büyük bir ilerleme kaydedilmektedir. Bugün H. hükûmeti, endüstrileşme programını beşer yıllık plânlar hâlinde düzenlemiş bulunmaktadır. Bir taraftan, özellikle Pançayat adlı beşer üyeden ibâret olan ve köy kamu işlerini yönetmekle görevli bulunan teşkilâtlar aracılığı ile, köylerdeki küçük el san'atlarının, çömlekçiliğin, iplik bükme işlerinin ve Hindlilerin geleneksel tekstil endüstrisi diye kabûl edilen pamukçuluk, yüncülük, jüt yetiştirme, ipekçilik, bitki liflerinden kumaş imâli ve halı dokuma gibi yerli sanayiin geliştirilmesine çalışılırken; öbür taraftan da, modern anlamiyle yüksek demir (ham demir istihsâli 6,8 milyon ton, 1965), çelik (ham çelik istihsâli 6,3 milyon ton, 1965) ve kimya sanayiinin kurulması ve genişletilmesi yolunda önemli adımlar atılmaktadır. Çelik istihsâli fabrikalarının çoğu orta H.'dadır. Bunlardan Bhilai'daki Ruslar, Durgarpur'daki İngilizler ve Rourkela'daki ise Almanlarla yapılan iş birliği ile yönetilmektedir. H. ayrıca çimento (10,6 milyon ton, 1965), kok kömürü, benzin, ince ve kalın motor yağı da istihsâl eder. Yüksek tekstil endüstrisi ve âlet yapan makine endüstrisi de kurulmuştur. Bu arada şeker, sigara, kâğıt, sun'î gübre ve kükürt asidi endüstrilerini de zikretmek gerekir. Başlıca ihraç maddeleri çay, jütten yapılmış eşya, pamuk, pamuklu kumaş ve baharattır. H.'da devlet eliyle işletilmekte olan 60 000 km uzunluğunda demiryolu vardır. 700 000 km kadar olan karayollarının 237 000 km si üstün kalitelidir. Gemi seferlerine elverişlilikleri bakımından Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin büyük önemi vardır. H.'ın üç büyük limanı Kalküta, Bombay ve Madras'tır.

H., 26 Ocak 1950 anlaşmasiyle Büyük Britanya devletler topluluğuna dahil olarak federal (15 eyâlet) bir cumhuriyet hâlinde idâre edilmektedir. Devlet başkanı, iki merkezî meclis ve bir de eyâletler meclisleri tarafından beş yıllık bir süre için seçilir. Başbakanı devlet başkanı seçer.

Târih: H.'ın güneyde denizlerle ve kuzeyde az sayıda geçit veren yüksek dağ sıralariyle çevrili bulunması, buraya yönelen akınların dâima kuzeye gelerek birikmelerine ve her yeni gelenin kendisinden önce geleni biraz daha güneye doğru itmesine yol açmıştır. Avrupalıların sömürgecilik ve misyonerlik gayeleriyle denizden gelerek H.'a ayak basmalarından daha önceki târihlerde, bu yarımadaya yönelmiş olan akınların hemen hepsi, kuzey - batı dağlık bölgesinin zorluklar ve tehlikelerle dolu olan belirli sayıdaki dar geçitleri üzerinden olmuştur. İranlılar, Yunanlılar, Afganlar, Büyük İskender'in orduları, Gazneli Mahmud, Gorlu Mehmed, Çingiz, Timur, Babur, Nadir Şah ve nihayet Ahmed Şah Dürrânî hep bu dar kapılardan Hind topraklarına girmişlerdir.

HİNDİSTAN: Batı Hindistan'da enerji elde edilen ve sulama işlerinde kullanılan hidro - elektrik te'sislerinden biri

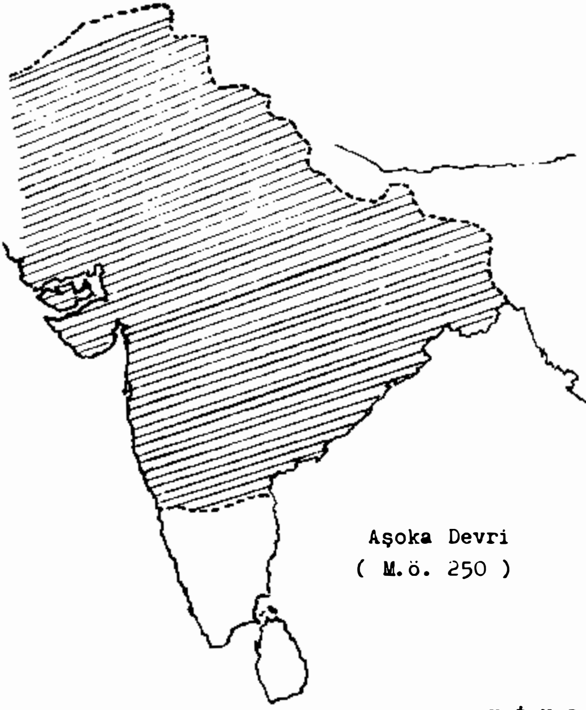
H. târihinin başlangıç safhaları, geçmiş yüzyılların karanlıkları içinde kaybolup gider. Yarımadanın en eski yerleşme bölgesi olarak bilinen ve eski Dravid ırkının yaşadığı yer olan güney H.'ın alın yazısı hakkında bildiklerimiz çok azdır. Bu ırk H.'a dışarıdan bir yerden mi göç yolu ile gelmişti, yoksa ülkenin ilk yerlileri bunlar mı idiler, bilmiyoruz. M. Ö. 1300 yıllarına doğru batı - kuzey yönünden H.'a gelip yerleşmiş oldukları kabûl edilen Arîlerden kalma eski metinlerdeki kayıtlara bakılırsa, Arî kavim H.'a ayak bastığı sıralarda yerliler, yâni Dravidler küçümsenemeyecek bir kültüre sahip idiler. Bu yerlilerin birtakım savunma kaleleleri, savunma teşkilâtları ve düşmanlarına karşı koyabilecek ölçüde savaş kuvvetleri vardı.

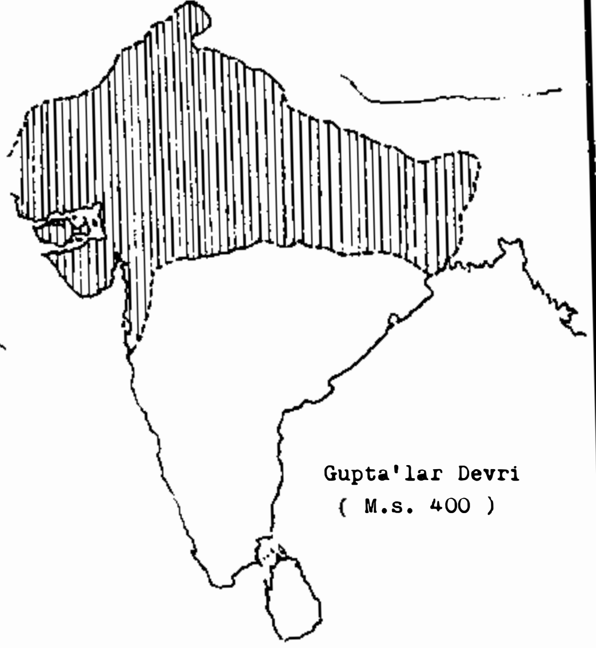
Sind Irmağı boyunda yapılan kazılar sonunda elimize geçmiş bulunan yazıya benzer işaretler henüz okunamamış bulunduğundan, bu kültür tabakası hakkında da kesin bir şey söyleyecek durumda değiliz. Büyük bir ihtimalle, bu kültürün sahibi olan insanlar M. Ö. III. binyıllarında yaşamaktaydılar ve Mesopotamya'daki kültürle birtakım münasebetler kurmuşlardı. Ancak, bunların kendilerinden önce Dravidlerle kendilerinden sonraki Arîler arasında ne gibi bir rol oynadıkları hakkında kesin bir şey söylemek zordur.

H.'a kuzey - batı yönünden göç yolu ile gelip yerleşen en eski kavim, *Rigveda* ilâhîlerinin sahibi olan ve bu ilâhîler içinde kendilerini Arya diye adlandıran kavim veyâ birtakım boylar topluluğudur. Bunlar, İran yaylasında kalan kardeşlerinden ayrılmış bir kol şeklinde gelip Pencab bölgesine yerleşmişlerdir. Sonradan bunlar, bu bölgede de kalmamışlar ve yavaş yavaş batıya doğru, Ganj Irmağının suladığı ova kısmına yayılmışlardır. Hindli ve batılı bilginler arasında bu göçün târihini M. Ö. 6 000 - 2 500 yıl kadar gerilere götürmek eğiliminde bulunanlar varsa da, genellikle kabûl edildiğine göre, Arî kavimler M. Ö. 1250 sıralarında H.'a gelip yerleşmiş bulunuyorlardı. Arîler hakkındaki bilgilerimizi *veda* adlı eski metinlerden edinmekteyiz. Bunlar içinde en eski sayılanı, 1 028 kadar ilâhîyi ihtiva eden *Rigveda* adlı mecmuadır. Arî boylar H.'a girdikleri sıralarda, beş ve belki de daha çok sayıda birtakım bağımsız küçük beylikler hâlindeydiler ve arka arkaya yarımadaya girmişlerdi. Râca adını verdikleri liderlerin yönetimi altında Anu, Bharata, Druhyu, Pûru, Tritsu, Turvaşa ve Yadu küçük krallıklarının adı anılmaktadır.

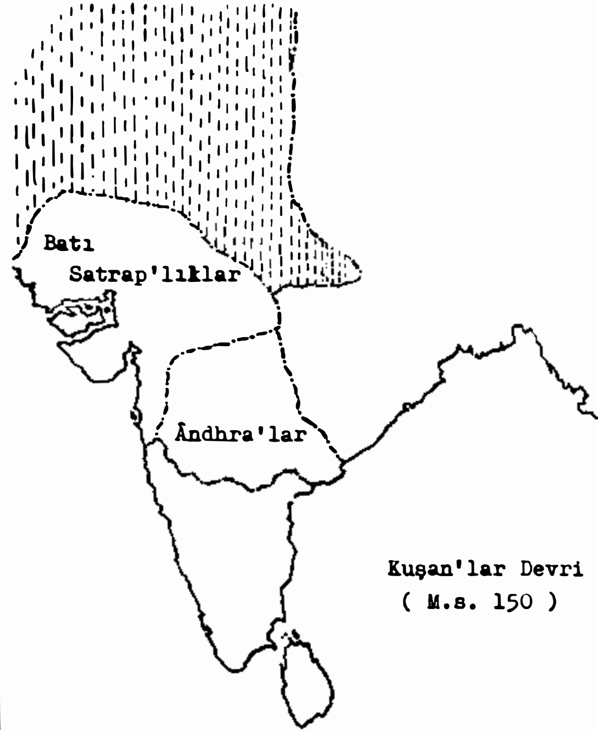
Hind târihinde, M. Ö. VII. yüzyıldan önceki olaylar hakkında bir târih vermeye imkân yoktur. Makedonyalı Büyük İskender, ordusuyla birlikte M. Ö. 326 sıralarında Pencab bölgesine ayak basmıştır. Bu târihi esas kabûl ederek geriye doğru gitmek suretiyle ve eski metinlerdeki hikâyelerin de yardımı ile M. Ö. VII. yüzyılda kuzey H.'da egemenlikler kurmuş olan bâzı krallıklar hakkında birtakım fikirler yürütme imkânı bulunacaktır.

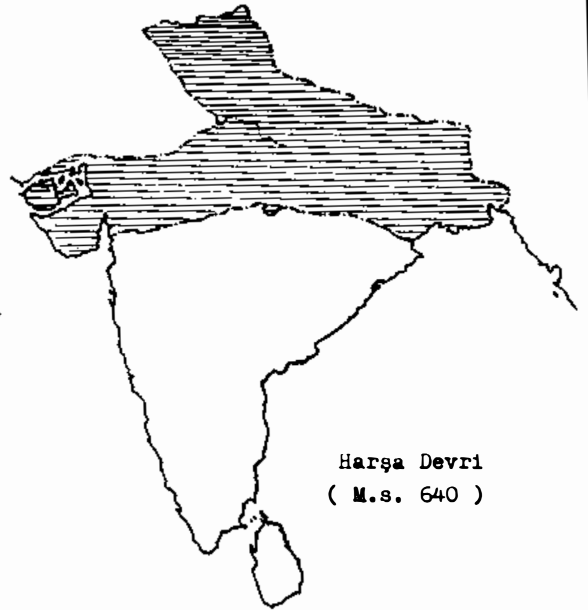
Yapılan kazılar sonucunda, Sind Irmağının yukarı kesimi dolaylarında vaktiyle bir Taksila başşehrinin çok parlak günler yaşamış olduğu ortaya çıkmıştır. H.'ın diğer yerlerinde de buna benzer çok eski devirlere âid kültür merkezlerine ve büyük şehir kalıntılarına rastlanmaktadır. Eski Hind geleneğinde, Arî asıldan gelme birtakım kralların kurdukları irili ufaklı 16 krallıkta geçen olaylardan söz edilmektedir. Bunlardan Magadha, M. Ö. IV. yüzyılda çok parlak günler yaşamaktaydı. Bu kralların en ünlüsü beşinci

H İ N D I S T A N

HİNDİSTAN: Târihî devirler

kral Bimbisâra'dır. Onun açtığı ve zaferle biten Anga seferi sonunda, Bhâgalpur ve Mungir, Magadha topraklarına eklenmişti. Kovu bir Cayna dini taraftarı olan Bimbisâra, M. Ö. 582 - 554 yılları arasında 28 yıl krallıkta kaldı.

Bimbisâra'nın krallığı sırasında veyâ ondan biraz daha sonra, I. Darayavahuş (M. Ö. 521 - 485), Sind Irmağı ağzı ile İran arasında bir deniz yolunun açılmasiyle, Sind Ovasını Pers İmparatorluğuna ilhak etti. Böylece, Sind büyük Pers İmparatorluğunun yirminci satraplığı oluyordu.

İskender'in H.'a gelişinde, Sind Ovası Pers İmparatorluğu ile H. arasında resmî sınır bölgesi olarak kabûl edilmekteydi. IV. yüzyıla kadar kuzey - batı H.'ın çeşitli yerlerinde kullanılmasına devam edilen ve sağdan sola doğru yazılan, Arâmî asıllı Kharoshthi yazısı, bu İran hâkimiyeti günlerinden kalma yadigârlar arasındadır.

Bimbisâra'dan sonra, M. Ö. 554 yılında oğlu Acâtaşatru Magadha tahtına çıktı. Kosala'yı Magadha'ya tâbi kılan, Bimbisâra'dan sonra, Magadha tahtına M. Ö. 527'de oğlu Darşaka, daha sonra 503'te Darşaka'nın oğlu Udaya geçti.

İskender'in büyük bir ordu ile M. Ö. 326'da H.'a girmesi olayı karşısında, eski Hind metinlerinde bir kayıt yoktur. M. Ö. 326 yılında H.'a ayak basan İskender, Sind Irmağını geçtikten sonra, ilk olarak, kendisini bir dost gibi karşılayan kral Âmbhi'nin muhteşem başkenti Taksila'da misafir olmuştu. Daha doğuda Poros'la İskender arasındaki savaş çok çetin oldu. Neticede Makedonya kuvvetleri galip geldi. İskender bundan sonra H.'da fazla kalamadı; askerleri arasında ayaklanmalar baş göstermiş olduğu için dönmeye mecbur oldu (M. Ö. 325). Onun M. Ö. 323'te Babil'de ölmesinden sonra ise, H.'da Yunan nüfûzu ancak 317 yılına kadar devam etti.

İskender'in ölüm haberinin H.'da duyulmasıyle beraber veyâ biraz sonra, Hindli asıldan olmayan askerî garnizonların bir an önce yurttan dışarı çıkarılması için birtakım faaliyetler başlamıştı. Magadha'daki hânedan da bu sırada değişmiş ve egemenliği Mauryalar ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. Bu hânedandan birinci kral Çandragupta, İskender'in eski generallerinden olan Seleukos Nikator'a karşı başarılı savaşlar açmış ve onu H. sınırlarının gerilerine çekilmeye mecbur bırakmıştı. Onun devrinde Magadha krallığı sınırlarının, başkent yine Pâtaliputra kalmak üzere, Afganistan'ı, Pencâb'ı, modern adiyle Birleşik Eyâletleri ve batıda Kâthiavar yarımadasını içine alacak kadar genişletilmiş bulunduğunu görmekteyiz. Çandragupta çok genç yaşta ölmüş ve yerine oğlu Bindusâra geçmişti. Mauryalar hânedanının Hind târihinde en güçlü kralı, M. Ö. 273'te Magadha egemenliğini babası Bindusâra'dan devir almış olan Aşoka'dır. Onun H.'ın birçok yerlerine diktirdiği muhteşem başlıklı sütunlara ve sarp kayalara yazdırmış olduğu yazıtlardan kendisi hakkında bilgi edinmek mümkündür. Bu yazıtlardan öğrendiklerimizin birçoğu, eski Hind metinleri, gelenekler ve sonradan yapılmış olan kazıların sonuçları tarafından da teyit edilmektedir. Başardığı en büyük işlerden biri de, Buddhizmi mahallî ve küçük bir tarîkat olmaktan büyük dünya dinleri seviyesine çıkarmış olmasıdır. Aşoka'nın kurduğu büyük imparatorluğun sınırları kuzey - batıda Afganistan'ı, Hındukuş sıra dağlarını, batıda Belucistan'ı, Makran'ı, Sind'i, Kuç'u, komşu boylara âid olan topraklar da dahil Suvat ovasını, güneyde Maysor eyâletinin kuzeyinde kalan kısmı, doğuda, Assam hariç, yarımadanın bütün diğer topraklarının ve kuzey H. da Nepal ve Keşmir'i bütünüyle içine almaktaydı.

HİNDİSTAN: Aşoka'ya âid sütun başlıklarından biri

Aşoka ölünce, büyük Magadha imparatorluğu oğulları ve daha sonra da torunları arasında taksime uğramıştı. Kuzey H. târihinin bundan sonraki safhaları hakkındaki bilgilerimiz oldukça azdır. Maurya hânedanının son kralı olan Brihadratha'nın M. Ö. 185 yıllarında, kendi kumandanlarından Pushyamitra (veyâ Pushpamitra) Sunga adlı biri tarafından öldürülmüştür. Pushyamitra ile Magadha krallığı, Şungalar hânedanının eline geçmiş oluyordu. Şungaları, 39 yıllık bir egemenlik süresinden sonra (112 - 73), Kânvalar takip etmişti. Onları da güney H.'dan gelen Ândhralar ortadan kaldırdılar. Esasında, Maurya hânedanının sona ermesiyle Magadha hâkimiyeti ve dolayısiyle kuzey H. siyasî birliği de artık ortadan kalkmış oluyordu. Bunu takip eden devirlerde, birtakım yabancı topluluklar batı - kuzey yönünden gelerek kuzey H.'ı ellerine geçirmişlerdi.

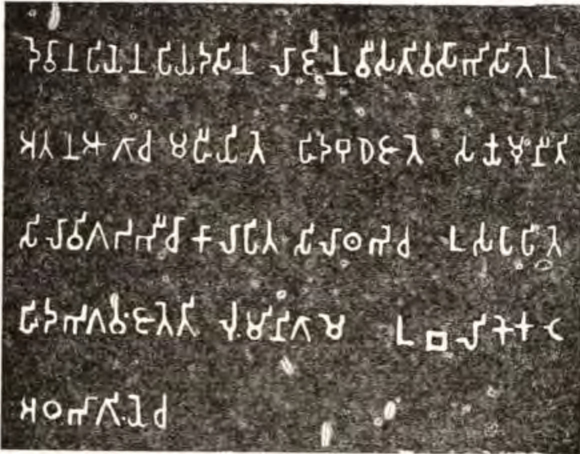
Ândhra'lar, aş. yu. M. Ö. 230 yıllarında güney H.'da kuvvetlenmiş'er ve Godâvarî ile Kistna (Krishna) ırmaklarının deltaları yakınında bir yerde krallık kurmuşlardır. Sonraki kayıtlarda Telingâna adıyla da anılan bu hânedan, güney H.'da 450 yıl kadar iktidarda kalmıştır. Bu âilenin en güçlü kralı 166 - 196 yılları arasında tahta geçmiş olan Gautamîputra Yacna Şrî'dir. Ândhralar, aş. yu. 225 yıllarında artık târihten silinmişlerdir.

Diğer taraftan, daha Aşoka'nın Magadha krallığının en parlak devirlerinden i'tibâren, o sıralarda Seleukoslara bağlı bulunan Baktria ve Parthia eyâletleri, kendilerine bağımsızlıklar sağlamak için teşebbüslere geçmişler ve nihayet M. Ö. 250 civarında küçük birer bağımsız krallık hüviyetini alabilmişlerdi. Bunlardan Parthia, Hazar Denizinin güney - doğusunda bir yerde kurulmuştu ve halkını, binicilikleriyle tanınan birtakım cengâver topluluklar teşkil

etmekteydi. Bu küçük sınır krallığı, daha kuruluşunun ilk yüzyıllarından i'tibâren doğuya doğru yayılmaya başlamıştı. Bu krallığın genel vâliliklerinden biri Afganistan'da, ikincisi batı Pencâb bölgesindeki Taksila'da, üçüncüsü Ganj Irmağının yukarı kollarından olan Camna Irmağı ovasındaki Mathura'da, dördüncüsü kuzey Dekkan dolaylarında ve nihâyet beşincisi de, modern Malva bölgesindeki Uccayn'da yerleşmiş ve egemenlik kurmuştur. Parthia egemenliği, İran Sasânîleri tarafından M. S. 226 târihlerinde yenilgiye uğratılarak büsbütün târihten silininceye kadar 500 yıl sürmüştür.

Bağımsızlığını kazanabilmiş olan eyâletlerden ikincisi Baktria'nın dördüncü kralı Demetrios zamanında, Pencab bölgesinin büyük bir kısmı Baktria topraklarından sayılıyordu. M. Ö. 140 - 120 yılları arasında Parthia ve Baktria, Orta Asya yönünden gelen Sakalar akını ile karşı karşıya kalıyorlardı ve bunlardan Baktria egemenliğinin târihe karışması da bu sıralara rastlasa gerektir.

Büyük Yüeçi (Yueh-chi) lerin batı Çin dolaylarından batıya doğru göç etmeye başlamaları (M. Ö. 174 - 160) üzerine Sırderya Irmağının kuzey bölgesini önceden kendilerine yurt olarak seçmiş bulunan Sakalar, bu sefer bu toprakları bütünüyle Yüeçilere terk ederek, H. yarımadasının kuzey - batı sınırlarında kendilerine münasip bir barınak bölge seçmeye mecbur kalmışlardı. Bu devirden sonra Yüeçileri, Amuderya Irmağının suladığı ova bölgesinde görmekteyiz. Zamanla burada göçebe hayatını terk ederek yerleşik bir hayat tarzını benimseyen Yüeçiler, Kucula - Kara - Kadphises veyâ kısa şekliyle I. Kadphises (aş. yu. M. S. 40) adlı bir liderin idâresi altında bir krallık kurdular. Zamanla kuvvetlenen Yüeçiler (daha tanınmış adlarıyla Kuşanlar), sırasiyle, Hindukuş Dağlarının güneyini, Kâbil'i, Gandhâra'yı, Taksila'yı ve Sind'in doğu bölgelerini tamamiyle kendi topraklarına katmışlardı. II. Kadphises zamanında, kuzey H.'da Ganj ovası Kuşanların elindeydi. II. Kadphises'in ölmesi (M. S. 110) üzerine onun yerini kral Kanişka almıştı. Kanişka ile birlikte Kuşanların hükûmet merkezi Puruşâver (bugünkü adı: Peşaver) oldu. Bu kral, Keşmir ovasını da Kuşanlara kazandırdı. Onun zamanında güzel san'atlardan müzik, heykeltıraşlık ve edebiyât en parlak devirlerini yaşamaktaydı. Sanskrit yazar ve şâirlerinden Aşvaghoşa ve ünlü Hind tabiplerinden Çaraka onun sarayında yetişmiş ve onun kuvvetli teşvik ve himâyesini görmüşlerdi. Bugün dünya san'at târihinde Mathura san'at ekolü adiyle ün almış olan değerli san'at eserleri, gerek Kanişka'nın gerek onu takip edenlerin san'atkâra verdikleri büyük önemin delilidir. Kuşanlar, Moğollardan çok Türklere benzer bir fizik yapıya sahip bulunuyorlardı. Bâzı kaynaklarda bu imparatorluğa H.'da kurulmuş olan ilk Türk imparatorluğu denir. VII. yüzyılda Araplar H.'a girdikleri zaman Kuşanlar, yalnız Kâbil'de tutunabilen zayıf ve tamamiyle Hindûlaşmış bir devlet hâline gelmişlerdi. IV. yüzyılda Magadha tahtına çıkan Çandragupta ana tarafından mensup olduğu Liççhavilerin de büyük desteğiyle, Ayodhya, Magadha ve Ganj Irmağı boyunda Prayâg (Allâhabâd)'ı da içine alan geniş ve kudretli bir krallık kurmaya muvaffak olmuştu. Bu krallık, 10 yıl gibi kısa bir zaman sürebilmişti. Yerini oğlu Samudragupta aldı. 50 yıl kadar Magadha tahtının sahibi olan en büyük ve en güçlü yerli Hind imparatorluğunu Samudragupta kurmuştur. Onun zamanında Magadha imparatorluğunun siyasî sınırları, kuzeyde, Keşmir hariç, Himalaya Sıradağlarının eteklerini; doğuda Brahmaputra Irmağını; güneyde Narbadâ Irmağı kıyılarını; batıda ise, Pencab ve Malva'daki küçük ve tâbi prensliklere âid topraklar da dahil, Sind Irmağının batı kıyılarını içine almaktaydı. Aynı zamanda kuvvetli bir şâir ve müzisiyen olan Samudragupta'nın ölümünden sonra oğlu II. Çandragupta (380) zamanında Malva, Gucerat ve Kâthiavar bölgeleri de büyük Guptalar imparatorluğu topraklarına eklenmiş oldu. Onu 415 yılında oğlu Kumâragupta ve onu da 555 yılında oğlu Skandagupta takip ederek tahta çıktılar. Skandagupta'nın tahta çıkmasının hemen akabinde, Hunlardan bir kol Guptalar üzerine bir saldırı denemesi yapmış ve fakat muvaffakıyetsizliğe uğramıştır.

HİNDİSTAN: Aşoka'ya âid yazıtlardan biri «Devânapiyena piyadasina lâcina vîsativasâbhisitena atana âgâça mahîyite hida budhe câte sakyamunîti silâ vigadabhîçâ kâlâpita silâthabheça usapâpite hida bhagavam câteti lumminigâme ubalikekate athabhâgiyeça» (Tanrıların sevgili kulu Priyadarşin, Aşoka, krallığının yırminci yılında bizzat buraya geldi. Saygı ödevini yerine getirdi. Çünkü burası Şakyamuni'nin doğduğu yerdi. Burasının etrafını taş bir duvarla çevirtti, bir de taş bir sütun diktirdi. Burada büyük zat doğmuştu da ondan. Lummini köyü vergiden muaf kılındı. Verginin ancak sekizde birine tâbi idi)

Guptalar devrinin 320 - 480 yılları arası, Hind siyasî târihinde «altın devir» diye vasıflandırılır. Güzel san'atlar ve özellikle edebiyât alanında en ünlü Hind san'atkârları bu devirde yetişmişlerdir. Dünya ölçüsünde bir ün sahibi olan klâsik Sanskrit şâir ve yazarı Kâlidâsa ve Buddhist bilgin Vasubandhu bu devirde yazmışlardır.

V. yüzyıldan i'tibâren kuzey H., kuzey - batıdan gelen Ak Hunların (Eftalitlerin) akını karşısında kalmıştır. O sırada Hunların başında bulunan Toraman, yerleşmek için 500 yıllarında Malva'yı uygun bulmuştu. 502'de onun yerine geçen oğlu Mihiragula (güneş çiçek) ise, karargâhını Pencab bölgesindeki Sialkot'ta kurdu. Bu sırada kuzey H., İran yaylasiyle batı Hotan arazisi arasındaki geniş alana yayılmış bulunan büyük Hun İmparatorluğunun 40 büyük eyâletinden biri sayılıyordu. 528 sıralarında Malva krallarından Yaşodharman Hun kralı Mihiragula'yı tahtından uzaklaştırmış ve onu Keşmir'e sığınmak zorunda bırakmıştı. Mihiragula sonradan burada tacından da feragat ederek ölmüştür. Hunların Amuderya boyunda kurmuş oldukları egemenlik ise VI. yüzyılın 2. yarısına kadar devam etmiştir.

Güneyde Narbadâ Irmağı boyundaki Broach'ta ve güney Racputâna'daki Bhinmâl'da da Orta Asya'dan gelme

HİNDİSTAN: 1. Taksila'da kullanılmış olan paralardan (M. Ö. 500 - 200), 2, 3. Kuşan'lar devrine âid paralardan (M. S. 150), 4. Gıyâsüddin Tuğluk'a âid para (1320 - 1325)

Gurcaralar tarafından meydana getirilmiş olan birtakım küçük krallıklar veyâ bağımsız prenslikler yaşamaktaydı. Hind siyasî târihinde VI. yüzyıl hakkındaki bilgilerimiz pek az ve çok karışıktır.

VI. yüzyılın sonlarına doğru Delhi'nin kuzeyinde Thânêsar kralı Harşavardhana, bir aralık askerî kuvvet ve kudret bakımından çok gelişerek, sırasiyle Gurcaraları, Malva'yı ve daha sonra da komşu birtakım küçük prenslikleri kendi nüfûz alanı içine almaya muvaffak olmuştu. Onun orta Bengal krallarından Sasânika tarafından 604 yılında öldürülmesi üzerine, Thânêsar tahtına henüz 16 veyâ 17 yaşlarında bulunan oğlu Harşa'yı çıkardılar. Çok genç yaşta olmasına rağmen, Harşa gerçekten büyük bir idârecilik kabiliyeti gösteriyordu. Krallığının ilk beş buçuk yılını hemen hemen tamamiyle savaşlarla geçirmişti. Başkentini Ganj ırmağı boyundaki Kanauc şehrine taşıtan Harşa, H. siyasî târihinde büyük önemi ve şöhreti olan bir devrin yaratıcısıdır. Aynı zamanda devrinin ünlü şâir ve edibi olarak da tanınan bu büyük kralın büyük bir gramer kitabı, üç büyük Sanskrit dramı ve daha birçok şiirleri olduğundan bahsedilmekteyse de, bugün elimizde dramlarından yalnız *Nâgânanda* vardır. Onun 646 sıralarında, hiçbir vâris bırakmadan ölmesi üzerine kuzey H.'daki siyasî birlik tekrar bozulmuş oluyordu. Bu karışıklık, Müslüman fâtihlerin H.'a giriş târıhleri olan XII. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Bu genel karışıklığın neticesi olarak birtakım boy ve kabileler, bu süre içinde yarımadaya girmişler ve kuzey H.'ın ayrı ayrı bölgelerinde birtakım kuvvet merkezleri kurmaya muvaffak olmuşlardı. Bu arada Râcput boylarının yer yer gittikçe önem ve güç kazanarak VIII. yüzyıldan i'tibâren H.'ın kuzeyinde önemli roller oynamaya başladıkları görülmektedir. Harşa'nın ölümüne rastlayan VII. yüzyılın ortasiyle İslâmî fütûhatın başladığı ve geliştiği XII. yüzyıl sonları arasını Râcputlar devri adiyle anmak mümkündür.

Kuzey H.'a hâkim olan bu kargaşalığa karşılık, Dekkan'daki krallıklar, bu süre içinde nüfûzlarını Ganj Irmağı doylarına kadar yayabilecek ölçüde bir gelişme içindeydiler. En güneyde bulunan Tamiller, uzun zaman komşulariyle ilgilerini kesmiş olarak yaşayıp giderken, bir aralık kuvvetlenerek kuzey komşularına ve Seylan'a karşı saldırılara başlamışlardı. Onların yanında Pândya, Çola ve Çera adlariyle kurulmuş olan küçük güney krallıklarını da zikretmek lâzımdır. Bu üç küçük krallık, uzun zaman, özellikle yüzyıl süresince, güneydeki Pallavalar hânedanı tarafından adetâ gölgelenmiş bir durumdaydı. XI. yüzyıla doğru güney H.'da siyasî dengenin değiştiğini ve Çolaların bir aralık bütün güney H.'ı kendi nüfûzları altına almaya muvaffak olduklarını görüyoruz.

Bütün bunlara rağmen, Harşa'nın ölümü ile İslâmî fetih seferlerinin başlangıcı olan XII. yüzyılın 2. yarısı arasındaki 500 yıl içinde, H. Yarımadası'nın bütününü veyâ hiç olmazsa kuzey H. bölgesini nüfûzu altına alabilecek güçte bir devletin veyâ siyasî birliğin kurulmasına imkân hasıl olmamıştır. X. yüzyıl sona ererken H.'da yer yer birtakım bağımsız râcalıklar vardı. Bunlar oldukça serbesttiler, topraklarını diledikleri gibi idâre etmekte idiler. Bunlar ne büyük krallardan korkmakta, ne de dıştan gelecek bir yabancı akını tehdidi altında bulunmakta idiler.

Gazneli Mahmud'un babası Emîr Sevük Tigin, büyük kuvvetleriyle 986 yılında H.'a girdi. Zaferle sona eren savaşlar Müslümanlara, önce Kâbil ve Kunar ırmaklarının birleştikleri yere yakın ve Hayber geçidi ile Afganistan arasında kalan Celâlâbad bölgesini, sonra da Peşaver'i kazandırmıştı. Sevük Tigin 997'de ölünce, yerine oğlu Mahmud geçti. Onun zamanında kuzey H.'ın hemen hemen büyük bir kısmı Müslümanların elinde bulunuyordu. Mahmud'un H.'a 17 sefer yapmış olduğu söylenmektedir. Bunlardan 12. si 1018 yılında ve Kanauc üzerinden yapılmıştır. Mahmud bu seferi sırasında, Bulandşahr râcası Hardatt'ı, maiyetindeki 10 000 kişilik askeriyle birlikte Müslümanlığı kabûl etmeye mecbur bırakmıştı. Gazneli sultanın akınları içinde en önemli sayılanı, onun, Kâthiavar Yarımadası kıyısındaki Somnâth veyâ Prabhâsa Pattana adlı tapınağı ele geçirmek amaciyle giriştiği 16. akındır. Mahmud bu niyetle Gazne'den 1023 yılında yola çıkmış ve sert iklimin birçok zorluklariyle mücadele ederek, ancak 1025 yılında, çok kuvvetli surlarla tahkim edilmiş bulunan bu zengin tapınağı ele geçirebilmişti. Mahmud son akınını Multan'a komşu olan Catlar üzerine 1030'da yaptı. Hükümdarlığı sırasında zamanının âlimlerine ve san'atkârlarına büyük bir saygı göstermiş bulunan ve Gazne sarayında Firdevsî ayarında birçok şâir, filozof ve san'atkârı himaye eden Mah-

HİNDİSTAN: Kutb - minar üzerindeki yazılardan bir örnek

mud'un bilim dünyasına yapmış olduğu çok büyük hizmetlerinden biri de, Birûnî (b. bk.) nin H.'a gitmesine ve orada *Hindistan* adlı eşsiz eserini kaleme almasına vesile olmasıdır. Birûnî, aslen Hârezm Türklerindendi. Onun yazmış olduğu bu eserden, o devrin siyasî târihi, insan karakterleri, sosyal hayatı ve eski Hind gelenekleri hakkında birçok bilgiler edinilmektedir.

Kuzey H., Mahmud'dan sonra Gorluların akınına sahne olmaya başladı. Gorlu Sultan Muhammed, kuvvetli ordusu ile birlikte 1191 yılında Hind yarımadasına girdi. Bu sırada yerli küçük râcalıklar, kendi aralarındaki mahallî ihtilâfları bir yana bırakarak, ona karşı ortak bir cephe teşkil ettiler. Delhi'nin kuzeyindeki Tarâin (Talâvarî) mevkiinde verilen ilk çetin meydan savaşında Sultan Muhammed yaralandı ve ordusu paniğe uğradı ise de, ertesi yıl yine aynı yerde yapılan savaşta Müslümanlar ortak Hindû kuvvetlerini yendiler. Böylece, çok kısa bir zaman içinde kuzey H.'ın büyük bir kısmı Gorluların eline geçmiş oluyordu. Tarâin zaferinden sonra Horasan'a dönen Sultan Muhammed, H.'da kazanmış olduğu toprakların idâresini, sonraları ilk Delhi sultanı olan aslen Türkistan'lı Kutbüddin Aybek'e bıraktı (1193). 1197 yılına kadar daha birçok bölgeler ve müstahkem kaleler ele geçirildi ve 1199'da Bengal bölgesinin fethi bitmiş oldu. Kutbüddin, nüfûz ve kuvvetini artırmak amaciyle Tâcüddin Yıldız'ın kızıyle evlenmiş, kız kardeşini Nâsırüddin Kubâça'ya ve kızını da Bihar vâlisi İltutmuş'a vermişti. Kutbüddin dahil, bu son sayılanların dördü de vaktiyle köle olarak hizmete alınmış bulundukları için, Delhi'de ilk sultanlığı kurmuş olan bu hânedana Hind târihinde Köleler Hânedanı adı verilmektedir.

Kutbüddin'in ölümü (1211) üzerine oğlu Ârâm'ı, çok kısa bir zaman sonra da İltutmuş'u onun yerine getirdiler. İltutmuş 1236 yılında öldüğü sıralarda kuzey H.'ın büyük bir kısmı Müslümanların egemenliği altında bulunuyordu.

Daha İltutmuş Delhi tahtındayken, Moğol imparatoru Çingiz Han da bir aralık H.'a girmiş ve batı Pencab bölgesinde birtakım tahribâta yol açmış ise de sonradan, Peşaver üzerinden geri dönerek kendi topraklarına çekilmiştir.

İltutmuş'un ölümü üzerine, prenslerden Rüknüddin tahta çıkarılmış, fakat aradan çok geçmeden idâredeki zaafı ve kabiliyetsizliği, eğlenceye düşkünlüğü yüzünden tahttan indirilmiş ve yerine Delhi tahtının sahibi olarak, İltutmuş'un kızı getirilmiştir. Bir kadın olmasına rağmen, Raziye devlet idâresinde büyük bir başarı sağlamıştır. Mevkiini sağlamlaştırmak maksadiyle, vaktiyle kendisine baş kaldırmış olan bir kumandaniyle evlenmiştir. Raziye ile kocasının öldürülmelerinden sonra Delhi sultanlığı sırasiyle İltutmuş'un oğullarından birine, torununa ve tekrar oğullarından bir diğerine intikal ettiyse de, bunlardan ancak üçüncüsüne, yâni İltutmuş'un küçük oğlu Nasıruddin'e 20 yıl kadar Delhi tahtında kalabilmek nasip olmuştu. Koyu bir dindâr olan Nasıruddin zamanında devletin gerçek idâresi ve otoritesi daha çok veziri ve kayınpederi olan Uluğ Han Balban'ın elinde bulunuyordu.

Diğer taraftan Çingiz ordusundan arta kalan Moğol lar, batıda zaman zaman karışıklıklar çıkarıyor ve Delhi sultanlığını tedirgin ediyorlardı. Bu arada Lahor şehri 1241 yılında Moğol istilâsına uğramış ve tahribata marûz kalmıştı.

Beri tarafta Balban, kendisini Delhi sultanı ilân etmekte hiçbir zorlukla karşılaşmıyordu. Çünkü sultanlığının fiilî idâresi uzun zamandan beri kendi elindeydi. Delhi sultanlığı, Balban'ın devrinde çok parlak günler yaşadı. Balban'ın 1286 yılında ölümü üzerine, torunlarından Keykubâd Delhi tahtına çıkarıldı ise de, bu devirden sonra Köleler Hânedanı artık târihe karışmak üzeredir.

Çünkü Keykubâd öldürülmüş ve yerine Delhi tahtına, Hılcîler âilesinden Firûz Şah adında biri geçmişti. Onu da tahtından deviren yeğeni Alâüddin, 1296 yılında Delhi sultanı olmuş ve Dekkan üzerine yapılan akınlarla birçok Hindû kuvvet merkezleri Delhi'ye tâbi kılınmıştı. Hılcî'lerin ikinci kralı, Alâüddin'in oğlu Kutbüddin Mübarek Han'dır. Babasının 1316 yılında ölümü üzerine çok genç yaşta Delhi sultanı olan Kutbüddin Mübarek Han'ı kaynaklar zayıf karakterli ve özellikle içki ve sefahat âlemlerine düşkün bir kimse olarak tasvir ederler. Esasen ölümü de, dokunulmazlar kastından bir Hindû eliyle ve yine bu sefahat âlemlerinden birinde olmuştu. Ondan sonra Delhi sultanlığı Pencab vâlilerinden Gazi Malik tarafından temeli atılan Tuğluklar âilesine geçmiştir.

Sultan I. Gıyâsüddin Tuğluk zamanında, doğuda Tirhût da Delhi sultanlığına bağlandı. Onu Muhammed Tuğluk takibetti. Delhi sultanlığı onun zamanında 24 kadar büyük eyâlet hâlinde idâre edilmekteydi ve Dekkan'ın geniş bir kısmını tamamiyle sınırları içine alıyordu. Ancak bu parlak devir çok sürmedi. Eyâletlerin birçoğu zamanla baş kaldırdılar ve bağımsızlıklarını ilân ettiler. Bu sıralarda iç idârede de büyük bir çöküntünün başladığı göze çarpar. Sultan Mahmud adında bir şehzâdenin Delhi'de ve Nusret Şah adındaki bir şehzâdenin de Firûzabâd'da kendi krallıklarını ilân ederek birbirlerine karşı savaş açtıklarını görmekteyiz.

Bu târihlerde Timur, 1398 yılının son baharında Sind Irmağını geçerek kuzey H. içlerine doğru ilerlemeye başladı. Mahmud onu Pânîpat mevkiinde karşılamak istediyse de, yenilgiye uğradı ve Timur Delhi'ye girdi. Bir süre için Delhi sultanı ilân edilmiş olan Timur, daha sonra başkenti Semerkant'a döndü.

Timur'dan sonra, kuzey H. uzun zaman siyasî bir birlikten mahrum kaldı.

Yarımada'nın diğer bölgelerinde, Bengal'de, Malva'da, Gucerât'ta ve Keşmir'de de birtakım küçük Müslüman sultanlıkları ortaya çıktı. Bunlardan Bengal sultanlığı, bağımsızlığına 1340 sıralarında kavuşmuştu. Bengal bu durumunu Ekber Şah tarafından ilhâk edildiği târih olan 1576 yılına kadar devam ettirebilmişti. Malva sultanlığı, Gorlu Muhammed'in torunlarından biri olan Dilâver Han tarafından 1401 sıralarında kurulmuştu. Birbirini takip eden Gorlu üç sultandan sonra Malva tahtına Hılcîlerden Mahmud Han sahip çıktı. Hılcîler devrinde, Malva ile Gucerât, Râcistan ve Behmenîler arasında birtakım savaşlar oldu. Bugün H.'da Hılcî'ler devrinden kalma çok muhteşem ve güzel câmiler ve türbeler mevcuttur. Bugünkü Kâthiavar Yarımadasında kurulmuş olan Gucerat sultanlığı, bu devir küçük Müslüman sultanlıkları içinde en kuvvetlisi idi. 1401 yılında Zafer Han tarafından kurulan bu sultanlıkta tahtta en uzun süre kalabilen, torunlarından Sultan Mahmud Bîgarha (1459-1511) dır. Osmanlıların Hind Okyanusu'nda Portekizlilere karşı giriştikleri savaşta kendi kuvvetleriyle Türklere yardım etmiş olan sultandır.

Keşmir sultanlığının temeli ise, Svatlı bir Müslüman olan ve o sıralarda Keşmir râcalarından birinin vezirliği-

ni yapmaktayken efendisine karşı isyân etmiş bulunan Şah Mirza veyâ sâdece Mir adlı biri tarafından 1334 yılında atılmıştı.

XIV. yüzyılın 2. yarısından i'tibâren güney H. bölgesinde, yâni Dekkan'da da birtakım küçük bağımsız sultanlıklar kurulmuştur. Delhi sarayının oldukça nüfûz sahibi şahsiyetlerinden ve diğer sultanlar gibi Türk asıllı olan Hasan Muzaffer Han, Dekkan'daki Devletâbâd üzerine yürümüş ve burasını ele geçirdikten sonra, başkent Ahsenâbâd (Gulbarga) olmak üzere, 1347 yılının sonlarına doğru burada küçük bir sultanlığın temelini atmıştır. Bu hânedandan gelen sultanlara Hind târihinde Behmenîler adı verilmiştir. Behmenî'ler 1347 - 1526 târihleri arasında geçen iki yüz yıla yakın bir süre içinde, Dekkan bölgesinin oldukça parlak ve güçlü bir sultanlığını kurmaya muvaffak olmuşlardır. H.'da onların devrinden kalma birçok güzel büyük binalar, câmiler ve müstahkem kaleler vardır. Behmenî sultanı Mahmud Şah Behmenî zamanında (1482 - 1518), sultanlığa bağlı hemen bütün vâlilikler, birbiri ardınca bağımsızlıklarını ilân ederek, Berar'da İmâd Şahî'ler, Ahmednagar'da Nizâm Şahî'ler, Bicapur'da Âdil Şahî'ler, Bîdar'da Berîd Şahî'ler ve Golkonda'da Kutb Şahî'ler adiyle küçük ve yeni sultanlıklar kuruyorlardı. Bu beş yeni sultanlık içinde Âdıl Şahî'ler, Hind târihinde daha önemli bir yer işgal ederler. Sülâlenin kurucusu bulunan ve eskiden Bicapur'un vâliliğini yapmış olan Yusuf Âdil Han'ın, Osmanlı padişahlarından II. Murad'ın oğlu olduğunu kaydedenler varsa da, bu târihî bir gerçek olarak kabul edilemez. Bu kayda göre, prens Yusuf Âdil'i, Behmenî'ler devrinin dirayetli vezirlerinden Hâce Mahmud Gâvân, kendi vatanı olan İran'dan getirtmiş ve onda üstün bir kabiliyet görerek onu Bicapur vâliliğine kadar yükseltmişti. Batı H.'daki Goa limanı, bu sultan zamanında Portekizlilerin eline geçti. Gerek Yusuf Âdil'in, gerek onu takip eden diğer Âdil Şahî sultanları devrinde. Bicapur merkezinde birtakım Şiîlik ve Sünnîlik karışıklıkları uzun zaman sürüp gitmiştir. Âdil Şahî'ler devrinin kayda değer olaylarından biri de, bir aralık Bicapur, Bîdar, Ahmednagar ve Golkonda sultanlıklarının bir anlaşma ile birleşerek, Müslüman olmayan Vicayanagar krallığına karşı ortak bir savaş açmış ve bu savaşı kazanmış olmalarıdır.

Avrupalıların Hindistan'a girişi: XV. yüzyıl sonunda H. deniz yolu açıldıktan sonra, Portekiz, Fransa ve İngiltere, H.'dan bâzı ticarî imtiyazlar temin etmeğe muvaffak oldular. Çok kârlı olan bu ticareti büyük mikyasta yürütebilmek üzere, ilk önce İngilizler 1600'de, sonra Fransızlar 1664'te, Doğu Hindistan Şirketi (East India Company ve Compagnie des Indes Orientales) adı altında teşekküller kurdular. Bu şirketler, Hind sahillerinde ticaret maksadiyle yerleşme imtiyazları alarak, tedricen müstemleke hâline gelecek olan bâzı limanlara yerleştiler. Fransızlar Surat, Pondicherry, Karikal, Masulipatam, Chandernagor, Mahé limanlarında hâkimiyet kurdular. Portekizliler Diu, Damão ve Goa limanlarını ilhak ettiler. Gittikçe bir devlet mâhiyeti alan İngiliz East India Company ise, 1757'de Bengale naibi Siracüd-devle ile çarpışıp onu mağlûb etti ve bütün Bengale'nin idâresini ele aldı. Bundan sonra H.'da İngiltere'nin nüfûzu süratle bütün kıt'aya yayıldı.

İngilizlerin, belki Hindû sınıf sisteminden mülhem olarak ırkçı bir görüşle kendilerine yerlilere nisbetle çok yüksek bir mevki vermeleri, yerlilerle her türlü temastan kaçınmaları İngiliz subayları emrinde yerlilerden müteşekkil bulunan H. ordusunu ayaklanmaya sevk etti. İsyan Bengale'de 1857'de başladı, kısa zamanda yayıldı ve Delhi'ye de sirayet etti. Yalnız ismen imparator olan ve 1837'den beri Delhi sarayında sönük bir hayat geçiren Abu Zafer Siracüddin Bahadur Şah, bu millî isyanı destekledi. Fakat Şahın bu hareketi, H.'a 331 yıl hâkim olan Timurlu sülâlesinin sönmesine yol açtı. İngiliz kuvvetleri Delhi'ye girince Bahadur Şah, iki erkek çocuğu ile ceddi Humâyun'un türbesine sığındı. Binbaşı Hobson adında bir İngiliz subayı, kumandasındaki kıt'a ile türbeyi sararak Bahadur Şahı esir aldı ve iki oğlunu gözleri önünde katletti. Bahadur Şah Birmanya'ya sürüldü ve Rangoon'da 1862'de öldü. Bahadur Şah'ın türbesi, Rangoon'da Shwedagon Pagoda'sı mahallesinde, bambu ağacından bir kulübedir. Sandukanın baş ucunda Türk ve Pakistan bayrakları dikilidir.

H., 1858'den 1947'ye kadar, İngiltere'ye bağlı bir sömürge olarak idâre edildi ve İngiltere hükümdarları, H. İmparatoru unvanını da aldılar. Fakat I. Dünya Harbi'nden sonra, H.'da hedefi istiklâl olan birtakım hareketler başladı. Bunların başlıcası, Mahatma Gandhi tarafından idâre olunan ve Türkiye'ye Sèvres Muahedesi ile kabul ettirilmek istenen ağır şartları protesto eden ve Hind Müslümanlarının infialinden istifâde suretiyle gelişen *Swaraj* hareketi idi. Türkiye'de hilâfetin muhafazası da Hind Müslümanlarının talepleri arasında idi. Gandhi, İngilizlerle iş birliğini reddeden mücadelesiz direnme (passive resistance) ye baş vurdu. İtaatsizlik, başlıca silâh oldu. 1919 Nisanında, toplanma yasağına rağmen, dağılma emrine itaat etmeyen bir halk kütlesine ateş açılması üzerine 379 ölü ve 1 300'e yakın yaralı yerlere serildi. Bu vak'a İngilizlerle anlaşma taraftarı olan mutedil Hindlileri de aşırı milliyetçiliğe doğru itti. Nihayet 1930'dan i'tibâren Londra'da toplanan üç konferansta bâzı anlaşmalara varıldı. H.'da bir federasyon kurulmasını derpiş eden 1935 Anayasası bu konferansların neticesidir. II. Dünya Harbi başlayınca Swaraj hareketinden doğan Congress partisi, ancak H.'ın istiklâli tanındığı takdirde harbe katılacaklarını bildirdi. Londra hükûmeti, istiklâlin ilk kademesi olarak Dominion statüsü derpiş edildiğini açıkladı ve H.'ı harbe girmeğe icbar etti. Savaştan sonra, Londra'da iktidâra gelen İşçi Partisi, H.'a istiklâl veren kanunu 18 Temmuz 1947'de parlâmentodan geçirdi. Bu kanun mucibince H. ikiye ayrıldı: Müslüman Pakistan devleti ile ekseriyeti Hindû olan Hindistan Birliği. Kanun 15 Ağustos 1947'de yürürlüğe girdiğinde, başbakanlığa Gandhi'nin yakınlarından Jawahar'al Nehru getirildi. Nehru, 1963'te ölümüne kadar bu mevkii işgal etti.

H. istiklâle kavuştuğunda, 570 prenslikten müteşekkildi. Prenslikler 15 eyâlet (state) ve 5 ülke (territory) hâlinde birleştirildi. (Bu taksimata daha sonra iki yeni eyâlet ve beş ülke ilâve edildi.) 26 Ocak 1950'de yürürlüğe giren anayasa ile devlet, Federal Cumhuriyet olarak i'lân edildi. Çift meclisli parlâmento sistemi kabul olundu. Senato'ya tekabül eden meclise *Rajya Sabha* ve milletvekilleri meclisine *Lok Sabha* adı verilmektedir. Eyâlet parlâmentolarında bâzen tek, bâzen çift meclis vardır.

Eyâlet ve ülkeler, alfabetik sıra ile şunlardır:

Eyâletler (states): 1. Andhra Pradesh; 2. Assam; 3. Bihar; 4. Gujarat; 5. Haryana; 6. Jammu and Kashmir; 7. Kerala; 8. Madhya Pradesh; 9. Maharashtra; 10. Mysore; 11. Nagaland; 12. Orissa; 13. Punjab; 14. Rajasthan; 15. Tamil Nadu; 16. Uttar Pradesh; 17. West Bengal.

Ülkeler (union territories); 1. Andaman and Nicobar Islands; 2. Chandigarh; 3. Dadra and Nagar Haveli; 4. Delhi; 5. Goa, Daman and Diu; 6. Himachal Pradesh; 7. Laccadive and Minicoy Islands; 8. Manipur; 9. Pondicherry; 10. Tripura.

1947'de istiklâline kavuşan H.'ın topraklarında bâzı Portekiz ve Fransız sömürgeleri bir müddet daha bu devletlerin hâkimiyetinde kaldı. 1955'te Paris ve Yeni Delhi hükûmetleri arasında varılan bir anlaşma ile H. kıt'asındaki son Fransız sömürgesi olan Pondicherry H.'a terk edildi. Fakat Lizbon hükûmeti Goa, Damão ve Diu limanlarını Portekiz'in denizaşırı vilâyetleri olarak muhafazada israr etti. Bu sırada Pekin hükûmeti de H.'ın kuzey sınırlarının Çin topraklarına taştığını ileri sürerek 1959'da harekete geçti ve stratejik bakımdan önemi olan birkaç dağ geçidi ile Ladak'ın bir kısmını zaptetti. 1961'de H kuvvetleri ansızın Goa'yı kuşattılar. Portekiz birlikleri iki gün mukavemetten sonra teslim oldular ve XV. yüzyıldan beri Portekiz hâkimiyetinde bulunan bu liman da H.'a ilhak edildi.

Çok karışık unsurlardan müteşekkil bir devlet olan H.'da pürüzlü birtakım meseleler hâlâ halledilememiştir. Bunlar arasında resmî dil meselesi, Hindû Müslüman münasebetleri ve Keşmir meselesi en başta gelenlerdendir.

H.'ın yarım milyarı aşan nüfûsu iki yüz kadar değişik dil konuşmaktadır. Yukarıda kaydedilen Telugu, Tamil, Kanara, Malayalam ve Tulu gibi dillere ilâve olarak, çok konuşulan diller arasında Ordu, Hindustânî, Pencâbî, Paharî, Gucaratî dilleri anılabilir. Resmî dil olarak Hindustânînin kabûlü, ekseriyeti Tamil ve Telugu konuşan güneyliler arasında şiddetli itirazlarla karşılanmıştır. Bu sebeple, İngilizce bugün de geçici resmî dil olarak kullanılmaktadır.

H.'da süregelen diğer huzursuzluk unsuru, Hindû-Müslüman çatışmalarıdır. 1947'de Hind yarımadasında H. ve Pakistan devletleri kurulduğu sırada meydana gelen çarpışmalarda binlerce kişi ölmüş, milyonlarca Müslüman Pakistan'a sığınmışlardı. Hâlen H.'da % 10 - 12 bir azınlık teşkil eden Müslümanlar, bugün de arasıra hücumlara maruz kalmaktadırlar. 1967'de Bengâle'de (Kalküta bölgesinde), 1969'da Gujarat'ta (Ahmedâbad civarında), 1970'te Maharashtra'da (Bombay etrafında) cereyan eden cemaatlerarası çatışmalarda yüzlerce Müslüman - Hindli öldürülmüş, binlerce ev tahrib edilmiştir.

Nihayet askıda kalan bir mesele, Keşmir'in geleceğidir. Pakistan ile H. devletleri kurulduğu vakit, Keşmir'in dört milyonu aşan nüfûsunun % 90'ı Müslüman. fakat hükümdarı Hindû idi. İngiltere hükûmeti, Keşmir maharacasından ülkesinin hangi devlete bağlanmasını istediğini sordu. H.'ı tercih etmesi üzerine buna muvafakat edildi, ancak Keşmir'in H.'a ilhakının kat'ileşmesi için ahâlinin oyuna müracaat şartı da koşuldu. Bu karar Pakistan'da infial uyandırdı ve Pakistan'dan gayri resmî kuvvetler Keşmir'e girmeye başladılar. Birleşmiş Milletlerin müdahalesi ile Hind-Pakistan çatışması 1 Ocak 1949'da durduruldu ve ateşkes hattı geçici sınır olarak kabul edildi. Birleşmiş Milletlerce derpiş edilen plebisitin tatbikini H. bir süre erteledikten sonra, Yeni Delhi hükûmeti 1967'de Parlâmentodan geçirdiği bir kanunla, Keşmir'in H. idâresinde bulunan kısmının Jammu and Kashmir (Cammu ve Keşmir) eyâleti olarak H.'a ilhak edildiğini ilân etti.

H.'da, en eski zamanlardan beri sosyal hayatı tanzim eden bir husûsiyet de halkın dört sınıf (*varna*) a ayrılmış olmasıdır. 1947 Anayasası sınıfları hukuken lağv etmiş ise de, fiiliyatta henüz bir değişiklik olmamıştır. Sınıflar ancak kendi benzerleri ile evlenir ve aşağı sınıflara karışamaz; hiç kimse doğduğu sınıfın dışına çıkamaz. İlk sınıf *Brahman*'lardır. Bunlar ma'bûdlara hizmet eden, onlara kurban kesen, âyinleri yapan, hükümdara müşavirlik eden râhiplerdir. İkinci sınıf, *Kshattriya*'lardır. Hükümdarlar ve askerî vazife görenler bu sınıfa dahildir. Üçüncü sınıfı teşkil eden *Vaisya*'lar, san'at ve ziraat erbâbıdır. İlk üç sınıfın Ârî kanından olması şarttır. Dördüncü ve aşağı sınıf *Sûdra* veyâ *Hârican* denen, Dravid asıllı halktır. Bunlar en pis işleri yapmakla mükelleftir. İlk üç sınıf, *Sûdra*'lar ile hiçbir muarefede bulunmaz.

H. kıt'asının genişliği, yarım milyar gayri mütecanis nüfûsu, kısır topraklarda iptidaî geleneklere bağlı ziraatı, memleketin hayat seviyesini düşük tutan ve idâreyi güçleştiren unsurlardır. İngilizlerin kurdukları geniş demiryolu şebekesi ve teşvik ettikleri ziraat reformu, istiklâlden sonra kalkınma plânlarının tatbikini kolaylaştırmıştır. Amerika Birleşik Devletlerinin büyük yardımları, Sovyetler Birliğinin H.'da mevki tutmak için uzun vâdeli ve ucuz kredi ile kurduğu sanayi te'sisleri, Almanya'nın yatırımları, H. ekonomisinde belirli bir gelişmeye yol açmışsa da, nüfûsun hızla artmasının önüne geçilememesi, bu gelişmeyi engellemekdir.

HİNDİSTAN CEVİZİ (Fr. Noix de muscade) [Eczacılık], *Myristica fragrans* (Myristicaceae)'ın kabuğundan ve arilinden kurtarılmış ve 2 kısım kireç + 10 kısım su katışığından geçirilmiş tohumu. H. C., yuvarlak oval veyâ geniş oval biçimdedir ve üzeri beyaz bir toz ile örtülüdür. Uzunluğu 20 - 30 mm, genişliği 15 - 20 mm dir; kuvvetli aromatik kokulu, acı ve baharlı lezzetlidir. Garus alkolası ve birleşik melisa alkolası yapılırken kullanılır.

HİNDİSTAN CEVİZİGİLLER (Küçük), Myristicaceae familyasından Asya'nın güneyinde, Maluku (İng. Moluccas) adalarında ve birçok tropik memleketlerde yetiştirilen 16 - 18 m yüksekliğinde ağaç ve ağaççıkları içine alan bitkilere verilen ad. Çiçekleri güzel ve kokuludur. Parlak bir aril tarafından sarılmış bir tek tohum ihtiva eden kapsül meyvaları vardır. Meyvalar yılda iki defa toplanır. Meyvalardan ayrılarak kurutulan aril, *macis* drogunu verir. Terkibinde myristicin bulunur; karminatif, dijestif ve baharat olarak kullanılır.

HİNDİSTAN DİLLERİ (Alm. Indische Sprachen), Hind - Avrupa dilleri (b. bk.)'nin büyük kollarından biri. Bu kol yalnız Hindistan'da konuşulan dilleri değil, Pakistan ve Seylan'da konuşulan dilleri de içine alır.

Hindistan'da birçok diller konuşulur. Bununla beraber Hindistan'da dil alanında büyük bir dağınıklık müşahede edildiği hakkındaki yaygın kanaat, gerçeklere tamamiyle uymamaktadır. Çünkü Avrupa kıtası büyüklüğünde bir bölge teşkil eden Hindistan'da nüfûsun % 98'i üç büyük gruptan birine bağlıdır: 1. Hind - Arya dilleri, 2. Drâviḍ dilleri (b. bk.), 3. Austroasyatik diller (b. bk.). Hindistan nüfûsunun geri kalan küçük kısmı Çin - Tibet dil âilesinin Tibet - Birman koluna giren, doğuda Dafla, Miri ve Dhimal, batıda Toto, Nepal de Newari, Limbu, Magari, Murmi ve Gurung gibi dilleri kullanır. Bunlardan başka, Kumaon bölgesinde Bhutia dilleri yaygındır. Son olarak, Kuzey Keşmir'de Tibetçe de kullanılır. Hunza vâdisinde ise bir ada hâline Buruşaskî dili (b. bk.) konuşulur.

HİNDİSTAN DİNLERİ: Ganj (Ganga) ve Sind nehirlerinin suladığı bugünkü Kuzey Hindistan ve Pakistan ile Hind yarımadasını içine alan topraklarda, dünyanın en eski medeniyetleri ve dinleri gelişmiştir. Kazılarda meydana çıkarılan târihöncesi kalıntıların en eskileri, Hindistan kıt'asında yaşayan ve Dravid ırkına mensup bulunan insanların ilk inançlarının animizm olduğunu göstermektedir.

Sumer medeniyeti ile çağdaş olan bir medeniyet M. Ö. aş. yu. 3500 yıl önce Sind bölgesinde başlar. Sind medeniyetinin dini ile ilgili bâzı san'at eserleri ve henüz okunamayan Sind yazısı örnekleri de vardır. Fınlandalı Pentti Aalto, Sind yazısının okunmasına yol açan çalışmalarda bulunmuştur. 1964'te Delhi'de toplanan XXVI. Milletlerarası Doğu Bilimleri Kongresi'nde K. H. Menges, Hindistan kıt'asında kullanılmış olan Dravid dillerinde, Altay dilleri ile kelime şekilleri ve dilin yapısı, nahvi bakımından benzerlikler bulunduğunu açıklamıştır (Menges'in bu yazısı «Orbis» dergisinde çıkmıştır).

Ârî istilâsından sonra (M. Ö. 1800 - 1500) H. D.'ndeki gelişmeler vesikalara dayanır. Bunların en eskileri *Veda*'lardır (Sanskritçe *veda* = bilgi kitabı). *Veda*'lar, M. Ö. aş. yu. 800'de başlayıp 1000 yıl kadar süren bir devre zarfında tedricen toplanmış dört kitaptan müteşekkildir. Birinci kitaba *Sanhita* (= külliyat) veyâ *Rigveda* adı verilir. İkinci kitaba *Brahmana* (= Brahma'nın felsefesi) veyâ *Samaveda*; üçüncüsüne *Aranyaka* (= Orman metinleri) veyâ *Yajurveda*; dördüncüsüne *Upanishad* (= Şerhler) veyâ *Atharvaveda* denir.

HİNDİSTAN DİNLERİ: Hindistan mâbutlarının ikonografyası

Veda'lardan doğan dine Vedizm ve bunun inkişaflarına Brahmanizm ve Hinduizm adları verilir.

İran dinleri ile ilgili olan ve Arîlerin Hindistan'a beraber getirdiği din, Hindistan'da Dravid inançlarıyla karışarak Vedizm meydana geldi. Vedizm'de gök, su ve gece mâ'budu olan Varuna, İran'ın Ahura - Mazda'sına benzer. Gün ve aydınlık mâbudu Mitra, İran'ın Mithra'sına tekabül eder. Çoğu insan şeklinde olan, bâzen de yılan fasılesinden olup insan gibi hareket eden *veda* mâ'budlarının sayısı son derece yüksektir. Aralarında mertebe farkı yoktur. *Veda* mâ'budu yardımcı olabileceği gibi, şeytânî de olabilir. İnsanlar ile münasebetleri, kendilerine ithaf edilen ateş (Agni) ile içki (Soma) nin yapacağı te'sire göre değişir.

Vedizmin Brahmanizme doğru gelişmesinde, mâ'budların sayısı sayılamayacak derecede arttı, fakat tedricen de mâ'budlar arasında mertebe farkları peyda oldu. En başa, yaratıcı sıfatıyle Brahma geçti; sonra, muhafaza edici Vishnu ve onun arkasından yıkıcı Shiva geldi.

Hindistan'da, insanları sınıflara ayıran Varna sisteminin Brahma tarafından ihdas edildiği sanılırdı. En yüksek sınıf Brahmanlarınkidir. Rahipler ancak bu sınıftan çıkar. Sınıfların Hindistan'da 20 yıldan beri lâğvedilmiş olmasına rağmen, Brahman âileye mensup olmayan bir kimse el'an rahiplik edememektedir. Bununla beraber, Brahma'ya ithaf edilen mâ bedlerin sayısı sür'atle azalırken, Vishnu ve Shiva'nınkiler artmaktadır. Muhtelif adlar altında tecessüm etmiş olan Vishnu'nun son aldığı şahsiyetler Krishna ve Rama'dır. Shiva'nın ise, başlıca timsâli lingam veyâ linga denilen müzekker uzuvdur. Bütün Shiva mâ'bedlerinde bulunan lingam heykeline ibâdet edilir. Büyük bir mâbude de Shiva'nın eşi Devi'dir. İki veçhesi olan Devi, bâzan Shakti, Uma veyâ Parvati adları altında genç ve güzel bir kadın veyâ annedir. Bâzan da Kali (=kara) adı ile, siyah yüzlü, dişlerinden kanlar akan, boynunda bir gerdanlık gibi ölü kafaları taşıyan korkunç bir şahsiyettir. Devi'nin bu korkunç karakteri ile ilgili ibâdetlerde kanlı kurbanlar kesilir ve edebe mugayir âyinler yapılır. Shiva ile Devi'nin bu ibâdet şekilleri çok eski olmakla beraber, Milâdî 650 etrafında gelişen Tantrizm mezhebinin hususiyeti, kadın mâ'budelerin cinsî kuvvetine ibâdetdir. Tantrizm âyinleri işret etmek, ölü insan eti yemek, cinsî mukarenette bulunmak, sihirbazlık yapmak gibi karakterlerle tebarüz ediyordu. Tantrizm Buddhizme de nüfuz ederek, bu dinin Hindistan'da, Türkistan'da ve Tibet'te çökmesine yol açmıştır.

Brahmanizm'in sayısız mâ'budları arasında hayvan başlı ve insan vücutlu olanlar da vardır (fil başlı Ganesh ve maymun başlı Hanuman). Köylülerin korunmak için taptıkları mâ bud yılan şeklindeki Manasa'dır. İnekler, öküzler ve bunların ifrazâtı mukaddes sayılır. Cansız tabiat unsurlarının da (meselâ Ganj Nehri ve Kailasa Dağı) ve bâzı büyük ağaçların, hattâ insan eli ile yapılmış iş âletleri gibi eşyaların da kudsiyetine inanılır.

Brahmanizmin veyâ son zamanlarda daha fazla Hinduizm adı ile anılan Hindû dininin yukarıda anlatılan ve şekil bakımından seyyal olan unsurları yanında, doktrin bakımından sabit kalan hususiyetleri şunlardır: ruh göçü

1 2 3

HİNDİSTAN DİNLERİ: 1. Boynuzlu ve üç insan başlı mabud resmi bulunan mühür; 2. Mâbud sayıldığı muhtemel bâzı hayvan şekillerini gösteren kabartmalı mühür; 3. Hindistan'da el'an mukaddes sayılan öküz resmi ile Sind yazılı ve kabartmalı mühür

(tanasüh), yâni bedenin ölümünden sonra ruhun başka bir canlı yaratık vücuduna geçtiği inancı; tabiatın her vechesinde kudsiyet bulunduğu hissi.

Halen Hindistan nüfûsunun Hindû dininde olanları 400 milyona yakındır.

M. Ö. VI ve V. yüzyıllarda Brahmanizme tepki olarak iki yeni din çıktı.

Bunlardan biri Buddhizm, diğeri Jainizm idi. Buddha Sakya - muni (=Sakyaların hakîmi), daha ziyade Orta Asyalı bir millet olan Sakya'lara mensup idi ve Nepal'da doğdu. Aşoka M. Ö. 250 târihinde Buddhizme intisap edince, Buddhizm Hindistan'a yayıldı ise de, Brahmanizmin sert tepkisi karşısında birkaç yüzyıl içinde Hindistan'da tamamiyle silindi. Hindistan'ın Buddhist nüfûsu bugün 200 000 etrafındadır.

HİNDİSTAN DİNLERİ: Dinî konularda rastlanan yonca yaprağı motifli elbisesi dolayısiyle bir rahibi temsil ettiği sanılan taş heykel

İkinci din, Jainizm idi. Bunun geleneğinin pek eski devirlere bağlı olduğu ileri sürülür. Bu iddiaya göre, M. Ö. 476 etrafında ölen Mahâvîra, bu dinin 24 Jina (=kahraman) sının sonuncusu idi. Jainizmin hikâyesi ve felsefesi Buddhizme çok benzer. Bu dinin de başlıca hedefi Nirvana'ya ermek ve bu suretle ruh göçünden kurtulmaktır. Bunun için «doğru görüş, doğru bilgi ve doğru hareket» yollarından ayrılmamalıdır. Nirvana'ya ermek, ancak erkek rahiplere münhasırdır.

Jainizm, canlı yaratık öldürmeyi, riyazetten ayrılmayı, fena hareket ve fena düşünceyi yasaklar. Hindistan'da hâlen 2 milyona yakın Jain vardır.

Hindistan'da diğer dinlere mensup olanların başında Müslümanlar gelir. İslâmiyet Hindistan'a Orta Asyalı Türkler ve İranlılar tarafından getirilmiştir. XX. yüzyıla kadar Hindistan'da bütün Müslümanlar için Türk adı kullanılırdı. Bugün bile Hindli Müslümanlara Hindistan'da Türk diyenler vardır.

Bugün Hind Müslümanlarının sayısı 55 milyonu geçmiştir. Bunların çoğunluğu Sünnîdir. Şiîler ve Ağa Hanın cemaati olan İsmailîler de vardır.

Hıristiyan Hindlilerin sayısı 12 milyondur. Bunların çoğu VI. yüzyıldan kalan Nestûrîlerdir. Onlardan sonra, XVI. yüzyıldan i'tibâren Portekiz sömürgelerinde Katolik mezhebini kabul edenler gelir. Bir miktar Hindli de, XIX. yüzyıldan sonra, İngiliz idâresi devrinde, Anglikan mezhebine girmişlerdir.

Sikh mezhebinden olan ve sayıları 8 000 000 etrafında bulunan Hindlilerin, küçük sayılarına rağmen Hindistan'da mümtaz yerleri vardır. Hikâyeleri şudur: 1469 da Pencab'da doğan, kshatriya (=asker) sınıfına mensup bir Hindli, İslâmiyetin te'siri altında ve Brahmanizmin sayısız mâ'budlarının uyandırdığı tepki ile, vahdet dininin câzibesini kuvvetle hissetmiş, fakat Vedanta'da, yâni Veda'ların son kısmında izah edilen felsefeden de tamamiyle sıyrılamadığından, yeni bir din kurmak hevesine kapılmıştır. Nanak (ölümünden sonra kendisine guru, yâni şeyh unvanı verildi) 1538'de ölümünde dinî görüşlerini, ahlâk kaidelerini ve tasavvur ettiği âyin şekillerini tesbit etmiş ve müridlerine anlatmış bulunuyordu. Bizzat tâyin ettiği halefi Guru Angad, Guru Nanak'ın fikirlerine ken-

HİNDİSTAN DİNLERİ: İbadet tarzlarından biri olduğu sanılan raks hâlinde bir rakkası gösteren bakır heykel

dinden de birçok ilâveler yaparak, yeni dinin «Mukaddes Kitabı» ma'nâsına gelen *Granth* adlı eseri meydana getirmiştir. Angad'ın halefi devrinde Hindistan padişahı bulunan Ekber (b. bk.), memleketin muhtelif dinlerini, İslâmiyete yakın yeni bir dinde (Din-i ilâhî) birleştirmek imkânı olabileceği zehabında bulunduğundan, Sıkh leri kendi fikirlerine kazanmak ümidiyle teşvik etmiştir. Evrengzib (b. bk.) ise, Sikh'lerin şeyhini İslâmiyete dâvet etmiş ve red ile karşılaşınca idam ettirmiştir. Bu hâdise üzerine Sikh'lerin reisleri, guru (şeyh) unvanını kaldırıp adlarına Şingh (arslan) lâkabını ilâve etmişlerdir.

Nihâyet Hindistan'da en küçük, fakat zengin dinî cemaat Parsî'lerdir. Sayıları 150 000'i pek geçmeyen Parsî'ler ateşperest olup VII. yüzyılda, İran'ın Hazret-i Ömer tarafından fethi üzerine Hindistan'a hicret eden Zerdüştî'lerin torunlarıdır. Hindistan'da yaşadıkları 1300 yıl boyunca dinlerinde bâzı değişiklikler olmuşsa da, esas unsurlar kalmıştır ve hâlen, Zerdüştlüğü eski şekline tamamiyle uygun bir duruma getirmek üzere ıslahat yapılması için aralarında bir cereyan vardır.

HİNDİSTAN FİLİ (Zoo.): bk. FİL.

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Hindistan'ın bugünkü sınırları içinde, Türk devri, Delhi'nin Türk Memlûku Kutbuddin Aybek tarafından 1188'de fethi ve 1191'de Kuvvetü'l-İslâm Câmi'i ile Kutb-minar (Minare) ın inşâsı ile açılır. Böylece, Türklerin Hindistan'a getirdiği san'at bilhassa İslâmî mâhiyettedir. Bin yıllık bir mücâdeleden sonra, Buddha dinini ve san'atını Hindistan'dan çıkarmaya muvaffak olan Hindû din ve san'atı hayâtiyetinden kaybetmiş ve Türk-İslâm san'atının nüfûzuna dayanamaz hâle gelmişti. Kuzeyde Türk-İslâm medeniyet ve san'at merkezleri kuruldu. Orta Hindistan'a doğru ilerledi ve Hindû san'atı ancak güneye hâkim kaldı.

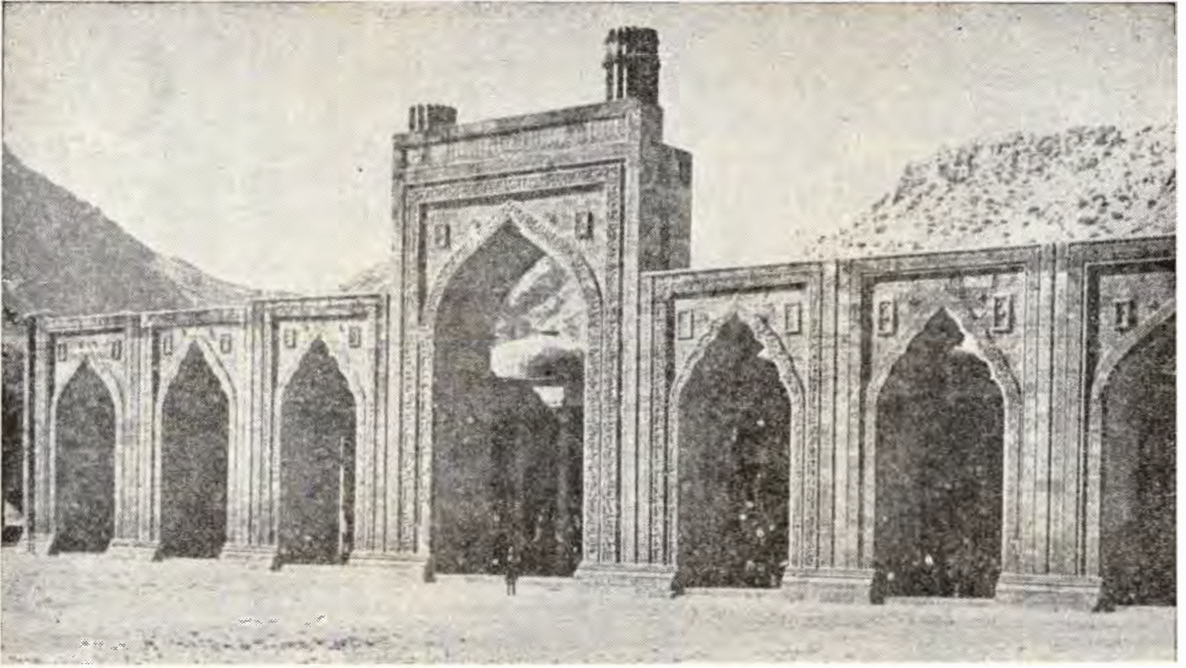
Hindistan'ın büyük kısmına XII. yüzyılda yayılan Türk-İslâm san'atı alanında Türklüğün galip te'sirler icrâ etmiş olduğu Türk devri san'at eserlerinin tahlili yapılırken görülecektir.

Hindistan'ın öz yapı üslûbu ile Türklerin getirdiği mimârî tam bir tezat teşkil eder. Putperest Hind mimârîsî, sayısız sanem heykelleri ve süsler ile kaplı, yüksek kümbedler şeklini arz ediyordu. Buna karşı, İslâm mimârîsi, ibâdet yerlerinde, göz almayan düz duvarlar ve mimarî şekillerde açıklık ve ahenk istiyordu. Heykeller, tasvirler reddediliyor ve tezyinat mücerred şekiller ile yazıdan ibâret kalıyordu.

Hind mâbedleri, mâbut heykelinin odası üzerine yükseltilmiş bir kümbedli kule ile kalın sütûnların dizildiği dehliz (mandapam) den ibaretti. İslâm câmileri ise cemaatin toplandığı geniş bir sâha icap ettirmekte idi. Türkistan'da o devirde bu evsafta iki cins yapı vardı: İlk Islâm üslûbunda, etrafı sundurmalar ile çevrili meydandan ibaret câmi'e namazgâh denirdi. Bu meydanın ancak kıble tarafına, mihrâb gibi büyük kemerlerle süslü bir binâ yapılırdı. Namazgâhta müstakil minâre bulunurdu. İkinci cins mescidler, kale duvarları içinde, ordu (saray), medrese, dergâh veyâ han gibi müstahkem bir külliyenin ortasında bulunuyordu.

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Kuşan hükümdarı Kanişka'nın atlı göçebe kıyafetinde heykeli (Mathura Müzesi)

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Acmir'de Çiştî Dergâhı, 1200 etrafında Türk Memlûkları eseridir

Bu takdirde, kale duvarlarının dört köşesine gelenek üzere yapılan ve İslâmiyetten önce de dinî mâhiyeti olan ince toparlak kuleler, minâre olarak kullanılmakta idi.

Hakanlı devri Türkistan câmilerinin bir husûsiyeti de, kapalı ibâdet yerinin kubbe ile örtülü olması idi. Halbuki Gazne'de İtalyan arkeologlarının meydana çıkardığı câmi, düz tahta tavan ile örtülü görülmektedir. Hindistan'da da, Türklerden önce, ancak kümbed vardı ve kubbe yoktu. Türk devrinde Hindistan'da yarım - küre soğan şeklinde, Hakanlı üslûbunda kubbeler gözüktü. Soğan kubbe lotus çiçeğinden mülhemdi ve Buddhist Uygur san'atında lotus şeklinde tezyinatı vardı. Bu da Hindistan'da Türk devrinde görülecektir. Türk mimarisinin her devirdeki husûsiyeti olan küçük kubbelerin sıra sıra dizilmesi de Hindistan Türk merkezlerindeki eserlerde yer alacaktır. Kubbeli türbeler de Hindistan'a Türklerin getirdiği ve Hakanlı ve Selçuklu türbelerinden mülhem bir yapı şeklidir.

Hindistan'a Türklerin getirdiği bir diğer yeni unsur da kemerdir. Buddhist devrinde Orta Asya'da geliştiği şekilde, Kâşgarî'nin «eğme» adını verdiği, tahta kalıp üzerine örtülen kemer şekli, Buddha dini tardedildikten sonra Hindistan'da gözükmedi, ancak Türk devrinde, Hakanlı eğmeleri üslûbunda tekrar yapıldı. Hindû mâbedlerinin kalın, taş sütunların taşıdığı, düz tavanları olurdu.

Türkler, Hindistan'a İç Asya saray mimarîsini de getirdiler. İç Asya hükümdarları çadır veyâ hafif tahta yapıdan köşklerde otururdu. Proto - Türk Chou devrinden beri (M. Ö. 1050 - 249) hükümdar, kozmik plânı olan, dört cihete nâzır, dörtköşe bir meydanın veyâ müstahkem kalenin tam ortasına, çadırını veyâ köşkünü kurardı. Diğer çadırlar ve köşkler de, Türkçe ordu denen hükümdar çadırı veyâ köşkünün etrafına, mütenâzır şekilde dizilirdi. Türkler kale içinde ordu'ya ordubalık veyâ ordu - kent demişlerdir ki Batı Türk ve Uygur mimarîsinde böyle şehirler yapılmıştır. Kâşgarî, ordunun kapısında mehterhâne musikisine benzer «köğ» çalındığını anlatır. Ordu - kent ve mehterhâne kulesi Türkler tarafından Hindistan'a da getirildi.

Müstahkem duvarlar içinde bile, Türkler tabiat ile ilgiyi muhâfaza eder ve bahçeler, havuzlar yaptırırlardı. Narşahî'nin *Târîh - i Buhârâ*'da anlattığı, Hakanlı Türklerinin Koru adlı sarayı, köşkleri, havuzları, tabiat sevgisinin misallerinden biridir.

Bahsi geçen ağaç yapının yanında Türkler, topraktan gelişmiş horasan, cilâlı ve sırlı tuğla, çini gibi, Hindistan'da bulunmayan malzeme kullanırlardı. Hindistan yapısı ise, çok kere al renkte kum taşındandır.

1. *Türk Memlûkları Devri* (1191 - 1290): Türk fâtihleri ordu'larını Delhi'de Rajput'ların Lâl - Kot adlı al taştan kalesinde kurdular. Fakat burada yıktıkları puthânelerin yerine, kendilerine saray değil, Kuvvetü'l - İslâm Câmi'ini ve Kutb - minâr'ı yükselttiler. Putperest bir kıt'a içinde küçük bir azınlık olan Müslümanlara ibâdet yeri lâzımdı. İlk câmiler 1192 târihlerinde, Türk Memlûk sultanı Kutbuddin Aybek tarafından acele olarak yıkılan puthânelerin kalıntıları ile yapıldı. Daha sonra, bunların etrafına birer perde gibi devrin İslâmî üslûbuna cepheler (maksûra) ilâve edildi. İlk câmilerin başlıcaları şunlardır: Delhi'de Rajput kalesi, Lâl - Kot'un içinde Kuvvetü'l - İslâm Câmii (1192); Delhi'nin güney - doğusunda, Acmir'de İslâmiyeti Hindistan'a getiren sûfîlerden Muînüddin Çiştî'nin dergâhı (1200). Delhi'nin 150 mil güney - doğusunda Badaun'da

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: İltutmuş (1211 - 1236) un bir sikkesi

Idgâh, Nagaur'da Atarkin - ka Dervâze; Bayana'da bugün Ukha Mandır adındaki Hindû mâbedi de ilk İslâm câmilerinden biri idi. Bu câmilerin ekseriyeti, etrafında Hind sütûnlarının taşıdığı sundurmalar ile sınırları tâyin edilen, Türkistan'da namazgâh denen tarzda birer açık câmi idi. Daha sonra, kıble tarafına, tıpkı Buhara'daki 1119 târihli Hakanlı devri namazgâhında olduğu gibi mihrâb yerine, büyük kemerlerle müzeyyen birer cephe ilâve olundu. Acmir'de görüldüğü gibi, mihrâplık eden bu cepheler, Türk - İslâm üslûbunda, âbidevî sâde ve âhenkli san'at eserleri idi.

Hindistan'da o devirlerde görülen ikinci tip câmi - mescid, müstahkem külliye içinde ibâdetgâh tarzı da fâtihlerin âbideleri arasında yer aldı. Aybek'in oğlu Nâsiruddin'in mezarı etrafında 1231'de yaptırdığı müstahkem külliye (Sultan Gharî), taştan, kalın Hind sütunlarının taşıdığı sundurmalara rağmen, Hakanlı külliyeleri plânındadır. Bu külliyede Kayseri Selçuklu kümbedlerine benzetilen bir mahrûtî kümbedli bir yapı vardır. Kuvvetü'l - İslâm Câmii'nin dört tarafına duvar çektiren İltutmuş, bu câmi'i de Hakanlı eseri 1077 târihli Ribat - i Melik'i hatırlatan müstahkem şekle soktu.

Delhi'de Kuvvetü'l - İslâm külliyesinde, İltutmuş'un türbesi ile Balaban'ın Dârü'l - amân adını verip haksızlık görenlerin sığınağı ittihâz ettiği ve sonradan türbesi olan yapı durmaktadır. Dörtköşe plânda üstü kesik mahrût şeklinde, sekiz köşeli kasnak ve kubbeli bu yapılar Hakanlı türbelerine benzer. Sandûkalar da Hakanlı ve Selçuklu tarzındadır.

İltutmuş'un türbesinin al taşına hakkedilen kûfî hatta kitâbelerin kılıç gibi yükselen «elif» ve «lam» harflerini görünce bunun Hakanlı kûfisi olduğu derhal bilinir. İbnü Battuta'ya göre, İltutmuş devrinde Delhi'nin en büyük hatt san'atkârı Sultan Nâsiruddin idi. Belki de Fâtih'in türbesinin hat eserleri ona âiddir. Nâsiruddin, sultan olunca, fakir halka yük olmamak için, güzel hattı ile yılda iki *Kur'an* yazar ve bunların getirdiği ile geçinirdi.

1192'de Aybek'in başlayıp, İltutmuş'un bitirdiği kırmızı taştan, yivli gövdeli, çok köşeli Kutb - minâr ise Gazne minârelerinden fazla, Türkistan güneyinde, yivli gövdeli, 1107 târihli Car Kurgan minâresine yakındır.

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Delhi'de Kutb - minar külliyesinde İltutmuş (1211 - 1236)'un türbesinin içi

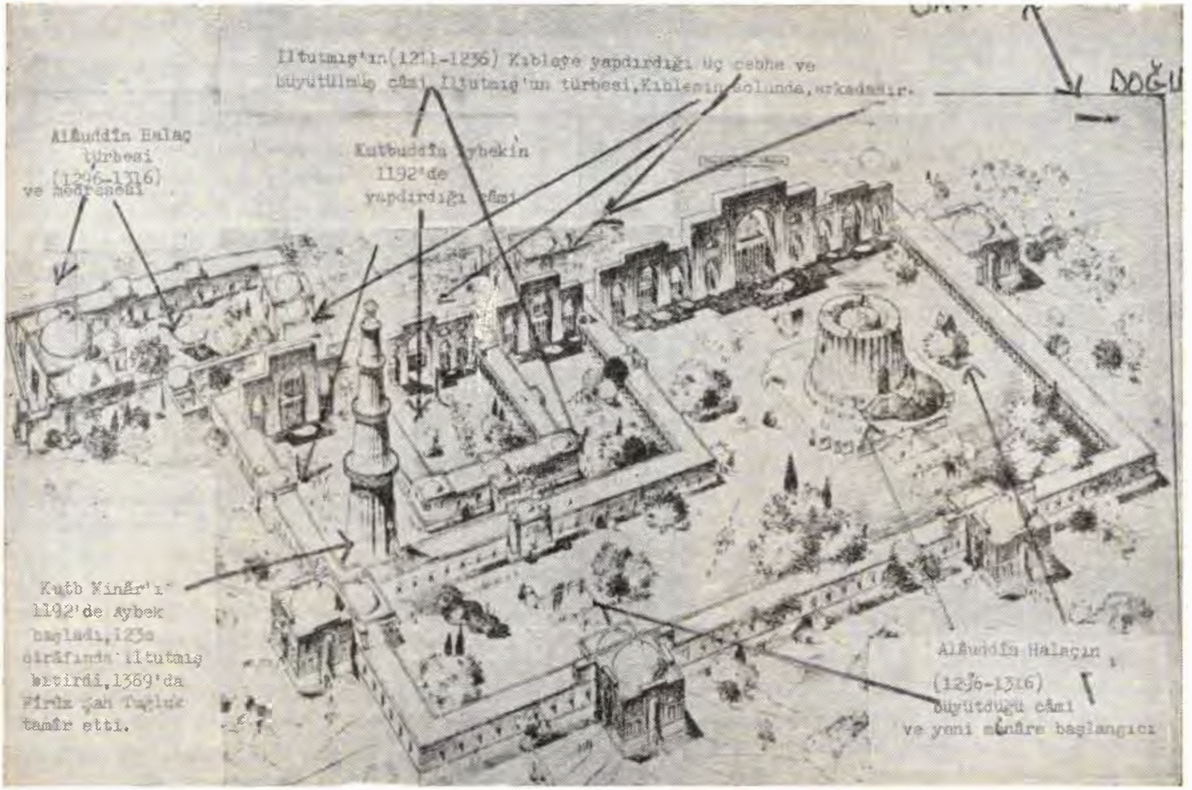
Delhi'nin güneyinde, Badaun'da İltutmuş'un yaptırdığı Havz - i Şemsî, Hindistan'da Türklerin eseri olan sayısız büyük havuzların ilklerinden biri olsa gerektir.

2. *Halaç Devri*: Oğuzlara yakın bir soydan gelen Halaç Türklerinin Hindistan'daki târihleri, kuzey - doğuda Bengâle bölgesinde başlamıştı. Bugün doğu kısmı Pakistan'a âid olan Bengâle, kültür bakımından her vakit Hindistan'dan ayrı kalmış ve kuzeydeki Assam, Sikkim, Bhutan gibi Tibet kültüründeki memleketlerin te'sirini göstermişti. Irk bakımından da Bengâle halkı kısmen Mongoloiddir. Halaçlar Bengâle'ye geldiği vakit, burası Hind kültüründe değil, bir Buddhist merkezi idi. Bengâle âbideleri de Hind üslûbunda değildi. Hindû binâları gibi taştan değil, Buddhist Orta Asya geleneğinde, tuğladan idi. Halaç devrinde bu husûsiyetlerin izleri kaldı ve neticede Türk san'atı ile benzerlikler doğdu. Bengâle saçakları «eğme» Türk kemeri tarzında, eğilmiş tahta kalıp üzerine yapılırdı. Kemerlerin tepesinde Uygur san'atında görüldüğü tarzda bir ikinci kemer teşkil eden ve sivrileşebilen tezyînât vardır. Bu son husûsiyet Selçuklu te'sirlerine atfedilir ve Moğol istilâsından kaçan san'atkârların, Halaçların yanına geldiği farz edilir. Bengâle'de Halaç devrinden sonra (1220 - 1290), Delhi sultanı Balaban soyundan bir sülâle de hüküm sürdü (1282 - 1339). Halaçların ve Balaban oğullarının eserleri çok yıkık vaziyettedir. O devirden şu eserler kalmıştır: Tribeni'de 1282 târihli Zafer Han Gâzî Mescidi, Pandua'da 1340 târihlerinde inşâ edilen Câmi - Mescid ve Kutb - minâr'a benzeyen bir minâre. Pandua'daki tuğla câmiin husûsiyetlerinden biri, Uygur, Hakanlı ve Osmanlı san'atındaki gibi aynı boyda kubbelerin yan yana dizilerek, çadır sıralanmasını hatırlatmasıdır. Bu câmiin mihrâbı üstündeki tâc şeklinde ziynet, Osmanlı minâresini hatırlatır.

1290 - 1321'de Delhi sultanı olan Halaçlar, Sîrî adı verilen bir «ordu» hükümdâr şehri kurdular. Türkçe de ihtivâ eden istihkâm duvarlarının «alev» şeklindeki sivri tezyînâtı ile hatırlanan Sîrî'nin ancak temelleri kalmıştır. Delhi Halaçları da Hindistan'ın al taşını kullanmışlardır. Kalan eserlerin çoğu bu taştandır. Meselâ, 1296'da Alâuddin Halaç Kuvvetü'l - İslâm Câmi'inin sâhasını büyütürken, yeni yaptırdığı avlunun kapısı olan Alâî Dervâze aynı avluda başlattığı fakat bitmeyen Kutb - minar'ın ikisi eninde düşünülmüş yivli minâre Nizamuddîn Dihlevî türbesi yanındaki Alâuddin Halaç oğlu Hızır Hanın yaptırdığı Cemaat - hâne Câmii, Alâî denen havuz üstünde yalılar külliyesi de onların eseridir, fakat sonradan tamir görmüştür.

Halaç âbideleri arasında Delhi güneyinde yaptırdığı Bayana (Bharatpur) da Kutbuddin Mübârek Şah Halaç (1316 - 1320) ın yaptırdığı Ukha Mescid; daha batıda Mewâr (Udaipur) da 1303'te Alâuddin Halac'ın inşâ ettir diği Gamberi deresi üstünde, Chitor'da köprü; yine o havâlide Jodhpur'da eski Nagaur şehrinde, Acmir dergâhı üslûbunda bir büyük kapı da vardır. 1297'de, Hindistan'ın en batısında Gucerat'ı alan Halaçların vâlılerinden Uluğ Han, orada Âdina (Cuma) Mescidini yaptırttı.

Orta Hindistan'da Malwa bölgesinin Mandu ve Chanderi (Gwalior) şehirlerinde 1436 ile 1531 arası hüküm süren bir Halaç sülâlesi çok âbide bıraktı. Bu binalarda, cilâlı ve sırlı tuğlalar da görülür. I. Mahmud Halaç'ın eserleri bilhassa çoktur: Mandu'da 1440 târihli ve kubbeli re-

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Delhi'de Kutb - minâr külliyesinin aslî şekli ve sonraki ilâveler hakkında *Archaeological Survey of India*'da neşredilen tahminî resim. En içteki ve en küçük revaklı kısım 1192'de Aybek'in yaptırdığı Kuvvetü'l - İslâm câmiidir. Kıble tarafındaki (batı) cephe, İltutmuş (1211 - 1236) eseridir. İltutmuş, ayrıca bu cephenin sağ ve soluna mütenâzır iki cephe daha ilâvesi ile, kuzey ve doğuya duvarlar ilâve ettirdi ve câmii büyüttü. Türbesi cephelerin arkasındadır. Kutb - minârda câmiin güney - doğu köşesine idhâl edilmiş oldu. Son büyütme ve külliyenin güney - batı köşesindeki külliye Alâuddin Halaç (1296 - 1316) eseridir ve türbesi de oradadır. Bitirilmemiş büyük minâre gövdesi de onun eseridir.

vakları ile Osmanlı câmilerine benzeyen câmi - mescid; Chanderi'de 17 katlı olan ve hâlen birkaç katı kalmış Köşk - mahal sarayı ve 15 m yüksekliğinde Badal - mahal köşk - kulesi; Aşrafî - mahal denen kuleli külliye, «Kâfur» havuzu kıyısında yapılı yalı - köşklerden müteşekkil «gemi - saray» denen jahaz - mahal; hamamlar, Hindola - mahal sarayı Gıyâsüddin Halaç'ın eseridir (1469 - 1500).

Böylece, ilk Fâtihler Delhi ve güneyinde binâlar inşâ etmiş iken, Halaçlar Bengâle Körfezinden Delhi'ye ve oradan Hind Okyanusuna ve Orta Hindistan'a kadar ilerleyerek eser bıraktılar. Memlûk sultanlarına nisbeten Halaç Türkleri Hindistan'a daha fazla intibâk ettiler. Onların devrinde Hind - İslâm mimârîsi kendine öz bir üslûp edindi. Bu arada, dinî âbideler yanında saraylar da çoğaldı. Malwa'da Halaç devrinden kalan XV - XVII. yüzyıl bahçeleri, havuzları, serin rüzgârlara açık, hava - mahal denen kuleler, hükümdar şemsiyesini taştan taklıd eden çetr'ler, hep şuna işâret eder: Hindistan'ın zenginliği Türk gazilerine de te'sir etmişti.

3. *Tuğluk Devri* (1321 - 1414): Tuğluk sülâlesinin kurucusu Gazi Melik, Halaçların Pencab vâlisi idi ve böylece Horasan ve Türkistan'a daha yakın bir bölgede bulunuyordu. Bu sebepten, Tuğluklar, Türk alplerinin hamasî üslûbunu ve Türkistan yapısı geleneğini muhafaza etmişti. Tuğluk devri, Hindistan'a yeni Orta Asya te'sirleri getirdi. Malzeme bakımından, kırmızı taş yerine tuğla, horasan, cilâlı veyâ sırlı tuğla ve çini kullanılmağa başlandı. Kubbeler soğan kubbe şekline döndü.

İlk Tuğluklar, Hindistan'da kurdukları müstahkem hükümdar şehirlerini Orta Asya malzemesi ile ve hamasî bir üslûpta inşâ ettiler. Bu şehirlerden birkaçı hâlâ ayakta durur: Gıyâsüddin Tuğluk'un şehri, 6 km boyunca sûrları olan Tuğluk - âbâd; bunun güneyindeki Muhammed Tuğluk (1325 - 1351) eseri Adil - âbâd; Muhammed Tuğluk'un Delhi halkı için yaptırdığı Cihânpenâh. Cihânpenâh köprüsü yedi kemerli, büyük bir âbidedir. Muhammed Tuğluk başkentini Dekkan (Orta Hindistan) da Devlet - âbâd'a götürerek, orada da dikkate değer bir askerî yapı olan sûrlar yaptırmıştır.

Tuğluk - âbâd'ın karşısında, etrafı su ile kaplı bir ada gibi olan ve beş köşeli bir kale içinde duran Gıyâsüddin Tuğluk türbesi Hindistan'da Türk devri türbe mimarîsinin bir âbidesidir. Türkistan tarzında, tepesi kesik bir mahrût şeklinde olan ve soğan kubbesi bulunan bu binâ, bir alpe yaraşır hamasî bir kuvvet ve sâdeliktedir. Bu türbe, Multan'da Gıyâsüddin Tuğluk'un yaptırdığı Şah Rüks - u Âlem türbesine benzemektedir. Her iki türbe, Tuğlukların bilhassa kullandığı tuğla malzemeden değil, kırmızı taş ve mermerdendir.

Tuğlukların üçüncüsü, Firûz Şah, bir alp değil, bir sûfî ve san'atkârdı. Mimâr da olan bu Türk pâdişahı hizmetindeki iki mimar, Melik Gâzî Şahna ve Abdülhak

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Alâuddin Halaç (1296 - 1316)'ın büyüttüğü Delhi kuvvet - ül - İslâm Câmiinin kapılarından Alâî Dervâze, arkadaki minâre Kutb - minar'dır

ile berâber, pek çok eser inşâ etti. Firûz Tuğluk devri binâları, yine Orta Asya malzemesi tuğla ve sarı ile gök renkte çinidir. Delhi'de Khirki Mescid (1375) ve Kalân Mescid (1380) müstahkem duvarları ve köşelerdeki kısa minâreleri ile tam birer Türkistan binâsıdır. Firûz devrinde hamasî âbidelerin yerini artık hayır işlerine vakfedilmiş binâlar almıştı. Delhi'de Firûz abâd bir hükümdâr şehrinden fazla bir medrese külliyesidir. Avcılığı seven Firûz, Delhi etrafında birkaç av köşkü de yaptırmıştı. Firûz'un yaptırdığı diğer şehirler şunlardır: Delhi'nin batısında Hisar - Firûze ile Fetih - âbâd, Delhi'nin kuzey - batısında Firûzpûr ve Delhi'den doğuya Bengale'ye doğru giderken, Jaunanpûr. Bu şehirlerden başka, *Firişte Târihi*, Firûz Şahın, içinde medreseler, hanlar, hamamlar, köprüler, arklar, bahçeler bulunan 845'ten fazla hayır eseri bıraktığını kaydeder.

Tuğluk üslûbu, Hindistan'a te'sir etti ve soğan kubbeler, Jaunanpûr, Gucarat'ta ve Dekkan'da, Bahmânî mimarîsinde tekerrür etti ve Hindistan'a yerleşti.

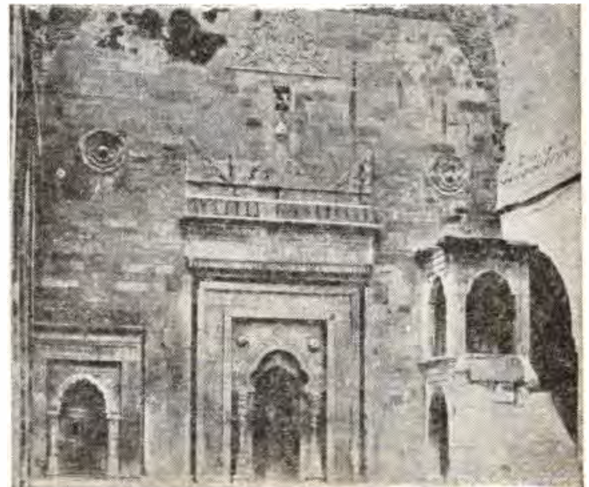
4. Berîd Şahîler (1487 - 1619), Âdil Şahîler (1490-1686), Kutb Şahîler (1518 - 1687) devri: XVI. yüzyılda Dekkan (Orta Hindistan) da Hindistan'daki Türk merkezlerinde her vakit duyulan Türkistan te'sirlerine ilâve olarak, Osmanlı nüfûzu da san'at târihçileri tarafından tesbit edilir. Buna üç muhtelif sebep gösterilir. Biri 1489'da Bijapur'da devlet kuran Yusuf Âdil Şah'ın, İstanbullu, hattâ II. Murad'ın oğlu olup, Safevîler sarayında büyütülen ve Şiî olan bir Türk olduğu hakkındaki, *Firişte Târihi*'nden nakledilen rivayettir. Âdil Şahî târihlerinde, san'ata çok meraklı bu hükümdârın «Türkistan'dan, İran'dan, Rûm'dan (Türkiye'den) san'atkârlar getirttiği» kaydedilmektedir. Nihayet, H. Goetz, Hammer'e dayanarak, 1538 ve 1554'te Süleyman Paşa'nın Gucarat'a çıkışı ve Pîrî Reis seferi esnâsında, Osmanlı san'atkârlarının Dekkan'a vardığını söyler. Buna delil olarak, Bijapur'da, 1615 târihlerinde yapılan İbrâhim - Ravza'da ve Haydârabâd'da 1593 - 1597 târihli Pâdişâhî Aşûr - hânedeki Osmanlı çinilerini gösterirler. Bijapur âbidelerinin üstünde hilâl şeklinde alem vardır. Nisbeten ince olan çok şerefeli Dekkan minâreleri Osmanlı minârelerine benzetilir.

Daha ziyade Uygur mimarîsi ile ilgili olarak, soğan şeklinde olan ve çiçek yapraklarından müteşekkil bir kasnak üstünde duran kubbeler, Dekkan'da bilhassa göze çarpar. O devirde Buddhist Uygur âbideleri ayakta idi. 1419'da Turfan'dan geçen Timurlu elçilerinin bunları gördüğü Hâfız Ebrû Târihi'nde anlatılır.

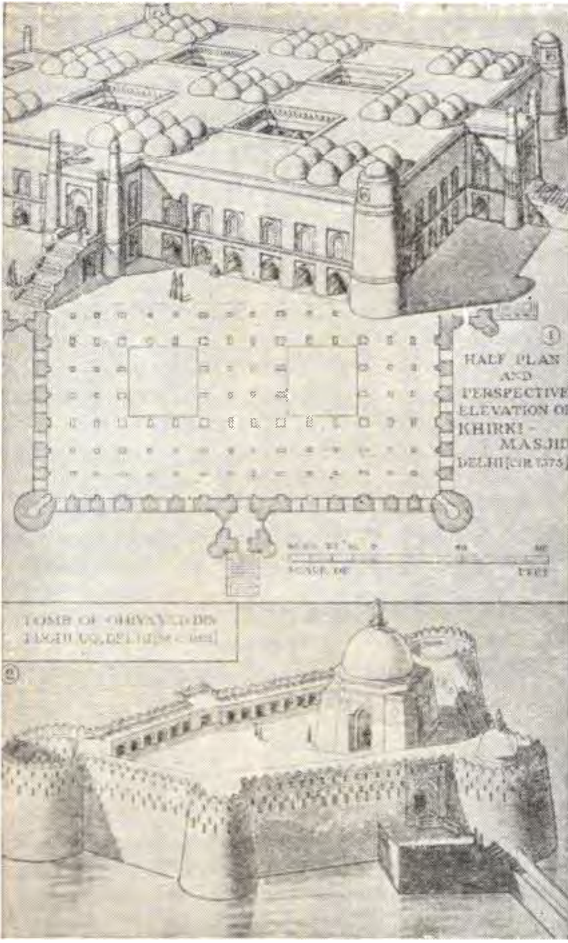
Bidâr'da hüküm süren Berîd Şahîler (1487 - 1619) in ayakta kalan başlıca eserleri, bu hükümdar soyunun türbeleridir. Dört yanı kemerlerle açık bulunan Ali Berîd (1542-1579) türbesi bilhassa güzeldir.

Türkiyeli olduğu rivayet edilen Yusuf Âdil Şah'ın Bijapur'da kurduğu Âdil Şahîler (1490 - 1686) sülâlesi, çok sayıda âbide bıraktı. Yusuf'un kendisi (1490 - 1510), Ali Şah (1558 - 1580), İbrâhim Âdil Şah (1558 - 1580), II. İbrâhim Âdil Şah (1580 - 1626) ve Muhammed Şah (1626 - 1656) bilhassa mimârîye meraklı idiler. Bijapur âbideleri arasında, kale, câmiler, türbeler ve saraylar vardır. Ali Şah'ın eseri câmi - mescid, bu havalinin en büyük câmiidir. Kapısını daha sonra Timurlu hükümdarı Evrengzib (1658 - 1707) hediye etti.

I. Ali Şah'ın eseri Gagan - mahal, iki katlı bir saraydı. II. İbrâhim'in sed üstünde yaptırdığı İbrâhim Ravza'da, bir büyük havuzun iki tarafında, bu hükümdarın türbesi ve bir câmi durmaktadır. Büyük bir câmi kapısı olarak düşünülen Mıhtar - mahal de II. İbrâhim'in eseridir. Osmanlı câmilerine benzetilen Muhammed Şah'ın mezarı Gül - künbed,

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Bengale'de eski Lakhnauti yanında Pandu'da Halaç devri, 1340 etrafında yapılan câmi - mescid'in mihrabı

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Delhi'de 1375 etrafında yapılan Tuğluk eseri Khirki - Mescid ve Gıyâsüddin Tuğluk (1320 - 1325) türbesi (Brown, *Islamic Indian Architecture*)

dünyânın en büyük 1600 m² türbesidir. Kubbesi toparlak, fakat yine çiçek yaprakları içinden çıkmaktadır. Dört köşedeki minarelerin kubbeleri soğan şeklindedir.

Kutb Şahîlerin (1518 - 1617) merkezi Golkonda ve Haydar - âbâd'da üslûp süse daha meyyaldir. Golkonda'da, sülâlenin kurucusu Muhammed Kulu Kutb Şah (1580 - 1612) ın ve Abdullah Şah (1626 - 1672) ın türbeleri, çift katlı sedler üzerine kurulmuş, iki katlı binalardır.

Haydar - âbâd'da Kutb Şahîler muhtelif câmiler yaptırdılar. Câmî - Mescid (1577) ve Toli Mescid (1671) onların eseridir. Buhara'daki Çihâr - Minar'ın eşi olan ve aynı adı taşıyan, dört köşesinde dört minare olan 1591 târihli kapı da, yine Türk Kutb Şahîlerin Haydar - âbâd'da bıraktığı âbidelerden biridir.

5. *Timurlu Devri* (1526 - 1853): 1526'da Hindistan pâdişahı olan Babur, bir san'atkâr hükümdar gözü ile yeni mülküne bakınca, şu tepkiyi gösterdi: «Bunların yapılarında usûl ve intizam yok!» Babur'un tasavvurunda usûl ve intizâm timsâli Türkistan'ın Andican şehrindeki Çıharbağ sarayı idi. Proto - Türk ve Türk devrinde Orta Asya'da gelişmesine işaret edilen dört cihete nâzır, dört köşe plânda ve haç şeklinde yollar veyâ arklar ile dörde ayrılan hükümdar şehri, Moğol devrinde, Çin'deki Hanbalık (Pekin)'tan Tebriz'de İlhanlıların «ordu» suna kadar yayılmıştı ve İran illerinde Farsça çiharbağ adını almıştı. Dörtköşe plânlı bahçe içinde, hükümdar köşkü veyâ çadırı ortaya dikiliyor ve diğer mimarî unsurlar, çifter veyâ dörder olarak, mütenazır şekilde etrafında yer alıyordu.

Türk geleneğinde tabiatı seven Babur, Hind'in hem karışık hem ağır bulduğu «safâsız ve havasız» saraylarında yaşamak istemiyordu. Agra'da bahçe içinde bir saray yapmak için yer aradı. Fakat burayı da «pis, tozlu, sıcak ve susuz» buldu. Tıpkı Babur gibi, Hindistan'ı sevemeyen Türk beyleri fethedilen illerden vazgeçmeyi ve Orta Asya'ya dönmeyi teklif ederken, Babur'un gözü Hindistan'ın güzel al taşı ve çok iyi taş işçilerine ilişti. Babur'un ve beraberinde getirdiği san'atkârların göstereceği «usûl ve intizâm» içinde, bu taş ve bu işçiler ile eser meydana getirilebilirdi. Babur, derhal su temini için kuyular kazdırttı ve binlerce işçiye taş yontturarak inşâata başladı.

Babur'un emektar san'atkârları şunlardı: Üstâd Şah Muhammed Seng - tırâş (taşçı), Hâfız Mîrek (hattat), Mîr Gıyâs (?), Molla Kasım (?). Babur'un, Mimar Sinan'ı veyâ talebelerini Hind'e celbetmek istediğini, fakat muvaffak olmadığı sanıldığını P. Brown söyler.

Hindistan'da pâdişah olduğu dört yılda, Babur epey eser meydana çıkardı: Agra ve Panipat'ta bahçeler, Agra'daki Lodi «Kurgan» (Babur, kaleye kurgan demekte idi) ında bir câmi, Sambhal'de câmi v. b. Fakat Babur'un ölümünden sonra yeni alınan mülk bir ara Afganlıların eline geçince, Babur'un ve oğlu Humâyun'un yaptırdığı (Delhi'de Din - penâh şehri gibi) âbideler, rekabet sebebi ile Afganlı Sûr sülâlesi tarafından yıktırıldı. Humâyun'un yıkılmayan bir eseri Delhi'de Cemâlî - Kemâlî Mescididir.

Hindistan'da Timurlu san'atının ilk büyük âbidesi Humâyun'un Delhi'deki türbesidir. Bu âbideye sultanın akrabası ve zevcesi olan Hacı Hamîde Begüm ile mimar Mîrek Mirza Gıyâs, beraber 1564'te başlayarak, yıllar süren bir çalışma sonunda vücûda getirmişlerdi. Mirza, Timur

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Mandu'da, Nasır Şah Halaç (1500 - 1510) için yapılan ve babası Gıyâsüddin Halaç'ın yemek pişirttiğini gösteren *Ni'met - nâme* yazması (India Office Libr. Persian 149) varak 79 b'deki resim (Barrett - Gray)

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Mandu'da Gıyâsüddîn Halaç (1469 - 1500) eseri, Kâfûr Havuzu kıyısında Jihâz - Mahal yalı - köşkleri

soyundan beylere verilen bir lâkaptı. Demek ki mimar da, Hamîde Begüm gibi, belki Humâyun'un akrabası ve Türktü.

Humâyun türbesi, Buhârâ'daki numûnelerden bildiğimiz, iki katlı, ortasında yüksek ayvanlı, yarı - ellipsoid kubbeli medreselerden mülhem gözükmektedir. Ancak, Humâyûn türbesi, Hindistan'ın al taşından ve mermerden bir binâdır. Yine Hindistan'a mahsus bir mimarî unsuru da türbenin damındaki «çetr» lerdir (hükümdar şemsiyesinin taştan taklidi). Çihar - bağ'ın ortasında ve tepsi gibi geniş bir sed üstünde yükselen Humâyûn türbesi, Hindistan'da Timurlu devri âbidevî türbe üslûbunun ilk numûnesidir.

Ekber, Bengale ve Gucerat'tan da ustalar getirterek, âbidevî erk (Babur, hâtıratında Hind'deki hükümdar kalelerine, Türkistan lehçesi ile bu adı verir) ler yaptırıyordu. Ekber'in Agra, Sıkri, Allah - âbâd ve Lâhur'da yaptırdığı erklerden «ateş gibi al taşlardan», harçsız binâ edilmiş Agra «erk» inin üç km kadar uzunlukta sûrları ve âbidevî kapıları vardır. Fetih - pûr (Fetih şehri) adı verilen Sikri'deki erk, yine al taştan, fakat askerî bir kurgandan ziyade, zevk ve sefâ yeri idi. Ekber'in eserlerinde, Hind mimarîsi te'sirleri kuvvetle sezilir. Etrafındaki Hındûlar, Amber ve Rajput hükümdarlarının kızları olan zevceleri ve Hindli müneccimi için, alıştıkları tarzda, iki katlı, oymalarla süslü taş evler yaptırmıştı. Oymalar arasında Hindistan'ın maymun şekilli mabûdu Hanuman'ın maskesi bile vardır. Ekber'in Amber prensesinden doğan oğlu Cihangîr de, Agra erkindeki Cihangîrî - mahal'den anlaşıldığına göre, Hind yaşayış tarzına meyyaldi.

Fakat Ekber ve Türkiyeli olduğu söylenen hanımı Rumî Sultan, Türk - İslâm geleneğine ve tabiat sevgisine bir derece sadık kalmışlardı. Her ikisinin de köşkleri al taştan olmakla beraber, çiçek ve yazı ile nakışlı, dört tarafa manzaralı ve havuz kenarındadır.

Fetih - pûr'un bir mahallesi de dinî bir külliye teşkil eder. Burada al taştan muhteşem bir câmi - mescid'in avlusunda, ileride Moti (inci) Mescid adı verilecek tarzda, ak mermerden Selim Çiştî türbesi vardır.

Ekber'in Agra'daki türbesi ise Hind mâbedlerini hatırlatan al taştan, dört katlı, tepesi sayısız çetrlerle süslü, azametli bir binâdır.

Cihangir (1569 - 1627), mimarîden fazla kitap resmini sever ve yapı işlerini karısı Nur - Cihan'a bırakırdı. Nur - Cihan, mirza ve bey lâkaplarından Türk olduğu anlaşılan Mirza Beyin kızı idi. Babası 1613 yıllarında ölünce, türbe olarak Agra'da, nehir kenarında, selviler ve güllerin bittiği bir bağ içinde, dışı çinilerle kaplı bir Türkistan köşkü yaptırdı (İtimâdü'd - devle türbesi), Lâhur'daki âbidevî Cihangîr türbesini de Nur - Cihan inşâ ettirdi. Cihangîr türbesi Delhi'deki Humâyun türbesine benzer.

Şah - Cihan (1627 - 1658) büyük bir yapı çığırı açtı. Ekber'in Fetih - pûr ve Agra'da misalini verdiği tarzda, o dı âbideler yükseltti. Delhi'deki muazzam Câmi - Mescid (1644 - 1658) ve al taştan erk bunlardan ikisidir.

Saray ve türbe mimarîsinde ise, Hind'in ağır al taşı ve zengin taş oymalarına karşı İslâmî düşünce tepki gösteriyordu. Babur'un başladığı ve Hamîde ile Nur - Cihan'ın devam ettiği «sefâlı, havalı» üslûp, Ekber'in azametli âbidelerine tercih edildi. Al taşın yerini gittikçe ak mermer aldı ve bu mermer, bâzan kafes gibi oyuldu, bâzan da mermer içine al ve yeşil taşlar ile altın derc edilerek gül ve karanfil demetleri meydana getirildi. Aynı mozaik tarzında, fakat ayna ile işlenen kubbelerin içi, karanlık olunca, yıldızlı gece semâsı hissini uyandırıyordu.

Bu inceleme tezahürlerinin ekseriyeti Şah - Cihan devrindedir. Bir Rajpur prensesinden doğduğu hâlde, Cihan-

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Ekber'in (1556-1605) Sikri'de yaptırdığı Fetihpûr şehrinden görünüş

gîr'in bu oğlu Hindistan mâbedleri üslûbunu ve al taşı sevmiyor ve bu taştan köşkleri yıktırıyordu. Agra erkinde al taştan, ağır yapılı Cihangirî - mahal yanına ak mermerden Dîvân - ı âm, Dîvân - ı hâs köşkleri ve sâf bir inciye benzetilen Moti Mescid yapıldı.

Şah - Cihan devrinde, ak mermer kubbeler de birer büyük inci tanesini hatırlatır şekilde idi. Tuğluk devrinde Hindistan'da başlayan Türkistan'ın «lotus» kubbeleri, Âdil Şahî mimarîsinde gelişmiş, en nihayet «inci kubbe» şekline girmişti. Bu zarif üslûp ilk önce daha ziyade küçük mescidlere, türbelere, yalı - köşklere ve «mehtâbiye» lere tatbik edildi. «İnci» köşkler cennete mümâsil sayılan Delhi, Lâhur (Shalımar), Keşmir bağlarında, havuzlar ve selsebiller silsilesinde dizildi, Keşmir'de çınar ağaçları ve leylâk koruları gölgesinde sıralandı. Su üstüne binâ edilen bu yalı - köşklerin cephesindeki hücrelere mumlar yakılır ve akan su perdesi arkasında ışık parıldardı.

Maddeyi rüyaya çevirmek isteyen Şah - Cihan'ın en rûhânî eseri, Tâc - Mahal'in türbesidir. Nur - Cihan'ın kardeşinin kızı ve Şah - Cihan'ın zevcesi Tâc - Mahal 1630'da ölünce, ayrılık acısı içinde kalan Şah - Cihan, onun güzelliğini temsil edecek bir âbide istedi. Şeffaf mermerden gün doğarken pembeleşen, öğle vakti ak olan, akşam sarı güle ve gece ay ışığına benzeyen türbe, alnında tâc gibi Yâsin âyeti yazılı kitâbesi ile, sanki uhrevî bir hayaldir. Önünde uzayan havuzun sularında, ak mermerden kubbeli türbe ve dört minare akseder.

Bu emsalsiz eserin mimarı münakaşa edilen bir mevzudur. Bu hususta bâzı eserlerinden naklen şu görüş ileri sürülür: Yerli san'atkârlardan başka, Arabistan'dan, İran'dan, Türkiye'den üstâdlar geldi ve tahta maketler yaptılar. En beğenilen ve tatbik edilen maket Türkiyeli (Agralı da diyen vardır) İsâ Han (veyâ Efendi) ın eseri oldu. Bunu tatbike koyan başmühendis Ahmed Lâhûr idi. Semarkandlı mimar Muhammed Şerif'ten de yardımcı olarak bahsedilir. Kubbeyi Türkiyeli İsmâil Han yaptı. Hattat, tuğracı, taş oymacı ve çiçek nakkaşları ile bahçıvanlar, duvarcılar arasında Müslim ve gayri Müslim Hindli, Türkistanlı, Horasanlı ve Şirazlı adları geçer. Her şeye rağmen Tâc - Mahal türbesi Şah - Cihan devri üslûbunun en san'atkârane eseridir.

Son büyük Timurlu pâdişâhı ve bu yapıcı geleneğin vârisi, Hindistan'ın en muazzam câmii Mescid - Padişâhiyi 1672'de Lâhur'da yaptıran Evrengzîb, ecdadının âbidevî türbelerine nefsânî heves tezahürü olarak baktı ve bir taş bile dikilmesine izin vermeyerek kuru toprağa gömüldü. Dünya ihtişamına yüz çeviren İslâm felsefesi Hind pâdişahının debdebesine galip gelmişti.

Resim san'atı: Hindistan'daki Türk merkezlerinde resim san'atı daima eklektik bir görünüşte oldu. Çünkü muhtelif tarzlar birbiri ile karşılaşmakta idi. Ajanta Buddhist mağaraları duvar resimlerinden beri gelişen ve Hindû san'atı tarafından benimsenmiş bulunan teknik ve estetik bir gelenek, Türk devrinde de yeni vecheler almakla beraber, hep mevcûd kaldı. Bu gelenekte, ışık ve gölge satıhlarının tezadı ile hacim meydana çıkarılmakta idi. Hindlilere benzeyen, ince yapılı, esmer, badem gözlü, peştamallara bürünmüş veyâ çıplak mabûdlar ve râcalar, koyu renkler ile resmediliyordu.

Diğer taraftan, Saka devrinden Timurlulara kadar, Orta Asyalı fâtihlerin getirdiği başka bir san'at geleneği de vardı. Hind *Kalpa - sutra* tasvirlerinde «Saka - şahı» denen ve edebiyatta ise Kuşanlardan Timurlulara kadar Turuşka (Türk) adını taşıyan bu tarz şahıs, her devirdeki Orta Asya atlı göçebesini temsil eder. Çapan, kemer, börk ve çizme giymiştir ve görünüşü hafif Mongoloiddir. «Saka - şahı»'nın temsil ettiği Orta Asya san'atı, kayaya oyulan resimlerden gelişmiş, grafik bir tarzdadır. Türk devrinde bu resim tarzının en mükemmel numûnesi Uygur san'atında idi. Bu san'atta, hacim, çizgilerin kuvveti ile tebarüz ettirilir. Renkler parlaktır ve ala bakar. Gölge ve ışık yoktur.

Türk Memlûklarının Delhi'ye yerleştiği XII - XIII. yüzyıllarda, birlikte getirdikleri resim geleneğinin Uygur

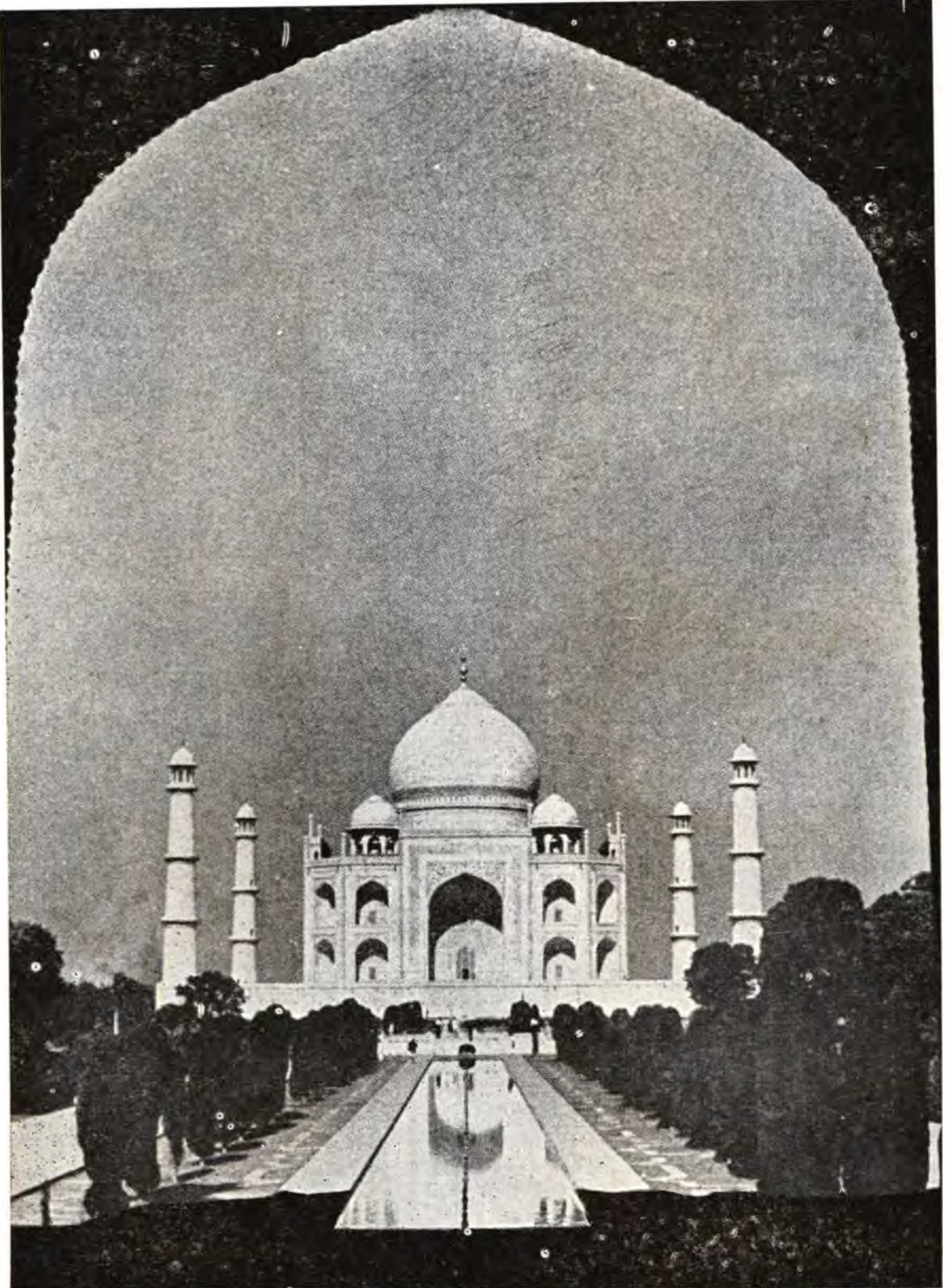

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türk Kutb Şahî mektebinin XVI - XVII. yüzyıl eserlerine benzeyen kitap resmi. «Hazret-i Muhîuddin» (Arabi ?) etrafında, Hindistan'a İslâmiyeti getiren velîler oturmaktadır. Sağda, Mu'înuddin Çiştî, Kutbuddin Kâkî, Nizâmuddin Dihlevî, solda Nur Ali Kalender, Ferîduddin Şekergenç

tarzına bağlı bulunduğu, İltutmuş'un vak'anüvisi Minhacuddin'in eserinin bir nüshasına dayanılarak ortaya konmuştur. 1226'da Delhi Memlûk sarayı duvarlarında «Hıtay» tarzında resimler ve İltutmuş'un portresi vardı. Aynı Minhacuddin, o devirde Hıtay kelimesinin Türkistan'daki Kara Hıtay İmparatorluğu (1125 - 1212)'na tekabül ettiğini ve baş merkezlerinin Balasagun, Kayalık ve Karakorum olduğunu söyler. Son zamanlarda Karakorum'da yapılan arkeolojik araştırmalar da XIII. yüzyıl resim san'atının Türkistan Uygur üslûbuna yakın olduğunu gösterdi. Bu san'at geleneği, İltutmuş'un başkentine, belki Minhacuddin'in Hıtay veyâ Kara Hıtay Türkleri olarak tanıttığı Memlûklar yolu ile geldi.

İltutmuş'un atlı tasvirini gösteren bir para, bir Batı Türk beyi parasındaki tasvirin aynıdır. Hindistan Türk Memlûkları muhitinde, İslâmiyetten önceki Türkistan resim geleneği hâkim olmuş gözükmektedir.

Hıtay resim geleneğinin Halaç ve Tuğluk devrinde de devam ettiği anlaşılıyor. Türk asıllı Hind şâiri Emîr Husrev, 1325'te Alâuddin Halaç'ın sarayındaki Hıtay tarzında duvar resimlerinden bahseder. Tuğluk devrinde de mevcûd

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Şah Cihân'ın zevcesi Tâc - Mahal için Agra'da 1630'da Türkiyeli san'atkârların da iştirâki ile yaptırdığı türbe

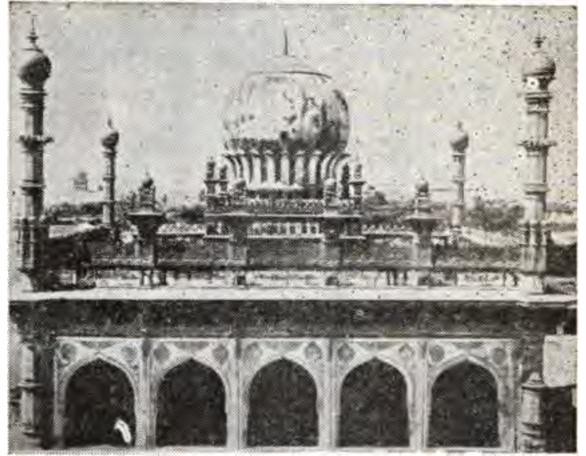
HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türk ressamı Ferruh Bey Kalmak'ın eserlerinden, Ekber'in 1572'de Surat'a girişini gösteren kitap resmi (Victoria and Albert Museum, *Ekber-nâme* yazmasından, Skelton res. 5)

olan duvar resimlerini İslâmî gayret ile Firûz Şah Tuğluk sildirtmişti.

Bu devre atfedilen resimler mevcûd olduğu ve hattâ Firûz devrinde Tuğluk üslûbunun Hindû resimlere te'siri de bulunduğu ileri sürülmektedir. Kâğıd san'atı İslâm ve bilhassa Türk (Memlûk) devrinde Hindistan'da başladığı ve ilerlediği için, Hindû kitap resmi ancak bu devirde gelişti. Arz ettiği kuvvetli grafik üslûp ve parlak renkler, Türkistan ve İran İslâmî kitap resminin te'sirine de atfedilir.

1500'den i'tibâren, Türk hükümdarlarının başkentlerinde gerek Hindu gerek İslâmî kollarda, çok zengin resim san'atı eserleri vücuda geldi. Bunlarda, XV-XVI. yüzyılların başlıca üslûplarının ve bu arada Tuğluk, Memlûk, Timurlu Herat, Özbek, Türkmen, Osmanlı mekteplerinin ve yerli Hindû resim san'atının te'sirleri tesbit edilmektedir.

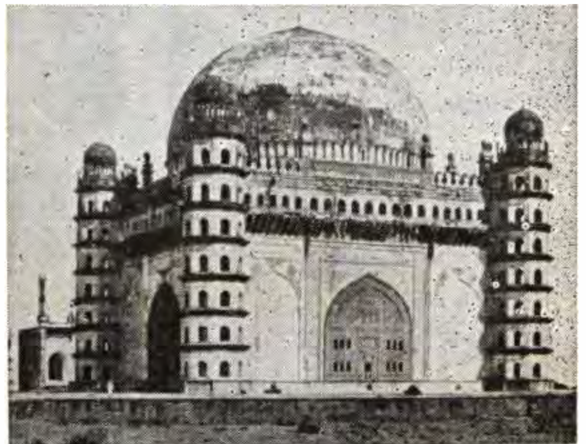
Resim san'atı merkezlerinden biri, Malwa'da Halaç sultanları (1436-1531)'nın başkenti Mandu idi. Nasır Şah (1500-1510) için yapılan yazma, babası Gıyâsüddin Halaç (1469-1500)'ın sevdiği yemekleri tarif eden resimli *Nimet-nâme*'dir. Devrin Türkistan ve Türkmen resimlerine benzeyen bu tasvirler iki cihetten yerli Hind te'sirlerini gösterir: Şahıslar çok kere Mandu'da 1493'te Gıyâsüddin Halaç devrinde yapılan *Kalpa-sutra* resimleri gibi yandan gözükmektedir ve Hindli kadın resimleri vardır.

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türkiyeli Âdil Şahîlerden İbrahim II. Âdil Şâh (1580-1626) ın eseri (İbrahim Ravza)

XV-XVII. yüzyıllarda hüküm süren üç Türk sülâlesi, Berîd Şahîler (1487-1619), Âdil Şahîler (1490-1586) ve Kutb Şahîler (1512-1687), zengin bir resim san'atı geliştirdiler. Hindû Vijayanagar (1336-1576) devletine karşı Türklerle birleşmek mecburiyetini duyan diğer Müslüman Dekkan devletleri ve bu arada Ahmednagar Nizam-Şahî'leri (1490-1613) nin devrindeki resimleri ve hattâ Vijayanagar Râgmâla'ları bile (Bîkâner) Dekkan-Türk üslûbunda bulanlar vardır.

Hindistan'da çok görülen ve tuğra adı verilen bir tarz da Osmanlı Bektaşî resimlerinde olduğu gibi, harfler ile vücûda getirilen, Hurufî üslûpta Hazret-i Ali ve arslan tasvirleridir. Aslen Türkiyeli olup Alevî olan Bijapur sultanı Âdil şahlardan ikisi san'atkâr idi. İsmâil Âdil Şah (1510-1534) ressam ve cilâcı idi. II. İbrâhim Âdil Şah (1580-1627) ise, kendi devrinin ve muhitinin en ünlü hattat, ressam ve kara kalem üstadı bulunuyordu. Bijapur'lu Âdıl Şahîler muhitinin mümtaz bir eseri 1570 târihli, resimli *İlm-i Nücûm* yazmasıdır. Bu eserde Gray, Osmanlı te'sirleri görür. Dekkan'da portre san'atı da çok gelişti. San'atkâr hükümdar II. İbrâhim Âdil Şah (1580-1627), Bijapur'da Kumatgi Köşkünde Evrengzîb'in kısmen sildirdiği duvar resimlerinde ve bâzı kitap resimlerinde

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türkiyeli Âdil Şahîlerden Muhammed Âdil Şah (1626-1656) ın Bijapur'da türbesi Gül-Kümbed

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türk asıllı Golkonda Kutb Şahlarından Abdullah (1626-1672)'ın alayını gösteren bez üzerine resim (Kramrisch, Lev. XVI)

tasvir edilmiştir. Bu resimlerde al elbise ve yaldızlı fes giymiş, henüz genç ve matruş hükümdar, Bijapur sarayı önünde, çınar ağaçları altında şiir okur, elçileri kabul eder, cirid oyunu seyreder veyâ sarhoş olmuştur. Bu son sahneyi ressam hükümdarın ancak kendisi tasvir etmiş olsa gerektir.

R. Skelton, bu ve buna benzer bâzı resimleri Herat'ta eser bırakan ve Kâbil'den 1585'te Hindistan'a gelen Türk ressamı Ferruh Bey Kalmak'ın eseri sanmaktadır. Hattâ Skelton, Ferruh Bey'in Bijapur'da çalıştığını ileri sürer. Ferruh Bey'e atfedilen resimlerin hususiyeti şunlardır: çok mâhir ve kusursuz bir «elmastıraş» tarhı; yine cevher gibi parlak ve derin renkler; Hind usulünde incelmiş, fakat Mongoloid yüzlü şahıslar, büyük boyda ağaç ve çiçek resimleri; saray resimleri. Dekkan'da bu tarzda resim yapan bir san'atkâr da 1642'de Türkistan'da eser bırakan Hacı Muhammed'dir.

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Şah - Cihân (1628 - 1658)ı tasvir eden kitap resmi

II. İbrâhim Âdil Şah devrinin ilk üslûbuna benzeyen bir mektep de Golkonda'da diğer bir Türk soyu olan Kutb Şahî'ler (1512 - 1687) muhitinde gelişti.

Abdullah Kutb Şah (1626 - 1672) devrine âid, hükümdarın alayını gösteren bez üstüne üç aded resim, hakikaten Osmanlı alay tasvirlerine benzer. Bu eser Muhammed Emîn Kutb Şah (1580 - 1612) kızı ve Âdil Şah Ebû'l Hasan Tânâ (1672 - 1678) da etrafına ressamlar topladı. Bunların arasında Kutb Yâr - bey gibi Türk adı taşıyanlar da vardı.

1570'te, Goa yolu ile Dekkan'a giren veyâ Delhi'den gelen Avrupa te'sirleri, İtalyan chiaroscuro (gölge - ışık) oyunlarını taklide başlayan Dekkan mektebi II. İbrâhim Âdil Şah'ı, ihtiyarlamış ve kır sakallı şekilde gösteren resimler vücûda getirdi ve bundan sonra hayatiyetini kaybetti.

Babur'un Türkistan'dan Hindistan'a ressamlar getirmiş olması stilistik sebeplerden tahmin edilir. Humâyun'un 1555'te Hindistan'a tekrar dönerken Şah Tahmasp'ın hizmetinde bulunan Bedahşanlı iki ressamı getirdiği bilinir. Ekber devrinin ressamları arasında Türklerin bulunduğunu ve bunun bilhassa *Hamze Destanı*'na âid elli kadar resmin üslûbundan meydana çıktığını H. Glück ileri sürmüştü.

Ekber'in san'atkârlarının ve belki devrinin en büyük ressamı olan Türk asıllı Ferruh Bey'in Türkistanlı olması da düşünülebilir. Ona atfedilen «siyah» resimlerden biri, hem Türkistan XVII. yüzyıl üslûbundadır, hem de bir Çağatay beyini tasvir eder. Bayram Oğlan adlı bu beyi Skelton «Türkmen kölesi» sanmışsa da, İbnü Battuta'dan öğ-

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türk Ressamı Ferruh Bey Kalmak'ın gençlik resmi (Dublin, Chester Beatty Koleksiyonu. Skelton)

rendiğimiz gibi, Oğlan Çağatay sülâlesi azâsına mahsus lâkap idi. Bayram Oğlan, mümâsil Türkistan resmindeki Barak Han gibi, kısa kollu hükümdar kapaniçesi giymiştir.

Ekber'in hizmetinde Ferruh Bey yine muhitin üslûbuna intibak ederek, çok şahıslı ve hareketli tertipler vücûda getirdi. Victoria and Albert Museum'daki *Ekber-nâme*'de iki eseri bilhassa güzeldir. 70 yaşında, gençlik üslûbuna dönerek, yine tek şahıslar tasvir etti.

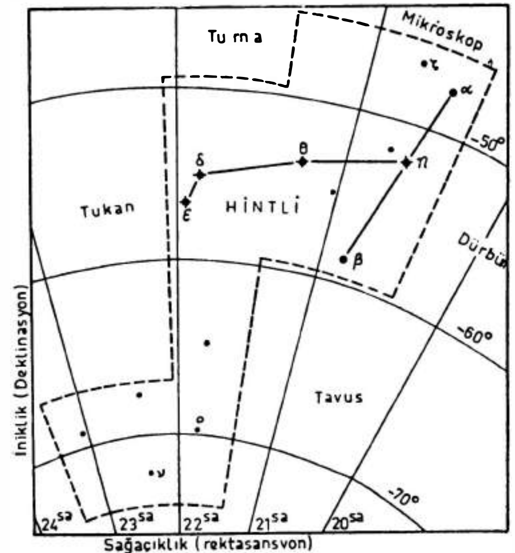
XVI. yüzyıl sonunda, Ekber ve oğlu Cihangîr'in sarayına gelen Portekizli papazlar ve İngilizler, hediye olarak, Flamandiyalı bakır basmalar ve İtalyan resimleri getirmeğe başladılar. Hind Timurlu muhiti Avrupa chiaroscuro tekniğine bağlı kaldı ve Avrupa yağlı boya resmini taklid eden, fakat kitap resmi çerçevesinden de çıkamayan karışık bir üslûp meydana geldi. Cihangîr devrinde bu üslûp tamamiyle hâkim oldu. Meselâ Hallac Mansûr'un şehâdeti sahnesi Flamandiya resimlerinde İsâ'nın çarmıha gerilmesini hatırlatır. Taclı Türk melek resimleri yerine İtalyan putti'leri tasvirine başlandı. Cihangîr, İran ve Osmanlı hükümdarlarının kendisine biat etmesi gibi rüyalarını da bu üslûpta resmettiriyordu. — Emel Esin

HİNDİSTAN TÜRK MERKEZLERİNDE SAN'AT: Türk ressamı Ferruh Bey Kalmak'ın yetmiş yaşında, XVII. yüzyıl başında yaptığı iki eserden biri: Molla resmi (Victoria and Albert Museum)

HİNDİYE, Irak'ta bir şehir. Nüfûsu aş yu. 25 000 (1965)'dir. H. yakınlarında 1911-1913 yılları arasında büyük bir baraj kurulmuştur ki aşağı Fırat kolları ve kanallarının su ayarlamaları bakımından önemlid.r.

HİNDLİ (Lât. Indus), Güney Yarım Küresi'ndeki takımyıldızlardan biri. Türkiye'den çok az bir bölümü güçlükle gözlenebilir. H. takımyıldızı değişen yıldız bakımından fakir (21 kadar) bir bölgedir.

HİNDLİ TAKIMYILDIZI

Eski çağlardan beri takımyıldızlara Yunan mitolojisinden tanrı, insan ve hayvan adları verilmiştir. Eski çağların büyük medeniyetlerinin geliştiği Akdeniz ve Mesopotamya bölgelerinden göğün güney yarım küresindeki yıldızların bâzılarının gözlenmesi güç, bâzılarının imkânsızdır. Bu yüzden bu bölgedeki takımyıldızların adları çok sonraları verilmiştir. Alman astronomlarından J. Bayer (1572-1625) 1063'te yayınladığı *Uranometria* adlı yıldız atlasında takımyıldızların mitolojik şekillerini tamamlamış, sözünü ettiğimiz takımyıldızı erkek olarak göstermiş ve H. adını vermişti. İngiliz astronomlarından J. Flamsteed (1646-1719), 1725'te yayımladığı *Historia coelestis Britannica* adlı büyük yıldız kataloğunda H. adını muhafaza etmiş, fakat onu Yunan mitolojisindeki amazonların kraliçesi Hippolyte olarak şekillendirmiştir.

HİND - MOĞOL İMPARATORLUĞU: bk. HİND - TÜRK İMPARATORLUĞU.

HİNDOLOJİ, eski Hind dili, edebiyatı ve medeniyetinin araştırılması, daha yaygın olan kullanılış şekliyle, Sanskrit dilinin filolojisi. Bugün ileri batı üniversitelerinin birçoğunda kürsüsü bulunan bir bilim koludur.

Portekizli Vasco da Gama'nın 1498 yılında deniz yolu ile Hindistan'ın batı kıyılarından karaya ayak basmış olmasıyla Hindistan yalnız ticarete değil, özellikle bilim dünyasına da kapılarını açmış oluyordu. Portekizlileri yeni ticaret ve sömürgecilik amaçlariyle, sırasiyle Hollandalılar, Danimarkalılar, Fransızlar ve İngilizler takip ettiler. Bu sıralarda, Hindistan yarımadasının büyük bir kısmı Müslüman sultanlıkların hâkimiyeti altındaydı ve kullanılmakta olan resmî ticaret dili Farsça ve Hindûstanî idi. Eski Hind dili olan Sanskritle henüz doğrudan doğruya bir temas temin edilmiş değildi. XVI ve XVII. yüzyıllarda, Hindistan'a gitmiş ve orada bir süre kalmış olan muhtelif milletlere mensup bâzı seyyah ve misyonerler (Abraham Rogger, Franz Xavier, Filippo Sarretti, Roberto de Nobili, J. Ernst Hanxleden), kendi sehayatleri ve gördükleri hakkında batı dünyasına birtakım haberler göndermişler ve bu arada Hindistan'da Sanskrit adiyle çok eski bir dilin mevcudiyetinden ve bu dilin zengin edebiyatından bahsetmişlerse de, Sanskrit filolojisinin bir bilim kolu olarak kurulması ve bunun gelişmesi yolunda çalışmalara geçilmesi, XVIII. yüzyılın sonlariyle XIX. yüzyılın başlarında ve İngilizlerin Bengal bölgesinde kurdukları East India Company (Doğu Hindistan ticaret ortaklığı) teşkilâtı içinde çalışan ünlü İngiliz bilgin ve iş adamlarının yazdıkları eserlerden faydalanabildikten sonra gerçekleşebilmişti. Bu ortaklık üyelerine Sanskriti, Pandita adiyle tanınan yerli Hind dil ve bilim adamları öğretmekte ve açıklamaktaydılar. Böylece, Sanskrit filolojisinin temel direkleri bu Pandita'ların verdikleri bilgilerin ve bir de malzeme olarak, bu din adamlarının uzun nesiller boyunca büyük bir titizlikle muhafaza edegelmiş oldukları çok sayıda Sanskrit metin koleksiyonlarının sağlam zemini üzerine oturtulmuş oluyordu.

Ortaklığın başhâkimi bulunan Sir William Jones, yine ortaklığın kendi bünyesi içinde olmak üzere, Sanskrit dili ve edebiyatının araştırılması amaciyle, 1784 yılında Asiatic Society of Bengal adiyle ilmî bir çalışma merkezitemelini atıyordu. Burada gerek William Jones gerek çalışma arkadaşlarından olan Wilkins, Wilson ve Colebrooke gibi kimseler tarafından birçok Sanskrit metinlerinin İngiliz diline çevrilmiş ve diğer birçoğunun da, ilmî metodlarla yayınlanmış bulunduğunu öğrenmekteyiz. Diğer taraftan aslen Avusturyalı olan ve batı Hindistan'ın Malabar kıyılarında 1776-1789 yılları arasında misyoner olarak çalışmış olan Paolino de Sancto Bartolomeo, batı dilinde ilk Sanskrit gramer kitabını yayınlamıştı (1790-1804). Colebrooke (1805) ve Wilkins (1808) in Sanskrit gramerleri de filolojik alandaki çalışmalar üzerinde yararlı olmuştur.

Sanskrit dilinin batılılar tarafından keşfedilmesinden önce de, dünya üzerinde konuşulmakta olan diller arasında herhangi bir yakınlık veyâ akrabalığın mevcudiyeti konusunda bâzı nazariyeler vardı. Sanskrit dili tanındıktan sonra, ilk olarak, bu dilin eski Yunanca, Lâtince, Germence, Ermenice ve Keltçe ile akraba olduğunu Alman dilcisi A. W. von Schlegel (1767-1845) belirtmişti. Fakat Hind-Avrupa dil âilesinden gelen dilleri birbiriyle karşılaştırmak suretiyle İndogermanistik bilim dalının temeli Alman bilgini Franz Bopp (b. bk.) tarafından atılmıştır. Hind-Avrupa dillerinin ilk karşılaştırmalı gramerini Bopp yayınlamıştır. Zengin sayıda söz kalıpları ve sağlam gramer kuralları olan Sanskrit dilinin yardımiyle Hind-Avrupa dilleri arasındaki yakınlık ve akrabalıkları tespit etmek çok kolaylaşmıştı. Bopp'un açtığı bu yeni çığırı bütünleyen Hanaulu Jacob Grimm (b. bk.) dil târihi bilim dalının kurucusu oldu. Bu yeni alandaki çalışmaları August Schleicher, Karl Brugmann, Karl Verner, B. Delbrück, H. Paul, A. Fick, H. Hirt, Alois Walde, Th. Benfey ve A. Pott gibi bilginler sürdürmüşlerdir.

Türkiye'de H. ilk olarak 1935 yılında, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinde bir kürsü olarak kurulmuştur.

HİND - TÜRK İMPARATORLUĞU: 1526'da Babur tarafından Hindistan'da kurulmuş olan imparatorluk. Yabancı târihçiler tarafından, öteden beri Hind-Moğol İmparatorluğu diye anılan bu devletin Moğolluk ile hiçbir ilgisi yoktur. Baba tarafından Timur soyundan gelen Babur Türk'tür. Kendisi de eserlerinde Türk olduğunu açıkça belirtmiş, Farsça bir şiirinde ise Türklük ile övünç duyduğunu ifade etmiştir. Ayrıca *Baburnâme*'sinde Moğollar hakkında çok yerici sözler kullanmıştır.

Babur, bu imparatorluğu, babasından kendisine kalan toprakların çok uzaklarında kurmuştur. Fakat bu büyük başarıya ulaşması kolay olmamış, mücadelesinin ilk yıllarında başarısızlıklarla karşılaşmış, ancak bunlardan yılmamıştır.

1504'te Kâbil'i ele geçirmesinden sonra ordusunu sıkı bir disiplin altına aldı. Bu disiplinli ordu, sonraki başarılarında büyük rol oynadı. Hindukuş ile Gazne arasındaki toprakları ele geçirmesi bu sayede oldu. Babur, bu suretle, coğrafî yönden Hind'i ele geçirmeye çok uygun olan Kâbil'de imparatorluğunun temelini atmış oldu.

O târihlerde bu topraklarda Türk, Fars, Moğol ve Hindû dilleri ile konuşan kabileler yaşamakta idi. Babur, harekete geçerek 1505'te Sind kıyılarına kadar olan toprakları ele geçirdi. Bu arada çıkan ayaklanmaları da bastırdıktan sonra pâdişahlığını ilân etti. 1511'de Semerkand ile Buhâra başta olmak üzere, birtakım Maverâünnehir şehirlerini ele geçirdi. Fakat buralarda devamlı olarak kalamadı. Özbeklerle yaptığı savaşı kaybederek mühim bâzı merkezleri onlara kaptırdı. Bâzı ayaklanmaları ve vergi vermek istemeyen kabileleri yola getirmekle geçen yıllardan sonra, 1518'de Kunar ile Sind arasındaki topraklara hâkim oldu. Bir yıl sonra da Pencab ile Şenab arasındaki bölgeye hâkimiyetini kabul ettirdi.

Babur'un büyük bir başarısı da Delhi tahtının sahibi İbrahim Ludî'yi yenmesidir. İbrahim, birtakım yersiz hareketlerle Afgan beyleri ile halkını gücendirmiş ve kendi aleyhine döndürmüştü. Bunun sonucu olarak Pencab vâlisi Devlet Han, hükümdarına karşı ayaklanmıştı. Devlet Han ve daha başkalarının da teşvikleri ile Babur, 1524'te Sind'i geçerek İbrahim Ludî'nin gönderdiği ordu ile karşılaştı ve galip geldi. Bu suretle Pencab'ı ele geçirmiş oldu. Ertesi yıl İbrahim Ludî, büyük bir ordu ile Babur'un üzerine yürüdü. Ordusunda savaş filleri de vardı. Babur 13 000 kişilik küçük, fakat disiplinli kuvveti ile bu büyük orduyu bozguna uğrattı (29 Nisan 1526). İbrahim'in ölümü ile sonuçlanan bu savaş, Babur'un Hindistan hâkimiyetinde büyük bir adım oldu. Bu büyük neticenin alınmasında Babur'un askerlik gücü kadar, sayıca küçük ordusunun askerlik ruhunun da büyük payı vardır. İşte bu büyük zaferden sonradır ki Babur, Delhi ve Agra'yı ele geçirdi.

Fakat bu büyük zafer Babur'u rahata kavuşturamadı. Çünkü bir yandan yerli kuvvetler her yerde karışıklıklar çıkarmakta, bir yandan da ordusunun temeli olan tecrübeli askerler Hind iklimine alışamadıkları ve rahatsız oldukları için geri dönmek istemekte idiler. Ancak Babur da, eline geçirdiği bu büyük imkânı kaçırmamak düşüncesinde idi. Askerlerinin hislerine hitap ederek, isteyenin kendisinden ayrılarak gidebileceğini söylemesi, ordu içindeki pürüzü giderdi. Babur'un bu jesti karşısında, ordudan hiç kimse dönmek istemedi. Yerlilerden eski idareye karşı olan veyâ olmayanlardan bir kısmını da türlü şekillerde kendisine bağladı. Bundan sonra harekete geçti. Oğlu Humâyun'un kumandasında gönderdiği bir kuvvet ile Afgan emîrlerini dize getirdi. Biyana kalesini ele geçiren Babur orduları, teslim olan beyleri bağışlamak suretiyle, mânevî nüfûzlarını daha da artırdılar. Bu başarılarından sonra Babur, en güçlü düşmanı olan Racput şefı Rana Sanga'nın üzerine yürüdü. Sayıca çok üstün bir kuvvete sahip olan düşmanını 16 Mart 1527'de yapılan savaşta yendi. Putperest Hindlilere karşı kazandığı bu büyük zafer üzerine gazi unvanını aldı.

Babur artık Hind-Türk devletini kurmuştu. Fakat bu son büyük zafere rağmen işi bitmemişti. Çünkü Ludî'lere bağlı Afgan emîrleri doğudan, Hindu prensler batıdan Babur'un devletini tehdit etmekte idiler.

Babur bu engelleri yok etmek için harekete geçerek 1528'de Medini Rao'nun hâkimi bulunduğu Çandari'yi kuşattı. Teslim teklıfi kabul olunmayınca, kale hücumla ele geçirildi. Sonra doğuya yönelip Ganj (Ganga) ı geçerek Ludî'lere bağlı iki emîri yendi ve birçok mühim merkezlere sahip oldu. 1529'da İbrahim Ludî'nin kardeşi Mahmud Ludî ile çarpışmak istedi. Fakat Mahmud, savaşı göze alamayarak çekildi. Bunun neticesi olarak kendisine bağlı birçok Afgan emîrleri Babur'a tâbi oldular. Babur daha sonra Bengale hükümdârı Nusrat Şah ile savaşıp onu da yendi. Bu galibiyetin neticesi olarak, ona bağlı birçok emîrler itaati altına girmiş oldular.

Ölümünden az önce devletin ileri gelenlerini toplayarak oğlu Humâyun'un hükümdârlığını onlara kabul ettirdi. 1530'da öldü. Bk. BABUR.

Türk târihinin büyük şahsiyetlerinden biri olan Babur'un ölümü ile bu büyük devlet yıkılıp gitmemiş, aksine, torunu Ekber zamanında çok daha güçlü bir imparatorluk hâline gelmiştir.

Babur'un ölümü üzerine oğlu Humâyun, babasının yerine geçtiği sırada hayli gençti. Mahmud Ludî, bundan faydalanmak istedi. Fakat yapılan savaşta Humâyun galip geldi. Daha sonra baş kaldıran eniştesi Mehmed Zaman Mirza'yı da yendi. Zaman Mirza'nın Gucerat hükümdarına sığınması üzerine, Humâyun, onunla da savaşmak zorunda kaldı.

Humâyun zamanında devlet için en büyük tehlike Şir-Han olmuştur. Humâyun, önce Şir-Han'ı kaçırmış, fakat zamanla daha güçlü hâle gelen düşmanına ikinci bir çarpışmada yenilmiştir. Bu arada kardeşlerinin de kendi aleyhine dönmeleri üzerine, Afgan dağlarına çekilmek zorunda kalmıştır. Bu tehlikeli durumda, bir ara İran hükümdârı Tahmasb'ın yanına gitti. Orada hazırlanan bir ordu ile birkaç yıl sonra kardeşlerinin üzerine yürüdü. İkisini ele geçirerek onları Mekke'ye gönderdi. Bu suretle devletine yeniden sahip oldu.

O sıralarda Şir-Han ölmüş ve çocukları taht kavgasına girişmişlerdi. Bundan faydalanan Humâyun elden çıkan Hindistan'ı yeniden zaptetmek için harekete geçti. Pencab'ı aldı. Veziri ve kumandanı olan Bayram Han'ın kahramanlığı ve kendi tedbirleri ile düşmanlarını yenerek Hindistan'a yeniden sahip oldu. Fakat bu başarıyı kazandıktan sonra, 1556'da öldü.

Humâyun, büyük cesaret sahibi ve gözü pek bir hükümdârdı. Fakat büyük kumandanlık vasfı yoktu. Eğlenceye ve debdebeye düşkündü. Pek çok sıkıntı ve felâketlere uğramış olmasına rağmen yılmamış, elinden kaçırdığı tahtı sonunda yeniden elde etmiştir.

Humâyun'un oğlu Ekber tahta geçtiği sırada yaşı 13 ü birkaç ay geçmişti. Bu sırada imparatorluğun birçok bölgeleri Türk hâkimiyetinden çıkmış, devlet hâkimiyetindeki bölgelerde de türlü entrikalar çevrilmekte idi. Ekber, zekâsı ve iradesi ile bütün bu meseleleri halletmek imkânını bulmuştur.

Ekber, daha babası zamanında katıldığı savaşlarda gösterdiği başarılar ile sahip olduğu gücü ortaya koymuştu. Hükümdâr olduktan sonra ise yalnız askerî sahada değil, idârî sahalarda da aldığı tedbirler ile impatatorluğu en yüksek seviyesine çıkardı.

İlk savaşı, Delhi'yi kurtarmak için yaptı. Ekber'in ordusu sayıca düşmanınkinden azdı. Savaş filleri ile Ekber'in iki kanadını bozan düşman ordusu zaferi kazanmak üzere iken kumandanlarının vurulması neticesinde galibiyet Türklerde kaldı.

1567'de Ekber, kendisine karşı hep düşmanlık etmiş olan çevredeki racalar üzerine yürüdü. Çok sağlam ve alınması güç bir kale olan Çitur (Chitor) u ele geçirdi. Bu derece sağlam bir kalenin savaşla zaptedilmesi nüfûzunu artırdı. Devam eden başarıları neticesinde birçok raca gelip kendisine tâbi oldular. Ekber, bunlara mevki vermek suretiyle itibarını yükseltti. 1572'de Gucerat üzerine yürüyüp orayı da zaptetti. Daha sonraki yıllarda (1581-1594) Kâbil, Kişmir, Sind ve Kandahar da Ekber'e boyun eğdiler.

Bengale üzerine sefer açan Ekber, birçok yerlerle birlikte orayı da hükmü altına aldı. Kuzey taraflarında kurulmuş olan Rûşenî adlı bir tarikatın ayaklanması üzerine, üzerlerine kuvvet gönderdi. Bu kuvvet yenilince, ikinci bir ordu daha yollayıp tarikat ordusunu dağıttı. Yine kendisine itaat etmiş gibi gözüken racaların aralarında anlaşarak baş kaldırmaları üzerine onlara karşı da bir ordu sevk etti. Çetin bir çarpışma sonunda racalar dağıldı.

Babur'un kurduğu devleti böylece en yüksek seviyesine ulaştıran Ekber, hayatının son yıllarında imar işleri ile uğraşmış, 1605'te ölmüştür.

Ekber, büyük bir hükümdârdır. Hindistan'ın en büyük imparatoru olarak tanınmıştır. Savaşlardan, teklikeli yerlerde ordusunu bizzat kendisi idare ederdi. Zulümden uzak durmuş, imparatorluğunun sınırları içindeki çeşitli dinlerden bütün insanları eşit tutmuştur. Bk. EKBER.

Ekber'in ölümü üzerine oğlu Cihangîr tahta çıktı. O sırada 32 yaşında idi. 22 yıl hükümdârlık yapan Cihangir'in adalet duygusu kuvvetli idi. Fakat içkiye ve afyona düşkün olması, devrinin, bilhassa askerlik yönünden sönük geçmesine sebep olmuştur. İrade bakımından da zayıf olan Cihangîr, ilim ve av meraklısı idi.

Cihangîr, oğulları Husrev ile Hurrem'in kendisine baş kaldırmaları yüzünden çok sıkıntı çekmiştir. Bu hâdiseler sırasında akıllıca hareketleri ile müsbet rol oynayan kumandanı Mahabet Han'ı bir müddet sonra azletmesi kendi aleyhine olmuş, Mahabet Han, bir baskın ile Cihangîr'i esir almıştır. Fakat akıllı bir kadın olan karısı Nur Cıhan, kendisini bu esirlikten kurtarmıştır. Zamanı silik bir devir olan Cihangîr, 28 Ekim 1627'de öldü. Bk. CİHANGÎR.

Cihangîr'in ölümü üzerine oğlu Hurrem, Şah Cihan adı ile hükümdâr oldu. Şah Cihan zamanındaki en mühim hâdise, kıyılardan içeri sızarak Hindlilerin ticaret yollarını kesmeye başlayan Portekizlilere karşı tedbir alma hareketi olmuştur. Bir donanma meydana getiren Şah Cihan, Portekizlilerin hareketlerini önleyerek duruma hâkim olmuştur.

Şah Cihan'ın son yılları, oğulları arasındaki taht kavgaları ile geçti. Bu kardeş kavgaları Evrengzîb'in, ötekilerini bastırarak, daha Şah Cihan hayatta iken tahta geçmesiyle sona erdi.

Evrengzîb'in Müslümanları tutarak işe başlaması, daha ilk saltanat yıllarında Hindû ayaklanması ile karşılaşmasına sebep oldu. Hindliler önce birtakım başarılar kazandılarsa da, sonunda Evrangzib Hindûları yendi. 1684'te Bicapur, 1685'te Golkonda kısmen zaptolundu. Evrengzîb'in hükümdârlığının son yıllarında dağ kalelerinin çoğu ele geçirildi ise de, bir müddet sonra bunlar tekrar kaybedildi. Vakinkara kalesine karşı yaptığı son seferinde hücumu Evrengzîb kendisi idâre etti. 1707'de ölümü üzerine yerine geçen oğlu Babur Şah, daha çok Şah Âlem adı ile ün almıştır. Onun ilk saltanat yılları da kardeşlerinin taht için giriştikleri hareketleri bastırmak üzere yaptığı çarpışmalar ile geçti. Racputların giriştikleri isyan hareketini de başarı ile bastırdı. 1711 yılında öldü.

Şah Âlem'in oğullarının giriştikleri taht mücadelesi Cihandar'ın idâreyi ele alması ile sonuçlandı. Ancak Cihandar'ın hükümdârlığı da uzun sürmedi. Bir iç çarpışmada yenildi ve tahtı Ferruh Siyer'e kaptırdı. Fakat o da uzun zaman hükümdârlık yapamadı. Esasen imparatorluk artık eski gücünü kaybetmişti. O kadar ki, vâliler bile merkezden kopmuş bir durumda idiler. Bu karışıklıklar içinde Güney Hindistan elden çıktı. Nadir'in Hindistan seferinden sonra ise, Babur oğullarının hâkimiyeti sadece Delhi ve çevresinde kaldı. Bundan sonra, Hindistan'da gittikçe artan İngiliz nüfûzu, bu büyük ülkenin sonunda onların eline geçmesi ile neticelendi. Bu suretle, Hindistan'da 422 yıl sürmüş olan Türk hâkimiyeti sona ermiş oldu.

Hind-Türk İmparatorluğu'nda askerî teşkilât: İmparatorluğunu kurmak için büyük bir mücadeleye girişen Babur'un ordusunun büyük kısmı süvari idi. İbrahim Ludî'ye karşı savaşan 100 000 kişilik imparatorluk ordusunda bir topçu birliği ile küçük bir de piyade birliği vardı. Fakat H. T. İ.'nun ordusu asıl Ekber zamanında en güçlü hâlini almıştır. İmparatorluk ordusunun bir teşkilâta bağlanması da onun zamanında olmuştur.

Bu büyük ordu, ortalama bir sayı ile, 200 000 süvari ve 40 000 piyadeden meydana geliyordu. Ordunun başkumandanı hükümdardı. Fakat askerî idarenin başı, el-memâlik adı verilen bir âmirdi ve bunun da birtakım yardımcıları bulunurdu.

H. T. İ. ordusunda süvarilik, piyadeye nazaran daha şerefli bir meslek olarak kabul edilirdi. Piyade, savaş birlikleri olan okçular, mızrakçılar ve silâh endazlar ile, savaş dışı bölümü meydana getiren casuslar, taht revancılar, kapıcılar, bekçiler ve pehlivanlardan meydana gelirdi.

Topçu, ağır ve hafif olarak ikiye ayrılırdı. Babur zamanında H. T. İ.'nun ordusu iyi yetiştirilmiş topçu birliklerine sahip idi. Hafif toplar, sahra topları, havan topları ve daha hafif toplardan meydana gelirdi. Bu toplar ağırlık derecelerine göre arabalar veyâ mandalar yahut develerin sırtında kullanılırlardı. Ağır topları ise daha çok filler çekerlerdi. Topların cephaneleri taştan veyâ demirden yapılmış gülleler şeklinde idi.

Ekber zamanında imparatorluk ordusunda 12 000 kişilik fitilli tüfekçiden meydana gelen bir birlik vardı ki, bunlar daruga adını taşıyan bir kumandana bağlı idiler. Ayrıca dahilî adı verilmiş birtakım birlikler daha kurulmuştu. Bunların dörtte üçü okçulardan, dörtte biri de fitilli tüfekçilerden meydana gelirdi. Bu birlik düzenin sağlanmasında olduğu kadar vergi toplanması işinde de yardımcı olurdu. Birliğin iki silâhlı sınıfından okçular, tüfekçilerden daha kıymetli tutulurlardı.

H. T. İ., askerî temellere dayanan bir idare şekline sahipti. Bu sebepten vilâyet vâlilerine başkumandan, kaza müdürlerine kumandan, birçok mülkî me'muriyet mensuplarına süvari kumandanı rütbesi verilirdi. İtibârî olarak 500-2 500 arasi atlıya kumanda edenler emîr, yine itibârî olarak bu miktardan daha çoğuna kumanda edenler büyük emîr sayılırlardı. Ancak bu rütbeler tamamen fahrî unvanlardan ibaretti. Bu rütbelere sahip bulunanlardan fiilî olarak askerî yetki sahipleri ise, ayrıca, sarâr (= atlı) rütbesini alırlardı.

Atlılar, tâbinân (= takip edenler, askerler) diye anılırlardı. Bu sınıfta yer alanlar atlarını, silâhlarını ve taşıma vasıtalarını kendileri temin ederlerdi. Kendi atını kendisi sağlayanlara bârgîr adı verilirdi. Bunlar, ata sahip bulunanların maiyetleri olurlardı.

Mansabdar (= me'mur) lar tarafından meydana getirilen birliklerin aylıkları, tımar usûlü ile temin edilirdi. Fakat bu tımar irsî değildi, yâni tımar sahiplerinin mülkiyet hakları yoktu. Bir tımar birisinden alınıp bir başkasına verilebildiği gibi, bir kısmı veyâ bütünü de geri alınabilirdi.

Prenslerin veyâ mansabdarların birliklerinin dışında bir de hassa askerleri vardı. Ekber zamanında ise yeni bir sınıf olarak bir seçkinler birliği meydana getirilmiş idi ki buna ahâdî adı verilmiştir.

Bir atlı kumandanı, birliğine âid dağıtımı ve taksimi kendisi düzenlerdi. Aylıklar, çok kere dört, beş veyâ altı aylık olarak verilirdi.

HİNDÛ MAHASABHA (Büyük Hindû cemiyeti), XX. yüzyılın başlarında meydana gelmiş bir politik ve kültürel topluluk. Ortodoks Hinduizmin çıkarlarını savunmayı

amaç edinmiştir. 1935 yılında tüzüğünü değiştirerek bir siyasî parti hüviyetine bürünme gayreti göstermiş ve sonra tamamiyle aleyhinde bulunduğu Gandhi'nin bir cinayete kurban gitmesi üzerine faaliyetini bir süre için tatil etmiştir. Çünkü Gandhi'nin katili H. M.'nın üyesi idi. Teşkilât 1952 târihindeki genel seçimlerde oyların ancak % 0,9'unu toplayabilmiştir. Nehru'nun ölümü (1964) nden sonra ise önemi bir miktar artmıştır.

HİNDÛ FELSEFESİ: Hindular târihten önceki efsanevî ecdadlarının «Mutlak Hakikat» e ermiş olduklarına inanırlar. *Veda*'larda mevcut dinî kasidelerin, bu efsanevî hakîmlerin görüşlerini kısmen aksettirdiğini söylerler. Kâinatı izah eden «Mutlak Hakikat», beşerin mahdut ifade kudretini aşar. Hindulara göre, muhtelif felsefe sistemleri arasındaki tezatlar bundan doğar. Fakat tezatlara rağmen sistemler doğrudur, çünkü bunlar sonsuz kâinat cevherinin ancak küçük bir kısmını teşkil ve birbirlerini itmam ederler. Diğer taraftan, erişilen «Hakikat» in izah veyâ başka bir suretle naklinin kıymeti nisbîdir. Çünkü insan bunu kendi özünde hissetmelidir. Esasen, her felsefî sistem, «Hakikat» e erişmeğe yarayan bir yoldan ibarettir. Muhtelif mektepler arasındaki münâzaralar da bilhassa karşılıklı olarak teklif ettikleri metodların tatbikî kıymeti etrafında cereyan eder.

H. F.'nin «altı mektebi» vardır. Bunların hepsinin de kurucuları yarı efsanevî kişilerdir. Hepsinde ortak olan felsefî esas, «hiç hiçi doğurur» (Lât. *ex nihilo nihil fit*) kaidesidir. «Hiç» ten hareket edildiğine göre, tek ve son hedef de, ruhu mükerreren doğmaktan ve müstakbel hayatlardan kurtararak, kâinatın ruhunda gark olup «hiç» e dönmesidir.

Altı mektep (Shad Darsana) şunlardır:

1. *Nyâya.* Bu kelime ile kastedilen mânâ «tahlil ile bir neticeye varmanın en uygun yolu» dur. Nyâya'ya Mantık Mektebi adı verildi ise de, «mantık» tâbirini mektebin hedeflerinden ziyade metodlarına tatbik etmek lâzımdır. Bu mektebin, beş duyu (havass - ı hamse) ya diğer mekteplerden fazla önem verip, haricî hususları az çok sağlam birer hakikat olarak kabul etmesi dolayısiyle, H. F.'nin «hisler vechesi» ni aksettirdiği ileri sürülür. Mektebin kurucusu Gautama idi.

2. *Vaiseshika.* Bu mektep Nyâya'ya zeyldir. Bu iki mektep aynı sınıftan sayılır. Vaiseshika, ebedî atomların birleşmesinden geçici bir dünyanın kurulmuş olduğu görüşünü savunur. Kurucusu, Gautama'nın çağdaşı olan Kanâda idi.

Her iki mektep bir «En Yüksek Varlık» ın mevcudiyetini kabul eder.

3. *Sankhya.* Sankhya adı «ayırıcı» mânâsına gelir. Yoga ile birçok ortak görüşleri olduğu için Sankhya ve Yoga ekseriya beraber zikredilir. Aralarındaki fark, Sankhya'nın «En Yüksek Varlık» ı tanımadığı, münferid ruhları birbirinden «ayırdığı», Yoga'nın ise bütün ruhları birleştiren bir Varlığı tanıdığı keyfiyetidir. Kurucusu Kapila idi.

4. *Yoga.* Yoga mektebi, Sankhya metodlarını tatbik ettiği gibi, birçok akîdeleri de Sankhya ile müşterektir. Yoga'nın Sankhya'dan ayrıldığı başlıca nokta, yalnız münferid ruhların mevcudiyetini değil, fakat her şeye nüfuz eden ve münferid ruhların maruz kaldığı te'sirlerden azâde bulunan bir ruhun mevcudiyetini savunması keyfiyetidir. Kurucusu Patanjali idi.

5, 6. *Pûrva - mîmânsâ* (kurucusu Jaimini) ve *Uttara - mîmânsâ* (*Veda*'ları tasnif ve tanzim eden Vyâsa'ya atfedilir). Bu iki ad «Erken ve geç mîmânsâ'lar» mânâsına gelir. *Vedanta* tâbiri her ikisini de kaplarsa da, umumiyetle Pûrva - mîmânsâ'ya yalnız Mîmânsâ ve Uttara - mîmânsâ'ya Vedanta, yâni «Veda'ların sonu» denir. Bu iki mektebin hedefi, hassaten, *Veda*'ların hem nazarî, hem de tatbikî kısımlarının tefsirini te'min için, idrak kuvvetinin tedrisi ve talimidir. Vedanta (Uttara) nın başlıca doktrinleri şunlardır: Kâinatın mevcudiyeti, devamı ve inhilâlinin başlangıcı, her şeyi bilen ve her şeye kadir olan «En Yüksek Varlık» tır. Yaratılmak onun irâdesinden doğan bir fiildir. Dünyanın maddî ve faal sebebi odur. Her şey, hitamını bulurken, onun mâhiyetinde erir. Yegâne mevcud ve her şeyi ihtivâ eden ruhtur ve ondan başka menşe (prensip) yoktur; eşsizdir.

Bu mektebin yayılmasına en fazla çalışan filozof Sankarâchârya idi.

Altı felsefe mektebinin en fazla yayıldığı ve taraftar kazandığı devirler kat'iyetle malûm olmamakla beraber, bunların M. Ö. V. yüzyıldan sonraya atfedilmeleri için bazı dolaylı emâreler vardır. Vedanta (Uttara - mîmânsa) nın en son olarak meydana çıktığı ve Buddhizmin te'sirinde kaldığı sanılır. Bu tahmin doğru ise Vedanta M. Ö. IV veyâ III. yüzyıla âiddir. Bütün Hindû felsefe mekteplerinde Buddhist izleri sezen âlimler de vardır. Diğer bir mesele de kadîm Yunan mekteplerinin mi Hindûlara, yoksa Hindû mekteplerinin mi Yunan mekteplerine te'sir ettiğidir.

Yukarıdaki altı mektepten başka, *Pauranik* veyâ *Eklektik* felsefe mektebi denilen, daha geç bir sistem vardır: «Ma'bud'un şarkısı» mânâsına gelen *Bhagawadgita.* Bu sistem *Mahabharata* adlı külliyata çok geç zamanda ithal olunan ve Krishna'nın Arjuna'ya anlattığı felsefî doktrinlerini ihtivâ eden mevzûn bir eserdir. «Altı mektep» felsefesinden ilham alan bu eser, birbirinden farklı denebilecek sistemleri izah eden ve her birinde 6 fasıl olan 3 kısımdan müteşekkil bulunmasına rağmen, bilhassa Bhakti (sadakat) doktrinini savunmaktadır. Bu doktrine göre, her Hindû ferdi mensup olduğu sınıf (*varna*) a karşı vazifelerini her şeyin fevkinde tutmalıdır. Meselâ askerî vazifesini yapan bir insan, icabında dostlarını da öldürmeğe hazır olmalıdır. Ayrıca, Krishna, kendisinin, kâinatın her yanına nüfûz eden ruh olduğunu ileri sürerek, ancak kendisine tapmak gerektiğini iddia eder.

HİNDUİZM, Hindîstan'daki aş. yu. 300 milyon insanla 10 milyon kadar Pakistanlının ve ayrıca Afrika, Guyana ve Fici'deki Hindli göçmenlerin mensup oldukları bir din. Bu din, eski çağlarda Hindistan yarımadasına gelen Aryânî kavimlerin Vedo - Brahman dinleriyle İndus vâdisinin Aryânî öncesi dinleri ve bu arada güney Hindistan'ın Dravid inançlarının bir karışımından doğmuştur. Ayrıca, daha sonra gelen göçmenlerin din ve inançları ile komşu kavimlerin dinleri de H.'e te'sir etmiştir.

Öbür dinlerin tersine olarak H.'in bir kurucusu yoktur, genel olarak bağlayıcı bir dogmatizme mâlik değildir ve ferdleri kendine çekme, yâni onları kazanma gayreti göstermez. O Ebedî Din (sanatana dharma) dir, ezelden beri mevcuttur. İndus vâdisi kültürleri H.'in bir ön kademesi olarak telâkkî edilmek istenmezse bu takdirde bu dinin başlangıcını aş. yu. M. Ö. 800 sıralarına rastlayan Upanişad'lar Çağı olarak kabul etmek gerekir ki bu devrede Aryânî ve gayri Aryânî inanç şekilleri artık yavaş yavaş birbirlerine karışmağa başlar. Bu çağın dinine Brahmanizm adı verilirse o zaman aş. yu. M. S. 800 yılları da bugünkü anlamıyla H.'in başladığı devir olarak belirtilmelidir. Zira o târihlerden i'tibâren Şankara bugünkü kıstas mâhiyeti taşı-

yıcı şeklini kazanmıştır. Şankara, Sanskrit dilinde «selâmet getirici» anlamına gelir. Aynı zamanda bir filozofun adıdır. Kendisine Şankaraçarya (Hoca Şankara) da denir. Teorisine göre gerçekten var olan tek şey, âlemşümul ruh Brahma'dır. Bütün çeşitlilikler zâhirîdir.

Hindûlar belirli ve müşterek bir tanrıya inanç yoluyla birleşmiş olmayıp politeist, monoteist, panteist veyâ ateist olabilirler. Kültleri ve yaşayış tarzları da birbirinden farklıdır. Meselâ bâzıları vejetaryen, bâzıları ise değildir. H.'e mensubiyet ölçüsü, onun tarafından tanınmış bir kastın mensubu olmaktır. Bunun sonucu olarak her şahıs doğumundan i'tibâren şu veyâ bu kastın mensubu bulunduğu ve sonradan kast değiştirmek imkânsız sayıldığı için münferit kişilerin H.'e girmesi söz konusu değildir. Ancak bütün bir boy veyâ oymak kabul edilir yahut da edilmez. Hindistan'ın iptidaî kabileleri bu dine bu suretle girmişlerdir.

H.'in dinî - içtimaî sistemi şöyle bir görüşe dayanır: Sürekli bir var oluş ve yok oluşlar silsilesinin her yönden birbirini kovaladığı bu yeryüzünde bütün canlı yaratıklar, en basit bitkilerden başlayarak en yüce tanrılarda sona eren bir basamaklar dizisi teşkil ederler. Bu basamaklar dizisinin ortalarında yer alan beşeriyet de kendı içinde birtakım kademelere ayrılır ki bunlardan en üsttekini Hindu kastı meydana getirir. Şu veyâ bu kasta mensup olmak, tâlih veyâ kaderin kör bir cilvesi olmadığı gibi, Yüce Tanrı'nın irâdesiyle de bir ilgisi yoktur. Bu mensubiyet ahlâkî dünya düzeninin bir sonucudur Bütün kozmos bir misilleme illiyeti prensipinin hâkimiyeti altında ve muhtevası içindedir ki doğurulan her yaratık, daha önceki bir var olmuşluğun devamı süresince işlediği sevap ve günahların muhasebesinden meydana gelen bir yere tâyin edilir ve işte bu yer, onun hâlihazırdaki hayatı esnasında işgal ettiği yerdir ve büyük basamaklar dizisinin herhangi bir noktasına isabet etmiştir. İşlenen sevap ve günahların misilleme illiyet prensipine H.'de karma adı verilir. Böylelikle tenâsüh, yâni ruh göçü teorisi ki, buna H.'de samsara adı verilir, kastlar müessesesinin temelini ve mâzeretini, daha doğrusu «tebriyesini» teşkil etmektedir. Ruh göçünün başlangıcı belli değildir. Sonu ise, ancak bir ruh sayısız hayvanî, beşerî, cehennemî ve semâvî var oluşlar yaşayıp saflaştıktan sonra dünyadan ferâgat eder, Tanrı'nın rahmetine uğrar veyâ bizzat kazandığı idrak sayesinde selâmete ulaşırsa mümkün olur ki buna mukti adı verilir. Bu, artık kaybedilmeyen bir bahtiyarlık hâlidir ki H.'in bâzı kollarınca hidayete ermiş bir ferdî var oluş ve bâzı kolları tarafından da kâinatın ruhuna karışmak şeklinde telâkkî edilir.

Bütün kastların üzerinde Brahmanlar kastı gelir. Bu babadan oğula geçme ruhban aristokrasisi Veda'nın, yâni ilâhî vahyin bekçisidir. Veda, bütün Hindular tarafından mutlak bir otorite olarak mütalâa edilmekle beraber, artık pratik dinî hayatta önemli bir rol oynamamaktadır. Onun yerini daha ziyade, Veda'yı açıkladıklarını ve tamamladıklarını iddia eden destanlar ve manu adını taşıyan kanun kitapları almış durumdadır.

H.'in tanrılar âlemi sayıca ve karakterler yönünden büyük bir zenginlik arz eder. Halk kütleleri, akla gelebilecek hemen her türlü köy tanrılarını, ruhları, cinleri, azizleri ve benzerlerini tâzim ederler. Kutsal metinler mitolojisinde Veda çağı tanrıları muhtelif tabiat olaylarının ve unsurlarının hâkimleri olarak tezahür ederler. Meselâ İndra yağmurun, Surya güneşin, Soma ayın, Vayu rüzgârın, Agni ateşin, Varuna suyun, Yama ölümün ve Kama aşkın hâkimi ve hâmîsi olan tanrıdır. Bunlardan daha yeni birtakım tanrılar da vardır: Kubera (zenginlik), Skanda (savaş), Ganeşa (engel asma) v. b.

Baştanrı kâinatın yaratıcısı Brahma'dır. Ondan sonra dünyanın koruyucusu Vişnu ve onun tahripçisi Şiva gelir. Bu üç tanrının karıları da önemli bir yer tutan tanrıçalardır ki adları sırasıyla şöyledir: Sarasvati (ilim ve irfan), Lakşmi (saadet) ve Durga (Şiva'nın karısı olan bu sonuncusunun adı Sanskrit dilinde Erişilmesi Güç Kadın anlamını taşır ki bir başka adı da Parvati [= Dağ Kızı] dir. Himalaya'nın kızı olarak telâkkî edılir. Çok çeşitli görevleri vardır ki bunların en önemlileri açları doyurmak ve cinleri savmaktır).

Bütün bu birinci sınıf tanrılar arasında Brahma hiç bir zaman fazla tâzimci bulamamış ve hep bir nevi işçi olarak tasavvur edilmiştir. Bu «Kâinat Yaratma İşçisi», kâinatı yaratma siparişini Vişnu veyâ Şiva'dan almıştır. Rama veyâ Krişna hâlinde insan şekline bürünen Vişnu ile, phallus (erkek tenâsül uzvu) sembol'ü le tâzim edilen Şiva uzun zamanlardan beri Hinduist kült ve inançların merkezini teşkil etmektedirler. Vişnu tarikatları için Vişnu ve Şiva tarikatları için de Şiva, tanrılarının en yükseği ve efendisidir ki diğer bütün tanrılar ruh göçüne tâbi olup tarikatına göre bunlardan birinin veyâ ötekinin maiyetindedırler. Şakti, yâni kudret tarikatının mensupları olan Şakta'lar, «Dünyanın Anası» Durga'da en yüksek kâinat prensipini görürler. Bununla beraber Hindûların ekseriyeti tarikat mensubu değillerdir ve henoteist bir tarzda bâzen Vişnu'yu, bâzen Şiva'yı, bâzen de Durga'yı tâzim ederler (Henoteizm birçok tanrıları kabul eden bir tanrı kavramıdır. Fakat her birine duası ve hitâbı, sanki o tanrı tekmiş gıbidir. Kelime Yunancadan gelir ve tek tanrı tasavvurculuğu anlamını taşır).

Başka bir görüş ise gerek Brahma gerek Vişnu gerek Şiva'yı tek ve en yüksek bir ilâhî varlığın üç ayrı tezâhürü olarak telâkkî eder. Vedanta filozoflarına gelince, onlar da bütün şahıslaşmış tanrıların zâhiriyet âlemine mensup olduklarını ve gerçekte ancak tek, gayri müşahhas ve mutlak bir tanrının, bir âlemşümul ruhun varlığını ileri sürerler ki bu, Brahman adını taşır.

Evlerde veyâ tapınaklardaki tanrı tasvirlerini tâzim kültü, onlara sunulan nebatî adaklardan ibârettir. Yalnız Durga'ya keçiler de kurban edilir. Dinî alaylar tertiplendiği zaman arabalara tanrı tasvirleri konur ve sokaklardan geçirilir. Tanrıların şerefine bayramlar kutlanır. Meselâ Şiva'nın Gecesi Şubat ayında, bir çeşit karnaval olan Holi Mart ayında, Dassera Ekimde ve Divali Kasım ayındadır.

Hac yerlerinin sayısı da çoktur ki bunların arasında en fazla ziyâret edileni Benares'tir. İnanca göre, buraya gelerek Ganj (Ganga) Nehri'nde yıkanan Hindular günahlarından arınırlar.

H.'in ibâdet ve tanrıya dönüş şekilleri birçok ayrıntılar gösterir. Meselâ bâzı kültler dünyaya yönelmiş, tabiata bağlı bir mâhiyet arz eder ve hattâ şehvaniyeti de içine alırken, diğer bâzıları teemmülî ve tefekkürî bir karakter taşıyarak ağırlık noktasını inzivâî ve itikâfî usûl ve temrinlere kaydırmışlardır. Bu sonuncuları arasında birçok keşiş tarikatları bulunur. Bir örnek vermek gerekirse, Yoga alıştırmaları aslında bir teemmül egzersizinden başka bir şey değildir. Bu inzivâ, itikâf ve derûnî tefekkürden maksat, maddeden tamamen sıyrılarak mânalaşmaktır.

Yukarıda kısaca zikredilen dinî, sosyal ve mitolojik tasavvurlardan başka, Ortodoks H. için carî belirli bâzı âdetler de vardır ki bunların arasında dulların yeniden evlenmeleri yahut ineklerin öldürülmelerine dâir yasaklar sayılabilir. XV. yüzyıldan i'tibâren İslâmiyetin te'siri altında bir reform hareketi gelişmiş ve meselâ Kabir ve S kh tarikatlarında tanrıların tasvirsiz bir şekilde tâzimleri geleneği doğmuştur. Fakat bunlar ve buna yakın amaçlar güden Aryazamac veyâ Brahmazamac gibi cemaatlerin önemi sınırlı kalmıştır. Çünkü tutucu Hindu insanı, yüzyıllar öncesinden tevarüs ettiği ve bu sebeple nazarında kutsallaşmış örf, âdet ve görüşlerden sıyrılmağa yanaşmamaktadır. Öte yandan hoşgörüye de yer veren din anlayışı, onu belirli ve katı iman kalıpları içine sıkışıp kalmaktan alakoymakta ve bundan dolayı durmaksızın en çeşitli tasavvurlardan parçalar alarak bunları, kendini tatmin edici birtakım yeni sentezler hâlinde bağdaştırmağa yöneltmektedir.

HİNDUKUŞ, Afganistan'da bir dağ sırası. Himalaya sisteminin batıya doğru uzanımıdır. Sıradağın Üçüncü Jeolojik Devirde teşekkül etmiş olan ekseni hornblend graniti, diyorit, monzonit ve siyenitlerden meydana gelmiştir. Batıda tebeşir tabakaları hâkimdir. Doğu kısmında ise birbirlerinden belirli bir şekilde ayrılmış iki sıra mevcuttur ki Kuzey H. ve Güney H. diye adlandırılır. Kuzeydeki sıranın yüksekliği daha fazladır ve geçitleri de daha yükseklerde bulunur. Sıradağ batıdan doğuya doğru yükseklik kazanır. Üzerinde birkaç tane şiddetle buzullaşmış doruk bulunmaktadır ki bunlardan bâzıları 7 000 m yi aşar. Meselâ Tiriç-Mir 7 700 m ve İstoro-Nâl 7 397 m yüksekliğindedir. Batı tarafında H. un yüksekliği azalır. Bu kısmın ilk çağlardaki adı Parapamisos idi.

H., şiddetli kesintilere uğramış, genellikle çıplak ve geçitleri zahmetli bir sıradağdır. Nüfûs yoğunluğu düşüktür ve sâkinleri gerek ırk gerek dil yönünden büyük farklar gösterirler.

HİNDU'LAR, Hinduizm (b. bk.) dininin mensuplarına verilen ad. Hindistan Birliği sınırları içinde yaşayan halkın % 84'ü bu dindendir. Buna göre 1968 yılı hesapları esas alınırsa, Cammu ve Keşmir bölgeleri hâriç Hindistan nüfûsunun % 84'ü 436,8 milyon etmektedir. Ayrıca Pakistan, Seylan, Burma, Malaya, güney ve doğu Afrika, Fici Adaları ve Trinidad Adasında da H. grupları yaşamaktadır.

H. kelimesi muhtemelen Sanskrit dilindeki Sindhu'dan gelmektedir ki İndus Nehrini ifade etmekteydi. Persler, daha İmparator Darayavahuş devrinde bile İndus yöresi halkına Hinduş adını vermişlerdi. Bu ad sonraları Müslümanlar tarafından, İslâm, Hıristiyan, Yahudi ve Ateşperest dinlerinden hiç birine mensup olmayan bütün Hindliler için kullanılmıştır. Bugün bizzat H.'lar tarafından H. sıfatı ancak Hinduizmin tanıdığı kastlardan herhangi birine mensup olan kimseler için kullanılmaktadır. İşledikleri bir hata, kabahat, suç veyâ cürüm dolayısıyla kastlardan kovulan kişiler, artık H. sayılmazlar. Hind cumhuriyetinin yakın zamanlarda koyduğu kanunlara göre, Buddhistler, Caynalar, Sikhler ve yurdu Hindistan olan diğer dinî reform hareketleri mensupları da H. kavramının içine alınmışlardır.

HİNDUSTANÎ, Hindî ve Urdu (b. bk.) dillerine verilen ad. Yalnız Urdu diline de H. adı verilir. H. Pakistan'ın ortak konuşma dilidir. Bundan başka, bütün Kuzey Hindistan'da da bu dil kullanılır. H. dili Devanâgarî (b. bk.) yazısıyle yazıldığı gibi, Urdu alfabesiyle de yazılabilir. Liderler büyük siyasî toplantılarda geniş halk yığınlarına hitap ederlerken bu dili kullanırlar.

HİNGAN DAĞLARI, Büyük (Çince adı: **Ta Hingngan**), Çin'de, Gobi çölünü kuzey-doğu Çin ovasından ayıran dağ sırasına verilen ad. Uzunluğu aş. yu 1 200 km, genişliği 300 km dir. En yüksek tepesi güneyde 1 958 m dir. H. D.'nın kuzey yamaçlarında geniş vâdiler uzanır. Harbin-Haylar demiryolu boyunda bataklıklar yer alır. Akarsuları Argun ırmağına karışır. Kuzey yamaçları sık ormanlar ve otlaklarla kaplıdır. Güneyde orman ve otlakların yerini bitkiden yoksun kurak bölgeler (step, çöl) alır. H. D.'nda kömür, demir, altın, mermer yatakları vardır. H. D.'nın kuzey bölümü geçit vermez, güney bölümünde yollar vardır.

HİNGAN DAĞLARI, Küçük (Çince adı: **Siao Hingngan**), kuzey-doğu Çin'de, Büyük H. D.'nın kuzey-doğusunda uzanan bir dağ sırasına varilen ad. Uzunluğu aş. yu. 600 km, genişliği 300 km dir. Amur ırmağı bu dağları iki bölüme ayırmıştır. Yüksek yerleri sık ormanlarla örtülüdür. Doğu yamaçlarında bitkisiz stepler yer alır. Ormanlardan geniş ölçüde yararlanılır. Akarsuları balık bakımından zengindir.

HİNGOL, Batı Pakistan'da bir nehir. Uzunluğu aş. yu. 560 km dir. Kalât'ın güneyindeki Brahuî dağlarından çıkan H., güneye doğru akarak Belûcistan ve Makrân'dan geçer ve Umman denizine dökülür. Orta kesimine Nal adı da verilir.

HINKLEY POINT, Büyük Britanya'nın Somerset eyâletinde, Bristol Boğazının güney kıyısında bir köy. H. P.'te 500 MW kuvvetinde bir nükleer santral vardır.

HINNÖY [*hinö*] veyâ **HİNDÖ,** Norveç adalarının en büyüğü. Yüzölçümü 2 198 km² olup, Lofot takımadalarına bağlıdır. En büyük kasabası Harstad'dır.

HINSHELWOOD [*hinşlvud*], **Sir Cyril Norman** (Londra 1897 - Londra 1967), İngiliz kimyacısı. 1937 yılından i'tibâren Oxford Üniversitesi'nde kürsü sahibi ve 1955-1960 yılları arasında Royal Society (Kraliyet Cemiyeti) başkanı idi. Heterojen ve homojen gaz reaksiyonları üzerinde incelemelerde bulunmuş ve bakterilerdeki organizma reaksiyonlarının dinamiğini, özellikle kimyevî maddelerin, bakterilerin gelişmesi üzerindeki te'sirlerini araştırmıştır. Reaksiyon kinetiği konusundaki çalışmaları dolayısıyla 1956 Nobel kimya armağanını N. Semënov ile paylaşmıştır.

Sir C. N. HINSHELWOOD

Başlıca eserleri şunlardır: *Kinetics of Chemical Changes in Gaseous Systems* (Gaz sistemlerindeki kimyevî değişimlerin kinetiği) [1926]; *The Reaction between Hydrogen and Oxygen* (Hidrojen ile oksijen arasındaki reaksiyon) [1934]; *The Chemical Kinetics of the Bacterian Cell* (Bakteri hücresinin kimyevî kinetiği) [1946].

HINTERLAND (Alm. *hinter* = arka, art; *Land* = ülke, yer), bir limanın, bir pazarın gerisinde, uzak ve yakın ticarî münasebetleri bulunan yerlere verilen ad. Dilimizde H. karşılığı olarak, yerine göre, artbölge, artülke terimleri de kullanılır. Limanın veyâ pazar şehri ve kasabasının ticaret gücüne ve böyle bir merkeze uzanan yol durumuna, ulaştırma ve tabiat şartlarına göre o yerin H.'ı türlü büyüklükte ve biçimde olur. Meselâ İzmir limanının H.'ı çok geniş ve zengindir. İçine bütüniyle Ege bölgesini ve bu bölgenin yer yer yakın ve uzak çevrelerini alır, çeşitli yollar bu limana uzanır. Buna karşılık, Sinop'un iyi bir tabiî limanı bulunduğu hâlde, hemen gerisinde iç bölgelere bağlantısını zorlaştıran dağların deniz kıyılarına paralel olarak uzanması ve sadece bir karayolu ile gerisindeki yerlere bağlanmış bulunması, bu limanın H.'ının nisbeten dar kalmasına yol açmıştır. Limanların ve pazar yerlerinin yakın H.'ı ve uzak H.'ı vardır. Yol ve taşıt şartlarının değişmesine bağlı olarak, bunlarda değişiklikler olabilir ve böyle merkezlere yeni H. alanları katılabilir veyâ eski H.'ları değişip küçülebilir. Meselâ güneyde Mersin limanı, liman tesislerinin ve şehrin büyümesi, gerisindeki bölgelere iyi ve işlek yollarla bağlanmış bulunmasiyle H.'ı Konya, Niğde, Kayseri, Malatya ve Elâzığ, Diyarbakır çevrelerine ve ötelerine uzanmıştır. Bunun gibi, Samsun limanının H.'ı da İç Anadolu'nun ve Doğu Anadolu'nun kuzey bölümlerinde yayılacak şekilde genişlemiştir.

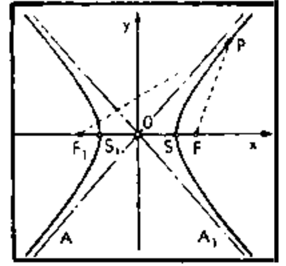
HİPERASİDİTE (Fr. Hyperacidité), herhangi bir sıvık ortamda asit derecesinin aşırı olmasına verilen da Bu terim tıpta mide suyunda mevcut asidin fazla olduğu hâllerde kullanılır (gastrik H). Hiperklorhidri (Fr. hyperchlorhydrie) de bu anlamda kullanılır. Bu hâllerde mide muhteviyatının asit derecesi normal şahıslarınkinden daha yüksek seviyededir. Normal şahıslara tüp yutturularak yapılan tetkiklere göre, normal mide suyunda mevcut HCl (klorhidrik asit) miktarı, şahıstan şahısa ve aynı şahısta günün muhtelif saatlerinde değişmekle beraber, açlık durumunda ve tenbih edilmeden, bazal şartlarda alınan mide sularında asit miktarı hiçbir zaman 50 üniteyi aşmamaktadır. Buna mukabil H.'si olanlarda, meselâ, en çok rastlandığı üzere on iki parmak (duodenum) ülseri olan şahısların % 85'inde mide suyundaki HCl miktarı çokluk 50 ünitenin üstünde ölçülür.

Gastrık H.'si olan şahısların çoğunda göğüs kemiği (sternum) nin alt ucunda ve arkasında yemeklerden sonra gelen yanma, ekşime, ağıza ekşi suların gelmesi gibi şikâyetleri vardır. Mamafih bu şikâyetleri olan şahısların hepsinde mide asiditesinin daima yüksek olması icap etmez. Mide suyu asiditesi bâzan normal, hattâ normale göre düşük seviyelerde olabilir. Doğru ve kat'î sonuç almak için mideye ince bir tüp yutturulur, onar dakikalık aralarla mide suyu emilir ve lâboratuvarlarda asit miktarı ölçülür. Midelerinde asit miktarı yüksek olan hastalara ağızdan asidi tadil edici ve mide suyunun salgılanmasını önleyecek ilâçlar verilir.

HİPERBOL (Yun. *hyberbole* = fazlalık), geometride bir düzlem üzerindeki eğri demektir.

Bir koni eksenine paralel olarak kesildiği takdirde meydana gelen kesite H. adı verilir. Üzerinde bulunan her noktanın, odak adını taşıyan iki noktaya olan uzaklıkları farkı aynıdır. Bu uzaklık 2 a ile, odaklar ise F harfiyle gösterilir. Odaklar arasındaki uzaklığa da 2 c adı verilir. 2 a ve 2 c bir H.'ü belirten değerlerdir. Her H.'de bu değerler başka başkadır.

H.'ün iki kolu vardır. Her iki kol da birbirinin aynıdır. Bir koniyi düşey eksenine paralel olarak bir düzlemle kesersek, H.'ün kollarından birini elde ederiz. H.'ün kolları arasında çaprazlama çizilen iki çizgi vardır ki bunlara H.'ün asimptot eksenleri denir. Bu eksenler ve H.'ün kolları sonsuza kadar uzarlarsa da, hiç bir zaman kesişmezler.

HİPERBOL

H.'ün iki simetri ekseni vardır. Bunlardan biri H.'ü S ve S_1 gibi iki noktada keser. Öbürü ise bu asal ekseni $SS_1 = 2a$ ortasından dik olarak O noktasında keser. OS üzerinde S'den çıkılan dikme S ve S_1 asimptotlarını A ve A_1 noktalarında keser. Doğrusal egzantrite $OA = OA_1 = e$, AA_1 dikmesinin üzerindeki köşegenleri asimptotlar olan dörtgen simetri eksenlerini asal eksende 2 a ve y ekseninde 2b olarak keser. Odak noktaları F ve F_1 OA doğru parçasını asal eksen üzerinde O ucunu sabit tutmak suretiyle kaydırarak buluruz.

Bütün H.'ler için önemli olan $a^2 + b^2 = e^2$ bağlantısı vârittir.

HİPERBOLİK (Fr. Hyperbolique), geometride kullanılan bir terim. H. fonksiyonlar: Hiperbole nazaran, trigonometrik fonksiyonların daireye nazaran oynadıkları role benzer bir rol oynayan fonksiyolardır. Bu fonksiyonlar şunlardır:

$$\text{H. cosinus } x = \frac{e^x + e^{-x}}{2}$$

$$\text{H. sinüs } x = \frac{e^x - e^{-x}}{2}$$

$$\text{H. teğet } x = \frac{e^x - e^{-x}}{e^x + e^{-x}}$$

H. cosinusu temsil eden eğriye Fransızcada chaînette adı verilir. Ters H. fonksiyonlar, yukarıda gösterilenlerin tersi olup:

arg ch (Fransızca: Argument cosinus hyperbolique)

arg sh (argument sinus hyp.)

arg th (argument tangente hyp.) biçiminde gösterilir.

y = Arg ch x fonksiyonu x = ch y fonksiyonuna eşittir.

HİPERBOLOİT (Fr. Hyperboloïde), geometride, hiperbole benzeyen şekiller için kullanılan bir terim. Asimptotları hakikî bir koni teşkil eden merkezli kvadrik (Fr. quadrique = ikinci dereceli bir satıh, yâni ikinci dereceli bir denklemle temsil edilen bir satıh). Bu eğrinin taksim edilmiş (réduit) denklemi şu şekli alır:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} - \frac{z^2}{c^2} = \pm 1$$

Bu denklemin ikinci (= ten sonra gelen) kısmından + 1 alınırsa, H. bir tek nap (nappe) ı haizdir; — 1 alınırsa iki nap'lı olur. Tek nap'lı H.'in iki düz jeneratris sistemi vardır; bu sisteme âid bütün jeneratrisler öbür sistemin bütün jeneratrisleriyle kesişir. Bütün bir jeneratris boyunca bir sol satha (surface gauche) teğet olan olan H.'e rapt (raccordement) H.'i adı verilir. Bir hiperbolün eksenlerinin biri etrafında dönmesiyle hâsıl olan satha dönme H.'i (h. de

révolution) adı verilir. Aynı ad bu sathın sınırlandırdığı hacme de verilir.

HİPERESTEZİ (Fr. Hyperesthésie), değme veyâ ısıtma sonucu husule gelen ağrıya karşı duyarlığın artması. H. yanında hiperaljezi (Fr. hyperalgésie) adı da kullanılır. Bâzı hastalıklarda ve derinin bâzı yerlerinde duyarlık artar. Meselâ, zona (Herpes zoster) da, histeride, alkolizm ve arsenik zehirlenmesinde el ve ayaklarda, böbrek iltihaplarında belin her iki yanında, idrar kesesi iltihaplarında idrar kesesi üstünde, mide ülserlerinde göbeğin üstünde ve akut karın içi hastalıklarında karın cildinde aşırı duyarlık, hassasiyet gösteren H. bölgeleri mevcuttur.

HİPERGLİSEMİ (Fr. Hyperglycémie), 100 ml kandaki şeker seviyesinin normal olarak bulunduğu 60 - 120 mgr dan daha yüksek seviyelerde bulunması. Bilhassa şeker hastalığında, bâzı diğer hormon hastalıklarında ve bâzı ilâçların etkisi ile kandaki şeker seviyesi normalin üstüne çıkarak H. husûle gelir. H. kanın su ve tuz dengesinin bozulmasını da hazırlar, neticede hastalar şeker komasına girerler. Bu durumda derhal hastahânelere baş vurulmalıdır. Enerjik bir tedavi ile hastaları komadan çıkarmak mümkündür. Bk. GLİSEMİ.

HİPERKALSEMİ (Fr. Hypercalcémie), kalsiyumun, 100 ml kanda normal olarak bulunduğu 9 - 11 mgr miktarından daha yüksek seviyelerde bulunması. Kandaki Ca (kalsiyum) seviyesi, boyundaki kalkan bezinin arkasında yerleşmiş, 3 - 4 bezin çalışması ile ayarlanır. Bu bezlerin fazla çalışması veyâ fazla miktarda yapılan D vitamini enjeksiyonları sonucunda kandaki Ca seviyesi normalin üstüne çıkar ve H. husûle gelir.

HİPERKİNEZİ (Fr. Hypercinésie), hareket veyâ motor fonksiyonun veyâ motor aktivitenin anormal olarak artması. Bu duruma, çok zaman sindirim kanalında, mide, incebağırsaklar, safra kesesi ve safra yolları, idrar kesesi ve idrar yolları hastalıklarında ve anormal çalışma hâllerinde rastlanır. Hastalarda huzursuzluk husule gelir. Şiddetli ağrılara kadar değişen şikâyetlere yol açar.

HİPERKLORHİDRİ (Fr. Hyperchlorhydrie), mide suyunu salgılayan mide hücrelerinin fazla miktarda HCl (klorhidrik asit) husule getirmesi ve mide suyu asiditesinin normal sınırlardan yukarıda bulunması.

HİPERKROMİ (İng. Hyperchromia), kanın şekilli elemanları olan alyuvarlar içinde bulunan ve alyuvarların kırmızı rengini veren hemoglobinin anormal ölçüde artması ve yozlaşma gösteren hücrelerin çekirdekleri içinde fazla miktarda pigment birikmesi. Bâzı kansızlıklarda da H.'ye rastlamak mümkündür. B_{12} vitamini ve folik asit eksikliğine bağlı kansızlıklarda kanın şekilli elemanları sayıca eksilmiş olmalarına rağmen her bir alyuvarın içindeki hemoglobin miktarı normale göre daha çoktur ve her bir alyuvar normale göre daha büyüktür. Bu tip kansızlık (anemi) lara hiperkrom anemiler denir. Bk. ANEMİ.

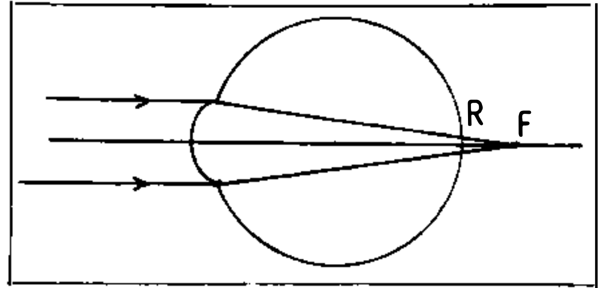
HİPERLİPEMİ (Fr. Hyperlipémie), kanda bulunan yağın normal seviyenin üstünde bulunması. H. damar sertleşmesine ve yaşlıların ölümünden birinci derecede mesul olan arteriyosklerotik kalb hastalıklarının, Angina pectoris ve miyokard enfarktüsünün husulünde rol oynayan en önemli yardımcı faktörlerden biridir.

H.'nin husûlü için birçok hâllerde belirgin bir sebep bulunmaz, bunlara ilkel H. denir; çok zaman doğuştan, ana ve babadan kalıtım yolu ile geçen faktörler söz konusudur. Diğer taraftan birçok hastalıklarda da H. görülebilir. Yiyeceklerle fazla miktarda yağ alanlarda da H. görülebilir. H.'si olanlara günde 35 mgr dan daha fazla yağ verilmez, verilirse de doymamış yağlar tercih edilmelidir.

HİPERLÖKOZİTOZ (Tıp): bk LÖKOSİT.

HİPERMETROP (Fr. Hypermétrope), gözlerinde hipermetropi (Fr. hypermétropie) veyâ hiperopi adlı kırma (refraksiyon) kusuru bulunan kimselere verilen ad. Bu durum, göz yuvarlağının ön - arka ekseninin kısalığı veyâ kornea, lens gibi kırıcı vasatların fazla kırması neticesi paralel gelen ışınların retina arkasında odaklaşmasından doğar.

Doğuştan olan hipermetropinin hafif ve yüksek dereceleri vardır. Görme keskinliği, hipermetropi derecesinden

HİPERMETROP

çok şahsın uyum (akkomodasyon) yeteneğine bağlı olarak normal veyâ çok zayıftır. Bu kırma kusuru çocuklarda iç şaşılıklara yol açabilir. Küçük yaşlardan i'tibâren daimî konveks gözlükler verilmelidir.

HİPERON'LAR (Fr. Hypérons), kütleleri proton ile döteronun kütleleri arasında bulunan bir grup elemanter kozmik ışın (b. bk.) partikülleri. Daha önce bilinen elektronlar, protonlar, nötronlar, pozitronlar, nötrinolar, mü ve pi mezonlardan başka 16 kadar yeni partikül daha keşfedilmiştir. Bunların bir kısmına H. adı verilir. Rocherter ve Butlar tarafından keşfedilmiş olan bu garip partiküller iki yüklü partiküle bölünebilir. Bunlardan biri proton ve ötekisi negatif pi — mezon olabilir. Nötr (yüksüz) H.'a karşılık daha yüksek kütleli H.'da dedekte edilmiştir. Bunlar birçok gruplara ayrılır ve baryonlar adı verilen sınıfa girerler. Bunlar çok kısa ömürlüdürler. Her birinin bir anti-partikülü vardır. Bütün H.'lar nükleonlara parçalandıkları için bunlara uyartılmış nükleonlar olarak bakılabilir.

HİPERTANSİYON (Fr. Hypertension), gerilimin, basıncın, tonusun normalin üstüne yükselmesi. Bu terim bilhassa tıbda atardamarlardaki kan basıncının normalden daha fazla olması hâllerinde kullanılır. Atardamarlardaki kan basıncının normal sınırlarını tespit etmek oldukça güçtür. Çünkü atardamar kan basıncı yaş ile yükselebilir ve günün muhtelif zamanlardaki basınç birbirinin aynı değildir. Hastanın ruhî ve fizik durumuna göre değişmeler görülür. Bu cihetle atardamar kan basıncını ideal olarak sabahları uykudan uyandıktan, fakat yataktan kalkmadan önce müteaddit ölçmeler sonucu tespit etmek icabeder.

Atardamar kan basıncını değerlendirirken, bilhassa diastolik dediğimiz küçük rakama önem verilmelidir. 60

yaşını geçmiş normal yaşlılarda diastolik basınç 100 mm Hg civa sütununu, 50 yaşından aşağı olanlarda ise 90 mm Hg sütununu geçmemelidir. Genel olarak kabul edilmiş diğer bir normal tansiyon sınırlandırılması da, yaşı ne olursa olsun, sistolik dediğimiz üst büyük rakamın 140 mm Hg sütununu, diastolik dediğimiz küçük rakamın da 90 mm nin üstüne çıkmaması esasıdır. Herhangi bir hastada tansiyon aleti ile ölçme sonucu elde edilen değerler yukarıda belirtilen değerlerin üstünde ise, o hastada H. vardır.

H.'a böbreğin birçok hastalıklarında (renal H.), böbrek üstü bezinin aşırı çalışması sonucunda (adrenal H.), aort denilen büyük atardamarın kavsindeki doğuştan darlık sonucu, gebelik ve beyin tümörlerinde rastlanır. Bununla beraber H.'luların % 85'inde vücudda H. yapabilecek herhangi bir sebep tespit edilemez. Buna ilkel H. denir. Yukarıda bahsedilen bâzı hastalıkların seyrinde husûle gelen H.'lara da ikincil H. adı verilir. Ayrıca, diastolik kan basıncının 130 mm Hg dan daha fazla olması ve H.'un süratle ve komplikasyonlarla seyreden tipi, habis H. adını alır. Bunun tersine uzun yıllar hastada belirli ve önemli bir belirti yapmayan şikâyete sebep olmayan H.'lara da selim H. denir. H.'un tedavisinde esas, bilhassa ruhî istirahat, tuzsuz diyet ve bâzı ilâçların alınmasıdır. Hastanın doktora baş vurarak onun tavsiye ve reçetesini alması lâzımdır. Bk. TANSİYON.

HİPERTİROİDİZM (Tıp): bk. TİROİD.

HİPERTONİK (Fr. Hypertonique), vücutta mide, bağırsak, idrar yolları gibi içi boş organların, damarların geriliminin veyâ aktivitesinin arttığı durumları ve kan plazmasına nazaran osmotik basınçları yüksek olan solüsyonları belirtmek için kullanılan bir terim. H. mide, safra kesesi, ince-kalın bağırsaklar veyâ idrar kesesi dendiği zaman cidarı gerilmiş, normale nazaran daralmış ve bu durumları dolayısiyle hastalarda değişen derecede huzursuzluk, ağrı yapan fonksiyon bozuklukları anlaşılır. Diğer taraftan su ve tuz dengesinin bozulduğu, uzun süre tuzsuz rejim yapıldığı için vücutta tuzun azaldığı veyâ ağızdan beslenmenin mümkün olamadığı, bundan dolayı da damar yolu ile kâfi kalori verilmesini icabettiren hâllerde H. tuz veyâ şekerli su (serum glukoze) solüsyonları damardan verilir; böylece vücudun tuz ve şeker ihtiyacı karşılanır.

HİPERTROFİ (Fr. Hypertrophie) [Biyol.]: bk. ÜSTÜN BESLENME.

HİPNOTİZM (Fr. Hypnotisme), genel anlamda hipnoz (b. bk.) ile ilgili bulunan bütün fenomenleri, onu yaratan bütün mekanizmaları ve tatbik metodlarını, bütün tedavi yollarını ifâde eden bir terim. Hipnoz ile H. arasında terminoloji ve anlam bakımından büyük bir fark yoktur. Bâzı eserlerde her iki terim aynı anlamda kullanılır.

HİPNOZ (Fr. Hypnose), daha çok dışarıdan bir kişi tarafından diğer bir kişide sun'î olarak yaratılan özel bir uyku. Süresi içinde birçok şeyler telkin edilebildiği ve hattâ yaptırılabildiği cihetle şuur dışı bölgesinin az çok faâliyette bulunduğu yarı bir uykudur. Ancak H. bâzı anestezik maddelerin damardan verilmesi veyâ burundan kullanılması suretiyle dâvet edilen narkoz (b. bk.) ile karıştırılmamalıdır. Gerçek H. özellikle kişiliği büyüleyici telkinle yaratılan ve vak'aların çoğunda tedavi gayeleri ile kullanılan sun'î bir uykudur. Buna tâbi tutulan kişi tam uyku hâlinde değildir. Şuur önemli bir şekilde uyuştuğu hâlde, bunun süresi içinde bir dereceye kadar dikkatin yoğunlaşması, duyusal algıların saklanması ve bu H.'u yaratan kişi ile münasebet kurulması mümkündür. Kasların çözüntüsü, tabiî derin uykuda olduğu gibi tam değildir. Bundan ötürü H.'a tâbi tutulan kişi uyutanın emri ile birtakım otomatik hareketlerde bulunabilir, verilen yöne doğru yürüyebilir ve uzun süreli birtakım vücut durumları alabilir.

H. iptidaî şekilleriyle eski zamanlarda da kabile büyücüleri tarafından kullanılmış olmakla beraber, ilk önce memleketi olan Viyana'da hekimlerce iltifat görmemesi üzerine 1778 sıralarında Paris'e gelen Mesmer tarafından kullanılmış; ancak bunun mekanizmasını magnetique adlı bir maddenin te'siriyle izah etmiştir. Mesmer ya karşısındaki hastanın gözlerine gözlerini, dizlerine dizlerini yaklaştırmak ve elleriyle temaslar yapmak veyâ bir grup hastanın bir tarafından bir ucunu tuttukları demir çubukla bu akımı nakletmek suretiyle bilmeden H., yâni telkin yapmakta idi. Fakat birkaç yıl içinde ün alan bu hekim, sonunda işi şarlatanlığa döktüğü için ilmî bir heyet tarafından dilekleri reddedilmiş ve bir süre sonra sönüp gitmiştir. H.'un ilmî etüdü özellikle 1878'de Paris'te nörolog Charcot tarafından ele alınmıştır. Ancak buna göre H. marazî bir hâl sanıldığı hâlde, aynı devirde başka ekoller tarafından bunun normal psikolojik bir belirti olduğu ifade edilmiş; lâkin bir süre sonra Fransa'da H. bir tedavi metodu olmaktan çıkmış; ilk önce histerik hastaları bunun ile tedavi etmeğe başlayan Freud da bunun yerine psikanaliz metodunu koymuştur.

Hayvanlara âid, başta kuşlar olmak üzere H.'dan söz edilmekle beraber bunların gerçek hipnotik hâller olmaktan ziyade refleks niteliğinde birtakım hareketsizlikler olduğu sanılmaktadır. Bâzı dinî merasim için bu dinlere âid ilâhilerin okunması, gövdenin ritmik olarak sallanması, monoton müzik, birtakım hoş, kokulu maddelerin yakılması, medyumun te'sirleri gibi vasıtalarla kollektif H. da yaratılmaktadır.

Psikanalistler H.'u uykuya sığınma ile bir libidinal doyum ve güdülere karşı bir savunma mekanizması olarak kabul ederler. Lâkin Pavlov ekolüne göre «H. şartlı refleksler» mekanizmaları ile izah edilmektedir. İnsanda H.'u dâvet eden yollar çeşitlidir: 1. Dikkatli bakış ile büyüleme; 2. Parlak bir noktaya dikkati yoğunlaştırma; 3. Derin ve yavaş solunum hareketleriyle birlik olarak göz kürelerine basma v. b. gibi.

Bugün H.'u ruhî buhranlara ve gerginliklere bağlı fonksiyonel nevrozlarda ve iç organları ilgilendiren psikosomatik bozukluklarda kullanan hekimler ve klinikler vardır. Lâkin diğer psikoterapilerin, ilâçla ve biyolojik tedavilerin başarısız kaldığı vak'alarda kullanılması daha doğrudur. Her hâlde anksiyete sinirliliğinde ve bazı toksikomanlarda tecrübeli hipnotizörlerin idâresinde bunun bâzı müsbet te'sirleri vardır. Ancak kötü idâre edilen H.'lar sonunda bâzı kişilerde panikler ve hattâ intihara teşebbüs görülebilir. Deri kliniğinde, diş cerrahisinde (anestezi), kadın doğumunda bâzı hekimler fevkalâdeden pratik olarak H.'u kullanırlar. — Rasim Adasal

HİPNUM (Fr. Hypnum) [Bot.], 20 cm ye kadar uzayabilen bir yosun türü. Sapları ince olup ormanların dibinde gevşek çimenler teşkil eder. Gerek olduğu gibi, gerek boyandıktan sonra Fransızların jardinière dedikleri çiçek masalarını süslemek için kullanılır.

HİPNUM

HİPODROM (Yun. *hippos* = at; *dromos* = yol), atlı gösterilerin, at ve atlı araba koşularının yapıldığı yer. Atlı sporlar, târihin her devrinde eğlencenin önemli bir bölümü olmuştur. Romalılar, bir bahçe veyâ köşk yanındaki binicilik tâlimleri yapılan meydanlara H., atsız yarışların yapıldığı yere stadium, Yunanlıların arabalı, atlı müsabakalar yaptıkları H.'lara da circus (b. bk) adını vermişlerdir.

Eski H.'larda bulunan belli başlı bölümler şunlardır: a. Atlı arabaların veyâ atların çekildiği yer; b. Koşu yapılan meydan; c. H.'u ortasından ikiye ayıran sed (Romalılarda duvardan yapılmış olup üstü heykeller ile süslü idi. Yunanlılarda bu bölme hattı basit bir toprak yığınından ibaretti); d. Arabalının veyâ atlının döndüğü yerdeki işâret; e. Seyircilerin oturduğu yerler. Yunan - Roma H.'larının bir ucu yarım dâire, diğer ucu ise kare biçiminde olurdu. Yarım dâirenin çevresinde ve uzun kenarları boyunca seyirciler otururdu.

H.'ların uzunlukları ortalama 180 - 200 m arasında, genişlikleri ise 120 m kadar olurdu. Günümüzde H lar daha geniştir. Yarış pisti birden fazla olabilir. Seyirci yerlerinin yanında hakemler kurulu, basın ve televizyon için ayrılan yerler ile jokeylerin soyunma odaları, atların bulunduğu ahırlar, tartı yerleri bulunmaktadır. Ayrıca, bugün yarışlar, müşterek bahislerle ayrı bir ilgi kazandığından H.'larda müşterek bahis kabul yerleri de vardır.

H.'un en eski şekilleri eski Yunanistan'a kadar uzanır. Yarışma yerleri önceleri düzensiz ve bölümlenmemiş bâzı meydanlardan ibâretti; daha sonra seyirciler ile yarışmacıların yeri kesinlikle ayrılmıştır. Bunların H. adını alabilir şekle gelmesi Yunan şehirlerinde güreşler, at binme tâlimleri, çift tekerlekli cenk arabası yarışmalarına ayrılan tesislerin kurulmasından sonradır.

Romalılar H. yapımı ve orada yapılan yarışmalar bakımından pek büyük ayrıntılar göstermektedir. İlk Çağ'da Atina, Delphoi, Korinthos, Delos şehirlerinde H.'lar vardı. Fakat bunların hepsi yok olmuştur. Bize ulaşabilen Arkadia'-daki H.'dur.

İstanbul'da Sultan Ahmed Câmiinin önünde uzanmış olan Atmeydanı (b. bk.) Bizans devrinde yapılmış İlk Çağ'ın en büyük H.'larından biridir.

Türkler atlı medeniyeti temsil edenlerin başında gelmektedir. Bu yüzden binicilik özel bir eğlence - gösteri olmayıp, hayatın en önemli birkaç unsurundan biridir. Düğün, toy gibi toplu eğlence zamanlarında beyge, çevgen, (b. bk.), cirit (b. bk.) ile kök börü adlarını taşıyan atlı yarışlar yapılırdı. Bugün de düğünlerde bu yarışların yapıldığı yerler çoktur. Modern anlamıyla sınırlandırılmış bir H. yerine, düzlük ve geniş çayırlıklar bu maksatla kullanılmıştır. Fakat bunlar, seyirciye verdiği heyecan ve yarışmacılardan istediği maharetler bakımından bugünkü at yarışlarını gölgede bırakacak özelliklere sahipti.

Yeni Türk devleti stadyum, kapalı spor salonu, yüzme havuzu v. b. gibi tesisler yanında çeşitli atlı yarışmaların yapıldığı sahaları düzenli H. hâline getirmeye de önem vermiştir. Türkiye'de en eski H., İzmir Şirinyer H.'u, en büyük H. ise Ankara Şehir H.'udur (1934). Sultan Reşad zamanında Enver Paşa'nın Almanya'dan dâvet ettiği bir hey'et tarafından yeri seçilen İstanbul Veli Efendi H.'u ise, 1968'de bitirilen düzeltme ve ilâve tesisleri ile 2. büyük H.'umuzdur. Adana Şehir H.'u (1962) dışında gayri resmî at yarışı yapılan sahalar pek çoktur.

H., at yarışları ve müşterek bahis işlemlerini 6132 sayılı kanunla Tarım Bakanlığı Türkiye Jokey Klübü'ne vermiştir.

HİPOFİZ (Fr. Hypophyse) ve **HASTALIKLARI**: H. beynin alt yüzünde, kafatasının kaidesinde, sella turcica (= Türk eyeri) denilen bir kemik mahfaza içinde bulunan iç salgı bezidir. Ortalama 0.7 gr lık bir ağırlıkta olup hayatın devamı için bulunması şart olmamasına rağmen vücutta çok önemli görevler yapar. Bütün iç salgı (endokrin) bezleri ile ilişkisi vardır. Onları bir orkestra şefi gibi idare eder, bütün iç salgı bezlerinin faaliyetini artırır. Homeostasis dediğimiz vücudun bütün fonksiyon ve durumlarının sâbit bir şekilde kalmasını temin eder.

H. ön ve arka olmak üzere başlıca iki loptan teşekkül eder. Ön lop vücudun ilk teşekkül ettiği zaman ilkel bağırsaklardan menşeini alır; bez dokusu karakterindedir ve muhtelif tipte hücrelerden, ince kılcal damarlardan teşekkül etmiştir. Arka lop beynin diensefalon denilen kısmının aşağıya doğru uzaması ile husûle gelir; sinir dokusu karekterindedir ve H.'in beyinle olan ilişkisini temin eder. Bu ilişki iç salgı bezleriyle sinir sisteminin mevcut ilişkisinin sebebini açıklar.

H. iç salgı bezinden salgılanan hormonlar ve maddeler hakkında bilgimiz tam değildir. Bununla beraber H.'in aşağıdaki hormonları salgıladığı kabul edilmektedir. Bunlardan başlıcaları:

A. H. ön lobundan salınan hormonlar:

1. Somatotropin: Büyüme hormonu, vücudun büyümesi ve gelişmesini sağlar.

2. Adrenokortikotropin (ACTH): Kortikotrofin, kortikotropin de denilen bu hormon, böbrek üstü bezinin korteks kısmının hormonlarını aktive eder, kortizon, hidrokortizon, aldaktonun salınmasını sağlar.

3. Treotropin (TSH): Tiroid (kalkan) bezinin hormonunun salınmasını sağlar.

4. Gonadotrophinler (FSH, LS): Kadın ve erkek seks organlarının hormonlarının yapılmasını ve salınmasını sağlayan üç ayrı hormondur.

B. H.'in orta ve arka lobundan salınan hormonlar:

1. Intermedin: Vücudun rengini veren pigment metabolizması ve pigment dağılımını tanzim eder.

2. Oxytocin: Pitosin de denilen bu hormon, rahim (uterus) in hormon kontrolü altında olmadığı zaman doğumdan hemen sonra kontraksiyonunu temin eder.

3. Antidiüretik hormon: Bu hormon damarların daralmasını, idrarın normal miktarda çıkmasını sağlar, tan-

siyonun yükselmesine sebep olur. Yokluğunda şekersiz diabet husule gelir.

H. hayatın devamı için şart değildir. Fakat çıkarıldığında veyâ fonksiyonunu yapamaz hâle geldiğinde vücudun birçok dokularında aşikâr değişiklikler husule gelir ve diğer iç salgı bezleri atrofiye uğrar. Başlıca büyük değişiklikler şunlardır:

a. Büyüme ve gelişme durur, saçlar dökülür; b. Tiroid, adrenal (böbrek üstü), timus iç salgı bezleri, gonad denilen kadın ve erkek seks bezleri ve organları atrofiye uğrar; c. Hipoglisemi husule gelir, insüline karşı hassasiyet artar: d. Süt salınması ve menstruasyon azalır; e. Vücudun stress denilen ruhî ve fizikî yüklenmelere karşı direnci azalır; f. Hastalar geçici olarak idrara fazla miktarda çıkarlar; g. Vücu'ta yapım (anabo izma) ve yıkım (katabolizma) olayları azalır; h. Evvelce mevcutsa şekerli diabette gerileme görülür; i. İdrarda 17 - Ketosteroroid'ler tamamiyle azalır.

H , muhtelif sebeplerle, fakat en çok selim tabiatlı tümörlerle hastalanır. Bu hallerde H. , hormon salgılaması azalır veyâ tamamiyle durur. Bâzı hallerde ise tümör hormon yapan hücrelerden menşeini alır ve hormon salgılaması artar. Bu durumlara göre muhtelif tipte hastalık'ar ve klinik tab'olar teşekkül eder. Bu hastalıkları iki büyük grupta toplamak mümkündür.

A. H.'in fazla çalışması sonucu husule gelen hastalıklar:

1. Akromegali (b. bk.) ve jigantizm (gigantisme) Bu iki hastalık H. ön lobundan salınan büyüme hormonu (somatotropin) nun fazla miktarda salınması sonucu husule gelir. Hastalık erginlik (puberte) den önce başlamışsa jigantism hâli teşekkül eder. Hastalar ileri derecede büyürler ve bir dev hâlini alırlar. Hastalık erginlik çağından sonra başlamışsa, akromegali husule gelir. Bu hâlde hastaların yalnız el ve ayakları enine büyür, kemikler kalınlaşır, çene uzar, deri sertleşir, iç organlarda büyümeler tesbit edilir. Her iki hâlde seksüel bozukluklar, iktidarsızlık, kadınlarda kıllanma, erkeklerde kılların dökülmesi, çarpıntı, şekerli diabet, başağrıları, görme bozuklukları, hâlsizlik, deride pigment artması müşahede edilir.

2. Cushing hastalığı: Bu hastalık genel olarak böbreküstü bezinin kabuk kısmının fazla çalışması ile husule gelir. Bununla beraber H.'ın ön lobunun bazofil tümörleri sonucu (A C T H) hormonunun fazla salınması ve bunun da böbrek üstünü aşırı çalıştırması ile de Cushing hastalığı teşekkül eder. Bu hastalarda atar damar kan basıncında yükselme, kalpte yetersizlik, ensede hörgüç şeklinde şişkinlik (Buffalo pump), şişkinlik, aydede yüzü, kadınlarda aşırı kıllanma, karın ve kalçalarda mor çizgiler, diabetes mellitus, âdet bozuklukları gibi bulgular görülür. Kat'î teşhis röntgen ve lâboratuvar tetkikleri ile konur. H. tümörlerinin tedavisinde esas, röntgen ışınlarıyle ışınlama ve cerrahi yolla H.'deki veyâ civarındaki tümörleri çıkarmaktır.

B. H.'in az çalışması sonucu husule gelen hastalıklar:

1. Simmonds hastalığı veyâ Simmonds kaşeksisi (Adını Alman hekimi Morris Simmonds [1855 - 1925] tan almıştır): Bu hastalık H. ön lobunun, embolizm abes, kanama, tümör gibi sebeplerle tahribi sonucu husule gelir. En çok gebelik esnasında veyâ doğumdan sonra görülür. Hastalar ileri derecede zayıflar, kaşektik hâle gelirler, seks fonksiyonları tam olarak durur, saçlar ve kıllar dökülür, deri kurur, koyu kahverengi bir renk alır, vücudun hareketi, tansiyonu, bazal metabolizması düşer, hastalar devamlı olarak uyurlar, kan şekeri normal seviyenin altındadır, insüline karşı çok hassastırlar. Kan ve idrardaki hormon seviyeleri azalmıştır. Tam teşhis lâboratuvar tetkikleri ile konur. Tedavide esas, eksik olan hormonların dışardan verilmesidir.

2. Lévi - Lorain tipi cücelik: Bu tip cücelik daha çocukluk yaşında iken H.'in ön lobunun muhtelif sebeplerle tahrip olması sonucu teşekkül eder. H. ön lobundan salgılanmakta olan büyüme hormonunun salgılanması muhtelif sebepler dolayısiyle durmuştur. Çocuğun büyümesi geri kalır, zamanı gelince seks organları ve sekonder seks belirtileri gelişemez. Hasta bilhassa kalçadan olmak üzere şişmanlamağa temayül eder. Deri soluktur, yaşlılarda olduğu gibi kırışır. Zekânın gelişmesinde bir gerileme yoktur Aksine bu tip cüceler genel olarak zekidirler. Tedavide H. ekstreleri kullanılabilir. Bk. CÜCELİK.

3. Şekersiz diabet (Diabetes insipidus): Bu hastalık H.'in arka lobunun fonksiyonunun azalması veyâ arka lobun beyin ile bağlantısındaki bir bozukluk sonucu meydana çıkar. Hastalar günde 10 - 15 litreye kadar su içmek mecburiyetinde kalırlar ve bu miktardan daha fazlasını da idrarla çıkarırlar. İdrarın yoğunluğu çok azalmıştır. Yoğunluk 10 001 - 1 003 e kadar düşer. Hastalara arka lop hormonları tatbik edilirse, süratle iyi sonuç alınabilir.

4. Şişmanlık (obesite): H.'in yetersizliğine ve H.'le yakın ilgisi olan beyin lezyonlarına bağlı olarak teşekkül eder.

5. Distrofia adiposogenitalia (Fröhlich sendromu): H.'in tümörle tahribi veyâ beynin H.'e komşu kısımlarının lezyonları dolayısiyle teşekkül eder. Nâdir bir sendromdur. Hastada daha ziyade yüzünde, göğüslerde, kalça ve karnın aşağı kısımlarında, genital organlarda olmak üzere yağlanma görülür. İkincil seks belirtileri gelişmemiştir, deri yumuşak, fakat soğuktur. Erkekler hünsaların karakteristik vasıflarını taşırlar.

HİPOGLİSEMİ (Fr. Hypoglycémie), dıştan insülin yapmadan veyâ diğer hipoglisemik ilâçlar, maddeler kullanmadan kan şekerinin anormal olarak alçak seviyelere (% 50 mg dan aşağı) düşmesine ve bunun sonucu ortaya çıkan bir grup semptomların meydana getirdiği klinik tablo. Hastalarda şiddetli açlık, hâlsizlik ve huzursuzluk, titreme, soğuk soğuk terleme, taş kardi, serebral anoksi, başağrısı, görme bozukluğu, şuursuzluk, bâzan sara nöbetleri ve koma görülür. H. , genellikle sabah kahvaltısından önce veyâ yemekten birkaç saat sonra görülür. Şiddetli ve süresi değişiktir. Kendiliğinden veyâ şekerli gıda verilmesi veyâ damara serum glikoze enjekte edilmesi ile süratle geçer. H.'nin sebepleri pek çoktur. Bunlar:

I. Organik sebeplere bağlı olanlar: a. Pankreastan bâzı selim ve habis tabiatlı urlar sonucu, fazla miktarda insülin salınması; b. Karaciğer hastalıkları; c Şiddetli ekzersiz; d. İyi beslenmemek; e. Sara nöbetleri, beyin tümörleri; f. Alkolizm; g. Hipotiroidizm, hipofiz yetersizliği.

II. Fonksiyonel veyâ reaktif sebeplere bağlı H.'ler, huzursuz, otomatik sinir sistemi bozuk kimselerde görülür.

III. İatrojenik H.'ler doktor veyâ hastaların bizzat kendilerinin lüzumundan fazla insülin zerkleri sonucu hu-

sule gelir. Tedavide esas sebebi tesbit etmek ve ona göre hareket etmek gerekir H. esnasında ağızdan veyâ damardan glikoz verilmekle hasta süratle düzelir.

HİPOKİNEZİ (İng Hypokinesia), hareketin, aktivitenin anormal derecede azalması. Çok zaman fonksiyonel sebeplere bağlı olarak hazım sisteminde, en çok midede ve kalın bağırsaklarda görülür, mide ve kolonlar gevşemiştir. Kendilerine gelen maddeleri zamanında boşaltmazlar, midede dolgunluk husule gelir, karın şişer. Kabızlık teessüs eder.

HİPOKLORHİDRİ (Fr. Hypochlorhydrie), midede normale nazaran çok az veyâ histaminle tenbih edildiğinde meydana çıktığı haller hariç mide muhteviyatında HCl asidin bulunması. Genellikle atrofik gastritis'i olanlarda ve yaşlılarda rastlanır.

HİPOKONDRİ (Fr. Hypocondrie), sağlık hakkında fazla merak ve hastalık kuruntusu. Çok görülen nevroz klinik şekillerinden biridir. H., bir insanın çeşitli organlara âid birtakım şikâyetlerle süreli bir şekilde uğraşması, buna sabit bir düşünce ile saplanması ve bütün klinik lâboratuvar muayenelerinin menfi sonuçlarına rağmen durmadan hekim leri kaygı ile dolaşması hâlidir.

İnsanın sağlığı ile ilgilenmesi ve korunması tabiî bir hâldir. Ancak bütün ispatlara ve organik bir hastalığı olmadığının söylenmesine rağmen süreli bir dikkat ve kaygı ile iç organları dinleme, hep kötü bir hastalık hayâl etme anormal bir hâldir. Bu, bir bakıma bir «vücut kompleksi» dir. Genel olarak, bu hastalar için uygun bir yapı ve eskiden geçirilmiş ve bir iz bırakmış olan bir organ dikeni söz konusudur. Çocukluğunda paratifo geçirmiş olan bir insanın hastalık merakı daha çok sindirim sisteminde yoğunlaşır. Her hâlde bu hastaların gerekli lâboratuvar ve radyolojik muayenelerinin yapılması gerektir. Lâkin bunları ilk gören hekimlerin hastalık psikolojisi ve aşırı kuşkular yaratmaması son derece önemlidir. Bu hastaların çok defa çocukluklarında ana tarafından aşırı bir dikkatle bakılmış oldukları ve erginlikte de bunun şuurdışı ihtiyacını taşıdıkları anlaşılır.

H. bir nevroz ifadesi olabildiği kadar, daha ileri bir şekli ile bir delir hâli de melankolikler de görülebilir. Bâzı hastalarda da tek mani (monomani) hâlinde bir tek hastalık korkusu şeklinde marazî bir korkudan ibarettir. Genel olarak, bu hastalar çok hekim değiştirirler: bâzıları da bu hayalî sıkıntılarını geçirdikleri hafif bir kazaya bağlarlar ve şuurdışı tazminatla sıkıntılarını uzatırlar. Bu hastalara mümkün mertebe sübjektif sıkıntılarını benimsetmek ve hiç bir şeyleri olmadığını değil, duydukları sıkıntıların organik olmadığını, daha anlayışlı bir hayat felsefesiyle daha rahat yaşayacaklarını anlatmak en gerçek manevî tedaviyi teşkil eder. Sıkıntıların yarattığı krizler için depresyon giderici ve oldukça huzur sağlayıcı ilâçlar kullanmak, ilgili kliniklerde grup psikoterapileri tatbik etmek faydalar sağlar.

HİPOKRAT: bk. HİPPOKRATES.

HİPOLÖKOSİTOZ (Tıp): bk. LÖKOSİT.

HİPOSTAZ (Fr. Hypostase; Yun. *hypostasis* = destek, temel; *hypo* = alt; *stasis* = durma, duruş), yeni Eflatuncu felsefenin veyâ İskenderiye felsefesinin esasını teşkil eden ve ilâhî prensipler de denen teori. Plotinos üç aded arkhik (başlangıca âid) veyâ ilk H. tanırdı. Bunların birincisi «Bir» olup, her şeyin üstündedir. İkinci H. akıl (intelligence) olup, bu, ezelî tip'ler olan fikir (idée) leri ihtiva eder. Bu «fikir» ler, Eflatun'un «fikir» leridir. Üçüncü H. ruh (âme) olup, bu, hislerimizle tanıdığımız dünyayı akla dayanarak yaratır.

HİPOSÜLFİT (Fr. Hyposulfite), iki değerli (= S_2O_3) kökünü ihtiva eden bir birleşik. Bu maddenin Na tuzu, yâni sodyum H. fotoğrafçılıkta tespit banyosu olarak kullanılır.

HİPOTANSİYON (Fr. Hypotension): Erişkinlerde sistolik tansiyonun 100 mm Hg seviyesinden daha aşağı düşmesine H. denir. Bu hususta hastaların yaşı, ırkı, cinsi ve muhiti nazarı itibara alınmalıdır. Devamlı bir bulgu ise iyi bir yaşama süresinin işareti olarak kabul edilebilir. Mamafih çok zaman H.'lular halsizlik, baş ağrısı, baş dönmesi, bitkinlik, anemi ve konstipasyondan şikâyet ederler.

Sebebi bilinmeyen ilkel H.'lar olduğu gibi, ikincil H.'lar da vardır. Bunlar, Addison hastalığı, Simmonds ve diğer kaşektik hastalıklar ve ülseratif kolitiste rastlanan H.'lardır. Kanamalarda, travmalar ve bâzı akut enfeksiyöz hastalıklarda, periferdeki kollaps hâllerinde,akut miyokard infarktüsünde de H. teessüs eder.

Diğer bir H. şekli de ortostatik H. dediğimiz postural H.'dur. Bu tip H.'da şahsın ayağa kalkması ile arteriyel damarda kan basıncı ânî olarak düşer ve hastada kısa süreli bir senkop görülür, hastanın başı döner, kısa süreli şuur kaybı olur, hasta yatıp yatay vaziyet alınca şikâyetleri geçer. Tedavinin esası, asıl sebebi bulup ona göre hareket etmektir.

HİPOTENAR (Fr. Hypothénar) [Biyol.]: bk. İÇ AYA BUDU.

HİPOTENÜS (Fr. Hypoténuse) [Mat.]: bk. YATIK KENAR.

HİPOTEZ (Fr. Hypothèse) [Fel., Mat.]: bk. FARAZİYE.

HİPPARKHOS, Nikaialı (Bithynia), Yunan astronomu ve coğrafyacısı, astronominin kurucusu. M. Ö 161-127 yılları arasında ve öncelikle Rodos Adası'nda olmak üzere gözlemlerde bulunmuştur. H., Samoslu Aristarkhos'un «helyosantrik plânet sistemi» nazariyesini reddetmiş ve bunu, jeosantrik mâhiyet taşıyan ve geçiş şekilleri aynı olan eksantrik yörüngeler ikamesi sûretiyle düzeltmiştir. Çok ince gözlemler sonucunda güneş yılını da 365 gün 5 saat 55 dakika ve 12 sâniye olarak kendinden önceki astronomlardan daha dakik bir şekilde hesaplamıştır ki hatası ancak takriben altı buçuk dakika kadardır. H., dünyanın çapı ölçü birimi olmak üzere yer küresi ile ay arasındaki uzaklığı da hesaplamış ve 33,66 yer küresi çapı olarak bulmuştur. Gerçekte bu uzaklık 30,2 yer küresi çapıdır. Yeryüzü ile güneş arasındaki uzaklığı da 1 245 yer küresi çapı olarak hesap etmiş ise de, bu uzaklık 11 739 yer küresi çapı olduğundan bu konudaki hatası oldukça büyüktür.

H. ayrıca, Akrep Burcunda yeni bir yıldızın ortaya çıkması üzerine insanlık târihinde ilk defa olarak bir sâbit yıldızlar kataloğu düzenlemeye girişmiştir. Bu katalog daha sonraları Ptolemaios ve ondan sonra da Kopernik tarafından geniş ölçüde aynen alınmıştır. H. bundan başka, trigonometri ilminin de yaratıcısıdır ve astronomik hesaplama-

ları için yine ilk defa olmak üzere veter tabelâları (3 dereceden 3 dereceye) kullanmıştır. Presesyon adı verilen ilkbahar başlangıcının öne kayması olayını keşfeden de odur. Coğrafya konusunda Eratosthenes'e karşı çıkmıştır.

H.'un İskenderiye'de de hocalık edip etmediği kesin olarak bilinmemektedir. Yazdığı eserlerden bugüne intikal eden ancak bir tenkitçi yorum bulunmaktadır.

HIPPEL [*hipil*], **Theodor Gottlieb** (Gerdauen, Doğu Prusya 1741 - Königsberg 1796). Alman devlet adamı ve yazarı. İlâhiyat ve hukuk tahsil etmiş, Königsberg belediye başkanlığında, Harbiye Nezareti müşâvirliğinde bulunmuş ve emniyet müdürlüğü yapmış ve nihâyet 1795 yılında Danzig şehrine Prusya idârî sisteminin sokulması görevini üzerine almıştır. H., Kant'ın dostlarından biri idi. Romanlarında şâirâne ve duygulu unsurlar, felsefî öğretici ve mizâhî unsurlarla bir karışım meydana getirir. Sterne'den pek çok şey öğrenmiş ve Jean Paul üzerinde te'siri olmuştur. Kadınlarla ilgili meseleler hakkında yazdıkları, zekâ ve nükte parıltılarıyle doludur.

Eserlerinden bâzıları şunlardır: *Der Mann nach der Uhr* (Saat gibi adam) [komedi, 1765]; *Lebensläufe in aufsteigender Linie* (Yükselme eğilimi gösteren hâl tercümeleri) [3 cild, roman, 1778 - 1781]; *Kreuz - und Querzüge des Ritters A bis Z* (A'dan Z'ye kadar Adlı Şövalyenin haçlı ve maçlı seferleri) [2 cild, roman, 1793 - 1794].

HIPPER [*hipîr*], **Franz** (Weilheim, Yukarı Bavyera 1863 - Hamburg, Othmarschen 1932), Alman amirali. 1913 - 1918 yılları arasında Alman Deniz Keşif Kuvvetleri komutanı idi. 1915 yılındaki Doggerbank ve 1916 yılındaki Skagerrak deniz savaşlarında meslek hayatının zirvesine ulaşmış, 1918'de Alman Açık Deniz Donanması komutanlığı görevinde de bulunmuştur.

HİPPİAS, Elisli (M. Ö. 400), Yunan sofisti. Eflâtun tarafından kendi adını taşıyan bir diyalogda ve *Protagoras* adlı eserde tasvir edilmiştir. H târihte ilk defa olarak olimpiyat şampiyonlarının bir listesini hazırlamıştır. Ayrıca *Dikkate değer olaylar* adında önemli bir eseri de vardır. H. geometri, astronomi ve müzikle de uğraşmış, şiirler yazmış ve hafızayı kuvvetlendirme konusundaki araştırmalarında da ilgi çekici sonuçlara ulaşmıştır. Felsefî yönden örnek taşıması, tabiî hukuk ile beşerî hukuk arasında yaptığı ayırımdan ileri gelmektedir.

HİPPİ veyâ **HİPİ**, büyüklerin dünyasına karşı barışçı ve pasif yollardan bir direnme amacını güden kimselere verilen ad. Kelimenin menşei muhtemelen Amerikancadır ve bir «slang» deyimidir. Bu deyim «bir şeyi şiddetle arzulamak, bir şeye deli divane olmak, dehşetli düşkün olmak» anlamına gelmektedir. İngilizcedeki *to hip* mastarı ise «hüzünlendirmek» mânâsını taşır Bundan başka, «kalça ile vurup düşürmek» anlamına da gelir ki H.'ler ve H.'lik ile etimolojik yönden bir münasebeti olmasa gerektir.

H.'lik, ilk önce Amerika Birleşik Devletlerinde gençlerin başlattığı bir harekettir ki mensupları genellikle burjuva tabakalarından ve özellikle San Francisco'da kısmen mühendislik, hekimlik v. b. gibi sosyal bakımdan saygı gören mesleklerin sahibi bulunan kimselerin çocukları arasından çıkmaktadır. Boyunlarına çelenkler asarak, uyuşturucu maddeler kullanarak, Hind ve Kızılderili örf ve geleneklerini alarak ve kendilerine Çiçek Çocukları adını takarak çevrelerinde efsanelerle yüklü bir «psişedelik» hava yaratmaktadırlar. H.'ler ayrıca seksüel yönden aşırı davranışları ve devlet gücüne çiçekler ve çelenklerle karşı çıkmalarından ötürü de dikkate değer bir özellik göstermektedirler ki bu çiçek taktiğine flower power [= çiçek gücü] adını verirler. Ana hedefleri, daha insanca bir dünyanın yaratılması ve «burjuva tabular» ının ortadan kalkmasıdır. Toplantı ve gösterilerine birbirinden son derece farklı olabilen çeşitli veçheler vermektedirler. Bu toplantılar, meselâ Zencî haklarının savunulması gibi politik bir karakter taşıyabileceği gibi, bir pop müziği festivali de olabilir. Siyasî «Yeni Sol» mensubu birtakım aktif H. grupları ise alacalı bulacalı ve çiçeklerle süslü bâzı dergi veyâ gazeteler yayınlamak suretiyle kamu oyunu kendileri bakımından aydınlatmak ve görüşlerini yaymak gayreti içindedirler.

İngiliz H.'lerinin Amerika Birleşik Devletleri'ndekilerden en önemli farkı, bu sonuncuların her zaman ve her yerde H. olmalarına karşılık ötekilerin ekseriyet i'tibâriyle meslek sahibi olmaları ve ancak hafta sonlarında gruplar hâlinde toplanmaları teşkil etmektedir.

HIPPO REGIUS, Fenikeliler tarafından Cezayir'de, bugünkü Annaba'nın yakınlarında kurulmuş olan eski bir liman şehri. II. Pön Savaşından sonra Kartacalılar bu şehri Masinissa'ya terk etmek zorunda kalmışlardı. H. R. İmparator Augustus çağında municipium statüsü kazanmıştır ki bu bir Roma şehri için bağımsız bir idâre bölgesi hâlini almak anlamını taşır. Şehir 431 yılında Vandalların istilâsına uğramış, 533 yılında Bizans hâkimiyetine geçmiş ve en nihayet 697'de Araplar tarafından ele geçirilerek yerle bir edilmiştir. Kazılar sonucunda şehrin forumu, tiyatrosu, kaplıcaları ve bazilikası yeniden gün ışığına çıkarılmıştır.

HIPPOCAMPUS (Zoo.): bk. DENİZ AYGIRI.

HİPPODAMEİA (Yunan mit.), Pisa kralı Oinomaos'un kızı. Güzelliği ile ün yapmış olan H. hakkında bir kâhin, babasına, kızını evlendirince öleceğini söylemiştir. Kral, kızını araba koşusunda kendisini geçecek olana vâdetmiştir. Yapılan koşuda 13 namzet yenilmiş ve anlaşmaya göre, yenen tarafından öldürülmüşlerdir. Fakat Tantalos oğlu Pelops, arabacı Myrtilos'un hıyaneti sâyesinde muvaffak olmuştur.

HİPPODAMOS, Miletoslu [Hippodamos ho Milesios] (M. Ö. V. yüzyıl), Yunan mimarı. İon kolonizasyonundan sonra gelişmiş olan şehir plânını yaygınlaştırmıştır. Bu tarzda en karakteristik vasıf, birbirine benzeyen binâ blokları ve birbirini dikey olarak kesen dümdüz caddelerdir. H. bu plân şeklini Pire, Thurioi ve Rodos'taki aynı adı taşıyan şehir için kullanmıştır. O zamanlardan beri bu tarz H.'un buluşu olarak kabul edilmektedir. En açık örneklerinden biri de Küçük Asya'daki Priene adlı şehirdir.

HİPPOKRATES, İstanköylü [Hippokrates ho Koos] (İstanköy M. Ö. aş. yu. 460 - Larissa, Thessalia 375), Yunan hekimi. Modern tababetin de kurucusu sayılan H.'in âilesinden daha önce de birçok hekimler yetişmiştir. Hippokratesliler diye anılan İstanköy hekimler mektebinin esaslarını belirten ve H. imzasını taşıyan bir tıbbî araştırma yazıları dergisi de muhtemel olarak onun tarafından kaleme alınmıştır.

HİPPOKRATES

Bu ilim adamı, Hippokratizm denen kavramın da doğmasına âmil olmuştur ki bununla geniş tıbbî tecrübeye, sağlam bir gözlem kabiliyetine, tenkıtçi nazara, yüksek hekimlik san'atına ve derin bir tıbbî - insanî ahlâk sağlamlığına dayanan bir ilmî düşünce tarzı kastedilmektedir. H. andı, bugünkü şekliyle bizzat H. tarafından yazılmış olması hemen hemen imkânsız bile olsa, ahlâkî muhtevası i'tibâriyle hekimler için hâlâ geçerli sayılmaktadır. Târih boyunca H.'e ve onun koyduğu esaslara bağlılığı bir ana prensip olarak kabul eden birçok hekimler yetişmiştir Modern tababet ilminde bu akıma Neohippokratizm (Yeni Hippokratesçilik) adı verilmektedir.

H. Doğuda Bokrat adıyle tanınmıştır. Eserlerinin bir kısmı Süryancaya çevrildiği gibi, Arapçaya da tercüme edilmiştir. Salgın hastalıklarla ilgili kitapları Araplar arasında ün yapmıştır. Bundan başka, *Prognostica* ve *De natura hominis* adlı kitapları da Arapçaya çevrilmiştir. Hâd hastalıklarda perhiz konusunda yazmış olduğu kitabı da Arapçaya tercüme edilmiştir.

Doğu bilginleri H.'in eserlerini çevirmekle kalmayarak, birçok şerh ve tefsirler de kaleme almışlardır. Araplar özellikle *Prognostica* üzerinde durmuşlardır. Arap filozofu El - Kindî, H. tababeti konusunda bir eser de yazmıştır.

HIPPOKRATES, Sakızlı [Hippokrates ek Khio] (M. Ö. V. yüzyılın ikinci yarısı), Yunan matematikçisi. Pythagoras mektebine mensuptur ve Atina'da yaşamıştır. *Elementler* adını taşıyan bir eseri vardır. H., ünlü Delos problemi ile de uzun süre uğraşmış ve bunu kendi adına izafe edilen Hippokratik Aycıklar (lunulae Hippocratis) vasıtasıyla çözümleme yoluna gitmiştir.

HİPPOKRENE (Yunan mit.), Helikon'un tepesine yakın bir yerde bulunan bir kaynak. Efsaneye göre Pegasus'un bir nal darbesi ile meydana gelmiştir ve Hesiodos'tan beri şâirlerin ilham pınarı sayılır.

HİPPOLYTOS (Yunan mit.), Theseos ile amazon Antiope (veyâ başka bir adıyla Hippolyte) nin oğulları. Hor gördüğü üvey annesi Phaidra, ona babası Theseos nezdinde iftira edince Theseos, Poseidon'a oğlunu cezalandırması için yalvarmış ve bunun üzerine Poseidon'un yolladığı korkunç bir boğa deniz tarafından çıkagelerek H.'un atlarını ürkütmüş ve atlar onu çiğneyerek öldürmüşlerdir. Başka bir efsaneye göre ise Artemis'in yalvarması üzerine Asklepios onu yeniden diriltmiştir. Samanyolunun takımyıldızlarından Arabacı Burcunda da H.'un şeklinin bulunduğuna inanılırdı.

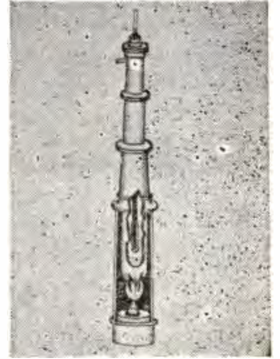
HİPPONAKS (M. Ö. IV. yüzyıl), Yunan lirik şâiri. H.'a, şiirlerinde hırsızlar ve ahlâksızlar dünyasını tasvir ettiği için «Cehennem şâiri» denmiştir. Güçlü bir dille din ve ahlâk aleyhtarı hicviyeler yazmış olan H.'ın eserlerinden ancak yüz kadar parça kalmıştır.

HIPPOPOTAMUS (Zoo.): bk. SU AYGIRI.

HİPPÜRİK ASİT (Fr. Acide hippurique), renksiz kristal bir madde. Kapalı formülü: $C_6H_5—CO-NH-CH_2—COOH$. Bilhassa atların ve ehlî hayvanların idrarında fazla miktarda bulunur. İnsanlarda vücuda giren benzoik asidin karaciğerde lisin amino asidi ile birleşerek zehirsiz hâle gelmesi sonucunda teşekkül eder ve idrarla atılır. Bu sebeple karaciğerin toksinleri te'sirsiz hâle getiren fonksiyonu (detoksifikasyon) nu incelemek için bu olaydan istifade edilir. Karaciğer intoksinleri etkisiz bırakan fonksiyonu araştırılacak şahsa, benzoik asit verilir, idrarında H. A. araştırılır. İdrarında H. A. bulunanlarda karaciğerin detoksifiye edici görevinin normal olduğu kabul edilir.

HİPSOGRAFİK EĞRİ (Yun. *hypsos* = yükseklik, *graphein* = çizgi), yeryüzünün bütün yükseklik, derinlik basamaklarının çeşitli değerlerini göstermek üzere çizilmiş bir eğri. Bunda iki ana basamak görülür. Biri çevrelerindeki sığ deniz dibi (şelf) ile birlikte karalar topluluğudur. Bu basamağın ortalama yüksekliği 875 m dir. Diğeri karalar topluluğunun okyanusa dönük yamacı ile birleşen derin deniz dipleridir. Bu derinlik basamağının ortalama değeri 3 800 m dir. 3 500 m den yüksek yerler ve 6 000 m den derin çukurlar son derece az bir değer gösterir. En yüksek nokta 8 882 m (Everest tepesi), en derin deniz çukuru ise 10 899 m dir.

HİPSOMETRE (Fr. Hypsomètre), meteorolojide kullanılan bir âlet. Bu aletle saf suyun kaynama derecesine dayanarak havanın muhtelif yüksekliklerdeki basıncı ölçülür. Normal basınç (1013,3 milibar) ta su 100° C da kaynar. Basınç 1 milibar azaldıkça kaynama sıcaklığı 0,05° C azalır. Bir derecenin 5/1000 ini gösterebilen hassas bir termometre kullanılarak, basıncı 1 milibarın onda birini aşmayan bir yanlışla bulmak mümkündür. Yükseliş (ascension) lerde, çok yer tutan ve kullanılışı güç olan civalı barometrenin yerine geçmiştir.

HİPSOMETRE

HİRADO, Japonya'da bir Nagasaki eyâletine dahil Kore Boğazının güneyinde, Kyū shū nun kuzey - batı kıyısı yakınında bir ada. Nüfûsu 36 600 (1965) dür. Adanın başlıca şehri olan Hirado'nun nüfûsu 16 400'dür. Yabancılara ilk olarak açılan bu Japon limanına 1550 de Portekizliler gelmişlerdir. XVI yüzyılda Jesuitler tarafından Firando adı verilen bu adanın ihraç maddeleri balık, kereste ve çinidir.

HİRAGANA (Yazı): bk. JAPON DİLİ ve YAZISI.

HİRAKUD BARAJI, Hindistan'da, Orissa yöresindeki Mahanadi Nehri üzerinde büyük bir baraj. 1956'da tamamlanmış olup ardında teşekkül etmiş bulunan sun'î gölün yüzölçümü 746 km² dir. Bu baraj dünyanın en büyük barajlarından biridir. Su alma hacmi 8 milyar m³ tür. Baraj 768 000 km² alanındaki arazinin sulanmasına ve 235 500 kW tutarında enerji üretimine yaramaktadır.

HİRAM, I., Fenike kralı. Tyros'un hâkimi olarak M. Ö. X yüzyılın ortalarında saltanat sürmüştür. İsrail hükümdarlarından Davud ve Süleyman'ın çağdaşı, müttefiki ve ticaret yaptıkları bir kimsedir. Gerçi Davud ile araların-

da herhangi bir münasebet bulunduğu kesin olarak ileri sürülemezse de, Kudüs'teki ünlü tapınağın yapılışı esnasında Süleyman'a malzeme ve usta yardımında bulunduğu muhakkaktır. Bu yardımına karşılık olmak üzere İsrailliler kendisine aynî birtakım ödemelerde bulunmuşlar ve Galile bölgesindeki yirmi kasabayı bırakmışlardır. Bundan başka, Süleyman'ın kurduğu ticaret filosunun yapımına ve Ophir'e yapılan seferlere de destekleyici olarak katılmıştır.

HİRE, Kûfe'nin güneyinde, Necef'in güney - doğusunda, şimdi kurumuş bulunan Necef Gölünün kenarında ve çöl sınırının çok yakınında olan, Lâhmî krallarının başkenti.

H., Necef ile Fırat arasında, birçok kanalların bulunduğu hubûbat tarlaları ve hurmalıklar arasında kurulmuştu. Şehrin yakınında birçok hisarlar vardı. Şehirde yapılan H. eyerleri, şiirlere kadar girmiştir.

H., 633'te, İslâm Arap orduları başında bulunan Hâlid tarafından savaşsız olarak alınmış ve yüksek bir cizye vermeye râzı olmuştu. Bu ünlü şehir, Abbasîler zamanında, Kûfe'nin gelişmesi ile ehemmiyetini kaybetmeye başladı. Bir ara Halife Hârunür'reşid H.'de oturup orada birtakım yapılar yaptırdı ise de, Kûfeliler arasında memnuniyetsizlik yaratan bu davranışını yarıda bırakarak H.'yi terk etti. H., daha sonraki devirlerde daha perişan bir hâl aldı. Bugün ise şehrin eski yer ibir otluk hâlindedir.

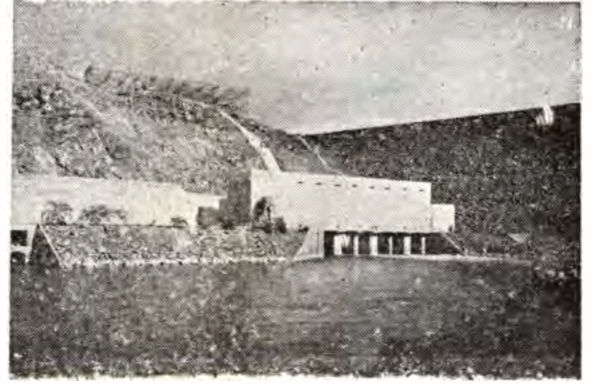
HİRFANLI BARAJI ve HİDROELEKTRİK SANTRALI, 1954 - 1959 yıllarında, Kırşehir ili sınırları içinde, Kaman ilçesinin 19 km güney - batısında, Hirfanlı Köyü bölgesinde, Kızılırmak üzerinde yapılmış büyük bir baraj ve hidrolektrik te'sisleri. Yılda 400 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi üretmek ve bunu takip eden Kesikköprü Kapılıkaya, Obruk ve Kargı projelerine ilk akım tanzimi te'min etmek; Kızılırmak havzasından elde olunacak enerjiyi 1 milyar 500 milyon kilovat/saat kadar artırmak; sulama, taşkın kontrolu, rüsubat kontrolu, balık üretimi yapmak ve turistik faydalar sağlamak gayesiyle yapılmıştır. H. B. ile kuzey - batı Anadolu şebekesini beslemek ve Orta Anadolu'nun elektriklenmesini sağlamak amacı güdülmüştür. Kuzey - batı Anadolu şebekesine 154 Kv'lık Kırıkkale hatları ile bağlı olup, bu hattan besleme yapmaktadır. Çıkış 154 Kv'lık olup, çıkış hattından biri Konya ve havalisini, diğeri ise Kırşehir. Avanos, Niğde ve Kayseri'ye kadar uzanıp buraların enerji ihtiyacını karşılamaktadır. 34,5 Kv'lık bir hat da Kaman ilçesinin ihtiyacını gidermektedir.

Drenaj sahası 26 200 km²; yıllık ortalama yağış miktarı 400 m/m olan H. B.'nda ortalama sarfiyat 95 m³/S (sızıntı ve buharlaşmadan sonra 71 8 m³/S), yıllık satıh suları 2.993 × 10⁶ m³ ve en yüksek boşaltma 8 000 m³/S dir.

Havza sâhası bir kumtaşı, silt taşı ve marn tortusu

HİRFANLI BARAJI GÖL HAZNESİ

HİRFANLI BARAJI VE HİDROELEKTRİK SANTRALI

birleşiğidir. Geçirimsiz çekirdek, nehir yatağından i'tibâren 10 m derinlikte bulunmaktadır. Hafriyat miktarı temel kısmı için 195 000 m³ tür. Çekirdek sağlam kayaya oturtulmuştur.

Örtü enjeksiyonu 2,5 m aralıkla dizilmiş olan dört sıra hâlindeki ve 4 - 5 m derinliğindeki delikler vâsıtasiyle yapılmıştır. Perde enjeksiyonu 10 - 30 m derinlikte ve tek sıra hâlinde yapılmıştır.

H. B.'nın bent gövdesi 82 m yüksekliktedir. Tepe uzunluğu 364 m, genişliği 10 m ve gövde hacmi 2 milyon m³ tür. Rezervuarın hacmi 6 milyar m³ (851 m yükseklikte) ve ölü hacim 4 milyar m³ tür. Tünel taba-

HİRFANLI BARAJI VE HİDROELEKTRİK SANTRALI

nında 880 milyon m³ (818,10 m yükseklikte), dolu savak kret kotundaki satıh alanı 272 km², uzunluk 72 km ve maksimum genişlik 15 km dir. Dolu savağın tipi kapaksızdır. Kret uzunluğu 108 m, boşaltma kapasitesi 2 300 M³/S ve kret kotu 851 m dir. 2 adet 8 m çapında, dairevî kesitli tipteki enerji tünellerinin boşaltma ortalaması 124 2 M³/S dir ve uzunlukları 507 ve 542 m dir. Jeneratörlerin enerjisi 46 000 KVA, voltajı 10 600 V'dır.

HİRHUF (M. Ö. 3 600), Afrika'nın en eski kâşifi. Mahu adındaki Elefantin (Elephantine) prensinin kuzenidir. Nubiya'ya ve Thebai (Thébes) vahasının ilerilerine kadar uzanan kısmına üç araştırma seyahâti yapmıştır. Bu seyahâtlerinin sonuncusunda, Sudan'da yaşayan cücelerden bir köle getirip Firaun II. Papi'ye vermiştir.

HİROHİTO (doğ. Tokyo 1901), Japon imparatoru. Tayşo Tenno (Yoşihito) nun oğludur. 1921 yılında babasının yerine tahta niyabet etmeğe başlamıştır. 1926'da Japon târihinin 123. Tenno'su sıfatıyla tahta çıkmıştır. Saltanatı-

nın en önemli sayılabilecek iki olayından biri, Japonya'nın 1931 yılında Çin'e karşı savaşa girmesi ve öteki de 1941 yılında, arzusu hilâfına ve ancak askerî danışmanlarının baskısı altında II. Dünya Harbi'ne katılmasıdır. 14 Ağustos 1945 târihinde H. Japonya'nın kayıtsız şartsız teslimini ilân etmiştir. 1946 - 1947 yıllarında yürürlüğe giren anayasa ile Japonya parlâmento sistemini kabul ettikten sonra imparatorluk unvanını artık sadece devlet birlik ve bütünlüğünün bir sembolü olarak kullanmaktadır. Milletlerarası Adalet Divânı 1948 Kasımında kendisini harb mücrimliği iddiasından beraat ettirmiştir.

HİROHİTO

HİROSAKİ, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasının kuzeyinde bir şehir. Nüfûsu 152 000 (1965) dir. Üniversitesi vardır. Bir pirinç ve meyva bölgesinin merkezidir. Eski Tsugaru prenslerinin şatosu, Japonya'nın en iyi muhafaza edilmiş târihî - mimarî anıtlarından biridir.

HIROSHIMA [*hiroşima*], Japonya'da bir şehir. Nüfûsu 504 000 (1965) dir. 6 Ağustos 1945 târihinde ilk atom bombası bu şehre atılmış ve şehri yerle bir etmiştir. Son ve kesin sayımdan sonra alınan sonuçlara göre, bu patlamada 260 000 kişi ölmüş, 163 263 kişi de yaralanmış veyâ kaybolmuştur. 1945 yılı sonlarında şehrin nüfûsu ancak 137 000 kişi kalmıştı. Bugün Atom Bombası Katedrali diye anılan infilâkin merkezinde bulunan büyük bir binânın yıkıntıları hâlâ insanlık için bir ikaz anıtı olarak muhafaza edilmektedir. Ayrıca bir Atom Müzesi de kurulmuştur. H.'da tersaneler, makina ve oto endüstrisi ile önemli dokumacılık kuruluşları da bulunmaktadır. Büyük bir üniversitesi de vardır.

HIROSHIMA: Genel görünüş

HIROSHIMA: İlk atom bombasından sonra

HİROŞİGE, Ando (**Utavaga** diye de anılır; Edo, Tokyo 1797 - Edo, Tokyo 1858), Japon ressamı ve renkli tahta oymacılığı üstadı. Utagava Toyohiro'nun öğrencisidir. 1831 yılından i'tibâren bir seri hâlinde ortaya koymağa başladığı tahta oyması manzara eserleriyle birdenbire büyük bir ün kazanmıştır. Bu eserlerin en karakteristik vasfı, tabiata çok yakın olmaları ve tasvir ettikleri manzaraların havasını son derece kuvvetle verebilmeleridir. Daha sonra

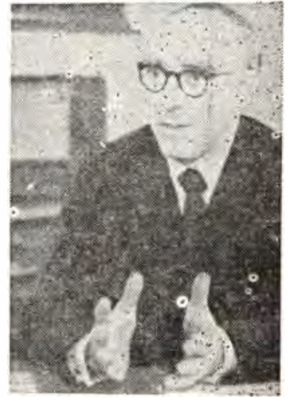

A. HİROŞİGE: «Shono'da beyaz yağmur»

yarattığı renkli basmalar, meselâ 1856 - 1858 yılları arasında yaptığı *Başkent Edo'dan yüz görüntü* adlı seri, asimetrik resim kompozisyonları yönünden Fransız empresyonist akımına önemli ölçüde te'sir etmiştir.

En önemli eseri, *Tokaido'nun 53 istasyonu* [1833 - 1834] adını taşır.

HIRSCH [*hirş*], **Ernst Eduard** (doğ. Friedberg, Hessen 1902), Alman hukuk bilgini. İlk, orta ve lise tahsilini Friedberg'de tamamladıktan sonra, Frankfurt (Main), München ve Giessen üniversitelerinde hukuk ve iktisat tahsil etmiş, ayrıca La Haye'deki Académie de Droit International'e de devam ederek buradan sertifika almıştır. 1923'te Giessen'da 1. Devlet lisans imtihanını, 1924'te yine Giessen Üniversitesi'nde hukuk doktorası imtihanını ve 1929'da da Berlin'de 2. Devlet lisans imtihanını vermiş, 1930 yılı başında ise Frankfurt Üniversitesi'nde doçentlik unvanını almıştır. 1930 - 1933 yılları arasında Frankfurt (Main) ve Göttingen üniversitelerinde ticaret hukuku, medenî hukuk, devletler hususî hukuku ve Germen hususî hukuku târihi derslerini vermiş, yine 1931-1933 yıllarında Frankfurt bidayet mahkemesinde üye ve başkan yardımcısı olarak çalışmıştır. Nasyonal Sosyalist (Nazi) Partisi'nin Almanya'ya hâkim olması üzerine 1933 yılında Türkiye'ye gelmiş ve 1933 - 1943 yılları arasında İstanbul Hukuk Fakültesi'nde ticaret hukuku ve fikrî ve

E. E. HIRSCH

sınaî haklar alanlarında lisans ve doktora öğretiminde bulunmuştur. 1943 yılından i'tibâren Ankara Hukuk Fakültesi'ne intisap ederek burada da 1951 yılına kadar ticaret hukuku, fikrî ve sınaî haklar, hukukta metod, hukuk felsefesi ve hukuk sosyolojisi derslerini okutmuştur. Türkiye'ye geldikten hemen sonra Türkçeyi öğrenen ve dersleri ile diğer ilmî çalışmalarını Türkçe olarak yöneten H., verimli ilmî çalışmalarının yanısıra birçok ana kanunların ve Türk hükûmetince ittihaz edilecek bâzı kararların hazırlık çalışmalarında da önemli bir rol oynamıştır. H. Fikir ve San'at Eserleri Kanunu'nu hazırlamıştır. Onun Türk hukukuna kazandırdığı en kıymetli eserlerinden biri de, T. B. M. M.'ne hükûmet tasarısı olarak sevk edilen ve 1957 yılında yürürlüğe girmiş bulunan Türk Ticaret Kanunu'dur. 1948 yılından i'tibâren ders ve konferanslar vermek üzere sık sık Almanya'nın çeşitli üniversitelerine davet edilen H., 1952 yılından sonra Türkiye'den ayrılmış ve Batı Berlin'de II. Dünya Harbi'nden sonra kurulan Hür Berlin Üniversitesi'ne intisap etmiştir. Bu üniversitenin rektörlüğünü de üzerine almış bulunan H., aynı üniversitenin Hukuk ve İktisat Fakultelerinde medenî hukuk, ticaret hukuku, hukuk felsefesi, hukuk sosyolojisi ve ekonomi dersleri okutmuş, ayrıca çeşitli milletlere mensup öğrencileri için pek çok lisans ve doktora seminerleri düzenlemiştir. 1943 yılından beri Türk vatandaşlığına geçmiş olan H., 1968'de kendi isteğiyle emekli olmuştur.

Başta Almanca ve Türkçe olmak üzere çeşitli dillerde yayınlanan birçok makale, karar eleştirmesi ve konferansların yanı sıra kitap olarak basılmış olan en önemli eserleri şunlardır:

Türkçe: *Ticaret Hukuku* [2 cild, 1935 - 1936]; *Ticaret Hukuku Dersleri* [1939 - 1940, 1946 - 1949]; *Hukuk Bibliyografyası Neşriyatı* [1941]; *Hukukî bakımdan fikrî say* [I - II, 1942 - 1943]; *Kara ve Deniz Ticaret Hukuku* [1944]; *Pratik Hukukta Metod* [1944 - 1948]; *Notlu İzahlı Ticaret Kanunu* [I, 1946]; *Fikrî ve Sınaî Haklar* [1948]; *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* [1949].

Almanca: *Der Rechtsbegriff «Provision» im französischen und internationalen Wechselrecht* (Fransız ve milletlerarası kıymetli evrak hukukunda «Provision» kavramı) [1930]; *Tabellen zum internationalen Wechselrecht* (Milletlerarası kıymetli evrak hukuku üzerine cetveller) [1929-1930]; *Aktienrechtsnovelle* (Anonim Şirketler kanunu) [1931]; *Fälle aus dem Handelsrecht* (Ticaret Hukukundan örnekler) [1933]; *Vom Geist und Recht der Universität* (Üniversitenin ruhu ve hukuku üzerine) [1955]; *Einführung in das Bürgerliche Vermögensrecht* (Eşya hukukuna giriş) [1956 - 1959]; *Leitfaden für das Studium des Handels- und Gesellschaftsrecht* (Ticaret ve şirketler hukuku öğrenimi için kılavuz) [1956 - 1959, 1962]; *Das neue Urheberrechtsgesetz der Türkei* (Türkiye'nin yeni Fikir ve San'at Eserleri kanunu) [1957]; *Praktische Fälle aus dem Handels- und Wirtschaftsrecht mit Lösungen* (Ticaret hukuku ve iktisat alanlarından çözümleriyle birlikte tatbikî meseleler) [1933 - 1957 1963]; *Das türkische Aktienrecht* (Turk Anonim Şirketler hukuku) [1958]; *Kontrolle wirtschaftlicher Macht* (İktisadî gücün kontrolü) [1958]; *Praktische Fälle aus dem Zivil- und Zivilprozessrecht mit Lösungen* (Medenî hukuk ve medenî usûl hukuku sahalarından çözümleriyle birlikte tatbikî meseleler) [1959]; *Die Verfassung der türkischen Republik* (Türkiye Cumhuriyetinin anayasası) [1966]. — Ergun Önen

HIRSCH [*hirş*], **Max** (Halberstadt 1832 - Homburg 1905), Alman siyaset adamı ve sendikacısı. Önceleri Berlin'de kitapçılık, sonra da Magdeburg'da ticâret ile uğraşmıştır. 1864'te Der ständige Ausschuss der deutschen Arbeiterbildungsvereine (Alman işçi eğitim dernekleri dâimî komisyonu) üyeliğine seçilen H., 1868 yılında Die deutsche Fortschrittspartei (Alman terakkî partisi) ileri gelen politikacılarının da desteği ile Deutsche Gewerkvereine (Alman sendika dernekleri) ni kurmuştur. Bu dernekler, İngiltere'deki benzer kuruluşlar örnek alınarak meydana getirilmiştir. H. 1869 - 1893 yılları arasında milletvekilliği de yapmıştır. En önemli eseri: *Die hauptsächlichen Streitfragen der Arbeiterbewegung* (İşçi hareketinin belli başlı tartışmalı meseleleri) [1886].

HIRSCHBERG (Coğ.): bk. JELENIA GÓRA.

HIRSCHSPRUNG HASTALIĞI: Danimarkalı hekim Harald Hirschsprung (1830 - 1906) tarafından tarif edilmiştir. Kalın bağırsağın son kısımlarında, sigmoid ve rektumda kalın bağırsağı hareket ettirici ganglion hücreleri azalmış veyâ hiç yoktur. Bu sebeple, büyük abdeste çıkma faaliyeti 3 - 4 haftada bir husule gelir. Gaita kalın bağırsağın ilk kısımlarında toplanır. Kalın bağırsak ileri derecede genişler. Lâvmanlara cevap vermez, Gaita taşlaşır, karın şişer. Defekasyon olduğu zaman gaitanın büyük hacimli olduğu ve pis koktuğu görülür. Karın bâzan ileri derecede şişer, muayenede büyük abdest kitleler ve gaz dolu bağırsak halkaları ele gelebilir. Peristaltik hareketler görülebilir. Hastalarda beslenme bozukluğu, vitamin noksanlığı belirtileri, erime, büyümede gerilik müşahede edilir.

Teşhis röntgen ile konur, sigmoid ve rektumun daraldığı kolonun diğer kısımlarının ileri derecede genişlediği görülür.

Hafif vak'alarda fazla kalıntı bırakmayan gıdalar, gaita yumuşatıcı ilâçlar verilir. Ağır vak'aların cerrahî yolla tedavisi uygundur.

HIRSCHVOGEL [*hirşfogil*] veyâ **HIRSVOGEL, Augustin** (Nürnberg 1503 - Viyana 1553), Nürnbergli hakkâk, cam ressamı, madalyoncu ve kartograf. San'atkâr bir âileden gelen H., cam ressamlığı yanında seramikçilikle de uğraşmıştır. Babasının yanında san'atın inceliklerini öğrendikten sonra kendi atelyesini açmıştır. Yarattığı çömlek veyâ benzeri toprak eşyada İtalyan rönesans örneklerine uygun parlak sırlamalar görülür. Manzara kazımalarında A. Altdorfer ve Wolf Huber'ın te'sirleri vardır. Onu bu yola sevk eden de bu iki san'atçıdır.

HİRSUTİZMA (Fr. Hirsutisme), bilhassa kadınların anormal olarak kıllanmasına denir. H. yaygın veyâ lokalize, doğuştan veyâ sonradan olabilir. Kadınların esansiyel olan H.'ları en çok yukarı dudakta yer alır, fakat göğüste ve meme uçları etrafında da görülür. H. fazla miktarda erkeklik hormonunun salgılanması sonucu teşekkül eder. Mamafih birçok kimselerde ırka, ailelere ve genetik esaslara bağlı olarak H.'nın normal değişik şekilleri mevcuttur. H. kadınların başlıca şikâyeti ve ciddî bir neoplastik hastalığın ilk belirtisi olabilir. Eğer anormal kıllanma neoplastik bir hastalık sebebi ile çıkmışsa, tümör cerrahî yolla çıkarılsa bile H.

geçmeyebilir. H. puberteden gebelik ve menapozdan başka zamanlarda husule gelmişse ve seste kalınlaşma, saçta dökülme, klitoris (bızır) te büyüme ile beraberse ve başlangıcı anî olarak meydana çıkmışsa, daima hastanın böbrek üstü bezi ve overler tetkik edilmeli, her iki bezde tümör veyâ hiperplazi olup olmadığı araştırılmalıdır. Teşhis için en önemli bulgu idrarda erkeklik hormonunun artmış olmasıdır. Yalnız hastaların daha evvelce adrojenik ilâç almadığından emin olunmalıdır. Tedavide esas sebebe yönelmelidir. Bazı kadınlarda lokal olarak kılların temizlenmesi maksadı temin edebilir.

HİRŞOVA veyâ **HÂRŞOVA,** Romanya'da, Constanţa (Köstence) bölgesinde bir şehir ve kale. H. kalesi Ialomiţa ve Brăila bataklık (baltă) ları arasında daralan Tuna Nehri'ne hâkim bir yerdir. Şehir, bugün bir toprak mahsulleri pazarıdır.

HIRTH [*hirt*], **Friedrich** (Gräfentonna, Thüringen 1845 - München 1927), Alman Sinoloğu. 1870 - 1897 yılları arasında Çin'de vazife görmüş, dana sonra New York'taki Columbia Üniversitesinde profesörlük etmiştir (1902 - 1917). İlmî hayatı boyunca İslâmiyet ve Hunlarla çok ilgilenmiştir. En önemli eserleri şunlardır: *China and the Roman Orient* (Çin ve Roma'nın doğu ülkeleri) [1886]; *Die Länder des Islam nach chinesischen Quellen* (Çin kaynaklarına göre İslâm ülkeleri) [1895]; *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu* (Volga Hunları ve Hiung-nu'lar üzerine) [1899]; *Über die einheimischen Quellen zur chinesischen Malerei* (Çin resim san'atı hakkındaki yerli kaynaklara dair) [1897]; *Scraps from a collector's notebook* (Bir koleksiyoncunun not defterinden parçalar) [1905]; *Chu-fan-chī* [1912].

HIRUDINAE (Zoo.): bk. SÜLÜKLER.

HIRT, Hermann (Magdeburg 1865 - Giessen 1936), Alman dil bilgini. 1912 yılından ölümüne kadar Giessen Üniversitesi'nde çalışmıştır. Bellibaşlı eserleri şunlardır: *Der indogermanische Akzent* (Hind-Avrupa vurgusu) [1895]; *Geschichte der deutschen Sprache* (Alman dili târihi) [1919]; *Indogermanische Grammatik* (Hind-Avrupa grameri) [7 cild, 1921 - 1937]; *Die Hauptprobleme der indogermanischen Sprachwissenschaft* (Hind - Avrupa dil ilminin ana problemleri) [1939].

HİS (Psik.): bk. DUYGU.

HİSAR, düşman taarruzlarından korunmak ve ona karşı koyabılmek için arazinin veyâ bir şehrin savunmaya elverişli yerlerine yapılan, surlar ve kulelerle çevrilmiş kalelere verilen ad. Bunlar umumiyetle savunulması icap eden yerlere ve surlarla çevrilmiş şehirlerin münasip noktalarına yapılan kalelerdir. Orta Çağ'da, hükümdar ve beylerin asker ve muhafızlariyle oturdukları müstahkem saray ve kalelere de aynı ad verilirdi.

H., Anadolu'da birçok yer adlarında da kullanılmıştır. Akhisar (Manisa), Çavdarhisar (Kütahya), Çukurhisar (Eskişehir ile İnönü arasında), Develihisar (Kayseri ile Niğde arasında), Eskihisar (Gebze civarında), Gâvurhisar (Çanakkale), Güzelhisar (Aydın), Karacahisar (Eskişehir), Hisarcık (Samsun), Hisarlık (Çanakkale), Kilisehisar (Niğde güneyinde), Koçhisar (Ankara), Koyulhisar (Sivas), Seferhisar (Giresun) veyâ Seferihisar (İzmir), Sivrihisar (Eskişehir) ve Şebinkarahisar gibi.

Bu adı taşıyan yerler arasında tarihî bakımdan en önemlileri, İstanbul Boğazı'nda bulunan Anadolu Hisarı ile Rumeli Hisarı'dır.

HİSÂR, Türk musikisinin en eski mürekkep makamlarından biri. En az 5,5 yüzyıllıktır. H.'dan elimizde 53 parça vardır ki, makamlar listesinde 58. sıraya girer. Sûz-i dil (b. bk.) makamına (ki zengûlenin aşîrân üzerindeki şeddidir) hüseynî beşlisinin veyâ hüseynî (b. bk) makamının tamamının eklenmesiyle yapılmıştır. Hüseynî ile dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlüleri, birinci derecede - sûz-i dilin tîz durağı ve Hüseynînin güçlüsü olan - hüseynî (mi), ikinci derecede - sûz-i dilin güçlüsü olan - bûselik (si) perdeleridir. Sûz-i dil gibi sol ve re bakıyye diyezleri (nîm şehnaz ve nîm hisar) ile donanır, Hüseynî için sol bekar, re bekar, si koma bemolü (segâh) ve fa bakıyye diyezi (evc) ârızları, icap ettiği yerlerde, nota içinde kullanılır.

HİSAR, Abdülhak Şinasi (Rumeli Hisarı, İstanbul 1888 - İstanbul 3 Mayıs 1963), Türk edip ve romancısı. Babası, Tanzimat ricalinden, Mısır Kethüdası Hacı Hüsam Efendi'nin torunu, Şehremâneti müfettişlerinden Selâhaddin Bey'in oğlu Mahmud Celâleddin Bey (b. bk.) dir. Annesi ise, Belgrad Muhafızı Selim Paşa'nın oğlu Tophâne-i Âmire Kâtibi Muhtar Bey'in kızı Neyir Hanım'dır. Selim Nüzhet Gerçek (b. bk.), H.'ın küçük kardeşidir.

A. Ş. HİSAR

Zamanının sayılan fikir ve san'at adamlarından biri olan, Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Beyrut maarif müdürlüklerinde bulunan Mahmud Celâl Bey, gençliğinde iki yıl Paris'te tahsil görmüş; yurda dönünce Mârufîzâde Mehmed Ziyâeddin ve Mustafa Âsım beylerin çıkardıkları günlük «Mürüvvet» gazetesinin ilâvesi, kadınlarla ilgili «Mürüvvet» adlı haftalık bir dergi çıkarmış (1887); birkaç kitap bastırmış ve «Hazîne-i Evrak» (b. bk.) adlı edebî dergiyi yayımlamıştır ki, bunda Türk edebiyâtının ünlü edip ve şâirleri yer almışlardır.

Mahmud Celâleddin Bey, Şinâsi ve Abdühak Hamid'i çok sevdiği için oğluna Abdülhak Şinâsi adını vermiştir.

Kültür ve edebiyâtça zengin bir çevrede, annesi tarafından dedesi olan Muhtar Bey'in Rumeli Hisarı'ndaki yalısında Fransız mürebbiyelerden Fransızca ve Tevfik Fikret'ten husussî Türkçe dersleri alarak büyüyen H., orta tahsilini Galatasaray Lisesi'nde yapmıştır.

1905 yılında, âilesine haber vermeden Galatasaray Lisesi'nden ayrılarak Paris'e giden ve Ecole Libre des Sciences Politique'e giren H., 1908'e kadar orada okumuştur. Paris'teki Türk hürriyet mücadelecilerinin toplantı ve kongrelerine (1907) de katılan H., burada sık sık Prens Sabahaddin (b. bk.), Ahmed Rıza (b. bk.), Yahyâ Kemâl Beyatlı (b. bk.) ve Dr. Nihad Reşad Belger (b. bk.) beylerle görüşmüştür. Hayran olduğu ve tanıştığı Maurice Barrès (b. bk.) nin fikirleri te'sirinde kalmıştır. Ayrıca

Jean Moréas, Emile Faguet, Jean Cocteau ve Henri de Régnier de H.'ın tanıştığı fikir ve san'at adamlarındandır.

Paris Öğrenciler Birliği'ne giren H., çıkaracakları bir dergiye yazı yazması için arkadaşları ile birlikte Anatole France (b. bk.) ı Villa Said'de ziyaret etmiş ve onunla da tanışmıştır.

1908'de İkinci Meşrûtiyet'in ilânından sonra yurda dönen H., gününün ünlü bütün şâir, edip ve fikir adamları ile tanışmıştır. 1909'da Baron de Lormais'nin şirketinde çalışan H., 1913'ten Mütareke yıllarına kadar Stines mâden işletmesinin Kozlu, Kilimli ve Kandilli ocaklarında hükûmetle ilgili işlerin düzenlenmesinde kâtip ve tercüman olarak vazife görmüştür.

1918'de babasını kaybeden H.'ın, 1922'de yalılarının yanması ile kitapları ve notları da kül olmuştur.

1924'te Reji idâresine giren H, Reji hükûmete geçince, 1925'te devlet me'muru olmuştur. 1928'de çok sevdiği annesini kaybeden H., 1930'da Balkan Birliği Cemiyeti umûmî kâtibi olmuş ve Ankara'ya yerleşmiştir. 1936'da Dışişleri Bakanlığı'na müşavir olarak girmiş ve Montreux Andlaşması'nın uygulanması ile ilgili dâirede vazife görmüştür. Daha önce «İleri» ve «Medeniyet» gazeteleri ve «Dergâh» dergisinde (1921) yazıları, «Yarın» dergisinde şiirleri yayınlanmış H., 1941'de *Fahim Bey ve Biz* adlı eserini bastırmıştır ki 1942'de çok ilgi gören ve C. H. P. roman ve hikâye yarışmasında derece alan bu kitabının ikinci baskısı yapılmıştır. Aynı yıl *Boğaziçi Mehtapları* ve 1944'te *Çamlıcadaki Eniştemiz* yayınlanmıştır.

1945'te Milletlerarası Barış Konferansı'na katılan Türk Delegasyonu arasında Amerika'ya giden H.'a, Ankara'ya dönüşünde doktorlar, tansiyon yüksekliği dolayısı ile, sâhilde yaşamasını tavsiye edince, müşâvirlikten ayrılmış ve 1948'de İstanbul'a yerleşmiştir.

Ayaspaşa'da Boğaz'a bakan bir apartımanda oturan H., verilen meclis-i idâre âzâlığı ile geçimini sağlarken, eserleri üzerinde çalışmaya ve yazmaya daha çok fırsat bulmuştur.

3 Mayıs 1963 Cuma günü bir beyin kanaması ile vefat eden H., 4 Mayıs'ta Aksaray Vâlide Camii'nde namazı kılındıktan sonra Merkez Efendi Kabristanı'na gömülmüştür.

Sâde ve temiz bir Türkçe ile akıcı bir üslûp örneği vermiş bulunan H.'ın eserlerindeki sanatçı kişiliği ve özelliği, eski Türk âile geleneği içinde rastlanan tipleri konularına kahraman seçmesi ve bunları başarı ile yaşatmasıdır.

1952'den i'tibâren kitapları daha sık yayınlanabilmiş olan H.'ın başlıca eserleri şunlardır: *Fahim Bey ve Biz* [roman, 3. bas. 1955; bu eser Friedrich von Rommel tarafından Almancaya çevrilmiştir]; *Boğaziçi Mehtapları* [2. bas. 1955]; *Çamlıcadaki Eniştemiz* [roman, 2. bas 1955]; *Ali Nizâmî Beyin Alafrangalığı ve Şeyhliği* [roman, 1952]; *Boğaziçi Yalıları* [İstanbul, 1954]; *İstanbul. Boğaziçi Medeniyeti* [Yahyâ Kemâl Beyatlı ve Ahmed Hamdi Tanpınar ile, İstanbul 1954]; *Aşk imiş her ne var âlemde* [İstanbul, 1955]; *Geçmiş Zaman Köşkleri* [İstanbul, 1956]; *Boğaziçi Yalılarına dâir* [İstanbul, 1958]; *Geçmiş Zaman Fıkraları* [İstanbul, 1958]; *İstanbul ve Pierre Loti* [İstanbul, 1958]; *Yahya Kemâl'e Vedâ* [İstanbul, 1959]; *Ahmed Hâşim, şiiri ve hayâtı* [İstanbul, 1963]. Basılmayan eserleri arasında *Geçmiş Zaman Edipleri*; *Edebiyat-i Cedide*; *Romana Dâir*; *Abdülhak Hâmid* etüdleri de bulunmaktadır. H.'ın ölümünden sonra günlük hâtıra defterinden alınarak *Yangın Var* başlığı altında Dünya gazetesinde yayımlanmış (Mart-Nisan 1967) notları, san'atçının bilhassa millî fikirlerini, Türkiye'deki sosyalist ve komünist faaliyetler, özellikle «Kadro» ve Kadrocular hakkındaki dikkate değer görüş ve tenkidlerini ortaya koymaktadır (bk. Dr. Fethî Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler.* Ankara, 1967, 450-460).

HİSAR PERDESİ, Türk musikisinde tîz sekizlinin 7. perdesine verilen ad. Orta sekizlide kaba hisâr ve en tîz sekizlide tîz hisâr adlarını alır. Re diyezin karşılığıdır. Nevâ (re) notasına bir küçük mücenneb diyezi veyâ hüseynî (mi) notasına bir bakıyye bemolü konarak gösterilir. Acem (fa) notasına büyük mücenneb bemolü konarak da aynı perde elde edilir. Kantemiroğlu'nun ebced notasında kef, çağdaşı Şeyh Osman Dede'nin ebced notasında ise ha-sad-re (üçü bitişik) harfleri ile gösterilmiştir.

HİSÂR-BUSELİK. Türk musikisinde bir mürekkep makam. H B.'ten elimizde 125 eser vardır ki, makamlar listesinde 41. sıraya girer. Takrîben 2,5 yüzyıllıktır. Lâle Devri (1718-1730) nden başlayarak kullanıldığı tahmin edilebilir. Hisâr (b. bk.) makamının sonuna buselik (b. bk.) makamı veyâ sadece beşlisi getirilerek yapılmıştır. Bu sonuncu dizi ile dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlüleri birinci derecede sûz-i dil'in durağı ve hüseynî'nin güçlüsü ve buselik'in güçlüsü olan-hüseynî (mi), ikinci derecede-sûz-i dil'in güçlüsü olan-buselik (si)'tir. Hisâr gibi sûz-i dil'in sol ve re bakıyye diyezleri (nîm şehnâz ve nîm hisâr) ile dananır. Hüseynî geçen yerlerde nota içinde sol bekar, re bekar, si koma bemolü (segâh), fa bakıyye diyezi (evc) konur. Buselik geçen yerlerde ise sol bekar ve re bekar yapılır. Buselik'in yedeni için sol bakıyye diyezi arızası muhafaza edilir. Bâzı eserlerde hüseynî kullanılmadan sûz-i dil'den buselik'e geçildiği de görülür. Çok güzel bir makamdır. Zarif, hayal dolu ve içlidir.

HISPANIOLA (İsp. Española = küçük İspanya), ilk defa olarak Cristophorus Colombus (b. bk.) tarafından Haiti Adası'na verilen ad. Bu ad bugün de sık sık kullanılmaya başlanmıştır.

HİSPAR MUSTAĞ (*mus tağ* = buz dağı), Büyük Karakorum sıradağları üzerinde ve Hunza Uçurumu'nun doğusunda bulunan bir buzullu tepeler grupu. Buradaki en büyük buzul Hispar buzuludur (uzunluğu 62 km, yüzölçümü 362 km²).

HİSPAR MUSTAĞ

HİSSAR, Batı Türkistan'da bir kasaba. Târihte bir şehir ve aynı adı taşıyan vilâyetin merkezi olmuştur. Zamanımızda ise büyük şehir özelliğini kaybederek kasaba hâline gelmiştir.

HİSSAR SIRADAĞLARI, Batı Türkistan'da, güney Özbekistan ile kuzey-doğu Tacikistan arasında uzanan sıradağlar. Uzunluğu aş. yu. 450 km dir. Zerafşan ile Amuderya nehirleri arasında su bölümü çizgisini meydana getirir. 5 500 m den yüksek tepeleri vardır.

HİSSAR VÂDİSİ, Batı Türkistan'da, Vahş, Kâfirnihan ve Surhan nehirleri arasında, pamuk ve koyunculuğu ile tanınmış zengin bir vâdi. Hissar vâdisi, tektonik bir çöküntü alanıdır. Tacikistan'ın başşehri Düşambe bu vâdinin ortasındadır. Bu vâdi halkı Rus istilâsına karşı Türkistan millî mücadeleşinde önemli rol oynamıştır. Ruslar 1926'da General Budennıy (b bk.)'ı buraya komutan olarak tâyin etmişlerdi. Bölge ahalisinin ayaklanması 1933 - 1934'te bastırılabilmiştir.

HİSSE (Fr. Part), bir şeye birlikte sahip olan kimselerin veyâ şirketlerde ortakların bu şey veyâ şirkete iştirak nisbetlerine verilen ad.

Hisse senedi: Anonim H.'li komandit ve kooperatif şirketlerde, şirket sermayesinin birbirine eşit kısımlara ayrılmış parçalarından her birinin karşılığı olmak üzere, kanunda gösterilen şekillere uygun olarak çıkarılan kıymetli evraka verilen ad. H. senedinin üzerinde yazılı olan para miktarının toplamı, şirketin itibârî sermayesini meydana getirir. H. senetleri, aynı zamanda ortaklık sıfatını gösteren bir belgedir.

H. senetleri, senet ve kupon kısmını ihtiva eden koçanlı bir defterden kesilir. Senet kısmında şu bilgiler bulunur: Şirketin unvanı; şirket esas sermaye miktarı; şirketin tescil târihi; H. senedinin çeşidi ve miktarı; H. senedinin itibârî kıymeti; şirket adına imzaya yetkili iki imza ve şirket mührü.

Kuponlar, şirket temettüünün dağıtımını kolaylaştırmak maksadıyle H. senetlerine bağlı ve üzerinde birer sıra numarası bulunan ufak parçalardır. H. senedinin üzerinde yazılı değeri, itibârî kıymet, alım satımda iktisap ettiği değer de hakikî kıymeti olarak ifâde edilir. H. senedinin itibârî kıymeti en az 500 liradır. İtibârî kıymet ancak 100'er lira olarak yükseltilebilir.

H. senetleri, sahibinin belli olup olmayışı bakımından, nama ve hâmiline yazılı H. senetleri olmak üzere iki çeşittir.

Hâmiline yazılı H senetleri menkul kıymet vasfındadır. Sahibinin adı şirket pay defterine kaydedilmez. Nama yazılı senetlere nazaran daha çok rağbet görür. Kolaylıkla el değiştirebilir. Piyasa ve borsa fiyatları genellikle daha yüksektir.

H. senetlerinin diğer çeşitleri şunlardır:

Âdî hisse senetleri: Konulan sermaye karşılığında bir şirketin hissedarı olmağa hak kazandıran H. senetleridir. Bu çeşit H. senetleri sahipleri şirket statüsü ve Ticaret Kanunu hükümlerine göre şirketle ilgili bulunur ve her yıl sonunda dağıtılan temettüden payına düşeni alır.

İmtiyazlı (tercihli) hisse senetleri: Sahiplerine, diğer ortakların üstünde birtakım haklar sağlar. Sağladığı hakların mahiyetine göre temettüe iştirakte imtiyazlı H. senetleri ve reye iştirakte imtiyazlı H. senetleri olmak üzere iki çeşide ayrılır:

1. *Nakdî hisse senetleri*: Bedelleri para ile ödenerek şirket sermayesine iştirak edilen H. senetleridir.

2. *Aynî hisse senetleri*: Bedelleri, menkul ve gayri menkul mallar, sınaî ve fikrî haklar ile ödenerek şirket sermayesine iştiraki sağlayan H. senetleridir.

İntifa hisse senetleri: Bedeli itfa olunan H. senetleri sahiplerinden geri alınarak bunların yerlerine verilen H. senetleridir. Kazanç payına iştirak ve rey temin etme bakımından âdî H. senetlerinden farklı değildirler.

Kurucu hisse senetleri: Anonim şirketlerin kuruluşunda emek veren kimselere, bu emeklerine karşılık olmak üzere verilen H. senetleridir. Kurucu H. senetlerinin sahipleri şirketin sermayedar ve hissedarı değildir. Şirketin idâresi ile de hiçbir ilgileri yoktur. Şirket statüsüne göre her yıl sâfî kârdan hisselerine düşen parayı alırlar. Bu H. senetlerinin üzerlerinde itibârî kıymet yazılı değildir. Her yıl şirket kârından ayrılan miktara göre değerlendirilirler.

Hisse senedi ticareti: H. senetleri her menkul mal ve her menkûl kıymet gibi, arz ve talep kaidelerinin ve diğer ekonomik âmillerin ve bir dereceye kadar şirketin malî durumunun te'siri altında, itibârî kıymetinin üstünde veyâ altında bir bedel ile alınıp satılabilir. H. senetlerinin alınıp satıldığı yerler borsalardır.

HİSSELİ KOMANDİT ŞİRKET (Tic.): bk. ŞİRKETLER.

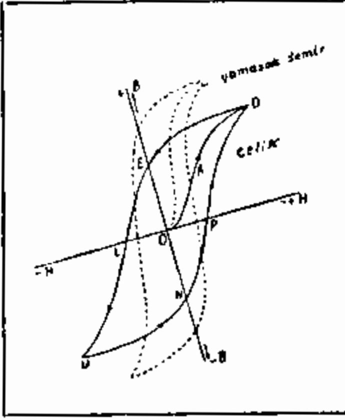
HİSTADRUT ha-Ovedim (İbr. = Emekçiler birliği), 1920 yılında Hayfa'da kurulmuş olan bir İsrail işçi birliği sendikası. Kendi malı olan kooperatif işletmeleri, mensuplarının yerleşme ihtiyacını karşılamak üzere mahalleleri, hastahâneleri, gençlik ve spor teşkilâtları, okulları, yayın evleri ve gazeteleri, mâliye ve kredi enstitüleri ve buna benzer daha birçok kuruluşları vardır. Birliğin bir kültür kısmı da akşam yüksek okulları, kütüphâneler, bir gezici tiyatro, bir film şubesi ve buna bağlı olarak bir film klüpleri şebekesi işletmektedir. H. İsrail'in en güçlü kuruluşlarından biridir ve bütün ülke halkının % 40'ını sinesinde barındırmaktadır. Üye sayısı aş. yu. 810 000 (1967) dir. Basın organı, 1925 yılında yayın hayatına başlamış olan «Davar» adlı gazetedir.

HİSTAMİN (Fr. Histamine), histidinin bağırsakta bulunan bakteriler tarafından dekarboksile edilerek (CO_2 çıkarılarak) vücudda husule gelen kimyevî bir madde. Terkibi: beta-imidazolylethyl-amine, formülü: CH. NH. CH: N. C. CH_2. CH_2. NH_2 dır. Bütün hayvanî ve nebatî dokularda bulunur. Kapiller damarları genişleten ve mide suyunu tenbih eden en kudretli maddelerden biridir. Kan basıncını düşürücü bir etkisi de vardır. Organizmada histaminaz enzimi vasıtasiyle parçalanır. Hekimlikte kullanılan ampulleri vücudun allergenlere karşı hassasiyetini azaltır ve mide asidini tenbih eder.

HİSTEREZİS (Fr. Hystérésis), başlıca maddelerin elektrikle ilgili ve magnetik davranışlarında rastlanan fizikî bir olay. Genel olarak husule gelen sonucun, sebebin gerisinde kalması olayıdır. Bir cisim, bir zora uğradığı vakit husule gelen zorlanma bu zorun bir fonksiyonu olur. Zorun kaldırılmasında zorlanma geride kalır. Zorun tamamıyle kaldırılmasında geriye artık bir zorlanma kalır. Bu olaya mekanik H. adı verilir. Aynı olay bir magnetik maddenin mıknatıslanmasında da kendisini gösterir (bk. HİSTEREZİS ÇEVRİMİ).

HİSTEREZİS ÇEVRİMİ (Fr. Cycle d'hystérésis; İng. Hysteresis cycle veyâ hysteresis curves): Bir demir çekirdeği doymaya getiren mıknatıslayıcı alan kaldırılınca

numunenin mıknatıslanması sıfıra düşmez. Numunenin mıknatıslığını tam olarak gidermek için zıt yönlü bir mıknatıslayıcı alanın uygulanması gerekir. Bir numune önce bir yönde ve sonra buna zıt yönde mıknatıslanırsa, Şek. 1 de görülen B magnetik endüksiyonu ile H. mıknatıslayıcı alanı arasındaki bağıntıya H. Ç. veyâ H. eğrisi adı verilir.

HİSTEREZİS ÇEVRİMİ (Şek. 1)

H. mıknatıslayıcı alanı sıfırdan başlayarak arttıkça B magnetik indüksiyonu da O A D boyunca artar ve sonra H sıfıra kadar azalınca B, H nın gerisinde kalır. Çünkü DAO eğrisi değil, DE eğrisi elde edilmiş olur. Buna göre O da H tekrar sıfır olunca B sıfır olacağı yerde OE ile gösterilen bir değere sahip olur. H nın OL boyunca yönü değiştirilince EL boyunca B azalır ve H nın gerisinde kalmaya devam eder ve B, H nın OL ile gösterilen bir değeri için sıfır olur. H, OL değerinden öteye arttıkça (sayıca) numune zıt yönde mıknatıslanır ve buna göre B negatif olur. H, eğri üzerindeki M noktasından i'tibâren sıfıra kadar azaldıkça B, MN eğrisi boyunca değişir. OP boyunca H arttıkça B yavaş yavaş sıfıra kadar azalır ve bundan sonra B, PD eğrisi boyunca artar. B nin uygulanan H mıknatıslayıcı alanının gerisinde kalmasına histerezis ve DELMNPD kapalı devresine numunenin H. Ç. (histerezis eğrisi = histerezis ilmeği) adı verilir. Böylece mıknatıslayıcı alan için gerekli elektrik enejisirde bir harcama olur (transformatörlerdeki *histerezis kayıpları* gibi). Genel olarak H. Ç. nin yüzölçümü ne kadar büyük olursa, göz önüne alınan cisme bir magnetik devre çizdirmek için elektrik enerjisi kaybı da o kadar büyük olacaktır. Bu enerji kaybına numunenin histerezis kaybı adı verilir ve bu enerji kaybı numune içinde ısı hâlinde kandisini gö terir. Şek. 1 de yumuşak demire âid histerezis eğrisi de çizilmiştir ve bunun yüzölçümü çeliğinkinden çok daha küçüktür. Alternatif akımla çalışan transformatörlerde değer ve yönce değişen akımlar yumuşak demirden bir çekirdek (transformatörün çatısı) etrafına sarılmış sarımlardan sürekli olarak geçerler. Bu çekirdek büyük bir H. Ç. ne sahip olursa, elektrik enerjisinin önemli bir kısmı numune içinde ısı şeklinde harcanmış olur. Çok alçak bir histerezis kaybına sahip olan permalloy ve stalloy denilen özel demir alaşımları vardır ve bunlar transformatör çekirdeği ve telefon kulaklığı diyafragmı yapımında kullanılırlar.

Bu H. Ç. nde OL, çelik numunenin öz alıkoymasını gösterir ve bu da mıknatıslayıcı alanın yönü değiştirildiği vakit, mıknatıslanmayı tamamen gidermek için gerekli H nın değeridir. OL ye numunenin gideren kuvveti (veyâ gideren alanı) adı verilir. OE çeliğin artık mıknatıslığını (kalıcı mıknatıslık) gösterir ve bu değer, H sıfır olduğu vakit çelikte baki kalan mıknatıslığın bir ölçüsüdür.

HİSTERİ (Fr. Hysterie), başta asabî bayılmalar olmak üzere çeşitli organlara âid çok şaşırtıcı belirtiler gösteren bir psikonevroz çeşidi. H.'nin psikanalitik açıdan aydınlatıcı bir tarifi şöyle yapılabilir: H. şuur dışında baskılı bulunan tatminsiz isteklerin, hayallerin, geçici ve aşırı fizik ve ruhî ifadeleriyle vasıflı bir nevrozdur.

H. terimini Hippokrates *histeron* (= kadın rahmi) kelimesinden almıştır. Bu nevrozun oluşu bu organa âid kızgınlıklara bağlanmakta ve rahmin büzülmek suretiyle varabildiği organa göre belirtiler yarattığı ileri sürülmekteydi. Bugün ise cinsî içgüdüye âid baskılar ve tatminsizlikler sebep olarak kabul edilmektedir. Ancak Freud'un aydınlatmalarına kadar H. hakkında çeşitli teoriler ileri sürülmüş ve XIX. yüzyılda başta Charcot olmak üzere Fransız ruh hekimleri tarafından bunun hipnoz ve telkinle ilgisine işaret edilmiş, heyecan aşırılığı ve hercailiği ve hayal enginliği ile vasıflı özel bir H. yapısı (mythomanie) yazılmıştır. Lâkin genel olarak H. psikolojik etkilidir. Freud açık bir şuurdışı mekanizması ile histerik hastaların hipnoz altında geçmiş hayatlarını incelemiş ve daha sonra bu usulü terk ederek serbest çağrışım metodunu kullanmıştır. Bu belirtilerin oluşunda insanın moral üst benliği yasakları ile şuur dışının cinsî çeşnili istekleri arasındaki çatışmalar önemli rol oynar. Bunlar çevirme (conversion) adlı ruhî savunma mekanizmasının ruh gerginliğini oldukça hafifleten çeşitli belirtilerdir. Meselâ tahammülsüz bir sıkıntı veren bir görünüm karşısında histerik yapılı bir kadında geçici bir körlük olur. Fakat yeni görüşlere göre heyecan gerginliği ile dolu olan ve şiddetli üzüntü yaratan diğer psikososyal zorlar da etken rolünü oynar. Bunlarda talî kazançlar ve yararlanmalar da söz konusudur. Nitekim çeşitli kazalar arkasındaki histerik nevroz askerî hekimlikte, adlî tababette, işçi hekimliğinde şuurdışı tazminat istekleri bakımından önemlidir.

H. kadınlarda fazla olmak üzere genç erkeklerde de görülmektedir. Okul ve âile çatışmaları, nişan bozulmaları, evlilik geçimsizlikleri, bir başarısızlık, cinsî tatminsizlik, manevî sarsıntı, özellikle kadınlarda hormonal düzensizlik ve dönüm yaşı dönemi gibi çeşitli etkenler uygun yapıda histerik bir hâl yaratır.

H., biri büyük ve ufak ölçüde bayılmalar, diğeri de çeşitli organları ilgilendiren hastalık taklitleri (conversion H.'si) olmak üzere iki ana grupta toplanır. Bâzan kriz şeklinde ve ağlama ile sonuçlanan ve bayılması olmayan bir gerginlik krizi görülür; bâzı hastalarda çok defa can sıkıcı bir etkenle ilk önce esneme ve gerilmeler, boğaz tıkanıklığı, uyuşma ve karıncalanma gibi haber verici belirtiler sonunda gürültülü bir kriz ile bayılma olur. Bunun süresi 15 dakikadan birkaç saate kadar sürebilir ve çok defa hasta gülmelerle açılır. H.'de birden bir düşme yoktur. Bir ön sebep de mevcuttur. Sar'ada süre 2 - 3 dakika olmak üzere beyin kamçılanmasına âid geçici nörolojik belirtiler bulunur ve nöbet dışında da elektroansefalografi müsbet bir bozukluk gösterir.

H.'nin çok görülen diğer şekilleri ise bütün organları, beş duyuyu, hareketleri ve psikolojik davranışları ilgilendirebilir: Tam veyâ yarı körlük, sağırlık, ses çıkaramama, vücudun bir tarafında duygu uyuşukluğu, kol ve bacak felçleri, bir tarafta titremeler, kasılmalar, kusmalar, hıçkırıklar, asabî öksürük, yalancı hayal görmeleri ve nihayet yalancı psikoz şekilleri... Bütün bunlarda gerçek organ hastalığının anatomik ifadesi ve bu hastalığa âid özel organik bozukluklar yoktur. Histerik hastalarda elektrik tatbikleri veyâ ruhî telkin ile bu belirtiler çabuk silinebilir.

Tedavi: Büyük krizlerde telâşa düşmemelidir. Hastayı rahat ettirmek, teskin edici bir ilâç vermek, açıldıktan sonra onu sabır ve samimiyetle dinlemek, ona güven kazandırmak suretiyle boşalmasına yardım etmek olağan tadavidir. Âile problemini dolayısiyle hastanın ana mes'elesini çözmek gerektir. Bunun için de haftalarca süren psikoterapilere lûzum yoktur. 4 - 5 seanslık bir elektrik (Faraday akımı) tedavisi ile ufak trankilizan ilâçlarla tedavi, vak'aların çoğunda iyileştirici faydalar verir.

HİSTİAİOS (ölm. M. Ö. 493), Pers hâkimiyeti altındaki bir Miletos tiranı. 513 yıllarında Pers kralı Darayavahuş'a, İskit seferinden geriye dönebilmesi hususunda yardımcı olmuştur. Sonraları gücü çok arttığı için Susa şehrine tâyin edildi. İlim yönünden kesin olarak tesbit edilemeyen bir söylentiye göre Aristagoras'ı, 500-494 yılları arasında cereyan etmiş bulunan, İon ayaklanmasına teşvik eden de H.'tur. Daha sonra Darayavahuş tarafından arabulucu sıfatıyla İonia'ya gönderilmiştir. Birtakım mâceralı olaylar ve entrikalardan sonra Sardes satrapının eline düşmüş (493) ve aynı yıl çarmıha gerilmiştir.

HİSTİDİN (Fr. Histidine), protein bünyesinde bulunan ve insan organizmasında yapılabilen bir alfa amino asittir. Terkibi: beta- 4- imidazolil alanin, formülü N: CH. NH. CH: C. CH_2. CH (NH_2) COOH dir. Çocukların normal büyümeleri için bu amino aside ihtiyaç vardır. Fakat çocuk organizması bu amino asidi yapamadığı için dışarıdan alınması icabeder. İlk defa 1896'da Kossel tarafından mersin balığı testislerinin protamin yıkıntılarında bulunmuştur. Herhangi bir protein sulfürik asit ve su ile muamele edilirse, H. elde edilebilir. H.'in monohidroklorid türevi eskiden ülser tedavisinde yardımcı bir ilâç olarak kullanılmaktaydı. Bugün bu tedavi metodu terk edilmiştir.

HİSTOLOJİ (Fr. Histologie): bk. DOKU BİLİMİ.

HİSTOPLAZMOZİS (İng. Histoplasmosis), Histoplasma capsulatum diye bilinen bir mantarla meydana gelen infeksiyon. Çok çeşitli klinik tablolara sebep olur. Anemi, lökopeni ve ateşle seyredebilir, böylece Kala - Azar (b. bk.)'ı taklit edebilir. Lenfatik dokuları hasta etmesi ile de Hodgkin hastalığı, lenfosarkom ve lösemi, aplastik anemiyi düşündürür. Akciğerlerde kavite ve plevrada fibröz bağlar bulunması dolayısiyle bâzan tüberkülozla karıştırılabilir.

HİSTORİZM [Fel.] (Yun. *historia* = târih), nesne ve olayların, târihî şartlara bağlı husule geliş ve inkişâfları bakımından incelenmesi. Bu inceleme usûlü önce Savigny'nin, târihî hukuk ekolüne tatbik edilmiştir. Bundan sonra bu terim birçok tefsirleri kabul eden bir metodolojik duruşun adı olmuştur. Marxizm için H., bir nesnenin inkişâfına hâkim olan kanunların objektivitesinin ifâdesinden başka bir şey değildir. Oswald Spengler için bu, birbirine bağlı olmayan ve bir kültürün doğması, yaşaması ve ölmesi ile karakterize edilen «medeniyet sikl» lerinin araştırılmasıdır. Dilthey için H., bir medeniyetin «ruh» unun kendi içinden anlaşılmasıdır, ki bu içten anlaşılma, dıştan verilecek bir izahtan bambaşkadır. Nietzsche, Spranger, Simmel, Eucken, Toynbee, Croce, aralarındaki farklara rağmen, hepsi de H.'in mümessilleri olarak vasıflandırılabilirler. Felsefî görüşleri ayrı ayrı olup, bâzen birbirinin tam zıddıdır.

HİŞAM I., Ebü'l-Velid el-Râzî (Córdova 757-Córdova 796), Endülüs Emevî emîri (788-796). Emîr I. Abdurrahman'ın oğludur. Castilla'yı ve Cerdagne'ı fethettiği gibi, Narbonne şehrini de almıştır (794). Córdova (Kurtuba) camiini bitirmiş ve Guadalguivir köprüsünü yeniden inşâ ettirmiştir. Malikî doktrini bu emîrin idâresi altında yayılmıştır.

HİŞAM II., Ebü'l-Halid el-Müeyyed, üçüncü Kurtuba (Córdova) Emevî halîfesi (976-1013). II. Hakem el-Müstansır'ın oğludur. Anası Subh'un vasiliği altında, Hâcib el-Mansur'un, sonra da oğullarının elinde Kurtuba'nın batısındaki Ez-Zehra sarayında ikamete mecbur edilmiş bir kukla hükümdar olarak yaşamıştır.

H.'in kifayetsizliği parlak Kurtuba hilâfetinin çökmesini hazırlamıştır.

HİŞAM III., El-Mu'ted (975-Lerida 1036) Kurtuba (İsp. Córdova) nın son Emevî halîfesi (1027-1036). IV. Abdurrahman'ın kardeşidir. II. Hişam'dan daha kabiliyetsiz olan H., büyük halîfeliğin çöküp küçük prenslikler hâlinde parçalanmasına sebep olmuştur.

HİŞAM İBN ABDÜLMELİK (Şam-Ruşâfa 743), Şam'ın X. Emevî halîfesi (724-743). Halîfenin her iki oğlu ve generali Mesleme Bizanslılara karşı mücadele etmişlerdir. Halîfenin İspanya'daki vâlisinin Poitiers (732) de yenilmesi, Arapların batıda ilerlemelerini durdurmuştur. Kuzey Afrika'daki Haricî ve doğudaki Abbasî hareketleri Emevî imparatorluğunu zâfa düşürmüştür.

HİŞAMİYYE (Din): bk. ŞİÎ.

HİT, Irak'ın Dulaym eyâletinde, Fırat Nehrinin batı kıyısında bir şehir. Nüfûsu 5 500'dür. Eski İs şehrinin yerinde bulunduğu sanılmaktadır. Herodotos'a göre, İs şehri Babil için başlıca asfalt istihsali merkezi idi. Bugünkü şehir canlı bir pazardır (hurma, darı, buğday ve susam).

HITA [*ita*], **Ginés Pérez de** (Murcia aş. yu. 1544-Murcia 1619'dan sonra), İspanyol romancısı. Târihî romanlar yazmıştır. 1569-1570 yıllarında Alpujarras'ta cereyan eden savaşlara katılmış, edindiği intıbalarla *Historia de las guerras civiles de Granada* (Gırnata iç savaşlarının hikâyesi) adlı târihî romanını yazmıştır [I. bölüm 1595; II. bölüm 1604]. Bu romanda Mağribîleri idealize ederek tasvir etmesi, anlattığı aşk ve muharebe sahneleri ve hikâyenin içine serpiştirilmiş bâzı romanslar, özellıkle romantik çağ Avrupa edebiyatı üzerinde derin bir te'sir bırakmıştır.

HİTÂBET, söz söyleme san'atı, bir topluluğun veyâ radyo ve televizyon gibi yayın vasıtalarından faydalanılarak kitlelerin karşısında, onlara bir maksadı anlatmak, bir ülküyü aşılamak, faydalı bir bilgi, bir öğüt vermek, topluluğu bir fikre inandırmak, bâzı fevkalâde hâllerde heyecanlandırmak ve duygulandırmak için yapılan konuşma san'atının adı. Bu tarzda söylenmiş sözlere hitabe veyâ nutuk ve bu şekilde konuşanlara da hatip denir. Kelime mânasıyle «topluluk karşısında söz söyleyen kimse» demek olan ve fakat edebiyâtta bir san'atkâr hüviyetiyle yer alan hatip, İlk Çağdan beri sitelerde halk oyunu savunmak üzere meydanlarda (agora, forum) konuşanların adı olmuştur.

San'at tezahürleri içinde, H.'te olduğu kadar san'atkâr ile insanın iç içe bulunduğu bir başka san'at türü mevcut

değildir. Bu i'tibarla H., hitap edenle dinleyen gibi iki asgarî unsurun mevcudiyetini mecburî kılan bir san'at çeşididir.

H., hitabenin muhtevası dışında, birçok yan şartlar arayan terkibî bir san'attır. Bu yan şartların, hitabenin muhtevasına kazandıracağı ağırlığın nisbeti, konuşma maksadının başarı nisbetini meydana getirir. Bir sahne san'atında oyuncunun, jestin, mimiklerin, sesin, diksiyonun, dekorun ve kostümlerin metin yanındaki değeri ne ise ve bunları metin dışında tutmak nasıl mümkün değilse, H.'te de hatibin, sözlü muhteva dışında sesi, nefesi, jest ve mimikleri, diksiyonu ve hattâ fizik yapısı aynı değeri taşır ve bunlar da hitabenin ayrılmaz değer şartları olur. Üstelik hatip, sahne oyuncusunun sahne imkânlarından da mahrumdur. Kendisini dinlemek için toplanmış olan kalabalık üzerinde bırakacağı en büyük te'sirlerden birinin de irticalen konuşmak olduğunu bildiği için böyle konuşacağına göre, bir metin dışında ve fakat ölçülü, plânlı, edebî bir muhteva içinde bulunmak mecburiyetindedir. Bu sebeple, her şeyden önce dile bütün incelikleriyle vakıf ve hâkim olması lâzımdır.

Karşısında kendisini dinleyen bir kitle ile devamlı ruhî ve kültürel bir teması muhafaza etmek durumunda olan hatip, işlediği konu üzerinde derin bir bilgiye sahip olmaktan başka, umumî bilgisi bakımından da kuvvetli olacaktır. Aksi takdirde, parlâmanter çağdaş toplumlarda daha da önem kazanmış ve mugalâtaya daha da elverişli hâle gelmiş olan H., demogojiye kayacak ve hatip bir demagog hâlini alacaktır. Hatip, ayrıca iyi düşünmesini, insan ve kitle psikolojisini, fikirlerini, duygu ve heyecanlarını kendisini dinleyen topluluğun fikrî seviyesine, duygu ve heyecanlarına uygun bir biçime sokmasını, dinleyicilerin dikkatini dağıtmamak ve daima uyanık tutmak, heyecanlarını tazelemek için çeşitli çarelere baş vurmasını, kendisine iyice hâkim olmasını, topluluk karşısında nasıl durulacağını, en uygun jestin nerede ve nasıl yapılacağını bilmelidir. Hatip sesine istenen tonu, ahengi, genişlik ve derinliği verebilmeli, fikirlerini güzel bir sesle ifade edebilmeli, ton değişikliği ile duygu ve düşüncelerini bütün nüansların en iyi şeklinde aksettirebilmelidir. Başarıya ulaşmada en önemli şartlardan birinin de yanlışsız konuşma, telâffuz ve ses olduğunu unutmamalıdır. Telâffuz hataları, duraklamalar, sesi idare edemeyiş H.'te büyük kusurlardır. Hatibin ses ve telâffuzu, davranış, yüz ifadesi ve jestleri bir kompozisyonun ahenkli, birbirini tamamlayan unsurları hâlinde olmalıdır.

H.'te ilk önemli unsur konuşmanın kompozisyonudur. Bu kompozisyonu meydana getiren cümleler kısa, kesin, açık, sâde ve kolay anlaşılır, tabiî, gösterişsiz, te'sirli, mantığa uygun, güçlü ve heyecan verici şekilde kurulmalıdır. Maksat, dinleyenleri bir fikre inandırmak, onlara bir şeyi aşılamak olduğuna göre sözde, bunu temin edici bir sihir, bir güç bulunmalıdır. Mecazî ifadeden uzak kalınarak konuşma birtakım edebî san'atlarla ve kelime oyunlarıyla anlaşılmaz hâle sokulmamalı, söz kafalarda yerini bulup vazifesini yapmalıdır. Fikirler, konuşmanın maksadına göre bir nizam ve plân içinde toplanmalıdır. Birbirini tamamlayan, birbirine kuvvet kazandıran fikirlerden kurulu bir cümle nizamını saran heyecan, fikirlerin kaybolmasına değil, onları daha berrak, daha belirli hâle getirici ve dinleyicilerin kafasına ve ruhuna alıp götürücü ölçüde olmalıdır.

H.'in çeşitleri, konuşmada işlenen konular kadar çok olacağına göre, onu çeşitlere ayırmanın zorluğu ve hattâ daha doğru bir ifadeyle sunîliği ortadadır. Fakat buna rağmen, alışılmış bâzı gruplara ayırmak da âdet hâline gelmiştir. Nitekim edebiyât târihlerinde ve edebî bilgiler veren birçok eserlerde H.'e yer verilmiş ve bu tür askerî, siyasî, hukukî, dinî ve akademik H diye bir tasnife tâbi tutulmuştur. Bu grupların dışında kalan H. çeşitleri de vardır. Bir milletin hayatında târihî ve san'at kişiliğiyle, kahramanlığıyle, milletine ettiği büyük hizmetleriyle büyük yeri olanların cenaze ve anma törenlerindeki hitabeler, fevkalâde zamanlarda kitlelere bir şey yapabilmek iradesini kazandırmak, bir ülküyü aşılamak, onları bir gaye etrafında toplamak, sürüklemek, millî heyecanı en yüksek noktasına çıkarmak için yapılan, daha çok heyecandan örülmüş hitabeler gibi daha birçok H. çeşitlerinden söz edilebilir. Tasnifin bu çeşitleri bile birbirinden tam bir kesinlikle ayrılamaz. H. çeşitlerinin konferans ile birbirine karıştırılmaması da lâzımdır.

Askerî hitâbet: En bol örnekleri Türklerde görülen bu H.'te maksat, bilhassa savaşlarda, askerlere bir mânevi kuvvet kazandırmak, moral vermektir. Savaşlarda teknik gücün, maddî ağırlığın yanında, hayatı, bütün maddî değerleri, nimetleri hiçe sayan, milleti ve vatanı için ölüme atılmaya hazır bir insanın maneviyatı çok büyük bir üstünlük unsurudur. Askerî H.'te, konuşmanın ağırlığı bu noktada toplanır. Ruhlardan ölüm korkusunun silinmesine çalışılır, gazilik ve şehitlik mertebesine ulaşmanın kutsiyeti anlatılır. Târihteki kahramanlıklardan örnekler verilerek, erlik, yiğitlik heyecanları en yüksek dereceye çıkarılır.

Siyâsi hitâbet: Bilhassa seçim esasına dayanan parlâmanter demokrasi ile idâre edilen toplumlarda gelişmiş ve büyük hatipler yetişmiş olan bu H. çeşidinin örnekleri millet meclislerinde, senatolarda, seçim zamanında meydanlarda, kapalı salonlarda, radyo ve televizyonlarda, parti propagandası için yapılan toplantı ve mitinglerde, parti kongrelerinde, diplomatların toplantılarında görülür. H., politikada başarıya ulaşmanın en önemli şartlarından biridir.

Dinî hitâbet: H.'in en eski çeşididir. Bu H.'in şümulüne dinî konuşmalar, hutbe (b. bk.) ler ve vâız (b. bk.) lar girer. En büyük hatipleri din adamları arasından yetişen bu H. çeşidinde, dinî, ahlâkî konular işlenir; insanlara ahlâklı, vicdanlı, namuslu kişiler olmaları için öğütler verilir, birbirlerine karşı olan vazifeleri hatırlatılır; Allahın ve Peygamberin emirleri, dilekleri bildirilir. İnsanların ruhlarının yıkanmasına, aydınlatılmasına, kötülüklerden uzak kalmalarına, nefislerinin esiri olmamalarına çalışılır.

Hukukî hitâbet: En eski H. çeşitlerinden biri de hukukî H.'tir. Avukatların, savcıların veyâ kendi hakkını müdafaa eden kişilerin arasından bu H.'in örneklerini veren büyük hatipler çıkmıştır. Haksızlığa uğramış, masum, mazlûm insanları müdafaa etmek gibi ulvî bir vazifenin verdiği heyecanla yapılan bu konuşmalarda, kanunların bütün imkânlarından faydalanılır ve hukukun bütün incelikleri kullanılır.

H.'in en eski örneklerine Eski Yunanlılarda Lâtinlerde rastlanmaktadır. Bu iki milletin hayatında, edebiyâtın en önemli bir türü olarak kabul edilen H., büyük bir yer tutar. Nitekim kendisi de kuvvetli bir vâız olan *Télémaque* yazarı râhip Fénelon (b. bk.) un «Yunanlılarda her şey halka, halk da söze bağlıdır» der ki doğru bir teşhistir. Yunanlıların en büyük hatipleri Perikles (M. Ö. 499-429), Aiskhines (M. Ö. 389-304) ve bilhassa Demosthenes (M. Ö. 384-322) tir. Atina'nın kendi adı ile anılan en parlak

devri Perikles Çağı'nın tanınmış devlet adamı Perikles, aynı zamanda kudretli H.'iyle Atinalıları kendisine bağlamasını bilen bir hatipti. Makedonya kralı Philippos kuvvetle rinin Yunanistan'ı istilâsına karşı koymayı başardığı için, Atinalıların altın bir taçla mükâfatlandırmak istedikleri Demosthenes, rakibi Aiskhines'e karşı târihte en büyük nutuklar arasında yer alan nutkunu söylemiş ve bu nutukla büyük bir ün kazanmıştır. Demosthenes, batıda H.'in en büyük dehası olarak kabul edilir.

Romalıların en büyük hatibi de Cicero (b. bk.) dur. Lâtin edebiyâtının bu güçlü hatibi, kuvvetli nutuklarıyla halkı kendi tarafına çekmesini başarmış bir kimse olarak ün kazanmıştır. Bilhassa hukukî ve siyasî nutuklarıyle devrinin sözü en çok geçen kişisi olmuştur.

XVII. yüzyılda dinî H. Fransa'da edebî bir tür hâlini almıştır. Bu yüzyılda yetişmiş olan hatiplerin hemen hemen hepsi birer vâizdir. Meselâ Bossuet (b. bk.), dinî H.'te yeri büyük olan bir râhipti. Verdiği vâızlar, cenaze hutbeleri Fransız edebiyâtında ona önemli bir yer sağladı. 10 cenaze hutbesi, takriben 200'ü muhafaza edilmiş birçok mev'izaları vardır.

Siyasî H. ancak 1789 Fransız ihtilâliyle büyük bir gelişme göstermiştir. Bu devirde Fransız edebiyâtı birçok kuvvetli hatipler kazanmıştır. İhtilâlin en ünlü hatipleri başta Mirabeau (b bk.) olduğu hâlde, Danton (b. bk) ve Robespierre (b. bk.) dir.

Türk edebiyâtında H.'in Tanzimattan sonra başlayıp Meşrutiyetten sonra gelişme gösterdiği şeklindeki görüşte isabet yoktur. Askerî ve dinî H.'in eski yüzyıllara âid örnekleri elimizde değilse, bunun sebebi H.'in şifahî olması, yazıya geçirilmemesidir. Orhon âbidelerindeki ifade, üslûp o yüzyıllarda dahi bir H.'in mevcudiyetine sağlam bir delil olarak kabul edilebilir. Ayrıca, Oğuz Han'ın, Yıldırım Bayezid'ın hitabelerinden. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferinde baş kaldıran askere karşı söylediklerinden bâzı parçalar elimizdedir. Esasen, büyük kumandanlar ve din adamları, kahramanlar yetiştirmiş, çok canlı bir dinî hayatı ve çok hareketli bir târihi olan bir milletin içinden hatip çıkmamış olduğunu söylemek o hayata ve târihe ters düşer.

H., söz ve düşünce hürriyetlerinin bulunduğu ülkelerde büyük gelişme gösterir. Türk toplumunda da Meşrutiyetten sonra başlayan devirde canlılık kazanmıştır. «İttihad Terakki'nin Hatibi» diye ün salan şâir ve hatip Ömer Nâci (ölm. 1916) bu devrede yetişen örnek hatiplerden biridir. Bilhassa 1912 yılında kurulmuş olan Türk Ocağı'nın H. alanında büyük bir yeri vardır. Türk milliyetçiliğinin bütün cemiyete yayılmasında önemli bir merkez olan Türk Ocakları birçok genç Türk hatibinin yetişmesine de imkân hazırlamıştır. Bu hatiplerden biri de heyecanlı hitabeleriyle kısa zamanda büyük bir ün kazanmış ve Türk Ocaklarındaki çalışmaları ve nutuklariyle Türk milliyetçiliğinin ve millî edebiyât cereyanının güçlenmesinde büyük hizmet görmüş olan Hamdullah Suphi Tanrıöver (b. bk.) dir. Türk Ocaklarında söylediği nutuklarını *Dağ Yolu* [I. cild, 1928, II. cild, 1931] adlı eserinde toplamıştır.

Cumhuriyet devrinin diğer büyük bir hatibi de Mustafa Kemal Atatürk'tür. Atatürk'ün Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1927 yılında toplanan II. Büyük Kurultayında Ekimin 15'inden 20'sine kadar altı gün devam eden nutku, Millî Mücadelenin, İstiklâl Harbinin ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunun önemli bir târihi olması yanında Türk H. târihinin de büyük bir eseridir. Atatürk'ün *Nutuk* [1927; yeni yazı ile 3 cild, 1934] adlı bu eserinden başka, muhtelif vesilelerle söylenmiş diğer hitabeleri *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* [3 cild, 1945, 1952, 1954] adlı bir eserde toplanmıştır.

Son devir Türk H.'i bilhassa çok partili parlâmenter hayata geçilmiş olan 1945 târihinden sonra daha büyük bir gelişme göstermiştir. Türk H. târihinin en güzel örneklerini bundan sonra kazanacağı ve büyük Türk hatiplerinin bundan sonra yetişeceği şüphesizdir.

HITACHI, Japonya'da, Honşu (Honshu) adasında, Tokyo'nun kuzeyinde bir şehir. Nüfûsu 180 000 (1965) dir. Nüfûsunun yarıdan fazlası H. Ltd. Şirketi adını taşıyan büyük firmada çalışmaktadır. Bu firmanın birçok fabrikaları vardır. Ayrıca Japonya'nın en büyük bakır işletmeleri de bu şehirde bulunmaktadır.

HİTAN (Tıp): bk. SÜNNET.

HITCHCOCK [*hiçkok*], **Alfred** (doğ. Londra 1899), Anglosakson film rejisörü ve yazarı. Psikolojik korku filmi türünün en büyük üstadlarından biri olarak ün almıştır. Ayrıca *The trouble with Harry* (Şu Harry denen belâ) [1955] gibi bâzı kriminal komedileri de vardır.

A. HITCHCOCK

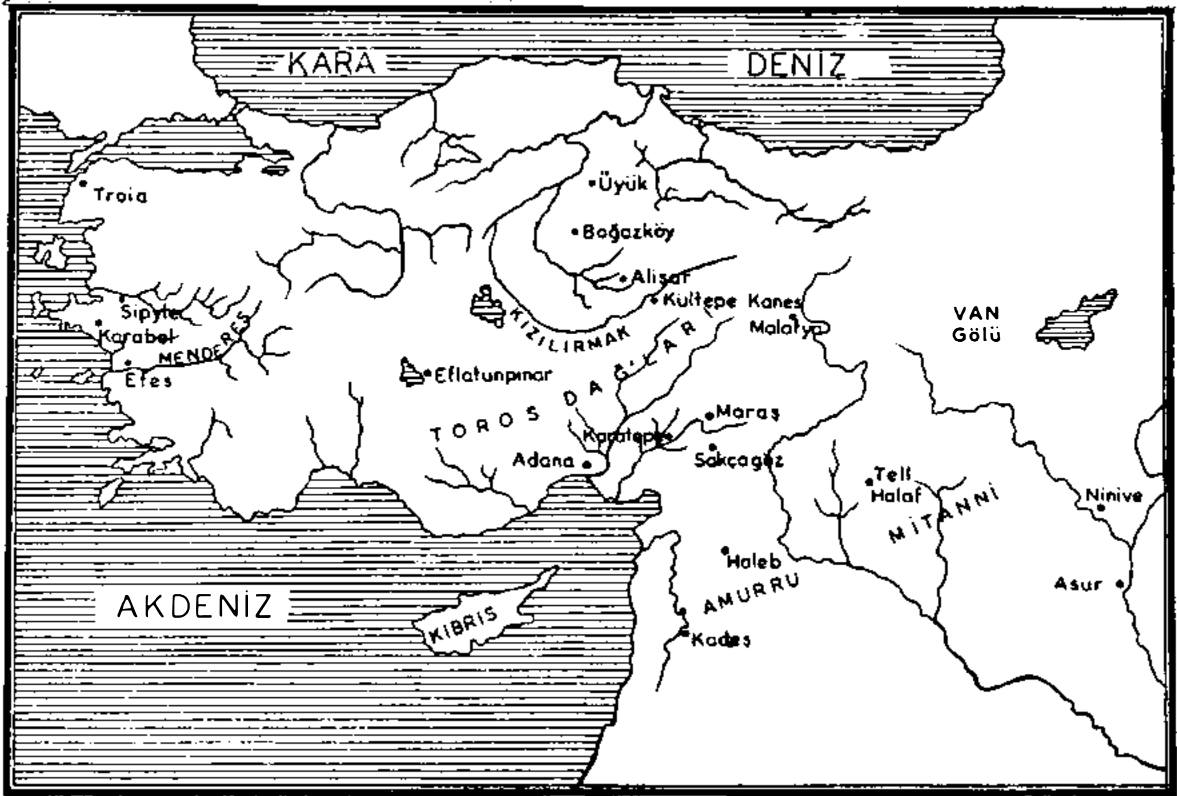
Filmlerinden bâzıları şunlardır: *The lodger* (Kiracı) [1926]; *The farmer's wife* (Çiftçinin karısı) [1928]; *Murder* (Cinayet) [1930]; *The man who knew too much* (Çok fazla şey bilen adam) [1934, 1956]; *The thirty-nine steps* (Otuz dokuz basamak) [1935]; *Dial M for murder* (Cinayet için M'yi çevir) [1954]; *Rear window* (Arka pencere) [1954]; *Psycho* (Psiko) [1960]; *The birds* (Kuşlar) [1962-1963]; *Marnie* [1964]; *Torn curtain* (Yırtık perde) [1966]; *Topas* (Topaz) [1969].

HİTİT VAZOSU: bk. HİTİT SAN'ATI.

HİTİT'LER: Hitit adı, *Tevrat*'ın Torah bölümünde birçok defa geçen «Ht oğulları» na izafeten modern araştırıcılar tarafından verilmiştir. Tevrat'ın bahsettiği bu «Ht oğulları», Geç Hitit Beylikleri devri (M. Ö. 1200 - 700) nde yaşayan H.'lerdir.

M. Ö. II. binyılda Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan H.'lerin nereden geldikleri henüz malûm değildir. Bâzı bilginler H.'lerin batıdan Boğazlar üzerinden geldiklerini kabul ederler, bâzıları ise Kafkasya'dan Demirkapı geçidi yoluyle Anadolu'ya girdiklerini, evvelâ Yeşılırmak, sonra Kızılırmak mecralarına yerleştiklerini ileri sürerler. Fakat batı Anadolu'da bugüne kadar, başta Troia olmak üzere, hiçbir kazılmış hüyükte H. seramiği bulunmadığı gibi, doğuda Erzurum civarındaki Karaz kazılarında bulunan Kırbet Kerak seramiğinin de H.'lere âidiyeti şüphelidir.

H.'lerin Anadolu'ya M. Ö. II. binyıl başlarında göçtükleri tahmin edilmektedir. Çünkü M. Ö. 1900 - 1750 yılları arasında Anadolu şehirleri ile ticaret yapmak maksadiyle Kayseri ve havalisinde oturan Asur tüccarlarına âid vesikalarda, Hititçe şahıs adları ve adlar geçmektedir. Anadolu'nun ilk yazılı vesikaları olan ve çivi yazısı ile Asur dilinde

HİTİT'LER: Hitit'ler çağında Anadolu

yazılmış olan bu vesikalar sayesinde, bu devirde Anadolu'daki siyasî ortam hakkında bilgiler elde edilebilmektedir. Bu vesikalara göre, H.'ler Anadolu'ya geldikleri zaman, burada Akkadlar zamanından beri (2350 - 2150) burada oturan yerli Hatti kavimlerinin kurdukları bağımsız, küçük şehir krallıklları vardı. H.'ler bunlardan bâzılarını hâkimiyetleri altına almışlar, Kuşşara, Neşa v. b. şehirlerde yerleşmişlerdi.

Bunlar arasında en kuvvetli şehir krallığı, henüz yeri kesinlikle bilinmeyen Kuşşara şehri olduğu anlaşılıyor. Zira bu şehrin kralı Anitta'nın, H.'lerin idare merkezi Hattuşaş (bk. BOĞAZKÖY) taki devlet arşivleri arasında bir tableti bulunmuştur. Bu vesikada Kuşşara kralı Anitta, evvelâ babası Pithana'nın, sonra kendisinin siyasî faaliyetlerini anlatmaktadır: Bu metne göre, Kuşşara kralı Pithana, o zamanlar için yeni bir savaş tekniği olan gece baskınlariyle birçok şehirlerle birlikte Neşa şehrini de zaptetmiş, fakat Neşalılara karşı o zamanki geleneklere aykırı olarak, Neşalılara karşı lûtufkâr davranmıştı. Babasının ölümünden sonra Kuşşara tahtına çıkan Anitta da Hattuşaş (Boğazköy) ve Zalpa kralları ile savaşmış ve bu şehirleri de Kuşşara krallığına ilhak ettikten sonra, idare merkezini Neşa şehrine nakletmişti. Tabletin sonunda Anitta, Neşa şehrinde büyük bir av parkı yaptırdığını ve şehrin kapısına bu kitabeyi yazdırdığını anlatmaktadır. Neşa şehrinin, Asur vesikalarının bulunduğu Kaneş (Kültepe, Kayseri) ile aynı şehir olduğu nazariyesi, ilk defa Emil Forrer (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 76, 191) tarafından ortaya atılmıştı, zira bir Hititçe metninde Neşalı şarkıcıların Kaneş dili (Kaneşumnili) ile şarkı okudukları bildiriliyordu. Daha sonra Kemal Balkan (Mama kralı. 1957. 44) ve H. G. Güterbock (Israel Exploration, vol. V. 1958, 46 - 50) ve Sedat Alp (Belleten 107, 1963, 367) daha başka deliller göstererek bu nazariyeyi doğruladılar. Gerçekten Kültepe vesikaları arasında Pithana zamanında târihlenmiş bir boşanma vesikası (TC 111 214) bulunduğu gibi, Kaneş sarayı harabelerinde de üzerinde «Anitta'nın sarayı» yazılı bronzdan bir kama bulunmuştur (T. Özgüç: Belleten 77 s. 29). Böylece H. metinlerinde Neşa olarak geçen şehrin eski Asur metinlerindeki Kaneş olduğu, başka bir deyimle yerli halkın Kaneş dediği şehre H.'lerin Neşa dedikleri anlaşılmaktadır. Kuşşara sülâlesi kralları Orta Anadolu'daki bu büyük şehri idare merkezi yapmışlar ve Anadolu şehirlerini tek bir idare altında toplamışlardı.

Kuşşara sülâlesinin Kültepe'deki Asur ticaret kolonileri devrinin sonunda, yanî Kaneş kazılarının gösterdiği (Ib) tabakası zamanında yaşadığı tesbit edilmiştir. Gerçekten bu tabaka ile çağdaş Alişar'da bulunan Kültepe tabletlerinden birinde, «Pithana oğlu Anitta, Rubaum Rabum» yazılı bir mühür baskısı bulunduğu gibi, aynı tabakada Eski Asur devleti krallarından I. Şamşi - Adad'ın limularından (bir yıl için seçilmiş Asur şehri valisi) Adad-Bani'nin zikredildiği bir tablet de bulunmuştur. Bu suretle nisbi kronoloji ile Anitta'nın I. Şamşi - Adad ve onun Babilli çağdaşı meşhur Hammurabi ile takriben M. Ö. 1750 lerde yaşadığı anlaşılmaktadır.

Fakat Kuşşara sülâlesinin neden çöktüğünü bilmediğimiz gibi, Anadolu'da hâkimiyetin Eski H. sülâlesine nasıl geçtiğini de bilmiyoruz. Ancak (Eski H.) krallarından olup M. Ö. aş. yu. 1600'lerde yaşayan I. Hattuşili Kuşşara şehrinde oturmakta idi. Bundan başka, bazı H. kralları kendilerinin «Kuşşaralı adamın soyundan» olduklarını belirtiyorlardı. H. târihinin bu başlangıç devirleri hakkında elimizde yalnız I. Hattuşili'nin vasiyetnâmesi vardır,

I. Hattuşili bu vasiyetnâmeyi Kuşşara'da hastalandığı zaman, kız kardeşinin oğlu Huzziya'nın yerine torunu Murşili'yi tâyin etmesi münasebetiyle yazdırmıştı. H. kralı burada kendisinin yaptığı bu seçime karşı gelebi-

lecek herhangi bir direnişi önlemek için de vaktiyle büyük babası Puşarumma (Tuthalya) zamanında böyle bir veliahd tâyininde vuku bulan müessif olayları hatırlatmakta, «Büyük babam oğlu Labarna'yı Şanahuitta şehrinde veliahd ilân ettiği zaman, onun komutanları ve köle (tebaa) leri, onun sözünü dinlemeyerek tahta diğer oğlu Pawatilmah'ı çıkardıklarında» krala karşı gelenlerin âkıbetini anlatmaktadır. Böylece I. Hattuşili'den iki nesil önceki H. krallarını tanımış oluyoruz. Fakat bu krallardan hiçbir vesika kalmamıştır. Yakın zamanlara kadar I. Hattuşili Labarna'nın oğlu olarak kabul ediliyordu. Son zamanlarda Alman Hititologu Heinrich Otten, yeni tefsirlerle Labarna ile I. Hattuşili'nin aynı şahıs olduğunu ileri sürdü (*Fischer Weltgeschichte.* 1966. II, 114). Bu teklif bilim çevrelerince de kabul edilmiştir (*The Cambridge Ancient History.* Revised Edition vol. III. 1965. 10). Böylece Labarna'nın idare merkezini Kuşşara'dan Hattuşaş'a naklettikten sonra «Hattuşaşlı» anlamına Hattuşili lâkabını aldığı anlaşılmaktadır. Hattuşili'nin 1954 Boğazköy kazılarında iki dilde (Hititçe - Akkadca) yazılmış yıllıkları da bulunmuştur. Bu vesika sayesinde onun siyasî icraatı öğrenilmiştir. Buna göre Hattuşili (Labarna) batı Anadolu'da, Antalya yöresinde bulunduğu tahmin edilen Arzava memleketlerinde seferde bulunduğu sırada, Hurriler Anadolu'daki birçok şehirleri istilâ etmişlerdi. Bunun üzerine Hattuşili süratle geri dönmüş ve Hurrileri Anado'u'dan çıkarmakla kalmamış, kuzey Suriye'deki birçok Hurri şehirleriyle beraber Haleb'i de zaptetmişti.

Onun halefi I. Murşili de bir Haleb seferi daha yapmış, sonra da doğu Akdeniz limanlarını Basra körfezine bağlayan büyük Fırat ticaret yolunu takiben, Babil'e kadar H. hâkimiyetini yaymıştır. H.'lerin Babil medeniyetiyle temaslarına yol açan bu sefer, H. târihî ve medeniyeti üzerinde önemli te'sirler yapmıştır. Ne var ki genç H. kralı Hattuşaş'a döndükten sonra kayın biraderi tarafından katledilmişti. H. sarayındaki karışıklıklardan faydalanan Hurriler, Hantili zamanında Anadolu'ya yeniden hücum etmişlerdi. Bu defaki Hurri taarruzu başarılı olmuş ve Hurriler Kilikya (Çukurova)da bir «Kizzuvatna krallığı» kurmuşlardı. M. Ö. XV. yüzyılda yaşayan H. krallarından Zidanta ve Telepinuş bu krallıkla andlaşmalar imzalamak zorunda kalmışlardı. Bu devrin olayları hakkında «Telepinuş'un fermanı» bize bilgi vermektedir.

Bu fermanda, H. kral ailesinin veraset sırasını tesbit maksadiyle çıkarılan kanuna gerekçe olarak Labarna'dan Telepinuş zamanına kadar geçen olaylar özet hâlinde anlatılmaktadır.

Telepinuş'tan sonra H. vesikaları yarım yüzyıl kadar susmakta ve ancak II. Tuthalya ile kaynaklar yeniden sızmaya başlamaktadır. Bu H. kralının ataları gibi batıda Arzava memleketlerini, güneyde Haleb i yeniden zaptettiğini anlatan vesikalar vardır. H.'lerin kuzey Suriye'ye tekrar saldırmaları karşısında, Mitanni kıralı I. Artatama ile Mısır'ın XVIII. sülâle firavunlarından IV. Tutmosis. H.'lere karşı birleşmişler ve bu dostluklarını diplomatik bir izdivaçla sağlamlaştırmışlardı. Fakat II. Tuthalya'nın ölümünden sonra bu durum devam edememiş, Haleb şehrini Mitanniler geri almıştı.

Daha sonra III. Tuthalya zamanında H. devleti daha da zayıflamış gibi görünüyor. Düşmanlar dört bir taraftan sınırlarını genişletmişlerdi. Öyle ki H.'ler Kızılırmak kavsı içindeki sahaya çekilmişlerdi.

Bu durum karşısında devletin büyükleri, memleketi ancak prens Şuppiluliuma'nın kurtarabileceğini gördüklerinden, meşru veliahdı bertaraf ederek tahta Şuppiluliuma'yı çıkarmışlardı. M. Ö. 1400'lerde bu kralla başlayan devreye Yeni H. Devleti denilir.

Gerçekten Şuppiluliuma (M. Ö. 1380 - 1345) evvelâ batı Anadolu'daki Arzava memleketlerine sefer açmış, onları yeniden ilhak ettikten sonra barbar Gaşkaları itaat altına almış, kısaca Anadolu'da siyasî birliği yeniden kurmuştu. H. devletinin II Tuthalya'nın ölümünden sonra geçirdiği buhranlı devreden en çok faydalanan güney komşusu Mitanni - Hurri devleti olmuş ve sınırlarını Malatya civarındaki Fırat'a kadar genişletmişti. Şuppiluliuma, Mitanni kralı Tuşratta ile yaptığı ilk savaşı kaybetmiş, fakat ertesi yıl yaptığı Suriye seferinde Mitanni devletinin idare merkezi Vaşşukanni'ye girmiş ve Mitanni sülâlesine son vermişti. Bu sırada Mısır devletinin bu olayları büyük bir ilgi ile izlediğine şüphe yoktur. Fakat H. kralının Mısır devleti ile dostluğun bozulmamasına bilhassa dikkat ettiği vesikalardan anlaşılıyor Meselâ Firavun III. Amenofis öldüğü zaman, yerine geçen oğlu IV. Amenofis'e bir tebrik mektubu yazmış ve iki memleket arasındaki dostluğun devamını temenni etmiştir. Böylece H. - Mısır dostluk münasebetleri Tutankhamon'un ölümüne kadar devam etmiştir.

Fakat bu genç firavunun öldüğü yıl, Şuppiluliuma isyan eden kuzey Suriye vassallerini cezalandırmak maksadiyle Suriye'deki Kargamış (Cerablus) şehrinin muhasarasında bulunuyordu. Tutankhamon'un 13 yaşında iken IV. Amenofis'in varisi en küçük kızı ile evlenerek tahta çıktığını başka Mısır kaynaklarından öğreniyoruz Halbuki Tutankhamon'un mumyası genç bir adamı göstermektedir. Bu durum Mısır'da sülâle değişikliğine yol açan bâzı olayların cereyan ettiğini düşündürmektedir. Demek ki XIX. Mısır sülâlesini kuran Horenhep, genç firavunu öldürtmüş olmalıdır. Muhtemel olarak bu suikast üzerine Tutankhamon'un genç eşi, Şuppiluliuma'ya bir mektup göndererek «kocasının öldüğünü, oğlu da olmadığını, elbette ki kölelerinden biriyle evlenemeyeceğini, eğer H. kralı, oğullarından birini Mısır'a gönderirse, onun kendisiyle evlenerek Mısır tahtına çıkabileceğini» bildirmişti. Kraliçenin yabancı bir kraldan yardım istemeye mecbur kalması, Mısır sarayında kanlı olayların cereyan ettiğini anlatmaktadır.

Şuppiluliuma bu mektup üzerine gerekli tahkikatı yaptıktan sonra, oğlunu Mısır'a göndermiş ise de, Mısır'ın yeni hâkimi H. prensini daha yolda iken öldürtmüş olmalıdır. İşte bu hâdiseden sonra H. - Mısır devletlerinin arası açılmış ve H. kralı Suriye'deki Mısır topraklarını ve limanlarını Şam'a kadar zaptetmişti. Fakat bu sırada H. ordusunda veba salgını çıktığından, Anadolu'ya dönmeğe mecbur kalmıştı Nitekim memleketine döndükten az sonra hem kendisi. hem de veliahd prens Arnuvanda bu salgın hastalıktan ölmüşlerdi. H. tahtına henüz bir çocuk olan II. Murşili geçmişti.

II Murşili zamanından kalma «veba duaları» nda salgın hastalık tanrıların bir gazabı olarak gösterilmekte ve bu hastalığın 20 yıldan beri memlekette yaptığı tahribata işaret edilmektedir.

Bu sırada Mitanni devletinin ortadan kaldırılması üzerine, Akdeniz'de mahreç arayan Asur kralı, Kargamış'a saldırdığı gibi, XIX. Mısır sülâlesinden I. Sethos da kuzey Suriye şehirlerini geri almak için ordularını seferber etmişti. II. Murşili iki düşman karşısında mem-

leketini kahramanca müdafaa etmiş ve yeni topraklar ilhak etmemekle beraber, babası zamanındaki sınırları koruyabilmiştir. Asıl büyük H. - Mısır mücadelesi H. kralı Murşili'nin oğlu Muvatalli ile onun Mısırlı çağdaşı II. Ramses arasında olmuştur.

Târihin en büyük meydan muharebelerinden biri olan bu savaşta (M. Ö 1286) H. devletinin toprak kaybı olmamış ve savaştan 15 yıl sonra III. Hattuşili zamanında yapılan barış muahedesinde iki büyük devlet arasında yine ebedî barış ve kardeşlik anlaşması yapılmıştır (M. Ö. 1280). Bu anlaşmanın Mısır dilinde ve Akkadca nüshaları ele geçmiştir Akkadca nüshanın altına III Hattuşili'nin kraliçesi Pudu - Hepa'nın mührü de basılmıştır.

Onun oğlu IV. Tuthalya zamanında H.'lerin batı Anadolu'ya hâlâ hâkim olduğunu İzmir civarındaki Karabel kaya âbidesi gösterdiği gibi, Ugarit (Ras Şamra) vesikaları da Ugarit'in bu krala tâbi olduğunu bildirirler. IV. Tuthalya'nın Alaşya (Kıbrıs) adasına da bir sefer yaptığını biliyoruz. Fakat onun oğlu III. Arnuvanda zamanında, H. metinlerinde Ahhiyavalılar denilen Akalar, batı Anadolu sahillerine çıkmaya başlamışlardı. Hattuşaş arşivinde son H. kralı II. Şuppiluliuma'ya âid vesikalar da bulunmuştur. Bunlar bu H. kralının da Alaşya'ya karşı bir deniz savaşı verdiğini ve adayı yeniden vergiye bağladığını göstermektedir. Ugarit vesikaları bu kral zamanında Ege göçlerinin başladığını ve Ugarit kralının kara ve deniz kuvvetlerini H. kralına yardım için gönderdiğini anlatmaktadır. Fakat bütün bu yardımlara rağmen H. devletinin Ege göçleriyle yıkıldığını III. Ramses'in Abu Sımbel vesikalarından öğreniyoruz (M. Ö. 1200'lerde).

H. devleti yıkıldıktan sonra, H. prensleri güney-doğu Anadolu ve kuzey Suriye'nin bâzı şehirlerinde M. Ö. VII. yüzyıla kadar varlıklarını korumuşlardı. Ege göçlerinden sonra yaşayan bu prenslikler doğu Anadoluda'ki Urartu devleti ile batı Anadolu'ya hâkim olan Phryg devleti arasındaki rekabetten faydalanarak tampon şehir devletleri hâlinde yaşıyorlardı. M. Ö 1 00 - 1700 arasında yaşayan bu H. prensliklerine Geç H. şehir devletleri denilir. Bu prensliklerden H. hiyeroglif yazılı birçok âbideler kalmıştır.

Bu sırada târihinin en parlak çağını yaşamakta olan Asur devleti, II Sargon zamanında (M. Ö. 722 - 705) bu geç H şehir krallıklarını teker teker zaptederek ortadan kaldırmış ve onların toprakları üzerinde bir Asur eyaleti kurulmuştur.

Hitit san'atı: H.'ler söz konusu olduğunda, H. kavminin yaşadığı sürece mimârisi, taş oyma (glyptic) san'atı, mâden işleme ve seramik kollarını kapsayan bütün maddî kültürü anlaşılır. H. san'atının gelişmesi, H târihinin devirleri içinde, yani Eski H. Devleti (M Ö 1700 - 1400), Büyük H. Devleti (M Ö. 1400 - 1200) ve Geç H. şehir devletleri (M. Ö. 1200 - 700) devirlerinde tetkik edilir. Fakat H san'atını tanımak için, Anadolu'nun H.'lerden önceki halkının san'atını bilmek lâzımdır. Çünkü H.'ler eski Hatti san'atının te'siri altında kalmışlar ve H. san'atı, yerli Hatti kavminin san'at gelenekleriyle yeni göç eden H. lerin kültürünün karışmasından meydana gelmiştir.

Gerçekten H.'ler Eski Bronz Çağı'nın son safhasında Anadolu'ya geldikleri zaman, Hattilerin Eski Bronz Çağı'nın ilk safhası (Bakır Çağı) ndan beri gelen bir san'at gelenekleri vardı. Bunu Anadolu'nun Alişar, Alacahüyük,

HİTİTLER: Assis tanrısı anıtı (Kargamış, Cerablus)

Boğazköy, Horoztepe, Polatlı, Troia, Yümüktepe (Mersin), Gözlükule (Tarsus) ve Hacılar (Ankara) gibi Bakır Çağı yerleşmeleri göstermiştir. Fakat Bakır Çağı'nda Hattiler, özel mülkiyeti ifâde eden mühürlerden tabut olarak kullanılan küp (pithos) lere kadar bütün hayatî ihtiyaçlarının büyük kısmını hâlâ kılden yapıyorlardı. Mutfak eşyalarının çoğu toprak kaplardı.

Eski Bronz Çağı'nın ilk safhasında doğu, batı ve orta Anadolu'da mütecanis bir hayat seviyesi görülmekle beraber, bölgelere göre seramikler mahallî farklar göstermektedir. Meselâ orta Anadolu hüyüklerinde açık renk boya astarı üzerine kırmızı boya ile bir haç (red cross) çizilmiş tabaklar ve koyu gri veyâ siyah zemin üzerine beyaz boyalı kaplar görüldüğü hâlde, batı Anadolu'da kırmızı veyâ gri tek renkli (monocrome) kaplar, ayaklı meyvelikler, kâseler, Troia menşeli iki kulplu vazolar ve maske kaplar kullanılıyordu.

Bu devirde mâden işleme tekniğinin de çok ilerlemiş olduğunu, yine Alacahüyük, Horoztepe ve Mahmatlar buluntuları göstermiştir. Bu kral mezarlarında bulunan ayaklı altın kupalar müteakıp devirlerde ayaklı meyvelikler olarak karşımıza çıkacağı gibi, altından gaga ağızlı bir vazonun üzerindeki çizgi gruplarıyle yapılan oluklu nakışlama tekniği de gelecek devrin seramiklerinde kullanılacaktır. Alacahöyük mâdenî eserleri arasında mühim bir yer tutan kült standartları veyâ Güneş kurslarının anlamları üzerinde çeşitli tefsirler yapılmıştır. Bunların üzerlerine takılmış olan haçlar veyâ gamalı haç (swastica) lar, boğa ve geyik figürleri de din târihinin totemik safhasındaki tanrı tasavvurları ile ilgili olmalıdır. Bilhassa Horoztepe'deki kral mezarında bulunan «Kucağında çocuğunu taşıyan ana» kompozisyonu, dünya san'at târihindeki Ana tanrıça motifinin en eski ör-

neklerinden biridir. Aynı suretle Anadolu Bakır Çağı (Eski Bronzun alt safhası) nın dinî inançlarıyle ilgili idoller de önemlidir. Alacahüyük'te bunların kılden ve altından örnek leri bulunmuştur. «Kurs vücutlu idoller» grupuna dahil olan altından yapılmış ikiz idollerin kral elbiselerine süs olarak dikildikleri tahmin edilmekedir.

Anadolu, târihî devirlere Eski Bronz Çağı'nın son safhasında (M. Ö. 2000 - 1700) girer. Bu devirde H.'ler esas hatlarını almış olarak göründüğünden, H.'lerin Anadolu'ya bu devirde geldikleri hem arkeolojik, hem epigrafik vesikalardan anlaşılmıştır. Orta Anadolu'da başta Kaneş Karumu olmak üzere Acemhüyük ve Karahüyük (Konya) ten çıkan bu devir seramikleri, mühürleri Hatti san'at geleneğini göstermekle beraber, esaslı bir üslûp farkı da gösterirler. Çömlekçi çarkında imâl edilmiş ve çok renkli (polychrome) seramikler şeklinde özetlenebilen bu fark, H.'lere atfedilmektedir. Çok renkli bu seramikler üç grupa ayrılmaktadır:

1. Geometrik nakışlı Kappadokya kapları veyâ Alişar III seramiği.

2. Dalga çizgili motiflerle nakışlı seramikler.

3 İntikal kapları.

Bunlardan Kappadokya kapları Hatti seramikleri gibi elle yapılmış oldukları hâlde, ikinci grup çömlekçi çarkında imâl edilmiştir. Bu çok renkli seramik geleneğinde hayvan biçimli içki kurbanı kapları (rython), gaga ağızlı zarif testiler, çavdanlıklar, vazolar, maşrapalar gibi zengin çeşitli kaplar görülür. Fakat ortaya yeni çıkan bu seramiklerin yanında Hatti'lerin tek renkli kapları da yaşamakta idi. Özellikle Kayseri'deki Kaneş Karumu kazılarının 2. tabakasında ve Acemhüyük te en güzel örnekleri bulunan gaga ağızlı kaplar Hatti san'atı ile H. san'atının karışmasından yaratılmışlardır.

Hatti kültürünün Alacahüyük kral mezarlarından tanıdığımız kurs vücutlu idolleri şimdi kurşundan dökülmüş figürinler hâline gelmişlerdir. Acemhüyüğün 4. tabakasında bulunan ve ana - baba ve çocuktan ibâret kutsal âileyi gösteren kurşun figürin grupu, bu türün en güzel örneğidir. Bu târih öncesi devirde Bakır Çağ mühürleri devam etmekle beraber, şimdi geometrik nakışların yerini hayvan motifleri almıştır. Bilhassa çift başlı kartal motifi çok kullanılmaktadır. Bu devrin en güzel silindir ve damga mühürleri Karahüyük (Konya) te bulunmuştur (Sedat Alp, *Zylinder- und Stempelsiegel aus Karahüyük bei Konya*. Ankara 1968). Karahüyük mühürleri yalnız H.'lerden önceki Anadolu'nun yerli san'at ekolünü tanıtmamış, aynı zamanda Anadolu nun yazı târihine de ışık tutmuştur. Zira bu mühürler üzerinde hiyeroglif yazılı lejantlar vardır.

Eski H. Devleti (M Ö. 1700 - 1400) zamanındaki H. ve Hatti san'atı birbirine o kadar yakındır ki bunları ayırmak zordur. Uzun gaga ağızlı kaplar şimdi tek renkli (monocrome) olarak da görülmeye başlar. Fakat ilk H. kaplarının köşeli karınlarını ve keskin profillerini artık göstermezler. Hayvan biçimli içki kurbanı (libation) kapları devam etmekle beraber, bunlar da tek renkli olarak, fakat daha tabiî hatlarla yapılmıştır. Eski H. seramiğinin yeni formları arasında «hacı şişeleri» denilen matara şeklindeki kaplara kilden banyo küvetleri sayılabilir. Alacahüyük, Alişar ve Boğazköy'de bu banyo küvetlerinden bulunmuştur.

Eski H. san'atı natüralist bir damga taşır. Bundan dolayı vazoların üzerinde şimdi kabartmalarla insan figürleri de görülür ve çok defa dinî veyâ mitolojik bir konu sinematografik bir seri içinde kabartma figürlerle anlatılır. Bu türün en güzel örnekleri, meşhur Bitik vazosu (T. Özgüç: Anatolia II, 57) ile son yıllarda bulunan, fakat henüz neşredilmeyen İnandık vazosudur. Fakat bu kabartmalara rağmen, H. plâstik eserleri ancak Büyük H. devleti zamanında zuhur edecektir.

Büyük H. Devleti zamanında (M. Ö. 1400 - 1200) H.'ler artık her yönden olgunluk çağına erişmişti. Bilhassa mimarîde kaleler, mabed ve saraylar gibi resmî, âbidevî binalar yapıldığı gibi, taş oyma san'atında da şaheserler yaratılmıştır. Bu devirdeki H. mimarîsinin karakteristiği, yapı planlarının simetrik olmamasıdır. Bütün bu yapılarda merdiven, pencere gibi ileri yapı unsurları vardı, fakat H.'ler henüz sütûnu bilmiyorlardı. Onun yerine dört köşe istinat direkleri kullanıyorlardı. H.'ler bilhassa sağlam kaleler inşa etmekte usta idiler. Bunun en iyi örneğini dik bir yamaca kaya üzerine kurulan Hattuşaş (Boğazköy) ta görüyoruz. Nitekim Hattuşili (Labarna) zamanına âid bir metinde: «Kalemiz olursa o zaman bütün memleketler Hattuşaş'a boyun eğerler. Kralın sarayı bir kaya üzerine kuruludur, düşmanınki ise kum üzerine inşa edilmiştir» denilmektedir (E. Forrer: MAOG IV, 30).

Boğazköy kazılarında beş mabed meydana çıkarılmıştır. Bunlardan baştanrı Fırtına tanrısı Teşubun mabedi 160 × 135 m² ebadında bir saha kaplıyordu. Bu mabedlerden başka, Hattuşaş'tan 2 km kuzey - doğuda tabiî kayalıkların meydana getirdiği biri büyük, biri küçük iki salondan ibaret bir açık hava mabedi daha vardı. Hititçe adı bilinmeyen bu mabede, duvarlarındaki resim ve yazılardan dolayı bugün Yazılıkaya (b. bk.) denilmektedir. Büyük salonun sağ taraf duvarları üzerine kadın tanrılar, sol taraftaki duvara da erkek tanrılar sıra ile dizilmiştir. Girişin karşısına düşen kayaların üzerine de baştanrının ailesi fertleri tasvir edilmiştir. Küçük odada ise tapınağın kurucusu olduğu tahmin edilen IV. Tuthalya'nın büyük bir kabartması ile meşhur «Kılıç tanrı» ve mabedi koruyan arslan kabartmaları vardır.

Yazılıkaya'nın M Ö. 1270 - 1220 târihleri arasında IV. Tuthalya zamanında yapıldığı genel olarak kabul ediliyordu. Fakat kısa zaman önce Alman Hititologu Heinrich Otten (Zeitschrift fur Assyriologie NF 24, 1967. 222 - 240) yeni bulunan ve son H. kralı II. Şuppiluliuma'ya âid olan bir metinde (KBo XII, 38, Kol II): «Sağlam bir kaya mabedi inşa ettirdim ve içine babamın (IV. Tuthalya'nın) hey-

HİTİTLER: Alacahüyük'te Sfenksler Kapısında çift başlı kartal

kelini koydurdum» denilmesine dayanarak Yazılıkaya'nın II. Şurpiluliuma tarafından yaptırıldığını ileri sürmüştür. Gerçekte Yazılıkaya'nın tamamlanmasında birçok kralların payı olmalıdır.

Yazılıkaya üzerinde en esaslı tetkik'eri Kurt Bittel (b. bk.) yapmıştır (*Yazılıkaya.* WVDOG 61. 1941) Bittel, Yazılıkaya rölyeflerini üç grupa ayırıyor ve bâzı figürler üzerindeki kanatlı güneş kurslarına M. Ö. XV. yüzyıldan önce rastlana mayacağına dayanarak, Yazılıkaya'nın muhtelif zamanlarda muhtelit krallar tarafından yaptırılmış olduğunu söylüyor.

Yazılıkaya'dan başka, Büyük H. Devleti zamanına âid birçok kaya âbideleri daha vardır. Alacahüyük kabartmalarının ortüstat şeklinde olması, Geç H geleneği gösterdiğinden, Alacahüyük kabartmalarından bâzıları Büyük Devlet, bâzıları Geç H. devleti zamanına konulmaktadır. Ankara'nın 60 km güney - batısında, eski Ankara - Polatlı yolu üzerinde bulunan Gâvurkale (b. bk.), Erciyes dağının güneydoğusundaki Hanyeri batı Anadolu da ise İzmir yakınındaki Nif kaya âbidesi ile Niobe a âbidesi denilen Ana tanrıça kabartması, güneyde İmamkulu, Sirkeli ve Fıraktin âbideleri başlıca H. kaya âbideleridir. Bunların bâzılarında H hiyerog if yazılı kitabeler vardır.

Geç H. san'atı (M. Ö. 1200 - 1700): Büyük H. Devleti M. Ö. XII. yüzyıl başlarında çöküükten sonra, Anadolu'da VIII. yüzyıla kadar hiçbir san'at eseri görülmez. Aynı boşluk kuzey Suriye'de de müşahede edilir ve bu durum Aramî istilâsıyle izah edilmek istenir. Bâzı bilginler ise bu boşluğu Surive'nin fildişi eserleriyle doldurmak isterler (H. Fankfort, *The Art and the Architecture of the Ancient Orient.* 1954. 166).

Geç H. devri san'at eserlerinin târihlenmesinde bilginler arasında fikir birliği de yoktur. Târihleme farkları bâzan bir yüzyıla yaklaşır. Bütün Geç H. eserleri üzerinde çalışan Ekrem Akurgal (*Spaethethitische Bildkunst.* Ankara, 1949), bu devir san'atını üçe ayırır:

HİTİTLER: Toprak bağışlanmasıyla ilgili, kilden yapılma mühürlü bir tablet

1. H. san'atının devamı olan ve bilhassa Malatya ve Kargamış rölyefleri üzerinde görülen «geleneksel üslûp» grupu M. Ö. 1050 - 850 arasına konulur.

2. Asur te'siri gösteren Kargamış kralı Katuvaş'ın kabartması ile İvriz kabartması gibi eserler, M. Ö. IX. yüzyılın 1. yarısında târihlenir.

3. Maraş, Zincirli ve Sakçagözü eserlerinin dahil olduğu grup H. san'at unsurlarından tamamiyle uzaklaşmış, ikinci grupla paralel yaşamıştır. Geç H. devletlerinin en önemlisi olan Kargamış eserlerinin mühim bir kısmı Ankara kalesindeki Arkeoloji Müzesi'nde korunmaktadır. Asur vesikalarında Milid olarak geçen Malatya'da Fransızlar adına kazı yapan Louis Delaporte «arslanlı kapı» rölyeflerini Büyük H. Devleti zamanına koyar. Malatya eserlerini üslûp mukayesesiyle ilk târihlemeye çalışan Garstang ise (*The Hittite Empire,* 209), «arslanlı kapı» rölyeflerini Büyük H., av ve ziyafet sahnelerini de Geç H. devrinde târihlemişti. Daha sonra Von der Osten (OIC VI, 92), Bissing (AfO VI, 165), Moortgat ve Christian bu âbideler üzerinde çalışmışlardır. Nihayet E. Akurgal, Malatya rölyeflerine tahsis ettiği eserinde (*Remarques stilistiques sur les reliefs de Malatya.* İstanbul, 1946) kendisinden önce yapılan bütün incelemeleri de göz önüne alarak ve mukayeseli arkeoloji metodu ile bunları târihlemeye çalıştı. Eserler üzerindeki kıyafet, saç modası, arabalar, atlar gibi bütün teferruatı incelemiştir. Bossert ise (AfO IX, 105) rölyefler üzerindeki H. hiyeroglif yazılı adlar vasıtası ile bunları târih'emeye çalışıyordu. Âbidelerde Sulumeli adının bir defa yüksek kabartma, bir defa da alçak kabartma olarak yazılmasından Sulumeli adlı iki Malatya kralı yaşadığını doğru olarak tesbit etmişti. Akurgal da üslûp mukayesesi yoluyle Darende stelindeki Sulumeli ile «arslanlı kapı» rölyeflerindeki Sulumeli'nin aynı şahıs olamayacakları sonucuna varıyordu. Akurgal, Geç H. san'atının, Mesopotamya san'atının batıya, İonia ve Hellas'a intikalinde aracı rolü oynadığını isbat etmeye muvaffak olmuştur.

H. san'atında taş oyma san'atı özellikle mühürlerde gelişmiştir. Eski H. devleti san'atını Kültepe vesikaları üzerindeki mühür baskılarından tanıyoruz. Bunların çoğu III. Ur sülâlesi devrindeki mühürlerin üslûbunda idiler. Üzerlerinde çok defa, oturan bir tanrının huzuruna mühür sahibinin koruyucu tanrısı vasıtasiyle sevk edilen bir şahsı gösteren ibadet sahneleri vardır. Anadolu'da yerli halkın da kendilerine bu tarzda mühürler kazdırmaya başladıkları ibadet sahnelerindeki altar (sunak) veyâ içki kurbanı için kullanılan kapların şekillerinden anlaşılmaktadır. Kappadokya tabletleri de denilen Kültepe vesikaları üzerindeki bâzı mühürler arasında Suriye tipinde olanlar da vardır. Bunlara Suriye - Kappadokya tipi mühürler denilir. Bunlarda iki tapınma sahnesi görülür ve figürlerin kıyafetleri, etrafı kürklü bir mantodur.

Eski H. krallığı devrinde silindir mühürlerin yerini damga mühürler almıştır. Eski H. damga mühürlerinde çok defa mitolojik konular veyâ av sahneleri tasvir edilmiştir. Bu tip mühürlerin en güzel örnekleri Karahüyük (Konya) kazılarında bulunmuştur (Sedat Alp, *Zylinder und Stempelsiegel aus Karahüyük bei Konya.* Ankara, 1968). Karahüyük kazılarında bulunan 40 silindir mühürden 14 tanesinin orijinal olması ve bunların damga mühürlerle beraber bulunmaları bu devrin bir intikal devri olduğunu gösterir. M. Ö. III. binyılın ilk yarısında târihlenen Karahüyük mühürleri, Anadolu'nun yazı târihi için de çok önemli so-

nuçlar vermiştir. Zira bu mühürlerden bâzılarının üzerinde hiyeroglif yazı işaretleri vardır.

Büyük H. Devleti zamanına âid mühürler, yerli damga mühür geleneğinin devamıdır. Büyük devlet kralların mühürleri Boğazköy'den başka, kuzey Suriye'deki Ras Şamra (Ugarit) da bulunmuştur. Boğazköy mühürleri ilk defa H. G. Güterbock tarafından işlenmiş ve târihlenmiştir (*Siegel aus Boğazköy.* I, 1940; II, 1942). Ugarit'te bulunan H. kral mühürlerini ise E. Laroche, Ugaritica (III, 1956) da yayınlamıştır. Fakat bütün bu mühürler, tabletler veyâ bulleler üzerindeki mühür baskılarıdır. Bugüne kadar yalnız Murşili'nin mührünün orijinali Ugarit'te bulunmuştur. Bütün bu mühür baskıları Büyük Devlet zamanına âiddir. Fakat Boğazköy'de 1958 - 1959 kazılarında bulunan ve Beran tarafından III. Hattuşili'ye atfedilen bir mührü. Sedat Alp Karahüyük mühürleriyle mukayese ederek bunun I. Hattuşili'ye âid olabileceğini ileri sürmüştür.

Büyük H. Devleti damga mühürlerinde kralın adını ve baba adını ihtiva eden çivi yazılı lejant, bir çerçeve gibi dış kenara yazılmış, ortasında ise H. hiyeroglif yazı ile sadece kralın adı yazılmıştır. Fakat I. Şuppiluliuma ile III. Hattuşili'nin mühür baskılarında orta yerdeki lejantta H. hiyerogliflerıyle kraliçelerin adları da yazılıdır. Bundan dolayı H. kral mühürleri H. hiyerogliflerinin çözülmesinde yardımcı olmuştur.

Hitit hiyeroglif yazısı: H.'ler çivi yazısının yanında bir de resim yazısı kullanıyorlardı ki, buna H. hiyeroglifleri denilir. Büyük H. Devleti zamanında bu yazı bilhassa âbideler ve mühürler üzerinde kullanılıyordu Meselâ II. Şuppiluliuma'ya âid olduğu Steinherr tarafından tesbit edilen Boğazköy'deki Nişantaş şeceresi, H. yazısı ile yazılmıştır. Yazılıkaya açık hava mabedindeki tanrı figürlerinin üzerine her tanrının adı H. hiyeroglif yazısı ile yazılmıştı. H. hiyeroglif yazısının çözülmesinde H. kral mühürlerinden faydalanılmıştır. Zira bu mühür baskıları çok defa çivi yazılı ve H. hiyeroglif yazılı idiler.

H. hiyeroglif yazısı, Büyük H. Devleti çöktükten sonra Geç H. şehir kralları ve onlarla çağdaş olan Urartu kralları tarafından kullanılmıştır. Anadolu da ve kuzey Suriye'deki geç H. şehir devletlerine âid olan bu âbideler üzerinde de İtalyan bilgini Meriggi, Amerikalı I. Gelb ve Çek bilgini B. Hrozný çalışmışlardır.

Nihayet 1947 yılında Adana'nın Kadirli kazasındaki Karatepe'de Geç H. devrine âid bir saray harabesi Bossert tarafından keşfedilmiş ve bu sarayın fasadları üzerinde H. hiyeroglif yazılı ve Fenike yazılı kitabeler bulunmuştu Az sonra bu kitabelerin muhtevasının aynı olduğu anlaşılmış, böylece Fenike yazısının yardımı ile H. hiyeroglif yazısınında derhal çözülebileceği umulmuştu. Fakat Bossert, H. hiyeroglif kitabelerin neşri ve çözülmesiyle yalnız kendisi meşgul olmak istediğinden, «Belleten» de çıkan iki makaleden başka, Karatepe H. hiyeroglif metinleri neşredilmediği için, çözülme işi çok yavaş ilerlemekte idi. Bossert'in 1961'de ölümü üzerine Karatepe kitabelerinin neşrini talebesi Steinherr üzerine almıştır.

Böylece bugün H. hiyeroglif yazısı kısmen çözülmüş olmakla beraber, henüz grameri ve sentaksı tesbit edilmemiştir. Yalnız bu yazının dilinin de Hind - Avrupa dillerinden Luvice olduğu anlaşılmıştır.

H. hiyeroglif yazısı târihine gelince, yakın zamanlara kadar bu yazının M. Ö. XV. yüzyıla kadar çıktığı sanılıyordu. Çünkü Tarsus Gözlükule kazılarında bu yüzyılda yaşayan H. kralı Telepinu'nun çağdaşı Kizzuvatna kralı Isputahsu'nun H. hiyeroglif yazılı mührü bulunmuştu. Fakat başta Bossert olmak üzere F. Kınal ve Sedat Alp, H. hiyeroglif yazısının M. Ö. II. binyıl başlarına kadar çıkabileceğini ispata çalışıyorlardı. Yeni Karahüyük (Konya) kazıları bu görüşün doğruluğunu ortaya koymuştur. Zira M. Ö. III. binyılın ilk yarısında târihlenen Karahüyük damga mühürleri üzerinde H. hiyeroglifli lejantlar vardır. Bundan başka, 1962 1963 Boğazköy kazılarında Eski H. tabakalarında çok bozulmuş olarak bulunan bir taş üzerindeki işaretlerin de H. hiyeroglif yazısı olduğu sanılmaktadır (P. Newe: MDOG 95 1963, 12). Ayrıca Kaneş Karumu (I. bölüm) kazılarında da H. hiyeroglif yazılı mühürler bulunmuştur (Belleten XIX 19, 80).

Hitit dili ve edebiyatı: İlk Boğazköy kazılarında (1906) Hugo Winckler Büyük H. Devletinin arşivini bulmuştu. Bunlar kil üzerine çivi yazısı ve H. diliyle (Nesaca) yazılmış idiler. H.'ler kendi dillerini çivi yazısıyle ifade edebilmek için Sumerce veyâ Akkadca ideogramlara o kelimelerin karşılıklarını ön veyâ son ekler olarak ilâve etmişler ve Sumer ve Akkad dilleri de daha önce çözülmüş bulunduğu için, 1917 yılında Çek bilgini Bedřich Hrozný Hititçeyi çözmeye muvaffak oldu ve Hititçenin Hind - Avrupa dillerinin Centum kolundan olduğu anlaşıldı. Zira bütün Hind - Avrupa dillerinde olduğu gibi, Hititçede de gayri kıyasî fiillerin çekiminde masdarın içindeki vokal değişiyordu ve Hititçe relatif pronom (kuis), tıpkı Yunancadaki quis gibi muamele görüyordu.

Boğazköy arşivinde bulunan tabletler Hititçeden başka Akkadca, Hurrice, Luvice, Hattice ve Palaca yazılmıştır. Bu vesikalar neşredildiği zaman, H.'lerin zengin bir edebiyata sahip oldukları görüldü. Bir defa H. kralları her yılki icraatlarını yıllık (annal) lar hâlinde yazdırıyorlardı. Bundan başka, H.'ler aynı seviyede olan Mısır, Mitanni gibi büyük devletlerle olduğu gibi, kendilerine tâbi küçük krallarla da muahedeler yapıyorlardı. Muahedelerin giriş kısmında o memleketle H. devleti arasında geçmişteki bütün münasebetler özetleniyor, sonra muahedenin şartları belirtiliyor, en sonunda da muahedeyi bozanın tanrıların gazabına çarpılacağı yazılıyordu.

H. devlet arşivinde bu târihî vesikaların yanında, dinî (litürjik) edebiyat metinleri de vardır. Bunları epik, mitik ve didaktik gibi türlere ayırmak mümkündür.

Epik türün en ünlüsü Gilgameş destanıdır. Kaslar (III. Babil) sülâlesi zamanında 12 tablet üzerine yazılmış olan bu Sumer destanında II. Uruk sülâlesinin kahraman kralı Gilgameş'in yarısı insan, yarısı boğa ve ormanlarda hayvanlarla beraber yaşayan Enkidu ile dost olması, sonra onunla birlikte sedir ormanlarındaki bir devi öldürmeleri anlatılır. Fakat tanrılar bu kan dökülmesini cezasız bırakmayarak Enkidu'yu da bir hastalıktan öldürürler. Kahraman Gilgameş kendisinin de bir gün bu «dönüşü olmayan ülke» ye gideceği korkusu ile ebedî hayat çaresini aramaya başlar. Tanrıların ebedî hayatla taltif ettikleri Utnapiştim (Nuh) i arar ve bulur. Tufan kahramanı ebedî hayat otunu kendisine verir, fakat Gilgameş memlekeine dönüşünde bir derede yıkanırken bu otu bir yılan yer.

Zengin Sumer muhayyilesinin yarattığı bu destan bize Sumer felsefesinin ne kadar realist olduğunu gösterir. H.'ler bu destanı Hurri'lerin aracılığı ile almışlardır. Zira Hattu-

şaş arşivinde bu destanın Hurrice ve Akkadca nüshaları bulunmuştur. Hititçe nüshası ise, bir tek tablet üzerinde destanı özetlemektedir, bâzı kısımlar değiştirilmiştir. Fakat Enkıdu'nun yaratılması ve onun hayvanlarla olan münasebeti mufassal olarak tasvir edilir. Avcılar Gilgameş'e Enkidu'yu bir fahişe vasıtasiyle şehre getirmesini tavsiye ederler. Hıtitçe nüshada Uruk şehrinin İhtiyarlar Heyeti ve Uruk tanrıça sından bahsedilmez. Gılgameş ile Enkidu'nun sedir ormanlarında Huvava devi ile yaptıkları mücadelede onu yenerler. Huvava: «Sen benim beyimsin, ben senin kölen olacağım» dediği hâlde, Endiku'nun onu öldürmesiyle destan biter. Halbuki Akkadca nüshada yalnız sedir ormanlarındaki mücadele beş tablette anlatılır. Hurrice nüshada «Huvava hakkında 4. table» kaydı bulunduğundan, Hurri'lerin mitosu tam olarak dillerine çevirdikleri anlaşılıyor.

Gilgameş destanının Boğazköy'de bulunan Akkadca nüshasında ise, iki arkadaşın rüyalarının yorumları ve muzaffer kahramanların yurtlarına dönüşleri anlatılır. Mabed de eski elbiselerini çıkarırlar, süslenirler ve gelecekte artık savaşın bittiğini, tatlı hayatın başlayacağını dostlarına söylerler. Fakat onlara kızgın olan tanrıça Iştar, bu sözleri babası Gök tanrısı Anu'ya anlatarak, onların cezalandırılmasını ister. Boğazköy nüshasında Tutandan bahsedilmez, fakat Gurparanzah destanı, Keşşi destanı gibi daha başka destanlar da vardır.

Boğazköy arşivinde bulunan Hurri menşeli Kumarbi efsanesi ise, mitik türün en güzel örneklerinden biridir (H. G Güterbock, *Kumarbi efsanesi.* Ankara, 1945). Bu mitolojide eski tanrılarla genç nesil tanrılar arasında dünya hâkimiyeti için yapılan savaş hikâye edilmiştir. Hititçe nüshada Gök tanrısı Anu, Alalu'ya karşı mücadele eder ve tahta oturur. Alalu karanlık yer altına gider. Fakat Anu'nun hâkimiyetinin 9. yılında Kumarbi de babası Anu ile savaşarak dünya hâkimiyetini onun elinden alır.

Diğer taraftan Ugarit kazılarında bu efsanenin Hurri dilinde ve alfabetik çivi yazılı nüshaları da bulunmuştur (Von Brandenstein: ZDMG 91, 555). Bu Hurrice nüshalarda «il kmrb» tanrı adı geçmektedir. Landsberger (Dil ve Târih - Coğrafya Fakültesi Dergisi I, 1942, 85) de Byblos'lu Philon'un anlattığı Fenikelilerle ilgili Kronos efsanesinin aslında Hurrice olduğunu ve Fenikelilerin Hurrilerle Yunanlılar arasında aracılık ettiklerini ispat etmiştir. Buna göre Hurri'lerin Kumarbi'sinin rolünü Fenike ve Yunan mitolojisinde tanrı Kronos oynamaktadır.

H. arşivi vesikaları arasında Kumarbi efsanesinin şarkılarından Ulukummi şarkısı ve Hurri menşeli Hedammu efsanesi, Appu masalı gibi daha başka efsaneler de vardır. — Firuzan Kınal

HITLER, Adolf (Braunau, Yukarı Avusturya 1889 - Berlin 1945), Alman politikacısı ve devlet adamı. Babası gümrük memuru idi. Çocukluğu muhtemel olarak babasına karşı isyan duyguları ve annesi tarafından şımartılmış olmanın vermiş olduğu karışık bir ruh hâli içinde geçmiştir. İlk okulda iken çok iyi bir öğrenci olmasına rağmen lise (Realschule) hayatı hiç de parlak geçmemiş ve babasının ölümünden bir buçuk yıl kadar sonra okulu terk ederek annesinin yolladığı paralarla Linz şehrinde düzensiz ve sistemsiz olarak resim ve çizim etüdleriyle vakit geçirmiştir. Bu âvârelik yılları esnasında politik konularla bir dereceye kadar ilgilenmiş ve karakterinin Yahudi aleyhtarı çizgileri yavaş yavaş şekil kazanmağa başlamıştır. Annesinin ölümü (1907) nden sonra da sürdürdüğü bu bohem yaşayışı, hayatı boyunca karakterinin artık gitgide bâriz bir hâl almaya başlayan diğer ana özellikleri de içe kapanıklık, yalnızlıktan hoşlanma ve şiddetli bir kendine güven duygusu idi. Bu sıralarda geçimini sağladığı kaynaklar, ufak bir yetim aylığı, miras olarak eline geçen küçük bir nakit para ve satabildiği bâzı resimlerinin geliri olmuştur. Ayrıca opera ve san'at hayranlığının yanısıra artık siyasetle ılgisi de artmış ve politikayla ilgili olarak eline ne geçerse okumağa başlamıştır. Temelinde aşırı bir Yahudi aleyhtarlığı ile aynı şiddetle zaruretine inandığı bir «ırkî temizlık» fikri yatan dünya görüşünün anahatlarını von Schönerer'ın liderliğini yaptığı Avusturya Pangermanistleri ve Viyana'da K. Lueger'ın arkasında toplanmış olan Hıristiyan sosyal hareket grupundan almıştır.

A. HITLER

H.'in sözü geçen bu iki siyasî topluluktan edindiği başka bir görüş de Habsburg monarşisinin çok halklılığı, burjuva liberalizmine karşı duyduğu antipati ve Marxizm'e karşı içinde kök salan tiksintidir. Yine bu ırkî temizlik duygusudur ki onu Viyana'dan yüz çevirmeğe ve karışık Avusturya ordusunda askerlik görevini yapmamak için 1913 yılında München şehrine göçe sevk etmiştir.

H. 1914'te I. Dünya Harbi nin patlak vermesini büyük bir sevinçle karşılamış ve vakit kaybetmeksizin gönüllü yazılarak kısa bir eğitim döneminden sonra Bavyera List Gönüllüler Alayının bir mensubu sıfatıyla batı cephesine gelmiştir. Savaş esnasında iki kere yaralanan, onbaşılığa terfi eden ve gösterdiği yararlıklardan dolayı Alman Demir Haç nişanının ikinci ve birinci sınıfları ile iki kere taltif edilen H., bir gaz taarruzu sırasında zehirlenerek geçici bir körlüğe uğramış ve savaş bitinceye kadar bir sahra hastahânesinde kalmıştır.

I. Dünya Harbi yenilgisini tâkip eden karışıklık yılları esnasında, birtakım resmî ve gayri resmî görevler ifâ ederken hitâbet kudreti ile birçok kimsenin dikkatini üzerine çeken H., 1919 Eylûl ünde Alman İşçi Partisi ile münasebet kurmuştur. H.'in asıl siyasî hayatı 1920 yılı Şubat'ında Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei = NSDAP) adını alan bu partinin propaganda yönetmenliğine getirildikten sonra başlar. Yorulmak bilmez bir hatip olarak toplantıdan toplantıya koşan ve gün geçtikçe daha kalabalık dinleyici kütlelerini etrafına toplamayı basaran H., nispeten kısa bir süre içinde artık Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisinin vazgeçilmez bir unsuru ve temel direklerinden biri hâline gelerek daha 1921 yılında âdetâ diktatörce sayılabilecek yetkilerle başkanlığa getirilmiştir. Kendisini teşkilâta adaması ve demagoji yapmadaki inanılmaz kabiliyeti, onu özellikle burjuva tabakaları nezdinde bir kurtarıcı misyoner mesâbesine çıkarabilmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen 8 - 9 Kasım 1923 târihinde Bavyera'nın başkenti München'da başlayarak Berlin'deki Reich hükûmetini düşürmek yolundaki ayaklanma teşebbüsü kısa zamanda bastırılmış ve neticede Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi kapatıldıktan başka, H. de Landsberg Hisarı'nda beş yıllık kalebendlik cezasına mahkûm edilmiştir. Burada geçirdiği aylar esnasında ve 1924

yılında affa uğrayarak çıkmasına kadar, *Mein Kampf* (Kavgam) adlı eserinin I. cildini tamamlamıştır. Bu kitabın II. cildi 1925'te bitirilmiş ve ertesi yıl yayınlanmıştır. 1928'de yazdığı, fakat ancak ölümünden çok sonra 1961 de «Hitler'in İkinci Kitabı» adıyla yayınlanan bir eseri daha vardır ki, bunlarda bütün dünya ve ırkçılık görüşünü, dış poiltika ve ilerideki fetih plânlarıyle fikirlerini ve sosyal doktrinini açıklar. Sadece, iktidara geliş yılı olan 1933 târihine kadar iki milyon nüshanın üzerinde satılan *Mein Kampf*, ana hedefler yönünden NSDAP'ın 25 maddelik programından daha büyük bir önem kazanmıştır.

H. 1925 yılında Nasyonal Sosyalist Alman İsçi Partisini yeniden kurarak bunu kendi şahsına körükörüne bağlı bir kudret aracı hâline getirmiş ve iç politika yönünden bu aracın vurucu güçleri olarak da SA ve SS kuruluşlarını kurmuştur. SA kısaltması Almancada Sturmabteilung (= taarruz kıt'ası) kelimelerinin baş harflerinden alınmadır. SS kısaltması ise Schutz - Staffel (= muhafaza kademesi, muhafız birliği) mânâsını taşır.

Geniş halk kütlelerinin harpten ve enflâsyondan sonra içine düşmüş bulunduğu sefalet uçurumu, Almanya ve Alman milleti için ağır hükümler taşıyan Versailles Andlaşması'nın yarattığı tepki, halk arasında demokrasi geleneğinin kök salamamış olması ve özellikle 1930 yılındaki iktisadî buhran yüzünden daha da korkunç bir mâhiyet arz etmeye başlayan işsizlikten propaganda ve tahrik yoluyla yararlanmayı bilen H., yüksek hitabet ve kuruculuk gücünden de hız alarak her seçimde partisini daha büyük başarılara ulaştırmış ve 30 Ocak 1933 târihinde en güçlü partinin lideri sıfatıyla Reich şansölye (başbakan) liği makamına getirilmiştir.

H., iktidar sahibi olarak önce siyasî hasımlarını ve hemen arkasından da yakın taraftarlarını saf dışı bırakmıştır. Reich başkanı Hindenburg'un ölümünden sonra da Führer und Reichskanzler (Lider ve Reich şansölyesi) unvanlarını takınarak devlet mekanizmasının dizginlerini iyice eline geçirmiştir. Bundan sonra H., bir ırk ve iktidar ideolojisine dayanan ve Büyük Alman Devleti (Das Grossdeutsche Reich) emelini gerçekleştirmek uğruna çalışan bir parti diktatoryası ve bir Lider Devleti (Führerstaat) kurmuştur ki, şiarlarından en karakteristiği «Ein Führer, ein Volk, ein Reich» (Bir lider, bir millet, bir devlet) cümlesiyle ifade edilmiştir. Bu rejimde Yahudiler ve komünistler can düşmanları olarak takibe uğramışlar; liberalizm, parlâmentarizm ve beşerî prensipler tezyif edilmiş; sosyal demokrasi ve sendikaların kökü kazınmış; sosyal huzur tepeden inme kararlarla sağlanmış; devlet siparişleri ve silâhlanma gayretleri dolayısıyle işsizliğin önü alınmış; hürriyet ve insan hakları hiçe sayılmış; kültür, san'at ve ilim hayatı ile devlet mekanizması, iktisadiyat ve silâhlı kuvvetler aynı hizaya getirilmiş; hepsi aşırı merkeziyetçi bir tarzda yönetilmiş ve mükemmel bir polis teşkilâtı marifetiyle en sıkı şekilde kontrol edilmiştir. Bundan başka, H., kilise ve Hıristiyanlığa karşı gitgide daha açık bir mücadeleye girişmiş ve her cins muhalefeti, daha beşiğindeyken toplama kamplarında boğup yok etmiştir.

«Millî beraberlik» ve «barış politikası» sloganlarını bayrak edinen dehşetli bir propaganda cihazı, onun kütle psikolojisi konusundaki sağlam içgüdüsünden ilham alarak son derece müessir bir faaliyete girişmiş ve halkı, yerine göre istenen havaya ve eğilimlere sokma yolunda şaşılacak bir başarı göstermiştir.

H. 1933 yılından i'tibâren aşırı bir kendine güven ve koyu bir taassupla ve başka devletlerin de yardımlarını ustaca kullanarak dünya politikasını savaş yoluna zorlamıştır. Bu yolda İtalya'nın desteğini de sağlayan H., II. Dünya Harbi (b. bk.) sonunda Alman milletini felâkete sürüklemiş, bunun üzerine intihar etmiştir. Bu büyük harbin tesir ve ıstırapları günümüze kadar uzanmaktadır.

HİTLER GENÇLİĞİ (Alm Hitler - Jugend). Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi (NSDAP = Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) nın 1926 - 1945 yılları arasında faaliyet göstermiş olan gençlik teşkilâtı. 1931 yılından i'tibâren bu teşkilâtın başına Reichs Jugendführer (Reich gençlik lideri) sıfatiyle 3. Reich'ın önemli ve en renkli simalarından Baldur von Schirach (b. bk) geçirilmiş ve 1940'a kadar bu görevde kalmıştır. H G. daha Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisinin iktidara geçmesinden bir yıl önce, yâni 1932 yılında bile 100 bini aşkın üyeye sahipti. 1937 târihindeki üye sayısı ise 7,7 milyondu. 1936 da yürürlüğe giren «H. G. hakkındaki Kanun» ile artık unvanı «Alman Reich'ın gençlik lideri» (Jugendführer des Deutschen Reiches) şeklinde değiştirilen teskilât başkanına, bütün Alman gençliğinin nasyonal sosyalizm ruhuna uygun tarzda yetiştirilmesi görevi yüklenmiştir.

HİTOPADEŞA, Hind edebiyâtında bir nevi pratik ahlâk dersleri veren, masal külliyatı, ahlâkî hikâyeler ve meseller. Bunların büyük bir kısmı Sanskrit dilinde çok eski bir ahlâkî hikâye kitabı olan *Pançatantra* (beş kitap) dan taklid edilmiştir. H.. Hindistan da çocuk eğitimi, halk öğretimi için çok tutulan bir eserdır.

HITTORF, Johann Wilhelm (Bonn 1824 - Münster 1914), Alman kimyacı ve fizikçisi. 1852 târihinden i'tibâren Münster Akademisi'nde profesörlük etmiş ve bu akademinin daha sonraları bir üniversite hâlini almasında büyük emeği geçmiştir. Elektrik iletimi ve elektrolitlerdeki iyonların hareketleri konusunda birçok çalışmaları vardır. En yararlı çalışmalarından biri, elektrolizdeki oluşumların daha iyi anlaşılmasına yardımcı olandır.

Bundan başka, H. son derece basit araç ve gereçler kullanmak sûretiyle katod ışınlarının ana özelliklerini de tesbit etmiştir.

W. Crookes'tan aş. yu. 10 yıla yakın bir süre önce, yâni 1884 yılında, ölçü sondaları vasıtasıyla gaz boşaltma borularındaki gerilim düşmesini takip etmiş ve boruların iç yüzeylerinin her yöne doğru iletken olduklarını gösterebilmiştir.

HİUNG - NU'LAR. Asya Hunlarına Çin kaynaklarında verilen ad. Bk. HUN'LAR.

HİVA, Türkistan'ın Hârezm bölgesinde, Amuderya Nehri'nin sol kıyısından 50 km uzaklıkta, bugünkü Urgenç istasyonuna 30 km mesafede bir şehir. Nüfûsu 21 000 (1965) dir. H şehri XVI. yüzyıldan beri Hârezm Hanlığı'na başkent olmuş ve bu sebeple bu devlet H. Hanlığı adıyla da anılmıştır. Halk arasında, H.'nin eskiden Amuderya Nehri sahilinde olduğu hakkında hikâyeler vardır. Şehrin eski kısmı Köhne Ark'tır. Onun yanında dört büyük kapısı ile şehir merkezi uzanır. XIX yüzyılda H.'nin etrafında on kapı vardı. Bundan dolayı şehir merkezinin dışında olan kısma Dişen Kala (Dış Kale) adı verilmiştir. Şehrin merkezi, ise İçen Kala (İç Kale) adını almıştır. Şehir merkezindeki dört kapıdan üçü günümüze kadar kalmıştır. Şehrin etrafını

çeviren duvarlar 2 220 m uzunluğunda, 7 - 8 m yüksekliğinde ve 5 - 6 m kalınlığındadır. Şehrin iç kısmında (İçen Kala) han sarayı ve devlet dâireleri vardı. Köhne Ark'ta Han Divanı, Darphâne, han'ın kabul salonu bulunurdu. H.'nin en tanınmış câmii X. yüzyılda kurulmuş olan Cuma Mescidi'dir. 1788'de bu câmi önemli bir onarım görmüştür. Câmiin 213 sütunu vardır. Diğer büyük câmi Ak Mescit'tir. Bu, Anuşa Han tarafından 1687'de yaptırılmıştır. H.'de Bolşevik ihtilâline kadar 94 câmi, 63 medrese vardı. Hocam Berdi Biy (XVII. yüzyıl) ve Şir Gazi Han (inşaatına 1719'da başlanmıştır) medreseleri eski medreseler olarak kabul edilir. Şir Gazi Han Medresesi Hârezm (H.) Hanlığının İslâmî ilimler merkezi olmuştur. Bunların yanında Kutluk Murat Inak (1804 - 1812), Allah Kulu Han (1834 - 1835, iki katlı, 99 odalı) medreseleri meşhurdur. Büyük İslâm âlimi Said Alâeddin (ölm. Hive 1303) Türbesi ve Mahmud Pirar Veli Pehlivan Türbesi eski mimarî eserlerdendir. Mahmud Pehlivan XII. yüzyılda yaşamış ünlü bir şâirdir. 338 şiirini Türkçe olarak, rübaî tarzında yazmıştır. 1664'te onun hâtırasına büyük bir türbe yapılmıştır. Bu türbede H. hanlarından Mahmud Rahim Han'ın, Ebü'l Gazi Bahadır Han'ın ve Allah Kulı Han'ın kabirleri de vardır. Mahmud Pehlivan Türbesi bugünkü Buhara sokağındadır. H.'de 1832 - 1838'de inşâ edilmiş olan Taş Havlı Sarayı (163 oda, 3 büyük ve 5 küçük bina) mühim eserlerdendir. Saray Bazar adlı bina, 1832 - 1833'de kervanlar için yapılmıştır. Bu bina iki katlı olup 105 odadan ibarettir. H. şehri meşhur riyaziyeci Muhammed b. Musa el - Harezmî (b. bk.)'nin doğduğu şehirdir. Şehir târihte olduğu gibi bugün de bir müzik, şiir, güzel el sanatları merkezidir. Şehrin su ihtiyacı eskiden beri Amuderya'ya açılan Palvan Ata kanalı ile karşılanmaktadır. Şehir modernleştirilmiş ve eski binaların yanına yeni binalar yapılmıştır.

H. Ruslar tarafından iki defa (1873 ve 1920) işgal edilmiştir. 1874'ten 1915'e kadar şehirde Rus askeri bulunmuyordu H.'da 1898'de yenileşme hareketleri baş'amıştır. Bu yenileşme hareketinin mümessillerine XX. yüzyıl başlarında Genç H.'liler adı verilmiştir. H.'de ilk matbaa 1874'te kurulmuştur. Şehir Ocak 1924'te Sovyet Rusya ve Hârezm Halk Cumhuriyetine karşı ayaklanmış olan halkın eline geçmiştir. Lâkin Törtköl Garnizonundan gönderilen Rus askerleri şehri Ocak 1924'te yeniden işgal etmişlerdir. 1924'ten bu yana H. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde, Hârezm vilâyetinin bir şehridir. Bk. HÂREZM.

HİYALİN: bk. KIKIRDAK.

HİYALİT, opal (b. bk.) mineralinin şeffaf, renksiz ve cama benzer bir türü. Parlaklığı yağlı, yapısı kürevî olup, sertliği 5 - 6, özgül ağırlığı ise 2 dir. Su berraklığında kabuklar hâlinde volkanik kayaları kaplar. Bilhassa Bohemya'da bulunur.

HİYALÜRONİDAZ (Fr. Hyaluronidase), hyalüronik as'di depolimerize etme hassasına sahip bir enzim. H., hipodermik yoldan organizmaya zerk olunan sıvı ilâçların dağılmasına büyük hız verir. Bu sebeple, bâzı antibiyotik ve serumların verilmesi hâlinde kullanılır.

HİYATUS (Lat. *hiatus* = yarık), genellikle bir aralık, bir delik veyâ bir boşluk ifade eder:

1. Biyoloji: Organlarda bir aralık, yarık veyâ açıklık. Meselâ insanlar ve diğer memeli hayvanlardaki hiatus aorticus, yâni aort deliği, aşağı sarkan aortun diyaframdan geçebilmesini sağlar.

2. Jeoloji: İki toprak katı arasında meydana gelen boşluk. Toprak içindeki mâden damarlarının durumuyla ilgili geçici bir oluşumdur.

3. Psikoloji: Bir fikir silsilesindeki boşluk, mantık sıçraması.

4. Dil ve vezin bilgisi: Bir kelimenin sonunda ve onu tâkip eden kelimenin başında olmak üzere iki sesli harfin art arda gelmesi. Özellikle nazımda vezin bozuklukları ve söyleyişteki tenâfür dolayısiyle elden geldiği kadar kaçınılan bir durumdur.

5. Târih öncesi bakımından anlamı: Eski ve Yeni Taş Devri arasında vaktiyle mevcut olan boşluk. Fransa'daki La Tourasse ve Mas d'Azil mağaralarındaki Neolit öncesi kalıntıların bulunması sûretiyle 1895 târihlerinde giderilmiş ve bu H., Orta Taş Devrinin araya sokulması üzerine ortadan kalkmıştır.

HİYERARŞİ (Fr. Hiérarchie < Yun. *hierarkhie*), H. rütbe sırası. Kelime Yunanlı ve Bizanslılarda, fakat özellikle Bizanslılarda olmak üzere, «kutsal hâkimiyet veyâ hükümranlık» anlamını taşımaktadır. Esas i'tibâriyle, ruhban sınıfını teşkil eden râhip ve keşişlerin rütbe, yâni astlık üstlük temeline dayanan mertebeler silsilesini ifade eder ki öncelikle rûhânî alanda kullanılmakla beraber dünyevî âleme teşmili de ender değildir.

Geniş anlamıyla H. ise astlık ve üstlük münasebetlerinin yukarılükte bulunduğu ve üstlerin astlar üzerinde herhangi bir tarzda hâkimiyette sâhip bulundukları her çeşit organizasyon biçimine verilen addır. Askerî alan veyâ endüstri kuruluşlarındaki durum, bunun açık örnekleridir. H.'nin ana vasfı, ona mensup olanlardan her kademedekilerin, daha aşağı kademedekilere emir veyâ direktif verme yetkisinin yanıbaşında, daha yukarıdakilerden aynı şekilde emir veyâ direktif almaları ve bunlara itaat mükellefiyetini taşımalarıdır. Bu arada hiyerarşik hâkimiyet kavramı, hem belirli sosyal rollerin taşıyıcı ve yürütücüsü olarak kişileri ve hem de toplum düzeniyle doğrudan doğruya ilgili muhtelif tâlimâtı içine alır. Bunun yanında H., «hâkimiyet» kavramının özelliği göz önüne alınmaksızın da, yukarıdan aşağıya doğru inildikçe önemi azalan bir kademeler düzenini ifade eder. Bunun sonucu olarak, toplum birtakım tabaka, sınıf, lonca, kast v. b. farklılaşmalara yönelmiştir.

HİYERATİK (Fr. Hiératique) [Yazı]: bk. MISIR YAZISI.

HİYEROGLİF (Fr. Hiéroglyphe) [Yazı]: bk. MISIR YAZISI ve YAZI.

HİYEROKRASİ (Fr. Hiérocratie < Yun. *hierokratia*), «ruhban hâkimiyeti» anlamına gelen bir kelime. Bu sistemde hükümranlık hakları kilise mensubu iktidar sâhipleri tarafından kullanılır. Yahut da onların çok önemli ölçüde te'siri altındadır. Bu durumun zıddına caesar(e)opapismus adı verilir ki ruhanî iktidarın devlet elinde bulunduğunu, yâni hükümdar (caesar) ın aynı zamanda en yüksek mânevî merci olduğunu ifade eder.

HİYOİD KEMİĞİ (Fr. Os hyoïde): bk. DİL KEMİĞİ.

HİZAN, Bitlis'e bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 917 km², nüfûsu 23 833 (1970) tür. Batıda Dicle ile Van Gölüne dökülen Güzel Dere (Tarvik Dere) arasında su bölümü vazifesini gören Panar (2 400 m); kuzeyde Singer (2 900 m); doğuda Vankin (2 950 m) ve güneyde Hasteri (2 700 m) dağlarıyle sınırlandırılmıştır.

Bütün ilçe toprakları gibi I. Zaman'a âid bu dağlar, III. Zaman sonlarında teşekkülünü tamamlamış bir aşıntı sathının, IV. Zaman'la yükselmesi, akar sularla yarılması sonucu dilimlere ayrılmış parçalarıdır.

Yıllık yağış ortalamasının 1 m ve daha yukarısına çıktığı ilçede, Haziran - Ekim sonu arası kurak ve sıcak bir yazdan, çok soğuk ve aynı zamanda bol kar yağışlı bir kışa geçilir. Kar, Nisansonlarına kadar topraktan kalkmaz.

Yer yer tahrip edilerek ortadan kaldırılan orman, genellikle seyrektir. 2 400 m ye kadar çıkan ormanın üst kısımları ardıç, alt basamağı çeşitli meşelerden meydana gelmiştir. Bu bol yağışlı yerdeki köyler, daha kuytu olan vâdilere sığınmıştır. Ortalama 650 nüfûsu barındıran köyler arasında I. Dünya Harbi kargaşalıkları yüzünden terk edilerek harabe hâline gelmiş iskân yerleri (Keşan, Reçehan, Çoçak ve benzerleri gibi) ne rastlanır. Nüfûs sıklığı ortalamasının (H. merkez bucağında km² ye 27; Akşar ve Bağınlı bucaklarında 20) 50 - 60 yıl öncesine göre, çok daha düşük olduğu tenha ilçe toprakları, hayvancılık sahasıdır. H. da koyun (59 700 baş), keçi (48 550), sığır (22 651) ve biraz da

HİZAN'dan bir görünüş

tiftik (14 000) beslenir. İlçe kuzeyini işgal eden Aveberhan dağları (3 110 m), güney - doğu Anadolu'nun sayılı yaylalarından biridir Kışı kıl çadırlarında, Diyarbakır havzasında geçiren kabileler, Nisan ortasında yola çıkarak, bir kısmı Şirvan üzerinden bir kısmı da Bitlis vâdisi -Dahva düzlüğü- H.'ı takiben Haziran başında Aveberhan yaylalarına çıkarlar.

Karasu ve H. derelerinin açtığı 1 500 m yüksekliğindeki depresyonların geniş olmayan düzlükleri buğday (1 700 ton), mahlut (1 200 ton), kısmen darı (890 ton) ziraatine tahsis edilmiştir Fasulye (90 ton), patates (90 ton), pirinç (50 ton) üretimi halkın ancak bir kısım ihtiyacını karşılar. Bunlar arasında, meyvesi uzun süre dayanan ceviz ağaçlarına rastlanır. Bölgenin ekonomik ve idarî merkezi olan H. (Aşağı Karasu) 1 881 nüfûsludur ve Tatvan ile Bitlis'e toprak bir yolla bağlıdır.

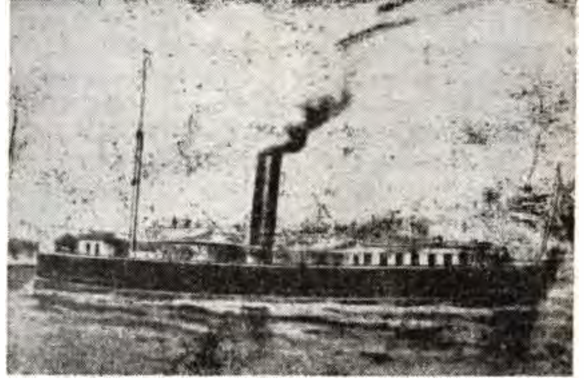
HİZBÎ, Mehmed (Biyogr.): bk. HÜZNÎ.

HİZB - İ CEDİD (Târ.): bk. İTTİHAD ve TERAKKİ FIRKASI.

HİZB - İ MÜSTAKİL (Târ.): bk. HÜRRİYET ve İTİLÂF FIRKASI.

HİZB - İ TERAKKİ (Târ.): bk. İTTİHAD ve TERAKKİ FIRKASI.

HİZEBR MONİTORU, 1875 yılında İstanbul tersanesinde inşâ edilmiş 512 tonluk zırhlı bir nehir monitoru. 38 m uzunluğunda, 9 m genişliğinde olup 1 - 4 m su çekmekte idi. 400 beygir kuvvetindeki makinesi ile sür'ati 7 mil idi. Silâhları, iki adet 12 cm lik Krupp topu, iki adet Nordenfelt topu, iki küçük top ve bir roketten ibaretti.

HİZEBR MONİTORU

Toplarının etrafında ve bordasında, su kesiminde 7 62 cm e kalınlığında zırh mahfaza vardı.

1877 Osmanlı - Rus Harbinin başında Binbaşı Cafer Bey kumandasında olarak Rusçuk'ta Leylek adasında bulunuyordu. Bu gemi Rus harbinin devamı süresince ve birçok kereler Tuna nehri kıyılarında Rus bataryaları ile topçu muharebesi yapmış, Tuna'ya mayın dökmeye çalışan Rus teknelerine hücum ederek bunları dağıtmış, iki defa Rus gönderdiği torpido stimbotlarının hücumlarına maruz kalmış ve bunları top ve tüfek ateşi ile hasara uğratarak kaçırmış, ordu kumandanlığının isteklerini yerine getirmek üzere, kuvvetli düşman topçusunun mümanaatine ve yaptığı muharebelerde isabetler almış olmasına rağmen almış olduğu çeşitli vazifeleri başarmıştır.

«Hizebr» gemisi, 1897 Osmanlı - Yunan Harbi'nde Hasan Rami Paşa kumandasında Çanakkale'ye gönderilen filonun üçüncü fırkasında bulunmuş ve bu fırkanın diğer gemileri ile birlikte Boğaz methalinin korunmasına memur edilmiştir.

HİZEN, Japonya'da, Kyū - shū adasının batısında volkanık bir bölge. Bu bölgede bol miktarda kaolin bulunması, Japonya'nın çini imal eden başlıca merkezlerinin doğmasına yol açmıştır.

HİZKİYA (aş. yu. M. Ö. 715 - 686), Yehuda kralı. Akhaz'ın oğlu ve halefidir. Akıllı ve sofu olan H., tahta çıkar çıkmaz İşaya peygamberin tavsiyelerine uyarak babasının taptığı putları devirdikten sonra Pesah bayramını büyük merasimlerle kutlamış ve hakikî ilâhın kültüne eski parlaklığını kazandırmıştır. Filozofların sözlerini toplatmış, ticaret ve ziraati geliştirmiş, Kudüs (Yeruşalem) ü tahkim etmiş, şehre muhasara hâlinde bile içilebilen su getirmek için bir tünel kazdırmış ve kraliyet hazinesini doldurmuştur. Asurlulardan kurtulmağa gayret etmiş, fakat Sennakerib'e vergi vermeğe mecbur kalmıştır. İşaya peygamberin himmetiyle bir urdan kurtulan H., bir ilâhi ile bu kurtuluşu için şükranını ifade etmiştir.

HİZKİYA KANALI veyâ **TÜNELİ** [Coğ.], Kral H.'nı yaptırdığı 550 m uzunluğunda bir tünel. M. Ö. 700'e doğru, Sion tepesi altından, kayalar oyularak kazılmıştır. Bu kanal, Kudüs'ün dışındaki Gıhon kaynağını şehrin içinde bulunan Sıloe adında bir havuza bağlıyor ve böylece bir muhasarada şehrin su ihtiyacını karşılamış oluyordu. Bugün de aynı işi görmektedir.

HİZMET AKDİ, işçi ile işveren arasında yapılan akde verilen ad. İş hayatının ve işçi - işveren münasebetlerinin önem kazandığı çağımızda, devletler bu konuya ilgisiz kalamamışlar ve umumî hükümlere ilâve olarak işçi - işveren arasındaki münasebetleri, sosyal politika prensiplerine uygun sûrette düzenleyen hususî hükümler koymuşlardır. Nitekim, memleketimizde de H. A. ile ilgili olarak Borçlar Kanunu'nun bâzı maddeleri, münhasıran bu konuyu ele almış bulunan İş Kanunu ve toplu iş sözleşmesini düzenleyen Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu vardır.

Borçlar Kanunu, H. A.'ni işçinin «muayyen veyâ gayri muayyen bir zamanda hizmet görmeyi» ve iş sahibi (işveren) nin de «bir ücret vermeyi» taahhüt ettiği bir mukavele olarak târif eder. Aynı kanuna göre, bu mukavele «hususî bir şekle tâbi değildir». İşçi, mukavele veyâ hal icâbından hilâfı anlaşılmadıkça, işi bizzat yapmaya mecburdur. İşveren de hakkını başkasına devredemez. İşçi, akid çerçevesinde, işverenin vereceği işleri yapar.

İş Kanunu'nun 9. maddesi, «belirli süresi bir yıl veyâ daha uzun olan sürekli hizmet akidlerinin yazı ile sözleşmeye bağlanması» mecburiyetini getirmiştir. «Sürekli iş» 30 günden fazla süren işlerdir. «Bu sözleşmeler, her çeşit resim ve harçtan muaftır.» İşçi istediği takdirde işveren, ona «genel ve özel iş şartlarını gösteren ve imzasını taşıyan bir belge vermekle yükümlüdür.» İş Kanunu'nun 11. maddesi, H. A.'nin ihtivâ etmesi gereken hususları tesbit eder.

Kanun, her iki tarafa, sonunda akdi «bildirimsiz ve tazminatsız feshetme» yetkisini verdiği bir «deneme süresi» kabul etmiştir. Umumî olarak «en çok bir ay» olan bu süre «toplu sözleşmelerle üç aya kadar uzatılabilir». Süresi belirli olmayan sürekli hizmet akidlerinin feshinde, iki hafta ilâ sekiz hafta arasında değişen feshi ihbar mehilleri kabul edilmiştir. Kanun, tarafların feshi ihbar şartlarına riâyet etmemeleri ile ilgili müeyyideleri de ihtivâ eder. Sürekli hizmet akidlerinde, işçinin veyâ işverenin, sağlık sebepleri, ahlâk ve iyi niyet kurallarına uymayan hâller ve benzerleri ve zorlayıcı sebepler mevcut ise, fesih hakkına sahip olduğu, ayrıca tesbit olunmuştur.

Borçlar Kanunu'nun umumî mukavele dediği sözleşme, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nunda düzenlenen toplu iş sözleşmesinden ibârettir. Böyle bir sözleşme varsa, H. A.'nin hükümleri, bu sözleşmeye aykırı olamaz.

İş Kanununda, bir de takım sözleşmesinden söz edilmiştir. Takım sözleşmesi, toplu iş sözleşmesi değildir. «Birden çok işçinin meydana getirdiği bir takımı temsilen bu işçilerden birinin, takım kılavuzu sıfatiyle yaptığı sözleşmeye takım sözleşmesi denir». Süresi ne olursa olsun yazılı yapılması gereken bu sözleşme, sözleşmede adları yazılı her işçi ile işveren arasında ayrı ayrı yapılmış sayılır. Ancak takım kılavuzu, «bir üçüncü şahsın fiilini başkasına taahhüt eden kimse» olarak, bu üçüncü şahsın taahhüdünü ifâ etmemesi hâlinde, zarar ve ziyan ödemek zorunda kalır.

HJÄLMAR GÖLÜ (İsv. **Hjälmaren**), orta İsveç'te bir göl. Yüzölçümü 477 km², denizden yüksekliği 21, en derin yeri de 18 m dir.

HJELMSLEV [*yelmslev*], **Louis Trolle** (Kopenhag 1899 - Kopenhag 1965), Danimarkalı dilci. 1937'de Kopenhag Üniversitesi'nde profesör olmuş, aynı târihte V. Bröndal ile berâber «Acta Linguistica» dergisini kurmuştur. Strüktüral dilciliğin öncülerinden biri olan H.'in başlıca maksadı, dili bir sistem olarak tahlil etmektir.

L. T. HJELMSLEV

H.'in çalışmaları yeni bir dil teorisine yol açmıştır. Bu teoriye H. glossematik (Fr. glossématique; Yun. = dil bilgisi) adını vermiştir Bu konu Kopenhag Dilcilik Derneği (Lingvistkredsen i København) tarafından geliştirilmiştir.

Fransızca veyâ Danca yazılmış önemli eserleri şunlardır: *Principes de grammaire générale* (Genel gramer prensipleri) [1928]; *Etudes baltiques* (Balt etüdleri) [doktora tezi, 1932]; *La catégorie des cas* (Hâller kategorisi) [2 cild, 1935 - 1937]; *Les principes fondamentaux du langage* (Dilin temel prensipleri) [1943]; *Recueil d'articles* (Yazılar derlemesi) [1932 - 1935]. *Essais linguistiques* (Dil bilimi üzerine denemeler) [1959]; *Le language* [1966].

HJORTÖ [*yortbö*], **Knud** (Kirke Værlöse 1869 - Frederiksberg 1931), Dan yazarı. Asıl mesleği öğretmenlik olan H.'nün *Syner* [1899] adlı ilk kitabı kısmen sürrealist çizgiler taşır. Bu eseri daha sonra Kierkegaard'ın *Üç Merhale*'sinden mülhem olarak bir triloji hâline getirmiştir. Bütün romanlarında, şâir ruhlu, hisli, içli ve ahlâkî hayalperestin kırıklığını ve ezikliğini dile getirir. Ayrıca fikrî eserler de vermiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Stöv og Sterner* (Toz ve yıldızlar) [1904]; *To Verdener* (İki dünya) [1905]; *Hans Raaskov* [1906]; *Grön Ungdom og graa Sjaele* (Yeşil gençlik ve boz ruh) [1911]; *Fru Herta* (Bayan Herta) [1914]; *Spotske Jomfruer* (Alaycı bâkireler); *Faust* [1921].

HJORTSPRING [*yordsbreŋ*], Danimarka'ya bağlı Alsen adasında bulunan bir çiftliğin adı. Buradaki bataklığın içinde 1921 - 1922 yıllarında önemli bir keşif yapılmış, 11 m uzunluğunda bir kayık bulunmuştur ki M. Ö. III veyâ II. yüzyıla âid olması dolayısiyle kuzey Avrupa'nın bilinen en eski tahta teknesidir. Aynı yerde, ıhlamur ağacından yapılma bu tekneden başka, 50 - 60 kadar tahta kalkan, demir veyâ kemik temrenli kargılar ve 11 demir kılıç da çıkarılmıştır. Kalkanların biçimi Kelt te'sirleri göstermektedir.

HLAVÁČEK [*hlavaçek*], **Karel** (Praha 1874 - Praha 1898), Çek şâiri. Aslında ressam olmakla beraber, sonradan san'at çalışmalarının merkezini şiire kaydırmış ve genç yaşında ölmesine rağmen te'siri geniş olmuştur. J. Karásek ze Lvovic (b. bk.) ile birlikte Çek edebiyâtındaki «tedennî» ekolünü temsil eder. H. âhenk dolu mısralarında, Çek şiiri için yepyeni konuları işlemiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Sokolské sonety* (Sokol soneleri) [1895] [Sokol = şahin, o zamanın büyük bir beden terbiyesi ve yurtseverlik teşkilâtının adı]; *Mstivá kantiléna* (İntikam şarkısı) [1898]; *Žalmy* (İlâhîler) [1934].

HLİNKA, Andrej (Černova, Ružomberok [Alm. Rosenberg] 1864 - Ružomberok 1938), Slovak siyaset adamı. Aslen bir Katolik râhibi olan H., büyük bir gayretle Slovak milletinin sosyal kalkınması ve siyasî birliği yolunda savaşmış ve bu esnada hem devlet organlarının hem de zaman zaman kilisenin engellemelerine mâruz kalmıştır. 1905 yılında kurmuş olduğu Slovak Halk Partisi vasıtasıyla önce Habsburg hâkimiyetine ve 1918 târihinden i'tibâren de Çekoslavakya devletine karşı müstakil veyâ muhtar bir Slovakya ülküsünü gütmüştür.

ḪMEL'NİTSKİY, Bogdan (aş. yu. 1595 - 1657) Kazaklar ataman (hetman) ı ve Ukraynalıların Polonya'ya karşı 1648 ayaklanmasının lideri. XVII. yüzyılın ortalarında Polonya'lıların Ukrayna üzerindeki hâkimiyeti artınca topraklarından olan Kazakların menfaatlerini korumakla vazifelendirilen H., bütün Ukrayna'yı genel bir ayaklanmaya sürüklemiş (1648), Kırım hanıyle ittifak ederek Polonya ordusunu yenmiş, 1654'te Rusya ile Pereyaslavl Andlaşmasını imzalamıştır. Ukrayna bu andlaşmaya göre Rusya'ya katılmış ve geniş bir idarî muhtariyet kazanmıştır.

ḪMER DİLLERİ (Dil.): bk. MON - ḪMER DİLLERİ.

ḪMER'LER, arka Hindistan'da yaşayan ve Mon - Ḫmer dilleri grupundan Austroasyatik bir dil konuşan bir kavim. Ḫ'ler bugün Kamboç devletinin sınırları içinde bulunmakla beraber eskiden Tayland, Laos ve Koçinçin'in bitişik kesimlerine de yayılmışlardı. Târihte ilk defa olarak adları M. S. III. yüzyıldan i'tibâren geçer. Ḫ'ler o sıralarda Funan hükümdarlığına tâbî idiler. VI. yüzyılın 2. yarısından i'tibâren ise yükseliş devirleri başlar. Bu yıllarda, Funan hükümdarlığını ezerek boyunduruk altına almışlardır. XI ve XII. yüzyıllarda Ḫ. devleti en parlak çağını yaşamıştır. XIV. yüzyılda artık yavaş yavaş çöküntü devirleri başlarsa da, buna rağmen Kamboç ülkesindeki hâkim kavim vasfını koruyabilmişlerdir. Ama Çamlar, Tay kavimleri ve Vietnamlılar Ḫ.'leri geri itmiş ve sıkıştırmışlardır. Devletin parçalanmaktan kurtulması ancak Fransız himâyesine girmek suretiyle mümkün olabilmiştir. Fransızlar burada Kamboç himâye bölgesini kurmuşlardır (1863).

Ḫ.'ler esas i'tibâriyle pirinç tarımı ve balıkçılık yaparak geçinirler. Resmî dinleri Buddhizmdır. Ama buna rağmen halk arasında Animizm, yâni ruhlara inanç epey yaygındır. Yazıları Hind hece yazısının değişik bir şeklidir. Dinî eserler, vekayinâmeler, romanlar, halk hikâyeleri ve hissî şiirlerden meydana gelmiş zengin bir edebiyatları vardır.

Ho (Kim.), Holmiyum'un kimyada kullanılan sembolü.

HO, Hindistan'ın Bihar eyâletinde yaşayan bir kavim. Aş. yu. 500 000 kişilik bir topluluk olan bu kavim, Munda dil grupunun bir lehçesini konuşur. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan H.'ların dinleri animistik özellikler taşır.

HO Şİ MİN (asıl adı: **Nguyen Van Thanh**; Kim Lien 1890 - Hanoy 1970), Kuzey Vietnamlı politikacı. Genç yaşında siyâsî sebeplerle tâkip edilen H., 1913 yılında Avrupa'ya kaçmış ve uzun süre Londra, sonra da Amerika Birleşik Devletlerinde çalışmıştır. 1919 târihinde Paris'e yerleşen H., sosyalistlere katılmış ve bir yıl sonra da Fransız Komünist Partisi'nin kurucuları arasında yer almıştır. Bu sıralarda yine komünist eğilimli Intercolonial Union (Sömürgelerarası Birlik) teşkilâtı ve «Le Paria» dergisinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. 1923 yılında Komünist Köylü Enternasyonali delegesi olarak Moskova'ya giden H., burada iki yıl ihtilâlcılık eğitimi görmüş ve oradan Çin'e geçmiştir ki bundan maksadı bu ülkeyi çıkış noktası yaparak güney - doğu Asya'daki komünist hareketi desteklemek ve ilerletmekti. 1930 yılında Hong Kong'da Çin Hindi Komünist Partisi'ni kurmuştur. 1941 târihinden sonra yurdunun ve milletinin ikiye bölünmesine ve kardeş kanı dökülmesine yol açan komünist faâliyetlerini geliştirmiştir.

1945 yılında Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'ni ilân eden H., buna engel olmak isteyen kuvvetlerle Vietmin çeteleri arasındaki kanlı boğuşmaları idâ e etmiş ve bu mücadele 1946 Aralığından 1954 Haziranına kadar sürmüştür. Vietnam'ın bölünmesini ve Cenevre Konferansı'nı müteâkip H., bu defa Kuzey Vietnam cumhurbaşkanı olmuştur. Hayatının bundan sonraki bölümünü, milyonlarca insanın ölümü bahâsına, Vietnam ülkesi ve milletinin komünist rejim altında birleşmesi uğrunda boş çaba sarfederek geçirmiştir.

HOA - BİNH, Kuzey Vietnam'da, Karaırmak deltasını güney doğuda sınırlayan dağlık bölgede bir eyâlet. Nüfûsu 84 000 (1962) dir. Ormanlarla kaplı olan dağlık kısımda kereste, zamk ve reçine istihsal edilir. O aların başlıca kazanç kaynağı ise pirinçtir. Bir ulaştırma merkezi olan H. - B.'ın etrafında 14 Kasım 1951'den 26 Şubat 1952'ye kadar şiddetli çarpışmalar olmuştur.

HOANGHAE - DO (Coğ.): bk. HVANGHAE - DO.

HOANGHO (Coğ.): bk. HUANGHO.

HOARE [*hor*], **Sir Samuel John Gurney, Viscount Templewood** (Londra 1880 - Londra 1959), İngiliz devlet adamı. Hindistan genel vâliliği (1931 - 1935), dış işleri (1935) ve iç işleri (1937) bakanlıkları ve İspanya'da elçilik (1940 - 1944) yapmıştır.

HOAZİN (Opisthocomus hoatzin), büyük ve tavuğa benzer bir ağaç kuşu. Güney Amerika'nın bol yağışlı tropik ormanlarında yaşar. Yavrularının her kanadında birer sivri tırnak bulunur.

HOAZİN

HOBAL veyâ HUBAL, Arapların Cahiliye devri putlarından biri. Bedeni kornalin den, sağ eli de altından yapılmıştır. Hz. Muhammed Mekke'yi fethettikten sonra, öbür putlarla birlikte H. da tahrip edilmiştir.

HOBART, Avustralya adalarından Tasmanya'nın merkezi. Nüfûsu 119 400 (1966) dür. Şehir, 1804 yılında Derwent Irmağı'nın derin ve körfezimsi ağzında, Wellington Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur. Bir üniversite ve nebatat bahçesi vardır. Büyük bir meyvacılık bölgesinin pazarı olarak tanınmıştır.

HOBART: Genel görünüş

HOBART [*hobîrt*] **PAŞA, Augustus Charles** (Walton - on - the - Wolds, Leicester 1822 - Milano 1886), Türk bahriyesinde hizmet etmiş bir İngilizi deniz subayı. Sadrâzam Fuad Paşa tarafından kendisine yapılan hizmet teklifini kabul ederek 1868 de liva amiral rütbesiyle Girit'te bulunan Bahriye Anadolu Fırkası'nın kumandanlığına tâyin edilmiştir. Kaçakçılarla mücadelesindeki başarılarından ötürü Sultan Abdülâziz tarafından nişanlarla taltif edilmiştir. 1869'da ferik amiralliğe yükseltilen H. P., 1877 savaşı süresince batıda Sünne, doğuda Batum limanlarına karşı girişilen Rus hücumlarında bu şehirlerin korunması için kara ordusuna büyük yardımlarda bulunmuştur. Sohum'un boşaltılmasından sonra burada kalmak istemeyen binlerce Müslüman ahâlinin gemilerle Batum, Trabzon ve Sinop'a nakillerinde büyük hizmetleri görülmüştür. 1881'de müşir amiralliğe terfi etmiştir.

HOBART PAŞA

H. P. Türkleri çok sevmiş ve Türkiye'yi ikinci bir yurt saymıştır. Ölünceye kadar Osmanlı İmparatorluğunun sadık bir hizmetkârı olarak kalmış, hatırâtında Türkler ve Türk bahriyesi hakkında çok övücü bir kalem kullanmıştır. İstanbul'a dönerken Milano'da ölmüş, Kırım Harbi'nde ölen İngilizler için Selimiye'de yapılmış olan mezarlığa gömülmüştür.

HOBBEMA, Meindert (Amsterdam 1638 - Amsterdam 1709), Hollandalı manzara ressamı. Jacob van Ruisdael'in öğrencisi ve yakın dostu olarak bilinmektedir. Ömrü maddî sıkıntı içinde geçen H., resmi bırakarak başka işler tutmak zorunda kalmıştır. H. eserlerini neşeli ve aydınlık bir tabiat anlatımı içinde, zarif ve ince detaylara bağlı kalarak sağlam bir inşâ tekniğiyle düzenlemiştir. Öteki Hollanda manzara ressamlarından farklı olarak, bâzı resimlerine küçük ölçüde figürleri işlemiştir. Eserleri arasında «Değirmen» (Louvre Müzesi); «Middleharnis'te ağaçlı bir yol Yolu» (Millî Galeri, Londra); «Su değirmeni» (Amsterdam Müzesi); «Orman manzarası» (Berlin Müzesi); «Brederode şatosu harabesi» (Wallace Koleksiyonu); «Nehir kenarında ağaçlar» (Grenoble Müzesi) vardır.

M. HOBBEMA: Middlenarnis'te ağaçlı bir yol

HOBBES [*hobz*], **Thomas** (Westport, Malmesbury 1588 - Hardwicke 1679), İngiliz filozofu. Öğrenimini Oxford Üniversitesi'nde yapmış, Fransa ve İtalya'yı dolaşmıştır. İngiltere'ye dönüşünde büyük düşünür Francis Bacon (b. bk.) ın kâtipliğini yapmış ve onun eserlerinden bâzılarını da Lâtinceye çevirmiştir. 1640 yılında ihtilâlin patlak vermesi üzerine Fransa'ya kaçarak Paris'e yerleşen filozof, burada müstakbel İngiltere kralı II. Charles'a öğretmenlik etmiştir. Paris'te on bir yıl kalan H., İngiltere'ye ancak Cromwell iktidara geçtikten sonra dönebilmiştir (1651). Siyasî görüşlerinin teşekkülünde, Fransa ve İngiltere'deki iç savaşlar ve ihtilâl çatışmaları son derece etkili olmuştur. Üzerinde çalıştığı ilk eser, Thukidides'ten yaptığı bir tercümedir ki «asılzâdeler için yararlı bir tutamak» olur düşüncesiyle hazırlanmıştır (1629).

T. HOBBES

H.'un felsefesine hâkim olan fikrî temelleri, XVII. yüzyılın ince ve keskin matematik metodu ile dedüktif - sistematik ilim ideali ve bu sâyede, mesela Galilei veyâ Descartes gibi büyük beyinlerin elde ettiği hayranlık uyandırıcı sonuçlar teşkil eder. Bu sonuçlar esas i'tibâriyle tabiî akliyet üstüne binâ edilmiştir. Felsefesinin iç düzeni, maddeden (de corpore) antropolojiye veyâ insana (de homine) ve oradan da bir devlet öğretisine (de cive) varan kademeli bir gelişme şeklinde kendini gösterir. Metodu ise tecrübî birtakım verilerden hareket ederek bütüne varmak şeklinde özetlenebilir. Tamâmiyle maddeci karaktere dayanan fikir yapısında fizikötesi prensiplerin yeri yoktur. Onun görüşünce duyular sâdece ve sâdece organizmanın dış etkilere karşı gösterdiği birtakım tepkilerden ibârettir ve «kavram» «kelime» den ayrı olarak düşünülemez.

Felsefesinin asıl önemi, mihanikî - fennî metodun bu düşünce sisteminde devlet öğretisine uygulanmasından ileri gelmektedir. H. insanı akıl kavramından hareket ederek değerlendirme yoluna gitmediği gibi, aynı zamanda onun birleşme ve toplumlaşma yolunda bir tabiî eğilime sahip olduğunu da kabul etmez. H.'un bu konudaki görüşlerinin

dayandığı nazariyeler, «tabiî durum» ve «devlet sözleşmesi» ile ilgili olanlardır. Tabiî hâlde iken insanların bütün davranışları güçlünün zayıfı ezmesi içgüdüsüne (homo homini lupus) dayanacaktır ki bu şartlar altında eğer ellerindeki kudreti bir «hükümdar» a devretmezlerse, korkunç karışıklıkların doğması normaldir. Ancak gönül rızasiyle husûle gelen böyle bir feragat neticesindeki bu na devlet sözleşmesi adı verilebilir kargaşalık önlenebilir ve fertlerin birbirleri aleyhinde kullandıkları haklarının yerini bir üstün düzenin, yâni devletin, düzenleyici eli üzerine alarak fe'âketi önle yebilir. Hükümranlık hakları bir şahsın elinde toplanabile ceği gibi, bir topluluk, bir meclis tarafından da deruhde edileb lir ki bu «müessese» kimseye karşı hesap vermekle müke'lef bulunmadığı gibi, mutlak iktidarın sahibi ve tek başına hukuk ve ahlâk kurallarının koyucusudur (autoritas, non veritas facit legem). Bu müessesenin faaliyete geçmesiyle ancak bundan sonra toplum teşekkül eder, hem de doğrudan doğruya devlet sıfatıyla, yâni devlet olarak ki bu da gerçek anlamıyla bir «üstün şahıs» mâhiyetini hâizdir ve bir «fânî tanrı» dır. Bu devlette ne vicdan ne de iman hürriyeti bulunacaktır. Çünkü H.'un kanaatince bu iki hürriyet bir dev'et içindeki her türlü nifak ve fesadın asıl sebebini ve çıkış noktalarını teşkil etmektedir.

Bu devletin davranışları, daha doğrusu kulları, hükümdarın karar ve eylemlerini kendi öz karar ve eylemleri olarak telâkkî edeceklerdir. Hükümdar aynı zamanda teolojik yönden de gerçeğin ne olduğunu tesbit etmek durumundadır. Ancak bu takdirde hayır ve şerrin tefriki mümkün olabilir. Böyle bir devlette vatandaşlık faziletleri olarak sâdece itaat, kanunlara riâyet, tutum ve çalışkanlık kalmaktadır. Fakat hükümdarın kudretini kaybetmesi sonucunda düzen ve güvenlik artık garanti altında olmaktan çıkarsa, o zaman itaat mükellefiyeti son bulur.

H.'un görüşüne göre, bağımsız devletlerin birbirleriyle münasebetlerinde de yine aynı «tabiî hâl» kuralları hüküm sürer. Bu, başka bir deyişle her devletin her devletle sürekli bir harb durumunda bulunması anlamını taşır. H.'un burada J. Bodin (b. bk.) in kanaatlerini benimsemiş olduğu anlaşılıyor. Bu radikal nazariyenin doğrudan doğruya te'siri az olmuş ve Locke (b. bk.) un görüşlerince kısa sürede bir kenara itilmesi sonucu doğmuştur. Uyanış ve aydınlanma çağının başlamasıyla yeniden ve özellikle kilise aleyhtarı veçhesi dolayısıyla revaç bulan bu doktrinin bu seferki kudretine en önemli âmil, XIX. yüzyılın İngiliz radikalizmidir, denebilir. O devirden beri, en derin İngiliz filozoflarından biri olarak ün kazanmış olan H. ve fikirleri etrafındaki tartışmalar aralıksız süregelmiştir. Bu tartışmaların eksenini, totalitarizm ve onun doktrini arasındaki münasebetler teşkil etmektedir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Elements of law natural and political* (Tabiî ve siyasî kanunun unsurları) [1640]; *Elementa philosophiae* (Felsefenin unsurları). [1642, 1651, 1655, 1658]; *The questions concerning liberty, necessity and chance* (Hürriyet, fayda ve şansla ilişgili meseleler) [1656].

HOBHOUSE [*hobhous*], **John Cam** (Redland, Bristol 1786 - Londra 1869), İngiliz siyaset adamı. Lord Byron'ın yakın arkadaşı idi. 1820 târihinden i'tibâren Avam Kamarası üyeliği etmiş, 1832 - 1852 yılları arasında muhtelif bakanlıklarda bulunmuştur.

Başlıca eserleri şunlardır: *Travels in Albania and other Provinces of Turkey in 1809 and 1810* (1809 ve 1810 târihlerinde Arnavutluk'a ve Türkiye'nin diğer vilâyetlerine yapılmış yolculuklar) [2 cild, 1813]; *Recollections of a Long Life* (Uzun bir ömürden hâtıralar).

HOBOKEN [*hoboki*], Belçika'da Antwerpen şehrinin endüstri bölgesini teşkil eden bir şehir. Nüfûsu 30 800 (1966) dür. Uranyum ve radyum elde eden te'sislerinden başka önemli tersaneleri, kimya endüstrisi, ayrıca makina, besin, dokuma ve ambalâj endüstrileriyle ilgili kuruluşları vardır.

HOBOKEN [*houboukin*], Amerika Birleşik Devletleri'nin New Jersey eyâlet'nde bir şehir. Nüfûsu 48 441 (1960) dür. Çeşitli endüstri kollarında birçok kuruluşları ve önemli bir yüksek teknik okulu vardır.

HOCA SÂDEDDİN EFENDİ (Biyogr.): bk. SÂDEDDİN EFENDİ, Hoca.

HOCA SÂDEDDİN EFENDİZÂDE (Biyogr.): bk. MEHMED EFENDİ, Hoca Sâdeddin Efendizâde.

HOCANOĞLU, Sultan (ölm. 1937), Türkistan Türklerinin siyasî öncülerinden. Öğretmenlik yapmış. 1917'den sonra Fergana İşçiler Birliğinin başkanı olmuştur. 1917'de Hokand şehrinde ilân edilen Türkistan Muhtar Cumhuriyetinin Sovyet Rusya hükûmeti tarafından tanınmasını istemiş, 1919 - 1922 yıllarında Taşkent'te «Çolpan» ve «Sana» gibi Türk gazetelerinin başyazarlığını yapmış ve Türkistan Türklerinin birliği için çalışmıştır. H., Rusların Türkistan'ı bölme siyasetine şiddetle karşı çıkmışsa da, Türkistan 1924'te parçalanmış ve H., Kazakistan Sovyet Cumhuriyetine gönderilmiştir. H., 1936'da hapsedilmiş ve 1937'de kurşuna dizilmiştir.

HOCAOĞLU, Feyzullah (1896 - 1938), Türkistan Türklerinin siyasî liderlerinden. Buharalı zengin bir tüccar âilesinin oğludur. Petersburg'da okumuş, Bolşevik ihtilâlinden önce, Genç Buharalılar Cemiyeti'nin üyeliğinde ve Buhara Emiri Mir Alim Han aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştur. H. 1920'ye kadar Taşkent'te Buhara Emirliği aleyhinde çalışmış ve genç Buharalıların ihtilâl komitesi liderlerinden biri olmuştur. 2 Eylûl 1920'de Buhara Ruslar tarafından işgal edilince 6 Ekim 1920 de Buhara Emirliği kaldırılmış ve yerine Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu cumhuriyetin başbakan ve hariciye vekili olan H., Buhara Halk Cumhuriyetinin millî esaslara göre idaresi için harekete geçmiş, bu sebepten Sovyet hükûmeti ile Buhara hükûmetinin arası açılmış ve 1923'te H. ve hükûmet üyeleri tevkif edilmiştir. H., Türkistan'ın bölünmesine karşı çıkmış ise de, Ruslara karşı başarı sağlayamamıştır. 1924'te Türkistan'ın bölünmesinden sonra Özbekistan Sovyet Cumhuriyetinin başbakanı olmuştur. 1921 - 1926 Rusya Federatif Sovyet Cumhuriyeti Komünist Partisinin ve 1922 - 1935'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesi Orta Asya Bürosunun üyeliğinde, 1924 - 1937'de Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet heyetinin başkan yardımcılığı vazifesinde bulunmuştur.

H. vaktinin çoğunu halk arasında geçiren, Ruslardan korkmayan, cesur ve ciddî konuşan ve yurttaşlarını çok seven bir siyasî lider olarak tanınmıştır. Türkistan Millî İttihad Fırkasının gizli olarak başkanlığını yapmış ve bu millî teşkilât vasıtasıyle Türkistan istiklâli için çalışmıştır. 1937'de Özbekistan Komünist Partisinin kurultayında mil-

liyetçilikle suçlanan H., kurultay salonunda tevkif edilmiş, Moskova'ya götürülerek ölüme mahkûm edilmiştir.

HOCAOĞLU, Osman (Biyogr.): bk. KOCAOĞLU, Osman.

HOCAZÂDE MES'ÛD EFENDİ (Biyogr.): bk. MES'UD EFENDİ, Hocazâde.

HOCCLEVE [*hǫkliv*], **Thomas** (Londra 1368 - Londra 1450), İngiliz şâiri. En önemli eseri, *The regiment of princes* (Prensler alayı), müstakbel İngiltere kralı V. Henry'ye ithaf ettiği bir nevi manzum siyasetnâmedir.

HOCEND, Türkistan'ın Fergana vâdisinde, Sırderya kıyısında eski bir şehir. Büyük İskender burada büyük istihkâmlar kurdurmuştur. H. Çin ile Roma arasındaki kervan yolu üzerinde büyük hizmet görmüştür. Arap - İslâm komutanı İbn Kuteybe'nin 711 Fergana seferi esnasında, H. ve çevresi bağımsız bir devletti. X. yüzyılda H., Türkistan'ın büyük şehirlerinden biriydi. Şehir 1220'de Çingiz Han tarafından işgal edilmiştir.

H. 24 Mayıs 1866'da Rusların eline geçmiştir. 17 Temmuz 1916'da H. halkı Ruslara karşı mücadeleye başlamış ve bu mücadele kısa zamanda bütün Türkistan'a yayılmıştır. XX. yüzyıl başında H.'de 198 cami, 20 medrese vardı. Ruslar 1935'te bu şehre Leninabad adını vermişlerdir. Şehir 1929'dan bu yana Tacikistan Sovyet Cumhuriyeti sınırları içindedir.

Hocend ili, Leninabad adıyla 27 Ekim 1939'da kurulmuştur. Yüzölçümü 26 100 km², nüfûsu 707 500 (1960)'dür. Merkezi eski H. şehridir. Bu ilde 1960'ta H. adında yeni bir şehir kurulmuş, fakat bu şehrin adı 1962'de Kayrakkum olarak değiştirilmiştir. Bu şehir, eski H. şehrinin yanında, Kayrakkum adlı yerdedir. H. ilinde pamukçuluk, ipekçilik, bağcılık gelişmiştir. İl topraklarında bol miktarda petrol, uranyum ve kömür vardır.

HOCHE [*oş*] **Lazare** (Montreuil, Versailles 1768 - Wetzlar 1797), Fransız generali. İhtilâl sırasında subay olmuş ve 1793 yılında Fransa'nın Mosel ordusuna komuta etmiştir. Bu aradaki en büyük başarısı Avusturyalıları Alsace bölgesinden atmak olmuştur. Terör rejimi sırasında hapse atılan H., ancak Robespierre'in düşmesi sâyesinde canını kurtarabilerek yeniden hürriyetine kavuşmuş ve 1796 târihinde, ayaklanmış olan Vendée vilâyetine tekrar boyun eğdirmiştir. Tasarladığı bir İrlanda çıkartması harekâtı başarısızlığa uğramıştır. 1797'de H. ordu komutanı olarak Almanya'nın Giessen şehrine kadar ilerlemiştir.

HOCHKIRCH [*hǫhkirh*], Almanya'nın Dresden iline bağlı Bautzen'da, Lausitz dağlık bölgesindeki Czorneboh Dağı'nın eteklerinde bir köy. Nüfûsu 900 (1965)'dür. Burada iki târihî meydan muharebesi yapılmıştır. Bunlardan birincisi Yedi Yıl Harbleri esnasında 1758 târihinde, General Daun komutasındaki Avusturya kuvvetlerinin Prusyalı Büyük Friedrich komutasındaki bir orduyu yenilgiye uğratmaları ve Prusyalı Mareşal Keith'ın savaş alanında kalması ile sonuçlanmıştır. 1813 târihinde ise Napoléon Bonaparte aynı yerde bir Rus - Prusya müttefik ordusunu dağıtmıştır.

HODANGİLLER (Borraginaceae), otsu, sert ve batıcı tüylü bitkileri içine alan bir famılya. Bu familyaya Sığırdiligiller adı da verilir. Çiçekleri aktinomorf veyâ zigomorftur. Monochasium veyâ dichasium şeklinde çiçek durumu meydana getirirler. Korollada boğaz pullarıvardır. Yumurtalık her bir karpelin boğumu ile 4 odacık meydana getirir. Akdeniz bölgesinde yetişen pek çok türleri olan bir familyadır. Karakafes, engerekotu, unutmabeni, havacıva. gibi.

HODANOTU (Borrago L.), Hodangiller (Borraginaceae) familyasından bir bitki türü. Çanak derince 5 dişli, sonradan az gelişir, lopları birbirine eşit, korolla tekerleksi 5 loplu pulcuklar kenarlı, çıplak, korolla tübü eksik veyâ çok kısa, anterler çıplak, sivri bir kon hâlinde birbirine yaklaşmış, flamentler genişlemiş, boyuncuk belirgin, ipliksi baş biçiminde, meyva 4 karpelden yapılmıştır.

Gövde dik dallanmış, yapraklar kalınca, sert, alt tarafta bulunan yapraklar oval, tabana doğru bariz bir sap şeklinde incelmiştir. Üstteki yapraklar dalı sararlar. çiçekler mavi, salkım durumlu, çiçek durumu sonradan uzar, alt tarafı yapraklı, pedunkullar, evvelâ kalınca, sonradan arksı kıvrılır, sert yayık tüylüdür. Bir yıllık çok batıcı tüylü bir tür (Borrago officinalis L.) memleketimizin hemen her yanında bulunur. Çiçekleri tomurcuk iken kırmızı, açılınca mavi olur.

HODANOTU

HODARA HASTALIĞI, Yahudi asıllı Türk hekimi Menahem Hoda a tarafından bulunan bir cild hastalığı. İlk olarak İstanbul'da kadınlarda rastlanan ve saçlarda önce düğümlenme, sonra kırılma gösteren H. H., bir cins trichorrhexis nodosa'dır.

HODGE PARALELLERİ (Ebelik), leğen'in, Amerikalı kadın doktoru Hugh Lenose Hodge (1796 - 1873) tarafından târif edilen dört paralel düzlemine verilen ad. H., yapmış olduğu mulaj'lara dayanarak bu düzlemleri târif etmiştir. Birinci düzlem üst giriş (pelvic inlet)'ten geçer. İkincisi, pubis sinfizi (symphysis pubis)'nin alt kenarından ve ikinci kuyruk sokumuna âid omurga (vertebra sacralis)'dan geçer. Üçüncüsü skiatik dikenlerden ve arkada beşinci kuyruk sokumu omurgasından geçer. Dördüncüsü de coccyx ucundan geçer. Doğum esnasında cenin sırasıyla bu dört düzlemi takıp eder.

HODGKIN [*hǫck'in*], **Alan Lloyd** (doğ. Banbury 1914), İngiliz fizyoloğu. Sinir sisteminin iletme özellikleri konusunda giriştiği incelemeler sonucunda, sinirler üzerinde yaratılan lokal elektrik te'sirlerinden meydana gelen enerji potansiyellerinin tıpkı bir kabloda olduğu gibi bir noktadan öbürüne naklolma yeteneğine sahip olduklarını ortaya koymuştur ki bu enerji yüküne aksiyon potansiyeli adı verilmektedir. H. 1963 yılı Nobel armağanını A. F. Huxley ve Sir J. C. Eccles ile paylaşmıştır.

A. L. HODGKIN

HODGKIN [*hǫckin*], **Thomas** (Tottenham 1798-Yafa 1866), İngiliz hekimi. Londra'da Guy's Hospital'de çalışmıştır. Sayılı filantroplardandı. H. hastalığı adıyla anılan lenfogranülomatoz (b. bk.) un ârâzına dâir araştırma ve müşahedelerini ilim âlemine yazılı olarak sunmuştur (1832).

HODGKIN HASTALIĞI (Tıp): bk. LENFOGRANÜLOMATOZ.

HODGSON [*hǫcsın*], **Ralph** (Darlington, Yorkshire 1871 - Minerva, Ohio 1962), İngiliz şâiri. Ballad tarzında şiirler yazmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Poems* (Şiirler) [1917]; *The muse and the mastiff* (Muza ve çoban köpeği) [1943]; *The skylark and other poems* (Tarla kuşu ve diğer şiirler) [1958].

HODGSON [*hǫcsın*], **HASTALIĞI**, atardamarlardan mütevellit aort yetersizliği. Adını İngiliz cerrahı Joseph Hodgson (1788 - 1869)'dan almıştır.

HODLER, Ferdinand (Bern 1853 - Cenevre 1918) İsviçreli ressam. Bir maran gozun o ğ l u d u r. On dokuz yaşında Cenevre Güzel San'atlar Akademisi'ne g i r m i ş, burada Fransız ressamı Ingres'in öğrencisi ressam Barthélemy Menn'in derslerine devam etmiştir. Önceki resimlerine koyduğu ınce renkler, sonraları Alman ressamı Holbein tekniğini hatırlatan kararlı ve doğru bir çizgi üslûbuna çevrilmiş, 1891 sıralarında ise, sembolizmin etkisi, eserlerinde yeni bir değişikliğe yol açmıştır. Daha sonra işçi ve zanaatkârların figürlerini açık ve sert bir teknikle işlemiştir. Paris'e gelişi (1891) nde sembolik bir ilhamla yapılmış olan «Aldanmış ruhlar» tablosunu teşhir etmiştir. H. 1895'ten bu yana korularını târih ve mitolojiden alan birçok büyük kompozisyonlar yapmıştır. Eserlerine değer veren özelliklerin başında, sağlam bir çizgiye dayanan teknik olgunluğu gelir. Portreleri eserlerinin en başarılarıı olarak tanınan H., modern İsviçre ressamları arasında en ünlülerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Önemli eserleri şunlardır: «Hasta» [1915]; «Ölüm» [1915]; (Staechelin Vakfı, Basel); «Léman gölü ve Alpler» [1918] (Cenevre Müzesi); «Gerçek» [1903]; «Jena gönüllülerinin hareketi» [1908].

F. HODLER

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY [*hödmezōvāşārhey*], Güney Macaristan'da bir şehir. Nüfûsu 52 804 (1966) tür. 1949 târihine kadar H. tipik bir ziraî yerleşme merkezi idi. Nüfûsun dörtte biri şehrin etrafına serpilmiş mahallelerde yaşardı. 1949'dan i'tibâren hızlı bir endüstrileşme hareketi başlamıştır. Eski besin maddeleri endüstrisi yanında makina ve cihazlar imâlâtı, seramik ve dokuma endüstrileri de yer almıştır.

H. 1700'de kurulmuştur. 1753 târihinde H. bir köylü ayaklanmasının merkezini teşkil etmiş, fakat bu ayaklanma başarısızlığa uğramıştır.

HODOGRAF (Fr. Hodographe veyâ Odographe; Yun. *hodos* = yol; *graphein* = yazmak, çizmek), kat'edilmiş veyâ edilecek bir yolu gösteren hat.

Bir hareketin H 'ı, bu hareketin hız vektörü (vecteur vitesse) ne muadıl bir vektörün ucu tarafından basit bir noktadan başlayarak çizilen eğridir. Bu sabit nokta, H.'ın kutbu adını alır. H.'ı çizen noktanın t zamanına âid hız vektörü «hareketin t zamanına âid hızlanma» adını taşır.

HODOMETRE (Fr. Hodomètre veyâ Odomètre) [Fiz.]: bk. HODOGRAF.

HODOSKOP (Fr Hodoscope), elektrize edilmiş bir taşıyıcı (porteur) nın magnetik bir alanda aldığı yolu gösteren bir âlet.

HODŽA [*hǫca*], **Milan** (Sučany, Slovakya 1878 - Clearwater, Florida 1944), Çekoslovak siyaset ve devlet adamı. 1905 - 1918 yılları arasında Macar Devlet Divânı üyesi idi. Daha sonra 1938 yılına kadar Çekoslovak Parlâmentosu mensubu olarak kalmıştır. 19 9 dan i'tibâren, Çiftçi Partisi'nin ileri gelen bir üyesi sıfatıyla sık sık bakanlık yapmış ve 1935 - 1938 târihleri arasında başbakanlık etmiştir. H. bir Tuna federasyonu ve Çek - Slovak iş birliği taraftarı olarak ün yapmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Die neue Situation Europas und die Čechoslovakei* (Avrupa'nın yeni durumu ve Çekoslovakya) [1938]; *Federation in Central Europe* (Orta Avrupa'da federasyon) [Londra, 1942].

HOE [*ho*], **Richard March** (New York 1812 - New York 1886), Amerikalı mucit. Baskı tekniğinde yaptığı bâzı buluşlarla baskı işini hızlandırmıştır. 1846'da Hoe's Lightning Press (H.'nun şimşek baskı makinesi) adında döner bir baskı makinası, az sonra da Web press adında, bir gazete kâğıdının her iki tarafına da aynı zamanda basan ve saatte 18 000 nüsha çıkaran bir makina icat etmiştir. H. bu baskı makınasına bir kesme ve katlama cihazı da ilâve etmiştir. Bugün kullanılan baskı makinaları, geniş ölçüde H.'nun buluşlarından faydalanılarak geliştirilmiştir.

HOEL [*hul*], **Sigurd** (Nord - Odal 1890 - Oslo 1960), Norveçli yazar. Profesörlük ve gazetecilik yapmış olan H., «Mot Dag» mecmuasının Marxist grupuna katılmıştır. Romancı olarak gençliği tasvir etmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Syndere i Sommersol* (Yaz güneşinde günahkârlar) [1927]; *Veien til verdens ende* (Dünyanın sonuna giden yol) [1933].

HOFACKER VE SADLER KANUNU, Johann D. Hofacker (1788 - 1828) ile Michael Thomas Sadler (1834 - 1923) tarafından keşfedilmiş olan bir kanun. Bu kanuna göre, karısından daha yaşlı olan bir erkeğin çocuğu daha ziyade oğlan, karısından daha genç olan erkeğin çocuğu ise, daha ziyade kız olur.

HOFER [*hǫfır*], **Andreas** (St. Leonhard, Passeiertal 1767 - Mantova 1810), Tirollu halk lideri. Avusturya ordusunda asker olarak hizmet ettikten sonra, otelcilik yapmış ve vatandaşlarını evvelâ Bavyeralılara, sonra da Znaim Mütarekesi (12 Temmuz 1809) ile Tirol'u işgal etmiş olan Fransız ordusuna karşı isyana çağırmıştır. Bir hıyanet neticesinde İtalyanlara teslim edilen H., kurşuna dizilmiştir.

HOFF, Ferdinand (doğ. Kiel 1896), Alman iç hastalıkları uzmanı. Würzburg, Graz ve Frankfurt (Main) üniversitelerinde profesörlük yapmıştır. Araştırmaları birinci

plândı vejetatif regülâsyonlar ve dahilî sekresyonlar konularında toplanmıştır. H. gayri muayyen terapi sistemini geliştirmiş ve bu arada insan vücudunun tabiî direnme gücünü özellikle dikkat nazarına almıştır. Ayrıca, ilâçların kötüye kullanılması ve bundan doğabilecek zararlar problemi konusunda giriştiği uyarmalar kayda değer.

Başlıca eserleri şunlardır: *Behandlung innerer Krankheiten* (İç hastalıklarının tedavisi) [1940, 10. bas. 1962]; *Klinische Psychologie und Pathologie* (Klinik psikoloji ve patoloji) [1950, 6. bas. 1962]; *Klinische Probleme der vegetativen Regulation und der Neuralpathologie* (Vejetatif regülâsyonun ve asabî patolojinin klinik problemleri) [1957]; *Moderne Medizin und gesunde Lebensführung* (Modern tababet ve sıhhî bir hayat sürme) [1967].

HOFF, Jacobus Hendricus van't (Rotterdam 1852 - Berlin 1911), Felemenkli kimyacı. Utrecht, Amsterdam ve Berlin üniversitelerinde profesörlük etmiştir. Fizikî kimyanın ilk temsilcilerinden biridir. Ayrıca J. A. Le Bel (1847 - 1930) ile aynı zamanda stereo - kimyayı da kurmuştur (1874). H. kimyevî denge sistemleri ve reaksiyonlar üzerinde çalışarak molekül ağırlıklarının tesbitine yarayan yeni metodlar bulmuştur. Elektrolitik dissosiyasyon konusundaki başarılı araştırmaları ve sulandırılmış eriyiklerdeki osmotik basınç kanununu keşfetmesi dolayısıyla 1901 yılı Nobel kimya armağanını kazanmıştır.

J. H. HOFF

Başlıca eserleri şunlardır: *Ansichten über die organische Chemie* (Organik kimya üzerine görüşler) [2 cild, 1878 - 1881]; *Etudes de dynamique chimique* (Kimyevî dinamikte incelemeler) [1884]; *Vorlesungen über theoretische und physikalische Chemie* (Nazarî ve fizikî kimya üzerine dersler) [4 cild, 1898 - 1901]; *Über die Theorie der Lösungen* (Eriyikler teorisi üzerine) [1900].

HOFFER [*hofir*], **Karl** (Karlsruhe 1878 Berlin 1955), Alman ressamı. 1896'dan 1902'ye kadar çalışmış, bu çalışmalarını ressam Hans Thomas'ın yanında da sürdürmüştür. Sonra Stuttgart Akademisi derslerine devam etmiştir. Kısa bir süre Paris'te Fransız resmiyle, özellikle Cézanne'ın eserleriyle ilgilenmiştir. Roma'da oturduğu beş yıl içinde büyük ustaları incelemiştir. Hind adalarını gezmiş, sonra da Berlin'e yerleşmiştir (1913). I. Dünya Harbi süresince Fransa'da oturmak zorunda kalan H., savaş sonrasında Frankfurt Akademisi profesörlüğüne getirilmiştir. Abstre resim alanında bâzı denemelere (1930) girişmiş, kısa bir zaman sonra önceki ekspresif ve tok üslûbuna dönmüştür. San'atı soysuzlukla nitelenmiş, sert tenkitlere uğramış ve görevinden çekilmek zorunda kalmış (1933) ise de, sonradan Berlin Akademisi profesörlüğüne getirilmiştir (1945). İnsan figürlü kompozisyonlarından önde gelenleri, şahsî bir lirizmin sert bir işleyiş tarziyle sağlanmış kaba, kederli bir duyuşun ifadesi olarak ortaya konmuştur.

K. HOFFER: «Çiçek atan kızlar» (Bührle koleksiyonu, Zürich)

Carnegie San'at Enstitüsü'nün birinci armağanını kazanmış Alman San'atçılar Birliği (Berlin) nin başkanlığını yapmıştır (1950). «Tutuklular», «Çiçek saksısiyle genç kız» gibi eserleriyle tanınmıştır.

HOFFMANN, Ernst Theodor Wilhelm (Prusya 1776 - Berlin 1822), Alman hikâye yazarı. En çok uzun hikâye yazarı olarak ün kazanmasına rağmen aynı zamanda besteci, rejisör, ressam yönleri de kuvvetli olan H., edebiyât âleminde E. T. A. Hoffmann diye tanınır. Königsberg Üniversitesinde hukuk öğrenimini bitirdikten sonra devlet dairelerinde çalışmış ve siyasî mahiyetteki bir karikatür serisinden dolayı Plozk kasabasına sürülmüştür. Sonra o zamanlar Prusya'ya bağlı olan Varşova'ya tâyin edilen H., 1807 târihinde Berlin'e dönmüş, 1808 de ise Bamberg'e geçmiştir. Bundan sonra artık kendini bütünüyle san'ata vererek bu şehirde ressam, müzik öğretmeni, san'at tenkitçisi, besteci, tiyatro yazarı, tiyatro dekoratörü ve orkestra şefi olarak hayatını kazanmağa başlamıştır. Uzun yıllar bu şekilde yaşamağa ve eser vermeğe devam eden H., 1814 yılında tekrar Berlin'e dönmüş, bundan iki yıl sonra da krallık yüksek mahkemelerinden birinde danışman sıfatıyla ikinci defa me'muriyet hayatına başlamıştır.

H., müzik alanında romantik operanın kurucusu olduğu gibi, edebiyât yönünden de romantik Alman hikâyeciliğine dünya çapında i'tibar sağlamıştır. Eserlerinde gerçek ve hayâl âlemleri yumuşak geçişlerle birbirlerine karıştığı gibi, bâzan gerçekçi bir anlatış tarzına kayabilen yazar, zaman zaman bir gerçeküstü dehşet ve kâbus havasını yaratmakta veyâ ince alaylı veyâ müstehzî bir üslûpla okuyucuyu sarmayı ustaca başarmaktadır. İşlediği konulardan önemli bir kısmı, kendinden sonraki besteciler için ilgi çekici özellikler taşımış ve seslendirilmiştir. Bu konudaki en popüler ve yaygın eser, Jacques Offenbach'ın *Hoffmann's Erzählungen* (Hoffmann'ın hikâyeleri) adıyla dünyaya meşhur ettiği müzikli ve baleli oyundur. Bu oyun H.'ın üç hikâyesi konu edinilerek bestelenmiştir. H.'dan etkilenen besteciler arasında Schumann ve G. Mahler de vardır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Phantasiestücke in Callots Manier* (Callot'nun havasında fantezi parçalar) [4 cild, 1814 - 1815]; *Elixieres des Teufels* (Şeytanın iksirleri) [2 cild. 1815 - 1816]; *Nachtstücke* (Gece parçaları) [1817]; *Die Serapionsbrüder* (Serapion kardeşler) [4 bölüm. 1819 - 1821]; *Letzte Erzählungen* (En son hikâveler) [1825]; *Klein Zaches* (Küçük Zaches) [1819]; *Meister Floh* (Pire Usta) [1822]; *Prinzessin Brambilla* (Prenses Brambılla) [1820]; *Lebensansichten des Katers Murr nebst fragmentarischer Biographie des Kapellmeisters Johannes Kreisler* (Mırıl Kedi'nin hayat görüşleri ve ilâve olarak orkestra şefi Johannes Kreisler'ın taslaksı biyografisi) [2 cild, 1820 - 1822]; *Das Majorat* adlı eseri *Meşum Miras* adiyle Türkçeye çevrilmiştir [1949].

Müzik alanındaki en önemli eserleri: *Undine* (opera) [1816] ve *Aurora* (opera) [1816].

W. HOGARTH: "Graham Çocukları" (Tate Galery, Londra).

HOFFMANN [*hofman*], **F. H.-La Roche u Co. A. G.**, İsviçre'nin, merkezi Basel şehrinde bulunan en önemli ilâç ve kimya endüstrisi kuruluşu. 1896 yılında kurulmuş olup 1919 târihinden i'tibâren bir anonim ortaklık hâline girmiş ve bugünkü adını almıştır. Firmada çalışanların sayısı 23 000 (1968) dir.

HOFFMANN [*hofman*], **Josef** (Pirnitz, Moravya 1870 - Viyana 1956), Avusturyalı mimar. Viyana'daki Tatbikî Güzel San'atlar Okulu'nda ders vermiş ve burada Die Wiener Werkstätte'yi kurmuştur ki bu atelye, modern el san'atları üzerinde önemli bir te'sir icra eden çalışmaların kaynağıdır. 1920 yılından i'tibâren Viyana Belediyesi başmimarlığı görevini de üzerine alan H., Jugendstil (Gençlik üslûbu) adını taşıyan san'at akımının mimarîdeki öndeılerinden sayılır.

En önemli yapıları şunlardır: Bruxelles'deki Palais Stoclet (Stoclet sarayı) [1911]; Viyana'daki bâzı villâlar, Paris Tatbikî Güzel San'atlar Sergisi'nin Avusturya pavyonları [1925].

HOFFMANN [*hofman*], **Paul Gray** (doğ. Chicago 1891), Amerikan müteşebbisi ve siyaset adamı. 1935 - 1948 yılları arasında Studebaker - Worthington Corporation'ın yönetim kurulunda başkanlık, 1948 - 1950 târihlerinde de European Recovery Program (= Avrupa'yı Kalkındırma Programı, Marshal Plânı) teşkilâtında müdürlük ve 1951 - 1953 yıllarında da Ford Foundation (Ford Vakfı) da başkanlık yapmış, 1966 yılında Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı yöneticiliğine getirilmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Peace can be won* (Barış kazanılabilir) [1951]; *World without want* (Noksansız dünya) [1962].

HOFFMANN [*hofman*] **DAMLALARI** (Alm. Hoffmans Tropfen), bir kısım eter ve üç kısım alkolden meydana gelen berrak ve renksiz bir ilâç. Adını Alman hekimi Friedrich Hoffmann (1660 - 1742) dan almış olan bu ilâç, bir şeker parçası ile veyâ çaya 20 - 30 damla damlatılarak alınır. Canlılık veren ve kramp gideren bir ilâçtır. Koklatılmak suretiyle de ayıltmak için kullanılır.

HOFFMANN [*hofman*] **İŞARETİ**, iki olaya verilen ad: 1. Tetani (Fr. tétanie; İng. tetany, yâni ağrılı adale ihtilâçlarını gösteren bir hastalık hâli)'de, parestezi'ye uğramış deri mıntakalarına tekabül eden sinirler perküte (percuter) edilirse, bir spazma hasıl olur; böylece, sinir ve adalelerin mekanik hipereksitabilitesini meydana çıkarmak mümkündür. 2. Beyindeki piramidal demet (faisceaux pyramidaux)'lerin bir hastalığı hâlinde, sonuncu falanj çimdiklenirse, parmak kendiliğinden bükülür. Bu olaya H. İ. adı verilir.

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN (asıl adı: **August Heinrich Hoffmann**; Fallersleben 1798 - Corvey Şatosu 1874), Alman şâiri ve dilcisi. Alman millî marşının sözlerini *Das Deutschlandlied* (Almanya şarkısı) adı altında yazan şâirdir. 1830 yılında Breslau Üniversitesi'ne profesör olmuş, fakat 1842'de ateşli bir milliyetçi ve Alman Birliği taraftarı olduğu için kürsüsünden atılmış ve sınırdışı edilmiştir. Hürriyet aşkıyla ve Alman Birliği fikrini yaymak üzere kaleme aldığı iki cildlik bir şiir kitabı olan *Die unpolitischen Lieder* (Gayri siyasî şarkılar) [1840 - 1841], hakkında bu kararların alınmasına sebep olmuştur. San'atçı 1860 târihinden i'tibâren Ratibor dukasının Corvey Şatosu'ndaki kütüphânesine me'mur olarak girmiş ve hayatının sonuna kadar bu görevde kalmıştır. Burada da yazmağa devam eden H., yurtseverlik fikrini aşılamak üzere yazdıklarından başka, neşeli Lied'ler de yaratmış ve bu arada Lied'in târihi hakkında bâzı araştırmalarını da yayımlamıştır.

HOFFMANN VON FALLERSLEBEN

Hâtıralarını *Mein Leben* (Hayatım) [2 cild, 1892 - 1894] adı altında toplamıştır.

HOFMANN [*hofman*], **August Wilhelm von** (Giessen 1818 - Berlin 1892), Alman kimyacısı. J. von Liebig'in öğrencisidir. 1845 yılında kendisine Bonn ve Londra üniversiteleri tarafından profesörlük pâyesi verilmiş, 1865 târihinde Berlin Üniversitesi'ne geçmiştir. Anilin hakkında giriştiği incelemeler sonunda ilk anilin boya maddeleri sentezlerinin meydana getirilmesi mümkün olmuş ve buradan hareket etmek suretiyle katran boyası kimyasının doğuşu sağlanmıştır. Organik oksijen birleşimleri konusundaki araştırmaları da önemlidir. H., 1867 yılında kurulan Alman Kimya Cemiyeti'nin ilk başkanlığını da yapmıştır. Bu cemiyet 1902 târihinde tecrübî kimya konusunda başarılı araştırmalar yapan yabancı kimyacılar için bir H. madalyası vakfetmiştir.

A. W. von HOFMANN

Başlıca eserleri şunlardır: *Einleitung in die moderne Chemie* (Modern kimyaya giriş) [1866]; *Zur Erinnerung an vorangegangene Freunde* (Önce giden dostların hâtırasına) [3 cild, 1889].

HOFMANNSTHAL [*hofmanstal*], **Hugo von** (Viyana 1874 - Rodaun, Viyana 1929), Avusturyalı yazar ve şâir. Başlangıçta, XIX. yüzyılın sonlarına has ağır, gamlı ve şüpheci hava içinde duygu, âhenk ve büyüleyici kelime kombinasyonları ile dolu şiirler yazmıştır. Sonra ise *Elektra* adlı dramı ile 1903 yılından i'tibâren Antik Çağ ile ilgilenmeğe başlamıştır. Fakat o devre âid konuları ele alırken bunları Nietzsche felsefesinin ve modern psikolojinin, yâni Sigmund Freud ekolünün ışığı altında yeniden şekillendirmiştir. Daha sonra *Jedermann* (Herkes) [1911] adlı oyunu ile Orta Çağ'ın esrar ve insanüstü unsurlarla yüklü Hıristiyan tiyatrosunu tekrar diriltmeğe teşebbüs etmiştir. Calderón'dan ilham alarak yazdığı *Das Salzburger grosse Welttheater* (Büyük Salzburg dünya tiyatrosu) [1922] adlı dram ile de Barok tipi İspanyol - Avusturya tiyatrosunun geleneklerini devam ettirmiştir. Komedilerinde sevimli ve neş'eli bir hava hâkimdir. Bu türdeki

H. von HOFMANNSTHAL

eserleri arasında en başarılıları *Christina's Heimreise* (Christina'nın yuvaya dönüşü) [1910] ve *Der Schwierige* (Güç adam) [1921] adlı oyunlarıdır. Müziğe karşı öteden beri duyduğu derin ilgi, onu Richard Strauss (b. bk.) ile iş birliği ederek bu ünlü besteci için birçok librettolar yazmağa yöneltmiştir. I. Dünya Harbi sonrası yıllarının derin karışıklıkları onu batı medeniyeti ve kültürünün geçirmekte olduğu çetin denemeler ve uğradığı ölüm kalım güçlükleri konusunda kafa yormağa sevk etmiş ve bu düşüncelerin sonucu olarak *Der Turm* (Kule, iki versiyon) [1923-1927] adlı ve devlet müessesesi ile ilgili bir trajedi ile birçok denemeler ortaya çıkmıştır. Ayrıca müsvedde hâlinde kalmış bir romanı da vardır.

H. gerek nesir gerek nazım alanında Alman edebiyâtının büyük üstadlarından biri olarak ün yapmıştır.

Diğer başlıca eserleri şunlardır: Dramlar: *Theater in Versen* (Manzum tiyatro) [1891]; *Der Tor und der Tod* (Deli ve ölüm) [1893].

Richard Strauss için yazdığı librettolar: *Elektra* [1909]; *Der Rosenkavalier* (Güllü kavalye) [1911]; *Ariadne auf Naxos* (Ariadne Naksos adasında) [1912]; *Die Frau ohne Schatten* (Gölgesi olmayan kadın) [1916]; *Die ägyptische Helena* (Mısırlı Helena) [1928]; *Arabella* [1933].

HOFMANNSWALDAU [*hǫfmansvąldau*], **Christian Hofmann von** (Breslau 1617 - Breslau 1679), Alman şâiri. İkinci Silezya edebî ekolünün en önemli temsilcisidir. İçinde yaşadığı yüksek Barok Çağı'nın ağır ve gamlı dünya görüşünden ayrı olarak H.'da şehvâniyet ön plânda yer alır. Hicviyeler de yazmıştır.

HOFMEISTER [*hǫfmaystör*], **Wilhelm** (Leipzig 1824 - Leipzig - Lindenau 1877), Alman botanikçisi. 1863 yılında Heidelberg Üniversitesi'ne profesör olmuş ve 1872 yılında Thübingen Üniversitesi'ne geçmiştir. Yosunlar ve eğreltiotlarındaki heterofazik nesil değişimini keşfetmiştir. Bundan başka, ilk defa olarak da çiçekli bitkilerin embriyonlarındaki gelişim ve tohum özelliklerini tesbit etmiştir.

HOFSTADTER [*hǫfstetör*], **Robert** (doğ. New York 1915), Amerikan fizikçisi. California'daki Standford Üniversitesi'nde kürsü sâhibidir. Moleküllerin yapılarıyla ilgili problemler üzerinde başarılı çalışmaları vardır. Ayrıca sentillasyon ve kristal sayaçlarının gelişimlerine de katkılarda bulunmuştur. Proton ve nötronların sınırlı bir genişleme yeteneğine sahip bulunduklarını ve bir strüktürleri olduğunu ispat etmiştir. Atom çekirdeklerindeki elektron incelemesi sâyesinde, bunlardaki elektrik yükü dağılımının sâdece proton ve nötron vasıtasıyla değil, aynı zamanda elementlerin periyodik sistemleri yoluyla da ortaya konabileceğini tesbit etmiştir. Bu başarılarından ötürü 1961 yılı Nobel armağanını R. Mössbauer ile paylaşmıştır.

R. HOFSTADTER

HOGARTH [*hougarth*], **David George** (Barton-upon-Humber 1862 - Oxford 1927), İngiliz arkeologu. Kıbrıs, Anadolu, Yunanistan, Suriye ve Mısır'da kazılar yapmıştır. Anadolu'da yaptığı kazılar arasında bilhassa Efes'teki çalışmaları anılabilir. 1909 yılından i'tibâren Oxford'daki Ashmolean Museum'un yönetmenliğini üzerine almıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *A wandering scholar in the Levant* (Doğu Akdeniz'de gezgin bir bilgin) [2. bas. 1896]; *Modern and ancient roads in Eastern Asia Minor* (Doğu Küçük Asya'da yeni ve eski yollar) [1892]; *The Nearer East* (Daha Yakın Doğu) [1902]; *The Penetration of Arabia* (Arabistan içlerine nüfuz) [1904]; *Excavations at Ephesus. Archaic Arthemisia* (Efes'te kazılar. Eski Arthemisia) [1908]; *The ancient East* (Eski Doğu) [1914]; *Carchemish* (Karkamış) [1914]; *The Balkans* (Balkanlar) [1915].

HOGARTH [*hougarth*], **William** (Londra 1697 - Londra 1764), İngiliz ressamı ve gravürcüsü. Desen ve gravüre âid ilk bilgileri, yanında çalıştığı bir kuyumcudan almıştır. İlk çalışmalarına İngilizceye çevrilen *Don Quijote* kitabını resimlemekle başlamıştır. Satirik eserlerinden ilki «Şehrin zevki» adlı kompozisyonudur. H. kendini geleneğe kaptırmadan, bütün gücünü yaşadığı devrin özelliklerini incelemek yolunda harcamıştır. Tuhaf bir anlayışın, sert bir hicvin yer aldığı orijinal düşünceler, ince bir görüşün açık ve seçik bir anlatımı olarak eserlerine ayrı bir değer kazandırmıştır. İngiliz politik ve sosyal hayatının acaipliklerini canlandıran halk sahnelerine âid konuları işlemiş, hayvanların savunucusu olarak onlara yapılan eziyet ve fena muameleleri eserlerinde canlandırmıştır. İğneleyici tarafları ağır basan anlatım tarzı, İngiliz basınınca geniş tenkitlere uğramış, ahlâkı, fazileti ve doğruluğu telkin yolunda zekâsının bütün inceliğini göstermiştir. Yüksek çevrelerde koyu bir ahlâkçı olarak tanınmış, 1757'de krallık ressamlığına tâyin edilmiştir. H. estamp ve gravür san'atında da ressamlığı derecesinde bir

W. HOGARTH

W. HOGARTH: «Kontesin giyinme odası»

varlık göstermiş, ömrünün sonlarına doğru *L'Analyse de la beauté* adlı kitabını yayımlamıştır [1753]. Fırça vuruşundaki incelik, renk ve biçim terkibindeki müstesna sezişi tenkit ustalığını yapan başlıca özellikleri arasındadır.

Başlıca eserleri şunlardır: «Modaya uygun evlenme» [1734]; «Evlilik hayatının üzüntüleri» [1745]; «Günün dört bölümü»; «Bir çapkının hayatı» [1735]; «Gezgin komedi oyuncuları»; «Karides satan kadın» (Millî Galeri, Londra); «Marechal Wade» (Dublin); «de Carrick ile karısı» (Windsor).

HOGG [*hog*], **James** (Ettrick Forest - Selkirk 1770 - Altrive 1835), İskoçyalı şâir. Sir Walter Scott (b. bk.)'a eski İskoç balladlarının toplanması işinde yardımcı olmuş, sonra kendisi de halk tarzında balladlar kaleme almıştır ki bunlar kadar tanınmış bir manzum hikâyesi de *The queen's wake* (Kraliçenin uyanışı) [1813] adını taşır. Bundan başka, Calvinizme karşı yazdığı bir hiciv romanı da vardır: *The private memoirs and confessions of a justified sinner* (Suçsuz bir günahkârın özel hâtıra ve itirafları) [1824].

HOGGAR (Coğ.): bk. AHAGGAR.

HOHENFRIEDEBERG (bugünkü adı: **Dąbromierz**), Polonya'da târihî bir muharebe yeri. Prusya kralı II. Friedrich 4 Haziran 1745'te burada Saksonya ve Avusturyalılara yenilmiştir.

HOHENLINDEN [*hoenlindön*], Almanya'da târihî bir muharebe yeri. Bavyera'da, München'ın doğusunda bir köy olan H.'ın nüfûsu 1 800 (1968) dür. H.'da Fransız generali Moreau, 3 Aralık 1800'de, Arşiduka Johann'ın kumandasındaki Avusturya - Macaristan ordusunu yenmiştir.

HOHENLOHE, Almanya'da târihî bir kontluk. Almanya'nın Frankonya bölgesinde bulunan bu kontluk, sonradan prenslik olmuştur. 1806'da Württenberg ile Bavyera arasında paylaşılmıştır.

HOHENLOHE, Chlodwig (Rotenburg 1819 - Ragaz 1901), Alman devlet adamı. 1840 yılında Ratibor ve Corvey prensliği pâyesini almış ve bundan beş yıl sonra buna Hohenlohe - Schillensfürst prensliği eklenmiştir. Liberal bir politikacı olan H., 1866 - 1870 yılları arasında Prusya krallığı başbakanı ve dış işleri bakanı olmuştur. 1874 yılında Almanya'nın Paris büyükelçiliğine getirilmiş, sonra 1885 târihinde Alsace - Lorraine genel vâliliğine tâyin edilmiştir. 1894 - 1900 yılları arasında Alman İmparatorluğu ve Prusya krallığı başbakanlıkları görevini aynı zamanda yürütmüştür.

Hâtıralarını *Denkwürdigkeiten* (Anılmağa değer olaylar) [3 cild, 1906 - 1907, 1931] adlı bir eserde toplamıştır.

HOHENSTAUFEN [*hoenştaufön*], veya **HOHER STAUFEN,** Almanya'da, Suab Yaylasında bir tepe. Schwäbisch Gmünd ve Göppingen kasabaları arasındaki genişliği 684 m dir. Tepede, Stauflular soyunun XI. yüzyılda kurulmuş ve sonra Köylü Harbleri'nde yıkılmış (1525) olan şatosunun kalıntıları bulunmaktadır (1936 - 1938).

HOHENSTAUFEN SÜLÂLESİ (Târ.): bk. STAUFER.

HOHENSTEIN - ERNSTTHAL [*hoenştayn - ernsttal*] Almanya'da, Erzgebirge ovasındaki Chemnitz vilâyetinin bir ilçe merkezi. Denizden yüksekliği 310 480 m arasında değişir. Nüfûsu 17 200 (1965) dür. Şehirde dokuma ve mâdenî eşya endüstrisi ve bir dokumacılık meslek okulu bulunmaktadır. Yakınında Sachsenring adını taşıyan bir otomobil ve motosiklet yarış pisti vardır.

HOHENZOLLERN [*hoentsollern*], Almanya'da târihî iki prensliğin adı. Güney Almanya'da bulunan bu prenslikler 1849'da Prusya ile birleştirilmiştir. Bunlar Hechingen (372 km²) ile H., Sigmaringen (770 km²) prenslikleridir.

HOHENZOLLERN [*hoentsollern*] **SÜLÂLESİ,** Alman hükümdar soyu. H.'in Burchardinglilerden geldikleri sanılmaktadır. III. Friedrich, 1191 yılında evlenme yoluyla Nürnberg kontluğuna da sahip olmuş aynı zamanda Nürnberg Kontu I. Friedrich unvanını almıştır. Oğulları 1227 sıralarında mülkünü bölüştüler. III. Konrad Nürnberg kontluğunu ve IV. Friedrich de Suablar ülkesindeki asıl mülkü almış ve böylelikle H. soyunun Protestan Frank ve Katolik Suab kolları teşekkül etmiş oldu.

Frank kolu: III. Friedrich (ölm. 1297) Bayreuth ve Kulmbach şehirlerine de sahip oldu. Oğlu IV. Friedrich (ölm. 1332) Ansbach şehrini satın aldı. Torunu V. Friedrich'in kararına göre Frank koluna bağlı H. mülkleri, yâni Ansbach ve Bayreuth bölgeleri ancak ikiye taksim edilebilecekti. 1403 târihinde V. Friedrich'in oğulları bu bölünmeyi gerçekleştirdiler ve III. Johann yukarı kesimi aldı. Fakat bu bölge onun ölümü (1420) nden sonra aşağı kesimin sâhibi olan kardeşi VI. Friedrich (ölm. 1440)'e kaldı. VI. Friedrich, bundan başka, 1415'te Kayzer Sigismund'dan Brandenburg seçmen prensliğini de almış ve böylelikle unvanlarına Brandenburg Seçmen Prensi I. Friedrich sıfatıyla bir yenisi daha eklenmişti. I. Friedrich'in üçüncü oğlu ve aynı zamanda üçüncü Brandenburg seçmen prensi olan Albrecht Achilles (ölm. 1486) 1473 yılında bir «Dispositio Achillea» (Akhilles kararnamesi) ile Frank mülklerini Brandenburg seçmen hânedânının ikinci bölünmez ülkesi hâline getirdi ki böylece H. soyu için seçmen prenslık esas unvan durumuna geçmiş oluyordu. Bu tasarrufa göre en yaşlı oğlu olan Johann Cicero seçmen prens oluyor, Friedrich der Alte (İhtiyar Friedrich, ölm. 1536) Ansbach Kontu pâyesini ve Siegmund (ölm. 1495) ise Kulmbach Kontu pâyesini alıyordu. Sonraları Johann Cicero'nun ahfâdı, doğrudan doğruya onun soyundan gelmiş olmak hasebiyle seçmen prenslik unvanına da hak iddia ettiler ve bu unvana sâhip oldular. Bunun arkasından da 1701'de III. Friedrich Prusya krallık tacını giydi ve I. Friedrich adıyla anılmağa başladı. 1871'de ise I. Wilhelm, Alman imparatoru sıfatıyla taç giydi. Frank kolunun yan nesline gelince, bu tarafın en son temsilcisi olan Kont Alexander (ölm. 1806), Ansbach ve Bayreuth kontluklarını zaten daha 1791 târihinde Prusya krallığına devretmişti.

Suab kolu: Kont III. Eitel Friedrich (ölm. 1512) 1495'te Reich yüksek yargıçlığı makamına getirildi. 1504 târihinde ise babadan oğula geçme Reich mâbeyinciliği unvanını kazandı. Ayrıca 1497'de Haigerloch mülkünü de elde etmiştir. Torunu I. Karl (ölm. 1576) 1534'te Avusturya tımar kontluklarından Sigmaringen ve Veringen'i aldı. 1552'de de Wehrstein üzerinde hâkimiyet te'sis etti. I. Karl'ın iki oğlu vardı: I. Eitel Friedrich (ölm. 1695) ve II. Karl (ölm. 1606). Bunlardan birincisinin neslinden H.

Hechingen kontluğu yan kolu doğmuştur ki asıl H. kontluğu arazisi ve tabiatıyle ilk H. Şatosu bu kola âid olmuştur. İkincisinden ise H. Sigmaringen yan kolu doğmuştur ki Sigmaringen, Veringen ve Haigerloch bölgeleri bu kolun mülkleri arasında yer almıştır. 1653 yılında bu kolların başkanlarına Reich Prensleri Divânı'nda koltuk ve oy hakkı verilmiştir. Prusya Krallığı ve Napoléon ile aralarında mevcut iyi münasebetler sâyesinde 1806'da vuku bulan geniş mediyatizasyon (hükümdarlık haklarını kaybetme) hareketinden hiç zarar görmedikleri gibi, üstelik önemli sayılabilecek toprak kazançları da elde etmişlerdir. Her iki kol prensinin 1849 yılında Prusya kralı lehine hükümranlık haklarından feragat etmeleri sonucunda bu topraklar Prusya krallığının bir vilâyeti hâline gelmiştir. Buna kısaca Sigmaringen vilâyeti adı verildi. H. Hechingen kolu 1869 târihinde Friedrich Wilhelm ile sönmüştür. H. Sigmaringen prensi Karl (ölm. 1885) bundan sonra sâdece Fürst von H. (Hohenzollern prensi) unvânını kullanmıştır. Onu aynı unvanla en yaşlı oğlu Leopold (ölm. 1905) tâkip etmiştir. Leopold 1870'te İspanyol tahtına adaylığını koyması dolayısıyla ün kazanmıştır. İkinci oğlu Karl (ölm. 1914) 1866'da Osmanlı İmparatorluğundan yarı bağımsızlık koparan Eflak ve Buğdan'a Romanya prensi unvânıyla hükümdar olmuştur.

HOHENZOLLERN [*hoentsollern*] **ŞATOSU,** Almanya'da, Hechingen yakınlarında Suab Yaylası'nın kenarında bulunan Zollerberg tepesinin dik yamacı tarafına kurulmuş olan bir şato. Aslında büyük bir ihtimâl ile XI. yüzyılda bir müstahkem şato olarak inşâ edilen bu yapı, 1423 yılında Reich şehirleri kuvvetleri tarafından yıkılmış, 1454 - 1461 yılları arasında yeniden inşâ edilmiş ve daha Otuz Yıl Harbleri başlamadan önce etrafı çevrilerek takviye edilmiştir. 1771'den sonra şato bakımsızlıktan harap olmağa terk edilmiştir. İkinci şatodan hâlen bir kilisenin kalıntıları, kabartmalar ve cam işleri elimizde bulunmaktadır. Prusya kralı IV. Friedrich Wilhelm, 1850 - 1867 yılları arasında şatoyu yeni Gotik üslûbunda tamir ettirmiştir. I. Friedrich Wilhelm ve II. Friedrich'in tabutları 1952 yılında buraya nakledilmiştir. 1951'de ölen «Veliaht» Wilhelm de buraya gömülmüştür. Şatoda bir müze de bulunmaktadır.

HOHENZOLLERN ŞATOSU

HOHOKAM MEDENİYETİ, Meksika'nın kuzeyinde ve Arizona bölgesinin güneyinde meydana gelmiş bir târih öncesi medeniyeti (aş. yu. M. Ö. 1000 - M. S. 1000). En gelişmiş şekliyle H. M. daha çok Meksika te'sirini gösteren açık çizgiler taşımaktadır. Meselâ top oyunu alanları, toprak yığma suretiyle yapılmış plâtformlar, ayrıca mısır ve pamuk ekimi için hazırlanmış sulama kanalları bunlar arasında en önemlileridir. Bu medeniyetten elimize geçenler arasında nefis kumaş parçaları, gelişmiş bir dokumacılığın delillerini teşkil etmektedir.

HOJEDA veyâ **OJEDA** [*ɔheđha*], **Alonzo de** (Cuenca, Yeni Kastilya 1470 - Haiti 1515), İspanyol denizcisi ve kâşifi. Cristophorus Columbus'un ikinci Amerika seferine katılmıştır. 1499 yılında Juan de la Cosa ve Amerigo Vespucci ile birlikte Güney Amerika'nın kuzey kıyılarına doğru bir keşif seyahatine çıkarak Guyana, Orinoco ve Maracaibo yörelerini dolaşmıştır. 1502, 1505 ve 1509 yıllarında Maracaibo'da bir yerleşme noktası kurma teşebbüsüne girişmişse de, başarısızlığa uğramıştır.

HOKA'LAR, California'dan Columbia'ya kadar yayılmış olan Kızılderili kabilelere verilen ad.

HOKAND, Orta Asya'da, Özbekistan'da Fergana, vâdisinde, H. Ovası'nda bir Türk şehri. Taşkent'in 160 km güney - doğusunda Soh Irmağı'nın kanalları ile sulanan verimli H. Ovası'nın yeraltı ve yerüstü ürünlerini işleyen bir ulaşım ve kültür merkezidir. Nüfûsu 134 000 (1968) dir. Zirâî ilâçlar, sun'î gübre, pamuk ve ipek dokuma fabrikaları bulunan H., önemli bir sanayi ve ticaret şehridir.

1732 yılında Hokand Hanlığı (b. bk.) nın başkenti olan H.'ın ne zaman kurulduğu bilinmiyorsa da, çok eski bir geçmişe sahip olduğu sanılmaktadır.

Orta Asya Türk medeniyetinin merkezlerinden biri olan H., 1760 yılında Çin hâkimiyeti altına girmiş, 1875 - 1876'da Rus ordularının istilâsına uğramıştır.

HOKAND HANLIĞI, XVIII. yüzyılın başlarından XIX. yüzyılın 2. yarısına kadar devam etmiş olan bir Türk hanlığı.

Önceleri yalnız Hokand topraklarına hükmeden H. H., zamanla genişleyerek, Taşkent gibi önemli bir merkezi ve daha sonra da Doğu Türkistan topraklarının büyük bir kısmını sınırları içine aldı. Hanlığın bu suretle kazandığı kudret, Rusların Türkistan'ı istilâ plânlarını tatbik alanına koymaya başlamalarından sonra yavaş yavaş kaybolmaya başladı.

Rusya'nın I. Nikolay zamanında tatbik edilmeye başlanan Türkistan'ı istilâ plânının ilk hamlesi 1839 yılına rastlar. Hive üzerine yürüyen bir Rus ordusu, bu seferi sırasında, Kazakistan'ın doğu topraklarının hemen hemen tamamını ele geçirmişti. Bu Türk topraklarının önemli noktalarında, yıllarca devam ettirilen bir çalışma ile Ruslar tarafından yapılan kaleler, Rus istilâsının geçici bir işgal mahiyetini taşımamakta olduğunu ortaya koymakta idi.

1853'te General Perovskiy kumandasındaki bir Rus ordusu, hanlığın Ak Mescid kalesini kuşattı. Ak Mescid'de

3 000 kişilik küçük bir Türk kuvveti vardı. Bu kuvvet güçlü Rus ordusuna karşı kaleyi ancak 20 gün kadar koruyabildi.

O sıralarda başlayan Kırım seferi, Rus istilâ plânını bir müddet için aksattı Fakat 1853 - 1855 yılları arasındaki bu savaş 1856'da Paris Andlaşması ile son bulunca, Rusya, yeniden Türkistan meselesine döndü. Bu andlaşma, Rusların batı toprakları üzerindeki emellerini tamamen engellediği için Ruslar bütün kuvvetlerini Asya topraklarına sürmek imkânını elde etmiş oldular.

1860'ta, General Kalpakovskiy kumandasındaki bir Rus ordusu yeniden Türk topraklarına saldırdı. H. H.'nın küçük kuvveti, bu büyük orduyu durduramadı. Ruslar, Çu Irmağı'na kadar ilerlediler ve oralardaki bütün Türk kalelerini yıktılar. 1864'te, başta Evliya Ata olmak üzere önemli birkaç Türk şehrini, bir yıl sonra da Taşkent'i ellerine geçirdiler.

Bu istilâ hareketi sırasında Türkistan Türkleri, vatanlarını düşmana karşı her yerde kahramanca savunmuşlardır. Hokand ordusunun başkumandanlığını yapan Kıpçak Alimkul da girdiği savaşlarda büyük kahramanlıklar göstermiş, bu savaşlardan birisinde, Taşkent'i Ruslara kaptırmamak için küçük kuvvetiyle savaşırken, sayıca üstün düşman ordusunu geri çevirmek gibi bir başarı da kazanmıştır. Alimkul, bu başarıdan kuvvet alarak, düşmanı öteki Türk şehirlerinden de kovmak üzere harekete geçmişse de, büyük takviye kuvvetleri alarak yeniden ilerleyen Rusların Taşkent'i bir kere daha kuşatmaları üzerine bu niyetinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Taşkent'in bu ikinci kuşatılması sırasında küçük Türk kuvvetleri kahramanca çarpışmışlardır. Yiğitlikte erlerinden geri kalmamış olan Alimkul, top atışlarını kendisinin idare etmekte olduğu bir sırada şehit düşmüştür. Ruslar, Taşkent'i ancak bundan sonra ellerine geçirebilmişlerdir.

Rus orduları daha sonra Buhara üzerine yürüdüler. General Romanovskiy kumandasındaki Rus ordusu ile Buhara kuvvetleri Ir - Car'da karşılaştılar (Mayıs 1866). Buhara ordusunun topçu ve süvari kuvvetleri, aslen Rus olan iki kişinin kumandasında idi. Bunlardan biri Rusya'dan kaçıp gelmişti. Öteki ise Müslüman olup Osman adını almıştı. Yapılan çarpışmayı kazanan Ruslar, bi biri arkasına Nav, Hocend, Uratübe gibi önemli kaleleri ellerine geçirdiler. Bu yenilgilerden sonra Ruslar ile Buharalılar arasında bir andlaşma yapıldı. Dış şekliyle bu andlaşma iki devlet arasında yapılmış gibi idi. Andlaşma maddelerinde iki taraf eşit haklara sahip olarak görülüyorlardı. Fakat bunlar dışa âid birtakım oyunlardı. Gerçekte ise artık bu Türk toprakları tamamen Rusların hâkimiyeti altına girmişti.

Fakat Hokand Türkleri bu andlaşmayı kabul etmediler ve andlaşmayı yapan hanı devirip yerine oğlunu getirdiler. Fakat bu halk hareketi sonucu değiştirmedi. Aksine, Ruslar, hanlık topraklarının tamamını işgal edip bütün o toprakları Rusya'ya bağladıklarını ilân ettiler. Ayrıca, hanlığı 2 000 000 rublelik bir para cezası ödemeye de mecbur tuttular.

Bu yeni zulüm hareketleri Türkleri yeniden ayaklandırdı. Esirliği kabul etmeyen Türkler, Pulat Han'ın etrafında birleşerek Rusların üzerine yürüdüler. Rus kumandanı General Trotskiy'nin kumanda etmekte olduğu düşman ordusunu Endican yakınlarında yapılan çarpışmada yendiler. Bu suretle Hokand, yeniden Türklerin eline geçti (1875). Fakat Hokand'daki Türk hâkimiyeti uzun sürmedi. Ruslar büyük bir kuvvetle Türklerin üzerine yürümekte gecikmediler. Bu yeni kuvvet bir intikam ordusu idi. Ruslar Endican'ı kuşattılar. Uzun süren bir kuşatma ve vuruşmalardan sonra şehri yeniden ellerine geçirdiler (8 Ocak 1876). Rus çarı, 5 Şubat târihini taşıyan bir emirnâme ile H. H.'na son verdiğini ilân etti (28 Şubat 1876). Bu suretle, Türk'ün bu ata yadigârı toprakları Fergana eyaleti adı ile Rusya'ya bağlanmış oldu.

Ruslar, Türkistan'ın en güçsüz ve dağınık bir devrinde kazandıkları bu askerî başarı ile yetinmediler. Ellerine geçirdikleri yerleri Ruslaştırmak emeli ile bu Türk topraklarına bol sayıda Rus göçmeni getirmeye başladılar. Göçmenler en verimli yerlere yerleştirilmekte ve Türkler başka yerlere sürülmekte idiler. Hokand Türkleri bu zulüm karşısında yeniden ayaklandılar. Bu ayaklanma bazan yavaşlayıp bâzan şiddetlenerek yıllarca sürdü. Bu isyanların en önemlileri 1878, 1882, 1892, 1893 ve 18?8 yıllarında yapılanlardır. Ruslar bu ayaklanmaları çok kanlı bir şekilde bastırdılar. Bu ayaklanmaların sonuncusu en kanlısı oldu. Çünkü Çar Nikolay, bir emirnâme ile Türklerin, daha sonra yapılması muhtemel ayaklanmalar için bir ders olabilecek şekilde imha edilmelerini istemişti. Çarın bu emri yerine getirildi. Türkler arasında Dükçi İşan isyanı diye anılan bu 1898 ayaklanması, böylece korkunç bir katliâm ile sona erdi. Ruslar binlerce Türk'ü silâh ile öldürdükten başka, sağ olarak ele geçirdiklerine de çok zalimce davrandılar. Türklerin ileri gelenlerinden 38 kişi idam edildi. Bir o kadar Türk de müebbet hapis cezasına çarptırıldı. Fakat bu kadarla kalmayıp sivil halktan binlerce kişiyi de kılıçtan geçirdiler. Bunun sonucu olarak birçok Türk köyleri bomboş kaldı. Moskova'nın emri ile bu köylere Rus göçmenleri getirilip yerleştirildi. Ayrıca, Hokandlıları büyük bir para cezasına da mahkûm ettiler.

Moskova, Türkistan'ın Ruslaştırılması siyasetini daha başka yollardan da yürütmeye çalıştı. Bunların en zalimce olanlarından biri, 1916'da uygulanmak istenen yeni bir çeşit askere alma oyunudur. 19 - 49 yaşları arasındaki bütün Türklerin askere alınıp silâhsız şekilde cepheye sevk edilmeleri ve orada işçi olarak çalıştırılmak istenmesi zulmünü Türkler kabul etmediler ve yeniden ayaklandılar. Bir yıl kadar devam eden bu ayaklanma sırasında Ruslar, yine birçok Türk'ü kılıçlamak imkânını elde etmiş oldular ve Türkleri yok ettikçe, yerlerine Rus göçmeni getirme siyasetlerini de tatbikten geri kalmadılar. Türkistan'ın bu şekilde Ruslaştırılması siyaseti 1917 İhtilâli ile bir süre için durmuş oldu.

İhtilâl, ilk günlerinde esir milletler için hürriyet ve istiklâl yolunu açar gibi göründü. Türklerin bir kısmı 1917 Nisan'ında Taşkent'te bir kongre yaparak Şûrâ - yi İslâmiye adlı bir teşekkül meydana getirdiler. Fakat daha sonra Moskova'da yapılan ve bütün Rus mahkûmu Türklerin temsilcilerinin katıldığı kongrede, Türkistan Türklerinin millî devletler hâlinde bir federasyon hâline gelmeleri kararı verildi. Hokand'da toplanan kongrede ise (Kasım 1917) Türkistan'ın muhtariyeti ilân edildi. Tınışbayoğlu Mehmedcan başkan oldu. Fakat bir süre sonra hükûmet başkanlığına Çokayoğlu Mustafa getirildi. İlk günlerde Türklere iyi davranan bolşevikler bir müddet sonra gerçek yüzleriyle ortaya çıktılar. Moskova'dan yardım alan Taşkent'teki bolşevikler Hokand'a taarruz ettiler. Şehirdeki Ermenilerden de büyük yardım gören bolşevikler, 6/7 gecesi Hokand'ı ellerine geçirdiler ve yağma ederek ateşe verdiler. Buna rağmen Türkler kahramanca mukavemet edip savaştılar. Hattâ Yeni

Mergilan şehrinde 23 Şubat 1918'de Türkistan'ı bağımsız bir cumhuriyet olarak ilân ettiler. Fakat bir gün sonra Osipoy kumandasındaki Rus kuvvetleri gelerek Türk birliklerini tamamiyle imha ettiler, halkı da kılıçtan geçirdiler. Bu suretle Hokand'ın bu millî hükûmeti kısa bir zamanda (1917 Kasım - 1918 Şubat) târihe karıştı. Fakat bu kısa ömürlü hükûmet Türkistan'ın istiklâl hareketleri târihinde âdetâ bir örnek olmuştur. Daha sonraki yıllarda arkası alınamayan ve Türkistan Türklerinin ruhlarındaki istiklâl ateşini ortaya koyan ayaklanmalar, hep bu ilk kıvılcımın birer devamı mahiyetini taşımıştır.

1924'te, Moskova tarafından birçok şeklî cumhuriyetlere ayrılan Türkistan'ın bu yeni idarî taksimatında Hokand, Özbekistan Cumhuriyeti'ne düşmüştür. Bk. HOKAND.

HOKA - SIOU veyâ **HOKA - SIOUX,** Amerika Kızılderilileri dillerinin Kuzev Amerika bölümüne giren bir dil âilesi. Bu aileye giren diller, orta, kuzey ve güney California, Arizona ve Meksika'nın Pasifik kıyılarında yaşayan Kızılderililer tarafından konuşuluyordu. Bk. KUZEY AMERİKA DİLLERİ ve SIOU veyâ SIOUX.

HOKEY (İng. Hockey [*hoki*] = çomak, Eski Fr. *boquet* = çoban değneği), iki takım arasında ucu kıvrık çomaklarla oynanan bir İngiliz top oyunu. XIX. yüzyılda Avrupa'ya yayılmış olup, eski Fransız oyunlarından türemiş olması muhtemeldir.

Çimen ve buz H.'i olmak üzere iki türlü H. vardır:

Çimen hokeyi: 91,40 m uzunluğunda ve asgarî 50-30 m genişliğinde çimenlik bir alan üzerinde, 11 oyuncudan mürekkep iki takım arasında oynanır. Oyun, eğri kısmı yassı olan bir çomak ile topun kaleden geçirilmesi esasına dayanır. Yalnız kalecinin topa ayakla vurma hakkı vardır. Topun çevresi 23 cm dir. Kalenin genişliği 3,66 m, yüksekliği ise 2,14 m dir. Oyun 35 dakikalık iki devre hâlinde oynanır.

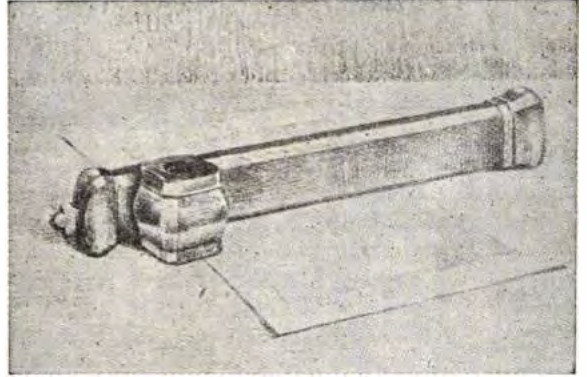

HOKEY: Kale önünde bir saldırı

Buz hokeyi: buz üzerinde altışar kişilik buz patenli iki takım arasında, her biri 15 veyâ 20 dakikalık üç devrede oynanır. Alan ortalama olarak 26 × 56 m büyüklüktedir. Oyuncular, profesyoneller arasında yapılan maçlarda, şiddetli düşmelerde kendilerini korumak için, içi doldurulmuş bacaklık ve mayolar giyerler.

HOKKA, «küçük kutu» mânâsına gelen Arapça bir kelime. Dilimizde, «macun H.'sı, tükrük H.'sı, H. ağızlı» gibi kullanılış şekilleri arasında en çok yaygın olanı «mürekkep H.'sı» dır.

Yazı yazmak için kamış kalem (b. bk.) ve is mürekkebi (b. bk.) nin kullanıldığı zamanlarda, yazı takımları (b. bk.) nda veyâ yazı çekmeceleri (b. bk.) nde H. olarak, okur yazar zümrenin yanında ise divit (b. bk.) şeklinde mutlaka bulunan mürekkep H.'sı, kültür hayatımızın en mühim unsurlarından biriydi. Seramik, cam, daha çokçası mâdenî (pirinç, bakır, gümüş gibi) şekilleri vardır. Vaktiyle,

HOKKA: Köşeli tarzda yapılan mâdenî bir divitin dip yanına çıkıntılı olarak tutturulan bir hokka örneği

çok kıymetli Çin gülâbdan (gül suyu mahfazası) larının ince olan boğaz kısmı kırılıp alt tarafından H. yapılırdı. Altın, gümüş kapak ve ayaklarla süslenen bu H.'ların içinde san'at kıymeti çok yüksek olanları vardır. Madenî H.'lar, yalnız olmaktan fazla, içine kamış kalemlerin konulduğu, kalemdan (kubur) denilen, silindir biçimindeki kalem mahfazalarının dibine vidalı olarak bağlanır, yahut prizmatik biçimdeki kalemdanların dip yanına çıkıntılı olarak tutturulurdu. Kalem mahfazaları, H.'lı olduğu vakit, divit veyâ devat adını alır.

Eski H.'lara mürekkep doğrudan doğruya konulmazdı. Eğer konulursa, H.'ya daldırılan kamış kalem, mürekkebe o kadar fazla bulanır ki, yazarken, bunu kâğıd üzerine olduğu gibi bırakır. Halbuki, lıka denilen ham ipekten bir tutam, su ile temizlenip sıkıldıktan sonra, H.'nın içine yerleştirilip de mürekkep bunun üzerine dökülürse, lıka, mürekkebi sünger gibi emer ve kalemin hafifçe lıka içine bastırılmasıyla, lüzumu kadar mürekkebi kalemin ağzına bular. Ayrıca, mürekkebi bünyesinde tuttuğu için, H. baş aşağı gelse bile, dökülmeyi önlemek gibi mühim bir hizmeti vardır. H.'nın kapağı açık kalırsa, havada daimî uçuşan toz zerreleri, içine girerek mürekkebi kirletirler. Yazı yazılırken, mürekkebe karışmış olan bu tozlar, kamış kalemin ağzında yazıyı taşırıp bozarlar. Bunun için H. kapağının daima kapalı tutulmasına dikkat edilir.

Yazı öğrenen talebenin, kendisine yazı öğreten hat üstadına bir saygı nişanesi olarak, yazı meşki (bk. HATTAT) sırasında, H.'yı elinde tutması ve hocasının, kalemini mürekkebe rahatça batırmasını sağlaması köklü bir gelenek olmuştur. Hattâ, hattat pâdişahlarımızdan Sultan II. Mustafa'nın, böyle bir yazı meşki alırken, hocası Hâfız Osman (b. bk.) ın H.'sını tuttuğu esnada, hayranlıkla: «Artık bir Hafız Osman Efendi yetişmez» demesiyle, üstadının: «Hoca-

sının H.'sını tutan böyle pâdişahlar oldukça, daha çok Hafız Osman'lar yetişir, hünkârım!» cevabını verdiği naklolunur.

Kanunî devri hattatlarından ve Şeyh Hamdullah'ın talebesi Mahmud-ı Defterî, İstanbul'un kendi ismiyle anılan Defterdar semtine 1541 (H. 947)'de yaptırdığı câmiin minaresine, yazıya olan sevgisinden dolayı, H.-kalem şeklinde bir alem koydurtmuştur. Kalem zamanla düşmüşse de, H. minarenin aleminde hâlâ durmaktadır.

Bize, batı usûlü mürekkeple birlikte giren madenî uçlu veyâ tüy kalemlerden sonra, H.'lar da Avrupa'dan gelmeye başlamış, eski tarzda içi lıkalı mürekkep H.'ları sadece hattatlar tarafından kullanılır olmuştur. Bugünkü tükenmez ve dolma kalem devrinde, H.'nın hiçbir şekline kullanma yerinin kalmadığı anlaşılmaktadır. Eski H.'larımızın emsalsiz örnekleri, müze ve koleksiyonlarda görülebilir.
— Uğur Derman

HOKKABAZLIK (Fr. Prestidigitation; İng. Jugglery, Alm. Taschenspielerkunst), bâzı araçlardan faydalanarak el çabukluğu ile şaşırtıcı şeyler yapma san'atı. Bu san'atla uğraşanlara hokkabaz adı verilir. Hokkabazlar kendisini seyredenleri, büyük hayret ve hayranlıklara düşüren maharetlerle, eşyayı ellerinde oyuncak ederler. Hokkabazlar seyirciye önce aşırı bir güven telkin etmek zorundadırlar. Gerek güven telkin etme, gerek el çabukluğu ile yapacağı maharetlerin ilgi ile takibini sağlamak için de illüzyondan faydalanır. Görünüşü, gerçek sandıran duygu veyâ idrak yanılması olan illüzyon H.'ın bir başka adıdır ve hokkabazlara illüzyonist de denir.

Hokkabazlar maharetlerini yaparlarken bâzı hileli âlet ve eşya ile intikalleri ve dikkatleri şaşırtan bir el çabukluğu içinde çalışırlar. H., kullanılan âlet ve eşya değişmek kaydı ile basit hileler üzerine kurulmuş olup, bunları fark edemeyenler hokkabazların yaptıklarına bir türlü akıl erdiremezler. Toplum içinde H. ile sihirbazlık terimlerinin birbirine karışması bundan dolayıdır.

Günümüzün hokkabazları birçok fizik ve kimya kanunlarından faydalanarak çalışmaktadırlar.

H., asıl amacı eğlendirmek olan bir san'attır. H. hünerlerinin bâzılarına âid hilelerin esrarı kalktıkça evlere kadar giren oyunlar hâl ne gelmiştir. H. öğreten yayınlar ve kurslar, bu eğlence alanını genişletmek amacıyla yapılmaktadır.

Târihte hokkabazlık: Falcılık, büyücülük ve H.'ın en eski çağlardan itibâren insan toplumlarında büyük rol oynadığını biliyoruz. Büyücülük yeni çağlara kadar gelememişse de, fal ve H. günümüz insanının ilgisini çekmekte devam ediyor.

H.'ın, Eski Mısır, Çin, Hindistan ile Eski Yunan ve Roma devirlerine kadar uzanan bir geçmişi vardır. İlk Çağlarda hokkabazlar her zaman taşınabilen küçük, basit âletleri ile köy köy, kent kent dolaşıp seyircilere hünerlerini gösterir ve para toplarlardı. Usta hokkabazlar saraylara, zenginlerin ve asılzâdelerin konaklarına çağrılırlardı. XV - XVI. yüzyıllarda hokkabazlar, gezginciliklerini devam ettirmekle beraber, âlet ve eşyaları çoğalmış ve bunları vasıtalarla taşımaya başlamışlardır. Bâzı hokkabazlar, hünerlerini göstermek için kapalı yerler dahi kiralıyorlardı.

XVII ve XVIII. yüzyıllarda tiyatro trupları ile şehirden şehire giden hokkabazlar, XIX. yüzyıl başlarında gerçek değerlerini bulurlar. Jean Houdin adlı Fransız hokkabazı, akıl almaz hünerleri ile büyük ün yapmıştı. J. Houdin çağımız H.'ının babası sayılır.

Bugün H. yalnızca icra edilmeyip eğlence sirklerinin bir bölümü hâline gelmiştir.

Eski Türklerde H. konusunda kesin bilgilerimiz yoktur. Selçuklular ve Osmanlılar devrinde özel eğlence günlerinde seyirciyi eğlendiren hokkabazların Türk soyundan gelmedikleri ve daha çok Uzak Doğu menşeli oldukları bilinmektedir. Eski Türk ve İran saraylarındaki eğlenceleri anlatan Evliya Çelebi, Doğu insanının H. karşısında duygu ve düşünceleri ile birlikte hokkabazların fevkalâde sayılabilecek maharetlerine âid bilgiler vermektedir.

XX. yüzyılın en tanınmış Türk hokkabazı Zâti Sungur (b. bk.) ise, hünerlerinin temel bilgilerini Güney Amerika'da öğrenmiş olup ünü yurt dışına kadar uzanmış ve birçok öğrenciler yetiştirmiş bir san'atkârımızdır.

HOKKAİDO (Japonca = Kuzey Denizi yolu; eski adı: **Yezo, Ezo**), Japonya'ya bağlı bir ada. 1869 yılından beri H. adiyle anılmaktadır. Tsugaru yolunun kuzeyinde bulunan ve uydu adaları ile birlikte yüzölçümü 78 508 km² tutan büyük bir adadır. Nüfûsu 5 172 000 (1965) dir. Japonya'nın en seyrek nüfûslu bölgesidir. Merkezi Sapporo şehridir. Mülkî yönden on dört ilçeye ayrılmıştır. Adanın kuzey sularında bulunan Soya yolu Sovyetler Birliği ile sınırdır. Doğudaki Nemuro yolundan ve Habomai ve Şikotan adaları önünden geçen sınır, geçici sayılmaktadır.

H. yeraltı servetleri bakımından son derece önemli bir adadır. Japonya'nın kömür üretiminin % 48'i, civa üretiminin % 95'i, ayrıca asbest ve krom üretimlerinin % 100'ü buradan elde edilmektedir. Bununla beraber civa kalitesi pek yüksek değildir.

HOKKO (Crax alector), Ağaçtavuğugiller familyasına giren bir kuş türü. Karnı beyaz, gagasının kaidesi mercan rengindedir. Bunun üzerinde, uzun ve kıvrık tüylerden meydana gelmiş bir tacı vardır.

60 kadar çeşidi olan H.'lar, vakitlerinin büyük kısmını ağaçların tepesinde çift olarak geçirirlerse de, karınlarını doyurmak için günün sıcak saatlerinde yere inerler. Bâzı H.'lar miğferli olup, bunların alnında yaprak veyâ buna benzer biçimlerde bir başlık bulunur.

Güney Amerika ormanlarında yaşar ve eti yenir. Kızılderililer bu kuşun uzun kuyruk tüylerinden yelpaze yaparlar.

HOKUSAİ [*boksai*], **Katsuşika** (Edo, Tokyo 1760 - Edo, Tokyo 1849), Japon ressamı ve renkli tahta basmacılığı üstadı. Katsukava Şunşo'nun öğrencisidir. Ayrıca Çin

K. HOKUSAİ: «Fırtınada Fuji-yama» («Fujiyama'dan 36 görünüş» serisinden bir tahta oyma)

üslûbu manzara tasvirleri ve Avrupa tarzı bakır kazıma (gravür) san'atından da etkilenmiştir. H., Ukiyoe mektebinin en verimli san'atçılarından biridir. Kibar fahişeler, eğlence semtleri ve Kabuki tiyatrosunun oyuncuları Ukiyoe'nin tercih ettiği konulardır. Fakat XIX. yüzyılda H. ve Hiroşige, aynı zamanda tabiat manzara ve sahnelerini de san'at çerçeveleri içine almışlardır. H.'nin eserlerindeki en açık özellik, derhal kendini kabûl ettiren bir kompozisyon ve çizgi tekniği hâkimiyeti, tasvir konusu süjenin doğrudan doğruya belirlenmesi ve enfes bir mizahtır. Özellikle geçen yüzyılın 2. yarısında H., Avrupa san'at çevrelerinde büyük bir ün kazanmıştır. Onun Avrupa'daki ününü sağlayan tarafı, ön plânda tahta basma eserleridir. Ne kadar verimli bir san'atçı olduğunu gösteren delillerden biri, beş yüzü aşkın basma eser için resim serileri hazırlamış olmasıdır. Ayrıca, çok sayıda tahta basım serileri yaratmıştır ki bunlarda tabiat manzaraları, kuşlar, çiçekler ve iyi dilek kartları yer alır.

HOLBACH [*holbah*]. **Paul Heinrich (veyâ Henri) Dietrich Baron von** (Heidesheim, Rheinpfalz 1723 - Paris 1789), Alman asıllı Fransız filozofu. Ansiklopedistler arasında materyalizm, ateizm ve utilitarizmin insanları aydınlatma uğruna bir vasıta olarak kullanılması bakımından en önde gelen kişi sayılabilir. Her türlü dinî tabiat açıklamasını ve tabiatüstü her çeşit telâkkiyi reddetmiştir. Görüşlerine göre tabiatta ne şer, ne suç ve ne de düzensizlik vardır. Fakat sistemin çekirdeği örfî ve ahlâkîdir. Akla uygun ve mutlu bir topluluk düzeni ise ancak korku ve fikr-i sabit hâlindeki inançlardan kurtulmuş «insan» tarafından kurulabilecektir.

Başlıca eserleri şunlardır: *Le système de la nature* (Tabiatın sistemi) [2 cild, 1770]; *La morale universelle* (Evrensel ahlâk) [3 cild, 1776].

HOLBEIN [*holbayn*]. **Hans [Yaşlı]** (Augsburg aş. yu. 1465 - Isenheim, Alsace 1524), Alman ressamı. Eski Felemenk tasvir san'atı te'siri altında yetişmiş bir san'atkâr olan H., özellikle kilise mihraplarının süslenmesinde başarılı olmuştur. Alman Gotik sonu çağının en başarılı temsilcilerinden biri olarak ün yapmıştır. En önemli özelliği, bir yandan geniş bir tasvir kompozisyonu idealini ararken bunu aynı zamanda realist ve şahsî bir atmosfer çerçevesi ile telife uğraşmış olmasıdır. Eserleri arasında Augsburg Katedrali mihrabı, Frankfurt Dominicusçu Kilisesi mihrabı, München'daki Sebastian mihrabı, ayrıca Basel, Berlin ve Kopenhag san'at galerilerindeki tasvir ve portreleri sayılabilir.

HOLBEIN [*holbayn*]. **Hans [Genç]** (Augsburg 1497 - Londra 1543), Büyük H.'ın oğlu. Dürer çağının en önemli ressamlarından biri olan H., babasının yanında yetiştikten sonra 1515 yılında Basel'a gitmiş, oradan kuzey İtalya'ya geçmiş (1516), Fransa ve İngiltere'de bulunmuştur. 1532 târihinde Londra'ya yerleşmiş ve VIII. Henry'nin saray ressamı pâyesini almıştır. Asıl ününü portreleriyle elde etmiş olan H.'ın son derece değerli oldukları tahmin olunan duvar tasvirlerinden hemen hemen hepsi yok olmuştur. Çok dikkatli bir bakışla modellerini inceleyip onları âdetâ teşrih eden H., ancak pek ender hâllerde, meselâ karısının ünlü portresinde, beşerî sıcaklığını ve hissî bağlantısını hissettirir.

HOLBERG, Ludvig (Bergen, Norveç 1684 Kopenhag 1754), Norveç - Dan komedi yazarı ve târihçisi. İlâhiyat öğreniminden sonra metafizik (1717), hitabet (1720) ve târih (1730) profesörlüğü yapmıştır. H. ilk defa olarak Danca bir dünya târihi (*Introduction til de Europæiske Rigers Historie*) [1711] yazmış olan kimsedir. Komedilerinde klâsik Yunan ve Roma eserleriyle İtalyan commedia del'arte'sini ve Molière'i örnek edinmiştir. H. edebiyat târihçilerine göre Molière'den sonra Barok sonrası klâsik komedisinin en başarılı temsilcisidir. Oyunları tek çizgili olmayan ve tek bir hedefe yönelmeyen, gevşek ve rahat konu kuruluşlarıyla bir ana kahraman etrafında döner ki bu da her zaman önemli bir kusuru olan bir kimsedir. Bu oyun yapısının en büyük eksikliği, olayların gelişmesini ve karakter problemlerinin ortaya çıkmasını engelleyici bir tarz olmasıdır. Bundan dolayı H.'in ileri yaşlarda modern havalı komediler yazma çabası başarısızlığa uğramıştır. Belli başlı eserleri şunlardır: Komediler: *Den politiske Kandestöber* (Kahvehâne politikacısı); *Den Vægelsindede* (Maymun iştahlı kız), *Jean de France* (Fransa hayranı Jean); *Jeppe paa Bjerget* (Dağın üzerindeki Jeppe); *Barselstuen* (Lohusanın yatak odası); *Jacob von Thyboe* (Thyboe'lu Jacob), *Ulysses von Ithacia* (İtakya'lı Ulysses); *Den Stundeslöse* (Işgüzar adam); *Erasmus Montanus* (Erasmus Montanus) [1722 - 1723]. Târihî eserleri: *Dannemarks og Norges beskrivelse* (Danimarka ve Norveç'in tasviri) [1729]; *Dannemarks Riges Historie* (Danimarka krallığı târihi [3 cild, 1732 - 1735]; *Kirkehistorie* (Kilise târihi) [1738]; *Den jödiske Historie* (Yahudi târihi) [1742].

L. HOLBERG

HOLCROFT [*holkroft*], **Thomas** (Londra 1745 - Londra 1809), İngiliz piyes yazarı. Piyeslerinin birçoğunda Fransız edebiyâtının te'siri vardır. Başlıca eserleri şunlardır: *Duplicity* (İki yüzlülük) [komedi, 1781]; *The Follies of a day* (Bir günün çılgınlıkları) [1784]; Beaumarchais'nin *Le Mariage de Figaro* (Figaro'nun evlenmesi) adlı komedisinin taklîdidir; *The Road to Ruin* (Felâkete götüren yol) [1791]; *Alwyn* (ad) [roman, 1780].

HOLDING (İng.), sermayenin çoğuna sahip olarak bir teşebbüse hâkim olmak veyâ sermayeye sağlam ve sürekli bir gelir sağlamak üzere kurulan bir nevi sermaye yatırım şirketi. Bk. ŞİRKETLER.

HOLEČEK [*holeçek*], **Josef** (Stožice, Vodňany 1853 - Praha 1929), Çek şâiri ve yazarı. «Národní listy» dergisinde çalışmıştır. Panslavist olarak ün yapmış olan H., Rusya ve Balkanları dolaşarak seyahatnâmeler yazmıştır. Ayrıca, Güney Slav ve Fin destanlarını manzum olarak Çekçeye çevirmiştir. En büyük eseri, Güney Bohemya'yı tasvir eden bir roman olan *Naši* (Bizimkiler) [11 cild, 1898 - 1901) dir. Diğer önemli eserleri şunlardır: *Zájezd na Rus* (Rusya gezisi) [1896 - 1903]; *Bosna a Hercegovina za okupace* (İşgalden sonra Bosna ve Hersek) [1901]; *Sokolović* (ad) [1922]; *Kalewala* (Fin destanı) [1894 - 1896].

HOLINSHED [*holinşed*], **Raphael** (ölm. 1580), İngiliz vak'anüvisi. *Chronicles of England, Scotland and Ireland* (İngiltere, İskoçya ve İrlanda kronikleri) [1578] adlı eseri zamanında çok ilgi görmüştür. Shakespeare bu eserden geniş ölçüde yararlanmıştır.

HOLLANDA (NEDERLAND)

HOLİZM (Yun. *holos* = bütün), yeryüzündeki bütün varlıkların birleşerek tek bir bütün meydana getirme eğiliminde oldukları görüşü. Bu görüşe göre, böyle bir prensipin temelinde hem fizik, hem biyolojık, hem psikolojik, hem de etik tekâmül yatmaktadır. Yâni bütün gelişim bu görüşün doğruluğunu ispatlar mâhiyettedir. Buradan çıkan sonuca gore, ancak her şeyi içine alan ve kademeli olarak ve organik bir sıra ile kurulmuş tek bir gerçek mevcut olabilir. Bu kavramın yaratıcısı J. C. Smuts'tır. J. S. Haldane ve A. Meyer - Abich, H.'in temsilcileridir.

HOLL [*hol*], **Elias** (Augsburg 1573 - Augsburg 1646), Alman mimarı. Augsburg şehrinin başmimarı idi. Augsburg'da 1602 - 1607 yılları arasında büyük bir iş hanı inşâ etmiştir. Bu büyük yapının kudret telkîn eden çizgileri Alman Rönesansı'nın dış süs havasını aşmıştır. Diğer bir önemli eseri de Augsburg belediye binasıdır ki bu yapının açık ve dengeli güzelliği ve ferahlık duygusu veren çizgileri devrinin en güzel Alman yapılarından biri olarak kabul edilir. Bu yapı 1615 - 1620 yılları arasında inşâ edilmiştir. En güzel ve ihtişamlı kısmı olan Altın salon 1944 yılında bir hava hücumu sırasında harap olmuştur.

HOLLAND [*hǫlönd*], İngiltere'de Lincoln kontluğunun bağımsız kesimine verilen ad. Yüzölçümü 1 089 km², nüfûsu 103 400 (1961) dür.

HOLLAND, Hollanda'nın batı kısmına verilen ad. İdarî bakımdan Kuzey H. ve Güney H. illerine ayrılır. Bu iki il de aş. yu. eski kontlukların sınırlarına uymaktadır. H. adı aslında Noordwijk ve Haarlem arasında kalan kesime verilen addı. Buradaki Norman hâkimiyeti sona erdikten sonra kurulan kontluk memleketin orta kısmına sâhip olan Utrecht piskoposları ile yüzyıllarca süren mücadelelerden sonra ülkeyi kuzey ve güney taraflarından genişletmiştir. Böylelikle H. bugünkü sınırlarına kavuşmuş oluyordu. Bu bölgenin rûhânî merkezini Egmond Manastırı teşkil ediyordu. En eski hükümdar konağı ise Rhein nehrinin ağzındaki Vlaardingen Şatosu idi. XI. yüzyılın sonlarına doğru Dordrecht adlı ikinci bir merkez teşekkül etmiştir. Den Haag (La Haye)'daki saray Orta Çağ'ın sonlarında kurulmuştur. Kont II. Wilhelm'in 1247 târihinde Alman krallığına seçilmesi Brabant etkisi altında vuku bulmuştur. V. Floris (1256 - 1296) çağında Friesland da fethedilmiştir. H.'ın gelişimine te'sir eden bir olay da buranın 1299 yılında Avesnes soyu hâkimiyeti altındaki Hennegau ile birleşmesi olmuştur. 1349 yılında başlayan bir Bavyera hâkimiyeti döneminden sonra H., 1433 yılında Bourgogne'lu Philippe'e geçmiştir.

HOLLAND [*hǫlönd*], **John Philip** (Liscannor, İrlanda 1840 - Newark, New Jersey 1914), Amerikalı mucid. 1873 yılından i'tibâren Amerika Birleşik Devletlerinde yaşamağa başlayan H., 1875 târihinden sonra muharebede kullanılmağa elverişli denizaltılar inşâ etmiştir. Bunlar su yüzünde oto motorları ile ve su altında bir elektrik sistemi vasıtasıyla işliyorlardı.

HOLLANDA (Felemenk; resmî adı: **Koninkrijk der Nederlanden** = Çukur ülkeler krallığı; İng. **Netherlands;** Fr. **Pays - Bas),** Batı Avrupa'da bir krallık. Kuzey ve batısında Kuzey Denizi, doğusunda Almanya. Cumhuriyeti, güneyinde Belçika vardır. Yüzölçümü 40 892,84 km², nüfûsu 12 661 095 (1967) dir. Km² ye düşen nüfûs 353 kişidir. Başşehri Amsterdam, hükûmet merkezi La Haye (Den

HOLLANDA

Haag) dir. Asıl Felemenklilerden başka Friesland'lı ve İndonezyalı azınlıklar da bulunmaktadır. Bunların dışında 250 000 kişiye yakın da yabancı vardır.

H., yüksekliği hiçbir yerinde 200 m yi geçmeyen ve bâzı kısımlarında deniz seviyesinin altında kalan bir ova manzarası arz eder. Sâdece güneyde, Limburg bölgesindeki Ardennes yaylasının kuzey kenarını teşkil eden tepeler 300 m yi aşar. Kuzey Avrupa ovasının batı ucunu meydana getiren H. topraklarının önemli bir kısmı, yapılan setlerle kurutularak kazanılmıştır. Meselâ, Zuiderzee Körfezi'nde büyük bir bölüm 1932'de doldurularak; yine, eskiden adı Güney Denizi olan IJssel Gölü (IJsselmeer), 30 km uzunluğunda bir setle Kuzey Denizi'nden ayrılmış, bu sâyede Güney Denizi bir havuz hâline getirilerek iki büyük polder elde edilmiştir. Denizden yüzlerce km uzunluğunda setlerle ayrılmış ve kurutularak bu suretle H. topraklarına katılmış olan bu topraklar tarıma ve hayvancılığa çok elverişli verimli topraklardır.

Ülkenin kuzey ve batı sınırını teşkil eden çok girintili çıkıntılı Kuzey Denizi kıyılarında derin körfezler vardır. Güney - batıdan başlayan ve kıyı boyunca uzanan çeşitli büyüklükteki alçak adaların en önemlileri, Noord - Beveland, Tolen, Schouwen - Duiveland ve Overflakkee'dir. Zuid - Beveland ve Waloheren bugün kıyıya bağlanmış vaziyettedir. Diğer taraftan Batı Frizon takımadaları Zuider Zee Körfezi'nin kuzeyinden başlayıp Almanya'nın kuzey kıyılarına doğru gittikçe küçülerek dantel gibi uzanır. Bu adalar, med ve cezir hâdiselerinde su çekildiği zaman dibi meydana çıkan Wadden Denizi (Wadden Zee) adındaki bölgenin sınırını teşkil eder.

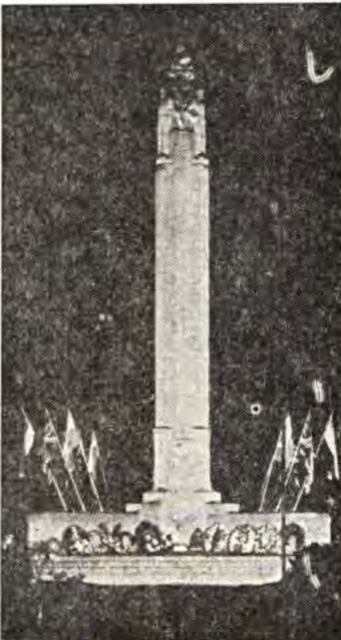
HOLLANDA: Delta Plânı

H.'nın belli başlı ırmakları, Rhein, Meuse ve Schelde nehirleridir. Rhein Nehri, ülkeye Batı Almanya sınırından girer ve H.'da birçok kollara ayrılır ki bunların en önemlileri Waal ve Lek'tir. Meuse Nehri ise Limburg bölgesinde H. ve Belçika sınırını meydana getirdikten ve doğu sınırının bu kısmını takip ettikten sonra batıya döner ve Rhein Nehri'ne muvazi olarak akar. Schelde'nin H. için önemi halicinden dolayıdır.

H.'nın akarsuları, açılmış birçok kanallarla birlikte çok elverişli bir sulama ve ulaşım şebekesi hâline getirilmiştir. Bu kanallar, ulaştırma, sulama ve deniz seviyesinin altındaki toprakların sularını boşaltma işinde önemli rol oynarlar. Rhein ve Meuse nehirleri H.'yı Belçika, Batı Almanya ve Fransa'ya bağlarlar.

H. topraklarının % 32'si tarım toprağı, % 40'ı çayır ve % 18'i de ormandır.

İklim, serin ve nemli Batı Avrupa deniz iklimidir. Sıcaklık kuzeyden güneye inildikçe artar. Yıllık ortalama 9° dir. Rüzgârlar daha çok nemli batı rüzgârlarıdır. Yıllık yağış ortalaması ise 65 cm kadardır.

HOLLANDA: Arnhem Savaşı Anıtı

Ülke, genellikle bir tarım ülkesi olmakla beraber, en ileri bir teknikle yapılan bu tarım, ileri bir endüstri ve ticaretle beraber yürütülmektedir. Tarım topraklarının yarısında tahıl ekimi yapılır. En çok ekilen tahıl da yulaf, arpa ve çavdardır. Buğday daha çok güneyde ekilir. Tahıl tarımını patates ve şeker pancarı tâkip eder. Tarım, tamamen makineleşmiştir ve çeşitli sun'î gübreler kullanılarak ve en ilmî metotlarla yapılmaktadır.

H.'da hayvancılık da çok ilerlemiş ve gelişmiştir. İlmî araştırma ve usullerle elde edilen verimli hayvan ırklarının sâyesinde hayvancılık ülkenin en önemli ekonomik kaynaklarından biri hâline gelmiştir. 4 milyon baş sığır, 3 milyon baş domuz vardır. Hayvan ürünlerinden süt, tereyağı, peynir ve yumurtanın ülke ekonomisindeki yeri büyüktür.

H., toprakaltı servetleri bakımından fakir bir ülkedir. Yalnız Limburg'ta yeraltı serveti olarak mâden kömürü yatakları kayda değer. Kuzeyde Gronigen'de önemli tabiî gaz yatakları bulunmuştur. Belli başlı endüstri kolları şunlardır: besin (şeker, margarin, tereyağı, peynir, çikolata), tütün, kinin, kuyumculuk, kauçuk, tekstil, makine, gemi, elektrikli araçlar, kimya (bilhassa sun'î gübre ve petrol tasfiyesi), alkollü içkiler.

H., petrol tasfiyehâneleri, elmas işleme te'sisleri ve gemi inşâatı bakımlarından dünyada önemli bir yer tutar. H. kara, deniz. hava ve nehir ulaşımı bakımından çok gelişmiş bir memlekettir ve deniz ticaret filosuyla da dünya milletleri arasında ön sıralarda gelen bir ülkedir.

HOLLANDA: Zuiderzee'de meydana getirilen yeni Polder. Ortadaki pompa istasyonu suların seviyesini düzenler

Devletin resmî dili Felemenkçe (veyâ doğru olmamakla beraber Hollandaca da denmektedir) dir. Halkın aş. yu. % 44'ü çeşitli Protestan mezheplerine, % 40'tan çoğu ise Roma Katolik Kilisesi'ne bağlıdır. Bunların dışında kalanların 23 000 kadarı Yahudi, diğerleri ise dinsizdir.

H., parlâmentosu iki meclisten müteşekkil meşrûtî bir krallıktır. Yasama yetki ve görevi hükûmet ile birlikte ikinci kamaradadır.

Mülkî yönden ülke on bir eyâlete ayrılır ki bunlardan her biri bir parlâmentoya sahiptir ve içişleri bakanlığının temsilcisi olarak her eyâlet parlâmentosunda bir de kraliyet komiseri bulunur. Bundan başka bir de Kuzey Denizi polderleri vardır. Polder, denizden sedlerle muhafaza edilen ve eksi rakımlı sun'î ovalara verilen addır ve bunlar H.'nın en büyük özelliklerinden birini teşkil etmektedir.

H.'nın en önemli şehirleri: Amsterdam (başkent, 857 635 [1968]), La Haye (Den Haag, resmî adı: 's Gravenhage, hükûmet merkezi, 576 160), Rotterdam (710 871), Utrecht (274 388), Eindhoven (184 519), Haarlem (173 133), Groningen (157 093), Tilburg (150 582), Nijmegen (145 455), Enschede (135 677), Arnhem (135 090), Breda (119 880), Apeldoorn (118 694), Hilversum (101 685) dur.

HOLLANDA: Başkent Amsterdam

Önemli ihraç maddeleri, süt mâmulleri, et, konserveler, balık, sebze, meyva, kakao, çikolata, tütün mâmulleri, makinalar, taşıt araçları, elektroteknik gereçler, kimyevî maddeler, porselen ve seramiktir.

Denizaşırı sömürgeleri ise şunlardır: Felemenk Antilleri (Nederlandse Antillen): Başkenti Willemstad olan bu takımadaların yüzölçümü 1 011 km² ve nüfûsu 214 000 kişidir. Şeklen krallığın eşit haklara sahip ve muhtar bir parçasıdır.

Surinam (veyâ Felemenk Guyanası): Başkenti Paramaribo, yüzölçümü 181 455 km², nüfûsu 350 000 - 400 000 (1967) dir. Halkının aş. yu. yarısı melezlerden, beşte ikisi Hindli ve İndonezyalılardan, 35 000 kadarı ilkel orman kavimlerinden, geriye kalanı da Avrupalı, Çinli ve Kızılderililerden müteşekkildir.

Bu sömürge de şeklen muhtardır ve Felemenk Antilleri gibi Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ortak üyesidir.

Târih: Felemenk krallığı 1831'den i'tibâren bir küçük Avrupa devleti olarak târih sahnesinde görülür. Fakat bu ülke ve halkı, zengin sömürgeler, köklü bir kültür ve sağlam gelenekler sâyesinde kendine diğer devletler arasında önemli bir yer edinmeyi başarmıştır. I. Wilhelm'den sonra tahta II. Wilhelm geçmiştir ki saltanatı 1840 - 1849 yılları arasında dokuz yıl sürmüştür. Ondan sonra III. Wilhelm (1849 - 1890), kızı Wilhelmine (1890 - 1948) ve onun kızı Juliana (1948'den bu yana) Felemenk tahtının vârisleri olmuşlardır.

HOLLANDA: Sağmal inekler

HOLLANDA: Rotterdam limanındaki havuzlardan biri

Kraliçe Wilhelmine'nin ve Belçika kralı III. Leopold'ün ortaklaşa barış çağrılarına rağmen 10 Mayıs 1940 târihinde Almanya'nın saldırısına uğrayan Felemenk krallığı ancak 5 gün dayanabilmiş ve anavatanda üslenmiş silâhlı kuvvetleri 15 Mayıs 1940 günü teslim olmuşlar, hânedân ve hükûmet Londra'ya kaçmıştır.

İşgal döneminde oldukça büyük kayıplara uğrayan H., harpten sonra Marshall Plânı'nın da yardımıyla süratle kalkınabilmiştir. Harp sonrası Felemenk târihinin en önemli ve dikkate değer olayı, imparatorluğun tasfiyesidir. En büyük denizaşırı sömürgeyi teşkil eden İndonezya'nın kaybı H. için ağır bir darbe teşkil etmiş ve bir Felemenk - İndonezya Birliği teşebbüsü de kısa zamanda başarısızlığa uğramıştır. Felemenk Krallığı bu kayıptan sonra geriye kalan sömürgelerini mümkün olduğu kadar uzun süre elinde tutabilmek amacıyla bunlarla olan münasebetlerini 1950 - 1954 yılları arasındaki birtakım anlaşma ve andlaşmalarla yeniden düzenlemiştir.

Eski tarafsızlık politikasından ağır zararlara uğrayan H., artık son derece aktif bir Avrupa siyaseti takip etmekte ve gerek Kuzey Atlantik Paktı'nın gerek Avrupa Ekonomik İş Birliği Teşkilâtı'nın güçlenmesi yolunda büyük gayretler harcamaktadır.

HOLLANDA: Yel değirmeni

San'at: Felemenk san'atı denince, bugünkü H.'nın sınırları içindeki san'atla, Belçika'daki san'at akla gelir ki bu sonuncusundan asıl maksat eski İspanya - Avusturya Felemenk'i adını taşıyan bölgenin san'atıdır. Bu bölge 1830'da bağımsızlığa kavuşarak Belçika Krallığı adını almıştır. Felemenk san'atının en dikkate değer örnekleri birkaç istisna hesaba katılmazsa tamamen resim alanında meydana getirilmiştir.

Felemenk san'atı başlangıçta, yâni Orta Çağ'ın ilk ve orta dönemlerinde, gerek Alman gerek Fransız san'atlarına sıkı bir bağlılık gösterir. 972 yılına kadarki dönemin mimârî eserlerinden birçoğu ancak yıkıntı hâlinde günümüze intikal edebilmiştir. 972 târihinde St. Gallen'li Notker'in direktifi ile inşâ edilen yapıların en önemlileri Liège'deki Johannes Kilisesi ve St. Lambert Katedrali'dir. Ayrıca Nivelles'teki St. Gertrud Kilisesi de çok önemli bir eserdir ve kısmen yıkık olarak çağımıza gelebilmiştir.

Bugünkü Belçika bölgesinde inşâ edilen bu yapıların yanıbaşında günümüzün H.'sında bulunan şu mimârî eserler de kayda değer: Deventer'deki St. Lebuinus Kilisesi (1040), Utrecht'teki St. Peter Kilisesi (1048), yine Utrecht'teki Meryem Kilisesi (1160 yıllarında Friedrich Barbarossa tarafından başlatılmıştır) ve yapımı 1219 - 1244 yılları arasında tamamlanan ve mimârî yönden çok ilgi çekici olan Roermond'daki Liebfrauen Kilisesi.

Resim san'atına gelince, bu konuda ilk ün kazanan Maastricht ekolüdür. Bu ekolden bugün bize kalanlar esas i'tibâriyle minyatürlerdir. Bunların en değerli olanları 1094 - 1097 yılları arasında Goderannus ve Ernestus adlı san'atçılar tarafından işlenen İncil nüshası ile, yine aynı san'atçıların büyük Floreffe İncili'dir.

Gotik tarzı, Felemenk san'atına hem Fransa hem Almanya'dan nüfûz etmiştir. Bundan başka, ufak ölçüde olmakla beraber İngiliz te'sirleri de kendini gösterir.

H.'da Gotik Çağının en parlak dönemi XIV. yüzyıldır ve bu çağdan kalma en önemli eserler de şunlardır: Antwerpen Katedrali, Herzogenbusch'taki Johannes Kilisesi, Antwerpen'daki St. Paul Kilisesi ve Breda'daki Meryem Ana Manastırı. Felemenk Gotiğini Fransız Gotiğinden ayıran en önemli özellikler, çizgilerin daha sâde olması ve kilise gövdelerinin daha az göğe uzanma eğilimi göstermeleridir.

Felemenk mimârîsinin dindışı eserleri hemen hemen dinî yapılardan daha karakteristik çizgiler taşımaktadır.

Felemenk plastik san'atına âid Gotik Çağından kalma eserlerin çoğu günümüze ulaşamamıştır. XIV. yüzyılda yalnız Felemenk san'atının değil, bütün Avrupa'nın en büyük heykeltıraşı Claus Sluter'dır ki te'sirleri XV. yüzyıl ortalarına kadar uzanmıştır.

Resim san'atı yönünden XV. yüzyıl Felemenk san'atının en dikkate değer simaları arasında ilk hatıra gelenler Ypern'li M. Broederlam, Brugge'li Jacob Coene ve Limburg kardeşlerdir, ki bu sonuncuların en değerli eserleri, Fransa'nın Chantilly şehrindeki «Très riches heures» adlı eseridir. Bilhassa dünyevî konuları işleyen minyatürleri ile ölmezliğe kavuşan bu üç kardeşin san'atı kendilerinden sonra van Eyck kardeşlerin san'atına da bir temel teşkil etmiştir ki onlar da Felemenk resim san'atına damgalarını basan şahsiyetlerdir. Bu devrede Güney Felemenk (bugünkü Belçika'nın kuzey ve orta bölgeleri) kesimine bağımsız bir büyüklük kazandıran ressamlar, üstad Flemalle ve öğrencisi Rogier van der Weyden, Kuzey Felemenk kesimini inceltip yücelten san'atçılar ise Aelbert von Ouwater ile Dierick Bouts'tur. Büyük bir san'atkâr olarak da Hugo van der Goes (ölm. Bruxelles 1482) de anılabilir.

Rönesans Çağını resim alanında açan büyük usta Antwerpen (Anvers) dan Q. Massys'tir. Massys'in özelliği XV. yüzyıl san'at mirasını devralarak yeni bir anlayış içinde önemli olanı ön plâna çıkarması, psikolojik yönleri nüanslamayı bilmesi ve nihâyet bütün bunları Leonardo da Vinci'nin havasına uygun şekilde arka plândaki tabiat görüntüleri ile bağdaştırabilmesidir. Kuzeylilere gelince, onlar arasında Amsterdamlı Jacob Cornelisz ve Jan Mostaert, gerek ressam gerek grafıkçi olarak birinci sınıf bir deha olan Lucas van Leyden'in seviyesine erişememişlerdir. Bu san'atçıların yanında Utrecht'li Jan van Scorel ve Antwerpen'lı Frans Floris de anılabilir. Daha çok güneyliler arasında yetişen ve «çıplak» meraklısı «Romanistler» e karşı çıkan deha ise «İhtiyar» P. Brueghel (b. bk.) olmuştur. Bu büyük san'atçı, köylü ve manzara resimlerini tasvir san'atının önemli ve büyük bir kolu hâline getirmiştir.

Mimarî yönden ise Rönesans Çağının en önemli san'atçıları P. van der Schelden, J. Tewen, L. Blondeel ve G. de Beaugrant'tır. Fakat ancak Cornelis Floris Antwerpen (Anvers) daki Belediye Sarayı ile çığır açıcılık vasfını kazanabilmiştir.

Kuzey ve Güney Felemenk'in 1579 yılında siyasî bakımdan birbirlerinden ayrılmaları sonucunda birçok Felemenkli kuzey bölgesine sığınmış ve bunun sonucu olarak XVII. yüzyıl boyunca yavaş yavaş güneyin san'at te'sirleri kuzeyde daha şiddetle duyulmaya başlanmıştır. Katolik güneyde mimarî Barok Çağı, W. Coeberger'in, Roma'daki Il Gesù (İsa) adını taşıyan Jezuit Kilisesini örnek alarak inşâ ettiği Bruxelles'deki Karmelit Kilisesi ile başlar. Bu yapı bugün mevcut değildir.

H. daki büyük Barok mimarî ustalarına gelince, bunlar arasında ön sırayı işgal edenler şunlardır: Jan van Campen, öğrencisi P. Post, Amsterdamlı Ph. Vingboons ve «İhtiyar» D. Marot.

XVII. yüzyılda H. resim san'atı bir kere daha Alp Dağları'nın kuzeyindeki rakipsiz resim san'atı ülkesi durumuna geçmiştir ki bu esnada Katolik güney büyük dahî Rubens ve Protestan kuzey de onunla aynı ayardaki Rembrandt tarafından temsil edilmektedirler. Resim san'atı târihinin hiçbir döneminde, böylesine dar bir alan üstünde XVII. yüzyıl H. sında olduğu kadar çok sayıda ve kaliteli san'atçı yetişmemiştir.

Gerçi XVII. yüzyıl ile birlikte H. resim san'atının altın çağı da sona erer. Fakat te'sirleri daha uzun müddet devam etmiştir ve hattâ XIX. yüzyılda bile birçok gelişmelerin kökü bu altın çağa dayanmıştır.

1830 târihinde Belçika krallığının kurulması ile güney kesiminde san'at hayatı yeniden canlanmış ve yeni yollarda ilerlemeğe başlamıştır. Aynı canlanmayı, uzun bir duraklama döneminden sonra XIX. yüzyılın yarısında yavaş yavaş H. krallığında da müşahede ediyoruz ki bu canlılık XX. yüzyılda ağırlık noktasını mimarî alana kaydırmıştır.

Edebiyât: Edebiyâtın ilk yazılı mahsulü XII. yüzyılın sonlarına doğru Heinrich von Veldeke ile başlar ki eseri *Eneide* (Vergilius'tan alınma bir hikâye), Felemenk lehçesinde değil, Hochdeutsch, yâni edebî Almanca ile kaleme alınmıştır. Orta Çağ Felemenk edebiyâtının babası Flaman Jacob van Maerlant adındaki şahsiyettir ki en önemli eserleri manzum bir *İncil* ile bir dünya târihidir. Bu dönemin dık-

kate değer san'atkârları arasında kadın şâir Hadewijch ve Willem van Afflighem vardır. Gerhard Groote adındaki diğer bir şâirin te'sirleri ise bugünkü Alman bölgesine kadar uzanır.

İtalyan Rönesansı bütün Batı Avrupa'da olduğu gibi H. edebiyâtı üzerinde de te'sirini göstermiş ve bu edebiyâtın, Reformasyon Hareketi'nden de renk kazanan bir Humanizma karakterine bürünmesine yol açmıştır. XVI ve XVII. yüzyılların edebî alandaki ileri gelenlerini şöyle sıralamak mümkündür: P. C. Hooft, G. A. Bredero, J. van den Vondel, Cats, Huygens, Revius ve Luyken.

XVIII. yüzyıl, bir gerileme ve Fransız te'sirleri dönemidir. Geçen yüzyılın ilk çeyreğinde eser veren W. Bilderdijk ile bu edebiyâtın romantizm akımı başlamaktadır. 1880'-lerden i'tibâren ise H. edebiyâtında büyük bir canlılık görülmektedir. Bu devrenin en önemli adları şunlardır: J. F. H. Perk, W. J. T. Kloos, L. van Deyssel, J. van Eeden, A. Verwey, J. van Looy, Gorter ve çok karakteristik bir yazar olan L. Couperus (1863 - 1923).

Modern H. edebiyâtı meşhurları arasında ise şunlar sayılabilir: Host van der Leeuw, van Vriesland, van Eyck, Gossert, Buning, Bordewıjk, den Doolard, de Man, Helman, de Vries, Greshoff ve Achterberg.

Müzik: Vokal kompozisyonları ile XV ve XVI. yüzyıllar Batı müziğine esaslı te'sir icra eden Felemenkliler, Batı Avrupa'nın Bourgogne ve sonraları Habsburg bölgelerine mensupturlar. Önceleri, yâni Orta Çağ sonlarında sâdece Liège (Lüttig) müzik ekolü önemli bir merkez teşkil etmekteydi. Bu müzik ilk parlak çağını İyi Philipp ve Yiğit Karl zamanlarında idrâk etmiştir (1420 - 1470). Buna Cambrai ekolü denir ki buradan G. Dufay yetişmiştir. Bundan sonra H. müziği bütün Avrupa'ya yayılmıştır ki Antwerpen Şarkıcıları Okulu ile birlikte bu müzikte Flaman unsuru ön plâna geçmeğe başlar. Ockeghem ve Busnoys bu dönemin önemli adlarıdır. Bu arada kaydedilmesi gereken dikkate değer bir husus da Venedik müzik ekolünün A. Willaert adındaki bir Felemenkli tarafından yaratılmış olmasıdır.

Felemenk dili: H. krallığı ile onun denizaşırı sömürgelerinde kullanılan resmî dildir. Ayrıca Belçika krallığının kuzey yarısında da konuşulur ki burada da Fransızcanın yanında ikinci resmî dil sıfatını hâizdir. Güney Afrika Birliği'nde konuşulan ve yazılan Afrikaans (b. bk.), esas i'tibâriyle Felemenkçe olmakla beraber bugün artık birtakım farklar göstermeğe başlamıştır. Felemenkçenin Belçika'daki sınırları bakımından dikkate değer bir nokta, başkent Bruxelles'in etnik yönden Valon, yâni Fransızca anadilli olmasına rağmen, Felemenk dil denizi içinde bir «ada» teşkil etmesidir. Asıl dil sınırı Bruxelles'in 25 km güneyinden geçer.

Felemenk dili birçok yönlerden Almanca ile büyük benzerlikler gösterir. Fakat sıfat deklinasyonları Almancaya nazaran iyice basitleşmiş ve ismin hâlleri hemen hemen kaybolmuştur. Meselâ bugün artık datif ve genitif hâlleri ekseriya «tarif» edilmektedir. Kelime hazinesi ise çok tutucu bir mâhiyet arz etmekte ve bugün artık Almancada unutulmuş olan birçok eski kelime hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca, Felemenk dili deyimler yönünden büyük bir müşahhaslık gösterir, gerek ticaret gerek denizcilik hayatından birçok unsurlar ihtiva eder.

HOLLANDALILAR, Germen soyundan bir kavim. Bugün Hollanda'dan başka Kuzey Amerika, Avustralya ve denizaşırı sömürgelerde yaşamaktadırlar. Bütün dünyadaki H.'ın sayısı aş. yu. 13 milyondur. Esas i'tibâriyle bilhassa Aşağı Franklar bölgesiyle Frisland'daki halkın ve Saksonyalıların karışımından doğmuşlardır. Dilleri aslında Aşağı Almanca (Niederdeutsch) denen Kuzey Almancanın bir kolu iken gelişerek ayrı bir dil hâline gelmiştir.

HOLLANDSCHE IJSEL, Hollanda'da bir kanal. Utrecht'in güneyinden geçerek Rotterdam'ın yukarısında bir noktada Yeni Maas (Alm. Maas, Fr. Meuse) nehrine karışan bu kanal üzerinde, Hollanda'yı sellerden koruyan bir baraj kurulmuştur. Kanaldan su altı kısmı 4 m olan gemiler geçebilmektedir.

HOLLERITH [*hǫlerit*], **Hermann** (Buffalo 1860 - Washington 1929), Amerikan istatistikçisi. Delikli k a r t l ı istatistik makinelerinin mucididir. Bunların ilk numunelerini kendisi imâl e t m i ş t i r (1880 - 1889). Tabulating Machine Corporation (D e l i k l i Kartlı Makineler Kurumu) ı kurmuştur. Bu kurum sonradan International B u s i n e s s Machines (IBM, Milletlerarası Büro Makineleri) adını almıştır.

H. HOLLERITH

HOLLEY [*hǫli*], **Robert William** (doğ. Urbana, Illinois 1922), Amerikan biyokimyacısı. Cornell Üniversitesi'nde ve Ithaca'daki U. S. Plant, Soil and Nutrition Laboratory (Birleşik Devletler Bitki, Toprak ve Gıda Lâboratuvarı) de profesör olarak, hücre bölümünün moleküler-biyolojik temellerini ve albüminlerle nüklein asitlerinin biyosentezi üzerinde araştırmalar yapmıştır. Genetik kodun izahından dolayı, H.'ye N. W. Nirenberg ve H. G. Khorand ile birlikte 1968 yılı Nobel tıp ve fizyoloji armağanı verilmiştir.

R. W. HOLLEY

Başlıca eserleri şunlardır: *Protein metabolism* (Protein metabolizması) [1965]; *Ribonucleic acid* (Ribonükleik asit) [1966].

HOLLÝ, Ján (Burský Sv. Mikuláš, Bratislava çevresi 1785 - Dobrá Voda 1849), Slovak şâiri. Bernolák'ın kurduğu ekolün temsilcisidir. Eserleri: *Rozličné básně* (Çeşitli şiirler) [1824'ten sonra]; *Svatopluk* (bir kral adı) [1853]; *Cyrilo - Metodiada* (Kyrillos ve Methodios destanı) [1836]; *Sláv* (millet adı) [1839].

HOLLYWOOD [*hǫliwud*], dünya sinema sanayiinin en büyük merkezlerinden biri. Amerika Birleşik Devletlerinin California eyâletine bağlı Los Angeles şehrinin bir bölgesidir. Şehrin merkezinden 13 km kadar uzakta kurulmuştur. Nüfûsu 200 000 (1960) dir. 1911'de H.'da ilk filmi Nestor Company çevirmiştir. Bu târihten sonra H. bir film merkezi hâline gelmiştir. H.'daki film endüstrisi 30 - 40

HOLLYWOOD: Universal - City stüdyoları

büyük stüdyoda toplanmıştır. Amerikan sinema filimlerinin % 75'i burada çevrilmektedir.

Bugün H., Los Angeles'in içerilerine doğru yayılmış ve şehrin mahallelerinde yeni yeni film şehirleri meydana gelmiştir. Bunlardan birkaçı şunlardır: Culver City (Metro Goldwyn Mayer); Burbank; Glendale ve San Fernando ovasının başka yerleri.

HOLMENKOLLEN, Norveç'te, Oslo'nun kuzeyinde bir tepe. Bu tepede kayak ile zıplama için bir set tertip edilmiştir. Her yıl tekrarlanan H. haftasında uzun koşu ve kayak zıplaması alanında milletlerarası yarışmalar yapılır.

HOLMES [*houmz*], **Oliver Wendell** (Cambridge, Massachusetts 1809 - Boston 1894), Amerikan hekimi ve yazarı. Tenkidci ve roman yazarı olan H., 1838'den i'tibâren Dartmouth College'de ve 1847 - 1882 yıllarında da Harvard Üniversitesinde anatomi ve fizyoloji profesörü olarak çalışmıştır. H., lohusa humması (fièvre puerpérale) nın enfeksiyona dayandığı fikrini ileri sürmüş, anestezi mefhumunu bulmuştur. Başlıca eserleri şunlardır: *The autocrat of the breakfast table* (Kahvaltı masası zorbası) [1858]; *The professor at the breakfast table* (Kahvaltı masasında profesör) [1859]; *Elsie Venner* (kadın adı) [roman, 1861]; *The poet at the breakfast table* (Kahvaltı masasında şâir) [1872]; R. W. Emerson'ın biyografisi [1885]; *Our hundred days in Europe* (Avrupa'da geçirdiğimiz yüz gün) [1887]; *Over the taecups* (Çay fincanları üzerinde) [1891].

O. W. HOLMES

HOLMİYUM (adı *Stockholm* şehrinin adından alınmıştır), nadir topraklar grupuna giren bir metal. Atom sayısı 67 ve atom ağırlığı 164,94 olan kimyevî bir elementtir. Ho, De Marignac tarafından bulunmuştur. Ho hidroksiti olan holmin, genellikle erbin ile beraber bulunur. Ho tuzları, renksiz veyâ açık sarı renktedir.

HOLOCEPHALI (Zoo.): TÜM BAŞLILAR.

HOLOJENEZ (Fr. Hologenèse veyâ ologenèse): bk. MONOJENEZ.

HOLOMETABOL (Fr. Holométabole) [Zoo.]: bk. TÜM BAŞKALAŞMA.

HOLOSEN (Lât. Alluvium; Türk. Aluvium veyâ Aluvyum), Buzul Devrinin sonundan zamanımıza kadar uzanan ve Dördüncü Zamanın son bölümü olan dönem. Bir önceki devir olan Diluvium (b. bk.) ile sınırını her yerde kesin olarak belirtmek güç olmakla beraber, Diluvium'da geniş bölgeleri kaplamış bulunan kalın buz örtülerinin çekilmesinden sonraki süreyi türlü araştırıcılar kestirmeğe uğraşarak H.'in süresini yıllara göre ortaya koymak istemişlerdir. Bu süreyi, yerine göre, 5 000 - 15 000 yıl bulanlar, 20 000 - 25 000 yıl olarak kabul edenler, hattâ kimi yerde 100 000 yıl olduğunu ileri sürenler olmuştur.

H., bugünkü iklim, deniz seviyesi, akarsular ve canlıların şartlarının belirdiği bir devredir. Bu süre içinde yeni kum, çakıl, mil birikmeleri olmuş, deltalar ve birikinti konileri, yığınlar hâlinde turbalar, yer yer travertenler, kumsallar, kumullar meydana gelmiştir. Bundan başka, guano (b. bk.) birikmeleri, sıcak denizlerde mercan yığıntıları, çöl ve bozkır birikmeleri, göl ve deniz dibi birikintilerinin devamı, genç yanardağ püskürmeleri ile lâv, tüf yığılmaları, yer yer depremler olmuş, günümüzde de olmakta bulunmuştur.

Bu devrin gelişmesinin iyi tesbit edildiği yerlerden biri olan Baltık Denizi bölgesindeki müşahedelere dayanılarak, Kuzey Avrupa için bu sürenin bölünüşü üzerinde durulmuş, bunda o zamanki tortulanma alanları ve karakteristik fosillere göre adlandırmalar yapılmış, iklim değişiklikleri belirtilmiştir. Son Buzul Çağının glasyal killeri içindeki yaklaşık olarak tundra bitkilerine uyan fosiller topluluğu için kullanılmış bulunan ve Dryas dönemi denilen subarktik devrenin ardından iklimin gittikçe daha iyileşmesi ve canlılar için daha elverişli olmasiyle ağaçlar yetişmeğe başlamıştır. Ancylus döneminde boreal iklim denilen sıcak - kurak bir iklim belirmiş, çamlarla bâzı yapraklı ağaçlar yayılmış, Litorina döneminde yaklaşık olarak atlantik iklimi diye anılan sıcak ve nemli bir deniz iklimi hüküm sürmüş ve geniş yapraklı ağaçlardan meydana gelmiş ormanlar çok yer tutmuştur. Limnea döneminde subboreal olarak vasıflandırılan sıcak - kuru iklim dönemi belirmiş, orman sınırı genişlemiş, daha sonraki Mya döneminde subatlantik denilen nemli ve serin iklim şartları günümüze kadar uzanmıştır.

İnsan topluluklarının yerleşme, yayılma ve kültürleri göz önüne alındığında, aş. yu. Ancylus ve Litorina dönemlerinin Orta ve Yeni Taş çağlarına uyduğu, Limnea döneminin Tunç Devrini, Limnea döneminin sonu ile Mya döneminin de Demir Devrini karşıladığı kabul edilir. Bundan sonra hızla gelişen medeniyet ve yeni teknik ilerlemelerle büyük endüstri devri, atom devri, Ay'a insanların ayak bastığı ve başka gök cisimlerine ulaşma gayretlerinin gösterildiği Uzay (Feza) Çağı başlamıştır (bk. DÖRDÜNCÜ ÇAĞ, DİLUVİUM, JEOLOJİ DEVİRLERİ).

HOLOSTEI (Zoo.): bk. TÜM KEMİKLİLER.

HOLOTHUROIDEA (Zoo.): bk. DENİZ HIYARLARI.

HOLOTRICHE (Zoo.): bk. TÜM KİRPİKLİLER.

HOLST, Erich Walther von (Riga 1908 - Herrsching 1962), Amerikan zoologu. Merkezî sinir sisteminin girift fonksiyonlarının fizyolojik incelenmesinin metodlarını

ortaya atmış ve böylece insan organizmasına yakın bir gelişme göstermiş hayvanların davranışlarının tetkikini mümkün kılmıştır.

HOLST, Gustav (Cheltenham 1874 - Londra 1934), İngiliz bestecisi. Stanford'un öğrencisi olan H., Kraliyet Konservatuvarında profesör olarak çalışmıştır. Eserleri senfonik karakter taşır. Eserleri şunlardır: *Costwolds Symphony* (C. senfonisi) başlıklı baleler, beş opera; *The Planets* (Gezegenler); yedi bölüme ayrılan bir senfonik şiir.

HOLSTEBRO [*hǫlsdöbro*], Danimarka'da, Jylland yarımadasının batısında, Storå nehri kenarında bir şehir. Nüfûsu 23 000 (1968) dir. 120 000 kişinin yaşadığı bir bölgenin merkezi olan şehirde önemli te'sisler ve tütün işleme fabrikası, makine ve tekstil endüstrisi vardır.

HOLTEI, Karl von (Breslau 1798 - Breslau 1880), Alman yazarı ve aktörü. Vodvili Liederspiel adı altında Alman sahnesine sokmuştur. En sevilen bu tarz eseri *Die Wiener in Berlin* (Berlin'deki Viyanalılar) dir. *Lenore* (kadın adı), *Trauerspiel in Berlin* (Berlin'de bir facia) adındaki halk dramları da çok sevilirdi. H.'in *Schlesische Gedichte* (Silezya şiirleri) [1830] ve kısmen kendi hayatını anlatan romanları zamanında büyük ilgi görmüştür.

HOLSTEIN [*hǫlştayn*] (Târ., Coğ.), eski bir dukalık. 1867 - 1945 yılları arasında Prusya'ya bağlı Schleswig - H. eyâletinin, 1946'dan sonra da federal Almanya'nın aynı adı taşıyan eyâletinin güney kısmı. Eider Nehri ile Kuzey Denizini Baltık Denizine bağlayan kanal, H.'ı Schleswig'ten ayırır.

800 târihlerinde târih sahnesine çıkan H., dört kısma ayrılmıştı: Batıda Dithmarschen; güneyde Stormarn; kuzeyde asıl H. ve doğuda Wagrien. Bu bölgeye Nordalbingien veyâ Transalbingien adı da verilirdi. Büyük Karl, Abodrit'lerin yardımıyla H.'ı kendisine tâbi kılmış ve bu yardım karşılığında onlara Wagrien'i bırakmıştı. Sınır Limes Saxoniae (Saksonya duvarı) idi. H. bölge (Gau) leri Saksonya dukalığının bir kısmını teşkil ederdi. Supplingenburglu imparator Lothar, 1111 târihinde Schauenburglu I. Adolf'u H. dukası tâyin etmiştir. Onun halefi II. Adolf (1128 - 1164)'un idâresi altında Wagrien zaptedilmiştir. III. Adolf (ölm. 1225), süzereni Arslan Heinrich (H. der Löwe)'in sukutundan sonra,H.'ı daha bağımsız bir hâle getirmiş ve aynı zamanda Dithmarschen'ı ele geçmiştir. Fakat sonradan Danimarkalılar tarafından esir edilince H.'ı Danimarka'ya bırakmak zorunda kalmıştır. H., Dithmarschen ve Wagrien'le berâber 20 yıldan fazla müddetle Danimarka'ya tâbi olarak yaşamıştır. IV. Adolf (ölm. 1261) H.'ı tekrar geri almağa muvaffak olmuşsa da, sonradan Dithmarschen, Bremen başpiskoposluğuna geri verilmiştir. 1261'den sonra kontluk sülâlesi birkaç kola ayrılır ki bunların en önemlileri Schauenburg ve Rendsburg kollarıdır. Schauenburg kolu Weser Nehri üzerindeki asıl kontluklarından başka Pinneberg'e de hâkim olmuş ve bu hâkimiyet 1640'a kadar sürmüştür. Rendsburg kolu ise yavaş yavaş geri kalan toprakları ellerinde toplayarak hâkimiyetini 1459'a kadar sürdürmüştür. Rendsburg kolu 1459'da sona erdikten sonra ülke Ripen Muahedesi (1460) sonunda Oldenburg sülâlesinin eline geçmiştir. Bu sülâle I. Kristian ile Danimarka tahtına çıkmıştı. 1474'te imparator III. Friedrich, H.'ı Stormard, Wagrien ve Dithmarschen ile birlikte dukalık hâline getirmiştir (bk. SCHLESWIG - HOLSTEIN).

HOLYOKE [*houlıouk*], Amerika Birleşik Devletlerinde, Massachusetts devletinde, Springfield yakınında bir endüstri şehri. Nüfûsu 52 700 (1960) dür. Kâğıt ve tekstil endüstrileri vardır.

HOLYROOD [*hǫlirud*] **SARAYI,** Edinburgh'de bir manastır ve saray. İskoçya kralları bu sarayda otururlardı. Kraliçe Mary Stuart 1561 - 1567 yıllarında H. S. nda yaşamıştır. 1128'de kurulan manastırdan bugün ancak birkaç harabe kalmıştır. XVI. yüzyılın başlarında inşâ edilmiş olan H. S. na Kraliçe Victoria da ilâveler yaptırmıştır.

HOLZ [*hǫlts*], **Arno** (Rastenburg 1863 - Berlin 1929), Alman yazarı. Natüralizmin kurucularından biri olarak tanınmıştır.

A. HOLZ

Başlıca eserleri şunlardır: *Buch der Zeit* (Zamanın kitabı) [1886]; *Die Familie Selicke* (Selicke âilesi) [Johannes Schlaf ile birlikte, 1890]; *Papa Hamlet* (Hamlet baba) [1896]; *Traumulus* (ad) [O. Jerschke ile birlikte, 1904].

HOLZKNECHT [*hǫlts-knecht*], **Guido** (Viyana 1872 - Viyana 1931), Avusturyalı röntgenci. Röntgen ışınlarından aldığı yanıkların te'siriyle ölen H., röntgen teşhisi ve tedavisinin gelişmeşinde büyük rol oynamıştır. Robinsohn ile birlikte trochoskop adındaki röntgenle araştırma masasını icâd etmiş ve chromoradiometer adını taşıyan ilk dozaj âletini yapmıştır. Ayrıca, röntgen ışık miktarı birimi olan H. birimini bulmuş ve bedende yabancı cisimleri tesbit ve yerini tâyin etme metodunu geliştirmiştir.

G. HOLZKNECHT

HOLZMEISTER [*hǫltsmaystör*], **Clemens** (doğ. Fulpmes 1886), Avusturyalı mimar. Viyana'da Yüksek Teknik Okulu'nda okumuştur. 1919 - 1924 yılları arasında Innsbruck'ta Devlet San'at Akademisi'nde öğretmenlik yapmış, 1924'te Viyana Akademisi'nde profesörlüğe tâyin edilmiştir. 1929 - 1933 yıllarında Düsseldorf San'at Akademisi'nde profesörlük yapmış, daha sonra da Viyana'da San'at Akademisi'nde profesör ve rektör olarak görev yapmıştır. H. daha sonra İstanbul Teknik Üniversitesi'nde mimarî profesörü olarak görev almıştır. 1950 yılına kadar İstanbul'da çalışan H., çizdiği plânlarla büyük bir ün kazanmıştır. Ankara'da birçok resmî yapıların plânlarını çizmiştir. H.'ın Türkiye'de yapmış olduğu en büyük yapı, Türkiye Büyük Millet Meclisi'dir. Viyana Krematoryumu da onun eseridir (1924). Bunlardan başka, Viyana'da Dolfuss anıtı ve yeni radyo evi de H.'ın plânlarına göre yapılmıştır. Avusturya, Almanya ve İtalya'da birçok kilise, otel ve okul da yapmıştır. Brazil'de Belo Horizonte Katedrali'nin mimarı da H.'dır. *Bauten, Entwürfe und Handzeichnungen* [1937] adlı bir eseri de vardır.

HÓMAN [*hǭmɔn*], **Bálint** (Budapeşte 1885 - Vác 1953), Macar târihçisi ve siyâset adamı. 1925 - 1932 yılları arasında Budapeşte Üniversitesi'nde profesörlük, 1932 - 1942 târihleri arasında da kültür bakanlığı yapmış olan H., Mihver Devletlerinin yenilmesinden sonra, Halk Mahkemesi tarafından «savaş başsuçlusu» olarak müebbed hapis cezasına çarptırılmıştır (1946). İlim adamı olarak en önemli eseri Gyula Szekfű (b. bk.) ile birlikte yazmış olduğu *Magyar történet* (Macar târihi) [8 cild, 1928 - 1933] tir.

Başlıca eserleri şunlardır: *A magyar városok az Árpád dok korában* (Árpád lar devrinde Macar şehirleri) [1908]; *Magyar pénztörténet 1000 - 1325* (1000 - 1325 yılları arasında Macar sikkeler târihi) [1916]; *A magyar hunhagyomány és hun - monda* (Macarların Hun geleneği ve Hun efsanesi) [1925]; *Történetírás és forráskritika* (Târih yazarlığı ve kaynak tenkidi) [1938]; *Magyar középkor* (Macar Orta Çağı) [1938]; *Szent István* (ad) [1938].

HOMATROPİN (Lat. Homatropini hydrobromidum; Fr. Bromhydrate d'homatropine), farmakolojide kullanılan, Türk kodeksine dâhil zehirli bir kimya maddesi. Terkibi $C_{16}H_{21}O_3N.HBr$, M. t. 356, 26 olan H., beyaz, kokusuz, billûrî bir tozdur. 7 kısım suda, 31 kısım alkolde erir; mutlak alkolde ve eterde pek güç erir, kloroformda hemen hiç erimez. Erime noktası 212 - 214° dir. İyi kapalı şişelerde, ışıktan saklı tutulmalıdır. Şiddetli zehirlerden olan H.'in bir defalık maksima dozu 0,001 gr, bir günlük maksima dozu ise 0,003 gr dır. Mahlûlü damla hâlinde oftalmolojide kullanılır.

HỌMBERG, Batı Almanya'da bir şehir. Nordrhein - Westfalen'daki Mörs bölgesinde ve Rhein'ın sol kıyısındadır. Karşı sahilde bulunan Duisburg - Ruhrort'a 626 m uzunluğunda bir köprü ile bağlıdır. Deniz seviyesinden 29 m yükseklikte olup, nüfûsu 35 300 (1968) dür. H.'de Lâtince ve Yunanca okutulan birer lise ile gemicilik ve başka meslekî öğretim yapan okullar da vardır. H.'de ayrıca kömür mâden ocağı (Rheinpreussen), kimya endüstrisi, değirmenler ve gemicilik şirketleri de bulunmaktadır.

HỌMBURG, Batı Almanya'da, Saarland'da bir şehir. Nüfûsu 32 000 (1967) dir. Saarbrücken Üniversitesinin Tıp Fakültesi H.'dadır. Şehirde hassas âletler, kereste, inşaat, dokuma, taş kesme, mozayik ve bira endüstrileri gelişmiştir.

HOMBURG (Bad H. veyâ H. vor der Höhe), Batı Almanya'da bir şehir. Denizden yüksekliği 200 m, nüfûsu 40 000 (1967) dir. 1834'ten beri Bad H. adını taşıyan H., tuz ve demir ihtiva eden asit karbonikli kaplıcaları ile ün kazanmıştır. 1622 - 1866 arası Hessen - Homburg Landgrafının merkezi olmuştur. Kulesi Orta Çağ'dan kalma bir şatosu vardır.

HOMBURG: Şato (kulesi Orta Çağ'dan kalmadır)

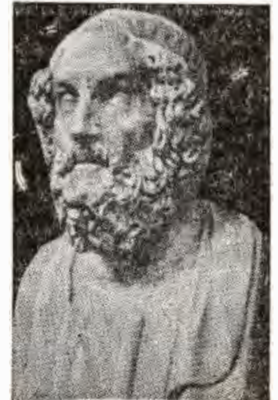
HOME [*hyūm*], **Alexander Frederick Douglas** (doğ. Londra 1903), İngiliz devlet adamı. 1931'den beri Muhafazakâr Parti millet vekili olan H., 1960'tan sonra Macmillan kabinesinde dış işleri bakanı, 1963'te de Macmillan'ın yerine başbakan olmuştur. Avam Kamarasına girme hakkını kazanmak için asalet unvanından vazgeçmiştir.

HOME RULE [*houm rūl*] (İng. = muhtariyet), İrlanda millî partisinin programı. Isaak Butts'ın başkanlığında İngiliz liberallerinden ayrılarak 1877'de Parnell'in idâresi altında Avam Kamarası'nda önemlı bir grup teşkil etmiş olan bu parti, parlâmento yoluyla İrlanda'nın bağımsızlığına kavuşmasını ve İngiliz imparatorluğu içinde kalmasını istiyordu. Bu istek ancak 6 Aralık 1921 târihinde tahakkuk edebilmiş ve bir dominyon olarak İrlanda Cumhuriyeti kurulmuştur.

HOMEOSTA (Fr. Homéostat) [Sibernetik], İngiliz nöroloğu ve sibernetikçisi William Ross Ashby (doğ Londra 1903) tarafından icad edilen ve muayyen bir giriftlik gösteren bir sistemin, kendi hâline bırakıldığında, önceden tesbit edilmiş bir dengeyi nasıl aradığını tedkike yarayan bir cihaz.

HOMEOSTAZİ (Fr. Homéostasie), organizmaların, çeşitli fizyolojik sabitleri (constantes physiologiques) ni stabilize (sabit tutma veyâ sabitleştirme) etmeğe gösterdikleri temayül. İç ortam (milieu intérieur) ın sabitliği, durmadan cereyan eden birtakım değiş - tokuş (échanges) lar yolu ile elde edilir. Bunlar, dâimî olarak, ortamların çeşitli fizikî ve kimyevî değerlerini normal duruma getirirler. Homeoterm (yâni sabit sıcaklıklı hayvan) lerin iç sıcaklıklarını muhafaza etmeleri olayı, H.'nin en açık örneğidir.

HỌMEROS (M. Ö. VIII. yüzyıl), Yunan şâiri. Eski zamanda her şeyden önce *İlias* ve *Odysseia* destanlarının yazarı olarak tanınıyordu. Lâkin H. ilâhîleri, *Margites* (Budala) ve *Batrakhomyomakhia* (Kurbağalar ile farelerin savaşı) (b. bk.) gibi şiirler de H.'a atfedilmiştir. Ayrıca H.'a Troia dizisi şâirlerinin ilham kaynağı gözü ile bakılmıştır. Şâirin doğum yeri ve yaşadığı çevre Küçük Asya'nın İonia'lılarla meskûn kısmında idi. Efsaneye göre, H. gezici rapsod (âşık)'un bütün vasıflarını taşırdı. Bu vasıflardan biri de körlük idi. Onun ihtişamlı resmi ancak muhayyile eseridir. *İlias* ve *Odysseia* başlıklarını taşıyan iki büyük destan

HOMEROS

(28000 mısra), M. Ö. II. binyıla kadır uzanan bir geleneğe dayanır, fakat bu şekliyle M. Ö VIII. yüzyılın 2. yarısında yazılmış olmalıdır. *Odysseia*, *İlias*'tan biraz daha sonra yazılmıştır. *İlias*'a Troia harbinin bir hikâyesi gözü ile bakılamaz. Çünkü on yıl süren bu kuşatmanın ancak bir faslını anlatır. Bu fasıl Akhilles'in hiddeti'dir, fakat bunun hikâyesi bütün harbin hikâyesini de aksettirir. Çarpışmalar, kahramanca hareketler burada da geniş bir yer almaktadır. Bununla beraber, asıl hikâyede bu geleneğe dayanan erkeklık ideali, tam olarak ikinci plâna geçer: şâir başarısız kalanla daha yakından ilgilenir ve erkek kahramanlığının yerine insanî trajık geçer. *Odysseia*'nın konusu, Odysseus'un, Troia'nın fethinden sonra, tam on yıl geciken yurda dönüşüdür. Şâir, san'atkârca bir düzen veyâ düzensizlık ile, deniz seyahatinin renkli maceraları ve kahramanın uzak sahillerde karşılaştığı masala benzer olaylardan bizi Odysseus'u yurdunda bekleyen kanlı mücadeleye götürür. Odysseus, bütün maceraları ve denemeleri, zeki bir metanetle ve karısı Penelope'ye karşı duyduğu sarsılmaz sadakatle yener. Her iki destanda erkeklerin yanında parlak kadın simaları sıralanır. Bunlar Helena, Andromakhe, Hekabe, Kirke, Kalypso, Nausikaa ve Penelope'dir. İnsanların hikâyesine paralel olarak bir de tanrılar arasında geçen bir hikâye vardır. Fakat bu ikinci hikâye yalnız paralel olmayıp, insanlar arasında geçen hikâyeye müsbet veyâ menfi te'sirler yapar.

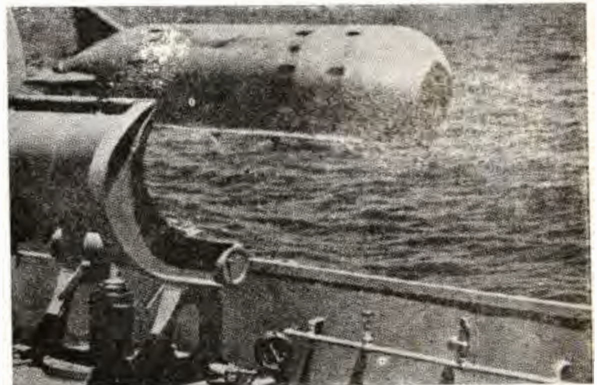
Yunanlılar için H. şâirlerin en mükemmeli idi. Yunanlılar, ona haklı olarak Yunan medeniyetini ve Yunanlıların ilâhî görüşlerini ilk ve bütün olarak şekıllendiren dahi gözü ile bakıyorlardı. Yunan trajedisi ve târihçiliği (Herodotos) H.'tan ilham almaktadır. Ksenophones gibi daha eski düşünürlerden sonra Eflatun, H.'a karşı haşin bir mücadele açmış ve bunu yapmakla H.'un önemine işaret etmiştir. İskenderiyeli filologlar için H., araştırmaların merkezini teşkil ediyordu. Lâtin edebiyâtı Livius Andronicus'un *Odysseia* tercümesi ile başlar ve Virgilius'un H.'tan taklıd ettiği destan (*Aeneis*) la en yüksek zirvesine çıkar. Orta Çağ'da H. yok olur, yerine Virgilius geçer. Knossoslu Diktys ve Phrygiali Dares'in romanları, H.'un işlediği temaların kaynağı sayılırdı (Giritli olduğu söylenilen Diktys, geleneğe göre Troia harbine katılarak buna dair bir günlük hatıra defteri yazmıştır M. S. I. yüzyılda çıkan Yunanca bir roman bu efsaneye dayanır. Efsanevî bir sıfat taşıyan Dares'e Diktys'in Troia'lı «mukabil siması» olarak bakılırdı. Bunun Cornelius Nepos tarafından *Historia de excidio Troiae* [Troia'nın tahribinin hikâyesi] adı altında Lâtinceye çevirmiş olduğu rivayet edilen bir yazısı gösterilirdi: Fakat bunun M. S. VI. yüzyılda yazılmış olduğu sanılıyor.) Rönesansta H.'un eserleri nesir olarak Lâtinceye tercüme edilmiş, 1537'de Simon Schaidenreisser, München'da *Odyssea*'yı Almanca'ya nesir olarak çevirmiştir Bununla beraber o zamanlar Virgilius'a daha büyük şâir gözü ile bakılırdı. İngiltere'de G. Chapman (1598 - 1616) ve 1715'te Alexander Pope'un H. tercümeleri, şâirin gerçek büyüklüğüne tekrar ışık tutmuştur. Robert Wood'un *An essay on the original genius of Homer* (H.'un aslî dehası üzerine bir deneme) başlıklı eseri 1769'da çıkmıştır. Bunun te'siriyle Almanya'da Bürger, Stolberg, J. H. Voss, H. tercümeleri yapmışlardır. Voss'un *Odyssea*'sı (1781) ve *İlias*'ı (1793) büyük başarı kazanmıştır. Winckelmann ve Goethe, H.'un te'sirini almışlardır.

Homeros problemi: 1795'te Alman bilgini F. A. Wolf, *Prolegomena ad Homerum* (H.'a önsöz) başlıklı Lâtince bir araştırma yazmıştır. Bu eser, Eski Çağ'da öne sürülen bâzı bilgilere dayandığı gibi, bu bilgileri işlemiş olan Fransız ve İtalyan yazarlarından da ilham alıyordu. Bu eserde Wolf şu tezi savunmuştur: *İlias* ve *Odysseia*, birçok şâirlerin ortak eseridir. Bunların yazdıkları şiirler uzun zaman ağızdan ağıza dolaşmış ve ancak M. Ö. VI. yüzyılda Atinalı Peisistratos (Pisistratos) tarafından toplanmış ve bir bütün hâline getirilmiştir O zamandan beri bilginler bu problem ile uğraşmağa devam etmişler, fakat bunu halledememişlerdir. Bununla beraber, bugün *İlias*'ın bir tek büyük şâirin eseri olduğuna inanılmaktadır. *Odysseia*'nın da *İlias*'ı yaratan şâirin eseri olduğu tezi ise ancak az sayıda bilgin tarafından müdafaa edilmektedir.

Homerid'ler: Eski Çağ'da Sakız (Khios) Adası'nda yaşayan bir âşıklar topluluğu. Bunlar, H.'a ataları gözü ile bakarlardı. Yunanlılar, bu adı H.'a benzer şiirler yazmış olan şâirlere de verirlerdi,

Homerik ilâhiler: Heksameter vezninde yazılmış 30'dan fazla kısa şiir külliyatına verilen ad. Bu şiirlerin her biri belirli bir tanrıya hitap eder ve rapsod (âşık) lar için destanlarının okunmasına bir giriş teşkil ederdi Bunların en önemlisi Apollon'a hitap eden bir ilâhîdir. Bunun birinci bölümü M Ö. VIII. yüzyıldan, yâni H. zamanından kalmış olabilir. Demeter ilâhisi değerli eski konuları ihtiva eder (Demeter kültü Eleusis'te icra edilirdi). Aphrodites ilâhîsi çok yüksek bir zarafetle çoban Ankhises'in bu tanrıça tarafından baştan çıkarılmasını anlatır. Hermes ilâhîsi, bâzı garip ve gülünç elemanlarla, Hermes ile Apollon arasındaki kavgayı anlatır. Öbür şiirler oldukça basmakalıp bir karakter taşır. Bunların bir kısmının nisbeten yeni olup bâzılarının Helenistik devre âid olduğu sanılmaktadır.

HOMING TORPİDO, denizaltılarını imha maksadı ile geliştirilmiş yeni bir silâh. Akümülâtör enerjisi ile çalışan elektrik motorlariyle hareket eden ve akustik cihazları vasıtasiyle denizaltı gemisinin pervane gürültülerine doğru seyrederek kendi kendine hedefini arayan bir torpidodur. Hedefe düşürme cihazı, torpido kovanı ile veyâ düşman

HOMING TORPİDO: Düşürme cihazı ile bordadan denize fırlatılan bir homing torpido

denizaltı gemisi uzakta ise bir rokete bağlı olarak atılabilir. Hedefe yaklaştıktan sonra kendi akustık cihazlarının kontrolu altına girer ve hedefine çarparak infilâk eder.

HOMINIDAE (Zoo.): bk. İNSANGİLLER.

HOMINOIDEA (Zoo.): bk. İNSANSILAR.

HOMMEL [*homöl*], **Fritz** (Ansbach 1854 - München 1936), Alman doğu dılleri bilgini. München'da Sami dilleri profesörü olarak çalışmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Die*

Namen der Säugetiere bei den südsemitischen Völkern (Güney Sami milletlerinde memelilerin adları) [1879]; *Südarabische Chrestomathie* (Güney Arapçadan seçmeler) [1893]; *Aufsätze und Abhandlungen arabisch-semitologischen Inhalts* (Arap ve Sami konularında yazılar ve araştırmalar) [1892-1901]; *Grundriss der Geschichte und Geographie der alten Orients* (Eski Doğu'nun târih ve coğrafyasının esasları) [1926].

HOMO HEIDELBERGENSIS: bk. HEIDELBERG ÇENE KEMİĞİ.

HOMO NEANDERTHALENSIS (Antrop.): bk. NEANDERTHAL İNSANI.

HOMO SAPIENS (Antrop.): bk. İNSAN.

HOMOGAMETLİK (Fr. Homogamétie) [Biyol.], erkeğin veyâ dişinin birbirlerinin aynı olmak üzere bir tek gamet kategorisi hasıl etmesine verilen ad.

Kadın yumurta (ovule) larının hepsi kromozom X adı verilen aynı kromozomu; erkek spermatozoidlerinin ise bâzıları kromozom X'i taşır. Gebelik, kromozom X'i taşıyan bir erkek gamet yolu ile hulule gelirse, doğan çocuk kız, aksi takdirde erkektir. Bu durum kuşlarda aksinedir: Erkek kuş, hepsi kromozom Z'i taşıyan spermatozoidler hasıl eder, dişi ise, bu kromozoma ancak ovüllerinin yarısında sahiptir.

HOMOGRAFİ (Mat.), doğru çizgi ve düzlemlere âid çizgiye dayanan (linéaire) çeşitlilikleri muhafaza eden nokta ile ilgili (ponctuel) bir şekil değişmesi (transformation). Analitik bakımdan, M noktası M' hâline geldiğinde, M' in homojen koordoneleri, M'nin homojen koordenelerinin çizgiye dayanan şekilleridir. H., Fransız matematikçisi Chasles tarafından geliştirilmiştir.

HOMOJEN (Fr. Homogène) [Kim., Fiziyoloji], makroskopik olarak, yâni moleküler yapısı hesaba katılmaksızın, kitlesinin her noktasında aynı vasıfları gösteren cisme verilen ad. Saha kuvveti (Geldstärke), sahanın her noktasında aynı istikameti ve büyüklüğü gösteren sahava da H. denir. Bir sisteme H. denilince, bu sistemin her noktasında, yalnız katı, yalnız sıvı veyâ yalnız gaz vasıfları gösterdiğine işâret edilmiş olur. Bir kimyevî reaksiyona H. denilince, şu kastedilir: Reaksiyon, kabın cidarlarında veyâ faz sınırlarında cereyan etmeyip, bir fazın içerisinde cereyan eder.

Homojen (Fiz.), fizikte her noktasında aynı temel özelliklere sahip olan bir cisim H. bir cismin fizikî ve kimyevî özellikleri bu cisimden alınan bir örneğin konumuna bağlı değildir. Meselâ cismin her tarafında yoğunluk, kırılma indisi v. b. aynı olur. Un ve şeker karışımı H. değildir, fakat izotropik (b. bk.) tir. Tahta H.'dir, fakat izotropik değildir. Yer küresinin yapısı da H değildir. Her yerinde birleşimi düzgün olan bir cisim H.'dir.

Homojen (Mat.), matematikte çeşitli anlamlarda kullanılan bir terim.

Homojen denklem: bütün terimlerinin derecesi aynı olan denklem demektir. Meselâ:

$$ax + by = 0$$

birinci dereceden H. bir denklemdir.

$$ax^2 + bxy + cy^2 = 0$$

ikinci dereceden H. bir denklemdir.

$$\left.\begin{array}{l} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + \dots\dots\dots\dots + a_{1n}x_n = 0 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + \dots\dots\dots\dots + a_{2n}x_n = 0 \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ \dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots\dots \\ a_{n1}x_1 + a_{n2}x_2 + \dots\dots + a_{nn}x_n = 0 \end{array}\right\}$$

Denklem sistemi n — bilinmeyenli n — lineer ve H. denklem sistemidir.

$$\frac{dy}{dx} = F(x \cdot y)$$

birinci dereceden H. diferansiyel denklemdir. Bu denklemde x yerine xt, y yerine yt konursa,

$$F(xt \cdot yt) = F(x \cdot y)$$

bulunur. Buna H.'lik denir.

Homojen olmayan (Fr. Nonhomogène), H.'in karşıtı. H. olmayan bir cismin öz kütlesi her yerinde aynı değildir.

HOMOJEN ATMOSFER, bâzı teorik maksatlar için, yoğunluğunun yükseklikle değişmediği farz edilen ve bu suretle meydana gelen sabit yoğunluğa sahip atmosfere verilen ad. Böylece homojen bir atmosferin üst sınırı ile alt sınırı arasındaki mesafe belirli olacaktır. Başka bir ifade ile atmosferin kalınlığı tâyin edilmiş durumdadır. H. A.'in kalınlığı $\frac{RT}{g}$ ile verilir. Burada R, kuru hava için gaz sabitesi, T, mutlak olarak yer sıcaklığı, g yer çekimi ivmesidir. Meselâ yer sıcaklığının 273 mutlak derece (sıfır derece) olduğu bir durum için, H. A.'in kalınlığı yaklaşık olarak 8 000 m ye kadar ulaşacaktır.

HOMOKROMİ (Fr. Homochromie), bir hayvanın, üzerinde hareketsiz kaldığı bir zeminin rengini veyâ görünüşünü alması fonksiyonu. H. aktif veyâ pasif olabilir.

Pasif: Hayvan normal olarak, kendi görünüşüne uygun bir görünüş gösteren bir zemin üzerinde yaşar. Zebir'in otlar arasında yaşadığı gibi.

Aktif: Hayvan, kendi rengi üzerine te'sir edip, bunu değiştirir (bukalemun, kalkan balığı). Bu hâlde, deride bulunan renkli tanecikler büyür veyâ büzülür, satha çıkar veyâ derinin iç tabakalarına çöker. Bu hareket, ışığa karşı doğrudan doğruya meydana gelen bir mahallî reaksiyon, merkezî sinir sisteminin bir tenbihi veyâ bâzı hormonların etkisi sonunda meydana gelebilir. Korku, cinsî faaliyet, hayvanın gördükleri, bu sonuca te'sir eder.

HOMOLOG (Fr. Homologue) [Kim., Biyol., Mat.]:

1. Esas i'tibariyle aynı kimyevî bünyeden olup aynı özellikler göstermekle beraber, terkiplerinde ancak CH_2 grupu veyâ bunun bir çarpımıyla birbirinden farklı olan birleşiklere kimyada verilen ad. Meselâ genel formülü $C_n H_{2n+2}$ olan parafın hidrokarbürler, yağlı asitler ve alkoholler böyle bir «H. sıra» teşkil eder.

2. Aynı menşeden gelen organlara biyolojide verilen ad. Fonksiyonu aynı olan kromozomlar da H. olarak vasıflandırılır.

3. Eşit veyâ benzer şekillerde birbirine tekabül eden elemanlara geometride verilen ad.

HOMOPTERA (Zoo.): bk. EŞKANATLILAR.

HOMOSEKSÜELLİK (Fr. Homosexualité), tabiî evlilik ile bağdaşmayan, aynı cinse karşı cinsî arzu taşıma hâli. Cinsî obje erkek için kadın, kadın için de erkek olduğu halde H.'te aynı cinsten bir kişidir. Bu sebeple H., cinsî bir sapıklık (cinsî obje ve amaç sapıklığı), anormal bir eğilimdir.

Vasıfları, tarifleri, organofizyolojik - genetik - psikolojik âmilleri ve oluşları çok yönlü olan H.'in terimleri de o derece çeşitlidir. Yabancı dillerde bunun oldukça geniş bir argosu da vardır. Seksoloji ve psikiyatride en çok kullanılan ad homoseksüalitedir. Homoseksüalite karşılığı olarak inversion (= terslik veyâ sapıklık) terimi de kullanılmaktadır. Lâkin bu terim, daha ziyâde davranışlarında olduğu gibi, düşünce ve duygularında da karşı cinsin durumlarını takınma hali için kullanılır.

Homoseksüalite karşılığı olarak kullanılan diğer bir terim de Uranisme'dir ki bu terimin mitolojik bir kaynağı vardır (Uranos = gökler tanrısı). Kadın homoseksüalitesine de, Midilli adasında yaşamış olan şâir ve homoseksüel Sappho'dan alınmış olarak Saphisme veyâ Lesbos (Midilli) kelimesinden alınan Lesbianisme de denmektedir. Sodomie (= Lûtîlık) de eski Sodome şehrinden, yâni Lût kavminin oturduğu yerden gelmedir. Bu göl kenarındaki şehirde oturanların büyük kısmı kollektif cinsî şehvet âlemleri halinde homoseksüaliteye düşkün oldukları için Tanrının gazabına uğrayarak büyük bir sarsıntı sonunda yeryüzünden yok olmuşlardır.

H., iptidaî kabilelerde olduğu gibi, en modern memleketlerde bile görülmektedir. H., bâzı memleketlerde çok, bâzılarında ise daha azdır. İskandinavya gibi bâzı memleketlerde H. büyük bir müsamaha ile karşılandığı ve bununla ilgili filmlere bile müsaade edildiği halde, diğer bâzı memleketlerde ise tutum genel olarak menfidir ve H., tiksinti ile karşılanan bir sapıklık olarak kabul edilir.

XX. yüzyıl toplumunda hızla gelişen cinsî hürriyete âid meseleler (striptiz, çıplaklık, çok açık cinsî filmler, homoseksüel konulu romanlar, çeşitli sporların erkekleştirdiği kadın tipleri ve birçok gençlerin kadın jestlerine ve kıyafetlerine karşı özentileri gibi), bütün dünyada homoseksüel davranışların çoğalmakta olduğunu göstermektedir. Bu sebeple H., bütün dünyada çok önemli bir mediko-sosyal problem halini almıştır. Bâzı insanlarda, cinsî gelişme dönemlerinden birinde vaki olan bir saplanma veyâ erkek çocuğun anasına ve kız çocuğun babasına karşı olan plâtonik sevginin ifadesi olan Oidipus kompleksinin ters şekilde çözümlenmesi veyâ cinsî hormon dengesizliği gibi çeşitli sebepler homoseksüel bir zemin ve davranış hazırlar ve diğer birtakım sebeplerin de katılmasiyle esas normal cinsî davranışın yerini bu sapık davranış alır.

Hayatları boyunca homoseksüel eğilimli olarak hiçbir kadınla cinsî münasebeti olmayan gerçek homoseksüellerle ancak bâzan ihtiyaç zoru ile homoseksüel olanları ayırmak gerektir. Homoseksüellerin çoğunluğu normal davranışları bakımından erkek tipindedir ve kadın davranışı ile hareket edenlerden hiç hoşlanmazlar. Yine bâzı kişilerde, bir homoseksüel muharrik ve şuur dışı eğilimi olduğu halde aktif homoseksüalite yoktur. Bu illetten kurtulmak için ruh hekimlerine ve psikologlara daha çok bunlar baş vururlar.

Bugünün insanında, erken yaşlarda başlayan ve izahı kolay olmayan her şeyi ve en yasak olanı deneme ve en aykırı zevkleri arama eğilimi, onu homoseksüel denemelere götürmektedir. Bâzı toplumlarda refah ve ekonomik gelişme de bunu kamçılamaktadır. Freud, Libido teorisinde 10 - 15 yaşlar arasında insanların çoğunda derece derece ve çok defa plâtonik bir homoseksüel eğilim dönemi kabul etmektedir. Fakat H. daha ziyâde çocukluk çağında, özellikle erkek çocukların anaları ile olan yakın affektif münasebetlerin gelişmelerine ve anormal bir hal almasına bağlıdır.

Bilhassa tek çocukları olan bâzı kadınlar, erkek çocuklarına gereğinden fazla bir sevgi gösterirler; onları hiçbir yere çıkarmaz, dâima beraberlerinde bulundururlar; hattâ saçlarını uzatarak onları kız kıyafetine bile sokarlar. İşte H. bir bakıma cinsî içgüdünün erkekte olduğuna göre bir erkeklik, kadında da tam kadınlık çeşnisi almadan çocukluk çağında bir saplanmaya maruz kalmasına ve Oidipus kompleksinin ters benimsenmesine bağlanmaktadır. Lâkin H.'in sebepleri ve oluşlarıyla ilgili teoriler çeşitlidir. H., bu teorilerin bâzılarında bir dereceye kadar kalıtımla, iki taraflı cinsî yapılı (biseksüel) olmakla, kadında olduğuna göre erkeklik ve erkekte olduğuna göre kadınlık leh ne hormonal dengedeki bozuklukla izah edilmektedir. Fakat her vak'ada yalnız bir sebep kabul etmek imkânsızdır. Gerçi dış yapıları, yürüyüşleri, jestleri ve sakalsız çehreleriyle kadın fizyonomisini ve edasını gösteren homoseksüellerde az çok genetik ve hormonal bir sebep düşünülebilir. Tamamiyle atletik tipte ve erkek edalı olan ve başka hiçbir karakter ve davranış bozukluğu göstermeyen erkeklerde daha ziyade psikolojik ve psikanalitik sebepler ve çevre faktörleri rol oynamaktadır.

Kadınlarda H. (Saphisme, Lesbianisme), çeşitli anketlere ve istatistiklere göre erkeklere kıyasla son derece daha azdır. Ancak kadın homoseksüalitesi çok az memlekette yasaklandığı, eski zamanlardan beri kaygı yaratıcı bir moral problem sayılmadığı, aktif ve cinsî münasebet de söz konusu olmadığı için görünürde bir mesele sayılmamaktadır. Bir kere kadınlar erkeklere kıyasla daha ziyade bir birlik halinde yaşarlar ve duygularını karşılıklı sempatiler halinde dağıtırlar. Bundan ötürü H. onlarda daha azdır. Ancak her türlü imkânlara ve güzelliklerine rağmen evlenme tekliflerini hep reddeden ve bu şekilde kocayan kadınlarda homoseksüel eğilim daha fazladır. Erkeklerin bir süre veyâ uzun bir süre bulunmadığı kadın toplumlarında da kadın homoseksüalitesi artmaktadır.

Tedavi: Yalnız H. için değil, diğer gerçek cinsî sapıklıklar için, özellikle sapıklık tabiatını ortadan kaldırma bakımından güçlükler ve birçok vak'alarda imkânsızlıklar vardır. Gerçekten aşikâr bir hormonal veyâ diğer fizik bozukluklar olanlarda buna dönük bir tedavi bir dereceye kadar te'sirli olabilir. Fakat dünyada milyonları bulan homoseksüellerin pek az bir kısmı bu grupa dahil olduğu gibi, ilgili hekimlik dalına bu sapıklıktan kurtulmak için baş vuranlar da son derece azdır. Ancak diğer cinsî sapıklıklar gibi, H. de daha ziyade çocukluk çağındaki terbiye gelişmelerinde birtakım saplanmalara, aykırı çözümlere ve psikolojik gerginliklere bağlı olduğuna göre, bu te'sirleri erkenden sezmek ve önlemek esas koruyucu tedbirdir ve bu, bir bakıma ruh sağlığıdır. H.'e âid ruh sağlığı çok geniş yönlüdür. Meselâ durmadan alkol alan veyâ esrar düşkünü olan bir insan, homoseksüel eğilimlerini aktif hale getirebildiğine göre alkolizm ve toksikomani ile savaş, dolayısiyle homoseksüel eğilimi bastırır. Kendi iradeleri ve arzuları ile hekimlere baş vuran homoseksüeller için bir

psikoterapi söz konusudur. Ancak. bunun şeklini seçmek önemli bir mesele olduğu kadar, bunu tatbik edecek olanın da gerçekten yetkili ve bu problemde tecrübeli bir psikoterapi uzmanı olması gerekir. Aksi takdirde kötü bir şekilde idare edilen psikolojik tedavinin seyri içinde homoseksüel hasta şiddetli bir iç sıkıntısına tutulur ve hattâ hayatına kıymak teşebbüsünde bile bulunabilir. Bundan ötürü homoseksüalite için gerçek ve bâzı vak'alar için başarılı tedavi, iradeye ve bundan kurtulmak için samimî isteğe bağlıdır.

HOMOSERK (Fr. Homocerque, Yun. *homos* = aynı, *kerkos* = kuyruk), balıklarda kuyruk yüzgecinin her iki lobunun birbirine tamamen veyâ kısmen benzer olması (tersi: heteroserk; Fr. hétérocerque).

HOMOTETİ (Fr. Homothétie) [Mat.]. aşağıda gösterilen şartlara uygun nokta ile ilgili bir şekil değişmesi. H. merkezi diye adlandırılan bir O noktası ve H. oranı diye adlandırılan bir k oranı verildiğinde, M noktasının OM doğrusu üzerinde bulunan homotetik değişimi olan M' noktası, OM' = kOM'dir.

k pozitif ise H. pozitif veyâ direkt negatif ise negatif veyâ ters (inverse) adını alır. Bir şeklin H.'si, bu şeklin homotetik noktalarının topluluğu na denir. Pozitif bir H.'nın bir yer değişimi (déplacement) ile çarpımı bir benzerlik (similitude) teşkil eder.

HOMOTETİ

HOMOTOP [Mat.] A miktarının B miktarına geçen iki resm (Abbildung) i şu şartın yerine gelmesiyle birbirine nazaran H. adını alır. Bunlara benzer ve sonsuz sayıda resimlerin bu iki resim arasına sıkıştırılması hâlinde, bu iki resim kesintisiz birbirine çevrilebilmelidir. Bu özellik A ve B'nin topolojik resimlerinin tasnifinde kullanılır ve böylece A ve B miktarlarının topolojik özelliklerinin keşfine yarar.

HOMOTROP (Fr. Homotrope; Yun. *homos* = aynı; *tropos* = dönüş) [Mat.]: Sıfat olan bu kelime, aynı saha (domaine) ya ait olup aşağıda gösterilen şarta uyan iki çevre (circuit) ye tatbik olunur. Bu şart'a göre, çevrelerin her birinden devamlı şekil değiştirme (déformation continue) yolu ile, sahadan çıkmaksızın, öbür çevreye geçilebilmelidir. Sınırda H. çevre (circuit homotrope à zéro), târif sahası (domaine de définition) ndan çıkmaksızın, bir noktaya irca olunabilen çevredir.

HOMOUSİA, Hıristiyanlıkta Baba ile Oğul (İsâ) un «zat bakımından bir» olduğunu ileri süren bir akide Bk HOMOUSİOSÇULUK.

HOMOUSİOSÇULUK, İskenderiyeli bir din adamı olan Areios (aş. yu. 260-336) un, Tanrı'nın oğlu olarak İsa'nın Tanrı ile münasebeti hakkındaki görüşü. Tek Tanrı'ya inanmış ile İsa'nın tanrılığının kabulü arasındaki zıddiyet II. yüzyıldan beri ilâhiyatçıları bir hal çaresi aramağa sevk ediyordu. Fakat bu araştırmalar ya modalistlerin görüşü gibi eksik ya subordinatianula inki gibi ilk bakışta bulanık kalıyordu. İlk olarak Areios bu vuzuhsuzluğu bütün açıklığı ile ortaya koyup, İsa'yı Baba'nın bir yaratığı olarak göstermek suretiyle halle çalışmıştır. Areios'un bu iddiası, subordinatianların tezinin tam geliştirilmiş bir şekliydi. Bu teoloji ile monoteizmi ve İsa'nın tam mânâsiyle Tanrı'nın Oğlu olmasını bağdaştıran halk sofuluğu arasında bir savaş başladı. Bu savaşa son vermek için imparator Konstantinos 325 yılında Nikaia (İznik) da bir ökumenik synod (kilise kongresi) topladı. Bu synod Areios'u mahkûm etmiş ve Baba ile Oğul'un esasen bir olduğunu ilân eden doktrin (Homousia) i kabul etti. Batı Hıristiyanlığı bu doktrini benimsemiştir. Doğu Hıristiyan teologları ise, şu noktada ısrar ettiler: Onlar için İsa ile Baba'nın esasen bir olduğunu iddia etmek, Baba ile Oğul arasındaki tefriki yok etmek demek idi. Bu iki zıt tezi birleştirmeye çalışan Konstantinos, çok geçmeden Areios'u yine eski mevkiine getirmek istemiştir. Konstantinos'un ve haleflerinin bu aracılık teşebbüsleri her şeyden faz'a Athanasios (bk. bk.) un mukavemetinden dolayı başarısız kalmıştır. Athanasios bütün hasımlarını aforoz etmiştir. Bunların birkımı Areios'un yolundan ayrılamadı. Aetios ve Eunomios ise ondan daha da ileri giderek Areiosçuluğun sol kanadını teşkil ettiler. Çoğunluk (ki buna Areiosçuların sağ kanadı denmiştir) Baba - Oğul arasındaki esas birliği (Homousia) nde ısrar ediyordu. Buna rağmen Areiosçuluğun itibarı, Homoiusiosçuların uydurduğu turlu türlü ara bulma formülleri yüzünden düşmüştür. 362'de Athanasios, Homoiusiosçulara yaklaştı, Nikaia doktrinini artık «esas birliği» olarak değil, «esas eşitliği» olarak tefsir ediyor ve böylece problemi ilâhî varlığın birbirine benzeyen Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'ta belirdiği şeklindeki yeni bir teolojik formülle halle çalışıyordu. Bu formüle homoiusia (benzerlik doktrini adı verilmiştir. İstanbul'da 381'de toplanan konsilde bu teoloji kabul edilmiştir. Nikaia doktrini, homousia kelimesi muhafaza edilerek, yeni bir şekilde tefsir edilmiş ve kilisenin teslis doktrini burada meydana çıkmıştır. V. yüzyılda dogma kavgası, teslîsten christolojiye doğru kaymıştır.

HOMOZİGOT (Fr. Homozygote), hem babasından hem de anasından, belirli bir karakter ve vasıf (saç, kıl, tüy veyâ gözlerin rengi gibi) için aynı gen (gène) i alan canlıya verilen ad. Genetik bakımdan kendilerinin aynı olan bir canlı ile birleşen insan ve hayvanların çocuk ve yavruları birbirinin aynı olur. Resesif (récessif) bir karakter gösteren ferdler (meselâ albinizm), bu karakter için dâima H.'turlar (tersi: heterozigot, Fr. hétérozygote).

HOMS, Libya'da, Trablus şehrinin 120 km doğusunda, Leptis Magna adını taşıyan eski Roma şehri harabelerinin yakınında bir liman şehri ve vilâyet merkezi. Nüfûsu 13 900 (1964) dür H. vilâyetinin nüfûsu ise 137 205'tir.

HOMS, Suriye'de. Orontes Irmağı'nın 2 km güney - doğusunda bir şehir. Nüfûsu 200 000 (1966), denizden yüksekliği 492 m dir. Son derece elverişli trafik durumu dolayısiyla bugün Şam ve Haleb'den sonra Suriye'nin en önemli endüstri merkezi hâline gelmiştir.

H., Osmanlı İmparatorluğu devrinde ve özellikle XIX. yüzyılda önemli bir dokumacılık merkeziydi Iraq Petroleum Company adlı şirketin boru hatları üzerinde bulunan ve 1969 yılında kapasitesi büyük ölçüde genişletilen H. Petrol Rafinerisi tesisleri, yılda 2,7 milyar tonluk arıtma takatı ile Suriye'nin petrol ihtiyacını rahatlıkla karşılayabilmektedir. Ayrıca kuzey - doğu Suriye'deki petrol yatakları da 1968 târihinde petrol boru hattı ile bu rafineriye bağlanmış bulunmaktadır. 1959 yılında başlanmış olan modern sulama tesisleri sâyesinde H. çevresi tarım yönünden daha verimli hâle getirilmektedir. Bundan başka, şehirde büyük bir şeker tabrikası, kimyevî gübre fabrikası ve dokuma sanayii ile ilgili kuruluşlar vardır.

HOMS, Sibirya'da bir şehir. Nüfûsu 164 000 (1962) dir.

HONDURAS (resmî adı: *República de Honduras*) Orta Amerika'da bir devlet. Kuzeyinde H. Körfezi, doğu ve güney - doğusunda Nikaragua, batısında Guatemala, güneyin de Fonseca Körfezi ve San Salvador vardır. Yüzölçümü 112 088 km², nüfûsu 2 092 000 (1967), başkenti Tegucigalpa'dır. Ülke nüfûsunun % 69 u Kızılderili İspanyol melezi, % 20'si Kızılderili, % 8'i Gine aslından Zenci, % 3'ü İspanyoldur. Devlet dili İspanyolcadır. Resmî parası lempira'dır.

1. **Coğrafya:** H.'ta, kuzeydeki H. Körfezi'ne açılan Ulúa Deltasından güneydeki Fonseca Körfezi'ne kadar uzanan ve eskiden iki okyanus arasında büyük bir ulaşım ekseni rolü oynayan bir çöküntü alanı vardır. Bugün buraların iyi işlenen ovalarında az melezleşmiş yerlilerden meydana gelen yoğun bir nüfûs yaşar. Doğu H.'ta geniş vâdiler, doğu - batı doğrultusunda uzanan sıradağlarla birbirinden ayrılır. Bunlar H. Körfezi kıyılarındaki Pija sıradağları, Aguán Irmağı güneyindeki Yoro ve Paya sıradağları, Sulaco ve Olancho sıradağlarıdır. Güneye doğru yüksek ovalar (Tegucigalpa havzası) boyunca birtakım volkanik masifler uzanır. Bu masifler Fonseca Körfezi çevresindeki kıyı ovalarına hâkim durumdadır. Batı H.'ta güney - batıdan kuzey-doğuya yönelen üç dağ sırası uzanır: Bunlardan biri Guatemala sınırını meydana getirir; öteki ikisi (Espéritu Santo ve Merendon [2 200 m]) en büyük yükseltiye ulaşırlar. Güneyde Salvador ve Guatemala masifinin uzantısı olan volkanik bir masif yer alır.

Dağlık ve seyrek nüfûslu bir ülke olan H., gereği gibi değerlendirilmekten uzaktır. Ekonomisinin dayanağı hemen hemen yalnız muz üretimidir. Bu ürün özellikle ülkenin Antiller Denizi kıyılarındaki batı kesiminde yetiştirilmekte ve ihracatın dörtte üçüne yakın bir bölümünü teşkil etmektedir. H. dünyada en çok muz ihraç eden ülkedir. Muz dikim alanları öteki Orta Amerika ülkelerinden daha büyük oranda United Fruit Company'nin malıdır. H.'ın ihracatının çoğunu Amerika Birleşik Devletleri alır. Ülkenin öteki ziraî kaynakları kahve, tütün ve kopradır. H.'ın uçsuz bucaksız ormanlarından akaju (maun), yeraltından da altın ve gümüş elde edilir. Ülkede antimon, demir, bakır, kurşun ve çinko da üretilir.

2. **Târih:** 1838'de bağımsız hâle gelen H., eskiden Maya medeniyetinin gelişmiş olduğu (Copán harabeleri) ve Aztekler (Pipil kabileleri) ile Karaiplerin istilâsına uğramış bulunan topraklar üzerinde kurulmuş bir ülkedir. Christophorus Columbus H. kıyılarına dördüncü seferinde ulaşmış ve adını koymuştur (14 Ağustos 1502). İspanyollar istilâlarına 1523'te başlamışlar ve Moskitoların mukavemeti ile karşılaşmışlardır. 1540'ta kurdukları Comayagua şehri uzun zaman H.'ın başkenti olarak kalmıştır. Ülke Guatemala Genel Kumandanlığına bağlanmış, 1821'de bağımsızlığını elde etmesinden sonra da Orta Amerika Birleşik Eyâletleri Federal Cumhuriyetine katılmıştır (1824 - 1838). Bu federasyondan ayrıldıktan sonra kısa bir süre (1842 - 1844), Salvador ve Nicaragua ile birlikte kurulan bir konfederasyona katılmış ve komşularının bâzı toprak isteklerine boyun eğmek zorunda kalmıştır. XIX. yüzyılda H. illerinin *caudillo*'ları, Comayagua'dan daha liberal bir şehir olan başkent Tegucigalpa üzerine yürümüşler, sonra Amerika'nın en çok muz yetiştiren ülkesi olan H., United Fruit Company ortaklığının etkisi altına girmiştir. Asayişi düzenlemek ve dış borçların ödenmesini sağlamak için Amerikan deniz silâhendazları ülkeyi işgal etmişler (1911 - 1933) sonra Tiburcio Carías Andino'nun diktatörlüğü hüküm sürmüştür (1933 1949). Andino'nun kendine halef olarak seçtiği Juan Manuel Gálvez (1949 - 1954), 1951 târihli

HONDURAS ARMASI

HONDURAS

HONDURAS: Tegucigalpa

San Salvador Şartı ile Orta Amerika Devletleri teşkilâtına katılmış, başkanlığının sona ermesinde Guatemalalı siyasî mülteciler Arbenz Guzmán rejimine saldırmak için H.'ı kendilerine üs edinmişlerdir. Bundan sonra H.'ta hükûmet darbeleri birbirini takip etmiş, 1954'te Juile Lozan Díaz kendini «devletin en büyük başkanı» ilân etmiş, 1956 Ekiminde bir askerî cunta tarafından devrilmiş, 1957 de Ramón Villeda Morales cumhurbaşkanı olmuş, fakat 3 Ekim 1963'te ordu tarafından azledilmiştir.

H.'ta yürütme, halk tarafından 6 yıl için seçilen bir cumhurbaşkanına, yasama da serbest seçimle halkın seçtiği bir kongreye âiddir. Okuma yazma bilenler 18 yaşında, bilmeyenler 21 yaşında seçmen olabilirler. 1955'ten beri kadınlar da seçimlere katılmaktadırlar.

İngiliz Hondurası, Orta Amerika'da, Antiller Denizi üzerinde ve H. Körfezinin batı kıyıları boyunda yer alan bir İngiliz sömürgesi. Yüzölçümü 22 965 km², nüfûsu 92 000, başkenti Belize'dir. Ülke topraklarının çoğunluğu, H. Körfezi kıyılarınca uzanan ve nüfûsu pek seyrek ve dağınık olan ormanlık ovalarla kaplıdır. Arazinin kaydedilmeye değer bir yükselti (1 122 m) gösterdiği tek yer, Cockscomb masifidir. Ülkenin başlıca ekonomik kaynağı, ihracatın dörtte üçe yakın bir kısmını teşkil eden orman ürünleridir. Bunlar özellikle akaju (maun) ile çiklet yapımında kullanılan spodilla sakızıdır. İkinci derecede önemi olan kaynaklar da balık avı ile narenciye ürünleridir.

Târih: Çoğu zaman başkentinin adiyle El Belize diye anılan bu bölge, ilkin Maya İmparatorluğunun bir bölümü olmuş, sonra Karaiplerin istilâsına uğramıştır. XVIII. yüzyılda İspanya ile İngiltere arasında uzun süre mülkiyet ihtilâfına konu teşkil etmiştir. İngiltere Belize Irmağı ağzındaki ağaçları kesmekle yetinmeye râzı olmuş (1763 ve 1786 antlaşmaları), fakat bölgeye bir vâli göndermiş, 1862' de de ülkeye İngiliz sömürgesi statü ü vermiş ve yönetimini Jamaika genel vâlisine bağlı bir «kaymakam» a bırakmıştır. O zamandan beri Guatemala bu sömürge üzerinde hak ileri sürmektedir. İngiliz H.'ı 1 Ocak 1964'te iç muhtariyete kavuşmuştur.

HONEGGER [*honegör*], **Arthur** (Le Havre 1892-Paris 1955), İsviçreli kompozitör. Öğrenimini Zürich ve Paris konservatuvarlarında yapmış, Darius Milhaud ile beraber Altılar (Les Six) grupunu teşkil etmiştir. Piyano için parçalar, oda musikisi, senfonik şiirler, 5 senfoni, birkaç sahne ve film musikisi, baleler, melodiler ve bir hissa lirik eserler ve oratoryolar vücuda getirmiştir. Başlıca eserleri şunlardır: *Le Roi David* (Kral Davud) [1921); *Judith* (kadın adı) [1925]; *Jeanne au bûcher* (Yakılan Jeanne d'Arc)[1935]; *La danse des morts* (Ölülerin dansı) [1938]; *Nicolas de Flüe* (ad) [1939]. H. filimler için de besteler yapmıştır.

A. HONEGGER

HONG KONG veyâ **HONGKONG,** güney-doğu Çin'de, Pearl Nehri ağzının doğusunda, Kanton'un aş. yu. 150 km güneyinde bir İngiliz kolonisi. Yüzölçümü 1 013 km², nüfûsu 3 700 000 (1965), merkezi Victoria'dır. 1841'de koloni olarak İngiltere'ye bırakılmıştır. 1860'ta Kowloon Yarımadası da İngiltere'ye verilmiştir. 1898'de de Çin'den bâzı yeni topraklar, Lan Tao Adası ve diğer birçok adacıklar 99 yıl için İngilizlere kiralanmıştır ki, bu süre 1997'de sona erecektir. Halkının % 99'u Çinlidir. 13 000 kadar da Avrupa menşeli İngiliz bulunmaktadır. Son yıllarda Çin Halk Cumhuriyetinden kaçanların sayısı çok artmıştır. Resmî binâlar, adâlet sarayı, katedral ve üniversite, Victoria'dadır.

HONG KONG: Umumî görünüş

Koloni şu kısımlardan kuruludur:

Hong Kong Adası: Yüzölçümü 82 km² dir. 1,5 km lik bir boğazla kıt'adan ayrılır. Dağlık, dik ve kayalık kıyıları bulunan ada, Asya kıyılarının en mahfuz tabiî limanlarından birine sahiptir.

Kowloon Yarımadası: Yüzölçümü 8 km² dir. Başlıca limanı Kowloon'dur.

Floating: Nüfûsu aş. yu. 100 000'dir.

Adalar: H.'da 235 kadar küçük ada vardır.

H. da iklim tropikaldir. Ortalama yağış 27 cm civârındadır. Bütün toprakların ancak % 13'ünde tarım yapılabilir. İhracatının en büyük kısmı endüstri ürünleridir. Nüfûsun önemli bir kısmı dokuma ve besin sanâyiinde çalışır.

H., 120 yıldan fazla bir zamandır Asya'nın güney kıyısındaki en büyük serbest pazar ve liman, en işlek bir ticaret, endüstri ve turizm merkezidir. Bu İngiliz Kolonisi aynı zamanda büyük stratejik değer taşıyan bir deniz üssüdür. II. Dünya Harbi sırasında H., Japon kuvvetleri tarafından işgal edilmiş (25 Aralık 1941) ve koloni, 16 Eylûl 1945'te tekrar İngilizlere teslim edilmiştir.

HONOLULU, Amerika Birleşik Devletlerinde, Hawaii (b. bk.) nin eyâleti başkenti. Oahu adasındadır. Nüfûsu 335 000 (1961) dir. Şehirde 1920 yılında kurulmuş bir üniversite, yüksek okullar, bir sismografik rasathâne, bir müze, makina fabrikaları, tersaneler ve besin maddeleri endüstrisi bulunmaktadır. H., Büyük Okyanus'taki en önemli telekomünikasyon merkezlerinden biridir. Şehrin gerek hava gerek deniz ulaşım yönünden San Francisco, Sydney ve Yokohama'ya uzanan hatları ile bir milletlerarası trafik düğüm noktası olması, önemini daha da artırmaktadır.

HONOLULU

Volkanik dağların eteğine kurulmuş olan H., geniş bulvarları, büyük otelleri, modern iş hanları ve parkları ile tipik bir bahçeli Amerikan şehri havasını taşımaktadır. Ticaret limanının batısında, şehre bir demiryolu ile bağlı bulunan Pearl Harbor askerî limanı vardır. Şehrin doğusunda ise sevilen bir sayfiye yeri olan Waikiki bulunur.

HONORIA, Justa Grata (417 - 452'den sonra), Romalı prenses, Batı Roma imparatoru Constantius ile Placidia'nın kızı, II. Valentinianus'un kız kardeşi. III. Valentinianus, kız kardeşi H.'nın çocuklarının kendi çocuklarına karşı taht mücadelesine girişmesini önlemek üzere ailesi tarafından evlenmemeye mahkûm edilmiştir. H. bu sıralarda tahta geçen Hun imparatoru Attilâ (b. bk.) ya bir nişan yüzüğü göndererek evlenme teklifinde bulunmuştur. Ancak, Hun imparatoru Romalı prensesin bu teklifine cevap bile vermemiştir. Bu arada H.'nın kendi sarayında birtakım aşk münasebetleri kurduğu duyulmuş, bunun üzerine ana imparatoriçe Placidia kızını önce Bizans'ta, sonra da Ravenna'da bir manastırda hapsettirmiştir. Bu durumu öğrenen Attilâ, «nişanlı» sı H.'nın serbest bırakılması için elçilerini Ravenna'ya göndermiş ve müstakbel karısının mirası olmak üzere imparator Constantius'un imparatorluğunun yarısını istemiştir (450). Ravenna sarayı, Hun imparatorunun bu isteğini reddetmiş ve H.'yı evlendirmiştir.

HONORIUS, Flavius (İstanbul 384 - Ravenna 423), I. Batı Roma imparatoru (395 - 423), I. Theodosios'un ikinci oğlu ve Arkadios'un kardeşi. Vandal Stilicho, naip olarak, imparatorluğu parlak bir şekilde savunmuş, fakat H. ona iftira edenleri dinleyerek Stilicho'yu 408'de öldürtmüştür. 410'da Roma'yı yağma eden Alarich'e karşı koyamamıştır. General Flavius Constantinus, tahtı ele geçirmeğe çalışanları yenmiş ve 421'de tahtı H. ile paylaşmıştır.

HONSHU veyâ HONŞU (Japonca = ana ülke), en büyük Japon adası. Yüzölçümü 230 448 km² (uydu adalar ile birlikte), nüfûsu 76,8 milyon (1965) dur. Japon halkının % 78'i bu adada yaşar. H.'da başkent Tokyo'dan başka toplam nüfûsları 19 milyonu aşkın Yokohama, Nagoya, Osaka, Kobe ve Kyoto gibi milyonluk şehirler vardır. Ada mülkî bakımdan 34 kent (= vilâyet) e ayrılmıştır. H.'da aynı zamanda Japonya'nın en geniş ovaları (Kanto, Kansai, Nobi ve Niigata) ile en yüksek dağları (Fujisan ve Yarigatake) bulunmaktadır. Yeraltı zenginlikleri yönünden kömür, bakır, petrol ve pirit kayda değer.

HONSHU: Çeltik tarlaları

HONTHEIM [*honthaym*], **Johann Nikolaus von** (Tréves 1701 - Luxembourg 1790), Alman târihçisi ve din bilgini. İlmi ile ün yapmış olan bu târih ve kilise hukuku mütehassısı, *Liber singularis...* (Garip kitap) [1763] adlı eseri ile dikkati çekmiştir. Bu eser 1769'da yasak edilmiş kitaplar listesine alınmıştır. Her ne kadar 1778'de kiliseye göre kabahat teşkil eden sözlerini geri almışsa da, sonradan gallicanisme (Galikanizm) adını taşıyan ve Fransa kilisesinin Papa'ya karşı muhtariyetinde ısrar eden doktrine sadık kaldığını ilân etmiştir.

HOOCH [*hōh*] veyâ **HOOGH, Pieter de** (Rotterdam 1629 - Haarlem 1684), Hollandalı ressam. Berghem'in veyâ Rembrant'ın öğrencisi olduğu tahmin edilmektedir. Hollanda cemiyet hayatı, eserlerinin başlıca konusu olmuştur. İnce bir işçiliğe dayanan gerçekçiliği yanında, Hollanda ev içlerinin sâkin, rahat görünüşlerini, kişilerin çevreye hâs havatını sâde bir anlamla eserlerine işlemiştir. Dünya müzelerinde bulunan eserleri arasında başlıcaları şunlardır: «Bir ev içi» (Aix Muzesi); «Anne»; «Hollanda ev içine bir bakış» (Berlin Müzesi); «Bir Hollanda evi avlusu»; «Tuğla döşeli avlu» (Millî Galeri, Londra); «Flüt çalanın etrafında» (Borghese Galerisi, Roma); «Dans eden çift»; «Öğüt veren anne» (Kopenhag Müzesi).

HOOD [*hud*], **Thomas** (Londra 1799 - Londra 1845), İngiliz şâiri. İlk önce ticaretle uğraşmış, sonra gravürcülük etmiş ve nihâyet yazarlığa başlamıştır. Aynı zamanda birçok dergiler de yayınlamıştır. Eserlerinde sosyal patos veyâ kelime oyunlarının geniş yer tuttuğu bir mizah havası hâkimdir. En önemli eserleri şunlardır: *The song of the shirt* (Gömlek şarkısı) *The bridge of sighs* (İç çekişler köprüsü)

HOOD: bk. ROBİN HOOD.

HOOGHLY [*hugli*], Hindistan'da, Batı Bengal'da. Hooghly nehri kenarında bir şehir. Nüfûsu 49 000 (1962) dır. 1537 de Portekizliler tarafından kurulmuş olan H., 1561 de bir İngiliz ticaret merkezi olmuş, fakat 1690'da yerini Calcutta (Kalküta) ya bırakmıştır. Calcutta banliyösünün son yıllarda sanayileşmesi üzerine H. büyümüştür. Şimdiki hâlde Cinsura ile beraber bir şehir topluluğu teşkil etmektedir. Pirinç fabrikaları ile bir kauçuk fabrikası vardır.

HOOKE [*huk*], **Robert** (Freshwater 1635 - Londra 1703), İngiliz fizikçi ve matematikçisi. Oxford'da okumuş olan H., 1662'de Royal Society of London) adlı ilmî araştırma cemiyetinde fizik deneyleri yapmakla görevlendirilmiş ve Robert Boyle (b. bk.) un hava tulumbası çalışmalarında ona yardımcı olmuştur. 1665'te Oxford'da Gresham Kolejinde geometri profesörü tâyin edilen H., 1660'ta formülünü ortaya koyduğu katı cisimlerin elâstikliği hakkındaki kanunu, saat sanayiinin gelişmesinde barometrelerin, meteorolojik vasıtalarının ve birçok astronomik âletlerin yapılışında faydalı olmuştur. Aritmetik hesap makinasının ve Gregory

R. HOOKE: *Micrographia* adlı eserden bir resim

teleskopunun ilk bulucusu olan H., fizik alanında çekim ve ağırlık kanunları konusunda de bâzı yenilikler getirmiştir.

Hücre nazariyelerini de inceleyen H., 1667'de ilk olarak bitki dokularının mikroskopla muayenesini denemiştir. Hücreler üzerindeki nazariyesini 1654'te yayınlanan *Micrographia* adlı eserinde izah etmiştir.

1677 - 1683 yıllarında Royal Society'nin sekreterliğini yapan H., 1681 - 1682 yıllarında bu cemiyette sunulmuş raporları *Philosophical Collections* adı altında yayınlamıştır. *Lectiones Cutlerianae* (1674 - 1679) ve ölümünden sonra R. Waller tarafından bastırılan *Philosophical Algebra* [1705] H.'un başlıca eserleri arasındadır.

HOOVER [*huvör*], **Herbert Clark** (West Branch, Iowa 1874 - New York 1964), Amerika Birleşik Devletlerinin 31. cumhurbaşkanı. Jesse Clark ile Minthorn H.'ın ikinci oğulları olarak dünyaya gelen H., altı yaşında iken babasını, on yaşında iken de annesini kaybetmiştir. H., amca ve dayısının himâyelerinde büyümüştür. 1891'de California'da (Palo Alto da) yeni açılan Leland Stanford Üniversitesi'nin giriş imtihanlarını kazanan H., üniversitede kâtiplik yaparak ve öğrenci yurtlarına gazete dağıtarak tahsiline devam etmiş ve 1895'te mühendislik bölümünü bitirmiştir. Bir yıl Nevada'da mâden işçisi olarak çalışan H., daha sonra Louis Janim'in güney - batıdaki arazilerinde kâhya muavinliği yapmıştır. 1897'de İngilizler, batı Avustralya'da California metodları ile çalışacak tecrübeli bir mâden mühendisi arayınca H. buraya gönderilmiştir. Avustralya'da kısa zamanda teknik alanda olduğu kadar yönetim işlerinde de üstün başarısı görülen H., yeni mâden araştırma çalışmalarının başına getirilmiştir. Çin hükûmetinden çalışma teklifi alan H., Çin'de uzun zaman kalamamıştır. çıkan isyanlar, onun kuzey - doğu Çin'deki çalışmalarını tamamiyle durdurmuştur. H., 1900 Aralığında, Çin'de çalışan Avrupalı yabancı mâden ortaklıklarından birinin başına getirilmiş, kumpanya Belçikalıların kontrolü e geçince, bu işten ayrılarak, Londra'daki bâzı mühim mâden ortaklıklarına ortak olmuştur. 1908'den sonra, mâden araştırma ve işletme alanında danışma ve düzenleme uzmanı olarak dünyaya ün salan H., Mandalay, St. Petersburg, Şanghay, Melbourne ve Londra kadar, New York ve San Francisco iş çevrelerinde de hatırı sayılan bir otorite hâline gelmiştir. 1909 da *Principles of Mining* (Mâdencilik prensipleri) adlı eserini yayınlamış ve 1912 de Georgius Agricola'nın 1556'da Lâtince olarak çıkan *De re metallica* (Mâdenler âlemi hakkında) adlı eserini eşiyle birlikte İngilizceye çevirmiştir.

H. C. HOOVER

I. Dünya Harbi başladığında Londra'da bulunan H., büyük bir servet ve sermâye sahibi idi. Hissedar olduğu birçok Avrupa kuruluşlariyle ortaklığını tasfiye etmiş ve beş yıl süre ile bütün masrafları kendisi karşılayarak Almanlardan zarar gören Belçikalı ve kuzey Fransalı 10 milyon insana, beslenmeleri ve ekonomik korunmaları hususunda 1915'ten 1919 a kadar bir devlet gibi yardımda bulunmuştur. Bu vesile ile İngiltere, Almanya, Fransa ve tarafsız ülkelerin yüksek kademedeki kara ve deniz kuvvetleri komutanları ve sivil otoriteleriyle, bu arada Lloyd George, Winston Churchill ve Lars Moen ile de sıkı münasebetler kuran H., 1917 Martından sonra Avrupa'daki Amerikan kuvvetlerinin durumu ile de yakından ilgilenmiş ve onların Belçika'dan tahliyelerinde yardım komitesi başında mühim vazifeler görmüştür.

Amerikan Beyannâmesi'nin ilânından sonra Washington'a gelen H., müttefik memleketlerdeki gıda sıkıntısı ve beslenme zorlukları hakkındaki görüş ve tavsiyelerini bir raporla hükûmete sunmuştur. H., 1917 Haziranında besleme bakanı ve Başkan Wilson'ın savaşla ilgili Danışma Meclisi'ne üye seçilmiştir. H.'ın başarılı çalışmaları sonucu, 1918 Kasımındaki mütarekeden sonra, «savaşı gıda kazanacak» sözü alem olmuştur. *To hooverize* (= H.'leştirmek, H. usûlü uygulamak) tâbiri Amerikan literatürüne geçmiş, Amerikan dilinde yeni bir fiil olarak yer almıştır.

28 Haziran 1919'da Versailles Muahedesi imzâlanınca, müttefikler arasında ekonomik ve mâlî meselelerin halli yolunda Londra'da yapılan ortak görüşmelere katılan H.,

Belçika'daki yardım komisyonundan kalan birkaç milyon dolarını Belçika üniversitelerinin yeniden kurulup gelişmelerine harcamış ve California'da bir enstitü ve üniversite vakfı kurmuştur. H., Amerika'ya dönüşünde Demokratlar ve Cumhuriyetçiler tarafından gelecek seçimlerin üzerinde birleşilecek tek başkan adayı olarak kabul edilmiştir.

Amerika'ya göç edip vatandaş olmuş Ermenilerin, kendi çıkarları yolundaki mübalâğalı propagandaları te'sirinde kalan Başkan Wilson, Avrupalı emperyalist liderlerin telkinlerine de uyarak, Türkiye'de Amerikan mandası altında bir Ermenistan kurulması kararını vermişken, bu yanlış kararın önlenme ve düzeltilmesinde H.'ın târihî, büyük rolü olmuştur.

1919 Mayıs ortalarında Albay House tarafından verilen habere göre, Başkan Wilson'ın Amerika mandası altında bir Ermenistan kurmayı ve kendisini de buraya idâreci tâyin etmeyi düşündüğünü öğrenen H., «Türkiye ve Türkleri çok az tanıdığını bildiği Wilson'ı» bu târihî hatâ ve kararından vazgeçirmeğe çalışmıştır. Önce Albay Hous'a, sonra da Wilson'a Ermeni meselesi'ni yerinde incelemek için General Harbord (b. bk.) başkanlığında bir hey'et gönderilmesini tavsiye etmiştir. Haziranda Avrupa'dan ayrılan Başkan Wilson'a, 3 Temmuz 1919'da Paris'ten John Forster Dulles (b. bk.) ile birlikte telgraf çekerek General Harbord'ın vazifelendirilmesini tekrarlayan H., bu hey'et kurulurken de kendisiyle çalışan üç güvenilir arkadaşı (Clark, Mok ight, Poland) nı buraya kabul ettirmiştir. Böylece, General Harbord Hey'eti'nin Türkiye'yi ziyareti ve Mustafa Kemâl Paşa ile görüşmesi sonucu Ermeni ve manda meselesinin Türkler lehinde sonuçlanması sağlanmıştır.

1920 kongreleri sırasında Demokratların kendisine yaklaşmalarına karşılık H.'ın: «Ben dâima Cumhuriyetçi idim» diyerek siyasî temâyülünü açıklaması, Cumhuriyetçiler arasında kendisine karşı birdenbire Harding (b. bk.) in rakip aday çıkarılmasına sebep olmuştur. Neticede H., kabine üyeliğinden önemli gördüğü Ticaret Genel Sekreterliği vazifesiyle yetinmiştir.

Daha sonraki Başkan Coolidge (b. bk.) tarafından tâyin edildiği Mâden İşletme İmtiyazı Bürosu, Radyo Dâiresi v. b. gibi kuruluşların başında gördüğü hizmetler, Ticaret ve Sanâyi Odaları, ithalât - ihracât ortaklık ve kuruluşları ile yaptığı yakın çalışmalar, Amerikan sanâyi ihraç maddelerinin artmasına ve Amerikan sanâyiinin yeni standardlar rejimine intibâkına büyük yardımlar sağlamıştır. 1928 kongresinde John L. McNab'ın: «Mühendis, bilgin, açlığa karşı savaşan muavenet lideri, idâreci, icrâcı, devlet adamı, Amerikalılar için hayırlı, komşuları ve bütün insanlık için hayırlı ve faydalı kimse» diye vasıflandırdığı H., o târihe kadarki bütün millî seçimlerde alınmış sonuçlardan çok üstün bir oy sayısı ile başkan seçilmiş ve 4 Mart 1929'da vazifesine başlamıştır. H., 25 Ekim 1929'dan i'tibâren Beyaz Saray'da işçi, tarım ve sanâyi liderleriyle düzenlediği görüşmeler sonucu Amerika'nın iş hacminin genişlemesini ve sanâyi üretiminin artmasını, ekonomik krizlerin kısa zamanda normale dönmesini ve işsizliğin önlenmesini, ticaret filosunun büyütülmesini sağlamıştır.

H.'ın «sokaklarda çimenler bitecek» vaad ve propagandasına rağmen Franklin D. Roosevelt (b. bk.), 1932 Kasımında büyük bir çoğunlukla başkanlığa seçilmiştir.

H., Beyaz Saray'dan ayrılmasından sonra, mütevellilerinden biri bulunduğu Stanford Üniversitesi için para toplamaya ve 175 000 kitap ve broşürlük bir kütüphâne kurmaya çalışmıştır. Şimdi bu kütüphâne, H. Savaş, İhtilâl ve Barış Kütüphânesi adıyla bütün dünya ilim âlemine yardımcı bir müessese hâlinde faydalı olmaktadır. Kütüphânenin Orta Doğu bölümü, Türk târihine ve Millî Mücadele'sine âid değerli eserlerle doludur.

H., 1934'te *The Challenge to Liberty* (Hürriyetin denenmesi) adlı eserini yayınlamıştır. H., yakın gelecekte sosyalist metodların sızma derecesi az da olsa, bütün ekonomik sistemi, idârî yapıyı ve hattâ tekmil hürriyet düzenini demoralize edeceğini bu kitabında âdetâ bir kehânetle ileri sürmüş ve savunmuştur.

1938 başlarında Belçika, Fransa, İsviçre, Avusturya, Çekoslovakya, Almanya, Polonya, Finlandâ, Estonya ve İsveç'i ziyâret eden H., Berlin'de Hitler ve Göring ile de görüşmüş, Amerika'ya dönüşünde birçok konferanslar vererek Avrupa hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. H. bu konuşmalarında, Almanya'nın yüzünü Avrupa'dan çok doğuya, yâni Rusya'ya çevirmiş bulunduğunu, Japonya'nın ise batıya yönelmiş olduğunu belirtmiştir. H., 1939'da komünist istilâsına karşı yaptığı mücadele ile medeniyet ve hürriyet âlemine ışık tutan yıldız saydığı Finlanda'yı desteklemek üzere büyük bir fon ortaya koymuş ve Finlanda'ya yardım teşkilâtını kurmuştur.

Eylûl 1941'de Almanya ile Rusya'nın birbirlerini yıkmaktaki gayretleri karşısında H., Amerika ve Avrupalıların, Sovyetlere yardım politikasını şiddetle yererek, sonuç hangi tarafın lehine olursa olsun, yakın gelecekte totaliter bir tehlikenin hür dünyayı tehdid edeceğine dikkati çekmiş ve: «Oğullarımızı Rusya'nın yardımına göndererek bu savaşı komunizmin kazanmasına sebep olursak, Rusya'daki milyonlarca esir insanın geleceği, Avrupa'nın ve bizzat kendimizin hürriyet ve istiklâllerimiz ne olur?» diye sormuştur. Amerika'nın Avrupa'ya çıkarma yapmasına karşı olan H., nazizmin kendi içinden yıkılabileceğine inanarak: «Harbden uzak durursak, bütün dünyayı anlayışa dâvet edebiliriz» demiştir.

Pearl Harbor'dan bir ay kadar sonra H., *America's First Crusade* (Amerika'nın ilk Haçlı seferi) [1941] kitabını yayınlamıştır. Burada Paris Barış Konferansı'nda Amerika'nın rolünü tenkid etmiştir ki, H.'ın târih hususunda açıkladığı gerçekler, birçok Avrupalı ve Amerikalının hoşuna gitmemiştir. 1942'de Hugh Gibson ile birlikte yazdığı *The Problems of Lasting Peace* (Devamlı bir barışın meseleleri) çok daha iyi karşılanmıştır. Kendi görüşlerince barış veyâ savaşı mümkün kılan yedi dinamik kuvveti ele alan yazarlar, bu kuvvetlerin te'sirlerini 1914'e kadar inceleyip, bunları savaş sırası ve savaş sonrası devirlere uygulamışlar ve bu esasa dayanarak devamlı bir barışın mâhiyetine dâir bâzı sonuçlara varmışlardır.

H.'ın diğer bâzı eserleri şunlardır: *American Individualism* (Amerikan ferdiyetçiliği) [1922]; *Addresses Upon the American Road* (Amerika yollarında nutukları) [7 cild, 1938 - 1955]; *Memoirs* (Hâtıraları) [3 cild, 1951 - 1952]; *The Ordeal of Woodrow Wilson* (Woodrow Wilson'ın büyük imtihanı) [1958].

HOOVER [*huvör*], **John Edgar** (doğ. Washington 1895), Amerikan hukukçusu ve kriminoloğu. Öğrenimini 1916'da George Washington Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamlayan H., önce Baro'ya girmiş (1917), sonra Adalet Bakanlığı kadrosunda vazife görmüştür (1919 1921). 1921'de Haber Alma Bürosu başkan yardımcılığına atanan H., 1924'te başkanlığa getirilmiştir. H., 1935'te bu büroyu, Federal Bureau of Investigation (FBI) adı altında yeniden teşkilâtlandırmıştır. Her türlü siyasî ilişkilerden uzak tutu-

lan bu teşkilâtı, cinayetlerin tesbitini en ilmî metodlarla gerçekleştiren birçok yeni şûbeler, okullar, lâboratuvarlar ve akademiler [FBI National Academy] (1935) de açtırarak, Amerika'da yurdiçi millî güvenliğin başlıca organı hâline yükseltmiştir. Bu devrede FBI'ın gördüğü hizmetler sonucu H., bütün milletçe sevilen insanlardan biri olarak G-Men diye ün kazanmıştır. II. Dünya Harbi sırasında ve sonrasında Başkan Harry S. Truman tarafından kadrosu ve yetkileri artırılan teşkilât, komünist faâliyetlere karşı ağır tedbirleri ve zencî hareketlerindeki tutumu dolayısı ile bâzı tenkidlere uğrayınca H., teşkilât başkanlığından çekilmiş, fakat 1960 yılında John F. Kennedy, H.'ı yeniden FBI'ın başına getirmiştir. H., gördüğü hizmetler karşılığı birçok üniversitelerden fahrî profesörlük unvânı ve bâzı devlet başkanlarından çeşitli madalyalar almıştır. Devlet hizmetindeki yaş sınırını çoktan aştığı hâlde H., emekliye ayrılmamıştır.

J. E. HOOVER

Başlıca eserleri şunlardır: *Persons in Hiding* (Saklanan şahıslar) [1938]; *Masters of Deceit* (Aldatma üstadları) [1958]; *A Study of Communism* (Komünizm üzerinde bir çalışma) [1962]; *J. Edgar Hoover on Communism* (J. Edgar H.'ın komünizm konusundaki düşünceleri) [1969].

HOOVER [*huvör*] **BARAJI**, Amerika Birleşik Devletlerinde, Nevada ve Arizona eyâletlerinin sınırında, Colorado Nehri üzerinde bir baraj. 221 m yükseklikte olup, 42 milyar m^3 su toplar. Bu baraj sâyesinde 800 000 ha arazinin sulanması mümkün olmuş ve 13 şehre su getirilmiştir. Bu şehirlerden biri de Los Angeles'tir. Beslediği santralın kuruluştaki gücü 1 320 000 kılovattır.

HOPA, Artvin iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 289 km^2, ilçe nüfûsu 23 586 (1970), merkez bucağının nüfûsu 7 741 (1970) tür. Bir bucağı (Kemalpaşa), 25 köyü vardır.

H., Karadeniz kıyısında, hemen hemen Peronit Burnu ile Rus sınırı, güneyde de Takişli Dağı (1 890 m) arasında kalan bir ilçedir. H., coğrafî özelliğini iklime borçludur. Azamisi sonbahara isabet etmekle beraber, her mevsimi yağışlı (yıllık ortalama 2 000 - 2 500 mm) geçen ilçede kışlar, Akdeniz kıyılarımızı andıracak şekilde ılık, buna karşılık yazlar mutedildir. Bu tabiat şartları, ilçede kesif bir bitki örtüsünün teşekkülüne yol açmıştır. Kıyı ile 600 m yükseklik arasındaki kuşağın alt basamağında makiden kazanılmış alanlarda portakal, mandalina, incir (30 ton) ağaçlarıyla çay çalısına rastlanır.

HOPA: Köprübaşı mevkii

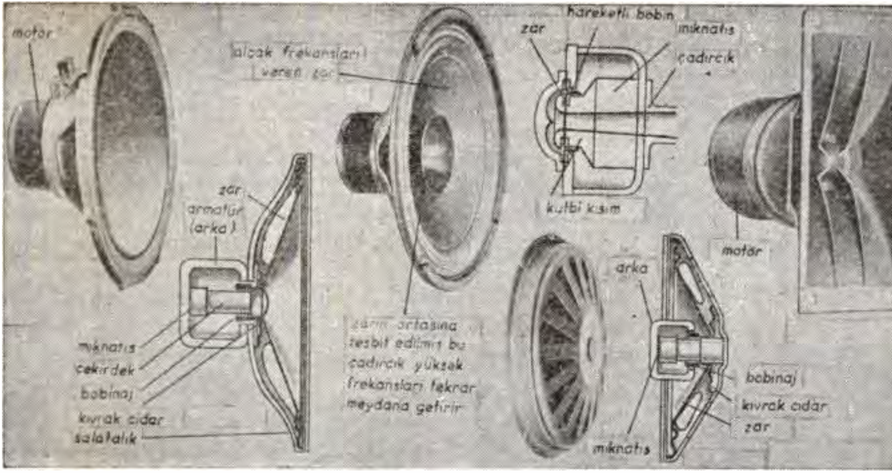
HOPA: Limanın uzaktan görünüşü

Alt kıyı kuşağındaki düzlüklere veyâ bol sulu derelerin kazdığı geniş vâdilere birbirinden yüzlerce metre uzak mahalleler hâlinde kurulmuş, kiremit çatılı, 2 - 3 katlı ev kümelerinden ibâret yerleşme merkezlerinden en önemlisi H.'dır. Doğu Karadeniz kıyılarımızda son vapur iskelesi olan H., kıyı yoluyla Trabzon ve Samsun gibi büyük merkezlere, aşağı Çoruh vâdisi üzerinden Erzurum'a bağlıdır. Fakat bu limandaki te'sislerin yetersizliğinin yanısıra, hemen gerisinde yükselen dağlar ve Karadeniz'deki limanların sıklığı, H. hinterlandının genişlemesine ve H.'nın gelişmesine imkân vermemektedir. Toprağın az olması yanında nüfûs sıklığı (Kemalpaşa'da km^2 de 65; H. merkez ilçesinde 38 kişi) nın fazlalığı, bu kuşaktaki bir kısım halkı büyük merkezlere göçe zorlamaktadır.

Kıyı kuşağının üst basamağı, yayvan yapraklı ağaçlar bölgesidir. Akarsu yamaçlarının nisbeten düz kısımlarında, toprak sürüklenmesini önlemek amacıyla inşâ edilmiş taraçalar gerisinde her yıl gübrelenen küçük bahçeler, mısır (1968'de 10 500 ton) dan başka, sebze ve başta elma (160 ton), armut (150 ton) olmak üzere, üzüm (150 ton), kiraz gibi meyve yetiştirme sahalarıdır.

600 m nin yukarısındaki kısımlarda koyun (12 212 baş), sığır (9 033 baş) beslenir. İğne yapraklı ağaçlar (lâdin, köknar)ın hâkimiyet kazandığı orman açıklıklarında, mezra denen yerleşme merkezleri sıralanır. Altı ahır, üstü mesken olarak kullanılan, çift katlı binâlardan müteşekkil mezralarda devamlı oturan âile sayîsı 4 - 5'i geçmez. Mezralar, kıyı kuşağına yerleşmiş âile fertlerinden sâdece birkaçının, Haziran başında 3 ay süreyle kalmak üzere orman üst sınırı (2 000 m) yukarısındaki asıl yaylalara çıkıp inerken hayvanlariyle birer ay barındıkları yerlerdir. — Talip Yücel

HOPARLÖR (Fr. Haut-parleur), elektrik dalgalarını ses dalgalarına çeviren ve sesi yükselten âlet. Esas i'tibâriyle motör, difüzör ve takviye cihazı (renforçateur) olmak üzere üç parçadan meydana gelmiştir. Motör, elektrik titreşimini mekanik titreşime çevirir. Difüzör, motörün te'siriyle titreşir ve bu titreşimleri havaya verir. Takviye cihazı ise havanın titreşimlerini yoğunlaştırır ve bunlara bir yön verir; bunun yerine bir perde (écran) de kullanılabilir. Bu perde titreşimleri kanalize eder. İyi bir H., sesi hiç değiştirmeden kuvvetlendiren hassas bir âlet olmalıdır. Fakat H. bu vasıflara, elde edilmesi istenilen frekansların ancak bir kısmı için ve oldukça dar sınırlar içinde sahip olabilir. Bu

HOPARLÖR

sebepten dolayı, başka başka frekanslara âid seslerin elde edilebilmesi için birden fazla H. kullanmak mecburiyeti vardır.

HOPE [*houp*], **Anthony** (asıl adı: **Sir Anthony Hope Hawkins**; Clapton, Londra 1863 - Walton - on - Hill, Surrey 1933), İngiliz hikâye yazarı. Hayale dayanan sergüzeştler, eşkıya romantizmi ile dolu romanlar ve salon komedileri yazmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *The god in the car* (Arabadaki tanrı) [2 cild, 1894]; *The prisoner of Zenda* (Zenda mahpusu) [1894]; *Dolly dialogues* (Bebek konuşmaları) [1894]; *Rupert of Hentzau* (ad) [1898]; *Quisanté* (ad) [2 cild, 1900]; *Double harness* (Çift zırh takımı) [1904]; *Lucinda* (ad) [1920]; *Memoirs and notes* (Hâtıra ve notlar) [1927].

HOPE [*houp*], **Thomas Charles** (Edinburgh 1766 - Edinburgh 1844), İskoçyalı kimyager. Tıp tahsil etmiş, Edinburgh'de kimya profesörü olmuştur (1795). Klaproth ile beraber stronsiyan (Fr. strontiane, İng. strontia) ı keşfetmiştir (1792). 1805 târihinde suyun maksimum yoğunluğu ile ilgili olarak yaptığı bir deneyi târif etmiştir.

Hope deneyi: Ortası soğutucu bir karışımla dolu bir manşon ile çevrili ve cidarı, iki termometrenin geçirilmesine elverişli su doldurulmuş ayaklı bir deney tüpünde şu olaylar görülür: Aşağıdaki termometre süratle düşer ve 4° santigradda sabit kalır; öbür termometre ise ne düşer, ne yükselir. Daha sonra, aşağıdaki termometre sabit kalır, üstteki termometre ise tedricen 4° ye, nihâyet 0° ye kadar düşer.

Bu sonuçlar kolayca izah edilebilir. Normal sıcaklıkta olan su, deney tüpünün soğuk olan kısmı ile temas sonunda soğur ve bunun sonunda da yoğunluğu artar ve deney tüpünün dibine çöker. 4° santigradda su bir yoğunluk maksimumundan geçer. Bu noktadan sonra ısı azalmağa devam ederse, suyun yoğunluğu da azalır ve su, deney tüpünün yukarısına çıkar.

HO - PEI veyâ **HOPE (H)** (1421 - 1928 yılları arasında kullanılmış olan eski adı: **Çili**), Çin'in kuzeyinde büyük bir vilâyet. Huangho ırmağının büyük kıvrımından meydana gelen Büyük Ova'nın bütün kuzey kısmı ile gerideki dağların etekleri ve batıda ve kuzeyde Çin Seddi'ne kadar olan bölge H.'nin sınırları içinde yer alır. Eskiden özellikle Haiho ırmağı ve kollarının taşkınları dolayısıyla burada sık sık su baskınları olurdu. Çevredeki arazinin yapısından dolayı bâzı kesimlerin tuzlanmasına ve çok kere kuraklığın hüküm sürmesine rağmen, burası bilhassa ovalık kesimlerde büyük bir köylü nüfûsu yoğunluğu gösterir. En ön plânda yetiştirilen tarım ürünleri buğday, kauliang ve pamuktur. Dağ eteklerindeki mâden yataklarından çıkarılan kömür v. b., dekovil hatları vasıtasıyla ana demiryolu şebekesine nakledilir. Pekin'den açılmış bir kanal ile Haiho'ya varmak mümkündür ki o da Paiho ırmağına açılır. Paiho üzerinde de gemi nakliyatı yapılmaktadır. Büyük şehirlerde metalürji, dokuma ve kimya endüstrileri yaygındır. Bundan bir süre önce vilâyet merkezi değişmiş ve Ş.kyahvang şehri merkez olmuştur.

HOPKINS [*hopkinz*], **Gerard Manley** (Stratford, Essex 1844 - Dublin 1889), İngiliz şâiri. Liverpool'un fakir semtlerinde papazlık ettikten sonra 1884'te Dublin'de klâsik diller profesörü olmuştur. H.'in şiir sanatı, Victoria devri şâirlerinin san'atından çok farklıdır. Eski İngiliz edebiyâtının özelliklerini ihyâ ederek, keyfî bir şekilde kelime uydurarak ve tabiatı kesin bir tetkike tâbi tutarak, olayların hususiyetlerini tespite çalışmıştır. I. Dünya Harbi nesl nin şâirleri ve özellikle T. S. Eliot üzerinde te'siri vardır. Şiirleri ancak 1918'de, arkadaşı R. Bridges tarafından yayınlanmıştır. Eserleri şunlardır: *Poems* (Şiirler) [1918]; *The note - books and papers* (Defterler ve yazılar) [1937]; *Selected poems* (Seçilmiş şiirler) [1953]; *The journals and papers* (Muhtıra defterleri ve kâğıtlar) [1959]; *The sermons and devotional writings* (Vaızlar ve dinî yazılar) [1959].

G. M. HOPKINS

HOPKINS [*hopkinz*], **Harry Lloyd** (Sioux City, Iowa 1890 - New York 1946), Amerikalı politikacı. Franklin D. Roosevelt'in cumhurbaşkanlığı sırasında muhtelif iş yaratma programlarının gerçekleştirilmesini idare etmiş, Works Projekts Administration (İş tasarıları idaresi) adlı kuruluşun da başkanlığını yapmıştır. 1938 - 1940 yılları arasında ticaret bakanlığında bulunmuş olan H., birtakım sosyal kanunların hazırlanmasına da yardımcı olmuştur. Siyasî hayatında en çok tenkide uğrayan husus, II. Dünya Harbi sırasında Başkan Roosevelt'in dış politika meseleleri müşaviri sıfatıyla ve özellikle Yalta konferansı münasebetiyle oynadığı roldür. 1945 yılında Stalin ile görüşerek Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'ndaki veto hakkı konusunda bir uzlaşmaya varmıştır.

HOPKINS [*hopkinz*], **Sir Frederick Gowland** (Eastbourne 1861 - Cambridge 1947), İngiliz fiziyolojik kim-

yacısı. Cambridge Üniversitesi'nde profesörlük etmiş olan H., vitaminler üzerinde araştırmalar yapmış ve özellikle sütte A ve B vitaminlerinin bulunduğunu ispat etmiştir. Bu çalışma ve buluşlarından dolayı 1929 yılı Nobel tıp armağanını Ch. Eijkman ile paylaşmıştır.

En önemli eseri şudur: *Feeding experiments illustrating the importance of accessory factors in normal dietaries* (Normal beslenmede yardımcı faktörlerin önemini belirten besleme deneyleri) [«Journal of Physiology», 1912].

HOPYOR, Sovyetler Birliği'nin Avrupa bölümünde, Don Irmağı'na karışan bir ırmak. Uzunluğu 1 008 km dir.

HOQUETUS [*hokętus*]. XIII - XV. yüzyıllardaki çok sesli müziğin yapı tekniği ile ilgili bir usûlü ifade eden Lâtinceden gelme bir terim. Bu teknikte birbirlerini hızla tâkip eden çeşitli tonlardaki nota ve esler tek bir ses meydana getirecek biçimde iç içe geçerler.

HORA, bir Romen halk dansı. Oyuncular el ele tutuşarak bir halka (Yun. *khoros* = halka) teşkil ettikleri için bu dansa bu ad verilmiştir. 6/8'lik orta hızlı bir usû ü vardır. İki veyâ daha fazla motif art arda tekrarlanmak sûretiyle çalınır.

HORA

Adımlar ağır vuruşlar arasında atılır. Melodiler genel lik'e keman ve kavalla çalınır. Bu dans esnasında okunan ve ekseriyeti o anda doğan dörtlüklere de H. adı verilir. H. dansının ilk anlatımlarından birine M. Opitz'in 1623 târihinde yazmış olduğu «Zlatna» adlı öğretici şiirde rastlanır.

HORA'LAR, eski Yunanistan'da mevsim (Yun. *horaia*) leri temsil eden tanrıçalara verilen ad. Çok güzel genç kızlar olarak tasvir edilen bu tanrıçaların sayısı başlangıçta üçtü. Daha sonra H.'ların sayısı dört olarak kabul edilmiştir. Atina'da iki H. (Thallo ve Karpo) kültü yaygındı. Sanatkârlar mevsimlerin düzenli olarak birbirini takip etmesini belirtmek için H.'ları el ele tutunarak halka biçiminde raksederken tasvir etmişlerdir. H.'ları tabiat düzeninin koruyucuları da sayarlar ve bu sebeple onlara *Eunomia* (= kanun), *Dike* (= hukuk) veyâ *Eirene* (= barış) gibi adlar da verirler.

HORASAN, bir harç çeşidi. Tokmakla dövülüp elekten geçirildikten sonra elde edilen tuğla ve kiremit tozlarına, kireç ve su karıştırılmasıyla yapılır. Türkistan'da ve bilhassa Horasan'da tuğla ve taş duvarlarda kullanıldığı için bu harca H. denilmiştir. Eskiden hamamların, su depolarının, sağlam olması gereken yapıların, kubbe ve duvarları ile su künkleri H. ile yapılırdı. Târihî yapılarımızda rastlanan H., harçların en sağlamı olup, bugün bu eserlerin onarımında kullanılan H. ile aynı sağlamlık sağlanamamaktadır.

HORASAN, Erzurum iline bağlı bir ilçe. İlçe nüfûsu 43 142 (1970), yüzölçümü 1 669 km², merkez bucağının nüfûsu 7 471 (1970) dır. Merkez bucağından başka bir bucağı (Aras) ve 70 köyü vardır. H. ilçesinde, bazalt lâvlariyle örtülü plâtolar (2 999 - 2 500 m), lâvlar altından çıkan gevşek kum, kumtaşı ve killi kireçtaşı (marn) ndan yapılı tortular üzerinde gelişmiş olan Aras oluğu (1 500 m), H. depresyonunu Kağızman depresyonundan ayıran Aras'ın açtığı «bağlantı boğazı» olmak üzere, üç topografik unsur vardır.

Aras oluğundan ortalama 1 000 m daha yüksek olan plâtolar, bir aşınım sathının çok yakın bir çağda tektonik olaylarla farklı yükseltilere çıkarılmış kalıntılarıdır.

H. kasabasının içinde bulunduğu Aras oluğu, bir zamanlar birbiriyle bağlantısı olmayan depresyonlar (Kağızman, Horasan, Pasinler gibi) su taşıyan derelerin birbirine eklenmesi sonunda teşekkül etmiştir.

H. ilçesinin 1 900 m ye kadar yükselen kısımları, tabiî bir steptir. Geniş otlaklar ilçe halkını hayvancılığa sevk etmiştir. İlçenin güney - doğusundaki yüksek plâtoların (Aras bucağı) eteğinde Haydar, Kalecik gibi komlarda hayvancılık gelişmiştir. Gür otlarla kaplı olan ilçede koyun (1968'de 44 384 baş) ve sığır (42 775 baş) beslenir.

Yağışlı ve serin yaz iklimi, daha çok çavdar (1968'de 5 079 ton) a uygun düşer. Çavdar. 2 000 m altında yerini yazlık buğdaya bırakır. Aras boyunda ise patates (3 350 ton) ekimi yapılır.

Bir sırtın güney - doğuya dönük yamacına yerleşmiş

HORASAN: Köprü

olan H. kasabası, Aras ovasını takiben Kafkaslar'dan, Takir gediğini aşarak İran'dan gelen ve Aras boyunca batıya ilerleyen yolların düğümlendiği bir yerdir. — Talip Yücel

HORASAN İran'ın doğusunda bir eyalet. Amuderya (Ceyhun) nehrinin güney ve Hindu - kuş dağlarının kuzeyindeki topraklar ile siyasî bakımdan Maverâünnehir ve Sicistan'ı sınırları içine alır.

Sâsânîler devrinde Eranşahr'ın bir bölümü olan H. ın en önemli şehirleri Nişabur, Merv - Şâhacân, Herat, Belh, Tûs, Cürcan, Gurcistan ve Tohâristan idi. O çağların H.'ı bugününün iki katından daha çok bir yer kaplamaktaydı.

H.'ı güneyden sınırlandıran dağlar sırasının 3 900 m ye kadar çıkan yüksek tepeleri vardır.

H., VII. yüzyılın ortalarında Zahhak b. Kays'ın kumandasındaki ordunun istilâsına uğradı. Halkın bir kısmı Müslümanlığı kabul etmekle beraber, dik başlı olan ve isyankâr bir ruh taşıyan H.'lılar sık sık ayaklanarak yeni

idareyi uğraştırdılar. Ali ile Muâviye arasındaki geçimsizlikler ve çarpışmalar sırasında, H.'lılar, Arapları Nişabur'dan kovdular. Muaviye, hilâfete tamamen sahip olduktan sonra, H.'ın yeniden zaptedilmesi emrini verdi. Ancak H. uzun zaman bir karışıklıklar ülkesi olarak kaldı. Ebû Müslim, 748'de, Nasr'ı yenip kaçırdıktan sonradır ki H.'ı hâkimiyeti altına alabilmiştir.

H., Halife Me'mun zamanında doğu eyâletlerine vali tayin olunan Tâhir b. Hüseyin'in kurduğu Tâhirîler sülâlesinin idaresi altında fiilî olarak istiklâline sahip olmuştur.

900 yılında Mâveraünnehr'e ılhak olunan H., 994'te Gazne sultanı Mahmud tarafından işgal edildi. Daha sonra, Selçuklu sülâlesinin kurucusu Tuğrul Bey, 1037 yılında Nişaburu zaptetti. Ancak, şehir halkı 1038'de ayaklandı. O sıralarda Sultan Mes'ud H.'ı yeniden ele geçirdi ise de, XVIII. hâkimiyetini uzun zaman devam ettiremedi. Ertesi yıl Selçuklu Tuğrul Bey, Gazneli Sultan Mus'ud'u büyük bir mağlûbiyete uğrattı. Memleket daha sonra Harezmşahların hâkimiyetine girdi. Çingiz Han'ın ortaya çıkmasından sonra ise H.'ın istiklâli sona erdi (1220).

H., Timur'un oğlu Şahruh zamanında imparatorluğun merkezi hâline gelmiştir. Daha sonra ise bu eyalet Özbek Şaybak Han tarafından zaptedildi. XVIII. yüzyılın ortalarında H.'ın büyük bir bölümü Afganistan'a bağlanmıştır.

Bu tarihî ülke, XIX. yüzyılın sonlarına doğru iki parçaya ayrılmıştır. Bu parçalardan İran'a âid olan kısım, Sicistan'ın doğusunda Hamun gölüne kadar kuzeyden güneye iner.

HORASAN ERENLERİ, bir tasavvuf terimi. Tasavvufa ve sûfîlerin hâl tercemelerine âid kitaplarda, H. E., Horasan erleri, Horasan pîrleri, Horasâniler tarzında geçen bu ad, Horasan ülkesinden yetişen sûfîlerden ziyâde tasavvuf meşleğindeki bir zümreye ad olmuştur. Tasavvuf, VIII. yüz yıl (H. II. yüzyıl) dan itibâren bünyeleşip tekkeler kurulmaya ve büyüklerin meşrep ve neşelerine uygun ve onların adlarına nispet edilen tarikatlar teşekkül etmeye başladığı andan beri, esasta, aş. yu. aynı inancı gütmüştür. Tekkeler vakıfla beslenip geliştikçe sûfîler, hem inanç, hem giyim kuşam hususiyetiyle halktan ayrılmışlar, vakıf, onları vakıf sâhiplerine bağlamış, kendilerini büyük görmek, kendilerinden olmayanlara «avâm, zâhir, müteşerria, zâhid» gibi adlar, vasıflar vererek tasavvufun esâsından âdetâ ayrılmışlardı. Buna karşılık, gene tasavvuf inancını güdenlerin bir kısmı, halktan ayrılmamayı şiâr edinmiş, vakıfla beslenmek, tekke, hususî giyim kuşam, hattâ esmâ ile, yâni Tanrı adlarını anarak sülûk esasını reddetmiş, cezbe ve aşkı sülûke esas tutmuştur. Bu tepki, daha da aşırı sonuç vermiş, sûfîlere karşı olan bu zümre ehli, ettikleri hayırlarını bile gizlemeyi, kötülüklerini açığa vurmayı, hattâ halkın kınaması icâp eden şeylerden çekınmemeyi kabûl ettikleri için Melâmet ehli (Melâmetîler) adını almıştı. Bunlar, Horasan'da temerküz ettiklerinden Horasanîler diye de anılmaya başlamışlardı. Sonradan Melâmetîlikten ayrılan Kalenderiyye, Câmiyye, Haderiyye gibi tarikat karakterine nispeten uyan zümreler de aynı adla anılmışlardı. Abdallar, hattâ Melâmet ehlinin ideolojisini hayâta tatbik ederek esnafı ve san'a kârları teşkilâtlandıran Fütüvvet erbâbına da bu ad verilmişti. Kitaplarda «Horasan meşâyihinin ulularından, Horasan meşâyihinden...» gibi sözlerle anılanların bir kısmı, Horasan ülkesine âid yerlerden değildir ve bunlar El-Luma'da Ehl'ul-Irak diye anılan ve Irak'ta temerküz ettikleri için kendilerine Irâkîler denen, esmâ yolunu tutmuş tasavvuf ehline karşı olanlardır. Bu ayrım, XIV. yüzyılda da aynı ifâdeyi sarâhatla bildirmektedir. Osmanoğullarından Orhan Gazi zamanında (1326-1359) yaşayan Geyikli Baba'ya tarikatı sorulduğu zaman, Ebü'l-Vefâ-yı Bağdâdî tarikatından, Horasanlı Baba İlyas'ın dostlarından bulunduğunu söylemesi, bunu açıkça gösterdiği gibi, Geyikli Baba'yla çağdaş olduğunu, onunla münâsebeti bulunduğunu *Şakayık-ı Nu'mâniyye*'den öğrendiğimiz, Bursa fethine iştirâk ettiğini bildiğimiz Abdal Musa da bir şiirinde, kendisini «Horasan mülkündeki boy» dan olduğunu, gene aynı şiirde Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğduğunu söyler. Hacı Bektaş'ın, Hacı Bektâş'ül-Horasânî diye anılmasının, kendisine nefeslerde, Horasan Pîri denmesinin, *Manâkıb-ı Hacı Bektâş-i Velî* (*Velâyet-nâme*) de, yer yer H. E. tâbirinin geçmesinin de izâhı, bundan başka birşey değildir. Ayrıca H. E., Horasan pirleri ve Horasâniler sözünde, Horasan'ın Tus şehrinde yatan ve Oniki İmâm (b. bk.) 'ın sekizincisi olduğundan, Bektâşi gülbanklerinde, *Fütüvvet-nâme*'lerde İmâm-ı Heştum diye anılan ve Kâbe'den sonra Hz. Muhammed'in ravzasını ihtivâ eden Medine, ikinci, dördüncü ve altıncı imamların yattığı, Medine'deki Bakî', üçüncü imam olan Hüseyn'in meşhedini muhtevî Kerbelâ ve yedinci imam olan Mûsâ'l Kâzım'ın yattığı Kâzımiyye'den sonra Ehlibeyti sevenlerin nazargâhı olan Horasan'daki Tus şehrinde yattığı için meşhedine Kıble-i heftum denen İmam Aliyy'ür-Rızâ (H. 203, 818) nın da büyük bir tesiri olduğu muhakkaktır. Bütün melâmet ve fütüvvet erbâbının Ali'ye ve Ehlibeyte bağlılıkları, meselâ *Fütüvvet-nâme-i Sultânî* sâhibi Huseyn Vâız-i Kâşifî (H. 910; M. 1504-1505) nin kitabını İmâm Rızâ meşhedinin hâdimlerine ithâf ettiğini de ekleyebiliriz.

Bektâşî meydanında ikinci makam olan Horasan postu, Hacı Bektaş makamı sayılmaktadır. «Kanun çerağı da denen ve üç lüleden çıkan, üç fitille yanan çerağa çerağ-ı Horasan da denmektedir. Bektâşi gülbanklerinde, Pîrân-ı Horasan, Abdâlân-ı Rûm, Evliyâ-i Acem, Kalenderân-ı Türkistan, Meşâyih-i Arabistan, Hâksârân-ı Türkistan tâbirleri geçtiği gibi, tercemanlarda (bk. TERCEMAN) ve *Fütüvvet-nâme*'lerde de Pirân-ı Horasan tâbirine rastlamaktayız.

HORASÂNÎ, eski Türk kıyafetinde hâcegân sınıfına mahsus sarıktan taşkın, tepesi düz, kenarları dikişli, içi pamuklu, boysuz bir kavuk çeşidi. Eski mezar taşlarında örneğine sık rastlanan H., Tanzimattan önceki devlet teşkilâtında Bâb-ı Âli kalem âmirlerinin, kendilerine mahsus sarık şekli ile hâcegân efendilerin giydiği ve üstüne ince, kenarı ipekli beyaz yâhud yeşil sarık sarılan bir hususî kavuktur. Sarığın üstünden H.'nin iki parmak kadar kısmı görülür; sarığın altına gelen ön kısmı da hilâl biçiminde açık bırakılır.

HORATIUS, Quintus Horatius Flaccus (Venusia, Apulia M. Ö. 65-M. Ö. 8), Lâtin şâiri. Sonradan azat edilen bir kölenin oğludur. Küçük yaşta Roma'ya gelmiş ve gerek orada, gerek Atina Akademisi'nde fevkalâde bir eğitim görmüştür. Caesar'ın katlinden sonra Brutus'a katılarak onun ordusunda askerî tribün mevkiini işgal etmiştir. M. Ö. 42 yılında Roma'ya dönerek orada hayatını kâtiplik ederek güçlükle kazanmağa başlayan H., dört yıl bu şekilde yaşamış ve nihayet M. Ö. 38 târihinde Varius ve Virgilius sâyesinde Maecenas'ın çevresine girmiştir. Bu san'atsever zat, H.'un bundan sonra kendini tamamiyle şiire

verebilmesi için gerekli imkânları sağlamıştır. H. ile Maecenas arasındaki dostluk ömürleri boyunca sürmüştür. Her ne kadar Augustus da onu kendine çekmeyi denemişse de, H., düşünce ve yaratma hürriyetini muhafaza etmeyi sonuna kadar başarmıştır.

H.'un hayatındaki hemen hemen otuz yıllık bir döneme âid olan eserlerin hepsi günümüze intikal edebilmiştir. Yaratıcılık döneminin en erken eserlerinden ikisi, *Sermones* (Hıcviyeler) [M. Ö. aş. yu. 35 - 30 yılları arası] ve *Carmina* [M. Ö. aş. yu. 30] diye tanınır. Aslında *Hicviyeler* H. tarafından *Sermones* (Konuşmalar) diye adlandırılmıştır ki içindeki şiirler heksameter vezninde yazılmış şahsî özellikler ihtiva eden sohbetlerdir. San'atçı, bu eserinde Lucilius'u örnek almış olmakla beraber, onun keskin ve sert ifade tarzını, mizah dolu bir hayat tecrübesinin verdiği unsurlarla yumuşatmakta ve üslûbuna hem daha kısa ve özlü bir çerçeve kazandırmakta, hem de daha berrak ve bâriz bir anlatım tarzına ulaşmaktadır. Orijinal başlığı *Iambi* olan *Epodes* adlı eserinde ise şâirin örnek aldığı kimse Arkhilokhos'tur. Bu kitabın muhtevası tamamiyle o sıralardaki Roma hayatının aktüel olaylarından mürekkeptir.

H.'a haklı olarak Lâtin şiirinin kurucusu unvanını kazandıran dört cildlik şiir kitabının adı, *Carmina* veyâ *Odai* (*Odae*)'dir. H.'a göre, şiir son derece sıkı kuralları olan bir san'at koludur ve bu san'atta söylenen şeyler gayet derli toplu ve geçerli bir şekilde ifade edilmelidir. Bu bakımdan ancak olgun bir yaşa ulaştıktan sonra od tarzına geçmesini bir tesadüf eseri saymamak gerekir. Şekil yönünden kendine örnek olarak eski Yunan şiirinin ünlü üstadlarını, özellikle Alkaios, Sappho, Anakreon ve Pindaros'u seçmiştir. Fakat gerek eski gerek yeni konu ve motifleri tamamiyle kendine has bir hava içinde işlemiş, başka bir deyişle, bu konu ve motiflere kendi damgasını basmıştır. H'un, Augustus'un dileği üzerine 100. yıl bayramı (M. Ö. 17) münasebetiyle yazmış olduğu *Carmen saeculare* (Yüzyıllık şarkı) de övgüler arasında ayrı bir yer tutar.

İki cildlik *Epistulae* (Mektuplar) [I, M. Ö. aş. yu. 20, II, hayatının son yıllarında] adlı eserinde de *Sermones* kitabında kullandığı vezni kullanmıştır. Eser manzum mektuplardan müteşekkildir. I. cildde H., daha çok hayatın genel meselelerinden ve yaşama san'atından söz etmektedir. H. bu konularda kendi şahsî görüşünü büyük bir ustalıkla dile getirmekte ve bu arada en çok Epikuros'un yaşama görüşüne yakın bir noktaya gelmektedir. II. cildin ana temasını ise edebiyat ve şiirle ilgili meseleler meydana getirir. Bu konudaki görüşlerini H. *Ars poetica* (Şiir san'atı) adlı eserinde bütünlemiştir. Bu eser *Epistula ad Pisones* (Piso'lara mektuplar) adiyle de anılır.

H., Vırgilius ile birlikte Lâtin şiir san'atının iki gerçek klâsiğinden biridir.

HORATIUS'LAR, Romalıların Albalılara karşı savaşmak için seçtikleri üç kardeş. Roma kralı Tullius Hostilius'un idaresi zamanında (M. Ö. VII. yüzyıl) harb halinde bulunan Roma ve Alba, mukadderatlarını, her iki tarafça seçılecek üçer kişinin çarpışmasının neticesine bırakmayı kararlaştırırlar. Romalılar tarafından tesadüfen üç H. kardeşler, Albalılar tarafından da üç Curiatius kardeşler seçilir. Curiatius'ların her üçü de yaralanır, H.'ların ikisi ölür, üçüncüsü de kaçar gibi yaparak, Curiatius'ları birbirinden ayırır ve hepsini öldürür. Dönüşte, kız kardeşi Camilla'nın, nişanlısı olan Curiatius'lardan biri için ağlayıp yas tuttuğunu görünce, onu da öldürür. Bunun üzerine ölüme mahkûm olur; fakat halk onu kurtarır. Roma'ya yakın bir yerde H.'ların mezarı olduğu söylenen bir mezar vardır.

HORE - BELISHA [*hor - bölişö*], **Leslie** (Londra 1893 - Reims 1957), İngiliz siyaset adamı. Avam Kamara'sının, 1923 - 1933 yılları arasında liberal ve 1931 - 1945 yılları arasında da millî - liberal üyesi olmuştur. Ulaştırma bakanlığı sırasında (1934 - 1937) caddelerdeki yaya geçitlerine trafık lâmbaları koydurmuştur ki bunlar halk dilinde lâtife yollu Belisha beacons (Belisha fenerleri) diye anılırlardı. H. - B. ayrıca savaş bakanlığı (1937 - 1940) ve devlet sigortası bakanlığı (1945) yapmıştır.

HORMON (Fr. Hormone; Yun. *hormonein* = harekete geçirmek), vücutta bâzı bezler tarafından salınan ve muayyen organların faaliyetleri üzerine kendine has te'sir yapan kimyevî maddelere verilen ad. Bu terim önceleri muayyen iç salgı bezleri tarafından salınan ve te'sirinin görüldüğü hedef (target) organına kadar kan vasıtasıyle götürülen maddeler için kullanılırdı. Bugün ise bu terim yalnız sayısı belli iç salgı organlarının husule getirdiği maddeler için değil, en az onlar kadar, hattâ daha fazlası ile aynı te'sirleri yapan diğer kimyevî maddeler için de kullanılmaktadır.

H.'lar, vücutta yapılıp kana döküldükten veyâ dışarıdan vücuda sokulduktan sonra birçok doku ve organlar üzerine te'sirle derin biyolojik faaliyetler husûle getirirler. Organizmanın fizik ve cinsî yönlerden büyümesi ve gelişmesinde, metabolizmanın kontrolünde önemli rol oynarlar.

H.'lar kimyevî yönden birkaç grupa ayrılabilirler. Bunlardan bâzıları pankreastan salınan insülin, hipofizden salınan çeşitli H.'lar gibi proteindirler. Böbrek üstü ve yumurtalıklardan salınan hidrokortizon ve türevleri, östrojen, kolesterol gibi birer steroid yapısındadırlar.

H.'ların bâzıları direkt, daha çoğu da indirekt yolla te'sir yaparlar. İndirekt te'sir de esas salınan H.'un bir hedef organına te'siri ve bu hedef organından ikinci bir H.'un salınmasıyle husûle gelir. Bu faaliyetle her iki H. birbirinin salınmasını ayarlar ve neticede vücuttaki H. dengesi sağlanmış olur. Bu mekanizmaya arkadan destekleme (feed back) mekanizması adı verilir. Meselâ hipofizden çıkan ve kalkan bezi (tiroid) ni tenbih eden H (TSH) un kandaki seviyesi, TSH H.'u te'siri ile kalkan bezinden çıkan tiroksin H.'unun kandaki sevivesi ile ayarlanır. Kanda tiroksin H.'u çoğalırsa, tiroidi tenbih eden TSH H.'u azalır. Tıroksin kanda azalırsa, TSH çoğalır. Bu mekanizma bılhassa önemli iç salgı bezlerinin çalışmasında müşahede edilen ana mekanizmadır.

H.'ların başlıcaları eskiden beri bilinen muayyen iç salgı bezleri tarafından salgılanır. Bazıları da vücutta mevcut mahiyetleri henüz iyice belirmemiş diğer bezler (meselâ gastrin) tarafından husûle getirir. Vücuttaki normal ve genel dengeyi daha ziyade iç salgı bezleri tarafından salgılanan H.'lar temin eder. Bu H.'ların birbiriyle olan dengelerini de beyinde bulunan hipofiz adlı iç salgı organı sağlar (bk. HİPOFİZ ve HASTALIKLARI). Hipofızi de harekete getiren beyin tabanındaki hipotalamus denilen bölgedir. Bu bölge hipofızle bir sinir sapı ile bağlıdır. Buradan hipofıze tenbıh gelip gelmedığı ve bu tenbıhin sinir yolu veyâ hormonal yolla mı olduğu henüz katî olarak aydınlanamamıştır.

Vücudun normal dengesini ayakta tutan H.'ları salgılayan iç salgı bezleri şunlardır: A. Hipofızin ön lobu, B. Hipofızin arka lobu, C. Tıroid (kalkan bezi), D. Paratiroidler, E. Böbrek üstü bezlerinin dış kabuk kısmı (adrenal korteksi), F. Böbrek üstü bezinin orta kısmı (adrenal medullası), G. Pankreasın Langerhans adacıkları, H. Kadınlarda yumurtalıklar (overler), I. Erkeklerde testisler.

A. Hipofizin ön lobundan birçok H.'lar salgılanır ve bunlar hedef organı olarak diğer iç salgı organlarını

harekete geçirir ve bâzı H.'ları da vücûda direkt olarak te'sir eder. 1. Bunlardan gonadotrofinler, hedef (target) organı olarak kadınlarda overlere te'sirle kadınlık H.'u östrojenin, erkeklerde, testise te'sirle erkeklık hormonu testosteronun salgılanmasını temin ederler. Kadınlarda adet görme, gebe kalma, erkeklerde cinsî kudret, ereksiyon meni husûlü gibi seks faaliyetlerini temin ve kontrol ederler.

2. Tirotrofik H. (TSH): Hipofiz ön lobunun diğer bir H.'udur. Hedef organı olarak tiroid = kalkan bezine te'sir eder, onun H.'ları olan tiroksin ve triidotroninin salgılanmasını kontrol eder. Bu H.'un fazla salınması ile guatr (goitre; bk. GUATR) ve Basedow hastalığı az salınması ile, hipotiroidi hali, miksödem husûle gelir.

3. Adrenokortikotrofik H. (ACTH): Hedef organı olarak böbrek üstü bezinin dış (korteks) ına te'sir eder ve buradan başlıca hidrokortizon ve türevlerinin, androjenlerin ve su ve tuz metabolizmasına etkili mineralokortikosteroidlerin salınmasını düzenler. ACTH H.'unun fazla salgılanması ile Cushing hastalığı ve sendromu husûle gelir.

4. Somatotrofik H.: Büyüme H.'u. Hipofizin ön kısmından salınan bu H. çocukların normal büyümelerini temin eder. H.'un fazla miktarda salınması hâlinde büyüme hızı artar ve H.'un bu fazlalaşması çocuğun bülûğ yaşından evvel husûle gelmişse jigantizm (devleşme), bülûğdan sonra husûle gelmişse akromegali husûlüne yol açar. H.'un muhtelif sebeplerle azalması hâlinde ise hastalarda tam bir erime husûle gelir. Buna Simmonds kaşeksisi diyoruz (bk. HİPOFİZ ve HASTALIKLARI).

B. Hipofizin arka lop H.'ları:

1. Pitressin: Antidiüretik bir H.'dur, böbreklere tesir ederek vücuttan fazla miktarda suyun çıkmasını önler. Muhtelif sebeplerle azaldığı hallerde şekersiz diabet (Diabetes insipitus) hastalığı husûle gelir. Hastalar günde kilolarca (15 - 20 litre) idrar çıkarırlar. Bu durum H.'un tatbiki ile süratle normale döner.

2. Pitosin (oxytosin): Bu H. ana rahmi (uterus) nin doğumda kasılmasını ve doğumdan sonra küçülmesini temin eder.

3. Melanin: Deri pigmentinin yayılmasını temin eder.

C. Tiroid (kalkan bezi) H.'ları: Tiroid bezinden başlıca tiroksin L - Triiodotironun H.'ları ve ara mahsul maddeleri salınır. Bu H.'ların salgılanmasını hipofizin tireotrofik H. ayarlar. Tiroid H.'larının arttığı hallerde hipertıroidi hali, guatr husûle gelir. Hastaların metabolizmaları artmıştır. Derileri nemlidir, bol bol terlerler, acul kimselerdir, boyunlarında kalkan bezi büyümüştür. Bazılarında göz yuvarları dışarı fırlamıştır (ekzoftalmus) (bk. GUATR). Tiroid H.'unun muhtelif sebeplerle, bu arada cerrahî tedavi sonucu azaldığı hallerde hipotiroidi, miksödem çocuklarda kretinizm husûle gelir. Bu tip hastalar kolaylıkla üşürler, metabolizmaları düşüktür. Gelişimleri durur, gayet ağır hareket ederler.

D. Paratiroid bezleri: Parathormonu husûle getirir ve vücutta kalsiyum metalibolizmasını ve kanda kalsiyum seviyesini kontrol eder. Kalsiyum metabolizmasının nasıl ayarlandığı henüz aydınlanamamıştır. Parathormonun fazla salgılandığı hallerde kandaki Ca seviyesi yükselir, böbreklerde Ca birikmesi ve taş teşekkülü görülür. Kemiklerde ise Ca miktarı azalır. Parathormonun az salgılandığı hallerde kandaki Ca seviyesi düşer ve hastalarda ellerde, yüzde adale çekilmeleri, titreme (tetani) nöbetleri görülür.

E. Pankreas: İç salgı bezi olarak pankreas insulin ve glukagon H.'larını salgılar. Glukagon'un kan şekerini yükseltici, insülinin ise kan şekerini düşürücü te'siri vardır. Glukagonun te'sir mekanizması tam bilinmemektedir. İnsulin, kan şekerini, karaciğer hücrelerinde depolamak ve adalede yanmasını temin etmek suretiyle düşürür. İnsulinin mutlak veyâ nisbî olarak azalması hâlinde Diabetes mellitus (şekerli diabet), pankreasın bazı iyi huylu tümörlerinde olduğu gibi, insulinın fazla miktarda salgılanması halinde ise kan şekerinde süratli düşme husûle gelir ve hastalar hipoglisemi şokuna girerler. Hastalarda, sar'a nöbetlerinde görüldüğü gibi, şuur kaybı, bayılma, şuursuz hareketler müşahede edilir. Ağızdan veyâ damar içine şekerli su verildiği zaman sür'atli bir düze'me husûle gelir.

F. Böbrek üstü bezinin dış kabuk (korteks) H.'ları: Böbrek üstü bezi korteksinin çeşitli H.'ları vardır ve bu H.'lar vücutta pek çok önemli rol oynarlar. Böbrek üstü korteksinden, hidrokortizon, mineralo - kortikoid H. (aldosteron) ve seks H.'ları salgılanır. Bu H.'ların salgılanması hipofizin ACTH H.'u ile ayar ve kontrol edilir. Feed back mekanizması burada da söz konusudur. Hidrokortizon ve onun bir türevi olan kortizonun vücuttaki biyolojik faaliyetleri çok önemlidir. Bu H.'lar vücutta varsa, iltihabî reaksiyonların geçmesine, vücutta allerjik durumların önlenmesine, antikor husûlünün azalmasına, kandaki şeker seviyesinin ve arter tansiyonunun yükselmesine yol açarlar. Mineralo - kortikoid H.'lar, vücudun su ve tuz dengesini antidiüretik H.'la beraber düzenler, vücutta Na ve K tutulmasını temin eder. Seks H.'larının fazla çalışması halinde kadınlarda erkekleşme belirtileri görülür. Böbrek üstü korteksinin aşırı çalışması ile Cushing sendromu husûle gelir. Hastalarda aydede yüzü, ensede buffalo tipi hörgüç, vücutta kırmızı mor çizgiler görülür. Muhtelif sebeplerle H. salınması azalırsa, Addison hastalığı meydana çıkar. Hastaların rengi esmerleşir, tansiyonları düşer, halsiz kalırlar (bk. CUSHING, ADDISON).

G. Böbrek üstü bezinin medullasından da bazı H.'lar çıkar. Bunlar adrenalin ve noradrenalin denilen H.'lardır. Salgılanması sempatik sinir sisteminin kontrolü altındadır. Dolaşım sisteminde önemli rolleri vardır. Kalb atışları, kalb ve damar tonusu üzerine te'sir ederler.

H. Overler: H. olarak östrojen ve progesteron husûle getirirler. Salgılanmaları hipofizin gonadotrofin H.'i ile ayarlanır. Her iki H. kadınların menstrüasyon devrelerinin ayrı zamanlarında rol alırlar. Östrejen, kadınların rahimlerini döşeyen mukozanın gelişmesini, progesteron kanamanın husûle gelmesini temin eder. Bu H.'lar ayrıca göğüslerin gelişmesini, vajen epitelyumun değişmesini ve kadınların sekonder seks belirtilerinin teşekkülünü sağlar.

İ. Testisler: H. olarak testosteron erkeklik H.'u husule getirirler. H.'un testislerden salınmasında gonadotrofinler rol oynar. Testosteron erkek seks organlarının ve diğer sekonder erkeklik belirtilerinin gelişmesini sağlar. Testosteron te'siri ile yeni bülûğa eren çocuğun sesi değişir, yüzde sakal, bıyık, vücudda birçok bölgelerde kıllar çıkar.

Görüldüğü gibi, vücutta birçok H.'lar mevcuttur. Karakteristik olarak hepsi birbirleriyle ilgilidir ve vücudu bir denge içinde tutarlar. Çok zaman yukarda izah edilen feed back mekanizması işe karışır. Bu cihetle H. hastalıklarının teşhisleri oldukça güçtür. Hakikî durumu ortaya çıkarmak için birçok lâboratuvar tetkiklerine ihtiyaç hissedilir.

Mamafih hormon bastalıklarında hastaların göstereceği bazı belirtiler ve şikâyetler de önemlidir. Bu şikâyet ve belirtiler şu şekilde sıralanabilir: Büyümenin gecikmesi, aşırı büyüme, şişmanlık, kilo kaybı, zafiyet, derinin anormal renk alması, kadınların aşırı kıllanması, iştahın artması, sık sık ve çok miktarda idrar etme, erkeklerde göğüslerin büyümesi (jinekomasti), göğüslerden anormal süt gelmesi, her iki sekste erken bülûğa erme, seksüel yönden gelişememe, erkeklerde cinsî isteksizlik, testislerin kasıktan aşağı inmemesi, anormal kemik kırılmaları, böbreklerde taş teşekkülü, renal kolik, tetani, adale krampları, ruhî değişikler.

Yukarıda sayılan bu bulgulara iç salgı bezlerinin hastalıklarında sık sık rastlanabilir. Bu cihetle bu tip şikâyetleri olan kimselerin doktorlara baş vurmaları tavsiye edilir. Tedavi de esas sebebi arayıp bulmaktır. Sebebin cerrahî metodlarla ve ilâçlarla tedavisi mümkündür.

HORNÁD [*hornād*]. Çekoslovakya'da bir ırmak. Macaristan toprak arına girdikten sonra Hernád adını alan ve Sajó Nehri'nin sol kolu olan H.'ın uzunluğu 190 km dir. Küçük Tatra (Slov. Nízske Tatry) dağından çıkar ve batıdan doğuya doğru akarak Yüksek Tatra (Vysoké Tatry) sırasını Slovakya'nın güneyindeki dağlar sırasından ayıran oluğu takip eder. Hron ırmağı vadisinde kuzeyden batı Slovakya'yı doğu Slovakya'ya bağlayan H., Macar sınırına girmeden önce Košice (Mac. Kassa) havzasının sularını toplar. H. ırmağı büyük bir ulaşım yoludur.

HORNBLEND (Alm. *Horn* = boynuz, *blenden* = parlamak), amfibol türünden, alüminyum, kalsiyum, demir ve magnezyumun tabiî silikatı. Opak olan bu mineralin rengi koyu yeşil, siyahımsı, kahve rengi veyâ tam siyah olabilir. H., levhacıklı kütleler veyâ genel olarak kısa, nadiren tam teşekkül etmiş, altı yüzeyli prizmalar, bâzen da iğnecikler veyâ taneler hâlinde meydana çıkar. Kristal sistemi monoklin olan H. kolayca erir.

İki türü bilinmektedir: Adî H. $(Mg, Fe)_3 Ca Si_4 O_{12} + (Mg, Fe)_2 (Al, Fe)_4 Si_2 O_{12} + Na_2 Al_{12} Si_4 O_{12}$ yaşlı bazik kayalar ve kristalen şistlerde bulunur; rengi kahve rengi - siyah, sertliği 5,5 tur. İkinci türü olan bazaltik H. (bazaltin) ise tam teşekküllü, yeşilimsi olup siyah ve parlak kristaller hâlinde volkanik kayalarda bulunur. Formülü: $(Mg, Fe)_3 Ca Si_4 O_{12} + (Mg, Fe)_2 (Al, Fe)_4 Si_2 O_{12} + Na_2 Al_2 Si_4 O_{12}$ olup sertliği 6'dır.

HORON, bir Türk dansı. Doğu Karadeniz bölgesinin karakteristik dansı olan H., çoğunlukla düğün, toplantı, askere uğurlama ve millî bayramlarda davul, zurna, kaval, veyâ kemençe eşliğinde, 5 - 6, 40 - 50 kişilik ekipler hâlinde oynanır. Kapalı salonlarda oynanan H.'larda daha çok kemençe, açık havada oynanan kalabalık H.'larda ise davul, zurna tercih edilir. Küçük ekipleri elinde mendil bulunan baştaki oyuncu, büyük ekipleri ise çemberin içindeki çalgıcı idare eder.

Horon çeşitleri: 1. Düz H.: Genellikle kadınlar, sıksaray H.'una geçişte de erkekler tarafından oynanır. 2. Sallama H.'u: Ayak figürlerindeki beraberlik diğer H.'lara nazaran daha açık görülür ve davul, zurna eşliğinde erkekler tarafından oynanır. 3. Sıksaray H.'u: Davul, zurna ve kavalla oynanması mümkünse de, asıl müzik âleti kemençedir. Bu H., Doğu Karadeniz bölgesinin tabiat şartlarıyla halkının hayat mücadelesini ve karakterini aksettiren bir canlılık ve kıvraklıkla oynanır. Çeşitli uluslararası festivallerde dereceler almıştır. 4. Bıçak H.'u: Kıvraklık ve canlılıkla iki erkek tarafından oynanır. Birbirine düşman iki Karadeniz'linin yüz yüze gelerek bıçaklarla çarpışmalarını ifade eder. 5. Kızlar H.'u: Kemençe eşliğinde kadınlar tarafından türküler söylenerek oynanır.

HOROZ (Zoo.): bk. TAVUK.

HOROZBİNA (Blennius ponticus), Kemikli balıklar takımının Horozbinagiller familyasından bir balık türü. Kuvvetli ve muntazam dişleriyle çok yırtıcı olan H.'nın otuz kılçıktan müteşekkil sırt yüzgeçleri başının yanından kuyruğuna, karın yüzgeçleri ise kuyruktan başlayarak solungaçlarına kadar uzanır.

Kıyıya yakın kayalıklarda küçük hayvan ve yosun yiyerek yaşayan bu balıkların birçok çeşitleri vardır. Bâzılarının yavruları, yumurtanın ana karnında gelişip açılmasıyla canlı olarak doğar. H.'lar çoğunlukla çift olarak gezerler.

HOROZCUK OTU veyâ **HOROZ OTU** (Rhinanthus crista galli), Turpgillerden tere tadında bir dağ bitkisi. Yabanî tere de denilen H. O., eski tıpta kuduz ilâcı olarak kullanılırdı.

HOROZGÖZÜ (Seseli), Maydanozgiller (Umbelliferae) familyasından, ak veyâ pembe çiçekler veren çok yıllık bir bitki. Kırlarda yetişen bu bitkinin 1 m kadar uzayan türleri olduğu gibi, ot veyâ çim biçiminde olan türleri de vardır. H. daha çok nemli yerleri sever. Yurdumuzun hemen her yanında az miktarda bulunur. İstanbul çevresinde ve Uludağ eteklerinde yetişir.

HOROZİBİĞİ (Celosia cristata), Horozibiğiller (b. bk.) familyasından bir bitki. Asıl yurdu Hindistan'dır. Kökü dik olup derine gider. Gövdesi 20 - 50 cm kadar boy alır. Yaprakları büyük, uzunca ve sivridir. Güzün yaprakları kızarır. Koyu kırmızı renkte horoz ibiğini andıran büyük çiçekler verir. Ak, sarı ve iki renkli olanları da vardır. Çiçekleri horoz ibiğine benzediği için Fransızcada da célosie à crête veyâ amarante crête - de - coq adiyle anılır. Zengin ve gübreli topraklarda iri ve güzel çiçekler verir. Yurdumuzda yabanî ve yetiştirilen türleri vardır. Tohumları ilkbaharda kasalara ekilir. Fideler 25 - 30 cm ara ile dikilir.

H. bahçelerde güzel görünüşlü çiçekleri için yetiştirilir. Kesme çiçek olarak da değerlendirilir. Gölgede kurutulduğu takdirde bütün türleri renklerini uzun zaman muhafaza eder. C. trigyna türü solucan düşürücü olarak kullanılır.

HOROZİBİĞİGİLLER (Amarantaceae), Doğu Hindistan'da ve Güney Amerika'da yetişen bir bitki familyası. Örneği horozibiği (b. bk.) olan bu familyaya bağlı bitkilerin yaprakları genel olarak almaşıktır. Çiçekler kömeç, başak veyâ salkım biçimindedir. Zarsı kapçık meyvalar (akène) ının içinde yassı bir tohum vardır.

HOROZMANTARI (Cantharellus cibarius, Alm. Pfifferling), Cantharellaceae familyasından bir mantar. Dış kısmı yumurta sarısı renginde, görünüşü çıplaktır. Haziran ayından Kasım ayına kadar çam ormanlarında veyâ yapraklarını döken ormanlarda rastlanır. Beyaz etli, dışı sarımsı, kokusuz bir mantardır. Yenilen bir mantar olan H.'na benzeyen yalancı H. (Alm. falsche Pfifferling) portakal renginde olup tatsızdır. Fakat zehirli değildir.

HOROZTEPE, Tokat ilinde (Erbaa ilçesinde) bir yıkıntı tepesi. Çevresinde erken Bronz Çağı'ndan kalma bir mezarlık vardır. Burada bir hükümdar mezarında yapılan kazılarda Alacahüyük'te bulunan bronz âletlere benzer buluntular ele geçmiştir. Bu buluntular arasında bir sistrum (b. bk.) ve kucağında bir emzik çocuğu tutan bir ana tanrıça figürü de vardır. Bu kalıntılara göre, M. Ö. 2200 yıllarında Kuzey Anadolu'da sağlam bir san'at çığırı geliştiği anlaşılıyor.

HO - RÖLYEF: bk. HAUT - RELIEF.

HORSE - POWER (kısaltması: HP): bk. BEYGİR GÜCÜ.

HORST (Alm.), yer kabuğunun kırılmış yerlerinde, türlü kırıklar arasında kalarak yükselmiş veyâ çöken bölümler arasında yerinde durmuş olan bölümlere verilen ad. Bu terim, jeoloji ve jeomorfolojide çok kullanılır. Çok defa H.'ların yanında çöküntü hendekleri (Alm. Graben) bulunur. H.'lardan kimisi uzunlama biçimde, kimisi burnu yukarı dikilmiş bir kayığın duruşu gibi, kimisi de her yanı kırıklarla çevrilmiş durumdadır. Kırıklarla çevrili ve önemli yüksekliklere ulaşmış bulunan böyle yerlere H. dağı denir. Kırılmaların uzanış ve dizilişlerine göre dairemsi H. dağı belirmiş olduğu gibi, uzunlama H. dağı gibi biçimler de doğmuştur. Bütün bu çeşit dağlara kırık dağları adı verilir. Batı Anadolu'da bu türlü dağlar çok yer tutar. Bk. ŞOLE, KIRILMA, KIRIK.

HORTENSE de BEAUHARNAIS [*ortąs dö bõarnę*] (Paris 1783 - Arenenberg 1837), Hollanda kraliçesi (1806 - 1810). Alexandre de Beauharnais ile Josephine Tascher de la Pagerie'nin kızıdır. Hollanda kralı Louis Bonaparte ile evlenmiş ve bu evlilikten üç oğlu olmuştur. Bunlardan ancak biri, Charles Louis Napoléon (İmparator III. Napoléon) hayatta kalmıştır. 1811'de Flahaut kontundan olan oğlu, sonradan Morny dukası adiyle ün kazanmıştır. H. de B. *Memoires* (Hâtıralar) adlı bir eser bırakmıştır.

HORTENSIA (Bot.): bk. ORTANCA.

HORTHY [*hǫrti*] **VON NAGYBÂNYA, Miklós** (Kenderes 1868 - Estoril, Portekiz 1957), Macaristan kral nâibi. Avusturya - Macaristan donanmasında subaylık yapmış, 1909'da İmparator Franz Joseph'in yâveri olmuştur. I. Dünya Harbi sırasında imparatorluk «Novara» muhribine kumanda eden H., 1918 târihinde tuğamiral rütbesi ile Avusturya - Macaristan deniz kuvvetleri komutanlığına getirilmiştir. 1919 yılında çıkan ihtilâlde meşru hükûmet kendisini millî bir ordu kurmakla görevlendirmiştir. Bu ordunun başında Budapeşte'ye giren H., bu olaydan bir yıl sonra (1920) Macaristan Millet Meclisi tarafından kral nâipliği pâyesi ile devletin başına geçirilmiştir. 1944 târihinde, itiraz ettiği bâzı noktalar olmakla beraber Alman askerî işgalini kabul etmek zorunda kalmıştır. Buna rağmen vakit kaybetmeksizin müttefiklerle mütareke konusunda gizlice müzakerelere girişmiştir. Macaristan için diğerlerinden ayrı bir özel barış temin etme yolundaki gayretleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 15 Ekim 1944'te naiplık makamından feragat etmek zorunda kalmış ve Bavyera'da göz hapsine alınmıştır.

Hatıraları *Ein Leben für Ungarn* (Macaristan uğruna altında bir ömür) [1953] adıyla yayınlanmıştır.

HORTLAK, bâtıl bir inanışa göre, kötü ruhların araya girmesiyle dirilip geceleri şurada burada dolaşarak insanlara kötülük eden ölü. Ölü ve ölüm'e ilgili halk inançları arasında H., korkutucu bir mahiyet taşır ve alkarısı, cadı, gulyabâni, karakoncolos, vampir gibi kötü ruhlarla bir tutulur.

H. hakkında birtakım hurâfeler teşekkül etmiştir. Halkın inancına göre, H. kötü bir ruhun yeni ölmüş bir insanın cesedine girmesiyle bu insanın mezarda dirilip - bilhassa geceleri - türlü yerlerde dolaşarak halka kötülük eden bir ölü, mezardan fırlamış alev gözlü bir kakid (kadid) şeklinde tasavvur olunur.

H. mefhumunun menşei eski Hind, İran'dır. Oradan Samî kavim ve ülkelere geçmiş, bilâhare bütün İslâm - Türklere de intikal etmiştir. Orta Çağ'daki Arap müellifleri ve Hıristiyan teologları (âbâ - i kinîsaiyye) bunu cinniyât (démonologie) ın şümûlü içinde mütalâa ve izah etmişlerdir.

Halk arasında yeni ölen biri o gün veyâ o gece evinde bir odada yere serilen rahat döşeğinde yatarken üzerinden kedi atlarsa, o ölünün H. olacağına inanılır. Bu sebeple, ölü ekseriya âileden biri tarafından beklenir ve örtüldüğü çarşaf üzerine kara saplı bir de bıçak konulur.

Halk inanışına göre, bâzen toprağın kabul etmediği ölü, geceleri dünya yüzüne çıkar, kendisi esasen rahatsız olduğundan hayattakileri de huzursuz eder, korkutur. Hatâ hoşlandığı kimselerin alnını yalar, yaladığı bu insan da kırk güne kalmaz ölür ve o da, kendisi gibi, hortlar. H., bütün bunları dünyada iken yaptığı kötülükleri yüzünden işler ve bundan da zevk duyar. H. geceleri gezer; gündüzleri ise mezarlıkta dolaşır. Halk arasında H.'ı gördüğünü iddia edenler vardır.

H. inancı Orta Asya Türkleri arasında da vardır. Orta Asya Türkleri bilhassa obur insanların H. olacaklarına inanırlar. Bu inanç, bilhassa Kazaklarla Başkurtlar arasında görülür. Bunun için obur tanınan ve ölen insanlara her akşam aş verilir. Bu, H. oburun zarar vermemesini temin içindir. Aş verilmeyince halkı korkutmığa başlar, yâni kötü ruh olarak tecessüd (gövde peydahlama) eder. H. obur, insanlara zarar vermeğe başlayınca o zaman imen (meşe) ağacından bir kazık yapılır ve H. bu kazıkla göbeğinden yere mıhlanıp çakılır.

Halk arasında H. ve hortlamakla ilgili birtakım bedduâlar da vardır.

HORTOBÂGY [*hǫrtobād'*], 1. Kuzey - doğu Macaristan'da H. puszta (b. bk.) sından geçen ve Kőrös (b. bk.) e dökülen Berettyó ırmağının bir kolu.

HORTOBÂGY: Hortobágy pusztasında bir yılkı

2. Kuzey - doğu Macaristan'da, Debrecen ile Tisza ırmağı arasında uzanan bir puszta (b. bk.). Yüzölçümü aş. yu. 2 000 km² dir. Eskiden yalnız yılkıların yayıldığı bir bölge olarak tanınmıştır. 1950 yılında kabul edilen 25 yıllık bir plâna göre, H.'ta doğudan ve batıdan gelen sulama kanalları açılmış ve pirinç ve yem bitkileri yetiştirilmesine başlanmıştır. H.'ta koyun, sığır ve binek atı yetiştirilir.

HORTUM (Fr. Trombe; Alm. Windhose, Sandhose; İng. Whirlwind), hızla yükselen havanın meydana getirdiği değeri çok düşük ve küçük alanlı alçak basınçlardaki hava hareketi. Nemli ve sıcak hava kütlesi üzerine, kuru ve soğuk havanın çıkması ile nemli ve sıcak hava kütlesinde, yoğunlaşmanın da etkisiyle büyük dengesizlik belirir. Havanın ölçülemeyecek bir hızla yükselmesiyle çok kuvvetli bir alçak basınç meydana gelir. Buraya doğru esen zıd yönlü rüzgârlar, yukarı doğru bir dönme (girdap) ye yol açarlar. Aynı zamanda havayı merkezden ötelere atan merkezkaç kuvveti, alçak basınç alanının daha da kuvvetlenmesine

HORTUM: Okyanus yüzünden alçak bir buluta uzanan hortum

sebep olur. Girdabın ortasında hızla yükselen hava, basıncı çok düşürerek sıcaklığı azalttığı için, o kısımdaki su buharı yoğunlaşır ve orta kısmın gümüşî bir renk almasını sağlar. Dış görünüşü i'tibâriyle tepesi altta olan ve ekseni etrafında büyük bir hızla dönen koni şeklindeki H., üzerinden geçtiği yerlerde korkunç bir emme yapar ve uç. yere eriştiği andan i'tibâren, korkunç tahribat başlar. Bu hareket küçük bir alanda toz toprak, ince kum ve diğer hafif şeyleri içine alıp dönen hava sütunları şeklinde olduğu gibi, daha büyük eşya veyâ canlıları da içine alan bir şekilde de olabilir. Bâzan H., bir evin etrafındaki havayı o kadar süratle emip boşaltır ki evin içindeki hava, duvarları patlatarak dışarı çıkar ve ev âdetâ infilâk eder. Küçük H.'ların çapları birkaç m yi geçmez; büyük H.'ların çapları ise 1 500 m yi bulur. H., büyük bir uğultu, şiddetli ve devamlı şimşek, dolu ve sağanak meydana getirir. H.'da yatay rüzgârlar ağaçları devirir, evleri yıkar, apartman çatılarını uçurur; dikey rüzgârlar da, bunları girdabının içine alıp yukarılara çıkarır. H.'un etrafındaki rüzgâr hızının saatte 500 - 700 km yi, dikey hareketinin hızının ise 350 km yi bulduğu tahmin edilir; aletler bu hızı ölçemez. Normal fırtınaların saatte 70 - 80 km hızla estiği düşünülürse, H.'un korkunçluğu kolayca anlaşılır. Deniz üstünde doğan H.'da su emilircesine çekilir, denizden fışkırırcasına yükselir. Böyle hâllerde gemiler batar, deniz yükselerek karaları basar. H.'lar, daimî rüzgâr alanlarında, alizeler bölgesinde ve Ekvator'un sâkin kısımlarında görülmez. Güney Amerika, Meksika Körfezi ile Asya'nın güney kısımlarında sık sık meydana gelir. Amerika Birleşik Devletlerinin aşağı Mississippi, Louisiana, Florida, Missouri, Ohio, Georgia eyâletleri ile Hind Okyanusu'nun Asya kıyılarında büyük zararlara sebep olur. Bu tropikal kasırgalara Doğu Asya (Japonya sahilleri) ve Güney Asya denizlerinde tayfun (b. bk.), Antillerde hurricane, aşağı Mississippi vâdisinde tornado adı verilir. Memleketimizde de böyle küçük H.'lara rastlanır. 1959 yazında Konya'da bir H., 3 - 4 yaşında bir çocuğu havaya uçurarak ölümüne sebep olmuştur.

HORTUM AĞIZLIGİLLER (Fistulariidae), Kemikli balıklar (Teleostei) takımının Geri kemikli omuzlular alt takımına giren bir familyası. Vücudları ince uzun olup, ağızları boru biçimindedir. Atlantik ve Hind okyanuslarında yaşarlar.

HORTUMLU BÖCEKLER (Rhynchota; Yun. *rhynchos* = hortum), böcekler (Insecta) sınıfının Kanat'lılar alt sınıfına giren bir takımı. Gelişmelerinde yarı yarıya bir istihâleye uğrarlar. Alt dudaktan teşekkül etmiş oluk biçiminde bir hortumları vardır. Oluk, kaidede üst dudak tarafından kapatılır. Ağızları sokucu ve emici tiptendir. Dünyanın her yanında yaşarlar. Kanat yapılarına göre, Yarımkanatlılar (Hemiptera) ve Eşkanatlılar (Homoptera) olmak üzere iki alt takıma ayrılırlar.

HORTUMLU MEMELİLER (Proboscidea), Etenliler bölümünün Toynaklılar (Ungulata) üst takımına giren bir takım. Karada yaşayan hayvanların en iri ve en ağır yapılılarıdır. Bacakları kalın, ayakları beş parmaklıdır. Burunları üst dudakla birleşip hortum biçiminde uzamıştır. Üst çenedeki kesici dişleri de uzundur. Bitki ile beslenirler. Bazı türlerinin soyu tükenmiştir. Bunların en ilkeli olan Moeritherium, fosil hâlinde Afrika'da bulunmuştur. Afrika ve Güney Asya'da yaşarlar. Filgiller (Elephantidae) olmak üzere tek familyası kalmıştır.

HORVÁTH [*horvāt*], **Ádám, Pá'óczi** (Kömlőd, Komárom 1760 - Nagybajom 1820), Macar şâiri. 1787 yılında *Hunniás vagy Magyar Hunyadi* (Hunnias veyâ Macar Hunyadi) adlı târihî bir destanı ile ün kazanmıştır. 6 bölümden meydana gelen bu destanda Bonfini ve Kallimakhos'un eserlerine dayanarak Varna Muharebesi'nden ölümüne kadar Jan Hunyadi (b. bk.) nin hayatını anlatmaktadır.

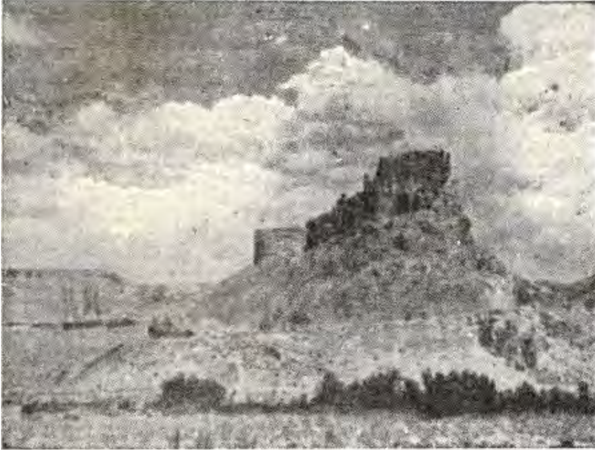
HORYAT: bk. HOYRAT.

HOSTESS [*hostes*] (İng. = ev sahibi kadın), seyahat acentelerinde veyâ uçak ortaklıklarında yolcu veyâ konukları ağırlayan görevli kadınlara verilen ad. H.'ler, yolcu ve konukların bütün maddî ihtiyaç ve dileklerini karşılamakla görevlidirler.

HOSTIA (Lât. = kurban), buğday unu ile yapılan bir çeşit ekmek. Roma kilisesinde, Ortodoks kilisesinden farklı olarak, mayasız yapılır. Orta Çağ'da, din adamları tarafından bu maksatla işletilen bir tarlanın buğdayı ile yapılırdı. XVI. yüzyıldan sonra ticarî sahaya da geçmiştir. Bununla beraber birçok rahibeler kendi H.'larını hâlâ kendileri hazırlarlar. H.'lar, çok ince ve yuvarlak ekmeklerdir. Âyini yapan papazın H.'sı, halka mahsus H.'lardan biraz daha büyüktür.

HOŞAF (Far. *hoş - âb*), üzüm, erik, vişne, ayva ve dut gibi meyvelerden şekerli bol suda kaynatılarak yapılan şerbet. Bilhassa pilâv, börek gibi yemeklerle içilir. Bk. KOMPOSTO.

HOŞAP KALESİ, Van - Başkale yolu üzerinde, Van şehrine 50 km uzaklıkta, sarp bir yamaç üzerinde kurulmuş eski bir kale. 1643 yılında Mahmudî beylerinden Sarı Süleyman tarafından yaptırılan bu kale, Türkiye - İran arasındaki stratejik yol üzerinde önemli bir yer tutmuştur. İç içe üç surla çevrili olan kale, ulaşım bakımından da önemli bir yerdir. Kale içinde iki câmi, üç hamam, yeraltı zindanı ve çeşmeler vardır.

HOŞAP KALESİ

H. K.'nin altındaki Hoşap Çayı üzerinde târihî bir köprü vardır. Bu eski köprü de Mahmudî beylerinden Zeynel tarafından yaptırılmıştır.

Bugün yıkıntı hâlinde bulunan H. K., târihî bir yer olarak turistlerin ilgisini çekmektedir.

HOT [*hot*] («son derece şiddetli»), İngilizceden gelme bir slang tâbiri. Bugün genellikle caz (jazz) müziğinin ifade tarzlarından bir bölümüne verilen addır. Onun için bu tarzda çalınan müzik parçalarına H. müzik veyâ H. jazz denir.

HOT DOG [*hot dog*] (Amerika İngilizcesi = sıcak köpek), sıcak sucuk veyâ sosisle yapılmış sandviç.

HOT SPRINGS [*hot spriŋz*], Amerika Birleşik Devletleri'nin Arkansas eyaletinde, Ouachita Dağları arasında bir kaplıca şehri. Nüfûsu 28 300 (1960) dür. Çevresi H. S. National Park adı altında bir millî park hâline getirilmiştir.

HOT SPRINGS [*hot spriŋz*], Amerika Birleşik Devletleri'nin Virginia eyaletinde, Great Valley yakınlarında bulunan bir kaplıca. 3 Mayıs - 3 Haziran 1943 târihleri arasında Birleşmiş Milletler Teşkilâtının burada yaptığı önemli bir toplantı târihe H. S. Konferansı diye geçmiştir. O târihlerde henüz resmen olmasa da fiilen faaliyete geçmiş bulunan Birleşmiş Milletler Teşkilâtı bu konferansta, II. Dünya Harbi'nin bitiminden sonra dünyadaki beslenme meselelerini incelemiştir.

HOTAN - SAKA DİLİ (Fr. Khotanais, Saka, Alm. Khotanesisch, Khotan - Saka), Orta Çağ da, Hotan bölgesinde konuşulmuş olan bir dil. İran dilleri (b. bk.) nin Orta İranca evresine giren bu dil, doğu grupuna bağlı olup Orta Çağ'dan beri unutulmuştur. Yalnız Saka adiyle de anılan bu dil, XX. yüzyılın başlarında Orta Asya'da yapılan kazılarda çıkan Brâhmî yazısıyle yazılmış VIII - X. yüzyıllardan kalma belgelerde tesbit edilmiştir. Saka belgeleri üzerinde Norveçli Sten Konow (b. bk.) çalışmalar yapmıştır. (*Saka Studies*. 1932; *Khotan - Sakische Grammatik*. 1941). Saka dilinde güçlü bir Hind tesiri göze çarpar.

HOTANTO'LAR (kendilerine verdikleri ad: Khoi - Khoin = insanlar), güney ve güney - batı Afrika'da (Güney Afrika Birliği) yaşayan ve ırk bakımından karışık olan bir zenci kavmi. Kabileler hâlinde yaşayan H.'lar Kap H.'ları, Doğu H.'ları, Korana ve Namalar olmak üzere başlıca dört boy veyâ grupa ayrılırlar. Sayıları 90 000 kadar olan H.'lardan yalnız Nama'lar (nüfûsları aş. yu. 42 000) [1967] ırkî istiklâllerini korumuşlar, diğerleri ise beyazlarla veyâ Bantu'larla karışmışlardır. Güney - batı Afrika'da 1909'a kadar Hererolara ve Almanlara karşı savaşmış olan H., Hıristiyandırlar. Sırıklar üzerine gerilmiş hasırlardan yapılma kulübeleri karakteristik vasıflarını teşkil eder. XIX. yüzyılın ortalarından beri H.'lar Avrupalılar gibi giyinirler. Irkî vasıflara göre H.'lar, Buşman'larla beraber Khoisan adı altında toplanır ve Afrika zenci (negrid)'lerinden ayrılırlar. Afrika'daki bütün zencilerin en açık renklisidirler. Buşman'lara birçok hususlarda benzerler. Boyları onlardan biraz uzundur (ortalama 1 66 m). Saçları gür, kalın ve kıvırcıktır. Yüzleri Buşman'lara nazaran, daha uzun ve sivridir. Yaşadıkları topraklar çok verimli olduğu hâlde daha çok hayvancılıkla geçinirler. Ayrıca tütünle kenevir yetiştirirler ve bunları karıştırıp, ağızlarından hiç eksik etmedikleri çubuklarla içerler.

H.'lar, kadına çok değer verirler. Âile hayatında erkekten çok kadının sözü geçer. Buna karşılık, en ağır işleri de kadınlar görür.

HOTCHKISS [*hoçkis*], **Benjamin Berkeley** (Watertown, Connecticut 1828 - Paris 1885), Amerikalı mühendis ve silâh mucidi. 1867'de Vienne (Isère, Fransa) şehrinde bir mühimmat fabrikası kurmuş, bunu 1870'te Saint-Denis'ye naklederek bir silâh fabrikası hâline getirmiştir. 1875'te Fransız devletince satın alınan bu fabrika, 8 mm lik Fransız makinalı tüfeğine, bâzı toplara ve tanklara H. adını vermiştir.

HOTEN, Doğu Türkistan'da, Kâşgar ülkesinde bir şehir ve vâha. 1 600 km² lik bir alanı kaplayan bu vâha, Tibet yaylasının kuzey sınırını meydana getiren Altıntağ'ın eteğinde ve Tarım Irmağının sağ kolu olan Hoten - derya'nın orta mecrâsındadır. Yüksekliği 1 300 - 1 500 m arasındadır. Vâhanın nüfûsu 250 000 civarındadır.

H.'de pamukçuluk ve bağcılık gelişmiş bir hâldedir. Halk, ayrıca hayvancılık ve ipekçilik de yapar. Topraklar Hotenderya'dan açılan kanallar vasıtasıyla sulanır. Çevre steplerinde ince yünlü koyun beslenir. Halı gibi el san'atları ile yün ve ipekli iplik imali de ileri bir seviyededir. Şehrin çevrelerinde nefrit ve zümrüt mâdenleri vardır. H., araba yolu ile Yarkent ve Kansu eyaleti ile ticarî münasebetler yürütür.

H. Çin kaynaklarında eski devirlerde Yu - tien (= Yotkan) adiyle anılmıştır. Şehrin İslâmiyetten önceki devre âid harabeleri bugün de Yotkan diye anılmaktadır. Şehir, daha sonraki kaynaklarda Kiu - tan ve Ho - tan adı altında geçmektedir.

Halkı eski çağlardan beri Buddhist olan H.'e İslâmlık, silâh kuvveti ile sokulmuştur. H.'in fâtihi olarak Kadır Han Yusuf gösterilir. Şehir daha sonraları İlig-han'ların ve Kara Hıtay'ların hâkimiyeti altında kalmıştır. XIX. yüzyılda Kalmukların, daha sonra Çinlilerin ve 1863-1864'te Yakup Bey'in hâkimiyeti altına girmiştir. Yakup Bey'in ölümünden sonra ise, şehir yeniden Çinlilerin eline geçmiştir.

Bugünkü H.'de, en eski çağlardan beri var olan ipekçilik, tarihî ehemmiyetini hâlâ muhafaza etmektedir.

HOTİN, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin güney-batısında, Dnestr Nehri kıyısında bir kale ve eski bir Türk eyaletinin merkezi. Nüfûsu 14 800 (1963), denizden yüksekliği 107 m dir. H. kalesi hakkındaki târihî bilgiler XIV. yüzyılın ortalarına doğru başlar. Bu husustaki ilk bilgi, H.'in Moldavya (Buğdan) voyvodası I. Petru'nun ülkesi olduğudur. Kale o zamanlar pek basitti ve topraktan yapılmıştı. H.'in taştan bir kale hâline getirilmesi çok daha sonraki devirlere rastlar.

H., Osmanlı devleti târihinde adı çokça geçen bir kaledir. Osmanlı Türklerinin bu kalenin önünde ilk görünüşleri voyvoda Ştefan cel Mare (1457-1504) zamanına rastlar. Fâtih Sultan Mehmed'in orduları Moldova kuvvetlerini yendikten sonra H. kalesi önünde de görülmüştür.

II. Bayezid zamanında Türk orduları Moldova'nın anahtarları sayılan Kili (Chilia) ve Akkerman kalelerini zaptettikten sonra (1484), aşağı Tuna akıncıları Bali Bey ve Malkoç oğlu kumandasında ve 1498'de, ancak bu sefer müttefık kuvvetleri olarak, H. yakınlarına kadar geldiler.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında, Türk orduları Petru Rareş'in üzerine yürüdükleri zaman, voyvoda Transilvanya'ya kaçınca, ülke, Türk padişahına itaât etti. Bu suretle memleket yeni bir Türk eyâleti hâline gelmiş oldu. Bu sırada H., Lehliler tarafından işgal edilmiş bulunuyordu. Bu sebepten Türk orduları H. önüne kadar gelemediler. Ertesi yıl kaleye yeniden sahip olan Rareş, H.'i hem tamir etti, hem de genişletti.

Osmanlı Türkleri II. Osman'ın padişahlığı zamanında da H. önlerinde görüldüler. Bu seferin en mühim âmili, Lehlilerin H.'e hücum etmeleri idi. Çocuk yaşta olan II. Osman'ın sefere çıkmaması istendi ise de, genç padişah ordusunun başında kuzeye yöneldi. Kırım hanı, Erdel (Mac. Erdély) beyi ve Memleketeyn beyleri de kendisine yolda katıldılar. 21 Mayıs 1621 târihinde İstanbul'dan hareket eden II. Osman, büyük atası Kanunî Sultan Süleyman'ın zırhını giymişti. Orduda kuşatma makinelerinden başka filler de yer almıştı. Genç Osman'ın Lehistan seferi ordusunun asker sayısı, çeşitli kaynaklarda birbirinden farklı gösterilir. Sâdece yeniçeri takımının 12 000 kişi olduğu bilinmektedir. Yeniçeriler, çeşitli sebeplerden ve bilhassa ocaklarında birtakım ıslahat yapmak niyetinde bulunduğunu bildikleri II. Osman'dan memnun değillerdi. Ağustos sonlarında H. kalesinin önüne varan Osmanlı ordusuna Kırım hanı Canikbey de orada katıldı. Ordunun ve bilhassa yeniçerilerin intizamsız hareketleri beklenen neticeyi vermiyordu. İlk üç hücumdan sonra dördüncüsü, en şiddetlisi ve en kanlısı oldu. Genç Osman'ın Kazak karargâhına hücum ettiği de rivayet edilen bu son taarruzda Budin vâlisi Karakaş Mehmed Paşa büyük kahramanlık gösterdi. Fakat bir ihanete uğrayıp şehit düşünce, askerleri çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra yapılan iki yürüyüş de bir netice vermedi. Yaşı küçük olmasına rağmen ruhu ve emeli büyük olan Genç Osman, mevsimin ilerlemiş olması dolayısıyla kışı H. önünde geçirmek isteğinde idi. Fakat toplanan askerî dîvan barış yapılmasına karar verdi. 9 Ekimde anlaşmaya varıldı. Bu barış gereğince H., Moldovya'ya iade edildi. Bu suretle H. yeniden Buğdan'ın hükmü altına girmiş oluyordu.

1658'de Transilvanya prensi II. György Rákóczy, İstanbul'dan izin almadan Lehistan'ı istilâya teşebbüs etti. Bâb-ı Âlî, serdar Ahmed Paşa'yı bir ordu ile Lehistan'a yardıma gönderdi. Bu sefer sırasında Ahmed Paşa'nın yanında bulunan Evliya Çelebi, kale hakkında şunları yazar: «O târihte kale çevresi 1 500 adım şeddâdî taş binâ idi. Muazzam bir hendeği ve 80 kulesi var idi. Kaleye iki kapıdan giriliyor idi ki bunlardan biri Dnester cihetine açılıyordu. Kale içinde 70 kadar bahçesiz ev ve 50 dükkân mevcut idi.»

1673 yılında Jan Sobieski kumandasındaki Leh orduları yeniden H.'e girdiler. Fakat Türk padişahı IV. Mehmed, başında bulunduğu ordusu ile geldi. Şam vâlisi Hüseyin Paşa'nın idare ettiği bir kuşatma sonucunda H. yeniden zaptolundu.

Rusların Prut'ta büyük mağlûbiyeti ile neticelenen savaştan sonra meydana gelen kargaşalıklar sırasında H. kalesi ve eyâleti Buğdan'dan alınıp doğrudan doğruya Türkiye'nin idaresi altına verildi. Yeniçeri hasekilerinden Mustafa Ağa, H.'in ilk Türk muhafızı oldu. Mustafa Ağa, H. kalesini tamir etmeye girişti. Böylece H., 1714-1812 yılları arasında, bilhassa Rusya'ya karşı bir müdafaa kalesi vazifesini gördü.

XVIII. yüzyıl içinde H. Ruslar tarafından birkaç kere işgal edildi. II. Mustafa zamanındaki 1769-1774 savaşı sırasında Ruslar kaleyi ele geçirecekleri sırada Selânik mutasarrıfı Hasan, 20 000 kişilik kuvvetiyle yetişip kaleyi kurtardı. Bu başarısı ile Hasan, H. müdafii unvanını aldı.

Türkiye'nin Rusya ve Avusturya'ya karşı yaptığı ve 1788'de başlayan savaşta, H., önce Avusturyalıların, sonra da Rusların hücumlarına uğradı. Nihâyet 19 Eylûl 1788 târihinde bu iki milletin birleşmiş kuvvetlerine teslim oldu. 1806'dan 1918'e kadar Rusların elinde kalan H., daha sonra Romanyalılara geçti. Fakat II. Dünya Harbinden sonraki hava içinde ve 1947'de yapılan muahede ile yeniden Ruslar tarafından işgal olundu.

HOTMAN [*otmã*] veyâ **HOTOMANNUS, François, sieur de Villiers Saint-Paul** (Paris 1524-Basel 1590), Fransız hukuk bilgini. Başlıca eseri *Franco Gallia seu Tractatus isagogicus de regimine regum Galliae* (Fransa veyâ Fransa kralları idaresine giriş) [1573] dir. Kardeşi Antoine H. (aş. yu. 1525-1596) ile beraber mutlakıyete karşı mücadele etmiştir.

HOTON LEHÇESİ: bk. HOTON'LAR.

HOTON'LAR (Moğ. *hotcy* = Doğu Türkistanlı), Moğolistan Halk Cumhuriyetinin kuzey-batı bölümünde yaşayan küçük bir Türk boyuna verilen ad. H.'lar kendilerine Busurman (Müslüman) adını verirler. Göçebe hayatı süren bu boy, hayvancılık ve kısmen tarımla uğraşır. XIX. yüzyıl sonunda H.'ların nüfûsu aş. yu. 400 çadır (hane) halkından ibaretti (Radloff, Aristov). H.'lar Ubsunur ve Hirgisnur göller bölgesinde göç eder ve Teylingol ırmağı boyunda uzanan otlaklardan yararlanırlar. 1921 yılına kadar H.'lar Dörböt hanlarına tâbi bulunuyorlardı. H.'lar kendilerini Kırgızlarla akraba sayarlar. H.'ların dili G. N. Pota-

nin (b. bk.), A. N. Samoyloviç (b. bk.) ve B. Ya. Vladimirtsov (b. bk.) tarafından araştırılmıştır.

H.'ların yaşayış ve kültürlerinde güçlü bir Moğol te'siri göze çarpar.

HOTOZ, kadınların kendi saçlarından veyâ yemeni, krep ve sâire ile yaptıkları baş süsü. Türkistan'da yaşayan bir cins uzun kıllı öküz (Tibet öküzü, yak)ün kuyruğundan yapılan tuğ ve atın gerdanına süs olarak asılan püskül, Çağatay lehçesinde *kotaz* yâhud *kaytaz* diye anılmıştır ki, sonraları kadın başı süsüne de H. diye ad olmuştur. Şeklinin andırdığı şeylere, düğüm şekillerine ve kreplerin renklerine göre felek tabancası, Zeyrek yokuşu, duduburnu, Kürdî, gelin sorgucu, çimdik, kayık, küpkapağı, tandır H.'u, saraylı H.'u diye adlar alırdı. H.'lar elbisenin rengine ve kesimine uydurulur, ayrıca mücevherlerle de süslenirdi.

HOTTETERRE, Fransa'da nefesli musiki âletleri yapan ve kompozitör olan bir âilenin adı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda yaşamışlar ve hemen hepsi kralın musiki hizmetinde çalışmışlardır. En ünlüleri Le Romain (Romalı) lâkabı ile anılan Jacques H. (1648 ? - Paris 1760 ?) dir ki, flüt virtüozlarının birincileri arasındadır. Teoride de ün kazanmış olup bu alanda musiki âletleri üzerine bâzı eserler yazmıştır.

HOUDAN [*udą̃*], bir Fransız tavuk cinsi. Adını, menşei olan Kuzey Fransa'daki Houdan şehri ve bölgesinden almıştır. Bu cinsin karakteristikleri, tüylerininin aynı miktarda beyaz ve kara tüylerden mürekkep olması ve başında çok güzel bir sorgucun bulunmasıdır. Çok güzel olan H. tavuğunun yetiştirilmesinde bâzı güçlükler vardır. Bu güçlükleri doğuran sebeplerden en önemlisi tavuğu rutubete karşı hassaslaştıran ve coryza (burun nezlesi) ya tutulmasını kolaylaştıran başındaki sorguçtur.

HOUDAN

HOUDAS [*udą*], **Octave** (Outarville, Loiret 1840-Paris 1916), Fransız doğu bilgini. Cezayir'de profesör olarak çalıştıktan sonra, 1884'te Paris'teki Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'na Arapça profesörü tâyin edilmiştir. En önemli eserleri şunlardır: *Cours élémentaire de langue arabe* (Elemanter Arapça kursu) [1875]; *Epigraphie tunisienne* (Tunus yazıtları) [René Basset ile birlikte, 1882]; *Traité de droit musulman,* (İslâm hukuku anakitabı) [F. Martel ile birlikte, 1882 - 1893]; *Ethnographie de l'Algérie* (Cezayir etnografyası) [1886]; *Essai sur l'écriture maghrébine* (Mağreb yazısı üzerine kalem tecrübesi) [1886]; *Histoire et conquête de l'Andalousie* (Endülüs'ün târihi ve fethi) [1889]; *Documents relatifs à l'histoire du Soudan* (Sudan târihiyle ilgili belgeler) [Edm. Benoist ile birlikte, 1899]; *Les traditions islamiques* (İslâm gelenekleri) [Arapçadan tercüme, 1903 - 1914].

HOUDON [*udǫ̃*], **Jean - Antoine** (Versailles 1741-Paris 1828), Fransız heykelcisi. Jacques Houdon'un oğludur. Çok genç yaşta, çeşitli san'atçılardan faydalanma imkânını bulmuştur. Büyük Roma armağanını kazanarak Roma'ya giden H., Herculanum'da meydana çıkarılan eserleri incelemiş, Rönesans san'atçılarına, özellikle Michelangelo'nun eserlerine büyük ilgi göstermiştir. Bu arada meydana getirdiği S Bruno (Santa Maria degli Angeli, Roma) kilisesindeki eserleri en tanınmış olanlarıdır. San'atında amaç olarak aldığı başlıca husus «anatomi bilimine değer vermek, XVI ve XVII. yüzyıllar döküm san'atının unutulmuş veyâ yok olmuş tarz ve usûllerini yeniden canlandırma» olmuştur. H.'un dünyaca tanınmış olan «Écorché» eseri, bu düşünüşün parlak bir örneği olarak tanınmaktadır. 1768 yılında Paris'e dönmüş, 1777'de akademi üyeliğine getirilmiş ve daha sonra da profesör olmuştur. Ünlü san'atçıların, yazarların ve büyüklerin birçok büstlerini yapmış, antik statüleri ve çocuk portreleriyle de ün kazanmıştır. Döküm işlerine geçmiş zamanlardaki itibarını yeniden kazandırmıştır. Gerçekçiliğe büyük bir önem veren ve müşahede ve ince bir tahlilin, tavırların tabiîliğine, yüzlerin ifadesine güç kazandıran ustalığıyle H., XVIII. yüzyılın büyük san'atçılardan biri olarak tanınmıştır. Müzelerdeki eserleri arasında «Oturan Voltaire» (Comédie Française, Paris); Napoléon», «Kraliçe Joséphine», «Mareşal Ney» (Versailles); «Yaz», «Molière» (Montpellier Müzesi); «Prusya prensi Henri'nin büstü», «Kadın başı» (Berlin Müzesi); «La Fayette» (Mans Müzesi); «J. J. Rousseau'nun büstü» (Cambrai Müzesi); «Saint Bruno» (Dijon Müzesi) vardır.

HOURTICQ [*urtįk*], **Louis** (Brossac, Charente 1875 - Neuilly - sur - Seine 1944), Fransız san'at târihi yazarı. 1927'de Güzel San'atlar Akademisi'ne üye seçilmiştir. *La peinture des origines au XVI e siècle* (Başlangıçtan XVI. yüzyıla kadar boya resimciliği) [1908]; *Encyclopédie des beaux - arts* (Güzel san'atlar ansiklopedisi) [1925] adlı eserleri vardır.

HOUSSAY [*usąy*], **Bernardo Alberto** (doğ. Buenos Aires 1887), Arjantinli fizyolog. Buenos Aires Üniversitesi'nde kürsü sahibi olan H., iç salgılar, hayvanî zehirler, şeker hastalığı ve insülinin te'sirleri üzerinde çalışmış ve 1947 yılında Nobel fizyoloji ve tıp armağanını kazanmıştır. En önemli eseri şudur: *Relations between the parathyroids, the hypophysis and the pancreas* (Paratiroid, hipofiz ve pankreas arasındaki ilişkiler) [1936].

B. A. HOUSSAY

HOUSSAY [*usaąy*], **Frédéric** (Dol - de - Bretagne 1860 - Lyon 1920), Fransız biyoloji bilgini. Paris Fen Fakültesi'nde profesörlük ve dekanlık yapmış olan H., embriyoloji ile biyolojik gelişme üzerinde çalışmış ve eser vermiştir.

HOUSTON [*hyųstön*], Amerika Birleşik Devletlerinde, Texas eyaletinde bir ticaret, sanayi ve liman şehri. Nüfûsu 938 219 (1960) dür. Şehir, 80 km uzunluğunda açık deniz gemilerinin de geçmesine elverişli bir kanal (H. Ship Channel) la denize bağlanmıştır. H., Amerika'nın güneyindeki en canlı ve en sanayileşmiş bir şehirdir. Fakat bu durumunu ancak II. Dünya Harbi'nden sonraki hızlı endüstrileşme hareketinin sonucu olarak kazanmıştır. Modern endüstrinin yerleştiği alan, H. Ship Channel'dır ki burada esasen çelik fabrikaları, tersaneler ve özellikle petro - kimya tesisleri ile petrol rafinerileri bulun-

maktadır. Buradaki büyük sanayiin hızlı bir tempo ile gelişmesini sağlayan en önemli âmiller, çevredeki zengin petrol, yer gazı, kükürt ve tuz yataklarıdır. Bunlara bağlı olarak birçok azot, soda, klor ve sun'î küçük tesisleri kurulmuştur. Bu tesisler, sun'î maddeler sanayiinin ihtiyaç duyduğu bütün ham maddeleri imâl edebilmektedirler. Liman, yılda 50 milyon tonu aşkın yükleme ve boşaltma ile Amerika Birleşik Devletleri'nin limanları arasında ön sıralardan birini tutmaktadır. En çok ihraç edilen madde petrol olmakla beraber, buğday ve pamuk da önemli yer tutar. Bu iki ürün H.'un hinterlandından gelmektedir. H.'da birçok yüksek öğrenim kurumları bulunmaktadır. Bunların başında üniversite, Texas Madical Center (Texas Tıp Merkezi) ve ona bağlı muhtelif klinikler gelir. Astronotlar için bir eğitim merkezi ve NASA nın uzayda insan uçuşları için kontrol merkezi de H. yakınında bulunmaktadır.

HOUSTON [*hjuştön*], **Sam Samuel** (Lexington civarı, Virginia 1793 - Huntsville, Texas 1863), Amerikalı general ve politikacı. 15 yaşında iken 3 yıl Cherokee Kızılderilileriyle yaşamış, 1823 - 1827 yılları arasında milletvekilliği yapmış ve 1827'de Tennessee vâliliğine seçilmiştir. 1829'da istifa ederek Cherokee'lere dönmüş ve Cherokee'ler tarafından resmen kabul edilmiştir. 1830 ve 1832'de Washington'da Cherokee'lere karşı yapılan haksızlıkları ortaya çıkarmıştır. Cumhurbaşkanı Jackson tarafından Texas'taki Kızılderililerle ticarî ve siyasî sözleşmeler yapmak üzere Texas'a gönderilmiştir (1832). 1835'te Texas Harbi patlayınca, Texas ordusunun başına geçerek Meksikalıları yenmiş ve bunun üzerine Texas cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Texas Amerika Birleşik Devletleri'ne katılınca Texas senatörü, daha sonra Texas vâlisi olmuş (1859), fakat 1861'de azledilmiştir.

HOUTSMA [*hautsma*], **Martin Theodor** (Irnsum 1851 - 1943), Hollandalı doğu bilgini. Leiden Üniversitesi'nde M. Rutgers'in İbranca ve M. de Goeje'nin Arapça derslerine devam etmiştir. 1874 yılında Leiden Doğu Yazmaları Bölümünde görev almış, 1875 yılında Leiden Üniversitesi'nde İslâm târihi üzerine bir tez savunmuştur. Aynı üniversitede Fars ve Türk dilleri öğretim üyesi olarak çalışmış, 1890 - 1917 yılları arasında Utrecht Üniversitesi'nde İbranca dersleri vermiştir. Arap târihine ve diğer Müslüman kavimlerin târihine âid Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklar üzerindeki yayınlariyle tanınmıştır. *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides* (Selçuklu târihiyle ilgili metinler derlemesi) [4 cild, 1886 - 1902] adlı büyük eseri Türk târihi bakımından değerli bir kaynaktır. 1894 yılında çıkan *Ein türkisch - arabisches Glossar* (Türkçe Arapça bir sözlük) adlı eserinde eski bir Kıpçakça yazmayı (*Tercüman - i Türkî ve Arabî*) yayınlamıştır. *Die Ghuzenstämme* (Oğuz boyları) [«Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», II, 1888] adlı yazısı da Oğuz boylarının târihi bakımından yararlı bir çalışmadır. Bunlardan başka *Ein alttürkisches Gedicht* (Eski Türkçe bir şiir) [Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft», 1889] adlı yazısı da anılabilir. H., Avrupa'da çıkan *İslâm Ansiklopedisi*'nin başredaktörü olarak da İslâm âlemi ve Türklükle ilgili çalışmalara büyük bir hizmette bulunmuştur.

ḤOVÂR, Çitral (İng. Chitral, b. bk.) da oturan Ḥo'ların konuştukları dile verilen ad. Dard dilleri (b. bk.) arasında yer alan bu dile Çıtrali adı da verilir.

HOWARD [*hauörd*], **Harry Nicholas** (doğ. Excelsior Springs, Missouri 1902), Amerikalı târihçi. Missouri ve California üniversitelerinde okumuştur. California, Oklahoma, Miami, Cincinnati, Washington üniversitelerinde târih dersleri vermiş, Yakın Doğu memleketleriyle ilgili resmî görevler almıştır. 1963 yılından beri «Middle East Journal» dergisinin editör yardımcılığını yapmaktadır. Yakın Doğu ve Balkan ülkeleri ve özellikle Türkiye konusunda birçok yazı ve yayınları vardır: *The Partition of Turkey, A Diplomatic History 1913 - 1923* (Türkiye'nin taksimi. Diplomasi târihi 1913 - 1923) [1931]; *The Balkan Conferences and the Balkan Entente* (Balkan konferansları ve Balkan Antantı) [1930 - 1935]; *A Study in the Recent History of the Balkan and Near Eastern People* (Balkanlar ve Yakın Doğuda yaşayanların yakın târihi konusunda bir araştırma) [1936]; *The Problem of the Turkish Straits* (Türk boğazları meselesi) [1947]; *The United Nations and the Problem of Greece* (Birleşmiş Milletler ve Yunanistan meselesi) [1947]; *The General Assembly and the Problem of Greece* (Genel kurul ve Yunanistan meselesi) [1948].

HOWARD [*hauörd*], **Henry, Earl of Surrey** (Kenning Hall, Suffolk 1517 - Londra 1547), İngiliz şâiri. İngiliz sone tarzının yaratıcısı olarak tanınmıştır. Petrarca'nın koyduğu kafiye kurallarını kaldırmış, ilk defa olarak mensur şiir tarzını kullanmıştır. İngiliz Rönesans şiirinin ilk şâirlerinden biri sayılır. Şiirlerinin ekseriyeti, *Songs and sonnets written by the late Earl of Surrey and others* (Son Surrey Lordu'nun ve başkaların şarkı ve soneleri) [1557] adı altında yayınlanmıştır. Fakat bu başlığa rağmen kitapta yer alan 271 şiirden sadece 40'ı H.'a âiddir.

H. HOWARD

HOWARD UNIVERSITY, Amerika Birleşik Devleti'nin Washington eyaletinde bir üniversite. 1867'de Oliver Otis H.'ın kurduğu ve zencilere yardım maksadiyle 1874'e kadar idare ettiği bu müessesede çeşitli san'at ve ilimler, tatbikî ilimler, musiki, tıp, dişçilik, eğitim, el işleri, hukuk ve ilâhiyat şubeleri vardır.

HOWE [*hau*], **Clarence Decatur** (Waltham, Massachusetts 1886 - Montreal 1960), Kanadalı siyaset adamı. Asıl mesleği mühendislik olan H. 1908 de Kanada'nın Dalhousie (Halifax) Üniversitesi'ne profesör olmuştur. 1913 târihinde Kanada yurttaşlığına geçen H., 1935'ten i'tibâren liberal milletvekili olarak meclise katılmıştır. Milletvekilliğine başlamış olduğu 1935 târihinde bahriye ve nakliye bakanlığı görevine getirilmiştir. 1940 - 1946 yılları arasında cephane ve ikmâl bakanlığı yapmış

C. HOWE

ve bu bakanlığı sırasında Kanada endüstrisinin güçlenmesi ve harb maksatlarına uygun bir çalışmava kavuşması konusunda başarılı çalışmaları olmuştur. Kalkınma ve beslenme bakanlığı sırasında (1946 1948) ise harp şartlarına göre ayarlanmış olan sanayiin bu sefer de bir barış ekonomisi şartlarına göre işlemeğe başlamasını sağlamıştır. H. daha sonra ticaret bakanı olmuş (1948 - 1957) ve buna ilâve olarak savunma üretimi bakanlığı (1951 - 1957) görevini de yapmıştır.

HOWELLS [*hauölz*], **William Dean** (Martin's Ferry, Ohio 1837 - New York 1920), Amerikalı yazar. Mürettip ve gazeteci olarak hayata atılmış, kendi kendini yetiştirmiştir. 1860 cumhurbaşkanı seçim kampanyası için Abraham Lincoln'ın biyografisini yazması üzerine, Venedik'e konsolos tâyin edilmiştir. Amerika'ya döndükten sonra, Boston'da çıkan «Atlantic Monthly» dergisinin yazı işleri müdürü olmuş, daha sonra New York'ta çıkan «Harper's Magazine» e geçmiştir. Eserlerinde ifrata kaçmayan bir realizm ile ahlâkî bir temayül görülür. Romanlarında «intimist» tir, yâni şahısların günlük hayatlarının teferruatına dikkat eder ve hemen hemen hiçbir vak'a anlatmaz. Eserleri şunlardır: *Their wedding journey* (Onların düğün seyahati) [1872]; *A chance acquaintance* (Tesadüfî bir tanışma) [1873]; *The lady of the Aroostook* (Aroostook'taki hanım) [1879]; *Indian Summer* (Hindistan yazı) [1886]; *The quality of mercy* (Merhametin keyfiyeti) [1892]; *A traveler from Altruria* (Altruria'dan gelen yolcu) [1894]; *Through the eye of the needle* (İğnenin deliğinden). Bunlardan başka, 31 tiyatro eseri, seyahatnâmeleri, otobiyografik kitapları vardır.

HOXHA [*hoca*], **Enver** (doğ. Gjirokastër [Türkçe adı: Ergiri] 1908). Arnavut devlet adamı. Montpellier, Paris ve Bruxelles üniversitelerinde okumuştur. Komünizm ile ilk defa olarak öğrenimi sırasında ilgi kurmuş olan H., 1936 - 1939 yılları arasında öğretmenlik etmiş ve 1940'ta Tiran'da bir komünist hücresi kurmuştur. Bundan sonra Yugoslavlardan da sürekli yardım görmek suretiyle, 1941 yılında kurulmuş olan Arnavut Komünist Partisi'ni geliştirme yolunda çalışmıştır.

E. HOXHA

II. Dünya Harbi'nde önce İtalyan ve sonra da Alman işgal kuvvetlerine karşı girişilen çete muharebelerinin liderlerinden biri olan H., bu arada siyasî rakiplerini de temizlemeyi ihmal etmemiştir. 1943 yılında Arnavut Komünist Partisi genel sekreterliğinde, 1944'ten 1946'ya kadar geçici olarak, 1946 dan 1954'e kadar da aslî olarak başbakanlık görevinde bulunmuştur. 1946 - 1953 yılları arasında buna ek olarak savunma ve dış işleri bakanlıklarını da yönetmiştir. Kominformun 1949'da Yugoslavya ile bozuşması üzerine H.'nın parti içindeki hasımları, bizzat onun ön ayak olması ile ve Titocu diye damgalanarak idam veyâ ağır hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Bu temizlik hareketleri sırasında idam edilenler arasında H.'nın en yakın çalışma arkadaşlarından uzun süre başbakan yardımcılığı etmiş olan Koçi Xoxe de vardı.

H. 1954 yılından beri Arnavutluk Çalışma Partisi (Partija e punës Shqiptare) 'nin I. sekreteridir. H. Moskova ve Pekin arasında 1960 târihinden beri süregelmekte olan çatışmalarda Pekin tarafını tutmaktadır.

HOY, İran'ın hâkimiyeti altındaki Güney Azerbaycan'da, Türkiye sınırına 60 km uzaklıkta târihî bir Türk şehri. Toprağı verimli bir ovada 29 km uzunluğunda ve 12 km genişliğinde bir alanda kurulmuş olan şehrin nüfûsu aş. yu. 50 000'dir.

H., Tebriz'den Trabzon'a ve Urmiye'den Kuzey Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya giden târihî ticaret yollarının kavşağını meydana getirir ve Urmiye Gölünün kuzey - batısı ile târihî Çaldıran ovasının güney - doğusundadır.

Bölgenin iklimi ılık sayılır. Bunda, Selmas Dağlarından çıkan ve şehrin 3 km doğusundan geçtikten sonra Akçay ile birlikte Aras Irmağına dökülen Koturçay ve bu ırmaktan açılan birçok kanalların ve cedvellerin rolü büyüktür. Bu sebeple, bölgede buğday, arpa, pirinç ve her cinsten hububat yetişir. H., ayrıca, meyve ve pamuk yönünden de zengin sayılabilecek bir bölgedir. Yaylalarında ise bol miktarda hayvan bes'enir. H.'un etrafı üzüm, incir ve peygamberî denilen bir cins armut yetiştiren bahçelerle çevrilidir.

H.'un, X ve XI. yüzyıllarda Azerbaycan'ın mühim şehirlerinden biri olduğunu biliyoruz.

H., Anadolu, Kafkasya, Irak ve Suriye'ye islek yollarla bağlıdır. Yaylak ve kışlak hayatına çok elverişli olan bölge, bilhassa Anadolu'nun Türkleşmesinde bir üs vazifesi görmüştür. XI. yüzyıl başlarında Horasan'dan hareket eden ve Kuzey İran yolu ile Azerbaycan'a yayılan Oğuz Türkleri, H. ve Urmiye bölgelerinden gelip Diyarbakır ve Musul çevrelerine yayılmışlardır. Selçuklu sultanı Alparslan'ın, Ermenistan ve Gürcistan seferlerine H.'un hemen kuzeyindeki Nahcıvan yolu ile çıktığı ve Malazgirt Savaşı'ndan önce H ve çevresini bir üs hâline getirmiş olduğu târihî belgelerden anlaşılmaktadır.

H. ve çevresi, Irak Selçuklu sultanlarının saltanat için yaptıkları çarpışmalar sırasında olduğu gibi, Azerbaycan atabeyleri devrinde de Türkmen atlılarının toplanma yeri olarak ehemmiyetini muhafaza etmiştir Yavuz Sultan Selim ile İran'da Safevî sülâlesini kuran Şah İsmail arasındaki büyük Çaldıran Savaşı da H yakınlarında yapılmıştır. Daha sonraki yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasında yapılan savaşlar sırasında H., birkaç kere Osmanlı Türklerinin eline geçmiştir.

H., XVII. yüzyılda İran'a tâbi bir hanlık durumunda idi. Şehrin müstahkem bir mevki hâlini alıp bu yönden de ehemmiyet kazanması, XIX. yüzyıl başlarındadır. Bir Fransız heyeti tarafından yapılmış olan toprak istihkâmlar hâlâ durmaktadır. 1827 yılında Tebriz üzerine yürüyen Rus orduları önünde çekilmek zorunda kalan Azerbaycan ordusu başkumandanı Abbas Mirza Kaçar buraya sığınmış ve şehri kuşatan Rus orduları, H. Türklerinin de yardımı ile püskürtülmüştür. Rus ordularının bu şehre girebilmesi 1828 Şubatı'nda yapılan Türkmençay Muahedesi'nden sonradır. Küçük bir Rus birliği geçici bir zaman için şehre girebilmiş ve tazminat meselesi halledildikten sonra H.'u terk etmiştir. 1907 yılında yapılan İngiliz - Rus anlaşması sonunda, İran'daki Rus ordusu çekildikten sonra, şehir uzun zaman sükûnet içinde kalmış ve yeniden imar görerek canlanmıştır.

Tebriz ile Trabzon arasındaki Türkiye - İran transit şosesi de H.'dan geçmektedir. Yine Tebriz'i Selmas, Urmiye ve Makû'ya bağlayan yeni şose de H. şehrinden geçer.

Koturçay üzerinde 70 m uzunluğunda ve 6 m genişliğinde 7 kemerli târihî bir köprü vardır.

HOYRAT, dünya edebiyât ve musikisinde sâdece Türklere mahsus bir düzme (nazım) ve ezgi tarzına, Irak'ın Kerkük ve Erbil vilâyetlerinde, Türkiye'nin de Diyarbakır, Erzurum ve daha başka bâzı illerinde verilen ad. Trabzon'da atma ve koşma, Urfa'da meâni, Azerbaycan dolaylarında bayatı ve yine Irak Türkleri arasında koyrat ve koryat adları da kullanılır. Bu adın değişik bir biçimi olan mahni sözü Azerbaycan'da, mâni sözü de Türkiye'de yaygındır. Irak Türkleri arasında gelişip olgunlaşan H. tarzının sonradan Azerbaycan'da ve güney-doğu Anadolu'da yayıldığı anlaşılıyor.

Bu san'at türü, klâsik unsurlarla da beslendiği hâlde umumiyetle şifahî halk mahsulü sayılmakta ve daha çok folklor sahasına giren edebî bir tür olarak yaşamaktadır.

Türk halk edebiyâtında en çok işlenmiş türlerden olan H., yedi heceli mısralardan kurulmuş kafiyeli bir çeşit dörtlüktür. Bununla beraber mısra sayısı, çift olmak şartiyle, dörtten daha fazla olan H.'lara da rastlanmaktadır.

H.'ın halk arasında beğenilip tutulan çeşitleri arasında cinaslı olanları başta gelir. Bunlardan birinci mısra ikinci mısra ile birlikte tekerrür etmektedir ki birinci mısra yarım kalmış bir mısra sayılır. Bunu halk bâzı doldurma sözlerle tamamlar. Nitekim Azerbaycan'da H.'ın başında «âşıkam», «men âşık», «azîzim», «azîziyem» sözleri, İstanbul'da «geç gönül», «çağlar sular», «öter bülbül» sözleri, Kerkük dolaylarında teganni sırasında «baba bugün», «ağam ağam», «dedem dedem» gibi sözler yer alır. H.'ların mısraları arasında umumiyetle mânâ bağlılığı bulunmaktadır. Şiirde işlenen konuların çoğu H.'ta da işlenmiştir.

H. yahut mâni dörtlüğünü bir çeşit tuyuğ sayanlar olduğu gibi, bu dörtlük biçiminin esasta tuyuğ şeklini meydana getirdiğini ileri sürenler de vardır. Elimizdeki kaynaklara dayanarak XIV. yüzyıldan önceye âid bugünkü şekliyle H. metinlerine hiç rastlanmadığı söylenebilir. H. tarzının büyük bir ihtimalle XIV. yüzyılda Irak'ın Türklerle meskûn bölgelerinde tuyuğun düzenli bir şekilde kısaltılmasından doğmuş olduğu düşünülebilir. Tuyuğ biçiminin halkça sevilip beğenilen bâzı özel vasıflarının bir arada geniş halk yığınlarının zevkini okşayan yeni kalıplara konmasından meydana gelmiş olması muhtemeldir. Nitekim Irak Türkmenlerinden olduğu bilinen şâir Nesimî ile Azerî-Türkmen camiâsına bağlı aynı çağ şâirlerinden Kadı Burhaneddin'in tuyuğları taklit edilerek H. şeklinin bulunduğunu söylemek yerinde olur. XV. yüzyılda hece vezniyle koşma, semaî ve mesnevî tarzında şiirler yazan halk şâirlerinden Muhyiddin Abdal. Nesimî'nin tuyuğlarını takip ederek birtakım H.'lar vücuda getirmiştir. Şâirin bu dörtlüklere nefes adını verdiğini görüyoruz. Yine XV. yüzyıl Azerî şâirlerinden Halil bin Ahmed'in de bir sıra H.'lar yazdığını elimizdeki kaynaklardan öğreniyoruz. XVI. yüzyılda ise H. tarzının şâirlerce geniş ölçüde benimsenip kullanıldığı bilinmektedir. Bu arada Safevî hükümdarı şâir Hataî'nin yazdığı H.'lar da bu tarz halk şiirinin o yüzyılda gelişip olgunlaştığını gösterir.

H. biçimi, hiç bir yerde Irak Türkleri arasında olduğu kadar işlenmiş değildir. Hele musikî bakımından Irak'ın meşhur halk makamlarıyla yan yana yürümüş olan H. tarzının çeşitli makamları özel vasıflarla temâyüz etmektedir. Bu makamlara halk, usûl adını vermiştir. Bunların Kerkük ilinde yaygın olanları arasında muhalif, kesük, dellihasenî, beşirî, muçula, ümergele, yetimî, kürdo, iskenderî, malallah, nobatçı adlarıyle tanınmış olanları başta gelir.

H. makamları, san'at musikisinin bâzı unsurlarını da içine almakla beraber, daha çok halka mahsus uzun hava tarzına girmektedir. Bu bakımdan H.'lar tek kişi tarafından yüksek sesle okunur.

H.'lar eğlence ve sünnet düğünlerinde, kırlarda, harman yerlerinde, kahvelerde, hattâ tekke ve mevlid törenlerinde bile okunur.

H.'ın kendine mahsus birtakım çağırma gelenekleri vardır. Karşılıklı olarak H. söyleme olayı, eski savaş meydanlarını canlandıran önemli bir san'at tablosudur. Bu san'at atışmasına ancak kendine güvenen usta ses san'atkârları katılabilmektedir.

Irak Türkleri arasında son 50 yıl içinde H. çağırma san'atında ün yapmış ustaların başında Salih Havala, Yasin Bağvan, Mehmed Çulboyun, Osman Teplebaş, Molla Taha, Bazvana, Mustafa Kalayı, Reşid Küle Rıza ve Abdülvahid Küzecioğlu gelmektedir. — Atâ Terzibaşı

HOZAT, Tunceli iline bağlı bir ilçe. Yüzölçümü 804 km², nüfûsu 17 334 (1970) dir. Merkez bucağın denizden yüksekliği 1 520 m, nüfûsu 5 109 (1970) dur. H.'ın iki bucağı (Geyiksu ve Çağlarca) ve 42 köyü vardır.

H. Tanzîmâttan sonra Mâmûretülâziz (Elâziz) eyâletinin 3 sancağından birinin merkezi idi. 1925'te Elâzığ'a bağlanmıştır. Bugün Tunceli ilinin merkezi Kalan'a bağlıdır.

H. toprakları çok arızalıdır. Bu yüzey şekli, Munzur Dağları'nda 2 500 - 3 000 m lerde iken, Murat Irmağı'na doğru alçalarak 1 100 - 1 200 m ye iner; fakat sonradan çarpılmış bu aşıntı sathının, Munzur Suyu ve H. Deresi tarafından derince yarılması yüzey şekillerine haşin bir görünüş kazandırmıştır. İlçe topraklarında yerleşmeler, ya küçük mahalleler (Kuruovacık, Halilpınarı mahalleleri gibi) veyâ başlangıçta bir köyün yardımcı ziraat alanında, belirli zamanlarda kullanılmak üzere inşâ edilmiş ev, ahır gibi binâlardan müteşekkil mezralar (Elgazi, Kızıl) hâlindedir. Bu dağınık yerleşmelerde toprağa gömülmüş, taştan, düz ve toprak damlı, dar pencereli evler bulunur.

Dağların 1 400 m den i'tibâren daha ziyade meşelerle kaplı olduğu ilçe, ziraatten çok hayvancılığa elverişlidir. Hayvanlar arasında kıl keçiler (1968'de 49 000 baş) başta gelir. Koyun (27 000) daha az önemlidir. Yazları serin geçen (16 - 20°) ilçede sürüler yaylalara çıkmaz.

Ziraat, hayvancılık yanında ikinci değerdedir. Yolların seyrek olması ve çoğunun kışın kapanması köylüyü ana

HOZAT'tan bir görünüş

besin maddesini el altında bulundurmaya zorlamıştır. Bu maksatla yetiştirilen buğday (3 500 ton) ve arpa (1 550 ton) nın yanı sıra patates (700 ton), toprak ürünlerinin başında gelir.

Târih: Tunceli'nin orta kesiminde ve eskiden Çemişgezek'i içine alan bu bölge ve çevresi 655'teki İslâm fethine kadar Romalıların elinde kaldı. Karasu-Murat arasında yolsuz ve çok ormanlık bir yer olan H. ile çevresinde, Hıristiyanlık zayıf kalmış, 515-528 yılları arasında Sabirler, 604-627'de Sâsânîler bu çevreyi işgal etmişlerdir. H.-Pertek arasında Bizanslıların andığı Abdela kalesi adının, Sabirlerin 12 göçebe boyundan Abdal'ların burada yerleşen kolundan kaldığı anlaşılıyor. Doğudaki ülkelerini 536 fermanı ile dört valiliğe ayıran Iustinianos, Tunceli ve Harput bölgelerini Martyropolis (Silvan) şehrine bağlayıp, «yerli satraplar hâkimiyeti» ni resmen kaldırılmıştır. 655'te Araplar bölgeyi Kalikala (Erzurum) şehrine bağlamışlar ve 934 yılına kadar hâkim olmuşlardır. Bu arada H. çevresi 686-700 ve 751-756 de Bizans işgalini görmüştür. 837'de Theophilos, bölgenin biricik kalesini almış, fakat 840'ta Araplar tekrar hâkim olmuşlardır. III. Mikhael 863'te, I. Basileios 972'de bölgeye girmiştir. 934'te Bizanslılar, Kharpesikion (Harput) Theması'na Khozanon'u da bağlamışlardır. 950'de Murat sağındaki Khozanon Theması'nın merkezi H. olmuştur. 1062 Eylûl'ünde Bizans ordusunu yenen Selçuklular, ilk defa H. çevresine de hâkim oldular. Erzincan Melikleri Men gücüklüler 1118 yılına kadar H. ve çevresine hâkimdi. O yıl Belek Gazi'nin buraları alıp Harput'a bağlaması ile 1234 yılına kadar Artuklu hâkimiyeti sürmüştür.

1234-1308 yılları arasında bölge Selçukluların Malatya iline bağlı kalmıştır. Bu sırada Akkoyunlu ulusu H. çevresinde yaşıyordu. 1401-1507 arasında Akkoyunlular, 1505-1516 da Safevîler hâkimdi. *Kitâb-i Diyârbekriyye* ile *Şerefnâme*'ye göre, Melkişili (Salduklu) Şeyh Hasan Bey, Akkoyunluların Harbendelüler boyu ile H.'ın kuzey kesiminde savaşmış, sonra da anlaşarak Akkoyunlulara tâbi olup, ataları mülküne sahip olmuştur. I. Selim, 1516'da Çemişgezek'te Safevî hâkimini öldürterek bölgeyi Pir Hüseyin Beye «ocaklık» sancak hâlinde vermiştir. Kanunî devrinde, Pir Hüseyin Beyin oğulları sancağı bölüşerek Çemişgezek (H. dahil), Mecingerd (Mazgirt), Pertek ve Sağman kollarına bölünmüştü. Tanzimattan sonra 1854'te bu ralardaki «ocaklı beylikler» de kaldırılıncaya kadar, Melkişiler ve Alevî Seyyidleri, kapalı ve uğraksız olan H. ile çevresinde halkı idare etmişlerdir. 1516-1875 arasında Kanunî devrinde bazen Erzurum'a, sonra hep Diyârbekir vilâyetine bağlı kalan bölgede ilk defa Harput-H yolunu Vâli Kurd İsmail Hakkı Paşa 1868-1870'te yaptırmıştır.

1875'te müstakil sancak ve 1879'da vilâyet olan Mamuretilâziz (Elâziz) e «Çarsancak Kazası» içinde H. da bağlanmıştır. 1881-1922 arasında «Dersim Sancağı» nın merkezi olan H. içinde Hanefilik yerleşti. İlk Dersim mutasarrıfı Çemişgezekli Fikri Paşa, 1881-1890 arasında, kendi adı ile anılan mahallede beylik yapılar, evler ve çarşıyı kurdurdu. 1923-1935 arasında Dersim'in kuzeyi Erzincan'a, güneyi Elâziz'e bağlı iken, H. da ikincisine kaza olarak bağlandı. 25 Aralık 1935'te çıkan 2884 sayılı Tunceli Kanunu ile, 1936 başında il merkezi H. oldu. 1933'te valilik Kalan ilçesi merkezi Mameki'ye taşınınca, H. Tunceli'de bir ilçe olarak kaldı. Düğünlerinde davul-zurna ile kadınlı erkekli cirit oynanan H. ve çevresinde Türk etnoloji ve folklorunun büyük değerleri yaşamaktadır.

HÖCHST, Almanya'da bir şehir. Batı Almanya'da, eskiden müstakil bir şehir iken Frankfurt'a bağlanmıştır. Önemli bir kimyevî endüstrinin merkezidir. Ringler ve Bengraf burada 1740'ta bir çini fabrikası kurmuşlardır. Bu

HÖCHST: Bolongaro Sarayı

fabrika değerli sofra takımları imâl etmiştir. Bunların bâzılarında, kapların kapakları, örtmeğe yaradıkları meyve ve sebzelere benzer.

HÖCHSTÄDT, an der Donau, Bavyera Suablar ülkesinin Dillingen ilçesinde bir şehir. Denizden yüksekliği 417 m, nüfûsu 3 600 (1968) dür. Tuna'nın kuzey kıyısında ve ıslah edilerek bir çayırlık arazi hâline getirilmiş bulunan Tuna sazlığı bölgesinin karşısındadır. Kasabada oyuncak fabrikaları, tuba adı verilen büyük nefesli sazlar imâl eden yerler, ince mekanik parça fabrikaları bulunmaktadır. H. önceleri Staufen hânedanına ve daha sonraları ise Wittelsbach hânedanına âid bir toprak parçası idi. H.'te mevcut tarihî yapılardan iki tanesi özellikle zikre değer ki bunlardan biri Neuburg kontunun XVI. yüzyıldan kalma Rönesans tarzı şatosu, öbürü ise XV ve XVI. yüzyıllarda inşa edilmiş olan Gotik sonu üslûbundaki bir kilisedir. Ayrıca bir de bölge müzesi vardır. H. yakınlarında İspanyol Veraset Harbi sırasında iki önemli muharebe olmuştur.

HÖFFDING, Harald (Kopenhag 1843-Kopenhag 1931), Dan filozofu. Kant ve Schopenhauer gibi Alman filozoflarıyla İngiliz moral felsefesi akımının te'sirinde kalmış, fizikötesi ve sezgicilik (intuitionisme) mesleklerine karşı çıkmıştır. Şuur hakkında giriştiği ampirist-psikolojik analizler Alman pozitivizmi üzerinde derin te'sirler icra etmiştir.

H. HÖFFDING

Başlıca eserleri şunlardır: *Psychologie in Umrissen auf Grundlage der Erfahrung* (Genel çizgileriyle tecrübî temele dayanan psikoloji) [1882]; *Ethik* (Ahlâk) [1887]; *S. Kierkegaard* (ad) [1892]; *Geschichte der neueren Philosophie* (Yakın dönem felsefe târihi) [2 cild, 1894-

1899]; *Rousseau und seine Philosophie* (Rousseau ve felsefesi) [1897]; *Religionsphilosophie* (Din felsefesi) [1901]; *Der menschliche Gedanke* (Beşerî düşünce) [1910]; *Erkenntnistheorie und Lebensauffassung* (İdrâk nazariyesi ve hayat görüşü) [1925]; *Humor als Lebensgefühl* (Bir yaşama hissi olarak mizah) [1916]; *Der Totalitätsbegriff* (Topyekûnculuk kavramı) [1917].

HÖGER [*högör*], **Fritz** (Bekenreihe, Holstein 1877 - Bad Segeberg 1949), Alman mimarı. Bulunduğu çevrenin şartlarına en uygun düşecek bir mimarî üslûp bulmağa uğraşmış ve Kuzey Almanya'nın tuğla inşa tarzını günün yeni ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde yenilemek amacını gütmüş olan H., özellikle büro binaları inşa etmiştir ki gayet belirli bölüm'ere ayrılmaları, içlerinde pek az süsleme bulunması ve renkli tuğlalar vasıtasıyla canlılık kazanmış olmaları yönünden karakteristik bir görünüş arz ederler.

En önemli yapıları şunlardır: Chilehaus (Şili Evi, Hamburg, 1922 - 1923); Sprinkenhof (Hamburg, 1927 - 1929), Rüstringen belediye binası (1929), Berlin - Wilmersdorf'daki kilise (1930 - 1931).

HÖLDERLIN, Friedrich (Lauffen, Neckar 1770 - Tübingen 1843), Alman şâiri. Her şeyden önce duygulu bir şâir olan H.'in mektuplar şeklindeki *Hyperion* [1797 - 1799 Türkçe çev. 1943 - 1944] adlı romanı dil yönünden şâirâne bir müzikalitenin başarılı örneklerindendir. Defalarca yeniden işlenmiş olmasına rağmen bitirilememiş olan *Der Tod des Empedokles* (Empedokles'in ölümü) [1798-1899] adlı dramı, bu filozofun hayatı ve Etna Yanardağı'ndaki dinî, mistik ve esrarengiz ölümü ile ilgilidir.

F. HÖLDERLIN

Başlangıçta tabiat ve aşk şiirleri yazan H., sonraları antik vezinleri kullanarak odlar ve elejiler yazmıştır: *Menons Klage um Diotima* (Menon'un Diotima'ya ağıtı); *Archipelagus*, *Brot und Wein* (Ekmek ve şarap). Bu şiirlerinde H., tanrılara, efsanelere ve fikir ve aşkla dolu olan eski Yunan çağına duyduğu özlemi belirtir ve beşeriyetin yeni ufuklara yönelip kendini tazelemesi arzusunu dile getirir. Yaratıcı devresinin sonlarına doğru serbest vezinlere kayan H., artık insanlığın, milletlerin ve ilâhî kudret'erin en son sır ve bilmecelerini çözme yolunda didinen bir san'atkârdır.

H., bütün bunların yanında Alman milletinin, hürriyetsever ve ülkücü bir silkinişle yeniden doğuşa yönelmesi uğruna mücadele etmiş bir şâirdir.

1802 yılında Bordeaux'da başlayan aklî denge bozukluğu gitgide artarak şâirin neticede derin bir zihnî karanlığa gömülmesine yol açmıştır. Hayatının son yarısını Tübingen'deki bir doğramacı âilesinin bakımında ve Neckar kıyısındaki kulede geçirmiştir.

HÖLLENTAL, Batı Almanya'nın Bavyera bölgesinde Zugspitze Dağının kuzey - doğu istikametinde derinlemesine uzanan Hammerbach Irmağı'nın yatağını teşkil eden bir vâdi. Batı H. tepelerinden biraz aşağılarda H. buzulları başlar; bundan bir kademe aşağıda ise Höllentalkar denen kesim gelir. Bunun altında geniş H. otlakları yer alır. Buradan i'tibâren Hammer Çayı vahşî bir şekilde ve çağlayanlar hâlinde H. Boğazı'ndan akıp geçer ve düzlükte Garmisch'e doğru uzanır.

HÖLTY [*hölti*], **Ludwig Heinrich Christoph** (Mariensee, Hannover 1748 - Hannover 1776), Alman şâiri. Göttingen Üniversitesi'ndeki ilâhiyat öğrenimi sırasında Bürger, Miller, Voss'u tanıyarak Göttingen Şâirler Çevresi topluluğuna katılmıştır. Dostluk, aşk ve tabiat temalarını işlemiştir. Şiirlerinden bâzıları Goethe ve Hölderlin'e te'sir etmiştir. H., Bürger ile beraber yakın çağlar Alman balad tarzının öndeliğini yapmıştır.

HÖRGÜÇLÜ DEVE (Zoo.): bk. DEVE.

HÖŞMERİM, bir Türk tatlısı. Yarım kg un veyâ irmik, süt içinde ezilmiş kaymak veyâ taze peynir, bir miktar tuzla karılır. Meydana gelen hamur, tavada kızdırılmış yağa dökülür ve kaynamaya bırakılır. Kaynadıkça kızaran hamur bastıra bastıra karıştırılır; bu karıştırma işi hamurun suyu çekilinceye kadar devam eder. Tavadan geniş bir kaba alınıp soğumaya başlarken üzerine şeker şerbeti veyâ bal dökülür.

H., özellikle İç Anadolu mutfağının tatlısı olup uzun kış gecelerinde misafir ağırlamakta kullanılır.

H.'in Ege ve Trakya bölgelerinde yapılan çeşidine peynir tatlısı (b. bk.) denilir.

HÖYÜK (Arkeo'.): bk. HÜYÜK.

HRİSTO (**Hristaki Kiryazis**) [= Mumcu] (ölm. 1914), Rum asıllı bestekâr. Üç bestekâr kardeşin (diğer ikisi Civan ve Andon) en küçüğüdür. Son yıllarda aklî muvazenesi bozulan H., ailevî sebepler yüzünden evinin penceresinden kendini atarak intihar etmiştir. 31 tanesi bilinen çok güzel şarkılar bestelemiştir.

HRODNA, Grodno şehrinin Beyaz Rusça adı. Bk. GRODNO.

HRON, Çekoslovakya'da bir ırmak. Uzunluğu 300 km dir. Banská Bystrica'dan geçerek Esztergom (Alm. Gran) un karşısında Tuna'ya dökülür.

HROZNÝ [*hrozni*], **Bedřich** (Lysá nad Labem 1879 - Praha 1952), Çek dil bilgini. Praha, Viyana, Berlin ve Londra üniversitelerinde Friedrich Delitzsch ve Hugo Winkler gibi bilginlerin yönetiminde yetişmiş, 1901'de Viyana Üniversitesi'nde doktora imtihanını vermiştir. 1902'de Viyana Üniversitesi'nde kütüphâne memurluğuna tâyin edilmiştir. 1904'te Kuzey Filistin'de Ta'annek mevkiinde yapılan kazılarda görev alan H., 1903 - 1914 yılları arasında Sumer - Akkad çiviyazılı metinleriy'e Babil mitolojisi konusunda türlü araştırmalar yayınlamıştır. Viyana ve Praha üniversitelerinde profesörlük yapmış olan H., çiviyazılı Hititçe metinler üzerinde çalışarak bu dili çözmüştür. Eski Küçük Asya dilleri bakımından büyük bir değer taşıyan bu buluş, *Die Lösung des hethitischen Problems* (Hitit meselesinin çözümü) [«Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft», LXVI, 17 - 50] adlı çalışmasında açıklanmıştır. Bu çalışma Hititoloji biliminin Asiriyolojiden ayrılarak bağımsız bir bilim kolu hâline gelmesini sağlamıştır. H. bu alanda *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm* (Hititlerin dili, yapısı ve Hind - Avrupa dil ailesiyle bağlantısı) [1916], *Hethitische Keilschrifttexte aus Boghazköi* (Boğazköy'den çıkan çiviyazılı Hititçe metinler) [1919] gibi birtakım çalışmalar daha

yayınlamış, Hititçenin Hind - Avrupa dilleri ailesine bağlı olduğunu tesbit etmiştir.

1919'da Praha'da IV. Karl Üniversitesi'nde Eski Doğu târihi profesörlüğüne getirilen H., *Über die Völker und Sprachen des alten Chatti - Landes* (Eski Hitit ülkesindeki kavimler ve diller üzerine) [1920] adlı bir araştırma yapmış, Hitit devletinde kullanılan başka dillerin mevcudiyetini de ortaya çıkarmıştır. Luvice ve Hurrice gibi. *Code Hittite* (Hitit kanunları) [1922] adlı çalışmasında Hitit hukuku üzerinde durmuştur.

H. 1924 - 1925 yıllarında Türkiye'ye gelerek Kayseri yakınında Kaneş (Kültepe) te kazılar yapmış ve M. Ö. III. binyılın başlarından kalma Eski Asurca ticarî metinler bulmustur. «Kappadokya tabletleri» adiyle tanınmış olan bu metinler, eski Anadolu târihine ışık tutmuştur.

H. 1929'da Çekoslovak Doğu Enstitüsü'nün organı olarak «Archiv Orientální» adlı bir dergi çıkarmaya başlamıştır. Bu dergide çıkan yazılarında H., Mohenjodaro ve Harappa'da çıkan «Proto - Hind» dilinin kalıntılarını ve Girit yazılarını çözmeye çalışmıştır. H.'nin son eserlerinden biri, *Die älteste Geschichte Vorderasiens* (Ön Asya'nın en eski târihi) [1940] adı altında çıkmıştır. Bu eser Fransızcaya da çevrilmiştir.

ḤRUŞÇEV [*ḫruşçov*], **Nikita Sergeeviç** (doğ. Kalinovka, Kursk eyâleti 1894), Rus devlet adamı. 1934'te Sovyetler Merkez Komitesi üyesi, 1938'de Ukrayna Merkez Komitesi sekreteri, 1939'da da Politbüro üyesi olmuştur. II. Dünya Harbi'nden sonra, Aralık 1947'de Ukrayna Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin birinci sekreterliğine, sonra Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi sekreterliğine, daha sonra da Moskova Bölgesi Komisinin birinci sekreterliğine getirilmiştir. Stalin'in ölümü üzerine Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin birinci sekreteri olan H. (Ekim 1953), rakipleri Beria ve Malenkov'u bertaraf etmiş ve Stalin'in kurduğu şahsiyete tapma kültüne karşı cephe almıştır. Anti - parti grupuna mensup üyeleri atmış, Mareşal Jukov (b bk.) ile Mareşal Bulganin'i de uzaklaştırmış ve nihayet Sovyetler Birliği başbakanı olmuştur. Ortaya attığı Stalinsizleşme (destalinisation), yâni siyâset ve kültür sahalarında namus ve itibarı iâde ve liberalleşme siyâsetini tatbike başlamıştır. Ekonomik politikasını da hayat seviyesinin yükseltilmesine bağlamıştır. Barış içinde beraber yaşama politikası, Amerika Birleşik Devletleri ile Sovyetler Birliği arasında bir yaklaşmaya yol açmıştır. Fakat H., Çin tarafından gittikçe büyüyen bir muhalefetle karşılaşmış, 15 Ekim 1964'te görevine son verilmiştir.

N. S. ḤRUŞÇEV

HUA HİN, Tavland'da, Siyam Körfezi kıyısında bir şehir. Nüfûsu 5 150 (1962) dir. Büyük bir plâjı ve bir kral sarayı vardır.

HUA PANH, Laos'un doğusunda, Vietnam sınırına yakın bir eyâlet. Nüfûsu 78 000 (1962), merkezi Sam Neuâ'dır. Eyâletin göçebe halkı olan Thai ve Meo'lar, hayvan ve pirinç yetiştirirler; ormanlardan sarı vernik (Fr. laque, İng. lacker), aselbent sakızı (Fr. benjoin, İng. benzoin) istihsal ederler (dünya istihsalinin üçte ikisi). Bölge, Anamitlerle Laoslular arasında uzun zaman bir savaş konusu olmuştur.

HUALLAGA, Peru'da bir ırmak. Marañon Irmağı'nın kollarından olan H.'nın uzunluğu 1 040 km dir. Orta Cordillera Dağları'nın batı kısmında, Cerro de Pasco'nun kuzey - doğusundan çıkar ve Cordillera Dağları'nı geçtikten sonra kuzey - doğuya doğru akar. Aşağı kesimi gemi işletmeye elverişlidir.

HUANCAVÉLICA [*uaŋkau'ęlika*], Peru'da Batı Cordillerasında. bölgenin merkezi olan bir şehir. Denizden yüksekliği 3 800 m, nüfûsu 11 500 (1962) dür. Bölgenin nüfûsu ise 390 900 dür. Sömürgecilik devrinde, civa mâden kuyularıyla ünlü idi.

HUANCAYO [*uaŋkąyo*], Peru'da, And Dağları'nda ve Lima'nın doğusunda, Junin bölgesinin merkezi olan bir şehir. Nüfûsu 50 300 (1962) dür. Mantaro Irmağı'nın suladığı verimli bir havzada bulunan şehir, Lima'nın ihtiyaçlarını karşılayan bir ticaret merkezidir. Şehirde gıda maddeleri ve tekstil endüstrileri vardır.

HUANCHACA [*uançąka*], Bolivya'da, Potosi bölgesinde, Cordillera de Chichas dağlarının batı yamacında bir şehir. Denizden 4 102 m yükseklikte bulunan H. da önemli gümüş mâdeni ocakları vardır.

HUANGHO veyâ **HOANGHO** (Çince = Sarı ırmak), Çin'de bir nehir, Yangtzekiag (İng. Yangtzekiang)'dan sonra Çin'in en uzun nehri. Uzunluğu 4 875 km dir.

Tibet yaylasında Kunlun Dağ sistemine bağlı Bayankara Sıradağları yakınında denizden 4 500 m yükseklikte bulunan bir kaynaktan çıkan H., kuzey Çin ovasını suladıktan sonra, Şantung Yarımadası'nın kuzeyinde, Sarıdeniz (Chihli Körfezi) e dökülür. Şensi ve Şansi eyâletlerinden geçerken aldığı sarı renkli lös balçığı ile nehir suyu sarı bir renk alır («Sarı ırmak» adını alması bu özelliğe dayanır). H. yeryüzünün en çok balçık ihtiva eden nehridir (1 m³ suda 5 6 kg balçık). Nehir, taşıdığı balçığı düzlükteki yatağında bırakır. Bu sebeple, suları yükseldiği zamanlarda düzlükteki yatağında meydana gelmiş olan setleri aşarak kolaylıkla su baskınlarına yol açar. H.'nun su baskınları en eski çağlardan beri Çin kaynaklarında bir felâket olarak anılır. Bu bakımdan H., Çin için bir gaile kaynağı sayılır. Son olarak 1852 yılında meydana gelen büyük su baskınında H., Kayfeng'de kuzey - doğuya dönerek bugünkü yönünü almıştır. 1938'de geçici olarak Şantung Yarımadası'nın güneyindeki eski yatağından geçmiştir. Büyük farklar gösteren su rejimi, balçıklı suyu ve ağzında meydana gelen setler, H.'nun su yolu olarak kullanılmasını güçleştirmektedir. Son yıllarda bu engelleri kaldırmak üzere birtakım tedbirlere girişilmiştir.

HUARPE, Amerika Kızılderilileri dillerinin Güney Amerika bölümüne giren bir dil ailesi. Eskiden Arjantin'de konuşulurdu.

HUART [*ųąr*], **Clément** (Paris 1854 - Paris 1926), Fransız doğu bilgini. Konsolos yardımcısı ve konsolos olarak doğu ülkelerinde 23 yıl çalışmıştır. Daha sonra (1898) Paris'te Yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Farsça profesörlü-

güne tayin edilen H., 1908'de Yüksek Etüdler Okulu müdürlüğüne getirilmiştir.

İran dili ve edebiyâtı, Arap târihi ve Türk dili ve târihi konularında değerli yayınlar yapmış olan H.'ın *İslâm Ansiklopedisi*'nin Avrupa baskısında da Türkler ve Türk târihi ile ilgili birçok yazıları çıkmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *La religion du Bāb* (Bāb dini) [1884]; *Grammaire élémentaire de la langue Persane* (Fars dilinin ana grameri) [1889]; *Histoire de Bagdad* (Bağdad târihi) [1901]; *Littérature arabe* (Arap edebiyâtı) [1902]; *Histoire des Arabes* (Arap târihi) [1912 - 1913]; *Bibliographie ottomane* (Osmanlı bibliyografyası). H. eski Uygurca üzerinde de çalışmış ve Uygurca bir hikâyeyi Fransızcaya çevirmiştir.

HUÁSCAR [*uaskar*] (ölm. 1532), Peru'da bir İnka imparatoru. Huayna Cápac'ın oğlu olan H.'a, 1525'te imparatorluğun eski merkezi Cuzco ile birlikte güney kısmı verilmiştir. Ülkenin kuzey kısmını idare eden üvey kardeşi Atahualpa, Ecuador'da yaşayan Caraların yardımıyle ayaklanmış, H.'ı esir aldıktan sonra da, İspanyolların tekrar tahta çıkarmalarını önlemek için idam etmiştir (1532). Bu hâdiseyi bahane eden Pizarro, Atahualpa'yı idam ettirmiş ve yerine H.'ın başka bir kardeşini getirmiştir (1533). Bu iç savaşlar, imparatorluğu zayıflatmış ve İspanyol fatihlerinin işini kolaylaştırmıştır.

HUASTÈQUE'LER (**Huaxteque, Wastek** ve **Huaxteco**), eski Meksika'da yaşayan bir kavim. Doğu Sierra Madre ile Meksika Körfezi arasındaki geniş bölgede yasamış olan H.'ler, bugün Veracruz ve San Luis Potosí devletlerinde yaşayan ve 50 000'i geçmeyen iki gruptan ibaret kalmışlardır. X. yüzyıldan i'tibâren görülmeye başlayan H.'lerin san'atları geç gelişmiş, fakat çok orijinaldir. Heykelleri çoğunlukla yassı olup çok ince işlenmiş süsleri vardır. Normal şeklini kaybetmiş bir başı ve ince dövme resimleri olan Tamuin'li genç erkek heykeli, arkasında «genç güneşi» i temsil eden bir tanrı taşır. Çanak çömlek san'atları, gerek şekil gerek teknik bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. En çoğu Tampico ve Pánuco'da bulunan eserler, insan başlı, hayvan şekilli veyâ yuvarlak vazolardır. H.'lerin Maya - quiché grupundan olan dilleri aynı adı taşır.

HUBAY [*huboi*], **Jenő** (**H. von Szalatna**; Budapeşte 1858 - Budapeşte 1937), Macar kemancısı ve kompozitörü. Önce babasından, sonra da Joachim'den ders alan H., Bruxelles (1882 - 1886) ve Budapeşte (1919 - 1934) konservatuvarlarında profesör olarak çalışmıştır. 1878'de Paris'te kemancı olarak çok sevilmiş, Popper ile birlikte büyük ün kazanan bir quatuor kurmuştur. Operaları, senfonileri, keman konçertoları ve sonatları vardır.

HUBBÎ, Ayşe (ölm. İstanbul 1589), Türk kadın şâirlerinden. Amasya'da, bir rivayete göre de İstanbul'da doğduğu yazılan H., Kanunî Sultan Süleyman'ın süt kardeşi Beşiktaşlı Cemâleddin Yahya Efendi'nin teyzesi, II. Selim'in hocası Akşemseddin'in torunlarından Şemsî Çelebi'nin karısıdır. H., bu te'sirle saraya girmiş ve evvelâ II. Selim'in, sonra III. Murad'ın nedîmesi olmuştur. O devir âlim ve şâirlerinden Molla Çelebî diye anılan Mehmed Vusûlî Efendi, H. Ayşe'ye dâmad olmuş ve bu yüzden İstanbul kadılığına yükselmiştir. Vusûlî'ye H. mollası denilmesi bundandır.

H., Arapçayı çok iyi öğrenmiş, dîvan edebiyâtını incelemiş, mesnevîler, gazel ve kasideler yazmıştır. Şuarâ tezkirelerinde ve *Meşâhîrünnisa*'nın II. cildinde H. övülmekte ve devrin Mihrî, Zeyneb, Cilâyî, Âfâkî, Cihan, Dilşad gibi şâirlerinden üstün tutulmaktadır.

Hurşid ve Cemşid adlı 3 000 beyitten fazla bir mesnevîsi de vardır.

HUBER [*hubör*], **Eugen** (Stammheim, Zürich kantonu 1849 - Bern 1923), İsviçreli hukuk bilgini. İsviçre medenî kanununun yaratıcısı olarak ün kazanmıştır. İsviçre medenî kanunlarının tevhidi görevini sağlam ilmî esaslara ve yerli müesseselerin târihine dayanan bilgi ve verilere göre büyük bir yetki ile başarmıştır. Hukuk felsefesi alanında Kant ve R. Stammler'ın te'siri altında kalmıştır.

E. HUBER

1880 yılında İsviçre medenî hukuku, hukuk târihi ve federal devlet hukuku gibi konularda ders vermek üzere Basel Üniversitesi'ne profesör olarak tâyin edilmiş, 1888'de Halle Üniversitesi'nin çağrısı üzerine Alman medenî ve devlet hukuku dersleri vermiştir. H. Halle'de *System und Geschichte des schweizerischen Privatrechts* (İsviçre hususî hukuku sistemi ve târihi) [4 cild, 1886 - 1893] adlı büyük eseri üzerinde çalışmak imkânını bulmuştur. Isviçre federal hükûmetinin, medenî kanunun tevhidi görevini kendisine vermesi üzerine (1892) İsviçre'ye dönmüş ve Bern Üniversitesi'nde medenî hukuk profesörlüğü görevini almıştır. Bütün kişiliğini ve bilgisini vererek meydana getirmiş olduğu kanun tasarısını Millî Mecliste üye ve sözcü olarak savunmuş ve tasarı büyük bir değişikliğe uğramadan kanunlaşmıştır 1912. Yine 1912 yılında İsviçre Borçlar Kanununun tadili tasarısı üzerinde çalışmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu kanunları 1926'da cüzî birkaç değişiklikle iktibas ve kabul etmiştir. Bu bakımdan H. Türk Medenî Kanunu'nun ve Borçlar Kanunu'nun da yazarı sayılır.

Belli başlı eserleri şunlardır: *Die Bedeutung der Gewere im deutschen Sachenrecht* (Alman eşya hukukunda zilyedliğin önemi) [1894]; *Zum schweizerischen Sachenrecht* (İsviçre eşya hukuku üzerine) [1914]; *Recht und Rechtsverwirklichung* (Hukuk ve hukukun gerçekleşmesi) [1921].

HUBER, François (Cenevre 1750 - Pregny, Cenevre civarı 1831), Isviçreli tabiat âlimi. Ressam Jean H. (b. bk.) in oğludur. Arılar üzerinde araştırmalar yapmış ve bu araştırmalarını *Nouvelles observation sur les abeilles* (Arılar üzerine yeni müşahedeler) [1792] adı altında yayınlamıştır.

HUBER, Hans (Eppenberg, Solothurn 1852 - Locarno 1921), İsviçreli piyanist ve besteci. Leipzig Konservatuvarı'nda Reinecke, Richter, Wenzel ve Oscar Paul'ün öğrencisi olmuş (1870 - 1874), Thann'da müderris olarak çalışmış, sonra Basel'da yerleşmiş (1877) ve Basel Konservatuvarı'nı idare etmiştir (1896 - 1918). Brahms'ın te'sirinde kalan H.'e, XIX. yüzyılın sonlarındaki Alman bestecilerinin en önde gelenlerinden biri gözü ile bakılır. 8 senfoni (1882 -

1920), senfonik şiirler ve bitmemiş bir opera bırakmıştır. Senfonik şiirleri şunlardır: *Kudrun* (kadın adı) [1896]; *Die schöne Bellinda* (Güzel B. [kadın adı]) [1916]; *Frutta di mare* (Deniz mahsulü) [1918].

HUBER, Jean (takma adı: **Huber - Voltaire**; Cenevre 1721 - Lausanne 1786), İsviçreli ressam. Voltaire'in ev hayatıyla ilgili güldürücü resimler serisiyle ün kazanmıştır. Havacılık (balonculuk) ile de ilgilenmiş ve bu konuda *Note sur la manière de diriger les ballons, fondée sur le vol des oiseaux de proie* (Balonların güdümüne âid olup yırtıcı kuşların uçuşuna dayanan bildiri) [1783] ve *Observation sur le vol des oiseaux de proie* (Yırtıcı kuşların uçuşu üzerine müşahedeler) [1784] adında iki eser yazmıştır.

HUBER, Louis (takma adı: **Aloysius Wasselonne**; Bas - Rhin 1815 - Autun 1865), Fransız ihtilâlcisi. Kral Louis - Philippe'e karşı hazırlanan bir suikasta karıştığı için sürülmüş (1838), 1848'de serbest bırakılınca 15 Mayıs ayaklanmasında da büyük bir rol oynamıştır. 1849'da tekrar mahkûm edilen H., Louis - Napoléon'dan affını istemiştir.

HUBERTUSBURG, Almanya'nın Saksonya bölgesinde, Leipzig çevresinde bir şato. Şatonun tarihî bakımdan önemi, Yedi Yıl Savaşı'nı sona erdiren H. Barışı Andlaşması'nın 1763 yılında burada imzalanmış olmasıdır.

HUBEYRİYE (Din): bk. TARİKAT.

HUC [*ük*], **Régis Evariste** (Caylus, Tarn - et - Garonne 1813 - Paris 1860), Lazarist tarikatına bağlı bir Fransız rahibi. 1839'da misyoner olarak Çin'e gitmiş, 5 yıl Moğolistan'da kalmış ve Tıbet'i dolaşmıştır (1844 - 1846). Lhassa'ya giren ilk Avrupalıdır. Seyahatlerine âid hatıralarını *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Tibet et la Chine pendant les années 1844, 1845 et 1846* (1844, 1845 ve 1846 yıllarında Moğolistan'a, Tıbet'e ve Çin'e yapılan bir seyahate âid hâtıralar) [1850] adlı eserinde toplamıştır.

HUCH [*huh*], **Ricarda** (takma adı: **Richard Hugo**; Braunschweig 1864-Schönberg, Taunus 1947), Alman kadın yazarı. Alman lirik şâirlerinden olan H., romanlar da yazmıştır. Şiirlerini *Neue Gedichte* (Yeni şiirler) [1907] adlı eserinde toplamıştır. En sevilen romanları da şunlardır: *Erinnerungen von Ludolf Ursleu dem Jüngeren* (Genç L. Ursleu'ın hâtıraları) [1893]; *Aus der Triumphgasse* (Zafer sokağına dâir) [1902].

R. HUCH

HÛD, Âd kavmine gönderilen peygamberin adı. H.'un da Âd kavmine bağlı olduğu kabul edilir. İsrail rivâyetlerine göre, Tanrı, üç yıl süren bir kuraklık vermek suretiyle Âd kavmini cezaya çarptırmıştır. Bunun üzerine içlerinden seçtikleri birtakım kimseleri yağmur duası için Mekke'ye göndermişlerdir. Tanrı'nın gökyüzünde yarattığı ak, kırmızı ve kara üç buluttan birisini seçmek üzere Kayl adlı bir kimse vazifelendirilmiştir. Kayl kara bulutu seçmiş, bunun neticesinde korkunç bir fırtına çıkarak Âd kavmini yok etmiştir. Fırtınadan sâdece H. ile ümmeti kurtulmuştur. H.'un 150 yıl yaşamış olduğu rivâyet edilir. Mezarının yeri hakkında çeşitli rivâyetler vardır. İbnü Battuta, H.'un mezarının Şam'da Büyük Câmi'de olduğunu bildirmektedir. H.'un diğer birçok peygamber ile birlikte Kâbe'de yatmakta olduğunu ileri süren rivâyetler de vardır.

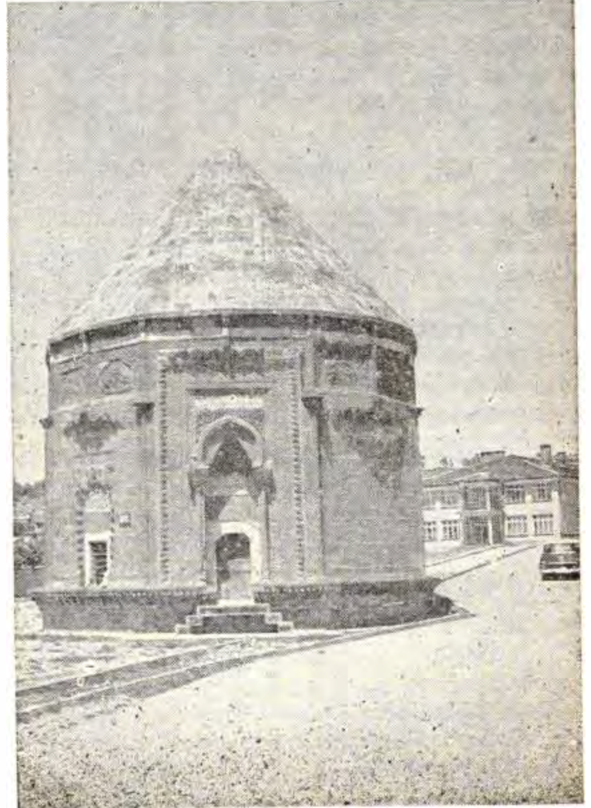
HUDÂBENDE (Biyogr.): bk. ÖLCEYTÜ.

HUDÂVEND HATUN (ölm. Niğde 1332), Anadolu Selçuklu sultanlarından III. Gıyaseddin Keyhusrev'in ikinci şehzâdesi olan ve babasının ölümüyle yerine geçen IV. Rükneddin Kılıç Arslan (ölm. 1265 - 1566) ın kızı. 1312 yılında Niğde'de yaptırmış olduğu muhteşem türbeye gömülmüştür.

Hudâvend Hatun Türbesi: Anadolu'daki Selçuklu eserlerinden bir türbe. Bir san'at şâheseri olan bu türbe, sekiz cepheli ve çadır kubbelidir. Sarımtırak kesme taştan yapılmış olan türbenin kuzeye açılan bir kapısı ile üç penceresi vardır. Fevkalâde süslü olan kapısının üzerindeki mermer kitâbede, türbenin H. 712 (1312) yılında H. H. tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Güzel bir mihrabı bulunan türbe içinde, H. H.'dan başka, sonraları gömülmüş olan birkaç kişinin de mezarı bulunmaktadır.

Türbenin dışındaki pencere kemerlerinin üstünde, sağ ve sol taraflarında kabartma hâlinde insan başlı kuşlar, dört ayaklı, yine kabartma hayvan resimleri vardır. Türbenin sekiz cepheden ibâret olan esas kısımlarında, ortaları çıkıntılı ve stalâktit süsleri hâvi ikişer satıh daha bulunduğundan böylece meydana gelen 16 sathın her birinde görülen sağır kemerlerin içleri türlü türlü kabartmalarla süslenmiştir.

Kapıdan i'tibâren sağ tarafta üçüncü sathın sağır kemerinin içinde stilize edilmiş çifte başlı bir kuş (Selçuklu

HUDÂVEND HATUN TÜRBESİ

arması olan doğan, şahin) un sağa ve sola kıvrılmış olan boyunlarının üstüne bir insan başı ve kanatlarının ucuna da birer ejder başı resmi konulmuştur. Bunun yanındaki dördüncü sathın sağır kemerinde güzel rensoların üstünde de taç giymiş bir insan başı ve kemerin altındaki bir taşta da arslana benzeyen bir hayvan resmi görülmektedir.

HUDÂVENDİGÂR (Far. *hudâvendgâr* = emir, ferman sahibi, hükûmdar efendi, bey), Osmanlı padişahlarından I. Murad (b. bk) ın unvanı. Bu unvan, aynı zamanda, başşehri Bursa (Brusa) olan sancağın ve daha da sonraları vilâyetin adı olmuştur.

I. Murad'ın en eski adı, umumiyetle, Sultan Murad Gazi'dir. H. unvanı ilk defa XVI. yüzyıl târihçileri tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Eski vakanüvislerde hünkâr unvanı geçer ki, bu kelime, H. unvanının kısaltılmışı olarak kabul edilir. *Lûgat - i Naci*'de ise *hünkâr* (= uğurlu) sözünden çıkmış olarak gösterilir. Bu unvan XIX. yüzyıla kadar bütün Osmanlı padişahları hakkında kullanılmıştır.

H. kelimesinin bâzı büyük mutasavvıflar ve ilâhiyatçılar için kullanıldığı da bilinmektedir. Mevlâna Celâleddin Rûmî ile Hacı Bektaş Veli bunlar arasındadır.

Bu kelime, İstanbul ağzında *hünkâr* şekline girmiş ve bu şekliyle bâzı coğrafî adlarda yer almıştır (Hünkâr İskelesi gibi).

Bursa Sultan Orhan tarafından fethedildikten sonra, şehir ve çevresi, sancak olarak oğlu Murad Bey'e verilmişti. Târihî gelenek, bu sancak ile merkezi Bursa olan sonraki vilâyetin, Murad'ın unvanına dayanılarak H. diye anıldığı şeklindedir. Bursa'daki H. Câmii ve medresesi gibi dinî yapılar I. Murad'a âiddir.

HUDAYAR HAN, Şîr - Ali Hanoğlu, Hokand hanı (1845 - 1858; 1862 - 1863; 1866 - 1875). 12 yaşında han olduğu zaman devlet idâresi Kıpçak kabilesinin beyi Musülman Kul'un elinde bulunuyordu. H. H. zamanında Ruslar, 1852 - 1853'te Hokand Hanlığı'nın sınır istihkâmı olan Ak Mescit şehrine hücum etmişler ve burayı 1853'te işgal etmişlerdi. H. H. bu şehrin ve diğer şehirlerin (Çulek, Kömüşkorgan, Koskorgan gibi) savunmasını Ruslara karşı başaramadığı ve devrinde huzursuzluklar arttığı için halk arasında sevilmeyen bir hükümdar hâline gelmişti. 1875'te Fergana halkı Abdurrahman Abtabacı başkanlığında H. H. a karşı isyan etti; bunun üzerine H. H. Taşkent'e kaçarak Rusların himâyesini istemiştir. Rusya'nın Türkistan genel vâlisi Von Kaufmann, H. H.'ı Orenburg şehrine göndermişse de, H. H. buradan İran'a kaçmış ve bir süre de Mekke'de kaldıktan sonra Herat'a gitmiş ve orada ölmüştür.

HUDAYBERDİOĞLU, Şakerim Hacı (1858 - 1932), Türkistan'ın ilk modern, cedidci yazar ve şâirlerinden biri. Kazak Türk edebî dilinin yaratıcısı Kunanbayoğlu Abay (b. bk.) ın ağabeyi Hudayberdi'nin oğludur. Türk lehçeleri, eski ve yeni edebiyât hakkındaki geniş bilgisi yanında, Arapça, Farsça ve Rusçayı da çok iyi bilen H., eski Türkçe, Arapça ve Farsça bilgisi ile eski Türk kültürü kıymetlerinden, Rusça bilgisi ile modern batı medeniyeti kıymetlerinden yararlanma imkânlarına sahipti. Âile çevresince de fikrî ve edebî hazırlığı için en uygun zemine sahip bulunuyordu. Amcası Abay'ın izinden yürüyerek çevresine batının modern liberal dünya görüşünü yaymaya çalışmıştır. *Kazak Hem Hanları Şeceresi* adlı eseri ile Kazak halk târihini yazmayı denemiş ilk fikir adamı sayılan H., 1912'de yayınlamış olduğu *Kalkaman Matır* adlı edebî târihî yazısında, XVIII. yüzyılda İritiş havzasındaki yurdunu terk ederek Sırderya havzasına göç etmek zorunda kalmış olan Tobuktu boyunun reisi Kalkaman Batır'ın hayat hikâyesini anlatmıştır. Onun çok çekici bir dille yazılmış olan bu eseri ve onu takip eden *Kebek, Ellik* gibi edebî eserleri, kendisini âdetâ Kazak edebiyâtında romantizm akımının kurucusu derecesine yükseltmiştir. Tip yaratmada Byron'a benzer bir üslûbu olduğunu söyleyen araştırıcılar vardır. H.'nun eserleri açık bir milliyetçilik, cedidcilik izi taşımakta olduğu gibi, hayatı da bu görüşü teyit eder mahiyettedir. Memleketi, Rus kuvvetleri tarafından Sovyetleştirildikten sonra, herhangi bir sorumlu vazifeye girmeden sadece tercümanlık gibi teknik bir çalışma ile ekmeğini kazanmakla yetinmesi, bu tutumunun delilidir.

HUDDERSFIELD [*hadörzfi:ld*], İngiltere'de, Pennine Dağları eteğinde bir şehir. Nufûsu 130 990 (1968) dır. H. yün endüstrisi sayesinde XVII. yüzyıldan beri devamlı bir gelişme göstermiştir.

HUDEYDE, Yemen'in Kızıl Deniz'deki en önemli limanı. 40 000'in biraz üzerinde olan nüfûsu, Araplar, Somalililer ve Hindlilerden müteşekkildir. Şehir halkının çoğunluğu esnaflık ve ticaretle uğraşır. Limanın en önemli ihraç maddeleri kahve, deri ve kürktür.

HUDSON [*badsn*], Amerika Birleşik Devletleri'nin kuzey - doğu bölümünde, genel olarak kuzey - güney doğrultusunda akan bir ırmak. Uzunluğu 492 km dir. Atlas Okyanusu'na dökülen bu ırmak, Adirondack Dağlarındaki birçok küçük göllerden çıkar, Glens Falls çağlayanında 25 m yükseklikten düştükten sonra sağdan Mohawk'ın suyunu alır, Troy ve Albany'den geçtikten sonra New York Körfezi'ne dökülür. Dördüncü Zamanda H. vâdisi Büyük Göller (İng. Great Lakes) ile Mohawk gölünün ayağı görevini yapmıştır. Derin bir yatağa sahip olan bu ırmak bugün New York ile Büyük Göller arasında önemli bir su yoludur. Bir kanal ile Erie Gölüne ve St. Lawrence'e bağlanmış olan H., Troy'a kadar gemi işletilmesine elverişlidir. Fakat yapı malzemesinden meydana gelen trafik yükü, demir yollarının rekabeti dolayısiyle azalmıştır. New York şehri H. ırmağının ağzında kurulmuştur.

Irmak 1609 yılında Henry H. (b. bk.) tarafından bulunmuş ve onun adiyle adlandırılmıştır.

HUDSON [*badsn*], Amerika Birleşik Devletlerinde, New York'un güney - doğusunda, Hudson nehrinin doğu kıyısında, Albany'nin 45 km güneyinde bir şehir. Nüfûsu 11 629 (1950) dur. Aş. yu. 1750 yılında Hollandalılar tarafından kurulmuş ve Claverack Landing adını almıştır. 1783'te Quaker'larla başka göçmenler gelip sürekli olarak yerleşmişler ve şehre Henry Hudson (b. bk.) ın adını vermişlerdir. 1812 yılına kadar H., su yolundan yapılan önemli bir dış ticaret merkezi idi. Bugün daha çok bir endüstri merkezi olarak tanınmıştır (çimento, yünlü dokuma, mobilya, makina).

HUDSON [*badsn*], **Henry** (ölm. 1611 ?), İngiliz gemicisi. 1607 ve 1608'de İngiliz tüccarları hesabına iki keşif seyahatine çıkmıştır. Maksadı kuzey denizlerinden geçerek doğrudan doğruya Çin'e giden bir yol bulmaktı. 1609'da, Hollanda - Hindistan Kumpanyası hesabına yaptığı üçüncü seyahatinde önce Novaya Zemlya'ya erişmek ve oradan Amerika'ya gitmek istemişti. Bu seyahatinde, sonradan

kendi adı verilen ırmağı keşfetti. 1610 - 1611'de yaptığı dördüncü bir keşif seyahatinde, Grönland Adası'nın batı kıyılarını dolaşarak sonradan yine H. adı verilen boğazı ve körfezi keşfetmiş ve kışı James körfezinde geçirmek zorunda kalmıştır. İngiltere'ye dönerken, mürettebatının bir kısmı isyan etmiş, H. ve oğlu bir sandala bindirilerek ölüme terk edilmiştir. H.'ın seyahatleri hakkındaki yazıları 1859'da Hakluyt Society tarafından yayınlanmıştır.

HUDSON [*hadsn*], **William Henry** (Quilmes, Bue nos Aires 1841 - Londra 1922), İngiliz romancısı, tabiat bilgini ve seyyahı. Eserlerinde, Arjantin'in pampa (ağaçsız geniş ova) sı hakkındaki müşahedeleri ve hayvanlara karşı duyduğu sevgi anlatılmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *The Purple Land* (Erguvanî diyar) [roman, 1885]; *El Ombré* (ad) [1903]; *Green Mansions* (Yeşil evler) [roman, 1904]; *A Shepherd's life* (Bir çobanın hayatı) [roman, 1910]; *Birds in a village* (Bir köydeki kuşlar) [1893]; *British Birds* (İngiltere kuşları) [1895]; *Far Away and Long Ago* (Uzak diyarda, uzak geçmişte) [1918]; *A traveller in little things* (Küçük şeylerde seyahat eden yolcu) [1921].

HUDSON [*hadsn*] **KÖRFEZİ** ve **BOĞAZI**, Kanada'nın kuzeyinde bir iç deniz ve bu denizi Atlas Okyanusu'na bağlayan bir boğaz. Güneye, Kanada'nın içlerine doğru ilerleyen H. K. nın en kuzeyindeki kısmı James Körfezi'dir. H. K. nın en derin yeri 257 m dır.

HUDSON [*hadsn*] **KÖRFEZİ İNGİLİZ KUMPANYASI**, 1670'te İngiltere kralı II. Charles tarafından imtiyaz berat (charter) ı ile kurulan bir ticaret kumpanyası. Kanada'nın kuzeyinde kürk ticareti yapmak gayesiyle kurulmuş olan bu zengin ortaklık, faaliyetini batıya doğru genişletebilmiş ve 1784'te kurulmuş olan Kuzey - Doğu Kumpanyası ile rekabet etmeğe başlamıştır. Uzun zaman savaşan bu iki kumpanya, nihayet 1821'de birleşmiş ve Labrador'dan Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan bütün topraklarda ticaret tekeline sahip olmuştur. 1869'da ortaklığın bütün hakları Kanada hükûmeti tarafından satın alınmıştır.

HUDUT: bk. SINIR.

HUÊ, Güney Vietnam'da, Thua - Thien eyaletinin H. Irmağının üzerinde bulunan merkezi. Güney Çin Denizi'nden 8 km mesafedeki H.'nin nüfûsu 110 000'dir. Şehrin, ırmağın sol kıyısındaki kısmı eski Annamit payıtahtıdır ki, saray ve mabedleri o devirden kalmıştır. Irmağın sağ kıyısı Avrupalıların oturdukları ve bütün ticarî hayatın toplandığı yeni şehirdir. 1365'te kurulmuş olan H., 1775'te Tonkin'li Trinh'ler, 1777'de de Tâyson'lar tarafından işgal edilmiştir. İmparator Gia - long, 1801'de tekrar H.'ye dönerek, birleştirilmiş Annam'ın merkezi hâline getirilen şehri tahkim ettirmiştir. Anıt büyüklüğündeki mezarlarla dolu bulunan Annam imparatorlarının mezarlığını da aynı imparator yaptırmıştır. Annam'ı Fransızların himayesi altına alan anlaşma 1833'te H.'de imzalanmıştır.

HUÊ: İmparator Khai Dinh'in mezarı

HUEHUETENANGO, Guatemala'da bir il. Nüfûsu 200 100 (1962) dür. Volkanik dağlar sırasının kuzey - doğusunda bulunan aynı addaki il merkezinin nüfûsu 5 750 (1962) dir.

HUELVA, İspanya'da, Endülüs'te, Río Tinto ırmağının denize döküldüğü yerde bir il merkezi. Nüfûsu 74 400 (1962) dür. Batı Sierra Morena (Río Tinto) Dağları'ndan çıkarılan mâden filizleri, buradan ihraç edilir. İl nüfûsu 399 900 (1962) dür. Üzüm, zeytin, meyve ve hububat yetiştirilir. Balıkçılık da yaygındır. Kuzeydeki Sierra Morena, mâden yatakları bakımından zengindir.

HUEN, Nicole Le (XV. yüzyıl), Fransız râhibi. 1487'de Kudüs'e yaptığı seyahati *Des Sainctes Pérégrinations de Iherusalem* adlı kitabında yazmıştır. İslâmiyete dâir verdiği bilgiler yanında Türk âdemini de anlatır. Bu arada 228 Türkçe kelimenin Fransızca karşılıklarını kaydeder. Kitap Türk tiplerini ve yaşayışını tasvir eden resimlerle süslüdür. Bu resimler Fransız kitaplarındaTürklere dâir yayımlanan ilk örneklerdir.

HUERNIA, Güney Afrika'da yetişen, Asclepiadaceae familyasından bir yağlı bitki (grasse).

HUET [*üe*], **François** (Villeau, Eure - et - Loire - 1814 Paris 1869), Fransız filozofu. Gand'da müderris olarak çalıştıktan sonra, Fransa'ya gelerek, Bordas - Demoulin ile beraber, yeni fikirlere açık (novateur) bir Katoliklik lehine mücadele etmiştir. Alliance universelle religieuse et philosophique (Evrensel Dinî ve felsefî ittifak) adlı bir birlik kurmağa çalışmıştır. Başlıca eserleri şunlardır. *Recherches sur la vie et les ouvrages de Henri de Gand* (H. de G.'ın hayatı ve eserleri üzerine araştırmalar) [1838]; *le Cartésianisme ou la Véritable Rénovation des sciences* (Descartes'çılık veyâ bilgilerin hakîkî yenileşmesi) [1843]; *Le Règne social du christianisme* (Hıristiyanlığın sosyal hâkimiyeti) [1853]; *La science de l'esprit* (Ruh fenni) [1859]; *la Révolution philosophique au XIX e siecle* (XIX. yüzyılda felsefî ihtilâl) [1871].

HUET [*üe*], **Paul** (Paris 1803 - Paris 1869), Fransız ressamı. Empresyonizm'in habercilerindendir. Aynı zamanda litografyacı (taş basması sanatkârı), bakır ve tahta üstüne gravürcü olan H., Bernardin de Saint Pierre'in *Paul et Virginie* (Paul ve Virginie) romanının resimli Curmer baskısının deniz resimlerini hazırlamıştır. Louvre Müzesi'nde şu tabloları vardır: «Orman içi»; «Saint - Cloud seli»; «Honfleur civarında büyük ekinoks meddi». «La Haye ormanı» (Orléans Müzesi, 1866).

HUFU, Keops veyâ **Suphis**, IV. sülâleden bir firavun (M. Ö. aş. yu. 2 500 yıllarında saltanat sürmüştür) Keops Piramidi veyâ H. Ehramı adıyla anılan mezarı Gise yakınlarındadır. Lâhdin bulunduğu salonda Keops'un granitten mezarı yer almaktadır ki üstünde herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Piramidin yanıbaşındaki ve zamanla yıkılmış bulunan ölüler tapınağının temelleri II. Dünya Harbi'nden sonra ortaya çıkarılmıştır.

HUGENBERG, Alfred (Hannover 1865 - Kükenbruch, Rinteln 1951), Alman ekonomi ve siyaset adamı. «Bütün Almanlar Birliği» (Alldeutscher Verband) cemiyetini kurmuştur. Bundan başka, daha birçok iktisadî ve siyasî teşekkülde önemli görevler almıştır. 1909 - 1918 yıllarında Krupp Firması yönetim kurulu başkanlığına geçmiştir. Bu görevi sırasında işçi konutları işini ele alarak önemli çalışmalara ön ayak olmuştur.

A. HUGENBERG

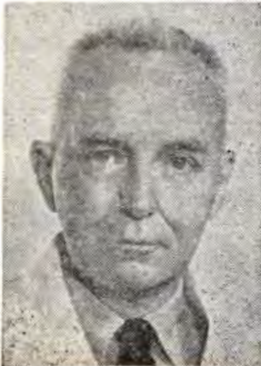
H.'in büyük teşebbüslerinden biri de 1916'dan i'tibaren kurmağa başladığı büyük H. Konserni'dir. Bu konsernin çatısı altına o devrin pek çok sayıda birinci sınıf yayın organları ve filim şirketleri toplanmıştır.

1919'da Alman Millet Meclisine Alman Millî Halk Partisi milletvekili olarak katılmıştır. Aşırı sağ kanada mensup olan H., Weimar Cumhuriyeti parlamentarizmine karşı cephe almış ve devletin dış politikasına da karşı çıkmıştır. Bu amaca mâtuf olmak üzere diğer sağ gruplarla birlikte kurduğu Harzburg Cephesi'ne, hattâ NSDAP (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, yâni Hitler'in partisi) de dâhildi. Fakat Hitler'e hiç güvenememiş ve onu bertaraf etmek üzere birçok teşebbüslere girişmiştir.

Daha sonra von Papen ve Schleicher'in Reich hükûmetlerini destekleyen H., 30 Ocak 1933'te Reich İktisat ve beslenme Bakanlığı görevini kabul etmiştir ki bu hükûmetin şansölyesi Hitler'di. Böyle bir kabinede yer alması nasyonal - sosyalist ağırlığına karşı durabilme arzusuydu. Bakanlık görevine başladıktan sonra Almanya'yı Londra Dünya İktisat Konferansı'nda teslim eden H., 1933 yılının Haziran ayında çekilmiştir. Alman Millî Halk Partisi'nin çökmesine de ancak seyirci kalabilen H.. 1945'e kadar Reichstag üyesi kalmış olmasına rağmen bütün siyasî nüfûzunu kaybetmiştir.

En önemli eserleri şunlardır: *Innere Kolonisation im Nordwesten Deutschlands* (Almanya'nın kuzey - batısındaki iç somürgecilik) [1891]; *Bank - und Kreditwirtschaft des deutschen Mittelstandes* (Alman Orta tabakasının banka ve kredi ekonomisi) [1906]; *Streiflichter aus Vergangenheit und Gegenwart* (Maziden ve hâlihazırdan çizgiler) [1927]; *Die soziale Frage in Deutschland* (Almanya'daki sosyal mesele) [1923]; *Die neue Stadt* (Yeni şehir) [1935].

HUGGINS [*həginz*], **Charles B.** (doğ. Halifax, Canada 1901), Amerikan cerrahî ve kanserolcji profesörü. Michigan Üniversite'sinde profesör olarak çalışmış, 1949'da Millî Fenler Akademisi üyesi olmuş, 1962'de de Felsefe Cemiyeti üyeliğine seçilmiştir. Birçok armağan ve nişanlar kazanmış olan H., 1966 Nobel tıp armağanını da almıştır.

C. HUGGINS

HUGGINS [*həginz*], **William** (Londra 1824 - Londra 1910), İngiliz astrofizikçisi. Yıldızlar spektroskopisi adı verilen ilmin kurucularından biridir. Ayrıca, yıldızların hızını ölçmede kullanılan Doppler Prensipini ilk defa olarak tatbik etmiştir.

Başlıca eserleri şunlardır: *An Atlas of Representative Stellar Spectra* (Önemli yıldız kümelerini ihtiva eden bir atlas) [Lady H. ile birlikte, 1900]; *The Scientific Papers of Sir W. H.* (Sir William Huggins'in ilmî evrakı) [1909].

HUGHES [*hyūz*], **Charles Evans** (Glen Falls, New York 1862 - Cape Cod 1948), Amerikan siyaset adamı. Asıl mesleği avukatlık olup Cornell Üniversitesi'nde profesörlük ve Cumhuriyetçi Parti'den New York senatörlüğü etmiştir (1906 - 1910). 1930 dan 1941'e kadar Federal Mahkeme üyesi görevini yürüten H., 1921 - 1926 tarihleri arasında da devlet sekreterliği yapmıştır ki bu makam A. B. D.'nde bakanlığın yerine geçer. 1921 yılında Almanya ile barış antlaşmasını da H. imzalamıştır. La Haye Milletlerarası Yüksek Adalet Divanı'nda da yargıçlık etmiştir (1928-1930). En önemli eserleri şunlardır: *Pathway to peace* (Barışa giden patika) [1925]; *The Supreme Court of the U. S.* (Birleşik Devletler yargıtayı) [1928]; *Panamerican Peace Plans* (Panamerikan barış plânları) [1929]; *Nations United for Peace* (Barış uğruna birleşmiş olan milletler) [1945].

C. E. HUGHES

HUGHES [*hyūz*], **David Edward** (Londra 1831 - Londra 1900), İngiliz mûcidi. 1855'te telgraf cihâzını icad etmiştir ki buna o zamanlar H. cihâzı adı verilmişti. H.'un diğer bir önemli icadı da «basma» telgrafıdır. Bu cihaz teleks cihâzının ortaya çıkışına kadar çok yaygın olarak kullanılmıştır. H. 1878 yılında da kömürlü mikrofonu icad etmiştir.

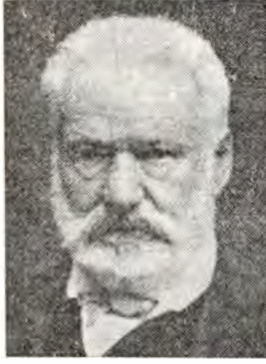
HUGHES [*hyūz*], **Thomas** (Uffington, Berkshire 1822 - Brighton 1896), İngiliz yazarı. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Tom Brown's School Days* (Tom Brown'ın okul günleri) [1857]; *Tom Brown at Oxford* (Tom Brown Oxford'da) [1861].

HUGHES [*hyūz*], **William Morris** (Llansantffraid, Montgomeryshire 1864 - Sydney 1952), Avustralyalı siyaset adamı. 1884'te Avustralya'da yerleşmiş. 1894'te milletvekili seçilmiş ve Avustralya İşçi Partisinin liderliğini yapmıştır. 1904'te dış işleri bakanı olan H., 1915 - 1923 yılları arasında başbakan olmuş, daha sonra da hükûmette birkaç defa görev almıştır.

HUGHLI (Coğ.): bk. HOOGHLY.

HUGO, Gustav (Lörrach 1764 - Göttingen 1844), Alman hukuk bilgini. Medenî hukuk doktrini alanında değerli bir düşünür olan H., Roma hukuk târihi ve Kant te'sirinde kalmış bir tabiî hukuk anlayışı hakkındaki çalışmalarıyla da ün kazanmıştır. Savigny'ye yol açan bilginlerden biri olarak târihî hukuk ekolünün öncülerinden sayılır. En önemli eseri şudur: *Lehrbuch des Naturrechts als einer Philosophie des positiven Rechts* (Pozitif hukukun felsefesi olarak tabiî hukukun ders kitabı) [1798].

HUGO [*ügo*], **Victor** (Besançon 1802 - Paris 1885), Fransız yazarı, lirik şâiri, romancısı ve sahne şâiri. Babası subay idi. Küçük çocuk iken katıldığı seyahatler, sonradan canlandırdığı mânevî dünya için önemli intibaları Avrupa'nın kuzeyi ve İspanya'nın Arap dünyasından almıştır. Kısa bir süre Paris Teknik Üniversitesi (Polytechnique) nde çalışmış, fakat çok geçmeden kendisini tam olarak edebiyâta vermiş ve bu faaliyeti kendisine çağdaşlarından hiçbirinin elde edemediği bir ün sağlamıştır. Bu ün bütün ömrü boyunca sürmüştür. Charles Nodier'nin etrafında toplanan grupa, Birinci Cénacle (1823) ve sonradan teşekkül eden İkinci Cénacle (1829) e katılarak, *Odes et Ballades* (Od ve baladlar) [1826] ve *Les Orientales* (Doğu şiirleri) [1829] adlı şiir toplamalarını çıkararak, kendi *Cromwell* (ad) dramı için yazdığı *La Préface de Cromwell* (Cromwell'e önsöz) [1927] başlıklı araştırma ve bile bile klâsik edebî akidelene karşı yazdığı *Hernani* (ad) [1830; Türkçe çev. 1956] dramı ile Fransız romantiklerinin başına geçmiştir. *Notre Dame de Paris* (Paris Meryem Ana Katedrali) [1831; Türkçe çev. 1947 - 1948] adı altında Fransız edebiyâtının en önemli târihî romanını yazmıştır. Bu romanın başlıca şahsiyeti katedralin kendisi ve yüzyıllar boyunca unutulup yeni keşfedilen Gotik güzelliğidir. Bu romanla H., romantizm târih teorisinin en mükemmel, en canlı bir örneğidir. Burada yazar, birtakım tezatlı tasvirler yolu ile, Orta Çağ sonu Paris'ini, pek doğru değil ise de pek canlı, sihirli bir şekilde okurlarına gösterir. 1843'te H., kızı Léopoldine'i kaybettikten sonra siyasete atılmıştır. III. Napoléon tarafından II. İmparatorluğun kurulmasından sonra H., Fransa'yı terk etmiş ve 1851 - 1870 yılları arasında İngiliz adası Guernesey'de yaşamıştır. Bu yıllar şiir bakımından hayatının en verimli yılları olmuştur. Bu devredeki eserleri şunlardır: *Les Châtiments* (Cezalandırmalar) [1853]; bu şiirler, III. Napoléon'a karşı hicviyelerdir; *Les Contemplations* (Temaşalar) [1856]; bu şiirler, H.'nun yazdığı en olgun ve derin lirik şiirler arasındadır; *Les Misérables* (Sefiller) [1862]; dedektif romanlarının okuru şüphede bırakmak için kullandıkları bütün icatlarından faydalanan bu roman, topluluğun içinden attığı ve ezdiği insanlara insan olarak eski haklarını iadeye ve onlara karşı işlenen haksızlıkların tamirine çalışır. Paris'e döndükten sonra *La Légende des Siècles* (Yüzyıllar efsanesi) [1859 - 1883] başlığı altında yazmağa başladığı Avrupa ve Asya ülkelerinin târihi ve efsanelerine dayanan şiir toplamını tamamlamıştır. Edebî tenkit eserleri arasında en değerli çalışması W. Shakespeare [1864] hakkındaki eseridir. İhtiyarlığında H., bir efsanevî şahsiyet hâline gelmiş, ölümü de âdetâ bir millî yas günü olmuştur. Paris'te Panthéon'da gömülüdür. 1841'de Fransız Akademisi'ne seçilmişti.

V. HUGO

H., manevî ilgilerinin çeşitliliği ve çokluğu sâyesinde XIX. yüzyıl Fransası'nın hemen hemen bütün edebî hareketlerine olumlu, canlandırıcı bir te'sir yapmıştır. H.'nun, Fransız kültürünü Eski Çağ'dan ayırmak için sarf ettiği gayretler, devamlı te'sir yapmamıştır. Fransız humanizmi buna mukavemet etmiştir. Öbür yandan, şâirin bir kâhin, bir peygamber olduğuna dair teorisi tam bir te'sir icra etmiştir. Bunun gibi, çirkinliğin, korkunçluğun da güzellik gibi estetik kıymetleri haiz olduğuna dair fikirleri de kabul edilmiştir. Şâirin kendisindeki hayatiyet ve kuvvet, onu bu teorisinin götürebileceği marazîlikten muhafaza etmiştir. Bununla beraber eserleri, ölçüsüzlük ve aşırı duygu ifadesi (patetik) temayülünden zarar görmüştür. Lirik şâir ve dil üstadı olarak büyüklüğü sabittir. Dilden ilham alır ve kendisini bu ilhama terk eder. Duygulu hayali bakımından bir dâhidir. Bütün edebî şekilleri ve temaları işlemede büyük bir üstaddır. Bu bakımdan, lirik şâir olarak H.'dan daha büyük olan Arthur Rimbaud ve Stéphane Mallarmé, H.'nun mirasçılarıdır.

H., resim de yapmış ve bu alanda büyük kabiliyetler göstermiştir. Ressam E. Delacroix'yı beğenirdi; hakkâk C. Nanteuil arkadaşı idi. Romantik, beyaz - siyah tezatlarına ve hayal kuvvetine dayanan üslûbunu H. 1840'ta Rhein nehri boyunca yaptığı gezi esnasında bulmuştur. Dikkate şayan bir resmi, «Bingen fare kulesi» dir. Edebiyâttan daha fazla kendini resimciliğe verdiği de olmuştur. Yukarıda zikredilen eserlere ek olarak şunlar da anılabilir: *Les feuilles d'automne* (Sonbahar yaprakları) [1831]; *Les Chants du Crépuscule* (Alaca karanlık şarkıları) [1835]; *Marion Delorme* (ad) [1831, târihî dram]; *Lucrèce Borgia* (ad) [1833, târihî dram]; *Marie Tudor* (ad) [1833; Türkçe çev. 1947]; *Notre Dame de Paris*'den gayri başlıca romanları şunlardır: *Bug Jargal* (ad) [1819]; *Han d'Islande* (ad) [1825]; *Les travailleurs de la mer* (Deniz işçileri) [1866]; *L'homme qui rit* (Gülen adam) [1869]. H.'nun birçok eserleri Türkçeye çevrilmiştir.

HUGUENIN PAŞA, Jules Edouard (La Chaux-du-Milien 1856 - İstanbul 3 Şubat 1926), Anadolu Demiryolları'nın yapılışında büyük hizmeti geçmiş bir İsviçreli. Le Locle istasyonunda bir küçük demiryolu memuru olan H., 1879'da Türkiye'ye gelerek, o yıllarda henüz çok kısa olan Anadolu Demiryolları'nın kontrol hizmetinde işe başlamıştır. Çalışkanlığı ve zekâsı ile az zamanda tanınan H., Anadolu Demiryolları müdürü bulunan Alman Dr. Kuhlmann'ın genel sekreteri olmuştur. Bağdad demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi, İngiltere ve Rusya'nın itiraz ve müdahalelerine sebep olduğu için, idârenin başına tarafsız bir ülkeye mensup H.'in getirilmesi uygun görülmüştür. Hiçbir yabancı politikaya ve çıkara âlet olmayan H., 1908'de Kuhlmann'ın yerine müdürlüğe yükselmiştir. İsviçre demiryollarını örnek alarak Türkiye'deki demiryollarını hızla geliştirmeye büyük çaba harcayan H., Sultan II. Abdülhamid'in takdir ve teveccühünü kazanmış ve kendisine Paşa unvanı, Osmaniye ve Mecidiye nişanları verilmiştir.

J. E. HUGUENIN PAŞA

Almanlar tarafından da Kızıl Kartal nişanı ile taltif edilen H., Fransız, Bulgar, İtalyan hükûmetleri ve Vatikan tarafından da çeşitli pâye, rütbe ve nişanlarla mükâfatlandırılmıştır. İttihatçılar iktidara gelince, önce H.'in vazifesine son vermek istemişler, fakat onun çalışkanlığını, başarı ve tarafsızlığını takdir ederek kendisini işinde bırakmışlar-

dır. İsviçre'yi her yıl ziyâret eden H., yurdumuzda kazandığı parayı yine burada yaptırdığı köşk, satın aldığı romorkör ve vagonlara harcamış; İstanbul'da Bostancı'ya yerleşerek uzun yıllar Türkiye'de yaşamıştır. Boğaziçi'nin âşıkı olan H., bir kalb krizi sonunda İstanbul'da ölmüştür.

HUGUENOT [*ügno*] **LAR** (Alm. Eidgenossen = yeminli müttefik; Fransızcada galat olarak Eignot ve daha sonra Huguenot şeklini almıştır), Fransa'da, Katoliklerin Fransız Protestanlarına verdikleri alaylı ad.

Fransa kralı I. François'nın (1540) ve II. Henri (1547-1559) nin takip emirlerine rağmen, Luther'in ve bilhassa Calvin'in öğretileri Fransa'da halk arasında hızla yayılmıştır. Birinci toplantılarını gizli olarak Paris'te yapan H.'lar, Luther'in temsil ettiği akımdan ayrılarak Calvin (b. bk.) in bir öğrencisi tarafından tesbit edilen inançları benimsemişlerdi. 1561'de Poissy'de yapılan dinî toplantıdan sonra Saint-Germain (1562) emirnamesi üzerine şehir surları dışında dinî hürriyete kavuşmuşlardır. Buna rağmen Vassy kasabasında (1 Mart 1562) H.'lar kanlı bir hücuma uğramışlardır. Bu katliam dinî savaşların başlamasına yol açmıştır. Amboise barışı (1563), Paris dahil olmak üzere birkaç şehir dışında, H.'lara dinî hürriyeti sağlamıştı. İkinci dinî savaş 1568 barışıyle sona ermişti. Birkaç ay sonra çıkan üçüncü savaş sonunda yapılan Saint-Germain anlaşması (1570), H.'lara hemen hemen tam bir hürriyet getirmişti. Bu iç savaşlara son vermek üzere Navarra'lı Henri'nin IX. Charles'in kızkardeşi Marguerite de Valois ile evlenmesine izin verilmiştir. Düğünün 6. gecesi Paris'te ve daha sonra bütün Fransa'da H. kıtali başlamıştır (23-24 Ağustos 1572). Saint-Barthélemy kıtali (b. bk.) adiyle anılan katliama yol açan bu kanlı düğünden sonra H.'lar tekrar silâha sarılmışlardır. 1573'te Boulogne'da yapılan barışla tekrar bazı şehirlerde hürriyetlerine kavuşmuşlardır. Fakat bundan sonra beş dinî savaş daha çıkmıştır. 1589'da IV. Henri'nin tahta çıkmasından sonra Nantes emirnamesi (1598) ile H.'lar Paris ve büyük şehirler dışında hürriyet kazanmışlardı. XIV. Louis zamanında H.'lar, İsviçre, Brandenburg ve İngiltere'ye kaçmak zorunda kalmışlardır. XVIII. yüzyılda gizli olarak ormanlarda, mağaralarda dinî toplantılar yapabilmişlerdir. XVIII. yüzyıl ortasında başlayan felsefî akımlar ve bilhassa Büyük Fransız İhtilâli bu dinî savaşlara son vermiştir.

HUGUES, I. Capet (aş. yu. 941-996), Fransız kralı (987-996). Paris kontu ve Fransa dukası Büyük veyâ Beyaz Hugues (ölm. 956) un oğludur. Parıs'i imparator II. Otto'ya karşı parlak bir şekilde savunmuş, 978 yılında kral V. Louis'nin ölümünden sonra kilisenin yardımıyle kral ilân edilmiştir. Senlis'i krallık topraklarına katmış ve oğlunu 987'de halef olarak resmen kabul ettirmiştir.

HUILA, Güney Amerika'da, Kolombiya cumhuriyetinin güneyinde, Río Magdalena ırmağının yukarı kısmında bir il (departamento). Merkezi Neiva şehri olan H.'nın yüzölçümü 19 990 km², nüfûsu 461 200'dür. Altın ve gümüş mâdeni ocakları vardır.

HUIZINGA [*höyzingha*], **Johan** (Groningen 1872-De Steeg, Arnheim 1945), Hollandalı kültür tarihçisi. Groningen ve Leiden'de profesör olarak çalışmış, Hollanda'nın işgali zamanında Naziler tarafından takibata maruz kalmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Herfsttij der Middeleeuwen* (Orta Çağ'ın son baharı) [1919]; *Erasmus* (ad) [1924]; *Cultuur-historische verkenningen* (Kültür târihine âid toplanmış bilgiler) [1929]; *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Hollanda'nın XVII. yüzyıldaki kültürü) [1941]; *In de schaduwen van morgen* (Yarının gölgelerinde) [1935]; *Homo ludens* (Oynayan insan) [1938]; *Der Mensch und die Kultur* (İnsan ve kültür) [1938]; *Mijn weg tot de historie* (Beni târihe götüren yol) [1947].

J. HUIZINGA

HUKUK (Fr. Droit, İng. Law, Alm. Recht), bir topluluğu teşkil eden fertlerin münasebetlerine hâkim olan kaidelerin bütünü. Hukukul'lah (Tanrı H. u) ve hukuk-u ibad (kullar H. u) olmak üzere iki kısma ayrılır. Birincisi, bir cemiyetin çıkarlarını temin etmek maksadiyle fertlere kabul ettirilen davranışların kaidesidir ki, bu kaidenin çiğnenmesi müeyyideye bağlıdır. İkincisi ise, ferdin, belirli bir hareketi yapmak, belirli bir çıkardan faydalanmak ve topluluğun diğer fertlerinden belirli bir hizmeti istemek iktidarıdır. Almanlar ve Fransızlar, birincisine objektif H., ikincisine de sübjektif H. adını vermişlerdir.

Hukukun kaynakları ve temeli: Bir topluluk hâlinde yaşayan insanların davranışına hâkim olan kaidelerin bütünü müsbet (positif) H. diye de adlandırılmıştır. Bu H., modern devlet kavramının belirmesinden çok daha önce doğmuştur. Baskısız bir H. kaidesi olamadığına göre, bu baskıya bir topluluk (âile, aşiret, kabile) tan veyâ öbürlerinden daha büyük iktidara sahip bir fert (zevceye göre koca, evlâda göre baba, kölelere göre efendi) den gelir. Müsbet H., milletlerin gelenek, örf ve âdetlerinden doğmuştur.

H., yazının icadından çok daha eskidir. Müsbet H. dâimî bir gelişme hâlindedir. Bu gelişmenin sebebi aşikârdır: Müsbet H. belirli bir anda, toplumdaki kuvvetlerin birbiriyle münasebetini olduğu gibi tesbit ve kabul eder. H.'u yaratan kuvvetler arasında maddî çıkarlar, dinî ve ahlâkî prensipler, ideolojiler, gelenekler, âdetler, dışarıdan gelen etkiler, bâzen de nefret, korku, intikam arzusu, kardeşlik duygusu gibi duygular vardır. Çeşitli milletlerin kanunları arasındaki farklara dikkati çeken sofistler, bu durumdan, yapıcısına rehberlik edebilecek hiçbir yüksek prensipin mevcut olmadığı sonucuna varmışlardır. Bu sonuca dayanarak, H.'un ancak kanunun ifadesinden başka bir şey olmadığını ve hakkın kuvvete dayandığını ilân ederlerdi. Bunun tersine, Sokrat, Eflatun ve Aristo'ya göre H., ahlâkın müşahhaslaşmış bir şeklinden başka bir şey değildir. Stoikler Cicero, St. Augustinus, St. Thomas, Grotius, Pufendorf da H.'un, devletin kanunları fevkinde bir nesne olduğunu söylemişlerdir. Bunların bâzıları için, H.'un temeli insanın mahiyeti (la nature de l'homme) ndedir; başkaları için H.'un en son (yüksek) sebebi Tanrının kendisidir. Thomasius, H.'un rasyonel olduğunu, yâni sağduyuya, Leibniz ise mantıka dayandığını söyler. Hegel'e kadar değişmeyen ve düşüncelere hâkim olan fikir, pozitif H.'un fevkinde bir idealin, bir metafizik prensipin mevcut olduğu fikridir. Bu tabiî veyâ ideal H. (droit naturel ou idéal) Francis Bacon ve Bossuet tarafından hiç münakaşasız kabul edilmiştir. Bacon'a göre, pozitif H., tabiî H.'a hâkimdir. Bos-

suet ise tabiî veyâ ideal H. tâbirini reddetmekle beraber, prens (yâni kral) in fevkinde bir ilâhî kanunun mevcudiyetini ilân eder. Jean - Jacques Rousseau, mücerret insanın H.'u bilmediğini ve bunun ancak bir insan cemiyetinin mevcudiyeti ile başlayabildiğini söyler. Bununla beraber tabiî H.'un ehemmiyeti üzerinde durur. XIX. yüzyılda, pozitivizmin zaferi ile tabiî H. fikri geriler, fakat 1880 - 1890 yıllarında Nietzsche, W. James ve Bergson'un te'siri ile tekrar ilerler.

Bugün hâlâ birbirine karşı cephe almış iki okul bulunmaktadır. Bu okullardan biri, Hegel ve Ihering'in te'siriyle, H.'un ancak devlet tarafından yaratılmış olduğunu iddia etmiştir. Ihering fikrini şöyle ifade eder: H., bir devlette tatbik edilen zor kullanma kaidelerinin bütünüdür. Devlet, zor kullanma tekeline sahip olduğuna göre, ancak devlet tarafından bunun için techiz edilmiş kaideler, hukukî kaidelerdir. Devlet, H.'un biricik kaynağıdır. Bununla beraber, devletin kudretinin bir sınırı olduğu kabul edilmektedir: Devlet, kendi ilân ettiği kanunu tatbike mecburdur; buna, devletin kendi kendini tahdit etmesi teorisi denir. Diğer okula göre, devletin icraatı bâzı hukukî sınırları geçemez. Sınırlar, bâzılarına göre kaynağı ilâhî olan tabiî H.'un sınırlarıdır; bâzılarına göre de ideal bir H.'tur. Bu H., bir başka görüşe göre de içtimaî dayanışmaya, ahlâka, ödev fikrine ve buna benzer kavramlara dayanan bir yüksek H.'tur.

İç hukuk ve milletlerarası hukuk: Her siyasî toplum içinde, pozitif H.'un kaide ve müesseseleri, bu topluma has karakterlere göre gelişir. Her ülkeye has bir iç H. vardır. Fakat birçok ülkeler arasında medeniyet benzerlikleri mevcuttur. Bugün birbirinden ayrı olan birtakım ülkeler, geçmişte bâzen aynı siyasî müesseseler altında ve hattâ birbirine tâbi olarak yaşamışlardır. Bu sebeple, ülkeden ülkeye iç H. sistemleri arasında önemli benzerlikler mevcuttur: Daha geniş bir görüşle, büyük hukukî sistem tipleri vardır. Meselâ Roma H.'unun derin te'siri altında kalmış bulunan Lâtin ülkeleri sistemine çeşitli derecede bağlı olan ülkeler şunlardır: Belçika, Fransa, İspanya, İtalya, Portekiz ve Güney Amerika'nın birçok cumhuriyeti. İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri ve Commonwealth'in birçok devleti ise Anglo - Sakson sistemine bağlıdır. Sonra Roma H.'unun etkisinde kalmış olan Germen veyâ Alman sistemi gelir. Federal Alman Cumhuriyeti, Avusturya, Hollanda, İsviçre bu sisteme bağlıdır. İslâm sistemi (İslâm H.'u) geniş ölçüde *Kur'an*'a dayanır. Marxizm - Leninizm doktrinlerinden ilham alan bir sistem de Sovyetler Birliğini ve halk demokrasilerini içine alır.

İnsanların her zaman ve dâimî olarak doğdukları ülkede yaşamadıklarına ve başka başka ülkelere âid vatandaşlar arasında şahsî bir karakter taşıyan münasebetler meydana geldiğine göre, H. farklarından doğabilecek problemleri çözmek için ülkeler, milletlerarası hususî H. denilen bir sistem de kurmuşlardır. Devletler arasındaki münasebetleri de tanzim kaygısı, milletlerarası bir amme H.'unun kurulması sonucunu doğurmuştur. Bu sisteme Ius Gentium (milletler H.'u) adı da verilir. Akdedilen yeni yeni milletlerarası andlaşma ve anlaşmalar, gerek milletlerarası amme H.'unun, gerek milletlerarası hususî H.'un kaynaklarını teşkil etmektedir. Bir yandan milletlerarası teşekküllerin çoğalması, bir yandan da yeni yeni konfederasyon tiplerinin türemesi, çeşitli milletlerarası H. sistemlerinin doğmasına yol açabilir. Bu sistemler, ayrıca bu grupları teşkil eden devletlere kendilerini kabul ettirecekler ve aynı devletin gittikçe daha fazla ölçüde çeşitli gruplara bağlanması muhtemel olduğuna göre, bu milletlerarası sistemlerin birleştirilmesi lüzumu da hasıl olacaktır. Fakat iç H.'un bir milletlerarası H.'a nazaran ikinci derecede kalması, pozitif H.'a hâkim olacak bir supra pozitif H.'un mevcudiyeti problemini olduğu gibi bırakır ve çözmez. Meselâ şimdiki Fransız H.'u, Roma H.'undan ve bir dereceye kadar Germen örf ve âdetlerinden doğmuştur. Roma H.'u, uzun zaman, şimdiki Fransız H.'unun temelini teşkil etmiştir. Fransız H.'çularının düşüncelerine hâkim olmuştur.

Bu sebeple, önce Roma H.'unu tetkik etmek gerekmektedir. Roma H.'unun târihi üç safhaya ayrılır. 1. M. Ö. I. yüzyıla, yâni Cumhuriyet devrinin sonuna kadar devam eden safha; 2. Demokratik imparatorluğun M. Ö. I. yüzyılda kuruluşundan, bunun yerine M. S. III. yüzyılda mutlak imparatorluğun geçmesine kadar devam eden safha; 3. M. S. 530'da Doğu imparatoru İustinianos'un yazdırdığı kanun külliyatı (Lât. Digestae; Yun. Pandektai) na kadar süren safha.

Birinci devrede H. geniş ölçüde hususî ve kabile ile ilgili bir karakter taşımaktadır. Pater familias (âile babası), âilesi içinde tam bir diktatördür. M. Ö. V. yüzyıldan kalan «XII Levhalar Kanunu» o devir H.'una dâir bilginin kaynağıdır. Bu H. ancak Romalılara tatbik olunduğuna göre, Ius Gentium adı altında Roma'da toplanan bir kanun külliyatı Romalıların başka milletler fertleriyle olan münasebetlerine tatbik olunur.

Demokratik imparatorluk devresi H.'unda Roma İmparatorluğunun genişlemesinden doğan yeni milletlerarası şartlara uyma maksadiyle birtakım değişmeler yapılmıştır. Bu ikinci devrede, M. S. II ve III. yüzyıllar Roma H.'u en parlak gelişmesini gösterir. Papinianus, Paulus, Ulpianus, Modestinus, Gaius ve başkaları bu devrin en parlak H.'çularıdır ki eserlerinden ancak seçilmiş parçalardan meydana gelmiş eserler kalmıştır. Bu seçmelerin en önemlisi Gaius'un *Institutes* (Kurullar, prensipler) idir. Üçüncü devrenin karakteristiği, Roma İmparatorluğunda H. kaynağı olarak geleneğe imparatorun isteğinin hâkim bir unsur olarak katılmasıdır. Bu yeni durumu ifade eden formül: Quod principi placuit, legis habet vigorem (Kral veyâ imparatorun tasvip ettiği şey kanun kuvvetini kazanmış olur), sonraki devirlerin mutlak monarşilerince kabul edilmiştir. H.'un tedrici olarak karmaşık bir hal alması karşısında duruma hâkim olabilmek için birtakım resmî ve hususî kanun dergilerinin meydana çıktığı görülür. Bunların en önemlisi V. yüzyılın başlarında İmparator II Theodosios'un idaresinde çıkan *Codex Theodosianus*'tur. Batı Roma İmparatorluğunun 476'da yok olmasına rağmen Roma H.'u, yeni ve parlak devresine kavuşur. *Corpus Iuris Civilis* (Medenî Kanun) adını taşıyan kollektif eser, bütün H.'çulara, Hıristiyanlığın te'siri altına girmiş medenî bir topluluğun hayat şartlarına uydurulmuş bir Roma H. ilmini sistematik bir şekilde verir.

Orta Çağ'da ve Modern Çağ'ın Büyük Fransız İhtilâliyle biten kısmında büyük bir çeşitlilik hüküm sürüyordu. Genel olarak Güney Fransa'nın hukukî sistemlerinde daha çok Roma H.'unun te'siri, Kuzey Fransa'nınkilerde de daha çok Germen te'siri hissediliyordu. 1679'da Paris'te ilk defa Fransız H.'u kürsüsü kurulmuştur. O târihten önce üniversitelerde ayrı ayrı Roma ve Kilise H.'u öğretilirdi. XVIII. yüzyılda, XVII. yüzyılda yaşamış olan Grotius (b. bk.) un tabiî H. hakkındaki tezinin ve genel felsefî hareketin te'si-

riyle Fransa'da ve hattâ bütün Avrupa'daki hâkim sistemlerin birleştirilmesi için bir akım başladı. Bu akımın te'siriyle Fransa'da 1791'den i'tibaren Fransız H.'unun anayasa çerçevesi içinde birleştirilmesi hedef alındı ve bu düşünce 1804'te Code civil (Medenî H.) veyâ Code Napoléon adı altında gerçekleşti. Napoléon'un rehberliği altında yazılan Code Napoléon, XVIII. yüzyılın şartlarına tekabül eder ve modern hayatın girftliğini karşılamak için meydana gelmiş olan çeşitli H. dalları çerçevesinde ancak bir tek unsur karakterini taşır. Bu çeşitli H. dallarının tedvinine son yıllarda başlanılmıştır.

Modern H.'un karakteristikleri şunlardır: 1. Koyduğu kaidelerin çeşitliliği; 2. Şahıslar arasındaki münasebetlerin gittikçe artan girifltiği; 3. Devletin fonksiyonlarının gelişmesi. Modern H.'a tâbi konuların çokluğu ve çeşitliliği karşısında, bunların hepsinin aynı kaidelere tâbi tutulması artık mümkün değildir. Buna göre, hususî H. dallarının doğması zarurî olmuştur. Bunların sayısı da durmadan artmaktadır. Bâzı ülkelerde (Fransa da bunlardan biridir), bu H. dallarını amme H.'u ve hususî H. olmak üzere iki grupa ayırmak âdet olmuştur. Buna göre amme H., devlete tatbik olunan hukukî kaidelerin bütünüdür ki, haricî ve dahilî amme H.'u (droit public externe; interne) diye iki kısma ayrılır Dahilî amme H.'u da tekrar beşe bölünür: 1. Genel amme H.'u; 2. Anayasa H.'u; 3. İdarî H.; 4. Medenî usul H.'u (Medenî ve ticarî usul H.'u); 5. Cezaî usul.

Hususî H. ise, amme alanına âid olmayan ferdî ve kollektif şahısların aralarındaki münasebetlere tatbik olunan kaidelerin bütünüdür. Bunun başlıca iki dalı vardır: 1. Medenî H.; 2. Ticarî H.

XX. yüzyılda hususî H. ve amme H.'u arasında yer alan üçüncü bir H. daha meydana gelmiştir. Buna çoğu zaman sosyal H. adı verilir. Bu H. dalının içine işçi ve işveren sendıkaları, işçi ve işveren münasebetleri, âilelerin sosyal ve iktisadî güvenlikleri gibi konular girer. Buna göre sosyal H. şu kısımlara ayrılabilir: 1. Meslekî H.; 2. İş veyâ işçi H.u: 3. Âile H.'u; 4. Sosyal güvenlik H.'u

Pozitif hukukun kaynakları: Pozitif H.'un çok sayıdaki kaynakları içinde en önemlileri. kanunlar ve nizamlardır (loi, réglementation). Kanun, millî iradenin ifadesi, nizamlar ise idarecilerin idaresinin ifadesidir. Fransa'da vatandaş anayasaya aykırı da olsa kanuna karşı itiraz edemez. Ancak nizamlara itiraz edebilir. Başka ülkelerde, meselâ Amerika Birleşik Devletlerinde, anayasaya aykırı kanuna karşı onu kendisine karşı tatbik edecek olan mahkeme huzurunda itiraz edilebilir. Anglosakson H.'una bağlı ülkelerde Common Law (örf ve âdetlere dayanan H.) hâlâ önemli bir rol oynar. Kanunlar tedricen pozitif H.'un kaynağı haline gelmektedir.

İnsan Hakları Beyannamesi: Birçok hallerde, anayasaların başında tabiî H.'un bâzı esas prensipleri ilân edilmiştir. 1689'da İngiltere Parlâmentosu, ilâhî iradeye dayanan krallığın yerine, vatandaşların irade ve isteğine dayanan krallığı getiren bir Haklar Beyannamesi kabul etmiştir. 1776'da Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri, kongre halinde toplanarak, İngiltere'nin sömürgesi olan ülkelerinin bağımsız bir devlet haline gelme hakkını ilân etmişlerdir. 1789'da Fransa Kurucu Meclisi (Assemblée Constituante), 1791 Anayasasının başına konmak üzere bir insan ve vatandaş hakları beyannamesi ilân etmiştir (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen). Bu metin iki defa (1793 ve 1795'te) yeniden gözden geçirilerek değiştirilmiştir. 1795 metnine ilk defa olarak bir de «Vazifeler Beyannamesi» i'lâve olunmuştur.

Nihayet 1948'de Paris'te Birleşmiş Milletler Teşkilâtı Milletlerarası İnsan Hakları Beyannamesi (Déclaration internationale des droits de l'homme) ilân etmiştir.

İslâm hukuku: Kaynakları ilâhî olan, yâni Allah tarafından vahy ve inzal olunan asıl ve esaslara dayanan hukuk. Bu H.'a dinî, ilâhî veyâ semavî H. da denir.

İslâm H.'u, ictihat ihtilâflarından doğan bütün mezheplere şâmil olmak üzere dinî bir H.'tur. Çünkü bu H.'un kaynağı *Kur'an* ve sünnettir.

Kur'an hiçbir tebeddüle uğramadan tevatüren bize naklolunmuş ve sünnet mütaaddit hadîs kitaplarında toplanmıştır. Bunlardan bâzısı mutavatir ve bâzıları meşhur veyâ haberiahâttır.

İslâm H.'unun kaynaklarından olan icmai - ümmet ve kıyasya *Kur'an*'a veyâ sünnete râcidir.

Bu dört kaynaktan başka, daha bâzı tâlî kaynak ve deliller vardır. Örf ve âdet, hâcet, zaruret ve istihsan bu cümledendir. Bunlar müstakil birer kaynak olmayıp *Kur'an* ve sünnetin kabul ettiği asıl ve esaslardır. Bu bakımdan örf ve âdet, hacet ve zaruret dinî sayılır. Çünkü bunların geçerliği mutlak olmayıp dinî esaslardan çıkarılan birtakım kayıt ve şartlara tâbidir.

Dinî denilebilecek H.'tan biri de kadim İsrail H.'udur. Bu H.'un kapsadığı esas ve meseleler, târihî malûmata göre *Tevrat* hükümleriyle ağızdan ağıza gelen hükümlerden ve hâkim ve Yahudi bilginlerinin ictihatlarından müteşekkildir. Bu H.'a Talmut H.'u da denir.

Diğer milletlerin H.'u başlı başına bir dine dayanmaz. Fakat bilhassa şahsa ve âileye taalluk eden hükümlerde dinî akidelerin ve muhtelif örf ve âdetlerin te'sir ve izleri görülür.

HUKUK MAHKEMELERİ: bk. MAHKEME.

HUKUK ÖĞRETİMİ: Genel olarak, hukuk alanında öğretim ve araştırma, üniversitenin bir kolu olan hukuk fakültelerinde yapılır.

Hukuk fakültelerine birçok ülkelerde, hukuktan başka ekonomi ve siyasî bilimler formasyonu da verilmiştir. Öğretim ve araştırma alanında iş bölümü, toplumda ise uzmanlaşma zarureti sonucu ekonomi, işletme ve siyasî bilimler için bu adları taşıyan ayrı fakülteler kurulmuş, ekonomi, işletme ve siyasî bilimler hukuk fakültelerinde hukuk formasyonu için gerekli olduğu nisbette, mecburî veyâ seçimli dersler olarak muhafaza edilmiştir.

Hukuk fakültelerinde temel hukuk bilgisi ve kültürü verilir. Bu fakültelerde esas i'tibâriyle hukuk ve adalet hayatında görev alacak, ileride hâkim, savcı, avukat, hukuk müşaviri, noter olacak kimseler okur. Fakat hukuk fakültesi mezunları özel kesimde iş adamı, kamu kesiminde ise idareci olarak da çalışırlar.

Avrupa'da adalet personelinin yetiştirilmesi başlıca iki safhada cereyan etmektedir. Birinci safhada hukukçu, fakültelerinde teorik açıdan yetiştirilir. Hukuk öğrencilerine temel hukuk kavramları, müesseseleri ve meseleleri öğretilir; hukuk meselelerinin nasıl inceleneceği ve çözümleneceği gösterilir. Başka bir deyişle, H. Ö., teorik öğretim ve uygulamalar olmak üzere iki kısma ayrılır. İkinci safha ise meslekî eğitim, meslekî ehliyetin kazanılması, yâni staj safhasıdır.

Hâkim ve avukat adaylarının staj safhası genel olarak baro ve mahkemelerde cereyan eder. Meslekî eğitimin daha verimli olması için bâzı ülkelerde (Fransa ve Japonya) adalet enstitüleri kurulmuştur.

Hukuk fakültelerinde çalışmalar lisans ve doktora olmak üzere iki kısma ayrılır. Gelişen toplum ve ekonomi hayatı sonunda ve ayrıca İngiliz ve Amerikan sisteminin te'siri ile Avrupa hukuk fakültelerinde lisans ile doktora derecesi arasında bir uzmanlık (master) derecesi ihdas edilmeye başlanmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed İstanbul'u 1453 yılında fethettikten sonra İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan şer'î hukukun öğretildiği bir merkez hâlini almıştır. Şer'î hukuk (fıkıh) medreselerde okutulmuştur. Fâtih Külliyesi'nde Bayezid, Selim ve Kanunî'nin açtığı büyük medreselerde fıkıh öğretimine özel bir yer verilmiştir.

H. Ö. ile adalet mahkemeleri teşkilâtı arasında dikkate değer bir münasebet vardır. 1840 - 1924 dönemi şer'îye mahkemeleri ile nizamîye mahkemelerinin birarada bulunduğu bir dönemdir. Bu dönemde şer'îye mahkemelerinde çalışacakları yetiştirmek üzere naipler (kadılar) okulu, nizamîye mahkemelerinde çalışacak hâkimleri yetiştirmek üzere hukuk okulları açılmıştır. Ancak, kadılar okulundan çıkanlar, nizamîye mahkemelerinde de görev almışlardır.

a. **Kadılar okulu:** Kadılar okulu Muallimhâne - i Nüvvab adı ile 1854'te açılmıştır. Okul 1884'te Mekteb - i Nüvvab, 1907'de ise Mekteb - i Kuzat, daha sonra Medresetülkuzat adını almıştır. Kadılar okulu şer'îye mahkemelerinin lâğvedilmesi (1924) üzerine kapatılmıştır. Nüvvab, *naip* kelimesinin, kuzat ise *kadı* kelimesinin çoğuludur. «Hâkim» anlamında kullanılan kadı ile naip arasındaki fark tâyin makamındadır. Kadı, hükümdar tarafından tâyin olunan hâkimdir. Naip ise, hükümdardan aldıkları yetkiye dayanarak Rumeli veyâ Anadolu kazaskerleri tarafından tâyin olunan hâkimdir. Kadılar okulunda, şer'î hukukun öğretilmesi esastı. Fıkıh, mecelle, feraiz derslerinden başka, adlî sâk ile tâlik yazısı da öğretilirdi. 1907'de bu okulun ders programı değiştirilmiş ve İstanbul Hukuk Mektebi'nin programında yer alan dersler, özellikle nizamîye mahkemelerinde uygulanan temel kanunlar da okutulmuştur. Uzun yıllar kadılar okuluna seçme imtihanı ile girilebilmiş, sonra bâzı şahıslar imtihansız okula alınmıştır.

b. **Hukuk okulları:** Kanuna âşina me'mur yetiştirmek için geçici bir tedbir olarak düşünülüp 1870'te kurulan ve öğretim süresi bir yıl olan Kavanin ve Nizamat Dershânesi bir nevi orta meslek okulu olarak kabul edilebilir. Bu dershânenin ne kadar süre faaliyette bulunduğu kesin olarak tesbit edilememiştir.

İlk hukuk okulu, 1874'te Galatasaray'da açılmış bulunan Darülfünun - i Sultanî içinde Mekteb - i Hukuk - i Sultanî adı altında Sava Paşa tarafından açılmıştır. Galatasaray Mekteb - i Sultanîsi adı da verilen bu hukuk fakültesinin İstanbul tarafında yeni bir hukuk okulunun açılması üzerine (1880) lâğvedildiği, ancak aralıklı olarak birkaç yıl faaliyette bulunduğu tahmin edilmektedir.

İkinci hukuk okulu, Mekteb - i Hukuk adı altında 1880'de açılmıştır. Önce Adliye Nezaretine, sonra Maarif Nezaretine bağlanmış olan Mekteb - i Hukuk'ta öğretim süresi başlangıçta üç yıl idi. Bu süre sonradan dört yıla çıkarılmıştır. 1900'de Darülfünun - i Şâhâne açıldığı vakit Mekteb - i Hukuk, darülfünunun şubelerinden sayılmış, fakat idâresi ayrı bırakılmıştır.

1907 yılında Selânik, Bağdad ve Konya'da üç hukuk okulu daha açılmıştır. Selânik'in Balkan Harbi'nde kaybedilmesi üzerine oradaki hukuk okulu 1913 yılında Beyrut'a nakledilmiştir. I. Dünya Harbi'nden sonra bu üç okul da faaliyetini tatil etmiştir. İstanbul'da 1924'te açılmış ve 1929'da lâğvedilmiş olan Adliye Meslek Mektebi, müstantik (sorgu hâkimi), icra me'muru ve zabıt kâtibi yetiştirmek üzere üç şubesi bulunan bir okuldu. Öğretim ilk iki şubede dört devre (yıl), üçüncü şubede ise iki devre (yıl) devam ediyordu.

Türkiye'de hâlen biri İstanbul Üniversitesi, diğeri Ankara Üniversitesi içinde iki hukuk fakültesi vardır. Her iki fakültede lisans ve doktora diplomaları ile sona eren H. Ö. yapılmaktadır.

Hukuk Fakültesi (İstanbul): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1933 yılından 1968 yılına kadar 7 206 öğrenci mezun olmuş, doktora çalışmalarının başladığı 1933 - 1934 öğretim yılından 1967 - 1968 yılı sonuna kadar 20 hukukçu, hukuk doktoru unvanını almıştır.

Hukuk Fakültesi (Ankara): 5 Kasım 1925'te açılan Ankara Adliye Hukuk Mektebi, 1927'de Ankara Hukuk Fakültesi adını almış ve 1940'ta 3 848 sayılı kanunla Millî Eğitim Bakanlığı'na devredilmiştir. 1940 yılından i'tibâren ders programı değiştirilmiş, lisans öğretimi üç yıldan dört yıla çıkarılmış, 1944 - 1945 öğretim yılından i'tibâren doktora çalışmaları başlamış ve 1946 yılında Ankara Üniversitesi içinde ve bu üniversitenin en eski fakültesi olarak yer almıştır. Kuruluşundan 1967 - 1968 öğretim yılı sonuna kadar Ankara Hukuk Fakültesi'nden 11 245 öğrenci mezun olmuş ve 1944 - 1968 yılları arasında 52 hukukçu, hukuk doktoru unvanını almıştır.

ANKARA HUKUK FAKÜLTESİ

HULÂGÛ: bk. HÜLEGÜ.

HULA HULA veyâ **HULA,** Hawaii adalarındaki Polinezyalı yerlilerin danslarına verilen ad. Bu danslar, gövde ve kolların ahenkli hareketlerinden ibarettir. Bâzan bir erkek veyâ kadın, bâzan da sayısı 100'e kadar yükselebilen erkek ve kadın grupları tarafından icra edilen H.'nın musiki aletleri, en eski şekilleri silindir davullar, su kabağından, deniz hayvanlarının kabuklarından yapılmış borular ve küçük düdüklerdir. H. dansör ve dansözleri eskiden bir tarikata mensup idiler; bugün ise bu danslar, turistlere mahsus bir atraksiyon hâlini almıştır.

HULE GÖLÜ veyâ **MEROM GÖLÜ,** İsrail'in kuzeyinde bir göl. Bu göl ve bunun bataklıkları 1959'da kurutulmuştur. Bk. HULE VÂDİSİ.

HULE VÂDİSİ, İsrail'in ve Ürdün Nehri vâdisinin kuzeyinde bir vâdi. Merkezi 15 000 (1965) nüfûslu Kiryath Schemona şehridir. Denizden yüksekliği aş. yu. 100 m dir. Gölcüklerle dolu olan H. V.'nin verimli topraklarında meyve ve pamuk yetiştirilir.

HULEFÂ-İ RÂŞİDİN: bk. DÖRT HALİFE.

HULL [*hal*] [asıl adı: **Kingston upon Hull**]: 1. İngiltere'de bir şehir. Nüfusu 299 000 (1965) dir.

2. Kanada'nın Québec eyâletinde, Ottawa Irmağı'nın kuzey kıyısında bir şehir. 61 000 (1968) olan şehir nüfûsunun % 90'ı Fransız asıllıdır. H., Ottawa'nın endüstri bölgesi ve aynı zamanda Kuzey Amerika'nın en büyük kereste endüstrisi merkezlerindendir.

HULL [*hal*], **Cordell** (Olympus, Overton County, Tennessee 1871 - Bethesda, Maryland 1955), Amerikalı devlet adamı. Avukatlık ve hâkimlik yapmış, Japonya ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki harbe gönüllü olarak katılmıştır (1897). Mümessiller Kamarasında demokrat milletvekili olarak bulunmuş (1907 - 1920; 1923 - 1931), 1931'de senatör olmuştur. I. Dünya Harbi'nden beri, memleketinde hüküm süren ayrımcılık (Isolationism) prensipine karşı savaşan H., Dış İşleri sekreter (bakan) i olunca (1933 - 1944) Güney Amerika ile iyi komşuluk prensipini tatbike çalışmıştır. 1940'tan sonra müttefiklere karşı «borç-kira» politikasını ve İngiltere'ye Amerikan muhripleri verilmesini desteklemiştir. Quebec (Ağustos 1943) ve Moskova (Ekim 1943) konferanslarına katılmış ve sonradan Birleşmiş Milletler Teşkilâtı'nın doğuşuna yol açan Milletlerarası Emniyet Sistemi'ni kurmuştur. 1945'te sağlık sebebiyle faal politikadan çekilmek zorunda kalan H., 1945'te, yeni teşkilâtın «baba» sı sıfatiyle Nobel barış armağanını almıştır.

C. HULL

HULL [*hal*] **HÂDİSESİ,** bir Rus filosunun bir İngiliz balıkçı gemisini yanlışlıkla batırmasından doğan hâdise. 18 Ekim 1904 târihinde Amiral Rojdestvenskiy komutasında Libav'dan hareket eden Rusya'nın Pasifik filosu, 22 Ekim 1904 gecesi Dogger Bank'tan geçerken İngiltere'nin Hull limanına bağlı bir balıkçı filosuna tesadüf etti. Karartılmış bir geminin kendilerine hücum etmekte olduğunu zanneden Rus filosu, açtığı ateşle bir İngiliz balıkçı gemisini batırdı, diğer bir gemiyi yaraladı. Bu hâdise duyulunca İngiltere'nin her tarafında umumî bir heyecan yarattı ve Rusya aleyhine gösterilere yol açtı. Hükûmet harb hazırlıklarına başladı, Manş denizi ve Akdeniz donanmalarına seferberlik emirleri verildi. Rus çarı İngiltere kralına çektiği telgrafta üzüntülerini bildirerek halkı ve hükûmeti tatmin ve memnun edecek bir tazminat verileceğini açıkladı. Fakat galeyan hâlindeki halkı yatıştıramadı. Nihâyet Fransa hükûmetinin gayretleri ve arabuluculuğu ile Rusya'nın, hâdisenin La Haye sözleşmesine uygun milletlerarası bir tahkikat komisyonunda görüşülmesi barış teklifini İngiltere'nin kabul etmesiyle hâdise barış yolu ile halledilmiş oldu.

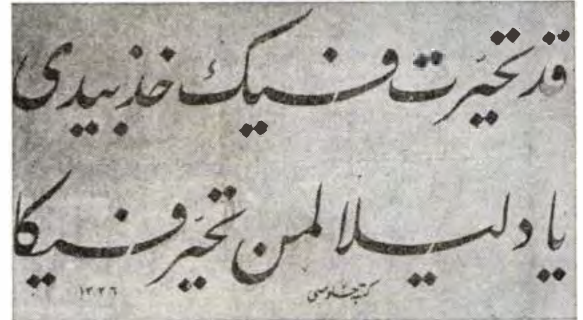
HULLE: bk. HÜLLE.

HULÛSİ BEHCET (Biyogr.): bk. BEHCET, Hulûsi.

HULÛSİ EFENDİ, Mehmed (İstanbul 1869 - İstanbul 1940), Türk hattatı. Fatih dersiâmlarından ve Darüşşafaka hocalarından Hâfız Mustafa Efendi'nin oğludur. Sultan Selim mektebinde ve medresede okumuş ve hayatı boyunca Sultan Selim Camii müezzinliğini yapmıştır. Sülüs-nesih yazılarını Muhsinzâde Abdullah Beyden öğrenmiş, ta'lîkı, önce Fetvahâne müsevvidi Hasan Hüsnü Efendi'den, sonra Çarşambalı Arif Beyden tamamlamıştır. Fakat asıl üstadı meşhur hattat Sami Efendi'dir. Darüşşafaka'da hat öğretmenliğinde bulunan H. E., Kemal adındaki kardeşinin muhaliflerinden olması dolayısiyle, siyasetle hiç ilgisi olmadığı hâlde, 350 kişi arasında yanlışlıkla Sinop'a sürülmüştür. Dönüşünde, Medresetü'l Hattatîn'e ta'lîk ve celî ta'lîk öğretmeni olarak tâyin edilmiş, medreselerin kapatılmasından sonra da Hattat Mektebi adıyla devam eden bu müessesede 1928'e kadar vazife görmüştür. Yeni harflerin kabûlünde açıkta kalınca, kendisine Türbeler Başbekçiliği verilmiştir.

HULÛSÎ EFENDİ

HULÛSÎ EFENDİ: Celî ta'lîk yazdığı Arapça bir beyit

H. E., sülüs-nesihte de üstad olmakla beraber, ta'lîk ve celî ta'lîk yazan gelmiş geçmiş hattatlar içinde hemen ilk akla gelenlerdendir. Bilhassa Türk tavrı ta'lîk ile kıt'a ve hilye-i saadet yazmakta kimse onun derecesine varamamıştır. 1902 - 1927 yılları arası san'at hayatının en parlak devresidir. Müze ve kolleksiyonlarda mevcud şaheserlerinden başka, Büyük Millet Meclisi için yazdığı «Hâkimiyet milletindir» ve Vakıf Guraba Hasthânesindeki «Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi» celî ta'lîk levhaları pek ünlüdür. Sultan Selim ve Sultan Ahmed camilerinde de eserleri vardır. H. E.'nin ta'lîkte yetiştirdikleri arasında, son devrin hattatlarından Halim Özyazıcı, Macid Ayral, Hâmid Aytaç, Kemal Batanay sayılabilir. — Uğur Derman

HULÛSÎ EFENDİ, Ömer, Samanîzâde (İstanbul 1727 - İstanbul 1812), Osmanlı İmparatorluğu'nun 94. şeyhül islâmı. İstanbul pâyelilerinden Hüseyin Efendi'nin oğludur. 22 yaşında rüûs almayı başarmış (1748), daha sonra tedris yolunu tamamlayarak İzmir Mevleviyetini kazanmıştır (1776). 1782'de Mısır, 1785'te Mekke kadılıklarına, 1790'da İstanbul, 1791'de Anadolu pâyesine ve 1794'te Anadolu sadrına, 1797'de Rumeli sadrına nâil olan H. E., hızla yükselmiş ve 1800'de şeyhülislâm olmuştur. Üç yıl sonra azledilmişse de, 1807'de ikinci defa meşihat makamına getirilmiştir. Kabakçı Mustafa vak'asında yeniçerilerin ısrarı üzerine vazifesinden ikinci defa ayrılıp köşesine çekilmiş, II. Mahmud'un cülûsu ile üçüncü defa şeyhülislâmlığa getirilmişse de, ihtiyarlığı sebebiyle vazife göremeyeceğini anlamış ve kendi isteği ile çekilmiştir. Mezarı Otlakçı Yokuşu'ndadır. Fâtih civarında bir mescid, bir kalenderhâne yaptırmıştır.

HULÛSÎ PAŞA (ölm. İstanbul 1836), hâriciye nâzırı (dış işleri bakanı). II. Sultan Mahmud'un vezirlerinden olan H. P., Bâb - ı Âlî'den yetişmiştir. Sadâret kethudâlığı ve Mühimmât - ı Harbiye Nezâreti makamlarına yükselmiş, 1819'da vezirlik rütbesi ile sefâret kaymakamı olmuş, 1832'de azledilmiş, 1836'da Mehmed Âkif Paşa (b. bk.)'nın yerine hâriciye nâzırı tâyin edilmiş ve birkaç hafta sonra ölmüştür.

HUMANİZMA, insanın esas vasıflarının geliştirilmesini hedef tutan ruhî ve felsefî temayüllerin bütünü. H., insanın şahsiyet ve değerine saygı duyar ki, bu saygı, ferdler arasında müsamaha, milletlerin teşkilâtında da demokrasi şeklinde belirir.

Bu genel tarife, özel bir tarif olan XVI. yüzyıl Avrupa'sında, Yunanistan ve Roma Çağı'nın te'siriyle husule gelen ruhî akımı da katmak gerekir. Bu akım, XV. yüzyılda İstanbul'un Türkler tarafından fethi (1453) nden sonra Bizanslı bilginlerin İtalya'ya sığınmasını müteakıp bu memlekette belirmiş ve sonradan bütün batı memleketlerine yayılmıştır. Başlıca mümesilleri şunlardır: Floranslı Marsilio Ficino; Fransız Lefèvre d'Etaples ve Guillaume Budé; İngiliz Thomas Morus; Hollandalı Erasmus.

H., Yunanca ve Lâtincenin öğretimine önem veren bir öğretim usûlünün adı olarak da kullanılmıştır.

HUMANN, Carl (Steele 1839 - İzmir 1896), Alman arkeologu. Yol yapımı mühendisi olarak Türkiye'de çalışmış, değerli topografik plânlar hazırlamıştır. Bergama'da altar kabartmalarını keşfetmiş olan H., 1884'ten i'tibâren Almanların Bergama kazılarını, 1891 - 1894 yıllarında da Menderes ırmağı kenarında Manisa'da yapılan kazıları idare etmiştir. *Ergebnisse der Ausgrabungen zu Pergamon* (Bergama'daki kazıların sonuçları) [1880 - 1888] adlı üç cildlik bir eseri hazırlayanlardan biridir.

HUMÂYÛN - NÂME, ilk Hindistan padişahı Babur'un kızı Gülbeden Begüm (Kâbil 1523 - 1603) ün hâtırâtı. Gülbeden'in annesi, Semerkand sultanı Mahmud Mirza'nın kızı Sâliha Dildâr Begüm idi. Babur'un, vatanı Fergana'dan ayrılıp 1504'te Kâbil'i almasından sonra, Hindistan fethine çıktığı yıllarda doğan Gülbeden, Türkistan'da bulunmamıştı ve gençliği, Kâbil ile Hindistan arasında fütûhâta çıkan babası ve kardeşlerinin ordugâhlarında göçler, savaşlar ve zaferleri tes'îd eden «toy» lar arasında geçmişti. Gülbeden'in kardeşi Humâyûn (1508 - 1556) Hindistan'ı tekrar elde etmeğe muvaffak olup onun oğlu Ekber (1542 - 1605), 1556' da Timuroğulları soyundan üçüncü Hindistan padişahı olunca, Gülbeden'in kocası Hızır Hoca Han'ı Lahur vâlisi tâyin etti ve oraya yerleştiler. Gülbeden 1575'te hacca gittiği zaman Türkiye Türkleri ile de tanışmıştı. Ekber, 1587 sıralarında Ebü'l Fazl Allâmî'ye *Ayn i - Ekberî* adlı eseri yazdırmak isteyince malzeme elde etmek için halası Gülbeden'den de hâtırâtını kaleme almasını rica etti. Köklü bir tahsil görmüş bir kadın olan Gülbeden'in üslûbu, canlılık ve samimiyet bakımından babası Babur'un *Vakayi* adlı hâtıralarını andırır. Ancak Gülbeden, siyâsî ve askerî olaylardan çok şahıslar ve saray hayatı üzerinde durmuştur. Eserin yegâne yazması Royal Asiatic Society'de bulunmaktadır (Rieu, *Catalogue of the Persian mss*, 1/247). Yazma, 82 yapraktan müteşekkildir ve sonu eksiktir. 1553 olayları anlatılırken hâtırât birden kesilmektedir. H.'nin bu yegâne yazması Farsçadır. Uzun yıllar Kâbil'de yaşayan Gülbeden belki İran kültürüne mütemâyil idi. Ancak H.'de Türkçe kelime de çoktur. Hikmet Bayur, Babur'un hâtıraları gibi, Gülbeden'in eserinin de aslında Türkçe yazılmış olması ihtimali üzerinde durmuştur.

HUMBARACI AHMED PAŞA (asıl adı: **Claude Alexandre Comte de Bonneval;** 1675 - İstanbul 1747), III. Ahmed zamanında Osmanlı devleti hizmetine girerek Müslüman olan bir Fransız asılzadesi. Askerlik mesleğine girip İspanya Veraset Savaşları'nda ün kazandı. Sergüzeştçi bir tabiata malikti. XIV. Louis ile arası açılınca Avusturya'ya kaçtı. Prens Eugen'in ordusunda Fransa'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan savaşlara katıldı. Daha sonra Prens Eugen ile de arası açılınca Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Sadrazam Topal Osman Paşa tarafından kendisine Humbaracı Ocağı'nı düzene sokma görevi verildi. O zamanki topçu zabitlerine Üsküdar'da modern riyaziye dersleri vermeye başlayan H. A. P.'nın, Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadrazam bulunduğu sıralarda nüfûzu daha da arttı. Bunun sonucu olarak beylerbeyilik rütbesine çıkarıldı. Asıl görevi humbaracıların batı usullerine göre yetiştirilmesi olduğu halde, devletin dış münasebetlerine de karışmak istedi. 1736'da Yeğen Mehmed Paşa'nın maiyetinde sefere katıldı. Bu suretle eski efendisinin ordusuna karşı savaşmış oldu. Bu seferden döndükten sonra gözden düştü ve Kastamonu'ya sürgün edildi (1738). Ancak, bir süre sonra affedildi ve İstanbul'a gelerek yeniden humbaracıbaşılığı görevine başladı. Fakat önceki nüfûz ve itibarını bir daha elde edemeyen H. A. P., hayatının sonlarına doğru asıl memleketi olan Fransa'ya dönmenin yollarını aramaya başladı ise de, muvaffak olamadı. Mezarı Galata Mevlevîhanesi mezarlığındadır.

HUMBARACILAR: bk. KUMBARACILAR.

HUMBERT (Biyogr.) : bk. UMBERTO.

HUMBOLDT, Alexander Baron von (Berlin 1769 - Berlin 1859), Alman tabiat araştırıcısı. 1890'da Belçika, Hollanda, İngiltere ve Fransa'yı dolaşmış, sonra Paris'e gitmiş ve oradan da Amerika seyahati için yola çıkmıştır. 1799 - 1804 yılları arasında yapılan bu büyük seyahatinde Tenerif Adaları'nı, Venezuella'nın Orinoko - Casiquiare bölgesini ve Kolombiya ve Ekvator'u dolaşmıştır ki bu sonuncu ülkede 5 760 m yüksekliğindeki Chimborasso da-

A. HUMBOLDT

ğının doruğuna tırmanması anılmaya değer olaylardan biridir. Bu uzun gezilerinden sonra Meksika'ya da giden H., Paris'e döndükten sonra *Voyage aux régions équinoxialesdu Nouveau Continent, fait en 1799 - 1804* (Yeni Kıta'nın ekvatora yakın bölgelerine 1799 - 1804 yılları arasında yapılan bir gezi) adlı 36 cildlik büyük seyahatnâmesini yazmaya başlamıştır (1805 - 1834).

1827 - 1828 yıllarında Berlin'de dünyanın fizik yapısı konusunda dersler vermiş, 1829'da ise Ehrenberg ve Rose ile beraber büyük bir Asya gezisine çıkmıştır.

H.'un *Kosmos* (5 cild, 1845 - 1862) adlı en önemli eserinin en ilgi çekici ve en ustaca yönü, tabiî ilimlerle ilgili malzemenin eşsiz bir tarzda işlenişi ve her şeyden önce yazarın bu malzemeyi derleyip toplarken gösterdiği büyük başarıdır.

H., XIX. yüzyılda dünya çapında bir ün kazanmıştı. Çok sayıda dağ, ırmak, kurum v. b. hâlâ onun adını taşımaktadır. Diğer bâzı önemli eserleri de şunlardır: *Mineralogisch - geognostische Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspischen Meere* (Ural, Altay ve Hazar Denizi'ne mineralojık ve jeolojik gezi) [2 cild, Ehrenberg ve Rose ile birlikte, 1837 - 1842]; *Fragments de géologie et de climatologie asiatique* (Asya'nın klimatoloji ve jeoloji özelliklerine dâir notlar) [2 cild, 1831]; *Asie Centrale* (Orta Asya) [3 cild, 1843]; *Examen critique de l'histoire et de la géographie du Nouveau Continent* (Yeni Kıta'nın coğrafya ve târih yönlerinden eleştirmeli incelenmesi) [1836 - 1839]; *Ansichten der Natur* (Tabiatın görüntüleri) [2 cild, 1808].

Humboldt Akıntısı veyâ **Peru Akıntısı,** Güney Amerika'nın batı kıyılarından kuzey yönüne doğru akan serin bir akıntı. H. A., Güney Pasifik'te ekvatorun güneyinden doğar ve aynı zamanda Antarktika'nın soğuk suları ile de beslenir. H. A.'nın kıyılarından uzaklaşma eğilimi, özellikle Kuzey Şili ve Peru kıyıları önlerinde diplerdeki serin suların yüzeye çıkmasına sebep olarak iklim şartlarını önemli ölçüde etkiler.

Humboltd Buzulu, Grönland Adası'nın kuzey - batısındaki iç buz bölgesinden Kane düzlüğüne uzanan büyük bir buzul.

Humboldt Dağı, Güney Denizi'ndeki Yeni Kaledonya adasında bir dağ. Yüksekliği 1 634 m dir.

Humboldt Irmağı, Amerika Birleşik Devletleri'nin Nevada eyâletinde, bir ırmak. Uzunluğu 560 km dir. Bölgenin en uzun akar suyu olup Humboldt Sink adındaki tuz gölüne dökülür.

Humboldt Koyu: 1. Amerika Birleşik Devletleri'nin California eyâletinde, Pasifik Okyanusu kıyısında bir koy. 3 - 4 km genişliğinde ve sunî şekılde derinleştirilmiş olan koyda Eureka adında bir de liman vardır.

2. Felemenk Yeni Ginesi'nin kuzey kıyısında bir koy. Koyda Hollandia adında bir de liman vardır.

Humboldt Sıradağları: 1. Çin'de Nanşan Sıradağları'nın en batı kesimini teşkil eden sıradağlar. Gobi Çölü ile Tsaydam düzlüğü arasındaki su bölümü çizgisi bu sıradağlardan geçer.

2. Amerika Birleşik Devletleri'nin Nevada eyâletinde iki dağ sırası. 3 452 ve 3 026 m yüksekliğinde tepeleri vardır.

Humboldt Vakfı, Humboldt Bursu veyâ **Alexander von Humboldt Bursu,** Almanya'da Dış İşleri Bakanlığı tarafından 1925'te te'sis edilmiş bir burs. 1953 yılında Batı Almanya Dış İşleri Bakanlığınca yeniden verilmeğe başlanmış olan bu burstan olağanüstü kabiliyetli genç yabancı öğrenciler yararlanır ve Alman yüksek okul veyâ üniversitelerinde öğrenim görürler.

HUMBOLDT, Wilhelm Baron von (Potsdam 1767 - Tegel, Berlin 1835), Alman dil bilgini ve devlet adamı. Öğrenimini Frankfurt (Oder) ve Göttingen üniversitelerinde yapmıştır. Dalberg, Goethe ve özellikle Schiller ile derin dostluk bağları kuran H., edebî - tenkidî eserler kaleme alarak dikkati üzerine çekmiştir. Bu çalışmalarını *Aesthetische Versuche* (Estetik denemeler) [I. cild, 1799] adlı eserinde toplamıştır. Bu arada şiir ve tercüme üzerine de ilgi çekici çalışmalarda bulunan H., *Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen* (Devletin nüfûz sınırlarını tâyin ile ilgili bir deneme konusunda fikirler) adlı eserini de tamamlamış ve bu kitabında devrin kısmen mutlakıyetçi idarelerini tenkit ederek kişiliğin serbestçe gelişmesini sağlayan hür rejimlerin savunmasını yapmıştır. Berlin'de adliyeye intisap ederek kısa bir süre çalışan H., önce Jena şehrinde, Paris'te ve en nihayet de İspanya'da birkaç yıl kaldıktan sonra, 1801 - 1808 yılları arasında Prusya krallığının Roma elçiliğinde bulunmuştur.

W. HUMBOLDT

H., 1809'da da İç İşleri Bakanlığına getirilmiş ve kendisine kültür ve eğitim işlerinin yürütülmesi görevi verilmiştir. Berlin Üniversitesi'ni kurma şerefi ona âiddir. Daha sonra devlet bakanlığına getirilerek 1810'da bu pâye ile Avusturya'ya elçi olarak gitmiş ve Prusya krallığını birçok konferanslarda temsil etmiştir. Fakat bu arada, bütün uğraşmalarına rağmen Metternich'e karşı koyarak Alman birliği anayasasının canlı bir millî birliğin temellerini teşkil edebilecek hâle getirilmesini sağlayamamıştır.

Hayatının son yıllarını Berlin yakınlarındaki şahsî malikânesinde ilmî eserler vermek suretiyle geçirmiştir.

En önemli eserleri şunlardır: *Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen Sprache* (Bask dili aracılığı ile İspanya'nın en eski sâkinleri hakkında araştırmalar) [1821]; *Über die Aufgabe des Geschichtsschreibers* (Târih yazarının görevine dâir) [1822, akademi nutku]; *Über die Kawisprache auf der Insel Java* (Cava adasındaki Kavi dili üzerine) [3 cild, 1836 - 1840]. Bu son eserinde H., Hind - Avrupa dillerinin gramatikal yönden insan düşüncesinin en üstün basamağını teşkil ettiği tezini ileri sürmüştür.

HUME [*hyūm*], **David** (Edinburgh 1711 - Edinburgh 1776), İngiliz (İskoçyalı) filozofu ve târihçisi. Hukuk tahsil etmiş, Bristol'da memur olarak çalışmış, sonra Fransa'ya gitmiş ve orada başlıca eseri olan *A treatise of human nature* (İnsanın mahıyetine dâir anakitap) [1739 - 1740]'ı yazmıştır. Daha sonra yazdığı *An enquiry concerning human uderstanding* (İnsan şuuru üzerine bir araştırma)

[1748] adlı eseriyle kısa zamanda Avrupa'nın tanınmış filozoflarından biri olmuştur. 1747 - 1749 yıllarında Viyana ve Torino'ya giden askerî misyonlara sekreterlik eden H., 1752 - 1757 yılları arasında Edinburgh'da kütüphâneci olarak çalışmıştır. 1763 - 1768 yıllarında diplomatik hizmete girerek Paris'te elçilik sekreterliği etmiş ve kısa bir süre içinde de dış işleri bakanı olmuştur. Sonradan Edinburgh'a çekilerek *History of England* (İngiltere târihi) [1754 - 1763] adlı eserini tamamlamıştır. H., İngiliz iktisatçısı Adam Smith ve Montesquieu, Voltaire ve Rousseau gibi Fransız filozof ve yazarlarının arkadaşı idi. Metafizik düşmanı, tenkidçi ve pozitivist felsefesinde Locke'ın açtığı empirik çığırı devam ettirmiştir.

D. HUME

İnsanın bütün iç ve dış tecrübelerinin analizini ihtiva eden eserlerinde ihtiraslar, itiyatlar ve faziletler, hukukî nizam, mülkiyet ve siyasî ödevler analize tâbi tutulur. Impression (intiba)'lar ve fikirlerin tefrikinden yola çıkarak tecrübe teorisini, yalnız association (çağrışım) prensipi üzerine kurar. İlliyet (causality) prensipini, genel olarak «doğuştan mevcut» fikirleri inkâr ettiğinden tecrübeye dayanan bir «bekleme» olarak izah eder. Ahlâkı, topluluğun iyiliğine yönelmiş bir sempati duygusu üzerine kurar. Faziletler olarak şunlar kalır: insaniyet, hayırhahlık, başkalarına dostça muamele. Fakat bunların muhteviyatı, topluluğun içinde yaşadığı şartlarla değişebilir. Dinde H. déism (Allahçılık)e yakın bir vaziyet alır.

Ekonomide, milletlerarası ticaret ve fâiz konusundaki araştırmaları büyük bir te'sir yapmış ve daha çok bu alanda dikkati çekmiştir. Fikirleri XIX. yüzyılın sonunda beliren felsefî akımlarda, E. Husserl'in fenomenoloji (Phänomelogie) sinde ve psikolojide rol oynamıştır.

Önemli eserlerinden bâzıları şunlardır: *Essays moral and political* (Ahlâk ve siyasete dâir denemeler) [1741]; *The natural history of religion* (Dinin tabiî târihi) [1755]; *Dialogues concerning natural religion* (Tabiî din üzerine konuşmalar) [1905].

HUMERUS (Anat.): bk. KOL KEMİĞİ.

HUMOUR [*hyumör*] (İng.; Fr. *humeur* = eski fizyolojide kan ve safra gibi bir sıvı; mecazî mânâsiyle mizaç, huy), hissizlik maskesi altında saklanan alay. H.'un esası, herkesin normal olarak kabul ettiği şeylerde gizlenen mantıksız ve saçma durumlara dikkati çekmektedir. Kara H., dünyanın saçma durumlarını acılıkla veyâ ümitsizlikte ortaya çıkaran H.

HUMPERDINCK, Engelbert (Siegburg 1854 - Neustrelitz, Berlin 1921), Alman bestecisi. Öğrenimini Köln ve München'da tamamladıktan sonra, Frankfurt (Main) ta Hoch Konservatuvarında öğretmenlik etmiştir.

H., Wagner'in müzikal dramatik karakterli müziğini yumuşak ve tatlı bir folklor havasına büründürmüştür. Bir Alman masalından ilham alarak bestelediği *Haensel und Gretel* (Haensel ile Gretel) [1893] adındaki ilk operasına halk ve çocuk şarkıları da katmıştır.

E. HUMPERDINCK

H., Shakespeare, Aristophanes ve Maeterlinck'in piyeslerine dayanarak parçalar bestelemiştir. Ayrıca *Die Königskinder* (Kral çocukları) [1910] adında başka bir operası da vardır.

HUMPHREY [*hamfri*], **Hubert Horatio, Jr.** (doğ. Wallace, South Dakota 1911), Amerikalı politikacı ve devlet adamı. Denver (Colorado) Eczacılık Koleji'ni bitiren (1932 - 1933) H., Louisiana Üniversitesi'nde siyasî ilimler okumuş (1939 - 1940) ve Minnesota Üniversitesi'nde doktorasını yapmıştır (1940 - 1941). 1933 - 1937 yıllarında Huron (South Dakota)'da Humphrey İlâç Kumpanyası'nda eczacı olarak çalışan H., 1941 - 1943'te Harb İnsan gücü Komisyonu'nda vazife görmüş, Macalester Koleji'nde siyasî ilimler profesörlüğü yapmış ve 1944'te Minnesota'da politika hayatına girerek Franklin Roossevelt, Harry Truman için Demokratların propaganda kampanyalarını yönetmiştir. 1945 - 1948 yıllarında Minneapolis'te belediye başkanlığı yapmış ve 1948, 1954 ve 1960'ta Minnesota'dan senatör seçilmiştir. 1956 - 1958 yıllarında Birleşmiş Milletler'de Amerika Birleşik Devletleri delegesi olarak vazife gören H., 1958'de Paris'te UNESCO konferansı'nda memleketini temsil etmiştir. Demokratik - Çiftçi - İşçi Partisi yönetimindeki siyasî fâaliyetleri dışında, *Encyclopaedia Britannica*'nın Kurum Başkanı vazifesini de gören H.'nin başlıca eserleri şunlardır: *The Cause in Mankind* (İnsanlık olayı) [1964]; *School Desegregation: Documents and Commentaries* (Okul anlaşmazlığı: Belgeler ve yorumlar) [1964]; *War on Poverty* (Yoksullukla savaş) [1965].

H. HUMPHREY

HUMUS, Orta Suriye'de Âsî nehrinin meydana getirdiği vâdide, nehirden 1 km uzakta ve onun bir kanalı üzerinde bir şehir.

H., çok eski yüzyıllardan beri adı târihlerde geçen bir şehirdir. En rahat devirlerini Türk hâkimiyeti zamanında yaşamıştır. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah zamanında Sultan Tutuş'a verilen H., ondan da oğluna geçmiştir. Osmanlılar devrinde ise şehir, Şam vilâyetine bağlı bir sancak idi.

Şehrin duvarlarından ve kapılarından zamanımıza fazla bir şey kalmamıştır. Şehirdeki yapılar arasında en önemlisi Ulu Câmi'dir. Pazarın ortasında olan Ulu Câmi'in batıdaki cümle kapısından kemerli bir geçit ile avluya çıkılır.

HUMUS, bitki döküntülerinin çürümesiyle ayrışmaya başlamış ara ürünlerinin meydana getirdiği esmerimsi renkte organik bir madde. İçinde çok miktarda bakteri bulunan

olan H.'un, toprağın fizikî, kimyevî ve biyolojik özellikleri üzerine faydalı bir etkisi vardır. H., kumlu topraklarda bağlayıcı bir rol oynayarak taneli yapıyı düzeltir ve nem tutmayı artırır.

Faydalı mikroorganizmaların gelişmesi için en elverişli şartları önceden hazırlayan H.'ça zengin topraklar, bitkilerin yetişmesi bakımından zengin ve en iyi topraklardır. H.'un bileşimi ve tutarı, yüzeydeki tabiî bitki örtüsüne, sıcaklık, nem ve havalandırma gibi klimatik faktörlere bağlı olarak her toprakta değişir. Toprağın nemi fazla, havalandırması az ise aerobik mikroorganizmalar nispeten muhafaza edilir ve organik maddelerde kısmî bir ayrışma olur. Ayrışmanın ilerlemesiyle karbon, hidrojen, oksijen ve azot açığa çıkar. Kimyevî incelemelere göre, H.'un bileşiminde suda kolay eriyen birtakım asitler de vardır.

HUN DEVLETİ: bk. HUNLAR.

HUN DİLİ: Hunların Hiunğ-nu'lar (veyâ Asya Hunları) ve Avrupa Hunları olmak üzere iki kola ayrıldığını biliyoruz. Bk. HUN'LAR. Hiunğ-nu'ların dili üzerine Çin kaynaklarında dağınık olarak birtakım bilgiler vardır. Fakat Çin yazarlarının bu dile karşı büyük bir ilgi gösterdikleri söylenemez. Çin yıllıklarında çok sayıda Hiunğ-nu adlarına rastlandığı halde, bu dile âid verilen kelimelerin sayısı mahduttur. Bu kelimelerin sağlam olarak açıklanması konusunda ciddî güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Bunun başlıca sebebi Çin yazısının yapısında gizlenmektedir. Monosillabik (monosyllabique = tek heceli) bir dil olan Çincenin yazı sisteminde her kelime için ayrı bir işaret kullanılır. Bu yazı aslen ideografik (idéographique) idi, yâni yazı işareti kelimenin muhtevasını ifade eden şeyi (ağaç, insan, güneş v. b.) tasvir ediyordu. Fakat sonraları daha girift kavramların ifadesi için yazı işaretine bir unsur daha ilâve edilmiş, ideografik işaretin yanına fonetik unsur da katılmıştır.

Çin yazısının güçlüklerine rağmen, Hiunğ-nu'ların dili üzerinde duran dil bilginlerinin büyük çoğunluğu bu dilin bir Türk dili olduğunu kabul etmiştir. Örnek olarak, K. Shiratori (*Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme.* Tokyo, 1900), Çin kaynaklarında tesbit edilmiş olan Hiunğ-nuca glossalarını Türk dilinin yardımıyle açıklanmıştı. Shiratori'nin bu görüşü B. Munkácsi tarafından da kabul edilmişti («Keleti Szemle», IV, 240-253). V. A. Panov (*K istorii narodov Sredney Azii. 1. Syun-nu* (*Ḫŭnnu*), *Turetskoe proisḫojdenie naroda syun-nu* (*Ḫunnu*) *kitayskiḫ letopisey.* Vladivostok, 1916) da Çin kaynaklarında saklanmış olan Hiunğ-nu kelimelerini Türkçe ile izaha çalışmıştır. Ancak, Shiratori daha sonra eski düşüncesinden farklı olarak, Hiunğ-nu kayıtlarını Moğol diliyle açıklamayı da denemiştir (*Sur l'origine des Hiong-nou.* «Journal Asiatique», 1923, CCII, 71-81). G. J. Ramstedt ise Hiunğ-nu dilinin Bulgar Türkçesine benzer bir dil olduğunu ileri sürmüştür. Ancak, Macar Türkoloğu J. Németh, Ramstedt'in bu inancına katılmamıştır.

Çin kaynaklarında tesbit edilmiş olan Hiunğ-nu dili kalıntıları üzerinde L. Ligeti de durmuştur. Ona göre, bu kaynaklarda rastlanan kalıntılardan Hiunğ-nu dilinin hangi dil âilesine girdiği kesin olarak tesbit edilemez. Hiunğ-nu glossalarından ancak yirmi kadarı cins ismidir ve yalnız birisinin açıklanmasında görüş birliğine varılmıştır: *ç'eng-li* (bugünkü telâffuz) (= gök, sema) kelimesi Türkçe-Moğolca *tengri* kelimesiyle birleştirilebilir. Diğer açıklama ve birleştirmeler arasında da muhtemel olanları vardır. Özet olarak, Hiunğ-nu dili Çin kaynaklarında tesbit edilen kalıntılara dayanılarak büyük bir ihtimalle bir Türk dili sayılabilir.

Bu problemin nihaî olarak çözümünü sağlayacak araştırmalar sırasında Orta Asya ve Sibirya'nın o zamanki dil haritasını göz önünde tutmak gerekecektir. Bu sıralarda Orta Asya'da Türkçeden çok Hind-Avrupa dilleri ve özellikle İran dilleri konuşuluyordu. Bunların kuzeyinde Türklerin varlığı kabul edilebilir. Her halde Türkleri ve Moğolları Çin'in kuzey komşuları arasında göz önünde tutmak lâzımdır. Çin kaynaklarında tesbit edilen Hiunğ-nuca kelimelerin bu sahalarda yaşayan kavimlerin diline âid olduğu açıktır.

Avrupa Hunlarının diline gelince: Hunların dilinden bahsederken her şeyden önce Asya ve Doğu Avrupa'nın büyük göçebe imparatorluklarında dil bakımından bir birlik bulunmadığını göz önünde tutmamız gerekir. İmparatorluğa giren kavimler, hâkim kavmin adını alır ve bunu imparatorluğun dağılmasından sonra da muhafaza ederler. Ancak, bu ad bir kavmin veyâ kabilenin, hâkim kavmin kurduğu büyük siyasî birliğe dahil bulunduğundan başka bir şey ifade etmez. Bir yandan bunu göz önüne alırken bir yandan da imparatorluğu kuran kavmin sağlam bir dil birliği meydana getirdiğini de bilmek gerekir. Bu duruma göre, bu göçebe imparatorlukların dillerinin araştırılması, iki konu çevresinde toplanır: biri imparatorluğu kuran kavmin dili, öbürü ise imparatorluğa giren diğer kavimlerin dilleri konusudur.

Bütün ihtimallere göre, Avrupa Hunlarının Asya Hiunğ-nu'larıyla birleştirilmesi gerektiği anlaşılıyor. Bununla beraber, bu iki imparatorluğun, dil bakımından bir birlik gösterdiği ileri sürülemez. Avrupa Hunlarının kurduğu imparatorlukta Hiunğ-nu imparatorluğuna girmeyen İranî kavimler, Germenler, Slavlar ve başka Hind-Avrupa kavimleri de vardı. Buna karşılık, Asya'da muhtelif başka kavimler Hiunğ-nu veyâ Hun adını taşımışlardır. Buna rağmen, Hiunğ-nu'larla Avrupa Hunlarının idareci tabakası muhtemel olarak aynı dili kullanmışlardır.

Avrupa Hunlarının dil kalıntılarını araştıracak olursak, bunların ancak küçük bir kısmının açık olarak çözülebildiğini görürüz. İlmî bakımdan izah edilemeyen birçok şahıs ve kavim adı da vardır. Bununla beraber, bu kalıntıların dil bakımından açıklanmasiyle bugüne kadar elde edilmiş olan sonuçların büyük bir değişikliğe yol açacağı tahmin edilemez.

İlk olarak H. D. kalıntılarından günümüze gelen cins isimlerini gözden geçirelim. Bunlardan ikisi Rhetor Priskos gibi birinci sınıf bir kaynakta, birisi de Attila'nın ölümünden yüz yıl sonra yazan Jordanes'in eserinde saklanmıştır.

Rhetor Priskos, Attila'nın yanına giderken Hun ülkesinde kendilerine içki ikram edildiğini ve bunlardan uşaklara verilen içkinin adının *kamon*, diğerinin *medos* olduğunu söyler.

Hunca *kamon* kelimesini açıklarken *kamos* biçiminde bir nominativ uydurulmuş ve bu biçim Türkçe *kımız* kelimesiyle birleştirilmiştir. Ancak, *kımız* kısrak sütünden yapılan bir içkidir. Buna karşılık, Priskos'un belirttiğine göre *kamon* arpadan yapılan bir içkidir. Bundan başka, *kamon* ve *kımız* kelimeleri ses bakımından da kolaylıkla birleştirilemez. Hunca *kamon* biçimi Slavca *kvas* kelimesiyle de birleştirilmiştir. Fakat bu açıklama da kabul edilemez. Esasen *kamon* kelimesini izah ederken bu gibi yaklaştırmalara lüzum yoktur. Bu kelime Priskos'tan önce daha III. yüzyıl-

da Latince kaynaklarda tesbit edilmiştir. Bu kelime *camum* ve *camus* biçimlerinde yazılmıştır ve (arpadan yapılmış) biraya benzer bir içki anlamında kullanılmıştır. İndogermanistler bu kelımenin Kelt veyâ Pannon kökünden geldiğini düşünüyorlar. Her halde, daha III. yüzyılda kullanıldığına göre Hunca bir kelime olamaz. Buna göre, *kamon* kelimesi, Macaristan'da veyâ Balkanlarda Hun İmparatorluğu içinde konuşulan Hind - Avrupa dillerinden birine âid bir kelimedir.

Priskos'un kaydettiği ikinci kelime (*medos*) de Hind-Avrupa dillerinden alınmıştır (Grekçe *methü* [= şarap]; Sanskrit *mâdhu* [= bal, bal şerbeti]; Keltçe *medu* [= bal şerbeti]; Eski Yüksek Almanca *metu*; Anglosaksonca *medu*, *meodu* [= bal şerbeti]; Litvanca *medùs*, Eski Slavca *medu* [= bal]; Eski Prusça *meddo* [= bal]).

Slav bilginlerinin fikirlerine göre, *medos* Slav dillerinden gelen bir kayda dayanmaktadır. Fakat bu kelimenin de *kamon* gibi Hind - Avrupa dillerinden birine âid olması daha muhtemeldir.

Hun'ların dilinden kalma üçüncü kelime, Jordanes'e borçlu olduğumuz *strava*'dır. Jordanes'in bildirdiğine göre (49. bölüm) Hunlar, Attila'nın ağıdını okuduktan sonra mezarı üzerinde büyük bir şölenle - Huncada kullandıkları ad ile - bir *strava* tertip etmişlerdir.

Bu kelimeyi Got dilinin yardımiyle izaha çalışanlar Almanca *streuen* (= serpmek) kökünden geldiğini ileri sürerler.

Hunca *strava* kelimesini Slav dillerinde «yemek» anlamına gelen ve eskiden «şölen» anlamında da kullanılan *strava* kelimesiyle birleştirenler de vardır. Bu birleştirme ilk bakışta çok inandırıcıdır. Fakat bâzı Slavistler bunu fonetik bakımından kabul etmezler.

Son yıllarda *strava* kelimesinin Türkçe bir kelime olduğu da ileri sürülmüştür. Türkçe konuşan Polonya Karaimlerinin dilinde, *astramak* (= saklamak, ölü gömmek) kökünden gelen buna benzer bir türev vardır: *astrav* (= ölü gömme). Ancak, bu açıklamanın da birtakım eksikleri vardır. Bir defa Hunca *strava*'nın karşılığı olarak ileri sürülen Karaimce kelimenin başındaki vokal izaha muhtaçtır. Sonra, Karaimce *astrav*'ın sonundaki *v* daha eski bir *g*'den gelir. Bu *ğ* sesinin Huncada *v*'ye çevrilmesi beklenemez. Karaimce *astrav* kelimesinin «ölü gömme» anlamı da yenidir. Son olarak, Karaimce *astramak* kelimesinin diğer Türk diyalektlerindeki karşılığı *asramak*'tır. Bu bakımdan *strava* kelimesinin Karaimce *astrav*'la birleştirilmesi güçtür.

Şimdi günümüze kadar gelen Hun şahıs adlarını gözden geçirelim:

Hun adlarının bir kısmı Got kökünden gelir. Got-Hun ilişkileri göz önüne alınırsa, bu adları tabiî saymak gerekir.

Büyük Hun imparatoru Attila'nın amcalarından birinin adı Ruga, Rua veyâ Rugila idi. Bu adın - *ila* ekiyle sona eren biçimi muhtemel olarak Gotçadır. Gotçada bu ek çok yaygındır. Örnek olarak, *Kutsal Kitab*'ı Gotçaya çevirmiş olan tanınmış Got piskoposu Vulfila'nın adında da bu ek vardır. Buna göre, bu adın anlamı «küçük kurt» tur. Rugila adı yanında kullanılan Ruga biçiminde ise bu küçültme eki kullanılmamıştır. Eski Germenler arasında Rugo adı da tesbit edilmiştir. Hun komutanlarından Tuldila'nın adı da Gotça - *ila* ekiyle yapılmıştır. Bundan başka, Attila'nın adında da bu ek kullanılmıştır. Bu ad Gotçada «küçük ata» anlamına gelir. Attila adını başka şekillerde izaha çalışanlar da vardır. Örnek olarak bu adı Volga ırmağının Türkçe adı (Etil, İtil; bu ad Türk diyaleklerinde «büyük ırmak» anlamına gelir) ile birleştirmişlerdir. Fakat bu açıklamalara ilmî bir değer verilemez. Attila'yı Türkçe Ata adiyle adlandırdıkları ve Gotça adının da buna dayandığı düşünülebilir. Ancak bu düşüncenin de sağlam bir dayanağı yoktur. Attila, Hun hükümdarının erkeklik çağında aldığı bir addır. Her halde onun gençlik yıllarında kullandığı başka bir adı da vardı.

Attila'nın akrabalarından birinin adı kaynaklarda Laudaricus biçiminde tesbit edilmiştir. Bu da Gotça bir addır ve Laudareiks biçiminden çıkmıştır.

Attila'nın kardeşi Bleda'nın adı da Gotçadır. Rhetor Priskos ile Jordanes bu adı Bleda biçiminde yazmışlardır.

Huncaya âid şahıs adlarının açıkça izah edilebilen bir grupu daha vardır. Bu grupta yer alan adlar asıl H. D. konusunda sağlam bir fikir verecek değerdedir.

Rhetor Priskos'a göre, Attila'nın amcalarından birinin adı Oibarsios idi. Bu adın sonundaki - *ios* Grekçe bir ektir. Greklerin yabancı dillerin *a* sesini çok defa *o* harfiyle yazdıklarını göz önüne alarak, bu adı Aybars diye okuyabiliriz. *Aybars* Türkçe bir addır. Bu, birleşik bir addır. Birinci kısmı, şahıs adlarında sık sık kullanılan Türkçe *ay*, ikinci kısmı ise *bars* (= pars) tır. Eski Türklerde buna benzer adlara çok sık rastlanır. Türkler arasında *Ay* adı tek başına kullanıldığı gibi, *Aytaş*, *Aybeg*, *Aydemür*, *Aydut*, *Aytegin* gibi adlar da vardır. *Bars* kelimesi de şahıs adlarında çok kullanılır (Bars, Taybars, Böribars, Karabars v. b.). Demek ki Aybars da Türkçe bir addır.

Bunun gibi, Attila'nın babasının adı da Türkçedir. Rhetor Priskos bu adı *Mundiukhos*, Jordanes ise *Mundzucus* biçiminde kaydetmiştir. Macar Türkoloğu Németh'e göre, bu adı *Munçuk* diye okumak gerekir. Ona göre bu ad Türkçe *boncuk* kelimesiyle birleştirilebilir. Eski Türklerde *Ermoncuk* adı vardır (Er, Türk adlarında çok kullanılan bir kelimedir).

Attila'nın başkarısının adını da biliyoruz. Priskos bu adı Kreka ve Rekan biçimlerinde vermiştir. Eski Germen kaynaklarında ise Erka ve Herkja biçimleri geçer. Buna göre, bu ad Arıkan biçimine çıkar ki bu da açık olarak Türkçedir: *Arı* (*ğ*) *kan* «Arı (temiz) prenses» demektir. *Arığ* (= arı, temiz, silik) kelimesi Türk kadın adlarında çok sık kullanılır.

Attila'nın oğullarının adlarına gelince: Bunlardan birinin adını Priskos *Ernakh*, Jordanes ise *Hernac* biçiminde yazmıştır. Bu ad Tuna Bulgarları hükümdar listesinde *İrnik* biçiminde geçer. Bu verilerin İrnik veyâ İrnek biçimine dayandığını belirten Németh, Kırgızlar arasında rastlanan İrnek - Bay adını göz önüne alarak, bu adın da Türkçe *er*, *ir* kökünden geldiğini ileri sürmüştür.

Attila'nın oğullarından birini Jordanes *Ellac* adiyle anmıştır. Németh bu adı da İl(l)ek diye okumuş ve bunun Türkler arasında kullanılan bir ad olduğunu belirtmiştir. Attila'nın oğullarından üçüncüsü kaynaklarda *Dengizih* adıyle anılır. Németh bu adın Türkçe *teŋiz* (= deniz) kelimesine dayandığını ileri sürmüş ve sonundaki ekin Türkçede küçültme eki olarak kullanılan *k* olduğunu belirtmiştir (Németh'in verdiği *Codex Cumanicus*'taki kelimenin *teŋiz yeli* diye okunması gerekir). Priskos, Hun ileri gelenlerinden Atakam ve Eş(s) kam'ın adlarını da vermiştir. Bu iki ad da eskiden beri Türkçe olarak kabul edilir. Türkçe *kam* kelimesi «şaman» anlamına gelir. Priskos'un verdiği Akatziri kavim adı da H. D. nin bir kalıntısı sayılabilir. Bu kavim

Karadeniz'in kuzeyinde oturan bir Doğu Avrupa kavmidir. Bu kavmin adı da açıkça Türkçedir (*Ağaç eri*).

Son olarak, Németh Hunların adını da Türk dilinin yardımıyle izaha çalışmıştır. Ona göre, *Hun* adı Türkçe *kün* (= kavim) ve Moğolca *kümün* (= adam) kelimeleriyle izah edilebilir.

Bütün bunlara göre, Avrupa Hunlarının Türkçe konuşan bir kavim, daha açık bir deyişle Türk olduğu anlaşılıyor.

HUNAN, Çin'de bir eyâlet. Bölgenin kuzeyi düzlüktür ve her iki yandan güneye doğru uzanan sıradağlarla sınırlanır. Merkezi, Çangşa şehri olan eyâlet, özellikle wolfram, antimon, çinko ve kömür gibi yeraltı servetleri yönünden çok zengindir.

HUNDRED [*höndröd*], İngiltere'de bir idarî bölüm. Fransa'daki kanton (canton) a tekabül eder.

HUNEDOARA, Romanya'da, Zlaşti ve Cerna ırmaklarının birleştiği yerde bir şehir. Nüfûsu 63 100 (1965) olan şehirde Hunyadi âilesine âid XIII. yüzyıldan kalma bir şato vardır.

HUNFALVY [*hunfolvi*], **Pál** (Nagyszalok 1810 - Budapeşte 1891), Macar dilcisi. Fin - Ugor dilleri (b. bk.) alanında büyük bir uzman olarak tanınmış olan H., hukuk okumuş, 1848'de millet vekilliğine seçilmiş, 1851'de de Macar Bilimler Akademisi üyeliğini kazanmıştır. Klâsik filoloji, felsefe, sosyal ve ekonomik konular üzerinde çalışan H., Antal Reguly (b. bk.) nin gezileriyle ilgili haberler karşısında Macar dilinin menşei üzerinde çalışmaya başlamış ve bu konuda birçok eserler vermiştir. József Budenz (b. bk.) in temsil ettiği nokta - i nazara katılan H., Macar - Türk dil akrabalığını savunan Ármin Vámbéry (b. bk.) ye karşı cephe almıştır. Bu problemle ilgili olarak Baltık Denizi çevresinde ve Finlanda'da araştırma gezileri yapmış, 1856'da «Magyar Nyelvészet» dergisini çıkarmaya başlamış, 1862'den i'tibâren «Nyelvtudományi Közlemények» dergisinin redaktörlüğünü yapmıştır. Daha sonra etnografya ve târihle uğraşan H., Macar Etnografya Cemiyetini kurmuştur. Çalışma ve yayınları: *A vogul föld és népe* (Vogul toprağı ve ulusu) [1864]; *Az északi osztják nyelv* (Kuzey Ostyak dili) [1875]; *A magyarok eredete* (Macarların menşei) [1861]; *Utazás a Balti - tenger vidékén* (Baltık Denizi çevresinde gezi) [1871]; *Magyarország ethnográfiája* (Macaristan etnografyası) [1876]; *A Székelyek* (Székely'ler) [1880]; *A kun vagy Petrarca - Codex és a kunok* (Kuman veyâ Petrarca codex'i ve Kumanlar) [1881]; *Ugor vagy török - tatár eredetű - e a magyar nemzet* (Macar ulusu Ugor menşeinden mi, yoksa Türk Tatar menşeinden midir) [1883]. *Az oláhok története* (Rumenlerin târihi) adlı eseri ölümünden sonra yayınlanmıştır [1894].

P. HUNFALVY

HUNGNAM Kuzey Kore'de, Japon Denizi kıyısında bir şehir. Önemli bir endüstri merkezi olan şehrin nüfûsu 143 600 (1966) dür.

HUNINGUE [*ünęng*], Fransa'da, Rhin nehri çevresinde ve Haut - Rhin (Yukarı Rhein) kantonunun merkezi olan bir şehir. Nüfûsu 4 202 (1966) olan şehirde ipek dokuma endüstrisi vardır. 1814 ve 1815 kuşatmaları gibi kuşatmalara sahne olmuştur. 1815 kuşatmasında Fransız Bar banègre 30 000 Avusturyalıya karşı iki ay boyunca mukavemet etmiştir.

HUN'LAR, İç Asya'da ortaya çıkmış olan büyük bir göçebe kavim. M. Ö. III. yüzyılda İç Asya'da büyük bir askerî güç sağlayan bu kavim, büyük bir imparatorluk kurmuş, Çin'e karşı sürekli savaşlara girişmiştir. Büyük Çin Seddi (b. bk.) bu saldırılara karşı bir savunma çizgisi olarak kurulmuştur. IV. yüzyılda H.'ların Avrupa'da Roma İmparatorluğu sınırlarına kadar yayıldıklarını biliyoruz. 433 yılında H. hükümdarlığına gelen Attila (b. bk.) zamanında bu kavim Gallia ve İtalya topraklarına kadar yayılmıştır. 451 yılında Catalaunum Savaşı (b. bk.) nda büyük H. hükümdarı yenilmişse de, Roma bir süre H.'lara vergi vermekten kurtulamamıştır.

İç Asya'da ortaya çıkan bu büyük göçebe kavim Çin kaynaklarında Hiunğ - nu adiyle anılır. Çin yazarları onları bu adla andıkları gibi, her halde onlar da kendilerine buna benzer bir ad veriyorlardı. Batılı bilginlerin Asya H.'ları adiyle andıkları bu Hiunğ - nu'ların bir Türk kavmi olduğu düşüncesi çok yaygındır. Hiunğ - nu'ların bir Moğol kavmi olduğunu ileri süren bilginler de vardır. Bu konuda bugüne kadar açık ve kesin bir sonuca varılamamışsa da, Hiunğ - nu'ların Türklüğünü savunan bilginlerin tezi çalışmalar arttıkça güç kazanmaktadır. Savaşçı hayat şekli, ad benzerliği ve birtakım kronolojik sebepler Avrupa bilginlerini, Çin kaynaklarında geçen Hiunğ - nu'ların büyük Kavimler Göçü devrindeki H.'lar oldukları inancına vardırmıştı. Çünkü bu büyük göç devrindeki göçebe kavimlerin Asya'dan geldikleri tahmin ediliyordu. Birkaç yüz yıldan beri ilim çevrelerinde bu konu sürekli olarak tartışılmaktadır. Avrupa'lı H.'ların Asya'lı Hiunğ - nu'lar oldukları düşüncesi artık ilim çevrelerinde sağlam bir akide hâline gelmiştir. Bu sebeple, bugün Avrupa bilginleri Çin kaynaklarında anılan Hiunğ - nu'lara Asya'lı H.'lar adını vermekten çekinmemektedirler.

Büyük kavimler göçüne takaddüm eden çağlarda H. kabilelerinin Doğu Avrupa bölgesinde yaşadıkları anlaşılıyor. Bu H. kabilelerine karşı gösterilen ilgi, H.'larla Alanlar arasında çıkan anlaşmazlıktan sonra başlamış ve Attila'nın akınları üzerine artmıştır.

Eski coğrafî ve târihî geleneklere dayanan Bizans yazarları, H.'ları Herodotos'un andığı Eski Çağ kavimleriyle bir sayarlar. Bu tarihçiler H.'lara türlü adlar verirler. Theodoretos ve Rhetor Priskos zamanından beri Bizans yazarları H.'ları İskit adıyla anarlar. Zosimos (V. yüzyıl) H.'lara (veyâ H.'ların bir koluna) Kral İskitleri adını veriyor. Bundan başka, bu yazar, Herodotos'un andığı Sigunnai adını da kullanıyor. Prokopios (550 sıralarında) H.'ları Kimmerioi ve Massagetai diye adlandırıyor. Bu iki adın coğrafî sebeplere dayandığı anlaşılıyor.

H.'ların Buzlu Okyanus (glacialis oceanus) yanında oturduklarını bildiren yazarlar da vardır. Büyük H. göçü (375) ne takaddüm eden çağlara rastlayan bu bilgi, daha sonraki çağlarda ikinci plânda kalmıştır. V. yüzyıldan başlayarak H.'ların Kafkasya ile Azak Denizi arasında uzanan topraklarda yaşadıkları belirtilmiştir.

Kaynaklarda H.'ların menşe ve göçleri konusunda birçok efsaneler vardır. Eski bir efsane, H.'ların Maeotis geçitlerini bir geyiğin yardımıyle geçtiklerini anlatır. H.'ların akınlarına bu olağanüstü olaydan sonra başladıkları ileri sürülür.

H.'ların menşei ve eski târihi konusunda XVIII. yüzyılda artık ilmî çalışmalar da başlamıştır. XVIII. yüzyılda batı ilim çevreleri Çin kaynaklarından yararlanmaya başladılar. Fransız Sinoloğu Deguignes (b. bk.) *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux* (Paris, 1758 - 1765) adlı büyük eserinde, Çin kaynaklarında Orta Asya'da yaşamış olan göçebe kavimlerin târihiyle ilgili bütün bilgileri ana çizgileriyle özetlemiştir. Yazar, yalnız Çin târihçilerinin veri ve bilgilerini toplamakla kalmamış, Asya veyâ Avrupa'nın büyük göçebe kavimleri arasında da bir bağlantı aramıştır. Ona göre, M. Ö. III. yüzyıldan başlayarak büyük bir siyasî güç kazanmış olan Hiunğ - nu kavmi, büyük Kavimler Göçüne yol açmış olan Avrupa H.'lariyle birleştirilebilir. Bunun gibi, daha sonraki çağlarda hemen hemen aynı sahada yaşamış olan Juan - Juan'lar (b. bk.) ı da Avrupa Avarlarıyla birleştirmek lâzımdır.

Fransız Sinoloğunun ileri sürdüğü bu düşünceler, ilim çevrelerinde sürekli bir tartışmaya yol açmıştır. Birçok bilginler onun düşüncesine katılmışlardır. Ancak bu birleştirmeleri şüphe ile karşılayanlar veyâ bunlara karşı açık olarak cephe alanlar da vardır (Klaproth, Schlözer). Macaristan'da György Pray, Deguignes'in bütün düşüncelerini kabul etmiştir. Desericzky (1748 - 1760), György Fejér (1850) gibi Macar bilginleri ise bu tezi reddetmişlerdir. István Gyárfás, Deguignes'in Hiunğ - nu - H. birleştirmesini bütün olarak kabul etmemiş, fakat bu tezi reddetmekten de çekinmiştir.

Alman Sinoloğu Friedrich Hirth (*Über Wolga - Hunnen und Hiung - nu.* 1899) IV - VI. yüzyıllar arasında Kuzey Çin'de hüküm sürmüş olan Wei hanedanının yıllıklarında bulduğu bir metne dayanarak, Hiunğ - nu - H. meselesini nihaî olarak çözdüğü inancına varmıştır.

Avrupa H.'larının ana yurdunu Doğu Avrupa'da veyâ Kafkasya'da arayan bilginler de çıkmıştır. H.'ların Asya'dan geldiklerini kabul edenlere göre, H. dilinin Türkçe (veyâ Moğolca) olması gerekiyordu. Bu inanca cephe alanlar ise H.'ların dilini Avrupa dilleriyle birleştirmeğe çalışmışlardır. V. de Saint - Martin, K. F. Neumann gibi birtakım bilginler H. dilini bir Fin dili saymışlardır. Venelin, İlovayski, Zabelin gibi Slavistler ise H. dilinin bir Slav dili olduğunu ileri sürmüşlerdir.

H.'larla Germen ve Gotlar arasındaki münasebetleri göz önünde tutan Germanistler (A. Fick, J. Hoops, R. Much) ise H. adının bile Germen kökünden geldiğini ispata çalışmışlardır.

L. Jelić (1923) H. dilini Kafkas dilleriyle birleştirmeye kalkmıştır. Bunun gibi, Macar Türkoloğu Gyula Mészáros (1936) da Avrupa H.'larının dilinin köklerini Kafkasya'da aramıştır.

Hiunğ - nu'larla H.'lar arasındaki münasebetler daha çok siyasîdir. Elimizdeki veriler (dağınık kelimeler ve özel adlar) in azlığına rağmen, Hiunğ - nu'larla H.'ların Türkçe konuştukları anlaşılıyor. Attila'nın kurduğu imparatorlukta Hind - Avrupa unsurları ve özellikle İranî unsurlar yanında Türk unsuru azınlıkta kalıyordu. Bu rağmen, imparatorluğa hâkim olan Attila soyunun ve kabilesinin Türk olduğu muhakkaktır. Attila'nın ölümünden sonra bu soydan gelen erkeklerin idaresi altında kurulan küçük imparatorlukların Türk vasfını taşıyan kavimleri içine almış olmaları da buna açık bir delildir.

Hiunğ - nu'larla H.'lar arasındaki ırk bağlantılarına gelince: Bu konuda elimizde güvenilebilir ve ilmî bakımdan kontrol edilmiş antropoloji malzemesi o kadar azdır ki bunlara dayanarak sağlam bir hükme varmak mümkün değildir.

Asya Hunları (Hiunğ - nu'lar): Asya H.'larının Hiunğ - nu adı ilk defa M. Ö. 318'de Kuzey Şansi'de yapılan bir savaşla ilgili olarak geçer. Daha eski çağlara atfedilen bütün diğer kayıtların sonraki devirlerde ilâve edildiği anlaşılmıştır.

Çinlilerin bu târihten önce de «kuzey barbarları» ile temasta bulunduklarını biliyoruz. Bu kavimler arasında Hiunğ - nu'larla birleştirilen birtakım kavimler de vardır. Bunlar da kendilerini takip eden Hiunğ - nu'ların yaşadıkları yerlerde (Şansi'nin kuzey ve Şensi'nin kuzey - batı bölümünde) oturmuşlardır. Çinliler bu göçebe kavimlere Hien - yü, Hun - yü, Hien - yün adlarını verirler. Hien - yün adı yalnız M. Ö. IX. yüzyılda geçer ve o zaman artık resmî bir ad olarak kullanılır.

Bu boy ve kavim adlarının Çince izahı konusunda birçok şeyler yazılmıştır. Hiunğ - nu adı «Hiunğ kölesi» anlamına gelmez. Hien - yün'e «uzun burunlu köpek», Hiün - yü'ye «pis kokulu bulgur» veyâ «bulgur yiyen» anlamlarının verilmesi yanlıştır. Çin kaynaklarının kuzeyde yaşayan göçebe kavimlerin adlarını kasten pejoratif bir anlam veren yazı işaretleriyle dillerine nakletmiş oldukları ihtimalini göz önüne almak lâzımdır.

Kuzeyde ve kuzey - batıda, daha sonra Hiunğ - nu'ların yerleşme alanlarında sürekli bir hareket hâlinde bulunan kavimler arasında Jung ve Ti kabileleri önemli bir yer tutmuşlardır. De Groot'tan i'tibaren birçok bilginler bunları da Hiunğ - nu'lar arasına almıştır. Bu kollektif ad altında, daha çok erken çağlarda Hiunğ - nu'lara bağlı birtakım boyların yer almış olması ihtimali vardır. Ancak, bugünkü imkânlarımızla bu kuzey göçebelerinin ne gibi kavimler olduklarını tesbit edemiyoruz.

Buna göre, kaynaklarımıza dayanarak Hiunğ - nu'ların, daha Çin târihinin en eski devirlerinde Çin'in kuzeyinde mi oturduklarını, yoksa oraya daha sonraki çağlarda mı yerleştiklerini bilmiyoruz.

Çin yazarları başlangıçta Hien - yü, Hien - yün ve Hun - yü adlarını yalnız anmakla yetindikleri halde, Jung ve Ti'ler üzerine sık sık bilgi verirler. Kuzeyde yaşayan bu göçebelerin Çin kaynaklarına girmesi, Çin sınırlarını geçerek yaptıkları yağma akınlariyle izah edilebilir. Bundan başka, Çin prensleri veyâ hükümdarları çok defa birbirlerine karşı giriştikleri iç savaşlarda, büyük bir askerî güce sahip bulunan bu kuzey göçebelerinin yardımına müracaat etmişlerdir.

İşte Hiunğ - nu'lar da birbirleriyle savaşan bu hükümdarların iç savaşlarında Çin târihinde sahneye çıkarlar (M. Ö. IV. yüzyıl). Hiunğ - nu askerî birlikleri bu savaşlarda yenilmişlerdir. Ancak, bu durum onların daha sonraki askerî teşebbüslerine engel olamamıştır.

Esasen Çin'in iç durumu da Hiunğ - nu'ların akınlarına elverişli bir zemin sağlamıştır. M. Ö. 255 - 222 yılları arasında devam eden savaşlar sonunda 7 krallık ayakta kalmıştır. Bunların arasında yalnız kuzeyde bulunan Yen, Çao ve Ts'in krallıkları Asya H.'lariyle temas etmişlerdir. Bunlar kuzey göçebeleriyle savaşırken Çin savaş usûllerini terk

ederek göçebelerin usûl ve silâhlarını kullanmak gerektiğini anlamışlardır. Bunun üzerine H.'lar uzun zaman Çin sınırına yaklaşmamışlardır.

Ancak, ayakta kalan krallıklar arasındaki rekabetin bir süre daha devam etmesi karşısında H.'lar Çin'e tekrar saldırmak cesaretini bulmuşlardır. Bu arada Ts'in krallığının gücü artmış, Çou hanedanı çökmüş, krallıklar arasındaki iç savaş sona ermiştir. Bu suretle, merkezî bir idareye dayanan güçlü Çin imparatorluğu, Ts'in hanedanının yönetimi altında gerçekleşmiştir. Bu hanedanın kurucusu Şi - huang - ti'nin aldığı tedbirler arasında, eski krallıkların sınırlarında birbirlerine karşı yapılmış olan savunma surları yıkılmış, buna karşılık kuzeyde Hiunğ - nu akınlarının devam ettiği yerlerde surlar takviye edilerek noksan yerleri ikmal edilmiştir. Hiunğ - nu akınlarına karşı bir savunma sistemi olan Büyük Çin Seddi bu suretle meydana gelmiştir. Şi - huangti savunmakla yetinmeyerek Asya H.'larına karşı hücuma geçmiş ve Hiunğ - nu'ların ellerine geçirmiş oldukları toprakları geri almıştır. Ts'in hanedanı güçlü kurucusunun ölümünden sonra çökmüştür (M. Ö. 207). Onun yerine Han hanedanı geçmiştir (M. Ö. 202 - M. S. 220).

Ts'in hanedanının çökmesi üzerine başlayan iç karışıklıklar Hiunğ - nu'ların güçlenmesine yol açmıştır. Çin sınırına saldıran H. birlikleri büyük bir mukavemetle karşılaşmamışlardır. Çin'in karışık durumundan yararlanarak hücuma geçen Hiunğ - nu'lar, T'u - man'ın yönetimi altında toplanmışlardı. T'u - man, Çin kaynaklarının ismen tanıdıkları ilk H. şan - yü'südür (Hiunğ - nu'lar hükümdarlarına şan - yü adını veriyorlardı).

Asya H.'larının geleneklerine göre, T'u - man'ın tahtına büyük oğlu Mao - tun'un geçmesi gerekiyordu. Ancak, babası onun yerine başka bir oğlunu seçmiştir.

T'u - man bu tasarısını gerçekleştirebilmek üzere Mao-tun'u Yüeçi'lerle yapmış olduğu barış anlaşmasının rehinesi olarak yollamıştır. T'u - man, oğlu gider gitmez Yüe - çi'lere saldırmıştı. Mao - tun, babasının kurduğu tuzağı derhal kavramıştı. Yürük bir at bularak yurduna dönmüş ve on bin atlıdan meydana gelen bir birliğin başına geçmişti. Yoluna dikilenleri boğazlatmaktan geri durmayan Mao - tun, âilesine karşı bile insaf göstermemişti. Babası T'u - man onun atlılarının ok yağmuru altında ölmüştü. T'u - man'ın genç karısı ve tahta geçmek isteyen oğlu da bu akıbete uğramıştı. Bu suretle Mao - tun babasının tahtını ele geçirmişti.

Mao - tun, Asya H.'larının Attila'sı olarak ün yapmıştır.

Gerçekten acıma nedir bilmeyen Mao - tun, her türlü mukavemeti silip süpürmüş, bütün kuzey göçebelerini büyük imparatorluğunun sınırları içinde birleştirmiştir.

Mao - tun'un hayatı etrafında halk şâirleri birçok efsaneler yaymışlardır.

Mao - tun'un H. tahtına çıktığını haber alan komşu Tunğ - hu'lar, T'u - man'ın atını kendilerine vermesi için Mao - tun'a adamlarını yollamışlardı. Danışman ve komutanlarının muhalefet etmelerine rağmen Mao - tun atını vermişti: -Bir atı iyi komşuluğa tercih mi edeceğiz?

Bundan cesaret alan Tunğ - hu'lar, Mao - tun'un karılarından birini istemişlerdi. Mao - tun bu defa da adamlarını dinlememişti: - Bir kadını iyi komşuluğa tercih mi edeceğiz?

Son olarak, Tunğ - hu elçileri iki ülke arasında uzanan boş toprakları istemişlerdi. Bu defa Mao - tun'un danışmanları tereddüt etmişlerdi. Verimsiz boş topraklar verilebilir, sanmışlardı. Fakat Mao - tun cevabını tereddüt etmeden bildirmişti: - Toprak mı? Yurdun temeli olan toprak mı? Asla! Kötü danışmanlarının başını kestiren Mao - tun, atına atlamış ve Tunğ - hulara karşı akına geçmişti.

Halk şâirlerine borçlu olduğumuz rivayet burada sona eriyor. Fakat Mao - tun zamanında Asya H.'larının Tunğ - hu kavmini yendiklerini târih kaynaklarından öğreniyoruz. Bundan başka, H.'lar Mao - tun zamanında doğuda Yüe - çi'leri yenmişler, güneyde Lou - lan'ı işgal etmişler, kuzeyde birçok kavimleri hâkimiyetleri altına almışlardı.

H. imparatorluğu Mao - tun zamanında doğuda Kore'den batıda Aral gölüne kadar uzanıyordu. İmparatorluk kuzeyde Kerülen, Tola, Selenga, Yenisey, Ob, İrtiş ve İşim ırmaklarının kaynak alanlarını içine alıyordu. Güneyde ise Karakorum ve Altındağ ile Çin sınır bölgesi takribî sınır çizgisini teşkil ediyordu.

Çin kaynakları Mao - tun devrinden i'tibâren Asya H.'ları üzerine dağınık birtakım bilgiler vermeğe başlarlar. Bu kaynaklara göre Hiunğ - nu'lar hayvan beslemekle geçinen göçebe bir kavimdir. Hayvanları arasında Çinliler atı, büyük baş hayvanları ve koyunu anarlar. H.'lar hayvanlarını otlatmak suretiyle bir yerden başka bir yere göç ederler. Avcılığı da ihmal etmezlerdi. Tarım ve ticaretle uğraşmazlardı. Hendeklerle çevrilmiş şehirleri yoktu. Yiyecek maddelerinin en iyisi gençlere verilir, yaşlı ve zayıflara saygı gösterilmezdi. Hiunğ - nu'ların geçim kaynakları, barış günlerinin göçebe çobanlığından çok yağma imkânları veren savaşlardı.

Asya H.'larının savaş hayatında at önemli bir yer tutardı. H.'lar Uzak Doğu'nun ilk büyük atlı göçebe kavmi olarak ün yapmışlardı. Atlı savaş tekniğinin yayılması ve tanınması onların adına bağlıdır. Hiunğ - nu'lardan önceki göçebeler atlı savaş usûllerini bilmiyorlardı. Çinliler ise atlarını yalnız savaş arabalarında kullanmışlardır.

Müstakbel H. savaşçısı, daha çocuk yaşında talimlere başlardı. Hiunğ - nu çocukları çok küçük yaşta koyun sırtında ata binmeyi dener, fare, gelincik ve kuşlara, daha sonra da okla tilki ve tavşan avına çıkarlardı. H.'lar zırhlı at sırtında savaşa giderlerdi. Atlarını nallamadıkları gibi, üzengi de kullanmazlardı. Ancak, başlangıçtan beri eyer kullanırlardı. H.'ların yay, ok, kılıç ve mızrak gibi silâhları vardı. Elbiselerini hayvan derisinden yaparlardı. Çinliler, H.'ların elbiselerini sağdan sola iliklediklerini de belirtmişlerdir.

H. atlısı, yıldırım hızıyla düşmana saldırır, üstün bir güç karşısında sahte ricattan da çekinmezdi. Ay sonlarında her türlü savaş hareketinden kaçınırlardı. Savaşta şehit düşen silâh arkadaşının cesedini savaş meydanından kurtarabilen bir kimse onun servetini alırdı.

H.'ların devlet teşkilâtına gelince, devletin başında şan - yü bulunurdu. İstilâ edilen bir ülkeyi mülk sahipleriyle birlikte sağ ve sol bölümlere ayırırlar ve sol tarafı daha üstün sayarlardı. İleri gelenlerin emrinde on bin atlı bulunurdu; diğerleri daha az sayıda birliklere kumanda ederlerdi. Çinlilere göre, H.'larda 24 kadar büyük mevki vardı. Kabile ve kabile başkanlarının nüfûzu, askerî güç ve varlıklarına bağlı idi. Şan - yü'nün kabilesi en imtiyazlı kabile sayılırdı. Çinliler nüfûzlu birçok H. kabilesinin adını da kaydetmişlerdir.

H.'ların ileri gelenleri, sık sık toplanırlardı. Her yılın birinci ayında şan - yü'nün sarayında toplantı yapılırdı. Yılın beşinci ayında ise kabileler başka bir yerde atalara, göğe, yere, ruhlara ve tanrılara kurbanlar sunarlardı. Yılda bir defa da insan ve hayvan sayımı için güzün toplanırlardı.

Hiunğ - nu'ların dinî inançlarını bilmiyoruz. Ancak şan - yü'nün başrahip yetkilerini kullandığı anlaşılıyor. Şan - yü her gün sabah çadırından çıkar ve eğilerek güneşi selâmlar, akşam da aya selâm verirdi. Dinî törenlerde şan-yü yüzünü daima kuzeye çevirirdi.

H.'lar hükümdarlarını törenle gömerler, naşını tabuta yerleştirirlerdi. Mezara birçok altın ve gümüş eşya ve kumaşlar da gömerlerdi.

H.'ların ağır kanunları vardı. Kılıç çeken kılıçla yok edilirdi. Hırsızların ailesi sorumlu tutulurdu. Daha ağır suçların cezası ölümdü. Yazı bilmediklerinden anlaşmalarını şifahî olarak yaparlardı.

Bugüne kadar Hiunğ - nu'lara mal edilebilecek en büyük maddî kalıntılar, Noin - ula çevresindeki hükümdar mezarlarından çıkmıştır. 1925'te Kozlov (b. bk.) un başkanlığında yapılan bir araştırma sonunda Urga - Kyaḫta yolu üzerinde, Urga'dan 100 km uzaklıkta, Noin - ula (Moğ. = «Bey dağı») adiyle anılan ormanlık bir bölgede açılan kurganlardan birinin altında 9 m derinliğinde bir mezar çukuruna rastlamışlardır. Mezar çukurunun altında büyük kirişlerle kaplı iki hücre olduğu anlaşılmıştır. İç hücrede bir tahta tabut bulunmuştur.

Bir yandan yağmur suları, bir yandan da soyguncular bu mezara büyük zarar vermişlerdir. Bu sebeple mezarda değerli altın eşya hemen hemen kalmamıştır. Ancak, kronolojik değerleri bakımından Han sülâlesi devrinden kalma birkaç ayna parçasıyla yeşim taşı anılabilir. Hücrelerde bronz rozetler, tunç uçlu bastonlar, tunç bir kazan ve demir ok uçları da ele geçirilmiştir.

Noin - ula mezarlarında bulunan kalıntılardan bir kısmında Çin te'siri göze çarpar. Çin motiflerini taşıyan ve Çin yazısıyla süslenmiş kumaş parçaları ve ipekliler gibi. Bununla beraber bu dokumaların yalnız bir kısmı ithal malıdır. Bunların yanında göçebe işçiliğini yansıtan dokumalara da rastlanmıştır. Bunlardan başka, İskit - Sibirya sanatı damgasını taşıyan buluntular da vardır. Bu te'sirin en açık kalıntısı, bir grifin hücumuna uğrayarak yere yıkılan bir geyiği tasvir eden çok güzel bir kumaş parçasıdır.

Arkeologlar, Noin - ula mezarının M. Ö. II veyâ I. yüzyıldan kaldığını ileri sürerler. Mezarın M. S. II. yüzyıla âid olduğunu söyleyen uzmanlar da vardır. Bu görüş ayrılığına rağmen, bu kazılarda ele geçen buluntuların Hiunğ - nu'lardan kaldığı bütün arkeologlarca kabul edilmiştir.

Hiunğ - nu imparatorluğu büyük bir konfederasyondu. Bu sebeple, devletin etnik yapı ve dil bakımlarından sağlam birlik arz ettiği ileri sürülemez. Bu büyük göçebe devleti komşu kavimlerle temastan kaçınmamış, birçok medenî kavimlerin te sirinden uzak kalamamıştır.

Han sülâlesi zamanında Çinliler genişleme gayretlerine girişmişler ve gözlerini Orta Asya'nın bilinmeyen kavim ve sahalarına çevirmişlerdir. Bu ilgi sonunda Çin kaynaklarında Asya H.'larıyla ilgili bilgiler artmıştır.

Han sülâlesi iç durumunu düzelttikten sonra dış meseleleri ele almış ve her şeyden önce H. tehdidini ortadan kaldırmak istemiştir. Bu tehlikeli göçebeleri dizginleyebilmek için onların eski düşmanları Yüe - çi'lerle anlaşma yollarını aramıştır. Hiunğ - nu'ların baskısından kaçan Yüe - çi'ler, iki kola ayrılarak batıya doğru ilerlemeye başlamışlardı. Yüe - çi'lerin bir kolu Kukunor çevresine çekilmişti. Bu kavmin bir kolu da Kuzey Afganistan ve Hindistan gibi uzak bölgelere sığınmak zorunda kalmıştı. Asya H.'larının yol açtıkları ilk büyük göç budur. Yüe - çilerin bu koluyla temas sağlamak üzere Çin imparatoru Çanğ - kien'i göndermiştir (M. Ö. 138). Çanğ - kien bu yolculuğunda H.'lara esir düşmüş ve 10 yıllık esaretten sonra kaçabilmiştir. Kurtulduktan sonra Yüe - çi'lere giden Çanğ - kien, imparator adına onlara anlaşma teklifinde bulunmuştu. Fakat Yüe - çi'ler başka yerlerde meşgul oldukları için bu teklife yanaşmamışlardı. İmparatorun elçisi olumlu bir sonuç alamadan yurduna dönmüştü. Ancak, Çanğ - kien Orta Asya üzerine sağlam bilgi ve gözlemler toplamıştı. Bu bilgilere dayanan Çin imparatorlarının ilgisi Orta Asya'ya çevrilmişti. Hiunğ - nu'larla yapılan bir savaşta (M. Ö. 127) Çinliler Ordos'u ele geçirmişlerdi. Böylelikle H.'la-rın yenilemeyecekleri yolundaki eski inanç da yıkılmıştı. Çin birlikleri birkaç yıl sonra yeni bir zafer daha kazanmışlardı (M. Ö. 124). Ancak, H.'lar da yer yer başarılı savaşlar vermeğe devam etmişlerdi.

Daha sonra Çinliler H. imparatorluğunun merkezine doğru harekete geçmişlerdi. Ordunun bir kolu Pekin'in kuzey - batısında uzanan kervan yolu üzerinde hücuma başlamıştı. Çin ordusu, H.'ları kaplayan kum fırtınasından yararlanarak şan - yü'nün ordusunu kuşatmıştır. Şan - yü birkaç atlısıyla bu tehlikeli durumdan güçlükle kurtulabilmiştir. Fakat Çin birlikleri H.'ları takip etmekten geri kalmamıştır. H.'lar uzun bir süre bu savaşlarda şan - yü'nün de öldüğünü sanmışlardı. Bu savaşlar sonunda Hiunğ - nu'lar topraklarından bir kısmını kaybetmişlerdi.

Asya H. imparatorluğu, çok geçmeden çökmeye başlamıştı. H.'lara bağlı küçük kavimler birbiri ardından ayaklanmaya başlamışlardı (M. S. 78). Çin baskısı da gittikçe artıyordu. H.'ların çökmesi Hu - han - sie zamanına rastlar. M. S. 58'de tahta çıkan Hu - han - sie, birbirleriyle savaşan birçok şan - yü'lerle karşılaşmıştı. Bu iç savaşlar karşısında Hu - han - sie, yakınlarının muhalefetine rağmen Çin imparatoruna boyun eğmişti (M. Ö. 58). Kuzey H. imparatorluğu bu olay üzerine ortadan kalkmıştı. Fakat bu büyük imparatorluğu teşkil eden bütün göçebeler yok olmamışlardı. Bu göçebeler Hu - han - sie'nin kardeşi Çiçi'nin yönetimi altında toplanmışlardı. Kien - kun ve Ting - ling kavimleri de Orta Asya'da yeniden kurulan bu imparatorluğun hâkimiyeti altına girmişlerdi. Bununla beraber Çiçi'nin imparatorluğu uzun sürmemişti. Komşu kavimler H.'larla hesaplaşmak için Çin'den yardım istemişlerdi. Çok geçmeden gelen Çin birlikleri, Çiçi'nin hükûmet merkezini kuşatmışlardı. Şan - yü korkunç bir ölüm kalım savaşı sonunda ölmüştü. Onun ölümü üzerine son bağımsız H. devleti de sona ermişti.

Çiçi'nin hâkimiyeti altında yaşayan bütün kavimlerin bu büyük mücadelede öldükleri düşünülemez. Çin baskısı karşısında bu kavimlerin batıya doğru çekilmeye başladıkları anlaşılıyor. İşte bu kavimlerin daha sonra başlayan büyük Kavimler Göçünün öncüleri oldukları kabul edilir. Çin kaynakları da artık Batı Hun imparatorluğundan bahsetmezler.

Büyük kavimler göçünü asıl Avrupa'nın doğusunda yaşayan H. kabilelerinin harekete getirdiklerini kabul etmek lâzımdır. Avrupa'nın doğusunda yaşayan bu kavimlerin zaman zaman Orta Asya'daki kardeşlerinden takviye kuvvetleri aldıkları tabiîdir.

Batı H. imparatorluğunun çökmesinden sonra Hu - han - sie bir süre daha sahnede kalmıştır. Fakat kuzey ve güney H.'larının hükümdarı olarak Çiçi, artık açıkça

Çin imparatorunun baskısı altına girmiştir. Hu - han - sie ve halefleri kuzey sahalariyle ilişkilerini bir süre daha idame etmişler, fakat sonradan bu eski H. anayurdu gittikçe Hiunğ - nu karakterini kaybetmiştir. Son olarak Çin kaynakları bütün bu sahanın Sien - pi'lerin eline geçtiğini belirtirler (M. S. aş. yu. 93). Hu - han - sie'nin torunları Çin baskısı altına girmiş ve ayrı bir güney H. sülâlesi kurmuşlardır (M. S. 48 - 303). Güneyde yerleşen Hiunğ - nu'lar Çin'in insan deryasında iz bırakmadan kaybolmuşlardır. Ancak Çin'de yarı H., yarı Çinli birtakım sülâlelerin bir süre daha hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Bu muahhar torunların kaybolmasından sonra Çin yıllıklarında artık Hiunğ - nu'lardan bahsedilmez.

H. târihi bundan sonra Asya'dan Avrupa'ya geçer. Asya H.'larının doğudan batıya, yâni Avrupa'ya doğru yola çıkarak M. S. II. yüzyılın 1. yarısında Avrupa'da ortaya çıktıklarını biliyoruz. IV. yüzyıldan i'tibâren artık H.'lar üzerine bol bilgilere sahip bulunuyoruz.

Bu suretle H. imparatorluğunun ağırlık merkezi batıya geçmiştir. Altay dağları ile Ural nehri arasında uzanan geniş bozkırlar güçebe Türk kavimlerinin hâkimiyeti altına girmiştir. Bunun üzerine bu bölgelerdeki İrânî kavimler (İskitler, Sakalar) artık ikinci plânda kalmışlardır. H.'lar Roma imparatorluğunun doğu eyaletlerini yağmaya başlamışlardır. 350 yılında H.'lar Hazar Denizi kıyısına çıkarak Alanya'yı işgal etmişlerdir. 359'da yapılan İran seferi H.'lara Anadolu'nun zenginliklerini tanımak kolaylığını sağlamıştır. 363 - 373 yılları arasında Kafkasya'dan geçerek Roma imparatorluğuna bağlı Mesopotamya'ya varmışlar, Urfa (Edessa) yı ele geçirmişlerdir. Birkaç yıl sonra H. birlikleri Don ırmağını geçerek (375) Hermanarich'in idaresi altındaki Doğu Gotlarını yenmişlerdir. Ordusunun dağıldığını gören Hermanarich intihar etmiştir (373 - 374). Bu suretle Got imparatorluğuna son veren H.'lar, Gotların askerî gücünden de yararlanmışlardır. H. birlikleri Gotlarla birlikte Edirne (Adrianopolis) savaşına katılarak Roma imparatorluğunun bölünmesini sağlamışlardır. Buna paralel olarak Uldin'in komutası altında bulunan H.'lar da Karpat havzasına sokulmuşlardır. Batı doğrultusunda yapılan bu seferler sonunda birçok Germen kavimleri yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardı. 380 yılında Doğu Gotlarının bir kolu ve H. ve Alan grupları Roma'ya bağlı bulunan Pannonia'da yerleşmişlerdi.

H.'ların büyük kısmı, Got hâkimiyetini yıktıktan sonra da Don (Tanais) ırmağının doğusunda uzanan eski yurtlarında kalmıştır. H. imparatörluğunun batı kolu ise Batı Gotlarının eski yurtlarında yeni bir düzen kurmaya başlamışlardı. H.'ların bu kolu daha çok göçebe hayatına uyan step alanlarını işgal etmiştir. Buna göre ağırlık merkezleri Tuna nehrinin ağız bölgesinde yer almıştır. Bu bölge yolların ve tâbî kavimlerin kolaylıkla kontrol edilmesini de sağlıyordu. 381'den i'tibaren H.'lar komşu Roma eyaletlerine hücuma başlamışlardır.

390 sıralarında H.'lar, Roma imparatorluğuna karşı büyük seferlerine başlamışlardır. 391 yılı sonunda Hazar Denizi'nden Pannonia'ya kadar uzanan sınırda yaşayan kavimler Roma eyaletlerine karşı hücuma geçmişlerdir. Theodosios'un ölümü (395) üzerine Roma'da iç savaş patlak vermişti. Bu durum sınır boylarında oturan kavimlerin Roma eyaletlerine girmesine yol açmıştır. H.'lar o zamana kadar düşman akınlarından uzak kalmış olan Küçük Asya'ya saldırmışlardı. Daryal geçidi yoluyla gelen H. birlikleri Fırat vadisini tahrip etmişler, Antakya'yı ve Tyrus'u kuşatmışlardır. Daha sonra İran topraklarına girmeye teşebbüs etmişlerdir. 391 - 392 yıllarında Trakya'ya da birtakım akınlar yapılmıştır. Tuna - Tisza ırmakları boyunda yaşayan Sarmatlar, H.'larla iş birliği yapmaya başladıkları gibi (391), Çek topraklarında oturan kavimler de H.'larla bir anlaşma yapmışlardır.

H.'lar bu defa batı akınlarına başlamaya karar vermişlerdi. H.'ların büyük bir bölümünü hâkimiyeti altında tutan Karaton, Don ırmağının ötesinde oturuyordu.

V. yüzyılın ilk yıllarında H.'lar artık merkezî bir birliğe dayanan sağlam bir devlet kurmuşlardı. Kral Rua veyâ Ruga'dan sonra tahta çıkan Attila, büyük bir sahaya yayılmış bulunan birçok göçebe ve yerleşik kavim üzerinde sağlam bir hâkimiyet kurmuştu. H. imparatorluğunun sınırları Rhin (Rhein) ırmağı çevresinden İran'a ve hattâ Altay dağlarına kadar uzanıyordu. H.'ların akınları büyük ganimetler sağlıyordu. Bu sebeple, Germen kavimleri bu akınlara katılmaktan geri durmuyorlardı. Roma kültürü çevresine girmiş olan Germen kavimleri, H.'ların da bu çevreye yaklaşmalarına yol açmışlardı. H.'larla Romalılar arasında bir yandan ticarî ilişkiler kurulmuş, bir yandan da askerî alanda iş birliği sağlanmıştır. Roma, Gallia'da Gotları ve Frankları inzibat altında tutabilmek için H. birliklerinin yardımına müracaat etmişti. Attila'nın sarayında Hunca yanında Gotça ve Lâtincenin de kullanıldığı anlaşılıyor.

H.'ları doğu âlemine bağlayan yollar artık çok uzaklaşmıştı. Attila yeni batı komşularına ve batı kültür âlemine yaklaşmak ihtiyacını kuvvetle duymağa başlamıştı. Bu suretle Roma imparatorluğunun mânevî baskısı altına giren büyük H. hükümdarı, Roma tahtına geçmek fikrine kapılmıştı. 447 - 448 yıllarında yaptığı büyük akında Doğu Roma imparatoru Theodosios'u haraca bağlamıştı. Ancak ondan sonra gelen Markianos, Batı Roma imparatorluğunun yardımına güvenerek haraç vermeyi reddedince Attila, Batı Roma orduları komutanı Aetius'la savaşmaya girişmişti. Bu defa savaş alanı Gallia'ya geçmişti. Esasen Attila, Roma imparatorunun kızı Honoria için çeyiz olarak Gallia'yı da istiyordu. Bunun üzerine Roma komutanı Aetius ile Attila H.'ları arasında Mauriacum (Catalaunum, Châlons-sur - Marne) da büyük bir savaş yapılmıştı. Bu kanlı savaşta Aetius çekilmek zorunda kalmıştı. Attila savaşa devam ederek Roma önüne kadar gelmişti. Bu durumda Papa Leo başkanlığında bir heyet kutsal şehrin yakılıp yıkılmamasını H. imparatorundan istemişti. Kültür eserlerine karşı büyük bir saygı duyan Attila, Roma'yı tahripten kurtarmıştı. Attila Hildegund (İldiko) ile evlenmiş, düğün gecesi ölmüştü (453). Bu suretle büyük H. imparatoru asıl amacını gerçekleştirememişti. Bk. ATTİLA.

Attila'nın ölümünden sonra H. imparatorluğu kardeş kavgaları sonunda dağılmıştır. Attila'nın büyük oğlu İlek savaşta ölmüştü. H.'ların bir kısmı eski yurtlarına dönmek istemişti. Fakat bu yerler artık Avarların hâkimiyeti altına girmişti. Bk. AVARLAR. Bu durum karşısında Attila H.'ları Tuna havzasında yerleşmeye başlamışlardı. H.'ların bir kısmı da Karadeniz'in kuzeyinde uzanan bozkırlara çekilmişti.

Doğu Avrupa'da ve Asya'da kalmış olan H.'lar ise başka kavimlerle karışmışlar ve daha sonra yeni adlarla tekrar târih ahnesine çıkmışlardır.

HUNTER [*hantör*], **John** (Long Calderwood 1728-Londra 1793). İngiliz anatomicisi ve cerrahı. William H.'ın kardeşidir. Kraliyet doktoru olarak vazife görmüş, zengin bir anatomi müzesi kurdurmuştur. İlk olarak H. tarafından târif edilmiş olan kalça kaslarındaki femoral (uyluğa âid) damarların geçtiği kanal, frenginin ilk belirtilerinden olan bir nevi şankr; ürik asid ile ilgili bir metod (Given'le birlikte) ve cerrahîde uygulanan bir ameliyat usûlü, anatomide H.'ın adı ile anılır.

HUNTER [*hantör*], **William** (Long Calderwood 1718-Londra 1783), İngiliz cerrahı ve anatomi profesörü. Rahim anatomisindeki bir bağ (ligamentum teres) ve karın cidarındaki beyaz çizgi (linea alba) yi ilk olarak târif etmiştir. Permisiyöz anemide karakteristik olan ülserli ve iltihaplı dile de H. dili denir.

HUNTER KILLER GRUPU, denizaltı arama ve bulma cihazları ve imha silâhları ile techiz edilmiş uçak ve helikopter taşıyan bir uçak gemisi ve denizaltı avcılığı için donatılmış muhriplerden müteşekkil gemiler grupunun adı. Uçak gemisi radarları, muhrip radar ve sonarları, uçak sonar veyâ sonar şamandıraları ile su üstünde veyâ altında düşman denizaltı gemileri aranır, bulunur ve imha edilir. H. K. G. ile konvoy yolları üzerinde bulunabilecek denizaltı gemileri ile olduğu gibi, mevcudiyeti rapor edilmiş herhangi bir deniz sahasındaki veyâ düşmanın muhtemel karakol sahalarındaki denizaltı gemileri ile de başarılı mücadele yapılır.

HUNTINGTON [*hantiŋtön*], **Ellsworth** (Galesburg 1876 - New Haven, Connecticut 1947). Kuzey Amerikalı coğrafyacı ve seyyah. 1910 yılından i'tibâren New Haven'daki Yale Üniversitesi'nde profesörlük etmiş olan H., kıtalardaki ve özellikle Asya'daki iklim değişiklikleri ve kuraklaşma hakkında araştırma ve incelemeler yapmış ve bu konuda çok değerli sonuçlara varmış olan bir bilgindir. En önemli eserleri şunlardır: *Explorations in Turkestan* (Türkistan'da araştırmalar) [1905]; *The pulse of Asia* (Asya'nın nabzı) [1907]; *Asia, a geography reader* (Asya hakkında coğrafî derlemeler) [1912]; *Civilisation and climate* (Medeniyet ve iklim) [1916]; *Principles of human geography* (Beşerî coğrafyanın esasları) [S. W. Cushing ile birlikte, 1920]; *Climatic changes* (İklim değişmeleri) [S. S. Visher ile birlikte, 1922]; *The caracter of races* (Irkların karakterleri) [1924]; *Modern business geography* (Modern iş coğrafyası) [S. W. Cushing ile birlikte, 1925]; *West of the Pacific* (Büyük Okyanus'un batısı) [1925]; *Weather and health* (Hava ve sağlık) [1930]; *Season of birth* (Doğum mevsimi) [1938]; *Principles of economic geography* (İktisadî coğrafyanın esasları) [1947]; *Mainsprings of civilisation* (Medeniyetin kaynakları) [1947].

HUNYADI [*huñodi*], **János** (1388 - 1456), Macar kumandanı. Balkan halk destanlarında Sıbinjanin Janko veyâ Janko Sibinjanin adiyle anılır. Vojk adlı bir Romen köylüsünün oğlu sayılmakla beraber, gerçekte Macaristan ve Bohemya kralı, Almanya imparatoru Sigismund (Mac. Zsigmond; 1387 - 1437) un Erzsébet (Elisabeth) Morsina adlı metresinden doğmuştur, yâni Alman asıllı kral - imparatorun gayri meşrû oğludur. Sigismund, oğlunu, hizmetinde yükselen Vojk'un nesebine kaydettirmiştir. Vojk'a kral, Transilvanya'da Hunyadi şato ve kasabasını vermişti. Böylece bir Macar asîli hâline gelen âile, Transilvanya'nın güneybatısında nüfûz kazandı. Babası sayılan Vojk, 1409 yılında Hunyadi senyörü olduğu zaman János artık 21 yaşına gelmiş, yiğitliğiyle tanınmış bir subaydı. János Corvinus diye anılıyordu. Zamanla, Türklerle yapılan savaşlar, büyük şöhretini sağlamaya başladı. H. hanedanının temelleri atılmaya başlamıştı.

1441'de Evrenoszâde Ali Bey'in Erdel (Mac. Erdély) akınında bir başarı elde edilememişti. Az sonra Mezid Bey, daha büyük teşebbüse girişti. 25 000 akıncı ile Macarları bozdu. Hermanostadt (Mac. Nagyszeben, Rum. Sibiu) a kadar Erdel'i, yâni H.'nin voyvoda olduğu ülkeyi çiğnedi. Szent-Imre'yi savunan kardinal György Lépes maktûl düştü. H., büyük bir Macar ordusunun başında, Mezid Bey'i Hermannstadt önlerinde durdurmak azmiyle ilerliyordu. H., Hıristiyanların şimdiye kadar tâkib etmiş oldukları taktikle Türk ordularını yenmenin hemen hemen imkânsızlığını anlamıştı. Taktik değiştirmek şarttı. H. János, Türk akıncılarına giyinişine ve yüz hatlarına kadar târif edilmişti. Mezid Bey, bu azılı Türk düşmanını öldürecek veyâ ele geçirecek akıncıya büyük vaitlerde bulunmuştu. Bütün bunlar, H.'ce haber alındı. Bunun üzerine Erdel voyvodası, kumandanlarından Simon Kemény'i kendi kılığına soktu. Akıncılar, bu kumandanı H. sandılar ve Macar ordusunun başkumandanını yok etmek için bütün gayretlerini Kemény üzerine teksîf ettiler. Gerçekten Kemény, 3 000 askeri ile beraber yok edildi. Düşman başkumandanının öldüğünü sanan Mezid Bey, Türk akıncılarına yağma izni verdi. Fakat koruda gizlenmiş olan H. ortaya çıktı; darmadağınık, muharebe nizâmından uzak bir hâlde yağmaya dalmış akıncıları, iki tarafı nehir ve bataklık olan bir üçgen içinde kıstırdı. Mezid Bey'le iki oğlu, 20 000 akıncı ile beraber şehit oldu. 25 000 akıncıdan beşte dördü imha edilmeden muharebeyi bırakmamışlardı. Geri kalan 5 000 akıncı ise teslim olmak zorunda kaldı ve işkenceyle öldürüldü. Küçük bir kısmı Tuna'yı atlayıp kurtulabildi.

Macaristan'ı zafer neş'esi içinde bırakmak, Türk imparatorluğunun Balkanlar'daki istikbali nâmına tehlikeli idi. II. Murad, bir Türk sancak beyinin mağlûbiyeti üzerine bir beylerbeyini, Şehâbeddin Paşa'yı, Macaristan üzerine gönderdi. Şehâbeddin Kula Şâhin Paşa 80 000 kişi ile Macaristan'a girdi. Fakat Varsag meydan muharebesinde H.'ye yenildi. 5 000 Türk şehit düştü, daha fazlası esir alındı, gerisi bozgun hâlinde Türkiye'ye döndü. Şehidler arasında 15 sancak ve alay beyi vardı. Esirler içinde de sancak beylerinden Timurtaşoğlu Osman Bey bulunuyordu. 1442 Ekim'inde dönen Şihâbeddin Paşa azledildi. Yerine Kasım Paşa Rumeli beylerbeyisi, yâni Balkanlar'daki Türk topraklarının umumî vâlisi oldu.

H., büyük ordusu ile Sırbistan'a girdi. Kragujevac (Alacahisar) ve Niş'ten geçti. Geçtiği yerlerde büyük zulüm yapıyordu. Ordusunda Türklerce tahtından mahrûm edilen Sırbistan despotu Gjuragj Branković, Eflâk voyvodası Vlad Dracul, Papa'nın vekili Kardinal Giuliano Cesarini bulunuyordu. Leh - Macar kralı genç Ulászló (Władysław), artçı olarak Haçlı ordusunu tâkip ediyordu. 3 Kasım 1443'te Kasım Paşa, Morava kıyısında, Niş yakınlarında Haçlıları karşıladı. Fakat 4 000 esir, 2 000 şehid vererek yenildi.

II. Murad, Karamanoğlu II. İbrahim Bey'in Ankara'yı tehdîdi üzerine Orta Anadolu'da idi. Karamanlılarla anlaşıp acele Edirne'ye geldi. Fakat Kasım Paşa'nın yenildiğini ve Sofya'nın düştüğünü öğrendi. Sofya'nın doğusunda İzladi Derbendi'nde düşmanı karşıladı. 24 Aralık 1443'te şiddetli kar altında yapılan iki tarafın öncü muharebesinde Türkler

yenildi. II. Murad, seferi bahara bırakmayı tercih ederek Edirne'ye çekildi. Filibe yakınlarına kadar sarkan H., akıncıların başında bulunan Turhan Bey'i bozdu ve II. Murad'ın eniştesi olan Çandarlızâde Damad Mahmud Bey'i esir aldı.

22 Temmuz 1443'te Peşte'yi terk eden H., bu suretle ekseriyeti Macar ve Lehlerden müteşekkil Haçlı ordusu ile çok başarılı bir sefer yapmış oluyordu. Bu sırada asıl Türk ordusu Orta Anadolu'da idi. II. İbrahim Bey'in Papa'ya: «Siz oradan, biz buradan, Osmanoğlu'nun kârı tamamdır» şeklinde nâme göndermesi, Osmanlı topraklarını çiğnemesi, H.'nin başarısında büyük rol oynamıştı. Karamanoğlu İbrahim Bey, Macaristan - Polonya kralına gönderdiği nâmede de: «Sen öteden, ben beriden yürüyelim. Rumeli senin, Anadolu benim olsun. Osmanlı'yı ortadan götürelim» diyor, yâni 90 yıldır Osmanlıların on binlerce şehid pahâsına kazandıkları Rumeli topraklarını Macaristan'a bırakıyordu.

Şimdiye kadar Osmanlıları Rumeli'den mahrûm etmeyi Timur bile aklından geçirmemişti. Nitekim II. İbrahim Bey'in tutumu, İslâm dünyasında nefretle karşılandı ve büyük tepkilere yol açtı. Fakat bi kaç ay içinde Orta Anadolu ile Tuna boyu arasında gidip gelmekle şimdilik bir şey elde edemeyeceğini anlayan II. Murad, sulh yapmaya karar verdi. 12 Haziran 1444 Edirne Muahedesi ve 12 Temmuz 1444 Segedin (Mac. Szeged) Muahedesi ile Macaristan - Polonya savaşı son buldu. Fakat Macaristan, Papa'nın teşviki ile sulhu bozdu. 1444 Varna ve 1448 2. Kosova (Sırp. Kosovo) meydan muharebelerinde II. Murad, Haçlı ordusunu imhâ etti; Leh - Macar kralı Ulász'ó ilkinde mak tûl düştü. Böylece Macarların Balkanlardaki üstünlükleri iki yıldan fazla sürmedi (bk. SEGEDİN MUAHEDESİ, VARNA MEYDAN MUHAREBESİ, KOSOVA MEYDAN MUHAREBESİ).

Bundan sonra H., II. Murad'a ve halefi Fâtih II. Sultan Mehmed'e karşı savunmada kaldı. Tuna boyundaki bütün Osmanlı seferlerinde mühim rol oynadı. Fakat hemen hiçbir başarısı görülmedi. Fâtih, 1456'da 3. Sırbistan Seferi denen 6. sefer - i hümâyûnuna çıktı. Hedef, Macaristan'ın, Tuna'nın kilidi sayılan büyük kalesi Belgrad idi. 39 gün süren kanlı muhasara netice vermedi. H., kaleyi çok iyi savundu. Fakat ağır yaralandı ve yarasının te'siriyle 11 Ağustos 1456'da Belgrad'da öldü. Böylece en azılı Türk düşmanı ortadan kalkmış bulunuyordu. Fakat Macarlığa ve Hıristiyanlığa son bir hizmette bulunmuş, Belgrad'ın Türklerce fethini 65 yıl için geciktirmişti.

16 yıl Erdel voyvodası olan H., 1444'te kral Ulászló'nun Varna'da maktûl düşmesi üzerine kral nâibi oldu. 1453'e kadar 9 yıl kral nâibi sıfatiyle büyük Macaristan krallığının başında bulundu. Kardeşi Mihály, 1461'de Türklere esir düşmüştür. Kızı Eflâk prensi (1456 - 1462) III. Vlad Ţepeş le evlenmiştir. Küçük oğlu 1458'de Türklerce öldürülmüş, ortanca oğlu Laszló, Hırvatistan kralı olmuş, 1490'da o da öldürülmüştür. Ortanca oğlu ise Macaristan kralı I. Mátyás Corvinus (1442 - 1490) tur. Bu hükûmdar, Aragon - Napoli hânedanından Beatrice ile evlenmiş, fakat ölümünden sonra H. hanedanı sönmüş, Jagello hanedanı tekrar iktidara gelmiştir. Mátyás Corvinus'un János adında bir gayri meşrû oğlu ile bir de kızı olmuştur. Kızı 1466'da Mıhalzâde Gazi Alâeddin Ali Paşa'nın eline düşmüş, onunla evlenmiş. Mehtâb Hanım adını almış ve Mihaloğulları, bu izdıvaçtan yürümüştür. Mehtâb Hanım'ın hepsi Gazi diye anılan ve akıncı sancak beyi olan 5 oğlu ki H. János'un torununun oğlu olurlar. Kanunî'nin ilk yıllarında birbiri ardınca Tuna boylarında Hıristiyanlarla yapılan vuruşmalarda şehid düşmüşlerdir.

HUNZA - NAGİR, Keşmir (Pakistan)'de bir bölge. Kuzeyinde Afganistan, güneyinde Hunza nehri (İndus'un ayağı) bulunan bir vâdidir. Buna ekseriya bir tek bölge gözü ile bakılmakla beraber, Kancut nehrinin birbirinden ayırdığı Hunza ve Nagir adlarını taşıyan iki vilâyetten meydana gelmiştir. Baltit veyâ Hunza şehri Hunza'nın, Nagir şehri de Nagir'in merkezidir. Bölge halkının tamamı Müslümandır. Nagir ve Hunza'da yaşayanlar aynı ırktan olmakla beraber bölgede farklı iki dil konuşulur. Aşağı Nagir'de Şinâ dili, Yukarı Nagir ve Hunza'da da Buruşaskî dili (b. bk.) adını taşıyan bir dil kullanılır. Hunza'nın nüfûsu 15 300 (1962) dür. Bölge yüksek dağlarla (Hindukuş, Karakorum) kaplı olup, çok derin vâdili nehirlerle bölünmüştür. Yamaçların alt kısımlarında pirinç, meyve (özellikle kayısı) ağaçları yetiştirilmesi için kullanılan sedler vardır.

HUON, Pasifik'te, Yeni Kaledonya'nın 200 km kuzey - doğusunda takımadalar. İdarî bakımdan Yeni Kaledonya'ya bağlı olan bu dört küçük ada meskûn değildir.

HUON ÇAMI (Dakrydion), bodur bir çam cinsi. Hindistan, Yeni Zelanda ve Şili'de yetişen bu çamın yaprakları küçük ve dalları çok kere sarkıktır. Gövdesinden göz yaşı şeklinde reçinalı bir sıvı akar. Başlıca türlerinden birinin kerestesi endüstride kullanılır.

HUPA (İng. **Hupa veyâ Hoopa**), Kuzey Amerika'da, California'da, Trinity ırmağının aşağı kesimlerinde yaşayan Kızılderililere verilen ad. H.'ların sayısı 990 (1962) dır. H.'lar Na - Dene ailesinin Athabaska dilleri (b. bk.) nin Pasifik grupuna bağlı bir dil konuşurlar.

H.'lar eskiden avcılık ve balıkçılık yaparlardı. Bugün ise daha çok toprak ürünleri ve hayvan yetiştirmek suretiyle geçimlerini sağlarlar. El işleri ve özellikle sepetçilik alanında ün kazanmışlardır.

HU - PEY, orta Çin'de, Yangtsekyang nehri boyunda bir eyâlet. Nüfûsu 30 790 000 (1966), merkezi Vu - han'dır.

HURMA (Phoenix dactylifera) Hurmalar familyasının örnek bitkisi olan bir ağaç. Sıcak ülkelerde eski çağlardan beri yetişen bu ağacın Phoenix silvestris türünden geldiği sanılmaktadır. Bu bitkinin yurdu ise Seylan ve Hindistan'dır. H. yurdumuzun güney bölgelerinde de yetişmekted r.

H. ağacının kökleri oldukça derine gider ve gövdesi toprağın birkaç m içine girer. Boyu 10 - 15 m dir. Gövdenin üzerinde düşmüş olan yaprakların büyük izleri kalır. Bu bakımdan ağacın gövdesi orijinal bir görünüştedir. Yaprakları, 4 - 5 m uzunlukta olan sapın etrafına parmak biçiminde sıralanmıştır. Dalları aşağı d o ğ r u sarkık, muntazam bir taç meydana getirir.

H.'nın erkek ve dişi çiçekleri ayrı ağaçlardadır. Dişi çiçek-

HURMA AĞACI

HURMA MEYVESİ

ler salkım biçimindedir. Döllenme, polen tozlarını dişi çiçeğe elle götürmek suretiyle yapılır. Meyveler olgunlaşmadan beyaz renktedir. Ermeye yakın kızarır, olgunlaşınca da sarımtırak bir renk alır. Meyvelerin içinde sert kabuklu uzunca bir çekirdek vardır.

H. tropik ve subtropik iklim bitkisidir. Yetişmesi için kuru ve yüksek ısı ister. Hava değişikliklerine karşı fazla bir duygunluk göstermez Kışın — 10° ye kadar dayanır. Derin köklü olduğu için toprağın derinlerindeki suyu çekebilir. Kumlu topraklarda daha iyi yetişir.

H., tohumları ile üretilir. Ancak, elde edilen bitkiler daha çok erkek çiçekli olurlar. Bu sebeple üretme köklerden elde edilen çiçeklerle yapılır. Dikim esnasında 25 - 100 dişi ağaca bir erkek hesap edilir. H. dikimden 8 - 10 yıl sonra. meyve vermeğe başlar. En çok verimi 12 - 18 ve 60 85 yılları arasında verir. 100 yıl kadar yaşar. Tohumdan yetişenler ise 200 yıl kadar yaşarlar.

H.'nın meyvesi yetiştiği bölgenin iklim şartlarına göre Eylûl - Aralık aylarında erer. Bir H. ağacı yılda 4 - 12 salkım verir. Her salkım 4 - 8 kg meyve taşır. Buna göre her ağaç ortalama 72 - 360 kg meyve verir. Meyvelerin ezilmemesi için toplama tam olgunlaşmadan salkımların kesilmesi suretiyle yapılır. Toplanan salkımlar H. dallarından örülmüş sergiler üzerinde veyâ asılmak suretiyle olgunlaşmaya terk edilir. Bundan sonra zembil veyâ sandıklara yerleştirilerek ambalâj edilir.

H., yetiştiği yerlerde kısmen taze, kısmen de pişirilmek suretiyle harcanır. H.'dan bir çeşit ekmek de yapılır. Düşük kaliteli H.'lar rakı yapımında da kullanılır. H.'nın yapraklarından zembil. hasır. süpürge, fırça yapılır. Gövdesi yapılarda kereste olarak kullanılır. Çekirdekleri kavrularak kahve gibi kullanılır. Bundan başka, H.'nın çekirdekleri deve yemi olarak kullanıldığı gibi, yakacak olarak da kullanılır.

Hind hurması (Borassus), Hurmalar familyasından, Hindistan'da yetişen sert bir ağaç. Yedi çeşidi bulunan bu bitkinin, B. flabelliformis çeşidinden Hindliler özel bir şarap yapmaktadırlar Filizleri sebze olarak yenir, meyvesinden de reçel yapılır.

Trabzon hurması (Diospyros), Abanozgiller familyasından büyük bir ağacın adı. Elma büyüklüğünde olan meyvesi turuncu renktedir. Ham iken kekre olup, olgunlaşınca tatlılaşır.

HURON, Kuzey Amerika'da Kızılderili yerli bir kabile. Bu ad XVII. yüzyılda Kuzey Amerika'nın çeşitli yerli kavimlerine verilmiş ise de, asıl H.'lar, Saint - Laurent bölgesinden gelmiş olan dört kabileden mürekkepti. Nüfûsları 20 000 olup, Georgian Yarımadası'nda (şimdiki Ontario) yaşarlardı. XVII. yüzyılda Fransız sömürgeleriyle birleşerek Iroquois (başka bir Kızılderili kabile) lara karşı savaşmışlar ve nihayet bunlar tarafından yok edilmişlerdir. Kurtulanlar Oklahoma'da, Québec (Lorette) çevresinde tekrar toplanmışlardır.

HURON [*byurön*] **GÖLÜ,** Kuzey Amerika'da, Kanada ile Amerika Birleşik Devletleri arasında bulunan beş büyük gölden biri. Saint Clair ırmağı ile Superior Gölüne, Mackinac Boğazı'yla da Michigan Gölü'ne bağlanır. H. G.'nün uzunluğu 510 km, en geniş yeri 240 km, en derin yeri ise 215 m'dir. Genel olarak Aralıktan Nisana kadar buzla kaplı olan bu gölde bol miktarda balık vardır.

HURREM SULTAN (Hurrem Şah, Haseki Sultan; ölm. 1558), Kanunî Sultan Süleyman'ın zevcesi ve XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü kadını. Avrupalı târihçilerce Rossa, Roza da denilen ve bilhassa Roxalane adıyla tanınan H. S.'ın menşei hakkında çeşitli rivayetler varsa da, onun Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Roksalan adlı bir Slav kabilesinden gelmiş olması ihtimali şimdilik daha kuvvetlidir. Bir akın esnasında esir alınıp saraya cariye olarak girdiği muhakkak gibi görünen H. S.'ın hayatının ilk safhalarına dair bilgimiz yoktur. Ancak, Kanunî'nin tahta çıkmasından bir yıl sonra ilk çocuğu olan Mehmed'i doğurduğunu göz önünde tutarsak, H. S.'ın, en geç, Kanunî'nin tahta çıktığı sıralarda kendisine intisap ettiği anlaşılır. Busbecq'in verdiği bilgiye göre, Mehmed'in doğumunu müteakip Kanunî'nin meşrû zevcesi sıfatını da kazanmıştı. Câzibesi ve zekâsı sâyesinde kısa zamanda saraydaki mevkiini kuvvetlendirdiği, daha 1526'da Kanunî'ye yazdığı bir mektuptan açıkça anlaşılmaktadır. Böyle olmasına rağmen Kanunî'nin şehzâdesi Sultan Mustafa'nın annesi olan, hükümdarın birinci gözdesi Gülbahar Sultan, H. S.'ın önünde en büyük engeli teşkil ediyordu. Nihayet 1526 yılında, bir gün Gülbahar Sultan'ın H. S.'ı adamakıllı hırpalayarak yüzünü gözünü tırmıklaması hâdisesi Gülbahar Sultan'ı pâdişahın gözünden düşürdü. Bir müddet sonra oğlu üzerinde büyük bir nüfûz sahibi ve daimî bir muvazene unsuru olan Valide Hafsa Sultan (b. bk.) da 1533'te ölünce aynı yıl içinde Manisa vâliliğine tâyin edilen Şehzâde Mustafa, annesi Gülbahar Sultan'ı da beraberinde götürdü. Bu suretle meydan H. S.'a kalıyordu. Çok zeki ve hırslı bir kadın olan H. S., bundan sonra bütün gayretiyle tahtın namzedi olan Şehzâde Mustafa'nın aleyhinde çalışmaya başladı. Oğlu Mehmed de bu çalışmalarında kendisine yardımcı oldu. H. S.'ın devlet işlerine daha çok hâkim olabilmesi ve Sadrâzam İbrahim Paşa'nın bertaraf edilmesi için (1536) Kanunî üzerinde her türlü nüfûzunu kullandığı şüphesizdir. Bundan dört yıl kadar sonra Şehzâde Mustafa'nın Manisa vâliliğinden alınarak Amasya'ya nakledilmesi ve Manisa'ya Mehmed'in gönderilmesi de H. S.'ın te'siriyle olmuştur. Ancak, Mehmed'in beklenilmeyen ölümü (1543) H. S.'ı bu defa yeni tertiplere sevk etmiş olmalı ki, Kanunî'den olan kızı Mihrimah Sultan'ı Rüstem Paşa ile evlendirmiş ve 1544'te Rüstem Paşa sadârete getirilmişti. Böylece kızı ile damadının da yardımını sağlamış olan H. S., devlet işlerinde büyük bir nüfûz sahibi olmuştu.

HURREM SULTAN

Polonya'nın Kraków şehrindeki devlet arşivinde bulunup son zamanlarda yayınlanan, H. S. tarafından Polonya kralı II. Zygmunt August'a hitaben Türkçe yazılmış ve İstanbul'dan gönderilmiş olan 1548 ve 1549 târihli iki mektup, çok dikkate şayandır. Kanunî'nin 1548'de Bağdad seferi sebebiyle İstanbul'da bulunmadığı bir sırada yazılmış olan bu mektuplar, H. S.'ın yalnız iç değil, fakat dış politikada da söz sahibi olduğunu, hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde gösterdiği gibi, yine bu mektuplarda kullanılan ifâdeden H. S.'ın Polonya'ya karşı bir yakınlık duyduğu da açıkça anlaşılmaktadır.

1553'te Sadrâzam Rüstem Paşa'nın, İran seferine çıkarken tahtın tehlikede olduğu bahanesiyle Kanunî'nin büyük oğlu Şehzâde Mustafa'yı bizzat babası eliyle idam ettirmesi, Âli ve Müneccimbaşı'nın da belirttikleri gibi, yine H. S.'ın telkiniyledir. H. S., böylece kendi oğullarına taht yolunu açmış oluyordu. Her ne kadar bu hâdise neticesinde askerin ayaklanması üzerine Kanunî, Rüstem Paşa'yı sadâretten azletmek mecburiyetinde kalmışsa da, H. S. iki yıl sonra Rüstem Paşa'yı tekrar sadârete getirtmeğe muvaffak olmuştu. Kanunî'ye yazdığı mektuplardan, pâdişaha karşı aşırı bir sevgi ve bağlılık gösterdiği anlaşılan H. S., ölümünden önceki son kışı Kanunî ile beraber Edirne'de geçirmiş, 965 Cemaziyelâhırında (1558 yılı ilkbahar başları) İstanbul'a döndükten sonra ölmüş ve Süleymaniye Câmii yanındaki türbesine gömülmüştür.

H. S.'ın birçok hayratı olup bunlar arasında kendisinin sağlığında Haseki semtinde yapılan câmi, şadırvan, imâret, medrese, darüşşifa ve mektebi sayabiliriz. Kanunî'nin H. S. için Mekke ve Medine'de imarethâneler, Edirne'de kervansaray, câmi ve imâret yaptırdığı da bilinmektedir. Kanunî'nin, H. S.'na çok geniş bir arazi verdiğini de biliyoruz.

HURREMÎLER (Ar. Hurremiye), Mezdekîlerin akîdelerine benzer birtakım fikirler yayan eski bir mezhep. Sem'anî'ye göre, bu mezhebin adı Farsça *hurrem* (= hoş) kelimesinden gelir. Çünkü mensupları hoş olan her şeyi mübah saymaktadırlar. Fakat bu adın, daha çok mezhebin çıktığı söylenen Erdebil'in Hurrem nahiyesinden gelmesi ihtimali vardır. Mes'udî'ye göre, bunlar Horasan'da Ebû Müslim'in H. 136 (753 - 754) da idâmından sonra ortaya çıkmışlardır. Fakat bir kısmı Ebû Müslim'in ölmüş olduğunu kabul etmeyerek, onun «adaleti yaymak için» tekrar geleceğine inandıkları hâlde, bir kısmı da onun kızı Fatıma'nın imamlığını kabul ediyorlardı. Bu mezhebin en tanınmış mensubu olan Bâbek, IX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da Arap hâkimiyetine karşı büyük bir ayaklanma hareketine girişmiştir. Bk. BÂBEK.

HURRİ DİLİ, Hurri kavimlerinin dili. H. D., ne Hind - Arî, ne de Samî dillerdendir. Bu dilin Urartuların diline benzediği kesindir. H. D.'nde üretici eklerin kullanılması bu dilin önemli bir özelliğidir. Bu özellik onu diğer eski dillerden ayırmaktadır. Gurney'e göre, H. D.'nin Kafkas dilleriyle akraba olması da muhtemeldir. H. D.'nde yazılmış en eski vesikalar, Akkadlar Çağı (M. Ö. 2350 - 2150) nda Kuzey Mesopotamya'dan çıkmaktadır. Bunlardan biri, bir Hurri şehri olan Urkiş'in kralı Tişari'nin 9 - 10 cm çapında bir taş kitabesi olup, H. D. ve Akkad çivi yazısı ile yazılmıştır. Bu devreye âid ikinci vesika ise, Samarra tableti denilen kitabedir ki, burada da, başka bir Urkiş kralı olan Arisen'in ve diğer iki Hurrilinin adları geçmektedir. Hurrilerin Akkad çağında Nippura kadar indiklerini görüyoruz. Mardin civarında da H. D. ve Akkad çivi yazısı ile yazılmış bir kitabenin bulunması bu devirde Hurrilerin yayılış sahasını belirtmektedir.

Daha sonraları III. Ur sülâlesi zamanı (M. Ö. 2060-1960) nda Dilbat tabletleri'nde de H. D.'nde adlar geçtiğinden, Hurrilerin bu devirde Babil civarına kadar indiklerini, fakat ya Samiler tarafından temessül edildikleri veyâ Kasların mevcudiyeti yüzünden batıya yöneldikleri anlaşılıyor. Çünkü daha sonraları Güney Mesopotamya'da H. D.'nde adlar görülmez.

Buna karşı Eski Babil veyâ Mari çağı (M. Ö. 1750-1550) nda Mari (orta Fırat'ta Tel Harirî) de H. D.'nde yazılmış 7 edebî metin bulunduğu gibi, Alalah (Hatay'daki Tel Açana) vesikalarında da H. D.'nde şahıs adları geçmektedir. Ugarit (Kuzey Suriye'deki Ras Şamra) te ise H. D.'nde konson yazılı metinler bulunmuştur. Mari çağında Anadolu'daki Asur ticaret kolonilerine âid Kültepe (Kayseri) vesikalarında da H. D.'nde şahıs adları vardır. Meselâ bir Eski Hitit vesikasında Anum - Hirwe olarak geçen Mama kralı Anum - Hirbi adının H. D.'nde olması üzerinde durulmaktadır.

Fakat H. D hakkında bize en iyi bilgileri Hattuşaş (Boğazköy) arşivi vesikaları vermektedir. Bu vesikalar arasında tamamen H. D.'nde yazılmış rituel (dinî) bir metin bulunduğu gibi, Hititçe yazılı metinler arasında: «Hurrili şarkıcı H. D.'nde (Hurlili) şöyle çağırır» veyâ «Rahip şimdi H. D.'nde şu duayı okur» şeklinde H. D.'nde yazılmış pasajlar vardır. Bundan başka, Gilgameş destanının H. D.'nde tercümesine âid parçalar bulunmuştur. Gurparanzah masalı, Kumarbi efsanesi gibi Hititçe yazılı bâzı destanların da Hurri menşeli oldukları kabul edilmektedir. Mitanni kralı Tuşratta (M. Ö. 1400) Mısır Firavunu III. Amenofis'e gönderdiği mektuplardan birini H. D.'nde yazmıştır.

Bundan başka, Hitit vesikalarında birçok tanrılar H. D.'ndeki adlarıyla anılmaktadırlar. Meselâ Hitit panteonunun baştanrısı Teşup ile onun zevcesi Hepat'ın adları, bu tanrıların Hititçe adlarını unutturmuştur. Güneş tanrısı İstanus'un H. D.'ndeki adı Şimegi, Ay tanrısı Armas'ınki de Kuşuh'tur. Aşk ve harb tanrıçası İstara ise, Hurrilerin Şauşka dediklerini biliyoruz. Tanrılar gibi, Hitit kralları da H. D.'nde adlar alıyorlardı. Bilhassa M. Ö. 1450'lerde II Tuhalya ile başlayan Büyük Hitit sülâlesi kralları H. D.'nde adlar almaya başlamışlardı. Bu âdet II. Tuthalya'nın PU - şarruma adını alması ile basladığı için, bu kralın Kizzuwatnalı, yâni Hurri asıllı olduğu ileri sürülmüştür. Bu geleneğe uyarak Muvatalli'nin Pi - Teşup, III. Murşili'nin Urhi - Teşup adlarını aldıkları anlaşılmıştır.

HURRİ'LER, doğu ve güney - doğu Anadolu'da yerleşmiş ve daha sonra bir krallık kurmuş olan eski bir kavim. H.'ler daha Akkadlar zamanı (M. Ö. 2350 - 2150) nda Yukarı Dicle bölgesinde bulunuyorlardı. Çünkü Akkad devri vesikalarında H. şahıs adları geçmektedir. Bundan başka, Mardin çevresinde de H. dilinde Akkad yazısıyle yazılmış bir kitabe bulunmuştur.

Daha sonra III Ur sülâlesi zamanı (M. Ö. 2060-1960) da âid vasikalarda geçen H. şahıs adları, H.'lerin, Dicle'nin doğusunda ve batısında yerleştiklerini gösterir. III. Ur sülâlesi devrinin devamı sayılan İsin - Larsa devri (M. Ö. 1960 - 1735) nde H.'ler batıya doğru yayılmalarına devam etmişlerdir. Çünkü Mari çağının bol vesikaları

arasında Hurrice 7 edebî metin bulunmuştur. Alalah ve Boğazköy vesikalarından anlaşıldığına göre, H.'ler M. Ö. XVI. yüzyılda Kuzey Suriye'de Ukriş ve Haşşum gibi şehirlere yerleşmişlerdir. Fakat bu sırada Kuzey Mesopotamya'ya Hind-Arî kavimlerden Mitannilerin gelmesi üzerine H.'lerin bir kısmı yabancı boyunduruğu altında yaşamayı kabul etmiş, bir kısmı da kuzeye, güneye doğru kaçmışlardır. Çünkü Filistin'deki Ta'annak kazılarında bulunan mektuplarda Hurrice şahıs adlarına rastlanmaktadır. Kuzey yönünde yapılan H. göçlerini ise Hitit vesikalarından teferruatlı olarak öğreniyoruz.

Gerçekten Hitit kralı I. Hattuşili'nin 1957'de bulunan iki dilli (Hititçe-Akkadca) yıllıklarında H.'lerin Anadolu'yu nasıl istilâ ettikleri ve Hattuşili'nin onlara karşı yaptığı savaşlar anlatılmaktadır. Bu vesikaya göre Hattuşili, H.'leri Kuzey Suriye'ye kadar kovalamış, burada birçok H. şehrini zaptetmiş, H.'lere yardım eden Haleb şehrini de almıştır. Bu vesikada H. kelimesi yerine Hanigalbad adı da sinonim olarak kullanılıyordu. Fakat ne Hattuşili'nin Kuzey Suriye zaferi, ne de onun torunu I. Murşili'nin Babil'i zaptı (M. Ö. 1595) H.'lerin Anadolu'ya akınlarını önleyebilmiştir. I. Murşili'nin katili Hantili, H. akınlarına karşı Hattuşaş (Boğazköy) ın etrafını surla tahkim ettiği halde, H.'lerle yaptığı savaşta, H.'ler Hitit kralının zevce ve çocuklarını kaçırarak Şugzia şehrinde öldürmüşlerdir. Hantili'nin halefi Zidanta zamanında ise H.'ler Kilikya'da Kizzuwatna krallığını kurmuşlardır. Boğazköy'de bulunan bir envanter metninde Hitit kralı Zidanta ile Kizzuwatna kralı Pallia arasında bir anlaşma zikredilmektedir. Bir nesil sonra yaşayan Hitit kralı Telepenu da, Kizzuwatna'daki H. kralı İşput-Ahşu ile yeni bir muahede imzalamak zorunda kalmıştı. Nitekim Tarsus'taki Gözlükule kazılarında bu Kizzuwatna kralının H. H. yazılı mührü bulunmuştur. Kizzuwatna krallığının siyasî sınırlarını bilmemekle beraber Torosların çizdiği tabiî sınırlarla Akdeniz arasındaki Adana ovasını içine aldığı tahmin edilebilir. Kizzuwatna'daki bu küçük H. krallığı M. Ö. XV. yüzyılda kurulan büyük Mitanni devletine tâbi olmuştu. Hatay'daki Açana (eski adı: Alalah) kazılarında bulunan Akkadca bir vesikada Alalah kralı Nikmepa Şunaşura adında biri aleyhine Mitanni kralı Sauşşatar nezdinde dava açtığı bildirilmektedir.

Gerçekten Mitanniler M. Ö. XVI. yüzyıl sonlarında Zağros Dağları üzerinden yukarı Dicle vadisine geldikleri zaman, Güney Mesopotamya'da Deniz ili krallığı (II. Babil) ve Babil'de de Kas (III. Babil) sülâleleri bulunduğu için, aşağıya doğru inememişler, Kerkük çevresindeki Nuzi gibi H. merkezlerini ve Asur şehirlerini işgal etmişlerdir. Daha sonra batıya doğru yayılmalarına devam ederek, Habur nehri çevresinde olduğu zannedilen Waşşukani merkez olmak üzere Akdeniz'e kadar uzanan memleketleri zaptetmişlerdi. Böylece Hitit kralı I. Hattuşili zamanı (aş. yu. M. Ö. 1600) ndan beri buralarda oturan H.'ler, Hind-Arî menşeli Mitannilerin hakimiyeti altına girmişlerdi. Böylece, idare edenler Hind-Arî Mitanniler, idare olunanlar da Asya menşeli H.'lerden olan bir devlet kurulmuştu. Bundan dolayıdır ki bu devlete çok defa H.-Mitanni devleti denilir.

Mitanni-H. krallığının tanıdığımız en eski kralı Barratarna'dır. Bu kralı, Mitanni krallığına tâbi küçük bir şehir devleti olan Hatay'daki Alalah (Açana) kazılarında bulunan vesikalardan tanıyoruz. Alalah kralı İdrimi heykeli üzerindeki kitabesinde, kendisinin «H. muhariplerinin kralı Barratarna'nın vassalı olduğunu» bildirmektedir. Bu olay ancak Hitit kralı I. Murşili'nin Babil seferinden sonra vukubulmuş olacağından, Barratarna ile İdrimi, M. Ö. 1500-1475 arasında yaşamış olmalıdırlar.

Mitanni-H. devleti en parlak çağını Sauşşatar zamanında yaşamıştır. Çünkü bu kralın doğuda Kerkük yanındaki Nuzi (Yorgantepe) kazılarında, batıda ise Alalah'ta mührü basılı vesikaları bulunmuştur. Ayrıca Alalah vesikaları bu kralın Anadolu'da Kizzuwatna'ya kadar da hâkim olduğunu göstermiştir. Fakat Sauşşatar'ın Kuzey Suriye üzerindeki hâkimiyetinin, Mısır'ın 18. sülâlesinden III. Tutmosis zamanından sonraya rastlaması lâzımdır. Zira bu Mısır firavunu da Kuzey Suriye'ye 16 defa sefer yapmıştır. Hattâ «poetik stelinde»: «Mitanni memleketleri senden korkularına titriyorlardı» denildiği gibi, bu firavuna âid listelerde Mitanni ve Hatti (Heta) ülkeleri de Mısır'a vergi gönderen memleketler arasında sayılmaktadır. Fakat Mitanni tahtına Sauşşatar geçtiğinde, III. Tutmosis tarafından ilhak olunan Kuzey Suriye'deki Ni, Nuhaşşe, Mukiş (Hatay) gibi önemli şehirleri geri almıştı. Sauşşatar doğuya da sefer yapmış, Asur şehrini zaptederek, buradaki II. Şamşi-Adad sülâlesine son vermiş, kendisine tâbi gölge krallar tâyin etmişti. Bir Hitit vesikasında onun Asur'dan bir altın kapı getirdiği bildirilmektedir. Bu sırada Kas kralı II. Agum da Hana'dan Elam'a kadar hâkim olduğundan, Sauşşatar Babil'e inememişti.

Sauşşatar'a oğlu I. Artatama halef olduğu zaman, Hitit tahtında da II. Tuthalya bulunuyordu. Hattuşaş arşivinde bulunan Tuthalya anallerinin IV. Tuthalya'ya değil, II. Tuthalya'ya âid olduğu son yıllarda yapılan yeni tefsirlerle anlaşıldığından, bu Hitit kralının da ataları gibi, evvelâ Arzava memleketlerini itaat altına aldığını, Anadolu'da siyasî birliği sağladıktan sonra, ecdadının Kuzey Suriye'deki tarihî haklarını Mitannilerden istediğini öğreniyoruz. Artatama, Hitit tehlikesi karşısında Mısır firavunu IV. Tutmosis'le anlaşmış ve iki memleket arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek için kızı Gilu-Hepa'yı Mısır sarayına gelin etmişti.

Daha sonra oğlu II. Şuttarna da babasının dış politikasına sâdık kalmış ve Mısır dostluğuna güvenerek Hititlere karşı Kuzey Suriye için savaşmıştı. Nitekim II. Tuthalya'nın oğlu II. Hattuşili'den Haleb'i geri almaya muvaffak olduğunu Hattuşaş'ta bulunan Haleb muahedesiyle biliyoruz. Fakat Şuttarna, idaresinin sonlarında Uthi adında bir H.'li tarafından çıkarılan ayaklanmaya kurban gitmişti. Âsiler Mısır tahtına küçük bir çocuk olan Tuşratta'yı oturtmuşlar, idâreyi ellerine almışlardı. Bunları Mısır'daki Tel el-Amarna arşivinde bulunan Tuşratta'ya âid 8 mektuptan öğrenmekteyiz.

Tuşratta, Mısır firavunu III. Amenofis'e gönderdiği bir mektupta bütün bu olayları anlattıktan sonra, düşmanlarını bertaraf ettiğini ve Hitit kralına karşı yaptığı savaşı kazandığını ve zaferinin delili olarak iki Hititli esiri Mısır'a gönderdiğini yazıyordu. Fakat Mitanni kralının bu zaferi geçici idi. Zira düşmanı, Hitit târihinin en büyük simalarından biri olan I. Şuppiluliuma idi.

Diğer taraftan Hitit vesikalarında da Şuppiluliuma'nın Mitanni savaşları hakkında bilgi vardır. Bu vesikalara göre Şuppiluliuma, büyük Suriye seferine çıkmadan önce H. kralı Artatama ile bir anlaşma yapmıştır. Bu Artatama, belki Tuşratta'nın yaşça büyük kardeşi olduğundan, Tuşratta'nın krallığını tanımamış, ayrı bir H. krallığı kurmuştu. Böylece

Şuppiluliuma «parçala ve hükmet» sloganı gereğince, düşmanını önce bölmüş, sonra ikisini de yenmişti. Mettivaza Muahedesinde Şuppiluliuma'nın İşuwa (Malatya çevresı) seferinden sonra Mitanni devletinin hâlâ bulunamayan merkezi Waşşuganni üzerine yürüdü ve Mıtanni kralı Tuşratta'nın kaçtığı dağlarda oğlu tarafından öldürüldüğü anlatılmaktadır.

Tuşratta'nın oğlu Mattiwaza (Kurtiwaza) Babil'e kaçmıştı. Bu sırada Babil'de Kas sülâlesinden Burnaburiaş hüküm sürüyordu. Onun zamanında Babil ile Hattuşaş sarayları arasında dostluktan da ileri bir akrabalık vardı. Zira Şuppiluliuma'nın 3. zevcesi, Babil kralının kızı idi. Bu itibarla Mıtanni prensi Mattiwaza'nın uzun zaman Babil'de kalmasını arzu etmiyordu. Mattiwaza'nın ifadesine göre, Babil kralının kendisini gizlice öldürteceğini anlaması üzerine Babil'den kaçmış, Anadolu'da bir başka seferinde bulunan Şuppiluliuma'ya iltica etmişti.

Şuppiluliuma, Mitanni devletinin çökmesi üzerine hem kendisinin, hem de kayınpederi Babil kralının aleyhine Asur krallığının kuvvetlendiğini görmüş olduğundan, kendisine iltica eden Mitanni prensi Kurtiwaza'ya kızını vererek, onu babasının tahtına oturtmuştu.

Mitanni devletinin bu ikinci kuruluşundan sonra Mitanni kralları artık hep Asur krallariyle mücadele etmişlerdi. Yeni Asur krallarından I. Adad-Nirari (M. Ö. 1304-1273) kitâbesinde zaptettiği memleketler arasında İrridi, Taidi gibi H. şehirlerini de sayar. Bir başka vesikasında da «Hanigalbad kralı Şatuara'nın oğlu Vasaşatta'nın kendisiyle yaptığı savaşta öldüğünü» bildirmekte ve: «O yardım istemek için Hattı'ye gitti, Hititli getirilen hediyeleri aldı, fakat yardım etmedi.» demektedir. Adad-Nirari'nin küçülttüğü bu Hitit kralı Muvatalli idi, onun Mısır'la Kadeş Savaşı'ndan Asur kralı faydalanarak Mıtanni topraklarına saldırmıştı. Daha sonra Asur kralı I. Salmanassar (M. Ö. 1272-1243) da Hanigalbad kralı Şatuara ile savaştığını bildirmekte ve Kargamış'a kadar Kuzey Suriye topraklarını ilhak ettiğini anlatmaktadır. Şatuara, tanıdığımız son Mitanni kralıdır. Bundan sonra Mitanni devletinden bahsedilmez.

HURŞİD PAŞA, Ahmed (ölm. Tesalya Yenişehri 1822), sadrâzam. Sırasıyle Vezir Selim Sırrı Paşa'nın, Reîsülküttâb Vezir Râsih Paşa'nın, Kapıtân-ı deryâ Damad Küçük Hüseyin Paşa'nın dâiresinde tahsil ve terbiye görüp yetişti. 1802'de bahriye sancak beyi pâyesiyle İskenderiye muhafızlığına gönderildi. Ertesi yıl vezir rütbesiyle Mısır vâlisi oldu. Fakat az sonra bu makama Kavalalı Mehmed Ali Paşa getirildi. İran cephesine gönderilip yararlık gösterdi. Selânik, Mora, Bosna, Niş vâliliklerinde bulundu. Âsî Sırplarla vuruştu. 5 Eylûl 1812'de sadrâzamlığa getirildi ve Nisan 1815'e kadar 2 yıl, 6 ay, 27 gün bu sıfatla imparatorluğu idare etti. Sırp âsîlerini temizleyerek Sırbistan'da asayişi sağladı. Bir yeniçeri hareketinde gevşek davranması yüzünden azledildi. Bir müddet Tekirdağ'a sürüldü. Sonra sırasıyle Anadolu, Haleb, Rumeli, Mora vâlıliklerine getirildi. Sonuncu görevde iken, Tepedelenli Ali Paşa isyanını bastırdı. Âsî vezirin başını kestirip İstanbul'a gönderdi. Mora'da Yunan ihtilâlinin patlaması üzerine gene serasker sıfatıyle âsîlerin üzerine yürüdü. Değerli bir kumandan olarak anılmaktadır.

HURŞİD PAŞA, Mehmed (1813 ?-Ankara 1882), Türk devlet adamı. Vezir Abdülcelilzâde Yahya Paşa'nın dâiresinde tahsil ve terbiye gördü. Hariciye mektubî kaleminde kâtip olarak devlet görevine başladı. İran sınır meselesi için oraya gitti. 1860'ta Keçecizâde Fuad Paşa'nın maiyetinde Şam'a gönderildi. 1863'te Kudüs mutasarrıfı, ertesi yıl vezir pâyesiyle Sayda (Lübnan) vâlisi, 1865'te Erzurum vâlisi oldu. Fakat Erzurum'a gitmeden maliye nâzırlığına atandı. Ertesi yıl Edirne vâlisi, 1869'da evkaf nâzırı, 1870'te Hicaz vâlisi oldu ve birinci rütbe Osmanî nişanı aldı. 1872'de yeni teşkil edilen Mamuretülaziz vilâyetine yollandı. Aynı yıl Sivas vâlisi, 1873'te sadâret müsteşarı, az sonra adliye nâzırı, 1874'te ikinci defa Edirne vâlisi, 1875'te Aydın (İzmir) vâlisi, 1877'de Haleb vâlisi ve az sonra ikinci defa sadâret müsteşarı, 1878'de ikinci defa adliye nâzırı oldu. Azledildi ve üçüncü defa adliye nâzırı olduktan az sonra Ankara vâliliğine getirildi. Mezarı Hacıbayram Câmii haziresindedir. Büyük oğlu Süleyman Bey, 1885'te Bükreş elçisi iken ölmüştür; Halıl Edhem Eldem (b. bk.)'in kayınpederidir. Küçük oğlu Hâlid Bey, Sultan Reşad'ın başmâbeyinciliğine kadar yükselmiş ve 1916'da ölmüştür. H. P.'nın Ankara'da hayır eserleri vardır. Matbaa-i Âmire'de basılan *İran seyahatnâmesi* pek değerli bir eserdir.

HURTADO DE MENDOZA [*urtado de mendotha*] **Diego** (Granada 1503-Madrid 1575), İspanyol devlet adamı, târihçisi ve şâiri. Escorial Sarayı'nın kütüphânesine önemli bir Yunanca ve Arapça elyazmaları koleksiyonu bırakmıştır. *Lazarillo de Tormes* (ad) adlı romanın ona âid olduğu zannedilir. *Historia de la Guarra de Granada* (Gırnata harbi târihi) [1627] adında bir eseri vardır.

HURÛFİLİK, Müslümanlığın inanç, ibadet ve muamelâtını tevil ederek ve İslâmî esaslara aykırı olarak kurulmuş uydurma bir din.

H.'e mezhep diyemeyiz; çünkü mezhep, bir dinin esas inançlarına (akaid, usûl-i dın) bağlı kalmak şartıyle furûda, yâni ibadetlerde, dünyevî muamelâtta, o dinin mukaddes kitabına, kitabı tebliğ eden ve açıklayan peygamberin sözlerine (hadis, sünnet), peygambere ulaşanların bir şeyde ittifakına (icmâ), yahut bir meseleyi kitap ve sünnete kıyaslamak, yahut da bunlara göre aklî bir hükme varmak üzere çıkarılan hükme (kıyas, akıl) dayanarak şekil bakımından ayrılmış yollara denir. H. ise, esas inançlarda bile İslâm dininden tamamiyle ayrılmaktadır.

H. ve kurucusu hakkında şimdiye kadar etraflı ve esaslı bir inceleme yapılamamıştır. Bu konuda en ciddî incelemeyi, Tahran Üniversitesi Pehlevî dili profesörü Sâdık Kiyâ'nın *Vâje-nâme-i Gurgânî* adlı eserinde bulmaktayız. Fakat bu eser, bilhassa Gürgân lehçesiyle Farsçayı mukayese etmeyi esas tuttuğundan, bu incelemeler, kitabın pek az bir kısmını kaplar. Clément Huart'ın *Textes Houroufîs avec Traduction*'u sekiz Hurûfî metnini ve Dr. Rıza Tevfik'in bir incelemesini ihtiva ederse de, hiçbir sûretle ihticaça yaramaz; Riza Tevfik'in incelemesi ise tamamiyle indî ve gayr-i ilmîdir.

H. 740 (1339-1340)'ta Esterâbâd'da doğan, seyyid, yâni Hz. Muhammed'in soyundan olan, Batınî olduğu anlaşılan Şeyh Hasan adlı birine intisap eden, H. 788 (1386)'de kurduğu dini yaymaya başlayıp, Azerbaycan ve İran'ın birçok yerlerini gezen, Calayırlı Sultan Üveys, vezir Zekeriyya, Sâhib-Sadr Şeyh Hâce gibi büyükleri bile kendisine inandıran, Gürgân lehçesiyle ve nesir olarak *Câvidân*, *Nevm-nâme*, *Mahabbet-nâme*, Farsça manzum bir eser olan ve *Câvidân-ı sagıyr*'den *Arş-nâme* adlı eserleri ve bir de küçük *Dîvân'ı* bulunan Şihâbeddin Fazlullah, yaydı-

ğı din yüzünden Şamahı'da tutuklanıp hapsedilmiş, 796 yılı Zilkadesinin altıncı günü (3 Eylûl 1394) Şeyh İbrahim adlı birinin fetvasiyle hapsedildiği Alıncak'ta öldürülmüş, cesedi, ayağına ip bağlanarak sokaklarda sürüklendirilmiş, cesedinin parçaları, müritleri tarafından alınıp gömülmüştür. 400 halifesi olduğu rivayet edilen ve halifelerinden Seyyid Şerif'in *Risâle - i maâdiyye*'sinde ve Fazl'ın en ileri gelen halifesi Aliyy'ül - Â lâ'nın halifesi Mîr Fâzılî'nin bir risalesinde Fazl'ın sekizinci, yahut dokuzuncu ceddinin Muhammed'ül - Yemânî adlı biri olduğu, nazarı dikkati çekmesi gerektir. Yemen ülkesinde H. III. (M. VIII) yüzyılın sonlarından i'tibâren Bâtınîlerin temerküz ettiklerini biliyoruz.

Bâzı sayıların mukaddes sayılması, bâzı harflere tekabül etmesi, bâzı harflerin çeşitli mânâlara gelmesi pek eskidir ve sanırız ki insanlığın iptidâî ve sihrî inançlarından kalmadır. Bu çeşit inançları, anlayışları, *Ahd - i Atîk* te bilhassa Hızkıyal ve Danyal bölümlerinde, *Ahd - i Cedîd*'de de «Yuhanna'nın Vahyi» nde açıkça görüyoruz. Hattâ bu kitap bize, ilk harfle son harfin, başlangıç ve sona delâlet ettiğini de bildiriyor (meselâ 1, 8. XXI, 6). *Kur'an - ı Kerim*'in yirmi dokuz sûresinin başlarındaki harflere de zaman zaman çeşitli mânâlar verildiği mâlûmdur. Hüseyn b. Mansûri l - Hallâc (H. 309, M. 922) ın gerek *Dîvân*'ında. gerek *Kitabu't - Tavâsîn*'inde harfterle sayılara, harflerin adetlere tekabülüne âid birçok kayıtlar bulunduğu gibi *Ahbr al - Hallâc*'da da hatt (çizgi) a, noktaya, harflere dâir sözlerin bulunduğunu, hattâ Fazl'ın kurduğu sistemde esas unsurlardan biri olan ve her şeyi, her mahlûku, bilhassa insanı ortadan ikiye ayırdığı farz edilen Hatt - ı İstivân'dan bile bahsedildiğini biliyoruz. Bu husustaki Bâtınî inanç da mâlûmumuzdur. İbn Arabî'nin *Fütûhât*'ında harflere büyük bir ehemmiyet verilmekte, bunun üzerinde ısrarla durulmaktadır. *Şeceretü'l - Kevn*'de insanın «İsm - i Muhammed» üzere yaratıldığı (kûfî yazıya göre baş «M», eller ve kollar «H», gövde «M», ayaklar «D») bildirdiği gibi, İbn Arabî'nin harflere dâir daha birçok risaleleri bulunduğu da bilinmektedir.

Fazlullah, bir sistem hâline konmamış, fakat pek çok bahsedilmiş olan, hattâ Ulûm - ı garibe ve Ulûm - ı hafiyye'den sayılan İlm - i hurûf u biliyordu. *Câvidan*'dan onun *Ahd - i Atîk* ve *Cedîd*'le de meşgul olduğunu anlıyoruz. Esasen de tasavvufta Bâtınî inançları benimseyen aşırı bir yola sülûk etmişti. Ruhî bünyesi bakımından da kendisine inanıyor, bir sahip - zuhûr olduğuna, Mehdî'liğine iman ediyor ve ettiriyordu. Kendisinden önce mevcut olan, mümkün olduğu kadar işlenmiş olan Hurûf bilgisini sistemleştirerek bu yeni dini kurmuştur.

Hurûfî inançları: H.'in temel inancı, Fazlullah'ı Allah tanımaktır; nitekim bütün Hurûfî kitaplarında, Sâhib - Beyan, Sâhib - Te'vîl yahut Fazl - ı Yezdan diye adı geçince sarahatla yahut remiz olan harflerle «azze fazluhu, cellet kelimetuhu. . .» gibi sözlerle te'lîh edilmektedir. Hurûfîlere nazaran dünyada üç devir vardır: Nübüvvet, İmâmet, Ulûhiyyet. Nübüvvet, Âdem Peygamber'le başlamış, Hz. Muhammed'le kemalini bulmuş ve tamamlanmıştır. İmâmet, Hz. Ali ile başlamış, On İki İmâm (b. bk.) ın on birincisi olan Hasan'ül - Askerî b. Aliyy'ün - Nakıy (H. 260 H. 873) ile bitmiştir. On ikinci imâm olan Mehdî, sırrolmuş, Fazl'ın zuhûruyla Ulûhiyyet devri başlamıştır. Fazlullah, On ikinci imâm olan, Şi'a'nın beklediği Mehdi'dir; Mesevîlerin beklediği Mesîh, Müslümanlarla Hıristiyanların gökten ineceğine inandıkları İsâ, odur. Mânâlar göğünden inmiş, beklenen gelmiş, kıyamet kopmuş, dünva, âhiret olmuştur. Hurûfîlere göre Fazl son zuhû dur; ondan sonra gelen her kâmil, onun hükmüne uyar; onun yolunu tutar; ondan sonra başka bir zuhûr olamaz.

Hurûfî inancında varlığın zuhûru sesledir; ses, gayb âleminden ayn âlemine, yâni kuvvet âleminden maddî âlemine gelen ve maddî surete bürünen her şeyde vardır. Cansızlarda ses, bilkuvve mevcuttur; cansız iki şeyi birbirine vurursak ses zâhir olur. Canlılarda bilfiil vardır; fakat insanda kemalini bulur, söz olur. Söz, sesin kemali ve gayesi olduğu gibi aslıdır da. Sözler harflerden meydana gelir; bu bakımdan sesin ve sözün aslı harftir. Hz. Muhammed, yirmi sekiz harfle konuşmuştur; *Kur'an* bu harflerle inmiştir. Arapçanın yirmi sekiz harfi vardır. Fazl'dan zuhûr eden *Câvidan* Farsçanın Gürgân lehçesiyledir. Farsçada otuz iki harf vardır; yâni Arapçada p, ç, j, g harfleri yoktur; fakat *Kur'an*'da bu harfler yerine «lâm elif» vardır; bunların yerini tutar; çünkü «lam elif» bast edilirse, yâni Arap alfabesine göre söylendiği gibi yazılırsa, tekrarlanmayan dört harf meydana çıkar: l, a, m, f. İnsanın yüzünde yedi siyah hat (kıllar) vardır: saç, iki kaş, dört kirpik. İnsan, anadan bunlarla doğduğu için bunlara Hutût - ı ümmiyye (=ana hatları) denir Erkek ergenlik çağına gelince, yüzünde yedi siyah hat daha belirir: Sağ ve sol yanlarda iki bıyık, iki sakal, iki burun kılları, bir de alt çenenin altındaki hat (enfaka). Bunlara Hutut - ı ebiyye (= baba hatları) denir; mecmuu on dört olur. Hâl ve mahal, yâni bu hatlar ve yerleri hesaplanınca yirmi sekiz eder. Saç ve çene alt hattı, istivâ ile, yâni ortadan ayrılınca ana ve baba hatları sekizerden on altı, hâl ve mahal itibâriyle otuz iki eder. Böylece insan, *Kur'an*'ın ve *Câvidan*'ın harflerinin mazharıdır. Fâtiha, bütün *Kur'an*'ın özüdür ve yedi âyettir; yedi de adı vardır. Yüzdeki yedi ana hatlarına mukabildir. «Amin denirse, yedi âyet sekiz olur; saç da sünnet veçhile ortadan ikiye ayrılırsa, sekiz olur. Fâtihada yedi harf yoktur; Havvâ'nın, yâni kadının yüzünde de yedi hat yoktur ve Fâtiha'ya bu yüzden Ümm'ül - kitâb denmiştir ve yine bu yüzden Fâtiha okunduktan sonra eller yüze sürülür. *Kur'an*'ın sırrı, yirmi dokuz sürenin başlarında geçen Hurûf - ı mukattaa'da, yâni söze girmeyen, tek tek okunan harflerdedir. Bu harfler, tekerrür etmemek üzere on dört harftir: Elif, lâm, rı, kâf, hı, yi, ayn, sâd, tı, sin, hı, mim, kaf, nun. Bu harfler bast edilince f, d, v harfleri de zuhûr eder ve on yedi olur. Bu on yedi harfe muhkemât, geri kalan b, t, peltek s, c, notalı h, peltek z, z, ş, dad, zı, gayn harfleri on birdir; bunlara da müteşâbihât denir. Seferde olmayan kişi farz olarak on yedi, seferde olan on bir rek'at namaz kılar ki bunlar, muhkemât ve müteşâbihât sayısına denktir. İkisinin tutarı yirmi sekiz eder. Abdestte yüzü yıkamak, ana ve baba hatlarının sırrına ermektir. Kolları yıkamak da öyledir; çünkü ellerde ön dörder mafsal vardır; yirmi sekiz eder. Bilekler ve kollarla otuz iki olur. Ayaklar da öyledir. Başa mesh etmek, istivâ sırrına ermektir.

H , namazı, abdesti, haccı, zekâtı, bütün dinî emir ve hükümleri yirmi sekiz ve otuz ikiye irca ederek âdeme, yâni insana tatbik ederler. Fazl'ı Tanrı zuhûru bildikleri için şehadette «Eşhedu en lâ ilâhe illâ Fazlullah» dedikleri gibi, ezan ve kametteki şehâdete de Fazl'ın adını katmışlardır. Namazlarda sûreden sonra otuz iki harfi tekmil için *Câvidan - ı sagıyr*'den, yâni *Arş - nâme*'den beyitler okudukları gibi, rükû ve sucûd tesbihlerinde «Sübhâne rabbiyel Fazl'il - azîmi ve bihamdihi, Sübhâne rabbiyel'a'lâ ve biham-

dihi» derler, teşehhüdde ve selâmda da Fazl'ın adını anarlar. Abdest dualarında da bu inançları belirten ilâvelerde bulunurlar. Hacları, Fazl'ın öldürüldüğü Alıncak'ta edâ edilir. Maktel-gâh dedikleri Fazl'ın öldürüldüğü yerde ihrâma bürünüp orayı yedi kere tavaf ederler; Mâran-şah (Yılanlar şahı) adını taktıkları Mîranşâh'ın yaptırdığı Senceriye kalesine üç kere yedişer taş atarak Şeytan'ı taşlamış olurlar. Bunları, bütün tafsilât ve hususiyetleriyle, Fazl'ın öldürülmesinden yirmi küsür yıl sonra yazılmış olan *İstivâ-nâme*'den öğreniyoruz. Sonraki kitapların kaynağı da bu kitaptır.

Fazl'ın en ileri gelen ve Halîfet'ullah, Vasıyy'ullah, Halîfe-i Fazl-ı İlâh, Vâkıf-ı esrâr-ı Serâir-i Kelâmullah, Aliyy-i Âliyy-i Â'lâ gibi lâkaplarla anılan ve övülen Emîr Seyyid Ali'nin kız kardeşinin oğlu olan ve Fazl'ın hayatını adım adım tâkip eden Emîr Gıyâseddin'in *İstivâ-nâme*'sinden, içlerinde Nesîmî (b. bk.) de olduğu halde Fazl'ın birçok halîfesinin, âhirete inandığını öğreniyoruz. Fakat Anadolu Hurûfîlerinin bir kısmıyla Bağdad Hurûfîlerinin, ölümden sonra cesedin çürüyüp âleme karışacağı, ölümden sonra bir yaşayışın olmadığı kanaatini güttüklerini de yine aynı kitaptan öğrenmekteyiz. Bâzı Hurûfîlerin de, namazı Fazl kıldı, orucu o tuttu, bize teklif yok dediklerini, bâzılarının da, dünya bize âhiret ve cennet kesildi, cennete teklif olamaz inancına saptıklarını, içlerinde tenâsuha inananların da bulunduğunu, aynı kaynak haber veriyor. Biz, âhiretin ve tabiatiyle ruhun mevcudiyetini kabûl eden Hurûfîlerin, toplumun nizâmını korumak için çalıştıklarını sanıyoruz; nitekim *Kur'an*'da geçen «fazl» sözlerinin hepsini kendisine mal eden Fazlullah da vasiyetlerinde Allah'tan bahsetmektedir; oysaki inananları, kendisini Tanrı tanımakta, kendisi de kendisini böyle tanımaktadır. Mîr Şerif adlı halîfesi, *Beyanü'l-Vâki* da denen *Risâle-i maâdiyye*'sinde, Yunan filozoflarından Hukemâya, şeriatçılardan tasavvufu benimseyenlere kadar bütün büyük tanınanların âhiret hakkındaki düşüncelerini hulâsa etmekte, kendisi de âhireti kabul eylemekte, sonra da öldürülüp ayağına ip bağlanarak ölüsü yerlerde sürüklenen Fazl'a Tanrı demekten çekinmemektedir. Biz, âhiretin ve ruhun olmadığını, teklifin kalktığını söyleyen Hurûfîlerin, inançlarını açıkça belirten Hurûfîler olduğunu sanıyoruz; bizce öbür sözler, kendilerinden olmayanlara karşı icâp ettiği için söylenmiş sözlerdir. Nübüvvet ve İmamet devri geçip Ulûhiyyet devri başlayınca, dünya âhiret olunca, teklifin kalkmasından daha tabiî bir şey olamaz. Burada şunu da işaret etmemiz gerekiyor: *Kur'an* Arapçadır; *Câvidan*'sa bir vahiy eseri de sayılamaz; çünkü Hurûfîlere göre, bu kitabı yazan, Tanrı mazharıdır; bu bakımdan Farsça, Arapçanın yerini tutmuştur; bu inançta, millî bir karakterin mevcudiyeti apaçık görünmektedir. Nitekim Fazl'ın halîfelerindenken ona, daha hayatında karşı durup Arap devrinin bittiği, Acem (İran) devrinin başladığını izhar ederek Noktavîlik (b. bk.)'i kuran ve Fazl'a inananlarca Mahmûd-ı Matrûd diye anılan zât, bunu açıklamaktan ürkmemiştir.

Esasları açıklanmış olan abdest, namaz, hac v. b. gibi ibadetlere gelince: Sanırız ki bunlara pek az bir zaman ve bir zümre tarafından riâyet edilmiştir. Esâsen Hurûfîlerin mütemadî takibe uğramaları, H. in kurulduğu yerlerden uzak düşmeleri, zaman geçtikçe Bâtınî inançları güden tarikatlara nüfûz edip onların hüviyetine bürünmeleri, bu ibâdet tarzlarının, hele hac töreninin yapılmasına imkân bırakmamıştır. Zaten muahhar kaynaklarda da bu hususlarda hiçbir kayıt ve işarete rastlamamaktayız.

Fazlullah öldürüldükten sonra H. pek sıkı bir tâkibe uğradı. Tımur'un oğlu ve Mîranşâh'ın kardeşi Şâhruh (ölm. 1447)'a 1427'de Herat'ta bir suikast teşebbüsünde bulunan Hurûfîlerden Ahmed Lor öldürüldü; üstünde bulunan bir anahtar, evinin bulunmasını sağladı. Takke dikmekle geçinen bir Hurûfî olduğu anlaşıldı. Konuşup görüştüğü kişiler yakalanıp öldürüldüler; cesetleri yakıldı. Bu arada Fazl'ın torunu Emîr Nûrullah, *İstivâ-nâme* sâhibi Emir Gıyaseddin ve başkaları sorguya çekildiler; uzun bir müddet muhakemeden sonra serbest bırakıldılar. Bu arada, meşhur sûfî Kasım-ı Envâr-ı Tebrîzî (b. bk.)'nin Ahmed Lor ile münasebeti anlaşılınca dilediği yere gitmesi emredildi, o da gitti.

Bir müddet sonra Fazl'ın kızı ve Yûsuf adlı bir Hurûfî, Karakoyunlu Cihanşah (ölm. 1467) zamanında Tebriz'de bir ayaklanma hareketine geçtiler. Kıyam bastırıldı; Fazl'ın kızı, beş yüze yakın Hurûfî ile tutulup öldürüldü; cesetleri yakıldı. Hurûfîlerin kıyam ederek hâkimiyeti ele geçireceklerine inandıklarını, bir «Gülbang-i Gazân» dan öğreniyoruz. Fakat İran'da tenkîle uğrayan Hurûfîler kendilerine Anadolu ve Rumeli'yi bir sığınak görmüşler, oralara göçmüşlerdi. Hoca İshak (ölm. 1892-1893), bir kaynak göstermeden, Fazl'ın en ünlü halîfesi Aliyyü'l-Â'lâ (ölm. 1419)'nın Anadolu'ya göçüp Hacı Bektaş tekkesinde oturduğunu, Bektâşîlere H. i telkin ettiğini *Kâşifü'l-Esrâr ve Dâfiü'l-Eşrâr*'da yazar. *Üss-i Zafer*'de ve 1826'dan sonra yazıldığı anlaşılan müellifi meçhul *İzhâru'l-Esrâr* adlı yazma eserde de aynı bilgi verilir. Fazl'ın öldürülmesinden 26 yıl sonra ölmüş olan Aliyyü'l-Â'lâ, Fazl'ın yanına gömülmüştür. Bu kadar bir müddet içinde Anadolu'ya geçmesi, bir müddet Hacı Bektaş tekkesinde oturması, tekrar dönüp Alıncak'a gelmesi, orada ölüp Fazl'ın yanına gömülmesi, akla pek sığmaz. Kaldı ki Fazl'ın hayatını, gittiği yerleri, görüştüğü kişileri, târih tesbit ederek bildiren, Aliyy'ül-Â'la'ya Nesîmî'nin iddialarını soran, cevaplarını kaydeden, Fazl'ın soyundan olup tâûnda ölenleri yazan *İstivâ-nâme* sahibi böyle bir şeyden bahsetmediği gibi, Aliyyül-Â'lâ'nın eserlerinde de böyle bir seyahatten bahsedilmiyor. Fakat Mîr Şerif, *Hac-nâme*'sinde, Anadolu'ya geçtiğini, Fazl'ın kitaplarını, H.'e dair kitapları Anadolu'ya gönderdiğini, getirdiğini, kardeşiyle Karadeniz kıyılarına kadar gittiğini bildiriyor. Fazl'ın halîfelerinden Nesîmî İmâdeddin'in Ankara'ya geldiği, Hacı Bayram'la görüşmek istediği, Oğlanlar şeyhi İbrahim (ölm. 1655)'in halîfesi Gaybî Sun'ullah tarafından sözlerinin zaptından meydana gelen *Sohbet-nâme*'de geçer. 1408'den önce Haleb'de derisi yüzülerek öldürülen bu şâirin Anadolu'da birçok yerleri gezdiği muhakkaktır. Biz, H.'in Anadolu'da yayılmasında, Rumeli'ye geçmesinde, Aliyyül-Â'lâ'nın değil, Mîr Şerif'in ve Nesîmî'nin müessir olduğu kanaatindeyiz. Nitekim halîfesi Refî'î, Preveze'de metfundur ve Bektaşîler, Nesîmî'yi kendilerinden saymakta, Alevîlerse yedi büyük şâirin biri olarak kabul etmektedirler.

Osmanoğulları ülkesinde H., XV. yüzyılda, saraya kadar nüfuz edecek bir kudret kazanmıştır. Fahreddin-i Acemî, Fâtih'in, H.'e temayülünü vezir Mahmud Paşa'dan öğrenmiş, şerîat adına buna karşı durmuş, Hurûfîleri Edirne'de Üçşerefeli câmiinin müderrisi bulunduğu sırada diri diri yaktırmıştır. *Nişancı Târihi*, Kanûnî devrinde Hurûfîlerin, Osmanoğulları ülkesinden sürüldüklerini kaydeder.

Bütün bu tenkîl hareketlerine rağmen, XVI-XVII. yüzyıllarda H., Bektaşîliğin aslî inançlarından olmuş, bir yandan Bektaşîler arasından, bir yandan müstakil olarak

mümessiller yetiştirmiştir. Bektaşîlerce ikinci pîr tanınan Bâlî Sultan (Balım Sultan), bir nefesinde, İstıvâ, Seb'al-Mesânî, Muhkemât gibi inançlarını belirten terimleri kullanır. Otman Baba onun kolundan gelenlere kutup tanınan Akyazılı İbrahim, onun dervişlerinden, *Fazilet-Nâme* sahibi Yemînî, Muhyiddin Abdal, Hurûfî inançlarını yaymaktadırlar. Yûsuf Sine-Çâk'in kardeşi ve dîvân edebiyâtının kudretli bir mümessili olan Hayretî (ölm. 1534), Muhitî (doğ. 1553), onun halîfesi Arşî (1562-1621), *Miftâhu'l-Gayb* adlı manzum bir risalesi ve *Dîvân'ı* bulunan Misâlî, Rûhî-i Bağdâdî (ölm. 1605-1606), Rûhî'nin Bağdad'da bulunduğu sırada deftardar olan Âlî, Mîr-alemlik rütbesine kadar yükselen Celâl Bey de H. inançlarını benimsemiş kişilerdir.

Bektaşîlerin XVI. yüzyılda yetişenlerinde H., pek barizdir; asıl Bektaşîlik, H.'e nisbetle geri bir plândadır. Son Bektaşîlerde, meselâ Hamzavîlerce kutup tanınan Seyyid Abdülkaadir-i Belhî (1923)'ye de intisab etmiş olan Mıhrabî İbrâhim Baba'da âdetâ bir göreneğe uyuş, bunu da biliyorum deyiş kabilindendir.

Mevlevîlikte de XVI. yüzyıldan i'tibâren Hurûfî te'sirleri vardır. Ağazâde Mehmed Dede (H. 959, M. 1652-1653, Siyâsî Dede (H. 1122; M. 1710), Esrar Dede (H. 1211; M. 1796-1797), hattâ Bahâriye şeyhi bestekâr, şâir ve ârif Hüseyin Fahreddin Dede (H. 1329; M. 1911) gibi büyüklerin şiirlerinde Hurûfî terimlerine rastlanırsa da, Mevlevîler de Melâmî-Hamzâvîler gibi bu terimleri, ancak geleneğe uyup kullanmışlardır ve bunlarda Fazl, hiçbir vakit ön plânda bulunmamış, hattâ Hurûfî terimlerini havi şiirlerde bile adı geçmemiştir.

Hurûfî metinlerinin yazıldığı yerlere nazaran Hurûfî merkezleri, Rumeli'de Arnavutluk ve bilhassa Ergirikasrı, yahut Ergiri (Yanya vilâyetinde livâ merkezi;Arn. Gjirokastër); Mısır'da İskenderiye, Anadolu'da Akçahisar ve Osmanlı devletinin merkezi olan İstanbul'dur. Tire'nin de XVI. yüzyılda H. faaliyetinin bir merkeki olduğunu biliyoruz. Devlet Arşivindeki belgeler, XVI-XVIII. yüzyıllarda Filibe, Tatarpazarcığı, Ahyolu, Anadolu'da Eskişehir ve Sivas bölgelerinde Hurûfîlerin bulunduğunu göstermektedir.

Hurûfîliğin ana metinleri: Hurûfîlerin esas kitabı Fazlullah'ın *Câvidan-nâme*'si, *Nevm-nâme*, *Mahabbet-nâme*, *Arş-nâme* adlı eserleri, Aliyyü'l Â'lâ'nın *Tevhid-nâme*, *Kıyamêt-nâme*'si, Fazl'ın halîfelerinden Mîr Şerif'in *Hac-nâme*, *Mahşer-nâme*, *İsmü Müsemma*; *Beyânü'l Vâki* yahut *Risâle-i maâliyye*'si, yine halîfelerinden Emir İshâk'ın *Hâb-nâme*, *İşâret-nâme*, *Zübdetü'n-Necât* adlı kitapları, Çhâr Yâr diye anılan dört Kemal'den biri, belki de Kemâlü'l-Kaytağ'ın *İtâat-nâme*'si, Aliyyü'l Â'lâ'nın halîfesi Mîr Fâzılî'nin *Risâle*'si, *Şerh-i taksîmât*'ı, onun halîfesi Dest-Borîde Muhammed Mirzâ'nın halîfelerinden Câvîdî'nin risâleleri, Câvîdî'nin halîfesi Hamza'nın *Câvidan*'a hâşiyesi, Nesîmî'nin *Dîvân*'ı, *Mukaddimetü'l-Hakaik*'ı, Nesîmî'den mustahlef Refî'î nin *Beşâret-nâme* ve *Genç-nâme* adlı mesnevîleri, Abdülmecid b. Ferişteh İzzeddin'in *Işk-nâme* ve *Âhiret-nâme*'si, Muhitî (doğ. 1553)'nin risâleleri ve *Dîvân*'ı, Hamza'nın halifesi Işkurt Muhammed Dede'nin *Salât-nâme*'si, Muhitî'ye mensûp olan Arşî'nin *Dîvân*'ı, Mısâlî'nin risâleleri ve *Dîvân*'ıdır. Fazl'ın hayatını aydınlatan kitaplar arasında Emîr Gıyaseddin'in *İstivâ-nâme*'siyle Seyyid İshak'n *Hâb-nâme*'si birinci derecede gelir.

Azerbaycan'dan Anadolu'ya yayılan ve Rumeli'ye geçen H., hicrî XV. yüzyıldan i'tibâren Farsçayı bırakıp Türkçeyi kabul etmiş, Nesîmî, bir dîvân teşkil edecek kadar Türkçe şiirler yazmış, *Mukaddimetü'l Hakaik*'ı Türkçe ve mensur olarak tedvîn etmiş, halîfesi Refî'î mesnevîlerini Türkçe yazmış, Abdülmecid *Işk-nâme*'yi ve *Ahiret-nâme*'yi Türkçeye çevirmiş, 1495-1496'da doğan, yahut o târihte Otman Baba'ya uyanlarca kutup tanınan Akyazılı İbrahim-i Sânî'ye mensup Yemînî, manzum *Fazilet-nâme*'sini Türkçe yazmış, daha önce de Otman Baba Vilâyet-nâmesi (*Vilâyet-nâme-i Şâhî*) dervişlerinden Küçük Abdal tarafından Türkçe yazılmış, Muhyiddin Abdal, Hurûfî inançlarını heceyle ve mâni tarzında yazdığı dörtlüklerle dile getirmiş, Kasîmî de aynı yolu tutmuştur. — Abdülbaki Gölpınarlı

HUS, Jan (Husinec, Bohemya 1369-Konstanz 1415), Çek din reformcusu. Rahiplik ve Praha Üniversitesi'nin rektörlüğünü yapmıştır (1402). İngiliz din reformcusu Wyclif'in fikirlerini benimseyerek, bunları vaızlarında yaymış, böylece vaızları Roma hiyararşisine karşı ithamnameler hâline gelmiştir. H.'un yaydığı fikirler aynı zamanda bağımsız bir Bohemya kurmak isteyenlere de ilham kaynağı olmuştur. H., 1411 ve 1412'de aforoz edilmiş olmasına rağmen, Çek amme efkârı tarafından desteklenmiştir. 1414'te Konstanz konsili huzuruna davet edilmiştir. İmparator Sigismund'un kendisine verdiği himaye vesikası ile Konstanz'a gitmiş, fakat imparator orada tevkif edilmesine itiraz etmemiştir. Sapıklıkla itham edilerek ölüme mahkûm edilmiş, fikirlerini geri almayı reddedince diri diri yakılmıştır. Bohemya ona bir yurtsever ve dini uğrunda ölen bir kahraman gözü ile bakmıştır. Yazar olarak da beliren H., Çek dilinin imlâsını tesbit etmiş ve edebî dili ıslah etmiştir.

HUSAK, Gustav (doğ. Dúbravka 1913), Çekoslovak politika ve devlet adamı. II. Dünya Harbi'nde Slovak direnme teşkilâtında görev almış, 1945-1951 yıllarında Slovak milliyetçiliğinin temsilcisi olarak bu görevlerinden uzaklaştırılarak, Komünist Partisi'nden kovulmuş ve müebbet hapse mahkûm edilmiştir. 1960'ta aftan yararlanan H., 1963'te siyasî haklarını da kazanmıştır. 1968 yılı Nisan'ında Černık hükûmetinde başbakan yardımcılığı görevine getirilmiştir. A. Dubček'in girişmiş olduğu reformlara karşı direnmiş ve özellikle Slovakya'nın muhtariyeti uğrunda çalışmıştır. Varşova Paktı devletlerine bağlı silâhlı kuvvetlerin müdahalesi (21 Ağustos 1968)'nden sonra Slovak Komünist Partisi birinci sekreterliğine getirilmiştir. Müdahaleyi tasvip etmemekle beraber birçok hak ve imtiyazlar vermekten geri durmamıştır. 1968 yılı Eylûl ayında Çekoslovak Komünist Partisi başkanlık kurulu üyeliğine getirilen H., Dubček'i Komünist Partisi birinci sekreterliğinden uzaklaştırmıştır.

G. HUSAK

HUSAR (Mac. Huszár < Sırp-Hırv. *chusar* = hırsız), Macaristan'da hafif süvarilere verilen ad Mâtyás (b. bk.) devrinde H.'lar ağır zırhlı süvariler olarak savaşlarda görev almışlardır. Fakat sonradan H. birlikleri keşif görevlerinde kullanılmışlardır. H.'ların özel silâhları ve Macar motifleriyle süslü özel giyecekleri vardı. 1688 yılında Avusturya ve Bavyera ordularında ilk defa olarak Macaristan'dan gönüllü yazılmış H. alayları kullanılmıştır. 1714 yılından

sonra diğer Avrupa devletleri de H. alayları kurmuşlardır. Özellikle Prusya ordusunda H 'lar önemli bir rol oynamışlardır. 1919 - 1920 yıllarına gelinceye kadar Alman ordusunda 21 H. alayı vardı.

Macar millî kıyafetine dayanan H. üniforması bütün Avrupa'da yayılmıştır. Bu üniformanın sutaşı ile süslenmiş olan uzun etekli caketine *dolman* adı verilirdi (Mac. *dolman* kelimesi Türkçeden alınmıştır). H.'ların başlıkları kürklü bir kalpaktı. Bu başlıklara bir süre kalpak adı da verilmiştir. H.'ların en tipik silâhı kılıçtı. Yabancı ordularda yer alan H. alayları da kılıç ve daha sonra mızrak kullanmışlardır.

HUSÇULUK: bk. HUS, Jan.

HUSKVARNA, İsveç'te Vetter gölünün güney ucunda bir şehir. Nüfûsu 14 200 (1966) dür. Şehirde eski bir silâh fabrikası, değirmenler, dökümhâneler ve 111 m yüksekliğindeki H. Çağlayanları'nda bir hidroelektrik tesisi bulunmaktadır. Silâh fabrikasında bisiklet ve dikiş makinaları da imâl edilmektedir.

HUSREV BEY, Gazi (1480 ? - 1541), Kanunî Sultan Süleyman zamanındaki fetihler sırasında Avrupa topraklarında büyük hizmetleri geçen bir Türk beyi. Babası, II. Bayezid'in damadı olup, Kölemenler ile yapılan bir çarpışmada (1485) şehit düşen Ferhad Bey'dir. Annesi, II. Bayezid'in kızı Selçuk Sultan'dır. Bu sebepten, H. B., Sultanzâde diye de anılmıştır. Selçuk Sultan, babasının sağlığında ölmüş ve İstanbul'da Beyazıd Câmii yanındaki hususî bir türbeye gömülmüştür.

H. B.'in doğum târihi kesin olarak belli değildir. Babasının Serez'de sancak beyi olarak bulunduğu sırada, 1480 yılında doğduğu tahmin edilmektedir. Babasının ölümünden sonra İstanbul'a geldiği, sultan çocuğu olması dolayısıyla bu şehirde iyi yetişmesine çalışıldığı da hakkındaki tahminler arasındadır.

Hayatının büyük kısmı savaş alanlarında geçen H. B.'in, bu yoldaki ilk önemli başarısı, Belgrad'ın Türk ordusu tarafından fethi sırasında olmuştur. O sırada Belgrad kalesini büyük toplarla dövmekte olan sadrâzam Pîrî Mehmed Paşa, Sırpların Zemun dedikleri Zemlin (Semlin) kalesine topçu kuvvetleri ile birlikte H. B.'i göndermiştir. Sava'nın öteki yanında bulunan kale, şiddetli bir topçu ateşine tutulduktan sonra ele geçirilmiştir. İşte, bu kalenin H. B. tarafından fethedilmesinden sonradır ki, Belgrad, kolayca düşürülmüştür.

Bu başarısından sonra Bosna sancak beyliğine getirilen H. B., bu vazifede dört yıl kalmış, Knin, Skradin ve Ostrovica kalelerini, bu vazifede bulunduğu yıllarda ele geçirmiştir (1522 - 1523). Kuşattığı Yayçe (Jajce) kalesi önünde düşmanla yaptığı çarpışmada başarı elde edemeyince Bosna vâliliğinden azledilen, ancak aynı yıl içinde yeniden bu vazifeye getirilen H. B., 1533 yılı sonlarına kadar süren bu ikinci Bosna vâliliği sırasındahem Kanunî Sultan Süleyman'ın seferlerine katılmış, hem de kendi birlikleriyle savaşmak suretiyle yeni yerler ele geçirmiştir.

H. B.'in büyük bir hizmeti de Mohaç (Mac. Mohács) savaşında olmuştur. Savaş için Yahya Paşaoğlu Bâli Bey ile H. B. tarafından hazırlandığından bahsedilen ve çarpışma sırasında tatbik edilen plânın başarı kazanmasında bu iki Türk kumandanının rolü büyük olmuştur.

H. B., bu büyük başarıdan sonra, Bosna, Dalmaçya, Hırvatistan ve Slavonya'da, çoğu askerî bakımdan değer taşıyan birçok kaleyi de fethetmiştir. Önemli bir askerî başarısı da, yıllarca önce ele geçiremeyip Bosna vâliliğinden azline sebep olan Yayçe (Jajce)'yi almasıdır. Ferdinand'ın, Budin üzerine gönderdiği kuvvetlere karşı durup, devlet sınırlarının korunmasında da büyük yararlıklar göstermiştir.

1533 - 1536 yılları arasında Semendire (Sırp. Smederevo) sancak beyliği vazifesini yapan H. B., daha sonra yeniden Bosna sancak beyliğine getirilmiştir ki, bu son vazifesi ölümüne kadar devam etmiştir.

Mohaç zaferi sonunda Macar krallığının yıkılması üzerine, ortaya krallık iddia eden birtakım kimseler çıkmış ve Türk ordusu bu türedileri temizlemek için Hırvatistan, Slavonya ve Dalmaçya'da bâzı savaşlar ve fetihler yapmak zorunda kalmıştı. Bu çarpışmalar ve fetihlerde en büyük hizmet görenlerden biri de H. B. olmuştu.

H. B.'in Klis'in fethindeki hizmeti de önemlidir. Bosna sınırında ve Avusturyalıların elinde bulunan bu kale, o sıralarda bir eşkıya yatağı hâlinde idi. H. B., bu pürüzü ortadan kaldırmak üzere, kethüdası Murad Gazi ile birlikte Klis üzerine yürüdü. Türk taarruzları başladıktan sonra, kaleyi kurtarmak için 5 000 kişilik bir yardım kuvveti gönderilmişti. Fakat H. B.'in kuvvetleri bu düşman birliğini bir hamlede bozguna uğrattı. Çarpışma sırasında kumandanları da öldü. Ölen kumandanın kafasının bir mızrağa geçirilip kaledekilere gösterilmesi, düşmanın bütün ümidini kırdı. Böylece Klis teslim alınmış oldu.

1538'de Venedikliler Obrovac ile Ostrovica'yı ellerine geçirmişler, buna karşılık H. B.'in orduları da Trogir, Nadin, Vrana ve Dubica kalelerini zaptetmişlerdi. Ancak, bu kalelerin ele geçişinde H. B.'den çok Murad Bey'in hissesi olmuştur. Çünkü o sıralarda H. B. Bosnasaray (Sarajevo) daki büyük eserlerin meydana getirilmesi ile daha fazla meşgul oluyor, savaş işlerine daha az zaman bulabiliyordu.

Fetihlerinin çoğunu Bosna vâliliği sırasında yapan ve bu savaşlarda gösterdiği yiğitlikleriyle bir kahraman olarak tanınan H. B.'e candan bağlı bulunan Bosna halkı, bu büyük askerin eceliyle ölümünü bir şehitlik şeklinde değerlendirmiştir. Bu yüzden de ortaya H. B. ile ilgili birçok efsaneler çıkmıştır. Uzun yıllar halk arasında yaşayan bu şehitlik rivayetlerinin biri, H. B.'in Karadağ'da, devlete karşı ayaklanan bir kabîle ile yaptığı bir çarpışma sırasında şehit düştüğüdür.

H. B., Bosna'yı bir Türk - İslâm beldesi hâline getiren insan olduğu içindir ki, nâmı o bölgede yüzyıllarca yaşamıştır. Bugün bile Yugoslavya'daki Türkler ve hattâ Türk olmayan Müslümanlar, H. B.'e karşı, âdetâ bir evliyaya duyulacak derecede saygı beslemektedirler.

Sağlığında hazırlamış olduğu türbeye gömülen H. B., Kosova Savaşı ile başlayan Bosna fethinin tamamlayıcısıdır. Hattâ sadece Bosna fethinin tamamlayıcısı olarak kalmamış, vilâyetin kuzey ve batı sınırlarını da bir hayli genişletmiştir.

Bu değerli askerin savaşlardaki kahramanlığı ve ustalığı ile haklı olarak kazandığı şöhretin yanında, bir de, kültür alanında yaptığı büyük hizmetler vardır. Sonradan Bosna vilâyetinin merkezi olan Bosnasaray'ın bir ilim ve ticaret merkezi hâline gelmesinde H. B.'in rolü büyüktür. O şehirde yaptırdığı yapıların en önemlisi Bey Câmii (Begova džamija) ile Gazi Husrev Bey Medresesi'dir. Bu medrese, yüzyıllar boyunca İslâm dini ve edebiyâtında büyük isimler yetiştirmiştir. Bu büyük ve târihî eserinden başka, H. B., hankah, imaret, misafirhâne gibi daha birçok

müesseseler meydana getirmiştir. Bu yolda büyük bir hizmeti de sahip bulunduğu çok zengin araziyi, bu müesseseler için vakıf bırakmasıdır. Yaptırdığı bedestenler ve hanlar ile de o bölgenin iktisadî hayatı üzerinde önemli roller oynamıştır.

Osmanlı târihinin fetihler devrinin bu değerli beyi fakirlere karşı sınırsız merhameti ile de meşhurdur. Büyük bir musamaha ve adalet duygusu da, sahip bulunduğu meziyetler arasındadır. H. B.'in bu büyük vasıflarından sadece Müslümanlar değil, Hıristiyanlar da faydalanmışlardır. Bosna Hıristiyanlarının yüzyıllarca kendisini minnet ve şükran duyguları ile anmalarının sebebi budur.

1697'de Bosna'yı ele geçiren Savoia'lı Eugen, büyük bir kinle Bosnasaray (Sarajevo) ı ateşe verdiği zaman, H. B.'in vakıflarını hem yağma ettirmiş, hem de yaktırmıştır. Bu kıyıcı davranıştan kurtulan eserler sadece câmi, medrese ve hamamdır. Buna rağmen H. B.'in vakfı, Bosna - Hersek vakıflarının en zengini ve en önemlisi olma vasfını kaybetmemiştir.

HUSREV MEHMED EFENDİ (Biyogr.) : bk. MEHMED EFENDİ, Molla Husrev.

HUSREV PAŞA (ölm. Tokat 1632), Osmanlı sadrazamı. Aslı Bosnalıdır. Saraya alınıp çeşitli iş kademelerinde çalıştıktan sonra silâhtarlık ve yeniçeri ağalığı vazifelerinde bulundu. Bu vazifede ilk mühim hizmeti, Erzurum'da ayaklanmış olan Abaza Mehmed Paşa ile Kayseri sahrasında yapılan savaş (1624) ta âsî Abaza'nın yenilmesindeki büyük rolüdür.

1625'te Bağdad'ı İranlılardan geri almak üzere vazifelendirilen Serdar Hâfız Paşa'nın ordusunda bulundu ve 1626'da kubbe veziri oldu. Bir müddet sonra kendisine Diyarbekir eyâleti verildi. 1628 Nisanında sadrazamlığa tâyin olunan H. P., ilk önce askeri bir disiplin altına soktu, yeniçeri ocağındaki suistimallere son verdi. Bu başarıları ile namı etrafa yayılınca, âsî Abaza Mehmed'e tâbi bulunanlardan bir kısmı kendi tarafına geçmeye başladılar. Sonra seçkin bir kuvvetle Tokat'tan Erzurum üzerine yürüyüp şehri kuşattı. Sadrazama mukavemet edemeyeceğini anlayan Abaza Mehmed, teslim olmak zorunda kaldı. Bu suretle 8 yıl devleti uğraştıran bir hainin sebep olduğu gaile sona ermiş oldu. H. P., Abaza Mehmed'i teslim almaya çalışırken, Osmanlılardan önce Erzurum'u ele geçirmek için hareket etmiş bulunan İran ordusu da pusuya düşürülmüş ve kumandanları Şemsî Han, tutsak edilmişti. H. P., yanında iki de esir bulunduğu halde ve büyük bir zafer alayı ile İstanbul'a döndü (8 Aralık 1628).

1629'da Bağdad'ı almak için yeniden sefere çıkan, ancak o sıralarda görülmemiş şekilde yağan yağmurlar dolayısıyla o yollardan geçip Bağdad'a ulaşmanın imkânsızlığını gören H. P., İran'a yürüyüp şahın ordularını yenmeyi ve böylece Bağdad'ı savaşsız ele geçirmeyi düşündü. İleri sürdüğü bir birliğin bir İran ordusunu yenmesinden sonra Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan'da bulunan şah, şehri terk ederek dağlık bölgelere çıktı. 1630 yılında Hemedan'ı böylece ele geçiren H. P., İranlıları Bağdad'ı geri vermeye râzı etmek için, hiç acımadan Hemedan'ı ve Dergezen'i ateşe verdi. Fakat İran şahı boyun eğmedi. Üstelik dağlık bölgede giriştiği yıpratma mücadelesi ile Osmanlılara hayli kayıp verdirdikten başka, arka yolları keserek ordunun iaşe ikmalini de zor duruma sokmaya muvaffak oldu.

H. P., İsfahan ovasına inmek için, dağlık bölgeden büyük güçlükler ile ve bir hayli de kayıp vererek 12 gün yol almak zorunda kaldı. Fakat İran şahı, orasını da tahrip edip kuvvetlerini çekmişti. Osmanlı ordusu sonu gelmeyen bu mücadeleden yorulmuştu. H. P., bu durum karşısında geri çekilme emrini verdi ve Osmanlı ordusu büyük bir kayba uğramadan çekildi.

H. P., doğrudan doğruya Bağdad üzerine yürümeye karar vermişti. Fakat daha önceden İran şahına bir mektup gönderip barış teklifinde bulundu Böylece şehri savaşsız almak istedi. Şah ise Bağdad'ı vuruşup yenilmeden teslim etmek niyetinde değildi. Bunu öğrenen H. P., Bağdad'ı muhasara etti ise de, bir netice alamayınca çekilme emri vermek zorunda kaldı. Bu başarısızlığın verdiği üzüntüyle bâzı kumandanlarını, haksız yere idam ettirdi. Kış da bastırmış, Kürt aşiretleri de H. P.'nın aleyhine dönmüşlerdi. Bu durum karşısında, kışı oralarda geçirip baharda yeniden harekete geçmeyi düşünerek İstanbul'dan para ve asker istedi ise de, ne baharda, ne de yazın esaslı bir harekete imkân bulamadı. Bu başarısızlıkları sadrazamlıktan azline sebep oldu ve yerine, ikinci defa, Hafız Ahmed Paşa getirildi.

Ordu içinde bâzı birlikler, sadrazamlıkta yapılan bu değişikliği dinlemek istemediler. Fakat H. P., askeri yatıştırmaya muvaffak oldu. O sıralarda hastalandığı için Tokat'ta istirahat etmekte idi. Fakat çevredeki birçok yerde H. P.'nın yeniden sadrazam olması için girişilen hareketler genişlemekte idi. Padişah ise bu karışıklıklarda baş sorumlu olarak H. P.'yı görüyordu. Bu sebeple, Murtaza Paşa'ya Diyarbekir eyâletini ve H. P.'nın öldürülmesi vazifesini verdi. Murtaza Paşa Tokat'a gelince H. P.'nın kuvvetleri ile savaşmak zorunda kaldı. Bu çarpışma sonunda Murtaza'nın kuvvetleri püskürtüldü. Ancak, padişahın fermanını alan Tokat kadısının tedbirleri ile Murtaza Paşa'nın kuvvetleri H. P.'nın kaldığı sarayı kuşattılar. Bunun üzerine âkıbetine râzı olan H. P., fermana boyun eğerek namazını kılıp cellâda boynunu teslim etti.

HUSREV PAŞA, Mehmed (1756? - İstanbul 1855), Osmanlı sadrazamı. Aslı Abazadır. Çocuk yaşta iken köle olarak İstanbul'a getirilmiş, sonra enderûna kabul edilmiş ve zamanla, Kapdan - ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın önce mühürdarı, sonra kethüdası olmuştur. 1801 Martında Osmanlı ordusu Mısır'ı Fransızların elinden kurtarmak için harekete geçtiği sırada, karaya çıkarılmış 6 000 kişilik kuvvetin başında bulunmuştur. Küçük bir İngiliz kuvvetinin kendisine yardım ettiği bir hareket sonunda Reşid'i ele geçirmesi, Fransız birliklerinin Türk - İngiliz kuvvetlerinin eline esir düşmeleri gibi başarıları üzerine H. P.'ya vezirlik rütbesi ile İzmit sancağı verilmiştir. 1801 Eylûlünde de Mısır vâliliğine getirilmiştir.

H. P., büyük çoğunluğu Arnavut olan askerlerin meydana getirdikleri kuvvet ile bir iş yapılamayacağını anlamıştı. Nizâm - ı Cedid'i kurmaya çalışması bundan ileri geliyordu. Bu arada Rumeli'den gelen bu başıbozukların maaşlarını de kesmesi, Arnavutların ayaklanmalarına sebebiyet verdi. H. P., kurduğu Nizâm - ı Cedid'e güvenmekte idi. Fakat bu kuvvetler Arnavutlara yenilince, âsîler, kaleyi ele geçirdiler ve H. P.'nın konağını kuşatıp ateşe verdiler. Kendisini zorla kurtaran H. P.'nın Mısır vâliliği bu suretle bir yıldan biraz fazla devam etmiş oldu. Mısır'da da Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Kölemenler hâkimiyeti başladı.

H. P. bu başarısızlık üzerine Selânik sancağına tâyin edildi. Diyarbekir'de ve birkaç vazifede bulunduktan sonra, 1806'da başlayan Türk - Rus savaşı sırasında bâzı hizmetler gördü. 1811'de kaptan - ı deryalığa getirildi. Rusya ile savaş devam etmekte olduğundan Karadeniz'deki hareketlere katıldı. 1818'de bu vazifeden alınarak Trabzon eyâletine, sonra Erzurum vâliliğine ve 1820'de de doğu seraskerliğine tâyin edildi. Huzursuzluk kaynağı olan Kürt kabilelerine karşı giriştiği harekette, Bayezid sancağı mutasarrıfını lüzumsuz yere azletmesi, aleyhine bir durum yarattı. Bundan faydalanan İranlılar Bayezid, Bitlis ve Erciş'i ellerine geçirdiler. Bu başarısızlıkları, kendisinin yeniden Trabzon vâliliğine verilmesine sebep oldu.

H. P., Mora'da meydana gelen ayaklanmanın bütün adalara yayılmaması için girişilen gayretler sırasında yeniden donanmanın başına getirildi (1822). Moralı âsîlerin, deniz ile bağlarını kesme vazifesini başarı ile yaptı.

Daha sonra, Akdeniz Boğazı'nın Anadolu kıyısını koruma vazifesi ile birlikte Anadolu vâliliğine tâyin edilen ve 1827'de Asâkir - i Mansûre seraskerliğine verilen H. P., bu vazifeye başlar başlamaz, donanmanın başında iken yetiştirdiği nizamiye taburunu serasker kapısına aldı. Bu tabur, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yeni usûllerle meydana getirilmiş bir birlikti. Bunlarla birlikte öteki birlikleri de yeni usûle göre yetiştirmeye başladı. Bu birliklere sultanın önünde yaptırdığı tâlim beğenilince, usûlün bütün orduda uygulanmasına emir çıktı.

Devletin siyasetinde birinci adam olmak isteyen, bunun için de durumdan entrikalar çevirip mühim şahsiyetleri, çeşitli yollarla başkentten uzaklaştırmak için çalışan H. P., çok haris bir insandı. Rusya savaşında sadrazamı cepheye gönderttikten sonra (1828), sonunda mevkiinden alınmasını ve yerine eski kölelerinden Reşid Mehmed Paşa'nın getirilmesini de sağladı. Ancak o, böyle tâyinler ve aziller ile uğraşırken, Ruslar hızla yürüyerek Edirne'ye yaklaşmaya başlamışlardı. H. P., padişaha, barıştan başka çare olmadığı telkininde bulundu ve sonunda bu barış yapıldı.

Bu hâdiseler sırasında H. P.'nın nüfûzu en yüksek dereceye çıkmıştı. O kadar ki, Bâbıâli, ona danışmadan bir iş yapamaz hâle gelmişti. Bâbıâli de, kendisine mutlak şekilde boyun eğmeyecek durumda olanları birer birer vazifelerinden uzaklaştırıp yerlerine, çoğu eski köleleri olan kimseleri getirdi. Onun zulmüne uğrayanlar arasında eski sadrazamlardan Selim Mehmed Paşa da vardı. Selim Mehmed, sadece mevkiinden olmamış, aynı zamanda vezirlik rütbesi de kendisinden alınmış ve kapıcıbaşılığa indirilmişti.

H. P., nüfûzunun bu kadar yükseldiği bir sırada, seraskerlikten azlolunup (1837) Meclis - i Vükelâ reisliğine getirildi (1838).

Bu sıralarda II. Mahmud ölmüş ve yerine henüz 17 yaşlarında bir genç olan Abdülmecid geçmişti. H. P., bu değişiklikten faydalanarak sadrazamlık mevkiini elde etti ise de, bu mevkide uzun zaman kalamadı ve yaşlılığı ileri sürülerek azledildi. Tanzimat hareketine karşı olarak tanındığı için de azlinden sonra, başkalarıyla münasebet kurması yasak edildi ve bunun sonucu olarak son zamanlarını yalısında geçirmeye mecbur kaldı. Hayatının bu son zamanlarında hakkında rüşvet alma dâvâsı açıldı ve neticede, bundan sonra devlet işlerinde kullanılmamasına, iki yıl nezaret altında bulundurulmasına, vezirlik rütbesinin geri alınmasına, iki yıllık bir süre için Tekirdağı'na sürgün edilmesine (1840), tahsisatının kesilmesine karar verildi. Padişahın affı ile 1841 Kasımında Tekirdağı'ndan İstanbul'a döndükten bir müddet sonra seraskerliğe getirildi (Ocak 1846). Bu fırsattan faydalanarak vaktiyle kendisinden hesap soranlarla uğraştı. Eskiden yaptığı gibi yine adamlarını mevkilere getirmeye başladı. 1846 yılı sonlarında seraskerlikten alındı. Nihayet 90 yaşını aşmış olarak öldü. Eyüp'te Bostan İskelesi'nde kendisi tarafından yaptırılmış olan türbeye gömüldü.

H. P., büyük bir servet bırakmıştır. Eyüp'te bir kütüphâne, çeşitli yerlerde 4 çeşme, bıraktığı vakıflar arasındadır.

Çok haris bir insan olan H. P., iktidar düşkünlüğünü, sultanın menfaatları ile birleştirmesini bilecek kadar kurnazdı. Aynı zamanda iki yüzlü bir adamdı. O yılların batılılaşma hevesine dışarıdan uyar gibi görünür, fakat husussî meclislerinde bunun tamamiyle aksi düşüncede olduğunu ifade ederdi.

İktidar hırsı, kendisini birtakım hileli yollara itmiştir. 40 - 50 kadar köleyi konağında hususî şekilde okutup yetiştirmesi ve onları devlet kapısında mühim yerlere yerleştirmesi bunlardan biridir. Bu köleler arasında paşalığa yükselenler de çoktur. Bu kölelerini padişahın kızları ile evlendirmek suretiyle saraydaki nüfûzunu da kuvvetli bulundurmak gayesini gütmüştür. Evlenmeler sırasındaki düğün masraflarını üzerine almış ve büyük paralar harcamaktan çekinmemiştir.

II. Mahmud zamanında sadrazam yerine konulan başvekil unvanını kaldırıp yeniden sadrazam unvanının kullanılması da H. P.'nın işidir.

HUSREV PAŞA CÂMİİ VE HANI, Eskişehir - Bolvadin arasındaki bir köye adını veren mimarî manzume. Şimdi bu köye sâdece Hanköyü denilmektedir. Eskiden, İstanbul - Adana anayolunun «Anadolu orta kolu» denilen bir büyük yolu buradan geçiyordu. Burada Bizans çağında Kakkabas veyâ Kakkabokone kasabasının bulunduğu bir ihtimal olarak ileri sürülmüştür. Eskiden aynı yerde bir yerleşme olduğu pek çok kalıntı ve kaya içine oyulmuş mezar odalarından anlaşılır. Osmanlı devrinde Kızılkilise veyâ Ulukilise denilen bu yerde, IV. Murad devri sadrazamlarından Husrev Paşa, câmi, hamam, kervansaray (han) ve çeşmeden ibaret bir manzume yaptırmıştır. Bugün sadece câmi kullanılmakta, hamam ise harap hâlde durmakta, fakat çok büyük olduğu anlaşılan kervansaray son altmış yıl içinde tamamiyle ortadan kalkmış bulunmaktadır. Bu kitabesiz manzumenin Sadrazam Husrev Paşa (b. bk.) tarafından yaptırıldığı 25 Ramazan 1040 (1631) târihli vakfiyesinden kesinlikle öğrenilmektedir. Husrev Paşa'nın 1632'de Tokat'ta idamı üzerine eserini kâhyası Çiftelerli Osman Ağa (sonra Paşa) tamamlatmıştır. İtinalı bir taş işçiliği ile meydana getirilen câmi heybetli bir yapıdır. Vakfiyede buraya Ulukilise (Nâima'da: Kızılkilise) denilmesinin sebebi, câmiin Türk mimarîsinin prensiplerine pek uymayan plânı ile kubbe biçimi ve örtü sistemi ve aynı yerde mevcut bir Bizans harabesinin kısmen kullanılmak suretiyle yapılmış olması ihtimalidir. Yapının dış duvarlarının örgüsünde çeşitli Bizans devri taşları ile bir de Grekçe kitabe kullanılmıştır. Bu manzumenin Sadrazam Husrev Paşa ile bağlantısını ilk defa ortaya koyan araştırma, S. Eyice tarafından 1969'da yayınlanmıştır. — Semavi Eyice

HUSREV PAŞA CÂMİİ VE TÜRBESİ, Van'da, Mimar Sinan'ın olması muhtemel bir mimarî eser. H. P. C., kalenin eteğinde uzanan eski Van şehri harabeleri arasındaki kubbeli iki camiden biridir. XVI. yüzyılda Van vâlisi olan Husrev Paşa tarafından yaptırılmıştır ki, kendisinin türbesi de câmii yanındadır. Mimar Sinan'ın eserleri listelerinden yalnız bir tanesinde, *Tuhfetü'l-mimarîn*'de bu eserin adı görülmektedir. Evvelce yakınında Paşa sarayı ve her hâlde çevresinde Husrev Paşa çarşısı da olan bu câmiin çok zengin süslemesi ile ihtişamı Evliya Çelebi tarafından anlatılır. Yanında bir medrese ile kurucusunun türbesi de bulunmaktadır ki, bu sonuncu, aynı yazara göre XVII. yüzyılda Gazi Husrev Paşa ziyareti olarak tanınıyordu. Kapısı üstündeki kitabesine göre H. 975 (= 1567-1568) târihli olan câmi, çok itinalı bir işçilik ile meydana getirilmiş, kesme taştan bir eserdir. Kare mekânını, pencereli, kasnaklı büyük bir kubbe örter. Yanında da kalın bir minaresi vardır. Harap durumuna rağmen gösterişli bir mimarî eser olan H. P. C., klâsik Osmanlı devri Türk mimarîsinin prensip ve nisbetlerine aykırı düşen, daha fazla mahallî karakterin hâkim olduğu bir yapıdır. Türk yapı san'atının bölgelere göre bâzan değişen hüviyetinin iyi bir örneğidir. Yanındaki H. P. T., kapısı üstünde bulunan, fakat taşın ek yerine geldiğinden son rakamı teşhis olunamayan, Farsça târih kitabesine göre H. 995 (?) (= 1586-1587) e doğru yapılmıştır. Bu zarif türbenin, taş işçiliği de dikkati çekecek kadar gösterişlidir. Bugün medrese ve çarşıdan belirli bir iz kalmamıştır. Bitlis ile Tatvan arasındaki yol kenarında bulunan iki hanın buradaki câmi, hamam, zâviye ile birlikte yine bu Husrev Paşa tarafından yaptırıldıkları tahmin olunur. Ayrıca, Evliya Çelebi'ye göre Bitlis bedesteni de aynı H. P.'nındır. — Semavi Eyice

HUSREV PAŞA TÜRBESİ, İstanbul'da bir türbe. Mimar Sinan'ın eserlerinden olan H. P. T., Fâtih ile Çapa arasında, Yenibahçe'ye inen yamaçta, Bâli Paşa Câmiinin az ötesindedir. XVI. yüzyıl vezirlerinden, Haleb'de bir külliyesi (bk. HUSREVİYE CÂMİİ) olan Husrev Paşa (b. bk.) için yapılmıştır. Diyarbakır'daki Husrev Paşa Câmiinin de aynı vezirin olduğu sanılmaktadır. Bu türbenin yeri seçilirken Husrev Paşa'nın, burada daha önce yaptırdığı ve kendi adı ile anılan çarşı, mektep ve çeşmenin yakını uygun görülmüştür. Husrev Paşa 1544-1545 yılı başlarına doğru öldüğüne göre, türbesi de 1545 yılı içlerinde yapılmış olmalıdır. Kitabesinde de H. 952 târihi verilmektedir. Osmanlı devri Türk mimarîsinin en zarif eserlerinden olan H. P. T., bir vezir için yapılan mezar yapılarının iddialı bir karakterde olan ilk örneğidir. Çevresini bir duvarın çevirdiği küçük bir avlu içinde olan H. P. T., sekizgen plânlı olup üstü yine sekizgen bir kasnağa oturan bir kubbe ile örtülüdür. Sekizgenin her cephesi diğerinden, yarım yuvarlak çıkıntılar (kaval) ile ayrılmış ve her cephede, ahenkli ölçülere sahip altlı üstlü birer pencere atılmıştır. Zarif bir kapı kemeri altında da iki satırlık târih kitabesi görülür. Cephelerin üst kenarında stalaktitli bir friz dolaştığı gibi, kasnağın dış yüzü de kabartma bir süsleme ile bezenmiş, bu kısmın üst kenarına ayrıca bir dizi tomurcuk işlenmiştir. Yangınlardan büyük ölçüde zarar gören H. P. T. 1950'de tamir edilmiş ise de, bu değerli san'at eseri kötü bir imar plânı yüzünden ev ve apartmanlarla sarılmıştır. 1632'de Tokat'ta idam edilen Sadrazam Husrev Paşa'nın bu türbede gömülü olduğu yolundaki bilgi, iki aynı adlı şahsın karıştırılmasından doğmuş olmalıdır. H. P. T.'nin içinde güzel çini kaplama olduğu bâzı kalıntılardan anlaşılır. Türbe yanındaki çeşme durur ise de, H. 947 (= 1540-1541) târihli mektep ile çarşı tamamiyle yok olmuştur. Türbenin bitişiğinde H. P. T. denilen bir Rüfâî tekkesinin evvelce mevcut olduğu bilinir. Bugün bu yapı da ortadan kalkmıştır. — Semavi Eyice

HUSREV SULTAN (Lahûr 1587-Asirgarh 1622), Cihangîr (b. bk)'in büyük oğlu. Annesi Raca Bhagvan Das'ın kızıdır. Büyük babası Ekber (b. bk.), H. S.'ı çok severdi ve belki de kendine halef tâyin etmek niyetinde idi. H. S., babasının saltanatının ilk yılında ona karşı isyan etti ve mağlûp olarak hapse atıldı. Afganistan'da ikinci bir sûikast tertip etmesi meydana çıkarılınca, kısa bir ara ile, ölene kadar hapiste kaldı. Dıkhan'da, Burhanpûr yakınlarında, Asirgarh'ta büyük bir ihtimâl ile Şah Cıhân tarafından öldürüldü. Kız kardeşi, cesedini Allahâbâd'da Husrev Bağ'a gömdürdü. İki oğlu, Davar Bahş (Bulaki) ve Garşasp, Şah Cihân'ın cülûsunda öldürülmüşlerdir.

HUSREV-İ DİHLEVÎ, Emir Ebü'l-Hasen (Delhi 1253-Gıyaspûr 1325), Hindistan'da yetişmiş ve Farsça söylemiş, Türk asıllı bir şâir. Babası Seyfeddin Mahmud, Hezâr-i Laçin emiri iken, Moğolların baskısı üzerine Belh'te Kubbetü'l-hazra bölgesinden Hindistan'a göç etmiş ve Patyali'de Karaşi-Pây-i murg'a yerleşmişti. H. D., babasını 9 yaşında iken kaybettikten sonra büyük babası tarafından yetiştirilmiş ve Delhi sultanları sarayına intisap ederek Sultan Alâeddin Muhammed zamanında babasının boş bıraktığı yeri doldurmuştur. Ancak, onu şöhrete götüren, siyasî veyâ idarî faaliyetlerinden çok, tetebbua merakı, mütefekkirliği ve şâirliği olmuştur. Delhi sultanlarından Sultan Muhammed b. Balaban'dan, Sultan II. Muhammed b. Tuğluk Şah'a kadar 7 hükümdarın hizmetinde bulunmuş, fikrî faaliyetlerinde, zamanının meşhur velilerinden, Şeyh Mevdud-i Azerî torunlarından ve Şeyh Ferid-i Şekergenç'in akrabalarından olan Nizameddin-i Sâbiya'nın te'siri altında kalmış, bu zâtın ya öğrencisi ya da müridi olmuştur. Eserlerinin en meşhuru *Hamse*'yi onun arzusu üzerine yazmıştır. Bu velinin ölümü haberini Sultan Gıyaseddin Tuğluk Şah ile Bengale'de bulunuyorken öğrenince, hükümdarın yanındaki görevini terk ederek Delhi'ye dönmüş, bütün servetini fakirlere dağıtarak şeyhinin türbesi yanında münzevî bir hayat sürmeye başlamıştır. H. D.'nin 400 binden fazla beyit söylediği rivayet olunmaktadır. Edebî şöhreti daha hayatta iken Hindistan sınırlarını aşmıştır. Bu şöhretle Sadî-i Şirazî'nin yaşlı hâlinde onunla görüşmek için Hindistan'a kadar gittiği rivayeti ortaya çıkmıştır. H. D.'nin eserlerine en fazla değer veren hükümdarlardan biri ise, Baysungur Mirza'dır. Baysungur, onun bütün beyitlerini derlemek için büyük gayretler sarf etmişse de, ancak 120 veyâ 122 bin beytini bir araya getirebilmiştir. Şiir ve tasavvuf ile birlikte musiki ile de uğraşan H. D., gençliğinde söylemiş olduğu şiirlerine *Tuhfetü's-sıgar*, orta yaşta iken yazdıklarına *Vasatü'l-hayat*, yaşlılığının ilk devirlerinde söyledıklerine *Kurretü'l-kemal*, en son kaleme aldıklarına da *Bakıyetü'n-nakıye* adlarını vermiştir. Bu beş dîvân, *Külliyat-i Emir Husrev* adıyla Hindistan'da yayınlanmıştır. H. D.'yi meşhur eden eserlerinden biri ise Nizamî'ye nazire olarak hazırladığı *Hamse*'dir. Bu eser, *Matla'ul-envâr*, *Şirin u Husrev*, *Mecnun ü Leylâ*, *Âyine-i Skenderî*, *Heşt-bihişt* adlarını taşıyan beş mesnevîden müteşekkildir.

Diğer eserleri şunlardır: *Miftahü'l-fütûh* veyâ *Hazâinü'l-fütûh* (manzum târihçe); *Kıran-es-sa'deyn* (târih); *Noh-sipihr* (târih); *Nihayetü'l-kemal* (gazel mecmuası); *İcaz-i Husrevî*; *Kanun-i istifa.*

H. D., Türk olmakla beraber yurdumuzda o kadar fazla tanınmamıştır. Türk şâirleri ve edebiyât târihçileri onun sâdece *Hamse*'si ile uğraşmışlardır. Ancak, İran, Horasan ve Türkistan'da H. D., geniş bir ilgi görmüş ve bu ilgi günümüze kadar süregelmiştir.

HUSREVİYE CÂMİİ, Haleb'de bir câmi. Mimar Sinan'ın ilk eserlerinden olan H. C., Haleb şehrinde, kalenin eteğinde, Osmanlı devri Türk idaresi sırasında bir câmiin etrafında çeşitli ek binalar (hamam, medrese, imaret v. b.) dan meydana gelmiş bir manzume (külliye) dir. Bu eserlerin kurucusu, XVI. yüzyıl vezirlerinden Husrev Paşa (b. bk.) dır. Aynı vezirin türbesi İstanbul'dadır. Haleb'deki H. C. ve manzumesinin Mimar Sinan tarafından yapılmış olduğu da, eserlerini sayan listelerden öğrenilmektedir. Vezir Husrev Paşa, H. 952 (= 1544-1545) başlarında öldüğüne, Sinan ise 1539'da Hassa mimarbaşılığı unvanını aldığına göre, H. C. büyük Türk mimarının bu unvana sahip olarak yaptığı eserlerin ilklerinden olmaktadır. Bu bölgede bir süre beylerbeyi olarak bulunan Husrev Paşa'nın, önce câmiin, sonra da medresenin inşâsına başladığı söylenmektedir. Ancak, câmiin kapısı üstünde, kurucusunun ölüm târihi olan H. 952 (= 1544-1545) târihi okunmaktadır. H. C. manzumesinin avlusunu üç yandan çeşitli ek binalar sarmaktadır. Câmi ile bu binalar tamamen simetrik bir düzene göre ayarlanmıştır. Câmiin tam karşısında medrese revakları avluyu sınırlar. Etrafını çeviren ek binaların irili ufaklı kubbeleri, ortalarındaki câmi ile tam bir estetik birlik içindedir. Bu, Sinan'ın ileride geliştireceği bir san'at özelliği olarak görülmektedir. H. C., önünde beş kubbeli bir son cemaat yeri olan kare bir mekândan ibârettir. Üstünü pandantifli tek büyük kubbe örter. Bu esas mekânın iki yanında ise kubbeli kare birer tabhâne odası vardır. Böylece H. C. esası eski zâviyelerden gelen tabhâneli câmiler grupunun, târih sırası itibâriyle şimdiki hâlde bilinen son örneğini teşkil etmektedir. — Semavi Eyice

HUSSERL [*huṡörl*], **Edmund** (Prossnitz, Moravya 1859 - Freiburg - im - Breisgau 1938), Alman filozofu. F. Brentano ve C. Stumpf'un talebesi ve sonra felsefe profesörü olan H., fenomenolojinin kurucusudur. Scheler ve Heidegger üzerinde olduğu gibi, egzistansyalizm ve refleksif felsefe üzerinde te'siri derin olmuştur. En önemli eserleri şunlardır: *Logische Untersuchungen* (Mantık araştırmaları) [1900]; *Ideen zu einer reinen Phänomenologie* (Bir saf fenomenolojiye âid fıkirler) [1913].

E. HUSSERL

HUSSİT'LER: bk. HUS, Jan.

HUSUM, Batı Almanya'nın Schleswig-Holstein eyâletinde, Kuzey Frizya bölgesinde bir şehir. Nüfûsu 24 900 (1968) dür. Şehirde XVI. yüzyıldan kalma bir şato vardır. Bir turizm merkezi ve balıkçılık limanı olan H.'da tekstil, maden, kimya ve gıda sanayii fabrikaları vardır.

HUSUSÎ İDARELER: bk. İL ÖZEL İDARELERİ.

HUSUSÎ TARİFE: bk. TARİFE.

HUSYE (Anat.): bk. TESTİS.

HUŞ (Betula, Fr. Bouleau, Alm. Birke), Kayıngiller (Betulaceae) familyasından Kuzey Avrupa'da yetişen bir ağaç. Yurdumuzun kuzey bölgelerindeki ormanlarda da yetişir. Yaprakları uzun kalb biçiminde, kenarları dişlidir. Gövdesi gümüşî renkte olup siyah iri beneklerle kaplıdır. 25 m boy alır. Bu ağaç toprak bakımından müşkülpesent değildir. Görünüşünün güzelliği ve gövdesinin gümüşî rengi dolayısıyla parklarda yetiştirilir Kerestesi de değerlidir. Kabuğunda betulin adı verilen antiseptik bir madde vardır. Kara H. ağacı (Betula pubescens) daha kuzey bölgelerde yetişir. Ak H. (Betula pendula) kara H. kadar boylanmaz.

Ak H. ağacının yaprakları (Folia Betulae) eterli yağ ve saponin ihtiva eder. H. yaprakları romatizma gibi hastalıklarda çay gibi haşlanıp kullanılır. Bu maksatla H. suyundan da yararlanılır. Bu ağacın kabuğundan ve sakızından elde edilen H. katranı (Pix Betulina), kronik deri hastalıklarında (psoriasis ve egzama) haricen kullanılır.

HUTBE, cuma ve bayram namazlarında yapılan dinî hitabe. Cuma namazında namazdan önce, bayram namazında ise namazdan sonra irad edilen H. ler dinî, içtimaî, ahlâkî konularda yapılan konuşmalardır. Cuma namazının sahîh olması için lâzım gelen şartlardan biri, namazdan önce iki H.'nin okunmasıdır. Hatip iki H. arasında kısa bir fasıla vererek minberde oturur ve dinlenir. H. Allaha hamd ile başlamalı, bunu kelime-i şehadet ve Peygambere salavât takip etmelidir. Bundan sonra vaaz ve nasihatlere geçilmeli, H.'nin birinci safhası bu şekilde bitirilmelidir. Her iki H.'de de takvâya davet olunmalı ve duada bulunulduktan sonra, ilk H.'de veyâ bâzılarına göre, her ikisinde de bir ayet okunmalıdır. Hatibin bir minber üzerinde veyâ yüksek bir yerde bulunması ve cemaate doğru dönerken, onlara selâm vermesi sünnettir.

Bayram H.'leri de aynen cuma H.'leri gibidir. Ancak şu noktalarda cuma H.'lerinden ayrılır: Hatip ilk H.'ye dokuz tekbir ile başlar ve ikinci H.'de de yedi tekbir irad eder. Ramazan bayramında cemaate fitre ahkâmından bahseder. Kurban bayramında ise kurban kesmek hususunda lâzım gelen izahlarda bulunur. Her iki izahta da içtimaî yardım esaslarını anlatır.

HUTCHESON [*haçisn*], **Francis** (İrlanda 1694 - Glasgow 1746), İngiliz filozofu. 1730 yılından i'tibâren Glasgow Üniversitesi'nde profesörlük etmiş ve ahlâk felsefesi okutmuştur. Aynı zamanda İskoç Okulu'nun kurucularından ve ünlü iktisatçı Adam Smith'in de hocalarından olan H., iş, iş bölümü, mal değeri ölçüsü olarak iş, para, kapital, ayrıca işin değiş tokuş ve kullanma bakımından değeri hakkında son derece dikkate değer birtakım görüşler ileri sürmüştür ki bunlar Adam Smith'e de te'sir etmiştir.

H. «en büyük sayının en büyük saadeti» formülünü yaratan adamdır.

En önemli eserleri şunlardır: *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue* (Güzellik ve fazilet hakkındaki fikirlerimizin esasına giriş) [1725]; *An essay on the nature and conduct of the passions and affections* (Duy-

gu ve ihtirasların özelliği ve güdümü üzerine bir deneme) [1728]; *A system of moral philosophy* (Ahlâk felsefesinin bir sistemi) [2 cild, 1755].

HUTEN (Coğ.): bk. HOTEN (Hotan).

HUTTON [*hqtn*], **James** (Edinburgh 1726 - Edinburgh 1797), İngiliz (İskoçyalı) kimyager ve jeoloğu. 1749'da tıp doktoru olmuştur. *Theory of the Earth* (Yer küresi teorisi) [3 cild, 1785] adlı eserinde Werner ve Neptuncülara karşı, kayaların volkan faaliyetinden husule geldiği tezini savunmuştur.

HUXLEY [*hąksli*], **Aldous Leonard** (Godalming, Surrey 1894 - Hollywood 1963), İngiliz romancısı. Oxford'da okumuştur. Bir süre gazetecilikle uğraştıktan sonra kendini tamamiyle edebiyata vermiştir. Genç yaşında geçirdiği bir kaza ile hemen hemen tamamiyle kör olma tehlikesiyle karşılaşmıştır. Bu olay bütün hayatını etkilemiştir. Eserlerine umumiyetle kötümser bir hava hâkimdir. Modern cemiyetin ve modern insanın içten çürümekte olduğuna inanmış ve eserlerinde dünyanın karanlık geleceğini anlatmaya çalışmıştır. Hakikati arayan bir filozof, günün ilmî ve teknik gelişmelerine vâkıf bir ilim adamı, geleceği gören bir kâhin, insan ruhunu tanıyan bir psikolog ve toplum ruhunu iyi bilen bir sosyoloji bilginidir. Bu zıt vasıfları şahsında toplamakla 1920 yıllarında cemiyetin içinde bulunduğu anarşiyi en iyi şekilde aksettirir. Roman, tiyatro, şiir, hikâye, biyografi, deneme gibi edebî türlerde ve felsefe, din, fen, teknik, siyaset, müzik, resim, sosyoloji gibi konularda eserler yazmıştır. Her konudaki derin bilgisi, geniş kelime hazinesi, akıcı dili, şaşırtıcı buluşları, müstehzî ve acı tenkidleri, zekice hicivleri ile okuyucunun ruhunun derinliklerine girmeyi başarmış, onların, içinde yaşadıkları cemiyet hakkındaki gizli korku ve nefretlerini, gelecek hakkındaki ümit ve ümitsizliklerini cesaretle ortaya çıkarmıştır.

İlk romanı *Crome Yellow* (Krom sarısı) [1921], en başarılı romanlarından biridir. *Antic Hay* (Garip ot) [1923], cinsî meseleleri açıkça ele aldığından büyük heyecan yarattı. *Those Barren Leaves* (Kısır yapraklar) [1925], cinsiyetin tiksinti verici, fakat kaçınılmaz bir şey olduğu tezini savunur. *Point Countre Point* (Ses sese karşı) [1928, Türkçe çev. 1961 - 1962], en uzun ve teknik bakımdan en mükemmel eseridir. Bu romanda yazar, cemiyetin yavaş yavaş mânen yıkıldığı fikrini işler. *Brave New World* (Cesur yeni dünya) [1932, Türkçe çev. 1945], H'nin korku ve istihza ile tasavvur ettiği geleceğin mekanik cemiyetini anlatır. *Eyeless in Gaza* (Gaza'da körlük) [1936] ve *Ends and Means* (Gayeler ve vasıtalar) [1937] adlı romanlarında mistisizm hâkim bir unsur olarak göze çarpar. *After Many a Summer* (Birçok yazdan sonra) [1939], insan ömrünü uzatmaya çalışan zengin ve şımarık bir bilginin hikâyesidir. *Ape and Essence* (Maymun ve varlık) [1948]; *The Perennial Philosophy* (Daimî felsefe) [1948]; *Grey Eminence* (Gri yücelik) [1941]; *Themes and Variations* (Temalar ve varyasyonlar) [1950]; *The Devils of Loudun* (Loudun'un şeytanları) [1950]; *The Doors of Perception* (İdrâk kapıları) [1954]; *The Genius and the Goddess* (Dahi ve tanrıça) [1955]; *Tomorrow and Tomorrow and Tomorrow* (Yarın yarın yarın) [1956]; *On Art and Artists* (San'at ve san'atçılar üzerine) [1960]; *Brave New World Revisited* (Cesur yeni dünya'ya ikinci ziyaret) [1958]; *Island* (Ada) [1962].

A. F. HUXLEY

HUXLEY [*hąksli*], **Andrew Fielding** (doğ. Londra 1917), İngiliz fizyoloğu. Yazar Aldous H. (1894 - 1963) ve biyolog Sir Julian Sorell H. (doğ. 1887) nin kardeşi ve zoolog Thomas Henry H. (1825 - 1895) nin torunudur. Londra'da profesör olmuş ve A. L. Hodgkin ile beraber mürekkep balığının sinir mihver silindirlerini tetkik ederek, sinir elektrik impulslerinin, sinir hücreleri zarlarında vuku bulan iyon kaymaları (Verschiebung) nın sonucu olduğunu ve bunlar tarafından iletildiğini ispat etmiştir. 1963'te Hodgkin ve Sir J. C. Eccles ile beraber Nobel tıp armağanını kazanmıştır.

C. HUYGENS

HUYGENS [*höyhöns*], **Christiaan** (La Haye 1629 - La Haye 1695), Hollandalı fizikçi, matematikçi ve astronom. Hollandalı şâir ve müzisyen Constantijn H. (1596 - 1687) in oğludur. Tahsilini Leiden ve Breda üniversitelerinde yapmıştır. Geometriye dair birkaç eser yazdıktan sonra, fizikle uğraşmaya başlamış ve sarkaçı icad etmiştir. 1663'te Londra Royal Society (Kraliyet Akademisi) ye, 1666'da da Paris Fenler Akademisi'ne üye olmuştur. 1680'e kadar Paris'te kalan H., başlıca araştırmalarını bu şehirde yapmıştır. Genç yaşında (1656) ihtimaliyet hesabı hakkında ilk mükemmel ana kitap olan *De ratiociniis in ludo aleae* (Zar oyununa dair mütalâalar [1656] adlı eserini yayınlamıştır. H., sikloid adını taşıyan eğri (münhani) ye dair ve bunun özelliklerini gösteren bir teori bulmuş, sissoid (cissoïde) in düzenlenmesi (rectification) ni başarmış, logaritmalar teorisini kurmuş ve zincircik (chaînette) problemini çözmüştür. Astronomide dürbünlerin negatif okülerini icad etmiştir ki, bu Kepler'in pozitif okülerinden çok daha te'sirlidir. Bu icad sâyesinde H., Satürn'ün halkasını ve 1655'te birinci peykini, bundan sonra Mars'ın dönmesini, Jüpiter'in koyu lekelerini, Orion'un nebülözünü (1656) keşfetmiştir. İlk defa, sabit yıldızların bizden çok uzak birer güneş olduğunu ve bunların etrafında muhtemelen seyyârelerin döndüğünü ve bu seyyârelerin üzerinde belki de bâzı yaratıkların yaşadığını ortaya atmıştır. H.'in en önemli keşifleri, fizik ve özellikle mekanik ve optik alanındakilerdir. *Horologium oscillatorium* (Rakkaslı saat) adlı eserinde mürekkep sarkaç (pendule composé) teorisini izah etmiştir. Sade senkron (synchrone) sarkacı keşfetmiş, reversibl (réversible) sarkaçta, asılma (suspansion) ve salınma (oscillation) mihverleri arasındaki mütekabiliyet (réciprocité) i bulmuştur ve buluşlarını saatlerde kullanmıştır. Merkezden kaçış kuvveti (force centrifuge) mefhumunun (1673), zinde kuvvetler (forces vives) teoreminin ve atalet momenti (moment d'inertie) nın târifini, 1669'da sadme (choc) probleminin doğru bir çözümünü yapmış, 1660'ta sınırlı izafet (relativité restreinte) teorisini açıklamıştır. Diğer eserleri şunlardır: *Traité de la lumière*

(Işık ana kitabı) [1678]; *Discours sur la cause de la pesanteur* (Ağırlığın sebebi üzerine araştırma) [1690]; *Commentarii de formandis poliendisque vitris ad telescopia* (Dürbünlere mahsus merceklerin teşkili ve cilâlanması hakkında mülâhazalar) [1703]; *Novus cyclus harmonicus* (Yeni musiki gamı).

Huygens prensipi, titreşimlerin yayılması mekanizmasının bir analiz şekli. Bu usûle göre, bir sarsılmanın eriştiği noktalara, ikinci derecedeki kaynaklar gözü ile bakılır.

HUYSMANS [*üysmąs*], **Georges Charles** (takma adı: **Joris-Karl;** Paris 1848 - Paris 1907), Fransız romancısı. Flaman asıllı bir âileden olan H., mensur şiirlerini *Le Drageoir aux épices* (İçinde baharat olan şeker kutusu) [1874] adıyle bir eserde toplayıp yayınladıktan sonra natüralistlere katıldı. *Les sœurs Vatard* (Vatard kız kardeşler) [1879] romanını takip eden *A rebours* (Tersine) [1884] ve *L'à-bas* (Ta orada) [1891] eserleriyle natüralistlerden uzaklaşıp décadents (soysuzlaşanlar) grupuna yaklaştı. Diğer eserleri şunlardır: *En route* (Yolda) [1895]; *La Cathédrale* (Katedral) [1898]; *Les foules de Lourdes* (Lourdes'daki kalabalıklar) [1906].

G. C. HUYSMANS

HÛZÎ, Türk musikisinde bir birleşik makam. H.'den elimizde 14 parça vardır ki, makamlar listesinde 102. sıraya girer. En az 500 yıllıktır. Çârgâh beşlisi geçkili bir uşşak (b. bk.) tan ibârettir. Hattâ çok defa, güçlüsü nevâ (re) yerine çârgâh (do) olan bir uşşak şeklinde kullanılır. Uşşak gibi dügâh (la) ta kalır. Donanımına si için bir koma bemolü (segâh) alır.

HUZUR HAKKI (Huk.): bk. HAK.

HÜBNER [*hübnör*], **Joseph Alexander von** (Viyana 1811 - Viyana 1892), Avusturyalı diplomat ve yazar. Metternich'in himayesi sayesinde diplomatik hayatta hızla ilerlemiş, 1850'den 1859'a kadar Paris'te sefir olarak bulunmuş ve Metternich'in reaksiyoner politikasını takip etmiştir. 1854'te Rusya ile Fransa arasında harb çıkmasına çalışmış ve Fransa ile İtalya arasında bir ittifak yapılmasını teşvik etmiştir. 1867'de istifa ederek kendini târihî araştırmalara vermiştir. Başlıca eseri: *Sixte Quint* (V. Sixtus) [1871).

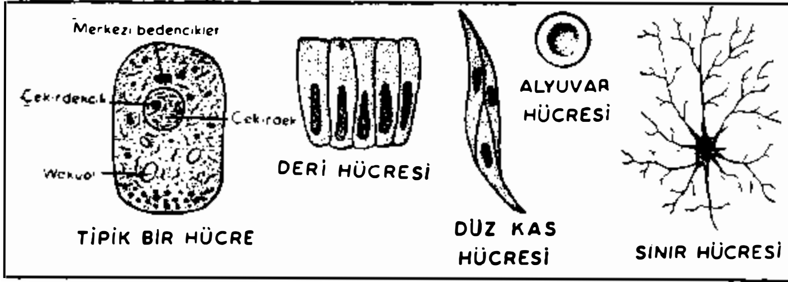
HÜBSCHMANN [*hübşman*], **Heinrich** (Erfurt 1848 - Strasbourg 1908), Alman doğu dilleri bilgini. Ermenice ve İran dilleri grupuna bağlı diller üzerinde araştırmalar yapmıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Armenische Studien* (Ermeni araştırmaları) [1. bölüm, 1883]; *Le système vocalique et phonétique de la langue ossète* (Oset dilinin vokal ve fonetik sistemi) [1887]; *Armenische Grammatik* (Ermeni dili grameri) [2. bölüm, 1895 - 1897]; *Persische Studien* (İran araştırmaları) [1895].

HÜCCET, eski Osmanlı hukuk terimleri arasında kadı tarafından düzenlenen belgelere verilen ad. H.'i kadı ister aklî veyâ naklî, ister iknaî delilleri ihtivâ etsin mutlak anlamda kullanılırdı. Talik hatla yazılan bu H.'lerde kadı efendinin imzası H.'in başında yer alırdı. H.-i hattiye, berat ve defterhâne kayıtları ile bir şer'î mahkeme tarafından tanzim edilen belgelere denilirdi. Bunlar icabında delil sayılırdı. H., ayrıca lâkap, unvan ve sıfat olarak da kullanılagelmiştir.

Hadîs ilmi ile uğraşanlar arasında bütün sahih hadîsleri metin ve mesnetleri ile birlikte ezbere bilen kimselere H. denilir. Bu rütbe, hadîs ilmi ile uğraşanlara verilen derecelerden en yükseği olan hâkim rütbesi ile hâfız rütbesi arasında bulunmaktadır. İsmailî mezhebinde imam tarafından baş dâi'ye tevcih edilen bir rütbedir. İsna-aşeriye mezhebinde ise on ikinci İmam bu unvanı taşır. H.'i lâkap veyâ unvan olarak kullanan edip ve şâirler de vardır. Meselâ Ebû Muin Nasır b. Husrev Kubadyanî (ölm. 1088) bu unvanla tanınmıştır. Bid'at ehli ile yaptığı amansız fikrî mücadele ve münakaşalarda kahir başarılarından ötürü Gazzalî'ye Hüccetü'l-İslâm unvanı verilmiştir.

HÜCRE (yeni ter. Göze; Fr. Cellule; Lât. *cellula* = odacık; *cella* = oda), bütün canlıların morfolojik ve fizyolojik birimine verilen ad. H.'lerin incelenmesi için birçok metodlar bulunmuştur. H.'ler bu metodların yardımiyle kimyevî, fizyolojik ve büyüklükleri bakımlarından incelemişlerdir. H.'lerin şekil ve boyutları çeşitlidir. Hayvan H.'lerinin boyutları 10 μ (mikron) civarındadır. Bununla beraber, protozoerlerin bâzıları 5 mm uzunluğunda olabilirler; tavukların yumurtacığı (ovula) 20 mm yi bulur. Bitki H.'lerinin boyutları ise 20 - 50 μ kadardır. Fakat Çin'de yetişen ve elyafı dokuma endüstrisinde kullanılan boehmeria niveanın elyafı 220 mm dir; bakterilerde ise 0,5 μ - 2 μ arasındadır. Bütün H.'lerin genel organizasyonu aynı plâna dayanır. Her H.'nin bir zarı (membrane), bir sitoplâzma (cytoplasme) sı, bir de çekirdeği (nucleus, noyau) vardır.

Hayvan hücrelerinin teşekkülü: Bu H'ler bir sitoplâzmik zara sahiptir. Bu zar asıl sitoplâzmanın değişmiş bir şekli olup, sitoplâzmayı içine alır. Sitoplâzma ise, hiyaloplâzma (hyaloplasme) adını taşıyan bir esas maddeden mürekkeptir. Bu maddede türlü türlü yabancı cisimler (enclave) süspansiyon hâlinde bulunur. Her ne kadar homojen görünürse de, sitoplâzmanın strüktürlü (structuré) olması mümkündür. Teoriye göre, sitoplâzma, bir protidik (protidique) elyaf şebekesinden ibaret olup bu elyaf, peptidik (peptidique) bağlar, disülfürler (disulfures) v. b. ile birbirine bağlıdır. Sitoplâzmik anklav (enclave) veyâ inklüzyon (inclusion) lar canlı ve cansız olmak üzere iki cinstendir. Canlılar da hondriyom (chondriome) ve Golgi cihazı (appareil de Golgi) diye yine iki kategoriye ayrılır. Cansızlar ise şu kategorilere ayrılır: a. Vakuom (vacuome); b. Yedek maddeleri (matières de réserve); c. Skeletik teşekküller (formations squelettiques); d. Kalıntılar (déchets). Bütün bu anklav veyâ inklüzyonların heyeti mecmuası paraplazma (paraplasme) yı teşkil eder. Çekirdek, sitoplâzmanın içindedir. Çekirdek sitoplâzmaya göre daha büyük kırılma endeksine sahiptir (réfringent). H.'ye bakılınca çekirdek göze çarpar. Çekirdek genel olarak bütün H.'lerde bulunur. Çekirdeksiz H. (memelilerin hematileri, göz merceği elyafı) gelişmiş olan yaşlı H.'lerdir. Ekseriya H.'ler bir tek çekirdek taşırlar. Bâzıları iki (karaciğer H.'leri), bâzıları da daha çok sayıda (kanser H.'leri gibi) çekirdek taşırlar. Çekirdeğin biçimi, boyutları ve durumu (bulunduğu yer) çeşitlidir. Girift bünyesi (structure complexe) başka başka iki görünüş arz eder. Bu görünüş çekirdeğin sakin (quiescent) veyâ bölünme hâlinde (en division) bulunmasına göre değişir. Çekirdeğe yakın, santrozom (centrosome) veyâ başka adıyla H. merkezi bulunur.

HÜCRE

Bitki hücrelerinin teşekkülü: Bitki H.'lerinin de zarı, sitoplazması ve çekirdeği vardır. Fakat H.'nin organizasyonu biraz farklıdır. Zar sert (rigide) olup birçok hâllerde selüloz ihtiva eder. Buna skeletik zar denir. Sitoplazma aynı canlı inklüzyonları ihtiva eder. Bunlar şunlardır: Hondriyom, Golgi cihazı ve bunların dışında bir de plastidom (Fr. plastidome). Plastidom, klorofilli yeşil bitkilere has bir organ olup, mavi alglar bundan mahrumdur. Cansız inklüzyonlar hayvanlarda görülenlerin aynıdır, fakat yaşlı bitki H.'lerinin vakuomu çok daha büyüktür. Hayvan ve bitki H.'lerinin arasındaki esas farklar şunlardır: Bitki H.'leri, hayvan H.'lerinde bulunmayan selülozlu bir zara sahiptir ve yine bu H.'lerde hayvan H.'lerinde bulunmayan plastidomlar, hayvan H.'lerine nazaran daha önemli vakuomlar vardır. Bu farklar genç bitki ve hayvan H.'leri arasında daha da belirlidir.

H.'yi meydana getiren unsurlar iki grupa ayrılır: 1. Genel görünüşleri ve fonksiyonları bakımından sabit kalanlar (sitoplazma, çekirdek, hondriyom); 2. Görünüş, önem ve varlıkları bakımından değişken olanlar (santrozoma, Golgi cihazı, plastidom, paraplazma).

Hücre fizyolojisi: H., dâimî bir faaliyete sahne olur. H. ile içinde bulunduğu ortam arasında selektif mübadeleler vuku bulur. Bu mübadeleleri mümkün kılan çeşitli mekanizmalar şunlardır: Osmoz, donnan olayı, imbibisyon (imbibition = içme) ve adsorpsiyon. H., son derece faal bir metabolizmanın merkezidir. Massolunan maddeler bir değişime tâbi tutulur ve hasıl olan yeni canlı maddenin sentezine katılır. Bu anabolizmanın çok enerjiye ihtiyacı vardır. Anabolizma ile beraber bir de katabolizma cereyan eder. Bu yoldan maddeler degrade (dégrader) edilir ve bâzı «kalıntı» lar hasıl olur. Bu kalıntılar H.'den atılır veyâ içinde tecrid edilerek bırakılır. Metabolik reaksiyonlar, biyokatalizör (biocatalyseur) adını taşıyan bâzı kimyevî faktörlere ve yüzey olayları (phénomènes de surface) olarak adlandırılan fizikî faktörlere bağlıdır.

H. nefes alır; H.'nin soluması, karmaşık bir kimyevî olay olup, normal işleyiş (fonctionnement normal) ile bağdaşabilen bir oksidoredüksiyon potansiyeli idame ettirir. Bu olay, ısı ve mekanik iş husûle getiren önemli bir enerji mikdarı neşreder. H. dâima sikloz (cyclose) adını taşıyan iç hareketlerle bâzı dış hareketlere sahne olur. Bu dış hareketler şu kategorilere ayrılır: 1. Amiboid hareketler; 2. Siliyer (ciliaire) ve flajeler (flagellaire) hareketler; 3. H.'nin dolgunluğu (turgescence) nun değişmelerine bağlı hareketler. Bütün bu hareketler, H.'nin bünyesine sıkıca bağlıdır.

Hücrelerin üremesi: H.'lerin üremesi ya doğrudan doğruya bölünme (amitoz) veyâ dolaylı bölünme (mitoz) yoluyla olur.

Hücrelerin farklılaşması (différentiation): Bu olay, muayyen bir H.'nin morfolojik ve fizyolojik vücut bulmasına tekabül eder. Yumurta farklılaşmamış bir hâldedir

Gastrula safhasından başlayarak, birbirini takip eden bölünmelerden doğan H.'ler, özel imkânlara sahiptir. Aynı imkânlara sahip olan H.'ler bir grup hâlinde beraber kalır ve doku hâlinde organize olur. Dokular da bir organizasyona tâbi tutulur ve organlar meydana gelir. Her ne kadar H., elemanter canlı birim ise de, onun dışında da bâzı bünyeler mevcuttur: Senosit (coenocyte) veyâ plazmod (plasmode) lar ve sinktiyom (syncrium) lar gibi. Bu bünyeler bir çekirdek ve sitoplazmadan ibârettir.

H. olmayan başka bünyeler de viruslardır. Fakat bu bünyelerin mevcudiyeti H. teorisini sarsmaz. Meselâ senosit, vakıa morfolojik bir birlik arz etmez, fakat çekirdeği ve bunu çeviren sitoplâzma sâyesinde bir fizyolojik birliğe sahiptir. Bu fizyolojik birliğe enerjid (énergide) adı verilir.

HÜCRE BİLİMİ (Fr. Cytologie) [Biyol.]: bk. SİTOLOJİ.

HÜDÂÎ (Biyogr.): bk. HÜDÂYÎ, Aziz Mahmud Seyyid.

HÜDÂÎ (Biyogr.): bk. HÜSEYİN EFENDİ [Ahîzâde].

HÜDAVENDİGÂR (Târ.): bk. MURAD, I.

HÜDÂVENDİGÂR, I. Sultan Murad'ın unvânı ve başşehri Bursa olan sancağın ve sonraları vilâyetin adı. «Sâhip, hükümdâr, bey» mânâsına gelen H., Fars edebiyâtında ekseriyâ «Allah» mânâsında kullanılmıştır.

H. tâbirinden kısaltma olan *hünkâr* kelimesi de XIX. yüzyıla kadar bütün Osmanlı sultanlarına verilmiş bir unvandır. Hünkâr İskelesi v. b. gibi coğrafî adlarda da yer almıştır. Bursa'nın H. diye anılması şehzâde Murad'a izâfetendir.

HÜDÂYÎ, Aziz Mahmud Seyyid (Seferihisar 1543 - 1544 - İstanbul 1628), Ehl-i Sünnet akidelerine dayanan Celvetiye tarikatının kurucusu olup, yalnız tarikatıyle alâkalı fıkirleri yaymakla kalmamış, irşad kudreti yanında hutbeleriyle, Hadîs ve Tefsir dersleriyle, şiirleri ve ilmî eserleri ile de ün kazanmıştır. Eski kaynaklarda dâimâ Usküdârî Seyyid Mahmud Efendi diye anılan, şiirlerinde kullandığı Hüdâyî takma-adının Şeyh-Üftâde tarafından verildiği söylenilen bu şeyhin, sonraki kaynaklarda isminin başında yer alan «Aziz» kelimesinin kendi adı değil, sıfat teşkil ettiğini sanıyoruz.

1. **Hayâtı ve Âsitânesi:** Fazlu'llâh Mahmud B. Mahmud'un oğlu olan ve H. 950'de doğan Seyyid Mahmud Efendi'nin Koçhisarlı olduğunu kaydedenler varsa da, inanılır kaynaklar, umûmiyetle, Hudâvendigâr vilâyetine bağlı Seferihisar (Sivrihisar)'da doğduğunda birleşir. Burada tahsil gördükten sonra ilme intisabla, Rûm (Anadolu) Mevâlisi'nden Nâzırzâde maiyyetinde çalışmış, Selim II.'in Edirne'de yaptırdığı Sultan Selim Medresesi'ne Nâzırzâde müderris ta'yin edilince onunla Edirne'ye gitmiş, H. 978 (1570 - 1571)'de mülâzemete nâil olmuştur. Bundan sonra da, hocası ve hâmîsi olan Nâzırzâde'den ayrılmadığını, onun Şam ve Mısır kadılıkları arasında nâib olarak yanın-

da çalıştığını biliyoruz. 981 Muharremi (1573. Mayıs - Haziranı)'nde, günde otuz akçe maaşla Bursa'daki Ferhâdîye Medresesı'ne, aynı zamanda Câmi' - i Atik Mahkemesi Nâibliği'ne getirilen H., dindâr bir kimse aleyhinde verdiği hüküm yüzünden duyduğu vıcdan azâbı, bu münâsebetle gö düğü korkunç rü'yâdan dehşete kapılması sebebiyle, bütün mal ve mülkünü, müderrislik ve nâiblık vazifesini de bir yana bırakıp, ötedenberi Kaygan Câmi'i'ndeki va'zlarını dinlediği Üftâde'ye başvurarak onun tarikat na girmiştir. Bir müddet sonra bu şeyhi tarafından Halîfelik'le Üsküdar'a gönderilmiş, buradaki irşadlarına ek olarak 1002, Cemâdâ II. (1593, Mart - Nisan)'de Mu'id Dede'nin ölümü üzerine Fâtıh Câmi'i Vâizliği'ne getirilerek, bunun yanında Müzekkir, Muhaddis ve Müfessirlik vazifelerini de görmüştür. 1007 Muharremi (1598. Eylûl - Ekimı)'nde Fâtih Vakfı'ndan günde yüz akçe ta'yiniyle mükâfatlandırıldı Üsküdar'daki tekkesinde yaptırdığı mescidi câmi hâline getirince, Fâtih Câmi'i'ndeki va'zlarını bırakıp kendı câmi'inin hatipliğini üzerine aldı; Üsküdar İskelesi'ndeki Mıhr - i Mâh Sultan Câmi'i'nde de Müzekkirlik vazifesini de yerine getirmekte idi. H. 1020 (1611)'de Sultan Ahmed Câmi'i'nin inşâsı sona erince, her ayın ilk Pazarertesi günü burada Vâ iz ve Müzekkirlik'i kabûl etmişti; aynı zamanda kendi dergâhındaki irşadlarına devam ediyordu. Bursa'dan Üsküdar'a geldiği vakit evli bulunan, daha sonra Kânûnî'nin kızı Mıhr - i Mâh Sultan'dan doğan torunu Ayşe Sultan'la evlendiği söylenilen H.'nin, beşi erkek, dördü kız olmak üzere dokuz çocuğu varsa da, bunların hepsi kendisi hayatta iken ölmüşlerdir. Sonuncu zevcesi Ayşe Sultan la birlikte üç def'a Hacc'a giden H., 2 Safer, 1038 (1 Ekim, 1628) de, Üsküdar'da vefat etmiştir. Bu münâsebetle düşürülen ondan fazla *târih*'te şeyhler şeyhi, Kutb - i Ârifîn v. b. sıfatlarla vasıflandırılan bu mürşid şâir ve âlimimiz Üsküdar'daki tekkesi civârında ve ziyâretgâh olan türbesinde gömülüdür.

H., Üftâde tarafından irşâde me'mur edılerek Üsküdar'a geldiği zaman önce Küçük - Çamlıca'da, halk arasında Çille - Hâne, resmî kayıtlara göre Musallâ adıyle tanınan Mescid ile, buna bitişik taştan iki odacık yaptırarak burada bir süre inzivâ hâlinde yaşamış, daha sonra yine Üsküdar'daki Rûm Mehmed Paşa Câmi'i'nin sol tarafındaki bir odaya nakletmiştir. Tekkesinin yerini 997 (1588 - 1589)'de seçmiş bulunuyordu; inşâsı, 1003 (1594 - 1595) yılındadır. Evvelce yapıırmış olduğu Mescid'i, Câmi' hâline getirmiştir. Ayvansaraylı Hâfız Hüseyin'in tasvir ettiği bu tekke ve câmi'in yakınında, H.'nin dervişlerinden Vezir Halil Paşa'nın Kapucu Tekkesi diye tanınan müstakil zâviyesi bulunuyordu ki, kendisinin türbesi ve sebili de buradadır. Sultan Ahmed I. tarafından yaptırıldığı rivâyet olunan H. tekkesi Abdü'l - Mecid ve Abdü'l - Hamid devirlerinde ta'mir edilmiştir; Muallim Nâcî ve Şemseddin Sâmî'nin ifâdelerinden, XIX. asrın sonlarında H. türbesinin meşhur ve ziyâretgâh ve tekkesinin ma'mur olduğu anlaşıl yor. Bursalı Tâhir Bey, bu tekkede bir de kütüphâne teşkili için çalışmış ve bu Âsitâne, câmi' ve tekkesi, türbeleri ve kütüphânesi ile, dört asır önceki mânevî hayâtını gittikçe daha zenginleşerek devam ettirmiştir.

Halvetîye tarikatiyle Celvetîye arasındaki farkları araştırdıktan sonra ikincisini seçen H., Sünbül Sinan ve Ankaralı İsmâil Efendi gibi, dinî raksların mânevî faydalarına inananlardandı. Kurduğu tarikatta musikîye büyük ehemmiyet vermişti; aslında da Celvetî âyini, «huşû' ve huzû'a dâvet eden hazin bir mûsıkî ile yapılmakta idı»; Hâfız Kumral, Şa'ban Dede gibi tanınmış bestecilerin, onun dergâhında Zâkir - başılık etmiklerini biliyoruz. Es'ad Efendi'nin *Atrabu'l - Âsâr*'ında kaydettiği üzre, Hâfız Kumral onun terbiyesiyle yetişmiş, Şa'ban Dede ise Halîfeler'inden ve her ikisi de bilhassa, bu şeyhin ilâhîlerini bestelemekte idiler. H., hem şâir, hem besteci idi. Tesbit ettiğimiz yetmişaltı besteli *İlâhî*'sinden dördü kendisi tarafından bulunuyor; bâzı ilâhîleri muhtelif kimseler tarafından muhtelif makamlarda bestelendiği için, ayni *İlâhî*'nin birçok besteleri vardır. Bunların Ramazan, Mevlid, Mi'râc merâsimlerinde, tarikatlara mahsus v. b. âyinlerde, hattâ bâzılarının belli dinî merâsimler dolayısıyle an'ane hâlini alarak okunduğu anlaşılıyor. *İlâhî*'leri kendi devrinden başlayıp günümüze kadarki mûsıkî üstadları tarafından bestelendiği için, onları sâdece okuyanların çevresini aşmış, dinî âyinler dolayısıyle daha geniş tabaka arasında, daha te'sirli hâl alarak yayılmıştır.

Seksensekiz yıl kadar yaşayan, Na'imâ'nın tatlı dilli, güzel söz söyleyen ve Bursalı İsmâil Hakkî'nın «seyrek sakallı, orta boylu» olarak vasıflandırdıkları H.'nin ölümünden sonra, Dergâh'ının, kendi zamânındaki kadar olmamakla berâber hayr - severlik an'anesini, nüfûz ve şöhretini postnişînleri devam ettirmişlerdir; birkısmı kendi soyundan olmak üzere, bu şeyhler arasında şöhret kazanmış alim ve şâirler az değildir. Onun soyundan gelen ve 1856 da vefat eden Aziz Efendi, Dergâh'ın hatibi idi; şâir Senih, hakkındaki *Mersiye* sinde ve *Târih kıt'ası*'nda, onun, edib ve âlim, zâkir, tatlı sesiyle *Mersîye, Mevlid, Mi'râcîye* okumakta eşi bulunmadığından bahseder. H.'nin soyu, bugün, Mektûbîzâdeler dalı vâsıtasıyle, 1 Temmuz 1955'de kaybettiğimiz münevver ve ilim adamlarımızın yakından tanıdığı Abdülhak Adnan Adıvar'a kadar dayanmaktadır.

2. **Eserleri:** A. M. H., tekkesi çevresindeki müridlerini irşâd etmekle kalmamış, verdiği Tefsir ve Hadis derslerinden icâzet alan ilim adamları yetiştirmiş, Fâtih, Sultan Ahmed v. b. büyük câmi'lerdeki Hatiblik, Müzekkirlik vazifeleri sebebiyle daha geniş halk kitlesini bilgi ve fikirleriyle aydınlatmıştır. Bursalı Tahir Bey, onun, verdiği derslerle, hutbeleriyle v. b. alâkalı, mektuplarını içine alan yirmi iki eserini tesbit etmiştir. Bunların bir ansiklopedi maddesinde hepsinin muhteviyâtından ayrı ayrı bahsetmek imkânını bulamadığımızdan yalnız adlarını vermekle yetiniyoruz: 1. *Nefâ'isü'l - Mecâlis*, 2. *Tecellîyât*, 3. *Necâtü'l - Garîk fi-l Cem' ve't - Tefrîk*, 4. *Tarîkat - Nâme*, 5. *Tarîkat - i Muhammîye*, 6. *Tezâkir - i Hüdâyî*, 7. *Câm'ü'l - Fezâ'il ve Kâmi'ü'r - Rezâ'il*, 8. *Keşfü'l - Kınâ' ve Vechi's - Sema'*, 9. *Fethü'l - Bâb ve Ref'ü'l - Hicâb*, 10. *Miftâhü's - Sa'âvât ve Mirkâtü'n - Necât*, 11. *Habbetü'l (Hubbetü'l) Mahabbet*, 12. *Hayâtü'l - Ervâh ve Necâtü'l - Eşbâh*, 13. *Hulâsatü'l - Ahbâr fî Ahvâli Nebiyyi'l - Muhtâr*, 14. *Mecma' - i Huteb*, 15. *Vâkı'ât (Et - Tebirrü't - Mesbûki'l - Müştemil 'ale'l - Mâcerâ mine'l - Latâ'if fî Esnâ'is - Sulûk*, 16. *Şerh i 'alâ Kasîdeti't - Vitriyye fî Medhi Hayri'l - Beriyyet*, 17. *Mevlid - i Nebî*, 18. *Haşiye 'alâ Kuhistânî Şerh - i Fıkh - i Gîdânî*, 19. *Şemâ'ilü'n - Nebeviyyetü'l Ahmedîye*, 20. *Al - Fethü'l - İlâhî*, 21. *Ahbârü'n - Nebî*, 22. *Hâlü'l - Ervâh ve Ahvâlü'l - Mevtâ*. Bu eserlerden, yukarıda 1 - 4, 14, 16 numarada kaydettiklerimiz Türkçe, 5, 7 - 13, 15, 17 - 22'dekiler Arapça, 6 numara ile gösterdiğimiz Türkçe ve Arapça'dır. *Külliyât*'ındaki hâl tercemesinde, Türkçe bir başka *Tezâkir*'i, *Meşâyıh ve Mevâ'iz, Ecvîbe - i Mutasavvıfâne, Mektûbât* adlı eserleri, Belgıradî Münır ve Alı Efendi ye mektupları bulunduğu da kaydedilir. *Mektûbât* diye bahsolunan, Sultan Ahmed I.'e

yolladığı mektuplar olabilir. Kapudân-ı Deryâ Halil Paşa'ya mektupları ise, tesâdüfen rastlayan İ. E. M. Kemal İnal tarafından satın alınmıştır.

H.'nin şiirlerini de içine alan *Külliyât*'ının iki basımı vardır. 1870 basımında, yukarıda adı geçen eserlerinden Türkçe *Tarîkat-Nâme*'sini, *Cem' ve't-Tefrîk* mesnevîsini, Belgıradî Ali Efendi'ye mektubunu (Nu. 4.3), 1922 basımında bunlara ek olarak Arapça *Tarîkat-Nâme* (Nu. 5) metnini de buluruz. Bunlar dışındaki eserlerinin hepsi yazma hâlindedir. Tarikat mensûbu başka şâirler gibi hem Arûz ve hece Vezni'ni, hem Dîvân ve Halk nazım şekillerini kullanan H.'nin mevzû'unu Allâh'ın lutufları ve kudreti, benlik, nefs terbiyesi, vahdet ve kesret, hakikat yolları v. b. dinî, tasavvufî ve ahlâkî fikir ve telkinler teşkil eder; bunları Yunus Emre'de görüldüğü gibi hikâye ve misâllerle, yer yer tabîat tasvirleriyle, kendi zengin iç âleminin ışıklariyle süsleyerek ifâdesine çekicilik kazandırmağa çalışmıştır. *Vâkı'ât-ı Uftâde*'deki bir rivâyet Yunus'a hayranlığını an'atma bakımından mânâlıdır; sayıca az bâzı şiirlerinde Yunus te'siri görülürse de, ondan farklı olarak Arapça şiirler, Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça *Mülemma'*lar da yazmıştır. Şiirleri, tasavvufî olduğu zaman bile, şerî'at sınırlarını aşamadığı için, heyecanlı his ve hayâlleri, serbest fikirleri aksettirmekten çok, dinî, tasavvufî ve ahlâkî öğretici bilgileri içine alan aktadır.

3. **Mânevî Nüfûz ve Şöhreti:** H.'yi yakından tanıyan Okcuzâde Mehmed Şâhî, otuz yıldanberi irşad seccâdesine ayak koymuş olan bu şeyhin, meclisinde fakirle veziri eşit gördüğünü, belki fakirlere daha çok iltifat ettiğini yazıyor. İrşad kudretiyle, va'z ve nasihatlerinin te'siriyle, rü'ya ta'birleri ve kerâmetleriyle her sınıf halkı, hattâ pâdişahları da içine alan bir muhit yaratmıştı. Selim II., Murad III., Mehmed III., Ahmed I., Mustafa I., Osman II., ikinci def'a olarak Mustafa I. ve Murad IV. devirlerini idrâk etmekle berâber, bilhassa Sultan Ahmed I.'le yakın münâsebeti olduğu anlaşılır. Dergâhına devam edenler arasında, Bahtî mahlasıyle şiirler yazan bu pâdişah da vardı; H.'ye âid menkabe ve kerâmetlerin çoğu, Üftâde, bilhassa bu pâdişahla, kısmen Osman II. ile alâkalıdır. Bir kitap teşkil edecek kadar çok olan menkabeleri, fikir ve telkinlerinin ne kadar isâbetli, te'sirli olduğunu gösteren rü'ya ta'birleri, onun nüktedanlığını, dolayısıyle ince zekâsını, çevresindekiler üzerindeki mânevî nüfuzunu, nefs terbiyesine verdiği kıymeti aksettirmektedir. Murad IV.'ün 10 Eylül 1622'de tahta geçişi münâsebetiyle Eyyûp Sultan Türbesi'nde H.'nin eliyle kılıç kuşanması, bu mânevî nüfûzun en fakir çevrelerden Saray muhitine kadar yükselip geniş bir kitleyi içine aldığını gösterir.

H.'nin, yaşadığı devirden başlayarak günümüze kadar sürüp gelen bir şöhret kazandığı, çağdaşlarının ve kendisinden sonrakilerin eserlerinden anlaşılır. Nev'izâde Atâyî, onu, Hakikat sırları hazinesine erişmiş, Okcuzâde M Şâhî Mânâ Âleminin Sultânı v. b. sıfatlarla vasıflandıyorlar; Evliyâ Çelebî, şeyhi Üftâde'den üstün, tarikat mensuplarının başta geleni sayar. Na'îmâ ve Peçuyî, Gavs ve Kutb olarak vasıflandırarak, Halifeleri'nin ve şöhretinin her diyâra yayıldığından bahsediyorlar. Dergâhının ziyâretcileri arasında Abdülhak Molla da vardır; onun oğlu Hayrullah Efendi, *Târih*'inde H.'nin şeyhlerin en büyüğü olduğunu, müşkillerini halletmek isteyenlerin onun dergâhına başvurduğunu kaydetmiştir. Gazellerini Sarı Abdullah, Vahyî, Şerhi, Sipâhî *Tahmis*, bir *İlâhî*'sini Abdü'l-Hayy şerh etmiştir. Sultan Mustafa III., onun bir beytini bir levhaya yazmış, bu levha, ölümünden sonra Lâleli'deki türbesinin başı-ucuna asılmıştır. Hüdâyî Dergâhı'na At-Pazarlı Osman Efendi'den sonra postnişin ve başta gelen kaynaklardan olan meşhur âlim mutasavvıf Bursalı İsmâil Hakkî'nın, onun büyüklüğünü, kendisi üzerindeki mânevî nufûzunu anlattığı beyitlerinin sayısı az değildir. Celvetîye tarikatı tamâmıyle Ehl-i Sünnet akîdelerine dayandığı için, Mevlevî şâirleri de ondan hürmetle bahsederler; Mevlevî şâiri Senih, H. Dergâhı'nın kapı kitâbesi olarak yazdığı ve H. 1272 (1855-56) târihini karşılayan *Kıt'a*'sında Türbe'nin mânevî aydınlatıcılığını tasvir etmiş, başka şiirlerinde de onun meziyyet ve mânevî kudretinden bahsetmiştir. Hakkında, Sûfîzâde Mehmed Tevfik'in 1893'de yazdığı uzunca manzûmesi, ölümünden üç asra yakın zaman geçtiği hâlde şöhretinin, te'sirinin devâmını gösterir. «Bize intisâb edenler, bizi sevenler, bizi bilerek türbemizin önünden geçenler denizlerde boğulmasınlar, ihtiyarlıkta fakirlik görmesinler, îmanlarını kurtarmadan ölmesinler» diye duâ ettiği bilindiği için, Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyî Tepesi'ndeki türbesi, bu gün de, ona gönül bağlayanların ziyâretgâhı olarak kutsiyyetini saklamaktadır.

Bibliyoğrafya: Bu madde, *Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî* başlıklı araştırmamızın kısaltılması sûretiyle yazılmıştır; daha geniş bilgi edinmek için ve dayanılan kaynaklar hakkında bk., *A. Ü. İlâhiyât Fakültesi Dergisi*, c. XV., Ankara, 1967, s. 1-42. Bunun dışında bk., Belîg, *Güldeste*, Hüdâvendigâr Matbaası, 1287, s. 109, 121: Üftâde münâsebetiyle kısaca hâltercemesi; Şeyh Hayreddin'le dostluğu ve ona sunduğu dört mısrâ'ı. Bandırmalı Münib, *Mir'ât'ı-Turuk*, İst., 1306, s. 37 v. d. Almanca'ya çevrilen bir ilâhîsi, Moriz Wickerhauser, *Wegweise zum Verständniss der türkischen Sprache, Eine Deutsch-Türkische Chrestomathie*, Wien, 1853, s. 278. E. J. W. Gibb, hâltercemesinde yeni bilgiler yoktur; iki şiirinin İngilizce'ye manzum tercemesi ve Arap harfleriyle metni (*A History of Ottoman Poetry*, London, 1904, 1965, c. III., s. 218-20, c. VI., s. 182 v. d.). Keçecizâde İzzet Molla'nın *Der Menkabet-i Hazret-i Hüdâyî* başlıklı şiirinde, kabrinden, pâdişahlardan gördüğü iltifattan, yardım-severliğinden v. b. bahsedilmiştir (*Dîvân*, Bulak, 1255, s. 42). I. Beldiceanu-Steinherr, *Hüdâ'î* mad., *The Encyclopaedia of Islâm*, New Ed., III., fas. 49-50, Leiden, London, 1967; bâzı yeni kaynakların ilâvesi bakımından kayde değer. İki def'a basılmış olan *Hüdâyî Külliyâtı* (*Külliyât-i Divân-i Aziz Mahmud Hüdâyi*, İst., Gurre-i Rebî'ü'l-Âhir, 1287, 1 Temmuz, 1870; *Külliyât-i Hazret-i Hüdâyî*, İst., 1338-40 (1922)'ndaki şiirler Kemaleddin Şenocak tarafından, yeni harflerle, oldukça hatâlı sûrette basılmıştır (*Kutbu'l-Ârifîn Seyyid Aziz Mahmud Hüdâyî, K. S. Hayatı-Menâkıbı-Eserleri* (İst., 1970); Çille-Hâne'nin bugünkü hâline, türbe ve tekkeye dâir yerinde yapılan araştırmaya dayanılarak verilen bilgi kayde değer (s. 12, 24, 29 v. d.) — Fevziye Abdullah Tansel.

HÜEN-TSANG (VII. yüzyıl), Buddhist Çin seyyahı. İmparator T'ay-tsong'un isteği üzerine *Si yu ki* (Batı ülkelerine âid hâtıralar) adlı yazılarında müşahedelerini anlatmıştır.

HÜEN-TSONG, Tang sülâlesine mensup bir Çin imparatoru (712-756). Şöhretinin büyük bir kısmını, zamanında yaşayan ressam ve şâirlere borçlu olan H., Kungfutseciliği Buddhizm'e tercih etmiş, Taoizm ve mistisizme temayül göstermiştir. Orta Asya'da yayılma politikasına tekrar başlamış, fakat 721'de Doğu Türkleri hakanıyle barış yapmıştır. İdaresinin sonunda çıkan iç harb bütün ilerlemeleri engellemiştir.

HÜKMÎ EFENDÎ, I. Sultan Ahmed ve II. Sultan Osman devirleri reîsülküttâplarından. Dîvân - ı Hümâyûn'da kâtip bulunan H E , 1601 yılında şehremeci tâyin edilmiş ve 1614'te reîsülküttâp olmuştur. 1617'de nişancılığa getirilen H. E., 1620'de tekrar reisliğe tâyin edilmiştir.

HÜKÜM (Ar. Hükm), kanunlarda yer alan hukuk kaideleri veyâ bir dâvâ ve muhakeme sonunda hâkim tarafından verilen karar için kullanılan bir hukuk terimi.

Hukuk terimi olarak H., iki ayrı anlam ifade eder:

a. Kanunlarda yer alan hukuk kaideleri H. kelimesi ile ifade olunur. Bu itibârla, hukuk dilinde ve kanunlarımızda kullanılan umumî H.'ler, başlangıç H.'leri, son H 'ler deyimlerinde H , bu anlamıyla kullanılmıştır.

Türk Medenî Kanunu'nun 1. maddesinde geçen «Hakkında kanunî bir H. bulunmayan» ve Türk Ticaret Kanununun 1 maddesi 2 fıkrasında geçen «Hakkında ticarî bir H. bulunmayan» ibâreleri, H. kelimesinin bu anlamı için uygun birer örnektir.

b. Bir dâvâ ve muhakeme sonucunda hâkim tarafından verilen karar mânâsına gelen H., hukuk dâvâlarında, dâvânın kabulü veyâ reddi, vazifesizlik veyâ salâhiyetsizlik şekillerinde; cezâ dâvâlarında ise mahkûmiyet, berâat, duruşmanın tâtili, dâvânın düşmesi ve yine vazifesizlik veyâ salâhiyetsizlik sonuçlarından biri şeklinde tecelli eder. Bu bakımdan, mahkeme kararlarının H.'ü ihtivâ eden paragraflarına H fıkrası denir.

H., hukuk mahkemesinde tarafların, cezâ mahkemesinde sanıkların huzurlarında verilirse «yüzlerine karşı» (vicâhen), onlar yokken verilirse «gıyaplarında» (gıyâben) verilmiş olur.

Temyiz veyâ itiraz olunması mümkün bulunmayan H.'lere «kat'î H.», H.'ün yerine getirilmesine de «infaz» denir.

Bir sosyoloji terimi olarak H. kelimesinin anlamı da, cemiyetlerin beğenme veyâ saygı, red veyâ kabul şeklinde tecelli eden sürekli tercih veyâ kanaatlerini ifâde etmek üzere kullanılan «kıymet H. leri» deyimindeki anlamdır.

H. kelimesi, hükm - i şerif veyâ sâdece H. olarak, imparatorluk devrinde, Divân - ı Hümâyun'dan pâdişah adına çıkan buyruk, emir ve ferman anlamında kullanılmıştır.

HÜKÛMET: bk. BAKANLAR KURULU.

HÜLEGÜ, Çingiz İmparatorluğu'ndan doğan İlhanlılar sülâlesinin kurucusu H.'nün adı, ağabeyi olan büyük kağanlardan Mengü tarafından, İran'ın sarp yerlerinde tutunmuş İsmâilîleri ortadan kaldırmak üzere görevlendirilip batıya gönderilmesiyle târihte görülmeye başlar. Bu görev ile 1253 yılında Moğolistan'dan çıkan H.'ye, İran ve Kafkasya'da bulunan birçok hükümdarlar boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu seferinde, asıl hedef olan İsmâilîlerin ellerinde bulunan yerlerin çoğunu kolaylıkla ele geçirmiş ve neticede onların kökünü kazımıştır.

H., İsmâilîlerin işini bitirdikten sonra, Türkler ile Moğollardan meydana gelen ordusunu Bağdad üzerine yürütmüştür. O sırada Bağdad'da el - Musta'sım bi'llah, halîfe bulunuyordu. Halîfenin, bu güçlü orduya karşı koyabilecek bir kuvveti yoktu. Nitekim H.'nün ordusu halîfenin kuvvetlerini çabucak dağıtmış ve 1258 yılının Ocak ayında şehre yaklaşan bu korkunç orduya, el - Musta'sım bi'llah, 10 Şubat 1258'de kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kalmıştır. İlhanlı ordusu şehirde biraz tahribat yapmış, bir miktar da yağma olmuştur. Fakat H., burasını kendisine merkez yapmak istiyordu Bu sebepten Bağdad büyük bir zarar görmemiştir. Hattâ birkaç önemli yapı ve bu arada Câmi el - Kasr, yeniden onarılmıştır.

Halîfe, şehrin ele geçirilmesinden on gün sonra, âilesi mensuplarından bir kısmı ile birlikte öldürülmüştür. Bu hâdiseden sonra, halîfelik müessesesi, Kahire'de dinî bir şekilde devam etmiştir.

H.'nün Bağdad'dan sonra Suriye'yi fethetmek için giriştiği teşebbüs tam bir başarı kazanamamış, sâdece Haleb'in fethi ile kalmıştır. O sıralarda ağabeyi Mengü'nün ölümü haberini alıp İran'a dönmek zorunda kalmasının da bunda rolü vardır.

H., 1262'de, Altın Ordu üzerine yürümüştür. O sırada Altın Ordu devletinin başında Çingiz Han'ın torunu Berke bulunmakta idi. Berke, İlhanlı ordusu ile iki kere vuruşmak zorunda kalmıştır. İlk çarpışmada H. üstün gelmiş ve kuvvetleri Terek'in ötesine kadar ilerlemişlerdir. Fakat orada yapılan ikinci çarpışmayı Altın Ordu birlikleri kazanmışlardır. H. o çarpışmada ordunun başında değildi. Çekilme zorunda kalan İlhanlı ordusu büyük kayıplara uğramıştır. Ordunun büyük kısmı, at nalları altında kırılan Terek'in buzları içinde boğulup can vermiştir. H., bu yenilginin kızgınlığı ile kendi ülkesindeki Altın Ordulu tüccarların hepsini öldürmüştür. Buna karşılık olarak da, Berke, Altın Ordu'da bulunan İlhanlı tüccarları öldürtmüştü. H. ile Berke'nin daha sonraki yıllarda savaşa girişmek hususunda bir teşebbüsleri olmadığı için İlhanlı - Altın Ordu çatışması bu kadarla kaldı.

H., daha sonraki yıllarda Elcezire ile Kafkas dağlarının güney bölümündeki Hırıstiyan ülkelerini de fethetmek suretiyle, devletinin sınırlarını Amuderya'dan Hind Denizi'ne kadar genişletmiş oldu.

Bu büyük fetihleri yapan H., Moğolistan'da oturan büyük han adına hüküm yürütmekte idi. Ama kendisi de büyük han adı ile anılmıştır. Dokuz Hatun adlı karısı bilinmektedir.

H., târihlere kan dökücü bir hükümdar olarak geçmiştir. Fakat yaptığı savaşlarda fazla kan dökmüş olmasına rağmen, ilim adamlarına karşı saygı duyan ve onlara yardımdan geri kalmayan bir insandı. Savaşlar sırasında harap ettiği şehirleri sonradan imar etmeye çalıştığı da malûmdur. Meraga'nın kuzey taraflarına düşen bir tepede yaptırdığı rasathâne meşhurdur. Yine Atalag'da yaptırdığı bir saray da bilinmektedir. Târihî kayıtlara göre, Şahu adındaki dağlık yarımadanın üzerinde de sağlam bir saray yaptırmıştır. Savaşlarda elde ettiği hazineleri ve diğer değerli malları burada saklardı. Kendisi de burada gömülmüştür. H., barış zamanlarında, Azerbaycan'ın kuzey - batı bölgelerinde ve en çok Urmiye Gölü çevrelerinde oturur ve dinlenirdi.

HÜLLE, fıkıhta, talâk - ı selâse ile boş düşen kadının, her iki tarafın da pişmanlık duyarak tekrar birleşme isteklerinin şer'an mümkün ve helâl olabilmesi için bir başka erkekle evlenip boşanması ve iddet süresini doldurarak eski eşi ile evlenebilir hâle gelmesi. H., boşanma formalitelerinin oldukça basit, kolay ve sür'atli olduğu Müslüman âilede, olur olmaz anlaşmazlık veyâ basit geçimsizlikler sonunda evlilik müessesesinin dağılmasını önlemek için konmuş ilâhî barajlardan biridir. İslâm dinî, evlilikte üç kere boşanmaya ve tekrar birleşmeye cevaz vermekte, ancak, bu üç evliliğin de boşanma ile başarısızlığa uğraması hâlinde, çeşitli sebeplerle bu duruma düşen eşlerin artık birleş-

melerinde bir fayda görmemekte ve üçüncü defa boşandıktan sonra aynı eşlerin bir kere daha birleşmelerine izin vermemektedir. Bu durumda eski eşler yaptıkları hatadan pişman olsalar dahi, artık onların birbirlerine helâl olmaları mümkün değildir. Ancak, kadının başından başka bir nikâh geçtiği takdirde eski hukukunu tekrar iktisap ettiği anlayışı kabul olunduğundan böyle bir evlenmeden sonra eski eşlerın yeniden birleşmelerine müsaade edilmiştir. Bu kayıt, evlilik müessesesinin en liberal ölçülerde muhafaza edilmesini, fakat asabiyetlere, titizlenmelere, iki karakter arasındaki sürtüşmelere de kurban edilmemesini ve oyuncak hâline getirilmemesini sağlamak amacını gütmektedir. Bir erkeğin sevdiği kadını bu kayıtlayıcı hükme rağmen töreye göre üç taşla, yâni kesin olarak boşamaya kalkıştığı zaman onun bir yabancı erkekle birleşmesinden duyacağı hicranı göz önünde tutmasını istemektedir. H., vaki olduktan sonra her iki taraf da biribirlerine tekrar dönüp, kendi rızaları ile dördüncü defa veyâ kesin ayrılık anlamını taşıyan talâk-ı selâse (üç taşla boş düşme) durumundan sonra evlenmeleri mümkün kılınmıştır.

Ancak, Müslüman topluluklarda, özellikle çoğunluğu ile Hanefî mezhebinde olan Türk toplumunda, Medenî Kanunun kabulünden önce çoğu kere H., bu gerçek anlamı ile anlaşılamamış, bir çeşit şer'î hile gibi kullanılmıştır. Halbuki İslâm şeriati H. yapanlar ve yaptıranlar hakkında oldukça sert hükümler koymuştur. Peygamber kadın ve erkek H. yapanları lânetlemiştir. Zirâ İslâm dini yapmacık evliliklere cevaz vermediği gibi, her bakımdan saygı değer olan kadını oyuncak hâle getiren asıl koca ile sahte ikinci kocayı da tel'in etmektedir. Ehl-i sünnet mezheplerine göre zaten şartlı nikâh (muvakkat nikâh, müt'a nikâhı) müessesesi de câiz olmadığından bu davranış yasaklanmıştır. Öyle olmakla beraber H., eski Türk toplumunda bâzı bölgelerde yaygın olarak uygulanmış, bir çeşit ahlâk düşüklüğüne perde teşkil eden bu uygulamalar Türk mütefekkirlerinin tenkidlerine ve H.'yi konu olarak işlemelerine sebep olmuştur.

H., ayrıca bir çeşit elbiseye verilen bir addır. Pantalon ve üstlükten ibâret olan bu elbisenin içi astarlı olarak yapılmakta idi. Geleneğe göre, bu biçimi ilk defa diken, yâni H. modasını çıkaran, İdris Aleyhisselâmdır. Yine H., zırh ve kalkan gibi şahsın savunma silâhlarının hepsine birden verilen bir addır.

HÜMÂ HÂTUN (asıl adı: **Halîme** veyâ **Hadîce**; ? 1410 ? - Bursa 1449), Fâtih Sultan Mehmed'in annesi ve İsfendıyâroğlu Dâmâd II. İbrahim Bey (saltanatı 1440-1443)'in kızı. 1424'te Bursa'ya gönderilerek 20 yaşındaki II. Murad'la evlendirilmiştir. Fâtih, 1432'de Edirne Saray-ı Hümâyûnunda doğmuştur. H. H., 1449'da da Şehzâde Küçük Ahmed'i doğurmuştur. Annesi öldüğü zaman Fâtih 17 yaşında ve Manisa'da vâli idi.

HÜMÂYÎ ELÇİOĞLU, Muallim İzzeddin Hümâyî (İstanbul 1875 - İstanbul 1950), Türk bestekârı. Uzun yıllar Adliye ve Dahiliye nezaretlerinde çalıştı. İsmail Hakkı Bey'in Mûsikî-i Osmanî Mektebinde muavinliğini ve okullarda musiki öğretmenliği yaptı. Sarıgüzel'de öldü ve Edirnekapısı'na gömüldü. 3 000 küsur eser bestelediği söylenmişse de, bu rakamın mübalâğalı olması muhtemeldir. Biraz batı musikisi de bilen bestekâr, her formda, her çeşit eser bırakmıştır.

HÜMÂYUN, Türk musikisinin 9 numaralı basit makamı. H.'dan elimizde 158 parça vardır ki makamlar listesinde 32. sıraya girer. Hicâz âilesi (b. bk.) ni teşkil eden dört makamdan biridir. Bu yüzden birçok H. parça, Uzzâl ve Zengûle eserler gibi kısaca Hicâz şeklinde de gösterilmiş, Hicâz-ı hümâyun da denmiştir. En eski birleşik makamlardan biridir. 500 yıldan daha eski olduğu kesin olarak biliniyor. Hicâz dörtlüsüne buselik beşlisi eklenerek yapılmıştır. Hicâz dörtlüsü ile dügâh (la) perdesinde durur. Güçlüsü, dörtlü ile beşlinin birleştiği 4. dereceli olan nevâ (re) dır. Umumiyetle çıkıcı olan dizisinde niseb-i şerîfeden 6 tane vardır. Donanımına si bakıyye bemolü (dik kürdî) ile do bakıyye diyezi (nîm hicâz) alır. Orta sekizlisinde sesleri, çıkıcı olarak, pesten tîze doğru şöyledir: Dügâh, dik kürdî, nîm hicâz, nevâ, hüseynî, acem, gerdâniye ve muhayyer.

HÜMÂYUN ŞÂH (Kâbil 6 Mart 1508 - Delhi 26 Ocak 1556), Hindistan Türk imparatoru. Babur Şah'ın Mâhım vâlide Pâdşâh'tan doğan büyük oğludur. Mükemmel bir tahsil ve terbiye gördü. 1511 - 1512 arasında 7 ay kadar, Timuroğulları'nın sonuncu Mâverâünnehr (Semerkand) imparatorluk veliahdı oldu. Babası Babur kesin şekilde Türkistan'ı kavbedip Afganistan'a yerleşince, onun yanında yetişti. 1520 - 1529 târihleri arasında Bedahşan ve Kunduz eyâlet vâliliği yaptı. Babası Babur Hindistan padişâhı olunca, 21 Mayıs 1526'da imparatorluk veliahdlığına yükseldi. 25 Aralık 1526'da Hânpûr'u fethetti. 1528 Aralığında 50 000 kişilik bir ordu ile Kâbil'den Türkistan'a Özbekler üzerine yürüdü. Daha 26 Şubat 1526'da Güney Pencâb'da Hamâd Han'ın ordusunu yenmiş ve bunun üzerine babası Hisâr-ı Fîrûze vilâyetini ona vermişti. Babasının ölümü üzerine de 25 Aralık 1530'da 23 yaşında Kuzey Hindistan Türk imparatorluğu tahtına çıktı.

Babasının Pânipat zaferinde ve imparatorluk taht şehri Agra'yı fethinde büyük rol oynayan H., padişâh olduktan sonra, babası Babur'un askerî ve siyâsî dehâsından mahrum bulunmakla beraber, dünyanın en büyük ve güçlü devletlerinden birini idareye başladı, yeni fetihlerde bulundu. Fakat Kuzey Hindistan beylerinden Şîr Han Sûrî'nin şahsında büyük bir rakiple karşılaştı. Afgan asıllı olan Şîr Han, diğer Hindistan hükümdarlarını, sonunda yerine geçmek emeliyle, H. Ş.'ın aleyhine kışkırttı. 1534'te Gucerat'ı fethederek büyük ölçüde devletini genişleten H. Ş., bundan sonra safha safha imparatorluk eyâletlerini Şîr Han Sûrî'ye kaptırdı. Kardeşleri Kâmrân, Askerî ve Hindal mîrzâlar bile, eyâletlerinin başında H. Ş.'a karşı vaziyet aldılar.

27 Haziran 1539'da Çavnşa meydan muharebesinde rakibine yenildi. Şîr Han, Şîr Şâh unvanını alarak kendisini imparatorluk müdafii ilân etti. 15 Haziran 1540'ta H., taht şehri Agra'yı terk etti. Bu târihten sonra devleti, Ganj (Ganga) vâdisi çevresindeki asıl Hindistan'dan mahrum kaldı ve diğer eyâletler de yavaş yavaş elinden çıktı: Kuzey Pencâb'ı 1543 Kasımında terk etti; Kişmir, H. Ş. adına akrabasından ünlü târihçi Haydar Mirzâ Duğlat tarafından idare ediliyordu. 1543 Temmuzunda Sind eyâletini, 1542 baharında Gvalyûr çevresini bıraktı. Afganistan ise 1543'ten i'tibâren kardeşlerinin büyüğü olan Kâmrân Mirzâ'nın eline düştü. 1543 Aralığında Safevî şahı Tahmasb'a sığınan H. Ş.'ın elinde hiçbir şey kalmamıştı. 15 Haziran 1540 târihinde, Agra'yı terk edince zaten Hindistan'da Timuroğulları imparatorluk tacı, 15 yıl, 7 gün için Afgan Sûrîler'e geçmişti.

H. Ş., 1553 Ocağına kadar 9 yıl, 1 ay İran'da siyasî mültecî ve misafir olarak yaşadı. Sonra, babası Babur'un hayatındaki mucizeye benzer hareketler gibi bir tutumla, imparatorluğunu yeniden fethe girişti. Önce 3 Kasım 1545'te kardeşi Kâmrân Mirzâ'dan Kandehâr'ı alarak, kendisine dayanak edindi. 18 Kasımda kardeşini Kâbil'den de kovdu. Gene aynı kardeşinden 1546 Martında Bedahşan'ı aldı. 1555 Şubatında Pencâb'ı fethetti. 22 Haziran 1555'te Agra'ya girerek, tekrar Hindistan imparatoru oldu ve Sûrî-ler'in Hindistan'daki geçici Afgan hâkimiyetine son verdi. İlk imparatorluğu 9 yıl, 5 ay, 21 gün sürmüştü. Bu defa 7 ay, 4 gün tahtta kalabildi. Delhi'deki sarayında kütüphânesinin üst raflarından bir kitap alırken merdivenden düşerek, beyin kanamasından öldü ve zevcesi Hamîde Banû'-nun Delhi'de yaptırdığı, pek muhteşem türbesine gömüldü. Yerine küçük yaştaki oğlu Ekber Şâh, Hindistan imparatoru ilân edildi.

Ölümünden sonra «Hazret-i Cennet-Aşyân (î) Hazret-i Cihân Bân (î)» diye anılan Nasirüddin Muhammed H. Ş., Timur'un 6. kuşaktan torunu ve Timuroğulları hânedanından gelen Hindistan Türk imparatorlarının ikincisidir. H. Ş.'ın son saltanat devresini, bu sırada Delhi'de bulunan Türk amirali Seydi Ali Reis, *Mir'atü'l Memâlik*'inde canlı satırlarla tasvir etmiştir. Türkçe ve Farsçada dîvân sahibi bir şâirdi.

HÜMORİZM veyâ **HÜMORALİZM** (Tıp târihi), bütün hastalıkların sebebini vücut sıvılarının kemiyet ve keyfiyetlerinde meydana gelen değişmeler sonucu olarak bu sıvılar arasındaki oran dengesinin bozulmasına, iyileşmeyi de bu dengenin yeniden kurulmasına bağlayan çok eski bir fizyoloji ve patoloji doktrini. Antik Yunanistan'da yaratılan bu doktrin, kozmolojiden matematiğe, matematikten fiziğe, fizikten fizyolojiye, fizyolojiden de patolojiye geçme yolu ile meydana getirilmiştir. M. Ö. VI. yüzyılda yaşamış olan filozof ve matematikçi Pythagoras, bütün maddelerin elementlerinin sayılardan ibaret olduğu düşüncesine dayanan bir kozmoloji, yâni kâinat ilmi sistemi yaratmaya girişmiştir. Bu filozofun kurduğu okulun doktrinlerinden etkilenen Agrigente'li filozof Empedokles (M. Ö. V. yüzyıl), Thales'ten beri sürüp gelen ve çağın öteki filozoflarının düşüncesine de hâkim olan vahdet-i madde, yâni maddenin bir tek olduğu ve her şeyin esasının su olup her şeyin suyun bir tahavvülü ile meydana geldiği yolundaki doktrin yerine tabiatta dört temel unsur (anasır-ı erbaa) tesbit edilmesine ön ayak olmuştur. Bu unsurlar, birbirinin zıddı olan çekme ve itme kuvvetlerinin etkisiyle durmadan birleşip ayrılan su, hava, ateş ve topraktır. Empedokles'in maddeler arasındaki bu sempatiler ve antipatiler hipotezi üzerine H. doktrini yapısının ikinci katını meydana getiren dört hipotez daha eklenmiştir. Bu hipotezlerle kâinatı meydana getiren dört temel unsurun her birine temel vasıflar atfedilmiş; su, sıcaklığı; hava, soğukluğu; ateş, kuruluğu; toprak, nemi temsil eder sayılmıştır. Çok geçmeden bu fizik sistemi yeni bir fizyoloji anlayışının meydana gelmesine yol açmıştır. Bu anlayış, canlıların en mükemmeli olan insanın, kâinatın bir özü, bir hulâsası olması gerektiği prensipine dayanır. Nasıl ki makrokozmos, yâni kâinatın bütünü, mikrokozmosa, yâni insana temel olmuşsa, benzetmenin tam olması için, bir çeşit makrokozmos olan insan vücudunun da kendi mikrokozmosları olan şu dört temel unsuru içine alması gerekir: 1. kan; 2. sarı safra veyâ sâdece safra (Yun. kholē); 3 balgam (Yun. phlegma; Lât. lympha, pituita); 4. sevda (Lât. atrabilis, kara safra; Yun. melankholē; Ar. malihûlya). Bu dört humorun karışımı kişinin mizacını meydana getirir. Mizaçlar, humorların karışımdaki oranlarına göre değişir. Humorların miktar ve vasıf itibâriyle oranları kişide özel karışım (idiosynkrasia) denilen kendine has mizaç meydana getirir. Kişinin sağlığı humorların her birinin sağlıklı olmasına ve tamamının tam oranlı bir dengede bulunmalarına bağlıdır. Humorlardan birinin bozukluğa uğrayarak dengeyi bir şekilde yok etmesi bir çeşit hastalık meydana getirir. Dengenin yeniden kurulmasiyle beraber sağlık durumu geri gelir.

Tıp ilmi, XX yüzyıl boyunca bu hipotezlerden kurulu bir temel üzerinde durmuş, gerek geleneğe bağlılık gerek mecburiyet sebepleriyle, mizaçlar doktrininin yerini tamamen alacak olan yeni bir doktrin yaratamamıştır.

HÜNER-NÂME, değerli resimleri bulunan XVI. yüzyıldan kalma bir Türk yazması. I. cildin girişinde Oğuz boylarının damga ve söngükleri hakkında bilgi vardır. Oğuz Kağan ile Oğuzların diğer efsânevî cedlerinin hikâyeleri anlatılmakta ve târihî devirlere kadar gelinmektedir. Kayı'ların «Hitâ ve Hoten semtinden» «Talas ve Sayram» a geldikleri, Kınık'lar ile birlikte Amuderya'yı geçip Horasan'a vardıkları ve Çingiz'den kaçarak Ahlat'a sığındıkları nakledilmiştir. Bu arada, Osmanlı kıyâfetleri hakkında da bilgi verilmiştir. I. cild, I. Osman'dan I. Selim'e kadar, Osmanlı pâdişahlarının tahta çıkış merâsimlerini, silâh kullanmakta ve avda hünerlerini tasvir eder. II. cild ise, Kanûnî Sultan Süleyman'ın hünerleri hakkında menkıbelere ayrıl-

HÜNER-NÂME (cild I, varak 49 verso): I. Osman'ın tahta çıkışı

HÜNER-NÂME (cild I, varak 105):
Yıldırım Bayezid avlanırken

mıştır. Metin Türkçedir ve Türkçe ile Farsça şiirler metne dercedilmiştir.

Ahrarlı kâğıt üzerine, iri bir talîk hattı ile yazılan I. cild 234 yapraktır ve bu cildde 45 resim vardır. Eser, Ârif mahlâsını kullanan Fethullah b. Kâtib Derviş Şîrâzî tarafından başlanarak, ölümü üzerine, Hazânî ile Esîrî mahlâsını alan Eflâtûn b. Şeyh Dervîş adlı kimselerce devam ettirilmiş ve Şirvânî'nin de 1569'da ölümünden sonra, Şehnâmeci Lokman b. Hüseyin b. El-Aşûrî el-Urmevî eseri yazmağa devam etmiş ve 1584'te bitirmiştir. İstinsâh eden Bosnalı Sinan b. Mehmed'dir.

XVI. yüzyıl Osmanlı üslûbunda olan H. resimleri, evvelce, yalnız Üstâd Osman'a atfediliyordu.

İ. H. Uzunçarşılı'nın işâreti üzerine, N. Anafarta, Topkapı arşivlerinde araştırma yaparak, H.'nin I. cildi san'atkârlarının muhtelif kimseler olduğunu ve adlarını neşretti. I. cildi vücuda getiren san'atkârlar şunlardır: Üstad Osman (19 resim), Mehmed Bey (10 resim), Ali Çelebi (6 resim), Molla Tiflisî (5 resim), Bursalı Mehmed (3 resim), Veli Can (2 resim ve 4 serlevha), Molla Kasım (serlevhalar) Üstâd Edirneli Hüseyin (altın ve gümüş varak ile tezhîb), Abdî (mücellid).

H.'nin II. cildi yine ahrarlı kağıt üzerine ve iri talîk ile yazılmıştır. 302 yaprak ile 65 resimden meydana gelmiştir. Bu cildin de resimleri Üstad Osman'a atfedilmiş ve eserin 1588'de bittiği tahmin edilmiştir. — Emel Esin

HÜNKÂR İSKELESİ ANDLAŞMASI, 8 Temmuz 1833'te Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanmış bir ittifak andlaşması. II Sultan Mahmud zamanında, Mısır vâlisi Kavalalı Mehmed Ali'nin başlattığı isyan (1831) sonucu oğlu İbrahim Paşa'nın Antakya ile İskenderun arasında Beylan'da yapılan savaşı kazanarak Anadolu'da ilerlemesi, 21 Aralık 1832'de Konya'da karşılaştığı Osmanlı kuvvetlerine ağır kayıplar verdirerek Reşid Mehmed Paşa'yı da esir alması üzerine 14 Mayıs 1833'te Kütahya Andlaşması imzalanmıştır. Bu buhranlı devrede Fransa'nın Mehmed Ali'yı desteklemesi, İngiltere'nin de Fransa'dan ayrı herhangi bir davranışta bulunmaması üzerine II Mahmud, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. 20 Şubat 1833'te Rus donanması Büyükdere'ye gelmiş ve 5 Nisan 1833'te 5 000 kişilik Rus kuvveti Beykoz'a çıkarılmış ve sırtlara yerleştirilmiştir.

Kütahya Andlaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu tehlikeden kurtarmışsa da II. Mahmud, Adana'ya kadar uzanan Mehmed Ali Paşa idâresinden, gelecek için endişeliydi. Bir garanti sağlamak icin Ruslarla H. İ. A.'nı yapmak zorunda kaldı. Tedâfuî bir ittifak muâhedesi olan bu andlaşma, altı açık ve bir gizli maddeden ibarettir ve sekiz yıl için imzalanmıştır.

Birinci maddede iki devlet arasında ebedî barış ve ittifak mevcud olacağı belirtilmekte ve andlaşmanın amacı ülkelerinin sa'dırından korunması bulunduğuna göre, karşılıklı yardım taahhüd edilmektedir. İkinci maddede, iki devlet arasında dahâ önce imzalanmış olan anlaşmaların aynen uygulanacağı te'yid olunmaktadır. Üçüncü maddede, andlaşmanın asıl amacı olan karşılıklı savunma gereğince, yeni olaylar çıktığı takdirde Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını sağlamak yolunda Rusya'nın lüzumlu kuvveti vereceği yazılıdır.

Yapılacak yardımın ne miktar olacağı hususu, Osmanlı Hükümeti'nin tâyinine bırakılmıştır. Dördüncü madde, alınan yardım kuvvetleri için gerekli iaşenin alan devlete âid olacağı kayıdlıdır. Beşinci madde andlaşma süresini; altıncı madde ise andlaşmanın tasdiki hakkındaki hükümleri içine almış bulunmaktadır.

İstanbul'un ve Boğazlar'ın tehlikeye girdiğini gören İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerinin baskısı ile 10 Temmuz 1833 günü Rus kuvvetleri İstanbul'dan ayrıldılar. Bundan iki gün önce H. İ. A.'nı üzüntü içinde imzalatmış olan II. Mahmud, bir daha Rus yardımına ihtiyaç olmayacak şekilde devleti güçlendirmeye çalışmıştır.

HÜNNAP (*Zizyphus vulgaris*; Fr. *Jujubier*, *Zizyphus*), Cehrigiller (*Rhamnaceae*, b. bk.) familyasından dikenli bir ağaççık ve bu ağaççığın verdiği kırmızımtırak kabuklu, zeytin tanesi iril iğinde meyve. Dilimizde çiğde adıyla da anılır. Güzün olgunlaşan bu meyve ham iken yeşildir. Olgunlaşınca kırmızımtırak tuğla rengini alır. Meyveler kızarınca toplanır ve taze olarak piyasaya sevk edilir.

H. kurutularak da yenir. Kurutulacak H.'ların tamamiyle tatlılaşması, etinin yumuşaması beklenir. Bu suretle meyvelerin ekşiliği kalmaz. H.'ın çekirdeği pek serttir.

H. ağacının yaprakları derimsi, tabanları eğri, sapları kısadır. Demet hâlindeki çiçekleri sarı yeşilimtıraktır.

H. ağacı yurdumuzun hemen her yanında yetişir. H.'ın asıl yurdu Kuzey Çin'dir. Üç bin yıldan beri yetiştirilen H., Akdeniz, Ege ve Adriya kıyılarında yerleşmiştir.

Ağacının odunu pek sert ve ağır olup çok iyi cilâ kabul eder.

HÜNSALIK: bk. ERDİŞİLİK.

HÜRMÜZ, Zerdüştîlerin en yüksek varlığa verdikleri ad. Çok sonra Jüpiter (Müşteri, Ongay) gezegenine de bu ad verilmiştir.

H., Sâsânî sülâlesinden şu 5 pâdişahın da adıdır:

Hürmüz, I.: Şâpûr'un oğludur. Horasan vâliliği yapmış ve Romalılarla çarpışmada ün kazanmıştır. Hükümdarlığı bir yıl (272 - 273) sürmüştür.

Hürmüz, II. (308 - 309): Narses'in oğlu ve I. Şâpûr'un torunudur. Arapları mağlûp ettikten sonra, onlar tarafından öldürülmüştür. Ölümünden sonra doğan II. Şâpûr da yine H. adlı bir prensin babası idi. Bu prens 13 yıl kaldığı hapisten kaçarak İstanbul'a gelmiş, Julianus'a İran seferinde refakat etmiştir. Hormisdas (Hürmüz adının Yunanca şekli) Sarayı'nın harabeleri hâlâ Marmara Denizi kenarındaki sûrunda gösterilmektedir.

Hürmüz, III.: II. Yazdgird'in oğludur. Babasının yerine geçerek, kısa süren hükümdarlığı sırasında (457 - 459), Eftalitler (Ak Hunlar) in yardımını sağlayarak küçük kardeşi Firuz ile savaşmaya mecbur kalmış ve galip gelen kardeşi tarafından öldürülmüştür.

Hürmüz, IV. (578 - 590): Husrev Anoşak - Ravân'ın Türk hakanının kızı olan karısından doğmuş oğludur. Bunun için kendisine Turkzâd (= Türkten doğmuş) denilirdi. Bahram Çobin ayaklanması onun zamanında olmuştur. Kendisi tahttan indirilerek hapsedilmiş ve oğlu Husrev Pervez, kendisini kurtarmaya imkân bulamadığından orada boğdurulmuştur.

Hürmüz, V.: Husrev Pervez'in torunudur. Halası Azarmi - doht'a karşı savaşmış ve III. Yazdgird saltanatının birinci yılına kadar hükümdarlığını sürdürmüşse de, Nişi bin'de kendi askerleri tarafından öldürülmüştür (632).

HÜRMÜZCÜLÜK: bk. HÜRMÜZ.

HÜRRİYET (Fr. Liberté; İng. Liberty; Alm. Freiheit), fertlerin veyâ fert gruplarının kendilerinden başka fertler, gruplar, hükûmetler veyâ toplumlar tarafından zorla kabul ettirilebilecek her türlü kısıtlama veyâ yasaklamalardan âzâde bulunmaları durumu İnsan toplumlarının yararlandığı H. mutlak vasıfta değildir. Çünkü toplumun güvenliği ve refahı için fertlere ve gruplara yüklenen sorumluluklar birtakım kısıtlamaları gerektirir ki bu da H.'in nisbî olması sonucunu meydana getirir. H.'in var olması şu üç unsurun bir araya gelmiş olmasına bağlıdır: Harekete geçme arzusu; fiili kısıtlayan bir engelin bulunmaması; hareketi müessir kılacak vasıta ve imkânların var olması.

H. ideali Batı'nın siyasî düşüncesinde tâ eski Atina'dan beri temel bir kavram olmuştu Son Stoa'cılar neslinin felsefesi, bir yandan ferdin kişiliğine ve bir insan olarak onun aklına ve ruhuna saygı gösterilmesi prensipi, öte yandan da insanların kardeşliği görüşü üzerinde ısrarla durmuştur. Hıristiyanlık, insan ruhunun önemini ve her şeyin üstünde olan değerini kuvvetle belirtmiş ve dolayısiyle ibâdet H.'ini baltalamaya yeltenen keyfî idarelere karşı koyma hareketlerini desteklemiştir. Protestan Reformasyonunu izleyen din savaşları sırasında dinî tolerans daha yüksek bir dereceye ulaşmış, matbaanın icadedilmesi basın H.'i konusunda talepler yaratmış, millî hükûmetlerin ortaya çıkması toplumların orta sınıflarını güçlendirmiş ve sonradan bu sınıfların mutlakıyetçi hükümdarlara karşı giriştiği savaştan, despotik idareden kurtulma ve devlet idaresinde söz sahibi olma şeklindeki modern H. düşünceleri doğmuştur. Bu çeşit H.'i elde etmek için ileri sürülen ve başarının sağlanmasında müessir olan sebepler, arkalarından başka çeşit H.'lerin de kazanılmasına yaramış ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte özel akitlerin ve iş teşebbüslerinin hükûmet kontrolundan çıkması talep edilmiştir.

XVIII. yüzyıl filozoflariyle inkılâpçılarından birçoğu, özellikle Fransa ve Amerika'da H.'in insana tabiat tarafından bağışlanmış bir hak olduğu ve bu hakkın hiçbir suretle onun elinden alınamayacağı düşüncesini savunmuşlardır. XVIII. yüzyıl inkılâpçılarının çıkardıkları hak listeleri ve beyannameleri, ferdin medenî ve siyasî haklarını birer birer saymış ve genişletmiş ve bunları hükûmetlerin elinin yetişemeyeceği yerlere yerleştirmiş ve artık, hükûmet kısıtlamalarının kaldırılması ve yeni kısıtlamalara engel olunması hâlinde fertlerin kavuşacaklarına ve onu muhafaza edebileceklerine inanılmıştır.

Kapitalizmin büyük ölçüde gelişmesiyle birlikte birçok siyaset filozofları, hükûmetlerin «işlere karışmama» sının halkın H.'ini sağlamaya yalnız başına yetmeyeceği kanaatine varmışlar, az nasiplilerin H.'lerini vasıtalı yollardan kısıtlayan büyük iktisadî teşkilâtlara karşı onları korumak amaciyle hükûmetlerin müdahalede bulunmasında mecburiyet görmeye başlamışlardır. Böylece, tahsili mecburî kılan, işsizlik ve yaşlılık durumları için sistemler kuran, sanayi işçilerinin sağlıklarını ve güvenliklerini koruyan, çocukların çalışmasını yasaklayan, asgarî ücretleri tesbit eden ve işverenlerle işçiler arasında bu konularla ilgili «serbest anlaşmalar»a müdahale eden kanunlar, bugün artık genellikle, eskiden olduğu gibi H.'i yok edecek vasıfta görülmemektedir. Aksine, şimdi bu kanunlara demokratik devletin müsbet faaliyeti ile sağlanan H. genişletici tedbirler gözü ile bakılmaktadır. Devletin bu şekildeki müdahalesinin çoğunluğun H.'lerini daha tam olarak kullanmasına imkân verdiği yolundaki gitgide yaygınlaşan düşünce, H. kavramının hareketli ve değişebilen bir kavram olduğunu ve H. terimini katı bir târife bağlamanın imkânsızlığını gösterir.

H. kavramı demokrasi nazariyesinin ve uygulamasının temel taşıdır. Demokrasi bir idâre sistemi olarak ancak insanların temel H.'lerden yararlandıkları bir vasatta işleyebilir; bir yaşama nizâmı olarak ise bu kavram H.'i bir ideal gaye olarak görür. Demokrasinin insan haysiyetine saygısı öyle ister ki fert, toplumun iyiliği ile bağdaşan tam ölçüde bir H.'e sahip olsun. H. hem fert hem de toplum için yararlıdır: Ferdin H. sâyesinde gelişen kabiliyetlerinin meyvelerini toplum toplar.

H.'in siyasî, medenî, dinî, kültürel, içtimaî ve iktisadî olan çeşitleri vardır. Bâzı nazariyecilere göre herhangi bir H. alanına konulacak kısıtlamalar, meselâ bâzı iktisadî faaliyetleri düzenleyen hükûmet müdahaleleri, H.'lerin tamamını yok eder. Bâzılarına göre ise H. terimi, bir kısmının kısıtlanması hâlinde öteki kısımlarının zarar görmeyeceği, birbirinden ayrılabilen ve farklı olan birçok H.'in tamamını içine alan genel anlamlı, kullanışlı bir terimdir. Bu çeşitli H.'lerin her birinin ötekilere nispetle önemi yerine ve zamanına göre değişmiştir. Günümüzde en çok önemli sayılıp üzerinde durulan H.'ler iktisadî ve sosyal olanlariyle, grupları ilgilendirenlerdir. Şimdiki toplumlar, şartların değişmesine paralel olarak, H.'leri dağıtılmaya elverişli bir nesne gibi toplumun gruplarına ve sınıflarına dağıtıyorlar. Hâkim gruplar H. ile kendi alışılmış imtiyazlarını aynı şey saymakta, iktidar isteyen gruplar da taleplerini H. adına yapmaktadırlar.

H.'in otorite ile bağdaştırılması demokrasi felsefecisi ve demokrasi devlet adamı için en önemli meseledir. Demokratik bir toplumda otoritenin uygulanması, bu bağdaşmada toplumun bâzı H.'lerinin kısıtlanmasına rıza göstermesini gerektirir.

Yine demokratik bir toplumda H. ile eşitliğin bir arada sağlanmasının mecburî olması bir gerçektir. Pek çok kimse bunu demokrasinin bellibaşlı görevi sayar; halbuki H.'in çıkarları ile eşitliğin çıkarları çatışma eğilimindedirler. Modern demokrasilerin ekonomik ve sosyal eşitlikler yaratmaya yönelen gayretleri, evvelce imtiyazlı durumda bulunan grupların H.'lerine bâzı kısıtlamalar koyma sonucunu yaratmaktadır. Bir görüşe göre, herkes için sözü edilmeye değer bir eşitlik olmaksızın H.'in güçlü bir anlamı olamaz. Böylece, birçok siyâset mütefekkirlerinin fikrince bir demokrasinin başlıca görevi, bir yandan mutlak H. istekleri ile öte yandan insandan insana olan münasebetleri düzenleyen mecburî kurallar arasında bir denge kurmak ve bu iki taraf arasında ister istemez dâima değişecek olan ve fakat işleyebilen bir uzlaşma yaratmaktır.

HÜRRİYET, Türk milletinin siyâsî haklarını savunmak ve meşrûtiyet rejimini getirmek için 1867 yılına doğru kurulmuş bulunan Yeni Osmanlılar Cemiyeti (b. bk.) nin yayın organı. 29 Haziran 1868'de Londra'da 4, Ruppert Street St. James's. W. adresindeki Imprimerie Centrale de la Jeune Turquie matbaasında yayımlanmaya başlayan H., Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına çıkmış ilk gazete sayılan ve Ali Suâvi (b. bk.) tarafından 31 Ağustos 1867'de yayımlanan «Muhbir» (b. bk.) den sonra çıkarılmıştır. Cemiyetin reisi Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa (b. bk.), Ali Suâvi'nin kendisi aleyhinde «Muhbir» de yayın yapması üzerine,

HÜRRİYETE
حريت
حب الوطن من الايمان

HÜRRİYET: Gazetenin ilk sayısı ve Nâmık Kemâl'in *Hubbü'l vatan minel îmân* başlıklı ilk yazısı

HÜRRİYET: Gazeteyi çıkarmaya başlayan Nâmık Kemâl ve Ziya beyler

Yeni Osmanlılar'ın bu gazete ile alâkasını kesmesini ve H.'in Nâmık Kemâl ve Ziya Bey (Paşa)'in kalemiyle çıkmasını istemiştir. Gazete, 20 × 30 cm boyunda ve haftalıktı. H.'in ilk 10 sayısı dörder sahife, 11'den 63. sayıya kadar sekizer sahife, 64'den 100. sayıya kadar olan nüshaları, ikisi hâriç, dörder sahife hâlinde çıkmıştır. İlk 4 sayısında mes'ul müdür olarak Reşad, 5-63. sayılarda Kemâl ve 64-100. sayılarda Ârif imzaları görülmektedir. İlk sayısından 28 Şubat 1870 târihinde çıkan 88. sayısına kadar matbaa harfleriyle Londra'da; 22 Haziran 1870 târihli 100. son sayısına kadar Cenevre'de litografya olarak yayımlanan H.'in son 12 nüshasındaki elyazısı Ârif Efendi'nindir.

H.'in iki yıl süren yayın hayatında, 1. sayıdan 63. sayıya kadarki (6 Eylûl 1869) yazılarını Nâmık Kemâl ve Ziya Bey yazmışlardır. İki üç tanesi hâriç, bu yazılarda imza yoktur. Bununla beraber üslûp ve ifâde farkı, makalelerin bu iki kalemden hangisine âid olduğunu ayırmaya kâfidir. Kemâl'in imzasız yazılarının teşhis ve tesbitinde, kendi mektuplarında bulunan kayıdlardan faydalanmak mümkündür (bk. F. A. Tansel: *Nâmık Kemâl'in Mektupları*, II. cild. Ankara, 1967-1969).

H.'de çıkan siyâsî makaleler, Türk vatanseverliğinin ve hürriyet mücadelesinin başlıca öncülerinden olan Nâmık Kemâl ile Ziya Paşa'nın en canlı ve başarılı fikir mahsulleri sayılır. Bu yazılarda, bilhassa hâkimiyetin halka âid olduğu, insan hak ve hürriyetlerinin tanınması prensipleri savunulmuş; Türkiye'de Kanûn-u esâsî (Anayasa) ilânı, Millet Meclisi açılması, bu meclisin hükûmet işlerini tâkip ve kontrolü istenmiştir. Bâb-ı âlî'nin memleket idâresinde ve bilhassa mâliye işlerinde yanlış yol tuttuğu hususu bu makalelerde tenkit edilmiş; lüzumsuz israflar için ağır şartlarla yapılan dış borçlanmalar şiddetle yerilmiştir.

Yurdun kalkınması, milletin refaha kavuşması için bilhassa maarifin ilerletilmesi, adam yetiştirilmesi ve Türkçenin sâdeleştirilmesi konuları üzerinde ısrarla durulmuştur. Kapitülasyonların gittikçe genişletilmesi ve yabancıların

Türkiye'de mülk sâhibi olabilmeleri gibi hususların millet ve memlekete getireceği zararlar belirtilmiş; ticaret, san'at ve ziraat sahalarındaki gerileme sebepleri izah edilmiş ve Bâb-ı-âlî'ce alınan ıslahat tedbirlerinin çürüklüğü ortaya konmuştur.

Nâmık Kemâl'in bir fikir anlaşmazlığı yüzünden çekilmesi üzerine, 13 Eylûl 1869 târihinden, yâni 64. sayısından sonra H., yalnız başına Ziya Bey tarafından çıkarılmıştır. Bu devrede, başlangıçta olduğu gibi şahsiyat yapmamak hususundaki prensip dikkate alınmayarak Ziya Bey tarafından Âlî Paşa'nın şahsına şiddetli bir hücum kampanyası açılmıştır. Bâb-ı-âlî, H.'i kapattırmak için İngiltere hükûmetine birkaç defa baş vurmuşsa da, bir sonuç alamamıştır. Fakat 78. sayıda Suâvî imzası ile çıkan çok ağır mektup, Âlî Paşa'ya hakaretten başka, katlinin gerektiğinden de bahsettiği için, İngiliz kanunlarında katle teşvik ağır cezayı gerektirdiğinden, Londra zâbıtası Ziya Bey'in evinde araştırma yapmıştır. Alınan evrâkı, Bâb-ı-âlî'nin tuttuğu avukata teslim edilmiş ve Ziya Bey tevkif olunmuştur. Ceza göreceğini anlayan Ziya Bey, avukatının tavsiyesine uyarak kefaletle tahliye edildikten sonra Londra'yı terk etmiş ve Cenevre'ye geçmiştir. H. burada litografla çıkmıştır. Ziya Bey son yazılarında, İngiliz hükûmetinin Bâb-ı-âlî'ye hoş görünmek için kendisine haksızlık ettiğini belirtmiştir. Son sayıdaki «Hâtime» yazısında da, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kuruluş gayesini, mensuplarının sonradan niçin ve nasıl dağıldıklarını, Londra'da çıkmaya başlayan gazetenin Cenevre'ye naklindeki mecburiyetin neler olduğunu açıklayarak H.'in yayınına son vermiştir.

HÜRRİYET ÂBİDESİ (eski adı: Âbide-i Hürriyet), İstanbul'da, Şişli'nin ilerisinde, Kâğıthâne vâdisine hâkim, adını bu âbideden alan Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde İkinci Meşrûtiyet uğrundaki hürriyet şehidleri için yaptırılmış ilk millî anıt.

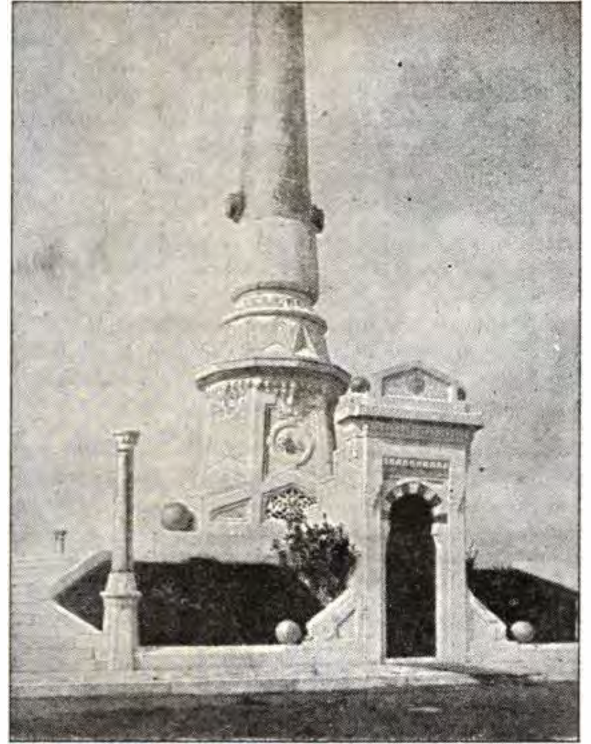
1909 Nisan'ında bu anıt için açılmış müsabakaya zamanın yerli ve yabancı ünlü mimarlarından Kemâleddin ve Vedad beylerle Kostantin Kiryakidi Efendi, Vedad Bey'in öğrencisi Muzaffer Bey ve M. Valori katılmışlar; Muzaffer Bey'in projesi birinciliği kazanarak âbidenin yapılması bu genç Türk mimarına verilmiştir.

H. Â., çok geniş ve süslü mermer bir kaide üzerine dikilmiş bir top namlusundan ibârettır.

Üç bölüm olan kaidenin üç köşesinden merdivenlerle genişçe bir plâtforma çıkılır. Ortada, merdivenlere karşı olan üç köşesi birer yuvarlak gülle ile süslenmiş ikinci bir parça, bunun da ortasında altı köşeli kesik piramid biçiminde Türk çiçek motifleriyle süslü asıl kaide gelir. Bu piramidin merdivenlere karşı olan üç yüzünde 70 şehidin adları yazılıdır.

H. Â.'nin gün doğusuna bakan asıl yüzüne V. Mehmed-Reşad'ın tuğrası kazılmış; kuzeye bakan yüzüne: «Târih-i istirdâd-ı hürriyet 10 Temmuz 1324»; güney yüzüne de: «Timsâl-i Meşrûtiyet 11 Temmuz 1325» yazı ve târihleri yazılmıştır. Kesik piramid biçimindeki bu kaidenin üstünde istalaktitli bir mermer çember ve onun da üstünde örme taştan top namlusu bulunmaktadır. Namlunun gün doğusu tarafında bir can kurtaran simidi, bir gemi çapası, süngüleri takılı on tüfek ve Türk bayrağından ibâret bir bronz plâk vardır.

Âbidenin içine, gün doğusuna bakan yüzü önündeki minber kapısı biçiminde yapılmış bir mermer kapıdan girilir. Kanat'arı oymalı bronzdan yapılı bu kapının üstünde: «Makbere-i Şühedâ-i Hürriyet» kitâbesi vardır.

HÜRRİYET ÂBİDESİ

H. Â.'nin içi bir mesciddir. Sol köşede mihrap ve bunun duvarı içinde şehidlerin lâhidleri bulunmaktadır. Anıtın bütün ağırlığı, üç kalın fil ayağı ile, bunlar arasına atılmış üç kemer üzerine oturtulmuştur. Bu kemerlerin ortasına tutturulmuş renkli camdan bir kubbeciğe bir âvize asılıdır. Mermer plâklar üzerine hâkkedilmiş âyetler duvarlara ve fil ayaklarının ortaya bakan yüzlerine konulmuştur. Bu yazılar Mızıka-i Hümâyun imamı Hacı Hasan Sabri Efendi'nin eseridir.

HÜRRİYET ÂBİDESİ'ni yapan mimar Muzaffer

Hürriyet şehidleri, 14 Nisan 1909'da büyük bir törenle buraya gömülmüşler; kırmızı ve yeşil sancaklara sarılı tabutları Hareket Ordusu (b. bk.) ndaki silâh arkadaşlarından sağ kalmışlar taşımışlardır. Törende Enver Bey (Paşa) ateşli bir nutuk söylemiştir. Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa da, kendisi ile şehid düşmüş iki süvari ile birlikte H. Â. yanında ayrı bir açık makberede yatmaktadır. O devrin kahramanlarından ve 15 Mart 1921'de Berlin'de Taylıryan adlı bir Ermeni komitecisi tarafından arkasından ateş edilerek öldürülmüş olan Sadrazâm Talât Paşa'nın yurda getirilen kemikleri de 25 Şubat 1944 te büyük bir törenle Hürriyet-i Ebediye Tepesi'nde Mahmud Şevket Paşa'nın yanında hazırlanan kabre gömülmüştür.

HÜRRİYET HEYKELİ (İng. Statue of Liberty; asıl adı: Liberty Enlightening the World = Dünyayı Aydınla an Hürriyet), New York limanı ağzında, Bedloe Island adı verilen kara parçası üzerine 28 Ekim 1886'da dikilmiş olan büyük bakır heykel.

Fransız heykeltıraşlarından Frédéric-Auguste Bartholdi (b. bk.) tarafından 1874 te yapılmaya başlanan H. H.'nin tamamlanması oldukça uzun bir zaman (on yıl) sürmüştür. H. H.'nin ince işlerini tamamlamada, Eiffel Kulesi'ni yapan Gustave Eiffel (b. bk.) in de emeği geçmiştir. Heykel, 4 Temmuz 1884'te büyük bir törenle Paris'teki Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisine sunulmuştur. Yapılmasındaki masraflara bağışlarla bütün Fransız milleti cömertçe katılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri istiklâlinin 100. yıl dönümünü kutlama hâtırası ve iki ülkenin dostluğu ve kardeşliği nişânesi olarak Fransa tarafından armağan edilen H. H.'nin yerine dikilip örtüsünün açılması töreni, Amerika'nın 22. Cumhurbaşkanı Cleveland (b. bk.) tarafından yapılmıştır.

HÜRRİYET HEYKELİ

HÜRRİYET HEYKELİ'nin başı

H. H., eski Yunan veyâ Roma tarzında giyinmiş bir mağrur kadını temsil etmektedir. Sağ kolu havaya kalkıktır ve sağ elinde «Hürriyet Meş'alesi» tutmaktadır ki, bu aynı zamanda deniz feneri vazifesi görmektedir.

73 m yüksekliğindeki H. H.'nin kaidesi 27, kendisi 46 m'dir. Heykelin dikili bulunduğu adacığın deniz seviyesinden yüksekliği ise 20 m dir.

Heykelin ortasında kaideden başa (tepeye) kadar yükselen asansör, ziyaretçileri taşır. Kol kısmında da ayrı bir asansör vardır.

Dünyanın en büyük heykeli sayılan H. H., kaidesi hâriç, 204 120 kg ağırlığındadır. Çelik bir gövde üzerine bakır kaplama olarak yapılmıştır. Kullanılan 300 plâk bakırın ağırlığı 88 tondur. Heykelin yalnız kendisi 250 000, kaidesi ve dikilme işçiliği masrafı da 350 000 dolar kadardır ki, o zamanın para değeri ile 600 000 dolara mal olmuştur. Bu masrafları Fransızlar ve Birleşik Amerikalılar karşılamışlardır. 1917'de ışık'andırma te'sisleri yenilenmiş ve geliştirilmiş bulunan H. H., 1924'te millî anıt kabul edilmiştir.

H. H.'nin bakımı 1933 yılına kadar Amerika Birleşik Devletleri Millî Savunma Bakanlığı tarafından, 38 yıldan beri de Amerika Birleşik Devletleri İçişleri Bakanlığı'nca yapılmaktadır. H. H., 1938'de baş an başa onarılmıştır.

HÜRRİYET PARTİSİ, basına ispat hakkı verilmesini savunan 19 Demokrat Parti (b. bk.) milletvekilinin gruplarında karşılaştıkları şiddetli bir muhalefet üzerine partilerinden ayrılmaları sonucu, 20 Aralık 1955'te kurulan siyasî parti. H. P.'nin kurucuları şunlardır: Enver Adakan, İsmail Hakkı Akyüz (Tekirdağ), Muammer Alakant (Manisa), Ekrem Alican (Kocaeli), Râif Aybar (Bursa), Yusuf Azizoğlu (Diyarbakır), Muhlis Bayramoğlu (Ankara), Nihad Reşad Belger, Fethi Çelıkbaş (Burdur), Sabahaddin Çıracıoğlu (Bursa), Ziyad Ebüzziya (Konya), Yusuf Âdil Eğeli, Mustafa Ekinci (Diyarbakır), Feridun Ergin (Urfa), Muhlis Ete (Ankara), Turan Güneş (Kocaeli), Enver Güreli (Balıkesir), Şekip İnal (Hatay), Hasan Kangal (Tokat), Safaeddin Karanakçı (Çanakkale), Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu (Manisa), Ragıp Karaosmanoğlu (Diyarbakır), Behçet Kıyaalp (Burdur), Şeref Kâmil Mengü (Ankara), Emrullah Nutku (Trabzon), Ekrem Ocaklı (Gümüşhâne), Âsım Okur (Antalya), İbrâhim Öktem (Bursa), Emin Paksüt, İhsan Hâmid Tığrel (Diyarbakır), Muzaffer Tımur (Urfa) ve Ekrem Hayri Üstündağ (İzmir),

H. P. Program'ında partinin gayesi birinci maddede şöyle belirtilmiştir: «Memleketimizi muâsır medeniyetin ileri merhalesine götürmenin ve vatandaşın huzur, emniyet ve refâhını sağlamanın yolunu demokratik rejimi yurdumuzda hakikî mânâsiyle ve bütün icaplariyle gerçekleştirmekte gören partimiz bu rejimi en kısa zamanda tesis etmeyi hayatî bir dâvâ sayar.

Hedefimiz, bu programda gösterilen esasları tatbik suretiyle, üzerinde bütün vatandaşların dostça yaşadıkları hür ve ma'mur bir vatan, içtimaî muvazenesizlikten uzak, siyasî sahada olduğu kadar içtimaî sahada da her türlü korkudan âzâde müstakar bir cemiyet vücuda getirmektir.»

27 Ekim 1957 genel seçimlerine «Hürriyet Andı» adı verilen:

«Biz Hürriyet Partililer, demokrasi ve hürriyet rejimine sâdık kalacağımıza, İnsan Hakları ve demokratik müesseselere saygı göstereceğimize, vatandaşlar arasında parti farkı gözetmeyerek memleket ve millet menfaatlerini parti menfaatlerinin dâima üstünde tutacağımıza, iktidarı muhafaza için hürriyetleri tahdit ve tahrip yollarına aslâ sapmayacağımıza, târih ve Türk milleti önünde and içeriz» andı ile katılan H. P., Seçim Beyannâmesi'nde başlıca vaadler olarak: «Nisbî seçim, Anayasa Mahkemesi, çifte meclis, hâkim te'minatı, ispat hakkı ve mal beyânı, üniversite muhtâriyeti ve basın hürriyeti, partiler üstünde Meclis ve Cumhur başkanı, ekonomide plân ve program, dış kredi sağlayacak plânlı iktisat, enflasyonu durduracak denk bütçe, ikt sâden gelişirken külfet ve nimette eşitlik, vatandaşlara eşit haklar ve partizanlığı kaldırma, işçiye mesken ve grev hakkı, devlet memuruna emniyet ve refah, iş adamına emniyet ve istikrar, köy kalkınması: fennî ziraatla bol istihsâl, sağlık ve eğitim hizmetleri; sanayileşme ile bol iş, bol istihsal ve netice olarak: Hür, müreffeh ve mes'ud bir Türkiye» getireceğini açıklamış; seçim sonucunda oyların % 3 76'sını alarak Meclis'teki 610 sandalyeden 4'ünü kazanabilmiştir. Muhalefet vazifesine daha bir süre devam

eden H. P., 1959'daki son kongresi ile kendisini feshederek, bir kısım mensupları ve teşkilâtı ile Güç Birliği'ne, C. H. P.'ne katılmıştır. Kurucu Meclis'e birçok üyeleri giren H. P.'nin programındaki fikir, görüş ve prensiplerin, 1961 Anayasası içinde yer aldığı görülür. — Fethî Tevetoğlu

HÜRRİYET VE İ'TİLÂF FIRKASI, İkinci Meşrutiyet'in en buhranlı devrinde (1910 - 1911) İttihad ve Terakki (b. bk.) idâresine karşı çıkan çeşitli muhâlefet gruplarını bünyesinde toplayarak kurulmuş olan Türk politika târihinin ilk ve büyük muhâlefet partisi. H. ve İ. F.'nı, bilhassa Meclis içinde bulunan 1908 genel seçimi ile gelmiş meb'uslar kurmuşlardır. 8 Teşrinisânî 1327 (21 Kasım 1911)'de hükûmete sunulan bir beyannâme ile, maksad ve gayesinin meşrûtiyet esaslarını takviye ve unsurlar arasında gerçek bir anlaşma âhengi sağlamak; prensiplerinin liberalizm, parlamentarizm, eşitlik (müsâvât), meşrûtiyet - hem de demokrasi - olduğunu belirterek faâliyete geçen bu partinin asıl kurucuları, başta Dr. Rıza Nur, Kemâl Midhat, Mâhir Said ve Hüseyin Sîret olmak üzere, Amasya meb'usu İsmail Hakkı Paşa, Damad Sâlih Paşa, Vasfi Efendi ve Mustafa Sabri Efendi'dir. Hükûmete verilmiş dilekçede kurucu olarak gösterilenler ise, Amasya meb'usu İsmail Hakkı Paşa, Âyan âzâsı Müşir Fuad Paşa, Âyan âzâsı Damad Ferid Paşa, Emekli Ferik Süleyman Paşa, Sivas meb'usu Dr. Dagavaryan Efendi, Tokat meb'usu Mustafa Sabri, Eski Konya vâlisi Vefik, Hama meb'usu Abdülhamid Zöhravî, Priştine meb'usu Hasan ve Emekli Miralay Sâdık beylerdir. Partinin ilk yönetim kurulu ise şöyledir: Başkan: Damad Ferid Paşa; ikinci başkan: Sâdık Bey; diğer üyeler: Sinop meb'usu Dr. Rıza Nur, Ankara meb'usu Mâhir Said, Edirne meb'usu Rıza Tevfik, Aydın meb'usu Sıdkı, Gümülcine meb'usu İsmail, Şam meb'usu Şükrü El Aselî, Debre meb'usu Basri beyler, meb'us Hamdi Efendi, şâir Hüseyin Sîret, Kemal Midhat ve Arnavut yazar Midhat Fraşeri beyler.

Partinin parlâmentodaki ilk yöneticileri ise şunlardır: Başkan: İsmail Hakkı Paşa, başkan vekilleri: Mustafa Sabri Bey ve Dr. Dagavaryan Efendi, diğer üyeler: Kudüs meb'usu Said Bey El Hüseynî, Konya meb'usu Zeynelâbidin, Karesi meb'usu Vasfi, Musul meb'usu Davud Yusfânî, Sivas meb'usu Şükrü, Trabzon meb'usu Mahmud Mazhar bey ve efendiler.

Yalnız iktidârı devirmek için bir araya gelen H. ve İ. F. mensupları, fikir ve programları son derece çelişen, aykırı doktrin kutuplarına mensup mutaassıp hocalarla, aşırı Batı taraflısı aydınlardan ve çeşitli etnik unsurlardan ibârettir. Hiç homojen olmayan ve başlangıçtan i'tibâren sarsıntılara sebep teşkil eden bu bünyesine rağmen parti, «çok partili liberal temsilî Meşrutiyeti kurmak, İttihad ve Terakki'nin siyâsî inhisarcılığına son vermek ve Meclis - i Meb'usan'ı bir Meclis - i Mensûbân olmaktan kurtarmak» gibi hedef ve sloganları ile mücadeleye atıldığı için büyük ilgi görmüş ve hızla gelişmiştir. Programındaki temel fikirler «Osmanlıcılık ve adem - i merkeziyet» prensiplerinden ve başlıca hedefleri de «memleketteki bütün etnik unsurları - kendi isteklerine göre bâzı idârî ve sosyal haklar tanıyarak - bir bayrak altına toplamak ve devlete sâdık kılmak» tan ibâret olan H. ve İ. F.'nın kurulması, Türkiye'de birlik sağlamak yerine, halkın ilk def'a muvafakat (iktidar) ve muhalefet diye iki kampa bölünmesine sebep olmuştur.

İki parti arasında fikre dayanan bir doktrin çatışması olmamış, ancak şahıslar arasında hissî mücadeleler başlamış ve bu kısır çekişmeler, yurt ve millet hesabına çok zararlı sonuçlara vararak uzun zaman devam etmiştir. H. ve İ. F.'nın başlıca amacı İttihad ve Terakki'yi yıkmaktı. Çığ gibi büyüyen muhalefet, iktidar partisini kökünden sarsmış ve onun ağır baskı tedbirleri almasına sebep olmuştur.

Vazife taksimi seçiminde partinin liberal programındaki prensiplerle Ferid Paşa'nın siyâsî fikirleri arasındaki taban tabana zıdlık, Dr. Rıza Nur Bey tarafından belirtilerek onun genel başkanlığa seçilmesi önlenmek istenmişse de, muvaffak olunamamış; fakat genel başkan olan Damad Ferid Paşa, daha sonra partinin uğradığı ilk zorluk karşısında istifa ederek partiyi terk etmiştir. Yerine Müşir Fuad Paşa genel başkan seçilmiş; fakat mühür ve idâre dâima Sadık Bey'in elinde bulunmuştur.

Hâriciye Nâzırı Rifat Paşa'nın Londra sefirliğine tâyini üzerine boşalan İstanbul meb'usluğu için 11 Aralık 1911'de yapılan kısmî seçimi, İttihad ve Terakki'nin adayı Memduh Bey'e karşı, H. ve İ. F. adayı yazar Tâhir Hayreddin Bey'in bir oy farkla kazanması, aşırı taşkınlıklara yol açmıştır. Muhalefet bu sonucu büyük bir zafer saymış; iktidar ise kuşkulanarak H. ve İ.'çıları tasfiye için Meclisi feshettirmiştir. 1328 (1912) genel seçiminde seçime hile karıştırılmış; bünyesine gayri meşruluk bulaşan Mecliste ancak altı muhalif meb'us yer alabilmiştir. Arnavutluk isyânı ve Halâskârân Zâbitân Grubu (b. bk.) hareketi üzerine Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi zamanında, Meclis tekrar feshedildi ise de, seçimler geri bırakıldığı ve 1914 seçimleri sırasında da H. ve İ. F. faâl bulunmadığı için, bu parti başka bir seçime girmemiştir. H. ve İ. F.'nın bundan sonraki faâliyetleri bilhassa basın yolu ile ve şiddetli bir dille eski iktidarı hırpalamak olmuştur.

Parti yönetiminde başa geçen kifayetsiz ve din istismarcısı yedi kişilik bir hizibin ve bilhassa Sâdık Bey'le Gümülcineli İsmâil Bey'in kendilerine «Tam Müslümanlar»; İsmail Hakkı Paşa, Dr. Rıza Nur, Rıza Tevfik, Lûtfi Fikri, Kemal Midhat, Hüseyin Sîret, Mâhir Said beylerle Hoca Vasfi Efendi'nin bulunduğu Münevverân (Aydınlar) grupuna da «dinsizler» adını takmaları ve birtakım kasıtlı tertiplere gitmeleri, partinin bölünmesine yol açmıştır.

3 Haziran 1912'de toplanan H. ve İ. F. Kongresi'ne Gümülcineli İsmail Hakkı'nın başkan seçilmesi ve müzâkerelerin usul ve ahlâk kaideleri dışında yapılması bâzı şiddetli tepkilere sebep olmuşsa da, neticede Fuad Paşa reis, Sâdık Bey de ikinci reis seçilmiş ve kongre dağılmıştır.

Meclisin feshinden sonra Dîvan - ı Harb'in, Hoca Âsım Efendi tarafından parti lehinde kaleme alınmış, imzasız bir risâle yüzünden üyeleri hayli sıkıştırmış olması, parti faâliyetlerini büsbütün azaltmıştır.

Bu devrede, Sâdık Bey'den ve partiden ümidini kesenler tarafından hükûmeti düşürmek için Arnavutluk'ta Yakovalı Rıza Bey vâsıtası ile bir ayaklanma tertibine girişilmiş; Manastır'da Tayyar, Tahsin, Kasım, Nâfiz efendiler ve arkadaşları dağa çıkmışlar; daha sonra da İstanbul'da Halâskârân Zâbitan Grupu (b. bk.) vücûda getirilmiştir. Bu hareket sırasında Miralay Sâdık Bey bir bildiri yayınlamışsa da, parti, iktidarı ele geçirebilecek, çekilen Said Paşa kabinesinin yerini dolduracak kudret, kuvvet ve kadrodan mahrumdu. Mahmud Şevket Paşa suikastı üzerine ise, aslında, içinden yıpranmış, aydın takımı kenara çekilmiş ve şûbeleri de kalmamış bulunan partinin başı Sâdık Bey, partinin mührü ile yurt dışına kaçmış; diğer bâzı elemanları İttihad ve Terakki hükûmeti tarafından Sinop'a

sürülmüşler, İstanbul'da tutuklanan Dr. Rıza Nur, Kıbrıslı Şevket, Filibeli Hilmi, Gümülcineli İsmail Hakkı Bey gibilerden bir kısmı da sınır dışına çıkarılmışlardır. İttihad ve Terakki karşısındaki muhalefet kitlesinin hukukî ve siyâsî kuruluşu olarak başlangıcından i'tibâren başarısız çekişmelere sahne teşkil eden H. ve İ. F., Mütareke yıllarına kadar âtıl kalmıştır. Paris'e kaçan Sâdık ve Gümülcineli İsmail beylerle. Şerif Paşa burada «Millî Muhalefet Fırkası» nı kurduklarını ilân etmişler; fakat bu çabaları da başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Mondros Mütarekesi imza edildikten sonra Ocak 1919'da H. ve İ. F. yeniden faaliyete geçerek 22 Kânunsani 1335 (4 Şubat 1920) târihli beyannâmesiyle yeni siyasî görüşlerini umumî efkâra sunmuşsa da, 31 Mayıs 1919'da Mûtedil Hürriyet ve İ'tilâf Fırkası adını alan grupun ayrılması ile parti «Mûtedil» ve «Muhafazakâr» diye ikiye bölünmüştür. Başta «Alemdar» gazetesi başyazarı Refi Cevad (Ulunay) olduğu hâlde bâzı arabulucular bir ay süren bu ikiliği ortadan kaldırmışlarsa da, H. ve İ F.'nın bundan sonra da esaslı bir başarısı sağlanamamıştır. Mütareke devresindeki Damad Ferid hükûmetleri ile ilgisi kabul edilse dahi, bu ilgi, sözü geçen hükûmetlerin H. ve İ. F. hükûmetleri olduğunu iddiadan uzaktır. H. ve İ. F.'nın Mütareke devresinde iktidara geçtiğini ileri sürmek de mümkün değildir. 1919 seçimleriyle kurulan ve 1920'de feshedilen Meb'usan Meclisi'nde de yeri olmayan H. ve İ. F., Anadolu Millî Mücadelesini küçümsemiş ve «vasıf ve kuvvetleri şüpheli birtakım kumandanların hiçbir kıymet ve mâhiyeti hâiz olmayan ayaklanmaları» diye saymış ve hattâ Anadolu'daki seçimleri İttihad ve Terakki'nin bir tertibi şeklinde göstererek seçimlere katılmayışına mâzeret aramış ve her iki devredeki faaliyetlerinde de herhangi müsbet bir başarı sağlayamadan, millî Türk Devleti'nin doğuşu ile tamâmiyle târihe karışmış ve son bulmuştur. — Fethî Tevetoğlu

HÜSÂMEDDİN BEY, Hânende Kaşıyarık Deli (1840 - İstanbul 1908), ünlü Türk okuyucusu. Mızıkay - ı Hümâyûn'dan yetişti. Sultan Abdülaziz'in annesi Pertevniyâl Vâlide Sultan tarafından himâye edildi. Pâdişahın hususî müezzinliğini yaptı. Mızıkay - ı Hümâyûn'da eser meşk etti. Öğrettiği eserler bakımından sağlam mehaz sayılır. Hânende olarak büyük ün kazanmıştı. Tîz gerdaniyeye kadar rahatça çıkan, aynı zamanda güzel ve tatlı bir sesi vardı.

HÜSAMEDDİN ÇELEBİ (asıl adı: **Hüsameddin Hasan**; ölm. Konya 1284), Mevlâna Celâleddin'in *Mesnevî* adlı büyük eserinin yazarı, en yakın müridi ve halifesi. Mevlevî kaynaklarında adı Çelebi Hüsameddin olarak geçer. H. Ç.'nin babası Hasan oğlu Muhammed'dir. Ataları Urumiye'den Anadolu'ya göçmüş ve Konya'ya yerleşmişlerdir. Babası. Konya ve çevresindeki Ahîlerin şeyhi olduğundan Ahî Türk diye tanınmış, H. Ç.'ye de Ahî Türkoğlu denmiştir.

Mevlevî yazarı Ahmed Eflâkî. *Menâkıbü'l - ârifîn* adlı eserinde, H. Ç.'nin Konya'da doğduğunu, Ahî şeyhi olan babasını küçük yaşında kaybettiğini, Konya'daki fütüvvet ehlinin toplanarak H. Ç.'yi babasının yerine Ahîlik postuna oturttuklarını, H. Ç.'nin ise, adamları ile birlikte Mevlâna Celâleddin'e uyduğunu ve onun müridi olduğunu, nesi var nesi yoksa Mevlâna yoluna bağladığını yazar.

Gerçekten H. Ç., daha çocukken Mevlâna'ya içten bir sevgiyle bağlanmış, erginlik çağına erince, bütün Ahîler ve dostlarıyla birlikte Mevlâna'nın hizmetine girmiş, Şems - i Tebrizî ve Salâhaddin - i Zerkûbî'den feyz almış, bunlardan sonra, Mevlâna'nın en yakın müridi ve halifesi olmuştur. Bununla da kalmamış, Konya'da Ahî teşkilâtının riyasete düşen payını, kendi mallarını da katarak Mevlâna ve müritlerinin önüne sermiştir. Bundan böyle H. Ç.'nin Meram bağlarındaki konağı, Mevlâna dervişlerinin sığınağı ve idare yeri olmuş, Mevlâna bu idarenin başına H. Ç.'yi getirmiştir.

Gençliğinde iyi bir tahsil gören H. Ç., Konya'da birkaç medresenin de hocalığını yapıyordu. Mevlâna'nın ilâhî aşk ve cezbe âlemine girdikten ve onun gönül zincirine bağlandıktan sonra daha çok olgunlaşmış, Mevlevî kaynaklarının ifadesiyle «hâmil - i esrarı ve haznedar - ı mâarifi» olmuştu. Mevlâna, *Mesnevî*'nin dibâcelerinde onu «Hak ziyası, Hak nuru. ruh cilâsı. dinin ve gönlün hüsamı, cömert Hüsameddin» gibi vasıflarla övmüş, *Mesnevî* adlı eserini onun teşviki ve gayreti ile yazmıştır.

Mevlâna Celâleddin, Şems - i Tebrizî'nin ve Salâhaddin - i Zerkûbî'in ölümünden sonra, yavaş yavaş sükûn buluyor, coşkunluğu ve cezbesi fikir olgunluğuna doğru yöneliyordu. Onun bu hâlini yakından takip eden H. Ç., canla, gönülle bağlı olduğu Pîr'inin kemâlini yaymak, bu aşk ve irfan güneşinin perdelerini sıyırarak, ışıklarıyla bütün bir âlemi nurlandırmak istemiş, kendini bununla vazifeli saymıştı. Bu sırada Mevlâna'nın gazellerinin toplandığı *Divân* da büyümüş, *Divân - ı Kebîr* olmuştu. Mevlâna bundan sonra daha olgun, daha doyurucu olmalıydı. Bu fikrini Mevlâna'ya açmış, müritlerin, Senâî, Ferideddin Attar gibi sûfîlerin eserlerini okuduklarını, buna râzı olmadığını, *Mesnevî* tarzında bir eser yazarsa, yalnız bunun okunacağını söylemişti. Mevlâna, buna hazır olduğunu, eğer Çelebi'nin yazarsa, hemen söyleyeceğini ifâde etmiş, *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beytini Çelebi'ye vermişti. *Mesnevî* o günden sonra yazılmağa başlanmıştı. Mevlâna, gece gündüz, yolda, bağda, bahçede durup dinlenmeden söylüyor, H. Ç. de yazıyordu. Böylece H. Ç. bütün dünyaya, Doğu İslâm edebiyâtının en büyük eserlerinden birini kazandırmıştı.

Mevlâna öldükten sonra, vasiyeti gereğince H. Ç. halîfe olmuş, Mevlâna'nın postuna oturmuştu. 10 yıl hilâfet makamında kalan H. Ç. zamanında, Mevlâna'nın türbesi yapılmış, kurulmakta olan Mevlevîliğin nüvesi burada filizlenmeğe başlamıştı. H. Ç., Mevlâna Türbesi'nde, Mevlâna'nın başucuna gömülmüştür.

HÜSAMEDDİN DEDE EFENDİ, Ahmed, Kudümzenbaşı (1839 - 1900), Türk dinî eserler bestekârı. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Salâhaddin Dede Efendi'nin eniştesi ve dergâhın aşçıbaşısı Hacı Ârif Dede'nin oğludur. Yenikapı dergâhında öğrenim ve eğitim görmüş, musiki öğrenmiştir. Üsküp Mevlevîhânesi şeyhi Niyâzi Dede'ye kapılanmıştır. Yenikapı'ya aşçıbaşı, sonra kudümzenbaşı olmuş, Kudümzenbaşı sıfatiyle ün kazanmıştır.

H. D., sînekâmânı, keman ve çağırtma da çalardı. Bir ara Hıdîv'in dâvetiyle Kahire'ye de gitmişti. Çoğu kaybolan şiirlerinde Nâ'tî mahlâsını kullanmıştır. *Râhatü'l-Ervâh Mevlevî Âyîni* ile Bayatî - Arabân ve Nihâvend Şugl'leri elimizdedir.

HÜSAMEDDİN EFENDİ, Ömer (İstanbul 1799 - Üsküdar 1871). Osmanlı Devletinin 108. şeyhülislâmı. Reîsülküttâb Âtıfzâde Celâleddin Efendi'nin torunu ve III. Selim devri bilginlerinden Mevlânâ Cemal Efendi'nin oğludur. 15 yaşında rüûs - ü hümâyun (sarıklı ulemâ rütbesi)'a erişen H. E., birçok medreselerde hocalık ettikten

sonra, 1847'de Selânik kadılığına ve sıra ile Mekke-i Mukerreme pâyesine, Evkaf Müfettişi vekâletine, Edirne'de kurulan Eyâlet Büyük Meclisi azalığı (1848) na nail oldu. Gördüğü bütün vazifelerde başarı kazandığı için 1849'da İstanbul pâyesini, Bursa Büyük Meclisi azalığını, İstanbul'a dönüşünde de Encümen-i Dâniş (b. bk.) ve Maarif Meclisi azalıklarını elde etmiştir. H. E., 1855'te Anadolu sadrına ve Maarif Meclisi reisliğine, Anadolu (1859) ve Rumeli sadrı (1861) na yükseldikten sonra 1863'te meşîhat makamına getirilmiş, üç yıl sonra da şeyhülislâmlıktan ayrılmıştır.

HÜSAMEDDİN ZERRİNKALEM (Biyogr): bk. ZERRİNKALEM, Hüsameddin.

HÜSEYİN (doğ. Amman 14 Kasım 1934), Ürdün Kralı. Babası eski Kral Tallâl bin Abdullah, annesi Kraliçe Melekü'z Zeyn'dir. Tahsiline İskenderiye (Mısır) de Victoria College'de başlayarak İngitere'de Harrow School'da devam eden ve Sandhurst'teki Royal Military Academy'de askerî yüksek öğrenimini tamamlayan H., 11 Ağustos 1952'de sağlık durumu yüzünden tahttan indirilen babasının yerine geçmiş ve 2 Mayıs 1953'te çok genç yaşta kral olmuştur. Tahta çıkması ile beraber, Irak ve Suudî Arabistan'da ailevî bağlarını takviye eden H., 1955'te Suudî Arabistan'lı Prenses Dina ile evlenmiş; 1956'da kızı Prenses Aliye dünyaya gelmiştir. İlk karısından ayrılan H., 1961'de Antoinette Gardiner (Muna el Hüseyin)'le evlenmiştir.

KRAL HÜSEYİN

H., Başbakan Samir ar-Rifaî'nin 1956 Şubatında Suriye, Lübnan, Irak, Mısır ve Suudî Arabistan'ı ziyaretinden sonra, 2 Mart 1956'da Ürdün Silâhlı Kuvvetleri Başkomutanı Glubb Paşa (b. bk.)'yı azlederek yerine Tümgeneral Radî Annab'ı getirmiştir. Bu devrede İngiltere'nin Ürdün'e yapmakta olduğu malî yardım, Mısır-Suriye-Suudî Arabistan blokunca devam ettirilmiştir. Said el-Müftî'nin ve onu takiben İbrahim Hâşim'in Başbakanlığa gelmelerinden sonra Ürdün, Suriye, Lübnan ve Mısır arasında yapılan askerî iş birliği anlaşması, ekonomik iş birliği ile de kuvvetlenmiştir.

18-19 Ocak 1957'de Kahire'de Kral Su'ud, Kral Hüseyin, Başkan Nâsır ve Suriye, Ürdün Başbakanlarının katılmaları ile yapılan ve imzalanan anlaşma, Ürdün'e on yıl süre ile yılda 12 800 000 sterling yardım sağlamıştır.

18 Ocak 1958'de Ürdün, İsrail ile 1948 anlaşmasını tamamlayan bir mutabakatla, Mount Scopus bölgesini askerden arınmış bölge kabul etmiştir.

H., 1960 Ekiminde Amerika Birleşik Devletleri'ni ziyaretle Birleşmiş Milletler Assamblesi'nde bir konuşma yapmış, Başkan Eisenhower'la görüşmüş ve 1961 ticarî anlaşması ile Amerika'nın Ürdün'e yardımını artırmıştır.

Yurdunun kalkınması, silâhlı kuvvetlerinin modernleştirilmesi yolunda büyük çabalar harcayan H., Amerika Birleşik Devletleri, Sovyet Rusya ve bilhassa Türkiye, İran, Pakistan başta olmak üzere İngiltere, Fransa ve İtalya'ya da ziyaretler yapmak sûretiyle dostluk münasebetlerini kurmayı ve geliştirmeyi başarmış; İsrail-Arap savaşlarında ve son iç savaşlarda büyük kayıplara uğramış bulunmasına rağmen ülkesini ve tahtını koruyabilmiştir (bk. ÜRDÜN).

H.'in 1962 de *Uneasy Lies the Head* (Huzursuz Baş) adlı bir de eseri yayınlanmıştır.

HÜSEYİN (doğ. Aralık köyü Kars). Alacadağ muharebelerindeki yararlıklarıyla tanınmış bir Türk kahramanı. H., 1921'de sınır dışında kalmış olan Aralık köyünden Helfekulu'nun oğullarındandır. Kardeşi Hasan ile birlikte 93 Harbi (1877)'ne gönüllü atlı olarak katılmıştır. İlk Kars kuşatmasında Kars kumandanı Hüseyin Hâmi Paşa'nın yanında bulunan H. ve kardeşi Hasan, daha sonra Başkumandan Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın muhafızlığını ve Gedikler ile Alacadağ muharebelerinde de yaverliğini yapmışlardır. Alacadağ bozgununda Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın da çevrilip esir alınması tehlikesi belirince, H. ile kardeşi Hasan, diğer yedi muhafızın başına geçerek, Rus Kazaklarına karşı görülmemiş bir kahramanlıkla vuruşmuşlar ve Kazakları dağıtıp kaçırarak, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Kars'a çekilmesini sağlamışlardır. Kahramanlıklarından ötürü birer altın harb madalyası ile mükâfatlandırılan H. ile kardeşi Hasan, başkumandanla birlikte Erzurum'a, sonra da İstanbul'a götürülmüşlerdir. Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın Rumeli'ye ve Mısır'a gitmesinden sonra Güney Azerbaycan'a geçen H. ile Hasan'a İran şahı «hanlık» rütbesini ve arpalık olarak da iki köy vermiştir.

HÜSEYİN, Hüseyin b. Süleyman (ölm. 1729), İran'da hüküm süren Türk Safevî sülâlesine mensup İran şahı (1694-1722). Babasının ölümünden sonra 25 yaşında tahta çıktı. Hükümdarlığının ilk yılları sükûnet içinde geçti. H., devlet işlerini, ileri gelen devlet adamlarına ve bilhassa başvezire bırakmıştı. Kendisi bütün memlekette ve hattâ sarayda hüküm süren içki düşkünlüğüne karşı şiddetli bir mücadele açtıysa da, başarılı bir sonuç elde edemedi. Bu müddet içinde dışarıda devleti en çok uğraştıran Gürcistan ve Kandehar gibi sınır eyaletleri oldu. Ülkenin çeşitli yerlerinde hükûmete güçlük çıkaran unsurlar da bulunuyor, bilhassa Kürtler ve Araplar birtakım yıkıcı hareketlere girişiyorlardı. Bu karışıklıklara karşı gerekli tedbirlerin alınamaması, H.'i zor duruma soktu. 1722'de Safevî ordusunun, Mahmud'un kumandasındaki Afgan ordusuna karşı büyük bir yenilgiye uğraması ise büyük bir felâket oldu. Bu bozgundan sonra Mahmud, Isfahan'ı kuşattı. Kuşatma uzayınca şehirde kıtlık ve açlık baş gösterdi. Sonunda H. teslim olmak ve İran tahtını Mahmud'a bırakmak zorunda kaldı Mahmud, Isfahan'da büyük bir katliâm yaptı. Safevî hanedanına mensup 100'den çok kimseyi de öldürttü. Bu karışıklıklar sırasında H. de katledildi.

HÜSEYİN, Haffafzâde (Edirne 1684 - Edirne 1741), Türk hattatı. Haffaf (Kavaf) Ahmed Efendi'nin oğludur. Çelebi İmam Mustafa Efendi'den sülüs-nesih yazılarını meşk edip 25 yaşında icazet aldı. Aynı zamanda musikişinas olan H.'in yetiştirdiği hattatlardan 23'ü malûmdur. Bunlar arasında en mühimleri, Yesarîzâde İsmail ve Şeyhzâde İbrahim Efendiler'dir. — Uğur Derman

HÜSEYİN, Şerif ibn Ali (1856 ? - Amman 1931), Hicaz kralı (1916 - 1924). Mekke şerifi olarak babasının halefi olmuş ve I. Dünya Harbi'ne kadar Osmanlı İmparatorluğuna tâbi olarak kalmıştır. 1915'te, Fransa'yı Orta Doğu'dan uzaklaştırmak gayesini güden İngiltere'nin Arap siyasetinin bir rüknü hâline gelmiş olan H., 1916'da kendini Hicaz (b. bk.) kralı ilân etmiş, Arabistan'da Türk - Alman ordularıyle çarpışmıştır. Hâkimiyetini diğer Arap topraklarına yaymak için giriştiği gayretler, Necd emiri İbn Su'ud'la arasında bir düşmanlığa sebep olmuştur. İbn Su'ud H.'i mağlûp etmiş ve Mekke'yi zaptetmiştir. Kıbrıs'a sürgüne gönderilen H.'in yerine büyük oğlu Ali ibn Hüseyin getirilmiştir.

HÜSEYİN AVNİ (Biyogr.): bk. AKAGÜNDÜZ.

HÜSEYİN AVNİ (Biyogr.): bk. ULAŞ, Hüseyin Avni.

HÜSEYİN AVNİ PAŞA (Gelendost, Şarkî Karaağaç 1821 - İstanbul 1876), Türk askeri, sadrâzamı ve ihtilâlcisi. Ahmed adında birinin oğludur. 15 yaşında İstanbul'a geldi. Bir müddet medresede okuduktan sonra Harbiye'ye girdi (1837) ve 1849 da kurmay kıdemli yüzbaşı rütbesiyle mektebi bitirdi. 1855'te paşa olan H. A. P., Kırım Harbi'nde Tuna ve Kafkas cephelerinde gösterdiği başarı üzerine ferikliğe yükseldi. Daha sonra Harbiye kumandanı, Şûray - ı Askerî reisi, 1863'te müşir rütbesiyle I Ordu kumandanı ve serasker kaymakamı (harbiye nazırı vekili) oldu. Hızlı yükselmesinde Sadrâzam Fuad Paşa'nın rolü büyük olmuştur. Âlî Paşa, H. A. P.'yı hiç sevmemesine rağmen, arkadaşı Fuad Paşa'nın himâye ettiği bu askerin yükseltilmesine ses çıkarmadı.

14 ay açıkta kaldıktan sonra Girit (1867) e, oradan Tesalya'ya tâyin edildi. Girit vâliliğinden 1869'da Harbiye Nazırlığı'na getirilen H. A. P., 1871'de azledilip Isparta'ya sürgün edildi. Aydın (İzmir) vâliliği, Bahriye Nazırlığı, 1873'te tekrar Harbiye Nazırlığı yaptıktan sonra nihayet bu görev uhdesinde bırakılarak 13 Şubat 1874'te sadrâzam oldu. 1875'te azledildi. Aydın ve Konya vâliliklerinde bulundu, Avrupa'ya gitti. Üçüncü defa seraskerliğe getirildi ve az sonra azledilerek Selânik ve Hüdâvendigâr (Bursa) vâlisi oldu. 13 Mayıs 1876'da sonuncu defa serasker olan H. A. P., ordunun idâresini fiilen eline almış oldu.

30 Mayıs 1876'da, şahsen kin duyduğu Sultan Abdülaziz'i, uzun zamandan beri tasarladığı üzere, diğer üç arkadaşı (Sadrâzam Rüşdü Paşa, Şûray - ı Devlet Reisi Midhat Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi) ile beraber tahttan indirdi ve Sultan Abdülaziz 4 Haziranda öldü Her iki vak'ada da H. A. P., kesin şekilde en mühim rolü oynadı. Bir an için dünyanın en büyük imparatorluklarından birine mutlak bir diktatör olarak yerleşti. Ancak, bu durumu 16 gün sürdü. 15 Haziran da Sultan Abdülaziz'in kayınbiraderi kurmay binbaşı Çerkez Hasan Bey tarafından vurularak öldürüldü.

Sadrazam Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'yı zehirleterek öldürtmek, Londra'da seyahatte iken İngiltere devlet adamları ile padişahın tahttan indirilmesini konuşmak gibi tutumları vardır. H. A. P. olmasaydı, Sultan Abdülaziz ne tahttan indirilebilir, ne ölürdü; imparatorluk da başta 93 Harbi olmak üzere bir seri felâketin içine düşmeyebilirdi. Bu bakımdan H. A. P., son yüzyıl Türk târihinin en menfi şahsiyetlerinden biri olarak târihe geçmiştir.

HÜSEYİN bin ALİ (626 ? - 680), Ali'nin, Peygamber'in kızı Fatıma'dan olan ikinci oğlu ve Kerbelâ şehidi. Doğru bilgi verdiği kabul edilen kitaplara göre, H. dünyaya geldiği zaman Peygamber kulağına: «O, Cennet çocuklarının efendisidir» diye seslenmiş ve adını kendisi koymuştur.

H.'in çocukluğu, Peygamber'in sevgi ve şefkati içinde geçti. Fakat 5 - 6 yaşlarında iken dedesinin ve kısa bir müddet sonra da annesinin ölümü, H.'i iki şefkat kaynağından mahrum bıraktı. Ancak Peygamber'in torunu olması dolayısıyla, bu kayıplardan sonraki çocukluk yılları Müslüman Arapların büyük sevgileri ve hatta saygıları ile devam etti.

Târihî kayıtlara göre, Ömer'in halîfeliği zamanında, Müslümanlara tahsisatları tayin edilirken, H.'e, Bedir Savaşı'na katılanlara verilen miktarda tahsisat verilmiştir.

651'de, Osman'ın halifeliği sırasında Horasan üzerine yapılan sefere katıldı. Halife Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan hâdise sırasında, kardeşiyle birlikte halîfenin evine gönderilip eve kimseyi sokmamak vazifesi kendilerine verildi. Fakat âsiler başka bir evden halîfenin evine girerek onu öldürdüler. Bu gafletleri dolayısıyla babaları her ikisine de sert bir şekilde çıkışmıştır.

H., babasının bütün seferlerine iştirak etmiştir. Ancak bu savaşlarda kayda değer bir hareketi olmamıştır.

Yezid halîfe olunca, Medine emîri Velid'e mektup yazarak, kendisine o ana kadar bîat etmemiş bulunanların bu işi hemen yapmaları hususunda emir vermişti. Velid, ilk olarak H. ile İbnü'l - Zübeyr'i çağırtarak, Muâviye'nin ölüm haberi yayılmadan Yezid'e biat etmelerini teklif etti. H., böyle bir bîatı kabul etmedi ve kararını ancak halkın önünde ortaya koyabileceğini bildirip o gece bütün âile efradını yanına alarak Mekke'ye gitti (680). Kûfeliler durumu öğrenince, kendisini davet eden birçok mektuplar yazdılar; hattâ elçi heyetleri gönderdiler. Kûfeliler, davetlerinde, kendisine bîat edeceklerini de bildirmekte idiler. H., durumu yerinde incelemek üzere amcası oğlu Müslim'i Kûfe'ye gönderdi. Yapılan temaslar sonunda, Kûfelilerden 12 000 (veyâ 18 000) kişinin kendisine bîat edecekleri anlaşıldı.

Yezid, durumu haber alınca, Müslim'in ele geçirilip öldürülmesi emrini verdi ve Yezid'in adamlarının eline geçen Müslim öldürüldü.

H., kendisine yapılan tavsiyeleri dinlemeyerek, bütün âilesi efradı ile birlikte Kûfe'ye hareket etmişti. Yolda ünlü şâir Farazdak ile karşılaştı, durum hakkında bilgi istedi. Şâir: «Halkın gönlü senin için çarpmaktadır. Fakat kılıçları Benî Ümeyye iledir. Kaza ise gökten inecektir» dedi. Daha sonra Müslim'in Kûfeliler tarafından öldürüldüğü haberini aldı. Halkın da eski fikrinden dönmüş olduğunu öğrendi. Bunun üzerine dönmeye karar verdi. Ancak, yanında bulunan Müslim'in kardeşleri dönmek istemediler. Onlar ya öc almak veyâ ölmek fikrinde idiler. Bu durum karşısında H., yanında bulunanlara, kendisini bırakıp bırakmamakta serbest olduklarını söyledi. Büyük çoğunluk H.'den ayrıldılar. Yanında, âile efradından başka pek az kimse kaldı. Fakat buna rağmen H., yanındaki bir avuç insanla yoluna devam etti. Bir müddet sonra Kûfeli kuvvetlerle karşılaştı. Kûfeliler H.'in Kûfe'ye girmesine engel olacak bir hareket tarzı takip etmekte, aynı zamanda geri dönmesine de müsaade etmemekte idiler. Kûfelilerin bu tutumu üzerine H., kuzeye doğru bir yol takip etmeye başladı.

Yezid, Kûfe vâlisi Ubeydullah'a H. ve yanındakilerin işini bitirmesi emrini vermişti. H., bu ordu ile karşılaşınca, kendileri tarafından çağırıldığı için geldiğini, istememekte

iseler geri dönmesi için kendisine izin vermeleri gerektiğini söyledi. Fakat bu sözlere pek aldıran olmadı. Tersine, H.'in çevresindeki su ile bağının kesilmesi yoluna gidildi. Bunun üzerine H. ve yanındakiler Fırat ile bağlantıları kesilmiş duruma düştüler.

Ubeydullah, doğrudan doğruya kendisine teslim olmasını, teslim olmadığı takdirde çarpışılmasını istemekte idi. Karar kendisine bildirilince H.. Ubeydullah'ın isteklerini kabul etmedi. Yanındakiler ise aksi fikri savundular. Bunun üzerine H., yanında bulunanlara kendisinden ayrılmalarını söyledi. Fakat onlar bu teklifi kabul etmediler.

Savaştan başka yapılacak bir şey kalmadığını gören H., ertesi gün (10 Ekim 680) hazırlıklara başladı. Kuvveti 23 atlı ve 40 yayadan ibaretti. Bunları düzene soktu. Arkalarını çadırlara vermek suretiyle safa girdiler. Sancağı kardeşi Abbas almıştı. H. atına bindi ve eline bir *Kur'an* aldı. *Kur'an*'ı önünde tutmakta idi. Vuruşma başlamadan önce kısa bir konuşma yaptı. İlk önce çarpışmalar ferdî yapılmakta idi. Bu şekildeki vuruşma, sayıca az olan H. kuvvetlerinin lehine idi. Bunu anlayan Kûfe ordusu teke tek vuruştan vaz geçerek umumî saldırıya geçti. Bu da H.'in aleyhine oldu. Çarpışma devam ettikçe adamları azalmaya başladı. Hep bir araya gelerek H.'in etrafında toplandılar ve çarpışmaya böyle devam ettiler. Nihayet H.'in yanında ancak birkaç kişi kaldı. Bir müddet de böyle vuruşuldu. Ancak kendisine öldürücü darbeyi kimse vuramamakta veyâ vurmamakta idi. Kûfelilerin son bir gayretle yeniden saldırıya geçtikleri bir sırada, Zur'a bin Şarik, kılıçla H.'in sağ koluna ve omuzuna vurdu. H. yere düştü. Kalkarken Sinan bin Amas el-Nahaî, kendisine harbe sapladı. H. yere düşünce atından atlayarak hasmının başını kesti. Çevredekiler H.'in ölüsünü soyup üzerinde ne varsa hepsini kapıştılar. Başsız ölünün gövdesinde 33 mızrak ve ok, 34 de kılıç yarası olduğu görüldü. Çarpışmayı böylece kazanan Kûfeliler çadırları ve kadınları yağma ettiler. Çarpışma sona erdiği zaman H.'ın ordusunun 72, Kûfelilerin ise 88 ölü vermiş oldukları görüldü.

H.'in kesik başı Kûfe'ye getirildi. Ubeydullah, kesik başı görünce elindeki asâ ile H.'in dudaklarına vurdu. Bununla da kalmayıp esir edilen kız kardeşi ve kızları ile alay etti.

H.'in bu suretle öldürülüşü, çok eski zamanlardan başlamak suretiyle birçok eserler yazılmasına sebep olmuştur. Şiî yazarların kaleme aldıkları eserlerde, H.'in hayatının son yılları ve öldürülüşü teferruatı ile anlatılmıştır.

H.'in öldürüldüğü gün Şiîlerce matem günü olarak kabul edildikten sonra, bu yas günlerinde okunmak üzere pek çok eser yazılmıştır. Bunların bir kısmı manzum, bir kısmı mensurdur. Bunların târih bakımından bir değerleri yoktur. Daha çok hâdisenin, kendisine kalben bağlı olan çevrelerdeki akidelerini ortaya koyan kitaplardır.

HÜSEYİN b. MANSURÜ'L-HALLAC (Biyogr.): bk. HALLAC-I MANSUR.

HÜSEYİN BAYKARA, Ebü'l-Gazi Sultan Mirzâ (Serpül-i, Tûlebî VI. 1438 - Herat yakınında Baba-İlâhî V. 1506), 10. Herât (Horasan) padişahı olan Türk imparatoru. Timur'un torununun torunudur. Gıyâseddin Mansûr Mırzâ'nın iki oğlunun küçüğüdür. Annesi Fîrûze Bibî, Emîr Sultan Hüseyin'le Kutluğ Sultan Begim'in kızıdır. Babası kendi hâlinde bir prens ve ağabeyi Baykara Mirzâ mütevazı Belh hükümdarı olmasına rağmen, H. B. Timuroğullarının iki imparatorluğundan biri olan Horasan'ı, Herat padişahlığını ele geçirmek için mücadeleye atıldı. Bu tahtı elinde tutan Sultan Yâdgâr-ı Muhammed Mirzâ ile çekişmeye başladı. 1461-1463 arasında Hârezm hükümdarı olan H. B., 1469 Eylûl'ünde Herat tahtına oturduysa da, ilk padişahlığı 5 Temmuz 1470'e kadar sürdü ve Sultan Yâdgâr-ı Muhammed, H. B.'dan tahtını geri aldı. Fakat 8 ay sonra H B., 350 adamı ile bir gece baskınında Herat'ı ikinci defa ele geçirdi ve Sultan Yâdgâr-ı Muhammed'i yatağında öldürttü. Böylece kesin şekilde Horasan tahtına yerleşti. 1469'da Hârezm'i de geri almıştı. İki imparatorluğu ölümüne kadar 35 yıl, 9 ay sürdü ki, ikisinin toplamı 36 yıl, 7 aydır.

H. B.'nın büyük savaşları, Yâdgâr-ı Muhammed Mirzâ'ya karşı oldu ve o ölünce, imparatorluğunu umumiyetle sulh ve sükûn içinde idare etti. Yâdgâr-ı Muhammed'le yaptığı büyük savaşların başlıcaları şunlardır: 1469 Eylûl ünde Çenerân Meydan Muharebe'sinde, Meşhed'in kuzey-doğusunda rakibini yendi. 1470 baharında Sebzvâr civarında Penceh Meydan Muharebe'sinde Yadgâr-ı Muhammed'i tekrar bozdu. 11 Haziran 1470'te seferde iken, maliye nazırı Hoca Nizâmüddin Bahtiyâr Semnânî isyan etti ve bu isyanın Mîr Ali Şîr Nevâî'ce bastırılması sâyesinde H. B. Herat'a dönebildi. Nihayet 5 Temmuz 1470'te Sultan Muhammed Mirzâ'ya karşı Mâverâünnehir ve Hârezm seferinde ikendir ki, Herat'ta Yâdgâr-ı Muhammed, ikinci defa imparator ilân edilmiştir.

H B., Türk târihinin büyük hükümdarlarından biridir. Doğu Türk âleminin en yüksek medenî devri (Timurlu Rönesansı), onun zamanında gerçekleşmiştir Bu hususta veziri Ali Şîr Nevâî, sultana en büyük yardımcı olmuştur. Bu devirde Herat, 2-3 milyon nüfusuyla dünyanın en büyük şehriydi. Her türlü medenî tezahürde çağının en yüksek derecesine erişmişti. Ancak H. B.'nın ölümü ve Özbek istilâsı ile bu yüksek medeniyet sona erdi. Yerine büyük oğlu Sultan Bedîuzzamân Mirzâ, kardeşlerinden Muzaffer Hüseyin Mirzâ ile ortaklaşa tahta geçti ve 13 ay sonra da Timuroğulları'nın Horasan imparatorluğu sona erdi. Bilgin ve san'atkâr olan H B.'nın Türkçe bir *Divân*'ı [Bakû, 1926] vardır. Mahlâsı Hüseynî dir.

HÜSEYİN BEY, Tunus beyi (1824-1835). Hüseynî sülâlesine mensuptur. Fransa ile 15 Aralık 1824 târihinde bir andlaşma imzalamış ve Fransızlara bâzı özel haklar tanımıştır. Fransızların Cezayir Seferinde tarafsız kalmıştır.

HÜSEYİN CÂHİD (Biyogr.): bk. YALÇIN, Hüseyin Câhıd.

HÜSEYİN CÂVİD, Rasizâde (Nahcivan 24 Ekim 1882 - Türkistan 1941 - 1944?), Azerbaycanlı Türk mütefekkiri, şâiri ve tiyatro yazarı. Çağının ve çevresinin tanınmış din adamlarından olan babası Molla Abdullah, H. C.'in de molla olmasını istiyordu. H. C., 14 yaşında iken mollahâneden kaçarak, tanınmış edip ve şâir Mehmed Takî Sıdkî'nin başöğretmeni olduğu Mekteb-i Terbiye'ye

R. HÜSEYİN CÂVİD

girdi ve 1898'de burasını başarı ile bitirdi. Ağır bir göz hastalığına yakalandığı için öğrenimini yarıda bırakıp 1898 - 1899 yıllarında babası tarafından Tebriz'e tedaviye gönderilen H. C., Tebriz'de Fars ve Arap dillerini öğrendi, edebiyât ve felsefe bilgisini artırdı. 1905'te İstanbul'a gelen H. C., 1909'a kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyât Fakültesi'ne devam etti. Abdülhak Hâmid, Tevfik Fikret ve Rıza Tevfık ile şahsen tanışan, onların ders ve sohbetlerinden faydalanan H. C., İstanbul Üniversitesi'ni bitirip 1909'da Nahcivan'a döndü. Erevan ilçesi Milli köyüne öğretmen olan H. C., daha önce Celâl Mehmedkuluzâde'nin öğretmen bulunduğu bu okulda Türk dili ve edebiyâtı okuttu. Milliyetçilik ideali ile Çarlık rejiminin Ruslaştırma politikasına bütün güçleriyle, ilim, fikir ve san'at yolundan mücadele açanlardan biri de H. C. idi. Milli köyünden sonra H. C., hapsedilinceye kadar sıra ile Nahcivan, Tiflis ve Gence'de öğretmenlik etmiştir. 1918 yılı sonlarında ikinci defa Bakû'ya gelen H. C., 1926'da gözlerinin tedavisi için Almanya'ya gitmişse de, bu ayrılışı pek kısa sürmüştür. 1937 yılı sonlarında, milliyetçi yazarlar başında, komünist rejim tarafından tutuklanıp Türkistan'ın belirsiz bir köşesine sürülen H. C., 1941 - 1942 veyâ 1944 yılında sürgünde öldürülmüştür.

İlk şiirlerini Câvid mahlâsı ile yazan ve 1910'a kadar şiir yazmaya devam eden H. C., 1910'da ilk tiyatro eseri olan *Ana* piyesini yazmıştır ki, bu, Azerbaycan Türk tiyatro târihinde birinci manzum sahne eseri sayılır. Dağıstan hayatını ve geleneklerini aksettiren bu eser, terbiyeci büyük bir te'sir yaratmıştır. *Ana*, ancak 1913'te Tiflis'te basılabilmiş ve 27 Mart 1922'de Bakû'da Hüseyin Câvid gecesinde sahneye konmuştur. *Meral* [1912 - 1917] adlı mensur piyesi ise dört perdelik bir fâciadır. H. C., 1905 - 1913 yılları arasında yazılmış şiirlerinin birçoğunu *Geçmiş Günler* [1913] kitabında toplamıştır.

H. C.'in diğer eserlerinden başlıcaları şunlardır: *Şeyh Sen'an* [manzum dram, 1914]; *Remzî* veyâ *Şeydâ* [1917]; *Bahar Şebnemleri* [1917]; *Uçurum* [İstanbul'da geçen birinci sahnesi ile dört perdelik bir manzum fâcia, 1917]; *İblis* [1918]; *Âfet* [1922]; *Peygamber* [1923]; *Aksak Temür* [1925]; *Deli Kinya* [1926]; *Telli Saz* [1930]; *Siyâvuş* [1933]; *Şehlâ* [1934]; *Hayyâm* [1935]; *İblisin İntikamı* [1936]; *Köroğlu* [senaryo, 1937].

HÜSEYİN CİHANSÛZ: bk. CİHANSÛZ.

HÜSEYİN ÇELEBİ (ölm. İstanbul 1592), Reîsülküttâb. Büyük tezkereci iken 1592 yılında Ferruh Beyin yerine Reîsülküttâb tâyin olunmuş, aynı yıl içinde ölmüştür. Yerine Dal Mehmed Çelebi getirilmiştir.

HÜSEYİN DÂNİŞ, Mirza [Pedram] (İstanbul 1870 - Ankara 1943), Servet - i Fünûncular arasında yer almış, şâir ve ediplerden. 1850'de İstanbul'a yerleşmiş İsfahanlı tüccar Abdülmecid oğlu Mehmed Hâşim Efendi'nin oğludur. Rüşdiye tahsilinden sonra bir süre Mülkiye'de ve Beyoğlu'ndaki Institution Française de okumuş, özel olarak İngilizce dersi almıştır. İran'a giderek Horasanlı Hacı Rizakuli ve «Ahter» gazetesi yazarı Tebrizli Hacı Mirza Mehdi'den Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Türkiye'ye dönerek 1894'te «İkdam» gazetesi yazı hey'etine giren H. D. altı yıl Fransızca ve İran edebiyatı okuttuğu Prens Sabahaddin (b. bk.) ve Lûtfullah beylerin öğretmeni sıfatı ile Dâmad Mahmud Paşa ile Avrupa'ya gitmiş ve on dört ay sonra İstanbul'a dönerek Düyûn - u Umûmiye'ye tercüman girmiştir. Burada 23 yıl çalışarak Tercüme Kalemi'ne müdür olan H. D., 1909'dan 1923'e kadar Galatasaray'da ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İran edebiyatı târihi ve Farsça okutmuştur. H. D., 1910'da İran Millî Meclisi'ne Tebrizliler tarafından Azerbaycan vilâyeti meb'usu seçilmişse de, oraya gidememiştir. *Sur - i İsrafil* yazarı Aka Mirza Ali Ekber Han ile İstanbul'da «Sürûş» gazetesini çıkarmaya çalışmışsa da, bu gazete ancak on sayı yayımlanabilmiştir. İstanbul işgal altında iken, üniversite öğrencilerinin ayaklanarak Dârülfünûn'dan çıkarılmalarını istedikleri Edebiyat Medresesi'ndeki beş profesörden biri de «Türk milletini medeniyet yoksunu, barbar bir topluluk» gösterdiği iddiası ile, H. D. idi. Diğer profesörler ise Rıza Tevfik, Ali Kemâl, Cenab Şihâbeddin beylerle, İngiliz edebiyatı okutan Barsamyan adlı bir Ermeni idi. Manzûmelerinde Dâniş mahlâsını kullanan ve «Servet - i Fünûn» başta olmak üzere birçok dergi ve gazetelerde şiir, makale ve tercümeleri yayımlanmış bulunan H. D., Rıza Tevfik'le birlikte Ö. Hayyam (b. bk.)'ın rubâîlerini dilimize çevirmiştir. 1943'te Ankara'da ölen H. D.'in cenazesi İstanbul'a götürülerek âile kabristanına gömülmüştür.

HÜSEYİN DÂNIŞ

Başlıca eserleri şunlardır: İlmî makalelerini topladığı *Nevây - ı sarir* [1899]; Alphonse de Lamartine'den tercüme ettiği *Rafael* [1900]; Türkçe düzenlenmiş bir İran şiir antolojisi olan *Serâmedân - ı Suhan* [1911]; *Medâyin Harabeleri* [1912]; *Tâ'lîm - i Lisân - ı Fârisî* [1915]; *Zerdüştnâme* [1916]; *Hediye - i Sâl* [1919]; *Kârvân - ı Ömr* [şiirler, 1926]; *Tercüme ve Şerh - i hal - i Ömer Hayyam* [Rıza Tevfik'le birlikte 2. bas., 1927]; *Fransızca - Türkçe Hukukî ve Medenî Lûgat* [1934].

HÜSEYİN DEDE EFENDİ, Eyyûbî Derviş (ölm. 1740). Türk bestekârı. *Nühüft Âyîn*'i ile *Nişâbûr Aksak Semâî*'si elimizdedir.

HÜSEYİN EFENDİ, Acemizâde (ölm. 1686), Reîsülküttâb. Büyük ruznâmeci iken 1663 yılında Şâmîzâde'nin yerine Reisülküttâb tâyin edilen H. E., 1665'te Fâzıl Ahmed Paşa ile birlikte Girit seferine katılmıştır. 1669'da Kandiye'nin fethinden sonra İstanbul'a dönüşünde riyâset, rikâpta reis vekili olan Koca Mustafa Efendi'ye verildiğinden H. E., başka bir me'muriyete tâyin edilmiştir. H. E., 1684 yılında defter emini iken Veziriâzam Kara İbrahim Paşa tarafından Estergon (Mac. Esztergom)'da ric'at eden Serasker İbrahim Paşa'nın durumunu tahkik için vazifelendirilmiştir. Dönüşünde ordu mensuplarından işittiği bâzı söylentileri aksettiren raporu üzerine İbrahim Paşa'nın idamına sebep olan H. E.'nin kendisi de orduda çıkan ayaklanmada yeniçeriler tarafından idam edilmiştir.

HÜSEYİN EFENDİ, Ahizâde (1572 - Büyük Çekmece 1634), Osmanlı Devleti'nin 28. Şeyhülislâmı ve Türk şâiri. II. Selim devri Anadolu kazaskerlerinden Ahizâde Mehmed İbn - i Nurullah Efendi'nin oğludur. Hoca Sâdeddin Efendi'den mülâzım olan (1588) H.,

ilmiye silsilesini devrederek kısa bir zamanda İstanbul kadılığına yükselmiştir (1605). Üç defa İstanbul kadılığında (1605 - 1608 - 1614), iki defa Anadolu kazaskerliğinde (1611 - 1616), üç defa da Rumeli kazaskerliğinde (1622 - 1625 - 1631) bulunmuştur. Bu vazifeleri gördüğü sıralarda bir kere azledilen ve birkaç defa emekliye sevk edilen ve bir aralık Gelibolu'ya da tâyin edilen (1629) H. E., 1630'daki sipahi isyanının kanlı safhalarını da görmüş, isyanın bastırılması üzerine Yahyâ Efendi Şeyhülislâmlıktan azledilince, meşihat makamına getirilmiştir. Kösem Sultan'ın nüfûz ve saltanatı H. E.'nin başına felâket açmıştır. Sultan Murad seferde iken H. E.'nin Vâlide Sultan'a yazdığı bir tezkere, fesad tertibi sayıldığı için H. E. iftiraya uğramış ve IV. Murad sür'atle İstanbul'a gelerek H. E. ile oğlunu bir gemiye bindirip Kıbrıs'a sürmek üzere yola çıkarmış, fakat yine hırsını alamayınca H. E.'nin bindiği gemi Yedikule açıklarında durdurulmuş; H. E. Büyük Çekmece civarında bir yeniçerinin evinde boğdurulmuş ve oraya gömülmüştür. H. E.'nin Hüdâyî mahlâsı ile şiirleri vardır. İstanbul'da bir medresesi mevcuttur. Balat civarında bir kiliseyi câmi hâline getirmiştir.

HÜSEYİN EFENDİ, Hezârfen (Biyogr.): bk. HEZÂRFEN HÜSEYİN EFENDİ.

HÜSEYİN EFENDİ, Koca (Bosna ? - İstanbul 1644), Türk târihçilerinden ve Reîsülküttâblarından. H. E., Bosna'da Gazi Husrev Paşa Câmii kütüphânesi hâfız - ı kütübü olan babasından Arapça ve Farsça öğrenerek husus tahsil görmüştür. Muhtelif devlet hizmetlerinde çalışan ve IV. Murad zamanında Bağdad seferi (1637) ne katılan H. E., ordunun zaferden sonra Diyarbakır'a dönüşünde (1638) Reîsülküttaplığa getirilerek Sarı Abdullah Efendi'ye halef olmuş, daha sonra da mukabeleci tâyin edilmiştir. İstanbul'da emekli olduktan sonra vefat eden H. E., târihin başlangıcından kendi zamanına kadar olan vak'aları 2 ciltlik *Bedâyi ü'l - vakayi* adlı eserinde toplamış ve Bağdad seferi esnâsında üzerinde çalışmağa başladığı *Ahbârü'l düvel* adlı Arapça bir eseri de dilimize çevirmiştir. H. E. nin bu eserleri basılmamıştır.

HÜSEYİN EFENDİ, Yekşem (Isparta ? - ? 1704). II. Sultan Mustafa devri Şeyhülislâmlarından. Çok kısa bir süre Meşihat makamında kaldığı için cedvellerde adı geçmeyen H. E., Edirne vak'ası denilen büyük isyan hareketinde âsilerin gayr - i meşrû olarak Meşîhata getirdikleri eski Şeyhülislâmlardan İmam - Mehmed Efendi'nin yerine, 19 Ağustos 1703'te Edirne'de bulunan II Sultan Mustafa tarafından seçilmiştir. H., bir yıldır Edirne kadılığında bulunuyordu. Başarılı hizmetlerinden ötürü 16 Temmuz 1703 te Anadolu kazaskerliğine yükseltilerek 34 gün bu vazifede kalmış, ihtilâl ordusunun İstanbul'dan Edirne üzerine yürümesi sırasında onlara karşı Hafsa karargâhına gelen Sultan Mustafa tarafından Otağ - ı Hümâyun'da huzura kabul edilerek daha Rumeli kazaskeri olmadan Şeyhülislâmlığa getirilmiştir. H. E., bu makamda üç gün kalabilmiş, II. Mustafa'nın yerine III. Ahmed in cülûs etmesi ile ihtilâl ordusunca getirilmiş İmam - Mehmed Efendi'nin Meşîhati tasdik olunmuştur O gün hapsedilen H E, iki gün sonra (24 Ağustos 1703 te) Kıbrıs'a sürülmüştür.

HÜSEYİN FAHRETTİN DEDE - EFENDİ (Mus.): bk. FAHRETTİN DEDE.

HÜSEYİN FEVZİ PAŞA (Biyogr.): bk. FEVZİ PAŞA, Hüseyin.

HÜSEYİN HAŞİM BEY, Yenişehr - i Fenârî (Yenişehr - i Fener 1861 - İstanbul 1920), son devir Osmanlı şâir ve san'atkârlarından. Tahsilini memleketinde yapmış, memuriyetle oraya gelen Muallim Naci'den edebî sahada yardım görmüştür. Yenişehr'in 1880'de Yunanistan'a terki yüzünden âilece İstanbul'a yerleşen H. H. B., Bab - ı Âli'de Eyâ'ât - ı Mümtaze kalemine girmiştir. Bu arada Sanayi - i Nefise Mektebinin resim şubesinden mezun olmuş, hüsnühat öğrenmiş, hattat Sami Efendi'den ta'lîk yazısını meşk etmiştir. Cami derslerinden icazet almış, Zekâî Dede ve Bolâhenk Nuri beylerden musikî çalışmıştır. Ömrünün sonlarında da hâfız olmuştur.

Resmî vazifesi sonradan Harbiye Nezareti'ne nakledilen H. H. B., Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı sırasında birçok memurla beraber vakitsiz olarak emekliye ayrıldıktan sonra, geçim zorluğuyla karşılaşmıştır. 1914'te kurulan Medresetü'l - Hattatin'de hat târihi ve bir medresede edebiyat dersleri vermiş ve Târihî Vesikalar Heyeti reisliğinde bulunmuştur. Sarıgüzel'de oturduğu evin 1918'de yanmasıyla bütün eserleri yok olmuştur. Mezarı Göksu kabristanındadır.

Her iki mânâsıyla da edib, şâir, ressam, hattat, güzel sesli bir udî olan, bulunduğu meclislere huzur ve neş'e getiren H. H. B, Türk edebiyatına olduğu kadar Arap ve Fars edebiyatına da vâkıftı. Şiirlerinden bir kısmı *Şebab* ve *Mülhemat* adlı kitablarında mevcuddur. Ancak, geçirdiği yangın felâketi dolayısıyla san'at alanında verdiği eserler zamanımıza gelememiştir

HÜSEYİN HİLMİ PAŞA (Midilli 1855 - Viyana 1922), Osmanlı sadrâzâmı. II. Meşrutiyet'ten sonra iki defa sadrâzam olan H. H. P. tüccardan Kütahyalızâde Mustafa Efendi'nin oğlu olup, doğduğu köyde mektep bulunmadığı için Sarlice karyesinin sıbyan mektebinde okumuş, medrese tahsilini Midilli'de gördüğü gibi, bu arada özel olarak fıkıh ve Fransızca da öğrenmiştir. 1874'te Midilli tahrirat kalemine memur olarak giren ve memuriyet hayatının dokuz yılını doğduğu adada geçiren ve bu esnâda Namık Kemal ile de münasebet kuran H. H. P., 1883 te, kendi ifadesine dayanan bir rivayete göre, Behram Ağa'nın tavsiyesiyle Aydın vilâyeti mektupçuluğuna getirilmiştir. Bundan sonra Suriye vilâyeti mektupçuluğunda (1885) ve diğer bâzı görevlerde bulunan H. H. P., 1893'te Mersin mutasarrıflığına tâyin edilmiştir. Bunu Mean, Nablus ve Süleymaniye mutasarrıflıkları takip etmiş ve nihayet 1897'de Adana vâlisi olmuştur. Buradaki valiliği çok kısa süren H. H. P.'yı 1898 (29 Zılkade 1315) de Yemen valisi olarak görüyoruz. Oldukça uzun bir süre burada kalmış, Abdullah Paşa ile arasının açılması ve başka sebepler yüzünden 1902'de bu görevinden alınmışsa da, on gün sonra Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetlerine umumî müfettiş tayin olunmuştur. Abdurrahman Şeref in belirttiğine göre, H. H. P. altı yıl süre ile Rumeli'de kalarak burada imkân derecesinde muntazam bir idare kurmağa muvaffak olmuştur.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilânı üzerine aynı yıl içinde Kâmil Paşa kabinesinde Dahiliye Nâzırlığına tâyin edilmiştir (30 Kasım 1908). Bu tâyinde, dürüstlüğü ve açık fikirliliği dolayısıyle Genç Türkler arasında kazandığı nüfûzun rol oynadığı söylenebilir. Kısa bir süre sonra harbiye ve bahriye nazırlarının değişmeleri şeklini Meşrutiyet usûlüne uygun bulmadığı için 1909'da bu görevinden istifa etmiş, bu istifayı takip eden diğer istifalarla kabine düşürülünce H. H. P.. 14 Şubat 1909'da Dahiliye Nezâreti de kendisinde kalmak üzere sadarete getirilmiştir. Bu ilk sadrâzamlığı çok kısa sürmüş. 31 Mart Hâdisesi üzerine bu hâdisenin yatışmasını temin için 31 Mart 1909'da kabinesinin

istifasını bildirmiş ve bunu takip eden günlerde de hâdiselerin dışında kalmıştı. Sultan Reşad'ın padişah olmasından sonra Dahiliye Nezaretine tâyin edilmek istenmişse de, o, bu tâyini kabul etmemiştir. Tevfık Paşa'nın istifası üzerine 22 Nisan 1909'da H. H. P. ikinci defa sadarete getirilmiştir. Bu devrede H. H. P. kabinesi, Adana ihtilâlinin teskini, asayişin temini, Bosna, Hersek ve Bulgaristan meselelerinin halli ile uğraşmıştır.

İttihad ve Terakki Cemiyeti ile arasında çıkan, fakat açığa vurulmayan anlaşmazlık üzerine, 15 Aralık 1910'da sadrâzamlıktan istifa etmiştir. 1912'de Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesinde kısa bir süre Adliye Nâzırlığında bulunduktan sonra buradan da ayrılmış, 15 Ekim 1912'de Viyana sefirliğine getirilmiştir. I. Dünya Harbi sonunda Viyana sefâreti ilga edilinceye kadar bu görevde kaldığı gibi, Mütarekeden sonra da Viyana'da oturmağa devam etmiş ve orada ölmüştür. Nâşı İstanbul'a getirilerek 25 Haziran'da Beşiktaş'taki Yahya Efendi Türbesi'ne gömülmüştür.

HÜSEYİN HULKİ (1862 - 1894), Türk hekimi. Preveze'de şehid olan bahriye miralaylarından İsmâil Bey'in oğludur. Cemiyet - i Tıbbiye - i Osmaniye'de üyelik ve umûmî kâtiplik yapmış, Mekteb - i Tıbbiye'ye de fizyoloji muallim muâvini olmuştur.

HÜESYİN HULKİ

1889'da Paris'te bir tıp kongresine hükûmetimiz tarafından murahhas olarak gönderilen H. H., kongredeki tebliğine mükâfat olarak dördüncü Osmânî nişanı ile taltif edilmiştir. 1893 - 1894 yılları arasında Cemiyet - i Tıbbiye - i Osmânîye'de ilk fennî tebliğde bulunmuştur. Cemiyetin tertip ve yayımını üzerine aldığı *Lûgat - i tıbbiye*'nin fizyoloji terimlerini Şâkir Bey (Paşa) ile birlikte yapmayı üzerine almıştır. R. Koch (b bk.) un tüberküloz üzerindeki çalışmalarını takip etmek için bir ilmî hey'etle birlikte 1892'de Almanya'ya gitmiş ve müşâhedelerini *Berlin Hâtırâtı* kitabında yayımlamıştır. Tıbbıye'de efrenci illetler ikinci muallimliği yapmış olan H. H., yurdumuzda ilk cild ve frengi hastalıkları mütehassısıdır. Viyana'da toplanan efrenci illetler konferansına murahhas olarak katılmış, bu konuda çok takdir kazanmıştır. Bu hastalığın cild altına tedavi ile elde ettiği müşahadeleri ve buna dayanan nazariyeleri tasvip olunmuş ve kendisine fahrî profesörlük pâyesi verilmiştir. Halkın tıp bilgisini artıran *Karın ağrıları; İşret; Deniz hamamları, kimler girmelidir?* [İstanbul, 1893] gibi eserleri anılabilir.

HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN [Yaşar] (Amasya 1870-İstanbul 1939), Türk târihçisi. Amasya'nın ünlü Abdizâde âilesinden olan H. H., memleketinde medrese tahsili görmüş, Arapça ve Farsça öğrenmiştir.

Meşrutiyetin ilânı (1908) ndan bir süre önce İstanbul'a gelerek Evkaf Nezareti'ne mütercim olarak girmiştir. Zamanla buradaki memuriyetinde ilerleyerek kalem müdürü olmuştur. 1923'te Evkaf Nezareti'nin lâğvı üzerine İstanbul Evkaf Müdürlüğü'nde Arapça mütercimliğinde bulunmuştur.

HÜSEYİN HÜSÂMEDDİN

Uzun zaman Türk - Anadolu târihi ve dili üzerinde çalışmış olan H. H.'in millî târihimize büyük hizmeti geçmiştir. Basılmamış Arapça vakfiyeleri tetkik ve Selçuklu - Osmanlı Türklerine âid kıymetli yazı ve kaynakları tercüme etmiştir.

H. H.'in Arapça ve Türkçe yazılmış birçok eski evkaf kayıtları ile şer'î mahkeme sicillerine dayanarak yaptığı araştırma ve yayınlar gerçek birer değer taşır.

Türk Târih Encümeni (Türk Tarih Kurumu) ve sonraları da Türk Dil Kurumu üyeliklerinde bulunmuştur. Türk Dil Kurumu adına eski yazma kitaplarla evkaf - tapu sicillerinden Türkçe kelime derlemeleri yaparak, dil hareketlerine katılmıştır.

H. H.'in basılı üç eseri ve «Türk Tarih Encümeni Mecmuası» ile «İkdam» da tarih ve dile dâir çıkmış birçok makaleleri vardır. Basılmış olan bu eserlerinden *Amasya Târihi* [I, 1327; II, 1329; III, 1927; IV, 1929] kendisinin Türkiye ve batı ilim âleminde «Amasya müverrihi» olarak tanınmasını sağlamıştır. Bu eseri ile bölge tarihi yazmak yolunda ilk adımı atmış, yerli araştırıcılara ön ayak olmuş ve böylece illerde mahallî tetkiklerin ilerlemesine öncülük etmiştir.

Evkaf - ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe - i Teşkilâtı ve Nuzzarın Teracüm - ü Ahvali [1335 H., 1916 - 1917] adlı eseri özel bir târih mahiyetinde olup iki kısımdan ibarettir. Birinci kısımda «vakıf, vâkıf, mütevelli» hakkında târihî bilgiler verilmiş, ayrıca meşhur İslâm - Türk vâkıflarının kısa biyografileri kaydedilmiştir. İkinci kısımda ise evkaf nazırlarının biyografileri yazılmıştır.

H. H.'in Türk dilinin etimolojisine âid *Temel* (İstanbul 1926) adlı bir eseri de vardır.

HÜSEYİN HÜSNÜ BEY (İstanbul 1772 - İstanbul 1828), Reisülküttâb. Kaptan - ı deryâ Hüseyin Paşa'nın torunu, Kapıcıbaşı Abdullah Bey'in oğludur. Mektubî Kalemi'ne devam ederek başarı göstermişken, boşalan serhalîfeliğe bir aceminin tâyini üzerine kalemi terk etmiştir. O sırada kayınpederi ile Bursa'ya giden H. H., orada sürgün bulunan Reîsülküttâb Abdullah Berrî Efendi'ye intisap etmiş ve onun İstanbul'a dönüşünden sonra îrâd - ı cedid defterdârı maiyetinde kesedar tâyin olunmuş ve hâcegân sınıfına girmiştir. On yıl kadar bu vazifede çalışan H. H., bu defterdarlığın lâğvı üzerine Tepedelenli Ali ve Avlonyalı İbrahim paşaların uzlaştırılmaları için Arnavutluk'a gönderilmiştir. Dönüşünde 1807 seferine defterdarlıkla katılan Behiç Efendi, H. H.'yü defterdar mektupçusu olarak yanına almış,

Edirne'ye vardıklarında âmedciliğe nakletmiştir Beş yıl kadar bu vazifede kalmış ve ordunun ikinci defa Rus seferine çıkışında topçular ve silâhdar kitabetleri ek vazife olarak kendisine verilmiştir. 1812 yılında Şumnu'ya bağlı Eğride re'ye sürülen H. H., daha sonra sürgün yeri Enez'e değiştirilerek ve oradan affedilerek İstanbul'a dönünce Bağdad'a me'mur gönderilmiştir. Bağdad dönüşü, 1813 yılı başlarında Reîsülküttâb tâyin edilerek Edirne'ye gönderilen ve ordunun İstanbul'a gelişinde başmuhasebeciliğe naklolunan H. H, 1814'te Cebhâne Nâzırı tâyin edilmiş, bir zaman sonra azil olmuş. 1815'te ikinci defa başmuhasebeciliğe getirilmiştir. 1818'de büyük ruznâmeciliğe tâyin edilmiş, çok geçmeden çavuşbaşılığa nakledilmiştir. 1820 yılı ortalarında nişancılığa ve Mehterhâne Mühimmâtı nezaretine me'mur edilmiş, aynı yıl bu vazife de üzerinde bulunmak üzere ikinci defa büyük ruznâmeciliğe nakledilmiştir. 1821'de defter emini, aynı yıl sonunda gümüş satın alınmasına nezarete me'mur edilerek Darbhâneye verilmiş ve az sonra Darbhâne emini olmuştur. 1828 sonunda Tersâne Emaneti'ne, 1825'te çavuşbaşılığa nakil ve me'muriyetle Mora'ya gönderilen H H., buradaki işi bitince, Yenişehir ordusu defterdarı olmuş, 1826'da İstanbul'a dönmüş, 1827 yılına kadar çavuşbaşı kalmış ve o yıl sonunda Mukataat Nezâretine me'mur edilmiştir. Mezarı Eyüp'te Bostan İskelesi kapısı civarındadır.

HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ, Çelebizâ le (İstanbul 1848 İstanbul 1911). Osmanlı Devleti'nin 120. Şeyhülislâmı ve hukuk bilgini. Babası İbrâhim Rüştü Efendi, dedesi Erzurumlu Çelebi Mehmed Efendi, oğlu Mehmed Hamdi Efendi'dir. Çelebizâde unvânı dedesinin babasından gelmektedir. İstanbul'da başlayan tahsiline Gelibolu Rüştiye'sinde devam eden H. H., Gelibolulu müderris Osman Efendi'den, bir yıl sonra İstanbul'a dönerek Darülmaarif yazı hocası ünlü hattat Mehmed Hulûsî ve onun damadı hüsnühat muallimi Mehmed Şevkî efendilerden ders almış ve Fâtih dersiâmlarından Ahıskalı Mehmed Efendi'nin derslerine devam etmiştir. 1861 yılında üstâdı Mehmed Sâbit Efendi den icâzet alan H. H., 1863'te İstanbul Mahkemesi'ne girmiş tir. 1873'te şer'iye gelirinden pay almak üzere bu mahkemenin vakayi-i şer'iye kitabet muavinliğine ve 1876'da Rumeli ve Anadolu kazaskerliği müsteşar muavinliğine tâyin edilmiş tir. 1881'de Vergi Emâneti mülga meclis i idâre âzâlığına nakledilen H. H., 1884'te bu vazife üzerinde kalmakla beraber Bağdad Basra, Musul vilâyetleri arazi ve emlâk mufettişliğine tâyin olunmuştur. 1886'da Defter-i Hâkanî senedler idâresi umur-u şer'iye me'muriyeti de kendisine verilen H. H., daha sonra Mekteb-i Hukuk evkaf muallimliğine (1889), arazi kanunnâmesi ve tapu nizamnamesi muallimliğine (1890) ve 1893'te de bu öğretim görevleri ile birlikte Mekteb-i Mülkiye ahkâm-ı evkaf muallimliğine getirilmiştir.

1897'de Mahkeme-i teftiş-i evkaf müsteşarlığı üzerinde kalmakla birlikte hey'et-i ıslâhiye âzâsı olarak Yemen'e gönderilmiş ve beş yıldan fazla bir süre burada vazife görmüştür. 1904'te kendisine Anadolu kazaskerliği tevcih edilen H. H, 1905'te Evkaf-ı Hümayûn müfettişliği yapmış, Meşrûtiyet'in ilânından sonra me'muriyet unvânı Mahkeme-i Evkaf-ı Hümâyûn kadılığına çevrilerek aynı me'muriyette bırakılmıştır. 1909'da Şeyhülislâm olan H. H, 1910'da bu makamdan istifa etmiştir. Mezarı Cerrahpaşa Câmii kabristanında babasının mezarının yanındadır.

Kendisine Birinci Mecîdî, Birinci Osmânî nişanları verilmiş bulunan H. H.'nün Hukuk Mektebi öğrencileri için yazılmış dört kitap ve risâlesi vardır.

HÜSEYİN HÜSNÜ PAŞA (ölm. 1877), Sultan Abdülaziz devrinde Zaptiye Müşirliğinde ve muhtelif valiliklerdeki başarısı ile tanınmış devlet adamlarından. Mora muhacirlerinden Erzurum Defterhâne müdürü Abdülkerim Efendi'nin oğludur. Pepe Mehmed Paşa'ya kâtip olmuş, onun Yanya vâliliğinde Tırhala kaymakamı, sonra mutasarrıf, 1858'de vezirlikle Yanya vâlisi olmuştur İdare ve inzibattaki sertliği ile ünlü H. H., Girit, Selânik ve Rodos vâliliklerinde de bulunmuştur.

H. H.'nün Selânik valisi iken avdetîlerin ardına casus koyarak penceleden, damdan ibadetlerini kontrol ettirdiğini İbnülemin Mahmud Kemal nakleder (*Son Sadrâzamlar*, 1798-1799). 1868'de Zaptiye Müşirliğine getirilen H H., 1871'de Âlî Paşa'ya mensubiyetinden ötürü rütbesi alınmak sûretiyle azledilerek Kıbrıs'a sürülmüşse de, sonradan affolunarak Konya, Bursa ve tekrar Yanya'ya vâli gönderilmiştir.

HÜSEYİN KÂZIM KADRİ (takma adı: **Şeyh Muhsin Fânî**; İstanbul 1870-Tarsus 1934), Türk bilim adamı. Trabzon vâliliğinde bulunmuş olan Kadri Bey'in oğludur. İlk öğrenimini Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'nde yapmış, bir müddet Mülkiye Mektebi'ne devam etmiş, daha sonra da İzmir'de İngiliz Ticaret Mektebi'nde okumuştur. İngilizce ve Fransızcayı bu okulda, Arapça ve Farsça gibi doğu dillerini de hususî olarak öğrenmiştir Bir aralık ziraat tahsili için Avrupa'da bulunmuştur. 1866'dan sonra kısa sürelerle Maliye Nezareti mektubî kaleminde, Hariciye Nezareti'nde çalışmış, bu sırada bir ara Darüşşafaka'da kozmografya öğretmenliği de yapmıştır. 1908 de II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Tevfik Fikret ve Hüseyin Cahid (Yalçın) ile birlikte «Tanin» gazetesini kurmuştur.

H. K. K. 1909'dan sonra Samsun ve Serez (Selânik) mutasarrıflıklarında, Haleb (1910), Selânik (1911) vâliliklerinde bulunmuş, 1912'de Saruhan (Manisa) milletvekili olarak Osmanlı Mebusan Meclisi'ne katılmıştır.

I. Dünya Harbi'nin başlarında (1914), İttihad ve Terakki Cemiyeti erkâniyle arası bozulması üzerine, Suriye'ye çekilerek uzun süre Beyrut'ta oturmuş, buradaki hayatını ilim ve edebiyât araştırmalarına, Türkçenin «büyük bir lûgatini yazmak işine» hasretmiştir. 1918'de İstanbul'a dönmüş, 1920'de son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Aydın milletvekili olmuş, bir aralık Ticaret ve Ziraat ile Evkaf nazırlıkları yapmış, Müşir Ahmed İzzet Paşa başkanlığında İstanbul Hükûmeti tarafından bir uzlaşma temini için Ankara'ya gönderilen ve 5 Aralık 1920 târihinde Bilecik'te yapılan mahut «mülâkat» hey'etine Ziraat ve Ticaret Nazırı sıfatiyle dahil bulunmuştur.

Hava tebdili yapmak üzere gittiği Tarsus'ta ölmüş, nâşı İstanbul'a getirilerek Küplüce'deki evinin bahçesindeki özel mezarına gömülmüştür. Dinî eserleriyle bâzı yazılarında Şeyh Muhsin Fânî takma adını kullanmış olan H. K. K., dile, felsefeye, dine, iktisat ve ziraate, siyasete dair birçok makaleler yazmış, eserler yayınlamıştır. Bunlardan *Türk Lûgatı* (I ve II. cildler 1927-1928, Millî Eğitim Bakanlığı; III ve IV. cildler 1943-1945, Türk Dil Kurumu) ile *Mahdumkulu Divânı* adlı iki eseri anılmaya değer.

Türk Lûgatı (*Türk dillerinin iştikakı ve edebî lûgatları*) en büyük eseridir. Dört büyük cildten ibaret olan bu eser, Osmanlıcada kullanılan Türkçe, Arapça, Farsça keli-

melerle Türk dilinin Uygur, Çağatay, Kazan, Azerî, Koybal, Yakut, Altay, Çuvaş ve Kırgız lehçelerine âid sözleri birçok tanık ve örnekleriyle ihtiva eder.

Mahdumkulu Divânı ve Yedi Asırlık Türkçe bir Manzûme [İstanbul, 1924] adlı eserinde, Türkmen şâiri Mahdumkulu'na âid manzumelerin bir kısmı toplanmıştır. Bu manzumeleri ilk neşreden Macar bilgini Á. Vámbéry'dir. H K. K., Vámbéry'nin bu neşrini, eklediği bâzı şerh ve haşiyelerle aynen yayımlamıştır. Kitabın sonuna eklenen «yedi asırlık Türkçe bir manzume» ise Ali adında eski bir Türk şâirinin yazdığı *Kıssa-i Yusuf*'tan bir kısımdır.

Diğer eserleri şunlardır: *Ziraat albümü*; *İktisad-ı zirai*; *Bağcılık çiftç lik dersleri*; *İlm-i ziraat*; *Amelî ve nazarî ziraat dersleri*; *Ziraatte inkılâp*; *Yirminci asırda İslâmiyet*; *10 Temmuz (1908) İnkılâbı ve netayici*; *Nur-ü'l-beyân* (Adliye Nazırlarından Ayıntablı Mustafa Beyle yazdıkları *Kur'an* tercümesi); *Hak ve hakikat*; *Felâha doğru*; *İstikbale doğru*.

HÜSEYİN NİHÂL (Atsız) (doğ. İstanbul 12 Ocak 1905), Türk şâiri, târihçisi ve düşünürü Babası Dorul'lu Deniz Makine Önyüzbaşısı Hüseyin Efendi'nin oğlu Deniz Bnb. Mehmed Nâil Bey, annesi Trabzonlu Kadıoğlu âilesinden Deniz Yıb. Osman Bey'in kızı Fatma Zehra Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Kadıköy'deki Fransız ve Alman okullarında, babasının Kızıl deniz'deki görevinden ötürü bulundukları Süveyş'te bir Fransız okulunda, Kasımpaşa'da Cezayirli Gazi Hasan Paşa Mektebi ile Haydarpaşa'da Osmanlı İttihad Mektebi'nde, Kadıköy ve İstanbul Sultanilerinde gören H. N., 1922'de imtihanla Askerî Tıbbiye Mektebi'ne girmiştir. Ziya Gökalp'ın cenaze töreninin yapıldığı gün sınıfında çıkan bir kavga sonunda Tıbbiye'nin üçüncü sınıf öğrencisi iken alaya çıkarılan H N., bir süre Kabataş Lisesi'nde yardımcı öğretmen ve «Mahmud Şevket Paşa» vapurunda kâtip olarak çalışmıştır.

HÜSEYİN NİHÂL (Atsız)

1926'da *Anadolu'da Türklere âid yer isimleri* yazısının «Türkiyat Mecmuası»nda yayımlanması, H. N.'in Edebiyat Fakültesi'ne girmesine vesile olmuştur. Taşkışla'da piyâde eri olarak dokuz aylık askerî hizmetini tamamlayan H. N., 1927 Ekim'inde Yüksek Muallim Mektebi'ne kaydolmuş ve 1930 sonbaharında Edebiyat Fakültesi'nden me'zun olmuştur. Edebiyat Fakültesi'nde asistan kalan H. N., bu sırada, aylık «Atsız Mecmua»yı yayımlamaya başlamıştır (15 Mayıs 1931-25 Eylûl 1932, 17 sayı). Fuad Köprülü (b. bk.), Zeki V. Togan (b. bk), Abdülkadir İnan (b. bk) gibi edebiyat ve târih bilginlerinin de dahil bulunduğu bir kadro ile bu dergi, ilim, fikir ve san'at alanında çok te'sir yaratan Türkçü bir çığır açmıştır.

1932 yılında toplanan Türk Târih Kurultayı'nda, Zeki V. Togan ile ilgili olarak Dr. Reşid Galib'e bir protesto telgrafı çeken H. N., Reşid Galib Maarif Vekili olunca 13 Mart 1933'te asistanlıktan alınıp Malatya Ortaokulu'na Türkçe, az sonra Edirne Erkek Lisesi'ne edebiyat öğretmeni olarak gönderilmiştir. Burada «Orhun» dergisini çıkarmaya başlayan (5 Kasım 1933-16 Temmuz 1934, 9 sayı) H. N., liselerde okutulan târih kitaplarının ilmî hatalarını tenkid ettiğinden, 28 Aralık 1933'te vekâlet emrine alınmış ve dergisi hükûmetçe kapatılmıştır 9 Eylûl 1934'te Deniz Gedikli Hazırlama Okulu'nda Türkçe, ayrıca özel Yuca Ülkü Lisesi'nde Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yapan H. N., 1939-1944 yıllarında Boğaziçi Lisesi'nde edebiyat okutmuştur. Yeniden çıkardığı «Orhun» dergisinde (Mart ve Nisan 1944) Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na Türkiye'deki komünist faâliyetleri iki açık mektupla bildirmesi, bütün yurtta büyük yankılar uyandırmıştır Açık mektuplardan ikincisinde istifaya çağrılan Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, 7 Nisan 1944'te H N.'in özel lisedeki öğretmenliğine de son verdirmiştir. «Vatan hâini» dediği Sabahaddin Ali'ye Ankara'da H. N. aleyhine açtırılan dâvanın görüşülmesi sırasında (3 Mayıs 1944), H. N. lehinde ve komünistler aleyhinde Türk gençliği büyük gösteriler yapmıştır.

O gün Ankara'da ve yurdun çeşitli bölgelerinde yapılan tutuklamalar, Irkçılık-Turancılık dâvası adı takılmış bir dâvânın, İstanbul 1 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nde aylarca görüşülmesine yol açmıştır. Üniversite profesörü, doktor, öğretmen, subay ve üniversite öğrencilerinden ibâret 23 sanık, önce çeşidli işkencelere uğratıldıktan sonra, 7 Eylûl 1944 günü yargılanmaya başlamışlardır. 29 Mart 1945 günü açıklanan kararda altı buçuk yıla mahkûm edilen H. N., bir buçuk yıl tutuklu kaldıktan sonra 23 Ekim 1945'te Askerî Yargıtay'ın bozma kararı ile tahliye olunmuştur. 5 Ağustos 1946'da 2 Numaralı Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yeniden tutuksuz olarak başlayan mahkeme, 31 Mart 1947'de bütün sanıkların berâetine karar vermiştir. İki yıl resmî görev alamayan H. N., 25 Temmuz 1949'da Süleymaniye Kütüphânesi'nde görevlendirilmiş, 21 Eylûl 1950-13 Mayıs 1952'ye kadar Haydarpaşa Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yapmış; Ankara'da verdiği «Devletimizin kuruluşu» konulu bir konferans sebebiyle tekrar Süleymaniye Kütüphânesi'ne alınmış ve 1 Nisan 1969'da kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. İbnü'l Emin Mahmud Kemâl (*Son Asır Türk Şairleri*, s. 1235-1237), Atsız'ı «atlıyı atından indirecek derecede şiddetli yazılar yazan» bir yazar olarak târif etmiştir. Çıkardığı dergilerden başka, varsağı ve koşma tarzındaki şiirleri, târihî romanları, târihî ve edebî incelemeleri ve tenkidleri ile ilim, fikir ve san'at sahasında geniş te'sir yaratan birçok eser vermiştir. H. N., Türk Ansiklopedisi ne de târihî ve edebî konularda maddeler yazmıştır.

Başlıca eserleri şunlardır: *Çanakkale'ye yürüyüş* [1933]; *Edirneli Nazmî'nin eseri ve bu eserin Türk dili ve kültürü bakımından ehemmiyeti* [1934]; *Komünist Don Kişotu, Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaş'a* [1935]; *Türk Târihi Üzerinde Toplamalar* [1935]; *Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları Târihi* [1939]; *Türk Edebiyatı Târihi* [2. bas. 1943]; *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi* [1940]; *İçimizdeki Şeytanlar* [1940]; *En Sinsi Tehlike* [1934]; *Behçetü't-tevârih* [1949]; *Ahmedî'nin Dâsitân ve Tevârih-i Mü'ûk-i Âl i Osmân'ı* [1949]; *900. Yıldönümü* [2. bas. 1955]; *Osmanlı Târihine âid Takvimler I* [1961]; *Osman'ın Tevârih-i Cedid-i Mir'at-ı Cihan'ı* [1961]; *Yolların sonu* [şiirler, 3. bas. 1963]; *Birgili Mehmed*

Efendi ve Bibliyografyası [1966]; *Türk Ülküsü* [2. bas. 1966]; *Türk Târihinde Mes'eleler* [1966]; *Ebussuûd ve Bibliyografyası* [1967]; *Âli ve Bibliyografyası* [1968]; *Deli Kurt* [roman, 2. bas. 1968]; *Bozkurtlar Diriliyor* [roman, 7. bas. 1969]; *Bozkurtların Ölümü* [roman, 7. bas. 1970]; *Aşıkpaşaoğlu Târihi* [1970]; *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinden Seçmeler I.* [1971].

HÜSEYİN PAŞA (Denizli 1765 - İskenderiye 1830), son Cezayir dayısı ve beylerbeyi. Kardeşleri ile birlikte Cezayir'e gelen ve önce balıkçılık yapan H. P.'nın şöhreti Cezayir asker ocağına girdikten sonra başlamıştır. Vebâdan ölen Ali Paşa'nın yerine Cezayir Ocağı tarafından seçilmesi üzerine İstanbul'dan da beylerbeyilik alâmeti olarak kılıç ve kaftan getirtmiş ve ilk işi de umumî af ilân etmek olmuştur. Aynı zamanda, kendisinden önceki beylerbeyinin koymuş olduğu birtakım şiddetli tedbirleri de kaldırmıştır. Buna rağmen, beylerbeyi olmasından kısa bir müddet sonra yeniçeriler tarafından tertiplenen iki suikaste uğramış, bu suikastlerden kurtulduktan sonra, hayatını emniyet altına almak için bir muhafaza kıt'asının koruyuculuğunda yaşamaya başlamıştır.

O yıllarda Cezayir halkı Türklere karşı cephe almış, devlet aleyhine ayaklanmaya başlamıştı. Türk hâkimiyetini yeniden kurmak için harekete geçen H. P., elde ettiği bâzı beylerin de yardımı ile bu teşebbüsünde muvaffak olmuş, doğu topraklarını 1826'da, batı kısımlarını ise 1828'de sükûn ve huzura kavuşturmuştur.

H. P., bir yandan bu iç ihânetleri yok ederken, bir yandan da hazırladığı bir donanmayı Mora kıyılarına göndererek, devletin Yunanlılarla yapmakta olduğu savaşta yerini almıştır. Avrupalılara karşı da sert bir siyaset güdüyordu. 1824'te İngiliz donanmasının Cezayir kıyılarına kadar gelerek şehri bombardıman etmesi bunun sonucudur. Ancak İngilizler bu davranışlarında hiçbir şey elde edememişlerdir.

H. P.'nın Fransızlar ile de anlaşmazlıkları olmuştur. Fransa'nın Cezayir konsolosu ile yapmakta olduğu bir konuşma sırasında, konsolosun küstahça konuşmasına kızınca, elindeki yelpaze ile Fransız konsolosu Deval'e vurması büyük bir hâdise olmuş ve bunun üzerine Fransız donanması Cezayir'i ablukaya almıştır (1827 - 1830). H. P., anlaşma için yapılan teklifleri reddedince Fransız donanması Cezayir'e gelip (1830) Sidi Ferruch'a asker çıkarmıştır. İmparator kalesinin Fransızlar tarafından işgali üzerine, Fransızlara karşı koyamayacağını anlayan H. P., Fransız kumandanı Bourmont tarafından ileri sürülen bütün şartları kabul etmiş ve Cezayir'den ayrılarak Napoli'ye gitmiştir (9 Ağustos 1830).

H. P., bir müddet Yahudi tüccarlar vasıtasıyle Cezayir ile münasebet kurmaya çalışmış ise de, bu teşebbüsünde umduğu sonucu elde edememiştir. Kendisine maaş bağlanması ve ayrıca emlâkinin geri verilmesi hususunda Fransızlar ile görüşmek ve bir şeyler elde etmek düşüncesiyle Paris'e giden H. P., hiçbir şey elde edemeyerek geri dönmüş ve artık Cezayir'den ümidini keserek İskenderiye'ye gitmiştir.

HÜSEYİN PAŞA, Gazi Deli (Bursa, Yenişehir 1600 ? - 29 Aralık 1658), büyük Türk kumandanlarından bir sadrâzam. Enderûn'da tahsil ve terbiye görmüştür. Görülmemiş derecedeki kuvvetiyle, spora çok meraklı olan IV. Murad'ın büyük sevgisini kazanmıştır. Emîr - i âhûr iken, Edirne'de vezir (mareşal) pâyesiyle 30 Haziran 1634'te kapdân - ı deryâ olmuş, bu sıfatla Revân seferine katılmıştır. Dönüşte Diyarbakır'da iken 21 Ekim 1635'te imparatorluğun en mühim eyâleti sayılan Mısır'a beylerbeyi olmuştur. İlk kapdân - ı deryâlığı 1 yıl, 3 ay, 21 gün sürmüştür. 1637 Ağustosuna kadar 1 yıl, 10 ay bu görevde kaldıktan sonra İstanbul'a çağrılmıştır. IV. Murad'ın Bağdad seferinde Konya menzilinde, Anadolu (Kütahya) beylerbeyiliğine getirilmiştir. Bu sıfatla Bağdad'ın fethinde yararlık göstermiş, dönüşte Anadolu eyâletinden alınarak kubbe vezîri yapılmıştır. 16 Aralık 1639'da sadâret kaymakamı (başbakan vekili) olmuş ve 3 hafta bu görevde bulunmuştur. Sultan İbrahim'in cülûsu üzerine 22 Şubat 1640'ta tekrar kapdân - ı deryâ olmuş ve 9 Eylûle kadar 6 ay, 16 gün Türk deniz kuvvetlerinin başında kalmıştır. Karadeniz seferine çıkmış ve Özü beylerbeyiliğine nakledilmiştir. Bu sıfatla Azak (Rostov banliyösü) seferine katılmış ve 1642 Şubat ında Bosna beylerbeyisi, ertesi yıl Bağdad (Irak) beylerbeyisi, 1644 Ekim'inde Budin (Macaristan) beylerbeyisi olmuştur. 2. vezir sıfatıyla 2 Şubat 1646'da Hanya muhafızlığına getirilmiştir. Devrinin en büyük askeri olan ve cesaretinden dolayı Deli denen H. P., kış ortasında, Girit'e ayak bastığı zaman ada, Venedik'le yapılan dehşetli bir savaşla kan ve barut içindeydi.

Batı Girit'i tamamen ele geçirmek için derhal savaşa başlamıştır. Adanın ılık iklimi, kış savaşlarına elverişliydi. 6 meydan muharebesinde Venediklilere 5 000 zâyiat verdirerek Hanya çevresini fethetmiş, 24 gün Girit serdar (başkumandan) vekili olan H. P., 12 Ağustos 1646'da asaleten bu makama getirilmiştir. Kaytas adındaki atının üzerinden nâdiren inerek devamlı bir savaş hayatı yaşamaya başlamıştır. Suda muhasarasını 2 ay, 5 gün sonra kaldırtan paşa, 7 Ekim sabahı Resmo kalesinin muhasarasına başlamış, 11 Ekim'de Resmo'nun az doğusundaki Milopotama (Türkçe adı: Sivrihisar) kalesini fethetmiştir. 20 Ekim'de Resmo sûrları çöktü ve şehir alınmıştır. İki Venedik generali (Cornaro ve Molino) şehri savunurken ölmüşlerdir. Şehirde 10 000 ev, 150 konak, 50 kilise vardı. 1 ay, 9 günlük bir muhasaradan sonra 15 Kasım 1646'da şehrin kalesi de fethedilmiş, bu suretle Girit'in 3. şehri Türkler'in eline geçtiği gibi, adanın batı kesiminden sonra orta kesiminin büyük kısmı da alınmıştır. Muhasara sırasında H. P., başından yaralanmıştır. Pek çok Venedik topu ele geçirilmiştir. Kale vire ile teslim olduğu için, muhafızların gemiyle Kandiye'ye gitmelerine izin verilmiştir.

H. P., Girit'in merkezî yerinde olan Resmo'da karargâhını kurmuş, Kandiye çevresindeki köyleri aldıktan sonra, 7 Temmuz 1647'de adanın başşehri, en büyük liman ve yerleşme merkezi, Avrupa'nın en müstahkem kalelerinden biri sayılan Kandiye'nin muhasarasına başlamıştır. Ancak bu muhasara, bir abluka mahiyetindeydi. Taarruza geçilebilmesi için, İstanbul'dan büyük kuvvetlerin gelmesi lâzımdı. Kandiye önlerinde Venediklileri yenip kalelerine kapanmaya mecbur eden H. P., Küçük Hasan Paşa'yı burada bırakıp Resmo'ya dönmüş, 28 Eylûl 1647'de Donanmay - ı Hümâyûn'un asker ve ağırlıkla gelmesi üzerine savaşı genişletmiştir. İki taraf için de kanlı geçen vuruşmalar uzayıp gitmiştir. Venedik, bütün Avrupa'dan yardım alıyordu. 19 Şubat, 2 ve 19 Mart 1648'de üç huruç hareketi yaparak Türk saflarını dağıtmak istiyen Kandiye'deki Venedikliler büyük zâyiatla püskürtülmüşlerdir. 26 Martta Resmo'dan 19 ağır muhasara topu sâyesinde, Kandiye'yi daha iyi dövmek kabil olmuştur. Ancak Dîvân - ı Hümâyûn, serdârın istediklerine kulak bile asmıyordu. Girit'teki askerin 3 ulûfesi (9 aylık maaşı) verilmemiş, malzeme ve yiyecek kıtlığı da başla-

mıştı. 30 Nisanda paşa Santa Lucia kalesine 8 muhasara topu koydurtarak, kaleyi liman tarafından da dövmeye başlamış, bu suretle düşmanın denizden takviye alması da zorlaştırılmıştır. 19 Mayıs 1648'de Venedikliler, 4 000 kişiyle Kandiye'den bir huruç hareketi daha yapmışlar, ancak birkaç saat içinde 1 200 ölü veren düşman, kale dışındaki tabyalarını da kaybetmiştir. Bu tabyalardaki toplar, Türklerce tahrip edilmiş, 12 Haziran'da barutu ve diğer malzemesi çok azalan H. P., bombardımanı durdurarak tabyalara çekilmiştir. Bunu fırsat bilen Venedikliler, kale çevresindeki tabyaları tekrar almışlar. 24 Haziran'da Türk tabyalarını zaptetmek isteyen Venedik huruç hareketi püskürtülmüştür. Bu vuruşmada ön safta dövüşen paşa, çenesine iki kurşun yiyerek yaralanmış, fakat vuruşmanın sonuna kadar yerini muhafaza etmiş ve çenesini mendiliyle bağlayarak askere yaralandığını belli etmemiştir. 30 Haziran'da aylardır ümitle beklediği İstanbul'dan yardım olarak 450 lâğımcı (istihkâm askeri) ve askerin 3 aylık maaşından başka bir şey getirmeyen Türk filosunu kabul emiştir. Çok kızan serdâr, padişâha, sadrâzama ve şeyhülislâma üç ayrı mektup göndererek şikâyet etmiş ve Girit gazilerinin durumunu anlatmıştır. 6 Temmuz 1648 gecesi, dehşetli bir Türk taarruzuyla Kandiye sûrları sarsılmış, vuruşma gece yarısına kadar 5 saat sürmüştür. Uzun zamandan beri hazırlanan lâğımları patlatan Türkler, 3 tabya, 6 büyük top, 5 000 tüfek, bol miktarda ağırlık ele geçirmişlerdir. Ertesi akşam düşman hatlarına saldıran H. P., bütün tabyaları ve kaleyi kuşatan hendeğide almıştır. Surları lâğımlarla atarak büyük gedikler açtırmıştır. 9 Temmuz akşamı aynı şekilde taarruz etmiştir. 30 000 Venedik askerinin savunduğu Kandiye düşmek üzereydi. Venedikliler, vire ile teslim olmayı kabul ettiklerini serdâra bildirdiler. Ancak, o gece 25 gemiden müteşekkil bir Venedik donanması Kandiye limanına girerek büyük ölçüde asker ve malzeme çıkarmış ve teslim müzakereleri suya düşmüştür. İstanbul'dan uzun zamandan beri hiçbir yardım alamayan H. P., taarruzları durdurtmuştur. Bu kadar bir kuvvetle kaleyi düşürmeye imkân yoktu. Girit savaşı, bu durumda IV. Mehmed devrine intikal etmiştir.

30 Ağustos 1649 sabahı, Donanmay-ı Hümâyûndan yardım alan Gazi H. P., Kandiye'yi yeniden zorlamaya başlamış, vuruşmalar pek kanlı geçmiş, Girit umumî vâlisi ve başkumandanı Kont Colloredo maktûl düşmüştür. 2 ay sonra muhasarayı gene kaldırmıştır. Bütün Avrupa'nın gözleri Kandiye'deydi. 19 kadırgalık bir Türk filosundan Serdâr-ı Ekrem, ancak 157 yeniçeri ile bir miktar ağırlık yardımı alabildiği zaman İstanbul'da Ocak Ağaları «semmûr ve anber safâları» yapıyorlardı. 2 Ocak 1651'de İskenderiye'den Hanya'ya 10 kadırga dolusu yiyecek gelmiş ve Girit gazileri bir müddet için geniş nefes almışlardır.

1651 Mayıs'ında İstina kalesi fethedildi. Ağalar saltanatının son günlerinde Girit, büyük bir savaş alanına dönmüştü. Bu savaş, hiç bitmeyecek gibi görünüyordu. İki taraf da en büyük fedakârlıklara katlanıyordu. Serdâr-ı Ekrem'in azmi ve kahramanlığı, her şeye rağmen düşmana başarı fırsatı vermiyordu. Bir defasında 30-40 atlı ile teftişe çıkan paşa, birkaç yüz Venedikli tarafından bastırılmış, fakat 54 ölü, 2 subayla 40 asker esir veren düşman, yenilerek kaçmıştır. Bu vuruşmada paşa, Venedik generallerinin en cesuru olarak tanınan Marco ile 5 Venedikliyi bizzat öldürmüştür. Paşanın ünü yalnız Türkiye'de değil, bütün Avrupa'da hızla yayılmış, resimleri, hattâ Kaytas adındaki atının resimleri yapılarak Avrupa'da satılmıştır. Başka bir vuruşmada da paşa, kendi eliyle 6 düşmanı öldürmüştür. Bir başkasında, paşanın direnmesi sâyesinde üstün Venedikliler, 600 ölü, 20 si subay olmak üzere 600 esir, 6 bayrak ve 3 000 tüfek vererek yenilimişlerdir. Bu son vuruşmanın hayrete değer bir tarafı, Türklerin sâdece bir şehit ve birkaç yüz yaralı vermiş olmalarıydı.

28 Şubat 1656'da Saltanat Nâibesi Turhan Sultan, Serdâr-ı Ekrem 2. Vezir Gazi Deli H. P.'yı sadarete getirtmiş, ancak, bu sadaret 6 gün sürmüştür. Paşa tâyinini de, azlini de sonradan öğrenebilmiştir. Azline sebep, 4 Mart'ta İstanbul'da Vak'a-i Vakvakıyye veyâ Çınar Vak'ası (b. bk.) denen meşhur ihtilâlin başlamasıydı.

H. P., 14 Temmuz-4 Aralık 1658 arasında üçüncü defa kapdân-ı deryâ da olmuş, bu kapdanlığı 4 ay, 21 gün sürmüştür.

Paşa, hemen bütün adayı fethetmişti. Ancak Kandiye, Granbosa, Suda, Spinalonga gibi kaleler Venediklilerin elindeydi. Yerli Rumlara çok iyi muamele eden paşa, onlara Venedikliler zamanında mahrum oldukları bütün mezhebî, medenî ve hukukî hakları vermişti.

Adayı yollar, köprüler, imâretler, çeşmeler, câmiler, medreselerle donatmış, bu arada Resmo'nun iki büyük kilisesini Sultan İbrahim ve kendi adına câmie çevirtmiştir. Türk adaletini gören Rumlar arasında birkaç bin kişi Müslüman olmuştur. Bu, Arnavutluk ve Bosna-Hersek'tekinden sonra Balkan kavimleri arasında üçüncü kitlevî İslâmlaşma hareketidir. Ayrıca, Hanya ve İnâdıye câmilerini inşâ ettirmiş ve daha birkaç kiliseyi câmie çevirtmiştir. Bütün köylere su getirtmiş ve çoğuna hamamlar yaptırmıştır. İslâmlaşma hareketini çok teşvik etmiş, orta derecedeki medreselere Anadolu ve İstanbul'dan hocalar getirterek İslâmî Türk eğitimini kurmuştur. Resmo dışında kendi adına başka bir mescit ve İslâm propagandası için tekke yaptırmıştır.

Naîmâ'nın anlattığına göre (VI, 384-389), H. P. yakışıklı, yüksek ahlâklı, ağırbaşlı bir adamdı. Bütün milletçe sevilmişti. Kadın, erkek herkesin nazarında çağının en büyük kahramanıydı. 12 Temmuz 1658'de Edirne'ye gelerek IV. Mehmed'e Girit'in durumunu anlatmış, halk, kendisine görülmemiş derecede tezâhüratta bulunmuştur. 12,5 yıl Girit'te geceli gündüzlü cephede kalmış, bütün parasını adanın imarına harcamıştır. Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın gerçek rakîbiydi. 60 yaşlarında, fakat bir delikanlı kadar dinçti. Köprülü, Şeyhülislâm Bolulu Mustafa Efendi'den H. P. için idam fetvâsı istediyse de, alamamıştır. Köprülü, H. P.'yı Girit serdârlığından almış, Anadolu beylerbeyisi olarak Kütahya'ya göndermiştir. Sonunda Filibe kadısı Süleyman Efendi'nin fetvasıyle Yedikule'de idam edilip oraya gömülmüştür. Tamamen mâsum olarak öldürülmesine, bütün millet kan ağlamıştır. Köprülü, cinayetine fetvâ vermeyen şeyhülislâmı azletmiştir.

HÜSEYİN PAŞA, Amcazâde, Yeğen, Sarhoş, Mevlevî (Vezirköprü 1644-Silivri 22 Eylûl 1702), Türk devlet adamı ve sadrâzamı. Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Amca Hasan Ağa'nın tek oğlu, Sadrâzam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed ve Sadrâzam Köprülüzâde Fâzıl Mustafa paşaların amca oğludur. 1683 Viyana seferine katılmış, 1684'te beylerbeyi pâyesiyle Şehr-i Zor eyâleti vâlisi, 1689'da da vezir olmuştur. Çanakkale Boğazı muhafızlığından İstanbul'a gelip bir iki defa sadaret kaymakamlığı, tekrar Boğaz muhâfızlığı yapmış, ve sonra kapdân-ı deryâlığa getirilmiştir. İki kaymakamlığının müddeti cem'an 1 yıl, 1 ay, 2 gün; kapdân-ı deryâlığı 4 ay, 29 gündür. Sakız muhafızlığında,

Adana vâliliğinde, Belgrad muhafızlığında bulunduktan ve bu sıfatla II. Mustafa'nın Zenta sefer-i hümayununa katıldıktan sonra 18 Eylûl 1697'de sadrâzam olmuştur.

II. Sultan Mustafa'nın Zenta bozgununda şehid olan Elmas Mehmed Paşa yerine sadrâzam olan H. P., devrinin en değerli devlet adamıydı. 1683 Viyana bozgunundan beri Avrupa koalisyonuna karşı Türkiye'nin tek başına savaşı devam ediyordu. H. P. ilk iş olarak sulh teşebbüslerine girişmiş, savaşan her iki tarafın da enerjisi tükendiği için durum, sulha müsait hale gelmiştir. 1697 sonbaharında cephelerde başlayan sükûnet, sulha kadar devam etmiştir. Padişahla Edirne'ye dönen ve 3. Sefer-i Hümâyunu kapatan H. P. büyük diplomat Râmi Mehmed Efendi (Sadrâzam Rami Paşa)yi ikinci defa reisülküttab (dış işleri bakanı) yapmış ve sulh müzakerelerini onun vasıtasıyle yürütmüştür. 1698 yılı, sulh müzakereleri ile geçmiştir. 26 Ocak 1699'da Karlofça Muahedesi (b. bk.) imzalanmış, bu suretle Almanya, Venedik ve Polonya ile sulh yapılmıştır. 14 Temmuz 1700 İstanbul Muahedesi ile de Rusya ile olan savaşa son verilmiştir.

Sulhtan sonra imparatorlukta bütün iktidar, padişahtan sonra, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, H. P. ve Râmi Mehmed Efendi arasında paylaşılmış, bunlardan en nüfûzlusu olan şeyhülislâmın devlet işlerindeki te'siri, Osmanlı târihinde görülmedik şekilde artmaya başlamıştır. Türk târihinin sonuncu dehâ sahibi amirali Kapdân-ı Derya Mezamorta Hüseyin Paşa (ölm. 1701)'nın nüfûzu, daha sonra geliyordu. Şeyhülislâmın anormal nüfûzu ve bir sultanla gizli alâka kurduğu rivayet edilen hala oğlu ve eniştesi Kıblelizâde Ali Bey'in idamı, H. P.'nın sıhhatini iyice bozmuştur. 4 Eylûl 1702'de istifa etti. Sadâreti 5 yıldan 2 hafta eksiktir.

Silivri'deki çiftliğinde ölen ve büyük sadrâzamlardan sayılan H. P., cömert, açık fikirli, ilim ve san'at koruyucusu idi. Her gün ihtiyaç sahiplerine 1 000 akça (2 500 lira) ve ayrıca yılda bir defa fakirlere 500 kese para dağıtırdı. Halkın büyük sevgisini kazanmıştır. Başta şâir Nâbî ve târihçi Naîmâ olmak üzere, devrinin bütün ileri gelen san'at ve ilim adamlarına, refah içinde çalışabilmeleri için her türlü lûtufta bulunmuştur. Kendisine sunulan her kasideye 100-200 altın câize verirdi. Şâir ve devlet adamı olarak Râmi Mehmed Paşa'yı yetiştirip yükselten de odur. Naîmâ, asıl adı *Ravzatü'l Hüseyn* olan muazzam târihini, H. P.'ya ithâf etmiştir. Edirne'de Buçuktepe'de bir kasır inşâ ettirmiş ve II. Mustafa'ya hediye etmişti. Boğaziçi'nde Kanlıca'daki yalısının bir kısmı zamanımıza kadar gelmiştir ve Türk sivil mimarisinin büyük şâheserlerindendir. (H. Saladin et R. Mesguich, *le Yalı des Keuprul̈i à Anatoli-Hissar*. Paris, 1915). Bursa'da tekke, İstanbul'da kütüphâne ve daha pek çok hayır eseri bıraktı. Saraçhânebaşı'ndaki külliyesinde gömülüdür.

HÜSEYİN PAŞA, Hacı [Mezzomorto, Mezamorta] (ölm. Sakız 1701), XVII. yüzyılın ikinci yarısında deniz savaşlarındaki yararlıkları ile ünlü, denizcilik târihimizin mühim şahsiyetlerinden kalyonlar kapdanı. Gençliğinde katıldığı bir savaşta 8-10 yerinden yaralanıp öldüğü sanılırken, iyileşmesi üzerine, canını dişine takan bu kahraman Türk denizcisi, Venediklilerin «yarı ölü» mânâsına kullandıkları İtalyanca mezzomorto kelimelerinden galat, târihlerimizde Mezamorta diye anılmaktadır. H. P., 1683'te Cezayir Beyliğinde bulunmuştur. Burada Fransızlara karşı başarılı cenkler yapmış, hattâ XIV. Louis ile bir dostluk anlaşması da akdetmiştir. Maiyetindeki yeniçerilerin ayaklanmaları üzerine önce Tunus'a, sonra İstanbul'a gelen H. P., Venediklilerin Sakız adasını istilâsı üzerine 7-8 Şubat 1695'te kumandan olarak, 44 yâhut 48 gemiden mürekkep Türk donanması ile Eski Foça önündeki Orak adasından kalkarak Venedik donanmasının bulunduğu Koyun adalarına gönderilmiştir. 60 tan fazla gemiden ibâret Venedik donanmasının birçok gemisini batırarak 9 Şubat 1695'te düşmana ağır kayıplar verdirdiği, amiralleri Benedetto Pisani'nin de maktul düşmesiyle, Venediklileri Kalokitya limanına kaçmaya mecbur kıldığı ve 22 Şubat 1695'te yaptığı çıkarma sonucu, yerli Rumların mezhep ayrılığından dolayı Venediklilerle mücadelelerinden de faydalanarak Sakız'ı kurtardığı için vezirliğe yükselen H. P., Amcazâde Hüseyin Paşadan sonra Kapdân-ı Deryâlığa getirilmiştir. 15-18 Eylûl 1695'te üç gün süren bir savaş sonucu Venediklileri bir defa daha yenerek Zeytinburnu açıklarında düşmanın 13 gemisini batıran ve 51 parça Türk donanması ile 60 gemiden mürekkep Venedik donanmasını kaçırmağa mecbur eden H. P., 1701'e kadar beş yıldan fazla bir süre kaptan paşalıkta kalmıştır. Venediklileri üst üste yenerek Türk denizciliğine yeni bir canlılık getiren H. P., Türk Donanması'nı ıslah edip bâzı yeni kanunların çıkmasını sağlamış olmakla da tanınmıştır.

HÜSEYİN PAŞA, Küçük Damad (1757-İstanbul 1803), Türk amirali. Annesi III. Selim'in süt annesi olduğu için, müstakbel padişahla süt kardeşi olarak onunla beraber Topkapı Sarayı'nda büyümüş, Enderûn'da tahsil ve terbiye görmüştür. III. Selim 1789'da padişah olunca Hüseyin Ağa'yı başçuhadar yapmıştır. 11 Mart 1792'de de vezir pâyesiyle 35 yaşında kapdân-ı deryâ olmuştur. Birkaç ay sonra 1792'de I. Abdülhamid'in kızlarından Esmâ Sultan (1782-1848) ile evlenmiştir. Sultan, paşadan 25 yaş küçük ve henüz 10 yaşındaydı. H. P., ölümüne kadar 11 yıl, 8 ay, 28 gün kapdân-ı deryâlıkta kalmıştır. Çocuğu yoktur. Esmâ Sultan'ın Kuruçeşme'deki sahil-sarayında ölmüş ve Eyüp'te eşinin yaptırdığı muhteşem türbeye gömülmüştür. III. Selim devrinin başlıca devlet adamlarındandır. Deniz kuvvetlerimizin ıslahında büyük hizmeti görülmüştür.

HÜSEYİN PAŞA, Merre (ölm. İstanbul 1623), I. Sultan Mustafa devri sadrâzamlarından. Arnavud asıllı olan ve Türkçeyi hiç bilmediği veyâ çok az bildiği rivâyet edilen H. P., Şemseddin Sami Fraşeri'nin izahına göre, huzurundan kaldırılıp zindana veyâ cellâda götürülmesini emrettiği insanlar için Arnavutça «al!» ödemek lan «merr» kelimesiyle emir verdiğinden bu lâkapla anılır.

H. P., İstanbul'da aşçılık ederken Satırcı Mehmed Paşa'ya aşçıbaşı olmuş, sonra sipahiliğe girerek ilerlemiş ve kapıcılar kethüdâsı, mirahor ve Mısır vâlisi olmuştur. II. Sultan Osman'ın ölümünden sonraki karışıklık günlerinde zulümleriyle şöhret bulan H. P., katil Kara Davud'un azliyle 13 Haziran 1622'de sadrâzamlığa getirilmiş, 25 gün sonra (8 Temmuz 1622) azledilmiş, fakat iki yıl sonra tertiplediği kışkırtmalarla ayaklanan sipahi zorbalarının Vezîr-i a'zam Gürcü Mehmed Paşa'yı istifaya mecbur etmeleri sonucu, 5 Şubat 1623'te yeniden sadrâzam olmuştur. İkinci sadâret müddeti 6 ay, 23 gündür.

Halkın gözünü yıldırmak maksadı ile dayaktan adam öldürtmekle ve mevkiini korumak için devlet ve saray hazînelerini ve hattâ evkafı yeniçerilerle sipahilere yedir-

mekle meşhur H. P., bir gün Peygamber soyundan geldiği söylenen kadıyı dövdürünce, ilmiye sınıfının ayaklanmasına sebep olmuş, sipahilerle yeniçeriler de ayaklanarak kendisini öldürmek istemişlerdir. H. P., bu sefer de korkusundan kaçıp saklanmış, fakat IV. Sultan Murad tahta çıkınca yakalanarak başı vurulmuştur.

HÜSEYİN PAŞA, Ohrili (ölm. 1622), Osmanlı sadrâzamlarından. Ohri'li bir sipahinin oğludur. Saraya intisap ederek zamanla bostancıbaşı olmuş, 1616 yılındaki Revan seferinde yeniçeri ağalığında, daha sonra Rumeli beylerbeyliğinde bulunmuştur. Güzelce Ali Paşa 9 Mart 1621'de ölünce, dördüncü vezirken onun yerine sadrâzamlığa getirilmiştir. Selefinin başlattığı Lehistan seferi hazırlıklarını tamamlayıp, II. Osman'ın yanında, ordu ile Hotin üzerine yürümüştür. Budin beylerbeyi Karakaş Mehmed Paşa'yı kendisine rakip gördüğünden, paşanın düşmana yaptığı bir hücumda ona kasden yardım göndermeyerek şehid olmasına sebep olduğu için, 17 Eylûl 1621'de sadrâzamlıktan azlolunmuştur. Üç gün sonra, ikinci vezirlikle Turla nehri ötesi serdarlığına atandığında, karşı yakaya geçmiş ve düşmanın bir gece baskınına uğrayarak geri çekilmiştir (1621). Hotin seferinden pâdişaha kırgın dönen ocaklı askerin İstanbul'da ayaklanması sırasında Dilâver Paşa'nın katli üzerine, 19 Mayıs 1622'de ikinci defa sadrâzam olmuştur. Bu sefer sadrâzamlığı ancak bir gün sürmüş ve ertesi günü yeniçeriler tarafından Süleymaniye civarında yakalanarak öldürülmüştür. Beşiktaş'ta, Yahya Efendi Dergâhında gömülüdür.

H. P.'nın Karakaş Mehmed Paşa'yı kıskanması, Hotin seferinin başarısızlıkla neticelenmesi sebeplerinden biridir. Kudretli bir devlet adamı olmamakla beraber, II. Osman'a sadakatı belirtilmelidir. Nitekim, genç ve tecrübesiz pâdişahı yeniçeri ocağını kaldırmağa teşvik edenlerden Hoca Ömer Efendi'yi ilk sadrâzamlığında Hicaz'a sürdürmüştü. Adı geçen hoca ile kızlarağası Süleyman Ağa'nın pâdişah üzerindeki nüfûzunu önleyememesi hem kendisini, hem de efendisini felâkete sürüklemiştir. Beşiktaş'ta Çırağan Sarayı'nın bulunduğu yerde bir Mevlevî tekkesi yaptırmış, ayrıca memleketi olan Ohri'de de hayrat bırakmıştır.

HÜSEYİN RAHMİ (Biyogr.): bk. GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi.

HÜSEYİN RAUF (Biyogr.): bk. ORBAY, Hüseyin Rauf.

HÜSEYİN REMZİ, Doktor [Evliyâ Hoca] (Kasımpaşa, İstanbul 1839-İstanbul 1896), halkın anlayacağı dille hekimliğe âid birçok kitaplar yazmış ünlü Türk tıp profesörü. Tersâne işçibaşısı Kastamonulu Yurdumoğlu Emir Mustafa Ağanın oğludur. Kasımpaşa Rüşdiyesi ile Tıbbiye İdadisi'nde büyük bir yokluk içinde öğrenimini tamamlayan H. R., 1865 te Askerî Tıbbiye'den mezun olmuştur. 1873'te hayvânât hocası Abdullah

HÜSEYİN REMZİ

Bey'in yanına vekil-muâvin tâyin edilen H. R., daha sonra Tıbbiye'de hayvânât ve Harbiye'de de hijiyen hocası olmuştur.

Rus muharebesinde Niş'te bulunan H. R., Darüşşafaka, Mülkiye ve Baytar mekteplerinde de hayvânât ve hijiyen okutmuştur. 1884'te kuduz hastalığının tedâvisini öğrenmek üzere profesör Zoiros Paşa ile birlikte Paris Pasteur Enstitüsü'ne gönderilerek orada altı ay çalışan H. R., Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurucularındandır.

Çok temiz ahlâklı ve dindar olduğu için Evliyâ Hüseyin Bey veyâ Evliyâ Hoca diye anılan H. R., halk sağlığı üzerinde birçok kitaplar yayınlamış ve 1887'de albaylığa yükselmiştir.

Bursalı Tâhir, H. R.'nin yaşı kadar, yâni 58 tâne eseri olduğunu kaydetmektedir (*Osmanlı müellifleri*, III, 215). Kasımpaşa'da Deniz Komutanlığı karşısındaki Türâbî Dergâhı'nda gömülüdür. Sağlığında ve ölümünden sonra «Muallim-i Şehîr Tabib Miralay Hüseyin Remzi Bey Merhumun Metrukât-ı Kalemiyesinden» başlıklı eseri arasında yayınlanmış eserlerinden başlıcaları şunlardır: *İlm-i Mevâlid-i selâse* [3 cild, 1876 1878]; *Mukaddime-i târih-i tabiî* [1877]; *İlâveli müntehabât-ı lûgat i Osmaniye* [2 cild, 1877]; *Târih-i tabiî* [1878]; *Lûgat-i ecnebiyye* [1880]; *Târih-i tıb* [1886]; *İlm-i hal-i tıbbî* [1887]; *Ahlâk-ı Hamidî* [1892]; *Hoca hanım, hanım kızlara ahlâk dersleri* [2. bas., 1897]; *Sağdıç, evlenme rehberi* [1897]; *Bir farenin seyahati, mektep ve âile romanı* [2. bas., 1898]; *Müntehabât-ı Hüseyin Remzi* [1900]; *İlm-i nebâtat* [1902]; *Vâlidelere yâdigâr* [2. bas., 1902]; *Hıfz ı sıhhat-i müteehhilîn* [3. bas., 1903]; *İlm-i arz* [1913]; *Teşrih ve vezâifü'l âzâ-i hayvânî* [1913]; *Fizyoloji ve ilm-i hayvânât* [5. bas., 1919]; *Teşrih-fizyoloji ve mâlûmât-ı sıhhiye* [2. bas., 1921]; *Tıbb-ı nebevî. Hazret-i Muhammed ve tabâbet* [1928].

HÜSEYİN RIFKI EFENDİ [Tamanî] (Taman?-Medîne 1814), Türk mühendisi ve matematikçisi. Kırım'ın Taman beldesinden olan H. R., Şam vâlisi iken ölen Müşir Emin Paşa'nın babasıdır. Öğrencilerinin taktığı Büyük Hüseyin Efendi veyâ Başhoca adı ile anılan ve Mühendishânenin açılış târihi olan 1795'ten ölümüne kadar matematik okutan H. R, Medîne-i Münevvere'ye mukaddes binâların onarımı için gönderilmiş ve orada ölmüştür. Harb Okulu derslerinin düzenlenmesinde büyük hizmeti geçen H. R.'nın basılı kitap ve risâlelerinin başlıcaları şunlardır: *Lağım risâlesi* [1794]; *Usûl-i hendese* [1797]; *Müsellesât-ı müsteyiye* [1797]; *Usûl-i istihkâmât* [1797]; *Usûl-ü inşâ-i tarîk* [1797]; *Kumbara cedveli* [1797]; *İrtifa risâlesi* [1797]; *Telhisü'l eşkâl* [İstanbul 1800, Mısır-1823]; *Mecmuatül mühendisîn* [Kahire 1802, İstanbul 1844]; *İmtihânü'l mühendisîn* [1802]; *Medhal-i coğrafya* [1831, İstanbul 1885].

HÜSEYİN RIFKI PAŞA, Hacı (İstanbul?-İstanbul 1911), topçuluğa âid eserleriyle tanınmış Türk askerî yazarlarından. Askerî Mühendishâne öğretmenlerinden Ali Bey'in oğludur. Mühendishâneden subay çıkınca, 1846'da beş-altı arkadaşı ile Viyana'ya tahsile gönderilen H. R., orada iken *Osmanlı Târihi*'ni Almancaya çevirerek imparatora sunduğu için Avusturya imparatorunun takdirini ka-

zanmıştır. Öğrenimini tamamlayıp yurda dönen H. R., Topçu Dâiresi ile askerî okullarda vazife görmüş, Ferik rütbesi ile Topçu Dâiresi Başkanı olmuştur. Harb Okulu'nun 75. kuruluş yıldönümü törenine en eski me'zun sıfatı ile katılacağı sırada hastalanmış ve bir hafta sonra ölmüştür. Kabri Fâtih Câmii haziresindedir. Başlıca eserleri şunlardır: *Topçuluk Fenni* [Sultan Ahmed Sergisinde teşhir ve takdir edilmiştir]; *İstihkâmât-ı cesîme*; *Hücum ve müdafaa*; *Usûl-i inşâ-i tarîk.*

HÜSEYİN RIFKI PAŞA

HÜSEYİN SADEDDİN (Biyogr.): bk. AREL, Hüseyin Sadeddin.

HÜSEYİN SUAD (Biyogr.): bk. YALÇIN, Hüseyin Suad.

HÜSEYİN SİRET (Biyogr.): bk. ÖZSEVER, Hüseyin Siret.

HÜSEYİN VÂSIF (Biyogr.): bk. VÂSIF (Çınar).

HÜSEYİN YUSUF PEHLİVAN (Eskicuma, Bulgaristan 1879-Bursa 1943), Türk güreşçisi. Babasının adı Yusuf'tur. Küçük yaşında yağlı güreşe başlamış ve ilk defa 19 yaşında iken Amerika'ya gitmiştir. 1910 yılındaki gidişinde daha gelişmiş ve ağırlığı da 110 kg ı bulmuş olan H., bu sırada İngiltere'den güreş yapmak için Amerika'ya gelen ünlü Rus güreşçisi Hackenschmidt ile karşılaşmış ve onu 2 saat 48 dakikada yenmiştir.

HÜSEYİN YUSUF PEHLİVAN

I. Dünya Harbi'nden sonra tekrar Amerika'ya giden H., bu seferki gidişinde de o zamanın en tanınmış güreşçisi olan ve Boğucu diye anılan Strangler Lewis ile güreşmiştir.

Amerika'da kaldığı 14 yıl süresince yaptığı güreşlerle büyük Türk güreşçisi Koca Yusuf'un yarattığı ünün devamını sağlamıştır. 1925 yılı sonunda yurduna döndükten sonra Eskicuma'daki Türk gençlerine boks ve güreş antrenörlüğü yapmıştır.

Çocuklarından büyük oğlu Mehmed (Dinarlı Mehmed) i ve İsmail'i de güreşe çalıştırarak iyi bir güreşçi olarak yetiştirmiştir.

1928'de anayurda göç eden ve yaşlanmış olmasına rağmen güreş yapmaktan geri kalmayan H., 1930 yılında Eskişehir'de yapılan güreş müsabakalarında hayatının son ve en zorlu güreşini, dünya şampiyonu Kızılcıklı Mahmud Pehlivan ile yapmış, 40 dakika devam eden karşılaşma sonunda hakemler arasında anlaşmazlık çıkmasına rağmen yenildiğini kabul ederek güreşi Kızılcıklı'ya bırakmıştır.

HÜSEYİN ZEKÂİ PAŞA (Biyogr.): bk. ZEKÂİ PAŞA.

HÜSEYİNOĞULLARI (Hüseyinoflar), XIX. yüzyılın 2. yarısında, ticaret ve kültür sahasında büyük rol oynamış şahsiyetler yetiştiren Kazanlı bir âile. Âilenin en ünlü kişileri, tüccar Muhammed Ali (1804-1858) nin oğulları Ahmed Bay, Gani Bay ve Mahmud Bay'dır.

Ahmed ve Gani Bayların ümmî olduklarından bahsedilmekte ise de, bu iddia pek isabetli değildir. Çünkü kardeşlerin hemen hemen hepsi de ilk okula devam etmişler, fakat eski usûle göre öğretim yapan o zamanın okullarından imza atmaktan başka yazı yazmasını öğrenemeden çıkmışlardır.

Muhammed Ali, babası Hüseyin'in servetini de tükettiğinden, fakir düşen âile ticarete yeni baştan başlamak zorunda kalmıştır. Ahmed, Abdül-Gani ve Mahmud, sonradan sermayesi milyon ve milyarları bulan Ahmed Hüseyinof hem biraderleri adı altında bir şirket kurarak, Türkistan ile Rusya ve Avrupa arasındaki ticaret ve mübadeleyi uzun yıllar inhisarları altında bulundurmuşlardır. Ticarî münasebetlerini Kazan, Moskova, Berlin, Leipzig ve hattâ Paris'e kadar genişleten H., servetlerinin önemli bir kısmını XIX. yüzyılın 2. yarısında ve XX. yüzyılın başlarında Rusya içindeki Türk boyları arasında hızlanan millî yenileşme hareketine yardım olarak sarf etmişlerdir.

Üç kardeş, ticarî faaliyetlerine Kargalı'da başlamışlar, sonra büyük bina ve depolar kurarak esas merkezlerini Orenburg'da açmışlardır. Orenburg'daki merkez Ahmed Bay'ın idaresinde olup, Abdül-Gani Türkistan ile alış veriş ve mübadele işlerini 1869-1892 yılları arasında Kargalı'dan idare etmiş, Mahmud ise Rusya'nın Kazan ile Moskova arasında en önemli panayır şehri olan Nijni-Novgorod (Mekerce) bürosunun başında bulunmuştur. Türkistan'ın Ak Mescid, Perovsk, Türkistan, Taşkend, Semerkand, Evliya Ata, Alma Ata, Çimkend, Tokmak ve Irgız gibi şehirlerinde açmış oldukları şubeler, Abdül-Gani'ye bağlı olup, bütün mübadele ve ticaret işleri onun vasıtasiyle Orenburg'a aktarılıyordu. Ahmed Bay Orenburg'da bankacılık ve para işleriyle deri ticaretini elinde tutuyordu. H. ortaklığı ticaret hayatında büyük güven sağladığından, kısmen bankacılık işlerini de yapıyor, Türkistan ticaretini, demiryolu yapılmadan önce rakipsiz olarak büyük kervanlarla yürütüyordu. 1896'da üç kardeş servetlerini paylaşmışlar, fakat vakıf müesseselerini bunun dışında bırakarak ortak idareyi devam ettirmişlerdir. Rivayete göre, bu taksim esnasında üç kardeşten her birine, o zamanki altın para ile 1,5 milyon ruble isabet etmiştir.

H.'nın kültür sahasındaki hizmetlerine gelince: Kazan'dan Türkistan'a tahsile giden öğrencilere para yardımında bulunmuşlar ve kervanlarında seyâhat imkânı sağlamışlardır. O sırada eski usûlle öğretim yapan okulların yerine yeni usûl okullar açılmasını hedef tutan usûl-i cedid hareketini desteklemişler ve bu iş için büyük paralar dökmüşlerdir. Ahmed ve bilhassa Gani Bay, bu

HÜSEYİNOĞULLARI: Orenburg'da Hüseyniye Medresesi ve Ahmed Bay

sahada yalnız para ile yardım eden kimseler olmayıp, kültür ve tahsil işlerini diğer kişilerle programlaştırarak yer yer dolaşan ve bunun propagandasını yapan birer mücahit idiler. Bu hususta yeni usûlün esas kahramanı Kırımlı İsmail Gaspıralı (b. bk.) ile, Orenburg'lu diğer ünlü sermayedarlardan Zakir ve Şakir Remi(yef)'lerle, Ömer Devletyar, Gilman Ahmed ve oğlu Faih Kerimî gibi terbiyecilerle, Kazan ve Ufa'daki diğer kişi ve cemiyetlerle istişare ederek pek çok okul, medrese ve cami açmışlar, öğretmen yetiştirmek için kurslar tertip etmişler ve birçok yerlerde vakıflar kurmuşlar, Orenburg'da Kerimof ve Hüseyinoflar Matbaası adı altında bir basımevi de açmışlardır. Orenburg'da inşa ettikleri ve bütün masraflarını üzerlerine aldıkları Medrese-i Hüseyniye de onların eseridir. Gani Bay'ın ölümünden sonra işlerini oğlu Muhammed Veli yürütmüştür.

HÜSEYİNZÂDE ALİ (Biyogr.): bk. TURAN, Hüseyinzâde Ali.

HÜSEYNÎ, Türk musikisinin 6 numaralı basit makamı. Çok eskiden beri başka adlar altında Türk musikisinde var olduğu hemen hemen kesin olarak söylenebilir. Çünkü Türk halk musikisin de en çok kullanılan makam budur. Rüstik, sert bir ifadesi vardır. Elimizde H.'den 949 eser vardır ki makamlar listesinde 6. sıraya girer. H. beşlisine uşşak dörtlüsü eklenerek yapılmıştır. Uşşak dörtlüsü ile dügâh (la) perdesinde kalır. Güçlüsü, beşli ile dörtlünün birleştiği 5. derecesi olan H. (mi) perdesidir. Dizisi çıkıcıdır. Dizisinde niseb-i şerifeden 8 tâne vardır. Orta sekizlisindeki sesleri pestten tîze doğru-çıkıcı olarak-şöyledir: Dügâh, segâh, çârgâh, nevâ, hüseynî, evc, gerdâniye ve muhayyer. Donanımına si için bir koma bemolü (segâh) ve fa için bir bakıyye diyezi (evc) konur. H.'nin inici şekli muhayyer (b. bk.) dir.

HÜSEYNÎ BEŞLİSİ, Türk musikisinde basit makamların teşkiline yarayan 5 numaralı beşli. Tabiî durağı dügâh (la) perdesidir. Aralıkları çıkıcı olarak-pestten tîze doğru KSTT ve inici olarak-tîzden peste doğru-TTSK şeklindedir.

HÜSEYN-İ HABLÎ (Akçakavak ? - İstanbul 1744), yazı san'atımızın, Hafız Osman (b. bk.) dan sonraki devrinde yetişen seçkin hat üstatlarından. Gençliğinde, ipçilikle uğraştığı için Hablî diye anılan H., Hafız Osman çıraklarından Anbarîzâde Derviş Ali'den sülüs-nesih yazılarını öğrenip 1708'de icazet almış ve hocasına damat olmuştur. Eski Saray'da ve Ayasofya Mektebinde meşk hocalığı, Topkapı Sarayı'nda kâtiplik vazifelerinde bulunmuştur. Pek çok eseri (Mushaf, kıt'a, murakka'...) ve talebesi bulunan H.'nin yetiştirdikleri arasında Yahya Fahreddin (İmam Sarı Yahya), Mehmed Hamdi (Karalamacı), Yamak Salih, İbrahim Afif, Derviş Ali (Üçüncü) gibi hat ustaları vardır. Kabri Karacaahmed mezarlığındadır.

HÜSEYNÎ PERDESİ, Türk musikisinde tîz sekizlinin 9. perdesi. Orta sekizlide hüseynî-aşîrân veyâ kısaca aşîrân, en tîz sekizlide tîz hüseynî adlarını alır. Mi notasıdır (4. aralık). Nevâ (re) notasına konan bir çifte diyez veyâ acem (fa) notasına konan bir bakıyye bemolü ile de aynı perde elde edilir. Kantemiroğlu'nun ebced notasında kâ (kef-elif) ve onunla çağdaş olan Şeyh Osman Dede'nin ebced notasında ise ha harfleri ile gösterilmiştir.

HÜSEYNÎ-AŞÎRÂN veyâ **AŞÎRAN,** Türk musikisinde bir birleşik makam. Elimizde 81 parça örneği vardır ve makamlar listesinde 51. sıraya girer. Eskiden bir ara Vech-i hüseynî adıyla da anılmıştır. Hüseynî (b. bk.) makamının pest tarafına hüseynî-aşîrân (aşîrân) perdesine nakledilmiş bir uşşak dörtlüsü eklenerek yapılmıştır. Bu dörtlü ile aşîrân (mi) perdesinde kalır. Uşşak dörtlüsü hüseynî'nin biraz sert olan rüstik havasını yumuşatır. Güçlüsü birinci derecede-hüseynî'nin durağı olan-dügâh (la) perdesidir. Hüseynî gibi si bemolü (segâh) ve fa bakıyye diyezi (evc) ile donanır. Uşşak dörtlüsünde de aynı fa diyez mevcuttur ve bu dörtlü dügâh (la) perdesinde bittiği için, si'ye kadar uzanmaz.

HÜSEYNÎ-AŞÎRÂN PERDESİ (Mus.), Türk musikisinde bir perdenin adı. Kısaltılmışı aşîrân'dır. Batı musikisinin mi perdesidir. Kaba sekizlide pest hüseynî-aşîrân, tiz sekizlide hüseynî ve en tiz sekizlide tîz hüseynî adlarını alır. Kantemir'in ebced notasında ayn başı ve Şeyh Osman Dede'de şın ile gösterilmiştir.

HÜSEYNÎ-ZEMZEME veyâ **HÜSEYNÎ KÜRDÎ,** Türk musikisinde bir birleşik makam. Bu ad III. Selim

tarafından verilmiştir. Fakat aynı terkipteki hüseynî kürdî makamı Hızır b. Abdullah'ta geçtiğine göre, en az 550 yıllıktır. Elimizde H. Z.'den 11 parça vardır ki, makamlar listesinde 113. sırayı alır. Hüseynî (b. bk.) makamının sonunda bir kürdî dörtlüsü eklenerek yapılmıştır. Bu dörtlü ile la (dügâh) perdesinde durur. Kürdî ile biten mürekkeplerdendir. Güçlüsü hüseynînin güçlüsü olan hüseynî (mi) perdesidir. İkinci güçlü, kürdî dörtlüsünün başladığı nevâ (re) dır. Hüseynî gibi si koma bemolü (segâh) ve fa bakıyye diyezi (evc) ile donanır. Nota içinde kürdî dörtlüsünün geçtiği yerlerde si bekar ve si küçük mücenneb bemolü (kürdî) kullanılır.

HÜSEYN - ŞÂHÎLER, 1493 - 1537 yılları arasında 44 yıl Bengal'de saltanat süren bir Türk hânedânı. Bengal meliklerinin 5. hânedânını teşkil eder. Sırasıyle Alâüddin Hüseyin Şâh (1493 - 1519), oğlu Nâsırüddin Nasr Şâh (1519 - 1532), onun oğlu II. Alâüddin Fîrûz Şâh (1532), birkaç ay sonra onun öldürülmesi üzerine III. Gıyâsüddin Mahmud Şâh (1532 - 1537) saltanat sürmüşlerdır. Bu sonuncusu, Alâüddin Hüseyin Şâh'ın 18 oğlundan biridir. Timuroğlu Hümâyûn Şâh, Bengal krallığına son vermiş ve ülke, Delhi sultanlığına, Hindistan Türk İmparatorluğuna bağlanarak H. - Ş. iktidardan düşmüştür.

HÜSNÎ (Biyogr.): bk. ZEYNELÂBİDİN EFENDİ, Ak Mahmud Efendizâde.

HÜSNÎ EFENDİ, Enderûnî Hâfız Hüseyin (Üsküdar 1858 - İstanbul 1919), Türk şarkı bestekârı. Harem Câmii imamı Hacı Mehmed Hakkı Efendi'nin oğludur. Hâfız olduktan sonra sesi çok güzel olduğu için musikiye başlamıştır. Babasının ölümü üzerine Harem Câmii imamlığına geçmiş, sonra Topkapı Sarayı'nda Hırka - i Saâdet Dâiresi imamlığına getirilmiştir. Böylece Enderûn'da çalışmaya başlamış, başlala, sonra surre emirliği ağası olmuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrenmiş, ney çalmıştır. Çok güzel mevlid okurdu. Bu sebeple en yüksek meclislere dâvet edilirdi. 1913'te Edirne, Bulgarlardan geri alındığı zaman, Selimiye Câmii'nde ilk ezânı ve mevlidi okumuştur. Son mevlidi, Enver Paşa'nın düzenlediği Fâtih Câmii'ndeki büyük mevliddir ki, I. Dünya Harbi'ne rastlar. Ferik Ahmed Muhtar Paşa'nın kurduğu Mehterhâne - i Hakânî'de musiki öğretmiştir. Öğrencileri arasında Hâfız Sâmi de vardı. Rind bir hayat geçirmiş ir. Mezarı Edirnekapısı'ndadır. Üflediği ney'i Sultan Vahdeddin satın almıştır. 81 şarkı ve birkaç ilâhî bestelemiştir. Güzel şarkıları vardır. *Mahûr düyek*, bilhassa *Bestenigâr curcuna* şarkıları son derece başarılıdır. Elimizde birer ilâhî bestesinden başka 24 şarkısı bulunmaktadır.

HÜSNÜ (Biyogr.): bk. HASAN HÜSNÜ.

HÜSNÜYUSUF (Lât. Dianthus barbatus), Karanfil giller familyasından güzel kokulu ve renkli bir süs bitkisi. Boyu 30 - 40 cm yaprakları mızrak biçimindedir. Beyaz, pembe veyâ koyu kırmızı renkli çiçekleri, kısa bir sap üzerinde 5 taç yapraktan meydana gelmiştir. Bahçelerde tohumdan yetiştirilir. Fideler biraz büyüyünce, birbirinden 5 - 10 cm aralıkla dikilir. H., dayanıklı bir bitki isede, kışları sert geçen bölgelerde soğuktan korumak gerekir.

HÜSNÜYUSUF

HÜSREV MEHMED EFENDİ (Biyogr.): bk. MEHMED EFENDİ, Molla Hüsrev.

HÜVEYDA, Emir Abbas (doğ. 1919), İranlı diplomat ve devlet adamı. Paris ve Bruxelles üniversitelerinde okumuştur. 1942 - 1958 yılları arasında Dış İşleri Bakanlığında görev alarak Paris, Federal Almanya, Tahran, Birleşmiş Milletler, Cenevre ve Ankara'da çalışmış, 1958 - 1964 yıllarında İran Millî Petrol Ortaklığında müdürlük yapmıştır. 1964 - 1965 yıllarında Maliye Bakanlığı görevine getirilen H., 1965'te başbakanlığa tâyin edilmiştir.

HÜVİYET CÜZDANI, kişinin, kişiliğini ilgilendiren ve onu diğer kişilerden ayırd eden unsurların, hâl ve şartların (ad, soy adı, ana ve baba adı, doğum yeri ve târihi, medenî hâl, ikâmetgâh, meslek v. b.) yazılı olduğu belge.

Türk Medenî Kanunu'nun Ahvâl - i Şahsiye Sicil Memuru olarak adlandırdığı nüfûs memurlarınca, gerçek kişilerin doğumu üzerine düzenledikleri belgeye nüfûs H. C. adı verildiği gibi, resmî - husussî teşekküllerin kendi mensuplarına, okulların öğrencilerine verdikleri belgelere de H. C. denir.

HÜYÜK, kuruluş ve gelişim yönünden şimdilik, Eskitaş (Paléolithique) ve Ortataş (Mésolithique) devirleri hariç, Yenitaş (Néolithique) devrinden başlayarak sürekli süreksiz değişik medeniyet kalıntılarının hayat devreleri sonunda, tabiî olayların te'siriyle yığılıp tepe hâlini aldığı yerlere verilen ad. Bunlar târihin sessizliğine gömülmüş köyler ve kasabalardır. Bunlara Anadolu'nun birçok yerlerinde H., ikinci derecede de tepe denilir. H. ve tepelere biçimlerine göre Sivritepe, İkiztepe, Çataltepe, Adatepe (Sivas), Aslantepe (Malatya), Kültepe (Kayseri), Yassıhüyük (Maraş), Alacahüyük (Çorum), Taşlıhüyük, Çatalhüyük (Burdur) gibi adlar da verilmiştir, fakat en uygun ad H. veyâ höyüktür. H. kelimesi yerli ve yabancı uzmanlar arasında yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, halk arasında H. yerine batı, güney ve doğu Anadolu'da tümsü, yöğecik, üyücek, çeçtepe; güney - doğu ve doğu Anadolu'da til, tel, pulur adlarının kullanıldığı da görülmektedir. Yalnız bu adların anlamı H.'ler kadar geniş olmayıp sadece dış görünüşle ilgilidir. Meselâ tepe (tübe, töbe, tebe, tepe) «üst kısım, evin çatısı, doruk, zirve» anlamına gelen köklere bağlı Turkçe bir kelimedir. Coğrafyada da nisbî yükseklikleri az olan yükseltiler birer tepedir.

ANADOLU'DA HÜYÜKLERİN DAĞILIŞI

H. adı, gerçeğe en uygun olanıdır H., alçak ve yüksek, daha çok tarıma elverişli düzlüklerde ve ovalarda yaygın görülür. Yeryüzü şekillerimize göre iç, güney ve kuzey-doğu Anadolu'da topluluk gösterirler. Tabiî koridorlarımızdaki dağılışları dizili durumdadır. Tepeleşmemiş düz yerleşmelerimiz ve tümülüs (b. bk.) denilen mezar tepeleri, H.'ün dışında kalır. Değişik olaylara bağlı bulunan bu tip yerleşmeler dağınık bir yayılış göstermektedir.

HÜZNÎ, Mehmed (Yozgad 1869 - Yozgad 1936), *Koşma*, *Destan*'ları ile tanınmış Türk saz şâirlerindendir. Âilesi Keşşaf-oğulları diye anılan H.'nin ana ve babası, her iki taraftan dedeleri Nakşibendî tarikatındandırlar. Babasını, henüz dört yaşında iken kaybeden H., güç şartlar altında tahsil görmüş, I. Dünya Harbi'nde İstanbul'a gelerek askerlik hizmetinde bulunmuş, sekiz ay kadar sonra terhis olunca Yozgad'a dönmüş, bir karyede hatiblik etmiştir. Tokadlı meşhur sazşâiri Nûrî'nin yetiştirdiği Âşık Ceyhûnî'nin çıraklarındandır. Çok eski bir târihçesi olan Tokad Panayırı'na her sınıfa mensup san'at sâhipleri, hokkabazlar, canbazlar, sazşâirleri de geliyordu; H.'nin bu panayırda Âşık Serdârî, ustası Âşık Ceyhûnî ile saz çaldığını, hayâtını bu sûretle de kazanmağa çalıştığı bilinmektedir. Harman zamânında, dostlarının erzak yardımıyle de geçineceğini elde ediyordu; fakat, ömrünün son yıllarında, ölümünden beş-altı sene önce, yetmiş yaşında iken aç kalacak derecede maddî sıkıntı içinde bunalmıştır.

Biri kız, ikisi erkek üç çocuk babası olan H.'nin iki zevcesi vardı; meşhur *İki Karılı Destanı* bu âile hayâtından mülhemdir. 1908 Meşrûtiyeti'ne kadar Hüznî, ondan sonra Hizbî takma adını kullanmış, hem Hece hem Arûz Vezni ile yazmıştır. Gönlünden kopan ve samimî. âhenkli şiirleri, Yozgad çevresinde herkes tarafından bilinmekte ve ağızdan ağıza dolaşmaktadır. *Koşma* ve *Destan*'larından başka, asabî ve haksızlıklara baş eğmeyen mizacda olduğu için, *hicvîye*'leri ile de şöhret kazanan H., Yozgad'da gömülüdür.

B i b l i y o g r a f y a. XX. asırda, bahsettiğimiz H.'den başka, aynı mahlâsı kullanan iki Türk sazşâirimiz daha vardır. Karadeniz Ereğlisi'nden olan H.'nin basılı *Dîvân*'ı mevcut olup (İst., litografya bsm., H. 1312/1894), hayâtı (1276 1342) hakkında bilgi veren Sa'dî Yâver, *Dîvân*'ında bulunmayan, şâirin el yazısıyle ve kendisindeki *cönk*'ten naklen onüç şiirini neşretmiştir (*Ereğli Şâirleri, Halk Bilgisi Haberleri*, nu. 73, 75, İkinci Teşrin, 1937, İkinci Kânûn, 1938). Asıl adı İbrâhim olan diğeri Kayserilidir; 1305'de Konya'ya gelmiş, bir *Koşma* ve *Destan*'ı S. N. Ergun tarafından basılmıştır (*Halk Şâirleri*, İst., 1927, s. 43). Şâirlik bakımından mühim ve en şöhret kazanan, bunlarla karıştırılmaması lâzım gelen Yozgadlı Hizbî olduğunu söyleyelim. Yozgadlı H.'nin hayâtı ve şiirlerine dâir, bizim de faydalandığımız şu neşriyâta bk. Abmed Tal'at, *Âşık Tokatlı Nûrî*, Çankırı Matbaası, 1933, s. 7 v. d. On *Koşma*'sı (M. Şâkir Ülkütaşır, *Halk Edebiyâtı, Yeni Türk* mec., nu. 48, 94, Ocak, Şubat, 1936). Onüç şiiri (M. Hâlid Bayrı, *Âşık Hüznî'nin Şiirleri, Halk Bilgisi Haberleri*, nu. 55, Mayıs, 1936).

Hâlid Koçak, *Hizbî, Ceyhûnî ve Çırakları* (Çorumlu mec., nu 6, 15 Eylûl, 1939). Ferid Dikmen (Emîrî) nin kıymetli makalesi, İhsan Nûrî'nin 1931'de *Yozgad* gazetesindeki yazısında, İ. Re'fet ve H.'nin kendisine gönderdiği mektuplarındaki bilgiye dayanılarak hazırlanmış olup, dört şiirini de içine almaktadır (*Yozgadlı Hiznî Baba, Kopuz* mec., nu. 4, 15 Temmuz, 1939). Fuad Köprülü, *Türk Sazşâirleri Antolojisi*, c. III., İst., 1940, s. 712, 716, 740. M. H. Bayrı, *Halk Şiiri - XX. Yüzyıl*, İst., 1957, s. 9, 40, 41 (Mahmud Işıtman'ın da kaydettiği üzere, Hüznî ile Hizbî, ayrı iki şâir gösterilmek hatâsına düşülmüştür). M. H. Bayrı, *Yozgadlı Hüznî, Türk Folklor Araştırmaları*, nu. 136, Kasım, 1960. Mahmud Işıtman, *Yozgadlı Hızbî (Hüznî), aynı mec.*, nu. 178, 179, Mayıs, Haziran, 1964; H.'yi yakından tanıyan müellifin verdiği kıymetli bilgi, F. Dikmen'in araştırmasını tamamlamaktadır. Şâirimizin kendi el yazısıyle şiirleri, Ankara'daki büyük oğlu terzi Abdullah Bey'dedir. — Fevziye Abdullah Tansel

HÜZZÂM, Türk musikisinde bir birleşik makam. H. dan elimizde 993 parça vardır ki, makamlar listesinde 4. sıraya girer. En az 400 yıllıktır. Fakat XVII. yüzyılda rağbetten düşmüş, XVIII. yüzyıl sonralarında yeniden rağbet edilmeye başlamıştır. Gazi Giray'ın eserlerinde bu makamdan 1 600 civarında eser bulunduğu, Kantemiroğlu'nda ise bu sayının 1 700 olduğu kaydedilmiştir. Koyu hüzün ifade

eden H. makamının segâhtan fikir alınarak yapıldığı tahmin edilebilir. Dizisi bir sekizli içinde ifade edilebilen birleşik makamlardandır. H. beşlisi ile tîz segâh veyâ evc üzerindeki hicâz dörtlüsünden yapılmıştır. Durak segâh (koma bemollü si) ve güçlü - 3. derecesi olan - nevâ (re) perdeleridir. Dizisinde niseb - i şerîfe sayısı 6'dır. İnici - çıkıcı olarak seyreder. Donanımına si koma bemolü (segâh), mi bakıyye bemolü (hisâr) ve fa bakıyye diyezi (evc) konur. Bu ârızalar, H. beşlisi (b. bk.) ne âidtir. Hicâz beşlisinde fa bakıyye diyezinden başka la bakıyye diyezi (zengûle veyâ şehnâz) de vardır ki, bu sonuncusu nota içinde kullanılır. Makam, H. beşlisi ile kalır. Hicâz dörtlüsü yerine segâh dörtlüsü kullanılırsa la diyezin lûzumu kalmaz.

HÜZZÂM BEŞLİSİ, Türk musikisinde birleşik makamların terkibinde kullanılan beşlilerden biri. Tabiî durağı segâh (koma bemollü si) perdesidir. Aralıkları çıkıcı olarak -pestten tîze doğru- STSA ve inici olarak - tîzden peste - doğru ASTS şeklindedir. Hüzzâm (b. bk.) makamının yapısında kullanılmıştır.

HÜZZÂM-I CEDİD, Türk musikisinde bir birleşik makam. Takriben 200 yıl önce yapılmıştır. Elimizde H. C.'den 12 parça vardır ki, makamlar listesinde 110. sıraya girer. Makam, hüzzâm (b. bk.) a ırak makamının pest dörtlüsünün eklenmesiyle yapılmıştır ki, bu dörtlü, segâh dörtlüsünün ırak perdesindeki şeddinden ibarettir. Bu dörtlü ile ırak (bakıyye diyezli fa) perdesinde kalır. Güçlüler birinci derecede - hüzzâmın güçlüsü olan - nevâ (re), ikinci derecede de -hüzzâmın durağı ve bahis konusu dörtlünün son sesi olan- segâh (koma bemollü si) tır. Hüzzâm gibi si koma bemolü (segâh), mi bakıyye bemolü (hisâr) ve fa bakıyye diyezi (evc) ile donanır. Hüzzâmın la bakıyye bemolü (zengûle veyâ şehnâz) nota içinde icap eden yerlerde kullanılır. Segâh dörtlüsünün si koma bemolü ile fa bakıyye diyezi zaten donanımda vardır. H. C.'in yapılışı, rûy - ı ırak ve revnak - nümâ gibidir. Segâh dörtlüsünün ırak perdesindeki şeddi pest tarafta hüzzâma eklendiği zaman H. C., segâha eklendiği zaman rûy - ı ırak müsteâra eklendiği zaman da revnak - nümâ makamları ortaya çıkar.

HVAR (İtalyanca adı: **Lesina**), Adriya Denizi'nde, Yugoslavya'ya âid bir ada. Turistik bir ada olan H.'ın yüzölçümü 325 km², nüfûsu 12 600 (1966) dür.

ḪVOL'SON, Daniel Abramoviç (Biyogr.): bk. CHWOLSON, Daniel.

HYACINTHE, zirkonun bir nev'i olan, kahve rengimsi, turuncu veyâ kırmızı renkte değerli bir taş.

HYADES (Astr.), takımyıldızlar. Bu adı almış olmalarının sebebi, yağmur habercisi olmalarına dâir inançtır. Bu yıldızlar Boğa Burcu'nda, eğri bir V şeklinde, açık bir küme teşkil ederler.

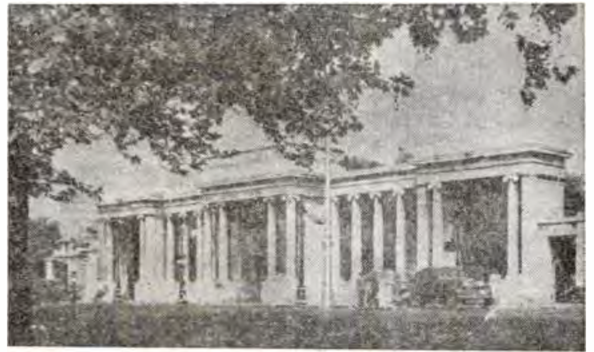
HYADES veyâ **HUADES** (Yunan mit.), Atlas'ın bir okeanid (Okeanos kızı)'den olan kızları nimfalara verilen ad. Dionysos'a sütninelik ettikten sonra, Zeus tarafından bir takımyıldız hâline getirilmişlerdir. Bir geleneğe göre, bunlar, erkek kardeşleri Hyas'ın ölümü üzerine kendilerini öldürmüşlerdir.

HYAKİNTHOS (Yunan mit.), Sparta'lı kahraman. Apollon onu sevmiş, fakat disk atarken kazaen öldürmüştür. Kanından, Yunanca H. adını taşıyan sümbül hâsıl olmuştur.

HYDATIUS (doğ. Limia, Callaecia 393 yılından sonra), İspanyol tarihçisi. Filistin'deki kutsal şehirleri ziyaret ettiği bilinmektedir. Birbiriyle ilgili iki küçük eseri (*Chronica, Fasti*) kalmıştır. *Fasti* adiyle anılan eserin ancak küçük bir bölümünün H.'a âid olduğu anlaşılıyor. Buna karşılık *Chronica* yazara âid müstakil bir eserdir. Bu târih, Theodosius'un tahta çıkması (379) ile başlar ve 468 yılına kadar gelir. H. bu eserini yazarken yazılı ve sözlü kaynaklardan yararlanmıştır. Yazılı kaynakları arasında *Fasti* de vardır. Bundan başka yazar, kilise yazarlarının eserlerini de kaynak olarak kullanmıştır. 427 yılından itibaren yazar kendi hâtıralarına dayanmaktadır. Kronolojik bakımdan birtakım tutmazlıkları olmakla birlikte, *Chronica*, V. yüzyıl İspanya'sı için en önemli kaynaktır. Bu eserin birkaç baskısı (1615, 1619, 1787) vardır.

HYDE [*hayd*], **Douglas** (İrlanda dilinde: **Dubhglas de hÿde**; Frenchpark, Roscommon 1860 - Dublin 1949), İrlandalı siyaset adamı ve dil araştırıcısı. 1909 - 1932 yılları arasında Dublin Üniversitesi'nde profesörlük etmiştir. Gaelic League'in kurucularından ve birinci başkanlığını yapmış (1893 - 1915) olan H., ayrıca, Protestan olmasına rağmen İrlanda Cumhuriyeti'nin I. başkanlığına seçilmiş ve 1938'den 1945'e kadar bu mevkîde kalmıştır. İrlanda dili, edebiyâtı, folkloru hakkında çeşitli eserleri vardır ki bunlardan çoğu İrlanda dilinde kaleme alınmıştır.

HYDE PARK [*hayd park*], Londra'nın en güzel parklarından biri. Şehrin batı kısmında, 125 ha lık bir araziyi kaplar. 15 ha lık bir yeraltı garajı vardır. VIII. Henry tarafından Westminster Manastırı rahiplerinden müsadere edilen H. P., I. Elizabeth'in zamanında av bölgesi, II. Charles zamanında da koşu meydanı olarak kullanılmıştır. III. William'ın devrinde, H. P.'ın batı kısmı ayrılmış ve

HYDE PARK'tan bir köşe (Londra)

Kensington bahçelerine tahsis edilmiştir. 1851'de I. Milletlerarası Sergi H. P.'ta yapılmıştır. H. P.'ın güney - doğu köşesinde H. P. Corner adıyle anılan yerde her hatip pazar günleri serbestçe konuşabilir. Londra'nın çok sevilen gezinti yerlerinden biridir.

HYDE PARK [*hayd park*], New York'un güney - doğusunda, Dutchess bölümünde, Hudson Irmağı (b. bk.)'nın doğu kıyısında, birçok tanınmış ve asîl âilelerin mâlikâneleri bulunan bir ilçe. H. P. ilkönce Jacobus Stoutenburgh tarafından kurulmuş ve Stoutenburgh adını taşımıştır. 1821'de **H. P. adını alan şehir, Franklin D. Roosevelt (b. bk.)'in**

HYDE PARK: Franklin D. Roosevelt'in evi (New York)

doğum yeri, evi ve mezarı burada olduğu için, ayrıca ünlüdür. H. P.'ta tesis olunan ve birçok değerli yazma hâtıra ve arşivlerin bulunduğu The Franklin D. Roosevelt Memorial Library adlı arşivler ve yazmalar kitaplığı. 1939'da milletin hizmetine açılmıştır.

HYDRA, bir takımyıldızın Latince adı. Bk. SUYILANI.

HYDRA [Yeni Yun. *idra*] (Yunan mit.), Yunanistan'ın Argolis bölgesinde, Lerna bataklığında yaşayan, büyük bir yılana benzer ejder. Ejderin sayısız başları Herakles tarafından kesilmiş ise de, bu başlar kesilir kesilmez tekrar meydana geliyordu. Herakles, nihayet yeğeni İolaos'un kestiği başları derhal yakmak suretiyle ejderi öldürebilmiştir.

HÝDRA veyâ **ÍDHRA** (Türkçe adı: **Hidra**), Ege Denizi'nde, Argolis bölgesinin karşısında bir Yunan adası. Nüfûsu 2 700'dür. Türklere karşı yapılan savaşlarda Yunanlılar için bir sığınak vazifesi gören adada, XIX. yüzyılın başlarında 40 000 kişi yaşamakta idi.

HYDRANGEA HORTENSIA (Bot.): bk. ORTANCA.

HYDRARGYRUM (Ecz.): bk. CIVA.

HYDROTHORAX [*idrotoraks*] (Tıp), plevranın içine sıvı dolması. Bulanık olmayan bu sıvının miktarı birkaç cm^3 ile birkaç litre arasında değişebilir. H. ile zatülcenp (plörezi) arasındaki fark şudur: H. ateş yapmaz; yanda ağrı (point de côté) ve sürtme yoktur. H.'ın özelliği, her iki yanda hâsıl olması ve yer değiştirmesidir.

HYDRUS, bir takımyıldızın Latince adı. Bk. KÜÇÜK SUYILANI.

HYGROMA (Higroma) [Tıp], tazyik veyâ sürtünmeye maruz kalan bölgelere yakın bulunan sıvı (sérosité) keseleri boşluğunun mayi ile dolmasına verilen ad. Normal olarak sıvı keseleri (bourse séreuse) pek az miktarda sinovi (synovia) ihtiva ederler. Bu miktar ancak satıhların birbiri üzerinden kaymasına müsaade edecek hacımdadır. Mayi hacmının artması, travmatik cinsten bir iltihabın (tekrar tekrar vuku bulan sürtmeler, tazyikler ve benzerleri), romatizmanın veyâ enfeksiyonun neticesidir. Bu son hâle Fransızca Hygroma infecté (enfeksiyonlu H.) adı verilir. İfrat derecesinde şişkinlik veyâ enfeksiyon, cerrahî bir ameliyenin yerinde olacağını gösteren endikasyonlardır. Bu ameliyeler her şeyden fazla dirsekte, dizde veyâ topukta yapılır. Hayvanlarda H. (buna Fransızca bursite adı da verilir) kistik (kystique) bir keseden ibarettir. Bu kese çeşitli kalınlıklar gösterebilir. H.'ların sebebi, daha çok pek kuvvetli olmayan, fakat tekrarlanan tazyiklerdir. At veyâ eşeğin sırtının ortası (Fr. garrot) nı veyâ ensesini koşum takımının vurması ile H. na gelir. Had H. (Fr. Hygroma aigu)'ya karşı sıcak su pansumanları ve astrenjan (buruşturucu ilâç) tatbik edilir. Müzmin H. ise yakma (cautérisa- tion), delme (ponction) veyâ kesme (ablation) yolu ile tedavi edilir.

HYKSOS'LAR (Tar.): bk. HİKSOS'LAR.

HYLAS (Yunan mit.), Dryop'ların kralı Theiodamas'ın oğlu. Herakles çok güzel olan H.'a âşık olmuş, onu kaçırmış ve Argonaut'lar seferine giderken beraberinde götürmüştür. Bir akşam bir kaynaktan su alırken su perileri tarafından kaçırılmış ve ondan sonra tanrılaşmıştır.

HYLLOS (Yunan mit.), Herakles ile Deianeira'nın oğlu. Oitē Dağı'nda, Herakles'in kendisini yakmak için tertip ettiği cenaze ateşini tutuşturmuştur. H., Heraklid (Herakles oğulları)'leri Eurystheus'e karşı korumuş ve Eurystheus'i öldürmüştür. Thebai'de yerleştikten sonra Heraklid'leri Peloponnesos'a geri getirmeğe çalışmış, fakat Arkadia kralı Ekhemos tarafından öldürülmüştür. Bu efsanede, Dor kabilelerinin gezileri anlatılır.

HYMEN [Anat.]: bk. KIZLIK ZARI.

HYMENAİOS (Yunan mit.), evlenmeleri ve düğün şarkılarını idare eden tanrı. Hakkında çeşitli efsaneler vardır. H., ya Apollon ile Kalliope'nin veyâ Dionysos ile Aphrodite'nin oğlu idi. Onun kahraman çağlarında yaşamış bir şâir olduğu ve öldükten sonra Asklepios tarafından tekrar diriltildiği kabul edilir. Attike'liler için H., zarif ve güzel bir Atinalı idi. Bir genç kıza âşık olunca, kadın kıyafetine girerek, sevgilisiyle beraber Demeter'in şenlikleri yapılan Eleusis'e gitmiştir. Hacılar (bu şenliklere katılanlar) haydutların taarruzuna uğrayınca, H. onları öldürmüş ve sevgilisiyle evlenmiştir.

HYMENOCALLIS, Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişen, Amaryllidaceae familyasından bir bitki. H., Asya'daki pancratium cinsine tekabül eder ve ona benzer Afrika'da da bir H. vardır. Birkaç H. türü, büyük ak çiçekleri için yetiştirilir. En çok sevilen H. türleri şunlardır: H. caribaea, H. macrostephana, H. calathina, H. undulata.

HYMETTOS, Yunanistan'ın Attike bölgesinde. Atina'nın güney-doğusunda bir dağ. 1 425 m yüksekliğindeki bu dağ, mermer ocaklarıyle ün kazanmıştır.

HYMNE [*imn*] (Yun. *hymnos*, Lat. *hymnus*), millî ve kutsal şarkı. Birbirine benzeyen muhtelif parçalardan meydana gelir ve hep bir ağızdan okunur. II. Abdülmecid, Tekbîr'i çokseslendirerek Türk H.'i adını vermiştir.

HYŌGO, Japonya'da, Honshu Adası'nın güneyinde bir vilâyet. Nüfûsu 3 620 700 (1962) olan adanın merkezi Kobe (nüfûsu 1 217 000 [1965]) dır.

HYPAİPA (Eski coğ.), Anadolu'nun Lydia bölgesinde, Tmolos (Bozdağ)'un güney eteğinde ve Kaystros (Bayındır) Irmağı'nın sağ kıyısında kurulmuş eski bir şehir. Şehrin harabeleri, Ödemiş'in kuzey-batısında, Tapu köyü çevresindedir.

HYPERBOREİA'LILAR (Yunan mit.), kuzeyin en uzağında, kuzey rüzgârının geldiği noktanın ötesinde yaşayan efsanevî bir halk. Apollon, Delphoi'e gelmeden önce, H. diyarına yaptığı gezi şerefine 19 yılda bir tekrar oraya giderdi. H.'ın, bâzı Apollon kültlerinin menşei olmasını da bununla izah ederler. Delphoi Manteion (oraculum) unun kurucularının H. olduğu sanılırdı. H. yurdunda toprak, yılda iki defa mahsul verir, H. da uzun ve mesut bir ömür sürerlerdi.

HYPERIDES, eski Yunan hatibi. M. Ö. 322 yılında Antipater Atinalılarla barış yapmak için Makedonya aleyhdarı hatibin teslim edilmesini şart koşunca H., Aegina'ya kaçmış, fakat orada yakalanarak Antipater'in emri üzerine idam edilmiştir. Üslûbu sade, tabiî ve nükteli olan H.'in hitabelerinden sadece altısı günümüze intikal edebilmiştir.

HYPNOS (Yunan mit.), uyku tanrısı. Erebos ile Nyx (= Gece) nin oğlu, Thanatos (= Ölüm)'un ikiz kardeşidir. İstirahatin ve güzel rüyaların tanrısı olan H., cenaze merasimlerinde kullanılan vazolarda, kardeşi Thanatos ile beraber Memnon, Sarpedon veyâ destan kahramanlarından birisini kabre indirirken tasvir edilir. H., mülâyim ve ciddî bir ifade taşıyan genç erkek olup, bâzan şakaklarında veyâ omuzlarında kanatlar bulunur.

HYPNOS

HYPOSPADİAS, uretranın doğuştan penisin alt yüzüne açılması. Oldukça sık karşılaşılan bu bozukluk, uretranın çıkış noktasına göre perineal (perine veyâ apışarasına âid), penise âid ve balanik (penisin başına âid) olmak üzere üç ayrı şekilde görülür. Son iki şekle, birincisinden daha çok rastlanır. H., ancak idrar yaparken hafif rahatsızlıklara sebep olur. Tedavisi esas itibâriyle cerrahîdir.

HYRCANIA (Yun. Hyrkania), İran'da, Hazar Denizi'nin güney-doğusunda, Fergana ile Media bölgeleri arasında bir bölge. Hârezmliler, Persler ve Makedonyalılar tarafından fethedildikten sonra, Parthların eline geçmiş ve bölge halkı, Parth'ların Romalılarla yaptıkları harblere katılmıştır. Bölgede vuku bulan birkaç isyandan en önemlisi I. Vologases'in idaresindeki isyandır (aş. yu M. S. 60).

H'YUNG-NU (Tar.): bk. HUN'LAR.

H'YUNG-NU'LAR (Tar.), eski Çin kaynaklarında Asya Hunlarına verilen ad. Bk. HUN'LAR.

I

I Türk alfabesinin on birinci harfi ve bu harfin işaret ettiği ses. Vokallerimizin üçüncüsü olan bu sesin ve bunu gösteren harfin adı ı'dır. Fonetik bakımından düz vokallerden kalınların darını gösterir.

1928 yılında Latin asıllı yeni Türk alfabesi düzenlenirken *o* ve *ö* veyâ *u* ve *ü* harf çiftleri göz önünde tutularak *i* harfinin kalın eşini belirtmek üzere *ı* harfi kabul edilmiştir. Böylelikle *o* ∾ *ö*, *u* ∾ *ü* çiftlerine benzeyen *ı* ∾ *i* çifti meydana gelmiştir. Bu işaret yalnız yeni Türk alfabesinde yer alan bir harftir. Latin asıllı öbür yazı sistemlerinde bu harfe rastlanmaz. Esasen Latin alfabesini kullanan Avrupa dillerinde *ı* sesi kullanılmaz. Bu bakımdan bu sesi yazmak için ayrı bir işarete lüzum görülmez. Avrupa dillerinde Türkçenin *ı* sesi genel olarak *i* harfiyle belirtilir. Hind - Avrupa dillerinin *kentum* kolunda bu sese rastlanmadığı halde, aynı dillerin *satem* koluna giren Slav dillerinde Türkçe *ı*'ya benzer sesler vardır. Kiril harflerini kullanan Rusça ve Bulgarca gibi Slav dillerinde bu ses için özel bir işaret meydana getirilmiştir. Polca ve Çekçe gibi Slav dillerinde ise bu ses *y* harfiyle yazılır.

Uluslararası Fonetik Derneği (Association Phonétique Internationale) tarafından kabul edilen yazı sisteminde *ı* sesi *ï* işaretiyle yazılmaktadır. Türk diyalektleri için meydana getirilmiş olan fonetik yazı sistemlerinde de *y* harfi *ı* sesini belirtmek için kullanılmıştır. Ancak *y* harfi yerine *ı̊*, *e̊*, *i̧*, *i̧*, *ï* veyâ *ə̂* gibi işaretler de kullanılmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğine bağlı yerlerde kalmış olan Türkler için Latin veyâ Rus alfabelerine dayanılarak meydana getirilmiş olan yazı sistemlerinde de *ı* sesi için muhtelif işaretler kullanılmıştır.

Eski Türklerin Orhon alfabesinde *ı* ve *i* sesleri aynı işaretle gösterilmiştir (resim için bk. İ). Uygur alfabesindeki durum da Orhon yazıtlarındaki duruma benzer.

Türk fonetiği: Türkçede *ı*, normal olarak orta uzunlukta söylenen bir sestir. Bu ses eski ve yeni bütün Türk diyalektlerinde tesbit edilmiştir. Yalnız Tarançı veyâ Özbekçe gibi birtakım Türk diyalektlerinde *ı* sesi *i*'ye çevrilmiştir. Bu durum özellikle Özbekçenin şehir ağızlarında ve Doğu Türkistan diyalektlerinde göze çarpar. Öbür Türk diyalektlerinde eski *ı* sesi muhafaza edilmiştir. Yakutçada da *ı* sesi genel olarak kalmıştır. Çuvaşçada fonetik uzmanları birbirine benzer iki ses (*i̧*, *ə̂*) tesbit etmişlerdir.

Anadolu sahasında da *ı* sesi olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Yalnız bölge ağızlarında yer yer *ı* sesinin *i*'ye çevrildiği göze çarpar (*baktı* yerine *bakti*, *aldı* yerine *aldi* gibi). Buna karşılık, *g*, *k*, *ŋ* gibi seslerin baskısı altında *i* sesinin *ı*'ya çevrildiği de tesbit edilmiştir (Eski Türkçe *teŋri* yerine *tanrı*, *çiğit* yerine *çığıt*, *çiz-* yerine *çız-*, *cız-* gibi).

Konson düğümlerini çözmek üzere Türkçede kelime başlarında ve içlerinde sık sık *ı* (veyâ *i*) sesi kullanılır. Örnekler: *ıstakoz*, *ızgara*, *ıskarmoz*, *ıskonto* (veyâ *iskonto*). Buna karşılık nadir bazı hallerde kelime başındaki *ı* sesinin düştüğü göze çarpar (Türkçe *sıtma* [< *ısıtma*] kelimesinde olduğu gibi).

IĞDIR, Kars iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 69 016 (1970), yüzölçümü 1 692 km² dir. İlçe merkezinin nüfûsu 21 401 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 53'tür. Kasabanın denizden yüksekliği 872 m dir. Taşburun adında bir bucağı vardır. Aras Irmağı ile güneyde Büyük Ağrı'nın etekleri ve Aras Dağları (Hama 3 243; Solhan 2 816 m) arasında uzanan alan içindeki I. ovası ile onu kuşatan dağlık alan, beşerî ve iktisadî coğrafya bakımından farklı özellikler gösterir.

Tabanı alüvyonlarla örtülü, denizden ortalama 900 m yüksekliğindeki I. ovası bir çöküntü hendeğidir. Bu ovanın yer aldığı Aras oluğu, Saros Körfezi'nden başlayarak İzmit-Bolu, Gerede - Erzincan - Erzurum'dan geçen Kuzey Anadolu deprem kuşağı üzerinde bulunur.

Yılda ortalama 255,1 mm yağış alan bu ovada adetâ çöl şartları hüküm sürer. Yılın en yağışlı mevsimi ilkbahardır (90,2 mm). Bu haliyle I. ovası, İç Anadolu'yu andırırsa da, yaz yağışlarının fazlalığıyla ondan ayrılır. Ancak bu yaz yağışları, Temmuz'da sıcakların te'siriyle toprağa sızamadan buharlaşır. Bu sebeple step bitkileriyle kaplı olan I. ovasında sulama, tarımın temel şartıdır. Evvelce sulama suyu, Aras ve kolu Karasu'dan, basit 18 kanalla sağlanmaktaydı. Bugün ise, Sovyetler Birliği ile müştereken yapılmış olan Serderabat regülatöründen sağlanmaktadır. Temmuz - Ağustos'ta akımı 20 - 25 m³/s kadar inen Aras sularının hissemize düşen yarısı, uzunluğu 53 km yi bulan ana kanalla I. ovasına gönderilmekte, 700 000 dönümlük ekim alanı olan ovada 250 000 dönümlük bir alan bu su ile sulanmaktadır. Aynı yerde kurulan 2 700 kw takatindaki hidroelektrik santrali ise I. ve Tuzluca kasabalariyle iki köyü aydınlatmaktadır.

Bu kuytu ve çevreye nazaran çukur ovada, zaman zaman sulanan tarlaların başlıca ürünü buğdaydır. 35 000 tonu bulan ilçe buğdayının büyük kısmı, I. ovasından kal-

IĞDIR: Bir kutlama töreninde millî kıyafetli gelin alayı

dırılır. Sulama sayesinde aynı tarlaya arka arkaya buğday ekilebildiği gibi, buğday, pamukla veyâ bostanla (1969 kavun üretimi 50 000 ton, karpuz 55 000 ton) münavebeli olarak da ekilebilmekte ve bu suretle toprak dinlendirilerek nadas alanı daraltılmaktadır. II. Dünya Harbi'nden önceki yıllarda, ovada 600 - 700 ha lık pamuk ekim alanı vardı. Güney Kafkasya ve batı Türkistan'dakilerine benzeyen cinsten iyi bir pamuğun sulamayla yetiştirildiği bu topraklardan her yıl 2 500 ton pamuk alınıyordu. Sonra üretim birkaç yüz tona kadar düştü. 1949 yılından sonra yeniden gelişerek 2 167 tona ulaştı. Sulama sayesinde I. ovasında mısır (120 ton), nohut (90 ton), fasulye (40 ton), patates (40 ton) ve soğan (1 000 ton) gibi tahıl ve sebzelerin alanı genişledi; armut (1 570 ton), son yıllarda Ankara ile İstanbul'a sevk edilmeye başlanan kayısı (950 ton) ve üzüm (100 ton) gibi meyvelerin istihsalinde artışlar oldu.

Düz damlı kerpiç evlerde oturan ova halkı için gelir kaynaklarından biri de hayvancılıktır. İlçede beslenen 185 000 mor karaman cinsi koyunun büyük kısmı, step otlarıyla kaplı I. ovasında toplanmıştır. Geniş bir ekim alanına sahip olan ovada, çift hayvanı olarak sığırlar kullanılır. Ova, 2 000 m yüksekliğindeki plâtolarda beslenen sürüler için bir kışlak yeridir. Artvin'e kadar uzanan alanda bir kısım köyler, kışı geçirmek üzere sürülerini I. ovasına indirir.

IĞDIR: Amarak kümbeti

Ovayı güneyden kuşatan dağlık alanda yağışların bir miktar artması, kuraklığın te'sirini yok edemez. Bu yüzden çoğu kâgir evlerden kurulu ve ovadakilere nazaran küçük köyler, akarsu boylarına sığınmak lüzumunu duymuşlardır. Dağlık bölümde tarlalar, 1 900 - 2 800 m ler arasında soğuğa dayanıklı sarıçam, köknar, kayın, akçaağaç, meşe türlerini kapsayan orman kuşağı içlerine kadar sokulabilir. 2 000 m'ye kadar buğday ve arpa yan yana ekilir. Fakat bundan sonra arpa, tarlaların yegâne ürünü olur. Dağlık bölümde daha çok keçi (25 000 baş) beslenir. Yazın dağların yüksek kısımlarına çıkan bu kıl keçileri, kışı vadi yataklarındaki kışlaklarda geçirir.

İlçeye bağlı köylerin idarî ve iktisadî merkezi, I. kasabasıdır. Kasabada un, çeltik ve çırçır fabrikaları, lise ve 50 yataklı bir hastahâne vardır. Süratli bir gelişme gösteren bu kasaba, stabilize yollarla bir yandan il merkezine, öte yandan da Doğu Bayazıt'a ve asfalt olan İran transit yoluna bağlanır.

Târih: Selçuklular, 1064'te fethettikleri Surmari kalesini Ani Şeddadlılarına bağışlamışlardı. Bitlis - Arzan (Garzan) emîri Dilmaçoğlu Toğan Arslan, 1131'de Surmari ve Divin'i Şeddadlılardan alıp oğlu Kurtı'ya verince, merkezi

IĞDIR: Bir kervansaray kalıntısı

Surmari olan Aras Dilmaçları'nın Surmari Emîrliği (1131-1227) kurulmuştur. Bunlardan bugün Sürmeli Kızılkünbet'i, harap hale gelmiş olan Ulucâmi, Aras Köprüsü ve kesme taştan burçlar ile Iğdır - Bayazıt arasındaki güzel kervansaray kalmıştır. Söğüt'te Osmanlı Beyliği'ni kuracak Ertuğrul Bey idaresindeki Kayılar, 1220 - 1225 yılları arasında bu emîrliğin konuğu olarak Sürmeliçukuru'nda kışlayıp, Pasin Ovası'nda yaylamışlardı. Surmari'yi üs edinen Hârezmşah, 1227'de burayı Ahlat melikine bağışlayarak, emîr Hüsameddin'e başka yeri dirlik vermiştir. 1339'da Çingizliler buraya hâkim olmuştur. Hülegü'nün yaptırdığı Alatağ yazlık sarayı, I.'da Ağrı belindeki Serdar Bulağı yerinde idi. İlhanlılar yazın burada yaylayıp İran ve Anadolu'yu idare ederken, para da kestirmişlerdir.

Karakoyunlu Sahatlu (Şagatlı) boyunun yardımı ile Bayram Hoca, 1374'te Aras boyunu ülkesine katmıştır. Timur, Sürmeli Hisarını savaşla almıştır. 1392'de Altın Ordulu Toktamış, buraları işgal ederken Kırımlı Kıpçak oymağı beyine vermiştir; o da Ağrı Dağı eteğindeki bugün I. Korganı denilen çifte kalede oturmuştur. 1394'te Timur onu öldürtüp I. kalesinin kapılarını yıktırarak, Kıpçak Beyi'nin «dul hatun» una dirlik olarak vermiştir. Karslı Hatunoğlu'larına ad veren bu hatun, 1404 yılında I. hâkimesi olarak İspanyol elçilerini ağırlamıştı.

Sahatlu boyunun I. oymağından adını alan kale ve bugünkü ilçe merkezine, yerliler ile Revan Türkleri I., Bayazıt, Kağızman ve Kars halkı İğdir demektedir. 1406 - 1468'de yine Karakoyunlu, 1468 - 1502'de Akkoyunlu (1485'te Amırak köyünde yapılan Kul Yusuf kümbeti kalmıştır), 1502 - 1583 Safevîler idaresinde kalan I. bölgesi, 1583 - 1604'te Osmanlıların Revan vilâyetine üç nâhi-

IĞDIR: Karakoyunlu mezarlığında bir koç heykeli

ye hâlinde bağlanmıştı. I., 1604 - 1724 arasında yine Safevîlerin elinde kaldı. 29 Mayıs 1664'te başlayıp bir hafta süren depremde, Tebriz yıkılıp Eleşgirt şehri toprağa gömülürken, Ağrı Dağı'nın Karnıyarık kesiminin de «nısfından ziyadesi yere geçmişti.» Yıkılan I. Korganı'ndan sağ kalanlar, ovadaki Baharlu köyü yanında yerleşip 1664 yazında şimdiki kasabayı kurmuşlardır.

Osmanlılar 1724 - 1734'te Aralık, İgdir, Sürmeli adlı nâhiyeleri Revan vilâyetine bağlamışlardı. 1559'da Osmanlı şehzadesi Bayezid ile Konya'dan Revan'a kaçan Turgutlu boyundan birisini 1734'te Revan hanı tâyin eden Afşarlı Nadir ölünce, Sürmeliçukuru'na da hâkim olan Turgutlu - Revan hanları yarı bağımsız olmuşlardır.

Ekim 1827'de Revan Hanlığı'nı yıkan Ruslar, topla Sürmeli (Karakale) yi de düşürüp bozmuşlar ve bölgeyi Erivan vilâyetine bağlamışlardır. 90 yıl çarlığın esaretinde kalan sancak, 1917 ihtilâlinde «Türk - Ermeni İcra Komitesi» nce idare edilirken, 18 Mart 1918'de Ermenilerin tecavüzü üzerine yerli Türkler, Melekli köyünde savunmaya geçmişlerdir. 8 Mayıs 1918 günü kurtulan I., Batum Muahedesi ile anayurda katılmıştır. Mondros Mütarekesi ile Türk ordusu çekilirken, 26 Kasım 1918 Kars Kongresi'ne katılan Sürmeli Sancağında Millî - İslâm Şûrâsı Şu'besi açılıp, Ermenistan Cumhuriyeti'nin istilâsına karşı konulmuştur. İngilizlerin yardımıyla Temmuz 1919'da I.'ı işgal eden Ermeniler, birçok mezâlim yapmış, 12 Kasım 1920 Son Kurtuluş ve Gümrü Muahedesi ile Anayur'da katılmıştır.

I. bölgesinde Oğuz ve Karakoyunlu boylarının, oymaklarının kalıntıları yaşamaktadır. 24'ten çok köyde hâlâ koç koyun heykelli mezar taşları vardır ve yenileri de yapılmaktadır. Karakoyunlu köyünün doğusunda, Dipsizmağara yanındaki Kirelik kayalığında basamakla çıkılan taş odaya Dede Korkut Mağarası denerek kopuzun burada saklandığına inanılır.

IĞDIR DEVLET ÜRETME ÇİFTLİĞİ, bölgenin ziraî verimini artırmak, istihsalini çeşitlendirmek, mahsulün kalitesini yükseltmek, iyi tohumluk, damızlık ve fidan ihtiyacını sağlamak, ziraî alanda çiftçiye örneklik ve öğreticilik etmek maksadı ile kurulmuş olan bir devlet çiftliği.

İşletme 1953 yılında kuzeyi Sovyetler Birliği, güneyi İran sınırı olmak üzere 90 000 dekarlık arazi üzerinde kurulmuştur. Mer'a yeterli olmadığı için 1955 yılında 75 bin dekarlık Ağrı yaylası çiftliğe mer'a olarak verilmiştir.

IĞDIR DEVLET ÜRETME ÇİFTLİĞİ: Karışık sürü

Kuruluşundan bugüne kadar çevrenin damızlık ve fidan ihtiyacını karşılamayı çalışmalarına esas almış olan işletmenin tarla ziraatı için de Aras taşkınları sedde vasıtası ile önlenmiştir.

Büyük baş hayvanlardan Herefort ve Montafon, çevre iklimine adapte edilmiş, küçük baş hayvanlardan ise merinos melezleri üzerinde çalışılmıştır.

IHLAMUR (Tilia ulmifolia), Ihlamurgiller (Tiliaceae) familyasından büyük bir ağaç. Çabuk büyüyen ve çok yaşayan bu ağacın boyu 30 m'yi aşar. Değişik iklim şartlarına uyan bu ağaç, Avrupa ülkelerinde yaygındır. Odunu yumuşak olduğundan doğramacılıkta, kömürü ise ressamlıkta kullanılır. Sarımtırak beyaz renkteki güzel kokulu çiçeklerini arılar bal kaynağı olarak sever. Kurutulmuş çiçekleri kaynatılmak suretiyle içilir.

I., ev bahçelerinde, yollarda ve parklarda süs ağacı olarak da dikilir.

IHLAMUR

Ihlamur çiçeği (Fr. Fleur de tilleul; Lat. Tiliae Flos [Türk kodeksi] Tilia cordata Miller ve Tilia platyphyllos Scopoli (Tiliaceae) nin kurutulmuş yeşilimsi sarı infloressensi. I. Ç. hafif aromatik kokulu, hafif baharlı ve çiğnenince müsilaj lezzetlidir. I. Ç. dokusunun mikroskopla incelenmesinde müsilaj hücreleri ve kalsiyum oksalat kümeleri görülür.

IHŞİDİLER, Türk asıllı bir Müslüman hanedan. Halîfenin maiyetine giren Cuff (Ceff) b. Yel Tigin b. Fûrân b. Fûrî b. Hakan, Türkistan'ın Fergana ülkesinden gelme bir Türktü. Cuff'un oğlu Tugac, Şam vâlisi oldu. Bunun oğulları Muhammedü'l - Ihşîd Ebû - Bekir, el - Hüseyin, 945 başlarında Suriye vâlisi iken ölen Ubeydullah (bunun oğlu el - Hüseyin) ve Ali'dir. 939 Temmuz'unda Ihşîd unvanını takınan Muhammed (Bağdad 882 - Fustât 946), hanedanın kurucusudur. Ihşîd'i, Fergana'da hükümdar olan atalarının unvanı olduğunu iddia ederek almıştır. 928'de Halîfenin Remle, 930'da Şam ve 933'te Mısır vâlisi olmuş ve 934'te de kendini Mısır hükümdarı ilân etmiştir. 24 Haziran 946'ya kadar saltanat sürdü. Yerine küçük oğlu Ebü'l - Kasim Enûcûr (Avnucur) geçti ve 960 Aralığına kadar tahtta kaldı. Onun yerini ağabeyi Ebü'l - Hasan Ali aldı ve 966'ya kadar saltanat sürdü. 4. hükümdar, Ebü'l - Misk Kâfûr adlı bir Habeş hadım ağasıdır; el - Leysî, es - Sûrî, el - Lâbî unvanlarını taşır. 968'de 58 yaşlarında ölünceye kadar 2 yıl, Ebü'l - Hasan Ali'nin oğlu Ebü'l - Fevâris Ahmed adına saltanat sürdü. Bu sonuncusu, hanedanın sonuncu hükümdarıdır. 969'da saltanattan sonra tahttan indirildiği zaman 12 yaşındaydı.

35 yıl Abbâsîlere tâbî olarak saltanat süren I.'in yerini, Kuzey Afrika'dan gelen Fâtımîler aldı. Sünnî - Hanefî mezhebinden, Arapçayı resmî dil olarak kullanan Türk asıllı bu hanedan Mısır'da hükümran oldu. 942'den başlayarak Hi-

câz'ı da elde etti. 941'den i'tibaren Şam ve 29 Ekim 944'ten başlayarak Haleb, Hıms, Antakya ve Kilikya devlete katıldı. Mayıs-Ekim 945 ve Eylûl - 21 Aralık 946 arasında Hamdânîler iki defa geçici olarak Şam'ı I.'den aldılar. Bu hanedanın kuzey Suriye'deki toprakları Abbâsîlere tâbi olan nîlere geçti.

IKLIĞ, kemençeye benzer, tîz sesli eski bir Türk yaylı sazı. XVII. yüzyılda henüz kullanılıyordu. Hindistan Türkleri, Orta Çağ'da kullandıkları bu saza I. veyâ *ıklık* diyorlardı. Evliyâ Çelebi, bu sazın 100 çalıcısının olduğunu, Arabistan'da ve Türkistan'da çalındığını, Rumeli'ne yayılmadığını, kıldan 3 teli bulunduğunu bildirmektedir.

ILGAZ, Çankırı iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 26 562 (1970), yüzölçümü 996 km²dir. İlçe merkezinin nüfûsu 2 862 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 73'tür. Kasabanın denizden yüksekliği 905 m dir. Belören adında bir bucağı vardır. Kuzeyde I. Dağları doruk çizgisine, güneyde Karatepeye dayanan, doğuda Hacıhasan Dağı ile batıda Güldağ arasında uzanan toprakları içine alan ilçede Devrez Çayı, farklı iki bölgeyi birbirinden ayırır.

Devrez oluğu kuzeyindeki bölüm, I. Dağları'nın bir parçasıdır. Burada, dağın doruk çizgisine doğru gittikçe yükselen düzlükler görülür. Kısa boylu derelerin parçaladığı bu düzlüklere halk yazı adını vermektedir (Yazıköy, Çırdak ve Musal yazıları gibi). Bu yazılardan etektekiler meşelerle, yukarı kısımdakiler köknar ve ardıç ağaçlariyle örtülüyken, tarla açma faaliyetleri sonucunda çıplaklaşmışlardır. Hâlen orman, dağların tepe kısımlarında kalmıştır.

Kale köyündeki harap surlar ve İnköy'ün kaya mezarları, Devrez vâdisi kuzeyinin, eskiden beri meskûn bir alan olduğunu ortaya koyar. Daha çok akarsu boylarına sığınmış olan bu yerleşme merkezleri, mahalleler hâlindedir. Dağınık hâlde de olsa, yerleşme noktalarının sıklaştığı bu bölümde, Onaç - Aşıklar çizgisinin güneyi III. Zamanın 2. yarısına âid kültelerin ufalanmasından meydana gelmiş kumlu, kuzeyi ise II. Zaman depolarının dağılmasiyle vücut bulmuş kireç ve silisçe zengin topraklarla örtülüdür. Yağışların artıp sıcaklığın bir miktar düştüğü bu bölümdeki topraklarda arpa, geniş alanlara yayılır. İlçe arpa üretimi (1969'da 5 400 ton) nin çoğunu burası vermektedir. Onaç - Aşıklar çizgisiyle Devrez vâdisi arasını örten, güneye dönük kumlu topraklar üzerinde, özellikle I. kasabası ve Bükücük köyü çevresinde bağlar önem kazanır. Kasaba halkının bir kısmı yazını, yılda 100 ton üzüm veren bu bağlarda geçirir. Fakat bağlar, elma bahçelerinin genişliğine ulaşamamıştır. Soğuk kuzey rüzgârlarına karşı I. Dağları'yle korunan bu alanda, belli başlı elma bahçeleri, batıdan doğuya doğru Ömerli, Baslama, Kale, Musa, Onaç ve Bükücük köylerinde toplanmıştır. İlçenin 3 000 tonu geçen elma üretiminde, bu köylerin payı büyüktür. Elma bahçeleri arasına serpilmiş erik ağaçlarının verimi yılda 400 tonu bulur. 1 500 - 1 600 m yi geçmeyen yazıların başlıca davarı tiftik keçisidir (34 195 baş).

ILGAZ'dan bir görünüş

Tahıl ve meyve yanında tiftik keçisi de yetiştirilir. % 90'ı ahşap ve evvelce iki katlı ve kiremit çatılı olan evlerin alt kısımları ahır, samanlık, ambar ve depo idi. Üst katlar oturmaya ayrılmıştı. Fakat bir bölümü Aşıklar - Onaç arasında görülen Kuzey Anadolu fay çizgisinin sık sık yerinden oynayarak büyük tahribata yol açması, halkı tek katlı evler inşâ etmeye zorlamıştır.

İlçenin asıl tarım alanları, Devrez Çayı vâdisinin tabanında yer alır. Çay çevresinde mısır (65 ton), kavun (400 ton) ve özellikle fasulye (600 ton) yetiştirilir. Burası ilçe sığırları (22 935 baş) ndan çoğunun barındığı bir alandır. Mevcut hüyüklerden anlaşılacağı üzere, Samsun'u İstanbul'a bağlayan oluk, çok eski çağlardan beri yerleşmelere sahne olmuştur. Fakat taşkınlar ve sıtma yüzünden bu yerleşme merkezleri zamanla vâdi tabanlarından uzaklaşmıştır. Devrez vâdisi güneyindeki köyler, güneyden inen akarsuların inşâ ettiği, yüksekçe birikinti konileri üzerinde yer alır.

Devrez oluğu, daha az yüksek ve volkanik kütlelerin ufalanmasından meydana gelmiş olan verimli toprakların uzandığı güneydeki dağlık alanla birlikte buğday (7 200 ton) ekim alanı ve koyun (37 715 baş) besleme bölgesidir.

Bölgede idarî ve iktisadî merkez vazifesini I. kasabası görmektedir. Kasaba, İç Anadolu'yu Karadeniz kıyılarına, Karadeniz doğusundaki kıyı şehirlerini Bizans ve Osmanlılardan beri İstanbul'a bağlayan yollar kavşağı yakınında kurulmuştur. 400 haneli kasabada 10 yataklı bir sağlık te'sisi, 3 okul ve bir ortaokul vardır. Kasaba halkı, ticaretle ve özellikle tiftik, ham deri, hayvan, tahıl, elma ticaretiyle geçinir. I. kasabasında sık sık yer sarsıntıları olur. 1943 sarsıntısında kasaba ve köylerdeki evlerin % 80'i, 1951'de ise % 60'ı harap olmuştur.

ILGAZ DAĞLARI, Batı Karadeniz bölgesinde bir sıradağ. Kuzeyde Araç - Gökırmak, güneyde, yine III. Zaman depolarının yığıldığı Ulusu - Devrez Çayı oluklarıyla çevrilmiş olan I. D., Filyos Irmağı'na dökülen Soğanlıçay'ın, Boyalı Pazar'da meydana getirdiği dirsek yakınından başlayarak, doğuda kıyı dağlarını aşmak için Kızılırmak'ın kazdığı vâdiye kadar devam eder. Batı - güneybatı, doğu - kuzeydoğu yönünde aralıksız bir sıradağ teşkil eden I. D.'nın uzunluğu 140 - 150 km olup genişliği 30 - 40 km dir. Büyük kısmı I. Zamanın değişikliğe uğramış kil ve kum taşlarından yapılı, batı ucunda, II. Zaman tortulariyle örtülü olan bu dağlar, kıvrımları bakımından bir yelpazeyi andırır.

Her iki uca doğru silikleşen I. D., azamî yükseltilerine Ankara - Kastamonu şosesinin dağı 1 800 m lik bir boyunla aştığı merkezî kısımda ulaşırlar. Batı Karadeniz dağlarının en yüksek dorukları Ilgaz'ın merkezî bölümünde yer alır. Şosenin doğusunda Çatal Ilgaz (2 530) ve IV. Zaman daimî kar sınırı üstünde kaldığından dolayı vâdi veyâ sirk buzulunun teşekkül etme fırsatını bulduğu Ilgaz Haceti (2 565 m), yolun batısına düşen Hacettepe (2 312 m), bunlar arasında sayılabilir.

Bir aşıntı sathının 2 000 m civarında kalıntılarına rastlanan I. D., asimetrik bir sıradağdır. Su bölümü çizgisi, sıradağın güney kenarına daha yakındır. Bu yüzden Ulusu ile Devrez Çayı'na inen dereler kısa boylu ve hızlı akışlıdır. Az yağış aldığından dolayı gür olmayan bu derelerde, vâdi yatağının genişlediği kısımlarda seyrek, fakat toplu bir görünüş arz etmeyen köyler kurulmuştur.

Güney yamaçları yer yer meşelerle kaplıdır. Kuzey yamaçlarının yüksek kısımlarında, nem ve serinlikten hoşlanan kayınların, aşağılarda boyları 30 - 40 m ye ulaşan ladin ve köknarların yoğunluk kazandığı görülür. Ilgaz'ın bu yamacı, Kuzey Anadolu'nun en güzel köşelerinden biridir. Bu bölümde mahalleler hâlinde dağılmış, kenar oluklara yaklaştıkça sıklaşan yerleşme yerleri, yatık profilli uzun vâdilere, güney yamaçtakiler kadar sıkıca bağlı değildir.

Sıradağın yüksek kısmını aşan iki kara yolu (Ilgaz - Kastamonu ve Tosya - Kastamonu şoseleri), bölgenin başlıca merkezlerini birbirine bağlar.

ILGIM: bk. SERAP.

ILGIN (Tamarix), Tamaricaceae familyasından, Akdeniz bölgesinde yetişen, çalı biçiminde bir ağaççık cinsi. Ilık iklimleri ve killi toprakları seven I., çelikle üretilir. Boyu 3 - 4 m'yi aşar. Pembe veyâ beyaz renkte çiçekler açan I., ev, bahçe ve parklarda süs ağacı olarak yetiştirilir.

ILGIN, Konya iline bağlı bir ilçe. Nüfûsu 53 295 (1970), yüzölçümü 1 394 km² dir. İlçe merkezinin nüfûsu 11 285 (1970), ilçeye bağlı köy sayısı 41'dir. Denizden yüksekliği 1 030 m'dir. Argıthan ve Aşağı Çiğil adında iki bucağı vardır.

İlçe güneyinde daha çok I. Zaman kütlelerinden yapılı dağlık bir alan uzanır. Akdağ'da 1 875 m ye ulaşan. fundalıklarla örtülü bu dağlık kısım, kıl keçilerin (7 830 baş) yayılım alanıdır.

Dağların eteğinde, merkezdeki ovalık bölgeye doğru alçalan platolar başlar. Ovaların kenarında 1 100 - 1 200 m lerde iken dağ eteğinde 1 500 - 1 600 m ye ulaşan, tatlı eğimli bu platolar, akarsular tarafından yarılmıştır. Bunlar arasında Argıthan Deresi anılabilir. Bir zamanlar Akşehir Gölü'ne kavuşan bu derenin suları, Çavuşçu Gölü'nün bir kolu tarafından Kesikköprü civarında I. Gölü'ne çevrilmiştir.

III. Zaman kil, kalker ve tabiî bir çimento ile kaynaşmış çakıllarından yapılı platolar, buğday ve özellikle yulaf (26 bin ton) ekim alanıdır. Tiftik keçileri (56 625 baş) nin büyük bir kısmı burada otlar. Buna karşılık, suyun yazın da var olduğu vâdi tabanlarında elma (50 bin ton), erik (600 ton), vişne (150 ton), zerdali (140 ton) bahçeleri uzanır. Platonun kuru sathı ile vâdi tabanı arasında geçirimli topraklarda bağlar yer alır.

ILGIN: Belediye parkı

Platolar, Çavuşçu istasyonunun bulunduğu depresyon, Çavuşçu Gölü oluğu ve I. ovasiyle fasılaya uğrar.

Çavuşçu istasyonu, Tursunlu, Osmaniye köylerinin yer aldığı depresyonun uzunluğu kuzey - güney doğrultusunda 20 km dir. Bu ovadaki yerleşme yerleri, sık sık vuku bulan yer sarsıntılarından zarar görür.

Daha doğuda, yüksekliği 1 300 - 1 400 m ye ulaşan tepeler arasına gömülmüş, kuzey - güney doğrultulu ve elips şeklinde diğer bir oluk yer alır. Bu oluğun tabanını 18 km uzunluğunda, yüzölçümü 51 km² olan Çavuşçu veyâ I. Gölü doldurur. Sultan Dağları'ndan inen Argıthan Deresi'nin deltası, bu kısımda gölü daraltır. Etrafı sazlık ve bataklıklarla çevrili olan Çavuşçu Gölü'nün suları, bâzan yaz sonlarına doğru çekilmekte, delta çıkıntısının kuzey ve güneyinde ayrı bir su çanağı belirmektedir. Ayağı olmayan bu gölün, tabanındaki karstik kanallar vasıtasıyla su kaybettiği tahmin edilmektedir. Göl suyunun tatlı olması da bu tahmini destekler. Yağışın fazla olduğu zamanlarda göl seviyesi yükselir ve fazla sular, güneydeki kanal aracılığı ile Atlandı ovasına boşalır.

I. ovası, güneyden inen iki derenin taşıdığı alüvyonlarla kaplıdır. Bu derelerden biri Çavuşçu, diğeri Bulaşan bataklığına ulaşır. I. ovasının, son kalıntısı Çavuşçu Gölü ve Bulaşan bataklığı olan tek bir gölün dolmasıyla meydana geldiği muhtemeldir. I. çevresindeki dere ve bataklıkların suları, halen Atlandı ovasına akmakta, sızma ve buharlaşma yoluyla burada kaybolmaktadır. Halbuki yağışların bugünkünden fazla olduğu IV. Zamanda, bu sular, Akgöl havzasına, oradan da Sakarya Irmağı'na ulaşmaktaydı.

I. kasabası güneyindeki bağlık alan, akarsu boylarındaki patates (14 640 ton), fasulye (630 ton) ekilen yer dışında, ovalar tahıl ekimine tahsis edilmiştir (buğday 57 212, arpa 45 825 ton). Ovaların kısa boylu otları buralarda koyun sayısı (137 835 baş) nı artırmıştır. Sığırlar (32 183 baş) ise daha çok Çavuşçu Gölü, Bulaşan bataklığı ve dere kenarlarında toplanmıştır.

92 milyon liraya çıkacağı hesaplanan ve inşâsına 1963 yılında başlanan seddelerle Çavuşçu Gölü su hacmi 146 milyon m³ e çıkarılacak, göl kuzeyinde 15 000 dekar arazi kurutulduktan başka, I. ve Atlandı ovalarında 124 000 dekar arazi sulanacaktır.

İlçenin başlıca merkezi, uzun süre Bizans ve Romalıların elinde kaldıktan sonra 1071'de Selçuklulara, 1467'de Osmanlılara geçen I.'dır. Haçlı Seferleri yolu üzerinde bulunduğundan dolayı zaman zaman yağma ve tahrip edilmiş olan çevresi, I. Alâeddin Keykubat ve Osmanlılar zamanında imar edilmiştir. Şehirdeki Çukur Cami, şadırvan, 1966'da restore edilerek kapalı çarşı haline getirilen kervansaray ve bedesten, 1576'da Lala Mustafa Paşa tarafından yaptırılan külliye, Türklerin I.'a verdikleri önemi gösterir. I., çevresinin zirai pazarı ve özellikle kaplıca şehridir.

ILGIN GÖLÜ (Coğ.): bk. ÇAVUŞÇU GÖLÜ.

ILICA: bk. KAPLICA.

ILICA, Balıkesir ilinin Balya ilçesine bağlı bir bucak. Bucak nüfûsu 5 324 (1965), bucak merkezinin nüfûsu 1 155, köy sayısı 10, denizden yüksekliği 140 m'dir. Bucak merkezi Ilıca köyüdür. Balya'ya 25 km uzaklıktadır. Dağ Kaplıcası adiyle anılan bir kaplıcası vardır. Sıcaklığı 60° dir. Asıl kaynak, dere kenarındadır. Buraya gönderilen su, bir kaplıca binasında havuza verilir. Bu kaplıcada suya kekik ve ceviz yaprağı atarak banyo yapmak gelenek halindedir. Suyu sodyum sülfatlıdır. Yanından geçen Ilıca D • resinin kumları eşilerek çukurlarda çamur banyosu yapılır. Ilıca suları romatizma, nevralji ve kadın hastalıkları için şifa vericidir.

ILICA, Erzurum ilinin merkez ilçesine bağlı bir bucak. Nüfûsu 7 612 (1965), köy sayısı 38, denizden yüksekliği 1 760 m dir. Belediyesi, postahânesi, çarşısı, kaplıcaları vardır. Bucak merkezi olan I. Erzurum'a 15 km uzaklıkta, demiryolu boyundadır. I.'nın önemi, burada kaynayan ve çok şifalı olduğu bilinen kaplıca sularının ve tesislerinin bulunuşundan gelir. Bütün hamamlarda sular havuzların dibinden kaynamaktadır. Kaplıca yerindeki hamam kalıntılarından bu kaplıcalardan eskiden beri faydalanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Kaplıca suyunun birleşimi sodyumlu, bikarbonatlı, demirli, karbon hidrojenli ve radonludur. Bu birleşimi ile bu kaplıca suları, dünyada da nadir sıcak sulardandır. Sıcaklığı 37,7°, radyoaktivitesi 100 emandır. Romatizma, nefrit, nütrisyon bozukluklarına bağlı cilt hastalıkları ve başka deri hastalıklarına şifa vericidir. Ziyaretçisi hemen her mevsimde çok olan bir kaplıcadır.

ILICALAR, Bingöl ilinin merkez ilçesine bağlı bir bucak. Nüfûsu 3 300 (1965), köy sayısı 14, denizden yüksekliği 1 390 m dir. İl merkezinin 25 kmkuzey - doğusundaki I.'da Kös Kaplıcası adıyle anılan bir kaplıca vardır. Kaplıca suları sodyumlu, kalsiyumlu, bikarbonatlı ve sülfatlıdır. Başlıca iki kaynak vardır ki, sıcaklıkları 47° ve 36° olup, radyoaktiviteleri 21 emandır. Bu kaplıca suları romatizma, nevralji, nefrit ve kadın hastalıkları için şifa vericidir.

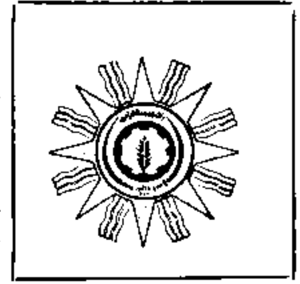
ILKI (Binicilik): bk. YILKI.

IRAK, I. Dünya Harbi'ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun bir vilâyeti iken, 30 Ekim 1918 târihli Mondros antlaşmasiyle İngilizlerin eline geçen, 1920 - 1932 yılları arasında onun mandası hâline gelen ve istiklâline kavuşunca önce krallık, 14 Temmuz 1958 ihtilâlinden sonra da Cumhuriyetle idare edilmekte olan bir devlet. I. kuzey - doğudan ve doğudan İran, kuzey - batıdan Suriye, batıdan Ürdün, güneyden Kuveyt ve Suudî Arabistan, kuzeyden Türkiye ile çevrilidir. Nüfûsu 8 261 527 (1965), yüzölçümü 438 446 km² dir. Başşehri Bağdad (nüfûsu 1 200 000) dır. Resmî dili Arapçadır.

I., farklı özelliklere sahip üç bölgeye ayrılabilir. Bun' lar: 1. Ziraatın sulamaya ihtiyaç göstermeden yapılabildiği kuzey - doğu Irak; 2. Fırat ile Dicle'nin içinden akmakta oldukları merkezî oluk; 3. Fırat'ın batısında uzanan çöldür.

Kuzey - doğu I. ile çöl arasındaki sınırı 200 mm lik eşyağış eğrisi çizer. Sincar dağlarının 40 km kadar güneyinden başlayan bu eğri, Fırat üzerindeki Kaletüşşerkat kasabası, Hamrin Dağı kuzeyi, Kızıl Ribat'tan, Kûtü'l - Amâre ve Basra doğusundan geçerek Basra körfezine dayanır.

Diyale ırmağı vasıtasiyle iki kısma ayrılan bu kuşağın kuzey bölümünde, dağlık bölgeyi plato kısmından ayırmak icap eder. Platoya civar kısımlarda, 1500 - 1600 m lik dağlık bölgenin yüksekliği, Türkiye ve İran sınırına yaklaştıkça artarak Curi dağında 3 296 m ye ulaşır. Bu bölümde Zağros'ların yapı özellikleri hâkimdir. Zağros'larda olduğu gibi, burada da birbirine paralel antiklinal ve senklinaller söz konusudur. Antiklinaller kuzey - batı - güney - doğu yönlü dağ sıralarına, araya sıkışmış senklinaller ise akarsuların tâkip ettiği uzunlamasına oluklara tekabül eder. Büyük Zap, İmadiye yakınlarından Revandız batısına kadar aş. yu. 70 km boyunca böyle bir oluğu tâkip zorunda kalmıştır. Küçük Zap'ın yukarı çığırı da aynı durumdadır. Fakat bu durum uzun süre devam etmez, Büyük Zap'ın Berat dağında yaptığı gibi, akarsular Dicle ırmağına kavuşmak üzere kıvrım mihverlerine dikey dar ve derin boğazlar açarlar. Küçük Zap'ın Dokan bendi, bu türlü bir boğazda inşâ edilmiş olup, Nisan başında taşan ırmağın bir kısım suları (bu sırada akımı 512 m³/S), çekik devrede (asgarî akımı Eylûlde 45 m³/S) Kerkük ovası batı tarafını sulamak amaciyle, Ranya ovasında 260 km² lik bir alana yayılan ve 7 milyar m³ su toplayan baraj gölünde depolanmaktadır. Sadece Diyale ırmağı, kıvrımı mihverlerinin alçaldığı bir oluktan faydalanarak dağ sıralarını dikine kesebilmektedir.

IRAK: Arma

Çoğu kışa rastlamak suretiyle yılda ortalama 500 - 1 000 mm arası yağış alan dağlık kısım, I.'ın en yağışlı ve yüksek olduğundan dolayı da, en serin bölgesidir. Dağların 1 800 m ye kadarki kısımlarında meşe, Haleb çamı gibi türlerden meydana gelen ormanların yüzölçümü 1 800 km² ye yaklaşır. Buralarda, güney I.'ın boğucu sıcaklarından kaçanların sığındıkları sayfiye köy ve kasabaları bulunur.

Zebar ilçe merkezinin kuzey - batısında paleoantropolojik değeri bilinen Şanidar mağarası verilerinin açığa vurduğu üzere, en eski çağlardan beri meskûn olan bu bölgede, sayıları 1 milyona yakın Kürt, dağ sıraları arasındaki olukların verimli tabanlarına kurmuş oldukları köylerde yaşamaktadırlar. Bu dağlık bölge halkının başlıca geçim yolu hayvancılıktır. I. keçileri (1 845 488 baş) nin yarısı (890 bin baş) burada beslenir. Hayvancılığın yanı sıra tarım da yapılır. I.'taki tütün alanları (61 bin dönüm) nın büyük kısmı (40 bin dönüm) Süleymaniye vilâyeti sınırları içindedir. Balkanlar ve Türkiye'den getirtilen tohumlarla ıslah teşebbüslerine rağmen, bölgede çok çeşitli ve düşük evsaflı tütün yetiştirilmesi dış pazarlardaki rekabet gücünü ortadan kaldırmaktadır. Tütünden başka, pamuk ve pirinç elde edilir. Nüfûs ve nüfûs sıklığı az, iskân yerleri ufak ve seyrektir. Bölümün göze çarpan merkezleri, 1932'de tamamlanmış olan Erbil - Rezaiye kara yolu üzerindeki Revandız; dağlık bölge ile plato sınırında bulunuşundan dolayı her iki bölümün ekonomik faaliyetlerini düzenleyen Köysancak ve bilhassa, temelleri 1779'da atılmış olan 48 500 nüfûslu Süleymaniye'dir. Revandız gibi Süleymaniye de İran'ı I.'a bağlayan yolları kontrolünde bulundurabileceği bir mahalle yerleşmiştir.

Yağışlı, aynı zamanda orman örtüsüne malik dağlık bölge, yerini Zaho, Dohuk, Akra, Erbil, Köysancak ve Cemcemal kasabalarından geçen bir çizginin batısında bozkır kuşağına terk eder. Nemli dağlık kısım ile çöl arasındaki bu intikal kuşağı, batıda 200 mm eşyağış eğrisine kadar devam eder. Step kuşağının Diyale ırmağı kuzeyindeki

IRAK: Yurdun başlıca ihraç meyvesi hurma

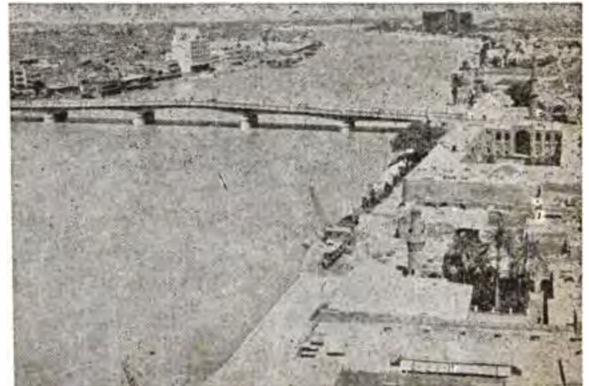
bölümü, dağların kenarındaki 1 000 m lik yükseltisini koruyamayarak batıya doğru alçalan, Dicle ve kollarıyle yarılmış bir platodur. Platonun Dicle doğusunda kalan kısmı dağlardan inen derelerin eğimin azaldığı yerde meydana getirdikleri birbiri üzerine taşmış birikinti konilerinin alüvyonlarıyle örtülüdür. Erbil bu alüvyonların ortasında, Kerkük ise kenarında yer alır. Plato sathı üzerinde yer yer dağlık bölgenin ön kıvrımları yükselir. Genellikle kuzey - batı-güney - doğu yönünde uzanan bu antiklinallerden başlıcaları Cebeli Sincar (1 458 m), Dicle'yi doğuya doğru kaydıran Cebeli Bütün (603 m), Musul'un kuzey-doğusuna rastlayan Cebeli Meklup (1 062 m) ve nihayet Cebeli Karacak (798 m) tır.

Bu kuşakta yağışlar doğudan (500 mm) batıya doğru azalır. 46 yıllık ortalamalara göre Musul'da 390,8 mm dir. Yağış azamisi Akdeniz kıyılarındaki gibi kış mevsimine rastlamakla beraber, ilkbahar yağışlarının oranı (% 35) kıyıdakilerden fazladır. Bu hal, bölgede karalılık vasfının belirmeye başladığını gösterir. Step bölgesinde kışlar (Musul'da Ocak ortalaması + 6,5 santigrat) Suriye sahillerine göre daha serindir. İlkbahar yağışları, bu mevsimin sonbahardan serin geçmesine yol açar. Nisan ortası Ekim başı arasında sıcaklık, ortalama olarak 20 santigratın üstünde seyreder ve Temmuzda 33,7 dereceye ulaşır. Yağış azalmasına karşılık artan sıcaklığın hızlandırdığı buharlaşma, ancak, köklerinde biriktirdiği su sâyesinde hayatını bahar ortalarına kadar sürdürebilen bozkır bitkilerinin yaşamasına fırsat verir. Sulu dere yatakları dışında ağaca rastlanmaz.

Yatağında bütün yıl su bulunan ırmaklardan Dicle, sınırımızdan Musul'a kadar platoya gömülmüş bir vadi içinde akar. Eğimi fazla ve daha çok yağmurla beslenen nehir, Nisanda taşar (bu esnada ortalama akımı 1 467 m^3/S). Yağış azalması ve buharlaşmanın şiddetlenmesiyle suları sonbaharda (141 m^3/S) büyük ölçüde azalır. Dicle'ye ortalama 402,8 m^3/S su taşıyan Büyük Zap'ta taşkınlar biraz daha gecikir. Her iki akarsuda sulama motopomp ile Musul - Küçük Zap arası dar bir kuşağa inhisar eder. Küçük Zap'ın kendisinde sulama, Altınköprü'den i'tibâren başlar. Bu kasabanın aşağısında ırmağın sol kıyısından ayrılan bir sulama kanalı 21 km boyunca ona paralel seyrettikten sonra üç kola ayrılarak 125 bin dönümlük bir alana hayat verir. Bu bakımdan Şattü'l - Edheym deresi fazla işe yaramaz. Zira kaynaklarını step kuşağından alan dere 8 ay kurudur. Zağroslara düşen kar ve bilhassa yağmurların beslediği Diyale, hızlı akışlı, gür bir ırmak olup Nisan başında ortalama 392 m^3/S, Ağustos ile Eylûl'de 28 m^3/S su nakleder. Irmak üzerinde Halabca güneyine rastlayan Derbendhan bendi, 1940'ta inşâ edilmiştir. Bend gerisinde 121 km^2 lik alana yayılan ve 3 milyar m^3 su bulunduran gölün beslediği 6 kanal, 330 bin dönümlük araziyi sulamaktadır.

Alüvyonlarla örtülü olan bu platolarda târih öncesine âid hüyükler (Musul'un 35 km güneyine düşen Tell Hassuna gibi), 607 târihinde Med'ler tarafından tahrip edilmiş olan Asur'ların hükûmet merkezleri Niniva, insanların bölgeye çok eskiden beri yerleştiklerini ortaya koyar. Bugün de 1 milyona yakın Türkün yaşadığı step kuşağında köyler sıklaşır. Daha çok akarsu boylarına sığınmış nüfûs, Musul - Kerkük arasında azamî değerine ulaşır. Telafer, Musul, Erbil, Altınköprü, Kerkük başlıca Türk şehirleridir. Bunlar, akarsu vâdilerinden faydalanarak İran'ı Akdeniz kıyılarına bağlayan yolları kontrolleri altında bulundurabilecekleri yerleri seçmişlerdir. Musul (330 000 nüfûslu), Bağdad'dan sonra I.'ın en büyük ve II. Dünya Harbini tâkip eden safhadaki endüstrileşme faaliyetinden en çok faydalanmış şehirdir. Musul'da iki çimento, bir şeker, ithal edilen sunî ipeği dokuyan bir fabrika vardır ve ileride demir - çelik, kimyevî madde, makine imal te'sislerinin kurulması düşünülmektedir. Sumer tabletlerinde geçen Erbil, I.'ın en eski şehirlerinden olup surlarla çevrilidir ve demiryoluna kavuştuktan sonra gelişmeye başlamıştır. Halen 19 751 nüfûsludur içme ve sulama suyunu kernizlerden sağlar. Son Asur kralı Sardanopolu tarafından kurulan ve Büyük İskender'in kumandanlarından Seleucus'un surlarla çevirdiği Kerkük, 200 000 nüfûslu olup I.'ın başta gelen bir petrol şehridir.

Bozkır kuşağı bir kış ürünü olan tahıla daha elverişlidir. I. buğdayı (1968'de 1 371 000 ton) nın % 80'i kuzey - doğudan elde edilmektedir ki, bunun en büyük kısmını step kuşak karşılamaktadır. Tahıl arasında başta gelen buğday, Musul vilâyetinde (619 bin ton) yoğunluk kazanır. Erbil ve Kerkük 100 - 150 bin tonluk istihsalleriyle

IRAK: Bağdad'dan ve Dicle Nehri'nden bir görünüş

onu tâkip eder. Arpa da aynı vilâyetlerin en önemli ürünleridir. Ancak I.'taki buğdaylar iyi cins olmadığından, çabuk olgunlaştığı için süne haşeresi tahribatından az zarar gören Pencap cinsi tohumlukların bölgede yerleştirilmesine çalışılmaktadır. Bozkır kuşağında yetiştirilen yazlık ürünler ise tütün ve sulanabilen kısımlarda tarımı yapılan pirinç ve pamuktur. Tütün en ziyade yayılma alanını Süleymaniye'den sonra Erbil ve Musul'da bulmuştur. Musul vilâyetinin sulanan kısımları, Küçük Zap'ın Altınköprü'den sonraki sol kıyıları, belli başlı pamuk ekim alanlarıdır. Dicle ve Büyük Zap kıyıları, Küçük Zap'ın aşağı çığırı aynı zamanda pirinç üretim alanlarıdır.

Step kuşağı çoğu zaman bağların geniş bir yer tuttuğu, dere boylarında çeşitli meyvelerin yetiştirildiği bir bölgedir. Musul vilâyetinde bağlık alan 6 500 km² dir. Erbil çevresinde kerhiz sistemi (dağ yamaçlarında biriken yeraltı sularını yine yeraltı kanallariyle daha aşağı seviyedeki ova yüzeyine indirme sistemi) ile sulanan bağ ve bahçelerin alanı 150 km² yi geçer, Kerkük'te geniş bağ sahalarının yanı sıra, yılda 2 000 ton ürün alınabilen 56 binden fazla hurma ağacı bulunur.

Step kuşağı kısa otlarıyle koyun beslemeye de çok elverişlidir. Kuzey - doğunun bu üç vilâyeti (Musul, Erbil, Kerkük) I. koyunlarının (1968' de 11 milyon baş) % 21'ni (2,4 milyon) elinde bulundurur. Böylece dağlık bölgedeki keçinin yerini burada koyun alır.

Bu bölgede petrol bulunabileceği fikrini ilk defa William Knox d'Arcy adında Yeni Zelanda'lı bir mâden mühendisi ortaya atmıştır. Musul civarında petrolun varlığı Alman ilim heyetlerince de anlaşılmıştır. Anadolu - Bağdad demiryolu yapımını üzerine almış bulunan Almanlar, petrol yataklarını ele geçirmek amaciyle, demiryolu hattının iki yakası boyunca 20'şer km'lik bir kuşak dahilinde mâden arama imtiyazını Osmanlı İmparatorluğundan almışlardır. Petrol sondajlarına henüz başlanmadığı bir sırada Almanlarla İngilizler arasında petrol için başlatılan mücadele, Gülbenkyan'ın aracılığıyle yatışmış ve 1912 yılında söz konusu iki devletin hissedar olduğu Türk Petrol Ortaklığı kurulmuştur. Bu ortaklık, Osmanlı hükûmetinden işletme imtiyazını alamadan I. Dünya Harbi patlak verdi. Osmanlı İmparatorluğu Mondros antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı. İngiltere bu antlaşmanın 7. maddesini bahane ederek Musul ve havalisini işgal etti. Türk Petrol Ortaklığının diğer ortağı olan Almanları safdışı bırakarak

IRAK: Kuzey - doğuda bir petrol te'sisi (Kerkük)

IRAK: Bağdad'ı su baskını altında bırakan Dicle Nehri

onun yerine Fransa'yı aldı ve 1929'da Irak Petrol Ortaklığı'nı kurdu. 1920 Ankara antlaşması gereğince, Musul bölgesi petrollerini işleyecek şirketlerden alınacak verginin % 10'u 25 yıl süre ile Türkiye'ye ödenecekti.

Bu bölgede ilk petrol Kerkük'ün 8 km kuzey - batısına düşen Baba Gurgur kuyusunda bulundu. Sondaj makinesi petrolle yüklü bir antiklinalin 507 m derinliğindeki tavanını deler delmez, gazla karışık halde petrol yükselmiştir. Baba Gurgur ile işletmeye açılan Kerkük yatağında petrol, 100 km boyundaki bir antiklinalin 400 - 1 000 m derinliğinden gelmektedir. Kuyularının ortalama günlük verimleri 2 063 ton olup, bu değer İran (1 332 ton) ve Suudî Arabistan (950 ton) daki petrol kuyularının veriminden yüksektir.

Kıyıdan uzak olması sebebiyle bir süre tam verimle çalıştırılamayan havzanın 900 km ötedeki Akdeniz'e bağlanması 1934 - 1935'te gerçekleşti. Bu târihte, Hadita'ya kadar birlikte gittikten sonra biri Hayfa, diğeri Trablus'ta sona eren ve yılda 4 milyon ton petrol nakledebilen iki boru hattı döşendi. Bu borular zamanla ihtiyaca cevap vermeyince, 1947 - 1949'da yine aynı limanlara ulaşan iki boru hattı daha döşendi ve Akdeniz'e yollanan ham petrol miktarı 10 - 11 milyon tona yükseldi. İsrail devletinin kuruluş hazırlıkları sırasında Arap - Yahudi mücadelesi, Hayfa'da sona eren borulara petrol sevkini durdurdu. Böylece Trablus'a varan iki borunun taşıyabileceği petrol miktarı 7,5 milyon tona düştü. Bu durum Suriye'nin Banyas limanında sona eren, eskilerinden daha büyük çapta bir borunun inşâsına yol açtı. Böylece ona 215 km lik diğer bir talî boruyla birleşen Musul'un Ayn Zala petrol havzasının (Musul'un 60 km kuzey - batısında) istihsali de arttı. Buna aynı güzergâhı tâkip eden, aynı çapta bir yenisi eklenmek suretiyle, yıllık taşıma güçleri 50 milyon tona çıkarılan borular, I. petrolünün (60 168 000 ton) % 63'nü veren Kerkük, % 3 oranıyle istihsale katılan Ayn Zala ve Butma yatakları istihsallerinin tamamını Akdeniz kıyılarına ulaştıracak rahatlığa kavuşturuldu.

Diyale ırmağı ötesinde step kuşağının alçak bölümü başlar. Bu kısma Zağroslardan inen Kerhe ve Karun, bol su ve alüvyon nakleder. 746 M³/S lik akımı ile Karun, Suriye topraklarındaki Fırat'tan fazla su taşır. Kerhe'nin dağ eteğinde inşâ ettiği birikinti konisi, Dicle'yi batıya itmiştir. Dicle, Amâra'dan sonra kollara ayrılır ve taşkın

suları bu kısmı bataklık hâline getirir. Bataklıklardaki geniş çeltik alanları yoğun bir nüfûsun toplanmasına sebep olmuştur. Batıda manda, İran'a doğru koyun, bölgenin hâkim hayvanıdır. Amâra, koyun (1,5 milyon baş) ve manda (92 500 baş) sayısı bakımından I. vilâyetleri içinde birincidir. Step kuşağının kuzey bölümündeki buğday üstün yerini bu kısımda arpaya bırakır. Bölgenin en önemli şehri, X. yüzyılda Türk orduları için inşâ edilmiş kışla çevresinde gelişen 53 300 nüfûslu Amâra'dır.

Stepin batısında, Basra körfezinin devamı sayılan, Fırat ile Dicle'nin içinden geçtiği bir oluk yer alır. Bu olukta vahalar akarsu boylarında yer alır. Merkezî oluk Fırat üzerindeki Hit, Dicle'deki Samara arasına çekilecek bir hat ile iki kısma ayrılır. Hattın kuzeyindeki platolar yukarı I.'a, güneyde akarsu alüvyonlarından yapılı kısım aşağı I.'a âiddir.

Yukarı I.'ın göze batan kabartısı kuzey - batı - güney - doğu yönünde 300 km seyretmesine rağmen yüksekliği 527 m yi geçmeyen Cebeli Hamrin antiklinalidir. Dicle, bunu dar bir boğazla geçer.

Fırat ile Dicle arasında kalan dalgalı platoya Cezire (= ada) adı verilir. Bu kısımda genişçe bir vadi yatağı arasına sıkışmış her iki nehir, dar boğazlara girer. Fırat - Dicle'yi platoya gömülmeye zorlayan sebeplerin başında, Basra körfezinin üzerine durmadan yığılan alüvyonların ağırlığıyle tedricen çökmesidir. Fırat'ın iki yakası boyunca uzanan 15 - 30 - 60 m lik taraçalar, teşekküllerini söz konusu alçalmaya borçludurlar.

Fırat - Dicle'nin ortalama yüksekliği 150 - 300 m olan platoda derinde akması, sulama faaliyetlerini vadi tabanlarına inhisar ettirir. Bu yüzden çok kere motopomplarla sulanan tarım alanları nehirlerin iki yanındaki dar bir şeritte yapılabilir.

Cezire'de harice akıştan mahrum kapalı havzalara rastlanır ki, en önemlisi Vadi Tartar'dır. Kışın bir miktar su taşıyan bu ırmak, güneyde tuzlu bir bataklıkta sona erer. Vadi Tartar, Fırat'tan 25 m daha yüksekte bulunmaktadır. 1956'da inşâsı tamamlanan Samara bendinden alınan sular, bugün 60 km uzunluğundaki bir kanalla Tartar depresyonuna sevk edilmekte ve bu depresyonda tarımı geliştirme imkânları aranmaktadır.

Cezire'nin güneyinde akarsuların doldurduğu, düz ve bataklık bir oluk başlar. Ramadi - Bağdad güneyi arasına çekilecek hattın yukarısı, Fırat ile Dicle'nin taşıyamayarak terk ettikleri alüvyonlardan yapılıdır. Gerçekte Ramadi - Bağdad çizgisi, Basra körfezinin prehistorik devirlerdeki kuzey sınırına tekabül eder. Fırat ile Dicle M. Ö. X - V. yüzyıl arasında, Bağdad'a birkaç km mesafeye kadar sokulmuş olan Basra körfezine ayrı ayrı yerlerde dökülmekteydi. Bu körfezin dolmasında Fırat'tan çok Dicle ile bilhassa Kerhe ve Karun ırmaklarının rolü büyük olmuştur. Bir yandan Arabista'nın Necid bölgesinden doğan Vadi - i Rummâ'nın IV. Zamanda Basra körfezine taşımış olduğu molozlar, daha yeni zamanlarda Kerhe ve Karun ırmaklarının deltalarını süratle ilerleterek Milâd yılları sırasında körfezin karşı sahiline birleşmesi, Fırat ile Dicle'nin yollarını kesmiş, bu tabiî seddin gerisinde lagünler ve bataklıklar vücut bulmuştur. Bu lagünlerden en büyüğü, etrafı saz ve kamışlarla çevrili, Fırat'tan beslenen Hammar gölüdür. Uzunluğu 130 km ye varan göl, I.'ın en büyük bataklığı olup seviyesi yıl içinde 1 - 2 m oynar.

IRAK: Bağdad'da eski şehrin görünüşünü değiştiren modern bir bölge

Dicle'nin alüvyonları getirip yığması, nehir yatağının Bağdad - El Kurna arasında Fırat'ınkinden daha yüksek olması sonucunu doğurmuştur. Bu kısımda Fırat'a doğru uzanan toprakları Dicle'den sulamak için, bentlerle su seviyesini yükseltmeğe lûzum yoktur. Alüvyonlarla çok daha yüklü Dicle kolları ise, biri Diyale, diğeri Kerhe deltasında ana ırmağı saptırmakla kalmayarak onu Fırat'a yaklaşmağa zorlamışlardır ki, halen iki nehir birbirine, arada 50 km kalacak şekilde yaklaşmışlardır.

Delta ovasının son derece düz olması, taşıdıkları alüvyonlarla mecrasını sık sık tıkayan ırmaklara bir çok kereler yatak değiştirme fırsatını vermiştir. Bu konuda çeşitli misaller verilebilir.

Akdeniz'den gelen sığ, bozulmuş atmosferik depresyonlarla daha çok kışın yağış alan (kış yağışları Bağdad'da yıllık yağışın % 50'sidir) delta bölgesinde yıllık yağış tutarları her yerde bir değildir. Bölgenin doğusunda 150 - 160 mm olan bu değerler (Bağdad'da 150,8; Basra'da denize yakınlık sebebiyle 162,5 mm) batıya doğru azalarak 75 mm ye düşer. Esasen yetersiz olan bu yağışların büyük kısmı, Toroslardan inerken ısınan Şamal rüzgârının da te'siriyle termometrenin 32 - 34 (Bağdad'da Haziran ortalaması 32,9; Basra'da Temmuz 33,8) dereceye yükselmesiyle buharlaşıp gider. Mayıs - Ekim arasında hemen hiç yağış almayan, öğleden sonra hızlanan Şamal rüzgârının toz bulutlarını kaldırdığı delta bölgesinde halk, yaz günlerinin sıcak saatlerini şirdab adı verilen yeraltı barınaklarında geçirir. Kışın güney - doğudan esen serin ve nisbeten nemli rüzgâra Şarkî adı verilir ve bu rüzgâr körfezin nemini kuzeye taşır. Fırat - Dicle oluğu sırayla bu iki belli başlı rüzgârın hâkimiyeti altına girer.

Bu çöl bölgesinden geçen Fırat'ta, Hit ile Hindiye arasında akımının % 37'sini kaybetmesi ve Hammar gölü yakınlarında akımının % 37'siyle ulaşmasına rağmen, biraz tuzlu da olsa (Eylûlde on binde 2,7) sulamaya yeterli su vardır. Dicle, Diyale ile birleşmeden biraz önce Fırat'tan daha fazla su taşır. Kol almamasına rağmen Bağdad'dan Kûtü'l - Amâre'ye kadar fazla su kaybetmez.

Fırat - Dicle ırmaklarının sulamada kullanılması târihi, Sumerlere kadar dayanır. Ancak bu konuda en ileri safhaya Abbâsîler devrinde ulaşılmıştır. Sulama kanallarını ıslah teşebbüsü ilkin kısa süren Bağdad vâliliği sırasında (1868 - 1872) Midhat Paşa'dan gelmiştir. Midhat Paşa'dan sonra işler yüzüstü bırakılmış, Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında yeniden ele alınmıştır. Kanalları ıslah ve sulama

projeleri Osmanlı hükûmetince Nil üzerindeki çalışmalarıyle ün kazanmış Sir William Wilcocks'a havale edilmişti. Bu zat, aşağı I.'ı su baskınlarından korumak ve tarım alanlarını genişletmek maksadiyle Fırat'ta Habbaniye, Dicle'de Akkar Kuf göllerinde taşkın sularının biriktirilip durulmasını sağlayacak bentler yapılmasını plânladı. Kûtü'l - Amâre'de yapılacak bent sâyesinde Dicle suları ana kol ile Şattü'l - Hayy arasında taksim edilerek asırlardır metrûk kalmış Tello ovası yeniden ihya edilecekti. Dicle'nin sol kıyısında genişçe sahaları sulayabilmek üzere Diyale üzerinde de bir bent yapılması lâzımdı. Nihâyet Fırat - Dicle'nin aşağı mecraları arasında biriken sular, kanallar vasıtasiyle boşaltılarak geniş alanlar tarıma kazanılmış olacaktı. Böylece 2,5 milyon ha lık bir alan kış tarımına, bir o kadar toprak da yaz tarımına hazır hâle getirilecekti.

Bu projenin ilk safhası olarak Hindiya bendinin inşâsına başlandı ve 1913'te tamamlanan bu bent sâyesinde Hilla ve Hindiya kanallarına Fırat'ın suları verildi. Daha güneyde iki kola ayrılarak Şamiye ve Mecâli bataklıklarında sona eren Hilla kanalının Divaniye'ye kadarki bölümü temizlendi ve kollar üzerinde talî bentler yapıldı ve böylece 125 bin dönüm arazi sulandı. Bu kısımda tahıl tarımı yanı sıra 3,5 milyona yakın hurma, binlerce nar (65 bin), portakal (47 bin) ve kayısı (20 bin) ağacı yetiştirildi. Hindiya bendine 1922 yılında yapılan eklemeler sâyesinde Fırat'ın sağ kıyısında, ona paralel seyreden Beni Hasan ve Kerbelâ'dan geçerek arta kalan suları Dibis, Bahrü'l Milh bataklıklarına boşaltan Hüseyniye kanallarına su verildi. Fırat - Kerbelâ arasında hurma (1,6 milyon), nar (340 bin), portakal alanları te'sis edildi.

Fırat'ta Hindiya bendinden sonra sulama ve taşkın kontrol maksadiyle inşa edilen Ramadi bendi, nehrin bir kısım fazla sularını Habbaniye gölüne sevk etmektedir. Ayrıca sulama kanalları etrafında tahıl, fakat bilhassa pamuk ekim alanları belirmiştir.

Diyale'nin Hamrin dağını geçerken açmış olduğu boğaza 1940 yılında inşâ edilen bent, halen Bağdad'a doğru seyreden 6 kanalı besliyor. Üzerindeki muvakkat te'sislerin iki dünya harbi arasında sabitleştirildiği bu kanallar, Bakuba çevresi ve Bağdad kuzey - doğusunda 330 bin dönümü işgal eden meyve (dut, incir, bağ, elma, portakal ve nar) bahçelerine vücut vermiştir. Bakuba, portakallarıyle I.'ta ün yapmıştır. Bu kanallar sâyesinde Sumerler devrinden beri kalabalık olan bu sahanın istihsali durmadan artmaktadır.

1943'te bitirilen Kûtü'l - Amâre bendi Hindiye'den 3 misli (630 m) daha uzundur. Dicle'nin sağ kıyısından güneye doğru sarkan Hayy ve Ducayle kanallarına bu bentten ancak kışın su verilebilmektedir. Yazın bent kapakları kanalları besleyecek tarzda açıldığı takdirde, hem Amâra civarındaki çeltik tarlaları susuzluk tehlikesiyle karşılaşmakta, hem de Basra - Bağdad arasında işleyen çatanaların

IRAK: Bağdad'da Dicle Nehri üzerinde bir köprü

IRAK: Basra'dan bir görünüş

ulaşımı fasılaya uğramaktadır. Ağustos - Ekim devresinden sonra kanallara verilen sular - 250 bini Ducayle çevresinde olmak üzere - 900 bin dönümlük tarım sahasının ihtiyacını karşılamaktadır.

Aşağı I.'ın en çok gelir sağlayan ürünü hurmadır. Sayıları 32 milyona varan hurma ağaçları, dünya hurma ihtiyacının % 80'ini karşılar. Hurma ağaçlarının yarıya yakın kısmı Şattü'l - Arab'dadır ve bu kanalın iki yanında hurmalıklar 3 km lik bir alanda toplanmışlardır. Geri kalan hurma ağaçları ırmak ve sulama kanalları civarına sığınmışlardır. Şattü'l - Arab dışında başlıca hurma alanları Kûtü'l - Amâre ve Hindiye bentleriyle sulanabilen kısımlardır. I.'ta hurmanın 130 çeşidi vardır. Hasat zamanında I. ve Arabistan yarımadasının çeşitli bölgelerinden işçiler aşağı I.'ta toplanır. I., 228 bin tonu ihraç edilen 330 bin ton hurma elde eder.

Aşağı I., memleketin pirinç üretim bölgesidir. I.'ta üretilen 324 500 ton pirincin (1968) % 84'ünü burası sağlar. Pirincin en çok yetiştirildiği kısımlar, taşkın sırasında bataklık halini alan Basra - Amara - Nasıriye üçgeni, Hilla ve Kerbelâ'dır. Daha çok memleket ihtiyacına cevap veren pirinç, ancak bâzı yıllar ihraç edilebilir.

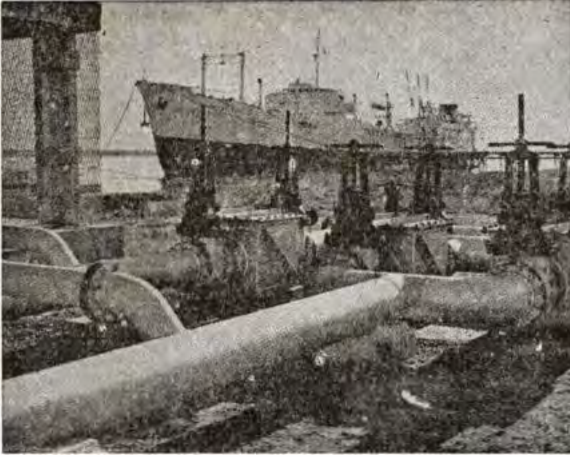
1920'den beri Japonya'ya sevk edilen pamuk, daha çok Diyale ırmağı deltası, Bağdad, Kûtü'l - Amâre, Fırat üzerindeki Ramadi bendi çevresinde ekilmektedir. Bu bölgelerin I. pamuk üretimine iştirak payları % 40'tır.

Kuraklığa ve tuzlu topraklara dayanıklı olan arpa, Mesopotamya şartlarına buğdaydan daha uygun düşer. Bu kısımda verimi de buğdayınkinin bir mislidir. I. arpası (973 700 ton) nın yarısı güneyde ve hususiyle Kûtü'l - Amâre, Hilla ve Divaniye vilâyetlerinde yetiştirilir.

Bu bölümde kendiliğinden yetişmekle beraber I. ekonomisinde rolü olan meyan kökü ve kitre gibi bitkiler de vardır. Meyan kökü Bağdad - Şattü'l - Arab arasında nehir boyunca dar bir şeride inhisar eder ve büyük kısmı Amerika Birleşik Devletleriyle Britanya'ya satılır. İlâç imalinde, sos ve turşularda kullanılan kitre zamkı, aşağı I.'ın çöl kısımlarından toplanır.

Aşağı I.'ın bataklıklarında beslenen başlıca hayvan mandadır. Memlekette manda sayısı 224 622 baştır.

I. nüfûsunun % 73'ü bu bölümde toplanmıştır. I.'ın 14 vilâyetinden 10'u, önemli şehirlerinin çoğu buradadır. Ön Asya yollarının kavşak noktasındaki hükûmet merkezi Bağdad, 762 yılında kurulmuş, Arap - Müslüman âleminin merkezi olduğu 5 yüzyıl zarfında bü-

IRAK: Basra Körfezi'nde Zübeyr petrolleri boru hattı te'sisleri

yük ölçüde gelişmiştir. Moğolların idaresinde gerileyen şehir, I.'ta petrolün bulunmasıyla yeniden canlanmıştır. I.'taki endüstri te'sislerinin % 90'ı Bağdad'dadır. Bunlar arasında yıllık üretimi 1 milyon ton olan petrol rafinerisi, 17 iplik ve dokuma, 4 nebatî yağ, 8 sabun, 4 kibrit, 4 çırçır ve 1 çimento fabrikası sayılabilir. 430 bin nüfuslu Basra, I.'ın yegâne limanıdır. Kıyıdan 113 km içerdeki şehirde, liman Ashar, modern doklar ise 6,5 km daha kuzeydeki Makil'de bulunur. 1869'da Midhat Paşa tarafından tanzim edilen Kerbelâ, dinî bakımdan önemli bir şehir olup son yıllarda bir de konserve fabrikasına kavuşmuştur.

Fırat'ın batısında vahaların da kaybolduğu çöl başlar. Çölün bir kısmı, Basra körfezi batısında bir şerit hâlinde uzanan El - Hasâ veyâ Dibdiba adı verilen ovaların devamıdır. Petrolce zengin olan bu kuşakta 1938 yılında kurulan Basra Petrol Şirketi'nin aramaları sonucu petrol bulunmuştur. 1949'da işletmeye açılan Zübeyr ve Nehr Umr, 1953'te faaliyete geçirilen Rumayle havza larının 12,3 milyon tonu aşan petrolleri iki boru hattı ile Abadan tasfiyehânesine, oradan da Fav limanına sevk edilir.

Daha kuzeyde I. - Ürdün arasında su bölümü çizgisini meydana getiren Hamad'dan Fırat'a doğru inen derelerin 30 - 50 m gömüldükleri Alvadiyan platosu bulunur. Fırat'a ulaşamayan derelerin bulunduğu bölgede yıllık yağış tutarı 50 mm dir. Kış yağmurlarını takiben yataklarında birkaç

IRAK: Basra_limanından bir görünüş

hafta suya rastlanan, taban suyunun yakın olduğu kısımlarda ılgın çalılarının da görüldüğü bu vâdiler, göçebe aşiretlerin kışın uğrak yeridir.

Petrol (I. petrol üretimi 60 168 000 ton) bir yana bırakılırsa, hurma I. (ihracatının % 27,8'i) ihraç maddelerinin başında gelir. Onu çimento, arpa, deri ve pamuk tâkip eder. Bu maddelerin başlıca alıcıları Lübnan, Çin, Kuveyt, Suudî Arabistan ve Hindistan'dır.

Buna karşılık I. konfeksiyon, çay, otomobil ve parçaları, ilâç, şeker ithal eder. Mal satın aldığı ülkeler önem sırasına göre Britanya, Federal Almanya, Kanada, Hindistan ve Seylan'dır.

Târih: *İslâm ve Türk devri.* I. kelimesinin menşei hakkında farklı söylentiler olduğu gibi, bu kelimenin kapsadığı coğrafî kavram da değişik devirlere göre farklı sahaları içine almaktadır. I. kelimesinin menşeinin eski târihî devirlerde aşağı I.'ta önemli bir belde olan Erech sitesi olduğu söylentisi yanında, orta Fars ve Pehlevî dilinde «İran» anlamına gelen Arak kelimesinden geldiği de ileri sürülmektedir. Gerçekten ilk Selçuklu devrinde Cibal (b. bk.) hâkimlerine Melikü'l - Irak unvanının verilmiş olması, bu anlamın İslâm devrinin ileri çağlarında dahi yaşamakta olduğu kanısını vermekle beraber, kelime-

IRAK: Musul'da adliye binâsı

nin Arap dilinde Urk veyâ Uruk, «su kıyısı» kavramından geldiğini ve Dicle ile Fırat ırmaklarının aşağı vâdileri boyunca uzanan ülke anlamı ile bugünkü güney I.'ın asıl adı olduğunu ileri sürmek hatalı sayılamaz. Melikü'l - Irak veyâ Irakayn deyiminin ise sadece tantanalı bir hükümdarlık ifadesi olduğu söylenebilir. Öte yandan Müslüman coğrafyacılardan Yakut'un, I.'ın anlamını «alçak ülke» olarak açıklaması, İran batı yaylası (Cibal, Irak - ı Acem) na bu adın verilmesini imkânsızlaştırır. Arap dilcilerinden el - Halil'in bu kelimeyi «kıyı memleket» olarak tarifi ise, daha doğru olarak kabul olunabilir. Yine I.'taki ilk Müslüman hâkimiyeti devrinde kurulmuş bulunan Kûfe ve Basra şehirlerine el - Irakan denilmesi, kelimenin ilk kapsadığı sahayı ifade etmektedir. Daha sonra bu kapsam gittikçe genişlemiş ve Cibal'i de içine alarak XVII. yüzyıla kadar İran batı yaylası -Media - Irak - i Acem ve aşağı nehirler vâdisi - Rafidan - Babylonia - Irak - i Arap olmak üzere ikiye bölünerek büyük bir coğrafî sahayı ifade etmiştir. Fakat Osmanlı hâkimiyetinin bu ülkeden çekildiği târihe kadar, kısmî de olsa, el - Cezire veyâ Diyar - i Rebia (b. bk.) bölgesini hiçbir zaman içine almamıştır. Yeni Orta Çağda bu nehirler vâdisine es - Savad adı da verilmekte idi. Belki bu tam bir ad olmaktan çok, I. için bir sıfat olarak kabul oluna-

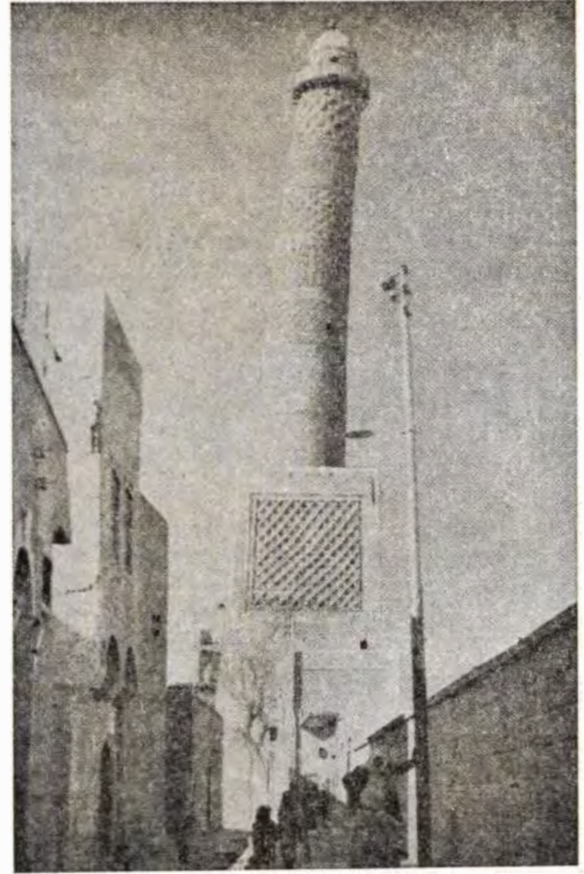
bilir. Savad, bedevîlere göre boz ve sarı çöl rengi dışında ekili arazinin görünüşü anlamını ifade ettiğine göre, iki ırmak boyunca kuzeyden güneye uzanan ve pek de geniş olmayan ekili toprak şeridinin özellikle İslâm hâkimiyeti devrinde açılan kanallar şebekesi ile mükemmel bir tarım alanı hâline gelmesinin bir ifadesi olmuştur.

Genellikle I. kelimesinin kapsadığı coğrafî alan, batıda Suriye - Badiyetü'ş - Şam, güneyde Arabistan çölleri ile Basra körfezinin kuzey kıyılarını ve Ehvaz - Hûzistan (eski Elam) düzlüğü, doğuda Zağros ve Hamrin dağları, kuzeyde ise el - Enbar'dan Tikrit'e veyâ Tikrit'ten el - Hadisiye'ye çekilen bir hatla sınırlandırılmıştır. Ancak bugün I., 1917 Sykes - Picot anlaşması, 1920 Fransa - İngiltere protokolu ve 1926 Ankara İtilâfnâmesi ile asıl I. dışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Musul ve Zor eyâletlerinin büyük bir kısmını da içine alan yeni bir ülke adı hâline gelmiş, fakat Ehvaz bölgesini İran - İngiltere İtilâfnâmesi gereğince 1921'de İran'a terk etmek zorunda kalmıştır.

Bu coğrafî oluş sonunda, Dicle ve Fırat ırmaklarının suladığı toprakların târihi, bu alanın genellikle Mesopotamya (b. bk.) adını taşıdığı İslâm'dan önceki eski târihi ve I. adını aldığı İslâm hâkimiyeti devri olarak kendiliğinden ikiye ayrılmaktadır. I. târihi, burada olgunlaşan sosyal ortamın İslâm medeniyetine kazandırmış olduğu mümeyyiz vasıflar itibariyle İslâm târihi ve dolayısı ile dünya târihi bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. I.'ın Müslümanlar tarafından kesin olarak fethini ifade eden Nihavend Meydan Muharebesi'nden i'tibâren bu ülkeye hâkim olan devletleri şöylece sıralamak mümkündür. (Burada asıl I. ele alınmıştır):

636 Kadisiye savaşı
637 Basra'nın kuruluşu
638 Kûfe'nin kuruluşu
642 - 660 Hulefa - yi Râşidin
660 - 750 Emevîler
683 - 691 Abdullah b. Zübeyr
750 - 1258 Abbasîler
935 - 949 Beridîler (Vasıt, Basra ve Ehvaz)
949 - 984 Beni Şahin (Betayih)
932 - 1055 Büveyhîler (Cibal ve Irak)
1012 - 1150 Beni Mezyed (Hılle)
1055 - 1157 Büyük Selçuklu hegemonyası
1117 - 1150 Irak Selçukluları
1194 - 1231 Hârezmşahlar hegemonyası
1258 - 1344 İlhanlılar
1339 - 1410 Celâyirliler
1392 - 1401 Timur istilâsı
1411 - 1468 Karakoyunlular
1468 - 1508 Akkoyunlular
1508 - 1534 Safevî İran hâkimiyeti
1534 - 1920 Osmanlı İmparatorluğu
1623 - 1638 İran işgali
1593 - 1645 Efrasyab oğulları (Basra)
1696 - 1749 Müntefik hareketi (Hılle - Basra)
1747 - 1831 Kölemenler hâkimiyeti
1917 - 1920 İngiltere işgali
1920 - 1932 İngiltere mandası
1921 - 1958 Haşimî Irak krallığı
1932 Irak'ın istiklâlinin tanınması
1958 Irak Cumhuriyetinin ilânı

I.'ın zengin topraklara sahip bulunması, İslâm dini vasıtası ile birleşmiş olan Arapları harekete geçiren başlıca sâik olmuştur. Hazreti Peygamber daha sağlığında Bizans ile Sasanî İran arasındaki sonsuz düşmanlığın bu iki imparatorluğu za'fa uğrattığını görmüş ve İslâmın müstakbel gelişmesini çevresindekilere ona göre işaret etmişti. Ebû Bekir ve onun halefi Ömer bu işarete göre ordularını I. üzerine sevk etmişlerdir. I. üzerine ilk hareketin Şeyban aşiretinden Musenna b. Hârise tarafından başlatıldığı, sonradan Ebû Bekr'in Halid b. Velid'i I. cephesi genel komutanlığına getirerek emrine, Bişr b. Sa'd, Ebû Numan b. Bişr, Cerir b. Abdullah v. b. gibi kıymetli komutanları katarak bu ülkeye sevk ettiği bilinmektedir. Halid, I. toprağında ilk önce en - Nibac'ı işgal etmiş, buradan el - Ubülle üzerine yürümüş ve orada da İran'a tâbi Ahmî Arap devletinin merkezi el - Hire'ye gelmişti. 634'te alınan bu şehir ile I.'a girilmiş oluyordu. Halid barış yoluyla aldığı bu şehri haraca bağlamışıı. 100 000 dirhem olan bu haraç I.'tan alınan ilk vergidir. Bundan sonra Bankiya, Anbar ve Aynü't - temr ve Tikrit'e kadar olan batı I., Halid'in kuvvetlerinin kontrolü altına girdi. Ömer halîfe olunca Halid'i Suriye'de görevlendirmiş, yerine önce Ebû Ubeyd b. Mes'ud'u tâyin etmişti. Bu komutan İran'lılarla temas eden ilk Müslüman komutandır. Ebû Ubeyd, el - Uzayb'te İranlı komutan Cabun'u bozguna uğratmışsa da, el - Cisr'de İranlı Merdanşah ile yaptığı savaşta yenildi ve şehit düştü, dağılan Arap kuvvetlerini Müsenna b. Hârise toplayarak Ülleys'e çekildi. Ömer I. cephesine Cerir'i getirdi. Bu defa Mihran komutasındaki İran ordusu ile el - Büveyb'te karşılaşıldı. Savaş sonunda Mihran öldürülmüşse de, kesin zafer sağlanamamış, Müslümanlar I.'ın ancak Araplarla meskûn el - Hire, Kesker, Sura, Felluceteyn, Barbisma, Sarat ve Aynü't - temr yörelerini kontrolleri altında bulundurmak gücünü gösterebilmişlerdi.

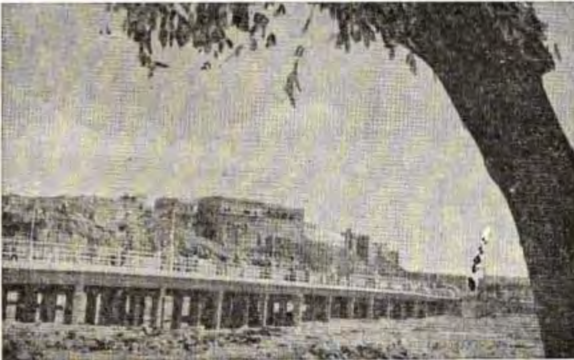
IRAK: Musul'da eğrilmiş minâresiyle târihî bir câmi

IRAK: Kerkük Kalesi ve Hasa Nehri üzerindeki eski köprü

I. cephesindeki komutanlar, başarısızlığı İran kuvvetlerinin çokluğuna hamlederek Ömer'den yardım isteğinde bulundular. Ömer bu cepheye bizzat gelmek istedi ise de, çevresindekiler buna engel oldular. Bunun üzerine Sa'd b. Ebi Vakkas bu cephe komutanlığına atandı. Sa'd, takviye kuvvetlerini beklemeden el - Uzeyb'e gelerek esasen hasta olan Müsenna'dan cephe komutanlığını teslim aldı. Bu esnada İran kuvvetleri de Rüstem komutasında toplanmakta idi. İki ordunun Kadisiye (b. bk.) de çarpışmasına kadar geçen dört aylık sürede Müslüman ordugâhı olan saha bir şehir hâline gelmiş ve Utbe b. Gazvan böylece ordugâh komutanı olarak Basra (b. bk.) şehrini bina etmişti. Müslümanların Kadisiye'de büyük bir zafer kazanmaları I. ülkesinin kendilerine açılmasına imkân verdi, kuzeye doğru hareket eden Müslüman birlikler Alantur Han'ın komutasındaki İran ordusunu Deyr - i ka'b'de yendikten sonra Kuşa'da toplanan kuvvetleri de dağıtmışlardı. Böylece Medayin (Ctesiphon, b. bk.)e giren Araplar bundan sonra kısa bir süre içinde bütün I.'ı işgal etmiş oldular. Bu işgal devam ederken Ömer'in emri üzerine Sa'd, Kûfe (b. bk.) şehrini de kurmuştu.

Müslümanların I.'ta kesin olarak yerleşmeleri ancak Nihavend savaşından sonra oldu. Numan b. Mukarrin komutasındaki İslâm ordusu burada Sasanî İran'a son ve kesin darbeyi vurmuştu. Böylece zengin I. topraklarına hâkim olan Araplar, burada bir yandan toprağın bereketi, bir yandan devam eden İran, Horasan ve Türkistan savaşlarının getirdiği zengin ganimetler dolayısı ile karışık olarak geniş ölçüde yerleştiler. Geniş iklim ve karakter farkları ile yapılan ve çeşitli Arap kabilelerini kapsayan bu yerleşme, yerli halkın İslâm dinini süratle kabul etmesi ile I. ahalisinin fikir ihtilâflarının başlıca faktörü oldu. I.'ta Medine'de tekevvün eden otoriteye karşı bir direnme duygusunun doğmasına ve beslenmesine yol açtı. Bu yüzyılda I.'ın merkezi durumunda olan Kûfe, kuruluşunun hemen ardından merkezî otoriteyi temsil eden Sa'd b. Ebi Vakkas'ı, yâni kurucusunu reddetti. Yerine gelen Ammar b. Yasir ise ortaya çıkarılan rezâlet sonunda I.'tan kaçmak zorunda kaldı. Gerek Ömer, gerek Osman, I.'ı yönetmekte tek çare olarak vâlileri süratle değiştirmekte buldular. Öyle olduğu hâlde 655'te I., Osman'a baş kaldırdı. Onun şahadeti ise, I.'ın Medine'den kopmasına vesile oldu. Başlangıçta Hazreti Ali'ye biat eden bu ülke, az sonra Ümmü'l - müminin Ayşe'nin ve yardımcıları iki büyük sahabenin peşine düşerek Ali'ye cephe aldı. Ali, ancak silâhla ve bizzat gelmek suretiyle I.'ı kendisine yeniden bağlayabildi (bk. CEMEL VAKASI). Böylece Ali, Kûfe'yi merkez edinmek suretiyle ayrılıkçı Iraklıları bir dereceye kadar kendine bağlamış, hilâfeti birinci defa bu yüzden I.'a getirmişti. Fakat bu başarı kesin olmadı. Bu kez Suriye I.'a cephe aldı. Ali'nin gelişen İslâm toplumunu dikkate almadan eski anlayış içinde giriştiği faaliyetler, ona cephe alan Muaviye'nin başarıya ulaşmasına yardım ettiği kadar, Ali taraftarlarının parçalanmasına sebep olmuş, onun şahadeti ile biten derin görüş anlaşmazlıklarına yol açmıştır (bk. ALİ, SIFFİN, HARİCÎLER). Hazreti Ali'nin şahadetinden sonra I.'ı da hükmü altına alan Muaviye, 665'te buraya Ziyad b. Ebih'i vâli olarak gönderdi. Ziyad, bu ülkenin fethinden beri ilk defa bütün I.'ı emri altına toplama kudretini gösterdi. 673'te ölünce yerine oğlu Ubeydullah geçti. Kûfelilerin davetine aldanarak yola çıkan Hazreti Hüseyin, 680'de bu vâli zamanında şehit edildi (bk. KERBELÂ). Ubeydullah aldığı tedbirlerle Kûfe'nin Hüseyin'e yardım etmesine imkân bırakmadı. Bundan sonra da Şia olanları sıkı bir baskı altında tuttu. Yezid'in ölümü üzerine Ümeyye ailesinde baş gösteren çöküntü, I.'ta kaynaşmanın tekrar başlamasına yol açtı. Bu durumdan faydalanan Abdullah b. Zübeyr (b. bk.) ince bir politika ile I.'ı ele geçirdi. Ancak Basra, 687 yılına, Muhtar es - Sakafî'nin Harura savaşında itlâf edilmesine kadar bu sergüzeştçi çete reisinin elinde kaldı. 691'de Abdullah'ın kardeşi I. genel vâlisi Mus'ab'ın ölümü üzerine I. tekrar Emevî hâkimiyetine girdi. El - Muhalleb Kûfe'yi kendi isteği ile Abdülmelik'e teslim etti. 694'te I.'a vâli olarak gönderilen Haccac b. Yusuf Sakafî (b. bk.) akıllıca ve azimli tutumu ile I.'ı bütünü ile kontrolu altına aldı. Önce saltanat dâvası ile ayaklanmış olan Abdurrahman b. el - Eş'as'ı Deyrü'l-Cemacim ve Meskin savaşları ile yenilgiye uğrattı. 702 ve-

IRAK: Kerkük Kalesi ve Hasa Nehri üstünde yeni köprü

IRAK: Kerkük'te yeni hükûmet konağı

IRAK: Kerkük'te Cumhuriyet caddesi

yâ 703'te gerek Kûfe gerek Basra şehirlerinin böbürlenmelerini ortadan kaldırmak üzere Vasıt şehrini kurdu. Bundan sonra birtakım ıslahat hareketlerine girişti. Bunlar arasında yeni paraların çıkarılması, posta teşkilâtının kurulması, I.'ın tek bir idârede birleştirilmesi, tarımın ıslahı ve yeni kanalların açılması, eskilerinin onarılması ve en son olarak I.'ta resmî dilin 705 târihinden i'tibâren Arapçaya döndürülmesi, I.'ta onun ölümüne kadar nisbî bir sükûnun yerleşmesine imkân verdi. Yalnız Haccac, mensup olduğu kuzey Araplarını, özellikle Kays boyunu tutmakla güney Araplarının, Yemenlilerin kinlenmesine fırsat vermiş olmakla itham olunur.

Gerçi onun bu tutumu Emevî iktidarının yıkılışında başlıca etkenlerden biri olmuştur. Halîfe Velid bu didişmeyi durdurmaya muktedir olmuşsa da, 714'te Süleyman'ın Yezid b. el-Muhalleb'i I.'a vâli olarak göndermesi patlamayı çabuklaştırdı.

Bundan sonra I. târihi, güney ve kuzey Araplarının çekişmeleri ile doludur. Her saltanat değişmesi güvensizliğin ve dayanılmaz tehlikelerin doğmasına yol açmakta idi. Halîfe Ömer b. Abdülâziz, Yezid'i Haleb kalesine hapsetmekle ülkede sükûnu bir parça sağlayabildi ise de, onun ölümü üzerine Yezid bu kez, 720'de Basra'da büyük bir ayaklanma başlattı. Bu kıyamı ancak Mesmele bastırabildi. I.'ta yeni bir sükûn devresi Halid b. Abdullah el-Kasrî'nin vâliliği zamanına tesadüf eder. Ancak bu vâlinin II. Velid tarafından gaddarca öldürülmesi yeniden karışıklıkların çıkmasına sebep oldu. Başlangıçtan beri Ehvaz'da başlarına buyruk olan Haricîler, 745-747 yılları arasında asıl I. topraklarını da ele geçirdiler ve I. ahalisine amansız zulüm yapmaktan çekinmediler. Bu anarşiyi II. Mervan giderebilmişse de, bu kez Abbasî tahrikçilerin Horasan'da tutuşturdukları yangını söndürmeye muvaffak olamadı. Ebû Müslim 748'de I. vâlisi Nasr b. Seyyar'e karşı kesin bir zafer kazanınca, 749'da Kûfe'deki Yemenliler ayaklandılar. Vâli İbn. Hubeyre felâketin önüne geçemedi ve Kûfe, Ebû Müslim kuvvetlerine kapılarını açtı. Bu suretle I.'ta Abbasî saltanatı başlamış oluyordu.

IRAK: Kerkük Kalesi

Hilâfetin ikinci defa I.'a gelişi bu ülkenin târihî gelişmesinde olduğu kadar iktisadî ve sosyal inkişafı ile de İslâm medeniyeti üzerinde derin te'sirler meydana getirdi. Emevîler devrinde Haccac, Halid b. Abdullah el-Kasrî ve Mesleme b. Abdülmelik, I. topraklarında bir yandan sulamayı, bir yandan da ulaştırmayı kolaylaştıran ve ülkede tarımsal gelişme ile birlikte ticarî faaliyetleri artıran kanalları inşâ ettirmekle memlekette büyük bir nüfûs yoğunluğuna yol açmışlardı. Çoğunlukla İran, Sogdiana, Hindistan ve Türkistan'dan gelen bu yeni halk, buradaki Arap efendilerle Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen kaynaşamamışlar (bk. MEVALÎ), bunlar Emevî iktidarına karşı Şi'îliği veyâ Haricîliği benimsemekle daimî bir anlaşmazlık unsuru olmuşlardı. Türkistan savaşlarının gösterdiği askerî ihtiyaç, bunların da I. dışında kullanılmak şartiyle orduya alınmaları lûzümunu ortaya çıkarmıştı. Bu suretle silâhlandırılan mevalî, az zaman içinde Emevî düşmanları için sağlam bir dayanak olmuştu. Nitekim Ebû Müslim isyanı patlak verince, Emevîler karşılarında I. halkını bulmuşlardı. Bu devirde I. Arapları ise kuzey ve güney Arapları olmak üzere parçalanmışlar ve kuzeyi Temim, güneyi de Ezd'in temsil ettiği iki fırka olmuşlardı. Bu ortam içinde iktidarı ele geçiren Abbas oğulları, 750-770 yılları arasında yeni iktidar için Kûfe şehrini merkez ittihaz ettiler. Mamafih halîfeler Kûfe halkının Alevî meşrep oluşlarını göz önünde tutarak hiçbir zaman bu şehirde yaşamadılar. Abbasîlerin ilk halîfesi Seffah, Anbar yöresinde Haşimiye'yi inşâ etti. es-El-Mansur ise Kûfe'ye daha yakın bir yerde kendi adını taşıyan bir taht şehri bina etmişse de, az sonra, 762'de, daha kuzeyde, I. târihinin en önemli merkezi Bağdad'ı kurdurdu. Bağdad bu târihten sonra 55 yıllık bir aralık hariç I.'ın daimî merkezi olmuştur. I. târihinin ekonomik ve siyasî bakımdan en parlak devri de bu târihlere tesadüf eder. İndus ve Maveraünnehir'den Atlas Okyanusu'na kadar uzanan muazzam bir imparatorluğun merkezi durumuna gelen I., az sonra Harun'un ölümü ile yeniden siyasî mücadelelere sahne olmaya başlamıştır. Emin ile Memun arasında kendini gösteren bu mücadelede Memun'un Herseme ve Tahir komutalarındaki Horasan orduları, I. topraklarında ve bizzat başşehir Bağdad'da büyük hasara sebep oldular. Abbasîler devrinde, özellikle Harun zamanında yeniden şekillenen, bu kez Acemlik ve Araplık mücadelesi şekline dökülen siyasî ihtiraslar arasında, Bermekî ailesinin ve taraftarlarının imhası ile Araplık başarıya ulaştığı hâlde iki taraf arasındaki yaklaşma unsurlarını da yok etti. Buna karşılık Acemler-

IRAK: Samerra'daki Büyük Câmi'nin dış duvarı (Ziyade)'nın kuzey-doğu köşesinde helezon biçiminde rampalı El-Melviyye kulesi (IX. yüzyıl)

IRAK: Kuzey - doğu'da önemli bir şehir ve dinî bir merkez olan İrbil'de Şâhika Tepesi

den (İran - Türk) gelen ilk darbenin, 812'deki Tahir ordusunun Bağdad'ı tahribi gösterilmektedir. Bunu 815'te yeni bir dinî hareket, Kûfe'de baş kaldıran ve Ali taraftarlarını isyana götüren Muhammed b. İbrahim yahut İbn. Tabataba ayaklanması izlemiştir. Memun'u iktidara getiren Horasan ordusunun Bağdad'a yerleşmesi, Abbasî hilâfetinde yeni bir oluşuma imkân verdi. Şi'îlik dâvâsı güden ve Abbasî iktidarına cephe alan Araplara karşı iktidarlarını savunacak yabancı askerlere dayanma fikri böylece doğdu ve Türkistan'dan geniş ölçüde Türk ithaline başlandı. Gerçi I. ülkesine ilk Türk yerleştirmesi daha 676 târihinde Ubeydullah b. Ziyad zamanında başlamış ise de, Memun ve halefi Mu'tasım bütün iktidarlarını Türklere dayamak zorunda kalmışlardı. Bunda bu halîfeleri haklı gösterecek pek çok sebep vardır. Memun'un iktidarını Bağdad'ın kabul etmemesi, şehrin muhasarası sırasında çevrilen çeşitli entrikalar ve nihayet Abbasî prensi İbrahim el - Mehdî'nin, Emin'in öldürülmesini bayrak edinerek çıkardığı ayaklanma ve Bağdad'ı zaptederek iki yıl bu şehre hâkim olması, Memun'u ve halefini başka bir dayanak aramak zorunda bırakmıştı. Böylece başlayan I.'taki Türk yerleşmesi, bundan önce Ubeydullah b. Ziyad'ın 676, Yezid b. Hubeyre'nin 749, Fazl b. Yahya'nın 755 târihlerinde yaptıkları yerleştirmelerle kabil - i kıyas değildir. Bu vâliler komutalarına girmiş bulunan bir kısım Oğuz veyâ Türkmen boylarından pek cüz'î toplulukları I.'a getirip yerleştirmişlerdir. Halbuki şimdi, Memun'la ve onu izleyen Mu'tasım'la başlayan yerleşme, bundan sonra I. târihine yeni bir yön ve recek ölçüde olmuştur. Mu'tasım, bu yeni güce dayanarak, Abbasî iktidarına cephe alan Bağdad ve güney I.'a karşı 836'da Samerra (b. bk.) şehrini kurdu ve hilâfet merkezini buraya taşıdı. Samerra 55 yıl sürece I.'ın olduğu kadar iç çözülmeye uğrayan Abbasî hilâfetinin de merkezi oldu. 865'te I. bir yandan Kûfe'de Yahya b. Ömer'in isyanı, bir yandan da Samerra'daki hassa ordusunun tahakkümünden usanan halîfe el - Musta'in'in küçük bir kuvvetle Bağdad'a dönerek kapanması, Türklerin onun yerine seçtikleri el - Mu'tez komutasında bu şehri kuşatmaları gibi bir anarşi ile karşılaştı. Musta'in'in teslim olmasından sonra Kûfe isyanı söndürülmüşse de, bu kez 871'de Basra zenci ihtilâli ile allak bullak oldu. Doğu Afrika'dan getirilen ve Basra'nın doğusundaki tuzlu topraklarda güherçile çıkarma işlerinde çalıştırılan zenci köleler, Ali evlâdından olduğunu iddia eden Ali b. Muhammed idâresinde ve kendilerine iltihak eden her çeşit çeteler ile kuvvet bulan dehşetli bir isyanı daha 869 yılında başlatmışlar, 871'de Basra'ya girerek bu büyük limanda korkunç tahribat yapmışlardı. Zenci ihtilâli ancak 883'te bastırılabildi. Bu isyan ve ondan önce Memun devrinde bastırılabilen Zut - Cat ihtilâli ile Basra ve yöresi ağır şekilde tahrip edilmiş bulunuyordu. 876'da ise Kûfe'de yeni bir Şi'î ihtilâli baş gösterdi. Ali b. Yezid bir süre bu şehre hâkim oldu. Bu esnada Samerra'daki Türk askerlerinin komutanlarının müdahalesi birtakım şikâyetlere yol açmış bulunuyordu. Bu durumda Mu'tasım'ın Samerra'daki yedinci halefi Mu'temid, kardeşi el - Muvaffak'ın komutasındaki Türk hassa kuvvetlerine bakmadan hükûmet merkezini 892 yılında yeniden Bağdad'a taşıdı. Bu târihlerde Abbasî hilâfetinin doğrudan doğruya hâkim olduğu saha ise gittikçe küçülmüş, sadece asıl I. topraklarına inhisar eder bir duruma gelmişti. Gerek Asya gerek Afrika'daki bütün vilâyetler Abbasî halîfelerine şeklen bağlı veyâ tamamen müstakil mahallî devletlere değişmişti. Abbasî halîfelerinin asıl I.'taki hâkimiyetleri dahi bir yandan hassa kuvvetlerinin Türk komutanları, bir yandan Kûfe ve Basra ahalisinin tabiatlarında bulunan nakîseler yüzünden hiçbir zaman kesinlik gösterememişti. Öte yandan İslâm hukukunda şekillenen İslâm toplumunun iyiliği, bu toplumu yönetecek ve en büyük liyakatle sevk edecek adamdan ve onun kuracağı hükûmetten doğacağı fikri, İslâm toplumunun liderinin, yâni halîfenin mutlak bir hâkimiyete sahip olması gerekliliğine dayanmakta olup, onu kısa zamanda Allahın yeryüzünde gölgesi derecesine yükseltmişti. Ancak, bu mutlak hükümdar (halîfe), çoğu defa en liyakatli değil, beşerî vahim nakîselerle malûl kişilerden olunca, kendi adına ve İslâm toplumunun iyiliği gerekçesi ile toplumu istismar eden yakınlarının, komutanlarının elinde oyuncak hâline geliyordu. Bunun sonunda I., topraklarında yapılan tarımın ve doğu ve batı ülkelerarası ticaretin meydana getirdiği büyük servetlerle birçok maceraperest ve türedinin iştihasını çeken bir ülke olmuştu. Buna bir de dinî - siyasî ihtiraslar eklenince Abbasî devri hâkimiyetinin özelliği ortaya çıkar. Abbasî halîfeleri ilk devirde dinî ihtilâfı kaldırmak için kendi kızlarını Ali evlâdından İmam Rıza'ya vermek suretiyle onu veliahd tanımak istemişlerse de, bu kez gittikçe kuvvetlenen ulemanın Sünnî mezhebini desteklemesi neticesinde bu uzlaşma fikri de bir sonuca ulaşamamıştı. Mamafih Abbasî hilâfeti kendi rengi olan siyahın yanında Ali evlâdına mahsus yeşil rengi de kabul etmiş ve böylece şeklen bir yaklaşma olmuştur. Halîfelerin Türk askerinin haiz olduğu askerî ruh ve cengâver yaradılış yüzünden Arap asıllı birlikleri ihmal etmeleri, memlekette birtakım zorbaların türemesine de yol açtı. Zamanla halk silâh taşımak kabiliyetini terk etti ve bütün iktidar bu askerî gücün eline geçti. Halîfenin etrafında olanlar arasında iktidar mevkii, yâni emirü'l - ümeralık (başkomutanlık) için bitip tükenmeyen mücadele ve rekabetler devam ederken 906'da Karmatlar batı I.'ı işgal ettiler. Bu suretle I. ilk defa dıştan gelen bir baskı ile karşılaşıyordu. Karmat baskısı 923'te bu kez Basra'da kendini gösterdi. Karmat baskısından bunalan halîfe, kendi birliklerinin za'fı karşısında dıştan bir yardım almak zoru ile karşılaştı. 945'te Cibal'de teşekkül eden yeni bir hegemonyaya ister istemez boyun eğdi. Kudretli Büveyh hükümdarı Adudü'd - devle'nin Bağdad'a girmesi ile I., yüz yıl boyunca Media'ya tâbi bir eyâlet durumuna düştü. Halîfenin cismanî hâkimiyeti elinden tamamiyle alındı. Fa-

kat Büveyhîlerin Şi'î temayülleri ülkede büyük ihtilâtlara yol açtı. Hele Adudü'l-devle'nin 983'te ölümü bütün I.'ta anarşiye sebep oldu. Bir yandan Büveyhî ailesi fertleri arasındaki çekişmeler, öte yandan Sünnîler, Şi'îler, Türkler ve Deylemliler arasında bitmez tükenmez mücadeleler ve bunun neticesinde kendini gösteren soygun ve yağmalar I.'ta huzuru ortadan kaldırdı. 986'da Karmatlar üçüncü kez I.'ı tahrip ettiler. Bu sırada 997'de Ukaylîler Kûfe'ye girmiş ve bütün güney I.'ı ellerine geçirmişlerdi. Bu anarşi ancak halîfe Kaim bi-emri'llah'ın veziri İbn. Müslime'nin Tuğrul Beyi I.'a davet etmesi ile son buldu. Böylece I. genellikle 1920 târihine kadar sürecek olan Türk yönetimine girmiş oldu. Gerçekte bu târihi Musta'in devrine, 865 târihine kadar geriye götürmek de mümkündür. Ancak, 865-945 târihleri arasındaki devreyi Abbasîler adına bir icraat safhası olarak kabul etmek, 945-1055 yılları arasındaki bölümü de Sasanî İran hâkimiyetinden sonra ilk Müslüman-İran hâkimiyeti olarak değerlendirmek, 1055-1258 yıllarını Türk vesayet devri adıyla anmak, kısa süren iki Safevî hâkimiyet süresini dahi 1508-1534 ve 1623-1638 mezhebî ayrılığı bir yana koyarak Türk devresi içinde mütalâa etmek yerinde olur. Tuğrul Bey'in 25 Aralık 1055'te Bağdad'a girmesi ile açılan bu yeni devrede hilâfet kesin olarak cismanî gücünü Sultanü'l-magrib ve'l-maşrik unvanını iktisap etmiş bulunan Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu otoritesine teslim ediyor, İslâm imparatorluğu laik bir sisteme yöneliyordu. Bundan sonra sadece halîfe en-Nasır li-dini'llah (1180-1225) Selçuklu otoritesinin za'fından faydalanarak yeniden cismanî hâkimiyetin yanı başında bir hegemonya kurmak arzusuna kapılmışsa da, bundan sonra hilâfet dünyevî hâkimiyetin yanı başında bir nevi dinî otorite hâline gelmiş, Moğol istilâsından sonra Mısır'da Baybars eliyle yeniden kuruluşunda, bu müesseseye Tuğrul Bey'in vermiş olduğu yeni hüviyet aynen muhafaza edilmiş, 1517'den sonra Osmanlı imparatorlarınca şeklen temsil edilmekle beraber, bu imparatorlukta bile Bâb-i meşihatçe ifa ve ifade olunan, ulema ile temsil edilen ikinci derecede ve yardımcı bir otorite olarak kalmıştır. Türk hâkimiyetinin yerleşmesinden sonra 1059'da Türk olmakla beraber Büveyhîler hizmetinde bir komutan olan Arslan Besasirî, Vasıt'ta Fatimî halîfesi el-Mustansır adına hükûmet etmeye başladı. Tuğrul Bey, Sünnî mezhebinin savunucusu olarak bu sergerdenin faaliyetlerini süratle bastırdı. Bundan sonra Selçuklu otoritesi Şi'î hareketlerine kesin olarak cevaz vermedi ve Şi'î'lerin Bağdad civarındaki bazı kutsal yerler dışında yerleşmelerine, ev, toprak, çiftlik almalarına ve ticarethâne kurmalarına engel olundu. Kut ve Vasıt'ın kuzeyinde bunların yerleşmeleri kesin olarak yasaklandı. Bu politika Osmanlı hâkimiyetinin I.'tan çekildiği târihe kadar Safevîlerin geçici hâkimiyetleri hariç, bütün Türk devletlerince aynen uygulanmıştır. Bu sırada terk edilen Vasıt'ın yerine 1101'de Hılle'yi kuran ve burada mahallî bir Arap hâkimiyeti vücuda getiren Mezyed oğullarına karşı Selçukluların tutumu, büyük sultanın yüksek otoritesine karşı baş kaldırmamak şartiyle bu beyliğin iç işlerinde kendi kendini yönetmesi ve Betayih'in bataklık bölgesinde aşayiş ve sükûnu sağlaması şartları ile özgürlüklerini tanımak oldu. Böylece çölden gelecek Arap kabile baskınlarına karşı bir yerleşik Arap direnişi meydana getirilmişti. Bağdad'da ise tâyin ettikleri bir genel vâli (şıhna, şahna, b. bk.) ile I.'ın güvenini sağlamışlar, Abbasî halîfesinin Türklerden ibaret olan ordusunu, Büyük Selçuklu ordusunun bünyesi içine almışlar, Büveyhîlerin kuvvetlerini ise tamamiyle dağıtmışlardı. Büyük Selçuklu sultanları hükûmet merkezi olarak Rey'i, onların vasalleri olan Mülukü'l-Irakayn, yâni Cibal ve I. sultanları (I. Selçukluları) ise Isfahan ve Hemedan'ı hükûmet merkezi hâline getirmek suretiyle yüzyıllardan beri Bağdad'da oluşan siyasî ihtirasların yer değiştirmesine de fırsat verdiklerinden bundan sonra Moğol istilâsına kadar I. nisbî bir sükûna kavuşmuştu. Büyük Selçuklu sultanlarından Melikşah Bağdad'ı sevmiş, hayatının son yıllarında burasını kışlak olarak hazırlatmaya başlamışsa da, ölümü ile bu tasarı yarım kalmıştır.

Melikşah'ın ölümünden sonra önü alınamayan taht mücadeleleri yüzünden bu büyük Türk imparatorluğu dört kısma bölününce, I., Horasan'la birlikte asıl Selçuklu imparatorluğunun bir devamı olarak kabul edilen ve Horasan Selçukluları adı ile anılan yönetim içinde kalmıştı. Büyük Selçuklu hükümdarı sultan Muhammed'in ölümü üzerine tahta çıkan Sultan Mahmud, 1119'da Save'de amcası Sencer'e mağlûp olunca, ülkenin batı yönü I., Cibal ve Azerbaycan'ı muhafaza etmiş ve Sencer'in üstün hâkimiyetini kabul ederek I. Selçuklularını kurmuştu. Bu devlet de büyük Selçuklu imparatorluğunun malûl olduğu hastalıklardan muzdaripti. Bizzat kendisi I.'ta halîfe el-Müsterşid ile geçinememekte, bu da I. içinde ve özellikle Bağdad'da yerlilerle Selçuklu kuvvetleri arasında kanlı kavgaların çıkmasına sebep olmakta idi. Gerçekte bu kanlı mücadelelerin asıl kaynağı, Tuğrul Bey zamanından beri yetkileri sadece dinî konulara inhisar ettirilmiş bulunan halîfelerin Selçuklu hanedanı arasındaki taht mücadelesinden istifade ederek yavaş yavaş I.'ta bir hilâfet saltanatı, yâni dünyevî bir hükûmet kurma çabaları idi. Bunun ilk mümessili adı geçen halîfe el-Müsterşid bi'llah (1118-1135) tır. Yeni kurulan Hemedan hükûmetini hiç olmazsa tehdit edebileceğini zanneden bu halîfe, aradaki kardeş kavgalarını da kızıştırmakta idi. Bunun üzerine Mahmud'un halefi Mes'ud Bağdad'a yürüyerek halîfeyi bu şehri terke mecbur etti (Temmuz 1133). el-Müsterşid çevresine topladığı kuvvetlerle Sultan Mes'ud'la savaştı ise de, 1135'te olan çarpışmada halîfe ordusunun çoğunluğunu teşkil eden Türk askerleri, kendi soydaşlarına kılıç üşürmediklerinden yenilgiye uğradı ve esir alınarak Meraga'ya götürüldü. Orada Sultan Mes'ud'la Tuğrul Bey'in koymuş olduğu esaslar dahilinde bir anlaşma yaparak I.'ın cismanî idâresini I. Selçuklu sultanlarına devretti. Fakat az sonra bir Batınî tarafından öldürüldü. Yerine geçen er-Raşid bi'llah'ı ise Sultan Mesud tanımadığından o, hilâfet makamını terk etti ve el-Müktefi ancak bu suretle, yâni Selçuklu otoritesi altında halîfe oldu.

Mes'ud'un ölümünden sonra Selçuklu hilâfet mücadelesi yeniden kızıştı. Mes'ud'un oğlu Melikşah'ı bertaraf eden Sultan Mehmed 1154'te Hılle, Kûfe, Vasıt ve Tikrit'i ele geçirerek saltanatını ilân eden halîfe el-Müktefi ile uğraşmak zorunda kaldı. 1155'te Bağdad'ı kuşattı ise de, bir başarı elde edemeyince I., yeniden Abbasî ailesinin yönetimine girmiş oldu. Mamafih bu devirde halîfeler I. Selçuklu sultanlarının otonom vâlileri olmaktan ileri geçemediler. Ancak halîfe en-Nasr li-dini'llah (1180-1225), Sultan Tuğrul ile Atabey Cihan Pehlivan arasındaki mücadeleden istifade ederek Bağdad'daki Sultan sarayını yıktırmak suretiyle I.'ta tam istiklâlini ilân etti. I. Selçuklu devletinin son mümessili Sultan Tuğrul'un bu sırada 1194'te

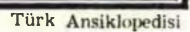
IRAK

Zaho
Ninova
Erbil
MUSUL
Süleymaniye
Kerkük
Asur
Fetha
Diyale
Dicle
Sâmerra
Hanikin
Tartar gö.
Hadise
Ba'kuba
Fırat
BAĞDAD
Ramadi
Wadi Horan
I R A K
Ar-Rutba
Wadi Gadaf
Babil
Ak-Kut
Kerbelâ
Al-Hay
Bâdiyetüş-Şâm
Nuhayb
Necef
Divaniye
Amare
Wadi Ubayyıd
Semâve
Nasıriye
Ur
Hammar gö.
BASRA
Bsaiya
Vadi Batin
35
40
45
30

Ölçek : 1 : 6 000 000

50 0 50 100 150 200 km.

200 0 200 500 1000 2000 3000 4000 m.

Rey civarında Sultan Alâeddin Tekiş'e karşı, son anlarda bütün adamlarının kendisini terk etmesi üzerine, tek başına büyük bir şecaatle çarpışmak suretiyle öldürülmesi sonunda I. da Hârezmşahlar hegemonyasına girmiş oldu.

Hârezmşahların I.'taki politikası Selçuklu imparatorluğunca tanzim ve tespit edilen ve I. Selçuklularının son devresinde bu devletin za'fı dolayısı ile uygulanamayan politikanın devam ettirilmesi olmuştur. Halîfeler tekrar kendilerine tahsis olunan ödenekle dinî görevlerine avdet ettiler ve Bağdad şahnası (bunların ilki Aytigin'dir) bütün I.'tan sorumlu bir şahsiyet durumuna tekrar yükselmiş oldu. Böylece el - Müsterşid'in başlattığı, el - Müktefi'nin geliştirdiği ve en - Nasır'ın 1179 - 1194 yılları arasında gerçekleştirdiği istiklâl bu târihte ortadan kaldırılmış oldu. Hârezmşahlar devrinde en önemli hâdise, 1225'te çölden gelen Arap kabilelerinin Basra'ya yaptıkları baskın olmuştur. Bu yağmacı Araplara karşı Bağdad'dan gönderilen kuvvetler bir sonuç alamamışlar ve Basra'da yapılan çarpışmalar bu şehirde büyük zayiata sebep olmuştur. Fakat az sonra I. yeni bir istilâ ile sarsıldı. Selçuklu hegemonyası altında ezilen Şi'îler, bu kez kendilerine Sünnî Türklerin düşmanı putperest Moğolları buldular. Bu sebeple Moğol istilâsı I.'ta geniş akislere ve temelden değişikliklere sebep oldu. Bu istilâ Sünnî unsuru ortadan kaldırma gayesine matuf olduğundan I.'ta yüzyıllardan beri kurulmuş bulunan ve tarımı geliştiren rejimi, onun başlıca can damarı olan kanalları, Selçuklu ikta sistemi ile gelişen tarım köylerini tahrip etti. Böylece I., yüzyıllardan beri sahip olduğu büyük zenginliği bir anda kaybederek gittikçe çölleşti ve bunu genel bir za'f ve fakirlik izledi. Moğolların 1221'de Maveraünnehir ve Horasan'a inmeleri, Bağdad halîfesinin tutumunu derhal değiştirmiş ve Hârezmşahlara karşı cephe almasına sebep olmuştu. Hârezmşah Sultan Muhammed'in ölümü üzerine Moğol savaşına karşı bayrağı eline alan Celâleddin Mengüberdi'nin 1224'te halîfe en - Nasır'a yaptığı müracaat, bu halîfenin kısa görüşlülüğü yüzünden reddedilmişti. Buna kızan Celâleddin, bunun üzerine I. üzerine yürüdü. Halîfe her ne kadar onu durdurmak üzere elindeki kuvvetleri Hârezmşah'a karşı göndermişse de, bunlar yenilgiye uğradılar ve Celâleddin Bağdad önüne kadar gelerek bu yöreyi yağmalamak suretiyle halîfeyi cezalandırdı. Halîfe ile Hârezmşah bundan sonra dost olmuş, halîfe el - Mustansır, o zamana kadar bütün istek ve ısrarlarına rağmen, ona göndermediği saltanat hil'atını ve dinî unvanını vermişti. Ancak bu geç tedbir, onun Çarmagun Noyan önünde, 1231'de yenilmesini önleyemedi. Celâleddin'in ara yerden kalkması ise I.'ı, onun başşehri Bağdad'ı ve 750 târihinden beri devam eden Abbasî hilâfetini korkunç bir tehlike ile karşı karşıya getirdi. Mönge Kağan tarafından İran'a atanan Hülegü, 1253 - 1255 târihlerinde Mısır'ı hedef alan büyük seferine çıktı. Moğolların karşısında yegâne mukavemet unsuru olan Sünnî Türklere karşı Şi'îleri destek olarak kullanan Moğollar, matematikçi ve astronom Nasireddin Tusî ve bizzat halîfenin veziri Ebû Talib Muhammed İbn. Alkamî'nin şahıslarında iki yardımcı buldular. Halîfe ile yapılan müzakereler bu yüzden bir sonuç vermedi ve Hülegü Herat, Fars gibi bölgelere yürümeyi geriye bırakarak Bağdad'a doğruldu. 10 Şubat 1258 günü Bağdad düştü. Her ne kadar bu şehir Hülegü tarafından hükûmet merkezi olarak düşünülmekte olduğundan fazla bir tahribata uğramamışsa da, bütün I., özellikle Şi'î rehberlerin yardımı ile geniş bir tahribata uğradı. Terk edilen tarım alanlarını ve kanalları kısa bir zamanda kaplayan kumlar, Selçukluların, burada iki yüzyıldan beri tevarüs ederek geliştirdikleri I.'ın tarım zenginliğini yok etti. İlhanlı hükümdarlarının, Sünnî Müslümanlığın her çeşit düşmanları, Nasturî (Hülegü'nün gözde eşi Dokuz Hatun), Buddhist (bizzat Abaka Han), Yahudi (Sadü'd - devle, Argun Han'ın veziri) ve Şi'îlerle yönetmeğe kalktıkları bu topraklar, az zamanda bu çeşitli doktrinler ve tutumların meydana getirdiği krizler sonunda perişan oldu. Geyhatu'nun ortaya çıkardığı kâğıt para sistemi, bu kez ticarî hayatın iflâsına sebep oldu. İktisadî düzenin alt üst olması, tahripten kurtulabilen tarım hayatının dahi çökmesine, birçok yerlerin ıssızlaşmasına, hayatın pahalılaşmasına ve memleketteki genel çöküntüyü hızlaştırmasına yol açtı. Bu sırada 1295'te tahta çıkan Gazan Han, ilk tedbir olarak Sünnî İslâm mezhebini kabul etti. Böylece I. halkı yeniden canlanmaya ve bozulan şartları yeniden meydana getirmeye başladı. I.'ta bozulan kanalların yeniden açılması için bu han bizzat meşgul oldu. Fakat bu anlayışsız devrede eski Basra, kuruyan kanallar yüzünden terk edilmiş ve eski el - Uballa (bugünkü Aşşar) yöresine taşınmak zorunda kalmıştı. Gazan'ın 1304'te ölümü, onun başladığı restorasyonun durmasına ve yerine geçen Ölceytü'nün Şi'îliği benimsemesi ise, memlekette kanlı mücadelelerinin başlamasına sebep oldu. Durumu, Sünnîliğe dönen Ebû Said bir parça kurtardı ise de, I. bu hükümdar zamanında, Tebriz, Meraga ve Sultaniye'de oturan İlhanlı hükümdarlarından ayrılmaya ve Bağdad'ı merkez ittihaz eden bir Moğol boyunun, Celâyirliler (b. bk.) in başkanı Hasan Büzürg'ün yönetiminde yeni bir ülke olmaya yönelmişti.

Celâyirli devri, I. için yeniden bir kalkınma devri oldu. Onların yönetiminde Bağdad tekrar onarıldı ve önemli bir ilim merkezi oldu. Bu devirde I.'a yerleşen Türkler artık memleket nüfûsunun yarısını teşkil edecek bir seviyeye ulaşmış ve Türkçe resmî dil hâline gelmişti. Sultan Ahmed'in giriştiği onarım ile I. eski mazisini aratmayacak bir aşama göstermişti. Karakoyunlularla bir süre dostluk kuran bu hükümdar, az sonra doğudan gelen Timur istilâsı ile karşılaştı. Timur 1393'te Bağdad'a bir dost hükümdar gibi girmişse de, Mısır'a, Sultan Berkuk'a iltica eden Sultan Ahmed'in buraya tekrar dönmesi üzerine, 1401'de ikinci gelişinde bütün korkunçluğu ile Bağdad'ı tahrip etti ve Bağdad'ın önemini, nüfûsunu, servetini kaybetmesi gerçekte bu istilâ ile oldu. 1405'te Timur'un ölümü üzerine tekrar Bağdad'a giren Sultan Ahmed, az sonra Karakoyunlu Kara Yusuf Beyle eski andlaşmasını bozdu. Bunun bir sonucu olarak da 1410'da Azerbaycan'da yenilgiye uğratılarak yakalandı ve öldürüldü. Bağdad bu suretle Karakoyunlu egemenliğine girdi (1411). Bu durum karşısında Şah Velid'in eşi Tandu Hatun, Timurlu Şahruh'un yardımı ile Vasıt, Basra ve Şuster'de Celâyirli devletini devam ettirmeye muvaffak oldu. Ondan sonra iş başına geçen Sultan Ahmed'in torunu Hüseyin, güney I.'ta bir süre hükümdarlık etmişse de, Karakoyunluların saldırılarına dayanamadı ve 1431'de 7 aylık bir kuşatmadan sonra Hille'nin düşmesi üzerine öldürüldü. Böylece I.'ta Karakoyunlu devleti yönetime el koymuş bulunuyordu. Tebriz'den iki konak uzakta Esed köyünde, Ağustos 1410'da Akkoyunlulara yenilen ve esir düşen Sultan Ahmed, I.'ı Kara Yusuf'un oğlu Şah Muhammed'e bırakmak zorunda kalmıştı. Bu anlaşma gereğince I.'a tâyin olunan Şah Muhammed, Nisan

1411'de Erbil'den hareket ederek Bağdad'a girdi ve kısa zamanda bütün I.'ı ele geçirerek burada Karakoyunlu devletinin bir şubesini kurdu. Ancak onun bu hareketi, babasının kendisini cezalandırmasına sebep oldu. 1419'da Bağdad önüne gelen Kara Yusuf, oğlunu şehirden çıkmaya zorladı, onun teslim olması üzerine, bütün mallarını müsadere ederek yerine diğer oğlu İspend'i tâyin ettiği söylentisi varsa da, gerçekte Şah Muhammed bu ceza ile kurtulmuş, İspend ancak babasının ölümünden sonra 1422'de Bağdad'a giderek kardeşine sığınmıştır. Bir süre sonra ise, kendini güçlü hisseden İspend, 1425'ten itibâren baş kaldırmış, Bağdad çevresini ele geçirdikten sonra 1431'de Celâyirli ailesinin son temsilcisi Sultan Hüseyin'i Hılle'de öldürerek Vasıt yöresini de zaptetmişti. Bir süre geçince de bir gece baskını ile Bağdad'a girerek (Nisan 1433) kardeşi Şah Muhammed'in buradan kaçmasına sebep olmuş, Bağdad'ın bu eski hükümdarı 1434'te Hanekin civarında Şeyhan'da Emir Baba Hacı tarafından yakalanarak öldürülmüş, böylece İspend 1445 te ölünceye kadar 12 yıl I.'a hâkim olmuştu. Bu süre içinde İspend, egemenliğini Basra ve Huveyze'ye kadar genişletmek suretiyle bütün I.'ın hükümdarı durumuna yükselmişti. İspend ölürken, tek oğlu Fulad'ın yaşça küçük olmasını göz önünde tutarak yeğeni Elvend'in hükümdarlığa getirilmesini vasiyet etmişse de, komutanları bu vasiyeti tutmamışlardır. Bunun üzerine Cihan Şah'ın yanına kaçan Elvend, onu Bağdad üzerine yürümeye ikna etmiş, Cihan Şah 7 aylık bir kuşatmadan sonra şehre girmişti. Bu durumda Fulad, Akkoyunlu beyi Cihangir'e sığınmak zorunda kalmış, böylece Akkoyunluların I. konuları ile meşgul olmalarının başlıca sebebi olmuştu. Cihan Şah'ın Bağdad'a vâli olarak tâyin ettiği oğlu Pir Budak da, az sonra baş kaldırmış, fakat babası onu yakalatarak öldürtmüştür. Ancak Cihan Şah'ın 1467'de bir Akkoyunlu baskını sonunda öldürülmesinin bir sonucu olarak I. da bu yeni Türk hâkimiyetini kabul etmişti. Son zamanlarda Karakoyunlular hakkında yayınlanan eserlerde bunların Şi îliği benimsedikleri, hattâ İspend'in açıkça Şi'î olduğu, on iki imam adına hutbe okutup para bastırdığı ileri sürülürse de, bunun genellikle bütün Türk devletlerinde kendini gösteren bir ehl-i beyt sevgisinin büyütülmüş ifadesi olacağı söylenebilir. Asıl kaynaklarda onların bu şekilde bir tutumları açıklanmadığı gibi, paralarında da dört halîfenin adları bulunmaktadır. Mamafih, bu devleti meydana getiren boylar arasında Şi'î itikadında olan ve Erdebil tekkesine bağlı kalanlar da vardı ki, bunlar daha sonra Şah İsmail'in dinî bir devlet kurmasında ona yardımcı olacaklardır. Bk. KARAKOYUNLULAR.

Akkoyunlular, kendinden önce gelen devletler kadar da istikrarlı olamadılar. Bu iki büyük Türk boyu arasında gelişen rekabet, gerek Doğu Anadolu, gerek I.'taki Türk unsurunun üzerinde olumsuz etkiler yapmıştır. Önce bu iki boy arasındaki mücadele, bu bölgedeki gelişmeyi durdurduğu gibi, birçok şehir ve kasabaların da tahribine ve iktisadî hayatın durgunlaşmasına sebep oldu. Bu kanlı mücadele kabile düşmanlıklarından daha şiddetli bir asabiyete, din veyâ mezhep ayrılıklarına ihtiyaç gösterdi. Sünnî-Şi'î rekabeti böylece muhteris komutanlar ve şeyhler tarafından bir kere daha halk yığınlarına intikal ettirilerek Selçuklu istilâsından beri, nasıl bir iktidar gelirse gelsin, bir bütün teşkil eden I., Doğu Anadolu ve Azerbaycan Türklüğünü parçaladı. Azerbaycan'ın Şi'îleşmesine karşılık, Doğu Anadolu genellikle Sünnî kaldı. I.'taki Türklük ise bu iki zıt kardeşin baskısı ile gittikçe zayıfladı. Karakoyunlu devletinin yıkılması üzerine bu devlete bağlı boylar, Akkoyunluların takibinden kurtulmak için İran'a çekilmek zorunda kaldılar. Bu boşaltmayı, daha sonra Uzun Hasan Beyin hükûmet merkezini Amid (Diyarbakır)'den Tebriz'e taşıması sonucunda kendine bağlı boyları İran'a yerleştirmesiyle I. ve Doğu Anadolu'daki Türk varlığının biraz daha zayıflamasına sebep olan göç takip etti. Bu suretle Ustaclu, Şamlı, Rumlu, Musullu, Hendeli, Tekeli, Bayburtlu, Çapanlı, Karadağlı, Karamanlı, Dulkadir, Varsak, Afşar, Bayat ve Kaçar gibi Karakoyunlu veyâ Akkoyunlu ulusunun boy ve oymakları ile Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki rekabette muhalif duruma düşmüş bulunan boy ve oymakların halkı, Şeyh Haydar ve oğlu Ali ve nihayet Şah İsmail tarafından beslenen dinî heyecanlarla yeniden bir hamle yaptılar. Şah İsmail 1503'te Elvend Beyi Tebriz'den kaçırtarak dinî şeyhlik makamı ile dünyevî saltanatı şahsında birleştirmiş ve az sonra 1508 yılında Bağdad'a girerek I.'ta Şi'î mezhebini yeniden hâkim duruma getirmişti. Ancak, Şah İsmail'in Akkoyunlu hanedanına beslediği gayz ve kin, Akkoyunlu boylarının bir kısmının Osmanlılara iltica etmelerine sebep oldu. Bunlar Doğu Anadolu'nun yüksek yaylasından Basra'ya kadar nesilden nesile sipahi ve beyzade olarak Safevîlerin ve onların hizmetindeki Türk askerlerinin amansız düşmanları olarak kaldılar. Bu bölge, 1221'den beri iki yüz yıl boyunca istilâdan istilâya düşmesinin bir sonucu olarak, temelden parçalandı. Osmanlıların 1622'ye kadar devam ettirdikleri birleştirme gayretleri de bir sonuç vermedi. Böylece Büyük Selçukluların İran yüksek yaylası ile Doğu Anadolu yaylası üzerinde meydana getirdikleri Türk yığınağı dağılmış oldu. Bunun bir sonucu olarak da bu yığınaktan beslenen Batı Anadolu, I. ve Rumeli bölgelerindeki Türkleşme yavaşladı, zayıfladı ve durdu. Şah İsmail'in I.'taki hâkimiyeti ise bir kesinlik sağlamamış, burası az sonra Musullu boyunun beyi Zülfikar Han'ın nüfûzu altına girmişti. Zülfikar Han'ın 1529'da Şah Tahmasp'la arasının açılması hâdisesi ise I. târihinde yeni bir devrenin başlangıcı olmuştur. Zülfikar Han, Osmanlı padişahı Sultan Süleyman adına hutbe okutmak, para bastırmak suretiyle Osmanlı egemenliğini tanımakla bu büyük imparatorluğu harekete getirmiş oluyordu. Gerçi Şah Tahmasp, padişahın Alman seferinde bulunmasından da faydalanarak aynı yıl yaz aylarında Bağdad önüne geldi. Zülfikar Han savunma tedbirleri alırken, Tahmasp tarafından kandırılan kardeşlerinin ihaneti sonunda öldürüldü. Şah buraya Tekeli Mehemmed Han'ı vâli tâyin etti. Ama bu gayret, Divan-ı hümâyun tarafından kabul edilmedi. Böylece, Bağdad'ın kurtarılması fikri İstanbul'da gelişti ve 28 Kasım 1534'te Bağdad eşrafı, daha önce Tekeli Mehemmed Han'ı şehirden çıkarmış bulunduklarından, şehrin anahtarlarını İzvornik sancak beyi Cafer Bey aracılığı ile Cihan Padişahı Sultan Süleyman'a takdim ettiler. Serasker İbrahim Paşa, bugün şehre girdi ve herhangi bir yağma ve tahribe meydan vermemek için, Osmanlı ordusunu 1055'te Tuğrul Beyin yaptığı gibi, şehre sokmadı. Kanûnî, Câfer Beye 500 duka altını müjde bahşişi vermiş ve 30 Kasım'da Bağdad'a girmişti. Fuzulî, bu târihî olayı 70 beyitlik kasidesi ile alkışlamış ve günde 9 akça emeklilik ulûfesi almıştı:

Geldi burc-i evliyâya pâdişah-i nâmdâr

Kanunî, dört ay bir gün kaldığı bu şehirde, I.'ın yeniden tahririni yaptırmış, timar ve zeamet sistemini I. Türkleri için de teşkilâtlandırmış, geniş onarım işlerine gi-

rişerek İmam - i Azam türbesini, Şeyh Abdülkadir Geylanî imâretini ihya ettirmiş, Kerbelâ'nın can damarı olan Hüseyniye kanalını açtırmış, Hazreti Hüseyin, Hazreti Abbas ve ve Ali türbelerini tamir ettirmiş, Osmanlı hâkimiyetini I.'ta kesin olarak tesis etmiştir.

I.'ın Osmanlı yönetimine girmesinde hiçbir ciddî mukavemet görülmemiştir. Basra hâkimi Raşid'in Bağdad'a gelip pâdişahın elini öperek mutavaatını bildirmesine karşılık, ocaklık olarak ve sadece Bağdad beylerbeyliğine tâbi olmak şartiyle bu bölge kendisinde bırakılmıştı. Böylece I., Bağdad beylerbeyliği adı altında Osmanlı İmparatorluğunun bir eyâleti hâline getirilmiş ve Türklerin, Selçuklu imparatorluğundan sonra kurdukları bu imparatorluğun ilk vâlisi ve Aytigin'in halefi olarak Diyarbakır beylerbeyliğinden ayrılmış bulunan Uzun Süleyman Paşa emrine verilen 2 000 tüfekli yaya ve yeteri kadar topçu, top arabacı maiyet kuvvetleri ile ilk Bağdad beylerbeyi olmuştu. Basra bir süre sonra Bağdad beylerbeyi Ayas Paşa tarafından 1546'da kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine katılmıştır. 1555 Amasya Andlaşması ile ise, Safevî İran da I.'taki Osmanlı hâkimiyetini resmen tanımak zorunda kalmıştır.

1555'e kadar geçen yıllarda Osmanlı İmparatorluğu bütün I.'ta nüfûzunu tesis etmiş, 1537 Mayısında Ehvaz bir eyalet olarak Osmanlı İmparatorluğuna katılmış, beylerbeyi olarak mahallen tâyin edilen Gazi Han az sonra tekrar Safevî İran'a yönelmek istemişse de, İstanbul'dan gönderilen 4 000 kişilik bir kuvvet onu itaate mecbur etmişti. 1538'de ise Basra bir eyalet hâline getirildi ve ilk beylerbeyliğine yine eski emîr, Makamis oğlu Raşid tâyin edildi. Onun 1546'da ölümü üzerine bu eyalet Bağdad beylerbeyinin emrine verildi. Böylece I., Selçuklular devrindeki sınırları ile Osmanlı İmparatorluğuna bağlı bir eyalet olmuştu. Ayas Paşa, Sofu Mehmet Paşa ve Temerrüd Ali Paşa bu eyaleti aynı genişlik içinde yönettiler. Daha sonra Basra ayrı bir eyalet olarak teşkilâtlandırıldı. Kubad Paşa ve Mustafa Paşa bu eyalete atandı. Bu beylerbeyiler devrinde I. sınırları da şimdiye kadar görülmemiş bir genişliğe uzandı. Kuveyt, Lahsa, Katif birer sancak olarak I.'a bağlandı. Lahsa bir süre sonra ayrı bir vilâyet hâline getirildi. Necd, Katar, Bahreyn, Ummanü'l - mutasalih ve Cebel Şammar ise tabiiyet yolu ile Türk egemenliğini kabul ettiler. Osmanlı İmparatorluğu kara yolu ile Basra körfezini ve sahillerini Bağdad, Basra veyâ Lahsa beylerbeyliklerinin kontrol ve himayesine koyarken öte taraftan Piri Reis komutasında bir Türk donanması da hem Basra körfezini hem de Umman denizini kontrol altına almak üzere bu bölgede geniş bir faaliyette bulunuyordu (bk. PİRÎ REİS). Bu sefer, Basra beylerbeyi Kubad Paşa ile olan anlaşmazlık sonunda Pirî Reis'in 27 parça gemiyi Basra limanında bırakıp 3 kadırga ile Süveyş'e dönmek üzere ayrılması ile kesin başarıya ulaşmamıştır. Bunun üzerine Hind kapudanlığına eski Katif sancakbeyi Murad Reis atandı. Onu Seydi Ali Reis izledi. Bu seferler gerçi Basra hareket üssü olarak Hind Okyanusunda Osmanlı egemenliğini gerçekleştirememişse de, I.'ın sınırlarını Hürmüz boğazına kadar götüren mevziî bir başarı ile sonuçlanmıştır. 1578'de başlayan İran savaşlarında I.'ı meydana getiren eyaletler serhad eyaletleri olmak itibâriyle bu savaştan uzak kalmadılar. Bu sırada Bağdad beylerbeyi olan eski bir Akkoyunlu prensi Elvend Beyzade Ali Paşa, ilk önce Huveyze emîrliğini baskı altına aldı. Osmanlı hâkimiyetinin bu bölgede tanınması üzerine Ali Paşa Pelengan'ı yeni eyaletin merkezi hâline getirerek Erbil sancakbeyi Ahmed Beyi beylerbeyi rütbesi ile bu göreve tâyin etti. 1583'te ise yanında Ahmed Paşa olduğu hâlde Safevî İran ordusunu Dizful'da önemli bir yenilgiye uğrattı.

Ancak, bu sırada serdar - ı ekrem olan Ferhad Paşanın talimatını dinlemek suçu ile görevinden alındı, yerine Van beylerbeyi Husrev Paşa getirildi ise de, onun Dizful zaferi bu kararın geri bırakılmasına sebep oldu. 1587'de Cağaloğlu Sinan Paşa Bağdad beylerbeyliğine getirilince bu cephedeki savaşlar daha da şiddetlendi. Bütün I. kuvvetlerinden başka, Musul ve Zor (Kerkük) eyalet kuvvetleri de emrinde olan Cağaloğlu, önce Dinever'i zaptederek burasını bir eyalet hâline koydu ve Derteng sancakbeyi Sinan Bey bu göreve getirildi. Arkasından Nihavend işgal edilerek burası da eyalet hâline getirilmek suretiyle Kethüda Mehmed Beye tevcih edildi. Böylece Ferhad Paşa tarafından kabul edilen ve 1590'da İstanbul'da onaylanan barışla I. sınırları Irak - i Acem - i - Cibali de içine alıyor ve Tuğrakeş vezir olan Bağdad vâlileri sefer ve hazarda Lahsa, Basra, Pelengan, Dinever, Nihavend beylerbeyilerini doğrudan doğruya komutaları altında tutmak suretiyle I.'a târihinin en geniş sınırlarını çizmiş oluyorlardı.

Ancak, III. Mehmed devrinde eski bir çorbacı olan ve Kara Yazıcı diye ün salan Kılıçlı Ali Bey oğlu Abdülhalim'in tutuşturduğu Celalî hareketi, az sonra Bağdad'a da sıçradı. Bölükbaşı Ahmed Tavil'in oğlu Mehmed ayaklandı. Ona karşı sevk edilen Damad Nasuh Paşa 1608'de yenilgiye uğramışsa da, kendi Dîvan efendisi ve Bağdad Mevlevihânesi kurucusu Mehmed Çelebi tarafından öldürüldü. Ama yerini kardeşi Mustafa aldı. Bunu ise Cağalazâde Mahmud Paşa ortadan kaldırarak I.'ta sükûnu yeniden tesis etti.

Osmanlı merkez teşkilâtının bu devirde za'fa uğraması birtakım mütegallibenin yer yer mahallî idareler kurmalarına da fırsat vermişti. 1593 - 1645 yılları arasında aslen İranlı bir Türk olan Efrasyab ve oğulları böylece Basra'ya hâkim oldukları gibi, 1603'te başlayan İran harpleri de I. Osmanlı kuvvetlerinin Cibal'den çekilmelerine sebep olmuştu. Fakat bu defa bizzat I.'ın merkezi Bağdad karıştı. Bağdad beylerbeyi Yusuf Paşa, idareye hâkim olan Subaşı Bekir'i ortadan kaldırmak için azaplar ağası Kanber Ağa ile iş birliği yapmışsa da, Bekir'in oğlu Derviş Mehmed durumdan haberdar olarak babasını uyarmış, Subaşı Bekir de iç kaleyi basarak Yusuf Paşa'yı çarpışma sırasında, muhalifi Kanber Ağa'yı da teslim olduktan sonra öldürerek Bağdad'a hâkim olmuştu. Bundan sonra Subaşı Bekir, Dîvan - ı hümâyundan bu oldu bittinin onaylanmasını istemi ti. Dîvan bunu reddederek Süleyman Paşa'yı Bağdad vâliliğine tâyin etti ve Hafız Ahmed Paşa'yı da onu göreve başlatmakla Bağdad üzerine gönderdi. Bu durumda âkıbetini sezen Bekir Subaşı, Abbas Ağa adında bir bölükbaşıyı Bağdad civarına kadar sokulmuş bulunan Şah Abbas'a göndererek onun hizmetine girdiğini beyan etti. Bu fırsatı kullanmasını bilen Şah Abbas, önce 300 kişi ile Hemedan beylerbeyi Safi Kulu Han'ı Bağdad'a yolladı ve Bekir Subaşı'ya Bağdad Hanlığını tevcih ettirdi. Öte yandan da Osmanlı İmparatorluğunun bu oldu bittiyi kabul etmeyeceğini bildiğinden 30 000 kişilik ordusu ile Bağdad'a yaklaşmaya başladı. Bu durumdan Hafız Paşa, Bekir Subaşı'ya Bağdad beylerbeyliğini verdi, fakat Bekir

Paşa, serdarın Bağdad'a girmesini kabul etmedi. Bunun sonunda Hafız Paşa şehre gerekli zahire ve malzemeyi sokarak Diyarbakır'a çekildi. İran kuvvetleri ise Karçakay Han komutasında şehri kuşattılar. İran kuşatması 3. ayını bulduğu zaman Şah, Bekir Paşanın oğlu Derviş Mehmed'i kandırdı. Bağdad vâliliği hırsı ile Derviş Mehmed savunmakta olduğu iç kalenin uğrun kapısını açtırmak suretiyle 11 Ocak 1624 akşamı Bağdad'ı teslim etti.

Bağdad'ın düşmesi I.'ın elden çıkmasına sebep olduğu gibi, Şah Abbas'ın gerek Bağdad'da, gerek öteki şehirlerde Sünnî Türklere karşı giriştiği görülmedik zulüm ve işkenceler, bu kez kuzeye doğru bir göçün meydana gelmesine ve I.'taki Türk topluluğunun tamamının dağılmasına, bundan sonra devam edecek olan Osmanlı - Türk hâkimiyetinin artık yerleşik bir Türk varlığına dayanmayan bürokratik bir egemenlik durumuna düşmesine sebep oldu. Bağdad'daki Sünnî bütün tesisler, câmiler, medreseler, tekkeler yıkıldı, temsilcilerinin çoğu öldürüldü. Bu arada kuzeye ilerleyen İranlılar Avşarlı Kasım Sultan komutasında Musul'u dahi geçici olarak işgal ettilerse de, Bostan Paşa'nın savunduğu Kerkük'ü alamadılar. Bu suretle I. Türklüğünün Kerkük'te yeniden temerküz etmesi mümkün oldu. Şah ise güneye ilerledi, Necef'e kadar geldi. Basra, Necd ve Lahsa İran hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. I.'ta 15 yıl devam edecek olan yeni Safevî hâkimiyeti genellikle Sünnîliğe ve onun başlıca temsilcisi Türklere karşı faaliyetini devam ettirdi.

I.'ın kaybı Osmanlı İmparatorluğunun yeniden savaşa girmesine yol açtı. Ekim 1625'te Hafız Ahmed Paşa şehri kuşattı. Temmuz 1626'ya kadar süren bu kuşatma sonuca yaklaşmakta iken, ordunun hastalık, yorgunluk ve zahiresizlik yüzünden savaşı bırakması üzerine sonu beklemeden kuşatmanın kaldırılması ile bitti. 1629'da ise Hemedan, Dergüzin ve Nihavend'i çiğneyen Husrev Paşa, 40 gün kadar burasını kuşatmışsa da, bir sonuç alamamıştır. Nihayet IV. Murad, 15 Ekim 1638'de şehri kuşattı. Savaşlar sırasında Sadrazam Tayyar Mehmed Paşa şehit düşmüşse de, 24 Aralık'ta şehir teslim oldu. Birkaç gün sonra Şi'îler Bağdad baruthânesine bir sabotaj yaparak 800 Türk askerinin ölümüne sebep oldular. Bunun üzerine Sultan Murad suçluların idamını emretti. Yakalanan 1 400 Şi'î cezalandırıldı. Aynı zamanda Bağdad'daki bütün Şi'îlerin şehri terk etmeleri ilân edildi. Binlerce Şi'î güney I.'a sürgün edildi. Bağdad'ın çevre emniyetini sağlamak üzere Anadolu'dan celbedilen bir miktar Türkmen, Hânekin, Kızılarbat ve Mendeli bölgelerine iskân edilerek İran'dan gelecek saldırılara karşı bir direnme gücü yeniden meydana getirildi. Sultan Murad, 2 ay kadar Bağdad'da kalarak şehrin gerek kale gerek dinî ve resmî binalarını tamir ettirdi. Bağdad'a tekrar eski Sünnî hüviyetini kazandıracak bütün tedbirleri aldı. Ocak 1639'da buradan ayrılırken Bağdad beylerbeyliğine Küçük Hasan Paşa'yı getirdi. Mamafih az sonra Sadrazam Kara Mustafa Paşa onu Van beylerbeyliğine naklederek yerine Derviş Mehmed Paşa'yı tâyin etti. 1639'da imza edilen Kasrı - Şirin anlaşması ile Irak - i Acem hariç, Ehvaz dahil olmak üzere I. yeniden Osmanlı hâkimiyetine giriyordu.

1645'te Mehmed Paşa Basra üzerine bir sefer yaparak bir süreden beri bu şehri ocaklık şeklinde yöneten ve son İran baskısında Safevîlerin otoritesini süratle kabul eden Efrasyaboğullarına son vererek Hüseyin Paşa'yı Basra vâliliğine getirmişti. Ancak, az sonra Hüseyin Paşa yerli şeyh ve emirlere aldanarak baş kaldırmışsa da, 1667'de Bağdad beylerbeyi Mustafa Paşa onun ayaklanmasını bastırmıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun 1683'ten itibâren Avrupa kıt'asında Kutsal İttifak devletlerine karşı uzun ve yıpratıcı bir savaşa girmesi, merkezden çok uzak bu eyalette birtak m mütegallibenin türemesine yol açmış, aşiretlerin ayaklanmasına imkân vermişti. Bu mütegallibelerden Müntefik şeyhi Mani, Huveyze hanı Ferecullah birbiri arkasına Basra'ya hâkim olmuşlar, en sonunda İranlılar burasını işgal etmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu batıda barışa geçinceye kadar bu çeşit davranışlara göz yummuştu.

1699'da Karlofça anlaşması imza edildikten sonra Dîvan - ı hümâyun I. konuları ile ciddî olarak ilgilenmeye başladı. Bağdad beylerbeyliğine getirilen Daltaban Mustafa Paşa Basra'nın geri alınması ve ayaklanan aşiretlerin yola getirilmesi görevi ile güney I.'a gönderildi. İran şahı, Bağdad'daki bu hazırlık karşısında savaşı göze alamadığından, 45 kıratlık bir elmasla birlikte Basra'nın anahtarlarını Şamlu Ebü'l - Masum Han'la göndermiş ve barışın devamını sağlamıştı. Böyle olmakla beraber Mustafa Paşa, hazırladığı birliklerle güneye hareket etmiş, Korna ve Basra kalelerini İranlılardan teslim alarak Mayıs 1700'de Basra vâliliğine getirilen Beyzâde Ali Paşa'yı görevine başlatmış, aşiretlere aman vererek bölgede sükûnu temin etmişti. Ancak Huzâ'al şeyhi Abbas ve oğlu Selman bu durumdan memnun olmadıklarından tekrar ayaklandılar. Bunun üzerine Mustafa Paşa Ziyap ırmağını tanzim etmek ve bozulan kanalları düzeltmek gerekçesi ile bu aşiret üzerine 1701'de ikinci bir sefer yaptı. Haske civarında Arapları ağır bir bozguna uğratarak bölgeyi yeniden Osmanlı düzenine bağladı.

1704'te Eyüplü Hasan Paşa'nın Bağdad beylerbeyliğine tâyini ve oğlu Genç Ahmed Paşa'nın Basra, sonra da Bağdad vâliliği I. târihinde yeni bir devrin, kölemen ocağının kuruluşunun ve kölemen vâliler iktidarının başlangıcı olmak itibâriyle önemlidir. Hasan Paşa 19 yıl süren Bağdad vâliliği sırasında genellikle I. içinde âsî aşiretlerin yola getirilmesi yolunda büyük bir gayret ve dirayetle çalışmış, gerektiğince sert, icap ettikçe de yumuşak hareket etmek suretiyle İran sınırı üzerindeki Beni Lâm, Huzâ'al kabileleri ile Şehvan, Uzeyr Araplarını bağlamış, Şammar, Beni Zebid aşiretleri, Bilbas, Baban Kürt oymakları ve Sincar'daki Yezidîler, Osmanlı otoritesini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu devirde I.'ta birer mesele olan Selman b. Abbas, Müntefik şeyhi Magamis b. Mani ve Huveyze hanı Ferecullah ona boyun eğmişler, hattâ birçoğu kendiliğinden Hasan Paşa'ya iltica etmek ihtiyacını duymuşlardır. Öte yandan vergilerin bir kısmının indirilmesi, bir kısmının ise tamamiyle kaldırılması, I. halkı üzerinde çok olumlu bir te'sir yapmış ve I., uzun bir süreden beri özlediği sükûn ve huzura kavuşmuştur.

Ahmed Paşa I.'ı teşkil eden Bağdad ve Basra eyaletlerinde asayişi sağlarken öte yandan Osmanlı - İran savaşları dolayısiyle kendisine verilen cephe komutanlığını da başarı ile yürütmüştü. 1723 Ekiminde Kirmanşah'ı işgal ettikten sonra, yanında Zor beylerbeyi Abdurrahman Paşa olduğu hâlde Luristan hanı Ali Merdan'ı yenilgiye uğratarak bu bölgeyi ele geçirdi. Bölge, 1730'da Nadir Şah'ın karşı taarruzu üzerine boşaltıldı. Bunun üzerine I. Mahmud tarafından seraskerliğe getirilen Ahmed Paşa, 30 Temmuz 1731'de Kirmanşah'ı yeniden işgal ettikten sonra 16 Eylûl'de Hemedan yakınında Korican'da bir İran ordusunu imha etti. Onun bu başarısı üzerine Nadir Şah barışa geçmek zorunda kaldı ve 10 Ocak 1732'de Ahmed Paşa Barışı adı

ile meşhur olan mütarekeyi imzaladı. Bu suretle I.'ın doğu sınırları bir kere daha Hemedan'ı içine alacak ölçüde genişlemiş oluyordu. Ancak, bu barış bir yıl sürdü ve Nadir Şah 12 Ocak 1733'te Erbil'i işgal ettikten sonra Bağdad üzerine yürüdü. Bu kez Ahmed Paşa Bağdad kalesine kapanarak savunmaya geçti. Bu durum üzerine Anadolu beylerbeyliği de eklenmek suretiyle Erzurum beylerbeyi Topal Osman Paşa Bağdad'ın yardımına gönderildi. 19 Temmuz 1733'te 80 000 kişilik bir kuvvetle Bağdad önüne gelen Osman Paşa, hiç duraksamadan Nadir Şah'ın kuvvetlerine taarruz etti. Yapılan savaş sonunda 9 saat içinde Nadir Şah 30 000 kişiyi kaybetti, az sonra kendisi de yaralanınca çekilmeye başladı. Bu suretle 7 ay 8 günden beri 150 000 kişilik bir İran ordusu tarafından kuşatılmış bulunan Bağdad kurtarılmış oldu. Bu zafer üzerine İstanbul'da 3 gün 3 gece donanma yapıldığı gibi, Sultan Mahmud da gazi unvanını ihraz etmiş oldu.

Bu neticesiz savaşların sonunda Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın Kars civarında şahadeti üzerine seraskerliğe atanan Bağdad beylerbeyi Ahmed Paşa, uzun bir târihi olan Türk - İran savaşlarının gereksizliğini gören bilgili bir vezir olmakla Nadir Şah'ın barış teklifini derhal değerlendirdi ve Kasri - Şirin sınırları esas olmak üzere 17 Ekim 1736'da barışı imza etti. Nadir Şah, 1743 baharında bu barışı tekrar bozmuş, 23 Haziranda Hille'yi ve az sonra Kerkük'ü işgal ederek Musul'u kuşatmışsa da, bu kez Kazıkçı Hüseyin Paşa ve Abdülcelilzâde Hüseyin Paşa tarafından durdurulmuştu. Bu buhranlı devrede tekrar ayaklanan Beni Cemil kabilesi ise sür'atle tenkil edilmiştir. İran'la 1746'da imzalanan barış, bölgede sükûnun sağlanması bakımından değerli oldu. Ancak, Ahmed Paşa'nın 1744'te, oğlu Hasan Paşa'nın 1746 yılında ölümü, idarî bakımdan Bağdad ve Basra eyaletlerinde huzursuzluğa yol açtı. Bu iki paşa, baba oğul 40 yılı aşan bir süreden beri adeta bu bölgeyi benimsemişlerdi. Enderun - i hümâyundan yetişmiş bulunan Ahmed Paşa, Bağdad'da, Paşa Kapısında Osmanlı saray teşkilâtını taklit ederek has oda, hazine, kiler odaları ve bir mektep meydana getirmiş, topladığı Gürcü, Abaza ve Çerkez köleler ile bölgedeki beyzâdeleri kendisinin yetiştiği gibi yetiştirmeye gayret etmişti. Oğlu Hasan Paşa da babasının kurduğu sistemi devam ettirmişti. Bu suretle Paşa Kapısında her zaman 200'den eksik olmamak üzere bir bölük çocuk bulunur, bunlar lala, hoca ve ustaların kontrolü altında okuyup yazmak, silâh kullanmak, ata binmek ve yüzmek öğrenirler, yetiştikleri zaman ise gediklere yamak olarak verilirler, zamanla yükselerek iç ağaları sırasına girerlerdi. Böyle bir disiplinle ve Bağdad beylerbeyinin doğrudan doğruya şahsına bağlı olarak yetiştirilen bu köle zümre, az zaman içinde bu iki eyaletin irili ufaklı bütün hizmetlerine el koymuş ve vâli muavinliği, yâni kethüdalığa kadar yükselmişlerdi. Şimdi ise, kendilerini yetiştiren paşa baba ve dedeleri ölünce, onların yerlerine gönderilen ve kendilerinden olmayan beylerbeylerini zor duruma düşürmüşlerdi. Bu sırada Ahmed Paşa'nın azatlı kölesi ve damadı, Adana vâlisi Süleyman Paşa, kaynatasının seraskerliği sırasında, Türk ve İran elçileri için Bağdad'da sarf ettiği 2 000 kese akça alacağına karşılık, Basra eyaletini istemiş ve bu dileği devletçe kabul edildiğinden Bağdad yolu ile Adana'dan Basra'ya hareket etmişti. Onun Bağdad'dan geçişi şehirde büyük gösterilere sebep olmuş, bunu çekemeyen beylerbeyi Mehmed Paşa durumu İstanbul'a bir ayaklanma şeklinde aksettirmişti. Ancak Küçük mir - i ahur Mustafa Beyin raporu durumu aydınlatmış ve Süleyman Paşa'nın 1749 târihinde Basra'ya ilâve olarak Bağdad beylerbeyliğine de getirilmesi suretiyle I.'ta kölemen vâliler devri açılmıştı. Ebû Sumre, Ebû Leyle ve Devasü'l - leyl lâkapları ile Araplar ve Kürtler arasında tanınan Süleyman Paşa, 12 yıllık vâliliği sırasında Kürt ve Arap aşiretlerini sindirmiş, öte yandan bütün I.'a hâkim olarak devletin otoritesini ortadan kaldırmıştı.

I.'ta kölemenlerin yerleşmesi sonucu olarak devlet, bu eyalet için kendi takdirini kullanamaz hâle geldiğinden ondan sonra Bağdad vâliliğine kethüdası Ali Ağa, onu takiben de yine kethüdalardan Ömer Paşa'nın tâyinleri yapılmıştır. 1772'de çıkan veba salgını Bağdad'da büyük telefata sebep olmuş, halk bu yüzden şehri bırakıp kaçmış, durumun aldığı korkunç manzara aşiretlerin ve Kürtlerin ayaklanmalarına yol açmıştır. I.'taki bu acıklı durumdan faydalanmak isteyen Zend Kerim Han ise, önce Bağdad beylerbeyi Ömer Paşa'dan şikâyet etmiş ve bu maksatla Basra'yı kuşatmıştı. Musul beylerbeyi Abdülcelilzâde'nin yaptığı inceleme İranlıları haklı çıkarmış, Ömer Paşa görevinden alınmışsa da, Zend Kerim Han Basra kuşatmasını kaldırmadığından Bâb - ı âlî İran'a savaş açmak zorunda kalmıştı. 1776'da Basra düşmüş ve Basra mütesellimi Kölemen Süleyman Ağa Şiraz'a gönderilmişti. Bu sırada Bağdad'da kethüdalar birbirine düşmüşler, memleket yeniden bir anarşi içine girmişti. Zend Kerim Han'ın 1779'da ölümü üzerine İranlılar tarafından tekrar Basra hâkimliğine getirilen Süleyman Ağa, Osmanlı hükûmetine müracaat ederek Basra vâliliğini istedi. Onun bu dileği kabul edildiği gibi, az sonra Bağdad ve Zor eyaletleri de kendisine verildi. I. târihinde Büyük Süleyman Paşa adı ile anılan bu zat, ilk iş olarak 10 000 kişilik bir kuvvet teşkil eden kethüdaları itaat altına aldı. Bundan sonra Huzâ'al şeyhi ile Şavizade'nin çıkardıkları isyan bastırıldı. Arap ve Kürt aşiretlerini cezalandırarak ülkede yeniden asayişi temin etti. Bütün I.'ta geniş bir onarım faaliyetinde bulundu. 24 yılı bulan vâliliği sırasında memlekette gerek tarım gerek ticaret geniş ölçüde gelişti. Mısır seferi için hükûmete 2 000 kişilik bir yardımda bulundu. Vâliliğinin son yıllarında Bağdad tekrar bir veba salgınına uğramış ve ayrıca Vahhabîlerin Kerbelâ'yı işgal ederek katliamda bulunmuş olmaları, İran şahı Feth Ali'nin I. üzerine harekâta kalkışmasına sebep olmuştu. Ağustos 1802'de öldükten sonra yerine Ebû Gaddare Ali Paşa tâyin edilmişti. Ali Paşa yanına katılan Şam vâlisi Abdullah Paşa ile birlikte Vahhabîlere karşı görevlendirilmişse de, bunlar bu işi başaramadıklarından hükûmetçe cezalandırılmışlardı. Ali Paşa'nın katlinden sonra hükûmet Bağdad'da kölemen idaresine son vermeyi plânlamış ise de, Fransa elçisi Sebastiani şahsî nüfûzunu kullanarak yine kölemenlerden Küçük Süleyman Ağa'yı bu göreve tâyin ettirmişti. Ancak Süleyman Paşa, Zafir aşireti ve Sincar Yezidîleri üzerine yaptığı seferde başarısız kalınca I. halk oyunda gözden düşmüş, buna bir de hükûmet merkezinin talep ettiği Süleyman ve Ali paşaların 10 000 kese tutan muhallefatını ödememesi eklenince durumu iyice sarsılmıştı. Bu maksatla Bağdad'a gönderilen Hâlet Efendi, Baban mutasarrıfı Abdurrahman ve Musul vâlisi Abdülcelilzâde Mahmud paşalarla birlikte Bağdad'a doğru hareket etmiş, aynı zamanda şehirde de el altından kaynaşmaları kışkırtmıştı. Hâlet Efendinin sevk ettiği kuvvetler Ekim 1810'da Bağdad önünde Süleyman Paşa'yı bozguna uğratmışlar, civardaki bir Arap kabilesine

iltica eden Süleyman Paşa onlar tarafından öldürülmüş, böylece Bağdad'a giren Hâlet Efendi yine kölemenlerden Abdullah Ağa'ya vâliliği vermek ve kölemen ocağını yıkmamakla beraber Bâb - ı âlî'nin istediği parayı almış ve Osmanlı hükûmetinin otoritesini yeniden tanıtmıştı. Abdullah Paşa zamanında Baban mutasarrıfı Abdurrahman Paşa'nın himaye olunması dolayısıyle İran şahı Feth Ali'nin 1812' de Bağdad'a kadar uzanan bir seferi vardır. Abdullah Paşa İran saldırısını geçiştirdikten sonra Süleyman Paşazâde Said Beyin Müntefik aşireti ile iş birliği sonunda çıkardığı isyanla karşılaştı ve 1813'te bozguna uğrayarak kaçarken yakalanıp öldürüldü. Bunun üzerine Basra, Bağdad ve Zor eyâletleri vezaretle Said Beye tevcih edildi. Ancak genç ve tecrübesiz bir kimse olan Said Paşa, Hammadi'nin te'siri altında kalarak çevresini ve özellikle o târihlerde Osmanlı İmparatorluğunun en nüfûzlu şahsiyeti olan Hâlet Efendiyi gücendirdi. Bunun üzerine görevinden alınarak Haleb'de ikamete memur edildi. Bu sırada Hâlet Efendi ile temas kurmuş olan Said Paşa'nın eniştesi ve eski kethüdası ulemadan Kölemen Davud Efendi harekete geçmiş, adamları ile Bağdad'dan çıkarak Baban, Süleymaniye, Kerkük yörelerinden büyük bir kuvvet meydana getirmiş, bunlara Müntefik de katılmıştı. Davud Efendi bu kuvvetle Şubat 1816'da Bağdad'a girdi. Said Paşa'yı öldürdü ve Hâlet Efendinin gönderttiği 3 eyaletin vâlilik fermanı ile Bağdad Paşa Sarayına yerleşti. Davud Paşanın 15 yıl süren vâliliği devresinde I. yeniden sükûna ve huzura kavuştu. Basra ve çevresi Müntefik şeyhi Hammud'un tasallutundan kurtarıldı. Tarım ve ticaret yeniden canlandı, kumaş imalâthaneleri kuruldu. I.'ta sanayiin tesisine girişildi. Terk edilen kanallar temizlettirilerek tarım alanları açtırıldı. Gerek Bağdad'da, gerek öteki şehirlerde birçok dinî ve kültürel tesisler meydana getirildi. Ayrıca yaya ve topçu 10 000 kişiden mürekkep bir ordu kurdu. Bu yeni orduyu batı usullerine göre yetiştirmek üzere Napoléon'un eski yaverlerinden Deveaux'yu hizmetine aldı. Bu suretle 1821'de başlayan son İran savaşında, Bağdad'a bir konak kalıncaya kadar yaklaşan Muhammed Ali Mirza'yı kolayca ricata mecbur etti. Ancak, onun kölemen ocağını canlandıran ve tensik eden bu faaliyeti, imparatorluğu dahilindeki bu tip mütegallibeyi ortadan kaldırmak ve merkezî idareyi bütün gerekleri ile kurmak azminde olan Sultan II. Mahmud tarafından tensip edilmemekte idi. Bu sırada Rus harbi dolayısiyle paşadan istenen yardımı, onun göndermemesi ve Osmanlı merkez nüfûsunu temsil etmek üzere İstanbul'dan gelen Şıkk - ı evvel defterdarı Sadık Efendiyi, Hâlet Efendinin faaliyetini hatırlayarak öldürtmesi, Sultan Mahmud'un onu âsî addetmesine vesile teşkil etti. İngiliz sefirinin Davud Paşayı himaye etmek amacı ile yaptığı teşebbüs dikkate alınmaksızın Haleb vâlisi Ali Rıza Paşa, Bağdad üzerine sevk edildi. Öncü olarak Bağdad'a giren Kasım Paşa, şehirde baş gösteren karışıklıkları durduramadı, bu patırdı sırasında Paşa Sarayı yandığı gibi, Kasım Paşa da öldürüldü. Ancak, Musul yolu ile gelen Ali Rıza Paşa karşısında Bağdad kalesi 90 gün kadar dayanabildi ve kıtlık dolayısı ile perişan olan halk, Karanlık kapı (Babü'ş - şarkî) yı açmak suretiyle şehri teslim etti. Ali Rıza Paşa 3 gün süre ile bütün kölemenleri toplattı ve sonra hepsini birden öldürtmek suretiyle Eyüplü Hasan Paşanın kurduğu bu ocağı ortadan kaldırdı. Davud Paşa padişahın affına mazhar olarak hayatını kurtarmış, kölemenlerden ise sadece 15'i saklanmak suretiyle kurtulmuş oldular. Böylece I. yeniden merkezî hükûmete bağlanmış oluyordu (17 Eylûl 1841). Yüz yıl kadar süren kölemen vâliler devrinde, aş. yu. otonom bir idâre şekli yürütülmekle beraber, İran'ın müdahalesinden daima kaçınılarak devletin yüksek politikasına uygun bir sistem içinde devam etmiş ve hele Osmanlı ilkelerine ihanetten kesinlikle kaçınılmıştır. Davud Paşa yerine Bağdad vâlisi olan Ali Rıza Paşa, bu eyâleti 16 yıl idâre etmiş, ondan sonra gelen Necib, Namık, Gözlüklü Reşid ve Takiyüddin paşalar zamanında I. ve çevresinde devlet otoritesi tamamiyle yerleştiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunca batı teknik ve yönetim sistemlerinin benimsenmesi demek olan Tanzimat ilkelerinin bu ülkede aynı ölçüde uygulanması da gerçekleştirilmiştir. Bu devirde Mardin'e kadar uzanan ve Zor, Bağdad, Basra eyâletlerinin hemen hemen yüz yıl boyunca tek bir vâliye verilmesi ile şekillenen I. sınırları, yeniden ele alınmış, 1835'te Mardin I 'tan ayrılarak Diyarbakır eyâletine bağlanmış, kuzeydoğudaki Kürt emaretleri Musul ve Kerkük sancaklarına bağlandığı gibi, 1875'te Basra ayrı bir vilâyet hâline getirilerek I. dört idârî bölgeye bölünmüştür. Tanzimat ilkelerinin uygulanması ise, tedricen geliştirilmiş ve 1870'e kadar bütün I., yeni sisteme göre teşkilâtlandırılmıştır. Bunun bir sonucu olarak bütün I.'ta yüzyıllardan beri devam edegelen şahsî, ailevî veyâ kabilevî otoritelerin yavaş yavaş ortadan kalkması ve devlet otoritesinin, nizamın bunlar yerine hâkim olması kendini gösterir. Böylece Behdinan ve Bedirhan emaretleri ortadan kalktığı gibi, Musul'daki Celilî ailesi de siyasî otoritesini yitirerek diğer benzerleri gibi geniş arazi sahibi eşraf ve ayan zümresine katılmak zorunda kalmışlardır. Güneydeki aşiretlerin itaat ve kontrol altına alınması da bu devirde gittikçe artan bir itina ile gerçekleştirilmiştir Ali Rıza Paşa daha çok Kürt emaretlerinde devlet otoritesini kurmaya gayret etmiş, güneydeki aşiretlere karşı eski klâsik politikayı izlemişti. Onun yerine gelen Necib Paşa ise aşiretler konusunu ele almış, 1847 - 1849 yılları içinde Huzâ'al, Şammar, Zebid, Aneze ve Müntefik üzerine yaptığı hareket ile bunlar arasında da devlet otoritesini sağlamıştır. Bütün I.'ta merkezî idâre böylece kurulduktan sonra I.'ın modern vasıtalarla teçhizi cihetine gidilmiştir. Daha 1830'da Davud Paşanın verdiği müsaade ile Fırat ve Dicle su yollarından faydalanılarak Birecik'ten Basra'ya kadar uzanan bir hat kurmak amacı ile ilk önce İngilizler harekete geçmişlerdir. Bunun üzerine İngiliz hükûmeti ve Doğu Hindistan Kumpanyası I. su yollarını işletmek üzere bir program hazırlamıştır. Ancak bu faaliyete önce Fransa konsolosu engel olmaya çalışmış, bunu Osmanlı devletinin Basra körfezi konuları ile görevli deniz kuvvetleri komutanı, yâni Basra kapudanı takip etmişti. Mamafih İngiltere hükûmeti İstanbul'da sahip olduğu nüfûza dayanarak bu iki ırmağın haritasını yapmak müsaadesini almıştı. Basra kapudanının muhalefeti ile 5 yıl kadar duraklayan projeye ancak 1839'da başlanmış ve yeni çalışmalar Lynch, Filkes, Jones ve Silby tarafından üç gemi ile geliştirilmiş ve bu iki su yolunun dikkatli bir haritası 1842'de tamamlanabilmiştir ki, İngiltere bu haritaları I. Dünya Harbi'nde geniş ölçüde kullanmıştır. Bu çalışmanın sonunda Fırat projeden çıkartılmış, akışı daha düzenli olan Dicle ele alınmıştır. İngilizlerin bu çalışmalarını dikkatle takip eden vâli Gözlüklü Reşid Paşa, durumu değerlendirerek 1855'te yarısı devletçe, yarısı tüccarlar tarafından karşılanan bir deniz seyrüsefer şirketi kurmuş ve «Fırat» ve «Dicle» adını taşıyan

iki buharlı gemiyi İngiltere tezgâhlarına sipariş etmişti. Ancak onun ölümü hükûmetçe ele alınan bu projenin de bir süre geri kalmasına sebep olmuştur. Nihayet 1868'de vâli Namık Paşa Osmanlı - Umman Deniz Nakliyat Şirketi'ni kurarak İngiliz Lynch şirketine karşı cephe almıştır. Namık Paşa daha önce alınan iki gemiye ilâve olarak «Musul» ve «Rusafe» gemilerini yaptırmış, iskeleleri inşa ettirmiş, her iskelede sıhhî tedbirlerle yükümlü müdüriyetler meydana getirmiş ve bir yandan da merkezî hükûmeti İngilizlere imtiyaz verdirmemek için sıkıştırmışsa da, bu noktada İngiltere'nin İstanbul'daki sefaretinin ve Lynch Ortaklığının faaliyetine engel olamamıştır. Bunun üzerine Namık Paşa kara seyrüseferini bir rakip olmak üzere canlandırmak amacı ile Basra - Bağdad - Musul ve Bağdad - Hanekin yollarını yaptırmaya başladı. Öte yandan İngiliz - Hind demir yolları idaresi Kalküta'dan Fırat vâdisini takiben Anadolu ve İstanbul üzerinden Avrupa demiryollarına ulaşacak Atlas projesini hazırlamaya girişmişti. Osmanlı İmparatorluğunca tasvip edilen bu proje, Süveyş kanalının açılması üzerine terk edildi.

Beri yandan Namık Paşa, I.'ta telgraf şebekesini meydana getirmek için büyük gayretler sarf etti. I. telgraf şebekesi onun zamanında Fav limanı ile Hindistan kablosuna, Hanekin üzerinden de İran hatlarına bağlandı, ayrıca Kerbelâ, Necef, Kut, İmare, Bedre, Mendeli, Karun ve Ehvaz tali hatları kuruldu. İşte bu çalışmaların arkasından, 1869 yılında Midhat Paşa tâyin olundu. Böylece I.'ın modernleştirilmesi faaliyeti bir kat daha hız kazandı. Onun devri Namık Paşa zamanında girişilen çalışmaların sonuçlandırılması ve buna daha birçok yeniliklerin eklenmesi ile geçmiştir. Midhat Paşa I.'ta modern yönetimi ve onun gerektirdiği teşkilâtı meydana getirmekle Gözlüklü Reşid Paşa zamanından başlayan ıslahat hareketlerinin sonunu almıştır. I.'ın her yanında eğitim ve öğretimi yaymak, I.'ta yayın faaliyetini gerçekleştirmek, askerî fabrikalar kurmak, hastahâneler açmak, I. halkına daha rahat, müreffeh ve güvenli bir hayat sağlamak konularında aldığı tedbirlerle Midhat Paşa, imparatorluğun bu uzak eyaletini canlandırmış, Nasiriye ve Rumadi şehirlerini kurmak suretiyle I.'ın modern bir hüviyet almasına hizmet etmiştir. Ali Rıza ve Necib paşaların giriştikleri askerî harekât ile I.'ta meydana gelen aşayiş, Midhat Paşaya I.'ın çevresine taşma imkânını da sağlamıştı. Bunu değerlendirmesini bilen Midhat Paşa, Degare isyanını bastırdığı gibi, Lahsa, Kuveyt ve Necd'de Osmanlı nüfûzunu kabul ettirmiş, bu bölgenin 1900 târihine kadar Bağdad'dan tâyin edilen Osmanlı memurları tarafından yönetimini gerçekleştirmiştir. Midhat Paşadan sonra I.'a tâyin edilen vâliler Takiyüddin Paşa (ikinci defa, 1872 - 1874), Redif Paşa (1874), Abdurrahman Paşa, Mustafa Asım Paşa, Nakib Seyyid Selman Efendi, Giritli Sırrı Paşa, Hacı Hasan Paşa, Kadı Ataullah Efendi, hepsi de şahsî değerleri bulunan kıymetli vâlilerdi.

Ancak, XX. yüzyılın başından itibâren Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasında önemli âmillerden biri olan milliyetçilik akımı Suriye üzerinden I. halkını da etkilemeye başlamıştı. Bu suretle yüzyıllardan beri İslâm dininin genel umdeleri ile birbirine kaynaşmış bulunan I.'taki Müslüman topluluklar arasında da çözülme kendini gösterdi. Mamafih bu yüzyılın ilk çeyreğinde merkezî imparatorlukları silip süpüren I. Dünya Harbi'nden sonra bir süre daha I.'lılar Osmanlı, daha doğru bir deyimle Türk hâkimiyetinin tekrar avdet edeceğine, ülkeleri İngiliz - Hind kuvvetleri tarafından işgal edilmiş olmasına rağmen, inanmışlar ve bunu beklemişlerdir.

Bugünkü I.'ın temellerinin atıldığı bu devrede, yâni XX. yüzyılın başında I.'ın iç durumu ve bu memleket üzerindeki sömürgeci emeller şöylece sıralanabilir:

II. Abdülhamid devrinin son safhasında I.'ı teşkil eden Bağdad ve Basra vilâyetleri (şimdi bu sınırlara artık Musul vilâyetini de katabiliriz), bu hükümdarın iç politikada takip ettiği statükocu tutumla yönetim bakımından kendi hallerine bırakılmışlardı. Onun takip ettiği İslâmcı dış politika ise, Bahreyn, Kuveyt ve Necd şeyh ve emîrleri üzerinde o kadar semereli olamamış, Bahreyn fiilen İngiltere himayesine girdiği gibi, Kuveyt de Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında siyasî bir konu hâline gelmişti. Bu suretle Basra limanına kadar Basra körfezine yerleşen İngiltere, güney I.'a sıçramak üzere son hazırlıkları yapmakta ve güneydeki aşiret ve kabile şeyhleri üzerinde devamlı bir propaganda faaliyetinde bulunmakta idi. Bu târihlerde I. dünya politikasına yeni ve stratejik bir ham madde (petrol) de girmiş ve sömürücü bütün devletlerin, petrol tröstlerinin ve bunların kontrolündeki iktidarların ilgisini geniş ölçüde çekmeye başlamıştı. Bu durumda I.'ı hem imparatorluk merkezine bağlamak, hem de savunmasında bir Avrupa'lı devletin açık veyâ kapalı yardımlarını sağlamak amacı ile II. Abdülhamid, Alman genişleme politikasının ifadesi olan «Doğu'ya doğru» ilkesini istismar etmek emelini güttü. İngiltere'nin bu durumda açıkça muhalefette bulunmasını engellemek için Basra'ya kadar değil, Haydarpaşa - Bağdad demiryolu projesini uygulama hakkını Almanlara verdi. Şattü'l - Arab ve Güney Fırat sularını tanzim edecek olan Hille - Hindiye projesini ise Türk - İngiliz iş birliği ile gerçekleştirmeye çalıştı. Öte yandan petrol bölgelerini tamamiyle hükümdarın kontrolü altına alabilmek için bu araziyi Hazine - i emîrîye'den hassa'ya intikal ettirerek Osmanlı petrol kumpanyası hazırlıklarına girişti. Ayrıca bütün imparatorluğunda olduğu gibi, I.'ı teşkil eden vilâyetlerde de eğitim ve öğretimin yayılması yönünden tedbirler aldı. Askerî ve sivil okulların yayılması, san'at okullarının açılması yanında Selânik ve Beyrut'tan sonra vilâyetlerde açılan ilk yüksek okullardan biri, Mekteb - i Hukuk, Bağdad'da kuruldu. Fakat bir süre sonra onun iktidardan uzaklaşması ve meşrutiyet rejiminin yeniden kurulması ile Abdülhamid'in izlediği uzak ihtimallere göre yürütülen politika, Osmanlı İmparatorluğunda kendini gösteren iç çekişmelerle sarsıldı. Meşrutiyet rejimi bir yandan Arnavutluk, Yemen isyanları, bir yandan da Trablusgarb ve Balkan savaşları ile büyük sarsıntılar geçirmekte iken, özellikle Lübnan'da tekevvün eden ve genellikle Hıristiyan Araplarca işlenerek Müslüman Arapları da etkilemeye başlayan nasyonalist akımlarla karşılaştı. 1908 - 1914 yılları bütün Osmanlı İmparatorluğu için Osmanlı - İslâm hilâfeti terkibinde kendini bulan bu antinasyonalist akımla Araplık, Arnavutluk, Türklük v. b. nasyonalist akımların çarpışma safhasıdır, denilebilir. I.'lı aydınlar da bu devrede kendilerini bu nasyonalist akımlardan kurtaramamışlar ve şimdiye kadar Sünnî İslâmlık prensipleri çevresinde kader birliği ettikleri Osmanlı İmparatorluğuna cephe almışlardı. İmparatorluk merkezinde iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakkî Fırkası'nın nasyonalist hüviyeti ise bu ayrılmayı kolaylaştıran bir istismar ve propaganda unsuru olmuştu. Mamafih eski görenek ve geleneklerine bağlı halk genellikle hükümdarlarına ve

hükûmetlerine sadakat göstermede sonuna kadar devam etmişlerdir. I.'lı aydınları etkileyen açık veyâ gizli nasyonalist derneklerin hiçbiri I.'ta kurulmuş değildir. Bunların ilki İstanbul'daki Arap öğrencilerin kurduğu Arap Kardeşlik Derneği, 1908'de faaliyete geçmiş, 1914'te Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmesi üzerine kapatılmıştı. 1909'da kurulan Edebiyatçılar Klübü ise özellikle I. ve Suriye gençlerini etkisi altına almıştı. Aynı yıl İstanbul'da açılan gizli bir dernek (el - Cem'iyetü'l - Kahtaniye) amaçlarını Araplar arasında ademi merkeziyetçi bir yönetim kuruluşunda, mahallî parlamentoların tesisinde ve Arapçanın resmî dil olarak kabulünde şekillendirilmişti. Bunun yanı başında ayrı bir Arap ordusu kurulması fikrini güden ve Osmanlı Arap subaylarını toplayan yine gizli bir Cem'iyetü'l - ahd vardı. Merkezi Kahire'de olan Cem'iyetü'l - ıslahiye'dir ki, ilk defa I.'ta fi'len bir şube açmaya muvaffak oldu. Basra'da kurulan bu şube daha sonra merkezi Beyrut'ta olan Âdem-i Merkeziyet Partisi ile iş birliği yaptı. Haziran 1913'te ise merkezi Paris'te olan Genç Araplar Derneği'nin teşebbüsü ile Osmanlı İmparatorluğu dışından Meksika ve Amerika'da yerleşmiş bulunan Arapların temsilcilerinin de katıldığı kongrede, Osmanlı hükûmetini temsil eden heyetle, Araplarla meskûn vilâyetlerde ademi merkeziyet esaslarına dayanan mahallî idârelerin teşekkülüne müsamaha edilmesi, Arapçanın bu bölgede resmî dil hâline getirilmesi, askerlik hizmetinin barışta sadece Arap vilâyetlerine inhisar ettirilmesi konularında mutabakata varıldı. Ancak, az sonra Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Harbi'ne katılması, bu prensiplerin uygulanmasına fırsat vermedi.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Harbi'ne girerken I.'ı adetâ tahliye etmişti. Bu koca bölgede silâhlı silâhsız ancak 8 000 kişilik bir tümen bulunmakta idi. I.'ın savunulması Trablusgarp gibi Cihad - ı ekber davetine koşulacağı tahmin olunan mahallî güçlerle ve aşiretlerle karşılanacaktı. I.'lılar ise genel bakımdan bütün savaş boyunca Hicaz, Filistin ve Suriye Araplarının, aksine olarak devletlerine bağlı kalmışlar, ne nasyonalistlerin, ne de İngilizlerin propagandalarına kapılmayarak bir iki küçük kıpırdama hariç Osmanlı zaferini beklemişlerdi. Ancak, bu savaşı yöneten Osmanlı genel kurmayının ütopik projeleri, hakikî ve yakın tehlikeleri görememe za'fı, her çeşit propagandaya, her türlü ihmale karşı imparatorluğa sonuna kadar sadık kalan bu ülkenin kaybına sebep oldu. Öte yandan İngiltere bu cepheyi savaşın başında Hindistan imparatorluğuna bırakmıştı. Hind hükûmeti I.'ı kendi tacını süsleyecek bir pırlanta olarak mütalâa etmekte idi. Bu tutum ise İngiltere'nin bu cephede süratli ve kesin sonuçlar almasını engelleyen bir unsur olmuş, Delhi, Londra hükûmetleri ve Savaş Bakanlığı arasındaki çekişmeler I.'taki İngiliz ilerleyişini yavaşlatmıştı. Ancak Kûtü'l - Emare bozgunundan sonra I. cephesi İngiliz Savaş Bakanlığı'na bağlanmıştır. I. cephesinin ilk Türk komutanı ise aslen I.'lı olan Süleyman Askerî Beydir. İstanbul'dan bu cepheye gönderilirken emrine Teşkilât - ı mahsusadan Osmancık taburu ve 35. tümen verilmişti. Onun görüşüne göre I.'a asker sevk etmek cinayetti. Mevcut aşiretlerle düşmanı denize dökmek mümkün olduğu gibi, Hindistan'a kadar bir akın yapmak bile imkân dâhilinde idi.

I. cephesi İngilizlerin bir Hind - İngiliz birliğini 6 Ekim 1914 târihinde Bahreyn'den yola çıkarmaları ve donanma himayesinde Fav limanını işgalleri ile açıldı. Bu sırada çevredeki aşiretlerin, emîr ve şeyhlerin durumu ve tutumu ise şöylece özetlenebilir: Basra, İttihad ve Terakkî Partisi'nin nüfûzlu üyelerinden biri olan nakib Seyyid Talib'in şahsiyeti ile 25 yıldan beri sükûn ve güven içinde bulunmaktadır. Necd emiri Abdülaziz b. es - Su'ud'a, 1914 başında, Osmanlı İmparatorluğunca bu bölgenin genel vâliliği ve komutanlığı verilmişse de, o İngilizlerle anlaşarak, ne metbu hükümetine hizmeti ne de cihad ilkelerini uygulamayı düşünmemiştir. Şammar emîri İbnü'r - Reşid ise sonuna kadar Hail'de imparatorluğa bağlılığını devam ettirecektir. Müntefik şeyhi Uceymi'ye gelince: Seyyid Talib'e karşı olmak amacı ile İngilizlere yanaşan bu şeyh, 22 Kasım 1914'te Basra'nın işgali ve Seyyid Talib'in Hindistan'a sürgün edilmesinden sonra bu bölgenin kendisine bırakılmamasına gücenmiş, tekrar Osmanlılar safına dönmüşse de, bir iş görememiştir. Zübeyr şeyhi İbrahim ise, bütün savaş boyunca İngiltere'ye hizmet etmiş, ancak, onlardan beklediği imkânları bulamayınca, onlara kafa tutmuş, 1920' de şeyhlikten atılmıştır. Kurna şeyhi Ukbaşî, Harise şeyhi Edher, Muhammere şeyhi Huz'al ise eş - Şuaybiye bozgunundan sonra İngiltere hizmetine girmişlerdir. Buna karşılık I. savunmasını cihad fetvasının sihrine teslim eden Osmanlı genel kurmayı, I.'ın bir kısım Şi'î halkının bu fetvaya katılmasına rağmen, acı gerçeği kısa bir süre sonra anlamak zorunda kalmıştır. Fav limanının işgalinden sonra İngiliz ilerleyişi yavaş olmakla beraber es - Sahil, Kut ez - zin, Basra, Kurna doğrultusunda gelişmiştir. Süleyman Askerî Bey, buna karşılık Kurna civarında bir İngiliz tugayına karşı saldırıda bulunmuş, 20 Ocak 1915'te bu saldırı başarı ile gelişmişse de, Osmanlı komutanının yaralanmasına sebep olmuş, İngilizler ise Basra kuzeyinde eş - Şuaybiye'de savunmaya geçmişlerdir. Bunun üzerine Dağıstanlı Mehmed Fazıl Paşa 6 Şubat'ta Huveyze'ye girmiş, 9 Mart'ta bir İngiliz tugayını yenerek Ehvaz'a yaklaşmıştır. Bu durum sonunda 12 Nisan'da Süleyman Askerî Bey, Nasiriye'deki kuvvetleni ileri sürerek baskın şeklinde eş - Şuaybiye'ye saldırdı. İki gün iki gece süren bu savaşta elindeki birliklerin yarısı eriyince ve aşiret kuvvetlerinin bir işe yaramadığı ortaya çıkınca geri çekilmek zorunda kaldı. Haysiyet sahibi olan, fakat gerillacılık içinde yetişen bu asîl komutan, karşılaştığı bu yenilgi karşısında kendini öldürmek suretiyle vatanı için pahalıya mal olan kanaatlerinin cezasını ödemiş oldu.

Eş - Şuaybiye bozgunu ve onun ölümü, I. cephesindeki durumu ağırlaştırdı. Acemî Paşa'ya bağlı aşiretler hariç, bütün kabileler Osmanlı ordusunu terk ettikleri gibi, geri çekilen Türk birliklerini de yağma ve talan ettiler. Necef, Kerbelâ bölgeleri ayaklandı. Buralarda şiddetli tedbirler almak gerekti. 19 Mayıs'ta I.'ı adım adım savunma görevi ile I. cephesine atanan Nureddin Bey, İngiliz ileri yürüyüşünü durdurmak için bir kısım araziyi daha boşaltmak zorunda kaldığı gibi, I.'ın savunulmasını da yerli unsurun dışında Türk asıllı birliklere yüklemek zorunda kaldı. Bu sırada İngiliz kuvvetleri General Nixon komutasında 21 Mayıs'ta Emare'yi işgal etmişler, iki ay sonra ise iki gün süren ve Osmanlı birliklerine ağır zayiat verdirten bir çarpışmadan sonra Nasiriye'ye girmişlerdi. Öte yandan General Townshend ise, Dicle boyunca ilerleyerek 28 Eylûl'de Kut'u işgal etmiş ve Aziziye'ye ulaşmıştı. Bağdad'ı savunmak üzere Selman Pak'te mevzilenen Türk birlikleri üzerine 22 Kasım'da yüklenen Townshend, üç günlük bu kanlı savaştan sonra bir kısım birlikleri bozgun haline Kut'a çekilmek zorunda kaldı. Nureddin Bey Kut'ta savunmaya geçen Townshend'i kuşattıktan sonra 30 km ka-

dar ileride Şeyh Sa'ad'e ilerledi. Onun Kut üzerine yaptığı iki saldırı bir sonuç vermeyince VI. ordu komutanlığına getirilen Goltz Paşa'nın tavsiyesi üzerine Townshend ordusu açlıkla teslim oluncaya kadar sarıldı. Nureddin Beyin ayrılması ve Goltz Paşa'nın ölümü üzerine bu cepheye Halil Bey (Paşa) tâyin edildi. İngilizlerin Kut'u kurtarmak için giriştikleri Hane, Fellahiye, tekrar Fellahiye ve Sin yürüyüşleri tamamiyle kırıldı ve Kut 29 Nisan 1916'da 204 subay, 2 869 İngiliz, 10 440 Hindli er olmak üzere karşısındaki 2 000 küsur Türk askerine teslim olmak zorunda kaldı. Bu durum üzerine Hanekin'e ulaşmış bulunan Rus kuvvetlerine karşı 13. kolorduya görev verildi. Böylece Bağdad kısa bir süre için kurtarılmış oldu. Ancak Kut bozgunundan sonra İngiltere 265 000 kişilik bir kuvveti I.'a yığdı; buna karşı savaşan Türk kuvvetlerinin sayısı ise ancak 25 000 idi. Gerçekte 13. kolordu Rusları Hemedan'a kadar püskürtmüşse de, onun I.'tan 700 km kadar uzaklaşması I. cephesi için faydadan çok zarar verdi ve yeni İngiliz saldırısı karşısında Aralık 1916'dan Mart 1917'ye kadar direnen Türk ordusu en sonunda mevzilerinden söküldü ve 11 Mart 1917'de Bağdad düştü. Bağdad'a giren General Maude (b. bk.) un 1055'ten beri I.'ta devam eden ve bütün yönleri ile ortak bir medeniyetin mahsulü olan Türk - Arap kültürünü kınayan, Araplara Türk düşmanlığını telkin eden beyannamesine rağmen I. halkının sağduyusu sarsılmamıştı. Bağdad halkı Osmanlı yönetimi aleyhine çevrilemedi, İngiliz propagandasının bütün gayretlerine rağmen I.'ta Osmanlı devleti aleyhine Hicaz ve Suriye'de olduğu gibi ayaklanma çıkarılamadı. Tersine I.'lılar, en az bütün Anadolu ve Rumeli vilâyetleri kadar kesin Osmanlı zaferine bel bağlayarak sonu beklediler. Bağdad'ın düşmesi Türk aydınları üzerinde de en az Edirne'nin sukutu kadar elim bir tesir yarattı. Bütün kutsal yerlerin İngilizlerin eline geçmesi her kademedeki Türkü elemler içinde bıraktı. Bağdad'ı kurtarmak üzere teşkil edilen ve Falkenhayn komutasına verilen Yıldırım Orduları da bir sonuç vermedi. 1918 yılı başında ise artık Osmanlı VI. ordusu bir kuvvet olmaktan çıkmış, Fırat üzerinde Hit'ten Cebeli Hamrin'in geçtiği Fethiye, Kifri, Kerkük ve geride Musul'a kadar 400 km lik bir şerit üzerine dağılmış, 33 000 kişilik aç ve perişan bir yığın haline düşmüştü. I. Dünya Harbi'ne son veren 30 Ekim 1918 târihli Mondros mütarekesinin 7. maddesine göre, mütareke sınırının yukarıda işaret olunan çizgiden geçmesi gerekirken, İngilizler daha mütareke günü bu anlaşmayı ihlâl ederek Fethiye'ye saldırmışlar ve Kal'at Çerge'de 7 000 kişilik bir Türk birliğini esir almışlardı. Bundan sonra İngilizler bir yandan Musul Hıristiyanlarını korumak, bir yandan da bu bölgedeki Osmanlı VI. ordusunu tamamiyle eritmek azmi, fakat aslında petrol bölgesine yerleşmek amacı ile baskılarını artırdılar ve General Marshall 1 Kasım'da Hamam Ali'ye girdikten sonra Musul'u da işgal edeceğini bildirdi. Gerçekten 9 Kasım'da İngiliz birlikleri Musul önüne geldiler ve şehir 15 Kasım'da fiilen İngiliz işgaline girmiş oldu. I.'taki son Osmanlı komutanı Ali İhsan Paşa'nın Musul'dan ayrılmasına izin verilmişse de, bu komutan İstanbul'a geldiği anda tevkif edilerek Malta'ya sürgün edildi.

Böylece resmen 25 Aralık 1055'te başlayan I.'taki Türk hâkimiyeti fiilen sona erdi. Fav limanının işgali ile başlayan İngiliz hâkimiyeti ise dış görünüşünde I.'lılara istiklâllerini, hürriyetlerini vermek amacını güdüyor gibi bir propaganda içinde geliştirilmişse de, daha Basra'nın işgali üzerine 22 Kasım 1914 târihli beyannamede: «Artık bu bölgede Türk yönetiminden eser kalmamıştır. Burada İngiliz bayrağı yerleşmiştir. Onun altında hem din hem de dünya işlerinizde hürriyet ve adaletten faydalanacaksınız.» ve Bağdad'ın düşmesinden sonra da 19 Mart 1917'de yayınlanan bildiride: «Hülegü'nün günlerinden beri vatandaşlarınız yabancıların zulmü altında kaldı... Türkler 20 yıldan beri Bağdad'ı İngiliz ve onun İran ve Arabistan'daki müttefiklerine saldırmak için bir üs olarak kullandılar. Dolayısıyle İngiliz hükûmeti ne şimdi ne de ileride sizin ülkenizde olan bitenlere karşı ilgisiz duramaz.» denilmektedir ki, bu bildiriler İngiltere'nin bütün propaganda ve şirin gözükme çabalarına rağmen I.'ta yerleşme azminde olduğunu ortaya koymakta idi.

Gerçekte 200 yıldan beri I. üzerinde teksif edilmiş bulunan İngiliz sömürme politikası, I. Dünya Harbi'nden önce Osmanlı, Alman, Fransız ve Rus temsilcileri ile yapılan çalışmalar sonunda genellikle tesbit olunmuş ve bu durum taraflarca kabul edilmiş bulunuyordu. Buna göre, İngiltere'nin I.'taki menfaatleri Dicle ve Fırat üzerindeki ulaştırma, bölgenin sulama imtiyazları ve petrolde % 75 hisse olarak, Alman menfaatleri ise I. kara ulaştırması, Bağdad ve Basra limanları işletmeleri ile petrolde % 25 hisse şeklinde tesbit olunmuştu.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğunun I. Dünya Harbi'ne katılması, Orta Doğu bölgesini ve bu arada I.'ın bölüşülmesinde yeni birtakım çalışmalar yapılmasına sebep oldu. Bu görüşmeler başlangıçta 1907 Rus - İngiliz nüfûz bölgeleri anlaşmasına dayatılmışsa da, savaşın ortaya koyduğu yeni durumlarla tasarılar durmadan değişmiş ve toplantılar savaştan sonra da devam etmiştir.

Önce İngiltere, Rusya, Fransa, daha sonra İtalya ve en son olarak da Amerika'nın katıldığı bu görüşmelerden ve yapılan anlaşmalardan I.'ın kaderi üzerinde en etkili olanı Mart 1916'da M. Sykes ve G. Picot arasında imzalanan İngiltere - Fransa anlaşmasıdır. Bu anlaşmada Tikrit'ten Dicle'ye uzanan çizginin güneyinde kalan Bağdad ve Basra eyâletlerini içine alan asıl I. üzerinde İngiltere'nin mutlak tasarruf hakkı tesbit olunmuştur. Bir süre sonra Rusya'nın ihtilâl ile çökmesi ve Amerika'nın da Haziran 1919 Şam konferansından sonra Orta Doğu politikasından çekilmesi, İngiltere'nin bölgede mutlak otorite hâline gelmesine yaradı. Bu konferansta I. temsilcileri Deyrizor, Diyarbakır, Musul, Muhammere'yi içine alan bağımsız bir I. krallığının kurulmasını, bu krallığa Hicaz şerifinin oğullarından Abdullah veyâ Zeyd'in getirilmesini, iç işlerine karışılmamasını, memlekete Yahudi ve Hindli göçünün yasaklanmasını, Amerika'nın iktisadî ve teknik yardımda bulunmasını, Cemiyet - i Akvam'a tevdi edilen mandaterlik konusunun reddini teklif etmişlerdi. Bunun yanıbaşında Büyük Suriye projesinde de Araplarla müttefikler bir anlaşmaya varamadıklarından konferans bir sonuç vermeden dağıldı. Gerçi Araplar 10 Mart 1920'de başta Faysal b. Hüseyn'in kral olarak kabul edildiği Büyük Suriye ve yine Abdullah b. Hüseyn'in kral seçildiği I.'ın istiklâlini ilân etmişlerse de, müttefikler tarafından kabul görmeyen bu istiklâl çabalarının pratik bir faydası olmadı. Bunun üzerine 24 Nisan 1920'de San Remo'da toplanan müttefikler, Cemiyet - i Akvam yasasının 24. maddesinin kendilerine tanıdığı mandaterlik haklarının kullanılması ve sınırları konularında uyuştular. Buna göre, I.'a katılan Musul eyâleti ile bütün

I. , İngiltere mandasına terk ediliyordu. I.'ın batı sınırları mandater iki devlet (Fransa ve İngiltere) arasında kendi çıkarlarına göre ayarlanmıştı. Güney - doğuda Muhammere ve Huveyze bölgeleri esasen 19)2'den beri İngiltere himayesine girmiş bulunduklarından bu bölgeler 1921'de İran'a terk edilerek I.'ın doğu sınırları da bağlanmış oldu. Ancak kuzey sınırının tesbiti daha bir süre Türkiye ile İngiltere arasında tartışma konusu olarak kaldı. Türkiye, I.'ın coğrafî kavramını en eski anlayıştan alarak tabiî yapı itibâriyle Anadolu'nun devamı olan Musul eyâleti üzerinde hükümranlık hakkını yeni Türkiye'nin doğuşunda temel ilkeleri tesbit eden Misak - ı Millî (b. bk.) ye dayalı bir şekilde daha bir süre savundu. Lausanne Konferansında Türkiye, I. sınırı konusunda İngiltere ile bir anlaşmaya varamayınca iki devlet arasında askıda kalan ve Musul meselesi olarak adlandırılan bu konu, nihayet Hakkâri vilâyetinin tamamının, Siirt vilâyetinin bir kısmının, petrol konusunda bâzı hakların Türkiye'ye bırakılması ile ancak 1926 Ankara İtilâfnamesi sonunda bir karara bağlandı (bk. MUSUL MESELESİ). Öte yandan I.'a tam istiklâlinin verilmemesi ve I.'ın İngiltere mandasına terki I.'lı aydınlar üzerinde çok olumsuz te'sirler yarattı. I.'ta gerek Şi'î gerek Sünnî mezhebinin liderlerinin mevlid - i nebevî ihtifallerini vesile ittihaz ederek başlattıkları İngiltere aleyhindeki gösteriler, daha sonra orta Fırat bölgesinde bir ayaklanma hâlini aldı.

İngiltere bir yandan Hind kuvvetleri ile ayaklanmayı bastırırken öte yandan memleketin ayan ve eşrafını, kabile şeyhlerini kendi safına çekerek mahallî ve sivil bir hükûmet kurulmasına izin vermek suretiyle bu millî kıyamı çökertti. 20 Haziran 1920'de İngiliz siyasî mümessili Sir Percy Coks yayınladığı beyanname ile I. hakkındaki Büyük Britanya Krallığının kararını açıkladı. Buna göre, istiklâli Cemiyet-i Akvamca teminat altına alınarak İngiltere'ye bırakılan I. , bir devlet olarak teşkilâtlandırılacak, memleketin iç ve dış güvenliği İngiltere'ce sağlanacak, I.'ta yaşayan bütün toplulukların menfaatlerini ve ihtiyaçlarını karşılayacak bir anayasa meydana getirilecekti. Bu düzeni meydana getirmek üzere de I.'lılar arasında bir konferans yapılacaktı. 6 Ağustos'ta bu maksatla toplanan komisyon, sürgünden dönmüş bulunan Basra nakibi Talib Paşa'yı başkan seçmiş ve Yusuf Süveydî, Seyyid Muhammed es - Sadr gibi İngiltere aleyhinde gösterileri başlatan liderleri de üye tâyin etmişti. Sir Percy Coks yüksek komiser sıfatiyle bu kararı kabul etmedi. Bu yüzden I. bir süre daha buhrandan kurtulamadı. Nihayet Mart 1921'de Kahire'de toplanan ve Arap liderleri ile İngiltere arasında bir pazarlık görüşmesinden öteye geçmeyen konferansta Sömürgeler Bakanı Churchill (b. bk.), eski Hicaz şerifi Hüseyin'in oğlu Faysal'ı I. halkının reyi ve kanaati ne olursa olsun İngiltere tarafından kurulan bu krallığın başına getirdi (23 Ağustos 1921).

Böylece teşekkül eden I. kırallığı, İngiltere Sömürgeler Bakanlığı'na bağlı bir müessese olmuştu. İngiltere 1930'da iki taraflı bir anlaşma ile I.'a istiklâlini şeklen iade etti. Fakat I.'lılar İngiltere tarafından getirilen krallığı da, şeklen verilen istiklâli de hiçbir zaman benimsemediler. Gizli ve açık mücadele devam etti. Memlekette yasaklanan partiler, nasyonalist, sosyalist, nasyonal sosyalist ve hattâ komünistler, özellikle genç kuşaklar ve ordu arasında geniş ölçüde taraftar buldular. 1936'da krallık meclisine kadar giren bu gruplar I.'ta yeni ve demokratik bir gelişmeye imkân verebilecekti. Ancak, temelleri çok çürük bulunan ve sadece İngiltere'nin siyasî ve askerî nüfûzu ile yaşayan krallık, kurulduğu günden beri beslediği ve geliştirdiği ayan ve eşrafa dayanarak, İngiltere'nin de desteği ile bu gelişmeyi bir hıyanet olarak değerlendirdi ve ezdi. Bundan sonra I. aydınları ile krallık arasındaki mücadele daha da kızıştı. 1941'de I. ordusunun da katılması ile ilk büyük kıyam kendini gösterdi. Reşid Âli el - Geylanî'nin başlattığı bu hareket 1930 andlaşmasına, İngiltere sömürgeciliğine karşı ordunun giriştiği bir hareket olmak itibâriyle önemli olmuştur. Bundan sonra 1946 Gâvurbağı, 1948, 1953, 1954, 1956 ayaklanma veyâ gösterileri ile I. halkı mevcut krallık nizamının karşısında olduğunu belli etmişti. Ancak, krallık ve onun temsilcisi Nuri es - Said, bütün bu gelişmeleri gereği kadar değerlendirmedi. Gizli partilerin memlekete yaptıkları her çeşit olumsuz propagandaya karşı gerçekçi tedbirler alamadı. Arap milliyetçiliğinin vardığı had safhada muhafazakâr ve mutlak bir krallık sistemi içinde I.'lıların tasvip etmedikleri İngiltere ile iş birliği hâlinde kalmakta direndi. Neticede 14 Temmuz 1958'de ordunun ve halkın el birliği ile gerçekleştirdiği kanlı bir ihtilâl ile krallığın düşmesine sebep oldu. Böylece I.'ta yeni bir devre (Cumhuriyet) başlamış oluyordu. Eski Çağ târihi için bk. MESOPOTAMYA. Ayrıca bk. BAĞDAD, BASRA, ABBASÎLER v. b.

Dil: Arap dili (b. bk.) beş ana kola ayrılmaktadır: 1. Arabistan lehçeleri grupu; 2. Irak lehçeleri grupu; 3. Suriye lehçeleri grupu; 4. Mısır lehçeleri grupu; 5 Mağrip lehçeleri grupu.

Irak Arapçası, bu lehçeler arasında özel bir yer tutar. Bu bölgede konuşulan Arap lehçesi, fonetik ve morfoloji bakımından Arabistan ve Suriye lehçeleri gruplariyle büyük benzerlikler gösterir. Bu bölgede ve özellikle bölgenin kuzey kesimlerinde Süryanca, Farsça ve Kürtçe gibi dillerin te'siri göze çarpar.

Irak Arapçasında yazı sisteminde belirtilmeyen birçok farklar vardır. Bu farklara, göre bu lehçe grupu üç kola ayrılmaktadır: 1. Bağdad; 2. Musul; 3. Mardin. İran topraklarında konuşulan Kurbatî kolu da Irak lehçeleri grupuna bağlıdır.

Irak Arapçası ve kolları üzerinde Albert Socin (*Der arabische Dialekt von Mōşul und Märdin*) [1882], Weissbach (*Beiträge zur Kunde des Irak - Arabischen*) [I, 1908], Louis Massignon (*Dialecte de Bagdad*) [1912] gibi bilginler çalışmıştır.

Gramer ve sözlükler: J. van Ess, *The spoken Arabic of Mesopotamia* [2. bas., 1938]; R. J. McCarthy - F. Raffouli, *Spoken Arabic of Bagdad* [1964]; Van Wagoner, *Spoken Iraqi Arabic* [1960]; E. Clarity, K. Stowasser, R. G. Wolfe, *Dictionary of Iraqi Arabic* [1964].

IRAK, Türk musikisinde bir birleşik makam. Türklerin musiki makamlarına, cihangir bir millet olmanın verdiği telâkki ile Hicaz, Nihavend, Mahûr, Isfahan, Nikrîz, Nişabur, Tebriz, Maverâünnehir, Necd, Hûzî... gibi ülke ve şehir adları verdikleri malûmdur. Eski Irak - ı Acem'de Sultânâbâd şehrine de bugün Irâk veyâ Irâkaan denmektedir. En eski makamlardandır. Elimizde 172 parça vardır ve makamlar listesinde 31. sıradadır.

Eskiden fazla kullanılan bu makam, son zamanlarda kullanılmamaktadır. Yerini daha ifadeli olan inici şekline, evc (b. bk.) makamına bırakmış gibidir. Çıkıcıdır. Segâh dörtlüsünün I. perdesindeki şeddi ile uşşak dörtlüsünün birleşmesinden yapılmıştır. Birçok eserde bunlara bir de nevâ perdesinde bir bûselik dörtlüsü katıldığı görülür. Se-

gâh dörtlüsü ile I. perdesinde kalır. Güçlü birinci derecede dügâh (la) tır. Si koma bemolü (segâh) ve fa bakıyye diyezi (evc) ile donanır. Bûselik geçen yerler için nota içinde fa bekar yapılır (bu dörtlü si notasını içine almaz). Pestten tîze doğru çıkıcı olarak segâh dörtlüsünün sesleri şöyledir: I., rast, dügâh, segâh. Yerinde uşşak dörtlüsü: Dügâh, segâh, çargâh, nevâ. Bûselik dörtlüsü: Nevâ, hüseynî, acem, gerdâniye. Dr. Subhi Ezgi, I. ve evci, segâhın I. (bakıyye diyezli fa) perdesindeki şeddi olarak izah etmiştir. Bu izah yanlış olmamakla beraber eksiktir. Çünkü segâhta kullanılan hicâz beşlisi ile I. - evcte geçen uşşak dörtlüsünü nazar - ı itibâra almamaktadır. I., zühd ifade eden bir makamdır. Türk musikisinin şaheseri olan Itrî'nin *Tekbîr*'i bu makamdandır.

IRAK PERDESİ, Türk musikisinde orta sekizlideki 12. perdenin adı. Pest sekizlide kaba ırak ve tîz sekizlide evc adlarını alır. Portenin birinci aralığındaki fa'ya (acem - aşîrân) bir bakıyye diyezi veyâ rast (sol) notasına bir küçük mücenneb bemolü yahut aşîrân (mi) notasına bir büyük mücenneb diyezi konarak gösterilebilir. Sol bemolün karşılığıdır. Kantemiroğlu'nun ebced notasında vâv ile, onunla çağdaş olan Osman Dede'nin ebced notasında ise kaaf ile gösterilmiştir.

IRAK SELÇUKLULARI: bk. IRAK (İslâm ve Türk Devri).

IRAK TÜRKLERİ: Irak'ta yaşayan Türkler için yüzyıllardan beri etnik bir terim olarak Türkmân tâbiri kullanılır. Eski yazarlar, Türkmân tâbirini sâdece Irak'ta yaşayan Türkmenler için değil, aynı zamanda Doğu ve Güney - doğu Anadolu'da ve öteki bâzı komşu ülkelerde yaşayan Müslüman Oğuz kavimleri için de kullanmışlardır.

I. T. etnik olarak Türkmen tâbirini konuşma dilinde kullanmakla beraber, Osmanlılar zamanından bu yana, Irak'ta cumhuriyetin kuruluşunun ilk aylarına kadar yazı dilinde bunun yerine hep Türk sözünü kullanmışlardır.

Târih boyunca Irak'a dalgalar hâlinde akan Türk göçlerinin ilki H. 54 yılına rastlar. Taberî'nin anlattığına göre, Türkistan'ı almağa me'mur edilen Arap kumandanı Ubeydullah b. Ziyad, H. 54 yılında Buhara'ya yaptığı saldırısında 2 000 Buharalı okçu Türkmen savaş erini Irak'a göndermiştir. Basra vilâyetine yerleştirilmiş olan bu cengâverler, Arap askerlerinin henüz hiç kavrayamamış oldukları okçuluk alanında eğitim işleriyle görevlendirilmişlerdir. Bu olayı öteki yazarlar da teyid etmektedirler.

Abbâsî'ler devrinde Türkmenlerin Irak'taki rolleri ise son derece büyüktür. Abbâsî devleti, Afşin, Aşnas, Aytah, Vasif ve Boğa gibi Türk kumandanlarının hâkimiyeti altına girmiştir.

XI. yüzyılda Selçuklu Türkleri, Horasan ve Azerbaycan'da olduğu gibi, Irak'ta da büyük rol oynamışlardır. Bunların bir kısmı Sultan Mahmud'un Irak vâlisi olan oğlu Sultan Mesud'un hizmetine girmişti. Selçuklular Musul'da İmâdeddin Zengî Atabeyliğini, Erbil'de Zeyneddin Ali Kiçik ve daha sonra Muzaffereddin Kök - böri, Kerkük'te Kıpçak (Kıpçak b. Arslantaş et - Türkmânî), Cebel Himrin ve Hanekin dolaylarında İyvakî Türkmen beylik hükûmetlerini kurmuşlardır.

Böylece, yüzyıllar boyunca Türkmenler, Irak'ta askerî bir güç olarak çoğalmışlardır. XIV. yüzyılda I.'taki etnik durum incelenirse, Selçuklular devrindekinden daha güçlü bir Türkleşme manzarası görülür. 1392 yılında Bağdad'ı alan Timur'un Irak'ta Celâyirliler zamanında yetişmiş güzel san'atlar mütehassısı birçok Türkmen efradını Semerkand'a yolladığı anlaşılmaktadır.

Celâyirli Türkmenler, Irak'ta aralıklı olarak 1336 - 1410 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir. Bunların son sülâleleri Hille şehrinde hüküm sürmüştür. Ancak, *Takvimü't - tevârih'*-in anlattığına göre, 1375'te ulus beyi olan Hace Beyram'ın, Musul vilâyetini zaptederek Karakoyunlu devletini kurmuş olduğu kabul edilmektedir. Bu sırada Musul'a bağlı olan Telâfer ve civar kasabalar, Karakoyunlu beylerinin eline geçmiştir. Bu devlet o gün bir beylik şeklinde idi. Karakoyunluların devlet olarak gerçek idâresi 1411 - 1470 yılları arasına rastlamaktadır.

Bu devirlerde Kerkük, Erbil, Dakuk gibi Türkmen şehir ve kasabaları hep atabeylik şeklinde idâre edilmekteydi. Nitekim 1433'te Şah Muhammed, Erbil atabeyliğini oğlu Mirzâ Ali'ye, Kerkük ve Dakuk atabeyliklerini de Ali adında bir şahsa vermiştir.

Bugün Irak'ta Karakoyunluların kalıntılarına Yukarı Karakoyunlu, Aşağı Karakoyunlu, Cemaliye, Reşidiye, Kazıye, Diriç, Çinci, Yarımca, Orta Harab, Fazıliye, Telave, Ömer Kabcı ve daha başka bâzı köylerde toplu bir halde rastlanmaktadır.

1470 yılında Irak'ta Akkoyunlu Türkmen devleti hüküm sürmüştür. Akkoyunlular, daha önce güçlü bir aşiret olarak Diyarbakır dolaylarında idârî hâkimiyet kurmuşlardır. 1508'de Şah İsmail Safevî, Bağdad'ı zaptederek Akkoyunluların son hükümdarı Sultan Murad'ı yenmekle bu devleti yıkmış oldu. Safevî Türkmenlerinin Irak'ta hüküm sürmeleri ise 1534 yılına kadardır. Ancak Safevî'lerin hâkimiyeti altına girmiş olan Irak'ın İran sınırına yakın bâzı bölgeleri Sultan Selim zamanında Osmanlıların idâresine geçmiştir. Bu ülkenin tamamı, sonradan Kanunî Süleyman tarafından zaptedilmiştir. Osmanlı Türkleri ise 1918 yılına kadar Irak'ta hüküm sürmüşler, bu târihten sonra Irak'ı terk etmişlerdir.

Irak Türkmenleri, ülkenin kuzey ve kuzey - doğusuna düşen Musul, Erbil, Kerkük vilâyetleriyle doğu yönden güneye inen Diyale ve Kût vilâyetlerinde yaşamakta olan Kürtlerle Arapların bölge sınırları arasında, bereketli topraklar üzerinde toplu bir halde yaşamaktadırlar.

Bütün bu yerlerde yaşayan Türkmenlerin yaşayış seviyeleri, öteki kavimlerinkine göre daha üstündür. Türkmenler, umumiyetle servet sahibi insanlar olarak tanınmıştır. Halkın büyük çoğunluğu ziraatle uğraşmakta olup bir kısmı san'at ve ticaret işlerinde, geri kalan kısmı da devlet vazifelerinde çalışmaktadırlar.

Irak'taki Türklerin sayısı tahminlere göre 950 000'dir.

Irak, I. Dünya Harbi sonunda, harbe katılan devletlerin sınırları çizilirken Irak'ın kuzeyinde Musul, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye sancaklarını içine alan Musul vilâyetinin Türkiye veyâ Irak sınırları içinde kalması meselesi, Lausanne Konferansı'nı meşgul eden en çetin meselelerden biri olmuştur. 1923 yılında ikinci defa toplanan konferansta öne sürülen târihî, coğrafî, kavmî, iktisadî, siyasî ve askerî deliller bir sonuç vermediğinden meselenin, Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak görüşmeler sonunda, Milletler Cemiyeti yoluyle halledilmesine gidilmiş ve Musul vilâyetinin tamamı Irak'a bağlanmıştır. Bu olayı Türkiye, bâzı küçük tavizler karşılığında 5 Haziran 1926'da Irak Hükûmetiyle yapmış olduğu bir anlaşma ile kabul etmiştir. Ayrıca, Lausanne'da alınan kararlara uyularak, Türkmenlerin mahdut bir süre içinde istedikleri devletin (Türkiye ile Irak) va-

tandaşlığına girebilme hakkına sahip olmaları sağlanmıştır. Bu anlaşma Irak başbakanı Muhsin Sadun zamanında imzalanmıştır. Irak'ta Türkmenlere siyasî hakların tanınması 1920 yılında hükûmetin ilk teşkilâtında Kerküklü bir Türkmenin bakanlar kuruluna katılmasıyle başlamıştır.

1922'de Irak'la İngiltere arasında imzalanan anlaşmanın 3. maddesi gereğince, çıkarılması tasarlanan anayasada vatandaşlar arasında siyasî farklar gözetilmemesi, okullarda ana dille tahsil yapılması teminat altına alınıyordu. Bu prensipleri göz önünde tutan hükûmet, 1925'te yayınladığı ilk anayasanın metnini Arapça, Türkçe ve Kürtçe olarak bastırmıştı. Bunda ve Cumhuriyetin ilânına kadar I.'ta yapılmış olan bütün anayasa değişikliklerinde, vatandaşlar arasında kavmî ve siyasî haklar bakımından ayırt edici maddelere rastlanmamaktadır. 1933 yılında son şeklini alan anayasanın 17. maddesinde, «kanunla istisna edilmiş hususlardan başka, Irak'ta resmî dilin Arapça olacağı» belirtilmiştir. İstisna teşkil eden hususlar ise, 1931 yılında yayınlanmış olan 74 numaralı «yerli diller» kanunu ile tespit edilmiştir. Bu kanun gereğince başta Kerkük ve Erbil olmak üzere bâzı Türkmen bölgelerinde muhakemenin Türkçe olarak yapılması kabul edilmiş, Türkmenlerin çoğunluk teşkil ettiği ilkokullarda da öğretimin tamamiyle Türkçe olması kararlaştırılmıştır.

1936'da Kölemen Türkmenlerinden olan Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın kardeşi Hikmet Süleyman'ın Irak'ta askerî bir inkılâp sonunda hükûmet başkanlığına getirilmesinden iki yıl sonra istifa etmesi üzerine, eskiden verilmiş olan hakların kaldırılmasına başlanmıştır.

14 Temmuz 1958'de cumhuriyetin kurulmasından sonra ise Türkler azınlık olarak yeniden rol oynamağa başlamışlardır.

1959 yılı başlarında Bağdad radyosu ve 1968'de Kerkük'te kurulmuş olan televizyon Türkmence yayınlara başlamıştır.

1960 yılında Bağdad'da «Türkmen Kardaşlık Ocağı» kurulmuştur.

1970'te iktidarı elinde tutan Ba's partisi ihtilâl konseyi, Türkmenlere bâzı kültürel haklar tanımıştır. Bu arada haftalık siyasî bir gazete ile aylık edebî bir dergi çıkarılmasına, Türk bölgelerindeki ilkokullarda Türkçe öğretim yapılmasına, Türk yazarlar birliğinin kurulmasına, radyo ve televizyon yayınlarının genişletilmesine karar verilmiştir.

Irak'ta yaşayan Türk aşiretleri arasında, başta Bayatlar olmak üzere Karakulus, Kaytul, Kiçini, Neftçi, Cermund, Kâvsüvarî, Kâkevend, Bacalan (Kazanlu, Karıbevnalan, Kalavun, Hacılar, Cüburlu, Heyvanlı, Karavan), Tatran aşiretleri göze çarpmaktadır. Bunlar arasında Bayat aşireti, en çok Kerkük ilinin Tuzhurmatu ilçesine bağlı bucak ve köylerde yaşamaktadır. Nüfûsları 40 - 50 000 civarında tahmin edilen bu aşiretin başlıca kolları Amirli, Bastamlı, Pirahmedli, Kuşçı, Kellevend, İsmailbegli, Karanaz, Biravcılı, Muradlı, Delelve, Çardağlı, Zengülü, Hasadarlı'dır.

Edebiyat: Aslında Doğu Oğuz Türklerinden olan I. T.'nin sözlü edebiyât dili, yüzyıllar boyunca, aşağı yukarı bugünkü Türkmen lehçesinin aynı olmakla beraber, yazı dili Batı Oğuz, yâni Osmanlı lehçesi ile sağlam bağlarla zaman zaman güç kazanmış ortak Türk dilidir. Böylece, Osmanlı hâkimiyetinin maddî ve mânevî te'sirleri altında kalan I. T.'nin edebiyât dili, XVI. yüzyılın yarısından itibâren batıya yönelen Osmanlıcanın ana çizgilerini tâkip etmiştir. Irak'ta yazı dilinde sadeleşme hareketi, Kerkük'te çıkan haftalık «Kerkük» gazetesinde 1951'den sonra yayımlanan yazılarla başlamış olup, esas sadeleşme ise 1958'de «Beşir» gazetesiyle gerçekleşmiştir.

Irak'ta Celâyir hanedanı idâresinde Azerbaycan ve Bağdad dolaylarında Farsçadan başka Türkçe de büyük bir önem kazanmıştır.

Bu yüzyıllardaki dilin Türkmen lehçe özelliklerini gösteren bir dil olduğu açıktır. Nitekim Dede Korkut hikâyelerinde geçen bâzı yer adlarının da Irak'ta varlığı bilinmektedir.

I. T.'leri arasında XIII. yüzyıldan kalma edebî mahsullere rastlanmamakla beraber, XVI. yüzyıldan kalma eserler çoktur. XV. yüzyılda Karakoyunlu devletinin resmî dili Türkmenceydi. Nitekim 1403'te Bağdad'ı alan Kara Yusuf, Timur'un ölümünden sonra Azerbaycan'a hâkim olarak bir ara Pirbudak adındaki oğlunu sultan ilân etmiş ve bunun adıyle devlet yarlık (ferman) larının Türkmence yazılmasını emretmiştir.

Timur'un Bağdad'ı zaptı sırasında Semerkand'a yolladığı bilginler arasında değerli Türkmen musikişinası Abdülkadir Maragî de bulunmaktaydı. Bağdad'da Timur için tuyuğ biçiminde yazdığı Türkçe iki dörtlük, bu dilin saray çevrelerinde rağbette olduğunu göstermektedir.

Daha sonra tuyuğlarıyla da ün kazanan Nesimî, Hurûfîliğin önderliğini yaptığı gibi, Irak'ta yeni bir edebî çığır açarak, bu Türk edebiyâtının başmümessili olmuştur. Nesimî'nin te'siri, Irak'lı Türk şâirleri üzerinde yüzyıllarca devam etmiştir. Nesimî ve yine XIV. yüzyıl şâirlerinden Kadı Burhaneddin'in tuyuğları taklit edilerek I. T. arasında hoyrat (b. bk.) adı verilen edebî tarzın vücuda geldiği düşünülmektedir.

Nesimî'den sonra, şiirde Hatâyî mahlâsını kullanan Şah İsmail Safevî, eserlerinde hep yaşadığı sahanın özelliklerini belirtmektedir. Musul vilâyetinde yaşamakta olan onbinlerce Sarılı - Şebekler'in yüzyıllardan beri ünlü olan ve Hatâyî'nin şiirleriyle süslü bulunan buyruk adlı akide kitapları, Osmanlıcanın te'siri altında kalmakla beraber, Türkmence yazılı edebî eserlerdir.

I. T. arasında Nesimî'den sonra gelen ünlü şâir Fuzûlî, yalnız yaşadığı ülkenin değil, bütün Türk âleminin en büyük şâiri olarak tanınmıştır. Fuzûlî, Bayat aşiretine mensup bir Türkmen şâiridir. Osmanlıların maddî ve mânevî baskısına kapılarak, şiir sahasında çeşitli te'sirler altında kalmakla beraber, kelime, tâbir ve söz dizimi bakımından I. T.'nin yerli dilini kullanmaktan kurtulamamıştır.

Fuzûlî'nin çağdaşlarından sayılan Bağdadlı Ahdî de şâir ve edipler arasında ün yapmış bir simâdır. Babası Şemsî, kardeşleri Rizâî ve Muradî ve akrabası Rindî'nin de şiirleri vardır. Ahdî'nin *Gülşen - i Şuarâ* adlı tezkire kitabında birçok Irak'lı Türk şâirler yer almaktadır. Bunlar arasında Bağdadlı Ruhî, Irak'ta Fuzûlî'den sonra divan edebiyâtının Osmanlı tarzında başarı sağlayan büyük ustalarından biri sayılır. Zamanının bir kısım Irak'lı şâirlerine işaret ettiği ünlü manzûmesinde, Ahdî tezkiresinde geçen şâirlerden başka Keşfî, Tabî, Mehdî, Hâkî, Tarzî, İlmî, Nakdî, Fehmî, Nidâî gibi daha birçok adlar üzerinde durmaktadır. Bunların yanında bir de Fuzûlî'nin muakkibi ve en başarılı mukallidi sayılan, XVI. yüzyılın sonlarında Bağdad'da yaşadığı bilinen Türkmen şâir ve hattatı Kavsî vardır.

XVIII. yüzyılda Irak'lı Türk şâiri Nevres - i Kadim'in adına, ortak Türk edebiyâtı târihinde de rastlıyoruz. Kendini tamamiyle Osmanlıcaya vermiş olan bu san'atkâr Kerkük'te doğup büyümüştür. Divan yazarları arasında,

şiirde olduğu kadar nesirde de üstün başarı sağlamıştır.

Son iki yüzyılda ise Erbilli Garibî ve Mücrim, Musullu Basirî, Kerküklü Hâlis, Fâiz, Şeyh Riza, Mihrî, Kabil, Hicri Dede anılmağa değer şâirlerdendir. Bunlardan Fâiz, yerli zevk ve ahenk özellikleriyle I. T. arasında Fuzûlî'den sonra gelen en güçlü bir şâir olarak tanınır. Kardeşi Şeyh Riza da hiciv alanında ün almıştır.

I. T.'nin edebiyât dili umumiyetle sadeleşmiş Osmanlı Türkçesi olmakla beraber, konuşma dili tamamiyle Türkmencedir. Bu lehçe, bâzı önemsiz bölge farklarıyle birlikte, Azerî ve Güneydoğu Anadolu halkının lehçelerine çok yakındır.

Musiki: I. T.'nin yerli renk ve zevkini yansıtan millî ve orijinal bir musikileri vardır. Ortak ana çizgileriyle Türk musikisi alanında yer alan musiki, yalnız kendi varlığını korumakla kalmamış, aynı zamanda öteki kavimleri de te'siri altına alarak nüfûz alanını genişletmiştir. Bu musikinin baskısı altında kalmış olan eski Arap musikisinin yerine geçen bugünkü Irak makamları ve bestelerinin, Abbasîler devri Arap musikisinin bir devamı olmadığı anlaşılmıştır. Mustafa Cevad, Irak musikisini Türk (Türkmen ve Azerî dahil), Hind, Acem, Kürt ve Arap musikisinden mürekkep bir halita saymaktadır. Abbas el - Azzâvî, Türkmenler tarafından Irak'a getirilmiş olan musikinin önemini anlatırken, Safiyüddin Urmevî ve Abdülkadir Maragî gibi san'atkârların Türk olduklarını teyid etmekte, Moğol ve Türk devletlerinin Irak'ta hüküm sürmelerinden daha önce I. T. arasında bu san'atın gelişmiş olduğunu yazarak bunun, Irak musikisi üzerinde büyük te'sirler yaptığını, başta bayat makamı olmak üzere birçok Türk makamlarının, Irak musikisine İlhanlılardan daha önce girdiğini belirtmektedir.

Rauf Yekta, Abdülkadir Maragî'nin eserlerindeki I. T.'ne mahsus olduğu işaret edilen musiki tarzlarına âid izahata ve bu bahse dâir *Makasidü'l - elhan*'da bulunan tamamlayıcı bilgilere dayanarak Türkmenler arasında Mutedil denilen tarika - i terennümün Türkçe güfteli olanlarının koşuk adıyla anıldığını örnekleriyle belirtmektedir. Aynı yazar, I. T.'nin Mutedil havasına kapıldıklarını ve bu usûlün Neva Uşşak veyâ segâruydan yapıldığını, ayrıca, Pencgâh ve Segâh dahi söylediklerini açıklamaktadır. Fuad Köprülü, *Mizan'ül - evzan* kitabına dayanarak, Ali Şir Nevaî'nin, Orta Asya medeniyetine âid olmayıp yalnız I. T. arasında yayılmış bulunan bir Sürud'dan bahsettiğini yazmaktadır.

Safiyüddin Urmevî'nin son zamanlarda yayınlanan Arapça *Kitab'ül - edvar*'ındaki Türk zevkine uygun şiir örnekleri bugün bile Irak halkı, özellikle Türkmenler arasında Mevlût törenlerinde türkü biçiminde koro tarafından okunmaktadır.

Irak'ta millî bir gelenek olarak devam eden mevlût törenlerinde uzun hava tarzındaki Irak makamlarıyla türkü biçiminde tenzile adı verilen dinî besteler okunmaktadır.

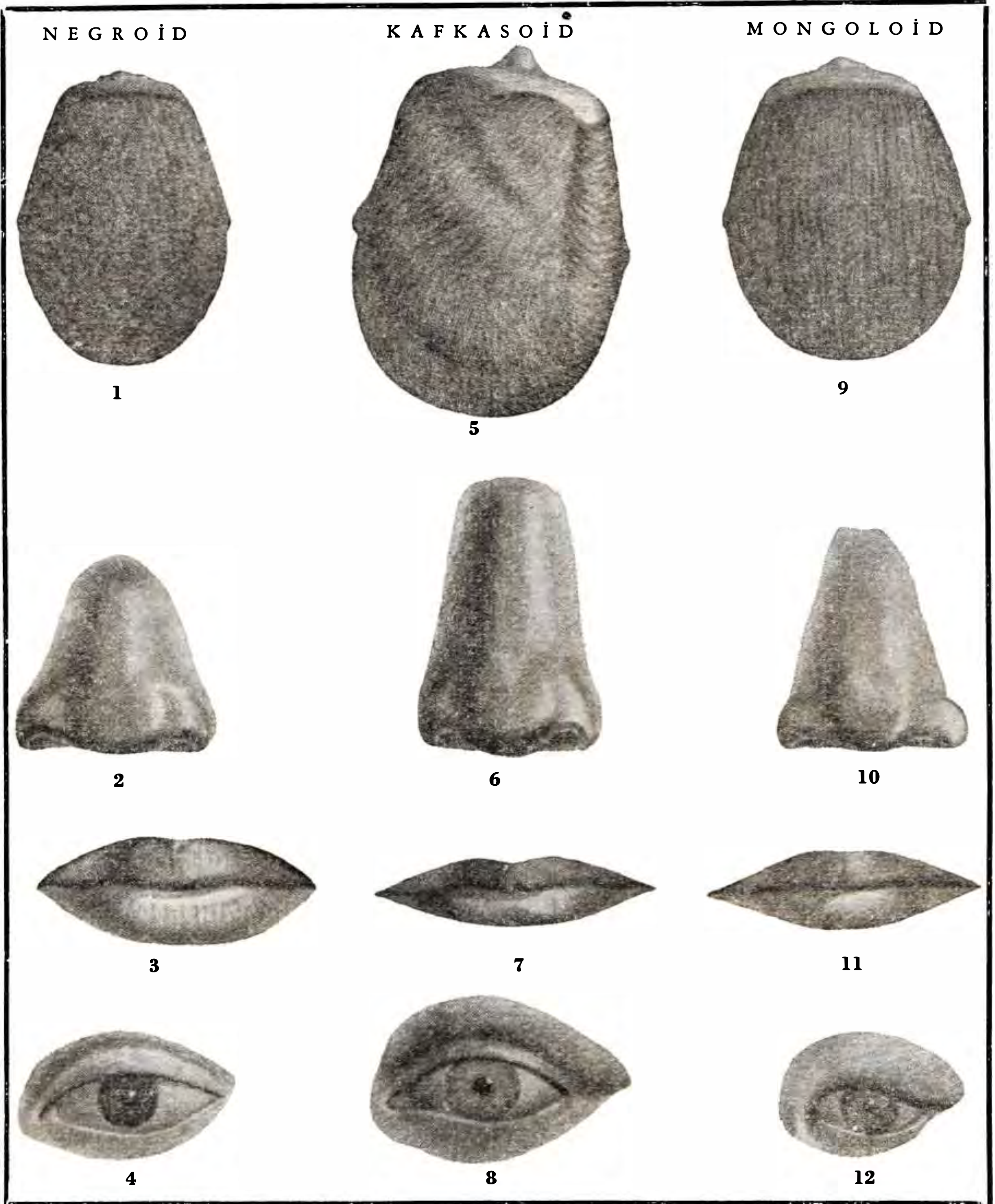
Osmanlı devrinde Anadolu Türkleriyle I. T. arasında sıkı musiki temasları olmuştur. Nitekim bayat (beyatî) adı verilen makamın, IV. Murad'ın Bağdad Seferi'nden dönüşünde beraberinde getirdiği Irak Bayat Türkmenlerinden oniki musikici vasıtasıyla yayıldığı bilinmektedir.

I.'ta hâlâ uzun hava tarzında okunmakta olan bayat ve daha başka yerli makamlar, çoğunlukla Türk makamlarından meydana gelmiştir. Bu arada bâzı küçük makamların tamamiyle Kerkük havaları olduğu bütün yazarlarca kabul edilmektedir. I. T. arasında uzun hava tarzında okunan ve makam adı verilen ezgiden başka, bir de Kerkük dolaylarında hoyrat adı verilen bir makam vardır. Ayrıca, uzun havalardan divan, kerem, karabağı, gazel, ilâhî gibi ezgiler yanında kısa havalardan beste, tenzile gibi çeşitli ezgiler I. T. arasında yaygındır.

IRK (Fr. race; İng. race; İta. razza), irsî yol ile atalarından kendilerine geçen jenetik, biyolojik vasıf ve karakterleri özellik ve birlik gösteren insanların teşkil ettikleri tabiî gruplar. I. kelimesi, biyolojik bir anlam taşır. I., insan türü içinde, müşterek biyolojik karakterlere sâhib ferdlerin teşkil ettikleri ayrı ve özel bir gruptur. I. kavramı jenetik, anatomik, fizyolojik ve patolojik kriterlere dayanır. Türkçe'de I. terimi, XIX. yüzyıldan bu yana kullanılmaya başlanmıştır. Daha önce I. yerine cins (ecnas) terimleri kullanılmıştır. İbrahim Hakkı (b. bk.) *Ma'rifetnâme*'sinde I., uruk terimlerini anatomideki damar karşılığında kullanmıştır.

Bugün dünyada yaşayan bütün insanlar tek bir türe mensupturlar. Bu türe zoolojik sınıflamada Homo Sapiens adı verilir. İnsan türünün özelliği, beyaz, sarı ve siyah derili gibi çok çeşidli olması; yeryüzünde yaygın bulunmasıdır. Hayvanların alttürlerine, bitkilerin çeşitleri (variété) ne karşılık, insanların da beden yapısı karakterlerine göre grupları ve bu grupların vücuda getirdiği I.'lar vardır.

İnsan I.'ları üzerinde yapılan araştırmalar XIX. yüzyılın yarısında büyük bir hız kazanmıştır. O zamana kadar araştırmalar daha çok iskelet üzerinde yapılırken, bu tarihten sonra deri, saç, yüz, göz, iç organlar ve kan grupları da inceleme konusu olmuştur. Beyaz insan anatomisinden başka siyah ve sarı insanların da özellik gösteren anatomileri olduğu ispatlanmıştır. İnsanların I.'lara göre ayrımı şu güçlüklerle karşılaşır: 1. kriterlerin seçimi; 2. şimdiye kadar olagelen kan karışımları sonucu, nispeten katıksız, saf sayılacak I.'ın çok az bulunması; 3. İnsanın ve I.'ların dâima gelişme hâlinde bulunmalarına göre, bir I.'ın târifinin de ancak geçici olabileceği hususu. Türler arasında vuku bulan çiftleşmeler kısır kalır; olsa olsa kısır melezler meydana gelir. Halbuki aynı tür içindeki iki I. arasında vuku bulan çiftleşmelerden türeyecek ferdler ebedi kadar doğurucu (velûd) kalırlar. Bunun aksine olarak bir I.'ın içerisinde, ferdlerin daha ince ayrılık taşıyan karakterler gösterdikleri daha dar kategoriler düşünülür ki, bunlar ikinci dereceden I.'lar (sous race), çeşitler (variäté) ve tipler (type) dir. İnsan I.'ları tasnifçileri, I. ile «millet» ve kabîle, aşiret (tribu) ve «dil grupu», etni (ethnie) kavramlarını sık sık karıştırırlar. I. bir zoolojik, biyolojik varlıktır; millet, kavim, dil ise daha çok târih, kültür ve toplum ile ilgili varlıklardır. Kavim ve millet, insan denen organik varlıklardan teşekkül ettiğine göre, onun esas temeli I.'a veyâ I,'lara dayanır. Fakat millet yalnız bir I. realitesi demek olmadığı gibi, bir I.'ın çeşitli dallarının ve müesseselerinin ayrı milletlerde ve kavimlerde temel unsuru teşkil etmeleri de rastlanılan bir gerçektir. Milletin teşekkülünde soy, I., esaslı bir malzeme, bir temel taşıdır. Fakat bu temel üzerine inşâ olunarak meydana çıkan yapı, bambaşka bir realitedir. Bu gerçek, bilhassa vatan, dil, din, târih ve kültürden meydana gelmiştir. Bir milleti teşkil eden fertlerin bütünü, büyük, ana bir I.'a ve onun tâli I'larına mensub olabildikleri gibi; bu topluluğun içine diğer büyük bir I.'ın ferdleri de karışabilir. Fosil insanlar çağında Homi-

IRK: (Negroid): 1. Zenci kafası uzun, oldukça dardır; Pigmelerinki ise yuvarlaktır. Kaba, dalgalı, küçük kıvırcık bukleler teşkil eden koyu siyah saç; 2. Geniş, yassı, kanadları dışa doğru burun; 3. Kalın, dışa çevrik dudaklar ve oldukça büyük ağız; 4. Köşelerinde pli bulunmayan gözler; göz kapağının ortasında bir pli olabilir. Göz, kahverengidir. (Kafkasoid): 5. İnce, düz, dalgalı saç. Kafa biçimi Kuzey-batı Avrupa'da uzundan, Orta Avrupa'da enli ve Güney-doğu Avrupa'da kısaya kadar değişir; 6. Yüksek ve dar burun ve burun kökü. Kanadları aşağıya çevriktir; 7. İnce, dışa çevrik olmayan dudaklar. Genel olarak küçük ağız; 8. Köşe ve kapak plileri bulunmayan gözlerin rengi, açık maviden koyu kahverengine kadar değişir. (Mongoloid): 9. Kaba, düz saçlar. Yuvarlak biçimde kafa. Kuzey Çin'de uzun kafa biçimine rastlanır; 10. Kafkasoid ırkınkine daha yakın olmak üzere zenci ve Kafkas tip arasında burun; 11. Oldukça ince ve dışa çevrik dudaklar; 12. İç köşelerinde bulunan plileri ile eğri veyâ bâdem görünüşlü, koyu kahverengi gözler

nidae familyasında ancak bir tek cins (Homo) vardır. Bu cins de birkaç türe ayrılırdı: Homo heidelbergensis (Heidelberg insanı); Homo neandertalensis (Neandertal insanı), Homo sapiens fossilis. Şimdi ancak bir tek insan türü vardır ve buna Homo sapiens denir. Bu tür, başlıca dört büyük I. grupuna ayrılır: 1. Siyah grup veyâ melanoderm (siyah derili) grup; 2. Sarı grup veyâ ksanthoderm (sarı derili) grup; 3. Beyaz grup veyâ leukoderm (beyaz derili) grup; 4. İptidaî (ilkel) I.'ları içinde toplayan sun'î

Bu gruplar da kendi içlerinde oldukça yüksek sayıda daha küçük I. gruplarına ayrılırlar.
grup.

IRK: Afrika zenci tipleri

IRK: Bir Pigme grupu (Afrika)

İnsan I.'ları da, hayvan I.'ları gibi organik ve biyolojik bir realitedir. Bu realitenin varlığını ve devamını sağlayan başlıca âmil de, bitkiler dâhil, bütün canlı varlıklara hükmeden verâset (b. bk.) tir. Verâset değişmedikçe, I. da değişmez. Beyaz, sarı ve siyahlar târihten önceki çağlardan bugüne kadar kalmış olduklarına göre, ırkî verâsetin değişmediğine hükmetmek gerekir. İnsan I.'larının zoolojik, biyolojik bir verâseti temsil etmelerine karşılık, milletler de sosyal ve kültürel birer verâseti temsil ederler.

Bugün kafanın (doliko - sefal, braki - sefal, mezo - sefal) şeklini, cildin rengini, saçların tabiatını (düz, dalgalı, yapağı veyâ kıvırcık), gözlerin rengini, burun şeklini, vücudun çeşitli bölümlerinin nisbetlerini değiştirmek insanların elinde olmayan bir şeydir. Bu karakterler ana babadan çocuğa verâsetle geçer. Bir ferdin yaşadığı sürece kazandığı birtakım cismânî ve mânevî vasıflar ise bu ferdin zürriyetine geçmez. Ferde âid sonradan kazanılmış bu vasıflar, o ferdin hayatı boyunca devam eder. Ferd ölünce, bu vasıflar da birlikte ölür, gider. Böylece, biyolojik verâsetin kültürle ilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Bir milletin yapısında I. kaba, aslî ve statik unsuru; kültür, millî değerler ise mânevî ve dinamik unsuru teşkil etmektedir.

İnsan I.'larını ayırd etmek için faydalanılan birçok antropolojik karakterler vardır. İlk önce ilgiyi çeken, deri rengi olmuştur. Renk ayrılıkları, saçlarda ve gözlerde de vardır. Bu vasıflara göre I.'ların sınıflandırılması şöyledir:

I. Melanoderm veyâ siyah grup: Bu I.'tan olan insanların derileri ile göz rengini taşıyan iris tabakasında ve kıllarda çok miktarda melanin (kara madde) vardır. Bu yüzden, koyu pigmentasyon ile diğer I.'lardan ayrılırlar. Bu grupta bulunan I.'larda, çeşitli derecede anatomik farklar görülür: Prognatizm (alt çene kemiğinin ileri doğru uzamış bulunması); alnın şekli; platirini (yassı burun); dolikosefali (kafanın ön-arka çapının nisbî uzunluğu); çok az beden kılı, bol ter bezleri, kıvırcık saç, kalın dudaklar ve küçük kulaklar.

Melanoderm grupa bağlı I.'lar şunlardır: Melano - Afrikalı I. (Afrika zencileri). Bunlar şu tâlî I.'lara ayrı-

IRK: Bir sarı ırk tipi

lırlar: Sudan'lı, Nilotik, Kongo'lu, Gine'li ve Güney Afrika (veyâ Zambez'li) lı I.; Melano - Okyanus (Melanezya)'lu I.; Melano - Hindli I., ki bunun bütün hatları, burun ve dudakları incedir ve saçları kıvırcık değildir. ç) Habeşî (Etopya) I., ki bunun eskiden Beyazlarla olan karışmaları sonucunda karakterleri incelmiştir. Pöl (peul) halkı, Habeşlere benzer; Negrito I.'ı (Okyanus Pigmeleri). Bu I.'lar dışında, daha iki I. vardır ki, öteden beri bu grupa bağlanırlar. Fakat bunlarda ksantoderm karakterlerin de bulunması bu tasnifi biraz şüpheli kılar. Bu iki I. şunlardır: 1. Ekvator Afrika'sı'nda yaşayan Negril I.'ı (race negrille), ki bunlara Afrika Pigmeleri de denir; 2. Güney Afrika'da yaşayan Khoisan I.'ı (Boşiman'lar ve Hottentot'lar). Bk. HOTANTO'LAR ve BUŞMAN'LAR.

II. Ksanthoderm veyâ Sarı grup: Bu I.'tan olan insanların pigmentasyonu sarımtırak veyâ bakır rengindedir. Gösterdikleri vasıflar, bir yandan çok ilerlemiş bir gelişmenin sonuçlarından, diğer yandan da tiroid bezinin diğer I.'lara nisbetle az çalışmasına bağlı belirtilerden ibarettir. Bu grupun başlıca karakterleri şunlardır: Yüzün ve diş kavisleri (arcades dentaires) nin kısalığı ve enliliği, elmacık kemiklerinin büyüklüğü, gözün Mongoloid görünüşü çok hallerde doğuştan mevcud leke (tache pigmentaire congénitale), gözün ve kılların koyu rengi, beden kıllarının azlığı, saçların kabarık ve dik oluşu, boyun oldukça kısa bulunuşu, brakisefali (kafanın önden arkaya çapının nisbeten kısalığı), uzun kemiklerin çok sert ve sağlam olması, yavaş nabız (bradikardi), B kan grupunun öteki kan gruplarından çok fazla olması.

Ksanthoderm grupa bağlı I.'lar şunlardır: Sibirya, Kuzey Moğol, Orta Moğol, Güney Moğol, Eskimo ve Amerika kızılderilileri I.'ları.

Bâzı istisnâlarla Xanthoderm grupa bağlanabilen I.'lar şunlardır: İndonezya I.'ı, Polinezya I.'ı, Japonya'nın kuzeyindeki Ainu, Turan ve Malezya I.'ları (bunlar muhtelif kan karışmalarından doğmuş olmakla beraber, bu karışmalarda sarı faktörün büyük rol oynadığı muhakkaktır).

III. Leukoderm veyâ beyaz grup: Bunlar, Avrupa'nın her yerinde yaşarlar ve Afrika, Asya ve Amerika'ya doğru geniş ölçüde taşmışlardır. Bu yayılan grupları, morfolojik bakımdan melanoderm ve ksanthoderm gruplar arasında göstermek mümkündür. Sâbit, pozitif, karakterlerden çok, değişen, negatif karakterler gösterir. Bu grupta boy, beden ölçüleri, kafa ve yüz endeksleri, deri ve göz pigmentasyonu, beden kılları çok nâdir olarak prognatizm (alt çene kemiğinin öne doğru uzanması), platirini. burun altı oluk (gouttière sous-masale), diş kavislerinin çok uzun olması gibi arkaik, değişen vasıflara rastlanır. Saçlar düz, dalgalı veyâ buklelidir. Hiçbir zaman kıvırcık (crépu) değildir. Leukoderm grupu Avrupa'da şu I.'lara ayrılır: Nordik I.; bu I.'ta oldukça değişik vasıflar gösteren bâzı tiplere rastlanır (dalik tip, Lotharingia tipi v. b.); Doğu Avrupa I.'ı (Doğu Baltık I.'ı adı da verilir). Alpin I. (Laponya I.'ı bunun bir tâlî I.'ıdır), Dinarik (veyâ Adriatik) I. ve Akdeniz I.'ı. Afrika'nın beyaz grupa bağlı kavimleri Akdeniz I.'ına ve az miktarda Alpin I.'a bağlıdırlar.

Asya'da yaşayan Leukoderm'ler Hind, Afgan ve güney-doğu I.'larına bağlıdırlar.

IV. İptidâî (ilkel) I.'lar grupu: Akrabalık ve menşe'leri pek belli olmamakla beraber, bâzı çok arkaik anatomik karakterler gösteren insan topluluklarını içine alır. Bu karakterler şunlardır: Dar, çok alçak ve tepeye doğru çok meyilli alın; alın sinuslarının (sinus frontaux) ve kaş kavislerinin (arcades sourcilléres) çok gelişmiş ol-

1

2

3

IRK: 1. Kafkasoid; 2. Mongoloid; 3. Negroid

ması. Kaş kavisleri, göz delikleri (orbites) nin üzerinde adeta bir yüz siperi (visière) teşkil eder.

Avustralya I.'ı, Vedda I.'ı ve Tasmania I.'ı bu grupta toplanmıştır. Bunlardan sonuncu I.'ın son temsilcileri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yok olmuşlardır.

Bir I.'ın karakteristiği, onu teşkil eden bütün ferdlerde dâima belirmekle beraber, sık ve müşterek rastlanan özelliklerdir. I.'ın istikrarı (stabilité'si) irsî karakterlerin sâbitliğini sağlayan genlerin muhafazasına ve endogaminin eksogamiden daha ağır basmasına dayanır. Kalitatiften çok kantitatif olan I. farkları, türün irsî mülkü (patrimoine héréditaire) nü teşkil eden genlerin topluluğuna nazaran, nisbeten daha az bir gen sayısına dayanmaktadır. Buna göre, I. farklarını küçümsemek yanlış olduğu gibi, bunları büyümsemek de doğru değildir.

İnsan gruplarının fizikî, antropolojik karakterlere göre ilk sınıflandırılması, eski Mısırlılar tarafından yapılmıştır. Mısırlılar çevrelerinde yaşayan dört çeşit insan tipi ayırt etmişlerdir. Eski Çinliler de deri rengine göre beş I. ayırt etmişlerdir.

İnsanlığın ilk ilmî sınıflandırma denemesi, François Bernier (1625 - 1688) adlı bir Fransız seyyah tarafından Paris'te yapılmıştır. İran, Hindistan ve Arabistan'ı gezdikten sonra Fransa'ya dönen Bernier, 1684 yılında ***Dünyada yaşayan çeşitli insan ırk veyâ türlerine göre dünyanın yeni bir taksimi*** adlı sınıflandırma taslağını yayınlayarak, siyahlar, beyazlar, sarılar, Japonlar ve Kap siyahları (Boşiman veyâ Buşman'lar) olarak insan oğlunun beş I.'ını târif etmiştir.

IRK: Bir Amerika yerlisi

IRK: Avrupa ırklarından Nordik tip

IRK: Avrupa ırklarından Alp tip

IRK: Avrupa ırklarından Akdenizli tip

IRK: Avustralya yerlileri

Bunu İsveçli natüralist Linné (b. bk.) nin hâlâ değer taşıyan sınıflandırması izlemiştir. Daha sonra Blumenbach (b. bk.), Desmoulin (1825), Huxley (1870), Geoffroy Saint-Hilaire (b. bk.), Haeckel (1879), Topinard (1885) ve J. Deniker (1900) (b. bk.) v. b. çeşitli sınıflandırmalar ile konuyu aydınlığa kavuşturmak için büyük çaba harcamışlardır.

Irkçılık: Bir I.'ı diğer I.'lardan üstün görerek ve bu I.'ın mensuplarına diğer I.'lardaki insanlardan fazla ve üstün haklar tanınmasını gerekli sayarak güdülen bir çeşit siyasî cereyan. Fransız diplomatı ve I. teoricisi Arthur de Gobineau (b. bk.), *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Beşerî I.'ların eşitsizliği üzerine deneme) adlı eserinde, ancak beyaz ırkın, ârî ırkın saf olup, öbür I.'lardan daha üstün bulunduğunu iddia etmiştir. Bu fikir ve görüş, 1870'ten sonra bilhassa Almanya'da çok ilgi görerek benimsenmiş ve Pangermanizm (Germencilik) cereyanının kuvvetlenmesi ve uygulanmasında kullanılmıştır. I.'çılık ideolojisi Hitler (b. bk.) Almanya'sında tekrar ortaya çıkarılarak ve işlenerek anti - semitizm (Yahûdi düşmanlığı) 'in alevlenmesine; eugenizm (I.'ın, güdümlü çiftleşmeler yolu ile ıslah edilmesi) denemelerine; Yahûdi kitlelerinin yerlerinden kovulmalarına, göç etmeğe zorlanmalarına; toplama kamplarının kurulmasına ve katliamlara yol açmıştır. Germen I.'ını en üstün, bütün dünyayı yönetecek bir I. kabul ederek, diğer I.'ların bu I.'a hizmet etmek zorunluğunda olduklarına inanan Naziler, Yahûdilerin yüz, göz ve burun biçimleri, I.'larına mahsus cild ve akıl hastalıkları ve özel karakterleri ile en çirkin ve çürük I. olduğunu ileri sürmüşlerdir. İşte bu gerekçe ile Germen I.'ının temizliğini ve korunmasını sağlamak için Almanların Yahûdilerle evlenmesini yasaklamışlar; sağlam bir I. elde edebilmek için kısırlaştırmanın meşru sayılmasını savunmuş ve uygulamışlardır. Bütün bu faâliyet ve düşünceler, II Dünya Harbi'ni karakterize etmiştir.

I.'çılık teorileri daha çok önceden düşünülmüş ve siyasî alanda uygulanmak istenmiştir. Slavlar da 1914'ten önce I. teorisini benimsemişler, Panslavizmi, Rus emperyalizmini kuvvetlendirmek ve gerçekleştirmek için kullanmışlardır. 1917 sonrasında bolşevizmin ve komünizmin Rus asıllı olmayan kavim ve milletlere içeride izlediği politika, dışarıda ve işgal ettiği sahalarda uyguladığı imhâ ve istilâ plânı, Çarlık Rusya'nın güttüğü Panslavizm ve Rus emperyalizminin aynıdır. Buradaki plân, korkunç bir yok etme politikası olarak yalnız Yahûdilere karşı değil, Rus olmayan bütün kavim ve milletlere karşı tatbik edilmektedir.

Mussolini zamanında Faşist prensipleri yanında I.'çılık teorisini esas bilen görüşlere yer ve değer verildiği gibi, Amerika Birleşik Devletleri'nde de, zenci problemleri dolayısı ile bu fikirlerin büyük bir önem kazanmıştır.

Avrupa'dan Yeni Dünya'ya göç eden beyazlar ile yerli Kızılderililer ve Afrika'dan getirilmiş zenciler arasındaki çok eski mücadele, hâlâ tam bir anlaşma ve sükûna erdirilememiştir. Fakat Amerika Birleşik Devletleri'nde insan haklarına ve eşitliğine inanan beyazların mücadelesi, 1861 - 1864 yıllarında güney - kuzey iç savaşının beyazlar tarafından kazanılması ile sonuçlanmıştır. Bugün ise Amerika Birleşik Devletleri'nde beyaz - siyah ayırımını her alanda ortadan kaldırmayı savunanlar, hedefe yaklaşmış bulunuyorlar.

Güney Afrika Cumhuriyeti'nde de, I.'çılık teorilerinin devlet müesseselerinin temeli hâline getirildiği görülmektedir.

I.'çılık teorileri, ilim açısından savunulur fikirler değildir. Saf I.'lar hayli zamandan beri yok olmuştur ve şimdiki halde bir I.'ın başka I.'lardan daha üstün olduğunu ciddî bir şekilde iddia etmek mümkün değildir. Sonra ahlâkî bakımdan da I.'çılık, insanlık, adalet, kardeşlik, insan sevgisi (charité), eşitlik ve insan vakarı fikir ve kavramlarıyle bağdaşamaz; insan şahsiyetine saygı prensipine uymaz. I.'çılık, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (b. bk.)'nin 2. maddesindeki I., renk, cins v. b. farkları gözetilmeden tanınan hak ve hürriyetler prensipine de aykırıdır.

1944 yılında Türkiye'de, Türk milliyetçilerinin basında yer alan komünistlere karşı açtıkları fikir ve kalem mücadelesi sırasında görülen bir hakaret dâvâsı dolayısı ile çıkan olaylara, I.'çılık hareketi adı verilmiş ve yeniden düzenlenen bir dâvânın 23 milliyetçi sanığına I.'çılık isnadında bulunulmuşsa da, neticede dâvânın topyekûn beraetle sonuçlanması, olayların bir taraftaki müsebbibi ilk dâvâcı komünistin daha sonra Bulgar sınırından Demir Perde ülkelerine kaçarken öldürülmesi, Türkiye'de kopyası aranan Alman I.'çılığının asılsız bir hayal ve yakıştırma olduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Son çeyrek asırdır Türkiye'mizde belirli çevreler mensuplarının kendi bölücülük ve yıkıcılıkları ile mücadele eden Türk milliyetçilerine, hiçbir ciddî delile dayanmayan haksız I.'çılık isnad ve iddiaları, «ne mutlu Türk'üm diyemeyen birkaç bedbahtın tepki ve istismarından ibarettir. Ayrıca bk. FAŞİZM, NAZİZM, YAHUDİ DÜŞMANLIĞI.

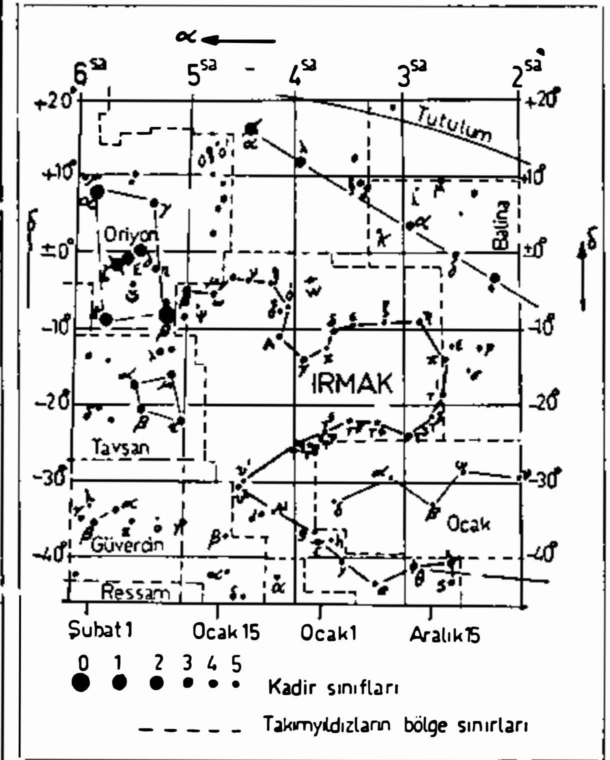
IRKIL ATA (Irkıl Hoca, Erkul Ata), Oğuz Han'ın veziri. Oğuz Han'a hayatı boyunca hem vezirlik, hem de vekillik yapmıştır. Bilgisinin derinliği ve zekâsı ile tanınmıştır. Oğuz Han, hayatı boyunca I. A.'nın sözünden çıkmamıştır.

Çok uzun bir ömür süren I. A., Oğuz Han'dan sonra, oğlu Gün Han'a da vezirlik yapmıştır. Bu görevi sırasında, bir gün Gün Han'a: «Baban, uzun süren hükümdarlığı sırasında, hiçbir yazın sıcağında gölge altında, hiçbir kışın soğuğunda evinde uyumadı. Savaşıp nice yurtlar elde etti. Siz altı oğul ve sizlerden dünyaya gelecek olanlar hep birlik hâlinde olur ve iyi geçinirseniz, bu ülkeler devamlı olarak elinizde kalır. Eğer aranızda geçimsizlik çıkarsa, sade ele geçirilmiş bu ülkeler değil, ata yurtları dahi elinizden çıkar. Hattâ, mallarınız ve canınız da elinizden gider» demiş, Gün Han da: «Siz babama öğütler, akıllar verirdiniz. Benim babam yerindesiniz. Neyi uygun görürseniz ben onu yaparım» cevabını verince, kendisine şunları söylemiştir: «Babanız size çok şey bıraktı. Siz, çocuklarınız ile birlikte otuz şehzâdesiniz. Ben, dünya malının aranızda fesat yaratmasından korkuyorum. Oğuz Han'ın mîrâsını aranızda âdilâne bölüşmenizi tavsiye ederim. Bu suretle aranızda geçimsizlik çıkmaz.»

I. A.'nın bu teklifini kabul eden Gün Han, büyük bir kurultay toplamış, Oğuz Han'ın mîrâsını, büyüklere daha çok ve küçüklere daha az olmak üzere şehzâdeler arasında bölüştürmüştür. I. A.'nın öğüdünün yerine getirilmesiyle Oğuz ilinde bir geçimsizlik çıkmamıştır. — Nejdet Sançar

IRMAK (Eridanus), göğün güney yarım küresinde, Oriyon takımının batısında başlayıp güney - batı yönünde kıvrıla kıvrıla uzayıp giden bir çizgi üzerine sıralanmış yıldızların meydana getirdiği bir takımyıldızın adı.

Türkiye enlemlerinde olan ülkelerde güz ve kış aylarında güney ufuklarında görülür. Takımı meydana getiren yıldızlar oldukça sönük olduğu için ancak Aysız, çok berrak gecelerde ayırt edilebilir. Yıldızların sıralandığı çizgi bir ırmağa benzer. Onun için eskiler ona I. (Eridanus) adını vermişlerdir. Takımın tamamı $\alpha = 1^{sa}\ 30^{dk}$ ile $\alpha = 5^{sa}$'lık sağ açıklıkları (rektasansiyon) ve $\delta = -5^{\circ}$ ile $\delta = -60^{\circ}$ iniklikleri (deklinasyon) arasında kalan büyük bir bölge içine yayılmıştır. Onun için takım, güney ülkelerinde ufukta değil, daha tepede, daha açık olarak görülür.

IRMAK takımyıldızı ve yöresi: Aralık 15, Ocak 1 ve 15, Şubat 1 günleri için belirtilen çizgiler bu günlerin saat 21'inde öğlen çemberimize (güney doğrultusuna) gelir.

Aşağıdaki çizelgede bu takımyıldızın parlak sayılabilen üyelerinin önemli özellikleri verilmiştir. Burada belir-

Irmak takımının parlak yıldızları

Yıldız	Parlaklık m	Tayf	δ	α	Uzaklık (ışık yılı)
α	$0^m.6$	B5	57°24′	$1^{sa}\ 36^{dk}$	140
ø	3 .8	B8	—51 39	2 15	—
κ	4 .4	B5	—47 51	2 26	—
ι	4 .1	BO	- 40 00	2 39	111
η	4 .0	K0	— 9 02	2 55	—
θ	3 .4	A2	—40 26	2 57	12
ε	3 .8	KO	— 9 34	3 31	11
δ	3 .7	KO	— 9 52	3 42	29
π	4 .6	M2	—12 12	3 45	—
γ	3 .2	K5	—13 36	3 56	1090
ó	4 .1	F2	— 6 55	4 10	114
ν	4 .1	B2	— 3 25	4 35	—
μ	4 .2	B5	— 3 19	4 44	—
ω	4 .4	IO	— 5 30	4 51	495
β	2 .9	A3	— 5 07	5 06	75
λ	4 .3	B2	— 8 48	5 07	—

tilen «m» kadir sınıfından görünürdeki parlaklıklardır. Tayf adı altında görülen harfli sayılar da Harvard tayf sınıflarıdır. Bu sınıflamada, tayfta görülen çizgilerin türüne, bolluklarına ve kararmalarına göre yıldızlar O B A F G K M harfleriyle belirtilen sınıflara ayrılmıştır. Ayrıca, her bir sınıf da B_0, B_1, ... B_9 şeklinde 10 aralığa bölünmüştür. Daha sonraları yıldızların sıcaklıkları ölçülebildiği zaman görülmüştür ki Harvard sınıflaması aynı zamanda bir sıcaklık ve renk sırasıdır. Sıcaklıklar O dan M ye doğru azalır. O - B sınıflarındaki yıldızlar 20 000° K, G sınıfından olanlar 6000° K olduğu halde, M sınıfından olanlar ancak 3000° K yöresindedir. O - B yıldızları ak - mavi, A - F yıldızları ak, G yıldızları sarı ve K - M yıldızları da kırmızı renktedir. Çizelgede verilen değerleri, yâni α = sağ açıklık ve δ = iniklik olmak üzere gök küresi üzerindeki konsayılarını vermektedir. Uzaklıkları bilinen yıldızların bu değerleri de ışık yılı biriminde çizelgede gösterilmiştir. Bunlara bakacak olursak, gökyüzüne rastgele serpilmiş olan yıldızların derinlemesine çok farklı uzaklıklarda olduğu, takım adlandırılmasının gerçekte hiç bir anlam taşımadığı ortaya çıkar.

IRMAK, Sâdi (doğ. Seydişehir 1904), Türk tıp doktoru ve profesörü, politika ve devlet adamı. Babası Sabri Bey, annesi Saliha Hanım'dır. İlk öğrenimini Seydişehir Rüşdiye Mektebi'nde birincilikle bitiren I., 1916'da Konya Sultânisi'ne girmiş ve 1923'te buradan da birincilikle me'zun olmuştur. O yıl, orta öğretim imtihanını kazanarak biyoloji öğretmeni olan I., aynı zamanda İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girmiştir. 1925'te açılan devlet imtihanını kazanarak hükûmet hesabına Berlin Üniversitesi'ne gönderilen I., burada tıp ve biyoloji öğrenimi yapmış ve 1929'da pek iyi derece ile tıp doktoru olmuştur. Hagen ve Düsseldorf hastahânelerinde asistan olarak çalışan I., yurda dönünce Ankara hükûmet tabipliği ve Gazi Terbiye Enstitüsü biyoloji öğretmenliği görevlerinde 1932 yılına kadar bulunmuş, sonra İstanbul Tıp Fakültesi müderris muavinliği imtihanını kazanarak üniversite ögretim kadrosuna girmiştir. 1933'te Dârülfûnun'dan Üniversite'ye geçişte, doçent olarak kadroda muhafaza edilen I., 1940'ta Fakülte Meclisi'nin oy birliği ile fizyoloji profesörlüğü'ne yükseltilmiştir. I. bu vazifede iken, 1943'te Konya milletvekili seçilmiş, aynı yıl Halkevleri Yüksek Danışma Kurulu başkanlığına, daha sonra da Diyarbakır bölgesi müfettişliğine getirilmiştir. 1945'te Çalışma Bakanlığı'nın, İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun ve ilk sendikaların kuruluşlarında I.'ın büyük hizmetleri geçmiştir.

S. IRMAK

Türkiye'nin Milletlerarası İş Konferansı'na katılışı da bu devreye rastlamaktadır. I., 1947'de bu konferansın ikinci başkanlığına ve raportörlüğüne seçilmiştir.

1947'de görevinden istifa ederek ayrılan I., C. H. P. İstanbul parti müfettişliğine tâyin edilmiş ve 1950 yılına kadar bu vazifede kalmıştır. 1950'de yeniden ilim ve meslek hayatına dönen I., fizyoloji profesörü olarak üç yıl München Üniversitesinde çalışmıştır. 1953'te İstanbul Tıp Fakültesi kadrosuna tâyin edilen I., aynı yıl Fizyoloji Kürsüsü direktörlüğüne getirilmiş ve 1956'da fizyoloji ordinaryüs profesörü seçilmiştir. İlim ve kültür alanlarındaki değerli hizmet ve faaliyetleri yanında, bir ara Anadolu diye soyadı alacak derecede Anadolu'ya gönülden bağlı bir Türk milliyetçisi olan I.'ın tıp, edebiyât ve kültür alanlarında pek çok te'lif ve tercüme, Türkçe Almanca ve Fransızca kitap ve makaleleri yayınlanmış bulunmaktadır. Türk Ansiklopedisi'nin de yazarlarından olan I.'ın kitap hâlinde çıkmış eserlerinden bâzıları şunlardır:

Genel Fizyoloji [İstanbul, 1934]; *Verâset* [1934]; *Zerdüşt böyle demişti* [Nietzsche'den tercüme; İstanbul, 1934]; *İç ifraz bezleri* [M. Esad Güçhan ile birlikte; 1935, 2. bas. 1939]; *Spor Fizyolojisi* [1943]; *Animal Fizyolojisi* [Winterstein'dan tercüme; 1935]; *Sosyal biyoloji* [İstanbul, 1935]; *Suç işlemenin sebepleri* [Lombroso'dan tercüme; 1935]; *Fizyoloji* [I, II, III, IV, V, İstanbul, 1937]; *Fizyoloji ders kitabı* [Rosemann'dan tercüme; 2 cild, İstanbul, 1942]; *Hayâtî Kimya* (Lipschitz'den tercüme; İstanbul, 1942]; *Faust* [1943]; *Faust* [Goethe'den tercüme; 1960]; *İrâde Felsefesi* [Schopenhauer'dan tercüme; İstanbul, 1943]; *Leonardo da Vinci* [1943]; *Devrim Târihi* [1967].

IRSOY, Ahmed İlhamî. Zekâîzâde Hâfız Ahmed Efendi (Eyüp, İstanbul 1869 - 1943), Türk musikisi bilgini ve bestekârı. Babası Zekâi Dede (b. bk.) dir. Eyüp Lâlîzâde mektebini bitirmiştir. Aynı zamanda Hâfız Osman Efendi'den hâfızlık, babasından da sülüs ve nesih icâzeti almıştır. Bir müddet askerî rüşdîyeye gitmiş, sonra

IRSOY: Ahmed Irsoy (solda) Konservatuvar Tasnif Hey'eti'nde Rauf Yektâ Bey (ortada) ve Ali Rif'at Çağatay (sağda) ile

bırakmıştır. 1884'te Reîsü'l - Kurrâ Hoca Süleyman Efendi'den icâzet almıştır. 1892 başlarında Hoca Fâik Efendi'den dinî ilimler okumuştur. Arapça öğrenmiştir. Babasından dinî ve dindışı klâsiklerimizi meşk etmiştir. 1885'te 16 yaşında Bahâriye Mevlevîhânesi kudümzenbaşılığı gibi önemli bir mevkie yükselmiştir. Çile çıkarıp dede olmamış, hayatının sonuna kadar Mevlevî muhibbi kalmıştır. Kadirî, Nakşbendî ve Rufâî tarîkatlarına da sevgisi vardı. Sesi güzel, mutrıp idaresi fevkâlâdeydi. Büyük usûllere vukufu tamdı. Edebiyat öğrenmemekle ve batı kültürü edinmemekle beraber, gittikçe musiki bilgisini ilerletmiş ve bu konuda bilgin derecesine erişmişti. Bu hususta Bahâriye şeyhi olan Hüseyin Fahreddin Dede'den ney ve Farsça dersleri almış, batı notası öğrenmiş, teşvik ve yardım görmüştür. Daha önceden Hamparsum notasını biliyordu. 1897'de babasının ölümü üzerine Bahâriye'ye onun yerine aslî olarak kudümzenbaşı ve gene onun yerine Dârüşşafaka'ya musiki hocası olmuştur. Rauf Yektâ Bey, Ahmed Avni Konuk, Dr. Subhi Ezgi gibi babasının talebesi ve Sâdeddin Arel gibi Fahreddin Dede'ye devâm eden zâtlarla çalışmıştır. 1900'de Yenikapı Mevlevîhânesi kudümzenbaşılığını da üzerine almıştır. Şeyh Ahmed Celâleddin Dede'den musiki bilgisini ilerleten I., imamlık, hatiplik, çeşitli okullarda Darü'l - Bedayi ve Darü'l - Elhan'da uzun müddet öğretmenlik yapmış, 1937'de konservatuvarın Türk musikisi kısmı lâğvedilinceye kadar öğretmenlik görevine devam etmiştir. Sadrâzam Said Halim Paşa'nın yalısında musiki öğretmiş ve bu zâttan maaş almıştır. 1926'da kurulan Dârü'l - Elhân Türk Musikisi Tetkik ve Tasnif Hey'etine Rauf Yektâ ve İsmail Hakkı beylerle beraber üye olmuştur. 1941'de reîsü'l - kurrâ olmuş ve ölümüne kadar bu unvanı muhafaza etmiştir.

Basılmamış eserleri: *İlm - i Tecvîd'den Mahâric ve Sıfât - ı Hurûf Risâlesi*; *Muhtasar İ'kaa ve Usûl Risâlesi*; *Mûsikî Makamları Hulâsası.* Arkadaşları ile beraber 180 parça klâsik eseri *Mevlevî Âyînleri*'ni, *Zekâi Dede Küllîyatı* (3 cilt) nı, *Bûselik'li Fasıllar*'ı, *İlâhîler* (2 cilt) i, *Bektaşî Nefesleri*'ni notaya alıp yayınlamıştır. İyi bir bestekâr olan ve 500 kadar eser besteleyen I., bilhassa ilâhî tarzında başarı göstermiştir. *Hüzzâm Ağır Aksak, Tâhir-Bûselik Curcuna* şarkıları da güzeldir.

ISFAHAN (Coğ.): bk. İSFAHAN.

ISFAHÂN, Türk musikisinde bir birleşik makam. I.'dan elimizde 249 parça eser vardır. I. en eski makamlardandır. Bûselik beşlisi, dügâh (la) üzerinde rast dörtlüsü ve bayatî (b. bk.) makamından yapılmıştır. Bayatînin durağı ve güçlüsü olan dügâh (la) ve nevâ (re) perdeleri, I.'ın da durağı ve güçlüsüdür. Bûselik beşlisi ile rast dörtlüsünün de durakları dügâhtır. Dizisi inici - çıkıcıdır. Donanımına bayatî gibi si için bir koma bemolü (segâh) konur. Bûselik beşlisinin geçtiği yerlerde nota içinde si bekar ve rast dörtlüsünün geçtiği yerlerde de si bekar ve do bakıyye diyezi (nîm hicâz) kullanılır. XVI. yüzyıldan önce şimdiki bayatî dizisine kürdî, sonra ise I. adı verilmiş, bugünkü I.'a ısfahânek (b. bk.) denmiştir. Onun için elimizdeki bâzı I. eserler, bayatî yazısındadır. Bayatî dizisinin tîzlerinde biraz fazla gezinmek ve bâzan segâh perdesinde asma karar yapmakla büyük fark göstermiş olmazlar.

ISFAHÂN - BÛSELİK, Türk musikisinde bir birleşik makam. Son zamanlarda yapılmıştır. S. Heper bu makamdan bir *Nakış yürük semâî* bestelemiştir. Bûselik beşlisi ile dügâh (la) ta kalan bir ısfahan (b. bk.) dan ibarettir. Bu beşlinin yedeni için sol bakıyye diyezi (nîm zengûle) karara yakın nota içinde kullanılır.

ISFAHÂNEK (Far. = küçük Isfahân), Türk musikisinde bir birleşik makam. I.'ten elimizde 22 parça vardır. III. Selim, I. - i cedîd diye bir makam yapmıştır. Daha eskiden I. - i Atıyk denen makam ise, aşîrân (mi) perdesinde kalan bir çeşit ısfahan idi.

Bugün bizim ısfahan dediğimiz makama eskiler I. diyorlardı. 1375'te ölen Mevlânâ Mübarek Şah'ın eserinde I. geçmektedir. Bugün bu makam, bûselik beşlisi ile başlayan ve bu beşlide fazlaca gezinen bir ısfahân (b. bk.)'dan ibarettir. Bugünkü ısfahândan ayırmak bile zordur. Donanımı (si koma bemolü = segâh) ve nota içi ârızaları, durağı (dügâh = la) ve güçlüsü (nevâ = re), aynen ısfahân gibidir.

ISFAHÂN - I CEDÎD, Türk musikisinde bir birleşik makam. Kantemir'in bir peşrevi ile bir saz semâîsi, bu makamın elimizdeki örnekleridir.

ISI (Fr. Chaleur; İng. Heat), bir enerji şekli. I.'nın bir cismi meydana getiren atom ve moleküllerin gelişigüzel hareketlerine bağlı bir mekanik enerji olduğu anlaşılmıştır (I.'nın kinetik teorisi). I.'nın bir hareket şekli olduğu eski bir görüştür. Bu görüş meselâ, XVII. yüzyılda Francis Bacon, Boyle ve Hooke tarafından benimsenmiştir.

Târihî gelişme: XIX. yüzyılın başlarına kadar I. olayları, her cisim içinde kalorik adı verilen bir cins ağırlıksız akışkanın var olduğu kabul edilerek açıklanmıştır. Sıcaklığı yüksek olan bir cismin fazla kalorik ve sıcaklığı alçak olan bir cismin de az kalorik ihtiva ettiğine inanılmıştır. Bu iki cisim bir arada bulunursa, kalorice zengin olan cisim ötekisine, her iki cisim aynı sıcaklığa gelinceye kadar kalorik veriyordu. Bu teori ile I. olayları üzerindeki bâzı müşahedeler kandırıcı olarak açıklandığı hâlde, sürtünme kuvvetlerine karşı yapılan işe karşılık I. hasıl olması açıklanamamıştır. Bir cisim sürtünmesi sırasında I. hasıl olduğu târihten önceki zamanlarda da bilinmekte idi. Bugün bile kullanılan terimleri (I. terminolojisi) bu devirden gelmedir.

I.'nın bir madde olamayacağı hakkındaki ilk gerçek delil 1798'de Kont Rumford (1753 - 1814) tarafından verilmiştir. Rumford, I.'nın mahiyeti hakkındaki bu görüşüne Bavyera prensliğinde askerî arsenalde top namlularının delinmesine nezaret ettiği sırada ulaşmıştır. Delme işleminde

kullanılan matkap, ister keskin ister kör olsun büyük miktarlarda husule gelen I., delici aygıtın ve namlunun fazla ısınmasını önlemek için kullanılan suyu hemen kaynatıyordu. Delme işi iki atla yapılıyordu. Bir atın çalışma gücünü yenilemek için ona belli miktarda bir yem verilmesi gerekli idi. Rumford, atın beslenmesi için gerekli yem doğrudan doğruya yakıt olarak kullanılırsa, yine aynı miktarda I. hasıl edileceği sonucuna varmıştır. Delme işleminde kalorik'in sürekli bir tarzda bitmez tükenmez olarak hasıl edilmesi şu eski hipotez ile açıklanmıştır: Delmede çıkan metal talaşlarının öz I.'sı asıl som metalinkinden daha küçüktür! Rumford talaşı ile asıl parçanın aynı öz I.'ya sahip olduklarını ispatlamak suretiyle bu hipotezi reddetmiştir. Çünkü talaş çıkarmayan kör matkap ile de aynı miktarda I. hasıl olmakta idi. Sürtünme ile istenildiği kadar büyük miktarlarda I. elde edilmesi, I.'nın maddî tabiatlı olduğu görüşü ile bağdaşmıyordu. En sonunda Rumford I. elde edilmesi ancak I.'nın kendisinin de bir cins hareket olduğunu kabul etmekle çözülebileceği sonucuna varmıştır. Rumford, delme işleminde harcanan mekanik işe karşılık I. hasıl olduğunu ve I.'nın bir enerji şekli olması gerektiğini sezmiştir.

Bu görüş, açık olarak daha pek çok sonra, başka bilim adamları tarafından ortaya konulabilmiştir. Bugün enerji kavramı, enerjinin bir şekilden diğerine geçmesi ve enerjinin korunumu prensipi kendiliğinden açık olmasına rağmen, hemen hemen 100 yıl öncesine kadar yeni bir görüş olarak kalmıştır.

Rumford'dan kısa bir zaman sonra 1799 yılında Sir Humphry Davy (1778 - 1829) dış kaynaklardan hiçbir I. gelmemesi şartiyle iki buz parçası birbirlerine sürtüldüğü vakit sürtünme kuvvetine karşı yapılan işle buzu eritmeye yetecek kadar bir I. husule geldiğini ve böylece sürtünme I.'sının, cisimlerin öz I.'larının küçülmesi ile açıklanmasındaki yanlışlığı göstermiştir.

Kalorikçilerin kendi I. teorilerinin doğru olduğunu bir süre daha muhafaza etmelerine rağmen I.'nın bir enerji şekli olduğu görüşü yavaş yavaş galip gelmiş ve James P. Joule (b. bk.) ün 1840'tan 1878'e kadar yaptığı uzun bir seri deneylerle sağlam olarak kurulmuştur. Enerjinin korunumu prensipi birbirlerinden ayrı olarak Heilbronn'lu hekim Julius Robert von Mayer (1814 - 1878), İngiltere'de James Prescott Joule (1818 - 1889), Almanya'da Hermann von Helmholtz (1821 - 1894) ve Danimarka'da L. A. Colding (1815 - 1888) tarafından kurulmuştur.

Joule, yaptığı birçok deneylerle verilen miktarda bir mekanik enerjinin I.'ya çevrilmesi hâlinde dâima aynı miktarda I.'nın husule geldiğini göstermiş ve iki enerji şekli olarak I. ve mekanik enerjinin eşdeğerliğini kesin olarak ortaya koymuştur.

I. ile mekanik iş arasında sayıca bir bağıntının bulunması gerektiğini ilk defa bütün açıklığı ile görmek şerefi Heilbronn'lu hekim Robert von Mayer'e âiddir (1842).

Isı miktarı birimleri: I. bir enerji şekli olduğuna göre, I.'nın bilinen enerji birimleriyle ölçülmesi gerekir. Yeni SI (milletlerarası birimler sistemi) birimlerinde enerji birimi joule'dür ve I.'nın SI biriminin 10^7 erge eşit olan joule olması gerekir. Enerji ister I., ister kinetik, potansiyel veyâ öteki cinsten olsun aynı birimle ölçülmesi gerekir (1 cal = 4,1855 joule) Bugün kullanılan I. birimleri (termik birimler), I.'nın tabiatı açık olarak anlaşılmadan önce kabul edilmiştir. I.'nın kalorik adı verilen görünmeyen, ağırlıksız bir madde olduğuna inanıldığı günlerde I. birimleri târif edilmiştir. Şimdi I.'nın bir enerji şekli olduğunu ve sıcaklıktaki bir yükselmenin, esas olarak, maddenin atom ve moleküllerinin kinetik ve potansiyel enerjisindeki bir artma anlamına geldiğini bilmekle beraber, Johann Karl Wilcke (1732 - 1796), Joseph Black (1728 - 1799), Lavoisier (1743 - 1794) ve öteki XVIII. yüzyıl bilim adamları tarafından geliştirilmiş olan tariflerin kullanılmasına devam edilmektedir.

Bir fizikî işleme giren I. miktarı bu işlem ile husule gelen bir değişme ile ölçülür. Daha açık olarak, bir standard değişme hasıl eden bir I. birimi tarif edilir. Her zaman kullanılan üç I. birimi vardır: Kalori (cal), kilokalori (kcal) ve İngiliz I. miktarı birimi (Btu, British Thermal Unit).

Isı ve sıcaklık (Fr. Chaleur et température; İng. Heat and temperature): I. ve sıcaklık terimlerinin kesin olarak ayırt edilmesi gerekir. Bunlar birbirlerinden tamamiyle farklı iki kavramdır. Bir cismin sıcaklığı sâdece bu cismin bâzı standart veyâ standartlara göre ne kadar sıcak veyâ soğuk olduğunu gösteren keyfî bir sıcaklık ölçeği üzerindeki bir sayıdır. Halbuki I., bir enerji şeklidir ve enerji birimleriyle ölçülür. Belli bir gaz alevi ile bir kazan suyun ısıtılması, bir cezve suyun aynı sıcaklığa kadar ısıtılması için gerekenden çok daha fazla zaman, yâni daha çok I. isteyecektir. Bu terimler günlük hayatta çok zaman yanlış olarak kullanılmaktadır. «Hava I.'sı düşecek veyâ yükselecek» denilemez; bunun doğrusu «hava sıcaklığı düşecek veyâ yükselecek» tir. «Vücut I.'sı» değil, vücut sıcaklığıdır. Bir cisme I. verilince cismin sıcaklığı yükselir veyâ cismin hâli değişir. Hâl değişmesi süresince sıcaklık sâbit kalır ve verilen I. cismin iç enerjisinin artmasına harcanır veyâ bir dış iş yapılmasına gider (I. motorlarında olduğu gibi). I. geçişli bir enerji şeklidir ve sıcaklığı yüksek olan bir cismin büyük bir I. enerjisini taşıması gerekmez. Çünkü I., cismin kütlesine de bağlıdır. I. ancak bir termik değişmede fark edilebilir. I. akışı bir elektrik akımına benzetilirse, sıcaklık potansiyel farkı (voltaj) na karşılık olur.

Isı kaynağı (Fr. Source de chaleur; İng. Source of heat): Genel olarak, sıcaklığı yüksek olan bir cisim sıcaklığı alçak olan bir cisme göre bir I. kaynağı yerini tutar. Buna göre, bir cisme dokunmak (değmek) veyâ yakınında bulunmak suretiyle bu cismin sıcaklığını yükselten diğer bir cisme I. kaynağı adı verilir. Herhangi cins bir enerji iç enerjiye çevrilebilir. Bu iç enerji de bir I. enerjisi kaynağı olur. I. kaynaklarının en başında güneş gelir. Yer küresinin alt tabakaları da birer I. kaynağıdır (sıcak kaplıca suları, yanardağlar). Katı, sıvı ve gaz yakıtlar da I. kaynaklarıdır. Bilimin ilerlemesi sonucu keşfedilen nükleer enerji kullanan nükleer reaktörler en büyük I. kaynaklarıdır. Bir dirençten geçen elektrik akımı çok kullanışlı bir I. kaynağı hasıl eder.

Isının yayılması (Fr. Propagation de la chaleur, transmission de la chaleur, İng. Heat transfer), I.'nın çeşitli yollarla bir yerden başka bir yere ulaşması. I. başlıca üç yolla yayılır: İletim (b. bk.), ışıma (radyasyon, b. bk.) ve taşınma (konveksiyon, b. bk.). İki komşu cisim arasında veyâ aynı cismin iki parçası arasında bir sıcaklık farkı var

olunca yüksek sıcaklıktan alçak sıcaklığa doğru bir I. akışı kurulur. Bâzan I.'nın bir yerden başka bir yere iletilmesinde yukarıdaki üç işlemden ikisi veyâ hepsi bir arada husule gelebilir.

Isı sığası (Fr. Capasité calorifique; İng. Heat capacity): Bir cismin I. sığası, bu cisme verilen $\triangle Q$ I. miktarının bu cismin sıcaklığında hasıl ettiği $\triangle t$ (veya $\triangle T$) sıcaklık yükselmesi oranına eşittir:

$$\text{I. sığası} = \frac{\triangle Q}{\triangle t} \qquad (1)$$

$\triangle t = 1$ derece olursa I. sığası $= \triangle Q$ olur. Buna göre bir cismin I. sığası, sayıca onun sıcaklığını bir derece yükseltmek için gerekli I. miktarına eşit olur.

I. sığası cal/C°, kcal/C° veyâ Btu/F° birimleriyle ölçülür (SI birimleriyle joule/k derecesi). Bir cismin su eşdeğeri (veyâ su dengi), bu cisimle aynı I. sığasına sahip olan suyun kütlesidir.

Isınma ısısı (Fr. Chaleur spécifique; İng. Specific heat, specific heat capacity): Bir cismin ısınma I.'sı veyâ öz I.'sı (veyâ öz I. sığası), bu cismin birim kütlesinin (1 gr veyâ 1 kg) sıcaklığını 1 derece yükseltmek için gerekli I. miktarıdır. Yâni ısınma I.'sı birim kütle başına I. sığasıdır ve göz önünde alınan cisim için karekteristiktir.

$$\text{Isınma I.'sı} = C = \frac{\text{ısı sığası}}{\text{kütle}} = \frac{\triangle Q/\triangle t}{m} = \frac{\triangle Q}{m \triangle t} \qquad (2)$$

Isınma I.'ları cal/gr, C°, kcal/kg, C° veyâ Btu/lb, F° ile ölçülür ve bu değerler birbirine eşit olur (SI birimleriyle joule/kg, k derecesi).

Bir maddenin I. sığası ve ısınma I.'sı sabit olmayıp sıcaklık aralığının bulunduğu konuma tâbidir, yâni sıcaklıkla hafifçe değişir. Buna göre yukarıdaki denklemlerde bunların $\triangle t$ sıcaklık aralığındaki ortalama değerleri tarif edilmiş olur.

Bir cismin herhangi bir sıcaklıktaki ısınma I.'sı doğru olarak

$$C = \frac{1}{m} \frac{dQ}{dt} \qquad (3)$$

ile tarif edilir. Buna göre kütlesi m ve ısınma I.'sı C olan bir cismin sıcaklığını t_1 den t_2 ye yükseltmek için bu cisme verilmesi gereken I. miktarı:

$$Q = m \int_{t_1}^{t_2} C \, dt \qquad (4)$$

olur. Burada C ısınma I.'sı genel olarak sıcaklığın bir fonksiyonudur. Adî sıcaklıklarda ve adî sıcaklık aralıklarında ısınma I.'larını sabit olarak göz önüne alacağız. Buna göre (4) denklemi

$$Q = mc \triangle t = mc\,(t_2 - t_1) \qquad (5)$$

şeklinde yazılır. mc cismin I. sığasıdır. Burada m kg, C kcal/kg, C° ve $\triangle t$ Celsius derecesi cinsinden ifade edilirse Q I. miktarı kilokalori cinsinden çıkar.

Çok bilinen bâzı katı ve sıvıların sabit basınç altındaki ısınma I.'ları aşağıdaki çizelgede verilmiştir. Gazların ısınma I.'ları daha sonra incelenecektir.

Katı ve sıvıların ısınma ısıları
(k cal/kg, C° = cal/gr, C° = Btu/lb, F°)

Katılar	Sıcaklık C°	C Isınma Isısı
Alüminyüm	15° — 185°	0,212 — 0,219
Altın	0, — 100°	0,031
Balçık	—	0,22
Bakır	10° — 100°	0,093 — 0,094
Beton	—	0,16
Buz	10° — 0° C	0,55
Buz	— 30	0,45
Cam	10° — 100°	0,118 — 0,20
Çinko	—	0,094
Gümüş	0° — 100°	0,056
Kalay	18°	0,054
Demir (çelik)	20° — 100°	0,119
Kireç taşı	—	0,22
Kömür (mâden)	—	0,3
Kurşun	20° — 100°	0,0310
Lastik	20° — 100°	0,48
Mantar	—	0,485
Mermer	—	0,21
Odun (tahta)	0°	0,3 — 0,7
Parafin	—	0,69
Plâtin	0° — 100°	0,032
Pirinç	15° — 100°	0,094
Tuğla	—	0,220
Tungsten	20° — 100°	0,034

Sıvılar	Sıcaklık C°	C ısınma ısısı
Alkol (etil)	25°	0,581
Alkol (metil)	—	0,60
Amonyak	20°	1,126
Benzin	—	0,5
Deniz suyu	—	0,93
Eter	0°	0,529
Civa	0° — 100°	0,033
Gliserin	0°	0,540
Mâdenî yağ	—	0,5
Petrol	21° — 58°	0,51
Su	—	1,00
Terebentin	0°	0,411
Zeytin yağı	—	0,47

Katı ve sıvıların ısınma (veyâ öz) sıvılarının tâyin edilmesinde kullanılan en eski metodlardan biri karışımlar metodudur. Isınma I.'larının sıhhatli olarak tâyin edilmesi kalorimetrelerle yapılır. Farklı sıcaklıkta bulunan cisimler yalıtılmış bir kalorimetre içine konuldukları vakit sıcak olan cisimler soğur, soğuk olanlar ısınır ve bütün cisimler aynı sıcaklığa ulaşır. Böylece cisimler termik dengeye gelmiş olurlar. Bu I. transferi işlemlerinin bir termometre ve bir kalorimetre yardımiyle nicel olarak incelenmesi ile sistemin son denge sıcaklığının, cisimlerin ilk sıcaklıklarına, kütlelerine ve yapılmış oldukları maddelere tâbi olduğu bulunmuştur. Karışımlar metodunda iç kalorimetre kabı tartılır (m') ve içine kütlesi (M) ve sıcaklığı (t_2) bilinen bir miktar su konur. Isınma I.'sı tâyin edilmek istenilen belli kütlede (m) bir metal bloku bir deney tüpü içinde bir su banyosunda belli bir sıcaklığa (t_1) kadar ısıtılır ve çabucak kalorimetredeki su içine atılır ve sistem termik dengeye gelinceye kadar karıştırılır. Son denge sıcaklığı

(t) termometreden okunur. I. kayıpları ihmal edildiğine göre temel kalorimetrik bağıntı

$$\begin{pmatrix}\text{metal blokun}\\ \text{kaybettiği ısı}\end{pmatrix} = \begin{pmatrix}\text{suyun kazandığı}\\ \text{ısı}\end{pmatrix} + \begin{pmatrix}\text{iç kabın kazandığı}\\ \text{ısı}\end{pmatrix}$$

olur. Bu I.'ların hesaplanmasında (5) kalorimetrik formülü kullanılır:

$$m\ c\ (t_1 - t) = M\ (t - t_2) + m\ c\ (t - t_2).$$

Burada cismin ısınma I.'sı C ve kalorimetre kabının ısınma I.'sı C ile gösterilmiştir. m c ye kabın su eşdeğeri adı verilir. Bu formülden C hesaplanır. Bu metodla katıların ısınma I.'larının tâyin edilmesinde kalorimetredeki sıvı sudur ve bilinen ısınma I.'sı 1 cal/gr C° dir. Kalorimetredeki sıvı, ısınma I.'sı tâyin edilecek bir sıvı olursa, bu sıvı içine atılan katının ısınma I.'sının bilinmesi gerekir.

Karışımlar metodu ile erime ve buharlaşma I.'ları da tâyin edilir.

Katı ve sıvıların ısınma I.'larının tâyin edilmesi için başka matodlar da kullanılır: Soğuma metodu, elektriksel metotlar, buz kullanılması.

Gazların ısınma ısıları: Bir gazın hâli üç hâl değişkeni adı verilen basınç (P), hacım (V) ve sıcaklık (T) ile belirli olduğuna göre, bir gaz çok farklı tarzlarda ısıtılabilir ve bunlara karşılık olmak üzere bir gazın birçok ısınma I.'sı târif edilebilir.

Bunlardan ikisi çok tanınmıştır: Bir gazın sâbit basınç altındaki ısınma I.'sı ve bir gazın sâbit hacım altındaki ısınma I.'sı. Bunlar C_p ve C_v ile gösterilir. Sıvı ve katılarda olduğu gibi târif edilir. Yâni, basıncı sâbit kalmak üzere bir gazın 1 gr ının sıcaklığını 1 C° yükseltmek için verilen I. miktarına bu gazın sâbit basınç altındaki ısınma I.'sı, hacmi sabit kalmak şartiyle bir gazın 1 gr ının sıcaklığını 1 C° yükseltmek için verilmesi gereken I. miktarına da bu gazın sâbit hacım altındaki ısınma I.'sı adı verilir.

Gazlar hakkında kütle birimi olarak 1 molekülgramı olmak ve molar I. sığasını târif etmek daha uygundur. Buna göre, bir gazın sâbit basınç altındaki C_p molar ısınma I.'sı basıncı sâbit kalmak üzere bu gazın bir molunun sıcaklığını 1° C yükseltmek için verilmesi gereken I. miktarı ve sâbit hacım altındaki C_v molar ısınma I.'sı da gazın hacmı sâbit kalmak üzere bir molunun sıcaklığını 1° C yükseltmek için verilmesi gereken I. miktarıdır. Sâbit hacım altında ısıtılan bir gaz için dış iş sıfır olacağından $C_p > C_v$ olur. Bir molekül gram ideal bir gaz için $C_p - C_v = R$ dir. Burada R = genel gaz sâbiti = 8, 314 X 10^7 erg/derece, moldur. Bu formüle J. R. Mayer (1814 - 1878) formülü adı verilir. C_p kalorimetre yoluyla ölçülebilir. $\gamma = C_p / C_v$ oranı da, gaz içinde sesin yayılma hızının ölçülmesi ile elde edilir ve böylece C_v de hesaplanmış olur.

Gazların kinetik teorisi ve enerjinin eşit dağılımı prensipine göre, bir ideal gazın ortalama ötelenme iç enerjisi $\frac{3}{2}RT$ dir. Nokta biçiminde bir molekülün ötelenmesi uzayda 3 serbestlik derecesi ile nitelenir. Bu iç enerjinin $\frac{1}{2}$ RT si her serbestlik derecesi içindir. Her dönme serbestlik derecesi başına da $\frac{1}{2}$ RT ve her titreşim serbestlik derecesine IRT (her titreşim potansiyel ve kinetik enerjisi için yine $\frac{1}{2}$ RT olmak üzere) enerjisi düşer. Bir atomlu bir gaz molekülünün 3 ötelenme serbestlik derecesi vardır. Buna göre bir atmolu He, Ne gazları ve Na, Cd, Hg buharları için $C_v = \frac{3R}{2} = 298$ cal/mol. c° ve $C_p = 5\ \frac{R}{2} = 4{,}97$ cal mol. c° olur. $\gamma = \frac{C_p}{C_v}$ 1,667 dir. İki atomlu bir molekülün toplam serbestlik derecesi 5'tir. Buna göre H_2, D_2, O_2, N_2, No, Co gibi iki atomlu gazlar için $C_v = 5\ \frac{R}{2}\ 4{,}8 \cong 5$ cal/mol. C° ve $C_p = 7\ \frac{R}{2} = 6{,}95 \cong 7$ cal/mol. c° olur. $\gamma = 1{,}40$ dır. CO_2, NH_3, CH_4, Cl_2, Br_2 gibi *çok atomlu gazlar* için C_v, C_p ve $\gamma = C_p / C_v$ nin değerleri sıcaklıkla değişir ve bu değişme her gaz için başka başkadır. Atmosfer basıncı altında gazların ısınma I.'ları aşağıdaki çizelgede verilmiştir.

Atmosfer basıncı altında gazların ısınma ısıları

Gaz	Sıcaklık C°	Cal/C_p gr, derece	CalC_p / mol. C°	$\gamma = C_p / C_v$
Alkol (etil)	90	0,406	18,704	1,13
Hava	100	0,2404	6,924	1,401
Amonyak . .	15	0,5232	8,910	1,310
Argon	15	0,1253	5,005	1,668
Karbondioksit	15	0,1989	8,752	1,304
Hidrojen . . .	15	3,389	6,783	1,410
Azot	15	0,2477	6,941	1,404
Oksijen	15	0,2178	6,970	1,401
Su	100	0,4820	8,686	1,324

Isının mekanik eşdeğeri (Fr. Équivalent mécanique de la calorie, İng. Mechanical equivalent of heat), iş ile I. arasındaki sayıca oran veyâ ne kadar J = 4,186 Joule'un ne kadar kalori olduğunu gösteren değer: joule/cal. Joule, ilk defa 1840'ta ve bunu takip eden yıllarda birçok kereler I.'nın mekanik eşdeğerini tâyin etmiştir. Joule, kullandığı birçok metotlarda belli bir mekanik işin harcanması ile ne kadar bir I. hasıl olduğunu tâyin etmek için birçok deneyler yapmıştır. Joule'un ilk deneyinde (1843) I., bir bakır kaptaki suyun düşen ağırlıkların döndürdüğü kanatlı bir pervane ile karıştırılması ile hasıl edilmiştir. Harcanan iş, düşen ağırlıkların potansiyel enerji kaybından ve hasıl olan sürtünme I.'sı suyun sıcaklığının yükselmesinden hesaplanmıştır. Bu deneye benzer bir deneyde I. bir demir kaptaki civayı bir demir çark (pervane) ile karıştırmak suretiyle hasıl edilmiştir. En sonunda Joule, direnci belli bir telin ısıtılmasında harcanan elektrik enerjisine karşılık hasıl olan I.'yı ölçerek I.'nın mekanik eşdeğerini tâyin etmiştir. Tam olarak birbirlerine çevrilen mekanik iş ile I. arasındaki orantılık katsayısı her hâl için aynı oluyordu. Joule'un yaptığı deneyle rin sonuçları

$$J = \frac{W}{Q}$$

eşitliği ile özetlenebilir. Burada W, I.'ya çevrilen işi, Q hasıl olan I. miktarını ve J, I.'nın mekanik eşdeğeri adı verilen bir sâbiti gösterir. Bu deneylerle I. birimleri ile mekanik birimlerinin bağıl büyüklüğü bulunmuş olur.

Zamanımızdaki çok sıhhatli metodların kullanılması ile J için kabul edilen değerler şunlardır:

4 186 joule = 1 cal

4 186 joule = 1 kcal

778 ft - lbf = 1 Btu.

Buna göre J = 4,186 joule/cal olur. Yâni 4,186 joule'lük mekanik enerji I.'ya çevrildiği vakit 1 gr suyun sıcaklığı 1° C yükselecektir. I.'nın mekanik eşdeğerinin sıhhatli değeri kalori veyâ Btu'nun târifinde kullanılan özel sıcaklık aralığına bağlıdır. Suyun izotopik bileşimindeki belirsizlik sebebiyle 1948'de kalori tam doğru olarak 4,1840 joule olarak târif edilmiştir. Buna *termokimyasal kalori* adı verilir. Buna göre: termokimyasal kalori = 4,1840 joule, termokimyasal kilokalori = 4184 joule. — Enis Erdik

ISI MAKİNELERİ (Fr. Machines thérmiques, İng. Heat engines), ısı enerjisini mekanik iş hâline çeviren makineler. Isı pompası da bir ısı makinesidir.

ISI MOTORLARI (Fr. Moteurs thérmiques, İng. Heat engines), bir yanmadan çıkan ısıyı işe çeviren makineler. Genel olarak buhar makinesi ve iç yanmalı motorlar olmak üzere iki tip ısı motoru vardır. İç yanmalı motorlar genel olarak üç tipte bulunur: 1. Patlamalı motorlar; 2. Yavaş yavaş (tedricî) yanmalı motorlar veyâ Diesel motorları; 3. Karışık yahut yarım Diesel motorlar Diesel motorlarına sâbit basınçlı makineler adı da verilir. Buhar türbinleri ve jet motoru da birer ısı motorudur.

Bir ısı motorunun verimi:

$$\eta = \frac{Q_1 - Q_2}{Q_1} = \frac{T_1 - T_2}{T_1}$$

bağıntısı ile verilir. Burada Q_1 = sıcak ısı kaynağından alınan ısı miktarı, Q_2 = soğuk ısı kaynağına geri verilen ısı miktarı, T_1 = sıcak ısı kaynağının ve T_2 = soğuk ısı kaynağının mutlak sıcaklıklarıdır. Bk. MUTLAK SICAKLIK.

ISI POMPASI (Fr. Pompe de chaleur, İng. Heat pump), çevresinden hafifçe yüksek sıcaklıkta bulunan bir akışkandan ısı çekmeye yarayan bir ısı makinesi. I. P., bir binânın yazın serinletilmesi ve kışın ısıtılması için kullanılan modern tertiplerdendir. Endüstri şehirlerinin içinden geçen ırmaklar, içlerine akan sıcak lâğım ve öteki sular sebebiyle çok zaman etrafından hafifçe daha ılıktırlar. Bir buz dolabı (refrijeratör) tersine işleyen bir ısı makinesi gibi çalışır, yâni soğuk cisimden ısı alır ve sıcak cisme verir. Tabiatiyle bu işlem bir mekanik iş yapılmasını gerektirir. Buz dolabının amacı soğutmaktır. Fakat aynı âlet bir ısıtıcı olarak da kullanılabilir ve bu maksatla kullanılınca bir I. P. olur, bir soğuk cisimden (yer, yeraltı yahut dış hava) ısı çıkarır, bu ısıyı daha ılık bir cisme (bir binâ içindeki hava) verir. Bu ısı transferini sağlamak için yine bir mekanik enerjinin harcanması gerekir.

ISIK GÖL (Kırgız Türkçesi = sıcak göl), Sovyetler Birliği'nde, Kırgız Cumhuriyeti'nin Altay (Tien - şan) bölgesinde bir dağ gölü. Denizden yüksekliği 1 609 m, yüzölçümü aş. yu. 6 200 km², en derin yeri 702 m dir. Terskey Alatav ve Kungey Alatav dağlariyle çevrimiştir. Balık bakımından zengin olan gölde gemiler işler. Bölge tarıma çok elverişlidir.

ISIRGAN (Urtica, Fr. Ortie; Alm. Brennessel), Isırgangiller familyasından, mutedil bölgelerde yetişen bir bitki. 30 kadar çeşidi olan bu bitkinin her yanı ince tüylerle kaplıdır. Bu tüyler kırılınca içinden karınca asidi ihtiva eden, insan ve hayvan derisini çok kaşındıran bir sıvı çıkar. Bu özelliğinden dolayı bu bitkiye dilimizde I. adı verilmiştir.

ISIRGAN

Çalılıklarda, bahçe ve tarla kenarlarında yetişen I. küçük çiçekler açar; yapraklarının kenarı testere gibi diş diştir. Büyük I. (Urtica dioica)ın yüksekliği 1,5 m, küçük I. (Urtica urens)ınki ise 60 cm olur. Bazı yerlerde büyük I.'ın körpe yapraklarından sebze çorbası yapılır. Bundan başka, I. biçilip kurutulduktan sonra hayvanlara da yedirilir. I. halk arasında kan durdurucu ve müdrir bir ot olarak da kullanılır.

ISITMA: İnsanlar ilkin özellikle odunla ısınmışlardır. Bugün de az gelişmiş ülkelerde en çok odun, o da bulunmazsa tezek (b. bk.) yakılmaktadır. Odun en iptidaî şekliyle ilkin çadır ağızlarında, sonra tepesi delik iptidaî kulübelerde açık olarak, daha sonraları ocaklarda, şöminelerde, sac, demir veyâ çini sobalarda yakılmıştır ve bugün de yakılmaktadır.

XIX. yüzyıl sonuna doğru mâden kömürü dünyada en çok kullanılan I. yakıtı olarak odunun yerini almıştır. Mâden kömürü bugün en çok kullanılan yakıt olmakla beraber, onun hemen ardından gazyağı dediğimiz petrol gelmektedir.

İktisadî bakımdan gelişmiş olan ülkelerin nüfûs yoğunluğu gösteren bölgelerinde bugün en çok merkezî I. sistemi uygulanmaktadır.

Merkezî ısıtma sistemi: Bu sistem, en basit şekliyle, bir ısı enerjisi kaynağından ve bu kaynağın verdiği ısıyı ısıtılacak yere götüren bir vasıtadan ibarettir. Çeşitli mâden kömürleriyle, mâdenî yağlarla veyâ çoğu tabiî olan gazlarla gerçekleştirilen merkezî I.'da, yanma enerjisi hava, su ve su buharı gibi bir ortama devredildikten sonra bu ortam ısıtılması istenen yerlere gönderilir.

1. *Sıcak havalı merkezî ısıtma*: Sıcak hava sisteminin üstünlüğü, ısıtılan havanın radyatörler veyâ konvektörler gerektirmeksizin, ısıtılacak yere doğrudan doğruya gitmesidir. Isınan hava soğuk havadan hafif olduğu için I. sisteminin içinde kendiliğinden yükselir. Bu sistemler küçük boyutta olurlarsa da tesis masrafları azdır ve işleyişleri de ekonomiktir. Konvektörlü sıcak hava sistemlerinde havayı zorlamalı ve dolayısıyle hızlı dolaştırmak için vantilâtörler kullanılır. Bunlarda boruların çapı daha küçüktür. Isıtıcı binânın herhangi bir katına yerleştirilebilir, sıcak hava devresi içine hava süzgeçleri konulabilir. Büyüklük tahdidi olmayan bu sisteme yazın soğuk hava verecek bir düzen de ilâve edilebilir. Fakat bütün bu üstünlükler daha yüksek tesis ve işletme masrafları gerektirir.

2. *Sıcak sulu merkezî ısıtma*: Sıcak su sistemlerinde yer çekiminden veyâ sıcak su devresi arasına konulup suyu dolaşmaya zorlayan bir pompadan yararlanılır. Her iki

halde de, ısıtılan alana bir ısı devredicisi yerleştirmek gerekir ki bu da konveksiyon olayını kolaylaştıran dilimli bir radyatörden ibarettir. Sıcak su sistemi öteki sistemlerden daha dar borular gerektirir, son derecede düzenli bir ısı verir ve işlemesi ekonomiktir. Bu sistemin başlıca mahzurları, radyatörlerin oda içinde yer kaplamaları, te'sis masrafının daha yüksek olması ve yalnız ısıyı kontrol etmesidir. Bu sistem geniş ölçüde kullanılmaktadır.

3. *Buharlı merkezî ısıtma*: Bu sistem, çoğu zaman bir hava vantilasyonu sistemi ile birlikte olmak üzere, orta ve büyük ölçüdeki I. te'sislerinde geniş bir uygulanma alanı bulmaktadır. Buhar, en uzak radyatörlere ulaşmasını sağlayacak bir basınç altında üretilir. Radyatörlere varan buhar, ısısını odaya vererek su haline gelir ve yeniden buharlaşmak üzere kazana döner. Evlerin ısıtılmasında kullanılan en basit buharlı sistemde, buharı radyatöre taşıyan ve sıvılaşan buharı kazana döndüren bir tek boru vardır. Buharlı sistemin mahzurları, sıcak su sistemindekilerin aynıdır; ayrıca düzgün bir ısı dağıtımı sağlanması da güçlükler çıkarır.

Özel ısı nakli sistemleri: 1. *Merkezî bir santraldan ısıtma sistemi*: Çok büyük binâlarda, dolaştırılacak sıcak hava hacminin çok büyük olması ve bu havayı taşıyacak boruların çok yer kaplaması ciddî problemler ortaya çıkarır. Bu sebeple, dolaştırılacak havanın tek bir yerde ısıtılmasından vazgeçilerek ayrı ayrı yerlerde tâlî I. merkezleri de kurulur. Binânın elverişli yerlerine yerleştirilen bu tâlî merkezlerde hava, içinde merkezî ısı kaynağından gelen buharın veyâ suyun dolaştığı boru kangalı biçimindeki kızgın radyatörlerin dışından geçirilir. Bu radyatörlerin dış çeperleri üzerine üçer mm aralıkla tutturulmuş ince metal dilimleri, nispeten küçük hacimde bir radyatörün büyük hacimde havayı I.'sına imkân vererek tâlî I. merkezinin ihtiyacı olan sıcak havayı meydana getirir. Bu sistem, çoğu zaman, sıcak hava verebildiği kadar soğuk hava da sağlayabilen «air condition» sisteminin tamamlayıcı bir bölümüdür.

2. *Panolarla ısıtma sistemi*: Bu sistemde, içinde sıcak su dolaşan panolar kullanılır. Panolar odaların tavanına, tabanına veyâ duvarlarına veyâ hepsine birden yerleştirilir. Tipik bir tavan panosunda, sıcak suyu taşıyan bakır borular demirden bir kasnağa tespit edildikten sonra hepsinin üstü sıva ile kapatılır. Borularda dolaşan hava bütün tavanın ısısını odanın ısısına üstün bir dereceye çıkarır. Odanın ısı derecesi suyunki ile ayarlanır. Taban panolarında bakır yerine demir borular kullanılır. Bu sistemin mahzuru, ısı derecesinin kontrolündeki güçlüktür.

Elektrikli pano sisteminde, panoların içine ısıtıcı elektrik iletkenler (dirençler) i yerleştirilir.

Her bakımdan üstün sayılan bir I. sistemi yoktur. Sistemin seçilmesi, gerçekleştirilecek yapı projesine bağlıdır.

Isı tulumbaları: Bunlar, bir ortamdan topladıkları ısıyı başka bir ortama taşıyıp dağıtan cihazlardır. Isı tulumbası, yazın evlerin serinletilmesinde kullanılan «air condition» cihazı veyâ elektrikle çalışan bir buz dolabı gibidir. Başlıca fark, su tulumbasının hem soğutucu hem ısıtıcı olarak işleyebilmesidir. Meselâ yazın bir odanın ısısını alarak dışarıya taşır, kışın da dışarının soğuk havasından ısı alarak evin içine taşır.

Bu cihaz, prensip olarak, bir kompresöre bağlı olan ve içinde kapalı devre hâlinde bir gaz bulunan kangal biçiminde iki radyatörden ibarettir. Devredeki bir valf anahtarı gaza akış doğrultusu verir, yâni gazın evin dışından içine veyâ içinden dışına doğru akmasına kumanda eder. Cihazın işlemesi, bâzı gazların sıkıştırıldıkları zaman ısı çıkararak sıvılaşmaları, genleşmeye bırakıldıkları zaman da ısı emerek gaz haline dönmeleri prensipine dayanır. Tulumba, bir ısıtıcı olarak kullanılacağı zaman devredeki valf anahtarı ona göre döndürülür ve kompresörden çıkan sıvılaşmış sıcak gaz, evin içindeki radyatöre geçerek ısısını eve bırakır. Böylece soğumaya yüz tutan sıvı gaz, evin içindeki radyatörden çıkar ve basıncı ayarlayan bir valftan geçerek evin dışındaki radyatöre gider ve orada yeniden gaz haline döner. Bu gaz dışarıdaki soğuk havadan daha soğuk olduğu için ısı emer ve yeni bir devreye başlamak üzere kompresör tarafından emilir.

Devredeki valf anahtarı tersine döndürülüp kompresörden gelen sıcak sıvı, ilkin dışarıdaki radyatöre gönderilirse, ısı tulumbası tersine işleyerek evin sıcak havasını dışarıya atar, evi serinletir. «Air condition» cihazlarının işleme esası da bundan ibarettir.

ISKARMOZ (Fr. Tolet), kayıkların kenarındaki deliklere sokulan, küreğin kayışlarının takıldığı ağaç veyâ demir çubuk. Âdî ve yarımay I. olmak üzere iki çeşidi vardır. Gemilerin iskelet (kaburga) ini meydana getiren eğri ağaçlara da I. denir.

ISKONTO, satıcının, sattığı malın bedeli üzerinden yaptığı indirim, alıcının bu indirim sonucu elde ettiği menfaat.

Ticaret hukuku ve bankacılık terimi olarak I., henüz vâdesi gelmemiş bir ticarî senedin, senet bedelinden yapılacak bir tenzilât karşılığında banka tarafından iktisap edilmesi (edinilmesi) dir. Bankalar senet satın alırlar ki buna senet iştirâsı denir. I. terimi geniş anlamı ile, senet iştirâsını da içine alır. Ancak, dar anlamda senet I. etmek, senet kırmaktan ibârettir. Senedin bankaya I. ettirilmesine de senet kırdırmak denir.

I. edilen senet bedelinden yapılan tenzilât, banka için elde olunan bir menfaat, senet sahibi için ise vâdesinden önce senet bedelini elde etmiş olmak dolayısiyle katlanılan bir ödemedir. Senet bedelinden yapılan tenzilât, I. gününden vâde gününe kadar olan fâizi, komisyonu, muhabere ücretini, gider vergisini v. b. masrafları ihtivâ eder.

ISLAHAT FERMANI: bk. HATTI-HÜMÂYÛN ve GÜLHÂNE HATTI.

ISLAHHÂNE veyâ **ISLAHEVİ:** bk. ÇOCUK, Çocuk ıslah evleri.

ISLIK DİLİ (Fr. Langue sifflée), bir anlaşma yolu. Kendi payına ayrı bir dil sayılabilecek olan I. D., Türkiye'nin Giresun iline bağlı Kuşköy'den başka Meksika'daki Mazateko Kızılderili köylerinde, Kanarya Adaları'ndan Gomera'da ve Fransız Pireneleri'ndeki Aas köyünde kullanılmaktadır. Türkiye'deki çeşidine Kuşköy I. D. denebilecek olan bu anlaşma yolu, bir vâdinin iki yamacındaki evlerde yaşayan Kuşköylüler tarafından, birbirlerine gidip gelme güçlüğü yüzünden geliştirilmiştir. Ayrıca, bir çeşit «gizli dil» olarak iş gören bu dil, özellikle devlet görevlilerinin köye yaklaşmakta olduğunu bildirmek için de kullanılmaktadır. Kuşköy I. D., bazı sözleri aktarmak için Türkçede bâzen kullanılan klişe biçimindeki ıslık göstergelerinden kurulu olmayıp, doğrudan doğruya Türkçenin normal olarak konuşulmasına dayanmaktadır. Kuşköy I. D.'nin çalınma mekanizmasına en yakın

biçim, dudakları ıslık çalar gibi büzüp, bu haldeyken Türkçeyi fısıldayarak konuşmaya çalışmakta görülebilir. Buna göre, bu dilin bütün özelliği, dilin ve dudakların belli biçimlerde durmasına rağmen, Türkçedeki bütün sesleri telâffuz etmeye çalışarak, yalınkat ve saf tonda, fakat çok kuvvetle çıkan ıslık sesine, Türkçe seslerin bükümlerini elden geldiğince yüklemekte ortaya çıkmaktadır. Böylelikle Türkçenin, hatta yabancı bir dilin bütün sesleri, ancak kısıtlanmış veyâ güdük olarak söylenebilmekte, bu yüzden de seslerin hepsi doğru olarak işitilmemektedir. Çünkü dudakların ıslık çalma durumuna girmesi yüzünden, Türkçedeki 28 sesin hiç biri rahatlıkla çıkarılamamakta ve bu sesler, ıslık çalmayı sürdürmek şartiyle, ancak ıslık çalma mekanizmasının izin verdiği oranda elde edilebilmektedir. Islığın çalınabilmesi için, ciğerlerden gelen havanın hiç bir yerden kaçak yapmadan, dil ucundaki bir oluktan veyâ dudaklar arasındaki bir yarıktan keskin ve kuvvetli bir biçimde çıkarılması gereklidir. Bunun için de, bir yandan burun yolu tıkanıp, öte yandan dil palası dişlere dayatılmakta, dudaklar da gerilerek dışarıdan dişlerin üstüne kapatılmaktadır. Bu durumda *m*, *n* gibi sesler çıkamadığı gibi, *b*, *z*, *c* gibi sessizler de elde edilememektedir. Öte yandan, konuşmadaki hava vuruşları olan heceleri sağlamak için, sürekli olarak itilen havanın kesik kesik dışarı salınması ve böylelikle ıslık heceleri meydana getirilmesi gerekmektedir. Bu amaçla da dil ucu ile dil palası damağa değdirilip açılmaktadır. Bu hareket ise *ç* sesinin telâffuzuna benzediğinden I. D.'nde en çok *ç*'ye yakın bir ses duyulmaktadır. Dudaklar arasındaki yarıktan çıkan nefes ise en çok *f* sesini andırmakta ve öbür sessizlerin çoğu da *f*'ye benzer bir ses halinde işitilmektedir. Sesliler ise, dudakların oynamamâsı yüzünden zor ayırt edilmekte, özellikleri de çokluk dilin ağız içindeki hareketi ile belirtilmeye çalışılmaktadır. Bu bakımdan, çokluk aynı ses hem *e* ve *ö* veyâ hem *a* ve *ı* olarak işitilebilmektedir. Böylece, Türkçenin sesleri tane seste boğumlanmış olmakta veyâ ıslık çalarken ancak çıkabilen bu altı sese şifrelenmiş bulunmaktadırlar.

Örnek:

i - i, ü, ö - e, ö, o - a, ı, o, u.
f - p, b, f, v, m, h, k - k, g.
ç - t, d, s, z, ş, j, ç, c, r, l, n, y.

Islığı duyan kimse ise bu altı sesi yorumlayarak, hangi seslerin kastedildiğini anlamaya çalışmaktadır. Buna göre, tek bir *oç* karışımını duyan biri, bundan 16 ayrı kelimeyi anlama tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Fakat seslerin sayısı beşe, altıya çıkınca böyle bir I. D. şifreyi karşılayan Türkçe kelimelerin sayısı da kendiliğinden azalmaktadır. Bunlar arasından da Kuşköy I. D.'nde kullanılanlar belirli olduğu için, köyün yaşama düzeni içerisinde, bu çalınan sözlerden hangisinin kastedildiği geniş ölçüde lâfın gelişinden rahatlıkla çıkarılabilmektedir. Şu örnekler, I. D. şifrelemede kelimelerin birbirlerine karışmayacak biçimde ayrıldıklarını göstermektedir: *imece* (iföçö), *sabah* (çofof), *yarın* (çoçoç), *söyle* (çöççö). Islıklanan sözlerin çoğu zaten köyün yaşayışı ile ilgili olduğundan, bu gibi klişe sözleri işiten kimse, bütün sesleri açık olarak duyamasa bile söylenenleri oldukça büyük bir rahatlıkla çıkarabilmektedir. Böylece, yüz yüze konuşulan Türkçenin yanısıra, yamaçtan yamaca veyâ aşağısı ile yamacın yukarıları arasında ıslık çalma yolu ile, Kuşköylüler birbirlerinin ayağına gitmeksizin uzaktan anlaşabilmekte ve bu I. D.'ni, özellikle iş birliği sağlama yolunda başarı ile kullanabilmektedirler.

ISLIKLI SESLER: bk. ISLIK DİLİ.

ISLIKLI TAVŞANGİLLER (Ochotonidae), Omurgalı hayvanların Memeliler sınıfına giren bir familyası. Islık sesi çıkaran I. T.'in kulakları kısa, ayakları aynı uzunluktadır. Avrupa, Asya ve Kuzey Amerika'da yaşarlar.

ISPANAK (Spinacia oleracea), Ispanakgillerden, gerek yaprakları gerek kökleri sebze olarak kullanılan bir bitki. Yurdumuzda daha çok kış sebzesi olarak yetiştirilir. Yerli I.'ın yaprakları dar mızrak biçiminde olup tohumları sivri ve dikenlidir. İngiliz I.'ının yaprakları iri ve geniş, tohumları ise yuvarlak ve dikensizdir.

I. yılın serin ve nemli günlerinde gelişir, sıcak günlerinde ise tohuma kalkar. Normal olarak altı haftada yetişir. Piyasanın istediği büyüklüğü bulunca hasada girişilir. Dönümden 400 - 1 000 kg ürün alınır.

I. ihtiva ettiği klorofil, saponin, oksalat, demir, iyot gibi maddeler dolayısıyla yüksek değerli bir sebzedir. Kansızlık hâllerinde tavsiye edilir.

I.'ın asıl yurdu Anadolu'dur. XV. yüzyıldan itibaren Avrupa'da da yetiştirilmeye başlanmıştır.

ISPANAK

ISPANAKGİLLER: bk. ISPANAK.

ISPARTA, İç Anadolu ile Akdeniz bölgeleri arasında bir geçiş alanı teşkil eden Göller Bölgesinde bir il ve bu ilin merkezi. Yüzölçümü 8 933 km², nüfûsu 300 391 (1970) merkeznüfûsu 51 107 (1970) dir. Merkez ilçe dahil 10 ilçesi (Atabey, Eğridir, Gelendost, Keçiborlu, Senirkent, Sütçüler, Şarkî Karaağaç, Uluborlu, Yalvaç), 6 bucağı, 202 köyü vardır. Kuzeyden Afyon, güneyden Antalya, doğudan Konya, batıdan Burdur illeriyle çevrili olan ilin sınırları, Sultan Dağları'nın doruk çizgisi ve Beyşehir Gölün'deki adalardan geçerek güneyde Söğüt Dağları'na dayanmakta, oradan Burdur Gölü'ne doğru seyretmekte, Kızılkuyu - Karakuş dağ zincirini takip ederek Sultan Dağları'na kavuşmaktadır.

XIII. yüzyıl başlarında Selçuklu hükümdarı III. Kılıç Arslan'ın Bizanslılardan aldığı bu topraklar, Konya imparatorluğunun dağılışı sırasında uç beylerinden Hamidoğulları'nın hissesine düşmüştür. Dündar Bey tarafından kuruluşu (1280) nu takiben hükûmet merkezinin Uluborlu'dan Eğridir'e nakledildiği bu beylik, İlhanlılarca ortadan kaldırılmış ise de, Dündar Bey'in oğlu Hızır, onu 1327'de

ISPARTA: Genel görünüş

ISPARTA: Bayat harabeleri

yeniden te'sis etmiştir. Arazisinin dar ve birbirinden dağlık alanlarla ayrılmış ovalarının parçalı hali dolayısiyle, siyasî birliğini uzun süre devam ettirmesine imkân olmayan Hamidoğulları Beyliği, I. Murad (b. bk.) zamanında Osmanlıların himayesine girmiş, son hükümdarları Kemaleddin Hüseyin Bey'in ölümü (1319) üzerine de, Yıldırım Bayezid tarafından imparatorluğun topraklarına katılmıştır. Osmanlı hâkimiyetinde I., merkezi Kütahya olan Anadolu eyâletinin 14 liva (vilâyet) sından birinin merkezi seçilmiş, Tanzimattan sonra Konya eyâletine bağlanarak onun dört sancağından (vilâyetinden) birisini teşkil etmiştir. Cumhuriyet devrinde ise sancaklar vilâyete çevrilmiştir.

I.'da, Torosların zıt yönlü iki yayına âid dağ sıralarıyle onların arasına sıkışmış olukları vardır. Kısmen göllerle işgal edilmiş olan oluklar ve onu çevreleyen dağ sıraları ilin doğusunda güneydoğu - kuzeybatı; batısında ise kuzeydoğu - güneybatı istikametinde uzanır.

Bir yanda Sultan Dağları, öte yakada birer antiklinal olarak kabul edilen Dumanlı - Kartoz, biraz kuzeyde tepeleri ilkbahar ortalarına kadar karlarla örtülü Dedegöl (2 980 m) ve Anamas dağları, nihayet iki dağ sırası arasına gömülmüş olan Bozkır - Yalvaç oluğu, birinci grupa dahildir. Dedegöl Dağları'nın kuzeye dönük tepeleri, IV. Zamanın bugünkünden daha nemli ve serin iklim devrelerinde, daimî kar sınırının 2 680 m ye kadar inmesinin neticesi olarak, Alp tipi buzullaşmalara maruz kalmıştır. Buz yalakları (cirque) ndan taşarak akarsu vadilerinin yukarı çığırlarını işgal eden bu buzulların terk ettikleri morenlere, hâlen 2 100 - 2 300 m yükseltilerde rastlanmaktadır. Ayrıca, büyük kısmı kalkerlerden yapılı dağlarda karstik birtakım şekiller görülür ki, bunlar arasında belirtilmesi gerekenler: Anamas Dağları'nın kokurdanları, Köprüçay'ın kaynaklarından biri sayılan Kartoz suçıkanıdır.

Bozkır - Yalvaç oluğu, kuzey - batıya yaklaştıkça genişler. Tabanı çoğu yerde kenarlardan inen derelerin taşıdığı alüvyonlarla örtülü olan bu oluğun en dikkate değer elemanı, Beyşehir Gölü'dür. Varlığını kısmen kırıklara borçlu olan göl, obruklarının tıkanması sebebiyle, suların işgaline uğramış bir polye (b.bk.) dir. Ortalama derinliği 10 m yi geçmez.

Batıdaki dağ sıralarının ana istikameti, güneybatı - kuzeydoğudur. Bunlardan I.'ya kuzeyde sınır çizen Söğüt - Kızıldağ dağları ile Kapıdağ - Barla Dağı arasında Uluborlu ile Senirkent'in de bulunduğu Gençali ovası yer alır. Tabanı alüvyonlarla kaplı olan bu ovanın bir akarsu tarafından açılamayacak kadar geniş olması, teşekkülünü tektonik hareketlerin hazırladığı intibaını vermektedir. Çeşitli yönlerde uzanan faylar ile parçalanmış bulunan Barla Dağı tepelerinin yüksekliği (2 734 m) yüzünden, IV. Zamanın nemli ve serin devrelerinde vadi tipi buzullaşmalara maruz kalmıştır. Bu dağ zinciri ile Davras - Akdağ sırası arasına giren ovalar, bir kısmı I.'ya âid Burdur Gölü'yle başlar ve Bozanönü, Kuleönü ovalarıyle Eğridir Gölü'ne kadar devam eder. Bu ovalar zinciri, karst olaylarıyle işlenmiş çöküntü hendeklerinden başka bir şey değildir.

IV. Zamanın yağışlı devrelerinde, suları şimdiki seviyesi (845 m) nin 90 - 95 m üstüne yükselen Burdur Gölü, etrafına taşarak Keçiborlu ovasını işgal etmiştir. Halen suları tuzlu olan bu gölün taşması veyâ şimdiki kabına çekilmesi safhalarında, dalgaların o zamanki dik kıyılarda meydana getirdiği düzlükleri (kıyı taraçaları) Keçiborlu ovasının kenarlarında 910, 920 ve 945 (Baladız'da) m lerde görmekteyiz. İğdecik köyünün üzerinde kurulduğu ve eski Burdur Gölü'nün bir türlü aşamadığı eşiği takiben, karstik olayların kendisini belli ettiği tespih dizisini andıran ovalar devam eder. Gönen, Bozanönü, Kuleönü ovaları, daha doğuda demir ve karayollarının faydalandığı dar oluk, bunlar arasındadır. Gönen ovası, I.'nın güney - batısına rastlayan Giresun ovası gibi, karstik bir çukurdur. Onu Bozanönü ovasından, 150 m nispî yüksekliğe sahip bir ada - tepe (Hum) ayırır. Senirce, ada - tepenin güney eteğine yerleşmiştir. Tabanı zaman zaman sularla işgal edilen 950 rakımlı Bozanönü polyesini, Kuleönü kapalı karstik çukuru takip eder. I. ovası, bunlardan biraz daha yüksek olup (1 000 m) Bozanönü ve Kuleönü ovalarından kalker eşiklerle (Arap Tepesi gibi) ayrılır.

Torosların farklı yönlü iki yayı arasına, 517 km^2 lik alanıyla Eğridir Gölü sıkışmıştır. Kuzey bölümüne Hoyran, güney kısmına Eğridir adı verilen bu göl, bir çöküntü hendeğine yerleşmiş olup, tabanı düz, geniş bir polyedir. Tabandaki obrukların tıkanmasıyle suların biriktiği gölün kuzey - güney istikametinde uzunluğu 50 km, genişliği yerine göre 3 - 15 km, derinliği ise ortalama 6 - 7 m dir. En derin yer (16,5 m) Eğridir kasabasının kuzeyine rastlar. Üzerinde 100 kadar evin bulunduğu Yeşilada ile ıssız Canada, su istilâsına uğramış ada - tepelerdir. Gençali ve Hoyran ovaları dışında, kıyıları hemen hemen dik olan göl, batıdan gelen Senirkent Deresi'nden ziyade Sultan Dağları'ndan inen ırmaklar ve yeraltı kaynaklarıyle beslenir. Karların erimesi ve yağışlarla suları ilkbaharda kabaran ve sonbaharda alçalan gölün yıllık seviye farkı 1 m yi bulur. Suları tatlıdır ve bu yüzden sazan, sudak, çapak gibi çeşitli balıklar yaşar. Her yıl tutulan 1 100 ton civarındaki balıkların 200 - 300 tonu, komşu ülkelere ihraç edilir.

Eğridir Gölü'nün taşkın suları, evvelce yarı bataklık Boğazova üzerinden Kovada Gölü'ne, oradan da Aksu'ya karışmaktaydı. Boğazova'daki düdenlerin tıkandığı sıralarda vâdi, 20 km uzunluk ve 5 km genişlikte bir bataklık hâlini alıyordu. 1952 yılında inşâ edilen regülatör, bu tabiî durumu değiştirdi. Bugün Eğridir Gölü'nün suları 25 km uzunluktaki bir kanal ile Kovada I santraline gönderilmektedir. Yılda 26 milyon KW/S elektrik üreten Kovada I, I., Burdur, Eğridir, Atabey, Gelendost, Şarkî Karaağaç, Yalvaç, Akşehir, Keçiborlu, Uluborlu, Senirkent, Doğanhisar kasabalarını aydınlatmaktadır. Daha güçlü ve ihalesi 1964'te

yapılmış olan Kovada II hidroelektrik santrali ise Antalya ve civarındaki kasabalara cereyan verecektir.

10 km boy ve 2 km enindeki Kovada Gölü de tektonik bir polyedir. Burada da obrukların tıkanması, gölün teşekkülüne imkân hazırlamıştır. Azamî derinliği 6 m yi geçmez. Gölde yıllık seviye farkı 70 cm dir. Fazla sular, bâzan satıhtan, bâzan da düdenler vasıtasiyle Aksu'ya karışır. Kovada 1567'de olduğu gibi fazlaca taşarak çevresindeki iskân yerlerini tehdit eder veyâ XVI. yüzyıl başında (3 yıl süreyle) ve XIX. yüzyıl ortalarında olduğu gibi tamamen kuruyabilir. Daha güneydeki Sığırlık köyünde görülen tabanı bataklık dolin, Eğridir - Kovada ünitesinin dışında kalır.

İlin volkanik menşeli yegâne gölü Gölcük'tür. I.'nın 5 km güney - batısında, 1 400 m yükseklikte bulunan bu göl, daire biçiminde ve 1 km² alanlı olup, bir patlama kraterini işgal eder. Derinliği 36 m dir. Tabanındaki kalkerler sebebiyle yeraltından beslenmekte, bir kısım sularını da bu yolla göndermektedir. Gölcük'ten sızan suların Yakaören (Lavus) ve Dere mahalleri üstündeki Andık Deresi kaynaklarını beslediği söylenmektedir.

Zeytin ağacının Köprü Irmağı'ndaki Çukurca'da, Sığırlık dolininde, Aksu yatağındaki Yumrutaş köyünde mersin, nar ve incirle birlikte görünmesi, gerçek Akdeniz ikliminin buralara kadar sokulduğunun bir delilini teşkil eder. Buna dayanarak, Yumrutaş köyü - Dumanlı Dağ arasına çizilecek bir çizginin güneyinde, ılık ve yağışlı bir kış, kurak ve sıcak bir yazın hüküm sürdüğü söylenebilir. Makilerle zeytine rastlanan bu sahanın ötesinde, Akdeniz bölgesi dağlarına has ormanlar belirir. Bunlar esas itibariyle kızılçamlardır. Kızılçamlar, Davras Dağının güney eteklerinde 900 m ye çıkar ve Sütçüler bölgesinde geniş alanlara yayılır.

Kuzeye doğru, Akdeniz ile İç Anadolu iklimlerinin te'sirlerini hissettirdiği bir intikal bölgesine girilir. Bu iklimin özelliklerini I. meteoroloji istasyonu verilerinde bulmak kabildir. I. ve onun temsil ettiği kuzeydeki kara ikliminin bir belirtisi olarak, yılın en soğuk ve en sıcak ayları arasındaki ısı farkı (Antalya'da 18,2, I.'da 21,5 C.), donlu günlerin sayısı ve karın yerde kalma süresi (Antalya'da 0, I.'da 4, Konya'da 20,8 gün) artar. I. yıllık yağış ortalama tutarı (Antalya 1030,5, I. 613,6, Konya 315,1 mm) itibariyle intikal karakteri arz ederse de, yağış rejimi bakımından Akdeniz ikliminin özelliğine sahiptir. Yağışlar, kış mevsimi etrafında toplanmıştır. Söz konusu bölgede zaman zaman İç Anadolu kara ikliminin kurak kışı ve nemli baharı ile Akdeniz'in yağışlı kışı ve kurak yazı birbiriyle mücadele halindedir. İç Anadolu yüksek basıncının I.'ya doğru yayıldığı yıllarda, mutlak asgarî sıcaklık kışın —17,8° ye kadar düşer, karlı günler sayısı 35'e çıkar ve 1934 yılında görüldüğü gibi, kışa isabet eden yağış miktarı azalır. Soğuklar Mart'ta da devam eder. Bununla beraber, bu soğuklar, Davras Dağı'ndan inerken ısınan kurak doğu ve güney - doğu yönlü sam yelinin esmesi ile fasılaya uğrar. Bu rüzgârın te'siriyle sıcaklığın Mart ve Nisan'da 24 ve 29,5° ye kadar çıktığı vâkidir. Akdeniz te'sirlerinin baskın olduğu yıllarda ise (1946'daki gibi) 613,6 mm den ibaret I. yağışlarının 937 mm ye ulaştığı görülen hallerdendir.

ISPARTA: Gül bahçeleri

Kış yağışlarının hâkim olduğu kara iklimi bölgesine girildiğini kara çamlar haber verir. Kara çamlar, Davras Dağı'nın kuzey yamacı ile Dedegöl Dağı'nın doğuya dönük eteklerinden itibaren görünmeye başlar ve çok kere ardıç ve meşelerle karışık halde 1 200 m ye kadar çıkar. Meşelere daha çok Sütçülerin kuzey - doğusuna düşen Kuyucuk Dağları'nda, Eğridir Gölü güneyindeki Dolup ve Kızıldağ'da, Burdur Gölü'nü kuzeyden çeviren Söğüt Dağları'nda rastlanır. Palamut meşeleri, Gelendost - Yalvaç yolu üzerindeki Kötürmek civarını süsler. 1 200 - 1 500 m ler arasında Toros göknarı, hemen hemen saf ormanları teşkil eder. Bu ağaçlar, Barla Dağı'nın kuzey ve doğusu, Dedegöl Dağı'nın güney - batısı, Akdağ'ın batı ve güney yüzünde, Şarkî Karaağaç'ın güneyindeki Kızıldağ, Anamas'ın doğu eteği ve Kartoz Dağı'nın 1 500 2 000 m ler arasındaki kısımlarında sedirlerle karışık haldedir. 2 000 m den itibaren sedirler, bu bölgede ormanın üst sınırı olan 2 400 m ye kadar tek başına tırmanır.

I. ilinin gerçek Akdeniz iklimi ile intikal ikliminin hüküm sürdüğü kısımlarında farklı bir ekonomik faaliyet göze çarpar.

Akdeniz ikliminin te'sir sahasındaki Sütçüler, yüksek bir plâto üzerinde bulunur. Onu sahile bağlayan bir yol yoktur. Eğridir - Sütçüler arasında ancak kamyonlar sefer yapabilir. Çevreye bağlantısının zayıflığı, halkı, her şeyden önce yiyeceği olan tahılı yetiştirmeye zorlamıştır. Bunun yanısıra çeşitli sebze, meyve ve sınaî mahsuller yetiştirilir. Fakat kalabalık merkezlerle bağlantının zayıflığı, sebze ve meyve alanlarının genişlemesine fırsat vermemiştir. Meyve alanları 665 ha'ı geçmez. Meyvelerin başında dut, ceviz ve vişne gelir. I.'nın en çok dut yetiştiren ilçesi Sütçülerdir. Ceviz (170 ton) de Yalvaç'la birlikte ve vişne istihsali itibariyle ikinci gelir. 90 ha'lık sebze alanları Aksu ve Köprüçay boylarındadır. Buralardan yılda 400 ton patates, 50 ton kuru fasulye elde eder. Pamukova'da bir miktar pamuk, susam (48 ton) üretilir. İl susamının tamamını Sütçüler verir.

Sütçüler daha çok kıl keçiler (35 750 baş) in ve sığır (12 000 baş) ın beslendiği bir ilçedir. Kışı Köprüçay ile Aksu taraçalarında geçiren bu hayvanlar, Mayıs'tan itibaren Dedegöl ve Anamas dağları yaylalarına çıkarlar.

Başlıca geliri hayvancılık olan bu bölgede nüfûs sıklığı (km² başına 10 - 20), Türkiye ortalamasının çok altındadır. İlçe merkezi Sütçüler'in nüfûsu bile 3 147 (1970) yi aşmaz.

Bozkır - Yalvaç oluğunda durum değişir. Kısa otlarla kaplı olan bu düzlüklerde koyun ön sırayı tutar ve sayıları kuzeye doğru artar. Şarkî Karaağaç, Gelendost, Yalvaç, il koyunları (386 770) nın % 48'i (187 424 baş) ni besler.

İç Anadolu'ya bitişik olan bu olukta, tarım alanlarının büyük kısmı tahıla tahsis edilmiştir. Oluk güneyinde (Şarkî Karaağaç) arpa, kuzeyinde buğday baskın durumdadır. İl buğdayı (1969'da 42 663 ton) nın % 57'sini, arpası (36 075 ton) nın % 63'ünü karşılayan bu üç ilçe, I.'nın tahıl ambarı durumundadır. Ekserisi büyük iskân merkezleri çevresine yerleşmiş bağlar, il üzüm istihsaline % 48 nispe-

ISPARTA: İslâmköy gülyağı fabrikasının dış görünüşü

tiyle iştirak eder. Batı Anadolu eşik arazisindeki haşhaş ekimi, buraya da sokulur. Üç ilçe topraklarında ekilen haşhaşlar, il afyon sakızı üretiminin % 53'ünü sağlar. Sultan Dağları'ndan inen derelerin sulanabilen yataklarında erik, kiraz ve bilhassa elma yetiştirilir. Aynı derelerin yataklarındaki tarım alanlarında mercimek (476 ton), kuru fasulye, patates (9 300 ton) ve nohut (524 ton) elde edilir.

Bu kısımdaki geniş ekim alanları ve çeşitli gelir kaynakları, daha kalabalık bir nüfûsun yaşamasına imkân vermiştir. Nüfûs sıklığı güneyden (Şarkî Karaağaç'ta 28, Gelendost'ta 29) kuzeye doğru (Yalvaç'ta 33) artar. Diğer ekonomik faaliyetler yanında bağcılığın da yaygın olduğu Bağkonak'ta azamî değerine (km^2 başına 37) ulaşır. Oluk içindeki Gelendost, Şarkî Karaağaç küçük kasabalar halindedir. Oluğun en büyük merkezi, Romalılar Çağı'nda I.'dan daha önemli bir yer olan 13 196 nüfûslu Yalvaç'tır.

Bozkır - Yalvaç depresyonunda gördüğümüz tarım faaliyeti, Eğridir Gölü batısındaki küçük alanlı dağınık ovalarda da devam eder. Nitekim I. ovası batısında, Atabey'de ve Kovada Gölü kıyılarında bakliyat, I., Atabey ve Eğridir'in sulanabilen ve gübrelenen topraklarında, XIX. yüzyıl başlarından beri arpayla münavebeli olarak haşhaş ekiminin geniş yerleri işgal ettiği bilinmektedir. Bunların yanısıra, Kanunî devrinde (XVI. yüzyıl) büyük bir gelişme göstermişken, filoksera ve Rumların mübadelesi sebebiyle yerini çok kere tahıla terk etmiş olan bağların, Eğridir'de Kovada polyesine doğru, Gençali ovasında ve Uluborlu yakınında, Atabey, I.'nın güney - batısına rastlayan tepelik bölgede ve Keçiborlu'da hâlâ hatırı sayılır bir yeri vardır. Bu bölümdeki tahıl, baklagiller, haşhaş, üzüm istihsali, doğudaki seviyeye ulaşamaz. Buna karşılık Eğridir Gölü batısı mısır üretimi, manda ve kıl keçisi sayısı ve özellikle armut, elma, kiraz, vişne ve ayva üretiminde üstün durumdadır. I.'nın başlıca meyveleri daha çok batıda yetiştirilmektedir.

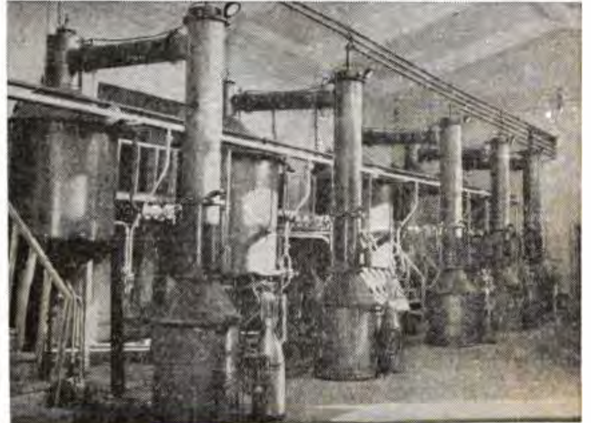
Mısır, Keçiborlu, I. merkezi, Atabey ve özellikle Kovada polyesinin taşan tabanında buğdayla münavebeli olarak ekilmektedir. 300 tona ulaşan mısır üretimiyle Eğridir, I.'da ön sırayı tutar.

Batı bölümü, il armut üretimine % 77 oraniyle katılır. Armut üretiminde 300 ton ile Atabey başta gelir ve onu 150'şer tonla Keçiborlu ve Eğridir, 143 tonla Senirkent takip eder. Son yıllarda elma üretiminde Eğridir (1 504 ton) büyük bir gelişme göstermiştir. Uluborlu'nun üretimi de (1 203 ton) ona yaklaşmaktadır. Atabey ve Keçiborlu'nun üretimi ise 330 - 400 ton arasında oynar. İl elmalarının % 73'ü bu bölümden toplanır. Ayrıca I., Atabey, Keçiborlu kiraz üretiminin % 70'ini sağlar. Bu bölümde Atabey 28 ton, I. 20 ton, Senirkent ve Keçiborlu 15'er ton vişne yetiştirir.

Senirkent - Uluborlu ve Atabey gibi ovalarda koyun üstünlüğünü korumakla beraber, doğuya göre daha dağlık olan bu bölümde il kıl keçilerinin % 72'si beslenir. Mandaların % 98'i de bu bölümdedir. Bunlar daha çok Keçiborlu, Eğridir ve I.'da yoğunluk kazanır. Uluborlu - Senirkent, Keçiborlu köyleri, sürülerini kışın Büyük Menderes oluğuna yaymaya götürür ve Mayısla birlikte tekrar geri dönerler.

Ancak I., daha çok halıcılığı, gül ve gül yağı ile tanınır. Halıcılığın mutasarrıf Zihni Paşa zamanında (1891) ticarî bir değer kazandığı malûmdur. Onun kurduğu halıcılık okulu öğrencilerinin İran - Türk desenlerini taklit suretiyle dokudukları halıların tamamı, yine Zihni Paşa'nın kurduğu halıcılık ortaklığı marifetiyle İngiltere'ye ihraç edilmiştir. Halıcılık o târihten sonra gelişmiş, 1924 yılında 2 450'den ibaret tezgâh sayısı 1968'de 25 720'ye, işçi sayısı 7 350'den 61 728'e, imalât ise 106 100 m^2 den 1 054 600 m^2 ye yükselmiştir. Halen ilin başlıca halıcılık merkezleri I., Eğridir ve Atabey'dir. Halı ipliklerinin yarısı I.'daki Sümerbank fabrikalarında hazırlanır. Geri kalanı il merkezindeki 7 küçük tesisten ve kısmen İzmir, Uşak ile Çukurova'dan sağlanır.

I. bölgesine gül, 1887'de Bulgaristan'dan gelen bir göçmen aracılığıyla girmiştir. Verimli, sulanabilir toprakların yanısıra, esansının kaybolmamasını temin için güneşin doğuşundan 2 saat sonraya kadarki zaman zarfında toplanması mecburiyeti dolayısiyle bol işçi isteyen gül, bu özelliklere sahip alanlarda tutunup gelişebilmiştir. Bu alanlar Keçiborlu (650 ha), Davras Dağı'ndan esen kuru ve sıcak sam yelinden çekinerek ovanın batı bölümüne sığındığı I. ve Atabey ovasının kuzey kenarlarıdır. Toplanan güller, evvelce ilkel metodlarla çalışan gül yağı tesislerine sevk edilirdi. Gül yağı fiatlarındaki yükselmeler, I.'da 4 modern gül yağı fabrikasının kurulmasına yol açmıştır. Her iki cins tesislerde bugün 340 kg ince, 1 054 kg kalın gül yağı elde edilmektedir ki, bunun tamamı Fransa,

ISPARTA: İslâmköy gülyağı fabrikasının iç görünüşü

İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İtalya, Hollanda ve Arap ülkelerine satılmaktadır.

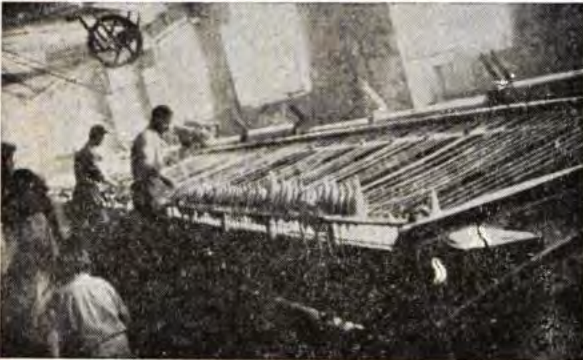
İlin batı bölümünde nüfûs sıklığının en düşük olduğu yer, çoğu arazisi dağlarla kaplı Uluborlu (km^2 başına 6 - 9 kişi), en yoğun olduğu bölüm ise, nadasın ortadan kalktığı tahıl, baklagiller ekiminin, meyveciliğin, haşhaş ekimi ve gül bahçelerinin geliştiği, halıcılığın değer kazandığı Eğridir (km^2'ye 44 kişi) ve özellikle Atabey'dir (km^2 başına 69 kişi). I. ve Keçiborlu, nüfûs sıklığı (km^2'ye 21 - 30 kişi) bakımından bu iki uç arasında yer alır.

Göller Bölgesiinin başlıca şehri olan I., Akdağ'dan ayrılan tepelerin ovaya intikal ettiği mahalde bulunur. Demiryolu istasyonunda yükseklik 1 020 ise de, yukarı mahallelerde 1 080 m ye kadar çıkar.

İlk Çağ'larda I.'nın yerinde, Baris şehri vardı. Bu devirlerde pek önem kazanmamış olan Baris'in M. Ö. 546 yılında kurulduğu tahmin ediliyor.

Orta Çağ'da I., Atabey, Bayat köyü yakınındaki bir tepede yıkıntılarına rastladığımız Seleucia Sidera, eski Gönen (Conane) ile şimdiki Ağlasun yakınında bulunan Sagalassus gibi savunması kolay komşu şehirlerin rekabeti karşısında gelişememiştir. I., XIII. yüzyıl başında Selçuklu hükümdarı III. Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmiş (1203 - 1204), Selçukluların dağılması sırasında Hamidoğullarına ve Hamidoğullarının son hükümdarı Hüseyin Bey'in ölümü (1319) nü takiben Osmanlı ülkesine katılmıştır.

Osmanlılar zamanında I., Hâmid livâsına merkez olmuştur. Kanunî devrinde yapılan (1522) sayıma göre şehir 8 000 kadar nüfûsu olan 16 Müslüman ve bir Hıristiyan mahallesinden ibaretti. I. bu devirde imâr görmüş, Hacıabdi (1554) ile Mimar Sinan'ın eseri Firdevs camileri ve bedesten (1561) inşâ edilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısına âid Kâtip Çelebi'nin tasvirlerine göre I., boyahânelerin bulunduğu, büyük, meyvelik ve güzel bir şehirdir. XVIII. yüzyılın başlarında (1706) Fransız seyyahı Paul Lucas, I.'yı yün, deri, afyon ticaretiyle uğraşan canlı bir merkez olmasına rağmen, harap evleriyle küçük bir yerleşme merkezi olarak anlatır. Aynı yüzyılın 2. yarısında şehre uğrayan seyyahlar (Arundell, Hamilton, Çiḫaçev, Texier) burayı, çevresinin en faal şehri gibi göstermişler ve I.'yı Bursa'ya benzetmişlerdir. İbni Battuta (b. bk.) nın Sabartâ diye bahsettiği I., bütün Batı Anadolu'nun pabuç ihtiyacını karşılayan bir merkezdi. Aynı yüzyılın sonlarına doğru şehirdeki ayakkabı ustalarının Aydın'a yerleşerek faaliyetlerine orada devam etmeleri, I.'nın eski yerini sarsmıştır. Bu sırada şehrin nüfûsu 12 - 30 bin arasında oynamaktaydı. 1887 - 1888 târihli Konya Salnamesi'ne göre, o sırada şehirde 14 cami, 64 mescit, 8 medrese, 1 kütüphâne, 8 Rum ve

ISPARTA: Halı ipliği bükme fabrikası

ISPARTA: Halı dokuyan kızlar

1 Ermeni kilisesi vardı. 1891'de Hamidâbâd adı verilen şehir, 1899 yılı Ocağında depremden hasara uğramıştır. 1910 yılında ise I. 24 İslâm, 4 Rum ve 1 Ermeni mahallesinden müteşekkil 3 381 hâneli bir şehirdi. Nüfûsu 18 000 idi. 1919'da yeniden depremlerle sarsılan şehirde hasar ve büyük can kaybı olmuştur. Rum nüfûs, İstiklâl Harbinden sonra mübadele yoluyla I.'dan ayrılmıştır. 1927'de şehrin nüfûsu 15 976 idi. 26 Mart 1936'da 13 km lik I. - Bozanönü şube yolu ile Eğridir - Karakuyu demiryoluna bağlanan I.'nın nüfûsu, askerî birliklerden bâzılarının ayrılmasından doğan düşüşler (1945 - 1950 devresi) hariç, gül yağı, halıcılık ve ticaret sâyesinde artmıştır. I., ticaret ve endüstri faaliyeti yanında ilk ve orta öğretim seviyesinde 39 okulu, bir eğitim enstitüsü ile çevresinin bir kültür merkezidir. Harita için bk. KONYA.

ISPARTA (Tar.): bk. SPARTA.

ISPARTALI MUSTAFA HAKKI (Biyogr.): bk. HAKKI, Ispartalı Mustafa.

ISTAMPA: ESTAMP.

ISTIRANCA DAĞLARI (Coğ.): bk. YILDIZ DAĞLARI.

IŞBARA HAN, Doğu Gök Türkleri'nin kağanlarından Kara Kağan zamanında (619 - 630) han unvanını almış bir şahsiyet ise de, hakkında fazla bilgi yoktur. Unvanı, kendisinin Gök Türk Eçine hanedanına mensup olduğunu ve memleketin mühim bir bölümünü idare ettiğini göstermektedir. Işbara, cesur mânâsında bir kelime olup Çinliler tarafından Şa - po - lio şeklinde yazılmış, birçok Türk hanları ve beyleri bu unvanı taşımıştır. Orun yazıtlarında da Işbara Yamtar diye bir beyin adı geçer.

I. H., 630 yılında Kara Kağan ile birlikte tutsak edilerek Çin'in başkenti Siganfu'ya getirilmiş ve kendisine hassa kumandanlığı verilmişti.

634'te Kara Kağan'ın esarette ölümü Türkler arasında o kadar büyük bir keder ve heyecan uyandırmıştır ki Türk büyüklerinden olup Uluğ Tarkan diye anılan birisi, arkadan da I. H. intihar ederek millî felâketi karakterlendirmişlerdir. — Nihâl Atsız

IŞBARA KAĞAN (581 - 587), Gök Türkler'in umumî kağanlarındandır. Yani hem doğu, hem de batıya hükmetmiştir. Bu kağan, devlet kurucusu Bumun Kağan'ın büyük oğlu olup 553'te bir yıl için kağanlığın doğu bölümünü idare eden Kar (Çince yazılışı: Ko - lo) Kağan'ın oğludur. Bu da kağanlık unvanı olup asıl adını Çinliler

Şe-tu şeklinde yazıyorsa da, bunun Türkçesi belli değildir. Kağan olduktan sonra eski Türk devlet geleneği gereğince unvan olarak Işbara Kağan diye adlandırılmıştır.

I. K. çağı, Türklerin felâket çağı olmuştur. Eski kağanların oğlu veyâ yakınlarına karşı kendisini emniyette hissetmeyen I. K., bunlardan üç kişiye daha kağan unvanını vererek devletin ayrı bölgelerini idareye memur etmiş, bu usûl Türk devlet geleneğine uygun olmakla beraber kağanlardan hepsinin kuvvetli ve ihtiraslı şahsiyetler olması neticesinde bundan Çin faydalanmıştır.

I. K.'ın devlet başıda geçtiği yıllarda Çin'de hanedan değişikliği oluyordu. 557 - 588 yılları arasında Çin'in bir bölümüne hâkim olan Ç'en hanedanı, Suy hanedanı (580 - 618) tarafından tamamiyle ortadan kaldırılmak üzere idi. I. K.'dan önceki kağanın Ç'en hanedanından olan zevcesi, ki Türk hanedan usulünce bunun I. K. tarafından zevce edinilmiş olması muhakkaktır, kağanı Çin aleyhine savaşa kışkırttığı gibi, Suy hanedanının, Çin'de imtiyazlı mevkiler kazanmış olan binlerce Türkü Çin'den çıkarması da kurultay karariyle Çin'e savaş açılmasına sebep olmuştur.

I. K., 300 000 kişilik bir ordu ile Çin'e girip yayılarak bu ülkeyi korku içinde bırakmıştır. Çin'in yıkılması bile umulabilirdi. Fakat Çinli bir casus, memleketini bu tehlikeden kurtarmıştır: Çanğ - sun - çinğ adlı bu Çin kumandanı 580 yılından beri Türkeli'nde bulunarak memleketine dönmemiş, Türkler arasında kalarak ok atmadaki ustalığından dolayı da I. K.'ın gözüne girmişti. Türk beyleriyle sıkıfıkı konuşarak, büyük avlarda onlarla bulunup memleketin durumunu öğrenerek, Türk boylarının nüfûsu ve kuvveti hakkında fikir edinerek Gök Türk Kağanlığı'nın nasıl yıkılacağı hakkında tam bir düşünce sahibi olmuştu. Kendisi Ç'en hanedanının adamı olmakla beraber milliyetçiliği dolayısıyla Suy imparatoruna mühim bir rapor ve Türkeli'nin haritasını göndermiştir.

Baş tavsiyesi, ülkedeki dört kağan arasına düşmanlık ve ayrılık sokmaktı. Çin imparatoru bu plânı uygulamış, ikinci derecedeki üç kağana büyük kağanmış gibi muamele ederek elçiler göndermiş, böylelikle kağanları birbirlerinden kuşkulandırmaya başlamıştır. Bu yüzden iki devlet arasında savaş başlamıştır. Küçük kağanlar başlangıçta büyük kağan I. K.'a sadık kalmışlar, fakat iki devlet arasında kıyasıya yapılan savaş sırasında Türklerin başına iki felâket gelmiştir. Önce müthiş bir kıtlık, yiyecek bir şey bırakmamıştır. Arkadan gelen veba da büyük kırgına yol açmıştır.

Bunlar geçtikten sonra Türklerin bitkin bulunduğu bir sırada ikinci derecedeki kağanlardan Apa Kağan ile I. K.'ın arası türlü hilelerle açılmış, bu ikisi çatışmışlardır.

Türkler yavaş yavaş Apa Kağan'ın çevresinde toplanmaya başladıklarından I. K., tahtını kaybetmemek için Çin tabiiyetini kabul etmek gibi bir küçüklüğe düşmüştür. Bunun üzerine Çin'le araları o kadar düzelmiştir ki Çin imparatoru kağana Çin âdetlerini ve Çin dilini kabul etmesini bile teklif etmiştir. Fakat kağan, Türk âdetlerinin çok eski olduğunu söyleyerek bunu reddetmiştir. Bununla beraber gerçekte büyük kağanlığı fiilen kaybetmiş olup Çin sınırındaki küçük bir bölgede hüküm sürmüştür.

587 yılında Çin sınırlarında yaptığı bir sürek avından dönüşte otağını yanmış bularak son derece üzülmüş, bu üzüntüyle bir iki ay sonra ölmüştür. — Nihal Atsız

IŞIĞA GÖÇÜM veyâ **FOTOTAKSİ** (Fr. Phototaxie) [Biyol.], bitkilerde ışığın etkisiyle meydana gelen tepki.

IŞIĞA YÖNELİM (Fr. Phototropisme) [Bot., Zoo.], bir organizmanın ışık kaynağına karşı gösterdiği hareket eğilimi.

IŞIK (Fr. Lumière; İng. Light), göze te'sir eden bir ışınım enerjisi (radyan enerji) veyâ bir elektromagnetik dalga. Birinci psikofiziksel târif I.'ın insan görüş duyumuna te'sir eden bir radyan enerji olduğu objektif târifini de içine alır.

I.'ın veyâ görünür I.'ın dalga boyu, boşlukta, hemen hemen 0,4μ (0,4 mikron = 4 X 10^{-5} cm) ile 0,75μ arasında bulunur. Frekansları görünür I.'ın frekanslarının dışında olan elektromagnetik dalgalar için de aynı I. terimi kullanılır. Meselâ, dalga boyları görünür I.'ınkinden daha kısa, fakat X ışınlarınınkinden daha uzun olan mor üstü (veyâ mor ötesi) ışınları, görünür tayfın kırmızı ucunun hemen dışında bulunan, yâni dalga boyları 0,75μ ile 300μ arasında olan kırmızı altı ışınımları gibi. Kırmızı altı ışınımlarına ısı ışınımları adı da verilir. Daha genel olarak I. veyâ elektromagnetik ışınımlar bir tayf hâlinde azalan dalga boylarına göre, radyo dalgaları, kırmızı altı, görünen I., mor üstü, X ışınları, gamma ışınları ve kozmik ışınlar (b. bk.) a kadar uzanır. Gözümüz, görünür I. bölgesinde bütün dalga boylarına karşı eşit surette duyar değildir. Yâni dalga boyundaki değişmeler gözde farklı duyumlar hasıl etmek suretiyle renklere yol açarlar. Maksimum duyum 0,555μ dalga boyunda (sarı) olur.

I. nedir sorusunu cevaplandırmak bugün dahi çok çetin bir problemdir. I.'ın tabiatı ancak onun özelliklerini (davranışını) idâre eden kanunları ifade ederek anlaşılabilir. I.'ın tabiatının bâzı görünüşleri başkasına benzetilerek ortaya konabilir. Fakat her bakımdan I. gibi davranan bir şey yoktur. I.'ın tabiatı ve mahiyeti hakkında iki teori vardır: 1. Isaac Newton (b. bk.) un emisyon teorisi, 2. Huygens'in dalga teorisi. Fizikçilerin I.'ın tabiatı hakkındaki görüşleri son 300 yıl içinde birkaç kere değişmiştir. Newton'un emisyon teorisinde I.'ın korpüskül adı verilen çok ufak tânecik (partikül) lerden meydana gelen bir akım olduğu kabul edilir. Newton, 1704'te basılan *Opticks* adlı eserinde bu teoriyi koymasına sebep olarak I.'ın doğru yolla yayıldığını delil olarak göstermiştir. Newton halkaları (b. bk.) deneyi karşısında I. demetlerinin dalgalarla ilgili bâzı özelliklere sahip olması gerektiği sonucunu da çıkarmıştır. Bu teori hemen bir yüzyıl ön planda tutulmuştur. XIX. yüzyıl içinde korpüskül teorisi ile açıklanamayan I.'ın girişimi, kırınımı ve kutuplanması gibi birçok yeni keşiflerin ortaya çıkmasıyle bir elektromagnetik dalga olduğu görüşü kuvvetlenmiştir. Daha XVII. yüzyılda C. Huygens'in, I.'ın bir dalga olduğu görüşü birdenbire önem kazanmıştır. Thomas Young'ın 1801'de yaptığı bir deney (bk. YOUNG DENEYİ) bu dalga görüşünü kesinleştirmiştir. Yine bu sıralarda Fresnel ve Arago da I.'ın enine bir dalga hareketi olduğunu anlayarak bu görüşü desteklemişlerdir. Bu iki görüşe göre I., bâzı şartlar altında bir partikül, bâzılarında ise bir dalga hareketi gibi davranır, yâni bâzı optik olayları I.'ın bir partiküller hareketi olarak nitelemek, bâzıları da I.'ı bir dalga hareketi olarak nitelemek suretiyle açıklanabilirler.

Modern teoride I.'ın bu dalga - tânecik ikiliği (anlaşmazlığı) çözülmekte ve dalga - tânecik görünüşleri çelişen kavramlar olmaktan ziyade birbirlerini tamamlayıcı kavramlar olarak anlaşılmaktadır. Fakat klâsik optikte korpüskül ve dalga teorileri arasında kesin bir ikilik vardır. Korpüskül teorisinde I.'ın klâsik mekanik parçacıkların bir akışı hâlinde yayıldığı kabul edilmektedir. Yansıma (b. bk.) nın, korpüsküllerin aynadan sıçraması; kırılma (b. bk.) nın, kırıcı ortamda korpüskülün yayılma hızında bir artma olduğunun kabul edilmesi olarak açıklanmasının yanında girişim, kırınım (difraksiyon) ve kutuplanma (polarizasyon) olayları inandırıcı olmayan büyük zorluklarla açıklanabiliyordu. Dalga teorisine göre I., bir dalga hareketi olarak yayınlanır ve yansıma ve kırılma olayları Huygens prensipine göre kolayca açıklanır. Burada kırıcı ortamda I.'ın daha yavaş yayıldığı var sayılır. Girişim, kırınım ve kutuplanma olayları, korpüskül teorisinden çok daha kolay olarak dalga teorisi ile açıklanmıştır. Yapılan deneyler I.'ın yayılma hızının kırıcı ortamda daha küçük olduğunu ve elektromagnetik teorinin, salınan partiküllerin dalga hareketini ileten bir esir (eter) in varlığına ihtiyaç duymadığını gösterdiği vakit dalga tânecik ikiliği dalga teorisi lehine ortadan kalkmış gibi görünmüştür.

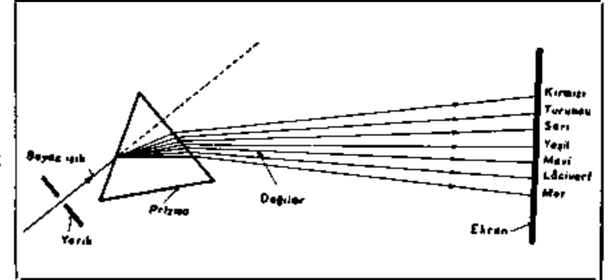
I.'taki klâsik dalga - tânecik ikiliği onun emisyonu yahut soğurulma (emilme) sından ziyade en büyük ölçüde onun yayılması ile ilgili olaylarda ortaya çıkmıştır. I.'ın madde ile birbirlerine karşılıklı te'sirini gösteren foto elektrik te'sir keşfedilince I.'ın, yâni radyan enerjinin, paketler hâlinde yahut kuanta (b. bk.) şeklinde soğurulabildiği anlaşılmıştır. Buna göre I. belirli enerji paketleri veyâ birimleri hâlinde yayılmakta idi. Fotoelektrik olayının açıklanması için: 1. gelen I.'ın belirli, ayrımlı enerji paketleri (fotonlar) nden ibaret olduklarını, 2. bir fotonun enerjisinin ($E = hf$), dalga teorisi ile verilen I.'ın dalga boyu ile belirli olduğunu (bk. IŞIK: Işık enerjisi), 3. gelen fotonların sayısının I.'ın şiddeti ile orantılı olduğunu kabul etmek gerekir. Bu olay, I.'ın dalga ve tânecik görünüşlerinin birliğinin ilk işaretlerinden birisi olmuştur (bk. FOTON KUANTUM TEORİSİ).

I.'ın özellikleri ve davranışını tam olarak anlayabilmek için I. ile madde tânecikleri arasındaki münasebetleri düzenleyen karşılıklı temel te'sirlerinin bilinmesinin büyük önemi vardır. İçinde yaşadığımız yüzyılın fizik alanındaki önemli gelişmeleri, I.'ın bu dalga - tânecik tartışmasını yeniden su yüzüne çıkarmıştır. Girişim, kırınım ve kutuplanma gibi tipik dalga olaylarının, uygun şartlar altında, elektronlar ve öteki atom altı tâneciklerinde de gözlendikleri tesbit edilmiştir. İlk defa 1927'de elektronlarla kırınım olayı elde edilmiştir. Sonradan bu olay nötron demetleri ile de sağlanmıştır. I. tânecikleri olan fotonların da enerji ve momentum gibi tânecik özellikleri taşıdıkları bilinmektedir. Böylece I. ve madde tâneciklerinin beraberce dalga ve tânecik özelliklerine sahip olabilecekleri gerçeği ortaya çıkınca durumun anlaşılması kolaylaşmış oldu. Laser (b. bk.) fiziğe madde ile I. arasındaki münasebetlerin incelenmesini sağlayan kuvvetli bir âlet ortaya koymuştur. Açıklanan tarzda I.'ın dalga teorisi aynı yüzyılın sonuna doğru (1873) J. C. Maxwell (b. bk.)tarafından ortaya atılan I.'ın elektromagnetik teorisine de tam olarak uygunluk göstermekte idi. Bu teoriye göre I. karışık bir dalga sistemidir ve birbirlerine dik bir magnetik alanla bir elektrik alanından meydana gelmiştir.

I. bilimine optik (b. bk.) adı verilir. Optik üç kısma bölünür: 1. geometrik optik, 2. fizik optik, 3. kuantum optiği. Geometrik optik her iki teori ile de kolayca açıklanabilmektedir. Huygens prensipi ile Fermat prensipi, I.'ı da içine alan bütün radyasyonlara uygulanır (bk. RADYASYONLAR, FOTOMETRİ).

Işığın ayrılması (Fr. Dispersion de la lumière; İng. Dispersion of light), beyaz I.'ın birleşik olduğu renklere ayrılması olayı. Husule gelen renk şeritlerine tayf (spektrum) adı verilir. Eskiler, güneş I.'ının saydam kristallerden ve değerli taşlardan geçmesiyle parlak renkler hasıl olduğunu biliyorlardı. O zamanki filozoflar bu olayı renklerin kristalin kendisinde bulunduğunu kabul ederek açıklamaya çalışmışlardır. İnsan tarafından görülen ilk ayrılma olayı gök kuşağıdır. Gök kuşağının oluşu 1637'de Descartes (b. bk.) tarafından açıklanmıştır. Newton ilk defa prizma (b. bk.) larla yaptığı deneylerle görülen renklerin beyaz güneş I.'ında bulunduğunu ve prizmanın bu renkleri farklı doğrultularda kırarak birbirlerinden ayırdığını gösrermiştir.

Bayağı (adî) bir beyaz I. demeti, meselâ güneş ışınları, bir I. prizmasından veyâ bir kırınım ağı (b. bk.) ndan geçirilirse bu beyaz I. demeti birleşik olduğu çeşitli dalga boylu I.'lara ayrılır (veyâ bölünür). Ayrılmadan sonra prizmadan çıkan demet bir ekran üzerine düşürülürse bir renkli şerit (bant) veyâ bir tayf görülür (Şek. 1). Bir prizma

IŞIK (Şek. 1): Beyaz ışığın bir prizma tarafından ayrılması

ile olan bu ayrılmanın sebebi, beyaz I.'ta bulunan çeşitli dalga boylu I. dalgalarının prizmayı geçerken farklı açılar altında kırılmalarıdır. Görünür I.'ın en küçük dalga boylu olanı mor I., en fazla ve en uzun dalga boylu olanı kırmızı I. ise en az kırılır. Bunlar arasına öteki renkler sıralanır. Farklı renkler farklı miktarlarda kırıldıklarına göre, her renk için farklı bir kırılma indisi (b. bk.) var demektir. Fakat boşlukta bütün renklerin yayılma hızı aynıdır (yâni 300 000 km/s). I.'ın hızı maddesinde açıklandığı gibi, kırılma indisi $= \frac{Co}{C}$ dir. Burada Co = I.'ın boşluktaki hızı, C ise I.'ın bir ortamdaki hızıdır. Tayftaki renkler arasında en hızlı yayılanı kırmızı I., en yavaş yayılanı da mor I.'tır. Ötekilerin hızları bu ikisi arasında bulunur. Kabaca tayftaki başlıca renkler kırmızı, turuncu, sarı, yeşil, mavi, lâcivert ve mordur. Ayrılma olayı, beyaz I.'ın birbirlerine karışmış birçok renklerden birleşmiş olduğunu ortaya çıkarmıştır. Prizma ile elde edilen tayf her iki taraftan gözle görünmeyen I.'larla devam eder. Kırmızı ucun ötesindeki kısma kırmızı altı (infra - kırmızı) ve mor ucun ötesindeki kısma mor üstü (ultra - mor) adı verilir.

Işığın girişimi: bk. GİRİŞİM.
Işığın kırılması: bk. KIRILMA.
Işığın kırınımı: bk. KIRINIM.

Işık akısı (Fr. Flux de lumière; İng. Luminous flux), akışa dik bir yüzeyden saniyede akan I. enerjisi miktarı. I. akısı, bir I. kaynağı tarafından bütün doğrultulara gönderilen radyan enerji akımıdır. I. akısının magnetik ve elektrik akısı ile karşılaştırılması mümkündür ve târiflere yüzey biriminin sokulması gerekir. I. akısı, I. kaynağının şiddetine ve aydınlanan koninin genişliğine bağlıdır. Koninin çok küçük uzay açısı $\Delta\Omega$ ile gösterilirse $\Delta\phi$ I. akısı

$$\Delta\phi = \text{I. } \Delta\Omega = \text{I. } \frac{\Delta S}{r^2}$$

ile târif edilir. Burada I = I. şiddeti, $\Delta S = \Delta\Omega$ uzay açısını gören küre yüzeyi, r = kürenin yarıçapıdır (bk. UZAY AÇISI veyâ KATI AÇI). I. akısı birimi lumen (Lm, b. bk.) dir. Bir nokta I. kaynağı etrafındakî toplam uzay açı 4π steradyan (b. bk.) olduğundan, I. şiddeti I olan bir I. kaynağı tarafından yayınlanan toplam I. akısı $\phi = 4\pi I$ lumen olur. I = 1 mum olursa $\phi = 4\pi$ lumen olacaktır. ϕ ışık akısı cinsinden E aydınlanması târif edilmiş ise, aydınlanma birim yüzeye düşen I. akısı olur:

$$E\ (\text{lumen/m}^2) = \frac{\phi\ (\text{lumen})}{S\ (\text{m}^2)}\ .$$

Işık enerjisi (Fr. Énergie de la lumière; İng. Radiant energy, energy of light): I. bir enerji şeklidir ve bu enerji ışınımlar yoluyla açığa çıkar. Bu enerjinin varlığı basitçe Crookes radyometresi ile anlaşılabilir. Bu âlet aydınlatılınca içindeki kanatlar dönmeye başlar. Güneşin ışınım enerjisi çok önemlidir. Bu enerji elektromagnetik ışınımlar şeklinde yayınlanır. I. enerjisi terimi yerine daha genel olarak ışınım veyâ radyasyon enerjisi terimini kullanmak daha uygundur. 1900 yılında Alman fizikçisi M. Planck (b. bk.), I.'ın enerji tâneciklerinden, yâni foton (b. bk.) lardan ibaret olduğunu ileri sürerek Kuantum teorisini kurmuştur. Bu teoriye göre, I. kaynağından kuantum adı verilen enerji tânecikleri fırlatılmaktadır. Her fotonun enerjisi $E = hf$ dir. Burada h = planck sabitidir ve değeri $h = 6{,}62 \times 10^{-27}$ erg. s dir. f - I.'ın frekansıdır. I.'ın yayılma hızı C, dalga boyu λ olursa, $C = f\,\lambda$ olur. Buna göre frekansı büyük olan veyâ dalga boyu küçük olan bu I. cinsinin enerjisi daha büyük olur.

Işık kaynakları (Fr. Sources de la lumière; İng. Light sources), I. yayan cisimlere verilen genel ad. Güneş bizim tabiî, temel I. ve ısı kaynağımızdır. Oldukça yüksek bir sıcaklığa kadar ısıtılan bir cisim akkor hâle gelir ve bir I. kaynağı olur. Cisimlerin pek çoğu görünür I. yayınlamaz. Cisimler elektronlar veyâ mor üstü radyasyonları ile bombardıman edilince de I. yayarlar. Yapma I. kaynakları, târihî sıra ile meşale, yağ lâmbası, mum, gaz lâmbası, kömürlü elektrik yayı lâmbası, akkor elektrik lâmbası, buhar lâmbaları, flüoresan lâmba ve lüminesan gaz boşalma tüpleridir. Güneşten başka bugün en çok tanınan I. kaynağı tungsten fitilli elektrik lâmbalarıdır (bk. ELEKTRİK LÂMBASI,). Önemli başka bir I. kaynağı da kömürlü elektrik yayı (b. bk.) dır. Çok parlak I. veren bu kaynak eskiden caddelerin aydınlatılmasında kullanılırdı. Bugün ise sinema makinelerinde, projektörlerde ve deniz fenerlerinde kullanılmaktadır. Gaz boşalma (deşarj) tüpleri de zayıf I. kaynaklarıdır. Reklâm amaciyle kullanılan neon lâmbaları düşük basınç altında neon, argon veyâ kripton gibi soy gazlarla doldurulmuş cam borulardır (bk. NEON LÂMBALARI). Elektrik boşalması ile gaz ışıklanır. Elde edilen renk, kullanılan gazın cinsine bağlıdır. Son yıllarda aydınlatmada kullanılan flüoresan lâmbaları (b. bk.) da zayıf I. kaynaklarıdır. Burada uzun cam boruların içleri flüoresan bir boya ile sıvanır, argon ve azot gazları ile doldurulur. Boru içine bir damla civa konur. Televizyon ekranı flüoresan bir I. kaynağıdır. Elektrikle uyartılabilen bâzı katı maddeler elektrolüminesans yoluyla I. hasıl ederler. Birkaç kimyevî reaksiyon görünür I. yayar.

Işık şiddeti (Fr. Intensité lumineuse; İng. Candle-power, luminous intensity), bir I. kaynağı tarafından herhangi bir doğrultuda yayınlanan birim katı açı (uzay açısı) başına I. akı (Fr. flux) sıdır. Bir kaynağın I. şiddeti birimi mum veyâ mum gücüdür. Bir I. kaynağı tarafından yayılan I.'ın gücünü değerlendirmek için ilk yol, bunun bilinen birleşim ve boyutlardaki bir standart mum tarafından hasıl edilen güçle karşılaştırmaktır. I. kaynağı standart mumunkine eşit bir aydınlanma hasıl ederse, gücünün 1 mum veyâ 1 mum gücü olduğu söylenir. Dünya standartları bürolarında bu amaçlar için mum güçleri bilinen standart akkor elektrik lâmbaları bulunur. Zamanımıza kadar pek çok I. şiddeti birimleri kullanılmıştır. 1 Ocak 1948'den itibaren 9. Ağırlıklar ve Ölçüler Genel Konferansında Milletlerarası Aydınlatma Komisyonu teklifiyle I. şiddetinin kanunî birimi olarak candela veyâ yeni mum (B) kabul edilmiştir. Candela, plâtinin erime noktasında bulunan bir siyah cismin, 1 cm^2 lik dik kesitinin I. şiddetinin 1/60 ı olarak târif edilmiştir.

Evlerde aydınlatma amaçlarıyla kullanılan tungsten fitilli elektrik lâmbaları, harcadıkları her watt'lık elektrik gücü karşılığında 1 mum gücünden bir az daha fazla I. gücü verirler. Meselâ 60 watt'lık bir ampulün I. şiddeti 66 mum, 100 watt'lık bir ampulün I. şiddeti ise 127 muma yakındır. Flüoresan lâmbaların I. verimleri yüksek olup, watt başına 4 mum kadardır.

Işık yılı (Fr. Année lumière; İng. Light year): uzak mesafeleri ölçmek için kullanılan bir astronomik uzunluk olup I. tarafından bir yılda alınan yola eşittir. I.'ın boşluktaki yayılma hızı, yaklaşık olarak 300 000 km/s (sâniyede 300 bin km) veyâ 186 000 mil/s (sâniyede 186 bin mil) dir. Bir ortalama güneş yılı hemen hemen 31 560 000 sâniye olduğundan 1 ışık yılı, yaklaşık olarak

$$1 \text{ I. yılı} = 9{,}461 \times 10^{12} \text{ km veyâ}$$

$$1 \text{ I. yılı} = 5{,}88 \times 10^{12} \text{ mil} \cong 6 \times 10^{12} \text{ mile eşit olur.}$$

Daha sıhhatli değeri $(9,\ 4605 \pm 0{,}000\ 3) \times 10^{12}$ km dir.

Işığın dağılması: bk. **Işığın ayrılması.**

Işığın hızı (Fr. Vitesse de la lumière; İng. Velocity of light), I. tarafından birim zamanda alınan yol. I. hızının şimdi kabul edilen en doğru değeri $Co = 2{,}99793 \times 10^8$ m/s dir. Co ile I.'ın boşluktaki hızını gösteriyoruz.

I.'ın boşluktaki hızı, yaklaşık olarak (yuvarlak bir sayı ile) 300 000 km/s = 3×10^8 m/s = 3×10^{10} cm/s olarak kullanılır. Bu hızın sâniyede mil cinsinden değeri Co = 186 281 mil/s $\cong$ 186 000 mil/s olur. Terim olarak I. hızı, I.'ın yayılması hızı deyimleri de kullanılır.

I.'ın hızı, evrensel bir fizikî sâbittir ve hızlar için tabiî bir üst limittir. Hiçbir hareketlinin hızı I.'ın hızını geçemez. I.'ın hızının bu evrensel özel önemi Albert Ein-

stein'ın özel relativite teorisi ile ortaya çıkmıştır. Bu teoriye göre I.'ın hızı mutlaktır, yâni gözleyicinin hızından bağımsızdır. I. hızının bu özel önemi, bu hızın kütle - enerji denkleminde ($E = mc^2$) var olması ile bellidir. Bu denklemde I. hızı, kütle ile enerji zincirinin bağlayıcı bir halkası rolünü oynar.

I. hızının çok büyük olmasından dolayı (güneşten gelen I. yeryüzüne hemen hemen 8,3 dk da ulaşır) eski ölçme metodları başarılı olamamıştır. I.'ın hızının ilk başarılı tâyini 1675'te Danimarkalı astronom Olaus Roemer tarafından Jüpiter (Müşteri) gezegenine âid ayların tutulmasının gözlenmesi ile yapılmış ve 2×10^8 m/s değeri bulunmuştur. Hemen hemen 50 yıl sonra bir İngiliz astronomu olan James Bradley bâzı astronomik gözlemler yaparak $3{,}0 \times 10^8$ m/s değerini elde etmiştir. I.'ın hızı yeryüzünde bir laboratuvarda ilk defa 1849'da Fransız fizikçisi Armand Hippolyte L. Fizeau (b. bk.) tarafından döner dişli çark metodu ile ölçülmüş ve $3{,}13 \times 10^8$ m/s değeri elde edilmiştir. Fransız fizikçisi Foucault, dişli çark yerine bir döner ayna koymak suretiyle Fizeau metodunu oldukça geliştirmiştir. Bu tekniği kullanan Amerikalı fizikçi Albert A. Michelson, I. hızının ölçülmesi için 50 yıl süren bir seri sık deneyler yönetmiş ve daha doğru değerler bulmuştur. 1926'da elde edilen değer 299,796 km/s olmuştur. Pek çok bilim adamları tarafından ölçülen I. hızı değerlerinin geniş ve eleştirici bir incelenmesi R. T. Birge tarafından yapılmıştır. Birge'nin ulaştığı en doğru değer $Co = 2{,}997924 \times 10^8$ m/s dir. Ölçü emniyetsizliği $0{,}000010 \times 10^8$ m/s (% 0,0003) den daha küçüktür. I. hızının tâyini için kullanılan metotlardan kerr hücre metodu, kavite rezonatör metodu, mikrodalga interferometro metodu anılabilir.

I.'ın hareketsiz başka ortamlar (cisimler) içindeki yayılma hızına gelince: Foucault 1850'de I.'ın su içindeki hızını tâyin etmek için yaptığı bir deneyde boşluktaki değerinden daha küçük bir değer elde etmiştir. I.'ın tabiatı hakkındaki teorilerde de açıklandığı gibi, Newton ve taraftarlarının, I.'ın, I. kaynağından yayılan küçük tâneciklerden meydana gelmiş olduğu korpüskül teorisine göre I.'ın su gibi kırıcı (yoğun) ortamlardaki hızının, hava gibi daha az kırıcı (az yoğun) ortamlardaki hızından daha büyük olması gerekiyordu. Huygens'in dalga teorisine göre bunun tersinin doğru olması gerekmekte idi. Yapılan deneyler dalga teorisini doğrulamıştır. Daha sonra Michelson da I.'ın su içindeki hızını tâyin etmiş ve 225 000 km/s değerini elde etmiştir. Bu hız, I.'ın boşluktaki hızının 3/4 üdür. I.'ın adi cam içindeki hızı daha küçük olup 200 000 km/s kadardır (boşluktaki hızın 2/3 ü). I.'ın havadaki hızı, boşluktaki hızına çok yakın olup aralarındaki fark, deniz yüzeyinde 70 km/s kadardır. Yükseklerde havanın yoğunluğu azaldığı için aradaki fark daha da küçük olur. Birçok pratik maksatlar için bu fark ihmal edilebilir ve I.'ın havadaki hızı yerine boşluktaki hızı alınabilir. Genel olarak

$$\frac{Co}{C} = \frac{\text{I.'ın boşluktaki hızı}}{\text{I.'ın bir ortamdaki hızı}} = \quad = \text{kırılma indisi}$$

olur (bk. KIRILMA İNDİSİ). Kırılma indisi su için 1,33, adi cam için 1,5 kadardır.

I. gibi bütün elektromagnetik radyasyonlar (dalgalar) boşlukta I. hızına eşit bir hızla yayılırlar. I.'ın C hızı, f frekansı ve λ dalga boyu arasında $c = f\lambda$ bağıntısı vardır. — Enis Erdik

Işığın kutuplanması: bk. KUTUPLANMA.

Işığın yansıması: bk. YANSIMA.

E. IŞIK

IŞIK, Esad (İstanbul 1865 - İstanbul 1943), tıp profesörü ve general. Neş'et Bey'in oğlu olan I., 1889'da Askerî Tıbbiye'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olmuş ve aynı yıl ihtisas yapmak için Paris Tıp Fakültesi Göz Kliniği'nde çalışmaya başlamıştır. Burada, göziçi muayenesinde kullanılan «Ophthalmoscope Esad» ve göz hastası olmayanları ayırd etmeğe yarayan «Stéréoscope Esad» diye adlandırılan iki tıp âletini icad etmiştir. 1893'te yurda dönen I., 1894'te modern göz kliniğini kurarak otuz dokuz yıl profesörlük etmiş ve Türkiye'ye pek çok göz hekimi yetiştirmiştir. İlmî araştırma, buluş ve başarıları kadar millî ve sosyal faâliyetlerde de bulunan I., birkaç yıl Sıhhiye Umum Müdürlüğü yapmış, Kızılay Merkez Heyeti'nde, Millî Tâlim ve Terbiye Cemiyeti'nde başkan olarak çalışmıştır. Bütün siyâsî kuruluşlardan birer temsilci isteyerek partiler arasında ve üstünde, yalnız millî çıkarlarla uğraşmak amacı ile, 11 Aralık 1918'de, Millî Kongre (b. bk.) yi kuran I., 11 Ekim 1919'da partilerin uzlaşmasını istemiştir. Mütâreke sırasında iki yıl kadar bir süre Malta'da sürgün kalmış olan I., dışişleri bakanlarından Hasan Işık'ın babasıdır. I., 1919'da *La Turquie devant le tribunal mondial*'i yayınlamıştır. I.'ın Fransızca olarak yayınlanmış önemli eserleri şunlardır: *Sémiologie de l'exophtalmie* (Göz semiyolojisi); *Traitement de bléphar te au sublimé à haute dose* (Yüksek dozlu süblime ile blefarit tedavisi); *Hémorragie du corps vitre chez les jeunes gens*; *Traitement de l'ophtalmie blénorragiqu* (Belsoğukluğuna bağlı göz rahatsızlığının tedavisi).

IŞIK DEVİNMESİ: bk. IŞIK.

IŞIK PRİZMASI: bk. PRİZMA.

IŞIK ŞİDDETİ: bk. IŞIK.

IŞIKÇIL HÜCRE (Fr. Cellule photo - électrique), bir fotografın arz süresini mümkün mertebe kesin olarak hesaplamak için kullanılan cihaz. Bu hesabın elemanları, emülsiyonun hassasiyeti, objektifin açıklığı ve tabiatiyle ışığın kuvvetidir. Bununla beraber çoğu zaman neticeleri yorumlamak lâzımdır.

IŞIKÖLÇER (Fr. Photomètre; İng. Photometer), ışık kaynaklarının meydana getirdiği ışık şiddetlerinin karşılaştırılmasına ve ölçülmesine yarayan alet (bk. FOTOMETRİ). Birçok tipte I.'ler vardır. Bunsen fotometresi veyâ yağ lekeli I. için bk. BUNSEN FOTOMETRESİ.

Bu karşılaştırmanın yapılması için ışık kaynakları (meselâ iki lâmba) nın bir ekrandan olan uzaklıkları, bunlar tarafından eşit aydınlanma hasıl oluncaya kadar ayarlanır. Bu şartlar altında karşılaştırılması istenen iki ışık kaynağından birinin ışık şiddeti I_1, ötekisininki I_2 ve bunların

ekrandan olan uzaklıkları, sıra ile d_1 ve d_2 olursa, bunların aynı aydınlanmayı hasıl etmesi halinde

$$\frac{I_1}{d_1^2} = \frac{I_2}{d_2^2}$$

olur. İkinci lâmbanın I_2 ışık şiddeti bilinirse, I_1 ölçülmüş olur. Gölgeli I. hariç olmak üzere bütün I. için bir karanlık oda gerekir. Göz, iki lâmbaya doğrudan doğruya bakmak suretiyle bunların ışık şiddetlerini karşılaştıramaz. Fakat yan yana duran iki yüzeyin eşit aydınlıkta olup olmadığını takdir edebilir. İşte I.'lerin çalışma prensipi budur. Karşılaştırılan ışık kaynakları farklı renkte iseler basit bir I. ile doğru bir eşitlik elde etmek mümkün değildir. Böyle hallerde bir titreme I.'i kullanılır. Bu I.'de gözleyici önce ekranın bir yüzünü, sonra öteki yüzünü, çok çabuk olarak art arda görür. Bu, birbiri ardından görmelerin frekansı artırılınca bir an gelir ki renk farkından ileri gelen titreme kaybolur ve iki kaynağın rengi, basit bir renk hâlinde birleşir. Bu maksatla geliştirilmiş bir I., flicker I.'idir. Çok pahalı bir I. de 1889'da keşfedilmiş olan Lumnier - Brodhun I.'idir. Flicker I.'inin daha modern bir şekli Simmance - Abady flicker I.'idir. Bir ışık kaynağının toplam ışık akışını ölçmekte kullanılan küresel I.'ler de vardır.

Bir fotoelektrik hücre gözünkünün tamamiyle benzeri olan bir duyarlık eğrisine sahip olursa, bu fotoelektrik hücre bir I. olarak kullanılabilir (bk. FOTOELEKTRİK HÜCRE). Bunlara luksmetre adı da verilir. Böyle bir alette bir fotoelektrik hücre ve bir de duyar bir galvanometre (b. bk.) bulunur. Galvanometre bölmeleri, çok zaman mum - metre cinsinden bölümlenmiştir. Bunlar bir saat büyüklüğünde olup sunî ışıkla aydınlatılmış odalardaki mum gücünün yaklaşık ve çabuk bir surette tayin edilmesinde kullanılırlar. Fotograf makinelerinde kullanılan pozmetre de buna benzer bir I.'dir ve fotografı alınacak cisimden gelen ışığın şiddetini ölçer. Buna göre objektifin ayarlanmasını ve kullanılacak poz süresini bildirmiş olur.

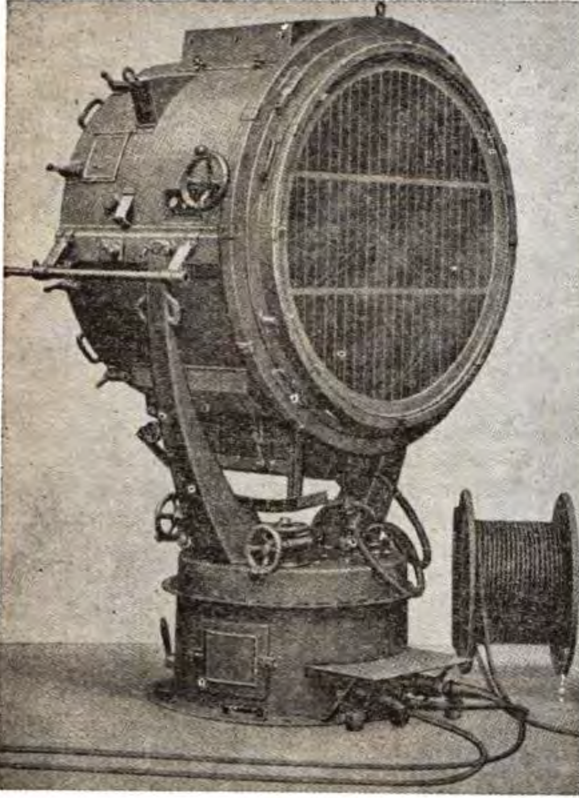
IŞILAY, Kemanî Sâli (Lâleli, İstanbul 1899 - İstanbul 1969), Türk keman san'atkârı ve şarkı bestekârı. Babası İsmail adında bir Rumelili, annesi de İstanbullu bir imamın kızı olan Vasfiye Hanımdır. Babası, kıraathânesinde piyasa musikisi icrâ ettirir, keman da çalardı. I., kemanı babasından dinlemiş, diğer san'atkârlardan pratik olarak öğrenmiştir. 8 yaşında babasının kıraathânesinde keman çalmaya başlamıştır. 12 yaşında iken kısa bir müddet İsmail Hakkı Bey'in Koska'da açtığı Mûsikî - i Osmânî Cemiyeti'ne devam etmiştir. 1911'de aynı yaşta Sultan Reşad'ın Rumeli seyahâtine katılan Mûsikî - i Osmânî Cemiyeti icra hey'etine dahildi. Sonra haftada üç gün Şehzâde Ziyâeddin Efendi (b. bk.) nin sarayına sâzende olarak devam etmiştir. Tanbûrî Cemil'i dinlemiştir. Bestenigâr Ziyâ Bey'den fasıllar geçmiştir. Bir ara Gülşen - i Maârif'e ve Vefâ İdâdîsine gitmiştir. Millî Mücadele'ye jandarma olarak katılmıştır. 1922 - 1926'da İzmir'de, 3 yıl Eftalya ile Paris'te kalmıştır. Hindistan, İran, Mısır, Kıbrıs, Suriye ve Irak'a gitmiştir. Her zaman İstanbul piyasasında çalışmıştır. Arel tarafından Konservatuvar İcrâ Hey'etine alınmıştır. Arel'in basit eserlerinden sayılabilecek *Mâhûr peşrevi*'ni çalamaması üzerine istifa etmiştir. Sonra konservatuvara dönmüş ve Mesud Cemil'le Dr. N. Atlığ'ın yanında Türk Musikisi San'at Kurulu'na girmiştir. İstanbul Radyosu'ndaki repertuar kurulu'na üye seçilmiştir.

S. IŞILAY

I., Türk musikisinin son yüzyılda kemanda yetiştirdiği en iyi san'atkâr sayılabilir. Fevkalâde müzikalitesi ve taksimlerinin muntazamlığı ile büyük bir ün yapmıştır. Makamların hususiyetlerini göstermekte çok kudretliydi. Yayın tamamını kullanır, falsosuz, kuvvetli, çok müzikal ses çıkarırdı. Yeni bir eseri zor öğrenir, ilk gördüğü notayı çalamaz, fakat bir defa öğrendiği parçayı unutmaz ve ezberden çalardı. Dinlediği parçanın notasını yazabilirdi. ***Sultânî - Yegâh Sirto*, *Hicazkâr Düyek*, *Hicâz Düyek*** şarkılar, ***Nihâvend Düyek Fantezi*** gibi çok güzel eserler bestelemiştir.

IŞILDAK (İng. Search Leight; Alm. Scheinwerfer), gece uzak mesafede bulunan cisimleri aydınlatmak üzere kullanılan bir cihaz. Bir ışık kaynağından yayılan ışınları huzme hâlinde toplayarak bir istikamete yöneltme prensipi ile meydana getirilmiştir. I.'tan yararlanma ilk defa 1853 - 1856 Kırım Harbi'nde düşünülmüş ve elektriğin tatbikinden önce I.'larda asetilen kullanılmıştır. Ark lambalı ilk I. 1857 yılında yapılmıştır. Bu tarihte dinamo henüz mevcut olmadığından arkı beslemek için pil kullanılmıştır. Dinamoların meydana getirilmesinden sonra yapılan 55 volt, 35 amper ile çalışan ilk I. 1879'da «City of Berlin» ve «Hanover» ticaret gemilerine ve 1882'de de «Falke» adlı küçük bir harb gemisine monte edilmiştir. Buhar makinelerine veyâ petrol ve benzin motorlarına bağlı jeneratörlerin yapımından sonra ise evvelâ gemilerde ve kara istihkâmlarında, jeneratörlerin araba ve otomobillere monte edilmesi mümkün olduktan sonra da sahra ordularında ve daha sonra da uçaksavar bataryalarında kullanılmağa başlanmıştır. I.'larda ışık kaynağı genellikle ark lâmbası olup bu lâmba, arkasında iç bükey bir ayna ve önünde de bir cam kapak bulunan bir silindir içine monte edilir. Bu silindir el veyâ elektrikle istenilen yöne yahut havaya çevrilerek lâmbası yakıldığı zaman huzme içinde kalan uzak mesafedeki cisimler parlak bir şekilde görülür. I. aynaları arkaları gümüş kaplı camdan veyâ ön satıhları parlak mâdenden yapılır. Gemilerde 50, 60 veyâ 90 cm çapında I.'lar kullanıldığı halde, kara istihkâmlarında aynaların çapları 2 m ye kadar olmak üzere değişik büyüklükte I.'lar kullanılmıştır. İlk I.'larda görüş mesafesi 5 ilâ 6 km olduğu halde, ark lâmbası kömürlerinde yapılan imal değişiklikleri dolayısıyle gemilerde kullanılan 90 cm lik I.'da bu mesafe 9 ilâ 10 km ye yükselmiştir. Görüş mesafesi kara istihkâmlarının veyâ uçaksavar bataryalarının 150 cm'lik I.'larında 12 km yi, 200 cm lik I.'larında ise 15 km yi bulmuştur. Bu büyük I.'larda 1 km mesafedeki aydınlatma kuvvetinin 800 000 mum kuvvetinde olduğu fotometre cihazlarıyle tesbit olunmuştur. Müstahkem mevkiler için son yapılan ve ayna çapı 210 cm olan, hem ufka hem de havaya çevrilebilen bir I.'ın ışık kuvvetinin ise 3,5 milyar mum kuvvetinde olduğu ölçülmüştür. Küçük gemilerde ve motorbotlarda ve kara te'sislerinde çapları 25 ilâ 45 cm ve ışık kaynağı 200 ilâ

IŞILDAK: Bir gemi ışıldağı

1 000 vatlık elektrik ampulü olan I.'lar kullanılmaktadır. I.'lar barış zamanlarında gemilerde geceleri şamandıraya bağlama, rıhtıma veyâ iskeleye yanaşma sırasında manevrayı kolaylaştırmak üzere yanaşılacak yeri aydınlatmak, denize adam düştüğünde aramak veyâ karanlık bir kıyıya filika gönderildiğinde yanaşılacak yeri göstermek gibi maksatlarla kullanıldığı gibi, gemiler arasında veyâ gemilerle kıyı işaret istasyonları arasında uzak mesafeden mors usûlü ile konuşmak, harb gemilerinin siste filo hâlindeki seyirlerinde gemilerin hattaki mevkilerini korumak, millî günlerde gece ışıklandırması yapıldığı zamanlarda bayrakları ve forsları aydınlatmak veyâ birçok I.'ı birden yakarak gösteri yapmak maksadıyle de kullanılır. Savaş zamanında ise gece muharebelerinde muhriplerin, torpidobot ve hücum botlarının veyâ denizaltı gemilerinin su üstünden büyük gemilere karşı yapacakları torpido hücumlarında, hücum eden tekneyi aydınlatarak nişan almayı ve top atışını kolaylaştırmak maksadıyle kullanılırlardı. Bâzı liman ve kanal idâreleri gece seyirlerinde muayyen yerlerde I. yakılmasını emniyet bakımından lüzûmlu görmüşlerdir. Meselâ Süveyş Kanalından gece geçecek gemilerde I. bulundurulması ve geçiş sırasında yakılması mecburiyeti konulmuştur. Radarın icadı ve gelişmesi ve bugün gece karanlığında çok uzak mesafelerden çok yakın mesafelere kadar gemiler etrafındaki cisimleri skopları üzerinde gösterme kifayetinde çeşitli tipte radarların gemilere monte edilmesi dolayısıyle harb gemilerinde bulundurulmakta olan uzak mesafe I.'ları çıkarılmış ve yerlerine çeşitli maksatlar için kullanılan radarlar monte edilmiştir. Uçaksavar bataryaları dahi radarlardan istifade ederek toplarını düşman uçaklarına çevirmekte ve atışlarını radarlamakta ve lûzumu hâlinde bu I.'lardan faydalanılmaktadır. Büyük çıkarma gemilerinin kıyıya yanaşma manevralarında, rampalarını indirip araçları kıyıya atma işlerinde televizyondan büyük kolaylıklar sağlanmaktadır. Kıyı muhafaza gemileri ile geceleri ağ ve ığrıp kullanan balıkçı gemilerinde I.'lar hâlâ kullanıldığı gibi, denizden adam kurtarma işinde görevli helikopterler de I.'tan yararlanmaktadırlar.

Tiyatrolarda sahneleri, bayramlarda ve resmî günlerde binâları ve anıtları aydınlatmak maksadı ile kullanılan elektrik lâmbalı cihazlara da I. denilmektedir.

IŞIKYUVAR (Fr. Photosphère; Yun. *phos*, *photos* ışık; *sphaira* = küre), Güneş ve yıldızların görünen sınırını teşkil eden parlak satıh. Işık saçan sıcak gazlardan meydana gelmiş bir küre olan Güneş'in yüzeyindeki basınç 0.01 atmosferdir. Tam bir şeffaflık içinde bulunan bu yüzeyden merkeze doğru birkaç yüz km ilerlenirse, birkaç yüz atmosferlik basınç gösteren ve şeffaflığı tamamen yok olan bir derinliğe varılır. Güneşin uzaklığında, 1″ (bir saniye) lik bir görüş açısı 700 km lik bir genişliğe tekabül eder. Bu sebepten dolayı Güneş, hiç değilse normal gözlemler için kesin bir sınır arz eder. Bâzı durumlarda, I.'ın dışında, kromosferik çıkıntılar (Fr. protubérances chromosphériques) ve taç (Fr. couronne) gibi başka gaz tabakaları belirebilir. Buna ilâve olarak, ışık dalga uzunluklarından çok farklı dalga uzunluklarıyla yapılan radyo - astronomi gözlemleri, bu sınırlayıcı satıhtan çok farklı bir sınır gösterir, çünkü şeffaflık ve şeffaf olmama durumu pek değişir. Güneş I.'ının yüzeyinde bir madde kaynaşması göze çarpar; bu kaynaşma pirinç tanesi adı verilen ve hiç durmadan kımıldayan lekeciklerle belirir. Bundan başka, Güneş'in yüzeyinde Güneş lekeleri ve fakül (Fr. facule) ler serpintisi görülür.

Modern ışıma (Fr. rayonnement, b. bk.) teorisine göre, I.'a, Güneş'in içerisinden gelen ışın (Fr. radiation) lara karşı hemen tam bir geçirmezlik gösteren, fakat bu ışınların etkisiyle pratik bakımdan yeknasak bir ısı derecesine getirilmiş bir dericik (Fr. pellicule) gözü ile bakılır. Bu ısı derecesi I.'ın da bizzat fizikçilerin kara cisim (Fr. corps noir) dedikleri nesne mahiyetinde uzaya doğru ışıldamasına sebep olur. I.'ın şeffaf olmayışının başlıca sebebi, son zamanlarda keşfolunan negatif hidrojen ionlarının teşekkülünden ileri gelir. Güneş I.'ın ısı derecesi aş. yu. aynı neticeler veren çeşitli metodlarla tesbit edilmiştir. Bu metodlar gözü etkileyen alelâde dalga uzunluklarına tatbik edilirse, bu ısı derecesi aş. yu. 5 800° C olarak tesbit edilir.

IŞIMA (Fr. Rayonnement; İng. Radiation), ısının veyâ ısı enerjisinin elektromagnetik dalgalar hâlinde bir yerden başka bir yere yayılması olayı. Isı enerjisi bir yerden başka bir yere iletim, konveksiyon ve I. yolları ile yayılır.

Isı enerjisinin ısı kaynağından iletim ve konveksiyon yoluyla yayılması için bir maddî ortama ihtiyaç vardır. Bu iki yolla ısı yayılması boşlukta olamaz. Fakat ısı boşlukta I. yoluyla yayılır. En büyük ısı ve ışık kaynağı olan güneş, çevresine ısıyı I. yoluyla yayar ve bu da yeryüzüne ulaşır. I. terimi, bütün cisimlerin yüzeyinden olan sürekli enerji yayımına âiddir. Bu enerjiye I. enerjisi (radyan enerji) adı verilir (bk. SİYAH CİSİM) ve bu enerji ışık hızı ile yayılır. Bu enerji kendisi için şeffaf (saydam) olmayan bir cisim üzerine düşerse soğurulur ve ısıya çevrilerek bu cismi ısıtır.

Işınım (b. bk.) enerjisinin incelenmesi bizi ışınımların kuantum teorisine götürür. Bk. KUANTUM TEORİSİ, STEFAN - BOLTZMANN KANUNU.

IŞINIM (Fr. Radiation; İng. Radiation), uzayda veyâ maddî bir ortam içinde dalgalar hâlinde yayınlanan enerjiler. Bu terim çok zaman radyasyon olarak da kullanılır. Bu enerjiler elektromagnetik dalgalar (b. bk.) veyâ esneklik dalgaları şeklinde olabilir. Güneşin enerjisi I. yoluyla yeryüzüne ulaşır. Nitelenmemiş olan I. veyâ I. enerjisi terimi, çok zaman elektromagnetik I.'ları anlatır. Bu I.'lar her zaman frekanslarına göre sınıflara ayrılırlar: Kırmızı altı, görünür ışık, mor ötesi X ışınları ve γ (gamma) ışınları. Genel olarak I. terimi, α ve β ışınları gibi radyoaktif cisimlerin yayınladığı (bk. RADYOAKTİFLİK) korpüskül (cisimcik) emisyonlarını ve kozmik ışınlar gibi karışık veyâ bilinmeyen tipteki ışınları da içine alır. Yâni nükleer bilimde I. mevcut anlamı, yüklü ya da yüksüz, hareketli nükleer partikülleri de içine almak üzere genişletilmiştir. I. birimleri için bk. curie (C), rutherford (rd), roentgen (r), roentgenin fizikî eşdeğeri (rep), rad ve roentgen'in insan için eşdeğeri (rem).

IŞINLA TEDAVİ: bk. FİZYOTERAPİ.

IŞINLANDIRMA (Fr., İng. Irradiation) [Fiz.], bir cismi veyâ organizmayı herhangi bir cins ışınıma tutma işlemi. Atom enerjisi (nükleer enerji) nin genel uygulamalarından birisi de radyoaktif izotopların kullanılması ile her alanda sağlanan yararlardır. Şimdi nükleer reaktörlerde hasıl edilen yapma radyoaktif izotoplar (veyâ radyoaktif maddeler) geniş surette I. amacıyla hastahânelerde kanser tedavisinde, hastalıkların teşhisinde radyoaktif endikatör veyâ izleyici (tracer) olarak kullanılmaktadır. Bu radyoaktif izotoplar, kararlı izotopların bir nükleer reaktörde nötronlar ile ışınlandırılması suretiyle yapılmaktadır. Bunlar, yaşayan organizmaların karışık kimyasal özelliklerinin incelenmesinde, yiyecek maddelerinin saklanmasında, sterilize edilmesinde, bol ve çabuk ürün alınmasında, hayvancılıkta, su ve petrol borularının zayiatlarının kontrol edilmesinde ve daha birçok yerlerde işe yarar. Şiddetli I. katıların fiziksel ve kimyasal özelliklerini bozabilir. Biyolojik hücreler iyonlaştırıcı ışınımlar ile I.'ya karşı duyarlıdırlar. Yüklü ve yüksüz parçacıklarla bombardıman işlemi veyâ I. işlemi bilimsel araştırmalarda da çok kullanılır.

Biyolojik I. ve araştırmalarda kullanılan önemli izotoplardan biri radyokarbon C^{14} dür. Bu izotopla bitkilerin havadan CO_2 alarak bunu güneş ışığının etkisiyle yiyecek maddelerimiz olan nişasta, selüloz ve başka karışık bileşiklere çevirmesi olayları incelenmiştir. Başka önemli bir radyoizotop da radyofosfor P^{32} dir. I.'da radyokobalt CO^{60}, radyosezyum Cs^{137} ve başkaları da çok kullanılır (bk. İZOTOP, NÜKLEER REAKTÖR, RADYOAKTİFLİK, RADYOELEMENT, NÖTRON, NÜKLEER ENERJİ, RADYOAKTİF İZOTOP).

Rontgen aldırma bir X ışınları ile I.'dır. Bir maddenin D vitaminini artırmak için bu maddede mor ötesi ışınları ile ışınlandırılır. — Enis Erdik

IŞINLILAR (Radiolaria), Birhücreli hayvanlardan Kökayaklılar sınıfının bir takımı. Vücutları küre biçimindedir ve içinde çekirdekli bir sitoplâzmanın dışında birçok kofulun bulunduğu bir iç kapsülleri vardır. İskeletleri çoğunlukla SiO_2 den meydana gelmiştir. Denizlerde alglerle ortak yaşarlar.

ITIR, Sardunyagillerden bir süs bitkisi. Güzel kokulu olan yaprakların kenarları tırtıllıdır. Bu süs bitkisinin türlü renklerde çiçek açan çeşitleri vardır. Bk. SARDUNYA.

ITIR

ITRÎ, Buhûrîzâde Mustafa Efendi (İstanbul 1640 ?-1712), klâsik Türk musikisinin en büyük bestekârı. İstanbul'da Mevlânakapısı civarında o zamanlar Yaylak denen yerde doğmuştur. Asıl adı Mustafa'dır. Evliya Çelebi (I, 634) bir Hânende Buhûrîzâde Hâfız'dan bahseder; bu zâtın hünkâr hânendesi ve ünlü bir bestekâr olduğunu söyler. Bu musikişinasın I.'nin babası olması ihtimali vardır. I.'nin, devrinin en mükemmel tahsilini gördüğü, Arapça, Farsça ve edebiyat öğrendiği anlaşılıyor. Mevlevî olduğu da muhakkaktır. Siyâhî Ahmed Efendi'den hat ve edebiyat öğrenmiştir. İyi bir tâlik hattâtı olan I.'nin musiki hocalarını bilmiyoruz. Yalnız bunların arasında Hâfız Post'un bulunduğu muhakkaktır. Koca Osman ve Derviş Ömer'den de faydalandığı söylenebilir. Her üç bestekâra da ölüm târihleri yazmıştır. I., aynı zamanda üstat bir şâirdir. Âşık tarzında şiirler de yazmıştır. *Dîvân* hâlinde şiirlerini düzenlediği çağdaşı Sâlim'in ifadesi ile kesinleşmektedir. Fakat bugüne kadar *Dîvân*'ına tesadüf edilememiştir. Elimizde ancak dağınık şiirleri vardır.

ITRÎ (temsîlî resim)

I., devrin büyüklerinden bilhassa IV. Mehmed (1648 - 1687) ve Kırım hanı I. Selim Giray (1671 - 1678 + 1684 - 1691 + 1692 - 1699 + 1702 - 1704) tarafından himaye edilmiştir. Bir saz çalıp çalmadığı hakkında hiçbir bilgimiz olmayan I.'nin, üstad bir hânende olduğu, fakat daha çok devrinin en büyük bestekârı sıfatıyla çok büyük ün yaptığı muhakkaktır. Padişahın huzurundaki fasıllara katılmış ve iltifat görmüştür. IV. Mehmed'den büyük ihsanlara nail olmuş ve çok kârlı bir iş olan esirciler kethudâlığını padişahtan istediği zaman, bu arzusu yerine getirilmiştir. IV. Mehmed'in, I.'nin ölümünden 25 yıl önce tahttan çekildiğini hatırlamak lâzımdır. Onun tahttan indirilmesinden sonra da I.'nin şöhretini devam ettirdiği, müreffeh bir hayat yaşadığı ve hayrânı olan I. Selim Giray'ın himâyesinde yaşadığı muhakkaktır. I.'nin Yenikapı Mevlevîhânesi'ne devam ettiği, Nâat'ı ile Âyîn'-

ini bu dergâh için bestelediği. 1671'de ölen Şeyh Câmî Ahmed Dede'ye intisâp ettiği anlaşılmaktadır. 70 yaşını geçkin olarak ölmüştür. Çağdaşı Sâlim'in ifadesiyle «1123 hudûdunda», yani sonunda öldüğü anlaşılıyor ki, 1712 ocağına tekabül etse gerektir. Şeyhî, «Mevlevîhâne Yenikapısı hâricine» gömüldüğünü yazıyor. Mezarının yeri malûm değildir.

Genç çağdaşı ünlü bestekâr Şeyhülislâm Es'ad Efendi, I.'nin 1 000'den fazla beste, semâî ve kâr bestelediğini yazıyor. Bu rakamın asgarî rakam olarak kabûl edilmesi lâzımdır. Eski güfte mecmualarının incelenmesinden I.'nin her vâdide, câmi ve Mevlevî musikisinde, söz ve saz musikisinde, basit türkü ve şarkılara kadar eser verdiği anlaşılıyor. Türkü ve şarkılarından zamanımıza hiçbir örnek gelmemiştir. Kendi nâat, gazel, hattâ hece vezniyle türküleri yanında, arkadaşı Nazîm'in, diğer çağdaşlarının ve eski büyük şâirlerin güftelerini bestelemiştir.

1623'te ölen Itrî mahlâslı diğer bir şâir daha vardır. Onun için bu mahlâsı kullanan bütün şiirlerin bestekârımıza âid olmadığı muhakkaktır. Hâfız Post'un *Mecmûa*'sına yaptığı ilâveler, I.'nin elyazısına örnektir. Musiki ilminde de üstün olduğu, çağdaşlarının ifadesinden anlaşılıyor. Bu hususta bütün kaynaklar birleşiyorlar ve onun Abdülkadir Merâgî'den sonra yetişen en bilgin bestekâr olarak takdim ediyorlar. Fakat yaşadığı devir, Türk musikisi ilminin inhitat devridir. I.'nin bu sahada bir şey yazıp yazmadığı bilinmiyor. Çağdaşları ve kendisinden sonrakiler, meselâ Bekir Ağa ve Enfi Hasan Ağa üzerinde te'siri açık ve büyük olan I.'nin şöhreti günümüze kadar gelmiştir. Yahyâ Kemal Beyatlı, ilk defa 1 mayıs 1940'ta «Akşam» gazetesinde yayınlanan *Itrî* adlı şiirinde, devri içinde büyük bestekârı, şiir dilinin âzamî kudretiyle terennüm etmiştir. I.'nin meyveciliğe ve çiçekçiliğe merakı olduğu, hattâ Mustafabey armudu diye bir çeşit armut yetiştirdiği de rivayetler arasındadır.

I.'yi klâsik musikimizin en büyük bestekârı saymakta mahzur yoktur. Kendisinden bir buçuk yüzyıl sonra gelen Dede Efendi'nin şöhreti çoksa da, bu, eserlerinin yarısının zamanımıza gelebilmesi dolayısıyladır. Halbuki I.'nin eserlerinin ancak 25 - 30 da biri günümüze gelebilmiştir. I.'nin günümüze 42 eseri kalmıştır. Bunların 10'u dinî, 4'ü saz eseri, 28'i de dindışı söz eseridir. Bu sonuncular, 2 kâr, 13 beste, 8 ağır ve 5 yürük semâî'den ibarettir. Saz eserleri bestekârı olarak I., elimizdeki 3 peşrev ve bir saz semâîsi ile bize kesin fikir vermez. Bu eserler, o çağ üstadlarımızdan günümüze gelen saz eserleri üslûbunda ve değerinde parçalardır. Onu, dinî ve dindışı güfteli ve büyük formlu eserler bestekârı olarak incelemek için elimizde, belki san'atkârın bütün bestelediklerinin yanında gülünç bir rakam olacak sayıda az, fakat kâfi fikir verecek parçalar vardır. Şarkı ve türkülerinden günümüze bir şey gelmediği için, onun küçük formlu güfteli eserleri hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.

I.'nin elimizdeki bütün parçaları, üstün bir değer taşımaktadır. Fakat bâzı eserlerindeki üstünlük, fevkalâde çarpıcıdır. Bu eserleri şöyle sıralamak mümkündür: Bütün dinî parçalar, bilhassa Segâh Ayîn, Rast Nâat, Irak Tekbîr, Mâye Salât, Segâh Salât - ı Ümmîye, Dilkeş - Hâverân Salâ, Nühüft Tevşîh; dindışı eserlerden başta Nevâ Kâr olmak üzere Segâh Yürük Semâî, Hisâr beste, Bestenigâr Beste, Bûselik Beste, Hisâr Ağır Semâî (Dil - i pür - ıstırâbım . . .). Hisâr Ağır ve Segâh Yürük Semâî, harikulâde, tavsif edilemeyecek derecede şahsî üslûp sahibi, metin ve güzel eserlerdir. Nevâ Kâr ise, büyük formda yazılmış güfteli dindışı eserlerimizin en üstünü olarak tavsif edilebilir.

I.'nin dinî eserleri üzerinde daha fazla durmak icap eder. Bunların başında Bayram Tekbiri gelir. Türkiye dışında da okunmaktadır. Tek cümleden (bir öneş ve bir ardeş) ibaret olan bu eser, Türk musikisinin en büyük şâheseri sayılabilir. İslâm dünyasında bayram sabahları câmilerde okunan bu muhteşem eser, I.'nin erişilemez bir şâheseridir. II. Abdülmecid, Tekbîr'i çok sesli olarak kaleme almıştır.

Cuma ve Gece salâtları, muhteşem Nühüft Tevşîh, muazzam Segâh Âyîn, I.'nin şahsında Türk musikisinin teksesli klâsik ekolün çerçevesinde verdiği şâheserlerdir. Rast Nâat, ölümsüz eserlerden biri olmuş, her Mevlevî mukabelesinin başında, Âyîn'den önce okunagelmiştir.

Bu büyük ve uzun eser, musikimizde âdet olduğu gibi gittikçe çiçeklenmiş, son zamanlarda Mevlevîhânelerde okunan şeklini Rauf Yektâ, çiçeklenmiş nağmeler düzleştirilerek aslına ircâ edilmiş şeklini de Dr. Ezgi yayınlamışlardır. I.'nin elimizdeki eserleri:

Dinî eserler: 1. Irak (veyâ Segâh) Kurban Bayramı Tekbîri (Durak Evferi: Allaahü ekber, Allaahü ekber, lâ İlâhe ill'Allaah), 2. Segâh Salât - ı Ümmîye (Semâî: Alaahümme salli alâ seyyidinâ...), 3. Mâye Cuma Salâtı (Arapça), 4. Dilkeş - Hâverân Gece Salâsı (her ikisi de Durak Evferi) (Arapça); 5. Segâh Âyin, 6. Rast Darb - ı Türkî Nâat (Yâ Habîb'Ullah, Resûl - î Hâlik - ıy yek - tâ tüyî, Mevlânâ), 7. Rast Sofyân Tevşîh (Mefâtîhu'l - Hudâ oldû hilâlin ya Resûl'Ullaah, Kenzî), 8. Nühüft Durak (Halk içre bir âyîneyim, herkes bakar, bir an görür, Niyâzî), 9. Nühüft Muhammes İlâhî, 10. Nühüft Ağır Düyek Tevşîh (Sâyesî düşmez yerê bir böyle nahl - î Tûr'sun).

Dindışı eserler: 11. Nîm Sakıyl değişmeli Nevâ Kâr (Gülbin - i ıyş mîdemed, sâkı - i gül - izâr kû?, Hâfız), 12. Azarbâr Muhammes Kâr (İnçe çeşmâst, inçe ebrû, inçe hal); 13. Bayatî, 14. Rehâvî ve 15. Nühüft (Sakıyl, 2 hâne, Kantemir, 192) Peşrevleri ile 16. Nühüft Saz Semâîsi (3 hâne), 17. Pençgâh I. Beste (Çenber: Pây - i yâre düşmeğe ağyârdan nevbet mi var?) 18. Pençgâh II. Beste (Fer Hem - sohbet - i dildâr - ile mesrûr - idik - ol dem), 19. Hisâr Devr - i Kebîr Beste (Cam, lâ'lindir senin âyîne, rûy - i enverin, Bâkî), 20. Hisâr Aksak Semâî: I (Dil - î pürıstırâbım, mevce - î seylâbdır sensiz), 21. Hisâr Aksak Semâî: II (Sanmâ ki mugan zâhide peymâne sunarlar), 22. Mâhur Çenber Beste (Â'şık oldum yîne ben bir âfet - î meh peykere), 23. Mâhûr Ağır Aksak Semâî (Cihânî lâ'l - gûn - êden sirişk - i ergavanımdır), 24. Rehâvî Berefşân Beste (Yine ey rûh - ı musavver, kafesî tende misin? 25. Rehâvî Aksak Semâî (Dile mâye - î safâdır hat - ı rûy - ı yâr derler), 26. Âcem Fâhte Nakış Beste (Bir şeh ki, tâc - dârân olmakta hâk - i râhı), 27. Acem Yürük Semâi (Bâde - keş - î câm - ı nâr, çeşm - i siyâhın mıdır?), 28. Bûselik Hafîf Beste (Her gördüğû perîye gönül mübtelâ olur), 29. Bûselik Yürük Semâî (Her dîdede bir sûre - ilê cilve - nümâsın), 30. Segâh Sengîn Semâî (Der - mevc - i perîşani - i mâ, fâsıla - i nîst), 31. Segâh Yürük Semâî (Tûti - î mû'cize - gûyem, ne desem «lâf» değil, Nef'î) 32. Bayatî Çenber Beste (Mahabbetin dilimî dâğdâr - eder bir gün), 33. Bestenigâr Ağır Darb - ı Fetih Beste (Gamzen ki ola sâkı - i çeşm - i siyeh - i mest), 34. Dügâh Hafîf Beste (Gedâyız, pâye baş eğmez dil - î âgâhımız vardır), 35. Isfahân Zencîr Beste (Gel ey nesîm - i

sabâ, hatt - ı yârdan ne haber?, Nâbî), 36. Nikrîz Muhammes Beste (Câm - ı kullâbî ser - î zülfün çeker), 37. Râhatu'l Ervâh Zencîr Beste (Unutturur gamı ol kâm - rânı söyletsek), 38. Irak Aksak Semâî (Nev - rûz - erişti bâğa, şarâb - istemez misin?), 39. Nühüft Aksak Semâî (Mecbûr - i aşkı olduğumû her gören bilir, Hanîf), 40. Rast Aksak Semâî (Ne bülbülüz, ne giriftâr - ı rengi bû oluruz), 41. Acem - Aşîrân Yürük Semâî (Bileydi dil gibi dilber, gam - î cihan nicedir), 42. Nevâ Yürük Semâî (Hûn - î dilimî gonca - i câm - eyledi bülbül).

Dr. Ezgi, I.'nin cami musikisine aid eserlerini, Tekbîr'i, Salât - ı Ümmîye'yi ve diğer Salât'ları, Hatîp Zâkirî Hasan Efendi (b. bk.) ye mal etmek istemiş ve bu hususta Hasan Efendi hakkında yazan bir şairin ifadesine dayanmıştır. Bu ifade ile asırlardan beri I.'nin olarak bilinen bu eserleri, Hasan Efendi'ye izâfe etmeye imkân yoktur. Ancak Evliyâ Çelebî'nin bir ifadesi yalnız Salât - ı Ümmîye hakkında olmak üzere bizi de şüpheye düşürmüştür. (I, 30) : «*makam - ı Segâh'ta* (Allaahümme salli alâ seyydinâ...) deyü...». Bu satırlar 1640'ta, I.'nin ancak doğabileceği yıllarda yazıldığına göre, Salât - ı Ümmîye, Hasan Efendi'nin olur. Eğer Evliyâ Çelebî, Segâh'tan başka bir makam gösterseydi, bunu I.'ninkinden başka bir salât addetmemiz gayet tabiî idi. Fakat Salât - ı Ümmîye gibi ancak mukaddes eşyânın ziyaretinde okunan ve nâdiren bestelendiği muhakkak olan bir eserin aynı yüzyılda aynı makamdan iki ayrı bestekâr tarafından iki defa bestelenmesi hususu şüpheli kalmaktadır. Biz Salât - ı Ümmîye'yi gene I.'nin olarak kaydediyor, fakat Hasan Efendi'ye aid olabileceği hususunu da belirtiyoruz. — Yılmaz Öztuna

IVAZ MEHMED PAŞA (1682 - 1683? - İnebahtı 1741 - 1742), devlet adamı, kumandan ve sadrazam. Nasrullah adında Rumelili birisinin oğludur. Çocukken, babası tarafından o devrin hükûmet ricalinden olup üç defa da başdefterdarlık yapmış olan Kel Yusuf Efendi'nin yanına verilmiş ve onun tarafından yetiştirilmiştir.

Yusuf Efendi'nin ölümüden sonra Vezir Damad Bekir Paşa'nın maiyetine girmiş ve Bekir Paşa, Cidde vâlisi iken onun kethüdalığını yapmış, bu sırada hacı olmuştur. III. Ahmed zamanındaki son vazifesi İstanbul gümrüğü nâzırlığıdır.

I. Mahmud, Osmanlı tahtına çıkınca usulen yapılan tevcihlerde I. M. P.'ya maliyede önemli bir mevki olan başbaki kulu görevi verilmiş, buradaki hizmeti beğenildiğinden 1732 - 1733'te çavuşbaşı olmuş, Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa 12 Temmuz 1735'te azledilince Sadaret kaymakamlığı gibi önemli bir göreve getirilmiştir. Aynı yılda Niğbolu sancak beyliği ve Vidin muhafızlığı görevlerine tâyin olunmuştur.

Rusların Osmanlı devleti ile savaşta bulunan İran'a yardım etmeleri ve 3 Mayıs 1736'da Azak kalesini almaları üzerine 16 Haziran 1736'da Rusya'ya harb açılmış, Rusya'nın müttefiki olan Almanya da 12 Temmuz 1736'da taarruza başlayarak Osmanlı İmparatorluğunu güç bir duruma sokmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarında ilerlemeye başlayan Almanlar Vidin'i kuşatmışlarsa da, 9 Eylûl 1736'da Vidin kumandanı I. M. P. karşısında yenilmişlerdir.

I. M. P., 22 Mart 1739'da Yeğen Mehmed Paşa'nın yerine sadrazam ve başkumandan olmuştur. 22 Temmuz 1739'da, kumanda ettiği ordu, Belgrad ile Semendire arasındaki Hisarcık'ta 100 000 kişilik Alman ordusunu bozguna uğratmıştır. Almanlar, aralarında 2 prens, 3 general de bulunan 12 000 ölü vererek çekilmişlerdir.

Üst üste yenilmeleri üzerine müttefiklerinden ayrı olarak Türklerle barış yapmak isteyen Almanlarla ve yalnız kaldıklarını görünce bunlara katılan Ruslarla 18 Eylûl 1739'da Belgrad'da yapılan barış andlaşmasında Osmanlı İmparatorluğunu Sadrazam I. M. P. temsil etmiş, barıştan sonra İstanbul'a gelerek padişahın iltifatına nâil olmuştur.

I. M. P. 23 Haziran 1740'ta sadaretten azledilerek Cidde beylerbeyiliğine tâyin edilmiştir. Sıhhî sebeplerle bu görevden istifa edince önce Hanya, sonra Ağrıboz, Bosna ve İnebahtı vâlilik veyâ kumandanlıklarına tâyin olunmuştur.

Ölümünden bir yıl sonra sandukası konurken cesedinin çürümemiş olarak görülmesi evliyalığına verilmiştir.

IZGARA, çeşitli işlerde kullanılmak üzere mâden veyâ ağaç çubuklardan yapılan parmaklık veyâ kafes şeklindeki âlet. Gördüğü işlere göre biçimi, büyüklüğü ve adı değişir: 1. Et, balık gibi yiyecekleri ateş üstünde pişirmekte kullanılan tel veyâ demirden yapılan I.'lar daha çok dörtgen veyâ daire biçimindedir ve bir sapları vardır. 2. Yalak ve lâğımlara çeşitli maddelerin gitmesiyle meydana gelebilecek tıkanmalara engel olmak için yapılan demirden I., 3. Kömürü tutup, külü aşağı düşürmeye yarayan demirden ocak I.'sı, 4. Tabanı sağlam olmayan yerlerde temeli tutturmak için ağaç veyâ betondan yapılan temel I.'sı, 5. Döşemelerde, alt katın aydınlanmasını ve hava almasını sağlamak için demir veyâ ağaçtan yapılan döşeme I.'sı.

IZGIN (Eruca sativa), Cruciferae familyasından yıllık bir bitki. Kökü oldukça derinlere iner. Gövdesi 50 - 70 cm boy alır. Yaprakları açık yeşil, çiçekleri sarıdır. Ilık iklimlerde yetişen I., killi, kumlu ve tınlı toprakları sever. Suyu seven bu bitki, uzun sürmeyen kuraklığa karşı dayanıklıdır. Kurak yerlerde sulanır. Soğuklara dayanmaz.

Yurdumuzda daha çok Orta Anadolu'da yetiştirilir. Harnupları sarardıktan sonra hasada başlanır. Harmanı düvenle yapılır.

I.'ın tanelerinden yağ çıkarılır. Bezir yağı denilen bu yağ Orta Anadolu'da yemek yağı olarak kullanılır. Fakat bu yağdan daha çok boyacılıkta yararlanılır. Küspesi kepek veyâ samanla karıştırılarak sığırlara verilir.

I

İ Türk alfabesinin on ikinci harfi ve bu harfin işaret ettiği ses. Vokallerimizin dördüncüsü olan bu sesin ve bunu gösteren harfin adı i'dir. Fonetik bakımından düz vokallerden incelerin darını gösterir.

Lâtin alfabesine dayanan yazı sistemlerinde bu harf genel olarak 9. yeri alır. 1928 yılında Lâtin asıllı yeni Türk alfabesi düzenlenirken *c* harfinden sonra *ç* harfi, *g* harfinden sonra *ğ* harfi ve *i* harfinin kalın eşini belirtmek üzere de *o* ve *ö* ve *u* ve *ü* harf çiftleri göz önünde tutularak *ı* işareti kabul edilmiş olduğundan bu harf Türk alfabesinde 12. yeri almıştır. Kirilik alfabe ile yazılan Slav dillerinde *i* sesini gösteren ayrı bir harf vardır. Bu harf Yunan Unkial yazısındaki η harfine dayanan ve Kirilik Eski Slav yazı sisteminde H («ije») biçiminde yazılan işaretin değişik bir biçimidir. Rus alfabesinde bu işaret yanında XV. yüzyıldan beri *i* harfi de yer almıştır. Yunan Unkial ve Eski Slav alfabelerinde kullanılmış olan I işaretinden gelen bu harfin kullanılışı imlâ kurallarına göre tayin edilmişti. Ancak, 1917 yılında Rus yazı sisteminde yapılan reform sonunda bu harf alfabeden çıkarılmıştır.

Orhun	Yenisey	Uygur	Soğdak	Mani	Brahmi

Yunan alfabesinde bu harf iota adıyla anılmıştır. Fenike alfabesinde kullanılan ve yod adıyla anılan harften alınmıştır. Ancak, eski Yunancada *y* sesi bulunmadığından bu işaret *i* sesini göstermek için kullanılmıştır. Bu harfe verilen adın asıl anlamı «el» dir. Buna göre, eski Mısır yazısında açık parmaklarla bileği veren el hiyeroglifine dayandığı anlaşılıyor.

M. Ö. III. yüzyılda Romalılar bu harfe klâsik biçimini vermişlerdir. XI. yüzyıldan itibâren *i* harfine bir aksan ilâve edildiği göze çarpar. Bu suretle *i* harfi *m*, *n* ve *u* harflerinin bacaklarından ayırt edilmiştir. XII. yüzyılın 2. yarısından başlayarak (çok seyrek) rastlanan nokta, ancak XV. yüzyılın sonundan itibâren yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

Klâsik Arapçada *a* ve *u* vokalleri yanında *i* vokali de yer almıştır.

Eski Türklerin Orhon alfabesinde *ı* ve *i* sesleri aynı işaretle gösterilmiştir. Soğdak yazı sistemine dayanan Uygur alfabesindeki durum da Orhon'daki duruma benzer. Uygur alfabesinden alınmış olan Moğol yazı sisteminde yalnız *i* harfi (ve sesi) vardır. Klâsik Moğolcadan itibâren Moğol diyalektlerinde yalnız *i* sesinin kullanıldığı bilinmektedir.

Türk fonetiği: Türkçede *i*, normal olarak orta uzunlukta söylenen bir sestir. Türk diyalektlerinde bunun uzun biçimi (*ī*) de vardır. Bu ses özellikle Türkmence ve Yakutçada kalmıştır. Bunlardan başka, öbür Türk diyalektlerinde de uzun *i* (*ī*) örneklerine rastlanır.

Türkçe *i* sesi, Ana Türkçedeki **i*'nin devamıdır. Bu ses Türk diyalektlerinin büyük bir kısmında aynen kalmıştır. Yalnız Volga boyundaki diyalektlerde *i* sesi ^{ə}'ye çevrilmiştir: Türkçe *sinir* ∾ Tatarca *s^{ə}ŋ^{ə}r*. Çuvaşça ve Yakutçada da bu ses *i* olarak kalmış veyâ *ı* sesiyle karşılanmıştır. Türkçe *sinek* (*siŋek*) ∾ Çuvaşça *şına*; Türkçe *sinir* (< *siŋir*) ∾ Yakutça *iŋir*.

Türk diyalektlerinde kullanılan *i*'ler arasında Ana Türkçedeki **i*'dan gelen *i*'ler vardır: Eski Türkçe *biŋ*, Kazakça *mıŋ* (∾ Altayca, Televütçe, Şorca, Sagayca *muŋ*) ∾ Türkçe *bin*, Özbekçe, Kırgızca, Balkarca *miŋ* (∾ Tatarca, Başkurtça *m^{ə}ŋ*) kelimesinde olduğu gibi.

Anadolu ağızlarında *i* sesi olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Ancak *g*, *k*, *ŋ* gibi seslerin baskısı altında bu sesin *ı*'ya çevrildiği göze çarpar (Eski Türkçe *teŋri* ∾ Türkçe *tanrı*; *çiğit* ∾ *çığıt*).

Türkçede yabancı kelimelerdeki konson düğümlerini çözmek üzere kelime başlarında ve içlerinde sık sık *i* (veyâ *ı*) sesi kullanılır: İtalyanca *scala* > Türkçe *iskele*; Rumca *skamni* > Türkçe *iskemle*. Türkçede *l*, *r* ve *z* gibi birtakım sesler yalnız kelime içinde ve sonunda kullanılır. Bu sebeple Türkçeye yabancı dillerden giren kelimelerde bu sesler kelime başında geçtiği takdirde bir *i* (*ı*) sesi ilâve edilir (*ilahana*, *ilimon*, *iraf*, *ireçel*).

İ HÂLİ (eski ter. Mefulün bih), Türk gramerinde akkusatif karşılığı olarak kullanılan yeni terim.

Mısır	Byblos	Fenike	Eski Sami M.Ö. VII. yüzyıl	Eski Yunan M.Ö. VIII. yüzyıl	Thera Yunancası	B. Yunan ve Latin	Kürsif Latin I–VII. yüzyıl	Unkial ve yarı Unkial III-IX. yüzyıl	Gotik XII-XV. yüzyıl	İtalik

I (Kim.), iyodun kimyada kullanılan kısaltması.

İAMBOS (Iambus), Yunan vezninde elementer grup: ⏓ — ⏑ —. Bu grupun ikinci ve dördüncü elemanı çoğu zaman şöyle çözülebilir: ⏑⏑ ⏑⏑. Bu grupun iki, üç ve daha fazla tekrarlanmasıyla iambik dimeter, trimeter, tetrameter, pentameter, heksameter hasıl olur. Helenistik teoriye göre, I. adı ⏑ — grupuna verilmelidir. Bu grup, modern dillerde iambik vezin denilen veznin esasıdır. Önemli olan mısra, kafiyesiz beş vezinli iambik mısradır. Buna İngilizcede blank verse, Almancada Blankvers adı verilir.

IAŞI, Romanya'da Yaş şehrinin resmî adı. Bk. YAŞ.

IAXARTES: bk. SİRDERYA.

İBADAN, Bretenya (İngiliz Nijeryası) da bir şehir. Batı eyaletlerinin merkezidir. Denizden yüksekliği 196 m dir. 1950'de inşa edilen ve 29 km uzunluğundaki hendekli sur içindeki çiftlik ve bahçe bölgesiyle beraber nüfûsu 335 000 dir. Ahali Yoruba boyuna mensuptur. 1947'den beri bir üniversite (University College) ye sahiptir.

IBAGUÉ, Kolombiya'da bir şehir. Nüfûsu 133 400 (1966) dür.

IBAÑEZ (Biyogr.): bk. BLASCO IBAÑEZ.

IBAR, Yugoslavya'da bir ırmak. Uzunluğu 220 km dir.

İBER DİLİ, İber'lerin diline verilen ad. İ. D.'nin yazısı çözülmüş ise de, İber'lerin dili bilinmediğinden yazıtlar hâlâ okunamamıştır.

İBER YARIMADASI (Coğ.): bk. PİRENE YARIMADASI.

İBERİA, Kafkasya'da, eskiden Cyrus (Kyros) adını taşıyan (bugün Rusça Kura; Türkçe Korsa) ırmağın vâdisinde bir bölge. Bölgede oturanlar VII. yüzyılda Arapların hâkimiyeti altına girmişlerdir.

İBERİS (Bot.), Cruciferaceae familyasına bağlı bir bitki. Bâzı türleri süs bitkisi olarak yetiştirilir.

İBER'LER (Lat. Iberi), Roma hâkimiyeti devrinde İspanya'da yaşamış olan bir millet. En eski zamanlarda İspanya'nın doğu kıyısı boyunca, Pirenelerden şimdiki Valencia şehrinin güneyine kadar uzanan İ.'lerin bir tek millet teşkil edip etmedikleri de kesin olarak bilinmiyor. İ.'lerin İspanya'ya Kafkasya'dan mı, yoksa Afrika'dan mı geldikleri de tartışma konusudur.

IBERT [*ibęr*], **Jacques** (Paris 1890 - Paris 1962), Fransız bestecisi. Fauré'nin öğrencisi olup, Roma büyük armağanını almış, 1936'da Roma'daki Fransız Akademisi müdürlüğüne getirilmiştir. Eserleri şunlardır: *Escales* (Limanlar) [orkestra parçaları; 1922]; *Angélique* (kız adı) [Honegger ile birlikte, 1926]; *Le Roi d'Yvetot* (Yvetot kralı) [1927]; *Diane de Poitiers* (kadın adı) [1934]; *Barbe - Bleue* (Mavi sakal); *Les Petites cardinales* (Cardinal âilesine mensup genç kızlar) [1938]. Senfonik eserler, bale, film, tiyatro ve oda müziği parçaları da yazmıştır.

İBİS (Arkeol.), mutedil ve sıcak bölgelerde yaşayan balıkçıla benzer bir kuş. Gagası uzun ve eğri olup çekirge ve küçük sürüngenlerle beslenir. İ. eski Mısır tanrılarından Thot'un sembolü idi. Mısır'da İ. mumyaları bulunmuştur.

İ B İ S

İBLİS, şeytan'ın özel adı. Âdem'in yaratılmasına karşı çıkması ve Cennet'te Havvâ'yı yanlış yola sevk etmesi dolayısıyla *Kur'an*'da yer alır. Âdem'in topraktan yaratılması üzerine bütün meleklere, kendisine secde etmeleri yolunda emir verilmesi üzerine, bu emre itiraz eden sâdece İ. olmuştur. İ.'in Cennet'ten kovulması, bu itaatsizliğindendir. İ., Âdem ile Havvâ'nın, Cennet'te bulundukları sırada, yasaklanmış olan ağacın meyvesini yemeleri için onları kandırması ile de tanınmıştır. Dinî inanca göre, kıyâmet koptuğu zaman İ., kendisine tâbi olanlar ve günahkârlarla birlikte Cehennem'e atılacaktır.

İ.'in kötülüğü üzerine, Yahya Peygamber'e âid meşhur bir hikâye vardır. Hikâyeye göre Tanrı, Yahya Peygamber'e İ. ile - bir defaya mahsus olmak üzere - görüşme izni vermiş ve bu görüşme sırasında Yahya, İ.'e, insanlara en çok ne zaman te'sir etmekte olduğunu sormuştur. İ. bu soruya: «İnsanın doyuncaya kadar yiyip içtiği zaman!» cevabını verince, Yahya Peygamber, hiçbir zaman doyuncaya kadar yemek yememek kararını vermiştir.

İBN ABDUN, Ebû Muhammed Abdülmecid b. Abdun (ölm. Yabure 1134), Arap şâiri ve muhaddisi. Endülüs'e yerleşmiş bulunan Fihr kabilesine mensuptur. Bir söylentiye göre Yabure'de, diğer bir söylentiye göre de Şuntemeriye'de doğmuştur. Tahsilini tamamladıktan sonra Yabure'de yerleşmiş, Eftâsîlerden Emir Ömer el - Mütevekkil'e intisap ederek onun sır kâtibi olmuştur. Eftâsî emareti yıkıldıktan sonra bölgeye hâkim olan Murabıtların hizmetine girmiş ve Emir Ali b. Yasir'e kâtiplik etmiştir. İ., hadis ve edebiyat alanında pek çok insan yetiştirmiştir. İbn. Kuteybe'nin *el - İntisar* adlı eserini yeniden tertip etmiş, fakat Eftâsîlerin sona ermesi üzerine kaleme aldığı mersiye (*Kaside - i Râiye*) ile ün yapmıştır. Mersiye çeşidinde Arap edebiyatının en parlak örneklerinden biri olan bu kasideye şerh yazanların başında İbn. Bedrun gelir. Ondan sonra Cemaleddin İbn el - Cevzî ile İmadeddin İbn el - Esir bu edebî metni şerhetmişlerdir.

İBN ABDÜLVAHHAB: bk. MUHAMMED.

İBN ARABŞAH, Şihâbüddin Ahmed (Şam 1389-1450), tarihçi, edib, şâir ve din bilgini. 12 yaşında iken, Timur'un emriyle gönderildiği Semerkand'da Türkçe ve Farsça öğrenmiş, kuvvetli bir tahsil görmüş, daha sonra, bilgi ve görgüsünü artırmak üzere Mâverâünnehir'i, Çin sınırına kadar Türkistan'ı ve Deşt bölgesini (Saray, Astrahan) dolaşmış, Kırım'ı ziyaret etmiş, oradan deniz yolu ile Osmanlı başkenti Edirne'ye gelmiştir (1412). Çelebi Sultan Mehmed'in himayesinde olarak, Şemsüddin Fenârî, Burhânüddin Haydar gibi tasavvuf, mantık ve diğer aklî ilimler bilginlerinin bulunduğu Osmanlı sarayında dokuz yıl yaşayan İ. A., çeşitli yabancı diller bilmesi ve yüksek edebî kudreti sebebi ile Dîvân - ı Humâyun'da devletlerarası yazışmaları idare etmiş ve bazı eserleri Türkçeye çevir-

miştir. 1421'de Çelebi Sultan Mehmed'in ölümü üzerine, yurduna dönmek kararı ile Edirne'den ayrılmış, Şam'da uzunca bir müddet münzevî hayatı geçirdikten sonra hacca gitmiş (1438) ve dönüşünde Kahire'de yerleşmiştir. Mısır hükümdarı El - Melikü'z - Zâhir Çakmak kendisi ile alâkalanıyordu, fakat başta kadı ve ün yapmış şâirler olmak üzere zamanın birçok adamlarını, zarif ve secili üslûbu ile hicvetmesinden dolayı tezvirlerle sultanın gözünden düşürülmüş, hapsedilmiş ve çok kısa süren hapishâne hayatından hemen sonra ölmüştür.

Eserleri şunlardır: *Ukudün - nasîha*; *Mir'âtü'l - edeb*; *Cilvetü'l - emdâh*; *Hitâbü'l - ihâb*; *Merzbân - nâme*; *Cevâmiü'l - hikâyat tercümesi*; *Tefsir - i Ebü'l - Leys tercümesi*; *Tâbîrü'l - Kadirî tercümesi*; *Tercümânü'l - mütercem.*

Ayrıca gramer ve tevhîd'e dâir iki risale de yazmıştır. İ. A.'ı daha ziyade târihçi olarak şöhrete ulaştıran eserleri de şunlardır: *Acâibü'l - makdur fî ahbâr - ı Timur*; *Et - Te'lifü'l - tâhir*; *Fâkihatü'l - hulâfâ*; *Gurratu's - siyer.*

İBN ASÂKİR (Şam 1105 - 1176), Arap târihçisi. 80 ciltlik bir Şam *Târih'i* kaleme almıştır ki bunlardan ancak I ve II. cildi tam olarak Şam'da basılmıştır [1952].

İBN BÂCCE, İbn el - Saig (ölm. Fas 1138), Arap filozofu. Hayatı Saragossa, İşbiliya, Gırnata ve Fas şehirlerinde geçmiştir. Serbest fikirli bir adam olan İ. B., tabiî ilimlerle uğraşıp ilâhiyatı bir yana itmiş olmakla suçlanmıştır. Dinsiz olduğu, Allah'ı inkâr ettiği dahi ileri sürülmüştür.

İ. B., felsefî ve ilmî alanda eski Yunan felsefesine ve ilmine nüfûz etmeye çalışmış, mantık ve metafizik konularında ise Fârâbî'nin paralelinde yürümüştür. Ona göre tasavvuf hatâdır. Ancak heyecandan doğan arzular ile bozulmamış olan bir tefekkürdür ki Allah'a ulaşmak gücüne sahiptir. İki türlü varlık kabul eder. Ona göre, bunlardan biri harekette, diğeri ise sükûndadır. Birincisi cismânî bir sûrettir. Sonsuz olan vücut ile izah edilemez.

İ. B.'nin felsefesi ve ilmi lâyıkıyla incelenmiş sayılmamaktadır. Bu hususta birleşilen nokta, kendisinin Fârâbî'den ve onun vasıtasıyla Eflâtun ve Aristo'dan çok tesir almış bir filozof olduğudur.

İ. B., musiki üzerine de eser yazmıştır. Bu konudaki kitabının, Fârâbî'nin musiki kitabı derecesinde muteber sayılması musiki alanındaki gücünü gösterir.

İBN BAŞKÜVAL (Kurtube 1101 - Kurtube 1183), hadis ve târih bilgini. Tanınmış hocalardan ders görmüştür. İspanya târihi konusunda çok büyük bir bilgin olarak ün almıştır. 50'den çok eseri olduğu söylenir. Ancak bunlardan elde olanların sayısı birkaç tanedir. Endülüs bilginlerinin hal tercümelerini içine alan ve alfabe sırası ile düzenlenen ünlü eseri ile, adlarının yazılışı güç veyâ birbirleriyle karıştırılması muhtemel hadisçilerin adlarını gösteren ve beş ayrı şekilde tertip edilmiş eseri bunlar arasındadır.

İBN BATTUTA, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el - Levâtî et - Tancî (Tanca 1304 - 1377), XIV. yüzyıl İslâm dünyası ile birlikte Türklük âlemini canlı levhalar hâlinde aksettiren ünlü bir seyyah. İ. B., Berberî kabilelerinden Levâtalara mensup olup, 22 yaşına kadar Tanca'da yaşamış, tahsilini burada yapmıştır. 1325 yılında ilk defa hac maksadiyle Hicaz'a doğru yolculuğa çıkmış, bu seyahatinde uğradığı yerlerde din ve şeriat konularından anlar bir kimse olarak halkın ve belde ileri gelenlerinin iltifatlarına mazhar olması, onda çağının İslâm dünyasını tanıma merakını uyandırmış, maceracı ve araştırıcı ruhunu kamçılamış, böylece çeyrek yüzyılı aşan gezileriyle Mısır, Suriye, Arap yarımadası, Irak, İran, Doğu Afrika, Anadolu, kuzey Türk illeri, Orta Asya, Hindistan, Çin, Endülüs ve Sudan gibi ülkeleri görmüş, tanımıştır. İ. B.'nın genellikle üç gezisi vardır. Bunların ilki en uzunu olup, doğu ve batıda ziyaret etmediği bir yer bırakmamıştır. Gezilerinde en fazla kaldığı ülkelerden biri Hindistan, diğeri de Çindir. Bu iki ülkeden birinde iki yıl, ötekinde de iki buçuk yıl kadılık etmiştir. Dolaştığı her yerde ülkenin hâkimleri, kadıları, ileri gelenleri, önemli kimseleri ile tanışmış, onların âdetlerini, törelerini, yediklerini, içtiklerini, eğlencelerini en ince bir şekilde tespit etmiş, aralarındaki geçimsizlikleri, entrikaları, kavgaları canlı tablolar halinde nakletmiştir. Dindar bir kimse olmak itibâriyle her gittiği yerde, işittiği din adamlarıyla tanışmış, kutsal makamları ziyaret etmiş, dinî kuruluşlar hakkında bilgi toplamıştır. İslâm dünyasına Hind fakirlerinden, Anadolu ahîlerinden ve İran batınîlerinden söz eden ilk seyyah İ. B. olmuştur. Bu seyahatlerini *Tuhfetü'n - nüzzâr fî Garâibi'l - emsâl ve Acâibi'l - esfâr* adını verdiği, fakat *Rıhlet İbn. Buttuta, İbni Battuta Seyahatnâmesi* adıyla tanınmış olan gezi notlarında anlatmıştır. Bu eser, onun kaleminden çıkmış değildir. Seyyah, 1349 Ekiminde yurduna döndükten sonra Fas ülkesinin hükümdarı bulunan Merin soyundan Sultan Ebû İnân Fâris b. Ebi'l - Hasen'e intisap etmiş ve bu hükümdarın arzusu üzerine hatıraları ve notları Muhammed b. Cuzey el - Kelbî tarafından yazılmıştır. Gezi notlarının yazılma işi, 1355 yılı Ocak ayında tamamlanmıştır. İ. B.'nın eseri, gerek doğu, gerek batı ülkelerinde yankılar uyandırmıştır. Cezayir'de Kostantin şehrinde bulunan asıl metin, Paris'e götürülerek Bibliothèque Nationale'e konmuştur. Fransızca, Almanca, Portekizce, İngilizce ve Urduca tercümelerinden başka, Türkçe bir özeti H. 1290 târihinde, Damad Mehmed Şerif Paşa tarafından yapılan tam tercümesi ise 1325 târihinde yayınlanmıştır. Arapça metne gelince, Kahire ve Beyrut'ta altı kere yayınlanmıştır.

İ. B., aslında büyük bir bilgin ve iyi bir yazar değildir. Tutmuş olduğu notlardan bir kısmı ise Hindistan'da başından geçen birtakım olaylar yüzünden kaybolmuştur. Gezi müşahedelerinin yazılması bâzı noktalarda sadece seyyahın hâfızasında kalan bilgi ve görgülere dayanmaktadır. Bu durum seyahatnâmeyi inceleyenler arasında şüphelere yol açmaktadır. Buna bir de gezi notlarını derleyen İbn. Cuzey'in yaptığı eklemeler katılınca bu tereddütler daha da çoğalmaktadır. Böyle olmakla beraber İ. B.'nın seyahatnâmesi, XIV. yüzyıl İslâm ve Türklük âlemi bakımından paha biçilmez bir kaynak olma değerini her zaman taşıyacaktır.

İBN BİBÎ (XIII. yüzyıl), İranlı târihçi ve edip. Babası Mecdeddin Muhammed, değerli bir münşî olarak tanınmıştır. Hayatı hakkında etraflı bilgi mevcut değildir. İ. B. Anadolu Selçukluları hakkında yazdığı eser ile büyük ün kazanmıştır. Eserlerinin önsözündeki kayda göre, kendisinden, «Rum» ülkesinin fethinden başlamak üzere Anadolu Selçuklularının tam bir târihinin yazılması istenmiştir. Fakat eserine I. Gıyaseddin Keyhusrev devri ile başlayabilmiştir. Bu önemli eserin en geniş bölümü I. Alâeddin Keyhusrev'den sonrasıdır. İ. B., eserine aldığı birtakım belgelerle târihini daha da zengin bir hale getirmiştir. Eser İ. B.'nin gördüklerinin ve dinlediklerinin kaleme alınması ile meydana gelmiştir. Bu bakımdan içinde yaşamadığı devir hakkında verdiği bilgiler değerinden kaybetmektedir.

Eserin en önemli yeri, ya bizzat şahit olduğu veyâ bilenlerin ağzından dinleyerek kaleme aldığı Alâeddin Keykubad ve onu takip edenlere âid devirdir. Bu bakımdan İ. B.'nin târihinin bu kısmı, Anadolu Selçuklularının o devresine âid değerli bir yerli kaynak sayılır. Ancak, bu bölümlerde de tarafsız olmadığı yerler olduğu kabul edilir.

Eserde dikkati çeken bir husus da, hâdiseleri bir târihçiden çok bir edebiyatçı kalemi ile yazmış olmasıdır.

İBN CÜBEYR (doğ. Balansiya [Valencia] 1145), Arap seyyah Âilesinin yurdu olan Jativa'da fıkıh ve hadis öğrenimi yapmıştır. Gırnata (Granada) vâlisi Ebû Said'in kâtipliğini yaptığı sırada şarap içmeye mecbur kalmış ve bu günahını bağışlatabilmek için hacca gitmiştir. Hacdan sonra Medine, Bağdad, Haleb, Şam gibi şehirleri ziyaret etmiş ve 1185'te Gırnata'ya dönmüştür. Daha sonraları iki kere daha doğuya sefer yapmış ve bu seferlerin ikincisinde İskenderiye'de bulunurken ölmüştür. Ünlü seyahatnâmesi, Arapça yazılmış eserlerin en önemlilerindendir.

İBN DOKMAK, Sârimü'ddin İbrahim (Kahire 1349? - 1407), tarihçi ve Hanefî fakîhi. Bir Türk âilesine mensuptur. Büyük dedesi Aydemir adını taşıyordu. Atası Dokmak, Mısır Türk hükümdarı en - Nâsır Muhammed (1299 - 1310) in kumandanlarından idi. Zamanının tanınmış fakîh ve tarihçilerinden olan İ. D., Mısırlı büyük tarihçi Takîyü'ddin Makrîzî'nin de hocası idi. Hanefîlikte gösterdiği taassuptan dolayı eserinde İmam Şâfiî aleyhtarlığı yaptığı için hapsedilmiştir. Sonra Dimyat'ta yaşamıştır.

Eserleri şunlardır: *El - Cevherü's - semîn* (1391 yılına kadar umumî İslâm tarihi); *Nüzhetü'l - enâm* .... (1377 yılına kadar gelen büyük İslâm tarihi; 12 cilt; tamamı ele geçmemiştir); *Kitâbü'l - intisar* (10 İslâm şehrinin coğrafya ve topografyasını ayrı ayrı ciltler hâlinde tanıtan bir eser; Kahire ve İskenderiye ciltleri yayınlanmıştır); *Nazmü'l - cumân*, *Tercümânü'z - zaman* (yalnız 4 cildi elde bulunmaktadır).

İBN DÜREYD, Ebû Bekir Muhammed (Basra H. 837 - Bağdad 933), Arap dil bilgini. En önemli eserleri *El Camhara* (üç cild); *Kitabü'l - melâhin*'dir.

İBNİ EBİ USAYBİ'A (1203 - 1270), Arap hekimi ve biyografı. Tıbbı, çağının büyük hekimlerinden öğrenmiş, bu arada, çok zengin bir tıp kütüphânesine sahip bulunan meslektaşı Yahudi tabip Umrân b. Sadaka'nın eserlerinden de faydalanmıştır. Bir süre Kahire'deki En - Nâşirî Hastahânesinde göz hekimliği yapmıştır. Tabiplerden bahseden ünlü eserini de bu sıralarda hazırlamaya başlamıştır. Bu çok önemli eserini 1242 yılı sıralarında tamamlamışsa da, ölümünden bir yıl öncesine kadar birçok yeni hal tercümelerini de ilâve etmiştir. İ. E. U.'nın bu eseri, birçok kusurlarına rağmen, büyük bir değer taşır. Bu eseriyle Orta Çağ'daki öteki yazarları, tıp ve ilim târihi yönlerinden geride bıraktığı kabul edilir. Eserinde özellikle Hintli ve Yunanlı tabipler hakkında vermiş olduğu bilgiler önemlidir. Eserde bunun dışında, İslâm dünyasının ilmî ve içtimaî hayatı hakkında da bilgiler vardır. Eserin bir diğer kıymetli cephesi de, bugün ortada bulunmayan birtakım kitaplardan yaptığı nakillerdir.

İ. E. U.'nın bu eserinde İslâmî devrin tıp bilginlerinden 400 kadarı hakkında bilgi verilmiştir. Biyografilerin sonlarında kaydettiği kitaplar da bu bilginlerin ilmî çalışmalarını ortaya koymuş olmaktadır. Kendisi, üç kitabı daha bulunduğunu yazmışsa da, bu eserler ortada yoktur.

İBN FADLAN, Halife el - Muktedir'in Bağdad'dan İdil Bulgar hükümdarına gönderdiği elçi heyetinin kâtibi ve bu sefer hakkında bilgi veren *Risale*'nin yazarı.

Kendisi hakkında esaslı bir bilgi mevcut değildir. İslâmî ilimleri iyi bildiği için elçilik heyetinde din mutahassısı vazifesi gördüğü, ayrıca, Bulgar ülkesindeki Müslüman fakihleri ve muallimleri teftişe memur edildiği eserinden anlaşılmaktadır. Asıl elçi bir başkası olduğu halde, halifenin, Bulgar hükümdarına yazdığı mektubu ve gönderdiği hediyeleri İ. F. vermiştir.

Eserinde gerek Bulgar ülkesi ve ülkede yaşayan halk, gerek Bulgar memleketine gelinceye kadar geçtikleri yerler ve oralardaki kavimler hakkında son derece önemli bilgiler vardır.

Bir ara eseri üzerinde şüpheler uyanan İ. F., daha sonra (özellikle eserinin Meşhed nüshasının ortaya çıkması üzerine), Orta Çağların bir bilgini, dikkatli bir seyyahı ve ayrıca çağının değerli bir diplomatı olarak tanınmış ve kabul olunmuştur.

İBN FAZLULLAH (Biyogr.): bk. FAZLULLAH, el - Ömerî.

İBN HACERÜ'L - ASKALÂNÎ (Kahire 1372 1449), tanınmış fakih, târihçi ve hadis bilgini. Şafiî mezhebindendir. 9 yaşında iken *Kur'an*'ı hıfzetmiş, bir süre sonra da fıkıh ile uğraşmaya başlamıştır. Daha sonra ise tanınmış bilginlerden ders almak suretiyle kendini yetiştirmiştir. 1390'dan sonra en çok hadis ilmi üzerinde çalıştığı görülür. Bu sebepten Mısır, Suriye, Hicaz ve Yemen gibi ülkelerde uzun süre dolaşmıştır. Eriştiği seviyeyi takdir eden hocalarından çoğu, kendisini fetvaya yetkili olarak göstermişlerdir.

Daha önceleri yapılan başka teklifleri kabul etmemiş olmasına rağmen, 1423'te kadılık görevini kabul etmiş ve 21 yıl bu görevde çalışmıştır. Kadılık yapmakta olduğu yıllarda, çeşitli cami ve medreselerde tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilim kolları üzerinde ders vermiştir. Şâir ve nâsirliği de vardır. Eserlerinin sayısı 150'yi aşkındır.

İBN HALDÛN (Tunus 1332 - Mısır 1406), Arap târihçisi. İ. H., otobiyografisinde ilk atası olarak Yemen'de Hadramut çevresi kabilelerine mensup olan ve Muaviye ile vukua gelen harblerden birinde şehit düşen Hacer b. Vail'i göstermektedir.

Vail'in torunlarından biri olan Halid'den gelme yeni soyun âile adını teşkil edecek Halidûn (Haldûn), Yemen'den Endülüs'e, daha sonra da Afrika'ya ve Tunus'a göç edecek, XII. yüzyıla rastlayan bir devrede Tunuslu bir âile olarak tanınacaktır.

İ. H., dinî öğrenimine *Kur'an* okumakla başlamış, sarf ve nahiv, sonra fıkıh, riyaziyat ve felsefe ile devam etmiş, çok genç yaşta, Tunus hâkimi Ebû İshak, Fas sultanı Ebû İnan'lara Hâcib olmuş, Fas'ta Ulema Meclisi azalığı yapmış, kazandığı şöhret çeşitli iftiralara uğramasına yol açmış ve uzun hapislik devreleri geçirmiştir. Bir aralık Kuzey Afrika'nın emîrlik ve sultanlıkları arasındaki uyuşmazlıkları çözmeğe memur edilen ve İspanya kralı Don Pedro nezdine Gırnata emiri İbn Ahmed'in elçisi olarak gönderilen İ. H., bir ân önce tasarladığı bir târih kitabını yazacak fırsatı aramış, edindiği müşahedelerini tesbit etmeyi düşünmüştür. Hacca giderken İskenderiye'de plânını değiştirerek Mısır'a uğramış, burada kendisinden El - Ezher'de hocalık yapması istenmiş, vazife olarak kadılık verilmiştir. Hocalık ve kadılık ya-

parken verdiği dersler, aldığı kararlar birtakım dedikodulara yol açınca kendisine sevgi gösteren Mısır sultanı Berkuk, bu söylentileri bir heyete araştırtmıştır. Hakkındaki söylentilerin asılsız olduğunun anlaşılmasına rağmen hacca gitmek için Mısır'dan ayrılmayı, âilesini Tunus'tan getirtmeyi düşünmüştür. Geminin yolda geçirdiği bir kaza neticesinde âilesini kaybetmesi kendisini hayattan büsbütün soğutmuştur. Bu durumda hac farizesi bir teselli fırsatı olacaktı. Hacdan dönünce yine Mısır'a gelmiştir. İlk Mısır ikameti sırasında aleyhindeki söylentilerden duyulan pişmanlık üzerine bu defa kendisine tekrar kadılık vazifesi verilmiştir. Yalnız bu sefer dört mezhebe (Hanefî, Hanbelî, Malikî ve Şafiî) riyaset eden kadilkuzât mevkiine yükseltilmiştir.

Bu arada Mısır'ın eski sükûneti kalmamıştı. Türkistan'dan Suriye'ye, Anadolu'ya doğru bir istilâ hareketi hazırlanmış, Şam kapılarına doğru akın başlamıştı. Sıvas'ı tahripten dönen Timur Şam'a doğru yol alırken Mısır sultanı bir ulema heyetini İ. H.'un başkanlığı altında Şam'a göndermiştir.. Şam şehri dışında Timur tarafından bir otağda kabul edilen İ. H.'un Timur'la yaptığı görüşme, bir taraftan Şam halkına şehrin bağışlanması ile neticelenmiş, öbür yandan da Türk târihi hakkındaki bilgisini artıracak bilgiyi dinleyip tesbit etmek imkânını sağlamıştır. Bir rivayete göre Timur, İ. H.'u Semerkand'a götürmek istemiş, fakat İ. H. târihini eksik bıraktığını ileri sürerek Mısır'a dönmüştür.

Endülüs'te bulunduğu zaman arkadaşlık ettiği İbn - el Hatib'e göre İ. H.'un 9 kitap ve risalesi vardır: 1. Türk kültür hayatında da Türkçe tercümesi bulunan ve Peygamber'den bahseden *Bürde* adlı bir kasidenin şerh ve izahı; 2. İbn Rüşd'ün felsefesi hakkında bir hülâsa; 3. *Mantık risalesi*; 4. Razî'nin *el Muhassel* adlı risalesinin tefsiri; 5. Riyaziyata dâir bir eser; 6. Şiir ve belâgat hakkında bir araştırma; 7. *Merrakeş târihi*; 8. *Cihan târihi*; 9. *El - Rahle* adlı otobiyografi.

Bu 9 eser ve risaleden başka, Muhammed Tancî'nin İstanbul kütüphânelerinde bulduğu ve tasavvufla alâkalı *Şifâ - üs Sail* adlı eseriyle bu sayı 10'u bulmaktadır.

Bununla beraber ilk 7 kitaptan ne batı ne de doğu ve bilhassa Türkiye kütüphânelerinde bir iz yoktur.

Bibliyografi yönünden 7 eserin elde bulunmaması karşısında bunların *Cihan Târihi* içinde çeşitli fasıllara yerleştirilmiş olması ihtimalinden bahsedilmektedir. Eldeki muazzam eseri ilmî şöhreti için kâfi görülmekte, hususiyle *Târih*'inin *Mukaddime*'si başlı başına bir eser sayılmaktadır.

İkinci Türkçe tercümesi yayımlanan *Mukaddeme*, 1900 sahifedir. İ. H.'un târih, sosyoloji, siyaset ilmi, köy ve şehir sosyolojileri bu sahifelerden tâkip edilebilir. Yazarın bâzı dikkat çekici, modern değer taşıyan düşüncelerinden birkaçı şunlardır:

1. Târihin küllî bir ilim sayılması: Sosyolojinin ilimler arasında yer aldığı XIX. yüzyıldan önceki devirlerde târihi aynı zamanda sosyoloji sayan mütefekkirlere rastlanmaktadır. Mesela Vico, Bacon bunlar arasındadır. İ. H.'un XIX. yüzyılda Hammer tarafından batıda tanıtılmasından sonra Arap târihçisinin bu sahada öncü olduğu fikri yayılmış bulunmaktadır. Gerçekten târihçiliği zahirî ve batınî diye ikiye ayıran yazar, birinciyi hikâyeci, ikinciyi izahçı olmakla vasıflandırıyor. Bu vasıf, batınî târihçiyi, sosyal hâdiseyi illet ve sebeplerine bağlamağa sevk etmektedir. Nitekim günümüzde de sosyoloji ile bu manada anlaşılan bir târih arasında sıkı bağlılıklar kurulmaktadır.

2. Asabiyet telâkkisi: Psikolojinin araştırma sahasına giren asabiyet, İ. H.'a göre içtimaî yönden çok ehemmiyetlidir. Bilhassa târih sahasında yeni görünen halklarda asabiyet - i kavmiye, kollektif enerji kaynağıdır. Bu kaynak, tâbirleri *Kur'an*'dan alınan kevn ve fesat vetiresi ile de ilgili bulunmaktadır.

3. Tavırlar teorisi: Asabiyetle mücehhez ilk kavimler, hayatları boyunca bâzı tavırlar gösterirler. Bunlar ilk defa zuhur ve zafer tavrını yaşarlar. Siyasî lider ve halk beraberliği bu zaferin esas illetidir. Sonra infirad tavrı başlar, lider ve etrafındakiler kütleden ayrılırlar ve ferağ hali yaşarlar. Şimdi durgunluk ve rahatlık zamanıdır. Hâkimiyeti elde bulunduranlar, zuhur ve zafer devirlerinin çocuklarıdır. Asabiyetleri gerginliğini kaybetmek üzeredir. Fakat yine de kuvvetli devrin hatıralarını anarlar. Nihayet ısraf devri başlayacak, bir başka asabiyet sahibi kavim zuhur edecek, hâkimiyet nöbet değiştirecektir.

İ. H. bu düşüncesini uzviyetçi bir görüşe dayandırmakta, kendi ifadesi ile «ömr - ü beşer» le «ömr - ü cemiyet» i analoji yolu ile yaklaştırmakta, biyolojik determinizmi sosyolojik determinizm ile devam ettirmektedir.

4. Peygamberlik ve hükümdarlık: İslâm felsefesinde nübüvvetle o saltanatı birbirine bağlayan telâkki, İ. H. nazarında doğru değildir. Zira târih bize nübüvvet ve hilâfet ile ilgisi bulunmayan saltanatların mevcudiyetini göstermektedir.

5. İktisadiyat: Târihî ve sosyal hâdiselerin izahında her nevi iktisadî faktöre geniş ölçüde yer veren İ. H., köy ve şehir yapılarına mahsus ekonomik bir düzen bulunduğuna dikkatimizi çekmektedir. Bu düşünce XX. yüzyıl sosyolojisinde iki sosyoloji kolu (köy ve şehir) ile meşgul sosyologlarınca Tunuslu târihçiye orijinallik ve hatta modernlik vasıflarının verilmesini gerektirmiştir.

6. Türk târihi ile ilgilenme: 3 cildlik *Cihan Târihi*'nin muhtevası hakkında yukarıda verilen bilgiler arasında II. cildin Araplarla Türklere ayrıldığı zikredilmişti. İslâmî ilimlerden olan ensâb ilmi an'anesine uyan İ. H.'a göre, Türk adlı bir Yafes torunundan türeyen Türkler «dünyadaki ümmetlerin en büyüğü olup onlardan başka büyük bir cins yoktur». Şam'ın Timur tahribatından kurtuluşunu temin eden İ. H., ondan Türk dünyası hakkında bir hayli bilgi edinmiş, bunları sonradan kaleme aldığı *El - Rihle*'sinde tesbit etmişti. Selçukoğullarının son, Osmanoğullarının ilk günlerinin hâdiselerini Tunus ve Mısır'da da tâkip eden İ. H., böylece Türkler hakkında edindiği yeni bilgileri de değerlendirmiştir.

İ. H., sonraki yüzyıllar zarfında İslâm âleminin hiç bir yerinde görmediği alâkayı Türkiye'de görmüş, *Cihan Târihi* Türk okuyucusunu bulmuş, çok sonraları bu muazzam eserin ilk cildi, yâni *Mukaddeme* ile Türkler arasında bir İ. H. çığırı veyâ mektebi teessüs etmiştir. Yalnız bu mektep, biri doğu, öteki batı tarafından ele alınan başka İ. H.'lar olmak üzere iki ayrı anlayış kadrosuna girmektedir. — Ziyaeddin Fındıkoğlu

İBN HALLİKÂN (Erbil 1211 - 1282), Arap târihçisi. Haleb, Şam gibi büyük şehirlerde öğrenim yapmıştır. Kahire, Şam gibi beldelerde başkadılık vazifesi görmüştür. Ayrıca Kahire'de El - Fahriyâ medresesinde müderrisliği de vardır. Öldüğü sırada El - Aminîya medresesinde müderris olarak bulunmuştur. Başlıca eseri, *Vefâyattü'l - a'yân ve enba' ebnâ'ül - zaman* (1256 - 1274) dır.

İBN HAVKAL (X. yüzyıl), Arap seyyahı ve coğrafya bilgini. Hayatı hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir. Memleketler ve milletler hakkında incelemelerde bulunmak ve aynı zamanda da ticaret yapmak amacı ile 943 yılında Bağdad'dan ayrılmıştır. 943 - 977 yılları arasında, İslâm ülkelerini baştan başa dolaşmıştır. Gezileri sırasında tanıdığı coğrafya bilgini El - İstahrî'nin isteği ve tavsiyesi üzerine, onun bâzı haritalarını düzeltmiş ve eserlerini de gözden geçirmiştir. Daha sonraları ise kendisini tamamiyle bu işe vermiş ve El - İstahrî'nin eserini baştan başa yeniden yazmıştır.

İBN HAYYAN (987 - 988 - 1076?), İspanya Müslümanlarının en eski ve en tanınmış târihçisi. Hayatı hakkında, doğum ve ölüm târihlerinden başka bir bilgi mevcut değildir. Ancak, pek çok eser yazdığı bilinmektedir. Eserlerinin 50'den az olmadığı kabul edilir. Târihe âid olanlarının dışında dinî yazıları ve hattâ manzumeleri de vardır. Târihe âid *el - Metîn*'in 60 cildden daha az olmadığı nakledilir. Fakat sayısı ve cild sayısı pek çok olan o eserlerden bugüne kadar gelen tek eser *Muktebis fi târih Endelüs*'tür.

İBN HÂZİN veyâ **İBN EL - HÂZİN, Ebü'l - Fazl Ahmed b. Muhammed b. Fazl** (Bağdad 1059 - Bağdad 1124), Arap şâiri. Aslında Dinever (b. bk.) kasabasına mensup bir aileden olmakla beraber, babası daha önce Bağdad'a gelip yerleşmiştir. Tahsilini Bağdad'da yapmış ve Abbasî imparatorluğu dairelerinde hizmet alarak şiirde olduğu kadar hüsnühat (güzel yazı) ta da başarılı bir sanatçı olarak tanınmıştır. Şiirde kaleminin çok işlek olduğu ve seçtiği konuların zamanındaki edebiyatseverler tarafından beğenildiği kaynaklarca ifade edilmektedir. Şiirlerini, oğlu Ebü'l - Feth toplamış olduğu gibi, İmad ed - din el - Kâtib, Haridet el - Kasr ve Sıbt İbn. el - Cevzî, *Mir'at ez - zaman* adlı eserlerinde onun şiirlerinden geniş ölçüde seçmeler yapmışlardır. Sıbt İbn. el - Cevzî, ölümünün 1118 (H. 512) yılında olduğunu bildirmektedir.

Oğlu Ebü'l - Feth Nasrullah, babasının en iyi öğrencilerinden biri olarak onun gibi hüsnühat ve şiirde ün sahibi olmuştur. Bağdad câmilerinde ücretle müezzinlik yapmış ve boş zamanlarını kimya ile uğraşarak geçirmiştir. Kendisine yöneltilen soruları nazmen cevaplandıracak kadar şiire hâkim olan Ebü'l - Feth Nasrullah, çoğu zaman da lâtife yollu şiirler söylerdi. Bundan dolayı bazı şiirleri Arap dilinde mesel olarak kalmıştır. er - Reis lâkabını taşırdı. H, 590 (M. 1193 - 1194) târihinden önce Bağdad'da ölmüştür.

İBN HAZM (Kurtube 994 - 1064?), Endülüs Araplarından bir bilgin ve şâir. Babası vezirliğe kadar yükselmiştir.

İ. H. iyi bir terbiye ile yetişmiş, tanınmış bilginlerden ders almıştır. Endülüs'ün karışıklıklar içinde bulunması sebebiyle Kurtuba'dan ayrılmak zorunda kalmış, çeşitli şehirlerde dolaşmıştır. Bu arada katıldığı bir savaşta düşmanlara esir düşmüş, fakat bir süre sonra serbest bırakılmıştır. Hayatı olaylarla dolu olarak geçen İ. H., bir ara Kurtube'de önemli bir mevki sahibi de olmuş, ancak kendisini tutan halife katledilince de hapse atılmıştır. Hayatının sonunda siyasetle uğraşmaktan vazgeçip kendisini ilme vermiştir.

Kitâbü'l Muhallâ bi'l - âşâr fi şerhü'l - mücellâ bi'l iktisâr adlı ünlü eseri fıkıh üzerinedir. Diğer birkaç eseriyle, meselâ *Kitâbü'l - nâsih ve' l' - mansûh* ile *Kur'an* ve hadisin öğrenimine yardımcı olmuştur. Oğlunun verdiği bilgiye göre, eserlerinin sayısı 400 kadardır.

İBN HURDÂZBİH (820 ? - 912?), aslen İranlı olan coğrafya bilgini. Babası Taberistan vâliliğinde bulunmuştur.

Hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Cabal (Media)'de posta muhabere işleri müdürlüğü gibi bir me'muriyette bulunduğu bilinmektedir. Hayatına âid diğer bir bilgi de, halife el - Mu'temid'in kendisini mahremiyetine kabul etmiş olmasıdır.

İ. H., musiki üzerinde derin bir bilgiye sahipti. Eserleri arasında musiki, oyun ve özellikle İranlıların nesep ilmine âid olanları önemlidir. Bütün bu eserlerden sâdece *Kitâbü'l - mesâlik ve'l - memâlik* elde bulunmaktadır. Abbasî prenslerinden birinin isteği üzerine hazırlanmış olan bu eser, târihî topografya konusunda önemli bir kaynak olarak kabul edilir.

İBN İYÂS (1148 - 1228), Memlükler devrinde yaşamış, âilesi aslen Türk olan Arap târihçisi. Dedesi el - Fahri adında bir Türk kölesidir. Gerek bu dedesi gerek babasının ana tarafından büyük babası, devirlerinde önemli vazifeler görmüş kimselerdir.

En tanınmış eseri *Badâyi'* adındaki Mısır târihidir. Ya-zar, bu eseriyle Mısır târihinin Eyyübîlere kadar olan ilk kısmını ve Kayıtbay'a kadar Memlükler sülâlesi devrini özet olarak ele almıştır. Kayıtbay'dan sonrasının olayları ise çok geniş olarak anla- tılmış ve buna devrin yüksek mevki sahibi kimselerinin hal tercümeleri de eklenmiştir.

İBN KEMAL AHMED ŞEMSEDDİN EFENDİ: bk. KEMALPAŞAOĞLU.

İBN KUTEYBE (Kûfe 828 - Bağdad 889), Arap yazarı. Dinever'de kadılık, Bağdad'da müderrislik yapmıştır.

Edebî ve tarihî gelenek bakımından, muhtelit veyâ iktitafçı adı verilen Bağdad nahr mektebinin ilk temsilcisidir. Okuma ve öğrenme isteği duyan kibar sınıf mensuplarına ve devlet teşkilâtındaki bir kısım mevki sahiplerine, tarihe dâir bilgiler vermeye çalışırken, reybîliğe karşı *Kur'an*'ı ve hadisi savunmak suretiyle, zamanındaki dinî mücadeleye de karışmıştır. Buna rağmen, kendisinin dinsizliği hakkında şüpheler uyanmıştır. Bu sebepten, aleyhindeki bu şüpheyi gidermek için bir kitap yazmak zorunda kalmıştır.

İ. K.'nin dil üzerinde kaleme alınmış iki önemli eseri de vardır.

İBN KUTLU - BOĞA (1399 - 1474), Türk asıllı yazar ve hadis bilgini. İbn Hacar'ın öğrencisidir. Eserlerinden Hanefîlerin biyografilerine dâir eseri, *Tâcü'l - terâcim fi tabakatü'l - hanefiye* Flügel tarafından yayınlanmıştır.

İBN KUZMÂN (ölm. 1160), Arap şâiri. 1095'ten itibaren İspanya'nın birçok şehirlerinde dolaşmış olduğu bilinmektedir. Bu geziler sırasında, çok sevdiği Kurtuba'ya da birçok kereler dönmüştür. Bu şehirde arkadaşları ve dostları ile birlikte geçirdiği çok serbest hayat, ahlâkdışı bir mâhiyet taşır. Bir aralık dinî bakımdan iki yüzlülük ile suçlanarak tevkif olunmuş ve bunun sonucu ölümden bir hâkimin gayretiyle kurtulmuştur. Hayatı günahlarla doludur. Şiirlerine göre hayatının büyük bir kısmı rahat geçmiştir. Bu hayattan ancak 70 yaşından sonra vazgeçmiştir. Bir câmide imamlık yapması bunun sonucudur.

Yazdığı şiirlerden 150 kadarı eldedir. *Divan*'ının başlangıç bölümü klâsik Arapça ile yazılmış olduğu halde, şiirleri daha çok Endülüs Arapçası ve hattâ tayini imkânsız daha başka unsurlar ile süslüdür.

İBN MESERRE (Kurtube ? - 931), Arap filozofu. Doğduğu yıl belli olmadığı gibi, ölümünden 20 yıl öncesine kadar olan hayatı hakkında da esaslı bir bilgi yoktur. Kendi malı olan bir zâviyede, en yakınları ile birlikte bulunduğu yıllar, X. yüzyılın ilk yıllarıdır. Mezhep sırlarının saklanması hususundaki itinâ, hakkındaki bilgi azlığının sebeplerinden biridir. Bu durumda Allahsızlık ile suçlanması, İ. M.'yi güç duruma sokmuştur. Bunun sonucu olarak Kurtuba'yı terk etmek zorunda kalarak bir Afrika gezisine çıkmış, oradan Peygamber'in memleketine gitmiştir. Uzun zaman sonra vatanına dönmüş ve fikirlerini yeniden yaymaya başlamıştır. Ancak bu yoldaki çalışması uzun sürmemiş, hastalanarak 931'de ölmüştür.

İ. M.'nin eserleri ortada yoktur. Fakat Kurtubalı İbn Hazm (b. bk.) ile Tuleytulalı Sa'id'in eserleri sayesinde, fikirleri ana çizgileri ile bilinebilmektedir.

İbn Hazm, İ. M.'nin felsefî tezlerini ortaya koymuş, Sa'id ise Yunan filozofu Empedokles'in hararetli bir savunucusu olduğu yolunda bilgiler vermiştir. Bunlara göre, İ. M., Yeni Eflâtuncu bir birlik tasavvuruna sahiptir. Ona göre Allah, sıfatlardan ve nisbetlerden münezzeh, erişilemeyen ve ortak kabul etmeyen mutlak varlıktır. «İlk madde» ye istinad eder ve o vasıta ile «sudûr» ve «tecellî» vâki olur. Allah, bu maddeden çıkan akla, bütün ilmini malûm kılmıştır. Tabiatın meydana gelmesi, bunun sonucudur.

İ. M.'nin te'siri, büyük ve derin izler bırakmıştır. Müritleri fikirlerini süratle yaymışlar ve böylece taraftarlarını artırmışlardır. Bu başarı, İ. M.'nin, *Kur'ân*'ın sûrelerini, bâtınî mânâda yorumlama yolunda bulunduğunun kabul edilmesine, kendisine karşı olanların ehl - i sünnet adına bu doktrin ile mücadele etmelerine ve hattâ bu mezhebi mahkûm etmiş olmalarına rağmen elde edilmiştir. Başta Kurtuba olmak üzere birçok şehirlerdeki taraftarları, kendilerine karşı girişilen baskılara rağmen bağlandıkları fikirlerinde ısrar etmişlerdir.

İBN MES'ÛD (ölm. 652), sahâbedendir. Peygamber'in yanında yer alanların birçoğu gibi, Mekke'nin halk tabakasına mensuptur.

İslâmiyeti kabul etme bakımından, ilk beş kişiden sonra altıncı sayılır. Mekke'de ilk defa *Kur'ân* okuyanın İ. M. olduğu rivâyet edilir.

İ. M.'un, Medine'deki büyük câmiin arkasında bir evi vardı. Bu sebepten gerek kendisi gerek annesi Peygamber'in evine sık sık gider gelirlerdi. Bu gidiş gelişler, Peygamber'e hizmet içindi. İslâmiyetin ilk yıllarının savaşlarına da katılmıştır. Bedir çarpışmasında, ağır olarak yaralanmış olan Ebû Cehl'in başını keserek efendisine götürmüştür.

İ. M. Yermuk Savaşı'na da katılmıştır. Bu hizmet ve fedakârlıklarından dolayı Peygamber'in, dünyada iken Cennet müjdelediği kimseler arasına girmiştir.

İ. M., *Kur'ân* ve sünnet üzerine derin bilgi sahibi idi. Bu bilgisinden faydalanmak isteyen birçok kimse kendisine baş vurmuştur. Bine yakın hadis rivayet ettiği söylenir.

Ömer, İ. M.'a devletin maliye işlerini idare etmesi görevini vermiştir. Daha sonra, Osman zamanında bu görevin geri alındığı rivayet edilir. Bu münasebetle gittiği Kûfe'den Medine'ye döndükten sonra, 60 yaşını geçmiş olduğu halde ölmüştür (H. 32 veyâ 33). Kûfe'de öldüğü yolunda rivayetler de vardır.

Dinî konulardaki bilgisi ile tanınan İ. M., Halife Osman'ın *Kur'ân*'ından ayrı bir *Kur'ân* metni ortaya koymuştur. Bu *Kur'an* nüshası en çok Şiî çevrelerde itibar görmüştür. Bu metinde bir iki sûre eksik olduğu gibi, sûrelerin sırası da Osman'ınkine nazaran değişiktir.

İBN MEYMÛN (İbranice adı: **Rabbi Moşeh ben Maymon**; Kurtube 1135 - Tabariye 1204), Musevî ilâhiyatçısı. Küçük yaşta, babasından hahamlara mahsus ilimleri öğrenmiştir. Ayrıca, Müslüman bilginleri tarafından Arap usûllerine alıştırılmıştır. Kurtuba'nın, Muvahhitlerin eline geçmesinden sonra oradan ayrılmıştır. Sonunda Filistin'e gelmiştir.

Haham olarak yetiştirilmiş olmasına rağmen, kendisine meslek olarak tabipliği seçmiştir. Az zamanda bu alanda da büyük ün kazanmıştır.

Eserlerini, biri hariç, hep Arapça yazmıştır. Bu eserler sonradan Lâtinceye de çevrilmiştir. Bu suretle eserleri batı dünyasına da tesir etmiştir.

İBN MİSKEVEYH (ölm. 1030), filozof ve târihçi. Dedesinin adı bâzan yanlış olarak Miskeveyh şeklinde gösterildiğinden, yine yanlış olarak, Avrupalı bilginler arasında İ. M. adı ile tanılır. Kendisinin daha önce Mecûsî olduğu söylenir. Ancak babasının ve dedesinin adına bakarak, buna ihtimal vermeyip, ancak büyük babasının Mecûsî olabileceği ileri sürülür. Esasen hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir.

Önceleri felsefe, tıp ve kimya ile pek çok uğraştığı bıraktığı eserlerden anlaşılmaktadır. Târihî eserleri Avrupa dillerine çevrilmiştir. Ahlâk konusu ile de çok uğraşmış ve değerli eserler bırakmıştır.

İBN MUKLE (Bağdad 866 - 940), Abbâsî veziri. İlk memuriyetinde İran bölgesinde haraç toplayıcılığı yapmıştır. Halife el - Muktedir, 928 yılında İ. M.'yi vezir tayin etmiştir. İlk iki yıl başarılı çalışmaları olmuş ise de, askerlerce sevilmeyen polis müdürü Muhammed b. Yakut, İ. M.'yi hapsettirmiş, evini de yaktırmış ve daha sonra İran'a sürdürmüştür. 932'de halife el - Kahir tarafından tekrar vezir yapılan İ. M., bir süre sonra Yakut aleyhine ve bizzat halifeyi devirmek için birtakım entrikalar çevirmeye başlamıştır. Bu durum çok geçmeden sezilince canını kurtarmak için kaçmış, değişik ad ve kılıkla halk arasında dolaşıp halife el - Kahir aleyhine propaganda yapmaya başlamıştır. Nihayet el - Razî halife olunca İ. M. tekrar vezirliğe getirilmiştir. Yalnız bu sırada halifenin idarede bir yetkisi yoktu. Ordu başkumandanı ve İ. M.'nin düşmanı olan Muhammed b. Yakut gerçek hükümdar gibi idi. Bu yüzden İ. M. idarede fazla etkili olamıyordu, lâkin boş da durmuyor, entrika ve mücadelelerine devam ediyordu. Musul üzerine açtığı bir seferde yenilince vezirliği alınmıştır. Birkaç yıl sonra dördüncü defa vezirliğe gelmeyi başarmasına rağmen çok geçmeden öldürülmüştür. İ. M., devrinin âlim ve hattatlarından idi.

İBN RÂ'İK, Ebû Bekir Muhammed (ölm. 942), Abbâsîler devrinde askerî ve idarî sahada büyük rol oynayan önemli bir kişi. Kardeşi İbrahim ile beraber 930 yılı başlarında Bağdad polis müdürlüğüne tâyin edilmiş ve ertesi yıl ikisi de bu görevden alınmışlardır. Fakat 932 başlarında İ. R. görevine iade edilmiştir. İbrahim ise başmabeyinciliğe

getirilmiştir. Kısa bir süre sonra halife el - Muktedir'in öldürülmesi üzerine iki kardeş Madâin'e ve oradan da Vâsıt'a kaçmışlardır. 934'te el - Râzi tahta çıkınca İ. R.'ı Vâsıt ve Basra valiliğine tâyin etmiştir. 936 yılının sonlarında Bağdad'a çağrılmış ve emirü'l - ümera mevki ve unvanı en geniş yetkilerle kendisine verilmiştir. 938'de aleyhine çalıştığı Beckem Bağdad'a girmiş ve İ. R.'ın yerine tâyin olunmuştur. Bir süre sonra Beckem'in bir sefer dolayısiyle Bağdad'dan ayrılmasından faydalanarak, baskı ile Harran, Ruhâ, Kinnasrin ve Fırat'ın yukarı mıntıkaları valiliğini almıştır. Fakat çok geçmeden Bağdad'da Türkler ile Deylemliler arasında başlayan mücadele kızışınca halife el - Mutlakî İ. R.'ten yardımını istemiştir. Yapılan savaşta İ. R. galip gelmiş ve halife İ. R.'e tekrar emirü'l - ümera unvanını vermiştir. 942'de Bağdad'da başgösteren kıtlık ve kargaşalığı fırsat bilen el - Baridî Bağdad üzerine bir ordu göndermiştir. Halife ve İ. R. Musul'a kaçmışlar ve bu arada İ. R. de öldürülmüştür.

İBN RÜSTE, Ebû Ali Ahmed b. Ömer, Fars bilgini. IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başında yaşamıştır. Hayatı hakkındaki bilgi pek azdır. Isfahan'da bulunduğu bilinmektedir. 903'te, hac görevini yerine getirmek üzere Medine'ye gitmiş olduğu da bilinmektedir. Meşhur eseri olan *Kitâbü'l - a'lâk el - nefîse* de 903 yılında yazılmıştır. Fakat bu eserin tamamı mevcut değildir. Eserinin başında gökyüzü ile yeryüzünden söz ettikten sonra, çeşitli ülkeleri ve şehirleri anlatmıştır.

İBN RÜŞD (Avrupa'da **Averroës** adıyla tanınmıştır; Kurtuba 1126 - 1198), İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük bir filozof. Aristo'nun en büyük şârihi olarak ün kazanmıştır. Fikirleri, *İbn Rüşdcülük* (averroïsme) adı altında yüzyıllarca anılmıştır.

Tanınmış bir kadı âilesine mensuptur. Hayatı hakkındaki bilgi pek geniş değildir. Bilinenler arasında 28 yaşında iken Fas'ın merkezi Marrakeş'e gittiği, filozof İbn Tufeyl tarafından Muvahhidî emirlerinden Yusuf'a tavsiye edildiği vardır. Mağrib'e yaptığı bu ilk seyahatinde Endülüs ufkunda Süheyl (Canope) adlı yıldızı gördüğünü, bu görüşle dünyanın yuvarlaklığının ortaya çıktığını söyler. Bu hâdiselerden sonra hayatının uzun bir devri hakkında hemen hiç bilgi yoktur. Ebû Ya'kub Yusuf'a takdim edilmesi, gerek kendi hayatı gerek sonraki yüzyıllarda Hıristiyan Orta Çağ felsefesinin gelişmesi hususunda önemli bir dönüm noktası olmuştur. İ. R., hükümdar ile yaptığı iki konuşmada, Aristo'nun eserlerinin Arapça tercümelerinde müphem noktalar bulunduğunu söyleyen hükümdar tarafından, bu eserlerin açıklaması ile görevlendirilmiştir. İşte, Aristo'nun kitaplarına âid açıklamaları yapması, bu konuşmanın sonucudur. Hükümdar ile İ. R.'ün bu önemli sonucu doğuran konuşmalarının yapıldığı tarih, kesin olarak bilinmemektedir. 1168'in sonlarında veyâ 1169'un başlarında olması en kuvvetli tahminler arasındadır ki o sıralarda İ. R. 43 yaşlarında idi.

İ. R., bu himayeyi kazandıktan sonra 1169'da İşbiliye (Sevilla) kadısı olmuştur. 1771'de Kurtuba'ya gelmiştir. O sıralarda Endülüs'ten Mağrib'e birkaç gezi yapmıştır. Kurtube'de kazi 'l - kuzat derecesine yükselmiştir. 1182'de Marrakeş sarayında Ebû Ya'kub Yusuf'a başhekim olmuştur. Yusuf'un 1184'te ölümü ile yerine geçen oğlu zamanında da durumunu muhafaza etmiştir. Yeni hükümdar, Kastilya kralı IX. Alphonse'a karşı giriştiği savaşta zafer kazanınca, o sırada yaşı hayli ilerlemiş olan filozofa pek çok hediyeler ve unvanlar bağışlamıştır. Fakat bir süre sonra gözden düşmüştür. Bu yüzden, eserlerinden, sadece ilme âid olmayanların yakılması emredilmiştir. Kendisi de Kurtuba'ya 40 km kadar uzaklıkta bulunan bir kasabaya sürülmüştür (1194 - 1195). Halk kendisinden soğumuş, öğrencileri de yanından ayrılmışlardır. Ancak, kayıtlar, hükümdarın kendisiyle şahsî dostluğunu sürdürmekte olduğunu göstermektedir.

İ. R.'ün bu sürgünden sonraki hayatı yine karanlıktır. Yalnız hayatının son yıllarında tam bir yalnızlık içinde ve hayli kötü şartlar altında yaşadığı muhakkaktır.

İ. R.'ün en önemli eserleri olan Aristo şerhleri, üç kısma ayrılır: a. Büyük şerhler, b. Orta şerhler, c. Haşiyeler ve tahliller.

İ. R. ne Yunanca, ne Lâtince ve hattâ ne de Süryanice biliyordu. Kayıtlara göre bildiği tek dil Arapça idi. Gerek Aristo'nun gerek Calinus'un eserlerini Süryaniceden Arapçaya çevrilmiş tercümelerinden öğrenmiş ve şerhlerini öyle kaleme almıştır. Yunan tefekkürü ile doğrudan doğruya temas etmemiş olması, bâzı yanlışlar yapmasına da sebebiyet vermiştir. Buna rağmen, eskiden beri kabul edilmiş bir sonuç olarak, İ. R., Aristo şârihlerinin en büyüğü ve en doğrusudur.

İ. R., kendi sisteminin nirengi noktasını, kelâmî ve felsefî eski İslâm düşüncesine karşı çıkarak ortaya koymuştur. Bu karşı çıkışlar şerhlerinin çoğunda, risalelerinde ve en çok Gazzalî'ye karşı yazmış olduğu *Tahafut el - tahafut* adlı eserinde toplanmıştır.

İ. R., Aristo mantığına âdetâ taassup derecesinde bağlıdır. Ona göre mantık, mahsus cüz'îlerden mücerret olan aklî gerçeğe doğru bir yükseliştir. İnsanda, ihsaslardan ve muhayyile mahsullerinden derece derece çıkarak, aklî gerçeğe varmak için sürekli bir çaba vardır.

İnsanlık tarihinde büyük bir ad olarak kabul edilen İ. R. hakkında en geniş inceleme Ernest Renan (b. bk.) tarafından yapılmıştır. Renan'ın 1852'de yayınladığı *Averroès et averroïsme* adlı eserinin birçok bölümleri bugün de değerinden bir şey kaybetmemiş bir haldedir.

İBN SEB'İN (Rakot 1217 - 1269 ?), Benî Seb'in adı ile ün salmış bir âileye mensup Arap bilgini. Septe, Bicâya ve Tunus'ta bulunmuş, 1247 yıllarında, yanında öğrencileri de bulunduğu halde seyahate çıkmış, Mekke'de uzun zaman kaldıktan sonra, Hakka vâsıl olmak dileği ile kol damarlarını keserek intihar etmiştir.

Peygamberliğin, çalışılarak kazanılır olduğu düşüncesine kapılarak Harra Dağı'nda vahy beklediği rivâyet edilir. En önemli eseri *El - Ecvibat el - sakalîye*'dir. Eser Roma imparatoru ve Sicilya kralı II. Frederich von Hochenstaufen tarafından sorulmuş felsefî ve ilmî soruların bir kısmına verilmiş cevaplardan meydana gelmiştir. Bu dört sorudan birincisi, âlemin eskiliği ve bu konuda Aristo'nun fikirlerinin açıklanması ikincisi, ilâhiyat ilminin mâhiyeti, üçüncüsü makulelerin açıklanması, dördüncüsü ise ruhun mâhiyeti hakkındadır. İ. S., bu sorulara karşı 150 sayfa kadar tutan bir cevap hazırlamıştır. Cevaplar, Aristo mantık ve felsefesine ve İslâm kelâmına dayanmaktadır. Bunlara Yunan ve İslâm felsefesinin kendince malûm bilgileri de eklemiştir. Cevaplarda, verilen bilgilerin dışında dikkati çeken en önemli husus, İ. S.'in çok yüksekten konuşan ve hiç kimseyi beğenmeyen ifadesidir. Hattâ, Frederich von Hochenstaufen hakkında da ağır sözler kullanmıştır. Öğrencilerinden biri, İ. S.'in bu eserini genç yaşlarında ve Septe'de kaleme aldığını yazmıştır. Aynı öğrencisi,

15 yaşlarında iken *Buddel - ârif* adlı bir eser yazdığını da kaydetmiştir. Bu eserin İstanbul'da Süleymaniye Kütüphânesi'nde bulunan nüshasında, İ. S.'in, kendinden önce gelen bütün bilginleri ve filozofları birer birer tenkid ettiği ve haklarında ağır sözler sarf ettiği görülmektedir. Bu eserine göre, eskilerden sadece Fârâbî, Hak güneşine erişmiştir, ötekilerin hepsi şarlatan kişilerdir.

İ. S.'in eserlerinde görülen bir husus da felsefeyi aşağı görmesi ve tasavvufu yüksek tutmasıdır.

İBN SİNA, Ebû Ali el - Hüseyin b. Abdullah İbn Sina (Afşana, Buhara 17 Ağustos 980 - Hemedan 21 Haziran 1037), büyük Türk filozof ve bilgini, hekimlerin pîri. Babası Abdullah, Sâmânoğullarından II. Nuh'un saltanat sürdüğü yıllarda Belh (Toharistan)'ten Buhara'ya gelmiş, oradan Afşana'ya geçmiş ve Sittare ile evlenmiştir. Kendi adı Hüseyin, oğlunun adı Ali'dir. Doğu usulüne göre oğlunun adını kullansa Ebû Ali Hüseyin, babası Abdullah'ın adını alsaydı Hüseyin bin Abdullah olurdu. Bunları almayıp dördüncü dedesi Sinâ'nın adını kullanarak İ. S. adını takınmıştır.

İBN SİNA

Baba - oğul Buhara emîrinin iltifatiyle büyümüşlerdir. Daha 17 yaşında iken emîri önemli bir hastalıktan kurtarmış; emîr, kütüphânesini ona hediye etmiştir. Lâkin babasının ölümü ve Sâmânoğullarının da saltanatı kaybetmeleri üzerine Buhara'dan çıkıp Harezm ve Horasan içinde yer değiştirmeye mecbur olmuş, Harezm'de Ebû Reyhan Birunî ile tanışmış, Gürcan'da Ebû Muhammed Şirazî onu himaye etmiş, bir ev vererek yerleştirmiş ve kültürünün esasını kurmuş olan İ. S. burada *el - Kanun fi'ttıb*'ı yazmaya başlamıştır. Buradan Hemedan'a hicret etmiş, çalışma kadar eğlenceye de yer ayırdığı hayatının son yıllarında bilinmeyen bir hastalıktan ölmüştür.

Bütün bu yer değiştirmeler, ona tevcih edilen tenkid ve tarizler dolayısiyle olmuş, hayatının son yıllarında perişan olan bu büyük adam «büyüyünce hiç bir şehir beni içine almaz oldu, kıymet kazanınca beni alacak müşteri çıkmaz oldu» diye diye şehirden şehire göç etmiştir.

İ. S., Belh'ten gelen bir âileye mensuptur. Onun doğduğu yıllarda buraları Türklerle meskûndu. Buna ve bir de «Ana tarafından bir Türk soyundan geldim» demesine bakarak ırkan Türk olduğu ileri sürülür. İranlılar Buhara - Hemedan arasında yaşadığını ve orada görüldüğünü göz önüne alarak İranlı, Araplar ise yazı dilinde Arapçayı kullanmış olduğu için Arap olduğunu iddia ederler. Hattâ şeyhin Türkçe ve Farsçasının çok zayıf olduğu da rivayet edilir. Her halde İ. S. «Doğunun ve Müslüman âleminin» büyük varlığıdır.

Pek küçük yaşta okuma, öğrenmeye merak saran İ. S. «ben 5 - 6 yaşlarında iken babam bizi tekrar Buhara'ya götürdü, ilk tahsilimi orada yaptım, sonra birkaç hocadan hesap, fıkıh, kelâm öğrendim. *Kur'ân*'ı ise on yaşında ezberledim. Tıbbı nazarî olarak öğrenirken bilgimi hastalar üzerindeki görüşlerimle de tamamlıyordum. Metafizik ile uğraşmaya başladığım zaman Aristo'yu defalarca okuduğum halde, anlayamamış ve ye'se düşmüştüm. Bir gün tesadüfen elime geçen Farâbî'nin *Kitabü'l - ibane an garaz Aristatalis* adlı kitabını okuyunca mes'eleyi kavradım ve secdeye kapandım, fakirlere sadaka dağıttım» diyor. İ. S. tenkidler, tezyiflere uğrayarak şehirden şehire göç etmiş olmakla beraber hayatının ilk yarısında yetişmiş ve ikinci yarısında çok verimli olmuş, eserlerini yazmıştır.

Eserleri: Verimli devresinin ilk yıllarında yazdığı *Şifa*, onun tabiat bilgisinin genişliğini gösterdiği kadar mantık - metafizik anlayışını ve bu anlayışla Orta Çağ Hıristiyan düşüncesine yaptığı önemli tesiri açıklayan ve şahsiyetini belirten bir eserdir.

İ. S.'nın felsefesi Peripatétinne ile doğu nazariyelerinin bir bağdaşması idi, o tecellî fikrini tanımayan Angantinisme'e ancak Farâbî'nin sistemini benimseyerek yaklaşmış oldu. O devirde Aristoculuğu din ile telif yollarını arayarak doğu düşüncesinde birleştirmek güçtü. Bu, bir çeşit panteizm idi. Bunun için tuttuğu tema, bilhassa şuuru inceleyerek refleksiyonun henüz müdahale etmediği tecellîyi tanımak, sonra ondan meşur ruhu çıkarmak ve nihayet uyku veyâ ölüm ile çıkan ruhun daha tam bir şuur doğuracağına inanmaktan ibaret olmuştur.

Eserlerinden *Şifa*, *Necat*, *el - Kanun fi'ttıb* hep bu ana düşüncelerin ışığı altında vücut buldular. *İşârât* ve *el - Hikmetel meşrikiye* risaleleri bu düşüncelerini daha da yayan ve tamamlayan eserleridir.

Hakîm İ. S., *Şifa* ve *Necat* ile belirdiği gibi, hekim İ. S. da *el - Kanun fi'ttıb*'da kendini göstermiştir. 5 büyük cild olan bu eseri bir tıp ansiklopedisi olup 5. cildi tamamen ilâçlara ayrılmıştır. Büyük bir klinisiyen olan hekim bu kitabında akut menenjit, ateşli çocuk hastalıkları, plörezi, apopleksi gibi birkaç mühim hastalığı gayet kesin olarak tarif etmiştir. Kitap bütünü ile Hippocrates, Calinos ve Razî'ye benzer. Şu farkla ki, İ. S. bu ansiklopedide şahsî görüşlerini, bitki menşeli ilâçları, damar ve urlar bahislerini gayet didaktik olarak yazmıştır. Bundan dolayı eser, doğu ve batıda uzun yıllar öğretici kitap olmuştur.

Osmanlı padişahı Sultan III. Mustafa'nın emriyle ve Hekimbaşı Kâtipzade Mehmed Refi Efendi'nin nezaret ve delâletiyle Tokatlı Mustafa Efendi *Kanun*'un tamamını 5 yılda Türkçeye çevirmiştir.

İ. S.'nın bu esas eserlerinden başka, *Hindiba* risalesi, kan alınacak damarlar hakkındaki risalesi, *Tedbirilmisafirin* risalesi ve daha birçok söylediği sözler, iki taraf arasında görüşmelerde anlaşmazlığı doğuracak mes'elelerden ve sohbetlerinden bahseden sözleri yayılmıştır.

Necat'ta varlık mütalaâ edilmiş, cisimlerin hâl ve sureti, hareket ve sükûn durumları incelenmiştir. *Kanun*'da ise tabiiyat ve tababet bilgisi açıklanmıştır.

Varlıkların madde ve suret olarak iki nevide olmalarını kabul etmesi, onun tabiat anlayışının esasını teşkil ettiği içindir ki psikolojiyi ampirizmden düşünce alanına geçirmiş olmasına rağmen ruhiyat anlayışında tasavvuf yine de yer almıştır.

Nefsi kasdederek ifade ettiği Ruh, madde değil, suret nev'indendir ve bundan ayrılabilir bir cevherdir.

Aristo'da bu ikisinin ayrılması bir mantık kaziyesi iken İ. S.'da bu bir metafizik olaydır.

İbn Sina

İ. S.'ın çok açık olduğu bir mes'ele de Allah telâkkisidir. Allah ve ruhun varlığını kabul ederek mevcudattaki evsafın devamını, eşyanın çoğalmasını kabul etmektedir. Böylece Aristo'nun tam kendisi olmuyor, lâkin Yunan ile Batı Orta Çağ'ı düşüncelerini birleştiren bir köprü oluyordu ki bu köprüyü kuruşta bir de yeni fikir getirmiştir. O da bilgilerin ilkin tasavvur ile başlayıp sonra kıyas ile kıymetlenir olduğunu söylemekle modern mantığın başlangıcını vermiştir ki bu, İ. S.'yı felsefî mektepler arasında büyük bir şahsiyet olarak tanımağa kâfi gelmiştir.

İlliyetin başlangıcı ve gayenin sonu olarak kabul ettiği Allah, ne tarife sığar, ne de ispata gelir. Zira delili bulunmaz. Başlangıç odur ve her şeyin delilidir. Demek oluyor ki İ. S., madde ile suretin ayrılışında metafizikçi, lâkin Allah'ın varlığını ve evsafını anlayışta bir din felsefesine sahip ve tasavvufçudur. Fakat bu tasavufta yine aklîdir, rasyoneldir. Hasılı Gazalî gibi hem aşka, hem de imana yer vermiştir.

İ. S., musikî ile de uğraşmıştır. *Kitâbu'ş-Şifâ*'sının riyâzî ilimler kısmının XII. bahsini musikîye ayırmıştır. Bu kısım, Baron d'Erlanger tarafından Fransızcaya çevrilmiştir (*La Musique Arabe, II*, 103-245 ve 258-306). Ayrıca *Kitâbu'n-Necât* (Almanca'ya çevrilmiştir) ında ve Farsça yazdığı *Dâiş-Nâme*'sinde de musikî bahisleri vardır.

İ. S.'nın felsefe ve tıbba âid eserleri önce Latinceye tam olarak; sonra bugün yaşayan dillere de kısım kısım Avrupa'da tercüme edilmiştir. Böylece Rönesans'ın doğuşuna da Orta Çağ düşüncesine olduğu kadar tesirli olmuştur.

İ. S.'nın hayatı, felsefesi üzerine yakın zamanlara kadar bizde ellerde gezen popüler risaleler yazılmış, halk İ. S.'yı küçük risalelerden okumuştur. Ayrıca, bizde halk arasında İ. S. zaman zaman Lokman Hekim diye anılmış, aforizmaları, tavsiyeleri Hippokrates ile de karıştırılmıştır.

İ. S. çok yazmış, risalelerinin dışında büyük eseri *Kanun* yüzyıllarca klâsik olmuştur. Risalelerinden bâzıları Türkçeye çevrilmiş ve bir kısmı *Ürcüze* diye adlandırılmıştır. — Kâzım İsmail Gürkan

İBN SUUD: bk. ABDÜLÂZİZ, İbnissuud.

İBN TEYMİYE (Harran 1263-1328), Arap kelâmcısı ve fakîhi. Babasından ve devrin birkaç tanınmış âliminden ders alarak öğrenimini tamamlayan İ. T., babası ölünce onun yerine Hanbelî müderrisi olmuştur. *Kur'an*, hadîs, fıkıh ve diğer ilâhiyât ilimlerinde geniş bir kültüre sahiptir. İlk Müslümanların saf geleneklerini, *Kur'an* ve hadisten aldıkları için, onları savunuyordu. Fakat bu yüzden diğer üç Sünnî mezhebin bilginlerinden birçoğu kendisine düşman olmuşlardır. 1299 yılında Kahire'de bulunduğu sıralarda Sıfat-ı ilâhiye hakkında Hama'dan sorulan bir soruya hazırladığı cevap, Şafi'î bilginlerini gücendirdiği gibi, halk üzerinde de aleyhine tepkiler doğurmuş ve bu yüzden müderrislik kürsüsünü kaybetmiştir. 1307 yılı başlarında Mısır'a gitmiştir. Mısır sultanının huzurunda, Allah'ın insan suretinde ve sîretinde olduğunu iddia etmek ithamı ile yargılanarak mahkûm olmuştur. Bir buçuk yıl Kahire kalesinde daha sonra siyasî bir tedbir olarak bir buçuk yıl da kadılara mahsus hapishânede kalmıştır. Hayatının geri kalan kısmı da fasılalarla hapishanelerde geçmiştir.

Hanbelî mezhebine mensup olan İ. T., bu mezhebin bütün fikirlerine gözü kapalı uymuyor, kendisini mezhep içinde bir müctehid olarak sayıyordu. Bid'atlere şiddetle karşı çıkmış, evliyânın takdisine ve türbelere yapılan ziyaretlere hücum etmiştir. Yeni mezhebin esasları, bütün hayatı boyunca mücadelesini yaptığı fikirlerdir. Vehâbiliğin kurucusunun, Şam Hambelî âlimlerinden ve bilhassa İ. T. ile öğrencisi İbn. Kayyim el Cevziye'nin derslerinden faydalanmış olduğu kabul edilmektedir. 500 kadar eseri olduğu söylenirse de, bunlardan çok azı zamanımıza ulaşmıştır.

İBN TUFEYL (ölm. 1186), Endülüslü hekim ve filozof. Gırnata'da hekimlik yapmış, sonra bu eyâletin vâlisinin sır kâtibi olmuştur. Daha sonra Septe ve Tanca vâlisinin kâtipliğini yapmıştır. 1163-1184 yılları arasında Muvahhidî Sultanı'nın hekimliği görevinde bulunmuştur.

En önemli eseri *Hayy b. Yakzan* veyâ *Asrârü'l-Hikmet el-işrâkiya* adlı ünlü felsefî romanıdır.

İBN YEMİN (Horasan, Faryumad 1286-1368 ?), Türk asıllı bir İran şâiri. XIV. yüzyılın başlarında Horasan'da Faryumad'a gelip yerleşmiş bir Türk olan babası, devrin seçkin bir bilginidir. İlk öğrenimini ve aynı zamanda fikrî terbiyesini, kendisi de bir şâir olan babasından elde etmiştir. Bir defa gittiği Tebriz dışında, hayatı hemen hemen Horasan'da, mahallî çevre hükümdarlarının saraylarında geçmiştir. *Divan*'ında, bu hükümdarlardan en çok Veciheddin Mes'ud için söylenmiş medhiyeler yer almıştır. İ. Y., onun yaptığı savaşlara da katılmıştır.

Nesrinden pek az şey kalan İ. Y., savaşta kaybettiği *Divan*'ını sonradan yeniden tertip etmeye çalışmıştır. Eldeki divanı, kendi hatırlayabildikleri ile çeşitli kimselere âid mecmualardaki şiirlerinin toplanması ile meydana geldiği için tam sayılamaz. *Divan*'ının bilinen en iyi nüshası İran Meclis Kütüphânesi'ndedir ki bu nüshadaki şiirleri 15 000 beyit kadardır.

İ. Y., *Divan*'ından çok *Kıtaat* şâiri olarak tanınır. Bu eserin birçok kütüphânelerde bulunması, ününün *Kıtaat*'a bağlanmasına sebep olmuştur.

İBN YUNUS (ölm. Kahire 1009), Arap astronomu. Tanınmış bir târihçinin oğlu olan İ. Y., Astronomiden başka ilimlerle de meşgul olmuştur. Şâirliği bile vardır. En önemli eseri olan *El-Zic el-Kabir el-Hâkimî*'yi 990 yılına doğru hazırlamaya başlamış ve ölümünden az önce bitirebilmiştir. Ancak bu cetvellerin hepsi tam olarak muhafaza edilememiştir.

Kürevî trigonometride, logaritmanın keşfinden önce, astronomlar için çok faydalı olan prostaferik adlı formülü bulmuştur.

İBN ZEYDÛN (Kurtuba 1003-İşbiliya 1071), Endülüslü bir şâir. Mahzûm adlı Arap kabilesine mensup tanınmış bir âiledendir. İyi bir öğrenim görmüş, genç yaşlarından itibâren yazdığı şiirler ile ün kazanmıştır.

Hayatında önemli bir hâdise, bir hükümdar âilesine mensup olan kadın şâir Vallada'ya karşı duyduğu büyük aşktır. Bu aşk, kendisini nüfûzlu bir vezir ile karşı karşıya getirmiş, bu mücadele sırasında rakibi hakkında yazdığı şiirler ve bir risale üzerine hapse atılmıştır. Sonunda hapisten kurtulmuşsa da Vallada'da kendisini terk etmiştir.

Büyük bir ihtiras sahibi olan İ. Z., daha başka felâketlerle karşılaşınca Kurtuba'dan kaçmak zorunda kalmıştır. Şâiri daha sonra İşbiliya emiri El-Mu'tezid'in sarayında önce kâtip, daha sonra da vezir olarak görüyoruz. Fakat El-Mu'tezid'in oğlu zamanında saraydan uzaklaştırılmıştır.

İyi bir şâir olan İ. Z. aynı zamanda mektupları ile de ün kazanmıştır.

İBN ZÜHR, X. yüzyılın başlarından XIII. yüzyılın başlarına kadar Endülüs'te ün kazanmış olan Müslüman bir bilginler âilesinin soyadı. Arabistan'dan göç etmiş olan âilenin İ. Z. adı ile tanınanları şunlardır:

1. Âilenin en eski atası Zühr adını taşımakta idi. Yaşadığı devrin Arap cemiyetinde önemli rol oynamıştır. İlmi ve dindarlığı ile ün yapmıştır. 86 yaşında ölmüştür.

2. İ. Z.'ün oğlu olan Abd ül - Melik, hekimlikte büyük ün sahibi olmuştur. Denia (Dania)'da bulunduğu sırada bu ülkenin hâkimi olan Mücahid kendisini çok tutmuş ve ricası üzerine Mücahid'in yanında kalmış İ. Z.'ün ünü böylece bütün Endülüs'e yayılmıştır. Denia'da ölmüştür.

3. Onun oğlu, Abd'l - Alâ (ölm. 1130/1131) lâkabı ile anılır. O da hekimlik mesleğinde ün sahibi olmuştur. Kurtuba'da edebiyat ve hadis öğrenimi de yapmıştır.

4. Onun oğlu Ebû Mervan bin Zühr (İşbiliya diye anılır. 1091? - 1161/1162), Edebiyat, fıkıh ve din bilgisi öğrenimi yapmıştır. Daha sonra hekimlik dersi almıştır. Muvahhitler zamanında vezir olmuş ve İbn Rüşd'ün dostluğunu kazanmıştır. Onun isteği ile yazdığı *Kitabü'l - taysir fi'l - mudâvât ve'l - tedbir*, Avrupa hekimleri üzerinde büyük tesir yapmıştır. Bu tesir, eserlerinin İbrânice ile Lâtinceye çevrilmesiyle XVII. yüzyıla kadar sürmüştür.

5. Onun oğlu Ab el - Melik bin Zühr (1110/1111 - 1198/1199) de hekimlik yapmıştır. Ünü en çok İspanya ve Afrika Müslümanları arasında yayılmıştır. Kendisine bu ünü sağlayan Arap edebiyatındaki geniş bilgisi ve şiirleridir. Bir kıskançlık sonucu zehirlenerek öldürülmüştür.

6. Onun oğlu El - Hafid (İşbiliya 1181/1182) de hekimdir. Fas'a gitmekte iken, o da babası gibi, zehirlenerek öldürülmüştür. O sıralarda 25 yaşlarında idi.

İBNİ CEBRON (asıl adı: **Salomon Ibn Gabirol;** Malaga 1020? - Valencia 1058?), İspanyalı Yahudi mütefekkiri. Tefsirler ve havra âyinlerinde hâlâ söylenen mistik ilâhiler yazmıştır. Doktrini bir nevi panteizm olup, Aristo'nun tefsirine dayanır. Lâtince adı *Fons Vitae* (Hayat kaynağı) olan eserinde bu doktrini açıklamıştır.

İBNÜ'L ADİM, Kemâleddin Ebu'l - Kasım Ömer b. Ahmed (Kudüs 1192 - Kahire 1262), Muhaddis, fakih ve târihçi. Âilesi aslında Ukayl kabilesinin Cerade oymağına mensup idi. İ., hadis ve öteki bilimleri tahsil etmek üzere Şam, Irak ve Hicaz'a gitmiş, tahsilini tamamladıktan sonra Haleb'e dönmüştür. Bu şehirde öğretmenlik hayatına başlamıştır. Bir süre Haleb kadılığına da getirilmiş ve zaman zaman devrin politik olaylarına da karışmış, politikacılara müşavirlik ve elçilik gibi hizmetlerde bulunmuşsa da, İ., öğretmenlik ve araştırıcılık tarafını hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Moğolların Haleb'e girmeleri üzerine Haleb Eyyubî hükümdarı Melik en - Nasır ile birlikte Kahire'ye kaçmıştır. Daha sonra Hülegü ona Kadi'l - kudat pâyesini tevcih etmiştir. Fakat o, bu göreve başlayamadan ölmüştür.

İ., târih, edebiyat ve hüsnühat alanlarında bıraktığı eserleri ile tanınmıştır. En ünlü eseri Haleb şehrinin ünlü simalarını tanıtan ve söylentilere göre 10 veyâ 40 cild tutan *Bugyetü't - taleb fi târih - i Haleb*'tir. İbn. Asakir veyâ Hatibü'l.- Bağdadî'nin metodlarına uygun olarak yazılan bu hacimli eserin tam anlamı ile bir araya getirilmiş olduğu bilinmemektedir. Nitekim yazar da bunun bir özetini çıkarmaya kalkışmış, *Zubdetü'l - halab fi Târih - i Haleb* adını verdiği bu eserini de tamamlayamadan ölmüştür. Diğer eserleri şunlardır: *Kitabü'l - ahbari'l - müstefade fi zikri Beni Cerade*; *Kitab fi'l - hatt*; *Ref'uz - zulem ve't - tecerri an Ebi'l - Ala el - Maarri*; *Tedbiru harareti'l - ekbad fi's - sabr ala fakdi'l - evlad, ed - Darari fi zikri'z - zarari*; *el - Vusla ile'l - habib fi vasfi't - tayyibat ve't - tıyb.*

İBNÜ'L ALKAMİ (ölm. 1258), son Abbâsî veziri. Büyük babası aynı adı taşıyan kanalı inşâ ettirdiği için, El - Alkamî adını almıştır. İ. A. doğruluğu ile tanınmıştır. Kitap meraklısı ve ilmin koruyucusu idi. Bâzı yazarların iddia ettiğine göre Hülegü'yü Bağdad'a gelmeye teşvik eden İ. A.'dır. Şehrin zaptından sonra idâresine memur edilmiştir. Fakat birkaç ay sonra ölmüştür. 14 yıl El - Musta'sım'a vezirlik yapmıştır.

İBNÜ'L'AMİD, I. (ölm. 970), bir Arap veziri ve yazarı. Büveyhîler'den Rukn el - Devle tarafından vezir yapılmış (939/940) ve bu hükümdardan çok itibaı görmüştür. Bir Horasan ordusunun Isfahan üzerine yürümesi (955 - 956) neticesinde yapılan savaşta yenilmiş, fakat düşman kuvvetlerinin yağmaya koyulmasından faydalanarak yaptığı bir baskın ile zâfer kendisinde kalmıştır. Aynı zamanda Arap edebiyatında büyük bir nesirci olarak tanınır.

İBNÜ'L'AMİD, II. (doğ. 948/949), İbnü'l'amid I.'in oğlu olan Ebu'l - Feth Ali de bu ad ile ün yapmıştır. Babasının ölümü üzerine vezirlik vazifesi ona verilmiş ve gerek Ruknel Devle gerek onun ölümü ile yerine geçen Mueyyed el - Devle zamanında vezir olarak vazife görmüştür. Ancak Mueyyed'in nüfûzlu kâtibine karşı bir harekete giriştiği için zindana atılmış ve orada kendisine çok işkence yapılmıştır. Malına ve Mülküne de el konan İ., yapılan işkencelere dayanamayarak zindanda ölmüştür.

İBNÜ'L ARABİ (İşbiliya 1076 - 1148), hadis bilgini. İspanya Araplarındandır. Çocukluğunda babasıyla birlikte doğuya gitmiş, bu suretle Suriye ve Mısır gibi ülkeler ile Bağdad ve Mekke gibi büyük şehirleri görmüş, aynı zamanda, devrin Turtûşî ve Gazzâlî gibi tanınmış fakihlerinden ders almıştır. Babasının ölümü üzerine yeniden İşbiliya'ya dönmüştür. Bir süre başkadılık yaptıktan sonra İspanya'dan ayrılmış Fas'a gitmiştir.

40 kadar eser yazmış olduğu söylenir. Ancak bunların çoğu ortada yoktur.

İBNÜ'L BAYTÂR (Malaga? - Şam 1248), İslâm Orta Çağ bilgini. Bitki ilminde ve tıbbî bitkiler üzerinde derin bilgisi ile tanınmıştır. 20 yaşlarında iken, bitkiler üzerinde inceleme yapmak üzere Kuzey Afrika gezisine çıkmıştır. Fas, Cezâyir ve Bica'da araştırmalaı yaptıktan sonra 1220'de Tunus'a Trablus'a gitmiş ve Antalya yakınlarına kadar uzanmıştır. Eyyûbîlerden El - Malik el - Kâmil zamanında Mısır'a gitmiş, onun hizmetine girmiş ve otçular başılığına tâyin olunmuştur. Daha sonra bitkiler üzerindeki incelemelerini Suriye'de ve Anadolu'da devam ettirmiştir. Çeşitli ülkelerde uzun zamanlar harcıyarak yaptığı bu incelemelerin sonuçlarını iki kitapta toplamıştır. Bu iki önemli eserden biri *Kitabü'l - câmi' fi 'l - adviya el - mufrada*, diğeri *Kitabü'l - câmi' li - mufradât el - adviya va'l - agziya*'dır. Bu eserlerde bir yandan Yunan ve Arap bilginlerinin fikirlerine, diğer taraftan da kendi araştırmalarına dayanarak, nebâtî ve hayvanî basit ilâçlardan, alfabe sırası ile bahsetmektedir. Eserinde ayrıca, ilâçların yanında gıdalara da yer vermiştir. Bunların 300 kadarı yeni ilâçlardır. Bitki adları Arapçasının yanında Lâtince, Farsça ve Berberî diliyle de

kaydedilmiştir. İ. B.'ın eseri, XVI. yüzyılın ortalarına kadar en önemli bir kaynak olarak rağbet görmüştür Kendisinden sonra gelen doğu yazarları, bu eserlerden bol bol faydalanmışlardır. Batı da ise, eserleri biraz geç tanınmış ve tesiri az olmuştur.

İBNÜ'L BETÂİHÎ (Asıl adı: **Ebu Abdullah el - Memun**; ölm. Filistin el - Batiha - 1125), Mısır'da hükümrân olan Fatımî hilâfeti vezirlerinden. Birçok yazarlar onun doğum yerini Irak Batiha'sı ile karıştırmışlardır. İ., küçük yaşta Kahire'ye gelmiş, çeşitli işlerde bulunduktan sonra Fatımî devlet adamlarından Bedrü'l - Cemalî'nin oğlu El - Efdal Ebü'l - Kasım Şehenşah'ın maiyetine girmiştir. Zamanla bu zatın itimadını kazanmış ve onun kızı ile evlenerek bu vezir âilesine damat olmuştur. El - Efdal'in Mısır'ın gerçek diktatörü olması üzerine, o da önemli görevler almıştır. Bir süre sonra Fatımî halifesi el - Âmir bi - Ahkâmi'llah'ın kudretli veziri el - Efdal'i bertaraf etmek için tertip ettiği komploya İ.'de katılmış ve el - Efdal 1121'de, bir suikasd sonunda, sokak ortasında öldürülünce, vezir olmuştur. Ancak bu târihlerde Fatımîler, Askalan ve Sur şehirleri hariç, bütün Suriye'yi boşaltmak zorunda kalmışlar, ayrıca Mısır'ı istilâ eden Bevâte Berber kabilelerinin çıkardıkları karışıklıklar da idâreyi zor duruma sokmuştur. İ., bu buhranlarla uğraşmakla vaktini geçirmiştir. 1123'te duruma hâkim olunca, bu defa Halife el - Âmir ile çatışmış, muktedir bir maliyeci ve müsamahakâr bir tutum içinde olduğu halde, 1125'te görevinden alınarak hapsedilmiştir. Serveti tamamiyle zaptolununca da çarmıha gerilerek öldürülmüştür.

İBNÜ'L BEVVAB (ölm. 1032), ünlü bir hattat. Bağdad'da bir mahkeme mübâşirinin oğludur. Hafız - ı Kur'an olup fıkıhta da geniş bilgisi vardı. 64 mushaf yazmıştır ki, bunlardan rihânî hattı ile yazılmış olan bir nüsha İstanbul'da Lâleli Camiî Kütüphânesi'ndedir. Rihânî ve Muhakkik adı verilen yazı stilini bulmuş ve birçok da öğrenci yetiştirmiştir.

İBNÜ'L CERRÂH, Abbasî hilâfeti devrinin tanınmış iki kardeş veziri.

1. **Ebü'l - Hasen Ali b. İsa b. Davud** (ölm. Mekke 946), Abbasî hilafeti divanında yetişen İ., el - Muktedir ve el - Kaahir'in katipliklerinde bulunarak kendisini tanıtmış, ancak el - Mu'tez'in tarafını tuttuğu için 908'de Vasıt'a sürgün edilmiştir. Vezir İbn el - Fürat'tan Mekke'ye gitmek müsaadesini alan İ., bu seyahatten döndükten sonra eski efendisinin tekrar gözüne girmiş, 912/913 yılında Halife el - Muktedir tarafından vezirliğe getirilmiştir. 4 yıl kadar süren bu ilk vezirliğinde İ., özellikle hilâfet gelirlerini artırmak üzere birtakım ekonomik tedbirler almış, bu arada Harac ile ilgili hükümleri yeniden gözden geçirterek tadil ettirmiştir. Öte yandan askerlerin maaşlarını azalttığı için onların düşmanlığını çekmiştir. Bu hoşnutsuzluk karşısında onun beş vakit namazı muntazaman edâ etmemesi ve dinî törenlere karşı lâkayt davranışları sebep gösterilerek 917'de azledilmesi kararlaştırılarak hapse atılmıştır. 920/921 târihinde Bağdad'da baş gösteren kargaşalık üzerine kendisine yeniden vezirlik teklif edilmişse de kabul etmemiştir. Bunun sonucu olarak iş başına gelen İbn el - Fürat, onu tevkif ettirerek kendisinden epeyce para çektikten sonra Mekke'ye gitmesine izin vermiştir. 927'de Emirü'l - ümera Munis'in isteği üzerine yeniden vezarete getirilmiştir. Bu defaki vezirliği iki yıl kadar sürmüşse de, Abbasî maliyesini ıslah etmeye gücü yetmeyince istifasını vermiştir. Bir süre sâkin bir şekilde Bağdad'da yaşamış, er - Râzi halife olunca onu tekrar göreve davet etmiş ise de, kabul etmemiştir. Mekke'ye giderek orada yerleşmiştir. Abbasî hilâfetinde malî projeleri ile şöhret yapan bu vezir, aynı zamanda tefsir ile de uğraşmış ve *Meâni'l - Kur'an* adlı bir tefsiri kaleme almıştır.

2. **Abdurrahman b. İsa**: Abbasî halifesi er - Râzi zamanında vezirlik makamına yükselmiş, ikinci İ., Ebü'l - Hasen'in küçük kardeşidir. Ağabeyi tarafından yetiştirilmiştir. 936'da er - Râzi, Ebü'l - Hasen'in vezirliği kabul etmemesi üzerine bu zatı iş başına getirmişse de, o çok kritik olan bu hizmeti başarı ile yürütememiş ve üç ay sonra ayrılmak zorununda kalmıştır. 941'de Emirü'l - ümera olan Kur - Tigin, Halife el - Müttaki'ye tesir ederek ona tekrar vezirlik görevi verdirmiştir. Fakat o vezirlik unvanını kullanmadan görevini yürütmüş, bir süre sonra azledilerek sürgüne gönderilmiştir.

İBNÜ'L CEVZÎ (Bağdad 1116 - Bağdad 1200), Hanbelî fakihlerinden bir Arap yazarı. Zengin bir ailenin oğludur. Öğrenimini yaptıktan sonra Bağdad'da yerleşmiştir. Hayatı eser yazmak, kitab istinsah etmek ve vaız vermek ile geçmiştir. Vaızlarını sade câmilerde değil, evlerde ve hattâ sokaklarda dahi yapmıştır. Vaızlarının tesirliliği ünlüdür. Bu itibarla vaızlarında sadece halk değil, halife, vezir ve emirler de bulunmuştur. Hanbelî mezhebine büyük bir taassupla bağlı olduğu için, hadisleri şiddetle tenkit etmekten geri kalmamıştır. 300 kadar eser yazmıştır. Bunların en önemlilerinden biri bir umumî târihtir. Bu eserde Selçuklular ve Selçukluların Abbasîler ile olan münasebetleri hakkında bilgi vardır.

İBNÜ'L CEZERÎ (Şam 1350 - 1429), Arap kelâmcısı. Şam'da hadis ve fıkıh öğrenimi yapmıştır. 1391'de Şam kadısı tâyin edilmiştir. Birkaç yıl sonra malları müsâdere olununca Anadolu'ya gelen İ. C. Bursa'da I. Bayezid'in yakınları arasına girmiştir. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından önce Kaş, sonra Semerkand şehirlerine gönderilmiştir. Semerkand'da ders okutmuştur. Bir süre sonra kendisine Şiraz'da kadılık görevi verilmiştir. Birçok eserleri vardır.

İBNÜ'L EMİN MAHMUD KEMAL (Biyogr.): bk. İNAL, İbnü'l Emin Mahmud Kemal.

İBNÜ'L ESİR, Arap bilgin ve yazarlarından olan üç kardeş:

1. **Mecdeddin** (1149 - Musul 1210): Kardeşlerin en büyüğüdür. *Kur'an*, hadis ve Arap nahvi üzerindeki çalışmaları ile tanınmıştır. Emir Kaymaz'ın hizmetinde bulunmuş, daha sonra divan başkâtipliği görevini yapmıştır. Yakalandığı bir hastalıktan sonra kötürüm kalmıştır. Eserlerinin çoğunu hayatının bu ızdıraplı devrinde kaleme almıştır.

2. **İzzeddin** (Cezîre 1160 - Musul 1234): Kardeşlerin ikincisi ve *Kâmil fi'l - târih* adlı eserin yazarıdır. Musul atabeğleri hakkındaki eseri ve hadis rivayet ve nakilleri ile de tanınmıştır.

3. **Ziyaeddin** (Cezîre 1163 - Bağdad 1239): Kardeşlerin üçüncüsüdür. Hayatı pek gürültülü geçmiştir. Vezirlik gibi önemli yerlerde bulunmuştur. İnşâ üzerine olan *el - Masal el - sâ'ir fi âdâb el - katib ve 'l - şâir* adlı eseri İslâm dünyasınca çok değerli bir kitap olarak kabul edilmiştir.

İBNÜ'L EŞ'AS, Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş'as (ölm. 704), Emevîlerin ünlü Arap komutanı. Kinde boyunun eski kral âilesine mensup olan İ., ilk defa Haccâc'ın maiyetinde iken ün kazanmıştır. Irak genel vâlisi ile münasebetlerinin iyi olduğu bu devrede Haccâc'ın en güvenilir adamlarından biri idi. Bu güven sebebiyle Medâin muhafızlığına getirilmiş ve daha sonra Sicistan vâliliğine tâyin edilmiştir. Burada bölgenin yerli hükümdarı Rutbil'e karşı başarılı seferler yapan İ., Haccâc'ın kendisine karşı tutumunu değiştirmesi ve haysiyetini kırıcı davranışlarda bulunması üzerine baş kaldırmıştır. Büyük çoğunluğu kendi kabilesinden olan askerleriyle Irak üzerine yürümüş, ancak Haccâc'ın karşısında yenilerek Kûfe'ye çekilmiştir. Emevî halifesi Abdülmelik bu kıymetli komutanını tekrar kazanmak için bâzı teşebbüslerde bulundu ise de, İ. bunlara aldırmamıştır. 701 yılında vuku bulan savaşta yine yenilerek Rutbil'e sığınmak zorunda kalmıştır. Bir süre İ.'ı yanında alakoyan Rutbil, Haccâc'ın tehditlerine boyun eğerek, onu düşmanlarına teslim etmiş, bunun üzerine İ., Ruhhac kalesinden kendisini atarak intihar etmiştir.

İBNÜ'L FAKÎH, X. yüzyılda yaşamış büyük Arap coğrafyacısı. Doğum ve ölüm târihi belli değildir. Halife el-Mu'tezid'in ölümünden sonra öldüğü kabul edilir ki, buna göre 902 yılından sonra ölmüş olması gerekmektedir. *Kitâbü'l-Buldân* adlı eseri çeşitli kaynaklardan ve özellikle Ceyhanî'nin eserinden faydalanılarak yazılmıştır. Yine *Kitâb zikrü'l-şu'arâ el-muhaddisîn* adlı eseri de önemlidir. Bu eserlere değer kazandıran bir husus da, kitapları ya ortada bulunmayan, veyâ eksik olan Hurdazbeh ve Ceyhanî'nin eserlerinden aldığı parçalardır. Kendi topladığı malzemenin önemi de İ. F.'in eserini birinci derecede kaynaklar arasına sokmuştur.

İBNÜ'L FÂRİD (Kahire 1182 - Kahire 1235), tanınmış sûfî şâir. Fıkıh ve hadis ilmi öğrenimi yaptıktan sonra, sûfîlik gereğince, el-Mukattam dağına çekilmiş, daha sonra Mekke'ye gitmiştir. Orada bir müddet kaldıktan sonra yeniden Kahire'ye dönmüştür. Mukattam dağının eteğinde, fakat şehre hâkim bir bahçede gömülüdür. Pek büyük olmayan bir *Divan*'ı vardır.

İBNÜ'L FURÂT (1334 - 1405), Arap târihçisi. *Târihü'l-düvel ve'l-mülük* adlı büyük bir vakayinâmenin yazarıdır. Eserine VIII. yüzyıldan başlamış ve geriye doğru olmak üzere, daha önceki zamanların olaylarını da yazmıştır. Fakat IV. yüzyıldan aşağı inmemiştir. Yazar, kendinden önceki yazarların eserlerinden aldığı kısımları kendi kitabına olduğu gibi geçirdiği için eserinin bu bakımdan büyük bir değeri vardır. Bu eserin yegâne yazması Viyana'dadır.

İBNÜ'L HATÎB (Loja 1313 - 1374), İspanya Araplarından bir vezir ve bilgin. Babası Nasrîler sarayında memurdu. Gırnata (Granada)'da değerli hocaların elinde yetişmiş ve beldenin büyük yazarları, şâirleri ve devlet adamları arasında yer almıştır. Vezirlik seviyesine kadar yükselmiştir. Daha sonra Fas'a sürgün olarak gönderilmiş ve 1362 yılına kadar orada kalmıştır. Sonra Gırnata'ya dönüp yeniden vezirlik yapmıştır. Aleyhinde çevrilen entrikalar dolayısıyla 1371'de Tlemsen'e kaçmak zorunda kalmıştır. Fakat Gırnata'da dinsizlik ile suçlanıp mahkûm edilmiş ve bunun için geri istenmiştir. Muhakeme edilmekte olduğu sıralarda hapishane kapısını kırarak içeri giren cellâtlar tarafından boğulmak suretiyle öldürülmüştür.

İ. H. tasavvuf, edebiyat, felsefe ve tıbba âid olmak üzere 60 kadar eser kaleme almıştır. Ancak bunlardan 20 kadarı mevcuttur. Bunlar arasında en önemlilerinden biri *Gırnata târihi*'dir.

İBNÜ'L HEBBÂRÎYE (Bağdad? - ?1115), Arap şâiri. Ana tarafından büyük babasının adı Habbar olduğu için bu adla tanınmıştır.

Kayıtlara göre 4 cildlik olan *Divan*'ı ortada yoktur. Şiire karşı büyük düşkünlüğü ve kabiliyeti de olan İ. H.'nin Arap diline hâkimiyeti de mükemmeldi. Parlak zekâsı ile özellikle hicivlerde çok başarılı olmuştur.

İBNÜ'L HEYSEM (Basra 965 ? - 1039), Arap matematikçisi. Matematik ve mühendislik üzerine birçok eseri vardır. Bunlar arasında en önemlisi *Kitabü'l-menâzir*'dir. Batı dillerine ilk çevrilen eseri şafak ve fecir üzerine yazdığı risaledir.

Kitabü'l-menazir'de yer alan ışık hâdisleri hakkındaki nazariyeler ve hesaplar batı âlemi üzerinde 600 yıl tesirini muhafaza etmiştir.

Diğer önemli bir eseri de güneş ve ay tutulmasından bahseden *Kitabü'l-azlâl*'dir. Fizik ve astronomi ile ilgili daha başka eserleri de vardır.

İBNÜ'L İBRÎ (?1226 - Azerbaycan, Merâga 1286), Arap târihçisi ve Süryânî edebiyatının son klâsik yazarı. Babası vaftiz edilmiş bir Yahudi doktorudur. Ruhban sınıfına girmek istemesine rağmen, babasının isteği ile tıbbî bilgiler öğrenmekten de geri kalmamıştır. Keşişlik, piskoposluk yapmıştır.

Eserleri ilâhiyat, felsefe, Süryânî grameri ve şiiri üzerinedir. Bir umumî târihi vardır. Tıbba dâir eserler de yazmıştır.

İBNÜ'L KADI (Fas 1552 - Fas 1616), hukukçu, edip, şâir, târihçi ve riyaziyeci. Öğrenimini kısmen babasından, kısmen de tanınmış hocalardan yapmıştır. Doğu ülkelerine biri hac için olmak üzere iki gezisi vardır. 1583 yılındaki ikinci gidişinde Hıristiyan korsanların eline düşmüş ve bir yıl kadar tutsak kaldıktan sonra büyük bir fidye ile kurtulabilmiştir. Bir süre Sala (Salé)'da kadılık yaptıktan sonra Fas'ta yerleşmiş ve o târihten sonraki faaliyetini ders verme üzerinde toplamıştır. 13 eser kaleme almıştır.

İBNÜ'L KALANİSÎ (ölm. 1160), Arap târihçisi. Şam'ın tanınmış bir âilesine mensuptur. Hilâlü'l-Şakî'nin 1053'te sona eren târihini 1160 yılına kadar devam ettirmiş ve eserine kısaca *Zeyl* adını vermiştir. Kendisinden sonra gelen yazarlar bu eserden iktibaslar yapmışlardır. Bu eserin bir yazması Oxford'dadır. 968 yılı ile başlayan ve baş tarafı eksik olan bu yazma 1908'de yayımlanmıştır.

İBNÜ'L KELBÎ: bk. KELBÎ.

İBNÜ'L KIFTÎ (Kift 1172 - ?), bir Arap vezir ve yazarı. Kahire'de, İslâm ilminin çeşitli dallarında öğrenim yapmaya başlamış, babasının yüksek bir idârî görevle gönderildiği Kudüs'te öğrenimine devam etmiştir. Daha sonra da Haleb'de 10 yıl kadar edebiyat üzerinde çalışmıştır. Memuriyet hayatından bilinenler, 1213 - 1230 yılları arasındaki maliye işleri görevi ile daha sonraki vezirliğidir.

Yazdığı eserler arasında en önemlileri târihe âid olanlardır. Fakat bunlardan yalnız biri zamanımıza kadar gelmiştir ve o da bir özet şeklindedir.

İBNÜ'L KÛTİYE (Kurtuba? - Kurtuba 977), dil ve gramer bilgini. Âilesinin oturduğu İşbiliya'da öğrenimini yapmaya başlamış, sonra Kurtuba'ya gidip devrin tanınmış hocalarının derslerini tâkip ederek öğrenimini tamamlamıştır. Bu suretle târihçilik unvanını da kazanmıştır. Şâirliği de vardır. Eserlerinden *Târih fethü'l - Andalus*, İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethinden halife III. Abdurrahman devrine kadar olan İspanya târihidir.

İBNÜ'L MUKAFFÂ (Asıl adı: **Dâzôye oğlu Rôzbih**; 723? - 759?), aslı İranlı olan tanınmış Arap nâsiri ve mütercimi. İran'ın çeşitli büyük şehirlerinde Arap vâlilerine kâtiplik yapmış ve Basra'da Abbasî halifelerinden birisinin hizmetinde bulunmuştur. İhtida etmesi de bu son hizmet yıllarına rastlar. Yakılarak öldürülmüştür. Doğum târihi gibi ölüm târihi de kesin olarak belli değildir.

Arapçayı, anadili Farsça kadar güzel bilen ve kullanan İ. M., genç sayılabilecek bir yaşta öldürülmüş olmasına ve dolayısiyle eser yazmakta olgunluk devrinin imkânlarını kullanamamış bulunmasına rağmen, birçok yönlerden Arap ve İran edebiyatının önemli kişilerinden sayılır. Nazımdan çok nesir alanında ün yapmıştır. Telif eserleri kadar tercümeleri de ünlüdür. Tercümelerinin en önemli cephesi, birbirine mantıkî bağlar ile bağlanmış bir fikir zincirini dile getirmekte pek kullanılmamış Arapçayı, böyle bir seviyeye ulaştırmış olmasıdır.

Telif eserleri, daha çok edep ve ahlâk konularına âiddir. Bunlara bir kısım mektuplarını ilâve etmek de gerekir.

Arapça çevirdiği eserlerle İslâm kültürünü zenginleştirmiş, ayrıca, Arapçada edebî bir münşaat dili meydana getirmiş ve Arap nesrinin en büyük kalemi olarak kabul olunmuştur.

İBNÜL MU'TEZ (861 - 908), Arap şâiri ve edibi. Abbasî halifelerinden El - Mu'tazz'ın, bir cariyeden dünyaya gelmiş oğludur. Devrin tanınmış bilginlerinden Arap dili ve edebiyatı dersi almış, ayrıca, bedevî Araplar ile de temas sağlayıp dil alanındaki bilgisini ilerletmiştir. Amcası olan halife El - Mu'tazid'in sarayında büyük itibar görmüş, Bağdad'daki en değerli şâirler, edipler ve bilginler ile dâimî temas halinde bulunmuştur. Bir halife değişikliği sırasında, taraftarlarının ricalarını kabul ederek halifeliği kabul etmesi felâketine sebep olmuştur. 17 Aralık 908'de halife ilân olunan İ. M., taraftarlarının iktidarları ancak bir gün sürdüğü için, kaçıp bir eve saklanmak zorunda kalmış, fakat gizlendiği evde yakalanarak öldürülmüştür.

İ. M. Abbasîler devrinin en büyük şâirlerinden biri sayılır. Şekil bakımından, eski Arap şâirlerinden ayrılmamakla beraber, konu yönünden yenidir. Dilinin pürüzsüzlüğü ve şekildeki zarafeti ile eski büyük Arap şâirleri seviyesine ulaşmıştır.

Divan'ı, tanınmış birkaç dilci tarafından toplanmıştır. Diğer bir önemli eseri de edebî san'atlardan bahseden *Kitabü'l - bedî*'dir.

İBNÜ'L VERDÎ (ölm. 861), Şafiî bilgini. Bir nevi coğrafya ve tabiî târih kitabı olan *Haridatü'l - acaib vafarîdatül - garaib* adlı eserin yazarıdır. Bu eser Türkçeye ve Farsçaya çevrilmiştir.

İBNÜ'L VERDÎ (Ma'arratel Nu'mân 1290 - Haleb 1349), fıkıh ve nahiv bilgini, edip ve şâir. Öğrenimini Haleb, Şam, Hama gibi büyük şehirlerde yapmıştır. *Divan*'ı ve ayrıca manzum ve mensur eserleri vardır.

İBNÜRREFİK, Ahmed Nuri (Biyogr.): bk. SEKİZİNCİ, Ahmed Nuri.

İBNÜ'Ş - ŞECERÎ (Asıl adı: **Ebü's - saâdât Hibetullah b. Ali b. Muhammed**: 1058 - 1147), tanınmış Arap edibi ve gramercisi. Bağdadlıdır. Soy itibariyle Hazreti Hasan'ın torunlarından bulunmaktadır. Hayatını Arap dil ve şiirindeki çalışmaları ile geçirmiştir. Bir süre Bağdad'ın Kerh bölgesi Alevîleri nakipliğini yapmış, bir süre de babasına vekâleten Kûfe'de Nakibü't - talibîn olarak bulunmuştur. Eserleri arasında en tanınmışı edebî san'atlara dâir *el - Âmilî* adlı eseridir. Ayrıca Ebû Temmam'ın *el - Hamâse* adlı eserine nazire olarak hazırladığı *el - Hamâse* ile İbn. Cinnî'nin *Lum'a* adındaki eserine yaptığı şerh ve *Şerhu Tasrifi'l - mülûki* adlı kitapları vardır. Edebiyat alanında ve tenkid konularında zamanının tanınmış şahsiyetlerinden biri olan İ., İbn. Cegina ile tartışmalara tutuşmuş, İbn. Ahşab'a yazdığı reddiye *el - İntisar* ile de ün yapmıştır. *Divan* (1306) ı Mısır'da taş basması olarak yayınlanmıştır.

İBNÜ'T - TİKTAKÂ (? 1262 - ?), Halife Ali'nin yirminci göbekten torunu olup Şiîlerin kutsal şehri olan Necef ve Kerbelâ'da, alevîlerin nakibi olmuştur. Horasanlı bir kadın ile evlenmiştir. Ölüm târihi belli değildir.

En tanınmış eseri *Kitabü'l - Fahr* - î'dır. Bu kitabını, Moğol sultanı Gazan'ın Musul'daki vâlisi Fahreddin İsa'ya ithaf etmiştir. İki bölümden meydana gelen eserin ikinci bölümü İslâm devletleri târihinin bir hulâsasıdır.

İBNÜZZERKALE (Kurtuba 1029? - ?1087), Endülüslü astronom. Adı, Orta Çağ'a âid eserlerde birbirinden az veyâ çok farklı şekillerde geçer. Batılı yazarların çoğu ise, kendisini Yahudi olarak gösterirler.

Tulaytala rasathânesinin kurucusudur. Bu şehrin, Castille kralı VI. Alphonse tarafından zaptı üzerine oraya gitmiş ve rasatlarına orada devam etmiştir. Fakat devrinin en parlak medeniyetine sahip bulunan Endülüs, batının en kara zamanında istilâ edildiği için, Endülüs merkezlerindeki eserlerin pek çoğu ile birlikte İ.'ye âid rasad eserleri de darmadağın olmuştur.

İ., incelemeleri ve buluşları ile Batlamyus (Ptolemaios) tan beri devam eden astronomi bilgisini aşmış ve çağının en büyük astronomu olmak şerefini kazanmıştır. Son yüzyılın astronomi târihçileri, İ.'yi, bu alanda çığır açmış bir bilgin olarak kabul etmişlerdir.

İBRÂ, alacaklının borçlusunu borcundan kurtarması (berî kılması); şirket ve cemiyetlerin yönetim kurullarının sorumsuzluklarına genel kurullarınca karar verilmesi. Hukukta borç, hangi kaynaktan doğmuş olursa olsun, belli hâllerden biri meydana gelmiş ise, borçlu üzerinden düşer (sâkıt olur). Bu itibarla, borcu düşüren sebeplerden biri de İ.'dır.

İsviçre borçlar kanununun 115. meddesi İ. ile ilgilidir. Bu hükme, Türk borçlar kanununda yer verilmemiştir. Bununla beraber İ., Türk hukukunda borcu düşüren sebeplerden biri olarak uygulamada yer almaktadır.

Mecellenin 1536. maddesine göre İ. iki türlüdür:

1. İbra - i ıskat: Bir kimse diğer kimsede olan hakkının tamamını ıskat yahut bir miktarını hatt ve tenzil ile o kimseyi berî kılmaktadır.

2. İbra - i istifâ: Bir kimse diğer kimseden hakkını kabz ve istifâ eylemiş olduğunu itiraf etmekten ibâret olarak bir nevi ikrardır.

Ayrıca Mecelle, İ.'ın belli bir dâvâdan (İbra - i hâs) veyâ bütün dâvâlardan (İbra - i âm) İ. etmek üzere de ikiye ayrıldığını, müteakıp iki maddesinde hükme bağlamıştır.

İ., tek taraflı irâde beyanına dayanır gibi görünürse de, aslında alacaklının icâbı, borçlunun kabulü ile meydana gelen bir akitten ibarettir. İleride anlaşmazlıklar çıkması mümkün olduğundan, İ.'ın yazılı şekilde cereyanı gerekir.

Alacaklının, alacağı kalmadığına dâir borçlusuna verdiği belgeye ibrânâme, alacaktan kısmen veyâ tamamen vazgeçme hâlinde, alacaklının borçlusunu İ. ettiğini belirtmek üzere düzenlenen senede de İ. senedi denir.

İBRAHİM, Klarnetçi (ölm. Bağdad 1925), klarnetçi ve şarkı bestekârı. Irkına has bir kudretle klarnet çalmış ve bu çalgının Türk fasıl musikisine girmesine zemin hazırlamıştır. İ. Naci Tektel, İbrahim Efendinin oğludur. Tanbur da çalardı. 15 kadar piyasa şarkısı bestelemiştir.

İBRAHİM, Mısırlı Ûdî Avram (1872 - 1933), şarkı bestekârı. Suriyeli Arap Yahudisi'dir. Kahire, Şam, Haleb, bilhassa İstanbul piyasa musikisinde ün yapmış, plâklar doldurmuştur. Devrinde çok tutulmuş piyasa şarkıları bestelemiştir. 60 kadar eserinin içinde çok güzelleri de vardır (*Kürdî'li Hicâzkâr Ağır Aksak*, *Hüzzâm Aksak*).

İBRAHİM, Oğlanlar Şeyhi (ölm. İstanbul 1665), XVII. yüzyıl Melâmî - Hamzavî şeyhlerinden. Eğridere'li tüccardan bir zâtın oğludur. Ergenlik çağında İstanbul'a gelmiş, Halvetiyye'den Seyyid Nizameddîn'in halîfelerinden Hakıykıy - zâde Şeyh Osman'a (ölm. 1038 H. 1628) intisâb etmiştir ki bunu, meşhur «Dil - i Dânâ» kasîdesinde kendisi de bildirir. Şeyh Osman'la yedi yıl sohbet etmiş, onun tarafından İstanbul'da, Fâtih'in Sekbanbaşısı Ya'kub Ağa'nın yaptırdığı Gavsî Tekkesi denen Halvetî tekkesine şeyh tâyîn edilmiştir. «Dil - i Dânâ» da 1015 Hicrîde (1606), 15 yaşındayken İdrîs - i Muhtefî ile görüştüğünü kaydeden İ., aynı kasîdede atası olan ve yanına gelenler tarafından kalbinin zikredişi duyulduğu için Tap - tap diye anılan Şah Ali'den feyz aldığını, onun Sârban Ahmed vasıtasıyla Aksaray'lı Pîr Ali'ye müntesib bulunduğunu söylemekte, halîfesi Gaybî Sun'ullah tarafından, sohbetlerinin zabtından meydana gelen «Sohbet - Nâme» den de, bir sözü üzerine atasının, «Bu oğlancık şeyhtir» dediğini, bu yüzden de «Oğlanşeyh» diye tanındığını öğrenmekteyiz. Ancak Şeyhî, «Şakaayık Zeyli» nde İ.'e «Oğlan Şeyhi» denildiğini, tekkesinin «Mecma' - ı asnâm - ı enâm» olup ulemâ ve vüzerânın bu tekkeye devam ettiğini, «Fukara ve zuafâ» nın giremediklerini bildirmek suretiyle bu lakabın konuluşundaki sebebi bambaşka bir tarzda anlatmakta (İst. Üniv. K. Türkçe Yaz. 81, s. 621), Evliyâ Çelebi de Seyâhat - Nâme'sinin VIII. cildinde, Kefe kal'ası'nın esir pazarından bahsederken «Bunda olan dilberân cem'iyyeti İslâmbul'da Oğlanşeyhi tekkesinde olmazdı» sözleriyle aynı şeyi ifâde etmektedir (Tarih Encümeni Basımı, s. 682).

İ. 1035 Rebiülevvelinin 21. gecesi vefat eden (1625) Lâmekânî Huseyn'e (b. bk.) intisâb etmiştir. Bunu «Tasavvuf - Nâme» ve «Vahdet - Nâme» denen mesnevî tarzındaki risâlesinde açıkladığı gibi Lâmekânî hakkında biri doksan, öbürü yirmi iki beyitlik mesnevî, ayrıca da murabba' - ı mütekerrir tarzında birer methiyesi vardır. İ., «Olmuşam» redifli kasîdesinden, Hamzavîler tarafından kutup tanınan Hacı Bayram Keyvan Kabâyî'den (1037 H. 1628) sonra kendisinin kutup olduğunu iddia ettiği anlaşılıyorsa da «Dil - i Dânâ» kasîdesinde bu zattan sonra kutup tanınan Beşir Ağa'yı (1043 H. 1633), mesnevî tarzında bir başka şiirindeyse Beşir Ağa'dan sonra Seyyid Hâşim Efendi'yi (1088 H. 1677) kutup olarak gösterdiğine bakılırsa sonradan bu iddiadan vazgeçtiğine hükmetmek îcab eder. Mezkûr tekkede bulunan ve 1307 H. de (1889) Hattat Nûrî tarafından yazılan, Hz. Muhammed'i ruyasında gördüğünü, vârisinin, Halvetiyye'den Abd'ül - Ahad Nûrî (1061 H. 1651) olduğunu bildirdiğini anlatan yirmi dört beyitlik mesnevî tarzındaki şiirine nazaran İ.'in bu zâta da intisâbı vardır. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre İ. birçok şeyhe intisâb etmiş, tasavvuf ehlinin deyimiyle «Tesellî bulamamış» bir zât olsa gerektir.

İ., bilhasa «Olmuşam» redifli kasîdesinde Ebû Hanîfe'ye, Emevîlerle Abbasîlere ağır sözler söylemekte, bu bakımdan kendisindeki Şîa temâyülünü açıklamaktadır; *Sohbet - Nâme*'den de bunu anlamaktayız. İ.'in hece ile yazılmış şiirleri de vardır ve bunlarda Yunus Emre te'siri görülmektedir. *Sohbet - Nâme*'de bir şiirinin, Yunus'un bir şiirine cevap tarzında olduğunu söylemek suretiyle bu tesiri kendisi de açıklar.

Hicrî 1000 târihinde (1591) doğan İ. 1065 yılı Rebiülâhırının yirmi ikinci çarşamba günü sabah çağında vefat etmiş (1655), tekkenin kurucusu olan Ya'kub Ağa'nın yanına defnedilmiştir. Aksaray'dan Cerrahpaşa'ya çıkan yolun sağ köşesinde bulunan Aksaray karakoluna bitişik tekke ve karakol yıkılmış, Sekbanbaşı Ya'kub Ağa ve İ.'in kemikleri Murad Paşa Camii'ne nakledilmiştir. Oğlanlarşeyhi ve Oğlanlar tekkesi sözlerindeki iltibas yüzünden tasavvufçular, İ.'e «Olanlar Şeyhi», tekkeye'de «Olanlar Tekkesi» derlerdi.

İ.'in ikiyüzdoksan dört beyit olan «Dil - i Dânâ» kasîdesini de dîvanına dahil sayarsak Dîvânı, «Tasavvuf - Nâme» ve «Vahdet - Nâme» denen mesnevî tarzında bir risâlesi vardır. Bu risâleyi 1020'de (1611), yirmi yaşında yazmıştır. «Osmanlı Müellifleri» ne nazaran «Müfîd - ü Muhtasar» adlı bir risâlesi daha vardır. Eserlerinin hiçbiri basılmamıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka kaynaklar için *Melamîlik ve Melâmîler* adlı eserlerimize bk. (İst. Üniv. Türkiyat Enst. Yayın. Devlet Mat. 1931).

— Abdülbâki Gölpınarlı

İBRAHİM, Sultan İbrahim Han (İstanbul 4 Ekim 1615 - İstanbul 1648), Osmanoğulları'ndan 18. padişah. I. Sultan Ahmed (1603 - 1617) ile Kösem Mâhpeyker Vâlide - Sultan'ın en küçük oğullarıdır. Babası öldüğü zaman 2 yaşında idi. Amcası I. Mustafa (1617 - 1618; 1622 - 1623)'nın ve ağabeyleri II. Osman (1618 - 1622) ile IV. Murad (1623 - 1640)'ın saltanatları boyunca Topkapı Sarayı'ndaki dairesinde yaşamıştır. Tahta geçme ihtimali çok azdı. Ancak ana - baba bir ağabeyi Veliaht - Şehzâde Kasım'ın 17 Şubat 1638'de öldürülmesi üzerine 22,5 yaşında veliahtlığa yükselmiştir. Tahsil ve terbiyesine en az itina edilen şehzâdelerden biri olmuştur. Biraz da tesadüflerin sevkiyle, ağabeylerinin ortadan kalkması ve ana - baba bir ağabeyi IV. Murad'ın pek genç ölümü üzerine 24 yaşında, 9 Şubat 1640 sabahı tahta çıkmıştır. IV. Murad'ın da annesi olan Kösem Mâhpeyker Vâlide - Sultan, küçük oğlu tahta geçince makamını korumuştur.

Ağabeyi IV. Murad zamanında her gün cellât bekleye bekleye Sultan İ.'de sinir nâmına bir şey kalmamıştır. Hele birbiri ardından pek değerli üç ağabeyinin boğuldu-

ğunu gördükten sonra, hayatının pamuk ipliğine bağlı olduğunu anlamıştır. Bu hava içinde, şehzâdeler arasında bir istisna olarak, iyi tâlim ve terbiye de görememiştir. Basit birkaç beyit yazmaktan fazla bir edebî varlık gösteremediği gibi, devlet teşkilâtı hakkındaki bilgisi de sınırlıydı. Yalnız Osmanlı târihi öğrenmişti. Otoriteden mahrum da değildi. Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın ilk işlerinden biri, genç hükümdara, imparatorluk müesseselerinin ana çizgilerini belletecek bir lâyiha sunmak olmuştur ki, bu vesika bugün elimizdedir.

Sultan İ., müzmin başağrısından şikayetçiydi. İlleti hafakan denen çarpıntısı da vardı. Bu derdi hayatının sonuna kadar çekmiştir. Aşırı hareketlerini, bu hastalığına bağlamak mümkündür. Ancak deli değildi. Şuur bozukluğu ile ilgisi yoktur. Deli olduğu, son zamanlarda kendisine yakıştırılmıştır. Gene son zamanlarda birçok târihçi, Sultan İ.'in rehabilitasyonunu yapmaya çalışmıştır. Sultan İ. çağı orijinal vesikalardan incelendiği, XVII. yüzyılda bulunduğumuz unutulmadığı takdirde, bu hükümdarın iâde-i itibâr etmesi mümkündür. Sultan İ. devrini yazanlar, başta Şeyhülislâm Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi'nin *Zeyl-i Ravzatü'l-Ebrâr*'ını esas almışlardır. Abdülaziz Efendi ise, hislerine mağlup, kindar bir adamdı ve Sultan İ.'in hal'i ve katlinden birinci derecede sorumlu olduğu için, bu hükümdarı tek taraflı bir şekilde kötülemek suretiyle nefsini savunma yolunu tutmuştur. Ahmed Refik Altınay, bir eserinin adı olan *Samur Devri*'ni, padişahın bu kürke iptilâsını düşünerek Sultan İ. devrine ad yapmıştır. Sonradan gelen târihî roman yazarları, padişahın sakalına inci dizdirdiği gibi bol hayallerle bu Samur Devri'ni kötülemişlerdir.

İ.'in tahta oturduğu zaman söylediği şu sözler dikkate değer: «El-hamdü'li'llaah yâ Rab ki, benim gibi za'îf kulunu bu makaama lâyık gördün. Yâ Rab, eyyâmımda ümmeti hoş-hâl eyle ve biribirimizden hoş-nûş eyle!».

Sultan İ., ağabeyinden kalma Sadrâzam Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı makamında bırakmıştır. Onun sadâreti boyunca devlet idaresi, IV. Murad devrindeki düzenle devam etmiştir. 31 Ocak 1644'te Mustafa Paşa 5 yılı aşan bir sadâretten sonra idam edilmiştir. Yerine Civankapıcıbaşı Sultanzâde Semin Mehmed Paşa getirilmiştir. Büyük devlet adamı Şeyhülislâm Yahyâ Efendi'nin de Kara Mustafa Paşa'dan 27 gün sonra ölümü, devleti en liyakatli bir müşavirden mahrum bırakmıştır. Mehmed Paşa'nın sadâreti 2 yıla yakın sürmüştür. 17 Aralık 1645'te azledilmiştir. Sâlih Paşa, başdefterdârlıktan vezîr-i âzam olmuştur. 2 yıla yakın iktidarda kaldıktan sonra 16 Eylûl 1647'de idam edilmiştir. Kara Mûsâ Paşa ve 5 gün sonra Hezârpâre Ahmed Paşa, sadrâzam olmuşlardır. Ahmed Paşa, on buçuk ay sonra düşmüştür. 80'e yaklaşmış bir ihtiyar olan Mevlevî Sofu Koca Mehmed Paşa'ya mühr-i hümâyûn verilmiştir.

Bu yıllar sırasında en önemli dış olay, Venedik'le yapılan savaştır. Savaşın sebebi, Girit adasının fethinin Osmanlı siyasetince elzem sayılmasıdır. Bu şartlar içinde Donanmayı Hümâyûn, Kapdân-ı Deryâ Vezir Serdâr Yusuf Paşa'nın idaresinde, 30 Nisan 1645'te İstanbul'dan ayrılmıştır. 27 Haziran'da Hanya'nın muhasarası başlamış ve 22 Ağustos 1645'te fethedilmiştir. 2 Şubat 1646'da 2. Vezir Gazi Deli Hüseyin Paşa, Hanya muhâfızı ve 12 Ağustos'ta Girit serdârı olmuştur. 15 Kasım 1646'da Resmo'yu fethetmiş ve 7 Temmuz 1647'de adanın merkezi olan Kandiye'yi muhasara altına almıştır. 9 Mart 1648'de Venedikliler'e karşı Donanmayı Hümâyûn, İpsara deniz zaferini kazanmıştır. Büyükamiral Grimani ölmüş ve 20 Venedik kadırgası batmıştır. Girit'te Venedik'le yapılan büyük savaş, bu durumda Sultan İ.'in halefine intikal etmiştir.

8 Ağustos 1648'de ihtilâl başlamıştır. Saat 16,30'da 6,5 yaşındaki Veliahd-Şehzâde Mehmed, Sultan İ.'in büyük oğlu, IV. Mehmed olarak tahta çıkarılmıştır. Sultan İ., tahttan indirilip Topkapı Sarayı'nda bir odaya hapsedilmiştir. Annesi Kösem Mâhpeyker Vâlide-Sultan, oğluna karşı çevrilen entrikaya dahildi ve çocuk torununun yerine saltanat nâibesi olmak için çırpınıyordu. Bu suretle Sultan İ.'in saltanatı 8 yıl, 5 ay ve 28 gün devam etmiştir. Tahta geçtiği zaman kendisinden başka hiçbir şehzâde yoktu. Tahttan indirildiği zaman, sırasıyla, 6,5 yaşındaki IV. Mehmed, ondan 3,5 ay küçük olan Veliaht-Şehzâde Süleyman (II. Süleyman), 5,5 yaşındaki Şehzâde Ahmed (II. Ahmed) ve 4,5 yaşındaki Şehzâde Selim adlı oğulları ve birkaç kızı vardı. Şehzâde Selim, 1669 Ekim'inde 25,5 yaşında ölmüştür. Diğer şehzâdeler, sırasıyla tahta çıkmıştır. Osmanoğulları, Sultan İ.'den ve onun büyük oğlu IV. Mehmed'den yürümüşlerdir.

Burada hemen ilâve etmek lâzımdır, ağabeyi IV. Murad, Sultan İ.'den daha az sefih değildi. Fakat IV. Murad târihe büyük hükümdar olarak geçmiştir. Zaferleri ve başarıları, şahsî ahlâkını tamamen unutturmuştur.

Sultan İ.'den sonra Ağalar Saltanatı denen Kösem Mâhpeyker Büyük Vâlide-Sultan'ın 3 yıl 26 gün süren saltanat naibeliği devresi başlar. Sultan İ., bu devrenin ilk günlerinde öldürülmüştür. 18 Ağustos 1648'de tahttan indirilen padişah, cellâtbaşı Kara Ali'ye sopayla dövdürüle dövdürüle Sadrâzam Koca Mehmed Paşa tarafından boğdurulmuştur. Hapis hayatı 10 gün sürmüştür. Oğlunun hal'i gibi katlinde de Kösem Sultan'ın birinci derecede rolü olmuştur. Zira bir karşı ihtilâlden korkuluyordu. Saray içinde ve saray dışında askerler, Sultan İ. lehinde nümayiş yapmışlardı. 6,5 yaşında bir padişahın da yeniçeri zorbaları elinde oyuncak olmasından korkuluyordu. Bu hava içinde tahtına iâde edilecek olan Sultan İ.'in ihtilâlciler hakkında merhametsiz davranacağından korkulmuştur.

İBRAHİM, Veliaht-Şehzâde (1692-1714), Osmanoğulları'ndan bir veliahd. II. Ahmed (1691-1695) in yaşayan tek çocuğudur. Amca oğlu III. Ahmed (1703-1730) tahta geçince, en yaşlı şehzâde sıfatıyle 11 yaşında veliaht oldu. Veliahtlık müddeti onbir yıldır. Ölümünde III. Ahmed'in parmağı olduğundan da bahsedilir.

İBRAHİM AĞA (ölm. 1740 ?), Türk bestekârı. *Hümâyûn Sengîn Semâî*, *Hümâyûn Köçekçe*, bilhassa *Mâhûr Şarkı* gibi güzel eserler bestelemiştir. Saraya mensuptur. Lâle Devri'nin diğer bestekârları, Bekir Ağa, Kara İsmail Ağa, sonradan sadrâzam olan Hekimoğlu Ali Paşa, Tab'î ve Ahmed Çavuş'la ortaklaşa Türk musikisinin dindışı alanda belki en büyük eseri olan ve bestesi bugün bilinmeyen 65 mısrâlık *Kâr*'ı besteleyenlerden biri de İbrahim Çavuştur ki, bestekârımız olması pek muhtemeldir. Bununla beraber İ. A.'ların eserlerinin birbiriyle karıştırılmış olması, meselâ aşağıda anılacak köçekçenin başka bir İbrahim'in eseri olması mümkündür. Yukarıda anılan *Kâr*, en geç 1724'te bestelenmiş olabilir. Çünkü Kara İsmail Ağa bu târihte ölmüştür. Bu târihte de en genç bestekârın Tab'î olması ve her halde 20 yaşını az geçmiş bulunması lâ-

zımdır. İ. A.'nın Enderûn'da çavuş pâyesini taşıdığı anlaşılıyor. Şu parçalar onundur: *Hümâyûn Aksak Semâî*; *Hümâyûn Nakış Sengîn Semâî*; *Rast Yürük Semâî*; *Hümâyûn Yürük Aksak Köçekçe*; *Mâhûr Evsut şarkı*; *Zâvîl Düyek şarkı*; *Hicâzkâr Aksak şarkı*; *Hicâz Aksak şarkı*; *Hicâz Düyek şarkı.*

İBRAHİM AĞA, Çengî (ölm. 1650 ?), çeng çalan Türk bestekârı. Zamanımıza Kantemir'in notasını verdiği bir *Nevâ Fâhte Peşrev*'i kalmıştır.

İBRAHİM AĞA, Santûrî (ölm. Üsküdar 1732), Türk bestekârı. Önce Enderûn'a mensûp olması ve orada santur çalması muhtemeldir (mamafih Santûrî İ. A., başka bir İbrahim Ağa da olabilir). Şeyh Üsküdarlı Nasûhî'ye kapılanmış, onun yanında yaşamış, onun şiirlerini ilâhî olarak bestelemiş, Doğancılar'daki Nasûhî Dergâhı'nın mezarlığına gömülmüştür. Günümüze şu eserleri gelmiştir: *Segâh Devr-i Hindî İlâhi,* her ikisî de Fâhte usûlünde *Bayatî* ve *Hüseynî Peşrevleri.*

İBRAHİM AĞA, Zurnazenbaşı (ölm. 1715 ?), Türk mehter bestekârı. Mehter bestekârları arasında mühim bir yeri vardır. Mehter-hâne-i Hâkanî'de zurnazenbaşı olarak çalışmıştır. Zamanımıza şu saz eserleri gelmiştir (hepsinin notasını Kantemir yazmıştır): *Uşşak peşrevi* I (Yürük Nîm Berefşân); *Uşşak peşrevi* II (Yürük Nîm Çenber); *Evc peşrevi* (Yürük Nîm Hafîf, Küçük Hafif); *Sünbüle peşrevi* (Yürük Nîm Çenber) Saz Semâileri (hepsi Yürük Semâî usûlünde); *Irak* I; *Irak* II; *Bûselik*; *Mâhûr*; *Pençgâh*; *Rast*; *Rehâvî*; *Segâh*; (Muhayyer) *Sünbüle.*

İBRAHİM BEDREDDİN (soyadı: **Elmalı**; doğ. İstanbul 1903), Diyânet İşleri başkanlarından. Babası Ali Efendi, annesi Naciye Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da tamamladıktan sonra, Dârülfunûn İlâhiyat Fakültesi'ne giren İ. B., 1927-1928 öğretim yılında buradan mezun olmuştur. Haydarî Hüseyin Dede Câmii Müezzinliği ile devlet kadrosunda yer alan İ. B., bir yandan din görevlisi olarak çalışırken, öte yandan Avusturya Lisesi, Beyoğlu Bulgar Okulu gibi özel azınlık okullarında Türkçe öğretmenliği yapmıştır. İstanbul Müftülüğü Kitâbeti (1935-1944) nde, Vakıflar Umum Müdürlüğü Mümeyyizliği ve arşiv memurluğunda, Çalışma Bakanlığı Mümeyyizliğinde çalışan (1944-1953) İ. B., 1953-1961 yıllarında Üsküdar ve İstanbul müftüsü olmuş ve 7 Ekim 1956'da Diyânet İşleri Başkanlığı Personel Dâiresi Başkanı, 17 Aralık 1965'te de Diyanet İşleri Başkanı tâyin edilmiştir. 25 Ekim 1966'da başkanlıktan emekliye ayrılan İ. B., 1969 genel seçiminde Millet Partisi adayı olarak İstanbul'dan milletvekili seçilmiştir.

İBRAHİM BEDREDDİN

İBRAHİM BEY, Karaman oğlu (ölm. 1464), Mehmed Bey'in oğlu olup, babasının Dulkadırlılar'a esir düşmesi üzerine Çelebi Mehmed'e başvurarak onun yardımını sağlamıştır. Osmanlıların Karaman işlerine karışmasından hoşlanmayan Memlûkler, Dulkadırlıların kendilerine teslim ettiği Mehmed Bey'i serbest bırakmışlar o da tekrar beyliğinin başına geçerek Antalya'ya karşı bir teşebbüsde bulunmuşsa da harpte ölünce İ. B., babasının naşını alarak Lârende'ye çekilmiştir. Görünüşe göre, İ. B. 1424'den itibaren Karaman Beyliği'nin başında bulunuyordu. O, kuvvetleninceye kadar Memlûkler ile an'anevî dostluğu korumuş, fakat sonradan onların nüfûzlarına son vermiş, Memlûklerin, üzerine yolladıkları kardeşi İsa Bey'i Kahire'ye kaçmak zorunda bırakmıştır (1426). İ. B., 1433'de Osmanlılara karşı Macarlarla birleşerek Beyşehir'i zaptetmişse de, II. Murad, Macarları mağlup ettikten sonra, Beyşehir, Akşehir ve Konya'yı Karamanlılardan almıştır. Daha sonraları İ. B., Kayseri'yi zaptedince Osmanlılar da Dulkadır oğlu ile anlaşarak, neticesiz bir harekete geçmişlerdi. Ancak İ. B., Memlûklerin işe karışacağını görünce 1437'de Osmanlılar ile anlaşmıştır. Osmanlıların Macaristan'daki meşguliyetleri sırasında bir taraftan Macarları, Osmanlılar aleyhine harbe teşvik eden İ. B. diğer taraftan da Ankara ve Kütahya bölgesini tahrip ettirmiştir.

II. Murad'ın, haçlılara karşı harekâtından faydalanan İ. B., bu tutumuyla kendi aleyhinde cereyanın uyanmasına sebep olduğu gibi, 1444'de Macarlarla sulh akdinden sonra üzerine yürüyen padişahla, çok ağır şartlar altında anlaşmak zorunda kalmıştır. Böylece İ. B.'in hem Varna hem de 1448'deki ikinci Kosova Muharebe'sinde Osmanlılara yardım için Karaman kuvvetleri gönderdiğini görüyoruz. Diğer taraftan İ. B. üzerindeki fena intibaı silmek için Kıbrıs'a taarruzla Gorigos'u zaptetmiştir. 1457'de Tarsus ve Adana havalisini istilâya kalkışan İ. B., Memlûklerin Karaman ilinde tahribata kalkışmaları üzerine II. Mehmed (Fatih)'e kızını vererek onun dostluğunu temine çalışmışsa da Venedikle, aslında Osmanlılar aleyhine olan, bir ticaret muahedesi imzalamaktan da geri kalmamıştır. Bununla beraber İ. B., II. Mehmed'in seferlerine asker yardımında bulunmağı da ihmal etmemiştir. 1464'de ölen ve Larende'de gömülen İ. B.'in devri Karaman Beyliği'nin en parlak devri sayılabilir.

İBRAHİM BEY EFENDİ, İvaz-Paşazade (İstanbul 1719-İstanbul 1797), Sultan I. Abdülhamid devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 80. Şeyhülislâmı. Belgrad fâtihi Sadr-ı azam Yagozinalı Hacı-İvaz Mehmed Paşa'nın oğludur. Vezir oğlu bulunduğu için «Bey» ve İlmiyye mesleğinden olduğu için de «Efendi» denilen İ., 1740'da Yenişehir Feneri'ne daha sonra Bursa (1749), Medîne-i Münevvere (1751), kadılıklarına getirilmiştir. Bir zaman sonra İstanbul Kadısı olan İ., sekiz ay sonunda istifa etmişse de, yerine getirilenin vefatı üzerine Anadolu pâyesiyle ikinci def'a İstanbul Kadılığına gelmiştir. Daha sonra Anadolu (1761) ve Rumeli (1766) Kazaskerliğine yükselen İ., 1771'de tekrar Rumeli sadrına ulaştırılarak 29 Eylûl 1774'de Şeyülislâm olmuştur. 28 Temmuz 1775'de azlinin sebebi, Dolmabahçe mesiresinde Kırım delegelerine verilen ziyâfette babasının adamlarından bir Arnavud'un tâyini hakkındaki iltimasının Sadr-ı azam İzzet Mehmed Paşa tarafından reddi üzerine hiddetlenip yerinden fırlayarak çadırdan papuçsuz çıkıp gitmesidir. Misafirlere karşı çok çirkin ve münasebetsiz sayılan bu davranış, Pâdişah I. Abdülhamid'i çok üzmüş ve kibirli, huysuz, herkesin aleyhinde ağzına geleni söyler diye tanınan İ. ile İzzet Mehmed Paşa, bu vesile ile azlolunmuşlardır. Azledildikten

sonra on yıl kadar Beykoz'da oturan İ., 31 Mart 1785'de ikinci defa Şeyhülislâmlığa getirilmiş; fakat 2 ay 22 gün süren bu vazifesi de, davranışları Pâdişahın mizacına uygun bulunmayışı sebebiyle 22 Haziran 1785'de sona ermiştir. Bu ikinci azlinden sonra Devlet erkânı aleyhinde ileri - geri konuşan İ., arpalığı olan Ankara'ya sürülmüşse de, III. Sultan Selim'in tahta çıkması ile, İstanbul'daki yalısında oturmasına izin verilmiştir.

İBRAHİM BİN HİLÂL: bk. ŞARİ.

İBRAHİM BİN MESUD: bk. GAZNELİLER.

İBRAHİM BİZEBAN (Hanya ? - İstanbul 1741), Türk hattatı. Dilsiz olmasından dolayı, Bîzeban adıyla anılan İbrahim Efendi, İstanbul'a gelerek, Seyyid Mehmed Nuri - i Mısrî'den sülüs - nesih yazılarını meşk etmiştir. Şeyh Hamdullah (b. bk.) üslûbunda mükemmel eserlerine rastlanan İ. B., Enderun - ı Hümayun'a dahil olan üstadlardandır. — Uğur Derman

İBRAHİM CEHDİ: bk. SÜLEYMAN NAZİF.

İBRAHİM ÇELEBİ Santûrî (ölm. 1650 ?), Türk bestekârı. Ali Ufkî, bir *Uşşak Yürük Semâî*'sinin notasını vermektedir.

İBRAHİM EDHEM, Özbekler Şeyhi, Hezarfen (Üsküdar 1829 - Üsküdar 8 Ocak 1904), Hezarfen (= bin fenli) bir Türk san'atkârı. Üsküdar - Sultan tepesinde, binası hâlâ duran Özbekler Dergâhında dünyaya gelmiştir. Buranın şeyhi Sadık Efendi'nin oğludur. Aslen Buhara Türklerindendir. İlkokuldan sonra, dergâhta hususî tahsil görmüştür. Türkçe, Çağatayca, Farsça ve Arapçaya şiir yazabilecek kadar âşina olan İ. E. mimarî hendese, kozmografya ve fennî bahislerle de uğraşmıştır. İstidadı sayesinde morangozluk, doğramacılık, oymacılık, hakkâklık, dökmecilik, tornacılık, tesviyecilik, demircilik, dokumacılık konularında başarı göstermiştir. Bu sebeple, 1869'da Sultan Ahmed'de, Mekteb - i Sanayî (bugünkü Erkek Sanat Enstitüsü) kurulduğunda, Midhat Paşa tarafından buranın imalât müdürlüğüne getirilmiştir. Sanayî mektebinde pek çok öğrenci yetiştiren İ. E., kendisini çekemeyenlerin tesir icra etmesi üzerine, bir süre sonra Tamirat - ı Âliye müdürlüğü ile Harem - i şerif (Hicaz) e gönderilmiştir. İki defa buranın tamirinde memur olarak, Kâbe'nin içinde ve dışında işçilerle beraber bizzat çalışmıştır. Bu sırada kullandığı malayı başka hiçbir işte kullanmayarak saklamış ve «mucib - i şefaat olur» ümidiyle ölümünde kendisiyle beraber gömülmesini vasiyet etmiştir.

İBRAHİM EDHEM

İstanbul'a dönüşünde resmî bir işe girmeyip, dergâh mensuplarını ve tekkede kalan Buharalı misafirleri geçindirmek gayesiyle, çeşitli hünerlerini icra ederek hayatını kazanmıştır. Babasından öğrendiği ebruculuğu (bk. EBRULAMA) devam ettirmiş ve bu sanatta yetiştirdiklerinden Necmeddin Okyay (b. bk.) Medresetül Hattatîn (b. bk.) e, sonradan Güzel Sanatlar Akademisi'ne öğretmen olarak ebruculuğun yayılmasını sağlamıştır.

Bizde ilk defa kurşun boru döken İ. E., tekkesinde derin kuyudan su çeken bir tulumba yapmış, icat ettiği bir sünnet aleti ile de Almanya'dan takdirnâme almıştır. Ayrıca eserlerinden bir kısmı Paris sergisinde teşhir edilmiş ve kendisine serginin madalyası verilmiştir. Yine Dergâhta meydana getirdiği buhar makinesini de Üsküdar iskelesinde bir sandala tatbik ederek pervane kudretiyle, Kuzguncuk'a yakın Paşalimanı'na kadar yol almış, burada makineyi - jurnal korkusundan - sökerek tekrar Dergâha götürmüştür. Bu çalışmalar, o devre göre çok ileri hamlelerdir.

Yaşı ilerlemişken, hüsnühatta merak sarıp, Hattat Çarşambalı Arif Bey'den ta'lik öğrenmiş ve icazet almıştır. Tezyinatla da uğraşan İ. E.'in zamanında, bir fikir ve sanat mahfili olan Özbekler Tekkesi'ne, devrin meşhur âlim, şair ve san'atkârları devam ediyorlardı. Vefatında, Özbekler Dergâhı haziresine defnedilen İ. E.'in kabir kitâbesindeki manzume, Rıza Tevfik'indir. Vücuda getirdiği eserlerden bir kısmı, bugün hâlâ, Özbekler Dergâhı'nda saklanan İ. E., Vashington büyük elçisi merhum Münir Ertegün'ün dedesidir. — Uğur Derman

İBRAHİM EFENDİ Asârîye Hatîbi (ölm. İzmir 1880 ?), Türk şarkı bestekârı. Tophane'de Kılıçali Paşa mahallesinde Âsârîye Câmii'nin hatîbidir. Sadrâzam Âlî Paşa tarafından himâye edilmiştir. Çok güzel şarkılar bestelemiştir (bilhassa Hicâzkâr Ağır Aksak): *Bestenigâr Sengîn Semâî*; *Hicâzkâr Ağır Aksak*; *Hicâzkâr Düyek*; *Acem - Aşîrân Aksak*; *Yegâh Ağır Düyek*.

İBRAHİM EFENDİ, Haydarî - zâde, VI. Mehmed Vahîdeddin devrindeki Osmanlı Devleti Şeyhülislâmlarından. Bağdad'ın ulemâ yetiştirmiş bir Arab âilesindendir. İzzet Paşa'nın çekilmesi üzerine Sultan Vahîdeddin'in 11 Kasım 1918 târihli Hatt - ı Hümayunu (bk. İbnülemin Mahmud Kemâl İnal: *Son Sadrâzamlar*, İstanbul 1969, s. 1717) ile vazifelendirilen Tevfik Paşa'nın ikinci sadâretinde, Dâr - ül - Hikmet - il - İslâmiyye âzâlığından birdenbire Şeyhülislâmlığa yükseltilen İ., Bağdad'lı bir ulemâ âilesindendir. İlk meşîhatı 2 ay 1 gün süren İ., 12 Ocak 1919'da isti'fâ etmiş ve Tevfik Paşa'nın üçüncü sadâretinde (13 Ocak 1919) tekrar Şeyhülislâm olmuştur (bk. İnal, *a. g. e.*, s. 1721). İkinci meşîhatı 3 Mart 1919 târihine kadar süren İ., Ali Rıza Paşa Hükûmeti sırasında (2 Ekim 1919) üçüncü def'a Şeyhülislâm olmuş (bk. İnal, *a. g. e.*, s. 2111) ve 3 Mart 1920'de isti'fa etmiştir ki, üçüncü meşîhatı 5 ay 3 gündür. Sâlih Paşa Kabinesi sırasında (8 Mart 1920) Şeyhülislâm'lık yine kendisinde bırakılan (bk. İnal, *a. g. e.*, s. 2123) İ., 2 Nisan 1920'de dördüncü def'a isti'fâ etmiştir. Meşrûtiyet devrindeki kabine değişiklikleri yüzünden sık sık isti'fâ ve tâyinlere sebep olmuş bu dört meşîhat süresinin toplamı 9 ay 20 gündür. İbnülemin, Damad Ferid'in devlet idâresindeki başarısızlığını Pâdişaha söyleyen İ.'in konuşmasını (bk. İnal, *a. g. e.*, s. 2071) şöyle nakletmiştir: Sultan Vahîdeddin, ahvâl - ı hâzireden süal etmesi üzerine Şeyhülislâm Haydarî - zâde İbrâhim Efendi, «vahdet - i vücud gibi vahdet - i cünud olmuş... Eski Sadrâzamlar, Pâdişah uğruna kendilerini fedâ ederlerdi. Efendimiz, Sadrâzam uğruna nefs - i şâhânenizi fedâ ediyorsunuz» demiştir. İbnülemin, şu kıt'ayı da yazmaktadır:

Haydarî zâde hakikat söylemiş
Vâkıf - ı ahvâl olan takdir eder
Gelse insâfe eğer Sultan Vâhid
Nefsini kendi bile ta'zir eder.

İBRAHİM EFENDİ, Karahisârî Seyyîd (Karahisar 1701 - İstanbul 1783), Sultan I. Abdülhamid devrinde Osmanlı Devleti'nin 84. Şeyhülislâmı. Kadı Osman Efendi'nin oğlu olan İ., 1715'te İstanbul'a gelmiş amcası ve kayınpederi Zeynelâbidin Efendi'nin hizmetinde bulunmuştur. 1717' de mülâzım olarak 1724'te Zeynelâbidin Efendi ile birlikde Mekke - i Mükerreme'ye giden İ., 1730'da İstanbul'a dönüşünde müderris, ve daha sonra Selânik (1754), Şam (1760) ve İstanbul (1768) Kadısı olmuştur. 1769'da nakib - ül - eşraf ve Anadolu pâyesini kazanarak ikinci def'a İstanbul Kadısı, Anadolu Kadıaskeri (1770), ikinci def'a nakîb - ül eşraf (1773), Rumeli Kadıaskeri ve Reis - ül - ulemâ (1779) oldu. Üç yıl sonra, 12 Eylûl 1782'de Şeyhülislâmlığa getirilmişse de, yaşı 90'ı geçkin bulunduğundan, yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak 19 Mayıs 1783'te vefat etmiştir. Meşîhat süresi 8 ay 7 gündür. Kabri Sultan Selim civarında Beyciğez Mahallesi'ndedir.

İBRAHİM EFENDİ, Kâtib Mim, I. Sultan Ahmed devri Reisü'lküttablarından. Dîvân - ı Hümâyun kâtiblerinden olup bâzı vezirlerin, bilhassa Cerrah Mehmed Paşa (b. bk.)'nın tezkereciliğini yapan İ., 1603 yılında azledilip tutuklanan Yazıcı - zâde Küçük Hamza Efendi (b. bk.)'nin yerine riyâsete getirilmiş ve 1606 yılına kadar bu vazifede kalmıştır.

İBRAHİM EFENDİ, Kazasker Hâfız Hünkâr İmâmı Edirneli (Edirne - ölm. Kıbrıs 1691), Türk devlet adamı ve dinî eserler bestekârı. Türkçe ve Arapça şiirler yazmıştır. Bezci Hacı Mehmed'in oğludur. 18 yıl IV. Mehmed (1648 - 1687)'in imamlığını yaptı. Rumeli kazaskerliğine kadar yükseldi. 1663 başında padişahın baş imamı, 1686'da Anadolu ve 1687'de Rumeli kazaskeri, 1686'dan 1687 Kasımına kadar Şehzâde Mustafa (II Mustafa) ile Şehzâde Ahmed (III. Ahmed) in baş hocası olmuştur. Zamanımıza gelen eseri yoktur. Dindışı eserler de bestelemiştir. Kırâat ilminde bilgindi. Musikî nazariyâtı ile de uğraşmıştır.

İBRAHİM EFENDİ Kürkçü - zâde (ölm. 1790?), Türk bestekârı. Zamanımıza *Uşşak Ağır Aksak Semâî*'si gelmiştir.

İBRAHİM EFENDİ Nâ'lî - zâde (ölm. 1766), Türk dinî eserler bestekârı. Zamanımıza bir *Bayatî Durak'ı* gelmiştir.

İBRAHİM ETHEM PAŞA (Biyogr.): Bk. ETHEM PAŞA **İbrahim.**

İBRAHİM FAHREDDÎN Irâkî (Hemedan 1213 - Şam 1289), ünlü sûfî ve şâir. Babasının adı birçok kaynaklarda Şehriyar'dır; ancak rahmetli Said Nefîsî, Bozorgmihr b. Abdülgaffâr olarak kaydetmektedir. İ. F. küçük yaşta *Kur'an*'ı ezberlemiştir. Sesi çok güzel olduğundan Hemedanlılar, onun *Kur'an* okuyuşuna meftûn olurlardı. Meşhur sûfîlerden olup bir aralık Abbasoğulları tarafından elçilikle Konya'ya da gelen Şihâbeddin Sühreverdî'nin (b. bk.) kızkardeşinin oğlu bulunan Irâkıy, henüz onyedi yaşındayken Hemedan'a gelen Kalenderîlerden bir gence gönül vermiş, Kalenderîler, Hemedan'dan gidince dayanamayıp peşlerine düşmüş, onlara kavuşmuş, Kalenderîliğe girmiş, onlarla Hindistan'a gitmiştir. Moltan'da Bahâeddin Zekeriyyâ'ya (666 H. 1267) intisâb etmiş, bir müddet sonra ona damat olmuştur. Bahâeddin Zekeriyyâ, Irâkıy'ye hilâfet de verdiğinden, onun vefâtından sonra tekkesine şeyh olmuşsa da öbür müritler, onu çekememişler, gençlere düşkün oluşunu, şiirle uğraşmasını bahâne ederek kınamaya başlamışlar, bu yüzden orada tutunamamış, Moltan'dan çıkıp Hicâz'a gitmiş, haccettikten sonra Anadolu'ya gelmiştir. Konya'da Sadreddîn - i Konavî (b. bk.) ile buluşan ve en meşhur ve gerçekten de tasavvufî edebiyatın şah - eserlerinden biri olan *Lemaât*'ı yazmıştır. Selçuk vezîri Mîneddin Pervâne (676 H. 1277), Irakî'ye pek bağlanmış, ona Tokat'ta bir dergâh yaptırmıştır. Irâkî, Muîneddin Pervâne'nin (b. bk.) öldürülmesinden sonra Tokat'ta durmamış, Mısır'a gitmiş, bir zaman sonra da Şam'a gidip yerleşmiştir. Oğlu Kebîreddin de bir müddet sonra Şam'a gelmiştir. Irâkî, Şam'da, hicrî 688 yılının Zilkade ayının sekizinci günü (1289) vefat etmiş, İbni Arabî'nin (b. bk. Muhyiddîn İbni Arabî) arka tarafına defnedilmiştir, oğlu Kebîreddin de aynı yerde medfundur.

Fahreddîn - i Irâkî, Mevlânâ ile de görüşmüştür. Mevlânâ'nın vefâtından sonra, bir mecliste semâ ederken hırkası ve sarığı düşmüş, nâralar atarak Mevlânâ'yı anmış, onu kimse lâyığı veçhile tanımadı; bu âleme garip geldi, garip gitti demişti (Eflâkî: *Manâkıb'ul - Ârifin*; metin. Prof. Tahsin Yazıcının tashih ve hâşiyeleriyle; Ankara-Türk Tarih Kurumu yayın. c. I, T. T. K. Basımevi - 1959; s. 399 - 400 Irâkî'nin bulunduğu bir mecliste Sadreddîn'in, Mevlânâ hakkında, Bâyezîd ve Cüneyd bu çağda olsalardı, bu erin bineğinin eğer örtüsünü taşımayı canlarına minnet bilirlerdi dediği de bu kitapta geçer; aynı eser s. 359-360).

Ma'sûm - Alîşâh, *Tarâık'ul - Hakaatk*'ta Irâkî'nin tarîkat zincirinin, 201 de (816) vefât eden meşhur sûfî Ma'rûf - ı Kerhî'ye ulaştığını bildirir (Muhammed Ca'fer Mahcûb tashîhiyle; Tehran - Kitâb - hâne - i Bârân yayını; s. 578).

Irâkî, Ahmed Gazâlî ve Evhadeddîn - i Kirmânî gibi, güzel gençlere düşkün bir sûfîdir ve bu yüzden de kınanmıştır. Onun Kavvâl (Hânende) Huseyn adlı bir gence, bir paşmakçıya, Şam melik'ül - ümerâsının oğluna meftûn olduğunu, Nafahât tercemesinden öğreniyoruz (İst. 1289, Evhadeddîn'in hâl terc. s. 662; Irâkî 670 - 674 sahifelerdedir).

Irâkî'nin dîvânı, Nolkşor'da, 1909 mîlâdîde basılmıştır. Bu dîvanda *Sâki - Nâme*'si de vardır; rubâîlerine Ebû - Saîd Ebü'l - Hayr'ın rubâîleri de karışmıştır. Rahmetli Said Nefîsî de eserlerini *Külliyyât - ı Şeyh Fahrüddîn İbrâhîm - i Hamedânî Mutahallas be Irâkî* adıyla toplamıştır ki bu eser, toplayanın önsözüyle Tahran'da 1335 Şemsî hicrî yılında yayınlanmıştır. *Uşşak Nâme* adlı on fasıllık ve mesnevî tarzında yazılmış şiiri 1357 de Bombay'da basılmıştır. Bir de *Istılâhât - ı Sûfiyye*'si vardır. Fakat Irâkî'nin en meşhur eseri, yirmi sekiz «Lem'a» dan meydana gelen *Lemaât* ıdır. Bu eser, hicrî dokuzuncu yüzyılda Câmî, Ni'met'ullâh - ı Velî, Sâyınüddîn Alî, Yâr - Aliyy - i Şîrâzî, Hâverî, Burhaneddîn Abdullah ve Derviş Alî tarafından şerhedilmiştir. Câmî'nin şerhi, *Eşi'at'ül - Lemaât* adını taşır. Divrikli Avrenoğlu Zeynüddîn Siyâvuş'un oğlu Alâeddin Yâr - Alî'nin *Lemehât* adlı şerhi, Mevlânâ Müzesi Yazmaları arasında 1692 No. da kayıtlıdır. Bir diğer nüshası da aynı K. de 1711 No. dadır. Ayrıca 1734 No. da kayıtlı mecmûada *Lemaât*'a kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen bir haşiye, 2088 No. da kayıtlı ve 899 hicrîde tertiplenmiş mecmûada da *Lemaât* ve dîbâcesinin şerhi vardır, fakat şerheden belli değildir. Irâkî'nın bütün eserleri ve şerhler, hâşiyeler Farsçadır.

Lemaât, Saffet Yetkin tarafından *Parıltılar* adıyla Türkçeye çevrilmiş, Millî Eğitim B. nın Şark - İslâm Klâsikleri serisinde 17. kitap olarak 1948'de yayınlanmış, ikinci basımı da 1963'te yapılmıştır.

Bibliyografya (Metindekilerden başka): A. Gölpınarlı: *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*; II, Ankara - T. T. K. Basımevi; 1971, s. 4, 19 - 20, 63, 146. Âkaa Bozorg - i Tehrânî: *E'z - Zerîa ilâ Tasanîf'iş - Şia*, c. IX, 3. kitap, s. 709 - 710; c. XVIII, s. 342. Muhammed Alî Müderris: *Rayhânet'ül - Edeb fî terâcim'il - ma'rûfîn bi'l - künyeti ev'il - lâkab Yâ Küney - u Alkaap*, c. III, 1369 Kamerî - 1329 Ş. H. Tebriz, s. 73 - 74 (Irâkî'nin hâl tercemesinden bahseden ve çeşitli dillerde yayımlanan kitap ve makaleler için Dr. A. Hayyâmpûr'un *Ferheng - i Suhanverân*'ına bk. Tebriz - 1340 Ş. H. s. 386). — Abdülbâki Gölpınarlı

İBRAHİM HAKKI, Erzurumlu (Hasankal'a 18 Mayıs 1703 - Tillo Köyü, Siirt 23 Haziran 1780), ünlü Türk düşünürü ve ahlâkçısı. Babası Hasankal'a'lı Derviş Osman; onun babası Mahmud oğlu Molla Bekir'dir. Annesi Hasankal'a'nın Kındığı köyünden ve sâdâttan olup Şeyhoğlu diye tanınan Mahmud kızı Şerîfe Hanîfe Hâtun dur; İ. H., bu bakımdan, ana tarafından Hz. Peygamber'in soyundandır. Babası, birkaç şeyhe intisâb etmiş, teselli bulamamış, nihayet Siird'in Tillo kasabasında Şeyh İsmâil Fakıyrullâh'a kavuşmuş, onun tekkesinde kalmıştır. Babasının Tillo'ya gidişinden bir yıl sonra İ. H. da, dokuz yaşındayken amcası Molla Ali ile Tillo'ya gitmiş, Fakıyr'ullâh'a intisâb etmiştir. Derviş Osman, 1132 Recebinin ortalarında (1719) vefât etmiştir.

Babasının vefâtından sonra Erzurum'a dönen İ. H., tahsiline devam etmiş, 1177'de (1763) vefât eden Erzurum müftüsü ve dîvan sahibi Hâzık Muhammed'den Arapça ve Farsça dersleri almıştır (Hâzık Muhammed için *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğlu* adlı eserimizin II. cildine; s. 353 ve *Osmanlı Müellifleri*'ne bk. II, s. 119). Bir müddet sonra tekrar Tillo'ya giden, şeyhinin büyük oğlu olup Giylânî'den ayırd edilmek için «Sânî» diye anılan Abdülkadir'in kızı Fâtımat'ül - Azîze'yle evlenmiş, soyca da şeyhine ulaşmıştır. İ. H., Tillo'da onbeş yıl kalmış, şeyhi kendisine hilâfet vermiştir. 1150'de (1738) Hicaz'a gitmiş, Hacc farîzasını edâ etmiş, 1166'da (1752) İstanbul'a gelmiş, I. Mahmud'un (saltanatı 1143 - 1168 H. 1730 - 1754) dâvetiyle saraya gitmiş, pâdişah'la görüşmüş, 1177'de (1764) ikinci, 1181'de (1768) üçüncü defa haccetmiş, bu seferler dolayısıyle Arabistan'ı, Mısır'ı görmüş, birçok bilginle görüşmüş, bilgisini genişletmiştir. 1194 yılı Cumâdelâhırasının ondokuzuncu perşembe günü (23 Haziran 1780) vefât etmiş, Tillo'da, mürşidinin ayak ucuna defnedilmiştir. Nakş - bendiyye tarîkatinden olan İ. H.'yı, Üveysî (b. bk.) sayanlar da vardır.

İ. H., *İlâhî - Nâme* adını verdiği dîvânını 1168'de (1754) tertip etmiştir ki bu dîvan, 1264'te basılmıştır. 1196'da, İ. H.'nın vefâtından iki yıl sonra Erzurum'da yazılmış bir nüshası, Mevlânâ Müzesi yazmaları arasında, 2445 no. da kayıtlıdır. İ. H., bu yıldan sonra Erzurum'da *Ma'rifet - Nâme*, *İrfâniyye*, *İhsâniyye*, *Mecmûat'ül - Maânî* adlı eserlerini, bunlardan sonra Tillo'da *Tuhfet'ül - Kirâm*, *Nuhbet'ül - Kelâm*, *Maşrık'ul - Yûh*, *Sefîne - i Nûh*, *Kenz'ül - Fütûh*, *Defînet'ür - Rûh*, *Rûh'uş - Şurûh*, *Ülfet'ül - Enâm*, *Urvet'ül - İslâm*, *Hey'et'ül - İslâm* adlı eserlerini meydana getirmiştir. Kendisi, ilk beş eserine, beş ana kitap, esas kitap anlamına «Usûl - i Hamse» öbürlerine, tâlî on kitap anlamına «Fürû' - ı Aşere» adını verir. *İhsâniyye*'nin sonunda, *İrfâniyye*'yi, altmış kitaptan nesir olarak Türkçe, Arapça ve Farsça tertiplediğini, *İhsâniyye*'yi manzum olarak yüz kitaptan, gene bu dillerle derlediğini, *Mecmûat'ül - Maânî*'deki beyitleri aynı dillerle yazdığını söyler. Tillo'da *Tuhfet'ül - Kirâm*'ın, *Mecmûat'ül - Maânî*'den üç dille seçtiğini, *Nuhbet'ül - Kelâm*'ı, *Ma'rifet - Nâme ile Mecmûat'ül - Maânî*'den, *Kenz'ül - Fütûh*'u Türkçe ve Arapça olarak *İrfâniyye*'den, *Defînet'ür - Rûh*'u, aynı kitaptan, *Rûh'uş - Şurûh*'u, Türkçe olarak dîvanından, *Ulfet'ül - Enâm*'ı Arapça olarak *Ma'rifet - Nâme*'den, *Urvet'ül - İslâm*'ı Türkçe ve Arapça olarak gene aynı kitaptan, *Hey'et'ül - İslâm*'ı, tefsîr ve hadis kitaplarından Arapça olarak intihâb ettiğini bildirir ki bu ifâdeler, ilk beş kitabına «Usûl - i Hamse» adını verişinin sebebini de anlatır. İ. H.'nın eserlerindeki bâzı manzûmelerin, bâzı bahislerin ayrı kitap halinde yazılması yüzünden eserlerinin kırkı bulduğunu söyleyenler olduğu gibi, bâzı görülmemiş eserlerinin bulunması da mümkündür (Cemâleddin Server Revnakoğlu'nun *Erzurumlu İbrâhim Hakkı ve Ma'rifetnâmesi* adlı eserinin 51 - 58. sahifelerine bk. (Erzurum Târihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınlarından: 3; İst. Ercan Mat. 1961).

İ. H.'nın en mühim, hattâ bütün eserlerini toplayan eseri, *Ma'rifet - Nâme*'dir. Bu kitap, gerçekten de pek çok kitap gören, pek çok kitap okuyan, iskolastik bilgiyi iyice kavrayan, çağındaki keşiflere, bilgilere de yabancı kalmayan İ. H.'nın, eski ile yeniyi kaynaştırmaya çalıştığı bir kitaptır ve bu bakımdan, değerli bir ansiklopedi mâhiyetini taşır. İ. H., günümüzdeki bâzı kişilerin yapmak istediklerinden çok daha mükemmel bir surette, çağındaki bilgi inkişafını, eski telakki ve inançlarla telîfe uğraşmış, bu münâsebetle yıldızların, eski telakkiye göre, hassalarından, tesirlerinden bahsetmekle kalmamış, yeni bilgiye göre de ve oldukça sürçmeden bilgi vermiş, böylece de eski nücûm bilgisiyle yeni kozmografyayı birleştirmeğe çalışmış, sosyoloji ve psikolojiyle «İlm - i Kıyafet» i mezcetmiş, fakat aynı zamanda, insan uzuvlarının şekillerinden, âzânın seğirmesinden hükümler çıkararak eskiye bağlılığını belirtmiş bir bilgindir; diyebiliriz ki eski bilgi ve inançla, Hukemânın, Yunan felsefesiyle İslâmî inancı yoğuran telakkilerini, birçok eserlere baş vurarak öğrenmek külfetini *Ma'rifet - Nâme*'siyle bertaraf etmiştir. *Ma'rifet - Nâme*'de göklerden, unsurlardan, tabîatlardan, arzın küre şeklinde oluşundan, gök küresinden, yıldızlardan, arzın, güneşin, yıldızların hareketlerinden, ay ve güneş tutulmasından, yellerden, bu arada dînî emirlerden, inançlardan, geleneklerden, Nakş - bendiyye tarîkatinin esaslarından, âdabdan bahsedilmektedir.

Eski mensûr eserler gibi ağdalı bir dille ve uzun cümlelerle yazılmayan, seci'li, fakat kısa cümlelerle yazılan bu mensûr eserde Erzurum lehçesine uygun sözler olduğu gibi öztürkçe kelimelere de ehemmiyet verildiğini görmekteyiz.

Ma'rifet - Nâme 1251 ve 1280 hicrîde Bulak'ta, 1261'de Kazan'da, 1284'te İstanbul'da, Matbaa - i Âmire Litoğrafya destgâhında, Hazîne - i Bahriye kâtiplerinden Ahmed Şevket yazısıyla, 1294'te gene İstanbul'da Muharrem Efendi, 1310'da Şirket - i Sahhâfiyye - i Osmaniyye Matbaasında, 1328 ve 1330'da Ahmed Kâmil Matbaasında basılmıştır. *Ma'rifet - Nâme*'nin Fransızcaya, Hind âlimlerinden Şeyh Alâeddîn - i Fârûkıy tarafından da Farsçaya çevrildiğini,

son çevirinin Mısır'da basıldığını Cemâleddin Server Revnakoğlu, bâzı zavâttan rivâyet etmektedir (*Aynı kitap*, s. 74).

Kütüphânelerimizde *Ma'rifet - Nâme*'nin birçok yazma nüshaları vardır. Konya, Mevlânâ Müzesi Kütüphânesi'nde 1673 no. da kayıtlı nüsha, 1177'de, yâni eser, 1170'de telîf edildiği cihetle telîfinden yedi yıl sonra ve İ. H. hayattayken, onun nezâreti altında Ahmed b. Mustafa tarafından yazılmıştır. Bu nüshada otuz yedi resim vardır; çoğunda «Amel - i Ahmed Zeki, Ahmed Zeki» imzaları var. 98. b deki resimdeki imzâdan, bu zâtın Erzurum Mahkemesinde mukayyit olduğunu anlamaktayız; Ahmed Zeki, bu nüshayı istinsâh eden zattır ve zannımızca *Ma'rifet - Nâme*'nin en sağlam ve eski nüshalarından biri, belki de ilki bu nüshadır.

Bibliyografya (Metindekilerden başka): A. Gölpınarlı: *Mevlânâ Müzesi Yazmalar Kataloğu*; c. I, Türk Târih Kurumu Basımevi; Ankara — 1961, s. 265 - 267. Fatin Tezkiresi, A. Rıf'at: *Lugaat - ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye*, Süreyyâ: *Sicill - i Osmânî*, Şemseddin Sâmi: *Kaamûs'ül - A'lâm*, Tâhir: *Osmanlı Müellifleri*. Erzurum hakkında yazılan eserler v. b. (Cemâleddin Server Revnakoğlu, eserinde, bu kaynakların hemen hepsinden bahsetmektedir.

— Abdülbaki Gölpınarlı

İBRAHİM HAKKI PAŞA (Biyogr.): bk. HAKKI PAŞA, **İbrahim.**

İBRAHİM HİLMİ PAŞA (Biyogr.): bk. HİLMİ PAŞA, İbrahim.

İBRAHİM İNAL BEY (ölm. 1059), Selçuklu prenslerinden ve büyük Selçuklu kumandanlarından biri. Selçuk Subaşı'nın oğullarından Yusuf İnanç Yabgu'nun oğlu ve ilk Selçuklu imparatoru Tuğrul Bey'in anabir kardeşidir.

İ. İ. B. aş. yu. 1031 - 1032 yıllarında amcası Musa Yabgu ve büyük amcası Mikâil Yabgu'nun oğulları olan Çağrı ve Tuğrul kardeşlerle birlikte Gaznelilerle çarpışmıştır. Bu yıllar, kendilerine yurt edinmek için Karahanlılarla Gazneliler arasında çok güç şartlar arasında bocalayan Oğuzların Gaznelilerle aralıksız çarpıştıkları bir zamana rastlar. Asıl önemli rolü Musa Yabgu ile Çağrı ve Tuğrul beylerin oynadığı bu çarpışmadan kesin bir sonuç alınmamıştır.

2 Temmuz 1035'te, Nişabur'un kuzeyindeki Erzeni denilen yerde Beğdoğdu kumandasındaki Gazneli ordusu ile Selçuklular arasında büyük bir savaş olmuştur. Gaznelilerin bozulduğu bu savaşta İ. İ. B. buyruğundaki bir Türkmen birliği Beğdoğdu'yu sardıysa da, Gazneli ordusunun Türk Kölemenleri Beğdoğdu'yu kurtarmayı başarmışlardır.

İ. İ. B.'in Türkmen beyleri arasında önemli bir şahsiyet sayıldığı 1036 veyâ 1037 yıllarının ilk yarısında Batı Karahanlılarından Buğra Han Buğa Tiğin'in bir hareketinden de anlaşılmaktadır: Buğa Tigin, Türkmenleri Gazneliler aleyhine kışkırtmak için gönderdiği casusuna dört mektup vermişti. Bunlar Musa Yabgu, Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve İ. İ. B.'e idi. Bu casus Gazneliler tarafından yakalandığı için Buğa Tigin'in teşebbüsü neticesiz kalmıştır. Bununla beraber Türkmenlerin Gaznelilerle olan münasebetlerinde İ. İ. B.'in adı geçmemektedir.

1038 Haziranında Türkmenlerin Serhas (veyâ Serahs) civarındaki Telhâb meydan savaşını Gaznelilere karşı kazanmaları üzerine Selçuklu âilesi prensleriyle bütün Türkmen beyleri Merv'deki büyük camide toplanarak kendi gelecekleri hakkında birkaç gün süren konuşmalar yapmışlardır. Bu toplantılara İ. İ. B.'in de katıldığı muhakkaktır. Burada beylerin alacağı İslâmî unvanlar kararlaştırılmıştır. İ. İ. B., emîr unvanını alanlar arasında bulunmuş olmalıdır.

Bu karardan sonra İ. İ. B. 200 kişiyle Nişabur yakınındaki Keran kasabasına gelerek Nişabur'a elçi yollamıştır. Yabgu ile Çağrı ve Tuğrul beylerin öncüsü olduğunu, şehre girip Tuğrul Bey adına hutbe okutacağını bildirmiştir (Merv toplantısında en büyük başkanlık Tuğrul Bey'e verilmişti). O zaman, Bağdad'dan sonra İslâm dünyasının en büyük şehri olan Nişabur teslim olmuştur. Şehre 3 - 4 km mesafeden, süslü bir elbise giymiş olan İ. İ. B. karşılanmıştır. Kendisini karşılayanları görünce atından inerek el sıkışmış ve iltifatta bulunmuştur. Şehir hakkında teminat vermiştir. Hurremek bağına inerek kendisine verilen hediyeleri almıştır. Birkaç gün sonra Tuğrul Bey de büyük törenle şehre girmiştir.

Gazneliler hükümdarı Sultan Mesud, Selçuklu hanedanı buyruğunda tehlikeli bir hal almaya başlayan Türkmen büyümesine son vermek için 15 Mayıs 1039'da 100 000 kişilik büyük ordusuyla Belh'ten harekete geçince Serhas'ta Türkmen beyleri bir savaş meclisi kurup konuşmuşlardır. Tuğrul ve İ. İ. B.'ler, Sultan Mesud'un büyük ordusuna karşı kendi 20 000 kişilik ordularıyla dayanamayacakları için önlerinde açık duran batıya (Curcan, Taberistan, İrak - ı Acem) gitmeyi, oradan da Anadolu fethine başlamayı teklif ettiler. Çağrı Bey bunu aslâ kabul etmeyip arkalarını çöle vererek ve ağırlıklarını uzağa göndererek çarpışmak fikrini öne sürmüştür. Ağır silâhlı Gazneliler karşısında kendi çevik kuvvetlerinin daha başarılı olacağını söyleyerek fikrini kabul ettirmiştir.

13 - 27 Haziran 1039'da yine Telhâb'da yapılan uzun çarpışmalardan sonra Türkmenler ezilmeden çöle çekilmeyi başarmışlardır.

23 Mayıs 1040'ta yapılıp Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan Dendanekan meydan savaşından sonra, devlet başkanı Tuğrul Bey, batıda o zamanki Selçuklu Devleti sınırları dışında, halifeliğe sözde bağlı küçük İslâm devletlerinde yağma ve tahribat yapan ve Selçuklu Devleti'ne bağlı bulunmayan Türkmenleri yola getirmek için İ. İ. B.'i görevlendirmiştir. Fakat İ. İ. B., Rey şehrine yaklaşırken ondan ürken Türkmenler uzaklaşmışlardır. İ. İ. B bunları disipline alamamıştır.

Tuğrul Bey 1043'te Rey şehrini alıp bütün Türkmen beyleriyle bir toplantı yaparak herkesin görevini kararlaştırmıştır. Bu arada İ. İ. B. de Hemedan ve İsfahan bölgelerini zaptedecekti.

İ. İ. B. 1047'ye kadar kendi payına düşen bölgeyi ele geçirmişti.

1048'de Türkmen orduları doğudan Anadolu'ya girmiştir. Bu ordular İ. İ. B. ile Kutlamış beylerin kumandasında idi. Bunlar o zaman büyük bir Hıristiyan şehri olan Erzurum'u hücumla alıp allak bullak ettikten sonra Pasin ovasına gelmişlerdir. Burada Türklerle Bizanslılar arasındaki ilk büyük meydan savaşını yapmışlardır. Eylûl ayında yapılan bu savaşta Türk ordusunun bir koluna İ. İ. B.. bir koluna da Kutlamış kumanda etmiştir. Rum, Ermeni ve Gürcülerden kurulu Bizans ordusu yok edilip kumandanları Liparit de tutsak alınmıştır.

1049'da İ. İ. B. ve Kutlamış beylerle devlet başkanı Tuğrul Bey'in arası açılmıştır. Bu, bütün târih boyunca Türklerde kesin bir devlet başkanlığı veraset usûlünün bu-

lunmayışından doğuyordu. Arslan Yabgu'nun oğlu olan Kutlamış Bey ile Yusuf Yabgu'nun oğlu olan İ. İ. B. kendilerini de Tuğrul Bey kadar devlet başkanlığında hak sahibi görüyorlardı. Bu anlaşmazlık sonunda iki beyle Tuğrul Bey çarpışmışlardır. Tuğrul Bey savaşı kazanarak İ. İ. B.'yi tutmuşsa da, bağışlayıp onu yine Hemedan ve Azerbaycan ülkelerinin beyliğine getirmiştir. Fakat Kutlamış isyanı tamamen bastırılamamıştır. Bu sebeple ve daha iyi çarpışabilmek için Tuğrul Bey devletin başkentini Rey'den İsfahan'a nakletmiştir. 1053'te Kutlamış da bağışlanarak ülkede düzen sağlanmıştır.

1056'da yeni bir iç buhran daha doğmuştur. Sebep şu idi: Mısır'daki Şîî Fâtımîlerin halifesi olan el - Müstansır (1036 - 1094), Şîî'liğe korkunç bir darbe indirmiş olan Tuğrul Beyden öç almak için İ. İ. B.'yi isyana kışkırtarak ona sultan unvanını vermiştir. Selçuklu Devleti'nin başkanı olmayı aklına koymuş olan İ. İ. B. de bu kışkırtmaya iyice kapılmıştır. Bağdad halifesi kumandanı olup sırf çıkarı yüzünden Şîî gibi gözüken Besâlı Arslan ile ve Şîî Arap emîrleriyle anlaşarak Tuğrul Bey'e karşı cephe aldı. Fakat Tuğrul Bey'in hızla gelerek Musul ve Sincar'ı alması, müttefiki olan Arap emîrlerinin teslim olması üzerine tasarladığı isyandan vazgeçmiştir. Tuğrul Bey, Musul ile Sincar'ın idaresini de İ. İ. B.'e vermiştir. Bu davranışının sebebi belli değildir. Sincar korkunç bir âkıbete uğramaktan ancak İ. İ. B.'in şefaati ile kurtulmuştur.

Fakat Mervanlılar, Tuğrul Bey'in öfkesinden kurtulamamışlardır. Diyarıbekir, Erzen, Meyâfârıkin, Hısnıkeyfâ bölgesinde küçük bir devletleri olup 1043'te Tuğrul Bey'e tâbi olmuş bulunan Kürt Mervanlı devleti, Tuğrul Bey'in Şîîler'le olan mücadelesinde Şîîler'e yardım etmişti. Tuğrul Bey'in buyruğu ile Türk akıncıları Mervanlılar ülkesine girince bunların hükümdarı olan Nasrüddevle Ahmed (1011 - 1061) durumun korkunçluğunu anlamıştır. Bağışlanmak için türlü çarelere başvurmuştur. Bu arada eski dostu olan İ. İ. B.'e de haber göndererek kendisini Tuğrul Bey'e bağışlatmasını rica etmişiir. İ. İ. B.'in aracılığı ile korkunç akınlar durdurulmuştur (1058).

Büyük Selçuklu sultanı olmak isteğinden bir türlü vazgeçmeyen İ. İ. B., 1058'de son bir denemede daha bulunmuştur. Selçuklu hanedanı arasında da taraftarları vardı. İ. İ. B. bu taraftarlariyle, Kutlamış Bey ve Besâlı Arslan'la birleşerek Tuğrul Bey'e isyan etmiş ve Mısır halifesi adına hutbe okutarak sultanlığını ilân etmiştir.

Devleti temelinden sarsan bu isyan üzerine Tuğrul Bey ordularını toplayarak hızla Hemedan üzerine yürümüştür. Yedi günlük bir yürüyüşten sonra Hemedan yöresinde İ. İ. B.'e yetişmiştir.

Heftâdâ Bulan denilen yerde devlet ordusuyla İ. İ. B.-Kutlamış orduları yine vuruşmuşlardır. İsyancılar yenilmiştir. İ. İ. B. yine tutsak edilmiştir. Kutlamış kurtulmuştur.

Tuğrul Bey onu yine bağışlayacaktı. Fakat yeğenlerinin direnmesi üzerine öldürülmesi için buyruk vermiştir. 4 Ağustos Çarşamba günü Türk göreneğince yayının kirişiyle boğularak idam edilmiştir.

İBRAHİM MAVSİLÎ (Kûfe 742 - Bağdad 804), Arap musikişinası. Aslen İranlı bilgin ve kültürlü bir kişi olan İ. M., mûsikiyi İranlı üstadlardan öğrenmiş olup gerek okumada gerek ud çalmakta çok usta idi. Bağdad Abbâsî sarayında büyük bir itibar kazanmıştı. Oğlu İshak da babasının mesleğinde onun gibi ün kazanmıştır.

İBRAHİM MÜNİB EFENDİ, Mühürdar (ölm. İstanbul, 1785), I. Abdülhamid devri Reîsül'küttâblarından. Baş defterdar Yusuf Efendi'nin kölelerinden Hacı Yusuf Ağa'nın oğludur. İ., babası'nın Erzurum Gümrük Emaneti'nden İstanbul'a gelirken yolda boğulması üzerine, pek küçük yaşda yetim kalmış ve babasının arkadaşlarından İvaz Mehmed Paşa (b. bk.) tarafından kendi evlâdları ile birlikte büyütülmüş ve okutulmuştur. İvaz Mehmed Paşa, 22 Mart 1739'da Sadrıâzam olunca İ.'i Hazîne Kitâbetinde kullanmıştır. Bir süre Mektûbî kalemine devam ettikten sonra Süleyman Paşa ile Koca - Râgıb Paşaların Dîvan kâtibliklerinde bulunan İ., Râgıb Paşa'nın Haleb vâliliğinden Sadârete tâyini (11 Ocak 1757) üzerine onunla birlikde İstanbul'a gelmiş ve aynı yıl Cebeciler Kitabetine, Mektubculuğa ve 1761'de Küçük Tezkereciliğe tâyin edilmiştir. 1762 yılında boşalan Büyük Tezkereciliğe bir başka kimsenin getirilmesine kızarak vazifesine devam etmeyen İ., azl olunmuştur. Râgıb Paşa'nın vefatından sonra bâzı Divan me'muriyetlerinde bulunarak yeniden Küçük Tezkereci olan ve 1768'de Büyük Tezkerecilikle Orduya Me'mur edilen İ., 1772 yılında Abdürrezzak Bâhir Paşa (b. bk.) nın Bükreş müzakerelerine gönderilmesi üzerine, Başmuhasebe pâyesiyle Reis vekili olmuştur. Abdürrezzak Paşa'nın dönüşünde Büyük Ruznameci'liğe getirilen İ., Paşa'nın vazifeden çekilmesi üzerine, 25 Haziran 1774'te, asil olarak Reîsül'küttâb tâyin edilmiştir. 1774 yılında Resmî - Ahmed Efendi (b. bk.) ile birlikte ikinci murahhas olarak Küçük-Kaynarca Muâhedesi (b. bk.)'ni akdederek İstanbul'a dönerken Küçük Çekmece'de Reîsül'küttâblıkdan azledilmiştir. Sulh esasları tesbit edildiği sırada bir «dirsek safası» veyâ «şekerleme» kestiren ve gözlerini açınca gûyâ uyuduğunu belli etmemek için «Gel gelelim tazminat meselesine» diyerek Rus delegelerin hiç değinmedikleri harb tazminâtı konusunda düşmana imkân sağlayan İ.'in bu gafleti, Türk milletine çok bahalıya mal olmuştur. Daha sonra Defter Eminliği'nde, Şehremaneti'nde ve Başmuhasebecilikte bulunan İ., dört yıl kadar süren bir hastalık sonunda vefat etmiş ve Ayrılık Çeşmesi civarına gömülmüştür.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA (Kolozsvar 1674 - 1745), ilk Türk matbaasının kurucusu. Kalvinist bir Macar âilesinin oğludur. Asıl adı bilinmemektedir. İyi bir ilâhiyat öğrenimi yapmıştır. 1692'deki Thököly ayaklanması sırasında, akıncı bir Türk müfrezesinin eline esir düşmüş ve İstanbul'a getirilmiştir. Bunun sonucu Müslümanlığı ve Türklüğü kabul etmesi, hayatında önemli bir dönüm noktası olmuştur.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

1716'da, Nemçe'ye karşı toplanan Macarların tercümanı ve komiseri olarak Belgrad'a gitmiş, 1717'de Doğu Macaristan'daki Macarların reisi olan ve Türkiye'ye sığınan Rákóczi'nin yanına vazifeyle gönderilmiştir. Bu görevi uzun sürmüştür. Tam bir görev duygusu ile çalışması sayesinde hem Türklerin, hem de Rákóczi'nin takdirini kazanmıştır.

1737'de, Lehistan ile olan muahedeyi yenilemek için yapılan müzakerelere katılmış, 1738'de Orşova kalesinin teslimi için yapılan müzakereyi idare etmiştir. 1745'teki ölüm yılına kadar, bu suretle, hareketli bir siyasî hayat geçirmiştir. Aynalıkavak mezarlığında gömülüdür. Kabir, sonradan Galata Mevlevîhânesi hazîresine nakledilmiştir.

İ. M., siyasî hayatından çok, ilk Türk matbaasının kurucusu olarak ün kazanmıştır. İ. M.'nınkinden önce Türkiye'de Yahudi, Ermeni ve Rumlar tarafından kurulmuş matbaalar vardı. Ancak İ. M.'nın teşebbüsü, bu işin daha geniş ve ciddî bir hale gelmesi sonucunu vermiştir.

Matbaa kurmak için gösterdiği gayretlerin ve matbaasının ilk çalışma devresi 1719 - 1735 arasıdır. İkinci çalışma devri ise 1737 - 1739 arasıdır. Bu çalışmalarındaki başarısı, eski dostu ve koruyucusu Damad İbrahim Paşa'nın yardımları ile olmuştur. Bu arada ikinci bir koruyucu da, kendisinden bir az sonra matbaa kurmak için çalışan Said Efendi olmuştur. 1724 yılından itibaren Said Efendi'nin İ. M.'yı maddî yönden desteklemiş olması ve 1726'dan sonra birkaç yıl matbaaya ortak olması, bu desteğin fiilî delilleridir.

Türkiye'de bir Türk - Müslüman matbaasının, o zamana kadar kurulamayışının en önemli sebebi taassuptu. İ. M., matbaa için devlete baş vurduğu zaman, verilecek ferman ile birlikte bir fetvanın çıkarılmasını da bunun için istemiştir. Ayrıca bu matbaada sadece dindışı eserlerin basılmasına müsaade istemiştir. Bu ve diğer dilekleri kabul olununca, 1726'da matbaa resmen kurulmuştur.

Bu ilk Türk matbaasında İ. M. zamanında 17 eser basılmıştır. Bu eserler şunlardır:

1. *Kitâb - ı lûgat - i Vankulı* [1141]; 2. *Tuhfet'ül kibâr fi asfarü'l - bihâr* [1141]; 3. *Târîh - i seyyah* [1142]; 4. *Târihü'l - Hind el - garbî el - musamma bi - Hadis - i nav* [1142]; 5. *Târîh - i Timur Gürgân* [1142]; 6. *Târîh - i Mısrâ'l - cedid va 'l - kadim li - Suheyl Efendi* [1142]; 7. *Gülşen - i Hulâfâ* [1143]; 8. *Grammaire turque* [1143]; 9. *Usulü'l - hikem fi nizamü'l - umum* [1144]; 10.*Fuyûzât - i miknâtisiye* [1144]; 11. *Cihannüma* [1145]; 12. *Takvimü'l - tavârih* [1147]; 13. *Târîh - i Naîmâ* [1147]; 14. *Târîh - i Râşid Efendi* [1153]; 15. *Târîh - i Çelebi - zâde Efendi* [1153]; 16. *Ahvâl - i gazavât dar diyâr - i Bosna* [1154]; 17. *Lisanü'l - 'acem* [1155].

İ. M., bunlardan başka, tercüme ettiği astronomiye âid bir eser ile *Risâle - i İslâmiye* adlı dinî bir eseri de hazırlamış, fakat bunları basamamıştır. Matbaasında basılan eserler arasında (kitaplarında yer alanların dışında) müstakil haritalar da vardır. Bunlardan bilinenler ise şunlardır: 1. Marmara denizi haritası [1132]; 2. Bahriye - i Bahr - i Siyah [1137]; 3. Memâlik - i İran [1142]; 4. Mısır haritası (ortada yoktur).

İ. M., bastığı bu kikapları kendisi seçmiş, gerektikçe eserleri kendisi yazmış, not toplamış, Lâtinceden çevirmeler yapmış, mukaddimeler yazmış, haritalar çizmiştir.

İBRAHİM PAŞA: bk. ÇANDARLI.

İBRAHİM PAŞA, Damad (ölm. 1601), III. Mehmed zamanında üç defa sadrâzam olan İ. P., III. Murad'ın kızı ile evlenmiş olmasından dolayı damad unvanı ile de meşhurdur. Peçevî'nin Bosna menşeli olarak gösterdiği İ. P.'yı Minadoi, Ragusa civarından gelen bir kimse olarak kaydeder (*Historia della guerra fra Turchi e Persiani*, Venice, 1594, s. 277). İ. P.'nın doğum tarihi hakkında kesin bir bilgimiz olmamakla beraber E. Alberi'nin kaydettiği ifadelere göre, onun 1550'de doğduğu kabul edilebilir. Devşirme olarak Enderûn - ı hümâyûna giren İ. P., III. Murad'ın cülûsunu takiben 982 (1574)'de silâhdâr, 988 (1580)'de yeniçeri ağası oldu. 990 (1582)'da Rumeli beylerbeyliğine getirilen İ. P., aynı senenin sonlarında III. Murad'ın kızı ile nişanlanarak vezir pâyesini almıştır. 991 (1593)'de Mısır işlerini tanzim etmek üzere Mısır vâlisi olan İ. P.'ya daha sonra Lübnan'daki Dürzî isyanını bastırmak vazifesi de verilmiştir. Buradan muvaffakiyetle ve büyük ganimetle 993 (1585) yazı ortalarında İstanbul'a dönen İ. P.'ya III. Murad vezir - i sâni pâyesini tevcih etmiştir. Bu arada padişahın damadı da olan İ. P., bir yeniçeri isyanıyla alâkalı olması sebebiyle azledilmiştir. Kılıç Ali Paşa (b. bk.) nın vefatından sonra pek kısa bir müddet kapudan - ı deryalık vazifesini deruhde eden İ. P. ancak III. Mehmed'in cülûsundan sonra vezir - i sâlis rütbesini alabildiği gibi sadrazam Ferhad Paşa (b. bk.), 17 Şaban 1003 (29 Nisan 1595)'de Eflâk seferine çıkınca vezir - i sânilikle sadaret kaymakamlığına getirilmiştir. Görünüşe göre, İ. P. bu makamda bulunurken sadrazam Ferhad Paşa'nın aleyhine çalışmış bu da kendisinin yine gözden düşmesine sebep olmuştur. Bununla beraber sadrazam Koca Sinan Paşa (b. bk.)'nın vefatı üzerine İ. P., 7 Şaban 1004 (5 Nisan 1596)'de sadrazam olmuştur. Derhal Belgrad'a giderek Osmanlı ordusunu sefer için hazırlayan İ. P.'nın 7 aydan az süren bu ilk sadareti esnasında Macaristan'daki Eğri (Erlan) kalesi zaptedildiği (1596 sonbaharı) gibi, yine onun idaresindeki Osmanlı kuvvetleri imparator II. Rudolf idaresindeki Avusturya ordusunu Haçova (b. bk.) meydan muharebesinde büyük bir mağlûbiyete uğratmıştır (5 Rebiülevvel 1005; 26 Ekim 1596). Buna rağmen bâzı iç mücadeleler neticesinde zaferin ertesi günü sadaretten azledilen İ. P. çok kısa bir zaman sonra 9 Cemaziyülâhır 1005'de Cigala - zâde Sinan Paşa (b. bk.)'nın azli üzerine tekrar sadarete getirilmişse de bir taraftan valde sultanla olan mücadelesi, diğer taraftan Avusturyalılar karşısında uğranılan muvaffakiyetsizlikler 23 Rebiülevvel 1006 (3 Kasım 1597)'da onun tekrar azline müncer olmuştur. Lâkin taraftarlarının yaptığı çalışmalar sonunda 9 Cemaziyülâhır 1007 (8 Ocak 1599)'de III. Mehmed, İ. P.'yı 3. defa olarak sadrazam tayin etmiştir. Sadrazam olur olmaz dahildeki bozuklukları düzeltmeğe çalışan İ. P., kışı sefer hazırlığı ile geçirdikten sonra Şevval 1007 (1599 ilkbaharı)'de İstanbul'dan hareketle 17 Zilhicce 1007 (10 Temmuz 1599)'de Belgrad'a vararak oradan da Estergon kalesine doğru yürümüş ve bu harekâtı esnasında Macar halkını tekrar kazanmak için çalışmıştır. Sonbahar gelince tekrar Belgrad'a dönen İ. P., bu sefer esnasında Avusturyalılar ile iki defa sulh müzakeresine girişmişse de bundan müspet bir netice alınamamıştır. Kışı Belgrad'da geçiren İ. P. bu müddet zarfında Fflâk voyvodasını kendi tarafına çekmeği başarmış ve sefer mevsimi gelince, evvelâ Estergon'a yürümeğe karar vermişse de Tiryaki Hasan Paşa (b. bk.)'nın teklifi üzerine yolunu değiştirerek Kanije'ye teveccüh etmiş, 14 gün süren bir muhasaradan sonra 14 Rebiülâhır 1009 (23 Ekim 1601)'da kale teslim olmuştur. Bu başarısı üzerine padişah nezdindeki nüfuzu çok artan İ. P. 1009 kışını Avusturya ile sulh teşebbüsü ile geçirmiş, 1010 senesi ilkbaharında yeni bir sefere hazırlanırken 9 Muharrem 1010 (10 Temmuz 1601)'da karargâhının bulunduğu Zemun'da kısa bir hastalıktan sonra vefat etmiştir. Na'şı İstanbul'a nakledilerek Şehzâde camiinin bahçesindeki türbesine gömülmüştür.

Yabancı kaynakların yakışıklı bir kimse olarak tavsif ettikleri İ. P.'nın muvaffak bir kumandan ve namuslu bir insan olduğunda yerli kaynaklarımız ittifak halindedir.

Bibliyografya: Osmanlı tarihinin belli başlı sadrazamlarından biri olan Damad İ. P. hakkında şimdilik en iyi iki tetkik için bk. *İslâm Ansiklopedisi* İ. P. maddesi ve daha ziyade yabancı kaynaklara dayanan *E I*²'deki İ. P. Maddesi.

İBRAHİM PAŞA (Halil, Kapdân - ı Deryâ): bk. HALİL İBRAHİM PAŞA.

İBRAHİM PAŞA, Hoca veyâ Orsa - Poça (ölm. 1713), lâkaplarıyla tanınan İ. P., III. Ahmed devrinde çok kısa bir zaman sadaret makamında bulunmuştur. Babasının Urla'lı bir pehlivan olması dolayısıyla Pehlivan - zâde namıyla da anılan ve Urla'da doğan İ. P.'nın doğum tarihi ve hayatının ilk safhaları hakkında kâfi bilgiye sahip değiliz. Yalnız kendisinin önce Has bostancılar bölüğünde bulunurken sonradan Cezayir'e kaçtığı ve bilâhare İstanbul'a döndüğü rivayet edilir. Muhakkak olan bir husus varsa o da kendisinin çekirdekten yetişme bir denizci olduğudur. Uzun müddet Kapudane - i humâyûn kaptanlığında bulunan İbrahim Hoca, kalyonlardan meydana gelen bir filo ile Akdeniz de muvaffakiyetli tedip hareketlerinde bulunmuş ve bu arada azılı bir korsan olan Maynat oğlunu da esir etmiştir. Bu başarıları üzerine, Elhac Ahmed Paşa (b. bk.) nın azli ile 18 zilhicce 1124 (16 Ocak 1713) de İ. P.'nın vezaretle Kapudan - ı deryalığa tayin olunduğunu görüyoruz. Ancak İ. P., bu vazifede fazla kalmamış, Rusya ile yeniden bir harbe girişilmesi ihtimali göz önünde tutularak cesaretinden faydalanmak gayesiyle Silahdar Süleyman Paşa (b. bk.) azlolunarak 8 rebiülevvel 1125 (4 Nisan 1713) de sadrazamlığa getirilmiştir. (Raşid'deki 28 rebiülevvel tarihi her halde bir baskı yanlışı olduğu gibi onu tenkid eden İ. H. Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 4, s. 473'de verdiği 6 rebiülevvel tarihi de hatâlıdır. Nitekim, Sefinetü'l - Vüzera nşr. İ. Parmaksızoğlu s. 45'deki 8 rebiülevvel târihi görüşümüzü doğrulamaktadır). Zaten devlet işlerinden anlamayan İ., P., padişahın damadı rikâb - ı hümâyûn kaymakamı Dâmad Ali Paşa (b. bk.) yı ortadan kaldırmak isteyip bu tertibi meydana çıkınca sadarete tayininin 21. günü olan 28 rebiülevvel 1125 (24 Nisan 1713) de makamından azledilerek ertesi günü de öldürülmüştür.

İBRAHİM PAŞA Kabakulak (Biyogr.) bk. KABAKULAK, İbrahım Paşa.

İBRAHİM PAŞA, Kara Kethüda (Bayburt, Handerek 1620 - Rodos 1687), Osmanlı sadrâzamı. Babasının adı Katırcı Ahmed idi. Gençliğinde Abaza Hasan Paşa'nın levendlerinden iken, Abaza Hasan Paşa'nın tedip edilmesi üzerine, İran'a kaçmış, bir süre orada kaldıktan sonra dönerek Firarî Mustafa Paşa'nın kapısına intisap etmiş, paşasının öldürülmesi üzerine, bâzı devlet erkânının dairelerinde çalışmış, en sonunda Kethüda Merzifonlu Kara Mustafa Ağa'nın hizmetine girmiş ve bu suretle padişah IV. Mehmed'e yaklaşma fırsatını elde etmişti. Kısa bir zaman sonra Kara Mustafa Paşa'nın sadaret kaymakamı olması üzerine Kethüda - i sadr - i âlî olarak Osmanlı İmparatorluğunun başlıca erkânından biri oldu. Bundan sonra gerek pâdişahın, gerek Kara Mustafa Paşa'nın itimadını kazanmış olduğundan sür'atle yükseldi. Mir - i rütbesiyle kubbe altına alındı (1676). Bu gelişme eski efendisi Kara Mustafa Paşa ile arasının açılmasına ve onun âdetâ bir rakibi hâline gelmesine sebep oldu. Kara Mustafa Paşa İ. P.'yı padişahın nezdinden uzaklaştırmak amacı ile onu kaptan - ı deryalığa tâyin ettirdi ise de bir ay sonra (1677) sadaret kaymakamlığına getirildi. Aralarında başlayan bu çekişmede, Kara Mustafa Paşa, Çehrin seferindeki başarısı üzerine, onu hem kaptan - ı deryalıktan, hem de sadaret kaymakamlığından uzaklaştırmak ve rütbesini 5. vezirliğe indirtmek suretiyle otoritesini gösterdi. İki vezir arasındaki bu rekabet İ. P.'da Kara Mustafa Paşa'ya karşı sonsuz bir kin ve gayzin doğmasına sebeb olmuştu. Nitekim kısa bir süre sonra İ. P.'nın beklediği fırsat zuhur etti. Viyana Muhasarasının bozgunla son bulması üzerine Darüssâde ağası Yusuf Ağa Mîr - i ahur - i evvel Uzun Süleyman Ağalarla iş birliği ederek, IV. Mehmed'i daha önceki düşüncelerinin aksine Kara Mustafa Paşa'yı ölümle cezalandırmaya ikna etti ve onun yerine 26 Ocak 1683'te sadrâzam oldu. Ancak, Avusturya harblerinin sür'atle gelişmesi ve Türkiye'ye karşı Lehistan, Venedik ve Rusya'nın fiilen, öteki Avrupa devletlerinin de dolaylı olarak katılmaları sonucunda, Kutsal İttifak'la bir Haçlı Seferi halini alması karşısında İ. P., yetersiz kaldı. Gerçekte o, gençliğinde katıldığı Abaza Hasan Paşa isyanı hariç, hiçbir sefere katılmış değildi. Şimdi ise Türk orduları Azak'tan itibaren Ukrayna, Polonya, Erdel, Macaristan ve Avusturya cepheleri ile Mora'da ve Akdeniz'de bütün Avrupa'ya karşı savaşmakta idi. Bu yetersizlik sonunda İ. P., devletin bütün imkânları ile cepheleri takviye etmeye çalıştı, fakat bizzat sefere çıkmaktan kaçındı. Bu kaçınmada o târihlerde Osmanlı ordusunda görülen disiplinsizliğin rolü büyükse de, kendisinin de orduları sevkedecek liyakatte olmayışını bilmesinin te'siri vardır. Sadareti süresince savaşlar Türkiye aleyhine gelişti. Macaristan'da Vişegrád, Vác, Peşte, Sıvanlık, Szarvaş, Arad, Ujvar, Estergon kale ve palankaları düştü. Mora'dan da tamamen çekilmek mecburiyeti kendini gösterdi. Düşman üzerine gönderilen Osmanlı orduları ise Ak Kilise, Estergon, Hamza Beğ (Mac. Hauzsabég) savaşlarında yenilmişlerdi. Bu gelişmeler, İ. P.'nın durumunu sarstı. Orduların başında savaşa katılmasını ısrarla isteyen Müsahip Mustafa Paşa'yı Mora cephesine, Uzun Süleyman Paşa'yı da Nemçe cephesine tâyin ettirmekle muhaliflerinden kurtulmuş oldu. Serhadlerdeki başarıları ile ordu ve halk arasında sevgi sağlayan Melek İbrahim Paşa'yı da bir tezvir sonunda öldürtmekle bir süre daha iktidarda tutunabildi. Ancak eski efendisi Kara Mustafa Paşa'nın yetiştirmeleri ve bizzat Köprülüler nihayet onu görevinden uzaklaştırmaya muvaffak oldular. Önce Rodos'a sürgün edilen İ. P., az sonra bu adada boğdurularak öldürüldü.

İ. P., hakkında genellikle iki ayrı kanaat vardır. Bunlardan biri onun haris, kindar ve menfaatlerine karşı çıkanlara zâlim; öteki ise, bütün gayretiyle devleti düşmüş olduğu bu buhrandan çıkarmaya çalışan orduların ihtiyaçlarını zamanında karşılayan, devletin iç ve dış itibarını korumaya gayret eden bir vezir olarak göstermektedir.

İBRAHİM PAŞA, Karacehennem (Biyogr.): bk. KARACEHENNEM, İbrahim Paşa.

İBRAHİM PAŞA, Kavalalı (Kavala, 1789 - 10 Kasım 1848), Türk vezîri. Mehmed Ali Paşa'nın büyük oğludur. Annesi Emîne Hanım Nusretli'dir. 1806'da 17 yaşında İstanbul'a gelmiş ve ertesi yılın Mart ayında Mısır'a

gitmiştir. Babası 1805 Temmuz'undan beri Mısır vâlisi idi. Onun en büyük yardımcısı olmuştur. II. Mahmud, 19 Aralık 1817'de 28 yaşındaki İbrahim Bey'e vezir rütbesi vermiştir. İlk başarısını Necd'e Vehhâbîler üzerine yürüyerek kazanmıştır. Âsî Vehhâbîler'i ezmiş ve başkentleri Der'iyye'yi almıştır. Âsî Emîr Abdullah İbni's - Suûd ile 4 oğlu yakalanıp İstanbul'a gönderilmiş ve orada 27 Aralık 1817'de idam edilmişlerdir. İ. P.'nın Necd seferini beğenen II. Mahmud, onu Yunan ihtilâlini bastırmaya memur etmiş, 1 Nisan 1824'te Mora vâlisi olmuştur. Paşa, Temmuz içinde, Mısır Türklerinden müteşekkil modern tâlim görmüş 30 000 askerle İskenderiye'den Rodos'a gelmiştir. Kapdân - ı deryâ (sonradan sadrâzam) Vezir Husrev Paşa'nın idaresindeki donanma, Rodos'ta İ. P. ile birleşmiştir. 1824 - 1825 kışı Girit'te geçirilerek son hazırlıklar tamamlanmıştır. 24 Şubat 1825'te Mora'nın güney - batısında Modon limanına çıkarma yapılmıştır. 18 Mayıs'ta Modon yakınlarında Navarin limanı alınarak Mora'nın âsîlerden temizlenmesi harekâtı başlatılmıştır. 1825 içinde, âsîlerin Yunanistan'ın başkenti ilân ettikleri Anabolu (Nauplion) dışında bütün Mora, ele geçirilmiştir. 5 Haziran 1827'de Atina da teslim olmuştur. Yunan ihtilâli tamamen söndürülmüştür. Sultan Mahmud, İ. P.'ya mükâfat olarak Girit vâliliğini vermiştir.

20 Ekim 1827'de Navarin'de Mısır filosu da yanmıştır. 29 Ağustos 1829'da Fransa, Yunan âsîlerini desteklemek üzere Mora'ya bir kolordu çıkarınca, Fransa ile savaşı göze alamayan İ. P., 7 Eylûl'de Mora'yı boşaltmaya başlamış ve Mısır'a dönmüştür. Girit valiliğini de kabûl etmemiştir.

Mehmet Ali Paşa'nın Sayda (Filistin ve Lübnan) valisi Vezir Abdullah Paşa ile bozuşması üzerine İ. P., 10 Ekim 1831'de 40 000'e yaklaşan asker ve 23 parçalık donanma ile Mısır'dan Filistin üzerine yürümüştür. Böylece Mısır isyanı da başlamıştır. Mısır valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Bâb - ı Âlî'ye baş kaldırmıştır.

İ. P., hemen bütün Filistin'i savaşsız işgal etmiştir. Abdullah Paşa, 2 000'den az askeriyle Filistin'in kuzeyinde Akdeniz kıyısında Akkâ kalesine çekilmiştir. İ. P., 33 yıl önce Napoléon'un alamadığı Akkâ Kalesi'ni 6 ay, 11 gün kuşatmış ve 27 Mayıs 1832'de almış ve 15 Haziran'da da Şam'ı işgal etmiştir.

29 Temmuz 1832'de İ. P., Hatay'da Belen meydan muharebesinde, Bâb - ı Âlî'nin üzerine sevk ettiği Vezir Ağa Hüşeyin Paşa'nın kuvvetlerini yenmiştir. Daha önce 8 Temmuz'da Hums yakınlarında Trablusşam vâlisi Halebli Mehmed Paşa'yı da mağlûp etmiştir. Bu suretle Filistin, Lübnan ve Suriye'ye hâkim olmuştur. Anadolu'ya girmiş ve hiçbir mukavemetle karşılaşmaksızın 21 Kasım'da Konya'ya gelmiştir. Ordusu Türklerden ibaret olduğu için Anadolu halkı, durumu, alışa geldikleri vâlilerin arasındaki rekabetten ibaret sayıyordu. Sadrâzam ve Serasker Reşid Mehmed Paşa, 21 Aralık 1832'de Konya yakınlarında, kendisinden sayıca az olan İ. P. ile karşılaştı. İ. P. bozulmak üzereyken, kar yağışı altında ve puslu havada Sadrâzam, kendi süvarileri sanarak, âsî ordunun süvarileri arasına girmiş ve esir düşmüştür. Bunu duyan Osmanlı askeri, muharebe meydanını İ. P.'ya bırakarak çekilmiştir. Bu umulmadık başarı, Mısır meselesini milletlerarası önem taşıyan bir mesele hâline getirmiştir.

İ. P., 2 Şubat 1833'te Kütahya'ya gelmiş ve burada durmuştur. Bâb - ı Âlî'nin bir vezîri gibi davranıyor, halkı incitmemeye çok dikkat ediyordu. Hattâ eline düşen Sadrâzamı, etekleyerek karşılamış ve kendisini esir almanın haddi olmadığını söyleyerek serbest bırakmıştır. Sadrâzam, mahcubiyet içinde İstanbul'a dönmüştür.

Mehmed Ali Paşa'nın niyeti, Sadrâzam olmaktı. II. Mahmud'un ise bu çeşit bir Sadrâzama ihtiyacı yoktu. İ. P.'nın İstanbul'a gelip zorla Sadâreti almasından çekiniliyordu. Meselenin devletlerarası bir hâle gelmesinden ürken ve esasen Anadolu'da kalmak istemeyen İ. P., 8 Nisan 1833 Kütahya Anlaşması ile Adana eyaleti dışında Anadolu'yu boşaltmıştır. Bu anlaşma ile II. Mahmud, Mısır - Sudan, Cidde (eski Habeş, yâni Hicaz'la Eritre), Sayda (Filistin), Trablusşam (Lübnan), Şam ve Haleb (Suriye) ile Adana eyâletlerini, Mehmed Ali (b. bk.) ile oğluna veriyordu Osmanlı İmparatorluğunun 7 eyâletinin tek vâliye verilmesi, ilk defa görülüyordu.

Bu suretle Mısır isyanının ilk safhası 6 yıl için kapanmış oldu. 1839'da ikinci safha başlamıştır. İ. P., Suriye'de 80 000 asker hazırlamıştı. II. Mahmud, Müşir Hâfız Mehmed Paşa'ya, İ. P. üzerine yürümek emrini vermiştir. 24 Haziran 1839'da iki ordu Nizip'te karşılaştı. Osmanlılar, bir iki saat içinde bozuldular. II. Mahmud, bozgunu duymadan ölmüş ve kriz, Sultan Abdülmecid devrine intikal etmiştir. Hâriciye nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın, en önemli, devletin bakası ile ilgili meselesi hâline gelmiştir. Bundan sonra İ. P., Suriye ve Filistin'den atılmış ve Mısır'a çekilmek mecburiyetinde kalmıştır.

Mehmed Ali'ye ve nesline Mısır - Sudan vâliliğinin verilmesi ile Mısır meselesi kapanmıştır. Babası bunayınca, 1848 Nisan'ında İ. P., ona nâib olmuştur. Bu arada 1847-1848'de Avrupa ve İstanbul seyahatlerini yapmıştı. İtalya, İngiltere ve Fransa'ya gitmiş ve Paris'te Louis - Philippe tarafından kabûl edilmiştir. İ. P.'nın oğulları Veliaht (1854 - 1858) Vezir Ahmed Rif'at Paşa (1825 - 1858), Mısır vâlisi (1863 - 1866) ve sonra hıdîvi (1866 - 1879) İsmail Paşa (1830 - 1895) ile onun ikizi olan Veliaht (1863 - 1866) Vezir Mustafa Fazıl Paşa'dır. Her üçünden hanedan, zamanımıza kadar gelmiştir. Bk. KAVALALILAR.

Ondokuzuncu cildin sonu

ON DOKUZNCU CİLTTE DÜZELTİLMESİ GEREKEN BAŞLICA YANLIŞLAR

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
36	2	6	395	495
50	1	Resim alt yazısı	6. Rık'a	6. Rıkaa'
50	2	7	tevkî' - rık'a, rık'a yazısına	tevkî' - rıkaa', rıkaa' yazısına
55	2	22	rik'a	rık'a
56	2	26	rık'a	rıkaa'
56	2	32	Rik'a	Rık'a
57	1	23	rik'a	rık'a
57	2	21	rik'a	rıkaa'
60	1	3	rık'a	rıkaa'
62	1 - 2	Harita alt yazısı	HATAY ŞEHİR PLANI	HATAY İLİ NÜFUS SIKLIĞI HARİTASI
200	2	8	Erzurum	Sivas
287	2	13	fazla	az
369	2	33	Milien	Milieu
374	2	25 - 26	kardeşinin muhaliflerinden	kardeşinin İttihad - ı Terakkî muhaliflerinden
377	2	41	*The cause in Mankind*	*The cause is Mankind*
377	2	41	(İnsanlık Olayı)	(Dâvâ İnsanlıktır)
377	2	42 - 43	(Okul anlaşmazlığı: Belgeler ve yorumlar)	(Okullarda beyaz - siyah ayrımına son verme: Belgeler ve yorumlaı)
400	1	11	[*üysmąs*]	[*üismąs*]
400	1	11	**Charlcs**	**Charles**
429	2	38 - 39 - 40	Gazi Giray'ın eserlerinde bu makamdan 1 600 civarında eser bulunduğu, Kantemıroğlu'nda ise bu sayının 1 700 olduğu kaydedilmiştir.	Gazi Giray'ın eserleri bu makamın 1 600 târihi civarında mevcudiyetini ortaya koyduğu gibi; Kantemiroğlu'nda geçmesi de 1 700 yılında da bilindiğini ortaya çıkarmıştır.
466	1	4	fikirlerin	fikirler